Al-Jami' li-Ahkam al-Qur'an (The Compendium of Legal Rulings of the Qur'an) And the Clarification of what it Contains of the Sunnah and the Verses of the Criterion Authored by: Abu Abdullah Muhammad ibn Ahmad ibn Abi Bakr al-Qurtubi (d. 671 AH) Verification by: Dr. Abdullah bin Abdul Mohsen al-Turki Participated in the verification of this volume: Kamil Muhammad al-Kharrat, Ghiyath al-Hajj Ahmad Volume Eighteen Al-Resalah Foundation

अल-जामि' लि-अहकाम अल-कुरान (कुरान के कानूनी फैसलों का संग्रह) और सुन्नत और फुरकान की आयतों में जो कुछ शामिल है उसका स्पष्टीकरण लेखक: अबू अब्दुल्ला मुहम्मद इब्न अहमद इब्न अबी बक्र अल-कुर्तुबी (मृत्यु 671 हिजरी) सत्यापन: डॉ. अब्दुल्ला बिन अब्दुल मोहसिन अल-तुर्की इस खंड के सत्यापन में भाग लिया: कामिल मुहम्मद अल-खरात, गियाथ अल-हज अहमद खंड अठारहवाँ मुअस्ससत अल-रिसाला

الجامع لأحكام القرآن والمُبَيِّنُ لِمَا تَضَمَّنَهُ مِنَ السُنَّةِ وَآيِ الفُرْقَانِ تاليف: ابو عبد الله محمد بن احمد بن ابى بكر القرطبى (وفات: 671ھ) تحقيق: ڈاکٹر عبد الله بن عبد المحسن التركي اس جلد کی تحقیق میں شریک ہوئے: كامل محمد الخراط، غياث الحاج احمد جلد اٹھارہویں مؤسسة الرسالة

All rights reserved for the publisher First Edition 1427 AH - 2006 AD

Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

Al-Resalah Foundation, Wata Al-Msaytbeh - Habib Abi Shahla Street - Al-Maskan Building, Beirut - Lebanon For printing, publishing, and distribution. Telefax: 815112-319039 Fax: 818615 P.O. Box: 117460

Al-Resalah PUBLISHERS BEIRUT/LEBANON-Telefax: 815112-319039 Fax: 818615-P.O.Box: 117460 Email: Resalah@Cyberia.net.lb

सर्वाधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं प्रथम संस्करण १४२७ हिजरी - २००६ ईस्वी

नफ़्स-ए-इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

अल-रिसाला फ़ाउंडेशन, वता अल-मसायतबेह - हबीब अबी शहला स्ट्रीट - अल-मस्कन बिल्डिंग, बेरूत - लेबनान मुद्रण, प्रकाशन और वितरण के लिए। टेलीफ़ैक्स: 815112-319039 फ़ैक्स: 818615 पी.ओ. बॉक्स: 117460

अल-रिसाला पब्लिशर्स (Al-Resalah PUBLISHERS) बेरूत/लेबनान-टेलीफ़ैक्स: 815112-319039 फ़ैक्स: 818615-पी.ओ.बॉक्स: 117460 ईमेल: Resalah@Cyberia.net.lb

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں طبعِ اول ۱۴۲۷ ھ - ۲۰۰۶ ء

نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

مؤسسۃ الرسالہ، وطی المصیطبۃ - شارع حبیب ابی شہلا - بنایۃ المسکن، بیروت - لبنان برائے طباعت، اشاعت و تقسیم۔ ٹیلی فیکس: 815112-319039 فیکس: 818615 ص۔ب: 117460

الرسالہ پبلشرز (Al-Resalah PUBLISHERS) بیروت/لبنان - ٹیلی فیکس:

815112-319039 فیکس: 818615 - پی او باکس: 117460 ای میل:

Resalah@Cyberia.net.lb

Exegesis of Surah as-Saffat Meccan by consensus (1) In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful The Almighty's saying: {By those [angels] lined up in rows (1) And those who drive [the clouds] with a drive (2) And those who recite the message (3) Indeed, your God is One (4) Lord of the heavens and the earth and whatever is between them and Lord of the sunrises (5)} The Almighty's saying: {By those [angels] lined up in rows, And those who drive [the clouds] with a drive, And those who recite the message} – this is the recitation of most of the reciters. Hamzah recited with assimilation (Idgham) in them (2). And this is the recitation that Ahmad ibn Hanbal disliked when he heard it. Al-Nahhas (3) said: It is linguistically distant in Arabic from three aspects: First: That the 'Ta' is not from the point of articulation (makhraj) of the 'Sad', nor the 'Zay', nor the 'Thal', nor from their sister letters. Rather, its sister letters are 'Ta' (emphatic) and 'Dal', and the 'Zay's sister letters are 'Sad' and 'Sin', and the 'Thal's sister letters are 'Zha' and 'Tha'. The second aspect: That the 'Ta' is in one word, and what follows it is in another word. The third aspect: That if you assimilate, you combine two silent letters (sakins) from two words, and combining two silent letters in such a case is only permissible if they are in one word; for example: 'daabbah' (beast) and 'shaabbah' (young woman). The justification for Hamzah's recitation is that the 'Ta' has a point of articulation close to these letters. "By those lined up" is an oath, the 'Waw' is a substitute for the 'Ba'. The meaning is: By the Lord of those lined up, and "those who drive" is conjoined to it. {Indeed, your God is One} is the response to the oath. Al-Kisa'i allowed opening the 'Inna' (to 'Anna') in the oath (4).

(1) Zad al-Masir 7/44. (2) It is the recitation of Abu 'Amr in the narration of al-Susi. Al-Sab'ah p. 549, and Al-Taysir p. 185. (3) In I'rab al-Qur'an 3/409, and what precedes it is from it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/410.

सूरह अस-साफ़्फ़ात की व्याख्या (तफ़सीर) सभी के मत के अनुसार यह मक्की है (1) अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है। अल्लाह तआला का कथन है: {उन (फ़रिश्तों) की शपथ जो पंक्तियाँ बनाकर खड़े होते हैं (1) फिर जो (बादलों को) ज़ोर से हाँकने वाले हैं (2) फिर जो अल्लाह का ज़िक्र सुनाने वाले हैं (3) वास्तव में तुम्हारा पूज्य एक ही है (4) जो आकाशों और धरती का और जो कुछ उनके बीच है, उसका रब है और उदय-स्थानों का भी रब है (5)} अल्लाह तआला का कथन: {उन (फ़रिश्तों) की शपथ जो पंक्तियाँ बनाकर खड़े होते हैं, फिर जो ज़ोर से हाँकने वाले हैं, फिर जो अल्लाह का ज़िक्र सुनाने वाले हैं} – यह अधिकांश क़ारियों (पाठकों) का पाठ है। और हमज़ा ने इनमें इदग़ाम (वर्ण-संलयन) के साथ पढ़ा (2)। और यह वही पाठ है जिससे अहमद बिन हनबल ने घृणा की जब उन्होंने इसे सुना। अन-नह़्हास (3) ने कहा: अरबी भाषा में यह तीन कारणों से दूर की बात लगती है: पहला: 'ता' का उच्चारण स्थान (मख़्रज) 'साद' का नहीं है, न 'ज़ाय' का, न 'ज़ाल' का, और न ही उनके सजातीय वर्गों का। बल्कि उसके सजातीय 'ता' (मज़बूत) और 'दाल' हैं, और 'ज़ाय' के सजातीय 'साद' और 'सीन' हैं, और 'ज़ाल' के सजातीय 'ज़ा' और 'सा' (ث) हैं। दूसरा कारण: 'ता' एक शब्द में है, और उसके बाद वाला दूसरे शब्द में। तीसरा कारण: यदि आप इदग़ाम करते हैं, तो आप दो शब्दों के दो सुकूँ(जज़्म) वाले अक्षरों को मिलाते हैं, और ऐसे में दो सुकूँ वाले अक्षरों को मिलाना तभी जायज़ है जब वे एक ही शब्द में हों; जैसे: 'दाब्बा' और 'शाब्बा'। हमज़ा के पाठ का औचित्य यह है कि 'ता' का उच्चारण स्थान इन अक्षरों के करीब है। "वस-साफ़्फ़ात" एक शपथ है, यहाँ 'वाव' 'बा' के स्थान पर है। इसका अर्थ है: साफ़्फ़ात (पंक्तिबद्ध फ़रिश्तों) के रब की शपथ। और "अज़-ज़ाजिरात" उस पर आश्रित (अत्फ़) है। {वास्तव में तुम्हारा पूज्य एक ही है} यह शपथ का उत्तर है। अल-किसाई ने शपथ में 'इन्ना' के स्थान पर 'अन्ना' पढ़ने की अनुमति दी है (4)।

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/44। (2) यह अल-सूसी के वर्णन में अबू अम्र का पाठ है। अस-सबअह पृ. 549, और अत-तयसीर पृ. 185। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 3/409 में, और इससे पहले वाला हिस्सा भी उन्हीं का है। (4) नह़्हास द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 3/410।

تفسیر سورۃ الصافات سب کے نزدیک مکی ہے (۱) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَالصَّافَّاتِ صَفًّا (١) فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا (٢) فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا (٣) إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ (٤) رَبُّ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ (٥)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالصَّافَّاتِ صَفًّا فَالزَّاجِرَاتِ زَجْرًا فَالتَّالِيَاتِ ذِكْرًا﴾ یہ اکثر قراء کی قرأت ہے۔ اور حمزہ نے ان میں ادغام کے ساتھ پڑھا ہے (۲)۔ اور یہ وہ قرأت ہے جس سے احمد بن حنبل نے نفرت کا اظہار کیا جب انہوں نے اسے سنا۔ النحاس (۳) کا کہنا ہے: یہ عربی زبان میں تین وجوہات کی بنا پر بعید ہے: پہلی یہ کہ 'تا' کا مخرج نہ تو 'صاد' کا مخرج ہے، نہ 'زائے' کا، نہ 'ذال' کا، اور نہ ہی ان کے ہم قبیل حروف کا۔ بلکہ اس کے ہم قبیل 'طے' اور 'دال' ہیں، اور 'زائے' کے ہم قبیل 'صاد' اور 'سین' ہیں، اور 'ذال' کے ہم قبیل 'ظوئے' اور 'ثے' ہیں۔ دوسری وجہ: یہ ہے کہ 'تا' ایک کلمہ میں ہے اور اس کے بعد والا دوسرے کلمہ میں۔ تیسری وجہ: یہ کہ جب آپ ادغام کرتے ہیں تو آپ دو کلموں کے دو ساکنوں کو جمع کرتے ہیں، حالانکہ اس طرح دو ساکنوں کو جمع کرنا صرف اسی صورت میں جائز ہے جب وہ ایک ہی کلمہ میں ہوں؛ جیسے: 'دابَّہ' اور 'شابَّہ'۔ حمزہ کی قرأت کا جواز یہ ہے کہ 'تا' کا مخرج ان حروف کے مخرج کے قریب ہے۔ «وَالصَّافَّاتِ» قسم ہے، 'واؤ' یہاں 'با' کے بدلے میں ہے۔ اور معنی ہے: صفیں باندھنے والے (فرشتوں) کے رب کی قسم، اور «الزَّاجِرَاتِ» کا اس پر عطف ہے۔ ﴿إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ﴾ قسم کا جواب ہے۔ اور کسائی نے قسم میں 'اِنَّ' کے فتحہ (یعنی 'اَنَّ' پڑھنے) کی اجازت دی ہے (۴)۔

(۱) زاد المسیر ۷ / ۴۴۔ (۲) اور یہ سوسی کی روایت میں ابو عمرو کی قرأت ہے۔ السبعہ ص ۵۴۹، اور التیسیر ص ۱۸۵۔ (۳) اعراب القرآن ۳ / ۴۰۹ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی کا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۴۱۰۔

6 Surah As-Saffat: Verses 1-5

The meaning of "As-Saffat" (Those who rank themselves in ranks) and what follows it until His saying: "At-Taliyat Dhikran" (Those who recite the Message) refers to the angels, according to the opinion of Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, Ikrimah, Said bin Jubair, Mujahid, and Qatadah (1). They stand in ranks in heaven just like the ranks of people in this world for prayer (2). It is also said: they spread their wings in the air, remaining stationary in it until Allah commands them with what He wills. This is just as slaves stand in ranks before their kings. Al-Hasan said: "in ranks" refers to their ranks before their Lord in their prayers (3).

And it is said: they are the birds, the evidence for which is the saying of the Almighty: {Do they not see the birds above them, spreading their wings [in flight]?} (4) [Al-Mulk: 19].

"As-Saff" (ranking) is the arrangement of a group in a line, like a rank in prayer. "As-Saffat" is the plural of a plural; it is said: a "Saffah" (ranking) group, then it is pluralized as "Saffat" (5).

And it is said: "As-Saffat" refers to the group of believers when they stand in a rank in prayer or in Jihad; this was mentioned by Al-Qushayri (6).

"Al-Zajirat" (Those who drive with reproof) refers to the angels according to the opinion of Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, Masruq, and others as we mentioned. Either because they drive the clouds and guide them, according to the opinion of Al-Suddi, or because they deter from sins through sermons and advice. Qatadah said: they are the deterrents of the Quran.

"At-Taliyat Dhikran" (Those who recite the Message) refers to the angels, who read the book of Allah the Almighty; this was stated by Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Al-Hasan, Mujahid, Ibn Jubair, and Al-Suddi (7).

---

(1) An-Nukat wal-Uyun 5/36, and Zad al-Masir 7/44. (2) Nuzhat al-Qulub by al-Sijistani, p. 299. (3) An-Nukat wal-Uyun 5/36. (4) Tafsir al-Baghawi 4/22, and Zad al-Masir 7/44. (5) Tafsir al-Tabari 19/492 similarly. (6) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wal-Uyun 5/36. (7) An-Nukat wal-Uyun 5/37. Qatadah's statement was recorded by Al-Tabari 19/494.

6 सूरह अस-साफ़ात: आयत 1-5

इब्न अब्बास, इब्न मसूद, इक्रमा, सईद बिन जुबैर, मुजाहिद और क़तादा (1) के अनुसार, "अस-साफ़ात" (पंक्तिबद्ध होने वाले) और उसके बाद "अत-तालियात ज़िक्रन" (संदेश पढ़ने वाले) तक के शब्दों का अर्थ फरिश्ते (देवदूत) हैं। वे आकाश में उसी तरह पंक्तिबद्ध होते हैं जैसे दुनिया में लोग नमाज़ के लिए पंक्तिबद्ध होते हैं (2)। यह भी कहा गया है: वे हवा में अपने पंख फैलाकर खड़े रहते हैं जब तक कि अल्लाह उन्हें वैसा करने का आदेश न दे जैसा वह चाहता है। यह उसी तरह है जैसे गुलाम अपने राजाओं के सामने पंक्तियों में खड़े होते हैं। अल-हसन ने कहा: "पंक्तियों में" उनकी नमाज़ के दौरान उनके रब के सामने उनकी पंक्तियों को संदर्भित करता है (3)।

और यह भी कहा गया है: ये पक्षी हैं, जिसका प्रमाण सर्वशक्तिमान का कथन है: {क्या उन्होंने अपने ऊपर पक्षियों को नहीं देखा, जो अपने पंख फैलाए हुए [उड़ते] हैं?} (4) [अल-मुल्क: 19]।

"अस-सफ़" (पंक्तिबद्ध होना) एक रेखा में समूह की व्यवस्था है, जैसे नमाज़ में पंक्ति। "अस-साफ़ात" बहुवचन का बहुवचन है; कहा जाता है: एक "साफ़ा" (पंक्तिबद्ध) समूह, फिर इसे "साफ़ात" के रूप में बहुवचन बनाया जाता है (5)।

यह भी कहा गया है: "अस-साफ़ात" ईमान वालों के समूह को संदर्भित करता है जब वे नमाज़ या जिहाद में एक पंक्ति में खड़े होते हैं; इसका उल्लेख अल-कुशायरी (6) द्वारा किया गया था।

इब्न अब्बास, इब्न मसूद, मसरूक और अन्य लोगों की राय में जैसा कि हमने उल्लेख किया है, "अल-ज़ाजिरात" (डांटने वाले/भगाने वाले) का अर्थ फरिश्ते हैं। या तो इसलिए कि वे बादलों को डांटते हैं और उन्हें चलाते हैं, अल-सुद्दी की राय के अनुसार। या इसलिए कि वे उपदेशों और सलाह के माध्यम से पापों से रोकते हैं। क़तादा ने कहा: वे कुरान के निवारक हैं।

"अत-तालियात ज़िक्रन" (संदेश पढ़ने वाले) का अर्थ फरिश्ते हैं, जो सर्वशक्तिमान अल्लाह की किताब पढ़ते हैं; यह इब्न मसूद, इब्न अब्बास, अल-हसन, मुजाहिद, इब्न जुबैर और अल-सुद्दी (7) द्वारा कहा गया था।

---

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/36, और ज़ाद अल-मसीर 7/44। (2) अल-सिजिस्तानी द्वारा नुज़हत अल-कुलूब, पृष्ठ 299। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/36। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/22, और ज़ाद अल-मसीर 7/44। (5) तफ़सीर अल-तबरी 19/492 इसी तरह। (6) अन-नुकात वल-उयून 5/36 में

अल-मावरदी द्वारा उल्लेख किया गया है। (7) अन-नुकात वल-उयून 5/37। क़तादा का बयान अल-तबरी 19/494 द्वारा दर्ज किया गया था।

٦ سورة الصافات: آیات ١-٥

ابن عباس، ابن مسعود، عکرمہ، سعید بن جبیر، مجاہد اور قتادہ (١) کے قول کے مطابق، «الصَّافَّات» اور اس کے بعد «فَالتَّالِيَاتِ ذِكْراً» تک سے مراد فرشتے ہیں۔ وہ آسمان میں اسی طرح صفیں بناتے ہیں جیسے دنیا میں لوگ نماز کے لیے صفیں بناتے ہیں (٢)۔ اور کہا گیا ہے: وہ ہوا میں اپنے پر پھیلا کر ٹھہرے رہتے ہیں یہاں تک کہ اللہ انہیں وہ حکم دے جو وہ چاہتا ہے۔ یہ ایسا ہی ہے جیسے غلام اپنے بادشاہوں کے سامنے صف بستہ کھڑے ہوتے ہیں۔ حسن نے کہا: «صفاً» سے مراد ان کی نماز کے وقت اپنے رب کے حضور ان کی صفیں ہیں (٣)۔

اور کہا گیا ہے: یہ پرندے ہیں، جس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿أَوَلَمْ يَرَوْا إِلَى الطَّيْرِ فَوْقَهُمْ صَٰفَّٰتٍ﴾ (٤) [الملک: ١٩]۔

اور «صف» ایک لائن میں مجمع کی ترتیب کو کہتے ہیں، جیسے نماز میں صف۔ اور «الصَّافَّات» جمع الجمع ہے؛ کہا جاتا ہے: ایک «صافَّہ» جماعت، پھر اس کی جمع «صافَّات» آتی ہے (٥)۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: «الصافات» سے مراد اہل ایمان کی جماعت ہے جب وہ نماز یا جہاد میں صف باندھ کر کھڑے ہوتے ہیں؛ اسے قشیری نے ذکر کیا ہے (٦)۔

«فَالزَّاجِرَاتِ» سے مراد فرشتے ہیں، جیسا کہ ہم نے ابن عباس، ابن مسعود، مسروق اور دیگر کے حوالے سے ذکر کیا۔ یا تو اس لیے کہ وہ بادلوں کو ڈانٹتے ہیں اور انہیں ہانکتے ہیں، جیسا کہ سدی کا قول ہے۔ یا اس لیے کہ وہ وعظ و نصیحت کے ذریعے گناہوں سے روکتے ہیں۔ قتادہ نے کہا: یہ قرآن کے زواجر (روکنے والی آیات) ہیں۔

«فَالتَّالِيَاتِ ذِكْراً» سے مراد فرشتے ہیں، جو اللہ تعالیٰ کی کتاب پڑھتے ہیں؛ یہ ابن مسعود، ابن عباس، حسن، مجاہد، ابن جبیر اور سدی نے کہا ہے (۷)۔

---

(١) النكت والعيون ٣٦/٥ ، وزاد المسير ٤٤/٧ . (٢) نزهة القلوب للسجستاني ص٢٩٩ . (٣) النكت والعيون ٣٦/٥ . (٤) تفسير البغوي ٢٢/٤ ، وزاد المسير ٤٤/٧ . (٥) تفسير الطبري ٤٩٢/١٩ بنحوه. (٦) وذكره الماوردي في النكت والعيون ٣٦/٥ . (٧) النكت والعيون ٣٧/٥ . وقول قتادة أخرجه الطبري ٤٩٤/١٩ .

Surah As-Saffat: Verses 1-5 7

And it was said: The intended meaning is Gabriel alone, so he was mentioned in the plural form; because he is the chief of the angels, and he is not without soldiers and followers. Qatada said: The intended meaning is: everyone who recites the remembrance of God Almighty and His books (1). It was said: They are the verses of the Quran, described as recitation as the Almighty said: {Indeed, this Quran relates to the Children of Israel} [An-Naml: 76]. It is permissible to call the verses of the Quran "reciters" (taliyat) because some letters follow others; Al-Qushayri mentioned it. Al-Mawardi mentioned (2): that the meaning of "the reciters" is the prophets reciting the remembrance to their nations. If it is asked: What is the ruling on the letter 'fa' when it comes as a conjunction in descriptions? It is said to him: either it indicates the sequence of their meanings in existence, like his saying: Oh, the grief of Ziyaba for Al-Harith, the morning attacker, then the gainer of spoils, then the returner (3) As if he said: He who attacked in the morning, then gained spoils, then returned. Or [it indicates] their sequence in variation from some aspects, like your saying: Take the best, then the most complete, and do the best, then the most beautiful. Or [it indicates] the sequence of their described subjects in that, like his saying: May Allah have mercy on those who shave [their heads], then those who shorten [their hair]. According to these three rules, the matter of the conjunction 'fa' in descriptions follows, as said by Al-Zamakhshari (4). "Indeed, your God is one" is the response to the oath. Muqatil said: That is because the disbelievers in Mecca said: {Has he made the gods [into] one God?} [Sad: 5] and how can one God encompass all this creation (5)?! So Allah swore by these as an honor, and the verse was revealed.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/465, and Al-Kashshaf 3/333. (2) In An-Nukat wa al-'Uyun 5/37. (3) The verse is by Ibn Ziyaba al-Taymi, and it is in Sharh Diwan al-Hamasa by al-Marzuqi 1/147, Amali Ibn al-Shajari 2/508, and Khizanat al-Adab 5/107. Ziyaba is the name of the poet's mother, according to what al-Baghdadi said. (4) In Al-Kashshaf 3/334. (5) Al-Baghawi mentioned something similar in his Tafsir 4/22 without attribution.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयतें 1-5 7

और कहा गया है: इसका तात्पर्य अकेले जिब्रील (अलैहिस्सलाम) से है, इसलिए उन्हें बहुवचन रूप में उल्लेख किया गया है; क्योंकि वे फरिश्तों के प्रमुख हैं, और वे सैनिकों और अनुयायियों के बिना नहीं हैं। क़तादा ने कहा: अर्थ यह है: हर वह व्यक्ति जो सर्वशक्तिमान अल्लाह के ज़िक्र और उसकी किताबों की तिलावत करता है (1)। यह भी कहा गया है: ये कुरान की आयतें हैं, जिन्हें 'तिलावत' के रूप में वर्णित किया गया है जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {निस्संदेह, यह कुरान बनी इसराइल को बताता है} [अन-नमल: 76]। कुरान की आयतों को 'तालियात' (पीछे आने वाली) कहा जाना जायज़ है क्योंकि कुछ अक्षर दूसरों का अनुसरण करते हैं; अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। अल-मावर्दी ने उल्लेख किया (2): कि "तालियात" का अर्थ वे पैगंबर हैं जो अपनी उम्मतों के सामने ज़िक्र की तिलावत करते हैं। यदि यह पूछा जाए: विशेषणों में जब 'फ़ा' (فاء) संयोजक के रूप में आता है तो उसका क्या नियम है? उसे कहा जाता है: या तो यह अस्तित्व में उनके अर्थों के क्रम को दर्शाता है, जैसे कि उनकी उक्ति: ओह, अल-हारिस के लिए ज़ियाबा का अफ़सोस, जो सुबह हमला करने वाला, फिर गनीमत पाने वाला, फिर वापस आने वाला था (3) मानो उसने कहा: वह जिसने सुबह हमला किया, फिर माल जीता, फिर लौट आया। या कुछ पहलुओं से उनमें पाए जाने वाले अंतर के क्रम के लिए, जैसे आपका यह कहना: सबसे बेहतर लें फिर सबसे पूर्ण, और सबसे अच्छा काम करें फिर सबसे सुंदर। या उसमें वर्णित विषयों के क्रम के लिए, जैसे उनका कहना: अल्लाह उन पर दया करे जो सिर मुंडवाते हैं, फिर उन पर जो बाल छोटे करवाते हैं। अल-ज़मख़्शारी के अनुसार इन तीन नियमों के आधार पर विशेषणों में संयोजक 'फ़ा' का मामला चलता है (4)। "निस्संदेह तुम्हारा ईश्वर एक है" यह कसम का जवाब है। मुक़ातिल ने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि मक्का के काफिरों ने कहा था: {क्या उसने बहुत से ईश्वरों को एक ही ईश्वर बना दिया?} [साद: 5] और एक अकेला ईश्वर इस सारी सृष्टि को कैसे संभाल सकता है (5)?! तो अल्लाह ने सम्मान के तौर पर इनकी कसम खाई, और यह आयत अवतरित हुई।

(1) अल-मुहर्रर अल-वाजीज़ 4/465, और अल-कश्शाफ़ 3/333। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/37 में। (3) यह शेर इब्न ज़ियाबा अल-तहमी का है, और यह अल-मर्ज़ुक़ी द्वारा दीवान अल-हमासा की व्याख्या 1/147 और अमली इब्न अल-शजरी 2/508, और खिज़ानत अल-अदब 5/107 में है। अल-बग़दादी के अनुसार ज़ियाबा कवि की माँ का नाम है। (4) अल-कश्शाफ़ 3/334 में। (5) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/22 में बिना किसी श्रेय के इसी तरह का उल्लेख किया है।

سورة الصافات: آیات ۱ - ۵ ۷

اور کہا گیا: مراد صرف جبرائیل علیہ السلام ہیں، تو انہیں جمع کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا گیا؛ کیونکہ وہ فرشتوں کے سردار ہیں، تو وہ لشکروں اور پیروکاروں سے خالی نہیں ہیں۔ قتادہ نے کہا: مراد: ہر وہ شخص ہے جو اللہ تعالیٰ کے ذکر اور اس کی کتابوں کی تلاوت کرتا ہے (۱)۔ اور کہا گیا: یہ قرآن کی آیات ہیں، ان کی صفت تلاوت کے ساتھ بیان کی گئی جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: (إِنَّ هَذَا الْقُرْءَانَ يَقُصُّ عَلَى بَنِي إِسْرَاوِيلَ) [النمل: ۷۶]۔ اور قرآن کی آیات کو "تالیات" کہنا جائز ہے؛ کیونکہ بعض حروف بعض کے پیچھے آتے ہیں؛ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے۔ اور الماوردی نے اسے ذکر کیا ہے (۲): کہ "التالیات" سے مراد وہ انبیاء ہیں جو اپنی امتوں پر ذکر کی تلاوت کرتے ہیں۔ پس اگر یہ کہا جائے کہ: جب "فاء" صفات میں حرفِ عطف بن کر آئے تو اس کا کیا حکم ہے؟ اسے جواب دیا گیا: یا تو یہ وجود میں ان کے معانی کی ترتیب پر دلالت کرتی ہے، جیسے کہ شاعر کا قول ہے: یالهف زیابة للحارث الصـ ـابح فالغانم فالآیب (۳) گویا اس نے کہا: وہ جس نے صبح حملہ کیا، پھر مالِ غنیمت حاصل کیا، پھر واپس آیا۔ یا بعض پہلوؤں سے تفاوت (فرق) میں ان کی ترتیب پر، جیسے تمہارا قول ہے: سب سے افضل لو پھر سب سے کامل، اور سب سے اچھا کام کرو پھر سب سے خوبصورت۔ یا اس میں ان کے موصوفات کی ترتیب پر، جیسے ان کا قول: اللہ سر منڈوانے والوں پر رحم کرے پھر بال چھوٹے کروانے والوں پر۔ تو الزمخشری نے کہا کہ ان تین قوانین کے مطابق صفات میں فاء عاطفہ کا معاملہ چلتا ہے (۴)۔ «إِنَّ إِلَهَكُمْ لَوَاحِدٌ» قسم کا جواب ہے۔ مقاتل نے کہا: اور یہ اس لیے کہ مکہ کے کفار نے کہا: (أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَهًا وَاحِدًا) [ص: ۵] اور یہ ایک اکیلا خدا اس پوری مخلوق کی گنجائش کیسے رکھ سکتا ہے (۵)؟! تو اللہ نے ان کی قسم کھائی ان کی عزت افزائی کے لیے، اور یہ آیت نازل ہوئی۔

(۱) المحرر الوجیز ۴۶۵/۴ ، والکشاف ۳/ ۳۳۳۔ (۲) النکت والعیون ۳۷/۵ میں۔ (۳) یہ شعر ابن زیابہ التیمی کا ہے، اور یہ المرزوقی کی شرح دیوان الحماسہ ۱/۱۴۷، امالی ابن الشجری ۲/۵۰۸، اور خزانہ الادب ۵/۱۰۷ میں ہے۔ اور زیابہ شاعر کی ماں کا نام ہے، جیسا کہ البغدادی نے کہا۔ (۴) الکشاف ۳/ ۳۳۴ میں۔ (۵) اسے البغوی نے اپنی تفسیر ۲۲/۴ میں بغیر کسی نسبت کے اسی طرح ذکر کیا ہے۔

8 Surah as-Saffat: Verses 1-5

Ibn al-Anbari (1) said: It is a good pause (waqf), then you begin with ﴿Lord of the heavens and the earth﴾ with the meaning: He is the Lord of the heavens. Al-Nahhas (2): And it is permissible that "Lord of the heavens and the earth" be a second predicate (khabar) after another, and it is permissible to be a substitute (badal) for "One." I say: Based on these two interpretations, one does not pause at "is truly One." Al-Akhfash (3) narrated: "The Lord of the heavens" and "the Lord of the sunrise points" in the accusative case (nasb) as an adjective (na't) for the noun of "inna" (4). Glorified be He, He clarified the meaning of His Oneness, His Divinity, and the perfection of His power by saying ﴿Lord of the heavens and the earth﴾ meaning: their Creator and Owner ﴿and whatever is between them, and Lord of the points of sunrise﴾ meaning: the Owner of the points of rising (5) of the sun. Ibn Abbas said: The sun has a point of rising and setting every day; this is because God Almighty created for the sun three hundred and sixty-five niches at its rising point, and the same number at its setting point, according to the number of days in the solar year. It rises every day in one of these niches and sets in one, and it does not rise in that same niche again until that day of the following year. And it only rises reluctantly, saying: "Lord, do not make me rise over Your servants, for I see them disobeying You" (6). Abu 'Amr mentioned (7) in the book "Al-Tamhid" (8), and Ibn al-Anbari in the book "Al-Radd" on the authority of Ikrimah, who said: I said to Ibn Abbas: What do you think about what was narrated from the Prophet ﷺ regarding Umayyah bin Abi al-Salt:

(1) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/857. (2) In I'rab al-Qur'an 3/410. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/668, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/410. (4) This is permissible in language, not in recitation. (5) In the copies: "point of rising," and what is established is from (m). (6) Narrated by Abu al-Sheikh in al-'Azamah (650) and (672). (7) In (d), (z), and (m): "He mentioned it," and it was not found in (zh), and what is established is from (f). (8) 4/7-8.

8 सूरा अस-साफ़ात: आयत 1-5

इब्न अल-अंबारी (1) ने कहा: यह एक अच्छा रुकना (वक़्फ़) है, फिर आप ﴿आकाशों और धरती का पालनहार﴾ से शुरू करते हैं, जिसका अर्थ है: वह आकाशों का पालनहार है। अन-नह़्हास (2): और यह संभव है कि "आकाशों और धरती का पालनहार" एक खबर के बाद दूसरी खबर (विधेय) हो, और यह "एक" के लिए बदल (प्रतिस्थापन) भी हो सकता है। मैं कहता हूँ: इन दो व्याख्याओं के आधार पर, "निश्चित रूप से एक है" पर नहीं रुकना चाहिए। अल-अख़फ़श (3) ने वर्णित किया है: "आकाशों का पालनहार" और "सूर्योदय के स्थानों का पालनहार" कर्मकारक (नसब) में 'इन्ना' (4) के संज्ञा के विशेषण (नअत) के रूप में। उसने, जो महिमामय है, अपनी एकता, अपनी दिव्यता और अपनी शक्ति की पूर्णता के अर्थ को यह कहकर स्पष्ट किया कि ﴿आकाशों और पृथ्वी का पालनहार﴾, अर्थात: उनका निर्माता और स्वामी, ﴿और जो कुछ उनके बीच है, और सूर्योदय के स्थानों का पालनहार﴾, अर्थात: सूर्य के निकलने के स्थानों (5) का स्वामी। इब्न अब्बास ने कहा: सूर्य के लिए हर दिन एक उदय और अस्त होता है; ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह तआला ने सूर्य के उदय होने के लिए तीन सौ पैंसठ झरोखे बनाए हैं, और इतने ही उसके अस्त होने के लिए, सौर वर्ष के दिनों की संख्या के अनुसार। यह हर दिन उनमें से एक झरोखे से निकलता है और एक में अस्त होता है, और यह उस झरोखे से अगले वर्ष के उसी दिन तक फिर से नहीं निकलता है। और यह अनिच्छा से ही उदय होता है, और कहता है: "हे प्रभु, मुझे अपने सेवकों पर उदय न कर, क्योंकि मैं उन्हें तेरी अवज्ञा करते हुए देखता हूँ" (6)। अबू अम्र ने (7) 'अल-तम्हीद' (8) पुस्तक में उल्लेख किया है, और इब्न अल-अंबारी ने 'अल-रद्द' पुस्तक में इकरीमा के हवाले से कहा: मैंने इब्न अब्बास से कहा: उमय्या बिन अबी अल-सल्त के बारे में पैगंबर ﷺ से जो कुछ आया है, उसके बारे में आपका क्या विचार है:

(1) 'इज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' 2/857 में। (2) 'इराब अल-कुरान' 3/410 में। (3) 'माआनी अल-कुरान' 2/668 में, और लेखक ने इसे 'इराब अल-कुरान' 3/410 में अल-नह़्हास के माध्यम से उद्धृत किया है। (4) यह भाषा में अनुमेय है, पाठ में नहीं। (5) प्रतियों में: "उदय होने का स्थान", और जो स्थापित है वह (म) से है। (6) अबू अल-शेख ने 'अल-अज़माह' (650) और (672) में उद्धृत किया है। (7) (द), (ज़) और (म) में: "उन्होंने इसका उल्लेख किया", और यह (ज़ह) में नहीं पाया गया, और जो स्थापित है वह (फ़) से है। (8) 4/7-8।

8 سورة الصافات: آیات 1-5

ابن الانباری (1) نے کہا: یہ ایک وقفِ حسن (اچھا ٹھہراؤ) ہے، پھر آپ ﴿رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ سے اس معنی پر شروع کریں گے کہ: وہ آسمانوں کا رب ہے۔ النحاس (2): اور یہ جائز ہے کہ "رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ" ایک خبر کے بعد دوسری خبر ہو، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "واحد" سے بدل ہو۔ میں کہتا ہوں: ان دو وجوہات کی بنا پر "لَوَاحِدٌ" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ الاخفش (3) نے حکایت کی ہے کہ: "رَبَّ السَّمَاوَاتِ" اور "رَبَّ الْمَشَارِقِ" حالتِ نصب میں 'اِنَّ' (4) کے اسم کی صفت کے طور پر ہے۔ اللہ سبحانہ وتعالیٰ نے اپنی وحدانیت، الوہیت اور اپنی قدرت کے کمال کے معنی کو یہ فرما کر واضح کیا کہ وہی ﴿رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ ہے، یعنی: ان کا خالق اور مالک، ﴿وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ﴾ یعنی: سورج کے طلوع ہونے کے مقامات (5) کا مالک۔ ابن عباس نے فرمایا: سورج کے لیے ہر روز ایک مشرق اور ایک مغرب ہے؛ اور وہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے سورج کے نکلنے کے لیے تین سو پینسٹھ سوراخ (دریچے) بنائے ہیں، اور اسی طرح اس کے غروب ہونے کے لیے بھی شمسی سال کے دنوں کی تعداد کے مطابق۔ وہ ہر روز ان میں سے ایک سوراخ سے طلوع ہوتا ہے، اور ایک میں غروب ہوتا ہے، اور وہ اس سوراخ سے اگلے سال کے اسی دن تک دوبارہ طلوع نہیں ہوتا۔ اور وہ طلوع نہیں ہوتا مگر ناپسندیدگی کے ساتھ، پس وہ کہتا ہے: اے رب! مجھے اپنے بندوں پر طلوع نہ کر، کیونکہ میں انہیں تیری نافرمانی کرتے ہوئے دیکھتا ہوں (6)۔ ابو عمر نے (7) کتاب "التمہید" (8) میں، اور ابن الانباری نے کتاب "الرد" میں عکرمہ سے ذکر کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابن عباس سے کہا: آپ کا کیا خیال ہے اس کے بارے میں جو نبی ﷺ سے امیہ بن ابی الصلت کے بارے میں مروی ہے:

(1) ایضاح الوقف والابتداء 2/ 857 میں۔ (2) اعراب القرآن 3/ 410 میں۔ (3) معانی القرآن 2/ 668 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/ 410 میں نقل کیا ہے۔ (4) اور یہ زبان میں جائز ہے، تلاوت میں نہیں۔ (5) نسخوں میں: مطلع (طلوع ہونے کا مقام)، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (6) اسے ابو الشیخ نے "العظمۃ" (650) اور (672) میں روایت کیا ہے۔ (7) (د)، (ز) اور (م) میں: "اس کا ذکر کیا"، اور (ظ) میں موجود نہیں، اور جو ثابت ہے وہ (ف) سے ہے۔ (8) 4/ 7-8۔

9 Surah as-Saffat: Verses 1 - 5

“His poetry believed, but his heart disbelieved.” (1) He said: It is truth, so what did you deny from that? I said: We denied his saying: And the sun rises every end of night red, its color becoming rosy in the morning It does not rise for them in its usual course except being punished and unless it is lashed (2) What is the matter with the sun being lashed? He said: By Him in Whose Hand is my soul, no sun has ever risen until seventy thousand angels urge it on, saying to it: Rise, rise! It says: I will not rise upon a people who worship me instead of Allah. Then an angel comes to it and carries it for the light of the children of Adam. Then a devil comes wanting to prevent it from rising, so it rises between his horns, and Allah Almighty burns him beneath it. That is the saying of the Messenger of Allah ﷺ: “It does not rise except between the horns of a devil, and it does not set except between the horns of a devil.” (3) And it never sets except that it falls prostrate before Allah. Then a devil comes wanting to prevent it from prostrating, so it sets between his horns, and Allah Almighty burns him beneath it (4). Wording by Ibn al-Anbari. It was mentioned from Ikrimah, from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah ﷺ confirmed Umayya ibn Abi al-Salt in this poetry: A man (5) and a bull under his right foot, and the eagle for the other, and a lurking lion And the sun rises every end of night red, its color becoming rosy in the morning

(1) Previously mentioned in 9/384 with this wording, and reported by Muslim (2255) from the hadith of al-Sharid bin Suwaid (may Allah be pleased with him) that the Prophet ﷺ asked him to recite some of Umayya's poetry, so he recited it... then the Prophet ﷺ said: “He almost became a Muslim through his poetry.” (2) Diwan of Umayya ibn Abi al-Salt, pp. 50-51, and the beginning of the second verse there is: It refuses and does not appear to us in its usual course. (3) We did not find it with this exact wording. On this topic, from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both) from the Prophet ﷺ who said: “Do not time your prayers with the rising or setting of the sun, for it rises between the horns of a devil.” Reported by Ahmad (4612), al-Bukhari (3273), and Muslim (828): (290). (4) Following this in the manuscripts: That is the saying of the Messenger of Allah ﷺ: “And it does not set except between the horns of a devil,” and what is fixed is from (M). (5) In (M): Saturn, and it is also thus in al-Isabah 1/211. What is fixed is from the manuscripts, the Diwan of Umayya pp. 50-51, and Khizanat al-Adab 1/248.

9 सूरह अस-साफ़ात: आयतें 1 - 5

“उसकी कविता ने विश्वास किया, लेकिन उसके दिल ने कुफ्र किया।” (1) उन्होंने कहा: यह सत्य है, तो आपने इसमें से क्या नकारा? मैंने कहा: हमने उनके इस कथन को नकारा: और सूरज हर रात के अंत में लाल निकलता है, सुबह उसका रंग गुलाबी हो जाता है यह उनके लिए अपनी सामान्य गति में नहीं निकलता, सिवाय इसके कि इसे दंडित किया जाए और जब तक कि इसे कोड़े न मारे जाएँ(2) सूरज को कोड़े मारे जाने का क्या मामला है? तो उन्होंने कहा: उस सत्ता की कसम जिसके हाथ में मेरी जान है, कोई भी सूरज कभी नहीं निकला जब तक कि सत्तर हजार फरिश्ते उसे उकसाते नहीं, उससे कहते हैं: निकलो, निकलो! वह कहता है: मैं उन लोगों पर नहीं निकलूंगा जो अल्लाह के अलावा मेरी इबादत करते हैं। फिर एक फरिश्ता उसके पास आता है और आदम की संतानों की रोशनी के लिए उसे थाम लेता है। फिर एक शैतान आता है जो उसे निकलने से रोकना चाहता है, तो वह उसके दो सींगों के बीच से निकलता है, और अल्लाह तआला उसके नीचे उसे जला देता है। वही अल्लाह के रसूल ﷺ का कथन है: “यह केवल शैतान के दो सींगों के बीच ही निकलता है, और केवल शैतान के दो सींगों के बीच ही डूबता है।” (3) और वह कभी नहीं डूबता मगर अल्लाह के सामने सजदे में गिर जाता है। फिर एक शैतान आता है जो उसे सजदा करने से रोकना चाहता है, तो वह उसके दो सींगों के बीच डूबता है, और अल्लाह तआला उसके नीचे उसे जला देता है (4)। शब्द इब्न अल-अंबारी के हैं। इकरिमा से, इब्न अब्बास के हवाले से उल्लेख किया गया है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने इस कविता में उमय्या बिन अबी अल-साल्त की पुष्टि की: एक आदमी (5) और एक बैल उसके दाहिने पैर के नीचे, और दूसरे के लिए उकाब, और घात लगाए बैठा शेर और सूरज हर रात के अंत में लाल निकलता है, सुबह उसका रंग गुलाबी हो जाता है

(1) इसी शब्दों के साथ 9/384 में पहले आ चुका है, और मुस्लिम (2255) ने शरीद बिन सुवैद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसे निकाला है कि नबी ﷺ ने उनसे उमय्या की कविता सुनाने के लिए कहा, तो उन्होंने सुनाई.. फिर नबी ﷺ ने कहा: “वह अपनी कविता के कारण लगभग मुसलमान हो ही गया था।” (2) दीवान उमय्या बिन अबी अल-साल्त पृ. 50-51 और वहां दूसरी आयत की शुरुआत है: वह इनकार करता है और हमारे लिए अपनी सामान्य गति में प्रकट नहीं होता। (3) हमें इस सटीक शब्दावली के साथ यह नहीं मिला। इस विषय में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से नबी ﷺ के हवाले से है, जिन्होंने कहा: “अपनी नमाज़ों के लिए सूरज के निकलने या डूबने का समय न चुनें, क्योंकि वह शैतान के दो सींगों के बीच निकलता है।” अहमद (4612), बुखारी (3273), और

मुस्लिम (828): (290) द्वारा रिपोर्ट किया गया। (4) पांडुलिपियों में इसके बाद है: यही अल्लाह के रसूल ﷺ का कथन है: 'और वह केवल शैतान के दो सींगों के बीच ही डूबता है', और जो निश्चित है वह (म) से है। (5) (म) में: शनि (जुहल), और अल-इसाबा 1/211 में भी ऐसा ही है। जो निश्चित है वह पांडुलिपियों, उमय्या के दीवान पृ. 50-51, और खिज़ानत अल-अदब 1/248 से है।

9 سورة الصافات: آیات 1 - 5

«اس کا کلام ایمان لایا اور اس کا دل کافر رہا»(1) فرمایا: یہ حق ہے، تو تم نے اس میں سے کس چیز کا انکار کیا؟ میں نے کہا: ہم نے ان کے اس قول کا انکار کیا: اور سورج ہر رات کے آخر میں سرخ نکلتا ہے، صبح اس کا رنگ گلابی ہو جاتا ہے وہ ان کے لیے اپنی معمول کی رفتار سے نہیں نکلتا، مگر اسے سزا دی جاتی ہے ورنہ اسے کوڑے لگائے جاتے ہیں (2) سورج کو کوڑے مارے جانے کا کیا معاملہ ہے؟ تو انہوں نے فرمایا: اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں میری جان ہے، کبھی بھی سورج طلوع نہیں ہوا جب تک کہ ستر ہزار فرشتے اسے کچوکے نہیں لگاتے، اسے کہتے ہیں: نکلو، نکلو! وہ کہتا ہے: میں ایسی قوم پر طلوع نہیں ہوں گا جو اللہ کے سوا میری عبادت کرتی ہے۔ پھر ایک فرشتہ اس کے پاس آتا ہے اور اسے بنی آدم کی روشنی کے لیے اٹھا لیتا ہے، پھر ایک شیطان آتا ہے جو اسے طلوع ہونے سے روکنا چاہتا ہے، تو وہ اس کے دو سینگوں کے درمیان سے طلوع ہوتا ہے، اور اللہ تعالیٰ اس کے نیچے اسے جلا دیتا ہے۔ وہی رسول اللہ ﷺ کا فرمان ہے: «وہ شیطان کے دو سینگوں کے درمیان ہی طلوع ہوتا ہے، اور شیطان کے دو سینگوں کے درمیان ہی غروب ہوتا ہے»(3) اور وہ کبھی غروب نہیں ہوتا مگر اللہ کے سامنے سجدہ ریز ہو کر۔ پھر ایک شیطان آتا ہے جو اسے سجدہ کرنے سے روکنا چاہتا ہے، تو وہ اس کے دو سینگوں کے درمیان غروب ہوتا ہے، اور اللہ تعالیٰ اس کے نیچے اسے جلا دیتا ہے (4)۔ لفظ ابن الانباری کے ہیں۔ عکرمہ سے مروی ہے، ابن عباس سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے امیہ بن ابی الصلت کی اس شاعری میں تصدیق فرمائی: ایک مرد (5) اور ایک بیل اس کے دائیں پاؤں کے نیچے، اور دوسرے کے لیے عقاب، اور گھات لگایا ہوا شیر اور سورج ہر رات کے آخر میں سرخ نکلتا ہے، صبح اس کا رنگ گلابی ہو جاتا ہے

(1) اسی الفاظ کے ساتھ 9/384 میں گزر چکا ہے، اور اسے مسلم (2255) نے الشرید بن سوید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ نبی کریم ﷺ نے ان سے امیہ کی شاعری سنانے کی فرمائش کی، تو انہوں نے سنائی.. پھر نبی ﷺ نے فرمایا: «وہ اپنی شاعری کی وجہ سے قریب تھا کہ مسلمان ہو جاتا»۔ (2) دیوان امیہ بن ابی الصلت ص 50 - 51 اور اس میں دوسرے شعر کا پہلا مصرع ہے: وہ انکار کرتا ہے تو ہمارے لیے اپنی معمول کی رفتار سے ظاہر نہیں ہوتا۔ (3) ہمیں ان الفاظ کے ساتھ یہ نہیں ملا، اور اس باب میں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «تم اپنی نمازوں کے لیے سورج کے طلوع یا غروب کا وقت نہ چنو، کیونکہ وہ شیطان کے دو سینگوں کے درمیان طلوع ہوتا ہے» اسے احمد (4612)، بخاری (3273)، اور مسلم (828) : (290) نے روایت کیا ہے۔ (4) مخطوطات میں اس کے بعد ہے: وہی رسول اللہ ﷺ کا فرمان ہے: «اور وہ شیطان کے دو سینگوں کے درمیان ہی غروب ہوتا ہے» اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (5) (م) میں ہے: زحل، اور الاصابہ 1/211 میں بھی ایسا ہی ہے، اور جو ثابت ہے وہ مخطوطات، دیوان امیہ ص 50-51، اور خزانہ الادب 1/248 سے ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 6 - 10 / 10

It does not rise for them in its course except that it is tormented and flogged. Ikrimah said: I said to Ibn Abbas: O my master, is the sun flogged? He said: It is only the rhyme (ar-rawiyyu) that compelled him to say 'flogged', but it (the sun) fears punishment (1). And by mentioning the rising points (al-matali'), he pointed to the setting points (al-magharib); this is why he did not mention the setting points. It is like His saying: {and coats to protect you from the heat} [An-Nahl: 81]. He specified the eastern points with mention because rising occurs before setting (2). And He said in Surah "Ar-Rahman": {(He is) Lord of the two easts and Lord of the two wests} [Verse: 17]. By the two easts, He meant the furthest point the sun rises from in the long days, and the shortest day in the short days, as previously mentioned in Surah "Ya-Sin" (3). And Allah knows best. The words of the Almighty: {Indeed, We have adorned the nearest heaven with an adornment of stars. And as protection against every rebellious devil. [So] they may not listen to the exalted assembly and are pelted from every side, repelled; and for them is a constant punishment. Except one who snatches [some words] by theft, then there follows him a burning flame, piercing.} The words of the Almighty: {Indeed, We have adorned the nearest heaven with an adornment of stars.} Qatadah said: The stars were created for three reasons: as missiles for the devils, as light for guidance, and as an adornment for the nearest heaven (4). Masruq, Al-A'mash, An-Nakha'i, Asim, and Hamza recited: "bi-zinatin" (with an adornment) in the genitive case with nunation, and "al-kawakibi" (the stars) in the genitive case as an apposition (badal) to "zinah" because they are one and the same. Abu Bakr recited the same way, except he put "al-kawakiba" (5) in the accusative case due to the verbal noun "zinah". The meaning is: that We adorned the stars within it. It is also permissible for it to be in the accusative case by implying "I mean"; as if He said: "Indeed, We adorned it 'with an adornment', meaning (the stars)."

---

(1) Reported by Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 4/8-9 without Ikrimah's words: "O my master, is the sun flogged..." These words of Ikrimah were reported by Abu al-Shaykh in Al-Azamah (650). (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/37-38, Zad al-Masir 7/45-46, and see Tafsir al-Tabari 19/496. (3) 15/28. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/38. (5) Al-Sab'ah p. 546, and Al-Taysir p. 186.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयतें 6 - 10 / 10

यह उनके लिए अपने मार्ग में उदित नहीं होता है सिवाय इसके कि वह दंडित और कोड़े खाया हुआ होता है। इक्रमाह ने कहा: मैंने इब्न अब्बास से पूछा: हे मेरे स्वामी, क्या सूर्य को कोड़े मारे जाते हैं? उन्होंने कहा: यह तो केवल काव्य की तुकबंदी (अर-रवीय्यु) थी जिसने उसे 'कोड़े मारे जाने' (अल-जल्द) के उल्लेख के लिए मजबूर किया, लेकिन वह (सूर्य) दंड से डरता है (1)। और उगने के स्थानों (मताली) के उल्लेख से, उन्होंने डूबने के स्थानों (मगारिब) की ओर संकेत किया; इसी कारण उन्होंने डूबने के स्थानों का उल्लेख नहीं किया। यह उनके इस कथन की तरह है: {और तुम्हें गर्मी से बचाने वाले वस्त्र} [अन्-नहल: 81]। उन्होंने पूर्व के स्थानों को विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि सूर्योदय सूर्यास्त से पहले होता है (2)। और उन्होंने सूरा "अर-रहमान" में कहा: {(वह) दो पूर्वों का रब और दो पश्चिमों का रब है} [आयत: 17]। दो पूर्वों से उनका तात्पर्य उस सबसे दूर के बिंदु से था जहाँ से सूर्य लंबे दिनों में उदय होता है, और छोटे दिनों में सबसे छोटा दिन, जैसा कि सूरा "या-सीन" में पहले बताया गया है (3)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चय ही हमने निकटवर्ती आकाश को सितारों की सजावट से सुशोभित किया है। और प्रत्येक विद्रोही शैतान से सुरक्षा के रूप में। [ताकि] वे उच्च सभा को न सुन सकें और हर तरफ से उन पर गोले फेंके जाते हैं, खदेड़ दिए जाने के लिए; और उनके लिए निरंतर यातना है। सिवाय उसके जो कुछ सुन-गुण ले भागे, तो फिर एक दहकता हुआ शोला उसका पीछा करता है।} सर्वशक्तिमान का कथन: {निश्चय ही हमने निकटवर्ती आकाश को सितारों की सजावट से सुशोभित किया है।} कतादह ने कहा: सितारों को तीन कारणों से बनाया गया था: शैतानों को मारने के लिए मिसाइल के रूप में, मार्गदर्शन के लिए प्रकाश के रूप में, और निकटवर्ती आकाश की शोभा के रूप में (4)। मसरूक, अल-अमाश, अन-नखई, आसिम और हमज़ा ने "बि-ज़ीनतिन" (एक सजावट के साथ) को जेर (जेनिटिव केस) और नून के साथ पढ़ा, और "अल-कवाकिबी" (सितारों) को "ज़ीनत" के लिए बदल (बदल) के रूप में जेर के साथ पढ़ा क्योंकि वे एक ही हैं। अबू बक्र ने भी इसी तरह पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने "अल-कवाकिबा" (5) को मस्तर (वर्बल नाउन) "ज़ीनत" के कारण ज़बर (अक्यूसेटिव केस) के साथ पढ़ा। इसका अर्थ है: कि हमने सितारों को उसमें सुशोभित किया है। और "आनी" (मेरा मतलब है) को छिपाकर इसे ज़बर के साथ पढ़ना भी जायज़ है; जैसे कि उसने कहा हो: "निश्चय ही हमने उसे 'एक सजावट' से सुशोभित किया, मेरा मतलब है (सितारों) को।"

(1) इब्न अब्द अल-बर्र द्वारा अल-तमहीद 4/8-9 में इक्रमाह के इन शब्दों के बिना उद्धृत किया गया है: "हे मेरे स्वामी, क्या सूर्य को कोड़े मारे जाते हैं..." इक्रमाह के इन शब्दों को अबू अल-शेख ने अल-अज़मा (650) में उद्धृत किया है। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/37-38, ज़ाद अल-मसीर 7/45-46, और तफ़सीर अल-तबरी 19/496 देखें। (3) 15/28. (4) अल-नुकात वल-उयून 5/38. (5) अल-सबआ पृ. 546, और अल-तयसीर पृ. 186।

سورة الصافات: آیات ٦ - ١٠ / ١٠

یہ ان کے لیے اپنے راستے میں اس حال میں طلوع نہیں ہوتا کہ وہ عذاب دیا ہوا اور کوڑے کھایا ہوا نہ ہو۔ عکرمہ نے کہا: میں نے ابن عباس سے پوچھا: اے میرے آقا، کیا سورج کو کوڑے مارے جاتے ہیں؟ انہوں نے کہا: یہ تو صرف قافیے (الرَّویُّ) نے اسے کوڑے لگنے (الجلد) کے ذکر پر مجبور کیا، لیکن وہ (سورج) سزا سے ڈرتا ہے (١)۔ اور طلوع ہونے کے مقامات (المطالع) کے ذکر سے غروب ہونے کے مقامات (المغارب) کی طرف اشارہ کیا؛ اسی لیے انہوں نے غروب کے مقامات کا ذکر نہیں کیا۔ یہ اللہ کے اس فرمان کی طرح ہے: {اور تمہیں گرمی سے بچانے والے لباس} [النحل: ٨١]۔ انہوں نے مشرق کے مقامات کو ذکر کے ساتھ خاص کیا کیونکہ طلوع غروب سے پہلے ہوتا ہے (٢)۔ اور اللہ نے سورہ "الرحمن" میں فرمایا: {(وہ) دونوں مشرقوں کا رب اور دونوں مغربوں کا رب ہے} [آیت: ١٧]۔ دو مشرقوں سے مراد وہ آخری نقطہ ہے جہاں سے سورج لمبے دنوں میں طلوع ہوتا ہے، اور چھوٹے دنوں میں سب سے چھوٹا دن، جیسا کہ سورہ "یس" (٣) میں پہلے گزر چکا ہے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک ہم نے آسمانِ دنیا کو ستاروں کی زینت سے آراستہ کیا۔ اور ہر سرکش شیطان سے حفاظت کے لیے۔ وہ عالم بالا کی باتوں کو نہیں سن سکتے اور ہر طرف سے ان پر انگارے پھینکے جاتے ہیں۔ انہیں بھگانے کے لیے، اور ان کے لیے دائمی عذاب ہے۔ مگر جو کوئی اچک کر کوئی بات لے بھاگے تو ایک چمکتا ہوا شعلہ اس کا پیچھا کرتا ہے۔} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بے شک ہم نے آسمانِ دنیا کو ستاروں کی زینت سے آراستہ کیا۔} قتادہ نے کہا: ستارے تین وجوہات سے پیدا کیے گئے ہیں: شیطانوں کو مار بھگانے کے لیے، روشنی کے لیے جس سے ہدایت حاصل کی جائے، اور آسمانِ دنیا کی زینت کے لیے (٤)۔ اور مسروق، اعمش، نخعی، عاصم اور حمزہ نے "بزینةٍ" تنوین کے ساتھ زیر (جر) پڑھا، اور

"الكواكب" کو "زینت" سے بدل ہونے کی وجہ سے زیر (جر) کے ساتھ پڑھا کیونکہ یہ وہی ہیں۔ اور ابوبکر نے بھی اسی طرح پڑھا سوائے اس کے کہ انہوں نے "الكواكب" (٥) کو مصدر "زینت" کی وجہ سے زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا۔ اور معنی یہ ہیں: کہ ہم نے ان میں ستاروں کو سجایا ہے۔ اور "اعنی" (میری مراد ہے) کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے اسے زبر (منصوب) پڑھنا بھی جائز ہے؛ گویا اس نے کہا: ہم نے اسے "زینت" سے سجایا، میری مراد (ستارے) ہیں۔

---

(١) اسے ابن عبد البر نے التمهيد ٤/ ٨ - ٩ میں عکرمہ کے ان الفاظ کے بغیر نقل کیا ہے: اے میرے آقا، کیا سورج کو کوڑے لگتے ہیں... اور عکرمہ کا یہ قول ابو الشیخ نے العظمة (٦٥٠) میں نقل کیا ہے۔ (٢) النكت والعيون ٣٧/٥ - ٣٨، وزاد المسير ٤٥/٧ - ٤٦، اور دیکھیں تفسیر طبری ٤٩٦/١٩۔ (٣) ٢٨/١٥۔ (٤) النكت والعيون ٣٨/٥۔ (٥) السبعة ص ٥٤٦، والتيسير ص ١٨٦۔

Surah Al-Saffat: Verses 6 - 10 11

"The stars" (Al-Kawakib). It was said: it is a substitute (badal) for "adornment" (zinah) according to the position. It is permissible [to read] "with the adornment of the stars" (1) meaning: that its adornment is the stars. Or meaning: they are the stars. The rest [of the reciters read]: "with the adornment of the stars" with genitive construction (idafa). The meaning is: We adorned the heaven with the beautification of the stars; meaning: with the beauty of the stars. It is possible that it is like the reading of those who use nunation (tanwin), except that the tanwin was omitted for lightness (2). "And a protection" (wa hifzan) is a verbal noun (masdar); meaning: We protected it with a protection "from every rebellious devil" (min kulli shaytanin marid). When He informed that the angels descend with revelation from heaven, He clarified that He guarded the heaven from eavesdropping after having adorned it with the stars. The rebel (al-marid): the defiant one from among jinn and humans, and the Arabs call him a devil (3). His saying, Exalted is He: "They cannot listen to the Highest Assembly" (la yassamma'una ila al-mala' al-a'la). Abu Hatim said: meaning: so that they do not listen, then [the preposition 'lam' and] 'an' were omitted, so the verb became in the nominative case (raf') (4). The Highest Assembly: the inhabitants of the lowest heaven and what is above it, and all of them are called 'highest' in relation to the assembly of the earth. The pronoun in "listen" (yassamma'una) refers to the devils. The majority of people read: "yasma'una" with a sukun on the 'sin' and a light 'mim'. Hamza and 'Asim, in the narration of Hafs, read: "la yassamma'una" with a shadda on the 'sin' and 'mim', from 'at-tassmi' (5). According to the first reading, their hearing is negated even if they try to listen, and this is the correct meaning, supported by His saying: "Indeed, they are removed from hearing" [Ash-Shu'ara: 212]. And according to the [other] reading...

(1) Reported by Az-Zahrawi as in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/466. (2) Similar speech is in 'I'rab al-Quran' by An-Nahhas 3/410-411, see 'Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at' 2/221. (3) 'I'rab al-Quran' by An-Nahhas 3/411. (4) Mentioned by As-Samin Al-Halabi in 'Ad-Durr Al-Masun' 9/293 (what is between brackets is from him), then he said: and there is arbitrariness in it. (5) And it is the reading of Al-Kisa'i. 'As-Sab'a' p. 547, and 'At-Taysir' p. 186.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 6 - 10 11

«सितारे» (अल-कवाकिब)। यह कहा गया है: यह स्थान के अनुसार "ज़ीनत" (सजावट) का बदल (विकल्प) है। और "सितारों की सजावट के साथ" (1) पढ़ना भी जायज़ है, जिसका अर्थ है: इसकी सजावट सितारे हैं। या अर्थ यह है: वे स्वयं सितारे हैं। बाकी [कारियों] ने इसे "सितारों की सजावट के साथ" इज़ाफ़त (संबंध कारक) के रूप में पढ़ा है। और इसका अर्थ है: हमने सितारों के साथ आसमान को सजाया है; यानी: सितारों की खूबसूरती के साथ। यह उन लोगों के पढ़ने जैसा हो सकता है जिन्होंने तनवीन का उपयोग किया है, सिवाय इसके कि उच्चारण में सुगमता के लिए तनवीन को हटा दिया गया है (2)। «और सुरक्षा» (व हिफ़्ज़न) एक मस्दर (भाववाचक संज्ञा) है; यानी: हमने हर विद्रोही शैतान से इसकी पूरी हिफ़ाज़त की। जब उन्होंने बताया कि फरिश्ते आसमान से वह्य लेकर उतरते हैं, तो उन्होंने स्पष्ट किया कि आसमान को सितारों से सजाने के बाद उसकी जासूसी से रक्षा की गई है। 'मारिद' (विद्रोही): जिन्नों और इंसानों में से जो अवज्ञाकारी हो, और अरब उसे शैतान कहते हैं (3)। अल्लाह तआला का फ़रमान: «वे उच्च सभा (मलय-ए-आला) की बातें नहीं सुन सकते» अबू हातिम ने कहा: यानी: ताकि वे न सुन सकें, फिर [लाम और] "अन" को हटा दिया गया जिससे क्रिया रफ़ (पेश) की स्थिति में आ गई (4)। उच्च सभा (मलय-ए-आला): पहले आसमान और उसके ऊपर के रहने वाले, और ज़मीन की सभा के मुक़ाबले उन सभी को 'उच्च' कहा गया है। "यस्समअऊन" (सुनते हैं) में ज़मीर (सर्वनाम) शैतानों के लिए है। आम लोगों ने "यस्मऊन" पढ़ा है, सीन के सुकून और मीम की हल्की आवाज़ के साथ। और हमज़ा और आसिम ने हफ़्स की रिवायत में "ला यस्समअऊन" पढ़ा है, सीन और मीम की तशदीद के साथ, जो 'तस्मी' से बना है (5)। पहली क़िरात के अनुसार उनका सुनना पूरी तरह से खारिज हो जाता है, भले ही वे सुनने की कोशिश करें, और यही सही अर्थ है, जिसकी पुष्टि अल्लाह के इस फ़रमान से होती है: «बेशक उन्हें सुनने से दूर कर दिया गया है» [अश-शुआरा: 212] और दूसरी क़िरात के अनुसार...

(1) अज़-ज़हरावी द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/466 में उल्लेख किया गया है। (2) अन-नहहास की एराब अल-कुरान 3/410 - 411 में इसी तरह की बात है, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िरात 2/221 देखें। (3) अन-नहहास की एराब अल-कुरान 3/411। (4) अस-समीन अल-हलबी ने अद-दुर अल-मसून 9/293 में इसका ज़िक्र किया है (ब्रैकेट के बीच की चीज़ें उन्हीं की हैं) फिर उन्होंने कहा: और इसमें ज़बरदस्ती (पेचीदगी) है। (5) और यह अल-किसाई की क़िरात है। अस-सबा पृ. 547, और अत-तयसीर पृ. 186।

سورہ الصافات: آیات 6 - 10 11

«الکواکب»۔ اور کہا گیا ہے: یہ موضع کے اعتبار سے «زینۃ» کا بدل ہے۔ اور «بزینۃِ الکواکبِ»(1) جائز ہے جس کا معنی ہے: اس کی زینت ستارے ہیں۔ یا بمعنی: وہ ستارے ہی ہیں۔ باقی قراء نے «بزینۃِ الکواکبِ» اضافت کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور معنی یہ ہے: ہم نے آسمان کو ستاروں سے آراستہ کر کے سجایا؛ یعنی: ستاروں کے حسن کے ساتھ اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ یہ ان کی قرأت کی طرح ہو جنہوں نے تنوین پڑھی ہے سوائے اس کے کہ تخفیف کی وجہ سے تنوین حذف کر دی گئی ہو(2)۔ ﴿وَحِفْظاً﴾ مصدر ہے؛ یعنی: ہم نے اس کی پوری حفاظت کی ﴿مِن كُلِّ شَيْطَانٍ مَّارِدٍ﴾ جب اللہ تعالیٰ نے یہ خبر دی کہ فرشتے آسمان سے وحی لے کر نازل ہوتے ہیں، تو واضح فرمایا کہ آسمان کو ستاروں سے مزین کرنے کے بعد اس کی چوری چھپے سننے سے حفاظت کی گئی ہے۔ اور مارد: جنوں اور انسانوں میں سے سرکش کو کہتے ہیں، اور عرب اسے شیطان کہتے ہیں(3)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿لَّا يَسَّمَّعُونَ إِلَى الْمَلَإِ الْأَعْلَى﴾ ابو حاتم نے کہا: یعنی: تاکہ وہ سن نہ سکیں، پھر [لام اور] «أن» حذف کر دیا گیا تو فعل مرفوع ہو گیا(4)۔ الملأ الاعلیٰ: آسمانِ دنیا اور اس سے اوپر کے رہنے والے، اور زمین کے گروہ کی نسبت سے ان سب کو 'اعلیٰ' کا نام دیا گیا۔ «يَسَّمَّعُونَ» میں ضمیر شیاطین کے لیے ہے۔ جمہور نے «يَسْمَعُونَ» سین کے سکون اور میم کی تخفیف کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور حمزہ اور عاصم نے حفص کی روایت میں «لَا يَسَّمَّعُونَ» سین اور میم کی تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، جو تسمیع سے ہے(5)۔ پہلی قرأت کے مطابق ان کا سننا منتفی (ختم) ہو جاتا ہے اگرچہ وہ سننے کی کوشش کریں، اور یہی صحیح معنی ہے، جس کی تائید اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے ہوتی ہے: ﴿إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ﴾ [الشعراء: 212] اور دوسری قرأت پر نفی ہوتی ہے...

(1) اسے زہراوی نے روایت کیا ہے جیسا کہ المحرر الوجیز 4/466 میں ہے۔ (2) نحاس کی اعراب القرآن 3/410-411 میں اسی طرح کی بات ہے، اور الکشف عن وجوہ القراءات 2/221 دیکھیں۔ (3) نحاس کی اعراب القرآن 3/411۔ (4) سمین حلبی نے الدر المصون 9/293 میں اس کا ذکر کیا ہے (اور قوسین کے درمیان کی عبارت ان کی ہے) پھر انہوں نے کہا: اور اس میں تکلف ہے۔ (5) اور یہ کسائی کی قرأت ہے۔ السبعۃ ص 547، اور التیسیر ص 186۔

Surat Al-Saffat: Verses 6-10 | 12

...the last thing is that listening or hearing occurs from them. Mujahid said: They were trying to listen, but they did not hear. It is narrated from Ibn Abbas: "[They] cannot listen to the Exalted Assembly," he said: they try to listen but do not hear (1). The origin of "yassammi'un" is "yatasamma'un," the "ta" was merged into the "sin" because of their proximity. Abu Ubayd chose it because Arabs hardly say: "I heard to him," but they say: "I listened to him" (2). "And they are pelted from every side," meaning: they are thrown at from every side; i.e., with flaming stars. "Expelled" (Duhuran) is a verbal noun; because the meaning of "they are pelted" is "they are driven away"; "I drove him away with driving and expelling," meaning: I ousted him. Al-Sulami and Yaqub Al-Hadrami read: "dahuran" with a fatha on the dal (3), it being a verbal noun on the pattern of "fa'ul." As for Al-Farra, he interpreted it (4) as a subject noun (active participle). Meaning: and they are pelted with what drives them away, i.e., with expulsion, then the "bi" (preposition) was omitted; and the Kufans use this a lot [as they recited]: "You pass the dwellings and do not turn aside" (5) There was a difference of opinion whether this pelting was before the Prophetic mission or after it for the sake of the mission; there are two views. Hadiths have been mentioned regarding this as will follow in their mention in Surah "Al-Jinn" (6) on the authority of Ibn Abbas. It might be possible to reconcile them by saying: Those who said: The devils were not pelted with stars before the mission of the Prophet ﷺ, then they were pelted; meaning: they were not pelted in a way that cut them off from hearing, but they...

(1) In (Kh), (D), (Z), and (M): they do not hear and do not listen. In (Zha): they do not listen. The confirmed version is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/411, al-Nukat wa al-'Uyun 5/38, and Tafsir al-Razi 26/122. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/466. (3) This is other than the famous reading of Yaqub; his famous reading is like the group's reading, and Al-Sulami's reading is in the anomalous readings p. 127. (4) In (M): for he interpreted it. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/412, and what is between brackets is from it. The verse is by Jarir, and it is in his Diwan 1/278, and its latter half is: "your speech to me then is forbidden." Its beginning appeared in the Diwan as: "Do you pass the remains and not greet them?". It is according to the author's narration in al-Khizana 9/121. (6) In the interpretation of verses (8-10).

सूरा अल-साफ़ात: आयतें 6 - 10 | 12

...अंतिम बात यह है कि उनसे सुनना या श्रवण होता है। मुजाहिद ने कहा: वे सुनने की कोशिश कर रहे थे, लेकिन सुन नहीं पा रहे थे। इब्न अब्बास से वर्णित है: "[वे] उच्च सभा (मल-ए-आला) को नहीं सुन सकते," उन्होंने कहा: वे सुनने की कोशिश करते हैं लेकिन सुनते नहीं हैं (1)। "यस्सम्मीऊन" का मूल "यतसम्मीऊन" है, "ता" को "सीन" में मिला दिया गया क्योंकि वे एक-दूसरे के करीब हैं। अबू उबैद ने इसे चुना; क्योंकि अरब शायद ही कभी कहते हैं: "मैंने उसे सुना (समतु इलैही)," बल्कि वे कहते हैं: "मैंने उसे ध्यान से सुना (तसम्मतु इलैही)" (2)। "और उन्हें हर तरफ से फेंका जाता है," अर्थात: उन्हें हर तरफ से मारा जाता है; यानी, जलते हुए सितारों (शहाब) से। "निकाल बाहर किया जाना" (दुहुरन) एक भाववाचक संज्ञा है; क्योंकि "उन्हें फेंका जाता है" का अर्थ "उन्हें भगा दिया जाता है" है; "मैंने उसे भगाने और निकालने के साथ भगा दिया," अर्थात: मैंने उसे निकाल दिया। अल-सुल्मी और याकूब अल-हदरमी ने पढ़ा: दाल पर फतह के साथ "दहुरन" (3), जो "फऊल" के पैटर्न पर एक भाववाचक संज्ञा है। जहाँ तक अल-फर्रा का सवाल है, उन्होंने इसे (4) कर्ता संज्ञा (सक्रिय कृदंत) के रूप में व्याख्यायित किया। अर्थ: और उन्हें उस चीज़ से फेंका जाता है जो उन्हें भगा देती है, यानी निष्कासन के साथ, फिर "बि" (पूर्वसर्ग) को हटा दिया गया; और कूफ़ा के लोग इसका बहुत उपयोग करते हैं [जैसा कि उन्होंने गाया]: "तुम घरों से गुजरते हो और मुड़ते नहीं हो" (5) इस बारे में मतभेद था कि क्या यह फेंकना ईशदूत (मिशन) से पहले था, या मिशन की खातिर इसके बाद; दो मत हैं। इब्न अब्बास के अधिकार पर सूरा "अल-जिन्न" (6) के उल्लेख में इस संबंध में हदीसें आई हैं। उन्हें यह कहकर जोड़ना संभव हो सकता है: जिन्होंने कहा: पैगंबर ﷺ के मिशन से पहले शैतानों पर सितारों से प्रहार नहीं किया जाता था, फिर प्रहार किया गया; अर्थात: उन पर इस तरह से प्रहार नहीं किया जाता था जो उन्हें सुनने से रोक दे, बल्कि वे...

(1) (ख़), (द), (ज़) और (म) में: वे न सुनते हैं और न सुनने की कोशिश करते हैं। और (ज़) में: वे नहीं सुनते। इसकी पुष्टि नहहास की एराब अल-कुरान 3/411, अल-नुकत वल-उयून 5/38, और तफ़सीर अल-राज़ी 26/122 से होती है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/466। (3) यह याकूब के प्रसिद्ध पाठ के अलावा है, उनका प्रसिद्ध पाठ जमाअत के पाठ की तरह है, और अल-सुल्मी का पाठ विषम पाठों (शाज़ क़िरात) पृष्ठ 127 में है। (4) (म) में: क्योंकि उन्होंने इसे व्याख्यायित किया। (5) नहहास की एराब अल-कुरान 3/412, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। यह शेर जरीर का है, और यह उसके दीवान 1/278 में है, और इसका दूसरा भाग है: "तब तुम्हारा मुझसे बात करना हराम है।"

इसका पहला भाग दीवान में इस प्रकार आया है: "क्या तुम अवशेषों के पास से गुजरते हो और उन्हें सलाम नहीं करते?"। यह खज़ाना 9/121 में लेखक के विवरण के अनुसार है। (6) आयतों (8-10) की व्याख्या में।

سورة الصافات: آيات 6 - 10 | 12

آخری بات یہ کہ ان سے سننا یا سماعت واقع ہوتی ہے۔ مجاہد نے کہا: وہ کان لگا کر سننا چاہتے تھے، لیکن سن نہیں پاتے تھے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت ہے: «لَا يَسَّمَّعُونَ إِلَى المَلأِ» فرمایا: وہ سننے کی کوشش کرتے ہیں اور سنتے نہیں ہیں(1)۔ اور «يَسَّمَّعُونَ» کی اصل "يتسمَّعون" ہے، پس 'تا' کو 'سین' میں ادغام کر دیا گیا کیونکہ وہ ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور اسے ابو عبید نے پسند کیا؛ کیونکہ اہل عرب شاید ہی کبھی یہ کہتے ہوں: "سمعتُ إليه" (میں نے اسے سنا)، بلکہ وہ کہتے ہیں: "تسمَّعت إليه" (میں نے اسے کان لگا کر سنا)(2)۔ ﴿وَيُقْذَفُونَ مِن كُلِّ جَانِبٍ﴾ یعنی: وہ ہر طرف سے مارے جاتے ہیں؛ یعنی: شہابوں سے۔ ﴿دُحُورًا﴾ مصدر ہے؛ کیونکہ «يُقْذَفُونَ» کے معنی "يُدحرون" (انہیں دھتکارا جاتا ہے) کے ہیں؛ میں نے اسے دھتکارنے اور نکالنے کے ساتھ دھتکارا، یعنی: میں نے اسے نکال باہر کیا۔ اور السلمی اور یعقوب الحضرمی نے دال کے زبر کے ساتھ «دَحْورًا» پڑھا ہے(3)، جو "فعول" کے وزن پر مصدر ہوگا۔ رہا الفراء کا معاملہ، تو اس نے اسے (4) اسم فاعل قرار دیا ہے۔ یعنی: اور وہ اس چیز سے مارے جاتے ہیں جو انہیں دور کر دے، یعنی دھتکارنے کے ساتھ، پھر 'باء' کو حذف کر دیا گیا؛ اور اہل کوفہ اس کا کثرت سے استعمال کرتے ہیں [جیسا کہ انہوں نے پڑھا]: "تم بستیوں سے گزرتے ہو اور مڑ کر نہیں دیکھتے"(5) اور اس بارے میں اختلاف ہوا کہ آیا یہ مارنا بعثت سے پہلے تھا، یا بعثت کی خاطر اس کے بعد؛ اس پر دو اقوال ہیں۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اس بارے میں احادیث آئی ہیں جیسا کہ سورہ "الجن (6)"Jal کے ذکر میں آگے آئے گا۔ اور ان دونوں کے درمیان جمع کرنا اس طرح ممکن ہے کہ یہ کہا جائے: جن لوگوں نے یہ کہا کہ: نبی ﷺ کی بعثت سے پہلے

شیاطین کو ستاروں سے نہیں مارا جاتا تھا، پھر مارا گیا؛ یعنی: انہیں ایسے نہیں مارا جاتا تھا جو انہیں سننے سے بالکل کاٹ دے، بلکہ وہ...

(1) (خ)، (د)، (ز) اور (م) میں ہے: وہ نہ سنتے ہیں اور نہ سننے کی کوشش کرتے ہیں۔ اور (ظ) میں ہے: وہ نہیں سنتے۔ اور ثابت شدہ متن النحاس کی "اعراب القرآن" 3/411، "النکت والعیون" 5/38، اور "تفسیر الرازي" 26/122 سے ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/466 ۔ (3) اور یہ یعقوب سے غیر مشہور روایت ہے، ان کی مشہور قرات جماعت کی قرات کی طرح ہے، اور السلمی کی قرات "القراءات الشاذة" ص 127 میں ہے۔ (4) (م) میں ہے: پس اس نے اسے قرار دیا۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/ 412، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ یہ شعر جریر کا ہے، جو اس کے دیوان 1/278 میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "تب تمہارا مجھ پر کلام کرنا حرام ہے۔" اور اس کا پہلا مصرعہ دیوان میں یوں آیا ہے: "کیا تم کھنڈرات سے گزرتے ہو اور سلام نہیں کرتے؟"۔ یہ الخزانہ 9/121 میں مصنف کی روایت کے مطابق ہے۔ (6) آیات (8 - 10) کی تفسیر میں۔

[The demons] used to be pelted at some times and not others, and pelted from one side but not another. Perhaps the Almighty's saying: {And they are pelted from every side. Repelled, for them is a perpetual punishment} refers to this meaning, which is that they were not pelted except from some sides, then they began to be pelted perpetually. Previously, they were like human spies; one of them would achieve his goal while others did not, and one would escape while others did not, but rather would be caught, punished, and exemplary lessons made of them.

When the Prophet ﷺ was sent, the protection of the heaven was increased, and shooting stars were prepared for them that were not there before, to repel them from all sides of the heaven. They could no longer settle in any of the stations they used to occupy. Thus, they became unable to hear anything that happens there, unless one of them snatches a bit with his swift movement, then a piercing flame follows him before he descends to the earth to cast it to his brothers, so it burns him. Through this, soothsaying (kahana) became void, and the Message and Prophethood were established.

If it is asked: If this pelting was for the sake of Prophethood, why did it continue after the Prophet ﷺ? The answer is: It continued as long as Prophethood continues, for the Prophet ﷺ informed of the invalidity of soothsaying, saying: "He is not of us who practices soothsaying" (1). If it [heaven] were not guarded after his death, the Jinn would return to eavesdropping, and soothsaying would return. That is not permissible after it has been invalidated. Furthermore, if the guarding of the heaven was ceased after it was established for the sake of Prophethood, and soothsaying returned, doubt would enter the minds of the weak among Muslims, and it could not be guaranteed that they wouldn't think soothsaying only returned because Prophethood had ended. Thus, it was correct that wisdom necessitated the continuation of guarding during the life of the Prophet, peace and blessings be upon him, and after God took him to His honor, may God bless him and his family.

{And for them is a perpetual punishment} i.e., continuous; according to Mujahid and Qatadah. Ibn Abbas said: severe. Al-Kalbi, Al-Suddi, and Abu Salih said: painful; i.e., that whose pain reaches the heart; derived from 'al-wasab', which means disease (2).

(1) Narrated by Al-Bazzar in 'Al-Bahr Al-Zakhar' (3578) from the hadith of Imran bin Husain (may Allah be pleased with him) with the wording: "He is not of us who seeks omens or has them sought for him, or who practices soothsaying or has it practiced for him..." Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 5/117: Narrated by Al-Bazzar and its men are the men of Sahih except Ishaq bin al-Rabi', and he is trustworthy. Something similar was mentioned before 9/307. (2) Tafsir al-Tabari 19/506-507, and Al-Nukat wa al-Uyun 5/39.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 6 - 10 | 13

[शैतानों पर] कभी पत्थर फेंके जाते थे और कभी नहीं, और एक तरफ़ से फेंके जाते थे और दूसरी तरफ़ से नहीं। शायद अल्लाह तआला का यह कहना: {और उन्हें हर तरफ़ से मारा जाता है। धुतकारे हुए, और उनके लिए सदा रहने वाली सज़ा है} इसी अर्थ की ओर संकेत करता है, जो यह है कि उन्हें केवल कुछ तरफ़ों से ही नहीं मारा जाता था, बल्कि वे लगातार मारे जाने लगे। पहले वे इंसानी जासूसों की तरह थे; उनमें से एक अपना मक़सद पूरा कर लेता था जबकि दूसरा नहीं, और एक सुरक्षित रहता था जबकि दूसरा नहीं, बल्कि उसे पकड़ लिया जाता, सज़ा दी जाती और मिसाल बना दिया जाता था।

जब पैगंबर ﷺ भेजे गए, तो आसमान की सुरक्षा बढ़ा दी गई, और उनके लिए ऐसे अंगारे (शहाब) तैयार किए गए जो पहले नहीं थे; ताकि उन्हें आसमान के सभी हिस्सों से खदेड़ा जा सके। वे उन जगहों में नहीं ठहर सकते थे जहाँ वे पहले बैठते थे। इस प्रकार, वे वहाँ होने वाली किसी भी चीज़ को सुनने में असमर्थ हो गए, सिवाय इसके कि उनमें से कोई अपनी तेज़ गति से कुछ छीन ले, तो ज़मीन पर उतरने से पहले एक चमकता हुआ अंगारा उसका पीछा करता है ताकि वह उसे अपने भाइयों तक पहुँचा दे, तो वह उसे जला देता है। इससे भविष्यवाणी (कहानत) समाप्त हो गई, और रिसालत और नबूवत (पैगंबरी) सिद्ध हो गई।

यदि यह पूछा जाए: यदि यह प्रहार नबूवत के कारण था, तो यह पैगंबर ﷺ के बाद भी क्यों जारी रहा? तो उत्तर यह है: कि यह नबूवत के बने रहने के कारण जारी रहा, क्योंकि पैगंबर ﷺ ने भविष्यवाणी के अमान्य होने की सूचना दी और कहा: "वह हममें से नहीं है जो भविष्यवाणी करे" (1)। यदि उनकी मृत्यु के बाद आसमान की रखवाली नहीं की जाती, तो जिन्न फिर से बातें सुनने लगते और भविष्यवाणी फिर से शुरू हो जाती। और अमान्य होने के बाद ऐसा होना जायज़ नहीं है। इसके अलावा, यदि नबूवत के कारण आसमान की सुरक्षा की गई थी और फिर उसे हटा दिया जाता और भविष्यवाणी फिर से शुरू हो जाती, तो कमज़ोर मुसलमानों के मन में संदेह पैदा हो जाता, और यह डर रहता कि वे कहीं यह न समझ लें कि भविष्यवाणी केवल नबूवत के समाप्त होने के कारण वापस आई है। इसलिए, यह सही था कि हिकमत (बुद्धिमत्ता) पैगंबर ﷺ के जीवन में और उनकी मृत्यु के बाद भी सुरक्षा के जारी रहने की माँग करती थी।

{और उनके लिए सदा रहने वाली सज़ा है} यानी: निरंतर; मुजाहिद और क़तादा के अनुसार। इब्न अब्बास ने कहा: कठोर। अल-कल्बी, अस-सुद्दी और अबू सालेह ने कहा: दर्दनाक; यानी, जिसका दर्द दिल तक पहुँचता है; 'अल-वसब' से लिया गया है, जिसका अर्थ बीमारी है (2)।

(1) इसे अल-बज़ार ने 'अल-बहर अल-ज़खार' (3578) में इमरान बिन हुसैन ؓ की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "वह हममें से नहीं है जो शकुन ले या जिसके लिए लिया जाए, या जो भविष्यवाणी करे या जिसके लिए की जाए..." अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' 5/117 में कहा: इसे अल-बज़ार ने रिवायत किया है और इसके रावी सहीह (बुखारी-मुस्लिम) के रावी हैं सिवाय इसहाक बिन अल-रबी के, और वह भरोसेमंद हैं। इससे पहले 9/307 पर भी ऐसा ही उल्लेख है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 19/506-507, और अल-नुकात वल-उयून 5/39।

سورہ الصافات: آیات 6 - 10 ١٣

ان پر ایک وقت میں پتھراؤ کیا جاتا تھا اور ایک وقت میں نہیں، اور ایک جانب سے پتھراؤ ہوتا تھا اور ایک جانب سے نہیں ہوتا تھا۔ شاید اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿ وَيُقْذَفُونَ مِن كُلِّ جَانِبٍ . دُحُورًا وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ ﴾ (اور وہ ہر طرف سے مارے جاتے ہیں۔ دھتکارے ہوئے، اور ان کے لیے دائمی عذاب ہے) اسی معنی کی طرف اشارہ ہے، اور وہ یہ ہے کہ وہ صرف بعض اطراف سے نہیں مارے جاتے تھے، بلکہ وہ مستقل طور پر مارے جانے لگے۔ پہلے وہ انسانوں کے جاسوسوں کی طرح تھے، ان میں سے ایک اپنی حاجت پوری کر لیتا تھا اور دوسرا نہیں کر پاتا تھا، اور ایک بچ نکلتا تھا اور دوسرا نہیں بچتا تھا، بلکہ اسے پکڑ لیا جاتا اور سزا دی جاتی اور عبرت کا نشان بنا دیا جاتا۔

پھر جب نبی ﷺ مبعوث ہوئے تو آسمان کی حفاظت میں اضافہ کر دیا گیا، اور ان کے لیے ایسے شہاب تیار کیے گئے جو پہلے نہیں تھے؛ تاکہ انہیں آسمان کے تمام اطراف سے دھتکار دیا جائے، اور وہ ان ٹھکانوں میں نہ بیٹھ سکیں جو ان کے لیے وہاں موجود تھے۔ پس وہ وہاں ہونے والی کسی چیز کو سننے کی قدرت نہ رکھتے تھے، سوائے اس کے کہ ان میں سے کوئی اپنی تیز رفتاری سے کچھ اڑا لے، تو اس سے پہلے کہ وہ زمین پر اترے ایک چمکتا ہوا شہاب اس کا پیچھا کرتا ہے کہ وہ اسے اپنے بھائیوں تک پہنچا دے، تو وہ اسے جلا دیتا ہے؛ اس سے کہانت (نجومیت) باطل ہو گئی، اور رسالت و نبوت ثابت ہو گئی۔

اگر یہ کہا جائے: کہ یہ سنگ باری اگر نبوت کی وجہ سے تھی تو نبی ﷺ کے بعد کیوں جاری رہی؟ تو جواب یہ ہے: کہ یہ نبوت کے دوام کی وجہ سے جاری رہی، کیونکہ نبی ﷺ نے کہانت کے بطلان کی خبر دی اور فرمایا: "وہ ہم میں سے نہیں جس نے کہانت کی" (1)۔ پس اگر آپ ﷺ

کی وفات کے بعد پہرہ نہ دیا جاتا تو جنات دوبارہ باتیں سننے لگتے اور کہانت لوٹ آتی۔ اور باطل ہونے کے بعد یہ جائز نہیں ہے۔ نیز اس لیے کہ آسمان سے پہرہ ہٹا لینا اگر نبوت کی وجہ سے ہوا ہوتا اور کہانت لوٹ آتی تو کمزور مسلمانوں کے دلوں میں شبہ پیدا ہو جاتا، اور اس بات کا ڈر تھا کہ وہ یہ گمان نہ کرنے لگیں کہ کہانت صرف نبوت کے ختم ہونے کی وجہ سے لوٹ آئی ہے۔ چنانچہ یہ درست ہے کہ حکمت نبی ﷺ کی زندگی میں اور اللہ کے آپ ﷺ کو اپنی رحمت کی طرف بلانے کے بعد بھی پہرے کے دوام کا تقاضا کرتی ہے۔

﴿ وَلَهُمْ عَذَابٌ وَاصِبٌ ﴾ یعنی: دائمی؛ مجاہد اور قتادہ سے مروی ہے۔ اور ابن عباس نے فرمایا: سخت۔ الکلبی، السدی اور ابو صالح نے کہا: دردناک؛ یعنی وہ جس کی تکلیف دل تک پہنچے؛ یہ 'الوَصَب' سے ماخوذ ہے، جس کے معنی بیماری کے ہیں (2)۔

(1) اسے البزار نے البحر الزخار (3578) میں عمران بن حصین ؓ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا: "وہ ہم میں سے نہیں جس نے بدفالی لی یا جس کے لیے لی گئی، یا جس نے کہانت کی یا جس کے لیے کی گئی..." الہیثمی نے مجمع الزوائد 117/5 میں کہا: اسے البزار نے روایت کیا اور اس کے رجال صحیح کے رجال ہیں سوائے اسحاق بن الربیع کے، اور وہ ثقہ ہیں۔ اس کی مثال 307/9 پر گزر چکی ہے۔ (2) تفسیر الطبری 506/19 - 507، اور النکت والعیون 39/5۔

Surah As-Saffat: Verses 6-10 14

“Except him who snatches a fragment by stealth” is an exception to His saying: “And they are pelted from every side.” It was said: the exception refers to something other than the revelation; due to His saying, the Exalted: “Indeed, they are removed from [the faculty of] hearing.” [Ash-Shu'ara: 212]. Thus, one of them steals something of what the angels are discussing regarding what will happen in the world before the people of the earth know it. This is due to the lightness of the devils' bodies, so they are then pelted with flaming fires. Authentic hadiths have been narrated in this regard, the essence of which is: that the devils used to ascend to heaven, sitting one above another to listen. The boldest one would advance towards the heaven, then the one after him, then the one after him. Then Allah, the Exalted, decrees a matter from the affairs of the earth, so the inhabitants of heaven talk about it. The lowest devil hears it from them and throws it to the one below him. Sometimes a flaming fire burns him after he has already delivered the word, and sometimes it does not burn him, as we have explained. So that word descends to the soothsayers, and they add a hundred lies to it. That word proves true, so the ignorant people believe everything, as we explained in [Surah] Al-An'am(1). When Allah brought Islam, the heaven was guarded strictly, so no devil could escape hearing at all. The pelting stars are those that people see falling. Al-Naqqash and Makki said: they are not the moving planets in the sky, because the movement of those is not seen, whereas these pelting [stars] their movement is seen because they are close to us(2). A sufficient explanation has already been provided in this regard in Surah Al-Hijr(3). And we mentioned in [Surah] Saba’(4) the hadith of Abu Huraira, in which: “and the devils are one above another.” At-Tirmidhi said about it: a good authentic (hasan sahih) hadith. And in it: from Ibn Abbas: “The devils snatch the hearing, and they are pelted,”

(1) 8/405, and the author mentioned there in this context the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her), which is in Al-Bukhari (3210). See also the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in Muslim (2229). This speech and what follows it are from Al-Muharrar al-Wajiz 4/466. (2) Ibn Atiyyah said: There is some doubt in this. (3) 12/187 and what follows it. (4) 14/296.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 6-10 14

"सिवाय उसके जो चुपके से कोई बात उड़ा ले जाए" यह उनके इस कथन का अपवाद है: "और वे हर तरफ़ से मार भगाए जाते हैं।" यह भी कहा गया है कि: अपवाद वह्य (प्रकाशना) के अलावा किसी और चीज़ की ओर लौटता है; क्योंकि अल्लाह तआला का फ़रमान है: "निस्संदेह वे सुनने से दूर रखे गए हैं।" [अश-शुअरा: 212]। अतः उनमें से कोई एक फरिश्तों के बीच होने वाली उन बातों में से कुछ चुरा लेता है जो दुनिया में होने वाली होती हैं, इससे पहले कि धरती वालों को उसका पता चले। यह शैतानों के शरीरों के हल्का होने के कारण है, तो उस समय उन पर अंगारे बरसाए जाते हैं। इस बारे में सही हदीसें वर्णित हैं, जिनका सारांश यह है: कि शैतान आसमान की ओर चढ़ते थे, और सुनने के लिए एक-दूसरे के ऊपर बैठते थे। सबसे साहसी आसमान की ओर आगे बढ़ता, फिर उसके बाद वाला, फिर उसके बाद वाला। फिर अल्लाह तआला ज़मीन के मामलों में से किसी मामले का फैसला करता है, तो आसमान वाले उस बारे में बात करते हैं। सबसे नीचे वाला शैतान उनसे वह बात सुन लेता है और अपने से नीचे वाले की ओर फेंक देता है। कभी-कभी बात पहुँचाने के बाद उसे अंगारा जला देता है, और कभी-कभी वह उसे नहीं जलाता, जैसा कि हमने स्पष्ट किया है। फिर वह बात ज्योतिषियों तक पहुँचती है, और वे उसके साथ सौ झूठ मिला देते हैं। वह एक बात सच निकलती है, तो अज्ञानी लोग उन सबकी बातों को सच मान लेते हैं, जैसा कि हमने 'अल-अनआम'(1) में स्पष्ट किया है। जब अल्लाह ने इस्लाम भेजा, तो आसमान की कड़ी निगरानी की गई, इसलिए अब कोई भी शैतान सुनकर नहीं बच सकता। मार भगाने वाले तारे वही हैं जिन्हें लोग टूटते हुए देखते हैं। अन-नक़्क़ाश और मक्की ने कहा: वे आसमान में घूमने वाले ग्रह नहीं हैं; क्योंकि उनकी गति दिखाई नहीं देती, और इन मार भगाने वालों की गति दिखाई देती है; क्योंकि वे हमारे करीब हैं(2)। इस बारे में सूरह 'अल-हिज्र'(3) में पर्याप्त विवरण गुज़र चुका है। और हमने 'सबा'(4) में अबू हुरैरा की हदीस का उल्लेख किया है जिसमें है: "और शैतान एक-दूसरे के ऊपर होते हैं" और तिरमिज़ी ने इसके बारे में कहा है: यह हदीस हसन सही है। और इसमें इब्न अब्बास से वर्णित है: "और शैतान सुनकर भागते हैं, तो उन पर निशाना लगाया जाता है,"

(1) 8/405, और लेखक ने वहां इस अर्थ में आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस का ज़िक्र किया है, जो बुख़ारी (3210) में है। मुस्लिम (2229) में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस देखें। यह बात और इसके बाद वाली 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/466 से है। (2) इब्न अतिय्या ने कहा: इसमें विचार करने की आवश्यकता है। (3) 12/187 और उसके बाद। (4) 14/296।

سورة الصافات: آیات ٦ - ١٠ ١٤

﴿ إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ ﴾ (مگر جو کوئی اچک لے اڑتا ہے) یہ اس کے قول: ﴿ وَيُقْذَفُونَ مِن كُلِّ جَانِبِ ﴾ سے استثناء ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ: استثناء وحی کے علاوہ کی طرف لوٹتا ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ إِنَّهُمْ عَنِ السَّمْعِ لَمَعْزُولُونَ ﴾ [الشعراء : ٢١٢] (بے شک وہ سننے سے الگ کر دیے گئے ہیں)۔ چنانچہ ان میں سے کوئی ایک فرشتوں کے درمیان ہونے والی باتوں میں سے کوئی چیز چوری چھپے سن لیتا ہے جو دنیا میں ہونے والی ہوتی ہیں اس سے پہلے کہ اہل زمین اسے جانیں۔ اور یہ شیطانوں کے جسموں کے ہلکا ہونے کی وجہ سے ہے، تو اس وقت ان پر شہاب مارے جاتے ہیں۔ اور اس باب میں صحیح احادیث مروی ہیں، جن کا خلاصہ یہ ہے کہ: شیاطین آسمان کی طرف چڑھتے تھے، اور سننے کے لیے ایک دوسرے کے اوپر بیٹھ جاتے تھے۔ سب سے زیادہ دلیر آسمان کی طرف آگے بڑھتا، پھر اس کے بعد والا، پھر اس کے بعد والا۔ پھر اللہ تعالیٰ زمین کے معاملات میں سے کسی معاملے کا فیصلہ فرماتا ہے، تو آسمان والے اس کا تذکرہ کرتے ہیں، تو سب سے نیچے والا شیطان ان سے سن لیتا ہے، اور اسے اپنے سے نیچے والے کی طرف پھینک دیتا ہے۔ بسا اوقات بات پہنچانے کے بعد اسے شہاب جلا دیتا ہے، اور بسا اوقات وہ اسے نہیں جلاتا، جیسا کہ ہم نے بیان کیا۔ پھر وہ کلمہ کاہنوں تک پہنچتا ہے، تو وہ اس کے ساتھ سو جھوٹ ملا دیتے ہیں۔ وہ ایک بات سچی نکلتی ہے، تو جاہل لوگ ان سب باتوں کو سچ مان لیتے ہیں، جیسا کہ ہم نے 'الانعام'(١) میں بیان کیا۔ چنانچہ جب اللہ تعالیٰ نے اسلام لایا تو آسمان کی سخت حفاظت کی گئی، اب کوئی بھی شیطان سن کر نہیں بچ سکتا۔ اور مار بھگانے والے ستارے وہی ہیں جنہیں لوگ ٹوٹتے ہوئے دیکھتے ہیں۔ نقاش اور مکی نے کہا: یہ آسمان میں چلنے والے ستارے (سیارے) نہیں ہیں؛ کیونکہ ان کی حرکت نظر نہیں آتی، اور ان مار بھگانے والوں کی

حرکت نظر آتی ہے؛ کیونکہ وہ ہم سے قریب ہیں(۲)۔ اور اس باب میں سورہ 'الحجر'(۳) میں کافی بیان گزر چکا ہے۔ اور ہم نے 'سبا'(٤) میں ابوہریرہ کی حدیث کا ذکر کیا ہے جس میں ہے: "اور شیاطین ایک دوسرے کے اوپر ہوتے ہیں" اور اس کے بارے میں ترمذی نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور اس میں ابن عباس سے مروی ہے: "اور شیاطین سننے کے لیے جھپٹتے ہیں، تو ان پر مار پڑتی ہے،"

(۱) ٤٠٥/٨، اور مصنف نے وہاں اس معنی میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ذکر کیا ہے، جو بخاری (۳۲۱۰) میں ہے، اور مسلم (۲۲۲۹) میں ابن عباس رضی اللہ اللہ عنہما کی حدیث دیکھیں۔ یہ کلام اور اس کے بعد والا 'المحرر الوجیز' ٤٦٦/٤ سے ہے۔ (۲) ابن عطیہ نے کہا: اس میں نظر (غور کی ضرورت) ہے۔ (۳) ۱۸۷/۱۲ اور اس کے بعد۔ (٤) ۲۹٦/١٤۔

Surah As-Saffat: Verses 6 - 10 15 They throw it to their allies, so what they bring in its true form is the truth, but they distort it and add to it." He said: This is a Hasan Sahih Hadith (1). Al-Khatf: Taking something quickly; [It is said:] khatafa, khatifa, khattafa, khittafa, and khittifa (2). The origin of the doubled forms is "ikhtatafa" (snatched), so the 'ta' was assimilated into the 'ta' because it is its sister (a phonetically similar letter), and the 'kha' was given a fatha because the vowel of the 'ta' was transferred to it. Whoever gives it a kasra, it is to avoid the meeting of two silent letters. And whoever gives the 'ta' a kasra follows one kasra with another (3). {Followed by a piercing flame} meaning: shining; as said by Al-Dahhak, Al-Hasan, and others (4). It is also said: it refers to fiery stars that follow them until they fall into the sea. Ibn Abbas said regarding the meteors (shuhub): they burn them without death (5). The meteors with which they are pelted (6) are not among the fixed stars. This is indicated by seeing their movements, whereas fixed stars move but their movements are not seen due to their distance. This has been mentioned before. The plural of shihab is shuhub, and by analogy, for a small number, it would be ash-hibah, although it hasn't been heard from the Arabs (7). And "thaqib" means: shining; as said by Al-Hasan, Mujahid, and Abu Mijlaz. From this is the saying: "And your fire-stick is the brightest of its kind" (8). Meaning: the most luminous. Al-Akhfash related for the plural: shuhub thuqub, thawaqib, and thiqab. Al-Kisa'i related: "the fire burned (thaqubat), it burns (tathqubu) with thaqaba and thuquba" when it ignites, and "I ignited it (athqabtuha)" (9). Zaid bin Aslam said regarding "ath-Thaqib": it is that which is kindled; from their saying: "ignite your fire-stick," meaning: kindle your fire.

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3224). (2) These are the readings of Al-Hasan, Qatada, and Isa, as in "Al-Qira'at al-Shadhah," p. 127. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/412. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/39 on the authority of Al-Dahhak. (5) Narrated by al-Tabari 19/508. (6) Followed in (m) by: people. (7) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/413. (8) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/13, and "al-zand": a piece of wood used to strike fire. Lisan (zand). (9) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/413, and see Lisan (thaqb).

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयत 6 - 10 15 "वे इसे अपने सहयोगियों की ओर फेंकते हैं, इसलिए जो वे इसके सही रूप में लाते हैं वह सच है, लेकिन वे इसे विकृत कर देते हैं और इसमें जोड़ देते हैं।" उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (1)। अल-खत्फ़: किसी चीज़ को तेज़ी से लेना; [कहा जाता है:] ख़तफ़ा, ख़तिफ़ा, ख़त्तफ़ा, ख़ित्तफ़ा और ख़ित्तिफ़ा (2)। द्विगुणित रूपों का मूल "इख्तफ़ा" (छीनना) है, इसलिए 'ता' को 'ता' में आत्मसात कर दिया गया क्योंकि वे सजातीय अक्षर हैं, और 'खा' को फतह दिया गया क्योंकि 'ता' का स्वर उस पर स्थानांतरित हो गया था। जिसने इसे कसरा दिया, वह दो शांत अक्षरों के मिलन से बचने के लिए है। और जिसने 'ता' को कसरा दिया, उसने एक कसरा के बाद दूसरा लगाया (3)। {एक दहकते हुए अंगारे ने उसका पीछा किया} यानी: चमकता हुआ; जैसा कि अल-दहाक, अल-हसन और अन्य ने कहा है (4)। यह भी कहा जाता है: इसका मतलब अग्नि-तारे हैं जो उनका पीछा करते हैं जब तक कि वे समुद्र में न गिर जाएँ। इब्न अब्बास ने उल्कापिंडों (शुहुब) के बारे में कहा: वे उन्हें बिना मौत के जला देते हैं (5)। जिन उल्कापिंडों से उन्हें मारा जाता है (6) वे स्थिर तारों में से नहीं हैं। यह उनकी गति को देखने से संकेतित होता है, जबकि स्थिर तारे चलते हैं लेकिन उनकी दूरी के कारण उनकी गति दिखाई नहीं देती है। इसका उल्लेख पहले हो चुका है। शिहाब का बहुवचन शुहुब है, और कम संख्या के लिए सादृश्य के अनुसार यह अश-हिबा होगा, हालांकि यह अरबों से नहीं सुना गया है (7)। और "साक़िब" का अर्थ है: चमकता हुआ; जैसा कि अल-हसन, मुजाहिद और अबू मिजलाज़ ने कहा है। इसी से यह कहावत है: "और तुम्हारी आग जलाने वाली लकड़ी अपनी तरह की सबसे चमकीली है" (8)। यानी: सबसे प्रकाशमान। अल-अख़्फ़श ने बहुवचन के लिए बताया: शुहुब सुक़ुब, सवाक़िब और सि'क़ाब। अल-किसाई ने बताया: "आग जल उठी (सक़ुबत), वह जलती है (तसक़ुबु)" जब वह प्रज्वलित होती है, और "मैंने इसे प्रज्वलित किया (असक़बतुहा)" (9)। ज़ैद बिन असलम ने "अस-साक़िब" के बारे में कहा: यह वह है जिसे सुलगाया जाता है; उनकी कहावत से: "अपनी आग जलाने वाली लकड़ी सुलगाओ", यानी: अपनी आग जलाओ।

---

(1) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3224)। (2) ये अल-हसन, क़तादा और ईसा के पाठ हैं, जैसा कि "अल-क़िरात अल-शादा" पृष्ठ 127 में है। (3) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/412। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/39 अल-दहाक के अधिकार पर। (5) अल-तबरी 19/508 द्वारा वर्णित। (6) इसके बाद (म) में: लोग। (7) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/413। (8) मानी अल-कुरान अन-नहहास

द्वारा 6/13, और "अल-ज़न्द": आग पैदा करने के लिए इस्तेमाल की जाने वाली लकड़ी का टुकड़ा। लिसान (ज़न्द)। (9) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/413, और लिसान (सक़्ब) देखें।

سورة الصافات: آیات 6 - 10 15 وہ اسے اپنے دوستوں (شیاطین) کی طرف پھینک دیتے ہیں، تو جو کچھ وہ اس کی اصل صورت میں لاتے ہیں وہ حق ہوتا ہے، لیکن وہ اس میں تحریف کرتے ہیں اور اضافہ کر دیتے ہیں۔" کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (1)۔ والخطف: کسی چیز کو تیزی سے اچک لینا۔ [کہا جاتا ہے:] خَطَفَ اور خَطِفَ اور خَطَّفَ اور خِطَّفَ اور خِطِّفَ (2)۔ اور مشدد (شد والے) الفاظ کی اصل 'اِختَطَفَ' ہے، پھر 'تاء' کو 'طاء' میں مدغم کر دیا گیا کیونکہ وہ اس کی ہم مخرج (بہن) ہے، اور 'خاء' کو زبر دی گئی کیونکہ 'تاء' کی حرکت اس پر منتقل کر دی گئی تھی۔ اور جس نے اسے زیر دی اس نے دو ساکن حرفوں کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے دی، اور جس نے 'طاء' کو زیر دی اس نے ایک زیر کے بعد دوسری زیر لانے کی پیروی کی (3)۔ {فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ} یعنی: روشن؛ یہ بات ضحاک، حسن اور دوسروں نے کہی (4)۔ اور کہا گیا: اس سے مراد آگ کے ستارے ہیں جو ان کا پیچھا کرتے ہیں یہاں تک کہ انہیں سمندر میں گرا دیتے ہیں۔ ابن عباس نے شہاب کے بارے میں فرمایا: وہ انہیں بغیر موت کے جلاتے ہیں (5)۔ اور وہ شہاب جن سے (شیاطین کو) مارا جاتا ہے (6) وہ ثوابت (جمے ہوئے) ستاروں میں سے نہیں ہیں۔ اس کی دلیل ان کی حرکات کا دیکھنا ہے، جبکہ ثابت ستارے چلتے ہیں لیکن دوری کی وجہ سے ان کی حرکات نظر نہیں آتیں۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔ شہاب کی جمع شُہُب ہے، اور قلیل (کم تعداد) کے لیے قیاس اَشْہِبَہ ہے اگرچہ یہ عربوں سے سنا نہیں گیا (7)۔ اور "ثاقب" کا معنی ہے: روشن؛ یہ بات حسن، مجاہد اور ابو مجلز نے کہی۔ اسی سے ان کا قول ہے: "تمہارا زند (آگ روشن کرنے والی لکڑی) اس کی تمام لکڑیوں میں سب سے زیادہ روشن ہے" (8)۔ یعنی: سب سے زیادہ چمکدار۔ اور اخفش نے جمع میں: شُہُبٌ ثُقُبٌ، اور ثواقب اور ثقاب بیان کیے ہیں۔ اور کسائی نے بیان کیا: "آگ روشن ہوئی (ثَقُبَتِ النارُ)، وہ روشن ہوتی ہے (تَثْقُبُ) ثَقابۃً اور ثُقُوبًا" جب وہ بھڑک

اٹھے، اور "میں نے اسے روشن کیا (أثقبتُها)" (9)۔ زید بن اسلم نے ثاقب کے بارے میں کہا: اس سے مراد آگ جلانے والا ہے؛ ان کے قول سے: "اپنا زند روشن کرو"، یعنی: اپنی آگ جلاؤ۔

---

(1) سنن ترمذی (3224)۔ (2) اور یہ حسن، قتادہ اور عیسیٰ کی قرأت ہے جیسا کہ القراءات الشاذہ صفحہ 127 میں ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/ 412۔ (4) النکت والعیون 39/5 ضحاک سے۔ (5) اسے طبری نے نکالا 508/19۔ (6) اس کے بعد (م) میں ہے: لوگ۔ (7) اعراب القرآن للنحاس 3/ 413۔ (8) معانی القرآن للنحاس 13/6، اور الزند: وہ لکڑی جس سے آگ نکالی جاتی ہے۔ اللسان (زند)۔ (9) اعراب القرآن للنحاس 3/ 413، اور دیکھیے اللسان (ثقب)۔

Surah As-Saffat: Verses 6 - 17 16

Al-Akhfash said it. And he recited the saying of the poet: While a person is a piercing meteor, time struck his light and it went out (1)

Allah's saying: {Then ask them, are they a stronger creation or those [others] We have created? Indeed, We created them from sticky clay. (11) But you wonder, while they mock, (12) And when they are reminded, they do not remember. (13) And when they see a sign, they mock [it]. (14) And they say, "This is not but obvious magic. (15) When we have died and become dust and bones, are we indeed to be resurrected? (16) Or our forefathers [as well]?" (17)}

Allah's saying: {Then ask them} meaning: question them, specifically the people of Mecca; derived from seeking a fatwa from a mufti. {Are they a stronger creation or those [others] We have created?} Mujahid said: i.e., those We created from the heavens, the earth, the mountains, and the seas. And it was said: it includes the angels and those who passed from previous nations. This is indicated by the fact that He referred to them with "who" (man). Sa'id bin Jubayr said: The angels. Others said: from the past nations, and they have perished, and they were stronger in creation than them (2).

It was revealed regarding Abu al-Ashadd bin Kaladah, and he was named Abu al-Ashadd because of his intense power and strength (3). Its mention will come in [Surah] "al-Balad" (4). Similar to this is: {The creation of the heavens and the earth is greater than the creation of mankind} [Ghafir: 57], and His saying: {Are you a more difficult creation or is the heaven?} (5) [An-Nazi'at: 27].

{Indeed, We created them from sticky clay} meaning: clinging; Ibn Abbas said so. From it is the saying of Ali, may Allah be pleased with him: Learn, for indeed Allah has increased your extension, and all good characters are constant for you.

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/39, and the saying of Zayd bin Aslam was narrated by al-Tabari 19/509, and the verse is by Abdullah bin Abdul-A'la al-Shaibani, mentioned by al-Jahiz in 'al-Bursan' p. 122. (2) These sayings are in al-Nukat wa al-'Uyun 5/40, and the saying of Mujahid was narrated by al-Tabari 19/510. (3) Al-Kashshaf 3/337, and Abu al-Ashadd al-Jumahi was killed as a disbeliever, and al-Suhayli mentioned in 'al-Rawd al-Unuf' 2/65 that he said to the Prophet ﷺ: If you wrestle me down, I will believe in you. So the Messenger of Allah ﷺ wrestled him down several times but he did not believe. (4) In the interpretation of verses (5 - 9). (5) Tafsir al-Baghawi 4/23.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 6 - 17 16

अल-अख़फ़श ने कहा। और उन्होंने कवि के वचन का पाठ किया: जबकि एक व्यक्ति एक बेधने वाला उल्का है, समय ने उसकी रोशनी पर प्रहार किया और वह बुझ गई (1)

अल्लाह का कथन: {तो उनसे पूछो कि क्या उनकी रचना अधिक कठिन है या उनकी जिन्हें हमने पैदा किया है? निस्संदेह हमने उन्हें चिपचिपी मिट्टी से बनाया है। (11) बल्कि तुम तो आश्चर्य करते हो, और वे उपहास करते हैं, (12) और जब उन्हें याद दिलाया जाता है, तो वे याद नहीं रखते। (13) और जब वे कोई निशानी देखते हैं, तो वे मज़ाक उड़ाते हैं। (14) और वे कहते हैं, "यह तो मात्र स्पष्ट जादू है। (15) क्या जब हम मर जाएँगे और मिट्टी और हड्डियाँ हो जाएँगे, तो क्या हमें वास्तव में दोबारा जीवित किया जाएगा? (16) और क्या हमारे पूर्वजों को भी?" (17)}

अल्लाह का कथन: {तो उनसे पूछो} अर्थात: उनसे सवाल करो, यानी मक्का के लोगों से; यह शब्द 'मुफ़्ती से फ़तवा माँगने' (इस्तफ़्ता) से लिया गया है। {क्या उनकी रचना अधिक कठिन है या उनकी जिन्हें हमने पैदा किया है?} मुजाहिद ने कहा: यानी, जिन्हें हमने आकाशों, पृथ्वी, पहाड़ों और समुद्रों से बनाया है। और कहा गया: इसमें फ़रिश्ते और पिछली उम्मतें भी शामिल हैं। इसका प्रमाण यह है कि उन्होंने उनके बारे में 'मन' (जो/कौन) शब्द से खबर दी है। सईद बिन जुबैर ने कहा: फ़रिश्ते। दूसरों ने कहा: पिछली उम्मतें, और वे नष्ट हो चुके हैं, और वे रचना में उनसे अधिक मजबूत थे (2)।

यह अबू अल-अशद्द बिन कलदह के बारे में उतरी थी, और उनकी अत्यधिक शक्ति और सामर्थ्य के कारण उन्हें अबू अल-अशद्द कहा जाता था (3)। इसका उल्लेख [सूरह] 'अल-बलद' (4) में आएगा। इसके समान यह आयत है: {आकाशों और पृथ्वी की रचना मनुष्यों की रचना से बड़ी है} [गाफ़िर: 57], और उनका कथन: {क्या तुम्हारी रचना अधिक कठिन है या आकाश की?} (5) [अन-नाज़िआत: 27]।

{निस्संदेह हमने उन्हें चिपचिपी मिट्टी से बनाया है} अर्थात: चिपकने वाली; इब्न अब्बास ने यह कहा। इसी से अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन है: सीखो, क्योंकि वास्तव में अल्लाह ने तुम्हारा विस्तार बढ़ाया है, और सभी अच्छे चरित्र तुम्हारे लिए स्थायी हैं।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/39, और ज़ैद बिन असलम के कथन को अत-तबरी 19/509 ने उद्धृत किया है, और यह शेर अब्दुल्ला बिन अब्दुल-आला अल-शैबानी का है, जिसे अल-जाहिज़ ने 'अल-बुरसान' पृ. 122 में उल्लेख किया है। (2) ये कथन अल-नुकत वल-उयून 5/40 में हैं, और मुजाहिद

के कथन को अत-तबरी 19/510 ने उद्धृत किया है। (3) अल-कशशाफ़ 3/337, और अबू अल-अशद्द अल-जुमही काफ़िर की स्थिति में मारा गया, और अल-सुहैली ने 'अर-रौद अल-उनुफ़' 2/65 में उल्लेख किया है कि उसने नबी ﷺ से कहा था: यदि आपने मुझे पछाड़ दिया, तो मैं आप पर ईमान ले आऊँगा। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने उसे कई बार पछाड़ा, लेकिन वह ईमान नहीं लाया। (4) आयतों (5 - 9) की व्याख्या में। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/23।

سورة الصافات: آیات ۶ - ۱۷ ۱۶

اخفش نے کہا۔ اور انہوں نے شاعر کا یہ قول پڑھا: جبکہ انسان ایک چمکتا ہوا شہاب ہوتا ہے، زمانے نے اس کی روشنی پر ضرب لگائی تو وہ بجھ گیا (۱)

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿ فَاسْتَفْتِهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَم مَّنْ خَلَقْنَا ۚ إِنَّا خَلَقْنَاهُم مِّن طِينٍ لَّازِبٍ (١١) بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ (١٢) وَإِذَا ذُكِّرُوا لَا يَذْكُرُونَ (١٣) وَإِذَا رَأَوْا ءَايَةً يَسْتَسْخِرُونَ (١٤) وَقَالُوا إِنْ هَٰذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ (١٥) أَءِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَءِنَّا لَمَبْعُوثُونَ (١٦) أَوَ ءَابَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ (١٧) ﴾

فرمانِ باری تعالیٰ: ﴿ فَاسْتَفْتِهِمْ ﴾ یعنی: ان سے پوچھو، مراد اہلِ مکہ ہیں؛ یہ لفظ 'مفتی سے فتویٰ طلب کرنے' (استفتاء) سے لیا گیا ہے۔ ﴿ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَم مَّنْ خَلَقْنَا ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی وہ جنہیں ہم نے آسمانوں، زمین، پہاڑوں اور سمندروں سے پیدا کیا۔ اور کہا گیا ہے: اس میں فرشتے اور گزشتہ امتیں بھی شامل ہیں۔ اس پر دلیل یہ ہے کہ اللہ نے ان کے بارے میں 'مَن' (جو/کون) کے ساتھ خبر دی ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: فرشتے۔ دوسروں نے کہا: گزشتہ امتیں، حالانکہ وہ ہلاک ہو چکی ہیں، اور وہ تخلیق میں ان سے زیادہ سخت (مضبوط) تھیں۔ (۲)

یہ آیت ابو الاشد بن کلدہ کے بارے میں نازل ہوئی، اور اسے اس کی سخت پکڑ اور طاقت کی وجہ سے ابو الاشد کہا جاتا تھا (۳)۔ سورہ 'البلد' (۴) میں اس کا تذکرہ آئے گا۔ اس کی مثال یہ آیت ہے: ﴿ لَخَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ ﴾ [غافر: ۵۷]، اور اللہ کا قول: ﴿ ءَأَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ ﴾ (۵) [النازعات: ۲۷]۔

﴿ إِنَّا خَلَقْنَٰهُم مِّن طِينٍ لَّازِبٍ ﴾ یعنی: چپکنے والی؛ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے یہ کہا ہے۔ اور اسی سے حضرت علی رضی اللہ عنہ کا قول ہے: تم علم حاصل کرو کیونکہ اللہ نے تمہیں کشادگی دی ہے، اور تمام اچھے اخلاق تمہارے لیے لازم (ثابت) ہیں۔

(۱) النکت والعیون ۳۹/۵، اور زید بن اسلم کے قول کو طبری ۵۰۹/۱۹ نے روایت کیا ہے، اور یہ شعر عبد اللہ بن عبد الاعلی الشیبانی کا ہے، جاحظ نے 'البرصان' ص ۱۲۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۲) یہ اقوال النکت والعیون ۴۰/۵ میں ہیں، اور مجاہد کے قول کو طبری ۵۱۰/۱۹ نے روایت کیا ہے۔ (۳) الکشاف ۳۳۷/۳، اور ابو الاشد الجمحی کفر کی حالت میں قتل ہوا، اور سہیلی نے 'الروض الانف' ۶۵/۲ میں ذکر کیا ہے کہ اس نے نبی کریم ﷺ سے کہا تھا: اگر آپ نے مجھے پچھاڑ دیا تو میں آپ پر ایمان لے آؤں گا، تو رسول اللہ ﷺ نے اسے کئی بار پچھاڑا مگر وہ ایمان نہ لایا۔ (۴) آیات (۵ - ۹) کی تفسیر میں۔ (۵) تفسیر بغوی ۲۳/۴۔

Surah as-Saffat: Verses 11 - 17 | 17

Qatadah and Ibn Zayd said: The meaning of "Lazib" is sticking (laziq). Al-Mawardi (1) said: The difference between adhesive (lasiq) and sticking (laziq) is that adhesive (lasiq) is what has stuck to itself, while sticking (laziq) is what sticks to whatever it touches.

Ikrimah said: "Lazib" means sticky (2). Sa'id ibn Jubayr said: Meaning: good, pure clay that sticks to the hand.

Mujahid said: "Lazib" is latim (3). The Arabs say: clay is lazib and lazim, replacing the 'ba' with 'mim'.

Similarly, they say: latib and latim (4), substituting the 'ba' with 'mim'. Lazib means firm; it is said: the thing became 'dharbata lazib' (an inevitable necessity), which is more eloquent than 'lazim'. An-Nabighah said:

They do not think good comes without evil following it, Nor do they think evil is an inevitable blow (dharbata lazib). (5)

Al-Farra reported from the Arabs: 'clay latib' means 'lazim' (6). Latib means firm; from it is said: lataba yaltubu latban and lutuban, just like lazaba yalzubhu - with a damma - luzuban. Abu al-Jarrah recited regarding 'latib':

If this was from wine that I drank, Then I am repentant (lata'ib) from drinking wine.

A headache, pain in the bones, exhaustion, And a sorrow that remains fixed (latib) in the chest upon sunrise.

Latib also means adhesive, like lazib, as reported by Al-Asma'i and narrated by Al-Jawhari (7).

---

(1) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/40, and what preceded it is from it; the statement of Qatadah was recorded by Al-Tabari 19/513. (2) Recorded by Al-Tabari 19/512. (3) Tafsir Mujahid 2/540, and Al-Tabari recorded it 19/513. (4) In (kh), (z), and (f): latib and la'im, and in (d): latib and lazim, and in (m): latib and lazim, and what is established is from (zh). Latb and lathm: stabbing in the throat. Al-Lisan (latm). (5) Tafsir Al-Tabari 19/511, and Al-Sihah (lazb); the verse is in the Diwan of An-Nabighah p. 13. (6) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/384, he attributed this dialect to Qays, and the author cited it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/413. (7) In Al-Sihah (latb) and (lazb) and

the two verses are in it; the second verse is in Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/484, and Tafsir Al-Tabari 19/511; in both of them: 'ghathi' instead of 'ghamm'.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 11 - 17 | 17

क़तादा और इब्न ज़ैद ने कहा: "लाज़िब" का अर्थ चिपकने वाला (लाज़िक़) है। अल-मावरदी (1) ने कहा: चिपकने वाले (लासिख़) और चिपकने वाले (लाज़िक़) के बीच का अंतर यह है कि: लासिख़ वह है जिसका कुछ हिस्सा दूसरे से चिपक गया हो, और लाज़िक़ वह है जो उसके संपर्क में आने वाली चीज़ से चिपक जाए।

इकरमा ने कहा: "लाज़िब" का अर्थ लसदार (2) है। सईद बिन जुबैर ने कहा: यानी: अच्छी और शुद्ध मिट्टी जो हाथ से चिपक जाती है।

मुजाहिद ने कहा: "लाज़िब" लातिम (3) है। अरब के लोग कहते हैं: मिट्टी लाज़िब और लाज़िम है, 'बा' को 'मीम' से बदल देते हैं।

इसी तरह उनका कहना है: लातिब और लातिम (4)। 'बा' को 'मीम' से बदलने पर। लाज़िब का अर्थ स्थिर (थिर) है; कहा जाता है: चीज़ 'ज़रबते लाज़िब' (अनिवार्य) हो गई, और यह 'लाज़िम' से अधिक प्रभावशाली है। अन-नाबिगा ने कहा:

वे यह नहीं समझते कि अच्छाई के बाद बुराई नहीं होगी, और न ही वे बुराई को एक अनिवार्य प्रहार (ज़रबते लाज़िब) मानते हैं। (5)

अल-फर्रा ने अरबों से उद्धृत किया है: 'लातिब मिट्टी' का अर्थ 'लाज़िम' (6) है। लातिब का अर्थ स्थिर है; इससे बना है: लतबा यल्तूबु लतबन और लुतूवन, जैसे: लज़बा यल्ज़ुबु - पेश के साथ - लुज़ूवन। अबू अल-जराह ने 'लातिब' के बारे में शेर पढ़ा:

यदि यह उस शराब से था जो मैंने पी थी, तो मैं शराब पीने से तौबा करने वाला (लत़ाइब) हूँ।

सिरदर्द, हड्डियों का दर्द, थकावट, और सूरज निकलने के समय सीने में जमा हुआ (लातिब) एक दुख।

लातिब का अर्थ चिपकने वाला भी है: जैसे लाज़िब, असमाई के हवाले से, अल-जौहरी ने इसे बयान किया है (7)।

---

(1) अल-नुकात व अल-उयून 5/40 में, और उससे पहले का हिस्सा भी वहीं से है, और क़तादा का कथन अल-तबरी 19/513 ने उद्धृत किया है। (2) अल-तबरी 19/512 द्वारा उद्धृत। (3) तफ़सीर

मुजाहिद 2/540, और अल-तबरी 19/513 द्वारा उद्धृत। (4) (ख), (ज़) और (फ़) में: लातिब और लाइम, और (द) में: लातिब और लाज़िम, और (म) में: लातिब और लाज़िम, और जो स्थापित है वह (ज़) से है। लतब और लथम: गले में छुरा घोंपना। अल-लिसान (लतम)। (5) तफ़सीर अल-तबरी 19/511, और अल-सिहाह (लज़ब); शेर नाबिगा के दीवान पृष्ठ 13 में है। (6) अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान 2/384, उन्होंने इस भाषा को क़ैस की ओर संबंद्ध किया है, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 3/413 में उनसे लिया है। (7) अल-सिहाह (लतब) और (लज़ब) में और दोनों शेर उसमें हैं, और दूसरा शेर अल-फर्रा की मा'नी अल-कुरान 2/484 और तफ़सीर अल-तबरी 19/511 में है, और उन दोनों में: 'ग़ाम' के बजाय 'ग़सी' है।

سورہ الصافات: آیات ۱۱ - ۱۷ | ۱۷

قتادہ اور ابن زید نے کہا: «لآزب» کا معنی چمٹنے والا (لازق) ہے۔ الماوردی(۱) نے کہا: چمٹنے والے (لاصق) اور چپکنے والے (لازق) میں فرق یہ ہے کہ: لاصق وہ ہے جس کا کچھ حصہ دوسرے سے جڑ گیا ہو، اور لازق وہ ہے جو اس چیز سے چپک جائے جس سے وہ ٹکرائے۔

عکرمہ نے کہا: «لآزب» لیس دار(۲) ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: یعنی: عمدہ خالص مٹی جو ہاتھ سے چمٹ جاتی ہے۔

مجاہد نے کہا: «لآزب» لاتم(۳) ہے۔ اور عرب کہتے ہیں: طین لازب اور لازم، وہ 'با' کو 'میم' سے بدل دیتے ہیں۔

اسی طرح ان کا قول ہے: لاتب اور لاتم(۴)۔ 'با' کو 'میم' سے بدلنے پر۔ اور اللازب کا معنی ثابت (اٹل) ہے؛ کہا جاتا ہے: کوئی چیز 'ضربۃ لازب' (ناگزیر) ہو گئی، اور یہ 'لازم' سے زیادہ فصیح ہے۔ النابغہ نے کہا:

وہ یہ نہیں سمجھتے کہ خیر کے بعد شر نہیں ہوگا اور نہ ہی وہ شر کو ایک لازمی چوٹ (ضربۃ لآزب) سمجھتے ہیں۔ (۵)

الفراء نے عربوں سے نقل کیا ہے: 'طین لاتب' بمعنی 'لازم' (۶) ہے۔ اور لاتب کا معنی ثابت ہے؛ اس سے کہا جاتا ہے: لَتَبَ يَلْتُبُ لَتْباً اور لُتُوباً، جیسے: لَزَبَ يَلْزُبُ - پیش کے ساتھ - لُزُوباً؛ اور ابو الجراح نے 'لاتب' کے بارے میں یہ اشعار پڑھے:

اگر یہ اس نبیذ (شراب) سے تھا جو میں نے پی تھی تو میں نبیذ پینے سے توبہ کرنے والا (لَتَائب) ہوں

سردرد، ہڈیوں کا درد، سستی اور طلوع آفتاب کے وقت سینے میں جما ہوا (لَاتِب) ایک غم

اور لاتب کا معنی چمٹنے والا بھی ہے: جیسے لآزب، الاصمعی کے حوالے سے، اسے الجوہری نے بیان کیا ہے(۷)۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۰ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی اسی سے ہے، اور قتادہ کا قول الطبری ۱۹/ ۵۱۳ نے نکالا ہے۔ (۲) الطبری ۱۹/ ۵۱۲ نے نکالا ہے۔ (۳) تفسیر مجاہد ۲/ ۵۴۰، اور الطبری ۱۹/ ۵۱۳ نے اسے نکالا ہے۔ (۴) (خ)، (ز) اور (ف) میں: لاتب اور لائم، اور (د) میں: لاتب اور لازم، اور (م) میں: لاتب اور لازم، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔ واللتب واللثم: گلے میں نیزہ مارنا۔ اللسان (لتم)۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۹/ ۵۱۱، اور الصحاح (لزب)؛ اور یہ شعر دیوان النابغہ ص ۱۳ میں ہے۔ (۶) معانی القرآن للفراء ۲/ ۳۸۴، انہوں نے اس لغت کو قیس کی طرف منسوب کیا ہے، اور مصنف نے اسے ان سے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۴۱۳ میں نقل کیا ہے۔ (۷) الصحاح (لتب) اور (لزب) میں اور دونوں شعر اس میں ہیں، اور دوسرا شعر معانی القرآن للفراء ۲/ ۴۸۴، اور تفسیر الطبری ۱۹/ ۵۱۱ میں ہے، اور ان دونوں میں: 'غَمّ' کی جگہ 'غثي' ہے۔

Surah as-Saffat: Verses 11 - 17 18

As-Suddi and al-Kalbi said regarding "al-lazib" (clinging): it means pure. Mujahid and ad-Dahhak said: it means foul-smelling (1). The Almighty's saying: {Nay, you wonder, while they mock} [37:12]: The reading of the people of Medina, Abu 'Amr, and 'Asim is with a fatha on the 'ta' (ajabta), addressing the Prophet (2) ﷺ; meaning: rather, you are amazed at what has been revealed to you of the Qur'an while they mock it. This was the reading that Shurayh [rejected the reading with damma (ajabtu) and said:] "Indeed, Allah is not amazed by anything; only one who does not know is amazed." It was also said: the meaning is, rather, you are amazed at their denial of the Resurrection (3). The Kufans, except for 'Asim, read it with a damma on the 'ta' (ajabtu) (4). Abu 'Ubayd and al-Farra' chose it, and it is narrated from 'Ali and Ibn Mas'ud; narrated by Shu'bah from al-A'mash from Abu Wa'il from 'Abdullah bin Mas'ud that he read: "bal 'ajabtu" with a damma on the 'ta'. It is also narrated from Ibn 'Abbas (5). Al-Farra' (6) said regarding the saying of the Glorified: {Nay, you wonder, while they mock}: "People read it with a fatha and a damma on the 'ta', and the damma is more beloved to me; because it is from 'Ali, 'Abdullah, and Ibn 'Abbas." Abu Zakariya al-Farra' said: "Wonder (al-'ajab), if attributed to Allah, Mighty and Majestic, its meaning from Allah is not like its meaning from human beings; just as His saying {Allah mocks them} [Al-Baqarah: 15] is not from Allah like its meaning from human beings." In this is a clarification of the flaw in Shurayh's statement when he rejected that reading. Jarir narrated from al-A'mash (7) from Abu Wa'il Shaqiq bin Salama, who said: 'Abdullah—meaning Ibn Mas'ud—read it: "Nay, I wonder, while they mock." Shurayh said: "Indeed, Allah is not amazed by anything; only one who does not know is amazed." Al-A'mash said: "I mentioned it to Ibrahim, and he said: Indeed, Shurayh was amazed..."

(1) Tafsir al-Baghawi 4/24. (2) Al-Sab'ah p. 547, al-Taysir p. 186, and al-Nashr 2/356. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/15, and what is in brackets is from it. Al-Zajjaj said in Ma'ani al-Qur'an 4/300: "Rejecting this is a mistake; because the reading and narration are frequent, and wonder from Allah, Mighty and Majestic, is different from that of human beings." (4) Al-Sab'ah p. 547, al-Taysir p. 186, and al-Nashr 2/356. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/413. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/384. (7) In (M): and al-A'mash. Jarir: he is Ibn 'Abd al-Hamid al-Dabbi.

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 11 - 17 18

अल-सुद्दी और अल-कल्बी ने "अल-लाज़िब" (चिपचिपा) के बारे में कहा: इसका अर्थ है शुद्ध। मुजाहिद और अद-दह्हाक ने कहा: इसका अर्थ है दुर्गंधयुक्त (1)। सर्वशक्तिमान का कथन: {बल्कि आप आश्चर्य करते हैं, जबकि वे उपहास करते हैं} [37:12]: मदीना के लोगों, अबू अम्र और आसिम का पाठ 'ता' पर फतहा के साथ है (अजबता), जो पैगंबर ﷺ को संबोधित करता है (2); अर्थात: बल्कि, आप उस पर आश्चर्य करते हैं जो कुरान में से आप पर अवतरित हुआ है जबकि वे उसका उपहास करते हैं। यह शुरैह का पाठ था और [उन्होंने दम्मा के साथ पाठ (अजबतू) को अस्वीकार किया और कहा:] "निश्चित रूप से, अल्लाह किसी भी चीज़ से चकित नहीं होता है; केवल वही चकित होता है जो नहीं जानता है।" यह भी कहा गया है: अर्थ यह है, बल्कि, आप पुनरुत्थान के उनके इनकार पर आश्चर्य करते हैं (3)। आसिम को छोड़कर कूफ़ियों ने इसे 'ता' पर दम्मा के साथ पढ़ा (अजबतू) (4)। अबू उबैद और अल-फ़र्रा ने इसे चुना, और यह अली और इब्न मसूद से वर्णित है; शोबा द्वारा अल-अमश से अबू वईल से अब्दुल्ला बिन मसूद से वर्णित है कि उन्होंने पढ़ा: "बल्कि मैंने आश्चर्य किया" 'ता' पर दम्मा के साथ। यह इब्न अब्बास (5) से भी वर्णित है। अल-फ़र्रा (6) ने महिमामय के कथन के बारे में कहा: {बल्कि आप आश्चर्य करते हैं, जबकि वे उपहास करते हैं}: "लोगों ने इसे 'ता' पर फतहा और दम्मा के साथ पढ़ा, और दम्मा मुझे अधिक प्रिय है; क्योंकि यह अली, अब्दुल्ला और इब्न अब्बास से है।" अबू ज़करिया अल-फ़र्रा ने कहा: "आश्चर्य (अल-अजब), यदि अल्लाह, शक्तिशाली और प्रतापी, को जिम्मेदार ठहराया जाता है, तो अल्लाह की ओर से इसका अर्थ मानव की ओर से इसके अर्थ के समान नहीं है; ठीक वैसे ही जैसे उनका कथन {अल्लाह उनका उपहास करता है} [अल-बक़रा: 15] अल्लाह की ओर से मानव की ओर से इसके अर्थ के समान नहीं है।" इसमें शुरैह के कथन की त्रुटि का स्पष्टीकरण है जहाँ उन्होंने उस पाठ को अस्वीकार कर दिया था। जरीर ने अल-अमश (7) से अबू वईल शफ़ीक़ बिन सलमा से वर्णन किया, जिन्होंने कहा: अब्दुल्ला — यानी इब्न मसूद — ने इसे पढ़ा: "बल्कि मैंने आश्चर्य किया, जबकि वे उपहास करते हैं।" शुरैह ने कहा: "निश्चित रूप से, अल्लाह किसी भी चीज़ से चकित नहीं होता है; केवल वही चकित होता है जो नहीं जानता है।" अल-अमश ने कहा: "मैंने इब्राहिम के सामने इसका उल्लेख किया, तो उन्होंने कहा: वास्तव में, शुरैह को यह पसंद था..."

(1) तफ़्सीर अल-बघवी 4/24। (2) अल-सबआ पृ. 547, अल-तयसीर पृ. 186, और अल-नश्र 2/356। (3) अल-नह्हाह द्वारा मानी अल-कुरान 6/15, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। अल-

ज़ज्जाज ने मानी अल-कुरान 4/300 में कहा: "इसे अस्वीकार करना एक गलती है; क्योंकि पाठ और विवरण बार-बार हैं, और अल्लाह, शक्तिशाली और राजसी से आश्चर्य, मनुष्यों के विपरीत है।" (4) अल-सबआ पृ. 547, अल-तयसीर पृ. 186, और अल-नश्र 2/356। (5) अल-नह्हाह द्वारा एराब अल-कुरान 3/413। (6) मानी अल-कुरान 2/384 में। (7) (एम) में: और अल-अमश। जरीर: वह इब्न अब्द अल-हमीद अल-दब्बी है।

سورة الصافات: آیات ۱۱ - ۱۷ ۱۸

السدی اور الکلبی نے "اللازب" (چپکنے والا) کے بارے میں کہا: اس سے مراد خالص ہے۔ مجاہد اور الضحاک نے کہا: اس سے مراد بدبودار ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ ﴾ [۳۷:۱۲]: اہل مدینہ، ابوعمرو اور عاصم کی قرات میں 'تا' پر زبر ہے (عَجِبْتَ)، جس میں نبی ﷺ سے خطاب ہے (۲)؛ یعنی: بلکہ آپ کو اس (قرآن) پر تعجب ہے جو آپ پر نازل کیا گیا ہے جبکہ وہ اس کا مذاق اڑاتے ہیں۔ یہ شریح کی قرات تھی اور [انہوں نے پیش کے ساتھ قرات (عَجِبْتُ) کا انکار کیا اور کہا:] "بے شک اللہ کسی چیز سے تعجب نہیں کرتا، تعجب تو اسے ہوتا ہے جو علم نہیں رکھتا۔" اور کہا گیا: اس کا مطلب ہے، بلکہ آپ کو ان کے بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کے انکار پر تعجب ہوا (۳)۔ اہل کوفہ نے سوائے عاصم کے 'تا' کے پیش کے ساتھ پڑھا (عَجِبْتُ) (۴)۔ ابو عبید اور الفراء نے اسی کو پسند کیا ہے، اور یہ حضرت علی اور ابن مسعود سے مروی ہے؛ اسے شعبہ نے الاعمش سے، انہوں نے ابو وائل سے، انہوں نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کیا کہ انہوں نے پڑھا: "بل عجبتُ" 'تا' کے پیش کے ساتھ اور یہ ابن عباس (۵) سے ؓ مروی ہے۔ الفراء (۶) نے اللہ سبحانہ کے قول ﴿ بَلْ عَجِبْتَ وَيَسْخَرُونَ ﴾ کے بارے میں کہا: "لوگوں نے اسے 'تا' کے زبر اور پیش کے ساتھ پڑھا ہے، اور پیش مجھے زیادہ پسند ہے؛ کیونکہ یہ علی، عبداللہ اور ابن عباس سے مروی ہے۔" ابو زکریا الفراء نے کہا: "تعجب کی نسبت جب اللہ عزوجل کی طرف کی جائے تو اللہ کی جانب سے اس کا وہ مطلب نہیں ہوتا جو بندوں کی جانب سے ہوتا ہے؛ بالکل اسی طرح جیسے اس کا قول ﴿ اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ ﴾ [البقرة: ۱۵] اللہ کی جانب سے اس معنی میں نہیں ہے جیسا بندوں کی جانب سے ہوتا ہے۔" اس میں شریح کے قول کی خامی کا بیان ہے جہاں انہوں نے اس قرات کا انکار کیا تھا۔ جریر نے الاعمش (۷) سے، انہوں نے ابو وائل شقیق بن سلمہ

سے روایت کی، انہوں نے کہا: عبداللہ یعنی ابن مسعود نے اسے پڑھا: "بَلْ عَجِبْتُ وَيَسْخَرُونَ" تو شریح نے کہا: "بے شک اللہ کسی چیز سے تعجب نہیں کرتا، تعجب تو اسے ہوتا ہے جو علم نہیں رکھتا" الاعمش کہتے ہیں: "میں نے ابراہیم سے اس کا ذکر کیا تو انہوں نے کہا: بے شک شریح کو تعجب ہوا کرتا تھا..."

(١) تفسير البغوى ٢٤/٤۔ (٢) السبعة ص ٥٤٧، والتيسير ص ١٨٦، والنشر ٣٥٦/٢۔ (٣) معانى القرآن للنحاس ١٥/٦، اور قوسین کے درمیان اسی سے ہے۔ اور الزجاج نے معانی القرآن ٣٠٠/٤ میں کہا: اس کا انکار کرنا غلطی ہے؛ کیونکہ قرات اور روایت کثرت سے ہے، اور اللہ عزوجل کی طرف سے تعجب انسانوں سے مختلف ہے۔ (٤) السبعة ص ٥٤٧، والتيسير ص ١٨٦، والنشر ٣٥٦/٢۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٤١٣/٣۔ (٦) فى معانى القرآن ٣٨٤/٢۔ (٧) فى (م): والأعمش۔ وجرير: هو ابن عبد الحميد الضبي۔

Surah As-Saffat: Verses 11 - 17 19

...his opinion, that Abdullah was more knowledgeable than Shurayh, and Abdullah used to read it: "Nay, but I wondered" (1). Al-Harawi said: Some Imams said: The meaning of His saying: "Nay, but I wondered" is: Rather, I have recompensed them for their wondering (2); because Allah the Almighty has informed about them in more than one place as wondering at the truth. He said: "And they wonder that there has come to them a warner from among themselves" [Sad: 4], and they said (3): "Indeed, this is a wondrous thing" [Sad: 5] "Is it a wonder for mankind that We have inspired to a man from among them" [Yunus: 2]. So Allah the Almighty said: "Nay, but I wondered", meaning I have recompensed them for [their] wondering. I say: This is the completion of Al-Farra's view, and Al-Bayhaqi chose it (4). Ali bin Sulayman said: The meaning of the two recitations is the same, and the estimation is: Say, O Muhammad: "Nay, I wondered"; because the Prophet ﷺ is the addressee of the Quran. Al-Nahhas said (5): And this is a good view, and omitting the word "say" is common. Al-Bayhaqi (6): And the first is more correct. Al-Mahdawi: It is possible that Allah's informing about Himself with "wondering" is taken to mean that He manifested from His command and His wrath upon those who disbelieved in Him what takes the place of wonder from creatures; just as His informing about Himself with "laughter" for one He is pleased with — according to what came in the report from the Prophet (7) ﷺ — is taken to mean that He manifested to him from His pleasure with him what takes the place of laughter from creatures, metaphorically and figuratively.

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in Al-Asma' wa As-Sifat (991). (2) Ibn al-Jawzi attributed it in Zad al-Masir 7/50 to Ibn al-Anbari. (3) In (m): And he said. (4) In Al-Asma' wa As-Sifat 2/416. (5) In I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/413, and what precedes it is from him. (6) In Al-Asma' wa As-Sifat 2/416. (7) Like the hadith: "Allah laughs at two men, one of whom kills the other, [yet] both enter Paradise: this one fights in the cause of Allah and is killed, then Allah turns in mercy to the killer and he is martyred." Narrated by Al-Bukhari (2826) and Muslim (1890) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 11 - 17 19

...उनकी राय में, अब्दुल्लाह, शुरैह से अधिक ज्ञानी थे, और अब्दुल्लाह इसे ऐसे पढ़ते थे: "बल्कि, मैंने आश्चर्य किया" (1)। अल-हरवी ने कहा: कुछ इमामों ने कहा: उनके इस कथन का अर्थ है: "बल्कि, मैंने आश्चर्य किया": बल्कि, मैंने उन्हें उनके आश्चर्य के लिए प्रतिफल दिया (2); क्योंकि अल्लाह तआला ने एक से अधिक स्थानों पर सत्य पर उनके आश्चर्य करने की सूचना दी है। उन्होंने कहा: "और उन्हें आश्चर्य हुआ कि उनके पास उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला आया" [साद: 4], और उन्होंने कहा (3): "निश्चित रूप से, यह एक अद्भुत बात है" [साद: 5] "क्या लोगों के लिए यह आश्चर्य की बात है कि हमने उन्हीं में से एक आदमी को वह्य (संदेश) भेजी" [यूनुस: 2]। तो अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "बल्कि, मैंने आश्चर्य किया", अर्थात मैंने उन्हें [उनके] आश्चर्य के लिए प्रतिफल दिया। मैंने कहा: यह अल-फ़र्रा के मत की पूर्णता है, और अल-बैहक़ी ने इसे चुना (4)। अली बिन सुलैमान ने कहा: दोनों किराअतों (पाठों) का अर्थ एक ही है, और अनुमान यह है: ऐ मुहम्मद! कहो: "बल्कि, मैंने आश्चर्य किया"; क्योंकि नबी ﷺ कुरान के मुख़ातिब (संबोधित) हैं। अन-नह़ह़ास ने कहा (5): और यह एक अच्छा मत है, और "कहो" शब्द का विलोप (इज़मार) बहुत आम है। अल-बैहक़ी (6): और पहला अधिक सही है। अल-महदवी: यह संभव है कि अल्लाह का अपने बारे में "आश्चर्य" की सूचना देना इस अर्थ में लिया जाए कि उन्होंने अपने आदेश और उन लोगों पर अपने क्रोध से, जिन्होंने उनके साथ कुफ़्र किया, वह प्रकट किया जो मखलूक (सृष्टि) के आश्चर्य के स्थान पर आता है; जैसा कि अल्लाह द्वारा अपने बारे में उस व्यक्ति के लिए "हंसी" की सूचना देना जिससे वह प्रसन्न है - जैसा कि नबी ﷺ की हदीस (7) में आया है - इस अर्थ में लिया जाता है कि उन्होंने अपनी प्रसन्नता से उसके लिए वह प्रकट किया जो मखलूक की हंसी के स्थान पर आता है, रूपक और विस्तार के तौर पर।

(1) अल-बैहक़ी द्वारा अल-अस्मा व अल-सिफ़ात (991) में उद्धृत। (2) इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर 7/50 में इब्न अल-अंबारी से संबंधित किया है। (3) (m) में: और उन्होंने कहा। (4) अल-अस्मा व अल-सिफ़ात 2/416 में। (5) अन-नह़ह़ास द्वारा एराब अल-कुरान 3/413 में, और इससे पहले का भी उन्हीं से है। (6) अल-अस्मा व अल-सिफ़ात 2/416 में। (7) जैसे हदीस: "अल्लाह दो ऐसे आदमियों पर हंसता है, जिनमें से एक दूसरे को मारता है, [फिर भी] दोनों जन्नत में प्रवेश करते हैं: यह अल्लाह की राह में लड़ता है और मारा जाता है, फिर अल्लाह कातिल (हत्यारे) की तौबा स्वीकार करता है और वह शहीद हो जाता है।" इसे अल-बुखारी (2826) और मुस्लिम (1890) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ الصافات: آیات ۱۱ - ۱۷ ۱۹

ان کی رائے میں، عبداللہ، شریح سے زیادہ علم رکھتے تھے، اور عبداللہ اسے یوں پڑھتے تھے: «بَلْ عَجِبْتُ» (بلکہ، میں نے تعجب کیا) (۱)۔ ہروی نے کہا: بعض ائمہ نے کہا: اللہ کے اس ارشاد «بَلْ عَجِبْتُ» کا معنی ہے: بلکہ میں نے انہیں ان کے تعجب کا بدلہ دیا (۲)؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے ایک سے زیادہ جگہوں پر حق پر ان کے تعجب کرنے کی خبر دی ہے۔ اللہ نے فرمایا: ﴿وَعَجِبُوا أَن جَاءَهُم مُّنذِرٌ مِّنْهُمْ﴾ [ص: ٤] (اور انہیں اس بات پر تعجب ہوا کہ ان کے پاس خود انہی میں سے ایک ڈرانے والا آیا)، اور انہوں نے کہا (۳): ﴿إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ﴾ [ص: ٥] (بے شک یہ ایک عجیب چیز ہے) ﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَىٰ رَجُلٍ مِّنْهُمْ﴾ [یونس: ٢] (کیا لوگوں کے لیے یہ بات تعجب کی ہے کہ ہم نے انہی میں سے ایک آدمی کی طرف وحی بھیجی)۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «بَلْ عَجِبْتُ» یعنی میں نے انہیں تعجب کا بدلہ دیا۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: یہ فراء کے قول کی تکمیل ہے، اور اسے بیہقی نے پسند کیا ہے (٤)۔ علی بن سلیمان نے کہا: دونوں قراتوں کا معنی ایک ہی ہے، اور مفہوم یہ ہے: اے محمد! کہیے: بلکہ میں نے تعجب کیا؛ کیونکہ نبی ﷺ قرآن کے مخاطب ہیں۔ نحاس نے کہا (٥): اور یہ ایک اچھی بات ہے، اور "قول" (کہنا) کا پوشیدہ ہونا کثرت سے پایا جاتا ہے۔ بیہقی (٦): اور پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔ مہدوی: یہ ممکن ہے کہ اللہ کا اپنی ذات کے بارے میں تعجب کی خبر دینا اس بات پر محمول ہو کہ اس نے اپنے امر اور ان لوگوں پر اپنے غصے سے جنہوں نے اس کا کفر کیا، وہ ظاہر کیا جو مخلوق کے تعجب کے قائم مقام ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا اپنی ذات کے بارے میں اس شخص کے لیے ہنسی کی خبر دینا جس سے وہ راضی ہو - جیسا کہ نبی ﷺ سے منقول روایت (۷) میں آیا ہے - اس پر محمول کیا جاتا ہے کہ اس نے اپنی

رضا مندی سے اس کے لیے وہ ظاہر کیا جو مخلوق کی ہنسی کے قائم مقام ہے، مجازی اور وسعت کے طور پر۔

(١) اسے بیہقی نے الاسماء والصفات (٩٩١) میں روایت کیا ہے۔ (٢) ابن جوزی نے اسے زاد المسیر ٥٠/٧ میں ابن الانباری کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٣) (م) میں: اور اس نے کہا۔ (٤) الاسماء والصفات ٤١٦/٢ میں۔ (٥) اعراب القرآن للنحاس ٤١٣/٣ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انہی کا ہے۔ (٦) الاسماء والصفات ٤١٦/٢ میں۔ (٧) جیسے حدیث: "اللہ دو ایسے آدمیوں پر ہنستا ہے جن میں سے ایک دوسرے کو قتل کرتا ہے [پھر بھی] دونوں جنت میں داخل ہوتے ہیں: یہ اللہ کی راہ میں لڑتا ہے اور قتل ہو جاتا ہے، پھر اللہ قاتل کی توبہ قبول کر لیتا ہے اور وہ شہید ہو جاتا ہے۔" اسے بخاری (٢٨٢٦) اور مسلم (١٨٩٠) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 11 - 17 20

Al-Harawi said: It is said: the meaning of "Your Lord wondered" is: He was pleased and rewarded; so He called it wonder, but it is not wonder in reality; just as the Almighty said: {And Allah schemes} [Al-Anfal: 30], which means: Allah compensates them for their scheming. A similar example is in the Hadith: "Your Lord wondered at your despair and hopelessness" (1). And "wonder" (al-ajab) can mean that the action is considered great by Allah. Thus, the meaning of His saying: {But you wonder} (Bal 'ajibta) means: rather, their action was great in My sight.

Al-Bayhaqi said (2): This seems to be the meaning of the Hadith of Uqbah bin Amir, who said: I heard the Messenger of Allah (ﷺ) say: "Your Lord wonders at a youth who has no youthful passion (sabwah)" (3). Likewise, what Al-Bukhari narrated from [Abu Hurayrah from the Prophet (ﷺ), who said: "Allah wonders at a people who enter Paradise in chains" (4)].

Al-Bayhaqi said: This Hadith and similar ones may mean that His angels wonder at His generosity and kindness towards His servants (5), when He led them to faith through fighting and being captured in chains, until when they believed, He admitted them into Paradise.

It was said: The meaning of {But you wonder} is: rather, I disapproved. This was narrated by Al-Naqqash.

Al-Husayn ibn al-Fadl said: Wonder from Allah is the disapproval of a thing and regarding it as significant, which is in the language of the Arabs. It has been mentioned in the report: "Your Lord wondered at your despair and hopelessness."

{And they ridicule} (Wa-yaskharun): It was said: The 'waw' is the 'waw' of state (hal); meaning: I wondered at them while they were ridiculing.

---

(1) Cited by Abu Ubayd in Gharib al-Hadith 2/269. He said: If the preserved saying is: "min ilakikum" with a kasra on the alif, then I reckon it is: "min alkikum", with a fatha, which is more similar to verbal nouns (masadir). It is when a man raises his voice in supplication and cries out in it. (2) In Al-Asma wa al-Sifat 2/417-418. (3) Narrated by Ahmad (17371). (4) From his saying: "Likewise.." until here, it is not in (Kha), (Dal), (Zay), and (Za), and it occurred in (Fa): "Likewise, what Al-Bukhari narrated from...", followed by a blank space until here. What is between brackets is from Sahih al-Bukhari (3010), and Ahmad narrated it (9271). (5) The correct view is to affirm the

attribute of "Wonder" (al-Ajab) for Allah, the Almighty, in a manner that befits His Majesty and Greatness.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 11 - 17 20

अल-हरवी ने कहा: कहा जाता है: "तुम्हारे रब ने विस्मय किया" का अर्थ है: वह प्रसन्न हुआ और प्रतिफल दिया; इसलिए उसने इसे विस्मय कहा, लेकिन वास्तव में यह विस्मय नहीं है; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और अल्लाह ने चाल चली} [अल-अनफाल: 30], जिसका अर्थ है: अल्लाह उन्हें उनकी चाल का बदला देता है। हदीस में भी ऐसा ही उदाहरण है: "तुम्हारा रब तुम्हारी हताशा और निराशा पर विस्मय करता है" (1)। और "विस्मय" (अल-अजब) का अर्थ यह भी हो सकता है कि वह कार्य अल्लाह के निकट बहुत बड़ा है। अत; उनके इस कथन का अर्थ: {बल्कि तुमने विस्मय किया} (बल अजिब्टा) का अर्थ है: बल्कि, उनका कृत्य मेरी दृष्टि में बड़ा था।

अल-अल्-बैहक़ी (2) ने कहा: यह उक़्बा बिन आमिर की हदीस का अर्थ प्रतीत होता है, जिन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (ﷺ) को यह कहते सुना: "तुम्हारा रब उस युवक पर विस्मय करता है जिसमें कोई युवा जुनून (सबवाह) नहीं है" (3)। इसी तरह, जो अल-बुखारी ने [अबू हुरैरा से रिवायत किया कि नबी (ﷺ) ने कहा: "अल्लाह उन लोगों पर विस्मय करता है जो ज़ंजीरों में जकड़े हुए जन्नत में प्रवेश करेंगे" (4)]।

अल-बैहक़ी ने कहा: यह हदीस और इसके जैसे अन्य का अर्थ यह हो सकता है कि उनके फ़रिश्ते उनके बंदों के प्रति उनकी उदारता और दया पर विस्मय करते हैं (5), जब उन्होंने उन्हें युद्ध और ज़ंजीरों में कैद के माध्यम से ईमान लाने पर मजबूर किया, यहाँ तक कि जब वे ईमान ले आए, तो उसने उन्हें जन्नत में प्रवेश दिया।

कहा गया है: {बल्कि तुमने विस्मय किया} का अर्थ है: बल्कि, मैंने इसे अस्वीकार कर दिया। इसे अल-नक़्क़ाश ने वर्णित किया है।

अल-हुसैन इब्न अल-फ़दल ने कहा: अल्लाह की ओर से विस्मय किसी चीज़ की अस्वीकृति और उसे महत्वपूर्ण समझना है, जो अरबों की भाषा में है। रिपोर्ट में आया है: "तुम्हारा रब तुम्हारी हताशा और निराशा पर विस्मय करता है।"

{और वे उपहास करते हैं} (व-यसखुरून): कहा गया है: 'वाव' हाल (स्थिति) का 'वाव' है; अर्थात: मैंने उन पर विस्मय किया जब वे उपहास कर रहे थे।

(1) अबू उबैद ने ग़रीब अल-हदीस 2/269 में इसका उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: यदि सुरक्षित कथन है: "मिन इलाकिकुम" अलिफ़ पर कसरा के साथ, तो मेरा मानना है कि यह है: "मिन अल्कि-कुम", फ़तह के साथ, जो कि क्रियात्मक संज्ञाओं (मसादीर) के अधिक समान है। यह तब होता है जब कोई व्यक्ति दुआ में अपनी आवाज़ उठाता है और उसमें गिड़गिड़ाता है। (2) अल-अस्मा व अल-सिफ़ात 2/417-418 में। (3) अहमद (17371) द्वारा वर्णित। (4) उनके इस कथन से: "इसी तरह.." यहाँ तक, यह (ख), (द), (ज़) और (ज़) में नहीं है, और यह (फ़) में आया है: "इसी तरह, अल-बुखारी ने जिससे रिवायत किया...", इसके बाद यहाँ तक खाली स्थान है। कोष्ठकों के बीच जो है वह सहीह अल-बुखारी (3010) से है, और अहमद ने इसे रिवायत किया है (9271)। (5) सही विचार अल्लाह, सर्वशक्तिमान के लिए "विस्मय" (अल-अजब) के गुण की पुष्टि करना है, जो उसकी महिमा और महानता के अनुकूल है।

سورہ الصافات: آیات ۱۱ - ۱۷ ۲۰

الہروی نے کہا: کہا جاتا ہے: "تمہارے رب نے تعجب کیا" کا مطلب ہے: وہ راضی ہوا اور ثواب دیا؛ چنانچہ اس نے اسے تعجب کا نام دیا، لیکن حقیقت میں یہ تعجب نہیں ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وَيَمْكُرُ اللَّهُ} [الانفال: ۳۰] اس کا مطلب ہے: اللہ انہیں ان کے مکر کا بدلہ دیتا ہے۔ حدیث میں بھی اسی طرح ہے: "تمہارا رب تمہاری بدحالی اور ناامیدی پر تعجب کرتا ہے" (۱)۔ اور تعجب کا مطلب یہ بھی ہو سکتا ہے کہ وہ کام اللہ کے ہاں بہت بڑا ہو۔ تو اللہ کے قول {بَلْ عَجِبْتَ} کا مطلب ہوگا: بلکہ ان کا فعل میرے نزدیک بڑا تھا۔

بیہقی (۲) نے کہا: معلوم ہوتا ہے کہ عقبہ بن عامر کی اس حدیث کا یہی مطلب ہے جس میں انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "تمہارا رب اس نوجوان پر تعجب کرتا ہے جس میں (جوانی کی) کجی نہ ہو" (۳)۔ اسی طرح وہ روایت جسے بخاری نے [ابو ہریرہ سے، نبی ﷺ کے واسطے سے نقل کیا ہے: "اللہ ان لوگوں پر تعجب کرتا ہے جو زنجیروں میں جکڑے ہوئے جنت میں داخل ہوں گے" (۴)]۔

بیہقی نے کہا: ہو سکتا ہے کہ اس حدیث اور اس جیسی دیگر روایات کا مطلب یہ ہو کہ فرشتے اللہ کے اپنے بندوں پر کرم اور مہربانی سے تعجب کرتے ہیں (۵)، جب اس نے انہیں جنگ اور قید کی زنجیروں کے ذریعے ایمان لانے پر مائل کیا، یہاں تک کہ جب وہ ایمان لے آئے تو انہیں جنت میں داخل کر دیا۔

اور کہا گیا: {بَلْ عَجِبْتَ} کا مطلب ہے: بلکہ میں نے ناپسند کیا۔ اسے النقاش نے نقل کیا ہے۔

حسین بن الفضل نے کہا: اللہ کی طرف سے تعجب کسی چیز کی ناپسندیدگی اور اسے بڑا سمجھنا ہے، اور یہ اہل عرب کی زبان میں رائج ہے۔ حدیث میں آیا ہے: "تمہارا رب تمہاری بدحالی اور ناامیدی پر تعجب کرتا ہے"۔

{وَيَسْخَرُونَ} کہا گیا: واو "واؤ حالیہ" ہے؛ یعنی: میں نے ان پر تعجب کیا جبکہ وہ مذاق اڑا رہے تھے۔

---

(١) ابو عبید نے اسے "غریب الحدیث" ٢/ ٢٦٩ میں درج کیا ہے۔ اور کہا: اگر محفوظ قول "مِنْ إِلْكِكُمْ" الف کے زیر کے ساتھ ہے، تو میرا خیال ہے کہ یہ "مِنْ أَلْكِكُمْ" زبر کے ساتھ ہے، جو مصدر کے زیادہ مشابہ ہے۔ اس کا مطلب ہے کہ آدمی دعا میں اپنی آواز بلند کرے اور گریہ و زاری کرے۔ (٢) "الاسماء والصفات" ٢/ ٤١٧ - ٤١٨ میں۔ (٣) اسے احمد نے روایت کیا ہے (١٧٣٧١)۔ (٤) ان کے اس قول سے: "اسی طرح.." یہاں تک، یہ نسخہ (خ)، (د)، (ز) اور (ظ) میں نہیں ہے، اور (ف) میں اس طرح ہے: "اسی طرح جسے بخاری نے روایت کیا.."، اور اس کے بعد یہاں تک سفیدی (خالی جگہ) ہے، اور جو کچھ خطین (بریکٹ) کے درمیان ہے وہ صحیح بخاری (٣٠١٠) سے ہے، اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (٩٢٧١)۔ (٥) صحیح بات یہ ہے کہ اللہ عزوجل کے لیے "تعجب" کی صفت کو اسی طرح ثابت کیا جائے جو اس کے جلال اور عظمت کے لائق ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 11 - 21 21

It was said: The speech ended at His saying: "But you wonder", then he resumed and said: "and they mock", meaning: at what you have brought when you recite it to them. It was also said: they mock you when you call them. The Almighty's saying: {And when they are reminded} meaning: they are exhorted by the Quran, in the words of Qatadah {they do not remember} they do not benefit from it. Said ibn Jubayr said: meaning: if what befell the deniers before them is mentioned to them, they turn away from it and do not ponder over it (1). {And when they see a sign} i.e., a miracle {they mock} meaning: they mock, in the words of Qatadah. And they say: It is magic. "Istaskhara" and "sakhira" have the same meaning, like "istaqarra" and "qarra", and "ista'ajaba" and "ajiba" (2). It was said: "they mock" means: they incite mockery from others (3). Mujahid said: they ridicule (4). It was said: meaning: they think that this sign is a mockery. {And they say, "This is nothing but clear magic"} meaning: when they are unable to counter the miracles with anything, they say: this is magic, imagination, and deception. {When we have died} i.e., will we be resurrected when we die? It is an interrogative of denial and mockery from them. {and [also] our forefathers of old?} meaning: or will our fathers be resurrected? The interrogative "alif" entered upon the conjunction. Nafi' read: "aw aba'una" with a sukun on the waw (5). This has already passed in Surah "Al-A'raf" in the Almighty's saying: {Or did the people of the cities feel secure} [Verse: 97]. The Almighty's saying: {Say, "Yes, and you will be humiliated."} {For it will be only one shout, and at once they will be observing.} {They will say, "O woe to us, this is the Day of Recompense."} {[It will be said], "This is the Day of Judgement which you used to deny."} The Almighty's saying: {Say, "Yes"} meaning: you will be resurrected. {and you will be humiliated} meaning: small and disgraced (6);

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/41 similarly, and the saying of Qatadah was recorded by Al-Tabari 19/515. (2) Tafsir Gharib al-Quran by Ibn Qutaybah p. 370. (3) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/414. (4) Recorded by Al-Tabari 19/515-516. (5) Nafi' read it in the narration of Qalun, and Ibn 'Amir. Al-Sab'ah p. 287, and Al-Taysir p. 186. (6) Zad al-Masir 7/52.

सूरह अस-सफ़ात: आयत 11 - 21 21

कहा गया: बात उनके इस कथन पर समाप्त हुई: "बल्कि आपने आश्चर्य किया", फिर उन्होंने पुनः आरंभ किया और कहा: "और वे उपहास करते हैं", अर्थात: जो आप लाए हैं, जब आप उन्हें सुनाते हैं। यह भी कहा गया: जब आप उन्हें बुलाते हैं तो वे आपका उपहास करते हैं। अल्लाह तआला का कथन: {और जब उन्हें याद दिलाया जाता है} अर्थात: उन्हें कुरान के साथ उपदेश दिया जाता है, कतादाह के शब्दों में {वे याद नहीं रखते} वे इससे लाभ नहीं उठाते। सईद बिन जुबैर ने कहा: अर्थात: यदि उनके सामने उनके पूर्ववर्ती झुठलाने वालों के साथ जो हुआ उसका उल्लेख किया जाता है, तो वे उससे मुँह मोड़ लेते हैं और उस पर विचार नहीं करते (1)। {और जब वे कोई निशानी देखते हैं} अर्थात: चमत्कार {वे उपहास करते हैं} अर्थात: वे मज़ाक उड़ाते हैं, कतादाह के शब्दों में। और वे कहते हैं: यह जादू है। "इस्तसखरा" और "सखिरा" का एक ही अर्थ है, जैसे: "इस्तकर्रा" और "कर्रा", और "इस्त'अजबा" और "अजीबा" (2)। कहा गया: "इस्तसखिरून" का अर्थ है: वे दूसरों से उपहास को आमंत्रित करते हैं (3)। मुजाहिद ने कहा: वे मज़ाक उड़ाते हैं (4)। कहा गया: अर्थात: वे सोचते हैं कि वह आयत एक मज़ाक है। {और उन्होंने कहा, "यह स्पष्ट जादू के सिवा कुछ नहीं है"} अर्थात: जब वे चमत्कारों का मुकाबला करने में असमर्थ हो जाते हैं, तो वे कहते हैं: यह जादू, कल्पना और धोखा है। {क्या जब हम मर जाएंगे} अर्थात: क्या मरने के बाद हमें फिर से जीवित किया जाएगा? यह उनकी ओर से इनकार और उपहास का प्रश्न है। {और क्या हमारे पूर्वज भी?} अर्थात: या हमारे पूर्वजों को फिर से जीवित किया जाएगा? प्रश्नवाचक "अलिफ़" संयोजक अक्षर पर आया। नाफी' ने पढ़ा: "अौ आबाउना" वाव पर सुकून के साथ (5)। यह सूरह "अल-अराफ़" में अल्लाह के इस कथन में बीत चुका है: {क्या बस्तियों के लोग बेखौफ़ हो गए} [आयत: 97]। अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "हाँ, और तुम अपमानित होगे।" } {निश्चित रूप से वह केवल एक चिंघाड़ होगी, और अचानक वे देखने लगेंगे। } {और वे कहेंगे, "हाय हमारी तबाही, यह बदला लेने का दिन है।" } { [कहा जाएगा], "यह फैसले का दिन है जिसे तुम झुठलाते थे।" } अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "हाँ"} अर्थात: तुम्हें दोबारा जीवित किया जाएगा। {और तुम अपमानित होगे} अर्थात: छोटे और लाचार (6);

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/41 इसी तरह, और कतादाह का कथन अल-तबरी 19/515 द्वारा उद्धृत है। (2) इब्न कुतैबाह द्वारा तफ़सीर गरीब अल-कुरान पृ. 370। (3) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3/414। (4) अल-तबरी 19/515-516 द्वारा उद्धृत। (5) इसे नाफी' ने कलून के कथन में

और इब्न आमिर ने पढ़ा है। अल-सबह पृ. 287, और अल-तयसीर पृ. 186। (6) जाद अल-मसीर 7/52।

سورہ الصافات: آیات ۱۱ - ۲۱ ۲۱

کہا گیا: کلام اللہ کے اس قول پر مکمل ہوا: «بَلْ عَجِبْتَ» (بلکہ آپ نے تعجب کیا)، پھر دوبارہ شروع کیا اور فرمایا: «وَيَسْخَرُونَ» یعنی: اس چیز کا جو آپ لائے ہیں جب آپ ان پر اس کی تلاوت کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: جب آپ انہیں دعوت دیتے ہیں تو وہ آپ کا مذاق اڑاتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذَا ذُكِرُوا﴾ یعنی: انہیں قرآن کے ذریعے نصیحت کی جاتی ہے، قتادہ کے قول کے مطابق ﴿لَا يَذْكُرُونَ﴾ وہ اس سے فائدہ نہیں اٹھاتے۔ اور سعید بن جبیر نے کہا: یعنی: جب ان کے سامنے ان سے پہلے جھٹلانے والوں پر جو بیتا اس کا ذکر کیا جاتا ہے تو وہ اس سے اعراض کرتے ہیں اور اس میں غور و فکر نہیں کرتے (۱)۔ ﴿وَإِذَا رَأَوْا ءَايَةً﴾ یعنی: معجزہ ﴿يَسْتَسْخِرُونَ﴾ یعنی: وہ مذاق اڑاتے ہیں، قتادہ کے قول کے مطابق۔ اور وہ کہتے ہیں: یہ جادو ہے۔ اور "استسخر" اور "سخر" ایک ہی معنی میں ہیں، جیسے: "استقر" اور "قر"، اور "استعجب" اور "عجب" (۲)۔ اور کہا گیا: «يَسْتَسْخِرُونَ» کا مطلب ہے: وہ دوسروں سے تمسخر طلب کرتے ہیں (۳)۔ اور مجاہد نے کہا: وہ استہزاء کرتے ہیں (۴)۔ اور کہا گیا: یعنی: وہ گمان کرتے ہیں کہ وہ آیت مذاق ہے۔ ﴿وَقَالُوا إِنْ هَذَا إِلَّا سِحْرٌ مُّبِينٌ﴾ یعنی: جب وہ معجزات کا مقابلہ کرنے سے عاجز آ جاتے ہیں تو کہتے ہیں: یہ جادو، خیالی باتیں اور دھوکہ ہے۔ ﴿أَءِذَا مِتْنَا﴾ یعنی: کیا ہم مرنے کے بعد دوبارہ اٹھائے جائیں گے؟۔ پس یہ ان کی طرف سے انکار اور مذاق کا استفہام ہے۔ ﴿أَوْ ءَابَاؤُنَا الْأَوَّلُونَ﴾ یعنی: یا ہمارے پہلے باپ دادا بھی اٹھائے جائیں گے۔ استفہام کا الف حرفِ عطف پر داخل ہوا۔ اور نافع نے پڑھا: «أو آبَاؤُنَا» واؤ کے سکون کے ساتھ (۵)۔ اور یہ سورہ "الاعراف" میں اللہ تعالیٰ کے اس قول میں گزر چکا ہے: ﴿أَوَ أَمِنَ أَهْلُ الْقُرَى﴾ [آیت: ۹۷]۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ نَعَمْ وَأَنتُمْ دَاخِرُونَ ﴾ ﴿فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا

هُمْ يَنظُرُونَ ﴾ ﴿وَقَالُوا يَاوَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ ﴾ ﴿هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ ﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ نَعَمْ﴾ یعنی: تم دوبارہ اٹھائے جاؤ گے۔ ﴿وَأَنتُمْ دَاخِرُونَ﴾ یعنی: ذلیل و خوار (۶)؛

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۱ اسی طرح، اور قتادہ کا قول الطبری نے ۱۹/ ۵۱۵ میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر غریب القرآن از ابن قتیبہ ص ۳۷۰۔ (۳) اعراب القرآن از النحاس ۳/ ۴۱۴۔ (۴) اسے الطبری نے ۱۹/ ۵۱۵ - ۵۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے نافع نے قالون کی روایت میں، اور ابن عامر نے پڑھا ہے۔ السبعہ ص ۲۸۷، اور التیسیر ص ۱۸۶۔ (۶) زاد المسیر ۷/ ۵۲۔

Surah As-Saffat: Verses 18 - 21 Page 22

Because when they see the occurrence of what they denied, they will inevitably be humiliated. It is said: i.e., the Resurrection will occur even if you hate it, for it is a reality despite you, and even if you deny it today according to your claim.

﴿فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَحِدَةٌ﴾ {For it is only one shout} i.e., a single cry; Al-Hasan said it. It is the second blast (of the trumpet). The cry was named 'Zajrah' (rebuke/shout) because its purpose is to rebuke (1); i.e., they are driven by it as camels and horses are driven when being herded.

﴿فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ﴾ {Then suddenly they will be standing, looking on} i.e., looking at one another. It was said: the meaning is: they are waiting for what will be done to them. It was said: it is like His saying: ﴿فَإِذَا هِيَ شَخِصَةٌ أَبْصَرُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ {Then suddenly the eyes of those who disbelieve will stare [in horror]} [Al-Anbiya: 97]. And it was said: i.e., they are looking at the Resurrection which they denied (2).

Allah's saying: ﴿وَقَالُوا يَوَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ﴾ {And they will say: 'O woe to us! This is the Day of Recompense!'} They called woe upon themselves; because on that day they will know what has befallen them. It is in the accusative case as it is a verbal noun according to the Basrans. Al-Farra' claimed that its estimation is: 'Ya Way Lana' (O woe to us), and 'Way' means sorrow. Al-Nahhas (3) said: If it were as he said, it would be separate, but it is connected in the Mushaf (Quranic manuscript), and we do not know anyone who writes it except connected.

And ﴿يَوْمُ الدِّينِ﴾ {The Day of Recompense} is the Day of Reckoning. And it was said: the Day of Reward (4).

﴿هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾ {This is the Day of Judgment which you used to deny} It was said: it is from what they say to one another; i.e., this is the day which we denied. And it was said: it is from the word of Allah Almighty to them (5). And it was said: from the word of the angels; i.e., this is the day of judgment between people, so the truthful one is distinguished from the false one. Thus, ﴿فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾ {A party will be in Paradise and a party in the Blaze} (6) [Ash-Shura: 7].

---

(1) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/42. (2) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/42, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/468 similarly. (3) In I'rab al-Qur'an 3/414, and what precedes it is from there. (4) Al-Nukat wa'l-'Uyun 5/42. (5) Tafsir al-Tabari 19/518. (6) Tafsir al-Razi 26/130 similarly.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें १८ - २१ पृष्ठ २२

क्योंकि जब वे उस चीज़ को घटित होते देखेंगे जिसे उन्होंने नकारा था, तो वे निश्चित रूप से अपमानित होंगे। कहा गया है: यानी, पुनरुत्थान होगा भले ही आप इसे नापसंद करें, क्योंकि यह आपके दावों के बावजूद एक वास्तविकता है, भले ही आज आप अपने दावे के अनुसार इसे नकारें।

﴿فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَحِدَةٌ﴾ {क्योंकि यह केवल एक ही डाँट (चीख) होगी} यानी, एक ही चीख; अल-हसन ने कहा। और यह दूसरी फूँक है। इस चीख को 'ज़ज्राह' (डाँट) नाम दिया गया क्योंकि इसका उद्देश्य डाँटना (१) है; यानी, उन्हें इसके द्वारा वैसे ही हाँका जाता है जैसे ऊंटों और घोड़ों को हांकते समय हाँका जाता है।

﴿فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ﴾ {फिर अचानक वे खड़े होकर देख रहे होंगे} यानी, वे एक-दूसरे को देख रहे होंगे। कहा गया है: इसका अर्थ है: वे इंतज़ार कर रहे होंगे कि उनके साथ क्या किया जाएगा। कहा गया है: यह उनके इस कथन के समान है: ﴿فَإِذَا هِيَ شَخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ {तो अचानक इनकार करने वालों की आँखें फटी की फटी रह जाएँगी} [अल-अंबिया: ९७]। और कहा गया है: यानी, वे उस पुनरुत्थान को देख रहे होंगे जिसे उन्होंने नकारा था (२)।

अल्लाह का कथन: ﴿وَقَالُوا يَوَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ﴾ {और वे कहेंगे: 'हाय हमारी बर्बादी! यह बदले का दिन है'} उन्होंने अपने लिए तबाही की पुकार की; क्योंकि उस दिन उन्हें पता चलेगा कि उन पर क्या बीती है। बसरा के विद्वानों के अनुसार यह 'मस्दर' (क्रियावाचक संज्ञा) के रूप में 'मन्सूब' (अव्यय) है। अल-फ़र्रा ने दावा किया कि इसका अनुमान 'या वै लना' है, और 'वै' का अर्थ 'दुख' है। अल-नहस (३): यदि वैसा होता जैसा उन्होंने कहा, तो यह अलग-अलग लिखा जाता, जबकि मुसहफ़ (क़ुरान) में यह जुड़ा हुआ है, और हम किसी को नहीं जानते जो इसे जुड़े हुए के अलावा लिखता हो।

और ﴿يَوْمُ الدِّينِ﴾ {बदले का दिन} हिसाब का दिन है। और कहा गया है: प्रतिफल का दिन (४)।

﴿هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾ {यह फैसले का दिन है जिसे तुम झुठलाते थे} कहा गया है: यह उनकी एक-दूसरे से कही गई बात है; यानी, यह वही दिन है जिसे हमने झुठलाया था। और कहा गया है: यह उनके लिए अल्लाह तआला का कथन है (५)। और कहा गया है: फरिश्तों का कथन है; यानी, यह लोगों के बीच न्याय का दिन है, तो सत्य बोलने वाला असत्य बोलने वाले से अलग हो जाएगा। तो ﴿فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾ {एक दल जन्नत में होगा और एक दल दहकती आग में} (६) [अश-शूरा: ७]।

(१) अल-नुकत वल-उयून ५/४२। (२) अल-नुकत वल-उयून ५/४२, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४६८ इसी तरह। (३) इ'राब अल-क़ुरान ३/४१४ में, और जो इससे पहले है वह वहीं से है। (४) अल-नुकत वल-उयून ५/४२। (५) तफ़सीर अल-तबरी १९/५१८। (६) तफ़सीर अल-राज़ी २१/१३० इसी तरह।

سورہ الصافات: آیات ۱۸ - ۲۱ صفحہ ۲۲

کیونکہ جب وہ اس چیز کا وقوع دیکھیں گے جس کا انہوں نے انکار کیا تھا تو وہ یقیناً ذلیل و خوار ہوں گے۔ کہا گیا: یعنی، قیامت ضرور آئے گی چاہے تم اسے ناپسند کرو، پس یہ تمہاری مرضی کے خلاف ایک حقیقت ہے چاہے تم آج اپنے گمان میں اس کا انکار کرتے رہو۔

﴿فَإِنَّمَا هِيَ زَجْرَةٌ وَحِدَةٌ﴾ یعنی: ایک ہی چیخ؛ یہ حسن بصری کا قول ہے۔ اور یہ دوسرا نفخہ ہے۔ اس چیخ کو 'زجرہ' (ڈانٹ) کا نام دیا گیا؛ کیونکہ اس کا مقصد ڈانٹنا ہے (۱)؛ یعنی: اس کے ذریعے انہیں اس طرح ہانکا جائے گا جیسے اونٹوں اور گھوڑوں کو ہانکتے وقت ہانکا جاتا ہے۔

﴿فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ﴾ یعنی: وہ ایک دوسرے کی طرف دیکھ رہے ہوں گے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: وہ انتظار کر رہے ہوں گے کہ ان کے ساتھ کیا کیا جائے گا۔ اور کہا گیا: یہ اس قول کی طرح ہے: ﴿فَإِذَا هِيَ شَخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ [الانبیاء: ۹۷]۔ اور کہا گیا: یعنی: وہ اس بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کو دیکھ رہے ہوں گے جس کا وہ انکار کرتے تھے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالُوا يَوَيْلَنَا هَذَا يَوْمُ الدِّينِ﴾ انہوں نے اپنے آپ پر ہلاکت کی دہائی دی؛ کیونکہ اس دن انہیں معلوم ہو جائے گا کہ ان پر کیا بیتنے والی ہے۔ بصریوں کے نزدیک یہ مفعول مطلق (مصدر) ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ الفراء کا دعویٰ ہے کہ اس کی تقدیر (اصل عبارت) ہے: یا وَيْ لَنَا، اور وَيْ بمعنی غم ہے۔ النحاس (۳) نے کہا: اگر ویسا ہی ہوتا جیسا اس نے کہا تو یہ الگ الگ لکھا ہوتا، جبکہ مصحف میں یہ ملا ہوا ہے، اور ہم کسی ایسے شخص کو نہیں جانتے جو اسے ملا کر لکھنے کے علاوہ لکھتا ہو۔

اور ﴿يَوْمُ الدِّينِ﴾ حساب کا دن ہے۔ اور کہا گیا: بدلے کا دن ہے (۴)۔

﴿هَذَا يَوْمُ الْفَصْلِ الَّذِي كُنتُم بِهِ تُكَذِّبُونَ﴾ کہا گیا: یہ ان کے ایک دوسرے سے کہنے کے طور پر ہے؛ یعنی: یہ وہی دن ہے جس کو ہم جھٹلاتے تھے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کا ان سے کلام ہے (۵)۔ اور کہا گیا: فرشتوں کا قول ہے؛ یعنی: یہ لوگوں کے درمیان فیصلے کا دن ہے، پس سچا جھوٹے سے ممتاز ہو جائے گا۔ پس ﴿فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ﴾ (۶) [الشوری: ۷]۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/ ۴۲۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۴۲، اور المحرر الوجیز ۴/ ۴۶۸ اسی طرح۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۴۱۴ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ وہیں سے ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۴۲۔ (۵) تفسیر الطبری ۱۹/ ۵۱۸۔ (۶) تفسیر الرازی ۲۶/ ۱۳۰ اسی طرح۔

Surah As-Saffat: Verses 22 - 35 23

Allah Almighty says: {Gather those who committed wrong and their associates and what they used to worship (22) besides Allah, then lead them to the path of Hellfire (23) And stop them; indeed, they are to be questioned (24) [They will be asked], "What is [wrong] with you? Why do you not help each other?" (25) But they, that Day, are in surrender (26) And they will approach one another, blaming each other (27) They will say, "Indeed, you used to come to us from the right" (28) They will say, "No, you were not believers (29) And we had over you no authority, but you were a transgressing people (30) So the word of our Lord has come true against us; indeed, we will taste [punishment] (31) And we led you astray; indeed, we were astray ourselves" (32) So indeed they, that Day, will be sharing in the punishment (33) Indeed, that is how We deal with the criminals (34) Indeed, they were [such] that when it was said to them, "There is no deity but Allah," they were arrogant (35)}.

His word, the Almighty: {Gather those who committed wrong and their associates} - this is from Allah Almighty's command to the angels: "Gather" the polytheists "and their associates" meaning: their counterparts in polytheism (shirk), and shirk is injustice (zulm); Allah Almighty said: {Indeed, association [with Him] is great injustice} [Luqman: 13]. Thus, a disbeliever is gathered with a disbeliever; this was said by Qatada and Abu al-Aliya.

And Umar ibn al-Khattab said regarding the word of Allah, the Exalted: {Gather those who committed wrong and their associates}: He said: The adulterer with the adulterer, the wine drinker with the wine drinker, and the thief with the thief. And Ibn Abbas said: "and their associates" meaning: their likes. And this refers back to the statement of Umar.

It was also said: "and their associates" refers to their wives who agreed with them in disbelief; this was said by Mujahid and al-Hasan, and narrated by al-Nu'man ibn Bashir from Umar ibn al-Khattab.

Al-Dahhak said: "and their associates" means their companions from among the devils. This is also the opinion of Muqatil: every disbeliever will be gathered with his devil in a chain (1).

{And what they used to worship besides Allah} meaning: the idols, the devils, and Iblis (2). {then lead them to the path of Hellfire} meaning: drive them towards the Fire. And it was said: "then lead them" means: direct them.

(1) The preceding statements are in "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/415, "al-Nukat wal-'Uyun" 5/43, and "Zad al-Masir" 7/52. The statement of Ibn Abbas and Umar (may Allah be pleased with them) was narrated by al-Tabari 19/519-520. (2) "al-Nukat wal-'Uyun" 5/43.

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 22 - 35 23

अल्लाह तआला का फरमान है: {इकट्ठा करो उन लोगों को जिन्होंने ज़ुल्म किया और उनके साथियों को और उन्हें जिनकी वे इबादत करते थे (22) अल्लाह के सिवा, फिर उन्हें जहन्नम के रास्ते की तरफ ले जाओ (23) और उन्हें ठहराओ; यक़ीनन उनसे सवाल किया जाएगा (24) [उनसे पूछा जाएगा], "तुम्हें क्या हुआ है? तुम एक-दूसरे की मदद क्यों नहीं करते?" (25) बल्कि वे उस दिन आत्मसमर्पण करने वाले होंगे (26) और वे एक-दूसरे की ओर रुख करेंगे, एक-दूसरे से सवाल करेंगे (27) वे कहेंगे, "यक़ीनन तुम हमारे पास दाहिनी ओर से आया करते थे" (28) वे कहेंगे, "बल्कि तुम ख़ुद मोमिन नहीं थे (29) और हमारा तुम पर कोई ज़ोर न था, बल्कि तुम ख़ुद सरकश लोग थे (30) तो हम पर हमारे रब की बात सच साबित हो गई; यक़ीनन हम [अज़ाब] चखने वाले हैं (31) तो हमने तुम्हें गुमराह किया; यक़ीनन हम ख़ुद गुमराह थे" (32) तो यक़ीनन वे उस दिन अज़ाब में शरीक होंगे (33) यक़ीनन हम मुजरिमों के साथ ऐसा ही करते हैं (34) यक़ीनन वे ऐसे थे कि जब उनसे कहा जाता, "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं," तो वे तक़ब्बुर (घमंड) करते थे (35)}।

अल्लाह तआला का इरशाद: {इकट्ठा करो उन लोगों को जिन्होंने ज़ुल्म किया और उनके साथियों को} - यह अल्लाह तआला का फरिश्तों से कहना है: "इकट्ठा करो" मुशरिकों को "और उनके साथियों को" यानी: शिर्क में उनके जैसे लोगों को, और शिर्क ज़ुल्म है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {यक़ीनन शिर्क बहुत बड़ा ज़ुल्म है} [लुक़मान: 13]। तो काफ़िर को काफ़िर के साथ इकट्ठा किया जाएगा; यह बात क़तादा और अबू अल-आलिया ने कही है।

और उमर इब्न अल-खत्ताब ने अल्लाह अज्ज़ व जल्ल के फरमान {इकट्ठा करो उन लोगों को जिन्होंने ज़ुल्म किया और उनके साथियों को} के बारे में कहा: ज़िना करने वाले को ज़िना करने वाले के साथ, शराब पीने वाले को शराब पीने वाले के साथ, और चोरी करने वाले को चोरी करने वाले के साथ। और इब्न अब्बास ने कहा: "और उनके साथियों" यानी: उनके जैसे लोग। और यह उमर के कौल (बात) की तरफ लौटता है।

और कहा गया: "और उनके साथियों" से मुराद उनकी वे पत्नियाँ हैं जो कुफ़्र पर सहमत थीं; यह बात मुजाहिद और अल-हसन ने कही है, और इसे अल-नुमान इब्न बशीर ने उमर इब्न अल-खत्ताब से रिवायत किया है।

अल-दह्हाक ने कहा: "और उनके साथियों" का मतलब शैतानों में से उनके साथी हैं। मुक़ातिल का भी यही कौल है: हर काफ़िर को ज़ंजीर में उसके शैतान के साथ इकट्ठा किया जाएगा (1)।

{और उन्हें जिनकी वे इबादत करते थे अल्लाह के सिवा} यानी: बुतों, शैतानों और इब्लीस को (2)। {फिर उन्हें जहन्नम के रास्ते की तरफ ले जाओ} यानी: उन्हें आग की तरफ हाँको। और कहा गया: "फहद्दूहुम" यानी: उन्हें रास्ता दिखाओ।

---

(1) पिछले कथन नह़ास की "इ'राब अल-क़ुरआन" 3/415, "अल-नुकात वल-'उयून" 5/43 और "ज़ाद अल-मसीर" 7/52 में हैं। इब्न अब्बास और उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुम) का कौल तबरी 19/519-520 ने निकाला है। (2) "अल-नुकात वल-'उयून" 5/43.

سورة الصافات: آيات ٢٢ - ٣٥ ٢٣

قولہ تعالیٰ: ﴿گھیر لاؤ ان لوگوں کو جنہوں نے ظلم کیا اور ان کے ساتھیوں کو اور ان کو جن کی وہ عبادت کیا کرتے تھے ﴿٢٢﴾ اللہ کے سوا، پھر انہیں جہنم کے راستے کی طرف لے چلو ﴿٢٣﴾ اور انہیں ٹھہراؤ؛ یقیناً ان سے باز پرس کی جائے گی ﴿٢٤﴾ تمہیں کیا ہوا ہے؟ تم ایک دوسرے کی مدد کیوں نہیں کرتے؟ ﴿٢٥﴾ بلکہ وہ اس دن سرِ تسلیم خم کرنے والے ہوں گے ﴿٢٦﴾ اور وہ ایک دوسرے کی طرف رخ کریں گے، ایک دوسرے سے سوال کریں گے ﴿٢٧﴾ وہ کہیں گے، "تم ہمارے پاس داہنی طرف سے آیا کرتے تھے"﴿٢٨﴾ وہ کہیں گے، "بلکہ تم خود ایمان لانے والے نہ تھے ﴿٢٩﴾ اور ہمارا تم پر کوئی زور نہ تھا، بلکہ تم خود سرکش لوگ تھے ﴿٣٠﴾ سو ہم پر ہمارے رب کی بات سچ ثابت ہوگئی؛ یقیناً ہم چکھنے والے ہیں ﴿٣١﴾ سو ہم نے تمہیں گمراہ کیا؛ یقیناً ہم خود گمراہ تھے"﴿٣٢﴾ پس یقیناً وہ اس دن عذاب میں شریک ہوں گے ﴿٣٣﴾ یقیناً ہم مجرموں کے ساتھ ایسا ہی کرتے ہیں ﴿٣٤﴾ یقیناً وہ ایسے تھے کہ جب ان سے کہا جاتا، "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں،" تو وہ تکبر کرتے تھے ﴿٣٥﴾﴾

قولہ تعالیٰ: ﴿گھیر لاؤ ان لوگوں کو جنہوں نے ظلم کیا اور ان کے ساتھیوں کو﴾ یہ اللہ تعالیٰ کا فرشتوں سے ارشاد ہے: "گھیر لاؤ" مشرکین کو "اور ان کے ساتھیوں کو" یعنی: شرک میں ان کے پیروکاروں کو، اور شرک ظلم ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿یقیناً شرک بہت بڑا ظلم ہے﴾ [لقمان: ١٣] پس کافر کو کافر کے ساتھ جمع کیا جائے گا؛ یہ قتادہ اور ابو العالیہ نے کہا۔

اور عمر بن الخطاب نے اللہ عزوجل کے ارشاد: ﴿گھیر لاؤ ان لوگوں کو جنہوں نے ظلم کیا اور ان کے ساتھیوں کو﴾ کے بارے میں فرمایا: زانی کو زانی کے ساتھ، شراب خور کو شراب خور کے

ساتھ، اور چور کو چور کے ساتھ۔ اور ابن عباس نے کہا: "اور ان کے ساتھیوں" یعنی: ان جیسے لوگ۔ اور یہ قولِ عمر کی طرف لوٹتا ہے۔

اور کہا گیا: "اور ان کے ساتھیوں" سے مراد ان کی وہ بیویاں ہیں جو کفر پر متفق تھیں؛ یہ مجاہد اور حسن نے کہا، اور اسے نعمان بن بشیر نے عمر بن الخطاب سے روایت کیا ہے۔

ضحاک نے کہا: "اور ان کے ساتھیوں" سے مراد شیطانوں میں سے ان کے ساتھی ہیں۔ اور مقاتل کا بھی یہی قول ہے: ہر کافر کو اس کے شیطان کے ساتھ زنجیر میں جکڑ کر لایا جائے گا (١)۔

﴿اور ان کو جن کی وہ عبادت کیا کرتے تھے اللہ کے سوا﴾ یعنی: بتوں، شیطانوں اور ابلیس سے (٢)۔ ﴿پس انہیں جہنم کے راستے کی طرف لے چلو﴾ یعنی: انہیں آگ کی طرف ہانکو۔ اور کہا گیا: "فاہدوہم" یعنی: انہیں (وہاں کا) راستہ دکھاؤ۔

---

(١) گزشتہ اقوال نحاس کی "إعراب القرآن" ٣/٤١٥، "النکت والعیون" ٥/٤٣، اور "زاد المسیر" ٧/٥٢ میں ہیں۔ اور ابن عباس اور عمر رضی اللہ عنہم کا قول طبری نے ١٩/٥١٩ - ٥٢٠ میں نکالا ہے۔ (٢) "النکت والعیون" ٥/٤٣۔

Page: 24 Surah Al-Saffat, Verses 22 - 35

It is said: "Hadaytuhu ila al-tariq" (I guided him to the path) and "Hadaytuhu al-tariq"; meaning: I showed him the way. And "Ahdaytu al-hadiyyah" (I gave the gift), and "Hadaytu al-aroos" (I presented the bride), and it is said: "Ahdaytuha"; meaning: I treated her like a gift (1).

Allah Almighty's saying: {And stop them; indeed, they are to be questioned} [37:24]. Isa bin Umar recounted it as "Annahum" with the fatha on the hamza. Al-Kisa'i said: meaning: because they are, and by the fact that they are (2). It is said: "Waqaftu al-daabbah aqifuha waqfan" (I stopped the animal), and "waqafat hiya wuqufan" (it stopped), it is both transitive and intransitive (3); meaning: detain them. This happens before being driven to Hellfire; and there is a case of precedence and delay in it, meaning: stop them for accounting, then drive them to the Fire. And it was said: they are driven to the Fire first, then they are gathered for questioning when they get close to the Fire.

{Indeed, they are to be questioned} about their deeds, their words, and their actions; said by Al-Qurazi and Al-Kalbi. Al-Dahhak said: about their sins. Ibn Abbas said: about "La ilaha illa Allah" (There is no god but Allah) (4). And from him also: about the oppression of creation.

All of this is evidence that the disbeliever will be held accountable. And the discussion on this has already passed in [Surah] Al-Hijr (5).

And it was said: their questioning is that it will be said to them: {Did there not come to you messengers from among you?} [Al-An'am: 130] to establish proof. And it is said to them: {What is [the matter] with you that you do not help each other?} out of rebuke and reprimand; meaning: you support one another, thus preventing one from the punishment of Allah (6).

And it was said: it is an allusion to Abu Jahl's saying on the day of Badr: {We are all a collective who will prevail} (7) [Al-Qamar: 44]. Its origin is "tatanasarun" (helping each other), so one of the two "ta's" was dropped for ease of pronunciation. And Al-Bazzi doubled the "ta" in case of connection (wasl) (8).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/416. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/416, and the reading of Isa bin Umar in "Al-Qira'at al-Shadhah" p. 127. (3) Al-Sihah (Waqf). (4) These

sayings are in "Zad al-Masir" 7/53. (5) 12/259 - 260. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/44 similarly. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/469, and Zad al-Masir 7/53. (8) Al-Taysir p. 83.

पृष्ठ: २४ सूरह अस-साफ़्फ़ात, आयत २२ - ३५

कहा जाता है: "हदय्तुहु इला अत-तरीक़" (मैंने उसे रास्ते की ओर निर्देशित किया) और "हदय्तुहु अत-तरीक़"; अर्थात: मैंने उसे रास्ता दिखाया। और "अहदय्तुल हदीय्या" (मैंने उपहार दिया), और "हदय्तुल अरूस" (मैंने दुल्हन को पेश किया), और कहा जाता है: "अहदय्तुहा"; अर्थात: मैंने उसे एक उपहार की तरह माना (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्हें रोको; वास्तव में, उनसे पूछताछ की जानी है} [३७:२४]। ईसा बिन उमर ने इसे हमज़ा पर ज़बर (फत्हा) के साथ "अन्नहुम" के रूप में वर्णित किया है। अल-किसाई ने कहा: अर्थात: क्योंकि वे हैं, और इस तथ्य से कि वे हैं (२)। कहा जाता है: "वक़फ्तु अद-दाब्बा अक़िफ़ुहा वक़्फ़न" (मैंने जानवर को रोका), और "वक़फ़त हिया वुक़ूफ़न" (वह रुक गई), यह सकर्मक और अकर्मक दोनों है (३); अर्थात: उन्हें रोक लो। यह नरक में ले जाने से पहले होता है; और इसमें शब्दों के आगे-पीछे होने का मामला है, अर्थात: उन्हें हिसाब-किताब के लिए रोको, फिर उन्हें आग की ओर ले जाओ। और कहा गया है: उन्हें पहले आग की ओर ले जाया जाता है, फिर जब वे आग के पास पहुँचते हैं तो उन्हें पूछताछ के लिए इकट्ठा किया जाता है।

{वास्तव में, उनसे पूछताछ की जानी है} उनके कर्मों, उनके वचनों और उनके कार्यों के बारे में; यह अल-क़ुरज़ी और अल-कल्बी ने कहा है। अद-दह़्हाक ने कहा: उनके पापों के बारे में। इब्न अब्बास ने कहा: "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं) के बारे में (४)। और उन्हीं से यह भी है: सृष्टि के उत्पीड़न (ज़ुल्म) के बारे में।

यह सब इस बात का प्रमाण है कि काफ़िर (अविश्वासी) का हिसाब लिया जाएगा। और इस पर चर्चा [सूरह] अल-ह़िज्र (५) में पहले ही हो चुकी है।

और कहा गया है: उनकी पूछताछ यह है कि उनसे कहा जाएगा: {क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल (संदेशवाहक) नहीं आए थे?} [अल-अनआम: १३०] प्रमाण स्थापित करने के लिए। और उनसे कहा जाता है: {तुम्हें क्या हुआ है कि तुम एक-दूसरे की मदद नहीं करते?} डाँट-फटकार और तिरस्कार के तौर पर; अर्थात: तुम एक-दूसरे की सहायता करो, जिससे किसी को अल्लाह के अज़ाब (दंड) से बचाया जा सके(६)।

और कहा गया है: यह बद्र के दिन अबू जहल के इस कथन की ओर संकेत है: {हम सब एक समूह हैं जो विजयी होंगे} (७) [अल-क़मर: ४४]। इसका मूल "ततनासरून" (एक-दूसरे की मदद करना) है,

इसलिए उच्चारण की सुगमता के लिए दो "ता" में से एक को हटा दिया गया। और अल-बज़ी ने वस्ल (जोड़ने) की स्थिति में "ता" को दोगुना (तश्दीद के साथ) पढ़ा (८)।

---

(१) इराब अल-क़ुरान, अल-नह़्हास द्वारा ३/४१६। (२) इराब अल-क़ुरान, अल-नह़्हास द्वारा ३/४१६, और "अल-क़िरात अल-शाज़ाह" पृष्ठ १२७ में ईसा बिन उमर का पाठ। (३) अल-सिह़ाह़ (वक़्फ़)। (४) ये कथन "ज़ाद अल-मसीर" ७/५३ में हैं। (५) १२/२५९ - २६०। (६) अल-नुकत वल-उयून ५/४४ इसी तरह। (७) अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ४/४६९, और ज़ाद अल-मसीर ७/५३। (८) अल-तयसीर पृष्ठ ८३।

صفحہ: ۲۴ سورة الصافات، آیات ۲۲ - ۳۵

کہا جاتا ہے: "ہدیتہ الی الطریق" (میں نے اسے راستے کی ہدایت دی) اور "ہدیتہ الطریق"؛ یعنی: میں نے اسے راستہ دکھایا۔ اور "أهديت الهدية" (میں نے تحفہ دیا)، اور "ہدیت العروس" (میں نے دلہن کو پیش کیا)، اور کہا جاتا ہے: "أہدیتہا"؛ یعنی: میں نے اسے تحفہ قرار دیا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وقفوهم إنهم مسئولون} (اور انہیں ٹھہراؤ، بے شک ان سے پوچھا جائے گا) [۳۷:۲۴]۔ عیسیٰ بن عمر نے اسے ہمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ "أنہم" حکایت کیا ہے۔ الکسائی نے کہا: یعنی: اس لیے کہ وہ ہیں، اور اس حقیقت کی وجہ سے کہ وہ ہیں (۲)۔ کہا جاتا ہے: "وقفتُ الدابة أقِفُها وَقْفاً" (میں نے جانور کو روکا)، اور "وقفت هي وقوفاً" (وہ خود رک گئی)، یہ متعدی اور لازم دونوں استعمال ہوتا ہے (۳)؛ یعنی: انہیں روک لو۔ اور یہ جہنم کی طرف ہنکانے سے پہلے ہوگا؛ اور اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: انہیں حساب کے لیے ٹھہراؤ، پھر انہیں آگ کی طرف لے جاؤ۔ اور کہا گیا: پہلے انہیں آگ کی طرف ہنکایا جائے گا، پھر جب وہ آگ کے قریب ہوں گے تو انہیں سوال کے لیے جمع کیا جائے گا۔

"إنهم مسئولون" ان کے اعمال، ان کے اقوال اور ان کے افعال کے بارے میں؛ یہ القرظی اور الکلبی نے کہا ہے۔ الضحاک نے کہا: ان کے گناہوں کے بارے میں۔ ابن عباس نے کہا: "لا الہ الا اللہ" کے بارے میں (۴)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: مخلوق پر ظلم کے بارے میں۔

اور اس سب میں دلیل ہے کہ کافر کا حساب لیا جائے گا۔ اور اس بارے میں بات [سورہ] الحجر (۵) میں گزر چکی ہے۔

اور کہا گیا: ان کا سوال یہ ہے کہ ان سے کہا جائے گا: {ألم يأتكم رسل منكم} (کیا تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول نہیں آئے تھے؟) [الأنعام: ۱۳۰] حجت قائم کرنے کے لیے۔ اور ان سے کہا جاتا ہے: {ما لكم لا تناصرون} (تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم ایک دوسرے کی مدد نہیں کرتے؟) زجر و توبیخ اور ملامت کے طور پر؛ یعنی: تم ایک دوسرے کی مدد کرو، تاکہ وہ اسے اللہ کے عذاب سے بچا سکے (۶)۔

اور کہا گیا: یہ یومِ بدر ابوجہل کے اس قول کی طرف اشارہ ہے: {نحن جميع منتصر} (ہم سب مل کر بدلہ لینے والے ہیں) (۷) [القمر: ۴۴]۔ اور اس کی اصل "تتناصرون" ہے، پس تخفیف کے لیے دو "تا" میں سے ایک کو گرا دیا گیا۔ اور البزی نے وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں "تا" پر تشدید پڑھی ہے (۸)۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۱۶۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۱۶، اور القراءات الشاذہ ص ۱۲۷ میں عیسیٰ بن عمر کی قرأت۔ (۳) الصحاح (وقف)۔ (۴) یہ اقوال زاد المسیر ۷/۵۳ میں ہیں۔ (۵) ۱۲/۲۵۹ - ۲۶۰۔ (۶) النکت والعیون ۵/۴۴ اسی طرح۔ (۷) المحرر الوجیز ۴/۴۶۹، اور زاد المسیر ۷/۵۳۔ (۸) التیسیر ص ۸۳۔

Surah As-Saaffat: Verses 26 - 35 25

His saying, Most High: ﴿بَلْ هُمُ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ﴾ (Nay, but that day they shall submit [themselves] in surrender). Qatadah said: Surrendering to the punishment of Allah, Exalted and Majestic is He (1). Ibn Abbas said: Submissive and humbled. Al-Hasan said: Yielding. Al-Akhfash said: Throwing down their hands (surrendering). The meanings are close to each other.

﴿وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ﴾ (And they will turn to one another), meaning: the leaders and the followers, ﴿يَتَسَاءَلُونَ﴾ (questioning each other) (2).

It is said: "They will not question each other," so the word 'not' was omitted. An-Nahhas (3) said: Only those ignorant of the language make this error, imagining that this is from His saying: ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ﴾ (then there will be no kinship among them that day, nor will they ask of one another) [Al-Mu'minun: 101]. Rather, it means: they will not question each other by ties of kinship, where one says: I ask you by the kinship between me and you to benefit me, or to drop a right you have over me, or to give me a good deed. This is clear because before it is ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾ (then there will be no kinship among them). That is: they do not benefit from the kinship ties among them, as mentioned in the Hadith: "Indeed, a man would be happy to have a right against his father or his son and take it from him, for it is [about] good and bad deeds" (4). And in another Hadith: "May Allah have mercy on a person who has committed an injustice against his brother concerning his wealth or honor, so he goes to him and asks for forgiveness before he is called to account for it, [lest] some of his good deeds be taken. If he has no good deeds, some of the victim's bad deeds will be added to his" (5).

The word ﴿يَتَسَاءَلُونَ﴾ (questioning each other) here is about them questioning and rebuking each other for leading one another astray or opening a door to sin for them. This is shown by what follows: ﴿إِنَّكُمْ كُنتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ﴾ (Indeed, you used to come at us from the right) (6).

Mujahid said: This is the statement of the disbelievers to the devils. Qatadah said: It is the statement of humans to the jinn. And it was said: It is from the statement of the followers to the leaders (7); the evidence for this is His saying, Most High: ﴿وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ...﴾ (And if you could see when the wrongdoers are made to stand before their Lord...)

(1) Reported by al-Tabari 19/524. (2) Tafsir al-Baghawi 4/25. (3) In 'I'rab al-Qur'an 3/416 - 417. (4) We did not find it. (5) Reported by at-Tirmidhi (2419) with a similar meaning from the Hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). He said: This is a Hasan Sahih Gharib Hadith. (6) 'I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/417. (7) Al-Nukat wal-'Uyun 5/45, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/469, and Qatadah's statement was reported by al-Tabari 19/524.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 26 - 35 25

अल्लाह तआला का कथन: ﴿بَلْ هُمُ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ﴾ (बल्कि वे उस दिन आज्ञाकारी होंगे)। क़तादा ने कहा: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के अज़ाब (दंड) के सामने आत्मसमर्पण करने वाले (1)। इब्न अब्बास ने कहा: दबे हुए और अपमानित। अल-हसन ने कहा: आज्ञा मानने वाले। अल-अख़फ़श ने कहा: अपने हाथ डालने वाले (हार मान लेने वाले)। इनके अर्थ एक-दूसरे के निकट हैं।

﴿وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ﴾ (और वे एक-दूसरे की ओर मुख करेंगे) यानी: नेता और अनुयायी ﴿يَتَسَاءَلُونَ﴾ (आपस में सवाल करेंगे) (2)।

और कहा जाता है: "वे सवाल नहीं करेंगे," तो 'नहीं' शब्द गिर गया। अन-नह़्हास (3) ने कहा: भाषा से अनभिज्ञ व्यक्ति ही यह गलती करता है, यह कल्पना करते हुए कि यह उनके इस कथन से है: ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ﴾ (फिर उस दिन उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं होगी और न ही वे एक-दूसरे से पूछेंगे) [अल-मुमिनून: 101]। बल्कि इसका अर्थ है: वे रिश्तों के वास्ते से एक-दूसरे से नहीं पूछेंगे, जहाँ उनमें से एक कहे: मैं तुमसे उस रिश्ते की कसम देकर पूछता हूँ जो मेरे और तुम्हारे बीच है कि तुम मुझे लाभ पहुँचाओ, या मेरा वह अधिकार छोड़ दो जो तुम्हारे ऊपर है, या मुझे एक पुण्य दे दो। और यह स्पष्ट है; क्योंकि इससे पहले है ﴿فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ﴾ (तो उनके बीच कोई रिश्तेदारी नहीं होगी)। अर्थात: वे अपने बीच के रिश्तों से लाभ नहीं उठाएंगे; जैसा कि हदीस में आया है: "बेशक, आदमी को यह जानकर खुशी होगी कि उसका अपने पिता या अपने बेटे पर कोई हक है और वह उसे उससे ले ले, क्योंकि यह नेकियां और बुराइयां (का मामला) है" (4)। और दूसरी हदीस में: "अल्लाह उस व्यक्ति पर दया करे जिसने अपने भाई के धन या सम्मान के संबंध में उसके साथ अन्याय किया हो, फिर वह उसके पास आए और उससे हिसाब मांगे जाने से पहले माफ़ी मांग ले, ताकि उसकी नेकियां ले ली जाएं। यदि उसके पास नेकियां न हों, तो मांगने वाले की बुराइयां उस पर डाल दी जाएंगी" (5)।

और यहाँ ﴿يَتَسَاءَلُونَ﴾ (सवाल करना) केवल यह है कि वे एक-दूसरे से सवाल करें और उसे इस बात के लिए फटकारें कि उसने उसे गुमराह किया या उसके लिए पाप का द्वार खोल दिया; यह इसके बाद आने वाले शब्दों से स्पष्ट होता है: ﴿إِنَّكُمْ كُنتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ﴾ (बेशक, तुम हमारे पास दाहिनी ओर से आया करते थे) (6)।

मुजाहिद ने कहा: यह शैतानों के लिए काफ़िरों का कहना है। क़तादा ने कहा: यह जिन्नों के लिए इंसानों का कहना है। और कहा गया है: यह अनुयायियों का नेताओं के प्रति कहना है (7); इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह कथन है: ﴿ وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ... ﴾ (और यदि तुम देखते जब अत्याचारी अपने रब के सामने खड़े किए जाएंगे...)

---

(1) इसे अल-तबरी 19/524 ने उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/25। (3) इ'राब अल-क़ुरआन 3/416 - 417 में। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) इसे अल-तिर्मिज़ी (2419) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इसी तरह उद्धृत किया है। और कहा: यह हदीस हसन सहीह ग़रीब है। (6) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास द्वारा 3/417। (7) अल-नुकत वल-उयून 5/45, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/469, और क़तादा का कथन अल-तबरी 19/524 द्वारा उद्धृत किया गया है।

سورہ الصافات: آیات ۲۶ - ۳۵ ۲۵

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ بَلْ هُمُ الْيَوْمَ مُسْتَسْلِمُونَ ﴾ (بلکہ وہ آج کے دن سر تسلیم خم کیے ہوئے ہیں)۔ قتادہ نے کہا: اللہ عزوجل کے عذاب میں سر تسلیم خم کرنے والے (۱)۔ ابن عباس نے کہا: عاجزی کرنے والے، ذلیل۔ الحسن نے کہا: اطاعت گزار۔ الاخفش نے کہا: اپنے ہاتھ ڈال دینے والے (ہتھیار ڈال دینے والے)۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔

﴿ وَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ ﴾ یعنی: سردار اور پیروکار ﴿ يَتَسَاءَلُونَ ﴾ (ایک دوسرے سے سوال کریں گے) (۲)۔

اور کہا جاتا ہے: "وہ سوال نہیں کریں گے"، تو 'لا' (نہیں) گر گیا۔ النحاس (۳) نے کہا: یہ صرف زبان سے ناواقف شخص کی غلطی ہے، اس نے وہم کیا کہ یہ اللہ کے اس قول سے ہے: ﴿ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ يَوْمَئِذٍ وَلَا يَتَسَاءَلُونَ ﴾ (پھر اس دن ان کے درمیان نہ کوئی رشتے داری ہوگی اور نہ وہ ایک دوسرے کا حال پوچھیں گے) [المؤمنون: ۱۰۱]۔ بلکہ اس کا مطلب یہ ہے کہ: وہ رشتوں کے حوالے سے ایک دوسرے سے سوال نہیں کریں گے، کہ ان میں سے کوئی کہے: میں تجھ سے اس رشتے کا واسطہ دے کر پوچھتا ہوں جو میرے اور تیرے درمیان ہے کہ تو مجھے فائدہ پہنچائے، یا میرے ذمے اپنا کوئی حق معاف کر دے، یا مجھے کوئی نیکی ہبہ کر دے۔ اور یہ بات واضح ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے ہے ﴿ فَلَا أَنْسَابَ بَيْنَهُمْ ﴾ (پس ان کے درمیان کوئی رشتے داریاں نہ ہوں گی)۔ یعنی: وہ اپنے درمیان موجود رشتوں سے فائدہ نہیں اٹھائیں گے؛ جیسا کہ حدیث میں آیا ہے کہ "بیشک آدمی کو یہ پسند ہوگا کہ اس کا اپنے باپ یا اپنے بیٹے پر کوئی حق ثابت ہو جائے اور وہ اسے اس سے لے لے، کیونکہ یہ نیکیوں اور برائیوں کا معاملہ ہے" (۴)۔ اور ایک دوسری حدیث میں ہے: "اللہ اس شخص پر رحم کرے جس کے پاس اس کے بھائی کا کوئی مالی حق یا اس کی

آبرو کے حوالے سے کوئی ظلم (باقی) ہو، پس وہ اس کے پاس آئے اور اس سے حساب کتاب سے پہلے معاف کروا لے، کہ اس کی نیکیوں سے لیا جائے گا۔ پھر اگر اس کی نیکیاں نہ ہوئیں تو حق مانگنے والے کی برائیاں اس پر ڈال دی جائیں گی" (۵)۔

اور یہاں ﴿ يَتَسَاءَلُونَ ﴾ (ایک دوسرے سے سوال کریں گے) سے مراد یہ ہے کہ وہ ایک دوسرے سے پوچھیں اور اسے ملامت کریں کہ اس نے اسے گمراہ کیا یا اس کے لیے گناہ کا دروازہ کھولا؛ اس کی وضاحت اس کے بعد والے الفاظ سے ہوتی ہے: ﴿ إِنَّكُمْ كُنتُمْ تَأْتُونَنَا عَنِ الْيَمِينِ ﴾ (بیشک تم ہمارے پاس دائیں طرف سے آیا کرتے تھے) (۶)۔

مجاہد نے کہا: یہ کافروں کا شیطانوں سے کہنا ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ انسانوں کا جنوں سے کہنا ہے۔ اور کہا گیا: یہ پیروکاروں کا سرداروں سے کہنا ہے (۷)؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿ وَلَوْ تَرَىٰ إِذِ الظَّالِمُونَ مَوْقُوفُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ... ﴾ (اور کاش تم دیکھتے جب ظالم اپنے رب کے پاس کھڑے کیے جائیں گے...)

---

(۱) اسے الطبری نے ۱۹/۵۲۴ میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۲۵۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۴۱۶ - ۴۱۷ میں۔ (۴) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (۵) اسے الترمذی (۲۴۱۹) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح غریب ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۱۷۔ (۷) النکت والعیون ۵/۴۵، اور المحرر الوجیز ۴/۴۶۹، اور قتادہ کا قول الطبری نے ۱۹/۵۲۴ میں روایت کیا ہے۔

26 Surah As-Saffat: Verses 27 - 35

"...referring the word back to one another." Verse [Saba: 31]. Saeed said from Qatadah: Meaning: You used to come to us from the path of good and then divert us from it. Something similar was reported from Ibn Abbas. It was said: You come to us from the right side, which we love and feel optimistic about, to entice us by that as if giving advice. The Arabs find optimism in what comes from the right and call it "as-sanih" (auspicious). It was also said: "You used to come to us from the right" means you come to us as someone who, if they swore an oath to us, we would believe them(1). And it was said: You come to us from the direction of religion, making the matters of Sharia light for us and driving us away from it(2). I say: This view is very good; because from the side of religion come good and evil, and "al-yamin" (the right) here means religion; i.e., you used to adorn misguidance for us. It was also said: "Al-yamin" means strength; i.e., you prevented us with power, dominance, and coercion. Allah Almighty said: "Then he turned upon them, striking with the right hand," meaning: with strength, and a man's strength is in his right hand. The poet said: Whenever a banner was raised for glory Araba received it with the right hand(3) Meaning: with strength and capability. This is the opinion of Ibn Abbas. Mujahid said: "You used to come to us from the right" means from the side of the truth that was with you(4); and all these meanings are close to each other. "They said, 'Rather, you were not believers.'" Qatadah said: This is the speech of the devils to them(5). It was also said: it is the speech of the leaders; meaning: you were never believers for us to move you from it to disbelief, but rather you were already in disbelief and you persisted in it due to familiarity and habit. "And we had no authority over you," meaning: no proof for leaving the truth. "Rather, you were a transgressing people," meaning: lost and exceeding the limits. "So the word of our Lord has come true against us," this is also from the speech of the followed ones; meaning: the word has become obligatory upon us and upon you.

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/417. (2) Zad al-Masir 7/54, similarly. (3) The speaker is Al-Shammaakh bin Dhirar, and it is in his Diwan p. 336. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/45-46. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/417.

26 सूरह अस-साफ़ात: आयत 27 - 35

"...वे एक-दूसरे पर बात का दोष मढ़ेंगे।" आयत [सबा: 31]। सईद ने कतादह से कहा: यानी: तुम हमारे पास भलाई के रास्ते से आते थे और हमें उससे रोकते थे। इब्न अब्बास से भी इसी तरह की बात रिवायत है। और कहा गया: तुम हमारे पास दाहिनी ओर से आते थे जिसे हम पसंद करते हैं और जिससे शुभ शगुन लेते हैं, ताकि तुम हमें नसीहत के तौर पर उस बात से बहला सको। अरब लोग दाहिनी ओर से आने वाली चीज़ों से शुभ शगुन लेते हैं और उसे "अस-सानीह" कहते हैं। और कहा गया: "तुम हमारे पास दाहिनी ओर से आते थे" का मतलब है कि तुम हमारे पास उस व्यक्ति की तरह आते थे जिसकी कसम पर हम भरोसा करते थे(1)। और यह भी कहा गया: तुम हमारे पास धर्म के रास्ते से आते थे और शरीयत के मामलों को हमारे लिए आसान बना देते थे और हमें उससे दूर कर देते थे(2)। मैं कहता हूँ: यह बात बहुत अच्छी है; क्योंकि धर्म की ओर से ही भलाई और बुराई होती है, और यहाँ "यमीन" (दाहिना) का अर्थ धर्म है; यानी: तुम हमारे लिए गुमराह को सजाकर पेश करते थे। और यह भी कहा गया: "यमीन" का अर्थ शक्ति है; यानी: तुमने हमें शक्ति, प्रभुत्व और ज़बरदस्ती से रोका। अल्लाह तआला ने फरमाया: "फिर वह उनकी ओर मुड़ा, दाहिने हाथ से वार करते हुए," यानी: शक्ति के साथ, और मनुष्य की शक्ति उसके दाहिने हाथ में होती है। कवि ने कहा: जब भी महिमा के लिए कोई झंडा उठाया गया तो अराबाह ने उसे दाहिने हाथ से थामा(3) यानी: शक्ति और सामर्थ्य के साथ। यह इब्न अब्बास का विचार है। मुजाहिद ने कहा: "तुम हमारे पास दाहिनी ओर से आते थे" यानी हक (सत्य) की ओर से जो तुम्हारे साथ था(4); और इन सबका अर्थ एक-दूसरे के करीब है। "उन्होंने कहा, 'बल्कि, तुम मोमिन (ईमान वाले) न थे।'" कतादह ने कहा: यह शैतानों की उनसे कही हुई बात है(5)। और यह भी कहा गया: यह नेताओं की बात है; यानी: तुम कभी मोमिन नहीं थे कि हम तुम्हें उससे कुफ्र की ओर ले जाते, बल्कि तुम कुफ्र पर ही थे और अपनी आदत और लगाव के कारण उसी पर डटे रहे। "और हमारा तुम पर कोई ज़ोर (अधिकार) न था," यानी: सच्चाई छोड़ने के लिए कोई दलील नहीं थी। "बल्कि तुम स्वयं ही सरकश (विद्रोही) लोग थे," यानी: गुमराह और सीमा पार करने वाले। "अत: हमारे रब की बात हम पर सच साबित हो गई," यह भी उन लोगों की बात है जिनका अनुसरण किया गया था; यानी: हम पर और तुम पर अल्लाह का फैसला वाजिब हो गया।

(1) एराब अल-कुरान, अल-नहस 3/417। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/54, इसी तरह। (3) इसके कवि अल-शम्मुख बिन धिरार हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 336 में है। (4) अल-नुकत व अल-उयून 5/45-46। (5) एराब अल-कुरान, अल-नहस 3/417।

26 سورة الصافات: آیات ۲۷ - ۳۵

"...وہ ایک دوسرے پر بات لوٹائیں گے۔" آیت [سبا: ۳۱]۔ سعید نے قتادہ سے نقل کیا: یعنی: تم ہمارے پاس خیر کے راستے سے آتے تھے اور ہمیں اس سے روکتے تھے۔ ابن عباس سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اور کہا گیا: تم ہمارے پاس دائیں جانب سے آتے تھے جسے ہم پسند کرتے ہیں اور اس سے نیک شگون لیتے ہیں، تاکہ تم نصیحت کے پردے میں ہمیں اس سے ورغلا سکو۔ عرب دائیں جانب سے آنے والی چیز سے نیک شگون لیتے ہیں اور اسے "السانح" کہتے ہیں۔ اور کہا گیا: "تم ہمارے پاس دائیں جانب سے آتے تھے" کا مطلب ہے کہ تم ہمارے پاس اس شخص کی طرح آتے تھے کہ اگر وہ ہمارے لیے قسم کھاتا تو ہم اسے سچا مان لیتے۔(۱) اور یہ بھی کہا گیا: تم ہمارے پاس دین کی طرف سے آتے تھے اور شریعت کے معاملے کو ہمارے لیے ہلکا کر دیتے تھے اور ہمیں اس سے دور کرتے تھے۔(۲) میں کہتا ہوں: یہ قول بہت اچھا ہے؛ کیونکہ دین ہی کی جہت سے خیر و شر ہوتا ہے، اور یمین کا مطلب یہاں دین ہے؛ یعنی: تم ہمارے لیے گمراہی کو مزین کرتے تھے۔ اور کہا گیا: یمین کا مطلب قوت ہے؛ یعنی: تم ہمیں قوت، غلبے اور قہر کے ساتھ روکتے تھے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ ﴾ یعنی: قوت کے ساتھ، اور آدمی کی قوت اس کے دائیں ہاتھ میں ہوتی ہے؛ اور شاعر نے کہا: جب بھی کوئی جھنڈا بلندی کے لیے اٹھایا گیا تو عرابہ نے اسے دائیں ہاتھ سے تھام لیا۔(۳) یعنی: قوت اور قدرت کے ساتھ۔ یہ ابن عباس کا قول ہے۔ اور مجاہد نے کہا: "تم ہمارے پاس دائیں جانب سے آتے تھے" یعنی حق کی طرف سے کہ وہ تمہارے ساتھ ہے۔(۴) اور ان سب کا معنی قریب قریب ہے۔ ﴿ قَالُوا بَلْ لَمْ تَكُونُوا مُؤْمِنِينَ ﴾ قتادہ نے کہا: یہ شیطانوں کا ان سے قول ہے۔(۵) اور کہا گیا: یہ سرداروں کا قول ہے؛ یعنی: تم کبھی مومن نہیں تھے کہ ہم تمہیں اس سے کفر کی طرف منتقل کرتے، بلکہ تم کفر ہی پر تھے اور الفت

و عادت کی وجہ سے اس پر قائم رہے۔ ﴿ وَمَا كَانَ لَنَا عَلَيْكُمْ مِنْ سُلْطَانٍ ﴾ یعنی: حق کو چھوڑنے پر کوئی حجت نہ تھی۔ ﴿ بَلْ كُنْتُمْ قَوْمًا طَاغِينَ ﴾ یعنی: گمراہ، حد سے تجاوز کرنے والے۔ ﴿ فَحَقَّ عَلَيْنَا قَوْلُ رَبِّنَا ﴾ یہ بھی متبوعین (جن کی پیروی کی گئی) کا قول ہے؛ یعنی: ہم پر اور تم پر ہمارے رب کی بات واجب ہو گئی۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤١٧۔ (٢) زاد المسير ٧/ ٥٤ اسی طرح۔ (٣) اس کا کہنے والا الشماخ بن ضرار ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ٣٣٦ میں ہے۔ (٤) النكت والعيون ٥/ ٤٥ - ٤٦۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤١٧۔

Our Lord, so we are all tasters of the punishment, as Allah decreed and informed through the tongues of the Messengers: {I will surely fill Hell with jinn and mankind all together} (1) [Hud: 119]. This is consistent with the hadith: "Indeed, Allah, the Almighty and Sublime, has written for the Fire its inhabitants and for Paradise its inhabitants; they are not increased, nor are they decreased from them" (2).

{So we led you astray} meaning: We beautified for you what you were upon of disbelief {for we were ourselves astray} by whispering and inviting. Then He said, informing about them: {So indeed, they, that Day, in the punishment will be sharing} the one who went astray and the one who led astray. {Indeed, we thus} meaning: Like this action {do We deal with the criminals} meaning: the polytheists. {Indeed, they were, when it was said to them, "There is no deity but Allah," they were arrogant} meaning: When it was said to them: Say [it], so the word "say" was implied.

And "yastakbiroon" (they were arrogant) is in the accusative case as the predicate of "kana". It is also permissible for it to be in the nominative case as the predicate of "inna", with "kana" being redundant (3). And when the Prophet ﷺ said to Abu Talib upon his death and the gathering of Quraysh: "Say: There is no deity but Allah, by it you will rule the Arabs, and through it the non-Arabs will submit to you" (4), they refused and took pride in their refusal. Abu Hurairah narrated that the Prophet ﷺ said: "Allah revealed in His Book and mentioned a people who were arrogant, saying: {Indeed, they were, when it was said to them, 'There is no deity but Allah,' they were arrogant}, and the Almighty said: {When those who disbelieved had put into their hearts chauvinism - the chauvinism of the time of ignorance. But Allah sent down His tranquillity upon His Messenger and upon the believers and imposed upon them the word of righteousness, and they were more deserving of it and worthy of it} [Al-Fath: 26] and it is: There is no deity but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah." The polytheists were arrogant about it on the day of Al-Hudaybiyyah, the day the Messenger of Allah ﷺ made a pact with them.

(1) Similar words are in Tafsir al-Baghawi 4/36, and Zad al-Masir 7/54-55. (2) We did not find it with this exact wording, but Ahmad (6563) narrated something similar from the hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them both, and its chain of narration is weak. In this meaning, there are several authentic hadiths mentioned previously in 9/376, including the hadith of Ali ﷺ, and its wording: "There is not one of you, no living soul, but its place in Paradise and Hell has been written.."

Narrated by Ahmad (621), Al-Bukhari (1362), and Muslim (2647). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/418. (4) Narrated by Ahmad (2008), and Al-Tirmidhi (3232) from the hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, similarly.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 31 - 35 | 27

हमारे रब, तो हम सभी अज़ाब (दंड) चखने वाले हैं, जैसा कि अल्लाह ने लिखा और रसूलों की ज़बान से बताया: {मैं जिन्नों और इंसानों से जहन्नम को ज़रूर भर दूँगा} (1) [हूद: 119]। और यह इस हदीस के अनुकूल है: "बेशक अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने जहन्नम के लिए भी अहल (लोग) लिखे हैं और जन्नत के लिए भी अहल लिखे हैं, उनमें न तो बढ़ोतरी की जाती है और न ही कमी।" (2)

{तो हमने तुम्हें गुमराह किया} यानी: तुम्हारे लिए उस कुफ़्र को संवारा जिस पर तुम थे {बेशक हम खुद गुमराह थे} वसवसा डालने और बुलाने के ज़रिए। फिर उनके बारे में ख़बर देते हुए कहा: {तो बेशक वे उस दिन अज़ाब में बराबर के हिस्सेदार होंगे} गुमराह होने वाला और गुमराह करने वाला। {बेशक हम इसी तरह} यानी: इसी तरह का अमल {मुजरिमों के साथ करते हैं} यानी: मुशरिकों के साथ। {बेशक वे ऐसे थे कि जब उनसे कहा जाता कि 'अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं', तो वे तकब्बुर (घमंड) करते थे} यानी: जब उनसे कहा गया: 'कहो', तो 'कहने' के लफ्ज़ को छुपा लिया गया।

और "यस्तकबिरून" (वे घमंड करते थे) "काना" की ख़बर होने के नाते नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है। और यह भी मुमकिन है कि यह "इन्ना" की ख़बर के तौर पर रफ़अ (कर्ताकारक) की स्थिति में हो, और "काना" ज़ायद (अतिरिक्त) हो (3)। और जब नबी ﷺ ने अबू तालिब से उनकी मौत के समय और कुरैश के जमा होने पर कहा: "कहो: अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, इसके ज़रिए तुम अरबों पर हुकूमत करोगे और इसके ज़रिए अजम (गैर-अरब) तुम्हारे अधीन हो जाएँगे" (4), तो उन्होंने इनकार किया और इससे गुरेज़ किया। अबू हुरैरा रज़ि. ने नबी ﷺ से रिवायत की कि आपने फ़रमाया: "अल्लाह तआला ने अपनी किताब में नाज़िल फ़रमाया और उन लोगों का ज़िक्र किया जिन्होंने घमंड किया, तो फ़रमाया: {बेशक वे ऐसे थे कि जब उनसे कहा जाता कि 'अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं', तो वे तकब्बुर करते थे}, और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {जब काफ़िरों ने अपने दिलों में हठधर्मी - जाहिलियत वाली हठधर्मी पैदा कर ली, तो अल्लाह ने अपने रसूल और मोमिनों पर अपनी सक़ीनत (शांति) नाज़िल फ़रमाई और उन्हें तक़्वा की बात (कलिमा) पर जमाए रखा और वे इसके सबसे ज़्यादा हक़दार और अहल थे} [अल-फ़तह: 26] और वह है: 'अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं, मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं'।" मुशरिकों ने हुदैबिया के दिन इससे तकब्बुर किया था, जिस दिन अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे मुआहदा किया था।

(1) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-बग़वी 4/36 और ज़ाद अल-मसीर 7/54-55 में है। (2) हमें इस शब्द के साथ यह हदीस नहीं मिली, और अहमद (6563) ने अब्दुल्लाह बिन अम्र रज़ि. की हदीस से इसके जैसा कुछ निकाला है, और इसकी सनद कमज़ोर है, और इस अर्थ में कई सही हदीसें गुज़र चुकी हैं जिनका ज़िक्र 9/376 में किया गया है, उनमें अली ﷺ की हदीस भी शामिल है, और इसके शब्द हैं: "तुममें से कोई ऐसा नहीं है, कोई जान ऐसी नहीं है मगर जन्नत और जहन्नम में उसका मक़ाम लिख दिया गया है.." इसे अहमद (621), बुख़ारी (1362) और मुस्लिम (2647) ने रिवायत किया है। (3) इ'राब अल-क़ुरआन लिल-नह़्ह़ास 3/418. (4) इसे अहमद (2008) और तिर्मिज़ी (3232) ने इब्न अब्बास रज़ि. की हदीस से इसी तरह रिवायत किया है।

اے ہمارے رب، پس ہم سب عذاب چکھنے والے ہیں، جیسا کہ اللہ نے لکھا اور رسولوں کی زبانوں پر خبر دی: ﴿لأَمْلأَنَّ جَهَنَّمَ مِنَ الْجِنَّةِ وَالنَّاسِ أَجْمَعِينَ﴾ (۱) [هود: ۱۱۹]۔ اور یہ اس حدیث کے موافق ہے: «بیشک اللہ عزوجل نے آگ (جہنم) کے لیے کچھ لوگ لکھ دیے ہیں اور جنت کے لیے کچھ لوگ، ان میں نہ اضافہ کیا جاتا ہے اور نہ ان سے کمی کی جاتی ہے» (۲)۔

﴿فَأَغْوَيْنَكُمْ﴾ یعنی: ہم نے تمہارے لیے کفر کو مزین کر دیا جس پر تم قائم تھے ﴿إِنَّا كُنَّا غَوِينَ﴾ وسوسہ اندازی اور دعوت کے ذریعے۔ پھر ان کے بارے میں خبر دیتے ہوئے فرمایا: ﴿فَإِنَّهُمْ يَوْمَئِذٍ فِي الْعَذَابِ مُشْتَرِكُونَ﴾ گمراہ ہونے والا اور گمراہ کرنے والا دونوں۔ ﴿إِنَّا كَذَلِكَ﴾ یعنی: اس طرح کا عمل ﴿نَفْعَلُ بِالْمُجْرِمِينَ﴾ یعنی: مشرکین کے ساتھ۔ ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ يَسْتَكْبِرُونَ﴾ یعنی: جب ان سے کہا جاتا: کہو، تو "کہو" کے لفظ کو پوشیدہ رکھا گیا۔

اور «يَسْتَكْبِرُونَ» "کان" کی خبر ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ "اِنَّ" کی خبر ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہو، اور "کان" لغو (زائد) ہو (۳)۔ اور جب نبی ﷺ نے ابو طالب سے ان کی وفات کے وقت اور قریش کے مجمع میں فرمایا: «کہو: لا الہ الا اللہ، تم اس کے ذریعے عرب کے مالک بن جاؤ گے اور عجم تمہارے تابع ہو جائیں گے» (۴) تو انہوں نے اس سے انکار اور تکبر کیا۔ اور ابو ہریرہؓ نے نبی ﷺ سے روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ نے اپنی کتاب میں نازل فرمایا اور ان لوگوں کا ذکر کیا جنہوں نے تکبر کیا تو فرمایا: ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا إِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللهُ يَسْتَكْبِرُونَ﴾، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ حَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةِ فَأَنْزَلَ اللهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا

وَأَهْلَهَا﴾ [الفتح: ۲۶] اور وہ (کلمہ تقویٰ) ہے: لا الہ الا اللہ محمد رسول اللہ». مشرکین نے حدیبیہ کے دن اس سے تکبر کیا تھا، جس دن رسول اللہ ﷺ نے ان سے معاہدہ تحریر فرمایا تھا۔

(۱) کلام اسی کے مانند تفسیر بغوی ۴/۳۶، اور زاد المسیر ۷/۵۴ - ۵۵ میں ہے۔ (۲) ہم نے اسے ان الفاظ کے ساتھ نہیں پایا، اور احمد (۶۵۶۳) نے حضرت عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اس کے مانند روایت کیا ہے، اور اس کی سند ضعیف ہے، اور اس معنی میں کئی ثابت شدہ احادیث پہلے گزر چکی ہیں جن کا اشارہ ۹/۳۷۶ میں کیا گیا ہے، ان میں سے ایک حضرت علی کرم اللہ وجہہ کی حدیث ہے، اور اس کے الفاظ ہیں: «تم میں سے کوئی ایسا نہیں، کوئی نفس ایسا نہیں مگر اس کا ٹھکانہ جنت اور دوزخ میں لکھ دیا گیا ہے..» اسے احمد (۶۲۱)، بخاری (۱۳۶۲)، اور مسلم (۲۶۴۷) نے روایت کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۱۸ ۔ (۴) اسے احمد (۲۰۰۸) اور ترمذی (۳۲۳۲) نے حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔

Regarding the issue of the extension (al-maddah); al-Bayhaqi mentioned this report (1), and the one before it was mentioned by al-Qushayri.

Allah the Exalted says: "And they say, 'Are we to leave our gods for a mad poet?' (36) Rather, he has come with the truth and confirmed the messengers. (37) Indeed, you will taste the painful punishment, (38) And you will not be recompensed except for what you used to do (39) Except for the chosen servants of Allah. (40)"

And His saying, the Exalted: "And they say, 'Are we to leave our gods for a mad poet?'" meaning: because of the word of a mad poet; so Allah, Mighty and Majestic, refuted them, saying: "Rather, he has come with the truth" meaning the Qur'an and monotheism (Tawheed) "and confirmed the messengers" in what they brought of monotheism.

"Indeed, you will taste the painful punishment" The original form was: "latha'iquna" (taste-rs), but the 'nun' was omitted for lightness and it was put in the genitive case for annexation (idhafah). The accusative case is also permissible, as Sibawayh recited (2):

"And I found him not seeking favor, nor mentioning Allah except a little." (3)

And Sibawayh allowed "wal-muqeemi as-salah" [Al-Hajj: 35] (4) based on this.

"And you will not be recompensed except for what you used to do" meaning: except for the polytheism (shirk) you committed. "Except for the chosen servants of Allah" is an exception from those who taste the punishment. The reading of the people of Medina and Kufa is: "al-mukhlaseen" with a fatha on the 'lam' (5), meaning those whom Allah has chosen for His obedience, His religion, and His guardianship. The rest read it with a kasra on the 'lam' (al-mukhliseen); meaning those who purified their worship for Allah. It is also said: it is a detached exception (istithna' munqati'); meaning: You, O criminals, are tasters of the punishment, but the chosen servants of Allah do not taste the punishment (6).

---

(1) In al-Asma' was-Sifat (196), and Ibn Hibban recorded it in his Sahih (218). (2) In al-Kitab 1/169, and the author quoted him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/418. (3) Its author is Abu al-Aswad al-Du'ali, and it preceded in 2/15. (4) Ibn Abi Ishaq read it as such, as we mentioned in 14/393. (5) Al-Sab'ah p. 348, and al-Taysir p. 128. (6) Tafsir al-Razi 26/136 similarly.

मद्दा (खिंचाव) के मुद्दे पर; अल-बैहकी (1) ने इस रिपोर्ट का उल्लेख किया है, और इससे पहले वाली का अल-कुशायरी ने।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: "और वे कहते हैं, 'क्या हम एक पागल कवि के लिए अपने देवताओं को छोड़ देंगे?' (36) बल्कि वह सच्चाई लेकर आया है और उसने संदेशवाहकों की पुष्टि की है। (37) वास्तव में, तुम दर्दनाक अज़ाब चखोगे, (38) और तुम्हें वैसा ही बदला दिया जाएगा जैसा तुम करते थे, (39) सिवाय अल्लाह के चुनिंदा बंदों के। (40)"

और उसका कथन, सर्वोच्च: "और वे कहते हैं, 'क्या हम एक पागल कवि के लिए अपने देवताओं को छोड़ देंगे?'" अर्थात: एक पागल कवि के कहने पर; तो अल्लाह, जो शक्तिशाली और प्रतापी है, ने उनका खंडन करते हुए कहा: "बल्कि वह सच्चाई लेकर आया है" अर्थात कुरान और तौहीद "और उसने संदेशवाहकों की पुष्टि की" जो वे तौहीद के बारे में लाए थे।

"वास्तव में, तुम दर्दनाक अज़ाब चखोगे" मूल रूप: "लज़ा-इकुना" था, लेकिन हल्केपन के लिए 'नून' को हटा दिया गया और इसे इज़ाफ़त (संबंध) के लिए जेर (कसरह) दिया गया। नसब (ज़बर) भी जायज़ है, जैसा कि सिबावैह (2) ने पढ़ा है:

"और मैंने उसे न तो इनायत मांगते हुए पाया, और न ही अल्लाह का ज़िक्र करते हुए, सिवाय बहुत कम के।" (3)

और सिबावैह ने इसके आधार पर "वल-मुकीमी अस-सलाह" [अल-हज्ज: 35] (4) की अनुमति दी।

"और तुम्हें वैसा ही बदला दिया जाएगा जैसा तुम करते थे" अर्थात: सिवाय उस शिर्क के जो तुमने किया। "सिवाय अल्लाह के चुनिंदा बंदों के" उन लोगों से एक अपवाद है जो अज़ाब चखेंगे। मदीना और कूफ़ा के लोगों की किरअत (पठन) है: "अल-मुख़लसीन" लाम पर फत्हा (ज़बर) के साथ (5), जिसका अर्थ है वे जिन्हें अल्लाह ने अपनी आज्ञाकारिता, अपने दीन और अपनी विलायत के लिए चुन लिया है। बाकी लोग इसे लाम के नीचे कस्रह (जेर) के साथ पढ़ते हैं (अल-मुख़लिसीन); अर्थात वे जिन्होंने अल्लाह के लिए अपनी इबादत को शुद्ध (खालिस) किया। और यह भी कहा गया है: यह एक इस्तित्सना मुनक़ति' (टूटा हुआ अपवाद) है; अर्थात: ऐ अपराधियों, तुम अज़ाब चखने वाले हो, लेकिन अल्लाह के मुख़लिस बंदे अज़ाब नहीं चखेंगे (6)।

(1) अल-अस्मा वस-सिफ़ात (196) में, और इब्न हिब्बान ने अपनी सहीह (218) में इसे निकाला है। (2) अल-किताब 1/169 में, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान 3/418 में अन-नह़्हास के माध्यम से उद्धृत किया है। (3) इसके कवि अबू अल-असवद अल-दुआली हैं, और यह 2/15 में पहले आ चुका है। (4) इब्न अबी इसहाक ने इसे ऐसे ही पढ़ा, जैसा कि हमने 14/393 में उल्लेख किया है। (5) अल-सबा पृ. 348, और अल-तयसीर पृ. 128। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 26/136 इसी तरह।

مدہ کے مسئلے پر؛ بیہقی (١) نے اس خبر کا ذکر کیا ہے، اور اس سے پہلے والی کا قشیری نے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور وہ کہتے ہیں: کیا ہم ایک دیوانے شاعر کی خاطر اپنے معبودوں کو چھوڑ دینے والے ہیں؟ (٣٦) بلکہ وہ حق لے کر آیا ہے اور اس نے رسولوں کی تصدیق کی ہے۔ (٣٧) یقیناً تم دردناک عذاب چکھنے والے ہو۔ (٣٨) اور تمہیں بدلہ نہیں دیا جائے گا مگر اسی کا جو تم کیا کرتے تھے۔ (٣٩) سوائے اللہ کے مخلص بندوں کے۔ (٤٠)﴾

اور اس کا قول، باری تعالیٰ: ﴿اور وہ کہتے ہیں کہ کیا ہم اپنے خداؤں کو ایک دیوانے شاعر کی وجہ سے چھوڑ دیں گے؟﴾ یعنی: ایک دیوانے شاعر کے کہنے پر؛ تو اللہ جل وعز نے ان کی تردید کی اور فرمایا: ﴿بلکہ وہ حق لے کر آیا ہے﴾ یعنی قرآن اور توحید ﴿اور اس نے رسولوں کی تصدیق کی﴾ اس توحید میں جو وہ لے کر آئے تھے۔

﴿یقیناً تم دردناک عذاب چکھنے والے ہو﴾ اصل: 'لذائقون' تھا، نون کو تخفیف کی وجہ سے گرا دیا گیا اور اضافت کی وجہ سے کسرہ (زیر) دیا گیا۔ نصب (زبر) بھی جائز ہے جیسا کہ سیبویہ (٢) نے پڑھا ہے:

"تو میں نے اسے نہ تو معذرت خواہ پایا اور نہ ہی اللہ کا ذکر کرنے والا سوائے بہت کم کے۔" (٣)

اور سیبویہ نے اس پر «وَالْمُقِيمِي الصَّلَاةَ» [الحج: ٣٥] (٤) کو جائز قرار دیا۔

﴿اور تمہیں بدلہ نہیں دیا جائے گا مگر اسی کا جو تم کیا کرتے تھے﴾ یعنی: سوائے اس شرک کے جو تم کرتے تھے۔ ﴿سوائے اللہ کے مخلص بندوں کے﴾ یہ ان لوگوں سے استثناء ہے جو عذاب چکھیں گے۔ اہل مدینہ اور کوفہ کی قراءت ہے: «المُخْلَصِينَ» لام کے فتحہ (زبر) کے ساتھ (٥)،

یعنی وہ جنہیں اللہ نے اپنی اطاعت، اپنے دین اور اپنی ولایت کے لیے خالص کر لیا ہے۔ باقی لوگ لام کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھتے ہیں؛ یعنی وہ جنہوں نے اللہ کے لیے عبادت کو خالص کیا۔ اور کہا گیا ہے: یہ استثناء منقطع ہے؛ یعنی: اے مجرمو تم تو عذاب چکھنے والے ہو، لیکن اللہ کے مخلص بندے عذاب نہیں چکھیں گے (٦)۔

---

(١) الاسماء والصفات (١٩٦) میں، اور اسے ابن حبان نے اپنی صحیح (٢١٨) میں روایت کیا ہے۔ (٢) الکتاب ١٦٩/١ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٤١٨/٣ میں نقل کیا ہے۔ (٣) اس کے قائل ابو الاسود الدؤلی ہیں، اور یہ پہلے ٢ / ١٥ میں گزر چکا ہے۔ (٤) اسے ابن ابی اسحاق نے پڑھا، جیسا کہ ہم نے ٣٩٣/١٤ میں ذکر کیا۔ (٥) السبعة ص ٣٤٨، اور التیسیر ص ١٢٨۔ (٦) تفسیر رازی ١٣٦/٢٦ میں اسی طرح ہے۔

Page 29

Surah As-Saffat, Verses 41 - 49

Allah the Almighty says: {Those will have a known provision (41) Fruits, and they will be honored (42) In the Gardens of Pleasure (43) On thrones facing each other (44) Circulated among them will be a cup [of wine] from a flowing spring (45) White and delicious to the drinkers (46) No bad effect is there in it, nor from it will they be intoxicated (47) And with them will be women limiting [their] glances, with large, [beautiful] eyes (48) As if they were [delicate] eggs, well-protected (49)}

Allah the Almighty's words: {Those will have a known provision} means the sincere ones; i.e., they have a known gift that is never-ending. Qatadah said: It means Paradise. Others said: It means the provision of Paradise. And it was said: It is the fruits that were mentioned. Muqatil said: Whenever they desire them. Ibn al-Sa'ib said: It is in the amount of morning and evening; Allah the Almighty said: {And they will have their provision therein, morning and afternoon} [Maryam: 62].

{Fruits} is the plural of fruit (fakiha); Allah the Almighty said: {And We will provide them with fruit} [At-Tur: 22], and it refers to all fruits, both fresh and dried; as stated by Ibn Abbas (1).

{And they will be honored} i.e., they will receive honor from Allah, the Mighty and Sublime, by raising their ranks, hearing His speech, and meeting Him. {In the Gardens of Pleasure} i.e., in orchards where they will enjoy themselves. It was previously mentioned that Paradise consists of seven levels in Surah "Yunus", and 'An-Na'eem' (Pleasure) is one of them (2).

Allah the Almighty's words: {On thrones facing each other} Ikrimah and Mujahid said: None of them looks at the back of another (3), out of connection and mutual love. It was said: The thrones rotate however they wish, so no one sees the back of another. Ibn Abbas said: On thrones adorned with pearls, rubies, and chrysolite; the size of a throne is as much as the distance between Sana'a and Al-Jabiya, and between Aden and Ayla (4). It was also said: they rotate with the people of one household. And Allah knows best.

Allah the Almighty's words: {Circulated among them will be a cup from a flowing spring} Since He mentioned their food, He also mentioned their drink.

(1) Zad al-Masir 7 / 55 - 56. (2) 10 / 481. (3) Mujahid's statement was recorded by Ibn Abi Shaybah in his Musannaf 13 / 138, and Ikrimah's statement was mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3 / 419. (4) We did not find its source. Ayla is a mountain between Makkah and Madinah near Yanbu.

पृष्ठ २९

सूरह अस-साफ़ात, आयतें ४१ - ४९

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {इन लोगों के लिए एक निर्धारित रोज़ी (प्रावधान) है (४१) मेवे, और वे सम्मानित होंगे (४२) नेमतों वाले बाग़ों (जन्नत) में (४३) तख्तों पर एक दूसरे के सामने (४४) उनके पास ऐसी शराब का प्याला फिराया जाएगा जो बहते झरने से होगी (४५) सफ़ेद और पीने वालों के लिए स्वादिष्ट (४६) न उसमें कोई बुरा असर होगा और न वे उससे मतवाले होंगे (४७) और उनके पास नीची निगाह वाली बड़ी आँखों वाली हूरें होंगी (४८) मानो वे सुरक्षित अंडे हों (४९)}

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {इन लोगों के लिए एक निर्धारित रोज़ी है} यानी उन लोगों के लिए जो निष्ठावान हैं; यानी उनके लिए एक निर्धारित दान है जो कभी खत्म नहीं होगा। क़तादा ने कहा: इसका अर्थ जन्नत है। दूसरों ने कहा: इसका अर्थ जन्नत का प्रावधान है। और कहा गया है: ये वे फल हैं जिनका ज़िक्र किया गया है। मुक़ातिल ने कहा: जब भी वे उन्हें चाहेंगे। इब्न अल-सायब ने कहा: यह सुबह और शाम की मात्रा में है; जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और उनके लिए वहां उनकी रोज़ी सुबह और शाम होगी} [मरियम: ६२]।

{मेवे} (फ़वाकिह) 'फ़ाकिहा' का बहुवचन है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हम उन्हें मेवे देंगे} [अत-तूर: २२], और इसमें सभी फल शामिल हैं, चाहे वे ताज़ा हों या सूखे; यह इब्न अब्बास ने कहा है (१)।

{और वे सम्मानित होंगे} यानी, उन्हें अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर से उनके दर्जे बढ़ाकर, उसकी बात सुनकर और उससे मुलाक़ात करके सम्मान दिया जाएगा। {नेमतों वाले बाग़ों में} यानी, ऐसे बाग़ों में जहाँ वे नेमतों का आनंद लेंगे। पहले यह उल्लेख किया जा चुका है कि सूरह "यूनुस" में जन्नत के सात दर्जे बताए गए हैं, जिनमें से एक 'अन्-नईम' (नेमत) है (२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तख्तों पर एक दूसरे के सामने} इकरीमा और मुजाहिद ने कहा: उनमें से कोई एक दूसरे की पीठ नहीं देखेगा (३), मेल-मिलाप और आपसी प्रेम के कारण। कहा गया है: तख्त जैसे चाहें वैसे घूमते हैं, इसलिए कोई किसी की पीठ नहीं देखता। इब्न अब्बास ने कहा: मोतियों, याकूत और ज़बरजद से जड़े तख्तों पर; तख्त की लम्बाई सना और अल-जाबिया के बीच, और अदन और आयला (४) के बीच की दूरी जितनी होगी। यह भी कहा गया है कि वे एक ही घर के लोगों के साथ घूमते हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उनके पास ऐसी शराब का प्याला फिराया जाएगा जो बहते झरने से होगी} जब उनके खाने का ज़िक्र हुआ, तो उनके पीने का भी ज़िक्र किया गया।

(१) ज़ाद अल-मसीर ७ / ५५ - ५६। (२) १० / ४८१। (३) मुजाहिद का कथन इब्न अबी शैबा ने अपनी मुसन्निफ़ १३ / १३८ में उद्धृत किया है, और इकरीमा का कथन अल-नहस ने इ'राब अल-कुरान ३ / ४१९ में वर्णित किया है। (४) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। आयला मक्का और मदीना के बीच यन्बू के पास एक पहाड़ है।

صفحہ ۲۹

سورة الصافات، آیات ۴۱ - ۴۹

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُوْلَـٰٓئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ ٤١ فَوَٰكِهُ وَهُم مُّكْرَمُونَ ٤٢ فِي جَنَّـٰتِ ٱلنَّعِيمِ ٤٣ عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَـٰبِلِينَ ٤٤ يُطَافُ عَلَيْهِم بِكَأْسٍ مِّن مَّعِينٍ ٤٥ بَيْضَآءَ لَذَّةٍ لِّلشَّـٰرِبِينَ ٤٦ لَا فِيهَا غَوْلٌ وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنزَفُونَ ٤٧ وَعِندَهُمْ قَـٰصِرَٰتُ ٱلطَّرْفِ عِينٌ ٤٨ كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ ٤٩﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُوْلَـٰٓئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ﴾ یعنی مخلصین؛ یعنی: ان کے لیے ایک معلوم عطا ہے جو کبھی ختم نہ ہوگی۔ قتادہ نے کہا: اس سے مراد جنت ہے۔ اور دوسروں نے کہا: اس سے مراد جنت کا رزق ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ وہ میوے ہیں جن کا ذکر ہوا۔ مقاتل نے کہا: جب وہ ان کی خواہش کریں گے۔ اور ابن السائب نے کہا: یہ صبح اور شام کی مقدار میں ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا﴾ [مریم: ٦٢]۔

﴿فَوَٰكِهُ﴾ فاکھہ کی جمع ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَمْدَدْنَـٰهُم بِفَـٰكِهَةٍ﴾ [الطور: ٢٢] اور یہ تمام پھل ہیں، خواہ وہ تر ہوں یا خشک؛ یہ ابن عباس (۱) نے کہا ہے۔

﴿وَهُم مُّكْرَمُونَ﴾ یعنی: ان کے لیے اللہ عزوجل کی طرف سے درجات کی بلندی، اس کے کلام کو سننے اور اس کی ملاقات کے ذریعے عزت افزائی ہوگی۔ ﴿فِي جَنَّـٰتِ ٱلنَّعِيمِ﴾ یعنی: ایسے باغات میں جہاں وہ نعمتوں سے لطف اندوز ہوں گے۔ اور پہلے یہ ذکر گزر چکا ہے کہ سورہ "یونس" میں جنت کی سات قسمیں بتائی گئی ہیں، جن میں سے ایک النعیم ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿عَلَىٰ سُرُرٍ مُّتَقَـٰبِلِينَ﴾ عکرمہ اور مجاہد نے کہا: ان میں سے کوئی ایک دوسرے کی پیٹھ نہیں دیکھے گا (۳)، باہمی تعلق اور محبت کی وجہ سے۔ اور کہا گیا ہے: تخت

جیسے چاہیں گھومتے ہیں، پس کوئی کسی کی پیٹھ نہیں دیکھتا۔ اور ابن عباس نے کہا: موتیوں، یاقوت اور زبرجد سے مرصع تختوں پر؛ تخت کی وسعت صنعاء سے جابیہ تک، اور عدن سے ایلہ (۴) تک کی مسافت کے برابر ہوگی۔ اور کہا گیا ہے: وہ ایک ہی گھر والوں کے ساتھ گھومتے ہیں۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يُطَافُ عَلَيْهِم بِكَأْسٍ مِّن مَّعِينٍ﴾ جب ان کے کھانوں کا ذکر ہوا تو ان کے مشروب کا بھی ذکر کیا گیا۔

(۱) زاد المسیر ۷ / ۵۵ - ۵۶۔ (۲) ۱۰ / ۴۸۱۔ (۳) مجاہد کا قول ابن ابی شیبہ نے اپنی مصنف ۱۳ / ۱۳۸ میں نقل کیا ہے، اور عکرمہ کا قول نحاس نے اعراب القرآن ۳ / ۴۱۹ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) ہمیں اس کا مآخذ نہیں ملا۔ اور ایلہ: مکہ اور مدینہ کے درمیان ینبع کے قریب ایک پہاڑ ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 45 - 49 30

For linguists, "al-ka's" (the cup) is a name that encompasses every vessel along with its drink; if it is empty, it is not a "ka's"(1). Ad-Dahhak and as-Suddi said: Every "ka's" mentioned in the Quran refers to wine. The Arabs call a vessel a "ka's" if it contains wine; if it does not contain wine, they call it "ina'" (vessel) or "qadah" (goblet)(2). An-Nahhas(3) narrated from trustworthy linguistic authorities that the Arabs call a goblet a "ka's" if it contains wine; if it doesn't, it is a "qadah". Similarly, a "khuwan" (tray) is called a "ma'idah" (table) if it has food on it; if it doesn't, it is not called a "ma'idah". Abu al-Hasan ibn Kisan said: Another example is "za'inah", used for a "hawdaj" (palanquin) when a woman is in it. And Az-Zajjaj(4) said: "With a cup from a flowing spring [bi-ka'sin min ma'een]" means wine that flows like springs flow on the surface of the earth. "Al-ma'een" means flowing, visible water(5). "White" [Bayda'] is an adjective for the cup. It is also said: for the wine. "Delightful to the drinkers [lazzatin lil-sharibeen]". Al-Hasan said: The wine of Paradise is whiter than milk(6). Regarding "lazzatin" (delight), Az-Zajjaj(7) said: meaning "having delight," with the possessed noun omitted. It is also said: it is a verbal noun used as an adjective, meaning "white and delicious". It is said: a drink is "lazz" and "lazeez", just like a plant is "ghadd" and "ghadeed" (fresh). As for the poet's saying: "And delicious like the taste of Sarkhadi wine, I left it in the land of enemies for fear of calamities."(8)

(1) Zad al-Masir 7/56, and see Tahdhib al-Lugha 10/314. (2) Tafsir at-Tabari 19/531. (3) In I'rab al-Qur'an 3/419. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/303, and the author quoted it from him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/419. (5) Tahdhib al-Lugha 3/16. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/472, and Zad al-Masir 7/56. (7) In Ma'ani al-Qur'an 4/303, and the author quoted it from him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/419. (8) The verse is by Ar-Ra'i an-Numayri, and it is in his Diwan p. 186, and its narration is: "And delicious like the taste of Sarkhadi, I cast it away on an evening when the five of the people and the eye were enamored." The verse is mentioned as in the author's narration by al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 14/409, and by az-Zamakhshari in al-Kashshaf =

सूरा अस-साफ़ात: आयत 45 - 49 30

भाषाविदों के अनुसार, "अल-का'स" (प्याला) एक ऐसा नाम है जिसमें हर बर्तन अपने पेय के साथ शामिल है; यदि वह खाली है, तो वह "का'स" नहीं है (1)। अद-दह्हाक और अस-सुद्दी ने कहा: कुरान में हर "का'स" का अर्थ शराब है। अरब किसी बर्तन को "का'स" तभी कहते हैं जब उसमें शराब हो; यदि उसमें शराब न हो, तो वे उसे "इना" (बर्तन) या "क़दह" (पात्र) कहते हैं (2)। अन-नह्सास (3) ने विश्वसनीय भाषाविदों से उद्धृत किया है कि अरब एक पात्र को "का'स" तब कहते हैं जब उसमें शराब हो; यदि उसमें शराब न हो, तो वह "क़दह" है। इसी तरह, "खुवान" (थाली) को "माइदह" (दस्तरख्वान) तब कहा जाता है जब उस पर भोजन हो; यदि उस पर भोजन न हो, तो उसे "माइदह" नहीं कहा जाता। अबू अल-हसन इब्न किसन ने कहा: इसका एक और उदाहरण "ज़ईना" है, जो "हौदज" (पालकी) के लिए तब इस्तेमाल होता है जब उसमें महिला हो। और अज़-ज़ज्जाज (4) ने कहा: "बहते झरने के प्याले के साथ [बि-का'सिन मिन म'ईन]" का अर्थ है वह शराब जो उसी तरह बहती है जैसे पृथ्वी की सतह पर झरने बहते हैं। "अल-म'ईन" का अर्थ है बहता हुआ, दृश्यमान जल (5)। "सफ़ेद" [बैदा'] प्याले के लिए एक विशेषण है। यह भी कहा गया है: शराब के लिए। "पीने वालों के लिए सुखद [लज्जतिन लिल-शारीबीन]"। अल-हसन ने कहा: जन्नत की शराब दूध से भी अधिक सफ़ेद है (6)। "लज्जतिन" (सुखद) के बारे में अज़-ज़ज्जाज (7) ने कहा: अर्थात "लज्जत वाली," जिसमें 'मुदाफ़' (संबद्ध संज्ञा) को हटा दिया गया है। यह भी कहा गया है: यह एक संज्ञा (मस्दर) है जिसे विशेषण के रूप में इस्तेमाल किया गया है, जिसका अर्थ है "सफ़ेद और स्वादिष्ट"। कहा जाता है: पेय "लज़" और "लज़ीज़" है, जैसे पौधा "ग़द" और "ग़दीद" (ताज़ा) होता है। जहाँ तक कवि के कथन का प्रश्न है: "और सरखदी (शराब) के स्वाद जैसा स्वादिष्ट, मैंने उसे शत्रुओं की भूमि में विपत्तियों के डर से छोड़ दिया।" (8)

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/56, और तहज़ीब अल-लुग़ा 10/314 देखें। (2) तफ़सीर अत-तबरी 19/531। (3) इ'राब अल-क़ुरान 3/419 में। (4) म'आनी अल-क़ुरान 4/303 में, और लेखक ने इसे अन-नह्सास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरान 3/419 में उनसे उद्धृत किया है। (5) तहज़ीब अल-लुग़ा 3/16। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/472, और ज़ाद अल-मसीर 7/56। (7) म'आनी अल-क़ुरान 4/303 में, और लेखक ने इसे अन-नह्सास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरान 3/419 में उनसे उद्धृत किया है। (8) यह शेर अर-रा'ई अन-नुमैरी का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 186 में है, और इसका वर्णन है: "और सरखदी के स्वाद जैसा स्वादिष्ट, मैंने उसे उस शाम फेंक दिया जब कौम के पाँचों लोग

और आँखें आसक्त थीं।" यह शेर अल-अज़हरी द्वारा तहज़ीब अल-लुग़ा 14/409 में और अज़-ज़मखशरी द्वारा अल-कशशाफ़ में लेखक के वर्णन के समान ही उल्लेखित है =

سورة الصافات: آیات 45 - 49 30

اہلِ لغت کے نزدیک "کأس" (جام) ایک ایسا نام ہے جو ہر اس برتن کو شامل ہے جس میں مشروب ہو؛ پس اگر وہ خالی ہو تو وہ کأس نہیں ہے(1)۔ ضحاک اور سدی نے کہا: قرآن میں ہر "کأس" سے مراد شراب ہے۔ عرب کسی برتن کو اس وقت کأس کہتے ہیں جب اس میں شراب ہو؛ اور جب اس میں شراب نہ ہو تو وہ اسے "اناء" یا "قدح" (پیالہ) کہتے ہیں(2)۔ النحاس(3) نے اہل لغت میں سے معتبر اشخاص سے نقل کیا ہے کہ عرب پیالے کو اس وقت کأس کہتے ہیں جب اس میں شراب ہو؛ اور جب اس میں شراب نہ ہو تو وہ قدح ہے۔ جس طرح "خُوّان" (تھالی) کو اس وقت "مائدہ" کہا جاتا ہے جب اس پر کھانا ہو؛ پس جب اس پر کھانا نہ ہو تو اسے مائدہ نہیں کہا جاتا| ابو الحسن بن کیسان نے کہا: اسی طرح "ظعینہ" ہے، جو اس ہودج کو کہا جاتا ہے جس میں عورت سوار ہو۔ اور الزجاج(4) نے کہا: "بِكَأْسٍ مِّن مَّعِينٍ" یعنی ایسی شراب جو اس طرح بہتی ہو جیسے زمین کی سطح پر چشمے بہتے ہیں۔ اور "المعین" سے مراد بہتا ہوا ظاہر پانی ہے(5)۔ ﴿بَيْضَاءَ﴾ (سفید) کأس کی صفت ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ شراب کی صفت ہے۔ ﴿لَذَّةٍ لِّلشَّارِبِينَ﴾ (پینے والوں کے لیے لذیذ)۔ حسن بصری نے کہا: جنت کی شراب دودھ سے زیادہ سفید ہے(6)۔ "لذہ" کے بارے میں زجاج(7) نے کہا: یعنی لذت والی، پس مضاف کو حذف کر دیا گیا ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ مصدر ہے جسے اسم بنا دیا گیا ہے، یعنی: سفید لذیذ؛ کہا جاتا ہے: "شرابٌ لذٌّ" اور "لذیذٌ"، جیسے "نباتٌ غضٌّ" اور "غضیضٌ" (تازہ پودا)۔ جہاں تک اس کہنے والے کا قول ہے: "اور وہ سرخدی (شراب) کے ذائقے کی طرح لذیذ تھی جسے میں نے حادثات کے خوف سے دشمن کی زمین میں چھوڑ دیا۔"(8)

(1) زاد المسیر 56/7، اور دیکھیے تہذیب اللغہ 314/10۔ (2) تفسیر الطبری 531/19۔ (3) اعراب القرآن 419/3 میں۔ (4) معانی القرآن 303/4 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے

واسطے سے اعراب القرآن 419/3 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (5) تہذیب اللغہ 16/3۔ (6) المحرر الوجیز 472/4، اور زاد المسیر 56/7۔ (7) معانی القرآن 303/4 میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 419/3 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (8) یہ شعر الراعی النمیری کا ہے، اور یہ ان کے دیوان صفحہ 186 میں ہے، اور اس کی روایت ہے: "اور وہ سرخدی کے ذائقے کی طرح لذیذ تھی جسے میں نے اس شام پھینک دیا جب قوم کے پانچوں افراد اور آنکھیں فریفتہ تھیں۔" اور یہ شعر الازہری نے تہذیب اللغہ 409/14 میں اور الزمخشری نے الکشاف میں مصنف کی روایت کی طرح ذکر کیا ہے =

Surah As-Saffat: Verses 45 - 49 31

...for he wants to sleep. It was said: "white" means: men did not squeeze it with their feet. {No bad effect is there in it} meaning: it does not assassinate their minds, nor does any illness or headache strike them from it (1). {nor will they be intoxicated by it} meaning: their minds do not go away by drinking it (2); it is said: wine is a ghoul (assassin) for forbearance, and war is a ghoul for souls; meaning: it takes them away. And it is said: "The man was drained (nuzifa)" meaning he became drunk. Imru' al-Qays said: And as she walks like the walking of the intoxicated, the breathlessness knocks him down on the sand hill. (3) He also said: Intoxicated, when she stands to face someone, she sways, bribing her soft heart not to fail. (4) Another said: So I kissed her mouth while holding her braids, drinking like an intoxicated person from the cold water of a rocky pool. (5) Hamzah and al-Kisa'i read with a kasrah on the Zay (6); from "anzafa the people", meaning when the time for intoxication (nazf) has come for them. It is said: "The crop reached harvest time" when its harvest is due, and "The vine reached picking time" when its picking is due, and "The colt reached riding time" when its riding is due. And it was said the meaning is: they do not run out of their drink; because it is their custom; it is said: "The man was drained (anzafa)", so he is "manzuf", if his wine has run out. Al-Hutay'ah said:

= 3 / 340. And Sarkhad: a place to which drink is attributed. Al-Lisan (Sarkhad). Al-Azhari said: He meant: that when he entered the lands of his enemies, he did not sleep out of caution for them. (1) Tafsir al-Baghawi 4 / 27, and Zad al-Masir 7 / 56. (2) Narrated by al-Tabari 19 / 535 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (3) Diwan Imru' al-Qays p. 156. Its commentator said: "Al-Bahr" is from "anbihaar", which is shortness of breath. (4) Diwan Imru' al-Qays p. 61. "Al-Rakhs": soft. Al-Qamus (rakhas). The commentator of the Diwan said: Meaning: she treats her heart gently so that it strengthens while walking and does not flag. (5) The verse is in Al-Aghani 1 / 191 among verses of 'Umar ibn Abi Rabi'ah. And it is in Al-Lisan (hashraj) and in it: Ibn Barri said: The verse is by Jamil ibn Ma'mar and not by 'Umar ibn Abi Rabi'ah. "Al-Nazif": the feverish person who is forbidden from water. "Al-Hashraj": a hollow in a mountain where water collects and becomes clear. (6) Al-Sab'ah p. 547 and At-Taysir p. 186.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 45 - 49 31

...क्योंकि वह सोना चाहता है। और कहा गया: "सफेद" का अर्थ है: पुरुषों ने इसे अपने पैरों से नहीं निचोड़ा। {न उसमें कोई बुरा प्रभाव है} अर्थात: यह उनकी बुद्धि को नहीं मारता, और न ही इससे उन्हें कोई बीमारी या सिरदर्द होता है (1)। {और न ही वे उससे मदहोश होंगे} अर्थात: इसे पीने से उनकी बुद्धि नहीं जाती (2); कहा जाता है: शराब धैर्य के लिए एक घूल (घातक) है, और युद्ध आत्माओं के लिए एक घूल है; अर्थात: यह उन्हें ले जाता है। और कहा जाता है: "नूज़िफ़ा अल-राजुलु" (आदमी खाली हो गया) अर्थात वह नशे में धुत हो गया। इमरुल क़ैस ने कहा: और जब वह नशे में धुत व्यक्ति की चाल की तरह चलती है, तो सांस फूलने से वह रेतीले टीले पर गिर जाता है। (3) उन्होंने यह भी कहा: नशे में, जब वह किसी का सामना करने के लिए खड़ी होती है, तो वह डगमगाती है, अपने कोमल हृदय को रिश्वत देती है कि वह असफल न हो। (4) एक अन्य ने कहा: तो मैंने उसकी चोटियाँ पकड़कर उसके मुँह को चूमा, पथरीले तालाब के ठंडे पानी से एक नशेड़ी की तरह पीते हुए। (5) हमज़ा और अल-किसाई ने ज़ाय (6) पर कसरा के साथ पढ़ा; "अनज़ाफ़ा अल-क़ौमु" से, जिसका अर्थ है जब उनके लिए नशे (नज़फ़) का समय आ गया हो। कहा जाता है: "फसल कटाई के समय तक पहुँच गई" जब उसकी कटाई का समय हो, और "अंगूर तोड़ने के समय तक पहुँच गया" जब उसे तोड़ने का समय हो, और "बछेड़ा सवारी के समय तक पहुँच गया" जब उस पर सवारी का समय हो। और कहा गया कि इसका अर्थ है: उनका पेय कभी खत्म नहीं होता; क्योंकि यह उनकी आदत है; कहा जाता है: "अनज़ाफ़ा अल-राजुलु", तो वह "मंज़ूफ़" है, यदि उसकी शराब खत्म हो गई हो। अल-हुतैय्या ने कहा:

= 3 / 340। और सरखद: एक स्थान जिससे पेय का संबंध है। अल-लिसान (सरखद)। अल-अज़हरी ने कहा: उनका मतलब था: कि जब वे अपने दुश्मनों के क्षेत्रों में दाखिल हुए, तो वे उनके डर से नहीं सोए। (1) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 27, और ज़ाद अल-मसीर 7 / 56। (2) अल-तबरी 19 / 535 द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत। (3) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 156। इसके टीकाकार ने कहा: "अल-बहर" 'अनबिहार' से है, जिसका अर्थ है सांस फूलना। (4) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 61। "अल-रुख़्स": कोमल। अल-क़ामूस (रख़स)। दीवान के टीकाकार ने कहा: अर्थात: वह चलते समय अपने दिल को संभालती है ताकि वह मजबूत रहे और सुस्त न हो। (5) यह पद अल-अघानी 1 / 191 में उमर इब्न अबी रबीआ के पदों के बीच है। और यह अल-लिसान (हशरज) में है और इसमें है: इब्न बर्री ने कहा: यह पद जमील इब्न मा'मर का है, न कि उमर इब्न अबी रबीआ का। "अल-नज़ीफ़": वह

बुखार वाला व्यक्ति जिसे पानी से रोका गया हो। "अल-हशरज": पहाड़ में एक छेद जहाँ पानी जमा होता है और साफ हो जाता है। (6) अल-साबआ पृ. 547 और अत-तयसीर पृ. 186।

سورة الصافات: آیات 45 - 49 31

...کیونکہ وہ سونا چاہتا ہے۔ اور کہا گیا: «بَيْضَاءَ» یعنی: اسے مَردوں نے اپنے قدموں سے نہیں نچوڑا۔ ﴿لَا فِيهَا غَوْلٌ﴾ یعنی: یہ ان کی عقلوں کو مغلوب نہیں کرتی، اور نہ ہی انہیں اس سے کوئی بیماری یا سر درد ہوتا ہے (1)۔ ﴿وَلَا هُمْ عَنْهَا يُنْزَفُونَ﴾ یعنی: اسے پینے سے ان کی عقل نہیں جاتی (2)؛ کہا جاتا ہے: شراب حلم (بردباری) کے لیے غول (ہلاک کرنے والی) ہے، اور جنگ جانوں کے لیے غول ہے؛ یعنی: انہیں ختم کر دیتی ہے۔ اور کہا جاتا ہے: «نُزف الرجلُ يُنْزَفُ»، تو وہ «منزوف» اور «نَزيف» ہے، جب وہ نشے میں ہو۔ امرؤ القیس نے کہا: اور جب وہ نشے میں دھت شخص کی طرح چلتی ہے، تو سانس پھولنا اسے ریت کے ٹیلے پر گرا دیتا ہے۔ (3) اس نے یہ بھی کہا: نشے میں چور، جب وہ کسی کے سامنے کھڑی ہوتی ہے تو لڑکھڑاتی ہے، اپنے نرم دل کو اس بات پر آمادہ کرتی ہے کہ وہ ہمت نہ ہارے۔ (4) ایک اور نے کہا: تو میں نے اس کی مینڈھیاں پکڑ کر اس کے منہ کو چوما، جیسے کوئی نشئی پتھریلے تالاب کے ٹھنڈے پانی سے پیتا ہے۔ (5) حمزہ اور کسائی نے زای کے کسرہ کے ساتھ پڑھا (6)؛ «أَنزف القومُ» سے، جب ان کے نشے (نَزْف) کا وقت آ جائے۔ کہا جاتا ہے: «أحصدَ الزرعُ»، جب اس کی کٹائی کا وقت آ جائے، اور «أقطفَ الكرم»، جب انگور توڑنے کا وقت آ جائے، اور «أركبَ المهر»، جب گھوڑے پر سواری का وقت آ جائے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: ان کی شراب ختم نہیں ہوتی؛ کیونکہ یہ ان کا معمول ہے؛ کہا جاتا ہے: «أنزف الرجل»، تو وہ «منزوف» ہے، اگر اس کی شراب ختم ہو جائے۔ حطیئہ نے کہا:

= 3 / 340۔ اور صرخد: ایک جگہ جس کی طرف شراب منسوب کی جاتی ہے۔ اللسان (صرخد)۔ ازہری نے کہا: اس کی مراد یہ تھی کہ جب وہ اپنے دشمنوں کے علاقوں میں داخل ہوا تو ان کے

خوف سے نہیں سویا۔ (1) تفسیر بغوی 4 / 27، اور زاد المسیر 7 / 56۔ (2) طبری نے 19 / 535 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (3) دیوان امرؤ القیس ص 156۔ اس کے شارح نے کہا: البہر: الانبہار سے ہے، اور وہ سانس کا ٹوٹنا ہے۔ (4) دیوان امرؤ القیس ص 61۔ الرخص: نرم۔ القاموس (رخص)۔ دیوان کے شارح نے کہا: یعنی: وہ چلتے وقت اپنے دل کو سنبھالتی ہے تاکہ وہ مضبوط رہے اور سست نہ پڑے۔ (5) یہ بیت الاغانی 1 / 191 میں عمر بن ابی ربیعہ کے اشعار میں ہے۔ اور یہ اللسان (حشرج) میں ہے اور اس میں ہے: ابن بری نے کہا: یہ بیت جمیل بن معمر کا ہے نہ کہ عمر بن ابی ربیعہ کا۔ اور النزیف: وہ بخار زدہ شخص جسے پانی سے روک دیا گیا ہو۔ اور الحشرج: پہاڑ میں ایک گڑھا جہاں پانی جمع ہوتا ہے اور صاف ہو جاتا ہے۔ (6) السبعة ص 547 اور التیسیر ص 186۔

32 Surah Al-Saffat: Verses 45 - 49

"By my life, if you were drained or sobered up, what miserable companions you were, O family of Abjar!" (1) Al-Nahhas (2) said: "The first reading (3) is clearer and more correct in meaning; because the meaning of 'yunzafuna' according to the majority of commentators - including Mujahid (4) - is: their minds do not go away; for Allah, Glorified and Exalted be He, negated from the wine of Paradise the maladies that afflict the world from its wine, such as headache and intoxication. The correct meaning of 'yunzafuna' is said to be: a man is 'anzafa' when his drink is exhausted, and it is unlikely that the wine of Paradise would be described as such; but its metaphorical meaning could be: it never runs out." It was said: "la yunzifuna" with a kasra on the zay: they do not get intoxicated; Al-Zajjaj and Abu Ali mentioned it (5) based on what Al-Qushayri mentioned. Al-Mahdawi said: "The meaning cannot be: they get intoxicated; because it was preceded by 'No ghawl (harm/intoxication) is in it', meaning: their minds are not snatched away, for it would be a repetition; and this is permissible in 'Al-Waqi'ah' (6)." It is possible that the meaning of "No ghawl is in it" is: they do not get sick; then the meaning of "nor are they therefrom depleted" would be: they do not get intoxicated or their drink does not run out (7). Qatada said: 'al-ghawl' is stomach pain. And so Ibn Abi Najih narrated from Mujahid: "No ghawl is in it," he said: No stomach pain in it. Al-Hassan said: headache. And it is the saying of Ibn Abbas: "No ghawl is in it": no headache (8). Al-Dahhak narrated from him that he said: [the same].

---

(1) We did not find it in the Diwan of Al-Hutay'ah, and Al-Tabari attributed it in his Tafsir 19/537, and Al-Jawhari in his Sahah (nazafa), and Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/472 to Al-Ubayrid Al-Riyahi, and similar words are in Ma'ani Al-Quran by Al-Zajjaj 4/303, and Al-Hujjah by Abu Ali Al-Farisi 6/54-55, and Al-Nukat wa Al-Uyun 5/48, and Zad Al-Masir 7/57, and all of them cited the verse as evidence that 'anzafa' means became intoxicated. (2) In I'rab Al-Quran 3/419. (3) Meaning the reading: "yunzafuna" with a fatha on the zay. (4) Narrated by Al-Tabari 19/536. (5) Ma'ani Al-Quran by Al-Zajjaj 4/303, and Al-Hujjah by Abu Ali Al-Farisi 6/55. (6) In the interpretation of verse (19). (7) Similar wording in Al-Hujjah by Abu Ali Al-Farisi 6/55. (8) These opinions - except the opinion of Al-Hasan - were narrated by Al-Tabari 19/532-533, and the opinion of Al-Hasan was mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/27.

32 सूरह अल-साफ़त: आयतें 45 - 49

"मेरे जीवन की सौगंध, यदि तुम प्यास से मर जाते या होश में आ जाते, तो तुम अबजर के परिवार के कितने बुरे साथी थे!" (1) अल-नहहास ने कहा (2): "पहला पाठ (3) अर्थ में अधिक स्पष्ट और सही है; क्योंकि अधिकांश व्याख्याकारों के अनुसार 'युनज़फ़ून' का अर्थ - मुजाहिद (4) सहित - यह है: उनके दिमाग नहीं जाते हैं; क्योंकि अल्लाह, जो महिमामय और उच्च है, ने जन्नत की शराब से उन बीमारियों को नकार दिया है जो दुनिया की शराब से होती हैं, जैसे कि सिरदर्द और नशा। 'युनज़फ़ून' का सही अर्थ यह कहा गया है: एक आदमी तब 'अनज़फ़ा' होता है जब उसका पेय समाप्त हो जाता है, और यह असंभव है कि जन्नत की शराब को ऐसा बताया जाए; लेकिन इसका लाक्षणिक अर्थ यह हो सकता है: यह कभी समाप्त नहीं होता।" कहा गया: "ला युनज़िफ़ून" ज़ाय पर कसरा के साथ: वे मदहोश नहीं होते; अल-ज़ज्जाज और अबू अली ने इसका उल्लेख किया है (5) उस आधार पर जो अल-कुशैरी ने उल्लेख किया है। अल-महदावी ने कहा: "अर्थ यह नहीं हो सकता: वे नशे में धुत्त हो जाते हैं; क्योंकि इससे पहले 'उसमें कोई ग़ौल (नुकसान/नशा) नहीं है' आया है, जिसका अर्थ है: उनका दिमाग नहीं छीना जाता, क्योंकि यह पुनरावृत्ति होगी; और यह 'अल-वाकिआ' (6) में स्वीकार्य है।" यह संभव है कि "उसमें कोई ग़ौल नहीं है" का अर्थ हो: वे बीमार नहीं होते; तब "न ही उससे वे खाली किए जाते हैं" का अर्थ होगा: वे नशे में नहीं होते या उनका पेय समाप्त नहीं होता (7)। क़तादा ने कहा: 'अल-ग़ौल' पेट दर्द है। और इसी तरह इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की: "उसमें कोई ग़ौल नहीं है," उन्होंने कहा: इसमें पेट का दर्द नहीं है। हसन ने कहा: सिरदर्द। और यही इब्न अब्बास का कथन है: "उसमें कोई ग़ौल नहीं है": कोई सिरदर्द नहीं (8)। अद-दहाक ने उनसे रिवायत की कि उन्होंने कहा: [वही]।

---

(1) हमें यह अल-हुतैया के दीवान में नहीं मिला, और अल-तबरी ने इसे अपनी तफ़सीर 19/537 में श्रेय दिया है, और अल-जौहरी ने अपनी सहह (नज़फ़ा) में, और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/472 में अल-उबैरिद अल-रियाही को, और इसी तरह के शब्द अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/303, और अबू अली अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह 6/54-55, और अल-नुकात व अल-उयून 5/48, और ज़ाद अल-मसीर 7/57 में हैं, और उन सभी ने आयत को इस प्रमाण के रूप में उद्धृत किया कि 'अनज़फ़ा' का अर्थ मदहोश होना है। (2) इराब अल-कुरान 3/419 में। (3) यानी पाठ: "युनज़फ़ून" ज़ाय पर फतह के साथ। (4) अल-तबरी 19/536 द्वारा निकाला गया। (5) अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान 4/303, और अबू अली अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह 6/55। (6)

आयत (19) की व्याख्या में। (7) अबू अली अल-फ़ारिसी द्वारा अल-हुज्जाह 6/55 में इसी तरह के शब्द। (8) अल-हसन की राय को छोड़कर - इन रायों को अल-तबरी 19/532-533 द्वारा निकाला गया, और अल-हसन की राय का उल्लेख अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/27 में किया है।

32 سورہ الصافات: آیات 45 - 49

"میری زندگی کی قسم، اگر تم پیاس سے مر جاتے یا ہوش میں آ جاتے، تو تم آل ابجر کے کتنے برے ساتھی تھے!" (1) النحاس نے کہا (2): "پہلی قرأت (3) معنی میں زیادہ واضح اور صحیح ہے؛ کیونکہ جمہور مفسرین کے نزدیک 'يُنْزَفُونَ' کا معنی - بشمول مجاہد (4) - یہ ہے: ان کی عقلیں نہیں جاتیں؛ اس لیے کہ اللہ عزوجل نے جنت کی شراب سے ان آفتوں کی نفی فرمائی ہے جو دنیا میں اس کی شراب سے لاحق ہوتی ہیں، جیسے سر درد اور نشہ۔ اور 'يُنْزَفُونَ' کا صحیح معنی یہ ہے: کہا جاتا ہے کہ آدمی 'أنزف' تب ہوتا ہے جب اس کا مشروب ختم ہو جائے، اور یہ بعید ہے کہ جنت کی شراب کو اس طرح بیان کیا جائے؛ لیکن اس کا مجازی معنی یہ ہو سکتا ہے کہ: وہ کبھی ختم نہیں ہوتا۔" اور کہا گیا: "لا يُنْزِفُونَ" زائے کے کسرہ کے ساتھ: وہ نشہ نہیں کرتے؛ اسے الزجاج اور ابو علی نے ذکر کیا ہے (5) اس کی بنیاد پر جو القشیری نے ذکر کیا ہے۔ المہداوی نے کہا: "اور معنی یہ نہیں ہو سکتا: وہ نشہ کرتے ہیں؛ کیونکہ اس سے پہلے 'لا فيها غَوْلٌ' (اس میں کوئی خرابی نہیں) آ چکا ہے، یعنی: ان کی عقلیں نہیں چھینی جاتیں، کیونکہ یہ تکرار ہوگی؛ اور یہ سورہ 'الواقعہ' (6) میں جائز ہے۔" اور یہ جائز ہے کہ "لا فيها غَوْلٌ" کا معنی ہو: وہ بیمار نہیں ہوتے؛ تو "ولا هم عنها يُنزفون" کا معنی ہوگا: وہ نشہ نہیں کرتے یا ان کا مشروب ختم نہیں ہوتا (7)۔ قتادہ نے کہا: الغول سے مراد پیٹ کا درد ہے۔ اور اسی طرح ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کیا: "لا فيها غَوْلٌ" انہوں نے کہا: اس میں پیٹ کا درد نہیں ہے۔ الحسن نے کہا: سر درد۔ اور یہی ابن عباس کا قول ہے: "لا فيها غَوْلٌ": کوئی سر درد نہیں (8)۔ اور الضحاک نے ان سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: [یہی]۔

(1) ہمیں یہ دیوان الحطیئہ میں نہیں ملا، اور طبری نے اسے اپنی تفسیر 19/537 میں منسوب کیا ہے، اور الجوہری نے الصحاح (نزف) میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/472 میں الأبیرد الریاحی کی طرف، اور اس کی مثل کلام الزجاج کی معانی القرآن 4/303، اور ابو علی الفارسی کی الحجہ 6/54-55، اور النکت والعیون 5/48، اور زاد المسیر 7/57 میں ہے، اور ان سب نے اس بیت کو اس بات کی شاہد کے طور پر پیش کیا ہے کہ 'أنزف' سکر (نشہ) کے معنی میں ہے۔ (2) اعراب القرآن 3/419 میں۔ (3) یعنی قرأت: "يُنْزَفُونَ" زائے کے فتحہ کے ساتھ۔ (4) اسے طبری نے 19/536 میں نکالا ہے۔ (5) الزجاج کی معانی القرآن 4/303، اور ابو علی الفارسی کی الحجہ 6/55۔ (6) آیت (19) کی تفسیر میں۔ (7) ابو علی الفارسی کی الحجہ 6/55 میں اس کی مثل کلام۔ (8) طبری نے ان اقوال کو نکالا ہے - سوائے الحسن کے قول کے - 19/532-533، اور الحسن کا قول البغوی نے اپنی تفسیر 4/27 میں ذکر کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 45 - 49 33

In wine there are four characteristics: intoxication, headache, vomiting, and urination; so Allah mentioned the wine of Paradise and purified it from these characteristics (1). Mujahid said: [it refers to] a disease. Ibn Kaysan said: [it refers to] colic. These sayings are close in meaning. And Al-Kalbi said: "There is no ghawl (harm/effect) therein" meaning: sin (2); its equivalent is: {No ill speech will they hear therein nor any commission of sin} [At-Tur: 23]. Al-Sha’bi, Al-Suddi, and Abu Ubaidah said: It does not assassinate (ghawl) their minds and take them away. From this is the saying of the poet: And the cup continued to take us away ... and we went one by one (3) Meaning: it knocks them down one by one. And Allah the Almighty only averted intoxication from the people of Paradise so that the enjoyment of their bliss would not be interrupted. And the linguists (Ahl al-Ma'ani) said: "Ghawl" is a corruption that occurs in secret. It is said: "he assassinated him (aghtalahu)" if he corrupted his affairs secretly (4). From it comes "al-ghawl" and "al-ghilah", which is secret killing. The Almighty's saying: {And with them will be women limiting [their] glances} meaning: women who have restricted their gaze to their husbands, so they do not look at others; this was said by Ibn Abbas, Mujahid, Muhammad bin Ka'b, and others. Ikrimah said: "Qasirat al-tarf" means: confined to their husbands. The first interpretation is clearer; because the verse does not say "maqsurat" (confined/restricted), but in another place: {Maqsurat (Restricted)} [Ar-Rahman: 72], its explanation will come (5). And "Qasirat" is derived from their saying: "He limited (iqtasara) himself to such-and-such," when he was content with it and turned away from others; Imru' al-Qais said:

---

(1) Narrated by Ibn Abi Hatim and Ibn Mardawayh as in Al-Durr Al-Manthur 5/274. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/47. (3) Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/169, and the saying of Al-Suddi was narrated by Al-Tabari 19/534. The verse was attributed by Al-Razi in his Tafsir 26/137 to Muti' bin Iyas, and it is unattributed in Al-Tabari's Tafsir 19/532 and Al-Muharrar al-Wajiz 4/472. (4) Tafsir Al-Baghawi 4/27. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/420, and the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) and Mujahid was narrated by Al-Tabari 19/537-538.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 45 - 49 33

शराब में चार विशेषताएं होती हैं: नशा, सिरदर्द, उल्टी और पेशाब; इसलिए अल्लाह ने जन्नत की शराब का ज़िक्र किया और उसे इन विशेषताओं से पाक कर दिया (1)। मुजाहिद ने कहा: [इसका अर्थ है] बीमारी। इब्न कैसान ने कहा: [इसका अर्थ है] मरोड़ (कोलिक)। ये बातें अर्थ में एक-दूसरे के निकट हैं। और अल-कल्बी ने कहा: "उसमें कोई ग़ौल (नुकसान) नहीं होगा" यानी: पाप (2); इसके समान है: {वे वहाँ न कोई व्यर्थ बात सुनेंगे और न ही कोई पाप कर्म} [अत-तूर: 23]। अल-शाबी, अल-सुद्दी और अबू उबैदा ने कहा: यह उनकी बुद्धि को नष्ट (ग़ौल) नहीं करती कि उसे हर ले जाए। इसी से कवि का कथन है: और प्याला हमें नष्ट करता रहा ... और हम एक-एक करके जाते रहे (3) अर्थात: यह एक-एक करके उन्हें पछाड़ देता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने जन्नत के लोगों से नशा सिर्फ इसलिए हटा दिया ताकि उनकी सुख-सुविधाओं का आनंद बाधित न हो। और भाषाविदों (अहल अल-मानी) ने कहा: "ग़ौल" वह बिगाड़ है जो गुप्त रूप से होता है। कहा जाता है: "उसने उसकी हत्या (इग़तालाहु) कर दी" यदि उसने गुप्त रूप से उसके मामलों को बिगाड़ दिया (4)। इसी से "अल-ग़ौल" और "अल-ग़ीला" आता है, जिसका अर्थ गुप्त हत्या है। अल्लाह का कथन: {और उनके पास अपनी निगाहें नीची रखने वाली स्त्रियाँ होंगी} यानी: वे स्त्रियाँ जिन्होंने अपनी दृष्टि केवल अपने पतियों तक सीमित कर ली है, इसलिए वे दूसरों की ओर नहीं देखतीं; यह इब्न अब्बास, मुजाहिद, मुहम्मद बिन काब और अन्य लोगों ने कहा है। इक्रमा ने कहा: "क़ासिरात अल-तरफ़" का अर्थ है: अपने पतियों के लिए समर्पित। पहली व्याख्या अधिक स्पष्ट है; क्योंकि इस आयत में "मक़सूरात" (सीमित) शब्द नहीं है, बल्कि दूसरी जगह है: {मक़सूरात} [अर-रहमान: 72], जिसका विवरण आगे आएगा (5)। और "क़ासिरात" उनके मुहावरे से निकला है: "उसने खुद को फलां तक सीमित (इक्तिसारा) कर लिया," जब वह उसी से संतुष्ट हो गया और दूसरों से मुँह मोड़ लिया; इमरुल क़ैस ने कहा:

---

(1) इब्न अबी हातिम और इब्न मरदवैह द्वारा वर्णित, जैसा कि अल-दुर्र अल-मंसूर 5/274 में है। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/47। (3) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरआन 2/169, और अल-सुद्दी का कथन अल-तबारी 19/534 द्वारा वर्णित है। इस कविता को अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 26/137 में मुती बिन इयास के नाम से बताया है, और अल-तबारी की तफ़सीर 19/532 और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/472 में यह अनाम है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/27। (5) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 3/420, और इब्न अब्बास (रज़ि.) और मुजाहिद का कथन अल-तबारी 19/537-538 द्वारा वर्णित है।

سورہ الصافات: آیات 45 - 49 33

شراب میں چار خصلتیں ہیں: نشہ، سر درد، قے اور پیشاب؛ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے جنت کی شراب کا ذکر فرمایا اور اسے ان خصلتوں سے پاک رکھا (1)۔ مجاہد نے کہا: [اس سے مراد] بیماری ہے۔ ابن کیسان نے کہا: [اس سے مراد] مروڑ (پیٹ کا درد) ہے۔ یہ اقوال معنی میں ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ الکلبی نے کہا: "لا فیہا غول" (اس میں کوئی غول نہیں ہوگا) یعنی: گناہ (2)؛ اس کی نظیر ہے: {وہاں نہ کوئی لغو بات سنیں گے اور نہ ہی گناہ کی بات} [الطور: 23]۔ الشعبي، السدی اور ابو عبیدہ نے کہا: یہ ان کی عقلوں کو اغوا (غول) نہیں کرتی کہ اسے لے اڑے۔ اسی سے شاعر کا قول ہے: اور وہ پیالہ ہمیں مغلوب کرتا رہا ... اور ہم ایک ایک کر کے (عقل کھوتے) گئے (3) یعنی: یہ ایک ایک کر کے پچھاڑ دیتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اہل جنت سے نشہ صرف اس لیے دور رکھا تاکہ ان کی نعمتوں کی لذت میں کوئی خلل نہ آئے۔ اہل معانی نے کہا: "الغول" وہ بگاڑ ہے جو پوشیدہ طور پر لاحق ہوتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "اس نے اسے اغوا (اغتالہ) کر لیا" جب اس نے خفیہ طور پر اس کے معاملے کو بگاڑ دیا (4)۔ اسی سے "الغول" اور "الغیلہ" ہے، جس کے معنی خفیہ قتل کے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان کے پاس نیچی نگاہوں والی عورتیں ہوں گی} یعنی: وہ عورتیں جنہوں نے اپنی نگاہیں اپنے شوہروں پر ہی محدود کر لی ہوں گی، چنانچہ وہ کسی دوسرے کی طرف نہیں دیکھیں گی؛ یہ قول ابن عباس، مجاہد، محمد بن کعب اور دیگر کا ہے۔ عکرمہ نے کہا: "قاصرات الطرف" یعنی: اپنے شوہروں کے لیے محبوس (مختص)۔ پہلی تفسیر زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ اس آیت میں "مقصورات" نہیں ہے، بلکہ دوسری جگہ ہے: {مقصورات} [الرحمن: 72] اس کا بیان آگے آئے گا (5)۔ اور "قاصرات" ان کے قول سے ماخوذ ہے: "وہ فلاں چیز پر اکتفا کر گیا،" جب وہ اس پر قانع ہو گیا اور دوسروں سے اعراض کر لیا؛ امرؤ القیس نے کہا:

(1) اسے ابن ابی حاتم اور ابن مردویہ نے روایت کیا جیسا کہ الدر المنثور 5/274 میں ہے۔ (2) النکت والعیون 5/47۔ (3) ابو عبیدہ کی مجاز القرآن 2/169، اور السدی کا قول طبری 19/534 نے روایت کیا، اور رازی نے اپنی تفسیر 26/137 میں اس شعر کو مطیع بن ایاس کی طرف منسوب کیا ہے، جبکہ طبری کی تفسیر 19/532 اور المحرر الوجیز 4/472 میں یہ غیر منسوب ہے۔ (4) تفسیر البغوی 4/27۔ (5) نحاس کی اعراب القرآن 3/420، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما اور مجاہد کا قول طبری نے 19/537-538 میں روایت کیا ہے۔

34 Surah As-Saffat: Verses 45 - 49

"Of those with modest gaze, if a small ant crawled Upon the garment of one of them, it would leave a mark." (1) It is also narrated: "over the cheek" (2). The first is more eloquent. "Al-Ithb" is the shirt/garment, and "Al-Muhwil" is a small ant. Mujahid also said: its meaning is: they do not gaze (at others) (3). ﴿عِينٌ﴾ [Large-eyed] Meaning large in eyes, the singular is "Aynaa'"; and Al-Suddi said this. Mujahid: "In" means beautiful of eyes (4). Al-Hasan: Those with intense whiteness of the eye and intense blackness of the pupil (5). The first is more famous in the language. It is said: a man who is "A'yan" has wide eyes, with clear "ayan" [wideness]. The plural is "In", and its origin is "Fu'l" with a damma, but the "ayn" was broken [vowel changed to kasra] so that the "waw" would not turn into a "ya". From this, wild cattle are called "In", the bull is "A'yan", and the cow is "Aynaa'" (6). ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ﴾ [As if they were hidden eggs] Meaning: protected. Al-Hasan and Ibn Zayd said: they were likened to ostrich eggs, which the ostrich covers with feathers from the wind and dust; their color is white with a yellowish tint, which is the most beautiful color for women. Ibn Abbas, Ibn Jubayr, and Al-Suddi said: they were likened to the inside of eggs before they are peeled and touched by hands. Ata said: they were likened to the "sihaa'" [membrane] that is between the upper shell and the pulp of the egg (7). The "sahaat" of anything is its skin/peel, and the plural is "sahaa"; Al-Jawhari said this (8). Similar to it is the saying of Al-Tabari (9), he said: it is the thin skin that is on the egg in between. A similar report was narrated from the Prophet (10) ﷺ.

(1) Diwan Imru' al-Qais p. 68. (2) Mentioned with this narration by Al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 5/48, and the preceding speech is therein. (3) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 6/27. (4) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/48, and Zad al-Masir 7/58, and the saying of Al-Suddi was extracted by Al-Tabari 19/539. (5) Majma' al-Bayan 23/57. (6) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/420, and Al-Sihah (A-Y-N). (7) These sayings are in the exegesis of Al-Tabari 19/540, Al-Nukat wa Al-Uyun 5/48, exegesis of Al-Baghawi 4/27, and Zad al-Masir 7/58. (8) In Al-Sihah (S-H-A). (9) In his exegesis 19/541. (10) From the hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her), with the wording: I said: O Messenger of Allah, tell me about His saying: ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ﴾ =

३४ सूरह अस-साफ़ात: आयतें ४५ - ४९

"उन लजीली नज़रों वालियों में से, अगर उनके कपड़ों पर कोई नन्ही चींटी भी रेंग जाए, तो वह निशान छोड़ दे (१)।" और रिवायत है: "गाल पर" (२)। पहली रिवायत अधिक प्रभावशाली है। 'अल-इत्ब' का अर्थ कमीज है, और 'अल-मुहविल' नन्ही चींटी है। मुजाहिद ने यह भी कहा: इसका अर्थ है: वे (दूसरों को) नहीं देखतीं (३)। ﴿عِينٌ﴾ [बड़ी-बड़ी आँखों वाली] यानी बड़ी आँखों वाली औरतें, जिसका एकवचन 'ऐना' है; सुद्दी ने यही कहा है। मुजाहिद: 'ईन' का अर्थ है खूबसूरत आँखों वाली (४)। अल-हसन: जिनकी आँखों की सफेदी और पुतली की कालिमा अत्यंत सघन हो (५)। भाषा में पहला अर्थ अधिक प्रसिद्ध है। कहा जाता है: एक 'अयन' पुरुष वह है जिसकी आँखें चौड़ी हों, जिसमें स्पष्ट चौड़ाई हो। इसका बहुवचन 'ईन' है। इसका मूल 'फुएल' (पेश के साथ) था, फिर 'ऐन' को जेर दी गई ताकि 'वाओ' 'या' में न बदल जाए। इसी से जंगली मवेशियों को 'ईन' कहा गया है, बैल को 'अयन' और गाय को 'ऐना' (६)। ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ﴾ [जैसे कि वे सुरक्षित अंडे हों] यानी: रक्षित। अल-हसन और इब्न जैद ने कहा: उन्हें शुतुरमुर्ग के अंडों से उपमा दी गई है, जिन्हें शुतुरमुर्ग हवा और धूल से बचाने के लिए अपने पंखों से ढके रहता है; उनका रंग सफेदी लिए हुए पीला होता है, जो स्त्रियों के लिए सबसे सुंदर रंग है। इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और अल-सुद्दी ने कहा: उन्हें छीलने और हाथों के स्पर्श से पूर्व अंडों के भीतरी भाग से उपमा दी गई है। अता ने कहा: उन्हें उस झिल्ली (सिहा) से उपमा दी गई है जो बाहरी छिलके और अंडे के गूदे के बीच होती है (७)। किसी भी वस्तु की 'सहात' उसका छिलका या खाल होती है, और इसका बहुवचन 'सहा' है; अल-जौहरी ने यह कहा है (८)। अल-तबरी का कथन भी इसी प्रकार है (९), उन्होंने कहा: यह वह पतला छिलका है जो अंडे के बीच होता है। और नबी ﷺ से भी इसी तरह की रिवायत है (१०)।

(१) दीवान इमरु अल-क़ैस पृ. ६८। (२) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात व अल-उयून ५/४८ में इस रिवायत के साथ उल्लेख किया है, और पूर्ववर्ती कथन उसी में है। (३) अल-नहहास द्वारा मआनी अल-क़ुरआन ६/२७। (४) अल-नुकात व अल-उयून ५/४८, और ज़ाद अल-मसीर ७/५८, और अल-सुद्दी का कथन अल-तबरी १९/५३९ द्वारा उद्धृत है। (५) मजमा अल-बयान २३/५७। (६) अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरआन ३/४२०, और अल-सिहाह (ऐन)। (७) ये कथन अल-तबरी के तफ़सीर १९/५४०, अल-नुकात व अल-उयून ५/४८, अल-बगवी के तफ़सीर ४/२७, और ज़ाद अल-मसीर ७/५८ में हैं। (८) अल-सिहाह (सहा) में। (९) उनकी तफ़सीर १९/५४१ में। (१०) उम्मे सलमा (रजि.) की

हदीस से, इन शब्दों के साथ: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे उनके इस कथन के बारे में बताएं ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ﴾ =

۳۴ سورہ الصافات: آیات ۴۵ - ۴۹

"ان نیچی نگاہوں والیوں میں سے، کہ اگر ان میں سے کسی کی قمیض پر چھوٹی چیونٹی بھی رینگ جائے تو اپنا اثر (نشان) چھوڑ دے (۱)۔" اور روایت ہے: "رخسار پر" (۲)۔ اور پہلی روایت زیادہ بلیغ ہے۔ 'الاتھب' کا مطلب قمیض ہے، اور 'المحول' چھوٹی چیونٹی کو کہتے ہیں۔ مجاہد نے یہ بھی کہا: اس کا مطلب ہے: وہ (غیروں کو) نہیں دیکھتیں (۳)۔ ﴿عِينٌ﴾ [بڑی آنکھوں والی] بڑی آنکھوں والی، واحد 'عیناء' ہے؛ سدی نے یہی کہا۔ مجاہد: 'عین' سے مراد خوبصورت آنکھوں والی (۴)۔ حسن: جن کی آنکھوں کی سفیدی اور سیاہی بہت گہری ہو (۵)۔ لغت میں پہلا معنی زیادہ مشہور ہے۔ کہا جاتا ہے: 'رجل اعین' یعنی بڑی آنکھوں والا آدمی جس کی آنکھوں کی کشادگی واضح ہو۔ اس کی جمع 'عین' ہے، اور اس کی اصل 'فُعْل' (پیش کے ساتھ) تھی، پھر 'عین' کو زیر دی گئی تاکہ 'واؤ' 'یا' میں نہ بدل جائے۔ اسی سے وحشی مویشیوں کو 'عین' کہا جاتا ہے، بیل کو 'اعین' اور گائے کو 'عیناء' (۶)۔ ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ﴾ [گویا کہ وہ چھپے ہوئے انڈے ہوں] یعنی: محفوظ۔ حسن اور ابن زید نے کہا: انہیں شتر مرغ کے انڈوں سے تشبیہ دی گئی ہے جنہیں شتر مرغ ہوا اور مٹی سے بچانے کے لیے پروں سے ڈھکے رکھتا ہے، ان کا رنگ زردی مائل سفید ہوتا ہے جو عورتوں کے لیے سب سے حسین رنگ ہے۔ ابن عباس، ابن جبیر اور سدی نے کہا: انہیں انڈے کے اندرونی حصے سے تشبیہ دی گئی ہے اس سے پہلے کہ اسے چھیلا جائے اور ہاتھ چھوئیں۔ عطا نے کہا: انہیں اس باریک جھلی (سحاء) سے تشبیہ دی گئی ہے جو اوپر کے چھلکے اور انڈے کے گودے کے درمیان ہوتی ہے (۷)۔ کسی بھی چیز کی 'سحاہ' اس کا چھلکا ہے، اور اس کی جمع 'سحاً' ہے؛ جوہری نے یہ کہا (۸)۔ اسی طرح کی بات طبری نے کہی (۹)، انہوں نے

کہا: وہ باریک چھلکا جو انڈے پر اس کے درمیان ہوتا ہے۔ اور نبی ﷺ سے بھی اسی طرح مروی ہے (۱۰)۔

(۱) دیوان امرؤ القیس ص ۶۸۔ (۲) اسے الماوردی نے اسی روایت کے ساتھ 'النکت والعیون' ۵/۴۸ میں ذکر کیا ہے، اور اس میں سابقہ گفتگو موجود ہے۔ (۳) معانی القرآن از النحاس ۶/۲۷۔ (۴) النکت والعیون ۵/۴۸، اور زاد المسیر ۷/۵۸، اور سدی کا قول طبری نے ۱۹/۵۳۹ میں نکالا ہے۔ (۵) مجمع البیان ۲۳/۵۷۔ (۶) اعراب القرآن از النحاس ۳/۴۲۰، اور الصحاح (ع ی ن)۔ (۷) یہ اقوال طبری کی تفسیر ۱۹/۵۴۰، النکت والعیون ۵/۴۸، تفسیر بغوی ۴/۲۷، اور زاد المسیر ۷/۵۸ میں ہیں۔ (۸) الصحاح (س ح ا) میں۔ (۹) اپنی تفسیر ۱۹/۵۴۱ میں۔ (۱۰) حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، ان الفاظ کے ساتھ: میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، مجھے اللہ کے اس ارشاد کے بارے میں بتائیے: ﴿كَأَنَّهُنَّ بَيْضٌ مَّكْنُونٌ﴾ =

Surah As-Saffat: Verses 49 - 61 Page: 35

The Arabs liken a woman to an egg for her purity and whiteness(1); Imru' al-Qais said: "And [many] a sheltered egg whose tent is not sought, I enjoyed the sport with her, unhurried."(2) The Arabs say when describing something as beautiful and clean: "As if it were ostrich eggs covered with feathers"(3). It was said: "Al-Maknun" (hidden/guarded) means preserved from breaking; i.e., they are virgins. It was also said: what is meant by "بيض" (eggs) is pearls(4); as the Almighty said: {And [there will be] large-eyed houris, like hidden pearls} [Al-Waqi'ah: 22-23], i.e., in their shells; Ibn Abbas also said this. And from this is the poet's saying: "And she is white like a diver's pearl, distinguished from a hidden jewel."(5) He mentioned "al-maknun" (singular) while "al-bayd" (eggs) is plural because he referred the adjective back to the word singular form of the concept. His saying, Exalted is He: {And they will approach one another, inquiring [of each other]. A speaker among them will say, "Indeed, I had a companion [on earth] who would say, 'Are you indeed of those who believe [in resurrection]? When we have died and become dust and bones, are we indeed to be recompensed?' He will say, 'Would you [care to] look?' Then he will look and see him in the midst of the Hellfire. He will say, 'By Allah, you almost ruined me. If not for the favor of my Lord, I would have been among those brought [into Hellfire]. Are we not then to die, except our first death, and we are not to be punished?' Indeed, this is the great attainment. For the like of this let the workers [on earth] work."} His saying, Exalted is He: {And they will approach one another, inquiring [of each other]} means: they converse among themselves.

= He said: "Their thinness is like the thinness of the skin I saw inside the egg next to the shell..." and in its chain is Sulayman ibn Abi Karima. Abu Hatim weakened him, and Ibn Adi said: most of his hadiths are rejected. Mizan al-I'tidal 2/221. (1) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/28, Tafsir al-Baghawi 4/27, and Zad al-Masir 7/58, and in both: "The Arabs liken a woman to an ostrich egg." (2) Diwan of Imru' al-Qais p. 13, and the verse is from his Mu'allaqa. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/420. (4) Narrated by al-Tabari 19/541 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (5) Its speaker is Abu Dahbal, and it is in Tafsir al-Tabari 19/541, al-Nukat wa al-'Uyun 5/48, and Khizanat al-Adab (Dar Sader edition) 3/280. According to al-Tabari and al-Baghdadi: "zahra'" instead of "bayda'". (6) Tafsir al-Baghawi 4/27.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 49 - 61 पृष्ठ: 35

अरब लोग स्त्री की शुद्धता और सफेदी के कारण उसकी तुलना अंडे से करते हैं(1); इम्रुल कैस ने कहा: "और पर्दे वाली एक अंडा [स्त्री] जिसके खेमे का इरादा नहीं किया जाता, मैंने बिना जल्दबाजी के उसके साथ आमोद-प्रमोद का आनंद लिया।"(2) अरब लोग जब किसी चीज़ की सुंदरता और सफ़ाई का वर्णन करते हैं, तो कहते हैं: "मानो वह शुतुरमुर्ग के अंडे हों जो पंखों से ढके हों"(3)। कहा गया: 'मखनून' (छिपा हुआ) का अर्थ है टूटने से सुरक्षित; यानी वे कुँवारी हैं। यह भी कहा गया है कि 'बैद' (अंडे) से तात्पर्य मोतियों से है(4); जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और बड़ी आँखों वाली हूरें, जैसे छिपाये हुए मोती} [अल-वक़िया: 22-23] यानी: उनके सीपों में; इब्न अब्बास ने भी यही कहा है। और इसी से कवि का यह कथन है: "और वह गोताखोर के मोती की तरह सफेद है, जिसे एक छिपे हुए रत्न से अलग किया गया है।" (5) उन्होंने 'मखनून' (एकवचन) का उल्लेख किया जबकि 'बैद' (अंडे) बहुवचन है; क्योंकि उन्होंने विशेषण को शब्द के अनुरूप रखा(6)। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वे एक-दूसरे की ओर रुख़ करेंगे, आपस में सवाल करते हुए। उनमें से एक कहने वाला कहेगा, "मेरा एक साथी था, जो कहता था, 'क्या तुम वाकई (दोबारा ज़िंदा होने का) विश्वास करने वालों में से हो? जब हम मर जाएँगे और मिट्टी और हड्डियाँ हो जाएँगे, तो क्या हमें वाक़ई बदला दिया जाएगा?' वह कहेगा, 'क्या तुम (उसे) झाँककर देखना चाहोगे?' फिर वह झाँकेगा और उसे दहकती आग के बीच में देखेगा। वह कहेगा, 'अल्लाह की कसम, तूने तो मुझे तबाह ही कर दिया होता। अगर मेरे रब का फ़ज़्ल (कृपा) न होता, तो मैं भी (जहन्नम में) हाज़िर किए जाने वालों में से होता। तो क्या (अब) हमें मरना नहीं है? सिवाय अपनी पहली मौत के, और हमें अज़ाब नहीं दिया जाएगा? यक़ीनन यह बहुत बड़ी कामयाबी है। ऐसी ही चीज़ के लिए अमल करने वालों को अमल करना चाहिए।" } अल्लाह तआला का फ़रमान है: {वे एक-दूसरे की ओर रुख़ करेंगे, आपस में सवाल करते हुए} यानी: वे आपस में बातचीत करेंगे।

= उसने कहा: "उनकी कोमलता उस खाल की कोमलता जैसी है जिसे मैंने अंडे के अंदर छिलके के पास देखा था..." और इसके प्रमाण में सुलेमान इब्न अबी करीमा है। अबू हातिम ने उसे कमज़ोर बताया, और इब्न अदी ने कहा: उसकी अधिकांश हदीसें अस्वीकार्य हैं। मीज़ान अल-इतिदाल 2/221। (1) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 6/28, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/27, और ज़ाद अल-मसीर 7/58, और इन दोनों में है: अरब लोग स्त्री की तुलना शुतुरमुर्ग के अंडे से करते हैं। (2) दीवान इम्रुल कैस पृ. 13, और यह छंद उनकी मुअल्लका से है। (3) एराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/420। (4)

इसे अत-तब़री 19/541 ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। (5) इसके कहने वाले अबू दहबल हैं, और यह तफ़सीर अत-तब़री 19/541, अन-नुकत वल-उयून 5/48, और खज़ानत अल-अदब (दार सादिर संस्करण) 3/280 में है। तब़री और बग़दादी के यहाँ: 'ज़हरा' (चमकदार) शब्द 'बैदा' (सफेद) की जगह है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/27।

سورہ الصافات: آیات ٤٩ - ٦١ صفحہ: ٣٥

اہلِ عرب عورت کو اس کی صفائی اور سفیدی کی وجہ سے انڈے سے تشبیہ دیتے ہیں(١)؛ امرؤ القیس نے کہا: وبیضةِ خِدْرٍ لا یُرامُ خباؤھا تَمَتَّعْتُ من لَھْوٍ بھا غیرَ مُعْجَلِ(٢) (اور پردہ نشین ایسی انڈے جیسی [سفید عورت] جس کے خیمے کا ارادہ نہیں کیا جا سکتا، میں نے اس کے ساتھ بغیر کسی جلدی کے لہو و لعب سے لطف اٹھایا)۔ اہلِ عرب جب کسی چیز کی خوبصورتی اور صفائی بیان کرتے ہیں تو کہتے ہیں: گویا وہ شتر مرغ کے انڈے ہیں جو پروں سے ڈھکے ہوئے ہوں(٣)۔ اور کہا گیا: 'المکنون' (چھپا ہوا) سے مراد ٹوٹنے سے محفوظ ہے؛ یعنی وہ کنواریاں ہیں۔ اور کہا گیا: انڈوں سے مراد موتی ہیں(٤)؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَحُورٌ عِينٌ ۝ كَأَمْثَالِ اللُّؤْلُؤِ الْمَكْنُونِ﴾ [الواقعة: ٢٢-٢٣] (اور بڑی آنکھوں والی حوریں، جیسے چھپا کر رکھے ہوئے موتی) یعنی: اپنے سیپوں میں؛ یہی قول ابنِ عباس نے بھی فرمایا ہے۔ اور اسی سے شاعر کا یہ قول ہے: وھي بیضاء مِثل لُؤلُؤة الغوَّاص مِیزَت من جَوْھَرٍ مکنونِ(٥) (اور وہ غوطہ خور کے موتی کی طرح سفید ہے، جو ایک چھپے ہوئے جوہر سے ممتاز ہے)۔ اور 'المکنون' (واحد) ذکر کیا جبکہ 'البیض' (جمع) ہے؛ کیونکہ اس نے صفت کو لفظ کی طرف پھیرا ہے(٦)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ ۝ قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ ۝ يَقُولُ أَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ ۝ أَإِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَإِنَّا لَمَدِينُونَ ۝ قَالَ هَلْ أَنتُم مُّطَّلِعُونَ ۝ فَاطَّلَعَ فَرَآهُ فِي سَوَاءِ الْجَحِيمِ ۝ قَالَ تَاللَّهِ إِن كِدتَّ لَتُرْدِينِ ۝ وَلَوْلَا نِعْمَةُ رَبِّي لَكُنتُ مِنَ الْمُحْضَرِينَ ۝ أَفَمَا نَحْنُ بِمَيِّتِينَ ۝ إِلَّا مَوْتَتَنَا الْأُولَىٰ وَمَا نَحْنُ بِمُعَذَّبِينَ ۝ إِنَّ هَٰذَا لَهُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ ۝ لِمِثْلِ هَٰذَا فَلْيَعْمَلِ الْعَامِلُونَ ۝﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَىٰ بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ﴾ یعنی: وہ آپس میں ایک دوسرے سے گفتگو کریں گے۔

حواشی: = فرمایا: «ان کی نزاکت اس جھلی کی نزاکت کی طرح ہے جو میں نے انڈے کے اندر چھلکے کے ساتھ لگی دیکھی تھی..» اور اس کی سند میں سلیمان بن ابی کریمہ ہے۔ ابو حاتم نے اسے ضعیف قرار دیا، اور ابن عدی نے کہا: اس کی اکثر احادیث منکر ہیں۔ میزان الاعتدال ۲۲۱/۲ ۔ (۱) معانی القرآن للنحاس ۲۸/٦، اور تفسیر البغوی ۲۷/٤، اور زاد المسیر ۵۸/۷، اور ان دونوں میں ہے: اہل عرب عورت کو شتر مرغ کے انڈے سے تشبیہ دیتے ہیں۔ (۲) دیوان امرؤ القیس ص ۱۳ ، اور یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ٤۲۰/۳ ۔ (٤) اسے طبری نے ٥٤۱/۱۹ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (٥) اس کے قائل ابو دہبل ہیں، اور یہ تفسیر طبری ٥٤۱/۱۹ ، والنکت والعیون ٤۸/٥ ، اور خزانہ الادب (طبع دار صادر) ۲۸۰/۳ میں ہے۔ طبری اور بغدادی کے ہاں: 'بیضاء' کی جگہ 'زہراء' ہے۔ (٦) تفسیر البغوی ۲۷/٤ ۔

Surah as-Saffat: Verses 50 - 61 | 36

...their conversations in the world. This is part of the perfection of intimacy in Paradise. It is coordinated with the meaning of "circulated among them," meaning: they drink and converse over the drink, as is the habit of drinkers. Some of them said:

"Nothing remains of pleasures except the conversations of the noble ones over wine."

So some of them turn to others, asking about what happened to them and for them in the world; except that it is brought in the past tense according to the custom of Allah Almighty in His reporting (1).

His saying, Exalted is He: {A speaker among them said} i.e., from the people of Paradise: {Indeed, I had a companion} i.e., a constant friend {who said, 'Are you indeed of those who believe?'} i.e., in the resurrection and reward. Said bin Jubayr said: His companion was his partner (2). Their mention, their story, and the difference in their names have already been discussed in full in [Surah] "Al-Kahf" at the word of Allah Almighty: {And present to them an example of two men} [Verse: 22]. And regarding them, Allah, Mighty and Majestic, revealed: {A speaker among them said, 'Indeed, I had a companion'} until {among those brought forth}.

It was said: He meant by the companion his companion from the devils, who was whispering to him to deny the resurrection (3).

It was read: "Are you indeed among the musaddiqin" (al-muṣṣaddiqīn) with a shadda on the sād. Narrated by Ali bin Kaysa from Salim from Hamza (4). Al-Nahhas said (5): "Are you indeed among the musaddiqin" (with shadda) is not permissible because there is no meaning for charity (sadaqah) here.

Al-Qushayri said: In a reading from Hamza: "Are you indeed among the musaddiqin" with a shadda on the sād.

---

(1) Tafsir al-Razi 26/138, and the verse is in it without attribution. (2) Al-Mawardi mentioned it in al-Nukat wal-'Uyun 5/49, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/59 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/49, Tafsir al-Baghawi 4/28, and Zad al-Masir 7/59 from Mujahid. (4) It is not the famous one from Hamza; the famous one from him is like the reading of the group. Ibn al-Jawzi mentioned it from other than the author in Zad al-Masir 7/59 but through Bakr bin Abdul Rahman al-Qadi from him. And Ali bin Kaysa narrated the reading from Salim,

who is the son of Isa bin Salim, Abu Muhammad al-Hanafi, their mawla, the Kufan, the reciter, died in the year (188 AH). Al-Ikmal by Ibn Makula 7/157 - 158, and Tabaqat al-Qurra 1/318. (5) In I'rab al-Qur'an 3/421.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 50 - 61 | 36

...दुनिया में उनकी बातें। और यह जन्नत में पूर्ण आत्मीयता का हिस्सा है। और यह "उन पर (जाम) फिराए जाते हैं" के अर्थ पर आधारित है। अर्थ है: वे पीते हैं और पीने के दौरान आपस में बातें करते हैं, जैसा कि पीने वालों की आदत होती है। उनमें से कुछ ने कहा:

"आनंदों में से कुछ नहीं बचा है सिवाय शराब पर शरीफ लोगों की बातों के।"

तो वे एक-दूसरे की ओर मुड़ते हैं और उनसे पूछते हैं कि दुनिया में उनके साथ और उन पर क्या हुआ था; सिवाय इसके कि इसे अल्लाह तआला की अपनी सूचना देने की आदत के अनुसार भूतकाल में लाया गया है (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {उनमें से एक कहने वाला कहेगा} यानी, जन्नत के लोगों में से: {निश्चित रूप से मेरा एक साथी था} यानी, एक निरंतर मित्र {जो कहता था, 'क्या तुम वास्तव में विश्वास करने वालों में से हो?'} यानी, पुनरुत्थान और बदले में। सईद बिन जुबैर ने कहा: उसका साथी उसका भागीदार था (2)। उनका उल्लेख, उनकी कहानी और उनके नामों में अंतर के बारे में सूरह "अल-कहफ़" में अल्लाह तआला के इस कथन पर विस्तार से चर्चा की जा चुकी है: {और उनके सामने दो आदमियों का उदाहरण प्रस्तुत करें} [आयत: 22]। और उनके बारे में, अल्लाह अज़्ज़ व जल ने नाज़िल फ़रमाया: {उनमें से एक कहने वाला कहेगा, 'निश्चित रूप से मेरा एक साथी था'} से {हाज़िर किए गए लोगों में से} तक।

कहा गया: साथी से उसका तात्पर्य शैतानों में से उसके साथी से था, जो उसे पुनरुत्थान के इनकार के लिए उकसाता था (3)।

और इसे इस प्रकार पढ़ा गया: "क्या तुम वास्तव में अल-मुस़्ददीक़ीन (मुसद्दकीन) में से हो" स़ाद पर शद्दा के साथ। इसे अली बिन कैसा ने सलीम से और उन्होंने हमजा से रिवायत किया है (4)। अन-नह़ास ने कहा (5): "क्या तुम वास्तव में अल-मुस़्ददीक़ीन में से हो" (शद्दा के साथ) जायज़ नहीं है क्योंकि यहाँ सदक़ा (दान) का कोई अर्थ नहीं है।

अल-कुशैरी ने कहा: हमजा की एक किरात (पढ़ने के तरीके) में: "क्या तुम वास्तव में अल-मुस़्ददीक़ीन में से हो" स़ाद पर शद्दा के साथ है।

(1) तफ़सीर अल-राज़ी 26/138, और पद उसमें बिना किसी श्रेय के है। (2) अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात वल-'उयून 5/49 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/59 में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से उद्धृत किया है। (3) अल-नुकात वल-'उयून 5/49, तफ़सीर अल-बगवी 4/28, और ज़ाद अल-मसीर 7/59 मुजाहिद से। (4) यह हमजा से प्रसिद्ध नहीं है; उनसे प्रसिद्ध वही है जो समूह की किरात है। इब्न अल-जौज़ी ने इसे ज़ाद अल-मसीर 7/59 में लेखक के अलावा किसी और से उद्धृत किया है, लेकिन उनके माध्यम से बक्र बिन अब्दुल रहमान अल-क़ादी से। और अली बिन कैसा ने सलीम से किरात रिवायत की, जो ईसा बिन सलीम के पुत्र अबू मुहम्मद अल-हनाफी, उनके मौला, कूफी, मुकरी (क़ारी) हैं, जिनकी मृत्यु (188 हिजरी) में हुई थी। इब्न माकुला द्वारा अल-इकमल 7/157 - 158, और तबकात अल-कुर्रा 1/318। (5) इ'राब अल-कुरआन 3/421 में।

...دنیا میں ان کی باتیں، اور یہ جنت میں انسیت کی تکمیل میں سے ہے۔ اور یہ «یطاف علیهم» (ان پر جام گردش کرائے جائیں گے) کے معنی پر معطوف ہے، یعنی: وہ پیتے ہیں اور پیتے ہوئے آپس میں گفتگو کرتے ہیں جیسا کہ پینے والوں کی عادت ہوتی ہے۔ ان میں سے بعض نے کہا:

«وما بقيت من اللذات إلا أحاديث الكرام على المدام» (اور لذتوں میں سے کچھ باقی نہ رہا سوائے شراب پر شریفوں کی گفتگو کے)

چنانچہ ان میں سے بعض دوسروں کی طرف متوجہ ہو کر ان سے پوچھیں گے کہ ان کے ساتھ اور ان پر دنیا میں کیا بیتی؛ سوائے اس کے کہ اسے اللہ تعالیٰ کی اپنی خبر دینے کی عادت کے مطابق ماضی کے صیغے میں لایا گیا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ﴾ یعنی اہل جنت میں سے: ﴿إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ﴾ یعنی ایک لازم رہنے والا دوست ﴿يَقُولُ أَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ﴾ یعنی دوبارہ جی اٹھنے اور جزا پر۔ اور سعید بن جبیر نے کہا: اس کا قرین اس کا شریک تھا (۲)۔ اور ان دونوں کا تذکرہ، ان کا قصہ اور ان کے ناموں میں اختلاف سورہ «الکہف» میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿وَاضْرِبْ لَهُم مَّثَلًا رَّجُلَيْنِ﴾ [آیت: ۲۲] کے مقام پر تفصیل سے گزر چکا ہے۔ اور ان دونوں کے بارے میں اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿قَالَ قَائِلٌ مِّنْهُمْ إِنِّي كَانَ لِي قَرِينٌ﴾ سے لے کر ﴿مِنَ الْمُحْضَرِينَ﴾ تک۔

اور کہا گیا: قرین سے مراد شیاطین میں سے اس کا ساتھی ہے، جو اسے بعثت کے انکار کے وسوسے ڈالتا تھا (۳)۔

اور پڑھا گیا ہے: «أَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ» صاد کی تشدید کے ساتھ اسے علی بن کیسہ نے سلیم سے انہوں نے حمزہ سے روایت کیا ہے (۴)۔ النحاس نے کہا (۵): «أَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ» (تشدید کے ساتھ) جائز نہیں ہے کیونکہ یہاں صدقہ کا کوئی معنی نہیں ہے۔

اور القشیری نے کہا: حمزہ کی ایک قرأت میں: «أَإِنَّكَ لَمِنَ الْمُصَدِّقِينَ» صاد کی تشدید کے ساتھ ہے۔

---

(۱) تفسیر الرازی ۱۳۸/۲۶، اور شعر اس میں بغیر کسی نسبت کے ہے۔ (۲) الماوردی نے اسے النکت والعیون ۴۹/۵ میں ذکر کیا ہے، اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵۹/۷ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے۔ (۳) النکت والعیون ۴۹/۵، اور تفسیر البغوی ۲۸/۴، اور زاد المسیر ۵۹/۷ مجاہد سے۔ (۴) اور یہ حمزہ سے مشہور نہیں ہے، اور ان سے مشہور قرأت جمہور کی قرأت کی طرح ہے، اور حمزہ سے اس کا تذکرہ مصنف کے علاوہ ابن الجوزی نے زاد المسیر ۵۹/۷ میں کیا ہے لیکن ان کے واسطے سے بکر بن عبد الرحمن القاضی سے۔ اور علی بن کیسہ نے سلیم سے قرأت روایت کی، اور وہ ابن عیسیٰ بن سلیم ابو محمد الحنفی، ان کے مولیٰ، کوفی، مقری ہیں، جن کا انتقال (۱۸۸ھ) میں ہوا۔ الإکمال لابن ماکولا ۱۵۷/۷ - ۱۵۸، اور طبقات القراء ۳۱۸/۱۔ (۵) إعراب القرآن ۴۲۱/۳ میں۔

37 Surat al-Saffat: Verses 52 - 61

It was objected that this is from 'tasdiq' (belief/confirmation) and not from 'tasadduq' (charity). The objection is invalid; because if the recitation is established from the Prophet ﷺ, there is no room for criticism. So the meaning is "Are you among the givers of charity" with wealth, seeking reward in the hereafter. {When we have died and become dust and bones, are we indeed to be recompensed?} meaning: rewarded and held accountable after death. Then {He said} Allah Almighty said to the people of Paradise: {Are you looking?}. It was said: It is the speech of the believer to his brothers in Paradise: Are you looking into the Fire so we can see how the state of that companion is? (1). And it was said: It is from the speech of the angels. And {Are you looking?} is not a question, but rather it is in the sense of a command, meaning: look down; Ibn al-A'rabi (2) and others said this. From this is when the verse of intoxicants was revealed, Umar stood before the Prophet ﷺ, then raised his head to the sky, and said: O Lord, a clearer clarification than this regarding intoxicants. So it was revealed: {So will you desist?} [Al-Ma'idah: 91] He said: So Umar called out: We have desisted, O our Lord (3). Ibn Abbas read: "Are you mutli'un" (looking) with a sukūn on the light 'Ta', "fa-atli'a", with a cutting hamza (hamzat qat') lightened (4), meaning: Are you coming forward so I come forward. Al-Nahhas said (5): "{so I looked and saw him}" in it are two views: One of them is that it is a future tense verb, its meaning: "then I shall look", and it is in the subjunctive case (mansub) as an answer to the question. The second view: that it is a past tense verb, and 'tala'a', 'atla'a', and 'ittala'a' are the same. Al-Zajjaj said (6): It is said: 'tala'a', 'atla'a', and 'ittala'a' have the same meaning. It has been narrated: "hal antum mutli'uni" with a kasra on the 'Nun', and Abu Hatim (7) and others rejected it.

Footnotes: (1) Tafsir al-Baghawi 4/28. (2) Yaqutat al-Sirat pp. 427 - 428, and what follows it. (3) Narrated by Ahmad (378), Abu Dawud (3670), al-Tirmidhi (3049), and Muslim 8/57. (4) Al-Qira'at al-Shadhdha p. 128, and al-Muhtasib 2/219. (5) In I'rab al-Qur'an 3/423. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/304, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/422. (7) Abu Hayyan attributed it in al-Bahr 7/361 to Ammar bin Abi Ammar, and Abu Hatim's rejection was mentioned by Ibn Jinni in al-Muhtasib 2/220.

पृष्ठ ३७ (37) सूरा अस-साफ़ात: आयत ५२ - ६१

इस पर आपत्ति की गई थी कि यह "तस्दीक" (विश्वास/पुष्टि) से है न कि "तसद्दुक" (दान) से। आपत्ति अमान्य है; क्योंकि यदि पाठ (किरत) पैगंबर ﷺ से सिद्ध है, तो इसमें आलोचना की कोई गुंजाइश नहीं है। तो अर्थ यह है "क्या आप परलोक में प्रतिफल की तलाश में धन के साथ दान देने वालों में से हैं"। {क्या जब हम मर जाएंगे और धूल और हड्डियाँ बन जाएंगे, तो क्या हमें वास्तव में प्रतिफल दिया जाएगा?} अर्थात: मृत्यु के बाद प्रतिफल दिया जाएगा और जवाबदेह ठहराया जाएगा। फिर {उसने कहा} अल्लाह सर्वशक्तिमान ने जन्नत वालों से कहा: {क्या तुम देख रहे हो?}। यह कहा गया: यह जन्नत में अपने भाइयों से मोमिन का कहना है: क्या तुम आग में झाँक रहे हो ताकि हम देख सकें कि उस साथी की क्या स्थिति है? (1)। और यह कहा गया: यह फरिश्तों का कहना है। और {क्या तुम देख रहे हो?} एक प्रश्न नहीं है, बल्कि यह एक आदेश के अर्थ में है, अर्थात: नीचे देखो; इब्न अल-अरबी (2) और अन्य ने ऐसा कहा है। इसी से है जब शराब की आयत नाजिल हुई, तो उमर पैगंबर ﷺ के सामने खड़े हो गए, फिर अपना सिर आसमान की ओर उठाया, और कहा: ऐ रब, शराब के बारे में इससे अधिक स्पष्ट स्पष्टीकरण। तो नाजिल हुआ: {तो क्या तुम बाज आओगे?} [अल-माइदा: 91] उसने कहा: तो उमर ने पुकारा: हम बाज आ गए, ऐ हमारे रब (3)। इब्न अब्बास ने पढ़ा: "हल अंतुम मुतलिऊन" हल्की 'ता' पर सुकून के साथ "फा-अतलिआ", कटी हुई हमजा (हमज़त कत) को हल्का करते हुए (4), इस अर्थ में: क्या तुम आगे आ रहे हो तो मैं आगे आऊं। अल-नह़्हास ने कहा (5): "{तो मैंने झाँका और उसे देखा}" इसमें दो विचार हैं: उनमें से एक यह है कि यह भविष्य काल की क्रिया है, इसका अर्थ है: "तब मैं झांकूँगा", और यह प्रश्न के उत्तर के रूप में कर्म कारक (मंसूब) में है। दूसरा विचार: कि यह भूतकाल की क्रिया है, और 'तला'आ', 'अतला'आ' और 'इत्तला'आ' एक ही हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा (6): यह कहा जाता है: 'तला'आ', 'अतला'आ' और 'इत्तला'आ' का एक ही अर्थ है। यह वर्णन किया गया है: "हल अंतुम मुतलिऊनी" 'नुन' पर कसरा के साथ, और अबू हातिम (7) और अन्य ने इसे खारिज कर दिया।

पादलेख: (1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/28। (2) याकूतत अल-सिरात पृ. 427 - 428, और उसके बाद। (3) अहमद (378), अबू दाऊद (3670), अल-तिर्मिज़ी (3049), और मुस्लिम 8/57 द्वारा वर्णित। (4) अल-किरात अल-शाद्दा पृ. 128, और अल-मुहतसिब 2/219। (5) इराब अल-कुरान 3/423 में। (6) मानी अल-कुरान 4/304 में, और लेखक ने इराब अल-कुरान 3/422 में अल-नह़्हास के माध्यम से

उनसे इसे उद्धृत किया। (7) अबू ह़य्यान ने अल-बह़र 7/361 में इसे अम्मार बिन अबी अम्मार से जोड़ा, और अबू हातिम की अस्वीकृति का उल्लेख इब्न जिन्नी ने अल-मुहतसिब 2/220 में किया है।

صفحہ ۳۷ سورۃ الصافات: آیات ۵۲ - ۶۱

واعتراض علیہ بأنَّ هذا من التصديق لا من التصدُّق۔ اور اعتراض باطل ہے؛ کیونکہ جب قرأت نبی ﷺ سے ثابت ہو جائے تو اس میں طعن کی کوئی گنجائش نہیں رہتی۔ تو معنی یہ ہے کہ "أَئِنَّكَ لمن المصدقين" مال کے ساتھ آخرت کے ثواب کی طلب میں (صدقہ کرنے والوں میں سے)۔ ﴿أَئِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا أَئِنَّا لَمَدِينُونَ﴾ یعنی: جزا پانے والے اور حساب دیے جانے والے موت کے بعد۔ پس ﴿قَالَ﴾ اللہ تعالیٰ نے اہل جنت سے فرمایا: ﴿هَلْ أَنتُم مُطَّلِعُونَ﴾۔ اور کہا گیا: یہ مومن کا اپنے بھائیوں سے قول ہے جنت میں: کیا تم جہنم میں جھانکنے والے ہو تاکہ ہم دیکھیں کہ اس ساتھی کا کیا حال ہے؟ (۱)۔ اور کہا گیا: یہ فرشتوں کا قول ہے۔ اور ﴿هَلْ أَنتُم مُطَّلِعُونَ﴾ استفہام (سوال) نہیں ہے، بلکہ یہ امر (حکم) کے معنی میں ہے، یعنی: جھانکو؛ ابن الاعرابی (۲) اور دیگر نے یہی کہا ہے۔ اور اسی سے ہے کہ جب شراب کی آیت نازل ہوئی تو حضرت عمر نبی ﷺ کے سامنے کھڑے ہوئے، پھر اپنا سر آسمان کی طرف اٹھایا، اور عرض کیا: اے رب، شراب کے بارے میں اس سے زیادہ شافی بیان۔ تو نازل ہوا: ﴿فَهَلْ أَنتُم مُّنتَهُونَ﴾ [المائدہ: ۹۱] کہا: تو حضرت عمر نے پکار کر کہا: ہم باز آ گئے اے ہمارے رب (۳)۔ اور ابن عباس نے پڑھا: "هل أنتم مُطْلِعُونَ" طاء کے سکون کے ساتھ ہلکا "فأطلع"، الف (ہمزہ قطع) کو گرا کر ہلکا کرتے ہوئے (۴)، اس معنی پر کہ: کیا تم متوجہ ہونے والے ہو تو میں متوجہ ہوں۔ نحاس نے کہا (۵): "فأطَّلِعَ فرآه" اس میں دو قول ہیں: ان میں سے ایک یہ ہے کہ یہ فعل مستقبل ہو، اس کے معنی ہیں: تو میں جھانکوں گا، اور یہ استفہام کا جواب ہونے کی وجہ سے منصوب ہوگا۔ اور دوسرا قول: یہ کہ یہ فعل ماضی ہو، اور اطلع اور أطلع ایک ہی ہیں۔ زجاج نے کہا (۶): کہا جاتا ہے: طَلَعَ اور أَطْلَعَ اور اطَّلَعَ ایک ہی معنی میں ہیں۔

اور یہ بھی حکایت کیا گیا ہے: "هَلْ أَنتُم مُطْلِعُونِ" نون کے کسرہ کے ساتھ، اور ابو حاتم (۷) اور دیگر نے اس کا انکار کیا ہے۔

حواشی: (۱) تفسیر البغوی ۴ / ۲۸ ۔ (۲) یاقوتۃ الصراط ص ۴۲۷ - ۴۲۸ ، اور اس کے بعد سے۔ (۳) اسے احمد (۳۷۸)، ابو داود (۳۶۷۰)، ترمذی (۳۰۴۹)، اور مسلم ۸ / ۵۷ نے روایت کیا ہے۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۲۸ ، اور المحتسب ۲ / ۲۱۹ ۔ (۵) اعراب القرآن ۳ / ۴۲۳ میں۔ (۶) معانی القرآن ۴ / ۳۰۴ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳ / ۴۲۲ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۷) اسے ابو حیان نے البحر ۷ / ۳۶۱ میں عمار بن ابی عمار کی طرف منسوب کیا، اور ابو حاتم کے انکار کا ذکر ابن جنی نے المحتسب ۲ / ۲۲۰ میں کیا ہے۔

38 Surah As-Saffat: Verses 54 - 61

An-Nahhas (1) said: This is a grammatical error and is not permissible, because it combines the 'nun' and the annexation (Idafa). If it were annexed, it would have been: "hal antum mutli'iyya." However, Sibawayh and al-Farra recorded similar instances and recited: "They are the ones saying the good and ordering it, when they fear a great new matter." (2) And al-Farra recited: "and the doers of it." Sibawayh alone recited: "He did not recline while the people were present with him." (3) This is anomalous and outside the speech of the Arabs (4). Such things are not used as evidence in the Book of Allah, Mighty and Majestic, nor do they enter into eloquent speech. It has been said in its justification: that the active participle (Ism al-Fa'il) was treated like the present tense verb (Mudari') because of its proximity to it. So "mutli'un" was treated like "yutli'un." This was mentioned by Abu al-Fath 'Uthman ibn Jinni (5) who recited: "Have you seen (6) if I brought him soft, combed, and wearing garments? Will you say: Bring (7) the witnesses?" So he treated "aqailunna" like "ataqulunna." Ibn Abbas said regarding the verse: "Will you look down? So he looked down and saw him": that in Paradise there are openings through which its inhabitants look at the Fire and its people (8). Ka'b said the same.

Footnotes: (1) In I'rab al-Qur'an 3/422. (2) Al-Kitab by Sibawayh 1/188, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/386. (3) The second hemistich as in al-Kitab 1/188: "all together, and the hands of the seekers of favors are thin." (4) This is the saying of al-Nahhas, and he said before it: As for the two verses recited by Sibawayh and shared by al-Farra in one of them, it is not known who said them, and no argument is established by them. Al-Baghdadi quoted in Khizanat al-Adab 4/270 from al-Nahhas: And this does not necessitate an error on Sibawayh's part; because he explicitly said: they claimed it is forged, so it is forged according to him and not permissible, so how can an error be attributed to him?! (5) Al-Muhtasib 2/220. (6) In the copies: "araita", and what is established from al-Khizana 11/420. Al-Baghdadi said: its origin is "araita", meaning: tell me, the hamza was deleted for ease of pronunciation. (7) In al-Khizana: "ahdiri" (singular feminine), al-Baghdadi said: al-'Ayni narrated it as: "ahdiru" (plural masculine), with the waw of the plural, and there is no basis for it. Al-amlud: the soft/tender one. This is from a rajaz poem cited by al-Sukkari in the poetry of Hudhayl by a man from among them. (8) Tafsir al-Baghawi 4/28, and Zad al-Masir 7/60.

३८ सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयतें ५४ - ६१

अन-नहस (१) ने कहा: यह एक व्याकरण संबंधी त्रुटि है और अनुमत नहीं है; क्योंकि यह 'नून' और संबंध (इज़ाफ़त) को जोड़ता है। यदि यह संबंधित होता, तो यह होता: "हल अंतुम मुतलिइय्या।" हालांकि, सिबावेह और अल-फ़र्रा ने इसी तरह के उदाहरण दर्ज किए हैं और सुनाया है: "वे ही भलाई कहने वाले और उसका आदेश देने वाले हैं, जब वे किसी बड़े नए मामले से डरते हैं।" (२) और अल-फ़र्रा ने सुनाया: "और उसके कर्ता।" सिबावेह ने अकेले सुनाया: "वह पीछे नहीं हटा जबकि लोग उसके साथ मौजूद थे।" (३) यह अरबी भाषा के सामान्य प्रयोग से बाहर और असामान्य है (४)। ऐसी चीजों को अल्लाह सर्वशक्तिमान की किताब में प्रमाण के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाता है, और न ही वे स्पष्ट भाषण में शामिल होते हैं। इसके औचित्य में कहा गया है: कि कर्ता संज्ञा (इस्मे फ़ाइल) को उसकी निकटता के कारण वर्तमान काल की क्रिया (मुज़ारे) की तरह माना गया था। तो "मुतलिऊन" को "युतलिऊन" की तरह माना गया। इसका उल्लेख अबू अल-फ़तह उस्मान इब्न जिन्नी (५) ने किया था जिन्होंने सुनाया: "क्या तुमने देखा (६) अगर मैं उसे कोमल, कंघी किया हुआ और कपड़े पहने हुए लाया? क्या तुम कहोगे: गवाहों को लाओ (७)?" तो उसने "अक़ाइलुन्ना" को "अतकुलुन्ना" की तरह माना। इब्न अब्बास ने आयत के बारे में कहा: "क्या तुम नीचे देखोगे? तो उसने नीचे देखा और उसे पाया": कि स्वर्ग में ऐसे छेद हैं जिनसे इसके निवासी आग और उसके लोगों को देखते हैं (८)। काब ने भी यही कहा।

फुटनोट: (१) इराब अल-कुरान ३/४२२ में। (२) सिबावेह द्वारा अल-किताब १/१८८, और अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान २/३८६। (३) अल-किताब १/१८८ के अनुसार दूसरा पद: "सब मिलकर, और एहसान चाहने वालों के हाथ पतले हैं।" (४) यह अन-नहस का कथन है, और उन्होंने इससे पहले कहा था: जहाँ तक उन दो पदों का सवाल है जिन्हें सिबावेह ने सुनाया और अल-फ़र्रा ने उनमें से एक में साझा किया, यह ज्ञात नहीं है कि उन्हें किसने कहा था, और उनके द्वारा कोई तर्क स्थापित नहीं होता है। अल-बगदादी ने अन-नहस से खिज़ानत अल-अदब ४/२७० में उद्धृत किया: और यह सिबावेह की ओर से किसी गलती की आवश्यकता नहीं है; क्योंकि उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा: उन्होंने दावा किया कि यह जाली है, इसलिए यह उनके अनुसार जाली है और अनुमत नहीं है, तो फिर उन पर गलती का आरोप कैसे लगाया जा सकता है?! (५) अल-मुहतासिब २/२२०। (६) प्रतियों में: "अरैता", और खिज़ाना ११/४२० से जो स्थापित है। अल-बगदादी ने कहा: इसका मूल "अरैता" है, जिसका अर्थ है: मुझे बताओ, उच्चारण में आसानी के लिए हमज़ा हटा दिया गया था। (७) खिज़ाना में: "अहदिरी",

अल-बगदादी ने कहा: अल-ऐनी ने इसे "अहदिरू" के रूप में वर्णित किया, बहुवचन के'वाव' के साथ, और इसका कोई आधार नहीं है। अल-अमलूद: कोमल/मुलायम। यह एक रजज़ कविता से है जिसे अल-सुक्करी ने हुज़ैल के कवियों में उनके बीच के एक व्यक्ति द्वारा उद्धृत किया है। (८) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/२८, और ज़ाद अल-मसीर ७/६०।

۳۸ سورة الصافات: آیات ۵۴ - ۶۱

النحاس (۱) نے کہا: یہ ایک نحوی غلطی (لحن) ہے جو جائز نہیں؛ کیونکہ اس میں نون اور اضافت کو جمع کر دیا گیا ہے، اور اگر یہ مضاف ہوتا تو یوں ہوتا: "هل أنتم مُطْلِعِيَّ" (کیا تم دیکھنے والے ہو)، اگرچہ سیبویہ اور الفراء نے اس جیسی مثالیں نقل کی ہیں اور یہ اشعار پڑھے ہیں: "وہ بھلائی کہنے والے اور اس کا حکم دینے والے ہیں، جب وہ کسی بڑے نئے معاملے سے ڈرتے ہیں۔" (۲) اور الفراء نے پڑھا: "والفاعلونه" (اور اس کے کرنے والے)۔ اور اکیلے سیبویہ نے پڑھا: "اور وہ ٹیک لگا کر نہیں بیٹھا تھا جبکہ لوگ اس کے پاس حاضر تھے۔" (۳) اور یہ عربوں کے کلام سے ہٹا ہوا شاذ ہے (۴)، اور اس جیسی چیز سے اللہ عزوجل کی کتاب میں احتجاج نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی یہ فصیح کلام میں داخل ہے۔ اور اس کی توجیہ میں کہا گیا ہے: کہ اسم فاعل کو مضارع کے قریب ہونے کی وجہ سے مضارع کے جاری کیا گیا، چنانچہ «مُطْلِعُونَ» کو «يُطْلِعُونَ» کے معنی میں لیا گیا۔ اسے ابو الفتح عثمان بن جنی (۵) نے ذکر کیا اور یہ اشعار پڑھے: "کیا تم نے دیکھا (۶) اگر میں اسے نرم و نازک، کنگھی کیے ہوئے اور کپڑے پہنے ہوئے لاتا؟ کیا تم کہو گے: گواہوں کو حاضر کرو (۷)؟" چنانچہ اس نے «أقائلُنَّ» کو «أتقولُنَّ» کے معنی میں لیا۔ اور ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے ارشاد: «هَلْ أَنْتُمْ مُطْلِعُونَ فَاطَّلَعَ فَرَآهُ» کے بارے میں فرمایا کہ جنت میں ایسے سوراخ ہیں جہاں سے اہل جنت دوزخ اور اہل دوزخ کو دیکھتے ہیں (۸)۔ اور کعب نے بھی اسی طرح کہا ہے۔

حواشی: (۱) إعراب القرآن ۴۲۲/۳ میں۔ (۲) الکتاب سیبویہ ۱۸۸/۱، اور معانی القرآن الفراء ۳۸۶/۲۔ (۳) دوسرا مصرع جیسا کہ الکتاب ۱۸۸/۱ میں ہے: "جميعاً وأيدى المُعتَفِينَ رَواهِفُه"۔ (۴) یہ النحاس کا قول ہے، اور انہوں نے اس سے پہلے کہا تھا: جہاں تک ان دو اشعار کا تعلق ہے جو

سیبویہ نے پڑھے اور ان میں سے ایک میں الفراء ان کے شریک ہیں، تو یہ معلوم نہیں کہ یہ کس کے ہیں، اور ان سے کوئی حجت ثابت نہیں ہوتی۔ اور بغدادی نے خزانۃ الادب ۴/ ۲۷۰ میں النحاس سے نقل کیا: اور اس سے سیبویہ کی غلطی لازم نہیں آتی؛ کیونکہ انہوں نے صراحتاً کہا ہے: ان کا گمان ہے کہ یہ بناوٹی (مصنوع) ہے، پس یہ ان کے نزدیک مصنوع ہے جو جائز نہیں، تو پھر ان پر غلطی کیسے لازم آتی ہے؟! (۵) المحتسب ۲/۲۲۰۔ (۶) نسخوں میں: "أرأيت" ہے، اور خزانہ ۱۱/۴۲۰ سے جو ثابت ہے وہ "أريت" ہے۔ بغدادی نے کہا: اس کی اصل "أرأيت" ہے، بمعنی: مجھے بتاؤ، تخفیف کے لیے ہمزہ کو حذف کر دیا گیا۔ (۷) خزانہ میں: "أحضري" ہے، بغدادی نے کہا: العینی نے اسے "أحضروا" واؤ جمع کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کی کوئی وجہ نہیں ہے۔ "الأملود": نرم و نازک۔ اور یہ ایک رجز ہے جسے السکری نے اشعارِ ہذیل میں ان کے ایک شخص سے نقل کیا ہے۔ (۸) تفسير البغوي ۴/۲۸، اور زاد المسير ۷/۶۰۔

39

Surat al-Saffat: Verses 55 - 61

In what Ibn al-Mubarak mentioned, he said: Indeed, between Paradise and the Fire there are openings. If a believer wants to look at an enemy he had in this world, he looks through some of these openings. So Allah Almighty said: {So he looked down and saw him in the middle of Hell} meaning: in the middle of the Fire with thorns around him; this was said by Ibn Mas'ud (1).

It is said: I grew tired until my 'sawā'ī' (midsection) was cut off, meaning my middle. And on the authority of Abu Ubaidah: Isa bin Umar said to me: "I used to write, O Abu Ubaidah, until my 'sawā'ī' was cut off" (2).

On the authority of Qatadah, he said: Some scholars said: If Allah, Mighty and Majestic, had not identified him to him, he would not have recognized him; his 'habruhu' and 'sabruhu' (color and appearance) had changed (3). At that point, he says: {By Allah, you had almost ruined me} "In" is the lightened form of the heavy one (inna), entering before "kāda" just as it enters before "kāna". Similarly, {He had almost led us astray} [Al-Furqan: 42], and the 'lam' is what distinguishes it from the negative particle (4).

{Had it not been for the favor of my Lord, I would have been among those brought forth [to Hell]} in the Fire. Al-Kisa'i said: "la-turdīn" means: you would have destroyed me, and "al-rada" is destruction. Al-Mubarrad said: If it were said: "la-turdīn" means you would have made me fall into the Fire, it would have been permissible (5). {Had it not been for the favor of my Lord} means: His protection and guidance in holding fast to the handle of Islam and being free from the evil companion. What follows "lawla" is nominative (marfu') by initiation according to Sibawayh, and the predicate (khabar) is omitted.

"I would have been among those brought forth" Al-Farra' said (6): Meaning: I would have been with you in the Fire, brought forth. "Ahdara" (to be brought forth) is never used absolutely except in evil; this was said by Al-Mawardi (7).

His Almighty's saying: {Are we not then to die?} and it was read: "bi-mā'itīn" (8), and the hamza in "afama"...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/423. (2) Majaz al-Qur'an 2/170. (3) Narrated by al-Tabari 19/548 from Qatadah from Mutarrif bin Abdullah, and cited by al-Mawardi in

al-Nukat wa al-'Uyun 5/50 from Qatadah. And his saying: 'habruhu' and 'sabruhu', meaning: his color and his form. As-Sihah (habr). (4) Al-Kashshaf 3/341. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/84. (6) The author quoted him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/424, and what precedes it is from him. (7) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/50. (8) Zayd bin Ali read it as such, as in al-Bahr al-Muhit 7/362.

३९

सूरा अस-साफ़ात: आयतें ५५ - ६१

इब्न अल-मुबारक ने जो उल्लेख किया है, उसमें उन्होंने कहा: वास्तव में जन्नत और जहन्नम के बीच सुराख (खिड़कियाँ) हैं। जब कोई आस्तिक दुनिया में अपने किसी दुश्मन को देखना चाहता है, तो वह उनमें से किसी सुराख से झाँकता है। तो अल्लाह तआला ने फरमाया: {फिर उसने झाँका तो उसे जहन्नम के बीचों-बीच पाया} अर्थात: आग के बीच में और उसके चारों ओर काँटे थे; यह इब्न मसूद (१) ने कहा था।

कहा जाता है: मैं इतना थक गया कि मेरी 'सवाई' टूट गई: यानी मेरा मध्य भाग। और अबू उबैदा से रिवायत है: ईसा बिन उमर ने मुझसे कहा: हे अबू उबैदा, मैं तब तक लिखता रहता था जब तक कि मेरी 'सवाई' न टूट जाए (२)।

कतादाह से रिवायत है कि उन्होंने कहा: कुछ विद्वानों ने कहा: यदि अल्लाह अज़्ज़ व जल ने उसे उसकी पहचान न कराई होती, तो वह उसे न पहचान पाता; उसका 'हब्र' और 'सब्र' (रंग और रूप) बदल गया था (३)। उस समय वह कहता है: {अल्लाह की कसम, तुमने मुझे लगभग बर्बाद ही कर दिया था} "इन" भारी (इन्ना) का हल्का रूप है, जो "काद" पर उसी तरह आता है जैसे वह "कान" पर आता है। इसी तरह {वह हमें गुमराह करने ही वाला था} [अल-फुरकान: ४२] और 'लाम' वह है जो इसे निषेधात्मक (नफी) से अलग करता है (४)।

{और यदि मेरे रब की कृपा न होती, तो मैं भी उनमें से होता जो पेश किए गए} आग में। अल-किसाई ने कहा: "ल-तुरदीन" का अर्थ है: तुम मुझे नष्ट कर देते, और "अल-रदा" का अर्थ विनाश है। अल-मुबर्रद ने कहा: यदि यह कहा जाता: "ल-तुरदीन" का अर्थ है कि तुम मुझे आग में गिरा देते, तो यह जायज़ होता (५)। {और यदि मेरे रब की कृपा न होती} अर्थात: इस्लाम के बंधन को मजबूती से थामे रखने और बुरे साथी से मुक्ति पाने में उसकी रक्षा और तौफीक। सिबावैह के अनुसार "लौला" के बाद जो आता है वह 'इब्तिदा' (आरंभ) के कारण मरफू(पेश वाला) होता है, और 'खबर' लुप्त होती है।

"मैं भी उनमें से होता जो पेश किए गए" अल-फर्रा (६) ने कहा: अर्थात: मैं भी तुम्हारे साथ आग में पेश किया गया होता। 'अहज़ारा' (पेश किया जाना) का प्रयोग पूर्णतः केवल बुराई के संदर्भ में किया जाता है; यह अल-मावर्दी (७) ने कहा है।

अल्लाह तआला का कथन: {तो क्या हमें मरना नहीं है?} और इसे "ब-माइतीन" (८) भी पढ़ा गया है, और "अफमा" में हमज़ा...

---

(१) एराब अल-कुरान, अल-नहस ३/४२३। (२) मजाज अल-कुरान २/१७०। (३) इसे अल-तबरी १९/५४८ ने कतादाह से मुतर्रिफ बिन अब्दुल्लाह के हवाले से उद्धृत किया है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-उयून ५/५० में कतादाह से उद्धृत किया है। और उनका कहना: 'हब्र' और 'सब्र', अर्थात: उसका रंग और उसकी आकृति। अस-सिहह (हब्र)। (४) अल-कश्शाफ ३/३४१। (५) एराब अल-कुरान, अल-नहस ३/८४। (६) लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से एराब अल-कुरान ३/४२४ में उद्धृत किया है, और इससे पहले का भी उन्हीं से है। (७) अल-नुकत व अल-उयून ५/५० में। (८) इसे ज़ैद बिन अली ने पढ़ा है, जैसा कि अल-बहर अल-मुहीत ७/३६२ में है।

٣٩

سورة الصافات: آیات ٥٥ - ٦١

ابن المبارک نے جو ذکر کیا ہے، اس میں انہوں نے کہا: یقیناً جنت اور دوزخ کے درمیان روزن (سوراخ) ہیں، پس جب کوئی مومن دنیا میں اپنے کسی دشمن کو دیکھنا چاہتا ہے تو وہ کسی روزن سے جھانکتا ہے؛ پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر اس نے جھانکا تو اسے دوزخ کے عین وسط میں پایا} یعنی: آگ کے بیچ میں اور اس کے گرد کانٹے تھے؛ یہ ابن مسعود (١) نے کہا۔

اور کہا جاتا ہے: میں تھک گیا یہاں تک کہ میرا 'سوائی' ٹوٹ گیا: یعنی میرا وسط (کمر)۔ اور ابوعبیدہ سے روایت ہے: مجھ سے عیسیٰ بن عمر نے کہا: اے ابوعبیدہ! میں لکھتا رہتا تھا یہاں تک کہ میرا 'سوائی' ٹوٹ جاتا (٢)۔

اور قتادہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: بعض علماء نے کہا: اگر اللہ عزوجل اسے اس کی پہچان نہ کرواتا تو وہ اسے نہ پہچانتا، اس کا رنگ و روپ ('حبر' اور 'سبر') بدل چکا تھا (٣)۔ پس اس وقت وہ کہتا ہے: {اللہ کی قسم! قریب تھا کہ تو مجھے ہلاک کر دیتا} "إِنْ" یہاں "إِنَّ" مخففہ ہے جو "کاد" پر داخل ہوا ہے جیسے "کان" پر داخل ہوتا ہے۔ اور اسی طرح {قریب تھا کہ وہ ہمیں گمراہ کر دیتا} [الفرقان: ٤٢] اور 'لام' وہ ہے جو اس کے اور 'نافیہ' کے درمیان فرق کرتا ہے (٤)۔

{اور اگر میرے رب کا فضل نہ ہوتا تو میں بھی ان میں ہوتا جو حاضر کیے گئے} یعنی آگ میں۔ کسائی نے کہا: "لَتُرْدِينِ" یعنی: تو مجھے ہلاک کر دیتا، اور "الرَّدَى" کے معنی ہلاکت کے ہیں۔ مبرد نے کہا: اگر یہ کہا جاتا: "لَتُرْدِينِ" یعنی تو مجھے آگ میں گرا دیتا تو بھی جائز ہوتا (٥)۔ {اور اگر میرے رب کا فضل نہ ہوتا} یعنی: اسلام کے مضبوط کڑے کو تھامے رکھنے اور برے ساتھی

سے بیزاری میں اس کی حفاظت اور توفیق۔ سیبویہ کے نزدیک "لولا" کے بعد آنے والا لفظ 'مبتدا' ہونے کی وجہ سے 'مرفوع' ہوتا ہے اور 'خبر' محذوف ہوتی ہے۔

"میں بھی ان میں ہوتا جو حاضر کیے گئے" الفراء (۶) نے کہا: یعنی: میں تمہارے ساتھ آگ میں حاضر کیا گیا ہوتا۔ اور "أحضر" (حاضر کیا جانا) کا لفظ مطلقاً سوائے شر کے استعمال نہیں ہوتا؛ یہ الماوردی (۷) نے کہا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تو کیا ہمیں مرنا نہیں ہے؟} اور اسے "بِمَائتِين" (۸) بھی پڑھا گیا ہے، اور "أَفَمَا" میں ہمزہ...

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۲۳۔ (۲) مجاز القرآن ۲/ ۱۷۰۔ (۳) اسے طبری نے ۱۹/ ۵۴۸ میں قتادہ سے بحوالہ مطرف بن عبد اللہ روایت کیا ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۵۰ میں قتادہ سے اسے ذکر کیا ہے۔ اور ان کا قول: حبرہ وسبرہ، یعنی: اس کا رنگ اور اس کی ہیئت۔ الصحاح (حبر)۔ (٤) الکشاف ۳/ ۳۴۱۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۸۴۔ (٦) مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۳/ ۴۲۴ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام بھی انہی سے ہے۔ (۷) النکت والعیون ۵/ ۵۰ میں۔ (۸) اسے زید بن علی نے پڑھا ہے جیسا کہ البحر المحیط ۷/ ۳۶۲ میں ہے۔

Surah Al-Saffat, Verses 58 - 61

40

The interrogative entered upon the conjunction 'fa', and the conjunct is omitted, meaning: Are we to live forever in bliss, so that we are neither dying nor punished (1)? «Except our first death» is an exception not from the first, and it is a verbal noun; because it is described (2). It is from the saying of the people of Paradise to the angels when death is slaughtered, "and it is said: O people of Paradise, eternity and no death, and O people of Hell, eternity and no death" (3). It was said: It is from the believer's speech by way of speaking of Allah's blessing that they do not die or suffer; meaning: this is our state and our description. It was said: It is from the believer's speech rebuking the disbeliever for what he used to deny of the Resurrection, and that there is nothing but death in this world. Then the believer said, pointing to what he is in: «Indeed, this is the great success» (4). "He" (huwa) is a subject, and what follows is its predicate, and the sentence is the predicate of "Inna". It is also permissible for "he" to be a separator (5). «For the like of this let the workers work». It is possible that it is from the believer's speech when he saw what Allah prepared for him in Paradise and what He gave him, he said: «For the like of this» gift and grace «let the workers work». Similar to what the disbeliever said to him: «I am greater than you in wealth and mightier in [number of] men» [Al-Kahf: 34]. It could also be from the speech of the angels. It was said: It is from the speech of Allah Almighty to the people of the world; meaning: you have heard what is in Paradise of good things and reward, and "for the like of this" reward «let the workers work» (6). Al-Nahhas: The estimation of the speech - and Allah knows best - is: Let the workers work for the like of this. If he said —

---

(1) Al-Kashshaf 3/341. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/424. (3) A portion of a hadith from Abu Sa'id al-Khudri, recorded by Ahmad (11066), Al-Bukhari (4730), and Muslim (2849), beginning: "Death will be brought in the form of a salt-and-pepper ram... and then slaughtered," and it was mentioned in full previously 13/455. (4) Zad al-Masir 7/60 - 61. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/424. (6) Zad al-Masir 7/61 similarly.

सूरह अस-साफ़्फ़ात, आयतें 58 - 61

40

प्रश्नवाचक 'फ़ा' संयोजन पर आया है, और संयोजित पद लुप्त है, इसका अर्थ है: क्या हम हमेशा के लिए अनुग्रह में रहेंगे, ताकि न हम मरें और न ही हमें दंडित किया जाए (1)? «हमारी पहली मृत्यु के सिवाय» यह पहले से अपवाद नहीं है, और यह एक भाववाचक संज्ञा है; क्योंकि इसका वर्णन किया गया है (2)। यह स्वर्गवासियों का स्वर्गदूतों से कहना है जब मृत्यु को वध किया जाता है, "और कहा जाता है: ऐ स्वर्ग के लोगों, अनंत काल और कोई मृत्यु नहीं, और ऐ नरक के लोगों, अनंत काल और कोई मृत्यु नहीं" (3)। कहा गया: यह अल्लाह की कृपा के बारे में बात करने के तरीके से आस्तिक का कथन है कि वे न मरते हैं और न ही दंडित होते हैं; अर्थात: यह हमारी स्थिति और हमारा विवरण है। कहा गया: यह काफिर को उस चीज़ के लिए फटकार लगाने के रूप में आस्तिक का कथन है जिसे वह पुनरुत्थान के बारे में नकारता था, और यह कि दुनिया में मृत्यु के अलावा कुछ नहीं है। फिर आस्तिक ने अपनी स्थिति की ओर इशारा करते हुए कहा: «वास्तव में, यही महान सफलता है» (4)। "हुवा" (वह) एक कर्ता है, और उसके बाद आने वाला शब्द उसका पूरक है, और वाक्य "इन्ना" (वास्तव में) का पूरक है। यह भी संभव है कि "हुवा" एक विभाजक हो (5)। «इसी तरह के फल के लिए काम करने वालों को काम करना चाहिए»। यह संभव है कि यह आस्तिक का कथन हो जब उसने देखा कि अल्लाह ने उसके लिए स्वर्ग में क्या तैयार किया है और उसे क्या दिया है, उसने कहा: «इसी तरह के» उपहार और कृपा के लिए «काम करने वालों को काम करना चाहिए»। जैसा कि काफिर ने उससे कहा था: «मैं धन में तुमसे बड़ा हूँ और आदमियों (की संख्या) में अधिक शक्तिशाली हूँ» [अल-कहफ़: 34]। यह भी संभव है कि यह स्वर्गदूतों का कथन हो। कहा गया: यह दुनिया के लोगों के लिए अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है; अर्थात: तुमने स्वर्ग में जो अच्छी चीज़ें और पुरस्कार हैं उनके बारे में सुना है, और "इसी तरह के" पुरस्कार के लिए «काम करने वालों को काम करना चाहिए» (6)। अल-नह्हास: कथन का अनुमान - और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है - यह है: काम करने वालों को इसी तरह के फल के लिए काम करना चाहिए। यदि उसने कहा —

---

(1) अल-कश्शाफ 3/341। (2) अल-नह्हास द्वारा इराब अल-क़ुरान 3/424। (3) अबू सईद अल-खुदरी की एक हदीस का हिस्सा, अहमद (11066), अल-बुखारी (4730), और मुस्लिम (2849) द्वारा उद्धृत, शुरू होता है: "मृत्यु को एक चितकबरे मेंढे के रूप में लाया जाएगा... और फिर वध कर

दिया जाएगा", और इसे पूर्ण रूप से पहले उल्लेख किया गया है 13/455। (4) ज़ाद अल-मसीर 7/60 - 61। (5) अल-नह्हास द्वारा इराब अल-क़ुरान 3/424। (6) ज़ाद अल-मसीर 7/61 इसी तरह।

سورہ الصافات، آیات 58 - 61

40

استفہام فا عطف پر داخل ہوا، اور معطوف محذوف ہے، اس کا مطلب ہے: کیا ہم ہمیشہ رہنے والے اور نعمتوں والے ہیں، سو ہمیں موت نہیں آئے گی اور نہ ہی عذاب دیا جائے گا (1)؟ «سوائے ہماری پہلی موت کے» یہ پہلے سے استثنا نہیں ہے، بلکہ یہ مصدر ہے؛ کیونکہ یہ موصوف ہے (2)۔ اور یہ اہل جنت کا فرشتوں سے قول ہے جب موت کو ذبح کیا جاتا ہے، "اور کہا جاتا ہے: اے اہل جنت، ہمیشگی ہے اور موت نہیں، اور اے اہل نار، ہمیشگی ہے اور موت نہیں" (3)۔ کہا گیا: یہ مومن کا قول اللہ کی نعمت کے تذکرے کے طور پر ہے کہ وہ نہیں مرتے اور نہ ہی عذاب دیے جاتے ہیں؛ یعنی: یہ ہمارا حال اور ہماری صفت ہے۔ کہا گیا: یہ مومن کا قول کافر کو اس بات پر ڈانٹنے کے طور پر ہے جس کا وہ انکار کرتا تھا یعنی قیامت، اور یہ کہ دنیا میں صرف موت ہی ہے۔ پھر مومن نے اپنی کیفیت کی طرف اشارہ کرتے ہوئے کہا: «بے شک یہ بہت بڑی کامیابی ہے» (4)۔ "ھو" مبتدا ہے، اور اس کے بعد والی چیز اس کی خبر ہے، اور یہ جملہ "انّ" کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "ھو" فاصلہ ہو (5)۔ «ایسی ہی کامیابی کے لیے عمل کرنے والوں کو عمل کرنا چاہیے»۔ اس کا احتمال ہے کہ یہ مومن کا کلام ہو جب اس نے دیکھا کہ اللہ نے اس کے لیے جنت میں کیا تیار کر رکھا ہے اور اسے کیا عطا کیا ہے، تو اس نے کہا: «ایسی ہی» عطا اور فضل کے لیے «عمل کرنے والوں کو عمل کرنا چاہیے»۔ یہ اس قول کی مانند ہے جو کافر نے اس سے کہا تھا: «میں تم سے مال میں زیادہ اور جتھے میں زیادہ طاقتور ہوں» [الکہف: 34]۔ اور اس کا بھی احتمال ہے کہ یہ فرشتوں کا قول ہو۔ کہا گیا: یہ دنیا والوں کے لیے اللہ عزوجل کا قول ہے؛ یعنی: تم نے جنت کی خیرات اور جزا کے بارے میں سن لیا ہے، اور "ایسی ہی" جزا کے لیے

«عمل کرنے والوں کو عمل کرنا چاہیے» (6)۔ النحاس: اور کلام کی تقدیر - اور اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے: پس عمل کرنے والوں کو ایسی ہی کامیابی کے لیے عمل کرنا چاہیے۔ اگر اس نے کہا —

---

(1) الکشاف 3/341۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/ 424۔ (3) ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، اسے احمد (11066)، بخاری (4730) اور مسلم (2849) نے روایت کیا ہے، اور اس کا آغاز ہے: "موت کو ایک چتکبرے مینڈھے کی صورت میں لایا جائے گا... پھر اسے ذبح کر دیا جائے گا"، اور یہ پہلے مکمل گزر چکی ہے 13/ 455۔ (4) زاد المسیر 7/ 60 - 61۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/ 424۔ (6) زاد المسیر 7/ 61 اسی طرح۔

Surah As-Saffat: Verses 61 - 68

41

Questioner: The 'Fa' in Arabic indicates that the second comes after the first, so how did what follows it come to be intended for precedence? The answer is that precedence is like delay; because the right of the letters of lowering (prepositions) and what follows them is to be delayed(1).

The Almighty's saying: {Is that better as a lodging or the tree of zaqqum? (62) Indeed, We have made it a trial for the wrongdoers. (63) Indeed, it is a tree issuing from the bottom of the Hellfire, (64) Its emerging fruit as if it was heads of devils. (65) And indeed, they will eat from it and fill with it their bellies. (66) Then indeed, for them after it is a mixture of scalding water. (67) Then indeed, their return will be to the Hellfire. (68)}

The Almighty's saying: {Is that better} is a subject and predicate, and it is from the speech of Allah, the Majestic and Exalted. {As a lodging} is for clarification; and the meaning is: Is the bliss of Paradise a better lodging, or is the tree of Zaqqum a better lodging?. "Nuzul" (lodging) in language: is provision that has abundance. Al-Nahhas (2): And so are "Al-Nuzl" and "Al-Nuzul" (3), except that it is permissible for "Al-Nuzl" to have a sukun on the 'Zay' linguistically, and it is permissible that its origin was "Al-Nuzul" and the damma was deleted for its heaviness; from it: "The guests were served their lodging (food)". Its derivation is that it is the food that is suitable for them to stay with and reside in. This has already passed at the end of Surah Al-Imran (4). And the tree of Zaqqum is derived from "al-tazaqqum", which is swallowing with effort due to its dislike and stench (5).

The commentators said: It is in the sixth gate, and it lives by the flame of fire as the tree lives by the coolness of water (6); so it is necessary for the people of fire that whoever was above it descends to it and eats from it, and likewise whoever was below ascends to it.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/424. (2) In I'rab al-Qur'an 3/424, and what precedes it is from it, and what is between brackets is what comes from it. (3) His saying: Al-Nuzl, is not in (M). (4) 5/483-484. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/425. (6) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 5/51 on the authority of Yahya bin Salam.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 61 - 68

41

कथनकर्ता: अरबी में 'फा' इंगित करता है कि दूसरा पहले के बाद आता है, तो उसके बाद जो कुछ आता है उसका अर्थ पहले आना कैसे हो गया? उत्तर यह है कि पहले आना देरी के समान है; क्योंकि 'हुरूफ़ अल-खफ़्ज़' (पूर्वसर्ग) और उनके बाद आने वाले शब्दों का अधिकार पीछे होना है(1)।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या यह मेहमाननवाज़ी के लिहाज़ से बेहतर है या ज़क़्क़ूम का पेड़? (62) निस्संदेह, हमने उसे अत्याचारियों के लिए एक आज़माइश बना दिया है। (63) वास्तव में, यह एक पेड़ है जो नरक की तह से निकलता है, (64) उसके फल ऐसे हैं जैसे शैतानों के सिर। (65) और निश्चय ही, वे उसमें से खाएँगे और उससे अपना पेट भरेंगे। (66) फिर निश्चय ही, उनके लिए उस पर खौलते हुए पानी का मिश्रण होगा। (67) फिर वास्तव में, उनकी वापसी नरक की आग की ओर होगी। (68)}

अल्लाह तआला का कथन: {क्या यह बेहतर है} एक उद्देश्य (मुब्तदा) और विधेय (ख़बर) है, और यह अल्लाह, जो प्रतापी और महान है, का वचन है। {मेहमाननवाज़ी के रूप में} स्पष्टीकरण (बयान) के लिए है; और अर्थ यह है: क्या जन्नत का आनंद मेहमाननवाज़ी के रूप में बेहतर है या ज़क़्क़ूम का पेड़ बेहतर मेहमाननवाज़ी है? भाषाई रूप में "नुज़ुल": वह जीविका है जिसमें विस्तार हो। अल-नहहास (2) ने कहा: इसी तरह "अल-नुज़्ल" और "अल-नुज़ुल" (3) भी हैं, सिवाय इसके कि भाषाई रूप से 'ज़ाय' पर सुकून के साथ "अल-नुज़्ल" होना अनुमत है, और यह भी संभव है कि इसका मूल "अल-नुज़ुल" रहा हो और भारीपन के कारण धम्मा हटा दिया गया हो; उसी से है: "लोगों को उनका भोजन (नुज़ुल) दिया गया"। इसकी व्युत्पत्ति यह है कि यह वह भोजन है जिसके साथ वे रुक सकें और उसमें रह सकें। यह सूरह 'आल इमरान' (4) के अंत में बीत चुका है। और ज़क़्क़ूम का पेड़ "अल-तज़क़्क़ुम" से निकला है, जिसका अर्थ है उसकी घृणा और दुर्गंध के कारण प्रयास के साथ निगलना (5)।

मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: वह छठे द्वार में है, और वह आग की लपटों से जीवित रहता है जैसे पेड़ पानी की ठंडक से जीवित रहता है (6); अतः नरक के निवासियों के लिए यह आवश्यक है कि जो उसके ऊपर हों वे नीचे उतरकर उसमें से खाएं, और इसी तरह जो नीचे हों वे उसकी ओर ऊपर चढ़ें।

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/424। (2) इ'राब अल-कुरान 3/424 में, और इससे पहले जो कुछ है, और कोष्ठक के बीच जो है वह वहीं से है। (3) उनका कहना: अल-नुज़्ल, (M) में नहीं है। (4) 5/483 - 484। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/425। (6) अल-मावरदी ने अल-नुकत व अल-'उयून 5/51 में याह्या बिन सलाम के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

سورة الصافات: آیات 61 - 68

41

کہنے والا: عربی میں 'فاء' اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ دوسرا پہلے کے بعد ہے، تو اس کے بعد آنے والا کلام تقدیم (پہلے ہونے) کی نیت سے کیسے ہو گیا؟ جواب یہ ہے کہ تقدیم تاخیر کی طرح ہے؛ کیونکہ حروف خفض (حروف جار) اور ان کے مابعد کا حق یہ ہے کہ وہ موخر ہوں(1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا یہ مہمانی کے لحاظ سے بہتر ہے یا زقوم کا درخت؟ (62) بے شک ہم نے اسے ظالموں کے لیے ایک آزمائش بنایا ہے۔ (63) یقیناً وہ ایک درخت ہے جو جہنم کی جڑ سے نکلتا ہے، (64) اس کا خوشہ گویا شیطانوں کے سر ہیں۔ (65) پس وہ یقیناً اس میں سے کھانے والے ہیں اور اسی سے پیٹ بھرنے والے ہیں۔ (66) پھر بے شک ان کے لیے اس پر کھولتے ہوئے پانی کی آمیزش ہوگی۔ (67) پھر بے شک ان کا لوٹنا جہنم کی طرف ہوگا۔ (68)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا یہ بہتر ہے} مبتدا اور خبر ہے، اور یہ اللہ عزوجل کا کلام ہے۔ {بطور مہمانی} بیان پر مبنی ہے؛ اور معنی یہ ہے کہ: کیا جنت کی نعمتیں مہمانی کے طور پر بہتر ہیں یا زقوم کا درخت مہمانی کے طور پر بہتر ہے؟۔ لغت میں "نزل": وہ رزق جس میں وسعت ہو۔ النحاس (2) کہتے ہیں: اسی طرح "النُّزُل" اور "النُّزْل"(3) ہیں، سوائے اس کے کہ لغوی طور پر 'زای' کے سکون کے ساتھ "النُّزل" ہونا جائز ہے، اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کی اصل "النُّزُل" ہو اور ثقاہت کی وجہ سے ضمہ کو حذف کر دیا گیا ہو؛ اسی سے ہے: "لوگوں کو ان کا کھانا (نزل) پیش کیا گیا"۔ اس کا اشتقاق یہ ہے کہ یہ وہ غذا ہے جو ان کے ٹھہرنے اور قیام کرنے کے لیے مناسب ہو۔ یہ بات سورہ 'آل عمران'(4) کے آخر میں گزر چکی ہے۔ اور زقوم کا درخت "تزقم" سے نکلا ہے، اور وہ ناپسندیدگی اور بو کی وجہ سے مشقت کے ساتھ نگلنا ہے(5)۔

مفسرین نے کہا: وہ چھٹے دروازے میں ہے، اور وہ آگ کے شعلوں سے زندہ رہتا ہے جیسے درخت پانی کی ٹھنڈک سے زندہ رہتا ہے(6)؛ چنانچہ اہل جہنم کے لیے ضروری ہے کہ جو اس کے اوپر ہوں وہ نیچے اتر کر اس میں سے کھائیں، اور اسی طرح جو نیچے ہوں وہ اس کی طرف اوپر چڑھیں۔

---

(1) إعراب القرآن للنحاس 3/ 424۔ (2) إعراب القرآن 3/ 424 میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے، اور بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ وہیں سے ہے۔ (3) ان کا قول: النزل، (م) میں نہیں ہے۔ (4) 5/ 483 - 484۔ (5) إعراب القرآن للنحاس 3/ 425۔ (6) اسے الماوردی نے النکت والعیون 5/ 51 میں یحییٰ بن سلام سے نقل کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 62-68 42 And there is a difference of opinion regarding whether it [the Zaqqum tree] is one of the trees of this world that the Arabs know or not. There are two opinions: First: That it is a known tree from the trees of this world. Those who held this view differed about it; Qutrub said: It is a bitter tree found in Tihamah, one of the foulest trees. Others said: Rather, it refers to any lethal plant. The second opinion: That it is not known among the trees of this world. When this verse about the tree of Zaqqum was revealed, the disbelievers of Quraysh said: We do not know this tree. Then a man came to them from Africa, so they asked him, and he said: To us, it is butter and dates. Ibn al-Ziba'ra then said: May Allah increase the Zaqqum in our houses. Abu Jahl said to his slave girl: Feed us zaqqum [butter and dates]; so she brought him butter and dates. Then he said to his companions: Feed yourselves; this is what Muhammad threatens us with; he claims that fire grows trees, while fire burns trees (1). Allah's saying: {Indeed, We have made it a trial for the wrongdoers} meaning: the polytheists, because they said: How can there be a tree in the Fire when it burns trees? This meaning was previously mentioned in "Subhan" (2). Their mockery in this is like their saying regarding Allah's statement: {Over it are nineteen} [Al-Muddathir: 30]: What specifies this number? Until some of them said: I will suffice you for such and such number of them, so suffice me for the rest (3). Then Allah Almighty said: {And We have not made their number except as a trial for those who disbelieve} [Al-Muddathir: 31]. And trial (fitnah) means testing. Their saying was out of ignorance, as it is not rationally impossible for Allah to create a tree in the Fire of its own nature that the Fire does not consume, just as Allah creates in it shackles, chains, snakes, scorpions, and the keepers of the Fire. It is said: This disbelief which occurred to the disbelievers is the same which has now occurred to the atheists/ heretics, until they interpreted Paradise and Hell as bliss or punishment that permeates souls, and they interpreted the weighing of deeds, the Path (Sirat), the Tablet (Lawh), and the Pen as meanings they fabricated in themselves, contrary to what Muslims understood from the original sources. (1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/50-51. The report about Abu Jahl was recorded by al-Tabari 19/552 from al-Suddi, and his statement and that of Ibn al-Ziba'ra were mentioned previously in 13/111-112. (2) 13/111. (3) He is Abu al-Ashadd al-Jumahi, and his report will follow in the commentary of verse (30) from Surah al-Muddathir.

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 62 - 68 42 और इसमें मतभेद है कि क्या यह ज़क्कुम का पेड़ दुनिया के पेड़ों में से है जिसे अरब जानते हैं या नहीं? इसके दो मत हैं: पहला: कि यह दुनिया के पेड़ों में से एक जाना-पहचाना पेड़ है। जो लोग इस मत के थे, उनमें भी मतभेद हुआ; क़ुतरुब ने कहा: यह तिहामा में पाए जाने वाला एक कड़वा पेड़ है, जो सबसे गंदे पेड़ों में से एक है। दूसरों ने कहा: बल्कि यह हर घातक पौधे के लिए है। दूसरा मत: कि यह दुनिया के पेड़ों में नहीं जाना जाता। जब ज़क्कुम के पेड़ के बारे में यह आयत उतरी, तो कुरैश के काफ़िरों ने कहा: हम इस पेड़ को नहीं जानते। फिर उनके पास अफ्रीका का एक आदमी आया, तो उन्होंने उससे पूछा, तो उसने कहा: हमारे यहाँ यह मक्खन और खजूर है। इब्न अल-ज़िब'रा ने कहा: अल्लाह हमारे घरों में ज़क्कुम की वृद्धि करे। अबू जहल ने अपनी दासी से कहा: हमें ज़क्कुम खिलाओ; तो वह उसके लिए मक्खन और खजूर ले आई। फिर उसने अपने साथियों से कहा: तुम भी ज़क्कुम खाओ; यही वह चीज़ है जिससे मुहम्मद हमें डराते हैं; उनका दावा है कि आग पेड़ उगाती है, जबकि आग पेड़ों को जला देती है (1)। अल्लाह का फरमान: {निश्चय ही हमने इसे ज़ालिमों के लिए एक आज़माइश बना दिया है} यानी: मुशरिकों के लिए, और वह इसलिए कि उन्होंने कहा: आग में पेड़ कैसे हो सकता है जबकि वह पेड़ों को जला देती है? यह अर्थ "सुभान" (2) में पहले ही गुज़र चुका है। इस बारे में उनका मज़ाक उड़ाना वैसा ही था जैसा अल्लाह के इस फरमान के बारे में उनका कहना था: {उस पर उन्नीस (फ़रिश्ते नियुक्त) हैं} [अल-मुद्दस्सिर: 30]: इस संख्या को किसने विशेष किया? यहाँ तक कि उनमें से कुछ ने कहा: मैं तुम्हारे लिए उनमें से इतने की ओर से पर्याप्त हूँ, तो तुम बाक़ी की ओर से मुझे बचाओ (3)। तब अल्लाह तआला ने फरमाया: {और हमने उनकी संख्या को काफ़िरों के लिए केवल एक आज़माइश बनाया है} [अल-मुद्दस्सिर: 31]। और फिटना का अर्थ है परीक्षा। उनकी यह बात अज्ञानता के कारण थी, क्योंकि बुद्धि के अनुसार यह असंभव नहीं है कि अल्लाह आग में उसी की प्रकृति का एक पेड़ पैदा कर दे जिसे आग न खाए, जैसे अल्लाह उसमें बेड़ियाँ, ज़ंजीरें, साँप, बिच्छू और आग के रक्षकों को पैदा करता है। और कहा गया है: यह इनकार जो काफ़िरों के साथ हुआ, वही आज नास्तिकों (मुल्हिद) के साथ हुआ है, यहाँ तक कि उन्होंने जन्नत और जहन्नम को केवल सुख या दंड के रूप में लिया जो आत्माओं में व्याप्त होता है, और उन्होंने कर्मों के तोल, सिरात (पुल), लौह (तख्ती) और कलम को उन अर्थों पर लिया जिन्हें उन्होंने अपने मन में गढ़ लिया था, उन बातों के विपरीत जो मुसलमानों ने मूल स्रोतों से समझी थीं। (1) अल-नुकात वल-उयून 50/5 - 51। अबू जहल की खबर तबरी ने सुद्दी से 552/19 में उद्धृत की है, और उसका और इब्न अल-ज़िब'रा का कथन 111/13-112 में पहले आ

चुका है। (2) 111/13। (3) वह अबू अल-अशद्द अल-जुमही है, और उसकी खबर सूरा अल-मुद्दस्सिर की आयत (30) की व्याख्या में आएगी।

سورة الصافات: آیات 62 - 68 42 اور اس میں اختلاف ہے کہ کیا یہ دنیا کے درختوں میں سے ہے جسے عرب جانتے ہیں یا نہیں؟ اس بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا قول: کہ یہ دنیا کے درختوں میں سے ایک معروف درخت ہے۔ جن لوگوں نے یہ کہا ان میں بھی اختلاف ہوا؛ چنانچہ قطرب نے کہا: یہ تہامہ میں پیدا ہونے والا ایک کڑوا درخت ہے جو بدترین درختوں میں سے ہے۔ دوسروں نے کہا: بلکہ یہ ہر ہلاک کر دینے والے پودے کو کہتے ہیں۔ دوسرا قول: کہ یہ دنیا کے درختوں میں نہیں پہچانا جاتا۔ پس جب زقوم کے درخت کے بارے میں یہ آیت نازل ہوئی تو کفارِ قریش نے کہا: ہم اس درخت کو نہیں جانتے۔ پھر ان کے پاس افریقہ سے ایک شخص آیا، انہوں نے اس سے پوچھا تو اس نے کہا: ہمارے ہاں اس سے مراد مکھن اور کھجور ہے۔ اس پر ابن الزبعریٰ نے کہا: اللہ ہمارے گھروں میں زقوم کی کثرت کرے۔ ابو جہل نے اپنی لونڈی سے کہا: ہمیں زقوم کھلاؤ؛ چنانچہ وہ اس کے پاس مکھن اور کھجور لے آئی۔ پھر اس نے اپنے ساتھیوں سے کہا: تم بھی زقوم کھاؤ؛ یہ وہی ہے جس سے محمد ہمیں ڈراتے ہیں؛ ان کا دعویٰ ہے کہ آگ درخت اگاتی ہے، حالانکہ آگ تو درختوں کو جلا دیتی ہے (1)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بیشک ہم نے اسے ظالموں کے لیے ایک آزمائش بنا دیا ہے} یعنی: مشرکین کے لیے، اور وہ اس لیے کہ انہوں نے کہا: آگ میں درخت کیسے ہو سکتا ہے جبکہ وہ درختوں کو جلا دیتی ہے؟ یہ معنی "سبحان" (2) میں پہلے گزر چکا ہے۔ ان کا اس بارے میں مذاق اڑانا ویسا ہی تھا جیسا اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں ان کا کہنا تھا: {اس پر انیس (فرشتے مقرر) ہیں} [المدثر: 30]: اس عدد کو کس نے خاص کیا؟ یہاں تک کہ ان میں سے بعض نے کہا: میں تمہارے لیے ان میں سے اتنوں کے لیے کافی ہوں، پس تم باقیوں کی طرف سے مجھے کفایت کرو (3)۔ تب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور ہم نے ان کی تعداد کو کافروں کے لیے صرف ایک آزمائش بنایا ہے} [المدثر: 31]۔ اور فتنہ کے معنی آزمائش کے ہیں۔

ان کی یہ بات جہالت پر مبنی تھی، کیونکہ عقل کے نزدیک یہ محال نہیں ہے کہ اللہ آگ میں اسی کی جنس سے ایسا درخت پیدا کر دے جسے آگ نہ کھائے، جس طرح اللہ اس میں طوق، زنجیریں، سانپ، بچھو اور جہنم کے پہرے دار پیدا کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ بعید سمجھنا جو کفار کے ساتھ ہوا، وہی اب ملحدین کے ساتھ ہو رہا ہے، یہاں تک کہ انہوں نے جنت اور دوزخ کو محض ایسی راحت یا عذاب پر محمول کیا جو روحوں میں سرایت کر جاتا ہے، اور انہوں نے اعمال کے وزن، صراط، لوح اور قلم کو ان معانی پر محمول کیا جو انہوں نے اپنے دلوں میں گھڑ لیے تھے، ان کے برعکس جو مسلمانوں نے اصل مآخذ سے سمجھا تھا۔ (1) النکت والعیون 50/5 - 51۔ ابو جہل کی خبر طبری نے سدی سے 552/19 میں نقل کی ہے، اور ان کا اور ابن الزبعریٰ کا قول 111/13-112 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (2) 111/13۔ (3) وہ ابو الاشد الجمحی ہے، اور اس کی خبر سورہ المدثر کی آیت (30) کی تفسیر میں آئے گی۔

Surah As-Saffat: Verses 62 - 68 43

Sharia, and if information from a truthful source comes about something that is mentally inconceivable, it is mandatory to believe it, even if it is permissible for it to have an interpretation. Furthermore, interpretation in a matter of Muslim consensus is a void interpretation that is not permissible. Muslims are in consensus on accepting these things without resorting to esoteric knowledge (Batin). It was said: it is a "fitnah" (trial), meaning: a punishment for the wrongdoers; as He said: "Taste your trial! This is what you were seeking to hasten" [Az-Dhariyat: 14].

His saying, the Almighty: "Indeed, it is a tree that grows in the bottom of Hellfire," meaning: the depth of the Fire, from which it originates, then it branches out in Jahannam (1). "Its fruit" meaning: its produce; it is called 'tal' (spathe) because of its emergence. "as if it were the heads of devils." It was said: meaning: the devils themselves; He likened it to their heads because of their ugliness. The heads of devils are imagined in the souls even if they are not seen. From this is their saying for everything ugly: it is like the image of a devil, and for every beautiful image: it is like the image of an angel. From this is the saying of the Almighty reporting about the companions of Joseph: "This is not a human; this is none but a noble angel" [Yusuf: 31]. This is an imaginary simile; its meaning was narrated from Ibn Abbas and Al-Qurazi (2). From this is the saying of Imru' al-Qais: "And sharpened blue ones like the fangs of ghouls" (3)

Even if the ghoul is not known, it is because of the ugliness imagined in the souls (4). Allah Almighty said: "devils from among mankind and jinn" [Al-An'am: 112], so the rebellious among mankind are visible devils. And in the authentic Hadith: "as if its palm trees were the heads of devils" (5). Many Arabs claimed to have seen devils and ghouls.

---

(1) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 7/63 from Al-Hasan similarly. (2) Tafsir al-Baghawi 4/29 similarly. (3) Diwan Imru' al-Qais p. 33, and its beginning is: "Would he kill me while the Mashrafi [sword] is my bedfellow?". Its commentator said: The Mashrafi: a sword attributed to villages in Ash-Sham called Al-Masharif. By "sharpened blue ones" he meant: arrows with sharpened, clear tips, which he likened to the fangs of ghouls to make them seem hideous. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/51-52 similarly. (5) A portion of the Hadith about the magic performed on the Prophet (peace be upon him), narrated by Ahmad (24300), Al-Bukhari (5766), and Muslim (2189) from the Hadith of Aisha (may Allah be pleased with her).

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 62 - 68 43

शरीयत, और जब किसी सच्चे स्रोत से ऐसी चीज़ की खबर आए जो बुद्धि में अकल्पनीय हो, तो उसे सच मानना अनिवार्य है, भले ही उसकी कोई व्याख्या (तावील) संभव हो। इसके अलावा, मुसलमानों की आम सहमति के विषय में व्याख्या करना एक निराधार व्याख्या है जो अनुमेय नहीं है। मुसलमान इन चीजों को बिना बातिनी (गूढ़) ज्ञान का सहारा लिए अपनाने पर सहमत हैं। कहा गया है: यह एक "फ़ितना" (परीक्षा) है, यानी: ज़ालिमों के लिए सज़ा; जैसा कि उसने कहा: "अपनी परीक्षा का स्वाद चखो! यह वही है जिसे तुम जल्दी पाना चाहते थे" [अज़-धारियात: 14]।

अल्लाह तआला का कथन: "निश्चय ही यह एक वृक्ष है जो नरक की जड़ से निकलता है," यानी: आग की गहराई से, जहाँ से इसकी उत्पत्ति होती है, फिर यह जहन्नुम में शाखाओं के रूप में फैलता है (1)। "इसका फल" यानी: इसकी उपज; इसके निकलने के कारण इसे 'तलअ' कहा जाता है। "मानो वे शैतानों के सिर हों।" कहा गया है: यानी: स्वयं शैतान; उनकी कुरूपता के कारण उनकी तुलना उनके सिरों से की गई है। शैतानों के सिर आत्माओं में कल्पित होते हैं भले ही वे दिखाई न दें। इसी से उनका हर कुरूप चीज़ के लिए कहना है: यह शैतान की छवि जैसा है, और हर सुंदर छवि के लिए: यह एक फरिश्ते की छवि जैसा है। इसी से अल्लाह तआला का यूसुफ के साथियों के बारे में बताते हुए कथन है: "यह कोई मनुष्य नहीं है; यह तो बस एक प्रतिष्ठित फरिश्ता है" [यूसुफ: 31]। यह एक काल्पनिक उपमा है; इसका अर्थ इब्न अब्बास और अल-कुरज़ी से वर्णित है (2)। इसी से इमरुल क़ैस का कथन है: "और पैनी नीली चीज़ें जैसे ग़ुलों (राक्षसों) के दाँत हों" (3)

भले ही ग़ुल का पता न हो; लेकिन आत्माओं में कल्पना की गई उनकी कुरूपता के कारण (4)। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "इंसानों और जिन्नों में से शैतान" [अल-अनआम: 112], तो इंसानों में विद्रोही लोग दिखाई देने वाले शैतान हैं। और सही हदीस में है: "मानो उसके खजूर के पेड़ शैतानों के सिर हों" (5)। कई अरबों ने शैतानों और ग़ुलों को देखने का दावा किया है।

---

(1) इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 7/63 में अल-हसन से इसी तरह उल्लेख किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/29 इसी तरह। (3) दीवान इमरुल क़ैस पृ. 33, और इसकी शुरुआत है: "क्या वह मुझे मार डालेगा जबकि मशरफ़ी [तलवार] मेरी हमबिस्तर है?" इसके टीकाकार ने कहा: अल-मशरफ़ी: एक तलवार जो शाम (सीरिया) के अल-मशारिफ़ नामक गाँवों से संबंधित है। "पैनी नीली चीज़ों" से उसका तात्पर्य था: पैनी, स्पष्ट नोक वाले तीर, जिन्हें उन्होंने घृणित दिखाने के लिए ग़ुलों के

दाँतों के समान बताया। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/51-52 इसी तरह। (5) नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर किए गए जादू के बारे में हदीस का एक हिस्सा, जिसे अहमद (24300), बुखारी (5766) और मुस्लिम (2189) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ الصافات: آیات 62 - 68 43

شرع، اور جب کسی سچے (مخبر) کی طرف سے ایسی چیز کی خبر آئے جو عقل میں مبہم (یا ناگزیر) ہو، تو اس کی تصدیق واجب ہے اگرچہ یہ ممکن ہو کہ اس کی کوئی تاویل ہو۔ پھر ایسے معاملے میں تاویل کرنا جس پر مسلمانوں کا اجماع ہو، باطل تاویل ہے جو جائز نہیں، اور مسلمان ان چیزوں کو ظاہر پر لینے پر متفق ہیں بغیر کسی باطنی علم کی طرف جائے ہوئے، اور کہا گیا: یہ ایک فتنہ ہے، یعنی: ظالموں کے لیے سزا؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿ذُوقُوا فِتْنَتَكُمْ هَذَا الَّذِي كُنتُم بِهِ تَسْتَعْجِلُونَ﴾ [الذاریات: 14]۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ فِي أَصْلِ الْجَحِيمِ﴾ یعنی: آگ کی گہرائی، اور اسی سے اس کی نشوونما ہوتی ہے، پھر وہ جہنم میں شاخ در شاخ پھیلتی ہے (1)۔ ﴿طَلْعُهَا﴾ یعنی: اس کا پھل؛ اسے طلوع ہونے کی وجہ سے 'طلع' کہا گیا ﴿كَأَنَّهُ رُءُوسُ الشَّيَاطِينِ﴾ کہا گیا: یعنی: خود شیاطین، ان کی بدصورتی کی وجہ سے ان کو ان کے سروں سے تشبیہ دی۔ اور شیاطین کے سر نفوس میں تصوراتی ہیں اگرچہ وہ دیکھے نہیں گئے۔ اور اسی وجہ سے وہ ہر بدصورت چیز کے لیے کہتے ہیں: وہ شیطان کی صورت جیسا ہے، اور ہر خوبصورت صورت کے لیے: وہ فرشتے کی صورت جیسا ہے۔ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے جب وہ یوسف کے ساتھ والی عورتوں کے بارے میں خبر دیتا ہے: ﴿مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ﴾ [یوسف: 31] اور یہ تخیلی تشبیہ ہے؛ اس کا معنی ابن عباس اور القرظی سے مروی ہے (2)۔ اور اسی میں سے امرؤ القیس کا قول ہے: وَمَسْنُونَةٍ زُرْقٍ كَأَنْيَابِ أَغْوَالِ (3)

اگرچہ غول معلوم نہیں؛ لیکن ان کے نفوس میں تصور کی گئی بدصورتی کی وجہ سے (4)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿شَيَاطِينَ الْإِنسِ وَالْجِنِّ﴾ [الأنعام: 112] پس انسانوں کے سرکش لوگ دکھائی

دینے والے شیطان ہیں۔ اور حدیث صحیح میں ہے: «گویا کہ اس کی کھجوریں شیاطین کے سر ہیں» (5) اور بہت سے عربوں نے شیاطین اور غولوں کو دیکھنے کا دعویٰ کیا ہے۔

---

(1) ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' 7/ 63 میں حسن سے اس کی مثل ذکر کیا ہے۔ (2) تفسیر البغوی 4/ 29 اس کی مثل۔ (3) دیوان امرؤ القیس ص 33، اور اس کا مصرع اول ہے: أيقتلني والمَشرَفِيُّ مُضاجِعي۔ اس کے شارح نے کہا: المشرفی: ایک تلوار ہے جو شام کے دیہاتوں کی طرف منسوب ہے جنہیں المشارف کہا جاتا ہے۔ اور اس نے "مسنونة زرق" سے مراد لیے: تیز دھار چمکدار تیر، انہیں غولوں کے دانتوں سے تشبیہ دی تاکہ انہیں بدصورت اور خوفناک دکھا سکے۔ (4) النکت والعیون 5/ 51 - 52 اس کی مثل۔ (5) نبی ﷺ پر جادو کے حوالے سے حدیث کا ایک ٹکڑا ہے، جسے احمد (24300)، بخاری (5766)، اور مسلم (2189) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Al-Saffat: Verses 65 - 68 44

Al-Zajjaj and Al-Farra (1) said: The devils (shayatīn) are snakes that have heads and manes, and they are among the ugliest, most wicked, and lightest-bodied of snakes. The rajiz poet said, comparing a woman to a maned snake: A wicked old woman who persists when I swear an oath, like the maned devil of the hamat tree. The singular is hamatah (2). Al-a'raf refers to that which has a mane.

A poet said, describing his she-camel: She plays with the double-folded Hadrami leather [rein], as if it were the winding movement of a devil (snake) in a wasteland of castor-oil plants. Al-ta'ammuj: crookedness or winding in travel. An 'amuj arrow: one that twists as it goes. A snake 'ta'ammajat' when it winds in its movement. He said, describing the camel's rein: She plays with the double-folded Hadrami leather, as if it were (3) the winding movement of a devil (snake) in a wasteland of castor-oil plants.

It is said: He only likened it to an ugly plant in Yemen called 'al-astan' and 'al-shaitan'. Al-Nahhas (4) said: This is not known among the Arabs. Al-Zamakhshari (5) said: It is a rough, stinking, bitter tree of a repulsive appearance, whose fruit is called 'heads of devils'. Al-Nahhas (6) said: It is said: 'Shayatīn' is a type of ugly snakes. {For they will surely eat from it and fill [their] bellies from it.} So this is their food and fruit instead of the provision of the people of Paradise. And He said in "Al-Ghashiyah": {No food will there be for them except from a bitter, thorny plant} [Verse: 6], and it will be discussed later. {Then indeed for them after it} meaning: after eating from the tree {is a mixture of scalding water}. Al-shawb [mixture]...

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj 4/306, and Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/387. (2) Al-Sahhah (hmt), and the rajiz verse is in it and in Ma'ani al-Qur'an by al-Farra 2/387, and Tafsir al-Tabari 19/554 without attribution. An 'anjard woman: wicked and ill-natured. Lisan (anjard). Al-hamat: a tree similar to fig, the favorite tree of snakes. Al-Qamus (hmt). (3) Al-Sahhah (amj), and the verse is in it without attribution, and al-Jahiz attributed it in al-Hayawan 4/133 to Tarafa. (4) In Ma'ani al-Qur'an 6/34, and what precedes it is from him. (5) In Al-Kashshaf 3/342. (6) In Ma'ani al-Qur'an 6/35.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 65 - 68 44

अल-ज़ज्जाज और अल-फ़र्रा (1) ने कहा: 'शयातीन' वे सांप हैं जिनके सिर और गर्दन पर बाल (अयाल) होते हैं, और वे सबसे बदसूरत, सबसे दुष्ट और सबसे हल्के शरीर वाले सांपों में से होते हैं। राज़िज़ (कवि) ने एक महिला की तुलना अयाल वाले सांप से करते हुए कहा है: एक बूढ़ी, चिड़चिड़ी महिला जो मेरे कसम खाने पर भी टलती नहीं, जैसे हमात के पेड़ का अयाल वाला 'शैतान' (सांप)। इसका एकवचन 'हमातह' (2) है। 'अल-अरफ' का अर्थ है जिसके पास अयाल हो।

एक कवि ने अपनी ऊंटनी का वर्णन करते हुए कहा: वह दोहरी मुड़ी हुई हज़रमी चमड़े की लगाम से ऐसे खेलती है जैसे अरंडी के पौधों के बंजर क्षेत्र में किसी 'शैतान' (सांप) की टेढ़ी-मेढ़ी चाल हो। 'अल-तामुज' का अर्थ है चलने में टेढ़ापन। 'अमुज' तीर वह है जो जाते समय मुड़ता हो। और सांप तब 'तामुजत' होता है जब वह अपनी चाल में बल खाता है। उसने ऊंटनी की लगाम का वर्णन करते हुए कहा: वह दोहरी मुड़ी हुई हज़रमी चमड़े की लगाम से खेलती है, जैसे कि वह (3) अरंडी के पौधों के बंजर क्षेत्र में किसी 'शैतान' (सांप) की टेढ़ी-मेढ़ी चाल हो।

कहा जाता है: उसने इसकी तुलना यमन के एक बदसूरत पौधे से की है जिसे 'अल-अस्तन' और 'अल-शैतान' कहा जाता है। अल-नहस (4) ने कहा: यह अरबों के बीच प्रसिद्ध नहीं है। अल-ज़मख्शरी (5) ने कहा: यह एक खुरदरा, बदबूदार, कड़वा और भयानक दिखने वाला पेड़ है जिसके फल को 'शैतानों के सिर' कहा जाता है। अल-नहस (6) ने कहा: यह भी कहा गया है कि 'शयातीन' बदसूरत सांपों की एक प्रजाति है। {बेशक वे उसी में से खाएंगे और उसी से अपने पेट भरेंगे} तो स्वर्गवासियों के रिज़्क़ (भोजन) के बदले यह उनका भोजन और फल होगा। और सूरह 'अल-गाशिया' में कहा: {उनके लिए काँटेदार झाड़ी के सिवा कोई भोजन न होगा} [आयत: 6], और यह आगे आएगा। {फिर उनके लिए उस पर} यानी: पेड़ से खाने के बाद {खौलते हुए पानी का मिश्रण होगा}। 'अल-शौब' का अर्थ है मिश्रण...

---

(1) मा'नी अल-क़ुरान अल-ज़ज्जाज 4/306, और मा'नी अल-क़ुरान अल-फ़र्रा 2/387 द्वारा। (2) अल-सिहाह (हमत), और इसमें और अल-फ़र्रा की मा'नी अल-क़ुरान 2/387 में राज़िज़ शेर है, और तफ़सीर अल-तबरी 19/554 में बिना किसी श्रेय के। 'अंजरद' महिला: दुष्ट और बुरे स्वभाव वाली। लिसान (अंजरद)। और अल-हमात: अंजीर के समान एक पेड़, जो सांपों को सबसे प्रिय है। अल-कामूस (हमत)। (3) अल-सिहाह (अमज), और शेर इसमें बिना किसी श्रेय के है, और अल-जाहिज़ ने

इसे अल-हैवान 4/133 में तरफ़ा के नाम किया है। (4) मा'नी अल-क़ुरान 6/34 में, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (5) अल-कश्शाफ़ 3/342 में। (6) मा'नी अल-क़ुरान 6/35 में।

سورة الصافات: آیات 65 - 68 44

الزجاج اور الفراء (1) نے کہا: شیاطین وہ سانپ ہیں جن کے سر اور ایال (گردن کے بال) ہوتے ہیں، اور وہ سانپوں کی بدصورت ترین، خبیث ترین اور ہلکے ترین جسم والی قسم ہیں۔ راجز (شاعر) نے ایک عورت کو ایال والے سانپ سے تشبیہ دیتے ہوئے کہا: ایک بدخو بڑھیا جو میرے قسم کھانے پر بھی اڑ جاتی ہے، جیسے حماط (درخت) کا ایال والا شیطان (سانپ)۔ اس کا واحد 'حماطہ' (2) ہے۔ اور 'الاعرف' وہ ہے جس کی ایال ہو۔

شاعر نے اپنی اونٹنی کی تعریف کرتے ہوئے کہا: وہ دہری حضرمی (چمڑے کی) لگام سے اس طرح کھیلتی ہے جیسے ویران بنجر زمین میں ارنڈ کے پودوں کے درمیان کسی شیطان (سانپ) کی بل کھاتی چال ہو۔ 'التعمج' کا مطلب ہے چال میں ٹیڑھا پن۔ 'عموج' تیر وہ ہے جو چلتے وقت لہراتا ہو۔ اور سانپ 'تعمّجت' ہوتا ہے جب وہ اپنی چال میں بل کھاتا ہے۔ اس نے اونٹنی کی لگام کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا: وہ دہری حضرمی لگام سے کھیلتی ہے، جیسے کہ وہ (3) بنجر زمین میں ارنڈ کے پودوں کے درمیان کسی شیطان (سانپ) کی بل کھاتی چال ہو۔

اور کہا گیا ہے: اس نے اسے یمن کے ایک بدصورت پودے سے تشبیہ دی ہے جسے 'الاستن' اور 'الشیطان' کہا جاتا ہے۔ النحاس (4) نے کہا: یہ عربوں کے ہاں معروف نہیں ہے۔ الزمخشری (5) نے کہا: یہ ایک کھردرا، بدبودار، کڑوا اور بدصورت درخت ہے جس کے پھل کو 'شیاطین کے سر' کہا جاتا ہے۔ النحاس (6) نے کہا: اور کہا گیا ہے کہ شیاطین بدصورت سانپوں کی ایک قسم ہے۔ ﴿فَإِنَّهُمْ لَآكِلُونَ مِنْهَا فَمَالِئُونَ مِنْهَا الْبُطُونَ﴾ (پس بے شک وہ اسی میں سے کھانے والے ہیں اور اسی سے پیٹ بھرنے والے ہیں) تو اہل جنت کے رزق کے بدلے یہ ان کا کھانا اور پھل ہوگا۔ اور 'الغاشیہ' میں فرمایا: ﴿لَّيْسَ لَهُمْ طَعَامٌ إِلَّا مِن ضَرِيعٍ﴾ (ان کے لیے خاردار جھاڑی کے سوا کوئی کھانا

نہیں ہوگا) [آیت: 6]، اور یہ آگے آئے گا۔ ﴿ثُمَّ إِنَّ لَهُمْ عَلَيْهَا﴾ یعنی: درخت سے کھانے کے بعد ﴿لَشَوْبًا مِّن حَمِيمٍ﴾ (ان کے لیے کھولتے ہوئے پانی کی آمیزش ہوگی)۔ 'الشوب' کا مطلب ہے آمیزش...

---

(1) معانی القرآن للزجاج 4/306، اور معانی القرآن للفراء 2/387۔ (2) الصحاح (حمط)، اور اس میں اور معانی القرآن للفراء 2/387 میں رجز موجود ہے، اور تفسیر الطبری 19/554 میں بغیر کسی نسبت کے۔ اور 'عنجرد' عورت: خبیث اور بد اخلاق۔ اللسان (عنجرد)۔ اور الحماط: انجیر کے مشابہ ایک درخت ہے جو سانپوں کو سب سے زیادہ پسند ہے۔ القاموس (حمط)۔ (3) الصحاح (عمج)، اور شعر اس میں بغیر نسبت کے ہے، اور الجاحظ نے 'الحیوان' 4/133 میں اسے طرفہ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (4) معانی القرآن 6/34 میں، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے۔ (5) الکشاف 3/342 میں۔ (6) معانی القرآن 6/35 میں۔

Surah As-Saffat: Verses 67 - 74 — 45

Mixing: ash-shawb and ash-shub are two linguistic forms(1), like al-faqr and al-fuqr, and the one with fatha (ash-shawb) is more famous. Al-Farra' said(2): "shaba ta'amahu wa sharabahu" (he mixed his food and drink) if he mixed them with something, he mixes them with a mixing (shawban) and a mixture (shayabatan). So He informed that it is mixed for them. And al-hamim: is hot water, to make it more hideous; Allah the Almighty said: {and they were given to drink scalding water that severed their intestines} [Muhammad: 15].

Al-Suddi said: The scalding water (al-hamim) is mixed for them with the fluid flowing from their eyes, and the pus of their discharge and blood(3). It was said: The zaqqum is mixed for them with the scalding water to combine for them the bitterness of zaqqum and the heat of hamim; to intensify their punishment and renew(4) their ordeal.

{Then indeed, their return will be to the Hellfire} It was said: This indicates that when they ate the zaqqum, they were in a punishment outside the Fire, then they are returned to it. Muqatil said: The scalding water is outside the Hellfire, so they are brought to the scalding water to drink it, then they are returned to the Hellfire; due to His saying: {This is the Hell which the criminals deny. They will go around between it and scalding water, heated [to the utmost degree].} [Ar-Rahman: 43-44].

And Ibn Mas'ud read: “Then indeed, their place of return is to the Hellfire”(5). Abu Ubaydah said: It is permissible for “thumma” (then) to have the meaning of “waw” (and). Al-Qushayri said: Perhaps the scalding water is in a place in Hell on its edge.

His saying: {Indeed they found their fathers astray. (69) So they hastened [to follow] in their footsteps. (70) And there had already strayed before them most of the former peoples, (71) And We had already sent among them warners. (72) Then look how was the end of those who were warned, (73) Except the chosen servants of Allah. (74)}

His saying: {Indeed they found their fathers astray} meaning: they came across them in that state and followed their example {So they}.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Zajjaj 4/307, and he said: ash-shawb is the verbal noun (masdar), and ash-shub is the noun (ism). (2) In Ma'ani al-Quran 2/387, and the author cited it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/425. (3) Narrated by al-Tabari 19/555 on the authority of Ibn Zayd. (4) In al-Nukat wa al-Uyun 5/52 (and the

text is from him): and intensification. (5) Tafsir al-Tabari 19/556, al-Muharrar al-Wajiz 4/476, and Tafsir al-Baghawi 4/29.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 67 - 74 — 45

मिश्रण: 'अश-शौब' और 'अश-शूब' दो भाषाई रूप हैं(1), जैसे 'अल-फ़क्र' और 'अल-फ़ुक्र', और 'अ' (ज़बर) वाला रूप अधिक प्रसिद्ध है। अल-फ़र्रा' ने कहा(2): "शाबा ताआमुहु वा शराबुहु" (उसने अपने भोजन और पेय को मिलाया) यदि उसने उन्हें किसी चीज़ के साथ मिलाया हो, वह उन्हें एक मिश्रण (शौबन) और मिलावट (शयाबतन) के साथ मिलाता है। तो उसने सूचित किया कि उनके लिए (पीने में) मिलावट की जाती है। और 'अल-हमीम': खौलता हुआ गर्म पानी है, ताकि यह अधिक भयानक हो; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और उन्हें खौलता हुआ पानी पिलाया गया जिसने उनकी आँतों को काट दिया} [मुहम्मद: 15]।

अल-सुद्दी ने कहा: उनके लिए खौलते हुए पानी (अल-हमीम) में उनकी आँखों से बहने वाले तरल पदार्थ और उनके पीप और खून की मिलावट की जाती है(3)। यह कहा गया: उनके लिए 'ज़क़्क़ूम' को खौलते पानी के साथ मिलाया जाता है ताकि उनके लिए ज़क़्क़ूम की कड़वाहट और हमीम की गर्मी को जोड़ा जा सके, उनकी सज़ा को बढ़ाने और उनकी परीक्षा को नया करने के लिए(4)।

{फिर निश्चय ही, उनकी वापसी जहन्नम की ओर होगी} कहा गया: यह दर्शाता है कि जब उन्होंने ज़क़्क़ूम खाया, तो वे आग के बाहर एक अज़ाब में थे, फिर उन्हें उसकी ओर लौटा दिया जाता है। मुक़ातिल ने कहा: खौलता हुआ पानी जहन्नम के बाहर है, इसलिए उन्हें खौलता हुआ पानी पीने के लिए लाया जाता है, फिर उन्हें जहन्नम में लौटा दिया जाता है; उनके इस कथन के कारण: {यह वही जहन्नम है जिसे अपराधी झुठलाते हैं। वे उसके और खौलते हुए पानी के बीच चक्कर लगाएँगे।} [अर-रहमान: 43-44]।

और इब्न मसूद ने पढ़ा: "फिर निश्चय ही, उनका लौटने का स्थान जहन्नम की ओर है"(5)। अबू उबैदा ने कहा: यह जायज़ है कि 'थुम्मा' (फिर) का अर्थ 'वाव' (और) हो। अल-कुशैरी ने कहा: और शायद खौलता हुआ पानी जहन्नम के एक कोने में स्थित है।

अल्लाह का फ़रमान: {निश्चय ही उन्होंने अपने बाप-दादाओं को गुमराह पाया। (69) तो वे उन्हीं के पदचिन्हों पर दौड़ रहे हैं। (70) और उनसे पहले भी पूर्वजों में से अधिकांश गुमराह हो चुके थे, (71) और हमने उनमें डराने वाले (नबी) भेजे थे। (72) तो देखो कि जिन्हें डराया गया था उनका अंजाम कैसा हुआ, (73) सिवाय अल्लाह के चुने हुए बंदों के। (74)}

अल्लाह का फ़रमान: {निश्चय ही उन्होंने अपने बाप-दादाओं को गुमराह पाया} अर्थात: उन्होंने उन्हें उसी स्थिति में पाया और उनका अनुसरण किया {तो वे}।

---

(1) अज़-ज़ज्जाज द्वारा 'मआनी अल-क़ुरआन' 4/307, और उन्होंने कहा: 'अश-शौब' क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है, और 'अश-शूब' संज्ञा (इस्म) है। (2) 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/387 में, और लेखक ने इसे अन-नहहास के माध्यम से 'इअराब अल-क़ुरआन' 3/425 में उनसे उद्धृत किया है। (3) अल-तबारी 19/555 द्वारा इब्न ज़ैद के हवाले से वर्णित। (4) 'अल-नुक़ात व अल-उयून' 5/52 में (और बात उन्हीं की है): और कड़ा करना। (5) 'तफ़सीर अल-तबारी' 19/556, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/476, और 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/29।

سوره الصافات: آيات 67 - 74 — 45

الخلط، والشَّوْب والشُّوب لغتان(1) ، كالفَقْر والفُقْر ، والفتح أشهر. قال الفراء(2) : شابَ طعامه وشرابه إذا خلطهما بشيء ، يشوبهما شَوْباً وشيابة. فأخبر أنه يُشاب لهم. والحميم : الماء الحار، ليكون أشنع ؛ قال الله تعالى : ﴿وَسُقُوا مَاءً حَمِيمًا فَقَطَّعَ أَمْعَاءَهُمْ﴾ [محمد : ١٥] .

السدي : يُشاب لهم الحميم بغساق أعينهم وصديد من قيحهم ودمائهم (٣) . وقيل : يُمزج لهم الزَّقُّوم بالحميم ليجمع لهم بين مرارة الزقوم وحرارة الحميم ؛ تغليظاً لعذابهم وتجديداً (٤) لبلائهم.

﴿ثُمَّ إِنَّ مَرْجِعَهُمْ لَإِلَى الْجَحِيمِ﴾ قيل : إنَّ هذا يدلُّ على أنهم كانوا حين أكلوا الزقوم في عذاب في غير النار ، ثم يُرَدُّون إليها. وقال مقاتل : الحميم خارج الجحيم ، فهم يُوردون الحميم لشربه ، ثم يُرَدُّون إلى الجحيم ؛ لقوله تعالى : ﴿هَذِهِ جَهَنَّمُ الَّتِي يُكَذِّبُ بِهَا الْمُجْرِمُونَ . يَطُوفُونَ بَيْنَهَا وَبَيْنَ حَمِيمٍ عَانٍ﴾ [الرحمن : ٤٣ - ٤٤] .

وقرأ ابن مسعود : « ثُمَّ إِنَّ مُنْقَلَبَهُم لإلى الجحيم » (٥) وقال أبو عبيدة : يجوز أن تكون «ثم» بمعنى الواو. القشيري : ولعلَّ الحميم في موضع من جهنم على طَرَفٍ منها.

قوله تعالى : ﴿إِنَّهُمْ أَلْفَوْا ءَابَاءَهُمْ ضَالِّينَ ٦٩ فَهُمْ عَلَى ءَاثَرِهِمْ يُهْرَعُونَ ٧٠ وَلَقَدْ ضَلَّ قَبْلَهُمْ أَكْثَرُ الْأَوَّلِينَ ٧١ وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا فِيهِم مُّنذِرِينَ ٧٢ فَانظُرْ كَيْفَ كَانَ عَقِبَةُ الْمُنذَرِينَ ٧٣ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ٧٤﴾ .

قوله تعالى : ﴿إِنَّهُمْ أَلْفَوْا ءَابَاءَهُمْ ضَالِّينَ﴾ أي : صادفوهم كذلك فاقتدوا بهم ﴿فَهُمْ﴾.

---

(١) معاني القرآن للزجاج ٣٠٧/٤ ، وقال : الشَّوْب المصدر ، والشُّوب الاسم. (٢) في معاني القرآن ٣٨٧/٢ ، ونقله المصنف عنه بواسطة النحاس في إعراب القرآن ٤٢٥/٣ . (٣) أخرجه الطبري

٥٥٥/١٩ عن ابن زيد. (٤) في النكت والعيون ٥٢/٥ (والكلام منه) : وتشديداً. (٥) تفسير الطبري ٥٥٦/١٩ ، والمحرر الوجيز ٤٧٦/٤ ، وتفسير البغوي ٢٩/٤ .

Surah as-Saffat: Verses 70 - 82 46

“...they are rushing on their footsteps.” Meaning: they hasten; according to Qatadah. Mujahid said: like the manner of trotting (1). Al-Farra (2) said: ‘Al-Ihra’ is hastening with trembling. Abu Ubaidah (3) said: {they are rushing} means they are being urged from behind. Al-Mubarrad said something similar. He said: ‘Al-Muhra’ is the one being urged; it is said: “So-and-so came rushing (yuhra’) to the fire” when the cold urged him towards it (4). It is also said: they are disturbed/agitated due to the intensity of the speed; this was said by Al-Fadl (5). Az-Zajjaj (6) said: It is said ‘Hura’a’ and ‘Uhra’a’ when one is urged and disturbed.

The Almighty's saying: {And most of the ancients went astray before them.} Meaning: from the past nations. {And We had certainly sent among them warners.} Meaning: Messengers who warned them of the punishment, but they disbelieved. {So look at what was the end of those who were warned.} Meaning: the end of their affair. {Except the chosen servants of Allah.} Meaning: those whom Allah purified from disbelief. This has been mentioned before (7). Then it was said: it is an exception from “the warned”. And it was said: it is from the Almighty's saying: {And most of the ancients went astray before them} (8).

The Almighty's saying: {And Noah had certainly called Us, and [We are] the best of responders (75) And We saved him and his family from the great distress (76) And We made his descendants those who remain [on the earth] (77) And We left for him [favorable mention] among later generations (78) Peace upon Noah among the worlds (79) Indeed, We thus reward the doers of good (80) Indeed, he was of Our believing servants (81) Then We drowned the others (82).}

The Almighty's saying: {And Noah had certainly called Us} from the call which is seeking help; and he prayed, it was said: by asking for the destruction of his people. So he said: {“My Lord, do not leave upon the earth from among the disbelievers an inhabitant”} (9) [Noah: 26].

(1) Recorded by Al-Tabari 19/557. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/387, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/425. (3) In Majaz al-Qur'an 2/171. (4) I'rab al-Qur'an 3/425. (5) Mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 6/36 without attribution. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/307, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/426. (7) 11/218 and 12/212. (8) Tafsir al-Razi 26/145. (9) Tafsir al-Tabari 19/559.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयत ७० - ८२ ४६

“...वे उन्हीं के पद-चिह्नों पर दौड़े चले जा रहे हैं।” अर्थात: वे जल्दी करते हैं; क़तादह से। मुजाहिद ने कहा: तेज़ चलने (जॉगिंग) की तरह (१)। अल-फ़र्रा (२) ने कहा: 'अल-इह्रा' का अर्थ है कंपकंपी के साथ जल्दी करना। अबू उबैदाह (३) ने कहा: {वे दौड़े चले जा रहे हैं} का अर्थ है कि उन्हें पीछे से उकसाया जा रहा है। अल-मुबर्रद ने भी इसी तरह की बात कही है। उन्होंने कहा: 'अल-मुह्रा' वह है जिसे उकसाया जाए; कहा जाता है: "फ़लां आग की ओर दौड़ता (युह्रा') आया" जब ठंड ने उसे उसकी ओर प्रेरित किया (४)। यह भी कहा गया है: गति की तीव्रता के कारण वे विचलित/परेशान हैं; यह अल-फ़ज़ल (५) द्वारा कहा गया था। अज़-ज़ज्जाज (६) ने कहा: 'हुरा' और 'उहरा' कहा जाता है, जब किसी को उकसाया और विचलित किया जाता है।

अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चय ही उनसे पहले के अधिकांश लोग गुमराह हो चुके थे।} अर्थात: पिछली उम्मतों में से। {और हमने निश्चित रूप से उनके बीच चेतावनी देने वाले भेजे थे।} अर्थात: रसूल जिन्होंने उन्हें अज़ाब से डराया लेकिन उन्होंने इनकार कर दिया। {अतः देखो कि उन लोगों का अंत कैसा हुआ जिन्हें चेतावनी दी गई थी।} अर्थात: उनके मामले का अंत। {अल्लाह के उन बंदों के सिवा जिन्हें चुन लिया गया है।} अर्थात: वे जिन्हें अल्लाह ने कुफ़्र से पाक कर दिया। यह पहले आ चुका है (७)। फिर कहा गया: यह "चेतावनी दिए गए लोगों" से एक अपवाद है। और कहा गया: यह अल्लाह तआला के इस कथन से है: {और निश्चय ही उनसे पहले के अधिकांश लोग गुमराह हो चुके थे} (८)।

अल्लाह तआला का कथन: {और नूह ने हमें पुकारा था, तो हम कितने अच्छे उत्तर देने वाले हैं (७५) और हमने उसे और उसके परिवार को महान कष्ट से बचा लिया (७६) और हमने उसकी संतान को ही शेष रहने वाला बनाया (७७) और हमने बाद वाली पीढ़ियों में उसका (गुणगान) छोड़ दिया (७८) नूह पर सलाम हो सारे संसार में (७९) वास्तव में, हम नेकी करने वालों को इसी तरह बदला देते हैं (८०) वास्तव में, वह हमारे मोमिन बंदों में से था (८१) फिर हमने दूसरों को डुबो दिया (८२)।}

अल्लाह तआला का कथन: {और नूह ने हमें पुकारा था} उस पुकार से जो मदद की पुकार है; और उसने दुआ की, कहा गया: अपनी कौम की तबाही के सवाल के साथ। तो उसने कहा: {“ऐ मेरे रब! तू ज़मीन पर काफ़िरों में से किसी बसने वाले को न छोड़”} (९) [नूह: २६]।

(१) अल-तबरी १९/५५७ द्वारा उद्धृत। (२) मआनी अल-कुरान २/३८७ में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान ३/४२५ में उनसे उद्धृत किया है। (३) मजाज़ अल-कुरान २/१७१ में। (४) इराब अल-कुरान ३/४२५। (५) नहस द्वारा मआनी अल-कुरान ६/३६ में बिना श्रेय के उल्लेख किया गया। (६) मआनी अल-कुरान ४/३०७ में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान ३/४२६ में उनसे उद्धृत किया है। (७) ११/२१८ और १२/२१२। (८) तफ़सीर अल-राज़ी २६/१४५। (९) तफ़सीर अल-तबरी १९/५५९।

سورة الصافات: آیات ۷۰ - ۸۲ ۴۶

"...وہ انہی کے قدموں کے نشانات پر دوڑے چلے جا رہے ہیں۔" یعنی: وہ جلدی کرتے ہیں؛ قتادہ سے مروی ہے۔ مجاہد نے کہا: ہرولہ (تیز چلنے) کی طرح (۱)۔ الفراء (۲) نے کہا: 'الاھراع' سے مراد لرزتے ہوئے جلدی کرنا ہے۔ ابو عبیدہ (۳) نے کہا: {يُهْرَعُونَ} سے مراد ہے کہ انہیں پیچھے سے اکسایا جا رہا ہے۔ المبرد کا قول بھی اسی طرح کا ہے۔ انہوں نے کہا: 'المھرع' وہ ہے جسے اکسایا جائے؛ کہا جاتا ہے: "فلاں آگ کی طرف دوڑتا (یھرع) ہوا آیا" جب سردی نے اسے اس کی طرف ابھارا (۴)۔ یہ بھی کہا گیا ہے: وہ تیز رفتاری کی شدت کی وجہ سے مضطرب/پریشان ہیں؛ یہ الفضل (۵) نے کہا۔ الزجاج (۶) نے کہا: کہا جاتا ہے 'ھرع' اور 'اھرع' جب کسی کو اکسایا اور پریشان کیا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً ان سے پہلے پہلوں میں سے اکثر گمراہ ہو چکے تھے۔} یعنی: گزشتہ امتوں میں سے۔ {اور ہم نے یقیناً ان میں ڈرانے والے بھیجے تھے۔} یعنی: رسول جنہوں نے انہیں عذاب سے ڈرایا لیکن انہوں نے کفر کیا۔ {پس دیکھو کہ ان لوگوں کا انجام کیسا ہوا جنہیں ڈرایا گیا تھا۔} یعنی: ان کے معاملے کا انجام۔ {بجز اللہ کے ان بندوں کے جنہیں منتخب کر لیا گیا ہے۔} یعنی: وہ جنہیں اللہ نے کفر سے پاک کر لیا۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۷)۔ پھر کہا گیا: یہ "ڈرائے گئے لوگوں" سے ایک استثناء ہے۔ اور کہا گیا: یہ اللہ تعالیٰ کے اس فرمان سے ہے: {اور یقیناً ان سے پہلے پہلوں میں سے اکثر گمراہ ہو چکے تھے} (۸)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً نوح نے ہمیں پکارا تھا، سو ہم کیا ہی اچھے جواب دینے والے ہیں (۷۵) اور ہم نے اسے اور اس کے گھر والوں کو بڑی تکلیف سے بچا لیا (۷۶) اور ہم نے اس کی اولاد ہی کو باقی رہنے والا بنایا (۷۷) اور ہم نے بعد میں آنے والوں میں اس کا (ذکر خیر) چھوڑ

دیا (۷۸) سلام ہو نوح پر تمام جہانوں میں (۷۹) یقیناً ہم نیکی کرنے والوں کو اسی طرح بدلہ دیتے ہیں (۸۰) بے شک وہ ہمارے مومن بندوں میں سے تھا (۸۱) پھر ہم نے دوسروں کو غرق کر دیا {(۸۲)-}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً نوح نے ہمیں پکارا تھا} اس پکار سے جو استغاثہ (مدد کی پکار) ہے؛ اور اس نے دعا کی، کہا گیا: اپنی قوم کی ہلاکت کی درخواست کے ساتھ تو اس نے کہا: {"اے میرے رب! زمین پر کافروں میں سے کسی بسنے والے کو نہ چھوڑ"} (۹) [نوح: ۲۶]۔

(۱) اسے الطبری نے ۱۹/۵۵۷ میں نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲/۳۸۷ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۲۵ میں نقل کیا ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۲/۱۷۱ میں۔ (۴) اعراب القرآن ۳/۴۲۵۔ (۵) النحاس نے اسے معانی القرآن ۶/۳۶ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن ۴/۳۰۷ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۲۶ میں نقل کیا ہے۔ (۷) ۱۱/۲۱۸ اور ۱۲/۲۱۲۔ (۸) تفسیر الرازی ۲۶/۱۴۵۔ (۹) تفسیر الطبری ۱۹/۵۵۹۔

Surah As-Saffat: Verses 75 - 82 47

{And how excellent are those who answer!} Al-Kisa'i said: Meaning: how excellent were We as answerers for him (1). {And We delivered him and his family} meaning the people of his religion; and they were those who believed with him; and they were eighty according to what was previously mentioned (2). {from the great distress} which is drowning.

{And We made his progeny the survivors} Ibn Abbas said: When Noah came out of the ark, those who were with him, men and women, died except for his children and their wives; thus His saying: {And We made his progeny the survivors} (3). Sa'id ibn al-Musayyib said: Noah had three sons, and all people are from Noah's children: Shem is the father of the Arabs, Persians, Romans, Jews, and Christians. Ham is the father of the black people from the East to the West: Sindh, India, Nubia, Zanj, Abyssinia, Copts, Berbers, and others. Japheth is the father of the Slavs, Turks, al-Abar (4), Khazars, Gog and Magog, and so on. Some said: descendants of others besides Noah's children also remained (5); supported by His saying: {Descendants of those We carried with Noah} [Al-Isra: 3]. And His saying: {It was said, "O Noah, disembark in peace from Us and blessings upon you and upon nations [descending] from those with you. But [other] nations We will grant enjoyment; then there will touch them from Us a painful punishment."} [Hud: 48]. Based on this, the meaning of the verse: {And We made his progeny the survivors} refers to them excluding the progeny of those who disbelieved; for We drowned those.

His saying: {And We left for him [favorable mention] among later generations} meaning: We left for him good praise in every nation, for he is beloved by all; even among the Magians there are those who say: he is Afridun (6). Its meaning is narrated from Mujahid and others.

Al-Kisa'i claimed that there are two interpretations: one of them: {And We left for him [favorable mention] among later generations} it is said: {Peace}...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/426. (2) 11/117. (3) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 5/53, and al-Baghawi in his Tafsir 4/30. (4) Thus in the copies: al-Abar, and we did not find anyone who mentioned a nation by this name among the sons of Japheth. This statement of Sa'id ibn al-Musayyib was mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/30. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/477 in meaning, and Ibn Atiyyah

said: the first is more famous among the scholars of the Ummah. (6) Attributed by al-Tabari in his History 1/211 to some Persian genealogists.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 75 - 82 47

{और उत्तर देने वाले कितने उत्कृष्ट हैं!} अल-किसाई ने कहा: यानी: हम उसके लिए कितने उत्कृष्ट उत्तरदाता थे (1)। {और हमने उसे और उसके परिवार को बचाया} यानी उसके धर्म के लोग; वे जो उसके साथ ईमान लाए थे; जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, वे अस्सी थे (2)। {बड़े संकट से} और वह डूबना है।

{और हमने उसी की संतान को शेष रहने वाला बनाया} इब्न अब्बास ने कहा: जब नूह किश्ती से बाहर आए, तो उनके साथ जो पुरुष और महिलाएं थीं, वे मर गए सिवाय उनके बच्चों और उनकी पत्नियों के इसीलिए उनका कहना है: {और हमने उसी की संतान को शेष रहने वाला बनाया} (3)। सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: नूह के तीन पुत्र थे, और सभी लोग नूह की संतान से हैं: साम अरब, फारस, रोम, यहूदियों और ईसाइयों का पिता है। हाम पूर्व से पश्चिम तक अश्वेत लोगों का पिता है: सिंध, हिंद, नूबिया, जंज, हबशा, कॉप्ट्स, बर्बर और अन्य। याफिथ स्लाव, तुर्क, अल-अबर (4), खज़ार, याजूज और माजूज और इसी तरह के अन्य लोगों का पिता है। कुछ लोगों ने कहा: नूह की संतान के अलावा अन्य लोगों की भी नस्ल थी (5); उनके इस कथन के प्रमाण स्वरूप: {उन लोगों की संतान जिन्हें हमने नूह के साथ सवार किया था} [अल-इसरा: 3]। और उनका कहना: {कहा गया, "हे नूह, हमारी ओर से शांति और आप पर और उन समुदायों पर जो आपके साथ हैं, आशीषों के साथ उतरें। लेकिन [अन्य] समुदायों को हम सुख प्रदान करेंगे; फिर उन्हें हमारी ओर से एक दर्दनाक दंड पहुंचेगा।"} [हूद: 48]। इस आधार पर, आयत का अर्थ है: {और हमने उसी की संतान को शेष रहने वाला बनाया} उन लोगों की संतान को छोड़कर जिन्होंने कुफ्र किया; क्योंकि हमने उन्हें डुबो दिया था।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने बाद की पीढ़ियों में उसके लिए (अच्छी चर्चा) छोड़ दी} यानी: हमने हर उम्मत में उसकी अच्छी प्रशंसा छोड़ दी, क्योंकि वह सभी को प्रिय है; यहाँ तक कि मजूसी (अग्निपूजक) भी कहते हैं: वह अफरीदुन है (6)। इसका अर्थ मुजाहिद और अन्य से वर्णित है।

अल-किसाई का दावा है कि इसमें दो व्याख्याएं हैं: एक: {और हमने बाद की पीढ़ियों में उसके लिए छोड़ दिया} कहा जाता है: {सलाम}...

---

(1) इ'राब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 3/426। (2) 11/117। (3) अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-'उयून 5/53 में और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/30 में इसका उल्लेख किया है। (4) प्रतियों

में ऐसा ही है: अल-अबर, और हमें याफिथ के वंशजों में इस नाम के किसी राष्ट्र का उल्लेख करने वाला कोई नहीं मिला। सईद बिन अल-मुसय्यब का यह कथन अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/30 में उल्लेख किया है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/477 अर्थ में, और इब्न अतिय्या ने कहा: पहला उम्मा के विद्वानों के बीच अधिक प्रसिद्ध है। (6) अल-तबरी ने अपने इतिहास 1/211 में इसे कुछ फारसी वंशावलीविदों को श्रेय दिया है।

سورة الصافات: آیات ۷۵ - ۸۲ ۴۷

{پس ہم کیا ہی خوب جواب دینے والے ہیں!} کسائی نے کہا: یعنی: ہم اس کے لیے کیا ہی بہترین جواب دینے والے تھے(۱)۔ {اور ہم نے اسے اور اس کے گھر والوں کو نجات دی} یعنی اس کے دین والے؛ وہ جو اس کے ساتھ ایمان لائے تھے؛ اور جیسا کہ پہلے ذکر ہوا وہ اسی (۸۰) افراد تھے(۲)۔ {بڑی تکلیف سے} اور وہ غرق ہونا ہے۔

{اور ہم نے اس کی اولاد ہی کو باقی رہنے والا بنایا} ابن عباس نے فرمایا: جب نوح علیہ السلام کشتی سے باہر تشریف لائے تو ان کے ساتھ جو مرد و خواتین تھے وہ فوت ہو گئے سوائے ان کے بیٹوں اور ان کی بیویوں کے؛ پس یہی اللہ کا فرمان ہے: {اور ہم نے اس کی اولاد ہی کو باقی رہنے والا بنایا}(۳)۔ سعید بن المسیب نے کہا: نوح کے تین بیٹے تھے، اور تمام لوگ نوح کی اولاد سے ہیں: سام عربوں، فارسیوں، رومیوں، یہودیوں اور عیسائیوں کا باپ ہے۔ حام مشرق سے مغرب تک سیاہ فام لوگوں کا باپ ہے: سندھ، ہند، نوبہ، زنج، حبشہ، قبطی، بربر وغیرہ۔ یافث صقالبہ، ترک، ابر(۴)، خزر، یاجوج و ماجوج اور دیگر اقوام کا باپ ہے۔ بعض لوگوں نے کہا: نوح کے بیٹوں کے علاوہ دوسروں کی بھی نسل تھی(۵)؛ اس کے قول کی دلیل یہ ہے: {ان کی اولاد جنہیں ہم نے نوح کے ساتھ سوار کیا تھا} [الاسراء: ۳]۔ اور اللہ کا فرمان: {فرمایا گیا: اے نوح! ہماری طرف سے سلامتی اور تم پر اور ان گروہوں پر جو تمہارے ساتھ ہیں برکتوں کے ساتھ اترو، اور کچھ ایسے گروہ ہوں گے جنہیں ہم دنیاوی فائدہ دیں گے پھر انہیں ہماری طرف سے دردناک عذاب پہنچے گا} [ہود: ۴۸]۔ پس اس بنیاد پر آیت کا مطلب ہے: {اور ہم نے اس کی اولاد ہی کو باقی رہنے والا بنایا} ان کی اولاد کے علاوہ جنہوں نے کفر کیا؛ کیونکہ ہم نے انہیں غرق کر دیا تھا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے پچھلوں میں اس کا ذکرِ خیر باقی رکھا} یعنی: ہم نے ہر امت میں اس کی اچھی تعریف باقی رکھی، کیونکہ وہ سب کا محبوب ہے؛ یہاں تک کہ مجوسیوں میں سے بھی کوئی کہتا ہے: وہ افریدون ہے(۶)۔ اس کا معنی مجاہد وغیرہ سے مروی ہے۔

کسائی کا خیال ہے کہ اس میں دو احتمالات ہیں: ایک یہ: {اور ہم نے پچھلوں میں اس کا ذکرِ خیر باقی رکھا} کہا جاتا ہے: {سلام}...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۲۶۔ (۲) ۱۱/ ۱۱۷۔ (۳) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۵۳ میں، اور بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۳۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) نسخوں میں اسی طرح ہے: الابر، اور ہمیں یافث کے بیٹوں میں سے اس نام کی کسی قوم کا ذکر کرنے والا نہیں ملا۔ سعید بن المسیب کا یہ قول بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۳۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/ ۴۷۷ ہم معنی، اور ابن عطیہ نے کہا: امت کے علماء کے ہاں پہلا قول زیادہ مشہور ہے۔ (۶) اسے طبری نے اپنی تاریخ ۱/ ۲۱۱ میں بعض فارسی نسب دانوں کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 78 - 82

48

{upon Noah} i.e., We left this good praise for him. This is the view of Abu al-Abbas al-Mubarrad (1). That is: We left this word remaining for him; meaning: they salute him with a greeting of peace and pray for him; and it is from the recounted speech; like the words of the Almighty: {A surah which We have sent down} [An-Nur: 1] (2).

And the other view: is that the meaning is: and We kept [this] for him; and the speech was complete, then he began by saying: "Peace be upon Noah" i.e., safety for him from being mentioned with evil "among the later generations." Al-Kisa'i said: In the recitation of Ibn Mas'ud: "Salam-an" (peace) is in the accusative case by "We left" i.e., We left for him a good praise, a peace (3).

And it was said: "among the later generations" i.e., in the nation of Muhammad ﷺ. And it was said: among the prophets, since no prophet was sent after him except that he was commanded to follow his example; Allah the Almighty said: {He has ordained for you of religion what He enjoined upon Noah} [Ash-Shura: 13].

Said ibn al-Musayyib said: It reached me that whoever says when evening comes: {Peace be upon Noah among the worlds} will not be stung by a scorpion. Abu Umar mentioned it in "At-Tamhid" (5). And in "Al-Muwatta": from Khawla bint Hakim that the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever stops at a place should say: 'I seek refuge in the perfect words of Allah from the evil of what He has created,' for nothing will harm him until he departs" (6). And in it: from Abu Hurayrah that a man from Aslam said: I did not sleep tonight; the Messenger of Allah ﷺ said: "From what thing?" He said: A scorpion stung me; so the Messenger of Allah ﷺ said: "Behold, if you had said when evening came: 'I seek refuge in the perfect words of Allah from the evil of what He has created,' it would not have harmed you" (7).

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/427. (2) Meaning like your saying: I read: "A surah which We have sent down." Al-Kashshaf 3/343, and Al-Durr al-Masun 9/317. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/427, and the recitation of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) was also mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/477. (4) Majma' al-Bayan 23/65. (5) 21/241. (6) Al-Muwatta 2/978, and it was narrated by Ahmad (27122), and Muslim (2708). (7) Al-Muwatta 2/951, and it was narrated by Ahmad (8880), and Muslim (2709).

सूरा अस्-साफ़्फ़ात: आयत ७८ - ८२

४८

{नूह पर} यानी: हमने उनके लिए यह अच्छी प्रशंसा छोड़ी। यह अबू अल-अब्बास अल-मुबर्रद का मत है (१)। यानी: हमने उनके लिए इस शब्द को शेष रखा; जिसका अर्थ है: वे उन्हें शांति की दुआ देते हैं और उनके लिए प्रार्थना करते हैं; और यह उद्धृत वाणी में से है; जैसे अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन है: {एक सूरा जिसे हमने उतारा है} [अन-नूर: १] (२)।

और दूसरा विचार: यह है कि अर्थ यह हो: और हमने उनके लिए शेष रखा; और बात पूरी हो गई, फिर उन्होंने कहना शुरू किया: "नूह पर शांति हो" यानी बाद की पीढ़ियों में उनके बारे में बुराई से उल्लेख न किए जाने से सुरक्षा। अल-किसाई ने कहा: इब्न मसूद के पाठ में: "सलाम-अन" (शांति) "छोड़ी" शब्द द्वारा कर्मकारक (accusative) में है, यानी हमने उनके लिए एक अच्छी प्रशंसा, एक शांति छोड़ी (३)।

और कहा गया है: "बाद की पीढ़ियों में" यानी मुहम्मद ﷺ की उम्मत में। और कहा गया है: नबियों के बीच, क्योंकि उनके बाद कोई ऐसा नबी नहीं भेजा गया जिसे उनके उदाहरण का पालन करने का आदेश न दिया गया हो; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {उसने तुम्हारे लिए धर्म का वही मार्ग निर्धारित किया है जिसका आदेश उसने नूह को दिया था} [अश-शूरा: १३]।

सईद इब्न अल-मुसय्यिब ने कहा: मुझे यह बात पहुँची है कि जो व्यक्ति शाम होने पर कहता है: {संपूर्ण जगत में नूह पर शांति हो}, उसे बिच्छू नहीं डंक मारेगा। अबू उमर ने इसे "अत-तमहीद" (५) में उल्लेख किया है। और "अल-मुवत्ता" में: खौला बिंत हकीम से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जो व्यक्ति किसी स्थान पर उतरे तो उसे कहना चाहिए: 'मैं अल्लाह के पूर्ण शब्दों के माध्यम से उसकी बनाई हुई चीज़ों की बुराई से शरण चाहता हूँ,' तो जब तक वह वहाँ से प्रस्थान नहीं करता, कोई भी चीज़ उसे नुकसान नहीं पहुँचाएगी" (६)। और इसमें: अबू हुरैरा से कि असलम कबीले के एक आदमी ने कहा: मैं आज रात सो नहीं पाया; तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने पूछा: "किस कारण से?" उसने कहा: मुझे एक बिच्छू ने डंक मार दिया; तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "देखो, यदि तुमने शाम को कहा होता: 'मैं अल्लाह के पूर्ण शब्दों के माध्यम से उसकी बनाई हुई चीज़ों की बुराई से शरण चाहता हूँ,' तो वह तुम्हें नुकसान नहीं पहुँचाता" (७)।

(१) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा ३/४२७। (२) मतलब जैसे आपका कहना: मैंने पढ़ा: "एक सूरा जिसे हमने उतारा है।" अल-कश्शाफ ३/३४३, और अल-दुर्र अल-मसून ९/३१७। (३) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा ३/४२७, और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का पाठ इब्न अतियाह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४७७ में भी उल्लेख किया गया है। (४) मजमा अल-बयान २३/६५। (५) २१/२४१। (६) अल-मुवत्ता २/९७८, और इसे अहमद (२७१२२), और मुस्लिम (२७०८) ने उद्धृत किया है। (७) अल-मुवत्ता २/९५१, और इसे अहमद (८८८०), और मुस्लिम (२७०९) ने उद्धृत किया है।

سورة الصافات: آیات ۷۸ - ۸۲

۴۸

﴿عَلَى نُوحٍ﴾ یعنی: ہم نے ان کے لیے یہ ثناء حسن (اچھی تعریف) چھوڑی۔ یہ ابو العباس المبرد کا مسلک ہے(۱)۔ یعنی: ہم نے ان کے لیے یہ کلمہ باقی چھوڑا؛ مطلب یہ کہ: لوگ ان پر سلام بھیجتے ہیں اور ان کے لیے دعا کرتے ہیں؛ اور یہ حکایتی کلام میں سے ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿سُورَةٌ أَنزَلْنَاهَا﴾ النور: ۱۔

اور دوسرا قول: یہ ہے کہ معنی یہ ہو: اور ہم نے ان کے لیے (ذکرِ خیر) باقی رکھا؛ یہاں بات پوری ہو گئی، پھر نئے سرے سے فرمایا: «سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ» یعنی پچھلے لوگوں میں ان کا ذکرِ خیر ہو اور وہ برائی سے محفوظ رہیں۔ الکسائی کہتے ہیں: اور ابن مسعود کی قرات میں: «سلاماً» منسوب ہے «ترکنا» سے، یعنی ہم نے ان پر ثناء حسن اور سلامتی چھوڑی(۳)۔

اور کہا گیا: «فِي الْآخِرِينَ» یعنی امتِ محمد ﷺ میں۔ اور یہ بھی کہا گیا: انبیاء میں، کیونکہ ان کے بعد جو بھی نبی مبعوث ہوا اسے ان کی پیروی کا حکم دیا گیا؛ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا﴾ [الشوری: ۱۳]۔

سید بن المسیب کہتے ہیں: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ جو شخص شام کے وقت یہ کہے: ﴿سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ﴾ تو اسے بچھو نہیں ڈسے گا۔ اسے ابو عمر نے «التمهید»(۵) میں ذکر کیا ہے۔ اور «الموطأ» میں ہے: خولہ بنت حکیم سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جو شخص کسی جگہ قیام کرے تو اسے چاہیے کہ کہے: میں اللہ کے کلماتِ تامہ کی پناہ مانگتا ہوں اس کی مخلوق کے شر سے، تو اسے کوئی چیز نقصان نہیں پہنچائے گی یہاں تک کہ وہ وہاں سے کوچ کر

جائے»(۶)۔ اور اسی میں ہے: حضرت ابوہریرہ سے مروی ہے کہ قبیلہ اسلم کے ایک شخص نے کہا: میں آج کی رات سو نہیں سکا؛ رسول اللہ ﷺ نے پوچھا: «کس وجہ سے؟» اس نے عرض کیا: مجھے بچھو نے ڈس لیا تھا؛ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «خبردار! اگر تم شام کے وقت یہ کہہ لیتے: میں اللہ کے کلماتِ تامہ کی پناہ مانگتا ہوں اس کی مخلوق کے شر سے، تو وہ تمہیں نقصان نہ پہنچاتا»(۷)۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۲۷ . (۲) یعنی جیسا کہ آپ کا قول ہے: میں نے پڑھا: «سورة أنزلناها». الکشاف ۳/ ۳۴۳، والدر المصون ۹/ ۳۱۷ . (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۲۷ ، اور ابن مسعودؓ کی قرأت کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۴۷۷ میں بھی کیا ہے۔ (۴) مجمع البیان ۲۳/ ۶۵ . (۵) ۲۱/ ۲۴۱ . (۶) الموطأ ۲/ ۹۷۸ ، اور اسے احمد (۲۷۱۲۲) اور مسلم (۲۷۰۸) نے روایت کیا ہے۔ (۷) الموطأ ۲/ ۹۵۱ ، اور اسے احمد (۸۸۸۰) اور مسلم (۲۷۰۹) نے روایت کیا ہے۔

Surah As-Saaffat: Verses 80 - 90 49

The Almighty’s saying: {Indeed, thus do We reward the doers of good} meaning: We maintain good praise for them. The letter 'Kaf' is in the accusative case (mansub); meaning: a reward like that. {Indeed, he was of Our believing servants} This is a clarification of his excellence. The Almighty’s saying: {Then We drowned the others} meaning: those who disbelieved. Its plural is 'Akhar' (others) (1). Originally, it should have "min" (from/of) with it, but it was omitted because the meaning is known, and "another" (akhar) only exists if there is something of its kind before it. And "thumma" (then) is not for delay here, but rather for listing blessings; as in His saying: {Or a needy person in misery. Then he was of those who believed} [Al-Balad: 16-17] meaning: then I inform you that I have drowned the others, and they are those who delayed in faith.

The Almighty’s saying: {And indeed, among his followers was Abraham. (83) When he came to his Lord with a sound heart. (84) When he said to his father and his people, "What do you worship? (85) Is it falsehood as gods besides Allah that you desire? (86) Then what is your thought about the Lord of the worlds?" (87) And he cast a look at the stars (88) And said, "Indeed, I am ill." (89) So they turned away from him, departing. (90)}

The Almighty’s saying: {And indeed, among his followers was Abraham} Ibn Abbas said: meaning: from the people of his religion. Mujahid said: meaning: on his path and Sunnah (2). Al-Asma'i said: "Shi'ah" means helpers, and it is derived from "shiya' ", which is small wood that is lit with large logs until they catch fire. Al-Kalbi and Al-Farra' (3) said: The meaning is: And indeed, from the followers of Muhammad was Abraham. Thus, the pronoun "ha" in "shi'atihi" (his followers) refers to Muhammad, peace and blessings be upon him (4). According to the first opinion, it refers to Noah, which is more apparent, because he is mentioned first, and there were only two prophets between Noah and Abraham: Hud and Salih. Between Noah and Abraham there were two thousand six hundred and forty years; narrated by Al-Zamakhshari (5). The Almighty’s saying: {When he came to his Lord with a sound heart} meaning: sincere, free from polytheism (shirk) and doubt. And [he] said...

(1) Thus in the copies, and the correct is: 'Al-Akharin' is the plural of 'Akhar'. The speech is from 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/427. (2) Narrated by al-Tabari 19/564. (3) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/388, and the author quoted it from him via al-Mawardi in 'al-Nukat wal-'Uyun' 5/54, and what is before it is from him. (4) Al-Shawkani said in

'Fath al-Qadir' 4/401: It is not hidden what weakness and contradiction to the context is in this. (5) In 'al-Kashshaf' 3/344.

सूरा अस-साफ़ात: आयत 80 - 90 49

सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, हम इसी प्रकार सुकर्मियों को बदला देते हैं} अर्थात: हम उनके लिए अच्छी प्रशंसा बनाए रखते हैं। और 'काफ़' (ك) यहाँ नसब (accusative) की स्थिति में है; अर्थात: उसी के समान बदला। {निस्संदेह, वह हमारे ईमानवाले बंदों में से था} यह उनके सदाचार का स्पष्टीकरण है। सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर हमने दूसरों को डुबो दिया} अर्थात: जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया। इसका बहुवचन 'आखर' (آخر) है (1)। मूल रूप से इसके साथ 'मिन' (من) होना चाहिए था, लेकिन इसे हटा दिया गया क्योंकि अर्थ स्पष्ट है, और 'दूसरा' (आखर) तभी होता है जब उससे पहले उसी प्रकार की कोई चीज़ हो। और यहाँ 'थुम्मा' (ثم) देरी (delay) के लिए नहीं है, बल्कि वरदानों को गिनने के लिए है; जैसा कि उनके कथन में है: {या किसी अत्यंत दरिद्र को। फिर वह उन लोगों में से हुआ जो ईमान लाए} [अल-बलद: 16-17] अर्थात: फिर मैं तुम्हें सूचित करता हूँ कि मैंने दूसरों को डुबो दिया, और वे वो हैं जिन्होंने ईमान लाने में देरी की।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और निस्संदेह इब्राहीम उसके अनुयायियों में से थे। (83) जब वे अपने रब के पास स्वस्थ (शुद्ध) हृदय लेकर आए। (84) जब उन्होंने अपने पिता और अपनी जाति के लोगों से कहा, "तुम किसकी इबादत करते हो? (85) क्या अल्लाह को छोड़कर बनावटी माबूदों (देवताओं) को चाहते हो? (86) तो फिर सारे संसार के पालनहार के बारे में तुम्हारा क्या विचार है?" (87) फिर उन्होंने तारों पर एक नज़र डाली (88) और कहा, "मैं बीमार हूँ।" (89) अतः वे पीठ फेरकर उनसे दूर चले गए। (90)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और निस्संदेह इब्राहीम उसके अनुयायियों में से थे} इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात: उनके धर्म के लोगों में से। मुजाहिद ने कहा: अर्थात: उनके मार्ग और सुन्नत पर (2)। अल-असमी ने कहा: 'शिया' का अर्थ है सहायक, और यह 'शिया' (شياع) से लिया गया है, जो छोटी लकड़ी होती है जिसे बड़ी लकड़ियों के साथ जलाया जाता है ताकि वे जल सकें। अल-कल्बी और अल-फर्रा (3) ने कहा: अर्थ यह है कि: और निस्संदेह मुहम्मद के अनुयायियों में से इब्राहीम थे। तो 'शिअतिही' (उसके अनुयायी) में 'हा' सर्वनाम मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए है (4)। और पहले मत के अनुसार यह नूह के लिए है, जो अधिक स्पष्ट है; क्योंकि उनका उल्लेख पहले हुआ है, और नूह और इब्राहीम के बीच केवल दो नबी थे: हूद और सालेह। नूह और इब्राहीम के बीच दो हज़ार छह सौ चालीस वर्ष का अंतर था; अल-ज़मखशरी ने इसका उल्लेख किया है (5)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {जब वे अपने रब के पास शुद्ध हृदय लेकर आए} अर्थात: शिर्क (बहुदेववाद) और संदेह से मुक्त। और उन्होंने कहा...

(1) प्रतियों में ऐसा ही है, और सही है: 'अल-आख़रीन' (الآخرين) 'आख़र' (آخَر) का बहुवचन है। यह नहहास की 'एराब अल-कुरान' 3/427 से लिया गया है। (2) तबरी द्वारा उद्धृत 19/564। (3) 'मानी अल-कुरान' 2/388 में, और लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से 'अल-नुकात वल-उयून' 5/54 में उद्धृत किया है, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। (4) अल-शौकानी ने 'फतह अल-कादिर' 4/401 में कहा: इसमें जो कमजोरी और संदर्भ के विरुद्ध बात है वह छिपी नहीं है। (5) 'अल-कशाफ' 3/344 में।

سورة الصافات: آیات 80 - 90 49

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک ہم نیکی کرنے والوں کو اسی طرح بدلہ دیتے ہیں} یعنی: ہم ان کے لیے اچھی تعریف باقی رکھتے ہیں۔ اور 'کاف' محلِ نصب میں ہے؛ یعنی: اسی طرح کا بدلہ۔ {بیشک وہ ہمارے مومن بندوں میں سے تھا} یہ ان کے احسان کا بیان ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر ہم نے دوسروں کو غرق کر دیا} یعنی: جنہوں نے کفر کیا۔ اس کی جمع 'آخر' ہے(1)۔ اصل میں اس کے ساتھ «من» ہونا چاہیے تھا لیکن وہ حذف کر دیا گیا؛ کیونکہ معنی معلوم ہے، اور 'آخر' (دوسرا) تب ہی ہوتا ہے جب اس سے پہلے اس کی جنس کی کوئی چیز ہو۔ اور یہاں «ثم» (پھر) تاخیر کے لیے نہیں ہے، بلکہ نعمتوں کو گننے کے لیے ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یا کسی خاک نشین مسکین کو۔ پھر وہ ان لوگوں میں سے ہوا جو ایمان لائے} [البلد:16-17] یعنی: پھر میں تمہیں خبر دیتا ہوں کہ میں نے دوسروں کو غرق کر دیا، اور وہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے ایمان لانے میں دیر کی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً ابراہیم انہی کے گروہ میں سے تھے۔ (83) جب وہ اپنے رب کے پاس قلبِ سلیم (سلامت دل) لے کر آئے۔ (84) جب انہوں نے اپنے باپ اور اپنی قوم سے کہا: تم کس کی عبادت کرتے ہو؟ (85) کیا تم اللہ کے سوا جھوٹے معبود چاہتے ہو؟ (86) تو رب العالمین کے بارے میں تمہارا کیا گمان ہے؟ (87) پھر انہوں نے ستاروں پر ایک نظر ڈالی (88) اور کہا: میں بیمار ہوں۔ (89) تو وہ لوگ انہیں چھوڑ کر پیٹھ پھیر کر چلے گئے۔ (90)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور یقیناً ابراہیم انہی کے گروہ میں سے تھے} ابن عباس نے فرمایا: یعنی: ان کے دین والوں میں سے۔ مجاہد نے فرمایا: یعنی: ان کے منہج اور سنت پر(2)۔ اصمعی نے کہا: 'شیعہ' سے مراد مددگار ہیں، اور یہ 'شیاع' سے ماخوذ ہے، اور وہ چھوٹی لکڑیاں ہیں جو بڑوں

کے ساتھ جلائی جاتی ہیں تاکہ وہ جل اٹھیں۔ کلبی اور فراء(3) نے کہا: معنی یہ ہے: اور یقیناً محمد کے گروہ (پیروکاروں) میں سے ابراہیم تھے۔ تو اس قول کے مطابق «شیعته» میں ضمیر 'ہا' محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے ہے(4)۔ اور پہلے قول کے مطابق یہ نوح علیہ السلام کے لیے ہے، اور یہی زیادہ ظاہر ہے؛ کیونکہ ان کا ذکر پہلے ہوا ہے، اور نوح اور ابراہیم کے درمیان صرف دو نبی تھے: ہود اور صالح، اور نوح اور ابراہیم کے درمیان دو ہزار چھ سو چالیس سال کا عرصہ تھا؛ اسے زمخشری نے نقل کیا ہے(5)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جب وہ اپنے رب کے پاس قلبِ سلیم لے کر آئے} یعنی: شرک اور شک سے خالص۔ اور کہا...

(1) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور درست یہ ہے: 'الآخرين' جمع 'آخَر' ہے۔ اور یہ کلام نحاس کی 'اعراب القرآن' 427/3 سے ہے۔ (2) اسے طبری نے 564/19 میں روایت کیا ہے۔ (3) 'معانی القرآن' 388/2 میں، اور مصنف نے اسے ماوردی کے واسطے سے 'النكت والعيون' 54/5 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام انہی سے ہے۔ (4) شوکانی نے 'فتح القدير' 401/4 میں 'الكشاف' कहा: इसमें जो कमजोरी और संदर्भ के विरुद्ध बात है वह छिपी नहीं है। (5) 344/3 میں۔

Surah As-Saaffat: Verses 84 - 90 50 Awf al-A'rabi: I asked Muhammad ibn Sirin: What is the sound heart (al-qalb al-salim)? He said: One that is sincere towards Allah, the Mighty and Sublime, regarding His creation (1). Al-Tabari mentioned from Ghalib al-Qattan, Awf, and others from Muhammad ibn Sirin that he used to say about al-Hajjaj: "Poor Abu Muhammad, if Allah punishes him, it is for his sin, and if He forgives him, then congratulations to him. If his heart was sound, those better than him have committed sins." Awf said: I said to Muhammad: "What is the sound heart?" He said: "That he knows that Allah is Truth, that the Hour is coming, and that Allah will resurrect those in the graves" (2). Hisham ibn Urwa said: My father used to say to us: "O my sons, do not be cursers. Have you not seen that Ibrahim never cursed anything? For Allah Almighty said: 'When he came to his Lord with a sound heart'" (3). His coming to his Lord carries two possibilities: first, when he called to His Oneness and obedience; second, when he was thrown into the fire (4). "(When he said to his father)" who is Azar, and discussion about him has already passed (5). "(and his people: 'What is it that you worship?')" "Mā" (what) can be in the nominative case as a subject and "dhā" (that which) as its predicate. It is also permissible for "mā" and "dhā" to be in the accusative case as the object of "ta'budūn" (you worship). "(Is it falsehood...)" is in the accusative case as an object; meaning: "Do you want falsehood?" Al-Mubarrad said: "al-Ifk" (falsehood/calumny) is the worst of lies, that which is not stable and fluctuates, and from it comes the phrase "the earth shook with them". "(...gods)" is a substitute for "ifk" (falsehood) (6). "(...besides Allah that you desire?)" i.e., worship. It can also be a circumstantial clause (hal) meaning: "Do you desire gods besides Allah as liars?" (7). "(Then what is your thought about the Lord of the worlds?)" i.e., what is your thought of Him when you meet Him, having worshipped... (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/427. (2) Reported by Ibn 'Asakir in Tarikh Dimashq 12/190. (3) Reported by al-Tabari 19/565. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/55. (5) 8/432 onwards. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/428. (7) Al-Kashshaf 3/344.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 84 - 90 50 औफ़ अल-अरबी: मैंने मुहम्मद इब्न सीरीन से पूछा: 'क़ल्ब-ए-सलीम' (स्वस्थ हृदय) क्या है? उन्होंने कहा: अल्लाह अज़-ओ-जल्ल के लिए उसकी रचना के मामले में नेक इरादा रखने वाला (1)। अल-तबरी ने ग़ालिब अल-क़त्तान, औफ़ और अन्य लोगों के हवाले से मुहम्मद इब्न सीरीन से उल्लेख किया है कि वे अल-हज्जाज के बारे में कहा करते थे: "बेचारा अबू मुहम्मद, अगर अल्लाह उसे सज़ा दे तो यह उसके पाप के कारण है, और अगर उसे माफ़ कर दे तो उसके लिए बधाई है। अगर उसका दिल स्वस्थ था, तो उससे बेहतर लोगों ने भी पाप किए हैं।" औफ़ ने कहा: मैंने मुहम्मद से पूछा: "स्वस्थ दिल क्या है?" उन्होंने कहा: "यह कि वह जानता हो कि अल्लाह सत्य है, और प्रलय का समय निश्चित है, और अल्लाह कब्रों में पड़े लोगों को फिर से जीवित करेगा" (2)। हिशाम इब्न उरवा ने कहा: मेरे पिता हमसे कहा करते थे: "ओ मेरे बेटों, लानत (कोसने) भेजने वाले मत बनो। क्या तुमने नहीं देखा कि इब्राहिम ने कभी किसी को नहीं कोसा? अल्लाह तआला ने फरमाया: 'जब वह अपने रब के पास स्वस्थ हृदय के साथ आया'" (3)। उसका अपने रब के पास आना दो स्थितियों की संभावना रखता है: पहली, जब उसने उसकी तौहीद (एकेश्वरवाद) और आज्ञाकारिता की ओर बुलाया; दूसरी, जब उसे आग में फेंका गया (4)। "(जब उसने अपने पिता से कहा)" जो आज़र है, और उसके बारे में चर्चा पहले हो चुकी है (5)। "(और अपनी कौम से: 'तुम क्या पूजते हो?')" यहाँ "मा" (क्या) मुबतदा (विषय) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) में हो सकता है और "ज़ा" उसकी ख़बर (विधेय) हो सकती है। यह भी मुमकिन है कि "मा" और "ज़ा" दोनों "ता'बुदून" (तुम पूजते हो) के मफ़ऊल (कर्म) के रूप में नसब (द्वितीया विभक्ति) में हों। "(क्या तुम झूठ के तौर पर...)" यह मफ़ऊल बिही के रूप में नसब में है; जिसका अर्थ है: "क्या तुम झूठ चाहते हो?" अल-मुबर्रद ने कहा: "इफ्क" (झूठ/फरेब) सबसे बुरा झूठ है, जो स्थिर नहीं रहता और डगमगाता रहता है, और इसी से शब्द निकला है जिसका अर्थ है 'ज़मीन उनके साथ हिल गई'। "(...देवताओं)" यह 'इफ्क' का बदल (विकल्प) है (6)। "(...अल्लाह के अलावा जिसकी तुम इच्छा करते हो?)" यानी: पूजा करते हो। यह 'हाल' (परिस्थिति) भी हो सकता है जिसका अर्थ है: "क्या तुम झूठे बनकर अल्लाह के अलावा अन्य देवताओं की इच्छा करते हो?" (7)। "(तो संसार के रब के बारे में तुम्हारा क्या विचार है?)" यानी: उसके बारे में तुम्हारा क्या ख्याल है जब तुम उससे मिलोगे, जबकि तुमने पूजा की है... (1) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास 3/427। (2) इब्न असाकिर ने तारीख़ दमिश्क 12/190 में उल्लेख किया है। (3) अल-तबरी 19/565 द्वारा उल्लेखित। (4) अल-नुकत वल-'उयून 5/55। (5) 8/432 और उसके बाद। (6) इराब अल-क़ुरान, अल-नहहास 3/428। (7) अल-कशशाफ़ 3/344।

سورۃ الصافات: آیات 84 - 90 50 عوف الاعرابی: میں نے محمد بن سیرین سے پوچھا: قلبِ سلیم کیا ہے؟ انہوں نے کہا: اللہ عزوجل کے لیے اس کی مخلوق کے بارے میں مخلص ہونا (1)۔ اور طبری نے غالب القطان اور عوف وغیرہ سے محمد بن سیرین کے بارے میں ذکر کیا ہے کہ وہ حجاج کے بارے میں کہا کرتے تھے: "مسکین ابو محمد، اگر اللہ اسے سزا دے تو یہ اس کے گناہ کی وجہ سے ہے، اور اگر اسے معاف کر دے تو اس کے لیے خوشخبری ہے، اور اگر اس کا دل سلیم تھا تو اس سے بہتر لوگوں نے گناہ کیے ہیں۔" عوف نے کہا: میں نے محمد سے پوچھا: "قلبِ سلیم کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "یہ کہ وہ جان لے کہ اللہ حق ہے، اور قیامت آنے والی ہے، اور اللہ قبروں والوں کو دوبارہ زندہ کرے گا" (2)۔ ہشام بن عروہ نے کہا: میرے والد ہم سے کہا کرتے تھے: "اے میرے بیٹو، لعنت کرنے والے نہ بنو۔ کیا تم نے نہیں دیکھا کہ ابراہیم نے کبھی کسی چیز پر لعنت نہیں کی؟ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: 'جب وہ اپنے رب کے پاس قلبِ سلیم کے ساتھ آئے'" (3)۔ ان کا اپنے رب کے پاس آنا دو احتمال رکھتا ہے: پہلا، جب انہوں نے اس کی توحید اور اطاعت کی دعوت دی؛ دوسرا، جب انہیں آگ میں ڈالا گیا (4)۔ "(جب انہوں نے اپنے باپ سے کہا)" جو آزر ہے، اور اس پر گفتگو پہلے گزر چکی ہے (5)۔ "(اور اپنی قوم سے: 'تم کیا پوجتے ہو؟')" یہاں "ما" مبتدا کی جگہ رفع میں ہو سکتا ہے اور "ذا" اس کی خبر۔ یہ بھی جائز ہے کہ "ما" اور "ذا" دونوں "تعبدون" کے مفعول کی جگہ نصب میں ہوں۔ "(کیا تم جھوٹ کے طور پر...)" یہ مفعول بہ ہونے کی بنا پر نصب میں ہے؛ یعنی: کیا تم جھوٹ چاہتے ہو؟ مبرد نے کہا: "افک" (جھوٹ/بہتان) بدترین جھوٹ ہے، وہ جو ثابت نہیں رہتا اور لرزتا رہتا ہے، اور اسی سے ہے کہ زمین ان کے ساتھ الٹ گئی۔ "(...معبودوں کو)" یہ لفظ "افک" کا بدل ہے (6)۔ "(...اللہ کے سوا جن کا تم ارادہ رکھتے ہو؟)" یعنی: پوجتے ہو۔ اور یہ "حال" بھی ہو سکتا ہے جس کے معنی ہیں: "کیا تم اللہ کے سوا دوسرے معبودوں کا ارادہ رکھتے ہو اس حال میں کہ تم جھوٹے ہو؟" (7)۔ "(تو رب العالمین

کے بارے میں تمہارا کیا گمان ہے؟)" یعنی: اس کے بارے میں تمہارا کیا گمان ہے جب تم اس سے ملو گے جبکہ تم نے عبادت کی... (1) اعراب القرآن للنحاس 3/ 427۔ (2) اسے ابن عساکر نے تاریخ دمشق 12/ 190 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے طبری نے 19/ 565 میں روایت کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 5/ 55۔ (5) 8/ 432 اور اس کے بعد۔ (6) اعراب القرآن للنحاس 3/ 428۔ (7) الکشاف 3/ 344۔

Surah As-Saffat: Verses 87 - 90 Page 51

...other than Him (1)? It is a warning, like His saying: {What has deceived you concerning your Lord, the Generous?} [Al-Infitar: 6]. It was also said: The meaning is: what is it that you imagined (2) so as to associate others with Him? His (Exalted is He) saying: {Then he cast a glance at the stars * And said, "Indeed, I am sick."} Ibn Zaid reported from his father: Their king sent for him saying: "Tomorrow is our feast day, so come out with us." He looked at a rising star and said: "Indeed, this star rises with my illness" (3). Knowledge of the stars was commonly used and respected among them. He used that to give them an impression and used their own beliefs to provide an excuse for himself; this is because they were people of grazing and farming, and both of these livelihoods require observing the stars (4). Ibn Abbas said: Knowledge of the stars was part of prophethood. When Allah the Almighty held the sun for Joshua son of Nun, that was abolished, so Ibrahim's observation of them was prophetic knowledge. Juwaybir narrated from Al-Dahhak: Knowledge of the stars remained until the time of Jesus (peace be upon him), until they entered upon him in a place where it could not be seen. Mary asked them: "From where did you know of his location?" They said: "From the stars." So he prayed to his Lord then and said: "O Allah, do not let them understand its science." Thus, no one knows the science of the stars anymore. Its ruling in Sharia became forbidden, and knowledge of it among people became unknown. Al-Kalbi said: They were in a village between Basra and Kufa called Hurmuzjard, and they used to look at the stars (5). This is one opinion. Al-Hasan said: The meaning is that when they tasked him with coming out with them, he pondered over what to do. The meaning according to this is that he looked into the opinion that "emerged" (najama) for him, meaning what appeared to him from it, so he knew that every living being...

---

(1) Tafsir al-Tabari 19 / 566. (2) In (Kh) and (Zha): "tawahhamuhu", and in (M): "awhamtumuhu", and the confirmed version is from (D), (Zay), and (Fa). (3) Narrated by al-Tabari 19 / 567. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 478. (5) The saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with both of them), and the saying of Al-Dahhak and Al-Kalbi in Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 55 - 56.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 87 - 90 पृष्ठ 51

...उसके अलावा (1)? तो यह एक चेतावनी है, जैसे उनका कहना: {किस चीज़ ने तुम्हें अपने उदार रब के बारे में धोखे में डाल दिया?} [अल-इनफितार: 6]। और कहा गया है: इसका अर्थ है: वह क्या चीज़ है जिसकी तुमने कल्पना की थी (2) कि तुमने उसके साथ दूसरों को शरीक बना लिया? अल्लाह ताला का फरमान: {फिर उसने सितारों की ओर एक नज़र डाली * और कहा, "मैं बीमार हूँ।"} इब्न ज़ैद ने अपने पिता से रिवायत की है: उनके राजा ने उनके पास संदेश भेजा: "कल हमारा त्योहार है, इसलिए हमारे साथ बाहर चलो।" तो उन्होंने उदय होने वाले एक सितारे की ओर देखा और कहा: "निश्चित रूप से, यह मेरी बीमारी के साथ उदय होता है" (3)। सितारों का ज्ञान उनके बीच प्रचलित और विचारणीय था, इसलिए उन्होंने उन्हें उसी दिशा से भ्रमित किया और उनके अपने विश्वास से अपने लिए एक बहाना पेश किया; यह इसलिए था क्योंकि वे पशुपालन और खेती करने वाले लोग थे, और इन दोनों आजीविका के लिए सितारों को देखने की आवश्यकता होती है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: सितारों का ज्ञान नबूवत का हिस्सा था। जब अल्लाह ताला ने यूशा बिन नून के लिए सूरज को रोक दिया, तो उसे खत्म कर दिया गया, इसलिए इब्राहिम का उनमें देखना नबवी ज्ञान था। जुवैबिर ने अल-दह्हाक से रिवायत की है: सितारों का ज्ञान ईसा अलैहिस्सलाम के समय तक रहा, यहाँ तक कि वे उनके पास ऐसी जगह दाखिल हुए जहाँ से वे दिखाई नहीं देते थे। मरियम ने उनसे पूछा: "तुम्हें उसके स्थान का ज्ञान कहाँ से हुआ?" उन्होंने कहा: "सितारों से।" तो उन्होंने उस समय अपने रब से दुआ की और कहा: "ऐ अल्लाह, उन्हें इसके ज्ञान को समझने न दे।" तो सितारों के ज्ञान को अब कोई नहीं जानता। शरीयत में इसका हुक्म वर्जित हो गया, और लोगों के बीच इसका ज्ञान अज्ञात हो गया। अल-कल्बी ने कहा: वे बसरा और कूफ़ा के बीच हुरमुजजर्द नामक एक गाँव में थे, और वे सितारों को देखते थे (5)। तो यह एक बात है। अल-हसन ने कहा: अर्थ यह है कि जब उन्होंने उन्हें अपने साथ बाहर निकलने का कार्य सौंपा, तो उन्होंने सोचा कि वह क्या करें। इसके अनुसार अर्थ यह है कि उन्होंने उस राय में देखा जो उनके लिए "प्रकट" (नजमा) हुई थी, यानी जो उनके लिए उससे सामने आई थी, तो उन्होंने जाना कि हर जीवित प्राणी...

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 19 / 566। (2) (ख़) और (ज़) में: "तवह्हमुहू", और (म) में: "अवहमतुमुहू", और (द), (ज़ै) और (फ़ा) से पुष्ट है। (3) अल-तबरी द्वारा वर्णित 19 / 567। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 478। (5) इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा का कथन और अल-दह्हाक और अल-कल्बी का कथन 'अल-नुकत वल-उयून' 5 / 55 - 56 में।

سورة الصافات: آیات 87 - 90 صفحہ 51

...غیر اللہ (1)؟ پس یہ ایک تنبیہ ہے، جیسے اللہ کا فرمان ہے: ﴿مَا غَرَّكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ﴾ [الانفطار: 6] اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: تم نے کس چیز کا گمان کیا (2) یہاں تک کہ تم نے اس کے ساتھ غیر کو شریک ٹھہرایا؟۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَنَظَرَ نَظْرَةً فِي النُّجُومِ * فَقَالَ إِنِّي سَقِيمٌ﴾ ابن زید نے اپنے والد سے روایت کی: ان کے بادشاہ نے ان کی طرف پیغام بھیجا: کل ہماری عید ہے تو ہمارے ساتھ نکلنا، انہوں نے ایک طلوع ہونے والے ستارے کی طرف دیکھا اور کہا: بے شک یہ میری بیماری کے ساتھ طلوع ہوتا ہے (3)۔ اور علم نجوم ان کے ہاں رائج اور معتبر تھا، چنانچہ انہوں نے اسی جہت سے انہیں وہم میں ڈال دیا، اور ان کے عقیدے کے مطابق اپنے لیے عذر پیش کیا؛ اور یہ اس لیے تھا کہ وہ گلہ بانی اور کاشتکاری کرنے والے لوگ تھے، اور ان دونوں معاشوں میں ستاروں کو دیکھنے کی ضرورت ہوتی ہے (4)۔ اور ابن عباس نے کہا: علم نجوم نبوت کا حصہ تھا، پھر جب اللہ تعالیٰ نے یوشع بن نون کے لیے سورج کو روک دیا تو اسے ختم کر دیا گیا، چنانچہ ابراہیم کا اس میں دیکھنا علمی نبوی تھا۔ اور جویبر نے ضحاک سے نقل کیا ہے: علم نجوم حضرت عیسیٰ علیہ السلام کے زمانے تک باقی رہا، یہاں تک کہ وہ ان پر ایسی جگہ داخل ہوئے جہاں سے وہ دکھائی نہیں دیتا تھا، تو مریم نے ان سے پوچھا: تمہیں اس کے مقام کا علم کہاں سے ہوا؟ انہوں نے کہا: ستاروں سے۔ تو انہوں نے اس وقت اپنے رب سے دعا کی اور کہا: اے اللہ ان کو اس کے علم کی سمجھ نہ دے، چنانچہ علم نجوم کو اب کوئی نہیں جانتا؛ پس شریعت میں اس کا حکم ممنوع ہو گیا، اور لوگوں میں اس کا علم مجہول ہو گیا۔ کلبی نے کہا: وہ بصرہ اور کوفہ کے درمیان ایک بستی میں تھے جسے ہرمزجرد کہا جاتا ہے، اور وہ ستاروں میں دیکھا کرتے تھے (5)۔ تو یہ ایک قول ہے۔ اور حسن نے کہا: معنی یہ ہے کہ: جب انہوں نے ان کو اپنے ساتھ نکلنے کا پابند کیا تو

انہوں نے سوچا کہ وہ کیا کریں۔ پس اس پر معنی یہ ہے: کہ انہوں نے اس رائے میں غور کیا جو ان کے لیے "نمودار" (نجم) ہوئی، یعنی جو ان کے لیے اس سے ظاہر ہوئی، پس انہوں نے جان لیا کہ ہر زندہ...

---

(1) تفسیر الطبری 19 / 566۔ (2) (خ) اور (ظ) میں: توہموہ، اور (م) میں: أوهمتموه، اور (د)، (ز) اور (ف) سے ثابت شدہ ہے۔ (3) اسے طبری نے 19 / 567 پر روایت کیا ہے۔ (4) المحرر الوجیز 4 / 478۔ (5) ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول اور ضحاک اور کلبی کا قول النکت والعیون 5 / 55 - 56 میں۔

52 Surah As-Saffat: Verses 89 - 90

...he becomes sick. So he said: "Indeed, I am sick."(1) Al-Khalil and Al-Mubarrid said: It is said of a man when he thinks about something and ponders it: "He looked at the stars." And it was said: The hour at which they invited him to go out with them was an hour when fever would come upon him. And it was said: The meaning is: He looked at what had emerged (stars) and knew that they have a Creator and Governor, and that He changes as they change, so he said: "Indeed, I am sick."(2) Ad-Dahhak said: The meaning of "sick" is: I will fall sick with the sickness of death; because whoever death is ordained for usually falls sick and then dies. This is an allusion and equivocation(3); just as he said to the king when he asked him about Sarah: "She is my sister," meaning brotherhood in religion(4). Ibn Abbas, Ibn Jubayr, and Ad-Dahhak also said: He gestured to them indicating a contagious disease and sickness like the plague, and they used to flee from the plague(5). Therefore, "they turned away from him, retreating," meaning: fleeing from him for fear of infection.

At-Tirmidhi al-Hakim narrated, saying: My father told us, saying: Amr ibn Hammad told us, from Asbat, from Al-Suddi, from Abu Malik and Abu Salih, from Ibn Abbas, and from Samurah from Al-Hamdani, from Ibn Mas'ud who said: Ibrahim's father said: "We have a festival. If you came out with us, our religion would please you." So when the day of the festival came, they went out to it, and he went out with them. When they were partway there, he threw himself down and said: "I am sick, complaining of my leg." So they trampled over his leg while he was lying prostrate. When they had passed by, he called out to the last of them: "And by Allah, I will surely plan against your idols." Abu Abdullah said: This does not contradict what Ibn Abbas and Ibn Jubayr said; because it is possible that both matters were combined for him.

I say: In the Sahih from the Prophet ﷺ: "The Prophet Ibrahim (peace be upon him) did not tell lies except three lies," the Hadith. And it has already been mentioned in Surah "Al-Anbiya"(6). And it indicates that it was not...

(1) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 6/40. (2) Ma'ani al-Qur'an by An-Nahhas 6/41. (3) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/428, similarly. (4) A part of a Hadith recorded by al-Bukhari (3358) and Muslim (2371) from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), which begins: "Ibrahim (peace be upon him) did not lie except three times..." and previously 14/222. (5) Recorded by al-Tabari 19/567 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and al-Dahhak, similarly. (6) 14/222, see the comment before the previous one.

52 सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 89 - 90

...वह बीमार हो जाता है। तो उसने कहा: "बेशक, मैं बीमार हूँ।" (1) अल-खलील और अल-मुबर्रिद ने कहा: किसी आदमी के बारे में जब वह किसी चीज़ के बारे में सोचता है और उस पर विचार करता है, तो कहा जाता है: "उसने सितारों को देखा।" और यह कहा गया: वह समय जिस पर उन्होंने उसे अपने साथ बाहर जाने के लिए आमंत्रित किया था, वह समय था जब उसे बुखार चढ़ता था। और यह कहा गया: इसका अर्थ है: उसने उन चीजों (सितारों) को देखा जो उभरी थीं, और जान लिया कि उनका एक रचयिता और प्रबंधक है, और यह कि वह भी उसी तरह बदलता है जैसे वे बदलते हैं, इसलिए उसने कहा: "बेशक, मैं बीमार हूँ।" (2) अद-दहाक ने कहा: "बीमार" का अर्थ है: मैं मौत की बीमारी से बीमार हो जाऊंगा; क्योंकि जिसके लिए मौत लिख दी गई है, वह आमतौर पर बीमार पड़ता है और फिर मर जाता है। यह एक प्रकार का संकेत और अस्पष्टता (तोरिया) है (3); जैसा कि उसने राजा से कहा था जब उसने उससे सारा के बारे में पूछा था: "वह मेरी बहन है," जिसका अर्थ दीन (धर्म) की बहन था (4)। इब्न अब्बास, इब्न जुबैर और अद-दहाक ने यह भी कहा: उसने उन्हें एक संक्रामक रोग और बीमारी जैसे कि प्लेग की ओर इशारा किया, और वे प्लेग से भागते थे (5)। इसलिए, "वे पीठ फेरकर उससे दूर चले गए," यानी: संक्रमण के डर से उससे भाग गए।

अत-तिरमिज़ी अल-हकीम ने रिवायत की, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने हमसे कहा: अम्र बिन हम्माद ने हमसे कहा, असबात से, सुद्दी से, अबू मलिक और अबू सालेह से, इब्न अब्बास से, और समुरा से हमदानी के माध्यम से, इब्न मसूद से, जिन्होंने कहा: इब्राहिम के पिता ने कहा: "हमारा एक त्योहार है, अगर आप हमारे साथ बाहर आते, तो हमारा धर्म आपको पसंद आता।" फिर जब त्योहार का दिन आया, तो वे उसकी ओर निकले और वह भी उनके साथ निकला। जब वे रास्ते में कुछ दूर पहुंचे, तो उसने खुद को नीचे गिरा लिया और कहा: "मैं बीमार हूँ, मेरे पैर में दर्द है।" तो उन्होंने उसके पैर को कुचल दिया जबकि वह लेटा हुआ था। जब वे चले गए, तो उसने उनमें से आखिरी वाले को पुकारा: "और अल्लाह की कसम, मैं तुम्हारे बुतों के खिलाफ जरूर योजना बनाऊंगा।" अबू अब्दुल्ला ने कहा: यह इब्न अब्बास और इब्न जुबैर द्वारा कही गई बात के विपरीत नहीं है; क्योंकि यह संभव है कि उसके लिए दो बातें एक साथ हो गई हों।

मैंने कहा: और नबी ﷺ से सहीह हदीस में है: "नबी इब्राहिम (उन पर शांति हो) ने केवल तीन बार झूठ बोला," हदीस। और यह सूरह "अल-अंबिया" (6) में पहले ही गुजर चुका है। और यह इस बात का संकेत है कि वह नहीं था...

(1) मआनी अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 6/40। (2) मआनी अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 6/41। (3) इ'राब अल-कुरान, अन-नह़्ह़ास 3/428, इसी तरह। (4) हदीस का एक हिस्सा जिसे अल-बुखारी (3358) और मुस्लिम (2371) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और इसकी शुरुआत है: "इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने केवल तीन झूठ बोले..." और पहले 14/222। (5) अल-तबरी 19/567 ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) और अद-दहाक से इसी तरह निकाला है। (6) 14/222, पिछला से पिछला कमेंट देखें।

۵۲ سورہ الصافات: آیات ۸۹ - ۹۰

بیمار ہوتا ہے تو اس نے کہا: ﴿إِنِّي سَقِيمٌ﴾ (بیشک میں بیمار ہوں) (۱)۔ الخلیل اور المبرد کہتے ہیں: جب کوئی شخص کسی چیز کے بارے میں سوچتا اور اس کی تدبیر کرتا ہے تو اس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ اس نے ستاروں میں دیکھا۔ اور کہا گیا ہے کہ: جس گھڑی انہوں نے اسے اپنے ساتھ نکلنے کی دعوت دی تھی وہ گھڑی تھی جس میں اسے بخار چڑھتا تھا۔ اور کہا گیا ہے کہ: معنی یہ ہے کہ: اس نے ان چیزوں (ستاروں) کو دیکھا جو نمودار ہوئی تھیں، پس اسے معلوم ہوا کہ ان کا ایک خالق اور مدبر ہے، اور یہ کہ وہ ان کی تبدیلی کی طرح بدلتا ہے، تو اس نے کہا: ﴿إِنِّي سَقِيمٌ﴾ (۲)۔ اور ضحاک نے کہا: "سقیم" کے معنی ہیں: میں موت کی بیماری سے بیمار ہوں گا؛ کیونکہ جس پر موت لکھ دی گئی ہے وہ عام طور پر بیمار ہوتا ہے پھر مر جاتا ہے، اور یہ ایک قسم کا کنایہ اور توریہ ہے (۳)؛ جیسا کہ اس نے بادشاہ سے کہا تھا جب اس نے اس سے سارہ کے بارے میں پوچھا تھا: "وہ میری بہن ہے"؛ یعنی دینی بہن (۴)۔ اور ابن عباس، ابن جبیر اور ضحاک نے یہ بھی کہا کہ: اس نے انہیں ایک ایسی بیماری اور مرض کی طرف اشارہ کیا جو طاعون کی طرح متعدی تھی، اور وہ لوگ طاعون سے بھاگتے تھے (۵)، اسی لیے ﴿تَوَلَّوْا عَنْهُ مُدْبِرِينَ﴾ یعنی: انفیکشن کے ڈر سے اس سے پیٹھ پھیر کر بھاگ گئے۔

اور ترمذی الحکیم نے روایت کیا، کہا: میرے والد نے ہم سے بیان کیا، کہا: عمرو بن حماد نے ہم سے بیان کیا، انہوں نے اسباط سے، انہوں نے سدی سے، انہوں نے ابو مالک اور ابو صالح سے، انہوں نے ابن عباس سے، اور سمرہ نے ہمدانی سے، انہوں نے ابن مسعود سے روایت کی کہ ابراہیم کے والد نے کہا: "ہمارا ایک تہوار ہے، اگر تم ہمارے ساتھ باہر نکلو گے تو ہمارا دین تمہیں پسند آئے گا"۔ جب عید کا دن آیا تو وہ اس کی طرف نکلے اور ابراہیم بھی ان کے ساتھ نکلے، جب

وہ راستے کے کچھ حصے میں پہنچے تو انہوں نے خود کو نیچے ڈال دیا اور کہا: میں بیمار ہوں، میرے پاؤں میں تکلیف ہے، چنانچہ وہ ان کے پاؤں روندتے ہوئے گزر گئے جبکہ وہ گرے ہوئے تھے، جب وہ گزر گئے تو انہوں نے ان کے آخری لوگوں کو پکارا: ﴿وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ﴾ (اور اللہ کی قسم، میں تمہارے بتوں کے خلاف ضرور تدبیر کروں گا)۔ ابو عبداللہ نے کہا: یہ ابن عباس اور ابن جبیر کی بات کے معارض نہیں ہے؛ کیونکہ ممکن ہے کہ ان کے لیے دو معاملے جمع ہو گئے ہوں۔

میں نے کہا: اور صحیح حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے: "نبی ابراہیم علیہ السلام نے صرف تین جھوٹ بولے" پوری حدیث۔ اور یہ سورہ "الانبیاء" (۶) میں گزر چکی ہے۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ وہ نہیں تھے...

(۱) معانی القرآن للنحاس ۶ / ۴۰۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۶ / ۴۱۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۴۲۸ اسی طرح۔ (۴) حدیث کا ایک حصہ جسے بخاری (۳۳۵۸) اور مسلم (۲۳۷۱) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے نکالا ہے جس کا آغاز ہے: "ابراہیم علیہ السلام نے سوائے تین جھوٹوں کے کوئی جھوٹ نہیں بولا۔" اور سابقہ ۱۴ / ۲۲۲۔ (۵) اسے طبری نے ۱۹ / ۵۶۷ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما اور ضحاک سے اسی طرح نکالا ہے۔ (۶) ۱۴ / ۲۲۲ ، اور پچھلے سے پچھلا تبصرہ دیکھیں۔

53 Surat As-Saffat: Verses 90 - 96

...sickly, but he only alluded it to them. And the Almighty said: {Indeed, you are to die, and indeed, they are to die} [Az-Zumar: 30]. The meaning is: I am sick in what I face in the future, so they imagined that he was sick at that hour. This is one of the double-entendres of speech as we mentioned (1), and from it is the common proverb: “Well-being is enough of a disease”(2), and the saying of Labid: So I called upon my Lord for safety strivingly, so that He would heal me, then safety was a disease (3). A man died suddenly, so people gathered around him and said: He died while he was healthy. A Bedouin said: Is he healthy who has death in his neck (4)? So Ibrahim was truthful, but because the prophets were close to their station and chosen, this was counted as a sin; and for this reason he said: {And who I hope will forgive me my sin on the Day of Recompense} [Ash-Shu'ara: 82] and all of this has passed clearly, and praise be to Allah. It was said: He meant: sick at heart because of their disbelief (5). And stars (nujum) can be the plural of star (najm), and it can be a singular verbal noun (6). His saying, Exalted is He: {Then he turned to their gods and said, "Will you not eat? (91) What is [the matter] with you that you do not speak?" (92) Then he turned upon them, striking [them] with [his] right hand. (93) Then the people came toward him, hastening. (94) He said, "Do you worship that which you [yourselves] carve, (95) While Allah created you and that which you do?" (96)} His saying, Exalted is He: {Then he turned to their gods} Al-Suddi said: He went to them. And Abu Malik said: He came [to them].

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/428. (2) Narrated by al-Quda'i in Musnad al-Shihab (1409) from the hadith of Anas (RA). (3) We did not find it in the Diwan of Labid, and al-Zamakhshari attributed it to him in al-Kashshaf (and the speech is from him) 3/344, and al-Qayrawani attributed it in Zahr al-Adab 1/223 to 'Amr bin Qami'ah, and al-Baghdadi attributed it in al-Khazanah 2/217 to some poets of the pre-Islamic era. (4) Al-Kashshaf 3/344. (5) The previous source. (6) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/428.

53 सूरत अस-साफ़ात: आयतें 90 - 96

...बीमार, लेकिन उन्होंने केवल उन्हें संकेत दिया। और अल्लाह ने फरमाया है: {निश्चय ही आपको भी मरना है और उन्हें भी मरना है} [अज़-ज़ुमर: 30]। इसका अर्थ है: मैं भविष्य में जो सामना करूँगा उसमें बीमार हूँ, तो उन्होंने कल्पना की कि वह उसी समय बीमार हैं। यह जैसा कि हमने उल्लेख किया है, भाषा के अस्पष्ट अर्थों (किनाया) में से एक है (1), और इसी से प्रसिद्ध कहावत है: “कुशलता ही पर्याप्त बीमारी है”(2), और लबीद का कथन है: तो मैंने अपने रब से सुरक्षा के लिए पूरी कोशिश की, ताकि वह मुझे स्वस्थ कर दे, तो सुरक्षा ही एक बीमारी थी (3)। एक व्यक्ति की अचानक मृत्यु हो गई, तो लोग उसके पास जमा हो गए और कहा: वह स्वस्थ अवस्था में मर गया। एक ग्रामीण ने कहा: क्या वह स्वस्थ है जिसकी गर्दन में मौत है (4)? अतः इब्राहीम सच्चे थे, लेकिन चूंकि नबियों का स्थान बहुत ऊँचा और वे अल्लाह के चुने हुए थे, इसलिए इसे गुनाह मान लिया गया; और इसी कारण उन्होंने कहा: {और जिससे मैं आशा रखता हूँ कि वह बदला लेने के दिन मेरे पापों को क्षमा कर देगा} [अश-शुआरा: 82] और यह सब स्पष्ट रूप से पहले आ चुका है, और अल्लाह का शुक्र है। कहा गया है: उनका अर्थ था: उनके कुफ्र (अविश्वास) के कारण मन से बीमार (5)। और 'नजूम' (सितारे) 'नज्म' का बहुवचन हो सकता है, और यह एकवचन स्रोत (मस्दर) भी हो सकता है (6)। अल्लाह तआला का कथन: {फिर वह चुपके से उनके देवताओं की ओर गया और कहा, "क्या तुम खाते नहीं? (91) तुम्हें क्या हुआ कि तुम बोलते नहीं?" (92) फिर वह उन पर दाएं हाथ से प्रहार करने लगा। (93) तब लोग उसकी ओर दौड़ते हुए आए। (94) उसने कहा, "क्या तुम उसकी पूजा करते हो जिसे तुम स्वयं तराशते हो, (95) जबकि अल्लाह ने तुम्हें और जो कुछ तुम बनाते हो, पैदा किया है?" (96)} अल्लाह तआला का कथन: {फिर वह उनके देवताओं की ओर गया} अल-सुद्दी ने कहा: वह उनके पास गया। और अबू मालिक ने कहा: वह आया।

(1) एराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/428। (2) इसे अल-कुदाई ने मसनद अल-शिहाब (1409) में अनस (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) हमने इसे लबीद के दीवान में नहीं पाया, और अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ (3/344) में इसे उनके नाम से उल्लेख किया है, और अल-कैरावानी ने जहर अल-अदब (1/223) में इसे अम्र बिन कमिया के नाम किया है, और अल-बगदादी ने अल-खज़ाना (2/217) में इसे जाहिलियत के कुछ कवियों के नाम किया है। (4) अल-कश्शाफ 3/344। (5) पिछला स्रोत। (6) एराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/428।

۵۳ سورة الصافات: الآيات ۹۰ - ۹۶

...بیمار، بلکہ اس نے صرف ان کو اشارہ دیا تھا۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿بیشک آپ کو بھی موت آنی ہے اور ان کو بھی موت آنی ہے﴾ [الزمر: ۳۰]۔ تو معنی یہ ہے کہ: میں مستقبل میں جو پیش آئے گا اس میں بیمار ہوں، تو انہوں نے یہ گمان کیا کہ وہ اسی وقت بیمار ہیں۔ اور یہ کلام کے ذومعنی (کنایہ) ہونے میں سے ہے جیسا کہ ہم نے ذکر کیا (۱)، اور اسی میں سے ایک مشہور ضرب المثل ہے: «سلامتی ہی کافی بیماری ہے»(۲)، اور لبید کا قول ہے: پس میں نے اپنے رب سے سلامتی کی خوب کوشش کے ساتھ دعا کی تاکہ وہ مجھے تندرست کر دے، تو سلامتی ہی بیماری تھی (۳)۔ اور ایک شخص اچانک مر گیا تو لوگ اس کے گرد جمع ہو گئے اور کہا: وہ تندرستی کی حالت میں مرا، تو ایک اعرابی نے کہا: کیا وہ تندرست ہے جس کی گردن میں موت ہو (۴)؟۔ پس ابراہیم علیہ السلام سچے تھے، لیکن چونکہ انبیاء کا مقام قرب اور ان کا برگزیدہ ہونا ہے اس لیے اس کو گناہ شمار کیا گیا؛ اور اسی لیے انہوں نے کہا: ﴿اور جس سے میں امید رکھتا ہوں کہ وہ جزا کے دن میری خطائیں بخش دے گا﴾ [الشعراء: ۸۲] اور یہ سب کچھ واضح طور پر گزر چکا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔ اور کہا گیا: آپ کی مراد تھی: ان کے کفر کی وجہ سے دل کے بیمار (۵)۔ اور النجوم، نجم کی جمع ہو سکتا ہے، اور یہ واحد مصدر بھی ہو سکتا ہے (۶)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر وہ ان کے معبودوں کی طرف جھکے اور کہا: کیا تم کھاتے نہیں؟ (۹۱) تمہیں کیا ہوا کہ تم بولتے نہیں؟ (۹۲) پھر وہ ان پر دائیں ہاتھ سے ضربیں لگانے لگے (۹۳) پس وہ ان کی طرف دوڑتے ہوئے آئے (۹۴) کہا: کیا تم ان کی عبادت کرتے ہو جنہیں تم خود تراشتے ہو؟ (۹۵) حالانکہ اللہ نے تمہیں اور تمہارے اعمال کو پیدا کیا ہے (۹۶)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر وہ ان کے معبودوں کی طرف جھکے﴾ سدی نے کہا: ان کے پاس گئے۔ اور ابو مالک نے کہا: آئے۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٤٢٨/٣۔ (٢) أخرجه القضاعي في مسند الشهاب (١٤٠٩) من حديث أنس رضي الله عنه۔ (٣) ہم نے اسے لبید کے دیوان میں نہیں پایا، اور زمخشری نے اسے الکشاف میں ان کی طرف منسوب کیا ہے (اور کلام انہی کا ہے) ٣/٣٤٤، اور قیروانی نے زہر الآداب ٢٢٣/١ میں عمرو بن قمیہ کی طرف منسوب کیا ہے، اور بغدادی نے الخزانہ ٢١٧/٢ میں بعض شعراء جاہلیت کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٤) الکشاف ٣٤٤/٣۔ (٥) المصدر السابق۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ٤٢٨/٣۔

Surah as-Saffat: Verses 91 - 96 54

...towards them. Qatadah said: He turned towards them. Al-Kalbi said: He approached them. It was also said: He swerved (1). The meanings are close. 'Ragh-a yarughu rawghan wa rawaghanan' means when one turns away or swerves. A 'ra'igh' path means a crooked or slanting path (2). The poet said: 'He shows you sweetness from the tip of his tongue, while he dodges you like a fox dodges' (3). Then he said: {Will you not eat?} So he addressed them as one addresses those who possess intellect; because they (the pagans) had placed them in that position. Likewise: {What is the matter with you that you do not speak?} (4). It was said: There was food in front of the idols that they (the pagans) had left to eat when they returned from their festival, and they only left it so that it might receive the blessing of their idols, as they claimed (5). It was said: they left it for the temple keepers. And it was said: He (Abraham) brought food to them as a form of mockery; and he said: {Will you not eat? What is the matter with you that you do not speak?} (6). {Then he turned upon them, striking with the right hand}. He specified striking with the right hand because it is stronger and striking with it is more severe; this was said by Al-Dahhak and Al-Rabi' bin Anas. It was also said: What is meant by 'the right hand' is the oath that he took when he said: {By Allah, I will surely plan against your idols} (7). Al-Farra' and Tha'lab said: striking with power, and 'the right hand' (al-yameen) means power (8). It was also said: with justice, and 'the right hand' here means justice. From this is the saying of the Almighty: {And if he had forged against Us some sayings, We would have seized him by the right hand} [Al-Haqqah: 44-45], meaning: with justice. So, justice is for the right hand, and injustice is for the left. Did you not...

---

(1) These opinions are in Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/42-43, al-Nukat wa al-Uyun 5/57, and the sayings of al-Suddi and Qatadah were narrated by al-Tabari 19/570. (2) Al-Sihah (rugh). (3) We did not find its author. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/429. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/57. (6) Tafsir al-Tabari 19/570 - 571 similarly. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 5/57, and Majma' al-Bayan 23/69. (8) The saying of al-Farra' in Zad al-Masir 7/69, and the saying of Tha'lab in al-Nukat wa al-Uyun 5/57.

सूरा अस-साफ़ात: आयत 91 - 96 54

...उनकी ओर। क़तादाह ने कहा: वह उनकी ओर झुके। अल-कल्बी ने कहा: वह उनके पास आए। और यह भी कहा गया है: वह मुड़ गए (1)। अर्थ एक दूसरे के निकट हैं। 'रागा यरुगू रौगन वा रौगानान' का अर्थ है मुड़ना या हट जाना। एक 'राइग' पथ का अर्थ है टेढ़ा या तिरछा रास्ता (2)। कवि ने कहा है: 'वह अपनी ज़ुबान की नोक से आपको मिठास दिखाता है, जबकि वह आपसे वैसे ही बच निकलता है जैसे लोमड़ी बच निकलती है' (3)। फिर उसने कहा: {क्या तुम खाते नहीं?} उसने उन्हें वैसे ही संबोधित किया जैसे कोई बुद्धिमानों को संबोधित करता है; क्योंकि उन्होंने (मूर्तिपूजकों ने) उन्हें उस स्थान पर रखा था। इसी प्रकार: {तुम्हें क्या हुआ है कि तुम बोलते नहीं?} (4)। कहा गया: मूर्तियों के सामने भोजन रखा था जिसे उन्होंने अपने उत्सव से लौटने पर खाने के लिए छोड़ दिया था, और उन्होंने इसे केवल इसलिए छोड़ा था ताकि उनके दावों के अनुसार उनकी मूर्तियों का आशीर्वाद मिल सके(5)। कहा गया: उन्होंने इसे पुजारियों के लिए छोड़ा था। और यह भी कहा गया: वह (इब्राहिम) उपहास के रूप में उनके पास भोजन लाए; और कहा: {क्या तुम खाते नहीं? तुम्हें क्या हुआ है कि तुम बोलते नहीं?} (6)। {फिर वह उनकी ओर मुड़े, दाहिने हाथ से प्रहार किया}। उन्होंने दाहिने हाथ से प्रहार करने का उल्लेख किया क्योंकि यह अधिक शक्तिशाली है और इससे किया गया प्रहार अधिक गंभीर होता है; यह अल-दहक और अल-रबी बिन अनस ने कहा था। यह भी कहा गया: 'दाहिने हाथ' से तात्पर्य उस शपथ से है जो उन्होंने ली थी जब उन्होंने कहा था: {अल्लाह की कसम, मैं तुम्हारी मूर्तियों के विरुद्ध अवश्य योजना बनाऊँगा} (7)। अल-फर्रा और थलब ने कहा: शक्ति के साथ प्रहार, और 'अल-यमीन' (दाहिने हाथ) का अर्थ है शक्ति (8)। यह भी कहा गया है: न्याय के साथ, और यहाँ 'अल-यमीन' का अर्थ न्याय है। इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {और यदि उसने हमारे विरुद्ध कुछ बातें गढ़ी होतीं, तो हम उसे दाहिने हाथ से पकड़ लेते} [अल-हाक्का: 44-45], अर्थात: न्याय के साथ। तो, न्याय दाहिने हाथ के लिए है, और अन्याय बाएं के लिए। क्या आपने नहीं...

---

(1) ये मत नह़ास की 'मानी अल-कुरान' 6/42-43, 'अल-नुकात वल-उयून' 5/57 में हैं, और सुद्दी और क़तादाह के कथनों को तबरी 19/570 ने उद्धृत किया है। (2) अल-सिह़ाह़ (रौग)। (3) हमें इसके लेखक का पता नहीं चला। (4) नह़ास की 'इराब अल-कुरान' 3/429। (5) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/57। (6) 'तफ़सीर अल-तबरी' 19/570 - 571 इसी तरह। (7) 'अल-नुकात वल-उयून' 5/57, और 'मजमा अल-बयान' 23/69। (8) अल-फर्रा का कथन 'ज़ाद अल-मसीर' 7/69 में, और थलब का कथन 'अल-नुकात वल-उयून' 5/57 में।

سورة الصافات: آیات 91 - 96 54

...ان کی طرف۔ قتادہ نے کہا: وہ ان کی طرف مائل ہوئے۔ اور الکلبی نے کہا: وہ ان کی طرف متوجہ ہوئے۔ اور کہا گیا: وہ مڑ گئے (1)۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ 'راغ یروغ روغاً ورغاناً'، جب کوئی مڑ جائے یا کترا جائے۔ اور 'طریق رائغ' کے معنی ہیں ٹیڑھا یا مائل راستہ (2)۔ شاعر نے کہا: 'وہ تمہیں زبان کی نوک سے مٹھاس دکھاتا ہے، اور تم سے اس طرح کترا کر نکل جاتا ہے جیسے لومڑی کتراتی ہے' (3)۔ پھر فرمایا: {کیا تم کھاتے نہیں؟} پس آپ نے ان سے اس طرح خطاب کیا جیسے عقل والوں سے خطاب کیا جاتا ہے؛ اس لیے کہ انہوں (مشرکین) نے انہیں اسی مقام پر فائز کر رکھا تھا۔ اسی طرح: {تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم بولتے نہیں؟} (4)۔ کہا گیا: بتوں کے سامنے کھانا رکھا ہوا تھا جسے وہ اپنے میلے سے واپسی پر کھانے کے لیے چھوڑ گئے تھے، اور انہوں نے اسے محض اس لیے چھوڑا تھا کہ ان کے زعم میں ان کے بتوں کی برکت اسے پہنچے (5)۔ کہا گیا: انہوں نے اسے مجاوروں کے لیے چھوڑا تھا۔ اور کہا گیا: وہ (ابراہیم علیہ السلام) بطور استہزاء ان کے پاس کھانا لائے؛ اور فرمایا: {کیا تم کھاتے نہیں؟ تمہیں کیا ہوا ہے کہ تم بولتے نہیں؟} (6)۔ {پھر وہ ان پر پل پڑے دائیں ہاتھ سے ضرب لگاتے ہوئے}۔ مارنے کے لیے دائیں ہاتھ کی تخصیص اس لیے کی کہ وہ زیادہ طاقتور ہوتا ہے اور اس سے مار زیادہ سخت لگتی ہے؛ یہ ضحاک اور ربیع بن انس کا قول ہے۔ اور کہا گیا: دائیں ہاتھ (الیمین) سے مراد وہ قسم ہے جو انہوں نے کھائی تھی جب کہا تھا: {اللہ کی قسم، میں تمہارے بتوں کے خلاف ضرور چال چلوں گا} (7)۔ فراء اور ثعلب نے کہا: قوت کے ساتھ ضرب لگانا، اور الیمین کے معنی یہاں قوت ہیں (8)۔ اور کہا گیا: عدل کے ساتھ، اور یہاں الیمین سے مراد عدل ہے۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اگر وہ (رسول) ہم پر کچھ باتیں بنا لیتے، تو ہم انہیں دائیں ہاتھ سے پکڑ لیتے} [الحاقہ:

44-45] یعنی: عدل کے ساتھ، پس عدل دائیں ہاتھ کے لیے ہے؛ اور جور (ظلم) بائیں ہاتھ کے لیے۔ کیا تم نہیں...

---

(1) یہ اقوال نحاس کی 'معانی القرآن' 6/42-43، اور 'النکت والعیون' 5/57 میں ہیں، اور سدی اور قتادہ کے اقوال کو طبری 19/570 نے روایت کیا ہے۔ (2) الصحاح (روغ)۔ (3) ہمیں اس کے کہنے والے کا پتہ نہیں چلا۔ (4) نحاس کی 'إعراب القرآن' 3/429۔ (5) 'النکت والعیون' 5/57۔ (6) 'تفسير الطبري' 19/570 - 571 اسی طرح۔ (7) 'النکت والعیون' 5/57، اور 'مجمع البیان' 23/69۔ (8) فراء کا قول 'زاد المسیر' 7/69 میں، اور ثعلب کا قول 'النکت والعیون' 5/57 میں۔

Page 55

Surah As-Saffat: Verses 93 - 96

You see that the enemy is on the left, and disobedience is on the left, and obedience is on the right; therefore He said: {Indeed, you used to come to us from the right} [As-Saffat: 28] i.e., from the side of obedience. The right is the place of justice for the Muslim, and the left is the place of injustice. Do you not see that he pledged allegiance to Allah with his right hand on the day of the Covenant? Allegiance is with the right hand; therefore, he will be given his book tomorrow in his right hand because he fulfilled the pledge. And the one who breaks the pledge, fleeing from Allah, will be given it in his left hand because injustice is there. So His saying: {Then he turned upon them, striking with the right hand} means: with that justice which he had pledged to Allah on the day of the Covenant, and then he fulfilled it here. So he made those idols into pieces, i.e., fragments like 'Jadhidha', which is 'Sawiq' (parched grain), and it is not a matter of physical strength; this was said by Al-Tirmidhi al-Hakim.

{Then they came toward him, hastening (Yaziffun)} Hamzah read it: "Yuziffun" with a damma on the Ya. The rest read it with a fatha (1). Meaning: they are hurrying; said by Ibn Zayd (2). Qatada and As-Suddi said: they are walking (3). It was said the meaning is: they walk together slowly, feeling secure that no one will harm their gods. It was said the meaning is: they sneak along between walking and running; from it comes the 'zafif' (fluttering/quick walk) of an ostrich. Al-Dahhak said: they are running. Yahya bin Sallam narrated: they were trembling with anger. It was said: they walk proudly, which is the walk of vanity; said by Mujahid. From this is derived 'Zifaf' (procession) of the bride to her husband (4). Al-Farazdaq said: "The leader of the she-camels came before their young, hastening, and they came behind him as a quick-moving group (5)"

Whoever reads: "Yuziffun," its meaning is: they make others hasten, i.e., they carry them towards hastening. Accordingly, the object is omitted. Al-Asma'i said: "Azfaftu al-ibil," meaning: I urged the camels to hasten (6). It was said they are two dialects; it is said: "Zaffa al-qawm" and "Azaffu."

---

(1) Al-Sab'ah p. 548, and Al-Taysir p. 186. (2) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 23/69. (3) Narrated by Al-Tabari 19/574 from As-Suddi, and mentioned by Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 6/44 from Qatada. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/57. (5) Diwan

al-Farazdaq p. 27, and in it: 'wa-rahat' instead of 'wa-ja'at'. (6) Al-Hujjah for Abu Ali al-Farisi 6/57, and Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/225.

पृष्ठ ५५

सूरह अस-साफ़ात: आयत ९३ - ९६

आप देखते हैं कि दुश्मन बाईं ओर है, और अवज्ञा बाईं ओर है, और आज्ञाकारिता दाईं ओर है; इसलिए उन्होंने कहा: {तुम हमारे पास दाईं ओर से आते थे} [अस-साफ़ात: २८] यानी: आज्ञाकारिता की ओर से। दायां हाथ मुसलमान के लिए न्याय का स्थान है, और बायां हाथ अन्याय का स्थान है। क्या आप नहीं देखते कि उन्होंने वाचा (मीसाक) के दिन अपने दाहिने हाथ से अल्लाह के प्रति निष्ठा की शपथ ली थी? निष्ठा दाईं ओर से होती है; इसलिए कल उन्हें उनका पत्र उनके दाहिने हाथ में दिया जाएगा क्योंकि उन्होंने शपथ पूरी की। और जो शपथ तोड़ता है, अल्लाह से अपनी गर्दन बचाकर भागता है, उसे उसके बाएं हाथ में दिया जाएगा क्योंकि वहां अन्याय है। तो उनका यह कहना: {फिर वह उन पर दाहिने हाथ से प्रहार करने लगा} का अर्थ है: उस न्याय के साथ जिसके लिए उन्होंने वाचा के दिन अल्लाह से शपथ ली थी, और फिर यहाँ उसे पूरा किया। तो उसने उन मूर्तियों के टुकड़े-टुकड़े कर दिए, यानी वे 'जधीदा' की तरह चूरा हो गईं, जो कि 'सवीक' (भुना हुआ अनाज) है, और यह शारीरिक शक्ति का मामला नहीं है; यह अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने कहा है।

{फिर वे उसकी ओर तेज़ी से बढ़ते हुए आए (याज़िफ़ून)} हमज़ा ने इसे 'युज़िफ़ून' (या पर दम्मा के साथ) पढ़ा। बाकियों ने इसे फ़तहा के साथ पढ़ा (१)। अर्थात: वे जल्दी कर रहे हैं; यह इब्न ज़ैद ने कहा (२)। क़तादा और अस-सुद्दी ने कहा: वे चल रहे हैं (३)। कहा गया है कि इसका अर्थ है: वे अपने समूह के साथ धीरे-धीरे चल रहे थे, इस विश्वास के साथ कि कोई उनके देवताओं को नुकसान नहीं पहुँचाएगा। कहा गया है कि अर्थ है: वे चलने और दौड़ने के बीच छिपकर चल रहे हैं; इसी से शुतुरमुर्ग की 'ज़फ़ीफ़' (तेज़ चाल) शब्द आया है। अल-दहाक ने कहा: वे दौड़ रहे हैं। यहया बिन सल्लम ने वर्णन किया: वे गुस्से से कांप रहे थे। कहा गया: वे घमंड से चल रहे थे, जो कि अहंकार की चाल है; यह मुजाहिद ने कहा। इसी से दुल्हन की अपने पति के घर के लिए 'ज़िफ़ाफ़' (विदाई की बारात) शब्द लिया गया है (४)। अल-फ़रज़दक़ ने कहा: "ऊंटों का सरदार उनके बच्चों से पहले आया, तेज़ी से चलते हुए, और वे उसके पीछे एक तेज़ चलने वाले समूह के रूप में आए (५)"

जिसने इसे 'युज़िफ़ून' पढ़ा, उसका अर्थ है: वे दूसरों को तेज़ी से चलाते हैं, यानी: वे उन्हें तेज़ चलने पर मजबूर करते हैं। इस आधार पर, कर्म (ऑब्जेक्ट) लुप्त है। अल-असमी ने कहा: 'अज़फ़फ़्तुल इबिल',

यानी: मैंने ऊंटों को तेज़ी से चलाने के लिए प्रेरित किया (६)। कहा गया है कि ये दो बोलियाँ हैं; कहा जाता है: 'ज़फ़्फ़ल क़ौम' और 'अज़फ़्फ़ू' ।

---

(१) अस-सबअह पृ. ५४८, और अत-तयसीर पृ. १८६। (२) अत-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान २३/६९ में उल्लेख किया गया है। (३) अत-तबरी १९/५७४ द्वारा अस-सुद्दी से उद्धृत, और नहहास द्वारा मानी अल-क़ुरान ६/४४ में क़तादा से उल्लेख किया गया है। (४) अन-नुकात वल-उयून ५/५७। (५) दीवान अल-फ़रज़दक़ पृ. २७, और इसमें: 'वा-राहत', 'वा-जात' के स्थान पर है। (६) अबू अली अल-फ़ारसी के लिए अल-हुज्जाह ६/५७, और अल-कश्फ़ अन वुजूह अल-क़िराअत २/२२५।

صفحہ ۵۵

سورة الصافات: آیات 93 - 96

آپ دیکھتے ہیں کہ دشمن بائیں جانب ہے، اور نافرمانی بائیں جانب ہے، اور اطاعت دائیں جانب ہے؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اِنَّكُمْ كُنْتُمْ تَاْتُوْنَنَا عَنِ الْيَمِيْنِ﴾ [الصافات: 28] یعنی: اطاعت کی جانب سے۔ پس دایاں حصہ مسلمان کے لیے عدل کی جگہ ہے، اور بایاں حصہ ظلم کی جگہ ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اس نے میثاق کے دن اپنے دائیں ہاتھ سے اللہ کی بیعت کی تھی، پس بیعت دائیں ہاتھ سے ہوتی ہے؛ اسی لیے کل قیامت کے دن اسے اس کا نامہ اعمال اس کے دائیں ہاتھ میں دیا جائے گا کیونکہ اس نے بیعت کو پورا کیا، اور جو بیعت توڑنے والا ہے، اللہ سے اپنی گردن چھڑا کر بھاگنے والا ہے، اسے اس کے بائیں ہاتھ میں دیا جائے گا؛ کیونکہ ظلم وہاں ہے۔ پس اس کا قول: ﴿فَرَاغَ عَلَيْهِمْ ضَرْبًا بِالْيَمِينِ﴾ یعنی: اس عدل کے ساتھ جس پر اس نے میثاق کے دن اللہ سے بیعت کی تھی، پھر یہاں اس نے اسے پورا کر دکھایا| پس اس نے ان بتوں کو جذاذاً (ٹکڑے ٹکڑے) کر دیا، یعنی سوکھے ستو کی طرح ریزہ ریزہ، اور یہ محض جسمانی طاقت کی بات نہیں ہے؛ یہ بات ترمذی الحکیم نے کہی ہے۔

﴿فَاَقْبَلُوْا اِلَيْهِ يَزِفُّوْنَ﴾ حمزہ نے اسے یاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ 'يُزِفُّون' پڑھا ہے۔ باقیوں نے اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے(1)۔ یعنی: وہ دوڑتے ہوئے آ رہے تھے؛ یہ ابن زید کا قول ہے(2)۔ قتادہ اور سدی نے کہا: وہ چل رہے تھے(3)۔ اور کہا گیا کہ معنی یہ ہے: وہ اپنی جماعت کے ساتھ اطمینان سے آہستہ چل رہے تھے کہ ان کے معبودوں کو کوئی تکلیف نہ پہنچائے| اور کہا گیا کہ معنی یہ ہے: وہ چلنے اور دوڑنے کے درمیان کی کیفیت میں دبے پاؤں چل رہے تھے؛ اور اسی سے شتر مرغ کی 'زفیف' (تیز چال) ماخوذ ہے۔ اور ضحاک نے کہا: وہ دوڑ رہے تھے۔ اور یحییٰ

بن سلام نے بیان کیا: وہ غصے سے کانپ رہے تھے۔ اور کہا گیا: وہ اترا کر چل رہے تھے، جو کہ تکبر کی چال ہے؛ یہ مجاہد کا قول ہے۔ اور اسی سے دلہن کی اس کے شوہر کی طرف روانگی کو 'زفاف' کہا جاتا ہے(4)۔ فرزدق نے کہا ہے: "اونٹوں کا سردار ان کے بچوں کے آنے سے پہلے آگیا، وہ تیزی سے چل رہا تھا اور اس کے پیچھے اونٹنیاں تیز رفتاری سے آئیں (5)"

اور جس نے 'یُزِفُّون' پڑھا، اس کا معنی ہے: وہ دوسروں کو تیز چلاتے ہیں، یعنی: وہ انہیں تیز چلنے پر آمادہ کرتے ہیں۔ اور اس بنا پر مفعول محذوف ہے۔ اصمعی نے کہا: 'اَزففتُ الابل'، یعنی: میں نے اونٹوں کو تیز چلنے پر ابھارا(6)۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ دو لغتیں ہیں، کہا جاتا ہے: 'زَفَّ القوم' اور 'اَزفُّوا'۔

---

(1) السبعہ ص 548، اور التیسیر ص 186۔ (2) طبرسی نے مجمع البیان 23/69 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (3) طبری 19/574 نے سدی سے روایت کی ہے، اور نحاس نے معانی القرآن 6/44 میں قتادہ سے ذکر کیا ہے۔ (4) النکت والعیون 5/57۔ (5) دیوان فرزدق ص 27، اور اس میں 'وجاءت' کے بدلے 'وراحت' ہے۔ (6) الحجہ لابی علی الفارسی 6/57، اور الکشف عن وجوہ القراءات 2/225۔

Surah Al-Saffat: Verses 94 - 96, Page 56

"Zaffatu al-arusa" (I led the bride), "azfaftuha", and "izdafaftuha" all have the same meaning. The "mizaffa" is the palanquin in which the bride is led; this was related from Al-Khalil (1).

An-Nahas (2) said: "Yuziffuna" is with a damma on the 'ya'. Abu Hatim claimed that he did not know this usage, while a group of scholars, including Al-Farra' (3), recognized it and likened it to their saying: "Atrattu al-rajul" (I caused the man to be driven out), meaning: I made him enter that state. "Taradtuhu" means I removed him; he and others recited:

Husayn wished that his clan (Jidha') would lead... So Husayn became humbled and defeated (4).

Meaning: he was made to be so. Similarly, "Yuziffuna" means they became in a state of "zafif" (hurrying). Muhammad ibn Yazid said: "Zafif" is hurrying. Abu Ishaq (5) said: "Zafif" is the beginning of an ostrich's gallop. Abu Hatim said: Al-Kisa'i claimed that some people read it as: "fa-aqbalu ilayhi yazifuna" (6) in the light form; from "wazafa yazifu," like "wazana yazinu."

An-Nahas (7) said: This is Abu Hatim's account, and Abu Hatim never heard anything from Al-Kisa'i. Al-Farra' (8)—who was Al-Kisa'i's companion—narrated from Al-Kisa'i that he did not know "yazifuna" in the light form.

---

(1) Al-Sihah (zaf-faf). (2) In I'rab al-Qur'an 3/429. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/389. (4) The verse is by Al-Mukhabbil Al-Sa'di satirizing Al-Zibraqan bin Badr—who is the Husayn mentioned in the verse—and it is in Adab al-Katib p. 447, and Al-Khizana 8/101. Al-Jidha': they are Husayn's clan. This is the narration of Al-Asma'i for the verse, and it is also narrated as: "adhallu wa aqharu," in the passive voice. See Al-Iqtidab in Sharh Adab al-Katib 3/280. (5) He is Al-Zajjaj, and his statement is in Ma'ani al-Qur'an 4/309, and the author quoted it from him via An-Nahas in I'rab al-Qur'an 3/429, and what precedes and follows it are from him. (6) Abdullah bin Yazid read it thus, as the author will mention later, and Ibn Jinni mentioned it in Al-Muhtasab 2/221, and Abu Hayyan added in Al-Bahr 7/366 attributing it to Mujahid, Al-Dahhak, Yahya bin Abdul-Rahman Al-Muqri, and Ibn Abi 'Abla. (7) In I'rab al-Qur'an 3/429. (8) In Ma'ani al-Qur'an 2/389.

सूरह अस-साफ़ात: आयत 94 - 96, पृष्ठ 56

"ज़फ़फ़्तुल अरूसा" (मैंने दुल्हन को पहुँचाया), "अज़फ़फ़्तुहा" और "इज़दफ़फ़्तुहा" एक ही अर्थ रखते हैं। "मिज़ाफ़ा" वह पालकी है जिसमें दुल्हन को ले जाया जाता है; अल-ख़लील (1) से यही वर्णित है।

अन-नहास (2) ने कहा: "युज़िफ़्फ़ून" में 'या' पर धम्म (पेश) है। अबू हातिम ने दावा किया कि वे इस भाषा को नहीं जानते थे, जबकि अल-फ़र्रा (3) सहित विद्वानों के एक समूह ने इसे पहचाना और इसकी तुलना उनके इस कथन से की: "अतरत्तुर-रुल" (मैंने आदमी को निष्कासित कर दिया), जिसका अर्थ है: मैंने उसे उस स्थिति में ला दिया। और "तरदतुहु" का अर्थ है मैंने उसे हटा दिया; उन्होंने और अन्य लोगों ने यह शेर पढ़ा:

हुसैन ने चाहा कि उसका कबीला (जिज़ा') नेतृत्व करे... लेकिन हुसैन अपमानित और पराजित हो गया (4)।

अर्थात्: उसे वैसा बना दिया गया; इसी तरह "युज़िफ़्फ़ून" का अर्थ है कि वे तेज़ गति (ज़फ़ीफ़) की स्थिति में आ गए। मुहम्मद इब्न यज़ीद ने कहा: ज़फ़ीफ़ का अर्थ है तेज़ी। अबू इशाक (5) ने कहा: ज़फ़ीफ़ शुतुरमुर्ग की पहली दौड़ है। अबू हातिम ने कहा: और अल-किसाई का दावा है कि कुछ लोगों ने इसे "फ़-अकबलू इलयहि यज़िफ़ून" (6) हल्के रूप में पढ़ा; जो 'वज़फ़ा-यज़िफ़ु' से है, जैसे 'वज़ना-यज़िनु'।

अन-नहास (7) ने कहा: यह अबू हातिम का विवरण है, और अबू हातिम ने अल-किसाई से सीधे कुछ नहीं सुना था। अल-फ़र्रा (8)—जो अल-किसाई के साथी थे—ने अल-किसाई से रिवायत की कि वे "यज़िफ़ून" के हल्के रूप को नहीं जानते थे।

---

(1) अल-सिहाह (ज़फ़-फ़ाफ़)। (2) इ'राब अल-कुरान 3/429 में। (3) मा'नी अल-कुरान 2/389 में। (4) यह शेर अल-मुख़ब्बिल अल-सा'दी का है जिसमें उन्होंने अल-ज़िब्रक़ान बिन बद्र—जो शेर में वर्णित हुसैन हैं—की निंदा की है, और यह अदब अल-कातिब पृष्ठ 447 और अल-ख़िज़ाना 8/101 में है। जिज़ा': वे हुसैन का कबीला हैं। यह इस शेर के लिए अल-अस्माई का वर्णन है, और इसे निष्क्रिय वाच्य में "अधल्लु व अक़हरू" के रूप में भी वर्णित किया गया है। देखें अल-इक़्तिदाब फ़ी शरह अदब अल-कातिब 3/280। (5) वे अल-ज़ज्जाज हैं, और उनका कथन मा'नी अल-कुरान 4/309 में

है, और लेखक ने इसे अन-नहास के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 3/429 में उद्धृत किया है, और इससे पहले और बाद का हिस्सा उन्हीं का है। (6) अब्दुल्ला बिन यज़ीद ने इसे इस तरह पढ़ा, जैसा कि लेखक बाद में उल्लेख करेंगे, और इब्न जिन्नी ने इसे अल-मुहतसब 2/221 में उल्लेख किया है, और अबू हय्यान ने अल-बह्र 7/366 में इसे मुजाहिद, अल-दह्हाक, यहया बिन अब्दुल-रहमान अल-मुक़री और इब्न अबी अबला से जोड़ा है। (7) इ'राब अल-कुरान 3/429 में। (8) मा'नी अल-कुरान 2/389 में।

سورة الصافات: آیات 94 - 96، صفحہ 56

"زففتُ العروسَ" (میں نے دلہن کو رخصت کیا) اور "أزففتها" اور "ازدففتها" ہم معنی ہیں، اور "المِزفّة" وہ ڈولی یا پالکی ہے جس میں دلہن کو رخصت کیا جاتا ہے؛ یہ الخلیل (1) سے مروی ہے۔

النحاس (2) نے کہا: «يُزفُّون» 'یا' کے ضمہ کے ساتھ ہے۔ ابو حاتم نے دعویٰ کیا کہ وہ اس زبان کو نہیں جانتے، جبکہ علماء کی ایک جماعت جن میں الفراء (3) بھی شامل ہیں، نے اسے پہچانا ہے اور اسے ان کے قول "أطردتُ الرجل" (میں نے مرد کو نکلوایا) سے تشبیہ دی ہے، یعنی: میں نے اسے اس حالت تک پہنچا دیا، جبکہ "طردته" کا مطلب ہے میں نے اسے ہٹا دیا۔ انہوں نے اور دیگر نے یہ شعر پڑھا:

تمنَّى حُصينٌ أن يَسودَ جِذاعُهُ ... فأمسى حُصينٌ قد أذَلَّ وأقهرا (4)

یعنی: وہ اس حال کو پہنچا دیا گیا؛ اسی طرح «يُزفُّون» ہے کہ وہ "زفيف" (تیزی) کی حالت میں ہو گئے۔ محمد بن یزید نے کہا: "الزفيف" کا مطلب ہے تیزی۔ ابو اسحاق (5) نے کہا: "الزفيف" شتر مرغ کی پہلی دوڑ ہے۔ ابو حاتم نے کہا: اور الکسائی کا دعویٰ ہے کہ کچھ لوگوں نے اسے مخفف (ہلکا) پڑھا ہے: «فأقبَلُوا إليه يزفُون» (6)؛ جو کہ "وَزَفَ يَزِفُ" سے ہے، جیسے "وَزَنَ يَزِنُ"۔

النحاس (7) نے کہا: یہ ابو حاتم کی حکایت ہے، اور ابو حاتم نے الکسائی سے کچھ نہیں سنا۔ الفراء (8) نے—جو الکسائی کے شاگرد و ساتھی ہیں—الکسائی سے روایت کی ہے کہ وہ «يزفُون» (مخفف) کو نہیں جانتے۔

(1) الصحاح (زفف)۔ (2) اعراب القرآن 429/3 میں۔ (3) معانی القرآن 389/2 میں۔ (4) یہ شعر مخبل السعدی کا ہے جس میں اس نے زبرقان بن بدر—جو شعر میں مذکور حسین ہے—کی ہجو کی ہے، اور یہ ادب الکاتب ص 447، اور الخزانہ 101/8 میں ہے۔ الجذاع: وہ حسین کا قبیلہ ہیں۔ یہ اس شعر کے لیے اصمعی کی روایت ہے اور اسے مجہول کے ساتھ "أذلُّ وأقهرُ" بھی روایت کیا گیا ہے۔ دیکھیے الاقتضاب فی شرح ادب الکتاب 280/3۔ (5) یہ الزجاج ہیں، اور ان کا قول معانی القرآن 309/4 میں ہے، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 429/3 میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے اور بعد کی عبارت انہی کی ہے۔ (6) اسے عبداللہ بن یزید نے پڑھا ہے جیسا کہ مصنف آگے بیان کریں گے، اور ابن جنی نے المحتسب 221/2 میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ابو حیان نے البحر 366/7 میں اس کی نسبت مجاہد، ضحاک، یحییٰ بن عبدالرحمن المقری اور ابن ابی عبلہ کی طرف کی ہے۔ (7) اعراب القرآن 429/3 میں۔ (8) معانی القرآن 389/2 میں۔

Surah As-Saaffat: Verses 94 - 96 57

Al-Farra' said: "I do not know it." Abu Ishaq said (1): "Others besides them have known it [that it is said] 'wazafa yazifu' when someone quickens their pace." Al-Nahhas said: "We do not know anyone who read: 'yazifun'."

I say: It is the reading of Abdullah bin Yazid according to what Al-Mahdawi mentioned.

Al-Zamakhshari said (2): "And 'yuzaffun' is in the passive form. And 'yuzfūn' is from 'zafahu' if he urged him on; as if some of them were urging others on due to their haste towards him."

Al-Tha'labi mentioned from Al-Hasan, Mujahid, and Ibn al-Samaifa': "yarfūn" with the letter 'ra' [from] 'rafif' of the ostrich, which is a running between walking and flying.

The Almighty's saying: {He said, "Do you worship that which you sculpt?"} There is an omission in it; meaning: They said: Who did this to our gods? So he said, arguing: "Do you worship what you sculpt?" meaning: Do you worship idols that you sculpt with your own hands and carve? Sculpting (al-naht) is carving and paring; he sculpted it, he sculpts it - with a kasra - 'nahtan', meaning: he pared it. 'Al-nuhatat' are the shavings, and 'al-minhat' is what is sculpted with (3).

{While Allah created you and that which you do.} "Ma" is in the accusative position, meaning: And He created what you do of the idols (4), meaning wood, stones, and others, as in His saying: {He said, "No, your Lord is the Lord of the heavens and the earth, who created them"} [Al-Anbiya: 56].

It was said: "ma" is an interrogative, and its meaning is: belittling their work. It was said: it is a negation, and the meaning is: and you do not do that, but Allah created it. It is better for "ma" to be a gerund with the verb, and the estimation is: "And Allah created you and your work" (5).

This is the view of the Sunnis: that actions are a creation of Allah Almighty and an acquisition for the servants. In this is the invalidation...

(1) He is Al-Zajjaj, and his saying is in 'Ma'ani al-Qur'an' 4 / 309, and the author quoted him through Al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3 / 429 - 430, and what is between brackets is from it. (2) In 'Al-Kashshaf' 3 / 345. (3) Al-Sihah (Naht). (4) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 3 / 430. (5) 'Ma'ani al-Qur'an' by Al-Nahhas 6 / 45 - 46.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 94 - 96 57

अल-फर्रा ने कहा: "मैं इसे नहीं जानता।" अबू इशाक ने कहा (1): "अन्यों को इसके बारे में पता है [कहा जाता है] 'वज़ाफ़ा यज़ीफ़ू' जब कोई अपनी गति तेज़ करता है।" अल-नहस ने कहा: "हम किसी को नहीं जानते जिसने पढ़ा हो: 'यज़ीफ़ून'।"

मैं कहता हूँ: यह अल-महदवी के उल्लेख के अनुसार अब्दुल्ला बिन यज़ीद का पाठ है।

अल-ज़मख़्शरी ने कहा (2): "'युज़ाफ़ून' कर्मवाच्य रूप में है। और 'युज़फ़ून' 'ज़फ़ाहु' से है यदि उसने उसे प्रेरित किया; जैसे कि उनमें से कुछ एक-दूसरे को उनकी ओर जल्दी के कारण प्रेरित कर रहे थे।"

अल-थलाबी ने अल-हसन, मुजाहिद और इब्न अल-समयफ़ा से उल्लेख किया: 'रफ़ा रफ़ीफ़' से 'यरफ़ून' [शुतुरमुर्ग का], जो चलने और उड़ने के बीच की दौड़ है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {उसने कहा, "क्या तुम उसकी पूजा करते हो जिसे तुम तराशते हो?"} इसमें एक लोप है; अर्थात: उन्होंने कहा: हमारे देवताओं के साथ ऐसा किसने किया? तो उसने तर्क देते हुए कहा: "क्या तुम उसकी पूजा करते हो जिसे तुम तराशते हो?" अर्थात: क्या तुम उन मूर्तियों की पूजा करते हो जिन्हें तुम अपने हाथों से तराशते और कुरेदते हो? तराशना (अल-नहत) कुरेदना और काटना है; उसने इसे तराशा, वह इसे तराशता है - कसरा के साथ - 'नहतन', अर्थात: उसने इसे छीला। 'अल-नुहाता' छीलन है, और 'अल-मिन्हात' वह है जिससे तराशा जाता है (3)।

{जबकि अल्लाह ने तुम्हें और जो तुम करते हो उसे पैदा किया है।} "मा" कर्म कारक स्थिति में है, अर्थात: और उसने उन मूर्तियों को बनाया जो तुम बनाते हो (4), यानी लकड़ी, पत्थर और अन्य, जैसा कि उनके कथन में है: {उसने कहा, "नहीं, तुम्हारा रब आसमानों और ज़मीन का रब है, जिसने उन्हें पैदा किया"} [अल-अंबिया: 56]।

कहा गया था: "मा" एक प्रश्नवाचक है, और इसका अर्थ है: उनके काम को तुच्छ समझना। कहा गया था: यह एक निषेध है, और अर्थ है: और तुम वह नहीं करते, बल्कि अल्लाह ने उसे बनाया है। "मा" का क्रिया के साथ कृदंत होना बेहतर है, और अनुमान है: "और अल्लाह ने तुम्हें और तुम्हारे काम को पैदा किया" (5)।

यह सुन्नियों का विचार है: कि कार्य अल्लाह सर्वशक्तिमान की रचना हैं और सेवकों के लिए अर्जन हैं। इसमें अमान्य करना है...

(1) वह अल-ज़ज्जाज है, और उसका कथन 'मा'नी अल-कुरान' 4/309 में है, और लेखक ने अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 3/429 - 430 में उसे उद्धृत किया है, और कोष्ठकों के बीच जो है वह वहीं से है। (2) 'अल-कश्शाफ' 3 / 345 में। (3) अल-सिहाह (नहत)। (4) अल-नहस द्वारा 'इराब अल-कुरान' 3 / 430। (5) अल-नहस द्वारा 'मा'नी अल-कुरान' 6 / 45 - 46।

سورة الصافات: آیات 94 - 96 57

الفراء نے کہا: "میں اسے نہیں جانتا۔" ابو اسحاق نے کہا (1): "دوسروں نے اسے پہچانا ہے [کہ کہا جاتا ہے] 'وزف یزف' جب کوئی تیز چلتا ہے۔" النحاس نے کہا: "ہم کسی کو نہیں جانتے جس نے 'یَزِفُون' پڑھا ہو۔"

میں کہتا ہوں: یہ عبداللہ بن یزید کی قرات ہے جیسا کہ المہدوی نے ذکر کیا ہے۔

الزمخشری (2) نے کہا: اور "یُزَفُّون" مجہول کے صیغے پر ہے۔ اور "یُزْفُون" 'زفاہ' سے ہے جب اس نے اسے ہانکا؛ گویا ان میں سے بعض بعض کو ان کی طرف تیزی کی وجہ سے ہانک رہے تھے۔

اور الثعلبی نے الحسن، مجاہد اور ابن السمیفع سے ذکر کیا ہے: "یرفون" راء کے ساتھ [شتر مرغ کے] 'رفیف' سے، اور یہ چلنے اور اڑنے کے درمیان کی دوڑ ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے کہا، "کیا تم اس کی عبادت کرتے ہو جسے تم تراشتے ہو؟"} اس میں حذف ہے؛ یعنی: انہوں نے کہا: ہمارے معبودوں کے ساتھ یہ کس نے کیا؟ تو اس نے احتجاج کرتے ہوئے کہا: "کیا تم اسے پوجتے ہو جسے تم تراشتے ہو" یعنی: کیا تم ان بتوں کی پوجا کرتے ہو جنہیں تم اپنے ہاتھوں سے تراشتے اور چھیلتے ہو؟ اور 'النحت' (تراشنا): چھیلنا اور کاٹنا ہے؛ اس نے اسے تراشا، وہ اسے تراشتا ہے - کسرہ کے ساتھ - 'نحتاً'، یعنی: اس نے اسے چھیلا۔ اور 'النحاتہ' چھیلن ہے، اور 'المنحت' وہ آلہ ہے جس سے تراشا جاتا ہے (3)۔

{حالانکہ اللہ نے تمہیں اور جو تم کرتے ہو اسے پیدا کیا ہے۔} "ما" مفعول کی جگہ پر ہے، یعنی: اور اس نے ان بتوں کو پیدا کیا جو تم بناتے ہو (4)، یعنی لکڑی، پتھر اور دیگر، جیسا کہ اس کے

قول میں ہے: {اس نے کہا، "نہیں، تمہارا رب آسمانوں اور زمین کا رب ہے جس نے انہیں پیدا کیا"} [الانبیاء: 56]۔

اور کہا گیا: "ما" استفہامیہ ہے، اور اس کا معنی ہے: ان کے عمل کی تحقیر۔ اور کہا گیا: یہ نفی ہے، اور معنی یہ ہے: اور تم ایسا نہیں کرتے، بلکہ اللہ نے اسے پیدا کیا ہے۔ اور بہتر یہ ہے کہ "ما" فعل کے ساتھ مصدر ہو، اور تقدیر یہ ہے: "اور اللہ نے تمہیں اور تمہارے عمل کو پیدا کیا" (5)۔

اور یہ اہل سنت کا مذہب ہے: کہ افعال اللہ عزوجل کی تخلیق اور بندوں کا کسب ہیں۔ اور اس میں ابطال ہے...

(1) وہ الزجاج ہے، اور اس کا قول 'معانی القرآن' 4 / 309 میں ہے، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے 'إعراب القرآن' 3 / 429 - 430 میں نقل کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (2) الکشاف 3 / 345 میں۔ (3) الصحاح (نحت)۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 3 / 430۔ (5) معانی القرآن للنحاس 6 / 45 - 46۔

Surah As-Saaffat: Verses 96 - 98 58 The doctrines of the Qadariyyah and the Jabariyyah. Abu Hurayrah narrated that the Prophet ﷺ said: "Indeed, Allah is the Creator of every maker and his making." This was mentioned by Ath-Tha'labi. Al-Bayhaqi recorded it from the hadith of Hudhayfah, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah, the Mighty and Majestic, made every maker and his making." (1) He is the Creator, and He is the Maker, glorified be He. We have explained both in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna" (2). The words of the Almighty: "They said, 'Build for him a structure and throw him into the burning fire.' (97) So they intended a plan against him, but We made them the most humiliated." (98) The words of the Almighty: "They said, 'Build for him a structure'" means: they consulted among themselves regarding his matter when he defeated them with proof, as previously explained in "Al-Anbiya" (3). Thus, "They said, 'Build for him a structure'" which you fill with wood and set ablaze, then throw him into it, which is the burning fire (Al-Jahim). Ibn Abbas said: They built a stone wall, thirty cubits high into the sky, filled it with fire, and threw him into it (4). Abdullah bin Amr bin al-Aas said: When he was in the structure, he said: "Allah is sufficient for me, and He is the best Disposer of affairs" (5). The definite article "al" in "al-Jahim" indicates metonymy; i.e., in his hell; i.e., in the hell of that structure (6). At-Tabari mentioned (7): that the one who said that was named Al-Hayzan (8), a man from the rural Persians, and he...

(1) Al-Asma' wa as-Sifat by Al-Bayhaqi (37), and recorded by Al-Bukhari in Al-Adab al-Mufrad p. 25. (2) P. 334 and 344. (3) 14/226. (4) Mentioned by Ar-Razi in his Tafsir 26/150, and At-Tabarsi in Majma' al-Bayan 23/70. (5) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/430. (6) Tafsir ar-Razi 26/150. (7) In his Tafsir 16/305, and the author quoted it from him via As-Suhayli in At-Ta'rif wal-I'lam p. 146, and At-Tabari recorded it from Ibn Umar, may Allah be pleased with them both, Mujahid, and Ibn Jurayj. And it preceded 14/226. (8) Its spelling was inconsistent in the manuscripts; what is confirmed is from (m), Tafsir at-Tabari, and At-Ta'rif wal-I'lam. Abu Hayyan said in Al-Bahr 6/328: They mentioned a name for this speaker about which there is disagreement, and its reality cannot be determined because it is not vowelled or dotted. Thus, many non-Arabic names appear in tafsirs whose actual pronunciation cannot be determined due to the lack of vowels and dots.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 96 - 98 58 क़दरिया और जबरिया के पंथ। अबू हुरैरा ने नबी ﷺ से रिवायत की कि उन्होंने कहा: "बेशक अल्लाह हर बनाने वाले और उसकी बनावट का बनाने वाला है।" इसे अस-सालाबी ने ज़िक्र किया है। और अल-बैहक़ी ने हुज़ैफ़ा की हदीस से इसे निकाला है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने हर बनाने वाले को और उसकी बनावट को बनाया।" (1) वह खालिक़ (बनाने वाला) है, और वह सानेअ (शिल्पी) है, वह सुब्हानुहू है, और हमने "अल-किताब अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" (2) में इन दोनों को स्पष्ट किया है। अल्लाह तआला का फ़रमान: "उन्होंने कहा, 'उसके लिए एक इमारत बनाओ और उसे दहकती आग में डाल दो।' (97) सो उन्होंने उसके खिलाफ एक चाल चलने का इरादा किया, लेकिन हमने उन्हें सबसे नीचा (अपमानित) कर दिया।" (98) अल्लाह तआला का फ़रमान: "उन्होंने कहा, 'उसके लिए एक इमारत बनाओ'" यानी: उन्होंने उसके मामले में आपस में सलाह-मशविरा किया जब उसने दलीलों से उन्हें हरा दिया, जैसा कि "अल-अंबिया" (3) में इसके स्पष्टीकरण में पहले आ चुका है। तो "उन्होंने कहा, 'उसके लिए एक इमारत बनाओ'" जिसे तुम लकड़ियों से भर दो और उनमें आग लगा दो, फिर उसे उसमें डाल दो, और वह 'जहीम' (दहकती आग) है। इब्ने अब्बास ने कहा: उन्होंने पत्थरों की एक दीवार बनाई जिसकी ऊंचाई आसमान में तीस हाथ थी, उसे आग से भर दिया और उसे उसमें फेंक दिया (4)। अब्दुल्लाह बिन अम्र बिन अल-आस ने कहा: जब वह इमारत में पहुँच गए, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह मेरे लिए काफी है, और वह बेहतरीन कार्यसाधक है" (5)। 'अल-जहीम' में अलिफ़ और लाम किनाया (संकेत) के लिए हैं; यानी: उसकी दहकती आग में; यानी: उस इमारत की दहकती आग में (6)। और अत-तबरी ने ज़िक्र किया (7): कि यह कहने वाले का नाम अल-हैज़न (8) था, जो फ़ारस के देहातियों में से एक आदमी था, और वह...

(1) अल-अस्मा' वस्-सिफ़ात अल-बैहक़ी द्वारा (37), और इसे बुखारी ने अल-अदब अल-मुफ़रद पृ. 25 में निकाला है। (2) पृ. 334 और 344। (3) 14/226। (4) अर-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 26/150 में और अत-तबरसी ने मजमा' अल-बयान 23/70 में इसका ज़िक्र किया है। (5) ए'राब अल-कुरआन अन-नहहास द्वारा 3/430। (6) तफ़सीर अर-राज़ी 26/150। (7) अपनी तफ़सीर 16/305 में, और लेखक ने सुहैली के माध्यम से 'अत-तारीफ़ वल-इलाम' पृ. 146 में उनसे इसे उद्धृत किया है, और अत-तबरी ने इसे इब्ने उमर (अल्लाह उन दोनों से राज़ी हो), मुजाहिद और इब्न जुरैज से निकाला है। और पहले आ चुका है 14/226। (8) पांडुलिपियों में इसकी लिखावट अस्थिर थी; (म), तफ़सीर अत-तबरी और अत-तारीफ़ वल-इलाम से जो पुष्ट है वह यही है। अबू हय्यान ने अल-बह्र 6/328 में कहा:

उन्होंने इस कहने वाले के लिए एक ऐसा नाम ज़िक्र किया है जिसमें मतभेद है और जिसकी वास्तविकता का पता नहीं लगाया जा सकता क्योंकि यह हरकतों (स्वरों) और नुक़्तों के साथ सही तरह से लिखा नहीं गया है। इसी तरह, तफ़सीरों में कई अजनमी (गैर-अरबी) नाम आते हैं जिनके शब्दों की वास्तविकता का पता हरकतों और नुक़्तों की कमी के कारण नहीं लगाया जा सकता है।

سورہ الصافات: آیات 96 - 98 58 قدریہ اور جبریہ کے مذاہب۔ ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی اکرم ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ ہر بنانے والے اور اس کی بناوٹ کا پیدا کرنے والا ہے۔" اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ اور بیہقی نے حذیفہ کی حدیث سے اسے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک اللہ عزوجل نے ہر بنانے والے اور اس کی بناوٹ کو بنایا۔" (1) پس وہی خالق ہے، اور وہی صانع ہے، وہ پاک ہے، اور ہم نے ان دونوں کی وضاحت "الکتاب الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنیٰ" (2) میں کر دی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ 97 فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ 98﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا﴾ یعنی: انہوں نے اس کے معاملے میں مشورہ کیا جب اس نے انہیں دلیل سے مغلوب کر دیا جیسا کہ سورہ "انبیاء" (3) کی تفسیر میں گزر چکا ہے۔ پس ﴿قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا﴾ یعنی ایک ایسی عمارت بناؤ جسے تم ایندھن (لکڑیوں) سے بھر دو، پھر اس میں آگ بھڑکا دو، پھر اسے اس میں ڈال دو، اور وہ جحیم (دہکتی آگ) ہے۔ ابن عباس نے کہا: انہوں نے پتھروں کی ایک دیوار بنائی جس کی بلندی آسمان میں تیس ہاتھ تھی، اسے آگ سے بھر دیا اور اسے اس میں ڈال دیا (4)۔ عبداللہ بن عمرو بن العاص نے کہا: جب وہ اس عمارت میں پہنچے تو انہوں نے کہا: "حسبی اللہ ونعم الوکیل" (5)۔ اور "الجحیم" میں الف اور لام کنایہ پر دلالت کرتے ہیں؛ یعنی: اس کی دہکتی آگ میں؛ یعنی اس عمارت کی دہکتی آگ میں (6)۔ اور طبری نے ذکر کیا ہے (7): کہ یہ کہنے والے کا نام الہیزن (8) تھا، جو فارس کے دیہاتیوں میں سے ایک شخص تھا، اور وہ...

(1) الاسماء والصفات للبیہقی (37)، اور بخاری نے الادب المفرد ص 25 میں اسے روایت کیا ہے۔ (2) ص 334 اور 344۔ (3) 226/14۔ (4) رازی نے اپنی تفسیر 26/150 میں اور طبرسی نے مجمع البیان 23/70 میں اسے ذکر کیا ہے۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 3/ 430۔ (6) تفسیر رازی

26/ 150- (7) اپنی تفسیر 16/ 305 میں، اور مصنف نے اسے سہیلی کے واسطے سے "التعریف والاعلام" ص 146 میں نقل کیا ہے، اور طبری نے اسے ابن عمر رضی اللہ عنہما، مجاہد اور ابن جریج سے روایت کیا ہے۔ اور پہلے گزر چکا ہے 14/ 226- (8) نسخوں میں اس کی کتابت میں اختلاف پایا گیا ہے، (م)، تفسیر طبری اور التعریف والاعلام میں جو ثابت ہے وہی درج کیا گیا ہے۔ ابو حیان نے البحر 6/ 328 میں کہا: انہوں نے اس کہنے والے کا ایک ایسا نام ذکر کیا ہے جس میں اختلاف ہے اور اس کی حقیقت معلوم نہیں ہو سکتی کیونکہ یہ اعراب اور نقطوں کے ساتھ درست نہیں لکھا گیا، اور اسی طرح تفاسیر میں بہت سے عجمی نام ایسے آتے ہیں جن کے الفاظ کی حقیقت اعراب اور نقطوں کے نہ ہونے کی وجہ سے معلوم نہیں ہو پاتی۔

Surah As-Saffat: Verses 98 - 101 59

...the Turks(1), and he is the one mentioned in the Hadith: "While a man was walking in a cloak, strutting in it, the earth swallowed him up, and he will continue to sink into it until the Day of Resurrection"(2). And Allah knows best.

"So they intended a plan against him" meaning against Ibrahim. And "kayd" means plotting; i.e., they schemed to destroy him. "And We made them the lowest" the defeated and overcome because his argument prevailed where they could not repel it, and their plotting and scheme did not succeed against him.

The words of Allah Almighty: "And [Ibrahim] said, 'Indeed, I am going to [the service of] my Lord; He will guide me. My Lord, grant me [a child] from among the righteous.' So We gave him good tidings of a forbearing boy." [99-101]

There are two matters in this: First: This verse is a basis for migration (Hijra) and isolation (Uzla), and the first to do that was Ibrahim, peace be upon him. That was when Allah saved him from the fire, he said: "Indeed, I am going to my Lord" meaning: migrating from the land of my people and my birthplace to where I can worship my Lord, for He "will guide me" in what I intended towards the truth. Muqatil said: He was the first of creation to migrate with Lut and Sarah to the Holy Land, which is the land of Sham (Greater Syria). It is also said: [I am] going with my deeds, my worship, my heart, and my intention(3). According to this, his going is with deeds, not physical movement. The explanation of this has already been provided in detail in "Al-Kahf"(4). According to the first [interpretation], it is migration to Sham and Bayt al-Maqdis. It is also said: He went out to Harran and stayed there for a while. Then it is said: He said that to those of his people whom he left; so that would be a rebuke to them. And it is said: He said it to those who migrated with him from his family; so that would be an encouragement from him.

And it is said: He said this before being thrown into the fire. According to this view, there are two interpretations: First: I am going to what my Lord has decreed for me. Second: I am dying; as it is said of one who died: he has gone to...

---

(1) Thus in the manuscripts, Al-Ta'rif, and Al-I'lam: the Turks; but in the sources: the Kurds, and that is correct. (2) Narrated by Ahmad (9346) and Muslim (2088) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/59. (4) 13/216 onwards.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयतें 98 - 101 59

...तुर्क(1), और यह वही है जिसके बारे में हदीस में आया है: "जब एक आदमी अपनी एक चादर में इतराते हुए चल रहा था, तो उसे ज़मीन में धँसा दिया गया, और वह कयामत के दिन तक ज़मीन में धँसता रहेगा"(2)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

"फिर उन्होंने उसके विरुद्ध एक चाल चलनी चाही" यानी इब्राहिम के विरुद्ध। और 'कैद' का अर्थ है मक्र (साज़िश); यानी उन्होंने उसे नष्ट करने की योजना बनाई। "तो हमने उन्हें नीचा कर दिया" पराजित और दबे हुए, क्योंकि उनका तर्क सफल हुआ जहाँ वे उसे रोक नहीं सके और न ही उनका मक्र और न ही उनकी चाल उन पर सफल हुई।

अल्लाह तआला का कथन: "और (इब्राहिम ने) कहा, 'मैं अपने रब की ओर जाने वाला हूँ, वह मेरा मार्ग-दर्शन करेगा। मेरे रब! मुझे (एक संतान) प्रदान कर जो सदाचारियों में से हो।' तो हमने उसे एक सहनशील लड़के की शुभ-सूचना दी।" [99-101]

इसमें दो मसले हैं: पहला: यह आयत हिजरत (प्रवास) और अलगाव (उज़ला) का आधार है, और ऐसा करने वाले पहले व्यक्ति इब्राहिम अलैहिस्सलाम थे। यह तब की बात है जब अल्लाह ने उन्हें आग से बचाया, तो उन्होंने कहा: "मैं अपने रब की ओर जाने वाला हूँ" यानी: अपने लोगों के देश और जन्मस्थान से उस स्थान की ओर हिजरत कर रहा हूँ जहाँ मैं अपने रब की इबादत कर सकूँ क्योंकि वह "मुझे मार्ग दिखाएगा" उस सच्चाई की ओर जिसका मैंने इरादा किया है। मुक़ातिल ने कहा: वह सृष्टि के पहले व्यक्ति थे जिन्होंने लूत और सारा के साथ पवित्र भूमि (अर्द-ए-मुक़द्दस) की ओर हिजरत की, जो शाम (सीरिया) की भूमि है। और कहा गया है: मैं अपने कर्मों, इबादत, दिल और नीयत के साथ जा रहा हूँ(3)। इस आधार पर, उनका जाना कर्मों के साथ है, शरीर के साथ नहीं। इसका विवरण "अल-कहफ़" में विस्तार से दिया जा चुका है(4)। पहले विचार के अनुसार, यह शाम और बैतुल-मक़दिस की ओर हिजरत है। यह भी कहा गया है: वह हरान की ओर निकले और वहां कुछ समय तक रहे। फिर कहा गया: उन्होंने यह बात अपने उन लोगों से कही जिनसे वे अलग हुए थे; तो यह उनके लिए एक फटकार होगी। और कहा गया: उन्होंने यह बात उन लोगों से कही जिन्होंने उनके परिवार से उनके साथ हिजरत की थी; तो यह उनकी ओर से प्रोत्साहन होगा।

और कहा गया है: उन्होंने यह बात आग में डाले जाने से पहले कही थी। इस विचार के अनुसार इसके दो अर्थ हैं: पहला: मैं उस चीज़ की ओर जा रहा हूँ जिसका मेरे रब ने मेरे लिए फैसला किया है। दूसरा: मैं मर रहा हूँ; जैसा कि मरने वाले के बारे में कहा जाता है: वह चला गया है...

---

(1) पाण्डुलिपियों, अत-तारीफ़ और अल-इलाम में इसी तरह 'तुर्क है; लेकिन मूल स्रोतों में: 'कुर्द, और यही सही है। (2) इसे अहमद (9346) और मुस्लिम (2088) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/59. (4) 13/216 और उसके बाद।

سورة الصافات: آیات ۹۸ - ۱۰۱ ۵۹

ترک(۱)، اور یہ وہی ہے جس کے بارے میں حدیث آئی ہے: "جبکہ ایک شخص اپنے ایک حلے (جوڑا) میں اترا کر چل رہا تھا کہ اسے زمین میں دھنسا دیا گیا، تو وہ قیامت کے دن تک زمین میں دھنستا رہے گا"(۲)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

﴿فَأَرَادُوا بِهِ كَيْدًا﴾ یعنی: ابراہیم کے ساتھ اور 'کید' مکر ہے؛ یعنی انہوں نے ان کی ہلاکت کے لیے حیلہ سازی کی ﴿فَجَعَلْنَاهُمُ الْأَسْفَلِينَ﴾ مغلوب اور ہارے ہوئے، کیونکہ ان کی حجت (دلیل) وہاں سے نافذ ہوگئی جہاں سے وہ اسے دور نہ کر سکے، اور نہ ہی ان کا مکر اور نہ ہی ان کی چال ان پر کارگر ہوئی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَهْدِينِ ۹۹ رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ ۱۰۰ فَبَشَّرْنَاهُ بِغُلَامٍ حَلِيمٍ ۱۰۱﴾

اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: یہ آیت ہجرت اور عزلت (گوشہ نشینی) کی اصل ہے، اور سب سے پہلے جس نے ایسا کیا وہ ابراہیم علیہ السلام تھے، اور یہ اس وقت ہوا جب اللہ نے انہیں آگ سے نجات دی تو انہوں نے کہا: "میں اپنے رب کی طرف جانے والا ہوں" یعنی: اپنی قوم کے شہر اور اپنی جائے پیدائش سے ہجرت کر کے وہاں جا رہا ہوں جہاں میں اپنے رب کی عبادت کر سکوں، کیونکہ وہ "مجھے ہدایت دے گا" اس حق کی طرف جس کا میں نے ارادہ کیا ہے۔ مقاتل نے کہا: وہ مخلوق میں پہلے شخص ہیں جنہوں نے لوط اور سارہ کے ساتھ ارضِ مقدسہ کی طرف ہجرت کی، جو کہ سرزمینِ شام ہے۔ اور کہا گیا ہے: میں اپنے عمل، اپنی عبادت، اپنے دل اور اپنی نیت کے ساتھ جانے والا ہوں(۳)۔ اس لحاظ سے ان کا جانا عمل کے ساتھ ہے نہ کہ بدن کے ساتھ اس کا

بیان "الکہف" میں تفصیل سے گزر چکا ہے(۴)۔ اور پہلے قول کے مطابق شام اور بیت المقدس کی طرف ہجرت ہے۔ اور کہا گیا: وہ حران کی طرف نکلے اور وہاں ایک مدت قیام کیا۔ پھر کہا گیا: یہ بات انہوں نے ان لوگوں سے کہی جن سے وہ الگ ہوئے تھے؛ تو یہ ان کے لیے توبیخ ہوگی۔ اور کہا گیا: یہ بات انہوں نے ان لوگوں سے کہی جنہوں نے ان کے اہل و عیال میں سے ان کے ساتھ ہجرت کی؛ تو یہ ان کی طرف سے ترغیب ہوگی۔

اور کہا گیا: انہوں نے یہ بات آگ میں ڈالے جانے سے پہلے کہی تھی۔ اس قول پر دو تاویلیں ہیں: ایک: میں اس چیز کی طرف جا رہا ہوں جس کا میرے رب نے میرے لیے فیصلہ کیا ہے۔ دوسرا: میں مرنے والا ہوں؛ جیسا کہ مرنے والے کے بارے میں کہا جاتا ہے: وہ چلا گیا...

---

(۱) نسخوں، التعریف اور الاعلام میں اسی طرح 'الترک' ہے؛ لیکن مآخذ میں 'الکرد' (کرد) ہے، اور یہی درست ہے۔ (۲) اسے احمد (۹۳۴۶) اور مسلم (۲۰۸۸) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/۵۹۔ (۴) ۱۳/۲۱۶ اور اس کے بعد۔

Surah Al-Saffat: Verses 99 - 101 60

Allah Almighty; because he (peace be upon him) imagined that he would die by being thrown into the fire, as is usual for it to destroy what is thrown into it, until it was said to it: {Be coolness and safety} [Al-Anbiya: 69]. Then Ibrahim was saved from it.

And regarding His saying: "He will guide me," there are two interpretations according to this view: First: "He will guide me" to deliverance from it. Second: to Paradise(1).

Sulayman bin Surad - who was among those who met the Prophet ﷺ - said: When they wanted to throw Ibrahim into the fire, they began collecting wood for him; an old woman would carry it on her back and say: I am taking it to the one who mentions our gods. When he was taken to be thrown into the fire, he said, "Indeed, I am going to my Lord." When he was thrown into the fire, he said: "Allah is sufficient for me, and He is the best Disposer of affairs." Then Allah Almighty said: {O fire, be coolness and safety} [Al-Anbiya: 69]. Then Abu Lut - who was his cousin - said: Indeed, the fire did not burn him because of his kinship with me. So Allah sent a neck of fire and burned him(2).

Second: The saying of Allah Almighty: {My Lord, grant me [a child] from among the righteous.} When Allah made him know that He would save him, he supplicated to Allah to support him with a child to keep him company in his exile. This has already been discussed in "Al Imran"(3). There is an omission in the speech; i.e., grant me a righteous son from among the righteous, and such omissions are many.

Allah Almighty said: {So We gave him good tidings of a forbearing boy.} That is, he would be forbearing in his adulthood(4), so it is as if he was given good tidings of that child's survival; because a small child is not described as such, thus the good tidings were through the tongues of the angels as previously mentioned in "Hud"(5). It will also come in "Al-Dhariyat"(6).

---

(1) These views are in "Al-Nukat wal-Uyun" 5/59-60. (2) Reported by Abd bin Humayd as in "Al-Durr Al-Manthur" 4/322, and Al-Tabari 19/577, and it says: so Abu Lut said, or the son of Lut's brother. (3) 5/110. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/430. (5) 11/157. (6) In the interpretation of verse (28).

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयत 99 - 101 60

अल्लाह सर्वशक्तिमान; क्योंकि उन्होंने (उन पर शांति हो) कल्पना की थी कि आग में फेंके जाने पर उनकी मृत्यु हो जाएगी, जैसा कि उसमें फेंकी जाने वाली चीजों के नष्ट होने का सामान्य नियम है, जब तक कि उससे यह नहीं कहा गया: {ठंडी और सलामती वाली बन जा} [अल-अंबिया: 69]। तब इब्राहिम उससे बच गए।

और उनके इस कथन के संबंध में: "वह मेरा मार्गदर्शन करेगा," इस विचार के अनुसार दो व्याख्याएँ हैं: पहली: "वह मेरा मार्गदर्शन करेगा" उससे मुक्ति के लिए। दूसरी: स्वर्ग की ओर(1)।

सुलैमान बिन सुरद - जो पैगंबर ﷺ से मिलने वालों में से थे - ने कहा: जब वे इब्राहिम को आग में फेंकना चाहते थे, तो वे उनके लिए लकड़ी इकट्ठा करने लगे; एक बूढ़ी औरत अपनी पीठ पर लकड़ी ढोती और कहती: मैं इसे उसके पास ले जा रही हूँ जो हमारे देवताओं का उल्लेख करता है। जब उन्हें आग में फेंकने के लिए ले जाया गया, तो उन्होंने कहा, "वास्तव में, मैं अपने रब के पास जा रहा हूँ।" जब उन्हें आग में फेंका गया, तो उन्होंने कहा: "अल्लाह मेरे लिए काफी है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है।" तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {ऐ आग, ठंडी और सलामती वाली बन जा} [अल-अंबिया: 69]। तब अबू लूत - जो उनके चचेरे भाई थे - ने कहा: वास्तव में, आग ने उन्हें मेरे साथ उनके रिश्ते के कारण नहीं जलाया। तो अल्लाह ने आग की एक गर्दन (लपट) भेजी और उसे जला दिया(2)।

दूसरा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {ऐ मेरे रब, मुझे नेक लोगों में से (एक संतान) प्रदान कर।} जब अल्लाह ने उन्हें अवगत करा दिया कि वह उन्हें बचा लेगा, तो उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि वह उन्हें एक संतान के साथ सहारा दे जिससे उन्हें अपने परदेस में तसल्ली मिले। इस बारे में "आल-ए-इमरान" में पहले ही चर्चा की जा चुकी है(3)। भाषण में एक विलोप (حذف) है; यानी: मुझे नेक लोगों में से एक नेक बेटा दे, और इस तरह के विलोप बहुत हैं।

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {तो हमने उसे एक सहनशील लड़के की खुशखबरी दी।} यानी, वह अपनी परिपक्वता (बड़े होने) में सहनशील होगा(4), इसलिए ऐसा लगता है जैसे उसे उस बच्चे के जीवित रहने की खुशखबरी दी गई थी; क्योंकि एक छोटे बच्चे को इस तरह वर्णित नहीं किया जाता है, इस प्रकार खुशखबरी फरिश्तों की जुबान से थी जैसा कि पहले "हूद"(5) में उल्लेख किया गया है। यह "अज़-ज़ारियात"(6) में भी आएगा।

(1) ये विचार "अल-नुकात वल-उयून" 5/59-60 में हैं। (2) अब्द बिन हुमैद द्वारा "अल-दुर अल-मंसूर" 4/322 में, और अल-तबरी 19/577 में रिपोर्ट किया गया है, और इसमें है: तो अबू लूत ने कहा, या लूत के भाई का बेटा। (3) 5/110। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/430। (5) 11/157। (6) आयत (28) की व्याख्या में।

سورة الصافات: آیات 99 - 101 60

اللہ تعالیٰ؛ کیونکہ آپ (علیہ السلام) نے تصور کیا تھا کہ آگ میں ڈالے جانے سے آپ کی وفات ہو جائے گی، جیسا کہ اس میں ڈالی جانے والی چیزوں کے تلف ہونے کا معمول ہے، یہاں تک کہ اس سے کہا گیا: {ٹھنڈی اور سلامتی والی ہو جا} [الانبیاء: 69]۔ چنانچہ اس وقت ابراہیم اس سے سلامت رہے۔

اور اللہ کے فرمان: "وہ مجھے راہ دکھائے گا" میں اس قول کے مطابق دو تاویلیں ہیں: پہلی: اس (آگ) سے خلاصی کی طرف راہ دکھائے گا۔ دوسری: جنت کی طرف(1)۔

سلیمان بن صُرد - جو نبی ﷺ کے صحابہ میں سے تھے - نے کہا: جب انہوں نے ابراہیم کو آگ میں ڈالنے کا ارادہ کیا تو وہ ان کے لیے لکڑیاں جمع کرنے لگے؛ ایک بوڑھی عورت اپنی پیٹھ پر لکڑیاں اٹھاتی اور کہتی: میں اسے اس شخص کے پاس لے جا رہی ہوں جو ہمارے معبودوں کا ذکر (برائی سے) کرتا ہے۔ جب انہیں آگ میں ڈالنے کے لیے لے جایا گیا تو انہوں نے کہا: "بے شک میں اپنے رب کی طرف جانے والا ہوں"۔ جب انہیں آگ میں ڈالا گیا تو انہوں نے کہا: "مجھے اللہ کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے"۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اے آگ، ٹھنڈی اور سلامتی والی ہو جا} [الانبیاء: 69]۔ تو ابولوط - جو ان کے چچا زاد بھائی تھے - نے کہا: آگ نے انہیں میرے ساتھ ان کی قرابت کی وجہ سے نہیں جلایا۔ تو اللہ نے آگ کی ایک گردن (لپٹ) بھیجی جس نے اسے جلا دیا(2)۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اے میرے رب، مجھے نیک لوگوں میں سے (بیٹا) عطا فرما} جب اللہ نے انہیں آگاہ کر دیا کہ وہی انہیں بچانے والا ہے تو انہوں نے اللہ سے دعا کی کہ وہ انہیں ایسی اولاد سے نوازے جس سے وہ اپنی پردیس میں مانوس ہو سکیں۔ اور "آلِ عمران" میں اس

بارے میں گفتگو گزر چکی ہے(3)۔ اور کلام میں حذف ہے؛ یعنی: مجھے نیک لوگوں میں سے ایک نیک بیٹا عطا فرما، اور اس طرح کے حذف بہت ہیں۔

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {تو ہم نے اسے ایک بردبار لڑکے کی خوشخبری دی} یعنی: وہ اپنے بڑے ہونے کی حالت میں بردبار ہوگا(4)، گویا انہیں اس بچے کے باقی رہنے کی بشارت دی گئی؛ کیونکہ چھوٹا بچہ اس صفت سے موصوف نہیں ہوتا، پس یہ بشارت فرشتوں کی زبان پر تھی جیسا کہ "ہود"(5) میں گزر چکا ہے۔ اور یہ "الذاریات"(6) میں بھی آئے گا۔

---

(1) یہ اقوال "النکت والعیون" 5/ 59 - 60 میں ہیں۔ (2) اسے عبد بن حمید نے نکالا جیسا کہ "الدر المنثور" 4/ 322 میں ہے، اور الطبری 19/ 577 میں، اور اس میں ہے: تو ابولوط نے کہا، یا لوط کے بھتیجے نے۔ (3) 5/ 110۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 3/ 430۔ (5) 11/ 157۔ (6) آیت (28) کی تفسیر میں۔

Surah As-Saffat, Verses 102 - 113 61

The Almighty says: "And when he reached with him [the age of] exertion, he said, 'O my son, indeed I have seen in a dream that I [must] sacrifice you, so see what you think.' He said, 'O my father, do as you are commanded. You will find me, if Allah wills, of the steadfast.' (102) And when they had both submitted and he put him down upon his forehead, (103) We called to him, 'O Abraham, (104) You have fulfilled the vision.' Indeed, We thus reward the doers of good. (105) Indeed, this was the clear trial. (106) And We ransomed him with a great sacrifice, (107) And We left for him [favorable mention] among later generations: (108) 'Peace upon Abraham.' (109) Thus do We reward the doers of good. (110) Indeed, he was of Our believing servants. (111) And We gave him good tidings of Isaac, a prophet from among the righteous. (112) And We blessed him and Isaac. And among their descendants is the doer of good and the clearly self-wronging. (113)"

In this, there are seventeen issues:

The first: His saying, the Almighty: "And when he reached with him [the age of] exertion," meaning: We gave him the boy; then when he reached with him the stage where he could strive with his father in worldly matters, aiding him in his works, "he said, 'O my son, indeed I have seen in a dream that I [must] sacrifice you.'"

Mujahid said: "And when he reached with him exertion" means: he grew up and his effort reached the level of Abraham's effort (1). Al-Farra' said (2): He was thirteen years old then. Ibn Abbas said: It is puberty (3). Qatadah: He walked with his father. Al-Hasan and Muqatil: It is the effort of the intellect by which proof is established. Ibn Zayd: It is the effort in worship. Ibn Abbas: He fasted and prayed; have you not heard Allah Almighty saying: "and strives for it with the effort [due] to it" (4) [Al-Isra: 19].

Scholars differed regarding the one ordered to be sacrificed. Most of them said: The sacrificed one was Isaac. Among those who said so were Al-Abbas bin Abdul Muttalib and his son Abdullah (5), and it is the correct report from him. Ath-Thawri narrated...

(1) Recorded by Al-Tabari 19/579. (2) In "Ma'ani al-Quran" 2/389. (3) We did not find it with this wording, and Al-Tabari recorded 19/579 from him that he said: "Exertion is work." (4) These opinions are in "An-Nukat wal-'Uyun" 5/60, and the opinions of Qatadah and Ibn Zayd were recorded by Al-Tabari 19/580. (5) Recorded from both of them by Al-Tabari 19/588.

सूरा अस-साफ़्फ़ात, आयतें 102 - 113 61

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "फिर जब वह (लड़का) उसके साथ दौड़-धूप (की उम्र) को पहुँच गया, तो उसने कहा: ऐ मेरे नन्हे बेटे! मैं स्वप्न में देखता हूँ कि मैं तुम्हें ज़बह कर रहा हूँ, तो तुम देखो तुम्हारी क्या राय है? उसने कहा: ऐ मेरे पिता! वही कीजिए जिसका आपको हुक्म दिया जा रहा है, इंशा अल्लाह आप मुझे सब्र करने वालों में पाएंगे। (102) फिर जब उन दोनों ने (अल्लाह के हुक्म के आगे) सिर झुका दिया और उसने उसे पेशानी के बल लिटा दिया, (103) और हमने उसे पुकारा कि ऐ इब्राहिम! (104) तुमने ख़्वाब सच कर दिखाया। बेशक हम नेकी करने वालों को इसी तरह बदला देते हैं। (105) यक़ीनन यह एक खुली आज़माइश थी। (106) और हमने एक बड़ा ज़बीहा उसके फ़िदा (बदले) में दे दिया। (107) और हमने बाद वालों में उसका (अच्छा ज़िक्र) छोड़ दिया। (108) इब्राहिम पर सलाम हो। (109) नेकी करने वालों को हम इसी तरह बदला देते हैं। (110) बेशक वह हमारे मोमिन बंदों में से था। (111) और हमने उसे इसहाक़ की बशारत (खुशखबरी) दी, जो नेक लोगों में से एक नबी होंगे। (112) और हमने उस पर और इसहाक़ पर बरकत नाज़िल की। और उन दोनों की औलाद में कुछ नेक हैं और कुछ अपनी जानों पर खुल्लम-खुल्ला ज़ुल्म करने वाले हैं। (113)"

इसमें सत्रह मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का फ़रमान: "फिर जब वह उसके साथ दौड़-धूप (की उम्र) को पहुँच गया" यानी: हमने उसे लड़का प्रदान किया; फिर जब वह उसके साथ उस उम्र को पहुँच गया जिसमें वह अपने पिता के साथ दुनियावी कामों में दौड़-धूप कर सके और उनके कामों में उनका सहायक बन सके तो "उसने कहा: ऐ मेरे नन्हे बेटे! मैं स्वप्न में देखता हूँ कि मैं तुम्हें ज़बह कर रहा हूँ।"

मुजाहिद ने कहा: "जब वह उसके साथ दौड़-धूप को पहुँच गया" यानी: वह जवान हो गया और उसकी दौड़-धूप इब्राहिम की दौड़-धूप के बराबर पहुँच गई (1)। अल-फ़र्रा (2) ने कहा: उस दिन वह तेरह वर्ष के थे। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ एहतलाम (बुलूग़ियत) है (3)। क़तादह: वह अपने पिता के साथ चलने लगा। अल-हसन और मुक़ातिल: यह बुद्धि की दौड़-धूप है जिससे दलील क़ायम होती है। इब्न ज़ैद: यह इबादत में दौड़-धूप है। इब्न अब्बास: उसने रोज़े रखे और नमाज़ें पढ़ीं, क्या आपने अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का फ़रमान नहीं सुना: "और उसके लिए ऐसी कोशिश की जो उसके लिए की जानी चाहिए थी" (4) [अल-इसरा: 19]।

उलेमा में इस बारे में मतभेद है कि किसे ज़बह करने का हुक्म दिया गया था। उनमें से अधिकतर ने कहा: ज़बीह इसहाक़ हैं। अल-अब्बास बिन अब्दुल मुत्तलिब और उनके बेटे अब्दुल्ला (5) ने यही कहा है, और उनसे यही सही रिवायत है। अत्-थौरी ने रिवायत की है...

(1) इसे अल-तबरी 19/579 ने उद्धृत किया है। (2) 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/389 में। (3) हमें इस शब्द के साथ यह नहीं मिला, और अल-तबरी 19/579 ने उनसे रिवायत किया कि उन्होंने कहा: दौड़-धूप (सई) अमल है। (4) ये विचार 'अन-नुक़त वल-उयून' 5/60 में हैं, और क़तादह और इब्न ज़ैद के कथनों को अल-तबरी 19/580 ने उद्धृत किया है। (5) इसे उन दोनों से अल-तबरी 19/588 ने उद्धृत किया है।

سورۃ الصافات، آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ۶۱

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "پھر جب وہ (لڑکا) اس کے ساتھ دوڑ دھوپ (کی عمر) کو پہنچ گیا تو اس نے کہا: اے میرے پیارے بیٹے! میں خواب میں دیکھتا ہوں کہ میں تمہیں ذبح کر رہا ہوں، تو دیکھو تمہاری کیا رائے ہے؟ اس نے کہا: اے میرے ابا جان! وہی کیجیے جس کا آپ کو حکم دیا جا رہا ہے، ان شاء اللہ آپ مجھے صبر کرنے والوں میں پائیں گے۔ (۱۰۲) پھر جب ان دونوں نے (سرِ تسلیم خم کر کے) فرمانبرداری کی اور اس نے اسے ماتھے کے بل لٹا دیا، (۱۰۳) تو ہم نے اسے پکارا کہ اے ابراہیم! (۱۰۴) تو نے خواب سچ کر دکھایا۔ بے شک ہم نیکی کرنے والوں کو اسی طرح بدلہ دیتے ہیں۔ (۱۰۵) یقیناً یہ ایک کھلی آزمائش تھی۔ (۱۰۶) اور ہم نے ایک بڑی قربانی اس کے فدیے میں دے دی۔ (۱۰۷) اور ہم نے بعد والوں میں اس کا (ذکرِ خیر) باقی رکھا۔ (۱۰۸) سلام ہو ابراہیم پر۔ (۱۰۹) ہم نیکی کرنے والوں کو اسی طرح بدلہ دیتے ہیں۔ (۱۱۰) بے شک وہ ہمارے مومن بندوں میں سے تھا۔ (۱۱۱) اور ہم نے اسے اسحاق کی بشارت دی جو نیک لوگوں میں سے ایک نبی ہوں گے۔ (۱۱۲) اور ہم نے اس پر اور اسحاق پر برکت نازل کی۔ اور ان دونوں کی اولاد میں کچھ نیک ہیں اور کچھ اپنی جانوں پر کھلم کھلا ظلم کرنے والے ہیں۔ (۱۱۳)"

اس میں سترہ مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: "پھر جب وہ اس کے ساتھ دوڑ دھوپ (کی عمر) کو پہنچ گیا" یعنی: ہم نے اسے لڑکا عطا کیا؛ پھر جب وہ اس کے ساتھ اس حد تک پہنچ گیا کہ دنیاوی امور میں اپنے والد کے ساتھ دوڑ دھوپ کر سکے اور ان کے کاموں میں ان کا مددگار بن سکے، تو "اس نے کہا: اے میرے پیارے بیٹے! میں خواب میں دیکھتا ہوں کہ میں تمہیں ذبح کر رہا ہوں"۔

مجاہد نے کہا: "जब वह उसके साथ दौड़-धूप को पहुँच गया" یعنی: وہ جوان ہو گیا اور اس کی تگ و دو ابراہیم کی تگ و دو کے برابر ہو گئی (۱)۔ الفراء (۲) نے کہا: وہ اس دن تیرہ سال کے تھے۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد احتلام (بلوغت) ہے (۳)۔ قتادہ: وہ اپنے والد کے ساتھ چلنے لگا۔ حسن اور مقاتل: یہ عقل کی تگ و دو ہے جس سے حجت قائم ہوتی ہے۔ ابن زید: یہ عبادت میں تگ و دو ہے۔ ابن عباس: اس نے روزے رکھے اور نمازیں پڑھیں، کیا آپ نے اللہ عزوجل کا یہ فرمان نہیں سنا: "اور اس کے لیے ایسی کوشش کی جو اس کے شایانِ شان تھی" (۴) [الاسراء: ۱۹]۔

علماء کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جسے ذبح کرنے کا حکم دیا گیا تھا۔ ان میں سے اکثر نے کہا: ذبیح اسحاق ہیں۔ عباس بن عبد المطلب اور ان کے بیٹے عبد اللہ (۵) نے بھی یہی کہا ہے، اور ان سے یہی صحیح منقول ہے۔ ثوری نے روایت کی ہے...

(۱) اسے طبری نے ۵۷۹/۱۹ میں نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۳۸۹/۲ میں۔ (۳) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملا، اور طبری نے ۵۷۹/۱۹ میں ان سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: سعی سے مراد عمل ہے۔ (۴) یہ اقوال 'النکت والعیون' ۶۰/۵ میں ہیں، اور قتادہ اور ابن زید کے اقوال طبری نے ۵۸۰/۱۹ میں نقل کیے ہیں۔ (۵) اسے طبری نے ان دونوں سے ۵۸۸/۱۹ میں نقل کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 102 - 113 | 62

And Ibn Jurayj reported from Ibn Abbas who said: The one sacrificed was Isaac. And it is correct from Abdullah bin Mas'ud that a man said to him: "I am the son of the noble elders." Abdullah said: "That is Joseph, son of Jacob, son of Isaac, the sacrifice of God, son of Abraham, the friend of God, may the peace and blessings of God be upon them all."

Hammad bin Zaid narrated reaching back to the Messenger of Allah (PBUH) who said: "The noble son of the noble son of the noble son of the noble is Joseph, son of Jacob, son of Isaac, son of Abraham." (PBUH).

Abu al-Zubayr narrated from Jabir who said: The one sacrificed was Isaac. This is also narrated from Ali bin Abi Talib (RA). And from Abdullah bin Umar: that the one sacrificed was Isaac. It is also the saying of Umar (RA).

These are seven of the Companions. And it was said by some of the Followers (Tabi'un) and others like Alqama, Al-Sha'bi, Mujahid, Sa'id bin Jubayr, Ka'b al-Ahbar, Qatada, Masruq, Ikrima, Al-Qasim bin Abi Bazzah, Ata, Muqatil, Abd al-Rahman bin Sabit, Al-Zuhri, Al-Suddi, Abdullah bin Abi al-Hudhayl, and Malik bin Anas; all of them said: The one sacrificed was Isaac. This is the view of the People of the Two Books, the Jews and the Christians, and it was chosen by more than one, including Al-Nahhas, Al-Tabari, and others. Sa'id bin Jubayr said: Abraham was shown the sacrifice of Isaac in a dream, so he traveled with him for a month's journey in a single morning, until he brought him to the place of sacrifice in Mina. When God turned the sacrifice away from him and commanded him to sacrifice the ram, he sacrificed it, and traveled with him for a month's journey in...

(1) In versions (Z) and (Zha): "O son of", and in (D), (F), and (M): "O son of". The established ones are the sources, and the report was recorded by Al-Tabari 19/589, Al-Tabarani in Al-Kabir (8916), and Al-Hakim 2/571. (2) The text is from "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/431, and it says: Hammad bin Zaid narrated from Muhammad bin Amr, from Abu Salama, from Abu Hurayrah from the Prophet (PBUH)... and mentioned the hadith end of quote. It was recorded by Ahmad (9380) through Hammad ibn Salama from Muhammad bin Amr with the same chain, but we did not find the hadith in the sources through Hammad bin Zaid as mentioned by Al-Nahhas. And it was previously mentioned in 11/371. (3) "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 3/431 - and the preceding words are from it - and Tafsir al-Tabari 19/598, and neither of them attribute the saying to Umar (RA). It was mentioned from Umar by Al-

Baghawi in his tafsir 4/32, and Ibn al-Jawzi in "Zad al-Masir" 7/72. Dr. Muhammad Abu Shahba, in his book "Al-Isra'iliyyat wal-Mawdu'at fi al-Tafsir" p. 257, considered it unlikely that Umar (RA) said that. He said: Likewise, there is a difference of opinion regarding Ali (RA); Al-Baghawi says he says Isaac, and Ibn Abi Hatim [as in Tafsir Ibn Kathir 7/34] says he says Ishmael. (4) Thus in the copies, and perhaps the correct form is: He commanded him to sacrifice the ram, so he sacrificed it, without the "and" (wa). The word "so he sacrificed it" does not appear in (Zha). The report is in Tafsir al-Baghawi 4/32, which states: "When God Almighty commanded him to sacrifice the ram, he sacrificed it and traveled with him..."

सूरह अस-साफ़ात: आयत १०२ - ११३ | ६२

इब्न जुरैज इब्न अब्बास से रिपोर्ट करते हैं जिन्होंने कहा: बलि दिया जाने वाला इसहाक था। और यह अब्दुल्ला बिन मसूद से सही है कि एक आदमी ने उनसे कहा: "मैं महान बुजुर्गों का पुत्र हूँ।" अब्दुल्ला ने कहा: "वह यूसुफ बिन याकूब बिन इसहाक हैं, जो अल्लाह के लिए बलिदान स्वरूप थे, जो इब्राहीम खलीलुल्लाह के पुत्र थे, उन सब पर अल्लाह की शांति और कृपा हो।"

हम्माद बिन जैद ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तक पहुँचते हुए रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "बड़प्पन वाले का बेटा, बड़प्पन वाले का बेटा, बड़प्पन वाले का बेटा, बड़प्पन वाले यूसुफ बिन याकूब बिन इसहाक बिन इब्राहीम हैं।" (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)।

अबू अल-जुबैर ने जाबिर से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: बलि दिया जाने वाला इसहाक था। यह अली बिन अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से भी रिवायत है। और अब्दुल्ला बिन उमर से: कि बलि दिया जाने वाला इसहाक था। यह उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) का भी कहना है।

ये सहाबा में से सात हैं। और ताबेइन और अन्यों में से अलक़मा, अल-श'बी, मुजाहिद, सईद बिन जुबैर, काब अल-अहबार, क़तादा, मसरूक, इक्रमा, अल-कासिम बिन अबी बज़ा, अता, मुक़ातिल, अब्द अल-रहमान बिन साबित, अल-ज़ुहरी, अल-सुद्दी, अब्दुल्ला बिन अबी अल-हुज़ैल और मालिक बिन अनस ने भी यही कहा है; उन सभी ने कहा: बलि दिया जाने वाला इसहाक था। दोनों किताबों के लोगों, यहूदियों और ईसाइयों का भी यही विचार है, और इसे अल-नहस, अल-तबरी और अन्यों ने चुना है। सईद बिन जुबैर ने कहा: इब्राहीम को सपने में इसहाक की बलि दिखाई गई, इसलिए वे एक ही सुबह में एक महीने की यात्रा तय करके उनके साथ चले, यहाँ तक कि उन्हें मिना के बलि स्थल पर ले आए। जब अल्लाह ने उनसे बलिदान हटा दिया और उन्हें मेढ़े की बलि देने का आदेश दिया, तो उन्होंने उसकी बलि दी, और उनके साथ एक महीने की यात्रा पर चले...

(१) संस्करण (ज़) और (ज़हा) में: "हे पुत्र", और (द), (फ़) और (म) में: "हे पुत्र"। स्थापित स्रोत हैं, और रिपोर्ट अल-तबरी १९/५८९, अल-तबरानी 'अल-कबीर' (८९१६) में, और अल-हाकिम २/५७१ द्वारा दर्ज की गई थी। (२) पाठ अल-नहस की "इ'राब अल-कुरान" ३/४३१ से है, और इसमें लिखा है: हम्माद बिन ज़ैद ने मुहम्मद बिन अम्र से, अबू सलमा से, अबू हुरैरा से नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के माध्यम से रिवायत की है.. और हदीस का अंत उल्लेखित है। इसे अहमद (९३८०) ने हम्माद इब्न सलमा के माध्यम से मुहम्मद बिन अम्र से उसी श्रृंखला के साथ दर्ज किया था, लेकिन हमें

अल-नहस द्वारा बताए अनुसार हम्माद बिन ज़ैद के माध्यम से स्रोतों में हदीस नहीं मिली। और यह पहले ११/३७१ में उल्लेखित है। (३) अल-नहस की "इ'राब अल-कुरान" ३/४३१ - और पिछला पाठ उसी से है - और तफसीर अल-तबरी १९/५९८, और दोनों में ही उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को इस कथन का श्रेय नहीं दिया गया है। बगवी ने अपनी तफसीर ४/३२ में और इब्न अल-जौज़ी ने "ज़ाद अल-मसीर" ७/७२ में उमर से इसका उल्लेख किया है। डॉ. मुहम्मद अबू शाहबा ने अपनी पुस्तक "अल-इस्राइलीयात वल-मौदूअत फी अल-तफसीर" पृष्ठ २५७ में इस बात की संभावना कम बताई है कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने ऐसा कहा होगा। उन्होंने कहा: इसी तरह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के बारे में भी मतभेद है; बगवी का कहना है कि वे इसहाक कहते हैं, और इब्न अबी हातिम [जैसा कि तफसीर इब्न कसीर ७/३४ में है] का कहना है कि वे इस्माइल कहते हैं। (४) प्रतियों में ऐसा ही है, और शायद सही रूप यह है: उन्होंने उन्हें मेढ़े की बलि देने का आदेश दिया, तो उन्होंने उसकी बलि दी, बिना "और" (वा) के। शब्द "तो उन्होंने उसकी बलि दी" (ज़हा) में नहीं आता है। रिपोर्ट तफसीर अल-बगवी ४/३२ में है, जिसमें कहा गया है: "जब अल्लाह तआला ने उन्हें मेढ़े की बलि देने का आदेश दिया, तो उन्होंने उसकी बलि दी और उनके साथ चले..."

اور ابن جریج اسے ابن عباس سے روایت کرتے ہیں کہ انہوں نے کہا: ذبیح اسحاق ہیں۔ اور عبداللہ بن مسعود سے یہ صحیح روایت ہے کہ ایک شخص نے ان سے کہا: "میں معزز بزرگوں کا بیٹا ہوں۔" عبداللہ نے فرمایا: "وہ یوسف بن یعقوب بن اسحاق ہیں، جو اللہ کے ذبیح ہیں، ابراہیم خلیل اللہ کے بیٹے، ان سب پر اللہ کی سلامتی اور رحمتیں ہوں۔"

حماد بن زید نے رسول اللہ ﷺ تک سند کے ساتھ روایت کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «کریم کا بیٹا کریم، اس کا بیٹا کریم، اس کا بیٹا کریم، یوسف بن یعقوب بن اسحاق بن ابراہیم ہیں» ﷺ۔

ابو زبیر نے جابر سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: ذبیح اسحاق ہیں۔ یہی حضرت علی بن ابی طالب ؓ سے بھی مروی ہے۔ اور عبداللہ بن عمر سے روایت ہے کہ ذبیح اسحاق ہیں۔ اور یہی قول حضرت عمر ؓ کا ہے۔

پس یہ صحابہ کرام میں سے سات ہیں۔ اور تابعین اور دیگر میں سے علقمہ، الشعبی، مجاہد، سعید بن جبیر، کعب الاحبار، قتادہ، مسروق، عکرمہ، القاسم بن ابی بزۃ، عطاء، مقاتل، عبدالرحمن بن سابط، الزہری، السدی، عبداللہ بن ابی الہذیل اور مالک بن انس سب نے یہی کہا کہ: ذبیح اسحاق ہیں۔ اور اہل کتاب (یہود و نصاریٰ) کا بھی یہی موقف ہے، اور اسے النحاس، الطبری اور دیگر کئی علماء نے اختیار کیا ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: ابراہیم کو خواب میں اسحاق کو ذبح کرتے دکھایا گیا، چنانچہ وہ انہیں لے کر ایک صبح میں مہینہ بھر کی مسافت طے کر کے منیٰ کے ذبح گاہ پہنچے۔ پھر جب اللہ نے ان سے ذبح کو ٹال دیا اور انہیں مینڈھا ذبح کرنے کا حکم دیا تو انہوں نے اسے ذبح کیا، اور ان کے ساتھ ایک مہینے کی مسافت پر چل پڑے...

(١) نسخہ (ز) اور (ظ) میں: "أیا ابن"، اور (د)، (ف) اور (م) میں: "یا بن"۔ مآخذ میں جو ثابت ہے وہی درست ہے، اور اس روایت کو الطبری ١٩/٥٨٩، الطبرانی نے الکبیر (٨٩١٦) میں اور الحاکم نے ٢/٥٧١ میں نکالا ہے۔ (٢) یہ عبارت النحاس کی "إعراب القرآن" ٣/٤٣١ سے ہے، اور اس میں ہے: حماد بن زید نے محمد بن عمرو سے، انہوں نے ابوسلمہ سے، انہوں نے ابوہریرہ سے اور انہوں نے نبی ﷺ سے روایت کیا.. اور حدیث کا تذکرہ انتہا تک ہے۔ اور اسے احمد (٩٣٨٠) نے حماد بن سلمہ کے واسطے سے محمد بن عمرو سے روایت کیا ہے، لیکن ہمیں مآخذ میں حماد بن زید کے واسطے سے یہ حدیث نہیں ملی جیسا کہ النحاس نے ذکر کیا ہے۔ اور یہ ١١/٣٧١ پر گزر چکی ہے۔ (٣) النحاس کی "إعراب القرآن" ٣/٤٣١ - اور مذکورہ عبارت اسی سے ہے - اور تفسیر الطبری ١٩/٥٩٨، اور ان دونوں میں اس قول کی نسبت حضرت عمر ؓ کی طرف نہیں کی گئی۔ البغوی نے اپنی تفسیر ٤/٣٢ میں اور ابن الجوزی نے "زاد المسیر" ٧/٧٢ میں اسے حضرت عمر سے روایت کیا ہے۔ ڈاکٹر محمد ابوشہبہ نے اپنی کتاب "الإسرائیلیات والموضوعات في التفسیر" ص ٢٥٧ میں اس بات کو بعید قرار دیا ہے کہ حضرت عمر ؓ نے یہ کہا ہو۔ انہوں نے کہا: اسی طرح حضرت علی ؓ کے بارے میں بھی اختلاف ہے؛ البغوی کے مطابق وہ اسحاق کہتے ہیں، اور ابن ابی حاتم [جیسا کہ تفسیر ابن کثیر ٧/٣٤ میں ہے] کے مطابق وہ اسماعیل کہتے ہیں۔ (٤) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور شاید درست یہ ہے: انہیں مینڈھا ذبح کرنے کا حکم دیا تو انہوں نے اسے ذبح کیا، بغیر "واؤ" کے۔ لفظ "فذبحہ" نسخہ (ظ) میں نہیں ہے۔ یہ روایت تفسیر البغوی ٤/٣٢ میں ہے اور اس میں ہے: "جب اللہ تعالیٰ نے انہیں مینڈھا ذبح کرنے کا حکم دیا تو انہوں نے اسے ذبح کیا اور انہیں لے کر چل پڑے..."

Surat as-Saffat: Verses 102 - 113 63

In a single journey, the valleys and mountains were folded for him. This opinion is the strongest in transmission from the Prophet, peace and blessings be upon him (1), and from the Companions and the Successors (2).

Others said: He is Ishmael. Among those who said this were Abu Hurairah (3) and Abu al-Tufail 'Amir bin Wathila (4). This was also narrated from Ibn Umar and Ibn Abbas, and among the Successors: Sa'id bin al-Musayyib, al-Sha'bi, Yusuf bin Mahran, Mujahid, al-Rabi' bin Anas, Muhammad bin Ka'b al-Qurazi, al-Kalbi, and 'Alqama (5). Abu Sa'id al-Darir was asked about the sacrificed one (Dhabih), so he recited:

Indeed, the sacrificed one, may you be guided, is Ishmael ... The Book and the Revelation have spoken of that. An honor with which God distinguished our Prophet ... and interpretation and commentary have brought it. If you are from his nation, do not deny for him ... an honor with which preference has distinguished him (6).

And on the authority of al-Asma'i, he said: I asked Abu Amr bin al-Ala about the sacrificed one, and he said: O Asma'i, where has your mind wandered?! When was Isaac ever in Mecca? It was Ishmael who was in Mecca, and he is the one who built the House (Kaaba) with his father, and the place of sacrifice is in Mecca (7).

---

(1) Narrated by al-Tabari 19/588 from the hadith of al-Abbas, may Allah be pleased with him, as a marfu' (attributed to the Prophet) narration. Al-Hafiz Ibn Kathir said: Its chain of transmission contains two weak narrators: al-Hasan bin Dinar al-Basri, who is abandoned (matruk), and Ali bin Zaid bin Jud'an, whose hadiths are rejected (munkar). (2) Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir 7/32: These opinions (meaning those stating the sacrificed one was Isaac, peace be upon him) - and Allah knows best - are all taken from Ka'b al-Ahbar. When he embraced Islam... he began narrating to Umar, may Allah be pleased with him, from his books... and they narrated from him both the worthless and the valuable, and this nation has no need for a single letter from what he possessed. (3) Mentioned by al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/431. (4) Narrated by al-Tabari 19/595. (5) These opinions are in Tafsir al-Baghawi 4/32, and Zad al-Masir 7/72-73. Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir 7/33: It is the correct and definitive view. See the book "Al-Isra'iliyyat wal-Mawdu'at" by Dr. Muhammad Abu Shahba, pp. 252-260. (6) Al-Alusi mentioned these verses in Ruh al-Ma'ani 23/133. (7) Tafsir al-Baghawi 4/33.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 102 - 113 63

एक ही यात्रा में, उनके लिए घाटियाँ और पहाड़ सिमट गए। यह मत पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) (1) और साथियों (सहाबा) और उत्तराधिकारियों (ताबईन) (2) से संचार में सबसे मजबूत है।

दूसरों ने कहा: वह इस्माईल हैं। ऐसा कहने वालों में अबू हुरैरा (3) और अबू अल-तुफैल आमिर बिन वाथिला (4) शामिल थे। यह इब्न उमर और इब्न अब्बास से भी वर्णित है, और उत्तराधिकारियों में से: सईद बिन अल-मुसय्यिब, अल-शाबी, यूसुफ बिन महरान, मुजाहिद, अल-रबी बिन अनस, मुहम्मद बिन काब अल-कुरज़ी, अल-कल्बी और अलकमा (5)। अबू सईद अल-दरिर से ज़बीह (बलिदान वाले) के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने पढ़ा:

निश्चित रूप से ज़बीह, ईश्वर आपका मार्गदर्शन करे, इस्माईल हैं ... किताब और वह्य (प्रकाशना) ने यही कहा है। यह वह सम्मान है जिससे ईश्वर ने हमारे नबी को विशिष्ट किया ... और तफसीर (व्याख्या) और तावील (अर्थ) यही लाए हैं। यदि आप उनके समुदाय से हैं, तो उनके लिए उस सम्मान का खंडन न करें ... जिससे श्रेष्ठता ने उन्हें विशिष्ट किया है (6)।

और अल-असमी से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने अबू अम्र बिन अल-अला से ज़बीह के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: ऐ असमी, तुम्हारी बुद्धि कहाँ भटक गई है?! इसहाक मक्का में कब थे? जबकि इस्माईल मक्का में थे, और वही हैं जिन्होंने अपने पिता के साथ काबा का निर्माण किया था, और वध स्थल (मन्हार) मक्का में है (7)।

---

(1) इसे अल-तबरी 19/588 ने अल-अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से मरफ़ू के रूप में उद्धृत किया है। अल-हाफ़िज़ इब्न कथीर ने कहा: इसके वर्णन की श्रृंखला में दो कमज़ोर वर्णनकर्ता हैं: अल-हसन बिन दीनार अल-बसरी, जो परित्यक्त (मत़रूक) हैं, और अली बिन ज़ैद बिन जुदान, जिनकी हदीसें अस्वीकार्य (मुनकर) हैं। (2) अल-हाफ़िज़ इब्न कथीर ने अपनी तफ़सीर 7/32 में कहा: ये मत (अर्थात इसहाक अलैहिस्सलाम के ज़बीह होने के बारे में) - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - सभी काब अल-अहबार से लिए गए हैं। जब उन्होंने इस्लाम स्वीकार किया... तो उन्होंने उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) को अपनी किताबों से बताना शुरू किया... और उन्होंने उनसे बेकार और कीमती सब कुछ वर्णित किया, और इस उम्मा को उनके पास मौजूद किसी भी चीज़ के एक अक्षर की भी आवश्यकता नहीं है। (3) अल-नहहास ने इराब अल-कुरआन 3/431 में इसका उल्लेख किया है। (4) इसे अल-तबरी 19/595 ने उद्धृत किया है। (5) ये मत तफ़सीर अल-बग़वी 4/32 और ज़ाद अल-

मसीर 7/72-73 में हैं। अल-हाफ़िज़ इब्न कथीर ने अपनी तफ़सीर 7/33 में कहा: यही सही और निश्चित मत है। देखें डॉ. मुहम्मद अबू शहबा की पुस्तक 'अल-इसराइलियात वल-मौदूआत' पृष्ठ 252-260। (6) अल-आलूसी ने रूह अल-मानी 23/133 में इन छंदों का उल्लेख किया है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/33।

سورة الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ٦٣

ایک ہی سفر میں ان کے لیے وادیاں اور پہاڑ سمیٹ دیے گئے۔ یہ قول نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم (۱) اور صحابہ و تابعین (۲) سے نقل کے اعتبار سے قوی ترین ہے۔

دوسروں نے کہا: وہ اسماعیل (علیہ السلام) ہیں۔ یہ کہنے والوں میں ابو ہریرہ (۳) اور ابو الطفیل عامر بن واثلہ (۴) شامل ہیں۔ یہی ابن عمر اور ابن عباس سے بھی مروی ہے، اور تابعین میں سے: سعید بن المسیب، الشعبي، یوسف بن مہران، مجاہد، الربیع بن انس، محمد بن کعب القرظی، الکلبی اور علقمہ (۵) سے بھی۔ ابو سعید الضریر سے ذبیح کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے یہ اشعار پڑھے:

بلاشبہ ذبیح، تمہیں ہدایت دی جائے، اسماعیل ہی ہیں ... کتاب اور تنزیل (وحی) نے یہی پکارا ہے۔
یہ وہ شرف ہے جس سے اللہ نے ہمارے نبی کو نوازا ... اور تفسیر و تاویل یہی لے کر آئی ہے۔
اگر تم ان کی امت سے ہو تو ان کے اس شرف کا انکار نہ کرو ... جس فضیلت سے انہیں خاص کیا گیا ہے (۶)۔

اور اصمعی سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے ابو عمرو بن العلاء سے ذبیح کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے کہا: اے اصمعی، تمہاری عقل کہاں چلی گئی ہے؟! اسحاق (علیہ السلام) مکہ میں کب تھے؟ جبکہ اسماعیل (علیہ السلام) مکہ میں تھے، اور انہوں نے ہی اپنے والد کے ساتھ مل کر بیت اللہ تعمیر کیا تھا اور قربانی کی جگہ (منحر) مکہ میں ہے (۷)۔

---

(۱) اسے الطبری نے ۱۹/۵۸۸ میں حضرت عباس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً روایت کیا ہے۔ حافظ ابن کثیر نے کہا: اس کی سند میں دو ضعیف راوی ہیں: الحسن بن دینار البصری جو

متروک ہے، اور علی بن زید بن جدعان جو منکر الحدیث ہے۔ (۲) حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۷/۳۲ میں کہا: یہ اقوال (یعنی اسحاق علیہ السلام کے ذبیح ہونے کے بارے میں وارد روایات) واللہ اعلم سب کعب الاحبار سے ماخوذ ہیں۔ جب وہ اسلام لائے... تو وہ حضرت عمر رضی اللہ عنہ کو اپنی کتابوں سے قصے سنانے لگے... اور لوگوں نے ان سے رطب و یابس (اچھا برا سب) نقل کر لیا، حالانکہ اس امت کو ان کی باتوں کے ایک حرف کی بھی حاجت نہیں ہے۔ (۳) النحاس نے اسے اعراب القرآن ۳/۴۳۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) الطبری نے اسے ۱۹/۵۹۵ میں روایت کیا ہے۔ (۵) یہ اقوال تفسیر البغوی ۴/۳۲ اور زاد المسیر ۷/۷۲-۷۳ میں موجود ہیں۔ حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۷/۳۳ میں کہا: یہی صحیح اور قطعی قول ہے۔ دیکھیے ڈاکٹر محمد ابو شہبہ کی کتاب 'الاسرائیلیات والموضوعات' ص ۲۵۲-۲۶۰۔ (۶) آلوسی نے روح المعانی ۲۳/۱۳۳ میں ان اشعار کا ذکر کیا ہے۔ (۷) تفسیر البغوی ۴/۳۳۔

Surah Al-Saffat: Verses 102 - 113 64 It was narrated from the Prophet ﷺ that the sacrificed one (Ad-Dhabih) was Ishmael (1). The first opinion is more widely reported from the Prophet ﷺ, his companions, and the followers (Tabi'in). They argued that Allah, Mighty and Majestic, informed us about Abraham when he left his people and migrated to Sham with his wife Sarah and his nephew Lot, saying: "I am going to my Lord; He will guide me." He prayed, saying: "My Lord, grant me [a child] from among the righteous." Then Allah Almighty said: "So when he had left them and those they worshipped other than Allah, We gave him Isaac and Jacob" [Maryam: 49]. And because Allah said: "And We ransomed him with a great sacrifice," mentioning that the ransom was for the forbearing boy who was promised to Abraham. He was only promised Isaac; because He said: "And We gave him the good news of Isaac" [As-Saffat: 112]. And here He said: "of a forbearing boy," and that was before he married Hagar and before Ishmael was born to him. There is nothing in the Quran that mentions he was given news of a son other than Isaac. Those who said it was Ishmael argued that Allah Almighty described him with patience, unlike Isaac, in His saying: "And Ishmael and Idris and Dhul-Kifl; all were of the patient" [Al-Anbiya: 85], which refers to his patience during the sacrifice. He also described him as being true to his promise in His saying: "Indeed, he was true to his promise" [Maryam: 54], because he promised his father patience during the sacrifice and fulfilled it. And because Allah Almighty said: "And We gave him the good news of Isaac, a prophet" [As-Saffat: 112], so how could He command his sacrifice when He had promised him he would be a prophet? Also, Allah Almighty said: "So We gave her the good news of Isaac and after Isaac, Jacob" [Hud: 71], so how could the sacrifice of Isaac be ordered before the promise regarding Jacob was fulfilled? Furthermore, it was mentioned in reports that the ram's horns were hung in the Kaaba, which indicates that the sacrificed one was Ishmael. If it had been Isaac, the sacrifice would have taken place in Jerusalem (Bayt al-Maqdis) (2). All of this reasoning is not definitive. As for their statement: "How could He command his sacrifice when He had promised he would be a prophet?", it is possible that the meaning is: We gave him news of his prophethood after what happened had occurred. (1) Perhaps he refers to the hadith of Mu'awiyah, may Allah be pleased with him, that a man said to the Prophet ﷺ: "O son of the two sacrificed ones..." and it is weak. It will come in its entirety in the sixteenth issue. (2) Tafsir al-Razi 26/153 - 155.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 102 - 113 64 नबी ﷺ से रिवायत है कि ज़बीह (क़ुर्बानी के लिए चुना गया) इस्माइल (अ.) थे (1)। नबी ﷺ, उनके साथियों (सहाबा) और ताबिईन से पहली राय ज़्यादा रिवायत की गई है। उन्होंने दलील दी कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने इब्राहिम (अ.) के बारे में बताया जब उन्होंने अपनी कौम को छोड़ा और अपनी पत्नी सारा और अपने भतीजे लूत के साथ शाम की ओर हिजरत की, तो कहा: "मैं अपने रब की ओर जाने वाला हूँ, वह मेरा मार्ग-दर्शन करेगा।" उन्होंने दुआ की: "ऐ मेरे रब! मुझे एक नेक बेटा अता कर।" फिर अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "फिर जब उसने उन लोगों और अल्लाह के सिवा जिनकी वे इबादत करते थे, उन्हें छोड़ दिया, तो हमने उसे इसहाक और याकूब अता किए" [मरयम: 49]; और इसलिए कि अल्लाह ने फ़रमाया: "और हमने एक बड़ी क़ुर्बानी के साथ उसका फ़िद्या (फ़िदैया) दे दिया," तो ज़िक्र किया कि फ़िद्या उस सहनशील लड़के के बदले था जिसकी इब्राहिम को खुशखबरी दी गई थी। और खुशखबरी सिर्फ इसहाक की दी गई थी; क्योंकि उसने फ़रमाया: "और हमने उसे इसहाक की खुशखबरी दी" [अस-साफ़्फ़ात: 112], और यहाँ फ़रमाया: "एक सहनशील लड़के की", और यह हाजरा से निकाह करने और इस्माइल के पैदा होने से पहले की बात है। कुरआन में कहीं नहीं है कि इसहाक के अलावा किसी और बेटे की खुशखबरी दी गई हो। जिन्होंने कहा कि वह इस्माइल थे, उन्होंने दलील दी कि अल्लाह तआला ने उन्हें 'सब्र' (धैर्य) के साथ वर्णित किया, इसहाक के विपरीत, अपने इस कौल में: "और इस्माइल और इदरीस और ज़ुल-किफ़्ल; वे सब सब्र करने वालों में से थे" [अल-अंबिया: 85], और यह ज़बह के समय उनका सब्र था। और उन्हें वादे का सच्चा बताया: "बेशक वह वादे का सच्चा था" [मरयम: 54]; क्योंकि उन्होंने अपने पिता से ज़बह के समय सब्र का वादा किया था और उसे पूरा किया। और इसलिए कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और हमने उसे इसहाक की खुशखबरी दी जो एक नबी होंगे" [अस-साफ़्फ़ात: 112], तो वह उनके ज़बह का हुक्म कैसे दे सकता था जबकि उसने वादा किया था कि वह नबी होंगे? साथ ही, अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो हमने उसे इसहाक की खुशखबरी दी और इसहाक के बाद याकूब की" [हूद: 71], तो याकूब के बारे में वादे के पूरा होने से पहले इसहाक को ज़बह करने का हुक्म कैसे दिया जा सकता था? इसके अलावा, रिवायतों में आया है कि मेढ़े के सींग काबा में लटकाए गए थे, जो इशारा करता है कि ज़बीह इस्माइल थे। अगर वह इसहाक होते, तो ज़बह बैतुल-मुक़द्दस (यरूशलम) में होती (2)। यह पूरी दलील निर्णायक नहीं है। जहाँ तक उनके इस कौल का सवाल है: "वह उनके ज़बह का हुक्म कैसे दे सकता था जबकि उसने वादा किया था कि वह नबी होंगे?", तो मुमकिन है कि इसका मतलब यह हो: हमने उन्हें उनके नबूवत की खुशखबरी दी, जो कुछ हुआ उसके बाद। (1) शायद उनका इशारा मुआविया (रज़ि.) की

हदीस की ओर है कि एक आदमी ने नबी ﷺ से कहा: ऐ दो ज़बीहों के बेटे... और यह ज़ईफ़ (कमज़ोर) है, और सोलहवें मसले में मुकम्मल तौर पर आएगी। (2) तफ़सीर अल-राज़ी 26/153 - 155।

سورة الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ۶۴ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ ذبیح اسماعیل (علیہ السلام) ہیں (۱)۔ اور پہلا قول (کہ ذبیح اسحاق علیہ السلام ہیں) نبی ﷺ سے، آپ کے صحابہ سے اور تابعین سے زیادہ منقول ہے۔ اور انہوں نے یہ دلیل دی کہ اللہ عزوجل نے ابراہیم (علیہ السلام) کے بارے میں خبر دی جب انہوں نے اپنی قوم کو چھوڑا، اور اپنی اہلیہ سارہ اور اپنے بھتیجے لوط (علیہ السلام) کے ساتھ شام کی طرف ہجرت کی تو کہا: ﴿إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَىٰ رَبِّي سَيَهْدِينِ﴾ کہ انہوں نے دعا کی اور کہا: ﴿رَبِّ هَبْ لِي مِنَ الصَّالِحِينَ﴾ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَمَّا اعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ مِن دُونِ اللَّهِ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ﴾ [مریم: ۴۹]؛ اور اس لیے کہ اللہ نے فرمایا: ﴿وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾ تو ذکر کیا کہ فدیہ اس حلیم (بردبار) لڑکے کے عوض تھا جس کی ابراہیم کو بشارت دی گئی تھی، اور بشارت تو صرف اسحاق کی دی گئی تھی؛ کیونکہ اس نے فرمایا: ﴿وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَقَ﴾ [الصافات: ۱۱۲]، اور یہاں فرمایا: ﴿بِغُلَامٍ حَلِيمٍ﴾ اور یہ ہاجرہ سے نکاح کرنے اور اسماعیل کی ولادت سے پہلے کی بات ہے، اور قرآن میں یہ نہیں ہے کہ اسحاق کے علاوہ کسی اور بیٹے کی بشارت دی گئی ہو۔ جس نے یہ کہا کہ وہ اسماعیل ہیں، انہوں نے یہ دلیل دی کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں صبر کے ساتھ موصوف کیا اسحاق کے برعکس، اپنے اس قول میں: ﴿وَإِسْمَاعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ كُلٌّ مِّنَ الصَّابِرِينَ﴾ [الانبیاء: ۸۵] اور یہ ذبح پر ان کا صبر ہے، اور انہیں سچے وعدے والا کہا: ﴿إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ﴾ [مریم: ۵۴]؛ کیونکہ انہوں نے اپنے والد سے ذبح پر صبر کا وعدہ کیا تھا اور اسے پورا کیا۔ اور اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَقَ نَبِيًّا﴾ [الصافات: ۱۱۲] تو وہ انہیں ذبح کرنے کا حکم کیسے دے سکتا تھا جبکہ اللہ نے ان کے نبی ہونے کا وعدہ فرمایا تھا؟ اور یہ بھی کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَقَ وَمِن وَرَاءِ إِسْحَقَ يَعْقُوبَ﴾ [ہود: ۷۱] تو یعقوب کے بارے میں وعدے کی تکمیل سے پہلے اسحاق کو ذبح کرنے کا حکم کیسے دیا جا سکتا تھا؟ نیز، روایات میں آیا ہے کہ

مینڈھے کے سینگ کعبہ میں لٹکائے گئے تھے، جو اس بات کی دلیل ہے کہ ذبیح اسماعیل ہیں، اگر وہ اسحاق ہوتے تو ذبح بیت المقدس میں واقع ہوتی (۲)۔ اور یہ تمام استدلال قطعی نہیں ہے، رہا ان کا یہ قول کہ: "وہ انہیں ذبح کرنے کا حکم کیسے دے سکتا تھا جبکہ ان کے نبی ہونے کا وعدہ کر چکا تھا؟"، تو اس کا یہ احتمال ہے کہ معنی یہ ہو: اور ہم نے انہیں ان کی نبوت کی خوشخبری دی اس معاملے کے بعد جو ان کے ساتھ پیش آیا؛ (۱) شاید اس سے مراد معاویہ (رضی اللہ عنہ) کی حدیث ہے کہ ایک شخص نے نبی ﷺ سے کہا: اے دو ذبیحوں کے بیٹے۔ اور یہ ضعیف ہے، اور سولہویں مسئلے میں اس کی تفصیل آئے گی۔ (۲) تفسیر رازی ۱۵۳/۲۶ - ۱۵۵۔

Surah As-Saffat: Verses 102 - 113 65

Ibn Abbas said it. And it will come (1). Perhaps he was commanded to sacrifice Isaac after Jacob was born to Isaac (2). Or it is said: It is not mentioned in the Quran that Jacob was born to Isaac. As for their saying: If the one intended for sacrifice were Isaac, the sacrifice would have taken place in Jerusalem, the answer to that is what Sa'id ibn Jubayr said as previously mentioned. Al-Zajjaj (3) said: Allah knows best which of them was the one intended for sacrifice. And this is a third opinion. Second: His Almighty's saying: {He said, "O my son, indeed I have seen in a dream that I [must] sacrifice you, so see what you think."} Muqatil said: Ibrahim, peace be upon him, saw that for three consecutive nights (4). Muhammad ibn Ka'b said: The Messengers used to receive revelation from Allah Almighty while awake and asleep; for the hearts of the prophets do not sleep. This is established in the Marfu' report, he ﷺ said: "We, the assembly of prophets, our eyes sleep, but our hearts do not sleep" (5). Ibn Abbas said: The dreams of the prophets are revelation; and he used this verse as evidence (6). Al-Suddi said: When Ibrahim was given the glad tidings of Isaac before he was born, he said: He is then for Allah a sacrifice. So it was said to him in his dream: You have made a vow, so fulfill your vow (7).
WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In the sixteenth issue. (2) The meaning of this is in Al-Nahhas's 'I'rab al-Qur'an' 3/432 without mentioning Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/311. (4) Tafsir al-Baghawi 4/33. (5) Ibn Sa'd included it with this wording in his 'Tabaqat' 1/171 from 'Ata' as a Mursal report. Al-Bukhari (3570) included it from Anas bin Malik, may Allah be pleased with him, within the Hadith of Al-Isra': "And likewise, the prophets, their eyes sleep but their hearts do not sleep." Ahmad (24073), Al-Bukhari (2013), and Muslim (738) included the Hadith of Aisha, may Allah be pleased with her, and its wording is: "O Aisha, indeed my eyes sleep but my heart does not sleep." And on this subject from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both, Ahmad (1911) and Al-Bukhari (138) included it. (6) Ibn Abi Hatim included it as in Tafsir Ibn Kathir 7/28, Al-Tabarani in 'Al-Kabir' (12302), Al-Haythami said in 'Majma' al-Zawa'id' 7/176: narrated by Al-Tabarani from his teacher Abdullah bin Muhammad bin Said bin Abi Maryam, and he is weak, and the rest of its men are men of the Sahih. Al-Bukhari (138) included it from the saying of 'Ubayd bin 'Umayr. (7) Tafsir al-Baghawi 4/33.

इब्न अब्बास ने यह कहा। और यह आगे आएगा (१)। शायद उन्हें इसहाक की कुर्बानी देने का आदेश तब दिया गया था जब इसहाक के यहाँ याकूब का जन्म हो चुका था (२)। या यह कहा जाता है: कुरान में यह नहीं आया है कि याकूब इसहाक से पैदा हुए थे। जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: "अगर ज़बीह (कुर्बानी के लिए चुना गया) इसहाक होते, तो कुर्बानी यरुशलम (बैतुल मुक़द्दस) में होती," इसका जवाब वही है जो सईद बिन जुबैर ने पहले कहा था। अल-ज़ज्जाज (३) ने कहा: अल्लाह बेहतर जानता है कि उन दोनों में से ज़बीह कौन था। और यह तीसरा मत है। दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "हे मेरे पुत्र, वास्तव में मैंने सपने में देखा है कि मैं तुम्हारी कुर्बानी दे रहा हूँ, तो देखो तुम्हारा क्या विचार है।"} मुकातिल ने कहा: इब्राहिम अलैहिस्सलाम ने इसे लगातार तीन रातों तक देखा (४)। मुहम्मद बिन काब ने कहा: रसूलों के पास अल्लाह तआला की ओर से वह्य (प्रकाशना) जागते और सोते दोनों अवस्थाओं में आती थी; क्योंकि नबियों के दिल नहीं सोते। यह मरफू हदीस में साबित है, उन्होंने ﷺ कहा: "हम नबियों का गिरोह हैं, हमारी आँखें सोती हैं लेकिन हमारे दिल नहीं सोते" (५)। इब्न अब्बास ने कहा: नबियों का सपना वह्य (प्रकाशना) होता है; और उन्होंने इस आयत से दलील दी (६)। अस-सुद्दी ने कहा: जब इब्राहिम को उनके जन्म से पहले इसहाक की खुशखबरी दी गई थी, तो उन्होंने कहा था: तब वह अल्लाह के लिए कुर्बान है। तो उनके सपने में उनसे कहा गया: तुमने एक मन्नत मानी थी, तो अपनी मन्नत पूरी करो (७)।

WWW.NAFSEISLAM.COM

(१) सोलहवें मसले में। (२) नह्हास की 'इराब अल-कुरान' ३/४३२ में इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा का उल्लेख किए बिना इसी अर्थ में बात है। (३) मानी अल-कुरान ४/३११ में। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३३। (५) इसे इब्न साद ने अपने 'तबकात' १/१७१ में अता से मुर्सल रूप में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है। और बुखारी (३५७०) ने अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु से इसरा की हदीस के हिस्से के रूप में उद्धृत किया: "और इसी तरह, नबी, उनकी आँखें सोती हैं लेकिन उनके दिल नहीं सोते।" अहमद (२४०७३), बुखारी (२०१३), और मुस्लिम (७३८) ने आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस उद्धृत की है और उसके शब्द हैं: "ऐ आयशा, मेरी आँखें सोती हैं लेकिन मेरा दिल नहीं सोता।" और इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से इस विषय में अहमद (१९११) और बुखारी (१३८) ने उद्धृत किया है। (६) इब्न अबी हातिम ने इसे तफ़्सीर इब्न कसीर ७/२८ में उद्धृत किया है, अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' (१२३०२) में, अल-हैथमी ने 'मजमा अल-ज़वाइद' ७/१७६ में कहा: इसे अल-

तबरानी ने अपने शिक्षक अब्दुल्ला बिन मुहम्मद बिन सईद बिन अबी मरियम से रिवायत किया है, और वह कमज़ोर हैं, और इसके बाकी लोग सहीह हदीस के रिवायत करने वाले हैं। बुखारी (१३८) ने इसे उबैद बिन उमैर के कथन से उद्धृत किया है। (७) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/३३।

سورة الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ٦٥

یہ ابن عباس نے کہا۔ اور یہ آگے آئے گا (۱)۔ اور شاید انہیں اسحاق کو ذبح کرنے کا حکم اسحاق کے ہاں یعقوب کی ولادت کے بعد دیا گیا تھا (۲)۔ یا یہ کہا جاتا ہے: قرآن میں یہ وارد نہیں ہوا کہ یعقوب اسحاق سے پیدا ہوئے۔ رہی ان کی یہ بات کہ: اگر ذبیح اسحاق ہوتے تو ذبح بیت المقدس میں واقع ہوتا، تو اس کا جواب وہی ہے جو سعید بن جبیر نے پہلے بیان کیا ہے۔ اور الزجاج (۳) نے کہا: اللہ ہی بہتر جانتا ہے کہ ان دونوں میں سے ذبیح کون تھا۔ اور یہ تیسرا قول ہے۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ يَبُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى﴾ (اس نے کہا، اے میرے بیٹے، میں نے خواب میں دیکھا ہے کہ میں تجھے ذبح کر رہا ہوں، پس دیکھو تمہاری کیا رائے ہے)۔ مقاتل نے کہا: ابراہیم علیہ السلام نے یہ مسلسل تین راتوں تک دیکھا (٤)۔ اور محمد بن کعب نے کہا: رسولوں کے پاس اللہ تعالیٰ کی طرف سے وحی بیداری اور نیند دونوں حالتوں میں آتی تھی؛ کیونکہ انبیاء کے دل نہیں سوتے۔ اور یہ مرفوع روایت میں ثابت ہے، آپ ﷺ نے فرمایا: "ہم انبیاء کی جماعت ہیں، ہماری آنکھیں سوتی ہیں لیکن ہمارے دل نہیں سوتے" (٥)۔ اور ابن عباس نے کہا: انبیاء کا خواب وحی ہوتا ہے؛ اور انہوں نے اسی آیت سے استدلال کیا (٦)۔ اور السدی نے کہا: جب ابراہیم کو اسحاق کی بشارت ان کی ولادت سے پہلے دی گئی تو انہوں نے کہا: وہ پھر اللہ کے لیے ذبیح ہے۔ چنانچہ ان سے خواب میں کہا گیا: تم نے ایک نذر مانی تھی، پس اپنی نذر پوری کرو (۷)۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(۱) سولہویں مسئلے میں۔ (۲) النحاس کی 'اعراب القرآن' ۳/ ٤۳۲ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کا ذکر کیے بغیر یہی مفہوم مذکور ہے۔ (۳) معانی القرآن میں ٤/ ۳۱۱۔ (٤) تفسیر البغوی ٤/ ۳۳۔ (٥) اسے اسی لفظ کے ساتھ ابن سعد نے اپنی 'طبقات' ۱۷۱/۱ میں عطاء سے مرسلاً روایت کیا

ہے۔ اور بخاری (۳۵۷۰) نے انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے حدیثِ اسراء کے ضمن میں روایت کیا: "اور اسی طرح انبیاء ہیں، ان کی آنکھیں سوتی ہیں اور ان کے دل نہیں سوتے"۔ اور احمد (۲٤۰۷۳)، بخاری (۲۰۱۳)، اور مسلم (۷۳۸) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث روایت کی ہے اور اس کے الفاظ یہ ہیں: "اے عائشہ، میری آنکھیں سوتی ہیں اور میرا دل نہیں سوتا"۔ اور اس باب میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے احمد (۱۹۱۱) اور بخاری (۱۳۸) نے روایت کیا ہے۔ (٦) اسے ابن ابی حاتم نے روایت کیا جیسا کہ تفسیر ابن کثیر ۷/ ۲۸ में है, الطبرانی نے 'الکبیر' (۱۲۳۰۲) میں، الہیثمی نے 'مجمع الزوائد' ۷/ ۱۷٦ میں کہا: اسے طبرانی نے اپنے شیخ عبد اللہ بن محمد بن سعید بن ابی مریم سے روایت کیا ہے، اور وہ ضعیف ہیں، اور اس کے باقی رجال صحیح کے رجال ہیں۔ اور اسے بخاری (۱۳۸) نے عبید بن عمیر کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۷) تفسیر البغوی ٤/ | ۳۳

Surah As-Saffat: Verses 102 - 113 66 It is said: Ibrahim (Abraham) saw on the night of Tarwiya as if someone was saying: Allah commands you to slaughter your son. When morning came, he pondered (rawwa) within himself, meaning: he thought; is this dream from Allah or from the Shaytan? So it was called the Day of Tarwiya. When the second night came, he saw it again, and it was said to him: The Promise. When morning came, he knew (arafa) that it was from Allah, so it was called the Day of Arafah. Then he saw the same on the third night, so he intended to slaughter him, and it was called the Day of Sacrifice (1). It is narrated that when he went to slaughter him, Gabriel said: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest. The sacrificial one said: There is no god but Allah and Allah is the Greatest. Ibrahim said: Allah is the Greatest and praise be to Allah; so it remained a Sunnah (tradition). People have differed regarding the occurrence of this matter, which are:

Third: The people of Sunnah (Ahl al-Sunnah) said: The actual slaughter did not occur, but the command to slaughter was given before the slaughter took place. If it had occurred, its removal could not be imagined. Thus, this was of the nature of abrogation before action; because if the fulfillment of the command to slaughter had been completed, the ransom (sacrifice of the ram) would not have been realized (2). And His words, the Almighty: "You have fulfilled the vision." Meaning: You have carried out what We alerted you to, and you did what you could, then you desisted when We prevented you. This is the most correct of what has been said in this regard.

A group said: This is not something that can be abrogated in any way; because the meaning of "you slaughtered the thing" is "you cut it". This was supported by Mujahid's saying: Ishaq (Isaac) said to Ibrahim: Do not look at me lest you pity me, but place my face towards the ground. Ibrahim took the knife and passed it over his throat, but it flipped over. He said to it: What is wrong with you? It said: The knife flipped. He said: Stab me with it forcefully (3).

And some of them said: Every time he cut a part, it healed. A group said: He found his throat to be copper or covered in copper, and whenever he wanted to cut, he found an obstacle. All of this is possible within Divine power, but it lacks authentic transmission, for it is a matter that cannot be perceived by reasoning but its way is through tradition (revelation) (4).

(1) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/33 similarly from Muhammad ibn Ishaq, and it mentions that this story happened with Ishmael, peace be upon him. (2) Tafsir Al-Razi 26/155, and Ahkam Al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1606 similarly. (3) I'rab Al-Qur'an by Al-Nahhas 3/432. (4) Ahkam Al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1606.

सूरह अस-साफ़ात: आयत १०२ - ११३ ६६ कहा जाता है: इब्राहिम ने तरविया की रात में देखा जैसे कोई कह रहा हो: अल्लाह तुम्हें अपने बेटे को ज़बह करने का हुक्म देता है। जब सुबह हुई, तो उन्होंने अपने मन में विचार किया (रव्वा), यानी: सोचा; क्या यह ख्वाब अल्लाह की तरफ से है या शैतान की तरफ से? इसलिए इसे तरविया का दिन कहा गया। जब दूसरी रात आई, तो उन्होंने फिर वही देखा, और उनसे कहा गया: वादा। जब सुबह हुई, तो उन्हें मालूम हो गया (अरफा) कि यह अल्लाह की तरफ से है, इसलिए इसे अराफ़ा का दिन कहा गया। फिर उन्होंने तीसरी रात भी वैसा ही देखा, तो उन्होंने उसे ज़बह करने का इरादा किया, और इसे नहर (कुर्बानी) का दिन कहा गया (१)। रिवायत है कि जब वे उसे ज़बह करने लगे, तो जिब्रईल ने कहा: अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है। ज़बह होने वाले ने कहा: अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं और अल्लाह सबसे बड़ा है। इब्राहिम ने कहा: अल्लाह सबसे बड़ा है और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं; तो यह सुन्नत बन गई। और लोगों में इस मामले के होने के बारे में मतभेद है, जो कि हैं:

तीसरा: सुन्नत के मानने वालों (अहले सुन्नत) ने कहा: असल में ज़बह नहीं हुई, बल्कि ज़बह करने का हुक्म ज़बह होने से पहले दिया गया था। अगर यह हो जाती, तो इसे हटाया नहीं जा सकता था। चुनाँचे, यह अमल से पहले मनसूख (निरस्त) होने की श्रेणी में था; क्योंकि अगर ज़बह करने के हुक्म की तामील पूरी हो जाती, तो फ़िदया (बदले में जानवर की कुर्बानी) का मकसद पूरा नहीं होता (२)। और अल्लाह तआला का इरशाद है: 'तुमने ख्वाब को सच कर दिखाया।' यानी: हमने तुम्हें जिस चीज़ की तरफ़ तवज्जो दिलाई थी, तुमने उसे पूरा किया और अपनी तरफ से पूरी कोशिश की, फिर जब हमने तुम्हें रोका तो तुम रुक गए। इस बारे में कही गई बातों में यह सबसे सही है।

एक गिरोह ने कहा: यह किसी भी तरह से मनसूख होने वाली चीज़ नहीं है; क्योंकि 'ज़बह करने' का मतलब किसी चीज़ को काटना है। इसका सबूत मुजाहिद के इस कौल से मिलता है: इसहाक ने इब्राहिम से कहा: मेरी तरफ मत देखिए ताकि आपको मुझ पर रहम न आए, बल्कि मेरा चेहरा ज़मीन की तरफ कर दीजिए। इब्राहिम ने चाकू लिया और उसे उनके गले पर फेरा, लेकिन वह उलट गया। उन्होंने उससे कहा: तुम्हें क्या हुआ? उसने कहा: चाकू उलट गया। उन्होंने कहा: इससे मुझे ज़ोर से घोंपो (३)।

और उनमें से कुछ ने कहा: वे जब भी किसी हिस्से को काटते, वह जुड़ जाता। एक गिरोह ने कहा: उन्होंने उसका गला तांबे का पाया या तांबे से मढ़ा हुआ पाया, और जब भी वे काटना चाहते, उन्हें रुकावट महसूस होती। यह सब अल्लाह की कुदरत में मुमकिन है, लेकिन इसके लिए सही रिवायत की कमी है, क्योंकि यह एक ऐसा मामला है जिसे अक्ल से नहीं समझा जा सकता बल्कि इसका रास्ता ख़बर (रिवायत) है (४)।

(१) इसे बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/३३ में मुहम्मद बिन इसहाक के हवाले से इसी तरह ज़िक्र किया है, और इसमें है कि यह वाकया इस्माईल अलैहिस्सलाम के साथ हुआ था। (२) तफ़सीर अल-राज़ी २६/१५५, और अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी ४/१६०६ के हवाले से। (३) ए'राब अल-कुरान अल-नहहास ३/४३२। (४) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी ४/१६०६।

سورۃ الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ۶۶ کہا جاتا ہے: ابراہیم علیہ السلام نے لیلۃ الترویہ (ترویہ کی رات) کو خواب میں دیکھا جیسے کوئی کہنے والا کہہ رہا ہو: اللہ تجھے تیرے بیٹے کو ذبح کرنے کا حکم دیتا ہے۔ جب صبح ہوئی تو انہوں نے اپنے دل میں سوچا (روّیٰ)، یعنی: غور کیا؛ کیا یہ خواب اللہ کی طرف سے ہے یا شیطان کی طرف سے؟ اسی لیے اسے یومِ ترویہ (سوچ بچار کا دن) کہا گیا۔ جب دوسری رات آئی تو انہوں نے پھر وہی دیکھا، اور ان سے کہا گیا: وعدہ۔ جب صبح ہوئی تو انہیں معلوم ہو گیا (عرف) کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، اسی لیے اسے یومِ عرفہ کہا گیا۔ پھر انہوں نے تیسری رات بھی ویسا ہی دیکھا، تو انہوں نے ذبح کرنے کا ارادہ کیا، تو اسے یومِ نحر (قربانی کا دن) کہا گیا (۱)۔ روایت ہے کہ جب وہ اسے ذبح کرنے لگے تو جبرائیل علیہ السلام نے کہا: اللہ اکبر، اللہ اکبر۔ ذبیح نے کہا: لا الہ الا اللہ واللہ اکبر۔ ابراہیم علیہ السلام نے کہا: اللہ اکبر وللہ الحمد؛ چنانچہ یہ سنت بن گئی۔ اور لوگوں کا اس معاملے کے واقع ہونے میں اختلاف ہے جو کہ یہ ہیں:

تیسرا: اہل سنت نے کہا: اصل ذبح واقع نہیں ہوئی، بلکہ ذبح کرنے کا حکم ذبح ہونے سے پہلے دیا گیا تھا۔ اگر ذبح واقع ہو جاتی تو اس کا اٹھایا جانا (منسوخ ہونا) ممکن نہ ہوتا۔ چنانچہ، یہ عمل سے پہلے نسخ کے باب سے تھا؛ کیونکہ اگر ذبح کے حکم کی تعمیل سے فراغت حاصل ہو جاتی تو فدیہ (جانور کی قربانی) کی حقیقت ثابت نہ ہوتی (۲)۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَدْ صَدَّقْتَ الرُّؤْيَا﴾ یعنی: ہم نے تجھے جس بات پر متنبہ کیا تھا تو نے اسے سچ کر دکھایا، اور جو تیرے بس میں تھا تو نے کر دکھایا، پھر جب ہم نے تجھے روک دیا تو تو رک گیا۔ اس بارے میں کہی گئی باتوں میں یہ سب سے زیادہ صحیح ہے۔

ایک گروہ نے کہا: یہ کسی بھی صورت میں منسوخ ہونے والی چیزوں میں سے نہیں ہے؛ کیونکہ کسی چیز کو ذبح کرنے کا مطلب اسے کاٹنا ہے۔ اس پر مجاہد کے اس قول سے استدلال کیا گیا ہے: اسحاق علیہ السلام نے ابراہیم علیہ السلام سے کہا: میری طرف نہ دیکھیں کہ کہیں آپ کو مجھ پر ترس نہ آ جائے، بلکہ میرا چہرہ زمین کی طرف کر دیں ۔ ابراہیم علیہ السلام نے چھری لی اور اسے ان کے حلق پر پھیرا لیکن وہ الٹ گئی۔ انہوں نے اس سے کہا: تجھے کیا ہوا؟ اس نے کہا: چھری الٹ گئی۔ انہوں نے کہا: اسے مجھ میں زور سے گھونپ دو (۳)۔

اور بعض نے کہا: جب بھی وہ کوئی حصہ کاٹتے تو وہ جڑ جاتا۔ ایک گروہ نے کہا: انہوں نے ان کے حلق کو تانبے کا پایا یا تانبے سے مڑھا ہوا، اور جب بھی وہ کاٹنا چاہتے تو رکاوٹ پاتے۔ یہ سب اللہ کی قدرت میں جائز ہے، لیکن یہ صحیح نقل (روایت) کا محتاج ہے، کیونکہ یہ ایسا معاملہ ہے جو عقل سے نہیں سمجھا جا سکتا بلکہ اس کا راستہ خبر (روایت) ہی ہے (۴)۔

(۱) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/۳۳ میں محمد بن اسحاق سے اسی طرح ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے کہ یہ قصہ اسماعیل علیہ السلام کے ساتھ پیش آیا تھا۔ (۲) تفسیر الرازی ۲۶/۱۵۵، اور احکام

القرآن لابن العربی ۴/۱۶۰۶ اسی طرح۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۳۲۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۶۰۶۔

Surah As-Saaffat: Verses 102 - 113 67

Had that happened, Allah Almighty would have clarified it to exalt the status of Ishmael and Abraham, peace be upon them, and it would have been more worthy of clarification than the ransom(1). Some of them said: Abraham was not commanded with the actual slaughter, which is the cutting of the jugular veins and the spilling of blood, but rather he saw that he laid him down for slaughter, so he imagined that he was commanded with actual slaughter. Thus, when he did what he was commanded regarding laying him down, it was said to him: {You have fulfilled the vision}. All of this is outside what is understood. It is not to be thought of the Friend (Abraham) and the Sacrificed (Ishmael) that they would understand from this command what has no reality, such that they would have an illusion. Also, if these things were true, the ransom would not have been needed. Fourthly: His saying, the Almighty: {So look what you see}. The people of Kufa, other than Asim, read: "matha turi" (what you show) with a damma on the ta and a kasra on the ra from: 'uri yuri'(2). Al-Farra'(3) said: Meaning: look at what you show of your patience and your distress. Al-Zajjaj(4) said: No one else said this, but the scholars said: what do you suggest; meaning: what you show yourself of opinion. Abu Ubayd rejected "turi" and said: This only happens from seeing with the eye specifically. Abu Hatim said the same. An-Nahhas(5): This is a mistake, and this can be from seeing with the eye and other than that, and it is well-known; it is said: I showed so-and-so the correct path, and I showed him his right guidance, and this is not from seeing with the eye. The rest: "tara" (you see) is the present tense of 'ra'aytu' (I saw). And it has been narrated from Ad-Dahhak and Al-A'mash: "tura" (it is seen) passive voice(6). And that was not said to him.

(1) Ahkam al-Qur'an for al-Kiya 4/357. (2) Al-Sab'ah p. 548, and Al-Taysir p. 186. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/390, and the author quoted him via An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/433. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/310, and the author quoted him via An-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 6/47. (5) In I'rab al-Qur'an 3/433, and what precedes it. (6) Tafsir al-Baghawi 4/33, and Zad al-Masir 7/75.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयत १०२ - ११३ ६७

यदि ऐसा हुआ होता, तो अल्लाह तआला ने इस्माइल और इब्राहिम (उन पर शांति हो) के पद को ऊंचा करने के लिए इसे स्पष्ट किया होता, और यह फिरौती की तुलना में स्पष्टीकरण के अधिक योग्य होता(१)। उनमें से कुछ ने कहा: इब्राहिम को वास्तविक वध का आदेश नहीं दिया गया था, जो कि गर्दन की नसें काटना और रक्त बहाना है, बल्कि उन्होंने देखा कि उन्होंने उन्हें वध के लिए लिटा दिया, तो उन्होंने कल्पना की कि उन्हें वास्तविक वध का आदेश दिया गया था। अत; जब उन्होंने वह किया जिसका उन्हें लिटाने के बारे में आदेश दिया गया था, तो उनसे कहा गया: {तुमने स्वप्न को सच कर दिखाया}। यह सब समझ से बाहर है। खलील (इब्राहिम) और ज़बीह (इस्माइल) के बारे में यह नहीं सोचा जा सकता कि वे इस आदेश से वह समझें जिसकी कोई वास्तविकता नहीं है, जिससे उन्हें भ्रम हो। साथ ही, यदि ये बातें सच होतीं, तो फिरौती की आवश्यकता नहीं होती। चौथा: अल्लाह तआला का कथन: {तो देखो तुम क्या देखते हो}। आसिम को छोड़कर कूफ़ा के लोगों ने पढ़ा: "माज़ा तुरी" (तुम क्या दिखाते हो), 'उरी युरी' (२) से ता पर दम्मा और रा पर कसरा के साथ। अल-फ़र्रा(३) ने कहा: अर्थात: देखो कि तुम अपने धैर्य और अपनी व्याकुलता में से क्या दिखाते हो। अल-ज़ज्जाज(४) ने कहा: उनके अलावा किसी और ने यह नहीं कहा, बल्कि विद्वानों ने कहा: आप क्या सुझाव देते हैं; अर्थात: आप स्वयं को राय में से क्या दिखाते हैं। अबू उबैद ने "तुरी" को अस्वीकार कर दिया और कहा: यह विशेष रूप से आँखों से देखने से ही होता है। अबू हातिम ने भी यही कहा। अन-नहहास(५): यह एक गलती है, और यह आँखों से देखने और उसके अलावा अन्य से भी हो सकता है, और यह प्रसिद्ध है; कहा जाता है: मैंने फलां को सही रास्ता दिखाया, और मैंने उसे उसका सही मार्गदर्शन दिखाया, और यह आँखों से देखने से नहीं है। बाकी: "तरा" (तुम देखते हो) 'रायतु' (मैंने देखा) का वर्तमान काल है। और अद-दह्हाक और अल-अ'मश से वर्णित है: "तुरा" (देखा जाता है) कर्मवाच्य(६)। और उन्हें वैसा नहीं कहा गया।

(१) अहकाम अल-कुरआन अल-किया ४/३५७ के लिए। (२) अल-सब'ह पृष्ठ ५४८, और अल-तयसीर पृष्ठ १८६। (३) मआनी अल-कुरआन २/३९० में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरआन ३/४३३ में अन-नहहास के माध्यम से उद्धृत किया है। (४) मआनी अल-कुरआन ४/३१० में, और लेखक ने इसे मआनी अल-कुरआन ६/४७ में अन-नहहास के माध्यम से उद्धृत किया है। (५) इ'राब अल-कुरआन ३/४३३ में, और उससे पहले का हिस्सा। (६) तफ़सीर अल-बग़वी ४/३३, और ज़ाद अल-मसीर ७/७५।

سورہ الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ۶۷

اگر ایسا ہوا ہوتا تو اللہ تعالیٰ حضرت اسماعیل اور حضرت ابراہیم علیہما السلام کے مرتبے کی تعظیم کے لیے اسے واضح فرما دیتا، اور یہ فدیہ کے بیان سے زیادہ مستحق تھا کہ اسے بیان کیا جاتا(۱)۔ اور بعض نے کہا: ابراہیم علیہ السلام کو اس حقیقی ذبح کا حکم نہیں دیا گیا تھا جو کہ گردن کی رگوں کو کاٹنے اور خون بہانے کا نام ہے، بلکہ انہوں نے دیکھا کہ انہوں نے انہیں ذبح کے لیے لٹا دیا، تو انہیں وہم ہوا کہ انہیں حقیقی ذبح کا حکم دیا گیا ہے۔ پس جب انہوں نے وہ کام کر دیا جس کا انہیں لٹانے کے حوالے سے حکم دیا گیا تھا، تو ان سے کہا گیا: {بیشک تو نے خواب سچ کر دکھایا}۔ اور یہ سب کچھ مفہوم سے خارج ہے۔ اور خلیل اللہ اور ذبیح اللہ کے بارے میں یہ گمان نہیں کیا جا سکتا کہ وہ اس حکم سے وہ بات سمجھیں جس کی کوئی حقیقت نہیں، یہاں تک کہ انہیں وہم لاحق ہو۔ نیز، اگر یہ باتیں صحیح ہوتیں تو فدیہ کی ضرورت نہ رہتی۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس دیکھو تم کیا دیکھتے ہو}۔ اہل کوفہ نے عاصم کے علاوہ "ماذا تُرِی" پڑھا ہے، 'ت' پر پیش اور 'ر' کے نیچے زیر کے ساتھ: 'اُری یُری'(۲) سے۔ الفراء(۳) نے کہا: یعنی: دیکھو کہ تم اپنے صبر اور بے چینی میں سے کیا دکھاتے ہو۔ زجاج(۴) نے کہا: ان کے سوا کسی نے یہ نہیں کہا، بلکہ علماء نے کہا: تمہارا کیا مشورہ ہے؛ یعنی: تم رائے کے اعتبار سے اپنے آپ کو کیا دکھاتے ہو۔ اور ابو عبید نے "تُرِی" کا انکار کیا اور کہا: یہ صرف آنکھ سے دیکھنے کے حوالے سے ہوتا ہے۔ اور اسی طرح ابو حاتم نے کہا۔ نحاس(۵): اور یہ غلط ہے، اور یہ آنکھ سے دیکھنے اور اس کے علاوہ بھی ہوتا ہے، اور یہ مشہور ہے، کہا جاتا ہے: میں نے فلاں کو صحیح راستہ دکھایا، اور میں نے اسے اس کی ہدایت دکھائی، اور یہ آنکھ سے دیکھنے کے حوالے سے

نہیں ہے۔ باقی حضرات: "تَرَی" 'رأيت' کا مضارع ہے۔ اور ضحاک اور اعمش سے مروی ہے: "تُرَی" فعل مجہول(۶)۔ اور ان سے یہ نہیں کہا گیا۔

(۱) أحكام القرآن للكيا ۳۵۷/۴۔ (۲) السبعة ص ۵۴۸، والتيسير ص ۱۸۶۔ (۳) معاني القرآن ۲/ ۳۹۰، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۳/ ۴۳۳ میں نقل کیا ہے۔ (۴) معاني القرآن ۴/ ۳۱۰، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معاني القرآن ۶/ ۴۷ میں نقل کیا ہے۔ (۵) إعراب القرآن ۳/ ۴۳۳، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۶) تفسير البغوي ۴/ ۳۳، وزاد المسير ۷/ ۷۵۔

Surah As-Saffat: Verses 102 - 113 68 ...not in the way of consultation against God's command, but he consulted him to know his patience regarding God's command (1); or to be delighted when he sees from his son obedience to God's command. So, "He said, 'O my father, do what you are commanded'" means: what you are commanded with, so the preposition was omitted just as it was omitted from the saying: "I commanded you with good, so do what you were commanded with." (2) The verb reached the pronoun and became: "tu'maruhu" (you are commanded it), then the "ha" (it) was omitted; like His saying: "And peace be upon His servants whom He has chosen" [An-Naml: 59] meaning: He chose them according to what preceded. And "ma" means "that which". "You will find me, if Allah wills, of the steadfast." Some people of subtle insights said: When he made the exception, Allah guided him to patience. The discussion on "O my father" has already passed, as well as on "O my son" in "Yusuf" and elsewhere (3). Fifth: His saying, Exalted is He: "So when they had both submitted" meaning: they yielded to the command of God. Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, and Ali (may God be pleased with them) recited: "falamma sallama" (4) meaning: they both delegated their affair to God. Ibn Abbas said: they surrendered. Qatada said: one of them submitted himself to God Almighty, and the other submitted his son (5). "And he put him down on his forehead" Qatada said: he prostrated him and turned his face towards the Qibla. The answer to "lamma" (when) is omitted according to the Basrans, its estimation being: "So when they had both submitted and he put him down on his forehead," we ransomed him with a ram. The Kufans said: The answer is: "We called out to him," and the "waw" (and) is extra and inserted (6); like His saying: "So when they took him away and agreed to put him in the bottom of the well, and We inspired..." [Yusuf: 15] meaning: We inspired. And His saying: "And they from every elevation shall hasten. And [when] the true promise has approached" [Al-Anbiya: 96-97] meaning: it approached. And His saying: "Until when..."

---

(1) Al-Muhtasab 2/222. (2) Al-Kashshaf 3/348, and the verse preceded in its entirety 4/123, and there was disagreement about its author, which we have explained there. (3) 11/245. (4) Al-Muhtasab 2/222. (5) Narrated by Al-Tabari 19/584. (6) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/433.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 102 - 113 68 ...अल्लाह के आदेश के विरुद्ध परामर्श के रूप में नहीं, बल्कि उन्होंने उससे परामर्श किया ताकि अल्लाह के आदेश के प्रति उसके धैर्य को जान सकें(1); या ताकि उनकी आँखें ठंडी हों जब वह अपने बेटे से अल्लाह के आदेश के प्रति आज्ञाकारिता देखें। इसलिए, "उसने कहा, 'हे मेरे पिता! वह काम कर डालिए जिसका आपको आदेश दिया जा रहा है'" का अर्थ है: वह जिसका आपको आदेश दिया गया है, तो पूर्वसर्ग (preposition) को हटा दिया गया जैसा कि इस कथन से हटा दिया गया था: "मैंने तुम्हें भलाई का आदेश दिया, तो वह करो जिसका तुम्हें आदेश दिया गया।" (2) क्रिया सर्वनाम तक पहुँच गई और "तुअमरुहु" (आपको इसका आदेश दिया गया) हो गई, फिर "हा" (इसे) को हटा दिया गया; जैसे उनका कथन है: "और शांति हो उनके उन बंदों पर जिन्हें उन्होंने चुन लिया है" [अन्-नम्ल: 59] अर्थात: उन्होंने उन्हें चुन लिया जैसा कि पहले बताया गया है। और "मा" का अर्थ है "जो"। "आप मुझे, यदि अल्लाह ने चाहा, धैर्यवानों में से पाएंगे।" कुछ संकेत के लोगों (सूफ़ियों) ने कहा: जब उन्होंने अल्लाह की इच्छा पर छोड़ा, तो अल्लाह ने उन्हें धैर्य की सफलता दी। "हे मेरे पिता" पर चर्चा पहले हो चुकी है, और इसी तरह "यूसुफ़" और अन्य स्थानों में "हे मेरे बेटे" पर भी (3)। पाँचवीं: अल्लाह तआला का कथन: "फिर जब उन दोनों ने आज्ञा मान ली" अर्थात: वे अल्लाह के आदेश के सामने झुक गए। इब्न मसूद, इब्न अब्बास और अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने इसे पढ़ा: "फ़लम्मा सल्लम" (4) अर्थात: उन दोनों ने अपना मामला अल्लाह को सौंप दिया। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने आत्मसमर्पण कर दिया। क़तादा ने कहा: उनमें से एक ने स्वयं को अल्लाह के लिए समर्पित कर दिया और दूसरे ने अपने बेटे को समर्पित कर दिया (5)। "और उसने उसे माथे के बल लिटा दिया" क़तादा ने कहा: उन्होंने उसे औंधा कर दिया और उसका चेहरा क़िबला की ओर कर दिया। बसरा के विद्वानों के अनुसार "लम्मा" (जब) का उत्तर लुप्त है, इसका अनुमान यह है: "फिर जब उन दोनों ने आज्ञा मान ली और उसने उसे माथे के बल लिटा दिया," तो हमने उसके बदले एक मेंढे का फ़िद्या (बलिदान) दे दिया। कूफ़ा के विद्वानों ने कहा: उत्तर है: "हमने उन्हें पुकारा," और "वाव" (और) अतिरिक्त और बीच में लाया गया है (6); जैसे उनका कथन है: "फिर जब वे उसे ले गए और इस बात पर सहमत हो गए कि उसे गहरे कुएँ में डाल दें, और हमने वह्य (प्रकाशना) की..." [यूसुफ़: 15] अर्थात: हमने वह्य की। और उनका कथन: "और वे हर ऊँचाई से तेज़ी से उतर रहे होंगे। और निकट आ गया..." [अल-अंबिया: 96-97] अर्थात: निकट आ गया। और उनका कथन: "यहाँ तक कि जब..."

(1) अल-मुह्तसब 2/222। (2) अल-कश्शाफ़ 3/348, और यह शेर पूर्ण रूप से 4/123 पर बीत चुका है, और इसके लेखक के बारे में मतभेद है, जिसे हमने वहाँ स्पष्ट कर दिया है। (3) 11/245। (4) अल-मुह्तसब 2/222। (5) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 19/584। (6) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह्सास द्वारा 3/433।

سورہ الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ۶۸ اللہ کے معاملے میں مشورہ کے طور پر نہیں، بلکہ اس نے اس سے مشورہ کیا تاکہ اللہ کے حکم پر اس کا صبر معلوم کرے (۱)؛ یا تاکہ اس کی آنکھیں ٹھنڈی ہوں جب وہ اپنے بیٹے سے اللہ کے حکم میں اطاعت دیکھے۔ چنانچہ "اس نے کہا اے میرے باپ! آپ وہی کیجئے جس کا آپ کو حکم دیا جا رہا ہے" یعنی: جس کا آپ کو حکم دیا گیا ہے، تو حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا جیسے کہ اس قول سے حذف کیا گیا: "میں نے تمہیں بھلائی کا حکم دیا، پس وہ کرو جس کا تمہیں حکم دیا گیا" (۲) فعل ضمیر تک پہنچا تو "تؤمرہ" (آپ کو اس کا حکم دیا گیا) ہو گیا، پھر "ہا" کو حذف کر دیا گیا؛ جیسے اللہ کا ارشاد ہے: "اور سلام ہو اس کے ان بندوں پر جنہیں اس نے منتخب کر لیا" [النمل: ۵۹] یعنی: انہیں منتخب کر لیا جیسا کہ پہلے گزرا۔ اور "ما" کا معنی "جو" ہے۔ "ان شاء اللہ آپ مجھے صبر کرنے والوں میں سے پائیں گے۔" بعض اشارہ والے (اہلِ عرفان) نے کہا: جب اس نے استثنا کیا تو اللہ نے اسے صبر کی توفیق دی۔ "یا ابتِ" (اے میرے باپ) کے بارے میں گفتگو گزر چکی ہے، اور اسی طرح سورہ "یوسف" وغیرہ میں "یا بنیَّ" (اے میرے بیٹے) کے بارے میں بھی (۳)۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پھر جب ان دونوں نے سرِ تسلیم خم کر دیا" یعنی: اللہ کے حکم کے آگے جھک گئے۔ اور ابن مسعود، ابن عباس اور علی رضی اللہ عنہم نے پڑھا: "فلما سلما" (۴) یعنی: ان دونوں نے اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کر دیا۔ ابن عباس نے کہا: انہوں نے اطاعت قبول کر لی۔ قتادہ نے کہا: ان میں سے ایک نے اپنی جان اللہ کے حوالے کر دی اور دوسرے نے اپنے بیٹے کو حوالے کر دیا (۵)۔ "اور اس نے اسے ماتھے کے بل لٹا دیا" قتادہ نے کہا: اسے اوندھا کر دیا اور اس کا چہرہ قبلہ کی طرف پھیر دیا۔ بصرہ والوں کے نزدیک "لما" کا جواب محذوف ہے، اس کی تقدیر یوں ہے: "پھر جب ان دونوں نے سرِ تسلیم خم کر دیا اور اس نے اسے ماتھے کے بل لٹا دیا،" تو ہم نے ایک مینڈھے کے ساتھ اس کا فدیہ دیا۔ اہلِ کوفہ نے کہا: جواب "نادیناہ" (ہم نے اسے پکارا) ہے اور واؤ زائدہ مقحمہ (درمیانی)

ہے (۶)؛ جیسے اللہ کا ارشاد ہے: "پھر جب وہ اسے لے گئے اور اس بات پر متفق ہو گئے کہ اسے کنویں کی گہرائی میں ڈال دیں، اور ہم نے وحی کی..." [یوسف: ۱۵] یعنی: ہم نے وحی کی۔ اور اللہ کا ارشاد: "اور وہ ہر اونچائی سے تیزی سے اتر رہے ہوں گے۔ اور قریب آ گیا..." [الانبیاء: ۹۶-۹۷] یعنی: قریب آ گیا۔ اور اللہ کا ارشاد: "حتیٰ کہ جب..."

---

(۱) المحتسب ۲۲۲/۲۔ (۲) الکشاف ۳۴۸/۳، اور یہ شعر مکمل طور پر ۱۲۳/۴ پر گزر چکا ہے، اور اس کے کہنے والے کے بارے میں اختلاف ہے، جسے ہم نے وہاں واضح کر دیا ہے۔ (۳) ۲۴۵/۱۱۔ (۴) المحتسب ۲۲۲/۲۔ (۵) اسے طبری نے نکالا ہے ۵۸۴/۱۹۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۴۳۳/۳۔

Surah As-Saaffat: Verses 102 - 113 69

'They came to it, and its gates were opened, and he said' [Az-Zumar: 73] meaning: he said to them. And Imru' al-Qais said: 'When we had passed the square of the tribe and he turned away' (1) Meaning: he turned away, and the 'and' (waw) is redundant. He also said: 'Until your bellies carried, and you saw your children grown up, And you turned the back of the shield against us; for the mean person is the wicked liar' (2) He meant: you turned. Al-Nahas (3): And the 'waw' is from the particles of meaning; it is not permissible for it to be added redundantly.

In the report: The sacrifice (Ishmael) said to Abraham, peace be upon him, when he intended to sacrifice him: 'O my father, tighten my bonds so that I do not struggle, and pull back your clothes so that nothing of my blood splashes on them and my mother sees it and grieves. Hasten the passing of the knife over my throat so that death may be easier for me, and cast me down on my face; so that you do not look at my face and pity me, and so that I do not look at the blade and become distressed. And when you go to my mother, convey my greetings of peace to her.' When Abraham, peace be upon him, drew the knife, Allah placed a copper plate upon him, so the knife did not do anything. Then he placed it on his forehead and cut at the back of his neck, but the knife did not do anything (4). That is His saying, Exalted is He: {And he laid him prostrate on his forehead}, as Ibn Abbas said: It means: he threw him down on his face (5). Then he was called: {O Abraham, you have fulfilled the vision}. He turned and saw a ram; mentioned by Al-Mahdawi. Reference was made previously to its lack of authenticity (6), and that the meaning is that when he believed it was obligatory and prepared for the deed—this one in the posture of slaughtering, and that one in the form of the slaughtered—they were given a place for slaughter as a ransom, and he did not...

(1) Previously mentioned 2 / 85. (2) The two verses are in Ma'ani al-Quran by al-Farra 1/107, Amali Ibn al-Shajari 2/121, Khizanat al-Adab 11/44, and al-Lisan (qamla) without attribution; and in it: 'qamilat' instead of 'hamalat', and 'al-ajiz' instead of 'al-fajir'. 'Qamilat butunukum' means: your tribes became numerous. Al-Lisan (qamla). (3) In I'rab al-Quran 3/433. (4) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4 / 33 - 34 similarly on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (5) Narrated by al-Tabari 19 / 585. (6) In the third issue.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयत 102 - 113 69

'वे उसके पास आए और उसके द्वार खोल दिए गए और उसने कहा' [अज़-ज़ुमर: 73] अर्थात: उनसे कहा। और इमरु अल-क़ैस ने कहा: 'जब हम कबीले के आंगन से गुजर गए और वह हट गया' (1) अर्थात: वह हट गया, और 'वाव' (और) अतिरिक्त है। उसने यह भी कहा: 'यहाँ तक कि जब तुम्हारे पेट गर्भवती हुए और तुमने अपने बच्चों को बड़ा होते देखा, और तुमने हमारी ओर ढाल की पीठ फेर दी, क्योंकि नीच व्यक्ति दुष्ट और झूठा होता है' (2) उसका अर्थ था: तुमने फेर दिया। अन-नहास (3): और 'वाव' अर्थों वाले अक्षरों में से है; इसे अतिरिक्त के रूप में जोड़ना जायज़ नहीं है।

और रिवायत में है: ज़बीह (हज़रत इसमाईल) ने इब्राहीम अलैहिस्सलाम से कहा जब उन्होंने उन्हें ज़बह करने का इरादा किया: 'हे पिता, मेरे बंधन को कस दें ताकि मैं तड़पूँ नहीं, और अपने कपड़े समेट लें ताकि उन पर मेरे खून का कोई छींटा न पड़े और मेरी माँ उसे देखकर दुखी न हो। मेरे गले पर चाकू तेज़ी से चलाएं ताकि मौत मुझ पर आसान हो, और मुझे चेहरे के बल लिटा दें; ताकि आप मेरा चेहरा देखकर मुझ पर दया न करें, और मैं चाकू की धार देखकर घबरा न जाऊँ। और जब आप मेरी माँ के पास जाएँ तो उन्हें मेरा सलाम कहिएगा।' जब इब्राहीम अलैहिस्सलाम ने चाकू चलाया, तो अल्लाह ने उन पर तांबे की एक पट्टी रख दी, जिससे चाकू ने कुछ काम नहीं किया। फिर उन्होंने उसे उनके माथे पर रखकर गर्दन के पीछे से काटना चाहा, लेकिन चाकू ने कुछ काम नहीं किया (4); यही अल्लाह तआला का कथन है: {और उसने उसे माथे के बल लिटा दिया}, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: उसे चेहरे के बल औंधा कर दिया (5)। फिर पुकारा गया: {हे इब्राहीम, तूने सपना सच कर दिखाया}। उन्होंने मुड़कर देखा तो एक मेंढा था; इसका उल्लेख अल-महदवी ने किया है। इसकी प्रामाणिकता न होने की ओर पहले ही संकेत किया जा चुका है (6), और यह कि अर्थ यह है कि जब उन्होंने इसे अनिवार्य मान लिया और कार्य के लिए तैयार हो गए; यह ज़बह करने की स्थिति में और वह ज़बह होने वाले की स्थिति में, तो उन्हें बदले के रूप में ज़बह के लिए एक स्थान दिया गया, और नहीं...

(1) पहले उल्लेख किया गया 2 / 85। (2) ये दो छंद अल-फर्रा की 'मानी अल-कुरान' 1/107, इब्न अल-शजरी की 'अमाली' 2/121, 'खिजानत अल-अदब' 11/44, और 'अल-लिसान' (कमला) में बिना किसी श्रेय के हैं; और इसमें 'हमालत' के स्थान पर 'कमिलत' और 'अल-फाजिर' के स्थान पर 'अल-आजिज़' है। 'कमिलत बुतुकुम' का अर्थ है: तुम्हारे कबीले बहुत हो गए। अल-लिसान (कमला)। (3)

एराब अल-कुरान 3/433 में। (4) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर 4 / 33 - 34 में इब्न अब्बास (रज़ि.) से इसी तरह उल्लेख किया है। (5) अल-तबरी 19 / 585 द्वारा निकाला गया। (6) तीसरे मसले में।

سورة الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ۶۹

'وہ اس کے پاس آئے اور اس کے دروازے کھول دیے گئے اور اس نے کہا' [الزمر: ۷۳] یعنی: ان سے کہا۔ اور امرؤ القیس نے کہا: 'جب ہم قبیلے کے صحن سے گزر گئے اور وہ ہٹ گیا' (۱) یعنی: وہ ہٹ گیا، اور 'و' (واو) زائد ہے۔ اور اس نے یہ بھی کہا: 'یہاں تک کہ جب تمہارے پیٹ حاملہ ہوئے اور تم نے اپنے بچوں کو جوان ہوتے دیکھا، اور تم نے ہماری طرف ڈھال کی پشت پھیر دی، کیونکہ کمینہ شخص بدکار جھوٹا ہوتا ہے' (۲) مراد یہ ہے کہ: تم نے پھیر دی۔ النحاس (۳): اور 'واو' حروفِ معانی میں سے ہے، اس کا زائد ہونا جائز نہیں۔

اور روایت میں ہے: ذبیح نے ابراہیم علیہ السلام سے کہا جب انہوں نے انہیں ذبح کرنے کا ارادہ کیا: اے میرے باپ، میرا بندھن مضبوط کر دیں تاکہ میں تڑپوں نہیں، اور اپنے کپڑے سمیٹ لیں تاکہ ان پر میرے خون کا کوئی چھینٹا نہ پڑے اور میری ماں اسے دیکھ کر غمگین نہ ہو، اور چھری کو میرے حلق پر تیزی سے چلائیں تاکہ موت مجھ پر آسان ہو، اور مجھے چہرے کے بل لٹا دیں؛ تاکہ آپ میرا چہرہ دیکھ کر مجھ پر ترس نہ کھائیں، اور میں چھری کی دھار دیکھ کر گھبرا نہ جاؤں، اور جب آپ میری ماں کے پاس جائیں تو انہیں میرا سلام کہیے گا۔ جب ابراہیم علیہ السلام نے چھری چلائی تو اللہ نے ان پر تانبے کی ایک تختی رکھ دی، چنانچہ چھری نے کچھ کام نہ کیا، پھر انہوں نے اسے ان کی پیشانی پر رکھ کر گدی سے کاٹنا چاہا تو چھری نے کچھ کام نہ کیا (۴)؛ یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور اس نے اسے پیشانی کے بل لٹا دیا}، اسی طرح ابن عباس نے کہا: اس کا معنی ہے: اسے چہرے کے بل اوندھا کر دیا (۵)۔ پھر پکارا گیا: {اے ابراہیم، تم نے خواب سچ کر دکھایا}۔ انہوں نے مڑ کر دیکھا تو ایک مینڈھا تھا؛ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اور اس کی عدمِ صحت کی طرف پہلے اشارہ کیا جا چکا ہے (۶)، اور یہ کہ معنی یہ ہے کہ جب انہوں

نے وجوب کا اعتقاد کر لیا اور عمل کے لیے تیار ہو گئے؛ یہ ذبح کرنے کی ہیئت میں اور وہ ذبح ہونے والے کی صورت میں، تو انہیں فدیہ کے طور پر ذبح کی جگہ عطا کی گئی، اور نہیں...

(۱) سلف ۲ / ۸۵۔ (۲) یہ دونوں شعر الفراء کی 'معانی القرآن' ۱۰۷/۱، ابن الشجری کی 'أمالي' ۱۲۱/۲، 'خزانة الأدب' ۴۴/۱۱، اور 'اللسان' (قمل) میں بغیر کسی نسبت کے ہیں؛ اور اس میں 'حملت' کی جگہ 'قملت' اور 'الفاجر' کی جگہ 'العاجز' ہے۔ 'قملت بطونكم' کا مطلب ہے: تمہارے قبیلے کثیر ہو گئے۔ اللسان (قمل)۔ (۳) 'إعراب القرآن' ۳/ ۴۳۳ میں۔ (۴) البغوی نے اپنی تفسیر ۴ / ۳۳ - ۳۴ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۵) الطبری ۱۹ / ۵۸۵ نے روایت کیا ہے۔ (۶) تیسرے مسئلے میں۔

Surah Al-Saffat: Verses 102 - 113 70

... there was no passage for the knife (1). Based on this, abrogation before the action is conceivable as previously mentioned (2). And Allah knows best.

Al-Jawhari said: “And he threw him down on his forehead” (wa tallahu lil-jabeen) means: he knocked him down; as you say: he threw him on his face (3). Al-Harawi said: Al-Tall: pushing and knocking down; from it is the hadith of Abu Al-Darda (may Allah be pleased with him): "And they left you to your matall" (4), i.e., to your place of falling. In another hadith: "He came with a humped camel and tall-ha" (5), i.e., he made it kneel. And in the hadith: "While I was sleeping, I was brought the keys of the treasures of the earth and they were tul-lat (put/placed) in my hand" (6). Ibn Al-Anbari said: i.e., they were cast into my hand; it is said: tallaltu the man, if you threw him down. Ibn Al-A'rabi said: So they were poured into my hand; and al-tall is pouring; it is said: talla yatullu if he poured, and talla yatillu - with a kasra - if it fell (7).

I say: And in "Sahih Muslim": on the authority of Sahl bin Sa'd al-Sa'idi that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was brought a drink and drank from it, and on his right was a boy and on his left were elders; so he said to the boy: "Do you permit me to give [the drink] to these?" The boy said: "No, by Allah, I will not prefer anyone over me regarding my share from you." He said: So the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) tallahu in his hand (8); meaning: he placed it in his hand.

And some of the people of spiritual allusion (ishara) said: Verily Ibrahim claimed love for Allah, then he looked at the son with love, so his Beloved was not pleased with shared love; so it was said to him: O Ibrahim, sacrifice your son in...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1607 similarly. (2) In the third issue. (3) Al-Sihah (tall). (4) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith 1/110, and Ibn al-Athir in al-Nihayah (tall). (5) Narrated by al-Tabarani in al-Kabir 22/40-41 at length from the hadith of Wa'il bin Hujr (may Allah be pleased with him). And in the chapter on the authority of Suwaid bin Ghaflah (may Allah be pleased with him) narrated by Ahmad (18837), and al-Nasa'i 5/30. His saying: kawma': i.e., having a high and prominent hump. Sindi's commentary on al-Mujtaba. (6) Narrated by Ahmad (10517), al-Bukhari (2977), and Muslim (523) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and in Bukhari and Muslim: "fawudi'at" (were placed), instead of "futullat". (7) Tahdhib al-Lugha 14/251. (8) Sahih Muslim (2030), and narrated by Ahmad (22824), and al-Bukhari (2451).

सूरह अल-साफ़्फ़ात: आयत १०२ - ११३ ७०

... चाकू के लिए कोई मार्ग नहीं था (१)। इसके आधार पर, क्रिया से पहले निरसन की कल्पना की जा सकती है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है (२)। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल-जौहरी ने कहा: "और उसने उसे उसके माथे के बल पटक दिया" (वा तल्लाहु लिल-जबीन) का अर्थ है: उसे नीचे गिरा दिया; जैसा कि आप कहते हैं: उसने उसे उसके चेहरे के बल पटक दिया (३)। अल-हरवी ने कहा: अल-तल्ल: धक्का देना और पटकना; इसी से अबू अल-दरदा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस है: "और उन्होंने तुम्हें तुम्हारे 'मतल्ल' के लिए छोड़ दिया" (४), यानी तुम्हारे गिरने के स्थान पर। एक अन्य हदीस में: "वह एक कूबड़ वाली ऊँटनी के साथ आया और उसने उसे 'तल्ला' किया" (५), यानी उसने उसे घुटनों के बल बैठाया। और हदीस में है: "जब मैं सो रहा था, मुझे पृथ्वी के खजानों की चाबियाँ लाई गईं और वे मेरे हाथ में 'तुल्लत' (रख) दी गईं" (६)। इब्न अल-अंबारी ने कहा: यानी, वे मेरे हाथ में डाल दी गईं; कहा जाता है: 'तल्लल्तु' आदमी को, यदि आपने उसे नीचे पटक दिया। इब्न अल-अ'राबी ने कहा: तो वे मेरे हाथ में उड़ेल दी गईं; और 'अल-तल्ल' उड़ेलना है; कहा जाता है: 'तल्ला यतुलु' यदि उसने उड़ाला, और 'तल्ला यतिल्लु' - कसरा के साथ - यदि वह गिर गया (७)।

मैं कहता हूँ: और "सहीह मुस्लिम" में: सहल बिन साद अल-सादी के अधिकार पर कि अल्लाह के रसूल (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो) के पास एक पेय लाया गया और उन्होंने उसमें से पिया, और उनके दाहिनी ओर एक लड़का था और उनके बाईं ओर बुजुर्ग थे; तो उन्होंने लड़के से कहा: "क्या तुम मुझे अनुमति देते हो कि मैं इन्हें दे दूँ?" लड़के ने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम, मैं आपसे अपने हिस्से के संबंध में किसी को प्राथमिकता नहीं दूँगा।" उन्होंने कहा: तो अल्लाह के रसूल (अल्लाह की शांति और आशीर्वाद उन पर हो) ने उसे उसके हाथ में 'तल्ला' कर दिया (८); मतलब: उसे उसके हाथ में रख दिया।

और आध्यात्मिक संकेत (इशारा) वाले कुछ लोगों ने कहा: वास्तव में इब्राहिम ने अल्लाह के लिए प्यार का दावा किया, फिर उन्होंने प्यार के साथ बेटे की ओर देखा, तो उनके महबूब (अल्लाह) एक साझा प्यार से संतुष्ट नहीं हुए; इसलिए उनसे कहा गया: हे इब्राहिम, अपने बेटे की बलि दे दो...

(१) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी ४/१६०७ इसी प्रकार। (२) तीसरे मुद्दे में। (३) अल-सिहाह (तल्ल)। (४) इब्न अल-जौज़ी द्वारा गरीब अल-हदीस १/११० में उल्लेख किया गया है, और इब्न अल-

अथिर द्वारा अल-निहाया (तल्ल) में। (५) तबरानी द्वारा अल-कबीर २२/४०-४१ में वाएल बिन हुज्र (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से वर्णित है। और सुवैद बिन गफला (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अधिकार पर अध्याय में अहमद (१८८३७), और अल-नसाई ५/३० द्वारा वर्णित है। उनका कथन: 'कौमा': यानी, ऊँचे और उभरे हुए कूबड़ वाली। अल-मुजतबा पर सिंधी की टिप्पणी। (६) अहमद (१०५१७), अल-बुखारी (२९७७), और मुस्लिम (०४३) द्वारा अबू हुरैरा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित, और बुखारी और मुस्लिम में: "फुदिआत" (रखी गई थीं), "फुतुलत" के बजाय। (७) तहज़ीब अल-लुग़ा १४/२५१। (८) सहीह मुस्लिम (२०३०), और अहमद (२२८२४), और अल-बुखारी (२४०१) द्वारा वर्णित।

سورہ الصافات: آیات ۱۰۲ - ۱۱۳ ۷۰

... وہاں چھری کے گزرنے کی کوئی جگہ نہ تھی (۱)۔ اس بنا پر، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے، فعل سے پہلے نسخ کا تصور کیا جا سکتا ہے (۲)۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

الجوہری نے کہا: «وَتَلَّهُ لِلْجَبِينِ» یعنی: اسے پچھاڑ دیا؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: «كَبَّه لوجهه» (اسے منہ کے بل گرا دیا) (۳)۔ الہروی نے کہا: «التَّلُّ» دھکا دینا اور پچھاڑنا ہے؛ اسی سے حضرت ابو الدرداء رضی اللہ عنہ کی حدیث ہے: «وتركوك لِمَتَلِّكَ» (۴)، یعنی: تمہارے پچھاڑے جانے (گرنے) کی جگہ پر۔ ایک اور حدیث میں ہے: «فجاء بناقة كَوْماء فتَلَّها» (۵) یعنی: اسے بٹھا دیا۔ اور حدیث میں ہے: «بينا أنا نائم أتيت بمفاتيح خزائن الأرض فتُلَّت في يدي» (۶)، ابن الانباری نے کہا: یعنی: میرے ہاتھ میں ڈال دی گئیں؛ کہا جاتا ہے: «تَلَلْتُ الرجل»، جب تم نے اسے پچھاڑ دیا۔ ابن الاعرابی نے کہا: پس وہ میرے ہاتھ میں انڈیل دی گئیں؛ اور «التَّلُّ» انڈیلنا ہے؛ کہا جاتا ہے: «تلَّ يتُلُّ» جب اس نے انڈیلا، اور «تلَّ يتِلُّ» - زیر کے ساتھ - جب وہ گرا (۷)۔

میں کہتا ہوں: اور «صحیح مسلم» میں ہے: حضرت سہل بن سعد الساعدی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی خدمت میں پینے کی کوئی چیز پیش کی گئی تو آپ نے اس میں سے نوش فرمایا، آپ کے دائیں جانب ایک لڑکا تھا اور بائیں جانب کچھ عمر رسیدہ لوگ تھے؛ تو آپ نے لڑکے سے فرمایا: «کیا تم مجھے اجازت دیتے ہو کہ میں ان کو دے دوں؟» لڑکے نے کہا: «نہیں اللہ کی قسم! میں آپ کی طرف سے ملنے والے اپنے حصے پر کسی کو ترجیح نہیں دوں گا۔» راوی کہتے ہیں: پس رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے وہ اس کے ہاتھ میں دے دیا (۸)؛ یعنی: اسے اس کے ہاتھ میں رکھ دیا۔

اور اہل اشارہ (صوفیاء) میں سے بعض نے کہا: بے شک ابراہیم علیہ السلام نے اللہ کی محبت کا دعویٰ کیا، پھر انہوں نے بیٹے کو محبت کی نظر سے دیکھا، تو ان کے محبوب نے مشترکہ محبت کو پسند نہیں فرمایا؛ چنانچہ ان سے کہا گیا: اے ابراہیم! اپنے بیٹے کو ذبح کرو...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴ / ۱۶۰۷ اسی طرح۔ (۲) تیسرے مسئلے میں۔ (۳) الصحاح (تلل)۔ (۴) اسے ابن الجوزی نے غریب الحدیث ۱ / ۱۱۰ میں اور ابن الاثیر نے النہایہ (تلل) میں ذکر کیا ہے۔ (۵) اسے طبرانی نے الکبیر ۲۲ / ۴۰ - ۴۱ میں طوالت کے ساتھ حضرت وائل بن حجر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور اس باب میں سوید بن غفلہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے جسے امام احمد (۱۸۸۳۷) اور نسائی ۵ / ۳۰ نے روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: «كَوْماء»: یعنی: بلند اور اونچے کوہان والی۔ حاشیہ السندی علی المجتبیٰ۔ (۶) اسے احمد (۱۰۵۱۷)، بخاری (۲۹۷۷) اور مسلم (۵۲۳) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری و مسلم کے ہاں «فتُلَّتْ» کی بجائے «فوُضِعَتْ» ہے۔ (۷) تہذیب اللغۃ ۱۴ / ۲۵۱۔ (۸) صحیح مسلم (۲۰۳۰)، اور اسے احمد (۲۲۸۲۴) اور بخاری (۲۴۵۱) نے روایت کیا ہے۔

Page 71

Surah Al-Saffat: Verses 102 - 113

My pleasure. So he prepared himself, took the knife, and laid his son down. Then he said: "O Allah, accept him from me in Your pleasure." Then Allah revealed to him: "O Ibrahim, the intention was not to slaughter the child; the intention was for you to return your heart to Us. Since you have returned your heart entirely to Us, We have returned your son to you" (1).

Ka'b and others said: "When Ibrahim was shown the slaughtering of his son in his dream, Satan said: 'By Allah, if I do not tempt the family of Ibrahim now, I will never be able to tempt any of them ever.' So Satan appeared to them in the form of a man. Then he came to the boy's mother and said: 'Do you know where Ibrahim is taking your son?' She said: 'No.' He said: 'He is taking him to slaughter him.' She said: 'No, he is more compassionate towards him than that.' He said: 'He claims that his Lord commanded him to do so.' She said: 'If his Lord has commanded him, then he has done well to obey his Lord.' Then he came to the boy and said: 'Do you know where your father is taking you?' He said: 'No.' He said: 'He is taking you to slaughter you.' He said: 'Why?' He said: 'He claims that his Lord commanded him to do so.' He said: 'Then let him do what Allah has commanded him, in hearing and obedience to Allah's command.' Then he came to Ibrahim and said: 'Where are you going? By Allah, I think Satan came to you in your dream and commanded you to slaughter your son.' Ibrahim (peace be upon him) recognized him and said: 'Away from me, O enemy of Allah! By Allah, I will surely carry out the command of my Lord.' So the accursed one did not gain anything from them (2)."

Ibn Abbas said: "When Ibrahim was commanded to slaughter his son, Satan appeared to him at the Jamarat al-Aqaba, so he threw seven pebbles at him until he left. Then he appeared to him at the Middle Jamarat, so he threw seven pebbles at him until he left. Then he appeared to him at the other Jamarat, so he threw seven pebbles at him until he left. Then Ibrahim proceeded to carry out the command of Allah the Almighty (3)."

There is a difference of opinion regarding the location where he intended to slaughter him [there]. It was said: in Mecca at the Maqam (4). And it was said: at the slaughterhouse in Mina, near the Jamarat where he pelted Iblis, may Allah curse him; this was stated by Ibn Abbas and Ibn Umar.

(1) Lata'if al-Isharat 3/239, in meaning. (2) Reported by al-Tabari 19/590, mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 3/120, and al-Baghawi in his Tafsir 4/34. (3) Tafsir al-Baghawi 4/34. (4) Reported by al-Tabari 19/601, on the authority of Ubayd bin Umayr.

पृष्ठ 71

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 102 - 113

मेरी प्रसन्नता। तो उन्होंने तैयारी की, चाकू लिया और अपने बेटे को लिटा दिया। फिर उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह, इसे मेरी तरफ से अपनी प्रसन्नता में स्वीकार कर।" फिर अल्लाह ने उन्हें वह्य (प्रकाशना) भेजी: "ऐ इब्राहिम, बेटे को कुर्बान करना उद्देश्य नहीं था, बल्कि उद्देश्य यह था कि तुम अपना दिल हमारी ओर लौटा दो। जब तुमने अपना पूरा दिल हमारी ओर लौटा दिया, तो हमने तुम्हारा बेटा तुम्हें लौटा दिया" (1)।

काब और अन्यों ने कहा: "जब इब्राहिम को उनके सपने में उनके बेटे की कुर्बानी दिखाई गई, तो शैतान ने कहा: 'अल्लाह की कसम, अगर मैंने इस समय इब्राहिम के परिवार को नहीं बहकाया, तो मैं उनमें से किसी को भी कभी नहीं बहका सकूँगा।' तो शैतान उनके सामने एक आदमी के रूप में प्रकट हुआ। फिर वह लड़के की माँ के पास आया और कहा: 'क्या तुम जानती हो इब्राहिम तुम्हारे बेटे को कहाँ ले जा रहा है?' उसने कहा: 'नहीं।' उसने कहा: 'वह उसे कुर्बान करने के लिए ले जा रहा है।' उसने कहा: 'नहीं, वह उसके प्रति इससे कहीं अधिक दयालु हैं।' उसने कहा: 'उनका दावा है कि उनके रब ने उन्हें ऐसा करने का हुक्म दिया है।' उसने कहा: 'अगर उनके रब ने उन्हें हुक्म दिया है, तो उन्होंने अपने रब की आज्ञा मानकर अच्छा ही किया है।' फिर वह लड़के के पास आया और कहा: 'क्या तुम जानते हो तुम्हारे पिता तुम्हें कहाँ ले जा रहे हैं?' उसने कहा: 'नहीं।' उसने कहा: 'वह तुम्हें कुर्बान करने के लिए ले जा रहे हैं।' उसने कहा: 'क्यों?' उसने कहा: 'उनका दावा है कि उनके रब ने उन्हें ऐसा करने का हुक्म दिया है।' उसने कहा: 'तो उन्हें वह करने दो जो अल्लाह ने उन्हें हुक्म दिया है, अल्लाह के हुक्म को सुनने और मानने के लिए।' फिर वह इब्राहिम के पास आया और कहा: 'तुम कहाँ जा रहे हो? अल्लाह की कसम, मुझे लगता है कि शैतान तुम्हारे सपने में आया था और तुम्हें अपने बेटे को कुर्बान करने का हुक्म दिया।' इब्राहिम (उन पर शांति हो) ने उसे पहचान लिया और कहा: 'मुझसे दूर हो जा, ऐ अल्लाह के दुश्मन! अल्लाह की कसम, मैं अपने रब के हुक्म को जरूर पूरा करूँगा।' तो उस शापित को उनमें से कुछ भी हासिल नहीं हुआ (2)।"

इब्न अब्बास ने कहा: "जब इब्राहिम को अपने बेटे की कुर्बानी का हुक्म दिया गया, तो शैतान उनके सामने जमरात अल-अकबा के पास आया, तो उन्होंने उसे सात कंकड़ मारे जब तक कि वह चला नहीं गया। फिर वह उनके सामने मध्य जमरात के पास आया, तो उन्होंने उसे सात कंकड़ मारे जब

तक कि वह चला नहीं गया। फिर वह उनके सामने दूसरे जमरात के पास आया, तो उन्होंने उसे सात कंकड़ मारे जब तक कि वह चला नहीं गया। फिर इब्राहिम अल्लाह तआला के हुक्म को पूरा करने के लिए आगे बढ़े (3)।"

उस स्थान के बारे में मतभेद है जहाँ उन्होंने उसे कुर्बान करने का इरादा किया था [वहाँ]। कहा गया: मक्का में मकाम के पास (4)। और कहा गया: मिना के बूचड़खाने (मनहर) में, उन जमरात के पास जहाँ उन्होंने इब्लीस को कंकड़ मारे थे, अल्लाह उस पर लानत करे; यह इब्न अब्बास और इब्न उमर ने कहा है।

---

(1) लत़ाइफ़ अल-इशारात 239/3, अर्थ के साथ। (2) अल-तबरी 590/19 द्वारा उद्धृत, अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 120/3 में और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 34/4 में इसका उल्लेख किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 34/4. (4) अल-तबरी 601/19 द्वारा उद्धृत, उबैद बिन उमैर के हवाले से।

صفحہ 71

سورۃ الصافات: آیات 102 - 113

میری خوشنودی۔ پس انہوں نے کمر بستہ ہو کر چھری لی اور اپنے بیٹے کو لٹا دیا، پھر کہا: "اے اللہ، اسے میری طرف سے اپنی رضا میں قبول فرما۔" تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: "اے ابراہیم، مقصد بیٹے کو ذبح کرنا نہیں تھا، بلکہ مقصد یہ تھا کہ تم اپنا دل ہماری طرف پھیر لو۔ پس جب تم نے اپنا پورا دل ہماری طرف پھیر دیا، تو ہم نے تمہارا بیٹا تمہیں واپس کر دیا" (1)۔

کعب اور دوسروں نے کہا: جب ابراہیم علیہ السلام کو خواب میں اپنے بیٹے کو ذبح کرتے دکھایا گیا تو شیطان نے کہا: "اللہ کی قسم، اگر میں نے اس وقت آلِ ابراہیم کو نہ بہکایا تو میں ان میں سے کسی کو کبھی نہیں بہکا سکوں گا۔" چنانچہ شیطان انسانی شکل میں ان کے سامنے آیا، پھر وہ لڑکے کی ماں کے پاس آیا اور کہا: "کیا تم جانتی ہو کہ ابراہیم تمہارے بیٹے کو کہاں لے جا رہے ہیں؟" انہوں نے کہا: "نہیں۔" اس نے کہا: "وہ اسے ذبح کرنے لے جا رہے ہیں۔" انہوں نے کہا: "ہرگز نہیں، وہ تو اس پر اس سے کہیں زیادہ مہربان ہیں۔" اس نے کہا: "ان کا دعویٰ ہے کہ ان کے رب نے انہیں اس کا حکم دیا ہے۔" انہوں نے کہا: "اگر ان کے رب نے انہیں حکم دیا ہے تو انہوں نے اپنے رب کی اطاعت کر کے بہت اچھا کیا۔" پھر وہ لڑکے کے پاس آیا اور کہا: "کیا تم جانتے ہو تمہارے والد تمہیں کہاں لے جا رہے ہیں؟" اس نے کہا: "نہیں۔" اس نے کہا: "وہ تمہیں ذبح کرنے لے جا رہے ہیں۔" اس نے کہا: "کیوں؟" اس نے کہا: "ان کا دعویٰ ہے کہ ان کے رب نے انہیں اس کا حکم دیا ہے۔" اس نے کہا: "تو پھر انہیں وہ کرنے دو جس کا اللہ نے انہیں حکم دیا ہے، اللہ کے حکم کی سمع و طاعت (سننا اور ماننا) ہے۔" پھر وہ ابراہیم علیہ السلام کے پاس آیا اور کہا: "آپ کہاں جا رہے ہیں؟ اللہ کی قسم، میرا خیال ہے کہ شیطان آپ کے خواب میں آیا ہے اور آپ

کو اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کا حکم دیا ہے۔" ابراہیم علیہ السلام نے اسے پہچان لیا اور فرمایا: "اے اللہ کے دشمن مجھ سے دور ہو جا، اللہ کی قسم میں اپنے رب کے حکم کو ضرور پورا کروں گا۔" چنانچہ وہ ملعون ان میں سے کچھ بھی حاصل نہ کر سکا (2)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: "جب ابراہیم علیہ السلام کو اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کا حکم دیا گیا تو شیطان جمرہ عقبہ کے پاس ان کے سامنے آیا، انہوں نے اسے سات کنکریاں ماریں یہاں تک کہ وہ چلا گیا۔ پھر وہ جمرہ وسطیٰ کے پاس سامنے آیا، انہوں نے اسے سات کنکریاں ماریں یہاں تک کہ وہ چلا گیا۔ پھر وہ دوسرے جمرہ کے پاس سامنے آیا، انہوں نے اسے سات کنکریاں ماریں یہاں تک کہ وہ چلا گیا۔ پھر ابراہیم علیہ السلام اللہ تعالیٰ کے حکم کی تعمیل کے لیے روانہ ہوئے (3)۔"

اس جگہ کے بارے میں اختلاف ہے جہاں آپ نے انہیں ذبح کرنے کا ارادہ کیا تھا، چنانچہ کہا گیا: مکہ میں مقام (ابراہیم) کے پاس (4)۔ اور کہا گیا: منیٰ میں قربان گاہ (منحر) کے پاس ان جمرات کے قریب جہاں انہوں نے ابلیس (لعنت اللہ علیہ) کو کنکریاں ماری تھیں؛ یہ قول ابن عباس اور ابن عمر رضی اللہ عنہم کا ہے۔

---

(1) لطائف الاشارات 239/3، ہم معنی۔ (2) اسے طبری نے 590/19 میں روایت کیا ہے، اور ابو اللیث نے اپنی تفسیر 3/120 میں اور بغوی نے اپنی تفسیر 34/4 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (3) تفسیر بغوی 34/4۔ (4) اسے طبری نے 601/19 میں روایت کیا ہے، عبید بن عمیر سے۔

Surah As-Saffat: Verses 104 - 113. Page 72.

...and Muhammad bin Ka'b and Sa'id bin al-Musayyib. It was narrated from Sa'id bin Jubayr that he sacrificed it on the rock at the base of Thabir in Mina. Ibn Jurayj said: He sacrificed it in ash-Sham (Greater Syria), and it is two miles from Jerusalem (Bait al-Maqdis) (1). The first view is more common (2); for it is mentioned in reports that the horns of the ram were hung in the Ka'bah, which indicates that he sacrificed it in Makkah. Ibn Abbas said: By Him in whose hand is my soul, it was the beginning of Islam, and the head of the ram was hanging by its horns in the waterspout of the Ka'bah and had dried (3). Those who say the sacrifice took place in ash-Sham answered: Perhaps the head was carried from ash-Sham to Makkah. And Allah knows best (4). Sixth: His Almighty's saying: {Indeed, We thus reward the doers of good} meaning: We reward them with salvation from hardships in this world and the hereafter. {Indeed, this was the clear trial} meaning: the manifest blessing; it is said: Allah tested him with testing and trial, if He bestowed favor upon him. It may also be said: He tested him. Zuhair said: So He tested them both with the best of trials which He tests (5) Some people claimed it was a success in both terminologies. Others said: Rather, the second is from: 'balahu yablu-hu' when He tests him, and testing is only called 'balahu yablu-hu', and for 'ibtila' it is 'yablu-hu'. The root of all this is that testing can be with good and evil; Allah Almighty said: {And We test you with evil and with good as a trial} [Al-Anbiya: 35]. Ibn Zaid said (6): This is regarding (7) the trial that descended upon him in that he should sacrifice his son; he said:

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/62. (2) Ibn Atiyah said in al-Muharrar al-Wajiz 4/483: What is strange in this verse is that Ubayd bin Umayr said: He was sacrificed at the Maqam.. and the majority said: He was sacrificed in Mina. (3) Narrated by al-Tabari 19/603. (4) Tafsir al-Tabari 19/603 similarly. (5) Sharh Diwan Zuhair p. 109, and its beginning: Allah saw with benevolence what they both did for you. In another narration: May Allah reward... (6) In the copies: Abu Zaid, which is a mistake, and what is established is from 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 3/434 and the speech is from him. And the report was narrated by al-Tabari 19/587 from Ibn Zaid. (7) In (m): from.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 104 - 113। पृष्ठ 72।

...और मुहम्मद बिन काब और सईद बिन अल-मुसय्यिब। सईद बिन जुबैर से रिवायत है कि उन्होंने उसे मिना में थबीर पर्वत की जड़ में स्थित चट्टान पर ज़िबह किया। इब्न जुरीज़ ने कहा: उन्होंने इसे शाम (सीरिया क्षेत्र) में ज़िबह किया, और यह यरुशलम (बैत अल-मक़दिस) से दो मील की दूरी पर है (1)। पहला मत अधिक प्रचलित है (2); क्योंकि वृत्तांतों में उल्लेख है कि मेंढे के सींग काबा में लटकाए गए थे, जिससे पता चलता है कि उन्होंने उसे मक्का में ज़िबह किया था। इब्न अब्बास ने कहा: उस सत्ता की क़सम जिसके हाथ में मेरी जान है, वह इस्लाम की शुरुआत थी, और मेंढे का सिर काबा के परनाले (मीज़ाब) में अपने सींगों से लटका हुआ था और सूख गया था (3)। जिन्होंने कहा कि ज़िबह शाम में हुआ, उन्होंने उत्तर दिया: शायद सिर को शाम से मक्का लाया गया था। और अल्लाह बेहतर जानता है (4)। छठा: अल्लाह तआला का यह कहना: {निस्संदेह हम इसी प्रकार नेक काम करने वालों को बदला देते हैं} यानी: हम उन्हें दुनिया और आख़िरत में कठिनाइयों से मुक्ति का बदला देते हैं। {निस्संदेह यह एक स्पष्ट परीक्षा थी} यानी: प्रत्यक्ष अनुग्रह; कहा जाता है: अल्लाह ने उसे एक परीक्षा और परीक्षण के साथ आज़माया, यदि उसने उस पर कृपा की। यह भी कहा जा सकता है: उसने उसे आज़माया। ज़ुहैर ने कहा: तो उसने उन दोनों को बेहतरीन परीक्षा के साथ आज़माया जिससे वह आज़माता है (5) कुछ लोगों ने दावा किया कि यह दोनों शब्दों में एक सफलता थी। दूसरों ने कहा: बल्कि दूसरा 'बलाहु यबलूहु' से है जब वह उसका परीक्षण करता है, और परीक्षण को केवल 'बलाहु यबलूहु' कहा जाता है, और 'इब्तिला' के लिए 'यबलूहु' है। इस सब का मूल यह है कि परीक्षण अच्छे और बुरे दोनों के साथ हो सकता है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हम बुराई और भलाई के द्वारा तुम्हारी परीक्षा लेते हैं} [अल-अंबिया: 35]। इब्न ज़ैद ने कहा (6): यह उस (7) परीक्षा के बारे में है जो उन पर अपने बेटे की कुर्बानी देने के संबंध में आई थी; उन्होंने कहा:

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/62। (2) इब्न अतिया ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/483 में कहा: इस आयत में जो अजीब है वह यह कि उबैद बिन उमैर ने कहा: वह मक़ाम पर ज़िबह किया गया था.. और बहुमत ने कहा: वह मिना में ज़िबह किया गया था। (3) इसे अल-तबरी 19/603 ने निकाला है। (4) तफ़सीर अल-तबरी 19/603 इसी तरह। (5) शरह दीवान ज़ुहैर पृ. 109, और इसकी शुरुआत: अल्लाह ने एहसान के साथ देखा जो उन्होंने तुम्हारे साथ किया। एक रिवायत में है: अल्लाह बदला दे... (6) प्रतियों में: अबू ज़ैद, जो एक गलती है, और जो स्थापित है वह अल-नहस 3/434 द्वारा 'इराब

अल-कुरान' से है और यह उन्हीं का कथन है। और रिपोर्ट को अल-तबरी 19/587 ने इब्न ज़ैद से निकाला है। (7) (म) में: 'से' है।

سورة الصافات: آیات ١٠٤ - ١١٣۔ صفحہ ٧٢۔

...اور محمد بن کعب اور سعید بن المسیب۔ سعید بن جبیر سے مروی ہے کہ انہوں نے اسے منیٰ میں ثبیر کی جڑ میں موجود چٹان پر ذبح کیا۔ ابن جریج نے کہا: انہوں نے اسے شام میں ذبح کیا، اور یہ بیت المقدس سے دو میل کے فاصلے پر ہے (١)۔ پہلا قول زیادہ مستند ہے (٢)؛ کیونکہ روایات میں آیا ہے کہ مینڈھے کے سینگ کعبہ میں لٹکائے گئے تھے، جس سے معلوم ہوتا ہے کہ انہوں نے اسے مکہ میں ذبح کیا تھا۔ ابن عباس نے کہا: اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں میری جان ہے، وہ اسلام کی ابتدا تھی، اور مینڈھے کا سر کعبہ کے میزاب میں اپنے سینگوں سے لٹکا ہوا تھا اور خشک ہو چکا تھا (٣)۔ جنہوں نے کہا کہ ذبح شام میں ہوا، انہوں نے جواب دیا: شاید سر کو شام سے مکہ لایا گیا تھا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے (٤)۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یقیناً ہم اسی طرح محسنین کو بدلہ دیتے ہیں} یعنی: ہم انہیں دنیا اور آخرت میں سختیوں سے نجات کا بدلہ دیتے ہیں۔ {بے شک یہ ایک کھلی آزمائش تھی} یعنی: ظاہر نعمت؛ کہا جاتا ہے: اللہ نے اسے آزمائش اور امتحان سے نوازا، جب اس پر انعام کیا۔ اور یہ بھی کہا جا سکتا ہے: اس نے اسے آزمایا۔ زہیر نے کہا: پس اس نے ان دونوں کو بہترین آزمائش سے نوازا جس سے وہ آزماتا ہے (٥) ایک گروہ کا دعویٰ ہے کہ یہ دونوں زبانوں میں نجات ہے۔ دوسروں نے کہا: بلکہ دوسرا 'بلاہ یبلوہ' سے ہے جب وہ اسے آزماتا ہے، اور امتحان کو صرف 'بلاہ یبلوہ' ہی کہا جاتا ہے، اور 'ابتلاء' سے 'یبلوہ' ہے۔ اس سب کی اصل یہ ہے کہ امتحان خیر اور شر دونوں سے ہو سکتا ہے؛ اللہ عزوجل نے فرمایا: {اور ہم تمہیں برائی اور بھلائی کے ذریعے آزمائش میں ڈالتے ہیں} [الانبیاء: ٣٥]۔ ابن زید نے کہا (٦): یہ اس (٧) آزمائش کے بارے میں ہے جو ان پر اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کے سلسلے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے کہا:

(١) النکت والعیون ٥ / ٦٢۔ (٢) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤ / ٤٨٣ میں کہا: اس آیت میں جو عجیب ہے وہ یہ کہ عبید بن عمیر نے کہا: مقام پر ذبح کیا گیا.. اور جمہور نے کہا: منیٰ میں ذبح کیا گیا۔ (٣) اسے طبری ١٩ / ٦٠٣ نے روایت کیا ہے۔ (٤) تفسیر طبری ١٩ / ٦٠٣ اسی طرح۔ (٥) شرح دیوان زہیر ص١٠٩، اور اس کا آغاز ہے: اللہ نے احسان کے ساتھ دیکھا جو ان دونوں نے تمہارے ساتھ کیا۔ ایک روایت میں ہے: اللہ جزا دے... (٦) نسخوں میں: ابو زید ہے، جو غلط ہے، اور درست نحاس کی 'اعراب القرآن' ٣ / ٤٣٤ سے ہے اور کلام انہی کا ہے۔ اور روایت کو طبری ١٩ / ٥٨٧ نے ابن زید سے نقل کیا ہے۔ (٧) (م) میں: 'من' ہے۔

Surah Al-Saffat: Verses 107 - 113 73

And this is from the disliked trial.

Seventh: The Almighty's saying: {And We ransomed him with a great sacrifice}. 'Dhibh' (sacrifice) is the name for the slaughtered animal and its plural is 'dhubuh'; like 'tahin' is the name for the ground flour. 'Dhabh' with a fatha is the verbal noun(1). "Great" means: great in status, and He did not mean great in body size; rather, its status became great because the one to be sacrificed was ransomed by it; or because it was accepted.

Al-Nahhas said(2): Great in the language can be for the large and for the noble. And the people of interpretation agree that here it is for the noble, i.e., the accepted.

Ibn Abbas said: It is the ram that Abel offered as a sacrifice, and it was grazing in Paradise until Allah ransomed Ishmael with it. It is also narrated from him: that it was a ram sent by Allah from Paradise that had grazed in Paradise for forty autumns. Al-Hassan said: Ishmael was only ransomed with a mountain goat (tays al-arwa) descended upon him from Thabir. So Abraham slaughtered it as a ransom for his son, and this is the saying of Ali(3). When Abraham saw it, he took it and slaughtered it and freed his son. And he said: O my son, today you have been granted to me.

Abu Ishaq al-Zajjaj said(4): It has been said: He was ransomed with a wild goat (wa'l), and the 'wa'l' is the mountain goat. But the people of interpretation agree that he was ransomed with a ram.

Eighth: In this verse, there is evidence that the sacrifice (udhiya) of sheep is better than camels and cows. This is the school of Malik and his companions. They said: The best sacrifices are the rams of sheep, and the females of sheep are better than the male goat, and the male goats are better than their females, and the female goats are better than camels and cows. Their argument is the saying of the Almighty: {And We ransomed him with a great sacrifice}, meaning: large in body and fat, and that was a ram, not a camel nor a cow.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/434. (2) In Ma'ani al-Qur'an 6/51. (3) Al-Tabari narrated these sayings 19/600-604. And 'al-arwa': mountain sheep, and 'Thabir': a mountain in Mecca. Al-Nihaya (arw) and (thabr). (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/312.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 107 - 113 73

और यह नापसंद की गई परीक्षा में से है।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उसे एक महान बलि से मुक्त कराया}। 'ज़िबह' (बलि) वध किए गए जानवर का नाम है और इसका बहुवचन 'ज़ुबूह' है; जैसे 'तहिन' पिसे हुए आटे का नाम है। 'ज़बह' फ़तह के साथ स्रोत (मस्दर) है(1)। "महान" का अर्थ है: पद और प्रतिष्ठा में महान, और इसका अर्थ शरीर के आकार में बड़ा होना नहीं था; बल्कि इसकी प्रतिष्ठा इसलिए बढ़ गई क्योंकि इसके द्वारा बलि होने वाले (इस्माईल) को छुड़ाया गया था; या इसलिए कि इसे स्वीकार कर लिया गया था।

अन-नह्हास ने कहा(2): भाषा में 'अज़ीम' (महान) बड़े और श्रेष्ठ दोनों के लिए उपयोग होता है। और व्याख्या करने वाले इस बात पर सहमत हैं कि यहाँ इसका अर्थ श्रेष्ठ है, यानी: स्वीकार किया हुआ।

इब्न अब्बास ने कहा: यह वही मेंढा (दुंबा) है जिसे हाबील ने क़ुर्बान किया था, और वह जन्नत में चरता रहा यहाँ तक कि अल्लाह ने इसके द्वारा इस्माईल को छुड़ाया। उनसे यह भी रिवायत है: कि वह एक मेंढा था जिसे अल्लाह ने जन्नत से भेजा था जिसने जन्नत में चालीस साल (खारीफ) तक चरा था। अल-हसन ने कहा: इस्माईल को केवल एक पहाड़ी बकरे (तैस अल-अरवा) के बदले छुड़ाया गया था जो उन पर 'सबीर' पहाड़ से उतारा गया था। तो इब्राहिम ने अपने बेटे के बदले में उसे ज़बह किया, और यह अली (रज़ि.) का कथन है(3)। जब इब्राहिम ने उसे देखा, तो उसे पकड़ लिया और उसे ज़बह कर दिया और अपने बेटे को आज़ाद कर दिया। और कहा: हे मेरे बेटे, आज तुम मुझे फिर से मिल गए हो।

अबू इसहाक़ अल-ज़ज्जाज ने कहा(4): यह भी कहा गया है: कि उन्हें एक 'वल' (जंगली बकरी) के बदले छुड़ाया गया था, और 'वल' पहाड़ी बकरा है। लेकिन व्याख्याकार इस बात पर सहमत हैं कि उन्हें एक मेंढे के साथ छुड़ाया गया था।

आठवाँ: इस आयत में इस बात का प्रमाण है कि भेड़ की क़ुर्बानी (उदहिया) ऊंट और गाय से बेहतर है। और यह इमाम मालिक और उनके साथियों का मत है। उन्होंने कहा: सबसे अच्छी क़ुर्बानी भेड़ के नर (मेंढे) हैं, और भेड़ की मादा बकरे के नर से बेहतर हैं, और बकरे के नर उनकी मादाओं से बेहतर हैं, और बकरे की मादा ऊंट और गाय से बेहतर हैं। और उनका प्रमाण अल्लाह तआला का यह

कथन है: {और हमने उसे एक महान बलि से मुक्त कराया}, अर्थात: विशाल शरीर वाला और मोटा-ताज़ा, और वह एक मेंढा था, न कि ऊंट या गाय।

(1) इ'राब अल-क़ुरान नह्हास 3/434। (2) मा'आनी अल-क़ुरान 6/51 में। (3) अत-तबरी ने इन कथनों को 19/600-604 में उद्धृत किया है। और 'अरवा': पहाड़ी भेड़, और 'सबीर': मक्का का एक पहाड़। अन-निहाया (अरव) और (सब्र)। (4) मा'आनी अल-क़ुरान 4/312 में।

سورة الصافات: آیات ۱۰۷ - ۱۱۳ ۷۳

اور یہ ناپسندیدہ بلاء (آزمائش) میں سے ہے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَفَدَيْنَٰهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾ (اور ہم نے ایک عظیم قربانی کے بدلے اسے چھڑا لیا)۔ 'ذِبْح' ذبح کیے گئے جانور کا نام ہے اور اس کی جمع 'ذبوح' ہے؛ جیسے 'طَحِن' پسے ہوئے آٹے کا نام ہے۔ 'ذَبْح' (زبر کے ساتھ) مصدر ہے(۱)۔ "عظیم" یعنی: مرتبے میں عظیم، اور اس سے جسم کی جسامت کی بڑائی مراد نہیں لی، بلکہ اس کا مرتبہ اس لیے بڑا ہوا کیونکہ اس کے ذریعے ذبیح (حضرت اسماعیل علیہ السلام) کا فدیہ دیا گیا؛ یا اس لیے کہ وہ مقبول تھا۔

النحاس نے کہا(۲): لغت میں عظیم بڑے اور معزز (شریف) کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ اور اہل تفسیر اس پر متفق ہیں کہ یہاں یہ معزز کے معنی میں ہے، یعنی: مقبول۔

ابن عباس نے کہا: یہ وہ مینڈھا ہے جس کی ہابیل نے قربانی پیش کی تھی، اور وہ جنت میں چرتا رہا یہاں تک کہ اللہ نے اس کے ذریعے اسماعیل کا فدیہ دیا۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: وہ ایک مینڈھا تھا جسے اللہ نے جنت سے بھیجا تھا، اس نے جنت میں چالیس سال (خریف) چرا تھا۔ حسن نے کہا: اسماعیل کا فدیہ صرف پہاڑی بکرے (تیس الاروی) کے ذریعے دیا گیا جو ثبیر (پہاڑ) سے ان پر اتارا گیا تھا، چنانچہ ابراہیم نے اسے اپنے بیٹے کے فدیے کے طور پر ذبح کیا، اور یہی حضرت علی (رضی اللہ عنہ) کا قول ہے(۳)۔ جب ابراہیم نے اسے دیکھا تو اسے پکڑ کر ذبح کر دیا اور اپنے بیٹے کو آزاد کر دیا۔ اور کہا: اے میرے بیٹے، آج تم مجھے (دوبارہ) عطا کیے گئے۔

ابو اسحاق الزجاج نے کہا(۴): یہ بھی کہا گیا ہے کہ: ان کا فدیہ جنگلی بکرے (وَعْل) سے دیا گیا، اور 'وعل' پہاڑی بکرا ہے۔ لیکن اہل تفسیر اس پر متفق ہیں کہ ان کا فدیہ مینڈھے سے دیا گیا۔

آٹھویں بات: اس آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ بھیڑ کی قربانی (اضحیہ) اونٹ اور گائے سے افضل ہے۔ اور یہی امام مالک اور ان کے اصحاب کا مذہب ہے۔ انہوں نے کہا: بہترین قربانی بھیڑ کے نر (مینڈھے) ہیں، اور بھیڑ کی مادہ بکرے کے نر سے افضل ہے، اور بکرے کے نر ان کی مادہ سے بہتر ہیں، اور بکرے کی مادہ اونٹ اور گائے سے بہتر ہیں۔ اور ان کی دلیل اللہ سبحانہ و تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَفَدَيْنَٰهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾ یعنی: جسیم اور موٹا تازہ، اور وہ ایک مینڈھا تھا، نہ کہ اونٹ اور نہ گائے۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤٣٤ . (٢) في معاني القرآن ٥١/٦ . (٣) ان اقوال کو طبری نے ١٩ / ٦٠٠ - ٦٠٤ میں روایت کیا ہے۔ اور 'اروىٰ': پہاڑی بھیڑ، اور 'ثبیر': مکہ میں ایک پہاڑ ہے۔ النہایہ (اروىٰ) اور (ثبر)۔ (٤) في معاني القرآن ٤/ ٣١٢ .

Surah Al-Saffat: Verses 104 - 113

74

Mujahid and others narrated from Ibn Abbas that a man asked him: "I have vowed to slaughter my son?" He replied: "A fat ram suffices you"(1), then he recited: {And We ransomed him with a great sacrifice}. Some said: Had Allah known of an animal better than the ram, He would have ransomed Isaac with it. The Messenger of Allah (ﷺ) sacrificed two white-and-black rams(2). And most of what he sacrificed were rams. Ibn Abi Shaybah mentioned from Ibn 'Ulayyah, from Al-Layth, from Mujahid who said: "The 'Great Sacrifice' is the sheep"(3)? Ninth: And they differed as to which is better: the sacrifice (Udh-hiyah) or giving its price in charity. Malik and his companions said: The sacrifice is better except in Mina; because it is not a place for sacrifice; this was related by Abu Omar(4). Ibn Al-Mundhir said: It was narrated to us from Bilal that he said: "I do not care if I do not sacrifice except with a rooster, and for me to give it to an orphan in dire need - as the narrator said - is dearer to me than to sacrifice it"(5). And this is the saying of Al-Sha'bi: "Indeed, charity is better." And Malik and Abu Thawr said the same. There is a second opinion: that the sacrifice is better; this is the saying of Rabi'ah and Abu Al-Zinad. And the school of legal opinion (Ashab Al-Ra'y) said this. Abu Omar(6) and Ahmad ibn Hanbal added, saying: The sacrifice is better than charity; because the sacrifice is a confirmed Sunnah(7) like the Eid prayer, and it is well-known that the Eid prayer is better than other voluntary prayers, and likewise the Sunnah prayers are better than all supererogatory acts. Abu Omar said(8): Good reports have been narrated regarding the virtue of sacrifices; among them is what Sa'id bin... narrated.

(1) Reported by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (15904), and in it and in al-Tamhid 22/29 - the speech being from him - that the questioner vowed to slaughter himself. (2) Reported by al-Bukhari (5558) and Muslim (1966) from the hadith of Anas (RA), and mentioned earlier in 14/404. (3) Al-Tamhid 22/29. (4) In al-Tamhid 23/192. (5) Reported by Abd al-Razzaq in al-Musannaf (8156), and in it: "...and for me to give its price in charity to an orphan or someone destitute is dearer to me...". (6) In al-Tamhid 23/192. (7) In (m): confirmed (mu'akkadah), and both terms have the same meaning. (8) In al-Tamhid 23/192 - 193.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 104 - 113

74

मुजाहिद और अन्य ने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने उनसे पूछा: "मैंने अपने बेटे को ज़बह करने की मन्नत मानी है?" उन्होंने कहा: "एक मोटा मेंढा तुम्हारे लिए काफी है"(1), फिर उन्होंने पढ़ा: {और हमने एक बड़ी कुर्बानी के साथ उसका फ़िद्या (बदला) दिया}। कुछ लोगों ने कहा: अगर अल्लाह को मेंढे से बेहतर किसी जानवर का पता होता, तो वह उसी से इसहाक का फ़िद्या देता। और अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने दो चितकबरे मेंढों की कुर्बानी दी(2)। और उन्होंने सबसे ज़्यादा मेंढों की ही कुर्बानी दी। इब्न अबी शैबा ने इब्न उलय्याह से, उन्होंने अल-लैथ से, उन्होंने मुजाहिद से ज़िक्र किया कि उन्होंने कहा: "ज़बह-ए-अज़ीम (बड़ी कुर्बानी) भेड़ है"(3)? नवां: और उन्होंने इसमें मतभेद किया कि क्या बेहतर है: कुर्बानी (उज़हिया) या उसकी कीमत का सदका (दान) करना। मालिक और उनके साथियों ने कहा: कुर्बानी बेहतर है सिवाय मिना के, क्योंकि वह कुर्बानी की जगह नहीं है; इसे अबू उमर ने नक़्ल किया है(4)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: हमें बिलाल से रिवायत मिली है कि उन्होंने कहा: "मुझे परवाह नहीं है अगर मैं सिर्फ एक मुर्गे की ही कुर्बानी दूँ, और उसे किसी ऐसे अनाथ को दूँ जो बेसहारा (धूल में पड़ा) हो - जैसा कि रावी ने कहा - तो यह मुझे कुर्बानी देने से ज़्यादा पसंद है"(5)। और यही अल-शाबी का कहना है: "बेशक, सदका बेहतर है।" और मालिक और अबू थौर ने भी यही कहा। इसमें दूसरा मत भी है: कि कुर्बानी बेहतर है; यह रबीअह और अबू अज़-ज़िनाद का कहना है। और असहाब अल-राए ने यही कहा। अबू उमर(6) और अहमद बिन हनबल ने इज़ाफ़ा करते हुए कहा: कुर्बानी सदके से बेहतर है; क्योंकि कुर्बानी ईद की नमाज़ की तरह सुन्नत-ए-मुअक्कदा (पुख्ता सुन्नत) है(7), और यह ज्ञात है कि ईद की नमाज़ अन्य नफ़्ल नमाज़ों से बेहतर है, और इसी तरह सुन्नत नमाज़ें भी तमाम नफ़्ल आमाल से बेहतर हैं। अबू उमर ने कहा(8): कुर्बानियों की फ़ज़ीलत में बेहतरीन आसार (रिवायतें) मयस्सर हैं; जिनमें से वह है जिसे सईद बिन... ने रिवायत किया है।

(1) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ़ (15904) में निकाला है, और इसमें और अल-तमहीद 22/29 में है - और यह बात उनकी ओर से है - कि सवाल करने वाले ने खुद को ज़बह करने की मन्नत मानी थी। (2) इसे अल-बुखारी (5558) और मुस्लिम (1966) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है, और इसका उल्लेख 14/404 में पहले हो चुका है। (3) अल-तमहीद 22/29। (4) अल-तमहीद 23/192 में। (5) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अल-मुसन्नफ़ (8156) में निकाला है,

और इसमें है: "...और अगर मैं उसकी कीमत किसी अनाथ या मोहताज पर सदका कर दूँ, तो यह मुझे ज़्यादा पसंद है..."। (6) अल-तमहीद 23/192 में। (7) (म) में: मोअक्कदा, और दोनों का अर्थ एक ही है। (8) अल-तमहीद 23/192 - 193 में।

سورہ الصافات: الآیات 104 - 113

74

اور مجاہد اور دیگر نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ ان سے ایک شخص نے پوچھا: میں نے اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کی نذر مانی ہے؟ انہوں نے کہا: تمہیں ایک موٹا مینڈھا کافی ہے(1)، پھر تلاوت کی: {وَفَدَيْنَهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ} (اور ہم نے ایک بڑی قربانی کے ساتھ اس کا فدیہ دیا)۔ اور بعض نے کہا: اگر اللہ تعالیٰ کو مینڈھے سے بہتر کسی جانور کا علم ہوتا تو وہ اس کے ذریعے اسحاق کا فدیہ دیتا۔ اور رسول اللہ ﷺ نے دو چتکبرے مینڈھوں کی قربانی دی(2)۔ اور آپ ﷺ نے سب سے زیادہ مینڈھوں ہی کی قربانی دی۔ ابن ابی شیبہ نے ابن علیہ سے، انہوں نے لیث سے، انہوں نے مجاہد سے ذکر کیا کہ انہوں نے کہا: ذبح عظیم سے مراد بھیڑ ہے(3)؟ نواں مسئلہ: اور علماء کا اس میں اختلاف ہے کہ کیا افضل ہے: قربانی (اُضحیہ) یا اس کی قیمت کا صدقہ کرنا۔ امام مالک اور ان کے اصحاب نے کہا: قربانی افضل ہے سوائے منیٰ کے؛ کیونکہ وہ قربانی کی جگہ نہیں ہے؛ اسے ابو عمر نے نقل کیا ہے(4)۔ اور ابن المنذر نے کہا: ہمیں حضرت بلال سے روایت پہنچی ہے کہ انہوں نے فرمایا: مجھے پرواہ نہیں اگر میں صرف ایک مرغے ہی کی قربانی دوں، اور اسے کسی محتاج یتیم کو دے دوں - جیسا کہ راوی نے کہا - تو یہ مجھے اس کی قربانی دینے سے زیادہ محبوب ہے(5)۔ اور یہی امام شعبی کا قول ہے کہ: بے شک صدقہ افضل ہے۔ اور یہی امام مالک اور ابو ثور نے کہا| اور اس میں دوسرا قول یہ ہے: کہ قربانی افضل ہے؛ یہ ربیعہ اور ابو الزناد کا قول ہے۔ اور یہی اصحاب الرائے نے کہا| ابو عمر(6) اور احمد بن حنبل نے اضافہ کرتے ہوئے کہا: قربانی صدقہ سے افضل ہے؛ کیونکہ قربانی نمازِ عید کی طرح سنتِ مؤکدہ ہے(7)، اور معلوم ہے کہ نمازِ عید دیگر تمام نوافل سے افضل ہے، اور اسی طرح سنن کی نمازیں

تمام نفلی عبادات سے افضل ہیں۔ ابو عمر نے کہا(8): قربانیوں کی فضیلت میں بہترین آثار مروی ہیں؛ چنانچہ ان میں سے وہ ہے جسے سعید بن... نے روایت کیا ہے۔

(1) اسے عبدالرزاق نے المصنف (15904) میں روایت کیا ہے، اور اس میں اور التمہید 22/29 میں ہے - اور یہ کلام ان سے منقول ہے - کہ سائل نے خود کو ذبح کرنے کی منت مانی تھی۔ (2) اسے بخاری (5558) اور مسلم (1966) نے حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ 14/404 پر پہلے گزر چکا ہے۔ (3) التمہید 22/29۔ (4) التمہید 23/192 میں۔ (5) اسے عبدالرزاق نے المصنف (8156) میں روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: "...اور یہ کہ میں اس کی قیمت کسی یتیم یا محتاج پر صدقہ کر دوں، یہ مجھے زیادہ محبوب ہے..."۔ (6) التمہید 23/192 میں۔ (7) نسخہ (م) میں: مؤکدہ، اور دونوں ہم معنی ہیں۔ (8) التمہید 23/192 - 193 میںا

Surah As-Saffat: Verses 107 - 113 75

Dawud bin Abi Zanbar (1), from Malik, from Thawr bin Zaid, from Ikrimah, from Ibn Abbas, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is no spending, after maintaining ties of kinship, better in the sight of Allah than the spilling of blood (sacrifice)." Abu Umar said: This is a 'gharib' (singular/rare) hadith from the narrations of Malik.

And from Aisha, she said: O people, offer sacrifices and be of good cheer; for I heard the Messenger of Allah (peace be upon him) say: "There is no servant who turns towards the Qibla with his sacrifice except that its blood, horns, and wool will be present as good deeds in his balance on the Day of Resurrection. Indeed, even if the blood falls on the ground, it falls into Allah's safekeeping until He rewards its owner on the Day of Resurrection." This was mentioned by Abu Umar in the book "Al-Tamheed." At-Tirmidhi also narrated it from her that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "A human does no deed on the Day of Nahr (Sacrifice) more beloved to Allah than the spilling of blood. It will come (2) on the Day of Resurrection with its horns, hair, and hooves. And indeed, the blood reaches a high status with Allah before it even hits the ground, so be pleased with it." He said: Narrations on this topic are also from Imran bin Husayn and Zaid bin Arqam, and this is a 'hasan' (good) hadith (3).

Tenth: The sacrifice is not obligatory, but it is a Sunnah and a well-known good deed. Ikrimah said: Ibn Abbas used to send me on the day of Eid al-Adha with two dirhams to buy meat for him, and he would say: Whoever you meet, say: "This is the sacrifice of Ibn Abbas."

Abu Umar said (4): The interpretation of this and what is narrated from Abu Bakr and Umar—that they would not sacrifice—according to the people of knowledge, is so that it is not believed, through constant practice, that it is a mandatory obligation. They were leaders followed as examples.

---

(1) Al-Hafiz Ibn Hajar said about him in At-Taqrib, p. 175: "Truthful, but has 'munkar' (rejected) narrations from Malik. It is said that some of his hadiths got mixed up, and Abdullah bin Nafi' called him a liar in his claim that he heard from Malik's own words." (2) In manuscript copies: "Indeed it will come" (innahu layati), and what is confirmed is from (M), which corresponds to Sunan at-Tirmidhi. (3) Sunan at-Tirmidhi (1493). Tirmidhi's statement on it: "This is a hasan gharib hadith; we only know it

from the hadith of Hisham bin Urwa via this path." Ibn al-Arabi said in Aridat al-Ahwadhi 6/288: "There is no authentic (sahih) hadith regarding the merit of sacrifice." (4) In Al-Tamheed 23/194-195, and what precedes it. The report of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (8146).

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 107 - 113 75

दाऊद बिन अबी ज़नबर (1), मालिक से, थौर बिन ज़ैद से, इक्रमा से, इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "रिश्तेदारी निभाने के बाद अल्लाह के नज़दीक खून बहाने (क़ुर्बानी) से बेहतर कोई खर्च नहीं है।" अबू उमर ने कहा: यह मालिक की हदीसों में से एक 'गरीब' (अजीब/अनोखी) हदीस है।

और आयशा से रिवायत है कि उन्होंने कहा: ऐ लोगो, क़ुर्बानी करो और दिल से खुश रहो; क्योंकि मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना है: "कोई भी बंदा जो अपनी क़ुर्बानी के साथ किबला की ओर रुख करता है, तो क़यामत के दिन उसका खून, उसके सींग और उसकी ऊन उसकी तराजू में मौजूद नेकियां होंगी। यदि खून जमीन पर गिरता है, तो वह अल्लाह के संरक्षण में गिरता है जब तक कि वह क़यामत के दिन इसके मालिक को पूरा प्रतिफल न दे दे।" अबू उमर ने इसका उल्लेख "अल-तमहीद" पुस्तक में किया है। तिरमिज़ी ने भी उन्हीं से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "आदम की औलाद ने नह्र (क़ुर्बानी) के दिन खून बहाने से बढ़कर अल्लाह को प्यारा कोई काम नहीं किया। वह (क़ुर्बानी का जानवर) क़यामत के दिन अपने सींगों, बालों और खुरों के साथ आएगा (2)। और बेशक, खून जमीन पर गिरने से पहले अल्लाह के पास एक खास मुकाम पर पहुँच जाता है, इसलिए इसे खुशी-खुशी करो।" उन्होंने कहा: इस विषय पर इमरान बिन हुसैन और ज़ैद बिन अरक़म से भी रिवायतें हैं, और यह एक 'हसन' (अच्छी) हदीस है (3)।

दसवां: क़ुर्बानी वाजिब (अनिवार्य) नहीं है, बल्कि यह एक सुन्नत और नेक काम है। इक्रमा ने कहा: इब्न अब्बास मुझे ईद-उल-अज़हा के दिन दो दिरहम देकर मांस खरीदने के लिए भेजते थे और कहते थे: तुम जिसे भी मिलो, उससे कहो: "यह इब्न अब्बास की क़ुर्बानी है।"

अबू उमर ने कहा (4): विद्वानों के अनुसार, इस बात का और अबू बक्र और उमर से जो रिवायत है कि वे क़ुर्बानी नहीं करते थे, मतलब यह है कि इसे लगातार करने से कहीं यह न समझा जाने लगे कि यह वाजिब (फर्ज़) है। वे ऐसे इमाम थे जिनका अनुसरण किया जाता था।

---

(1) अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'अत-तक़रीब' पृ. 175 में उनके बारे में कहा: "सच्चे हैं, लेकिन मालिक से उनकी कुछ 'मुनकर' (अस्वीकार्य) रिवायतें हैं। कहा जाता है कि उनकी कुछ हदीसें आपस में मिल-जुल गईं, और अब्दुल्ला बिन नाफे ने उनके इस दावे को झूठा बताया कि उन्होंने मालिक की जुबान से सुना था।" (2) हस्तलिखित प्रतियों में: "बेशक वह आएगा" (इन्नहू लयाती), और जो प्रमाणित

है वह (म) से है, जो सुनन अत-तिरमिज़ी के अनुरूप है। (3) सुनन अत-तिरमिज़ी (1493)। तिरमिज़ी का इस पर कथन: "यह एक हसन गरीब हदीस है; हम इसे हिशाम बिन उरवा की हदीस से इसी माध्यम से जानते हैं।" इब्न अल-अरबी ने 'आरिदात अल-अहवज़ी' 6/288 में कहा: "क़ुर्बानी की फज़ीलत के बारे में कोई सही (सह़ीह़) हदीस नहीं है।" (4) 'अल-तमहीद' 23/194-195 में, और जो उससे पहले है। इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की रिवायत को अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपने 'मुसन्निफ़' (8146) में उद्धृत किया है।

سورہ الصافات: آیات ۱۰۷ - ۱۱۳ ۷۵

داود بن ابی زَنبر(۱)، امام مالک سے، وہ ثور بن زید سے، وہ عکرمہ سے، وہ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ سے روایت کرتے ہیں کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "صلہ رحمی کے بعد اللہ کے نزدیک خون بہانے (قربانی کرنے) سے بڑھ کر کوئی خرچ پسندیدہ نہیں ہے۔" ابو عمر نے کہا: یہ امام مالک کی روایات میں سے ایک حدیثِ غریب ہے۔

اور حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا: اے لوگو! قربانی کرو اور اس پر خوش دلی کا اظہار کرو؛ کیونکہ میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: "جو بندہ اپنی قربانی لے کر قبلہ رخ ہوتا ہے، قیامت کے دن اس کا خون، اس کے سینگ اور اس کی اون اس کے ترازو میں موجود نیکیاں ہوں گی، پس خون اگر زمین پر گرتا ہے تو وہ اللہ کی حفاظت میں گرتا ہے یہاں تک کہ قیامت کے دن اللہ اس کے مالک کو اس کا پورا اجر عطا فرمائے۔" اسے ابو عمر نے کتاب "التمہید" میں ذکر کیا ہے۔ اور امام ترمذی نے بھی انہی سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یومِ نحر (قربانی کے دن) ابنِ آدم کا کوئی عمل اللہ کے نزدیک خون بہانے سے زیادہ محبوب نہیں ہے۔ وہ (قربانی کا جانور) قیامت کے دن اپنے سینگوں، بالوں اور کھروں سمیت آئے گا(۲)۔ اور بے شک خون زمین پر گرنے سے پہلے اللہ کے ہاں ایک مقامِ قبولیت پر پہنچ جاتا ہے، لہٰذا تم خوش دلی سے قربانی کیا کرو۔" انہوں نے کہا: اس باب میں عمران بن حصین اور زید بن ارقم سے بھی روایات ہیں، اور یہ حدیث حسن ہے(۳)۔

دسویں بات: قربانی واجب نہیں ہے، بلکہ یہ سنت اور معروف (نیک عمل) ہے۔ عکرمہ کہتے ہیں: ابن عباس مجھے عید الاضحی کے دن دو درہم دے کر گوشت خریدنے بھیجا کرتے تھے اور کہتے تھے کہ جو بھی تمہیں ملے اس سے کہنا: یہ ابن عباس کی قربانی ہے۔

ابو عمر نے کہا(۴): اس قول کا اور حضرت ابوبکر و عمر رضی اللہ عنہما سے منقول اس بات کا مفہوم کہ وہ قربانی نہیں کرتے تھے، اہل علم کے نزدیک یہ ہے کہ کہیں مداومت کی وجہ سے اسے واجب اور فرض نہ سمجھ لیا جائے، اور وہ ایسے ائمہ تھے جن کی پیروی کی جاتی تھی۔

---

(۱) حافظ ابن حجر نے 'التقریب' صفحہ ۱۷۵ میں ان کے بارے میں کہا: سچے ہیں، ان کی امام مالک سے روایت کردہ بعض احادیث منکر ہیں، اور کہا جاتا ہے کہ ان کی بعض احادیث خلط ملط ہوگئیں، اور عبداللہ بن نافع نے ان کے اس دعوے کی تکذیب کی کہ انہوں نے امام مالک کے الفاظ سے سنا تھا۔ (۲) قلمی نسخوں میں ہے: 'انہ لیاتی' (یقیناً وہ آئے گا)، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے جو سنن ترمذی کے موافق ہے۔ (۳) سنن ترمذی (۱۴۹۳) اور امام ترمذی کا اس کے بارے میں قول ہے: یہ حدیث حسن غریب ہے، ہم اسے ہشام بن عروہ کی حدیث سے صرف اسی سند سے جانتے ہیں۔ ابن العربی نے 'عارضۃ الاحوذی' ۲۸۸/۶ میں کہا: قربانی کی فضیلت میں کوئی حدیثِ صحیح نہیں ہے۔ (۴) 'التمہید' ۱۹۴/۲۳ - ۱۹۵ میں، اور اس سے پہلے کی عبارت وہاں موجود ہے۔ اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی روایت کو عبدالرزاق نے اپنی 'مصنف' (۸۱۴۶) میں تخریج کیا ہے۔

76 Surah As-Saffat, Verses 107 - 113

...those after them who look to them regarding their religion; because they are the intermediaries between the Prophet ﷺ and his Ummah, so a level of Ijtihad (independent reasoning) was permissible for them that is not permissible for others today. At-Tahawi narrated in his "Mukhtasar"(1): Abu Hanifa said: Al-Udhiya (sacrifice) is obligatory for residents of cities who possess the means, and it is not obligatory for the traveler. He said: A man is obligated for the sacrifice of his young child similar to what is obligated for himself. Abu Yusuf and Muhammad disagreed with him and said: It is not obligatory, but it is a Sunnah that is not excused for those who find a way to perform it to leave it. He said: And this is what we take. Abu Amr(2) said: This is the saying of Malik; he said: No one should leave it, whether a traveler or a resident. If he leaves it, he has done badly unless he has an excuse, except for the pilgrim in Mina. Imam Ash-Shafi'i said: It is a Sunnah for all people and for the pilgrim in Mina, and it is not obligatory. Those who made it obligatory argued that the Prophet ﷺ commanded Abu Burdah bin Niyar to repeat another sacrifice(3); because that which is not an obligation, one is not commanded to repeat it. Others argued with the hadith of Umm Salama from the Prophet ﷺ that he said: "When the ten (days of Dhul-Hijjah) begin and one of you wants to sacrifice..."(4) They said: If it were obligatory, it would not have been left to the will of the sacrificer. This is the saying of Abu Bakr, Umar, Abu Mas'ud al-Badri, and Bilal. Eleventh: That which is sacrificed by the consensus of Muslims are the eight pairs: namely: sheep, goats, camels, and cattle(5). Ibn al-Mundhir said: It has been narrated from Al-Hasan bin Salih that he said: A wild cow can be sacrificed.

---

(1) P. 300, and the author quoted him through Ibn Abd al-Barr in At-Tamhid 23/189, and Al-Istidhkar 15/158. (2) In At-Tamhid 23/191-192, and Al-Istidhkar 15/155-156. (3) Narrated by Ahmad (16485), Al-Bukhari (955), Muslim (1961), and a part of it preceded on 2/75. (4) Narrated by Ahmad (26474), Muslim (1977), and its completion is: ".. let him not touch anything of his hair or skin." (5) At-Tamhid 23/188.

76 सूरह अस-साफ़ात, आयत 107 - 113

... उनके बाद के लोग जो अपने धर्म के बारे में उनकी ओर देखते हैं; क्योंकि वे पैगंबर ﷺ और उनकी उम्मत के बीच मध्यस्थ हैं, इसलिए उनके लिए इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) में वह अनुमति थी जो आज दूसरों के लिए अनुमत नहीं है। अत-तहावी ने अपने 'मुख्तसर' (1) में वर्णन किया है: अबू हनीफा ने कहा: शहरों के उन निवासियों पर कुर्बानी अनिवार्य (वाजिब) है जिनके पास साधन हैं, और मुसाफिर (यात्री) पर यह अनिवार्य नहीं है। उन्होंने कहा: एक आदमी पर उसके छोटे बच्चे की कुर्बानी भी उसी तरह अनिवार्य है जैसे उस पर स्वयं की अनिवार्य है। अबू यूसुफ और मुहम्मद ने उनका विरोध किया और कहा: यह अनिवार्य नहीं है, बल्कि यह एक सुन्नत है जिसे छोड़ना उन लोगों के लिए जायज़ नहीं है जो इसे करने में सक्षम हैं। उन्होंने कहा: और हम इसी को अपनाते हैं। अबू अम्र (2) ने कहा: और यह मालिक का कहना है; उन्होंने कहा: किसी को भी इसे नहीं छोड़ना चाहिए, चाहे वह मुसाफिर हो या निवासी। यदि वह इसे छोड़ देता है, तो उसने बुरा किया है जब तक कि उसके पास कोई बहाना न हो, सिवाय मिना में हज करने वाले के। इमाम अल-शफ़ई ने कहा: यह सभी लोगों के लिए और मिना में हज करने वाले के लिए एक सुन्नत है, और यह अनिवार्य नहीं है। जिन्होंने इसे अनिवार्य माना, उन्होंने तर्क दिया कि पैगंबर ﷺ ने अबू बुरदा बिन नियार को एक और कुर्बानी दोहराने का आदेश दिया था (3); क्योंकि जो चीज़ अनिवार्य नहीं है, उसे दोहराने का आदेश नहीं दिया जाता है। दूसरों ने पैगंबर ﷺ से उम्म सलमा की हदीस का तर्क दिया कि उन्होंने कहा: "जब (ज़ुल-हिज्जा के) दस दिन शुरू हों और आप में से कोई कुर्बानी करना चाहे..." (4) उन्होंने कहा: यदि यह अनिवार्य होता, तो इसे कुर्बानी करने वाले की इच्छा पर नहीं छोड़ा जाता। यह अबू बक्र, उमर, अबू मसूद अल-बदरी और बिलाल का कहना है। ग्यारहवाँ: जिन जानवरों की कुर्बानी पर मुसलमानों की सर्वसम्मति है, वे आठ जोड़े हैं: अर्थात: भेड़, बकरी, ऊंट और गाय (5)। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: अल-हसन बिन सालेह से यह वर्णन किया गया है कि उन्होंने कहा: जंगली गाय की भी कुर्बानी दी जा सकती है।

---

(1) पृ. 300, और लेखक ने इब्न अब्द अल-बर्र के माध्यम से अत-तमहीद 23/189, और अल-इस्तिदकार 15/158 में इसे उद्धृत किया है। (2) अत-तमहीद 23/191-192, और अल-इस्तिदकार 15/155-156 में। (3) अहमद (16485), अल-बुखारी (955), मुस्लिम (1961) द्वारा संकलित, और इसका एक हिस्सा 2/75 पर पहले आ चुका है। (4) अहमद (26474), मुस्लिम (1977) द्वारा

संकलित, और इसका शेष भाग है: "... तो वह अपने बालों और त्वचा में से कुछ भी न छुए।" (5) अत-तमहीद 23/188.

٧٦ سورة الصافات، الآيات ١٠٧ - ١١٣

ان کے بعد کے لوگ جو اپنے دین کے بارے میں ان کی طرف دیکھتے ہیں؛ کیونکہ وہ نبی ﷺ اور آپ کی امت کے درمیان واسطہ ہیں، اس لیے ان کے لیے اجتہاد میں وہ گنجائش تھی جو آج دوسروں کے لیے نہیں ہے۔ طحاوی نے اپنی "مختصر"(١) میں بیان کیا ہے: ابوحنیفہ نے کہا: مقیم اور صاحبِ استطاعت شہر والوں پر قربانی واجب ہے، اور مسافر پر واجب نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: آدمی پر اپنے چھوٹے بچے کی طرف سے قربانی اسی طرح واجب ہے جیسے اس پر اپنی طرف سے واجب ہے۔ ابو یوسف اور محمد نے ان کی مخالفت کی اور کہا: یہ واجب نہیں ہے، بلکہ یہ ایسی سنت ہے جسے پانے کی استطاعت رکھنے والے کے لیے اسے چھوڑنا درست نہیں ہے۔ انہوں نے کہا: اور ہم اسی کو لیتے ہیں۔ ابو عمر(٢) نے کہا: اور یہی امام مالک کا قول ہے؛ انہوں نے کہا: کسی کے لیے اسے چھوڑنا مناسب نہیں ہے خواہ وہ مسافر ہو یا مقیم۔ اگر وہ اسے چھوڑ دے تو اس نے برا کیا سوائے اس کے کہ اس کے پاس کوئی عذر ہو، بجز منیٰ میں حاجی کے۔ امام شافعی نے کہا: یہ تمام لوگوں اور منیٰ میں حاجی کے لیے سنت ہے، اور واجب نہیں ہے۔ جس نے اسے واجب قرار دیا اس نے اس بات سے استدللال کیا کہ نبی ﷺ نے ابو بردہ بن نیار کو دوسری قربانی لوٹانے کا حکم دیا تھا(٣)؛ کیونکہ جو چیز فرض نہ ہو اس میں لوٹانے کا حکم نہیں دیا جاتا۔ دوسروں نے نبی ﷺ سے ام سلمہ کی حدیث سے استدلال کیا کہ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب (ذوالحجہ کے) دس دن شروع ہوں اور تم میں سے کوئی قربانی کا ارادہ کرے"(٤) انہوں نے کہا: اگر یہ واجب ہوتی تو اسے قربانی کرنے والے کے ارادے پر نہ چھوڑا جاتا۔ اور یہی ابوبکر، عمر، ابومسعود البدری اور بلال کا قول ہے۔ گیارہویں بات: جس کی قربانی پر مسلمانوں کا اجماع ہے وہ

آٹھ جوڑے ہیں: اور وہ ہیں: بھیڑ، بکری، اونٹ اور گائے(٥)۔ ابن المنذر نے کہا: اور حسن بن صالح سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: جنگلی گائے کی بھی قربانی کی جا سکتی ہے۔

---

(١) ص ٣٠٠، اور مصنف نے اسے ابن عبد البر کے واسطے سے التمهيد ١٨٩/٢٣، اور الاستذكار ١٥٨/١٥ میں نقل کیا ہے۔ (٢) التمهيد ١٩١/٢٣ - ١٩٢، اور الاستذكار ١٥٥/١٥ - ١٥٦ میں۔ (٣) اسے احمد (١٦٤٨٥)، بخاری (٩٥٥)، مسلم (١٩٦١) نے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک حصہ ٧٥/٢ پر گزر چکا ہے۔ (٤) اسے احمد (٢٦٤٧٤)، مسلم (١٩٧٧) نے روایت کیا ہے، اور اس کا بقیہ حصہ ہے: ".. پس وہ اپنے بالوں اور ناخنوں (جلد) سے کچھ نہ چھوئے"۔ (٥) التمهيد ١٨٨/٢٣۔

Surah As-Saffat: Verses 107 - 113 [Page] 77

...for seven, and a gazelle for one man. Imam al-Shafi'i (1) said: If a wild bull mates with a domestic cow, or a domestic bull mates with a wild cow, none of this is permissible as a sacrifice (Udhiya). The scholars of opinion (Ashab al-Ray) said: It is permissible (2); because its offspring takes the status of its mother. Abu Thawr said: It is permissible if it is attributed to livestock (An'am).

Twelfth: The discussion regarding the time of slaughtering and eating from the sacrifice has already been covered comprehensively in Surah 'Al-Hajj' (3). In 'Sahih Muslim': narrated by Anas who said: 'The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) sacrificed two horned, white-and-black rams. He slaughtered them with his own hand, mentioned the name of Allah, said "Allahu Akbar," and placed his foot on their necks.' In another narration, he said: 'And he says: In the name of Allah, and Allah is Greatest (4).' The Hadith of Imran bin Husain (5) has already been mentioned at the end of 'Al-An'am,' and the discussion on slaughtering (Tadhkiyah), its explanation, what can be used for it, and that the slaughter of the fetus is the slaughter of its mother was covered in 'Al-Ma'idah' (6).

In 'Sahih Muslim': narrated by Aisha that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) ordered a horned ram that walks in black, kneels in black, and looks in black. It was brought to him to be sacrificed, so he said to her: 'O Aisha, bring the knife,' then he said: 'Sharpen it with a stone.' She did so. Then he took it, took the ram, laid it down, and slaughtered it. Then he said: 'In the name of Allah, O Allah, accept from Muhammad, the family of Muhammad, and from the Ummah (nation) of Muhammad.' Then he sacrificed it (7).

The scholars have differed on this. Al-Hasan al-Basri used to say regarding the sacrifice: 'In the name of Allah, and Allah is Greatest, this is from You and for You, accept from so-and-so.' Malik said: 'If he does that, it is good, and if he does not...'

(1) In Al-Umm 2/16. (2) Meaning in the first case. (3) 14/366 onwards. (4) Sahih Muslim (1966) and previously in the eighth issue in 14/403. (5) 9/143. (6) 7/274 onwards. (7) Sahih Muslim (1967), and it is in Musnad Ahmad (24491).

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 107 - 113 [पृष्ठ] 77

...सात के लिए, और एक गज़ल एक व्यक्ति के लिए। इमाम अल-शफीई (1) ने कहा: यदि एक जंगली बैल एक पालतू गाय के साथ समागम करता है, या एक पालतू बैल एक जंगली गाय के साथ समागम करता है, तो इनमें से कुछ भी कुर्बानी (उधिया) के रूप में मान्य नहीं है। असहाब अल-राय (राय वाले विद्वान) ने कहा: यह जायज़ है (2); क्योंकि उसका बच्चा अपनी माँ की स्थिति में होता है। अबू थौर ने कहा: यह जायज़ है यदि इसका संबंध मवेशियों (अन'आम) से हो।

बारहवां: कुर्बानी के समय और उसे खाने के बारे में विस्तृत चर्चा सूरा 'अल-हज्ज' (3) में पहले ही आ चुकी है। 'सहीह मुस्लिम' में: अनस से रिवायत है कि उन्होंने कहा: 'नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने दो सींग वाले, सफेद और काले रंग के मेंढों की कुर्बानी दी। उन्होंने उन्हें अपने हाथों से ज़बह किया, अल्लाह का नाम लिया, "अल्लाहू अकबर" कहा, और अपना पैर उनके गर्दन के किनारों पर रखा।' एक अन्य रिवायत में है: 'और वह कहते हैं: अल्लाह के नाम से, और अल्लाह सबसे बड़ा है (4)।' इमरान बिन हुसैन (5) की हदीस 'अल-अन'आम' के अंत में आ चुकी है, और 'अल-मा'इदाह' (6) में ज़बह करने (तज़किया), उसके विवरण, किन चीज़ों से ज़बह किया जा सकता है, और यह कि भ्रूण का ज़बह उसकी माँ का ज़बह है, इस पर चर्चा हो चुकी है।

'सहीह मुस्लिम' में: आयशा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक सींग वाले मेंढे का आदेश दिया जो काले रंग में चलता था, काले रंग में बैठता था और काले रंग में देखता था। उसे कुर्बानी के लिए लाया गया, तो उन्होंने उनसे कहा: 'ऐ आयशा, छुरी लाओ,' फिर कहा: 'इसे पत्थर से तेज़ करो।' उन्होंने ऐसा ही किया। फिर उन्होंने उसे लिया, मेंढे को लिया, उसे लिटाया और उसे ज़बह कर दिया। फिर कहा: 'अल्लाह के नाम से, ऐ अल्लाह, मुहम्मद, मुहम्मद के परिवार और मुहम्मद की उम्मत (समुदाय) की ओर से स्वीकार कर।' फिर उन्होंने उसकी कुर्बानी दी (7)।

विद्वानों ने इस पर मतभेद किया है। अल-हसन अल-बसरी कुर्बानी के समय कहते थे: 'अल्लाह के नाम से और अल्लाह सबसे बड़ा है, यह तेरी तरफ से है और तेरे लिए है, फुलां (अमुक व्यक्ति) की ओर से स्वीकार कर।' मालिक ने कहा: 'अगर वह ऐसा करता है तो अच्छा है, और अगर नहीं करता...'

(1) अल-उम्म 2/16 में। (2) यानी पहले मामले में। (3) 14/366 और उसके बाद। (4) सहीह मुस्लिम (1966) और पहले आठवें मुद्दे में 14/403 में। (5) 9/143. (6) 7/274 और उसके बाद। (7) सहीह मुस्लिम (1967), और यह मसनद अहमद (24491) में है।

سورة الصافات: آیات ۱۰۷ - ۱۱۳ [صفحہ] ۷۷

...سات کی طرف سے، اور ہرن ایک آدمی کی طرف سے۔ امام شافعی (۱) نے فرمایا: اگر کوئی جنگلی بیل پالتو گائے پر چڑھے، یا پالتو بیل جنگلی گائے پر چڑھے، تو ان میں سے کسی کی بھی قربانی جائز نہیں ہے۔ اصحابِ رائے نے کہا: یہ جائز ہے (۲)؛ کیونکہ اس کا بچہ اپنی ماں کے درجے میں ہے۔ ابو ثور نے کہا: یہ جائز ہے اگر اس کا انتساب چوپایوں (انعام) کی طرف ہو۔

بارہویں بات: ذبح کے وقت اور قربانی کے گوشت کھانے کے بارے میں کلام سورہ 'الحج' (۳) میں مفصل گزر چکا ہے۔ 'صحیح مسلم' میں انس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: 'نبی ﷺ نے دو چتکبرے سینگوں والے مینڈھوں کی قربانی دی ۔ انہیں اپنے دستِ مبارک سے ذبح کیا، بسم اللہ کہی اور تکبیر کہی، اور اپنا پاؤں ان کے پہلوؤں پر رکھا۔' ایک روایت میں ہے: 'اور وہ کہتے ہیں: بسم اللہ واللہ اکبر (۴)۔' سورہ 'الانعام' کے آخر میں عمران بن حصین (۵) کی حدیث گزر چکی ہے، اور سورہ 'المائدہ' (۶) میں ذبح (تذکیہ) کے بارے میں قول، اس کی وضاحت، جس چیز سے ذبح کیا جائے، اور یہ کہ جنین کا ذبح اس کی ماں کا ذبح ہے، مکمل بیان ہو چکا ہے۔

'صحیح مسلم' میں حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک سینگوں والے مینڈھے کا حکم دیا جس کے پاؤں سیاہ ہوں، پیٹ سیاہ ہو اور آنکھیں سیاہ ہوں۔ اسے لایا گیا تاکہ آپ ﷺ اس کی قربانی کریں، تو آپ ﷺ نے فرمایا: 'اے عائشہ! چھری لاؤ،' پھر فرمایا: 'اسے پتھر سے تیز کرو۔' انہوں نے ایسا ہی کیا۔ پھر آپ ﷺ نے اسے لیا اور مینڈھے کو پکڑ کر لٹایا، پھر اسے ذبح کیا اور فرمایا: 'بسم اللہ، اے اللہ! اسے محمد، آلِ محمد اور امتِ محمد کی طرف سے قبول فرما۔' پھر آپ ﷺ نے اس کی قربانی کی (۷)۔

اور اس معاملے میں علماء کا اختلاف ہے، چنانچہ حسن بصری قربانی کے وقت یہ کہتے تھے:
'بسم اللہ واللہ اکبر، یہ تیری طرف سے ہے اور تیرے ہی لیے ہے، فلاں کی طرف سے قبول فرما۔'
امام مالک نے فرمایا: اگر اس نے ایسا کیا تو اچھا ہے، اور اگر نہیں کیا۔۔۔

(۱) الام ۱۶/۲ میں۔ (۲) یعنی پہلی صورت میں۔ (۳) ۳۶۶/۱۴ اور اس کے بعد۔ (۴) صحیح مسلم (۱۹۶۶) اور مسئلہ ہشتم میں ۴۰۳/۱۴ میں گزر چکا ہے۔ (۵) ۱۴۳/۹ ۔ (۶) ۲۷۴/۷ اور اس کے بعد۔ (۷) صحیح مسلم (۱۹۶۷)، اور یہ مسند احمد (۲۴۴۹۱) میں ہے۔

Page 78 Surah as-Saffat: Verses 107 - 113

...he does [it] and mentions Allah's name, it suffices him. Al-Shafi'i said: The naming (Tasmiyah) over the animal for slaughter is: "Bismillah" (In the name of Allah). If he adds anything after that of Allah's remembrance, or sends blessings upon Muhammad (peace and blessings be upon him), I do not dislike it. Or if he says: "O Allah, accept from me," or says: "Accept from so-and-so," then there is no harm. Al-Nu'man (Abu Hanifa) said: It is disliked to mention anyone else with Allah's name (1); it is disliked to say: "O Allah, accept from so-and-so" at the moment of slaughter. And he said: There is no harm if it was before the naming and before laying it down for slaughter. The hadith of Aisha refutes this statement. It has been mentioned previously that Ibrahim (peace be upon him) said when he intended to slaughter his son: "Allahu Akbar" (Allah is Greatest) and "Alhamdulillah" (Praise be to Allah). So it remained a Sunnah (2).

Thirteenth: Al-Bara' bin 'Azib narrated that the Messenger of Allah (peace be upon him) was asked: What should be avoided in sacrificial animals? He pointed with his hand and said: "Four," and Al-Bara' used to point with his hand and say: "My hand is shorter than the hand of the Messenger of Allah (peace be upon him): 'The lame animal whose lameness is obvious, the one-eyed animal whose one-eyedness is obvious, the sick animal whose sickness is obvious, and the emaciated animal that has no marrow in its bones'." This is the wording of Malik, and there is no disagreement regarding it (3). There is disagreement regarding a minor degree of these.

In At-Tirmidhi: From Ali (may Allah be pleased with him) who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) commanded us to examine the eyes and ears, and not to sacrifice an animal with its ear cut from the front (Muqabalah), nor from the back (Mudabarah), nor one with its ear split lengthwise (Sharqa'), nor one with a hole in its ear (Kharqa'). He said: Muqabalah is what was cut from the tip of its ear, Mudabarah is what was cut from the side of the ear, Sharqa' is the split one, and Kharqa' is the pierced one. He said: This is a Hasan Sahih hadith (4).

In "Al-Muwatta'" from Nafi': That Abdullah bin Umar used to avoid for sacrifice and camels those that had not grown their permanent teeth and those whose physical form was deficient. Malik said: And this is the most beloved thing I have heard (5).

Footnotes: (1) Ibn Qudamah mentioned the saying of Abu Hanifa and the previous saying of Al-Hasan Al-Basri in Al-Mughni 13/390 - 391. (2) In the second issue. (3) Al-

Muwatta' p. 482, and it was recorded by Ahmad (18510), Abu Dawud (2802), At-Tirmidhi (1497), and in Ahmad and Abu Dawud: "the broken-legged" instead of "the emaciated". His saying: "la tunqi" is from "anqa" when it becomes "dhu naqin" meaning marrow; the meaning is the one that has no marrow left in it due to extreme emaciation. Al-Sindi's footnote on Musnad Ahmad. (4) Sunan At-Tirmidhi (1498), and it is in Musnad Ahmad (851). And previously 7/37. (5) Al-Muwatta' p. 482.

पृष्ठ ७८ सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें १०७ - ११३

...वह करता है और अल्लाह का नाम लेता है, तो यह उसके लिए पर्याप्त है। अल-शाफ़ई ने कहा: ज़ब़्ह (वध) पर तस्मिया (अल्लाह का नाम लेना) 'बिस्मिल्लाह' है। यदि इसके बाद वह अल्लाह के ज़िक्र में से कुछ और जोड़ता है, या मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर दुरूद भेजता है, तो मैं इसे नापसंद नहीं करता। या यदि वह कहता है: "ऐ अल्लाह, मेरी ओर से स्वीकार कर," या कहता है: "फलां की ओर से स्वीकार कर," तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। अल-नुमान (अबू हनीफा) ने कहा: अल्लाह के नाम के साथ किसी और का नाम लेना नापसंद है (१); ज़ब़्ह के समय यह कहना नापसंद है: "ऐ अल्लाह, फलां की ओर से स्वीकार कर।" और उन्होंने कहा: इसमें कोई हर्ज नहीं है यदि यह तस्मिया से पहले और ज़ब़्ह के लिए लिटाने से पहले हो। आयशा की हदीस इस बात का खंडन करती है। यह पहले बताया जा चुका है कि इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) ने जब अपने पुत्र को ज़ब़्ह करने का इरादा किया तो कहा: "अल्लाह अकबर" और "अल्हम्दुलिल्लाह"। तो यह एक सुन्नत बन गई (२)।

तेरहवीं बात: अल-बारा बिन आज़िब ने रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से पूछा गया: क़ुरबानी के जानवरों में किन चीज़ों से बचना चाहिए? तो उन्होंने अपने हाथ से इशारा किया और फ़रमाया: "चार," और अल-बारा अपने हाथ से इशारा करते थे और कहते थे: "मेरा हाथ अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के हाथ से छोटा है: 'वह लंगड़ा जानवर जिसका लंगड़ापन स्पष्ट हो, वह काना जानवर जिसका कानापन स्पष्ट हो, वह बीमार जानवर जिसकी बीमारी स्पष्ट हो, और वह बेहद कमज़ोर जानवर जिसकी हड्डियों में गूदा न हो'।" यह मालिक के शब्द हैं, और इसमें कोई मतभेद नहीं है (३)। इनमें से मामूली कमी के बारे में मतभेद है।

तिरमिज़ी में: अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने हमें आदेश दिया कि हम आँखों और कानों की अच्छी तरह जाँच करें, और हम ऐसे जानवर की क़ुरबानी न दें जिसके कान का आगे का हिस्सा कटा हो (मुक़ाबला), न पीछे का हिस्सा कटा हो (मुदाबरा), न जिसका कान लंबाई में कटा हो (शरक़ा), और न ही जिसके कान में छेद हो (खर्क़ा)। उन्होंने कहा: मुक़ाबला वह है जिसके कान का सिरा कटा हो, मुदाबरा वह है जिसके कान के किनारे से कुछ कटा हो, शरक़ा वह है जिसका कान फटा हुआ हो, और खर्क़ा वह है जिसके कान में सुराख़ हो। उन्होंने कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है (४)।

"मुवत्ता" में नाफ़े से रिवायत है: कि अब्दुल्लाह बिन उमर क़ुरबानी और ऊँटों में उनसे बचते थे जिनके स्थायी दाँत न निकले हों और जिनकी शारीरिक बनावट में कोई कमी हो। मालिक ने कहा: और यह सबसे पसंदीदा बात है जो मैंने सुनी है (५)।

पाद-टिप्पणियाँ: (१) इब्न कुदामा ने अल-मुग़नी १३/३९० - ३९१ में अबू हनीफ़ा और अल-हसन अल-बसरी के पिछले कथन का उल्लेख किया है। (२) दूसरे मसले में। (३) अल-मुवत्ता पृष्ठ ४८२, और इसे अहमद (१८५१०), अबू दाऊद (२८०२), तिरमिज़ी (१४९७) ने उद्धृत किया है, और अहमद और अबू दाऊद में: "टूटी टाँग वाला" शब्द "बेहद कमज़ोर" की जगह है। उनका कहना: "ला तुनक़ी"; 'अनक़ा' से है, जब वह 'ज़ू नक़िन' यानी गूदे वाला हो जाए; इसका अर्थ है वह जिसमें अत्यधिक कमज़ोरी के कारण कोई गूदा न बचा हो। मुसनद अहमद पर अल-सिंदी की टिप्पणी। (४) सुनन तिरमिज़ी (१४९८), और यह मुसनद अहमद (८५१) में है। और पहले ७/३७। (५) अल-मुवत्ता पृष्ठ ४८२।

صفحہ ۷۸ سورۃ الصافات: آیات ۱۰۷ - ۱۱۳

...وہ کرتا ہے اور اللہ کا نام لیتا ہے تو اسے کافی ہے۔ اور شافعی نے کہا: ذبیحہ پر تسمیہ 'بسم اللہ' ہے، پس اگر اس کے بعد اللہ کے ذکر میں سے کچھ زیادہ کرے، یا محمد ﷺ پر درود پڑھے تو میں اسے ناپسند نہیں کرتا، یا کہے: "اے اللہ! میری طرف سے قبول فرما"، یا کہے: "فلاں کی طرف سے قبول فرما" تو کوئی حرج نہیں۔ اور نعمان (امام ابو حنیفہ) نے کہا: اللہ کے نام کے ساتھ کسی اور کا تذکرہ کرنا مکروہ ہے (۱)؛ ذبح کے وقت یہ کہنا مکروہ ہے کہ: "اے اللہ! فلاں کی طرف سے قبول فرما"۔ اور انہوں نے کہا: کوئی حرج نہیں اگر یہ تسمیہ سے پہلے اور ذبح کے لیے لٹانے سے پہلے ہو۔ اور حضرت عائشہ کی حدیث اس قول کو رد کرتی ہے۔ اور پہلے گزر چکا ہے کہ ابراہیم علیہ السلام نے جب اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کا ارادہ کیا تو کہا: "اللہ اکبر" اور "الحمد للہ"۔ پس یہ سنت باقی رہ گئی (۲)۔

تیرہویں بات: براء بن عازب نے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ سے سوال کیا گیا: قربانی کے جانوروں میں کن چیزوں سے بچا جائے؟ تو آپ ﷺ نے اپنے ہاتھ سے اشارہ کیا اور فرمایا: "چار"، اور براء اپنے ہاتھ سے اشارہ کرتے ہوئے کہتے تھے: میرا ہاتھ رسول اللہ ﷺ کے ہاتھ سے چھوٹا ہے: "وہ لنگڑا جانور جس کا لنگڑا پن واضح ہو، وہ کانا جانور جس کا کانا پن واضح ہو، وہ بیمار جس کی بیماری واضح ہو، اور وہ دبلا پتلا جانور جس کی ہڈیوں میں گودا نہ رہا ہو"۔ یہ مالک کے الفاظ ہیں، اور اس میں کوئی اختلاف نہیں (۳)۔ اور اس میں سے تھوڑی مقدار کے بارے میں اختلاف کیا گیا ہے۔

اور ترمذی میں ہے: حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہمیں رسول اللہ ﷺ نے حکم دیا کہ ہم آنکھ اور کان کو اچھی طرح دیکھ لیں، اور ہم اس کی قربانی نہ دیں جس کے کان

کا اگلا حصہ کٹا ہو (مقابلہ)، نہ جس کا پچھلا حصہ کٹا ہو (مدابرہ)، نہ جس کا کان لمبائی میں پھٹا ہوا ہو (شرقاء)، اور نہ ہی جس کے کان میں سوراخ ہو (خرقاء)۔ انہوں نے کہا: مقابلہ وہ ہے جس کے کان کا سرا کٹ گیا ہو، مدابرہ وہ ہے جس کے کان کی ایک جانب سے کچھ کٹ گیا ہو، شرقاء وہ ہے جو لمبائی میں چرا ہوا ہو، اور خرقاء وہ ہے جس میں سوراخ ہو۔ انہوں نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۴)۔

اور "موطا" میں نافع سے روایت ہے: کہ عبداللہ بن عمر ان قربانیوں اور اونٹوں سے بچتے تھے جن کے دانت نہ نکلے ہوں اور جن کی تخلیق (جسمانی بناوٹ) میں کمی ہو۔ مالک نے کہا: اور یہ سب سے پسندیدہ بات ہے جو میں نے سنی ہے (۵)۔

حواشی: (۱) ابن قدامہ نے المغنی ۳۹۰/۱۳ - ۳۹۱ میں ابو حنیفہ کا قول اور حسن بصری کا سابقہ قول ذکر کیا ہے۔ (۲) دوسرے مسئلے میں۔ (۳) الموطا ص ۴۸۲، اور اسے احمد (۱۸۵۱۰)، ابوداؤد (۲۸۰۲)، اور ترمذی (۱۴۹۷) نے روایت کیا ہے، اور احمد و ابوداؤد کے ہاں "العجفاء" کی جگہ "الکسیر" (ہڈی ٹوٹا ہوا) ہے۔ اور آپ کا قول: "لا تنقی"؛ "انقی" سے ہے، جب وہ "ذو نقی" یعنی گودے والا ہو جائے؛ پس معنی یہ ہے کہ: وہ جانور جس میں انتہا درجے کے دبلے پن کی وجہ سے گودا باقی نہ رہا ہو۔ مسند احمد پر حاشیہ السندی۔ (۴) سنن ترمذی (۱۴۹۸)، اور یہ مسند احمد (۸۵۱) میں ہے۔ اور سابقہ ۳۷/۷۔ (۵) الموطا ص ۴۸۲۔

Surah As-Saffat: Verses 107 - 113 79 Al-Qutaybi said: "lam tusnan" means its teeth have not grown, as if it was not given teeth. This is like saying: So-and-so was not given milk (lam yulban), meaning he was not given milk, or was not given fat (lam yusman), meaning he was not given fat, or was not given honey (lam yu'sal), meaning he was not given honey (1). This is like the prohibition of using toothless animals (hatma') in sacrifices. Abu 'Umar (2) said: According to Malik, there is no harm in sacrificing a toothless sheep if its teeth fell out due to old age and it is fat; but if its teeth fell out while it was young, it is not permissible to sacrifice it because it is a significant defect. All forms of deficiency are disliked, and the detailed explanation is found in books of jurisprudence. In the narration from the Prophet (peace be upon him): "Scrutinize your sacrifices, for they are your mounts on the Path (Sirat)," mentioned by Al-Zamakhshari (3). Fourteenth: The verse indicates that whoever vows to slaughter his son should redeem him with a ram, just as Ibrahim redeemed his son; this was said by Ibn Abbas. Another narration from him says: he should sacrifice a hundred camels as Abd al-Muttalib redeemed his son; Al-Sha'bi narrated both from him. Al-Qasim bin Muhammad narrated from him: He pays an expiation for an oath. Masruq said: Nothing is required of him (4). Al-Shafi'i said: It is a sin for which he should seek God's forgiveness. Abu Hanifa said: It is a word by which he is bound to sacrifice a sheep for his son, and nothing is required of him for anyone other than his son (5). Muhammad said: He is bound by an oath to slaughter... (1) Gharib al-Hadith by Ibn Qutayba 2/77, and the author quoted him via Al-Tamhid 20/170 and beyond. His saying: "lam tusnan," Ibn al-Athir said in Al-Nihayah (sunan): Al-Qutaybi narrated it with a fatha on the first nun. Al-Azhari said: It is an error in narration; what is preserved from reliable authorities is with a kasra on the nun, which is correct in Arabic. Al-Azhari also said: His saying: "lam yulban" and "lam yusman," i.e., he was not given milk and fat, is also an error; rather their meaning is: he was not fed fat and was not given honey to drink. See Tahdhib al-Lugha 12/300, and Al-Lisan (sunan). (2) In Al-Kafi 1/422. (3) In Al-Kashshaf 3/349, Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Talkhis al-Habir 4/138: I have not seen it, and he quoted Ibn al-Salah saying about it: This hadith is not known nor established as far as we know. (4) Al-Istidhkar 15/54, and the sayings of Ibn Abbas (may God be pleased with them both) were recorded by Abd al-Razzaq in his Musannaf (15903), (15905), (15908), and (15910). (5) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1607.

सूरह अस-साफ़ात: आयत 107 - 113 79 अल-कुतैबी ने कहा: "लम तुसनान" का अर्थ है कि उसके दांत नहीं निकले हैं, जैसे कि उसे दांत नहीं दिए गए हों। यह वैसा ही है जैसे कहा जाता है: अमुक व्यक्ति को दूध नहीं दिया गया (लम युलबन), जिसका अर्थ है कि उसे दूध नहीं दिया गया, या चर्बी नहीं दी गई (लम युसमान), जिसका अर्थ है कि उसे चर्बी नहीं दी गई, या शहद नहीं दिया गया (लम युअसाल), जिसका अर्थ है कि उसे शहद नहीं दिया गया (1)। यह कुर्बानी में बिना दांत वाले जानवरों (हतमा') के निषेध जैसा है। अबू उमर (2) ने कहा: मालिक के अनुसार, बिना दांत वाली भेड़ की कुर्बानी देने में कोई हर्ज नहीं है यदि उसके दांत बुढ़ापे के कारण गिर गए हों और वह मोटी हो; लेकिन अगर उसके दांत तब गिर गए हों जब वह जवान थी, तो उसकी कुर्बानी देना जायज़ नहीं है क्योंकि यह एक बड़ा दोष है। सभी प्रकार की कमियां नापसंद हैं, और इसका विस्तृत विवरण न्यायशास्त्र की पुस्तकों में पाया जाता है। पैगंबर (उन पर शांति हो) से एक कथन में: "अपनी कुर्बानी के जानवरों का निरीक्षण करो, क्योंकि वे सिरात (पुल) पर तुम्हारी सवारियां होंगे," अल-ज़मख्शरी (3) द्वारा उल्लेखित है। चौदहवीं बात: आयत यह दर्शाती है कि जो कोई अपने बेटे की कुर्बानी देने की मन्नत मानता है, उसे एक मेंढे के साथ उसका प्रायश्चित करना चाहिए, जैसे इब्राहिम ने अपने बेटे का प्रायश्चित किया था; यह इब्न अब्बास ने कहा था। उनसे एक अन्य विवरण यह है कि: उसे सौ ऊंटों की कुर्बानी देनी चाहिए जैसा कि अब्दुल मुत्तलिब ने अपने बेटे का प्रायश्चित किया था; अल-शअबी ने उनसे दोनों बातें बताई हैं। अल-कासिम बिन मुहम्मद ने उनसे रिवायत की: वह शपथ का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अदा करे। मसरूक ने कहा: उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है (4)। अल-शाफ़ई ने कहा: यह एक गुनाह है जिसके लिए उसे अल्लाह से माफ़ी मांगनी चाहिए। अबू हनीफ़ा ने कहा: यह एक ऐसा शब्द है जिसके द्वारा वह अपने बेटे के लिए भेड़ की कुर्बानी देने के लिए बाध्य है, और उसके बेटे के अलावा किसी और के लिए उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है (5)। मुहम्मद ने कहा: उस पर कुर्बानी की शपथ के लिए... (1) इब्न कुतैबा द्वारा गरीब अल-हदीस 2/77, और लेखक ने अल-तमहीद 20/170 और उसके बाद के माध्यम से उनसे उद्धृत किया। उनका कहना: "लम तुसनान", इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (सुनन) में कहा: अल-कुतैबी ने इसे पहले नून पर फतहा के साथ रिवायत किया। अल-अज़हरी ने कहा: यह रिवायत में एक गलती है; भरोसेमंद अधिकारियों से जो सुरक्षित है वह नून पर कसरा के साथ है, जो अरबी में सही है। अल-अज़हरी ने यह भी कहा: उनका यह कहना: "लम युलबन" और "लम युसमान", यानी उसे दूध और चर्बी नहीं दी गई, यह भी एक गलती है; बल्कि उनका अर्थ है: उसे चर्बी नहीं खिलाई गई और उसे शहद पीने को नहीं दिया गया। तहज़ीब अल-लुग़ा 12/300, और अल-लिसान (सुनन) देखें। (2) अल-काफ़ी 1/422 में। (3) अल-कश्शाफ़ 3/349 में,

अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-तलख़ीस अल-हबीर 4/138 में कहा: मैंने इसे नहीं देखा है, और उन्होंने इब्न अल-सलाह को इसके बारे में कहते हुए उद्धृत किया: यह हदीस हमारे ज्ञान के अनुसार न तो ज्ञात है और न ही प्रमाणित है। (4) अल-इस्तिज़कार 15/54, और इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के कथनों को अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपने मुसन्निफ़ (15903), (15905), (15908) और (15910) में दर्ज किया है। (5) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1607।

سورہ الصافات: آیات ۱۰۷ - ۱۱۳ ۷۹ القتبی نے کہا: "لم تُسْنَنْ" کا مطلب ہے کہ اس کے دانت نہیں نکلے، گویا اسے دانت نہیں دیے گئے۔ یہ ویسا ہی ہے جیسے کہا جاتا ہے: فلاں شخص کو دودھ نہیں دیا گیا (لم یُلبن)، یعنی اسے دودھ نہیں دیا گیا، یا اسے چربی نہیں دی گئی (لم یُسمن)، یعنی اسے چربی نہیں دی گئی، یا اسے شہد نہیں دیا گیا (لم یُعسل)، یعنی اسے شہد نہیں دیا گیا (۱)۔ یہ قربانی میں دانت گرے ہوئے جانوروں (ہتماء) کی ممانعت کی طرح ہے۔ ابو عمر (۲) نے کہا: امام مالک کے نزدیک ہتماء (دانت گرے ہوئے) بھیڑ کی قربانی میں کوئی حرج نہیں اگر اس کے دانت بڑھاپے کی وجہ سے گرے ہوں اور وہ موٹی ہو؛ لیکن اگر اس کے دانت جوانی میں ہی گر گئے ہوں تو اس کی قربانی جائز نہیں کیونکہ یہ ایک بڑا عیب ہے۔ ہر قسم کا نقص ناپسندیدہ ہے، اور اس کی تفصیل فقہ کی کتابوں میں موجود ہے۔ نبی کریم ﷺ سے مروی ہے: «اپنی قربانیوں کا معائنہ کرو، کیونکہ یہ صراط پر تمہاری سواریاں ہوں گی» اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے (۳)۔ چودہویں بات: آیت اس بات پر دلالت کرتی ہے کہ جس نے اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کی نذر مانی تو وہ اسے ایک مینڈھے کے بدلے چھڑائے، جیسا کہ ابراہیم علیہ السلام نے اپنے بیٹے کا فدیہ دیا؛ یہ ابن عباس کا قول ہے۔ ان سے ایک دوسری روایت یہ ہے کہ: وہ سو اونٹ ذبح کرے جیسا کہ عبدالمطلب نے اپنے بیٹے کا فدیہ دیا؛ شعبی نے ان سے دونوں روایتیں بیان کی ہیں۔ القاسم بن محمد نے ان سے روایت کی: وہ قسم کا کفارہ ادا کرے۔ مسروق نے کہا: اس پر کچھ واجب نہیں (۴)۔ امام شافعی نے کہا: یہ ایک گناہ ہے جس پر وہ اللہ سے استغفار کرے۔ امام ابو حنیفہ نے کہا: یہ ایک ایسا کلمہ ہے جس کی وجہ سے اس پر اپنے بیٹے کے بدلے ایک بکری ذبح کرنا لازم ہے، اور بیٹے کے علاوہ کسی اور کے لیے اس پر کچھ لازم نہیں (۵)۔ امام محمد نے کہا: اس پر ذبح کرنے کی قسم میں... (۱) غریب الحدیث لابن قتیبہ ۷۷/۲، اور مصنف نے التمہید ۱۷۰/۲۰ اور اس کے

بعد کے واسطے سے ان سے نقل کیا۔ ان کا قول: "لم تسنن"، ابن الاثیر نے النہایہ (سنن) میں کہا: اسے القتیبی نے پہلے نون پر فتحہ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ الازہری نے کہا: یہ روایت میں وہم (غلطی) ہے، بلکہ ثقہ راویوں سے نون کے کسرہ کے ساتھ محفوظ ہے، اور عربی میں یہی درست ہے۔ الازہری نے یہ بھی کہا: ان کا یہ قول: "لم یُلبن" اور "لم یُسمن"، یعنی اسے دودھ اور چربی نہیں دی گئی، یہ بھی غلطی ہے؛ بلکہ ان کا مطلب ہے: اسے چربی نہیں کھلائی گئی اور اسے شہد نہیں پلایا گیا۔ دیکھیے تہذیب اللغہ ۳۰۰/۱۲، اور اللسان (سنن)۔ (۲) الکافی ۴۲۲/۱ میں۔ (۳) الکشاف ۳۴۹/۳ میں، حافظ ابن حجر نے التلخیص الحبیر ۱۳۸/۴ میں کہا: میں نے اسے نہیں دیکھا، اور ابن الصلاح سے ان کا یہ قول نقل کیا: یہ حدیث جہاں تک ہمیں معلوم ہے نہ تو معروف ہے اور نہ ہی ثابت ہے۔ (۴) الاستذکار ۵۴/۱۵، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کے اقوال عبد الرزاق نے اپنی مصنف (۱۵۹۰۳)، (۱۵۹۰۵)، (۱۵۹۰۸) اور (۱۵۹۱۰) میں روایت کیے ہیں۔ (۵) احکام القرآن لابن العربی ۱۶۰۷/۴۔

Surah As-Saffat, Verses 107 - 113 80 ...his slave is like what he owes in an oath to slaughter his son if he breaks his oath (1). Ibn Abd al-Hakam mentioned it from Malik regarding one who says: "I will slaughter my son at the Maqam of Ibrahim" in an oath and then breaks it; he must offer a sacrifice (hadi). He said: Whoever vows to slaughter his son, and did not say: "at the Maqam of Ibrahim" nor intended it (2), then nothing is due from him. He said: And whoever makes his son an offering (hadi), he offers a sacrifice on his behalf (3). Al-Qadi Ibn al-Arabi said (4): He must offer a sheep, as Abu Hanifa said; because God Almighty made the slaughtering of the son a substitution for slaughtering a sheep legally. So, God obligated Ibrahim to slaughter the son, and fulfilled it for him by slaughtering a sheep. Likewise, if a servant vows to slaughter his son, he is obligated to slaughter a sheep; because God Almighty said: "The religion of your father Abraham" [Al-Hajj: 78], and faith is an original commitment, while a vow is a secondary commitment; so it must be understood in that light. If it is asked: How could Ibrahim be commanded to slaughter his son when it is a sin, and commanding a sin is not permissible? We say: This is an objection to the Book of Allah, and such a thing does not come from someone who believes in Islam, so how can it be from someone who gives fatwas on the lawful and prohibited?! God Almighty has said: "Do what you are commanded." What clears the confusion from people's hearts in this matter is: that sins and acts of obedience are not intrinsic descriptions of entities, but rather acts of obedience are what the command is attached to among actions, and sin is what the prohibition is attached to among actions; so when the command to slaughter the son Ismail was attached to Ibrahim, it became an act of obedience and a trial, and for this reason God Almighty said: "Indeed, this was a clear trial" regarding patience in the slaughter of the son and the self. And when the prohibition was attached to us regarding the slaughter of our children, it became a sin. If it is asked: How can it become a vow when it is a sin? We say: It would only be a sin if he intended to slaughter the son by his vow and did not intend redemption (fidya). If it is asked: What if that occurred and he intended the sin and did not intend...

(1) Mukhtasar Ikhtilaf al-Ulama 2/239. (2) In (m): intended. (3) Al-Istidhkar 15/55. (4) In Ahkam al-Quran 4/1608 - 1609, and the speech is from him until the end of the issue.

सूरह अस-साफ़्फ़ात, आयतें 107 - 113 80 ...उसका दास वैसा ही है जैसा कि उस पर अपने पुत्र की बलि देने की शपथ को तोड़ने पर अनिवार्य होता है (1)। इब्न अब्द अल-हकम ने मालिक से उस व्यक्ति के बारे में इसका उल्लेख किया है जिसने कहा: "मैं मकाम-ए-इब्राहिम के पास शपथ में अपने बेटे की बलि दूँगा" और फिर उसने शपथ तोड़ दी, तो उसे एक भेंट (हदी) देनी होगी। उन्होंने कहा: जिस किसी ने अपने बेटे की बलि देने की मन्नत मानी, और "मकाम-ए-इब्राहिम के पास" नहीं कहा और न ही उसका इरादा किया (2), तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। उन्होंने कहा: और जिसने अपने बेटे को भेंट (हदी) बनाया, वह उसकी ओर से भेंट दे (3)। अल-काज़ी इब्न अल-अरबी ने कहा (4): उसे एक भेड़ की बलि देनी होगी जैसा कि अबू हनीफ़ा ने कहा; क्योंकि अल्लाह तआला ने पुत्र के वध को शरीयत में भेड़ के वध का रूप दिया है, इसलिए अल्लाह ने इब्राहिम पर पुत्र के वध को अनिवार्य किया, और एक भेड़ के वध के माध्यम से इसे उनसे दूर कर दिया। इसी प्रकार, यदि कोई बंदा अपने पुत्र के वध की मन्नत मानता है, तो उसके लिए एक भेड़ का वध करना अनिवार्य है; क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया: "तुम्हारे पिता इब्राहिम का दीन" [अल-हज्ज: 78] और ईमान एक मूल प्रतिबद्धता है, जबकि मन्नत एक सहायक प्रतिबद्धता है; इसलिए इसे उसी पर आधारित माना जाना चाहिए। यदि यह कहा जाए: इब्राहिम को पुत्र के वध का आदेश कैसे दिया जा सकता है जबकि यह एक पाप है, और पाप का आदेश देना जायज़ नहीं है? हम कहते हैं: यह अल्लाह की किताब पर आपत्ति है, और ऐसा व्यक्ति नहीं करता जो इस्लाम में विश्वास रखता हो, तो फिर उसका क्या जो हलाल और हराम में फतवा देता हो?! और अल्लाह तआला ने फरमाया है: "वही करो जिसका तुम्हें आदेश दिया गया है।" इस संबंध में लोगों के दिलों से भ्रम को दूर करने वाली बात यह है: कि पाप और आज्ञाकारिता वस्तुओं के अपने गुण नहीं हैं, बल्कि आज्ञाकारिता उन कार्यों का नाम है जिनसे आदेश जुड़ा हो, और पाप उन कार्यों का नाम है जिनसे निषेध जुड़ा हो; अतः जब इस्माइल के वध का आदेश इब्राहिम से जुड़ा, तो वह आज्ञाकारिता और परीक्षा बन गया, और इसीलिए अल्लाह तआला ने फरमाया: "निस्संदेह, यह एक स्पष्ट परीक्षा थी" पुत्र और स्वयं के वध पर धैर्य के संबंध में। और जब हमारे लिए अपनी संतान के वध का निषेध जुड़ा, तो वह पाप बन गया। यदि यह कहा जाए: यह मन्नत कैसे हो सकती है जबकि यह एक पाप है? हम कहते हैं: यह केवल तब पाप होगा यदि वह अपनी मन्नत से पुत्र के वध का इरादा रखता हो और फिदिया (बदले) का इरादा न रखता हो। यदि यह कहा जाए: यदि ऐसा हुआ और उसने पाप का इरादा किया और इरादा नहीं किया...

(1) मुख़्तसर इख़्तिलाफ़ अल-उलमा 2/239। (2) (म) में: चाहा। (3) अल-इस्तिज़कार 15/55। (4) अहकाम अल-क़ुरआन 4/1608 - 1609 में, और उनकी बात यहाँ से मसले के अंत तक है।

سورہ الصافات، آیات ۱۰۷ - ۱۱۳ ۸۰ ...اس کا غلام اسی طرح ہے جو اس پر اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کی قسم کے حنث (توڑنے) کی صورت میں لازم آتا ہے (۱)۔ اور ابن عبد الحکم نے امام مالک سے اس شخص کے بارے میں نقل کیا جس نے کہا: "میں مقامِ ابراہیم کے پاس قسم کے طور پر اپنے بیٹے کو ذبح کروں گا" پھر اس نے حنث کیا، تو اس پر ہدی (قربانی کا جانور) لازم ہے۔ انہوں نے کہا: جس نے اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کی نذر مانی، اور یہ نہیں کہا: "مقامِ ابراہیم کے پاس" اور نہ ہی اس کا ارادہ کیا (۲)، تو اس پر کچھ لازم نہیں۔ انہوں نے کہا: اور جس نے اپنے بیٹے کو ہدی قرار دیا، وہ اس کی طرف سے ہدی پیش کرے (۳)۔ قاضی ابن العربی (۴) نے کہا: اس پر ایک بکری لازم ہے جیسا کہ امام ابو حنیفہ نے کہا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے بیٹے کے ذبح کو شرعی طور پر بکری کے ذبح سے تعبیر کیا ہے، چنانچہ اللہ نے ابراہیم پر بیٹے کا ذبح لازم کیا، اور اسے ایک بکری کے ذبح کے ذریعے ان سے ساقط کر دیا۔ اسی طرح، جب بندہ اپنے بیٹے کو ذبح کرنے کی نذر مانے تو اس پر بکری ذبح کرنا لازم ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ملت ابیکم ابراہیم﴾ [الحج: ۷۸] اور ایمان ایک اصل التزام ہے، جبکہ نذر ایک ذیلی التزام ہے؛ پس اسے اسی پر محمول ہونا چاہیے۔ اگر یہ کہا جائے کہ: ابراہیم کو بیٹے کے ذبح کا حکم کیسے دیا گیا حالانکہ یہ معصیت (گناہ) ہے، اور گناہ کا حکم دینا جائز نہیں ہے۔ ہم کہتے ہیں: یہ اللہ کی کتاب پر اعتراض ہے، اور یہ اس شخص کا کام نہیں جو اسلام کا معتقد ہو، تو پھر اس کا کیا حال ہو گا جو حلال اور حرام میں فتاویٰ دیتا ہے؟! حالانکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿افعل ما تؤمر﴾ (وہی کرو جس کا تمہیں حکم دیا گیا ہے)۔ اور اس معاملے میں لوگوں کے دلوں سے التباس (الجھن) دور کرنے والی بات یہ ہے کہ: گناہ اور اطاعت اشیاء کی اپنی ذاتی صفات نہیں ہیں، بلکہ اطاعت ان افعال سے عبارت ہے جن سے حکم وابستہ ہو، اور معصیت ان افعال سے عبارت ہے جن سے نہی

(ممانعت) وابستہ ہو؛ چنانچہ جب ابراہیم سے بیٹے اسماعیل کے ذبح کا حکم وابستہ ہوا تو وہ اطاعت اور آزمائش بن گیا، اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿ان هذا لهو البلاء المبين﴾ (بے شک یہ کھلی آزمائش تھی) بیٹے کے ذبح اور اپنی جان پر صبر کے معاملے میں۔ اور جب ہمارے لیے اپنی اولاد کے ذبح کے بارے میں ممانعت وابستہ ہوئی تو وہ معصیت بن گئی۔ اگر یہ کہا جائے: یہ نذر کیسے ہو گئی حالانکہ یہ معصیت ہے؟ ہم کہتے ہیں: یہ معصیت صرف اس صورت میں ہوگی اگر وہ اپنی نذر سے بیٹے کو ذبح کرنے کا قصد کرے اور فدیے کی نیت نہ کرے۔ اگر یہ کہا جائے: اگر ایسا واقع ہوا اور اس نے معصیت کا قصد کیا اور نیت نہ کی...

(۱) مختصر اختلاف العلماء ۲۳۹/۲۔ (۲) (م) میں ہے: ارادہ کیا۔ (۳) الاستذکار ۵۵/۱۵۔ (۴) احکام القرآن ۱۶۰۸/۴ - ۱۶۰۹ میں، اور یہ کلام ان کا مسئلے کے آخر تک ہے۔

Surah Al-Saffat: Verses 107 - 113 81

The ransom? We said: If he intended that, it wouldn't harm his intent, nor affect his vow; because the vow (1) of the child became a term for slaughtering a sheep according to Sharia.

Fifteenth: His Almighty saying: {And We left for him [favorable mention] among later generations} meaning: upon Ibrahim a beautiful praise among nations after him; so there is no nation but that it prays for him and loves him. It was said: it is the prayer of Ibrahim peace be upon him: {And grant me a reputation of honor among later generations} (2) [Ash-Shu'ara: 84].

Ikrimah said: It is peace upon Ibrahim (3), meaning: peace from Us. And it was said: safety for him from afflictions like: {Peace be upon Noah among the worlds} [Al-Saffat: 79] as previously mentioned. {Thus do We reward the doers of good. Indeed, he was of Our believing servants} meaning: among those who gave servitude its due until they deserved being attributed to Allah Almighty.

Sixteenth: His Almighty saying: {And We gave him good tidings of Isaac, a prophet among the righteous} Ibn Abbas said: He was given tidings of his prophethood, and he held that the tidings were twice (4); so based on this, the one to be sacrificed is Isaac, given tidings of his prophethood as a reward for his patience and satisfaction with his Lord's command and submission to Him.

{And We blessed him and Isaac} meaning: We doubled the blessing upon them. It was said: We increased their offspring; meaning: We blessed Ibrahim and his children, and Isaac when We brought forth the prophets of the Children of Israel from his loins. It was said: the pronoun in "upon him" refers to Ishmael and that he is the one to be sacrificed.

Al-Mufaddal said: The correct view indicated by the Quran is that it is Ishmael, because it narrated the story of the one to be sacrificed, then when it said at the end of the story: {And We ransomed him with a great sacrifice} then said: {Peace be upon Ibrahim. Thus do We reward the doers of good} it said: {And We gave him good tidings of Isaac, a prophet among the righteous. And We blessed him and Isaac} using a pronoun for him; because his mention had already preceded, then it said: {And from their offspring} thus indicating...

(1) In (Z) and (F) and 'Ahkam al-Quran' by Ibn al-Arabi: slaughtering. (2) Tafsir al-Tabari 19 / 605 - 606. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5 / 63. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3 / 435, and narrated by al-Tabari 19 / 607.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयत 107 - 113 81

फ़िदया (फिरौती)? हमने कहा: यदि उसका इरादा ऐसा था, तो इससे उसके इरादे को कोई नुकसान नहीं होता, न ही उसकी मन्नत पर कोई असर पड़ता है; क्योंकि बच्चे की मन्नत (1) शरीयत के अनुसार भेड़ की बलि देने का एक रूप बन गई।

पंद्रहवां: अल्लाह तआला का कहना है: {और हमने बाद की पीढ़ियों में उसके लिए [अनुकूल उल्लेख] छोड़ दिया} यानी: इब्राहीम पर उनके बाद आने वाले समुदायों में सुंदर प्रशंसा; तो कोई भी समुदाय ऐसा नहीं है जो उन पर प्रार्थना (दुरूद) न भेजता हो और उनसे प्यार न करता हो। और कहा गया: यह इब्राहीम अलैहिस्सलाम की दुआ है: {और बाद वालों में मेरा यश बनाए रख} (2) [अश-शुअरा: 84]।

और इक्रमा ने कहा: यह इब्राहीम पर सलाम है (3), यानी: हमारी ओर से सलाम। और कहा गया: उनके लिए आपदाओं से सुरक्षा है जैसे: {नूह पर जहानों में सलाम हो} [अस-साफ़्फ़ात: 79] जैसा कि पहले बताया गया है। {इसी प्रकार हम नेक काम करने वालों को बदला देते हैं। वास्तव में, वह हमारे ईमानवाले बंदों में से थे} यानी: उन लोगों में से जिन्होंने बंदगी का हक अदा किया यहाँ तक कि वे अल्लाह तआला की ओर विशेष रूप से संबंधित होने के पात्र हो गए।

सोलहवां: अल्लाह तआला का कहना है: {और हमने उसे इसहाक की खुशखबरी दी, जो नेक लोगों में से एक नबी होंगे} इब्न अब्बास ने कहा: उन्हें उनकी नबूवत की खुशखबरी दी गई थी, और उनका मानना था कि खुशखबरी दो बार (4) मिली थी; तो इसके आधार पर, बलि दी जाने वाली संतान इसहाक हैं, जिन्हें उनके धैर्य, अपने रब के आदेश से संतुष्टि और उनके प्रति समर्पण के इनाम के रूप में उनकी नबूवत की खुशखबरी दी गई थी।

{और हमने उन पर और इसहाक पर बरकत (आशीर्वाद) उतारी} यानी: हमने उन पर वरदान दोगुना कर दिया। और कहा गया: हमने उनकी संतान बढ़ा दी; यानी: हमने इब्राहीम और उनकी संतान पर, और इसहाक पर बरकत उतारी जब हमने उनकी वंश से बनी इसराइल के नबियों को निकाला। और कहा गया है: "उन पर" में सर्वनाम इस्माइल की ओर संकेत करता है और वही ज़बीह (बलि दी जाने वाली संतान) हैं।

अल-मुफ़द्दल ने कहा: कुरान जो सही संकेत देता है वह यह है कि वे इस्माइल हैं, और वह इसलिए कि इसमें ज़बीह की कहानी सुनाई गई है, फिर जब कहानी के अंत में कहा गया: {और हमने एक

महान बलि के साथ उनका फिदया (फिरौती) दिया} फिर कहा: {इब्राहीम पर सलाम हो। इसी तरह हम नेक काम करने वालों को बदला देते हैं} तो कहा गया: {और हमने उसे इसहाक की खुशखबरी दी जो नेक लोगों में से एक नबी होंगे। और हमने उन पर और इसहाक पर बरकत उतारी} उनके लिए सर्वनाम का प्रयोग किया; क्योंकि उनका उल्लेख पहले ही हो चुका था, फिर कहा: {और उन दोनों की संतान में से} तो इससे पता चलता है...

(1) (ज़) और (फ़) और इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरान' में: ज़बह (बलि)। (2) तफ़सीर अल-तबरी 19 / 605 - 606। (3) अल-नुकात वल-उयून 5 / 63। (4) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 3 / 435, और अल-तबरी 19 / 607 द्वारा उद्धृत।

سورہ الصافات: آیات ۱۰۷ - ۱۱۳ ۸۱

فدیہ؟ ہم نے کہا: اگر اس نے اس کا ارادہ کیا تو اس کے ارادے میں اس سے کوئی حرج نہیں، اور نہ ہی اس کی نذر پر کوئی اثر پڑتا ہے؛ کیونکہ بچے کی نذر (۱) شرعی طور پر بکری ذبح کرنے کا استعارہ بن گئی۔

پندرھویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ﴾ یعنی: ابراہیم علیہ السلام پر ان کے بعد آنے والی امتوں میں خوبصورت تعریف باقی رکھی؛ چنانچہ کوئی امت ایسی نہیں مگر وہ ان پر درود بھیجتی ہے اور ان سے محبت کرتی ہے۔ اور کہا گیا: یہ ابراہیم علیہ السلام کی دعا ہے: ﴿وَاجْعَل لِّي لِسَانَ صِدْقٍ فِي الْآخِرِينَ﴾ (۲) [الشعراء: ۸۴]۔

اور عکرمہ نے کہا: یہ ابراہیم پر سلام ہے (۳)، یعنی: ہماری طرف سے سلام۔ اور کہا گیا: ان کے لیے آفات سے سلامتی ہے جیسے: ﴿سَلَامٌ عَلَى نُوحٍ فِي الْعَالَمِينَ﴾ [الصافات: ۷۹] جیسا کہ پہلے گزرا۔ ﴿كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ . إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾ یعنی: ان لوگوں میں سے جنہوں نے بندگی کا حق ادا کیا یہاں تک کہ وہ اللہ تعالیٰ کی طرف منسوب ہونے کے مستحق ہو گئے۔

سولہویں: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ﴾ ابن عباس نے کہا: انہیں ان کی نبوت کی خوشخبری دی گئی، اور ان کا خیال تھا کہ خوشخبری دو بار دی گئی (۴)؛ چنانچہ اس بنا پر ذبیح اسحاق ہیں، انہیں ان کے صبر، اپنے رب کے حکم پر راضی رہنے اور اس کے سامنے سر تسلیم خم کرنے کے بدلے میں ان کی نبوت کی خوشخبری دی گئی۔

﴿وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَاقَ﴾ یعنی: ہم نے ان پر نعمت کو دوبارہ نازل کیا اور کہا گیا: ہم نے ان کی اولاد کو زیادہ کیا؛ یعنی: ہم نے ابراہیم اور ان کی اولاد پر برکت نازل کی، اور اسحاق پر جب ان

کی پشت سے بنی اسرائیل کے انبیاء نکالے۔ اور کہا گیا ہے: «علیہ» (اس پر) میں ضمیر اسماعیل کی طرف لوٹتی ہے اور وہی ذبیح ہیں۔

المفضل نے کہا: صحیح وہ ہے جس پر قرآن دلالت کرتا ہے کہ وہ اسماعیل ہیں، اور وہ یہ کہ اس نے ذبیح کا قصہ بیان کیا، پھر جب قصے کے آخر میں فرمایا: ﴿وَفَدَيْنَاهُ بِذِبْحٍ عَظِيمٍ﴾ پھر فرمایا: ﴿سَلَامٌ عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ . كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ﴾ فرمایا: ﴿وَبَشَّرْنَاهُ بِإِسْحَاقَ نَبِيًّا مِّنَ الصَّالِحِينَ . وَبَارَكْنَا عَلَيْهِ وَعَلَىٰ إِسْحَاقَ﴾ ان کے لیے ضمیر استعمال کی؛ کیونکہ ان کا ذکر پہلے گزر چکا تھا پھر فرمایا: ﴿وَمِن ذُرِّيَّتِهِمَا﴾ تو اس نے دلالت کی...

(١) فی (ظ) و(ف) وأحكام القرآن لابن العربي: ذبح۔ (٢) تفسير الطبري ١٩ / ٦٠٥ - ٦٠٦۔ (٣) النكت والعيون ٥ / ٦٣۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٣ / ٤٣٥ ، وأخرجه الطبري ١٩ / ٦٠٧۔

Surah Al-Saffat: Verse 113 - 82

...on the basis that they are the progeny of Ishmael and Isaac, and the narrators do not differ in that Ishmael was thirteen years older than Isaac(1).

I said: We have already mentioned what indicates that Isaac is older than Ishmael, and that the one given glad tidings is Isaac according to the text of the revelation(2); if the glad tidings were of Isaac explicitly, then the intended sacrifice is undoubtedly Isaac. Abraham was given glad tidings of him twice: first at his birth, and second of his prophethood, as Ibn Abbas said(3). Prophethood only occurs in old age. And "a prophet" (nabiyyan) is in the accusative case as a description of state (haal), and the pronoun in "upon him" (alayhi) refers back to Abraham, and there is no mention of Ishmael in the verse for the reference to return to him.

As for what was narrated through Mu'awiyah, who said: I heard a man saying to the Prophet ﷺ: "O son of the two sacrifices"; then the Prophet ﷺ laughed. Then Mu'awiyah said: When Abd al-Muttalib dug the Well of Zamzam, he vowed to God that if the matter were made easy for him, he would sacrifice one of his children to God. So God made the matter easy for him, and the lot fell on Abdullah, but his maternal uncles, the Banu Makhzum, prevented him and said: "Ransom your son." So he ransomed him with a hundred camels, and he is the (first) sacrifice, and Ishmael is the second sacrifice(4). However, there is no proof in this; because its chain of narration (isnad) is not established according to what we mentioned in the book "Al-I'lam fi Ma'rifat Mawlid al-Mustafa (Peace and Blessings be Upon Him)"; and because the Arabs consider the uncle as a father. God Almighty said: {They said, "We will worship your God and the God of your fathers, Abraham and Ishmael and Isaac..."} [Al-Baqarah: 133]. And He Almighty said: {And he raised his parents upon the throne} [Yusuf: 100], and they were his father and his maternal aunt. Likewise, what was narrated from the poet al-Farazdaq from Abu Hurairah from the Prophet ﷺ, if its chain of narration were correct, then how so when there is criticism regarding al-Farazdaq himself?!.

---

(1) Mentioned by Ibn Kathir in his Tafsir 4/513, and the mention of the scholars' disagreement regarding the one commanded to be sacrificed preceded in the first issue, and we quoted there the saying of Ibn Kathir that the correct and certain view is that it was Ishmael, peace be upon him. (2) 18/63 and following. (3) Previously mentioned recently. (4) Narrated by al-Tabari 19/597-598. Ibn Kathir said in his Tafsir 7/35: And this is a very strange (gharib) Hadith. (5) Narrated by Abd ibn Humayd as in

Al-Durr al-Manthur 5/281 from al-Farazdaq, who said: I saw Abu Hurairah preaching on the pulpit of the Messenger of Allah ﷺ and saying: The one who was commanded to be sacrificed was Ishmael.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयत 113 - 82

...इस आधार पर कि वे इस्माइल और इसहाक की संतान हैं, और वर्णनकर्ताओं में इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि इस्माइल इसहाक से तेरह साल बड़े थे(1)।

मैंने कहा: हम पहले ही वह उल्लेख कर चुके हैं जो इंगित करता है कि इसहाक इस्माइल से बड़े हैं, और यह कि जिसकी शुभ सूचना दी गई थी वह रहस्योद्घाटन (वही) के पाठ के अनुसार इसहाक है(2); यदि इसहाक की शुभ सूचना स्पष्ट रूप से थी, तो निस्संदेह बलिदान किया जाने वाला इसहाक ही है। इब्राहीम को उनके बारे में दो बार शुभ सूचना दी गई थी: पहली उनके जन्म पर, और दूसरी उनकी नबूवत (पैग़म्बरी) की, जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा(3)। और नबूवत केवल वृद्धावस्था में ही होती है। और "नबी" (एक पैगंबर) शब्द 'हाल' (स्थिति) के रूप में 'नसब' (कर्म कारक) में है, और "उन पर" (अलैहि) में सर्वनाम इब्राहीम की ओर वापस जाता है, और आयत में इस्माइल का कोई उल्लेख नहीं है कि संदर्भ उन पर वापस जाए।

जहाँ तक मुआबिया के माध्यम से वर्णित है, उन्होंने कहा: मैंने एक व्यक्ति को नबी ﷺ से कहते सुना: "हे दो बलिदानों के पुत्र"; तब नबी ﷺ हँसे। फिर मुआबिया ने कहा: जब अब्दुल मुत्तलिब ने ज़मज़म का कुआं खोदा, तो उन्होंने अल्लाह से मन्नत मानी कि यदि उनके लिए यह काम आसान हो गया, तो वे अपने एक बच्चे की अल्लाह के लिए बलि देंगे। तो अल्लाह ने उनके लिए काम आसान कर दिया, और पर्ची अब्दुल्ला के नाम निकली, लेकिन उनके मामाओं, बनू मखज़ूम ने उन्हें रोक दिया और कहा: "अपने बेटे का फिरौत (बलि के बदले कुछ देना) दो।" तो उन्होंने सौ ऊंटों के साथ उनका फिरौत दिया, और वह (पहला) ज़बीह (बलिदान) हैं, और इस्माइल दूसरे ज़बीह हैं(4)। हालाँकि, इसमें कोई दलील नहीं है; क्योंकि इसकी रिवायत की श्रृंखला (इसनाद) स्थापित नहीं है जैसा कि हमने अपनी पुस्तक "अल-इलाम फी मारिफत मौलिद अल-मुस्तफा ﷺ" में उल्लेख किया है; और इसलिए कि अरब चाचा को पिता मानते हैं। अल्लाह तआला ने फरमाया: {उन्होंने कहा, "हम आपके ईश्वर और आपके पूर्वजों, इब्राहीम और इस्माइल और इसहाक के ईश्वर की पूजा करेंगे..."} [अल-बक़रह: 133]। और अल्लाह तआला ने फरमाया: {और उसने अपने माता-पिता को सिंहासन पर बिठाया} [यूसुफ: 100], और वे उसके पिता और उसकी मौसी थे। इसी प्रकार, कवि अल-फ़रज़दक़ ने अबू हुरैरा के माध्यम से नबी ﷺ से जो वर्णन किया है, यदि उसका इसनाद सही होता, तो भी बात क्या थी जब स्वयं अल-फ़रज़दक़ के बारे में ही आपत्ति (जिरह) है?!.

(1) इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 4/513 में इसका उल्लेख किया है, और बलिदान के आदेश दिए गए व्यक्ति के बारे में विद्वानों के मतभेद का उल्लेख पहले मुद्दे में आ चुका है, और हमने वहां इब्न कसीर का यह कथन उद्धृत किया है कि सही और निश्चित बात यह है कि वह इस्माइल अलैहिस्सलाम थे। (2) 18/63 और उसके बाद। (3) हाल ही में पहले उल्लेख किया गया है। (4) अल-तबरी 19/597-598 द्वारा वर्णित। इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 7/35 में कहा: और यह एक बहुत ही अजीब (ग़रीब) हदीस है। (5) अब्द इब्न हुमैद ने अल-दुर्र अल-मंसूर 5/281 में अल-फ़रज़दक़ से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: मैंने अबू हुरैरा को अल्लाह के रसूल ﷺ के मिंबर पर खुतबा देते हुए देखा, वह कह रहे थे: जिन्हें ज़बह करने का हुक्म दिया गया था, वे इस्माइल थे।

سورة الصافات: آیت ۱۱۳ - ۸۲

...اس بنیاد پر کہ وہ اسماعیل اور اسحاق کی ذریت ہیں، اور راویوں کا اس میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ اسماعیل اسحاق سے تیرہ سال بڑے تھے(۱)۔

میں نے کہا: ہم پہلے ذکر کر چکے ہیں جو اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اسحاق اسماعیل سے بڑے ہیں، اور یہ کہ جس کی بشارت دی گئی ہے وہ نصِ قرآنی کے مطابق اسحاق ہے(۲)؛ پس جب اسحاق کی بشارت صریح نص سے ثابت ہے، تو ذبیح بلا شبہ اسحاق ہی ہیں، اور ابراہیم علیہ السلام کو ان کی دو بار بشارت دی گئی؛ پہلی ان کی ولادت کی، اور دوسری ان کی نبوت کی؛ جیسا کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا(۳)۔ اور نبوت بڑھاپے ہی کی حالت میں ہوتی ہے۔ اور «نَبِيًّا» حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، اور «علیہ» میں ضمیر ابراہیم کی طرف لوٹ رہی ہے، اور آیت میں اسماعیل کا کوئی ذکر نہیں ہے کہ ضمیر ان کی طرف لوٹے۔

رہی وہ بات جو معاویہ رضی اللہ عنہ کے طریق سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں نے ایک آدمی کو نبی ﷺ سے کہتے سنا: اے دو ذبیحوں کے بیٹے؛ تو نبی ﷺ مسکرا دیے۔ پھر معاویہ نے کہا: جب عبدالمطلب نے چاہِ زمزم کھودا تو انہوں نے اللہ کے لیے نذر مانی کہ اگر ان کے لیے اس کا معاملہ آسان ہو گیا تو وہ اپنے بیٹوں میں سے ایک کو اللہ کے لیے ذبح کریں گے، پس اللہ نے ان کے لیے معاملہ آسان کر دیا، تو قرعہ عبداللہ کے نام نکلا، تو ان کے ننہال بنو مخزوم نے انہیں روک دیا اور کہا: اپنے بیٹے کا فدیہ دے دو: پس انہوں نے سو اونٹوں کے ساتھ ان کا فدیہ دیا، اور وہ (ایک) ذبیح ہیں، اور اسماعیل دوسرے ذبیح ہیں(۴)۔ تو اس میں کوئی حجت نہیں ہے؛ کیونکہ اس کی سند ثابت نہیں ہے جیسا کہ ہم نے کتاب «الإعلام في معرفة مَوْلد المصطفى عليه الصلاة والسلام» میں ذکر کیا ہے؛ اور اس لیے کہ عرب چچا کو باپ کہتے ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿قَالُوا

نَعْبُدُ إِلَٰهَكَ وَإِلَٰهَ ءَابَائِكَ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَٰعِيلَ وَإِسْحَٰقَ﴾ [البقرة: ۱۳۳] اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَرَفَعَ أَبَوَيْهِ عَلَى الْعَرْشِ﴾ [یوسف: ۱۰۰] اور وہ دونوں ان کے والد اور خالہ تھیں۔ اسی طرح جو شاعر فرزدق سے ابو ہریرہ کے واسطے سے نبی ﷺ سے مروی ہے، اگر اس کی سند صحیح ہوتی تو بھی کیا بات تھی جبکہ خود فرزدق کے بارے میں کلام موجود ہے؟!۔

---

(۱) ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۵۱۳/۴ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور جس کے ذبح کا حکم دیا گیا اس میں علماء کے اختلاف کا ذکر پہلے مسئلے میں گزر چکا ہے، اور ہم نے وہاں ابن کثیر کا قول نقل کیا ہے کہ صحیح اور یقینی بات یہی ہے کہ وہ اسماعیل علیہ السلام ہیں۔ (۲) ۶۳/۱۸ اور اس کے بعد۔ (۳) ابھی پیچھے گزرا۔ (۴) اسے طبری نے ۵۹۷/۱۹ - ۵۹۸ میں روایت کیا ہے۔ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۳۵/۷ میں کہا: اور یہ حدیث بہت ہی غریب ہے۔ (۵) عبد بن حمید نے جیسا کہ الدر المنثور ۲۸۱/۵ میں ہے، فرزدق سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے ابوہریرہ کو رسول اللہ ﷺ کے منبر پر خطبہ دیتے ہوئے دیکھا، وہ کہہ رہے تھے: جنہیں ذبح کرنے کا حکم دیا گیا وہ اسماعیل تھے۔

Surah As-Saaffat: Verses 113 - 122 83

Seventeenth: His Almighty's saying: {And of their descendants are some who do good and some who are clearly unjust to themselves.} When He mentioned the blessing in the progeny and their abundance, He said: some of them are good-doers and some are wrongdoers, and that wrongdoing is not benefited by being the progeny of prophethood; for the Jews and Christians, even if they are from the descendants of Isaac, and the Arabs, even if they are from the descendants of Ishmael, there must be a distinction between the good-doer and the wrongdoer, and the believer and the disbeliever. In the Revelation: {And (both) the Jews and the Christians say, "We are the children of Allah and His loved ones."} [Al-Ma'idah: 18] the verse; i.e., children of the Messengers of Allah, so they saw a virtue for themselves. This has been discussed previously.

His Almighty's saying: {And We did certainly confer favor upon Moses and Aaron. (114) And We saved them and their people from the great affliction. (115) And We supported them so it was they who were the victors. (116) And We gave them the explicit Scripture. (117) And We guided them to the straight path. (118) And We left for them [favorable mention] among later generations: (119) "Peace be upon Moses and Aaron." (120) Indeed, We thus reward the doers of good. (121) Indeed, they were of Our believing servants. (122)}

His Almighty's saying: {And We did certainly confer favor upon Moses and Aaron} When He mentioned the rescue of Isaac from sacrifice, and what He favored him with after prophethood, He also mentioned what He favored Moses and Aaron with from that. And His saying: {from the great affliction} it was said: from the slavery that befell the Children of Israel. And it was said: from the drowning that befell Pharaoh.

{And We supported them} Al-Farra'(1) said: The pronoun refers to Moses and Aaron alone; and this is on the basis that two are treated as a plural; the evidence is His saying: "And We gave them both" and "And We guided them both". It was also said: The pronoun refers to Moses, Aaron, and their people, and this is the correct view; because before it was {And We saved them both and their people}(2).

And {the explicit Scripture} is the Torah; it is said: such-and-such became evident (astabana), i.e., became clear, and so-and-so perceived it clearly (astabanahu) like: the thing became clear by itself and so-and-so clarified it.

And {the straight path} is the upright religion in which there is no crookedness, and it is the religion of Islam.

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/390, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/435. (2) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/53.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयत 113 - 122 83

सत्रहवीं बात: अल्लाह का कहना: {और उनकी संतान में से कुछ अच्छे काम करने वाले हैं और कुछ अपने आप पर स्पष्ट रूप से अत्याचार करने वाले हैं।} जब उसने संतान में बरकत और उनकी बहुतायत का उल्लेख किया, तो उसने कहा: उनमें से कुछ नेक हैं और कुछ बुरे हैं, और यह कि बुराई करने वाले को नबूवत की संतान होने से कोई लाभ नहीं होता; क्योंकि यहूदी और ईसाई भले ही वे इसहाक की संतान से हों, और अरब भले ही वे इस्माइल की संतान से हों, फिर भी नेक और बुरे, और मोमिन (आस्तिक) और काफ़िर (नास्तिक) के बीच अंतर होना ही चाहिए। और वह्य (प्रकाशना) में है: {यहूदी और ईसाई कहते हैं, "हम अल्लाह के बेटे और उसके प्रिय हैं।" } [अल-माइदा: 18] आयत; अर्थात्, अल्लाह के रसूलों के बेटे, इसलिए उन्होंने अपने लिए एक श्रेष्ठता देखी। और यह पहले आ चुका है।

अल्लाह का कहना: {और हमने मूसा और हारून पर निश्चित रूप से कृपा की। (114) और हमने उन दोनों को और उनकी कौम (लोगों) को बड़े कष्ट से बचा लिया। (115) और हमने उनकी मदद की, तो वे ही विजयी हुए। (116) और हमने उन दोनों को स्पष्ट किताब दी। (117) और हमने उन दोनों को सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन किया। (118) और हमने बाद की पीढ़ियों में उन दोनों के लिए (शुभ चर्चा) छोड़ दी: (119) "सलाम हो मूसा और हारून पर।" (120) बेशक, हम नेक काम करने वालों को इसी तरह बदला देते हैं। (121) निस्संदेह, वे हमारे मोमिन बंदों में से थे। (122)}

अल्लाह का कहना: {और हमने मूसा और हारून पर निश्चित रूप से कृपा की} जब उसने इसहाक को ज़िबह (कुर्बानी) से बचाने का उल्लेख किया, और नबूवत के बाद उन पर जो कृपा की, तो उसने मूसा और हारून पर भी उसी तरह की कृपा का उल्लेख किया। और उसका कहना: {बड़े कष्ट से} कहा गया: उस गुलामी से जो बनी इसराइल पर आई थी। और कहा गया: उस डूबने से जो फिरौन को हुआ था।

{और हमने उनकी मदद की} अल-फर्रा'(1) ने कहा: ज़मीर (सर्वनाम) केवल मूसा और हारून के लिए है; और यह इस आधार पर है कि दो को बहुवचन माना गया है; इसका प्रमाण उसका कहना है: "हमने उन दोनों को दिया" और "हमने उन दोनों को मार्गदर्शन दिया"। और कहा गया: ज़मीर मूसा, हारून और उनकी कौम के लिए है, और यही सही बात है; क्योंकि इससे पहले {हमने उन दोनों को और उनकी कौम को बचाया}(2) आया है।

और {स्पष्ट किताब} तौरात है; कहा जाता है: 'अस्तबाना' ऐसा, यानी स्पष्ट हो गया, और फलां ने उसे स्पष्ट रूप से जान लिया जैसे: चीज़ खुद स्पष्ट हो गई और फलां ने उसे स्पष्ट किया।

और {सीधा मार्ग} वह सही दीन (धर्म) है जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है, और वह इस्लाम का धर्म है।

(1) मआनी अल-क़ुरआन 2/390 में, और लेखक ने नहहस के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन 3/435 में इसे उद्धृत किया है। (2) नहहस द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 6/53।

سورة الصافات: آیات ۱۱۳ - ۱۲۲ ۸۳

سترہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِن ذُرِّيَّتِهِمَا مُحْسِنٌ وَظَالِمٌ﴾ جب اللہ نے اولاد میں برکت اور کثرت کا ذکر فرمایا تو فرمایا: ان میں سے کچھ نیک ہیں اور کچھ بدکار، اور یہ کہ بدکاری کرنے والے کو نبوت کی اولاد ہونا فائدہ نہیں دیتا؛ چنانچہ یہودی اور نصاریٰ اگرچہ وہ اسحاق علیہ السلام کی اولاد سے ہیں، اور عرب اگرچہ وہ اسماعیل علیہ السلام کی اولاد سے ہیں، پھر بھی نیک اور بد، اور مومن اور کافر کے درمیان فرق ہونا ضروری ہے۔ اور وحی میں ہے: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَىٰ نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ﴾ [المائدہ: ۱۸] آیت؛ یعنی: اللہ کے رسولوں کے بیٹے، چنانچہ انہوں نے اپنے لیے ایک فضیلت سمجھ لی۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ (١١٤) وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ (١١٥) وَنَصَرْنَاهُمْ فَكَانُوا هُمُ الْغَالِبِينَ (١١٦) وَآتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ (١١٧) وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ (١١٨) وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْآخِرِينَ (١١٩) سَلَامٌ عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ (١٢٠) إِنَّا كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (١٢١) إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (١٢٢)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ﴾ جب اللہ نے اسحاق علیہ السلام کو ذبح سے بچانے کا ذکر فرمایا، اور نبوت کے بعد ان پر جو احسان کیا، تو اسی طرح موسیٰ اور ہارون علیہما السلام پر کیے گئے احسان کا بھی ذکر فرمایا۔ اور اللہ کا ارشاد: ﴿مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ﴾ کہا گیا: اس غلامی سے جو بنی اسرائیل کو لاحق تھی۔ اور کہا گیا: اس غرق ہونے سے جو فرعون کو لاحق ہوا۔

﴿وَنَصَرْنَاهُمْ﴾ الفراء(۱) نے کہا: ضمیر صرف موسیٰ اور ہارون کے لیے ہے؛ اور یہ اس بنیاد پر ہے کہ دو جمع کے حکم میں ہیں؛ اس کی دلیل اللہ کا قول: «وآتيناهما» اور «وهديناهما» ہے۔ اور کہا گیا: ضمیر موسیٰ، ہارون اور ان کی قوم کے لیے ہے، اور یہی درست بات ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے «وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا»(۲) گزر چکا ہے۔

اور ﴿الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ﴾ سے مراد تورات ہے؛ کہا جاتا ہے: 'استبان كذا'، یعنی: واضح ہو گیا، اور فلاں نے اسے واضح پایا، جیسے: چیز خود واضح ہو گئی اور فلاں نے اسے واضح کیا۔

اور ﴿الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ وہ سیدھا دین ہے جس میں کوئی کجی نہیں، اور وہ دینِ اسلام ہے۔

(۱) معانی القرآن ۲/ ۳۹۰ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۴۳۵ میں نقل کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۶/ ۵۳۔

Surah As-Saffat, Verses 119 - 132 / Page 84

{And We left for them [favorable mention] among later generations.} It means beautiful praise. {Peace upon Moses and Aaron. Indeed, We thus reward the doers of good. Indeed, they were of Our believing servants.} Previously mentioned.

Allah the Almighty's saying: {And indeed, Elias was from among the messengers (123). When he said to his people, "Will you not fear Allah? (124) Do you call upon Ba'l and leave the best of creators? (125) Allah is your Lord and the Lord of your first forefathers." (126) But they denied him, so they will indeed be brought [for punishment] (127), Except the chosen servants of Allah (128). And We left for him [favorable mention] among later generations (129). "Peace upon Ilyasin." (130) Indeed, We thus reward the doers of good (131). Indeed, he was of Our believing servants (132).}

His saying: {And indeed, Elias was from among the messengers}. The commentators said: Elias was a prophet from the Children of Israel. It was narrated from Ibn Mas'ud that he said: Israel is Jacob, and Elias is Idris (1), and he read: "And indeed, Idris..." (2). Akrimah said this as well. And he said: It is in the codex of Abdullah: "And indeed, Idris was from among the messengers," and he was alone in this opinion. Ibn Abbas said: He is the uncle of Al-Yasa' (Elisha) (3).

Ibn Ishaq and others said: The one who took charge of the affairs of the Children of Israel after Joshua was Caleb son of Jephunneh, then Ezekiel. Then when Allah took the Prophet Ezekiel, great events occurred among the Children of Israel; they forgot Allah's covenant and worshipped idols besides Him. So Allah sent Elias to them as a prophet, and Al-Yasa' followed and believed in him. When the Children of Israel rebelled against him, he prayed to his Lord to relieve him of them. It was said to him: Go out on such and such a day to such and such a place, and whatever encounters you, ride it and do not fear it. So he went out with Al-Yasa' and said: O Elias, what do you command me? So he threw his cloak to him from the upper air, and that was the sign of his succession over the Children of Israel, and that was the last time he was seen. Allah cut off from Elias the pleasure of food and drink, clothed him in feathers, and dressed him in light (4), so he flew with the angels, becoming a human-angelic, celestial-earthly being (5).

(1) Recorded by Al-Tabari 9/383. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 128, and Al-Muhtasib 2/224. (3) In Tafsir al-Baghawi 4/36 (and the wording there is similar): He is the first cousin of Al-Yasa'. (4) Al-Nawr: blossoms, or the white ones. Al-Qamus (NWR). (5)

'Ara'is al-Majalis pp. 255 and 262, and see Al-Nukat wal-'Uyun 5/64, and Tafsir al-Baghawi 4/36.

सूरा अस-साफ़ात, आयतें 119 - 132 / पृष्ठ 84

{और हमने बाद की पीढ़ियों में उनके लिए [अच्छी प्रशंसा] छोड़ दी।} इसका अर्थ है सुंदर प्रशंसा। {'मूसा और हारून पर शांति हो। निस्संदेह, हम इसी तरह नेक काम करने वालों को बदला देते हैं। निस्संदेह, वे हमारे ईमान वाले बंदों में से थे।'} पहले बताया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कहना है: {और बेशक, इलियास पैगंबरों में से थे (123)। जब उन्होंने अपनी कौम से कहा, "क्या तुम (अल्लाह से) नहीं डरते? (124) क्या तुम बाल (मूर्त) को पुकारते हो और बेहतरीन पैदा करने वाले को छोड़ देते हो? (125) अल्लाह तुम्हारा रब है और तुम्हारे पूर्वजों का भी रब है।" (126) लेकिन उन्होंने उन्हें झुठला दिया, इसलिए वे निश्चित रूप से (सज़ा के लिए) पेश किए जाएंगे (127), सिवाय अल्लाह के चुनिंदा बंदों के(128)। और हमने बाद की पीढ़ियों में उनके लिए (अच्छी प्रशंसा) छोड़ दी (129)। "इलियासीन पर शांति हो।" (130) निस्संदेह, हम नेक काम करने वालों को इसी तरह बदला देते हैं (131)। बेशक, वह हमारे ईमान वाले बंदों में से था (132)।}

उसका कहना: {और बेशक, इलियास पैगंबरों में से थे}। टीकाकारों ने कहा: इलियास बनी इसराइल के एक नबी थे। इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: इसराइल याकूब हैं, और इलियास इदरीस हैं (1), और उन्होंने पढ़ा: "और बेशक इदरीस..." (2)। अकरीमा ने भी यही कहा। और उन्होंने कहा: यह अब्दुल्ला (इब्न मसूद) के मुसहफ में है: "और बेशक इदरीस पैगंबरों में से थे," और वह इस राय में अकेले थे। इब्न अब्बास ने कहा: वह अल-यसा के चाचा हैं (3)।

इब्न इसहाक और अन्य लोगों ने कहा: युशा (यहोशू) के बाद बनी इसराइल के मामलों की कमान कालैब बिन यूकिना (केलेब) के पास थी, फिर हिज्कील (ईजेकील)। फिर जब अल्लाह ने नबी हिज्कील को उठा लिया, तो बनी इसराइल के बीच बड़ी घटनाएं हुईं; वे अल्लाह के वादे को भूल गए और उसके सिवा मूर्तियों की पूजा करने लगे। इसलिए अल्लाह ने उनके पास इलियास को नबी बनाकर भेजा, और अल-यसा ने उनका अनुसरण किया और उन पर ईमान लाए। जब बनी इसराइल ने उनके खिलाफ विद्रोह किया, तो उन्होंने अपने रब से प्रार्थना की कि वह उन्हें उनसे राहत दे। उनसे कहा गया: फलां-फलां दिन फलां-फलां जगह पर जाओ, और जो कुछ भी तुम्हारे सामने आए, उस पर सवार हो जाना और डरना मत। तो वह अल-यसा के साथ निकले और कहा: ऐ इलियास, आप मुझे क्या हुक्म देते हैं? तो उन्होंने अपनी चादर ऊपर से उनकी तरफ फेंक दी, और यह बनी इसराइल पर उनके उत्तराधिकारी होने का संकेत था, और यह उनसे अंतिम मुलाकात थी। अल्लाह ने

इलियास से खाने-पीने का आनंद छीन लिया, उन्हें पंख पहना दिए, और उन्हें नूर (4) से ढँक दिया, इसलिए वे फरिश्तों के साथ उड़ गए, एक इंसान-फरिश्ता, आसमानी-ज़मीनी प्राणी बन गए (5)।

(1) अल-तबरी 9/383 द्वारा निकाला गया। (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 128, और अल-मुहतासिब 2/224। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/36 में (और वहाँ के शब्द समान हैं): वह अल-यसा के चचेरे भाई हैं। (4) अल-नूर: खिलते फूल, या सफेद फूल। अल-क़ामूस (NWR)। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 255 और 262, और देखें अल-नुकात वल-उयून 5/64, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/36।

سورہ الصافات، آیات ۱۱۹ - ۱۳۲ / صفحہ ۸۴

﴿ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِمَا فِي الْآخِرِينَ ﴾ اس سے مراد ثنائے جمیل (خوبصورت تعریف) ہے۔ ﴿ سَلَامٌ عَلَىٰ مُوسَىٰ وَهَارُونَ . إِنَّا كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ . إِنَّهُمَا مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ ﴾ یہ پہلے گزر چکا۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (١٢٣) إِذْ قَالَ لِقَوْمِهِ أَلَا تَتَّقُونَ (١٢٤) أَتَدْعُونَ بَعْلًا وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ (١٢٥) اللَّهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ آبَائِكُمُ الْأَوَّلِينَ (١٢٦) فَكَذَّبُوهُ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ (١٢٧) إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ (١٢٨) وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ (١٢٩) سَلَامٌ عَلَىٰ إِلْ يَاسِينَ (١٣٠) إِنَّا كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ (١٣١) إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ (١٣٢) ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ﴾ مفسرین نے کہا: الیاس بنی اسرائیل کے ایک نبی تھے۔ ابن مسعود سے روایت ہے، انہوں نے کہا: اسرائیل یعقوب ہیں اور الیاس ادریس ہیں (۱)، اور انہوں نے پڑھا: "وإِنَّ إِدْرِيسَ" (۲)۔ عکرمہ نے بھی یہی کہا۔ اور انہوں نے کہا: عبداللہ (بن مسعود) کے مصحف میں ہے: "وإِنَّ إِدْرِيسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ" اور وہ اس قول میں اکیلے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: وہ الیسع کے چچا ہیں (۳)۔

ابن اسحاق وغیرہ نے کہا: یوشع کے بعد بنی اسرائیل کے معاملات کے نگران کالب بن یوقنا تھے، پھر حزقیل۔ پھر جب اللہ نے حزقیل نبی کی روح قبض کر لی تو بنی اسرائیل میں بڑے واقعات رونما ہوئے، وہ اللہ کے عہد کو بھول گئے اور اس کے سوا بتوں کی عبادت کرنے لگے۔ اللہ نے ان کی طرف الیاس کو نبی بنا کر بھیجا، اور الیسع نے ان کی پیروی کی اور ان پر ایمان لائے۔ جب بنی اسرائیل نے ان پر سرکشی کی تو انہوں نے اپنے رب سے دعا کی کہ انہیں ان سے نجات دے۔ ان سے کہا گیا: فلاں فلاں دن فلاں مقام کی طرف نکلو، جو چیز تمہارے سامنے آئے اس پر سوار ہو جانا اور ڈرنا نہیں۔ وہ الیسع کے ساتھ نکلے تو انہوں نے کہا: اے الیاس! آپ مجھے کیا حکم

دیتے ہیں؟ تو انہوں نے فضا سے ان کی طرف اپنی چادر پھینک دی، تو یہ بنی اسرائیل پر ان کی جانشینی کی علامت تھی اور یہ ان سے آخری عہد تھا۔ اللہ نے الیاس سے کھانے پینے کی لذت چھین لی، انہیں پروں کا لباس پہنایا اور نور (۴) سے آراستہ کیا، پس وہ فرشتوں کے ساتھ اڑ گئے، وہ ایک انسانی فرشتے، آسمانی و زمینی بن گئے (۵)۔

(۱) اسے الطبری نے ۹/۳۸۳ میں نکالا۔ (۲) القراءات الشاذہ صفحہ ۱۲۸، اور المحتسب ۲/۲۲۴۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/۳۶ میں (اور وہاں کلام اسی طرح ہے): وہ الیسع کے چچا زاد بھائی ہیں۔ (۴) النور: کھلتے ہوئے پھول، یا ان میں سے سفید۔ القاموس (نور)۔ (۵) عرائس المجالس صفحہ ۲۵۵ اور ۲۶۲، اور دیکھئے النکت والعیون ۵/۶۴، اور تفسیر البغوی ۴/۳۶۔

Surah Al-Saffat: Verses 123 - 132

85

Ibn Qutaybah said: That is because God Almighty said to Elias: "Ask Me, and I will give to you." He said: "Raise me to You and delay from me the taste of death." So he became like a bird flying with the angels.

Some said: He had fallen ill and felt death approaching, so he wept. God revealed to him: "Why do you weep? Out of desire for the world, or out of grief over death, or out of fear of the Fire?" He said: "No, nor for any of these (1), by Your Might. My grief is only because how will the praisers praise You after me while I do not praise You? And those who remember You will remember You after me while I do not remember You? And those who fast will fast after me while I do not fast? And those who pray will pray while I do not pray?"

So it was said to him: "O Elias, by My Might, I will certainly delay you until a time when no one who remembers Me will remember Me." That is, the Day of Resurrection.

Abd al-Aziz ibn Abi Rawwad said: Elias and al-Khidr (peace be upon them both) fast the month of Ramadan every year in Jerusalem, and they meet at the [Hajj] season every year (2).

Ibn Abi al-Dunya mentioned that they say upon parting from the season: "What God wills (happens), what God wills (happens), none brings good except God; what God wills, none turns away evil except God; what God wills, whatever blessing there is, it is from God; what God wills, what God wills, I have put my trust in God, God is sufficient for us and He is the best Disposer of affairs." And this has already been mentioned in [Surah] "Al-Kahf" (3).

It was mentioned via Makhul from Anas, who said: We went on a military expedition with the Messenger of Allah (peace be upon him) until we were at Fajj al-Naqah near al-Hijr, when suddenly we heard a voice saying: "O Allah, make me of the community of Muhammad, the shown mercy, the forgiven, the repented, the answered." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "O Anas, look at what this voice is." So I entered the mountain, and there I was before a man with a white beard and head, wearing white clothes, his height more than three hundred cubits. When he looked at me, he said: "Are you the messenger of the Prophet?" I said:

(1) In (M): "nor anything". (2) Narrated by Ahmad in Al-Zuhd, p. 281. (3) 13 / 170.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 123 - 132

85

इब्न कुतैबा ने कहा: ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह ताला ने इलियास (अलैहिस्सलाम) से कहा: "मुझसे मांगो, मैं तुम्हें दूंगा।" उन्होंने कहा: "मुझे अपनी ओर उठा ले और मौत के स्वाद को मुझसे टाल दे।" तो वह फरिश्तों के साथ उड़ने लगे।

और कुछ ने कहा: वह बीमार हो गए थे और मौत को महसूस किया तो रोने लगे, अल्लाह ने उनके पास वह्य भेजी: "तुम क्यों रोते हो? दुनिया के प्रति लालच में, या मौत के दुख में, या आग के डर से?" उन्होंने कहा: "नहीं, और न ही इनमें से किसी चीज़ के लिए (1), तेरी इज़्ज़त की कसम। मेरा दुख तो केवल यह है कि मेरे बाद प्रशंसा करने वाले तेरी प्रशंसा कैसे करेंगे जबकि मैं तेरी प्रशंसा नहीं कर पाऊंगा? और ज़िक्र करने वाले मेरे बाद तुझे याद करेंगे जबकि मैं तुझे याद नहीं कर पाऊंगा? और रोज़ा रखने वाले मेरे बाद रोज़ा रखेंगे जबकि मैं रोज़ा नहीं रख पाऊंगा? और नमाज़ पढ़ने वाले नमाज़ पढ़ेंगे जबकि मैं नमाज़ नहीं पढ़ पाऊंगा?"

तो उनसे कहा गया: "ऐ इलियास, मेरी इज़्ज़त की कसम, मैं तुम्हें उस समय तक टाल दूँगा जब कोई याद करने वाला मुझे याद नहीं करेगा।" यानी कयामत का दिन।

अब्दुल अज़ीज़ इब्न अबी रवाद ने कहा: इलियास और खिज्र (दोनों पर शांति हो) हर साल बैतुल मुक़द्दस (यरूशलेम) में रमज़ान का महीना रोज़ा रखते हैं और वे हर साल मौसम (हज) के दौरान मिलते हैं (2)।

इब्न अबी अल-दुनिया ने उल्लेख किया कि वे मौसम से अलग होने पर कहते हैं: "जो अल्लाह चाहे (वही होता है), जो अल्लाह चाहे, अल्लाह के सिवा कोई भलाई नहीं लाता; जो अल्लाह चाहे, अल्लाह के सिवा कोई बुराई दूर नहीं करता; जो अल्लाह चाहे, जो भी नेमत (वरदान) है वह अल्लाह की तरफ से है; जो अल्लाह चाहे, जो अल्लाह चाहे, मैंने अल्लाह पर भरोसा किया, अल्लाह हमारे लिए काफी है और वह बेहतरीन कार्यसाधक है।" और यह 'अल-कहफ' (3) में बीत चुका है।

मखुल से अनस के माध्यम से उल्लेख किया गया है, उन्होंने कहा: हमने अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ तब तक युद्ध किया जब तक कि हम अल-हिज्र के पास फज्ज अल-नाका में नहीं पहुँच गए, तभी हमें एक आवाज़ सुनाई दी जो कह रही थी: "ऐ अल्लाह, मुझे मुहम्मद की उम्मत (समुदाय) से बना दे,

जिस पर रहम किया गया, जिसे माफ कर दिया गया, जिसकी तौबा कबूल हुई, जिसकी दुआ सुनी गई।" अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "ऐ अनस, देखो यह आवाज़ क्या है।" तो मैं पहाड़ में दाखिल हुआ, और वहाँ मैंने सफेद दाढ़ी और सिर वाला एक आदमी देखा, जिसने सफेद कपड़े पहने हुए थे, उसकी लंबाई तीन सौ हाथ से अधिक थी। जब उसने मेरी ओर देखा, तो उसने कहा: "क्या तुम नबी के दूत हो?" मैंने कहा:

(1) (म) में: "और कुछ नहीं"। (2) इसे अहमद ने अल-ज़ुहद, पृष्ठ 281 में उद्धृत किया है। (3) 13 / 170।

سورہ الصافات: آیات ۱۲۳ - ۱۳۲

۸۵

ابن قتیبہ نے کہا: اور یہ اس لیے کہ اللہ تعالیٰ نے الیاس (علیہ السلام) سے فرمایا: «مجھ سے مانگو میں تمہیں دوں گا»۔ انہوں نے عرض کیا: «مجھے اپنی طرف اٹھا لے اور موت کا ذائقہ مجھ سے ٹال دے»۔ پس وہ فرشتوں کے ساتھ اڑنے لگے۔

اور بعض نے کہا: وہ بیمار ہوئے اور موت کو محسوس کیا تو رو پڑے، پس اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: «تم کیوں روتے ہو؟ دنیا کی ہوس میں، یا موت کی بے چینی میں، یا آگ کے ڈر سے؟» انہوں نے عرض کیا: «نہیں، اور نہ ہی ان میں سے کسی چیز کے لیے (۱)، تیری عزت کی قسم، میرا رونا تو صرف اس لیے ہے کہ میرے بعد حمد کرنے والے تیری حمد کیسے کریں گے جبکہ میں تیری حمد نہیں کر سکوں گا، اور میرے بعد ذکر کرنے والے تجھے یاد کریں گے جبکہ میں تجھے یاد نہیں کر سکوں گا، اور روزہ رکھنے والے میرے بعد روزہ رکھیں گے جبکہ میں روزہ نہیں رکھ سکوں گا، اور نماز پڑھنے والے نماز پڑھیں گے جبکہ میں نماز نہیں پڑھ سکوں گا۔»

پس ان سے کہا گیا: «اے الیاس، میری عزت کی قسم! میں تمہیں اس وقت تک مؤخر کر دوں گا جب کوئی ذکر کرنے والا میرا ذکر نہیں کرے گا»۔ یعنی قیامت کا دن۔

اور عبد العزیز بن ابی رواد نے کہا: الیاس اور خضر (علیہما السلام) ہر سال بیت المقدس میں رمضان کا مہینہ روزہ رکھتے ہیں اور وہ ہر سال موسم (حج) میں ملتے ہیں (۲)۔

اور ابن ابی الدنیا نے ذکر کیا کہ وہ دونوں موسم سے رخصت ہوتے وقت کہتے ہیں: «ما شاء الله، ما شاء الله، خیر کو الله کے سوا کوئی نہیں لاتا، ما شاء الله، برائی کو الله کے سوا کوئی نہیں ٹالتا، ما شاء الله، جو بھی نعمت ہے وہ الله کی طرف سے ہے، ما شاء الله، ما شاء الله، میں نے الله پر توکل کیا، ہمیں الله کافی ہے اور وہ بہترین کارساز ہے»۔ اور یہ «الکہف» (۳) میں گزر چکا ہے۔

اور مکحول کے طریق سے انس رضی الله عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ہم نے رسول الله ﷺ کے ساتھ جہاد کیا یہاں تک کہ جب ہم حجر کے پاس فج الناقہ میں تھے، تو اچانک ہم نے ایک آواز سنی جو کہہ رہی تھی: «اے الله! مجھے امت محمدیہ مرحومہ، مغفورہ، متاب علیہا، مستجاب لہا میں سے بنا دے۔» پس رسول الله ﷺ نے فرمایا: «اے انس! دیکھو یہ آواز کیسی ہے۔» پس میں پہاڑ میں داخل ہوا، تو اچانک میں نے ایک سفید داڑھی اور سر والے شخص کو دیکھا، جس پر سفید کپڑے تھے، اس کا قد تین سو ہاتھ سے زیادہ تھا، جب اس نے میری طرف دیکھا تو کہا: «کیا تم نبی کے قاصد ہو؟» میں نے کہا:

(۱) (م) میں ہے: اور کچھ نہیں۔ (۲) اسے احمد نے الزہد ص ۲۸۱ میں روایت کیا ہے۔ (۳) ۱۳ / ۱۷۰۔

86 Surah Al-Saffat: Verses 123 - 132

Yes; he said: Go back to him and give him my greetings and tell him: This is your brother Elias who wants to meet you. So the Prophet (PBUH) came, and I was with him, until when we were close to him, the Prophet (PBUH) went forward and I stayed behind. They talked for a long time, then something like a table-spread descended upon them from the sky, so they called me and I ate with them. It contained truffles, pomegranates, and celery. When I finished eating, I got up and moved aside. Then a cloud came and took him up, and I watched the whiteness of his clothes as he ascended in it. I said to the Prophet (PBUH): May my father and mother be ransomed for you, was this food we ate sent down from heaven for him? The Prophet (PBUH) replied: "I asked him about it, and he said: Gabriel brings it to me once every forty days as a meal, and every year a drink of Zamzam water, and sometimes I see him at the well filling a bucket to drink, and sometimes he gave me to drink"(1).

Thalab said: People differed regarding the words of Allah Almighty here: "Ba'l". A group said: Ba'l here means an idol. Another group said: Ba'l here means a king. Ibn Ishaq said: It was a woman they used to worship. The first view is more common.

Al-Hakam bin Aban narrated from Ikrimah from Ibn Abbas: "Do you call upon Ba'l?" He said: An idol. Ata bin Al-Sa'ib narrated from Ikrimah from Ibn Abbas: "Do you call upon Ba'l?" He said: A lord (Rabb).

Al-Nahhas: Both views are correct; meaning: Do you call an idol you made a lord? It is said: This is the 'ba'l' of the house, meaning: its master/lord. So the meaning is: Do you call upon a lord you fabricated, and "do you call upon" means "do you name". This was narrated by Sibawayh(2).

Mujahid, Ikrimah, Qatadah, and Al-Suddi said: 'Ba'l' means Lord in the dialect of Yemen(3). Ibn Abbas heard a man from Yemen bartering for a she-camel in Mina, saying: Who is the 'ba'l' of this?(4). Meaning: Who is its owner/lord;

---

(1) Al-Hawatif by Ibn Abi al-Dunya pp. 78-79, and Al-Hakim 2/617 narrated it similarly, and the author quoted it from Ibn Abi al-Dunya via Al-Suhayli in Al-Ta'rif wal-I'lam pp. 107-108. Al-Dhahabi said in Al-Talkhis: Fabricated (mawdu'), may Allah condemn whoever fabricated it. Ibn Kathir said in Al-Bidayah wan-Nihayah 2/275: Fabricated. Reference was made to it earlier in the commentary of Surah Al-Kahf [Verse: 82], the fourth issue. (2) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/435, and Ma'ani al-Qur'an by him 6/55.

(3) Narrated by Al-Tabari 19/612-613. (4) Narrated by Al-Tabari 19/613 similarly, and the author quoted it from Al-Nukat wal-'Uyun 5/64.

86 सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयत 123 - 132

हाँ; उन्होंने कहा: उसके पास वापस जाओ और उसे मेरा सलाम दो और उससे कहो: यह तुम्हारा भाई इलियास है जो तुमसे मिलना चाहता है। तो नबी (स.अ.व.) आए और मैं उनके साथ था, यहाँ तक कि जब हम उनके करीब पहुँचे, तो नबी (स.अ.व.) आगे बढ़े और मैं पीछे रह गया। उन्होंने काफी देर तक बात की, फिर आसमान से उन पर दस्तरखान जैसी कोई चीज़ उतरी, तो उन्होंने मुझे बुलाया और मैंने उनके साथ खाना खाया। उसमें कुकुरमुत्ता (ट्रफल), अनार और अजवाइन थे। जब मैंने खाना खा लिया, तो मैं उठा और एक तरफ हट गया। फिर एक बादल आया और उन्हें ऊपर ले गया, और मैं उनके सफेद कपड़ों को देख रहा था जब वह उसमें ऊपर जा रहे थे। मैंने नबी (स.अ.व.) से कहा: मेरे माता-पिता आप पर कुर्बान हों, क्या यह खाना जो हमने खाया, उनके लिए आसमान से उतारा गया था? नबी (स.अ.व.) ने उत्तर दिया: "मैंने उनसे इसके बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: जिब्रील हर चालीस दिन में एक बार मेरे लिए यह भोजन लाते हैं, और हर साल ज़मज़म के पानी का एक घूँट, और कभी-कभी मैं उन्हें कुएँ पर बाल्टी भरते हुए देखता हूँ और वे पीते हैं, और कभी-कभी उन्होंने मुझे पिलाया"(1)।

थल'अब ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान के इन शब्दों के बारे में लोगों में मतभेद है: "बा'ल"। एक समूह ने कहा: यहाँ बा'ल का अर्थ मूर्ति है। दूसरे समूह ने कहा: यहाँ बा'ल का अर्थ राजा है। इब्न इशाक ने कहा: वह एक महिला थी जिसकी वे पूजा करते थे। पहला विचार अधिक प्रचलित है।

अल-हकम बिन अबान ने इकरीमा के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की: "क्या तुम बा'ल को पुकारते हो?" उन्होंने कहा: एक मूर्ति। अता बिन अल-साइब ने इकरीमा के माध्यम से इब्न अब्बास से रिवायत की: "क्या तुम बा'ल को पुकारते हो?" उन्होंने कहा: एक रब (स्वामी)।

अल-नह़्ह़ास: दोनों कथन सही हैं; यानी: क्या तुम अपनी बनाई हुई मूर्ति को रब कहते हो? कहा जाता है: यह घर का 'बा'ल' है, यानी: इसका स्वामी। तो अर्थ यह है: क्या तुम अपने गढ़े हुए रब को पुकारते हो, और "पुकारने" का अर्थ "नाम देना" है। सिबवैया ने इसका उल्लेख किया है(2)।

मुजाहिद, इकरीमा, कतादा और अल-सुद्दी ने कहा: यमन की भाषा में 'बा'ल' का अर्थ रब (स्वामी) है(3)। इब्न अब्बास ने यमन के एक व्यक्ति को मिना में ऊँटनी का सौदा करते हुए सुना, वह कह रहा था: इसका 'बा'ल' कौन है?(4)। यानी: इसका मालिक/स्वामी कौन है;

(1) अल-हवातिफ़, इब्न अबी अल-दुनिया पृष्ठ 78-79, और अल-हाकिम 2/617 ने इसी तरह इसे उद्धृत किया है, और लेखक ने इसे सुहैली के माध्यम से इब्न अबी अल-दुनिया से अल-त'रीफ वल-इलाम पृष्ठ 107-108 में उद्धृत किया है। अल-धहाबी ने अल-तल्खीस में कहा: यह गढ़ी हुई (मौज़ू) है, अल्लाह उसे लानत दे जिसने इसे गढ़ा। इब्न कसीर ने अल-बिदाया वन-निहाया 2/275 में कहा: गढ़ी हुई है। इसका उल्लेख पहले सूरह अल-कहफ़ [आयत: 82], चौथे मुद्दे की व्याख्या में किया जा चुका है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नह़्हास 3/435, और म'आनी अल-कुरान 6/55। (3) अल-तबरी 19/612-613 द्वारा उद्धृत। (4) अल-तबरी 19/613 द्वारा इसी तरह उद्धृत, और लेखक ने इसे अल-नुकत वल-उयून 5/64 से उद्धृत किया है।

٨٦ سورة الصافات: آیات ١٢٣ - ١٣٢

ہاں؛ انہوں نے کہا: ان کے پاس واپس جاؤ اور انہیں میری طرف سے سلام کہو اور ان سے کہو: یہ تمہارا بھائی الیاس ہے جو تم سے ملنا چاہتا ہے ۔ تو نبی ﷺ تشریف لائے اور میں ان کے ساتھ تھا، یہاں تک کہ جب ہم ان کے قریب پہنچے تو نبی ﷺ آگے بڑھے اور میں پیچھے رہ گیا، پھر انہوں نے کافی دیر تک گفتگو کی، پھر آسمان سے ان پر ایک دسترخوان نما چیز اتری تو انہوں نے مجھے بلایا اور میں نے ان کے ساتھ کھانا کھایا، اس میں کُمأۃ (ایک قسم کی کھمبی)، انار اور اجوائن تھی، جب میں کھا چکا تو اٹھ کر ایک طرف ہو گیا، اور ایک بادل آیا جس نے انہیں اٹھا لیا، تو میں ان کے کپڑوں کی سفیدی کو دیکھ رہا تھا جو ان کے ساتھ اوپر جا رہی تھی۔ میں نے نبی ﷺ سے عرض کیا: میرے ماں باپ آپ پر قربان ہوں، یہ کھانا جو ہم نے کھایا کیا یہ ان کے لیے آسمان سے نازل ہوا تھا؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "میں نے ان سے اس کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: میرے پاس جبرائیل ہر چالیس دن میں ایک بار یہ کھانا لاتے ہیں، اور ہر سال زمزم کے پانی کا ایک گھونٹ، اور بسا اوقات میں انہیں کنوئیں پر ڈول سے بھرتے ہوئے دیکھتا ہوں تو وہ پیتے ہیں، اور بسا اوقات انہوں نے مجھے بھی پلایا"(١)۔

ثعلب نے کہا: اللہ عزوجل کے اس ارشاد: «بَعْلاً» کے بارے میں لوگوں کا اختلاف ہے، ایک گروہ نے کہا: یہاں بعل سے مراد بت ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: یہاں بعل سے مراد بادشاہ ہے۔ ابن اسحاق نے کہا: وہ ایک عورت تھی جس کی وہ عبادت کرتے تھے۔ اور پہلا قول زیادہ مشہور ہے۔

حکم بن ابان نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی: «أَتَدْعُونَ بَعْلاً» انہوں نے کہا: ایک بت۔ اور عطا بن سائب نے عکرمہ سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی: «أَتَدْعُونَ بَعْلاً» انہوں نے کہا: ایک رب (پروردگار)۔

النحاس: اور دونوں قول صحیح ہیں؛ یعنی: کیا تم اپنے بنائے ہوئے بت کو رب پکارتے ہو۔ کہا جاتا ہے: یہ گھر کا 'بعل' ہے، یعنی: اس کا مالک۔ تو معنی یہ ہے: کیا تم اپنے گھڑے ہوئے رب کو پکارتے ہو، اور «أَتَدْعُونَ» پکارنے کے معنی میں ہے یعنی تم نام لیتے ہو۔ یہ سیبویہ نے حکایت کیا ہے(۲)۔

اور مجاہد، عکرمہ، قتادہ اور سدی نے کہا: بعل اہل یمن کی لغت میں رب (مالک) کو کہتے ہیں(۳)۔ اور ابن عباس نے اہل یمن کے ایک شخص کو منیٰ میں اونٹنی کی قیمت لگاتے ہوئے سنا تو اس نے کہا: اس کا بعل (مالک) کون ہے؟(٤)۔ یعنی: اس کا رب (مالک) کون ہے؛

---

(۱) الہواتف لابن ابی الدنیا ص ۷۸ - ۷۹، اور اسے الحاکم نے ٦١٧/٢ میں اسی طرح روایت کیا ہے اور مصنف نے اسے ابن ابی الدنیا سے سہیلی کے واسطے سے التعریف والاعلام ص ۱۰۷ - ۱۰۸ میں نقل کیا ہے۔ ذہبی نے التلخیص میں کہا: یہ موضوع (من گھڑت) ہے، اللہ اس شخص کو رسوا کرے جس نے اسے وضع کیا، اور ابن کثیر نے البدایہ والنہایہ ۲۷۵/۲ میں کہا: موضوع ہے۔ اور اس کی طرف سورہ کہف [آیت: ۸۲] مسئلہ چہارم کی تفسیر میں اشارہ گزر چکا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ٤٣٥/٣، اور معانی القرآن ٥٥/٦۔ (۳) اسے طبری نے ٦١٢/١٩ - ٦١٣ میں روایت کیا ہے۔ (٤) اسے طبری نے ٦١٣/١٩ میں اسی طرح روایت کیا ہے، اور مصنف نے اسے النکت والعیون ٦٤/٥ سے نقل کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 125 - 132 87

And from it, the husband is called 'Ba'l'. Abu Du'ad said: "And I saw your husband in the thick of battle, girded with a sword and a spear." (1)

Muqatil: An idol that Elias (Elijah) broke, and he fled from them. It was said: it was made of gold and its height was twenty cubits, and it had four faces. They were captivated by it and glorified it until they made four hundred attendants serve it and considered them prophets. So the devil would enter the belly of Ba'l and speak the law of misguidance, and the attendants would memorize it and teach it to the people, and they were the people of Baalbek in the land of Sham (Levant). And by it, their city was named Baalbek as we mentioned (2).

"And leave the best of creators" i.e., the best of those of whom it is said: creator. And it was said: The meaning is: the best of makers; because people make and do not create (3).

"Allah, your Lord and the Lord of your forefathers" with the accusative case (Nasb) in the three names, as recited by Ar-Rabi' bin Khuthaym, Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, Ibn Waththab, Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i (4). This is the view held by Abu 'Ubayd and Abu Hatim. Abu 'Ubayd related that it is as an epithet (Na't). Al-Nahhas (5) said: This is an error; rather it is as a substitution (Badal), and an epithet is not permissible here because it is not an adornment (tahliyah).

Ibn Kathir, Abu 'Amr, 'Asim, Abu Ja'far, Shaybah, and Nafi' recited with the nominative case (Raf') (6). Abu Hatim said: meaning: He is Allah, your Lord. Al-Nahhas said: Better than what he said is that it is a subject (mubtada') and predicate (khabar) without omission or deletion. I saw 'Ali bin Sulayman of the opinion that the nominative case is better and more preferable because...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/64, and the following statement of Muqatil is from it. The verse belongs to Abdullah bin al-Ziba'ra as in the sources, and not to Abu Du'ad as al-Mawardi mentioned. It was previously cited in 1/291 and in several other places. Abu Du'ad's name was Jariya bin al-Hajjaj, who lived in the era of Ka'b bin Mama al-Iyadi. Ash-Shi'r wa ash-Shu'ara' 1/237. (2) 'Ara'is al-Majalis p. 257. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/65. (4) 'Asim recited it in the narration of Hafs. Al-Sab'ah p. 549, and al-Taysir p. 187. (5) In I'rab al-Qur'an 3/117, and what precedes it is from there. (6) Al-Sab'ah p. 549, and al-Taysir p. 187, and al-Nashr 2/360.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 125 - 132 87

और इसी से पति को 'बअल' (Ba'l) कहा जाता है। अबू दुआद ने कहा: "और मैंने युद्ध की विभीषिका में तुम्हारे पति को तलवार और भाला धारण किए हुए देखा।" (1)

मुक़ातिल: एक मूर्ति जिसे इलियास (Elijah) ने तोड़ दिया था और वह उनसे भाग गया था। कहा गया है: वह सोने की थी और उसकी ऊंचाई बीस हाथ थी, और उसके चार चेहरे थे। वे इससे इतने मुग्ध थे और इसका सम्मान करते थे कि उन्होंने चार सौ सेवकों को इसकी सेवा में लगा दिया और उन्हें नबी मान लिया। तो शैतान बअल के पेट में घुस जाता और गुमराह करने वाली शरीयत बोलता, और सेवक उसे याद कर लेते और लोगों को सिखाते थे, और वे शाम (लेवेंट) के देश में बालबेक (Baalbek) के लोग थे। और इसी के नाम पर उनके शहर का नाम बालबेक रखा गया जैसा कि हमने उल्लेख किया है (2)।

"और सबसे अच्छे रचनाकार को छोड़ देते हो" यानी: उनमें सबसे अच्छा जिसे रचनाकार कहा जाता है। और कहा गया: अर्थ है: सबसे अच्छा निर्माता; क्योंकि लोग निर्माण करते हैं और सृष्टि नहीं करते (3)।

"अल्लाह, जो तुम्हारा रब है और तुम्हारे पूर्वजों का भी रब है" तीनों नामों में 'नस्ब' (accusative case) के साथ, जैसा कि अर-रबी बिन खुथयम, अल-हसन, इब्न अबी इसहाक़, इब्न वथ्थाब, अल-अमश, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है (4)। अबू उबैद और अबू हातिम इसी मत के हैं। अबू उबैद ने बताया कि यह विशेषण (Na't) के रूप में है। अन-नहहास (5) ने कहा: यह गलत है; बल्कि यह 'बदल' (Badal) के रूप में है, और यहाँ विशेषण की अनुमति नहीं है क्योंकि यह कोई अलंकरण (tahliyah) नहीं है।

इब्न कसीर, अबू अम्र, आसिम, अबू जाफ़र, शैबा और नाफ़े ने 'रफ़' (nominative case) के साथ पढ़ा है (6)। अबू हातिम ने कहा: इसका अर्थ है: वह अल्लाह तुम्हारा रब है। अन-नहहास ने कहा: उन्होंने जो कहा उससे बेहतर यह है कि यह बिना किसी लोप या विलोपन के'मुब्तदा' (subject) और 'खबर' (predicate) है। मैंने अली बिन सुलेमान को यह मत रखते हुए देखा कि 'रफ़' अधिक बेहतर और अच्छा है क्योंकि...

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/64, और मुक़ातिल का अगला कथन इसी से है। यह शेर अब्दुल्ला बिन अल-ज़िबाअरी का है जैसा कि स्रोतों में है, न कि अबू दुआद का जैसा कि अल-मावर्दी ने उल्लेख

किया है। यह पहले 1/291 में और कई अन्य स्थानों पर आ चुका है। अबू दुआद का नाम जारिया बिन अल-हज्जाज था, जो काब बिन मामा अल-इयादी के युग में था। अल-शेर वल-शुअरा 1/237। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 257। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/65। (4) हफ़्स के वर्णन में आसिम ने इसे इसी तरह पढ़ा है। अल-सबआ पृ. 549, और अल-तयसीर पृ. 187। (5) इराब अल-कुरान 3/117 में, और इससे पहले की बात वहीं से है। (6) अल-सबआ पृ. 549, अल-तयसीर पृ. 187, और अल-नश्र 2/360।

سورہ الصافات: آیات ۱۲۵ - ۱۳۲ ۸۷

اور اسی سے شوہر کو 'بعل' کہا جاتا ہے۔ ابو دؤاد نے کہا: ورأيتُ بَـعْـلَـكِ فـي الوغـى مُـتـقـلِّـداً سـيـفـاً ورُمْـحـاً (۱)

مقاتل: ایک بت جسے الیاس (علیہ السلام) نے توڑ دیا اور وہ ان سے بھاگ گیا۔ اور کہا گیا: وہ سونے کا تھا اور اس کا طول بیس ہاتھ تھا، اور اس کے چار چہرے تھے، وہ اس کے فریب میں آ گئے اور اس کی اس قدر تعظیم کی کہ چار سو خادم اس کی خدمت کے لیے مقرر کر دیے اور انہیں نبی بنا لیا، تو شیطان بعل کے پیٹ میں داخل ہوتا اور گمراہی کی شریعت بولتا، اور خادم اسے یاد کرتے اور لوگوں کو سکھاتے تھے، اور وہ بلادِ شام میں بعلبک کے رہنے والے تھے۔ اور اسی کی وجہ سے ان کے شہر کا نام بعلبک رکھا گیا جیسا کہ ہم نے ذکر کیا (۲)۔

﴿وَتَذَرُونَ أَحْسَنَ الْخَٰلِقِينَ﴾ یعنی: ان سب میں بہتر جسے خالق کہا جاتا ہے۔ اور کہا گیا: معنی ہے: سب سے بہتر بنانے والا؛ کیونکہ لوگ بناتے ہیں پیدا نہیں کرتے (۳)۔

﴿اللَّهَ رَبَّكُمْ وَرَبَّ ءَابَآئِكُمُ الْأَوَّلِينَ﴾ تینوں ناموں میں نصب (زبر) کے ساتھ، ربیع بن خثیم، حسن، ابن ابی اسحاق، ابن وثاب، اعمش، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے (۴)۔ ابو عبید اور ابو حاتم کا یہی رجحان ہے۔ ابو عبید نے نقل کیا کہ یہ صفت (نعت) کے طور پر ہے۔ نحاس (۵) کہتے ہیں: یہ غلط ہے، بلکہ یہ بدل کے طور پر ہے، اور یہاں نعت جائز نہیں ہے؛ کیونکہ یہ تحلیہ (خوبصورتی کا بیان) نہیں ہے۔

اور ابن کثیر، ابو عمرو، عاصم، ابو جعفر، شیبہ اور نافع نے رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (۶)۔ ابو حاتم نے کہا: بمعنی: وہ اللہ تمہارا رب ہے۔ نحاس نے کہا: اس سے بہتر جو انہوں نے کہا یہ ہے

کہ یہ بغیر کسی حذف یا پوشیدگی کے مبتدا اور خبر ہے، اور میں نے علی بن سلیمان کو دیکھا کہ وہ رفع کو اولیٰ اور بہتر سمجھتے ہیں؛ کیونکہ...

(۱) النکت والعیون ۵/ ۶۴، اور مقاتل کا اگلا قول اسی سے ہے۔ اور یہ شعر عبد اللہ بن الزبعری کا ہے جیسا کہ مصادر میں ہے نہ کہ ابو دؤاد کا جیسا کہ ماوردی نے ذکر کیا، اور یہ پہلے ۱/ ۲۹۱ اور کئی دوسرے مقامات پر گزر چکا ہے۔ اور ابو دؤاد کا نام جاریہ بن الحجاج ہے، وہ کعب بن مامہ الایادی کے زمانے میں تھے۔ الشعر والشعراء ۲۳۷/۱۔ (۲) عرائس المجالس ص ۲۵۷۔ (۳) النکت والعیون ۶۵/۵۔ (۴) اور اسی طرح عاصم نے حفص کی روایت میں پڑھا ہے۔ السبعة ص ۵۴۹، والتیسیر ص ۱۸۷۔ (۵) اعراب القرآن ۱۱۷/۳ میں، اور اس سے پہلے کی بات وہیں سے ہے۔ (۶) السبعة ص ۵۴۹، والتیسیر ص ۱۸۷، والنشر ۲/ ۳۶۰۔

Surah As-Saffat: Verses 126 - 132 88

The [phrase] before it is the end of a verse, so beginning a new sentence (isti'naf) is preferable. Ibn al-Anbari (1): Whoever reads [the next part] in the accusative (nasb) or nominative (raf') should not stop at "the Best of Creators" (Ahsan al-Khaliqin) for completion; because Allah, Exalted and Majestic is He, is further clarified by "the Best of Creators" in both ways. The statement of the Almighty: {So they denied him} informs about the people of Ilyas (Elijah) that they denied him. {Indeed, they will surely be brought [for punishment]} meaning: in the punishment. {Except the chosen servants of Allah} meaning: from his people, for they were saved from the punishment. And it was read as: "Al-Mukhliseen" (the sincere ones) with a kasra on the 'lam', as mentioned before (2). {And We left for him [favorable mention] among later generations} has been discussed previously. {Peace be upon Ilyasin} is the recitation of Al-A'raj, Shaybah, and Nafi' (3). And 'Ikrimah, Abu 'Amr, Ibn Kathir, Hamzah, and Al-Kisa'i read it as: "Salamun 'ala Ilyasin" (4). Al-Hasan read: "Salamun 'ala al-Yasin" by joining the 'alif' (5), as if it were "Yasin" with the definite article 'al' (alif and lam) added. The intended person is Ilyas (peace be upon him), and the salutation is upon him, but it is a non-Arabic (ajami) name. Arabs often modify these foreign names and change them frequently (6). Ibn Jinni (7) said: Arabs play around with non-Arabic names; so Yasin, Ilyas, and Ilyasin are one and the same. Al-Zamakhshari (8): When Hamzah connected [the recitation], he read it in the accusative case, and when he stopped, he read it in the nominative. And it was read as: " 'ala Ilyasin", "Idrisin", "Idrasin", and "Idrasin" (9) as they are linguistic variations of Ilyas and Idris. And perhaps...

(1) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/859. (2) 18/28. (3) This is the recitation of Ibn 'Amir. (4) This is the recitation of 'Asim. (5) Al-Muhtasab 2/223. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/436 and 438. (7) Mentioned by al-Suhayli in Al-Rawd al-Unuf 1/72. (8) In Al-Kashshaf 3/352. (9) Al-Muhtasab 2/225.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 126 - 132 88

इससे पहले वाली आयत का अंत है, इसलिए एक नया वाक्य शुरू करना (इस्ति'नाफ़) बेहतर है। इब्न अल-अंबारी (1): जिसने [अगले हिस्से को] नसब (अव्यय) या रफ़ (कर्ता कारक) में पढ़ा है, उसे 'अहसन अल-ख़ालिक़ीन' (सबसे अच्छा पैदा करने वाला) पर पूरी तरह से नहीं रुकना चाहिए; क्योंकि अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, दोनों तरह से 'अहसन अल-ख़ालिक़ीन' द्वारा और स्पष्ट किया गया है। सर्वशक्तिमान का कथन: {तो उन्होंने उसे झुठलाया} इलियास (अलैहिस्सलाम) की जाति के बारे में सूचित करता है कि उन्होंने उन्हें झुठलाया। {तो वे निश्चय ही [दंड के लिए] उपस्थित किए जाएँगे} अर्थात: दंड में। {अल्लाह के चुने हुए दासों के सिवा} अर्थात: उनकी जाति के वे लोग, क्योंकि वे दंड से बच गए। और इसे "अल-मुख़्लिसीन" (निष्ठावान) के रूप में लाम पर कसरा के साथ भी पढ़ा गया है, जैसा कि पहले (2) बताया जा चुका है। {और हमने बाद की नस्लों में उसके लिए [प्रशंसा] छोड़ दी} इसका पहले उल्लेख हो चुका है। {इल्यासीन पर शांति हो} अल-आरज, शैबा और नाफ़े की क़िरात (पढ़ने का तरीका) है (3)। और इक्रमा, अबू अम्र, इब्न कसीर, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "सलामून अला इल्यासीन" (4) पढ़ा है। अल-हसन ने पढ़ा: "सलामून अल-यासीन" अलिफ़ को जोड़कर (5), जैसे कि यह "यासीन" हो और उस पर पहचान के लिए 'अल' (अलिफ़ और लाम) लगा दिया गया हो। इससे मुराद इलियास अलैहिस्सलाम ही हैं, और उन्हीं पर सलाम भेजा गया है, लेकिन यह एक गैर-अरबी (अजमी) नाम है। अरब इन गैर-अरबी नामों में बहुत हेरफेर करते हैं और उन्हें अक्सर बदलते रहते हैं (6)। इब्न जिन्नी (7) ने कहा: अरब गैर-अरबी नामों के साथ बहुत खेलते हैं; इसलिए यासीन, इलियास और इल्यासीन एक ही चीज़ हैं। अल-ज़मख़शरी (8): जब हमज़ा मिलाकर पढ़ते थे तो नसब (accusative) में पढ़ते थे, और जब रुकते थे तो रफ़ (nominative) में पढ़ते थे। और इसे "अला इल्यासीन" और "इद्रीसीन, इद्रसीन और इद्रासीन" (9) के रूप में भी पढ़ा गया है, इस आधार पर कि ये इलियास और इदरीस नामों के भाषाई रूप हैं। और शायद...

(1) ईज़ाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/859 में। (2) 18/28. (3) यह इब्न आमिर की क़िरात है। (4) यह आसिम की क़िरात है। (5) अल-मुहतसब 2/223. (6) इ'राब अल-क़ुरआन (अल-नहहास द्वारा) 3/436 और 438। (7) अल-सुहैली ने 'अल-रौद अल-उनुफ़' 1/72 में इसका उल्लेख किया है। (8) अल-कश्शाफ़ 3/352 में। (9) अल-मुहतसब 2/225.

سورة الصافات: آیات ۱۲۶ - ۱۳۲ ۸۸

اس سے پہلے آیت کا سر (اختتام) ہے، لہذا استیناف (نئے جملے کا آغاز) بہتر ہے۔ ابن الانباری (۱): جس نے [اگلے حصے کو] نصب یا رفع کے ساتھ پڑھا، وہ «أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ» پر مکمل طور پر وقف نہ کرے؛ کیونکہ اللہ عزوجل دونوں صورتوں میں «أَحْسَنَ الْخَالِقِينَ» کا ترجمان (وضاحت کرنے والا) ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ فَكَذَّبُوهُ ﴾ الیاس علیہ السلام کی قوم کے بارے میں خبر دی کہ انہوں نے انہیں جھٹلایا۔ ﴿ فَإِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ ﴾ یعنی: عذاب میں۔ ﴿ إِلَّا عِبَادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِينَ ﴾ یعنی: ان کی قوم میں سے، کیونکہ وہ عذاب سے بچ گئے۔ اور اسے «المُخْلِصِينَ» (لام کے زیر کے ساتھ) بھی پڑھا گیا ہے، جیسا کہ پہلے (۲) گزر چکا ہے۔ ﴿ وَتَرَكْنَا عَلَيْهِ فِي الْآخِرِينَ ﴾ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿ سَلَامٌ عَلَى إِلْ يَاسِينَ ﴾ الاعرج، شیبہ اور نافع کی قرات ہے (۳)۔ اور عکرمہ، ابو عمرو، ابن کثیر، حمزہ اور کسائی نے: «سَلَامٌ عَلَى إِلْيَاسِينَ» (۴) پڑھا ہے۔ اور حسن نے «سَلَامٌ على الياسِينَ» الف کے وصل کے ساتھ پڑھا (۵)، گویا یہ «یاسین» ہے جس پر تعریف کے لیے الف اور لام داخل کر دیا گیا۔ اس سے مراد الیاس علیہ السلام ہیں، اور انہی پر سلام بھیجا گیا ہے، لیکن یہ ایک عجمی (غیر عربی) نام ہے۔ اور عرب ان عجمی ناموں میں بہت الٹ پلٹ کرتے ہیں اور انہیں بہت تبدیل کرتے ہیں (۶)۔ ابن جنی (۷) نے کہا: عرب عجمی ناموں کے ساتھ بہت کھیلتے ہیں؛ پس یاسین، الیاس اور الیاسین ایک ہی چیز ہیں۔ زمخشری (۸): حمزہ جب وصل کرتے تو نصب دیتے تھے، اور جب وقف کرتے تو رفع دیتے تھے۔ اور «على إلياسين» اور «إدريسين وإِدْرَسِين وإِدْرَاسين» (۹) بھی پڑھا گیا ہے اس بنیاد پر کہ یہ الیاس اور ادریس کے ناموں کی مختلف لغتیں (بولیاں) ہیں۔ اور شاید...

(۱) ایضاح الوقف والابتداء ۸۵۹/۲ میں۔ (۲) ۲۸/۱۸ ۔ (۳) یہ ابن عامر کی قرات ہے۔ (۴) یہ عاصم کی قرات ہے۔ (۵) المحتسب ۲۲۳/۲ ۔ (۶) اعراب القرآن (نحاس) ۴۳۶/۳ اور ۴۳۸ ۔ (۷) سہلی نے اسے الروض الانف ۷۲/۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) الکشاف ۳۵۲/۳ میں۔ (۹) المحتسب ۲۲۵/۲ ۔

Surah As-Saaffat: Verses 130 - 132 89

...for the addition of the 'Ya' and 'Nun' in Syriac has a meaning. Al-Nahhas (1): And whoever reads: "Peace be upon the family of Yasin," it is as if - and Allah knows best - he made his name Elias and Yasin, then sent peace upon his family; that is: the people of his religion and those who followed his school of thought, knowing that if peace is sent upon his family because of him, then he is included in the peace; as the Prophet (peace be upon him) said: "O Allah, send blessings upon the family of Abu Awfa" (2). And Allah Almighty said: {Admit the people of Pharaoh into the severest punishment} [Ghafir: 46]. And whoever reads: "Ilyasin," scholars have more than one opinion on it. Harun narrated from Ibn Abi Ishaq that he said: Ilyasin is like Ibrahim; he holds that it is a name for him. Abu Ubayda (3) holds that it is a plural form of salutation, meaning that peace be upon him and his household; and he recited: "Sufficient for me is the help of the two Khubaybs, sufficient for me" (4). It is said: 'qadni' and 'qadi' are two dialects meaning 'enough'. He only meant Abu Khubayb, Abdullah bin al-Zubayr, so he pluralized it on the basis that whoever was on his path was included with him. Others besides Abu Ubayda narrate it as: 'al-Khubaybayn', in the dual form, meaning Abdullah and Mus'ab. And I saw Ali bin Sulayman explaining it further than this; [he said]: The Arabs name a man's people after a great man among them, so they say: 'al-Mahaliba' on the basis that they named every man among them al-Muhallab. He said: Accordingly, "Peace be upon Ilyasin" named every man among them Elias. Sibawayh mentioned something of this in his "Book" (5), except that he mentioned that the Arabs do this as a form of attribution (nisba); so they say: 'al-Ash'arun', meaning by it the lineage. Al-Mahdawi: And whoever reads: "Ilyasin", it is a plural in which Elias is included, so it is the plural of Ilyasi...

(1) In I'rab al-Qur'an 3 / 436. (2) Narrated by al-Bukhari (1497) and Muslim (1080), and previously mentioned 2 / 82. (3) In Majaz al-Qur'an 2 / 172, and the author quoted him via al-Nahhas. (4) The rajaz verse is by Humayd al-Arqat, and after it: "The Imam is not a stingy atheist." It is in Al-Kitab 2 / 371, and al-Khizana 5 / 382. (5) 3 / 410, and the author quoted him via al-Nahhas 3 / 437, and what precedes it and what is between brackets is from it.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयत 130 - 132 89

...सीरियाई (syriac) में 'या' और 'नून' जोड़ने का एक अर्थ है। अल-नह़्ह़ास (1): और जिसने पढ़ा: "सलाम हो यासीन के परिवार (आल) पर", तो यह ऐसा है जैसे - और अल्लाह बेहतर जानता है - उसने उसका नाम इलियास और यासीन रखा, फिर उसके परिवार पर सलाम भेजा; यानी: उसके धर्म के लोग और जो उसके मार्ग पर थे, यह जानते हुए कि यदि उसके कारण उसके परिवार पर सलाम भेजा जाता है, तो वह भी उस सलाम में शामिल है; जैसा कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "हे अल्लाह, अबू औफ़ा के परिवार पर अपनी कृपा भेज" (2)। और अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {फ़िरऔन के लोगों को सबसे कठोर दंड में प्रवेश कराओ} [ग़ाफ़िर: 46]। और जिसने "इलियासीन" पढ़ा, विद्वानों की इस पर एक से अधिक राय है। हारून ने इब्न अबी इसहाक से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: इलियासीन इब्राहिम की तरह है; उनका मानना है कि यह उनके लिए एक नाम है। अबू उबैदा (3) का मानना है कि यह अभिवादन का एक बहुवचन रूप है, जिसका अर्थ है कि उन पर और उनके घर वालों पर सलाम हो; और उन्होंने यह शेर पढ़ा: "दो खुबैबों की मदद मेरे लिए काफ़ी है, मेरे लिए काफ़ी है" (4)। कहा जाता है: 'कदनी' और 'कदी' दो बोलियां हैं जिनका अर्थ है 'काफी'। उनका आशय केवल अबू खुबैब अब्दुल्ला बिन अल-जुबैर से था, इसलिए उन्होंने इसे इस आधार पर बहुवचन बनाया कि जो भी उनके मार्ग पर था वह उनके साथ शामिल था। अबू उबैदा के अलावा अन्य लोग इसे 'अल-खुबैबैन' के रूप में द्विवचन में वर्णन करते हैं, जिसका अर्थ अब्दुल्ला और मुसाब है। और मैंने अली बिन सुलेमान को इसकी इससे अधिक व्याख्या करते हुए देखा; [उन्होंने कहा]: अरब किसी व्यक्ति के लोगों का नाम उनमें से किसी महान व्यक्ति के नाम पर रखते हैं, इसलिए वे कहते हैं: 'अल-महालिबा' इस आधार पर कि उन्होंने उनमें से प्रत्येक व्यक्ति का नाम अल-मुहल्लब रखा। उन्होंने कहा: इस प्रकार, "सलाम हो इलियासीन पर" उनमें से प्रत्येक व्यक्ति का नाम इलियास रखा गया। सिबावैह ने अपनी "किताब" (5) में इसका कुछ उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि उन्होंने उल्लेख किया है कि अरब ऐसा निस्बत (संबद्धता) के रूप में करते हैं; इसलिए वे कहते हैं: 'अल-अशअ़रून', इससे उनका तात्पर्य वंश से है। अल-महदवी: और जिसने पढ़ा: "इलियासीन", तो यह एक बहुवचन है जिसमें इलियास शामिल है, इसलिए यह इलियासी का बहुवचन है...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 3 / 436 में। (2) इसे अल-बुखारी (1497) और मुस्लिम (1080) ने उद्धृत किया है, और पहले 2 / 82 में आ चुका है। (3) मजाज़ अल-क़ुरआन 2 / 172 में, और लेखक ने

अल-नह़ह़ास के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है। (4) यह रज़ज़ (छंद) हुमैद अल-अरक़त का है, और इसके बाद है: "इमाम कंजूस नास्तिक नहीं है।" यह अल-किताब 2 / 371 और अल-ख़िज़ाना 5 / 382 में है। (5) 3 / 410, और लेखक ने अल-नह़ह़ास 3 / 437 के माध्यम से उनसे इसे उद्धृत किया है, और जो इससे पहले है और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है।

سورہ الصافات: آیات ۱۳۰ - ۱۳۲ ۸۹

سریانی زبان میں 'یاء' اور 'نون' کے اضافے کا ایک معنی ہے۔ النحاس (۱): اور جس نے پڑھا: «سَلَامٌ عَلَى آلِ يَاسِينَ» (سلام ہو یاسین کی آل پر) تو گویا اس نے - واللہ اعلم - اس کا نام الیاس اور یاسین رکھا، پھر اس کی آل پر سلام بھیجا؛ یعنی: اس کے دین والے اور جو اس کے مسلک پر تھے، یہ جانتے ہوئے کہ جب اس کی خاطر اس کی آل پر سلام بھیجا گیا تو وہ خود اس سلام میں شامل ہے؛ جیسا کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اے اللہ، آلِ ابی اوفیٰ پر اپنی رحمتیں نازل فرما» (۲)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {فرعون کی آل کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو} [غافر: ۴۶]۔ اور جس نے «إلياسين» پڑھا، تو اس بارے میں علماء کے ایک سے زیادہ قول ہیں۔ ہارون نے ابن ابی اسحاق سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: الیاسین ابراہیم کی طرح ہے؛ ان کا موقف ہے کہ یہ ان کا ایک نام ہے۔ اور ابو عبیدہ (۳) کا موقف ہے کہ یہ جمع تسلیم ہے، اس بنا پر کہ ان پر اور ان کے اہل بیت پر سلام بھیجا گیا؛ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: «قَدْنِي مِنْ نَصْرِ الْخُبَيْبَيْنِ قَدِي» (۴) (دو خبیبوں کی مدد میرے لیے کافی ہے، میرے لیے کافی ہے)۔ کہا جاتا ہے کہ 'قدنی' اور 'قدی' دو لغتیں ہیں جن کا معنی 'کافی' ہے۔ ان کی مراد ابو خبیب عبد اللہ بن زبیر ہیں، چنانچہ انہوں نے اسے اس بنا پر جمع کے صیغے میں ذکر کیا کہ جو ان کے مسلک پر تھا وہ ان کے ساتھ شامل ہے۔ ابو عبیدہ کے علاوہ دیگر اسے تثنیہ (دو) کے صیغے کے ساتھ 'الخبیبین' روایت کرتے ہیں، جس سے مراد عبد اللہ اور مصعب ہیں۔ اور میں نے علی بن سلیمان کو دیکھا کہ وہ اس کی اس سے بھی زیادہ وضاحت کرتے ہیں؛ [انہوں نے کہا]: عرب کسی شخص کی قوم کا نام ان میں سے کسی جلیل القدر شخص کے نام پر رکھ دیتے ہیں، چنانچہ وہ کہتے ہیں: 'المہالبہ' اس بنا پر کہ انہوں نے ان میں سے ہر شخص کا نام 'مہلب' رکھا| انہوں نے کہا: پس اس بنا پر «سَلَامٌ عَلَى إِلْيَاسِينَ» میں ان میں سے

ہر شخص کا نام الیاس رکھا گیا ہے۔ سیبویہ نے اپنی «کتاب» (۵) میں اس کا کچھ ذکر کیا ہے، مگر انہوں نے یہ ذکر کیا ہے کہ عرب ایسا نسبت کی جہت سے کرتے ہیں؛ چنانچہ وہ کہتے ہیں: 'الاشعرون'، اس سے ان کی مراد نسب ہوتا ہے۔ المهدوي: اور جس نے پڑھا: «إلياسين» تو یہ ایسی جمع ہے جس میں الیاس داخل ہے، پس یہ 'الیاسی' کی جمع ہے...

(۱) إعراب القرآن ۳ / ۴۳۶ میں۔ (۲) اسے بخاری (۱۴۹۷) اور مسلم (۱۰۸۰) نے روایت کیا ہے، اور گزشتہ ۲ / ۸۲ میں گزر چکا ہے۔ (۳) مجاز القرآن ۲ / ۱۷۲ میں، اور مصنف نے النحاس کے واسطے سے ان سے یہ نقل کیا ہے۔ (۴) یہ رجز حمید الارقط کا ہے، اور اس کے بعد ہے: "امام کنجوس ملحد نہیں ہے"۔ یہ الکتاب ۲ / ۳۷۱ اور الخزانہ ۵ / ۳۸۲ میں ہے۔ (۵) ۳ / ۴۱۰، اور مصنف نے النحاس ۳ / ۴۳۷ کے واسطے سے ان سے یہ نقل کیا ہے، اور جو اس سے پہلے ہے اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔

Surah As-Saaffat: Verses 130 - 132 90

The nisba 'ya' was omitted; just as the nisba 'ya' is omitted in the broken plural, such as 'Al-Mahaliba' for the plural of 'Mahallabi', likewise it was omitted in the sound plural, so it was said: 'Al-Muhallabun'. Sibawayh^{(1)} reported: 'Al-Ash'arun' and 'An-Numayrun', meaning 'Al-Ash'ariyyun' and 'An-Numayriyyun'. Al-Suhayli^{(2)} said: This is not correct; rather, it is a dialect variant for Elias (Ilyas). If he had intended what they said, he would have added the definite article 'alif' and 'lam' as it is added in 'Al-Mahaliba' and 'Al-Ash'ariyyun'. So he would have said: "Peace be upon the Eliasins" because when a proper noun is pluralized, it becomes indefinite until it is defined by 'alif' and 'lam'. You do not say: "Peace be upon Zaydayn" (two Zaids), but rather: "upon the Zaydayn", with 'alif' and 'lam'. Thus, Elias (peace be upon him) has three linguistic variants. Al-Nahhas^{(3)}: Abu Ubayda argued in his recitation: "Peace be upon Ilyasin" that it is his name, just as his name is Elias; because there is no greeting in the Surah upon the "Aal" (family/folk) of any other prophet ﷺ besides him. Just as the other prophets were named, so was he. This argument originates from Abu Amr, and it is not mandatory; because we explained the saying of the linguists that if peace is sent upon his family for his sake, then it is peace upon him. Saying that his name is "Ilyasin" requires evidence and a narration; for there has occurred a problem in the matter. Al-Mawardi^{(4)} said: Al-Hasan recited: "Peace be upon Yasin" by dropping the 'alif' and 'lam'^{(5)}, and in this there are two perspectives: First: that they are the family of Muhammad ﷺ; said by Ibn Abbas. Second: that they are the family of Yasin; according to this, there are two views on the addition in Yasin: First: that it was added to balance the verses, as he said in one place: {Mount Sinai} [Al-Mu'minun: 20] and in another place {Mount Sinin} [At-Tin: 2]. According to this, the greeting would be upon his family excluding him, and the attribution to him would be an honor for him. Second: that it was added for the plural, so he would be included among them, and thus peace would be upon him and upon them.

(1) The previous source. (2) In "At-Ta'rif wal-I'lam" p. 148. (3) In "I'rab al-Qur'an" 3/437. (4) In "An-Nukat wal-'Uyun" 5/65. (5) It was mentioned previously that Al-Hasan recited: "Peace be upon Al-Yasin" without the hamza.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 130 - 132 90

निसबा 'या' को हटा दिया गया; जैसे कि टूटे हुए बहुवचन (जमा मुकस्सर) में निसबा 'या' को हटा दिया जाता है, जैसे 'महल्लबी' के बहुवचन के लिए 'अल-महालबा', वैसे ही इसे सुदृढ़ बहुवचन (जमा सालिम) में हटा दिया गया, इसलिए कहा गया: 'अल-मुहल्लाबून'। सिबवई^{(1)} ने उल्लेख किया है: 'अल-अशअरून' और 'अन-नुमयरून', जिसका अर्थ 'अल-अशअरीयुन' और 'अन-नुमयरीयुन' है। अस-सुहैली^{(2)} ने कहा: यह सही नहीं है; बल्कि, यह इलियास (एलिजा) के लिए एक भाषाई भिन्नता है। यदि उनका इरादा वही होता जो उन्होंने कहा, तो वे 'अलिफ़' और 'लाम' जोड़ते जैसे कि 'अल-महालबा' और 'अल-अशअरीयुन' में जोड़ा गया है। तो वे कहते: "शांति हो इलियासीन पर" क्योंकि जब किसी व्यक्तिवाचक संज्ञा का बहुवचन बनाया जाता है, तो वह अनिश्चित हो जाता है जब तक कि उसे 'अलिफ़' और 'लाम' द्वारा परिभाषित न किया जाए। आप यह नहीं कहते: "दो ज़ैद पर शांति हो", बल्कि: "उन दो ज़ैद पर", अलिफ़ और लाम के साथ। इस प्रकार, इलियास (उन पर शांति हो) के तीन भाषाई रूप हैं। अन-नहहास^{(3)}: अबू उबैदा ने अपने पाठ में तर्क दिया: "इलियासीन पर शांति हो" कि यह उनका नाम है, जैसे कि उनका नाम इलियास है; क्योंकि इस सूरह में उनके अलावा किसी अन्य नबी ﷺ के"आल" (परिवार/वंश) पर शांति का संदेश नहीं है। जैसे अन्य नबियों का नाम रखा गया, वैसे ही उनका भी रखा गया। यह तर्क अबू अम्र से उत्पन्न हुआ है, और यह अनिवार्य नहीं है; क्योंकि हमने भाषाविदों के इस कथन को स्पष्ट किया है कि यदि उनके कारण उनके परिवार पर शांति भेजी जाती है, तो वह उन पर भी शांति है। यह कहना कि उनका नाम "इलियासीन" है, प्रमाण और वर्णन की आवश्यकता रखता है; क्योंकि इस मामले में समस्या उत्पन्न हुई है। अल-मावर्दी^{(4)} ने कहा: अल-हसन ने 'अलिफ़' और 'लाम' को हटाकर पढ़ा: "यासीन पर शांति हो"^{(5)}, और इसमें दो दृष्टिकोण हैं: पहला: कि वे मुहम्मद ﷺ के परिवार (आल) हैं; यह इब्न अब्बास ने कहा है। दूसरा: कि वे यासीन के परिवार हैं; इस आधार पर यासीन में वृद्धि के दो विचार हैं: पहला: कि इसे आयतों के संतुलन के लिए जोड़ा गया था, जैसा कि उन्होंने एक स्थान पर कहा: {सीना पर्वत} [अल-मुमिनून: 20] और दूसरे स्थान पर {सिनीन पर्वत} [अत-तीन: 2]। इसके अनुसार, शांति उनके परिवार पर होगी न कि उन पर, और उनके प्रति इसका जुड़ाव उनके लिए सम्मान की बात होगी। दूसरा: कि इसे बहुवचन के लिए जोड़ा गया था, इसलिए वे उनमें शामिल होंगे, और इस प्रकार शांति उन पर और उन सभी पर होगी।

(1) पिछला स्रोत। (2) 'अत-तारीफ़ वल-इलाम' में, पृष्ठ 148। (3) 'इराब अल-कुरान' में, 3/437। (4) 'अन-नुकात वल-उयून' में, 5/65। (5) पहले उल्लेख किया जा चुका है कि अल-हसन ने बिना हमज़ा के"अल-यासीन पर शांति हो" पढ़ा था।

سورہ الصافات: آیات ۱۳۰ - ۱۳۲ ۹۰

یاءِ نسبت کو حذف کر دیا گیا؛ جیسا کہ جمع مکسر میں یاءِ نسبت کو حذف کر دیا جاتا ہے جیسے 'مہلبی' کی جمع میں 'المہالبہ'، اسی طرح جمع سالم میں بھی اسے حذف کر دیا گیا تو کہا گیا: 'المہلبون'۔ سیبویہ۸{(۱)} نے نقل کیا ہے: 'الأشعرون' اور 'النمیرون'، ان کی مراد 'الأشعریین' اور 'النمیریین' ہے۔ سہیلي۸{(۲)} نے کہا: یہ درست نہیں ہے، بلکہ یہ الیاس کے نام میں ایک لغت ہے، اور اگر وہ وہی چاہتے جو انہوں نے کہا تو 'الف اور لام' داخل کرتے جیسے 'المہالبہ' اور 'الأشعریین' میں داخل کیا جاتا ہے؛ تو وہ کہتے: "سلامٌ علی الإلیاسیین" کیونکہ جب اسمِ علم کو جمع کیا جاتا ہے تو وہ نکرہ ہو جاتا ہے یہاں تک کہ اسے الف اور لام کے ذریعے معرفہ بنایا جائے؛ تم یہ نہیں کہتے: "سلام علی زیدین" (دو زیدوں پر سلام)، بلکہ: "علی الزیدین"، الف اور لام کے ساتھ پس الیاس علیہ السلام کے نام میں تین لغات ہیں۔ نحاس۸{(۳)} نے کہا: ابو عبیدہ نے اپنی قرات "سَلَامٌ علی إِلْیَاسِینَ" میں یہ دلیل دی کہ یہ ان کا نام ہے جیسا کہ ان کا نام الیاس ہے؛ کیونکہ اس سورت میں ان کے علاوہ کسی اور نبی ﷺ کی "آل" پر سلام نہیں بھیجا گیا۔ پس جس طرح انبیاء کے نام رکھے گئے ویسے ہی ان کا نام بھی رکھا گیا۔ یہ استدلال اصل میں ابو عمرو کا ہے، اور یہ لازم نہیں ہے؛ کیونکہ ہم نے ماہرین لغت کا یہ قول بیان کیا ہے کہ جب ان کی خاطر ان کی آل پر سلام بھیجا گیا، تو وہ خود ان پر سلام ہے۔ اور یہ کہنا کہ ان کا نام "الیاسین" ہے، دلیل اور روایت کا محتاج ہے؛ کیونکہ اس معاملے میں اشکال پیدا ہوا ہے۔ ماوردی۸{(۴)} نے کہا: اور حسن نے الف اور لام کے بغیر "سلام علی یاسین" پڑھا ہے۸{(۵)}، اور اس میں دو صورتیں ہیں: پہلی: کہ وہ آلِ محمد ﷺ ہیں؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ دوسری: کہ وہ آلِ یاسین ہیں؛ تو اس بنیاد پر یاسین میں زیادتی (اضافے) کی دو وجوہات ہیں: پہلی: یہ کہ یہ آیات کی برابری کے لیے بڑھایا گیا ہے، جیسا

کہ ایک جگہ فرمایا: ﴿طُورِ سَيْنَاءَ﴾ [المؤمنون: ۲۰] اور دوسری جگہ ﴿طُورِ سِينِينَ﴾ [التين: ۲]، پس اس کے مطابق سلام ان کے اہل پر ہوگا نہ کہ ان پر، اور ان کی طرف نسبت ان کی تشریف (عزت افزائی) کے لیے ہوگی۔ دوسری: یہ کہ یہ جمع کے لیے داخل ہوا ہے تو وہ بھی ان کی جماعت میں شامل ہوں گے، پس سلام ان پر اور ان سب پر ہوگا۔

(۱) مصدر سابق۔ (۲) التعریف والاعلام ص ۱۴۸۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۴۳۷۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۶۵۔ (۵) پہلے گزر چکا ہے کہ حسن نے "سلام علی الیاسین" بغیر ہمزہ کے پڑھا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 130 - 138 91

Al-Suhayli said (1): Some theologians said regarding the meanings of the Quran: "Aal-Yasin" means the family of Muhammad, peace and blessings be upon him, leaning towards the saying of those who interpret "Ya-Sin" as "O Muhammad". This saying is invalidated by many aspects: First, the context of the speech in the story of Al-Yasin must be as it is in the stories of Ibrahim, Nuh, Musa, and Harun, and that the greeting (Salam) refers back to them. There is no sense in departing from the intent of the speech due to a saying mentioned in that other verse, along with the weakness of that saying as well. For "Ya-Sin", "Ha-Mim", "Alif-Lam-Mim", and the like, the ruling on them is one; they are only disjointed letters (huruf muqatta'ah). They are either taken from the names of Allah the Almighty as Ibn Abbas said, or from the attributes of the Quran, or as Al-Sha'bi said: For Allah there is a secret in every book, and His secret in the Quran is the openings of the Quran (2). Also, the Messenger of Allah ﷺ said: "I have five names" (3) and he did not mention "Ya-Sin" among them. Also, the recitation of "Ya-Sin" came with stillness (sukun) and pause (waqf). Had it been a name for the Prophet ﷺ, it would have been said: "Ya-Sinu" with dammah, just as He the Almighty said: {O Yusuf, O man of truth} [Yusuf: 46]. Since this saying is invalidated by what we mentioned, then "Ilyasin" is the aforementioned Ilyas, and upon him the greeting (Salam) fell.

Abu 'Amr bin al-'Ala' said: It is like Idris and Idrasin. Similarly it is in the Mushaf of Ibn Mas'ud: {And indeed, Idris was among the messengers} then he said: "Peace be upon Idrasin" (4). {Indeed, We thus reward the doers of good. Indeed, he was of Our believing servants} preceded.

His words, Exalted is He: {And indeed, Lot was among the messengers (133) [When] We saved him and his family, all (134) Except an old woman among those who remained behind (135) Then We destroyed the others (136) And indeed, you pass by them in the morning (137) And at night. Then will you not use reason? (138)}

His words, Exalted is He: {And indeed, Lot was among the messengers. [When] We saved him and his family, all. Except an old woman among those who remained behind.}

(1) In At-Ta'rif wal-I'lam, p. 148. (2) These sayings preceded, and the discussion on the disjointed letters is at the beginning of Surah Al-Baqarah 1/237. (3) Narrated by Al-Bukhari (3532) and Muslim (2354) from the hadith of Jubayr bin Mut'im (RA), and it preceded 9/392. (4) Al-Muhtasib 2/225, and reference to it preceded shortly.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें १३० - १३८ ९१

अल-सुहैली (१) ने कहा: कुरान के अर्थों के बारे में कुछ विद्वानों ने कहा: "आल यासीन" का अर्थ मुहम्मद का परिवार है, उन पर शांति और आशीर्वाद हो, और उन लोगों के कथन की ओर झुकाव रखा जिन्होंने "या-सीन" की व्याख्या "ऐ मुहम्मद" के रूप में की है। यह कथन कई कारणों से अमान्य है: पहला: अल-यासीन की कहानी में बातचीत का संदर्भ वैसा ही होना चाहिए जैसा कि इब्राहिम, नूह, मूसा और हारून की कहानियों में है, और यह कि सलाम उन्हीं की ओर लौटता है। उस दूसरी आयत में कहे गए एक कथन के कारण बातचीत के उद्देश्य से हटने का कोई अर्थ नहीं है, साथ ही वह कथन भी कमजोर है; क्योंकि "या-सीन", "हा-मीम", "अलिफ-लाम-मीम" और इसी तरह के शब्दों के बारे में फैसला एक ही है; वे केवल कटे हुए अक्षर (हुरुफ मुकत्ताह) हैं; या तो वे अल्लाह सर्वशक्तिमान के नामों से लिए गए हैं जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा, या कुरान के गुणों से, या जैसा कि अल-शा'बी ने कहा: अल्लाह के लिए हर किताब में एक रहस्य है, और कुरान में उसका रहस्य कुरान की शुरुआत है (२)। इसके अलावा, अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "मेरे पांच नाम हैं" (३) और उन्होंने उनमें "या-सीन" का उल्लेख नहीं किया। इसके अलावा, "या-सीन" का पाठ सुकून और ठहराव के साथ आया है, और अगर यह नबी ﷺ का नाम होता, तो वह "या-सीनु" (दम के साथ) कहते; जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {ऐ यूसुफ, ऐ सच्चे इंसान} [यूसुफ: ४६]। जब यह कथन हमारे द्वारा बताए गए कारणों से अमान्य हो गया, तो "इल्यासीन" वही इल्यास है जिसका उल्लेख किया गया है, और सलाम उन्हीं पर भेजा गया है।

अबू अम्र बिन अल-अला ने कहा: यह इदरीस और इद्रासीन जैसा है। इसी तरह यह इब्न मसूद की मुसहफ (कुरान की प्रति) में है: {और बेशक इदरीस रसूलों में से थे} फिर उन्होंने कहा: "इद्रासीन पर सलाम हो" (४)। {बेशक हम नेकी करने वालों को इसी तरह बदला देते हैं। बेशक वह हमारे मोमिन बंदों में से थे} पहले गुजर चुका है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और बेशक लूत रसूलों में से थे (१३३) जब हमने उन्हें और उनके तमाम घर वालों को बचा लिया (१३४) सिवाय एक बुढ़िया के जो पीछे रह जाने वालों में थी (१३५) फिर हमने दूसरों को तबाह कर दिया (१३६) और बेशक तुम उन पर से सुबह के वक्त गुजरते हो (१३७) और रात में भी, तो क्या तुम अक्ल से काम नहीं लेते? (१३८)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और बेशक लूत रसूलों में से थे। जब हमने उन्हें और उनके तमाम घर वालों को बचा लिया। सिवाय एक बुढ़िया के जो पीछे रह जाने वालों में थी।}

(१) अत-तारीफ वल-इलाम पृष्ठ १४८। (२) ये बातें पहले आ चुकी हैं, और कटे हुए अक्षरों पर चर्चा सूरह अल-बकराह की शुरुआत १/२३७ में है। (३) इसे बुखारी (३५३२) और मुस्लिम (२३५४) ने जुबैर बिन मुतिम (र.अ.) की हदीस से निकाला है, और यह ९/३९२ में पहले आ चुका है। (४) अल-मुहतासिब २/२१५, और इसका संदर्भ हाल ही में आया है।

سورة الصافات: آیات ۱۳۰ - ۱۳۸ ۹۱

السہیلی (1) نے کہا: قرآن کے معانی کے بارے میں بعض متکلمین نے کہا: "آل یاسین" آل محمد صلی اللہ علیہ وسلم ہیں، اور اس قول کی طرف میلان ظاہر کیا جس نے "یس" کی تفسیر میں "یا محمد" کہا۔ اور یہ قول کئی وجوہ سے باطل ہے: ایک یہ کہ: الیاسین کے قصے میں کلام کا سیاق ویسا ہی ہونا لازم ہے جیسا کہ ابراہیم، نوح، موسیٰ اور ہارون کے قصے میں ہے، اور یہ کہ سلام انہی کی طرف لوٹ رہا ہے، اور اس دوسری آیت میں کہے گئے قول کی وجہ سے کلام کے مقصد سے نکلنے کا کوئی مطلب نہیں ہے جبکہ وہ قول بھی ضعیف ہے؛ کیونکہ "یس"، "حم" اور "الم" اور اس جیسی چیزوں کے بارے میں قول ایک ہی ہے، یہ محض حروفِ مقطعہ ہیں؛ یا تو اللہ تعالیٰ کے ناموں سے لیے گئے ہیں جیسا کہ ابن عباس نے کہا، یا قرآن کی صفات میں سے ہیں، یا جیسا کہ الشعبي نے کہا: اللہ کے لیے ہر کتاب میں ایک راز ہے، اور قرآن میں اس کا راز قرآن کے فواتح (شروعاتی حروف) ہیں (2)۔ اور یہ بھی کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے پانچ نام ہیں" (3) اور ان میں "یس" کا ذکر نہیں کیا۔ اور یہ بھی کہ "یس" کی تلاوت سکون اور وقف کے ساتھ آئی ہے، اور اگر یہ نبی ﷺ کا نام ہوتا تو "یاسینُ" (ضمہ کے ساتھ) کہا جاتا؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿يُوسُفُ أَيُّهَا الصِّدِّيقُ﴾ [یوسف: ٤٦]۔ اور جب یہ قول ہمارے بیان کردہ وجوہات کی بنا پر باطل ہو گیا؛ تو "الیاسین" وہی الیاس ہے جس کا ذکر ہوا ہے، اور انہی پر سلام واقع ہوا ہے۔

ابو عمرو بن العلاء نے کہا: یہ ادریس اور ادراسین کی طرح ہے، اسی طرح یہ ابن مسعود کے مصحف میں ہے: ﴿وَإِنَّ إِدْرِيسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ پھر فرمایا: "سلامٌ علی ادراسین" (4)۔ ﴿إِنَّا كَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ . إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُؤْمِنِينَ﴾ یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنَّ لُوطاً لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ ۝ إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ ۝ إِلَّا عَجُوزاً فِي الْغَابِرِينَ ۝ ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِينَ ۝ وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِمْ مُصْبِحِينَ ۝ وَبِاللَّيْلِ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنَّ لُوطاً لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ . إِذْ نَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ أَجْمَعِينَ . إِلَّا عَجُوزاً فِي الْغَابِرِينَ﴾

(1) التعریف والإعلام صفحہ ۱۴۸۔ (2) یہ اقوال پہلے گزر چکے، اور حروفِ مقطعہ پر کلام سورہ بقرہ کے آغاز ۲۳۷/۱ میں ہے۔ (3) اسے بخاری (۳۵۳۲) اور مسلم (۲۳۵۴) نے جبیر بن مطعم رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور ۳۹۲/۹ میں گزر چکا ہے۔ (4) المحتسب ۲۲۵/۲، اور اس کا حوالہ قریب ہی گزرا ہے۔

Surah As-Saaffat: Verses 136 - 144 92 The story of Lut has preceded (1). "Then We destroyed the others." meaning: by punishment. "And indeed, you pass by them in the morning," He addressed the Arabs: meaning you pass by their dwellings and their ruins "in the morning" at the time of dawn "and at night" you pass by them as well. The speech was completed. Then He said: "Then will you not use your intellect?" meaning: will you not take heed and reflect. The Almighty's saying: "And indeed, Jonah was among the messengers (139). [Mention] when he ran away to the laden ship (140). And he drew lots and was among the losers (141). Then the fish swallowed him while he was blameworthy (142). And had he not been of those who exalt Allah (143), He would have remained in its belly until the Day they are resurrected (144)." There are eight issues in it: The first: The Almighty's saying: "And indeed, Jonah was among the messengers." Jonah: he is Dhul-Nun, and he is the son of Matta, and he is the son of the old woman with whom Ilyas (Elijah) stayed, so he hid with her from his people for six months while Jonah was a nursing infant. Jonah's mother used to serve him herself and keep him company, and she did not spare any honor she was capable of for him. Then Ilyas grew weary of the narrowness of the houses and took to the mountains, and the woman's son, Jonah, died. So she went out after Ilyas, wandering behind him in the mountains until she found him. She asked him to pray to Allah for her, that He might bring her son back to life for her. So Ilyas came to the boy fourteen days after his death, performed ablution, prayed, and supplicated to Allah. Thus, Allah brought Jonah bin Matta back to life through the supplication of Ilyas, peace be upon him (2). And Allah sent Jonah to the people of Nineveh in the land of Mosul, and they used to worship idols and then repented, as previously explained in Surah "Yunus" (3), and the story of Jonah's departure in anger was mentioned in "Al-Anbiya" (4). And there was a difference of opinion regarding his messengership, whether it was before the fish swallowed him or after. Al-Tabari said (5): on the authority of Shahr bin Hawshab: Gabriel, peace be upon him, came to Jonah and said:

---

(1) 11/173 onwards. (2) Tafsir al-Baghawi 4/39. (3) 11/54. (4) 14/266 onwards. (5) In his Tafsir 19/639.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 136 - 144 92 लूत की कहानी पहले आ चुकी है (1)। "फिर हमने दूसरों को नष्ट कर दिया।" यानी: सज़ा के साथ। "और वास्तव में, तुम सुबह के समय उनके पास से गुज़रते हो," अरबों को संबोधित किया गया: यानी तुम सुबह के समय "मुसबिहीन" उनके घरों और उनके अवशेषों के पास से गुज़रते हो "और रात में" भी तुम उनके पास से गुज़रते हो। बात पूरी हुई। फिर उन्होंने कहा: "तो क्या तुम बुद्धि से काम नहीं लेते?" यानी: क्या तुम सबक नहीं लेते और विचार नहीं करते। अल्लाह तआला का कथन: "और बेशक यूनुस रसूलों में से थे (139)। जब वह भागकर भरी हुई नौका पर पहुँचे (140)। फिर उन्होंने.क़ुरआ (लॉटरी) डाला तो वह हारने वालों में से हो गए (141)। फिर मछली ने उन्हें निगल लिया जबकि वह स्वयं को मलामत (निंदा) कर रहे थे (142)। यदि वह अल्लाह की तस्बीह (महिमा गान) करने वालों में से न होते (143), तो वह उसके पेट में उस दिन तक रहते जब वे (लोग) दोबारा उठाए जाएँगे (144)।" इसमें आठ विषय हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: "और बेशक यूनुस रसूलों में से थे।" यूनुस: वह ज़ुन्नून हैं, और वह मत्ता के पुत्र हैं, और वह उस वृद्धा के पुत्र हैं जिसके पास इलियास ठहरे थे, तो वह उनके पास अपने लोगों से छह महीने तक छिपे रहे जबकि यूनुस एक दूध पीता बच्चा था। यूनुस की माँ स्वयं उसकी सेवा करती थी और उसका मन बहलाती थी, और वह उसकी सेवा में कोई कमी नहीं छोड़ती थी। फिर इलियास घरों की तंगी से ऊब गए और पहाड़ों की ओर चले गए, और उस महिला के बेटे यूनुस की मृत्यु हो गई। तो वह इलियास के पीछे निकली, पहाड़ों में उनके पीछे घूमती रही जब तक कि उन्हें पा नहीं लिया। उसने उनसे अल्लाह से उसके लिए प्रार्थना करने के लिए कहा ताकि वह शायद उसके बेटे को उसके लिए जीवित कर दे। तो इलियास उसकी मृत्यु के चौदह दिन बाद लड़के के पास आए, वज़ू किया, नमाज़ पढ़ी और अल्लाह से दुआ की। तो अल्लाह ने इलियास अलैहिस्सलाम की दुआ से यूनुस बिन मत्ता को पुनर्जीवित कर दिया (2)। और अल्लाह ने यूनुस को मौसूल की ज़मीन से नीनवा के लोगों के पास भेजा और वे मूर्तियों की पूजा करते थे फिर उन्होंने तौबा कर ली, जैसा कि सूरह "यूनुस" (3) में पहले बताया जा चुका है, और "अल-अंबिया" (4) में यूनुस के गुस्से में निकलने की कहानी गुज़र चुकी है। और उनके संदेश (रिसालत) के बारे में मतभेद था कि क्या यह मछली द्वारा निगले जाने से पहले था या बाद में। अल-तबरी ने कहा (5): शहर बिन हौशब से रिवायत है: जिब्रील अलैहिस्सलाम यूनुस के पास आए और कहा:

---

(1) 11/173 और उसके बाद। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/39। (3) 11/54। (4) 14/266 और उसके बाद। (5) अपनी तफ़सीर 19/639 में।

سورۃ الصافات: آیات 136 - 144 92 لوط علیہ السلام کا قصہ گزر چکا ہے (1)۔ ﴿ثُمَّ دَمَّرْنَا الْآخَرِينَ﴾ یعنی: عذاب کے ذریعے۔ ﴿وَإِنَّكُمْ لَتَمُرُّونَ عَلَيْهِم مُّصْبِحِينَ﴾ عربوں کو مخاطب کیا: یعنی تم صبح کے وقت ان کے گھروں اور ان کے کھنڈرات کے پاس سے گزرتے ہو "مصبحین" صبح کے وقت ﴿وَبِاللَّيْلِ﴾ اور رات کے وقت بھی تم ان کے پاس سے گزرتے ہو۔ اور کلام مکمل ہوا۔ پھر فرمایا: ﴿أَفَلَا تَعْقِلُونَ﴾ یعنی: کیا تم عبرت حاصل نہیں کرتے اور غور و فکر نہیں کرتے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ (139) إِذْ أَبَقَ إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ (140) فَسَاهَمَ فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ (141) فَالْتَقَمَهُ الْحُوتُ وَهُوَ مُلِيمٌ (142) فَلَوْلَا أَنَّهُ كَانَ مِنَ الْمُسَبِّحِينَ (143) لَلَبِثَ فِي بَطْنِهِ إِلَى يَوْمِ يُبْعَثُونَ (144)﴾ اس میں آٹھ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ﴾ یونس: وہ ذوالنون ہیں، اور وہ متیٰ کے بیٹے ہیں، اور وہ اس بڑھیا کے بیٹے ہیں جس کے پاس الیاس علیہ السلام آکر ٹھہرے تھے، تو وہ ان کے پاس اپنی قوم سے چھ ماہ تک چھپے رہے جبکہ یونس دودھ پیتے بچے تھے۔ یونس کی ماں خود ان کی خدمت کرتی تھیں اور ان کا دل بہلاتی تھیں، اور وہ ان کی عزت و تکریم میں کوئی کسر نہیں اٹھا رکھتی تھیں۔ پھر الیاس علیہ السلام گھروں کی تنگی سے بیزار ہوئے اور پہاڑوں کا رخ کیا، اور اس عورت کا بیٹا یونس فوت ہو گیا۔ تو وہ الیاس علیہ السلام کے پیچھے نکلی، پہاڑوں میں ان کے پیچھے گھومتی رہی یہاں تک کہ انہیں پا لیا۔ اس نے ان سے درخواست کی کہ اللہ سے اس کے لیے دعا کریں کہ شاید وہ اس کے بیٹے کو اس کے لیے زندہ کر دے۔ چنانچہ الیاس علیہ السلام اس بچے کی وفات کے چودہ دن بعد اس کے پاس آئے، وضو کیا، نماز پڑھی اور اللہ سے دعا کی، تو اللہ تعالیٰ نے الیاس علیہ السلام کی دعا کی برکت سے یونس بن متیٰ کو زندہ کر دیا (2)۔ اور اللہ نے یونس علیہ السلام کو سرزمین موصل سے اہل نینویٰ کی طرف بھیجا اور وہ بتوں کی پوجا کرتے تھے پھر انہوں نے توبہ کر لی، جیسا کہ سورہ

"یونس" (3) میں اس کا بیان گزر چکا ہے، اور "الانبیاء" (4) میں یونس علیہ السلام کے غصے کی حالت میں نکلنے کا قصہ گزر چکا ہے۔ اور ان کی رسالت کے بارے میں اختلاف ہوا کہ کیا وہ مچھلی کے نگلنے سے پہلے تھی یا اس کے بعد۔ طبری (5) نے کہا: شہر بن حوشب سے روایت ہے: جبریل علیہ السلام یونس علیہ السلام کے پاس آئے اور کہا:

---

(1) 11/173 اور اس کے بعد۔ (2) تفسیر بغوی 4/39۔ (3) 11/54۔ (4) 14/266 اور اس کے بعد۔ (5) اپنی تفسیر 19/639 میں۔

Surah As-Saffat: Verses 139 - 144 93

He went to the people of Nineveh to warn them that punishment had come upon them. He said: "I seek a beast (to ride)." He (Allah or the angel) said: "The matter is more urgent than that." He said: "I seek shoes." He said: "The matter is more urgent than that." He said: So he became angry and went to the ship and boarded it. When he boarded the ship, the ship stalled; it would not move forward or backward. He said: So they cast lots. He said: And his lot came out. Then the whale came wagging its tail. It was called out to the whale: "O whale, we have not made Jonah a provision for you; we have only made you a protection and a place of prostration for him." He said: So the whale swallowed him from that place until it passed by him to Al-Ubulla(1), then it went with him until it passed by him on the Tigris, then it went until it cast him out in Nineveh.

Al-Harith told us, he said: Al-Hasan told us, he said: Abu Hilal told us, he said: Shahr bin Hawshab told us from Ibn Abbas, who said: The message of Jonah was only after the whale cast him out. These people argued that a Messenger does not leave while being angry with his Lord, so what happened to him was before prophethood.

Others said: That happened from him after his call to those to whom he was sent(2) to what Allah commanded him to call them to, and his conveying to them the message of his Lord. But he promised them the descent of what he had warned them of Allah's wrath at a time he set for them. So he left them when they did not repent and did not return to the obedience of Allah. When the punishment loomed over the people and covered them - as Allah Almighty said in His revelation - they repented to Allah, so Allah lifted the punishment from them. Jonah learned of their safety and the lifting of the punishment that he had promised them, so he became angry at that and said: "I promised them a promise and my promise was proven false." So he went away in anger with his Lord and hated returning to them, as they had experienced lying from him; narrated by Sa'id bin Jubayr from Ibn Abbas(3). This has already been mentioned in "Al-Anbiya"(4) and it is the correct view according to what follows in His Almighty saying: {And We sent him to a hundred thousand or more}.

(1) It is a town on the banks of the Tigris. Mu'jam al-Buldan 1/77. (2) What is between brackets is an addition not present in the manuscripts. (3) Reported by Al-Tabari 16/375 and 376. (4) 14/266 and what follows.

सूरह अस-सफ़ात: आयतें 139 - 144 93

वह नीनवा के लोगों के पास उन्हें चेतावनी देने गए कि उन पर अज़ाब (यातना) आ गया है। उन्होंने कहा: "मैं एक सवारी ढूँढता हूँ।" उसने (अल्लाह या फरिश्ते ने) कहा: "मामला इससे अधिक तत्काल है।" उन्होंने कहा: "मैं जूते ढूँढता हूँ।" उसने कहा: "मामला इससे अधिक तत्काल है।" उन्होंने कहा: तो वह क्रोधित हो गए और जहाज़ की ओर चल दिए और उस पर सवार हो गए। जब वह जहाज़ पर सवार हुए, तो जहाज़ रुक गया; वह न आगे बढ़ता था और न पीछे। उन्होंने कहा: फिर उन्होंने कुर्रा (पर्चा) निकाला। उन्होंने कहा: तो उनका नाम निकला। फिर व्हेल मछली अपनी पूंछ हिलाती हुई आई। व्हेल को पुकारा गया: "ऐ व्हेल, हमने यूनुस को तुम्हारे लिए भोजन नहीं बनाया है; हमने तो तुम्हें उनके लिए एक रक्षण और सजदागाह बनाया है।" उन्होंने कहा: तो व्हेल ने उन्हें उस स्थान से निगल लिया यहाँ तक कि वह उन्हें लेकर अल-उबुल्ला(1) तक गई, फिर वह उन्हें लेकर चली यहाँ तक कि दजला नदी से गुज़री, फिर वह चलती रही यहाँ तक कि उन्हें नीनवा में डाल दिया।

अल-हारिस ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अल-हसन ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अबू हिलाल ने हमें बताया, उन्होंने कहा: शहर बिन हौशब ने इब्न अब्बास से बताया, जिन्होंने कहा: यूनुस का संदेश केवल व्हेल द्वारा उन्हें बाहर फेंकने के बाद था। इन लोगों ने तर्क दिया कि एक रसूल (ईश्वर का दूत) अपने रब से क्रोधित होकर नहीं जाता, इसलिए जो कुछ उनके साथ हुआ वह नबुवत (पैग़म्बरी) से पहले था।

दूसरों ने कहा: यह उनकी ओर से उनके बुलावे के बाद हुआ जिन्हें वह भेजे गए थे(2) उस चीज़ की ओर जिसका अल्लाह ने उन्हें आदेश दिया था, और अपने रब के संदेश को उन तक पहुँचाने के बाद। लेकिन उन्होंने उनसे अल्लाह के अज़ाब के उतरने का वादा किया था जिससे उन्होंने उन्हें एक निश्चित समय पर डराया था। इसलिए वह उन्हें छोड़ कर चले गए जब उन्होंने पश्चाताप नहीं किया और अल्लाह की आज्ञाकारिता की ओर नहीं लौटे। जब लोगों पर अज़ाब छा गया और उन्हें घेर लिया - जैसा कि अल्लाह तआला ने अपनी वह्य में कहा है - तो उन्होंने अल्लाह से तौबा (पश्चाताप) की, तो अल्लाह ने उनसे अज़ाब हटा लिया। यूनुस को उनकी सुरक्षा और उस अज़ाब के हटने की खबर मिली जिसका उन्होंने उनसे वादा किया था, तो वह इस पर क्रोधित हो गए और कहा: "मैंने उनसे एक वादा किया था और मेरा वादा झूठा निकला।" तो वह अपने रब से क्रोधित होकर चले गए और उनके पास वापस जाना नापसंद किया, क्योंकि उन्होंने उनके झूठ का अनुभव किया था; सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास(3) से इसे रिवायत किया है। यह "अल-अम्बिया"(4) में पहले ही आ चुका है और यही

सही विचार है जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन के पास आएगा: {और हमने उसे एक लाख या उससे अधिक की ओर भेजा}।

(1) यह दजला के तट पर एक शहर है। मुअजम अल-बुल्दान 1/77। (2) कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह एक अतिरिक्त हिस्सा है जो प्रतियों में नहीं है। (3) इसे अल-तबरी 16/375 और 376 ने निकाला है। (4) 14/266 और उसके बाद।

سورہ الصافات: آیات ۱۳۹ - ۱٤٤ ۹۳

وہ اہل نینویٰ کی طرف روانہ ہوئے تاکہ انہیں خبردار کریں کہ عذاب ان پر آپہنچا ہے۔ انہوں نے کہا: میں ایک سواری تلاش کرتا ہوں۔ اس (اللہ یا فرشتے) نے کہا: معاملہ اس سے کہیں زیادہ فوری ہے۔ انہوں نے کہا: میں جوتے تلاش کرتا ہوں۔ اس نے کہا: معاملہ اس سے کہیں زیادہ فوری ہے۔ انہوں نے کہا: تو وہ غصے میں آگئے اور کشتی کی طرف چل دیے اور اس پر سوار ہوگئے، پھر جب وہ کشتی پر سوار ہوئے تو کشتی رک گئی، نہ آگے بڑھتی تھی نہ پیچھے ہٹتی تھی۔ انہوں نے کہا: پھر انہوں نے قرعہ ڈالا۔ انہوں نے کہا: تو (ان کے نام کا) قرعہ نکلا، پھر مچھلی اپنی دم ہلاتی ہوئی آئی؛ پس مچھلی کو پکارا گیا: اے مچھلی، ہم نے یونس کو تیرے لیے رزق نہیں بنایا؛ بلکہ ہم نے تجھے ان کے لیے جائے پناہ اور سجدہ گاہ بنایا ہے۔ انہوں نے کہا: پھر مچھلی نے انہیں اسی جگہ سے نگل لیا یہاں تک کہ انہیں لے کر الأبلہ (۱) سے گزری، پھر انہیں لے کر چلی یہاں تک کہ دجلہ سے گزری، پھر چلتی رہی یہاں تک کہ انہیں نینویٰ میں ڈال دیا۔

ہم سے حارث نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے حسن نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے ابو ہلال نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہم سے شہر بن حوشب نے ابن عباس سے بیان کیا، انہوں نے کہا: یونس علیہ السلام کی رسالت تو مچھلی کے انہیں باہر نکالنے کے بعد شروع ہوئی تھی، اور ان لوگوں نے اس بات سے استدلال کیا کہ رسول اپنے رب سے ناراض ہو کر نہیں نکلتا، لہذا جو کچھ ان کے ساتھ ہوا وہ نبوت سے پہلے کا واقعہ تھا۔

اور دوسروں نے کہا: یہ ان کی طرف سے ان لوگوں کو دعوت دینے کے بعد ہوا جن کی طرف وہ بھیجے گئے تھے (۲) اس چیز کی طرف جس کا اللہ نے انہیں حکم دیا تھا، اور اپنے رب کے پیغام کو ان تک پہنچانے کے بعد۔ لیکن انہوں نے ان سے اللہ کے عذاب کے نازل ہونے کا وعدہ کیا تھا

جس سے انہوں نے انہیں ایک مقررہ وقت پر ڈرایا تھا۔ پس وہ انہیں چھوڑ کر چلے گئے جب انہوں نے توبہ نہ کی اور اللہ کی اطاعت کی طرف رجوع نہ کیا۔ جب لوگوں پر عذاب کا سایہ پڑا اور انہیں ڈھانپ لیا - جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی وحی میں فرمایا ہے - تو انہوں نے اللہ کی طرف توبہ کی، تو اللہ نے ان سے عذاب اٹھا لیا۔ یونس علیہ السلام کو ان کی سلامتی اور اس عذاب کے اٹھ جانے کی اطلاع ملی جس کا انہوں نے ان سے وعدہ کیا تھا، تو وہ اس پر ناراض ہوئے اور کہا: میں نے ان سے ایک وعدہ کیا تھا اور میرا وعدہ جھوٹا ثابت ہوا۔ پس وہ اپنے رب سے ناراض ہو کر چلے گئے اور ان کی طرف واپس جانا ناپسند کیا، کیونکہ وہ ان پر جھوٹ کا تجربہ کر چکے تھے؛ اسے سعید بن جبیر نے ابن عباس (٣) سے روایت کیا ہے۔ اور یہ بات "الانبیاء" (٤) میں پہلے گزر چکی ہے اور یہی صحیح قول ہے جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس آئے گا: {اور ہم نے اسے ایک لاکھ یا اس سے زیادہ کی طرف بھیجا}۔

(١) یہ دجلہ کے کنارے پر ایک شہر ہے۔ معجم البلدان ١/ ٧٧۔ (٢) بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ اضافہ ہے جو نسخوں میں نہیں ہے۔ (٣) اسے طبری نے ١٦/ ٣٧٥ اور ٣٧٦ میں روایت کیا ہے۔ (٤) ١٤/ ٢٦٦، اور اس کے بعد۔

94 Surah as-Saffat: Verses 139 - 144

And Yunus (Jonah) was not declined [fully in grammar] because it is a non-Arabic name. If it were Arabic, it would have been declined even if it had a 'ya' at the beginning; because there is no verb form 'yuf'alu' just as if you named someone 'Yughfara', you would decline it, but if you named him 'Yaghfuru', you would not decline it (1).

Second: The words of the Almighty: {When he ran away (abaqa)} Al-Mubarrad said: The origin of 'abaqa' is to distance oneself; from it comes 'ghulamun abiqun' (a runaway boy). Others said: Yunus was said to have 'ran away' (abaqa) only because he left without the command of Allah, the Mighty and Sublime, hiding from people. {to the laden ship} meaning: filled. And 'Al-Fulk' (ship) is used as masculine and feminine, and as singular and plural (2). And it has been mentioned before (3).

Al-Tirmidhi al-Hakim said: He called him a runaway (abiq) because he ran away from servitude, and servitude is nothing but abandoning desire and sacrificing oneself for the commands of Allah; so when he did not sacrifice himself when the resolve from the King intensified upon him - as previously explained in 'Al-Anbiya' (4) - and preferred his desire, the name 'runaway' (abiq) was fixed to him. The King's resolve was in the matter of Allah, not in his own matter, and for the sake of Allah's right, not for his own sake. So Yunus sought to do right but did not hit upon the correct path that is with Allah, so He called him: a runaway (abiq) and blameworthy.

Third: The words of the Almighty: {And he cast lots (fasahama)} Al-Mubarrad said: He cast arrows/lots. He said: Its origin is from the arrows (siham) that are cast. {and was of the losers (al-mud-hadin)} He said: Of the defeated. Al-Farra' said (5): His argument was refuted (dahadat) and Allah refuted it, and its origin is from 'zalaq' (slipping); the poet said:

We killed the defeated (al-mud-hadin) in every mountain pass So the eyes were delighted by their killing (6)

Meaning: the defeated.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/438. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/439. (3) 2/492. (4) 14/268, and the King's name was: Hezekiah, as mentioned before. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/393, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab

al-Qur'an 3/439, and what preceded it is from him. (6) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 5/67 and attributed it to Abu Qais.

९४ सूरा अस-साफ़ात: आयतें १३९ - १४४

और यूनुस का शब्द विभक्त (decline) नहीं हुआ; क्योंकि यह एक गैर-अरबी नाम है। यदि यह अरबी होता, तो यह विभक्त हो जाता भले ही इसके शुरू में 'या' हो; क्योंकि क्रियाओं में 'युफ़ालु' रूप नहीं होता, ठीक वैसे ही जैसे यदि आप किसी का नाम 'युगफ़रा' रखते हैं, तो आप उसे विभक्त करेंगे, लेकिन यदि आप उसका नाम 'यग़फ़ुरु' रखते हैं, तो आप उसे विभक्त नहीं करेंगे (१)।

दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {जब वह भाग गया (अबका)} अल-मुबर्राद ने कहा: 'अबका' का मूल अर्थ दूरी बनाना है; इसी से 'ग़ुलामून आबिक़ुन' (भागा हुआ लड़का) आता है। दूसरों ने कहा: यूनुस को 'भाग गया' (अबका) केवल इसलिए कहा गया क्योंकि वह अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी, के आदेश के बिना लोगों से छिपकर निकल गया था। {लदी हुई नौका की ओर} अर्थात: भरी हुई। और 'अल-फ़ुल्क' (नौका) का प्रयोग पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों रूपों में होता है, और एकवचन और बहुवचन दोनों के लिए होता है (२)। और यह पहले बताया जा चुका है (३)।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने कहा: उसने उसे भागा हुआ (आबिक़) कहा क्योंकि वह दासता से भाग गया था, और दासता केवल अपनी इच्छाओं को त्यागने और अल्लाह के आदेशों के लिए स्वयं को अर्पित करने का नाम है; इसलिए जब उसने स्वयं को अर्पित नहीं किया जब बादशाह का संकल्प उस पर तीव्र हो गया - जैसा कि पहले 'अल-अंबिया' (४) में बताया जा चुका है - और अपनी इच्छा को प्राथमिकता दी, तो उस पर 'भागा हुआ' (आबिक़) नाम लग गया। बादशाह का संकल्प अल्लाह के मामले में था, उसके अपने मामले में नहीं, और अल्लाह के अधिकार के लिए था, उसके अपने लाभ के लिए नहीं; यूनुस ने सही राह ढूँढने की कोशिश की लेकिन अल्लाह के पास जो सही मार्ग है उसे नहीं पा सके इसलिए उसने उसे 'आबिक़' (भागा हुआ) और 'मुलीम' (निंदनीय) कहा।

तीसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर उसने कुर्रा डाला (फ़साहमा)} अल-मुबर्राद ने कहा: उसने पासा फेंका (क़ाराआ)। उसने कहा: इसका मूल उन तीरों (सिहाम) से है जिन्हें फेंका जाता है। {तो वह पराजित होने वालों (अल-मुद-हदीन) में से हो गया} उसने कहा: हारने वालों में से। अल-फ़र्रा (५) ने कहा: उसका तर्क खंडित (दहादत) हो गया और अल्लाह ने उसे खंडित कर दिया, और इसका मूल 'ज़लाक़' (फिसलन) से है; कवि ने कहा है:

हमने हर पहाड़ी दर्रे में पराजितों (अल-मुद-हदीन) को मार डाला तो उनकी हत्या से आँखें ठंडी हो गईं (६)

अर्थात: पराजित लोग।

---

(१) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा ३/४३८। (२) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहहास द्वारा ३/४३९। (३) २/४९२। (४) १४/२६८, और बादशाह का नाम था: हेज़ेकियाह, जैसा कि पहले बताया गया है। (५) म'आनी अल-क़ुरआन २/३९३ में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन ३/४३९ में उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले की बातें भी उन्हीं से हैं। (६) अल-मावर्दी ने अल-नुकत व अल-'उयून ५/६७ में इसका उल्लेख किया है और इसे अबू क़ैस से जोड़ा है।

۹۴ سورہ الصافات: آیات ۱۳۹ - ۱۴۴

اور یونس (کا نام) منصرف نہیں ہوا؛ کیونکہ یہ ایک عجمی (غیر عربی) نام ہے، اور اگر یہ عربی ہوتا تو منصرف ہوتا اگرچہ اس کے شروع میں 'یا' ہے؛ کیونکہ افعال میں 'یُفْعَل' نہیں ہوتا جیسا کہ اگر آپ نے کسی کا نام 'یُغْفَر' رکھا تو آپ اسے منصرف کریں گے؛ اور اگر آپ نے 'یَغْفُر' نام رکھا تو اسے منصرف نہیں کریں گے (۱)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِذْ أَبَقَ﴾ (جب وہ بھاگ نکلا) المبرد نے کہا: 'أَبَقَ' کی اصل دوری اختیار کرنا ہے؛ اسی سے 'غلامٌ آبق' (بھاگا ہوا غلام) ہے۔ دوسروں نے کہا: یونس کو 'آبق' (بھاگا ہوا) صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ اللہ عزوجل کے حکم کے بغیر لوگوں سے چھپ کر نکل گئے تھے۔ ﴿إِلَى الْفُلْكِ الْمَشْحُونِ﴾ یعنی: بھری ہوئی (کشتی)۔ اور 'الفُلک' (کشتی) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے اور واحد اور جمع دونوں کے لیے آتا ہے (۲)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

الترمذی الحکیم نے کہا: اسے 'آبق' کہا گیا کیونکہ وہ بندگی سے بھاگے تھے، اور بندگی دراصل خواہش نفس کو چھوڑنے اور اللہ کے احکامات کے سامنے جان کی قربانی دینے کا نام ہے؛ چنانچہ جب انہوں نے بادشاہ کی طرف سے سخت حکم آنے پر جان کی قربانی نہ دی - جیسا کہ 'الانبیاء' (۴) میں اس کا بیان گزر چکا ہے - اور اپنی خواہش کو ترجیح دی تو ان پر 'آبق' کا نام لازم آگیا۔ بادشاہ کا عزم اللہ کے معاملے میں تھا نہ کہ اپنے معاملے میں، اور اللہ کے حق کی خاطر تھا نہ کہ اپنے فائدے کے لیے؛ یونس علیہ السلام نے کوشش کی لیکن اس درستی کو نہ پا سکے جو اللہ کے ہاں تھی، تو اللہ نے انہیں 'آبق' اور 'ملیم' (ملامت زدہ) کہا۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَسَاهَمَ﴾ (پھر قرعہ ڈالا) المبرد نے کہا: قرعہ اندازی کی، کہا: اور اس کی اصل ان تیروں (سہام) سے ہے جو ڈالے جاتے ہیں۔ ﴿فَكَانَ مِنَ الْمُدْحَضِينَ﴾ (تو وہ مغلوب ہونے

والوں میں سے ہو گئے) کہا: مغلوب ہونے والوں میں سے۔ الفراء (۵) نے کہا: ان کی حجت (دلیل) باطل (دحضت) ہو گئی اور اللہ نے اسے باطل کر دیا، اور اس کی اصل 'زلق' (پھسلن) سے ہے؛ شاعر نے کہا:

ہم نے ہر گھاٹی میں مغلوبوں (المدحضین) کو قتل کیا پس ان کے قتل سے آنکھیں ٹھنڈی ہو گئیں (۶)

یعنی: مغلوب لوگ۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۳۸ ۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۳۹ ۔ (۳) ۲/ ۴۹۲ ۔ (۴) ۱۴/ ۲۶۸ ، اور بادشاہ کا نام 'حزقیا' تھا، جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ (۵) معانی القرآن ۲/ ۳۹۳ میں، اور مصنف نے اسے ان سے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۳/ ۴۳۹ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام بھی ان کا ہے۔ (۶) الماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۶۷ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے ابوقیس کی طرف منسوب کیا ہے۔

95 Surah As-Saffat: Verse 144

Fourth: The words of the Almighty: {So the fish swallowed him while he was blameworthy} meaning: he did something for which he is blamed. As for "the blamed one" (al-maloom): it is he who is blamed, whether he deserved it or not (1). It was also said: "Al-muleem" means the faulty one. It is said: a man "lam" (is blamed) if he does something faulty and becomes faulty by that action. {And had he not been of those who exalt Allah} Al-Kisa'i said: "an" was not broken because of the entry of the "lam"; because the "lam" is not for it. An-Nahhas (2): And the matter is as he said; the "lam" is only in the response to "lawla". {And had he not been of those who exalt Allah} meaning: from those who pray {he would have remained in its belly until the Day they are resurrected} meaning: as a punishment for him; i.e., the belly of the whale would be a grave for him until the Day of Resurrection. And they differed on how long he stayed in the belly of the whale. As-Suddi, Al-Kalbi, and Muqatil bin Sulayman said: forty days. Ad-Dahhak: twenty days. 'Ata: seven days. Muqatil bin Hayyan: three days. And it was said: one hour (3). And Allah knows best.

Fifth: At-Tabari narrated from the hadith of Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "When Allah - exalted be His mention - willed to confine Yunus in the belly of the whale, Allah revealed to the whale: 'Take him, but do not scratch his flesh or break his bone.' So it took him and then descended with him to its dwelling in the sea. When it reached the bottom of the sea, Yunus heard a sound, and he said to himself: 'What is this?' Then Allah, Blessed and Exalted is He, revealed to him while he was in the belly of the whale: 'This is the glorification of the creatures of the sea.' He said: 'So he glorified Allah while he was in the belly of the whale.' He said: 'The angels heard his glorification and said: "O our Lord, we hear a faint voice in a strange land."' He said: 'That is My servant Yunus, he disobeyed Me, so I confined him in the belly of the whale in the sea.' They said: 'Is it the righteous servant from whom righteous deeds used to ascend to You every day and night?' He said: 'Yes.' So they interceded for him at that, and He commanded the whale to cast him out on the shore, as the Almighty said: {And he was ill} (4)." . (1) I'rab al-Qur'an by An-Nahhas 3/439. (2) In I'rab al-Qur'an 3/439, and what is before it is from him. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/486, and Tafsir al-Baghawi 4/43. (4) Tafsir at-Tabari 16/385. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 7/98: It contains Ibn Ishaq, and he is a mudallis, and the rest of its narrators are men of the Sahih.

95 सूरह अस-साफ़ात: आयत 144

चौथा: सर्वशक्तिमान का वचन: {तो मछली ने उसे निगल लिया जब वह निंदा के योग्य था} अर्थात: उसने ऐसा कुछ किया जिसके लिए उसकी निंदा की जाती है। जहाँ तक "मलूम" (निंदा किए गए) की बात है: तो वह वह है जिसकी निंदा की जाती है, चाहे वह इसका पात्र हो या नहीं (1)। और यह भी कहा गया: "मुलीम" का अर्थ है दोषपूर्ण। कहा जाता है: एक आदमी "लाम" (निंदा किया गया) है यदि वह कुछ दोषपूर्ण कार्य करता है और उस कार्य से दोषपूर्ण हो जाता है। {और यदि वह अल्लाह की महिमा करने वालों में से न होता} अल-किसाई ने कहा: "अन" नहीं टूटा क्योंकि "लाम" के प्रवेश के कारण; क्योंकि "लाम" इसके लिए नहीं है। अन-नहहास (2): और मामला वैसा ही है जैसा उन्होंने कहा; "लाम" केवल "लौला" के जवाब में है। {और यदि वह अल्लाह की महिमा करने वालों में से न होता} अर्थात: नमाज़ पढ़ने वालों में से {तो वह उसके पेट में उस दिन तक रहता जब वे दोबारा जीवित किए जाएँगे} अर्थात: उसके लिए दंड के रूप में; यानी, क़यामत के दिन तक मछली का पेट उसके लिए कब्र होता। और इस पर मतभेद है कि वह मछली के पेट में कितने समय तक रहा। अस-सुद्दी, अल-कलबी और मुकातिल बिन सुलेमान ने कहा: चालीस दिन। अद-दह्हाक: बीस दिन। अता: सात दिन। मुकातिल बिन हयान: तीन दिन। और कहा गया: एक घंटा (3)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

पांचवां: अत-तबरी ने अबू हुरैरा की हदीस से वर्णन किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "जब अल्लाह ने - जिसका उल्लेख बुलंद हो - यूनुस को मछली के पेट में कैद करने का इरादा किया, तो अल्लाह ने मछली को वह्य (संदेश) भेजी कि: 'उसे पकड़ लो, लेकिन उसके मांस को खरोंचना नहीं और न ही उसकी हड्डी तोड़ना।' तो उसने उसे पकड़ लिया और फिर उसे समुद्र में अपने निवास स्थान पर ले गई। जब वह समुद्र के तल तक पहुँच गई, तो यूनुस ने एक आवाज़ सुनी, और उसने मन में कहा: 'यह क्या है?' तब अल्लाह, जो धन्य और सर्वोच्च है, ने उन्हें तब वह्य भेजी जब वह मछली के पेट में थे: 'यह समुद्र के जीवों की तस्बीह (महिमा) है।' उन्होंने कहा: 'तो उन्होंने मछली के पेट में अल्लाह की तस्बीह की।' उन्होंने कहा: 'फरिश्तों ने उनकी तस्बीह सुनी और कहा: "ऐ हमारे रब, हम एक अजनबी ज़मीन में एक कमज़ोर आवाज़ सुन रहे हैं।"' उसने कहा: 'वह मेरा बंदा यूनुस है, उसने मेरी नाफरमानी की, इसलिए मैंने उसे समुद्र में मछली के पेट में कैद कर दिया।' उन्होंने कहा: 'क्या यह वही नेक बंदा है जिसके नेक अमल हर दिन और रात आपकी ओर चढ़ते थे?' उसने कहा: 'हाँ।' तो उन्होंने उसके लिए सिफारिश की, और उसने मछली

को आदेश दिया कि उसे किनारे पर उगल दे, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {और वह बीमार था} (4)।" . (1) इराब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 3/439। (2) इराब अल-कुरान 3/439 में, और इससे पहले वाला उन्हीं का है। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/486, और तफसीर अल-बघवी 4/43। (4) तफसीर अत-तबरी 16/385। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 7/98 में कहा: इसमें इब्न इशाक है, और वह मुदल्लीस है, और इसके बाकी रावी सहीह के आदमी हैं।

95 سورہ الصافات: آیت 144

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس مچھلی نے اسے نگل لیا جبکہ وہ ملامت زدہ تھا} یعنی: اس نے وہ کام کیا جس پر ملامت کی جاتی ہے۔ رہا "ملوم": تو وہ ہے جس کی ملامت کی جائے، چاہے وہ اس کا مستحق ہو یا نہ ہو (1)۔ اور کہا گیا: "ملیم" سے مراد عیب دار ہے۔ کہا جاتا ہے: آدمی "لام" (ملامت کیا گیا) جب اس نے کوئی عیب دار کام کیا اور اس کام کی وجہ سے عیب دار ہو گیا۔ {پس اگر وہ تسبیح کرنے والوں میں سے نہ ہوتا} الکسائی نے کہا: "اَنّ" پر زیر (کسرہ) نہیں آئی "لام" کے داخل ہونے کی وجہ سے؛ کیونکہ "لام" اس کے لیے نہیں ہے۔ النحاس (2): اور معاملہ ویسا ہی ہے جیسا انہوں نے کہا؛ "لام" صرف "لولا" کے جواب میں ہے۔ {پس اگر وہ تسبیح کرنے والوں میں سے نہ ہوتا} یعنی: نماز پڑھنے والوں میں سے {تو وہ اس کے پیٹ میں اس دن تک رہتا جب لوگ دوبارہ اٹھائے جائیں گے} یعنی: بطور سزا؛ یعنی مچھلی کا پیٹ قیامت کے دن تک اس کی قبر ہوتا۔ اور اس میں اختلاف ہے کہ وہ مچھلی کے پیٹ میں کتنی مدت رہے؟ سدی، کلبی اور مقاتل بن سلیمان نے کہا: چالیس دن۔ ضحاک: بیس دن۔ عطاء: سات دن۔ مقاتل بن حیان: تین دن۔ اور کہا گیا: ایک گھنٹہ (3)۔ واللہ اعلم۔

پانچویں بات: طبری نے ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب اللہ تعالیٰ نے - جس کا ذکر بلند ہے - یونس کو مچھلی کے پیٹ میں قید کرنے کا ارادہ کیا، تو اللہ نے مچھلی کی طرف وحی کی کہ: 'اسے پکڑ لو لیکن نہ اس کا گوشت خراشنا اور نہ ہڈی توڑنا۔' تو اس نے انہیں پکڑ لیا اور پھر انہیں لے کر سمندر میں اپنے ٹھکانے کی طرف گہرائی میں چلی گئی۔ جب وہ سمندر کی تہہ تک پہنچ گئی تو یونس نے ایک آہٹ سنی، تو اپنے دل میں کہا: 'یہ کیا ہے؟' تب اللہ تبارک و تعالیٰ نے ان کی طرف وحی کی جبکہ وہ مچھلی کے پیٹ

میں تھے: 'یہ سمندر کے جانوروں کی تسبیح ہے۔' آپ ﷺ نے فرمایا: 'چنانچہ انہوں نے مچھلی کے پیٹ میں تسبیح کی۔' آپ ﷺ نے فرمایا: 'فرشتوں نے ان کی تسبیح سنی تو کہا: "اے ہمارے رب، ہم ایک اجنبی زمین سے ایک کمزور سی آواز سن رہے ہیں۔"' اللہ نے فرمایا: 'وہ میرا بندہ یونس ہے، اس نے میری نافرمانی کی تو میں نے اسے سمندر میں مچھلی کے پیٹ میں قید کر دیا۔' انہوں نے کہا: 'کیا یہ وہی نیک بندہ ہے جس کے نیک اعمال ہر دن اور رات آپ کی طرف چڑھتے تھے؟' اللہ نے فرمایا: 'ہاں۔' تو انہوں نے اس وقت ان کی سفارش کی، چنانچہ اللہ نے مچھلی کو حکم دیا کہ وہ انہیں ساحل پر اگل دے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور وہ بیمار تھے} (4)۔" . (1) إعراب القرآن للنحاس 3/439۔ (2) إعراب القرآن 3/439 میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ (3) المحرر الوجیز 4/486، اور تفسیر البغوی 4/43۔ (4) تفسیر الطبری 16/385۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 7/98 میں کہا: اس میں ابن اسحاق ہے، اور وہ مدلس ہے، اور اس کے باقی راوی صحیح کے راوی ہیں۔

Surah As-Saffat: Verses 139 - 144 96

The illness with which Allah, may He be exalted, described him was that the whale cast him onto the shore like a newborn infant, with flesh and bone scattered(1). It has been narrated: that the whale traveled along with the ship, raising its head so that Yunus could breathe and glorify Allah, and it did not leave them until they reached land, then it spat him out safe and unchanged, so they embraced Islam; mentioned by Al-Zamakhshari in his "Tafsir"(2). Ibn al-Arabi said(3): More than one of our companions informed me about Imam al-Haramayn Abu al-Ma'ali Abd al-Malik bin Abdullah bin Yusuf al-Juwayni: that he was asked: Is the Creator in a direction? He said: No, He is exalted above that. It was said to him: What is the evidence for it? He said: The evidence for it is the saying of the Prophet, peace and blessings of Allah be upon him: "Do not prefer me over Yunus bin Matta"(5). It was said to him: What is the aspect of evidence in this report? He said: I will not say it until my guest here takes a thousand dinars to pay off a debt(6). Then two men stood up and said: It is upon us. He said: Two people should not follow it; because it would be difficult for him. Then one said: It is upon me. He said: Indeed, Yunus bin Matta threw himself into the sea and the whale swallowed him, so he became in the depths of the sea in three darknesses, and he called out: {There is no god but You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers} [Al-Anbiya: 87] as Allah informed about him. And Muhammad ﷺ, when he sat on the green cushion (Rafraf) and ascended upward until he reached a place where he could hear the scratching of the pens, and his Lord conversed with him as He conversed, and revealed to him what He revealed, was not closer to Allah the Almighty than Yunus in the belly of the whale in the darkness of the sea. Sixth: Al-Tabari mentioned: When Yunus, peace be upon him, boarded the ship, its people were afflicted...

---

(1) Narrated by Al-Tabari 19/63 from the words of Ibn Zaid. (2) Al-Kashshaf 3/353. (3) In Ahkam al-Quran 4/1609. (4) In the copies: "from", and what is fixed is from Ahkam al-Quran. (5) Narrated by Al-Bukhari (3413), and Muslim (2377) similarly, and previously 4/254 and 14/274. (6) In Ahkam al-Quran: his debt.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 139 - 144 96

उसकी बीमारी जिसका वर्णन अल्लाह ने किया है, वह यह थी कि व्हेल ने उसे तट पर एक नवजात शिशु की तरह डाल दिया, जिसका मांस और हड्डियां बिखरी हुई थीं(1)। यह वर्णित है कि व्हेल जहाज के साथ चलती रही, अपना सिर ऊपर उठाए हुए ताकि यूनुस उसमें सांस ले सकें और तस्बीह (अल्लाह की महिमा) कर सकें और वह उनसे तब तक अलग नहीं हुई जब तक वे जमीन पर नहीं पहुंच गए, फिर उसने उन्हें सुरक्षित और बिना किसी बदलाव के बाहर निकाल दिया, तो वे ईमान ले आए; इसका उल्लेख अल-ज़मखशरी ने अपनी "तफ़सीर" में किया है(2)। इब्न अल-अरबी ने कहा(3): हमारे कई साथियों ने मुझे इमाम अल-हरमैन अबू अल-माली अब्दुल मलिक बिन अब्दुल्ला बिन यूसुफ अल-जुवैनी के बारे में बताया: कि उनसे पूछा गया: क्या स्रष्टा किसी दिशा में है? उन्होंने कहा: नहीं, वह इससे उच्च है। उनसे कहा गया: इसका प्रमाण क्या है? उन्होंने कहा: इसका प्रमाण पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का यह कथन है: "मुझे यूनुस बिन मत्ता पर वरीयता न दो"(5)। उनसे कहा गया: इस रिपोर्ट में प्रमाण का क्या पहलू है? उन्होंने कहा: मैं इसे तब तक नहीं कहूंगा जब तक मेरा यह मेहमान कर्ज चुकाने के लिए एक हजार दीनार न ले ले(6)। फिर दो आदमी खड़े हुए और कहा: यह हम पर है। उन्होंने कहा: इसे दो लोगों द्वारा नहीं किया जाना चाहिए; क्योंकि यह उसके लिए कठिन होगा। फिर एक ने कहा: यह मुझ पर है। उन्होंने कहा: वास्तव में यूनुस बिन मत्ता ने खुद को समुद्र में फेंक दिया और व्हेल ने उन्हें निगल लिया, और वे समुद्र की गहराई में तीन अंधेरों में थे, और उन्होंने पुकारा: {तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है। बेशक मैं ही ज़ालिमों में से था} [अल-अंबिया: 87] जैसा कि अल्लाह ने उनके बारे में बताया। और मुहम्मद ﷺ, जब वे हरे गद्दे (रफ रफ) पर बैठे और ऊपर चढ़े यहाँ तक कि वे एक ऐसे स्थान पर पहुँचे जहाँ वे कलमों की आवाज़ सुन सकते थे, और उनके रब ने उनसे वह बात की जो की, और उन पर वह वही भेजी जो भेजी, वह समुद्र के अंधेरे में व्हेल के पेट में यूनुस की तुलना में अल्लाह सर्वशक्तिमान के अधिक निकट नहीं थे। छठा: अल-तबरी ने उल्लेख किया: जब यूनुस (उन पर शांति हो) जहाज पर सवार हुए, तो उसके लोगों को ...

---

(1) इब्न ज़ैद के शब्दों से अल-तबरी 19/63 द्वारा निकाला गया। (2) अल-कशशाफ़ 3/353। (3) अहकाम अल-कुरान 4/1609 में। (4) प्रतियों में: "से", और जो पुष्ट है वह अहकाम अल-कुरान से है। (5) अल-बुखारी (3413) और मुस्लिम (2377) द्वारा इसी तरह निकाला गया, और पहले 4/254 और 14/274। (6) अहकाम अल-कुरान में: उनका कर्ज।

سورة الصافات: آيات ١٣٩ - ١٤٤ ٩٦

اور ان کی وہ بیماری جسے اللہ تعالیٰ نے بیان کیا ہے وہ یہ تھی کہ مچھلی نے انہیں ساحل پر ایک نو مولود بچے کی طرح پھینک دیا جس کا گوشت اور ہڈیاں بکھر چکی تھیں(١)۔ اور روایت کیا گیا ہے کہ مچھلی جہاز کے ساتھ اپنا سر اٹھائے ہوئے چلتی رہی جس میں یونس علیہ السلام سانس لیتے اور تسبیح کرتے تھے، اور وہ ان سے جدا نہیں ہوئی یہاں تک کہ وہ خشکی تک پہنچ گئے، پھر اس نے انہیں صحیح سلامت بغیر کسی تبدیلی کے نکال دیا تو وہ اسلام لے آئے؛ اسے زمخشری نے اپنی "تفسیر" میں ذکر کیا ہے(٢)۔ اور ابن العربی(٣) نے کہا: مجھے ہمارے کئی ساتھیوں نے امام الحرمین ابو المعالی عبد الملک بن عبد اللہ بن یوسف الجوینی کے بارے میں بتایا کہ ان سے پوچھا گیا: کیا باری تعالیٰ کسی جہت میں ہے؟ انہوں نے کہا: نہیں، وہ اس سے بلند و برتر ہے۔ ان سے کہا گیا: اس پر کیا دلیل ہے؟ انہوں نے کہا: اس پر دلیل نبی ﷺ کا یہ قول ہے: "مجھے یونس بن متیٰ پر فضیلت نہ دو"(٥)۔ ان سے کہا گیا: اس خبر میں دلیل کی کیا صورت ہے؟ انہوں نے کہا: میں یہ اس وقت تک نہیں بتاؤں گا جب تک میرا یہ مہمان قرض ادا کرنے کے لیے ایک ہزار دینار نہ لے لے(٦)۔ تو دو آدمی کھڑے ہوئے اور کہا: یہ ہم پر ہے۔ انہوں نے کہا: دو اس کے پیچھے نہ لگیں؛ کیونکہ یہ اس پر شاق گزرے گا۔ تو ایک نے کہا: یہ مجھ پر ہے۔ انہوں نے کہا: بے شک یونس بن متیٰ نے خود کو سمندر میں ڈال دیا تو مچھلی نے انہیں نگل لیا، پس وہ سمندر کی تہہ میں تین اندھیروں میں تھے، اور انہوں نے پکارا: ﴿لَّا إِلَهَ إِلَّا أَنتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ [الأنبياء: ٨٧] جیسا کہ اللہ نے ان کے بارے میں بتایا، اور محمد ﷺ جب سبز رفرف پر بیٹھے اور اوپر چڑھے یہاں تک کہ اس مقام پر پہنچے جہاں قلموں کے چلنے کی آواز سن سکتے تھے، اور ان کے رب نے ان سے وہ سرگوشی کی جو کی، اور ان کی طرف وحی کی جو وحی

کی، وہ سمندر کی تاریکی میں مچھلی کے پیٹ میں یونس علیہ السلام کی نسبت اللہ تعالیٰ کے زیادہ قریب نہیں تھے۔ چھٹی بات: طبری نے ذکر کیا ہے کہ یونس علیہ السلام جب کشتی میں سوار ہوئے تو اس کے والوں کو...

---

(١) اسے طبری نے ١٩/٦٣ میں ابن زید کے قول سے روایت کیا ہے۔ (٢) الکشاف ٣/٣٥٣۔ (٣) احکام القرآن ٤/١٦٠٩ میں۔ (٤) نسخوں میں: "عن" ہے، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (٥) اسے بخاری (٣٤١٣) اور مسلم (٢٣٧٧) نے اسی طرح روایت کیا ہے، اور اس سے پہلے ٤/ ٢٥٤ اور ١٤ / ٢٧٤۔ (٦) احکام القرآن میں: "دینہ" (ان کا قرض) ہے۔

Surah as-Saffat: Verses 139 - 144

97

[The people on the ship said when hit by] a violent wind: "This is because of the sin of one of you." Jonah said, knowing he was the one who had erred, "This is my sin, so throw me into the sea." But they refused until they cast lots with their arrows. {Then he cast lots and was among the losers}. Jonah said to them: "I have already told you that this matter is because of my sin." They refused again until they cast their arrows a second time, and he was among the losers. They refused until they cast their arrows a third time, and he was among the losers. When he saw this, he threw himself into the sea, and that was under the cover of night, and the whale swallowed him.

It is narrated that when he boarded the ship, it remained stationary and calm. They sailed for a short while when a wind came upon them that almost sank the ship. The people on the ship gathered and prayed, saying: "Wake up the sleeping man to pray with us!" They called upon God with him, and God lifted the wind from them. Then Jonah went to his place and slept. Then a wind came that almost sank the ship; they woke him up and they prayed to God, and the wind ceased.

He said: While they were in this state, a great whale raised its head towards them, wanting to swallow the ship. Jonah said to them: "O people, this is because of me. If you throw me into the sea, your journey will continue, and the wind and fear will leave you." They said: "We will not cast you until we cast lots among ourselves; whomever the lot falls upon, we will throw him into the sea."

He said: They cast lots, and it fell upon Jonah. He said to them: "O people, throw me, for I have been caught." They said: "We will not do it until we cast lots again." They did so, and it fell upon Jonah again. He said to them: "O people, throw me, for I have been caught." This is what God Almighty says: {Then he cast lots and was among the losers}. Meaning: the lot fell upon him. So they went with him to the front of the ship to throw him into the sea. Suddenly, the whale opened its mouth, so they took him to the side of the ship, and the whale went to that side. Then they returned with him to the other side, and the whale opened its mouth. When he saw that, he threw himself and the whale swallowed him.

Then God Almighty inspired the whale: "I have not made him food for you, but I have made your belly a vessel for him." He stayed in the belly of the whale for forty nights

and called out in the darkness: {“There is no god except You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers.” So We responded to him and saved him from the distress. And thus do We save the believers}. [Al-Anbiya: 87-88] And it has been mentioned before and will follow.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयतें १३९ - १४४

९७

[जहाज़ के लोगों ने] एक तेज़ हवा [चलने पर] कहा: "यह तुममें से किसी एक के पाप के कारण है।" यूनुस ने कहा और जान लिया कि वह पापी थे: "यह मेरा पाप है, इसलिए मुझे समुद्र में फेंक दो।" लेकिन उन्होंने तब तक मना कर दिया जब तक कि उन्होंने अपने तीरों से पासा (कुरआ) नहीं फेंक लिया। {फिर उसने पासा फेंका और वह हारने वालों में से था}। यूनुस ने उनसे कहा: "मैंने तुम्हें पहले ही बता दिया था कि यह मामला मेरे पाप के कारण है।" उन्होंने फिर से मना कर दिया जब तक कि उन्होंने दूसरी बार अपने तीर नहीं फेंके, और वह हारने वालों में से रहे। उन्होंने तब तक मना किया जब तक कि उन्होंने तीसरी बार अपने तीर नहीं फेंके, और वह हारने वालों में से रहे। जब उन्होंने यह देखा, तो उन्होंने खुद को समुद्र में फेंक दिया, और वह रात के अंधेरे में था, और व्हेल ने उन्हें निगल लिया।

यह रिवायत है कि जब वे जहाज़ पर सवार हुए, तो वह रुक गया और ठहर गया। वे कुछ ही दूर चले थे कि उन पर ऐसी हवा आई जिसने जहाज़ को लगभग डुबो ही दिया था। जहाज़ के लोग इकट्ठा हुए और प्रार्थना की, और कहा: "प्रार्थना करने के लिए सोए हुए आदमी को जगाओ!" उन्होंने उनके साथ ईश्वर को पुकारा, और ईश्वर ने उनसे हवा हटा ली। फिर यूनुस अपनी जगह पर जाकर सो गए। फिर एक हवा आई जिसने जहाज़ को लगभग डुबो ही दिया; उन्होंने उन्हें जगाया और उन्होंने ईश्वर से प्रार्थना की, और हवा थम गई।

उसने कहा: जब वे इस स्थिति में थे, तो एक विशाल व्हेल ने अपना सिर उनकी ओर उठाया, जो जहाज़ को निगलना चाहती थी। यूनुस ने उनसे कहा: "ऐ लोगों, यह मेरे कारण है। यदि तुम मुझे समुद्र में फेंक दोगे, तो तुम्हारी यात्रा जारी रहेगी, और हवा और डर तुम्हें छोड़ देंगे।" उन्होंने कहा: "हम तुम्हें तब तक नहीं फेंकेंगे जब तक हम आपस में पासा न फेंक लें; जिस पर पासा पड़ेगा, हम उसे समुद्र में फेंक देंगे।"

उसने कहा: उन्होंने पासा फेंका, और वह यूनुस पर पड़ा। उसने उनसे कहा: "ऐ लोगों, मुझे फेंक दो, क्योंकि मैं पकड़ा गया हूँ।" उन्होंने कहा: "हम ऐसा तब तक नहीं करेंगे जब तक कि हम फिर से पासा न फेंक लें।" उन्होंने ऐसा ही किया, और वह फिर से यूनुस पर पड़ा। उसने उनसे कहा: "ऐ लोगों, मुझे फेंक दो, क्योंकि मैं पकड़ा गया हूँ।" ईश्वर सर्वशक्तिमान यही कहता है: {फिर उसने पासा

फेंका और वह हारने वालों में से था}। अर्थात्: पासा उन पर पड़ा। इसलिए वे उसे समुद्र में फेंकने के लिए जहाज़ के अगले हिस्से में ले गए। अचानक, व्हेल ने अपना मुँह खोल दिया, इसलिए वे उसे जहाज़ के किनारे ले आए, और व्हेल उस किनारे की ओर चली गई। फिर वे उसे दूसरी तरफ ले आए, और व्हेल ने अपना मुँह खोल दिया। जब उन्होंने देखा, तो उन्होंने खुद को फेंक दिया और व्हेल ने उन्हें निगल लिया।

फिर ईश्वर सर्वशक्तिमान ने व्हेल को प्रेरित किया: "मैंने उसे तुम्हारे लिए भोजन नहीं बनाया है, बल्कि मैंने तुम्हारे पेट को उसके लिए एक बर्तन बना दिया है।" वह चालीस रातों तक व्हेल के पेट में रहे और अंधेरे में पुकारा: {“तेरे सिवा कोई पूज्य नहीं, तू पवित्र है। निस्संदेह मैं ही अत्याचारियों में से था।” तो हमने उसकी पुकार सुन ली और उसे घबराहट से छुटकारा दिया। और इसी प्रकार हम ईमान वालों को मुक्ति देते हैं}। [अल-अंबिया: ८७-८८] और यह पहले भी बताया जा चुका है और आगे भी आएगा।

سورة الصافات: آیات ۱۳۹ - ۱۴۴

۹۷

[جہاز والوں نے] تند و تیز ہوا [چلنے پر] کہا: "یہ تم میں سے کسی کے گناہ کی وجہ سے ہے۔" یونس علیہ السلام نے کہا اور وہ جانتے تھے کہ وہ گناہگار ہیں: "یہ میرا گناہ ہے، پس مجھے سمندر میں پھینک دو۔" لیکن انہوں نے انکار کر دیا یہاں تک کہ اپنے تیروں سے قرعہ اندازی کی۔ {پھر انہوں نے قرعہ ڈالا تو وہ زک اٹھانے والوں میں سے ہوئے}۔ یونس علیہ السلام نے ان سے کہا: "میں نے تمہیں بتا دیا تھا کہ یہ معاملہ میرے گناہ کی وجہ سے ہے۔" انہوں نے پھر انکار کیا یہاں تک کہ دوسری بار اپنے تیروں سے قرعہ ڈالا، اور وہ زک اٹھانے والوں میں سے رہے۔ انہوں نے انکار کیا یہاں تک کہ تیسری بار اپنے تیروں سے قرعہ ڈالا، اور وہ زک اٹھانے والوں میں سے رہے۔ جب انہوں نے یہ دیکھا تو خود کو سمندر میں ڈال دیا، اور وہ رات کے اندھیرے میں تھا، اور مچھلی نے انہیں نگل لیا۔

اور روایت ہے کہ جب وہ کشتی میں سوار ہوئے تو وہ رک گئی اور ٹھہر گئی۔ وہ تھوڑی ہی دور چلے تھے کہ ان پر ایسی ہوا آئی جس نے کشتی کو غرق کرنے کے قریب کر دیا۔ کشتی والے جمع ہوئے اور دعا کی، اور کہا: "سونے والے آدمی کو جگاؤ تاکہ ہمارے ساتھ دعا کرے!" انہوں نے ان کے ساتھ مل کر اللہ سے دعا کی، تو اللہ نے ان سے وہ ہوا ہٹا دی۔ پھر یونس علیہ السلام اپنی جگہ پر چلے گئے اور سو گئے۔ پھر ایک ہوا آئی جس نے کشتی کو غرق کرنے کے قریب کر دیا؛ انہوں نے انہیں جگایا اور اللہ سے دعا کی، تو ہوا تھم گئی۔

اس نے کہا: وہ اسی حالت میں تھے کہ ایک بڑی مچھلی نے ان کی طرف اپنا سر اٹھایا، وہ کشتی کو نگلنا چاہتی تھی۔ یونس علیہ السلام نے ان سے کہا: "اے میری قوم، یہ میری وجہ سے ہے۔ اگر تم مجھے سمندر میں پھینک دو گے تو تمہارا سفر جاری رہے گا، اور ہوا اور خوف تم سے دور ہو جائیں گے۔" انہوں نے کہا: "ہم تمہیں نہیں پھینکیں گے یہاں تک کہ ہم آپس میں قرعہ اندازی نہ کر لیں؛ جس پر قرعہ نکلے گا، ہم اسے سمندر میں پھینک دیں گے۔"

اس نے کہا: انہوں نے قرعہ اندازی کی، تو وہ یونس علیہ السلام پر نکلا۔ انہوں نے ان سے کہا: "اے میری قوم، مجھے پھینک دو، کیونکہ میں پکڑا گیا ہوں۔" انہوں نے کہا: "ہم ایسا نہیں کریں گے یہاں تک کہ ہم دوبارہ قرعہ اندازی نہ کر لیں۔" انہوں نے ایسا ہی کیا، تو وہ دوبارہ یونس علیہ السلام پر نکلا۔ انہوں نے ان سے کہا: "اے میری قوم، مجھے پھینک دو، کیونکہ میں پکڑا گیا ہوں۔" یہی اللہ عزوجل کا فرمان ہے: {پھر انہوں نے قرعہ ڈالا تو وہ زک اٹھانے والوں میں سے ہوئے}۔ یعنی: قرعہ ان پر نکلا۔ چنانچہ وہ انہیں سمندر میں پھینکنے کے لیے کشتی کے اگلے حصے کی طرف لے گئے۔ اچانک مچھلی نے اپنا منہ کھول دیا، تو وہ انہیں کشتی کے پہلو کی طرف لے آئے، تو مچھلی اسی طرف آ گئی۔ پھر وہ انہیں دوسری طرف لے گئے، تو مچھلی نے اپنا منہ کھول دیا۔ جب انہوں نے یہ دیکھا تو خود کو ڈال دیا اور مچھلی نے انہیں نگل لیا۔

پھر اللہ تعالیٰ نے مچھلی کی طرف وحی کی: "میں نے اسے تیرے لیے رزق نہیں بنایا، بلکہ میں نے تیرے پیٹ کو اس کے لیے ایک برتن بنا دیا ہے۔" پس وہ چالیس راتیں مچھلی کے پیٹ میں رہے اور اندھیروں میں پکارا: {لا الہ الا انت سبحانک انی کنت من الظالمین۔ تو ہم نے ان کی پکار سن لی اور انہیں غم سے نجات دی اور ہم اسی طرح ایمان والوں کو نجات دیتے ہیں}۔ [الانبیاء: ۸۷-۸۸] اور یہ پہلے گزر چکا ہے اور آگے آئے گا۔

Surat as-Saffat: Verses 139 - 144 98

From this, there is the legal point (Fiqh) that casting lots (al-Qur'ah) was practiced in the laws of those before us, and it came into our law as previously mentioned in "Al-Imran" (1). Ibn al-Arabi said (2): Casting lots has been mentioned in Islamic law in three instances: First: When the Prophet ﷺ intended to travel, he would cast lots among his wives, and whichever of them her arrow (lot) came out, he would take her with him (3). Second: A case was brought to the Prophet ﷺ of a man who emancipated six slaves when he had no other property. So he cast lots among them, freed two, and kept four as slaves (4). Third: Two men disputed before him over inheritance whose traces had been obliterated, so he said: "Go and seek the truth and cast lots, and let each of you make it lawful for his companion" (5). These are three instances: division in marriage, manumission, and division of property. Casting lots is applied in them to resolve ambiguity and to eliminate the disease of stinginess/envy. Our scholars differed regarding casting lots between wives for military expeditions according to two opinions; the correct one is casting lots, and this was the opinion of the jurists of the major cities. This is because traveling with all of them is not possible, and choosing one of them is favoritism, so nothing remains but casting lots. Likewise, in the matter of the six slaves; every two of them represent a third, which is the amount he is permitted to emancipate in the illness of death, and designating them by whim is not permissible in Shari'a; so nothing remains but casting lots. Similarly, when a dispute occurs over specific items of inheritance, the right is not distinguished except by casting lots, so it became a basis for determining the entitled party when it is unclear. He said: And the truth...

---

(1) 5/132. (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1610-1611, and the discourse continues until the end of the issue. (3) Narrated by al-Bukhari (2688), Muslim (2770), and mentioned previously 5/133. (4) Narrated by Ahmad (19932), Muslim (1668) from the hadith of Imran bin Husain (may Allah be pleased with him). (5) A part of the hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her), narrated by Ahmad (26717), Abu Dawud (3584), its beginning is: "You bring your disputes to me, and I am only a human being. Perhaps some of you are more eloquent in their argument than others..." And al-Bukhari (2458) and Muslim (1713) narrated a shorter version of it.

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 139 - 144 98

इससे यह फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र) का बिंदु निकलता है कि क़ुरआ (लॉट डालना) हमसे पहले के लोगों की शरीयत में प्रचलित था, और यह हमारी शरीयत में भी आया है जैसा कि पहले "आल-इमरान" (1) में उल्लेख किया जा चुका है। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): शरीयत में तीन स्थानों पर क़ुरआ का ज़िक्र आया है: पहला: नबी ﷺ जब यात्रा करने का इरादा करते थे, तो अपनी पत्नियों के बीच क़ुरआ डालते थे, और उनमें से जिसका हिस्सा (लॉट) निकल आता, वह उसे अपने साथ ले जाते थे (3)। दूसरा: नबी ﷺ के पास एक मामला लाया गया कि एक व्यक्ति ने छह गुलामों को आज़ाद कर दिया जबकि उसके पास उनके अलावा कोई और संपत्ति नहीं थी। तो आपने उनके बीच क़ुरआ डाला; दो को आज़ाद कर दिया और चार को गुलाम रहने दिया (4)। तीसरा: दो आदमी विरासत के बारे में आपके पास झगड़ा लेकर आए जिसके निशान मिट चुके थे, तो आपने कहा: "जाओ और सच्चाई की तलाश करो और क़ुरआ डालो, और तुम में से हर एक अपने साथी के लिए इसे जायज़ कर दे" (5)। ये तीन स्थान हैं: विवाह में बँटवारा, गुलामी से मुक्ति, और संपत्ति का विभाजन। इनमें क़ुरआ का चलन अस्पष्टता को दूर करने और ईर्ष्या/लालच की बीमारी को खत्म करने के लिए है। हमारे विद्वानों ने युद्ध के दौरान पत्नियों के बीच क़ुरआ डालने के संबंध में दो मतों में मतभेद किया है; उनमें से सही मत क़ुरआ डालना है; और नगरों के फ़ुक़हा (धर्मशास्त्री) ने यही कहा है। इसका कारण यह है कि उन सभी के साथ यात्रा करना संभव नहीं है, और उनमें से किसी एक को चुनना पक्षपात है, इसलिए क़ुरआ के अलावा कोई विकल्प नहीं बचता। इसी तरह छह गुलामों के मामले में; उनमें से हर दो एक तिहाई (1/3) हैं, और मृत्यु की बीमारी में उसे इतनी ही मात्रा आज़ाद करने की अनुमति है, और अपनी मर्ज़ी से उन्हें चुनना शरीयत में जायज़ नहीं है; इसलिए क़ुरआ के अलावा कोई विकल्प नहीं बचता। इसी तरह, जब विरासत की विशिष्ट वस्तुओं पर विवाद होता है, तो क़ुरआ के अलावा हक़ की पहचान नहीं की जा सकती, इसलिए यह अस्पष्टता होने पर हक़दार के निर्धारण के लिए एक आधार बन गया। उन्होंने कहा: और सच...

---

(1) 5/132. (2) अहकाम अल-क़ुरान 4/1610-1611 में, और उनकी बात मसले के अंत तक है। (3) इसे बुखारी (2688), मुस्लिम (2770) ने निकाला है, और पहले 5/133 में आ चुका है। (4) इसे अहमद (19932), मुस्लिम (1668) ने इमरान बिन हुसैन (रज़ि.) की हदीस से निकाला है। (5) उम्मे सलमा (रज़ि.) की हदीस का एक हिस्सा, इसे अहमद (26717), अबू दाऊद (3584) ने निकाला है, और इसकी शुरुआत है: "तुम मेरे पास झगड़े लाते हो, और मैं सिर्फ एक इंसान हूँ। शायद तुम में से

कुछ लोग अपनी दलील पेश करने में दूसरों से ज़्यादा चतुर हों..." और बुखारी (2458), मुस्लिम (1713) ने इसे संक्षिप्त रूप में निकाला है।

سورة الصافات: آیات ۱۳۹ - ۱٤٤ ۹۸

پس اس میں فقہ کا یہ نکتہ ہے کہ قرعہ اندازی ہم سے پہلے والوں کی شریعت میں رائج تھی، اور ہماری شریعت میں بھی اسی طرح آئی ہے جیسا کہ پہلے "آل عمران" (۱) میں گزر چکا ہے۔ ابن العربی (۲) نے کہا: شریعت میں تین مقامات پر قرعہ اندازی کا ذکر آیا ہے: پہلا: نبی کریم ﷺ جب سفر کا ارادہ فرماتے تو اپنی ازواج مطہرات کے درمیان قرعہ اندازی کرتے، پس جس کا نام نکل آتا اسے اپنے ساتھ لے جاتے (۳)۔ دوسرا: نبی کریم ﷺ کے پاس یہ معاملہ لایا گیا کہ ایک شخص نے چھ غلاموں کو آزاد کر دیا جبکہ ان کے علاوہ اس کے پاس کوئی مال نہ تھا، تو آپ ﷺ نے ان کے درمیان قرعہ اندازی کی؛ دو کو آزاد کر دیا اور چار کو غلام رہنے دیا (۴)۔ تیسرا: دو آدمی وراثت کے بارے میں آپ ﷺ کے پاس جھگڑا لے کر آئے جس کے نشانات مٹ چکے تھے، تو آپ ﷺ نے فرمایا: "جاؤ اور حق تلاش کرو اور قرعہ اندازی کرو اور تم میں سے ہر ایک اپنے ساتھی کے لیے اسے حلال کر دے" (۵)۔ پس یہ تین مقامات ہیں: نکاح میں تقسیم، غلاموں کی آزادی، اور تقسیمِ وراثت۔ اور ان میں قرعہ اندازی کا طریقہ الجھن کو دور کرنے اور باہمی کھینچا تانی کی بیماری کو ختم کرنے کے لیے ہے۔ اور ہمارے علماء کا غزوہ (جنگ) میں بیویوں کے درمیان قرعہ اندازی کے بارے میں دو اقوال میں اختلاف ہے؛ ان میں سے صحیح قول قرعہ اندازی ہے؛ اور شہروں کے فقہاء نے یہی کہا ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ ان سب کے ساتھ سفر ممکن نہیں، اور ان میں سے کسی ایک کا انتخاب ترجیح (جانبداری) ہے، لہٰذا قرعہ اندازی کے سوا کوئی راستہ نہیں بچتا۔ اسی طرح چھ غلاموں کے مسئلے میں؛ ان میں سے ہر دو تہائی (۱/۳) ہیں، اور یہی وہ مقدار ہے جس میں مرض الموت میں آزادی کی اجازت ہے، اور اپنی خواہش سے ان کا تعین کرنا شرعاً جائز نہیں ہے؛ لہٰذا قرعہ اندازی کے سوا کوئی چارہ نہیں۔ اسی طرح جب وراثت

کے مخصوص اشیاء میں جھگڑا ہو جائے تو قرعہ اندازی کے بغیر حق کی تمیز نہیں ہو سکتی، پس یہ مشتبہ ہونے کی صورت میں مستحق کے تعین کے لیے ایک اصل (بنیاد) بن گئی۔ انہوں نے کہا: اور حق...

---

(۱) ۵/ ۱۳۲۔ (۲) احکام القرآن ۴/ ۱۶۱۰ - ۱۶۱۱ میں، اور کلام وہاں سے مسئلے کے آخر تک ہے۔ (۳) اسے بخاری (۲۶۸۸) اور مسلم (۲۷۷۰) نے روایت کیا ہے، اور پہلے ۵/ ۱۳۳ میں گزر چکا ہے۔ (۴) اسے احمد (۱۹۹۳۲) اور مسلم (۱۶۶۸) نے عمران بن حصین رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۵) ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا ایک حصہ ہے، اسے احمد (۲۶۷۱۷) اور ابوداؤد (۳۵۸۴) نے روایت کیا ہے، اور اس کی ابتدا ہے: "تم میرے پاس جھگڑے لاتے ہو، اور میں محض ایک انسان ہوں، اور شاید تم میں سے کوئی اپنی دلیل پیش کرنے میں دوسرے سے زیادہ زبان آور ہو..." اور اسے بخاری (۲۴۵۸) اور مسلم (۱۷۱۳) نے زیادہ اختصار کے ساتھ روایت کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 139 - 144 (Page 99)

...to me that it should apply to every difficult case, for that is clearer for it, stronger for delivering a judgment in it, and more manifest for removing ambiguity from it. For this reason we said: Casting lots among wives in divorce is like casting lots among female slaves for emancipation.

Seventh: Drawing lots to throw a human being into the sea is not permissible. This only occurred in the case of Jonah (Yunus) and his time as a precursor to fulfilling his proof and increasing his faith. Indeed, it is not permissible for a sinner to be killed or cast into fire or the sea; rather, the prescribed (hudud) and discretionary (ta'zir) punishments are applied to him according to the degree of his crime. Some people thought that if the sea becomes turbulent for a group and they are forced to lighten the ship, lots should be drawn among them, and some should be cast off to lighten it. This is false; for the ship is not lightened by throwing men overboard; rather, that applies to goods. Instead, they should be patient with the decree of Allah, Almighty and Majestic (1).

Eighth: Allah, Almighty and Majestic, informed that Jonah was among those who glorify Him (musabbihin), and that his glorification was the cause of his salvation. Therefore, it was said: Good deeds uplift their doer when he stumbles. Ibn Abbas said: "among those who glorify" means from among those who pray. Qatada said: He used to pray before that so that Allah, Almighty and Majestic, would protect him, so He saved him. Al-Rabi' bin Anas said: Had he not had good deeds before that, "he would have remained in its belly until the Day they are resurrected." He said: It is written in wisdom: Verily, good deeds uplift their master if he stumbles (2).

Muqatil said: "among those who glorify" means from among the obedient worshippers before the disobedience. Wahb said: from among the worshippers. Al-Hasan said: He had no prayer while in the belly of the whale, but he had offered good deeds in times of ease, so Allah remembered him by them in times of affliction. Truly, good deeds uplift their doer, and if he stumbles, he finds support (3). I say: Of this meaning is the saying of the Prophet (PBUH): "Whoever among you is able to have a hidden good deed, let him do so" (4). Thus, the servant should strive and be eager for a virtue...

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1611. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 3/440; see also views in Tafsir al-Tabari, 19/628-630. (3) Mention of the views of Wahb and al-Hasan in al-Baghawi's Tafsir, 4/43. (4) Narrated by al-Daraqutni in al-Ilal, 4/245, and

Ibn al-Jawzi in al-Ilal al-Mutanahiyah (1376) from the hadith of al-Zubayr ibn al-Awwam as marfu' (attributed to the Prophet), and al-Daraqutni also narrated it from him as mawquf (attributed to the Companion), and said: It is the correct version.

सूरह अस-साफ़ात: आयत 139 - 144 (पृष्ठ 99)

...मेरे अनुसार यह हर उलझे हुए मामले में लागू होना चाहिए, क्योंकि यह उसके लिए अधिक स्पष्ट है, उसमें निर्णय देने के लिए अधिक सशक्त है, और उससे संशय दूर करने के लिए अधिक प्रत्यक्ष है। इसी कारण हमने कहा: तलाक में पत्नियों के बीच कुरअंदाजी (लॉटरी) करना वैसा ही है जैसा दासियों को मुक्त करने के लिए उनके बीच कुरअंदाजी करना।

सातवां: किसी मनुष्य को समुद्र में फेंकने के लिए कुरअंदाजी करना जायज़ नहीं है। यह केवल यूनुस अलैहिस्सलाम के मामले और उनके समय में उनके प्रमाण की पुष्टि और उनके ईमान में वृद्धि के लिए एक प्रस्तावना के रूप में था। किसी पापी को मार डालना या उसे आग या समुद्र में फेंकना जायज़ नहीं है; बल्कि उस पर उसके अपराध की मात्रा के अनुसार निर्धारित दंड (हुदूद) और विवेकाधीन दंड (ताज़ीर) लागू किए जाते हैं। कुछ लोगों का मानना था कि यदि समुद्र लोगों पर उफान पर हो और वे जहाज़ को हल्का करने के लिए मजबूर हों, तो उनके बीच कुरअंदाजी की जाए और उनमें से कुछ को हल्का करने के लिए फेंक दिया जाए; यह विचार गलत है; क्योंकि आदमियों को फेंकने से जहाज़ हल्का नहीं होता, बल्कि यह धन-संपत्ति के मामले में होता है। इसके बजाय, उन्हें अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला के फैसले पर धैर्य रखना चाहिए (1)।

आठवां: अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला ने सूचित किया कि यूनुस तस्बीह करने वालों (महिमा गान करने वालों) में से थे, और उनकी तस्बीह ही उनके उद्धार का कारण बनी। इसीलिए कहा गया: नेक अमल (सत्कर्म) अपने करने वाले को उठा देता है जब वह ठोकर खाता है। इब्न अब्बास ने कहा: "तस्बीह करने वालों में से" का अर्थ नमाज़ पढ़ने वालों में से है। क़तादा ने कहा: वह इससे पहले नमाज़ पढ़ा करते थे ताकि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला उनकी रक्षा करे, तो उसने उन्हें बचा लिया। रबी बिन अनस ने कहा: यदि उनके पास इससे पहले कोई नेक अमल न होता, तो "वे उसके पेट में उस दिन तक रहते जब तक लोग दोबारा नहीं उठाए जाते।" उन्होंने कहा: हिकमत (बुद्धिमत्ता) में लिखा है: वास्तव में नेक अमल अपने स्वामी को उठा देता है यदि वह ठोकर खाता है (2)।

मुक़ातिल ने कहा: "तस्बीह करने वालों में से" का अर्थ अवज्ञा से पहले आज्ञाकारी नमाज़ियों में से है। वहब ने कहा: इबादत करने वालों में से। अल-हसन ने कहा: मछली के पेट में उनकी कोई नमाज़ नहीं थी; लेकिन उन्होंने खुशहाली के समय में नेक अमल किए थे, तो अल्लाह ने मुसीबत के समय में उन्हें याद रखा। वास्तव में नेक अमल अपने करने वाले को उठा देता है, और यदि वह ठोकर खाता

है, तो उसे सहारा मिल जाता है (3)। मैं कहता हूँ: इसी अर्थ में नबी सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम का कथन है: "तुम में से जो कोई भी नेक अमल को गुप्त रखने में सक्षम हो, उसे ऐसा करना चाहिए" (4)। तो बंदे को कोशिश करनी चाहिए और किसी ऐसी खूबी के लिए उत्सुक रहना चाहिए...

(1) अहकामुल कुरान इब्न अल-अरबी 4/1611 द्वारा। (2) इ'राबुल कुरान अन-नहहास 3/440 द्वारा, और तबरी के तफ़सीर 19/628-630 में कथनों को देखें। (3) वहब और अल-हसन के दो कथनों का उल्लेख अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/43 में किया है। (4) इसे दारकुतनी ने 'अल-इलल' 4/245 में, और इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-इलल अल-मुतनाहिया' (1376) में ज़ुबैर बिन अल-अवाम की हदीस से मरफ़ूअ रूप में उद्धृत किया है, और दारकुतनी ने इसे उनसे मौक़ूफ़ रूप में उद्धृत किया है और कहा: यही सही है।

سورہ الصافات: آیات ۱۳۹ - ۱۴۴ (صفحہ ۹۹)

عندی أن تجري في كل مشكل، فذلك أبينُ لها، وأقوى لفصل الحكم فيها، وأجلى لرفع الإشكال عنها؛ ولذلك قلنا: إنَّ القرعة بين الزوجات في الطلاق كالقرعة بين الإماء في العتق.

---میرے نزدیک یہ ہر مشکل معاملے میں جاری ہونا چاہیے، کیونکہ یہ اس کے لیے زیادہ واضح، اس میں فیصلہ کرنے کے لیے زیادہ مضبوط، اور اس سے اشکال دور کرنے کے لیے زیادہ ظاہر ہے۔ اسی لیے ہم نے کہا: طلاق میں بیویوں کے درمیان قرعہ اندازی کرنا ویسا ہی ہے جیسا لونڈیوں کو آزاد کرنے کے لیے ان کے درمیان قرعہ اندازی کرنا۔

ساتویں بات: کسی انسان کو سمندر میں پھینکنے کے لیے قرعہ اندازی کرنا جائز نہیں ہے۔ یہ صرف یونس علیہ السلام کے واقعے اور ان کے زمانے میں ان کی برہان (دلیل) کی تحقیق اور ان کے ایمان میں اضافے کے لیے ایک تمہید کے طور پر تھا۔ کسی گناہگار کو قتل کرنا یا اسے آگ یا سمندر میں پھینکنا جائز نہیں ہے؛ بلکہ اس پر اس کے جرم کی مقدار کے مطابق حدود اور تعزیر جاری کی جاتی ہے۔ بعض لوگوں کا خیال تھا کہ اگر سمندر لوگوں پر بپھر جائے اور وہ جہاز کو ہلکا کرنے پر مجبور ہوں تو ان کے درمیان قرعہ ڈالا جائے اور ہلکا کرنے کے لیے ان میں سے بعض کو پھینک دیا جائے؛ یہ نظریہ فاسد ہے؛ کیونکہ جہاز آدمیوں کو پھینکنے سے ہلکا نہیں ہوتا، بلکہ یہ مال و دولت کے معاملے میں ہوتا ہے، لیکن انہیں اللہ عزوجل کے فیصلے پر صبر کرنا چاہیے (۱)۔

آٹھویں بات: اللہ عزوجل نے خبر دی کہ یونس تسبیح کرنے والوں میں سے تھے، اور ان کی تسبیح ہی ان کی نجات کا سبب بنی؛ اسی لیے کہا گیا: نیک عمل اپنے کرنے والے کو اٹھا دیتا ہے جب وہ

ٹھوکر کھاتا ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: "تسبیح کرنے والوں" سے مراد نماز پڑھنے والے ہیں۔ قتادہ نے فرمایا: وہ اس سے پہلے نماز پڑھا کرتے تھے تاکہ اللہ عزوجل ان کی حفاظت فرمائے، تو اس نے انہیں نجات دی۔ ربیع بن انس نے فرمایا: اگر ان کے پاس اس سے پہلے کوئی نیک عمل نہ ہوتا تو "وہ اس کے پیٹ میں اس دن تک رہتے جس دن لوگ دوبارہ اٹھائے جائیں گے۔" انہوں نے کہا: حکمت میں لکھا ہے: بے شک نیک عمل اپنے مالک کو اٹھا دیتا ہے اگر وہ ٹھوکر کھائے (۲)۔

مقاتل نے کہا: "تسبیح کرنے والوں میں سے" یعنی نافرمانی سے پہلے فرمانبردار نماز پڑھنے والوں میں سے۔ وہب نے کہا: عبادت گزاروں میں سے۔ حسن بصری نے فرمایا: مچھلی کے پیٹ میں ان کی کوئی نماز نہ تھی؛ بلکہ انہوں نے فراخی کی حالت میں نیک عمل آگے بھیجا تھا تو اللہ نے تنگی کی حالت میں انہیں یاد رکھا، اور بے شک نیک عمل اپنے صاحب کو اٹھا لیتا ہے، اور جب وہ ٹھوکر کھاتا ہے تو اسے سہارا مل جاتا ہے (۳)۔ میں کہتا ہوں: اسی معنی میں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کا قول ہے: "تم میں سے جو شخص اپنے کسی نیک عمل کو چھپا رکھنے کی استطاعت رکھتا ہو تو وہ ایسا ضرور کرے" (۴)۔ پس بندے کو کوشش کرنی چاہیے اور کسی ایسی خصلت کا حریص ہونا چاہیے کہ...

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۴/ ۱۶۱۱۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۴۰، اور اقوال کے لیے دیکھئے تفسیر طبری ۱۹/ ۶۲۸ - ۶۳۰۔ (۳) وہب اور حسن کے دو اقوال کا ذکر بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۴۳ میں کیا ہے۔ (۴) اسے دارقطنی نے 'العلل' ۴/ ۲۴۵ میں نکالا ہے، اور ابن الجوزی نے 'العلل المتناہیہ' (۱۳۷۶) میں حدیث زبیر بن عوام سے مرفوعاً ذکر کیا ہے، اور دارقطنی نے اسے ان سے موقوفاً نکالا ہے اور کہا: یہی صحیح ہے۔

100 Surah Al-Saffat, Verses 139 - 144

...his good deed, performed sincerely between him and his Lord, storing it for the day of his poverty and need, hiding it with effort, and concealing it from His creation; its benefit reaches him when he needs it most. Al-Bukhari and Muslim recorded from the Hadith of Ibn Umar that the Messenger of Allah (ﷺ) said: "While three people—in another narration: from those before you—were walking, they were caught in the rain, so they took shelter in a cave in a mountain. A rock from the mountain fell down over the mouth of the cave, trapping them. Some of them said to the others: 'Look for good deeds you have done for the sake of Allah, and call upon Allah by them, perhaps He will relieve you.'" The Hadith in its entirety is famous (1), and its fame suffices from completing it here.

Said bin Jubayr said: When he said in the belly of the whale: "There is no god but You, glory be to You, I have indeed been among the wrongdoers," the whale spat him out (2). And it was said: "Among those who glorify [Allah]" (min al-musabbihin) means among those who prayed in the belly of the whale.

I say: The most apparent view is that it refers to the glorification by the tongue in harmony with the heart, as indicated by the Hadith of Abu Hurayrah mentioned earlier by al-Tabari. He said: So he glorified Allah in the belly of the whale. He said: The angels heard his glorification and said: "O our Lord, we hear a faint voice in a strange land" (3). According to this view, the word "kana" (was) would be extra; meaning: were it not that he was from among those who glorify Allah. In the book of Abu Dawood: from Sa'd bin Abi Waqqas from the Prophet (ﷺ), he said: "The prayer of Dhun-Nun (Jonah) in the belly of the whale: 'There is no god but You, glory be to You, I have indeed been among the wrongdoers.' No Muslim man ever supplicates with it for anything except that he is answered." This was previously mentioned in Surah Al-Anbiya (4).

So, Yunus (peace be upon him) was a praying glorifier before, and in the belly of the whale as well. And in the report:

---

(1) Reported by Ahmad (5974), Al-Bukhari (2333), and Muslim (2743) from the Hadith of Ibn Umar (may Allah be pleased with them both). (2) Reported by Al-Tabari 19/631. (3) Mentioned previously in the fifth point. (4) 14/275, and we noted there that we did not find it in Sunan Abi Dawood nor in Tuhfat al-Ashraf; it is in Sunan al-Tirmidhi (3505).

100 सूरह अस-साफ़्फ़ात, आयतें 139 - 144

...उसका नेक अमल, जिसे वह अपने और अपने रब के बीच इखलास (निष्ठा) के साथ करता है, और उसे अपनी मोहताजी और गरीबी के दिन के लिए बचाकर रखता है, अपनी पूरी कोशिश से उसे छुपाता है और अपनी मखलूक (सृष्टि) से उसे गुप्त रखता है; उसका लाभ उसे तब पहुँचता है जब उसे उसकी सबसे अधिक आवश्यकता होती है। बुखारी और मुस्लिम ने इब्न उमर की हदीस से रिवायत किया है कि अल्लाह के रसूल (ﷺ) ने फरमाया: "जब तीन व्यक्ति—एक अन्य रिवायत के अनुसार: तुम से पहले के लोगों में से—चल रहे थे, तो वे बारिश में फंस गए, इसलिए उन्होंने पहाड़ की एक गुफा में शरण ली। पहाड़ से एक चट्टान गिरी और गुफा के मुँह को बंद कर दिया, जिससे वे उसमें फंस गए। उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: 'उन नेक कामों को देखो जो तुमने अल्लाह के लिए किए थे, और उनके माध्यम से अल्लाह से दुआ करो, शायद वह तुम्हें इस परेशानी से निजात दे दे।" यह हदीस अपनी पूर्णता में प्रसिद्ध है (1), और इसकी प्रसिद्धि ही इसे पूरा लिखने से बचाती है।

सईद बिन जुबैर ने कहा: जब उन्होंने मछली के पेट में कहा: "तेरे सिवा कोई माबूद (ईश्वर) नहीं, तू पाक (पवित्र) है, बेशक मैं ही ज़ालिमों (अन्यायियों) में से था," तो मछली ने उन्हें बाहर निकाल दिया (2)। और कहा गया: "तस्बीह करने वालों (महिमा करने वालों) में से" (मिन अल-मुसब्बिहीन) का अर्थ है मछली के पेट में नमाज़ पढ़ने वालों में से।

मैं कहता हूँ: स्पष्ट रूप से यह ज़बान से की जाने वाली तस्बीह है जो दिल के अनुकूल है, जैसा कि अल-तबरी द्वारा पहले उल्लेखित अबू हुरैरा की हदीस से संकेत मिलता है। उन्होंने कहा: तो उन्होंने मछली के पेट में तस्बीह की। उन्होंने कहा: फरिश्तों ने उनकी तस्बीह सुनी और कहा: "ऐ हमारे रब, हम एक परदेस में एक धीमी आवाज़ सुन रहे हैं" (3)। इस राय के अनुसार, "काना" (था) शब्द अतिरिक्त होगा; अर्थात: यदि वह तस्बीह करने वालों में से न होता। अबू दाऊद की किताब में: साद बिन अबी वक्कास से रिवायत है कि नबी (ﷺ) ने फरमाया: "मछली वाले (यूनुस) की दुआ मछली के पेट में: 'तेरे सिवा कोई माबूद नहीं, तू पाक है, बेशक मैं ही ज़ालिमों में से था।' कोई भी मुसलमान व्यक्ति कभी भी इसके साथ किसी भी चीज़ के लिए दुआ नहीं करता, सिवाय इसके कि उसकी दुआ कबूल की जाती है।" यह पहले सूरह अल-अंबिया में गुज़र चुका है (4)।

तो यूनुस (उन पर शांति हो) पहले भी नमाज़ पढ़ने वाले और तस्बीह करने वाले थे, और मछली के पेट में भी। और रिवायत में है:

(1) इसे अहमद (5974), बुखारी (2333) और मुस्लिम (2743) ने इब्न उमर (अल्लाह उन दोनों से खुश हो) की हदीस से निकाला है। (2) इसे अल-तबरी 19/631 ने निकाला है। (3) पांचवें मसले में पहले गुज़र चुका है। (4) 14/275, और हमने वहां उल्लेख किया था कि हमें यह सुनन अबी दाऊद में नहीं मिला और न ही तोहफतुल अशरफ में; यह सुनन अल-तिर्मिज़ी (3505) में है।

۱۰۰ سورة الصافات، الآيات ۱۳۹ - ۱۴۴

...اس کا نیک عمل، جسے وہ اپنے اور اپنے رب کے درمیان اخلاص کے ساتھ انجام دیتا ہے، اور اسے اپنی حاجت مندی اور فقر کے دن کے لیے بچا رکھتا ہے، اپنی پوری کوشش سے اسے چھپاتا ہے اور اسے اپنی مخلوق سے پوشیدہ رکھتا ہے؛ اس کا فائدہ اسے اس وقت پہنچتا ہے جب اسے اس کی سب سے زیادہ ضرورت ہوتی ہے۔ بخاری اور مسلم نے ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جب تین افراد—ایک روایت کے مطابق: تم سے پہلے کے لوگوں میں سے—چل رہے تھے تو انہیں بارش نے آ لیا، چنانچہ انہوں نے پہاڑ کی ایک غار میں پناہ لی۔ پہاڑ سے ایک چٹان گری اور غار کے دہانے کو بند کر دیا، جس سے وہ اس میں پھنس گئے۔ ان میں سے بعض نے دوسروں سے کہا: 'ان نیک اعمال کو دیکھو جو تم نے اللہ کے لیے کیے تھے، اور ان کے ذریعے اللہ سے دعا کرو، شاید وہ تمہیں اس مشکل سے نجات دے دے'۔" یہ حدیث اپنی مکمل تفصیل کے ساتھ مشہور ہے (۱)، اور اس کی شہرت ہی اسے مکمل لکھنے سے بے نیاز کرتی ہے۔

سعید بن جبیر نے کہا: جب انہوں نے مچھلی کے پیٹ میں کہا: ﴿لَّا إِلَٰهَ إِلَّا أَنتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ تو مچھلی نے انہیں باہر پھینک دیا (۲)۔ اور کہا گیا: ﴿مِنَ الْمُسَبِّحِينَ﴾ کا مطلب ہے مچھلی کے پیٹ میں نماز پڑھنے والوں میں سے۔

میں کہتا ہوں: واضح طور پر یہ زبان سے کی جانے والی تسبیح ہے جو دل کے موافق ہے، جیسا کہ طبری کی طرف سے پہلے ذکر کردہ ابوہریرہ کی حدیث سے اشارہ ملتا ہے۔ انہوں نے کہا: چنانچہ انہوں نے مچھلی کے پیٹ میں تسبیح کی۔ انہوں نے کہا: فرشتوں نے ان کی تسبیح سنی اور کہا: "اے ہمارے رب، ہم ایک پردیس میں ایک دھیمی آواز سن رہے ہیں" (۳)۔ اس قول کے

مطابق، لفظ "کان" (تھا) زائد ہوگا؛ یعنی: اگر وہ تسبیح کرنے والوں میں سے نہ ہوتا۔ ابو داؤد کی کتاب میں: سعد بن ابی وقاص سے روایت ہے کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "مچھلی والے (یونس) کی دعا مچھلی کے پیٹ میں: ﴿لَّا إِلَهَ إِلَّا أَنتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنتُ مِنَ الظَّالِمِينَ﴾ کوئی بھی مسلمان شخص کبھی بھی اس کے ساتھ کسی بھی چیز کے لیے دعا نہیں کرتا مگر اس کی دعا قبول کی جاتی ہے"۔ اور یہ پہلے سورہ "الانبیاء" میں گزر چکا ہے (۴)۔

چنانچہ یونس علیہ السلام پہلے بھی نماز پڑھنے والے اور تسبیح کرنے والے تھے، اور مچھلی کے پیٹ میں بھی۔ اور روایت میں ہے:

---

(۱) اسے احمد (۵۹۷۴)، بخاری (۲۳۳۳) اور مسلم (۲۷۴۳) نے ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے طبری ۱۹/۶۳۱ نے روایت کیا ہے۔ (۳) پانچویں مسئلہ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) ۲۷۵/۱۴، اور ہم نے وہاں ذکر کیا تھا کہ ہمیں یہ سنن ابی داؤد میں نہیں ملا اور نہ ہی تحفۃ الاشراف میں؛ یہ سنن ترمذی (۳۵۰۵) میں ہے۔

Surah as-Saffat: Verses 144 - 148 [Page 101]

The whale was addressed: "We have not made Jonah provision for you; rather, We have made you a sanctuary and a place of worship for him." This was mentioned previously (1).

The Almighty says: {So We cast him onto the open shore while he was ill (145). And We caused to grow over him a gourd vine (146). And We sent him to [a people of] a hundred thousand or more (147). And they believed, so We gave them enjoyment [of life] for a time (148).}

His saying, the Almighty: {So We cast him onto the open shore while he was ill. And We caused to grow over him a gourd vine}. It was narrated that the whale cast him onto the shore of a village near Mosul. Ibn Qusayt narrated from Abu Huraira: Jonah was cast onto the open land and Allah caused a gourd vine to grow. We asked: "O Abu Huraira, what is a 'yaqtin' (gourd)?" He said: "The pumpkin tree. Allah provided for him a wild mountain goat (2) that ate from the vegetation of the earth—or the fragile plants of the earth—and it would straddle (3) over him to feed him its milk every evening and morning until he recovered." Said bin Jubayr narrated from Ibn Abbas: "He—meaning the whale—went out with him until it cast him onto the seashore, throwing him out like a newborn child, with nothing missing from his physical form (4)."

It was said: When the whale cast Jonah onto the seashore, Allah caused a gourd vine to grow over him—which is mentioned as a pumpkin plant—milk would drip on him until his strength returned. One day he returned to the tree and found it had withered, so he became sad and wept for it, and was rebuked; it was said to him: "You grieve for a tree and weep for it, but you did not grieve for a hundred thousand and more of the Children of Israel, descendants of My friend Abraham, captives in the hands of the enemy, and you wanted to destroy them all (5)?"

It was said: It is the fig tree. And it was said: The banana tree, covering him with its leaves, providing shade with its branches, and he broke his fast with its fruits. But the majority hold that it is the gourd vine as will follow.

Footnotes: (1) In the sixth issue. (2) Al-Arwiyyah: The female mountain goat. Al-Qamus (Rawi). (3) Al-Fashj: Spreading the legs apart. (4) Narrated by al-Tabari 19/635 and 632. (5) Tafsir al-Tabari 19/635-636 in a similar way.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 144 - 148 [पृष्ठ 101]

मछली को पुकारा गया: "हमने यूनुस को तुम्हारा आहार नहीं बनाया; बल्कि हमने तुम्हें उसके लिए एक पनाहगाह और इबादतगाह बनाया है।" यह पहले बताया जा चुका है (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {फिर हमने उसे एक चटियल मैदान में डाल दिया और वह बीमार था (145)। और हमने उसके ऊपर कद्दू की एक बेल उगा दी (146)। और हमने उसे एक लाख या उससे अधिक लोगों की ओर भेजा (147)। फिर वे ईमान ले आए, तो हमने उन्हें एक समय तक सुख-सुविधा प्रदान की (148)।}

अल्लाह तआला का कहना: {फिर हमने उसे एक चटियल मैदान में डाल दिया और वह बीमार था। और हमने उसके ऊपर कद्दू की एक बेल उगा दी}। यह वर्णित है कि मछली ने उसे मोसुल के पास एक गाँव के तट पर फेंक दिया। इब्न कुसैत ने अबू हुरैरा से रिवायत की है: यूनुस को खुले स्थान पर फेंक दिया गया और अल्लाह ने एक यक़्तीन (कद्दू की बेल) उगाई। हमने पूछा: "हे अबू हुरैरा, यक़्तीन क्या है?" उन्होंने कहा: "कद्दू का पेड़; अल्लाह ने उसके लिए एक जंगली पहाड़ी बकरी (2) तैयार की जो ज़मीन की वनस्पतियों को खाती थी—या ज़मीन के सूखे घास-फूस को—और वह उसके ऊपर अपने पैर फैलाकर (3) खड़ी हो जाती थी ताकि उसे हर सुबह और शाम अपना दूध पिला सके जब तक कि वह ठीक नहीं हो गया।" सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: "वह—अर्थात् मछली—उसे लेकर गई यहाँ तक कि उसे समुद्र तट पर उगल दिया, और उसे एक नवजात शिशु की तरह फेंक दिया, जिसके शरीर की बनावट में कोई कमी नहीं थी (4)।"

कहा गया है: जब मछली ने यूनुस को समुद्र तट पर फेंका, तो अल्लाह ने उनके ऊपर यक़्तीन का एक पेड़ उगाया—जिसे कद्दू का पेड़ बताया गया है—उससे दूध टपकता था यहाँ तक कि उनकी शक्ति वापस आ गई। फिर एक दिन वह पेड़ के पास लौटे तो उसे सूखा हुआ पाया, जिससे वे दुखी हुए और रोने लगे, तो उन्हें डांटा गया; उनसे कहा गया: "क्या तुम एक पेड़ के लिए दुखी हुए और उस पर रोए, लेकिन तुमने बनी इसराइल के एक लाख से अधिक लोगों के लिए दुख नहीं जताया, जो मेरे खलील (मित्र) इब्राहिम की संतान हैं, जो दुश्मन के हाथों में बंदी हैं, और तुम उन सभी को नष्ट करना चाहते थे (5)?"

कहा गया है: यह अंजीर का पेड़ है। और कहा गया है: केले का पेड़, जिसके पत्तों से वे ढके रहते थे, उसकी टहनियों से छाया प्राप्त करते थे, और उसके फलों से अपना उपवास तोड़ते थे। लेकिन अधिकांश का मानना है कि यह यक़्तीन (कद्दू) का पेड़ है जैसा कि आगे आएगा।

पाद टिप्पणियाँ: (1) छठे मसले में। (2) अल-अरविया: मादा पहाड़ी बकरी। अल-क़ामूस (रवी)। (3) अल-फ़श्ज: दोनों पैरों के बीच जगह बनाना (फैलकर खड़ा होना)। (4) इसे तबरी ने 19/635 और 632 में निकाला है। (5) तफ़सीर तबरी 19/635 - 636 इसी तरह।

سورة الصافات: آیات 144 - 148 [صفحہ 101]

مچھلی کو پکارا گیا: "ہم نے یونس کو تیرا رزق نہیں بنایا؛ بلکہ ہم نے تجھے ان کے لیے جائے پناہ اور جائے نماز بنایا ہے۔" اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {پس ہم نے اسے چٹیل میدان میں ڈال دیا حالانکہ وہ بیمار تھا (145)۔ اور ہم نے اس پر کدو کی ایک بیل اگائی (146)۔ اور ہم نے اسے ایک لاکھ یا اس سے زیادہ کی طرف بھیجا (147)۔ سو وہ ایمان لائے تو ہم نے انہیں ایک وقت تک فائدہ دیا (148)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پس ہم نے اسے چٹیل میدان میں ڈال دیا حالانکہ وہ بیمار تھا۔ اور ہم نے اس پر کدو کی ایک بیل اگائی}۔ روایت ہے کہ مچھلی نے انہیں موصل کے ایک گاؤں کے ساحل پر پھینک دیا۔ ابن قسیط نے حضرت ابو ہریرہ سے نقل کیا ہے: یونس علیہ السلام کو چٹیل میدان میں ڈالا گیا اور اللہ نے کدو کی بیل اگائی، ہم نے پوچھا: "اے ابو ہریرہ، یقطین (کدو) کیا ہے؟" انہوں نے کہا: "کدو کا درخت؛ اللہ نے ان کے لیے ایک جنگلی پہاڑی بکری (2) مہیا کی جو زمین کی گھاس پھوس کھاتی تھی—یا زمین کی خشک نباتات—اور وہ ان پر اپنے پاؤں پھیلا کر (3) کھڑی ہو جاتی تھی تاکہ انہیں ہر صبح و شام اپنا دودھ پلا سکے یہاں تک کہ وہ تندرست ہو گئے۔" سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی ہے: "وہ—یعنی مچھلی—انہیں لے کر نکلی یہاں تک کہ انہیں سمندر کے ساحل پر اگل دیا، اور انہیں ایک نوزائیدہ بچے کی طرح پھینک دیا، جن کی جسمانی ساخت میں کوئی کمی نہ تھی (4)۔"

اور کہا گیا ہے: جب مچھلی نے یونس علیہ السلام کو سمندر کے ساحل پر پھینکا، تو اللہ نے ان پر یقطین کا ایک درخت اگایا—جسے کدو کا درخت بتایا گیا ہے—اس سے ان پر دودھ ٹپکتا تھا یہاں تک کہ ان کی قوت بحال ہو گئی۔ پھر ایک دن وہ درخت کی طرف لوٹے تو اسے خشک پایا، جس

پر وہ غمزدہ ہوئے اور روئے، تو ان پر عتاب ہوا؛ ان سے کہا گیا: "کیا تم ایک درخت پر غمزدہ ہوئے اور اس پر روئے، لیکن تم نے بنی اسرائیل کے ایک لاکھ سے زائد لوگوں پر غم نہ کیا، جو میرے خلیل ابراہیم کی اولاد ہیں، جو دشمن کے ہاتھوں میں قیدی ہیں، اور تم نے ان سب کی ہلاکت چاہی تھی (5)؟"

اور کہا گیا ہے: وہ انجیر کا درخت ہے۔ اور کہا گیا ہے: کیلے کا درخت، اس کے پتوں سے خود کو ڈھانپتے تھے، اس کی شاخوں سے سایہ لیتے تھے، اور اس کے پھلوں سے افطار کرتے تھے۔ لیکن اکثریت کا خیال ہے کہ وہ یقطین (کدو) کا درخت ہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

حواشی: (1) چھٹے مسئلے میں۔ (2) الارویۃ: مادہ پہاڑی بکری۔ القاموس (روی)۔ (3) الفشج: دونوں پاؤں کے درمیان جگہ بنانا (پھیلا کر کھڑا ہونا)۔ (4) اسے طبری نے 19/635 اور 632 میں روایت کیا ہے۔ (5) تفسیر طبری 19/635 - 636 اسی طرح۔

Surah As-Saaffat: Verses 145 - 148 102

Then Allah, Blessed and Exalted be He, chose him and made him among the righteous. Then He commanded him to go to his people and inform them that Allah Almighty had turned to them in repentance. So he set out for them until he met a shepherd and asked him about Jonah's people, their condition, and how they were. He informed him that they were well and that they were hoping for their messenger to return to them. He said to him: "Tell them that I have met Jonah." He replied: "I cannot do so without a witness." So he named a goat from his flock for him and said: "This will bear witness for you that you met Jonah." He said: "And what else?" He said: "And this spot where you are will bear witness for you that you met Jonah." He said: "And what else?" He said: "And this tree will bear witness for you that you met Jonah." The shepherd returned to his people and informed them that he had met Jonah, but they disbelieved him and intended evil against him. He said: "Do not rush against me until I reach the morning." When it was morning, he went with them to the spot where he had met Jonah, and he made it speak, and it informed them that he had met Jonah. He made the sheep and the tree speak, and they both informed them that he had met Jonah. Then Jonah came to them after that. Al-Tabari, may Allah have mercy on him, mentioned this report and what preceded it (1).

"Then We cast him" (Fanabadhnahu): We threw him. And it is said: We left him "on the naked shore" (bil-'ara'): in the desert; this was said by Ibn al-A'rabi (2). Al-Akhfash said: in the open space. Abu 'Ubayda said: the vast expanse of the earth. Al-Farra' said: Al-'ara' is the empty place. He said: Abu 'Ubayda said: Al-'ara' is the surface of the earth (3); and he recited lines by a man from Khuza'ah: And I raised a foot, not fearing its stumbling, and I cast my clothes in the open (naked) land (4). Al-Akhfash (5) related regarding His saying: "while he was sick" (wa huwa saqeem), the plural of saqeem is [suqma and] suqama and siqam.

---

(1) Reported by Ibn Abi Shaybah in Al-Musannaf 11/541-542, and Ibn Abi Hatim as in Al-Durr al-Manthur 5/288. It is also in 'Ara'is al-Majalis pp. 413 - 414. (2) Yaqutah al-Sirat p. 432. (3) Majaz al-Qur'an 2/175, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 6/57. Al-Farra's preceding statement is from it, and the phrasing in Majaz al-Qur'an for 'bil-'ara' is 'i.e., the open land'. (4) Mentioned by Al-Mubarrad in Al-Kamil 4/360, and Al-Tabari in his Tafsir 19/631. (5) Quoted by the author from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/440, and what is between brackets is from it.

सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयतें 145 - 148 102

फिर अल्लाह, जो धन्य और महान है, ने उसे चुन लिया और उसे नेक लोगों में शामिल कर दिया। फिर उसे अपनी कौम के पास जाने और उन्हें यह बताने का आदेश दिया कि अल्लाह तआला ने उनकी तौबा स्वीकार कर ली है। तो वह उनके पास गया यहाँ तक कि उसकी मुलाकात एक चरवाहे से हुई। उसने उससे यूनुस की कौम, उनके हाल और वे कैसे हैं, के बारे में पूछा। उसने उसे बताया कि वे ठीक हैं और उन्हें उम्मीद है कि उनका रसूल (संदेशवाहक) उनके पास वापस आ जाएगा। उसने उससे कहा: "उन्हें बताओ कि मैं यूनुस से मिला हूँ।" उसने जवाब दिया: "मैं बिना गवाह के ऐसा नहीं कर सकता।" तो उसने उसके लिए उसके झुंड की एक बकरी का नाम लिया और कहा: "यह तुम्हारे लिए गवाही देगी कि तुम यूनुस से मिले हो।" उसने पूछा: "और क्या?" उसने कहा: "और यह जगह जहाँ तुम हो, तुम्हारे लिए गवाही देगी कि तुम यूनुस से मिले हो।" उसने पूछा: "और क्या?" उसने कहा: "और यह पेड़ तुम्हारे लिए गवाही देगा कि तुम यूनुस से मिले हो।" चरवाहा अपनी कौम के पास लौटा और उन्हें बताया कि वह यूनुस से मिला है, लेकिन उन्होंने उसे झुठला दिया और उसके साथ बुरा करने का इरादा किया। उसने कहा: "मुझ पर जल्दी न करो जब तक कि सुबह न हो जाए।" जब सुबह हुई, तो वह उन्हें उस जगह ले गया जहाँ वह यूनुस से मिला था, और उसने उसे बोलने के लिए कहा, और उसने उन्हें बताया कि वह यूनुस से मिला था। उसने भेड़ और पेड़ को भी बुलवाया और उन दोनों ने उन्हें बताया कि वह यूनुस से मिला था। फिर उसके बाद यूनुस उनके पास आए। अल-तबरी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इस खबर और इससे पहले की बातों का उल्लेख किया है (1)।

"फिर हमने उसे फेंक दिया" (फ-नबज़नाहु): हमने उसे डाल दिया। और कहा गया है: हमने उसे छोड़ दिया "खुले मैदान में" (बिल-अरा'): रेगिस्तान में; यह इब्न अल-अरबी (2) ने कहा है। अल-अखफश ने कहा: खुले स्थान में। अबू उबैदा ने कहा: जमीन का विशाल हिस्सा। अल-फर्रा ने कहा: 'अल-अरा' खाली जगह है। उन्होंने कहा: और अबू उबैदा ने कहा: 'अल-अरा' जमीन की सतह है (3); और उन्होंने खुज़ाआ कबीले के एक आदमी के शेर (काव्य पंक्तियाँ) पढ़े: "और मैंने एक पैर उठाया, उसके ठोकर खाने का डर नहीं था, और मैंने खुले मैदान में अपने कपड़े उतार दिए" (4)। और अल-अखफश (5) ने उनके इस कथन के बारे में उल्लेख किया: "जबकि वह बीमार था" (व हुवा सकीम), सकीम का बहुवचन [सुक्मा और] सुकामा और सिकाम है।

(1) इसे इब्न अबी शैबा ने अल-मुसन्निफ 11/541-542 में और इब्न अबी हातिम ने अद-दुर्र अल-मंसूर 5/288 में उद्धृत किया है। यह अराइस अल-मजालिस पृ. 413 - 414 में भी है। (2) याकूतह अस-सिरात पृ. 432। (3) मजाज़ अल-कुरआन 2/175, और लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से मानी अल-कुरआन 6/57 में उनसे इसे उद्धृत किया है। अल-फर्रा का पिछला कथन इसी से है, और मजाज़ अल-कुरआन में 'बिल-अरा' का अर्थ है: खुला मैदान। (4) अल-मुबर्रद ने अल-कामिल 4/360 में और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर 19/631 में इसका उल्लेख किया है। (5) लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से एराब अल-कुरआन 3/440 में उनसे इसे उद्धृत किया है, और कोष्ठक के बीच की सामग्री उनके द्वारा है।

سورة الصافات: آیات ۱۴۵ - ۱۴۸ ۱۰۲

پھر اللہ تبارک و تعالیٰ نے اسے چن لیا اور اسے صالحین میں شامل کر دیا۔ پھر اسے حکم دیا کہ اپنی قوم کے پاس جائے اور انہیں بتائے کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی توبہ قبول کر لی ہے، تو وہ ان کے پاس گیا یہاں تک کہ ایک چرواہے سے ملا اور اس سے یونس کی قوم اور ان کے حال کے بارے میں پوچھا کہ وہ کیسے ہیں، تو اس نے اسے بتایا کہ وہ خیریت سے ہیں اور اس امید پر ہیں کہ ان کا رسول ان کی طرف واپس لوٹ آئے گا۔ تو اس نے اس سے کہا: پس انہیں بتا دو کہ میں یونس سے ملا ہوں۔ اس نے کہا: میں گواہ کے بغیر (ایسا کہنے کی) استطاعت نہیں رکھتا۔ تو اس نے اس کے لیے اس کی بکریوں میں سے ایک بکری کا نام لیا اور کہا: یہ تمہارے لیے گواہی دے گی کہ تم یونس سے ملے ہو۔ اس نے کہا: اور کیا؟ اس نے کہا: اور یہ جگہ جس میں تم ہو تمہارے لیے گواہی دے گی کہ تم یونس سے ملے ہو۔ اس نے کہا: اور کیا؟ اس نے کہا: اور یہ درخت تمہارے لیے گواہی دے گا کہ تم یونس سے ملے ہو۔ اور چرواہا اپنی قوم کی طرف واپس لوٹا اور انہیں خبر دی کہ وہ یونس سے ملا ہے تو انہوں نے اسے جھٹلایا اور اس کے ساتھ برا سلوک کرنے کا ارادہ کیا، تو اس نے کہا: مجھ پر جلدی نہ کرو یہاں تک کہ صبح ہو جائے، جب صبح ہوئی تو وہ انہیں اس جگہ لے گیا جہاں وہ یونس سے ملا تھا، تو اس نے اس (جگہ) کو بلوایا تو اس نے انہیں بتایا کہ وہ یونس سے ملا ہے، اور اس نے بکری اور درخت کو بلوایا تو ان دونوں نے انہیں بتایا کہ وہ یونس سے ملا ہے، پھر اس کے بعد یونس ان کے پاس آئے۔ اس خبر اور اس سے پہلے کی بات کا ذکر طبری رحمہ اللہ نے کیا ہے (۱)۔

«فَنَبَذْنَاهُ» ہم نے اسے ڈال دیا۔ اور کہا گیا: ہم نے اسے چھوڑ دیا «بالعراء» صحرا میں؛ یہ ابن الاعرابی (۲) نے کہا ہے۔ الاخفش: کھلی جگہ میں۔ ابو عبیدہ: زمین کا وسیع حصہ۔ الفراء: العراء

خالی جگہ۔ کہا: اور ابو عبیدہ نے کہا: العراء زمین کی سطح ہے (۳)؛ اور قبیلہ خزاعہ کے ایک شخص کا شعر پڑھا: ورفعتُ رجلاً لا أخافُ عِثَارها ونبذْتُ بالبلدِ العَراءِ ثيابي (٤) (اور میں نے ایک پاؤں اٹھایا جس کے ٹھوکر کھانے کا مجھے ڈر نہیں تھا، اور میں نے کھلے میدان میں اپنے کپڑے ڈال دیئے)۔ اور الاخفش (٥) نے اللہ کے قول: «وَهُوَ سَقِيمٌ» (جبکہ وہ بیمار تھا) کے بارے میں نقل کیا کہ سقیم کی جمع [سُقمی اور] سقامی اور سقام ہے۔

---

(١) اسے ابن ابی شیبہ نے المصنف ٥٤١/١١ - ٥٤٢ میں، اور ابن ابی حاتم نے جیسا کہ الدر المنثور ٢٨٨/٥ میں ہے، روایت کیا ہے۔ اور یہ عرائس المجالس ص ٤١٣ - ٤١٤ میں بھی ہے۔ (٢) یاقوتة الصراط ص ٤٣٢۔ (٣) مجاز القرآن ١٧٥/٢، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے معانی القرآن ٥٧/٦ میں نقل کیا ہے، اور فراء کا سابقہ قول اسی سے ہے اور مجاز القرآن کی عبارت "بالعراء" سے مراد زمین کی کھلی جگہ ہے۔ (٤) اسے المبرد نے الکامل ٣٦٠/٤ میں اور طبری نے اپنی تفسیر ٦٣١/١٩ میں ذکر کیا ہے۔ (٥) اسے مصنف نے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٤٤٠/٣ میں نقل کیا ہے، اور بریکٹ کے درمیان آنے والا حصہ اسی سے ہے۔

Surah Al-Saffat: Verses 145 - 148 103 And He said in this Surah: "So We cast him forth onto the naked shore" [Al-Saffat: 145]. And He said in Surah "Nun and the Pen" [Al-Qalam]: "Had there not overtaken him a favor from his Lord, he would have been cast onto the naked shore while he was censured." [Verse: 49]. The answer is: Allah, Almighty and Majestic, informed here that He cast him onto the naked shore while he was not censured, and had it not been for the mercy of Allah, Almighty and Majestic, he would have been cast onto the naked shore while being censured; this was stated by Al-Nahhas.

And His saying: "And We caused a tree of gourd (yaqtin) to grow over him" means "over him" (alayhi) i.e., "near him"; as in the Almighty's saying: "And they have a charge (dhanb) against me" [Ash-Shu'ara: 14] meaning: with me. It was also said: "over him" (alayhi) means "for him".

"A tree of gourd (yaqtin)": Yaqtin is the gourd tree (Dubba'). Others said otherwise; as mentioned by Ibn al-A'rabi (1). In the report: "Gourd and melon are from Paradise" (2), and we mentioned it in the book "Al-Tadhkira".

Al-Mubarrad said: Every tree that has no trunk and its leaves spread on the ground is called 'yaqtina', such as: gourd, melon, and bitter apple. If it has a trunk that supports it, it is just a 'tree'. If it stands upright, meaning with roots that spread, it is a 'najmah' (star-plant), and its plural is 'nujum' (3). Allah Almighty said: "And the stars and the trees prostrate" [Ar-Rahman: 6]. A similar view was narrated from Ibn Abbas, Al-Hasan, and Muqatil. They said: Every plant that extends and spreads on the ground, does not stay upright, and has no trunk, like cucumbers, melons, pumpkins, and bitter apples, is 'yaqtin'. Sa'id ibn Jubayr said: It is everything that grows and then dies in its year (4). Bananas would be included in this.

I say: It is what has no trunk. Al-Jawhari (5): Yaqtin is what has no trunk like pumpkin trees and the like. Al-Zajjaj (6): The derivation of 'yaqtin' is from: 'qatana' (stayed) in a place, if he resided there, so it is in the form of 'yaf'eel'.

---

(1) Yaqut al-Sirat p. 432. (2) We did not find it. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/440. (4) The sayings of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and Sa'id ibn Jubayr were narrated by al-Tabari 19/633. (5) Al-Sihah (q-t-n). (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/314.

सूरा अस-साफ़फ़ात: आयतें 145 - 148 103 और उन्होंने इस सूरा में कहा: "तो हमने उसे एक नग्न तट पर फेंक दिया" [अस-साफ़फ़ात: 145]। और उन्होंने सूरा "नून और कलम" [अल-क़लम] में कहा: "यदि उसके पालनहार की ओर से उस पर कृपा न होती, तो वह निश्चित रूप से नग्न तट पर फेंक दिया जाता, जबकि वह निंदित होता।" [आयत: 49]। उत्तर यह है कि: अल्लाह सर्वशक्तिमान और प्रतापी ने यहाँ सूचित किया कि उसने उसे नग्न तट पर फेंक दिया जबकि वह निंदित नहीं था, और यदि अल्लाह सर्वशक्तिमान और प्रतापी की दया न होती, तो उसे नग्न तट पर फेंक दिया जाता और वह निंदित होता; यह अल-नहहास ने कहा है।

और उनका कथन: "और हमने उसके ऊपर कद्दू(यक़्तीन) का एक वृक्ष उगाया" का अर्थ है "उसके ऊपर" (अलैहि) यानी: "उसके पास"; जैसे कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और उनका मुझ पर एक अपराध (का आरोप) है" [अश-शुअरा: 14] अर्थात: मेरे पास। यह भी कहा गया है: "उसके ऊपर" (अलैहि) का अर्थ है "उसके लिए"।

"कद्दू(यक़्तीन) का एक वृक्ष": यक़्तीन कद्दू का पेड़ (दुब्बा) है। दूसरों ने कुछ और कहा है; जैसा कि इब्न अल-अरबी (1) द्वारा उल्लेख किया गया है। रिपोर्ट में है: "कद्दू और खरबूजा जन्नत से हैं" (2), और हमने इसका उल्लेख पुस्तक "अल-तज़किरा" में किया है।

अल-मुबर्रद ने कहा: हर वह पेड़ जिसका कोई तना नहीं होता और उसके पत्ते ज़मीन पर फैले होते हैं, उसे 'यक़्तीना' कहा जाता है, जैसे: कद्दू, खरबूजा और कड़वा सेब। यदि उसका कोई तना हो जो उसे सहारा दे, तो वह केवल 'पेड़' (शजर) है। यदि वह खड़ा हो, अर्थात जड़ों के साथ जो फैलती हैं, तो वह 'नजमा' है, और उसका बहुवचन 'नुजुम' (3) है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "और तारे और वृक्ष सजदा करते हैं" [अर-रहमान: 6]। इसी तरह का विचार इब्न अब्बास, अल-हसन और मुक़ातिल से भी वर्णित है। उन्होंने कहा: हर वह पौधा जो फैलता है और ज़मीन पर बिछ जाता है, सीधा नहीं रहता और जिसका कोई तना नहीं होता, जैसे ककड़ी, खरबूजा, कद्दू और कड़वा सेब, वह 'यक़्तीन' है। सईद इब्न जुबैर ने कहा: यह वह सब कुछ है जो उगता है और फिर अपने वर्ष में मर जाता है (4)। इसमें केले भी शामिल होंगे।

मैं कहता हूँ: यह वह है जिसका कोई तना नहीं होता। अल-जौहरी (5): यक़्तीन वह है जिसका कद्दू के पेड़ आदि की तरह कोई तना नहीं होता। अल-ज़ज्जाज (6): 'यक़्तीन' की व्युत्पत्ति 'क़तना' (ठहरा) से है, यदि वह वहाँ रहा, तो यह 'यफ़ील' के रूप में है।

(1) याकूत अल-सिरात पृ. 432। (2) हमें यह नहीं मिला। (3) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 3/440। (4) इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) और सईद इब्न जुबैर के कथनों को अल-तबरी 19/633 द्वारा उद्धृत किया गया है। (5) अल-सिहाह (क़-त-न)। (6) मा'नी अल-कुरान 4/314 में।

سورة الصافات: آیات ۱۴۵ - ۱۴۸ ۱۰۳ اور اس سورت میں فرمایا: «فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَاءِ» (پھر ہم نے اسے چٹیل میدان میں ڈال دیا) اور سورہ «نون والقلم» میں فرمایا: «لَّوْلَا أَن تَدَارَكَهُ نِعْمَةٌ مِّن رَّبِّهِ لَنُبِذَ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ مَذْمُومٌ» [آیت: ٤٩] (اگر اس کے رب کے احسان نے اسے نہ پا لیا ہوتا تو یقیناً وہ چٹیل میدان میں ڈال دیا جاتا درآنحالیکہ وہ قابل ملامت ہوتا)۔ جواب یہ ہے کہ اللہ عزوجل نے یہاں خبر دی ہے کہ اس نے اسے چٹیل میدان میں ڈالا جبکہ وہ قابل ملامت نہ تھا، اور اگر اللہ عزوجل کی رحمت نہ ہوتی تو وہ چٹیل میدان میں ڈالا جاتا اور وہ قابل ملامت ہوتا؛ یہ النحاس نے کہا ہے۔

اور اس کا قول: «وَأَنبَتْنَا عَلَيْهِ شَجَرَةً مِّن يَقْطِينٍ» (اور ہم نے اس پر کدو کا ایک درخت اگا دیا) میں «عَلَيْهِ» (اس پر) کا مطلب ہے «عنده» (اس کے پاس)؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: «وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ» [الشعراء: ١٤] یعنی: میرے ذمہ۔ اور کہا گیا ہے کہ «عَلَيْهِ» کا معنی «له» (اس کے لیے) ہے۔

«شَجَرَةً مِّن يَقْطِينٍ» یقطین: کدو (الدباء) کا درخت ہے: اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے؛ اسے ابن الاعرابی نے ذکر کیا ہے (۱)۔ اور حدیث میں ہے: "کدو اور خربوزہ جنت سے ہیں" (۲) اور ہم نے اسے کتاب "التذکرہ" میں ذکر کیا ہے۔

المبرد نے کہا: ہر وہ درخت جس کا تنا نہ ہو اور اس کے پتے زمین پر بچھے ہوں اسے یقطینہ کہا جاتا ہے، جیسے: کدو، خربوزہ اور اندرائن، پس اگر اس کا تنا ہو جو اسے اٹھائے ہوئے ہو تو وہ صرف درخت ہے، اور اگر وہ کھڑا ہو، یعنی ایسی جڑوں کے ساتھ جو پھیلتی ہیں تو وہ 'نجمہ' ہے، اور اس کی جمع 'نجم' (۳) ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: «وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ» [الرحمن: ٦]۔ اور اسی طرح ابن عباس، حسن اور مقاتل سے مروی ہے۔ انہوں نے کہا: ہر وہ نبات جو پھیلتی اور زمین پر بچھ جاتی ہے، اور سیدھی کھڑی نہیں رہتی، اور اس کا تنا نہیں ہوتا جیسے ککڑی،

خربوزہ، کدو اور اندرائن، تو وہ یقطین ہے۔ سعید بن جبیر نے کہا: یہ ہر وہ چیز ہے جو اگتی ہے، پھر اپنے سال ہی میں مر جاتی ہے (٤)۔ تو اس میں کیلا بھی شامل ہو جاتا ہے۔

میں نے کہا: یہ وہ ہے جس کا تنا نہیں ہوتا۔ الجوہری (٥): یقطین وہ ہے جس کا تنا نہ ہو جیسے کدو کا درخت وغیرہ۔ الزجاج (٦): یقطین کا مادہ 'قطن بالمکان' ہے، جب کوئی جگہ مقیم ہو، پس وہ 'یفعیل' کے وزن پر ہے۔

---

(١) یاقوتۃ الصراط ص ٤٣٢۔ (٢) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤٤٠۔ (٤) ابن عباس رضی اللہ عنہما اور سعید بن جبیر کا قول طبری نے ١٩/ ٦٣٣ میں نکالا ہے۔ (٥) الصحاح (قطن)۔ (٦) معانی القرآن ٤/ ٣١٤ میں۔

104 Surah Al-Saffat: Verses 145 - 148

And it was said: It is a non-Arabic (Ajamite) name. And it was said: The gourd (yaqtin) was specifically mentioned because flies do not settle on it (1). And it was said: There was no gourd there, so Allah made it grow instantly. Al-Qushayri: In the verse, there is an indication that it was spread out so as to provide him with shade. Al-Tha'labi: It used to shade him, and he saw its greenery and it pleased him. Then it withered, and he began to grieve over it. So it was said to him: O Yunus, you who did not create, nor water, nor grow it, you grieve for a small shrub? While I am the one who created a hundred thousand people or more; do you want Me to uproot them in a single hour, while they have repented and I have accepted their repentance?! Where is My mercy, O Yunus? I am the Most Merciful of those who show mercy (2). And it was narrated from the Prophet ﷺ that he used to eat tharid (a dish of bread and meat) with meat and pumpkin. He used to love pumpkin and would say: "It is the tree of my brother Yunus" (3). Anas said: A broth containing gourd and dried meat was presented to the Prophet ﷺ, and he started to look for the gourd from around the bowl. Anas said: I have never ceased to love gourd since that day. Recorded by the Imams (4). The saying of the Almighty: {And We sent him to a hundred thousand or more}. It has been mentioned previously from Ibn Abbas that the mission of Yunus (peace be upon him) was only after the whale cast him out (5), and there is no path for it except through Shahr bin Hawshab. Al-Nahhas (6): A better chain of narration and more authentic than it is what Ali (7) bin Al-Hussein narrated to us, who said: Al-Hasan bin Muhammad narrated to us, who said: Amr bin Al-Anqazi narrated to us, who said: Isra'il narrated to us, from Abu...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/487. (2) 'Ara'is al-Majalis pp. 413-414, similarly. (3) We did not find it. (4) Recorded by Al-Bukhari (5439) and Muslim (2041). (5) 18 / 92 - 93. (6) In I'rab al-Qur'an 3 / 440, and what precedes it. (7) In (m): from Ali.

१०४ सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें १४५ - १४८

और कहा गया है: यह एक गैर-अरबी (अजमी) नाम है। और कहा गया: कद्दू(यक़्तीन) का विशेष रूप से उल्लेख इसलिए किया गया क्योंकि उस पर मक्खियाँ नहीं बैठतीं (१)। और कहा गया: वहां कोई कद्दू नहीं था, इसलिए अल्लाह ने उसे तुरंत उगा दिया। अल-कुशैरी: आयत में इस बात का संकेत है कि वह फैला हुआ था ताकि उसकी छाया हो सके। अल-थलाबी: वह उसे छाया देता था, उसने उसकी हरियाली देखी और वह उसे पसंद आई। फिर वह सूख गया और वह उस पर दुखी होने लगे। तो उनसे कहा गया: ऐ यूनुस, तुम जिसने न तो उसे पैदा किया, न पानी दिया, न उगाया, तुम एक छोटी सी झाड़ी पर दुखी हो रहे हो? जबकि मैंने एक लाख या उससे अधिक लोगों को पैदा किया है; क्या तुम चाहते हो कि मैं उन्हें एक ही घंटे में जड़ से मिटा दूँ, जबकि उन्होंने तौबा कर ली है और मैंने उनकी तौबा स्वीकार कर ली है?! ऐ यूनुस, मेरी दया कहाँ है? मैं दया करने वालों में सबसे बड़ा दयालु हूँ (२)। और नबी ﷺ से वर्णित है कि आप मांस और कद्दू के साथ थरीद (रोटी और मांस का व्यंजन) खाया करते थे। आप कद्दू पसंद करते थे और कहते थे: "यह मेरे भाई यूनुस का पेड़ है" (३)। अनस ने कहा: नबी ﷺ के सामने एक शोरबा परोसा गया जिसमें कद्दू और सूखा मांस था, तो आप बर्तन के चारों ओर से कद्दू ढूंढने लगे। अनस ने कहा: मैं उस दिन से कद्दू को हमेशा पसंद करता हूँ। इसे इमामों ने उद्धृत किया है (४)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उसे एक लाख या उससे अधिक (लोगों) की ओर भेजा}। इब्न अब्बास से पहले ही यह बात आ चुकी है कि यूनुस (अलैहिस्सलाम) का संदेश केवल मछली द्वारा बाहर निकाले जाने के बाद था (५), और इसका कोई रास्ता नहीं है सिवाय शहर बिन हौशब के माध्यम से। अल-नह्हास (६): इससे बेहतर सनद (कड़ी) और अधिक प्रामाणिक वह है जो हमें अली (७) बिन अल-हुसैन ने सुनाई, उन्होंने कहा: हमें अल-हसन बिन मुहम्मद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अम्र बिन अल-अन्क़ज़ी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें इसराइल ने बताया, अबू से...

---

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४८७। (२) अराइस अल-मजालिस पृ. ४१३ - ४१४, इसी प्रकार। (३) हमें यह नहीं मिला। (४) अल-बुखारी (५४३९) और मुस्लिम (२०४१) द्वारा निकाला गया। (५) १८ / ९२ - ९३। (६) इराब अल-कुरान ३/४४० में, और इससे पहले जो है। (७) (म) में: अली से।

۱۰۴ سورة الصافات: آیات ۱۴۵ - ۱۴۸

اور کہا گیا: یہ ایک عجمی نام ہے۔ اور کہا گیا: کدو (یقطین) کا تذکرہ خاص طور پر اس لیے کیا گیا کیونکہ اس پر مکھیاں نہیں بیٹھتیں (۱)۔ اور کہا گیا: وہاں کوئی کدو نہیں تھا، اللہ نے اسے فوراً اگا دیا۔ القشیری: آیت میں اس بات کی دلیل ہے کہ وہ پھیلا ہوا تھا تاکہ اس کا سایہ ہو۔ الثعلبی: وہ (بیل) آپ پر سایہ کرتی تھی، آپ نے اس کی ہریالی دیکھی تو وہ آپ کو پسند آئی، پھر وہ خشک ہو گئی تو آپ اس پر غمگین ہونے لگے۔ تو آپ سے کہا گیا: اے یونس! تم جس نے نہ اسے پیدا کیا، نہ پانی دیا اور نہ اگایا، تم ایک چھوٹی سی جھاڑی پر غمگین ہو رہے ہو؟ حالانکہ میں وہ ہوں جس نے ایک لاکھ یا اس سے زائد انسانوں کو پیدا کیا، کیا تم مجھ سے چاہتے ہو کہ میں انہیں ایک ہی گھڑی میں جڑ سے ختم کر دوں، جبکہ انہوں نے توبہ کر لی ہے اور میں نے ان کی توبہ قبول کر لی ہے؟! اے یونس، میری رحمت کہاں ہے؟ میں سب سے بڑھ کر رحم کرنے والا ہوں (۲)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ گوشت اور کدو کے ساتھ ثرید تناول فرمایا کرتے تھے۔ آپ کدو کو پسند فرماتے اور فرماتے: "یہ میرے بھائی یونس کا درخت ہے" (۳)۔ حضرت انس رضی اللہ عنہ فرماتے ہیں: نبی ﷺ کی خدمت میں شوربہ پیش کیا گیا جس میں کدو اور خشک گوشت تھا، تو آپ پیالے کے چاروں طرف سے کدو تلاش کرنے لگے۔ حضرت انس نے فرمایا: میں اس دن سے کدو کو پسند کرتا ہوں۔ اسے ائمہ نے روایت کیا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے اسے ایک لاکھ یا اس سے زیادہ (لوگوں) کی طرف بھیجا}۔ حضرت ابن عباس سے پہلے گزر چکا ہے کہ حضرت یونس علیہ السلام کی رسالت مچھلی کے اگل دینے کے بعد ہی تھی (۵)، اور اس کا کوئی راستہ نہیں سوائے شہر بن حوشب کے۔ النحاس (۶): اس سے بہتر اسناد اور زیادہ صحیح وہ ہے جو ہمیں

علی (۷) بن الحسین نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں الحسن بن محمد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عمرو بن العنقزی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں اسرائیل نے بیان کیا، ابو... سے۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۴۸۷۔ (۲) عرائس المجالس ص ۴۱۳ - ۴۱۴، اسی طرح۔ (۳) ہمیں اس پر آگاہی نہیں ہوئی۔ (۴) اسے بخاری (۵۴۳۹) اور مسلم (۲۰۴۱) نے روایت کیا ہے۔ (۵) ۱۸ / ۹۲ - ۹۳۔ (۶) اعراب القرآن ۳ / ۴۴۰ میں، اور جو اس سے پہلے ہے۔ (۷) (م) میں: علی سے۔

Ishaq, on the authority of Amr ibn Maymun, said: Abdullah ibn Masud told us in the treasury about Prophet Yunus (peace be upon him). He said: Yunus promised his people punishment and informed them that it would come to them within three days. So they separated every mother from her child, went out, and cried out to Allah, the Mighty and Sublime, and sought forgiveness. So Allah, the Mighty and Sublime, withheld the punishment from them. The next morning, Yunus (peace be upon him) was waiting for the punishment but saw nothing—and at that time, anyone who lied and had no evidence was killed. So Yunus went away in anger and came to some people on a ship. They carried him and recognized him. When he entered the ship, it became stationary, while other ships were moving right and left. They said: What is wrong with your ship? They replied: We do not know. Yunus (peace be upon him) said: "Indeed, there is a runaway servant from his Lord, the Mighty and Sublime, in it, and it will not move until you cast him out." They said: "As for you, O Prophet of Allah, we will not cast you out." He said: "Cast lots; whoever is drawn must be cast out." They cast lots, and it fell on Yunus, but they refused to let him go. He said: "Cast lots three times; whoever is drawn must be cast out." They cast lots, and it fell on Yunus three times—or he said: thrice—so he fell. Allah, the Mighty and Sublime, had assigned a whale to him, which swallowed him, taking him down to the depths of the earth. Yunus (peace be upon him) heard the pebbles glorifying [Allah]. ﴿Then he cried out from the darknesses: "There is no god but You; exalted are You. Indeed, I have been of the wrongdoers."﴾ [Al-Anbiya: 87]. He said: the darkness of the night, the darkness of the sea, and the darkness of the belly of the whale. He said: ﴿So We cast him onto the open shore while he was ill.﴾ He said: like a newly-hatched, featherless bird. He said: And Allah caused a gourd tree to grow over him. It grew, and he used to seek shade under it and benefit from it. Then it withered, and he wept for it. So Allah, the Mighty and Sublime, revealed to him: "Do you weep for a withered tree, but do not weep for a hundred thousand or more whom I intended to destroy (2)?!" He said: Prophet Yunus went out and encountered a boy tending sheep. He said: "O boy, who are you?" He said: "From the people of Yunus." He said: "When you return to them, tell them that you have met Yunus." He said: "If you are Yunus, then you know that whoever lies is killed if he has no evidence. So who will testify for me?" He said: "This tree and this spot." He said: "Command them." So he said to them... (1) In the manuscripts: "an" (that), and what is established is from the I'rab al-Qur'an. (2) In (D) and (M): "tuhlikahum" (You destroy them).

इसहाक ने अम्र इब्न मैमुन के हवाले से कहा: अब्दुल्ला इब्न मसूद ने हमें बैतुल माल में पैगंबर यूनुस (उन पर शांति हो) के बारे में बताया। उन्होंने कहा: यूनुस ने अपनी कौम से अज़ाब (दंड) का वादा किया था और उन्हें बताया था कि यह उनके पास तीन दिनों के भीतर आएगा। इसलिए उन्होंने हर माँ को उसके बच्चे से अलग कर दिया, बाहर निकल गए और अल्लाह के सामने गिड़गिड़ाए और माफी माँगी। तो अल्लाह ने उनसे अज़ाब टाल दिया। अगली सुबह, यूनुस (उन पर शांति हो) अज़ाब का इंतज़ार कर रहे थे लेकिन कुछ नहीं देखा—और उस समय, जो कोई झूठ बोलता और उसके पास कोई प्रमाण न होता, उसे मार दिया जाता था। इसलिए यूनुस गुस्से में चले गए और एक जहाज़ पर कुछ लोगों के पास आए। उन्होंने उन्हें जहाज़ पर बिठा लिया और उन्हें पहचान लिया। जब वे जहाज़ पर चढ़े, तो जहाज़ रुक गया, जबकि अन्य जहाज़ दाएँ-बाएँ चल रहे थे। उन्होंने कहा: तुम्हारे जहाज़ को क्या हुआ? उन्होंने कहा: हमें नहीं पता। यूनुस (उन पर शांति हो) ने कहा: "बेशक, इसमें अपने रब का एक भगोड़ा गुलाम है, और यह तब तक नहीं चलेगा जब तक तुम उसे बाहर न फेंक दो।" उन्होंने कहा: "जहाँ तक आपकी बात है, हे अल्लाह के नबी, हम आपको नहीं फेंकेंगे।" उन्होंने कहा: "कुर्रा (पर्ची) निकालो; जिसका नाम निकले उसे फेंक दिया जाए।" उन्होंने कुर्रा निकाला और यूनुस का नाम निकला, लेकिन उन्होंने उन्हें छोड़ने से इनकार कर दिया। उन्होंने कहा: "तीन बार कुर्रा निकालो; जिसका नाम निकले उसे फेंक दिया जाए।" उन्होंने कुर्रा निकाला और तीन बार यूनुस का नाम निकला—या कहा: तीन बार—तो वे गिर पड़े। अल्लाह ने उनके लिए एक मछली मुकर्रर कर दी थी, जिसने उन्हें निगल लिया और उन्हें ज़मीन की गहराइयों में ले गई। यूनुस (उन पर शांति हो) ने कंकड़ियों को अल्लाह की तस्बीह (महिमामंडन) करते सुना। ﴿फिर उन्होंने अंधेरों से पुकारा: "तेरे सिवा कोई इबादत के लायक नहीं, तू पाक है। बेशक, मैं ज़ालिमों में से था।"﴾ [अल-अंबिया: 87]। उन्होंने कहा: रात का अंधेरा, समुद्र का अंधेरा और मछली के पेट का अंधेरा। उन्होंने कहा: ﴿फिर हमने उन्हें खुले मैदान में डाल दिया जबकि वे बीमार थे।﴾ उन्होंने कहा: एक बिना पंख वाले चूजे की तरह। उन्होंने कहा: और अल्लाह ने उन पर कद्दू का एक पेड़ उगाया। वह उग गया, और वे उसकी छाया में रहते थे और उससे लाभ उठाते थे। फिर वह सूख गया और वे उस पर रोने लगे। तब अल्लाह ने उन पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: "क्या तुम एक सूखे पेड़ पर रोते हो, और उन एक लाख या उससे अधिक लोगों पर नहीं रोते जिन्हें मैं नष्ट करना चाहता था (2)?!" उन्होंने कहा: पैगंबर यूनुस बाहर निकले और एक चरवाहे लड़के से मिले। उन्होंने कहा: "ऐ लड़के, तुम कौन हो?" उसने कहा: "यूनुस

की कौम से हूँ।" उन्होंने कहा: "जब तुम उनके पास जाओ, तो उन्हें बताना कि तुम यूनुस से मिले हो।" उसने कहा: "यदि आप यूनुस हैं, तो आप जानते हैं कि जो झूठ बोलता है उसे मार दिया जाता है यदि उसके पास कोई प्रमाण न हो। तो मेरे लिए कौन गवाही देगा?" उन्होंने कहा: "यह पेड़ और यह जगह।" उसने कहा: "उन्हें आदेश दें।" तो उन्होंने उनसे कहा... (1) प्रतियों में: "अन", और जो स्थापित है वह 'इराब अल-क़ुरान' से है। (2) (द) और (म) में: "तुहलकाहुम" (तुम उन्हें नष्ट कर दो)।

اسحاق نے عمرو بن میمون سے روایت کی، انہوں نے کہا: ہمیں عبداللہ بن مسعود نے بیت المال میں نبی یونس علیہ السلام کے بارے میں بتایا۔ انہوں نے کہا: یونس علیہ السلام نے اپنی قوم سے عذاب کا وعدہ کیا اور انہیں بتایا کہ وہ (۱) ان کے پاس تین دن تک آ جائے گا، تو انہوں نے ہر ماں اور اس کے بچے کے درمیان جدائی کر دی، اور باہر نکل کر اللہ عزوجل کے حضور گڑگڑائے اور استغفار کیا، تو اللہ عزوجل نے ان سے عذاب ٹال دیا۔ اگلی صبح یونس علیہ السلام عذاب کا انتظار کر رہے تھے مگر کچھ نہ دیکھا - اور اس وقت جو جھوٹ بولتا اور اس کے پاس کوئی دلیل نہ ہوتی اسے قتل کر دیا جاتا تھا - پس یونس علیہ السلام غصے کی حالت میں نکل کھڑے ہوئے، اور ایک کشتی والوں کے پاس آئے، انہوں نے آپ کو سوار کر لیا اور پہچان لیا۔ جب وہ کشتی میں داخل ہوئے تو کشتی رک گئی، جبکہ دیگر کشتیاں دائیں بائیں چل رہی تھیں۔ انہوں نے کہا: تمہاری کشتی کو کیا ہوا؟ انہوں نے کہا: ہم نہیں جانتے۔ یونس علیہ السلام نے فرمایا: "اس میں اپنے رب کا ایک بھاگا ہوا غلام ہے، اور یہ اس وقت تک نہیں چلے گی جب تک تم اسے باہر نہ پھینک دو۔" انہوں نے کہا: "اے اللہ کے نبی! جہاں تک آپ کا تعلق ہے تو ہم آپ کو نہیں پھینکیں گے۔" آپ نے فرمایا: "قرعہ اندازی کرو، جس کا نام نکلے اسے پھینک دیا جائے"۔ انہوں نے قرعہ ڈالا تو یونس علیہ السلام کا نام نکلا، مگر انہوں نے آپ کو چھوڑنے سے انکار کر دیا۔ آپ نے فرمایا: "تین بار قرعہ ڈالو، جس کا نام نکلے اسے پھینک دیا جائے"۔ انہوں نے قرعہ ڈالا تو تین بار یونس علیہ السلام کا نام ہی نکلا - یا کہا: تین بار - تو آپ گر پڑے۔ اور اللہ عزوجل نے ایک مچھلی کو ان پر مامور کر دیا تھا جس نے انہیں نگل لیا اور وہ انہیں لے کر زمین کی تہہ کی طرف اتر گئی، تو یونس علیہ السلام نے کنکریوں کی تسبیح سنی ﴿پھر انہوں نے اندھیروں میں پکارا کہ تیرے سوا

کوئی معبود نہیں، تو پاک ہے، بے شک میں ہی ظالموں میں سے تھا﴾ [الانبیاء: ۸۷]۔ فرمایا: رات کا اندھیرا، سمندر کا اندھیرا، اور مچھلی کے پیٹ کا اندھیرا۔ فرمایا: ﴿پھر ہم نے انہیں ایک چٹیل میدان میں ڈال دیا جبکہ وہ بیمار تھے﴾۔ فرمایا: اس پرندے کے بچے کی طرح جس کے پر نہ ہوں۔ فرمایا: اور اللہ نے ان پر کدو کی ایک بیل اگا دی، پس وہ اگی، وہ اس کے سائے میں بیٹھتے اور اس سے فائدہ اٹھاتے تھے، پھر وہ خشک ہو گئی تو وہ اس پر رونے لگے؛ تو اللہ عزوجل نے ان کی طرف وحی بھیجی: "کیا تم اس درخت پر روتے ہو جو خشک ہو گیا، اور ان ایک لاکھ یا اس سے زیادہ لوگوں پر نہیں روتے جنہیں میں نے ہلاک کرنا چاہا تھا (۲)؟!" فرمایا: اور رسول اللہ یونس علیہ السلام نکلے تو اچانک ایک لڑکے کو دیکھا جو بکریاں چرا رہا تھا؛ فرمایا: "اے لڑکے، تم کون ہو؟" اس نے کہا: "یونس کی قوم سے"۔ فرمایا: "جب تم ان کے پاس جاؤ تو انہیں بتانا کہ تم یونس سے ملے ہو"۔ اس نے کہا: "اگر آپ یونس ہیں تو آپ کو معلوم ہے کہ جو جھوٹ بولے اسے قتل کر دیا جاتا ہے اگر اس کے پاس کوئی گواہ نہ ہو، تو میرے لیے کون گواہی دے گا؟" آپ نے فرمایا: "یہ درخت اور یہ جگہ"۔ اس نے کہا: "انہیں حکم دیں"؛ تو آپ نے ان دونوں سے فرمایا...

(۱) نسخوں میں: "ان" ہے، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن سے ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں ہے: "تہلکہم"۔

Surah As-Saffat: Verses 145 - 148 106

Jonah: "If this boy comes to you, testify for him." They both said: "Yes." He said: The boy returned to his people, and he was in a place of protection, and he had brothers. He went to the king and said: "I have met Jonah, and he sends his greetings to you." He (the king) ordered that he be killed. They said: "Indeed, he has proof," so they sent [witnesses] with him. He went to the tree and the spot of land and said to them: "I adjure you by Allah, the Mighty and Sublime, do you testify that I met Jonah?" They both said: "Yes." He said: The people returned terrified, saying to him: "The tree and the earth testified for him." They came to the king and told him what they had seen. Abdullah said: The king took the boy's hand and sat him in his assembly, and said: "You are more worthy of this place than me." Abdullah said: That boy managed their affairs for forty years. Abu Ja'far al-Nahhas said: It has become clear from this hadith that Jonah had been sent before the whale swallowed him, according to this chain of narration which is not taken by analogy. In it also is the benefit that Jonah's people believed and repented before they saw the punishment; because it states that he informed them that the punishment would come to them within three days. So they separated every mother from her child, and they cried out in unison to Allah, the Mighty and Sublime. This is the correct view on the matter, and that Allah's judgment upon them was not like His judgment upon others in His saying: {But their faith did not benefit them when they saw Our punishment} [Ghafir: 85] and His saying: {And repentance is not [accepted] from those who [continue to] do evil deeds until, when death comes to one of them} [An-Nisa: 18]. Some scholars said: They saw signs of punishment and repented. This does not prevent it (1), and what the scholars have regarding this in Surah "Yunus" has already been mentioned, so let it be looked at there (2). Allah's saying: {Or more} [37:147] has already passed in "Al-Baqarah" (3) regarding the meanings of "or" in His saying: {Or even harder} [2:74]. And Al-Farra' said (4):

---

(1) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 3/442. (2) 11/54-55. (3) 2/205. (4) In Ma'ani al-Quran 2/393, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/443.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 145 - 148, पृष्ठ 106.

यूनुस: "यदि यह लड़का तुम्हारे पास आए, तो उसके लिए गवाही देना।" उन दोनों ने कहा: "हाँ।" उसने कहा: लड़का अपने लोगों के पास लौट आया, और वह सुरक्षा के स्थान पर था, और उसके भाई थे। वह राजा के पास गया और कहा: "मैं यूनुस से मिला हूँ, और वह आपको सलाम भेजते हैं।" उसने (राजा ने) आदेश दिया कि उसे मार दिया जाए। उन्होंने कहा: "वास्तव में, उसके पास प्रमाण है," इसलिए उन्होंने उसके साथ [गवाहों] को भेजा। वह पेड़ और ज़मीन के उस टुकड़े के पास गया और उनसे कहा: "मैं तुम्हें अल्लाह, सर्वशक्तिमान और प्रतापी की शपथ देता हूँ, क्या तुम गवाही देते हो कि मैं यूनुस से मिला था?" उन दोनों ने कहा: "हाँ।" उसने कहा: लोग भयभीत होकर लौटे, उससे कह रहे थे: "पेड़ और धरती ने उसके लिए गवाही दी।" वे राजा के पास आए और उसे वह बताया जो उन्होंने देखा था। अब्दुल्ला ने कहा: राजा ने लड़के का हाथ पकड़ा और उसे अपनी सभा में बैठाया, और कहा: "तुम मुझसे ज़्यादा इस जगह के हकदार हो।" अब्दुल्ला ने कहा: उस लड़के ने चालीस वर्षों तक उनके मामलों का प्रबंधन किया। अबू जाफर अल-नहस ने कहा: इस हदीस से यह स्पष्ट हो गया है कि यूनुस को मछली के निगलने से पहले भेजा गया था, इस रिवायत (शृंखला) के अनुसार जिसे कयास (अनुमान) द्वारा नहीं लिया जाता है। इसमें यह लाभ भी है कि यूनुस की कौम ने अज़ाब (दंड) देखने से पहले ईमान लाया और पछतावा किया; क्योंकि इसमें उल्लेख है कि उन्होंने उन्हें सूचित किया था कि अज़ाब तीन दिनों के भीतर उन पर आ जाएगा। इसलिए उन्होंने हर माँ को उसके बच्चे से अलग कर दिया, और वे एक साथ अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर गिड़गिड़ाए। और यही इस विषय में सही बात है, और यह कि अल्लाह का उनके बारे में फैसला दूसरों के बारे में उनके फैसले जैसा नहीं था जैसा कि अल्लाह ने फरमाया: {परंतु उनके ईमान ने उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया जब उन्होंने हमारा अज़ाब देखा} [ग़ाफ़िर: 85] और अल्लाह का फरमान: {और तौबा उन लोगों के लिए नहीं है जो बुराइयाँ करते रहते हैं यहाँ तक कि जब उनमें से किसी की मौत आ जाती है} [अन-निसा: 18]. कुछ विद्वानों ने कहा: उन्होंने अज़ाब के लक्षण देखे और तौबा कर ली। यह इसे रोकता नहीं है (1), और विद्वानों के पास इस बारे में जो कुछ सूरह "यूनुस" में है, वह पहले ही उल्लेख किया जा चुका है, इसलिए उसे वहाँ देखा जाना चाहिए (2)। अल्लाह का फरमान: {या उससे ज़्यादा} [37:147] "अल-बकराह" (3) में अल्लाह के फरमान: {या उससे भी ज़्यादा सख्त} [2:74] में "या" के अर्थों के बारे में पहले ही आ चुका है। और अल-फर्रा ने कहा (4):

(1) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 3/442। (2) 11/54-55। (3) 2/205। (4) मा'नी अल-कुरान 2/393 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 3/443 में उद्धृत किया है।

سورة الصافات: آیات ١٤٥ - ١٤٨، صفحہ ١٠٦.

یونس: "اگر تمہارے پاس یہ لڑکا آئے تو اس کی گواہی دینا۔" ان دونوں نے کہا: "ہاں۔" اس نے کہا: لڑکا اپنی قوم کے پاس واپس آیا، اور وہ تحفظ کے مقام پر تھا، اور اس کے بھائی تھے، وہ بادشاہ کے پاس آیا اور کہا: "میں یونس سے ملا ہوں اور وہ آپ کو سلام کہتے ہیں۔" اس (بادشاہ) نے اسے قتل کرنے کا حکم دیا۔ انہوں نے کہا: "بے شک اس کے پاس دلیل ہے،" تو انہوں نے اس کے ساتھ [گواہوں کو] بھیجا۔ وہ درخت اور اس جگہ پر آیا اور ان دونوں سے کہا: "میں تمہیں اللہ عزوجل کی قسم دیتا ہوں، کیا تم گواہی دیتے ہو کہ میں یونس سے ملا تھا؟" ان دونوں نے کہا: "ہاں۔" اس نے کہا: لوگ خوفزدہ ہو کر واپس آئے اور اس سے کہنے لگے: "درخت اور زمین نے اس کی گواہی دی ہے۔" وہ بادشاہ کے پاس آئے اور اسے وہ سب بتایا جو انہوں نے دیکھا تھا۔ عبداللہ نے کہا: بادشاہ نے لڑکے کا ہاتھ پکڑا اور اسے اپنی مجلس میں بٹھایا، اور کہا: "تم مجھ سے زیادہ اس جگہ کے حقدار ہو۔" عبداللہ نے کہا: اس لڑکے نے چالیس سال تک ان کے معاملات سنبھالے۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: اس حدیث سے یہ واضح ہو گیا کہ یونس کو مچھلی کے نگلنے سے پہلے بھیجا گیا تھا، اس اسناد کے مطابق جسے قیاس سے نہیں لیا جاتا۔ اس میں یہ فائدہ بھی ہے کہ قومِ یونس عذاب دیکھنے سے پہلے ہی ایمان لائی اور نادم ہوئی؛ کیونکہ اس میں ہے کہ انہوں نے انہیں خبر دی تھی کہ ان پر تین دن میں عذاب آ جائے گا، چنانچہ انہوں نے ہر ماں کو اس کے بچے سے الگ کر دیا، اور اللہ عزوجل کی بارگاہ میں ایک ساتھ گریہ و زاری کی۔ اور اس باب میں یہی صحیح ہے، اور یہ کہ ان کے بارے میں اللہ عزوجل کا حکم دوسروں کے بارے میں اس کے حکم کی طرح نہیں تھا، جیسا کہ اللہ عزوجل کا قول ہے: ﴿فَلَمْ يَكُ يَنفَعُهُمْ إِيمَانُهُمْ لَمَّا رَأَوْا بَأْسَنَا﴾ [غافر: ٨٥] اور اللہ عزوجل کا قول: ﴿وَلَيْسَتِ التَّوْبَةُ لِلَّذِينَ يَعْمَلُونَ السَّيِّئَاتِ حَتَّىٰ إِذَا حَضَرَ أَحَدَهُمُ الْمَوْتُ﴾ الآیة

[النساء: ١٨]۔ بعض علماء نے کہا: انہوں نے عذاب کے آثار دیکھے تو توبہ کر لی۔ اور یہ اس سے مانع نہیں ہے(١)، اور اس بارے میں علماء کے پاس جو کچھ سورہ "یونس" میں ہے وہ پہلے گزر چکا ہے، چنانچہ وہاں دیکھ لیا جائے(٢)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَوْ يَزِيدُونَ﴾ [الصافات: ١٤٧] "البقرة"(٣) میں اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿أَوْ أَشَدَّ قَسْوَةً﴾ [البقرة: ٧٤] میں "أو" کے معانی کے بارے میں پہلے گزر چکا ہے۔ اور الفراء نے کہا(٤):

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤٤٢۔ (٢) ١١/ ٥٤ - ٥٥۔ (٣) ٢/ ٢٠٥۔ (٤) معانی القرآن میں ٣٩٣/٢، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ٣/ ٤٤٣ میں نقل کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 145 - 148 107

"Aw" (or) means "bal" (rather). Others said: it means "waw" (and), from which is the poet's saying: When the matter of war became severe among us, we considered Riyahan or Rizaman (1) Meaning: and Rizaman. This is like the saying of the Almighty: "And the matter of the Hour is not but as a twinkling of the eye, or it is nearer" [An-Nahl: 77]. And Ja'far bin Muhammad read: "To a hundred thousand and they increase" without hamza (2); so "yazidun" (they increase) is in the position of nominative (raf') because it is a predicate of an omitted subject, i.e.: and they increase. Al-Nahhas (3): These two sayings are not correct according to the Basrans, and they denied that "aw" means "bal" or "waw"; because "bal" is for turning away from the first and affirming what follows it, and God Almighty is exalted above that, or moving from one thing to another, and this is not the place for that; and the meaning of "waw" is contrary to the meaning of "aw", so if one of them had the meaning of the other, meanings would be invalidated; and if that were permissible, it would have been: "and we sent him to more than a hundred (4) thousand" which is shorter. Al-Mubarrad said: The meaning is: And we sent him to a group that if you saw them, you would say: they are a hundred thousand or more, but the servants were addressed according to what they know. And it was said: It is like when you say: Zaid or Amr came to me, and you know which of them came to you, but you made it ambiguous for the listener. Al-Akhfash and Al-Zajjaj said: i.e., or they increase in your estimation (5). Ibn Abbas said: They increased over a hundred thousand by twenty thousand. And Ubayy bin Ka'b narrated it as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith (6). And from Ibn Abbas also:

(1) We did not find it, and it was mentioned previously 17/313. (2) Al-Muhtasib 2/226. (3) In I'rab al-Qur'an 3/443. (4) In the copies: two hundred thousand, and what is established is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/669, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Zajjaj 4/314. (6) Narrated by At-Tirmidhi (3229), and Al-Tabari 19/637. At-Tirmidhi said: This is a strange (gharib) hadith.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 145 - 148 107

"औ" (या) का अर्थ "बल" (बल्कि) है। अन्यों ने कहा: इसका अर्थ "वाव" (और) है, जिससे कवि का कहना है: जब हमारे बीच युद्ध का मामला गंभीर हो गया, तो हमने रियाहान या रिज़ामान पर विचार किया (1) अर्थात: और रिज़ामान। यह सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: "और कयामत का मामला पलक झपकने के समान ही है, या उससे भी निकट" [अन-नहल: 77]। और जाफ़र बिन मुहम्मद ने पढ़ा: "एक लाख तक और वे बढ़ते हैं" बिना हमज़ा के(2); तो "यजीदून" (वे बढ़ते हैं) रफ़ा (nominative) की स्थिति में है क्योंकि यह एक लुप्त कर्ता का विधेय है, अर्थात: और वे बढ़ते हैं। अल-नह़ह़ास (3): बसरा के विद्वानों के अनुसार ये दो बातें सही नहीं हैं, और उन्होंने इस बात से इनकार किया है कि "औ" का अर्थ "बल" या "वाव" है; क्योंकि "बल" पहले से हटने और उसके बाद आने वाले की पुष्टि करने के लिए है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान इससे बहुत ऊँचा है, या एक चीज़ से दूसरी चीज़ की ओर जाना है, और यह उसके लिए स्थान नहीं है; और "वाव" का अर्थ "औ" के अर्थ के विपरीत है, इसलिए यदि उनमें से एक का अर्थ दूसरे के समान होता, तो अर्थ व्यर्थ हो जाते; और यदि वह अनुमत होता, तो यह होता: "और हमने उसे एक लाख (4) से अधिक की ओर भेजा" जो संक्षिप्त होता। अल-मुबर्रद ने कहा: अर्थ यह है: और हमने उसे एक ऐसे समूह की ओर भेजा कि यदि आप उन्हें देखते, तो आप कहते: वे एक लाख या उससे अधिक हैं, लेकिन दासों को उसी के अनुसार संबोधित किया गया जो वे जानते हैं। और कहा गया: यह वैसा ही है जैसे आप कहें: ज़ैद या अम्र मेरे पास आया, और आप जानते हैं कि उनमें से कौन आपके पास आया, लेकिन आपने सुनने वाले के लिए इसे अस्पष्ट बना दिया। अल-अख़फ़श और अल-ज़ज्जाज ने कहा: अर्थात, या वे आपके अनुमान में बढ़ते हैं (5)। इब्न अब्बास ने कहा: वे एक लाख से बीस हज़ार अधिक थे। और उबई बिन काब ने इसे मरफ़ू (पैगंबर से संबंधित) हदीस के रूप में वर्णित किया (6)। और इब्न अब्बास से यह भी है:

(1) हमें यह नहीं मिला, और पहले 17/313 का उल्लेख किया गया है। (2) अल-मुह़तसिब 2/226। (3) एराब अल-क़ुरआन 3/443 में। (4) प्रतियों में: दो लाख, और जो स्थापित है वह अल-नह़ह़ास द्वारा एराब अल-क़ुरआन से है। (5) अल-अख़फ़श द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 2/669, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 4/314। (6) अत-तिर्मिज़ी (3229) द्वारा वर्णित, और अल-तब़री 19/637। अत-तिर्मिज़ी ने कहा: यह एक ग़रीब (अजीब) हदीस है।

سورة الصافات: آیات ١٤٥ - ١٤٨ ١٠٧

«أو» بمعنی "بل" (بلکہ)۔ اور دوسروں نے کہا: یہ "واؤ" (اور) کے معنی میں ہے، اسی سے شاعر کا قول ہے: جب ہمارے درمیان جنگ کا معاملہ سخت ہو گیا، تو ہم نے ریاحاً یا رزاما (١) پر غور کیا۔ یعنی: اور رزاما۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿اور قیامت کا معاملہ نہیں ہے مگر آنکھ کے جھپکنے کی طرح یا وہ اس سے بھی قریب ہے﴾ [النحل: ٧٧]۔ اور جعفر بن محمد نے پڑھا: « الی مئة ألف ویزیدون» بغیر ہمزہ کے (٢)؛ پس «یزیدون» رفع کی حالت میں ہے کیونکہ یہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے، یعنی: اور وہ زیادہ ہوتے ہیں۔ النحاس (٣): بصریوں کے نزدیک یہ دونوں قول صحیح نہیں ہیں، اور انہوں نے «أو» کے "بل" یا "واؤ" کے معنی میں ہونے کا انکار کیا ہے؛ کیونکہ "بل" پہلے سے ہٹ کر اس کے بعد والے کو ثابت کرنے کے لیے ہے، اور اللہ تعالیٰ اس سے بلند و برتر ہے، یا ایک چیز سے دوسری چیز کی طرف نکلنا ہے، اور یہ اس کا مقام نہیں ہے؛ اور "واؤ" کے معنی «أو» کے معنی کے خلاف ہیں، اگر ان میں سے ایک دوسرے کے معنی میں ہوتا تو معانی باطل ہو جاتے؛ اور اگر یہ جائز ہوتا تو یہ ہوتا: "اور ہم نے اسے ایک لاکھ (٤) سے زیادہ کی طرف بھیجا" جو کہ زیادہ مختصر ہوتا۔ المبرد نے کہا: معنی یہ ہے: اور ہم نے اسے ایک ایسی جماعت کی طرف بھیجا کہ اگر تم انہیں دیکھتے تو تم کہتے: وہ ایک لاکھ ہیں یا اس سے زیادہ، اور بندوں سے اسی کے مطابق خطاب کیا گیا ہے جسے وہ جانتے ہیں۔ اور کہا گیا: یہ ویسا ہی ہے جیسے تم کہو: میرے پاس زید یا عمرو آیا، اور تم جانتے ہو کہ ان میں سے کون تمہارے پاس آیا لیکن تم نے مخاطب پر اسے مبہم رکھا۔ الاخفش اور الزجاج نے کہا: یعنی: یا وہ تمہارے اندازے میں زیادہ ہوتے ہیں (٥)۔ ابن عباس نے فرمایا: وہ ایک لاکھ پر بیس

ہزار زیادہ تھے۔ اور اسے ابی بن کعب نے مرفوعاً (٦) روایت کیا ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی ہے:

(١) ہمیں یہ نہیں ملا، اور ١٧/٣١٣ میں گزر چکا ہے۔ (٢) المحتسب ٢/٢٢٦۔ (٣) إعراب القرآن ٣/ ٤٤٣ میں۔ (٤) نسخوں میں: دو لاکھ، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی إعراب القرآن سے ہے۔ (٥) معانی القرآن للاحفش ٢/ ٦٦٩، اور معانی القرآن للزجاج ٤/ ٣١٤۔ (٦) اسے ترمذی (٣٢٢٩) اور طبری ١٩/ ٦٣٧ نے روایت کیا ہے۔ ترمذی نے کہا: یہ حدیث غریب ہے۔

Surah as-Saffat: Verses 145 - 157. Page 108.

thirty thousand (1). Al-Hasan and al-Rabi' said: thirty-odd thousand. Muqatil ibn Hayyan said: seventy thousand (2). "So they believed; and We gave them enjoyment for a time" i.e., until the end of their terms.

The Almighty's saying: "Then ask them, [O Muhammad], 'Does your Lord have daughters while they have sons? Or did We create the angels as females while they were witnesses?' Unquestionably, it is out of their falsehood that they say, 'Allah has begotten,' and indeed, they are liars. Has He chosen daughters over sons? What is [wrong] with you? How do you make judgment? Then will you not be reminded? Or do you have a clear authority? Then produce your scripture, if you should be truthful."

His saying: "Then ask them, [O Muhammad], 'Does your Lord have daughters while they have sons?'" After mentioning the accounts of past peoples as a consolation for the Prophet (PBUH), He argued against the disbelievers of Quraysh regarding their claim that the angels are the daughters of Allah. He said: "So ask them." This is conjoined to its counterpart at the beginning of the Surah, even if the distance between them is great. That is, ask, O Muhammad, the people of Mecca: "Are the daughters for your Lord?" This is because the tribes of Juhayna, Khuza'ah, Bani Mulayh, Bani Salamah, and Abd al-Dar claimed that the angels are the daughters of Allah. This is a question of rebuke.

"Or did We create the angels as females while they were witnesses?" i.e., present at Our creating them as females. This is as Allah, the Mighty and Sublime, said: "And they have made the angels, who are servants of the Most Merciful, females. Did they witness their creation?" [Az-Zukhruf: 19] (3). Then He said: "Unquestionably, it is out of their falsehood" which is the worst of lies, "that they say, 'Allah has begotten,' and indeed, they are liars" in their saying that Allah has a child, while He is the One who neither begets nor is born.

The 'inna' after 'ala' takes a kasra because it starts a new sentence. Sibawayh reported that after 'amma', it can take either a fatha or a kasra. The fatha is if 'amma' means "truly," and the kasra is if 'amma' means "ala" (take note).

Al-Nahhas (4): And I heard Ali ibn Sulayman say: it is permissible for it to take a fatha after 'alla' by analogy with 'amma'.

(1) Recorded by al-Tabari 19/637. (2) Recorded by al-Tabari 19/637 from the saying of Sa'id ibn Jubayr. (3) Tafsir al-Baghawi 4/44, similar to it. (4) In 'I'rab al-Qur'an' 3/443-444, and what precedes it is from there.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 145 - 157. पृष्ठ 108.

तीस हज़ार (1)। अल-हसन और अल-रबी' ने कहा: तीस हज़ार से कुछ अधिक। मुक़ातिल बिन हयान ने कहा: सत्तर हज़ार (2)। "फिर वे ईमान ले आए, तो हमने उन्हें एक समय तक लाभ पहुँचाया" यानी, उनके जीवन काल की समाप्ति तक।

अल्लाह तआला का कथन: "तो उनसे पूछो कि क्या तुम्हारे रब के लिए बेटियाँ हैं और उनके लिए बेटे? या हमने फ़रिश्तों को औरतें बनाया और वे देख रहे थे? सावधान! वे अपनी गढ़ी हुई बात से कहते हैं कि 'अल्लाह की सन्तान हुई है' और वे निश्चित रूप से झूठे हैं। क्या उसने बेटों पर बेटियों को चुन लिया है? तुम्हें क्या हो गया है? तुम कैसा फ़ैसला करते हो? क्या तुम फिर भी चेतते नहीं? या तुम्हारे पास कोई साफ़ प्रमाण है? तो अपनी किताब लाओ, यदि तुम सच्चे हो।"

अल्लाह तआला का कथन: "तो उनसे पूछो कि क्या तुम्हारे रब के लिए बेटियाँ हैं और उनके लिए बेटे?" जब नबी (सल्ल.) की सांत्वना के लिए पिछले लोगों की खबरें ज़िक्र कर दी गईं, तो कुरैश के काफ़िरों के इस कथन पर तर्क दिया कि फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं; तो फ़रमाया: "तो उनसे पूछो।" इसका संबंध सूरह की शुरुआत में इसके समकक्ष से है, चाहे उनके बीच की दूरी अधिक हो। यानी, ऐ मुहम्मद! मक्का वालों से पूछो: "क्या तुम्हारे रब के लिए बेटियाँ हैं?" और ऐसा इसलिए है क्योंकि जुहैना, ख़ुज़ाआ, बनी मुलैह, बनी सलमा और अब्द अल-दार का दावा था कि फ़रिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं। यह फटकार भरा सवाल है।

"या हमने फ़रिश्तों को औरतें बनाया और वे देख रहे थे?" यानी: हमारे उन्हें औरतें बनाने के समय वे मौजूद थे; यह वैसा ही है जैसा अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फ़रमाया: "और उन्होंने फ़रिश्तों को, जो रहमान के बंदे हैं, औरतें करार दिया। क्या वे उनकी पैदाइश के समय मौजूद थे?" अज़-ज़ुख़रुफ़: 19। फिर फ़रमाया: "सावधान! वे अपनी गढ़ी हुई बात से," जो सबसे बुरा झूठ है, "कहते हैं कि 'अल्लाह की सन्तान हुई है' और वे निश्चित रूप से झूठे हैं" अपने इस कथन में कि अल्लाह की औलाद है, जबकि वह वह है जो न पैदा करता है और न पैदा हुआ है।

और 'अला' (أَلا) के बाद 'इन्ना' (إِنَّ) में कसरा आता है; क्योंकि यह एक नए वाक्य की शुरुआत है। सिबावैह ने उल्लेख किया है कि 'अम्मा' (أَما) के बाद यह फ़तहा या कसरा के साथ हो सकता है; फ़तहा तब होगा जब 'अम्मा' का अर्थ 'सचमुच' (حقاً) हो, और कसरा तब जब 'अम्मा' का अर्थ 'अला' हो।

अल-नह़्हास(4): और मैंने अली बिन सुलैमान को कहते सुना: 'अल्ला' के बाद 'अम्मा' की समानता के कारण फ़तहा की अनुमति है।

---

(1) इसे अल-तबरी 19/637 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तबरी 19/637 ने सईद बिन जुबैर के कथन से उद्धृत किया है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/44, इसी के समान। (4) 'इ'राब अल-क़ुरआन' 3/443-444 में, और इससे पहले का भी वहीं से है।

سورة الصافات: آیات ۱٤٥ - ۱٥۷۔ صفحہ ۱۰۸۔

تیس ہزار(۱)۔ الحسن اور الربیع نے کہا: تیس ہزار سے کچھ زائد۔ مقاتل بن حیان نے کہا: ستر ہزار(۲)۔ ﴿فَـَٔامَنُواْ فَمَتَّعۡنَـٰهُمۡ إِلَىٰ حِينٖ﴾ یعنی: ان کی میعادِ زندگی کے خاتمے تک۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَٱسۡتَفۡتِهِمۡ أَلِرَبِّكَ ٱلۡبَنَاتُ وَلَهُمُ ٱلۡبَنُونَ ۝ أَمۡ خَلَقۡنَا ٱلۡمَلَـٰٓئِكَةَ إِنَـٰثٗا وَهُمۡ شَـٰهِدُونَ ۝ أَلَآ إِنَّهُم مِّنۡ إِفۡكِهِمۡ لَيَقُولُونَ ۝ وَلَدَ ٱللَّهُ وَإِنَّهُمۡ لَكَـٰذِبُونَ ۝ أَصۡطَفَى ٱلۡبَنَاتِ عَلَى ٱلۡبَنِينَ ۝ مَا لَكُمۡ كَيۡفَ تَحۡكُمُونَ ۝ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ ۝ أَمۡ لَكُمۡ سُلۡطَـٰنٞ مُّبِينٞ ۝ فَأۡتُواْ بِكِتَـٰبِكُمۡ إِن كُنتُمۡ صَـٰدِقِينَ ۝﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَٱسۡتَفۡتِهِمۡ أَلِرَبِّكَ ٱلۡبَنَاتُ وَلَهُمُ ٱلۡبَنُونَ﴾ جب گزشتہ لوگوں کے حالات نبی ﷺ کی تسلی کے لیے ذکر کر دیے گئے، تو کفارِ قریش کے اس قول کے خلاف احتجاج کیا کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں؛ تو فرمایا: «فَٱسْتَفْتِهِمْ» (پس آپ ان سے دریافت کیجیے)۔ اور اس کا عطف سورۃ کے شروع میں اس جیسی آیت پر ہے، اگرچہ ان کے درمیان فاصلہ طویل ہو؛ یعنی: اے محمد! اہل مکہ سے پوچھیں: کیا تمہارے رب کے لیے بیٹیاں ہیں؟ اور یہ اس لیے کہ قبیلہ جہینہ، خزاعہ، بنی ملیح، بنی سلمہ اور عبد الدار کا گمان تھا کہ فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ اور یہ توبیخی سوال ہے۔

﴿أَمۡ خَلَقۡنَا ٱلۡمَلَـٰٓئِكَةَ إِنَـٰثٗا وَهُمۡ شَـٰهِدُونَ﴾ یعنی: ہم جب انہیں عورتیں پیدا کر رہے تھے تو وہ حاضر تھے؛ اور یہ ویسا ہی ہے جیسا اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿وَجَعَلُوا الْمَلَائِكَةَ الَّذِينَ هُمْ عِبَادُ الرَّحْمَنِ إِنَاثًا ۚ أَشَهِدُوا خَلْقَهُمْ﴾ الزخرف: ۱۹۔ پھر فرمایا: ﴿أَلَآ إِنَّهُم مِّنۡ إِفۡكِهِمۡ﴾ اور یہ بدترین جھوٹ ہے ﴿لَيَقُولُونَ ۝ وَلَدَ ٱللَّهُ وَإِنَّهُمۡ لَكَـٰذِبُونَ﴾ ان کے اس قول میں کہ اللہ کی اولاد ہے، حالانکہ وہ وہ ہے جس کی نہ اولاد ہے اور نہ وہ کسی کی اولاد ہے۔

اور «ألا» کے بعد «إنّ» مکسور (زیر کے ساتھ) ہے؛ کیونکہ یہ جملہ مستأنفہ (نیا جملہ) ہے۔ سیبویہ نے حکایت کی ہے کہ «أمّا» کے بعد یہ مفتوح (زبر کے ساتھ) یا مکسور ہو سکتی ہے؛ پس فتح اس صورت میں ہے جب «أمّا» بمعنی 'حقاً' (سچ مچ) ہو، اور کسر اس صورت میں ہے جب «أمّا» بمعنی 'ألا' ہو۔

النحاس(٤): اور میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا: «ألّا» کے بعد «أمّا» سے تشبیہ دیتے ہوئے اس کا مفتوح ہونا جائز ہے۔

---

(١) اسے الطبری نے ٦٣٧/١٩ میں روایت کیا ہے۔ (٢) اسے الطبری نے ٦٣٧/١٩ میں سعید بن جبیر کے قول سے روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر البغوی ٤٤/٤ اس کی مانند۔ (٤) إعراب القرآن ٣/ ٤٤٣ - ٤٤٤ میں، اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ماخوذ ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 150 - 157 109 As for the verse, it is not permissible except to pronounce it with a kasrah (i-sound); because after it is the letter 'Laam'(1). And the completion of the speech is "lakadhibun" (are liars). Then he begins with ﴿Astafa﴾ (Has He chosen?) in the sense of reprimand and rebuke, as if he said: Woe to you, "did He choose daughters," i.e., choose daughters and leave sons? . And the general reading is: "Astafa" with the 'alif' of interrogation (hamzat al-istifham) being distinct; because it is an 'alif' of interrogation that entered upon the 'alif' of connection (hamzat al-wasl), so the 'alif' of connection was deleted, and the 'alif' of interrogation remained open and distinct as it was, like: ﴿Attala'a al-ghayb﴾(2) [Maryam: 78] according to what preceded . Abu Ja'far, Shaybah, Nafi', and Hamzah read: "Istafa" with the connection of the 'alif' as a statement without interrogation(3). And if he begins, he breaks the hamza (gives it a kasrah). Abu Hatim claimed that there is no basis for it; because after it is ﴿What is [the matter] with you? How do you judge?﴾ so the speech continues in a tone of rebuke. [Abu Ja'far said(4): This reading, although it is irregular (shadhdhah), is permissible from two perspectives: one: that it is a clarification and explanation for the lie they told, and ﴿What is [the matter] with you? How do you judge?﴾ is separate from what preceded it. The second perspective: that grammarians - including Al-Farra - have narrated that rebuke can be with an interrogation or without it, as the Exalted and Mighty said: ﴿You exhausted your good things in your worldly life﴾ [Al-Ahqaf: 20]. It was said: it is based on an implicit "saying," meaning: and they say: "He chose daughters," or it is a substitute (badal) for His saying: "Allah has begotten"(5) because the birth of daughters and taking them is a choosing of them, so he substituted a past tense example with another past tense example, so one should not stop here at "lakadhibun". ﴿Then will you not remember?﴾ in that it is not permissible for Him to have a son. ﴿Or do you have a clear authority?﴾ an evidence.

---

(1) In the copies: "Al-Raf'", and what is established is from the I'rab al-Qur'an. (2) Tafsir al-Baghawi 4/44, similarly. (3) The reading of Abu Ja'far in An-Nashr 2/360, and the reading of Nafi' and Hamzah - which is not the well-known one from them - was mentioned by An-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/44, and the speech is similar from him. (4) He is An-Nahhas, and what is between brackets is from his I'rab al-Qur'an. (5) Al-Kashaf 3/354, similarly.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 150 - 157 109 जहाँ तक आयत का सवाल है, तो इसे 'कसरा' (इ-ध्वनि) के साथ पढ़ना ही जायज़ है; क्योंकि इसके बाद 'लाम' अक्षर है(1)। भाषण की समाप्ति "लकाज़िबून" (झूठे हैं) पर होती है। फिर वह ﴿अस्तफ़ा﴾ (क्या उसने चुना है?) के साथ डांट और फटकार के अर्थ में शुरू करता है, जैसे कि उसने कहा हो: तुम पर अफ़सोस, "क्या उसने बेटियों को चुना," यानी बेटियों को चुना और बेटों को छोड़ दिया? . सामान्य पाठ है: "अस्तफ़ा" जिसमें प्रश्नवाचक 'अलिफ़' (हम्ज़त अल-इस्तिफ़हाम) अलग है; क्योंकि यह एक प्रश्नवाचक 'अलिफ़' है जो जोड़ने वाले 'अलिफ़' (हम्ज़त अल-वस्ल) पर आया, इसलिए जोड़ने वाला 'अलिफ़' हटा दिया गया, और प्रश्नवाचक 'अलिफ़' अपनी स्थिति में खुला और अलग रहा, जैसे: ﴿अत्तला'आ अल-ग़ैब﴾(2) [मरियम: 78] जैसा कि पहले बताया गया है। अबू जाफ़र, शैबा, नाफ़े और हमज़ा ने पढ़ा: "इस्तफ़ा" 'अलिफ़' को जोड़कर बिना प्रश्न के एक कथन के रूप में(3)। और यदि वह शुरू करता है, तो हमज़ा को तोड़ता है (इसे कसरा देता है)। अबू हातिम ने दावा किया कि इसका कोई आधार नहीं है; क्योंकि इसके बाद ﴿तुम्हें क्या हुआ है? तुम कैसे न्याय करते हो?﴾ है, इसलिए भाषण फटकार के लहजे में जारी रहता है। [अबू जाफ़र ने कहा(4): यह पाठ, हालांकि यह असामान्य (शाज़्ज़ाह) है, दो दृष्टिकोणों से अनुमेय है: पहला: कि यह उनके द्वारा बोले गए झूठ का स्पष्टीकरण और व्याख्या है, और ﴿तुम्हें क्या हुआ है? तुम कैसे न्याय करते हो?﴾ इससे पहले वाले हिस्से से अलग है। दूसरा दृष्टिकोण: कि व्याकरणविदों - जिनमें अल-फ़र्रा भी शामिल हैं - ने उल्लेख किया है कि फटकार प्रश्न के साथ या बिना प्रश्न के भी हो सकती है, जैसा कि सर्वशक्तिमान और महान ने कहा: ﴿तुमने अपने सांसारिक जीवन में अपनी अच्छी चीज़ों को खो दिया﴾ [अल-अहक़ाफ़: 20]। यह कहा गया: यह एक अंतर्निहित "कथन" पर आधारित है, जिसका अर्थ है: और वे कहते हैं: "उसने बेटियों को चुना," या यह उसके कहने के लिए एक विकल्प (बदल) है: "अल्लाह ने संतान पैदा की है"(5) क्योंकि बेटियों का जन्म और उन्हें अपनाना उनके लिए एक चुनाव है, इसलिए उसने एक भूतकाल के उदाहरण को दूसरे भूतकाल के उदाहरण से बदल दिया, इसलिए यहाँ "लकाज़िबून" पर रुकना नहीं चाहिए। ﴿तो क्या तुम याद नहीं रखोगे?﴾ कि उसके लिए संतान होना जायज़ नहीं है। ﴿या क्या तुम्हारे पास कोई स्पष्ट प्रमाण है?﴾ एक दलील।

---

(1) प्रतियों में: "अल-रफ़्अ", और जो स्थापित है वह 'इ'राब अल-क़ुरान' से है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/44, इसी तरह। (3) 'अन-नश्र' 2/360 में अबू जाफ़र का पाठ, और नाफ़े और हमज़ा का पाठ - जो उनसे प्रसिद्ध नहीं है - अन-नह़्हास द्वारा 'इ'राब अल-क़ुरान' 3/44 में उल्लेख किया गया

था, और उनकी बात इसी तरह है। (4) वह अन-नह़्ह़ास है, और कोष्ठक के बीच जो कुछ है वह उनके'इ'राब अल-क़ुरान' से है। (5) अल-कशाफ़ 3/354, इसी तरह।

سورہ الصافات: آیات 150 - 157 109 جہاں تک آیت کا تعلق ہے تو اسے سوائے کسرہ (زیر) کے پڑھنا جائز نہیں؛ کیونکہ اس کے بعد لام ہے(1)۔ اور کلام کا اختتام "لَكَاذِبُونَ" پر ہوتا ہے۔ پھر وہ ﴿أَصْطَفَى﴾ (کیا اس نے منتخب کیا؟) سے زجر و توبیخ کے معنی میں شروع کرتا ہے گویا اس نے کہا: تم پر افسوس، "کیا اس نے بیٹیاں منتخب کیں" یعنی بیٹیاں چن لیں اور بیٹے چھوڑ دیے؟ . اور عام قراءت ہے: "أصطفى" الف کو الگ کر کے؛ کیونکہ یہ الفِ استفہام ہے جو الفِ وصل پر داخل ہوا، پس الفِ وصل حذف ہو گیا اور الفِ استفہام اپنی حالت پر مفتوح اور مقطوع رہا، جیسے: ﴿أَطَّلَعَ الْغَيْبَ﴾(2) [مریم: 78] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور ابو جعفر، شیبہ، نافع اور حمزہ نے پڑھا: "اصطفى" الف کے وصل کے ساتھ خبر کے طور پر بغیر استفہام کے(3)۔ اور جب ابتدا کرے گا تو ہمزہ کو کسرہ دے گا۔ اور ابو حاتم کا دعویٰ ہے کہ اس کی کوئی وجہ نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ﴿مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾ ہے تو کلام توبیخ پر جاری ہے۔ [ابو جعفر نے کہا(4): یہ قراءت اگرچہ شاذ ہے لیکن دو جہتوں سے جائز ہے: ایک یہ کہ یہ ان کے کہے ہوئے جھوٹ کا بیان اور تفسیر ہو اور ﴿مَا لَكُمْ كَيْفَ تَحْكُمُونَ﴾ اپنے ما قبل سے منقطع ہو۔ اور دوسری جہت: یہ کہ نحویوں نے - جن میں فراء بھی شامل ہے - ذکر کیا ہے کہ توبیخ استفہام کے ساتھ بھی ہوتی ہے اور بغیر استفہام کے بھی جیسا کہ اللہ جل وعز نے فرمایا: ﴿أَذْهَبْتُمْ طَيِّبَاتِكُمْ فِي حَيَاتِكُمُ الدُّنْيَا﴾ [الاحقاف: 20]۔ اور کہا گیا ہے: یہ قول کے چھپے ہونے پر ہے، یعنی: اور وہ کہتے ہیں: "اس نے بیٹیاں چن لیں" یا یہ اس کے قول "وَلَدَ اللهُ"(5) کا بدل ہو کیونکہ بیٹیوں کی ولادت اور انہیں اپنانا ان کے لیے ایک انتخاب ہے، پس اس نے ماضی کی مثال کو ماضی کی مثال سے بدل دیا، لہذا یہاں "لكاذبون" پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ ﴿أَفَلَا تَذَكَّرُونَ﴾ اس بارے میں کہ اس کے لیے اولاد ہونا جائز نہیں ہے۔ ﴿أَمْ لَكُمْ سُلْطَانٌ مُّبِينٌ﴾ یعنی حجت (دلیل)۔

(1) نسخوں میں: الرفع، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن سے ہے۔ (2) تفسیر بغوی 44/4 اسی طرح۔ (3) ابو جعفر کی قراءت النشر 2/360 میں، اور نافع و حمزہ کی قراءت - جو ان سے مشہور نہیں ہے - نحاس نے اعراب القرآن 3/44 میں ذکر کی ہے، اور کلام ان سے اسی طرح ہے۔ (4) وہ نحاس ہے اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اس کی اعراب القرآن سے ہے۔ (5) الکشاف 3/354 اسی طرح۔

Surah As-Saffat: Verses 149 - 160. Page 110.

And proof. {So bring your scripture} meaning: your arguments {if you should be truthful} in your saying.

Allah's saying: {And they claimed a kinship between Him and the jinn, but the jinn have already known that they will [surely] be brought [for punishment] (158) Exalted is Allah above what they describe (159) Except the chosen servants of Allah (160)}

Allah's saying: {And they claimed a kinship between Him and the jinn} Most commentators of the Quran say that 'the jinn' here means the angels. Ibn Abi Najih narrated from Mujahid that he said: They said - meaning the disbelievers of Quraish -: The angels are the daughters of Allah, Exalted is He. Then Abu Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with him) said: Who are their mothers? They said: The veiled women (mukhadarat) of the jinn (1).

And the people of etymology said: They were called jinn because they are not seen (2). Mujahid said: They are a tribe among the tribes of angels called al-Jinnah (3).

It was narrated from Ibn Abbas. And Isra'il narrated from al-Suddi from Abu Malik who said: They were only called jinn because they are guardians (khuzzan) over the gardens (jinan), and all angels are jinn (4).

'Kinship' (nasaban) means marriage alliance (musaharah). Qatadah, al-Kalbi, and Muqatil said: The Jews, may Allah curse them, said: Allah entered into marriage with the jinn, and the angels were born from between them. Mujahid, al-Suddi, and Muqatil also said: The ones who said that were [the tribes of] Kinanah and Khuza'ah; they said: Allah proposed to the masters of the jinn, and they married Him to the noble ones (sarawat) of their daughters, so the angels are daughters of Allah from the noble daughters of the jinn. Al-Hasan said: They associated Satan in the worship of Allah, and that is the 'kinship' they established (5).

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/65, and narrated by al-Tabari 19/645. Mukhadarat, plural of mukhadarah; Ibn al-Athir said in al-Nihayah (Khadr): al-Khadr is a part of the house... where a virgin girl resides, she is 'veiled' (khuddirat), so she is 'mukhadarah' (veiled). In Tafsir al-Tabari: Sarawat of the jinn means their nobles. Al-Lisan (Saru). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/444. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/71. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/444. (5) Al-Mawardi mentioned these sayings in al-Nukat wa al-'Uyun 5/70-71.

सूरा अस-साफ़ात: आयत 149 - 160. पृष्ठ 110.

और प्रमाण। {तो अपनी किताब ले आओ} यानी: अपने तर्क{यदि तुम सच्चे हो} अपनी बात में।

अल्लाह का कहना है: {और उन्होंने उसके(अल्लाह के) और जिन्न के बीच एक रिश्ता जोड़ दिया, जबकि जिन्न अच्छी तरह जानते हैं कि वे (सज़ा के लिए) पेश किए जाएँगे (158) अल्लाह उन बातों से पाक है जो वे बयान करते हैं (159) सिवाय अल्लाह के चुने हुए बंदों के(160)}

अल्लाह का कहना है: {और उन्होंने उसके और जिन्न के बीच एक रिश्ता जोड़ दिया} अधिकांश मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) का कहना है कि यहाँ 'जिन्न' से मुराद फरिश्ते हैं। इब्न अबी नजीह ने मुजाहिद से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: उन्होंने कहा - यानी कुरैश के काफिरों ने -: फरिश्ते अल्लाह के बेटियाँ हैं। तब अबू बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: उनकी माताएँ कौन हैं? उन्होंने कहा: जिन्न की पर्दे वाली औरतें (मुख़द्दरात) (1)।

और व्युत्पत्ति (etymology) के जानकारों ने कहा: उन्हें जिन्न कहा गया क्योंकि वे दिखाई नहीं देते (2)। मुजाहिद ने कहा: वे फरिश्तों के कबीलों में से एक कबीला हैं जिन्हें 'अल-जिन्ना' कहा जाता है (3)।

यह इब्न अब्बास से रिवायत है। और इसराइल ने सुद्दी से, उन्होंने अबू मलिक से रिवायत की जिन्होंने कहा: उन्हें जिन्न केवल इसलिए कहा गया क्योंकि वे जन्नतों (बगीचों) के संरक्षक (ख़ज़ान) हैं, और सभी फरिश्ते जिन्न हैं (4)।

'रिश्ता' (नसबन) का अर्थ है निकाह का संबंध। कतादा, अल-कलबी और मुकातिल ने कहा: यहूदियों ने कहा, अल्लाह उन पर लानत करे: अल्लाह ने जिन्न से निकाह का संबंध बनाया, और फरिश्ते उनके बीच से पैदा हुए। मुजाहिद, सुद्दी और मुकातिल ने यह भी कहा: ऐसा कहने वाले किनाना और खुज़ाअह कबीले के लोग थे; उन्होंने कहा: अल्लाह ने जिन्न के सरदारों को पैगाम भेजा, और उन्होंने अपनी शरीफ बेटियों (सरवात) से उनका निकाह कर दिया, इसलिए फरिश्ते जिन्न की शरीफ बेटियों से अल्लाह की बेटियाँ हैं। अल-हसन ने कहा: उन्होंने अल्लाह की इबादत में शैतान को शरीक किया, और यही वह 'रिश्ता' है जो उन्होंने बनाया (5)।

---

(1) मआनी अल-कुरान, अन-नहहास 6/65, और अल-तबरी 19/645 द्वारा वर्णित। मुख़द्दरात, मुख़द्दरा का बहुवचन; इब्न अल-असीर ने अन-निहाया (ख़द्र) में कहा: अल-ख़द्र घर का एक कोना है...

जहाँ कुँवारी लड़की रहती है, वह पर्दे में रखी गई (ख़ुददीरत), इसलिए वह 'मुख़द्दरा' (पर्दे वाली) है। तबरी की तफ़सीर में: 'सरवातुल जिन्न' का अर्थ है उनके शरीफ लोग। अल-लिसान (सरू)। (2) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/444. (3) अन-नुकत वल-उयून 5/71. (4) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 3/444. (5) अल-मावर्दी ने इन कथनों का उल्लेख अल-नुकत वल-उयून 5/70-71 में किया है।

سورة الصافات: آیات 149 - 160۔ صفحہ 110۔

اور دلیل۔ {تو اپنی کتاب لاؤ} یعنی: اپنی حجتیں {اگر تم سچے ہو} اپنی بات میں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور انہوں نے اس (اللہ) کے اور جنات کے درمیان ایک رشتہ بنا لیا، حالانکہ جنات جانتے ہیں کہ وہ (سزا کے لیے) حاضر کیے جائیں گے (158) اللہ پاک ہے ان باتوں سے جو وہ بیان کرتے ہیں (159) سوائے اللہ کے برگزیدہ بندوں کے (160)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور انہوں نے اس کے اور جنات کے درمیان ایک رشتہ بنا لیا} اکثر مفسرین کا کہنا ہے کہ یہاں جنات سے مراد فرشتے ہیں۔ ابن ابی نجیح نے مجاہد سے روایت کی کہ انہوں نے کہا: انہوں نے کہا - یعنی کفارِ قریش نے - : فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ تو ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ نے فرمایا: پھر ان کی مائیں کون ہیں؟ انہوں نے کہا: جنات کی پردہ نشین عورتیں (مخدرات) (1)۔

اور اہل اشتقاق نے کہا: انہیں جن کہا گیا کیونکہ وہ نظر نہیں آتے (2)۔ مجاہد نے کہا: وہ فرشتوں کے قبیلوں میں سے ایک قبیلہ ہے جنہیں 'الجنۃ' کہا جاتا ہے (3)۔

یہ ابن عباس سے مروی ہے۔ اور اسرائیل نے سدی سے، انہوں نے ابومالک سے روایت کی جنہوں نے کہا: انہیں جن صرف اس لیے کہا گیا کیونکہ وہ جنتوں کے خازن (محافظ) ہیں، اور تمام فرشتے جن ہیں (4)۔

'نسب' (نسباً) سے مراد سسرالی رشتہ (مصاہرت) ہے۔ قتادہ، کلبی اور مقاتل نے کہا: یہودیوں نے کہا (اللہ ان پر لعنت کرے): اللہ نے جنات سے سسرالی تعلق قائم کیا، تو ان کے درمیان سے فرشتے پیدا ہوئے۔ مجاہد، سدی اور مقاتل نے یہ بھی کہا: یہ کہنے والے کنانہ اور خزاعہ (کے لوگ) تھے؛

انہوں نے کہا: اللہ نے جنات کے سرداروں کو نکاح کا پیغام دیا، تو انہوں نے اپنی شریف زادیوں (سروات) سے اللہ کا نکاح کر دیا، پس فرشتے جنات کی شریف زادیوں سے اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ حسن بصری نے کہا: انہوں نے اللہ کی عبادت میں شیطان کو شریک کیا، پس یہی وہ نسب ہے جو انہوں نے بنا لیا (5)۔

---

(1) معانی القرآن للنحاس 65/6، اور طبری نے اسے روایت کیا 645/19۔ مخدرات، مخدرہ کی جمع ہے، ابن الاثیر نے 'النہایہ' (خدر) میں کہا: الخدر گھر کا وہ گوشہ ہے... جہاں کنواری لڑکی رہتی ہے، اسے پردے میں رکھا گیا (خُدِّرَت)، تو وہ مخدرہ (پردہ نشین) ہے۔ تفسیر طبری میں: 'سروات الجن' سے مراد ان کے اشراف (شریف لوگ) ہیں۔ اللسان (سرو)۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 444/3۔ (3) النکت والعیون 71/5۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 444/3۔ (5) ماوردی نے ان اقوال کا ذکر اسی طرح 'النکت والعیون' 70/5 - 71 میں کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 158 - 163 111

I said: Al-Hasan's statement in this is better; its proof is the Almighty's saying: {When we equated you with the Lord of the worlds} [Ash-Shu'ara: 98], meaning: in worship. Ibn Abbas, Ad-Dahhak, and Al-Hasan also said: It is their saying that Allah Almighty and Iblis (Satan) are brothers; exalted is Allah far above what they say(1). The Almighty's saying: {And the Jinn already know} meaning: the angels {that they} meaning those who said this {will be brought forth} into the Fire; Qatada said this. And Mujahid said: for the reckoning(2). Al-Tha'labi: The first is more appropriate; because "bringing forth" (al-ihdar) is repeated in this Surah, and Allah did not intend anything by it other than punishment. {Exalted is Allah above what they describe} meaning: glorifying Allah from what they describe. {Except for the sincere servants of Allah} for they are saved from the Fire. The Almighty's saying: {For indeed, you and what you worship, (161) You cannot mislead anyone away from Him, (162) Except him who is to burn in Hellfire (163)}. It contains three issues: First: The Almighty's saying: {For indeed, you and what you worship} "ma" is in the sense of "that which". It was also said: in the sense of a verbal noun (masdar), meaning: indeed, you and your worship of these idols. And it was said: meaning: indeed, you along with what you worship besides Allah; it is said: so-and-so and so-and-so came. And so-and-so came with so-and-so. {You cannot... away from Him} meaning: from Allah {mislead} by leading astray(3). Al-Nahhas(4). The people of exegesis are unanimous, as far as I know, that the meaning is: you are not leading anyone astray except those whom Allah, the Almighty and Majestic, has decreed will burn. And the poet said:

---

(1) Reported by Al-Tabari 19/644 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/71, and Mujahid's statement was reported by Al-Tabari 19/646. (3) Similar words in Al-Kashshaf 3/355, and see Al-Durr al-Masun 9/335. (4) In I'rab al-Quran 3/445.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 158 - 163 111

मैंने कहा: अल-हसन का कहना इसमें बेहतर है; इसका प्रमाण अल्लाह तआला का यह वचन है: {जब हम तुम्हें तमाम जहानों के रब के बराबर ठहराते थे} [अश-शुअरा: 98], यानी: इबादत में। इब्न अब्बास, अद-दहाक और अल-हसन ने यह भी कहा: यह उनका यह कहना है कि अल्लाह तआला और इब्लीस (शैतान) भाई हैं; अल्लाह उनके कहे हुए से बहुत ऊँचा और पाक है(1)। अल्लाह तआला का कहना: {और जिन्नों को मालूम है} यानी: फरिश्ते {कि वे} यानी इस बात को कहने वाले {लाए जाएंगे} आग में; यह कतादा ने कहा। और मुजाहिद ने कहा: हिसाब के लिए(2)। अल-थ'लबी: पहला अधिक उचित है; क्योंकि इस सूरह में "हाज़िर करने" (अल-इहज़ार) का ज़िक्र बार-बार आया है, और अल्लाह का इससे मतलब सज़ा के अलावा कुछ नहीं था। {पाक है अल्लाह उस चीज़ से जो वे बयान करते हैं} यानी: अल्लाह की उन बातों से पाकी बयान करना जो वे बयान करते हैं। {सिवाय अल्लाह के उन बंदों के जिन्हें उसने चुन लिया है} क्योंकि वे आग से निजात पाने वाले हैं। अल्लाह तआला का कहना: {तो बेशक तुम और जिसकी तुम पूजा करते हो, (161) तुम उस (अल्लाह) के खिलाफ़ किसी को बहका नहीं सकते, (162) सिवाय उसके जो दोज़ख़ की आग में जलने वाला है (163)}। इसमें तीन मामले हैं: पहला: अल्लाह तआला का कहना: {तो बेशक तुम और जिसकी तुम पूजा करते हो} यहाँ "मा" का अर्थ "जो" है। और कहा गया: मस्तर (verbal noun) के अर्थ में, यानी: तुम और इन मूर्तियों की तुम्हारी पूजा। और कहा गया: यानी: तुम उन चीज़ों के साथ जिनकी तुम अल्लाह के सिवा पूजा करते हो; कहा जाता है: फलाँ और फलाँ आए। और फलाँ, फलाँ के साथ आया। {तुम उस पर नहीं हो} यानी: अल्लाह पर {बहकाने वाले} गुमराह करने वाले(3)। अल-नह़्हास(4)। तफ़्सीर के विद्वान इस बात पर सहमत हैं, जहाँ तक मुझे पता है, कि इसका अर्थ यह है: तुम किसी को गुमराह करने वाले नहीं हो, सिवाय उसके जिसके लिए अल्लाह अज़्ज़ व जल ने तय कर दिया है कि वह (आग में) पहुँचेगा। और कवि ने कहा:

---

(1) अल-तबरी 19/644 द्वारा इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/71, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 19/646 द्वारा उद्धृत। (3) अल-कश्शाफ 3/355 में इसी तरह की बात, और अल-दुर्र अल-मसून 9/335 देखें। (4) इ'राब अल-कुरान 3/445 में।

سورہ الصافات: آیات ۱۵۸ - ۱۶۳ ۱۱۱

میں نے کہا: اس بارے میں حسن کا قول زیادہ بہتر ہے؛ اس کی دلیل اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {جب ہم تمہیں رب العالمین کے برابر ٹھہراتے تھے} [الشعراء: ۹۸] یعنی: عبادت میں۔ ابن عباس، ضحاک اور حسن نے یہ بھی کہا: اس سے مراد ان کا یہ کہنا ہے کہ اللہ تعالیٰ اور ابلیس بھائی ہیں؛ اللہ ان کی باتوں سے بہت بلند و برتر ہے(۱)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جنات کو معلوم ہے} یعنی: فرشتے {کہ وہ} یعنی یہ بات کہنے والے {حاضر کیے جائیں گے} آگ میں؛ یہ قتادہ نے کہا۔ اور مجاہد نے کہا: حساب کے لیے(۲)۔ ثعلبی: پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اس سورت میں "حاضر کرنے" کا ذکر بار بار آیا ہے، اور اللہ نے اس سے عذاب کے سوا کچھ مراد نہیں لیا۔ {اللہ پاک ہے ان باتوں سے جو وہ بیان کرتے ہیں} یعنی: اللہ کی ان اوصاف سے پاکی بیان کرنا جو وہ منسوب کرتے ہیں۔ {سوائے اللہ کے چنے ہوئے بندوں کے} کیونکہ وہ آگ سے نجات پانے والے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس تم اور جن کی تم عبادت کرتے ہو، (۱۶۱) تم اس (اللہ) کے خلاف کسی کو بہکا نہیں سکتے، (۱۶۲) سوائے اس کے جو دوزخ کی آگ میں جلنے والا ہے (۱۶۳)}۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس تم اور جن کی تم عبادت کرتے ہو} یہاں "ما" سے مراد "جو" ہے۔ اور کہا گیا: مصدر کے معنی میں، یعنی: تم اور ان بتوں کی تمہاری عبادت۔ اور کہا گیا: یعنی: تم ان چیزوں کے ساتھ جن کی تم اللہ کے سوا عبادت کرتے ہو؛ کہا جاتا ہے: فلاں اور فلاں آئے۔ اور فلاں، فلاں کے ساتھ آیا۔ {تم اس پر نہیں ہو} یعنی: اللہ پر {فتنے میں ڈالنے والے} یعنی گمراہ کرنے والے(۳)۔ نحاس(۴)۔ اہل تفسیر کا اس پر اجماع ہے، جہاں تک مجھے علم ہے، کہ اس کا معنی یہ ہے: تم کسی کو گمراہ کرنے والے نہیں ہو سوائے اس شخص کے جس کے لیے اللہ عزوجل نے مقدر کر دیا ہے کہ وہ (آگ میں) پہنچے گا۔ اور شاعر نے کہا:

(۱) اسے طبری نے ۱۹/۶۴۴ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵/۷۱، اور مجاہد کا قول طبری نے ۱۹/۶۴۶ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسی طرح کی بات الکشاف ۳/۳۵۵ میں ہے، اور دیکھئے الدر المصون ۹/۳۳۵۔ (۴) اعراب القرآن ۳/۴۴۵ میں۔

112 Surah As-Saffat: Verses 161 - 163

He returned his plot back to him by His grace, and he was a tempter (fatina) to us. Meaning: a misleader (1).

Second: In this verse there is a rebuttal to the Qadariyah. Umar bin Dharr (2) said: We came to Umar bin Abdul Aziz, and Al-Qadr (predestination) was mentioned in his presence. Umar said: If Allah had willed not to be disobeyed, He would not have created Iblis, who is the head of sin. Indeed, there is knowledge of that in the Book of Allah, the Mighty and Sublime; he who knows it, knows it, and he who is ignorant of it, is ignorant of it. Then he recited: {For verily, you and those whom you worship, cannot lead (anyone) into temptation except him who is predestined to burn in Hell.} He said: This verse has distinguished between people (3).

Among its meanings is that the devils do not succeed in misleading anyone except those whom Allah has decreed will not be guided. Had Allah, the Mighty and Sublime, known that he would be guided, He would have come between him and them. Upon this is the saying of the Almighty: {And incite whoever you can among them with your voice and assault them with your horses and footmen} [Al-Isra: 64], meaning: You will not reach anything of them except what is in My knowledge (4). Labid bin Rabi'ah said, beautifully affirming predestination: Verily, the fear of our Lord is the best gain, and by Allah's leave are my slowness and my haste. I praise Allah, for He has no equal; in His hands is good, He does what He wills. Whomever He guides to the paths of goodness is guided, in peace of mind, and whomever He wills, He leads astray (5).

Al-Farra (6) said: The people of Hijaz say: "Fatantu al-rajul" (I tempted the man), and the people of Najd say: "Aftantuhu".

Third: It was narrated from Al-Hasan that he recited: {Except he who is reaching (salu) the Hellfire} with a dammah on the letter lam.

---

(1) Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/72. (2) In (D), (Z), (Zha), and (M): Amr, and the established one is from (F). He is Umar bin Dharr bin Abdullah bin Zurarah al-Hamdani, al-Murhibi, Abu Dharr al-Kufi, accused of Irja'. Tahdhib al-Tahdhib 3/223. (3) Reported similarly by Al-Ajurri in Al-Shari'ah p. 230, Al-Lalika'i in Sharh Usul I'tiqad Ahl al-Sunnah (1245), and Al-Bayhaqi in Al-I'tiqad p. 104. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/445. (5) Diwan Labid p. 174, and the first verse was mentioned previously in 9/443. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/394, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/445.

112 सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 161 - 163

उसने अपनी कृपा से उसकी चाल उसी पर पलट दी, और वह हमारे लिए भड़काने वाला (फ़ातिन) था। अर्थ: पथभ्रष्ट करने वाला (1)।

दूसरा: इस आयत में कदरिया (तक़दीर का इनकार करने वालों) का खंडन है। उमर बिन ज़र (2) ने कहा: हम उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ के पास आए और उनके सामने 'कदर' (तक़दीर) का ज़िक्र हुआ। उमर ने कहा: अगर अल्लाह चाहता कि उसकी नाफ़रमानी न हो, तो वह इबलीस को पैदा न करता जो गुनाह की जड़ है। और वास्तव में अल्लाह की किताब में इसका ज्ञान है, जिसे पता है उसे पता है, और जो इससे अनभिज्ञ है वह अनभिज्ञ है। फिर उन्होंने पढ़ा: {तो निश्चय ही तुम और जिनकी तुम पूजा करते हो, तुम (किसी को) उसके विरुद्ध बहका नहीं सकते, सिवाय उसके जिसे अल्लाह ने तय कर दिया है कि वह जहन्नम की आग में जलेगा।} उन्होंने कहा: इस आयत ने लोगों के बीच अंतर कर दिया है (3)।

इसके अर्थों में से यह है कि शैतान किसी को भी पथभ्रष्ट करने में सफल नहीं होते सिवाय उनके जिनके लिए अल्लाह ने लिख दिया है कि वे मार्गदर्शन नहीं पाएंगे। अगर अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, जानता कि वह मार्गदर्शन पाएगा, तो वह उसके और उनके बीच आ जाता। इसी पर सर्वशक्तिमान का कथन है: {और उनमें से जिस पर तुम्हारा वश चले अपनी आवाज़ से उसे बहका लो और उन पर अपने सवारों और प्यादों को चढ़ा लाओ} [अल-इसरा: 64], अर्थात: तुम उनमें से किसी तक नहीं पहुँच पाओगे सिवाय उसके जो मेरे ज्ञान में है (4)। लबीद बिन रबीआ ने तक़दीर की पुष्टि करते हुए बहुत सुंदर कहा है: निश्चय ही हमारे रब का डर सबसे अच्छा लाभ है, और अल्लाह की अनुमति से ही मेरी सुस्ती और मेरी जल्दी है। मैं अल्लाह की प्रशंसा करता हूँ, उसका कोई समान नहीं है; उसके हाथों में भलाई है, वह जो चाहता है करता है। जिसे वह भलाई के रास्ते पर ले गया वह मार्गदर्शित हुआ, मन की शांति के साथ, और जिसे उसने चाहा पथभ्रष्ट कर दिया (5)।

अल-फर्रा (6) ने कहा: हिजाज़ के लोग कहते हैं: "फ़तन्तु अल-रजुल" (मैंने आदमी को आज़माया), और नजद के लोग कहते हैं: "अफ़्तन्तुहु"।

तीसरा: अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने पढ़ा: {इल्ला मन हुवा सालुल जहीम} (सिवाय उसके जो जहन्नम में पहुँचने वाला है) लाम पर ज़म्मा (पेश) के साथ।

(1) अल-नुकत वल-उयून 72/5। (2) (द), (ज़), (ज़), और (म) में: 'अम्र, और पुष्ट नाम (फ़) से है। वह उमर बिन ज़र बिन अब्दुल्लाह बिन ज़ुरारह अल-हमदानी, अल-मुरहिबी, अबू ज़र अल-कूफी हैं, उन पर इरजा का आरोप लगाया गया था। तहज़ीब अल-तहज़ीब 223/3। (3) अल-अजुरी ने इसे 'अश-शरीअत' पृ. 230 में, अल-लालिकाई ने 'शर्ह उसूल एतिकाद अहल अल-सुन्नत' (1245) में और अल-बैहक़ी ने 'अल-एतिकाद' पृ. 104 में इसी तरह उद्धृत किया है। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 445/3। (5) दीवान लबीद पृ. 174, और पहला शेर पहले 443/9 में आ चुका है। (6) मानी अल-कुरान 394/2 में, और लेखक ने इसे नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 445/3 में उद्धृत किया है।

112 سورہ الصافات: آیات 161 - 163

اس نے اپنی نعمت سے اس کی چال اسی پر لوٹا دی، اور وہ ہمارے لیے فتنہ ڈالنے والا (فاتنا) تھا۔ یعنی: گمراہ کرنے والا (1)۔

دوسری بات: اس آیت میں قدریہ کا رد موجود ہے۔ عمر بن ذر (2) کہتے ہیں کہ ہم عمر بن عبدالعزیز کے پاس آئے تو ان کے سامنے قدر (تقدیر) کا تذکرہ ہوا، تو عمر نے فرمایا: اگر اللہ چاہتا کہ اس کی نافرمانی نہ ہو تو ابلیس کو پیدا نہ کرتا جو کہ گناہ کی جڑ ہے، اور بیشک اس میں اللہ عزوجل کی کتاب میں علم موجود ہے، جس نے اسے پہچانا اس نے پہچانا، اور جو اس سے جاہل رہا وہ جاہل رہا۔ پھر انہوں نے یہ آیت تلاوت کی: {پس تم اور وہ جن کی تم عبادت کرتے ہو، تم (کسی کو) اس کے خلاف بہکا نہیں سکتے، سوائے اس شخص کے جس کے بارے میں اللہ عزوجل نے لکھ دیا ہے کہ وہ دوزخ میں جلنے والا ہے۔} اور فرمایا: اس آیت نے لوگوں کے درمیان فیصلہ کر دیا ہے (3)۔

اس کے معانی میں سے ایک یہ ہے کہ شیاطین کسی کو گمراہ کرنے کی استطاعت نہیں رکھتے سوائے اس شخص کے جس کے بارے میں اللہ نے لکھ دیا ہے کہ وہ ہدایت نہیں پائے گا، اور اگر اللہ عزوجل کو معلوم ہوتا کہ وہ ہدایت پائے گا تو وہ اس کے اور ان کے درمیان حائل ہو جاتا۔ اسی پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور تو ان میں سے جس پر قابو پا سکے اپنی آواز سے بہکا لے اور ان پر اپنے سوار اور پیادے چڑھا لا} [الاسراء: 64] یعنی: تم ان میں سے کسی تک نہیں پہنچ سکو گے سوائے اس کے جو میرے علم میں ہے (4)۔ لبید بن ربیعہ نے تقدیر کے اثبات میں بہت عمدہ بات کہی ہے: بیشک ہمارے رب کا تقویٰ بہترین نفع ہے اور اللہ کے اذن ہی سے میری سستی اور میری جلدی ہے۔ میں اللہ کی حمد کرتا ہوں، اس کا کوئی شریک نہیں، خیر اسی کے ہاتھوں میں

ہے، وہ جو چاہتا ہے کرتا ہے۔ جسے اس نے خیر کے راستوں کی ہدایت دی وہ ہدایت پا گیا، پرسکون دل کے ساتھ، اور جسے چاہا گمراہ کر دیا (5)۔

الفراء (6) نے کہا: اہل حجاز کہتے ہیں: "فتنتُ الرجل" (میں نے آدمی کو آزمایا)، اور اہل نجد کہتے ہیں: "أفتنتُه"۔

تیسری بات: حسن سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: {إلّا مَن هو صَالُ الجحيم} (سوائے اس کے جو جہنم میں پہنچنے والا ہے) للام کے ضمہ (پیش) کے ساتھ۔

---

(1) النكت والعيون 72/5۔ (2) (د)، (ز)، (ظ) اور (م) میں: عمرو، اور ثابت (ف) سے ہے۔ وہ عمر بن ذر بن عبد الله بن زرارة الهمدانی، المرہبی، ابو ذر الکوفی ہیں، ان پر ارجاء کی تہمت لگائی گئی تھی۔ تہذیب التہذیب 223/3۔ (3) اسے الآجری نے الشریعہ ص 230 میں، اللالکائی نے شرح اصول اعتقاد اہل السنہ (1245) میں اور البیہقی نے الاعتقاد ص 104 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (4) إعراب القرآن للنحاس 445/3۔ (5) دیوان لبید ص 174، اور پہلا شعر پہلے 443/9 میں گزر چکا ہے۔ (6) معانی القرآن 394/2 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن 445/3 میں نقل کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 163 - 166 113

Al-Nahhas (1): And a group of the people of exegesis say: It is a solecism (lahn); because it is not permissible to say: "This is the judge of the city" (haza qadu al-madina). Among the best things said about it is what I heard Ali ibn Sulayman say; he said: It is interpreted based on the meaning; because the meaning of "man" (whoever) is a group; so the estimation is: "saaloon" (those who burn); then the 'nun' was omitted due to the genitive construction (idafa), and the 'waw' was omitted due to the meeting of two non-voweled letters (sakinayn). It was also said: Its origin is the active participle (fa'il) form, except that it was flipped from "saalin" to "saayil", the 'ya' was omitted and the 'lam' remained with a damma, so it is like: "shafa jurufin haarin" (the edge of a crumbling bank). A third view: That the 'lam' of "saal" is omitted for simplification (takhfeef), and the inflectional ending (i'rab) is applied to its middle radical (ayn), just as it was omitted from their saying: "ma baalaytu bihi balatan" (I did not care about it at all). Its origin is: "baaliyatan", from "baala" (to care), like "aafiyatan" from "aafa" (to heal); and an equivalent to this is the recitation of whoever read: {And the fruit of the two gardens is near [daan]} [Ar-Rahman: 54], {And to Him belong the ships [al-jawaar] with sails raised high} [Ar-Rahman: 24], applying the inflectional ending to the middle radical (4). The original form in the majority recitation is "saalee", with a 'ya', but the scribe omitted it from the script because it is dropped in pronunciation.

The Almighty's saying: {And there is not among us any except that he has a known position. And indeed, we are those who stand in ranks. And indeed, we are those who glorify [Him].} (164-166) This is from the speech of the angels out of veneration for God, the Almighty, and a denial of those who worshiped them. {And indeed, we are those who stand in ranks. And indeed, we are those who glorify [Him].} Muqatil said: These three verses were revealed when the Messenger of Allah (PBUH) was at Sidrat al-Muntaha (the Lote Tree of the Farthest Boundary), and Gabriel lagged behind. The Prophet (PBUH) asked, "Is it here that you leave me?" He replied, "I cannot advance beyond my place" (5). And Allah, the Almighty, revealed as a narrative of the angels' speech: {And there is not among us any except that he has a known position} to the end of the verses. The estimation according to the Kufans is: "And there is none among us except he for whom there is a known position", thus omitting the relative pronoun (mawsool).

(1) In I'rab al-Qur'an 3/445-446, and what precedes it is from it, and Al-Hassan's recitation in "Al-Qira'at al-Shazzah" (Irregular Recitations) p. 128, and Al-Muhtasib 2/228. (2) We did not find who recited it that way. (3) Ibn Mas'ud and Al-Hasan recited it this way, as in Al-Qira'at al-Shazzah, p. 149. (4) Al-Kashshaf 3/356, and see Al-Bayan by Abu al-Barakat al-Anbari 2/310. (5) We did not find it (the source of this narration).

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयतें 163 - 166 113

अन-नहहास (1): और व्याख्या करने वालों का एक समूह कहता है: यह एक भाषाई त्रुटि (लहन) है; क्योंकि यह कहना जायज़ नहीं है: "यह शहर का काज़ी है" (हाज़ा क़ादुन अल-मदीना)। इसके बारे में कही गई सबसे अच्छी बातों में से वह है जो मैंने अली बिन सुलेमान को कहते सुना; उन्होंने कहा: इसकी व्याख्या अर्थ के आधार पर की गई है; क्योंकि "मन" (जो कोई) का अर्थ एक समूह है; इसलिए अनुमान है: "सालन" (जलने वाले); फिर इज़ाफ़त (संबंधवाचक शब्द) के कारण 'नुन' को हटा दिया गया, और दो साकिन (बिना स्वर वाले अक्षरों) के मिलन के कारण 'वाव' को हटा दिया गया। यह भी कहा गया है: इसका मूल 'फ़ाइल' (कर्ता) रूप है, सिवाय इसके कि इसे "सालिन" से "सायिल" में बदल दिया गया था, 'या' को हटा दिया गया और 'लाम' दम्मा (पेश) के साथ रह गया, इसलिए यह "शफ़ा जुरुफ़िन हारिन" (एक ढहने वाले किनारे के छोर) की तरह है। एक तीसरा दृष्टिकोण: कि सरलीकरण (तख़फ़ीफ़) के लिए "साल" का 'लाम' हटा दिया जाता है, और इसके'ऐन' (मध्य मूल अक्षर) पर व्याकरणिक विभक्तियाँ (इराब) लागू होती हैं, जैसे कि उनके कहने से हटा दिया गया था: "मा बालैतु बीही बालतन" (मुझे इसकी ज़रा भी परवाह नहीं थी)। इसका मूल है: "बालियतन", "बाला" (परवाह करना) से, जैसे "आफ़ियत" "आफ़ा" (चंगा करना) से; इसके समकक्ष वह पाठ है जिसने पढ़ा: {और दोनों बागों के फल पास [दान] हैं} [अर-रहमान: 54], {और उसी के हैं वे जहाज़ [अल-जवार] जिनके पाल ऊँचे उठे हुए हैं} [अर-रहमान: 24], ऐन पर इराब लागू करते हुए (4)। सामूहिक पाठ (क़िरातुल जमाअत) में मूल शब्द "साली" है, 'या' के साथ, लेकिन लेखक ने इसे लिपि से हटा दिया क्योंकि यह उच्चारण में गिर जाता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हममें से कोई ऐसा नहीं है जिसका एक निश्चित स्थान न हो। और वास्तव में, हम वे हैं जो पंक्तियों में खड़े होते हैं। और वास्तव में, हम वे हैं जो महिमा गान [तस्बीह] करते हैं।} (164-166) यह अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त की महिमा और उन लोगों की इबादत का खंडन करने के लिए फ़रिश्तों का कथन है जिन्होंने उनकी पूजा की। {और वास्तव में, हम वे हैं जो पंक्तियों में खड़े होते हैं। और वास्तव में, हम वे हैं जो महिमा गान करते हैं।} मुक़ातिल ने कहा: ये तीन आयतें तब उतरीं जब अल्लाह के रसूल ﷺ सिदरतुल मुंतहा (अंतिम सीमा का बेरी वृक्ष) के पास थे, और जिब्रील पीछे रह गए। नबी ﷺ ने पूछा, "क्या यहाँ तुम मुझे छोड़ दोगे?" उन्होंने उत्तर दिया, "मैं अपने स्थान से आगे नहीं बढ़ सकता" (5)। और अल्लाह तआला ने फ़रिश्तों के कथन के रूप में नाज़िल किया: {और हममें से कोई ऐसा नहीं है जिसका एक निश्चित स्थान न हो} आयतों के अंत तक।

कूफ़ियों के अनुसार अनुमान यह है: "और हममें से कोई नहीं है सिवाय उसके जिसके लिए एक ज्ञात स्थान है", इस प्रकार मूसूल (संबंधवाचक सर्वनाम) को हटा दिया गया है।

---

(1) इराब अल-क़ुरआन 3/445-446 में, और जो इससे पहले है वह इसी से है, और "अल-क़िरात अल-शज़्ज़ा" (अनियमित पाठ) पृष्ठ 128 में अल-हसन का पाठ, और अल-मुहतासिब 2/228। (2) हमें वह नहीं मिला जिसने इसे इस तरह पढ़ा। (3) इब्न मसूद और अल-हसन ने इसे इस तरह पढ़ा, जैसा कि अल-क़िरात अल-शज़्ज़ा, पृष्ठ 149 में है। (4) अल-कश्शाफ़ 3/356, और देखें अबू अल-बरकात अल-अनबारी द्वारा अल-बयान 2/310। (5) हमें यह (इस वर्णन का स्रोत) नहीं मिला।

سورہ الصافات: آیات ۱۶۳ - ۱۶۶ ۱۱۳

النحاس (۱): اور اہل تفسیر کی ایک جماعت کہتی ہے: یہ غلطی (لحن) ہے؛ کیونکہ یہ جائز نہیں ہے: "یہ شہر کا قاضی ہے" (هذا قاضُ المدينة)۔ اس بارے میں کہی گئی بہترین باتوں میں سے وہ ہے جو میں نے علی بن سلیمان کو کہتے سنا؛ انہوں نے کہا: اسے معنی پر محمول کیا گیا ہے؛ کیونکہ "مَنْ" کا معنی جماعت ہے؛ چنانچہ تخمینہ یہ ہے: "صالون" (جلنے والے)؛ پھر اضافت کی وجہ سے 'نون' حذف کر دیا گیا، اور دو ساکنوں کے اجتماع کی وجہ سے 'واؤ' حذف کر دیا گیا۔ یہ بھی کہا گیا: اس کی اصل فاعل (کا وزن) ہے سوائے اس کے کہ اسے "صالٍ" سے "صایل" میں بدل دیا گیا، 'یا' حذف کر دی گئی اور 'لام' مضموم (پیش کے ساتھ) باقی رہ گیا، پس یہ "شَفَا جُرُفٍ هَارٍ" کی طرح ہے۔ تیسری وجہ: یہ کہ تخفیف کے لیے "صال" کا 'لام' حذف کر دیا جائے، اور اس کے 'عین' پر اعراب جاری کیا جائے، جیسا کہ ان کے قول "ما باليت به بالة" سے حذف کیا گیا۔ اور اس کی اصل "بالية" ہے، "بالی" سے، جیسے "عافية" "عافی" سے؛ اور اس کی نظیر ان کا قول ہے جنہوں نے پڑھا: ﴿وَجَنَى الْجَنَّتَيْنِ دَانٍ(۲)﴾ [الرحمن: ۵۴]، ﴿وَلَهُ الْجَوارُ الْمُنْشَآتُ(۳)﴾ [الرحمن: ۲۴] انہوں نے 'عین' پر اعراب جاری کیا(۴)۔ اور جماعت کی قرات میں اصل "صالی" ہے، 'یا' کے ساتھ، پس لکھنے والے نے اسے خط سے حذف کر دیا کیونکہ یہ لفظ سے گر جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ ١٦٤ وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ ١٦٥ وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ ١٦٦﴾ یہ فرشتوں کے قول میں سے ہے اللہ عزوجل کی تعظیم کے لیے، اور ان لوگوں کی عبادت کے انکار کے لیے جنہوں نے ان کی عبادت کی۔ ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ . وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ﴾ مقاتل نے کہا: یہ تین آیات اس وقت نازل ہوئیں جب رسول اللہ ﷺ سدرۃ المنتہیٰ کے پاس تھے، اور جبرائیل پیچھے رہ گئے، تو نبی ﷺ نے فرمایا: "کیا یہاں تم مجھ سے جدا ہو رہے ہو؟" انہوں نے

کہا: میں اپنے مقام سے آگے نہیں بڑھ سکتا(۵)۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرشتوں کے قول کی حکایت کے طور پر نازل فرمایا: ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ﴾ آیات کے آخر تک۔ کوفیوں کے نزدیک تخمینہ یہ ہے: "وما منا إلا مَن له مقام معلوم"، پس اسم موصول حذف کر دیا گیا۔

---

(۱) إعراب القرآن ۳/ ۴۴۵ - ۴۴۶ میں، اور اس سے پہلے والا اسی سے ہے، اور قرآت حسن شاذ قراتوں میں ص ۱۲۸، اور المحتسب ۲/ ۲۲۸۔ (۲) ہمیں کوئی ایسا نہیں ملا جس نے اسے پڑھا ہو۔ (۳) ابن مسعود اور حسن نے اسے اس طرح پڑھا جیسا کہ شاذ قراتوں میں ص ۱۴۹ پر ہے۔ (۴) الکشاف ۳/ ۳۵۶، اور دیکھیں البیان لابی البرکات الانباری ۲/ ۳۱۰۔ (۵) ہمیں یہ (روایت) نہیں ملی۔

114 Surah As-Saffat: Verses 164 - 166

And the estimation according to the Kufans is: "And there is not among us except he who has a known place," thus the relative pronoun is omitted. And its estimation according to the Basrans is: "And there is not among us an angel except that he has a known place (1)"; meaning: a known place in worship; as stated by Ibn Mas'ud and Ibn Jubayr (2). Ibn Abbas said: "There is not in the heavens the space of a hand span except that there is an angel upon it praying and glorifying (3)." Aisha (may Allah be pleased with her) said: The Prophet ﷺ said: "There is not in the heaven the space of a foot except that there is an angel upon it prostrating or standing (4)." On the authority of Abu Dharr, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, I see what you do not see, and I hear what you do not hear. The heaven has creaked, and it has a right to creak; there is not in it the space of four fingers except that there is an angel putting his forehead prostrating to Allah. By Allah, if you knew what I know, you would laugh little and weep much, and you would not enjoy women on beds, and you would go out to the heights crying out to Allah." I wish I were a tree to be cut down. It was narrated by Abu 'Isa al-Tirmidhi (5), and he said regarding it: A good, rare (hasan gharib) Hadith. It is narrated from another perspective that Abu Dharr said: "I wish I were a tree to be cut down (6)." And it is narrated from Abu Dharr as a stopped (mawquf) report (7). Qatadah said: Men and women used to pray together until this verse was revealed: "And there is not among us except that he has a known place." He said: So the men stepped forward and the women lagged behind (8). "And indeed, we are the ones who stand in ranks." Al-Kalbi said: Their ranks are like the ranks of the people of this world on earth (9). In "Sahih Muslim": On the authority of Jabir bin Samurah, he said: The Messenger of Allah ﷺ came out to us while we were...

Footnotes: (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/446. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/72. (3) Tafsir al-Baghawi 4/45. (4) Narrated by al-Tabari 19/651. (5) In his Sunan (2312), and previously 5/428. (6) Narrated by Ahmad (21516). (7) Narrated by al-Hakim 4/579, summarized to his saying: "If you knew what I know..." to the end. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/72. (9) Tafsir al-Baghawi 4/45.

११४ सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयतें १६४ - १६६

कूफ़ियों के अनुसार इसका अनुमान (तक़दीर) है: "और हममें से कोई ऐसा नहीं है जिसके लिए कोई निश्चित स्थान न हो," इस प्रकार संबंधवाचक सर्वनाम हटा दिया गया है। बसरियों के अनुसार इसका अनुमान है: "और हममें से कोई ऐसा फ़रिश्ता नहीं है जिसके लिए कोई निश्चित स्थान न हो (१)"; अर्थात: इबादत में एक निश्चित स्थान; यह इब्न मसूद और इब्न जुबैर ने कहा है (२)। इब्न अब्बास ने कहा: "आसमानों में एक बालिश्त (हाथ की माप) की भी जगह ऐसी नहीं है जिस पर कोई फ़रिश्ता नमाज़ न पढ़ रहा हो और महिमा (तस्बीह) न कर रहा हो (३)।" आयशा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "आसमान में एक कदम रखने की भी जगह ऐसी नहीं है जिस पर कोई फ़रिश्ता सजदा या कयाम (खड़ा) न कर रहा हो (४)।" अबू ज़र से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मैं वह देखता हूँ जो तुम नहीं देखते, और वह सुनता हूँ जो तुम नहीं सुनते। आसमान चरमरा गया है, और उसका चरमराना उचित है; उसमें चार उंगलियों के बराबर भी जगह ऐसी नहीं है जहाँ कोई फ़रिश्ता अल्लाह के सामने सजदा करते हुए अपना माथा न रखे हुए हो। अल्लाह की कसम, अगर तुम वह जानते जो मैं जानता हूँ, तो तुम कम हँसते और बहुत रोते, और तुम बिस्तरों पर औरतों के साथ आनंद नहीं लेते, और तुम अल्लाह को पुकारते हुए ऊँचे रास्तों पर निकल जाते।" काश मैं एक पेड़ होता जिसे काट दिया जाता। इसे अबू ईसा अल-तिर्मिज़ी (५) ने निकाला है, और उन्होंने इसके बारे में कहा: यह हदीस हसन गरीब है। किसी अन्य तरीके से यह भी रिवायत है कि अबू ज़र ने कहा: "काश मैं एक पेड़ होता जिसे काट दिया जाता (६)।" और यह अबू ज़र से मौकूफ़ (रुका हुआ) रिवायत के रूप में वर्णित है (७)। क़तादा ने कहा: पुरुष और महिलाएँ सब मिलकर नमाज़ पढ़ते थे जब तक कि यह आयत नाज़िल नहीं हुई: "और हममें से प्रत्येक के लिए एक निश्चित स्थान है।" उन्होंने कहा: फिर पुरुष आगे बढ़ गए और महिलाएँ पीछे रह गईं (८)। "और वास्तव में हम पंक्तियाँ बांधने वाले हैं।" अल-कल्बी ने कहा: उनकी पंक्तियाँ ज़मीन पर दुनिया वालों की पंक्तियों की तरह हैं (९)। "सहीह मुस्लिम" में: जाबिर बिन समुराह से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ हमारे पास आए जबकि हम...

पाद टिप्पणियाँ: (१) नह्हास द्वारा इ'राबुल कुरान ३/४४६। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/७२। (३) तफ़सीर अल-बगवी ४/४५। (४) इसे अल-तबरी १९/६५१ ने निकाला है। (५) उनके सुनन (२३१२) में, और पहले ५/४२८। (६) इसे अहमद (२१५१६) ने निकाला है। (७) अल-हाकिम ४/५७९ ने उनके

कथन पर संक्षेप में निकाला: "यदि तुम वह जानते जो मैं जानता हूँ..." अंत तक। (८) अल-नुकात वल-उयून ५/७२। (९) तफ़सीर अल-बगवी ४/४५।

۱۱۴ سورہ الصافات: آیات ۱۶۴ - ۱۶۶

کوفیوں کے نزدیک تقدیر (اندازہ) یہ ہے: "اور ہم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے مگر اس کے لیے ایک مقام معلوم ہے،" چنانچہ موصول کو حذف کر دیا گیا ہے۔ بصریوں کے نزدیک اس کی تقدیر یہ ہے: "اور ہم میں سے کوئی فرشتہ نہیں ہے مگر یہ کہ اس کے لیے ایک مقام معلوم ہے (۱)"؛ یعنی: عبادت میں ایک معلوم جگہ؛ یہ بات ابن مسعود اور ابن جبیر نے کہی ہے (۲)۔ ابن عباس نے فرمایا: "آسمانوں میں ایک بالشت کے برابر بھی ایسی جگہ نہیں ہے مگر اس پر کوئی فرشتہ نماز پڑھ رہا اور تسبیح کر رہا ہے (۳)۔" حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا نے فرمایا: نبی کریم ﷺ نے ارشاد فرمایا: "آسمان میں ایک قدم کے برابر بھی ایسی جگہ نہیں ہے مگر اس پر کوئی فرشتہ سجدہ ریز یا قیام کی حالت میں ہے (۴)۔" حضرت ابوذر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک میں وہ دیکھتا ہوں جو تم نہیں دیکھتے، اور وہ سنتا ہوں جو تم نہیں سنتے۔ آسمان چرچرا اٹھا ہے، اور اسے حق ہے کہ وہ چرچرائے، اس میں چار انگلیوں کے برابر بھی ایسی جگہ نہیں ہے مگر یہ کہ وہاں کوئی فرشتہ اللہ کے حضور سجدے میں اپنی پیشانی رکھے ہوئے ہے۔ اللہ کی قسم، اگر تم وہ جانتے جو میں جانتا ہوں، تو تم ہنستے کم اور روتے زیادہ، اور تم بستروں پر عورتوں سے لطف اندوز نہ ہوتے، اور تم اللہ کی طرف گریہ و زاری کرتے ہوئے راستوں (بلندیوں) کی طرف نکل جاتے۔" کاش میں ایک درخت ہوتا جسے کاٹ دیا جاتا۔ اسے ابو عیسیٰ ترمذی نے روایت کیا ہے (۵)، اور اس کے بارے میں فرمایا: یہ حدیث حسن غریب ہے۔ ایک اور سند سے مروی ہے کہ ابوذر نے کہا: "کاش میں ایک درخت ہوتا جسے کاٹ دیا جاتا (۶)۔" اور یہ ابوذر سے موقوفاً بھی مروی ہے (۷)۔ قتادہ نے کہا: مرد اور عورتیں سب مل کر نماز پڑھتے تھے یہاں تک کہ یہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَعْلُومٌ﴾۔ انہوں نے کہا: چنانچہ مرد

آگے بڑھ گئے اور عورتیں پیچھے رہ گئیں (۸)۔ ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ﴾ کلبی نے کہا: ان کی صفیں زمین پر اہل دنیا کی صفوں کی طرح ہیں (۹)۔ "صحیح مسلم" میں ہے: جابر بن سمرہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ہمارے پاس تشریف لائے جبکہ ہم...

حواشی: (۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۴۶۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۷۲۔ (۳) تفسیر البغوي ۴ / ۴۵۔ (۴) أخرجه الطبري ۱۹ / ۶۵۱۔ (۵) سنن ترمذی (۲۳۱۲)، اور سابقہ ۵ / ۴۲۸۔ (۶) اسے احمد نے روایت کیا ہے (۲۱۵۱۶)۔ (۷) اسے حاکم نے ۴ / ۵۷۹ پر ان کے قول "اگر تم وہ جانتے جو میں جانتا ہوں..." تک مختصر روایت کیا ہے۔ (۸) النکت والعیون ۵ / ۷۲۔ (۹) تفسیر البغوي ۴ / ۴۵۔

Surah as-Saffat: Verses 165 - 166 115 How do the angels line up before their Lord? He said: "They complete the first rows and stand close together in the row"(1). Umar used to say when he stood for prayer: "Establish your rows and stand straight, for Allah only wants for you the guidance of the angels before their Lord," and he would recite: {And indeed, we are those who stand in rows}. "Step back, so-and-so; step forward, so-and-so." Then he would step forward and say the takbir (Allahu Akbar)(2). Its explanation has already passed in Surah "al-Hijr"(3). Abu Malik said: People used to pray scattered, so Allah Almighty revealed: {And indeed, we are those who stand in rows}, and the Prophet (PBUH) ordered them to stand in rows(4). Al-Sha'bi said: Gabriel or an angel came to the Prophet (PBUH) and said: "You stand for a little less than two-thirds of the night, or half of it, or a third of it; indeed, the angels pray and glorify [Allah], there is no angel in the heavens who is idle"(5). It was said: That is, we are those who spread our wings in the air, standing, waiting for what we are commanded. And it was said: That is, we are those standing in rows around the Throne. {And indeed, we are those who glorify [Allah]} meaning: those who pray; as said by Qatadah. And it was said: meaning: those who clear Allah of what the polytheists attribute to Him(6). The meaning is that they are informing that they worship Allah through glorification and prayer, and they are not deities to be worshipped nor are they the daughters of Allah. It was said: {And there is not among us any except that he has a known position} from the speech of the Messenger (PBUH) and the believers to the polytheists; meaning: for every one of us and you in the Hereafter there is a known position, which is the position of reckoning. And it was said: meaning: among us are those who have the station of fear, and among us are those who have the station of hope, and among us are those who have the station of sincerity, and among us are those who have the station of gratitude, and other such stations.

(1) Sahih Muslim (430), and it is in Musnad Ahmad (20964). (2) Narrated by al-Tabari 19/653. (3) 12/201 - 202. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/72. (5) Mentioned by Abu al-Layth in his Tafsir 3/126 without attribution. (6) Al-Nukat wa al-Uyun 5/72.

सूरह अस-साफ़्फ़ात: आयत 165 - 166 115 फ़रिश्ते अपने रब के सामने कैसे पंक्तियाँ (सफ़) बनाते हैं? उन्होंने कहा: "वे पहली पंक्तियों को पूरा करते हैं, और पंक्ति में एक-दूसरे से सटकर खड़े होते हैं"(1)। उमर (रज़ि.) जब नमाज़ के लिए खड़े होते तो कहते: "अपनी पंक्तियाँ सीधी करो और बराबर खड़े हो जाओ, अल्लाह तुम्हारे लिए वही चाहता है जो उसके पास फ़रिश्तों का तरीक़ा है," और वह पढ़ते: {और बेशक, हम ही पंक्तियाँ बाँधने वाले हैं}। "ऐ फ़लाँ, पीछे हो जाओ; ऐ फ़लाँ, आगे हो जाओ।" फिर वह आगे बढ़ते और तकबीर कहते(2)। इसका वर्णन सूरह "अल-हिज्र" में गुज़र चुका है(3)। अबू मलिक ने कहा: लोग अलग-अलग होकर नमाज़ पढ़ते थे, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और बेशक, हम ही पंक्तियाँ बाँधने वाले हैं}, तो नबी (स.) ने उन्हें सफ़ों में खड़े होने का हुक्म दिया(4)। अल-शाबी ने कहा: जिब्रील या कोई फ़रिश्ता नबी (स.) के पास आया और कहा: "आप रात के दो-तिहाई से कुछ कम, या उसके आधे, या उसके एक-तिहाई हिस्से में खड़े होते हैं; बेशक फ़रिश्ते नमाज़ पढ़ते हैं और तस्बीह (महिमामंडन) करते हैं, आसमान में कोई फ़रिश्ता बेकार नहीं है"(5)। कहा गया है: यानी हम हवा में अपने पंख फैलाकर खड़े रहने वाले हैं, उस चीज़ का इंतज़ार करते हुए जिसका हमें हुक्म दिया गया है। और कहा गया है: यानी हम अर्श के चारों ओर सफ़ बाँधने वाले हैं। {और बेशक हम तस्बीह करने वाले हैं} यानी: नमाज़ पढ़ने वाले; यह क़तादा ने कहा है। और कहा गया है: यानी अल्लाह को उन चीज़ों से पाक करने वाले जो मुशरिक (बहुदेववादी) उसकी तरफ़ मंसूब करते हैं(6)। इसका अर्थ यह है कि वे बता रहे हैं कि वे तस्बीह और नमाज़ के ज़रिए अल्लाह की इबादत करते हैं, और वे पूज्य (माबूद) नहीं हैं और न ही अल्लाह की बेटियाँ हैं। कहा गया है: {और हममें से हर एक के लिए एक निश्चित स्थान है} रसूल (स.) और मोमिनों के मुशरिकों से कहने का अर्थ है; यानी: हममें से और आपमें से हर एक के लिए आख़िरत में एक जाना-माना मकाम (स्थान) है, और वह हिसाब-किताब का मकाम है। और कहा गया है: यानी हममें से किसी का खौफ़ (डर) का मकाम है, किसी का रजा (आशा) का मकाम है, किसी का इखलास (निष्ठा) का मकाम है, और किसी का शुक्र (कृतज्ञता) का मकाम है, और इसी तरह के अन्य मकाम हैं।

(1) सहीह मुस्लिम (430), और यह मुसनद अहमद (20964) में है। (2) इसे अल-तबरी 19/653 ने उद्धृत किया है। (3) 12/201 - 202। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/72। (5) अबू अल-लैथ ने अपनी तफ़सीर 3/126 में इसका ज़िक्र बिना किसी निस्बत के किया है। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/72।

سورة الصافات: آیات ١٦٥ - ١٦٦ ١١٥ فرشتے اپنے رب کے پاس کیسے صفیں بناتے ہیں؟ فرمایا: "وہ پہلی صفوں کو پورا کرتے ہیں، اور صف میں ایک دوسرے سے مل کر کھڑے ہوتے ہیں"(١)۔ اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ جب نماز کے لیے کھڑے ہوتے تو فرماتے: اپنی صفیں درست کرو اور برابر ہو جاؤ، اللہ تعالیٰ تمہارے لیے وہی چاہتا ہے جو اس کے پاس فرشتوں کا طریقہ ہے، اور آپ یہ آیت پڑھتے: ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ﴾ اے فلاں پیچھے ہو جاؤ، اے فلاں آگے ہو جاؤ؛ پھر آپ آگے بڑھتے اور تکبیر کہتے(٢)۔ اور اس کی وضاحت سورہ "الحجر" میں گزر چکی ہے(٣)۔ اور ابو مالک نے کہا: لوگ بکھر کر نماز پڑھا کرتے تھے، تو اللہ تعالیٰ نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ الصَّافُّونَ﴾ تو نبی کریم ﷺ نے انہیں صفیں بنانے کا حکم دیا(٤)۔ اور شعبی نے کہا: جبرائیل علیہ السلام یا کوئی فرشتہ نبی کریم ﷺ کے پاس آیا اور کہا: آپ رات کے دو تہائی سے کچھ کم، یا اس کے آدھے، یا اس کے ایک تہائی حصے میں قیام کرتے ہیں؛ بے شک فرشتے نماز پڑھتے اور تسبیح کرتے ہیں، آسمان میں کوئی فرشتہ فارغ نہیں ہے(٥)۔ اور کہا گیا: یعنی ہم ہوا میں اپنے پر پھیلائے کھڑے رہنے والے ہیں، اس چیز کا انتظار کرتے ہوئے جس کا ہمیں حکم دیا گیا ہے۔ اور کہا گیا: یعنی ہم عرش کے گرد صف بستہ ہونے والے ہیں۔ ﴿وَإِنَّا لَنَحْنُ الْمُسَبِّحُونَ﴾ یعنی: نماز پڑھنے والے؛ یہ قتادہ کا قول ہے۔ اور کہا گیا: یعنی اللہ تعالیٰ کو ان چیزوں سے پاک بیان کرنے والے جو مشرکین نے اس کی طرف منسوب کی ہیں(٦)۔ اور مراد یہ ہے کہ وہ خبر دے رہے ہیں کہ وہ تسبیح اور نماز کے ذریعے اللہ کی عبادت کرتے ہیں، اور وہ معبود نہیں ہیں اور نہ ہی اللہ کی بیٹیاں ہیں۔ اور کہا گیا: ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ﴾ یہ رسول اللہ ﷺ اور مؤمنین کا مشرکین سے قول ہے؛ یعنی: ہم میں سے اور تم میں سے ہر ایک کے لیے آخرت میں ایک مقام معلوم ہے، اور وہ حساب

کا مقام ہے۔ اور کہا گیا: یعنی ہم میں سے کسی کا مقام خوف ہے، کسی کا مقامِ رجاء (امید) ہے، کسی کا مقامِ اخلاص ہے، اور کسی کا مقامِ شکر ہے، اس کے علاوہ دیگر مقامات ہیں۔

(١) صحیح مسلم (٤٣٠)، اور یہ مسند احمد میں ہے (٢٠٩٦٤)۔ (٢) اسے طبری نے ٦٥٣/١٩ پر روایت کیا ہے۔ (٣) ٢٠١/١٢ - ٢٠٢ . (٤) النکت والعیون ٧٢/٥ . (٥) اسے ابواللیث نے اپنی تفسیر ١٢٦/٣ میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (٦) النکت والعیون ٧٢/٥ .

116 Surah as-Saffat: Verses 166 - 179

I said: The most apparent view is that this refers back to the saying of the angels: ﴿And there is not one of us but has an assigned station.﴾, and Allah knows best.

His word, Exalted is He: ﴿And indeed, they used to say: (167) 'If only we had with us a reminder from those of old, (168) we would have been the sincere servants of Allah.' (169) But they disbelieved in it, so they will soon know. (170)﴾

It returns to reporting the saying of the polytheists, meaning: before the mission of Muhammad ﷺ, when they were reproached for ignorance, they used to say: ﴿If only we had with us a reminder from those of old﴾, meaning: if a prophet had been sent to us with an explanation of the laws, we would have followed him.

When "in" (إِنْ) is lightened, it enters upon a verb and must be followed by "lam" (ل) to distinguish between negation and affirmation. The Kufans say: "in" means "ma" (ما - negation), and "lam" means "illa" (إِلَّا - except) (1). And it was said: the meaning of ﴿If only we had with us a reminder﴾ is: a book from the books of the prophets; ﴿we would have been the sincere servants of Allah﴾, meaning: if a reminder had come to us as it came to the earlier people, we would have made worship sincere to Allah. ﴿But they disbelieved in it﴾, meaning: in the reminder. Al-Farra' (2) estimates it with an omission; meaning: then Muhammad ﷺ came to them with the reminder, but they disbelieved in it. This is expressing wonder at them, meaning: a prophet has indeed come to them and a book has been revealed to them in which is an explanation of what they need, yet they disbelieved and did not fulfill what they said.

﴿So they will soon know.﴾ Az-Zajjaj (3) said: They will know the evil consequence of their disbelief.

His word, Exalted is He: ﴿And Our word has already preceded for Our servants, the messengers, (171) [That] indeed, they would be those supported (172) And [that] indeed, Our soldiers will be the victors. (173) So leave them for a time. (174) And see [what will happen to] them, for they will soon see. (175) Then for Our punishment are they impatient? (176) But when it descends in their territory, then evil is the morning of those who were warned. (177) And leave them for a time. (178) And see, for they will soon see. (179)﴾

His word, Exalted is He: ﴿And Our word has already preceded for Our servants, the messengers,﴾ Al-Farra' (4) said: meaning: with happiness/bliss.

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/446 - 447. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/395, and the author quoted him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/447. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/316, and the author quoted him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/447. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/395, and the author quoted him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/447.

११६ सूरा अस-साफ़ात: आयतें १६६ - १७९

मैंने कहा: सबसे स्पष्ट विचार यह है कि यह फ़रिश्तों के इस कथन की ओर इशारा करता है: ﴿और हममें से कोई भी ऐसा नहीं है जिसके लिए एक नियत स्थान न हो﴾, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और वास्तव में वे कहा करते थे: (१६७) 'यदि हमारे पास पहले के लोगों की तरह कोई नसीहत होती, (१८६) तो हम अवश्य अल्लाह के निष्ठावान बंदे होते।' (१६९) फिर उन्होंने उसका इनकार कर दिया, तो वे जल्द ही जान लेंगे। (१७०)﴾

यह फिर से बहुदेववादियों के कथन की जानकारी देने की ओर लौटता है, अर्थात: मुहम्मद ﷺ की पैग़म्बरी से पहले, जब उन्हें अज्ञानता के लिए कोसा जाता था, तो वे कहते थे: ﴿यदि हमारे पास पहले के लोगों की तरह कोई नसीहत होती﴾, अर्थात: यदि हमारे पास शरीयत की व्याख्या करने वाला कोई नबी भेजा गया होता, तो हम उसका अनुसरण करते।

जब 'इन' (إِنْ) को हल्का किया जाता है, तो यह क्रिया पर आता है और निषेध और प्रतिज्ञान के बीच अंतर करने के लिए इसके साथ 'लाम' (لَ) अनिवार्य होता है। कूफ़ा वाले कहते हैं: 'इन' का अर्थ 'मा' (ما - नहीं) है, और 'लाम' का अर्थ 'इल्ला' (إِلَّا - सिवाय) है (१)। और कहा गया: ﴿यदि हमारे पास कोई नसीहत होती﴾ का अर्थ है: नबियों की किताबों में से कोई किताब; ﴿तो हम अवश्य अल्लाह के निष्ठावान बंदे होते﴾ अर्थात: यदि हमारे पास वैसी ही नसीहत आती जैसी पहले के लोगों के पास आई थी, तो हम इबादत को अल्लाह के लिए शुद्ध कर देते। ﴿फिर उन्होंने उसका इनकार कर दिया﴾ अर्थात: नसीहत का। अल-फ़र्रा (२) इसे एक लोप (omission) पर आधारित मानते हैं; अर्थात: फिर मुहम्मद ﷺ उनके पास नसीहत लेकर आए, लेकिन उन्होंने उसका इनकार कर दिया। यह उनके प्रति आश्चर्य व्यक्त करना है, अर्थात: उनके पास एक नबी आया और उन पर एक किताब उतारी गई जिसमें उनकी ज़रूरत की चीज़ों का बयान है, फिर भी उन्होंने इनकार किया और अपनी बात पूरी नहीं की।

﴿तो वे जल्द ही जान लेंगे।﴾ अज़-ज़ज्जाज (३) ने कहा: वे अपने कुफ़्र (इनकार) के बुरे परिणाम को जान लेंगे।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और वास्तव में हमारे बंदों, रसूलों के लिए हमारी बात पहले ही तय हो चुकी है, (१७१) कि वे ही मदद किए जाने वाले हैं (१७२) और वास्तव में हमारी सेना ही विजयी होगी। (१७३) अतः उन्हें एक समय तक के लिए छोड़ दें। (१७४) और उन्हें देखें, क्योंकि वे जल्द ही देख

लेंगे। (१७५) तो क्या वे हमारे अज़ाब (दंड) के लिए जल्दी मचा रहे हैं? (१७६) फिर जब वह उनके आँगन में उतरेगा, तो उन लोगों की सुबह बहुत बुरी होगी जिन्हें डराया गया था। (१७७) और उन्हें एक समय तक के लिए छोड़ दें। (१७८) और देखें, क्योंकि वे जल्द ही देख लेंगे। (१७९)﴾

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴿और वास्तव में हमारे बंदों, रसूलों के लिए हमारी बात पहले ही तय हो चुकी है,﴾ अल-फ़र्रा (४) ने कहा: अर्थात: सौभाग्य के साथ।

(१) इअराब अल-कुरआन, अन-नह़्ह़ास ३/४४६ - ४४७। (२) मआनी अल-कुरआन २/३९५ में, और लेखक ने इसे अन-नह़्ह़ास के माध्यम से इअराब अल-कुरआन ३/४४७ में उद्धृत किया है। (३) मआनी अल-कुरआन ४/३१६ में, और लेखक ने इसे अन-नह़्ह़ास के माध्यम से इअराब अल-कुरआन ३/४४७ में उद्धृत किया है। (४) मआनी अल-कुरआन २/३९५ में, और लेखक ने इसे अन-नह़्ह़ास के माध्यम से इअराब अल-कुरआन ३/४४७ में उद्धृत किया है।

۱۱۶ سورة الصافات: آیات ۱۶۶ - ۱۷۹

میں نے کہا: سب سے واضح بات یہ ہے کہ اس کا اشارہ فرشتوں کے اس قول کی طرف ہے: ﴿اور ہم میں سے کوئی نہیں مگر یہ کہ اس کا ایک مقامِ معلوم ہے﴾، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ تو (پہلے) کہا کرتے تھے (۱۶۷) کہ اگر ہمارے پاس پہلوں کی کوئی نصیحت ہوتی (۱۶۸) تو ہم ضرور اللہ کے مخلص بندے بن جاتے (۱۶۹) پھر انہوں نے اس کا انکار کر دیا، تو عنقریب وہ جان لیں گے (۱۷۰)﴾

یہ مشرکین کے قول کی خبر دینے کی طرف واپسی ہے، یعنی: وہ محمد ﷺ کی بعثت سے پہلے جب جہالت پر شرمندہ کیے جاتے تو کہتے تھے: ﴿اگر ہمارے پاس پہلوں کی کوئی نصیحت ہوتی﴾ یعنی: اگر ہماری طرف شریعتوں کے بیان کے ساتھ کوئی نبی بھیجا جاتا تو ہم اس کی پیروی کرتے۔

اور جب «اِنْ» کو مخفف کیا جاتا ہے تو یہ فعل پر داخل ہوتا ہے اور نفی اور اثبات میں فرق کے لیے اس پر 'لام' کا آنا لازم ہوتا ہے۔ کوفی کہتے ہیں: «اِنْ» سے مراد 'ما' (نفی) ہے، اور 'لام' سے مراد 'اِلّا' ہے (۱)۔ اور کہا گیا: ﴿اگر ہمارے پاس نصیحت ہوتی﴾ کا مطلب ہے: انبیاء کی کتابوں میں سے کوئی کتاب؛ ﴿تو ہم ضرور اللہ کے مخلص بندے بن جاتے﴾ یعنی: اگر ہمارے پاس کوئی نصیحت آتی جیسے پہلوں کے پاس آئی تھی، تو ہم خالص اللہ کی عبادت کرتے۔ ﴿پھر انہوں نے اس کا انکار کر دیا﴾ یعنی: نصیحت کا۔ اور الفراء (۲) اسے حذف پر محمول کرتے ہیں؛ یعنی: پھر ان کے پاس محمد ﷺ نصیحت لے کر آئے تو انہوں نے اس کا انکار کر دیا۔ یہ ان پر تعجب کا اظہار

ہے، یعنی: ان کے پاس ایک نبی آیا اور ان پر ایک ایسی کتاب اتاری گئی جس میں ان کی ضرورت کی باتوں کا بیان ہے، پھر بھی انہوں نے کفر کیا اور اپنی بات پر پورا نہیں اترے۔

﴿تو عنقریب وہ جان لیں گے﴾ زجاج (۳) نے کہا: وہ اپنے کفر کے برے انجام کو جان لیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بے شک ہمارے مرسل بندوں کے لیے ہماری بات پہلے ہی طے ہو چکی ہے (۱۷۱) کہ وہی مدد کیے جائیں گے (۱۷۲) اور یہ کہ بے شک ہمارا ہی لشکر غالب رہے گا (۱۷۳) پس آپ ایک وقت تک ان سے کنارہ کش رہیں (۱۷۴) اور انہیں دیکھیں، پس عنقریب وہ بھی دیکھ لیں گے (۱۷۵) کیا وہ ہمارے عذاب کے لیے جلدی مچا رہے ہیں؟ (۱۷۶) پس جب وہ ان کے صحن میں اترے گا، تو ڈرائے گئے لوگوں کی صبح بہت بری ہو گی (۱۷۷) اور آپ ایک وقت تک ان سے کنارہ کش رہیں (۱۷۸) اور دیکھیں، پس وہ عنقریب دیکھ لیں گے (۱۷۹)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور بے شک ہمارے مرسل بندوں کے لیے ہماری بات پہلے ہی طے ہو چکی ہے﴾ الفراء (۴) نے کہا: یعنی: سعادت (خوش بختی) کے ساتھ۔

(۱) اِعراب القرآن از النحاس ۳/ ۴۴۶ - ۴۴۷۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۳۹۵ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اِعراب القرآن ۳/ ۴۴۷ میں نقل کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۴/ ۳۱۶ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اِعراب القرآن ۳/ ۴۴۷ میں نقل کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۲/ ۳۹۵ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اِعراب القرآن ۳/ ۴۴۷ میں نقل کیا ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 171 - 179. Page 117.

It was said: By "the word" He, the Almighty, meant His saying: {Allah has written, "I will surely overcome, I and My messengers."} (1) [Al-Mujadila: 21]. Al-Hasan said: None of [the messengers] who were lawgivers was ever killed (2). {Indeed, they are the ones who are helped}: meaning, the promise of aiding them with proof and victory was preordained. {And indeed, Our soldiers are the ones who are victorious} follows the meaning; if it followed the literal word, it would have been "it is the victor," similar to {A defeated army of the factions is there}. Al-Shibani (3) said: It came here in the plural form because it is the end of a verse. The Almighty's saying: {So turn away from them}: meaning, ignore them. {for a time}: Qatada said: until death. Al-Zajjaj (4) said: until the time they were granted respite. Ibn Abbas said: meaning the killing at Badr. It was also said: meaning the conquest of Mecca. And it was said: the verse is abrogated by the Verse of the Sword (5). {And watch them, for they will see}: Qatada said: they will see when seeing will no longer benefit them (6). "Perhaps" (Asa) from Allah signifies certainty (7), and seeing was used to express the nearness of the matter; meaning, soon they will see. It was also said: the meaning is: they will see the punishment on the Day of Resurrection. {Do they then seek to hasten Our punishment?}: Out of their intense denial, they used to say: When is this punishment? meaning: do not seek to hasten it, for it is bound to happen to you. The Almighty's saying: {Then when it descends into their courtyard}: meaning, the punishment. Al-Zajjaj (8) said: the punishment of these people was by killing. And the meaning of {into their courtyard} is: into their homes; as narrated by Al-Suddi (9) and others. The courtyard (as-saha)...

(1) Zad al-Masir 7/93. (2) An-Nukat wal-Uyun 5/73, and what is between brackets is from it. (3) In "I'rab al-Quran" by Al-Nahhas 3/447 (and the text is from it): Al-Kisāʾī. (4) In "Ma'ani al-Quran" 4/316, and the author cited it from him via Al-Nahhas in "I'rab al-Quran" 3/448, and the saying of Qatada before it is from him, and recorded by Al-Tabari 19/658. (5) An-Nukat wal-Uyun 5/73 similarly. (6) Recorded by Al-Tabari 19/659. (7) Thus in the copies, though the word "Asa" (perhaps) does not appear in the verses. (8) In "Ma'ani al-Quran" 4/317, and the author cited it from him via Al-Nahhas in "I'rab al-Quran" 3/448. (9) Recorded by Al-Tabari 19/660.

सूरह अस-साफ़ात: आयत 171 - 179। पृष्ठ 117।

यह कहा गया है: "वचन" (कालिमा) से अल्लाह सर्वशक्तिमान का अभिप्राय उनके इस कथन से है: {अल्लाह ने लिख दिया है, "निश्चित रूप से मैं और मेरे रसूल ही प्रबल होंगे।" } (1) [अल-मुजादिला: 21]। अल-हसन ने कहा: [रसूलों] में से जो शरीयत (कानून) वाले थे, उनमें से कभी कोई नहीं मारा गया (2)। {निश्चित रूप से वे ही हैं जिन्हें मदद दी जाएगी}: अर्थात, प्रमाण और विजय के साथ उनकी मदद करने का वादा पहले ही हो चुका था। {और निश्चित रूप से हमारी सेना ही प्रबल होने वाली है} अर्थ के अनुसार है; यदि यह शाब्दिक रूप से होता, तो यह "वह प्रबल है" होता, जैसे {वहां दलों की एक पराजित सेना है}। अल-शिबानी (3) ने कहा: यह यहाँ बहुवचन में आया है क्योंकि यह एक आयत का अंत है। अल्लाह तआला का कथन: {तो उनसे मुँह मोड़ लो}: अर्थात, उनकी उपेक्षा करो। {एक समय तक}: क़तादा ने कहा: मृत्यु तक। अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: उस समय तक जिसके लिए उन्हें मोहलत दी गई थी। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ बद्र में मारा जाना है। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ मक्का की विजय है। और यह भी कहा गया है: यह आयत तलवार की आयत (आयत-उस-सैफ़) द्वारा निरस्त (मन्सूख) है (5)। {और उन्हें देखते रहो, क्योंकि वे भी देख लेंगे}: क़तादा ने कहा: वे तब देखेंगे जब देखना उनके किसी काम नहीं आएगा (6)। अल्लाह की ओर से "शायद" (असा) शब्द अनिवार्यता (निश्चितता) को दर्शाता है (7), और देखने का प्रयोग मामले की निकटता को व्यक्त करने के लिए किया गया है; अर्थात, शीघ्र ही वे देखेंगे। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है कि: वे कयामत के दिन अज़ाब (दंड) को देखेंगे। {क्या वे हमारे अज़ाब के लिए जल्दी मचा रहे हैं?}: अपने अत्यधिक झुठलाने के कारण, वे कहते थे: यह अज़ाब कब आएगा?; अर्थात: इसके लिए जल्दी न मचाओ, क्योंकि यह तुम पर आने ही वाला है। अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वह उनके आंगन में उतरेगा}: अर्थात, अज़ाब। अल-ज़ज्जाज (8) ने कहा: इन लोगों का अज़ाब कत्ल के ज़रिये था। और {उनके आंगन में} का अर्थ है: उनके घरों में; सुद्दी (9) और अन्य लोगों के हवाले से। आंगन (असाहा)...

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/93. (2) अन-नुकत वल-उयून 5/73, और कोष्ठक के बीच का अंश इसी से है। (3) अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" 3/447 में (और पाठ वहीं से है): अल-किसाई। (4) "मानी अल-कुरान" 4/316 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से "इराब अल-कुरान" 3/448 में उद्धृत किया है, और इससे पहले का क़तादा का कथन भी उन्हीं से है, और अल-तबरी 19/658 ने इसे दर्ज किया है। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/73 इसी प्रकार। (6) अल-तबरी 19/659 द्वारा दर्ज।

(7) प्रतियों में ऐसा ही है, जबकि आयतों में "असा" शब्द नहीं है। (8) "मानी अल-कुरान" 4/317 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से "इराब अल-कुरान" 3/448 में उद्धृत किया है। (9) अल-तबरी 19/660 द्वारा दर्ज।

سورۃ الصافات: آیات ۱۷۱ - ۱۷۹۔ صفحہ ۱۱۷۔

اور کہا گیا: اللہ عزوجل کے ارشاد {كَتَبَ اللَّهُ لَأَغْلِبَنَّ أَنَا وَرُسُلِي} (۱) [المجادلة : ۲۱] میں 'کلمہ' سے مراد یہی قول ہے۔ (ترجمہ: اللہ نے لکھ رکھا ہے کہ میں اور میرے رسول ضرور غالب رہیں گے)۔ حسن بصریؒ نے فرمایا: [رسولوں] میں سے شریعت والے اصحاب میں سے کبھی کوئی قتل نہیں ہوا (۲)۔ {إِنَّهُمْ لَهُمُ الْمَنصُورُونَ} یعنی: دلیل اور غلبے کے ساتھ ان کی نصرت کا وعدہ پہلے ہی ہو چکا ہے۔ {وَإِنَّ جُنْدَنَا لَهُمُ الْغَالِبُونَ} یہ معنی کے اعتبار سے ہے، اور اگر لفظ کے اعتبار سے ہوتا تو 'ہو الغالب' (وہ غالب ہے) ہوتا جیسے کہ {جُنْدٌ مَّا هُنَالِكَ مَهْزُومٌ مِّنَ الْأَحْزَابِ} (وہاں لشکروں میں سے ایک شکست خوردہ لشکر ہے) میں ہے۔ شیبانی (۳) نے کہا: یہاں جمع کا صیغہ اس لیے آیا ہے کیونکہ یہ آیت کا اختتام ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَتَوَلَّ عَنْهُمْ} یعنی: ان سے اعراض کیجیے۔ {حَتَّى حِينٍ} قتادہؒ نے کہا: موت تک۔ زجاج (۴) نے کہا: اس وقت تک جس تک انہیں مہلت دی گئی ہے۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: یعنی جنگِ بدر میں قتل ہونے تک۔ اور کہا گیا: یعنی فتحِ مکہ تک۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ آیت آیتِ سیف (تلوار والی آیت) سے منسوخ ہے (۵)۔ {وَأَبْصِرْهُمْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ} قتادہؒ نے فرمایا: وہ اس وقت دیکھیں گے جب دیکھنا انہیں نفع نہ دے گا (۶)۔ اور اللہ کی طرف سے لفظ 'عسیٰ' (شاید) وجوب (یقین) کے لیے ہوتا ہے (۷)، اور 'دیکھنے' سے معاملے کے قریب ہونے کی تعبیر دی گئی ہے؛ یعنی عنقریب وہ دیکھیں گے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: وہ قیامت کے دن عذاب دیکھیں گے۔ {أَفَبِعَذَابِنَا يَسْتَعْجِلُونَ} وہ اپنی حد سے بڑھی ہوئی تکذیب کی وجہ سے کہا کرتے تھے: یہ عذاب کب آئے گا؟ یعنی: اس میں جلدی نہ مچاؤ، کیونکہ یہ تم پر واقع ہونے والا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ} یعنی: عذاب۔ زجاج (۸) نے کہا: ان لوگوں کا عذاب قتل کے

ذریعے تھا۔ اور {بِسَاحَتِهِمْ} کا معنی ہے: ان کے گھروں میں؛ سُدّی (۹) وغیرہ سے مروی ہے۔ اور ساحہ...

(۱) زاد المسیر ۷/۹۳۔ (۲) النکت والعیون ۵/۷۳، اور قوسین کے درمیان والی عبارت اسی سے ہے۔ (۳) نحاس کی اعراب القرآن ۳/۴۴۷ میں (اور یہ کلام ان کا ہے): الکسائی۔ (۴) معانی القرآن ۴/۳۱۶ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۴۸ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے قتادہ کا قول بھی انہی سے ہے، اور طبری نے اسے ۱۹/۶۵۸ میں روایت کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۵/۷۳ اسی کی مانند۔ (۶) اسے طبری نے ۱۹/۶۵۹ میں روایت کیا ہے۔ (۷) نسخوں میں اسی طرح ہے، حالانکہ آیات میں لفظ 'عسیٰ' نہیں ہے۔ (۸) معانی القرآن ۴/۳۱۷ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۴۸ میں نقل کیا ہے۔ (۹) اسے طبری نے ۱۹/۶۶۰ میں روایت کیا ہے۔

In linguistics, "as-sahsah" means the spacious courtyard of a house (1). Al-Farra' (2) said: "It descended in their courtyard" and "it descended upon them" are the same in meaning. {So evil was the morning of those who were warned} meaning: how wretched was the morning for those who were warned of the punishment. There is an implicit meaning here, which is: evil was the morning, their morning (3). Morning was specifically mentioned because the punishment used to descend upon them at that time. An instance of this is the Hadith narrated by Anas, who said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) reached Khaybar, the people were coming out to their fields with their shovels. They said: "Muhammad and the army (al-khamis)," and they retreated to their fortress. The Prophet (peace be upon him) then said: "Allahu Akbar! Khaybar is destroyed. Verily, whenever we land in the courtyard of a people, then evil is the morning of those who were warned" (4). This explains the meaning of {So when it descends in their courtyard}, referring to the Prophet (peace be upon him). {And turn away from them for a time} is repeated for emphasis, and likewise {And see, for they will see} is also for emphasis.

The saying of the Almighty: {Exalted is your Lord, the Lord of Might, above what they describe (180). And peace be upon the messengers (181). And praise be to Allah, Lord of the worlds (182).}

There are four issues regarding this: First: The saying of the Almighty: {Exalted is your Lord}. He, Glorified be He, declared Himself free from what the polytheists attributed to Him. {The Lord of Might} is in the apposition (badal) case. It may also be in the accusative (nasb) case for praise, or in the nominative (raf') case meaning: He is the Lord of Might (5). {Above what they describe} meaning: of having a companion or child. The Messenger of Allah (peace be upon him) was asked about the meaning of "Subhan Allah," and he said: "It is the declaring of Allah free from every evil." This has been discussed in detail in Surah "Al-Baqarah" (6).

(1) Al-'Ayn 3/16. (2) Ma'ani al-Qur'an 2/396. (3) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 6/70. (4) Narrated by Ahmad (11992), al-Bukhari (371), and Muslim (1365) (84) and (87) at length. "Al-Khamis" (The Five-Part Army) refers to an army; it is so called because it is divided into five parts: the vanguard, the rear, the right wing, the left wing, and the center. It is also said because the spoils of war are divided into fifths (takhmis) in it. An-Nihayah (Khams). (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/448. (6) 1/412, and it is a weak (da'if) Hadith.

पृष्ठ 118 | सूरा अस-साफ़्फ़ात: आयत 177 - 182

भाषा विज्ञान में, "अस-सहसह" का अर्थ घर का विशाल आँगन है (1)। अल-फर्रा (2) ने कहा: "यह उनके आँगन में उतरा" और "यह उन पर उतरा" दोनों का अर्थ समान है। {तो उन लोगों की सुबह कितनी बुरी थी जिन्हें चेतावनी दी गई थी} यानी: उन लोगों के लिए सुबह कितनी दुखद थी जिन्हें अज़ाब (दंड) की चेतावनी दी गई थी। यहाँ एक अंतर्निहित अर्थ है, यानी: उनकी सुबह कितनी बुरी थी (3)। सुबह का विशेष रूप से उल्लेख किया गया है क्योंकि अज़ाब उसी समय उन पर आता था। इसका एक उदाहरण अनस से वर्णित हदीस है, जिन्होंने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) खैबर पहुँचे, और लोग अपने फावड़ों के साथ अपने खेतों की ओर निकल रहे थे, तो उन्होंने कहा: "मुहम्मद और सेना (अल-खमीस)," और वे अपने किले की ओर वापस लौट गए। पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "अल्लाहु अकबर! खैबर तबाह हो गया। वास्तव में, जब हम किसी कौम के आँगन में उतरते हैं, तो चेतावनी दिए गए लोगों की सुबह बहुत बुरी होती है" (4)। यह {फिर जब वह उनके आँगन में उतरेगा} के अर्थ को स्पष्ट करता है, जिसका संकेत नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर है। {और एक समय तक उनसे मुँह फेर लो} को ज़ोर (ताकीद) देने के लिए दोहराया गया है, और इसी तरह {और देखते रहो, तो वे भी देख लेंगे} भी ताकीद के लिए है।

अल्लाह तआला का फरमान: {पाक है आपका रब, इज़्ज़त का मालिक, उन बातों से जो ये बयान करते हैं (180)। और सलाम है रसूलों पर (181)। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो तमाम जहानों का रब है (182)}।

इसमें चार मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {पाक है आपका रब}। अल्लाह सुब्हानहु व तआला ने स्वयं को उन चीज़ों से पाक बताया जो मुशरिकों ने उसकी ओर मंसूब की थीं। {इज़्ज़त का मालिक (रब्बिल 'इज़्ज़ती)} बदल (apposition) के तौर पर है। इसे प्रशंसा के लिए नसब (accusative) में भी पढ़ा जा सकता है, और रफ़अ (nominative) में भी जिसका अर्थ है: वह इज़्ज़त का रब है (5)। {उन बातों से जो ये बयान करते हैं} यानी: पत्नी और संतान होने के दावों से। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से "सुब्हान अल्लाह" के अर्थ के बारे में पूछा गया, तो उन्होंने फरमाया: "यह अल्लाह को हर बुराई से पाक ठहराना है।" यह बात 'अल-बकरा' में विस्तार से बताई जा चुकी है (6)।

(1) अल-'ऐन 3/16. (2) मआनी अल-कुरआन 2/396. (3) अल-नहहास की मआनी अल-कुरआन 6/70. (4) इसे अहमद (11992), बुखारी (371), और मुस्लिम (1365) (84) और (87) ने विस्तार से उद्धृत किया है। "अल-खमीस" का अर्थ सेना है; इसे इसलिए कहा जाता है क्योंकि इसे पाँच भागों में विभाजित किया जाता है: अग्रिम दल (मुकदमा), पिछला दल (साक़ा), दायाँ हिस्सा (मैमना), बायाँ हिस्सा (मैसरा), और मध्य भाग (क़ल्ब)। यह भी कहा गया है कि क्योंकि इसमें गनीमत (युद्ध की लूट) को पाँच भागों में विभाजित (तखमीस) किया जाता है। अन-निहाया (खम्स)। (5) अल-नहहास की इराब अल-कुरआन 3/448. (6) 1/412, और यह एक ज़ईफ़ (कमज़ोर) हदीस है।

لغت میں "السحسۃ" کے معنی گھر کے وسیع صحن کے ہیں (۱)۔ الفراء (۲) کا قول ہے: «نزل بساحتهم» اور ان پر اترا، دونوں کے معنی ایک ہی ہیں۔ ﴿فَسَاءَ صَبَاحُ الْمُنْذَرِينَ﴾ یعنی: کتنا برا ہے ان لوگوں کا صبح کرنا جنہیں عذاب سے ڈرایا گیا تھا۔ اس میں لفظِ "صباحہم" پوشیدہ ہے، یعنی: تو برا ہوا صبح، ان کی صبح (۳)۔ صبح کو خاص طور پر اس لیے ذکر کیا گیا کیونکہ عذاب ان پر اسی وقت آتا تھا۔ اس کی دلیل وہ حدیث ہے جسے حضرت انسؓ نے روایت کیا، وہ کہتے ہیں: جب رسول اللہ ﷺ خیبر تشریف لائے اور لوگ اپنے کدالوں کے ساتھ اپنے کھیتوں کی طرف نکل رہے تھے، تو انہوں نے کہا: "محمد اور لشکر (الخمیس)"، اور وہ اپنے قلعے کی طرف واپس بھاگے۔ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اللہ اکبر، خیبر برباد ہو گیا، ہم جب کسی قوم کے صحن میں اترتے ہیں تو ڈرائے گئے لوگوں کی صبح بری ہو جاتی ہے» (۴)۔ یہ ﴿فَإِذَا نَزَلَ بِسَاحَتِهِمْ﴾ کے معنی کو واضح کرتا ہے، اس سے مراد نبی کریم ﷺ ہیں۔ ﴿وَتَوَلَّ عَنْهُمْ حَتَّى حِينٍ﴾ تاکید کے لیے دہرایا گیا ہے، اور اسی طرح ﴿وَأَبْصِرْ فَسَوْفَ يُبْصِرُونَ﴾ بھی تاکید کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ﴿١٨٠﴾ وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ ﴿١٨١﴾ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ﴿١٨٢﴾﴾۔

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ﴾۔ اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے اپنی ذات کو ان باتوں سے پاک قرار دیا جو مشرکین نے اس کی طرف منسوب کیں۔ ﴿رَبِّ الْعِزَّةِ﴾ بدل کے طور پر ہے۔ مدح کی بنا پر اسے نصب کے ساتھ اور اس معنی میں کہ "وہ عزت کا رب ہے" اسے رفع کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے (۵)۔ ﴿عَمَّا يَصِفُونَ﴾ یعنی: بیوی اور اولاد ہونے سے۔ رسول اللہ ﷺ

سے "سبحان الله" کے معنی کے بارے میں پوچھا گیا تو آپؐ نے فرمایا: "یہ الله کو ہر برائی سے پاک قرار دینا ہے"۔ یہ سورہ "بقرہ" میں تفصیل سے گزر چکا ہے (۶)۔

(۱) العین ۳ / ۱۶۔ (۲) معانی القرآن ۲ / ۳۹۶۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۶ / ۷۰۔ (۴) اسے احمد (۱۱۹۹۲)، بخاری (۳۷۱)، اور مسلم (۱۳۶۵) (۸۴) اور (۸۷) نے تفصیل سے روایت کیا ہے۔ "الخمیس" سے مراد لشکر ہے، اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ اسے پانچ حصوں میں تقسیم کیا جاتا ہے: ہراول (مقدمہ)، پچھلا حصہ (ساقہ)، دایاں بازو (میمنہ)، بایاں بازو (میسرہ) اور قلب۔ ایک قول یہ بھی ہے کہ اسے یہ نام اس لیے دیا گیا کیونکہ اس میں غنیمت کے پانچ حصے (تخمیس) کیے جاتے ہیں۔ النہایہ (خمس)۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۴۴۸۔ (۶) ۱ / ۴۱۲، اور یہ ضعیف حدیث ہے۔

Surah As-Saffat: Verses 180 - 182 / 119

Second: Muhammad bin Sahnun was asked about the meaning of "Lord of Might" (Rabb al-Izzah), why is it permissible to say so, while might is among the attributes of the Essence, and it is not said: Lord of Power (Rabb al-Qudrah) and the like from the attributes of His Essence, Exalted and Majestic? He said: Might can be an attribute of Essence and an attribute of Action. As for the attribute of Essence, it is His saying: {To Allah belongs all honor} [Fatir: 10]. As for the attribute of Action, it is like His saying: {Lord of Might}. The meaning is: The Lord of the might which creation treats each other with among themselves, for it is from the creation of Allah, Exalted and Majestic. He said: It has been mentioned in the Tafsir: that Might here refers to the Angels.

He said: Some of our scholars said: Whoever swears by the might of Allah, if he intended His might which is His attribute, then breaking the oath requires expiation (Kaffara), but if he intended the might that Allah has placed among His servants, then there is no expiation for him.

Al-Mawardi said: "Lord of Might" admits two interpretations: one: The Owner of Might, and the second: The Lord of everything that is mighty or proud.

I say: In both cases, there is no expiation if the swearer intended it.

Third: It was narrated from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah (peace be upon him) used to say before he offered the greetings (Salam): {Glorified be your Lord, the Lord of Might, above what they describe} till the end of the Surah; mentioned by Al-Tha'labi.

I said: I read to the Sheikh, the Imam, the Hadith scholar Abu Ali al-Hasan bin Muhammad bin Muhammad bin Amrouk al-Bakri in the Island opposite Mansurah from the Egyptian lands. He said: Zainab bint Abd al-Rahman bin al-Hasan al-Sha'ri in Nishapur informed us for the first time, Ismail bin Abi Bakr al-Qari informed us, he said: Abu al-Hasan Abd al-Qadir bin Muhammad al-Farsi told us, he said: Bishr bin Ahmad al-Isfara'ini told us, he said: Abu Sulayman Dawud bin al-Hasan al-Bayhaqi told us, he said: Abu Zakariyya Yahya bin Yahya bin Abd al-Rahman al-Tamimi al-Naysaburi told us, he said: Hushaim told us...

(1) He is Muhammad bin Sahnun as in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/490. (2) In Al-Nukat wa Al-Uyun 5/74. (3) Produced by Ibn Al-Sunni in 'Amal al-Yawm wa al-Layla (119), and Al-Khatib Al-Baghdadi in Mudi' Awham Al-Jam' wa Al-Tafriq (478).

सूरा अस-साफ़ात: आयतें 180 - 182 / 119

दूसरा: मुहम्मद बिन सहनून से "रब अल-इज़्ज़ह" (सम्मान का स्वामी) के अर्थ के बारे में पूछा गया था कि यह कहना क्यों जायज़ है, जबकि इज़्ज़त (सम्मान) अल्लाह की ज़ाती सिफ़ात (सत्ता के गुणों) में से है, और "रब अल-कुदरह" (शक्ति का स्वामी) और अल्लाह के अन्य ज़ाती सिफ़ात के बारे में ऐसा नहीं कहा जाता? उन्होंने कहा: इज़्ज़त एक ज़ाती सिफ़त (सत्ता का गुण) भी हो सकती है और एक अमली सिफ़त (कार्य का गुण) भी। जहाँ तक ज़ाती सिफ़त का सवाल है, तो वह अल्लाह का यह कथन है: {तो सारी इज़्ज़त अल्लाह ही के लिए है} [फ़ातिर: 10]। और जहाँ तक अमली सिफ़त का सवाल है, वह उनके इस कथन के समान है: {रब अल-इज़्ज़ह} (सम्मान का स्वामी)। इसका अर्थ है: उस इज़्ज़त का पालनहार जिससे मखलूक (सृष्टि) आपस में एक-दूसरे के साथ व्यवहार करती है, क्योंकि यह अल्लाह तआला की सृष्टि में से है। उन्होंने कहा: तफ़सीर में आया है: कि यहाँ इज़्ज़त से मुराद फ़रिश्ते हैं।

उन्होंने कहा: हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: जो कोई अल्लाह की इज़्ज़त की कसम खाता है, यदि उसका इरादा उसकी इज़्ज़त से है जो उसकी सिफ़त है, तो कसम तोड़ने पर उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है, और यदि उसका इरादा उस इज़्ज़त से है जो अल्लाह ने अपने बंदों के बीच बनाई है, तो उस पर कोई कफ़्फ़ारा नहीं है।

अल-मावर्दी ने कहा: "रब अल-इज़्ज़ह" के दो अर्थ हो सकते हैं: पहला: इज़्ज़त का मालिक, और दूसरा: हर उस चीज़ का स्वामी जो शक्तिशाली या अभिमानी है।

मैंने कहा: दोनों ही मामलों में, कोई कफ़्फ़ारा नहीं है यदि कसम खाने वाले ने यही इरादा किया हो।

तीसरा: अबू सईद अल-खुद्री की हदीस से वर्णित है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सलाम फेरने से पहले कहा करते थे: {पाक है आपका रब, इज़्ज़त का मालिक, उन बातों से जो ये लोग बयान करते हैं} सूरह के अंत तक; इसे अल-थलाबी ने उल्लेख किया है।

मैंने कहा: मैंने शेख इमाम मुहद्दिस अबू अली अल-हसन बिन मुहम्मद बिन मुहम्मद बिन अम्रूक अल-बकरी को मिस्र के दियार से मंसूरा के सामने द्वीप (जज़ीरा) में सुनाया। उन्होंने कहा: हमें ज़ैनब बिंत अब्दुर्रहमान बिन अल-हसन अल-शरी ने निशापुर में पहली बार सूचित किया, उन्होंने कहा: हमें इस्माइल बिन अबी बक्र अल-कारी ने सूचित किया, उन्होंने कहा: हमें अबू अल-हसन अब्दुल कादिर बिन मुहम्मद अल-फ़ारसी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें बिश्र बिन अहमद अल-इसफ़राइनी ने बताया,

उन्होंने कहा: हमें अबू सुलेमान दाऊद बिन अल-हसन अल-बैहकी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अबू ज़करिया यहया बिन यहया बिन अब्दुर्रहमान अल-तमीमी अल-नैसाहबूरी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें हुशैम ने बताया...

---

(1) वह मुहम्मद बिन सहनून हैं जैसा कि अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/490 में है। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/74 में। (3) इसे इब्न अल-सुन्नी ने 'अमल अल-यौम वल-लैलह' (119) में, और अल-खातिब अल-बगदादी ने 'मुदिह अव्हाम अल-जम' वल-तफ़रीक' (478) में निकाला है।

سورة الصافات: آیات ۱۸۰ - ۱۸۲ / ۱۱۹

دوسری بات: محمد بن سحنون سے "رب العزة" کے معنی کے بارے میں پوچھا گیا کہ یہ کہنا کیوں جائز ہے، جبکہ عزت اللہ کی ذاتی صفات میں سے ہے، اور "رب القدرة" (قدرت کا رب) اور اللہ کی دیگر ذاتی صفات کے بارے میں ایسا نہیں کہا جاتا؟ انہوں نے کہا: عزت صفتِ ذات بھی ہو سکتی ہے اور صفتِ فعل بھی۔ جہاں تک صفتِ ذات کا تعلق ہے، تو وہ اللہ کا یہ قول ہے: {پس تمام عزت اللہ ہی کے لیے ہے} [فاطر: ۱۰]۔ اور جہاں تک صفتِ فعل کا تعلق ہے، وہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: {رب العزة}۔ اس کا مطلب ہے: اس عزت کا رب جس کے ذریعے مخلوق آپس میں ایک دوسرے کے ساتھ برتاؤ کرتی ہے، کیونکہ یہ اللہ تعالیٰ کی مخلوق میں سے ہے۔ انہوں نے کہا: تفسیر میں آیا ہے: کہ یہاں عزت سے مراد فرشتے ہیں۔

انہوں نے کہا: ہمارے بعض علماء نے کہا: جو کوئی اللہ کی عزت کی قسم کھاتا ہے، اگر اس کی مراد اللہ کی وہ عزت ہے جو اس کی صفت ہے، تو قسم توڑنے پر اس پر کفارہ واجب ہے، اور اگر اس کی مراد وہ عزت ہے جو اللہ نے اپنے بندوں کے درمیان رکھی ہے، تو اس پر کوئی کفارہ نہیں۔

الماوردی نے کہا: "رب العزة" کے دو پہلو ہو سکتے ہیں: پہلا: عزت کا مالک، اور دوسرا: ہر اس چیز کا رب جو صاحبِ عزت یا متکبر ہو۔

میں نے کہا: دونوں صورتوں میں، اگر قسم کھانے والے کی یہی نیت ہو تو کوئی کفارہ نہیں۔

تیسری بات: ابو سعید الخدری کی حدیث سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سلام پھیرنے سے پہلے فرمایا کرتے تھے: {پاک ہے آپ کا رب، عزت کا مالک، ان باتوں سے جو یہ بیان کرتے ہیں} سورت کے آخر تک؛ اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔

میں نے کہا: میں نے شیخ امام محدث ابو علی الحسن بن محمد بن محمد بن عمروک البکری کو دیارِ مصر سے منصورہ کے سامنے جزیرے میں سنایا۔ انہوں نے کہا: ہمیں زینب بنت عبد الرحمن بن الحسن الشعری نے نیشاپور میں پہلی بار خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں اسماعیل بن ابی بکر القاری نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں ابو الحسن عبد القادر بن محمد الفارسی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں بشر بن احمد الاسفراییني نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو سلیمان داؤد بن الحسن البیہقی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو زکریا یحییٰ بن یحییٰ بن عبد الرحمن التمیمی النیساپوری نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں ہشیم نے بتایا...

---

(۱) وہ محمد بن سحنون ہیں جیسا کہ المحرر الوجیز ۴ / ۴۹۰ میں ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۷۴ میں۔ (۳) اسے ابن السنی نے عمل الیوم واللیلة (۱۱۹) میں، اور الخطیب البغدادی نے موضح اوہام الجمع والتفریق (۴۷۸) میں نقل کیا ہے۔

On the authority of Abu Haroun al-Abdi, from Abu Sa'id al-Khudri, who said: I heard the Messenger of Allah (ﷺ) more than once or twice saying at the end of his prayer or when finishing: "Exalted is your Lord, the Lord of might, above what they describe. And peace be upon the messengers. And praise to Allah, Lord of the worlds."

Al-Mawardi said: Al-Sha'bi narrated: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Whoever is pleased to be measured with the fullest measure of reward on the Day of Resurrection, let him say at the end of his gathering when he intends to stand up: 'Exalted is your Lord, the Lord of might, above what they describe. And peace be upon the messengers. And praise to Allah, Lord of the worlds.'"(1) Al-Tha'labi mentioned it from the hadith of 'Ali (may Allah be pleased with him) in a marfu' (raised) manner.(2)

Fourth: His saying, the Almighty: "And peace be upon the messengers," i.e., those who conveyed monotheism and the message from Allah Almighty.

Anas said: The Prophet (ﷺ) said: "When you send peace upon me, then send peace upon the messengers, for I am but a messenger from among the messengers."(3)

It was also said: the meaning of "And peace be upon the messengers" is: safety for them from Allah, the Mighty and Sublime, on the Day of the Great Terror.

"And praise to Allah, Lord of the worlds," i.e., for sending the messengers as bringers of good tidings and warners. And it was said: i.e., for all that Allah has bestowed upon all creation,(4) and it was said: i.e., for the destruction of the polytheists;(5) the evidence for this is: "So the roots of the people who did wrong were cut off. And praise to Allah, Lord of the worlds." [Al-An'am: 45].

I say: all of these meanings are intended, and "praise" is general. And the meaning of "they describe" is that they lie, and the implied meaning is: from the lies they describe. The interpretation of "As-Saffat" is complete.

(1) Recorded by Ibn Abi Hatim 10 / 3234, and it is mursal. (2) Recorded by Al-Baghawi in his tafsir 4 / 46 through Al-Tha'labi from 'Ali (may Allah be pleased with him) as mawquf. (3) Recorded by Abu al-Shaykh in Tabaqat al-Muhaddithin in Isfahan (92), and recorded by Al-Tabari 19 / 661 from Qatada as mursal. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5 / 74. (5) Zad al-Masir 7 / 95.

सूरह अस-साफ़ात: आयतें 180 - 182 | 120

अबू हारून अल-अब्दी के अधिकार पर, अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को एक या दो बार से अधिक अपनी नमाज़ के अंत में या जब वह नमाज़ पूरी करते थे, यह कहते सुना: "आपका रब, इज़्ज़त वाला रब, उन चीज़ों से पाक है जो वे बयान करते हैं। और रसूलों पर सलाम हो। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे जहाँ का रब है।"

अल-मावर्दी ने कहा: अल-शाबी ने रिवायत की: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसे यह पसंद हो कि क़यामत के दिन उसे भरपूर पुण्य के पैमाने से नापा जाए, तो उसे अपनी महफ़िल के अंत में जब वह उठने का इरादा करे, यह कहना चाहिए: 'आपका रब, इज़्ज़त वाला रब, उन चीज़ों से पाक है जो वे बयान करते हैं। और रसूलों पर सलाम हो। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे जहाँ का रब है।'"(1) अल-थलाबी ने इसे अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से मरफ़ू' (उन्नत) रूप में उल्लेख किया है।(2)

चौथा: अल्लाह तआला का कथन: "और रसूलों पर सलाम हो," यानी: वे जिन्होंने अल्लाह तआला की ओर से एकेश्वरवाद और संदेश पहुँचाया।

अनस ने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब तुम मुझ पर सलाम भेजो, तो रसूलों पर भी सलाम भेजो, क्योंकि मैं भी रसूलों में से ही एक रसूल हूँ।" (3)

और यह भी कहा गया है कि: "और रसूलों पर सलाम हो" का अर्थ है: अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की ओर से उनके लिए बड़े डर के दिन (क़यामत के दिन) सुरक्षा।

"और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे जहाँ का रब है," यानी: रसूलों को खुशखबरी देने वाले और डराने वाले बनाकर भेजने पर। और यह भी कहा गया है: यानी अल्लाह ने समस्त सृष्टि पर जो भी उपकार किए हैं, उन पर। (4) और यह भी कहा गया है: यानी मुशरिकों (बहुदेववादियों) के विनाश पर; (5) इसका प्रमाण है: "अतः उन लोगों की जड़ें काट दी गईं जिन्होंने अत्याचार किया था। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे जहाँ का रब है।" [अल-अनाम: 45]।।

मैं कहता हूँ: ये सभी अर्थ अभिप्रेत हैं, और 'प्रशंसा' व्यापक है। और "वे बयान करते हैं" का अर्थ है कि वे झूठ बोलते हैं, और इसका निहित अर्थ यह है: उस झूठ से जो वे बयान करते हैं। "अस-साफ़ात" की व्याख्या पूरी हुई।

(1) इब्न अबी हातिम 10/3234 द्वारा संकलित, और यह मुरसल है। (2) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/46 में अल-थलाबी के माध्यम से अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मौक़ूफ़ के रूप में संकलित किया है। (3) अबू अल-शेख ने तबक़ात अल-मुहद्दिसीन फ़ी असफ़हान (92) में संकलित किया, और अल-तबारी ने 19/661 में क़तादा से मुरसल के रूप में संकलित किया। (4) अल-नुकात व अल-उयून 5/74। (5) ज़ाद अल-मसीर 7/95।

ابو ہارون العبدی سے مروی ہے، ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ سے کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو ایک یا دو بار سے زیادہ اپنی نماز کے آخر میں یا جب وہ نماز سے فارغ ہوتے تو یہ کہتے سنا: ﴿ سُبْحَٰنَ رَبِّكَ رَبِّ ٱلْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ . وَسَلَٰمٌ عَلَى ٱلْمُرْسَلِينَ . وَٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾ (پاک ہے تیرا رب، عزت والا رب، ان باتوں سے جو یہ بیان کرتے ہیں۔ اور سلام ہو رسولوں پر۔ اور سب تعریف اللہ ہی کے لیے ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے)۔

ماوردی نے کہا: شعبی نے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جسے یہ پسند ہو کہ قیامت کے دن اسے اجر کے پورے پیمانے سے ناپا جائے، اسے چاہیے کہ اپنی مجلس کے آخر میں جب وہ اٹھنے کا ارادہ کرے تو کہے: ﴿ سُبْحَٰنَ رَبِّكَ رَبِّ ٱلْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ . وَسَلَٰمٌ عَلَى ٱلْمُرْسَلِينَ . وَٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾۔"(۱) ثعلبی نے اسے علی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مرفوعاً ذکر کیا ہے۔(۲)

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ وَسَلَٰمٌ عَلَى ٱلْمُرْسَلِينَ ﴾ یعنی: وہ جنہوں نے اللہ تعالیٰ کی طرف سے توحید اور رسالت کا پیغام پہنچایا۔

انس رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: "جب تم مجھ پر سلام بھیجو تو رسولوں پر بھی سلام بھیجا کرو، کیونکہ میں بھی رسولوں میں سے ایک رسول ہوں"۔(۳)

اور یہ بھی کہا گیا ہے: "وسلام علی المرسلین" کا مطلب ہے: اللہ عزوجل کی طرف سے ان کے لیے بڑی گھبراہٹ کے دن (قیامت) میں امن۔

"والحمد لله رب العالمين" یعنی: رسولوں کو خوشخبری سنانے والے اور ڈرانے والے بنا کر بھیجنے پر۔ اور کہا گیا: یعنی اللہ نے تمام مخلوق پر جو بھی انعامات کیے ہیں ان پر۔(۴) اور کہا گیا: یعنی مشرکین کی ہلاکت پر؛(۵) اس کی دلیل اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿ فَقُطِعَ دَابِرُ ٱلْقَوْمِ ٱلَّذِينَ ظَلَمُواْ وَٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَٰلَمِينَ ﴾ (پس ظالموں کی جڑ کاٹ دی گئی۔ اور سب تعریف اللہ ہی کے لیے ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے) [الانعام: ۴۵]۔

میں کہتا ہوں: یہ سب معانی مراد ہیں، اور حمد عام ہے۔ اور "يَصِفُونَ" کا مطلب ہے کہ وہ جھوٹ بولتے ہیں، اور تقدیر (مراد) یہ ہے کہ: اس جھوٹ سے جو وہ بیان کرتے ہیں۔ سورہ "الصافات" کی تفسیر مکمل ہوئی۔

(۱) اسے ابن ابی حاتم ۱۰ / ۳۲۳۴ نے روایت کیا ہے، اور یہ مرسل ہے۔ (۲) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴ / ۴۶ میں ثعلبی کے واسطے سے علی رضی اللہ عنہ سے موقوفاً روایت کیا ہے۔ (۳) اسے ابو الشیخ نے طبقات المحدثین باصبهان (۹۲) میں روایت کیا ہے، اور طبری نے ۱۹ / ۶۶۱ میں قتادہ سے مرسلاً روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۷۴۔ (۵) زاد المسیر ۷ / ۹۵۔

Surah Sad

It is Makkan according to everyone (1), and it consists of eighty-six verses. It is also said: eighty-eight verses (2).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Allah Almighty says: {Sad. By the Quran, containing the Reminder (1). But those who disbelieve are in pride and dissension (2). How many generations before them We destroyed, and they called out, but it was no longer a time for escape (3)}

His saying, the Almighty: {Sad}. The general recitation is "Sad" with the letter 'Dal' being silent due to stopping; because it is one of the disjointed letters (huruf al-hija') like: "Alif-Lam-Mim" and "Alif-Lam-Mim-Ra". Ubayy ibn Ka'b, Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, and Nasr ibn Asim recited it as "Sadi" with a kasra on the 'Dal' without nunation (3). There are two opinions regarding this recitation: First, that it is from "sada yusadi" meaning to confront or oppose, and from it is {To him you give attention} [Abasa: 6], i.e., you present yourself. "Musada" means opposition, and from it comes "sada" (echo): which is what opposes sound in empty places.

So the meaning is: Confront the Quran with your deeds; i.e., match your deeds with it and compare them to it, so act upon its commands and desist from its prohibitions.

Al-Nahhas (4): This opinion is narrated from Al-Hasan, that he interpreted his recitation with it in an authentic narration from him (5), that the meaning is: recite it slowly and present yourself to its recitation. The other opinion is that the 'Dal' is voweled with kasra due to the meeting of two silent letters. Issa ibn Umar recited "Sada" with a fatha on the 'Dal' (6), like "Qafa" and "Nuna" with a fatha...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/47, Zad al-Masir 7/96. (2) Al-Suyuti mentioned both in Al-Itqan 1/214. (3) Al-Qira'at al-Shadhah p. 129, and Al-Muhtasab 2/230. (4) In I'rab al-Quran 3/449. (5) In the manuscripts: "and from him", and what is established is from I'rab al-Quran by Al-Nahhas, and the saying of Al-Hasan was narrated by Al-Tabari 5/20. (6) Al-Qira'at al-Shadhah p. 129, and Al-Muhtasab 2/230.

सूरह साद

सर्वसम्मति के अनुसार यह मक्की है (1), और इसमें छियासी आयतें हैं। और कहा गया है: अठासी आयतें (2)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयावान है।

अल्लाह तआला का कथन: {साद। उस कुरान की शपथ, जो उपदेश वाला है (1)। बल्कि जिन्होंने कुफ्र किया वे अहंकार और विरोध में हैं (2)। उनसे पहले हमने कितनी ही नस्लों को नष्ट कर दिया, फिर उन्होंने पुकारा, पर वह बचने का समय न था (3)}

अल्लाह तआला का कथन: {साद}। आम पाठ (किरात) "साद" है जिसमें 'दाल' पर रुकने के कारण सुकून है; क्योंकि यह 'अलिफ़-लाम-मीम' और 'अलिफ़-लाम-मीम-रा' जैसे हिज्जे के अक्षरों (हुरुफ-ए-मुक़त्ताआत) में से एक है। उबय बिन काब, अल-हसन, इब्न अबी इसहाक और नस्र बिन आसिम ने इसे "सादि" पढ़ा है, यानी दाल के नीचे कसरा (इ की मात्रा) के साथ बिना तनवीन के(3)। उनके इस पाठ के दो अर्थ हैं: पहला: यह "सादा युसादी" से है जिसका अर्थ है मुकाबला करना या सामने आना, और इसी से है {तो आप उसकी ओर ध्यान देते हैं} [अबसा: 6] यानी: सामने आते हैं। "मुसादा" का अर्थ मुक़ाबला करना है, और इसी से "सदा" (प्रतिध्वनि) निकला है: जो खाली स्थानों में ध्वनि का मुकाबला करती है।

अतः अर्थ यह है: कुरान का अपने कर्मों से मुकाबला करो; अर्थात: अपने कर्मों को उसके अनुरूप बनाओ और उससे तुलना करो, अतः उसके आदेशों पर अमल करो और उसके निषेधों से रुक जाओ।

अन-नहहास (4): यह मत अल-हसन से वर्णित है कि उन्होंने अपने पाठ की व्याख्या उनके एक प्रामाणिक वर्णन के साथ की है (5), कि इसका अर्थ है: इसे धीरे-धीरे पढ़ो और इसके पाठ के सामने खुद को पेश करो। दूसरा मत यह है कि दो साकिन (मूक) अक्षरों के मिलने के कारण दाल के नीचे कसरा है। ईसा बिन उमर ने दाल पर फ़त्हा (अ की मात्रा) के साथ "साद" पढ़ा है (6), जैसे फ़त्हा के साथ "क़ाफ़" और "नूने"...

---

(1) तफ़सीर अल-बगवी 4/47, ज़ाद अल-मसीर 7/96। (2) अल-सुयुती ने अल-इतक़ान 1/214 में दोनों का उल्लेख किया है। (3) अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 129, और अल-मुहतासिब 2/230।

(4) एराब अल-क़ुरान 3/449 में। (5) पांडुलिपियों में: "और उनसे", और जो स्थापित है वह अन-नहहास द्वारा एराब अल-क़ुरान से है, और अल-हसन का कथन अल-तबारी 5/20 द्वारा उद्धृत किया गया है। (6) अल-क़िराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ 129, और अल-मुहतासिब 2/230।

سورۃ ص

تمام اقوال کے مطابق یہ مکی ہے (1)، اور یہ چھیاسی آیات پر مشتمل ہے۔ اور کہا گیا ہے: اٹھاسی آیات (2)۔

اللہ کے نام سے شروع جو بڑا مہربان، نہایت رحم والا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿صٓۚ وَٱلۡقُرۡءَانِ ذِي ٱلذِّكۡرِ ١ بَلِ ٱلَّذِينَ كَفَرُواْ فِي عِزَّةٖ وَشِقَاقٖ ٢ كَمۡ أَهۡلَكۡنَا مِن قَبۡلِهِم مِّن قَرۡنٖ فَنَادَواْ وَّلَاتَ حِينَ مَنَاصٖ ٣﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿صٓ﴾۔ عام قرأت "ص" ہے، جس میں وقف کی وجہ سے 'دال' پر جزم ہے؛ کیونکہ یہ حروفِ تہجی میں سے ایک حرف ہے جیسے: "الم" اور "المر"۔ اور ابی بن کعب، حسن، ابن ابی اسحاق اور نصر بن عاصم نے اسے بغیر تنوین کے دال کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ "صادِ" پڑھا ہے (3)۔ ان کی قرأت کے دو مفہوم ہیں: پہلا: یہ "صادی یصادی" سے ہے جس کے معنی مقابلہ کرنے یا سامنے آنے کے ہیں، اور اسی سے ہے ﴿فَأَنتَ لَهُ تَصَدَّىٰ﴾ [عبس: 6] یعنی: تو اس کی طرف متوجہ ہوتا ہے۔ "مصاداۃ" کے معنی مقابلہ کرنے کے ہیں، اور اسی سے "صدٰی" (گونج) ہے: جو خالی جگہوں میں آواز کا مقابلہ کرتی ہے۔

پس معنی یہ ہے: قرآن کا اپنے عمل کے ساتھ مقابلہ کرو؛ یعنی: اپنے عمل کو اس کے سامنے لاؤ اور اس کے مطابق بناؤ، پس اس کے اوامر پر عمل کرو اور اس کے نواہی سے رک جاؤ۔

النحاس (4): یہ مسلک حسن بصری سے مروی ہے کہ انہوں نے اپنی قرأت کی تفسیر ان سے ایک صحیح روایت کے ساتھ کی ہے (5)، کہ معنی یہ ہے: اسے ٹھہر ٹھہر کر پڑھو اور اس کی تلاوت کے لیے خود کو پیش کرو۔ دوسرا مسلک یہ ہے کہ دو ساکنوں کے اکٹھا ہونے کی وجہ سے دال

مکسور (زیر والی) ہے۔ اور عیسیٰ بن عمر نے دال پر فتحہ (زبر) کے ساتھ "صادَ" پڑھا ہے (6) جیسے زبر کے ساتھ "قافَ" اور "نونَ"...

---

(1) تفسیر البغوی 4/47، زاد المسیر 7/96۔ (2) سیوطی نے الاتقان 1/214 میں دونوں کا تذکرہ کیا ہے۔ (3) القراءات الشاذة ص 129، اور المحتسب 2/230۔ (4) اعراب القرآن 3/449 میں۔ (5) نسخوں میں ہے: "اور ان سے"، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن سے ہے، اور حسن کا قول طبری نے 5/20 میں نکالا ہے۔ (6) القراءات الشاذة ص 129، اور المحتسب 2/230۔

122 Surah Sad: Verses 1 - 3 ...its end. Regarding that, there are three schools of thought: First, that it means: "Recite Sad"(1). Second: That it is vocalized with a fatha due to the meeting of two quiescent (sakin) letters; the fatha was chosen for harmony (itba'), and because it is the lightest of the vowels. Third: That it is in the accusative case (mansub) representing an oath without a particle, as in your saying: "By Allah, I shall surely do [so]"; it was also said: it is in the accusative for encouragement (ighra'). It was said: its meaning is: Muhammad "won" (sada) the hearts of the creation and won them over until they believed in him(2). Ibn Abi Ishaq also recited it as: "Sadin" with a kasra on the dal and tanwin, as a genitive (makhfud) due to the omission of the oath particle; this is considered remote, although Sibawayh allowed its like. It is also permissible for it to be similar to indeclinable sounds and others(3). Harun al-A'war and Muhammad bin al-Samaifa recited: "Saadu", "Qaafu"(4) [Qaf: 1], and "Noonu"(5) [al-Qalam: 1] with a damma at their ends, because that is what is known for indeclinability in most cases, such as: "mundhu", "qattu", "qablu", and "ba'du". And "Sad", if you make it a name for the Surah, is indeclinable (does not accept nunation); just as if you were to name a female with a male name, it becomes indeclinable even if its letters are few(6). Ibn Abbas and Jabir bin Abdullah said, when they were asked about "Sad": "We do not know what it is"(7). Ikrimah said: Nafi' bin al-Azraq asked Ibn Abbas about "Sad", and he said: "Sad" was a sea in Makkah, and the Throne of the Beneficent was over it when there was neither night nor day. Said bin Jubayr said: "Sad" is a sea with which Allah will revive the dead between the two blasts of the Trumpet.

---

(1) His saying: Sad, is not in (m). (2) Zad al-Masir 7/97. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/451. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 129 and 1444, and attributed it to al-Hasan. (5) Zad al-Masir 8/326, and it will be discussed in its place. (6) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/450. (7) Narrated by Abd bin Humayd as in al-Durr al-Manthur 5/296. (8) Al-Alusi cited this report and the one before it in Ruh al-Ma'ani 23/161, then said: Allah knows best the authenticity of these two...

१२२ सूरह साद: आयत १ - ३ ...इसका अंत। इस बारे में तीन विचार हैं: पहला, कि इसका अर्थ है: "साद का पाठ करो"(१)। दूसरा: यह कि दो साकिन (शांत) अक्षरों के मिलने के कारण इस पर ज़बर (फ़तहा) दिया गया है; अनुकरण (इत्बा) के लिए ज़बर को चुना गया, और इसलिए कि यह स्वरों में सबसे हल्का है। तीसरा: यह कि यह बिना किसी अक्षर के शपथ के आधार पर 'मन्सूब' (कर्मकारक) है; जैसे आपका कहना: "अल्लाह की कसम, मैं अवश्य करूँगा"; यह भी कहा गया है: यह प्रोत्साहन (इग़रा) के लिए मन्सूब है। कहा गया है: इसका अर्थ है: मुहम्मद ने सृजन के दिलों को "जीता" (साद) और उन्हें अपनी ओर आकर्षित किया यहाँ तक कि वे उन पर ईमान ले आए(२)। इब्न अबी इसहाक़ ने इसे इस प्रकार भी पढ़ा: "सादिन्" दाल पर जेर और तनवीन के साथ, इस आधार पर कि यह शपथ के अक्षर को हटाने के कारण 'मजरूर' है; यह दूर की बात मानी जाती है, हालाँकि सिबावेह ने इसके समान की अनुमति दी है। यह भी संभव है कि यह उन ध्वनियों और अन्य चीज़ों के समान हो जो परिवर्तित नहीं होतीं(३)। हारून अल-अ'वर और मुहम्मद बिन अल-समैफ़ा ने पढ़ा: "सादु", "क़ाफ़ु"(४) [क़ाफ़: १] और "नुनु"(५) [अल-क़लम: १] उनके अंत में पेश (ज़म्मा) के साथ; क्योंकि अधिकांश स्थितियों में यही निर्माण के लिए जाना जाता है, जैसे: "मुन्ज़ु", "क़त्तू", "क़बलु" और "ब'अदु"। और "साद", यदि आप इसे सूरह का नाम बनाते हैं, तो यह 'ग़ैर-मुन्सरिफ़' (अपरिवर्तनीय) हो जाता है; जैसे कि यदि आप किसी महिला का नाम पुरुष के नाम पर रखते हैं, तो वह अपरिवर्तनीय हो जाता है भले ही उसके अक्षर कम हों(६)। इब्न अब्बास और जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने कहा, जब उनसे "साद" के बारे में पूछा गया: "हम नहीं जानते कि यह क्या है"(७)। इकरीमा ने कहा: नाफ़े बिन अल-अज़राक़ ने इब्न अब्बास से "साद" के बारे में पूछा, तो उन्होंने कहा: "साद" मक्का में एक समुद्र था, और रहमान का अर्श उसी पर था जब न रात थी और न दिन। सईद बिन जुबैर ने कहा: "साद" वह समुद्र है जिससे अल्लाह दो सूरों (नफ़ख़तैन) के बीच मृतकों को जीवित करेगा(८)।

---

(१) उनका कहना: साद, (म) में नहीं है। (२) ज़ाद अल-मसीर ७/९७। (३) इ'राब अल-क़ुरआन - नह्हास ३/४५१। (४) अल-क़िरा'अत अल-शाज़ाह पृ. १२९ और १४४४, और इसे अल-हसन की ओर मनसूब किया। (५) ज़ाद अल-मसीर ८/३२६, और यह अपने स्थान पर आएगा। (६) इ'राब अल-क़ुरआन - नह्हास ३/४५०। (७) इसे अब्द बिन हुमैद ने निकाला जैसा कि अल-दुर अल-मन्सूर ५/२९६ में है। (८) अल-अलुसी ने रूह अल-म'आनी २३/१६१ में इस और इससे पहले वाली ख़बर का उल्लेख किया, फिर कहा: अल्लाह इन दोनों की सत्यता के बारे में बेहतर जानता है...

۱۲۲ سورۃ ص : آیات ۱ - ۳ آخرہا۔ اور اس میں ان کے تین مذاہب (نظریات) ہیں: پہلا یہ کہ اس کا معنی ہو: "صاد کی تلاوت کر"(۱)۔ دوسرا: یہ کہ اسے دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے فتحہ (زبر) دیا گیا ہے، اور اتباع کے لیے فتحہ کو اختیار کیا گیا، اور اس لیے کہ یہ حرکات میں سب سے ہلکی ہے۔ تیسرا: یہ کہ یہ بغیر حرف کے قسم کی بنا پر منصوب ہو؛ جیسے تمہارا قول: "اللہ کی قسم، میں ضرور ایسا کروں گا"؛ اور کہا گیا: یہ ابھارنے (اغراء) کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور کہا گیا: اس کا معنی ہے: محمد ﷺ نے مخلوق کے دلوں کو مٹھی میں لے لیا (صادَ) اور انہیں مائل کیا یہاں تک کہ وہ آپ پر ایمان لے آئے(۲)۔ ابن ابی اسحاق نے اسے یوں بھی پڑھا ہے: "صادِ" دال کے کسرہ (زیر) اور تنوین کے ساتھ اس بنا پر کہ یہ حرفِ قسم کے حذف ہونے کی وجہ سے مجرور ہے، اور یہ بعید ہے، اگرچہ سیبویہ نے اس جیسی اجازت دی ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ ان آوازوں اور دیگر چیزوں کے مشابہ ہو جو اپنی حالت پر قائم رہتی ہیں(۳)۔ ہارون اعور اور محمد بن سمیفع نے پڑھا: "صادُ"، "قافُ"(۴) [ق: ۱] اور "نونُ"(۵) [القلم: ۱] ان کے آخر میں ضمہ (پیش) کے ساتھ؛ اس لیے کہ اکثر حال میں یہ مبنی ہونے کے لیے معروف ہے، جیسے: مُنذُ، قَطُّ، قَبلُ اور بَعدُ۔ اور "ص" جب تم اسے سورت کا نام بناؤ گے تو یہ غیر منصرف ہو جائے گا؛ جیسا کہ جب تم کسی مؤنث کا نام مذکر کے نام پر رکھو تو وہ غیر منصرف ہو جاتا ہے چاہے اس کے حروف کم ہی کیوں نہ ہوں(۶)۔ حضرت ابن عباس اور جابر بن عبداللہ رضی اللہ عنہم سے جب "ص" کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: ہم نہیں جانتے کہ یہ کیا ہے(۷)۔ عکرمہ کہتے ہیں: نافع بن ازرق نے ابن عباس سے "ص" کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے کہا: "ص" مکہ میں ایک سمندر تھا، اور رحمن کا عرش اسی پر تھا جب نہ رات تھی اور نہ دن۔ سعید بن جبیر نے کہا: "ص" وہ سمندر ہے جس سے اللہ تعالیٰ دو صور پھونکے جانے کے درمیان مردوں کو زندہ کرے گا(۸)۔

(۱) ان کا قول: صاد، (م) میں نہیں ہے۔ (۲) زاد المسیر ۷/ ۹۷۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۵۱۔ (۴) القراءات الشاذہ ص ۱۲۹ و ۱۴۴۴ اور اسے حسن کی طرف منسوب کیا۔ (۵) زاد المسیر ۸/ ۳۲۶، اور یہ اپنے مقام پر آئے گا۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۵۰۔ (۷) اسے عبد بن حمید نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۵/ ۲۹۶ میں ہے۔ (۸) آلوسی نے روح المعانی ۲۳/ ۱۶۱ میں یہ خبر اور اس سے پہلی خبر ذکر کی، پھر کہا: اللہ ان دونوں کی صحت کو بہتر جانتا ہے...

Surah Sad: Verses 1 - 3 | Page 123

Al-Dahhak said: Its meaning is: Allah has spoken the truth (1). It is narrated from him that "Sad" is an oath by which Allah has sworn, and it is one of His Almighty's names. Al-Suddi said this, and it was narrated from Ibn Abbas (2). Muhammad bin Ka'b said: It is the key to the names (3) of Allah Almighty: Samad (The Eternal), Maker of all manufactures, and Truthful in promise.

Qatada said: It is a name among the names of the Most Merciful. It is also narrated from him that it is one of the names of the Quran. Mujahid said: It is the opening of the Surah (4).

It was said: It is among that which Allah Almighty has reserved for His own knowledge, which is the meaning of the first opinion. All of this has been previously mentioned in "Al-Baqarah" (5).

His Almighty's saying: {By the Quran} – it is in the genitive case (khafd) because of the 'waw' of the oath, and the 'waw' is a substitute for the letter 'ba' (6); He swore by the Quran to draw attention to the greatness of its status; for in it is an explanation of everything, a healing for what is in the chests, and a miracle for the Prophet ﷺ.

{Possessing the Reminder} – in the genitive case (khafd) as an adjective, and the sign of its genitive case is the 'ya', and it is a weak-ended noun (mu'tall), and its original form is: 'dhawi' on the pattern of 'fa'l' (7).

Ibn Abbas and Muqatil said: The meaning of {Possessing the Reminder} is: possessing the clarification (8). Al-Dahhak said: possessing...

= the two reports. Nafi' bin al-Azraq was one of the heads of the Kharijites; he had questions for Ibn Abbas, some of which al-Tabarani recorded in Al-Mu'jam al-Kabir. Lisan al-Mizan 6/144 - 145. (1) Recorded by al-Tabari 7/20. (2) Recorded by al-Tabari 6/20. (3) In the handwritten manuscripts: "name", and what is established is from (m). (4) These opinions are in Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/73. (5) 1/237. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/450. (7) Previous source. (8) Al-Nukat wal-'Uyun 5/75, and Zad al-Masir 7/98 from Qatada, and in both and in Tafsir al-Tabari 20/8, and al-Muharrar al-Wajiz 4/491, that Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: its meaning is: possessing honor.

सूरह साद: आयत १ - ३ | पृष्ठ १२३

अल-दह्हाक ने कहा: इसका अर्थ है: अल्लाह ने सच कहा (१)। उनसे यह भी वर्णित है कि "साद" एक शपथ है जिसके द्वारा अल्लाह ने कसम खाई है, और यह अल्लाह के नामों में से एक है। अल-सुद्दी ने भी यही कहा, और यह इब्न अब्बास (२) से वर्णित है। मुहम्मद बिन काब ने कहा: यह अल्लाह के नामों (३) की कुंजी है: समद (अविनाशी), सभी निर्माणों का निर्माता, और वादे का सच्चा।

क़तादा ने कहा: यह रहमान के नामों में से एक नाम है। उनसे यह भी वर्णित है कि यह कुरान के नामों में से एक नाम है। मुजाहिद ने कहा: यह सूरह की शुरुआत है (४)।

कहा गया है: यह उन चीज़ों में से है जिन्हें अल्लाह ने अपने ज्ञान के लिए सुरक्षित रखा है, और यही पहले कथन का अर्थ है। यह सब पहले "अल-बकरा" (५) में बताया जा चुका है।

अल्लाह का कथन: {क़सम है कुरान की} – 'वाव-ए-क़सम' (शपथ के वाव) के कारण कसरे की स्थिति (खफ़्द) में है, और 'वाव' अक्षर 'बा' का विकल्प है (६); उसने कुरान की शपथ ली ताकि उसके रुतबे की महानता की ओर ध्यान आकर्षित किया जा सके, क्योंकि इसमें हर चीज़ का विवरण है, सीनों (दिलों) में जो कुछ है उसका इलाज है, और पैगंबर ﷺ के लिए एक चमत्कार है।

{जो नसीहत वाला है} – विशेषण के रूप में कसरे की स्थिति में है, और इसकी स्थिति का चिन्ह 'या' है, और यह एक ऐसा संज्ञा (इस्म) है जिसके अंत में हर्फ़ए-इल्लत है, और इसका मूल रूप 'धवी' (dhawi) है जो 'फल' (fa'l) के वजन पर है (७)।

इब्न अब्बास और मुक़ातिल ने कहा: {जो नसीहत वाला है} का अर्थ है: जो स्पष्टीकरण वाला है (८)। अल-दह्हाक ने कहा: जो...

= दो रिपोर्टें। नाफ़ि बिन अल-अज़राक़ खवारिज के प्रमुखों में से एक था; उसके पास इब्न अब्बास के लिए कुछ प्रश्न थे, जिनमें से कुछ अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-कबीर में दर्ज किए हैं। लिसान अल-मीज़ान ६/१४४ - १४५। (१) अल-तबरी ७/२० द्वारा उद्धृत। (२) अल-तबरी ६/२० द्वारा उद्धृत। (३) हस्तलिखित प्रतियों में: "नाम", और जो स्थापित है वह (m) से है। (४) ये मत अल-नह्हास की मानी अल-कुरान ६/७३ में हैं। (५) १/२३७। (६) अल-नह्हास द्वारा इराब अल-कुरान ३/४५०। (७) पिछला स्रोत। (८) अल-नुकत वल-उयून ५/७५, और ज़ाद अल-मसीर ७/९८ क़तादा से, और दोनों में

और तफ़सीर अल-तबरी २०/८ में, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/४९१ में है कि इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) ने कहा: इसका अर्थ है: सम्मान वाला।

ضحاک رحمہ اللہ نے کہا: اس کا معنی ہے: اللہ نے سچ کہا (۱)۔ اور ان سے روایت ہے: کہ "ص" ایک قسم ہے جس کی اللہ نے قسم کھائی ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کے اسماء میں سے ہے۔ یہ سدی نے کہا ہے، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے (۲)۔ محمد بن کعب رحمہ اللہ نے کہا: یہ اللہ تعالیٰ کے اسماء (۳) کی کلید ہے: صمد (بے نیاز)، تمام مصنوعات کا بنانے والا، اور وعدے کا سچا۔

قتادہ رحمہ اللہ نے کہا: یہ رحمن کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ اور ان سے مروی ہے کہ یہ قرآن کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ مجاہد رحمہ اللہ نے کہا: یہ سورت کا آغاز ہے (۴)۔

کہا گیا ہے: یہ ان باتوں میں سے ہے جن کے علم کو اللہ تعالیٰ نے اپنے لیے خاص کر لیا ہے، اور یہی پہلے قول کا معنی ہے۔ یہ سب کچھ پہلے "البقرہ" (۵) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَالْقُرْءَانِ} وادِ قسم کی وجہ سے حالتِ جر (خفض) میں ہے، اور واؤ، باء کا بدل ہے (۶)؛ قرآن کی قسم اس کی عظمتِ شان پر آگاہ کرنے کے لیے کھائی گئی ہے؛ کیونکہ اس میں ہر چیز کا بیان ہے، سینوں کی بیماریوں کے لیے شفا ہے، اور نبی ﷺ کے لیے ایک معجزہ ہے۔

{ذِي الذِّكْرِ} صفت ہونے کی بنا پر حالتِ جر میں ہے، اور اس کی جری علامت یاء ہے، اور یہ اسمِ معتل ہے، اور اس کی اصل: ذَوِي ہے، فَعْل کے وزن پر (۷)۔

ابن عباس اور مقاتل نے کہا: {ذِي الذِّكْرِ} کا معنی ہے: وضاحت والا (۸)۔ ضحاک نے کہا: والا...

= دونوں خبریں۔ نافع بن الازرق خارجیوں کے سرداروں میں سے تھا، اس کے پاس ابن عباس کے لیے کچھ سوالات تھے جن میں سے بعض کو طبرانی نے المعجم الکبیر میں نکالا ہے۔ لسان المیزان ۶/۱۴۴ - ۱۴۵۔ (۱) اسے طبری نے ۷/۲۰ میں نکالا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۶/۲۰ میں نکالا ہے۔ (۳) خطی نسخوں میں: "اسم" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (۴) یہ اقوال نحاس کی "معانی القرآن" ۶/۷۳ میں ہیں۔ (۵) ۱/۲۳۷۔ (۶) نحاس کی "اعراب القرآن" ۳/۴۵۰۔ (۷) مصدر سابق۔ (۸) النکت والعیون ۵/۷۵، اور زاد المسیر ۷/۹۸ قتادہ سے، اور ان دونوں میں اور تفسیر طبری ۸/۲۰ میں، اور المحرر الوجیز ۴/۴۹۱ میں ہے کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس کا معنی ہے: شرف والا۔

Surah Sad: Verses 2 - 3 124 [The word 'Dhikr' means] honor (1), meaning: whoever believes in it, it will be an honor for them in both worlds; as the Almighty said: {We have indeed sent down to you a Book in which is your mention (honor)} [Al-Anbiya: 10] i.e., your honor. Also, the Qur'an is honorable in itself, due to its miraculous nature and its inclusion of what others do not include. It was also said: "Dhi al-Dhikr" (Possessor of the Remembrance) means: it contains the mention of what is needed in matters of religion. And it was said: "Dhi al-Dhikr" means: it contains the mention of Allah's names and His glorification (2). And it was said: i.e., possessor of exhortation and remembrance. The response to the oath (jawab al-qasam) is omitted, and there is disagreement about it in several ways: it was said the response to the oath is "Sad"; because its meaning is: Truth, so it is a response to His saying: "By the Qur'an" just as you say: Truthfully by Allah, it was revealed by Allah, it is obligatory by Allah; so pausing from this perspective at His saying: "By the Qur'an, possessor of remembrance" is good, and at "in pride and dissension" is complete; this was stated by Ibn al-Anbari (3). Al-Tha'labi narrated its meaning from Al-Farra (4). It was also said: The response is {But those who disbelieve are in pride and dissension} because "bal" (but/nay) is a negation of what preceded and an affirmation for something else; this was stated by Al-Qutaybi (5); so it is as if He said: "By the Qur'an, possessor of remembrance, but those who disbelieve are in pride and dissension" away from accepting the truth and in enmity towards Muhammad ﷺ. Or: "By the Qur'an, possessor of remembrance," the matter is not as they say, that you are a lying sorcerer; because they know you for truthfulness and trustworthiness, rather they are too arrogant to accept the truth. It is like His saying: {Qaf. By the honored Qur'an. But they wonder} [Qaf: 1-2]. It was also said: The response is "How many We have destroyed," as if He said: By the Qur'an, indeed how many We have destroyed; so when "Kam" (how many) was delayed, the "Lam" (for emphasis) was removed from it; like His saying, the Almighty: {By the sun and its brightness} then He said: {He has succeeded} meaning: Indeed he has.

(1) This is the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) as we mentioned in the previous comment, and in the sources, Al-Dahhak said: its meaning is: of remembrance. (2) Majma' al-Bayan 23/96 similarly. (3) In "Idah al-Waqf wa al-Ibtida'" 2 / 860. (4) In "Ma'ani al-Qur'an" 2 / 396. (5) In "Ta'wil Mushkil al-Qur'an" p. 408 similarly.

सूरह साद: आयत 2 - 3 124 सम्मान (1), यानी: जो कोई इस पर विश्वास करेगा वह दोनों जहानों में उसके लिए सम्मान होगा; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {हमने वास्तव में तुम्हारी ओर एक ऐसी पुस्तक उतारी है जिसमें तुम्हारा ज़िक्र (सम्मान) है} [अल-अंबिया: 10] यानी: तुम्हारा सम्मान। साथ ही, कुरान अपने आप में सम्मानित है, अपनी चमत्कारी प्रकृति के कारण और इसमें वह सब शामिल है जो दूसरों में नहीं है। और यह कहा गया: "ज़ी अज़-ज़िक्र" (स्मरण वाला) का अर्थ है: इसमें वह उल्लेख है जिसकी धर्म के मामलों में आवश्यकता है। और यह कहा गया: "ज़ी अज़-ज़िक्र" का अर्थ है: इसमें अल्लाह के नामों का उल्लेख और उसकी महिमा है (2)। और यह कहा गया: यानी, उपदेश और स्मरण वाला। शपथ का उत्तर (जवाब अल-क़सम) लुप्त है और इसके बारे में कई तरह से असहमति है: यह कहा गया था कि शपथ का उत्तर "साद" है; क्योंकि इसका अर्थ है: सत्य, इसलिए यह उसके कथन का उत्तर है: "कुरान की कसम" जैसे आप कहते हैं: अल्लाह की कसम सच है, अल्लाह की कसम यह अवतरित हुआ है, अल्लाह की कसम यह अनिवार्य है; इसलिए इस दृष्टिकोण से उसके कथन पर रुकना: "शपथ है उस कुरान की जो नसीहत वाला है" अच्छा है, और "अभिमान और विरोध में" पर रुकना पूर्ण है; यह इब्न अल-अंबारी (3) द्वारा कहा गया था। अल-थलाबी ने अल-फर्रा (4) से इसका अर्थ वर्णित किया है। और यह कहा गया: जवाब है {बल्कि जो लोग काफिर हुए वे अहंकार और विरोध में हैं} क्योंकि "बल" (बल्कि) पहले की बात का खंडन और दूसरी बात की पुष्टि है; यह अल-कुतैबी (5) द्वारा कहा गया था; तो यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा: "कुरान की कसम जो नसीहत वाला है, बल्कि जो लोग काफिर हुए वे अहंकार और विरोध में हैं" सत्य को स्वीकार करने से दूर और मुहम्मद ﷺ के प्रति शत्रुता में। या "कुरान की कसम जो नसीहत वाला है," मामला वैसा नहीं है जैसा वे कहते हैं कि तुम एक झूठे जादूगर हो; क्योंकि वे तुम्हें सच्चाई और अमानतदारी के लिए जानते हैं, बल्कि वे सत्य को स्वीकार करने में अहंकार कर रहे हैं। यह उनके कथन के समान है: {क़ाफ़। शपथ है प्रतिष्ठित कुरान की। बल्कि उन्होंने आश्चर्य किया} [क़ाफ़: 1-2]। और यह कहा गया: जवाब "हमने कितनों को नष्ट कर दिया" है, जैसे कि उन्होंने कहा: कुरान की कसम, हमने कितने ही विनाश कर दिए; फिर जब "कम" (कितने) में देरी हुई, तो उससे "लाम" (ताकीद के लिए) हटा दिया गया; जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: {सूरज और उसकी धूप की कसम} फिर उन्होंने कहा: {वह सफल हो गया} यानी: वास्तव में वह।

(1) यह इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कथन है जैसा कि हमने पिछली टिप्पणी में उल्लेख किया है, और स्रोतों में है कि अल-दहाक ने कहा: इसका अर्थ है: याद दिलाने वाला। (2) मजमा अल-

बयान 23/96 इसी तरह। (3) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2 / 860 में। (4) मा'नी अल-कुरान 2 / 396 में। (5) ता'वील मुश्किल अल-कुरान पृष्ठ 408 इसी तरह।

سورة ص : الآيتان ٢ - ٣ ١٢٤ شرف (١)، یعنی: جو اس پر ایمان لایا وہ اس کے لیے دارین (دونوں جہانوں) میں شرف کا باعث ہوا؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لَقَدْ أَنزَلْنَا إِلَيْكُمْ كِتَبًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ﴾ [الانبیاء: ١٠] یعنی: تمہارا شرف۔ اور قرآن بذاتِ خود بھی شریف ہے، اس کے اعجاز اور ایسی چیزوں پر مشتمل ہونے کی وجہ سے جو دوسروں میں نہیں ہیں۔ اور کہا گیا: «ذی الذِّكْرِ» یعنی: اس میں دین کے معاملات سے متعلق ان باتوں کا ذکر ہے جن کی ضرورت ہے۔ اور کہا گیا: «ذی الذِّكْرِ» یعنی: اس میں اللہ کے ناموں کا ذکر اور اس کی تمجید ہے (٢)۔ اور کہا گیا: یعنی: نصیحت اور ذکر والا۔ اور جوابِ قسم محذوف ہے اور اس میں کئی وجوہ پر اختلاف ہے: کہا گیا کہ جوابِ قسم «ص» ہے؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: حق، تو یہ اس کے قول «وَالْقُرْآنِ» کا جواب ہے جیسے آپ کہتے ہیں: حقاً واللہ، نزل واللہ، وجب واللہ؛ پس اس رخ سے وقف اس کے قول: «وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ» پر حسن ہے، اور «فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ» پر تمام ہے؛ یہ ابن الانباری (٣) نے کہا ہے۔ اور الثعلبی نے الفراء (٤) سے اس کا معنی نقل کیا ہے۔ اور کہا گیا: جواب ﴿بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾ ہے کیونکہ «بل» گزشتہ بات کی نفی اور دوسری کے اثبات کے لیے ہے؛ یہ القتبی (٥) نے کہا ہے؛ گویا اس نے کہا: «والقرآنِ ذِي الذِّكْرِ بل الذين كَفَرُوا في عِزَّةٍ وشِقاق» حق کو قبول کرنے سے گریز اور محمد ﷺ کی عداوت میں۔ یا «وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ» معاملہ ایسا نہیں ہے جیسا وہ کہتے ہیں کہ تم جادوگر کذاب ہو؛ کیونکہ وہ تمہیں سچائی اور امانت داری سے جانتے ہیں، بلکہ وہ حق قبول کرنے میں تکبر کر رہے ہیں۔ اور یہ اس کے قول کی طرح ہے: ﴿قَ وَالْقُرْءَانِ الْمَجِيدِ . بَلْ عَجِبُوا﴾ [ق : ١-٢]۔ اور کہا گیا: جواب «كم أهلكنا» ہے گویا اس نے کہا: والقرآنِ ، لَكَم أهلكنا؛ پس جب «كَمْ» مؤخر ہوئی تو اس سے لام حذف کر دی گئی؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالشَّمْسِ وَضُحَىٰهَا﴾ پھر فرمایا: ﴿قَدْ أَفْلَحَ﴾ یعنی: لقد۔

(۱) یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول ہے جیسا کہ ہم نے گزشتہ حاشیے میں ذکر کیا، اور مصادر میں ہے کہ الضحاک نے کہا: اس کا معنی ہے: یاد دہانی والا۔ (۲) مجمع البیان ۹۶/۲۳ اسی طرح۔ (۳) ایضاح الوقف والابتداء ۲ / ۸۶۰ میں۔ (۴) معانی القرآن ۲ / ۳۹۶ میں۔ (۵) تاویل مشکل القرآن ص ۴۰۸ اسی طرح۔

Aflah. Al-Mahdawi said: This is the opinion of al-Farra'(1). Ibn al-Anbari(2): From this perspective, the pause is not completed at His saying: "In pride and dissension". Al-Akhfash(3) said: The answer to the oath is "Each one of them did nothing but belie the Messengers, so My retribution was justified" [Sad: 14]. Similar to it is the saying of the Almighty: "By Allah, we were indeed in manifest error" [Ash-Shu'ara: 97] and His saying: "By the heaven and the night-comer... there is no soul but..." [At-Tariq: 1 and 4]. Ibn al-Anbari(4): This is unseemly; because the speech between them has become long, and the verses and stories have increased. Al-Kisa'i(5) said: The answer to the oath is His saying: "Indeed, that is the truth—the quarreling of the people of the Fire" [Sad: 64]. Ibn al-Anbari(6): And this is more unseemly than the first; because the speech is even longer between the oath and its answer. It is said: The answer is His saying: "Indeed, this is Our provision; for it there is no depletion" [Sad: 54]. Qatada said: The answer is omitted, its estimation being "By the Quran full of reminder, you will surely be resurrected," and the like. His saying: "Nay, those who disbelieve are in pride" means: in arrogance and refusal to accept the truth; as the Sublime and Mighty said: "And when it is said to him, 'Fear Allah,' pride takes him to sin" [Al-Baqarah: 206]. And "al-izzah" among the Arabs means: victory and subjugation. It is said: "Whoever prevails, seizes"(7); meaning: whoever overcomes, despoils. From it is: "and he overpowered me in speech" [Sad: 23], meaning: he defeated me. Jarir said:

---

(1) In Ma'ani al-Quran 2/397, and see Zad al-Masir 7/99. (2) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/860. (3) In Ma'ani al-Quran 2/670. (4) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/860. (5) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/47, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/99. (6) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/861. (7) Mentioned by al-Maydani in Majma' al-Amthal 2/307, and al-Zamakhshari in al-Mustaqsa 2/357.

अफ़लाह। अल-महदवी ने कहा: और यह अल-फ़र्रा' का मत है(1)। इब्न अल-अंबारी(2): इस दृष्टिकोण से, उनके इस कथन पर वक़्फ़ (विराम) पूरा नहीं होता: "अभिमान और विरोध में"। अल-अख़फ़श(3) ने कहा: शपथ (क़सम) का उत्तर है "उन सब ने रसूलों को झुठलाया तो मेरी सज़ा साबित हो गई" [साद: 14]। इसी तरह अल्लाह तआला का कथन है: "अल्लाह की क़सम, बेशक हम खुली गुमराही में थे" [अश-शुआरा: 97] और उसका कथन: "आसमान और रात में आने वाले की क़सम... हर जान पर..." [अत-तारिक: 1 और 4]। इब्न अल-अंबारी(4): और यह अनुचित है; क्योंकि उनके बीच बातचीत लंबी हो गई है और आयतें और कहानियाँ बढ़ गई हैं। अल-किसाई(5) ने कहा: शपथ का उत्तर उनका यह कथन है: "बेशक यह सच है—दोज़ख वालों का आपस में झगड़ना" [साद: 64]। इब्न अल-अंबारी(6): और यह पहले वाले से भी अधिक अनुचित है; क्योंकि शपथ और उसके उत्तर के बीच बातचीत और भी लंबी है। कहा गया है: उत्तर उनका यह कथन है: "बेशक यह हमारा दिया हुआ रिज़्क़ (भोजन) है जिसका कोई अंत नहीं" [साद: 54]। क़तादा ने कहा: उत्तर लुप्त है, जिसका अनुमान है "नसीहत वाले क़ुरआन की क़सम, तुम ज़रूर उठाए जाओगे," और इसी तरह। अल्लाह तआला का कथन: "बल्कि काफ़िर लोग अभिमान में हैं" यानी: अहंकार में और सच्चाई स्वीकार करने से इनकार में; जैसा कि महान और सर्वशक्तिमान ने कहा: "और जब उससे कहा जाता है, 'अल्लाह से डरो,' तो अभिमान उसे पाप पर ले जाता है" [अल-बक़रह: 206]। और अरबों के बीच "इज़्ज़त" का अर्थ है: विजय और दमन। कहा जाता है: "जो प्रबल हुआ, उसने छीन लिया"(7); यानी: जो जीत गया, उसने लूट लिया। इसी से है: "और उसने बात करने में मुझ पर जीत हासिल की" [साद: 23] जिसका अर्थ है: उसने मुझे हरा दिया। जरीर ने कहा:

---

(1) मानी अल-क़ुरआन 2/397 में, और देखें ज़ाद अल-मसीर 7/99। (2) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/860 में। (3) मानी अल-क़ुरआन 2/670 में। (4) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/860 में। (5) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/47 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/99 में इसका उल्लेख किया है। (6) ईदाह अल-वक़्फ़ व अल-इब्तिदा 2/861 में। (7) अल-मैदानी ने मजमा अल-अमशाल 2/307 में और अल-ज़मखशरी ने अल-मुस्तक़सा 2/357 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ ص: آیات ۲ - ۳ ۱۲۵

افلح۔ المہدوی نے کہا: اور یہ الفراء کا مسلک ہے(۱)۔ ابن الانباری(۲): تو اس لحاظ سے ان کے اس قول پر وقف مکمل نہیں ہوتا: ﴿ فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ ﴾ (عزت اور مخالفت میں)۔ اور الاخفش(۳) نے کہا: قسم کا جواب ﴿ إِن كُلٌّ إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ ﴾ [ص: ١٤] ہے، اور اسی کی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ تَاللَّهِ إِن كُنَّا لَفِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ ﴾ [الشعراء: ۹۷] اور اللہ کا قول: ﴿ وَالسَّمَاءِ وَالطَّارِقِ * إِن كُلُّ نَفْسٍ ﴾ [الطارق: ۱ اور ٤]۔ ابن الانباری(٤): اور یہ قبیح ہے؛ کیونکہ ان کے درمیان کلام طویل ہو گیا ہے اور آیات و قصص کثرت سے آگئے ہیں۔ اور الکسائی(٥) نے کہا: قسم کا جواب ان کا یہ قول ہے: ﴿ إِنَّ ذَٰلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ ﴾ [ص: ٦٤]۔ ابن الانباری(٦): اور یہ پہلے والے سے زیادہ قبیح ہے؛ کیونکہ قسم اور اس کے جواب کے درمیان کلام اور زیادہ طویل ہے۔ اور کہا گیا: جواب ان کا یہ قول ہے: ﴿ إِنَّ هَٰذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِن نَّفَادٍ ﴾ [ص: ٥٤]۔ اور قتادہ نے کہا: جواب محذوف ہے، اس کی تقدیر "وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ" لَتُبْعَثُنَّ (نصیحت والے قرآن کی قسم، تم ضرور اٹھائے جاؤ گے) اور اس کی مانند ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ ﴾ یعنی: تکبر میں اور حق کو قبول کرنے سے رکاوٹ میں؛ جیسا کہ اللہ جل وعز نے فرمایا: ﴿ وَإِذَا قِيلَ لَهُ اتَّقِ اللَّهَ أَخَذَتْهُ الْعِزَّةُ بِالْإِثْمِ ﴾ [البقرة: ۲۰٦]۔ اور عربوں کے نزدیک "عزت" کا مطلب غلبہ اور قہر ہے۔ کہا جاتا ہے: "مَنْ عَزَّ بَزَّ"(۷)؛ یعنی: جو غالب آ گیا اس نے چھین لیا۔ اور اسی سے ہے: ﴿ وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ ﴾ [ص: ۲۳] مراد ہے: وہ مجھ پر غالب آگیا۔ اور جریر نے کہا:

---

(۱) معانی القرآن ۳۹۷/۲ میں، اور دیکھئے زاد المسیر ۹۹/۷ ۔ (۲) ایضاح الوقف والابتداء ۲ / ۸٦۰ میں۔ (۳) معانی القرآن ۲ / ٦۷۰ میں۔ (٤) ایضاح الوقف والابتداء ۲ / ۸٦۰ میں۔ (٥) اسے البغوی نے اپنی تفسیر ٤۷/٤ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۹۹/۷ میں ذکر کیا ہے۔ (٦)

ایضاح الوقف والابتداء ۲ / ۸٦۱ میں۔ (۷) اسے المیدانی نے مجمع الامثال ۳۰۷/۲ میں اور الزمخشری نے المستقصی ۳۵۷/۲ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Sad: Verses 2 - 3 126 "He is hard on the road with his shoulders, just as the one who has lost his wealth sits down over the gambling arrows."(1) He meant: he overpowers. ﴿وَشِقَاقٍ﴾ (and opposition) means: in showing disagreement and divergence. It is from 'shaqq' (cleft/side), as if this one is in one side and that one is in another side. It has already been fully discussed in Surah Al-Baqarah (2). His (The Almighty's) saying: ﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ﴾ (How many generations have We destroyed before them) means: from a people who were more powerful than these. And "kam" is a word of multiplicity. ﴿فَنَادَوا﴾ (Then they cried out) i.e., seeking help and repentance. And 'nida' is raising the voice, and from it comes the report: "Tell it to Bilal, for his voice is louder than yours"(3) i.e., higher. ﴿وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ (But it was not a time for escape). Al-Hasan said: They called out for repentance, but it was not the time for repentance, nor the time when deeds are beneficial. Al-Nahhas(4) said: This is his explanation of the words of the Almighty: "But it was not a time for escape". As for Isra'il, he narrated from Abu Ishaq, from Al-Tamimi, from Ibn Abbas regarding "But it was not a time for escape", he said: It is not a time for leaping or fleeing; he said: all the people were captured(5). Al-Kalbi said: When they fought and were cornered, they said to each other: "Manas" (escape); meaning: you must flee and retreat. So when the punishment came upon them, they said: "Manas"; then Allah Almighty said: "But it was not a time for escape". Al-Qushayri said: Based on this, the estimation is: they cried out: "Manas", so it was omitted because the rest of the speech indicates it; i.e., the time is not the time of what you are calling for. In this, there is a kind of imposition; since it is unlikely to say: every one of those who perished from the generations was saying: "Manas" when cornered. And it was said: The meaning of "But it was not a time for escape" is: there is no escape, and it is in the accusative case (mansub) because "la" falls upon it. Al-Qushayri said: There is some doubt about this; because there is no meaning for the "waw" in "wa lata hīna manāṣ".

(1) Diwan Jarir 1/88. (2) 2/419. (3) Reported by Ahmad (16478), and Abu Dawud (499) from the hadith of Abdullah bin Zaid (may Allah be pleased with him). (4) In 'I'rab al-Qur'an' 3/450, and what preceded it from him. (5) Reported by Al-Tabari 13/20. And 'al-nazu': leaping. Al-Lisan (n-z-w).

सूरह साद: आयत 2 - 3 126 "वह अपने कंधों के बल सड़क पर कठोरता बरतता है, जैसे कि अपनी संपत्ति खोने वाला जुए के तीरों पर बैठता है।" (1) उनका मतलब था: वह हावी हो जाता है। ﴿وَشِقَاقٍ﴾ (और विरोध) का अर्थ है: असहमति और मतभेद दिखाने में। यह 'शक़' (पक्ष/दरार) से है, मानो यह एक पक्ष में है और वह दूसरे पक्ष में। इसके बारे में सूरह अल-बकराह में पूरी तरह से चर्चा की जा चुकी है (2)। सर्वशक्तिमान का कथन: ﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ﴾ (हमने उनसे पहले कितनी ही पीढ़ियों को नष्ट कर दिया) का अर्थ है: उन लोगों में से जो इनसे अधिक शक्तिशाली थे। और "कम" बहुलता का शब्द है। ﴿فَنَادَوا﴾ (फिर उन्होंने पुकारा) यानी, मदद और तौबा (प्रायश्चित) की पुकार की। और 'निदा' का अर्थ आवाज़ उठाना है, और इसी से यह हदीस आती है: "इसे बिलाल को बताओ, क्योंकि उसकी आवाज़ तुम्हारी आवाज़ से ऊँची है" (3) यानी, अधिक ऊँची। ﴿وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ (लेकिन वह बचने का समय नहीं था)। अल-हसन ने कहा: उन्होंने तौबा के लिए पुकारा, लेकिन वह तौबा का समय नहीं था और न ही ऐसा समय जब कर्म लाभदायक होते हैं। अल-नहस (4) ने कहा: यह उनके द्वारा सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या है: "लेकिन वह बचने का समय नहीं था"। जहाँ तक इस्राइल का सवाल है, उन्होंने अबू इसहाक से, अल-तमीमी से, इब्न अब्बास से "लेकिन वह बचने का समय नहीं था" के बारे में रिवायत की है, उन्होंने कहा: यह उछलने या भागने का समय नहीं है; उन्होंने कहा: सभी लोगों को पकड़ लिया गया था (5)। अल-कल्बी ने कहा: जब वे लड़े और मजबूर हो गए, तो उन्होंने एक-दूसरे से कहा: "मनास" (बच निकलना); यानी: भागना और हार मान लेना तुम्हारे लिए है। फिर जब उन पर अज़ाब (दंड) आया, तो उन्होंने कहा: "मनास"; तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: "लेकिन वह बचने का समय नहीं था"। अल-कुशैरी ने कहा: इसके आधार पर अनुमान यह है: उन्होंने पुकारा: "मनास", इसलिए इसे हटा दिया गया क्योंकि बाकी की बातचीत इसका संकेत देती है; यानी: वह समय वह नहीं है जिसके लिए तुम पुकार रहे हो। इसमें एक प्रकार का मनमानापन है; क्योंकि यह कहना कठिन है कि पीढ़ियों में से जो भी नष्ट हुए, वे सभी मजबूरी के समय "मनास" कह रहे थे। और यह कहा गया: "लेकिन वह बचने का समय नहीं था" का अर्थ है: कोई छुटकारा नहीं है, और यह "ला" के प्रभाव के कारण नसब (अव्यय) की स्थिति में है। अल-कुशैरी ने कहा: इसमें कुछ संदेह है; क्योंकि "वा लात हीना मनास" में "वाव" का कोई अर्थ नहीं है।

(1) दीवान जरीर 1/88। (2) 2/419। (3) इसे अहमद (16478) और अबू दाऊद (499) ने अब्दुल्ला बिन ज़ैद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की हदीस से उद्धृत किया है। (4) 'इराब अल-कुरान' 3/450 में,

और जो उनसे पहले आया था। (5) इसे अल-तबरी 13/20 ने उद्धृत किया है। और 'अनल-नज़ू': उछलना। अल-लिसान (न-ज़-व)।

سورہ ص: آیات ۲ - ۳ ۱۲٦ "وہ راستے پر اپنے کندھوں سے زور لگاتا ہے، جیسے کہ وہ شخص جس نے اپنا مال کھو دیا ہو، جوئے کے تیروں پر اوندھا ہو کر بیٹھتا ہے۔" (۱) ان کی مراد ہے: وہ غالب آتا ہے۔ ﴿وَشِقَاقٍ﴾ (اور مخالفت) یعنی: اختلاف اور جدائی ظاہر کرنے میں۔ یہ 'شَق' (طرف/ ٹکڑا) سے ہے، گویا یہ ایک طرف ہے اور وہ دوسری طرف۔ اس کے بارے میں سورہ بقرہ میں مکمل بحث ہو چکی ہے (۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿كَمْ أَهْلَكْنَا مِن قَبْلِهِم مِّن قَرْنٍ﴾ (ہم نے ان سے پہلے کتنی ہی نسلیں ہلاک کر دیں) یعنی: ایسے لوگوں میں سے جو ان سے زیادہ طاقتور تھے۔ اور "کم" کثرت کے لیے آتا ہے۔ ﴿فَنَادَوا﴾ (پھر انہوں نے پکارا) یعنی فریاد اور توبہ کے لیے۔ اور 'ندا' آواز بلند کرنے کو کہتے ہیں، اور اسی سے یہ روایت ہے: "اسے بلال تک پہنچا دو، کیونکہ اس کی آواز تمہاری آواز سے زیادہ بلند ہے" (۳) یعنی بلند تر ہے۔ ﴿وَلَاتَ حِينَ مَنَاصٍ﴾ (مگر وہ بھاگنے کا وقت نہیں تھا)۔ حسن بصری نے کہا: انہوں نے توبہ کے لیے پکارا لیکن وہ توبہ کا وقت نہیں تھا اور نہ ہی عمل کے نفع دینے کا وقت۔ نحاس (٤) نے کہا: یہ ان کی طرف سے اللہ تعالیٰ کے قول "ولات حین مناص" کی تفسیر ہے۔ جہاں تک اسرائیل کا تعلق ہے، انہوں نے ابو اسحاق سے، انہوں نے تمیمی سے، انہوں نے ابن عباس سے "ولات حین مناص" کے بارے میں روایت کی، انہوں نے کہا: یہ اچھلنے کودنے یا بھاگنے کا وقت نہیں ہے؛ انہوں نے کہا: تمام لوگ پکڑ لیے گئے تھے (٥)۔ کلبی نے کہا: جب وہ لڑے اور مجبور ہو گئے تو انہوں نے ایک دوسرے سے کہا: "مناص" (بھاگو)؛ یعنی: تم بھاگ جاؤ اور شکست تسلیم کر لو۔ پھر جب ان پر عذاب آیا تو انہوں نے کہا: "مناص"؛ تو اللہ عزوجل نے فرمایا: "ولات حین مناص"۔ قشیری نے کہا: اس بنا پر تقدیر (عبارت) یوں ہوگی: انہوں نے پکارا: "مناص"، تو کلام کے بقیہ حصے کے اس پر دلالت کرنے کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا؛ یعنی: وہ وقت وہ نہیں ہے جس کی تم پکار کر رہے ہو۔ اس میں ایک طرح کا تحکم (اپنی مراد زبردستی تھوپنا) ہے؛ کیونکہ یہ بعید ہے کہ یہ کہا جائے: ہلاک ہونے

والی تمام نسلیں اضطراب کے وقت "مناص" کہتی تھیں۔ اور کہا گیا: "ولات حین مناص" کا معنی ہے: کوئی خلاصی نہیں ہے، اور یہ "لا" کے واقع ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ قشیری نے کہا: اس میں تامل ہے؛ کیونکہ "ولات حین مناص" میں "واؤ" کا کوئی معنی نہیں بنتا۔

(١) دیوان جریر ٨٨/١۔ (٢) ٤١٩/٢۔ (٣) اسے احمد (١٦٤٧٨) اور ابو داؤد (٤٩٩) نے عبداللہ بن زید رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) اعراب القرآن ٣/ ٤٥٠ میں، اور جو کچھ اس سے پہلے ان کا ذکر ہوا۔ (٥) اسے طبری ١٣/٢٠ نے روایت کیا ہے۔ اور 'النزو': اچھلنا۔ اللسان (نزو)۔

Al-Jurjani said (1): Meaning: "And they cried out when it was no time for escape," i.e., an hour of no salvation and no escape. When he put "La" (no) first and delayed "Hina" (time), this necessitated the "Waw" (and), just as the circumstantial case (al-hal) requires it when it is made into a subject and a predicate; for example, your saying: "Zaid came riding (rakiban)"; if you make it a subject and predicate, it requires the "Waw" like: "Zaid came to me while he was riding (wa-huwa rakibun)." So "Hina" is an adverb for his saying: "And they cried out." And "al-manas" means delaying, fleeing, and deliverance; i.e., they cried out seeking deliverance at a time when there is no deliverance for them. Al-Farra said:

Is it from the memory of Layla, when she distanced herself from you, that you flee (tanusu)? (2)

It is said: "Nasa 'an qirnihi yanusu nawsan wa-manasan," meaning: he fled and swerved. Al-Nahhas (3): And it is said: "Nasa yanusu" when he moved forward. I say: Based on this, it is among the words with opposite meanings (addad), and "al-naws" is the wild donkey. And "istanasa," i.e., he delayed; so said al-Jawhari (4). Grammarians spoke about "walata hina" and about stopping on it, and Abu 'Ubayd (5) al-Qasim ibn Sallam wrote extensively about it in the book "Al-Qira'at," and almost everything he brought forth is rejected except for a little. Sibawayh (6) said: "Lata" is similar to "laysa" (is not), and the noun in it is implicit; i.e., our times are not a time of escape. And it was narrated that some Arabs use the nominative case with it, saying: "walata hinu manasin." And it was narrated that the nominative case is rare, and it occurs.

---

(1) Mentioned from him by Al-Samin al-Halabi in Al-Durr al-Masun 9/356. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 2/397, and the author quoted it from him through Al-Jawhari in Al-Sihah (n-w-s), and what follows from it. The verse is in the Divan of Imru' al-Qays, p. 177, and in it "Salma" instead of "Layla." Its second half is: "So a step falls short of her or you outstrip." (3) I'rab al-Qur'an 3/450. (4) In Al-Sihah (n-w-s). (5) In (M): Abu 'Ubaydah, which is an error. (6) In Al-Kitab 1/57-58, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/451, and what is before and after it.

अल-जुरजानी ने कहा (1): अर्थात: "तो उन्होंने पुकारा जब कोई छुटकारा नहीं था," यानी: ऐसी घड़ी जब न कोई बचाव था और न ही कोई बचाव का रास्ता। जब उसने "ला" (नहीं) को पहले रखा और "हिन" (समय) को बाद में, तो इसके लिए "वाव" (और) की आवश्यकता हुई, ठीक वैसे ही जैसे 'हाल' (स्थिति) के लिए इसकी आवश्यकता होती है जब इसे विषय और विधेय (मुब्तदा और खबर) बनाया जाता है; उदाहरण के लिए, आपका कहना: "जैद सवार होकर आया (राकिबन)"; यदि आप इसे विषय और विधेय बनाते हैं, तो इसके लिए "वाव" की आवश्यकता होती है जैसे: "जैद मेरे पास आया और वह सवार था (व-हुवा राकिबुन)"। इसलिए "हिन" उनके कथन "तो उन्होंने पुकारा" के लिए एक क्रिया-विशेषण (ज़र्फ़) है। और "अल-मनास" का अर्थ है पीछे हटना, भागना और छुटकारा; यानी, उन्होंने ऐसे समय में छुटकारे की तलाश में पुकारा जब उनके लिए कोई छुटकारा नहीं है। अल-फ़र्रा ने कहा:

क्या यह लैला की याद से है, जब वह आपसे दूर हो गई, कि आप भागते हैं (तनूसु)? (2)

कहा जाता है: "नास अन क़िरनिही यनूसु नौसन व-मनासन," जिसका अर्थ है: वह भाग गया और मुड़ गया। अल-नहस (3): और कहा जाता है: "नास यनूसु" जब वह आगे बढ़ा। मैंने कहा: इसके आधार पर, यह विपरीत अर्थों वाले शब्दों (अद्दाद) में से है, और "अल-नॉस" जंगली गधा है। और "इस्तनास," यानी: वह पीछे रह गया; अल-जौहरी (4) ने ऐसा कहा। व्याकरणविदों ने "वलात हिन" के बारे में और उस पर रुकने के बारे में बात की, और अबू उबैद (5) अल-क़ासिम इब्न सल्लम ने पुस्तक "अल-क़िराआत" में इसके बारे में विस्तार से लिखा, और उनके द्वारा लाई गई लगभग हर चीज़ को थोड़े को छोड़कर अस्वीकार कर दिया गया। सिबावईह (6) ने कहा: "लात" "लैसा" (नहीं है) के समान है, और इसमें संज्ञा (इस्म) निहित है; अर्थात: हमारा समय छुटकारे का समय नहीं है। और यह वर्णन किया गया है कि अरबों में से कुछ लोग इसके साथ कर्ता कारक (रफ़अ) का उपयोग करते हैं, और कहते हैं: "वलात हिनु मनासिन"। और यह वर्णन किया गया है कि कर्ता कारक दुर्लभ है, और ऐसा होता है।

---

(1) अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून 9/356 में उनका उल्लेख किया है। (2) अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/397, और लेखक ने इसे अल-जौहरी के माध्यम से अल-सिहाह (न-व-स) में उद्धृत किया, और इसके बाद क्या है। कविता इमरु अल-क़ैस के दीवान, पृष्ठ 177 में है, और इसमें "लैला" के बजाय "सलमा" है। इसका दूसरा भाग है: "तो एक कदम उससे कम रह जाता है या तुम

आगे निकल जाते हो।" (3) इ'राब अल-कुरान 3/450। (4) अल-सिहाह (न-व-स) में। (5) (एम) में: अबू उबैदाह, जो एक त्रुटि है। (6) अल-किताब 1/57-58 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 3/451 में उद्धृत किया, और उससे पहले और उसके बाद जो कुछ भी है।

اور جرجانی نے کہا (۱): یعنی: "پس انہوں نے پکارا جب کوئی جائے پناہ نہ تھی"، یعنی: ایسی گھڑی جب نہ کوئی بچاؤ تھا اور نہ ہی نکلنے کی کوئی راہ۔ پس جب اس نے "لا" کو مقدم کیا اور "حین" کو مؤخر کیا، تو اس کا تقاضا "واؤ" ہوا، جیسا کہ حال کا تقاضا ہوتا ہے جب اسے مبتدا اور خبر بنایا جائے؛ جیسے تمہارا قول: "جاء زید راکباً" (زید سوار ہو کر آیا)؛ پس جب تم اسے مبتدا اور خبر بناؤ گے تو یہ "واؤ" کا تقاضا کرے گا جیسے: "جاءنی زید وہو راکب" (زید میرے پاس آیا درآنحالیکہ وہ سوار تھا)۔ پس "حین" ان کے قول "فنادوا" کے لیے ظرف ہے۔ اور "المناص" کے معنی تاخیر، فرار اور خلاصی کے ہیں؛ یعنی: انہوں نے خلاصی کی طلب میں پکارا ایسے وقت میں جب ان کے لیے کوئی خلاصی نہ تھی۔ الفراء نے کہا:

کیا یہ لیلیٰ کی یاد سے ہے، جب وہ تم سے دور ہو گئی، کہ تم بھاگتے ہو (تنوص)؟ (۲)

کہا جاتا ہے: "ناص عن قرنہ ینوص نوصاً ومناصاً"، یعنی: وہ بھاگ نکلا اور کتر گیا۔ النحاس (۳): اور کہا جاتا ہے: "ناص ینوص" جب وہ آگے بڑھا۔ میں نے کہا: پس اس بنا پر یہ اضداد (متضاد الفاظ) میں سے ہے، اور "النوص" جنگلی گدھے کو کہتے ہیں۔ اور "استناص"، یعنی: وہ پیچھے رہ گیا؛ یہ الجوہری (۴) نے کہا۔ اور نحویوں نے "ولات حین" کے بارے میں اور اس پر وقف کرنے کے بارے میں کلام کیا ہے، اور اس میں ابو عبید (۵) القاسم بن سلام نے کتاب "القراءات" میں بہت کچھ لکھا ہے، اور جو کچھ وہ لائے ہیں سوائے تھوڑے کے سب مردود ہے۔ پس سیبویہ (۶) نے کہا: "لات" لیس کے مشابہ ہے اور اس میں اسم مضمر ہے؛ یعنی: ہمارا وقت خلاصی کا وقت نہیں ہے۔ اور مروی ہے کہ عربوں میں سے کچھ اس کے ساتھ رفع پڑھتے ہیں اور کہتے ہیں: "ولات حینُ مناص"۔ اور مروی ہے کہ رفع قلیل ہے، اور ایسا ہوتا ہے۔

(۱) السمین الحلبی نے الدر المصون ۹/۳۵۶ میں ان سے یہ ذکر کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۲/۳۹۷، اور مصنف نے اسے الجوہری کے واسطے سے الصحاح (نوص) میں ان سے نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ بھی۔ اور بیت امرؤ القیس کے دیوان ص۱۷۷ میں ہے، اور اس میں لیلیٰ کی جگہ سلمیٰ ہے۔ اور اس کا عجز (دوسرا مصرعہ) ہے: "فتقصُرُ عنہا خطوة أو تبوصُ"۔ (۳) اعراب القرآن ۳/ ۴۵۰۔ (۴) الصحاح (نوص) میں۔ (۵) (م) میں: ابو عبیدہ، جو کہ غلطی ہے۔ (۶) الکتاب ۱/۵۷ - ۵۸ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/ ۴۵۱ میں نقل کیا ہے، اور جو کچھ اس سے پہلے اور اس کے بعد کا حصہ ہے۔

The predicate is omitted, just as the noun was omitted in the accusative case; meaning: "and there is no time of escape for us." According to Sibawayh and al-Farra (1), the stopping on it is "Lāt" with a 't' (ta), then one begins with "hina manas" (time of escape), which is the view of Ibn Kaisan and al-Zajjaj (2). Abu al-Hasan bin Kaisan said: The view is as Sibawayh said; because he likened it to "laysa" (is not), so just as it is said: "laysat" (she is not), it is said: "Lāt." Stopping on it according to al-Kisa'i is with a 'h' (ha): "Lāh." This is the view of al-Mubarrad Muhammad bin Yazid, and Ali bin Sulayman recounted from him that the argument for this is that [lā] had the 'h' entered upon it for the feminization of the word, just as it is said: "thummah" and "rubbah" (3).

Al-Qushayri said: It may also be said: "thummat" meaning "thumma" (then), and "rubbat" meaning "rubba" (perhaps); as if they added to "lā" a 'h', so they said: "lāh," just as they said for "thumma": "thummah," which upon connection became a 't'.

Al-Tha'labi said: The linguists said: "Lāta hīna" are both open (with fatha) as if they were a single word, and it is merely "lā" with an added 't' like: "rubba" and "rubbat," and "thumma" and "thummat." Abu Zubayd al-Ta'i said:

They sought our peace when it was not the time (lāta awānin), So we replied that it is not a time for remaining.

And another said:

He remembered Layla's love when it was not the time (lāta hīna), And gray hair had already cut off the companion (youth). (4)

And among the Arabs are those who give it the genitive case (khafd); al-Farra recited:

So you shall surely know comprehensive characters, And you shall surely regret when it is not a hour of regret (lāta sā'ati mandami). (5)

Al-Kisa'i, al-Farra, al-Khalil, Sibawayh, and al-Akhfash (6) were of the opinion that "Lāt..."

(1) In Ma'ani al-Quran 2/398. (2) In Ma'ani al-Quran 4/320. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/451, and what is between brackets is from it. (4) The two verses are in Ma'ani al-Quran by al-Farra 2/397-398, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/453, and al-Khizana 4/169, and the second verse is unattributed. (5) Ma'ani al-Quran by al-Farra

2/397, in which his saying is: "lāta sā'ati mandam." Then al-Farra said: I do not remember its beginning. The complete verse is in al-Khizana 4/174 and his saying: "mashmula," meaning: ominous, and bad character, as in al-Khizana. (6) In Ma'ani al-Quran 2/670.

१२८ सूरह साद: आयतें २ - ३

विधेय (predicate) लुप्त है, जैसे कि संज्ञा (noun) कर्मकारक में लुप्त थी; अर्थात: "और हमारे लिए बचने का कोई समय नहीं है।" सिबवैह और अल-फर्रा (१) के अनुसार, इस पर रुकना 'त' (ता) के साथ "लात" (Lāt) है, फिर "हीन मनास" (बचने का समय) के साथ शुरू किया जाता है, जो इब्न कैसान और अल-ज़ज्जाज (२) का मत है। अबू अल-हसन बिन कैसान ने कहा: मत वही है जो सिबवैह ने कहा; क्योंकि उन्होंने इसकी तुलना "लैसा" (नहीं है) से की है, जैसे "लैसत" (वह नहीं है) कहा जाता है, वैसे ही "लात" कहा जाता है। अल-किसाई के अनुसार इस पर रुकना 'ह' (हा) के साथ है: "लाह" (Lāh)। यह अल-मुबर्रद मुहम्मद बिन यज़ीद का विचार है, और अली बिन सुलेमान ने उनके हवाले से कहा है कि इसके पक्ष में तर्क यह है कि [ला] में शब्द के स्त्रीलिंग के लिए 'ह' जोड़ा गया था, जैसे "थुम्मा" और "रुब्बा" (३) कहा जाता है।

अल-कुशायरी ने कहा: इसे "थुम्मत" भी कहा जा सकता है जिसका अर्थ "थुम्मा" (फिर) है, और "रुब्बत" जिसका अर्थ "रुब्बा" (शायद) है; जैसे कि उन्होंने "ला" में 'ह' जोड़ दिया, तो उन्होंने "लाह" कहा, जैसे उन्होंने "थुम्मा" के लिए "थुम्माह" कहा, जो जोड़ने पर 'त' बन गया।

अल-थलाबी ने कहा: भाषाविदों ने कहा: "लात हीन" दोनों खुले (फथा के साथ) हैं जैसे कि वे एक ही शब्द हों, और यह केवल "ला" है जिसमें 'त' जोड़ा गया है जैसे: "रुब्बा" और "रुब्बत", और "थुम्मा" और "थुम्मत"। अबू ज़ुबैद अल-ताई ने कहा:

उन्होंने हमारी सुलह तब चाही जब वह समय नहीं था (लात अवातिन), तो हमने उत्तर दिया कि यह टिकने का समय नहीं है।

और एक अन्य ने कहा:

उसे लैला का प्यार तब याद आया जब वह समय नहीं था (लात हीना), और सफेद बालों ने साथी (जवानी) को पहले ही काट दिया था। (४)

और अरबों में कुछ ऐसे भी हैं जो इसके बाद वाले शब्द को संबंध कारक (खफ्द) में रखते हैं; अल-फर्रा ने काव्य सुनाया:

तो तुम निश्चित रूप से व्यापक स्वभावों को जानोगे, और तुम निश्चित रूप से तब पछताओगे जब वह पछतावे का समय नहीं होगा (लात सा'अति मंदमी)। (५)

अल-किसाई, अल-फर्रा, अल-खलील, सिबवैह और अल-अखफश (६) का मानना था कि "लात..."

(१) मआनी अल-कुरान २/३९८ में। (२) मआनी अल-कुरान ४/३२० में। (३) नहहस द्वारा रचित ए'राब अल-कुरान ३/४५१, और जो कोष्ठक के बीच है वह उसी से है। (४) दोनों छंद अल-फर्रा के मआनी अल-कुरान २/३९७-३९८, नहहस के ए'राब अल-कुरान ३/४५३ और अल-खिजाना ४/१६९ में हैं, और दूसरा छंद अनाम है। (५) अल-फर्रा का मआनी अल-कुरान २/३९७, जिसमें उनका कहना है: "लात सा'अति मंदम।" फिर अल-फर्रा ने कहा: मुझे इसका शुरुआती हिस्सा याद नहीं है। पूरा छंद अल-खिजाना ४/१७४ में है और उनका कहना: "मशमूला", अर्थात: अशुभ, और बुरा चरित्र, जैसा कि अल-खिजाना में है। (६) मआनी अल-कुरान २/६७० में।

۱۲۸ سورہ ص : الآیتان ۲ - ۳

خبر محذوف ہے، جیسا کہ اسم حالتِ نصب میں محذوف تھا؛ یعنی: "اور ہمارے لیے بھاگنے کا کوئی وقت نہیں۔" سیبویہ اور الفراء (۱) کے نزدیک اس پر وقف "ت" کے ساتھ "ولات" ہے، پھر "حین مَنَاص" (بھاگنے کا وقت) سے آغاز کیا جاتا ہے، اور یہی ابن کیسان اور الزجاج (۲) کا قول ہے۔ ابو الحسن بن کیسان نے کہا: قول وہی ہے جو سیبویہ نے کہا؛ کیونکہ انہوں نے اسے "لیس" سے تشبیہ دی ہے، تو جس طرح "لیست" کہا جاتا ہے، ویسے ہی "لات" کہا جاتا ہے۔ الکسائی کے نزدیک اس پر وقف "ہ" کے ساتھ ہے: "ولاہ"۔ یہ المبرد محمد بن یزید کا قول ہے، اور ان سے علی بن سلیمان نے روایت کی ہے کہ اس کی دلیل یہ ہے کہ [لا] پر "ہ" کلمہ کو مؤنث بنانے کے لیے داخل ہوا، جیسا کہ "ثُمَّة" اور "رُبَّة" (۳) کہا جاتا ہے۔

القشیری نے کہا: کبھی "ثُمَّتَ" بمعنی "ثُمَّ" (پھر) اور "رُبَّتَ" بمعنی "رُبَّ" (شاید) بھی کہا جاتا ہے؛ گویا انہوں نے "لا" میں "ہ" کا اضافہ کیا تو "لاہ" کہا، جیسا کہ انہوں نے "ثُمَّ" میں "ثُمَّہ" کہا جو وصل کی صورت میں "ت" بن گیا۔

الثعلبی نے کہا: اہل لغت نے کہا ہے کہ "ولاتَ حِینَ" دونوں مفتوح ہیں گویا وہ ایک ہی کلمہ ہیں، اور دراصل یہ "لا" ہے جس میں "ت" کا اضافہ کیا گیا جیسے: "رُبَّ" اور "رُبَّتَ" اور "ثُمَّ" اور "ثُمَّتَ"۔ ابو زبید الطائی نے کہا:

طَلَبُوا صُلْحَنَا وَلاتَ أَوَانٍ فَأَجَبْنَا أَنْ لیس حِین بقَاءِ

اور ایک دوسرے نے کہا:

تذکَّر حُبَّ لیلی لَاتَ حِینا وأمسی الشَّیبُ قد قَطَع القَرِینا (٤)

اور اہل عرب میں سے بعض اس کے ذریعے (بعد والے اسم کو) جر دیتے ہیں؛ اور الفراء نے پڑھا:

فَلَتَعْرِفَنَّ خَلائِقاً مَشْمُولَةً ولتندمنَّ ولاتَ ساعَةِ مَنْدَمِ (٥)

اور الکسائی، الفراء، الخلیل، سیبویہ اور الاخفش (٦) اس طرف جاتے تھے کہ "ولات..."

(١) معانی القرآن ٣٩٨/٢ میں۔ (٢) معانی القرآن ٣٢٠/٤ میں۔ (٣) اعراب القرآن للنحاس ٤٥١/٣، اور جو کچھ قوسین میں ہے وہ اسی سے ہے۔ (٤) دونوں اشعار معانی القرآن للفراء ٣٩٧/٢ - ٣٩٨، اعراب القرآن للنحاس ٤٥٣/٣، اور الخزانہ ١٦٩/٤ میں ہیں، اور دوسرا شعر غیر منسوب ہے۔ (٥) معانی القرآن للفراء ٣٩٧/٢، جس میں ان کا قول ہے: "ولات ساعةِ مندم"۔ پھر الفراء نے کہا: مجھے اس کا ابتدائی حصہ یاد نہیں۔ مکمل شعر الخزانہ ١٧٤/٤ میں ہے اور ان کا قول "مشمولة" یعنی: منحوس، اور برے اخلاق، جیسا کہ الخزانہ میں ہے۔ (٦) معانی القرآن ٦٧٠/٢ میں۔

Surah Sad: Verses 2 - 3 129 'hin' (time), the 'ta' is separated from 'hin', and they say: its meaning is: and not. Likewise, it is in the new and old mushafs (Quranic manuscripts) with the 'ta' separated from 'hin'. This was the view of Abu Ubaida Ma'mar ibn al-Muthanna(1). Abu Ubaid al-Qasim ibn Sallam said: The pause for me is on this word 'wala', and the beginning is 'tahina manas', so the 'ta' is with 'hin'. Some said: 'lat' then he starts and says: 'hina manas'. Al-Mahdawi said: Abu Ubaid mentioned that the 'ta' in the mushaf is connected to 'hin', which is a mistake according to the grammarians, and it contradicts the saying of the commentators. Among Abu Ubaid's arguments is that he said: We did not find the Arabs adding this 'ta' except in 'hin', 'awan' (time), and 'al-an' (now); and he recited by Abu Wajza al-Sa'di: The compassionate, it is time when there is no compassionate / And the feeders at a time when where is the food?(2) And he recited by Abu Zubayd al-Ta'i: They sought our reconciliation when it was not the time / So we answered that there is no time for remaining(3) So he inserted the 'ta' into 'awan'. Abu Ubaid said: Among their insertion of the 'ta' into 'al-an' is the hadith of Ibn Umar when a man asked him about Uthman ibn Affan (may Allah be pleased with him), so he mentioned his virtues and then said: Go with it, 'talan' is with you(4). Likewise is the poet's saying: Return before my house's distance, Jumana / and reach us as you claimed, 'talana'(5) Abu Ubaid said: Then, with all this, I deliberately looked into what is called: the Imam - the Mushaf of Uthman - and I found the 'ta' connected with 'hin', written as: tahin. (1) In Majaz al-Qur'an 176/2. (2) Previously mentioned 478/1. (3) Previously mentioned soon. See the preceding speech in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/451 - 452, and al-Muharrar al-Wajiz 4/492, and al-Durr al-Masun 9/347 - 349. (4) Narrated by Ahmad (5772), and al-Bukhari (3698) with the wording: Go with it now with you. Ibn al-Athir cited it with the author's wording in al-Nihaya (t-l-n). (5) Attributed in al-Lisan (t-l-n) to Jamil ibn Ma'mar, and attributed in al-Khizana 4/179 to Ibn al-Ahmar.

सूरह साद: आयत 2 - 3 129 'हीन' (समय), 'ता' 'हीन' से अलग है, और वे कहते हैं: इसका अर्थ है: और नहीं। इसी तरह, यह नए और पुराने मुसहफ (कुरान की पांडुलिपियों) में 'ता' को 'हीन' से अलग करके है। अबू उबैदा मा'मर इब्न अल-मुथन्ना (1) का यही विचार था। अबू उबैद अल-कासिम इब्न सलाम ने कहा: मेरे लिए ठहराव इस शब्द 'वला' पर है, और शुरुआत 'तहीना मनास' है, इसलिए 'ता' 'हीन' के साथ है। कुछ ने कहा: 'लात' फिर वह शुरू करता है और कहता है: 'हीना मनास'। अल-महदवी ने कहा: अबू उबैद ने उल्लेख किया कि मुसहफ में 'ता' 'हीन' से जुड़ा हुआ है, जो व्याकरणविदों के अनुसार एक गलती है, और यह टिप्पणीकारों के कथन के विपरीत है। अबू उबैद के तर्कों में से एक यह है कि उन्होंने कहा: हमने अरबों को इस 'ता' को 'हीन', 'अवान' (समय), और 'अल-आन' (अब) के अलावा जोड़ते हुए नहीं पाया; और उन्होंने अबू वजज़ा अल-सा'दी द्वारा सुनाया: दयालु, वह समय है जब कोई दयालु नहीं है / और खिलाने वाले उस समय जब भोजन कहाँ है?(2) और उन्होंने अबू ज़ुबैद अल-ता'ई द्वारा सुनाया: उन्होंने हमारे सुलह की मांग की जब वह समय नहीं था / तो हमने उत्तर दिया कि रहने के लिए कोई समय नहीं है(3) तो उन्होंने 'अवान' में 'ता' को शामिल किया। अबू उबैद ने कहा: 'अल-आन' में उनके'ता' को शामिल करने में इब्न उमर की हदीस है जब एक आदमी ने उनसे उस्मान इब्न अफ़ान (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बारे में पूछा, तो उन्होंने उनके गुणों का उल्लेख किया और फिर कहा: इसे ले जाओ, 'तलान' तुम्हारे साथ है (4)। इसी प्रकार कवि का कथन है: मेरे घर की दूरी से पहले लौट आओ, जुमाना / और हम तक पहुँचो जैसा तुमने दावा किया था, 'तलाना'(5) अबू उबैद ने कहा: फिर, इस सब के साथ, मैंने जानबूझकर उस चीज़ को देखा जिसे कहा जाता है: इमाम - उस्मान का मुसहफ - और मैंने पाया कि 'ता' 'हीन' के साथ जुड़ा हुआ है, लिखा गया है: तहीन। (1) मजाज़ अल-कुरान 2/176 में। (2) पहले 1/478 का उल्लेख किया गया है। (3) जल्द ही पहले उल्लेख किया गया है। अल-नहस 3/451 - 452 द्वारा इ'राब अल-कुरान में पूर्वगामी भाषण देखें, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/492, और अल-दुर्र अल-मसनून 9/347 - 349। (4) अहमद (5772) द्वारा सुनाया गया, और अल-बुखारी (3698) इन शब्दों के साथ: इसे अब अपने साथ ले जाओ। इब्न अल-अथिर ने अल-निहाया (त-ल-न) में लेखक के शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया। (5) अल-लिसान (त-ल-न) में जमील इब्न मा'मर को जिम्मेदार ठहराया गया है, और अल-खिजाना 4/179 में इब्न अल-अहमार को जिम्मेदार ठहराया गया है।

سورہ ص: آیات ۲ - ۳ ۱۲۹ 'حین' (وقت)، 'تاء' 'حین' سے الگ ہے، اور وہ کہتے ہیں: اس کا مطلب ہے: اور نہیں۔ اسی طرح، یہ نئے اور پرانے مصاحف (قرآنی نسخوں) میں 'تاء' کو 'حین' سے الگ کر کے ہے۔ ابو عبیدہ معمر بن المثنیٰ (۱) کا یہی خیال تھا۔ ابو عبید القاسم بن سلام نے کہا: میرے نزدیک وقف اس لفظ 'ولا' پر ہے، اور ابتدا 'تحین مناص' ہے، چنانچہ 'تاء' 'حین' کے ساتھ ہے۔ بعض نے کہا: 'لات' پھر وہ شروع کرتا ہے اور کہتا ہے: 'حین مناص'۔ المہدوی نے کہا: ابو عبید نے ذکر کیا کہ مصحف میں 'تاء' 'حین' سے ملی ہوئی ہے، جو کہ نحویوں کے نزدیک غلطی ہے، اور یہ مفسرین کے قول کے خلاف ہے۔ ابو عبید کے دلائل میں سے ایک یہ ہے کہ انہوں نے کہا: ہم نے عربوں کو اس 'تاء' کا اضافہ 'حین'، 'اوان' (وقت)، اور 'الآن' (اب) کے علاوہ کہیں نہیں پایا؛ اور انہوں نے ابو وجزہ السعدی کا شعر پڑھا: رحم کرنے والے، وہ وقت ہے جب کوئی رحم کرنے والا نہیں / اور کھلانے والے اس وقت جب کھانا کہاں ہے؟(۲) اور ابو زبید الطائی کا شعر پڑھا: انہوں نے ہماری صلح چاہی جب وہ وقت نہ تھا / تو ہم نے جواب دیا کہ رہنے کا کوئی وقت نہیں(۳) چنانچہ انہوں نے 'اوان' میں 'تاء' داخل کی۔ ابو عبید نے کہا: 'الآن' میں ان کے 'تاء' داخل کرنے میں ابن عمر کی حدیث ہے جب ایک شخص نے ان سے عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ کے بارے میں پوچھا، تو انہوں نے ان کے مناقب ذکر کیے اور پھر کہا: اسے لے جاؤ، 'تلان' تمہارے ساتھ ہے (٤)۔ اسی طرح شاعر کا قول ہے: میرے گھر کی دوری سے پہلے لوٹ آؤ، جمانہ / اور ہم تک پہنچو جیسا کہ تم نے دعویٰ کیا تھا، 'تلانا'(٥) ابو عبید نے کہا: پھر اس سب کے ساتھ، میں نے جان بوجھ کر اس چیز کو دیکھا جسے کہا جاتا ہے: امام - مصحف عثمان - تو میں نے 'تاء' کو 'حین' کے ساتھ ملا ہوا پایا، لکھا گیا ہے: تحین۔ (۱) مجاز القرآن ۲/۱۷٦ میں۔ (۲) پہلے ٤۷۸/۱ کا ذکر ہو چکا ہے۔ (۳) عنقریب پہلے ذکر ہو چکا۔ النحاس ۳/٤٥۱ - ٤٥۲ کی اعراب القرآن میں سابقہ کلام دیکھیں، اور المحرر الوجیز ٤/٤۹۲، اور الدر المصون ۹/۳٤۷ -

٣٤٩۔ (٤) احمد (٥٧٧٢) نے روایت کیا، اور بخاری (٣٦٩٨) نے ان الفاظ کے ساتھ: اسے اب اپنے ساتھ لے جاؤ۔ ابن الاثیر نے النہایہ (ت-ل-ن) میں مصنف کے الفاظ کے ساتھ اسے نقل کیا ہے۔ (٥) اللسان (ت-ل-ن) میں جمیل بن معمر کی طرف منسوب ہے، اور الخزانہ ٤/١٧٩ میں ابن الاحمر کی طرف منسوب ہے۔

Surah Sad: Verses 2 - 3 130

Abu Ja'far al-Nahhas said (1): As for the first verse attributed to Abu Wajza, the language scholars narrated it in four ways, all of which differ from what he recited; one of them has two interpretations. Narrated by Abu al-Abbas Muhammad ibn Yazid:

The compassionate ones, and there is no compassionate one left.

The second narration:

The compassionate ones, and it is not a time of compassion.

The third narration, narrated by Ibn Kaysan:

The compassionate ones (al-'Atifunah) when there is no compassionate one.

He treated it as a 'ha' in pause and a 'ta' in continuation, claiming it is for clarifying the vowel (haraka), likened to the 'ha' of femininity.

The fourth narration:

The compassionate ones (al-'Atifunah) when there is no compassionate one.

In this narration, there are two interpretations; one - which is the school of Ismail ibn Ishaq - is that the 'ha' is in the position of accusative (nasb); just as you say: 'The strikers of Zaid' (al-daribuna Zaidan), so if you use a pronoun, you say: 'The strikers of him' (al-daribuhu). Sibawayh allowed in poetry: 'al-daribunah', so Ismail provided the verse (2) following Sibawayh's school in allowing such forms. The other interpretation: 'al-'Atifunah', meaning the 'ha' is for clarifying the vowel, as you say: 'The Muslims (al-Muslimunah) passed by us', in pause, then it was treated in continuation as it is in pause; as the people of Medina recited: {My wealth has not availed me. My authority has gone from me.} (3) [Al-Haqqah: 28-29].

---

(1) In I'rab al-Qur'an 3/453. (2) In manuscript (m): with femininity, and what is established from (d) and (z), which matches the I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/453, and the speech is from him, and the phrase is missing in (th) and (f). (3) Hamza recited by omitting the two 'ha's in continuation, and the rest by establishing them in both cases. Al-Taysir p. 214.

सूरह साद: आयतें 2 - 3 130

अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा (1): जहाँ तक अबू वज्ज़ा को दिए गए पहले शेर की बात है, तो भाषा के विद्वानों ने इसे चार तरीकों से बयान किया है, जो सभी उनके द्वारा पढ़े गए तरीके से भिन्न हैं; उनमें से एक में दो व्याख्याएं हैं। अबू अल-अब्बास मुहम्मद बिन यज़ीद द्वारा वर्णित:

दयालु लोग, और अब कोई दयालु नहीं रहा।

दूसरा वर्णन:

दयालु लोग, और यह दया का समय नहीं है।

तीसरा वर्णन, इब्न कैसान द्वारा वर्णित:

दयालु लोग (अल-आतिफूनह) जब कोई दयालु नहीं होता।

उन्होंने इसे रुकने (वक़्फ़) पर 'हा' और मिलाते समय 'ता' माना, और दावा किया कि यह स्वर (हरकत) को स्पष्ट करने के लिए है, जिसे स्त्रीत्व की 'हा' के समान माना गया है।

चौथा वर्णन:

दयालु लोग (अल-आतिफूनह) जब कोई दयालु नहीं होता।

इस वर्णन में दो व्याख्याएं हैं; एक - जो इस्माइल बिन इसहाक का मत है - यह है कि 'हा' कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है; जैसे आप कहते हैं: 'ज़ैद को मारने वाले', और यदि आप सर्वनाम का उपयोग करते हैं, तो आप कहते हैं: 'उसे मारने वाले' (अल-दारिबूह)। सिबावेह ने कविता में 'अल-दारिबूनह' की अनुमति दी थी। इसलिए इस्माइल ने शेर (2) पेश किया जो सिबावेह के मत के अनुसार इस तरह के प्रयोग की अनुमति देता है। दूसरी व्याख्या: 'अल-आतिफूनह', इस आधार पर कि 'हा' स्वर को स्पष्ट करने के लिए है, जैसा कि आप रुकने पर कहते हैं: 'मुसलमान (अल-मुस्लिमूनह) हमारे पास से गुज़रे', फिर इसे मिलाते समय भी उसी तरह उपयोग किया गया जैसे रुकने पर किया जाता है; जैसा कि मदीना के लोगों ने पढ़ा: {मेरे धन ने मुझे कोई लाभ नहीं पहुँचाया। मेरा अधिकार मुझसे जाता रहा।} (3) [अल-हाक्का: 28-29]।

(1) इराब अल-कुरआन 3/453 में। (2) (म) में: स्त्रीत्व के साथ, और (द) और (ज़) से जो प्रमाणित है, वह अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरआन 3/453 के अनुरूप है, और यह बात उन्हीं की है, और (थ) और (फ़) में यह वाक्यांश नहीं है। (3) हमजा ने मिलाते समय दोनों 'हा' को हटाकर पढ़ा, और बाकी लोगों ने दोनों स्थितियों में उन्हें बरकरार रखा। अल-तयसीर पृ. 214।

سورۃ ص: آیات ۲ - ۳ ۱۳۰

ابو جعفر النحاس نے کہا (۱): جہاں تک اس پہلے شعر کا تعلق ہے جو انہوں نے ابو وجزہ کے حوالے سے پڑھا، تو اسے اہل لغت نے چار وجوہ پر روایت کیا ہے، یہ تمام اس کے خلاف ہیں جو انہوں نے پڑھا؛ اور ان میں سے ایک روایت میں دو توجیہات ہیں؛ اسے ابو العباس محمد بن یزید نے روایت کیا ہے:

مہربان لوگ، اور اب کوئی مہربان باقی نہیں رہا۔

دوسری روایت:

مہربان لوگ، اور یہ مہربانی کا وقت نہیں۔

تیسری روایت جسے ابن کیسان نے روایت کیا ہے:

مہربان لوگ (العاطفونہ) جب کوئی مہربان نہ ہو۔

انہوں نے وقف کی صورت میں اسے 'ہا' اور ملا کر پڑھنے (ادرج) کی صورت میں 'تا' قرار دیا، اور دعویٰ کیا کہ یہ حرکت کو واضح کرنے کے لیے ہے جسے ہائے تانیث سے تشبیہ دی گئی ہے۔

چوتھی روایت:

مہربان لوگ (العاطفونہ) جب کوئی مہربان نہ ہو۔

اس روایت میں دو توجیہات ہیں؛ ایک - جو اسماعیل بن اسحاق کا مذہب ہے - یہ کہ 'ہا' مفعولی حالت (نصب) میں ہے؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: 'زید کو مارنے والے' (الضاربون زیداً)، اور جب ضمیر لائیں تو کہیں: 'اسے مارنے والے' (الضاربوہ)۔ سیبویہ نے شاعری میں 'الضاربونہ' کی اجازت دی ہے۔ چنانچہ اسماعیل نے شعر (۲) سیبویہ کے مسلک کے مطابق پیش کیا جو اس طرح کی اجازت دیتا ہے۔ دوسری توجیہ یہ ہے: 'العاطفونہ'، اس بنا پر کہ 'ہا' بیانِ حرکت کے لیے ہے، جیسا کہ آپ وقف کی صورت میں کہتے ہیں: 'مسلمان (المسلمونہ) ہمارے پاس سے گزرے'، پھر اسے وصل (ملا کر پڑھنے) کی حالت میں وقف کے ہی حکم میں رکھا گیا؛ جیسا کہ اہل مدینہ نے پڑھا: ﴿مَا أَغْنَىٰ عَنِّي مَالِيَهْ . هَلَكَ عَنِّي سُلْطَانِيَهْ﴾ (۳) [الحاقة: ۲۸-۲۹]۔

---

(۱) إعراب القرآن ۳/٤٥۳ میں۔ (۲) نسخہ (م) میں: تانیث کے ساتھ، اور جو نسخہ (د) اور (ز) سے ثابت ہے وہ النحاس کی إعراب القرآن ۳/٤٥۳ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے، جبکہ نسخہ (ظ) اور (ف) میں یہ عبارت ساقط ہے۔ (۳) حمزہ نے وصل کی حالت میں دونوں 'ہا' کو حذف کر کے پڑھا، اور باقی قراء نے دونوں حالتوں میں انہیں ثابت رکھا۔ التیسیر ص۲۱٤۔

Page 131 Surah Sad: Verses 2 - 3

As for the second verse, there is no argument for it; because it is paused upon: "wa-lata awan" (and it is not the time), except that there is something problematic in it; because it is narrated as: "wa-lata awanin" with the genitive case (khafd), while what follows "lata" is usually nominative (marfu') or accusative (mansub). Even if it was narrated from Isa bin Umar that he read: «wa-lati hina manasin» with a kasra on the 'ta' of 'lata' and the 'nun' of 'hina', but the established reading from him is that he read: «wa-lata hina manasin», so he based "lata" on kasra and made "hina" accusative.

As for: "wa-lata awanin", there are two estimations in it; Al-Akhfash said(2): there is an implicit word, i.e.: "wa-lata hina awanin". Al-Nahhas said(3): This saying is clearly wrong. The other estimation from Abu Ishaq(4) said: its estimation is: "wa-lata awanuna" (and it was not our time), so the mudaf ilayh (possessive) was omitted, making it indeclinable, and it was given a kasra due to the meeting of two silent letters (sakinayn)(5). And Muhammad bin Yazid recited it as: "wa-lata awanu", with the nominative case (raf').

As for the third verse, it is a fabricated (muwallad) verse whose author is unknown(6), and no argument can be correctly based on it. Note that Muhammad ibn Yazid narrated it as: "kama za'amti l-ana". Others said: The meaning is: "as you (anti) claimed now". So he dropped the hamza and the nun from "anti".

As for his citing the Hadith of Ibn Umar, when he mentioned the virtues of Uthman to a man and said to him: "Go with them 'talan' (now) to your companions," there is no argument in it; because the narrator only narrates this according to the meaning. The proof of this is that Mujahid narrates this Hadith from Ibn Umar and said in it: "Go and strive."

Footnotes: (1) Al-Qira'at al-Shadhdha p. 139, and what is between brackets is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/453, and the speech is from him. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/670. (3) In I'rab al-Qur'an 3/454, and what precedes it. (4) He is Al-Zajjaj, and his statement is in Ma'ani al-Qur'an 4/320-321. (5) Meaning: When the mudaf ilayh was deleted, tanween was substituted for it, and the 'nun' was estimated to be silent like the 'dhal' of "idh". When it met the silent tanween, the 'nun' was given a kasra to avoid the meeting of two silent letters, just as the 'dhal' of "idh" is given a kasra. Sirr Sina'at al-I'rab 2/509. (6) Attributed in Al-Lisan (talan) to Jamil bin Mu'ammar, and in Al-Khizana 4/179 to Ibn al-Ahmar, and we mentioned it when citing the verse.

पृष्ठ १३१ सूरह साद: आयत २ - ३

जहाँ तक दूसरे छंद का सवाल है, इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि इसे इस तरह रोका जाता है: "वलात अवान", सिवाय इसके कि इसमें कुछ समस्या है; क्योंकि इसे "वलात अवानिन" (कसर के साथ) के रूप में सुनाया गया है, जबकि "लात" के बाद आने वाला शब्द आमतौर पर रफ़' (पेश) या नसब (ज़बर) की स्थिति में होता है। यदि ईसा बिन उमर से यह रिवायत की गई है कि उन्होंने पढ़ा: «वलाति हीनि मनासिन» 'लात' की 'ता' और 'हीन' की 'नून' पर जेर के साथ, लेकिन उनसे साबित रिवायत यह है कि उन्होंने पढ़ा: «वलात हीना मनासिन», तो उन्होंने "लात" को कसर (जेर) पर आधारित किया और "हीन" को नसब दिया।

जहाँ तक "वलात अवानिन" का सवाल है, इसमें दो अनुमान हैं; अल-अखफ़श ने कहा(२): इसमें एक छिपा हुआ शब्द है, यानी: "वलात हीना अवानिन"। अल-नहस ने कहा(३): यह बात स्पष्ट रूप से गलत है। अबू इसहाक(४) से दूसरा अनुमान यह है कि उन्होंने कहा: इसका अनुमान "वलात अवानुना" है, फिर मुज़ाफ़ इलैह को हटा दिया गया जिससे यह अपरिवर्तनीय हो गया, और दो साकिन (शांत वर्णों) के मिलन के कारण इस पर कसर (जेर) आ गया(५)। और मुहम्मद बिन यज़ीद ने इसे रफ़' के साथ पढ़ा: "वलात अवानु"।

जहाँ तक तीसरे छंद का सवाल है, यह एक बाद में गढ़ा गया छंद है जिसके लेखक का पता नहीं है(६) और इससे कोई प्रमाण सिद्ध नहीं होता। हालाँकि मुहम्मद इब्न यज़ीद ने इसे इस तरह सुनाया है: "कमा ज़अम्तिल-आन"। दूसरों ने कहा: इसका अर्थ है: "कमा ज़अम्ति अंतिल-आन" (जैसा कि तुमने अभी दावा किया)। तो उसने "अंति" से हमज़ा और नून को हटा दिया।

जहाँ तक इब्न उमर की हदीस से उनके तर्क देने का सवाल है, जब उन्होंने एक आदमी को उस्मान के गुणों का उल्लेख किया और उससे कहा: "इन्हें 'तलान' (अभी) अपने साथियों के पास ले जाओ," तो इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि रिवायत करने वाला इसे केवल अर्थ के आधार पर बयान करता है। इसका प्रमाण यह है कि मुजाहिद इब्न उमर से इस हदीस को बयान करते हैं और इसमें कहा: "जाओ और प्रयास करो"।

पाद टिप्पणियाँ: (१) अल-क़िरात अल-शज़्ज़ा पृ. १३९, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा अल-नहस द्वारा ए'राब अल-क़ुरान ३/४५३ से है, और भाषण उन्हीं का है। (२) मा'नी अल-क़ुरान २/६७० में। (३) ए'राब अल-क़ुरान ३/४५४ में, और उससे पहले का हिस्सा। (४) वह अल-ज़ज्जाज हैं, और उनका कथन

मा'नी अल-क़ुरान ४/३२०-३२१ में है। (५) यानी: जब मुज़ाफ़ इलैह को हटा दिया गया, तो उसके बदले तनवीन लगा दी गई, और नून अनुमानतः"इज़" के'ज़ाल' की तरह साकिन था। जब वह साकिन तनवीन से मिला, तो दो साकिनों के मिलन से बचने के लिए नून को कसर दिया गया, जैसे "इज़" के 'ज़ाल' को कसर दिया जाता है। सिर्र सिनाअत अल-एराब २/५०९। (६) अल-लिसान (तलान) में इसे जमील बिन मुअम्मर से जोड़ा गया है, और अल-खिज़ा़ना ४/१७९ में इब्न अल-अहमर से, और हमने छंद का हवाला देते समय इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۱۳۱ سورۃ ص: آیات ۲ - ۳

جہاں تک دوسرے شعر کا تعلق ہے، اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ اس پر وقف کیا جاتا ہے: "ولات أوان"، سوائے اس کے کہ اس میں کچھ اشکال ہے؛ کیونکہ یہ "ولات أوانٍ" (جر کے ساتھ) مروی ہے، جبکہ "لات" کے بعد آنے والا اسم عام طور پر مرفوع یا منصوب ہوتا ہے۔ اگرچہ عیسیٰ بن عمر سے مروی ہے کہ انہوں نے پڑھا: «ولاتِ حينِ مناص» 'لات' کی 'تا' اور 'حین' کی 'نون' کے کسرہ کے ساتھ، لیکن ان سے ثابت شدہ روایت یہ ہے کہ انہوں نے پڑھا: «ولاتَ حينَ مناص»، تو انہوں نے "لات" کو کسرہ پر مبنی کیا اور "حین" کو نصب دیا۔

جہاں تک "ولات أوانٍ" کا تعلق ہے، تو اس میں دو احتمالات ہیں؛ الأخفش نے کہا(۲): اس میں ایک لفظ مقدر (پوشیدہ) ہے، یعنی: "ولات حين أوان"۔ النحاس نے کہا(۳): یہ قول صریح غلطی ہے۔ دوسرا احتمال ابو اسحاق(۴) سے ہے، انہوں نے کہا: اس کی تقدیر (اصل) "ولات أواننا" ہے، پھر مضاف الیہ کو حذف کر دیا گیا جس کی وجہ سے یہ مبنی ہو گیا، اور دو ساکنوں کے ملاپ کی وجہ سے اسے کسرہ دیا گیا(۵)۔ اور محمد بن یزید نے اسے رفع کے ساتھ پڑھا: "ولات أوانُ"۔

جہاں تک تیسرے شعر کا تعلق ہے، تو وہ ایک من گھڑت (مولد) شعر ہے جس کا قائل معلوم نہیں(۶) اور اس سے کوئی دلیل صحیح ثابت نہیں ہوتی۔ تاہم محمد ابن یزید نے اسے یوں روایت کیا ہے: "كما زعمتِ الآن"۔ دوسروں نے کہا: معنی یہ ہے: "كما زعمتِ أنتِ الآن" (جیسا کہ تو نے ابھی گمان کیا)۔ پس اس نے "أنتِ" سے ہمزہ اور نون کو گرا دیا۔

جہاں تک ابن عمر کی حدیث سے ان کے استدلال کا تعلق ہے، جب انہوں نے ایک شخص کو عثمان کے مناقب بیان کیے اور اس سے کہا: "انہیں 'تلان' (ابھی) اپنے ساتھیوں کے پاس لے جاؤ،" تو اس میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ کیونکہ راوی اسے صرف معنی کے اعتبار سے بیان کرتا

ہے۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ مجاہد ابن عمر سے یہی حدیث روایت کرتے ہیں اور اس میں کہا: "جاؤ پس کوشش کرو"۔

حواشی: (۱) القراءات الشاذة ص ۱۳۹، اور قوسین کے درمیان کی عبارت النحاس کی إعراب القرآن ۳/ ۴۵۳ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۲) معانی القرآن ۲/ ۶۷۰ میں۔ (۳) إعراب القرآن ۳/ ۴۵۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۴) وہ الزجاج ہیں، اور ان کا قول معانی القرآن ۴/ ۳۲۰ - ۳۲۱ میں ہے۔ (۵) یعنی: وقتی طور پر مضاف الیہ کو حذف کیا گیا تو مضاف الیہ کے بدلے تنوین لائی گئی، اور نون تقدیر میں "إذ" کی 'ذال' کی طرح ساکن تھی، پس جب اس کی ملاقات تنوینِ ساکنہ سے ہوئی تو اجتماعِ ساکنین کی وجہ سے نون کو کسرہ دیا گیا، جیسے اجتماعِ ساکنین کی وجہ سے "إذ" کی 'ذال' کو کسرہ دیا جاتا ہے۔ سر صناعة الإعراب ۲/ ۵۰۹۔ (۶) اللسان (تلن) میں اسے جمیل بن معمر کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور الخزانة ۴/ ۱۷۹ میں ابن الاحمر کی طرف، اور ہم نے شعر کی تخریج کے وقت اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Sad: Verses 4 - 5 132 ...your effort(1). Another narrated it: "Go with it now with you"(2). As for his argument that he found it in the Imam [copy] as 'tahin' [in the time of], there is no proof in it; because the meaning of 'the Imam' is the primary copy of the Mus'hafs (the Quranic codices). If it differed from them, it would not be an Imam to them. In all the Mus'hafs it is 'walat' [and not]. If there were nothing but this argument, it would be convincing. And the plural of 'manas' [place of escape] is 'manawas'.

The Almighty's saying: {And they wonder that a warner has come to them from among themselves. And the disbelievers say, "This is a magician and a liar." (4)} {Has he made the gods [only] one God? Indeed, this is a curious thing. (5)}

The Almighty's saying: {And they wonder that a warner has come to them from among themselves}: "An" (that) is in the accusative case (nasb), and the meaning is: from [the fact] that he came to them(3). It was said: it is connected to His saying: {in pride and dissension}, meaning: in pride, dissension, and they wondered. And His saying: {How many have We destroyed} is parenthetical. It was said: No, rather this is the beginning of a statement, meaning: it is from their ignorance that they showed wonder that a warner from among them came to them.

{And the disbelievers say, "This is a magician"}: meaning: he brings deceptive speech with which he deceives the people. It was also said: he separates with his magic between a father and his child, and a man and his wife. {a liar}: meaning: in the claim of prophethood.

The Almighty's saying: {Has he made the gods [only] one God?}: [these are] two objects [of the verb 'made'], meaning: he has turned the [many] gods into one God. {Indeed, this is a curious thing (ujab)}: meaning: strange (ajib). Al-Sulami read it: 'ujjab' with emphasis (tashdid)(4). 'Ujab', 'ujjab', and 'ajab' [wonder] are the same. Al-Khalil distinguished between 'ajib' and 'ujab', saying: 'ajib' is wonder, and 'ujab' is that which has exceeded the limit of wonder, just as 'tawil' is that which has length, and 'tuwal' is that which has exceeded the limit of length(5).

---

(1) Reported by Al-Bukhari (3704) via Sa'd ibn 'Ubaydah, and Ibn Hibban (6909) via Habib ibn Abi Mulaykah, both from Ibn 'Umar, may Allah be pleased with them. We have not found it via Mujahid. (2) Reported by Ahmad (5772), and Al-Bukhari (3698). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 3/454. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 129, and Al-Muhtasib, 2/230. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun, 5/78, similarly.

सूरा साद: आयतें 4 - 5 132 ...आपका प्रयास(1)। एक अन्य ने इसे इस प्रकार वर्णित किया है: "इसे अभी अपने साथ ले जाओ"(2)। जहाँ तक उनके इस तर्क का प्रश्न है कि उन्होंने इसे इमाम [प्रति] में 'तहीन' [समय में] पाया है, तो इसमें कोई प्रमाण नहीं है; क्योंकि 'इमाम' का अर्थ है मुसहफ़ों (क़ुरान की प्रतियों) की मुख्य प्रति। यदि यह उनसे भिन्न होता, तो यह उनके लिए इमाम नहीं होता। सभी मुसहफ़ों में यह 'वलात' [और नहीं] है। यदि इस तर्क के अतिरिक्त कुछ भी न होता, तो भी यह ठोस होता। और 'मनास' [बचने का स्थान] का बहुवचन 'मनावस' है।

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला उनके पास आया। और काफ़िरों ने कहा, "यह एक जादूगर और झूठा है।" (4)} {क्या उसने इतने सारे ईश्वरों को एक ही ईश्वर बना दिया? वास्तव में, यह एक बड़ी अजीब बात है। (5)}

अल्लाह तआला का कथन: {और उन्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला उनके पास आया}: यहाँ "अन" (कि) कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है, और अर्थ है: इस बात से कि वह उनके पास आया(3)। कहा गया है: यह उसके कथन {अभिमान और विरोध में} से जुड़ा है, अर्थात: अभिमान में, विरोध में, और उन्हें आश्चर्य हुआ। और उसका कथन {हमने कितने विनाश किए} बीच में आया वाक्य है। यह भी कहा गया है: नहीं, बल्कि यह एक नए कथन का आरंभ है, जिसका अर्थ है: यह उनकी अज्ञानता है कि उन्होंने इस बात पर आश्चर्य व्यक्त किया कि उनके पास उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला आया।

{और काफ़िरों ने कहा, "यह एक जादूगर है"}: अर्थात: वह ऐसी भ्रामक बातें करता है जिनसे वह लोगों को धोखा देता है। यह भी कहा गया है: वह अपने जादू से पिता और पुत्र, तथा पति और पत्नी के बीच अलगाव पैदा करता है। {झूठा}: अर्थात: नबुवत (पैग़म्बरी) के दावे में।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या उसने इतने सारे ईश्वरों को एक ही ईश्वर बना दिया?}: ये दो कर्म (मफ़ऊल) हैं, अर्थात: उसने सभी ईश्वरों को एक ईश्वर में बदल दिया। {वास्तव में, यह एक बड़ी अजीब बात (उजाब) है}: अर्थात: आश्चर्यजनक (अजीब)। अल-सुलमी ने इसे ताकीद (तशदीद) के साथ 'उज्जाब' पढ़ा है(4)। 'उजाब', 'उज्जाब' और 'अजब' [आश्चर्य] एक ही हैं। अल-ख़लील ने 'अजीब' और 'उजाब' के बीच अंतर करते हुए कहा है: 'अजीब' आश्चर्य है, और 'उजाब' वह है जो आश्चर्य की सीमा को पार कर गया हो, जैसे 'तवील' वह है जिसमें लंबाई हो, और 'तुवाल' वह है जो लंबाई की सीमा को पार कर गया हो(5)।

(1) इसे बुखारी (3704) ने साद बिन उबैदा के माध्यम से, और इब्न हिब्बान (6909) ने हबीब बिन अबी मुलैका के माध्यम से रिवायत किया है, दोनों इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से। हमें यह मुजाहिद के माध्यम से नहीं मिला। (2) इसे अहमद (5772) और बुखारी (3698) ने रिवायत किया है। (3) इराब अल-क़ुरान, अल-नहस द्वारा, 3/454। (4) अल-किरात अल-शाज्जाह, पृष्ठ 129, और अल-मुहतासिब, 2/230। (5) अल-नुकत वल-उयून, 5/78, इसी तरह।

سورہ ص: آیات 4 - 5 132 ...تیری کوشش(1)۔ اور ایک دوسری روایت میں ہے: "اسے ابھی اپنے ساتھ لے جا"(2)۔ رہا ان کا یہ استدلال کہ انہوں نے امام (نسخہ) میں اسے «تَحِین» پایا ہے، تو اس میں کوئی حجت نہیں؛ کیونکہ امام کا مطلب ہے مصاحف (قرآنی نسخوں) کا اصل نسخہ، پس اگر وہ ان کے خلاف ہو تو وہ ان کے لیے امام نہیں ہے، اور تمام مصاحف میں «ولات» ہے، تو اگر اس میں صرف یہی استدلال ہوتا تب بھی یہ قائل کرنے والا ہوتا۔ اور مناص کی جمع مناوص ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَجِبُوا أَن جَاءَهُم مُّنذِرٌ مِّنْهُمْ ۖ وَقَالَ الْكَافِرُونَ هَٰذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ 4﴾ ﴿أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَٰهًا وَاحِدًا ۖ إِنَّ هَٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ ٥﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعَجِبُوا أَن جَاءَهُم مُّنذِرٌ مِّنْهُمْ ۖ﴾ یہاں «أن» حالتِ نصب میں ہے، اور معنی ہے: اس بات سے کہ ان کے پاس آیا(3)۔ کہا گیا ہے: یہ اس کے قول ﴿فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾ سے جڑا ہوا ہے، یعنی: وہ تکبر، مخالفت اور تعجب میں پڑ گئے۔ اور اس کا قول «كم أَهْلَكْنَا» جملہ معترضہ ہے۔ اور کہا گیا: نہیں، بلکہ یہ کلام کی ابتدا ہے، یعنی: یہ ان کی جہالت ہے کہ انہوں نے اس بات پر تعجب کا اظہار کیا کہ ان کے پاس خود انہی میں سے ایک ڈرانے والا آیا۔

﴿فَقَالَ الْكَافِرُونَ هَٰذَا سَاحِرٌ﴾ یعنی: وہ ایسی ملمع سازی والی باتیں لاتا ہے جس سے وہ لوگوں کو دھوکہ دیتا ہے؛ اور کہا گیا: وہ اپنے جادو سے باپ اور بیٹے، اور شوہر اور بیوی کے درمیان تفریق پیدا کرتا ہے ﴿كَذَّابٌ﴾ یعنی: نبوت کے دعوے میں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَٰهًا وَاحِدًا﴾ یہ دو مفعول ہیں، یعنی: اس نے تمام معبودوں کو ایک معبود بنا دیا۔ ﴿إِنَّ هَٰذَا لَشَيْءٌ عُجَابٌ﴾ یعنی: عجیب۔ اور السلمی نے اسے تشدید کے ساتھ «عُجَّاب» پڑھا ہے(4)۔ اور عُجاب، عُجّاب اور عجب سب ایک ہی ہیں۔ اور الخلیل نے عجیب اور عجاب کے

درمیان فرق کرتے ہوئے کہا: عجیب تعجب کی بات ہے، اور عجاب وہ ہے جو تعجب کی حد سے تجاوز کر گیا ہو، جیسے طویل وہ ہے جس میں لمبائی ہو، اور طوال وہ ہے جو لمبائی کی حد سے تجاوز کر گیا ہو(5)۔

---

(1) اسے بخاری (3704) نے سعد بن عبیدہ کے طریق سے، اور ابن حبان (6909) نے حبیب بن ابی ملیکہ کے طریق سے روایت کیا ہے، دونوں ابن عمر رضی اللہ عنہما سے۔ ہمیں مجاہد کے طریق سے یہ نہیں ملی۔ (2) اسے احمد (5772) اور بخاری (3698) نے روایت کیا ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/ 454۔ (4) القراءات الشاذة ص 129، والمحتسب 2/ 230۔ (5) النکت والعیون 5/ 78، اسی کی مانند۔

Surah Sad: Verse 5 (Page 133)

Al-Jawhari (1) said: "Al-'Ajib" is a matter that causes wonder, as is "al-'Ujab" with a damma, and "al-'Ujjab" with a shadda is more intense than it, and likewise "al-U'jubah".

Muqatil said: "Ujab" is the dialect of Azd Shanu'ah (2).

Sa'id bin Jubayr narrated from Ibn Abbas, who said: Abu Talib fell ill, so Quraish came to him, and the Prophet ﷺ also came. At the head of Abu Talib's bed, there was space for one man to sit, so Abu Jahl stood there to prevent him. He said: They complained about him to Abu Talib. Abu Talib said: "O nephew, what do you want from your people?" He replied: "O uncle, I only want from them one word by which the Arabs will submit to them and the non-Arabs will pay them tribute." He asked: "And what is it?" He said: "There is no god but Allah." They said: "Has he made the gods [all] one God?" He said: Then the Quran was revealed about them: ﴿Sad. By the Quran full of reminder. But those who disbelieve are in pride and dissension﴾ until it reached ﴿This is not but a fabrication.﴾ At-Tirmidhi also recorded it with its meaning and said: This is a good authentic (hasan sahih) hadith (3).

It was also said: When Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) converted to Islam, his conversion was hard for Quraish. They gathered around Abu Talib and said: "Judge between us and your nephew." So Abu Talib sent for the Prophet ﷺ and said: "O nephew, these are your people asking you for fairness (4), so do not be completely biased against your people." He asked: "And what are they asking me?" They said: "Leave us and leave the mention of our gods, and we will leave you and your God." The Prophet ﷺ said: "Will you give me one word by which you will possess the Arabs and the non-Arabs will follow you?" Abu Jahl said: "By your father, we will give you ten like it!" The Prophet ﷺ said: "Say: There is no god but Allah." They fled from that and stood up, saying: ﴿Has he made the gods [all] one God?﴾ How can one God suffice all creation? So Allah revealed these verses about them up to His saying: ﴿The people of Noah denied before them﴾ [Verse: 12] (5).

---

(1) In Al-Sihah (ajab). (2) Mentioned by Al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 23/166. (3) Sunan at-Tirmidhi (3232), but his printed edition does not contain "sahih". Recorded by Ahmad (2008) and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 38. In its chain is Yahya bin 'Amara, or Ibn 'Abbad, or 'Abbad, who is unknown; Al-A'mash was alone in narrating from him, as

stated by Adh-Dhahabi in al-Mizan 4/399. (4) In (m): asking you for equality. (5) Mentioned by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 387, and Al-Baghawi in his tafsir 4/48.

सूरा साद: आयत 5 (पृष्ठ 133)

अल-जौहरी (1) ने कहा: "अल-अजीब" वह मामला है जिससे आश्चर्य होता है, इसी तरह "अल-उजाब" (पेस के साथ) और "अल-उज्जाब" (तशदीद के साथ) उससे भी अधिक तीव्र है, और "अल-उजुबाह" भी।

मुक़ातिल ने कहा: "उजाब" अज़द शनुआ (2) की बोली है।

सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत की, उन्होंने कहा: अबू तालिब बीमार पड़ गए और क़ुरैश उनके पास आए। नबी ﷺ आए, और अबू तालिब के सिर के पास एक व्यक्ति के बैठने की जगह थी, तो अबू जहल वहाँ खड़ा हो गया ताकि उन्हें रोक सके। उन्होंने कहा: उन्होंने अबू तालिब से उनकी शिकायत की। अबू तालिब ने कहा: "हे भतीजे, तुम अपनी कौम से क्या चाहते हो?" उन्होंने कहा: "हे चाचा, मैं उनसे केवल एक शब्द चाहता हूँ जिससे अरब उनके अधीन हो जाएँ और गैर-अरब उन्हें जजिया (कर) दें।" उन्होंने पूछा: "वह क्या है?" उन्होंने कहा: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं।" उन्होंने कहा: ﴿क्या उसने [सभी] ईश्वरों को एक ही ईश्वर बना दिया है?﴾ कहा गया: फिर उनके बारे में कुरान की ये आयतें उतरीं: ﴿साद। नसीहत वाले कुरान की कसम। बल्कि जो लोग काफिर हैं, वे घमंड और विरोध में हैं﴾ यहाँ तक कि ﴿यह तो बस एक बनावटी बात है﴾ पर पहुँच गए। तिर्मिज़ी ने भी इसे इसी अर्थ के साथ निकाला है और कहा: यह एक हदीस हसन सहीह है (3)।

कहा जाता है कि: जब उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इस्लाम स्वीकार किया, तो उनका इस्लाम लाना क़ुरैश पर भारी पड़ा। वे अबू तालिब के पास जमा हुए और बोले: "हमारे और अपने भतीजे के बीच फैसला करें।" तो अबू तालिब ने नबी ﷺ को बुलवाया और कहा: "हे भतीजे, ये तुम्हारी कौम के लोग हैं जो तुमसे बराबरी (4) मांग रहे हैं, इसलिए अपनी कौम के खिलाफ पूरी तरह मत झुक जाना।" उन्होंने पूछा: "वे मुझसे क्या मांग रहे हैं?" उन्होंने कहा: "हमें और हमारे ईश्वरों के जिक्र को छोड़ दो, और हम तुम्हें और तुम्हारे ईश्वर को छोड़ देंगे।" नबी ﷺ ने फरमाया: "क्या तुम मुझे एक शब्द दोगे जिससे तुम अरब के मालिक बन जाओगे और गैर-अरब तुम्हारे अधीन हो जाएँगे?" अबू जहल ने कहा: "तुम्हारे बाप की कसम, हम तुम्हें ऐसी दस बातें देंगे!" नबी ﷺ ने फरमाया: "कहो: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं।" वे इससे बिदक गए और खड़े हो गए, और बोले: ﴿क्या उसने सभी ईश्वरों को एक ही ईश्वर बना दिया है?﴾ सारी सृष्टि के लिए एक ही ईश्वर कैसे पर्याप्त हो सकता है? तो

अल्लाह ने उनके बारे में ये आयतें यहाँ तक उतारीं: ﴿उनसे पहले नूह की कौम ने झुठलाया था﴾ [आयत: 12] (5)।

---

(1) अल-सिहाह (अजब) में। (2) अल-अलुसी ने रूह अल-मानी 23/166 में इसका उल्लेख किया है। (3) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3232), लेकिन उनके मुद्रित संस्करण में "सहीह" शब्द नहीं है। अहमद (2008) और अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 38 में इसे निकाला है। इसकी सनद में यहया बिन अमारा, या इब्न अब्बाद, या अब्बाद अज्ञात है; उनसे रिवायत करने में अल-अमाश अकेले हैं, जैसा कि अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 4/399 में कहा है। (4) (म) में: तुमसे समानता मांग रहे हैं। (5) अल-वाहिदी ने असबाब अल-नुज़ूल पृ. 387 में और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/48 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ ص: آیت ۵ (صفحہ ۱۳۳)

الجوھری (۱) نے کہا: "العجیب" وہ بات ہے جس سے تعجب کیا جائے، اور اسی طرح "العُجاب" (پیش کے ساتھ) ہے، اور "العُجّاب" (تشدید کے ساتھ) اس سے بھی زیادہ مبالغہ والا ہے، اور اسی طرح "الاعجوبہ" بھی۔

مقاتل نے کہا: "عُجاب" ازد شنوءہ (۲) کی لغت ہے۔

سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کی، انہوں نے کہا: ابو طالب بیمار ہوئے تو قریش ان کے پاس آئے، اور نبی ﷺ بھی تشریف لائے، ابو طالب کے سرہانے ایک شخص کے بیٹھنے کی جگہ تھی، تو ابو جہل وہاں کھڑا ہو گیا تاکہ آپ کو روک سکے، انہوں نے کہا: ان لوگوں نے ابو طالب سے آپ کی شکایت کی، تو انہوں نے کہا: اے بھتیجے! تم اپنی قوم سے کیا چاہتے ہو؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "اے چچا! میں ان سے صرف ایک کلمہ چاہتا ہوں جس کی وجہ سے عرب ان کے تابع ہو جائیں، اور عجم (غیر عرب) انہیں جزیہ ادا کریں۔" انہوں نے پوچھا: وہ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "لا الہ الا اللہ"۔ تو انہوں نے کہا: ﴿أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَٰهًا وَاحِدًا﴾ (کیا اس نے [تمام] معبودوں کا ایک ہی معبود بنا دیا ہے؟) راوی کہتے ہیں: تو ان کے بارے میں قرآن نازل ہوا: ﴿ص ۚ وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ . بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي عِزَّةٍ وَشِقَاقٍ﴾ یہاں تک کہ ﴿إِنَّ هَٰذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ﴾ (یہ تو محض ایک من گھڑت بات ہے) پر پہنچے۔ ترمذی نے بھی اسے اسی معنی کے ساتھ روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۳)۔

اور کہا گیا: جب حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ اسلام لائے تو قریش پر ان کا اسلام لانا گراں گزرا، چنانچہ وہ ابو طالب کے پاس جمع ہوئے اور کہا: ہمارے اور اپنے بھتیجے کے درمیان فیصلہ کر دیں۔ تو ابو طالب نے نبی ﷺ کو بلا بھیجا اور کہا: اے بھتیجے! یہ تمہاری قوم ہے جو تم

سے انصاف (۴) کی طالب ہے، لہٰذا اپنی قوم کی طرف مکمل جھک نہ جانا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ مجھ سے کیا چاہتے ہیں؟" انہوں نے کہا: ہمیں اور ہمارے معبودوں کے ذکر کو چھوڑ دو، اور ہم تمہیں اور تمہارے معبود کو چھوڑ دیں گے۔ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "کیا تم مجھے ایک کلمہ دو گے جس سے تم عرب کے مالک بن جاؤ گے اور عجم تمہارے زیرِ نگیں ہوں گے؟" ابو جہل نے کہا: تیرے باپ کی قسم! ہم تمہیں ایسا ایک نہیں بلکہ دس کلمات دیں گے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "کہو: لا الہ الا اللہ"۔ تو وہ اس سے بدک گئے اور کھڑے ہو گئے اور کہنے لگے: ﴿أَجَعَلَ الْآلِهَةَ إِلَٰهًا وَاحِدًا﴾ تمام مخلوق کے لیے ایک ہی معبود کیسے کافی ہو سکتا ہے؟ تو اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں یہ آیات نازل فرمائیں یہاں تک کہ اس قول تک: ﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ﴾ [آیت: ۱۲] (۵)۔

---

(۱) الصحاح (عجب) میں۔ (۲) اسے آلوسی نے روح المعانی ۱۶۶/۲۳ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) سنن ترمذی (۳۲۳۲)، اور اس کے مطبوعہ نسخہ میں "صحیح" کا لفظ نہیں ہے۔ اسے احمد (۲۰۰۸) اور واحدی نے اسباب النزول ص ۳۸ میں روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں یحییٰ بن عمارہ، یا ابن عباد، یا عباد نامی راوی مجہول ہے، ان سے روایت کرنے میں اعمش منفرد ہیں جیسا کہ ذہبی نے المیزان ۳۹۹/۴ میں کہا ہے۔ (۴) نسخہ (م) میں: وہ تم سے برابری مانگ رہے ہیں۔ (۵) اسے واحدی نے اسباب النزول ص ۳۸۷ اور بغوی نے اپنی تفسیر ۴۸/۴ میں ذکر کیا ہے۔

134 Surah Sad: Verses 6 - 11

His saying (Exalted be He): {And the leaders among them went forth [saying], "Go on and be patient over your gods. Indeed, this is a thing intended. (6) We have not heard of this in the latest religion. This is nothing but a fabrication. (7) Has the message been revealed to him out of [all of] us?" Rather, they are in doubt about My message. Rather, they have not yet tasted My punishment. (8) Or do they have the depositories of the mercy of your Lord, the Exalted in Might, the Bestower? (9) Or is theirs the dominion of the heavens and the earth and what is between them? Then let them ascend through [any] ways [to the heavens]. (10) [They are but] a defeated army there from the [various] factions. (11)}.

His saying (Exalted be He): {And the leaders among them went forth [saying], "Go on..."} "The leaders" (al-mala') refers to the nobles, and "going forth" (al-intilaq) means departing quickly; i.e., these disbelievers departed from the presence of the Messenger (peace and blessings be upon him) saying to one another: "Go on," meaning: continue in what you were upon, and do not enter into his religion, {and be patient over your gods}. It was also said: it is a reference to their walking to Abu Talib during his illness, as previously mentioned.

In the narration of Muhammad ibn Ishaq, they were Abu Jahl ibn Hisham, Shayba and 'Utba the two sons(1) of Rabi'a ibn 'Abd Shams, Umayya ibn Khalaf, al-'As ibn Wa'il, and Abu Mu'ayt; they came to Abu Talib and said: "You are our leader, and treat us fairly. Restrain for us the matter of your nephew and the foolish ones with him, for they have abandoned our gods and slandered our religion." So Abu Talib sent for the Prophet (ﷺ) and said to him: "Indeed, your people are inviting you to fairness and equity." The Prophet (ﷺ) said: "I only invite them to a single word." Abu Jahl said: "And ten!" He said: "That you say: There is no god but Allah." So they stood up and said: {Has he made the gods [only] one God?} the verses(2).

{"Go on"}, "that" (an) is in the accusative position, and the meaning is: that you go on. It is also said: "an" means 'meaning'; i.e., "and the leaders among them went forth," i.e., walk; and this is an explanation of their departure, not that they spoke these exact words.

It was also said: the meaning is: the nobles among them went forth and said to the commoners: {Go on and be patient over your gods}, meaning: over the worship of your gods. "Indeed, this," meaning: this which Muhammad (peace and blessings be upon him) has brought...

(1) In (m): sons. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/454-455, and see al-Sira al-Nabawiyya 1/264-265, and the story of the disbelievers of Quraysh going to Abu Talib was mentioned recently.

134 सूरा साद: आयत 6 - 11

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनमें से सरबराह यह कहते हुए चल दिए कि 'चलो और अपने देवताओं पर जमे रहो। यक़ीनन यह कोई ऐसी चीज़ है जिसका कोई उद्देश्य है। (6) हमने पिछली मिल्लत (धर्म) में ऐसी कोई बात नहीं सुनी। यह महज़ एक मनघड़ंत बात है। (7) क्या हम सबमें से सिर्फ़ उसी पर नसीहत (क़ुरआन) उतारी गई है?' बल्कि वे मेरी नसीहत के बारे में शक में हैं। बल्कि उन्होंने अभी तक मेरा अज़ाब नहीं चखा है। (8) या क्या उनके पास तुम्हारे रब्ब की रहमत के ख़ज़ाने हैं, जो बहुत ज़बरदस्त और बड़ा अता करने वाला है? (9) या आसमानों और ज़मीन और जो कुछ उनके बीच है, उसकी बादशाही उन्हीं की है? तो फिर वे सीढ़ियाँ लगाकर ऊपर चढ़ जाएँ। (10) वे एक लश्कर हैं जो वहीं शिकस्त खाने वाला है, बहुत से गिरोहों में से। (11)}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उनमें से सरबराह यह कहते हुए चल दिए कि 'चलो...'} "सरबराह" (अल-मला) से मुराद शरीफ़ लोग हैं, और "चल देना" (अल-इंतिलाक़) का मतलब है तेज़ी से जाना; यानी ये काफ़िर रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास से निकले और एक दूसरे से कहने लगे: "चलो" यानी उस पर क़ायम रहो जिस पर तुम थे, और उनके दीन में दाख़िल न हो, {और अपने देवताओं पर जमे रहो}। और यह भी कहा गया है कि: यह उनकी उस रफ़्तार की तरफ़ इशारा है जब वे अबू तालिब की बीमारी के दौरान उनके पास गए थे जैसा कि पहले गुज़र चुका है।

मुहम्मद इब्न इसहाक़ की रिवायत में है कि वे अबू जहल इब्न हिशाम, रबीआ इब्न अब्द शम्स के दो बेटे(1) शैबा और उत्बा, उमय्या इब्न खलफ़, अल-आस इब्न वाइल, और अबू मुऐत थे; वे अबू तालिब के पास आए और कहा: "आप हमारे सरदार हैं और हमारे साथ इंसाफ़ करें। अपने भतीजे और उसके साथ के बेवकूफ़ों के मामले में हमारा साथ दें, क्योंकि उन्होंने हमारे देवताओं को छोड़ दिया है और हमारे दीन की बुराई की है।" तो अबू तालिब ने नबी (ﷺ) को बुलवाया और उनसे कहा: "बेशक आपकी क़ौम आपको इंसाफ़ और बराबरी की तरफ़ बुला रही है।" नबी (ﷺ) ने फ़रमाया: "मैं उन्हें सिर्फ़ एक कलिमे (शब्द) की तरफ़ बुलाता हूँ।" अबू जहल ने कहा: "और दस!" आपने फ़रमाया: "तुम कहो: अल्लाह के सिवा कोई इबादत के लायक़ नहीं।" तो वे खड़े हो गए और कहा: {क्या उसने [इतने सारे] देवताओं को एक ही माबूद बना दिया है?} आयतें(2)।

{"कि चलो"}, यहाँ "कि" (अन) नसब की हालत में है, और इसका मतलब है: इस बात पर कि चलो। और यह भी कहा गया है कि: "अन" का अर्थ है 'यानी'; यानी "और उनमें से सरबराह चल दिए" यानी चलो; और यह उनके चलने की तफ़सीर (व्याख्या) है, न कि उन्होंने इन अल्फ़ाज़ में बात की थी।

और यह भी कहा गया है: मतलब यह है कि: उनमें से शरीफ़ लोग चले और आम लोगों से कहा: {चलो और अपने देवताओं पर जमे रहो} यानी अपने देवताओं की इबादत पर। "यक़ीनन यह", यानी: यह जो मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) लेकर आए हैं...

(1) (म) में: बेटे। (2) इ'राब अल-क़ुरआन लिल-नह्हास 3/454-455, और देखें अस-सीरा अन-नबविया 1/264-265, और क़ुरैश के काफ़िरों का अबू तालिब के पास जाने का क़िस्सा अभी गुज़रा है।

134 سورہ ص : آیات 6 - 11

ارشادِ باری تعالیٰ ہے: ﴿اور ان کے بڑے یہ کہتے ہوئے چل کھڑے ہوئے کہ چلو اور اپنے معبودوں پر جمے رہو، یقیناً یہ کوئی ایسی چیز ہے جس کا کوئی مقصد ہے (6) ہم نے پچھلے مذہب میں تو ایسی کوئی بات نہیں سنی، یہ تو محض ایک من گھڑت بات ہے (7) کیا ہم سب میں سے صرف اسی پر کلام اتارا گیا ہے؟ بلکہ وہ میری یاددہانی (قرآن) کے بارے میں شک میں ہیں، بلکہ انہوں نے ابھی تک میرا عذاب چکھا ہی نہیں (8) کیا ان کے پاس تمہارے رب کی رحمت کے خزانے ہیں جو زبردست اور بڑا عطا فرمانے والا ہے؟ (9) یا آسمانوں اور زمین اور جو کچھ ان کے درمیان ہے، ان کی بادشاہی انہی کی ہے؟ تو پھر وہ سیڑھیاں لگا کر اوپر چڑھ جائیں (10) یہ تو ایک لشکر ہے جو بہت سے گروہوں میں سے وہیں شکست کھانے والا ہے (11)﴾۔

ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿اور ان کے بڑے یہ کہتے ہوئے چل کھڑے ہوئے کہ چلو﴾ "الملأ" سے مراد اشراف (اشرافیہ) ہیں، اور "انطلاق" کا مطلب ہے تیزی سے چلے جانا؛ یعنی یہ کافر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس سے روانہ ہوئے اور ایک دوسرے سے کہنے لگے: "کہ چلو" یعنی جس حال پر تم ہو اسی پر قائم رہو، اور ان کے دین میں داخل نہ ہو ﴿اور اپنے معبودوں پر جمے رہو﴾۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: یہ ان کے ابو طالب کی بیماری کے دوران ان کے پاس جانے کی طرف اشارہ ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہو چکا ہے۔

محمد بن اسحاق کی روایت میں ہے کہ وہ ابو جہل بن ہشام، شیبہ اور عتبہ پسران(1) ربیعہ بن عبد شمس، امیہ بن خلف، العاص بن وائل اور ابو معیط تھے؛ وہ ابو طالب کے پاس آئے اور کہا: "آپ ہمارے سردار ہیں، ہمارے بارے میں انصاف سے کام لیں۔ اپنے بھتیجے اور اس کے ساتھ کے بیوقوفوں کے معاملے میں ہماری مدد کریں، کیونکہ انہوں نے ہمارے معبودوں کو چھوڑ دیا ہے

اور ہمارے دین کی توہین کی ہے؛" تو ابو طالب نے نبی کریم ﷺ کو بلوا بھیجا اور ان سے کہا: "بے شک آپ کی قوم آپ کو برابری اور انصاف کی طرف بلاتی ہے۔" نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "میں انہیں صرف ایک کلمہ کی طرف بلاتا ہوں۔" ابو جہل نے کہا: "اور ایسے دس!" آپ ﷺ نے فرمایا: "تم کہو: لا إله إلا الله (اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں)۔" تو وہ کھڑے ہو گئے اور کہنے لگے: ﴿کیا اس نے تمام معبودوں کو ایک ہی معبود بنا دیا ہے؟﴾ آیات(2)۔

"أنِ امْشُوا"، اس میں "أن" حالتِ نصب میں ہے، اور معنی ہے: اس بات پر کہ چلو۔ اور کہا گیا ہے کہ: "أن" بمعنی "ای" (یعنی) ہے؛ یعنی "اور ان کے بڑے روانہ ہوئے" یعنی چلو؛ اور یہ ان کے چل پڑنے کی تفسیر ہے، نہ یہ کہ انہوں نے یہی لفظ بولا تھا۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: ان کے اشراف (بڑے) چلے اور عام لوگوں سے کہا: ﴿چلو اور اپنے معبودوں پر جمے رہو﴾ یعنی اپنے معبودوں کی عبادت پر۔ "إنَّ هذا" یعنی: یہ جو محمد صلی اللہ علیہ وسلم لے کر آئے ہیں...

(1) (م) میں ہے: بیٹے۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 3/ 454 - 455، اور دیکھئے السيرة النبوية 1/ 264 - 265، اور کفار قریش کے ابو طالب کے پاس جانے کا قصہ ابھی گزرا ہے۔

"{...is a thing intended}" [38:6] i.e., it is intended for the people of the earth that their blessings will cease, and people and changes will descend upon them (1). It is also said: "{Indeed, this is a thing intended}" is a word of warning; meaning: Muhammad only intends by what he says to make us submit to him so that he can rise above us, and we become his followers, so he can control us as he wishes, so beware of obeying him. Muqatil said: When Umar converted to Islam and Islam became strong through him, that was hard for the Quraysh, so they said: Indeed, Umar's conversion to Islam for the strength of Islam is a thing intended (2). Allah's saying: "{We have not heard of this in the latest religion}" [38:7]. Ibn Abbas, Al-Quradhi, Qatada, Muqatil, Al-Kalbi, and Al-Suddi said: They mean the Christian religion of Jesus, which is the last of the religions. And Christians set up another god with Allah. Mujahid and Qatada also said: They mean the religion of the Quraysh. Al-Hasan said: We have not heard that this would happen at the end of time. And it was said: i.e., we have not heard from the People of the Book that Muhammad is a true messenger (3). "{This is nothing but a fabrication}" [38:7] i.e., a lie and a forgery; from Ibn Abbas and others (4). It is said: 'Khalaqa' and 'Ikhtalaqa', meaning: he innovated/invented. And Allah the Mighty and Sublime created the 'Khalq' (creation) from this; i.e., He innovated them without a prior model (5). Allah's saying: "{Has the message been revealed to him from among us?}" [38:8] It is a rhetorical question of denial, and "the message" (al-dhikr) here is the Qur'an; they denied his exclusive right to revelation from among them. So Allah the Almighty said: "{Rather, they are in doubt about My message}" [38:8] i.e., about My revelation, which is the Qur'an. Meaning: they already knew that you had always been truthful among them, but they only doubted what I revealed to you, whether it is from Me or not. "{Rather, they have not yet tasted My punishment}" [38:8] i.e., they were only deceived by the long period of respite, and if they had tasted My punishment for...

---

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/455. His saying 'ghiyar': in al-Qamus (ghayara): 'ghiyar al-dahr' means its changing events. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/79. In it: ...so they said: Indeed, Umar's Islam contains strength for Islam and is something intended. (3) These opinions are in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/79, and Tafsir al-Baghawi 4/49, and the opinions of Ibn Abbas, al-Quradhi, al-Suddi, Mujahid, and Qatada were recorded by al-Tabari 20/22-23. (4) Recorded by al-Tabari 20/25. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/455.

सूरह साद: आयत 6-11 135

"﴾...एक ऐसी चीज़ है जिसका इरादा किया गया है﴿" [38:6] अर्थात: धरती के लोगों के लिए यह इरादा किया गया है कि उनकी नेमतें छिन जाएँ और लोग और हालात उनके खिलाफ बदल जाएँ (1)। और यह भी कहा गया है: "﴾यकीनन यह एक ऐसी चीज़ है जिसका इरादा किया गया है﴿" यह चेतावनी का शब्द है; यानी: मुहम्मद अपनी बातों से केवल यही चाहते हैं कि हम उनके अधीन हो जाएँ ताकि वे हमसे ऊंचे हो जाएँ और हम उनके अनुयायी बन जाएँ ताकि वे हम पर अपनी इच्छानुसार नियंत्रण कर सकें इसलिए उनकी बात मानने से सावधान रहें। मुक़ातिल ने कहा: जब उमर ने इस्लाम स्वीकार किया और उनके माध्यम से इस्लाम मजबूत हुआ, तो यह कुरैश के लिए बहुत कठिन था, इसलिए उन्होंने कहा: इस्लाम की मजबूती के लिए उमर का इस्लाम स्वीकार करना एक ऐसी चीज़ है जिसका इरादा किया गया है (2)। अल्लाह का फरमान: "﴾हमने पिछली मिल्लत (धर्म) में ऐसा कुछ नहीं सुना﴿" [38:7]। इब्न अब्बास, अल-कुरज़ी, क़तादा, मुक़ातिल, अल-क़ल्बी और अल-सुद्दी ने कहा: उनका मतलब ईसा का ईसाई धर्म है, जो धर्मों में सबसे पिछला (नया) है। और ईसाई अल्लाह के साथ एक और खुदा मानते हैं। मुजाहिद और क़तादा ने यह भी कहा: उनका मतलब कुरैश का धर्म है। अल-हसन ने कहा: हमने नहीं सुना कि आख़िरी ज़माने में ऐसा होगा। और यह भी कहा गया: यानी, हमने अहल-ए-किताब (किताब वाले लोगों) से नहीं सुना कि मुहम्मद एक सच्चे रसूल हैं (3)। "﴾यह तो बस एक गढ़ा हुआ झूठ है﴿" [38:7] यानी: झूठ और मनगढ़ंत बात; इब्न अब्बास और अन्य से (4)। कहा जाता है: 'खलक़ा' और 'इख़्तलक़ा', यानी: उसने ईजाद किया/नया बनाया। और अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने इसी से 'खल्क' (सृष्टि) को पैदा किया; यानी: उन्हें बिना किसी पूर्व उदाहरण के ईजाद किया (5)। अल्लाह का फरमान: "﴾क्या हम सब में से केवल उसी पर ज़िक्र (उपदेश/क़ुरआन) उतारा गया है?﴿" [38:8] यह एक इनकार का प्रश्न (उपहास) है, और यहाँ 'ज़िक्र' से तात्पर्य क़ुरआन है; उन्होंने अपने बीच में से उनके लिए वह्य (प्रकाशना) की विशेषता का इनकार किया। तो अल्लाह तआला ने फरमाया: "﴾बल्कि वे मेरे ज़िक्र के बारे में संदेह में हैं﴿" [38:8] यानी: मेरी वह्य के बारे में, जो कि क़ुरआन है। मतलब: वे पहले से ही जानते थे कि आप उनके बीच हमेशा सच्चे रहे हैं, लेकिन उन्होंने केवल उस चीज़ में संदेह किया जो मैंने आप पर उतारी है, कि वह मेरी ओर से है या नहीं। "﴾बल्कि उन्होंने अभी तक मेरा अज़ाब नहीं चखा है﴿" [38:8] यानी: वे केवल ढील की लंबी अवधि के कारण धोखे में रहे, और यदि उन्होंने मेरे अज़ाब को चखा होता...

(1) इ'राब अल-क़ुरआन ली-नह़्ह़ास 3/455। और उनका कहना 'ग़ियार': अल-क़ामूस में (ग़यरा): 'ग़ियार अद-दहर' का अर्थ है इसकी बदलती घटनाएं। (2) अन-नुक़त वल-उयून 5/79। इसमें है: ...तो उन्होंने कहा: वास्तव में उमर के इस्लाम में इस्लाम के लिए शक्ति है और यह कुछ इरादा किया गया है। (3) ये कथन अन-नुक़त वल-उयून 5/79 और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/49 में हैं, और इब्न अब्बास, अल-क़ुरज़ी, अल-सुद्दी, मुजाहिद और क़तादा के कथनों को अत-तबरी 20/22-23 ने निकाला है। (4) इसे अत-तबरी 20/25 ने निकाला है। (5) इ'राब अल-क़ुरआन ली-नह़्ह़ास 3/455।

سورہ ص: آیات ۶ - ۱۱ ۱۳۵

﴿لَشَيْءٌ يُرَادُ﴾ یعنی: اہل زمین کے بارے میں یہ ارادہ کیا گیا ہے کہ ان سے نعمتیں چھن جائیں اور ان پر مصائب و تغیرات نازل ہوں(۱)۔ اور کہا گیا ہے: ﴿إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ﴾ یہ ایک تنبیہ کا لفظ ہے؛ یعنی: محمد اپنی باتوں سے صرف یہ چاہتے ہیں کہ ہم ان کے تابع ہو جائیں تاکہ وہ ہم پر غالب آ جائیں، اور ہم ان کے پیروکار بن جائیں، پھر وہ ہم میں اپنی مرضی کے مطابق حکم چلائیں، لہٰذا ان کی اطاعت کرنے سے بچو۔ مقاتل نے کہا: جب حضرت عمر اسلام لائے اور ان کے ذریعے اسلام کو قوت ملی تو یہ قریش پر بہت گراں گزرا، چنانچہ انہوں نے کہا: اسلام کی قوت کے لیے عمر کا اسلام لانا ایک سوچی سمجھی بات (منصوبہ) ہے(۲)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَا سَمِعْنَا بِهَذَا فِي الْمِلَّةِ الْآخِرَةِ﴾ ابن عباس، القرظی، قتادہ، مقاتل، کلبی اور سدی نے کہا: ان کی مراد حضرت عیسیٰ کی نصرانی ملت ہے، جو آخری ملت ہے۔ اور نصرانی اللہ کے ساتھ ایک معبود بناتے ہیں۔ مجاہد اور قتادہ نے یہ بھی کہا: ان کی مراد قریش کی ملت ہے۔ حسن نے کہا: ہم نے نہیں سنا کہ آخری زمانے میں ایسا ہوگا۔ اور کہا گیا: یعنی ہم نے اہل کتاب سے نہیں سنا کہ محمد سچے رسول ہیں(۳)۔ ﴿إِنْ هَذَا إِلَّا اخْتِلَاقٌ﴾ یعنی: جھوٹ اور من گھڑت بات؛ ابن عباس وغیرہ سے مروی ہے(۴)۔ کہا جاتا ہے: 'خَلَقَ' اور 'اختلق'، یعنی: ایجاد کیا۔ اور اللہ عزوجل نے مخلوق کو اسی طرح پیدا کیا؛ یعنی: انہیں بغیر کسی سابقہ مثال کے ایجاد کیا(۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَأُنزِلَ عَلَيْهِ الذِّكْرُ مِن بَيْنِنَا﴾ یہ استفہامِ انکاری ہے، اور یہاں 'ذکر' سے مراد قرآن ہے؛ انہوں نے اپنے درمیان میں سے آپ کے لیے وحی کی خصوصیت کا انکار کیا۔ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بَلْ هُمْ فِي شَكٍّ مِّن ذِكْرِي﴾ یعنی: میری وحی سے، جو کہ قرآن ہے۔ مطلب: وہ پہلے ہی سے جانتے تھے کہ آپ ان کے درمیان ہمیشہ سچے رہے ہیں، انہوں نے تو محض اس چیز میں شک کیا جو میں نے آپ پر نازل کی ہے کہ آیا وہ میری

طرف سے ہے یا نہیں۔ ﴿بَل لَّمَّا يَذُوقُوا عَذَابِ﴾ یعنی: وہ تو صرف مہلت کی طوالت سے دھوکے میں ہیں، اور اگر وہ میرے عذاب کا ذائقہ چکھ لیتے...

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳ / ۴۵۵۔ اور ان کا قول: غِيَر: القاموس (غير) میں ہے: غِيَر الدهر: زمانے کے بدلتے ہوئے واقعات۔ (۲) النكت والعيون ۵ / ۷۹۔ اور اس میں ہے: .. چنانچہ انہوں نے کہا: یقیناً عمر کے اسلام لانے میں اسلام کے لیے قوت ہے اور یہ ایک ایسی چیز ہے جس کا ارادہ کیا گیا ہے۔ (۳) یہ اقوال النکت والعیون ۷۹/۵، اور تفسیر البغوی ۴۹/۴ میں ہیں، اور ابن عباس، القرظی، السدی، مجاہد اور قتادہ کے اقوال کو الطبری نے ۲۲/ ۲۰ - ۲۳ میں نقل کیا ہے۔ (۴) اسے الطبری نے ۲۵/۲۰ میں نقل کیا ہے۔ (۵) إعراب القرآن للنحاس ۳ / ۴۵۵۔

Polytheism would have removed doubt from them when they said that; however, faith does not benefit then(1). And "lamma" (when) is in the sense of "lam" (not), and "ma" is extra, like His saying: {In a little while} [Al-Mu'minun: 40] and {So for their breaking of their covenant} [An-Nisa: 155].

His saying, the Almighty: {Or do they possess the treasuries of the mercy of your Lord, the Exalted in Might, the Bestower?} It was said: Do they have this so they could prevent Muhammad, peace and blessings be upon him, from what Allah, the Almighty, has bestowed upon him of prophethood?(2). And "am" (or) may come in the sense of reprimand if the speech is connected to a preceding speech; like His saying, the Almighty: {Alif, Lam, Meem. The revelation of the Book about which there is no doubt is from the Lord of the worlds. Or do they say, 'He invented it'?} [As-Sajda: 1-3].

And it was said: His saying: {Or do they possess the treasuries of the mercy of your Lord} is connected to His saying: {And they wonder that there has come to them a warner from among themselves.} The meaning is: Allah, the Almighty, sends whomever He wills; because the treasuries of the heavens and the earth belong to Him(3). {Or do they have the kingdom of the heavens and the earth and what is between them?} i.e., if they claim that, {then let them ascend through the ways/means [al-asbab]} i.e., let them ascend to the heavens, and let them prevent the angels from bringing down revelation to Muhammad. It is said: "raqiya yarqa wa-rtaqa" when he ascends. And "raqa yarqi ruqyan", like "rama yarmi ramyan", from "ruqyah" (incantation/healing)(4).

Al-Rabi' bin Anas said: The "asbab" (means/ways) are thinner than hair and stronger than iron, but they are not seen. And the "sabab" (reason/means) in language: everything by which one reaches what is desired, whether it be a rope or something else(5).

And it was said: The "asbab" are the gates of the heavens from which the angels descend; this was said by Mujahid and Qatadah.

Zuhair said: Even if he sought the means of the sky with a ladder (6)

---

(1) Tafsir al-Tabari 20/26 similarly. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/455. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/81 similarly. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/455. (5) Tafsir al-Tabari 20/28, and in it: finer, instead of: thinner. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas

6/82-83, and the verse preceded in 3/9, and the saying of Mujahid and Qatadah was extracted by al-Tabari 20/27.

सूरा साद : आयत 8 - 11 | 136

शिर्क(बहुदेववाद) उनके संदेह को दूर कर देता जब उन्होंने यह कहा था; लेकिन उस समय ईमान (विश्वास) का कोई लाभ नहीं होता(1)। और "लम्मा" का अर्थ "लम" (नहीं) है, और "मा" अतिरिक्त है, जैसे उनके शब्द: {थोड़ी देर में} [अल-मुमिनून: 40] और {उनके अपने वादे को तोड़ने के कारण} [अन-निसा: 155]।

सर्वशक्तिमान का कथन: {या क्या उनके पास आपके रब की दया के खजाने हैं, जो अत्यंत प्रभावशाली और बहुत बड़ा दाता है?} यह कहा गया: क्या उनके पास यह अधिकार है कि वे मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को उस नबुवत (पैग़म्बरी) से रोक सकें जो अल्लाह ने उन्हें प्रदान की है?(2)। और "अम" (या) फटकार के अर्थ में आ सकता है यदि बात पिछली बात से जुड़ी हो; जैसे अल्लाह का कथन है: {अलिफ, लाम, मीम। इस किताब का अवतरण, जिसमें कोई संदेह नहीं, सारे संसार के रब की ओर से है। या क्या वे कहते हैं, 'उसने इसे स्वयं गढ़ लिया है'?} [अस-सजदा: 1-3]।

और यह कहा गया है: उनका कथन: {या क्या उनके पास आपके रब की दया के खजाने हैं} उनके इस कथन से जुड़ा है: {और उन्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला उनके पास आया है।} इसका अर्थ है: अल्लाह जिसे चाहता है उसे भेजता है; क्योंकि आकाश और पृथ्वी के खजाने उसी के हैं(3)। {या क्या उनके पास आकाशों और पृथ्वी का राज्य है और जो कुछ उनके बीच है?} अर्थात, यदि वे ऐसा दावा करते हैं, {तो उन्हें चाहिए कि वे साधनों (असबब) के द्वारा ऊपर चढ़ जाएं} यानी आकाशों की ओर चढ़ें और फरिश्तों को मुहम्मद पर वही (प्रकाशना) उतारने से रोकें। कहा जाता है: "रकिया यरका वरतका" जब वह ऊपर चढ़ता है। और "रका यरकी रुक्यान", जैसे "रमा यरमी रम्यान", रुकिया (झाड़-फूंक/उपचार) से(4)।

रबी' बिन अनस ने कहा: "असबब" (साधन/मार्ग) बालों से भी पतले और लोहे से भी अधिक मजबूत होते हैं, लेकिन वे दिखाई नहीं देते। और भाषा में "सबब" (कारण/साधन) का अर्थ है: वह सब कुछ जिसके द्वारा वांछित वस्तु तक पहुँचा जा सके, चाहे वह रस्सी हो या कुछ और(5)।

और यह कहा गया: "असबब" आकाश के वे द्वार हैं जिनसे फरिश्ते उतरते हैं; यह मुजाहिद और कतादा ने कहा है।

जुहैर ने कहा: भले ही वह सीढ़ी के द्वारा आकाश के साधनों तक पहुँचने की कोशिश करे(6)

(1) तफ़्सीर अल-तबरी 20/26 इसी तरह। (2) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/455। (3) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 6/81 इसी तरह। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 3/455। (5) तफ़्सीर अल-तबरी 20/28, और इसमें: 'अदक्क' (अत्यंत सूक्ष्म), 'अरक्क' (पतले) के स्थान पर। (6) अल-नहहास द्वारा मानी अल-कुरान 6/82-83, और यह पद्य 3/9 में पहले आ चुका है, और मुजाहिद और कतादा का कथन अल-तबरी 20/27 द्वारा उद्धृत किया गया है।

سورة ص : آيات 8 - 11 | 136

شرک ان سے شک دور کر دیتا جب انہوں نے یہ کہا تھا؛ لیکن اس وقت ایمان نفع نہیں دیتا(1)۔ اور «لَمَّا» بمعنی "لم" (نہیں) ہے، اور "ما" زائدہ ہے، جیسے اللہ کا ارشاد ہے: ﴿عَمَّا قَلِيلٍ﴾ [المؤمنون: 40] اور ﴿فَبِمَا نَقْضِهِم مِّيثَاقَهُمْ﴾ [النساء: 155]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أَمْ عِندَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ الْعَزِيزِ الْوَهَّابِ﴾ کہا گیا: کیا ان کے پاس یہ خزانے ہیں کہ وہ محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کو اس نبوت سے روک سکیں جو اللہ عزوجل نے انہیں عطا فرمائی ہے؟(2)۔ اور «أَمْ» (یا) کبھی ڈانٹ ڈپٹ کے معنی میں آتا ہے اگر کلام پہلے کلام سے متصل ہو؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿الٓمٓ (1) تَنزِيلُ الْكِتَٰبِ لَا رَيْبَ فِيهِ مِن رَّبِّ الْعَٰلَمِينَ (2) أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَىٰهُ﴾ [السجدة: 1-3]۔

اور یہ کہا گیا ہے کہ اللہ کا ارشاد: ﴿أَمْ عِندَهُمْ خَزَائِنُ رَحْمَةِ رَبِّكَ﴾ اس کے ارشاد: ﴿وَعَجِبُوا أَن جَاءَهُم مُّنذِرٌ مِّنْهُمْ﴾ سے متصل ہے۔ پس معنی یہ ہے کہ: اللہ عزوجل جسے چاہتا ہے بھیجتا ہے؛ کیونکہ آسمانوں اور زمین کے خزانے اسی کے پاس ہیں(3)، ﴿أَمْ لَهُم مُّلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا﴾ یعنی: اگر وہ یہ دعویٰ کرتے ہیں تو ﴿فَلْيَرْتَقُوا فِي الْأَسْبَابِ﴾ یعنی: وہ آسمانوں کی طرف چڑھ جائیں، اور فرشتوں کو محمد پر وحی نازل کرنے سے روکیں۔ کہا جاتا ہے: "رقي يرقى وارتقى" جب وہ اوپر چڑھے۔ اور "رقى يرقي رقياً" جیسے "رمي يرمي رمياً"، رقية (دم کرنے) سے ہے(4)۔

ربیع بن انس نے کہا: "اسباب" بالوں سے زیادہ باریک اور لوہے سے زیادہ مضبوط ہیں، لیکن نظر نہیں آتے۔ اور لغت میں "سبب" ہر اس چیز کو کہتے ہیں جس کے ذریعے مطلوب تک پہنچا جائے، خواہ وہ رسی ہو یا کچھ اور(5)۔

اور کہا گیا: اسباب آسمان کے وہ دروازے ہیں جہاں سے فرشتے نازل ہوتے ہیں؛ یہ مجاہد اور قتادہ نے کہا ہے۔

زہیر نے کہا: وَلَوْ رَامَ أَسْبَابَ السَّماءِ بِسُلَّمِ (6)

---

(1) تفسیر الطبری 26/20 اسی طرح۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/455۔ (3) معانی القرآن للنحاس 81/6 اسی طرح۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 3/455۔ (5) تفسیر الطبری 28/20، اور اس میں "ادق" ہے "ارق" کی جگہ۔ (6) معانی القرآن للنحاس 6/82-83، اور یہ شعر پہلے 3/9 میں گزر چکا ہے، اور مجاہد و قتادہ کا قول طبری نے 20/27 میں نکالا ہے۔

Surah Sad: Verse 11

Page 137

It is said: "The means (asbab)" refers to the heavens themselves; meaning, they would ascend heaven by heaven. Al-Suddi said: "In the means" refers to virtue and religion. It is also said: meaning, let them ascend the means of power if they think it will prevent (defeat). This is the meaning of Abu Ubaydah's statement (1). It is also said: "The means" refers to ropes; meaning: if they find a rope or a means by which they can ascend to the sky, then let them ascend; this is a command of rebuke and incapacitation (2).

Then He promised His Prophet (peace be upon him) victory over them, saying: {They are but a host of the associates [who will be] defeated there} [Surah Sad: 11]. "Ma" is extra for emphasis, and its estimation is: they are a host. So "jundun" (host) is the predicate of a deleted subject. {Defeated} means: suppressed, humiliated, their arguments cut off because they cannot reach the point of saying: this is ours. It is said: the water-skin was "tahazzamat" when it broke, and I "hazamtu" the army: I broke it (3). The speech is linked to what preceded it, meaning: {But those who disbelieve are in [self-] pride and dissension} [Surah Sad: 2], and they are a host from the parties who will be defeated, so let not their pride and dissension grieve you, for I shall defeat their gathering and strip them of their pride. This is a consolation for the Prophet (peace be upon him), and this was done to them on the day of Badr.

Qatadah said: Allah promised that He would defeat them while they were in Makkah, and its fulfillment came on the day of Badr (4).

And "there" (hunalika) is an allusion to Badr, which is the place of their partisan gathering to fight Muhammad (peace be upon him). It is also said: what is meant by "the parties" (al-ahzab) are those who came to Madinah and formed parties against the Prophet (peace be upon him). This was mentioned in [the commentary on Surah] "Al-Ahzab" (5). "Al-Ahzab" means armies, as it is said: an army from various tribes. It is also said: he meant by "the parties" the past generations of disbelievers (6). Meaning: these are an army following the path of those; like His, the Exalted's, saying: {Whoever drinks from it is not of me, and whoever does not taste it is indeed of me} [Al-Baqarah: 249], meaning: on my religion and way. Al-Farra' said (7): The meaning is: they are a defeated army; meaning: prevented from ascending to the sky. Al-Qutbi said: meaning: they are an army for these deities, defeated, so they are not able to...

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/79. (2) Ta'wil Mushkil al-Qur'an p. 272, similar to it. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/83. (4) Reported by al-Tabari 20/29. (5) 17/70 and what follows. (6) Tafsir al-Baghawi 4/49, and Zad al-Masir 7/104-105. (7) In Ma'ani al-Qur'an 2/399, and the author quoted him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/456.

सूरह साद: आयत 11

पृष्ठ संख्या: 137

कहा गया है: "अस्बाब" (साधन) का अर्थ स्वयं आकाश है; यानी, वे एक के बाद एक आकाश पर चढ़ें। अल-सुद्दी ने कहा: "अस्बाब में" का अर्थ गुण और धर्म में है। और कहा गया है: यानी, वे शक्ति के साधनों पर चढ़ें यदि वे सोचते हैं कि यह (हार को) रोक देगा। यह अबू उबैदाह के कथन (1) का अर्थ है। और कहा गया है: "अस्बाब" का अर्थ रस्सियाँ हैं; यानी: यदि उन्हें कोई रस्सी या साधन मिले जिससे वे आकाश की ओर चढ़ सकें, तो उन्हें चढ़ने दो; यह फटकार और लाचारी जताने का आदेश है (2)।

फिर उसने अपने नबी ﷺ को उन पर विजय का आश्वासन दिया और कहा: {वहाँ (विभिन्न) दलों की एक सेना है जो पराजित होने वाली है} [सूरह साद: 11]। "मा" यहाँ अतिरिक्त (सिलह) है, और इसका भाव है: वे एक सेना हैं। तो "जुन्दन" (सेना) एक लुप्त कर्ता का विधेय है। {पराजित} का अर्थ है: दबाया हुआ, अपमानित, उनके तर्क कट गए क्योंकि वे यह कहने की स्थिति तक नहीं पहुँच सकते कि: यह हमारा है। कहा जाता है: मशक (पानी की खाल) "तहज़्ज़मत" हो गई जब वह टूट गई, और मैंने सेना को "हज़मतु" किया: यानी उसे तोड़ दिया (3)। यह बात पिछली बात से जुड़ी है, यानी: {बल्कि जो लोग काफ़िर हुए हैं, वे घमण्ड और विरोध में पड़े हुए हैं} [सूरह साद: 2], और वे दलों में से एक पराजित सेना हैं, इसलिए उनका घमण्ड और विरोध आपको दुखी न करे, क्योंकि मैं उनके जमावड़े को हरा दूँगा और उनके घमण्ड को छीन लूँगा। यह नबी ﷺ के लिए तसल्ली है, और बदर के दिन उनके साथ ऐसा ही किया गया।

क़तादा ने कहा: अल्लाह ने वादा किया था कि वह उन्हें हरा देगा जब वे मक्का में थे, और उसकी पूर्ति बदर के दिन हुई (4)।

और "हुनालिका" (वहाँ) बदर की ओर इशारा है, जो मुहम्मद ﷺ से लड़ने के लिए उनके गुटबंदी का स्थान है। और कहा गया है: "अल-अहज़ाब" (दलों) से तात्पर्य उन लोगों से है जो मदीना आए और नबी ﷺ के खिलाफ गुट बनाए। यह "अल-अहज़ाब" (5) में गुज़र चुका है। और "अहज़ाब" का अर्थ सेना है, जैसा कि कहा जाता है: विभिन्न कबीलों की एक सेना। और कहा गया है: "अहज़ाब" से उसका तात्पर्य काफिरों की पिछली पीढ़ियाँ थीं (6)। यानी: ये उन लोगों के तरीके पर एक सेना हैं; जैसा कि अल्लाह तआला का कथन है: {अतः जिसने उसमें से पिया वह मेरा नहीं है और जिसने उसे

नहीं चखा वह मेरा है} [अल-बक़रह: 249] यानी: मेरे धर्म और मार्ग पर। अल-फ़र्रा' ने कहा (7): अर्थ यह है: वे एक पराजित सेना हैं; यानी: आकाश पर चढ़ने से रोके गए हैं। अल-कुतबी ने कहा: यानी: वे इन देवताओं के लिए एक पराजित सेना हैं, इसलिए वे सक्षम नहीं हैं कि...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 79/5। (2) तावील मुशकिल अल-कुरान पृ. 272 के अनुसार। (3) मआनी अल-कुरान लिन्-नह़्ह़ास 83/6। (4) इसे तबरी ने निकाला है 29/20। (5) 70/17 और उसके बाद। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 49/4, और ज़ाद अल-मसीर 104/7 - 105। (7) मआनी अल-कुरान 399/2 में, और लेखक ने नह़्ह़ास के माध्यम से एराब अल-कुरान 456/3 में उनसे उद्धृत किया है।

سورۃ ص : آیت ۱۱

صفحہ نمبر: ۱۳۷

اور کہا گیا: "اسباب" سے مراد خود آسمان ہیں؛ یعنی: وہ ایک ایک کر کے آسمانوں پر چڑھ جائیں۔ اور سدی نے کہا: «اسباب میں» یعنی فضل اور دین میں۔ اور کہا گیا: یعنی: وہ قوت کے اسباب پر چڑھ جائیں اگر وہ سمجھتے ہیں کہ یہ (شکست کو) روکنے والے ہیں۔ اور یہی ابو عبیدہ (۱) کے قول کا معنی ہے۔ اور کہا گیا: اسباب سے مراد رسیاں ہیں؛ یعنی: اگر انہیں کوئی رسی یا کوئی ایسا ذریعہ مل جائے جس سے وہ آسمان کی طرف چڑھ سکیں تو وہ چڑھ جائیں؛ اور یہ ڈانٹ ڈپٹ اور عاجز کرنے کا حکم ہے(۲)۔

پھر اللہ نے اپنے نبی ﷺ سے ان پر فتح کا وعدہ کیا اور فرمایا: ﴿جُنْدٌ مَّا هُنَالِكَ﴾ "ما" صلہ (زائد برائے تاکید) ہے، اور اس کی تقدیر یہ ہے: وہ ایک لشکر ہیں، تو «جُنْدٌ» مبتدا محذوف کی خبر ہے۔ ﴿مَهْزُوْمٌ﴾ یعنی: دبا ہوا، ذلیل، جن کی دلیل کٹ چکی ہے کیونکہ وہ اس بات تک نہیں پہنچ پاتے کہ کہیں: یہ ہمارا ہے۔ اور کہا جاتا ہے: "تہزمت القربہ" (مشکیزہ پھٹ گیا)، جب وہ ٹوٹ جائے، اور "ھزمت الجیش" (میں نے لشکر کو توڑ دیا): یعنی اسے شکست دے دی (۳)۔ اور یہ کلام ماقبل سے جڑا ہوا ہے، یعنی: ﴿بَلِ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا فِيْ عِزَّةٍ وَّشِقَاقٍ﴾ اور وہ مختلف گروہوں کا ایک شکست خوردہ لشکر ہیں، لہٰذا ان کی عزت (تکبر) اور مخالفت آپ کو غمگین نہ کرے، کیونکہ میں ان کی جمعیت کو شکست دوں گا اور ان کی عزت چھین لوں گا۔ اور یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے، اور ان کے ساتھ بدر کے دن ایسا ہی کیا گیا۔

قتادہ نے کہا: اللہ نے وعدہ کیا تھا کہ وہ انہیں شکست دے گا جبکہ وہ مکہ میں تھے، چنانچہ اس کی تعبیر یومِ بدر کو سامنے آئی (۴)۔

اور «ہنالک» سے اشارہ بدر کی طرف ہے، اور وہ محمد ﷺ سے لڑنے کے لیے ان کے اکٹھا ہونے کی جگہ ہے۔ اور کہا گیا: مراد وہ لشکر (احزاب) ہیں جو مدینہ آئے اور نبی ﷺ کے خلاف گروہ بندی کی۔ اور یہ "الاحزاب" (۵) میں گزر چکا ہے۔ اور احزاب سے مراد لشکر ہے، جیسے کہا جاتا ہے: مختلف قبائل کا لشکر| اور کہا گیا: احزاب سے اس کی مراد کافروں کی گزشتہ نسلیں تھیں (۶)۔ یعنی: یہ ان لوگوں کے طریقے پر ایک لشکر ہیں؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّيْ وَمَنْ لَّمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّيْ﴾ [البقرہ : ۲۴۹] یعنی: میرے دین اور میرے مسلک پر۔ اور فراء (۷) نے کہا: معنی یہ ہے: وہ ایک مغلوب لشکر ہیں؛ یعنی: آسمان پر چڑھنے سے روک دیے گئے ہیں۔ اور قتبی نے کہا: یعنی: وہ ان معبودوں کے لیے ایک شکست خوردہ لشکر ہیں، چنانچہ وہ اس پر قدرت نہیں رکھتے کہ...

---

(۱) النکت والعیون ۷۹/۵۔ (۲) تاویل مشکل القرآن ص ۲۷۲ اس کی مانند۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۸۳/۶۔ (۴) اسے طبری نے روایت کیا ہے ۲۹/۲۰۔ (۵) ۷۰/۱۷ اور اس کے بعد۔ (۶) تفسیر البغوی ۴۹/۴ ، اور زاد المسیر ۱۰۴/۷ - ۱۰۵۔ (۷) معانی القرآن ۳۹۹/۲ میں، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴۵۶/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔

Surah Sad: Verses 11 - 14 138

...invoke anything from their gods, nor for themselves anything from the treasuries of Allah's mercy, nor from the dominion of the heavens and the earth (1).

Allah Almighty's saying: {Before them the people of Noah and 'Aad and Pharaoh, the lord of stakes (12) and Thamud and the people of Lot and the companions of the thicket denied [their messengers]. Those were the [formidable] confederates (13). Each of them only denied the messengers, so My penalty was justified (14).}

Allah Almighty's saying: {Before them the people of Noah denied...} He mentioned them as a consolation to the Prophet ﷺ and to solace him (2); meaning: These people from your folk, O Muhammad, are a host from the previous confederates who banded together against their prophets, and they were stronger than these ones, yet they were destroyed.

And Allah Almighty mentioned the people (al-qawm) with a feminine verb form, and the people of the Arabic language differed regarding that into two opinions: First: that it may be treated as masculine or feminine. Second: that the word is masculine and its feminization is not permissible unless the intended meaning refers to a clan or tribe, so the rule of the implied meaning prevails over the word to draw attention to it; as in His saying: {No! Indeed, it is a reminder. So whoever wills, will remember it (dhakarahu)} [74:54-55]. He did not say "remembered her/it (fem.)" (dhakaraha); because since the implied subject was masculine, He used the masculine form, even if the word [tadhkirah] necessitated the feminine form (3).

And Pharaoh was described as "the lord of stakes" (Dhu al-awtād). There is disagreement in the interpretation of that; Ibn Abbas said: The meaning is: the possessor of solid construction. Ad-Dahhak said: He had many buildings, and buildings are called stakes. It was also reported from Ibn Abbas, Qatadah, and Ata: that he had stakes, ropes, and playgrounds where games were played for him. From Ad-Dahhak also: the possessor of power and might. Al-Kalbi and Muqatil said: He used to punish people with stakes; when he was angry with someone, he would stretch him out lying on his back between four stakes in the ground, and release scorpions and snakes upon him until he died. And it was said: he would spread-eagle the punished person between four...

(1) Interpretation of the problematic Quran by Ibn Qutaybah p. 273, and the phrase in it is: .. because they are unable to invoke any of this for their gods, nor for themselves. (2) Tafsir al-Baghawi 4/49. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 80.

सूरह साद: आयत 11 - 14 138

...अपने देवताओं से कुछ मांग सकें और न ही अपने लिए अल्लाह की दया के खज़ानों में से कुछ, और न ही आसमानों और ज़मीन के राज्य में से कुछ (1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनसे पहले नूह की क़ौम, आद और कीलों वाले फ़िरऔन (12), और समूद, लूत की क़ौम और 'ऐका' वाले (वनवासी) झुठला चुके हैं। यही वे गिरोह थे (13)। उन सबने केवल रसूलों को झुठलाया, तो मेरा अज़ाब (दंड) उन पर अनिवार्य हो गया (14)।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {उनसे पहले नूह की क़ौम ने झुठलाया...} इसका उल्लेख पैगंबर ﷺ को सांत्वना और दिलासा देने के लिए किया गया है (2); अर्थात: हे मुहम्मद, आपकी क़ौम के ये लोग पिछले उन गिरोहों में से एक लश्कर हैं जिन्होंने अपने नबियों के खिलाफ गठबंधन किया था, और वे इनसे कहीं अधिक शक्तिशाली थे फिर भी उन्हें नष्ट कर दिया गया।

और अल्लाह तआला ने 'क़ौम' शब्द का उल्लेख स्त्रीलिंग क्रिया के साथ किया है, और अरबी भाषा के विद्वानों ने इस बारे में दो मत दिए हैं: पहला: इसमें पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों का प्रयोग जायज़ हो सकता है। दूसरा: यह शब्द पुल्लिंग है, इसका स्त्रीलिंग बनाना जायज़ नहीं है, जब तक कि अर्थ 'बिरादरी' या 'क़बीले' पर न हो, तो शब्द पर निहित अर्थ का नियम प्रभावी हो जाता है ताकि उस ओर ध्यान दिलाया जा सके जैसा कि अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कदापि नहीं! वास्तव में यह (क़ुरआन) एक नसीहत है। तो जो चाहे इसे याद रखे (ज़करहू)}। यहाँ 'ज़करहा' (स्त्रीलिंग) नहीं कहा; क्योंकि जब निहित अर्थ पुल्लिंग था, तो पुल्लिंग का प्रयोग किया, भले ही शब्द (तज़किराह) स्त्रीलिंग की मांग कर रहा था (3)।

और फ़िरऔन को 'कीलों वाला' (ज़ू अल-औताद) बताया गया है। इसकी व्याख्या में मतभेद है; इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है: मज़बूत इमारतों वाला। अल-दह्हाक ने कहा: उसके पास बहुत सारी इमारतें थीं, और इमारतों को 'औताद' (कीलें) कहा जाता है। इब्न अब्बास, क़तादा और अता से भी वर्णित है: उसके पास कीलें, रस्सियाँ और खेल के मैदान थे जहाँ उसके लिए खेल खेले जाते थे। अल-दह्हाक से यह भी वर्णित है: शक्ति और प्रहार वाला। अल-कल्बी और मुक़ातिल ने कहा: वह लोगों को कीलों से सज़ा देता था, और जब वह किसी पर क्रोधित होता था, तो उसे ज़मीन पर चार कीलों के बीच चित लिटा देता था, और उस पर बिच्छू और सांप छोड़ देता था जब तक कि वह मर न जाए। और कहा गया है: वह सज़ा पाने वाले को चार के बीच...

(1) तावील मुशकिल अल-क़ुरआन, इब्न क़ुतैबाह, पृ. 273, और इसमें वाक्यांश है: .. क्योंकि वे अपने देवताओं के लिए और न ही अपने लिए इसमें से कुछ माँगने की शक्ति रखते हैं। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/49। (3) अल-नुकत वल-उयून 5 / 80।

سورہ ص: آیات 11 - 14 138

...اپنے معبودوں سے کچھ مانگ سکیں، اور نہ ہی اپنے لیے اللہ کی رحمت کے خزانوں میں سے کچھ، اور نہ ہی آسمانوں اور زمین کی بادشاہت میں سے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان سے پہلے نوح کی قوم، عاد اور میخوں والے فرعون (12) اور ثمود، قومِ لوط اور بن والے (اہلِ ایکہ) جھٹلا چکے ہیں۔ یہی وہ لشکر (گروہ) تھے (13)۔ ان میں سے ہر ایک نے رسولوں ہی کو جھٹلایا، تو میرا عذاب (ان پر) ثابت ہو گیا (14)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {ان سے پہلے نوح کی قوم نے جھٹلایا...} اس کا تذکرہ نبی کریم ﷺ کو تسلی اور دلاسا دینے کے لیے کیا گیا ہے (2)؛ یعنی: اے محمد! آپ کی قوم کے یہ لوگ پچھلے ان گروہوں میں سے ایک لشکر ہیں جنہوں نے اپنے انبیاء کے خلاف جتھہ بندی کی تھی، اور وہ ان سے کہیں زیادہ طاقتور تھے پھر بھی ہلاک کر دیے گئے۔

اور اللہ تعالیٰ نے لفظ 'قوم' کا تذکرہ تانیث (مونث) کے صیغے کے ساتھ کیا ہے، اور اہل عرب کا اس بارے میں دو اقوال پر اختلاف ہے: پہلا: یہ کہ اس میں تذکیر و تانیث دونوں جائز ہو سکتے ہیں۔ دوسرا: یہ کہ لفظ مذکر ہے، اس کی تانیث جائز نہیں، الا یہ کہ اس سے مراد 'عشیرہ' (خاندان) یا 'قبیلہ' ہو، تو لفظ پر اس پوشیدہ معنی کا حکم غالب آ جاتا ہے تاکہ اس پر توجہ دلائی جائے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {ہرگز نہیں! بے شک یہ (قرآن) ایک نصیحت ہے۔ تو جو چاہے اسے یاد رکھے (ذکرہ)} اور یہ نہیں فرمایا 'ذکرہا'؛ کیونکہ جب اس میں پوشیدہ معنی مذکر تھا تو اسے مذکر ہی ذکر کیا، اگرچہ لفظ تانیث کا متقاضی تھا (3)۔

اور فرعون کو 'ذو الاوتاد' (میخوں والا) کے طور پر بیان کیا گیا ہے۔ اس کی تاویل میں اختلاف پایا جاتا ہے؛ چنانچہ ابن عباس نے کہا: اس کا مطلب ہے: مضبوط عمارتوں والا۔ ضحاک نے کہا: اس کی بہت سی عمارتیں تھیں، اور عمارتوں کو 'اوتاد' (میخیں) کہا جاتا ہے۔ ابن عباس، قتادہ اور عطا سے یہ بھی مروی ہے: اس کے پاس میخیں، رسیاں اور کھیل کود کے مقامات تھے جہاں اس کے لیے کھیل کھیلے جاتے تھے۔ ضحاک سے یہ بھی مروی ہے: قوت اور پکڑ والا۔ کلبی اور مقاتل نے کہا: وہ لوگوں کو میخوں کے ذریعے عذاب دیتا تھا، اور جب وہ کسی پر غصہ ہوتا تو اسے زمین پر چار میخوں کے درمیان چت لٹا دیتا، اور اس پر بچھو اور سانپ چھوڑ دیتا یہاں تک کہ وہ مر جاتا۔ اور کہا گیا: وہ عذاب دیے جانے والے کو چار کے درمیان...

---

(1) تاویل مشکل القرآن لابن قتیبہ ص 273، اور اس میں عبارت یہ ہے: .. کیونکہ وہ اس میں سے اپنے معبودوں کے لیے اور نہ ہی اپنے لیے کچھ مانگنے کی قدرت رکھتے ہیں۔ (2) تفسیر بغوی 4/49۔ (3) النکت والعیون 5 / 80۔

...bracelets, each end of which is attached to a pillar into which an iron peg is driven, and he is left there until he dies. It is also said: 'Owner of the stakes' (Dhu al-Awtad), meaning: owner of numerous armies; the armies were called stakes because they strengthen his power just as stakes strengthen a house (tent)(1).

Ibn Qutaybah said: The Arabs say: 'They are in a glory of firm stakes,' meaning: constant and intense. The origin of this is that the hair tent only stands and is firm with stakes. Al-Aswad ibn Ya'fur said: 'And they lived there in the most pleasant life, in the shadow of a kingdom of firm stakes'(2) The singular of 'awtad' (stakes) is 'watid', with a kasrah [on the 'ta'], and with a fathah is another dialect. Al-Asma'i said: It is said: 'watidun watid' (a firm stake), just as it is said: 'shughlun shaghil' (a preoccupying occupation). He recited: 'She met on the water a firm little stump, and it did not fail her promises'(3) He said: He likened the man to a little stump.

{And Thamud, and the people of Lut, and the companions of the thicket (Al-Aykah)} i.e., the dense forest(4). Mention of it has already passed in [Surah] 'Ash-Shu'ara'(5).

Nafi', Ibn Kathir, and Ibn 'Amir recited: 'Layka' with a fathah on the 'lam' and 'ta' without a hamza. The rest recited it with a hamza and a kasrah on the 'ta'(6). This has been mentioned before.

{Those are the confederates} meaning: they are the ones described with strength and abundance, as you say: 'So-and-so is the man.'

{Every one of them} meaning: none of them {but denied the messengers, so My retribution was justified} i.e., punishment descended upon them for that denial.

---

(1) These opinions are in Tafsir al-Baghawi 4/49-50, and Zad al-Masir 7/105-106. (2) Gharib al-Quran p. 377. And the verse is in al-Mufaddaliyat p. 217. (3) Attributed in al-Lisan (w-t-d) to Abu Muhammad al-Faq'asi, and the wording is from al-Sihah (w-t-d). (4) Reported by al-Tabari 20/31 from al-Suddi. (5) 13/134. (6) Al-Sab'ah p. 473, and al-Taysir p. 166.

...कंगन, जिसके प्रत्येक सिरे को एक खंभे से बांध दिया जाता है जिसमें लोहे की मेख (मेख) ठोंकी जाती है, और उसे तब तक छोड़ दिया जाता है जब तक वह मर न जाए। और यह भी कहा गया है: 'मेखों वाला' (ज़ुल औताद), जिसका अर्थ है: विशाल सेनाओं वाला; सेनाओं को मेख कहा गया क्योंकि वे उसकी सत्ता को वैसे ही मजबूत करते हैं जैसे मेख घर (तंबू) को मजबूत करती है(1)।

इब्न कुतैबा ने कहा: अरब कहते हैं: 'वे स्थिर मेखों वाले सम्मान में हैं', जिसका अर्थ है: निरंतर और तीव्र। इसका मूल यह है कि बालों वाला घर (तंबू) मेखों के साथ ही स्थिर रहता और खड़ा होता है। अल-अस्वद बिन य'फुर ने कहा: 'और वे वहां सबसे सुखद जीवन में रहे, स्थिर मेखों वाले राज्य की छाया में'(2) 'औताद' (मेखों) का एकवचन 'वतद' है, 'ता' पर कसरा के साथ, और फतहा के साथ भी एक बोली है। अल-असमई ने कहा: कहा जाता है: 'वतदुन वातिद' (एक स्थिर मेख), जैसे कहा जाता है: 'शुग्लुन शागिल' (एक व्यस्त करने वाला काम)। उन्होंने काव्य पाठ किया: 'वह पानी पर एक छोटे स्थिर ठूंठ से मिली, और उसने अपने वादों को नहीं तोड़ा'(3) उन्होंने कहा: उन्होंने आदमी की तुलना एक छोटे ठूंठ से की है।

{और समूद और लूत की कौम और ऐका (घने जंगल) वाले} यानी: घना जंगल(4)। इसका उल्लेख सूरह 'अश-शुआरा'(5) में पहले हो चुका है।

नाफी, इब्न कसीर और इब्न आमिर ने इसे 'लयका' पढ़ा है, लाम और ता पर फतहा के साथ और हमज़ा के बिना। बाकियों ने इसे हमज़ा के साथ और ता पर कसरा के साथ पढ़ा(6)। इसका उल्लेख पहले हो चुका है।

{यही लोग जत्थे (दल) थे} यानी: वे वे हैं जिन्हें शक्ति और बहुतायत के साथ वर्णित किया गया है, जैसे आप कहते हैं: 'फलां आदमी है'।

{प्रत्येक ने} यानी: उनमें से किसी ने भी नहीं {मगर रसूलों को झुठलाया, तो मेरी सजा वाजिब हो गई} यानी: उस झुठलाने के कारण उन पर अज़ाब (दंड) नाज़िल हुआ।

---

(1) ये मत तफ़सीर अल-बग़वी 4/49-50 और ज़ाद अल-मसीर 7/105-106 में हैं। (2) ग़रीब अल-क़ुरान पृष्ठ 377। और यह शेर अल-मुफ़ज़्ज़लियात पृष्ठ 217 में है। (3) अल-लिसान (व-त-द) में इसे अबू मुहम्मद अल-फ़क़असी से जोड़ा गया है, और शब्दावली अल-सिहाह (व-त-द) से है। (4) इसे

अल-तबरी 20/31 ने सुद्दी के हवाले से उद्धृत किया है। (5) 13/134। (6) अल-सब'ह पृष्ठ 473, और अल-तयसीर पृष्ठ 166।

...کنگن، جس کا ہر سرا ایک ستون سے بندھا ہوتا ہے جس میں لوہے کی میخ ٹھونکی جاتی ہے اور اسے چھوڑ دیا جاتا ہے یہاں تک کہ وہ مر جائے۔ اور کہا گیا: میخوں والا (ذو الاوتاد)، یعنی: بہت سے لشکروں والا؛ لشکروں کو میخیں کہا گیا کیونکہ وہ اس کے اقتدار کو اسی طرح مضبوط کرتے ہیں جیسے میخ گھر (خیمے) کو مضبوط کرتی ہے(۱)۔

ابن قتیبہ نے کہا: عرب کہتے ہیں: 'وہ مستحکم میخوں والی عزت میں ہیں'، ان کی مراد ہے: ہمیشہ رہنے والی اور شدید۔ اس کی اصل یہ ہے کہ بالوں کا گھر (خیمہ) میخوں کے ذریعے ہی قائم اور مضبوط ہوتا ہے۔ الاسود بن یعفر نے کہا: 'اور وہ وہاں نہایت خوشگوار زندگی میں رہے، مستحکم میخوں والی بادشاہت کے سائے میں'(۲) 'اوتاد' (میخوں) کا واحد 'وتد' ہے، 'تا' کے نیچے کسرہ کے ساتھ، اور فتحہ کے ساتھ بھی ایک لغت ہے۔ اصمعی نے کہا: کہا جاتا ہے: 'وتدٌ واتدٌ' (مضبوط میخ)، جیسے کہا جاتا ہے: 'شغلٌ شاغل' (مشغول کرنے والا کام)۔ اور انہوں نے پڑھا: 'وہ پانی پر ایک چھوٹے مضبوط ٹھونٹھ سے ملی، اور اس نے اپنے وعدوں کی خلاف ورزی نہیں کی'(۳) انہوں نے کہا: انہوں نے آدمی کو چھوٹے ٹھونٹھ سے تشبیہ دی ہے۔

﴿وَثَمُودُ وَقَوْمُ لُوطٍ وَأَصْحَبُ لْئَيْكَةِ﴾ یعنی: گھنا جنگل(٤)۔ اس کا ذکر سورہ 'الشعراء' (٥) میں گزر چکا ہے۔

نافع، ابن کثیر اور ابن عامر نے اسے بغیر ہمزہ کے 'لیکہ' پڑھا ہے، لام اور تا کے فتحہ کے ساتھ باقیوں نے ہمزہ کے ساتھ اور تا کے نیچے کسرہ کے ساتھ پڑھا(٦)۔ یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔

﴿أُوْلَٰئِكَ الْأَحْزَابُ﴾ یعنی: وہ طاقت اور کثرت سے متصف لوگ ہیں، جیسا کہ آپ کا قول ہے: 'فلاں اصل آدمی ہے'۔

﴿إِن كُلٌّ﴾ بمعنی: نہیں ہے کوئی ﴿إِلَّا كَذَّبَ الرُّسُلَ فَحَقَّ عِقَابِ﴾ یعنی: اس جھٹلانے کی وجہ سے ان پر عذاب نازل ہوا۔

---

(۱) یہ اقوال تفسیر البغوی ۴/ ۴۹ - ۵۰ ، اور زاد المسیر ۷/ ۱۰۵ - ۱۰۶ میں ہیں۔ (۲) غریب القرآن ص ۳۷۷ ۔ اور یہ شعر المفضلات ص ۲۱۷ میں ہے۔ (۳) لسان العرب (وتد) میں اسے ابو محمد الفقعسی کی طرف منسوب کیا گیا ہے، اور کلام الصحاح (وتد) سے ہے۔ (۴) اسے الطبری ۳۱/۲۰ نے السدی سے روایت کیا ہے۔ (۵) ۱۳/ ۱۳۴ ۔ (۶) السبعة ص ۴۷۳ ، والتیسیر ص ۱۶۶ ۔

Ya'qub retained the 'Ya' in "ʿadhābī" (My punishment) and "ʿiqābī" (My penalty) in both cases [of connection and pause], while the rest [of the reciters] omitted it in both cases (1). A similar instance to this verse is the saying of the Almighty: {And he who believed said, "O my people, indeed I fear for you [a fate] like the day of the companies – Like the custom of the people of Noah and 'Aad and Thamud"} [Ghafir: 30-31], so He named these nations 'companies' (ahzab).

The Almighty says: {And these [disbelievers] await not but one blast for which there is no delay. And they say, "Our Lord, hasten for us our share before the Day of Reckoning."}

The Almighty says: {And these await not but one blast}. "Yanzuru" (await) here means "yantaziru" (waits); from this is the saying of the Almighty: {Wait for us that we may acquire some of your light} (2) [Al-Hadid: 13]. "These" refers to the disbelievers of Mecca. "But one blast" means: the blast of the Resurrection. That is: they wait for nothing after what befell them at Badr except the blast of the Resurrection. It is also said: their living ones now wait for nothing but the blast which is the blowing into the Trumpet, as the Almighty said: {They do not await but one blast which will seize them while they are disputing. And they will not be able to make a bequest...} (3) [Ya-Sin: 49-50], and this is information about the proximity of Resurrection and death. And it was said: the later disbelievers of this Ummah, who follow the religion of those [previous ones], wait for nothing but one blast, which is the Blowing. Abdullah bin Amr said: There was never a blast in the sky except due to the wrath of Allah, the Almighty, upon the people of the earth (4).

{For which there is no fawāq (delay)} meaning: no repetition; from Ibn Abbas. Mujahid said: it has no return. Qatada: it has no repetition. Al-Suddi: it has no recovery (5).

Hamza and Al-Kisa'i read: "ma laha min fuwaq" with a damma on the fa. The rest read it with a fatha (6). Al-Jawhari (7) said: "Al-fawaq" and "Al-fuwaq" refer to the time interval between two milkings; because the animal is milked, then left...

---

(1) Al-Nashr 2/182. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/457. (3) Tafsir al-Razi 26/182, similarly. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/457. In its printed version: Abdullah bin Umar. (5) These opinions were narrated by al-Tabari 34/20-35, and his saying: it has no repetition, was mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/50 from al-Dahhak, then

he said: meaning: turning back and returning. (6) Al-Sab'ah p. 552, and al-Taysir p. 187. (7) Al-Sihah (fwq).

सूरह साद, आयत 14 - 16 140

याकूब ने 'अज़ाबी' और 'इक़ाबी' में दोनों स्थितियों में 'या' को बरकरार रखा है, जबकि बाकी कारी (पाठकों) ने दोनों स्थितियों में इसे हटा दिया है (1)। इस आयत के समान अल्लाह का यह कथन है: {और जो व्यक्ति ईमान लाया उसने कहा, "हे मेरी कौम, वास्तव में मुझे तुम्हारे लिए उन समूहों (अहज़ाब) जैसे दिन का डर है - जैसे नूह, आद और समूद की कौम का दस्तूर था"} [ग़ाफ़िर: 30-31], तो उसने इन राष्ट्रों को 'अहज़ाब' (समूह) कहा।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और ये लोग केवल एक भयानक चिंघाड़ की प्रतीक्षा कर रहे हैं, जिसमें कोई ढील नहीं होगी। और वे कहते हैं, "ऐ हमारे रब, हिसाब के दिन से पहले ही हमारा हिस्सा हमें जल्दी दे दे।"}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और ये लोग केवल एक भयानक चिंघाड़ की प्रतीक्षा कर रहे हैं}। यहाँ "यन्ज़ुरु" का अर्थ है "यन्तज़िरु" (प्रतीक्षा करना); इसी से अल्लाह का यह कथन है: {हमारी प्रतीक्षा करो कि हम तुम्हारे प्रकाश में से कुछ प्राप्त कर सकें} (2) [अल-हदीद: 13]। "ये" से तात्पर्य मक्का के काफिरों से है। "केवल एक चिंघाड़" अर्थात: कयामत की फूँक। अर्थात: बद्र में जो उन पर बीती उसके बाद वे कयामत की चिंघाड़ के अलावा किसी चीज़ का इंतज़ार नहीं कर रहे हैं। और कहा गया है: उनके जीवित लोग अब केवल उस चिंघाड़ की प्रतीक्षा कर रहे हैं जो सूर (तुरुही) फूँकना है, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: {वे केवल एक चिंघाड़ की प्रतीक्षा कर रहे हैं जो उन्हें उस समय पकड़ लेगी जब वे झगड़ रहे होंगे। फिर वे वसीयत करने के योग्य भी न होंगे...} (3) [या-सीन: 49-50], और यह कयामत और मृत्यु की निकटता के बारे में सूचना है। और कहा गया है: इस उम्मत के बाद के काफिर जो उनके धर्म पर हैं, वे भी केवल एक चिंघाड़ की प्रतीक्षा कर रहे हैं, और वह फूँक है। अब्दुल्ला बिन अम्र ने कहा: आकाश में कोई भी चिंघाड़ अल्लाह तआला के पृथ्वी के लोगों पर क्रोध के कारण ही होती है (4)।

{जिसमें कोई 'फ़वाक़' (ढील/वापसी) नहीं} अर्थात: कोई दोहराव नहीं; इब्न अब्बास से। मुजाहिद ने कहा: इसकी कोई वापसी नहीं। क़तादा: इसकी कोई पुनरावृत्ति नहीं। सुद्दी: इसमें कोई राहत नहीं (5)।

हमज़ा और अल-किसई ने इसे "मा लहा मिन फ़ुवाक़" (फ़ा पर ज़म्म के साथ) पढ़ा है। बाकी लोगों ने इसे फ़तहा (ज़बर) के साथ पढ़ा है (6)। अल-जौहरी (7) ने कहा: 'फ़वाक़' और 'फ़ुवाक़' दो दुहाइयों के बीच के समय को कहते हैं; क्योंकि जानवर को दुहा जाता है, फिर छोड़ दिया जाता है...

---

(1) अन-नश्र 2/182. (2) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नह़्हास 3/457. (3) तफ़्सीर अल-राज़ी 26/182, इसी प्रकार। (4) इ'राब अल-क़ुरआन - अल-नह़्हास 3/457. मुद्रित प्रति में: अब्दुल्ला बिन उमर। (5) इन कथनों को अल-तबरी 34/20-35 ने उद्धृत किया है, और उनका कथन: 'इसकी कोई पुनरावृत्ति नहीं', इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़्सीर 4/50 में अज़-ज़ह़्हाक से उद्धृत किया है, फिर कहा: अर्थात: मोड़ना और वापस करना। (6) अस-सबअह पृ. 552, और अत-तयसीर पृ. 187. (7) अस-सिह़ाह़ (फ़वक़)।

سورہ ص ، آیات ۱۴ - ۱۶ ۱۴۰

یعقوب نے «عَذَابِي» اور «عِقَابِي» میں دونوں حالتوں (وصل و وقف) میں 'ی' کو ثابت رکھا ہے، اور باقی قراء نے دونوں حالتوں میں اسے حذف کر دیا ہے(۱)۔ اور اس آیت کی نظیر اللہ عزوجل کا یہ قول ہے: ﴿وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ . مِثْلَ دَأْبِ قَوْمِ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ﴾ [غافر: ۳۰-۳۱] پس اللہ نے ان امتوں کا نام 'احزاب' (لشکر/گروہ) رکھا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا يَنْظُرُ هَؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ ۝ وَقَالُوا رَبَّنَا عَجِّلْ لَنَا قِطَّنَا قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا يَنْظُرُ هَؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً﴾ یہاں «يَنْظُرُ» کا معنی انتظار کرنا ہے؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿انْظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ﴾(۲) [الحدید: ۱۳]۔ «هؤلاء» سے مراد کفارِ مکہ ہیں۔ «إِلَّا صَيْحَةً واحدةً» یعنی: قیامت کی پھونک۔ یعنی: بدر میں جو ان پر بیتی اس کے بعد وہ قیامت کی چنگھاڑ کے سوا کسی چیز کا انتظار نہیں کر رہے۔ اور کہا گیا ہے: ان کے زندہ لوگ اب صرف اس چنگھاڑ کا انتظار کر رہے ہیں جو صور میں پھونکا جانا ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿مَا يَنْظُرُونَ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً تَأْخُذُهُمْ وَهُمْ يَخِصِّمُونَ . فَلَا يَسْتَطِيعُونَ تَوْصِيَةً﴾(۳) [یس: ۴۹-۵۰]، اور یہ قیامت اور موت کے قریب ہونے کی خبر ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس امت کے پچھلے کافر جو ان کے دین پر ہیں، وہ بھی صرف ایک چنگھاڑ کا انتظار کر رہے ہیں، اور وہ پھونک ہے۔ عبداللہ بن عمرو نے کہا: آسمان میں کوئی بھی چنگھاڑ اللہ عزوجل کی زمین والوں پر ناراضگی کی وجہ سے ہی ہوتی ہے(۴)۔

﴿مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ﴾ یعنی: کوئی تکرار نہیں؛ ابن عباس سے مروی ہے۔ مجاہد: اس کا کوئی لوٹنا نہیں۔ قتادہ: اس کا کوئی دہرایا جانا نہیں۔ سدی: اسے کوئی افاقہ (مہلت) نہیں(۵)۔

حمزہ اور کسائی نے «ما لها مِنْ فُوَاقٍ» فاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے(۶)۔ جوہری(۷) نے کہا: 'فَواق' اور 'فُواق' دو مرتبہ دودھ نکالنے کے درمیانی وقفے کو کہتے ہیں؛ کیونکہ اسے دوہا جاتا ہے، پھر چھوڑ دیا جاتا ہے...

---

(۱) النشر ۲/ ۱۸۲ . (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۵۷ . (۳) تفسير الرازي ۲۶/ ۱۸۲ اسی طرح۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۵۷ . اور اس کے مطبوعہ نسخہ میں: عبد الله بن عمر۔ (۵) ان اقوال کو طبری نے ۲۰/۳۴ - ۳۵ میں روایت کیا ہے، اور ان کا قول: اس کا کوئی دہرایا جانا نہیں، اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۵۰ میں ضحاک سے ذکر کیا ہے، پھر کہا: یعنی: لوٹانا اور واپس کرنا۔ (۶) السبعہ ص ۵۵۲ ، اور التیسیر ص ۱۸۷ . (۷) الصحاح (فوق)۔

141 Surah Sad: Verses 15 - 16

... a short period in which the young camel suckles so that the milk flows, then it is milked. It is said: "He only stayed with him for a fuwaq (a short interval)"; and in the Hadith: "Visiting the sick is for the duration of a camel's fuwaq" (1). And the Almighty's saying: {For it there is no fawaq} [Surah Sad: 15] is read with the fatha (a) and damma (u) on the letter 'fa', meaning: it has no respite, rest, or delay. Al-Fiqah, with a kasra (i): is the name for the milk that collects between two milkings; the letter 'waw' turned into a 'ya' because of the kasra preceding it. Al-A'sha said, describing a cow: Until when the fiqah (milk) had gathered in her udder, she came to suckle the soul's counterpart (her calf), if only it would suckle. (2) The plural is fiq, then afwaq, like shibr (span) and ashbar, then afawiq. Ibn Hammam al-Saluli said: And they dispraised this world for us while they were suckling from it afawiq (frequent milkings) until its thu'l (small extra teat) no longer flows. (3) Afawiq also refers to what gathers in clouds of water, so it rains hour after hour. And the camel afaqat (recovered/filled) an ifaqah, meaning: the fiqah gathered in her udder; so she is mufiq or mufiqah - according to Abu 'Amr - and the plural is mafawiq. Al-Farra, Abu 'Ubaydah, and others said: "{min fawaq}" with the fatha on the 'fa', meaning: a rest in which they do not recover, just as the sick person or the one who fainted recovers. And "{min fuwaq}" with the damma on the 'fa' is from waiting (4). It has already been mentioned that they both mean the same thing, which is the interval between two milkings. I say: The intended meaning is that it is extended with no interruption in it. Abu Hurairah narrated: The Messenger of Allah (peace be upon him) said to us while we were in a group of his companions, the Hadith, and in it: "Allah (the Mighty and Sublime) commands Israfil with the first blast, so He says: 'Blow the blast of terror,' and those in the heavens and the earth will be terrified except whom Allah wills, and He commands him to extend it and make it continuous and long. Allah (the Mighty and Sublime) says: {And these [disbelievers] await not but one blast [of the Horn] - for it there will be no delay/interval} [Surah Sad: 15]" and he mentioned the Hadith, narrated by Ali bin Ma'bad and others.

---

(1) Reported by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (9222). In its chain of narration is Mandal bin 'Ali Abu Abdullah al-'Anzi al-Kufi; Ahmad weakened him as in Tahdhib al-Tahdhib 4/152. Al-Suyuti included the Hadith in al-Jami' al-Saghir 4/396 (Fayd al-Qadir) and signaled its authenticity. (2) Diwan al-A'sha, p. 155. (3) Al-Kamil by al-Mubarrad 1/77, and Simt al-La'ali 3/923. Al-Thu'l: a small extra teat on the teats of a camel, or the udder of a sheep, which does not flow. Al-Lisan (th'l). (4) Ma'ani al-Qur'an by al-

Farra 2/400 - and this distinction is not in it - and Majaz al-Qur'an by Abu 'Ubaydah 2/179.

... एक छोटी अवधि जिसमें बछड़ा दूध पीता है ताकि वह दूध उतार दे, फिर उसे दुहा जाता है। कहा जाता है: "वह उसके पास केवल एक फ़ुवाक़ (थोड़े अंतराल) के लिए ही रुका"; और हदीस में है: "बीमार की अयादत (हाल-चाल पूछना) ऊँटनी के फ़ुवाक़ (दो बार दुहने के बीच का अंतराल) की अवधि के बराबर है" (1)। और अल्लाह तआला का कथन: {मलेहा मिन फ़वाक़} [सूरह साद: 15] इसे 'फ़' पर ज़बर (फ़वाक़) और पेश (फ़ुवाक़) के साथ पढ़ा जाता है, जिसका अर्थ है: इसमें कोई देरी, आराम या मोहलत नहीं है। और अल-फ़िक़ह, 'फ़' के नीचे ज़ेर के साथ: उस दूध का नाम है जो दो बार दुहने के बीच जमा होता है; इसमें 'वाव' उससे पहले ज़ेर होने के कारण 'या' में बदल गया; अल-अशा ने एक गाय का वर्णन करते हुए कहा: यहाँ तक कि जब उसके थनों में फ़िक़ह (दूध) जमा हो गया, तो वह अपने बछड़े (जो प्राण के समान है) को दूध पिलाने आई, काश कि वह दूध पी लेता। (2) और इसका बहुवचन फ़िक़ है, फिर अफ़वाक़, जैसे शिब्र का बहुवचन अश्बार, फिर अफ़ावीक़। इब्न हम्माम अल-सलूली ने कहा: और उन्होंने हमारे सामने दुनिया की बुराई की जबकि वे इससे अफ़ावीक़ (रुक-रुक कर दूध दुहने की तरह) दूध पी रहे थे यहाँ तक कि उसका तु'ल (दूध न देने वाला छोटा अतिरिक्त थन) भी बाकी न रहा। (3) अफ़ावीक़ उसे भी कहते हैं जो बादलों में पानी जमा हो जाए, तो वह समय-समय पर बरसता रहे। और ऊँटनी ने इफ़ाक़ह किया यानी उसके थनों में फ़िक़ह जमा हो गया; तो वह मुफ़िक़ और मुफ़िक़ह है - अबू अम्र से वर्णित है - और बहुवचन मफ़ावीक़ है। अल-फ़र्रा और अबू उबैदा आदि ने कहा: "{मिन फ़वाक़}" 'फ़' के ज़बर के साथ, यानी: ऐसा आराम जिसमें वे होश में न आएँ, जैसे बीमार या बेहोश व्यक्ति होश में आता है। और "{मिन फ़ुवाक़}" 'फ़' के पेश के साथ प्रतीक्षा से है (4)। और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है कि दोनों का अर्थ एक ही है, जो दो बार दुहने के बीच का समय है। मैं (लेखक) कहता हूँ: और अभीष्ट अर्थ यह है कि वह निरंतर है और उसमें कोई रुकावट नहीं है। अबू हुरैरा (रज़ि.) से वर्णित है कि रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने हमें अपनी एक साथियों की जमात में हदीस सुनाई, जिसमें है: "अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) इसराफ़ील को पहले सूर फूँकने का आदेश देगा, तो वह फरमाएगा: 'घबराहट वाला सूर फूँक दो', तो आसमानों और ज़मीन वाले घबरा जाएँगे सिवाय उनके जिन्हें अल्लाह चाहे। और वह उन्हें आदेश देगा तो वे उसे लंबा करेंगे और जारी रखेंगे। अल्लाह (अज़्ज़ व जल्ल) फरमाता है: {और ये लोग बस एक ही चीख (सूर) की प्रतीक्षा कर रहे हैं जिसमें कोई वक़्फ़ा (देरी) नहीं है} [सूरह साद: 15]" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया, जिसे अली बिन मा'बद आदि ने उद्धृत किया है।

(1) इसे बैहक़ी ने 'शुआब अल-ईमान' (9222) में उद्धृत किया, इसके वर्णनकर्ताओं की कड़ी में मंडल बिन अली अबू अब्दुल्लाह अल-अनज़ी अल-कूफ़ी है; अहमद ने इसे कमज़ोर बताया है जैसा कि 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' 4/152 में है, और इस हदीस को सुयूती ने 'अल-जामि' अल-सग़ीर' 4/396 ('फ़ैज़ अल-क़दीर') में शामिल किया और इसकी प्रमाणिकता का संकेत दिया। (2) 'दीवान अल-अशा' पृष्ठ 155। (3) 'अल-कामिल' अल-मुबर्रद 1/77, और 'सिम्त अल-ल'आली' 3/923। अल-तु'ल: ऊँटनी के थनों में, या बकरी के थन में एक छोटा अतिरिक्त थन जिससे दूध नहीं निकलता। अल-लिसान (थ'ल)। (4) 'म'आनी अल-क़ुरआन' अल-फ़र्रा 2/400 - और इसमें यह भेद नहीं है - और 'मजाज़ अल-क़ुरआन' अबू उबैदा 2/179।

141 سورہ ص: آیات 15 - 16

... ایک مختصر وقت جس میں بچھڑا اونٹنی کا دودھ پیتا ہے تاکہ وہ دودھ اتار دے، پھر اسے دوہا جاتا ہے۔ کہا جاتا ہے: "وہ اس کے پاس صرف ایک فُوَاق (مختصر وقفہ) ہی رہا"؛ اور حدیث میں ہے: "عیادت کی مدت اونٹنی کے فُوَاق (دو بار دوہنے کے درمیانی وقفہ) کے برابر ہے" (1)۔ اور اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {مَا لَهَا مِنْ فَوَاقٍ} (سورہ ص: 15) اسے 'ف' پر زبر (فَوَاق) اور پیش (فُوَاق) کے ساتھ پڑھا جاتا ہے، یعنی: اس میں کوئی تاخیر، راحت یا مہلت نہیں ہے۔ اور الفِیقَہ، زیر کے ساتھ: اس دودھ کا نام ہے جو دو بار دوہنے کے درمیان جمع ہوتا ہے؛ اس میں 'واؤ' اس سے پہلے زیر ہونے کی وجہ سے 'یا' میں بدل گئی؛ اعشیٰ نے ایک گائے کی تعریف کرتے ہوئے کہا: یہاں تک کہ جب اس کے تھنوں میں فیقہ (دودھ) جمع ہوگیا، تو وہ اپنے بچھڑے (جو جان کا حصہ ہے) کو دودھ پلانے آئی، کاش کہ وہ دودھ پی لیتا۔ (2) اور اس کی جمع فِیق ہے، پھر اَفواق، جیسے شِبر کی جمع اَشبار، پھر اَفاوِیق۔ ابن ہمام السلولی نے کہا: اور انہوں نے ہمارے سامنے دنیا کی برائی کی جبکہ وہ اس سے اَفاوِیق (وقفے وقفے سے دودھ پینے کی طرح فائدہ) پی رہے تھے یہاں تک کہ اس کا ثُعْل (دودھ نہ دینے والا چھوٹا تھن) بھی باقی نہ رہا۔ (3) اور اَفاوِیق اسے بھی کہتے ہیں جو بادلوں میں پانی جمع ہو، تو وہ گھنٹہ بھر گھنٹہ برستا رہے۔ اور اونٹنی نے اِفاقہ کیا یعنی اس کے تھنوں میں فیقہ جمع ہوگیا؛ پس وہ مُفِیق اور مُفِیقَہ ہے - ابو عمرو سے روایت ہے - اور جمع مَفاوِیق ہے۔ الفراء اور ابو عبیدہ وغیرہ نے کہا: "مِنْ فَوَاقٍ" 'ف' کے زبر کے ساتھ، یعنی: ایسی راحت جس میں وہ ہوش میں نہ آئیں، جیسے مریض اور بیہوش شخص ہوش میں آتا ہے۔ اور "مِنْ فُوَاقٍ" 'ف' پیش کے ساتھ انتظار سے ہے (4)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے کہ دونوں ایک ہی معنی میں ہیں، اور وہ دو بار دوہنے کے درمیان کا وقت ہے۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: اور مرادی

معنی یہ ہے کہ وہ طویل ہے اس میں کوئی کٹاؤ نہیں ہے۔ اور ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے ہمیں اپنی ایک جماعت میں حدیث سنائی، اس میں ہے: "اللہ عزوجل اسرافیل کو پہلے صور کا حکم دے گا، پس وہ فرمائے گا: 'گھبراہٹ والا صور پھونک دو'، تو آسمانوں اور زمین والے گھبرا جائیں گے سوائے ان کے جنہیں اللہ چاہے۔ اور وہ انہیں حکم دے گا تو وہ اسے طویل کریں گے اور جاری رکھیں گے۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے: {اور یہ لوگ بس ایک ہی چیخ (صور) کے منتظر ہیں جس میں کوئی وقفہ (تاخیر) نہیں ہے} (سورہ ص: 15)" اور انہوں نے حدیث ذکر کی، اسے علی بن معبد وغیرہ نے روایت کیا ہے۔

---

(1) اسے بیہقی نے 'شعب الایمان' (9222) میں روایت کیا، اس کی سند میں مندل بن علی ابو عبد اللہ العنزی الکوفی ہے، اسے احمد نے ضعیف قرار دیا جیسا کہ 'تہذیب التہذیب' 4/152 میں ہے، اور اس حدیث کو سیوطی نے 'الجامع الصغیر' 4/396 ('فیض القدیر') میں ذکر کیا اور اس کی صحت کا اشارہ دیا۔ (2) دیوان اعشیٰ ص 155۔ (3) 'الکامل' للمبرد 1/77، اور 'سمط اللآلی' 3/923۔ 'الثعل': اونٹنی کے تھنوں میں، یا بکری کے تھن میں ایک چھوٹا زائد تھن جس سے دودھ نہیں نکلتا۔ اللسان (ثعل)۔ (4) 'معانی القرآن' للفراء 2/400 - اور اس میں یہ تفریق نہیں ہے - اور 'مجاز القرآن' لابی عبیدہ 2/179۔

Surah Sad: Verses 15 - 16 / 142

As we mentioned in the book "Al-Tadhkira" (1). Allah Almighty's saying: {And they say, "Our Lord, hasten for us our share before the Day of Account"} (2). Mujahid said: "Our punishment." Likewise, Qatadah said: "Our share of the punishment." Al-Hasan said: "Our share of Paradise so we may enjoy it in this world." Sa'id ibn Jubayr said the same (2). It is well-known in the language that "qit" is said for a share, and for a document written for a prize (3). Al-Farra' (4) said: "Al-qit" in the speech of the Arabs means luck and share. From this, it is said for a deed or document: "qit". Abu Ubaida and al-Kisa'i said: "Al-qit" refers to documents of prizes (5). The plural is "qutut"; Al-A'sha said:

Nor King Al-Nu'man on the day I met him *** In his bliss, giving out documents and excelling (6)

Meaning prize documents. It is also narrated: "bi-immatihi" instead of "bi-ghibtatihi," meaning: with his bounty and grand state, and "ya'fiqu" means to excel or do well. It is also said: for the plural of "qit": "qitatah," and for few: "aqutt" and "aqtat." Al-Nahhas mentioned it (7).

Al-Suddi said: They asked that their places in Paradise be shown to them so they would know the reality of what they were promised. Ismail bin Abi Khalid said: The meaning is: hasten our provisions for us (8). It was said: its meaning is: hasten for us what suffices us; from their saying: "qatni," meaning: it suffices me. And it was said: they said that out of haste.

---

(1) Page 173, and the hadith was narrated at length by Ishaq ibn Rahawayh in his Musnad (10), and Al-Tabari 20/33, and it is a weak hadith, and a part of it preceded in 16/216 - 217. (2) Al-Tabari cited these sayings in 20/37 - 38. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 3/457. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/400. (5) Tafsir al-Baghawi 4/51, and the saying of Abu Ubaida in Majaz al-Qur'an 2/179. (6) Diwan al-A'sha p. 269. In it, "bi-immatihi" instead of "bi-ni'matihi." It was mentioned by the author Ibn Atiyya in Al-Muharrar al-Wajiz 4/496. (7) In I'rab al-Qur'an 3/457. And what precedes it is from him. (8) Narrated by Al-Tabari 20/38 - 39.

सूरह साद: आयत 15 - 16 / 142

जैसा कि हमने किताब "अल-तज़किरा" (1) में इसका उल्लेख किया है। अल्लाह तआला का कथन: {और वे कहते हैं, "ऐ हमारे रब, हिसाब के दिन से पहले ही हमारा हिस्सा हमें जल्दी दे दे"}। मुजाहिद ने कहा: "हमारा अज़ाब (दंड)"। इसी तरह कतादह ने कहा: "अज़ाब में से हमारा हिस्सा"। अल-हसन ने कहा: "जन्नत में से हमारा हिस्सा ताकि हम दुनिया में इसका आनंद ले सकें।" सईद बिन जुबैर (2) ने भी यही कहा। भाषा में यह सर्वविदित है कि हिस्से को "कित्त" (qit) कहा जाता है, और पुरस्कार के लिए लिखे गए दस्तावेज़ को भी (3)। अल-फर्रा (4) ने कहा: अरबों की भाषा में "अल-कित्त" का अर्थ भाग्य और हिस्सा है। इसी से विलेख (bond) को "कित्त" कहा गया है। अबू उबैदा और अल-किसाई ने कहा: "अल-कित्त" पुरस्कारों के दस्तावेज़ हैं (5)। इसका बहुवचन "कुतूत" है; अल-अशा ने कहा:

न राजा अल-नुमान जिस दिन मैं उससे मिला *** अपनी प्रसन्नता में दस्तावेज़ बाँटते और श्रेष्ठता दिखाते हुए (6)

अर्थात पुरस्कारों के दस्तावेज़। यह भी वर्णित है: "बि-इम्मतिही", "बि-गिबतातिही" के स्थान पर, जिसका अर्थ है: अपनी नेमत और भव्य स्थिति के साथ, और "याफ़िकु" का अर्थ है सुधारना या अच्छा करना। यह भी कहा जाता है: "कित्त" के बहुवचन के लिए: "कितताह", और अल्पता के लिए: "अकुत्त" और "अकतात"। अल-नहहास (7) ने इसका उल्लेख किया है।

अल-सुद्दी ने कहा: उन्होंने माँग की कि जन्नत में उनके ठिकानों को उन्हें दिखाया जाए ताकि वे उस चीज़ की वास्तविकता जान सकें जिसका उनसे वादा किया गया था। इस्माइल बिन अबी खालिद ने कहा: इसका अर्थ है: हमारे लिए हमारा रिज़्क़ (आजीविका) जल्दी दे (8)। यह कहा गया: इसका अर्थ है: हमारे लिए वह जल्दी दे जो हमारे लिए पर्याप्त हो; उनके इस कथन से: "कतनी"; अर्थात: यह मेरे लिए पर्याप्त है। और यह भी कहा गया: उन्होंने यह जल्दबाज़ी में कहा था।

---

(1) पृष्ठ 173, और हदीस को इशाक बिन राहोया ने अपनी मुसनद (10) में विस्तार से उद्धृत किया है, और अल-तब़री 20/33 में, और यह एक कमज़ोर हदीस है, और इसका एक हिस्सा 16/216 - 217 में पहले आ चुका है। (2) अल-तब़री ने इन कथनों को 20/37 - 38 में उद्धृत किया है। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/457। (4) मानी अल-कुरान 2/400 में। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/51, और मजाज़ अल-कुरान 2/179 में अबू उबैदा का कथन। (6) दीवान अल-अशा पृ.

269। इसमें "बि-इम्मतिही" है "बि-निअमतिही" के स्थान पर। इसे लेखक इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/496 में उद्धृत किया है। (7) इराब अल-कुरान 3/457 में। और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (8) अल-तब़री ने इन दोनों को 20/38 - 39 में उद्धृत किया है।

سورہ ص: آیات ۱۵ - ۱۶ / ۱۴۲

جیسا کہ ہم نے کتاب "التذکرہ" (۱) میں اس کا ذکر کیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالُواْ رَبَّنَا عَجِّل لَّنَا قِطَّنَا قَبْلَ يَوْمِ ٱلْحِسَابِ﴾۔ مجاہد نے کہا: "ہمارا عذاب"۔ اسی طرح قتادہ نے کہا: "عذاب میں سے ہمارا حصہ"۔ الحسن نے کہا: "جنت میں سے ہمارا حصہ تاکہ ہم دنیا میں اس سے لطف اندوز ہو سکیں"۔ سعید بن جبیر (۲) نے بھی یہی کہا۔ لغت میں یہ معروف ہے کہ حصے کو "قِطّ" کہا جاتا ہے، اور انعام کے لیے لکھے گئے خط یا دستاویز کو بھی (۳)۔ الفراء (۴) نے کہا: عربوں کے کلام میں "القِطّ" سے مراد نصیب اور حصہ ہے۔ اسی سے تحریر یا بانڈ کو "قط" کہا جاتا ہے۔ ابو عبیدہ اور الکسائی نے کہا: "القِطّ" انعامات کی دستاویزات ہیں (۵)۔ اس کی جمع "قُطُوط" ہے؛ الاعشی نے کہا:

ولا المَلِكُ النُّعمانُ يَومَ لَقِيتُهُ *** بِغِبطَتِهِ يُعطي القُطُوطَ ويَأفِقُ (۶)

یعنی انعامات کی دستاویزات۔ ایک روایت "بِإِمَّتِهِ" ہے، "بِغِبْطَتِهِ" کے بدلے، یعنی: اپنی نعمت اور اپنی عظیم حالت کے ساتھ، اور "يأفق" کے معنی درست کرنے یا بہتر کرنے کے ہیں۔ یہ بھی کہا جاتا ہے: "قط" کی جمع "قِطَطَة" بھی آتی ہے، اور قلیل (کم) کے لیے: "أقُطّ" اور "أقطاط"۔ النحاس (۷) نے اس کا ذکر کیا ہے۔

السدی نے کہا: انہوں نے مطالبہ کیا کہ جنت میں ان کے ٹھکانے انہیں دکھائے جائیں تاکہ وہ اس حقیقت کو جان لیں جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا۔ اسماعیل بن ابی خالد نے کہا: اس کا مطلب ہے: ہمارے رزق میں جلدی کر (۸)۔ کہا گیا: اس کا مطلب ہے: ہمارے لیے وہ جلدی کر جو ہمیں کافی ہو؛ ان کے اس قول سے: "قَطْنِي"؛ یعنی: یہ مجھے کافی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا کہ انہوں نے یہ بات عجلت کے طور پر کہی۔

(۱) ص۱۷۳، اور اس حدیث کو اسحاق بن راہویہ نے اپنی مسند (۱۰) میں تفصیل سے نکالا ہے، اور الطبری ۲۰/ ۳۳، اور یہ ایک ضعیف حدیث ہے، اور اس کا ایک حصہ ۱۶/ ۲۱۶ - ۲۱۷ میں گزر چکا ہے۔ (۲) الطبری نے ان اقوال کو ۲۰/ ۳۷ - ۳۸ میں نکالا ہے۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۵۷۔ (۴) معانی القرآن میں ۲/ ۴۰۰۔ (۵) تفسیر البغوی ۴/ ۵۱، اور ابو عبیدہ کا قول مجاز القرآن ۲/ ۱۷۹ میں۔ (۶) دیوان الأعشی ص۲۶۹۔ اور اس میں "بِإِمَّتِهِ" ہے، "بِنِعْمَتِهِ" کے بدلے۔ اور اسے مصنف ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۴۹۶ میں روایت کیا ہے۔ (۷) إعراب القرآن ۳/ ۴۵۷ میں۔ اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۸) الطبری نے ان دونوں کو ۲۰/ ۳۸ - ۳۹ میں نکالا ہے۔

Page 143 Surah Sad: Verses 16 - 17

...for their records which they are given in their right and left hands when the Qur'an is recited to them regarding that, and it is the words of the Almighty: "Then as for him who is given his record in his right hand" [Al-Haqqah: 19], "And as for him who is given his record behind his back" [Al-Inshiqaq: 10]. The origin of 'al-Qit' is 'al-Qatt', which means cutting, hence: trimming the pen; thus, 'al-Qit' is a name for a piece of something, like 'al-Qasm' and 'al-Qism' (portion). It was applied to the portion, the book, and the sustenance because it is cut off from others, except that in the sense of a 'book' it is more commonly used and stronger in reality. Umayyah ibn Abi al-Salt said:

A people for whom the courtyard of Iraq and what is collected there, and the record (al-Qit) and the pen (al-Qalam). (1)

"Before the Day of Account", i.e., before the Day of Resurrection in this world, if the matter is as Muhammad says. All of this is mockery from them.

Almighty says: "Be patient over what they say and remember Our servant, David, the possessor of strength; indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]."

The words of the Almighty: "Be patient over what they say" - He commanded His Prophet ﷺ to be patient when they mocked him. This is abrogated by the Verse of the Sword (2).

The words of the Almighty: "And remember Our servant, David, the possessor of strength" - When He mentioned the news of the disbelievers, their discord, and their rebuke regarding the destruction of the generations before them, He commanded His Prophet (peace and blessings be upon him) to be patient with their harm, and comforted him with all that was mentioned before. Then He began to mention David and the stories of the prophets, so that he might find solace in the patience of those who were patient among them; and so that he might know that in the Hereafter he would have multiples of what was given to David and other prophets.

It was said: The meaning is: be patient with their words, and mention to them the stories of the prophets, so that they may be a proof of the truth of your prophethood.

"The possessor of strength" (dha al-ayd) means possessor of strength in worship. He used to fast one day and break his fast the next, and that is the most difficult type of fasting.

(1) Diwan of Umayyah ibn Abi al-Salt, p. 128, and the narration in it is: A people for whom the courtyard of Iraq, when they traveled together, and the record and the pen. The author Al-Mawardi mentioned it like the author's narration in Al-Nukat wa al-Uyun 5/83. (2) Mentioned by Makki in Al-Idah li-Nasikh al-Qur'an wa Mansukhih, p. 391, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/110.

पृष्ठ १४३ सूरा साद: आयत १६ - १७

...उनके उन अभिलेखों के लिए जो उन्हें उनके दाहिने और बाएं हाथों में दिए जाते हैं जब उन पर कुरान का पाठ किया जाता है, और यह अल्लाह तआला का कथन है: "तो जिसे उसका अभिलेख उसके दाहिने हाथ में दिया गया" [अल-हाक्का: १९], "और जिसे उसका अभिलेख उसकी पीठ के पीछे से दिया गया" [अल-इनशिक़ाक़: १०]। 'अल-क़ित' का मूल 'अल-क़त्त' है, जिसका अर्थ है काटना, और इसी से है: 'क़त्त अल-क़लम' (क़लम बनाना)। अतः 'क़ित' किसी चीज़ के टुकड़े का नाम है, जैसे 'क़स्म' और 'क़िस्म'। इसे हिस्से, पुस्तक और जीविका के लिए इसलिए प्रयोग किया गया क्योंकि इसे अन्य चीज़ों से काट कर अलग किया गया है, सिवाय इसके कि पुस्तक के संदर्भ में इसका उपयोग अधिक है और यह वास्तविकता में अधिक पुख्ता है। उमैया बिन अबी अल-सल्त ने कहा:

एक कौम जिनके लिए इराक़ का मैदान है और जो कुछ वहाँ लाया जाता है, और अभिलेख (अल-क़ित) और क़लम। (१)

"हिसाब के दिन से पहले", यानी: इस दुनिया में क़यामत के दिन से पहले, अगर बात वैसी ही है जैसा मुहम्मद कहते हैं। और यह सब उनकी तरफ से उपहास है।

अल्लाह तआला का कथन है: "जो कुछ वे कहते हैं उस पर धैर्य रखो और हमारे बंदे दाऊद को याद करो जो शक्ति वाले थे; वास्तव में वे बहुत रुजू करने वाले थे।"

अल्लाह तआला का कथन: "जो कुछ वे कहते हैं उस पर धैर्य रखो" - उन्होंने अपने नबी ﷺ को धैर्य रखने का आदेश दिया जब उन्होंने उनका मज़ाक उड़ाया। और यह तलवार वाली आयत (आयते सैफ़) द्वारा मंसूख़ (निरस्त) है (२)।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमारे बंदे दाऊद को याद करो जो शक्ति वाले थे" - जब उन्होंने काफिरों की खबरों, उनके विरोध और उनसे पहले की पीढ़ियों की तबाही के माध्यम से उन्हें झिड़कने का ज़िक्र किया, तो उन्होंने अपने नबी (उन पर दरूद और सलाम हो) को उनकी तकलीफ़ों पर सब्र करने का हुक्म दिया, और उन्हें उन सब बातों से तसल्ली दी जिनका पहले ज़िक्र किया गया था। फिर उन्होंने दाऊद और नबियों के किस्सों का ज़िक्र शुरू किया; ताकि वह उनमें से सब्र करने वालों के सब्र से तसल्ली पा सकें और ताकि वह जान सकें कि उनके लिए आख़िरत में उससे कई गुना ज़्यादा है जो दाऊद और अन्य नबियों को दिया गया था।

और कहा गया है: इसका अर्थ है: उनकी बातों पर सब्र करो, और उन्हें नबियों के किस्से सुनाओ; ताकि वे तुम्हारी नबुव्वत की सच्चाई का प्रमाण बन सकें।

"शक्ति वाले" (ज़ा अल-ऐद) इबादत में शक्ति वाले। वह एक दिन रोज़ा रखते थे और एक दिन छोड़ते थे, और यह सबसे कठिन रोज़ा है।

---

(१) दीवान उमैया बिन अबी अल-सल्त पृष्ठ १२८, और उसमें रिवायत है: एक कौम जिनके लिए इराक़ का मैदान है जब वे सब मिलकर चलते थे, और अभिलेख और क़लम। मुसन्निफ़ अल-मावर्दी ने इसे अल-नुकात वल-उयून ५/८३ में मुसन्निफ़ की रिवायत की तरह ज़िक्र किया है। (२) मक्की ने अल-इद्दाह ली-नासिख़ अल-क़ुरआन व मन्सूख़िहि पृष्ठ ३९१ में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ७/११० में इसका उल्लेख किया है।

صفحہ ۱۴۳ سورہ ص: آیات ۱۶ - ۱۷

...ان کے ان اعمال ناموں کے لیے جو ان کے دائیں اور بائیں ہاتھوں میں دیے جاتے ہیں جب ان پر اس بارے میں قرآن پڑھا جاتا ہے، اور یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿فَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَبَهُ بِيَمِينِهِ﴾ [الحاقة: ۱۹]، ﴿وَأَمَّا مَنْ أُوتِيَ كِتَبَهُ وَرَاءَ ظَهْرِهِ﴾ [الانشقاق: ۱۰]، اور 'القط' کی اصل 'القط' ہے، جس کے معنی کاٹنا ہیں، اسی سے ہے: 'قط القلم' (قلم تراشنا)؛ پس 'القط' کسی چیز کے ٹکڑے کا نام ہے، جیسے 'القسم' اور 'القسم'۔ پس اس کا اطلاق حصے، کتاب اور رزق پر کیا گیا کیونکہ اسے دوسروں سے کاٹ کر الگ کیا جاتا ہے، سوائے اس کے کہ کتاب کے معنی میں اس کا استعمال زیادہ ہے اور حقیقت کے اعتبار سے زیادہ مضبوط ہے۔ امیہ بن ابی الصلت نے کہا:

ایک قوم جن کے لیے عراق کا میدان ہے اور جو کچھ وہاں لایا جاتا ہے، اور اعمال نامہ (القط) اور قلم۔ (۱)

﴿قَبْلَ يَوْمِ الْحِسَابِ﴾ یعنی: دنیا میں قیامت کے دن سے پہلے اگر معاملہ ویسا ہی ہے جیسا محمد کہتے ہیں۔ اور یہ سب ان کی طرف سے مذاق ہے۔

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ﴾ - آپ ﷺ کو صبر کا حکم دیا جب انہوں نے آپ کا مذاق اڑایا۔ اور یہ آیتِ سیف سے منسوخ ہے (۲)۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُدَ ذَا الْأَيْدِ﴾ - جب کفار کی خبریں، ان کی مخالفت اور ان سے پہلے کی امتوں کی ہلاکت کے ذریعے ان کی سرزنش کا ذکر کیا، تو اپنے نبی ﷺ کو ان کی اذیتوں پر صبر کا حکم دیا، اور ان تمام باتوں سے آپ کو تسلی دی جن کا پہلے ذکر ہو چکا ہے۔ پھر

حضرت داؤد علیہ السلام اور انبیاء کے قصے بیان کرنا شروع کیے؛ تاکہ آپ ان لوگوں کے صبر سے تسلی حاصل کریں جنہوں نے ان میں سے صبر کیا؛ اور تاکہ آپ جان لیں کہ آپ کے لیے آخرت میں اس سے کئی گنا زیادہ ہے جو داؤد علیہ السلام اور دیگر انبیاء کو دیا گیا تھا۔

اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ ان کی باتوں پر صبر کریں، اور انہیں انبیاء کے قصے سنائیں؛ تاکہ وہ آپ کی نبوت کی سچائی کی دلیل بن جائیں۔

«ذا الأید» عبادت میں قوت والا۔ آپ ایک دن روزہ رکھتے اور ایک دن افطار کرتے تھے، اور یہ سب سے سخت روزہ ہے۔

---

(۱) دیوان امیہ بن ابی الصلت ص ۱۲۸، اور اس میں روایت یہ ہے: ایک قوم جن کے لیے عراق کا میدان ہے جب وہ سب مل کر چلتے تھے، اور اعمال نامہ اور قلم۔ مصنف الماوردی نے اسے 'النکت والعیون' ۸۳/۵ میں مصنف کی روایت کی طرح ذکر کیا ہے۔ (۲) مکی نے 'الایضاح لناسخ القرآن ومنسوخہ' ص ۳۹۱ میں اور ابن الجوزی نے 'زاد المسیر' ۱۱۰/۷ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

144 Surah Sad: Verse 17 And the best of it; he used to pray half of the night, and he would not flee when meeting the enemy (1), and he was strong in supplication to Allah Almighty. And His saying: "Our servant" is to show his nobility through this attribution. It is said: 'Al-Ayd' and 'Al-Ad', just as you say: 'Al-Ayb' and 'Al-Aab' (2). He said: He was not being called, so he became 'Anada' (3) From it: 'Ayd' man, meaning: strong. And 'Ta-ayyad' a thing means it became strong. The poet said: When a strong person strings the bow, he shoots and hits the kidneys and the humps (4) He says: If Allah strings the bow that is in the clouds, he hits the kidneys of the camels and their humps with fat. Meaning from the plants that come from the rain. "Indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]" Ad-Dahhak said: i.e., repentant. And from others: that whenever he remembered his sin or it crossed his mind, he sought forgiveness for it; as the Prophet ﷺ said: "Indeed, I seek forgiveness from Allah a hundred times in a day and a night" (5). And it is said: 'Aaba Ya'oob', if he returned, as he said: And everyone who is absent returns, but the one absent in death does not return (6) So David was one who repeatedly returned to the obedience of Allah and His pleasure in every matter, so he is worthy of being followed.

---

(1) Narrated by Al-Bukhari (1131), and Muslim (1159) from the Hadith of Abdullah bin Amr, may Allah be pleased with them, that the Messenger of Allah ﷺ said to him: ".. The most beloved fasting to Allah is the fasting of David, he used to sleep half of the night, and stand for a third of it, and sleep for a sixth of it, and he would fast one day and break his fast for one day", and in a narration by Al-Bukhari (3419), and Muslim (1159) (187): ".. and he does not flee when he meets [the enemy]". And it is in Musnad Ahmad (6477). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/458. (3) The Rajaz is for Al-Ajjaj as in Islah al-Mantiq p. 107, and before it: 'From that he changed with my strength strength'. And we did not find it in his Diwan. (4) In (m): Al-Duwa, and the verse is in Majalis Tha'lab p. 447 and Al-Sihah (Ayd) and the words are from it. (5) Narrated by Ahmad (17848), and Muslim (2702) from the Hadith of Al-Agharr Al-Muzani, may Allah be pleased with him, and its beginning is: "Indeed, it is clouded over my heart.." and it preceded in 2/117. (6) Its speaker is Ubayd bin al-Abras, and it is in his Diwan p. 26. And the words are from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/458.

144 सूरह साद: आयत 17 और उसका सबसे अच्छा हिस्सा; वह आधी रात को प्रार्थना करते थे, और दुश्मन का सामना करते समय नहीं भागते थे (1), और वह अल्लाह तआला से प्रार्थना करने में दृढ़ थे। और उनका कहना: "हमारा सेवक" इस संबंध के माध्यम से उनकी महानता दिखाने के लिए है। कहा जाता है: 'अल-अयद' और 'अल-आद', जैसे आप कहते हैं: 'अल-ऐब' और 'अल-आब' (2)। उन्होंने कहा: वह पुकारा नहीं जा रहा था, इसलिए वह 'आनादा' हो गया (3) इससे: 'अय्यद' व्यक्ति, अर्थात: शक्तिशाली। और किसी चीज़ का 'तअय्यद' होना मतलब वह शक्तिशाली हो गया। कवि ने कहा: जब कोई शक्तिशाली व्यक्ति धनुष पर प्रत्यंचा चढ़ाता है, तो वह मारता है और गुर्दों और कूबड़ों पर निशाना साधता है (4) वह कहता है: यदि अल्लाह बादलों में स्थित धनुष पर प्रत्यंचा चढ़ाता है, तो वह ऊंटों के गुर्दों और उनके कूबड़ों को वसा (चर्बी) से भर देता है। अर्थात उन पौधों से जो बारिश से उगते हैं। "वास्तव में, वह बार-बार [अल्लाह की ओर] मुड़ने वाला था" अद-दह्हाक ने कहा: यानी, पश्चाताप करने वाला। और दूसरों से: कि जब भी उसे अपना पाप याद आता या उसके मन में आता, वह उससे क्षमा मांगता; जैसा कि पैगंबर ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, मैं दिन और रात में सौ बार अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ" (5)। और कहा जाता है: 'आबा यऊब', यदि वह वापस आया, जैसा कि उन्होंने कहा: और हर वह व्यक्ति जो अनुपस्थित है वापस आता है, लेकिन मौत में अनुपस्थित रहने वाला वापस नहीं आता (6) तो दाऊद हर मामले में अल्लाह की आज्ञाकारिता और उसकी प्रसन्नता की ओर बार-बार लौटने वाले थे, इसलिए वह अनुसरण किए जाने के योग्य हैं।

---

(1) अल-बुखारी (1131) और मुस्लिम (1159) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से उद्धृत किया है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनसे कहा: "..अल्लाह को सबसे प्रिय रोज़ा दाऊद का रोज़ा है, वे आधी रात सोते थे, उसका एक तिहाई हिस्सा इबादत में खड़े रहते थे, और उसका छठा हिस्सा सोते थे, और वे एक दिन रोज़ा रखते थे और एक दिन रोज़ा नहीं रखते थे", और अल-बुखारी (3419) और मुस्लिम (1159) (187) के एक वर्णन में: "..और वह सामना करने पर नहीं भागता"। और यह मुसनद अहमद (6477) में है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/458। (3) राज़ अल-अज्जाज के लिए है जैसा कि इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 107 में है, और इससे पहले: 'कि वह मेरी ताकत से ताकत में बदल गया'। और हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला। (4) (म) में: अल-दुवा, और यह पद मजालिस थालाब पृष्ठ 447 और अल-सिहाह (अयद) में है और शब्द उसी से हैं। (5) अहमद (17848) और मुस्लिम (2702) ने अल-अग़र अल-मुज़नी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी शुरुआत है: "बेशक, मेरे दिल पर बादल छा जाते हैं.." और यह पहले

2/117 में आ चुका है। (6) इसके वक्ता उबैद बिन अल-अब्रस हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 26 में है। और शब्द इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 3/458 से हैं।

۱۴۴ سورة ص: آیت ۱۷ اور اس کا بہترین حصہ؛ وہ آدھی رات نماز پڑھتے تھے، اور جب دشمن کا سامنا ہوتا تو نہیں بھاگتے تھے (۱)، اور وہ اللہ تعالیٰ سے دعا کرنے میں قوی تھے۔ اور ان کا قول: ﴿عَبْدَنَا﴾ (ہمارا بندہ) اس نسبت کے ذریعے ان کی شرافت کے اظہار کے لیے ہے۔ اور کہا جاتا ہے: الأید اور الآد، جیسا کہ تم کہتے ہو: العیب اور العاب (۲)۔ اس نے کہا: وہ پکارا نہیں جا رہا تھا تو وہ 'آنادا' ہو گیا (۳) اسی سے ہے: رجلٌ أَيِّدٌ، یعنی: طاقتور۔ اور کسی چیز کا 'تأيَّد' ہونا یعنی وہ طاقتور ہوگئی۔ شاعر نے کہا: जब कोई ताकतवर व्यक्ति धनुष पर प्रत्यंचा चढ़ाता है, तो वह मारता है और गुर्दों और कूबड़ों पर निशाना साधता है (۴) وہ کہتا ہے: جب اللہ اس کمان پر تانت چڑھاتا ہے جو بادلوں میں ہے تو وہ اونٹوں کے گردوں اور ان کے کوہانوں کو چربی سے بھر دیتا ہے۔ یعنی ان پودوں کے ذریعے جو بارش سے اگتے ہیں۔ ﴿إِنَّهُۥٓ أَوَّابٌ﴾ (بے شک وہ بہت رجوع کرنے والا ہے) ضحاک نے کہا: یعنی: توبہ کرنے والا اور دوسروں سے مروی ہے: کہ جب بھی انہیں اپنا گناہ یاد آتا یا ان کے خیال میں آتا، وہ اس سے مغفرت طلب کرتے؛ جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: «بلاشبہ میں دن اور رات میں سو بار اللہ سے مغفرت طلب کرتا ہوں» (۵)۔ اور کہا جاتا ہے: آبَ یؤوب، جب وہ لوٹ آئے، جیسا کہ اس نے کہا: اور ہر غائب ہونے والا لوٹ آتا ہے، لیکن موت کا غائب ہونے والا نہیں لوٹتا (۶) پس داؤد علیہ السلام ہر معاملے میں اللہ کی اطاعت اور اس کی رضا کی طرف بہت رجوع کرنے والے تھے، لہذا وہ اس بات کے مستحق ہیں کہ ان کی پیروی کی جائے۔

---

(۱) اسے بخاری (۱۱۳۱) اور مسلم (۱۱۵۹) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان سے فرمایا: «..اللہ کے نزدیک سب سے پسندیدہ روزہ داؤد (علیہ السلام) کا روزہ ہے، وہ آدھی رات سوتے تھے، اس کے ایک تہائی حصے میں قیام کرتے

تھے، اور اس کے چھٹے حصے میں سوتے تھے، اور وہ ایک دن روزہ رکھتے تھے اور ایک دن افطار کرتے تھے»، اور بخاری (۳۴۱۹) اور مسلم (۱۱۵۹) (۱۸۷) کی ایک روایت میں ہے: «..اور وہ سامنا ہونے پر نہیں بھاگتے تھے»۔ اور یہ مسند احمد (۶۴۷۷) میں ہے۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳/۴۵۸۔ (۳) یہ رجز العجاج کا ہے جیسا کہ اصلاح المنطق صفحہ ۱۰۷ میں ہے، اور اس سے پہلے ہے: من أن تبدّلت بآدي آدا۔ اور ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا۔ (۴) (م) میں: الدُّوا، اور یہ شعر مجالس ثعلب صفحہ ۴۴۷ اور الصحاح (أيد) میں ہے اور یہ کلام اسی سے ہے۔ (۵) اسے احمد (۱۷۸۴۸) اور مسلم (۲۷۰۲) نے الأغر المزنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا آغاز ہے: «بلاشبہ میرے دل پر پردہ سا آ جاتا ہے..» اور یہ ۲/۱۱۷ میں گزر چکا ہے۔ (۶) اس کے کہنے والے عبید بن الأبرص ہیں، اور یہ ان کے دیوان صفحہ ۲۶ میں ہے۔ اور یہ کلام إعراب القرآن للنحاس ۳/۴۵۸ سے ہے۔

Page 145

Surah Sad, Ayah 18

Allah's saying: {Indeed, We subjected the mountains [to praise] with him, exalting [Allah] in the late afternoon and the [time of] sunrise. (18)}

It contains four points: First: The saying of the Almighty: {Indeed, We subjected the mountains with him, exalting} is in the position of a circumstantial accusative (haal) (1). The Almighty mentioned the proof and miracle He gave him, which is the mountains' glorification with him. Muqatil said: When David remembered Allah, Mighty and Majestic, the mountains remembered with him, and he used to understand the glorification of the mountains. Ibn Abbas said: "Exalting" means they pray. This is only a miracle if people see it and recognize it. Muhammad ibn Ishaq said: David was given such beauty of voice that it caused a beautiful echo in the mountains, and [the birds] would listen to its beauty and chirp with him; this is the glorification of the mountains and the birds. It was said: Allah, Mighty and Majestic, subjected them to travel with him, and that is their glorification, because it points to Allah's transcendence above any resemblance to created beings(2). This point has already been discussed in "Saba"(3) and in "Subhan" [Al-Isra] regarding Allah's saying: {And there is not a thing except that it exalts [Allah] with His praise, but you do not understand their exaltation.} [Ayah: 44], and that this is a glorification of speech according to the correct opinion. And Allah knows best. {in the late afternoon and the [time of] sunrise} Al-Ishraq (sunrise) also means the whitening of the sun after its rise. It is said: 'Sharaqat' the sun, when it rises, and 'Ashraqat', when it shines(4). David used to glorify [Allah] after his prayer at sunrise and sunset. Second: It was narrated from Ibn Abbas that he said: I used to pass by this ayah {in the late afternoon and the [time of] sunrise} and I did not know what it was, until Umm Hani told me that the Messenger of Allah (peace be upon him) visited her, asked for water for ablution, performed ablution, then prayed the Duha prayer and said: "O Umm Hani, this is the Ishraq prayer"(5). And he said...

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/458. (2) The same source. (3) 17/260 and following. (4) Al-Sihah (Sh-r-q). (5) Narrated by at-Tabarani in al-Kabir 24/406, and al-Baghawi in his tafsir 4/51. In its chain of narration are Hajjaj ibn Nusayr and Abu Bakr al-Hudhali, both of whom are weak. Mizan al-I'tidal 1/465 and 4/497, and Majma' al-Zawa'id 2/238 and 7/99.

पृष्ठ १४५

सूरा साद, आयत १८

अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक हमने पहाड़ों को उसके साथ वश में कर दिया था, जो शाम को और सुबह के समय (अल्लाह की) तस्बीह (महिमा गान) करते थे (१८)}

इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक हमने पहाड़ों को उसके साथ वश में कर दिया था, जो तस्बीह करते थे} यह 'हाल' (परिस्थिति) की स्थिति में है(१)। अल्लाह तआला ने उस प्रमाण और चमत्कार का उल्लेख किया जो उसने उसे प्रदान किया था, और वह उसके साथ पहाड़ों का तस्बीह करना है। मुक़ातिल ने कहा: जब दाऊद अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का ज़िक्र करते थे, तो पहाड़ उनके साथ ज़िक्र करते थे, और वह पहाड़ों की तस्बीह समझते थे। इब्न अब्बास ने कहा: "यूसब्बिहना" का अर्थ है वे नमाज़ पढ़ते हैं। यह चमत्कार तभी होगा जब लोग इसे देखें और पहचानें। मुहम्मद इब्न इसहाक़ ने कहा: दाऊद को इतनी सुंदर आवाज़ दी गई थी कि पहाड़ों में उसकी सुंदर गूँज होती थी, और [पक्षी] उसकी सुंदरता को सुनने के लिए रुक जाते थे और उनके साथ चहचहाते थे; यही पहाड़ों और पक्षियों की तस्बीह है। कहा गया है: अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उन्हें उनके साथ चलने के लिए वश में किया था, और यही उनकी तस्बीह है, क्योंकि यह अल्लाह को मखलूक़ (सृष्टि) के समान होने से पाक होने पर दलालत करता है(२)। इस बारे में बात "सबा"(३) में और "सुब्हान" [अल-इसरा] में अल्लाह तआला के इस कथन के पास हो चुकी है: {और कोई चीज़ ऐसी नहीं है जो उसकी प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह न करती हो, लेकिन तुम उनकी तस्बीह को नहीं समझते।} [आयत: ४४], और सही बात यह है कि यह बोलकर की जाने वाली तस्बीह है। और अल्लाह बेहतर जानता है। {शाम को और सुबह (इशराक़) के समय} इशराक़ का अर्थ सूरज निकलने के बाद उसकी सफेदी भी है। कहा जाता है: 'शराक़त' सूरज, जब वह निकलता है, और 'अशराक़त', जब वह चमकता है(४)। तो दाऊद सूरज निकलने और डूबने के समय अपनी नमाज़ के बाद तस्बीह करते थे। दूसरा: इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: मैं इस आयत {शाम को और सुबह के समय} के पास से गुज़रता था और मुझे नहीं पता था कि यह क्या है, यहाँ तक कि उम्मे हानी ने मुझे बताया कि अल्लाह के रसूल ﷺ उनके पास आए, वुज़ू के लिए पानी मँगाया, वुज़ू किया, फिर चाश्त (दुहा) की नमाज़ पढ़ी और कहा: "ऐ उम्मे हानी, यह इशराक़ की नमाज़ है"(५)। और उन्होंने कहा...

(१) नह्हास द्वारा इराब अल-क़ुरआन ३/४५८। (२) वही स्रोत। (३) १७/२६० और उसके बाद। (४) अल-सिह़ाह़ (श-र-क़)। (५) तबरानी ने अल-कबीर २४/४०६ में और बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/५१ में निकाला है। इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में हज्जाज इब्न नुसैर और अबू बक्र अल-हुज़ली हैं और दोनों कमज़ोर हैं। मीज़ान अल-इतिदाल १/४६५ और ४/४९७, और मजमा अल-ज़वाइद २/२३८ और ७/९९।

صفحہ ۱۴۵

سورہ ص ، آیت ۱۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ بے شک ہم نے پہاڑوں کو اس کے ساتھ مسخر کر دیا تھا جو شام کو اور صبح کے وقت (اللہ کی) تسبیح کرتے تھے ۱۸ ﴾

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ بے شک ہم نے پہاڑوں کو اس کے ساتھ مسخر کر دیا تھا وہ تسبیح کرتے تھے ﴾ یہ حالتِ نصب میں ہے(۱)۔ اللہ تعالیٰ نے اس برہان اور معجزہ کا ذکر کیا جو اس نے اسے دیا، اور وہ اس کے ساتھ پہاڑوں کا تسبیح کرنا ہے۔ مقاتل نے کہا: جب داؤد اللہ عزوجل کا ذکر کرتے تو پہاڑ ان کے ساتھ ذکر کرتے، اور وہ پہاڑوں کی تسبیح سمجھتے تھے۔ ابن عباس نے کہا: "يُسَبِّحْنَ" یعنی وہ نماز پڑھتے ہیں۔ یہ معجزہ تب ہی ہو گا جب لوگ اسے دیکھیں اور پہچان لیں۔ محمد بن اسحاق نے کہا: داؤد کو ایسی خوش الحانی عطا کی گئی تھی کہ پہاڑوں میں اس کی خوبصورت گونج ہوتی تھی، اور [پرندے] اس کی خوبصورتی سننے کے لیے کان لگا لیتے تھے اور ان کے ساتھ آواز ملاتے تھے؛ تو یہ پہاڑوں اور پرندوں کی تسبیح ہے۔ اور کہا گیا: اللہ عزوجل نے انہیں ان کے ساتھ چلنے کے لیے مسخر کیا، تو یہی ان کی تسبیح ہے، کیونکہ یہ اللہ کے مخلوقات کے مشابہ ہونے سے پاک ہونے پر دلالت کرتی ہے(۲)۔ اس بارے میں بات "سبأ"(۳) میں اور "سبحان" [الاسراء] میں اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس گزر چکی ہے: ﴿ اور کوئی چیز ایسی نہیں جو اس کی حمد کے ساتھ تسبیح نہ کرتی ہو لیکن تم ان کی تسبیح کو نہیں سمجھتے ﴾ [آیت: ۴۴] اور یہ کہ اقوال میں سے صحیح قول کے مطابق یہ کلام والی تسبیح ہے۔ واللہ اعلم۔ ﴿ شام کو اور صبح (اشراق) کے وقت ﴾ اشراق سے مراد سورج نکلنے کے بعد اس کی سفیدی بھی ہے۔ کہا جاتا ہے: 'شَرَقَتْ' سورج، جب وہ نکلا، اور 'أشرقتْ'، جب وہ روشن ہوا(۴)۔

پس داؤد سورج نکلنے اور غروب ہونے کے وقت اپنی نماز کے بعد تسبیح کیا کرتے تھے۔ دوسرا: ابن عباس سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں اس آیت ﴿ شام کو اور صبح کے وقت ﴾ کے پاس سے گزرتا تھا اور مجھے نہیں معلوم تھا کہ یہ کیا ہے، یہاں تک کہ ام ہانی نے مجھے بتایا کہ رسول اللہ ﷺ ان کے پاس تشریف لائے، وضو کے لیے پانی منگوایا، وضو کیا، پھر نمازِ چاشت (ضحیٰ) پڑھی اور فرمایا: "اے ام ہانی، یہ اشراق کی نماز ہے"(۵)۔ اور فرمایا...

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۵۸۔ (۲) مصدر سابق۔ (۳) ۱۷/ ۲۶۰ اور اس کے بعد۔ (۴) الصحاح (شرق)۔ (۵) اسے طبرانی نے الکبیر ۲۴/ ۴۰۶ اور بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۵۱ میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں حجاج بن نصیر اور ابوبکر الہذلی ہیں اور دونوں ضعیف ہیں۔ میزان الاعتدال ۱/ ۴۶۵ اور ۴/ ۴۹۷، اور مجمع الزوائد ۲/ ۲۳۸ اور ۷/ ۹۹۔

Surah Sad: Verse 18 146

Ikrima said: Ibn Abbas said: "I had something in my mind about the Duha (forenoon) prayer until I found it in the Qur'an: 'praising [Us] in the evening and at sunrise' (1). Ikrima said: Ibn Abbas did not use to pray the Duha prayer, then he prayed it afterwards (2). It is narrated that Ka'b al-Ahbar said to Ibn Abbas: 'I find in the Books of God a prayer after sunrise which is the prayer of the Awabin (those who frequently turn to God).' Ibn Abbas said: 'And I find that for you in the Qur'an in the story of David: 'praising [Us] in the evening and at sunrise'.' Third: The Duha prayer is a recommended voluntary prayer (nafilah), and it is in the morning equivalent to the Asr prayer in the evening. It should not be prayed until the sun becomes white as it rises; its murkiness clears; and it shines with its light; just as Asr prayer is not prayed when the sun turns yellow (3). In Sahih Muslim, from Zaid bin Arqam, that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'The prayer of the Awabin is when the young camels feel the heat of the ground (tarmadu al-fisal)' (4). 'Al-fisal' and 'al-fuslan' are the plural of 'fasil', which is a young camel that has been weaned from nursing. 'Al-ramda' is the intensity of heat on the ground. He specifically mentioned the 'fisal' here because they feel the heat before the peak intensity of heat which their mothers feel (5), due to their lack of endurance. This occurs in the late morning (Duha) or shortly after, and it is the middle time between sunrise and its zenith (6). Judge Abu Bakr ibn al-Arabi said (7, 8): 'And some people hasten to perform it before that.'

(1) Narrated by Abd al-Razzaq and Abd bin Humaid as in Al-Durr al-Manthur 5/298. (2) Narrated by Abd bin Humaid as in Al-Durr al-Manthur 5/298. (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1613. (4) Sahih Muslim (748), and it is in Musnad Ahmad (19270). In the margin (z) there is a note: 'tarmadu' with a fatha on the 'ta' and 'meem'. It is said 'ramida yarmadu', like 'alima ya'lamu'. 'Al-ramda' is the sand that has become intensely hot from the sun. Meaning: when the hoofs of the 'fisal' (young camels) burn from the intense heat of the sand. 'Al-awwab' is the obedient, and it is said: the one returning to obedience. Mentioned by al-Nawawi. [In Sharh Muslim 6/30]. (5) In (m): with it. (6) Al-Mufhim 2/359. (7) In (m), (d), and (za): said. (8) In Ahkam al-Qur'an 4/1613.

सूरह साद: आयत 18 146

इक्रिमा ने कहा: इब्न अब्बास ने कहा: "दुहा (चाश्त) की नमाज़ के बारे में मेरे मन में कुछ शंका थी जब तक कि मैंने इसे कुरान में नहीं पाया: 'शाम को और सूर्योदय के समय [हमारी] महिमा करते हुए' (1)। इक्रिमा ने कहा: इब्न अब्बास दुहा की नमाज़ नहीं पढ़ा करते थे, फिर उन्होंने बाद में इसे पढ़ना शुरू किया (2)। यह वर्णित है कि काब अल-अहबर ने इब्न अब्बास से कहा: 'मुझे ईश्वर की किताबों में सूर्योदय के बाद एक नमाज़ मिलती है जो अव्वाबीन (अल्लाह की ओर बार-बार मुड़ने वालों) की नमाज़ है।' इब्न अब्बास ने कहा: 'और मैं इसे तुम्हारे लिए कुरान में दाऊद की कहानी में पाता हूँ: 'शाम को और सूर्योदय के समय [हमारी] महिमा करते हुए'।' तीसरा: दुहा की नमाज़ एक अनुशंसित स्वैच्छिक नमाज़ (नफ़िल) है, और यह सुबह के समय वैसी ही है जैसी शाम को अस्र की नमाज़। इसे तब तक नहीं पढ़ा जाना चाहिए जब तक कि उगता हुआ सूरज सफेद न हो जाए; उसका धुंधलापन दूर न हो जाए; और वह अपने प्रकाश के साथ चमकने न लगे; जैसे कि सूरज के पीला पड़ने पर अस्र की नमाज़ नहीं पढ़ी जाती (3)। सहीह मुस्लिम में ज़ैद बिन अरकम से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फ़रमाया: 'अव्वाबीन की नमाज़ उस समय होती है जब ऊँट के बच्चों को ज़मीन की गर्मी महसूस होने लगती है (तर्मदु अल-फ़िसाल)' (4)। 'अल-फ़िसाल' और 'अल-फ़ुसलान' 'फ़सील' का बहुवचन हैं, जो ऊँट का वह बच्चा है जिसका दूध छुड़ा दिया गया हो। 'अल-रमदा' ज़मीन की तीव्र गर्मी को कहते हैं। उन्होंने यहाँ विशेष रूप से 'फ़िसाल' का उल्लेख किया है क्योंकि वे उस तीव्र गर्मी से पहले गर्मी महसूस करने लगते हैं जिसे उनकी माताएँ महसूस करती हैं (5), अपनी सहनशक्ति की कमी के कारण। यह चाश्त के समय या उसके कुछ समय बाद होता है, और यह सूर्योदय और दोपहर के बीच का मध्य समय है (6)। क़ाज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा (7, 8): 'और कुछ लोग इससे पहले ही इसे पढ़ने में जल्दी करते हैं।'

(1) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक और अब्द बिन हुमैद ने अल-दुर अल-मंसूर 5/298 में उद्धृत किया है। (2) इसे अब्द बिन हुमैद ने अल-दुर अल-मंसूर 5/298 में उद्धृत किया है। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1613। (4) सहीह मुस्लिम (748), और यह मुसनद अहमद (19270) में भी है। हाशिए (ज़) में एक टिप्पणी है: 'तर्मदु' 'ता' और 'मीम' पर फ़तह के साथ। कहा जाता है 'रमिदा यर्मदु', जैसे 'अलिमा या'लमु'। 'अल-रमदा' वह रेत है जो सूरज की गर्मी से अत्यधिक गर्म हो गई हो। अर्थात: जब रेत की तीव्र गर्मी से 'फ़िसाल' (ऊँट के बच्चों) के खुर जलने लगें। 'अल-अव्वाब' आज्ञाकारी को कहते हैं, और कहा जाता है: आज्ञाकारिता की ओर लौटने वाला। अल-नववी द्वारा

कहा गया। [शरह मुस्लिम 6/30 में]। (5) (m) में: उसके साथ। (6) अल-मुफ़हिम 2/359। (7) (m), (d), और (za) में: कहा। (8) अहकाम अल-कुरान 4/1613 में।

سورہ ص : آیت ۱۸ ١٤٦

عکرمہ کہتے ہیں: ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: میرے دل میں نمازِ چاشت کے بارے میں کچھ (تردد) تھا، یہاں تک کہ میں نے اسے قرآن میں پا لیا: ﴿يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ﴾ (شام کو اور سورج طلوع ہوتے وقت تسبیح کرتے ہیں)(۱)۔ عکرمہ نے کہا: ابن عباس رضی اللہ عنہما پہلے نمازِ چاشت نہیں پڑھا کرتے تھے، پھر بعد میں پڑھنے لگے(۲)۔ اور روایت ہے کہ کعب الاحبار نے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے کہا: میں اللہ کی کتابوں میں سورج طلوع ہونے کے بعد ایک نماز پاتا ہوں جو صلاۃ الاوابین (توبہ کرنے والوں کی نماز) ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: میں اسے تمہارے لیے قرآن میں قصہ داؤد میں پاتا ہوں: ﴿يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ﴾۔ تیسری بات: نمازِ چاشت نفل اور مستحب ہے، اور یہ صبح کے وقت شام کی عصر کی نماز کے مقابلے میں ہے۔ اسے تب تک نہیں پڑھنا چاہیے جب تک سورج طلوع ہو کر سفید نہ ہو جائے؛ اس کا دھندلاپن ختم نہ ہو جائے؛ اور وہ اپنی روشنی کے ساتھ چمکنے نہ لگے؛ جس طرح کہ عصر کی نماز اس وقت نہیں پڑھی جاتی جب سورج زرد پڑ جائے(۳)۔ اور صحیح مسلم میں زید بن ارقم سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «صلاۃ الاوابین اس وقت ہے جب اونٹ کے بچوں کے پاؤں تپتی ریت سے جلنے لگیں»(٤)۔ 'الفصال' اور 'الفصلان' فصیل کی جمع ہے، اور وہ اونٹ کا وہ بچہ ہے جس کا دودھ چھڑا دیا گیا ہو۔ اور 'الرمضاء' زمین کی شدید گرمی ہے۔ یہاں 'فصال' کو خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ وہ گرمی کی اس شدت سے پہلے ہی تپنے لگتے ہیں جس سے ان کی مائیں تپتی ہیں(٥) ان کی کم برداشت کی وجہ سے، اور یہ چاشت کے وقت یا اس کے تھوڑی دیر بعد ہوتا ہے، اور یہ سورج طلوع ہونے اور زوال کے درمیان کا درمیانی وقت ہے(٦)۔ قاضی ابوبکر بن

العربی(۷، ۸) نے کہا: اور لوگوں میں سے کچھ وہ ہیں جو اس سے پہلے ہی اسے پڑھنے میں جلدی کرتے ہیں۔

(۱) اسے عبدالرزاق اور عبد بن حمید نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ٥/ ۲۹۸ میں ہے۔ (۲) اسے عبد بن حمید نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ٥/ ۲۹۸ میں ہے۔ (۳) احکام القرآن لابن العربی ٤/ ١٦١٣۔ (٤) صحیح مسلم (٧٤٨)، اور یہ مسند احمد (١٩٢٧٠) میں ہے، اور حاشیہ (ز) میں ایک نوٹ ہے جس کی عبارت یہ ہے: تَرْمَض، 'تا' اور 'میم' کے زبر کے ساتھ، کہا جاتا ہے: رَمِضَ يَرْمَضُ، جیسے عَلِمَ يَعْلَمُ، اور الرمضاء: وہ ریت جو سورج کی تپش سے سخت گرم ہو جائے، یعنی: جب فصال (اونٹ کے چھوٹے بچوں) کے کھر ریت کی سخت گرمی سے جلنے لگیں، فصال: فصیل کی جمع ہے، اور الاواب: فرمانبردار، اور کہا گیا ہے: اطاعت کی طرف رجوع کرنے والا۔ اسے نووی نے کہا۔ [شرح مسلم ٦/ ۳۰ میں]۔ (٥) (م) میں: بها۔ (٦) المفہم ۲/ ۳٥۹۔ (۷) (م)، (د) اور (ظ) میں: قالہ (اس نے کہا)۔ (۸) احکام القرآن ٤/ ١٦١٣ میں۔

Surah Sad: Verse 18 / 147

...in haste, because of his preoccupation, thus he loses his deed; because he performs it at the forbidden time, and brings a deed that is against him, not for him.

Fourth: Al-Tirmidhi narrated from the hadith of Anas bin Malik who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever prays twelve rak'ahs of Duha, Allah will build for him a palace of gold in Paradise." He said: A strange (Ghareeb) hadith (1).

In "Sahih" Muslim: On the authority of Abu Dharr from the Prophet (peace be upon him) that he said: "Charity is due upon every joint (sulama) of one of you; every glorification (tasbih) is charity, every declaration of oneness (tahlil) is charity, every declaration of greatness (takbir) is charity, enjoining good is charity, and forbidding evil is charity. Two rak'ahs performed in the forenoon (Duha) suffice for all that" (2).

In Al-Tirmidhi: On the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Whoever persists in observing the two rak'ahs of Duha, his sins will be forgiven even if they are like the foam of the sea" (3).

Al-Bukhari and Muslim narrated from Abu Hurairah, who said: "My close friend (peace be upon him) advised me of three things which I will not leave until I die: fasting three days of every month, the Duha prayer, and sleeping after performing the Witr prayer" (this is the wording of Al-Bukhari) (4). Muslim said: "and the two rak'ahs of Duha" (5). He related it from the hadith of Abu Al-Darda' just as Al-Bukhari related it from the hadith of Abu Hurairah (6).

All of this indicates that the minimum of Duha is two rak'ahs and the maximum is twelve. And Allah knows best.

The origin of "al-sulama" - with a damma on the letter 'sin' - refers to the bones of the fingers, palms, and feet, then it was used for all the bones of the body and its joints (7).

(1) Sunan al-Tirmidhi, and in its chain of transmission is Musa bin Fulan bin Anas bin Malik, also called: Musa bin Hamza. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Taqrib: unknown (majhul). (2) Sahih Muslim (720), and recorded by Ahmad (21475). (3) Sunan al-Tirmidhi (476), and in its chain of narration is Nahhas bin Qahm, Al-Hafiz Ibn Hajar weakened him in Al-Taqrib. (4) Number (1178). (5) Number (721), and it is in Musnad

Ahmad (7671). (6) Sahih Muslim (722), and it is in Musnad Ahmad (27481). (7) Al-Mufhim 2/360.

सूरह साद: आयत 18 / 147

...जल्दबाज़ी में, अपने काम में व्यस्त होने के कारण, जिससे वह अपना अमल खो देता है; क्योंकि वह इसे मना किए गए समय में पढ़ता है, और एक ऐसा अमल लेकर आता है जो उसके विरुद्ध है, उसके पक्ष में नहीं।

चौथा: तिरमिज़ी ने अनस बिन मालिक की हदीस से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने चाश्त (दुहा) की बारह रकअतें पढ़ीं, अल्लाह उसके लिए जन्नत में सोने का एक महल बनाएगा।" उन्होंने कहा: यह एक ग़रीब हदीस है (1)।

"सहीह" मुस्लिम में: अबू ज़र्र रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है कि नबी ﷺ ने फरमाया: "तुम में से हर एक के हर जोड़ (सुलामा) पर रोज़ाना सदका वाजिब है, तो हर सुभानल्लाह कहना सदका है, हर ला इलाहा इल्लल्लाह कहना सदका है, हर अल्लाहू अकबर कहना सदका है, नेकी का हुक्म देना सदका है, और बुराई से रोकना सदका है। और चाश्त (दुहा) की दो रकअतें जो वह पढ़ता है, इन सब की तरफ से काफी हो जाती हैं" (2)।

तिरमिज़ी में: अबू हूरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने चाश्त की दो रकअतों की पाबंदी की, उसके गुनाह माफ कर दिए जाएंगे, चाहे वे समुद्र के झाग के बराबर ही क्यों न हों" (3)।

बुखारी और मुस्लिम ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत की है, उन्होंने कहा: "मेरे खलील (दोस्त) ﷺ ने मुझे तीन चीज़ों की वसीयत की है जिन्हें मैं मरने तक नहीं छोड़ूँगा: हर महीने के तीन दिन के रोज़े, चाश्त की नमाज़, और सोने से पहले वित्र की नमाज़ पढ़ना।" यह बुखारी के शब्द हैं (4)। मुस्लिम ने कहा: "और चाश्त की दो रकअतें" (5)। और उन्होंने इसे अबू दरदा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से भी उसी तरह रिवायत किया है जैसे बुखारी ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से रिवायत किया है (6)।

यह सब इस बात की ओर इशारा करता है कि चाश्त की कम से कम दो रकअतें हैं और अधिकतम बारह हैं। और अल्लाह बेहतर जानता है।

"सुलामा" का मूल अर्थ - सीन पर पेश के साथ - उंगलियों, हथेलियों और पैरों की हड्डियाँ हैं, फिर इसका उपयोग शरीर की अन्य सभी हड्डियों और जोड़ों के लिए किया जाने लगा (7)।

(1) सुनन अल-तिरमिज़ी, और इसकी सनद में मूसा बिन फ़ुलान बिन अनस बिन मालिक हैं, और कहा जाता है: मूसा बिन हमज़ा। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में कहा है: अज्ञात (मजहूल)। (2) सहीह मुस्लिम (720), और इसे अहमद (21475) ने भी रिवायत किया है। (3) सुनन अल-तिरमिज़ी (476), और इसकी सनद में नहहास बिन क़ह्म है, अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-तक़रीब में इसे कमज़ोर कहा है। (4) नंबर (1178)। (5) नंबर (721), और यह मसनद अहमद (7671) में है। (6) सहीह मुस्लिम (722), और यह मसनद अहमद (27481) में है। (7) अल-मुफ्हिम 2/360।

سورہ ص : آیت ۱۸ / ۱۴۷

استعجالاً، (جلدی میں) اپنے کام میں مشغول ہونے کی وجہ سے، پس وہ اپنا عمل ضائع کر دیتا ہے؛ کیونکہ وہ اسے ممنوعہ وقت میں پڑھتا ہے، اور ایسا عمل لاتا ہے جو اس کے خلاف ہے، اس کے حق میں نہیں۔

چوتھا: ترمذی نے انس بن مالک کی حدیث سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے چاشت کی بارہ رکعتیں پڑھیں، اللہ اس کے لیے جنت میں سونے کا ایک محل بنائے گا۔" انہوں نے کہا: یہ حدیث غریب ہے (۱)۔

اور "صحیح" مسلم میں ہے: ابو ذر رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے ہر شخص کے ہر جوڑ (سلامیٰ) پر (روزانہ) صدقہ واجب ہے، پس ہر بار سبحان اللہ کہنا صدقہ ہے، ہر بار لا الہ الا اللہ کہنا صدقہ ہے، ہر بار اللہ اکبر کہنا صدقہ ہے، نیکی کا حکم دینا صدقہ ہے، اور برائی سے روکنا صدقہ ہے، اور ان سب کی طرف سے چاشت کی وہ دو رکعتیں کافی ہو جاتی ہیں جو وہ پڑھتا ہے" (۲)۔

اور ترمذی میں ہے: حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس نے چاشت کی دو رکعتوں کی پابندی کی، اس کے گناہ بخش دیے جائیں گے اگرچہ وہ سمندر کی جھاگ کے برابر ہوں" (۳)۔

اور بخاری و مسلم نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت کی ہے، انہوں نے فرمایا: "مجھے میرے خلیل ﷺ نے تین چیزوں کی وصیت فرمائی جنہیں میں مرتے دم تک نہیں چھوڑوں گا: ہر مہینے کے تین دن کے روزے، چاشت کی نماز، اور سونے سے پہلے وتر کی نماز۔" یہ

بخاری کے الفاظ ہیں (۴)۔ اور مسلم نے کہا: "اور چاشت کی دو رکعتیں" (۵)۔ اور اسے ابو درداء رضی اللہ عنہ کی حدیث سے بھی اسی طرح روایت کیا جیسے بخاری نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے (۶)۔

یہ سب اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ چاشت کی کم از کم مقدار دو رکعتیں اور زیادہ سے زیادہ بارہ ہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اور "سُلامیٰ" کی اصل - سین کے پیش کے ساتھ - انگلیوں، ہتھیلیوں اور پاؤں کی ہڈیاں ہیں، پھر اسے جسم کی تمام ہڈیوں اور جوڑوں کے لیے استعمال کیا جانے لگا (۷)۔

(۱) سنن ترمذی، اور اس کی سند میں موسیٰ بن فلاں بن انس بن مالک ہیں، اور کہا جاتا ہے: موسیٰ بن حمزہ۔ حافظ ابن حجر نے التقریب میں فرمایا: مجہول (نامعلوم) ہے۔ (۲) صحیح مسلم (۷۲۰)، اور اسے احمد (۲۱۴۷۵) نے روایت کیا۔ (۳) سنن ترمذی (۴۷۶)، اور اس کی سند میں نہاس بن قہم ہے، حافظ ابن حجر نے التقریب میں اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ (۴) نمبر (۱۱۷۸)۔ (۵) نمبر (۷۲۱)، اور یہ مسند احمد (۷۶۷۱) میں ہے۔ (۶) صحیح مسلم (۷۲۲)، اور یہ مسند احمد (۲۷۴۸۱) میں ہے۔ (۷) المفہم ۲/ ۳۶۰۔

148 Surah Sad: Verses 18 - 20

It is narrated from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her) that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Every human being among the children of Adam is created with three hundred and sixty joints. So whoever glorifies Allah (says Allahu Akbar), praises Allah (Alhamdulillah), declares the oneness of Allah (La ilaha illallah), exalts Allah (SubhanAllah), and seeks forgiveness from Allah, and removes a stone from the path of people, or a thorn, or a bone from the path of people, or enjoins good, or forbids evil, to the number of those three hundred and sixty joints, then he walks that day having removed himself from the Fire." Abu Tawba said: Perhaps he said: "He enters evening..." This was recorded by Muslim (1).

And his saying: "Two rak'ahs suffice for that," meaning: two rak'ahs are sufficient as charity for these body parts. This is because prayer is an action involving all limbs of the body; so if one prays, every limb has performed the duty originally assigned to it. And Allah knows best (2).

The Almighty says: {And the birds assembled; all were turning to Him. And We strengthened his kingdom and gave him wisdom and decisive speech.}

The Almighty says: {And the birds assembled} is conjoined to the mountains. Al-Farra' said (3): If it were recited as "and the birds (nominative) assembled," it would be permissible (4) because the verb is not explicitly mentioned.

Ibn Abbas said: When Dawud (peace be upon him) glorified Allah, the mountains would echo him, and the birds would gather around him and glorify with him. Their gathering around him is their "assembling" (5). So the meaning is: We subjected the birds, gathered to him, to glorify Allah with him. And it was said: Meaning: We subjected the wind to assemble the birds to him to glorify with him, or We ordered the angels to assemble the birds.

---

(1) In his Sahih (1007). (2) Al-Mufhim 2/361. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/401, and the author quoted it from him via al-Nahas in I'rab al-Qur'an 3/459, and what preceded it was from him. (4) Ibrahim bin Abi Abla recited it thus, as in 'al-Qira'at al-Shadhah' p. 129. (5) Al-Farra' mentioned it in Ma'ani al-Qur'an 2/401, and al-Tabari in his Tafsir 20/45, and they did not attribute it to anyone.

१४८ सूरह साद: आयत १८ - २०

आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "आदम की संतानों में से प्रत्येक मनुष्य तीन सौ साठ जोड़ों पर बनाया गया है। तो जिसने अल्लाह की बड़ाई बयान की (अल्लाहु अकबर कहा), अल्लाह की प्रशंसा की (अलहम्दुलिल्लाह कहा), अल्लाह की एकता का वर्णन किया (ला इलाहा इल्लल्लाह कहा), अल्लाह की पवित्रता बयान की (सुब्हानअल्लाह कहा), और अल्लाह से क्षमा माँगी, और लोगों के रास्ते से पत्थर हटाया, या काँटा हटाया, या हड्डी हटाई, या भलाई का आदेश दिया, या बुराई से रोका, उन तीन सौ साठ जोड़ों की संख्या के बराबर, तो वह उस दिन इस हाल में चलेगा कि उसने स्वयं को आग से दूर कर लिया होगा।" अबू तौबा ने कहा: शायद उन्होंने कहा: "शाम करेगा..." इसे मुस्लिम ने उल्लेख किया है (१)।

और उनका कथन: "और उसके लिए दो रकात काफी हैं", अर्थात: इन अंगों की ओर से सदके के रूप में ये दो रकात काफी हैं। ऐसा इसलिए है क्योंकि नमाज़ शरीर के सभी अंगों द्वारा किया जाने वाला कार्य है; अतः जब कोई नमाज़ पढ़ता है, तो प्रत्येक अंग ने अपना वह कर्तव्य पूरा कर लिया जो मूल रूप से उस पर था। और अल्लाह बेहतर जानता है (२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और पक्षियों को भी इकट्ठा किया हुआ (उनके वश में कर दिया); सब उसके पास बार-बार आने वाले (अल्लाह की तस्बीह करने वाले) थे। और हमने उसके राज्य को सुदृढ़ किया और उसे हिकमत (बुद्धिमत्ता) और दो-टूक बात करने की शक्ति दी।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और पक्षियों को इकट्ठा किया हुआ} पहाड़ों पर मातूफ़ (जुड़ा हुआ) है। अल-फ़र्रा ने कहा (३): यदि इसे "वाल-तयरु महशूरतुन" (पेश के साथ) पढ़ा जाता, तो भी यह जायज़ होता (४); क्योंकि क्रिया स्पष्ट नहीं है।

इब्न अब्बास ने कहा: जब दाऊद (अलैहिस्सलाम) तस्बीह करते थे, तो पहाड़ उन्हें उत्तर देते थे और पक्षी उनके पास जमा हो जाते थे और उनके साथ तस्बीह करते थे। उनका उनके पास जमा होना ही उनका "हश्र" (इकट्ठा होना) है (५)। तो अर्थ यह है: हमने पक्षियों को उनके पास इकट्ठा करके उनके अधीन कर दिया ताकि वे उनके साथ अल्लाह की तस्बीह करें। और यह भी कहा गया है: अर्थात: हमने हवा को उनके अधीन कर दिया ताकि वह पक्षियों को उनके पास इकट्ठा कर दे ताकि वे उनके साथ तस्बीह करें, या हमने फरिश्तों को पक्षियों को इकट्ठा करने का आदेश दिया।

(१) उनकी सहीह में (१००७)। (२) अल-मुफ़हिम २/३६१। (३) मआनी अल-क़ुरआन २/४०१ में, और लेखक ने इसे अल-नहास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन ३/४५९ में उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले वाला हिस्सा उन्हीं से है। (४) इब्राहिम बिन अबी अबला ने इसे इसी तरह पढ़ा है, जैसा कि 'अल-क़िरात अल-शाज़ाह' पृष्ठ १२९ में है। (५) अल-फ़र्रा ने इसे मआनी अल-क़ुरआन २/४०१ में उल्लेख किया है, और अल-तबरी ने अपनी तफ़सीर २०/४५ में, और उन्होंने इसे किसी की ओर मन्सूब नहीं किया।

۱۴۸ سورہ ص: آیات ۱۸ - ۲۰

حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «بیشک آدم کی اولاد میں سے ہر انسان تین سو ساٹھ جوڑوں پر پیدا کیا گیا ہے، پس جس نے اللہ کی بڑائی بیان کی (اللہ اکبر کہا)، اللہ کی حمد کی (الحمدللہ کہا)، اللہ کی وحدانیت بیان کی (لا الہ الا اللہ کہا)، اللہ کی تسبیح کی (سبحان اللہ کہا)، اور اللہ سے مغفرت مانگی، اور لوگوں کے راستے سے پتھر ہٹایا یا کانٹا یا ہڈی ہٹائی، یا نیکی کا حکم دیا، یا برائی سے روکا، ان تین سو ساٹھ جوڑوں کی تعداد کے برابر، تو وہ اس دن اس حال میں چلے گا کہ اس نے خود کو آگ سے دور کر لیا ہو گا» ابو توبہ نے کہا: اور کبھی کہا: «شام کرے گا» اسی طرح اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۱)۔

اور ان کا قول: «اور ان میں سے دو رکعتیں کفایت کرتی ہیں» یعنی: ان اعضاء کی طرف سے ان صدقات کے بدلے دو رکعتیں کافی ہیں۔ اور وہ اس لیے کہ نماز جسم کے تمام اعضاء کا عمل ہے؛ پس جب کوئی نماز پڑھتا ہے تو گویا ہر عضو نے وہ فریضہ ادا کر دیا جو اصل میں اس کے ذمہ تھا۔ واللہ اعلم (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَهُ أَوَّابٌ * وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً﴾ الجبال پر معطوف ہے۔ فراء نے کہا (۳): اگر اسے «والطَّيْرُ محشورة» (رفع کے ساتھ) پڑھا جاتا تو بھی جائز ہوتا (۴)؛ کیونکہ فعل ظاہر نہیں ہے۔

ابن عباس نے فرمایا: داؤد علیہ السلام جب تسبیح کرتے تھے تو پہاڑ انہیں جواب دیتے تھے اور پرندے ان کے پاس جمع ہو جاتے تھے اور ان کے ساتھ تسبیح کرتے تھے۔ ان کا ان کے پاس جمع ہونا ہی ان کا «حشر» (اکٹھا ہونا) ہے (۵)۔ پس معنی یہ ہے: ہم نے پرندوں کو ان کے پاس جمع کر

کے ان کے تابع کر دیا تاکہ وہ ان کے ساتھ اللہ کی تسبیح کریں۔ اور کہا گیا: یعنی: ہم نے ہوا کو مسخر کر دیا تاکہ وہ پرندوں کو ان کے پاس جمع کر دے تاکہ وہ ان کے ساتھ تسبیح کریں، یا ہم نے فرشتوں کو حکم دیا کہ وہ پرندوں کو جمع کریں۔

---

(۱) اپنی صحیح میں (۱۰۰۷)۔ (۲) المفہم ۳۶۱/۲۔ (۳) معانی القرآن ۴۰۱/۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴۵۹/۳ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے والا حصہ انہی سے ہے۔ (۴) ابراہیم بن ابی عبلہ نے اسی طرح پڑھا ہے جیسا کہ القراءات الشاذہ ص ۱۲۹ میں ہے۔ (۵) اسے فراء نے معانی القرآن ۴۰۱/۲ میں ذکر کیا ہے، اور طبری نے اپنی تفسیر ۴۵/۲۰ میں، اور انہوں نے اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔

Surah Sad: Verses 19-20. Page 149.

"All to him" means: to David. "Owwab" means: obedient; meaning they come to him and glorify [God] with him. It is also said: the pronoun "him" refers to Allah, the Almighty.

The Almighty's saying: "And We strengthened his kingdom" means: We fortified him until he became established. It is said: by awe and casting terror of him into hearts. And it is said: by a multitude of soldiers. And it is said: by support and victory. This is the choice of Ibn al-Arabi (1), for a large army does not benefit from its gathering around one who is not victorious and not aided.

Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) said: David was the most powerful of the kings of the earth in authority. More than thirty thousand men guarded his prayer chamber every night. When morning came, it was said: Go back, for the Prophet of Allah is pleased with you (2).

"Kingship" (al-mulk) is an expression of the abundance of "possession" (al-milk). A man may have possession but not be a king until that increases; if a man possesses a house and a wife, he is not a king until he has a servant to suffice him for the burden of managing the benefits he needs for human necessity (3) (4). This meaning has already been discussed in Surah "Bara'ah" (5) and the reality of kingship in Surah "An-Naml" is fully covered.

The Almighty's saying: "And We gave him wisdom and decisive speech" contains two matters:

First: The Almighty's saying: "And We gave him wisdom" means: prophethood; said by al-Suddi and Mujahid. Justice. Abu al-Aliyah: knowledge of the Book of Allah the Almighty. Qatadah: the Sunnah. Shurayh: knowledge and jurisprudence.

"And decisive speech" (fasl al-khitab). Abu Abd al-Rahman al-Sulami and Qatadah said: it means: decisiveness in judgment. This is the saying of Ibn Mas'ud, al-Hasan, al-Kalbi, and Muqatil. Ibn Abbas said: clarification of speech. Ali ibn Abi Talib: it is the evidence upon the claimant and the oath upon the one who denies. This was also said by Shurayh and al-Sha'bi.

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 4/1614, and what follows is from it. (2) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/51 in brief. (3) In (d) and (m): for his necessity, and in (z): for

essentiality, and the fixed text is from (z). (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1614. (5) 10/250.

सूरह साद: आयत 19 - 20। पृष्ठ 149।

"सब उसके लिए" अर्थात: दाऊद के लिए। "अव्वाब" अर्थात: आज्ञाकारी; यानी वे उसके पास आते हैं और उसके साथ तस्बीह (महिमा गान) करते हैं। यह भी कहा गया है: 'उस' सर्वनाम अल्लाह अज़-व-जल्ल के लिए है।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उसके राज्य को मजबूत किया" अर्थात: हमने उसे सुदृढ़ किया यहाँ तक कि वह स्थापित हो गया। कहा गया है: दिलों में उसके प्रति भय और आतंक पैदा करके। और कहा गया है: सैनिकों की अधिकता से। और कहा गया है: समर्थन और विजय से। यह इब्न अल-अरबी (1) का चुनाव है, क्योंकि एक विशाल सेना का जमावड़ा तब तक लाभ नहीं देता जब तक कि वह विजयी और सहायता प्राप्त न हो।

इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: दाऊद अधिकार में पृथ्वी के राजाओं में सबसे शक्तिशाली थे। हर रात तीस हजार से अधिक पुरुष उनके प्रार्थना कक्ष की रखवाली करते थे। जब सुबह होती थी, तो कहा जाता था: वापस जाओ, अल्लाह के नबी तुमसे प्रसन्न हैं (2)।

'मुल्क' (राज्य/राजत्व) का अर्थ 'मिल्क' (स्वामित्व) की प्रचुरता है। किसी व्यक्ति के पास स्वामित्व हो सकता है लेकिन वह राजा तब तक नहीं होता जब तक वह प्रचुर न हो जाए; यदि किसी व्यक्ति के पास घर और पत्नी है, तो वह तब तक राजा नहीं है जब तक कि उसके पास एक सेवक न हो जो उसकी मानवीय आवश्यकताओं (3) के लिए आवश्यक लाभों के प्रबंधन के बोझ को उठाने के लिए पर्याप्त हो (4)। यह अर्थ "बारा'ह" (5) में बीत चुका है और राजत्व की वास्तविकता "अन-नम्ल" में पूरी तरह से वर्णित है।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उसे हिकमत (बुद्धि/ज्ञान) और दो टूक बात करने की क्षमता (फस्ल अल-ख़िताब) दी" इसमें दो बातें हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: "और हमने उसे हिकमत दी" अर्थात: नबी होना; सुद्दी और मुजाहिद ने यही कहा है। न्याय। अबू अल-आलिया: अल्लाह तआला की किताब का ज्ञान। क़तादा: सुन्नत। शुरैह: ज्ञान और न्यायशास्त्र।

"और फस्ल अल-ख़िताब" (दो टूक बात)। अबू अब्दुर्रहमान अल-सुलमी और क़तादा ने कहा: इसका अर्थ है: न्याय करने में निर्णायक होना। यह इब्न मसूद, अल-हसन, अल-कलबी और मुक़ातिल का

कथन है। इब्न अब्बास ने कहा: वाणी का स्पष्ट होना। अली इब्न अबी तालिब: यह दावेदार पर सबूत और इनकार करने वाले पर कसम है। शुरैह और अल-शा'बी ने भी यही कहा।

---

(1) अहकाम अल-क़ुरान 4/1614 में, और उसके बाद का हिस्सा उसी से है। (2) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/51 में इसे संक्षेप में उल्लेख किया है। (3) (द) और (म) में: उसकी आवश्यकता के लिए, और (ज़) में: अनिवार्यता के लिए, और स्थिर पाठ (ज़) से है। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1614। (5) 10/250।

سورة ص : الآيتان ١٩ - ٢٠۔ صفحہ ١۴٩۔

﴿كُلٌّ لَّهُ﴾ یعنی: داؤد کے لیے۔ ﴿أَوَّابٌ﴾ یعنی: مطیع؛ یعنی وہ ان کے پاس آتے اور ان کے ساتھ تسبیح کرتے۔ اور کہا گیا ہے: 'ہاء' (ضمیر) اللہ عزوجل کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَشَدَدْنَا مُلْكَهُ﴾ یعنی: ہم نے اسے قوی کیا یہاں تک کہ وہ ثابت (مستحکم) ہو گیا۔ کہا گیا ہے: ہیبت اور دلوں میں رعب ڈالنے کے ذریعے۔ اور کہا گیا ہے: لشکروں کی کثرت سے۔ اور کہا گیا ہے: تائید اور نصرت سے۔ اور یہی ابن العربی (١) کا انتخاب ہے، کیونکہ کثیر لشکر کا اکٹھا ہونا فائدہ مند نہیں ہوتا اگر وہ منصور (جس کی مدد کی گئی ہو) اور معاون نہ ہو۔

ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: داؤد علیہ السلام زمین کے بادشاہوں میں سب سے زیادہ طاقتور سلطان تھے۔ ہر رات ان کی محراب (عبادت گاہ) پر تیس ہزار سے زائد مرد پہرہ دیتے تھے، جب صبح ہوتی تو کہا جاتا: واپس چلے جاؤ، اللہ کے نبی تم سے راضی ہوئے (٢)۔

'مُلک' (بادشاہت) 'مِلک' (ملکیت) کی کثرت کا نام ہے، پس آدمی کے پاس ملکیت ہو سکتی ہے لیکن وہ بادشاہ نہیں ہوتا جب تک کہ وہ کثرت میں نہ ہو؛ چنانچہ اگر کسی شخص کے پاس ایک گھر اور ایک بیوی ہو تو وہ بادشاہ نہیں ہوتا یہاں تک کہ اس کے پاس ایک خادم ہو جو انسانی ضرورت (٣) کے لیے مطلوبہ فوائد میں تصرف کے بوجھ سے اسے کفایت کرے (۴)۔ اور یہ معنی "براءۃ" (۵) میں گزر چکا ہے اور بادشاہت کی حقیقت "النمل" میں مکمل طور پر بیان ہو چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصْلَ الْخِطَابِ﴾ اس میں دو مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَآتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ﴾ یعنی: نبوت؛ یہ سدی اور مجاہد کا قول ہے۔ عدل۔ ابو العالیہ: اللہ تعالیٰ کی کتاب کا علم۔ قتادہ: سنت۔ شریح: علم اور فقہ۔

﴿وَفَصْلَ الْخِطَابِ﴾ ابو عبد الرحمن السلمی اور قتادہ نے کہا: یعنی: فیصلے میں فیصلہ کن ہونا۔ اور یہی ابن مسعود، حسن، کلبی اور مقاتل کا قول ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: کلام کا بیان۔ علی بن ابی طالب: یہ مدعی پر گواہی (بینہ) اور انکار کرنے والے پر قسم ہے۔ اور یہی شریح اور شعبی نے بھی کہا ہے۔

---

(۱) احکام القرآن ۴/۱۶۱۴ میں، اور اس کے بعد کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۲) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/۵۱ میں مختصراً ذکر کیا ہے۔ (۳) (د) اور (م) میں: 'لضرورتہ'، اور (ز) میں: 'لضروریۃ'، اور ثابت شدہ (ظ) سے ہے۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۶۱۴۔ (۵) ۱۰ / ۲۵۰۔

...and Qatadah as well. Abu Musa al-Ash'ari and al-Sha'bi also said: It is his saying: "Ammā ba'du" (as for what follows), and he was the first to speak it (1).

It is also said: "Fasl al-Khitab" (decisive speech) is the clear statement that distinguishes between truth and falsehood. And it is said: It is brevity by putting much meaning into few words (2). The meanings in these sayings are close. The saying of Ali (may Allah be pleased with him) encompasses them, because the pivot of judgment in the judiciary depends on it, except for the saying of Abu Musa.

Second: Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (3) said: As for the science of judgment, by the life of your God, it is indeed a distinct type of knowledge, and a confirmed branch of it, different from knowing the rulings and insight into the permissible (halal) and the prohibited (haram). In the Hadith: "The most judicial among you is Ali, and the most knowledgeable among you about the halal and haram is Mu'adh ibn Jabal" (4). A man might be insightful in the rulings of actions, knowing the halal and haram, but cannot perform the function of judgment (adjudication).

It is narrated that Ali ibn Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) sent me to Yemen, a group of people dug a pit for a lion. The lion fell into it, and people crowded around the pit. A man fell in and grabbed another, who grabbed another, until they were four. The lion wounded them in the pit, and they perished. The people took up arms and were on the verge of fighting among themselves. He said: So I came to them and said: Will you kill two hundred men for the sake of four people?! Come, I will judge between you; if you are satisfied with it, it is the judgment between you, and if you refuse, you raise the matter to the Messenger of Allah (peace be upon him), for he is more entitled to judge. So he assigned one-quarter of the blood money (diyah) to the first, one-third of the blood money to the second, half of the blood money to the third, and the full blood money to the fourth. He placed the blood money on those who dug the pit for the tribes of the four. Some of them were displeased and some were satisfied, then they came...

---

(1) These sayings are in Tafsir al-Tabari 20/48-51, al-Nukat wa al-'Uyun 5/84, and Tafsir al-Baghawi 4/52. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1615. (3) In Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1615-1616. (4) Narrated by Ibn Majah (154) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) at length, and its wording is: "The most merciful of

my nation to my nation is Abu Bakr... the most judicial of them is Ali... and the most knowledgeable of them about halal and haram is Mu'adh ibn Jabal..." the hadith. Narrated by Ahmad (12904), and al-Tirmidhi (3791) without mentioning Ali (may Allah be pleased with him).

सूरा साद: आयत 20 | 150

...और कतादह ने भी ऐसा ही कहा। अबू मूसा अल-अशअरी और अल-शाबी ने भी कहा: यह उनका कहना है: "अम्मा बादु" (इसके बाद), और वे इसे कहने वाले पहले व्यक्ति थे (1)।

यह भी कहा गया है: "फस्ल अल-खिताब" (निर्णायक भाषण) सत्य और असत्य के बीच स्पष्ट अंतर करने वाला बयान है। और यह भी कहा गया है: यह थोड़े शब्दों में बहुत अधिक अर्थ डालने की संक्षिप्तता है (2)। इन कथनों के अर्थ आपस में मिलते-जुलते हैं। अली (रजि.) का कथन इन सबको समेट लेता है; क्योंकि न्यायपालिका में निर्णय का आधार अबू मूसा के कथन को छोड़कर उसी पर निर्भर है।

दूसरा: न्यायाधीश अबू बक्र इब्न अल-अरबी (3) ने कहा: जहाँ तक न्याय के विज्ञान की बात है, तो ईश्वर की शपथ, यह वास्तव में ज्ञान का एक विशिष्ट प्रकार है, और इसका एक पुख्ता हिस्सा है, जो फैसलों को जानने और हलाल और हराम की अंतर्दृष्टि से अलग है। हदीस में है: "तुममें सबसे बेहतर न्याय करने वाले अली हैं, और हलाल और हराम के बारे में तुममें सबसे अधिक जानकार मुआज़ इब्न जबल हैं" (4)। एक व्यक्ति कार्यों के फैसलों में अंतर्दृष्टि रखने वाला, हलाल और हराम को जानने वाला हो सकता है, लेकिन वह न्याय (फैसले) के कार्य को अंजाम नहीं दे सकता।

वर्णित है कि अली इब्न अबी तालिब (रजि.) ने कहा: जब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने मुझे यमन भेजा, तो कुछ लोगों ने शेर के लिए एक गड्ढा खोदा। शेर उसमें गिर गया, और लोग गड्ढे के पास भीड़ लगा लिए। एक आदमी उसमें गिर गया और उसने दूसरे को पकड़ लिया, जिसने फिर एक और को पकड़ लिया, यहाँ तक कि वे चार हो गए। शेर ने उन्हें गड्ढे में घायल कर दिया और वे मर गए। लोगों ने हथियार उठा लिए और उनके बीच लड़ाई होने ही वाली थी। उन्होंने कहा: तो मैं उनके पास आया और कहा: क्या तुम चार लोगों की खातिर दो सौ लोगों को मार डालोगे?! आओ, मैं तुम्हारे बीच फैसला करता हूँ; यदि तुम इससे संतुष्ट हो, तो यह तुम्हारे बीच का फैसला है, और यदि तुम मना करते हो, तो तुम इस मामले को अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास ले जाओ, क्योंकि वे न्याय करने के अधिक हकदार हैं। तो उन्होंने पहले के लिए खून के जुर्माने (दियत) का एक चौथाई, दूसरे के लिए एक तिहाई, तीसरे के लिए आधा, और चौथे के लिए पूरा दियत तय किया। उन्होंने गड्ढा खोदने वालों पर चारों कबीलों के लिए दियत का बोझ डाला। उनमें से कुछ असंतुष्ट थे और कुछ संतुष्ट, फिर वे आए...

(1) ये कथन तफ़सीर अल-तबरी 20/48-51, अल-नुकात व अल-उयून 5/84, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/52 में हैं। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4/1615। (3) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4/1615-1616 में। (4) इब्न माजाह (154) ने अनस (रजि.) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, और इसके शब्द हैं: "मेरी उम्मत में मेरी उम्मत पर सबसे अधिक दयालु अबू बक्र हैं... और उनमें सबसे बेहतर न्याय करने वाले अली हैं... और हलाल और हराम के बारे में उनमें सबसे अधिक जानकार मुआज़ इब्न जबल हैं..." हदीस। इसे अहमद (12904) और तिर्मिज़ी (3791) ने अली (रजि.) का उल्लेख किए बिना उद्धृत किया है।

اور قتادہ نے بھی یہی کہا۔ اور ابو موسیٰ اشعری اور شعبی نے بھی کہا: وہ ان کا قول ہے: "أما بعد" (اس کے بعد)، اور وہ پہلے شخص تھے جنہوں نے یہ کلام کیا (۱)۔

اور کہا گیا: "فصل الخطاب" حق اور باطل کے درمیان واضح فرق کرنے والا بیان ہے۔ اور کہا گیا: یہ ایجاز ہے یعنی کم الفاظ میں زیادہ معنی سمو دینا (۲)۔ اور ان اقوال کے معانی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور علی (رضی اللہ عنہ) کا قول ان سب کو جامع ہے؛ کیونکہ ابو موسیٰ کے قول کے علاوہ، قضا میں فیصلے کا مدار اسی پر ہے۔

دوسرا: قاضی ابو بکر بن العربی (۳) نے کہا: رہا علم قضا، تو تمہارے رب کی قسم! یہ علم کی ایک الگ قسم ہے، اور اس کا ایک پختہ حصہ ہے، جو احکام کی معرفت اور حلال و حرام کی بصیرت کے علاوہ ہے؛ چنانچہ حدیث میں ہے: "تم میں سب سے بہتر فیصلہ کرنے والے علی ہیں، اور تم میں حلال و حرام کا سب سے زیادہ علم رکھنے والے معاذ بن جبل ہیں" (۴)۔ اور بسا اوقات ایک شخص افعال کے احکام میں بصیرت رکھتا ہے، حلال و حرام کو جانتا ہے، لیکن وہ قضا (فیصلہ کرنے) کی ذمہ داری انجام نہیں دے پاتا۔

روایت ہے کہ علی بن ابی طالب (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: جب اللہ کے رسول ﷺ نے مجھے یمن بھیجا تو ایک قوم نے شیر کے لیے ایک گڑھا کھودا، اس میں شیر گر گیا اور لوگ گڑھے کے گرد جمع ہو گئے۔ ایک شخص اس میں گرا تو اس نے دوسرے کو پکڑ لیا، اور دوسرے نے تیسرے کو، یہاں تک کہ وہ چار ہو گئے، شیر نے انہیں گڑھے میں زخمی کر دیا اور وہ ہلاک ہو گئے۔ لوگوں نے ہتھیار اٹھا لیے اور ان کے درمیان لڑائی ہونے ہی والی تھی؛ فرمایا: تو میں ان کے پاس آیا اور

کہا: کیا تم چار لوگوں کی خاطر دو سو آدمیوں کو قتل کرو گے؟! آؤ میں تمہارے درمیان فیصلہ کرتا ہوں؛ اگر تم اس پر راضی ہو گئے تو یہ تمہارے درمیان فیصلہ ہے، اور اگر تم نے انکار کیا تو تم یہ معاملہ اللہ کے رسول ﷺ کی بارگاہ میں لے جانا، کیونکہ وہ فیصلے کے زیادہ حقدار ہیں۔ چنانچہ انہوں نے پہلے کے لیے دیت کا چوتھائی حصہ مقرر کیا، دوسرے کے لیے دیت کا تہائی، تیسرے کے لیے آدھی دیت، اور چوتھے کے لیے پوری دیت مقرر کی۔ اور دیت ان لوگوں پر ڈالی جنہوں نے گڑھا کھودا تھا چاروں قبائل کے لیے؛ تو ان میں سے کچھ ناراض ہوئے اور کچھ راضی، پھر وہ آئے...

---

(۱) یہ اقوال تفسیر طبری ۲۰/ ۴۸ - ۵۱، النکت والعیون ۸۴/۵، اور تفسیر بغوی ۵۲/۴ میں ہیں۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۱۶۱۵/۴۔ (۳) فی احکام القرآن لابن العربی ۱۶۱۵/۴ - ۱۶۱۶۔ (۴) اسے ابن ماجہ (۱۵۴) نے حضرت انس (رضی اللہ عنہ) کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اس کے الفاظ یہ ہیں: "میری امت میں میری امت پر سب سے زیادہ رحم کرنے والے ابوبکر ہیں.. اور ان میں سب سے بہتر فیصلہ کرنے والے علی ہیں.. اور حلال و حرام کو سب سے زیادہ جاننے والے معاذ بن جبل ہیں.." الحدیث۔ اور اسے احمد (۱۲۹۰۴) اور ترمذی (۳۷۹۱) نے علی (رضی اللہ عنہ) کے ذکر کے بغیر روایت کیا ہے۔

Surah Sad: Verse 20 151 ... to the Messenger of Allah (peace be upon him) and they told him the story. He said: "I will judge between you." Someone said: "Ali has already judged between us." So they informed him of Ali's judgment, and the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The judgment is as Ali judged." In another narration: The Messenger of Allah (peace be upon him) endorsed Ali's judgment (1). Similarly, it is narrated regarding knowledge of judgment that a man came to Abu Hanifa and said: "Ibn Abi Layla - who was a judge in Kufa - lashed a madwoman who said to a man: 'O son of two fornicators!' giving her two prescribed punishments (hadd) in the mosque while she was standing." He (Abu Hanifa) said: "He erred in six ways." Ibn al-Arabi said (2): "What Abu Hanifa said intuitively is something that no one can grasp through deliberation except scholars. As for Ali's case, it cannot be understood by a novice, nor can it be attained after training in rulings except by one who is deeply devoted and persistent. Its verification is that these four were killed (3) accidentally by being pushed into the pit by those present around it. So, they are entitled to blood money (diyah) from whoever dug it (4) mistakenly. However, the first one was killed by the push while pulling three others down; so he is entitled to blood money for being killed, and he owes three-quarters of the blood money for the three he killed. The second is entitled to one-third of the blood money and owes two-thirds for the two he killed by pulling. The third is entitled to half the blood money and owes half because he killed one by pulling. Thus, proportional distribution (muhasah) occurred, and the male agnates (awāqil) paid this assessment after the retaliation (qisas) (5) applicable therein. This is a marvelous piece of legal inference (istinbat)." As for Abu Hanifa, he looked at the relevant meanings and saw them as six: First: That the mad person...

---

(1) Narrated by Ahmad (1310), and Al-Bayhaqi in Al-Sunan al-Kubra 8/111. Its chain of narration includes Hanash bin al-Mu'tamir al-Kinani. Al-Bukhari said: "They speak about his hadith," Al-Nasa'i said: "He is not strong," and Ibn Hibban said: "He is not to be used as evidence; he uniquely reports things from Ali." Mizan al-I'tidal 1/619. (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1615-1616, and what precedes it is from him. (3) In the manuscripts: 'al-maqtulun' (nominative), and in (m): 'al-maqtulin' (accusative/ genitive), and what is confirmed is from 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi. (4) In the manuscripts: 'hadara' (was present), and what is confirmed is from 'Ahkam al-Qur'an'. (5) In the manuscripts and a copy of 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi: 'al-qada' (the judgment), and what is confirmed is from (m) and 'Ahkam al-Qur'an'.

सूरह साद: आयत 20 151 ... अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास आए और उन्हें पूरी कहानी सुनाई। उन्होंने कहा: "मैं तुम्हारे बीच फैसला करूँगा।" किसी ने कहा: "अली ने पहले ही हमारे बीच फैसला कर दिया है।" तो उन्होंने उन्हें अली के फैसले के बारे में बताया, और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "फैसला वही है जो अली ने किया।" एक अन्य रिवायत में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने अली के फैसले को बरकरार रखा (1)। इसी तरह, न्याय के ज्ञान के संबंध में वर्णित है कि एक व्यक्ति अबू हनीफ़ा के पास आया और कहा: "इब्न अबी लैला ने - जो कूफ़ा में काज़ी थे - एक पागल महिला को कोड़े मारे, जिसने एक आदमी से कहा था: 'ओ ज़िना करने वालों के बेटे!' उसे मस्जिद में खड़े-खड़े दो हद (सज़ाएँ) दीं।" उन्होंने (अबू हनीफ़ा) कहा: "उन्होंने छह तरह से गलती की।" इब्न अल-अरबी ने कहा (2): "अबू हनीफ़ा ने जो सहज ज्ञान से कहा, वह ऐसा है जिसे विद्वानों के अलावा कोई भी सोच-विचार के बाद भी नहीं समझ सकता। जहाँ तक अली के मामले का सवाल है, इसे कोई नौसिखिया नहीं समझ सकता, और न ही कोई अहकाम (नियमों) में प्रशिक्षण के बाद भी इसे प्राप्त कर सकता है, सिवाय उसके जो गहराई से लगा हुआ और निरंतर प्रयासरत हो। इसका सत्यापन यह है कि ये चार लोग वहाँ उपस्थित लोगों द्वारा गड्ढे में धकेले जाने के कारण गलती से मारे गए (3)। इसलिए, वे गलती से गड्ढा खोदने वाले (4) से दिय्यत (रक्त-धन) के हकदार हैं। लेकिन, पहला व्यक्ति धकेले जाने से मारा गया जबकि उसने तीन अन्यों को खींचा था; इसलिए वह अपनी मौत के लिए दिय्यत का हकदार है, और उन तीन लोगों के लिए जिन्हें उसने मारा, उसे दिय्यत का तीन-चौथाई देना होगा। दूसरे को दिय्यत का एक-तिहाई मिलेगा और उसे उन दो लोगों के लिए दो-तिहाई देना होगा जिन्हें उसने खींचकर मारा। तीसरे को आधी दिय्यत मिलेगी और उसे आधा देना होगा क्योंकि उसने खींचकर एक को मारा। इस प्रकार, आनुपातिक वितरण (मुहासह) हुआ, और इसमें होने वाले किसास (बदले) (5) के बाद 'अवाक़िल' (रिश्तेदारों) ने इस मूल्यांकन का भुगतान किया। यह कानूनी निष्कर्ष (इस्तिनबात) का एक अद्भुत उदाहरण है।" जहाँ तक अबू हनीफ़ा का सवाल है, उन्होंने संबंधित अर्थों को देखा और उन्हें छह पाया: पहला: कि पागल...

---

(1) अहमद (1310) द्वारा उद्धृत, और बैहक़ी द्वारा अल-सुनन अल-कुबरा 8/111 में। इसके वर्णन की श्रृंखला में हनश बिन अल-मुतामिर अल-किनानी शामिल हैं। अल-बुखारी ने कहा: "वे उनकी हदीस के बारे में बात करते हैं," अल-नसाई ने कहा: "वह मजबूत नहीं है," और इब्न हिब्बान ने कहा: "उसे साक्ष्य के रूप में इस्तेमाल नहीं किया जाना चाहिए; वह अली से अनोखी चीजें रिपोर्ट करता है।"

मिज़ान अल-इतिदाल 1/619। (2) अहकाम अल-क़ुरआन 4/1615-1616 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है। (3) हस्तलिपियों में: 'अल-मक्तुलून', और (एम) में: 'अल-मक्तुलून', और जो पुष्टि की गई है वह इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरआन' से है। (4) हस्तलिपियों में: 'हदरा' (उपस्थित था), और जो पुष्टि की गई है वह 'अहकाम अल-क़ुरआन' से है। (5) हस्तलिपियों और इब्न अल-अरबी द्वारा 'अहकाम अल-क़ुरआन' की एक प्रति में: 'अल-क़दा' (फैसला), और जो पुष्टि की गई है वह (एम) और 'अहकाम अल-क़ुरआन' से है।

سورہ ص : آیت ۲۰ ۱۵۱ ... رسول اللہ ﷺ کی خدمت میں حاضر ہوئے اور انہیں سارا قصہ سنایا؛ آپ ﷺ نے فرمایا: «میں تمہارے درمیان فیصلہ کروں گا» تو ایک کہنے والے نے کہا: علی ہمارے درمیان فیصلہ کر چکے ہیں۔ تو انہوں نے آپ ﷺ کو اس فیصلے کی خبر دی جو علی نے کیا تھا، تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «فیصلہ وہی ہے جو علی نے کیا» ایک روایت میں ہے: پس رسول اللہ ﷺ نے علی کے فیصلے کو برقرار رکھا(۱)۔ اسی طرح قضا (فیصلہ کرنے) کی معرفت کے بارے میں مروی ہے کہ امام ابو حنیفہ کے پاس ایک شخص آیا اور کہا: ابن ابی لیلیٰ نے - جو کوفہ میں قاضی تھے - ایک پاگل عورت کو کوڑے لگائے جس نے ایک آدمی سے کہا تھا: اے دو زانیوں کے بیٹے! اسے مسجد میں کھڑی حالت میں دو حدیں لگائیں۔ تو آپ (ابو حنیفہ) نے فرمایا: اس نے چھ پہلوؤں سے غلطی کی۔ ابن العربی کہتے ہیں(۲): اور یہ بات جو ابو حنیفہ نے فی البدیہہ (فوری طور پر) کہی، اسے غور و فکر کے بعد علماء کے سوا کوئی نہیں پا سکتا، رہی بات علی کے فیصلے کی، تو اسے کوئی نو آموز (شروع کرنے والا) نہیں سمجھ سکتا، اور نہ ہی احکام میں مشق کے بعد اس تک کوئی پہنچ سکتا ہے سوائے اس کے جو گہرا مطالعہ رکھنے والا اور مسلسل اس میں مگن رہنے والا ہو۔ اس کی تحقیق یہ ہے کہ یہ چاروں افراد وہاں موجود لوگوں کی طرف سے دھکا کھا کر گڑھے میں گرنے کی وجہ سے غلطی سے قتل ہوئے(۳)، پس وہ اس شخص سے دیت (خون بہا) کے حق حقدار ہیں جس نے غلطی سے وہ گڑھا کھودا تھا(۴)، سوائے اس کے کہ پہلا شخص دھکے سے مارا گیا جبکہ اس نے کھینچ کر تین کو ہلاک کیا تھا، تو اسے اپنی ہلاکت کی وجہ سے دیت ملے گی، اور ان تین افراد کی وجہ سے جنہیں اس نے قتل کیا، اس پر دیت کا تین چوتھائی حصہ واجب ہوگا۔ دوسرے کو دیت کا ایک تہائی ملے گا اور کھینچ کر مارنے والے دو افراد کی وجہ سے اس پر دو تہائی واجب ہوگا۔ تیسرے کو نصف دیت ملے گی اور اس پر نصف

واجب ہوگا کیونکہ اس نے کھینچ کر ایک کو قتل کیا، پس اس میں حساب برابر (محاصہ) ہو گیا، اور اس میں جاری قصاص(۵) کے بعد عواقل (عصبا) پر یہ اندازہ واجب ہوا۔ اور یہ استنباط کی ایک نادر مثال ہے۔ رہی بات ابو حنیفہ کی تو انہوں نے متعلقہ معانی پر غور کیا تو انہیں چھ پایا: پہلا: یہ کہ مجنون...

---

(۱) اسے احمد (۱۳۱۰) اور بیہقی نے السنن الکبریٰ ۱۱۱/۸ میں روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں حنش بن المعتمر الکنانی ہے، بخاری نے کہا: اس کی حدیث کے بارے میں کلام کیا جاتا ہے، نسائی نے کہا: قوی نہیں ہے، اور ابن حبان نے کہا: اس سے احتجاج نہیں کیا جائے گا، وہ علی سے ایسی چیزیں روایت کرنے میں منفرد ہے (جو دوسرے نہیں کرتے)۔ میزان الاعتدال ۶۱۹/۱۔ (۲) احکام القرآن ۱۶۱۵/۴ - ۱۶۱۶ میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی وہیں سے ہے۔ (۳) قلمی نسخوں میں: 'المقتولون' ہے، اور (م) میں: 'المقتولین'، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی 'احکام القرآن' سے ہے۔ (۴) نسخوں میں: 'حضر' ہے، اور جو ثابت ہے وہ 'احکام القرآن' سے ہے۔ (۵) قلمی نسخوں اور ابن العربی کی احکام القرآن کے ایک نسخے میں: 'القضاء' ہے، اور جو ثابت ہے وہ (م) اور 'احکام القرآن' سے ہے۔

Surah Sad: Verse 20 - Page 152

...no punishment (hadd) is upon him; because insanity waives accountability. This applies if the slander (qadhf) occurred during the state of insanity. However, if he becomes insane at times and recovers at others, he is punished for slander during his periods of sanity.

Second: Her saying: "O son of two fornicators," so he lashed her with two punishments, one for each father. Abu Hanifa disagreed [with this construction] (1) based on his view that the punishment for slander overlaps (interpenetrates), because for him it is the right of Allah (2) the Almighty, like the punishment for drinking wine and fornication. As for Shafi'i and Malik, they believe that the punishment for slander is a right of the human being, so it multiples with the multiplicity of the slandered person.

Third: That he lashed without a demand from the slandered person, and the execution of the punishment for slander is not permissible by consensus of the Ummah except after demanding its execution from those who say: it is the right of Allah Almighty, and those who say: it is the right of the human being. In this sense, the argument was made for those who believe it is a right for the human being; for if it were a right for Allah, it would not depend on a demand, like the punishment for fornication.

Fourth: That he followed one punishment after the other (consecutively). Whoever owes two punishments, they are not to be administered consecutively; rather, he is punished for one, then left until the wounds heal, then the other punishment is administered to him.

Fifth: That he punished her while standing, and a woman is only punished while sitting and covered; some people said: in a basket.

Sixth: That he administered the punishment in the mosque, and punishments are not administered in it by consensus. Regarding judging (3) in the mosque and discretionary punishment (ta'zir) in it, there is disagreement.

The judge said: This is the "decisive speech" (fasl al-khitab) and the knowledge of judging to which reference was made according to one of the interpretations in the narrated Hadith "The most judicial among you is Ali" (4). As for those who said: it is brevity (i'jaz), that is for the Arabs and not for the non-Arabs, and for Muhammad ﷺ over the Arabs; and he has clarified this by his saying: "And I was given...

(1) What is between brackets is from "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi. (2) In "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi: a right of Allah. (3) In "Ahkam al-Quran" by Ibn al-Arabi: retribution (qisas). (4) Previously mentioned at the beginning of the issue.

सूरह साद: आयत 20 - पृष्ठ 152

...उस पर कोई सज़ा (हद) नहीं है; क्योंकि पागलपन जवाबदेही को समाप्त कर देता है। यह तब लागू होता है जब अपशब्द (कज़्फ़) पागलपन की स्थिति में कहे गए हों। लेकिन अगर कोई समय-समय पर पागल होता है और अन्य समय में होश में रहता है, तो उसे होश की स्थिति में कहे गए अपशब्दों के लिए सज़ा दी जाएगी।

दूसरा: उसका यह कहना: "ऐ दो व्यभिचारियों के बेटे," तो उसने उसे दो सजाएं दीं, हर बाप के लिए एक सज़ा। अबू हनीफ़ा ने इस पर असहमति जताई [इस निर्माण में] (1) उनके इस विचार के आधार पर कि अपशब्द (कज़्फ़) की सज़ा आपस में मिल जाती है (तदाखुल), क्योंकि उनके अनुसार यह अल्लाह (2) तआला का अधिकार है, जैसे शराब पीने और व्यभिचार की सज़ा। जहाँ तक शाफ़ई और मालिक का प्रश्न है, वे मानते हैं कि अपशब्द की सज़ा मनुष्य का अधिकार है, इसलिए जिस पर अपशब्द कहे गए हैं उनकी संख्या के साथ सज़ा भी बढ़ जाती है।

तीसरा: कि उसने उस व्यक्ति की मांग के बिना कोड़े मारे जिस पर अपशब्द कहे गए थे, और उम्मत की सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार अपशब्द की सज़ा तब तक नहीं दी जा सकती जब तक कि उसकी मांग न की जाए। यह उन लोगों के लिए भी है जो कहते हैं कि यह अल्लाह तआला का अधिकार है और उनके लिए भी जो कहते हैं कि यह मनुष्य का अधिकार है। इसी अर्थ में उन लोगों के लिए तर्क दिया गया है जो मानते हैं कि यह मनुष्य का अधिकार है; क्योंकि यदि यह अल्लाह का अधिकार होता, तो यह व्यभिचार की सज़ा की तरह मांग पर निर्भर नहीं होता।

चौथा: कि उसने दोनों सजाओं को लगातार दिया। जिस पर दो सजाएं वाजिब हों, उन्हें लगातार नहीं दिया जाता; बल्कि एक के लिए सज़ा दी जाती है, फिर उसे घाव भरने तक छोड़ दिया जाता है, फिर उस पर दूसरी सज़ा लागू की जाती है।

पाँचवाँ: कि उसने उसे खड़े होकर सज़ा दी, जबकि महिला को केवल बैठकर और ढककर ही सज़ा दी जाती है; कुछ लोगों ने कहा: एक टोकरी (ज़म्बील) में।

छठा: कि उसने मस्जिद में सज़ा दी, और सर्वसम्मति से मस्जिद में सजाएं नहीं दी जातीं। मस्जिद में न्याय करने (3) और ताज़ीर (विवेकाधीन दंड) देने के बारे में मतभेद है।

काज़ी ने कहा: यही वह "दो टूक फैसला" (फसल अल-खिताब) और न्याय का ज्ञान है जिसकी ओर वर्णित हदीस "तुममें सबसे अच्छा न्याय करने वाला अली है" (4) की व्याख्याओं में से एक में इशारा किया गया है। जहाँ तक उन लोगों का सवाल है जिन्होंने कहा कि यह संक्षिप्तता (एजाज़) है, तो वह गैर-अरबों के बजाय अरबों के लिए है, और अरबों पर मुहम्मद ﷺ के लिए है; और उन्होंने इसे अपने इस कथन से स्पष्ट किया है: "और मुझे दिया गया है...

(1) कोष्ठक के बीच जो है वह इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" से है। (2) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" में: अल्लाह का अधिकार। (3) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-क़ुरान" में: किसास (बदला)। (4) मसले के शुरू में पहले ही उल्लेख किया जा चुका है।

...اس پر کوئی حد نہیں ہے؛ کیونکہ جنون تکلیف (شرعی ذمہ داری) کو ساقط کر دیتا ہے۔ اور یہ اس صورت میں ہے جب قذف (تہمت لگانا) جنون کی حالت میں ہو، لیکن اگر کوئی کبھی مجنون ہو جاتا ہو اور کبھی تندرست، تو اسے افاقہ (ہوش) کی حالت میں قذف پر حد لگائی جائے گی۔

دوسرا: اس کا قول: "اے دو زانیوں کے بیٹے"، تو اسے دو حدیں لگائیں، ہر باپ کے لیے ایک حد، پس ابو حنیفہ نے اس پر اختلاف کیا [اس کی بنیاد پر] (۱) اپنے اس مذہب پر کہ حد قذف تداخل (ایک دوسرے میں شامل ہونا) اختیار کرتی ہے، کیونکہ ان کے نزدیک یہ اللہ (۲) تعالی کا حق ہے جیسے شراب اور زنا کی حد۔ لیکن امام شافعی اور امام مالک کا موقف ہے کہ حد قذف آدمی کا حق ہے، اس لیے مقذوف (جس پر تہمت لگی) کے متعدد ہونے سے حد بھی متعدد ہو جائے گی۔

تیسرا: یہ کہ اس نے مقذوف کے مطالبہ کے بغیر کوڑے لگائے، حالانکہ امت کے اجماع سے حد قذف قائم کرنا جائز نہیں ہے مگر اس شخص کے مطالبے کے بعد جو یہ کہتا ہے کہ یہ اللہ تعالی کا حق ہے، اور وہ جو کہتا ہے کہ یہ آدمی کا حق ہے۔ اور اسی معنی سے ان لوگوں نے احتجاج کیا ہے جو اسے آدمی کا حق سمجھتے ہیں؛ کیونکہ اگر یہ اللہ کا حق ہوتا تو یہ مطالبہ پر موقوف نہ ہوتا جیسے حدِ زنا۔

چوتھا: یہ کہ اس نے دونوں حدوں کو پے در پے دیا، اور جس پر دو حدیں واجب ہوں ان کے درمیان تسلسل نہیں رکھا جاتا، بلکہ ایک حد لگائی جاتی ہے پھر اسے چھوڑ دیا جاتا ہے یہاں تک کہ زخم بھر جائیں، پھر اس پر دوسری حد قائم کی جاتی ہے۔

پانچواں: یہ کہ اس نے اسے کھڑے ہو کر حد لگائی، حالانکہ عورت کو صرف بیٹھ کر اور پردے کی حالت میں حد لگائی جاتی ہے؛ بعض لوگوں نے کہا: ایک ٹوکرے (زنبیل) میں۔

چھٹا: یہ کہ اس نے مسجد میں حد قائم کی، جبکہ اجماع ہے کہ اس میں حدود قائم نہیں کی جاتیں۔ اور مسجد میں فیصلہ کرنے (۳) اور اس میں تعزیر دینے کے بارے میں اختلاف ہے۔

قاضی نے کہا: پس یہی وہ "فصل الخطاب" اور علمِ قضا ہے جس کی طرف مروی حدیث "تم میں سب سے بہترین قاضی علی ہیں" (۴) کی ایک تاویل کے مطابق اشارہ کیا گیا ہے۔ رہا وہ جس نے کہا: یہ ایجاز (اختصار) ہے تو وہ غیر عربوں کے مقابلے میں عربوں کے لیے ہے، اور عربوں کے مقابلے میں محمد ﷺ کے لیے ہے؛ اور آپ نے اپنے اس قول سے اسے واضح فرما دیا ہے: "اور مجھے دیا گیا ہے...

(۱) قوسین کے درمیان والی عبارت ابن العربی کی "احکام القرآن" سے ہے۔ (۲) ابن العربی کی "احکام القرآن" میں ہے: حقٌ لله (اللہ کا حق)۔ (۳) ابن العربی کی "احکام القرآن" میں ہے: القصاص (قصاص)۔ (۴) مسئلہ کی ابتدا میں گزر چکا ہے۔

153 Surah Sad, Verses 20 - 25

Comprehensive speech(1). As for those who said: it is His saying: "Amma ba'd" (Furthermore); the Prophet ﷺ used to say in his sermon: "Amma ba'd"(2). It is narrated that the first to say it in the pre-Islamic period (Jahiliyyah) was Sahban bin Wa'il, and he was the first to believe in the Resurrection, and the first to lean on a stick, and he lived for one hundred and eighty years. If it were true that David (peace be upon him) said it, it would not have been in Arabic in this order, but rather in his own tongue. And Allah knows best(3).

Allah Almighty says: {And has there come to you the news of the adversaries, when they climbed over the wall of the sanctuary? (21) When they entered upon David and he was afraid of them. They said, "Fear not. [We are] two adversaries, one of whom has wronged the other, so judge between us with truth and do not exceed [it] and guide us to the even path. (22) Indeed this, my brother, has ninety-nine ewes, and I have one ewe; so he said, 'Entrust her to me,' and he overpowered me in speech." (23) [David] said, "He has certainly wronged you in demanding your ewe [in addition] to his ewes. And indeed, many associates oppress one another, except for those who believe and do righteous deeds - and few are they." And David became certain that We had tried him, and he asked forgiveness of his Lord and fell down bowing [in prostration] and turned in repentance [to Allah]. (24) So We forgave him that; and indeed, for him is nearness to Us and a good place of return. (25)}.

There are twenty-four issues in it: The first: His Almighty's saying: {And has there come to you the news of the adversaries, when they climbed over the wall of the sanctuary?} applies to one, two, and a group(4); because its origin is an infinitive noun (Masdar). The poet said: And angry adversaries shaking their beards, as the Arabian workhorses shake their nosebags(5).

(1) Preceding 12/ 295. (2) There are several hadiths stating that the Prophet ﷺ used to say in his sermon: "Amma ba'd," including the hadith of the eclipse, which is in al-Bukhari (922) and Muslim (905). Al-Bukhari titled a chapter for it: Chapter: Whoever says in the sermon after the praise: "Amma ba'd." And he titled it in another place in his Sahih (1061): Chapter: The Imam's saying in the eclipse sermon: "Amma ba'd." (3) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/ 1617. (4) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/ 94. (5) Said by al-Ra'i al-Numayri, and it is in his Diwan p. 291.

१५३ सूरह साद, आयतें २० - २५

जवामे अल-कलिम (व्यापक शब्द)(१)। रही बात उनके कहने की जिन्होंने कहा कि यह उनका कहना है: "अम्मा बाद" (इसके बाद); तो पैगंबर ﷺ अपने उपदेश (खुत्बा) में कहते थे: "अम्मा बाद"(२)। वर्णन है कि जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में इसे सबसे पहले कहने वाले सहबान बिन वाएल थे, और वह पुनरुत्थान में विश्वास करने वाले पहले व्यक्ति थे, और छड़ी के सहारे चलने वाले पहले व्यक्ति थे, और वे एक सौ अस्सी साल जीवित रहे। यदि यह सच होता कि दाऊद (अलैहिस्सलाम) ने इसे कहा था, तो यह अरबी में इस रूप में नहीं होता, बल्कि उनकी अपनी भाषा में होता। और अल्लाह बेहतर जानता है(३)।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और क्या तुम्हारे पास उन झगड़ने वालों की खबर आई जब वे दीवार फांदकर इबादतगाह में घुस आए थे? (२१) जब वे दाऊद के पास पहुंचे तो वह उनसे घबरा गया। उन्होंने कहा, 'डरो नहीं, हम दो फरीक़ (झगड़ने वाले) हैं जिनमें से एक ने दूसरे पर ज़्यादती की है, अतः हमारे बीच न्याय के साथ फैसला करो और अन्याय न करो और हमें सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन दो। (२२) यह मेरा भाई है, इसके पास निन्यानवे दुम्बियाँ (भेड़ें) हैं और मेरे पास एक ही दुम्बी है, इस पर इसने कहा कि यह भी मेरे हवाले कर दे और बातचीत में मुझ पर दबाव डाला।' (२३) दाऊद ने कहा, 'इसने तुम्हारी दुम्बी को अपनी दुम्बियों के साथ मिलाने की मांग करके तुम पर ज़ुल्म किया है, और अक्सर साथ रहने वाले (साझीदार) एक दूसरे पर ज़्यादती करते हैं सिवाय उनके जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए और ऐसे लोग कम ही हैं।' और दाऊद को महसूस हुआ कि हमने उसकी आज़माइश की है, तो उसने अपने रब से माफी मांगी और सजदे में गिर पड़ा और तौबा की। (२४) फिर हमने उसका वह (कसूर) माफ कर दिया, और यकीनन उसके लिए हमारे पास निकटता और अच्छा ठिकाना है। (२५)}।

इसमें चौबीस मसले हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: {और क्या तुम्हारे पास उन झगड़ने वालों की खबर आई जब वे दीवार फांदकर इबादतगाह में घुस आए थे?} का प्रयोग एक, दो और समूह के लिए होता है(४); क्योंकि इसका मूल 'मस्दर' है। कवि ने कहा: और गुस्से में भरे विरोधी अपनी दाढ़ी झाड़ रहे थे, जैसे अरबी टट्टू अपनी खुरली झाड़ते हैं(५)।

(१) पिछला १२/ २९५। (२) इस बारे में कई हदीसें हैं कि पैगंबर ﷺ अपने खुत्बे में कहते थे: "अम्मा बाद", जिनमें से सूरज ग्रहण (कुसूफ) की हदीस बुखारी (९२२) और मुस्लिम (९०५) में है। बुखारी ने

इसके लिए एक अध्याय बनाया है: अध्याय: वह व्यक्ति जो प्रशंसा के बाद खुत्बे में कहे: अम्मा बाद। और उन्होंने अपने सहीह के एक अन्य स्थान (१०६१) में शीर्षक दिया है: अध्याय: सूर्य ग्रहण के खुत्बे में इमाम का कहना: अम्मा बाद। (३) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान ४/ १६१७। (४) नहहास द्वारा मानी अल-कुरान ६/ ९४। (५) इसके रचयिता अल-रायी अल-नुमैरी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ २९१ में है।

۱۵۳ سورہ ص ، آیات ۲۰ - ۲۵

جوامع الکلم(۱)۔ رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: وہ اللہ کا قول ہے: "اما بعد"؛ تو نبی ﷺ اپنے خطبے میں فرمایا کرتے تھے: «اما بعد»(۲)۔ اور روایت کیا جاتا ہے کہ جاہلیت میں سب سے پہلے یہ کہنے والے سحبان بن وائل تھے، اور وہ پہلے شخص تھے جو بعثت (دوبارہ جی اٹھنے) پر ایمان لائے، اور پہلے شخص تھے جنہوں نے لاٹھی کا سہارا لیا، اور ان کی عمر ایک سو اسی سال ہوئی۔ اور اگر یہ درست ہوتا کہ داؤد علیہ السلام نے اسے کہا تھا، تو یہ ان سے عربی میں اس ترتیب پر نہ ہوتا، بلکہ وہ ان کی اپنی زبان میں ہوتا۔ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ (٢١) إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ وَاهْدِنَا إِلَى سَوَاءِ الصِّرَاطِ (٢٢) إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِيَ نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ (٢٣) قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَى نِعَاجِهِ وَإِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْخُلَطَاءِ لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَقَلِيلٌ مَا هُمْ وَظَنَّ دَاوُدُ أَنَّمَا فَتَنَّاهُ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّهُ وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ (٢٤) فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَآبٍ (٢٥)﴾۔

اس میں چوبیس مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ﴾ کا لفظ واحد، تثنیہ اور جمع کے لیے بولا جاتا ہے(۴)؛ کیونکہ اس کی اصل مصدر ہے۔ شاعر نے کہا:

اور غضب ناک حریف اپنی داڑھیاں جھاڑ رہے تھے، جس طرح عربی ٹٹو اپنے توبرے جھاڑتے ہیں(۵)۔

(۱) سابقہ ۱۲/ ۲۹۵۔ (۲) ایسی کئی احادیث ہیں کہ نبی ﷺ اپنے خطبے میں فرمایا کرتے تھے: «اما بعد»، ان میں سے ایک سورج گرہن کی حدیث ہے جو بخاری (۹۲۲) اور مسلم (۹۰۵) میں

ہے۔ اور بخاری نے اس کے لیے باب باندھا ہے: "باب: وہ شخص جو حمد و ثنا کے بعد خطبے میں کہے: اما بعد"۔ اور انہوں نے اپنی صحیح میں دوسری جگہ (۱۰۶۱) عنوان دیا ہے: "باب: نمازِ کسوف کے خطبے میں امام کا کہنا: اما بعد"۔ (۳) احکام القرآن از ابن العربی ۴/ ۱۶۱۷۔ (۴) معانی القرآن از نحاس ۶/ ۹۴۔ (۵) اس کا قائل الراعی النمیری ہے، اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۲۹۱ میں ہے۔

Surah Sad: Verses 21 - 25 154

Al-Nahhas (1): There is no disagreement among the people of tafsir (exegesis) that what is meant by it here are two angels. It was said: "tasawwaru" (they scaled the wall), even though they were two (2), is used based on "al-khasm" (the adversary/ litigant), as it was in the plural form and similar to it, like "al-rakb" (the riders) and "al-sahb" (the companions). Its estimation for two is: "dhawa khasm" (two who are litigants), and for a group: "dhawu khasm" (those who are litigants). The meaning of "tasawwaru al-mihrab" is that they came to it from the top of its wall. It is said: "tasawwara al-ha'it" (he scaled the wall) meaning he climbed it. "Al-sur" is the city wall, and it is without a hamza. Likewise, "al-suwar" is the plural of "surah" (chapter of the Quran), like "busra" and "busar" (types of dates). It refers to every level of a building. From this comes "surah" of the Quran; because it is a level followed by another level, separated from the other (3). The explanation of this has already been given in the introduction of the book (4). And the saying of Nabigha: "Have you not seen that Allah has given you a rank (surah)... compared to which every king is seen wavering below it." (5) He means honor and rank. As for "al-su'r" with a hamza, it is the leftover food in a vessel. Ibn al-Arabi (6) said: "Al-su'r" is a banquet in Persian. And in the Hadith: The Prophet ﷺ said on the Day of the Confederates (Ahzab): "Jaber has prepared a feast (su'r) for you, so come along, all of you." (7) The "mihrab" here is the room; because they scaled up to him in it; this was said by Yahya bin Salam. Abu Ubaidah (8) said: It is the head of the assembly (sitting area), and from it comes the "mihrab" of the mosque. Discussion on it has already passed in other places (9).

---

(1) In Ma'ani al-Quran 6/94. (2) In manuscript (Z): "kanu" (they were - plural), and in (M): "kana" (he was - singular). (3) Al-Sihah (word 'sur'). (4) 1/106. (5) Diwan al-Nabigha p. 18, and previously mentioned 1/106. (6) In Ahkam al-Quran 4/1918, and what precedes it. (7) Narrated by al-Bukhari (4102), and Muslim (2039) at length from the Hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), and narrated by Ahmad in a similar lengthy manner (15028). (8) In Majaz al-Quran 2/180 similarly, and the author quoted it from him via al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 5/85, and what precedes it, and the saying of Yahya bin Salam in it: that it is the mosque. (9) 5/107 and 13/228.

सूरह साद: आयत 21 - 25 154

अल-नह़ह़ास (1): तफ़सीर (व्याख्या) करने वालों के बीच इस बात पर कोई मतभेद नहीं है कि यहाँ इससे तात्पर्य दो फरिश्ते हैं। कहा गया है: "तसव्वरू" (वे दीवार फाँद गए), हालांकि वे दो (2) थे, यह "अल-खस्म" (प्रतिपक्षी/झगड़ा करने वाला) शब्द के आधार पर बहुवचन रूप में इस्तेमाल किया गया है, जैसे "अल-रक्ब" (सवार) और "अल-सहब" (साथी)। दो के लिए इसका अनुमान "दवा खस्म" (दो प्रतिपक्षी) है, और समूह के लिए: "दवु खस्म" (कई प्रतिपक्षी)। "तसव्वरू अल-मिहराब" का अर्थ है कि वे इसकी दीवार के ऊपर से आए। कहा जाता है: "तसव्वर अल-हाइत" (वह दीवार फाँद गया) यानी वह उस पर चढ़ गया। "अल-सूर" शहर की दीवार है, और यह बिना हमज़ा के है। इसी तरह "अल-सुवर", "सूरह" का बहुवचन है, जैसे "बुसरा" और "बुसर"। यह इमारत की हर मंजिल या स्तर को संदर्भित करता है। इसी से कुरान की "सूरह" शब्द आया है; क्योंकि यह एक स्तर है जिसके बाद दूसरा स्तर आता है, जो दूसरे से अलग होता है (3)। इसकी व्याख्या पुस्तक की प्रस्तावना (4) में पहले ही दी जा चुकी है। और नबीघा का कहना है: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने तुम्हें वह रुतबा (सूरह) दिया है... जिसके सामने हर बादशाह डगमगाता हुआ दिखता है।" (5) उसका तात्पर्य सम्मान और पद से है। जहाँ तक हमज़ा के साथ "अल-सु'र" की बात है, तो यह बर्तन में बचा हुआ भोजन है। इब्न अल-अरबी (6) ने कहा: "अल-सु'र" फारसी में दावत (वलीमा) है। और हदीस में है: पैगंबर ﷺ ने अहज़ाब के दिन कहा: "जाबिर ने तुम्हारे लिए दावत (सु'र) तैयार की है, इसलिए तुम सब आ जाओ।" (7) यहाँ "मिहराब" से तात्पर्य कमरा है; क्योंकि वे उसी में उन तक फाँद कर पहुंचे थे; यह याह्या बिन सलाम ने कहा है। अबू उबैदा (8) ने कहा: यह मजलिस (बैठक) का मुख्य स्थान है, और इसी से मस्जिद का "मिहराब" शब्द आया है। इस बारे में अन्य स्थानों (9) पर चर्चा हो चुकी है।

---

(1) मानी अल-कुरान 6/94 में। (2) पांडुलिपि (ज़) में: "कानू" (वे थे - बहुवचन), और (म) में: "काना" (वह था - एकवचन)। (3) अल-सिहाह (शब्द 'सूर')। (4) 1/106. (5) दीवान अल-नबीघा पृष्ठ 18, और पहले उल्लेखित 1/106। (6) अहकाम अल-कुरान 4/1918 में, और उससे पहले। (7) अल-बुखारी (4102) और मुस्लिम (2039) द्वारा जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से वर्णित है, और अहमद द्वारा इसी तरह विस्तार से (15028) वर्णित है। (8) मजाज अल-कुरान 2/180 में इसी तरह, और लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकात व अल-उयून 5/85 में उद्धृत किया है, और जो उससे पहले है, और इसमें याह्या बिन सलाम का कहना है: कि यह मस्जिद है। (9) 5/107 और 13/228।

سورہ ص : آیات ۲۱ - ۲۵ ۱۵۴

النحاس(۱): اہل تفسیر کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ یہاں اس سے مراد دو فرشتے ہیں۔ اور کہا گیا: «تَسَوَّرُوا» (وہ دیوار پھاند گئے) اگرچہ وہ دو(۲) تھے، لیکن لفظ 'خَصْم' (فریق/جھگڑا کرنے والا) کی رعایت سے اسے جمع کے صیغے میں لایا گیا، جیسے 'الرَّكْب' (سواروں کی جماعت) اور 'الصَّحْب' (ساتھیوں کی جماعت)۔ دو کے لیے اس کی تقدیر (مراد) ہو گی: 'ذوا خَصْم' (جھگڑا کرنے والے دو فریق)، اور جماعت کے لیے: 'ذوو خَصْم'۔ اور «تَسَوَّرُوا المِحرابَ» کا معنی ہے کہ وہ اس کی دیوار کے اوپر سے آئے۔ کہا جاتا ہے: 'تسوَّر الحائط' یعنی وہ دیوار پر چڑھ گیا، اور 'السُّور' شہر کی دیوار کو کہتے ہیں، اور یہ بغیر ہمزہ کے ہے۔ اسی طرح 'السُّوَرُ'، 'سورہ' کی جمع ہے، جیسے 'بُسْرة' کی جمع 'بُسَر'۔ یہ عمارت کی ہر منزل یا درجے کو کہتے ہیں۔ اسی سے قرآن کی 'سورہ' ہے؛ کیونکہ یہ ایک درجہ ہے جو دوسرے درجے سے الگ ہے(۳)۔ کتاب کے مقدمے میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے(۴)۔ اور نابغہ کا قول ہے: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے تمہیں وہ مرتبہ (سورہ) عطا کیا ہے... جس کے سامنے ہر بادشاہ لرزاں و ترساں نظر آتا ہے"(۵) اس کی مراد شرف اور مرتبہ ہے۔ جہاں تک ہمزہ کے ساتھ 'السُّؤر' کا تعلق ہے، تو وہ برتن میں بچا ہوا کھانا ہے۔ ابن العربی(۶): اور 'السُّؤر' فارسی میں دعوت (ولیمہ) کو کہتے ہیں۔ اور حدیث میں ہے کہ نبی کریم ﷺ نے جنگِ احزاب کے دن فرمایا: "جابر نے تمہارے لیے کھانے (سؤر) کا انتظام کیا ہے، پس تم سب چلے آؤ"(۷)۔ اور 'محراب' سے یہاں مراد کمرہ ہے؛ کیونکہ وہ اس میں دیوار پھاند کر ان کے پاس پہنچے تھے؛ یہ یحییٰ بن سلام کا قول ہے۔ اور ابو عبیدہ(۸) نے کہا: یہ مجلس کا صدر مقام (اعلیٰ جگہ) ہے، اور اسی سے مسجد کا محراب ہے۔ اس بارے میں کلام دیگر مقامات(۹) پر گزر چکا ہے۔

(١) معانی القرآن ٦/ ٩٤ میں۔ (٢) نسخہ (ظ) میں: 'کانوا'، اور (م) میں: 'کان' ہے۔ (٣) الصحاح (مادہ سور)۔ (٤) ١/ ١٠٦ ۔ (٥) دیوان النابغہ ص ١٨، اور پہلے گزر چکا ١/ ١٠٦ ۔ (٦) احکام القرآن ٤/ ١٩١٨ میں، اور اس سے پہلے۔ (٧) اسے بخاری (٤١٠٢) اور مسلم (٢٠٣٩) نے حضرت جابرؓ کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد نے بھی اسی طرح طوالت کے ساتھ (١٥٠٢٨) روایت کیا ہے۔ (٨) مجاز القرآن ٢/ ١٨٠ میں اسی طرح ہے، اور مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے 'النکت والعیون' ٥/ ٨٥ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے بھی، اور اس میں یحییٰ بن سلام کا قول ہے کہ: یہ مسجد ہے۔ (٩) ٥/ ١٠٧ اور ١٣/ ٢٢٨ ۔

Surah Sad: Verses 22 - 25 155

"When they entered upon David" (Idh dakhalū 'alā Dāwūd): The word "idh" (when) appeared twice because there are two actions. Al-Farra'(1) claimed that one of them means "lamma" (when). Another opinion is that the second one, along with what follows it, is a clarification for what preceded it.

It was said: They were two humans; this was stated by Al-Naqqash. And it was said: They were two angels; this was stated by a group. Some identified them as Gabriel and Michael(2). And it was said: They were two angels in the form of humans sent by God to him on his day of worship. The guards prevented them from entering, so they scaled the wall of the prayer chamber (mihrab) to reach him. He did not notice while he was in prayer until they were sitting right in front of him. This is reflected in the Almighty's words: "And has there come to you the news of the adversaries, when they scaled the wall of the sanctuary (mihrab)" (Saad: 21), meaning they climbed up and came down to him from above the sanctuary; this was stated by Sufyan al-Thawri and others(3).

The reason for this, as narrated by Ibn Abbas, is that David (peace be upon him) told himself that if he were to be tested, he would remain firm. It was said to him: "You will indeed be tested, and you know the day you will be tested, so take your precautions." So he took the Psalms (Zabur) and entered the sanctuary, and entry to him was barred. While he was reading the Psalms, a bird appeared, more beautiful than any bird could be, and began to hop before him. He intended to take it with his hand, but it led him on until it fell into a niche in the sanctuary wall. He drew near to it to take it, but it flew away. He looked out to see it and chanced upon a woman bathing. When she saw him, she covered her body with her hair. Al-Suddi said: She captivated his heart.

Ibn Abbas said: Her husband was a warrior in the path of Allah, Uriah bin Hanan. David wrote to the commander of the warriors to place her husband among the carriers of the Ark (Tabut). The carriers of the Ark were either granted victory by Allah or they were killed. He placed him at the front among them, and he was killed. When her waiting period (iddah) ended, David proposed to her. She stipulated that if she bore a son, he would be the successor after him. She made him write a document to that effect and had fifty men from the Children of Israel witness it. His heart did not find peace until Solomon was born and grew up, and the two angels scaled the wall,

and what happened between them is what Allah narrated in His Book. This was mentioned by Al-Mawardi and others.

(1) In 'Ma'ani al-Qur'an' 2/401, and the author cited it from him via al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 3/459, and what preceded it is from it. (2) 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi 4/1619. (3) 'Tafsir al-Baghawi' 4/53, and 'Zad al-Masir' 7/115.

सूरह साद: आयतें 22 - 25 155

"जब वे दाऊद के पास आए" (इज दख़लू अला दाऊद): शब्द "इज़" (जब) दो बार आया है; क्योंकि वे दो क्रियाएँ हैं। अल-फर्रा'(1) ने दावा किया कि उनमें से एक का अर्थ "लम्मा" (जब) है। एक अन्य राय यह है कि दूसरा अपने बाद आने वाले शब्दों के साथ पहले वाले का स्पष्टीकरण है।

कहा गया है: वे दो मनुष्य थे; यह अल-नक्काश ने कहा था। और कहा गया है: वे दो फरिश्ते थे; यह एक समूह द्वारा कहा गया था। एक समूह ने उन्हें जिब्रील और मीकाईल(2) के रूप में पहचाना। और यह भी कहा गया: वे मनुष्य के रूप में दो फरिश्ते थे जिन्हें अल्लाह ने उनकी इबादत के दिन उनके पास भेजा था। पहरेदारों ने उन्हें अंदर जाने से रोक दिया, इसलिए वे दीवार लाँघकर उनके इबादतगाह (मेहराब) में घुस आए। दाऊद को तब तक पता नहीं चला जब तक वे नमाज़ के दौरान उनके सामने नहीं बैठ गए; और यह अल्लाह तआला का कहना है: "और क्या तुम्हारे पास उन झगड़ने वालों की खबर आई है, जब वे मेहराब की दीवार लाँघकर आए" (साद: 21) यानी वे ऊपर चढ़े और मेहराब के ऊपर से उनके पास आए; यह सुफियान अल-थौरी और अन्य(3) ने कहा है।

इसका कारण, जैसा कि इब्न अब्बास ने वर्णन किया है, यह है कि दाऊद (उन पर शांति हो) ने अपने आप से कहा कि यदि उनकी परीक्षा ली गई तो वे दृढ़ रहेंगे। उनसे कहा गया: "तुम्हारी परीक्षा निश्चित रूप से ली जाएगी, और तुम वह दिन जानते हो जब तुम्हारी परीक्षा होगी, इसलिए अपनी सावधानी बरतें।" तो उन्होंने ज़बूर (भजन) लिया और मेहराब में प्रवेश किया, और किसी को भी उनके पास आने से रोक दिया गया। जब वे ज़बूर पढ़ रहे थे, तब एक पक्षी आया जो पक्षियों में सबसे सुंदर था, और उनके सामने फुदकने लगा। उन्होंने उसे अपने हाथ से पकड़ने का इरादा किया, लेकिन वह उन्हें लुभाता हुआ मेहराब के एक झरोखे में जा गिरा। वे उसे पकड़ने के लिए उसके पास गए तो वह उड़ गया। उन्होंने उसे देखने के लिए बाहर झाँका तो उनकी नज़र एक महिला पर पड़ी जो नहा रही थी। जब उसने उन्हें देखा, तो उसने अपने बालों से अपने शरीर को ढक लिया। अल-सुद्दी ने कहा: वह उनके दिल में बस गई।

इब्न अब्बास ने कहा: उसका पति अल्लाह की राह में एक योद्धा था, उसका नाम ऊरिया बिन हनान था। दाऊद ने योद्धाओं के सेनापति को पत्र लिखा कि उसके पति को संदूक (ताबूत) ढोने वालों में शामिल कर दिया जाए। ताबूत ढोने वालों के लिए या तो अल्लाह की ओर से जीत थी या वे शहीद हो जाते थे। सेनापति ने उसे सबसे आगे कर दिया और वह मारा गया। जब उसकी इद्दत (प्रतीक्षा अवधि)

पूरी हो गई, तो दाऊद ने उसे निकाह का प्रस्ताव दिया। उसने शर्त रखी कि यदि वह एक पुत्र को जन्म देगी, तो वह उसके बाद उत्तराधिकारी होगा। उसने इस आशय का एक दस्तावेज़ लिखवाया और बनी इसराइल के पचास पुरुषों को इसका गवाह बनाया। दाऊद के मन को तब तक शांति नहीं मिली जब तक सुलेमान पैदा नहीं हुए और बड़े नहीं हो गए, और दो फरिश्ते दीवार लाँघकर आए, और उनके बीच जो कुछ हुआ वह अल्लाह ने अपनी किताब में बयान किया है। इसका उल्लेख अल-मावर्दी और अन्य ने किया है।

(1) मा'आनी अल-कुरान 2/401 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 3/459 में उद्धृत किया है, और इससे पहले का भी वहीं से है। (2) अहकाम अल-कुरान, इब्न अल-अरबी 4/1619। (3) तफ़सीर अल-बगवी 4/53, और ज़ाद अल-मासीर 7/115।

سورہ ص : آیات ۲۲ - ۲۵ ۱۵۵

"جب وہ داؤد کے پاس داخل ہوئے" (إِذْ دَخَلُوا عَلَىٰ دَاوُودَ): لفظ "إذ" (جب) دو بار آیا ہے؛ کیونکہ وہ دو فعل ہیں۔ الفراء(۱) کا دعویٰ ہے کہ ان میں سے ایک کے معنی "لمّا" کے ہیں۔ دوسرا قول یہ ہے کہ دوسرا اپنے بعد والے الفاظ کے ساتھ مل کر پہلے کی وضاحت کے لیے ہے۔

کہا گیا ہے: وہ دو انسان تھے؛ یہ النقاش نے کہا۔ اور کہا گیا: دو فرشتے تھے؛ یہ ایک گروہ کا قول ہے۔ ایک گروہ نے انہیں جبرائیل اور میکائیل(۲) قرار دیا۔ اور کہا گیا: انسانی شکل میں دو فرشتے تھے جنہیں اللہ نے ان کی عبادت کے دن ان کی طرف بھیجا تھا۔ پہرے داروں نے انہیں داخل ہونے سے روک دیا، تو وہ دیوار پھاند کر ان کی محراب (عبادت گاہ) میں داخل ہو گئے۔ داؤد کو علم نہ ہوا جبکہ وہ نماز میں تھے، یہاں تک کہ وہ دونوں ان کے سامنے بیٹھے ہوئے تھے؛ اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور کیا تمہارے پاس ان جھگڑا کرنے والوں کی خبر پہنچی ہے جب وہ محراب کی دیوار پھاند کر آئے" (ص: ۲۱) یعنی وہ اوپر چڑھے اور محراب کے اوپر سے ان پر اترے؛ یہ سفیان ثوری اور دیگر(۳) نے کہا ہے۔

اس کا سبب، جیسا کہ ابن عباس نے روایت کیا ہے، یہ ہے کہ داؤد علیہ السلام نے اپنے دل میں سوچا کہ اگر انہیں آزمایا گیا تو وہ ثابت قدم رہیں گے۔ ان سے کہا گیا: "تم عنقریب آزمائے جاؤ گے اور تم وہ دن جانتے ہو جس میں تمہاری آزمائش ہوگی، پس اپنی احتیاط برتو۔" چنانچہ انہوں نے زبور لی اور محراب میں داخل ہوئے، اور اپنے پاس کسی کے داخلے کو روک دیا۔ جب وہ زبور پڑھ رہے تھے تو ایک پرندہ آیا جو پرندوں میں سب سے خوبصورت تھا، اور ان کے سامنے پھدکنے لگا۔ انہوں نے اسے ہاتھ سے پکڑنے کا ارادہ کیا، لیکن وہ انہیں بہلاتا ہوا محراب کے ایک روشن دان میں جا گرا۔ وہ اسے پکڑنے کے لیے اس کے قریب ہوئے تو وہ اڑ گیا۔ انہوں نے اسے

دیکھنے کے لیے جھانکا تو ان کی نظر ایک عورت پر پڑی جو غسل کر رہی تھی۔ جب اس نے انہیں دیکھا تو اپنے جسم کو اپنے بالوں سے ڈھانپ لیا۔ السدی نے کہا: وہ ان کے دل میں اتر گئی۔

ابن عباس نے کہا: اس کا شوہر اللہ کی راہ میں غازی تھا اور اس کا نام اوریا بن حنان تھا، تو داؤد نے غازیوں کے امیر کو خط لکھا کہ اس کے شوہر کو تابوت (سینہ) اٹھانے والوں میں شامل کر دے، اور تابوت اٹھانے والوں کا حال یہ تھا کہ یا تو اللہ ان کو فتح دیتا یا وہ شہید کر دیے جاتے، تو اس نے اسے ان میں آگے کر دیا اور وہ قتل ہو گیا۔ جب اس کی عدت گزر گئی تو داؤد نے اسے نکاح کا پیغام دیا، اور اس نے یہ شرط رکھی کہ اگر اس کے ہاں لڑکا پیدا ہوا تو وہ اس کے بعد خلیفہ ہوگا، اور اس نے اس پر ایک تحریر لکھوائی اور بنی اسرائیل کے پچاس آدمیوں کو اس پر گواہ بنایا۔ ان کا دل اس وقت تک قرار نہ پایا جب تک سلیمان پیدا نہ ہوئے اور جوان نہ ہوئے، اور دو فرشتے دیوار پھاند کر آئے اور ان کا وہ قصہ پیش آیا جو اللہ نے اپنی کتاب میں بیان کیا ہے۔ اسے الماوردی اور دیگر نے ذکر کیا ہے۔

(۱) معانی القرآن ۲/۴۰۱ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۵۹ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۶۱۹۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/۵۳، اور زاد المسیر ۷/۱۱۵۔

Surah Sad: Verses 22 - 25. Page 156.

And it is not authentic (1). Ibn al-Arabi said (2): And it is the best of what was narrated regarding that. I say: Al-Tirmidhi al-Hakim narrated it with its meaning in "Nawadir al-Usul" from Yazid al-Raqashi, who heard Anas ibn Malik say: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "When the Prophet David (peace be upon him) looked at the woman and desired her, he sent out a military expedition against the Children of Israel, and he charged the commander of the expedition, saying: 'When the enemy presents itself, put so-and-so forward'—naming him. He said: So he put him forward in front of the Ark. He said: In those days, victory was sought through that Ark; whoever was put forward in front of the Ark would not return until he was killed or the army he was fighting was defeated. So he was put forward, and the woman's husband was killed, and the two angels descended upon David and told him the story" (3). Said narrated from Qatada: He wrote to her husband, who was at the siege of Amman, a city of Balqa, to take the door-ring, where 'red death' (certain death) lay. So he went forward and was killed. Al-Tha'labi said (4): A group of scholars said: Allah only tested David with sin because he one day desired from his Lord the status of Abraham, Isaac, and Jacob, and asked Him to test him as He tested them, and give him as He gave them. David had divided his time into three days: a day for judging between people, a day for secluded worship of his Lord, and a day for his wives and personal matters.

---

(1) Al-Nukat wal-Uyun 5/ 85-86, Tafsir al-Baghawi 4/ 52, and Zad al-Masir 7/ 115. See the statement of Al-Hafiz Ibn Kathir which we will mention in the comment following the next one. (2) In Ahkam al-Qur'an 4/ 1622. (3) Reported by al-Tabari 20/ 74, Ibn Abi Hatim, and al-Hakim al-Tirmidhi in Nawadir al-Usul, as mentioned by al-Suyuti in al-Durr al-Manthur 5/ 300, and its chain of narration was weakened. Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir 7/ 60: The commentators have mentioned here a story most of which is taken from Israelite traditions (Isra'iliyyat), and no hadith from the Infallible (the Prophet) that must be followed has been established regarding it. However, Ibn Abi Hatim narrated a hadith here whose chain is not authentic, because it is from the narration of Yazid al-Raqashi from Anas, and Yazid, even if he was among the righteous, is considered a weak narrator of hadith by the Imams. End. (4) In 'Ara'is al-Majalis pp. 281 - 283, and the speech until the end of the issue is therein, and in Tafsir al-Baghawi 4/ 52 - 53 similarly.

सूरा साद: आयत 22 - 25। पृष्ठ 156।

और यह प्रामाणिक नहीं है (1)। इब्न अल-अरबी ने कहा (2): और यह उस बारे में जो कुछ भी बताया गया है उसमें सबसे बेहतर है। मैंने कहा: अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने इसे "नवादिर अल-उसूल" में यज़ीद अल-रक़ाशी के माध्यम से इसके अर्थ के साथ वर्णित किया है, जिन्होंने अनस बिन मालिक को यह कहते सुना: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "जब पैगंबर दाऊद (उन पर शांति हो) ने उस महिला को देखा और उसकी इच्छा की, तो उन्होंने बनी इसराइल पर एक सैन्य अभियान भेजा, और अभियान के कमांडर को निर्देश दिया: 'जब दुश्मन सामने आए, तो फलां व्यक्ति को आगे करना' - उसका नाम लेते हुए। उन्होंने कहा: तो उन्होंने उसे संदूक (ताबूत) के सामने कर दिया। उन्होंने कहा: उन दिनों उस संदूक से जीत की दुआ मांगी जाती थी; जिसे भी संदूक के सामने किया जाता था, वह तब तक वापस नहीं आता था जब तक कि वह मारा न जाए या जिस सेना से वह लड़ रहा था वह हार न जाए। तो उसे आगे किया गया, और उस महिला का पति मारा गया, और दो फरिश्ते दाऊद के पास आए और उन्हें पूरी कहानी सुनाई" (3)। सईद ने कतादा से रिवायत की: उन्होंने उसके पति को पत्र लिखा, जो बलका के शहर अम्मान की घेराबंदी में था, कि वे दरवाजे की कुंडी पकड़ें, जिसमें 'लाल मौत' (निश्चित मृत्यु) थी। तो वह आगे बढ़ा और मारा गया। अल-सालाबी ने कहा (4): विद्वानों के एक समूह ने कहा: अल्लाह ने दाऊद की परीक्षा केवल पाप के साथ इसलिए ली क्योंकि उन्होंने एक दिन अपने रब से इब्राहीम, इसहाक और याकूब जैसा दर्जा माँगा था, और उनसे प्रार्थना की थी कि वे उनकी वैसी ही परीक्षा लें जैसी उनकी ली थी, और उन्हें वैसा ही दें जैसा उन्हें दिया था। दाऊद ने समय को तीन दिनों में विभाजित किया था: एक दिन लोगों के बीच न्याय करने के लिए, एक दिन अपने रब की इबादत के लिए एकांत में रहने के लिए, और एक दिन अपनी पत्नियों और अपने कार्यों के लिए।

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/ 85-86, तफ़सीर अल-बग़वी 4/ 52, और ज़ाद अल-मसीर 7/ 115। हाफ़िज़ इब्न कसीर के उस कथन को देखें जिसका उल्लेख हम अगली टिप्पणी के बाद करेंगे। (2) अहकाम अल-क़ुरान 4/ 1622 में। (3) इसे अल-तबरी 20/ 74, इब्न अबी हातिम और अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने नवादिर अल-उसूल में रिपोर्ट किया है, जैसा कि अल-सुयूती ने अल-दुर अल-मंसूर 5/ 300 में उल्लेख किया है और इसके सूत्र को कमजोर बताया है। हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 7/ 60 में कहा है: व्याख्याकारों ने यहाँ एक कहानी का उल्लेख किया है जिसका अधिकांश भाग इसराइली परंपराओं (इसराइलियात) से लिया गया है, और इसके बारे में मासूम (पैगंबर) से कोई

ऐसी हदीस साबित नहीं हुई है जिसका पालन करना अनिवार्य हो। हालाँकि, इब्न अबी हातिम ने यहाँ एक हदीस का वर्णन किया है जिसका सूत्र प्रामाणिक नहीं है; क्योंकि यह अनस से यज़ीद अल-रक़ाशी के माध्यम से वर्णित है, और यज़ीद भले ही नेक लोगों में से थे, लेकिन इमामों के अनुसार वे हदीस के कमजोर रावी (वर्णनकर्ता) हैं। समाप्त। (4) अराइस अल-मजालिस पृ. 281 - 283 में, और उस मुद्दे के अंत तक की बात उसमें है, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/ 52 - 53 में भी इसी तरह है।

سورہ ص: آیات 22 - 25۔ صفحہ 156۔

اور یہ صحیح نہیں ہے (1)۔ ابن العربی (2) نے کہا: اور یہ اس بارے میں مروی روایات میں سب سے بہتر ہے۔ میں نے کہا: اور اسے ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" میں اس کے معنی کے ساتھ یزید الرقاشی سے روایت کیا ہے، جنہوں نے انس بن مالک کو کہتے سنا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "بے شک نبی داؤد علیہ السلام نے جب عورت کو دیکھا اور اس کا ارادہ کیا، تو آپ نے بنی اسرائیل پر ایک لشکر روانہ کیا، اور لشکر کے امیر کو وصیت کی اور فرمایا: 'जब दुश्मन सामने आए तो फलاں کو آگے کرنا' - اور اس کا نام لیا۔ فرمایا: پس اس نے اسے تابوت کے سامنے کر دیا۔ فرمایا: اور اس زمانے میں اس تابوت سے فتح کی دعا مانگی جاتی تھی، پس جسے بھی تابوت کے سامنے کیا جاتا، وہ واپس نہ آتا یہاں تک کہ قتل کر دیا جاتا یا وہ لشکر جس سے وہ لڑ رہا ہوتا، شکست کھا جاتا۔ پس اسے آگے کیا گیا، اور عورت کا شوہر قتل ہو گیا، اور دو فرشتے داؤد پر اترے، اور انہیں قصہ سنایا" (3)۔ اور سعید نے قتادہ سے روایت کی: انہوں نے اس کے شوہر کو لکھا اور وہ بلقاء کے شہر عمان کے محاصرے میں تھا کہ وہ دروازے کے کڑے کو پکڑیں، اور اس میں موتِ احمر (یقینی موت) تھی، پس وہ آگے بڑھا اور قتل کر دیا گیا۔ اور ثعلبی (4) نے کہا: علماء کی ایک جماعت نے کہا: اللہ نے داؤد کو گناہ کے ذریعے اس لیے آزمایا کیونکہ انہوں نے ایک دن اپنے رب سے ابراہیم، اسحاق اور یعقوب جیسا مرتبہ مانگا تھا، اور ان سے سوال کیا تھا کہ وہ ان کی ویسی ہی آزمائش کرے جیسی ان کی کی تھی، اور انہیں ویسا ہی عطا فرمائے جیسا انہیں عطا فرمایا تھا۔ اور داؤد نے زمانے (اپنے وقت) کو تین دنوں میں تقسیم کر رکھا تھا، ایک دن لوگوں کے درمیان فیصلے کرنے کے لیے، ایک دن اپنے رب کی عبادت میں تنہائی گزارنے کے لیے، اور ایک دن اپنی بیویوں اور اپنے کاموں کے لیے۔

(1) النکت والعیون 5/ 85 - 86، اور تفسیر البغوی 4/ 52، اور زاد المسیر 7/ 115۔ حافظ ابن کثیر کا قول دیکھیں جسے ہم اگلی کے بعد والی تعلیق میں ذکر کریں گے۔ (2) احکام القرآن 4/ 1622 میں۔ (3) اسے طبری 20/ 74، اور ابن ابی حاتم اور حکیم ترمذی نے نوادر الاصول میں روایت کیا ہے، جیسا کہ سیوطی نے الدر المنثور 5/ 300 میں ذکر کیا اور اس کی سند کو ضعیف قرار دیا۔ حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر 7/ 60 میں فرمایا: مفسرین نے یہاں ایک قصہ ذکر کیا ہے جس کا اکثر حصہ اسرائیلیات سے ماخوذ ہے، اور اس میں معصوم (نبی) سے کوئی ایسی حدیث ثابت نہیں ہوئی جس کی اتباع واجب ہو، لیکن ابن ابی حاتم نے یہاں ایک ایسی حدیث روایت کی ہے جس کی سند صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ یہ انس سے یزید الرقاشی کی روایت سے ہے، اور یزید اگرچہ صالحین میں سے تھے لیکن ائمہ کے نزدیک حدیث میں ضعیف ہیں۔ اھ (4) عرائس المجالس ص 281 - 283 میں، اور کلام مسئلہ کے آخر تک اس میں ہے، اور تفسیر البغوی 4/ 52 - 53 میں بھی اسی طرح ہے۔

And he used to find, in what he read of the books, the merit of Abraham, Isaac, and Jacob. So he said: "O Lord, all goodness has been taken by my fathers." God Almighty revealed to him: "They were tested with trials that no others were tested with, and they were patient through them. Abraham was tested with Nimrod, with the fire, and with the slaughter of his son. Isaac was tested with the slaughter, and Jacob was tested with grief over Joseph and the loss of his sight, while you have not been tested with any of that." David, peace be upon him, said: "Then test me as You tested them, and give me as You gave them." God Almighty revealed to him: "You will be tested in such a month, on a Friday." When that day came, he entered his prayer niche (mihrab), closed his door, and began to pray and read the Psalms (Zabur). While he was doing so, Satan appeared to him in the form of a golden pigeon, possessing every beautiful color. It stood between his feet, so he stretched out his hand to take it to give it to a young son of his, but it flew a short distance away, not making him lose hope of catching it. He reached out for it again, but it moved aside. He followed it, and it flew until it landed in a small window (niche). He went to take it, but it flew away. David looked up following it to send someone to catch it, and he saw a woman in a garden on the bank of a pond bathing; Al-Kalbi stated this.

Al-Suddi said (1): She was bathing naked on a roof of hers. He saw the most beautifully created of women. She saw his shadow and shook out her hair, so it covered her body, which increased his admiration for her. Her husband was Uriah bin Hanan, on an expedition with Ayub bin Suriya, the son of David's sister. David wrote to Ayub to send Uriah to such-and-such a place, and to place him in front of the Ark (of the Covenant). It was so that whoever was placed in front of the Ark was not permitted to retreat until God gave him victory or he was martyred. So he put him forward, and victory was granted to him. He wrote to David informing him of that.

Al-Kalbi said: Uriah was the Sword of God on His earth during the time of David. Whenever he struck a blow, Gabriel would say 'Allahu Akbar' (God is Great) on his right, Michael on his left, and the angels of heaven would say 'Allahu Akbar' at his cry until it reached the Throne, then the angels of the Throne would say 'Allahu Akbar' at his cry. He said: The Swords of God were three: Caleb bin Jephunneh in the time of Moses, Uriah in the time of David, and Hamza bin Abdul Muttalib.

(1) Narrated by al-Tabari 20/66.

और उन्होंने जो किताबें पढ़ीं, उनमें इब्राहिम, इसहाक और याकूब की श्रेष्ठता पाई। तो उन्होंने कहा: "हे प्रभु, सारा भला तो मेरे पूर्वज ले गए।" सर्वशक्तिमान ईश्वर ने उन्हें प्रेरित किया: "उन्हें ऐसी परीक्षाओं से परखा गया जिनसे किसी और को नहीं परखा गया था, और उन्होंने उन पर धैर्य रखा। इब्राहिम को नमरूद से, आग से और अपने बेटे की बलि से परखा गया। इसहाक को बलि से परखा गया, और याकूब को यूसुफ के लिए शोक और अपनी दृष्टि खोने से परखा गया, जबकि आपको इनमें से किसी भी चीज़ से नहीं परखा गया है।" दाऊद (उन पर शांति हो) ने कहा: "तो मुझे भी वैसा ही परखें जैसा आपने उन्हें परखा, और मुझे वैसा ही दें जैसा आपने उन्हें दिया।" सर्वशक्तिमान ईश्वर ने उन्हें प्रेरित किया: "आपको अमुक महीने में, शुक्रवार के दिन परखा जाएगा।" जब वह दिन आया, तो वे अपनी मेहराब (प्रार्थना स्थल) में गए, अपना दरवाज़ा बंद कर लिया, और प्रार्थना करने और ज़बूर (भजन) पढ़ने लगे। जब वे ऐसा कर रहे थे, तो शैतान उनके सामने सोने के कबूतर के रूप में प्रकट हुआ, जिसमें हर सुंदर रंग था। वह उनके पैरों के बीच खड़ा हो गया, तो उन्होंने अपने छोटे बेटे को देने के लिए उसे पकड़ने के लिए हाथ बढ़ाया, लेकिन वह थोड़ी दूर उड़ गया, जिससे उन्हें उसे पकड़ने की उम्मीद बनी रही। उन्होंने फिर से उसकी ओर हाथ बढ़ाया, लेकिन वह हट गया। उन्होंने उसका पीछा किया और वह उड़ गया जब तक कि वह एक खिड़की (आला) में नहीं बैठ गया। वे उसे पकड़ने गए, लेकिन वह उड़ गया। दाऊद उसे पकड़ने के लिए किसी को भेजने के लिए उसके पीछे देखते हुए ऊपर उठे, तो उन्होंने एक तालाब के किनारे एक बगीचे में एक महिला को नहाते हुए देखा; यह अल-कल्बी ने कहा है।

अल-सुद्दी ने कहा (1): वह अपनी छत पर नग्न होकर स्नान कर रही थी। उन्होंने सबसे सुंदर महिला को देखा। उसने उनकी छाया देखी और अपने बाल झटक दिए, जिससे उसका शरीर ढक गया, जिससे उसके लिए उनका आकर्षण और बढ़ गया। उसका पति उरियाह बिन हनान था, जो दाऊद की बहन के बेटे अय्यूब बिन सूरिया के साथ एक सैन्य अभियान पर था। दाऊद ने अय्यूब को पत्र लिखा कि उरियाह को अमुक-अमुक स्थान पर भेज दें, और उसे संदूक (ताबूत) के सामने खड़ा करें। नियम यह था कि जो कोई संदूक के सामने खड़ा किया जाता था, उसे पीछे हटने की अनुमति नहीं थी जब तक कि ईश्वर उसे विजय न दे दे या वह शहीद न हो जाए। तो उन्होंने उसे आगे बढ़ाया, और उसे विजय प्राप्त हुई। उन्होंने दाऊद को इस बारे में सूचित करते हुए पत्र लिखा।

अल-कल्बी ने कहा: उरियाह दाऊद के समय में पृथ्वी पर ईश्वर की तलवार थे। जब भी वे प्रहार करते, जिब्रईल उनके दाईं ओर और मिकाल उनके बाईं ओर 'अल्लाहु अकबर' (ईश्वर महान है) कहते, और स्वर्ग के फरिश्ते उनके नारों पर 'अल्लाहु अकबर' कहते जब तक कि वह अर्श (ईश्वर का सिंहासन) तक नहीं पहुँच जाता, फिर अर्श के फरिश्ते उनके नारों पर 'अल्लाहु अकबर' कहते। उन्होंने कहा: ईश्वर की तलवारें तीन थीं: मूसा के समय में कालेब बिन यफुन्ना, दाऊद के समय में उरियाह, और हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब।

(1) अल-तबरी 20/66 द्वारा वर्णित।

اور وہ جو کچھ کتابوں میں پڑھتے تھے اس میں ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کی فضیلت پاتے۔ تو انہوں نے عرض کی: "اے رب، تمام بھلائی تو میرے آباؤ اجداد لے گئے"؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان پر وحی بھیجی: "انہیں ایسی بلاؤں (آزمائشوں) میں مبتلا کیا گیا جن میں ان کے سوا کسی کو مبتلا نہیں کیا گیا تھا، تو انہوں نے ان پر صبر کیا؛ ابراہیم کو نمرود، آگ اور اپنے بیٹے کی قربانی سے آزمایا گیا، اسحاق کو ذبح (قربانی) سے آزمایا گیا، اور یعقوب کو یوسف کے غم اور اپنی بینائی چلے جانے سے آزمایا گیا، جبکہ آپ کو ان میں سے کسی چیز سے نہیں آزمایا گیا۔" تو داؤد علیہ السلام نے کہا: "پھر مجھے بھی اسی طرح آزمائیں جس طرح آپ نے انہیں آزمایا، اور مجھے بھی وہی دیں جو آپ نے انہیں دیا"؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان پر وحی بھیجی: "آپ کو فلاں مہینے میں جمعہ کے دن آزمایا جائے گا۔" جب وہ دن آیا، تو وہ اپنی محراب میں داخل ہوئے، اپنا دروازہ بند کر لیا، اور نماز پڑھنے اور زبور کی تلاوت کرنے لگے۔ اسی دوران شیطان ان کے سامنے سونے کے کبوتر کی شکل میں ظاہر ہوا، جس میں ہر طرح کا خوبصورت رنگ تھا، وہ ان کے پاؤں کے درمیان آ کھڑا ہوا، تو انہوں نے اپنا ہاتھ اسے پکڑنے کے لیے بڑھایا تاکہ اپنے ایک چھوٹے بیٹے کو دے دیں، لیکن وہ تھوڑی دور اڑ گیا اور انہیں اسے حاصل کرنے کی امید میں رکھا۔ پھر انہوں نے اسے پکڑنے کے لیے ہاتھ بڑھایا تو وہ ہٹ گیا، انہوں نے اس کا پیچھا کیا تو وہ اڑ گیا یہاں تک کہ ایک روشن دان (طاق) میں جا بیٹھا، وہ اسے پکڑنے گئے تو وہ اڑ گیا، داؤد علیہ السلام اسے پکڑنے کے لیے کسی کو بھیجنے کی غرض سے اس کے پیچھے دیکھنے کے لیے اٹھے، تو انہوں نے تالاب کے کنارے ایک باغ میں ایک عورت کو غسل کرتے ہوئے دیکھا؛ یہ الکلبی کا قول ہے۔

اور السدی نے کہا (1): وہ اپنی چھت پر برہنہ غسل کر رہی تھی؛ تو انہوں نے تخلیق کے اعتبار سے سب سے خوبصورت عورت دیکھی، اس نے ان کا سایہ دیکھا تو اپنے بال جھٹک دیے جس سے اس کا بدن ڈھک گیا، اس بات نے ان کی اس کی طرف رغبت میں مزید اضافہ کر دیا۔ اور اس کا شوہر اوریا بن حنان، داؤد کی بہن کے بیٹے ایوب بن صوریا کے ساتھ ایک جنگ میں تھا، تو داؤد نے ایوب کو لکھا کہ اوریا کو فلاں فلاں جگہ بھیج دیں، اور اسے تابوت سے پہلے (آگے) رکھیں، اور جو شخص تابوت سے پہلے کیا جاتا تھا اس کے لیے یہ جائز نہیں تھا کہ وہ واپس مڑے یہاں تک کہ اللہ اسے فتح دے دے یا وہ شہید ہو جائے۔ چنانچہ اس نے اسے آگے کر دیا تو اسے فتح مل گئی، پھر اس نے داؤد کو لکھ کر اس کی اطلاع دی۔

الکلبی نے کہا: اور اوریا داؤد کے زمانے میں زمین پر اللہ کی تلوار تھے، اور جب وہ کوئی وار کرتے تو جبرائیل ان کے دائیں جانب اور میکائیل ان کے بائیں جانب تکبیر کہتے، اور آسمان کے فرشتے ان کی تکبیر پر تکبیر کہتے یہاں تک کہ وہ عرش تک پہنچ جاتی، پھر عرش کے فرشتے ان کی تکبیر پر تکبیر کہتے۔ کہا: اور اللہ کی تلواریں تین تھیں؛ موسیٰ کے زمانے میں کالب بن یوفنا، داؤد کے زمانے میں اوریا، اور حمزہ بن عبدالمطلب۔

(1) اسے الطبری نے 20/66 میں روایت کیا ہے۔

158 Surah Sad: Verses 22 - 25

...in the time of the Messenger of Allah (1)ﷺ. When Ayub wrote to Dawud informing him that Allah had granted victory to Uriah, Dawud wrote back to him: "Send him on such-and-such an expedition and place him before the Ark." So Allah granted him victory, and he was killed in the third [expedition] as a martyr. Then Dawud married that woman when her waiting period ('iddah) ended. She is the mother of Sulayman bin Dawud. It is said: The reason for the trial of Dawud (peace be upon him) was that his soul whispered to him that he could endure passing a day without committing any [sinful] act. Al-Hasan said: Dawud divided time into four parts: a part for his wives, a part for worship, a part for the Children of Israel where they would remind him and he would remind them, and they would weep with him and he with them, and a day for judgment. They discussed whether a day passes for a human being in which he does not commit a sin? Dawud harbored [the thought] that he could do that. So he closed the door on himself on his day of worship and ordered that no one enter upon him. He devoted himself to reading the Psalms (Zabur), then a golden pigeon fell before him. And he mentioned something similar to what preceded. Our scholars said: In this is evidence, which is: Second: That the ruler does not have to stand for the people every day, and that a person should not leave intercourse with his wives even if he is busy with worship. This meaning was mentioned previously in [the chapter of] "An-Nisa". Ka'b judged so in the time of 'Umar in his presence, may Allah be pleased with both of them(2). And the Prophet (peace and blessings be upon him) said to 'Abdullah bin 'Amr(3): "Indeed, your wife has a right over you." [the hadith]. Al-Hasan and Mujahid also said: Dawud (peace be upon him) said to the Children of Israel when he was appointed successor: "By Allah, I will surely act justly among you," and he did not make an exception [by saying 'if Allah wills'], so he was tested with this. Abu Bakr al-Warraq said: Dawud used to worship a lot and was impressed by his own actions, and he said: Is there in...

---

(1) What is in the Sahih is that Khalid bin al-Walid (may Allah be pleased with him) is the one whom the Messenger of Allah ﷺ named a sword from the swords of Allah. Recorded by Al-Bukhari (3757) from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and Ahmad (43) from the hadith of Abu Bakr (may Allah be pleased with him). (2) Previously 6 / 36 - 37. (3) In (m) 'Umar, and the hadith was cited by Ahmad (6867), Al-Bukhari (1975), and Muslim (1159).

१५८ सूरह साद: आयतें २२ - २५

...अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में(१)। जब अय्यूब ने दाऊद को पत्र लिखकर सूचित किया कि अल्लाह ने उरिया पर विजय प्रदान की है, तो दाऊद ने उन्हें लिखा: "उसे ऐसी-ऐसी मुहिम पर भेजें और उसे ताबूत (संदूक) के सामने रखें।" अतः अल्लाह ने उसे विजय प्रदान की, और वह तीसरी (मुहिम) में शहीद हो गया। फिर दाऊद ने उस महिला से विवाह किया जब उसकी इद्दत समाप्त हो गई। वह सुलेमान बिन दाऊद की माँ हैं। कहा जाता है: दाऊद (अलैहिस्सलाम) की परीक्षा का कारण यह था कि उनके मन में यह विचार आया कि वह बिना किसी [गुनाह] के काम के एक दिन गुज़ार सकते हैं। हसन ने कहा: दाऊद ने समय को चार भागों में विभाजित किया था; एक भाग अपनी पत्नियों के लिए, एक भाग इबादत के लिए, एक भाग इसराइल की संतानों के लिए जहाँ वे उन्हें याद दिलाते और वह उन्हें याद दिलाते, और वे उनके साथ रोते और वह उनके साथ रोते, और एक दिन न्याय के लिए। उन्होंने चर्चा की कि क्या मनुष्य पर कोई ऐसा दिन बीतता है जिसमें वह कोई गुनाह न करे? दाऊद ने मन में सोचा कि वह ऐसा कर सकते हैं। अतः उन्होंने अपनी इबादत के दिन स्वयं पर दरवाज़ा बंद कर लिया और आदेश दिया कि कोई उनके पास न आए। वह ज़बूर (भजन) पढ़ने में तल्लीन हो गए, तभी उनके सामने सोने का एक कबूतर आ गिरा। और उन्होंने इसके बाद वैसा ही उल्लेख किया जैसा पहले बीत चुका है। हमारे विद्वानों ने कहा: इसमें प्रमाण है, जो कि यह है: दूसरा: यह कि शासक के लिए हर दिन लोगों के लिए खड़ा होना आवश्यक नहीं है, और यह कि मनुष्य को अपनी पत्नियों के साथ संभोग नहीं छोड़ना चाहिए चाहे वह इबादत में व्यस्त ही क्यों न हो। यह अर्थ "अन-निसा" में पहले आ चुका है। कअब ने उमर के समय में उनकी उपस्थिति में ऐसा ही फैसला सुनाया था, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो(२)। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अब्दुल्ला बिन अम्र से कहा था(३): "निस्संदेह, तुम्हारी पत्नी का तुम पर अधिकार है।" [हदीस]। हसन और मुजाहिद ने यह भी कहा: दाऊद (अलैहिस्सलाम) ने इसराइल की संतानों से कहा था जब उन्हें उत्तराधिकारी बनाया गया: "अल्लाह की कसम, मैं तुम्हारे बीच निश्चित रूप से न्याय करूँगा," और उन्होंने 'इन्शाअल्लाह' (यदि अल्लाह ने चाहा) नहीं कहा, इसलिए वे इसमें आज़माये गए। अबू बक्र अल-वर्रक ने कहा: दाऊद बहुत इबादत किया करते थे और वे अपने कार्यों से प्रभावित थे, और उन्होंने कहा: क्या इसमें...

---

(१) सहीह (हदीस की किताब) में जो है वह यह है कि खालिद बिन वलीद (रज़ियल्लाहु अन्हु) वह हैं जिन्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने अल्लाह की तलवारों में से एक तलवार का

नाम दिया था। इसे अल-बुखारी (३७५७) ने अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से, और अहमद (४३) ने अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। (२) पूर्व ६ / ३६ - ३७। (३) (म) में उमर है, और हदीस को अहमद (६८६७), अल-बुखारी (१९७५), और मुस्लिम (११५९) ने दर्ज किया है।

۱۵۸ سورة ص : آیات ۲۲ - ۲۵

...رسول اللہ ﷺ کے زمانے میں (۱)۔ چنانچہ جب ایوب نے داؤد کو خط لکھ کر بتایا کہ اللہ نے اوریا پر فتح عطا فرمائی ہے، تو داؤد نے انہیں لکھا: اسے فلاں لشکر میں بھیج دو اور اسے تابوت سے پہلے آگے کر دو۔ چنانچہ اللہ نے اسے فتح عطا کی، اور وہ تیسری بار میں شہید ہو گیا۔ پھر داؤد نے اس عورت سے نکاح کیا جب اس کی عدت گزر گئی۔ پس وہی سلیمان بن داؤد کی والدہ ہیں۔ اور کہا گیا: داؤد علیہ السلام کے امتحان کا سبب یہ تھا کہ ان کے نفس نے ان سے یہ بات کہی کہ وہ بغیر کسی [گناہ کے] کام میں پڑے ایک دن گزارنے کی طاقت رکھتے ہیں۔ حسن بصریؒ نے کہا: داؤد نے وقت کو چار حصوں میں تقسیم کیا ہوا تھا؛ ایک حصہ اپنی بیویوں کے لیے، ایک حصہ عبادت کے لیے، ایک حصہ بنی اسرائیل کے لیے کہ وہ انہیں یاد دلاتے اور وہ انہیں یاد دلاتے، وہ ان کے ساتھ روتے اور وہ ان کے ساتھ روتے، اور ایک دن فیصلے کے لیے۔ پس انہوں نے آپس میں تذکرہ کیا کہ کیا انسان پر کوئی ایسا دن گزرتا ہے جس میں وہ کوئی گناہ نہ کرے؟ پس داؤد نے دل میں یہ بات چھپائی کہ وہ اس کی طاقت رکھتے ہیں۔ چنانچہ انہوں نے اپنی عبادت کے دن اپنے اوپر دروازہ بند کر لیا، اور حکم دیا کہ کوئی ان کے پاس نہ آئے، اور زبور کی تلاوت میں مصروف ہو گئے، تب ان کے سامنے سونے کا ایک کبوتر آ گرا۔ اور انہوں نے اس کے بعد اسی طرح ذکر کیا جو پہلے گزر چکا ہے۔ ہمارے علماء نے کہا: اور اس میں ایک دلیل ہے، وہ یہ کہ: دوسری بات: یہ کہ حاکم پر یہ لازم نہیں کہ وہ ہر روز لوگوں کے سامنے کھڑا ہو، اور یہ کہ انسان کے لیے جائز نہیں کہ وہ اپنی بیویوں سے جماع ترک کر دے اگرچہ وہ عبادت میں مصروف ہو۔ اور یہ معنی سورۃ "النساء" میں گزر چکا ہے۔ اور کعب نے حضرت عمر کے زمانے میں ان کی موجودگی میں یہی فیصلہ کیا تھا، اللہ ان دونوں سے راضی ہو (۲)۔ اور نبی کریم ﷺ نے عبداللہ بن

عمرو (۳) سے فرمایا تھا: "بیشک تیری بیوی کا تجھ پر حق ہے" (الحدیث)۔ اور حسن اور مجاہد نے بھی کہا: داؤد علیہ السلام نے بنی اسرائیل سے اس وقت کہا جب وہ خلیفہ بنائے گئے: اللہ کی قسم! میں تمہارے درمیان ضرور عدل کروں گا، اور انہوں نے 'ان شاء اللہ' نہیں کہا (استثنیٰ نہیں کیا) تو اس وجہ سے وہ آزمائش میں پڑ گئے۔ اور ابوبکر الوراق نے کہا: داؤد بہت زیادہ عبادت گزار تھے پس وہ اپنے عمل سے متاثر ہوئے، اور انہوں نے کہا: کیا اس میں...

---

(۱) صحیح (حدیث) میں جو ہے وہ یہ ہے کہ خالد بن ولید ؓ وہ ہیں جنہیں رسول اللہ ﷺ نے اللہ کی تلواروں میں سے ایک تلوار کا نام دیا۔ اسے بخاری (۳۷۵۷) نے حضرت انس ؓ کی حدیث سے، اور احمد (۴۳) نے حضرت ابوبکر ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) سابقہ ۶ / ۳۶ - ۳۷۔ (۳) نسخہ (م) میں عمر ہے، اور حدیث کی تخریج امام احمد (۶۸۶۷)، بخاری (۱۹۷۵)، اور مسلم (۱۱۵۹) نے کی ہے۔

Surah Sad: Verses 22 - 25 159 ...the earth, anyone who acts like I do. So Gabriel (1) came to him and said: Allah Almighty says to you: Are you amazed by your worship? Conceit consumes worship as fire consumes wood. If you are amazed again, I will leave you to yourself. He said: O Lord, leave me to myself for a year. He said: That is too much. He said: Then for a month. He said: That is too much. He said: Then for a day. He said: That is too much. He said: O Lord, leave me to myself for an hour. He said: Then so be it with you. So he appointed guards, wore wool, entered the prayer niche (mihrab), and placed the Zabur (Psalms) before him. While he was in his worship, a bird fell before him, and what happened with the woman happened.

Sufyan al-Thawri said: David said one day: O Lord, there is no day but that someone from the family of David is fasting for You, and no night but that someone from the family of David is standing in prayer for You. So Allah revealed to him: O David, is that from you or from Me? By My Might, I will surely leave you to yourself. He said: O Lord, forgive me. He said: I will leave you to yourself for a year. He said: No, by Your Might. He said: Then for a month. He said: No, by Your Might. He said: Then for a week. He said: No, by Your Might. He said: Then for a day. He said: No, by Your Might. He said: Then for an hour. He said: No, by Your Might. He said: Then for a moment. Satan said to him: What is the extent of a moment? He said: Leave me to myself for a moment. So Allah left him to himself for a moment. And it was said to him: It is on such a day at such a time. When that day came, he dedicated it to worship and appointed guards around his place. It was said: four thousand. And it was said: thirty thousand, or thirty-three thousand. He isolated himself for the worship of his Lord, and spread the Zabur before him, then a pigeon came and landed in front of him, and what happened in his moment with the woman happened. And Allah, the Mighty and Majestic, sent the two angels to him after the birth of Solomon, and they gave him the example of the ewes. When he heard the example, he remembered his sin and fell prostrate for forty nights, as follows.

Third: His saying, the Almighty: {And he was afraid of them} because they came to him at night, not at the time for litigants to enter. It was said: because they entered upon him without his permission. And it was said: because they climbed over the wall of the prayer niche into him and did not come to him from the door (2).

(1) In the copies: Allah revealed Gabriel to him, and what is established is from 'Ara'is al-Majalis p. 283, and the speech is from it. (2) Tafsir al-Tabari 20/54, and Zad al-Masir 7/118 similarly.

सूरा साद: आयत 22 - 25 159 ...धरती पर कोई ऐसा जो मेरे जैसा कर्म करता हो। तो जिब्रईल (1) उनके पास आए और कहा: अल्लाह तआला आपसे कहता है: क्या आप अपनी इबादत पर मोहित हो गए हैं? घमंड इबादत को वैसे ही खा जाता है जैसे आग लकड़ी को खा जाती है। यदि आप फिर से मोहित हुए, तो मैं आपको आपके अपने हवाले कर दूंगा। उन्होंने कहा: ऐ रब, मुझे एक साल के लिए मेरे अपने हवाले कर दे। उसने कहा: वह बहुत ज़्यादा है। उन्होंने कहा: तो एक महीने के लिए। उसने कहा: वह बहुत ज़्यादा है। उन्होंने कहा: तो एक दिन के लिए। उसने कहा: वह बहुत ज़्यादा है। उन्होंने कहा: ऐ रब, तो मुझे एक घड़ी (घंटे) के लिए मेरे अपने हवाले कर दे। उसने कहा: तो फिर वैसा ही हो। तो उन्होंने रक्षक नियुक्त किए, ऊन के वस्त्र पहने, मेहराब (इबादतगाह) में प्रवेश किया, और ज़बूर को अपने सामने रखा; जब वे अपनी इबादत में थे, तभी उनके सामने एक पक्षी आ गिरा, और फिर उस महिला के साथ जो हुआ वह हुआ।

सुफियान अल-थौरी ने कहा: दाऊद ने एक दिन कहा: ऐ रब, ऐसा कोई दिन नहीं होता जब दाऊद के खानदान से कोई तेरे लिए रोज़ा न रखता हो, और ऐसी कोई रात नहीं होती जब दाऊद के खानदान से कोई तेरे लिए नमाज़ में न खड़ा हो। तो अल्लाह ने उन पर वह्य भेजी: ऐ दाऊद, क्या यह तुम्हारी ओर से है या मेरी ओर से? मेरी इज़्ज़त की कसम, मैं तुम्हें ज़रूर तुम्हारे अपने हवाले कर दूंगा। उन्होंने कहा: ऐ रब, मुझे माफ़ कर दे। उसने कहा: मैं तुम्हें एक साल के लिए तुम्हारे अपने हवाले करता हूँ। उन्होंने कहा: नहीं, तेरी इज़्ज़त की कसम। उसने कहा: तो एक महीने के लिए। उन्होंने कहा: नहीं, तेरी इज़्ज़त की कसम। उसने कहा: तो एक हफ़्ते के लिए। उन्होंने कहा: नहीं, तेरी इज़्ज़त की कसम। उसने कहा: तो एक दिन के लिए। उन्होंने कहा: नहीं, तेरी इज़्ज़त की कसम। उसने कहा: तो एक घड़ी के लिए। उन्होंने कहा: नहीं, तेरी इज़्ज़त की कसम। उसने कहा: तो एक पल के लिए। शैतान ने उनसे कहा: एक पल की बिसात ही क्या है। उन्होंने कहा: मुझे एक पल के लिए मेरे अपने हवाले कर दे। तो अल्लाह ने उन्हें एक पल के लिए उनके अपने हवाले कर दिया। और उनसे कहा गया: वह अमुक दिन अमुक समय पर है। जब वह दिन आया, तो उन्होंने उसे इबादत के लिए समर्पित कर दिया और अपने स्थान के चारों ओर रक्षक नियुक्त कर दिए। कहा गया: चार हज़ार। और कहा गया: तीस हज़ार, या तैंतीस हज़ार। वे अपने रब की इबादत के लिए अकेले हो गए, और ज़बूर को अपने सामने फैला दिया, फिर एक कबूतर आया और उनके सामने बैठ गया, और उस महिला के साथ उनके उस पल में जो हुआ वह हुआ। और अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने सुलेमान के जन्म के बाद उनके पास दो फ़रिश्ते भेजे, और उन्होंने उनके लिए भेड़ों का उदाहरण दिया; जब उन्होंने

उदाहरण सुना, तो उन्हें अपना गुनाह याद आ गया और वे चालीस रातों तक सजदे में पड़े रहे, जैसा कि आगे आएगा।

तीसरा: अल्लाह तआला का यह कहना: {तो वह उनसे डर गया} क्योंकि वे रात के समय आए थे, न कि वादियों के आने के समय। और कहा गया: इसलिए कि वे उनकी अनुमति के बिना उनके पास आ गए थे। और कहा गया: क्योंकि वे मेहराब की दीवार फांदकर उनके पास आए थे और दरवाज़े से नहीं आए थे (2)।

(1) प्रतियों में: अल्लाह ने उनके पास जिब्रईल को वह्य भेजी, और जो प्रमाणित है वह 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 283 से है, और शब्द वहीं से हैं। (2) तफ़्सीर अल-तबरी 20/54, और ज़ाद अल-मसीर 7/118 इसी तरह।

سورۃ ص: آیات ۲۲ - ۲۵ ۱۵۹ زمین پر کوئی ایسا جو میرے جیسا عمل کرتا ہو۔ تو جبرائیل (۱) ان کے پاس آئے اور کہا: اللہ تعالیٰ تم سے فرماتا ہے: کیا تم اپنی عبادت پر متعجب ہو گئے ہو؟ اور عجب (خود پسندی) عبادت کو اس طرح کھا جاتا ہے جیسے آگ لکڑی کو کھاتی ہے، پس اگر تم دوبارہ متعجب ہوئے تو میں تمہیں تمہارے نفس کے حوالے کر دوں گا۔ انہوں نے کہا: اے رب، مجھے ایک سال کے لیے میرے نفس کے حوالے کر دے۔ فرمایا: یہ تو بہت زیادہ ہے۔ انہوں نے کہا: تو ایک ماہ کے لیے۔ فرمایا: یہ تو بہت زیادہ ہے۔ انہوں نے کہا: تو ایک دن کے لیے۔ فرمایا: یہ تو بہت زیادہ ہے۔ انہوں نے کہا: اے رب، تو مجھے ایک گھڑی کے لیے میرے نفس کے حوالے کر دے۔ فرمایا: تو پھر تیرا معاملہ تیرے ہاتھ میں ہے۔ پس انہوں نے پہرے دار مقرر کیے، صوف (اون کے کپڑے) پہنا، محراب میں داخل ہوئے، اور زبور اپنے سامنے رکھی؛ پس ابھی وہ اپنی عبادت میں ہی تھے کہ ایک پرندہ ان کے سامنے آ گرا، تو اس عورت کے معاملے میں جو ہونا تھا وہ ہوا۔

سفیان ثوری رحمہ اللہ فرماتے ہیں کہ داؤد علیہ السلام نے ایک دن کہا: اے رب، کوئی دن ایسا نہیں گزرتا جس میں آلِ داؤد میں سے کوئی تیرے لیے روزہ نہ رکھتا ہو، اور کوئی رات ایسی نہیں گزرتی جس میں آلِ داؤد میں سے کوئی تیرے لیے (نماز میں) کھڑا نہ ہو۔ تو اللہ نے ان کی طرف وحی بھیجی: اے داؤد، یہ تیری طرف سے ہے یا میری طرف سے؟ میری عزت کی قسم، میں تجھے ضرور تیرے نفس کے حوالے کر دوں گا۔ انہوں نے عرض کی: اے رب، مجھے معاف فرما۔ فرمایا: میں تجھے ایک سال کے لیے تیرے نفس کے حوالے کرتا ہوں۔ انہوں نے کہا: نہیں، تیری عزت کی قسم۔ فرمایا: تو ایک ماہ کے لیے۔ انہوں نے کہا: نہیں، تیری عزت کی قسم۔ فرمایا: تو ایک ہفتے کے لیے۔ انہوں نے کہا: نہیں، تیری عزت کی قسم۔ فرمایا: تو ایک دن کے لیے۔ انہوں

نے کہا: نہیں، تیری عزت کی قسم۔ فرمایا: تو ایک گھڑی کے لیے۔ انہوں نے کہا: نہیں، تیری عزت کی قسم۔ فرمایا: تو ایک لمحے کے لیے۔ شیطان نے ان سے کہا: ایک لمحے کی کیا حیثیت ہے۔ انہوں نے کہا: مجھے ایک لمحے کے لیے میرے نفس کے حوالے کر دے۔ چنانچہ اللہ نے انہیں ایک لمحے کے لیے ان کے نفس کے حوالے کر دیا۔ اور ان سے کہا گیا: وہ فلاں دن فلاں وقت میں ہے۔ پس جب وہ دن آیا تو انہوں نے اسے عبادت کے لیے خاص کر دیا، اور اپنی جگہ کے گرد پہرے دار مقرر کر دیے۔ کہا گیا: چار ہزار۔ اور کہا گیا: تیس ہزار، یا تینتیس ہزار۔ اور اپنے رب کی عبادت کے لیے تنہا ہو گئے، اور اپنے سامنے زبور پھیلا دی، تو ایک کبوتر آیا اور ان کے سامنے گر پڑا، تو اس لمحے میں عورت کے ساتھ ان کا جو معاملہ ہوا سو ہوا۔ اور اللہ عزوجل نے سلیمان علیہ السلام کی ولادت کے بعد ان کی طرف دو فرشتے بھیجے، اور ان کے سامنے بھیڑوں کی مثال پیش کی؛ پس جب انہوں نے مثال سنی تو اپنی خطا یاد آ گئی اور چالیس راتوں تک سجدے میں پڑے رہے جیسا کہ آگے آئے گا۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ فَفَزِعَ مِنْهُمْ ﴾ کیونکہ وہ دونوں ان کے پاس رات کے وقت آئے تھے جو جھگڑا کرنے والوں کے آنے کا وقت نہ تھا۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ ان کی اجازت کے بغیر ان پر داخل ہو گئے تھے۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ وہ محراب کی دیوار پھاند کر ان کے پاس آئے تھے اور دروازے سے نہیں آئے تھے (۲)۔

(۱) نسخوں میں ہے: پس اللہ نے ان کی طرف جبرائیل کو وحی بھیجی، اور جو ثابت ہے وہ عرائس المجالس ص ۲۸۳ سے ہے، اور کلام اسی کا ہے۔ (۲) تفسیر الطبری ۲۰/۵۴، اور زاد المسیر ۷/۱۱۸ اسی طرح۔

Surah Sad: Verses 22 - 25 160

Ibn al-Arabi (1) said: David's (peace be upon him) prayer niche was so inaccessible due to its height that no human could reach it by any means unless they spent days or months on it according to their strength, with numerous assistants and many various tools. If we were to say that it was reached through the door of the prayer niche, God Almighty would not have said, informing about that: {They climbed over the wall of the prayer niche}, because climbing over a prayer niche or an upper room is not said of someone who ascends it by its stairs and comes to it from below, unless it is metaphorical. And when you see the small window from which it is said the two litigants entered, you would know for certain that they were two angels; because it is of such height that only a celestial being could reach it.

Al-Thalabi said: It has been said: The two who climbed over were two brothers from the Children of Israel from the same father and mother. When David gave a judgment between them, an angel from among the angels said to him: Why did you not judge yourself with that, O David? Al-Thalabi said: And the first [opinion] is better; that they were two angels who alerted David to what he had done.

I say: Most of the people of interpretation (commentators) are of this view. If it is asked: How is it permissible for the two angels to say: {Two litigants, some of whom have wronged others}, when that is a lie, and angels are above such things? The answer to that is that there must be an estimation in the speech; as if they said: "Assume that we are two litigants, some of whom have wronged others, so judge between us in truth." Their saying: {Indeed, this is my brother; he has ninety-nine ewes} is based on that because, although it is in the form of a report, the intent is to present it by way of supposition to alert David to what he had done; and Allah knows best (2).

Fourth: If it is asked: Why was David afraid when he was a prophet, and his soul was strengthened by prophecy, reassured by revelation, confident in the status God gave him, and manifested miracles at his hands, and he was in the highest position of courage?! It was said to him: That was the way of the prophets before him; they were not safe from being killed or harmed, and they feared both. Do you not see Moses and Aaron (peace be upon them) how they said: {Indeed, we fear that he will hasten punishment against us or that he will overstep} [Ta-Ha: 45], so Allah Almighty said: {Fear not}. And the messengers said...

(1) In Ahkam al-Qur'an 4/1619. (2) Ahkam al-Qur'an by al-Kiya 4/360.

सूरा साद: आयत 22 - 25 160

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: दाऊद (उन पर शांति हो) का मिहराब (प्रार्थना कक्ष) अपनी ऊंचाई के कारण इतना दुर्गम था कि कोई भी मनुष्य किसी भी युक्ति से वहां तक नहीं पहुँच सकता था, जब तक कि वह अपनी शक्ति के अनुसार दिनों या महीनों तक प्रयास न करे, साथ ही बड़ी संख्या में सहायकों और कई विभिन्न प्रकार के औजारों के साथ। यदि हम कहें कि वहां मिहराब के दरवाजे से पहुँचा गया था, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह सूचित करते हुए नहीं कहा होता: {वे मिहराब की दीवार फांद आए}, क्योंकि मिहराब या ऊपरी कक्ष की दीवार फांदना उसके लिए नहीं कहा जाता जो उसकी सीढ़ियों से ऊपर चढ़ता है और नीचे से आता है, जब तक कि वह रूपक न हो। और जब आप उस छोटे झरोखे को देखते हैं जिसके बारे में कहा जाता है कि दो वादी वहां से अंदर आए थे, तो आपको निश्चित रूप से पता चल जाएगा कि वे दो फरिश्ते थे; क्योंकि वह इतनी ऊंचाई पर है कि केवल एक दिव्य प्राणी ही वहां तक पहुँच सकता है।

अल-थालाबी ने कहा: यह कहा गया है: दीवार फांदने वाले दो व्यक्ति इस्राएल के वंशजों में से दो सहोदर भाई थे। जब दाऊद ने उनके बीच फैसला सुनाया, तो फरिश्तों में से एक फरिश्ते ने उनसे कहा: हे दाऊद, आपने स्वयं पर वैसा फैसला क्यों नहीं किया? अल-थालाबी ने कहा: और पहला [मत] बेहतर है; कि वे दो फरिश्ते थे जिन्होंने दाऊद को उनके द्वारा किए गए कार्य के प्रति सचेत किया।

मैं कहता हूँ: अधिकांश व्याख्याकार इसी विचार के हैं। यदि यह पूछा जाए: दो फरिश्तों के लिए यह कहना कैसे अनुमेय है: {दो वादी, जिनमें से कुछ ने दूसरों पर अन्याय किया है}, जबकि यह झूठ है, और फरिश्ते ऐसी बातों से ऊपर हैं? इसका उत्तर यह है कि भाषण में एक अनुमान होना चाहिए; जैसे कि उन्होंने कहा: "मान लीजिए कि हम दो वादी हैं, जिनमें से कुछ ने दूसरों पर अन्याय किया है, इसलिए हमारे बीच सत्य के साथ फैसला करें।" उनका यह कहना: {वास्तव में, यह मेरा भाई है; उसके पास निन्यानवे भेड़ें हैं} इसी पर आधारित है क्योंकि, हालांकि यह एक रिपोर्ट के रूप में है, लेकिन इसका उद्देश्य इसे दाऊद को उनके द्वारा किए गए कार्य के प्रति सचेत करने के लिए अनुमान के माध्यम से प्रस्तुत करना है; और अल्लाह ही बेहतर जानता है (2)।

चौथा: यदि यह पूछा जाए: दाऊद क्यों डर गए जबकि वे एक नबी थे, और उनकी आत्मा नबूवत से मजबूत थी, रहस्योद्घाटन से आश्वस्त थी, अल्लाह द्वारा उन्हें दी गई स्थिति पर भरोसा था, और उनके

हाथों से चमत्कार प्रकट हुए थे, और वे साहस के उच्चतम स्थान पर थे?! उनसे कहा गया: यह उनसे पहले के नबियों का तरीका था; वे मारे जाने या नुकसान पहुँचाए जाने से सुरक्षित नहीं थे, और वे दोनों से डरते थे। क्या आप मूसा और हारून (उन पर शांति हो) को नहीं देखते कि उन्होंने कैसे कहा: {वास्तव में, हमें डर है कि वह हम पर अत्याचार करेगा या सीमा पार कर जाएगा} [ता-हा: 45], तो अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {डरो मत}। और रसूलों ने कहा...

(1) अहकाम अल-कुरान 4/1619 में। (2) अल-किया द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/360।

سورہ ص : آیات ۲۲ - ۲۵ ۱۶۰

ابن العربی (۱) نے کہا: اور حضرت داؤد علیہ السلام کی محراب (عبادت گاہ) اپنی بلندی کی وجہ سے اتنی ناقابلِ رسائی تھی کہ کوئی بھی انسان کسی حیلے سے وہاں تک نہیں پہنچ سکتا تھا سوائے اس کے کہ وہ اپنی طاقت کے مطابق کئی دن یا مہینے اس پر صرف کرے، اور ساتھ میں بڑی تعداد میں معاونین اور مختلف قسم کے بہت سے اوزار ہوں۔ اور اگر ہم یہ کہیں کہ اس تک محراب کے دروازے سے پہنچا جاتا تھا تو اللہ تعالیٰ اس کی خبر دیتے ہوئے یہ نہ فرماتا: ﴿تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ﴾ (وہ محراب کی دیوار پھاند کر آگئے) کیونکہ محراب یا کمرے کے بارے میں دیوار پھاندنے کا لفظ اس شخص کے لیے نہیں بولا جاتا جو اس کی سیڑھیوں سے اوپر چڑھے اور نیچے سے آئے، الا یہ کہ وہ مجازی طور پر ہو۔ اور جب آپ اس روشن دان (جھروکے) کو دیکھیں گے جس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ دونوں فریق وہاں سے داخل ہوئے تھے، تو آپ کو یقیناً معلوم ہو جائے گا کہ وہ دونوں فرشتے تھے؛ کیونکہ وہ اتنی بلندی پر ہے کہ وہاں تک صرف کوئی آسمانی مخلوق ہی پہنچ سکتی ہے۔

ثعلبی نے کہا: اور یہ بھی کہا گیا ہے: دیوار پھاندنے والے بنی اسرائیل کے دو سگے بھائی تھے۔ جب داؤد نے ان کے درمیان فیصلہ کر دیا تو فرشتوں میں سے ایک فرشتے نے ان سے کہا: اے داؤد، آپ نے اپنے بارے میں ایسا فیصلہ کیوں نہیں کیا؟ ثعلبی نے کہا: اور پہلا قول زیادہ بہتر ہے؛ کہ وہ دو فرشتے تھے جنہوں نے داؤد کو ان کے عمل پر متنبہ کیا۔

میں کہتا ہوں: اور اہل تاویل کی اکثریت اسی پر ہے۔ اگر یہ کہا جائے: فرشتوں کے لیے یہ کہنا کیسے جائز ہے: ﴿خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ﴾ (دو فریق ہیں جن میں سے ایک نے دوسرے پر زیادتی کی ہے) جبکہ یہ جھوٹ ہے، اور فرشتے اس جیسی باتوں سے پاک ہیں۔ تو اس کا جواب یہ

ہے کہ کلام میں ایک تقدیر (فرض کرنا) ضروری ہے؛ گویا انہوں نے کہا: "فرض کریں کہ ہم دو فریق ہیں جن میں سے ایک نے دوسرے پر زیادتی کی ہے، پس ہمارے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ فرمائیں"۔ اور ان کے قول: ﴿إِنَّ هَذَا أَخِي لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً﴾ (بے شک یہ میرا بھائی ہے اس کی ننانوے دنبیاں ہیں) کو اسی پر محمول کیا جائے گا کیونکہ یہ اگرچہ خبر کی صورت میں ہے لیکن اس کا مقصد تقدیر کے طور پر پیش کرنا ہے تاکہ داؤد کو ان کے عمل پر متنبہ کیا جائے؛ واللہ اعلم (۲)۔

چوتھی بات: اگر یہ کہا جائے: داؤد کیوں گھبرا گئے جبکہ وہ نبی تھے، اور ان کا نفس نبوت سے قوی ہو چکا تھا، وحی سے مطمئن تھا، اللہ کی عطا کردہ منزلت پر بھروسہ تھا، اور ان کے ہاتھوں پر معجزات ظاہر ہوئے تھے، اور وہ شجاعت کے بلند ترین مقام پر تھے؟! ان سے کہا گیا: یہ ان سے پہلے کے انبیاء کا راستہ تھا، وہ قتل اور اذیت سے مامون نہیں تھے، اور ان دونوں سے ڈرتے تھے۔ کیا آپ موسیٰ اور ہارون علیہما السلام کو نہیں دیکھتے کہ انہوں نے کیسے کہا: ﴿إِنَّنَا نَخَافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَا أَوْ أَنْ يَطْغَىٰ﴾ [طہ: ۴۵] (بے شک ہمیں ڈر ہے کہ وہ ہم پر زیادتی کرے گا یا سرکشی کرے گا) تو اللہ عزوجل نے فرمایا: ﴿لَا تَخَافَا﴾ (تم دونوں نہ ڈرو)۔ اور رسولوں نے کہا...

(۱) احکام القرآن ۴/ ۱۶۱۹ میں۔ (۲) الکیا کی احکام القرآن ۴ / ۳۶۰۔

Surah Sad: Verses 22 - 25 161

To Lot: ﴿Do not fear﴾ [Hud: 70] ﴿Indeed, we are messengers of your Lord; they will never reach you﴾ [Hud: 81]. Likewise, the two angels said here: ﴿Do not fear﴾(1).

Muhammad ibn Ishaq said: Allah sent two angels to him, contending before him while he was in his sanctuary, as an example Allah struck for him and for Uriah. He saw them standing at his head and said: "What brought you in to me?" They said: ﴿Do not fear. [We are] two adversaries, one of whom has wronged the other,﴾ so we came to you so that you may judge between us.

Fifth: Ibn al-Arabi said(2): If it is asked: Why did he not order their removal once he knew their demand, and why(3) did he not discipline them when they entered upon him without permission? The answer is from four perspectives: First: We do not know the nature of his law regarding veiling and permission. Thus, the answer would be according to those laws. This was initially neglected in our law regarding these rulings until Allah Almighty clarified them with evidence. Second: If we base the answer on the rulings of veiling, it is possible that the sudden fear he experienced distracted him from what was required of him in that regard. Third: He wanted to hear their full speech for which they entered until he knew the final outcome, and to see whether entering without permission was justifiable or not. And whether there was an excuse for them or not? The outcome was what revealed it to be a trial and affliction, and an example(4) Allah struck in the story, and a lesson regarding the claim of infallibility. Fourth: It is possible it was in a mosque, and there is no permission required for anyone in a mosque since there is no restriction on anyone there.

I say: A fifth view was mentioned by Al-Qushayri, which is that they said: "Since those in charge of the veil did not permit us, we gained entry by scaling the wall, fearing that the matter between us would worsen." So David accepted...

---

(1) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi, 4/1619, similar to it. (2) Ahkam al-Qur'an, 4/1619 - 1620. (3) In the manuscripts: "and not", and what is established is from (m). (4) In the manuscripts: "example", and what is established is from (m).

सूरा साद: आयत 22 - 25 161

लूत (Lot) से कहा गया: ﴿डरो मत﴾ [हूद: 70] ﴿वास्तव में, हम आपके रब के भेजे हुए हैं; वे आप तक कभी नहीं पहुँच पाएंगे﴾ [हूद: 81]। इसी तरह, यहाँ भी दो फरिश्तों ने कहा: ﴿डरो मत﴾(1)।

मुहम्मद इब्न इसहाक ने कहा: अल्लाह ने उनके पास दो फरिश्ते भेजे जो उनके सामने विवाद कर रहे थे जबकि वह अपनी इबादतगाह में थे, यह एक मिसाल थी जो अल्लाह ने उनके लिए और ऊरियाह (Uriah) के लिए दी थी। उन्होंने उन्हें अपने सिर के पास खड़ा देखा और पूछा: "तुम मेरे पास कैसे आए?" उन्होंने कहा: ﴿डरो मत। [हम] दो विवाद करने वाले हैं, जिनमें से एक ने दूसरे पर ज़्यादती की है,﴾ इसलिए हम आपके पास आए हैं ताकि आप हमारे बीच फैसला कर सकें।

पाँचवीं बात: इब्न अल-अरबी ने कहा(2): यदि यह पूछा जाए कि: जब उन्हें उनकी मांग का पता चल गया था, तो उन्होंने उन्हें बाहर निकालने का आदेश क्यों नहीं दिया, और उन्होंने उन्हें अनुशासन क्यों(3) नहीं सिखाया जबकि वे बिना अनुमति के उनके पास आए थे? इसका उत्तर चार पहलुओं से है: पहला: हम पर्दे और अनुमति के संबंध में उनके कानून की प्रकृति नहीं जानते हैं। इसलिए, उत्तर उन्हीं कानूनों के अनुसार होगा। हमारे कानून की शुरुआत में भी इन फैसलों के संबंध में इसे नजरअंदाज किया गया था, जब तक कि अल्लाह तआला ने स्पष्ट प्रमाण के साथ इन्हें स्पष्ट नहीं कर दिया। दूसरा: यदि हम उत्तर को पर्दे के नियमों पर आधारित करते हैं, तो यह संभव है कि जो अचानक डर उन पर आया, उसने उन्हें उस चीज़ से विचलित कर दिया जो उस संबंध में उनके लिए आवश्यक थी। तीसरा: वह उनकी पूरी बात सुनना चाहते थे जिसके लिए वे आए थे ताकि वह मामले का अंत जान सकें, और देख सकें कि क्या बिना अनुमति के घुसना उचित है या नहीं? और क्या इसके साथ उनके लिए कोई बहाना जुड़ा है या उनका कोई बहाना नहीं है? तो अंत में यह स्पष्ट हुआ कि यह एक परीक्षा और विपत्ति थी, और एक उदाहरण(4) था जो अल्लाह ने इस कहानी में दिया, और मासूमियत (इरमत) के दावे पर एक सबक था। चौथा: यह संभव है कि वह एक मस्जिद में रहे हों और मस्जिद में किसी के लिए अनुमति की आवश्यकता नहीं होती क्योंकि वहां किसी पर कोई पाबंदी नहीं होती।

मैंने कहा: अल-कुशैरी द्वारा एक पांचवां विचार बताया गया है; और वह यह है कि उन दोनों ने कहा: "चूंकि पर्दे के प्रभारियों ने हमें अनुमति नहीं दी, इसलिए हम दीवार फांदकर अंदर आए, और हमें डर था कि हमारे बीच का मामला और बिगड़ जाएगा।" तो दाऊद ने स्वीकार कर लिया...

(1) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरआन 4/1619 में इसी तरह। (2) अहकाम अल-कुरआन 4/1619 - 1620। (3) हस्तलिपियों में: "और नहीं", और (m) से जो प्रमाणित है। (4) हस्तलिपियों में: "उदाहरण", और (m) से जो प्रमाणित है।

سورة ص: آیات 22 - 25 161

لوط علیہ السلام سے کہا گیا: ﴿ڈرو نہیں﴾ [ہود: 70] ﴿بیشک ہم تیرے رب کے بھیجے ہوئے ہیں وہ تجھ تک ہرگز نہ پہنچ سکیں گے﴾ [ہود: 81]۔ اسی طرح ان دو فرشتوں نے یہاں کہا: ﴿ڈرو نہیں﴾ (1)۔

محمد بن اسحاق نے کہا: اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف دو فرشتے بھیجے جو ان کے سامنے جھگڑا کر رہے تھے جبکہ وہ اپنی محراب میں تھے، یہ ایک مثال تھی جو اللہ تعالیٰ نے ان کے لیے اور اوریا کے لیے بیان فرمائی۔ انہوں نے ان دونوں کو اپنے سر کے پاس کھڑا دیکھا تو پوچھا: تم دونوں مجھ پر کیسے داخل ہوئے؟ انہوں نے کہا: ﴿ڈرو نہیں، ہم دو فریق ہیں جن میں سے ایک نے دوسرے پر زیادتی کی ہے﴾، پس ہم تمہارے پاس آئے ہیں تاکہ تم ہمارے درمیان فیصلہ کر دو۔

پانچویں بات: ابن العربی نے کہا(2): اگر یہ کہا جائے کہ: انہوں نے انہیں باہر نکالنے کا حکم کیوں نہیں دیا جبکہ وہ ان کا مطالبہ جان چکے تھے، اور انہیں ادب کیوں(3) نہ سکھایا جبکہ وہ بغیر اجازت کے ان پر داخل ہوئے تھے؟ تو اس کا جواب چار جہتوں سے ہے: پہلا: یہ کہ ہم حجاب اور اجازت کے بارے میں ان کی شریعت کی کیفیت نہیں جانتے، پس جواب ان احکام کے مطابق ہوگا۔ اور ہماری شریعت کی ابتداء میں بھی ان احکام کے متعلق معاملہ تشنہ تھا، یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ نے بیان کے ساتھ انہیں واضح فرما دیا۔ دوسرا: یہ کہ اگر ہم جواب کو حجاب کے احکام پر محمول کریں، تو یہ احتمال ہے کہ ان پر طاری ہونے والے خوف نے انہیں اس سے غافل کر دیا ہو جو اس بارے میں ان پر واجب تھا۔ تیسرا: یہ کہ انہوں نے چاہا کہ ان کی پوری بات سن لیں جس کے لیے وہ داخل ہوئے ہیں یہاں تک کہ معاملے کا انجام جان لیں، اور دیکھیں کہ کیا بغیر اجازت کے گھسنا قابلِ برداشت ہے یا نہیں؟ اور کیا اس کے ساتھ ان کے لیے کوئی عذر ہے یا ان کے پاس کوئی عذر

نہیں؟ تو آخر کار یہ واضح ہوا کہ یہ ایک آزمائش اور امتحان تھا، اور ایک مثال(4) تھی جو اللہ نے اس قصے میں بیان فرمائی، اور ایک تنبیہ تھی جو عصمت کے دعوے پر واقع ہوئی۔ چوتھا: یہ کہ احتمال ہے کہ وہ مسجد میں ہوں اور مسجد میں کسی کے لیے اجازت کی ضرورت نہیں ہوتی کیونکہ وہاں کسی پر کوئی روک ٹوک نہیں ہوتی۔

میں نے کہا: ایک پانچواں قول قشیری نے ذکر کیا ہے؛ اور وہ یہ ہے کہ ان دونوں نے کہا: جب ہمیں پردے پر مامور افراد نے اجازت نہ دی، تو ہم دیوار پھاند کر داخل ہونے کے ذریعے پہنچے، اور ہمیں خوف ہوا کہ ہمارے درمیان معاملہ بگڑ نہ جائے۔ پس داؤد علیہ السلام نے قبول کر لیا...

---

(1) احکام القرآن لابن العربی 4/1619 میں اسی طرح ہے۔ (2) احکام القرآن 4/1619 - 1620۔ (3) خطی نسخوں میں: "ولا" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ "وهلا" ہے۔ (4) خطی نسخوں میں: "مثلاً" ہے، اور جو (م) سے ثابت ہے وہ "مثلٌ" ہے۔

١٦٢ Surah Sad: Verses 22 - 25

...their excuse, and he listened to their words. Sixth: The Almighty's saying: {two litigants}. If it is asked: How did He say: "two litigants" (dual) while before this He said: {when they climbed over the wall of the sanctuary} (plural/group)? It was said: because two are a group; Al-Khalil said: just as you say: "We did" when you are two. Al-Kisa'i said: It was pluralized because it was news, so when the news ended and direct speech came, the two spoke about themselves and said: "two litigants". Al-Zajjaj said (1): The meaning is: We are two litigants. Others said: The word is omitted; meaning: they say: [We are] two litigants, one of us has wronged the other. Al-Kisa'i said: Had it been "one of them wronged the other", it would have been permissible. Al-Mawardi (2): And they were two angels, they were neither litigants nor wrongdoers, and lying cannot come from them; the estimation of their speech is what you say: if two litigants come to you, they say: "one of us has wronged the other." And it was said: meaning: we are two groups of litigants, some of whom have wronged others. According to this, it is possible that the dispute is between two individuals, and with each one there is a group. It is also possible that each one from this group has a dispute with one (3) from the other group, so they attended the disputes, but two of them started, so David recognized the story by mentioning the marriage. And that dispensed with addressing other disputes. And "Al-Bagh-y" (transgression) is exceeding the limit and departing from what is obligatory. It is said: the wound "bagha" when its pain becomes excessive and reaches an obscene level, and from it: the woman "baghat" if she committed an indecency. Seventh: The Almighty's saying: {So judge between us with truth and do not be unjust} meaning: do not be unfair; as said by Al-Suddi (4). Abu Ubayd narrated: "Shatat-ta 'alayh" and "Ash-tattu", meaning: I was unfair. And in the hadith of Tamim al-Dari:

---

(1) In Ma'ani al-Quran 4/326, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/459-460, and what was before and after it is from him. (2) In Al-Nukat wal-Uyun 5/86. (3) In (m): each one. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/86.

१६२ सूरह साद: आयतें २२ - २५

...उनका बहाना, और उन्होंने उनकी बात सुनी। छठी बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {दो पक्ष}। यदि पूछा जाए: उन्होंने "दो पक्ष" (द्विवचन) कैसे कहा जबकि इससे पहले कहा गया था: {जब वे प्रार्थना स्थल की दीवार फांदकर आ गए} (बहुवचन)? कहा गया: क्योंकि दो एक समूह होते हैं; अल-खलील ने कहा: जैसे आप कहते हैं: "हमने किया" जब आप दो होते हैं। अल-किसाई ने कहा: इसे बहुवचन में रखा गया क्योंकि यह समाचार था, इसलिए जब समाचार समाप्त हो गया और प्रत्यक्ष भाषण आया, तो उन दोनों ने अपने बारे में बताया और कहा: "दो पक्ष"। अल-ज़ज्जाज ने कहा (१): अर्थ है: हम दो पक्ष हैं। दूसरों ने कहा: शब्द हटा दिया गया है; अर्थात: वे कहते हैं: [हम] दो पक्ष हैं, हम में से एक ने दूसरे पर ज़ुल्म किया है। अल-किसाई ने कहा: यदि "उनमें से एक ने दूसरे पर ज़ुल्म किया" होता, तो भी यह जायज़ होता। अल-मावर्दी (२): और वे दो फ़रिश्ते थे, वे न तो पक्षकार थे और न ही ज़ुल्म करने वाले, और उनसे झूठ नहीं निकल सकता; उनकी बातों का अनुमान वही है जो आप कहते हैं: यदि दो पक्षकार आपके पास आते हैं, तो वे कहते हैं: "हममें से एक ने दूसरे पर ज़ुल्म किया है।" और यह कहा गया: अर्थात: हम विरोधियों के दो दल हैं, जिनमें से कुछ ने दूसरों पर ज़ुल्म किया है। इसके अनुसार, यह संभव है कि विवाद दो व्यक्तियों के बीच हो, और प्रत्येक के साथ एक समूह हो। यह भी संभव है कि इस समूह के प्रत्येक व्यक्ति का दूसरे समूह के एक (३) व्यक्ति के साथ विवाद हो, इसलिए वे विवादों में उपस्थित हुए, लेकिन उनमें से दो ने शुरुआत की, तो दाऊद ने निकाह के उल्लेख से कहानी को पहचान लिया। और इससे अन्य विवादों को संबोधित करने की आवश्यकता नहीं रही। और "अल-बग़ाय" (अतिक्रमण) सीमा पार करना और जो अनिवार्य है उससे हटना है। कहा जाता है: घाव "बग़ा" जब उसका दर्द अत्यधिक हो जाता है और अश्लील स्तर तक पहुँच जाता है, और इसी से: स्त्री "बग़त" यदि उसने अश्लीलता की। सातवीं बात: सर्वशक्तिमान का कथन: {तो हमारे बीच न्याय के साथ निर्णय करें और अन्याय न करें} अर्थात: अन्याय न करें; जैसा कि अल-सुद्दी ने कहा (४)। अबू उबैद ने वर्णन किया: "शतत्ता अलैह" और "अशतत्तू", अर्थात: मैंने अन्याय किया। और तमीम अल-दारी की हदीस में:

---

(१) मआनी अल-कुरान ४/३२६ में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान ३/४५९-४६० में उद्धृत किया है, और इससे पहले और बाद का हिस्सा उन्हीं से है। (२) अल-नुकत वल-उयून ५/८६ में। (३) (m) में: प्रत्येक एक। (४) अल-नुकत वल-उयून ५/८६।

١٦٢ سورة ص: آیات ٢٢ - ٢٥

...ان کا عذر، اور ان کے قول کو کان لگا کر سنا۔ چھٹی بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {خَصْمَانِ} (دو فریق)۔ اگر پوچھا جائے کہ: "خَصْمَانِ" (تثنیہ) کیوں کہا گیا جبکہ اس سے پہلے: {إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ} (جب وہ محراب کی دیوار پھاند آئے - جمع کا صیغہ) ہے؟ تو کہا گیا: اس لیے کہ دو بھی جماعت ہوتی ہے؛ الخلیل نے کہا: جیسا کہ تم کہتے ہو: "ہم نے کیا" جب تم دو ہوتے ہو۔ اور الکسائی نے کہا: جمع کا صیغہ اس لیے لایا گیا کیونکہ یہ خبر تھی، پھر جب خبر ختم ہوئی اور مخاطبت آئی، تو ان دونوں نے اپنے بارے میں خبر دی اور کہا: "خَصْمَانِ" (ہم دو فریق ہیں)۔ اور الزجاج نے کہا (١): معنی یہ ہے: ہم دو فریق ہیں۔ اور دوسروں نے کہا: قول محذوف ہے؛ یعنی: وہ کہتے ہیں کہ [ہم] دو فریق ہیں جن میں سے ایک نے دوسرے پر زیادتی کی ہے۔ الکسائی نے کہا: اگر "ان میں سے ایک نے دوسرے پر زیادتی کی" ہوتا تو بھی جائز ہوتا۔ الماوردی (٢): اور وہ دو فرشتے تھے، وہ نہ تو فریق تھے اور نہ ہی زیادتی کرنے والے، اور ان سے جھوٹ صادر نہیں ہو سکتا؛ ان کی کلام کی تقدیر وہی ہے جو آپ کہتے ہیں: اگر دو فریق تمہارے پاس آئیں تو وہ کہتے ہیں: ہم میں سے ایک نے دوسرے پر زیادتی کی ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: ہم مخالفین کی دو جماعتیں ہیں جن میں سے کچھ نے دوسروں پر زیادتی کی ہے۔ اس بنیاد پر یہ احتمال ہے کہ جھگڑا دو افراد کے درمیان ہو اور ہر ایک کے ساتھ ایک جماعت ہو۔ اور یہ بھی احتمال ہے کہ اس گروہ کے ہر فرد کا دوسرے گروہ کے ایک (٣) فرد کے ساتھ جھگڑا ہو، چنانچہ وہ جھگڑوں کے لیے حاضر ہوئے، لیکن ان میں سے دو نے ابتدا کی، تو داؤد علیہ السلام نکاح کے ذکر سے قصہ پہچان گئے۔ اور اس نے دوسرے جھگڑوں کے ذکر سے بے نیاز کر دیا۔ اور "بغی" سے مراد حد سے تجاوز کرنا اور واجب سے نکل جانا ہے۔ کہا جاتا ہے: زخم "بغیٰ" کر گیا جب اس کی تکلیف حد سے بڑھ

جائے اور فحش حد تک پہنچ جائے، اور اسی سے ہے: عورت "بغت" (بدکاری کی) جب اس نے فحش کام کیا۔ ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فَاحْكُمْ بَيْنَنَا بِالْحَقِّ وَلَا تُشْطِطْ} یعنی: بے انصافی نہ کر؛ یہ سدی نے کہا (٤)۔ اور ابوعبید نے حکایت کی: "شططت علیہ" اور "أشططت"، یعنی: میں نے ظلم کیا۔ اور تمیم الداری کی حدیث میں ہے:

---

(١) معانی القرآن ٣٢٦/٤ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٤٥٩/٣ - ٤٦٠ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے اور بعد کا کلام اسی سے ہے۔ (٢) النکت والعیون ٨٦/٥ میں۔ (٣) (م) میں: ہر ایک۔ (٤) النکت والعیون ٨٦/٥۔

Surah Sad: Verses 22 - 25 163

Indeed, you are acting unjustly. Meaning: unfair to me in judgment (1). Qatadah said: Do not deviate. Al-Akhfash: Do not exceed (2). It was also said: Do not be excessive. The meanings are close. The origin is 'distance' from 'shattat al-dar', meaning: it became far; the house became far (shattat al-dar tashittu wa tashuttu shattan wa shututan): it became distant. And 'ashatta fil-qadiyya' means: he was unfair. And 'ashatta fis-sawm' and 'ishtatta' means: he went far. And 'ashattu fi talabi' means: they persisted. Abu 'Amr said: 'Ash-shatat' is exceeding the limit in everything. In the Hadith: 'She is entitled to a dower equal to that of women of her peer group, without being less (waks) or more (shatat) (3).' Meaning: neither decrease nor increase (4). And in the Revelation: (Then we would have spoken an enormity) [Al-Kahf: 14], meaning: an unjust word and far from the truth. (And guide us to the even path) meaning: guide us to the right way. The eighth [point]: His, the Almighty's, saying: (Indeed, this is my brother. He has ninety-nine ewes) meaning: the angel who spoke on behalf of Uriah said 'Indeed, this is my brother,' meaning: on my religion, and he pointed to the defendant. It was also said: 'my brother' means: my companion (5) 'he has ninety-nine ewes'. Al-Hasan read it: 'tas'un wa tas'una na'jatan' with a fatha on the 'ta' in both [words], which is an anomalous linguistic variation, and it is the correct reading from Al-Hasan; An-Nahhas said so (6). The Arabs use 'ewe' (na'jah) and 'sheep' (shah) as a metaphor for a woman, because of her stillness, helplessness, and weakness. Sometimes she is metaphorically called a cow.

(1) Al-Sihah (shatat), and Abu 'Ubayd's words in Gharib al-Hadith 4/308, and Tamim al-Dari's words mentioned by Abu 'Ubayd and Ibn al-Athir in Al-Nihayah (shatat). Its story: a man spoke to him about the abundance of worship, so he said: Do you see if I was a weak believer and you were a strong believer, you would be unjust to me if I were to apply your strength to my weakness, and I would be cut off. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/86. (3) This is the saying of Ibn Mas'ud regarding a man who married a woman but did not fix a dower for her and did not consummate the marriage until he died. Mentioned previously 4/159. (4) Al-Sihah (shatat). (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/87. (6) I'rab al-Quran 3/460, and Al-Hasan's reading in 'The Anomalous Readings' p. 130, and Al-Muhtasib 2/231.

सूरा साद: आयतें 22 - 25 163

निश्चय ही तुम अन्याय कर रहे हो। यानी: फैसले में मुझ पर ज़्यादती कर रहे हो (1)। कतादह ने कहा: विचलित न हों। अल-अख़फश: अति न करें (2)। और कहा गया: सीमा पार न करें। और अर्थ करीब-करीब एक ही है। इसका मूल 'दूरी' (बु'द) है, जैसे 'शत्तत अद-दार', यानी: घर दूर हो गया; 'शत्तत अद-दार तशित्तु व तशुत्तु शत्तन व शुतूतन': वह दूर हो गया। और 'अशत्त फ़िल-क़ज़िय्या' यानी: उसने अन्याय किया। और 'अशत्त फ़िस-सौम' और 'इशतत्त' यानी: वह बहुत दूर चला गया। और 'अशत्तू फ़ी तलबी' यानी: उन्होंने मेरा पीछा करने में कोई कसर नहीं छोड़ी। अबू अम्र ने कहा: 'अश-शतात' हर चीज़ में सीमा का उल्लंघन करना है। हदीस में है: 'उसे अपनी बराबरी की औरतों के समान मेहर मिलेगा, न कम (वक्स) और न ज़्यादा (शतात) (3)'। यानी: न कमी और न वृद्धि (4)। और कुरान में है: (तब हम एक बड़ी अन्यायपूर्ण बात कहते) [अल-कहफ़: 14] यानी: न्याय से दूर और सत्य से कोसों दूर बात। (और हमें सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करें) यानी: हमें सही रास्ते की ओर राह दिखाएं। आठवां [बिंदु]: अल्लाह तआला का कथन: (निश्चय ही यह मेरा भाई है, इसके पास निन्यानवे भेड़ें हैं) यानी: ऊरिया की ओर से बोलने वाले फरिश्ते ने कहा 'निश्चय ही यह मेरा भाई है', यानी: मेरे धर्म पर है, और उसने प्रतिवादी की ओर इशारा किया। और यह भी कहा गया है: 'मेरा भाई' यानी: मेरा साथी (5) 'उसके पास निन्यानवे भेड़ें हैं'। अल-हसन ने इसे 'तस'उन व तस'उना ना'जतन' पढ़ा, दोनों में 'ता' पर ज़बर (फत्हा) के साथ, जो कि एक दुर्लभ भाषाई भिन्नता है, और अल-हसन की यही सही क़िरात (पठन) है; अन-नह़्हास ने ऐसा कहा (6)। अरब लोग 'भेड़' (ना'जह) और 'बकरी' (शाह) का उपयोग महिला के लिए रूपक के रूप में करते हैं; क्योंकि वह शांत, लाचार और कमज़ोर होती है। कभी-कभी उसे गाय का रूपक भी दिया जाता है।

(1) अल-सिह़ह़ (शतात), और गरीब अल-हदीस 4/308 में अबू उबैद का कथन, और तमीम अद-दारी का कथन जिसका उल्लेख अबू उबैद और इब्न अल-असीर ने अल-निहाया (शतात) में किया है। इसकी कहानी: एक व्यक्ति ने उनसे बहुत अधिक इबादत के बारे में बात की, तो उन्होंने कहा: क्या आप देखते हैं कि यदि मैं एक कमज़ोर मोमिन होता और आप एक मज़बूत मोमिन होते, तो आप मुझ पर ज़्यादती करते यदि मैं आपकी ताकत को अपनी कमज़ोरी पर थोपता, और मैं टूट जाता। (2) अल-नुकात वल-'उयून 5/86। (3) यह इब्न मसूद का उस व्यक्ति के बारे में कथन है जिसने एक महिला से शादी की थी लेकिन उसके लिए कोई मेहर तय नहीं किया था और मरने तक वैवाहिक संबंध नहीं बनाया था। पहले उल्लेख किया गया 4/159। (4) अल-सिह़ह़ (शतात)। (5) अल-नुकात

वल-'उयून 5/87। (6) इ'राब अल-कुरान 3/460, और 'दुर्लभ क़िरात' पृष्ठ 130 में अल-हसन की क़िरात, और अल-मुहतसिब 2/231।

سورہ ص: آیات ۲۲ - ۲۵ ۱۶۳

بے شک تم مجھ پر فیصلے میں ظلم کر رہے ہو (۱)۔ قتادہ نے کہا: کجروی نہ کرو۔ اخفش: زیادتی نہ کرو (۲)۔ اور کہا گیا: حد سے نہ بڑھو۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ اس کی اصل دوری سے ہے، 'شطت الدار' یعنی گھر دور ہو گیا۔ 'شطت الدار تشط وتشت شطا وشطوطا': وہ دور ہو گیا۔ 'اشط فی القضیۃ' یعنی فیصلے میں ظلم کیا۔ 'اشط فی السوم واشتط' یعنی حد سے بڑھ گیا۔ 'اشطوا فی طلبی' یعنی انہوں نے میرے مطالبے میں مبالغہ کیا۔ ابوعمرو نے کہا: 'شطط' ہر چیز میں حد سے تجاوز کرنا ہے۔ حدیث میں ہے: 'اس کے لیے اس کی جیسی عورتوں کے برابر مہر ہے، نہ کم (وکس) اور نہ زیادہ (شطط) (۳)۔' یعنی نہ کمی اور نہ زیادتی (۴)۔ اور قرآن میں ہے: (تب ہم نے بڑی غلط بات کہی ہوتی) [الکہف: ۱۴] یعنی قول میں ظلم اور حق سے دوری۔ (واہدنا الی سواء الصراط) یعنی ہمیں سیدھے راستے کی طرف رہنمائی فرما۔ آٹھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: (بے شک یہ میرا بھائی ہے، اس کے پاس ننانوے دنبیاں ہیں) یعنی اس فرشتے نے کہا جس نے اوریا کی طرف سے کلام کیا 'بے شک یہ میرا بھائی ہے' یعنی میرے دین پر ہے، اور مدعا علیہ کی طرف اشارہ کیا۔ اور کہا گیا: 'میرا بھائی' یعنی میرا ساتھی (۵) 'اس کے پاس ننانوے دنبیاں ہیں'۔ اور حسن نے 'تَسْعٌ وتَسْعُونَ نَعْجَةً' تاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اور یہ ایک شاذ لغت ہے، اور حسن کی یہی صحیح قرات ہے؛ یہ نحاس نے کہا ہے (۶)۔ عرب عورت کے لیے دنبی اور بکری کا استعارہ استعمال کرتے ہیں؛ اس کی خاموشی، عاجزی اور کمزوری کی وجہ سے۔ اور کبھی اس کے لیے گائے کا کنایہ بھی استعمال کیا جاتا ہے۔

(۱) الصحاح (شطط)، اور ابو عبید کی غریب الحدیث ۳۰۸/۴ میں، اور تمیم داری کا قول جس کا ذکر ابو عبید اور ابن اثیر نے النہایہ (شطط) میں کیا ہے۔ اس کا قصہ یہ ہے کہ ایک شخص نے ان

سے کثرت عبادت کے بارے میں بات کی، تو انہوں نے کہا: تمہارا کیا خیال ہے اگر میں ایک کمزور مومن ہوتا اور تم ایک طاقتور مومن ہوتے، تم مجھ پر زیادتی کرتے اگر میں تمہاری طاقت کو اپنی کمزوری پر لادتا، اور میں تھک کر رہ جاتا۔ (۲) النکت والعیون ۸۶/۵۔ (۳) یہ ابن مسعود کا قول ہے اس شخص کے بارے میں جس نے ایک عورت سے نکاح کیا لیکن مہر مقرر نہیں کیا تھا اور نہ ہی اس کے پاس گیا یہاں تک کہ وہ مر گیا۔ پہلے گزر چکا ہے ۱۵۹/۴۔ (۴) الصحاح (شطط)۔ (۵) النکت والعیون ۸۷/۵۔ (۶) اعراب القرآن ۴۶۰/۳، اور حسن کی قرات شاذ قراتوں میں ص ۱۳۰، اور المحتسب ۲۳۱/۲۔

164 Surah Sad: Verses 23 - 25

And the 'hijr' (1) and the she-camel; because all are ridden. Ibn Awn said: I am their father, three are they, a fourth in the house is their youngest. And my ewe completes five for them. Is there not a generous youth to feed them? The fold of the desert sands in hunger folds them. Woe to the loaf of bread, woe to it from them! (2) And Antara said: O ewe of a prey for whoever she becomes lawful, she is forbidden to me, and would that she were not forbidden! So I sent my maidservant and told her, "Go, spy on her news for me and let me know." She said, "I saw a lapse of vigilance from the enemies, and the ewe is within reach for whoever is a marksman." As if she turned with the neck of a young gazelle, a fawn from the deer, noble and white-nosed. (3) And another said: So I took advantage of his eye's inattentiveness towards his ewe, and I struck the core of her heart and her spleen. (4) This is among the finest examples of indirect allusion (ta'rid), where 'ewes' (ni'aj) is used as a metaphor for women. Al-Husayn ibn al-Fadl said: This is an allusion and a reminder from the two angels, like the saying: 'Zaid struck Amr,' when in reality there was no striking nor were there ewes. It is as if he said: 'We are two litigants, this is our situation' (5). Abu Ja'far al-Nahhas said: The best that has been said about this is: The meaning is: two litigants say, 'one of us has wronged the other,' presented as a hypothetical question; just as you might say: 'A man says to his wife such-and-such; what is incumbent upon him?' (6).

---

(1) In (D), (Z), and (M): 'al-hujrah'. What is established from (Z) matches 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi, and the text is from 4/1620. 'Al-hijr' refers to the female horse. Lisan al-Arab (h-j-r). (2) Al-Alusi cited the first and second verses in 'Ruh al-Ma'ani' 23/180. (3) Diwan Antara, p. 28. 'Al-jadayah': gazelle. 'Al-rasha': a fawn when it becomes strong enough to walk with its mother. Al-Qamus (j-d-y) and (r-sh-a). (4) Its speaker is Al-A'sha, and it is in his Diwan, p. 77. (5) Tafsir al-Baghawi 4/54, similarly. (6) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/95.

और 'हिज्र' (1) और ऊंटनी; क्योंकि सब पर सवारी की जाती है। इब्न औन ने कहा: मैं उनका पिता हूँ, वे तीन हैं, घर में चौथी उनकी सबसे छोटी है। और मेरी भेड़ उनके लिए पाँच पूरी करती है। क्या कोई उदार युवक नहीं है जो उन्हें खिलाए? भूख में मरुस्थल की रेत की तहें उन्हें लपेट लेती हैं। रोटी के टुकड़े पर अफ़सोस, उन पर अफ़सोस! (2) और अंतरा ने कहा: ऐ शिकार की भेड़, जो भी उसके लिए हलाल हो जाए, वह मेरे लिए हराम है, और काश वह हराम न होती! तो मैंने अपनी दासी को भेजा और उससे कहा, "जाओ, मेरे लिए उसकी खबर लाओ और मुझे बताओ।" उसने कहा, "मैंने दुश्मनों की ओर से एक चूक देखी, और भेड़ उस व्यक्ति की पहुँच में है जो निशानेबाज है।" मानो उसने एक युवा हिरण की गर्दन के साथ मुड़कर देखा, हिरणों में से एक शावक, कुलीन और सफेद नाक वाला। (3) और एक अन्य ने कहा: तो मैंने उसकी अपनी भेड़ के प्रति असावधानी का फायदा उठाया, और मैंने उसके दिल के केंद्र और उसकी तिल्ली पर वार किया। (4) यह अप्रत्यक्ष संकेत (तारीद) के बेहतरीन उदाहरणों में से है जहाँ 'भेड़' (निआज) का प्रयोग महिलाओं के लिए रूपक के रूप में किया गया है। अल-हुसैन इब्न अल-फदल ने कहा: यह दो फरिश्तों की ओर से एक संकेत और याद दिलाना है, जैसे कि कहावत है: 'जैद ने अमर को मारा', जबकि वास्तव में न तो कोई मारना था और न ही भेड़ें थीं। यह ऐसा है जैसे उन्होंने कहा हो: 'हम दो पक्षकार हैं, यह हमारी स्थिति है' (5)। अबू जाफर अल-नहहास ने कहा: इस बारे में सबसे अच्छी बात जो कही गई है वह यह है: अर्थ यह है: दो पक्षकार कहते हैं, 'हम में से एक ने दूसरे पर जुल्म किया है', एक काल्पनिक प्रश्न के रूप में प्रस्तुत किया गया है; ठीक वैसे ही जैसे आप कहें: 'एक आदमी अपनी पत्नी से ऐसा-वैसा कहता है; उस पर क्या अनिवार्य है?' (6)।

---

(1) (द), (ज़) और (म) में: 'अल-हुजराह'। (ज़) से जो प्रमाणित है वह इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' के अनुरूप है, और पाठ 4/1620 से है। 'अल-हिज्र' घोड़ी को संदर्भित करता है। लिसान अल-अरब (ह-ज-र)। (2) अल-आलूसी ने 'रुह अल-मानी' 23/180 में पहली और दूसरी आयत का उल्लेख किया है। (3) दीवान अंतरा, पृ. 28। 'अल-जदाया': हिरण। 'अल-रशा': हिरण का बच्चा जब वह अपनी माँ के साथ चलने के लिए पर्याप्त मजबूत हो जाता है। अल-कामूस (ज-द-य) और (र-श-अ)। (4) इसके वक्ता अल-आशा हैं, और यह उनके दीवान, पृ. 77 में है। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/54, इसी तरह। (6) नहहास द्वारा मानी अल-कुरआन 6/95।

١٦٤ سورہ ص: آیات ٢٣ - ٢٥

اور 'حِجْر' (١) اور اونٹنی؛ کیونکہ سب پر سواری کی جاتی ہے۔ ابن عون نے کہا: میں ان کا باپ ہوں، وہ تین ہیں، گھر میں چوتھی ان کی سب سے چھوٹی ہے۔ اور میری بھیڑ ان کے لیے پانچ پوری کرتی ہے۔ کیا کوئی سخی نوجوان نہیں جو انہیں کھلائے؟ بھوک کی حالت میں صحرا کی ریت کی تہیں انہیں لپیٹ لیتی ہیں۔ روٹی کے ٹکڑے پر افسوس، ان کی وجہ سے اس پر افسوس! (٢) اور عنترہ نے کہا: اے شکار کی بھیڑ، جس کے لیے وہ حلال ہو جائے، وہ مجھ پر حرام ہے، اور کاش وہ حرام نہ ہوتی! پس میں نے اپنی لونڈی کو بھیجا اور اس سے کہا، "جاؤ، میرے لیے اس کی خبریں لاؤ اور مجھے بتاؤ۔" اس نے کہا، "میں نے دشمنوں کی طرف سے ایک غفلت دیکھی، اور بھیڑ اس کے لیے دسترس میں ہے جو نشانہ باز ہو۔" گویا اس نے ایک نوجوان ہرن کی گردن کے ساتھ مڑ کر دیکھا، ہرنوں میں سے ایک بچہ، شریف اور سفید ناک والا۔ (٣) اور ایک دوسرے نے کہا: پس میں نے اس کی اپنی بھیڑ سے غفلت کا فائدہ اٹھایا، اور میں نے اس کے دل کے ٹکڑے اور اس کی تلی پر وار کیا۔ (٤) یہ بہترین کنایہ (تعریض) میں سے ہے جہاں 'نعاج' (بھیڑوں) سے مراد عورتیں لی گئی ہیں۔ حسین بن فضل نے کہا: یہ دو فرشتوں کی طرف سے ایک اشارہ اور آگاہی ہے جیسے کہ کہا جاتا ہے: 'زید نے عمر کو مارا'، حالانکہ حقیقت میں نہ کوئی مارنا تھا اور نہ ہی بھیڑیں تھیں۔ گویا اس نے کہا: 'ہم دو فریق ہیں، یہ ہماری حالت ہے' (٥)۔ ابو جعفر النحاس نے کہا: اس بارے میں جو سب سے اچھی بات کہی گئی وہ یہ ہے: اس کا مطلب یہ ہے کہ دو فریق کہتے ہیں، 'ہم میں سے ایک نے دوسرے پر زیادتی کی'، ایک سوال کے طور پر؛ جیسے تم کہو: 'ایک آدمی اپنی بیوی سے ایسا کہتا ہے؛ اس پر کیا واجب ہے؟' (٦)۔

(١) (د)، (ظ) اور (م) میں: 'الحجرہ' ہے۔ اور جو (ز) سے ثابت ہے وہی ابن العربی کی 'احکام القرآن' کے موافق ہے، اور کلام وہیں سے ہے ٤ / ١٦٢٠، اور 'الحِجْر': گھوڑی کو کہتے ہیں۔ لسان العرب (حجر)۔ (٢) آلوسی نے 'روح المعانی' ٢٣ / ١٨٠ میں پہلا اور دوسرا شعر نقل کیا ہے۔ (٣) دیوان عنترہ، ص ٢٨۔ 'الجداية': ہرن۔ اور 'الرشا': ہرن کا بچہ جب وہ اتنا قوی ہو جائے کہ اپنی ماں کے ساتھ چل سکے۔ القاموس (جدي) اور (رشا)۔ (٤) اس کے کہنے والے الاعشی ہیں، اور یہ ان کے دیوان، ص ٧٧ میں ہے۔ (٥) تفسیر البغوی ٤ / ٥٤ میں اسی طرح ہے۔ (٦) معانی القرآن للنحاس ٦ / ٩٥۔

Surah Sad: Verses 23 - 25 165

I said: Al-Muzani, the companion of Al-Shafi'i, has interpreted this verse and the saying of the Prophet ﷺ in the hadith of Ibn Shihab, which was recorded in 'Al-Muwatta' and others: "It is for you, O 'Abd bin Zam'ah" (1), in a similar way. Al-Muzani said: This hadith, in my opinion - and Allah knows best - can be understood as the Prophet ﷺ answering the question and informing them of the ruling: that this is the case when a claimant is the owner of the bed and another is a fornicator. It does not mean that he accepted Sa'd's claim regarding his brother 'Utbah, nor Zam'ah's son's claim that it was the child of fornication, because each of them was speaking about someone else. Muslims have unanimously agreed that no one's admission against another is accepted. Allah the Almighty mentioned a similar thing in His Book in the story of David and the angels; when they entered upon him and he was afraid of them, they said: "Fear not; [we are] two litigants," yet they were not actually two litigants, nor did any of them have ninety-nine ewes. Rather, they spoke to him about the issue to let him know what they intended for him to understand. It is possible that the Prophet ﷺ ruled in this story based on the issue itself, even if no one else supports me in this interpretation of the hadith, for in my view it is correct (2). And Allah knows best.

Ninth: Al-Nahhas said (3): In the recitation of Ibn Mas'ud: "Indeed, this my brother had ninety-nine female ewes" (4). Here "was" (kana) is like the word of Allah Almighty: {And Allah was Ever-Forgiving, Merciful}. As for his saying: "female," it is for emphasis, just as it is said: "He is a male man," which is an emphasis. It was also said: since it is said: "This is a hundred ewes" even if there are a few males among them, it was permissible to say: "female" so it is known that there are no males among them. And in the interpretation: he has ninety-nine women.

Ibn al-Arabi said (5): If they were all free women, then that was his law, and if they were bondwomen, then that is our law. The apparent meaning is that the law of those who came before us was not limited by a number; rather, the limitation is in...

(1) Al-Muwatta 2/739, recorded by Ahmad (24086), Al-Bukhari (2053), and Muslim (1457) at length, and it contains the story. (2) Al-Tamhid 8/186. (3) Ma'ani al-Qur'an 6/97 - 98. (4) Al-Qira'at al-Shadhah p. 130. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1620.

सूरह साद: आयत 23 - 25 165

मैंने कहा: अल-मुज़नी, जो अल-शफ़ई के साथी थे, ने इस आयत और इब्न शिहाब की हदीस में पैगंबर ﷺ के कथन की व्याख्या की है, जिसे 'अल-मुवत्ता' और अन्य में दर्ज किया गया है: "यह तुम्हारे लिए है, ऐ अब्द बिन ज़मआ" (1), इसी तरह से। अल-मुज़नी ने कहा: मेरी राय में यह हदीस - और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है - इस तरह समझी जा सकती है कि पैगंबर ﷺ ने सवाल का जवाब दिया और उन्हें फैसले की सूचना दी: कि यह मामला तब होता है जब एक दावेदार बिस्तर का मालिक हो और दूसरा व्यभिचारी हो। इसका मतलब यह नहीं है कि उन्होंने अपने भाई उत्बाह के बारे में साद के दावे को स्वीकार किया, और न ही ज़मआ के बेटे के दावे को कि वह व्यभिचार की संतान थी, क्योंकि उनमें से प्रत्येक दूसरे के बारे में बात कर रहा था। मुसलमानों ने सर्वसम्मति से सहमति व्यक्त की है कि किसी दूसरे के खिलाफ किसी की स्वीकारोक्ति स्वीकार नहीं की जाती है। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपनी पुस्तक में दाऊद और फरिश्तों की कहानी में इसी तरह की बात का उल्लेख किया है; जब वे उसके पास आए और वह उनसे डर गया, तो उन्होंने कहा: "डरो मत; [हम] दो विवादक हैं," फिर भी वे वास्तव में दो विवादक नहीं थे, और न ही उनमें से किसी के पास निन्यानवे भेड़ें थीं। बल्कि, उन्होंने उन्हें समझने के लिए जो इरादा किया था, उसे बताने के लिए इस मुद्दे पर उनसे बात की। यह संभव है कि पैगंबर ﷺ ने इस कहानी में मुद्दे के आधार पर फैसला सुनाया, भले ही हदीस की इस व्याख्या में कोई और मेरा समर्थन न करे, क्योंकि मेरी दृष्टि में यह सही है (2)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

नौवां: अल-नहहास ने कहा (3): इब्न मसूद के पाठ में: "वाकई, मेरे इस भाई के पास निन्यानवे मादा भेड़ें थीं" (4)। यहाँ "था" (काना) अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों की तरह है: {और अल्लाह बहुत क्षमाशील, दयावान था}। जहाँ तक उनके कहने का सवाल है: "मादा," तो यह जोर देने के लिए है, जैसे कहा जाता है: "वह एक नर पुरुष है," जो एक जोर है। यह भी कहा गया: चूंकि यह कहा जाता है: "यह सौ भेड़ें हैं" भले ही उनमें कुछ नर हों, "मादा" कहना जायज़ था ताकि यह पता चल सके कि उनमें कोई नर नहीं है। और व्याख्या में: उसके पास निन्यानवे स्त्रियाँ हैं।

इब्न अल-अरबी ने कहा (5): यदि वे सभी स्वतंत्र महिलाएं थीं, तो वह उसका कानून था, और यदि वे दासियां थीं, तो वह हमारा कानून है। प्रत्यक्ष अर्थ यह है कि हमसे पहले आने वालों का कानून संख्या द्वारा सीमित नहीं था; बल्कि, सीमा इसमें है...

(1) अल-मुवत्ता 2/739, अहमद (24086), अल-बुखारी (2053), और मुस्लिम (1457) द्वारा विस्तार से दर्ज किया गया है, और इसमें कहानी शामिल है। (2) अल-तम्हीद 8/186। (3) मा'नी अल-कुरान 6/97 - 98। (4) अल-किरात अल-शादा पृष्ठ 130। (5) अहकाम अल-कुरान 4/1620 में।

سورہ ص: آیات 23 - 25 ١٦٥

میں نے کہا: امام شافعی کے شاگرد المزنی نے اس آیت اور ابن شہاب کی حدیث میں نبی ﷺ کے قول کی تاویل کی ہے جسے 'الموطا' وغیرہ نے روایت کیا ہے: "اے عبد بن زمعہ یہ تمہارے لیے ہے" (1) اسی طرح کی؛ المزنی نے کہا: میرے نزدیک اس حدیث کا احتمال ہے - واللہ اعلم - کہ نبی ﷺ نے مسئلے کا جواب دیا اور انہیں حکم سے آگاہ کیا کہ یہ اس وقت ہوتا ہے جب بستر کا مالک اور زانی دونوں دعویٰ کریں، یہ نہیں کہ انہوں نے اپنے بھائی عتبہ کے بارے میں سعد کے قول کو قبول کیا، اور نہ ہی زمعہ کے بیٹے کے قول کو کہ وہ زنا کی اولاد ہے، کیونکہ ان میں سے ہر ایک نے دوسرے کے بارے میں خبر دی تھی۔ اور مسلمانوں کا اس پر اجماع ہے کہ کسی کا دوسرے کے خلاف اقرار قبول نہیں کیا جاتا۔ اور اللہ سبحانہ نے اپنی کتاب میں داؤد علیہ السلام اور فرشتوں کے قصے میں اسی طرح کی مثال ذکر کی ہے؛ جب وہ ان کے پاس داخل ہوئے تو وہ ان سے ڈر گئے، انہوں نے کہا: ڈرو مت، دو فریق ہیں، حالانکہ وہ دو فریق نہیں تھے، اور نہ ہی ان میں سے کسی کے پاس ننانوے دنبیاں تھیں، لیکن انہوں نے ان سے مسئلے پر بات کی تاکہ وہ جان لیں جو وہ انہیں بتانا چاہتے تھے۔ تو احتمال ہے کہ نبی ﷺ نے اس قصے میں مسئلے پر حکم دیا ہو، اگرچہ اس حدیث کی اس تاویل پر کوئی دوسرا مجھے مانوس نہ کرے، کیونکہ یہ میرے نزدیک صحیح ہے (2)۔ واللہ اعلم۔

نواں: نحاس نے کہا (3): اور ابن مسعود کی قرأت میں ہے: "بے شک یہ میرا بھائی ہے اس کے پاس ننانوے مادہ دنبیاں تھیں" (4) اور یہاں "کان" اللہ عزوجل کے قول: ﴿وَكَانَ اللَّهُ غَفُورًا رَّحِيمًا﴾ کی طرح ہے۔ جہاں تک ان کے قول "مادہ" (انثیٰ) کا تعلق ہے تو یہ تاکید کے لیے ہے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: وہ مرد مذکر ہے، اور یہ تاکید ہے۔ اور کہا گیا: جب یہ کہا جاتا ہے کہ یہ سو دنبیاں

ہیں اگرچہ ان میں کچھ تھوڑے سے نر بھی ہوں، تو "مادہ" کہنا جائز ہوا تاکہ معلوم ہو جائے کہ ان میں کوئی نر نہیں ہے۔ اور تفسیر میں ہے: اس کی ننانوے عورتیں ہیں۔

ابن العربی نے کہا (5): اگر وہ سب آزاد عورتیں تھیں تو وہ ان کی شریعت تھی، اور اگر وہ لونڈیاں تھیں تو وہ ہماری شریعت ہے۔ اور ظاہر یہ ہے کہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت تعداد میں محدود نہیں تھی، بلکہ حصر تو...

(1) الموطا 2/739، اور اسے احمد (24086)، بخاری (2053) اور مسلم (1457) نے طوالت کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس میں قصہ ہے۔ (2) التمهيد 186/8. (3) معانی القرآن 6/97 - 98. (4) القراءات الشاذة ص 130. (5) أحكام القرآن 4/1620 میں۔

...the Sharia of Muhammad ﷺ is due to the weakness of bodies and the shortness of lifespans.

Al-Qushayri said: It is permissible to say: He did not have this exact number, but the intention was to provide an example, as you say: "If you came to me a hundred times I would not fulfill your need," meaning: many times.

Ibn al-Arabi said (1): Some commentators said: David did not have a hundred wives; rather, ninety-nine was mentioned as an example; the meaning is: this man is independent of a wife and I am in need of one. This is invalid from two perspectives: First: turning away from the literal meaning without evidence is meaningless, and there is no evidence indicating that the law of those before us regarding women was restricted to what is in our law. Second: Al-Bukhari and others narrated that Solomon said: "I will certainly visit a hundred wives tonight, each of whom will give birth to a boy who will fight in the cause of Allah," and he forgot to say: "If Allah wills" (2). This is a definitive text.

Tenth: His saying, Exalted is He: {And I have one ewe} meaning: one woman: {so he said, "Entrust her to me"} meaning: step aside for me from her so that I may take charge of her. Ibn Abbas said: "Give her to me." And from him: "Move away from her for me." Ibn Mas'ud also said it. Abu al-Aliyah said: "Join her to me so that I may take charge of her." Ibn Kaysan said: "Make her my portion and share," {and he overpowered me in speech} meaning: he defeated me. Al-Dahhak said: "If he spoke, he was more eloquent than me, and if he fought, he was more forceful than me" (3).

It is said: 'azza' (overcame) 'ya'uzuhu' (overcomes him) - with a damma on the 'ain in the future tense - 'izzan': he defeated him. And in the proverb: 'Man 'azza bazza'; meaning: whoever overcomes, plunders. And the noun is 'al-izzah', which is strength and victory (4). The poet said:

A sandgrouse overpowered by a snare, so it spent the night struggling with it while its wing was caught (5).

---

(1) In Ahkam al-Qur'an 4 / 1621. (2) Sahih al-Bukhari (5242), and recorded by Ahmad (7715), and Muslim (1654) from the hadith of Abu Hurayrah (RA). (3) These statements are in al-Muharrar al-Wajiz 4 / 500, al-Nukat wa al-Uyun 5 / 87, and Tafsir al-Baghawi 4 / 54. (4) Al-Sihah (Azzaz). And the proverb: "Man 'azza bazza." Previously

cited 18 / 125. (5) There is disagreement about its author; it was said: Majnun Layla, and said: Nusayb bin Rabah, and said: Tawbah bin al-Humayyir. See Diwan Majnun Layla p. 90, poetry of Nusayb bin Rabah p. 74, al-Kamil by al-Mubarrad 2 / 929, and Sharh Diwan al-Hamasah al-Basriyyah 3 / 151.

पृष्ठ 166 | सूरा साद: आयत 23 - 25

...मुहम्मद ﷺ की शरीयत शरीरों की कमजोरी और कम उम्र के कारण है।

अल-कुशैरी ने कहा: यह कहना जायज़ है कि उनके पास ठीक यही संख्या नहीं थी, बल्कि इसका उद्देश्य उदाहरण देना था, जैसा कि आप कहते हैं: "यदि आप मेरे पास सौ बार आए होते तो भी मैं आपकी ज़रूरत पूरी नहीं करता," यानी: कई बार।

इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: कुछ मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने कहा: दाऊद के पास सौ पत्नियाँ नहीं थीं; बल्कि निन्यानवे का उल्लेख केवल एक उदाहरण के रूप में किया गया था; इसका अर्थ है: यह व्यक्ति पत्नी से बेपरवाह है और मुझे उसकी ज़रूरत है। यह दो कारणों से गलत है: पहला: बिना किसी प्रमाण के ज़ाहिरी (प्रत्यक्ष) अर्थ को छोड़ना अर्थहीन है, और ऐसा कोई प्रमाण नहीं है जो यह दर्शाता हो कि हमसे पहले के लोगों की शरीयत में महिलाओं की संख्या हमारी शरीयत की तरह सीमित थी। दूसरा: अल-बुखारी और अन्य लोगों ने रिवायत की है कि सुलेमान ने कहा: "मैं आज रात सौ पत्नियों के पास जाऊंगा, जिनमें से प्रत्येक एक लड़के को जन्म देगी जो अल्लाह की राह में लड़ेगा," और वह यह कहना भूल गए: "यदि अल्लाह ने चाहा (इंशाअल्लाह)" (2)। और यह एक स्पष्ट पाठ (नस्) है।

दसवां: अल्लाह तआला का कथन: {और मेरे पास एक दुंबा (भेड़) है} यानी: एक औरत: {तो उसने कहा, 'वह मुझे सौंप दे'} यानी: उसके हक से मेरे लिए पीछे हट जा ताकि मैं उसकी जिम्मेदारी ले सकूं। इब्न अब्बास ने कहा: "वह मुझे दे दे।" और उनसे यह भी वर्णित है: "मेरे पक्ष में उससे हट जा।" इब्न मसूद ने भी यही कहा। अबू अल-आलिया ने कहा: "उसे मेरे साथ मिला दे ताकि मैं उसकी देखभाल कर सकूं।" इब्न कैसान ने कहा: "उसे मेरा हिस्सा और नसीब बना दे," {और उसने बातचीत में मुझ पर विजय प्राप्त कर ली} यानी: वह मुझ पर हावी हो गया। अल-दहाक ने कहा: "यदि वह बोलता तो वह मुझसे अधिक वाकपटु था, और यदि वह लड़ता तो वह मुझसे अधिक शक्तिशाली था" (3)।

कहा जाता है: 'अज्ज़ा' (काबू पाना) 'यउज्जुहू' (उसे काबू करना) - मुस्तकबिल (भविष्य काल) में ऐन पर दम्मा के साथ - 'इज़्ज़न': उसने उसे हरा दिया। और मुहावरे में प्रसिद्ध है: 'मन अज्ज़ा बज़्ज़ा'; यानी: जो जीतता है, वह छीन लेता है। और संज्ञा 'अल-इज़्ज़ह' है, जिसका अर्थ है शक्ति और विजय (4)। कवि ने कहा है:

एक कता (पक्षी) जिसे जाल ने वश में कर लिया, तो वह रात भर उससे जूझती रही जबकि उसका पंख फँस गया था (5)।

---

(1) अहकाम अल-कुरान 4 / 1621 में। (2) सहीह अल-बुखारी (5242), और इसे अहमद (7715), और मुस्लिम (1654) ने अबू हुरैरा (रज़ि.) की हदीस से उद्धृत किया है। (3) ये कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज 4 / 500, अल-नुकात व अल-उयून 5 / 87, और तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 54 में हैं। (4) अल-सिहाह (अज्ज़ज़)। और मुहावरा: "मन अज्ज़ा बज़्ज़ा।" पहले उल्लेखित 18 / 125। (5) इसके रचयिता के बारे में मतभेद है; कहा गया: मजनून लैला, और कहा गया: नुसयब बिन रबाह, और कहा गया: तौबा बिन अल-हुमैयिर। देखें दीवान मजनून लैला पृष्ठ 90, नुसयब बिन रबाह का काव्य पृष्ठ 74, अल-मुबर्रद द्वारा अल-कामिल 2 / 929, और शरह दीवान अल-हमासा अल-बसरिया 3 / 151।

...شریعت محمدی ﷺ بدنوں کی کمزوری اور عمروں کی کمی کی وجہ سے ہے۔

اور القشیری نے کہا: یہ کہنا جائز ہے کہ ان کے پاس بعینہ یہی تعداد نہیں تھی، بلکہ مقصود مثال دینا تھا، جیسا کہ تم کہتے ہو: "اگر تم میرے پاس سو بار آتے تو بھی میں تمہاری ضرورت پوری نہ کرتا،" یعنی: کثرت سے۔

ابن العربی(1) نے کہا: بعض مفسرین نے کہا: داؤد علیہ السلام کی سو بیویاں نہیں تھیں، بلکہ ننانوے کا ذکر بطور مثال کیا گیا؛ مطلب یہ کہ: یہ شخص بیوی سے بے نیاز ہے اور میں اس کا محتاج ہوں۔ اور یہ دو پہلوؤں سے فاسد (غلط) ہے: ایک یہ کہ: بغیر کسی دلیل کے ظاہر سے انحراف بے معنی ہے، اور ایسی کوئی دلیل نہیں جو اس پر دلالت کرے کہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت میں عورتوں کی تعداد وہی تھی جو ہماری شریعت میں ہے۔ دوسرا یہ کہ: بخاری وغیرہ نے روایت کی ہے کہ سلیمان علیہ السلام نے کہا: "میں آج رات سو عورتوں کے پاس چکر لگاؤں گا، ہر عورت ایک ایسا بچہ جنے گی جو اللہ کی راہ میں جہاد کرے گا،" اور وہ 'ان شاء اللہ' کہنا بھول گئے(2)۔ اور یہ نص (واضح دلیل) ہے۔

دسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلِيَ نَعْجَةٌ وَاحِدَةٌ﴾ یعنی: ایک عورت: ﴿فَقَالَ أَكْفِلْنِيهَا﴾ یعنی: میرے لیے اس سے دستبردار ہو جاؤ تاکہ میں اس کی کفالت کروں۔ اور ابن عباس نے کہا: "وہ مجھے دے دو۔" اور ان سے مروی ہے: "اس سے میرے حق میں ہٹ جاؤ۔" ابن مسعود نے بھی یہی کہا۔ ابو العالیہ نے کہا: "اسے میرے ساتھ ملا دو تاکہ میں اس کی کفالت کروں۔" ابن کیسان نے کہا: "اسے میرا حصہ اور نصیب بنا دو،" ﴿وَعَزَّنِي فِي الْخِطَابِ﴾ یعنی: وہ مجھ پر غالب آگیا۔ ضحاک نے کہا: "اگر وہ بات کرتا تو مجھ سے زیادہ فصیح تھا، اور اگر لڑتا تو مجھ سے زیادہ سخت گیر تھا"(3)۔

کہا جاتا ہے: 'عزَّہ یعزُّہ' - مستقبل میں عین کے ضمہ کے ساتھ - 'عزاً': اسے مغلوب کر لیا۔ اور مثال (محاورے) میں ہے: 'مَنْ عَزَّ بَزَّ'؛ یعنی: جو غالب آیا اس نے چھین لیا۔ اور اسم 'العِزَّة' ہے، جس کے معنی قوت اور غلبہ ہیں(4)۔ شاعر نے کہا:

ایک قطاہ (پرندہ) جسے جال نے مغلوب کر دیا، تو اس نے رات تگ و دو کرتے گزاری جبکہ اس کا پر پھنس چکا تھا(5)۔

---

(1) احکام القرآن 4 / 1621 میں۔ (2) صحیح بخاری (5242)، اور اسے احمد (7715)، اور مسلم (1654) نے ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (3) یہ اقوال المحرر الوجیز 4 / 500، النکت والعیون 5 / 87، اور تفسیر البغوی 4 / 54 میں ہیں۔ (4) الصحاح (عزز)۔ اور مثال: "من عز بز"۔ سابقہ حوالہ 18 / 125۔ (5) اس کے قائل کے بارے میں اختلاف ہے، کہا گیا: مجنون لیلیٰ، اور کہا گیا: نصیب بن رباح، اور کہا گیا: توبہ بن الحمیر۔ دیکھئے دیوان مجنون لیلیٰ ص 90، شعر نصیب بن رباح ص 74، الکامل للمبرد 2 / 929، اور شرح دیوان الحماسہ البصریہ 3 / 151۔

Surah Sad: Verses 23 - 25 / 167

Abdullah bin Masud and Ubayd bin Umayr read: «(1) «وعَازَّني في الخطاب, meaning: he overpowered me; from 'mu'azzah', which is overpowering; 'azzahu', meaning: he overcame him.

Ibn al-Arabi said (2): There was disagreement regarding the cause of overcoming; it was said: it means: he overcame me with his eloquence. And it was said: he overcame me with his authority; because when he asked him, he could not oppose him.

There was an emir in our land called Sir bin Abi Bakr (3), and I spoke to him about asking someone for a favor for me. He said to me: Do you not know that the Sultan's request for a favor is a coercion for it? I said: But if he is just, then no. I was amazed at his non-Arabic tongue, his memorization of what he exemplified, and his wit, just as he was amazed at my answer to him and found it strange.

Eleventh: The words of the Almighty: {He said: He has certainly wronged you by asking for your ewe [to be added] to his ewes}. Al-Nahhas said (4): It is said: This was the sin of David, peace be upon him; because he said: He has certainly wronged you, without verification through evidence, nor an admission from the adversary; whether it was so or not. This is one opinion. Its explanation will come in the matter after this, and it is good, God Almighty willing.

Abu Ja'far al-Nahhas said (5): As for the saying of the scholars whose words are not rejected; among them are Abdullah bin Masud and Ibn Abbas, they said: David, peace be upon him and our Prophet, did no more than say to the man: Give up your wife for me. Abu Ja'far said: So God, the Mighty and Sublime, rebuked him for that and alerted him to it, and this is not a major sin, and whoever goes beyond this only brings what is not sound from a scholar, and he incurs a great sin for it. This is what he said in the book "I'rab al-Qur'an".

And he said in the book "Ma'ani al-Qur'an" (6) something similar. He said: Reports and stories have come regarding David, peace be upon him, and Uriah, and most of them are not authentic! Their chains of narration are not connected, and it should not be...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/500, and attributed in the anomalous readings p. 130 to Masruq, Abu Wa'il, and al-Hasan. (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1621. (3) One of the emirs of Sultan Yusuf bin Tashfin. Nafh al-Tib 4/373. (4) In I'rab al-Qur'an 3/461. (5) The previous source. (6) 6/98 - 101 and what is between brackets is from it.

सूरा साद: आयत 23 - 25 / 167

अब्दुल्ला बिन मसूद और उबैद बिन उमैर ने पढ़ा: «(1) «وعَازَّني في الخطاب अर्थात: उसने बातचीत में मुझ पर काबू पा लिया; 'मुआज़्ज़ाह' से, जिसका अर्थ है विजय प्राप्त करना; 'अज़्ज़ाहू', अर्थात: उसने उसे जीत लिया।

इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: विजय के कारण के संबंध में मतभेद था; कहा गया: इसका अर्थ है: उसने मुझे अपनी वाक्पटुता से जीत लिया। और कहा गया: उसने मुझे अपने अधिकार से जीत लिया; क्योंकि जब उसने उससे पूछा, तो वह उसका विरोध नहीं कर सका।

हमारे देश में सीर बिन अबी बक्र (3) नामक एक अमीर था, और मैंने उससे किसी व्यक्ति से मेरे लिए एक उपकार माँगने के बारे में बात की। उसने मुझसे कहा: क्या तुम नहीं जानते कि सुल्तान का उपकार माँगना उसके लिए एक प्रकार का दबाव है? मैंने कहा: लेकिन यदि वह न्यायपूर्ण है, तो नहीं। मैं उसकी गैर-अरबी ज़ुबान, उसने जो उदाहरण दिया उसे याद रखने और उसकी बुद्धि पर चकित था, जैसे वह मेरे उत्तर पर चकित हुआ और उसे अजीब लगा।

ग्यारहवीं: सर्वशक्तिमान का कथन: {उसने कहा: उसने अपनी भेड़ों में तुम्हारी भेड़ [जोड़ने] के लिए कहकर निश्चित रूप से तुम पर अन्याय किया है}। अल-नहस (4) ने कहा: कहा जाता है: यह दाऊद अलैहिस्सलाम का पाप था; क्योंकि उन्होंने कहा: उसने निश्चित रूप से तुम पर अन्याय किया है, बिना सबूत के सत्यापन के, और न ही विरोधी की स्वीकृति के, कि क्या ऐसा था या नहीं। यह एक राय है। इसका स्पष्टीकरण इसके बाद के मामले में आएगा, और यदि अल्लाह ने चाहा तो यह अच्छा है।

अबू जाफर अल-नहस (5) ने कहा: जहाँ तक उन विद्वानों की बात है जिनकी बात खारिज नहीं की जाती; उनमें अब्दुल्ला बिन मसूद और इब्न अब्बास शामिल हैं, उन्होंने कहा: दाऊद अलैहिस्सलाम ने हमारे पैगंबर और उन पर शांति हो, इससे अधिक कुछ नहीं किया कि आदमी से कहा: अपनी पत्नी मेरे लिए छोड़ दो। अबू जाफर ने कहा: तो अल्लाह, पराक्रमी और महान ने उन्हें इसके लिए फटकार लगाई और उन्हें इसके प्रति सचेत किया, और यह कोई बड़ा पाप नहीं है, और जो कोई इससे आगे जाता है वह केवल वही लाता है जो किसी विद्वान से सही नहीं है, और वह इसके लिए बड़े पाप का भागी बनता है। ऐसा उन्होंने "इराब अल-कुरान" पुस्तक में कहा है।

और उन्होंने अपनी पुस्तक "मानी अल-कुरान" (6) में भी इसी तरह की बात कही। उन्होंने कहा: दाऊद अलैहिस्सलाम और ऊरियाह के मामले में खबरें और कहानियाँ आई हैं, और उनमें से अधिकांश प्रामाणिक नहीं हैं! उनकी वर्णन की कड़ियाँ जुड़ी हुई नहीं हैं, और यह नहीं होना चाहिए...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/500, और विसंगत पाठों में पृष्ठ 130 पर मसरूक, अबू वायल और अल-हसन के लिए जिम्मेदार ठहराया गया। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1621 में। (3) सुल्तान यूसुफ बिन ताशफ़ीन के अमीरों में से एक। नफह अल-तिब 4/373। (4) इराब अल-कुरान 3/461 में। (5) पिछला स्रोत। (6) 6/98 - 101 और जो कोष्ठकों के बीच है वह इसी से है।

سورہ ص : آیات ۲۳ - ۲۵ / ۱۶۷

اور عبداللہ بن مسعود اور عبید بن عمیر نے پڑھا: «وعَازَّني في الخطاب»(۱) یعنی: وہ مجھ پر غالب آ گیا؛ 'معازہ' سے، جس کے معنی غلبہ پانے کے ہیں؛ 'عازّہ' یعنی اس پر غالب آگیا۔

ابن العربی (۲) نے کہا: غلبہ پانے کے سبب میں اختلاف پایا جاتا ہے؛ کہا گیا: اس کا مطلب ہے کہ وہ اپنی فصاحت و بلاغت سے مجھ پر غالب آگیا۔ اور کہا گیا: وہ اپنے اقتدار کی وجہ سے مجھ پر غالب آگیا؛ کیونکہ جب اس نے اس سے مطالبہ کیا تو وہ اس کی مخالفت نہ کر سکا۔

ہمارے ملک میں ایک امیر تھا جسے سیر بن ابی بکر (۳) کہا جاتا تھا، میں نے اس سے کسی شخص سے میری کوئی حاجت پوری کروانے کی بات کی۔ اس نے مجھ سے کہا: کیا تم نہیں جانتے کہ سلطان کا کسی حاجت کا مطالبہ کرنا اس پر غصہ (دباؤ) ہے؟ میں نے کہا: اگر وہ عادل ہو تو نہیں۔ میں اس کی عجمی زبان، اس کی یادداشت جس طرح اس نے مثال دی اور اس کی ذہانت پر حیران رہ گیا، جیسا کہ وہ میرے جواب پر حیران ہوا اور اسے عجیب لگا۔

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَىٰ نِعَاجِهِ﴾ النحاس (۴) نے کہا: کہا جاتا ہے کہ: یہ داؤد علیہ السلام کی خطا تھی؛ کیونکہ انہوں نے کہا: اس نے تم پر بغیر کسی دلیل کے ثبوت اور فریق مخالف کے اقرار کے ظلم کیا ہے؛ کہ آیا ایسا تھا یا نہیں۔ تو یہ ایک قول ہے۔ اس کی وضاحت اس کے بعد آنے والے مسئلہ میں آئے گی، اور ان شاء اللہ تعالیٰ یہ بہتر قول ہے۔

ابو جعفر النحاس (۵) نے کہا: جہاں تک ان علماء کا قول ہے جن کی بات رد نہیں کی جاتی؛ ان میں عبداللہ بن مسعود اور ابن عباس شامل ہیں، انہوں نے کہا: داؤد علیہ السلام نے ہمارے نبی اور ان پر درود و سلام ہو، اس سے زیادہ کچھ نہیں کیا کہ اس شخص سے کہا: اپنی بیوی میرے لیے چھوڑ

دو۔ ابو جعفر نے کہا: تو اللہ عزوجل نے انہیں اس پر ملامت کی اور انہیں اس پر متنبہ کیا، اور یہ کوئی بڑا گناہ نہیں ہے، اور جو شخص اس سے آگے بڑھتا ہے وہ ایسی بات لاتا ہے جو کسی عالم سے صحیح طور پر ثابت نہیں ہے، اور وہ اس میں بڑے گناہ کا مرتکب ہوتا ہے۔ انہوں نے اپنی کتاب «إعراب القرآن» میں اسی طرح کہا ہے۔

اور انہوں نے اپنی کتاب «معاني القرآن» (٦) میں بھی اسی طرح کہا۔ انہوں نے کہا: داؤد علیہ السلام اور اوریا کے معاملے میں خبریں اور قصے آئے ہیں، اور ان میں سے اکثر صحیح نہیں ہیں! اور نہ ہی ان کی اسناد متصل ہیں، اور یہ مناسب نہیں کہ...

(١) المحرر الوجيز ٥٠٠/٤، اور شاذ قرأتوں ص ١٣٠ میں مسروق، ابو وائل اور حسن کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ (٢) أحكام القرآن ١٦٢١/٤ میں۔ (٣) سلطان یوسف بن تاشفین کے امراء میں سے ایک۔ نفح الطیب ٣٧٣/٤۔ (٤) إعراب القرآن ٤٦١/٣ میں۔ (٥) گذشتہ ماخذ۔ (٦) ٩٨/٦ - ١٠١ اور بریکٹ میں دی گئی عبارت اسی سے ہے۔

Page 168 Surah Sad: Verses 24 - 25 ...one should not venture into such matters except after knowing their authenticity. The most authentic narration concerning this is what was narrated by Masruq from Abdullah bin Mas'ud, who said: Prophet David (peace be upon him) did nothing more than saying: "Give her into my charge," meaning: "Step down from her for me." Al-Minhal narrated from Sa'id bin Jubayr [from Ibn Abbas] that he said: Prophet David ﷺ did nothing more than saying: "Give her into my charge," meaning: "Transfer her to me and join her to me." (1) Abu Ja'far said: This is the most sublime of what has been narrated in this regard, and the meaning is: that David (peace be upon him) asked Uriah to divorce his wife, just as a man asks another man to sell him his slave-girl. So God Almighty alerted him to that and rebuked him because he was a prophet and had ninety-nine wives. He disapproved of him being preoccupied with worldly matters by seeking more. As for anything else, one should not venture to say it. Ibn al-Arabi said (2): As for the claim that when she pleased him, he ordered her husband to be put forward to be killed in the cause of God, this is absolutely false. David ﷺ would not have shed blood for his own personal desire. Rather, what happened was that David said to one of his companions: "Step down from your wife for me," and he was firm with him in that, just as a man asks a man for a need with sincere desire, whether it concerns family or wealth. Sa'd (3) bin al-Rabi' had said to Abd al-Rahman bin Awf when the Messenger of God ﷺ established brotherhood between them: "I have two wives; I will step down from the better of them for you." He replied: "May God bless you in your family." (4) What is permissible to do initially is permissible to request. There is nothing in the Qur'an stating that this happened, nor that he married her after the man's protection over her ended, nor about her giving birth to Solomon. From whom is this narrated and to whom is it attributed?! And on whose report is it based, when no one among the reliable and established narrators transmits it? As for the fact that in Surah Al-Ahzab there is a point indicating that the woman became a wife to David...

---

(1) Narrated by at-Tabari 20/59. (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1624-1625. (3) In (m) it says Sa'id, which is a mistake. (4) Narrated by Ahmad (13123) and al-Bukhari (3781) from the Hadith of Anas.

पृष्ठ 168 सूरा साद: आयत 24 - 25 ...इन जैसी बातों पर तब तक साहस नहीं करना चाहिए जब तक उनकी प्रमाणिकता का पता न चल जाए। इस संबंध में सबसे सही वह है जो मसरूक ने अब्दुल्लाह बिन मसूद से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: दाऊद (अलैहिस्सलाम) ने इसके अलावा कुछ नहीं कहा था कि: "उसे मेरी सुपुर्दगी में दे दो," यानी: मेरे लिए उसे छोड़ दो। अल-मिन्हाम ने सईद बिन जुबैर [इब्न अब्बास से] रिवायत किया कि उन्होंने कहा: दाऊद ﷺ ने इससे अधिक कुछ नहीं कहा: "उसे मेरी सुपुर्दगी में दे दो," अर्थात: उसे मेरे लिए छोड़ दो और उसे मुझसे जोड़ दो। (1) अबू जाफर ने कहा: इस बारे में जो कुछ भी रिवायत किया गया है, उसमें यह सबसे श्रेष्ठ है, और इसका अर्थ यह है: कि दाऊद (अलैहिस्सलाम) ने उरिया से अपनी पत्नी को तलाक देने के लिए कहा था, जैसे एक आदमी दूसरे आदमी से उसकी दासी बेचने के लिए कहता है। इसलिए अल्लाह तआला ने उन्हें इस ओर सचेत किया और उन्हें झिड़का क्योंकि वे नबी थे और उनके पास निन्यानवे पत्नियाँ थीं। उन्होंने दुनियावी चीजों में और अधिक वृद्धि की चाह में व्यस्त होने पर उनकी निंदा की। इसके अलावा किसी और बात पर साहस करना उचित नहीं है। इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि जब वह उन्हें पसंद आ गई तो उन्होंने उसके पति को अल्लाह की राह में मारे जाने के लिए आगे भेजने का आदेश दिया, तो यह निश्चित रूप से निराधार है; क्योंकि दाऊद ﷺ अपनी व्यक्तिगत इच्छा के लिए खून नहीं बहा सकते थे। बल्कि बात यह थी कि दाऊद ने अपने किसी साथी से कहा: "अपनी पत्नी को मेरे लिए छोड़ दो," और उन्होंने इस बारे में उन पर जोर दिया, जैसे कोई व्यक्ति किसी व्यक्ति से सच्ची इच्छा के साथ अपनी ज़रूरत माँगता है; चाहे वह परिवार में हो या धन में। साद (3) बिन अल-रबी ने अब्दुर्रहमान बिन औफ से कहा था जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने उनके बीच भाईचारा स्थापित किया था: "मेरी दो पत्नियाँ हैं; मैं तुम्हारे लिए उनमें से सबसे अच्छी को छोड़ दूँगा।" उन्होंने उससे कहा: "अल्लाह तुम्हारे परिवार में बरकत दे।" (4) जो काम शुरू में करना जायज़ है, उसे माँगना भी जायज़ है। और कुरान में यह नहीं है कि ऐसा हुआ था, और न ही यह कि उन्होंने उस व्यक्ति के अधिकार के समाप्त होने के बाद उससे शादी की थी, और न ही सुलेमान के जन्म के बारे में। तो यह किससे रिवायत किया गया है और किसकी ओर संदर्भीय है?! और इसके संचरण में किस पर भरोसा किया गया है, जबकि कोई भी भरोसेमंद रावी इसे बयान नहीं करता है। जहाँ तक सूरा 'अल-अहज़ाब' में एक बारीक बात है जो यह संकेत देती है कि वह महिला दाऊद की पत्नी बन गई थी...

(1) इसे अल-तबरी 20/59 ने निकाला है। (2) अहकाम अल-कुरान 4 / 1624 - 1625 में। (3) (m) में सईद है, जो गलत है। (4) इसे अहमद (13123) और बुखारी (3781) ने अनस की हदीस से निकाला है।

صفحہ 168 سورۃ ص: آیات 24 - 25 ...اس طرح کی باتوں پر جرات نہیں کرنی چاہیے جب تک کہ ان کی صحت کا علم نہ ہو جائے۔ اس سلسلے میں سب سے صحیح وہ روایت ہے جسے مسروق نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: داؤد علیہ السلام نے اس سے زیادہ کچھ نہیں کہا تھا کہ: «أَكْفِلْنِيها» یعنی: اسے میرے لیے چھوڑ دو۔ المنہال نے سعید بن جبیر [ابن عباس سے] روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: داؤد ﷺ نے اس سے زیادہ کچھ نہیں کہا تھا کہ: «أَكْفِلْنِيها» یعنی: اسے میری طرف منتقل کر دو اور اسے میرے ساتھ ملا دو (1)۔ ابو جعفر نے کہا: اس بارے میں جو کچھ مروی ہے یہ اس میں سب سے بہتر ہے، اور اس کا مطلب یہ ہے کہ: داؤد علیہ السلام نے اوریا سے اپنی بیوی کو طلاق دینے کی درخواست کی تھی، جس طرح ایک آدمی دوسرے آدمی سے اپنی لونڈی بیچنے کا مطالبہ کرتا ہے۔ اللہ عزوجل نے انہیں اس پر متنبہ کیا اور انہیں ملامت کی کیونکہ وہ نبی تھے اور ان کی ننانوے بیویاں تھیں، اللہ نے ان کے دنیاوی معاملات میں مزید اضافے کی خاطر مشغول ہونے پر ناپسندیدگی کا اظہار کیا۔ اس کے علاوہ کسی اور بات کی جرات نہیں کرنی چاہیے۔ ابن العربی (2) نے کہا: اور ان کا یہ قول کہ جب وہ انہیں پسند آگئی تو انہوں نے اس کے شوہر کو اللہ کی راہ میں قتل کے لیے آگے بھیجنے کا حکم دیا، تو یہ قطعاً باطل ہے؛ کیونکہ داؤد ﷺ اپنی نفسانی خواہش کے لیے خون نہیں بہا سکتے تھے۔ بلکہ معاملہ یہ تھا کہ داؤد نے اپنے کسی ساتھی سے کہا: "اپنی بیوی کو میرے لیے چھوڑ دو،" اور اس معاملے میں ان پر زور دیا، جیسا کہ ایک آدمی کسی دوسرے آدمی سے سچی رغبت کے ساتھ کسی ضرورت کا سوال کرتا ہے؛ چاہے وہ اہل و عیال میں ہو یا مال میں۔ حضرت سعد (3) بن ربیع نے حضرت عبد الرحمن بن عوف سے کہا تھا جب رسول اللہ ﷺ نے ان کے درمیان مواخات (بھائی چارہ) قائم کیا تھا: "میری دو بیویاں ہیں، میں ان میں سے جو تمہیں زیادہ پسند ہو تمہارے لیے چھوڑ دیتا ہوں"؛ تو

انہوں نے کہا: اللہ تمہارے اہل و عیال میں برکت دے (4)۔ اور جو کام ابتداً کرنا جائز ہے، اس کا مطالبہ کرنا بھی جائز ہے۔ اور قرآن میں ایسا کہیں نہیں ہے کہ ایسا ہوا تھا، اور نہ ہی یہ کہ انہوں نے اس آدمی کی عصمت ختم ہونے کے بعد اس سے شادی کی تھی، اور نہ ہی سلیمان کی ولادت کا ذکر ہے۔ تو یہ بات کس سے مروی ہے اور کس کی طرف منسوب ہے؟! اور اس کی نقل میں کس پر اعتماد کیا گیا ہے، جبکہ ثقہ اور معتبر راویوں میں سے کسی نے اسے روایت نہیں کیا؟ رہا یہ کہ سورہ "الاحزاب" میں ایک ایسا نکتہ ہے جو اس بات کی طرف اشارہ کرتا ہے کہ وہ خاتون داؤد کی زوجہ بن گئی تھیں...

---

(1) اسے طبری نے 20/59 میں نکالا ہے۔ (2) احکام القرآن 4 / 1624 - 1625 میں۔ (3) (م) میں سعید ہے، اور وہ غلط ہے۔ (4) اسے احمد (13123) اور بخاری (3781) نے انس کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Page 169 - Surah Sad: Verses 24 - 25

And that is His saying: {There is no blame upon the Prophet concerning that which Allah has ordained for him. [That has been] the established way of Allah with those [prophets] who have passed before...} [Verse: 38] meaning, according to one of the opinions, David's marriage to the woman he looked at, just as the Prophet ﷺ married Zaynab bint Jahsh (1); except that Zaynab's marriage was without asking the husband for separation; rather, he commanded him to keep his wife, whereas David's marriage to the woman involved asking her husband to separate from her. So this virtue was for Muhammad ﷺ over David, added to his high virtues ﷺ.

But it has been said: The meaning of {the established way of Allah with those [prophets] who have passed before} is the prophets marrying without a dowry those women who gifted themselves to them without a dowry. And it was said: He meant by His saying: {the established way of Allah with those [prophets] who have passed before} that the prophets, prayers of Allah be upon them, were ordained what they should comply with in marriage and other matters. And this is the most correct of the opinions.

Commentators have narrated that David, peace be upon him, married a hundred women; and this is the text of the Quran. And it is narrated that Solomon had three hundred wives and seven hundred concubines; and your Lord knows best (2).

Al-Kiya al-Tabari mentioned in his "Ahkam" (3) regarding the saying of Allah Almighty: {And has there come to you the news of the adversaries when they climbed over the wall of the prayer chamber} the verse: The researchers who hold the view of the infallibility of the prophets, peace be upon them, from major sins, mentioned that David, peace be upon him, had proceeded to propose to a woman who had already been proposed to by someone else; it is said he was Uriah. The people were inclined towards marrying her to David, desiring him, and were indifferent towards the first suitor. David, peace be upon him, was not aware of that, and he could have known it and refrained from this desire and from proposing to her, but he did not do so because he was impressed by her, either by description or by seeing her unintentionally. David, peace be upon him, had a large number of wives, while that suitor had no wife. So Allah Almighty alerted him to what he did through the incident of the two angels climbing over the wall and the parable they presented as an insinuation; so that he would understand the point of reproach and turn away from the...

(1) Previously 14 / 189. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4 / 1625. (3) 4 / 359 - 360.

पृष्ठ 169 - सूरा साद: आयत 24 - 25

और यह उनका कथन है: {नबी पर उस काम में कोई तंगी नहीं जो अल्लाह ने उनके लिए ठहरा दिया है। यही अल्लाह की सुन्नत उन लोगों में रही है जो पहले गुज़र चुके हैं...} [आयत: 38] यानी एक राय के अनुसार दाऊद का उस महिला से विवाह जिसे उन्होंने देखा था, जैसे नबी ﷺ ने ज़ैनब बिन्त जहश (1) से विवाह किया था; सिवाय इसके कि ज़ैनब का निकाह शौहर से अलगाव की मांग किए बिना हुआ था, बल्कि उन्होंने उसे अपनी पत्नी को रोके रखने का आदेश दिया था, जबकि दाऊद का महिला से विवाह उसके शौहर से उसे अलग करने की मांग के साथ था। तो यह गुण मुहम्मद ﷺ के लिए दाऊद पर श्रेष्ठता है, जो उनके उच्च गुणों ﷺ में शामिल है।

लेकिन यह कहा गया है: {अल्लाह की सुन्नत उन लोगों में जो पहले गुज़र चुके हैं} का अर्थ है नबियों का बिना महर के उन महिलाओं से निकाह करना जिन्होंने स्वयं को उन्हें बिना महर के भेंट कर दिया था। और यह कहा गया: उनका अपने कथन {अल्लाह की सुन्नत उन लोगों में जो पहले गुज़र चुके हैं} से अभिप्राय यह था कि नबियों, उन पर अल्लाह की कृपा हो, के लिए वह सब निर्धारित किया गया जिसका उन्हें निकाह और अन्य मामलों में पालन करना है। और यह रायों में सबसे सही है।

मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने उल्लेख किया है कि दाऊद अलैहिस्सलाम ने सौ महिलाओं से विवाह किया था; और यह कुरान का पाठ है। और रिवायत है कि सुलेमान की तीन सौ पत्नियाँ और सात सौ दासी थीं; और आपका रब बेहतर जानता है (2)।

अल-किया अल-तबरी ने अपनी "अहकाम" (3) में अल्लाह के कथन: {और क्या तुम्हारे पास उन झगड़ने वालों की खबर पहुंची है जब वे इबादतगाह की दीवार फांदकर अंदर आ गए थे} आयत के बारे में उल्लेख किया है: उन शोधकर्ताओं ने जो नबियों को बड़े पापों से पाक मानते हैं, उल्लेख किया है कि दाऊद अलैहिस्सलाम ने एक ऐसी महिला को निकाह का प्रस्ताव दिया था जिसे पहले ही किसी और ने प्रस्ताव दिया था; कहा जाता है वह उरियाह था। लोग दाऊद से उनके निकाह की ओर झुक गए, उनकी इच्छा रखते हुए, और पहले प्रस्तावक के प्रति उदासीन हो गए। दाऊद अलैहिस्सलाम को इस बात का पता नहीं था, और वे इसे जान सकते थे और इस इच्छा और प्रस्ताव से हट सकते थे, लेकिन उन्होंने ऐसा नहीं किया क्योंकि वे उससे प्रभावित थे, चाहे वर्णन से या अनजाने में उसे देखने से। दाऊद अलैहिस्सलाम के पास बहुत सी पत्नियाँ थीं, जबकि उस प्रस्तावक की कोई पत्नी नहीं थी। तो अल्लाह ने उन्हें उनके कार्य के प्रति आगाह किया दो फरिश्तों के दीवार फांदने की घटना के

माध्यम से और उस उदाहरण के माध्यम से जो उन्होंने संकेत के रूप में दिया था; ताकि वे फटकार के बिंदु को समझ सकें और मुड़ जाएं..

(1) पिछला 14 / 189। (2) इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान 4 / 1625। (3) 4 / 359 - 360।

صفحہ ۱۶۹ - سورہ ص: آیات ۲۴ - ۲۵

اور یہ اللہ کا فرمان ہے: {نبی پر اس کام میں کوئی حرج نہیں جو اللہ نے اس کے لیے مقرر فرما دیا، یہی اللہ کی سنت ان لوگوں میں رہی ہے جو پہلے گزر چکے ہیں...} [آیت: ۳۸] یعنی ایک قول کے مطابق داؤد علیہ السلام کا اس خاتون سے نکاح جسے انہوں نے دیکھا تھا، جس طرح نبی ﷺ نے زینب بنت جحش (۱) سے نکاح کیا تھا؛ سوائے اس کے کہ زینب کا نکاح شوہر سے علیحدگی کے مطالبے کے بغیر ہوا تھا، بلکہ آپ نے انہیں اپنی بیوی کو روکے رکھنے کا حکم دیا تھا، جبکہ داؤد علیہ السلام کا اس خاتون سے نکاح ان کے شوہر سے علیحدگی کے مطالبے کے ساتھ تھا۔ پس یہ فضیلت محمد ﷺ کے لیے داؤد علیہ السلام پر ان کے بلند مناقب ﷺ میں ایک اضافہ تھی۔

لیکن یہ کہا گیا ہے کہ: {اللہ کی سنت ان لوگوں میں جو پہلے گزر چکے ہیں} کا مطلب انبیاء کا بغیر مہر کے ان خواتین سے نکاح کرنا ہے جنہوں نے خود کو ان کے لیے بغیر مہر کے پیش کر دیا تھا۔ اور کہا گیا: آپ نے اپنے قول {اللہ کی سنت ان لوگوں میں جو پہلے گزر چکے ہیں} سے مراد یہ لی کہ انبیاء علیہم السلام کے لیے وہ امور فرض کیے گئے جن کی انہیں نکاح اور دیگر معاملات میں پیروی کرنی ہے۔ اور یہ اقوال میں سب سے صحیح ہے۔

مفسرین نے روایت کیا ہے کہ داؤد علیہ السلام نے سو عورتوں سے نکاح کیا تھا؛ اور یہ قرآن کی نص ہے۔ اور روایت ہے کہ سلیمان علیہ السلام کی تین سو بیویاں اور سات سو لونڈیاں تھیں؛ اور آپ کا رب بہتر جاننے والا ہے (۲)۔

الکیا الطبری نے اپنی کتاب «احکام» (۳) میں اللہ عزوجل کے قول: {اور کیا تمہارے پاس جھگڑا کرنے والوں کی خبر پہنچی ہے جب وہ عبادت گاہ کی دیوار پھاند کر اندر آگئے تھے} آیت کے

بارے میں ذکر کیا ہے: ان محققین نے جو انبیاء علیہم السلام کو کبیرہ گناہوں سے پاک سمجھتے ہیں، ذکر کیا ہے کہ داؤد علیہ السلام نے ایک ایسی خاتون کو نکاح کا پیغام بھیجا تھا جسے پہلے ہی کوئی اور پیغام بھیج چکا تھا؛ کہا جاتا ہے وہ اوریا تھا۔ پس لوگ داؤد علیہ السلام سے نکاح کی طرف مائل ہو گئے، ان کی رغبت کی وجہ سے، اور پہلے پیغام بھیجنے والے سے بے رغبت ہو گئے۔ داؤد علیہ السلام کو اس کا علم نہ تھا، اور ان کے لیے یہ جاننا ممکن تھا اور وہ اس رغبت اور پیغام سے دستبردار ہو سکتے تھے، لیکن انہوں نے ایسا نہیں کیا کیونکہ وہ ان سے متاثر تھے، خواہ وہ اوصاف کی بنا پر ہو یا بلا قصد دیکھنے کی بنا پر۔ داؤد علیہ السلام کی بیویوں کی تعداد بہت زیادہ تھی، جبکہ اس پیغام بھیجنے والے کی کوئی بیوی نہ تھی۔ چنانچہ اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کے اس فعل پر دو فرشتوں کے دیوار پھاندنے اور اشارے کنائے میں پیش کی گئی مثال کے ذریعے آگاہ کیا؛ تاکہ وہ اس سے ملامت کے مقام کو سمجھ لیں اور اس سے رجوع کر لیں...

(۱) سلف ۱۴ / ۱۸۹۔ (۲) احکام القرآن لابن العربی ۴ / ۱۶۲۵۔ (۳) ۴ / ۳۵۹ - ۳۶۰۔

...this way, and he asks forgiveness of his Lord for this minor lapse. Twelfth: The Almighty's saying: {He said: "He has certainly wronged you by demanding your ewe [to be added] to his ewes."} contains a ruling on a case after hearing from one of the two litigants, and before hearing from the other, according to the apparent meaning of this statement. Ibn al-Arabi said (1): This is something that is not permissible for anyone, nor in any of the religions, and it is not possible for humans. Rather, the estimation of the speech is that one of the litigants claimed and the other conceded to the claim, then the ruling took place after that. The Prophet ﷺ said: "When two litigants sit before you, do not judge for one of them until you hear from the other" (2). It was said: David, peace be upon him, did not judge for the other until his companion confessed to that. And it was said its estimation is: He has wronged you if that was the case. And Allah knows best which of these ways is possible. I say: Al-Qushayri and Al-Mawardi (3) and others mentioned these two views. Al-Qushayri said: His saying: {He has certainly wronged you by demanding your ewe} without hearing the words of the opponent is problematic; so it can be said: He only said this after referring back to the other opponent and after his confession. This has been narrated even if its narration is not proven, so this is known from the context of the situation. Or he meant: He has wronged you if the matter is as you say, so he silenced him with this and made him patient until he could question his opponent. He said: It is possible to say: It was from their law to rely on the claimant's statement when the defendant remained silent if no verbal denial appeared from him. Al-Halimi Abu Abdullah said in his book "Minhaj al-Din" (4): Among what has been mentioned about thanking for an expected blessing when it arrives, or if it was hidden and then appeared, is prostrating to Allah, the Mighty and Sublime. He said: The basis for that is the Almighty's saying: {And has there come to you the news of the adversaries} up to His saying: {and a good...

(1) In Ahkam al-Qur'an 4/1625, and what precedes it. (2) Narrated by Ahmad (882), Abu Dawood (3582), and al-Tirmidhi (1331). The Prophet ﷺ said that to Ali (may Allah be pleased with him) when he sent him as a judge to Yemen. (3) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/87-88. (4) 2/551-552.

170 सूरा साद: आयत 24 - 25

...इस तरह, और वह इस छोटी सी भूल के लिए अपने रब से क्षमा माँगता है। बारहवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "निश्चय ही उसने अपनी भेड़ों के साथ तुम्हारी भेड़ माँगने का सवाल करके तुम पर ज़ुल्म किया है।"} इसमें इस कथन के ज़ाहिरी अर्थ के अनुसार, दो विवाद करने वालों में से एक को सुनने के बाद और दूसरे को सुनने से पहले, मामले में फतवा (फैसला) मौजूद है। इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: यह ऐसी चीज़ है जो किसी के लिए भी जायज़ नहीं है, न ही किसी धर्म में, और न ही मनुष्यों के लिए ऐसा संभव है। बल्कि बात का अनुमान यह है कि विवाद करने वालों में से एक ने दावा किया और दूसरे ने उस दावे को स्वीकार कर लिया, फिर उसके बाद फैसला हुआ। नबी ﷺ ने फरमाया: "जब दो विवाद करने वाले तुम्हारे पास बैठें, तो उनमें से एक के लिए तब तक फैसला न करो जब तक कि तुम दूसरे से न सुन लो" (2)। और कहा गया है: दाऊद अलैहिस्सलाम ने दूसरे के लिए तब तक फैसला नहीं किया जब तक कि उसके साथी ने इसे स्वीकार नहीं कर लिया। और कहा गया कि इसका अनुमान यह है: उसने तुम पर ज़ुल्म किया है अगर ऐसा ही था। और अल्लाह ही बेहतर जानता है कि इन संभावनाओं में से कौन सी संभव है। मैं कहता हूँ: अल-कुशायरी और अल-मावर्दी (3) और अन्यों ने इन दो पहलुओं का ज़िक्र किया है। अल-कुशायरी ने कहा: उनका यह कहना: {निश्चय ही उसने तुम्हारी भेड़ माँगने का सवाल करके तुम पर ज़ुल्म किया है} विरोधी की बात सुने बिना, समस्याजनक है; तो यह कहा जा सकता है: उन्होंने यह बात दूसरे विरोधी से परामर्श करने और उसके कबूल करने के बाद ही कही थी। यह रिवायत की गई है भले ही इसकी रिवायत साबित न हो, तो यह परिस्थिति के संकेतों से ज्ञात होता है। या उनका इरादा था: उसने तुम पर ज़ुल्म किया है अगर मामला वैसा ही है जैसा तुम कह रहे हो, तो उन्होंने उसे इसके द्वारा चुप कराया और उसे तब तक धैर्य रखने को कहा जब तक कि वह अपने विरोधी से सवाल न कर लें। उन्होंने कहा: यह कहना संभव है: यह उनके कानून का हिस्सा था कि प्रतिवादी के चुप रहने पर वादी की बात पर भरोसा किया जाए यदि उससे मौखिक रूप से कोई इनकार ज़ाहिर न हो। अल-हलीमी अबू अब्दुल्लाह ने अपनी किताब "मिन्हाज अद-दीन" (4) में कहा: आने वाली अपेक्षित नेमत (अनुग्रह) के लिए शुक्र अदा करने के बारे में, या यदि वह छिपी हुई थी और फिर ज़ाहिर हो गई, तो अल्लाह अज़्ज़ व जल के लिए सजदा करना है। उन्होंने कहा: और इसका मूल अल्लाह अज़्ज़ व जल का यह कथन है: {और क्या तुम्हारे पास उन झगड़ने वालों की खबर आई है} उनके इस कथन तक: {और अच्छा...

(1) अहकाम अल-कुरआन 4/1625 में, और उससे पहले का हिस्सा। (2) इसे अहमद (882), अबू दाऊद (3582) और तिर्मिज़ी (1331) ने रिवायत किया है और नबी ﷺ ने यह बात अली ؓ से कही थी जब उन्हें यमन में काज़ी बनाकर भेजा था। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/87 - 88 में। (4) 2/551 - 552।

۱۷۰ سورة ص: آیات ۲۴ - ۲۵

اس طریقے سے، اور وہ اپنے رب سے اس چھوٹی سی لغزش کی معافی مانگتا ہے۔ بارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قَالَ لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ إِلَىٰ نِعَاجِهِۦ﴾ اس میں اس قول کے ظاہری مفہوم کے مطابق، دو فریقوں میں سے ایک کو سننے کے بعد اور دوسرے کو سننے سے پہلے، پیش آمدہ معاملے میں فتویٰ (فیصلہ) موجود ہے۔ ابن العربی (۱) نے کہا: یہ ایسی چیز ہے جو کسی کے نزدیک جائز نہیں ہے، اور نہ ہی کسی مذہب میں، اور انسانوں کے لیے یہ ممکن ہی نہیں۔ بلکہ کلام کا اندازہ یہ ہے کہ دونوں فریقوں میں سے ایک نے دعویٰ کیا اور دوسرے نے دعویٰ تسلیم کر لیا، پھر اس کے بعد فیصلہ ہوا۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "جب دو فریق تمہارے سامنے بیٹھیں، تو ان میں سے ایک کے حق میں فیصلہ نہ دو جب تک کہ دوسرے کی بات نہ سن لو" (۲)۔ اور کہا گیا ہے: داؤد علیہ السلام نے دوسرے کے حق میں فیصلہ نہیں دیا جب تک کہ اس کے ساتھی نے اس کا اعتراف نہیں کر لیا| اور کہا گیا کہ اس کی تاویل یہ ہے: اس نے تم پر ظلم کیا ہے اگر واقعی ایسا ہی تھا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے کہ ان وجوہات میں سے کون سی متعین ہے۔ میں کہتا ہوں: ان دونوں پہلوؤں کا ذکر القشیری اور الماوردی (۳) وغیرہ نے کیا ہے۔ القشیری نے کہا: ان کا یہ قول: ﴿لَقَدْ ظَلَمَكَ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ﴾ فریقِ مخالف کی بات سنے بغیر، مشکل (حل طلب) ہے؛ تو یہ کہا جا سکتا ہے: انہوں نے یہ بات دوسرے فریق سے رجوع کرنے اور اس کے اعتراف کے بعد ہی کہی تھی۔ یہ روایت کی گئی ہے اگرچہ اس کی روایت ثابت نہیں ہے، تو یہ قرائنِ حال سے معلوم ہوتا ہے۔ یا ان کا ارادہ یہ تھا: اس نے تم پر ظلم کیا ہے اگر معاملہ ویسا ہی ہے جیسا تم کہہ رہے ہو، تو انہوں نے اسے اس بات سے خاموش کر دیا اور اسے صبر کرنے کو کہا جب تک کہ وہ اس کے فریقِ مخالف سے سوال نہ کر لیں۔ انہوں نے کہا: یہ کہنا ممکن ہے: یہ ان کی شریعت کا حصہ تھا کہ

مدعا علیہ کی خاموشی پر مدعی کے قول پر بھروسہ کیا جائے جب اس کی طرف سے زبانی طور پر کوئی انکار ظاہر نہ ہو۔ اور الحلیمی ابو عبد اللہ نے اپنی کتاب "منہاج الدین" (۴) میں کہا: متوقع نعمت کے ملنے پر، یا اگر وہ چھپی ہوئی تھی اور پھر ظاہر ہو گئی، تو اس کے شکر میں اللہ عزوجل کے لیے سجدہ کرنا ثابت ہے۔ انہوں نے کہا: اور اس کی اصل اللہ عزوجل کا یہ فرمان ہے: ﴿وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ﴾ اس کے اس قول تک: ﴿وَحُسْنَ﴾

(۱) احکام القرآن ۴ / ۱۶۲۵، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۲) اسے احمد (۸۸۲)، ابو داؤد (۳۵۸۲)، اور ترمذی (۱۳۳۱) نے روایت کیا ہے اور نبی ﷺ نے یہ بات علیؓ سے کہی تھی جب انہیں یمن قاضی بنا کر بھیجا تھا۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۸۷ - ۸۸ میں۔ (۴) ۲ / ۵۵۱ - ۵۵۲۔

171 Surah Sad: Verses 24 - 25

...return. Allah, the Mighty and Sublime, informed about David (peace be upon him): that he heard the speech of the one complaining from the two litigants, and it was not reported that he asked the other. Rather, it was related that he (the other) wronged him. The outward appearance was that he saw signs of weakness and oppression in the speaker, so he assumed he was wronged as he claimed. This led him not to question the opponent; so he said to him hastily: {He has certainly wronged you}, despite the possibility that if he had questioned him, he might have said: "I had a hundred sheep and this man had none, so he stole this sheep from me. When I found it with him, I told him: 'Return it,' and I did not say: 'Entrust it to me.' He knew I would bring him before you, so he dragged me before I could drag him, and came to you complaining about me(1) before I could bring him, so that you would think he is in the right and I am the wrongdoer." When David spoke what haste had prompted him to say, he realized that Allah, the Mighty and Sublime, had left him to himself at that moment—and that was the "test" mentioned(2)—and that this was only due to a shortcoming on his part. So he asked forgiveness of his Lord and fell down prostrate to Allah, the Almighty, in gratitude for having protected him, by limiting himself only to deeming the complained-about person a wrongdoer, and not adding anything to that such as scolding, hitting, or anything else appropriate for one who is perceived in the heart as a wrongdoer. So Allah forgave him, then turned to him with admonishment, saying: {O David, indeed We have made you a successor upon the earth, so judge between the people in truth and do not follow [your own] desire, as it will lead you astray from the way of Allah} [Sad: 26]. Thus, it became clear from what Allah, the Almighty, narrated(3) of this sermon directed at him after forgiveness, that his sin was only a shortcoming in judgment and hastening to deem a wrongdoer one whose wrongdoing had not been proven to him. Then it was narrated from Ibn Abbas that he said: David prostrated out of gratitude, and the Prophet ﷺ prostrated following him(4). Thus it is established that prostration for gratitude is a continuous Sunnah from the Prophets, peace be upon them. {By asking for your ewe} means: by his asking for your ewe; so the infinitive was added to the object, and the 'h' was dropped from the asking (su'aal). It is like the saying of the Almighty: {Man does not tire of supplicating for good} [Fussilat: 49], meaning: from his supplication for good.

(1) In (m): from. (2) In (d) and (m): we mentioned it, and what is established is consistent with the Minhaj. (3) In (m): from what He narrated. (4) Narrated by an-

Nasa'i in al-Mujtaba 2/159 with the wording: That the Prophet ﷺ prostrated in "Sad" and said: David prostrated it in repentance, and we prostrate it in gratitude.

१७१ सूरा साद: आयत २४ - २५

...लौटना। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने दाऊद अलैहिस्सलाम के बारे में बताया कि उन्होंने दो विवाद करने वालों में से शिकायत करने वाले की बात सुनी, और यह नहीं बताया गया कि उन्होंने दूसरे से पूछा। बस यही बयान किया गया कि उसने उस पर ज़ुल्म किया। ज़ाहिरी तौर पर ऐसा लग रहा था कि उन्होंने बोलने वाले में कमज़ोरी और मज़लूमियत के लक्षण देखे, तो उन्होंने उसके मामले को वैसा ही मान लिया जैसा उसने कहा कि वह मज़लूम है। इसी बात ने उन्हें दूसरे पक्ष से पूछने से रोक दिया; तो उन्होंने जल्दी में उससे कह दिया: {उसने यक़ीनन तुम पर ज़ुल्म किया है}, जबकि यह संभावना थी कि अगर वह उससे पूछते तो वह कहता: मेरे पास सौ भेड़ें थीं और इस व्यक्ति के पास कुछ नहीं था, तो उसने मुझसे यह भेड़ चुरा ली, और जब मैंने इसे उसके पास पाया तो मैंने उससे कहा: इसे लौटा दो, और मैंने उससे यह नहीं कहा कि इसे मेरे हवाले कर दो। वह जानता था कि मैं मामला आपके पास ले जाऊँगा, इसलिए वह मुझे खींचने से पहले ही मुझे खींच लाया और मेरे सामने आने से पहले ही आपकी शिकायत लेकर आ गया(१), ताकि आप समझें कि वही हक़ पर है और मैं ज़ालिम हूँ। जब दाऊद ने वह बात कह दी जो जल्दबाज़ी ने उनसे कहलवाई थी, तो उन्हें एहसास हुआ कि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने उस वक़्त उन्हें उनके हाल पर छोड़ दिया था - और यही वह 'फ़ितना' (परीक्षा) थी जिसका उल्लेख किया गया है(२) - और यह उनकी तरफ़ से एक कमी के कारण ही था। चुनाँचे उन्होंने अपने रब से माफ़ी माँगी और अल्लाह तआला के शुक्रगुज़ार होकर सजदे में गिर पड़े कि उसने उन्हें बचा लिया, इस तरह कि उन्होंने सिर्फ़ शिकायत किए गए व्यक्ति को ज़ालिम ठहराने तक ही सीमित रखा और इसके अलावा उसे झिड़कने या मारने जैसी कोई और चीज़ नहीं की जो दिल में ज़ालिम समझे जाने वाले के लिए उचित होती। तो अल्लाह ने उन्हें माफ़ कर दिया, फिर उनकी तरफ़ मुतवज्जह होकर उन्हें नसीहत की; फ़रमाया: {ऐ दाऊद! हमने तुम्हें धरती पर ख़लीफ़ा बनाया है, अतः लोगों के बीच न्यायपूर्वक फ़ैसला करो और अपनी इच्छा का अनुसरण न करो, वरना वह तुम्हें अल्लाह की राह से भटका देगी} [साद: २६]। तो अल्लाह तआला द्वारा माफ़ी के बाद उन्हें दी गई इस नसीहत से यह स्पष्ट हो गया कि उनकी ग़लती केवल न्याय करने में कमी और उस व्यक्ति को ज़ालिम ठहराने में जल्दबाज़ी थी जिसका ज़ुल्म उनके सामने साबित नहीं हुआ था। फिर इब्ने अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: दाऊद ने शुक्राने का सजदा किया, और नबी ﷺ ने उनकी पैरवी(४) में सजदा किया। अतः यह साबित हो गया कि शुक्राने का सजदा नबियों (अलैहिमुस्सलाम) की एक मुतवातिर सुन्नत है। {तुम्हारी भेड़ माँगने के कारण} यानी: उसके द्वारा तुम्हारी भेड़ माँगने के कारण;

यहाँ मस्तर (संज्ञा) का इज़ाफ़त मफ़ऊल (कर्म) की तरफ़ किया गया है, और 'सुवाल' से 'ह' को हटा दिया गया है। यह अल्लाह तआला के इस क़ौल की तरह है: {इंसान भलाई की दुआ माँगने से नहीं थकता} [फ़ुस्सीलत: ४९] यानी: अपनी भलाई की दुआ से।

(१) (म) में: से। (२) (द) और (म) में: हमने उसका ज़िक्र किया, और जो यहाँ दर्ज है वह मिन्हाज के मुताबिक़ है। (३) (म) में: जो उसने बयान किया। (४) इसे नसाई ने अल-मुजतबा २/१५९ में इन शब्दों के साथ रिवायत किया है: नबी ﷺ ने 'साद' में सजदा किया और फ़रमाया: दाऊद ने तौबा के तौर पर सजदा किया था, और हम शुक्राने के तौर पर सजदा करते हैं।

۱۷۱ سورة ص: الآيتان ٢٤ - ٢٥

...پلٹنا۔ اللہ عزوجل نے داؤد علیہ السلام کے بارے میں خبر دی کہ انہوں نے دو جھگڑنے والوں میں سے فریادی کی بات سنی، اور یہ نہیں بتایا کہ انہوں نے دوسرے سے پوچھا۔ بس یہی مروی ہے کہ اس نے اس پر ظلم کیا۔ بظاہر ایسا معلوم ہوتا تھا کہ انہوں نے کلام کرنے والے میں کمزوری اور مظلومیت کے آثار دیکھے، تو انہوں نے اس کے معاملے کو اس پر محمول کیا کہ وہ مظلوم ہے جیسا کہ وہ کہہ رہا ہے، اور اسی بات نے انہیں مد مقابل سے پوچھنے سے روک دیا؛ چنانچہ انہوں نے عجلت میں اس سے کہا: ﴿ لَقَدْ ظَلَمَكَ ﴾ (یقیناً اس نے تم پر ظلم کیا ہے) باوجود اس امکان کے کہ اگر وہ اس سے پوچھتے تو وہ کہتا: میرے پاس سو بکریاں تھیں اور اس شخص کے پاس کچھ نہیں تھا، تو اس نے مجھ سے یہ بکری چرا لی، جب میں نے اسے اس کے پاس پایا تو میں نے اسے کہا: اسے واپس کرو، اور میں نے اسے یہ نہیں کہا کہ: اسے میرے سپرد کر دو۔ اسے معلوم تھا کہ میں اسے آپ کے پاس پیش کروں گا، تو وہ مجھے گھسیٹنے سے پہلے خود ہی گھسیٹ لایا، اور میرے حاضر ہونے سے پہلے ہی آپ کے پاس فریادی بن کر آگیا(۱) تاکہ آپ یہ سمجھیں کہ وہی حق پر ہے اور میں ظالم ہوں۔ جب داؤد علیہ السلام نے وہ بات کہہ دی جو عجلت نے ان سے کہلوائی تھی، تو انہیں علم ہوا کہ اللہ عزوجل نے اس وقت انہیں ان کے نفس کے سپرد کر دیا تھا - اور یہی وہ 'فتنہ' (آزمائش) ہے جس کا ذکر ہوا(۲) - اور یہ ان کی طرف سے صرف ایک کوتاہی کی وجہ سے تھا۔ چنانچہ انہوں نے اپنے رب سے مغفرت طلب کی اور اللہ تعالیٰ کے حضور شکرانے کے طور پر سجدے میں گر پڑے کہ اس نے انہیں (گناہ سے) بچا لیا، اس طرح کہ انہوں نے صرف مدعا علیہ کو ظالم قرار دینے پر اکتفا کیا اور اس پر ڈانٹ ڈپٹ یا مار پیٹ وغیرہ جیسی کسی چیز کا اضافہ نہیں کیا جو اس شخص کے لیے موزوں ہوتی جسے دل میں ظالم

تصور کیا گیا ہو۔ پس اللہ نے انہیں معاف کر دیا، پھر ان کی طرف متوجہ ہو کر انہیں نصیحت فرمائی؛ ارشاد ہوا: ﴿ يَدَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُمْ بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَى فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ ﴾ [ص: ٢٦] (اے داؤد! ہم نے تمہیں زمین میں خلیفہ بنایا ہے، پس تم لوگوں کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کرو اور خواہشِ نفس کی پیروی نہ کرو کہ وہ تمہیں اللہ کی راہ سے بھٹکا دے گی)۔ تو اللہ تعالیٰ نے مغفرت کے بعد اس نصیحت میں جو کچھ بیان فرمایا(۳) اس سے واضح ہو گیا کہ ان کی لغزش صرف فیصلے میں کوتاہی اور اس شخص کو ظالم قرار دینے میں جلدی کرنا تھی جس کا ظلم ان کے نزدیک ثابت نہیں ہوا تھا۔ پھر ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: داؤد علیہ السلام نے شکرانے کا سجدہ کیا، اور نبی ﷺ نے ان کی اتباع(۴) میں سجدہ کیا۔ پس ثابت ہوا کہ سجدہ شکر انبیاء علیہم السلام کی ایک متواتر سنت ہے۔

﴿ بِسُؤَالِ نَعْجَتِكَ ﴾ یعنی: تمہاری بکری مانگنے کی وجہ سے؛ یہاں مصدر کی اضافت مفعول کی طرف کی گئی ہے، اور 'سوال' سے 'ہ' کو حذف کر دیا گیا۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿ لَا يَسْأَمُ الْإِنْسَانُ مِنْ دُعَاءِ الْخَيْرِ ﴾ [فصلت: ٤٩] یعنی: اپنی خیر کی دعا سے۔

(۱) (م) میں: سے۔ (۲) (د) اور (م) میں: ہم نے اس کا ذکر کیا، اور جو یہاں درج ہے وہ المنہاج کے مطابق ہے۔ (۳) (م) میں: جو اس نے بیان کیا۔ (۴) اسے نسائی نے المجتبیٰ ۲/۱۵۹ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: نبی ﷺ نے 'ص' میں سجدہ کیا اور فرمایا: داؤد (علیہ السلام) نے توبہ کے طور پر سجدہ کیا تھا، اور ہم شکرانے کے طور پر سجدہ کرتے ہیں۔

Surah Sad: Verses 24 - 25 172

Thirteenth: The Almighty's saying: {And indeed many associates...} It is said: *khaleet* (singular) and *khulataa'* (plural), but it is not said: *taweel* (singular) and *tuwalaa'* (plural), due to the heaviness of the movement on the 'waw' (1). In this there are two interpretations: First: they are companions. Second: they are partners (2).

I say: Applying the term 'associates' (*khulataa'*) to 'partners' (*shurakaa'*) is far-fetched. Scholars have differed regarding the description of associates. Most scholars said: it is when each one brings his sheep and they are gathered (3) by one shepherd, one bucket, and one resting place. Tawus and 'Ata said: Associates can only be partners. This contradicts the report; which is the saying of the Prophet (ﷺ): "Neither should the property of different people be gathered together, nor should the property of the same person be divided for fear of [paying more] zakat. And whatever property belongs to two associates, they should treat each other equally according to their shares" (4). It was narrated: "For they should return the excess to each other" (5). There is no place for returning excess among partners; so know this.

The rulings on association (*khultah*) are mentioned in books of jurisprudence. Malik, his companions, and a group of scholars do not see [zakat] (6) due from one whose portion does not reach the amount liable for zakat. Al-Rabi', Al-Layth, and a group of scholars, including Al-Shafi'i, said: If the total amount is liable for zakat, then zakat is taken from it. Malik said: If the collector takes it based on this, they should settle it among themselves due to the difference of opinion on that. It would be like the ruling of a judge on a matter of disagreement.

Fourteenth: The Almighty's saying: {...oppress one another...} meaning: they transgress and act unjustly. {Except those who believe and do righteous deeds} for they do not wrong anyone. {And few they are} meaning the righteous, i.e., they are few, so "maa" is extra. It was also said: it means "those," and its estimation is: "few are those who they are" (7). And heard...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/461. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/88. (3) In (m): gathers them both. (4) Narrated by al-Bukhari (1450), and previously 4/399. (5) We did not find this narration, and Malik mentioned it in Al-Muwatta 1/263 as his own saying. (6) What is between brackets is an addition not found in the manuscripts. (7) Al-Nukat wal-Uyun 5/88.

सूरह साद: आयत २४ - २५ १७२

तेरहवीं: अल्लाह तआला का फ़रमान: {और वास्तव में बहुत से भागीदार...} कहा जाता है: 'ख़लीत' (एकवचन) और 'ख़ुलता' (बहुवचन), लेकिन 'तवील' और 'तुवला' नहीं कहा जाता, 'वाव' पर हरकत के भारीपन के कारण (१)। इसके दो पहलू हैं: पहला: वे साथी हैं। दूसरा: वे साझीदार (पार्टनर) हैं (२)।

मैंने कहा: साझीदारों के लिए 'ख़ुलता' शब्द का प्रयोग दूर की बात लगती है। विद्वानों ने 'ख़ुलता' के स्वरूप पर मतभेद किया है। अधिकांश विद्वानों ने कहा: यह तब होता है जब हर कोई अपनी भेड़ें लाता है और उन्हें एक चरवाहा, एक बाल्टी और एक विश्राम स्थल द्वारा एकत्रित किया जाता है (३)। ताऊस और अता ने कहा: 'ख़ुलता' केवल साझीदार ही हो सकते हैं। यह हदीस के विरुद्ध है; जो कि पैगंबर (ﷺ) का कथन है: "न तो अलग-अलग लोगों की संपत्ति को इकट्ठा किया जाना चाहिए, और न ही एक ही व्यक्ति की संपत्ति को ज़कात [ज्यादा देने] के डर से विभाजित किया जाना चाहिए। और जो कुछ भी दो साथियों की संपत्ति है, उन्हें अपने हिस्से के अनुसार एक-दूसरे के साथ समान व्यवहार करना चाहिए" (४)। यह वर्णित है: "ताकि वे एक-दूसरे को अधिकता लौटा दें" (५)। साझीदारों के बीच अधिकता लौटाने का कोई स्थान नहीं है; अतः इसे जान लें।

साहचर्य (ख़ुलता) के नियम न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) की पुस्तकों में वर्णित हैं। मालिक, उनके साथी और विद्वानों का एक समूह उस व्यक्ति पर [ज़कात] (६) नहीं मानते जिसके हिस्से में वह राशि नहीं है जिस पर ज़कात अनिवार्य है। अर-रबी, अल-लैथ और अल-शाफ़ई सहित विद्वानों के एक समूह ने कहा: यदि कुल राशि में वह मात्रा है जिस पर ज़कात अनिवार्य है, तो उससे ज़कात ली जाएगी। मालिक ने कहा: यदि वसूल करने वाला इस आधार पर इसे लेता है, तो वे उस पर मतभेद के कारण आपस में समझौता कर लें। यह विवादित मामले में न्यायाधीश के फैसले के समान होगा।

चौदहवीं: अल्लाह तआला का फ़रमान: {...एक-दूसरे पर ज़ुल्म करते हैं} यानी: वे उल्लंघन करते हैं और अन्याय करते हैं। {सिवाय उनके जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए} क्योंकि वे किसी पर ज़ुल्म नहीं करते। {और वे बहुत थोड़े हैं} यानी नेक लोग, अर्थात: वे कम हैं, तो "मा" अतिरिक्त है। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है "वे जो", और इसका अनुमान है: "थोड़े हैं वे जो वे हैं" (७)। और सुना...

(१) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास ३/४६१। (२) अल-नुकात वल-उयून ५/८८। (३) (म) में: उन दोनों को इकट्ठा करता है। (४) अल-बुखारी (१४५०) द्वारा संकलित, और पहले ४/३९९। (५) हमें यह

रिवायत नहीं मिली, और मालिक ने इसे मुवत्ता १/२६३ में अपने कथन के रूप में उल्लेख किया है। (६) कोष्ठक के बीच जो है वह एक अतिरिक्त है जो प्रतियों में नहीं है। (७) अल-नुकात वल-उयून ५/८८।

سورة ص : الآيتان ٢٤ - ٢٥ ١٧٢

تیرھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَإِنَّ كَثِيرًا مِّنَ الْخُلَطَاءِ﴾ (اور بے شک بہت سے شریک...) کہا جاتا ہے: خلیط اور خلطاء، اور طویل اور طولاء نہیں کہا جاتا، واؤ میں حرکت کی ثقالت کی وجہ سے(۱)۔ اس میں دو پہلو ہیں: پہلا: وہ ساتھی ہیں۔ دوسرا: وہ شرکاء (حصہ دار) ہیں(۲)۔

میں کہتا ہوں: شرکاء پر 'خلطاء' کا اطلاق بعید ہے، اور علماء نے خلطاء کی صفت میں اختلاف کیا ہے، چنانچہ اکثر علماء نے کہا: وہ یہ ہے کہ ہر ایک اپنی بکریاں لائے تو انہیں ایک ہی چرواہا، ایک ہی ڈول اور ایک ہی ٹھکانا جمع کر دے(۳)۔ طاؤس اور عطا نے کہا: خلطاء صرف شریک ہی ہوتے ہیں۔ اور یہ اس حدیث کے خلاف ہے؛ جو کہ نبی کریم ﷺ کا قول ہے: «زکوٰۃ کے ڈر سے الگ الگ مالوں کو اکٹھا نہ کیا جائے اور نہ ہی اکٹھے مال کو الگ الگ کیا جائے، اور جو دو شریکوں کا مال ہو وہ آپس میں برابر برابر حساب کر لیں»(۴)۔ اور روایت ہے: «تاکہ وہ ایک دوسرے کو فاضل حصہ واپس کر دیں»(۵)۔ اور شرکاء کے درمیان فضل (زیادتی) کی واپسی کی کوئی جگہ نہیں؛ پس اسے جان لو۔

اور خلطہ (اشتراک) کے احکام فقہ کی کتابوں میں مذکور ہیں۔ امام مالک، ان کے اصحاب اور علماء کی ایک جماعت اس شخص پر زکوٰۃ واجب نہیں سمجھتی جس کے حصے میں وہ نصاب نہ ہو جس پر زکوٰۃ فرض ہوتی ہے۔ ربیع، لیث اور شافعی سمیت علماء کی ایک جماعت نے کہا: جب مجموعی مال میں وہ مقدار ہو جس پر زکوٰۃ واجب ہوتی ہے تو اس سے زکوٰۃ لی جائے گی۔ امام مالک نے کہا: اگر زکوٰۃ وصول کرنے والا اس کے مطابق وصول کرے تو وہ اس میں اختلاف کی وجہ سے آپس میں راضی ہو جائیں۔ اور یہ ایک ایسے حاکم کے حکم کی طرح ہوگا جس میں اختلاف کیا گیا ہو۔

چودھویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَيَبْغِي بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ﴾ یعنی: وہ زیادتی اور ظلم کرتے ہیں۔ ﴿إِلَّا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ﴾ کیونکہ وہ کسی پر ظلم نہیں کرتے۔ ﴿وَقَلِيلٌ مَّا هُمْ﴾ یعنی نیک لوگ، یعنی: وہ بہت تھوڑے ہیں، تو «ما» زائدہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا معنی 'الذین' ہے، اور اس کی تقدیر (اصل عبارت) یہ ہے: وقليلٌ الذين هم (اور تھوڑے ہیں وہ جو وہ ہیں)(۷)۔ اور سنا...

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۶۱ ۔ (۲) النکت والعیون ۸۸/۵ ۔ (۳) (م) میں ہے: پس وہ ان دونوں کو جمع کرتا ہے۔ (۴) اسے بخاری (۱۴۵۰) نے روایت کیا ہے، اور سابقہ ۳۹۹/۴ ۔ (۵) ہمیں یہ روایت نہیں ملی، اور امام مالک نے اسے مؤطا ۱/ ۲۶۳ میں اپنے قول سے ذکر کیا ہے۔ (۶) بریکٹ کے درمیان والا لفظ نسخوں میں نہیں ہے بلکہ اضافہ ہے۔ (۷) النکت والعیون ۸۸/۵ ۔

Surah Sad: Verses 24 - 25 173 'Umar (may Allah be pleased with him) heard a man saying in his supplication: "O Allah, make me among Your few servants." 'Umar said to him: "What is this supplication?" The man replied: "I intended the words of Allah Almighty: '...except those who believe and do righteous deeds; and they are few.'" (Quran 38:24). 'Umar then said: "Everyone is more knowledgeable than you, O 'Umar!" (1). Fifteenth: The words of the Almighty: "And David realized that We had tested him," meaning: We put him to trial. And "realized" (zanna) here means he was certain. Abu Amr and al-Farra' said: "zanna" means he became certain, although al-Farra' explained that in matters directly witnessed, "zanna" can only mean certainty (2). The recitation is "fatannahu" with a shadda on the 'nun' but not on the 'ta'. 'Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) recited it as "fattannahu" with a shadda on both the 'ta' and the 'nun' for emphasis. Qatadah, 'Ubayd ibn 'Umayr, and Ibn al-Samayfa' recited it as "fatanahu" without doubling either. This was narrated by Ali ibn Nasr from Abu Amr, and it refers to the two angels who entered upon David, peace be upon him (3). Sixteenth: It is said: When David judged between them in the mosque, one of them looked at his companion and laughed, but David did not notice. They wanted him to recognize them, so they ascended to the sky in front of him. Then David, peace be upon him, knew that Allah Almighty had tested him with that, and alerted him to what He had tested him with. I say: There is nothing in the Qur'an that indicates judging in the mosque except this verse. By it, those who said that judging in the mosque is permissible argued. If it were not permissible, as Ash-Shafi'i said, David would not have allowed them that, and he would have said: "Go to the place of judgment." The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and the Caliphs used to judge in the mosque (4), and Malik said: "Judging in the mosque is part of the command..."

---

(1) Previously mentioned 14/277. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/461, see also Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/404. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/501, and the two recitations are in 'al-Qira'at al-Shadhah' p. 130, and al-Muhtasib 2/232. (4) Al-Bukhari titled a chapter before hadith (7165): "Chapter on whoever judged or performed an imprecation in the mosque," and narrated about 'Umar near the pulpit of the Prophet (pbuh), and Shurayh, al-Sha'bi, and Yahya ibn Ya'mar judged in the mosque. Marwan judged against Zayd ibn Thabit with an oath near the pulpit. Al-Hasan and Zurarah ibn Awfa used to judge in the courtyard outside the mosque. Then he titled the next chapter: "Chapter: One who judges in the mosque until he reaches a legal punishment (hadd), he orders for him to be taken out of the mosque for it to be

carried out," and mentioned the hadith of Abu Hurayrah about the man who said to the Prophet (pbuh): "O Messenger of Allah, I have committed adultery..." When he testified against himself four times, he said: "Are you insane?" He said: "No." He said: "Take him and stone him."

सूरह साद: आयत २४ - २५ १७३ उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने एक व्यक्ति को अपनी दुआ में यह कहते हुए सुना: "हे अल्लाह, मुझे अपने उन थोड़े से दासों में शामिल कर दे।" उमर ने उससे कहा: "यह कैसी दुआ है?" उसने उत्तर दिया: "मेरा इरादा अल्लाह के इस कथन से था: '...सिवाय उन लोगों के जो ईमान लाए और नेक काम किए; और वे बहुत कम हैं।' (कुरान ३८:२४)। उमर ने तब कहा: "हर कोई आपसे अधिक जानकार है, ऐ उमर!" (१)। पंद्रहवीं: सर्वशक्तिमान का कथन: "और दाऊद समझ गया कि हमने उसे आज़माया है," अर्थात: हमने उसकी परीक्षा ली। यहाँ "समझ गया" (ज़न्न) का अर्थ है उसे यकीन हो गया। अबू अम्र और अल-फर्रा ने कहा: "ज़न्न" का अर्थ है उसे यकीन हो गया, हालांकि अल-फर्रा ने स्पष्ट किया कि प्रत्यक्ष रूप से देखी गई चीज़ों में "ज़न्न" का अर्थ केवल निश्चितता ही हो सकता है (२)। पाठ "फ़तन्नाहु" है जिसमें 'नून' पर शद्दा है लेकिन 'ता' पर नहीं। उमर इब्न अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इसे ज़ोर देने के लिए 'ता' और 'नून' दोनों पर शद्दा के साथ "फ़त्तन्नाहु" पढ़ा। कतादा, उबैद इब्न उमैर और इब्न अल-समयफ़ा ने इसे बिना किसी को दोहराए "फ़तनाहु" पढ़ा। यह अली इब्न नसर द्वारा अबू अम्र से वर्णित है, और यह उन दो फ़रिश्तों को संदर्भित करता है जो दाऊद (अलैहिस्सलाम) के पास आए थे (३)। सोलहवीं: कहा जाता है: जब दाऊद ने मस्जिद में उनके बीच फैसला सुनाया, तो उनमें से एक ने अपने साथी की ओर देखा और हँस पड़ा, लेकिन दाऊद ने ध्यान नहीं दिया। वे चाहते थे कि वह उन्हें पहचान ले, इसलिए वे उसके सामने आसमान की ओर चढ़ गए। तब दाऊद (अलैहिस्सलाम) को पता चला कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने इसके साथ उसकी परीक्षा ली थी, और उसे उस चीज़ के प्रति सचेत किया जिससे उसने उसकी परीक्षा ली थी। मैं कहता हूँ: कुरान में इस आयत के अलावा मस्जिद में फैसला सुनाने का संकेत देने वाली कोई बात नहीं है। इसी के आधार पर उन लोगों ने तर्क दिया जिन्होंने कहा कि मस्जिद में फैसला सुनाना जायज़ है। यदि यह जायज़ न होता, जैसा कि अल-शाफ़ई ने कहा, तो दाऊद उन्हें इसकी अनुमति नहीं देते और वे कहते: "फैसले के स्थान पर जाओ।" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और खलीफा मस्जिद में फैसले सुनाया करते थे (४), और मलिक ने कहा: "मज्जिद में फैसला सुनाना हुक्म का हिस्सा है..."

---

(१) पूर्व में उल्लेखित १४/२७७। (२) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान ३/४६१, अल-फर्रा द्वारा मानी अल-कुरान २/४०४ भी देखें। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५०१, और दो पाठ 'अल-किरात अल-शादा' पृ. १३० और अल-मुहतसिब २/२३२ में हैं। (४) अल-बुखारी ने हदीस (७१६५) से पहले एक अध्याय का शीर्षक दिया: "उस व्यक्ति के बारे में अध्याय जिसने मस्जिद में फैसला सुनाया या लानत

की," और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के मिम्बर के पास उमर के बारे में बताया, और शुराह, अल-शअबी और यह्या इब्न यामर ने मस्जिद में फैसला सुनाया। मरवान ने मिम्बर के पास ज़ैद इब्न साबित के खिलाफ शपथ के साथ फैसला सुनाया। अल-हसन और ज़ुरारा इब्न औफ़ा मस्जिद के बाहर आंगन में फैसला सुनाया करते थे। फिर उन्होंने अगले अध्याय का शीर्षक दिया: "अध्याय: जो कोई मस्जिद में फैसला करता है जब तक कि वह कानूनी सजा (हद्द) तक नहीं पहुँच जाता, वह उसे मस्जिद से बाहर निकालने का आदेश देता है ताकि इसे लागू किया जा सके" और उस व्यक्ति के बारे में अबू हुरैरा की हदीस का उल्लेख किया जिसने पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने ज़िना किया है..." जब उसने चार बार अपने खिलाफ गवाही दी, तो उन्होंने कहा: "क्या तुम पागल हो?" उसने कहा: "नहीं।" उन्होंने कहा: "उसे ले जाओ और पत्थर मार कर मार डालो।"

سورہ ص: آیات ۲۴ - ۲۵ ۱۷۳ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے ایک شخص کو اپنی دعا میں یہ کہتے ہوئے سنا: "اے اللہ، مجھے اپنے ان چند بندوں میں شامل فرما۔" حضرت عمر نے اس سے پوچھا: "یہ کیسی دعا ہے؟" اس نے جواب دیا: "میرا ارادہ اللہ عزوجل کے اس فرمان سے تھا: '...سوائے ان لوگوں کے جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے؛ اور وہ بہت تھوڑے ہیں۔' (القرآن ۳۸:۲۴)۔ اس پر عمر نے فرمایا: "اے عمر! ہر کوئی تم سے زیادہ سمجھدار ہے۔" (۱)۔ پندرھویں: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور داؤد نے سمجھ لیا کہ ہم نے اسے آزمایا ہے،" یعنی: ہم نے اس کا امتحان لیا۔ اور لفظ "ظن" کا مطلب یہاں یقین کر لینا ہے۔ ابو عمرو اور الفراء نے کہا: "ظن" یقین کے معنی میں ہے، البتہ الفراء نے اس کی وضاحت یوں کی ہے کہ مشاہدہ کی جانے والی چیزوں میں "ظن" کا مطلب صرف یقین ہی ہو سکتا ہے (۲)۔ قرات "فَتَنَّاهُ" ہے، جس میں 'نون' پر شد ہے مگر 'تا' پر نہیں۔ حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ نے اسے مبالغہ کے طور پر 'تا' اور 'نون' دونوں پر شد کے ساتھ "فَتَّنَّاهُ" پڑھا ہے۔ قتادہ، عبید بن عمیر اور ابن السمیفع نے دونوں کو ہلکا پڑھتے ہوئے "فَتَنَاهُ" پڑھا ہے۔ اسے علی بن نصر نے ابو عمرو سے روایت کیا ہے، اور اس سے مراد وہ دو فرشتے ہیں جو حضرت داؤد علیہ السلام کے پاس آئے تھے (۳)۔ سولویں: کہا گیا ہے: جب داؤد نے مسجد میں ان کے درمیان فیصلہ کر دیا، تو ان میں سے ایک نے اپنے ساتھی کی طرف دیکھا اور ہنس دیا، لیکن داؤد نے اسے محسوس نہیں کیا۔ وہ چاہتے تھے کہ وہ انہیں پہچان لیں، چنانچہ وہ ان کے سامنے آسمان کی طرف چڑھ گئے۔ تب داؤد علیہ السلام کو معلوم ہوا کہ اللہ تعالیٰ نے اس کے ذریعے ان کی آزمائش کی تھی، اور انہیں اس آزمائش پر آگاہ کیا۔ میں کہتا ہوں: قرآن میں مسجد میں فیصلے کرنے پر دلالت کرنے والی اس آیت کے علاوہ کوئی اور چیز نہیں ہے، اور اسی سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جو مسجد میں فیصلے کرنے کے جواز کے قائل

ہیں۔ اگر یہ جائز نہ ہوتا جیسا کہ امام شافعی نے فرمایا، تو داؤد انہیں اس پر برقرار نہ رکھتے اور کہتے: "فیصلہ کرنے کی جگہ پر چلے جاؤ۔" نبی کریم ﷺ اور خلفائے راشدین مسجد میں فیصلے فرمایا کرتے تھے (۴)، اور امام مالک نے فرمایا: "مسجد میں فیصلہ کرنا معاملے کا حصہ ہے..."

---

(۱) سابقہ ۲۷۷/۱۴۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۳ / ۴۶۱، اور دیکھئے معانی القرآن للفراء ۲/ ۴۰۴۔ (۳) المحرر الوجیز ۴ / ۵۰۱، اور دونوں قراتیں 'القراءات الشاذة' ص ۱۳۰، اور المحتسب ۲ / ۲۳۲ میں ہیں۔ (۴) امام بخاری نے حدیث (۷۱۶۵) سے پہلے باب باندھا ہے: "باب: جس نے مسجد میں فیصلہ کیا یا لعان کیا،" اور نبی کریم ﷺ کے منبر کے پاس عمر سے متعلق، اور شریح، شعبی اور یحییٰ بن یعمر نے مسجد میں فیصلے کیے۔ مروان نے منبر کے پاس زید بن ثابت پر قسم کے ساتھ فیصلہ کیا۔ حسن اور زرارہ بن اوفیٰ مسجد سے باہر صحن میں فیصلے کیا کرتے تھے۔ پھر اس کے بعد باب باندھا: "باب: جو مسجد میں فیصلہ کرے یہاں تک کہ جب حد تک پہنچ جائے تو حکم دے کہ اسے مسجد سے باہر لے جایا جائے تاکہ حد قائم کی جائے،" اور اس شخص کے بارے میں ابوہریرہ کی حدیث ذکر کی جس نے نبی کریم ﷺ سے کہا: "یا رسول اللہ، میں نے زنا کیا ہے..." جب اس نے چار بار اپنے خلاف گواہی دی تو آپ نے فرمایا: "کیا تمہیں جنون ہے؟" اس نے کہا: "نہیں،" آپ نے فرمایا: "لے جاؤ اور اسے سنگسار کر دو۔"

...ancient. That is, in most matters. There is no harm in him sitting in its courtyard; so that the weak, the polytheist, and the menstruating woman can reach him, and he does not carry out punishments (Hudud) in it; and there is no harm in light discipline. Ashhab said: He judges in his house and wherever he likes (1).

Seventeenth: Malik (may Allah have mercy on him) said: The Caliphs used to judge themselves, and the first to appoint a judge was Muawiyah (2). Malik said: Judges should consult the scholars. Umar ibn Abd al-Aziz said: He should not be appointed as a judge until he is knowledgeable in the traditions of those who passed, consulting people of opinion, clement, and pure. He said: And he should be pious. Malik said: He should be alert, very cautious of tricks, knowledgeable of the conditions, and well-versed in what he cannot do without of the Arabic language; for rulings differ according to the variation of expressions, claims, confessions, testimonies, and conditions that include the rights of the one in whose favor the judgment is rendered. He should say to the defendant before issuing the judgment: Do you have any argument left? If he says: No, he judges against him, and no argument is accepted from him after the execution of his judgment unless he brings something that has a valid point or evidence. The rulings of the judiciary and the judges regarding what is for them and what is against them are mentioned elsewhere.

Eighteenth: His Almighty’s saying: {and sought forgiveness of his Lord} The commentators differed regarding the sin for which he sought forgiveness, into six views:

First: That he looked at the woman until he was sated by her. Said ibn Jubayr said: His trial was only the look. Abu Ishaq (3) said: David did not intend to look at the woman, but he looked at her again, so the first was for him and the second was against him.

Second: That he sent her husband to war among the bearers of the Ark.

Third: That he intended to marry her if her husband died.

Fourth: That Uriah had proposed to that woman, and when he was away, David proposed to her, and she was married to him.

---

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1626 similarly. (2) Al-Tamhid 11/97. (3) He is al-Tha'labi, and his saying is in 'Ara'is al-Majalis p. 284, and the saying of Sa'id ibn Jubayr before it is from it.

सूरह साद: आयत 24 - 25 | 174

...प्राचीन। यानी, ज्यादातर मामलों में। इसमें कोई बुराई नहीं है कि वह उसके आंगन में बैठे; ताकि कमज़ोर, मुशरिक और मासिक धर्म वाली महिला उस तक पहुँच सकें; और वह उसमें हद (सज़ाएँ) लागू न करे; और हल्के शिष्टाचार (अनुशासन) में कोई बुराई नहीं है। अशहब ने कहा: वह अपने घर में और जहाँ चाहे फ़ैसला कर सकता है (1)।

सत्रहवीं बात: मालिक (रहमतुल्लाह अलैह) ने कहा: खलीफा खुद फ़ैसला किया करते थे, और सबसे पहले मुआबिया ने काज़ी मुकर्रर किया (2)। मालिक ने कहा: काज़ियों को उलेमा (विद्वानों) से मशविरा करना चाहिए। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ ने कहा: उसे तब तक काज़ी नहीं बनाया जाना चाहिए जब तक कि वह पिछले लोगों की परंपराओं का जानकार न हो, राय रखने वालों से मशविरा करने वाला हो, सहनशील और पाक-साफ़ हो। उन्होंने कहा: और उसे परहेज़गार होना चाहिए। मालिक ने कहा: उसे सतर्क होना चाहिए, चालों से बहुत सावधान रहना चाहिए, शर्तों का जानकार होना चाहिए, और अरबी भाषा की उन चीज़ों से वाकिफ़ होना चाहिए जिनके बिना उसका काम नहीं चल सकता; क्योंकि फ़ैसले शब्दों, दावों, इक़रारनामों, गवाहियों और शर्तों के अंतर के साथ बदलते हैं जिनमें उस व्यक्ति के अधिकार शामिल होते हैं जिसके पक्ष में फ़ैसला सुनाया जाता है। उसे फ़ैसला सुनाने से पहले प्रतिवादी से कहना चाहिए: क्या तुम्हारे पास कोई दलील बची है? अगर वह कहे: नहीं, तो वह उसके खिलाफ फ़ैसला सुना देता है, और उसके फ़ैसले के लागू होने के बाद उससे कोई दलील स्वीकार नहीं की जाती जब तक कि वह ऐसी चीज़ न लाए जिसका कोई आधार या प्रमाण हो। न्यायपालिका और काज़ियों के बारे में जो उनके पक्ष में है और जो उनके खिलाफ है, उसका ज़िक्र दूसरी जगह है।

अठारहवीं बात: अल्लाह तआला का फरमान: {तो उसने अपने रब से माफ़ी माँगी} मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) के बीच उस गुनाह के बारे में मतभेद है जिसके लिए उसने माफ़ी माँगी थी, इसमें छह राय हैं:

पहली: कि उसने औरत की तरफ तब तक देखा जब तक वह उससे तृप्त नहीं हो गया। सईद बिन जुबैर ने कहा: उसकी आज़माइश सिर्फ नज़र ही थी। अबू इशाक (3) ने कहा: दाऊद ने जानबूझकर औरत को देखने का इरादा नहीं किया था, लेकिन उन्होंने दोबारा उसकी तरफ देखा, तो पहली नज़र उनके हक़ में थी और दूसरी उनके खिलाफ।

दूसरी: कि उसने उसके शौहर को ताबूत (संधूक) ढोने वालों के साथ जंग में भेज दिया।

तीसरी: कि उसने इरादा किया था कि अगर उसका शौहर मर गया तो वह उससे शादी कर लेगा।

चौथी: कि उरिया ने उस औरत को निकाह का पैगाम दिया था, फिर जब वह चला गया, तो दाऊद ने उसे निकाह का पैगाम दिया, और उसका उनसे निकाह हो गया।

---

(1) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी द्वारा 4/1626 इसी तरह। (2) अत-तम्हीद 11/97। (3) वह अल-सअ़लबी हैं, और उनकी बात अराइस अल-मजालिस पृ. 284 में है, और सईद बिन जुबैर की बात जो उससे पहले है, उसी से है।

سورہ ص : الآیتان ۲۴ - ۲۵ ۱۷۴

...قدیم۔ یعنی زیادہ تر معاملات میں۔ اور اس کے صحن میں بیٹھنے میں کوئی حرج نہیں ہے؛ تاکہ کمزور، مشرک اور حائضہ عورت اس تک پہنچ سکے، اور وہ اس میں حدود قائم نہ کرے؛ اور ہلکے ادب (تادیب) میں کوئی حرج نہیں ہے۔ اشہب نے کہا: وہ اپنے گھر میں اور جہاں چاہے فیصلہ کرتا ہے (۱)۔

سترھویں بات: مالک رحمہ اللہ نے فرمایا: خلفاء خود فیصلے کیا کرتے تھے، اور سب سے پہلے جس نے قاضی مقرر کیا وہ معاویہ (۲) تھے۔ مالک نے فرمایا: قاضیوں کو علماء سے مشورہ کرنا چاہیے۔ عمر بن عبدالعزیز نے فرمایا: اسے قاضی نہیں بنایا جانا چاہیے جب تک کہ وہ گزرے ہوئے لوگوں کے آثار (روایات) کا عالم نہ ہو، صاحبِ رائے لوگوں سے مشورہ کرنے والا ہو، بردبار اور پاکدامن ہو۔ فرمایا: اور اسے متقی ہونا چاہیے۔ مالک نے فرمایا: اسے بیدار مغز ہونا چاہیے، چالوں سے بہت ہوشیار رہنا چاہیے، شرائط کا عالم ہونا چاہیے، اور عربی زبان کی ان باتوں سے واقف ہونا چاہیے جن کے بغیر اس کا چارہ نہیں؛ کیونکہ فیصلے عبارتوں، دعووں، اقراروں، شہادتوں اور ان شرائط کے اختلاف سے بدل جاتے ہیں جن میں اس شخص کے حقوق شامل ہوتے ہیں جس کے حق میں فیصلہ دیا گیا ہو۔ اسے چاہیے کہ فیصلہ سنانے سے پہلے مدعا علیہ سے کہے: کیا تیرے پاس کوئی حجت باقی ہے؟ اگر وہ کہے: نہیں، تو وہ اس کے خلاف فیصلہ کر دے، اور اس کے فیصلے کے نفاذ کے بعد اس سے کوئی حجت قبول نہیں کی جائے گی سوائے اس کے کہ وہ ایسی چیز لائے جس کی کوئی وجہ یا دلیل ہو۔ عدلیہ اور قاضیوں کے احکام جو ان کے حق میں ہیں اور جو ان کے خلاف ہیں، وہ دوسری جگہ مذکور ہیں۔

اٹھارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ فَاسْتَغْفَرَ رَبَّه ﴾ (پس اس نے اپنے رب سے معافی مانگی)۔ مفسرین کا اس گناہ کے بارے میں اختلاف ہے جس کی اس نے معافی مانگی، اس میں چھ اقوال ہیں:

پہلا: یہ کہ اس نے عورت کی طرف دیکھا یہاں تک کہ اس سے سیر ہو گیا۔ سعید بن جبیر نے کہا: ان کا فتنہ (آزمائش) صرف دیکھنا ہی تھا۔ ابو اسحاق (۳) نے کہا: داؤد نے جان بوجھ کر عورت کو دیکھنے کا ارادہ نہیں کیا تھا، لیکن انہوں نے دوبارہ اس کی طرف دیکھا، پس پہلی نظر ان کے حق میں تھی اور دوسری ان کے خلاف۔

دوسرا: یہ کہ انہوں نے اس کے شوہر کو تابوت اٹھانے والوں کے ساتھ جنگ میں بھیجا۔

تیسرا: یہ کہ انہوں نے نیت کی کہ اگر اس کا شوہر مر گیا تو وہ اس سے شادی کر لیں گے۔

چوتھا: یہ کہ اوریا نے اس عورت کو نکاح کا پیغام دیا تھا، پھر جب وہ غائب ہوا تو داؤد نے اسے نکاح کا پیغام دیا، پس اس کا نکاح ان سے ہو گیا۔

---

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۶۲۶/۴ اسی طرح۔ (۲) التمہید ۹۷/۱۱ ۔ (۳) وہ الثعلبی ہیں، اور ان کا قول عرائس المجالس ص ۲۸۴ میں ہے، اور سعید بن جبیر کا قول جو اس سے پہلے ہے اسی سے ہے۔

...due to his majesty. So Uriah was grieved by that, and Allah blamed David for not leaving her for her suitor, while he already had ninety-nine women.

Fifth: That he did not grieve over the killing of Uriah as he used to grieve over those of the soldiers who perished, then he married his wife. So Allah Almighty blamed him for that, because the sins of the prophets, even if small, are great in the sight of Allah.

Sixth: That he judged in favor of one of the two disputants before hearing from the other.

Al-Qadi Ibn al-Arabi said (1): As for the statement of those who say: He judged for one of the two disputants before hearing from the other, this is not permissible for prophets, nor is exposing her husband to killing. And as for those who say: He looked at her until he was satisfied, this is not permissible in my view at all; because a wandering gaze is not fitting for the saints who are devoted to worship, so how about the prophets who are the intermediaries of Allah, the revealers of the unseen.

Al-Suddi narrated from Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) that he said: If I heard a man mentioning that David (peace be upon him) committed a forbidden act with that woman, I would have flogged him one hundred and sixty lashes; because the punishment for people is eighty, and the punishment for prophets is one hundred and sixty. Mentioned by Al-Mawardi (2) and Al-Tha'labi as well.

Al-Tha'labi said (3): And Al-Harith al-A'war (4) said on the authority of Ali: Whoever narrates the story of David as the storytellers tell it, believing it, I would lash him with two punishments; because of the greatness of what he committed by accusing one whom Allah has elevated his status, and chose from His creation as a mercy to the worlds, and an argument for the mujtahids (jurists).

Ibn al-Arabi said (5): And this is among what is not authentic from Ali. If it is said: Then what is his ruling according to you?

(1) In Ahkam al-Qur'an 4/1626-1627, and what precedes it is similar to it. (2) In Al-Nukat wa al-Uyun 5/89. (3) Ara'is al-Majalis p. 284. (4) He is Al-Harith bin Abdullah al-Hamdani, a companion of Ali (may Allah be pleased with him). Al-Sha'bi accused him of lying in his opinion, and he was accused of being a Rafidi (rejectionist), and there is weakness in his Hadith. Taqrib al-Tahdhib p. 86. (5) In Ahkam al-Qur'an 4/1627.

सूरह साद: आयत 24 - 25 | 175

...उसकी महिमा के कारण। इसलिए ऊरियाह इससे दुखी हुआ, और अल्लाह ने दाऊद को दोषी ठहराया क्योंकि उन्होंने उसे उसके मंगेतर के लिए नहीं छोड़ा, जबकि उनके पास पहले से ही निन्यानवे स्त्रियां थीं।

पांचवां: यह कि वह ऊरियाह की हत्या पर उतना दुखी नहीं हुए जितना कि वे मरने वाले सैनिकों पर दुखी होते थे, फिर उन्होंने उनकी पत्नी से विवाह कर लिया। इसलिए अल्लाह तआला ने उन्हें इसके लिए दोषी ठहराया; क्योंकि नबियों के पाप, चाहे वे कितने भी छोटे क्यों न हों, अल्लाह की दृष्टि में महान होते हैं।

छठा: यह कि उन्होंने दूसरे पक्ष को सुनने से पहले ही दो विवादियों में से एक के पक्ष में निर्णय दे दिया।

अल-काजी इब्न अल-अरबी (1) ने कहा: जहाँ तक उन लोगों के कथन का प्रश्न है जो कहते हैं: उन्होंने दूसरे को सुनने से पहले दो विवादियों में से एक के लिए फैसला किया, तो यह नबियों के लिए अनुमेय नहीं है, और न ही उनके पति को हत्या के लिए उजागर करना। और जहाँ तक उन लोगों का प्रश्न है जो कहते हैं: उन्होंने उसे तब तक देखा जब तक वे संतुष्ट नहीं हो गए, तो यह मेरी दृष्टि में किसी भी तरह से अनुमेय नहीं है; क्योंकि भटकती हुई दृष्टि उन औलिया (संतों) के लिए भी उपयुक्त नहीं है जो इबादत के लिए समर्पित हैं, तो फिर उन नबियों के बारे में क्या कहा जाए जो अल्लाह के मध्यस्थ हैं और परोक्ष (ग़ैब) को प्रकट करने वाले हैं।

अस-सुद्दी ने अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: यदि मैं किसी व्यक्ति को यह कहते हुए सुनता कि दाऊद (उन पर शांति हो) ने उस महिला के साथ कोई वर्जित कार्य किया था, तो मैं उसे एक सौ साठ कोड़े मारता; क्योंकि लोगों के लिए सज़ा अस्सी है और नबियों के लिए सज़ा एक सौ साठ है। इसका उल्लेख अल-मावर्दी (2) और अल-थालाबी ने भी किया है।

अल-थालाबी (3) ने कहा: और अल-हारिस अल-अव्वर (4) ने अली के अधिकार पर कहा: जो कोई भी दाऊद की कहानी उसी तरह सुनाता है जैसे कहानीकार उसे सुनाते हैं, उस पर विश्वास करते हुए, तो मैं उसे दो सजाओं के बराबर कोड़े मारूँगा; क्योंकि उसने उस व्यक्ति पर आरोप लगाकर एक

महान अपराध किया है जिसे अल्लाह ने उच्च पद प्रदान किया है, और अपनी रचना में से उसे दुनिया के लिए रहमत और मुजतहिदों के लिए एक दलील के रूप में चुना है।

इब्न अल-अरबी (5) ने कहा: और यह उन बातों में से है जो अली से प्रमाणित नहीं हैं। यदि यह कहा जाए: तो आपके अनुसार उसका क्या हुक्म है?

(1) अहकाम अल-कुरआन 4/1626-1627 में, और इससे पहले भी इसके समान है। (2) अल-नुकत वा अल-उयुन 5/89 में। (3) अराइस अल-मजालिस पृ. 284. (4) वह अल-हारिस बिन अब्दुल्ला अल-हमदानी है, अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के साथी। अल-शाबी ने उनकी राय में उन्हें झूठा कहा, और उन पर राफिदी होने का आरोप लगाया गया, और उनकी हदीस में कमजोरी है। तकरीब अल-तहज़ीब पृ. 86. (5) अहकाम अल-कुरआन 4/1627 में।

...اپنی جلالت کی وجہ سے۔ تو اوریا اس پر غمزدہ ہوا، اور اللہ نے داؤد (علیہ السلام) پر عتاب فرمایا کیونکہ انہوں نے اسے اس کے پیغام دینے والے کے لیے نہیں چھوڑا، جبکہ ان کے پاس ننانوے بیویاں تھیں۔

پانچواں: یہ کہ وہ اوریا کے قتل پر اس طرح غمزدہ نہیں ہوئے جس طرح وہ ہلاک ہونے والے سپاہیوں پر غمزدہ ہوا کرتے تھے، پھر انہوں نے اس کی بیوی سے نکاح کر لیا۔ تو اللہ تعالیٰ نے انہیں اس پر ملامت فرمائی؛ کیونکہ انبیاء کے گناہ اگرچہ چھوٹے ہوں لیکن اللہ کے نزدیک بڑے ہوتے ہیں۔

چھٹا: یہ کہ انہوں نے دوسرے فریق کی بات سننے سے پہلے ہی دو فریقوں میں سے ایک کے حق میں فیصلہ دے دیا۔

القاضی ابن العربی (۱) نے فرمایا: رہا ان لوگوں کا قول جو کہتے ہیں: انہوں نے دوسرے کو سننے سے پہلے دو فریقوں میں سے ایک کے لیے فیصلہ کر لیا، تو یہ انبیاء کے بارے میں جائز نہیں ہے، اور نہ ہی اس کے شوہر کو قتل کے لیے پیش کرنا۔ اور رہا ان کا قول جنہوں نے کہا: انہوں نے اسے جی بھر کر دیکھا، تو یہ میری نظر میں کسی حال میں جائز نہیں؛ کیونکہ نظر کا بھٹکنا ان اولیاء کے لیے بھی موزوں نہیں جو عبادت کے لیے یکسو ہیں، تو پھر ان انبیاء کے بارے میں کیا خیال ہے جو اللہ کے واسطے اور غیب سے آگاہ کرنے والے ہیں۔

اور سدی نے علی بن ابی طالب (رضی اللہ عنہ) سے نقل کیا کہ انہوں نے فرمایا: اگر میں کسی شخص کو یہ تذکرہ کرتے ہوئے سنوں کہ داؤد (علیہ السلام) نے اس عورت کے ساتھ کوئی حرام

کام کیا تھا، تو میں اسے ایک سو ساٹھ کوڑے مارتا؛ کیونکہ عام لوگوں کی حد اسی ہے اور انبیاء (کی شان میں گستاخی) کی حد ایک سو ساٹھ ہے۔ اسے ماوردی (۲) اور ثعلبی نے بھی ذکر کیا ہے۔

ثعلبی (۳) نے کہا: اور حارث الاعور (۴) نے علی (رضی اللہ عنہ) سے روایت کی ہے: جو شخص داؤد (علیہ السلام) کا واقعہ اسی طرح بیان کرے جیسا کہ قصہ گو بیان کرتے ہیں، اس پر یقین رکھتے ہوئے، تو میں اسے دوہری حد کے برابر کوڑے ماروں گا؛ کیونکہ اس نے ایک ایسی ہستی پر بہتان لگا کر بڑی زیادتی کی ہے جس کا مقام اللہ نے بلند کیا ہے، اور اسے اپنی مخلوق میں سے جہانوں کے لیے رحمت اور مجتہدین کے لیے حجت بنا کر پسند فرمایا ہے۔

ابن العربی (۵) نے فرمایا: اور یہ ان باتوں میں سے ہے جو علی (رضی اللہ عنہ) سے ثابت نہیں۔ اگر کہا جائے: تو آپ کے نزدیک اس کا کیا حکم ہے؟

(۱) احکام القرآن ۴ / ۱۶۲۶ - ۱۶۲۷ میں، اور اس سے پہلے بھی اسی طرح ہے۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۸۹ میں۔ (۳) عرائس المجالس ص ۲۸۴۔ (۴) وہ حارث بن عبد اللہ ہمدانی ہیں، علی (رضی اللہ عنہ) کے ساتھی، شعبی نے ان کی رائے کو جھٹلایا، اور ان پر رافضی ہونے کا الزام لگایا گیا، اور ان کی حدیث میں کمزوری ہے۔ تقریب التہذیب ص ۸۶۔ (۵) احکام القرآن ۴ / ۱۶۲۷ میں۔

We say: As for those who say that a prophet committed adultery, they should be killed. As for those who attribute to him less than that, such as looking and touching, people have differed regarding that; if someone insists on that and attributes it to him, I would kill him, for it contradicts the prescribed glorification [of prophets]. As for their saying: his gaze fell upon a woman bathing naked, and when she saw him, she let down her hair and covered her body, there is no sin upon him in this by consensus of the nation; because the first look reveals what is looked at and the beholder is not sinful for it, but for the second look, there is no basis for it (1).

As for their saying: that he [intended] to marry her if her husband died, there is nothing wrong with that since he did not expose him to death. As for their saying: that he proposed over Uriah's proposal, it is false and refuted by the Quran and all the interpretative traditions.

Ashhab narrated from Malik who said: It reached me that a dove came and landed near David, peace be upon him, and it was made of gold. When he saw it, he liked it and stood up to take it, and it was near his hand. Then he did the same twice more, then it flew away and he followed it with his eyes, and his gaze fell upon that woman bathing and she had long hair. It reached me that he remained prostrating for forty nights until grass grew from the tears of his eyes.

Ibn al-Arabi said (2): As for the saying of the commentators: that the bird hopped near him and he intended to take it and followed it, this does not contradict worship; because doing so is permissible, especially since it is lawful, and seeking what is lawful is an obligation. He only followed the bird for itself, not for its beauty, for he had no benefit in it. Their mentioning the beauty of the bird is a breach (3) in ignorance. As for what was narrated that it was a golden bird and he followed it to take it; because it is from the grace of Allah Almighty, as narrated in the Sahih: "Verily, Job (Ayyub), peace be upon him, was bathing naked, and a swarm of [golden] locusts fell upon him, so he started gathering them in his garment; Allah Almighty said to him: 'O Job, did I not make you wealthy enough?' He said: 'Yes, O Lord, but I have no need of...'"

(1) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1624. (2) In Ahkam al-Quran 4/1624 and 1627, and what was before it and what is between brackets is the preceding part. (3) In Ahkam al-Quran: proficiency.

सूरा साद: आयत 24 - 25 | 176

हमने कहा: जहाँ तक उनका सवाल है जो कहते हैं कि एक नबी ने व्यभिचार किया, तो उसे मार दिया जाना चाहिए। और जहाँ तक उन लोगों की बात है जिन्होंने उन्हें उससे कम बातें जैसे देखने और छूने का श्रेय दिया, तो लोगों ने इस बारे में मतभेद किया है; यदि कोई उस पर अडिग रहता है और उसे उनकी ओर श्रेय देता है, तो मैं उसे मार डालूँगा, क्योंकि यह उस ताज़ीर (सम्मान) के विपरीत है जिसका आदेश दिया गया है। जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: कि उनकी नज़र एक नग्न स्नान करती हुई महिला पर पड़ी, और जब उसने उन्हें देखा, तो उसने अपने बाल नीचे गिरा दिए और अपने शरीर को ढक लिया, तो इस पर उम्मत (समुदाय) की सर्वसम्मति से उन पर कोई दोष नहीं है; क्योंकि पहली नज़र देखी जाने वाली चीज़ को उजागर करती है और देखने वाला इसके लिए अपराधी नहीं है, लेकिन दूसरी नज़र के लिए, इसका कोई आधार नहीं है (1)।

जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: कि उन्होंने [नियत की] यदि उसका पति मर गया तो वे उससे शादी कर लेंगे, तो इसमें कुछ भी गलत नहीं है क्योंकि उन्होंने उसे मृत्यु के जोखिम में नहीं डाला। जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: कि उन्होंने उरिया के प्रस्ताव पर अपना प्रस्ताव रखा, तो यह असत्य है जिसे कुरान और सभी व्याख्यात्मक परंपराएं खारिज करती हैं।

अशहब ने मालिक से रिवायत की कि उन्होंने कहा: मुझे पता चला है कि एक कबूतर दाऊद (उन पर शांति हो) के पास आकर बैठा और वह सोने का था। जब उन्होंने उसे देखा, तो वह उन्हें पसंद आया और वे उसे पकड़ने के लिए खड़े हुए और वह उनके हाथ के करीब था। फिर उन्होंने दो बार ऐसा ही किया, फिर वह उड़ गया और उन्होंने अपनी आँखों से उसका पीछा किया, और उनकी नज़र उस महिला पर पड़ी जो स्नान कर रही थी और उसके बाल लंबे थे। मुझे पता चला है कि वे चालीस रातों तक सजदे में रहे यहाँ तक कि उनकी आँखों के आँसुओं से घास उग आई।

इब्न अल-अरबी ने कहा (2): जहाँ तक मुफस्सरीन (व्याख्याकारों) के इस कथन का सवाल है: कि पक्षी उनके पास रेंगकर आया और उन्होंने उसे पकड़ने का इरादा किया और उसका पीछा किया, तो यह इबादत के विपरीत नहीं है; क्योंकि ऐसा करना जायज़ है, खासकर जब वह हलाल हो, और हलाल की तलाश एक फर्ज़ है। उन्होंने केवल पक्षी का उसके वजूद के लिए पीछा किया, उसकी सुंदरता के लिए नहीं, क्योंकि उन्हें इसमें कोई लाभ नहीं था। उनका पक्षी की सुंदरता का उल्लेख करना अज्ञानता में एक दरार (3) है। जहाँ तक इस बात का है कि रिवायत में है कि वह सोने का पक्षी था

और वे उसे लेने के लिए उसके पीछे गए; क्योंकि यह अल्लाह तआला के फज़्ल (कृपा) में से है, जैसा कि सहीह में रिवायत है: "बेशक अय्यूब (उन पर शांति हो) नग्न स्नान कर रहे थे, तो उन पर [सोने की] टिड्डियों का एक झुंड गिरा, और वे उसे अपने कपड़ों में इकट्ठा करने लगे; तो अल्लाह तआला ने उनसे कहा: 'ऐ अय्यूब, क्या मैंने तुम्हें धनी नहीं बना दिया था?' उन्होंने कहा: 'हाँ, ऐ रब, लेकिन मुझे तेरी..."'

(1) अहकाम अल-कुरान इब्न अल-अरबी द्वारा 4 / 1624। (2) अहकाम अल-कुरान 4 / 1624 और 1627 में, और जो इसके पहले था और जो कोष्ठक के बीच है वह पिछला हिस्सा है। (3) अहकाम अल-कुरान में: दक्षता।

ہم نے کہا: جہاں تک اس کا تعلق ہے جس نے کہا کہ ایک نبی نے زنا کیا، تو اسے قتل کر دیا جائے گا، اور جہاں تک اس کا تعلق ہے جس نے اس کی طرف اس سے کم چیزیں مثلاً دیکھنا اور چھونا منسوب کیا، تو لوگوں نے اس بارے میں اختلاف کیا ہے؛ پس اگر کوئی اس پر اصرار کرے اور اسے ان کی طرف منسوب کرے تو میں اسے قتل کر دوں گا، کیونکہ یہ اس تعزیر (عظمت) کے منافی ہے جس کا حکم دیا گیا ہے۔ رہا ان کا یہ قول: کہ ان کی نظر ایک غسل کرتی ہوئی برہنہ عورت پر پڑی، اور جب اس نے انہیں دیکھا تو اس نے اپنے بال لٹکا لیے اور اپنے جسم کو چھپا لیا، تو اس میں امت کے اجماع کے ساتھ ان پر کوئی گناہ نہیں ہے؛ کیونکہ پہلی نظر دیکھی جانے والی چیز کو ظاہر کر دیتی ہے اور دیکھنے والا اس سے گنہگار نہیں ہوتا، لیکن جہاں تک دوسری نظر کا تعلق ہے تو اس کی کوئی اصل نہیں ہے (١)۔

رہا ان کا یہ قول: کہ انہوں نے [ارادہ کیا] کہ اگر اس کا شوہر مر گیا تو اس سے شادی کر لیں گے، تو اس میں کوئی حرج نہیں کیونکہ انہوں نے اسے موت کے خطرے میں نہیں ڈالا۔ رہا ان کا یہ قول: کہ انہوں نے اوریا کے نکاح کے پیغام پر پیغام بھیجا، تو یہ باطل ہے جسے قرآن اور تمام تفسیری آثار مسترد کرتے ہیں۔

اشہب نے مالک سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ وہ کبوتر داؤد علیہ السلام کے قریب آ کر بیٹھا اور وہ سونے کا تھا، جب انہوں نے اسے دیکھا تو وہ انہیں پسند آیا اور وہ اسے پکڑنے کے لیے کھڑے ہوئے اور وہ ان کے ہاتھ کے قریب تھا، پھر انہوں نے اسی طرح دو بار کیا، پھر وہ اڑ گیا اور انہوں نے اپنی نظروں سے اس کا پیچھا کیا، تو ان کی نظر اس عورت

پر پڑی جو غسل کر رہی تھی اور اس کے لمبے بال تھے؛ پس مجھے یہ خبر ملی ہے کہ وہ چالیس راتیں سجدے میں رہے یہاں تک کہ ان کی آنکھوں کے آنسوؤں سے گھاس اگ آئی۔

ابن العربی (۲) نے کہا: اور مفسرین کا یہ قول: کہ پرندہ ان کے پاس رینگتا ہوا آیا تو انہوں نے اسے پکڑنے کا ارادہ کیا اور اس کا پیچھا کیا، تو یہ عبادت کے منافی نہیں ہے؛ کیونکہ ایسا کرنا مباح ہے، خاص طور پر جب وہ حلال ہو، اور حلال کی تلاش ایک فریضہ ہے، اور انہوں نے پرندے کا پیچھا اس کی ذات کے لیے کیا نہ کہ اس کی خوبصورتی کے لیے، کیونکہ انہیں اس میں کوئی نفع نہ تھا۔ ان کا پرندے کی خوبصورتی کا ذکر کرنا جہالت میں ایک شگاف (۳) ہے۔ رہا یہ کہ مروی ہے کہ وہ سونے کا پرندہ تھا اور وہ اسے پکڑنے کے لیے اس کے پیچھے چلے؛ کیونکہ یہ اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے فضل میں سے ہے جیسا کہ صحیح میں مروی ہے: «بے شک ایوب علیہ السلام برہنہ غسل کر رہے تھے، تو ان پر [سونے کی] ٹڈیوں کا ایک لشکر گرا، تو وہ اسے سمیٹنے لگے اور اپنے کپڑے میں ڈالنے لگے؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان سے فرمایا: "اے ایوب، کیا میں نے تمہیں غنی نہیں کر دیا تھا؟" انہوں نے کہا: "ہاں اے رب، لیکن مجھے تیرے..."»

(۱) احکام القرآن لابن العربی ٤ / ١٦٢٤۔ (۲) احکام القرآن ٤ / ١٦٢٤ اور ١٦٢٧ میں، اور اس سے پہلے جو کچھ ہے اور جو کچھ قوسین کے درمیان ہے وہ سابقہ حصہ ہے۔ (۳) احکام القرآن میں: مہارت۔

177 Surah Sad: Verses 24 - 25

...your blessing" (1). Al-Qushayri said: David intended to take it to give it to a young son of his, but it flew away and landed on the niche of the house; Al-Tha'labi also said this, and it was mentioned before (2). The nineteenth point: God's words: "and he fell down bowing and turned [to Allah in repentance]" i.e., he fell prostrating, and bowing (ruku') is sometimes used to mean prostration (sujud). A poet said: "He fell on his face bowing, and repented to Allah from every sin" (3). Ibn al-Arabi said (4): There is no disagreement among scholars that what is meant by bowing here is prostration; for prostration is inclination, and bowing is bending, and one of them enters (5) into the other, but each one might be specific to its form, then this came about by naming one of them by the other, so prostration was called bowing. Al-Mahdawi said: Their bowing was prostration. And it was said: rather, their prostration was bowing. Muqatil said: So he fell from his bowing prostrating to Allah Almighty. That is: when he felt the matter, he stood up for prayer, then fell from bowing into prostration; because they both involve bending. "and turned [to Allah in repentance]" i.e.: repented of his sin and returned to Allah. Al-Husayn ibn al-Fadl said: Abdullah ibn Tahir—who was the governor—asked me about the words of Allah Almighty: "and he fell down bowing" so can it be said of someone bowing: he fell (kharra)? I said: No. He said: So what is the meaning of the verse? I said: Its meaning is: he fell after he was bowing, i.e., he prostrated (6).

---

(1) Narrated by Ahmad (8159) and Al-Bukhari (3391) from the hadith of Abu Huraira, and what is between brackets is from them, and it was mentioned before 4/483. (2) 15/167. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/89. (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1627. (5) In Ahkam al-Qur'an: indicates. (6) Tafsir al-Baghawi 4/57, and Abdullah ibn Tahir: He is Abu al-Abbas, the just prince, ruler of Khorasan and Transoxiana, died in the year (230 AH) Al-Siyar 10/684.

177 सूरह साद: आयत 24 - 25

...तेरी बरकत" (1)। अल-कुशायरी ने कहा: दाऊद (अलैहिस्सलाम) ने उसे अपने एक छोटे बेटे को देने के लिए पकड़ने का इरादा किया, लेकिन वह उड़ गया और घर के एक ताक पर बैठ गया; अल-था'लाबी ने भी यही कहा है, और यह पहले उल्लेख किया जा चुका है (2)। उन्नीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: "और वह झुकते हुए गिर पड़ा और (अल्लाह की ओर) मुड़ा" यानी: वह सजदा करते हुए गिर पड़ा, और कभी-कभी रुकू(झुकने) शब्द का प्रयोग सजदे के लिए किया जाता है। एक कवि ने कहा है: "वह अपने चेहरे के बल रुकू करते हुए गिर पड़ा, और हर गुनाह से अल्लाह की ओर तौबा की" (3)। इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: विद्वानों के बीच इस बात में कोई मतभेद नहीं है कि यहाँ रुकू से तात्पर्य सजदा है; क्योंकि सजदा झुकना है और रुकू मुड़ना है, और इनमें से एक दूसरे में समाहित है (5), लेकिन उनमें से प्रत्येक अपने स्वरूप में विशिष्ट हो सकता है, फिर यह एक को दूसरे के नाम से पुकारने की शैली में आया, इसलिए सजदे को रुकू कहा गया। अल-महदवी ने कहा: उनका रुकू ही सजदा था। और कहा गया: बल्कि उनका सजदा ही रुकू था। मुकातिल ने कहा: फिर वह अपने रुकू से अल्लाह अज़-व-जल्ल के लिए सजदे में गिर पड़े। यानी: जब उन्हें मामले का एहसास हुआ, तो वह नमाज़ के लिए खड़े हुए, फिर रुकू से सजदे में गिर गए; क्योंकि उन दोनों में ही झुकना शामिल है। "और (अल्लाह की ओर) मुड़ा" यानी: अपनी गलती से तौबा की और अल्लाह की ओर लौट आया। अल-हुसैन बिन अल-फज़ल ने कहा: अब्दुल्ला बिन ताहिर - जो गवर्नर थे - ने मुझसे अल्लाह अज़-व-जल्ल के कथन के बारे में पूछा: "और वह झुकते हुए गिर पड़ा" तो क्या रुकू करने वाले के लिए कहा जा सकता है: वह गिर पड़ा (खर्रा)? मैंने कहा: नहीं। उन्होंने कहा: तो आयत का अर्थ क्या है? मैंने कहा: इसका अर्थ है: रुकू करने के बाद वह गिर पड़ा, यानी उसने सजदा किया (6)।

---

(1) इसे अहमद (8159) और बुखारी (3391) ने अबू हुरैरा की हदीस से उद्धृत किया है, और कोष्ठक में दी गई सामग्री उन्हीं से है, और यह पहले 4/483 पर आ चुका है। (2) 15/167। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/89। (4) अहकाम अल-कुरआन 4/1627 में। (5) अहकाम अल-कुरआन में: इंगित करता है। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/57, और अब्दुल्ला बिन ताहिर: वह अबू अल-अब्बास हैं, न्यायप्रिय अमीर, खुरासान और मा वरा अन-नहर के शासक, उनकी मृत्यु वर्ष (230 हिजरी) में हुई, अल-सियार 10/684।

۱۷۷ سورہ ص : آیات ۲۴ - ۲۵

تیری برکت»(۱)۔ القشیری نے کہا: داؤد (علیہ السلام) نے اسے اپنے ایک چھوٹے بیٹے کو دینے کے لیے پکڑنے کا ارادہ کیا، تو وہ اڑ گیا اور گھر کے ایک روزن (طاق) پر جا بیٹھا؛ ثعلبی نے بھی یہی کہا ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۲)۔ انیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ﴾ یعنی: وہ سجدہ کرتے ہوئے گر پڑے، اور بسا اوقات رکوع سے سجدہ مراد لیا جاتا ہے۔ شاعر نے کہا ہے: فخرَّ علی وجـهـه راكـعـاً وتابَ إلـى الله مِـنْ كُـلِّ ذنب(۳) (پس وہ اپنے چہرے کے بل رکوع کرتے ہوئے گر پڑا، اور ہر گناہ سے اللہ کی طرف توبہ کی) ابن العربی (۴) نے کہا: علماء کے درمیان اس بات میں کوئی اختلاف نہیں ہے کہ یہاں رکوع سے مراد سجدہ ہے؛ کیونکہ سجدہ میلان (جھکاؤ) ہے اور رکوع انحنا (جھکنا) ہے، اور ان میں سے ایک دوسرے میں داخل ہو جاتا ہے (۵)، لیکن ہو سکتا ہے کہ ہر ایک اپنی اپنی ہیئت (شکل) کے ساتھ مخصوص ہو، پھر یہ ایک کو دوسرے کے نام سے موسوم کرنے کے طور پر آیا، چنانچہ سجدے کو رکوع کہا گیا۔ المہدوی نے کہا: ان کا رکوع سجدہ ہی تھا۔ اور کہا گیا: بلکہ ان کا سجدہ رکوع ہی تھا۔ مقاتل نے کہا: پس وہ اپنے رکوع سے اللہ عزوجل کے لیے سجدہ کرتے ہوئے گر گئے۔ یعنی: جب انہیں معاملے کا احساس ہوا تو وہ نماز کے لیے کھڑے ہوئے، پھر رکوع سے سجدے میں گر گئے؛ کیونکہ ان دونوں میں جھکنا پایا جاتا ہے۔ ﴿وَأَنَابَ﴾ یعنی: اپنی خطا سے توبہ کی اور اللہ کی طرف رجوع کیا۔ الحسین بن الفضل نے کہا: عبداللہ بن طاہر نے - جو کہ گورنر تھے - مجھ سے اللہ عزوجل کے ارشاد: ﴿وَخَرَّ رَاكِعًا﴾ کے بارے میں پوچھا کہ کیا رکوع کرنے والے کے لیے کہا جاتا ہے: "خرَّ" (گر پڑا)؟ میں نے کہا: نہیں۔ انہوں نے کہا: تو پھر آیت کے کیا معنی ہیں؟ میں نے کہا: اس کا مطلب ہے: رکوع کرنے کے بعد وہ گر پڑے، یعنی سجدہ کیا (۶)۔

(۱) اسے احمد (۸۱۵۹) اور بخاری (۳۳۹۱) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور قوسین کے درمیان والی عبارت انہی سے ہے، اور یہ پہلے ۴/ ۴۸۳ پر گزر چکا ہے۔ (۲) ۱۵ / ۱۶۷۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۸۹۔ (۴) احکام القرآن ۴ / ۱۶۲۷ میں۔ (۵) احکام القرآن میں: "یدلّ" (دلالت کرتا ہے) ہے۔ (۶) تفسیر البغوی ۴ / ۵۷، اور عبداللہ بن طاہر: یہ ابوالعباس ہیں، عادل امیر، خراسان اور ماوراء النہر کے حکمران، وفات ۲۳۰ھ، السیر ۱۰ / ۶۸۴۔

Surah Sad: Verses 24 - 25 [Page] 178

Twentieth point: There is disagreement regarding the prostration of David: is it one of the obligatory prostrations commanded in the Quran or not? Abu Sa'id al-Khudri narrated that the Prophet ﷺ recited from the pulpit: "Saad. By the Quran, full of reminders..." When he reached the point of prostration, he descended and prostrated, and the people prostrated with him. On another day, he recited it and the people prepared themselves to prostrate. The Messenger of Allah ﷺ said: "It is the repentance of a prophet, but I saw you preparing yourselves for prostration," so he descended and prostrated. This is the wording of Abu Dawud (1).

In al-Bukhari and others: From Ibn Abbas, who said: "Saad" is not one of the obligatory prostrations of the Quran, but I saw the Prophet ﷺ prostrating during it (2).

It was narrated via Ibn Mas'ud that he said: "Saad" is the repentance of a prophet, and one does not prostrate during it. From Ibn Abbas: It is the repentance of a prophet, and your Prophet is among those commanded to follow him (3).

Ibn al-Arabi (4) said: In my view, it is not a place for prostration, but the Prophet ﷺ prostrated during it, so we prostrated following him. The meaning of the prostration is that David prostrated in humility to his Lord, confessing his sin and repenting for his mistake. So, if anyone prostrates during it, let them prostrate with this intention, so perhaps Allah will forgive them through the sanctity of David whom they followed. Whether we say that the laws of those before us are laws for us or not, this is a prescribed matter for everyone in every nation. And Allah knows best.

Twenty-first point: Ibn Khuwayz Mindad said: His saying "and fell down bowing and turned [to Allah in repentance]" indicates that a single prostration for gratitude is not permissible, because bowing was mentioned with it. What is permissible is to offer two rak'ahs as thanks, but as for a single prostration, no. This is because good tidings used to come to the Messenger of Allah ﷺ and the leaders after him, and it was not reported from any of them that they performed a prostration of gratitude. Had they done so, it would have been reported through widespread narration because of the public's need to know its permissibility and its being an act of worship.

(1) In al-Sunan (1410). Al-tashazzun: getting ready and prepared for something. Al-Nihayah (shazan). (2) Sahih al-Bukhari (1069), and it is in Musnad Ahmad (3387). (3)

Both were narrated by al-Bayhaqi in al-Sunan al-Kubra 2/319. (4) In Ahkam al-Quran 4/1628, and what preceded it.

सूरह साद: आयत 24 - 25 [पृष्ठ] 178

बीसवाँ मुद्दा: दाऊद के सजदे के बारे में मतभेद है: क्या यह कुरान में आदेशित आवश्यक सजदों में से एक है या नहीं? अबू सईद अल-खुदरी ने वर्णन किया कि पैगंबर ﷺ ने मिम्बर से पाठ किया: "साद। उस कुरान की कसम जिसमें उपदेश है..." जब वह सजदे की जगह पर पहुँचे, तो वे नीचे उतरे और सजदा किया, और लोगों ने भी उनके साथ सजदा किया। किसी अन्य दिन, उन्होंने इसका पाठ किया और लोग सजदे के लिए तैयार हो गए। अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "यह एक पैगंबर की तौबा (तौबा) है, लेकिन मैंने देखा कि आप लोग सजदे के लिए तैयार हो रहे थे," फिर वे उतरे और सजदा किया। यह अबू दाऊद के शब्द हैं (1)।

बुखारी और अन्य में: इब्न अब्बास से, जिन्होंने कहा: "साद" कुरान के आवश्यक सजदों में से नहीं है, लेकिन मैंने पैगंबर ﷺ को इसमें सजदा करते देखा है (2)।

इब्न मसूद के माध्यम से वर्णित किया गया है कि उन्होंने कहा: "साद" एक पैगंबर की तौबा है, और इसमें सजदा नहीं किया जाता है। इब्न अब्बास से: यह एक पैगंबर की तौबा है, और आपके पैगंबर को उनका अनुसरण करने का आदेश दिया गया है (3)।

इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: मेरे विचार में, यह सजदे का स्थान नहीं है, लेकिन पैगंबर ﷺ ने इसमें सजदा किया, इसलिए हमने उनका अनुसरण करते हुए सजदा किया। सजदे का अर्थ यह है कि दाऊद ने अपने रब के सामने विनम्रतापूर्वक सजदा किया, अपने पाप को स्वीकार किया और अपनी गलती के लिए पश्चाताप किया। इसलिए, यदि कोई इसमें सजदा करता है, तो उसे इसी नियत से सजदा करना चाहिए, ताकि शायद अल्लाह उन्हें दाऊद के सम्मान में माफ कर दे जिसका उन्होंने अनुसरण किया। चाहे हम कहें कि हमसे पहले वालों के नियम हमारे लिए नियम हैं या नहीं, यह हर राष्ट्र में हर किसी के लिए एक निर्धारित मामला है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

इक्कीसवाँ मुद्दा: इब्न खुवैज़ मिंदाद ने कहा: उनका कहना "और वह झुकते हुए गिर गया और मुड़ गया [अल्लाह की ओर तौबा में]" इंगित करता है कि कृतज्ञता के लिए अकेला सजदा अनुमेय नहीं है, क्योंकि इसके साथ रुकू(झुकने) का उल्लेख किया गया था। जो अनुमेय है वह शुक्र (कृतज्ञता) के रूप में दो रकात पढ़ना है, लेकिन अकेले सजदे के लिए, नहीं। ऐसा इसलिए है क्योंकि अल्लाह के रसूल ﷺ और उनके बाद के इमामों के पास खुशखबरी आती थी, और उनमें से किसी से भी यह रिपोर्ट नहीं किया गया है कि उन्होंने शुक्र का सजदा किया। यदि उन्होंने ऐसा किया होता, तो इसे

व्यापक रिवायत के माध्यम से रिपोर्ट किया गया होता क्योंकि जनता को इसकी अनुमति और इसके इबादत होने के बारे में जानने की आवश्यकता थी।

(1) अस-सुनन में (1410)। अत-तशज्जुन: किसी चीज़ के लिए तैयार और तैयार होना। अल-निहाया (शज़न)। (2) सहीह अल-बुखारी (1069), और यह मुसनद अहमद (3387) में है। (3) दोनों को अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा 2/319 में रिपोर्ट किया है। (4) अहकाम अल-कुरान 4/1628 में, और उससे पहले जो कुछ भी है।

سورہ ص: آیت 24 - 25 [صفحہ] 178

بیسواں مسئلہ: داؤد علیہ السلام کے سجدے کے بارے میں اختلاف ہے: کیا یہ قرآن میں حکم دیے گئے لازمی سجدوں میں سے ہے یا نہیں؟ ابو سعید الخدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے منبر پر تلاوت فرمائی: «ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ» جب آپ سجدے کے مقام پر پہنچے تو نیچے اترے اور سجدہ کیا، اور لوگوں نے بھی آپ کے ساتھ سجدہ کیا۔ ایک اور دن آپ نے اسے پڑھا تو لوگ سجدے کے لیے تیار ہو گئے۔ اللہ کے رسول ﷺ نے فرمایا: "یہ ایک نبی کی توبہ ہے، لیکن میں نے دیکھا کہ تم لوگ سجدے کے لیے تیار ہو رہے ہو،" پھر آپ اترے اور سجدہ کیا۔ یہ ابو داؤد کے الفاظ ہیں (1)۔

بخاری اور دیگر میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: «ص» قرآن کے لازمی سجدوں میں سے نہیں ہے، لیکن میں نے نبی کریم ﷺ کو اس میں سجدہ کرتے دیکھا ہے (2)۔

ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے طریق سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: «ص» ایک نبی کی توبہ ہے، اور اس میں سجدہ نہیں کیا جاتا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ یہ ایک نبی کی توبہ ہے، اور تمہارے نبی کو ان کی پیروی کرنے کا حکم دیا گیا ہے (3)۔

ابن العربی (4) نے کہا: میرے نزدیک یہ سجدے کا مقام نہیں ہے، لیکن نبی کریم ﷺ نے اس میں سجدہ کیا تو ہم نے آپ کی پیروی میں سجدہ کیا۔ سجدے کا مطلب یہ ہے کہ داؤد علیہ السلام نے اپنے رب کے سامنے عاجزی سے سجدہ کیا، اپنے گناہ کا اعتراف کیا اور اپنی غلطی سے توبہ کی۔ پس اگر کوئی اس میں سجدہ کرے تو وہ اسی نیت سے سجدہ کرے، تاکہ شاید اللہ اسے داؤد علیہ

السلام کی حرمت کی وجہ سے معاف کر دے جن کی اس نے پیروی کی۔ چاہے ہم یہ کہیں کہ ہم سے پہلے والوں کی شریعت ہمارے لیے شریعت ہے یا نہیں، یہ ہر امت میں ہر ایک کے لیے مشروع امر ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

اکیسواں مسئلہ: ابن خویز منداد نے کہا: اللہ تعالیٰ کا فرمان «وَخَرَّ رَاكِعًا وَأَنَابَ» اس بات کی دلیل ہے کہ شکر کے لیے تنہا سجدہ جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اس کے ساتھ رکوع کا ذکر کیا گیا ہے؛ بلکہ جو جائز ہے وہ یہ کہ شکرانے کے طور پر دو رکعتیں پڑھی جائیں، رہا تنہا سجدہ تو وہ نہیں۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ اور آپ کے بعد کے ائمہ کے پاس خوشخبریاں آتی تھیں، لیکن ان میں سے کسی سے یہ منقول نہیں ہے کہ انہوں نے سجدہ شکر ادا کیا، اگر یہ ان کا فعل ہوتا تو اس کی عوام کو ضرورت ہونے کی وجہ سے یہ بڑے پیمانے پر نقل ہوتا تاکہ اس کے جواز اور قربت الٰہی ہونے کا پتا چلتا۔

(1) سنن میں (1410)۔ "التشزن": کسی چیز کے لیے تیار اور آمادہ ہونا۔ "النهاية" (شزن)۔ (2) صحیح بخاری (1069)، اور یہ مسند احمد (3387) میں ہے۔ (3) ان دونوں کی تخریج بیہقی نے سنن الکبریٰ 319/2 میں کی ہے۔ (4) احکام القرآن 1628/4 میں، اور اس سے پہلے کے مقامات پر۔

I say: In 'Sunan Ibn Majah': On the authority of Abdullah bin Abi Awfa, that the Messenger of Allah (peace be upon him) prayed two rak'ahs on the day he was given the good news of the head of Abu Jahl (1). And it was narrated from the hadith of Abu Bakrah that the Prophet (peace be upon him), whenever a matter came to him that pleased him—or he was pleased with—he would fall prostrate in gratitude to Allah (2). This is the opinion of Imam Ash-Shafi'i and others.

Twenty-second: At-Tirmidhi and others narrated—and the wording is from another—that a man from the Ansar, during the time of the Messenger of Allah (peace be upon him), was praying at night behind a tree and he was reciting: "Sad. By the Quran full of reminder." When he reached the prostration (Sajdah), he prostrated and the tree prostrated with him. He heard it saying: O Allah, increase my reward for this prostration, and grant me gratitude for it (3).

I say: Ibn Majah narrated in his 'Sunan' from Ibn Abbas who said: I was with the Prophet (peace be upon him), and a man came to him and said: Last night, I saw in a dream as if I were praying towards the base of a tree, and I recited the prostration verse, so I prostrated, and the tree prostrated because of my prostration. I heard it saying: O Allah, remove a burden from me because of it, and write a reward for me for it, and make it a treasure for me with You. Ibn Abbas said: So I saw the Messenger of Allah (peace be upon him) recite the 'Sajdah' and prostrate, and I heard him saying in his prostration the same as what the man told him about the tree's words (4).

Al-Tha'labi mentioned it on the authority of Abu Sa'id al-Khudri; he said: I said: O Messenger of Allah, I saw myself in a dream as if I were under a tree and the tree was reciting 'Sad', so when it reached the prostration, it prostrated in it, and I heard it...

(1) Sunan Ibn Majah (1391). In its chain is Salama bin Rajaa on the authority of Ash-Sha'tha. Salama was described by Ibn Adi as narrating hadiths that are not followed, and he counted this hadith among them. Mizan al-I'tidal 4/189. Ash-Sha'tha - who is the daughter of Abdullah, al-Asadiyyah al-Kufiyyah - Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Taqrib p. 666: She is not known. (2) Sunan Ibn Majah (1394). Also narrated by Abu Dawud (2774) and At-Tirmidhi (1578), who said: This is a fair (hasan) strange (gharib) hadith, we only know it from this route of the hadith of Bakkar bin Abdul Aziz. The practice according to most scholars is based on this; they viewed the prostration of gratitude. (3) Sunan al-Tirmidhi (579) from the hadith of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) in a similar manner. The speech is from 'Ahkam al-Qur'an' by

Ibn al-Arabi 4/1628. See the following hadith. (4) Sunan Ibn Majah (1053), and what is between the brackets is from it.

सूरह साद: आयत 24 - 25 | पृष्ठ 179

मैंने कहा: 'सुनन इब्न माजा' में: अब्दुल्ला बिन अबी औफा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उस दिन दो रकअत नमाज़ पढ़ी जिस दिन उन्हें अबू जहल के सिर की खुशखबरी दी गई थी (1)। और अबू बकरा की हदीस से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को जब भी कोई ऐसी बात पहुँचती जिससे वे प्रसन्न होते - या जिससे उन्हें खुशी होती - तो वे अल्लाह के शुक्राने में सजदे में गिर जाते (2)। और यही इमाम शाफई और अन्य लोगों का कथन है।

बाईसवीं बात: तिर्मिज़ी और अन्य लोगों ने रिवायत की है - और शब्द दूसरों के हैं -: कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के समय में अंसार का एक व्यक्ति रात में एक पेड़ की आड़ में नमाज़ पढ़ रहा था और वह पढ़ रहा था: 'साद। नसीहत वाले कुरआन की कसम।' फिर जब वह सजदे की आयत पर पहुँचा तो उसने सजदा किया और पेड़ ने भी उसके साथ सजदा किया, तो उसने उसे यह कहते सुना: ऐ अल्लाह, इस सजदे के बदले मेरा अज्र (पुण्य) बढ़ा दे, और इसके द्वारा मुझे शुक्रगुज़ारी अता कर (3)।

मैंने कहा: इब्न माजा ने अपनी 'सुनन' में इब्न अब्बास से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैं नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास था, तो एक व्यक्ति उनके पास आया और कहा: मैंने कल रात सपने में देखा जैसे मैं एक पेड़ की जड़ की ओर नमाज़ पढ़ रहा हूँ, तो मैंने सजदे की आयत पढ़ी [तो मैंने सजदा किया] फिर मेरे सजदे के कारण पेड़ ने भी सजदा किया, तो मैंने उसे यह कहते सुना: ऐ अल्लाह, इसके कारण मेरा बोझ (गुनाह) उतार दे, और इसके बदले मेरे लिए अज्र लिख दे, और इसे अपने पास मेरे लिए ज़खीरा (पूंजी) बना दे। इब्न अब्बास ने कहा: तो मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) को देखा कि उन्होंने 'सजदा' की आयत पढ़ी और सजदा किया, और मैंने उन्हें अपने सजदे में वही कहते सुना जो उस आदमी ने उन्हें पेड़ की बात के बारे में बताया था (4)।

अल-थालबी ने इसे अबू सईद अल-खुदरी से उल्लेख किया है; उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैंने खुद को सपने में देखा जैसे मैं एक पेड़ के नीचे हूँ और पेड़ 'साद' पढ़ रहा है, फिर जब वह सजदे की आयत पर पहुँचा तो उसने उसमें सजदा किया, और मैंने उसे सुना...

(1) सुनन इब्न माजा (1391)। इसके इसनाद में शअसा से सलमा बिन रजा हैं। सलमा के बारे में इब्न अदी ने कहा: उन्होंने ऐसी हदीसें बयान की हैं जिनका पालन नहीं किया जाता, और उन्होंने इस हदीस को उनमें गिना है। मिज़ान अल-इतेदाल 4/189। और शअसा - जो अब्दुल्ला की बेटी हैं, अल-

असदिया अल-कुफिया - अल-हाफिज़ इब्न हजर ने तक़रीब पृष्ठ 666 में कहा: वह ज्ञात नहीं है। (2) सुनन इब्न माजा (1394)। इसे अबू दाऊद (2774) और तिर्मिज़ी (1578) ने भी रिवायत किया है, और कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है, हम इसे केवल बक्कर बिन अब्दुल अज़ीज़ की हदीस के इस तरीके से जानते हैं। अधिकांश विद्वानों के पास इस पर अमल है; वे शुक्र के सजदे को मानते थे। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (579) इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की इसी तरह की हदीस से। यह बात इब्न अल-अरबी की 'अहकाम अल-कुरआन' 4/1628 से है। अगली हदीस देखें। (4) सुनन इब्न माजा (1053), और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

میں نے کہا: اور «سنن ابن ماجہ» میں: عبداللہ بن ابی اوفی سے مروی ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے اس دن دو رکعتیں پڑھیں جس دن ابو جہل کے سر کی خوشخبری دی گئی تھی (١)۔ اور ابو بکرہ کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کو جب بھی کوئی ایسی بات پہنچتی جس سے آپ خوش ہوتے - یا جس سے آپ کو مسرت ہوتی - تو آپ اللہ کے شکر میں سجدے میں گر جاتے (٢)۔ اور یہی امام شافعی اور دیگر کا قول ہے۔

بائیسویں بات: ترمذی اور دیگر نے روایت کیا ہے - اور الفاظ دوسروں کے ہیں -: کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے زمانے میں انصار کا ایک شخص رات کو ایک درخت کی آڑ میں نماز پڑھ رہا تھا اور وہ پڑھ رہا تھا: «ص والقرآن ذی الذکر» جب وہ سجدہ کی آیت پر پہنچا تو اس نے سجدہ کیا اور درخت نے بھی اس کے ساتھ سجدہ کیا، تو اس نے اسے یہ کہتے سنا: اے اللہ، اس سجدے کی وجہ سے میرے لیے اجر بڑھا دے، اور اس کے ذریعے مجھے شکر گزاری عطا فرما (٣)۔

میں نے کہا: ابن ماجہ نے اپنی «سنن» میں ابن عباس سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: میں نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے پاس تھا، تو ایک شخص آپ کے پاس آیا اور کہنے لگا: میں نے کل رات خواب میں دیکھا گویا میں ایک درخت کی جڑ کی طرف نماز پڑھ رہا ہوں، تو میں نے سجدہ کی آیت پڑھی [پس میں نے سجدہ کیا] پھر میرے سجدہ کرنے کی وجہ سے درخت نے بھی سجدہ کیا، تو میں نے اسے یہ کہتے سنا: اے اللہ، اس کی وجہ سے مجھ سے بوجھ (گناہ) اتار دے، اور اس کے بدلے میرے لیے اجر لکھ دے، اور اسے اپنے پاس میرے لیے ذخیرہ بنا دے۔ ابن عباس نے کہا: تو میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کو دیکھا کہ آپ نے «سجدہ» کی آیت پڑھی اور

سجدہ کیا، اور میں نے آپ کو اپنے سجدے میں وہی کہتے سنا جو اس آدمی نے آپ کو درخت کے قول کے بارے میں بتایا تھا (٤)۔

ثعلبی نے اسے ابو سعید خدری سے ذکر کیا ہے؛ انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: یا رسول اللہ، میں نے خود کو خواب میں دیکھا گویا میں ایک درخت کے نیچے ہوں اور درخت «ص» پڑھ رہا ہے، پھر جب وہ سجدہ کی آیت پر پہنچا تو اس نے اس میں سجدہ کیا، تو میں نے اسے سنا...

(١) سنن ابن ماجہ (١٣٩١)۔ اس کی اسناد میں شعثاء سے سلمہ بن رجاء ہیں۔ سلمہ کے بارے میں ابن عدی نے کہا: انہوں نے ایسی احادیث بیان کی ہیں جن کی پیروی نہیں کی جاتی، اور انہوں نے اس حدیث کو ان میں شمار کیا ہے۔ میزان الاعتدال ٤/١٨٩۔ اور شعثاء - جو عبداللہ کی بیٹی ہیں، اسدیہ کوفیہ - حافظ ابن حجر نے تقریب صفحہ ٦٦٦ میں کہا: وہ معروف نہیں ہیں۔ (٢) سنن ابن ماجہ (١٣٩٤)۔ اسے ابو داؤد (٢٧٧٤) اور ترمذی (١٥٧٨) نے بھی روایت کیا ہے، اور کہا: یہ ایک حسن غریب حدیث ہے، ہم اسے صرف بکار بن عبدالعزیز کی حدیث کے اس طریقے سے جانتے ہیں۔ اکثر اہل علم کے نزدیک عمل اسی پر ہے؛ وہ سجدہ شکر کے قائل تھے۔ (٣) سنن ترمذی (٥٧٩) ابن عباس رضی اللہ عنہما کی اسی طرح کی حدیث سے۔ یہ کلام ابن العربی کی «احکام القرآن» ٤/١٦٢٨ سے ہے، اور اگلی حدیث ملاحظہ فرمائیں۔ (٤) سنن ابن ماجہ (١٠٥٣)، اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔

180 Surah Sad: Verses 24 - 25

It says in its prostration: "O Allah, record for me a reward for it, and remove from me a burden because of it, and grant me gratitude through it, and accept it from me as You accepted from Your servant David his prostration." Then the Prophet ﷺ said to me: "Did you prostrate, O Abu Said?" I said: "No, by Allah, O Messenger of Allah." He said: "You were more deserving of prostrating than the tree." Then the Prophet ﷺ recited "Sad" until he reached the prostration point and prostrated, then he said the same as what the tree had said (1).

Twenty-third: The Almighty's saying: {So We forgave him that} means: We forgave him his sin. Ibn al-Anbari (2) said: "{So We forgave him that}" is complete, then start: "{And indeed, for him}". Al-Qushayri said: It is permissible to stop at "{So We forgave him}" then start "{That, and indeed for him}" like His saying: {This [is so]. And indeed, for the transgressors...} [Sad: 55] meaning: the matter is such.

And Ata' al-Khurasani and others said: Indeed David prostrated for forty days until pastures grew around his face and covered his head. Then he was called: "Are you hungry that you may be fed? Or naked that you may be clothed?" He sobbed a sob that caused the pastures to stir from the heat of his inner self, so he was forgiven and veiled (3) by it. He said: "O Lord, this is my sin between me and You which You have forgiven. But what about so-and-so and so-and-so among the children of Israel, whose children I left orphans and whose wives widows?" He said: "O David, no injustice will bypass Me on the Day of Resurrection. I will give him power over you, then I will ask him to gift you to Me for the reward of Paradise." He said: "O Lord, such is the pleasant forgiveness (4)." Then it was said: "O David, raise your head." He went to raise his head but found it stuck to the ground. Then Gabriel came and plucked him from the surface of the earth as gum is plucked from a tree. Narrated by al-Walid ibn Muslim from Ibn Jabir (5) from Ata'.

Al-Walid said: Munir ibn al-Zubayr (6) told me, he said: The places of his prostration stuck to the ground.

---

(1) 'Arais al-Majalis p. 287. (2) In "Idah al-Waqf wal-Ibtida'" 2/862. (3) In "Nawadir al-Usul" p. 188 (and the text is from it): and glad tidings. (4) In (M): the form, and what is established matches "Nawadir al-Usul". (5) He is Abd al-Rahman ibn Yazid ibn Jabir al-Azdi, al-Shami. "Tahdhib al-Tahdhib" 2/566. (6) Al-Shami, Abu Dharr al-Azdi, Ibn

Hibban said: He reports problematic things from reliable sources; narrating from him is not permissible except for consideration. "Tahdhib al-Tahdhib" 4/164.

१८० सूरह साद: आयत २४ - २५

वह अपने सजदे में कहता है: "हे अल्लाह, इसके लिए मेरे लिए एक पुण्य लिख दे, और इसके द्वारा मुझ से एक बोझ हटा दे, और इसके माध्यम से मुझे कृतज्ञता प्रदान कर, और इसे मुझ से स्वीकार कर जैसे तूने अपने दास दाऊद का सजदा स्वीकार किया था।" तब पैगंबर ﷺ ने मुझ से कहा: "क्या तुमने सजदा किया, ऐ अबू सईद?" मैंने कहा: "नहीं, खुदा की कसम, ऐ अल्लाह के रसूल।" उन्होंने कहा: "तुम उस पेड़ की तुलना में सजदे के अधिक हकदार थे।" फिर पैगंबर ﷺ ने "साद" पढ़ी यहाँ तक कि सजदे की आयत तक पहुँच गए और सजदा किया, फिर उन्होंने वही कहा जो पेड़ ने कहा था (१)।

तेईसवाँ: सर्वशक्तिमान का कथन: {तो हमने उसे वह क्षमा कर दिया} अर्थात: हमने उसके पाप क्षमा कर दिए। इब्न अल-अंसारी (२) ने कहा: "{तो हमने उसे वह क्षमा कर दिया}" पूर्ण है, फिर शुरू करें: "{और वास्तव में, उसके लिए}"। अल-कुशैरी ने कहा: "{तो हमने उसे क्षमा कर दिया}" पर रुकना और फिर "{वह, और वास्तव में उसके लिए}" से शुरू करना जायज़ है जैसा कि उनका कथन है: {यह [ऐसा ही है]। और वास्तव में, उल्लंघन करने वालों के लिए...} [साद: ५५] यानी: मामला ऐसा ही है।

अता अल-खुरासानी और अन्य ने कहा: वास्तव में दाऊद ने चालीस दिनों तक सजदा किया यहाँ तक कि उनके चेहरे के चारों ओर चारागाह उग आया और उनके सिर को ढक लिया। तब पुकारा गया: "क्या तुम भूखे हो कि तुम्हें खिलाया जाए? या नग्न हो कि तुम्हें पहनाया जाए?" उन्होंने एक ऐसी सिसकी ली जिससे उनके भीतर की गर्मी से चारागाह हिल गया, तो उन्हें क्षमा कर दिया गया और इसके द्वारा ढक दिया गया (३)। उन्होंने कहा: "हे प्रभु, यह मेरा पाप मेरे और तेरे बीच है जिसे तूने क्षमा कर दिया। लेकिन बनी इस्राइल के फलां-फलां व्यक्तियों का क्या, जिनके बच्चों को मैंने अनाथ और पत्नियों को विधवा छोड़ दिया?" उन्होंने कहा: "हे दाऊद, कयामत के दिन कोई अन्याय मुझसे बचकर नहीं जाएगा। मैं उसे तुझ पर अधिकार दूँगा, फिर मैं उससे स्वर्ग के बदले तुझे माँग लूँगा।" उन्होंने कहा: "हे प्रभु, ऐसी ही सुखद क्षमा होती है (४)।" फिर कहा गया: "हे दाऊद, अपना सिर उठाओ।" वह अपना सिर उठाने गए तो देखा कि वह ज़मीन में धँस गया था। फिर जिब्रील आए और उन्हें धरती की सतह से उखाड़ दिया जैसे पेड़ से गोंद उखाड़ा जाता है। अल-वलीद बिन मुस्लिम ने इब्न जाबिर (५) से, उन्होंने अता से रिवायत की है।

अल-वलीद ने कहा: मुनीर बिन अल-जुबैर (६) ने मुझे बताया, उन्होंने कहा: उनके सजदे के स्थान ज़मीन पर चिपक गए।

---

(१) अराइस अल-मजालिस पृ. २८७। (२) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/८६२ में। (३) नवादिर अल-उसूल पृ. १८८ में (और पाठ उसी से है): और शुभ समाचार। (४) (एम) में: स्वरूप, और जो स्थापित है वह नवादिर अल-उसूल के अनुरूप है। (५) वह अब्द अल-रहमान बिन यज़ीद बिन जाबिर अल-अज़दी, अल-शामी हैं। तहज़ीब अल-तहज़ीब २/५६६। (६) अल-शामी, अबू धर अल-अज़दी, इब्न हिब्बान ने कहा: वह विश्वसनीय स्रोतों से समस्याग्रस्त बातें लाते हैं; उनके बारे में वर्णन केवल विचार के उद्देश्य से ही जायज़ है। तहज़ीब अल-तहज़ीब ४/१६४।

وہ اپنے سجدے میں کہتا ہے: "اے اللہ! میرے لیے اس کے بدلے اجر لکھ دے، اور اس کے ذریعے مجھ سے بوجھ اتار دے، اور اس کے ذریعے مجھے شکر گزاری عطا فرما، اور اسے مجھ سے قبول فرما جیسا کہ تو نے اپنے بندے داؤد کا سجدہ قبول فرمایا۔" نبی کریم ﷺ نے مجھ سے فرمایا: "اے ابو سعید! کیا تم نے سجدہ کیا؟" میں نے عرض کیا: "نہیں، اللہ کی قسم اے اللہ کے رسول!" آپ ﷺ نے فرمایا: "تم اس درخت سے زیادہ سجدے کے حقدار تھے۔" پھر نبی کریم ﷺ نے سورہ "ص" کی تلاوت فرمائی یہاں تک کہ سجدے کی آیت پر پہنچے تو سجدہ کیا، پھر وہی کلمات کہے جو درخت نے کہے تھے (۱)۔

تیئیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَغَفَرْنَا لَهُ ذَٰلِكَ﴾ یعنی: پس ہم نے اس کا گناہ معاف کر دیا۔ ابن الانباری (۲) نے کہا: "فغفرنا له ذلك" پر کلام مکمل ہے، پھر یہاں سے ابتدا ہو گی: "وإن له"۔ قشیری نے کہا: "فغفرنا له" پر وقف کرنا اور پھر "ذلك وإن له" سے ابتدا کرنا جائز ہے جیسے اللہ کا فرمان ہے: ﴿هَٰذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ﴾ [ص: ۵۵] یعنی: معاملہ یوں ہے۔

اور عطاء الخراسانی وغیرہ نے کہا: بے شک داؤد علیہ السلام نے چالیس دن تک سجدہ کیا یہاں تک کہ ان کے چہرے کے گرد گھاس اگ آئی اور ان کے سر کو ڈھانپ لیا۔ پھر آواز دی گئی: "کیا تم بھوکے ہو کہ تمہیں کھانا کھلایا جائے؟ یا برہنہ ہو کہ تمہیں لباس پہنایا جائے؟" انہوں نے ایک ایسی آہ بھری جس سے ان کے باطن کی تپش سے گھاس لرز اٹھی، تو انہیں معاف کر دیا گیا اور اس کے ذریعے پردہ پوشی (۳) کی گئی۔ انہوں نے عرض کیا: "اے رب! یہ میرا گناہ میرے اور تیرے درمیان تھا جسے تو نے معاف کر دیا۔ لیکن بنی اسرائیل کے ان فلاں فلاں مردوں کا کیا ہو گا جن کی اولاد کو میں نے یتیم اور بیویوں کو بیوہ چھوڑا؟" اللہ نے فرمایا: "اے داؤد! قیامت کے دن

کوئی ظلم مجھ سے اوجھل نہیں رہے گا، میں اسے تجھ پر قدرت دوں گا پھر جنت کے ثواب کے عوض اسے تجھ سے مانگ لوں گا۔" انہوں نے کہا: "اے رب! ایسی ہی خوشگوار مغفرت ہوتی ہے (۴)۔" پھر کہا گیا: "اے داؤد! اپنا سر اٹھاؤ۔" انہوں نے سر اٹھانا چاہا تو وہ زمین میں پیوست ہو چکا تھا، پس جبرائیل علیہ السلام آئے اور انہیں زمین سے یوں اکھاڑا جیسے درخت سے گوند اکھاڑی جاتی ہے۔ اسے ولید بن مسلم نے ابن جابر (۵) سے اور انہوں نے عطاء سے روایت کیا ہے۔

ولید نے کہا: مجھے منیر بن زبیر (۶) نے بتایا، انہوں نے کہا: ان کے سجدے کے مقامات زمین سے چمٹ گئے تھے۔

---

(۱) عرائس المجالس، ص ۲۸۷۔ (۲) ایضاح الوقف والابتداء، ۲/۸۶۲ میں۔ (۳) نوادر الاصول، ص ۱۸۸ میں (اور کلام اسی سے ہے): اور بشارت۔ (۴) (م) میں: الهيئة، اور جو ثابت ہے وہ نوادر الاصول کے موافق ہے۔ (۵) وہ عبد الرحمن بن یزید بن جابر الازدی، الشامی ہیں۔ تہذیب التہذیب، ۲/۵۶۶۔ (۶) الشامی، ابو ذر الازدی، ابن حبان نے کہا: وہ ثقہ لوگوں سے منکر روایات لاتے ہیں، ان سے روایت کرنا صرف اعتبار کی حد تک جائز ہے۔ تہذیب التہذیب، ۴/۱۶۴۔

... from the skin of his face as much as Allah willed. Al-Walid said: Ibn Lahi'ah said: He used to say in his prostration: "Glory be to You, this is my drink, my tears, and this is my food in the ashes before me." In one narration: He prostrated for forty days, not raising his head except for the prescribed prayers, and he wept until grass grew from his tears (1).

And it was narrated in a marfu' (elevated) report from the hadith of Abu Huraira from the Prophet (PBUH): "David remained prostrating for forty nights until grass grew from his tears on his head, and the earth ate from his forehead while he was saying in his prostration: 'O Lord, David has slipped a slip that has distanced him as far as between the East and the West. O Lord, if You do not have mercy on David's weakness and forgive his sin, I will make his sin a story among creation after him.' Gabriel said to him after forty years: 'O David, Allah has forgiven you the concern you intended'" (2).

Wahb said: Prophet David (peace be upon him) was called out: "I have forgiven you." But he did not raise his head until Gabriel came to him and said: "Why do you not raise your head when your Lord has forgiven you?" He said: "O Lord, how, when You do not wrong anyone?" Allah said to Gabriel: "Go to David and tell him to go to the grave of Uriah and seek his forgiveness, and I will make him hear his call" (3). So David wore sackcloth and sat by Uriah's grave and called: "O Uriah!" He said: "At your service, who is this who has cut off my pleasure and woken me up?" He said: "I am your brother David. I ask you to absolve me, for I exposed you to death." He said: "You exposed me to Paradise, so you are absolved."

Al-Hasan and others said: David (peace be upon him) after the mistake would only sit with sinners, saying: "Come to David the sinner." He would not drink any drink unless he mixed it with the tears of his eyes. He would put dry barley bread in a bowl and keep crying until it was soaked with his tears, and he was...

---

(1) These reports are from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions), and Al-Tabari cited similar ones in 20/68 onwards, Al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis p. 284 onwards, and Al-Baghawi 4/55 onwards. We will mention the scholars' opinions in refuting these reports on pp. 203-204 of this volume, see there. (2) Narrated by Al-Tabari 20/74, Al-Tha'labi in 'Ara'is al-Majalis p. 284, Al-Baghawi in his Tafsir 4/55, from the hadith of Anas (may Allah be pleased with him), and part of it preceded in 18/158,

and it is a weak (da'if) hadith, as we mentioned earlier. (3) In the manuscripts: your call.

सूरा साद: आयत 25 | 181

... उसके चेहरे की त्वचा से जितना अल्लाह ने चाहा। अल-वलीद ने कहा: इब्न लहिया ने कहा: वह अपने सजदे में कहा करते थे: "सुभानक, यह मेरा पेय है मेरे आँसू, और यह मेरा भोजन है मेरे सामने राख में।" एक रिवायत में है: उन्होंने चालीस दिनों तक सजदा किया, सिवाय फ़र्ज़ नमाज़ों के अपना सिर नहीं उठाया, और वह इतना रोए कि उनके आँसुओं से घास उग आई (1)।

और पैगंबर (स.अ.व.) से अबू हुरैरा की हदीस से मरफ़ू (उन्नत) रिवायत है: "दाऊद चालीस रातों तक सजदे में रहे यहाँ तक कि उनके आँसुओं से उनके सिर पर घास उग आई, और ज़मीन ने उनके माथे को खा लिया जबकि वह अपने सजदे में कह रहे थे: 'हे रब, दाऊद से ऐसी चूक हुई है जिसने उसे पूर्व और पश्चिम की दूरी जितना दूर कर दिया है। हे रब, यदि तू दाऊद की कमज़ोरी पर दया नहीं करेगा और उसके पाप को क्षमा नहीं करेगा, तो मैं उसके पाप को उसके बाद की सृष्टि में एक कहानी बना दूँगा।' चालीस वर्षों के बाद जिब्रील ने उनसे कहा: 'हे दाऊद, अल्लाह ने तुम्हें उस चिंता के लिए क्षमा कर दिया है जिसका तुमने इरादा किया था'" (2)।

वहब ने कहा: दाऊद (अलैहिस्सलाम) को पुकारा गया: "मैंने तुम्हें क्षमा कर दिया है।" लेकिन उन्होंने अपना सिर तब तक नहीं उठाया जब तक कि जिब्रील उनके पास नहीं आए और कहा: "तुम अपना सिर क्यों नहीं उठाते जबकि तुम्हारे रब ने तुम्हें क्षमा कर दिया है?" उन्होंने कहा: "हे रब, कैसे, जबकि तू किसी पर ज़ुल्म नहीं करता?" अल्लाह ने जिब्रील से कहा: "दाऊद के पास जाओ और उनसे कहो कि वे ऊरिया की कब्र पर जाएँ और उससे माफ़ी मांगें, और मैं उसे उनकी पुकार सुनवा दूँगा" (3)। तो दाऊद ने टाट के कपड़े पहने और ऊरिया की कब्र के पास बैठ गए और पुकारा: "ऐ ऊरिया!" उसने कहा: "मैं हाज़िर हूँ, यह कौन है जिसने मेरी लज़्ज़त (आनंद) को काट दिया और मुझे जगा दिया?" उन्होंने कहा: "मैं तुम्हारा भाई दाऊद हूँ। मैं तुमसे कहता हूँ कि मुझे माफ़ कर दो, क्योंकि मैंने तुम्हें मौत के मुँह में धकेल दिया था।" उसने कहा: "आपने मुझे जन्नत (स्वर्ग) के सामने कर दिया, इसलिए आप माफ़ हैं।"

अल-हसन और अन्य लोगों ने कहा: दाऊद (अलैहिस्सलाम) उस गलती के बाद केवल गुनहगारों के साथ बैठते थे, और कहते थे: "आओ गुनहगार दाऊद के पास।" वे तब तक कोई पेय नहीं पीते थे जब तक कि उसे अपनी आँखों के आँसुओं से मिला न लेते। वे जौ की सूखी रोटी को एक कटोरे में रखते थे और तब तक रोते रहते थे जब तक कि वह उनके आँसुओं से भीग न जाती, और वह...

(1) ये समाचार इस्राइलीयत (यहूदी-ईसाई परंपराओं) से हैं, और अल-तबरी ने 20/68 और उसके बाद इसी तरह के समाचार दिए हैं, और अल-थ़ालबी ने 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 284 और उसके बाद, और अल-बग़वी ने 4/55 और उसके बाद। हम इस खंड के पृष्ठ 203-204 पर इन समाचारों के खंडन में विद्वानों के मतों का उल्लेख करेंगे, वहाँ देखें। (2) इसे अल-तबरी 20/74, अल-थ़ालबी ने 'अराइस अल-मजालिस' पृष्ठ 284, अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/55 में, अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसका एक हिस्सा 18/158 में पहले आ चुका है, और यह एक कमज़ोर (ज़ईफ़) हदीस है, जैसा कि हमने पहले उल्लेख किया है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: तुम्हारी पुकार।

... اس کے چہرے کی کھال سے جتنا اللہ نے چاہا۔ الولید نے کہا: ابن لہیہ نے کہا: وہ اپنے سجدے میں کہا کرتے تھے: "سبحانک، یہ میرا پینا ہے میرے آنسو، اور یہ میرا کھانا ہے میرے سامنے راکھ میں۔" ایک روایت میں ہے: انہوں نے چالیس دن تک سجدہ کیا، سوائے فرض نمازوں کے اپنا سر نہیں اٹھایا، اور وہ اس قدر روئے کہ ان کے آنسوؤں سے گھاس اگ آئی (۱)۔

اور نبی کریم ﷺ سے ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے: "داؤد چالیس راتیں سجدے میں رہے یہاں تک کہ ان کے آنسوؤں سے ان کے سر پر گھاس اگ آئی، اور زمین نے ان کی پیشانی کو کھا لیا جبکہ وہ اپنے سجدے میں کہہ رہے تھے: 'اے رب، داؤد سے ایسی لغزش ہوئی ہے جس نے اسے مشرق اور مغرب کی دوری جتنا دور کر دیا ہے۔ اے رب، اگر تو داؤد کی کمزوری پر رحم نہیں کرے گا اور اس کا گناہ معاف نہیں کرے گا، تو میں اس کے گناہ کو اس کے بعد کی مخلوق میں ایک کہانی بنا دوں گا۔' چالیس سال بعد جبرائیل نے ان سے کہا: 'اے داؤد، اللہ نے تمہیں اس ہم (فکر) سے معاف کر دیا ہے جس کا تم نے ارادہ کیا تھا'" (۲)۔

وہب نے کہا: داؤد علیہ السلام کو پکارا گیا: "میں نے تمہیں معاف کر دیا ہے۔" لیکن انہوں نے اپنا سر نہیں اٹھایا یہاں تک کہ جبرائیل ان کے پاس آئے اور کہا: "تم اپنا سر کیوں نہیں اٹھاتے جبکہ تمہارے رب نے تمہیں معاف کر دیا ہے؟" انہوں نے کہا: "اے رب، کیسے، جبکہ تو کسی پر ظلم نہیں کرتا؟" اللہ نے جبرائیل سے کہا: "داؤد کے پاس جاؤ اور ان سے کہو کہ وہ اوریا کی قبر پر جائیں اور اس سے معافی مانگیں، اور میں اسے ان کی پکار سنوا دوں گا" (۳)۔ تو داؤد نے ٹاٹ کے کپڑے پہنے اور اوریا کی قبر کے پاس بیٹھ گئے اور پکارا: "اے اوریا!" اس نے کہا: "لبیک، یہ کون ہے جس نے میری لذت کو کاٹ دیا اور مجھے جگا دیا؟" انہوں نے کہا: "میں تمہارا بھائی

داؤد ہوں، میں تم سے سوال کرتا ہوں کہ مجھے معاف کر دو، کیونکہ میں نے تمہیں موت کے سامنے کر دیا تھا"؛ اس نے کہا: "آپ نے مجھے جنت کے سامنے کر دیا، سو آپ معاف ہیں"۔

حسن اور دیگر نے کہا: داؤد علیہ السلام اس خطا کے بعد صرف گناہ گاروں کے ساتھ بیٹھتے تھے، اور کہتے تھے: "آؤ خطا کار داؤد کے پاس"۔ وہ کوئی مشروب نہیں پیتے تھے یہاں تک کہ اسے اپنی آنکھوں کے آنسوؤں سے ملا نہ لیتے۔ وہ جو کی خشک روٹی ایک پیالے میں رکھتے تھے اور روتے رہتے تھے یہاں تک کہ وہ ان کے آنسوؤں سے تر ہو جاتی، اور وہ...

---

(١) یہ خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں، اور طبری نے ٢٠/٦٨ اور اس کے بعد اسی طرح ذکر کی ہیں، اور ثعلبی نے عرائس المجالس ص ٢٨٤ اور اس کے بعد، اور بغوی نے ٤/٥٥ اور اس کے بعد۔ ہم اس حصے کے ص ٢٠٣-٢٠٤ پر ان خبروں کی تردید میں علماء کے اقوال ذکر کریں گے، وہاں دیکھیں۔ (٢) اسے طبری نے ٢٠/٧٤، اور ثعلبی نے عرائس المجالس ص ٢٨٧، اور بغوی نے اپنی تفسیر ٤/٥٥ میں، حضرت انس رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کا ایک حصہ ١٨/١٥٨ میں پہلے گزر چکا ہے، اور یہ ضعیف حدیث ہے جیسا کہ ہم نے پہلے ذکر کیا۔ (٣) خطی نسخوں میں ہے: نداءك (تمہاری پکار)۔

182 Surah Sad: Verse 25

He would sprinkle ash and salt on it and eat, saying: "This is the food of sinners." Before the sin, he would stand half the night in prayer and fast half the time. Afterwards, he fasted all the time and stood in prayer the entire night. He said: "O Lord, put my sin in my palm," and so his sin became engraved on his palm. He would not stretch it out for food, drink, or anything without seeing it, which would make him weep. If a cup two-thirds full of water were brought to him, and he took it, he would see his sin and would not take it from his lips until it overflowed with his tears (1). Al-Walid bin Muslim narrated: Abu Amr al-Awza'i told me that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The example of David's eyes is like two water-skins dripping, and the tears carved tracks on David's face like the tracks of water on the ground" (2).

Al-Walid said: Uthman bin Abi al-Atika told us that it was among the words of David when he was free from sin, the severity of his words against sinners, as he used to say: "O Allah, do not forgive the sinners." Then he came to say: "O Allah, Lord, forgive the sinners so that You may forgive David with them; glory be to the Creator of light. My God, I went out to ask the doctors among Your servants to heal my sin, and they all pointed me to You. My God, I committed a sin that I fear You will make its harvest Your punishment on the Day of Resurrection if You do not forgive it; glory be to the Creator of light. My God, when I remember my sin, the earth despite its vastness becomes narrow for me, and when I remember Your mercy, my soul returns to me."

And in the report: David, peace be upon him, when he ascended the pulpit, would raise his right hand and face the people with it to show them the engraving of his sin; he would call out: "My God, when I remember my sin, the earth despite its vastness becomes narrow for me, and when I remember Your mercy, my soul returns to me; Lord, forgive the sinners so that You may forgive David with them." He used to sit on seven mattresses of palm fiber stuffed with ash, and his tears would soak under his feet until they penetrated through all the mattresses.

And on the day of his lamentation, his herald would call in the roads, markets, valleys, and mountain passes, and on the mountain tops and cave mouths: "Lo, this is the day of David's lamentation, so whoever wants to weep for his sin, let him come to David and help him." Then hermits would descend from caves and valleys, and voices would shake...

(1) Arais al-Majalis p. 288. (2) Cited by al-Hakim in his Nawadir p. 188, and al-Baghawi in his Tafsir 4/58, and its chain of narration is problematic like this.

182 सूरा साद: आयत 25

वह उस पर राख और नमक छिड़कता और खाता, और कहता: "यह पापियों का भोजन है।" पाप से पहले, वह आधी रात खड़े होकर इबादत करते थे और आधा समय रोज़ा रखते थे। उसके बाद, उन्होंने हर दिन रोज़ा रखा और पूरी रात इबादत में खड़े रहे। उन्होंने कहा: "हे प्रभु, मेरे पाप को मेरी हथेली में डाल दे," और इस तरह उनका पाप उनकी हथेली पर उकेरा गया। वह भोजन, पेय या किसी भी चीज़ के लिए इसे तब तक नहीं फैलाते थे जब तक कि इसे देख न लें, जिससे वे रोने लगते थे। यदि उनके पास पानी से दो-तिहाई भरा प्याला लाया जाता, और वे उसे लेते, तो वे अपना पाप देखते और उसे तब तक अपने होंठों से नहीं हटाते तक कि वह उनके आँसुओं से भर न जाता (1)। अल-वलीद बिन मुस्लिम ने वर्णन किया: अबू अम्र अल-अवज़ाई ने मुझे बताया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "दाऊद की आँखों का उदाहरण पानी की दो मश्कों जैसा है जो टपक रही हों, और आँसुओं ने दाऊद के चेहरे पर वैसे ही निशान बना दिए जैसे ज़मीन पर पानी के निशान होते हैं" (2)।

अल-वलीद ने कहा: उस्मान बिन अबी अल-आतिका ने हमें बताया कि दाऊद के शब्दों में से एक था जब वे पाप से मुक्त थे, पापियों के खिलाफ उनके शब्दों की गंभीरता, जैसा कि वे कहा करते थे: "हे अल्लाह, पापियों को क्षमा न कर।" फिर वे कहने लगे: "हे अल्लाह, प्रभु, पापियों को क्षमा कर ताकि तू उनके साथ दाऊद को भी क्षमा कर दे; प्रकाश के निर्माता की जय हो। मेरे ईश्वर, मैं तेरे बंदों में से डॉक्टरों से अपने पाप का इलाज पूछने गया, और उन सभी ने तेरी ओर इशारा किया। मेरे ईश्वर, मैंने एक ऐसा पाप किया है जिससे मुझे डर है कि यदि तूने उसे क्षमा नहीं किया तो कयामत के दिन तू उसकी फसल को अपनी सज़ा बना देगा; प्रकाश के निर्माता की जय हो। मेरे ईश्वर, जब मैं अपने पाप को याद करता हूँ, तो ज़मीन अपनी विशालता के बावजूद मुझ पर तंग हो जाती है, और जब मैं तेरी दया को याद करता हूँ, तो मेरी रूह मुझमें लौट आती है।"

और खबर में है: दाऊद अलैहिस्सलाम जब मिंबर पर चढ़ते थे, तो अपना दाहिना हाथ उठाते थे और लोगों की ओर करते थे ताकि उन्हें अपने पाप की नक्काशी दिखा सकें; वे पुकारते थे: "मेरे ईश्वर, जब मैं अपने पाप को याद करता हूँ, तो ज़मीन अपनी विशालता के बावजूद मुझ पर तंग हो जाती है, और जब मैं तेरी दया को याद करता हूँ, तो मेरी रूह मुझमें लौट आती है; हे प्रभु, पापियों को क्षमा कर ताकि तू उनके साथ दाऊद को भी क्षमा कर दे।" वे राख से भरे खजूर के रेशों के सात गद्दों पर बैठते

थे, और उनके आँसू उनके पैरों के नीचे तब तक जमा होते रहते थे जब तक कि वे सभी गद्दों को पार नहीं कर जाते थे।

और जिस दिन उनके विलाप का दिन होता था, उनका उद्घोषक रास्तों, बाज़ारों, घाटियों और दर्रों में, और पहाड़ों की चोटियों और गुफाओं के मुँह पर पुकारता था: "सुनो, यह दाऊद के विलाप का दिन है, इसलिए जो कोई अपने पाप पर रोना चाहता है, वह दाऊद के पास आए और उनकी सहायता करे।" तब गुफाओं और घाटियों से तपस्वी नीचे उतरते थे, और आवाज़ें गूँज उठती थीं...

(1) अराइस अल-मजालिस पृ. 288। (2) अल-हाकिम ने इसे अपनी नवादिर पृ. 188 में और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/58 में उद्धृत किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला इसी तरह मुअद्दल (कठिन/समस्याग्रस्त) है।

۱۸۲ سورة ص: آیت ۲۵

وہ اس پر راکھ اور نمک چھڑکتے اور کھاتے اور کہتے: "یہ گنہگاروں کا کھانا ہے۔" گناہ سے پہلے وہ آدھی رات قیام کرتے اور آدھا زمانہ روزہ رکھتے، پھر اس کے بعد پورا زمانہ روزہ رکھا اور پوری رات قیام کیا۔ اور کہا: اے رب، میرے گناہ کو میری ہتھیلی میں کر دے، تو ان کا گناہ ان کی ہتھیلی میں نقش ہو گیا۔ وہ کھانے پینے یا کسی چیز کے لیے ہاتھ نہیں پھیلاتے تھے مگر اسے دیکھ کر رو پڑتے، اور اگر ان کے پاس پانی کا پیالہ لایا جاتا جس کا دو تہائی بھرا ہوتا، تو جب اسے لیتے تو اپنا گناہ دیکھتے اور اسے اپنے لبوں سے نہیں ہٹاتے تھے یہاں تک کہ وہ ان کے آنسوؤں سے بھر جاتا (۱)۔ اور ولید بن مسلم نے روایت کی: مجھ سے ابو عمرو الاوزاعی نے بیان کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "داؤد کی آنکھوں کی مثال دو مشکوں کی سی ہے جو ٹپک رہی ہوں، اور آنسوؤں نے داؤد کے چہرے پر زمین پر پانی کے بہنے کے راستوں کی طرح لکیریں ڈال دی تھیں" (۲)۔

ولید نے کہا: اور ہم سے عثمان بن ابی العاتکہ نے بیان کیا کہ داؤد کے کلام میں سے تھا جب وہ گناہ سے پاک تھے، گنہگاروں کے بارے میں ان کے قول کی سختی کہ وہ کہتے تھے: اے اللہ، گنہگاروں کو معاف نہ کر۔ پھر وہ یہاں تک پہنچے کہ کہنے لگے: اے اللہ رب، گنہگاروں کو بخش دے تاکہ تو داؤد کو ان کے ساتھ بخش دے؛ پاک ہے نور کا خالق۔ الہی، میں تیرے بندوں میں سے طبیبوں سے پوچھنے نکلا کہ میرے گناہ کا مداوا کریں تو سب نے تیری ہی طرف میری رہنمائی کی۔ الہی، میں نے ایسا گناہ کیا ہے جس کے بارے میں ڈرتا ہوں کہ اگر تو نے اسے نہ بخشا تو قیامت کے دن تو اس کی فصل کو اپنا عذاب بنا دے گا؛ پاک ہے نور کا خالق۔ الہی، جب میں اپنے

گناہ کو یاد کرتا ہوں تو زمین اپنی وسعت کے باوجود مجھ پر تنگ ہو جاتی ہے، اور جب میں تیری رحمت کو یاد کرتا ہوں تو میری روح مجھ میں لوٹ آتی ہے۔

اور خبر میں ہے: داؤد علیہ السلام جب منبر پر چڑھتے تو اپنا دایاں ہاتھ بلند کرتے اور لوگوں کی طرف رخ کرتے تاکہ انہیں اپنے گناہ کا نقش دکھائیں؛ تو پکارتے تھے: الٰہی، جب میں اپنے گناہ کو یاد کرتا ہوں تو زمین اپنی وسعت کے باوجود مجھ پر تنگ ہو جاتی ہے، اور جب میں تیری رحمت کو یاد کرتا ہوں تو میری روح مجھ میں لوٹ آتی ہے؛ اے رب گنہگاروں کو بخش دے تاکہ تو داؤد کو ان کے ساتھ بخش دے۔ اور وہ کھجور کے ریشوں کے سات بستروں پر بیٹھتے تھے جو راکھ سے بھرے ہوتے تھے، تو ان کے آنسو ان کے قدموں کے نیچے جمع ہوتے یہاں تک کہ وہ تمام بستروں سے پار ہو جاتے۔

اور جب ان کے نوحہ کا دن ہوتا تو ان کا منادی راستوں، بازاروں، وادیوں اور گھاٹیوں میں اور پہاڑوں کی چوٹیوں اور غاروں کے دہانوں پر پکارتا: آگاہ رہو کہ یہ داؤد کے نوحہ کا دن ہے، تو جو اپنے گناہ پر رونا چاہے وہ داؤد کے پاس آئے اور ان کا ساتھ دے؛ تو غاروں اور وادیوں سے سیاح اترتے، اور آوازیں گونج اٹھتیں...

(۱) عرائس المجالس ص ۲۸۸۔ (۲) اسے الحکیم نے اپنی نوادر ص ۱۸۸ میں اور البغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۵۸ میں روایت کیا ہے، اور اس کی سند اسی طرح معضل ہے۔

183 Surah Sad: Verse 25 Around his pulpit, the wild beasts, predators, and birds were gathered; and the children of Israel were around his pulpit. When he began to wail and lament, and the burning grief stirred the sources of his tears, the congregation became one clamor of mourning and weeping, until many people died around his pulpit on such a day (1). And David, peace be upon him, died, as it was said, suddenly on Saturday (2). The Angel of Death came to him while he was ascending and descending in his prayer niche (mihrab). He said: "I have come to take your soul." He said: "Let me until I descend or ascend." He said: "I have no way to do that; the days, months, years, traces, and provisions have run out, so you shall not leave a single trace after them." He said: David prostrated on a step of the stairs and his soul was taken in that state. There were five hundred and ninety-nine years between him and Moses, peace be upon them. It was also said seventy-nine. He lived for a hundred years and bequeathed the caliphate to his son Solomon (3). Twenty-fourth: His Almighty's saying: {And indeed, for him with Us is nearness and a good place of return}. Muhammad ibn Ka'b and Muhammad ibn Qays said: {And indeed, for him with Us is nearness} means proximity after forgiveness. {And a good place of return}: They said: By God, the first person to drink from the cup on the Day of Resurrection will be David (4). Mujahid said on the authority of Abdullah ibn Umar: Nearness (al-zulfa) is closeness to Allah, the Mighty and Sublime, on the Day of Resurrection (5). On the authority of Mujahid: David will be resurrected on the Day of Resurrection with his sin engraved on his hand. When he sees the terrors of the Day of Resurrection, he will find no refuge from them except to seek refuge in the mercy of Allah Almighty. He said: Then he sees his sin and becomes anxious, and it is said to him: "Here"; then he sees it and becomes anxious, and it is said to him: "Here", then he sees it and becomes anxious, and it is said to him:

Footnotes: (1) 'Ara'is al-Majalis pp. 287-288, Nawadir al-Usul p. 188, and Tafsir al-Baghawi 4/58. These reports are from Isra'iliyyat (Judeo-Christian sources); see what we will mention in refuting them on pp. 203-204 of this part. (2) Narrated by al-Hakim in al-Mustadrak 2/433 from the words of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (3) 'Ara'is al-Majalis p. 294. (4) 'Ara'is al-Majalis p. 287. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/461.

१८३ सूरह साद: आयत २५ उनके मिम्बर (प्रवचन मंच) के चारों ओर जंगली जानवर, हिंसक पशु और पक्षी एकत्र थे; और इसराइल की संतान उनके मिम्बर के चारों ओर थी। जब उन्होंने विलाप और शोक मनाना शुरू किया, और जलती हुई पीड़ा ने उनके आंसुओं के स्रोतों को झकझोर दिया, तो सभा शोक और रोने का एक शोर बन गई, यहाँ तक कि उस दिन उनके मिम्बर के चारों ओर बहुत से लोग मर गए (१)। और दाऊद अलैहिस्सलाम की मृत्यु, जैसा कि कहा गया है, शनिवार को अचानक हुई (२)। मौत का फरिश्ता उनके पास तब आया जब वह अपने मेहराब में ऊपर चढ़ रहे और नीचे उतर रहे थे। उसने कहा: "मैं तुम्हारी रूह (आत्मा) लेने आया हूँ।" उन्होंने कहा: "मुझे तब तक छोड़ दो जब तक मैं नीचे उतरूँ या ऊपर चढ़ूँ।" उसने कहा: "मेरे पास ऐसा करने का कोई तरीका नहीं है; दिन, महीने, साल, निशान और जीविका समाप्त हो गई है, इसलिए तुम उनके बाद एक भी निशान नहीं छोड़ोगे।" कहा: दाऊद ने सीढ़ियों के एक पायदान पर सजदा किया और उसी अवस्था में उनके प्राण ले लिए गए। उनके और मूसा अलैहिस्सलाम के बीच पांच सौ निन्यानवे वर्ष का अंतर था। यह भी कहा गया है उन्यासी। वह सौ वर्ष तक जीवित रहे और अपने पुत्र सुलेमान को खिलाफत (उत्तराधिकार) की वसीयत की (३)। चौबीसवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और निस्संदेह, उनके लिए हमारे पास निकटता और लौटने का एक अच्छा स्थान है}। मुहम्मद इब्न काब और मुहम्मद इब्न कैस ने कहा: {और निस्संदेह, उनके लिए हमारे पास निकटता है} का अर्थ है क्षमा के बाद निकटता। {और लौटने का एक अच्छा स्थान}: उन दोनों ने कहा: खुदा की कसम, कयामत के दिन जाम (प्याला) पीने वाले पहले व्यक्ति दाऊद होंगे (४)। मुजाहिद ने अब्दुल्ला इब्न उमर के हवाले से कहा: ज़ुल्फ़ा (निकटता) कयामत के दिन अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के करीब होना है (५)। मुजाहिद से रिवायत है: दाऊद को कयामत के दिन इस हाल में उठाया जाएगा कि उनका गुनाह उनके हाथ पर खुदा हुआ होगा। जब वह कयामत के दिन की भयावहता देखेंगे, तो उन्हें अल्लाह तआला की रहमत की पनाह लेने के अलावा उनसे कोई बचाव नहीं मिलेगा। उन्होंने कहा: फिर वह अपने गुनाह को देखते हैं और बेचैन हो जाते हैं, और उनसे कहा जाता है: "यहाँ"; फिर वह उसे देखते हैं और बेचैन हो जाते हैं, और उनसे कहा जाता है: "यहाँ", फिर वह उसे देखते हैं और बेचैन हो जाते हैं, और उनसे कहा जाता है:

पाद टिप्पणियाँ: (१) अराइस अल-मजालिस पृ. २८७-२८८, नवाद़िर अल-उतूल पृ. १८८, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/५८। ये खबरें इसराइलियात (यहूदी-ईसाई स्रोतों) से हैं, इस भाग के पृ. २०३-२०४ पर उनके खंडन में जो हम उल्लेख करेंगे उसे देखें। (२) इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा के शब्दों से

अल-हाकिम ने अल-मुस्तदरक २/४३३ में इसे निकाला है। (३) अराइस अल-मजालिस पृ. २९४। (४) अराइस अल-मजालिस पृ. २८७। (५) इराब अल-कुरान लिन-नहस ३/४६१।

۱۸۳ سورہ ص : آیت ۲۵ ان کے منبر کے گرد وحشی جانور، درندے اور پرندے جمع تھے؛ اور بنی اسرائیل ان کے منبر کے گرد تھے؛ پس جب انہوں نے گریہ و زاری اور نوحہ شروع کیا، اور جلن نے ان کے آنسوؤں کے چشموں کو ٹھیس پہنچائی، تو مجمع نوحہ و بکا کا ایک شور بن گیا، یہاں تک کہ اس دن ان کے منبر کے گرد بہت سے لوگ مر گئے (۱)۔ اور داؤد علیہ السلام کی وفات، جیسا کہ کہا گیا ہے، ہفتے کے دن اچانک ہوئی (۲)۔ موت کا فرشتہ ان کے پاس اس وقت آیا جب وہ اپنی محراب میں چڑھ اور اتر رہے تھے؛ اس نے کہا: میں تمہاری روح قبض کرنے آیا ہوں۔ انہوں نے کہا: مجھے چھوڑ دو یہاں تک کہ میں نیچے اتروں یا اوپر چڑھ جاؤں۔ اس نے کہا: میرے پاس اس کی کوئی سبیل نہیں؛ دن، مہینے، سال، نشانات اور رزق ختم ہو گئے، تو تم ان کے بعد کوئی اثر (نشان) نہیں چھوڑو گے۔ کہا: داؤد نے سیڑھیوں کے ایک پائیدان پر سجدہ کیا اور اسی حال میں ان کی روح قبض کر لی گئی۔ ان کے اور موسیٰ علیہما السلام کے درمیان پانچ سو ننانوے سال کا عرصہ تھا۔ اور کہا گیا: اناسی۔ وہ سو سال تک زندہ رہے، اور اپنے بیٹے سلیمان کو خلافت کی وصیت کی (۳)۔ چوبیسویں بات: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور بے شک ان کے لیے ہمارے پاس تقرب اور ٹھکانے کی خوبی ہے}۔ محمد بن کعب اور محمد بن قیس نے کہا: {اور بے شک ان کے لیے ہمارے پاس تقرب ہے} مغفرت کے بعد نزدیکی ہے۔ {اور ٹھکانے کی خوبی}: ان دونوں نے کہا: اللہ کی قسم، قیامت کے دن پیالہ پینے والے پہلے شخص داؤد ہوں گے (۴)۔ مجاہد نے عبداللہ بن عمر سے روایت کی: الزلفی قیامت کے دن اللہ عزوجل کے قریب ہونا ہے (۵)۔ اور مجاہد سے مروی ہے کہ: داؤد کو قیامت کے دن اس حال میں اٹھایا جائے گا کہ ان کی خطا ان کے ہاتھ میں کھدی ہوئی ہو گی، پس جب وہ قیامت کے دن کی ہولناکیاں دیکھیں گے تو اللہ تعالیٰ کی رحمت کی پناہی کے سوا ان سے بچاؤ کا کوئی راستہ نہ پائیں گے۔ انہوں نے کہا: پھر وہ اپنی خطا

دیکھتے ہیں اور بے چین ہو جاتے ہیں، تو ان سے کہا جاتا ہے: یہاں؛ پھر وہ اسے دیکھتے ہیں اور بے چین ہوتے ہیں، تو ان سے کہا جاتا ہے: یہاں، پھر وہ اسے دیکھتے ہیں اور بے چین ہوتے ہیں، تو ان سے کہا جاتا ہے:

حواشی: (۱) عرائس المجالس ص ۲۸۷ - ۲۸۸، ونوادر الاصول ص ۱۸۸، وتفسیر البغوی ۴ / ۵۸۔ اور یہ خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں، اس حصے کے ص ۲۰۳ - ۲۰۴ پر ان کی تردید میں جو ہم ذکر کریں گے اسے ملاحظہ کریں۔ (۲) اسے حاکم نے المستدرک ۲ / ۴۳۳ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول سے روایت کیا ہے۔ (۳) عرائس المجالس ص ۲۹۴۔ (۴) عرائس المجالس ص ۲۸۷۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۳ / ۴۶۱۔

١٨٤ Surah Sad: Verse 25

...here; that is the saying of Allah, the Mighty and Sublime: {And indeed, for him with Us is nearness and a good place of return} [Sad: 25]. It was mentioned by al-Tirmidhi al-Hakim. He said: Al-Fadl ibn Muhammad told us, he said: Abd al-Malik ibn al-Asbagh told us, he said: al-Walid ibn Muslim told us, he said: Ibrahim ibn Muhammad al-Fazari told us, from Abd al-Malik ibn Abi Sulayman, from Mujahid, and he mentioned it (1).

Al-Tirmidhi said: I spent a long time passing by these verses, and the meaning and intended purpose of His saying: {Our Lord, hasten for us our share...} [Sad: 16] did not become clear to me. "Al-qitt" in the language means 'the scroll' or 'the record'; and that is because the Messenger of Allah (PBUH) recited to them: {So as for he who is given his record in his right hand} [Al-Haqqah: 19]: and said to them: "You will find all of this in your records, which will be given to you in your left hands."(2) They said (mockingly): {Our Lord, hasten for us our record before the Day of Account}. Allah the Almighty said: {Be patient over what they say and remember Our servant, David, the possessor of strength} [Sad: 17]. Then He related the story of his mistake to its end. So I used to say: He commanded him to be patient with what they said, and commanded him to remember David, so what is desired from this mention? And how did this connect to that? I did not settle on anything that put my heart at ease, until Allah guided me to it one day and inspired me: that these people denied the statement that they would be given their records in their left hands, containing their sins and mistakes, mocking Allah's command; and they said: {Our Lord, hasten for us our record before the Day of Account}. That pained him (the Prophet) due to their mockery, so He commanded him to be patient with their words, and to remember His servant David; who asked for his mistake to be hastened, so that he might see it engraved in his palm. What befell him then befell him: whenever he saw it, he would tremble and the cup would fill with his tears, and when he saw it he would weep until it soaked through seven mattresses of palm-fiber stuffed with ash. He only asked for it after forgiveness and after the guarantee of the opponent's claim, and that Allah, Blessed and Exalted is His Name, sought it for him from him, and he was His beloved, His ally, and His chosen one. So if seeing the engraving of the mistake in its form, despite this high rank, did this to him, then how would it be for the enemies of Allah and the disobedient among His creation and the people of His disgrace, if their records were hastened to them and they looked upon the image of those sins they

committed in disbelief and denial, and what would befall them when they look at them.

---

(1) And Abu Nu'aym narrated it in al-Hilya 3/297 via Safwan ibn Salih from al-Walid ibn Muslim, similarly. (2) We did not find it.

१८४ सूरह साद: आयत २५

...यहाँ; इसीलिए अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का कथन है: {और निस्संदेह उसके लिए हमारे पास निकटता और उत्कृष्ट स्थान है} [साद: २५]। इसे अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने उल्लेख किया है। उन्होंने कहा: हमें फ़ज़ल बिन मुहम्मद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अब्दुल मलिक बिन अल-असबाग़ ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अल-वलीद बिन मुस्लिम ने बताया, उन्होंने कहा: हमें इब्राहिम बिन मुहम्मद अल-फ़ज़ारी ने अब्दुल मलिक बिन अबी सुलेमान से, उन्होंने मुजाहिद से बताया, तो उन्होंने इसे उल्लेख किया (१)।

तिर्मिज़ी ने कहा: मैं एक लंबे समय तक इन आयतों से गुज़रता रहा लेकिन अल्लाह के इस कथन का अर्थ और उद्देश्य मुझ पर स्पष्ट नहीं हो रहा था: {हे हमारे रब! हमारा हिस्सा (नामा-ए-आमाल) हमें जल्दी दे दे} [साद: १६]। भाषा में 'अल-क़ित्त' का अर्थ 'पन्ना' या 'अभिलेख' है; और इसका कारण यह है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने उनके सामने यह आयत पढ़ी: {फिर जिसका पत्र उसके दाहिने हाथ में दिया जाएगा} [अल-हाक्का: १९]: और उनसे कहा कि "तुम यह सब अपने अभिलेखों में पाओगे जो तुम्हें तुम्हारे बाएँ हाथों में दिए जाएँगे"(२)। उन्होंने (उपहास करते हुए) कहा: {हे हमारे रब! हिसाब के दिन से पहले ही हमें हमारा पत्र जल्दी दे दे}। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {वे जो कुछ कहते हैं उस पर धैर्य रखें और हमारे बंदे दाऊद को याद करें जो बड़ी शक्ति वाले थे} [साद: १७]। फिर उन्होंने उनकी भूल की कहानी को उसके अंत तक सुनाया। तो मैं कहता था: अल्लाह ने उन्हें (नबी ﷺ को) उनकी बातों पर धैर्य का आदेश दिया, और दाऊद (अ.स.) को याद करने का आदेश दिया, तो इस उल्लेख से क्या तात्पर्य है? और इसका उससे क्या संबंध है? मेरा हृदय किसी बात पर स्थिर नहीं हो रहा था, यहाँ तक कि एक दिन अल्लाह ने मेरा मार्गदर्शन किया और मेरे मन में यह बात डाली: कि इन लोगों ने इस बात का इनकार किया कि उन्हें उनके अभिलेख बाएँ हाथों में दिए जाएँगे, जिनमें उनके पाप और त्रुटियाँ होंगी, और अल्लाह के आदेश का उपहास करते हुए कहा: {हे हमारे रब! हिसाब के दिन से पहले ही हमारा पत्र हमें जल्दी दे दे}। उनके इस उपहास ने आपको ﷺ को पीड़ा पहुँचाई, तो अल्लाह ने उन्हें उनकी बातों पर धैर्य रखने का आदेश दिया, और यह कि अपने बंदे दाऊद को याद करें; जिन्होंने अपनी त्रुटि को जल्दी देखने की प्रार्थना की थी कि वह उसे अपनी हथेली पर अंकित पाएँ तो उन पर वह गुज़री जो गुज़री, कि जब भी वे उसे देखते तो विचलित हो जाते और प्याला उनके आँसुओं से भर जाता, और जब वे उसे देखते तो इतना रोते कि खजूर के रेशों के सात बिस्तर जो राख से भरे होते थे, गीले हो जाते। उन्होंने यह माँग क्षमा के बाद और विरोधी के हक की गारंटी

के बाद की थी, और यह कि अल्लाह तबारक व तआला ने उनसे उसकी माफ़ी माँगी थी, और वे अल्लाह के प्रिय, वली और चुनिंदा बंदे थे। तो इस उच्च पद के बावजूद पाप के अंकित रूप को देखकर उनका यह हाल हुआ, तो अल्लाह के शत्रुओं और उसकी आज्ञा न मानने वाली सृष्टि और अपमानित होने वालों का क्या हाल होगा, यदि उनके अभिलेख उन्हें जल्दी दे दिए जाएँ और वे उन पापों के रूप को देखें जो उन्होंने कुफ़्र और इनकार की स्थिति में किए थे, और जब वे उन्हें देखेंगे तो उन पर क्या बीतेगी।

---

(१) इसे अबू नुअैम ने 'अल-हिलया' २९७/३ में सफ़वान बिन सालेह के मार्ग से वलीद बिन मुस्लिम से, इसी तरह उद्धृत किया है। (२) हमें यह नहीं मिला।

۱۸۴ سورہ ص : الآیة ۲۵

...اسی لیے اللہ عزوجل کا فرمان ہے: {اور بے شک اس (داؤد) کے لیے ہمارے پاس نزدیکی اور بہترین ٹھکانہ ہے} [ص: ۲۵]۔ اسے ترمذی حکیم نے ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا: ہمیں فضل بن محمد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں عبدالملک بن الاصبغ نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ولید بن مسلم نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابراہیم بن محمد الفزاری نے عبدالملک بن ابی سلیمان سے، انہوں نے مجاہد سے، تو انہوں نے اسے ذکر کیا (۱)۔

ترمذی نے کہا: میں ایک طویل عرصہ ان آیات سے گزرتا رہا لیکن اللہ کے اس فرمان کا مطلب اور مراد مجھ پر واضح نہیں ہوتی تھی: {اے ہمارے رب! ہمیں ہمارا حصہ جلد دے دے} [ص: ۱۶]۔ لغت میں 'القط' کا معنی صحیفہ (نامہ اعمال) ہے؛ اور اس کی وجہ یہ ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان کے سامنے یہ آیت تلاوت فرمائی: {پس جس کا نامہ اعمال اس کے دائیں ہاتھ میں دیا جائے گا} [الحاقة: ۱۹]: اور ان سے فرمایا کہ "تم یہ سب اپنے نامہ اعمال میں پاؤ گے جو تمہیں تمہارے بائیں ہاتھوں میں دیے جائیں گے"(۲)۔ انہوں نے (استہزاءً) کہا: {اے ہمارے رب! یوم حساب سے پہلے ہی ہمیں ہمارا صحیفہ جلد دے دے}۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {جو کچھ یہ کہتے ہیں اس پر صبر کریں اور ہمارے بندے داؤد کو یاد کریں جو بڑی قوت والے تھے} [ص: ۱۷]۔ پھر انہوں نے ان کی خطا کا قصہ اس کی انتہا تک سنایا۔ تو میں کہتا تھا: اللہ نے انہیں (نبی ﷺ کو) ان کی باتوں پر صبر کا حکم دیا، اور داؤد (علیہ السلام) کا تذکرہ کرنے کا حکم دیا، تو اس تذکرے سے کیا مراد ہے؟ اور اس کا اس سے کیا تعلق ہے؟ میرا دل کسی بات پر مطمئن نہیں ہو رہا تھا، یہاں تک کہ ایک دن اللہ نے میری رہنمائی فرمائی اور میرے دل میں یہ بات ڈالی: کہ ان لوگوں نے یہ بات کہ انہیں ان کے نامہ اعمال ان کے بائیں ہاتھوں میں دیے جائیں گے، جن میں ان کے گناہ اور خطائیں

درج ہوں گی، اس کا انکار کیا اور اللہ کے حکم کا مذاق اڑاتے ہوئے کہا: {اے ہمارے رب! ہمیں یوم حساب سے پہلے ہی ہمارا صحیفہ جلد دے دے}۔ ان کے اس تمسخر نے آپ ﷺ کو تکلیف پہنچائی، تو اللہ نے انہیں ان کی گفتگو پر صبر کا حکم دیا، اور یہ کہ اپنے بندے داؤد کو یاد کریں؛ جنہوں نے اپنی خطا کو جلد دیکھنے کی درخواست کی تھی کہ اسے اپنی ہتھیلی پر نقش پائیں، تو ان پر وہ (کیفیت) طاری ہوئی جو ہوئی، کہ جب بھی وہ اسے دیکھتے مضطرب ہو جاتے اور پیالہ ان کے آنسوؤں سے بھر جاتا، اور جب وہ اسے دیکھتے تو اتنا روتے کہ کھجور کے ریشوں کے سات بستر جو راکھ سے بھرے ہوتے تھے، ان تک آنسو پہنچ جاتے۔ انہوں نے یہ سوال مغفرت کے بعد اور مخالف کے حق کی ضمانت کے بعد کیا تھا، اور یہ کہ اللہ تبارک وتعالیٰ نے ان سے اس کی بخشش مانگی تھی، اور وہ اللہ کے محبوب، ولی اور برگزیدہ بندے تھے۔ تو اس مقام و مرتبہ کے باوجود گناہ کے نقش کو اس کی صورت میں دیکھ کر ان کا یہ حال ہوا، تو اللہ کے دشمنوں اور اس کی نافرمان مخلوق اور ذلیل ہونے والوں کا کیا حال ہوگا، اگر ان کے نامہ اعمال انہیں جلد دے دیے جائیں اور وہ ان گناہوں کی صورت کو دیکھیں جو انہوں نے کفر اور انکار کی حالت میں کیے تھے، اور جب وہ انہیں دیکھیں گے تو ان پر کیا بیتے گی۔

---

(۱) اسے ابو نعیم نے الحلیۃ ۳/ ۲۹۷ میں صفوان بن صالح کے طریق سے ولید بن مسلم سے، انھی کی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ (روایت) نہیں ملی۔

185 Surah Sad: Verses 25 - 26

In those scrolls, and Allah informed about them, saying: {And you will see the criminals fearful of that which is therein, and they will say, "Oh, woe to us! What is this book that leaves nothing small or great except that it has enumerated it?"} [Al-Kahf: 49]. So David, peace be upon him, despite forgiveness, glad tidings, and compassion, did not stand to see its form. It was narrated to us in the Hadith: When he sees it on the Day of Resurrection engraved in his palm, he becomes anxious until it is said to him: right here, then he sees it and becomes anxious, then it is said to him: right here, then he sees it and becomes anxious, until he draws near and becomes calm (1).

The statement of the Almighty: {O David, indeed We have made you a successor upon the earth, so judge between the people in truth and do not follow [your own] desire, as it will lead you astray from the way of Allah. Indeed, those who go astray from the way of Allah will have a severe punishment for having forgotten the Day of Account} (26).

In it are five issues: First: The statement of the Almighty: {Indeed We have made you a successor upon the earth} meaning: We have made you king so that you may enjoin what is right and forbid what is wrong, thus succeeding those who were before you from the prophets and righteous imams (2). The discussion regarding the successor (Khalifa) and its rulings was previously completed in "Al-Baqarah" (3), and praise be to Allah.

Second: The statement of the Almighty: {So judge between the people in truth} meaning: with justice. It is an obligatory command, and this is linked to what preceded it, which is that David was rebuked for asking for the woman from her husband, and that was not justice (4). So he was told after this: "So judge between people with justice {and do not follow [your own] desire}" meaning: do not follow your whims which oppose the command of Allah {as it will lead you astray from the way of Allah} meaning: from the path to Paradise.

{Indeed, those who go astray from the way of Allah} meaning: they deviate from it and abandon it {will have a severe punishment} in the Fire {for having forgotten the Day of Account} meaning: for what they abandoned of following the path of Allah; so His statement: "forgot" means: they abandoned belief in it, or they abandoned acting upon it, so they became like those who forget. Then it was said: this is for David when...

(1) It was previously mentioned similarly from the saying of Mujahid. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/461. (3) 1/395 and thereafter. (4) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1629.

१८५ सूरा साद: आयतें २५ - २६

उन पन्नों में, और अल्लाह ने उनके बारे में बताया, कहा: {और आप अपराधियों को उसमें जो कुछ है उससे डरे हुए देखेंगे, और वे कहेंगे, "हाय हमारी तबाही! यह कैसी किताब है कि इसने किसी छोटी या बड़ी बात को नहीं छोड़ा सिवाय इसके कि उसे गिन लिया है?"} [अल-कहफ़: ४९], तो दाऊद अलैहिस्सलाम, क्षमा, शुभ समाचार और दया के बावजूद, उसका रूप देखने के लिए खड़े नहीं हुए। हदीस में हमारे लिए वर्णित है: जब वे कयामत के दिन इसे अपनी हथेली में खुदा हुआ देखेंगे, तो वे बेचैन हो जाएंगे यहाँ तक कि उनसे कहा जाएगा: यहाँ, फिर वे देखेंगे और बेचैन होंगे, फिर उनसे कहा जाएगा: यहाँ, फिर वे देखेंगे और बेचैन होंगे, यहाँ तक कि वे पास आ जाएंगे और शांत हो जाएंगे (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {हे दाऊद, वास्तव में हमने तुम्हें पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी बनाया है, इसलिए लोगों के बीच सच्चाई के साथ न्याय करो और (अपनी) इच्छा का पालन न करो, क्योंकि वह तुम्हें अल्लाह के मार्ग से भटका देगी। वास्तव में, जो लोग अल्लाह के मार्ग से भटक जाते हैं, उनके लिए हिसाब के दिन को भूल जाने के कारण कठोर दंड है} (२६)।

इसमें पांच मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {वास्तव में हमने तुम्हें पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी बनाया है} यानी: हमने तुम्हें बादशाह बनाया ताकि तुम भलाई का आदेश दो और बुराई से रोको, और इस तरह तुम अपने से पहले के नबियों और नेक इमामों के उत्तराधिकारी बनो (२)। "अल-बकरा" में उत्तराधिकारी (खलीफा) और उसके नियमों के बारे में चर्चा पूरी हो चुकी है (३), और अल्लाह का शुक्र है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {इसलिए लोगों के बीच सच्चाई के साथ न्याय करो} यानी: न्याय के साथ। यह एक अनिवार्य आदेश है और यह उससे पहले की बात से जुड़ा है, और वह यह है कि दाऊद को उनके पति से महिला की मांग करने के लिए डांटा गया था और वह न्याय नहीं था (४)। तो इसके बाद उनसे कहा गया: तो लोगों के बीच न्याय के साथ निर्णय करो {और (अपनी) इच्छा का पालन न करो} यानी: अपनी उन इच्छाओं का पालन न करो जो अल्लाह के आदेश के विरुद्ध हों {क्योंकि वह तुम्हें अल्लाह के मार्ग से भटका देगी} यानी: जन्नत के रास्ते से।

{वास्तव में, जो लोग अल्लाह के मार्ग से भटक जाते हैं} यानी: वे उससे विचलित हो जाते हैं और उसे छोड़ देते हैं {उनके लिए कठोर दंड है} आग में {हिसाब के दिन को भूल जाने के कारण} यानी:

अल्लाह के रास्ते पर चलने को छोड़ने के कारण; तो उनका कथन: "भूल गए" यानी: उन्होंने उस पर विश्वास करना छोड़ दिया, या उस पर अमल करना छोड़ दिया तो वे भूलने वालों की तरह हो गए। फिर कहा गया: यह दाऊद के लिए है जब...

---

(१) मुजाहिद के कथन से पहले इसी तरह का उल्लेख किया जा चुका है। (२) एराब अल-क़ुरान, अन-नहहास ३/४६१। (३) १/३९५ और उसके बाद। (४) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी ४/१६२९।

۱۸۵ سورۃ ص : آیات ۲۵ - ۲۶

ان صحائف میں، اور اللہ تعالیٰ نے ان کے بارے میں بتایا ہے، چنانچہ فرمایا: ﴿اور تم مجرموں کو دیکھو گے کہ وہ اس (اعمال نامے) سے ڈر رہے ہوں گے جو اس میں ہے اور کہیں گے: ہائے ہماری بربادی! اس کتاب کو کیا ہوا ہے کہ اس نے کوئی چھوٹی یا بڑی بات نہیں چھوڑی مگر اسے شمار کر لیا ہے﴾ [الکہف: ۴۹]، تو داؤد علیہ السلام مغفرت، بشارت اور شفقت کے باوجود اس کی صورت دیکھنے کے لیے نہ ٹھہر سکے۔ اور ہم سے حدیث میں مروی ہے: جب وہ قیامت کے دن اسے اپنی ہتھیلی میں نقش دیکھیں گے تو بے چین ہو جائیں گے یہاں تک کہ ان سے کہا جائے گا: یہاں، پھر وہ دیکھیں گے اور بے چین ہوں گے، پھر ان سے کہا جائے گا: یہاں، پھر وہ دیکھیں گے اور بے چین ہوں گے، یہاں تک کہ وہ قریب ہوں گے تو سکون پائیں گے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے داؤد! بیشک ہم نے تجھے زمین میں خلیفہ (نائب) بنایا ہے، پس لوگوں کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر اور خواہشِ نفس کی پیروی نہ کر کہ وہ تجھے اللہ کی راہ سے بھٹکا دے گی، بیشک جو لوگ اللہ کی راہ سے بھٹک جاتے ہیں ان کے لیے سخت عذاب ہے اس وجہ سے کہ وہ حساب کے دن کو بھول گئے﴾ (۲۶)۔

اس میں پانچ مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بیشک ہم نے تجھے زمین میں خلیفہ بنایا ہے﴾ یعنی: ہم نے تجھے بادشاہ بنایا تاکہ تو نیکی کا حکم دے اور برائی سے روکے، اور اپنے سے پہلے گزرے ہوئے انبیاء اور صالح ائمہ کا جانشین بنے (۲)۔ اور سورہ "البقرہ" میں خلیفہ اور اس کے احکام کے بارے میں گفتگو مکمل ہو چکی ہے (۳)، والحمد للہ۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس لوگوں کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر﴾ یعنی: عدل کے ساتھ۔ اور یہ حکمِ وجوبی ہے اور یہ اس سے پہلے والی بات سے جڑا ہوا ہے، اور وہ یہ کہ جس بات پر

داؤد علیہ السلام پر عتاب کیا گیا وہ ان کا ایک عورت کو اس کے شوہر سے طلب کرنا تھا اور یہ عدل نہیں تھا (۴)۔ چنانچہ اس کے بعد ان سے کہا گیا: پس لوگوں کے درمیان عدل کے ساتھ فیصلہ کر ﴿اور خواہشِ نفس کی پیروی نہ کر﴾ یعنی: اپنی اس خواہش کی پیروی نہ کر جو اللہ کے حکم کے خلاف ہو ﴿کہ وہ تجھے اللہ کی راہ سے بھٹکا دے گی﴾ یعنی: جنت کے راستے سے۔

﴿بیشک جو لوگ اللہ کی راہ سے بھٹک جاتے ہیں﴾ یعنی: اس سے پھر جاتے ہیں اور اسے چھوڑ دیتے ہیں ﴿ان کے لیے سخت عذاب ہے﴾ آگ میں ﴿اس وجہ سے کہ وہ حساب کے دن کو بھول گئے﴾ یعنی: اللہ کے راستے پر چلنا چھوڑ دینے کی وجہ سے؛ پس اللہ کا فرمان: "بھول گئے" یعنی: اس پر ایمان لانا چھوڑ دیا، یا اس پر عمل کرنا چھوڑ دیا تو وہ بھولنے والوں کی طرح ہو گئے۔ پھر کہا گیا: یہ داؤد علیہ السلام کے لیے ہے جب...

---

(۱) پہلے اسی طرح کا قول مجاہد سے گزر چکا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۶۱۔ (۳) ۱/۳۹۵ اور اس کے بعد۔ (۴) احکام القرآن لابن العربی ۴/۱۶۲۹۔

186 Surah Sad: Verse 26

...God honored him with prophecy. And it was said: After He accepted his repentance and forgave his sin.

Third: The basis for judgments is the Almighty's saying: {O David, indeed We have made you a successor upon the earth, so judge between the people in truth} [Sad: 26], and His saying: {And judge between them by what Allah has revealed} [Al-Ma'idah: 49], and the Almighty's saying: {that you may judge between the people by that which Allah has shown you} [An-Nisa: 105], and the Almighty's saying: {O you who have believed, be persistently standing firm for Allah, witnesses in justice} the verse [Al-Ma'idah: 8]. And discussion of this has preceded.

Fourth: Ibn Abbas said regarding the Almighty's saying: {O David, indeed We have made you a successor upon the earth, so judge between the people in truth and do not follow [your own] desire, as it will lead you astray from the way of Allah}: He said: If two litigants come before you and you have a preference for one of them, do not desire in yourself that the truth be with him so that he may prevail(1) over his opponent. If you do so, I will erase your name from my prophecy, and then you will not be my successor nor worthy of my honor(2).

This indicates the obligation of judging with truth, and not leaning towards one of the two litigants due to kinship, hope of benefit, or any reason necessitating leaning like companionship, friendship, or others(3).

Ibn Abbas said: Solomon son of David, peace be upon them, was only tested because two litigants came before him and he desired for the truth to be on the side of one of them(4). WWW.NAFSEISLAM.COM

And Abd al-Aziz bin Abi Rawwad said: It reached me that a judge during the time of the Children of Israel reached such a level of diligence that he asked his Lord to place a sign between him and Him; if he judged with truth, he would know it, and if he fell short, he would know it. It was said to him: Enter your house, then extend your hand on your wall, then look where your fingers reach on the wall and draw a line there. Then, when you leave the seat of judgment, return to that line and extend your hand towards it. For as long as you are on the truth, then you...

(1) Falj: Triumph and victory. Al-Qamus (falaja). (2) Narrated by al-Hakim al-Tirmidhi as in al-Durr al-Manthur 5/306. (3) Ahkam al-Qur'an for al-Kiya 3/361. (4) Nawadir al-Usul p. 187 similarly.

186 सूरा साद: आयत 26

...ईश्वर ने उन्हें भविष्यवाणी से सम्मानित किया। और कहा गया: जब उन्होंने तौबा कर ली और उनका पाप क्षमा कर दिया गया।

तीसरा: न्यायिक फैसलों का आधार सर्वशक्तिमान का यह कहना है: {हे दाऊद, वास्तव में हमने तुम्हें पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी बनाया है, इसलिए लोगों के बीच सच्चाई के साथ न्याय करो} [साद: 26], और उनका कहना: {और उनके बीच न्याय करो जो अल्लाह ने उतारा है} [अल-माएदा: 49], और सर्वशक्तिमान का कहना: {ताकि तुम लोगों के बीच उस चीज़ से न्याय कर सको जो अल्लाह ने तुम्हें दिखाई है} [अन-निसा: 105], और सर्वशक्तिमान का कहना: {हे ईमान वालो, अल्लाह के लिए मज़बूती से खड़े होने वाले, इंसाफ के गवाह बनो} आयत [अल-माएदा: 8]। और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है।

चौथा: इब्न अब्बास ने सर्वशक्तिमान के इस कथन के बारे में कहा: {हे दाऊद, वास्तव में हमने तुम्हें पृथ्वी पर एक उत्तराधिकारी बनाया है, इसलिए लोगों के बीच सच्चाई के साथ न्याय करो और अपनी इच्छा का पालन न करो, क्योंकि यह तुम्हें अल्लाह की राह से भटका देगी}: उन्होंने कहा: यदि दो विवाद करने वाले तुम्हारे पास आएँ और तुम्हें उनमें से किसी एक के प्रति लगाव हो, तो अपने मन में यह न चाहो कि सच उसके पक्ष में हो ताकि वह अपने प्रतिद्वंद्वी पर विजयी(1) हो सके। यदि तुमने ऐसा किया, तो मैं अपनी नबूवत से तुम्हारा नाम मिटा दूँगा, और फिर तुम न मेरे खलीफा रहोगे और न ही मेरे सम्मान के पात्र(2)।

यह सत्य के साथ न्याय करने की अनिवार्यता को दर्शाता है, और रिश्तेदारी, लाभ की आशा, या मित्रता, दोस्ती या अन्य किसी कारण से दो विवादियों में से किसी एक की ओर नहीं झुकना चाहिए(3)।

और इब्न अब्बास ने कहा: सुलेमान बिन दाऊद, उन दोनों पर शांति हो, को केवल इसलिए आज़माया गया क्योंकि दो विवादी उनके पास आए और उन्होंने चाहा कि सत्य उनमें से एक के पक्ष में हो(4)। WWW.NAFSEISLAM.COM

और अब्दुल अज़ीज़ बिन अबी रवाद ने कहा: मुझे पता चला है कि बनी इस्राइल के समय में एक न्यायाधीश ने अपने परिश्रम के कारण अपने रब से प्रार्थना की कि वह उसके और रब के बीच एक संकेत बना दे; यदि उसने सत्य के साथ न्याय किया, तो उसे पता चल जाए; और यदि उसने कमी की,

तो उसे पता चल जाए। उससे कहा गया: अपने घर में जाओ, फिर दीवार पर अपना हाथ फैलाओ, फिर देखो जहाँ तुम्हारी उंगलियाँ दीवार पर पहुँचती हैं वहाँ एक रेखा खींचो। फिर, जब तुम न्याय की सभा से उठो, तो उस रेखा पर वापस जाओ और उसकी ओर अपना हाथ फैलाओ। क्योंकि जब तक तुम सत्य पर होगे, तब तक तुम...

(1) अल-फ्लज: जीत और सफलता। अल-कामूस (फलज)। (2) इसे अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने अल-दुर अल-मंसूर 5/306 के रूप में उद्धृत किया है। (3) अल-किया की अहकाम अल-कुरान 3/361। (4) नवादिर अल-उसूल पृ. 187 इसी तरह।

۱۸٦ سورہ ص : آیت ۲٦

...اللہ نے انہیں نبوت سے نوازا۔ اور کہا گیا: اس کے بعد کہ اس نے توبہ کی اور اس کی خطا معاف کر دی گئی۔

تیسری بات: فیصلوں میں اصل اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: {اے داؤد، بے شک ہم نے تجھے زمین میں خلیفہ بنایا، پس لوگوں کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر} [ص: ۲٦]، اور اس کا فرمان: {اور ان کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے نازل کیا ہے} [المائدہ: ٤۹]، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {تاکہ آپ لوگوں کے درمیان اس کے مطابق فیصلہ کریں جو اللہ نے آپ کو دکھایا ہے} [النساء: ۱۰۵]، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اے ایمان والو، اللہ کے لیے مضبوطی سے کھڑے ہونے والے، انصاف کی گواہی دینے والے بنو} آیت [المائدہ: ۸]۔ اور اس پر بحث پہلے گزر چکی ہے۔

چوتھی بات: ابن عباس نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے بارے میں کہا: {اے داؤد، بے شک ہم نے تجھے زمین میں خلیفہ بنایا، پس لوگوں کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر اور خواہش نفس کی پیروی نہ کر، ورنہ وہ تجھے اللہ کی راہ سے بھٹکا دے گی}: انہوں نے کہا: اگر دو فریق تمہارے پاس آئیں اور تمہارا ان میں سے ایک کی طرف میلان ہو، تو اپنے دل میں یہ تمنا نہ کرو کہ حق اس کے لیے ہو تاکہ وہ اپنے مخالف پر غالب(۱) آ جائے، اگر تم نے ایسا کیا تو میں اپنی نبوت سے تمہارا نام مٹا دوں گا، پھر نہ تم میرے خلیفہ رہو گے اور نہ میری عزت کے اہل(۲)۔

یہ حق کے ساتھ فیصلہ کرنے کے وجوب کی وضاحت پر دلالت کرتا ہے، اور یہ کہ کسی رشتہ داری، فائدے کی امید، یا دوستی، رفاقت یا کسی اور وجہ سے دو فریقین میں سے کسی ایک کی طرف مائل نہ ہوا جائے(۳)۔

اور ابن عباس نے کہا: سلیمان بن داؤد علیہما السلام کو صرف اس لیے آزمایا گیا کیونکہ ان کے پاس دو فریق آئے اور انہوں نے یہ پسند کیا کہ حق ان میں سے ایک کے لیے ہو(۴)۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

اور عبدالعزیز بن ابی رواد نے کہا: مجھے یہ خبر ملی ہے کہ بنی اسرائیل کے زمانے میں ایک قاضی اپنی جدوجہد میں اس مقام پر پہنچ گیا کہ اس نے اپنے رب سے درخواست کی کہ وہ اس کے اور اپنے درمیان ایک نشانی مقرر کر دے، تاکہ جب وہ حق کے ساتھ فیصلہ کرے تو اسے معلوم ہو جائے؛ اور جب وہ کوتاہی کرے تو اسے معلوم ہو جائے۔ اس سے کہا گیا: اپنے گھر میں داخل ہو، پھر دیوار پر اپنا ہاتھ پھیلاؤ، پھر دیکھو جہاں دیوار پر تمہاری انگلیاں پہنچتی ہیں وہاں ایک لکیر کھینچ دو۔ پھر جب تم مجلسِ قضا سے اٹھو تو اس لکیر کی طرف لوٹو اور اپنا ہاتھ اس کی طرف پھیلاؤ۔ کیونکہ جب تک تم حق پر رہو گے، تم...

(۱) الفلج: فتح اور کامیابی۔ القاموس (فلج)۔ (۲) اسے حکیم ترمذی نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۵/۳۰۶ میں ہے۔ (۳) احکام القرآن للکیا ۳/۳۶۱ ۔ (۴) نوادر الاصول ص ۱۸۷ اسی طرح۔

Surah Sad: Verse 26 187

...you will reach it, and if you fall short of the truth, it will fall short of you. He used to go to judgment as a diligent striving one, and he would not judge except with truth. When he rose from his seat and finished, he would not taste food or drink, and would not confide in his family about any matter until he reached that line. When he reached it, he praised God and partook of everything God had made lawful for him of family, food, or drink. One day, while he was in the court of justice, two men came to him. It occurred to his mind that they wanted to litigate before him. One of them was his friend and companion, so his heart moved towards him out of love, wishing that the right would be his so he could judge in his favor. When they spoke, the truth turned against his companion, so he judged against him. When he rose from his seat, he went to his line as he did every day. He stretched out his hand towards the line, but behold, the line had disappeared and drawn up to the ceiling, and he could not reach it. He fell prostrate, saying: "O Lord, something I did not intend and did not want, so make it clear to me." It was said to him: "Do you think that God Almighty did not see the betrayal of your heart, when you wished for the truth to be for your friend so you could judge for him? You wanted it and loved it, but God has returned the right to its people while you were reluctant."

And on the authority of Layth, he said: Two litigants came before Umar bin Al-Khattab, and he made them stand. Then they returned, and he made them stand again. Then they returned once more and he settled between them. He was asked about that, and he said: "They came to me, and I found in favor of one of them something I did not find for the other, so I hated to settle between them based on that. Then they returned and I found some of that for him, then they returned and that feeling had gone, so I settled between them."

Al-Sha'bi said: There was a dispute between Umar and Ubayy, so they went for judgment to Zayd bin Thabit. When they entered upon him, he pointed out his pillow for Umar to sit on. Umar said: "This is the first of your injustice; seat me and him in one place." So they sat before him.

Fifth: This verse prohibits a judge from ruling based on his personal knowledge; because if judges were allowed to...

(1) In (m): to judge. (2) Al-Hakim al-Tirmidhi mentioned this report and the one before it in Nawadir al-Usul, pp. 186 - 187. (3) Narrated by Ibn Shabbah in Tarikh al-Madinah al-Munawwarah, 2/755.

सूरह साद: आयत 26 187

...तुम उस तक पहुँच जाओगे, और यदि तुम सत्य से कम रह गए, तो वह तुमसे कम रह जाएगा। वह न्याय के लिए जाता था और बहुत मेहनत करता था, और वह सत्य के सिवा कोई निर्णय नहीं लेता था। जब वह अपनी सभा से उठता और फारिग होता, तो वह न कुछ खाता था और न पीता था, और अपने परिवार को किसी भी मामले के बारे में कुछ नहीं बताता था जब तक कि वह उस रेखा तक न पहुँच जाए। जब वह वहाँ पहुँच जाता, तो वह ईश्वर की प्रशंसा करता और ईश्वर ने उसके लिए जो कुछ भी वैध (हलाल) किया था - परिवार, भोजन या पेय - उसका आनंद लेता। एक दिन, जब वह न्याय की सभा में था, दो आदमी उसके पास आए। उसके मन में आया कि वे उसके पास मुकदमा लेकर आए हैं। उनमें से एक उसका मित्र और साथी था, इसलिए उसका दिल उसके प्रति प्रेम से भर गया और उसने चाहा कि हक उसी का हो ताकि वह उसके पक्ष में निर्णय दे सके। जब उन्होंने बात की, तो सच्चाई उसके साथी के खिलाफ निकली, इसलिए उसने उसके खिलाफ फैसला सुनाया। जब वह अपनी सभा से उठा, तो वह अपनी रेखा की ओर गया जैसे वह हर दिन जाता था। उसने अपना हाथ रेखा की ओर बढ़ाया, लेकिन देखा कि रेखा गायब हो गई थी और छत तक खिंच गई थी, और वह उस तक नहीं पहुँच पा रहा था। वह सजदे में गिर गया और कहने लगा: "हे प्रभु, कुछ ऐसा जो मैंने जानबूझकर नहीं किया और मैं नहीं चाहता था, तो इसे मेरे लिए स्पष्ट कर दें।" उससे कहा गया: "क्या तुम्हें लगता है कि अल्लाह तआला ने तुम्हारे दिल की खयानत को नहीं देखा, जब तुमने चाहा कि हक तुम्हारे दोस्त के लिए हो ताकि तुम उसके पक्ष में फैसला कर सको? तुमने इसे चाहा और इसे पसंद किया, लेकिन अल्लाह ने हक उसके हकदारों को लौटा दिया जबकि तुम अनिच्छुक थे।"

और लैथ से रिवायत है, उन्होंने कहा: उमर बिन अल-खत्ताब के पास दो वादी आए, तो उन्होंने उन्हें खड़ा कर दिया। फिर वे लौटे, तो उन्होंने उन्हें फिर से खड़ा कर दिया। फिर वे फिर से लौटे और उन्होंने उनके बीच फैसला कर दिया। उनसे इसके बारे में पूछा गया, तो उन्होंने कहा: "वे मेरे पास आए, और मैंने उनमें से एक के पक्ष में कुछ ऐसा पाया जो मैंने दूसरे के लिए नहीं पाया, इसलिए मुझे उस आधार पर उनके बीच फैसला करना पसंद नहीं आया। फिर वे लौटे और मैंने उसके लिए उसमें से कुछ पाया, फिर वे लौटे और वह भावना जा चुकी थी, तो मैंने उनके बीच फैसला कर दिया।"

अल-शाबी ने कहा: उमर और उबैय के बीच एक विवाद था, तो वे फैसले के लिए ज़ैद बिन साबित के पास गए। जब वे उनके पास आए, तो उन्होंने उमर के बैठने के लिए अपने तकिये की ओर इशारा

किया। उमर ने कहा: "यह तुम्हारे अन्याय की शुरुआत है; मुझे और उसे एक ही जगह बिठाओ।" तो वे दोनों उनके सामने बैठ गए।

पाँचवां: यह आयत किसी न्यायाधीश को अपने (निजी) ज्ञान के आधार पर निर्णय लेने से रोकती है; क्योंकि यदि न्यायाधीशों को इसकी अनुमति दी जाती तो...

---

(१) (म) में: फैसला करने के लिए। (२) अल-हकीम अल-तिर्मिज़ी ने नवादिद अल-उसूल, पृ. १८६ - १८७ में इस रिपोर्ट और इससे पहले वाली रिपोर्ट का उल्लेख किया है। (३) इब्न शबाह ने तारीख अल-मदीना अल-मुनव्वरा, २/७५५ में इसे उद्धृत किया है।

سورہ ص : آیت ۲۶ ۱۸۷

...تم اس تک پہنچ جاؤ گے، اور اگر تم حق سے کوتاہی کرو گے تو وہ تم سے کوتاہی کرے گا۔ وہ فیصلے کے لیے جاتا تھا اور محنتی تھا، اور وہ حق کے سوا کوئی فیصلہ نہیں کرتا تھا۔ جب وہ اپنی مجلس سے اٹھتا اور فارغ ہوتا تو وہ نہ کھانا چکھتا اور نہ پانی، اور اپنے گھر والوں سے کسی معاملے میں کوئی بات نہ کرتا یہاں تک کہ اس لکیر تک پہنچ جاتا۔ جب وہ وہاں پہنچتا تو اللہ کا شکر ادا کرتا اور ہر اس چیز سے فائدہ اٹھاتا جو اللہ نے اس کے لیے حلال کی تھی، خواہ وہ اہل و عیال ہوں یا کھانا پینا۔ ایک دن جب وہ فیصلے کی مجلس میں تھا، دو آدمی اس کے پاس آئے۔ اس کے دل میں یہ بات آئی کہ وہ دونوں اس کے پاس جھگڑا لے کر آئے ہیں۔ ان میں سے ایک اس کا دوست اور ساتھی تھا، تو اس کا دل اس کی محبت میں مائل ہوا کہ حق اسی کا ہو تاکہ وہ اس کے حق میں فیصلہ کر دے۔ جب انہوں نے بات کی تو حق اس کے ساتھی کے خلاف نکلا، چنانچہ اس نے اس کے خلاف فیصلہ کر دیا۔ جب وہ اپنی مجلس سے اٹھا تو اپنی لکیر کی طرف گیا جیسے وہ ہر روز جایا کرتا تھا۔ اس نے اپنا ہاتھ لکیر کی طرف بڑھایا تو دیکھا کہ لکیر غائب ہو چکی تھی اور چھت تک سمٹ گئی تھی، اور وہ اس تک نہیں پہنچ پا رہا تھا۔ وہ سجدے میں گر پڑا اور کہنے لگا: "اے میرے رب، ایسی چیز جو میں نے جان بوجھ کر نہیں کی اور میں نے نہیں چاہی، تو اسے مجھ پر واضح کر دے۔" اس سے کہا گیا: "کیا تم یہ سمجھتے ہو کہ اللہ تعالیٰ تمہارے دل کی خیانت سے واقف نہیں ہوا، جب تم نے چاہا کہ حق تمہارے دوست کا ہو تاکہ تم اس کے حق میں فیصلہ کر سکو؟ تم نے اسے چاہا اور اسے پسند کیا، لیکن اللہ نے حق کو اس کے حقداروں تک پہنچا دیا حالانکہ تم ناپسند کر رہے تھے۔"

اور لیث سے روایت ہے، انہوں نے کہا: عمر بن الخطاب کے پاس دو جھگڑا کرنے والے آئے، تو انہوں نے انہیں کھڑا کر دیا۔ پھر وہ دوبارہ آئے تو انہوں نے انہیں پھر کھڑا کر دیا۔ پھر وہ دوبارہ آئے اور انہوں نے ان کے درمیان فیصلہ کر دیا۔ ان سے اس بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: "وہ میرے پاس آئے تو میں نے ان میں سے ایک کے حق میں وہ کچھ پایا جو دوسرے کے لیے نہیں پایا، اس لیے میں نے اس بنیاد پر ان کے درمیان فیصلہ کرنا ناپسند کیا۔ پھر وہ آئے تو میں نے اس کے حق میں کچھ حصہ پایا، پھر وہ آئے اور وہ کیفیت ختم ہو چکی تھی، تو میں نے ان کے درمیان فیصلہ کر دیا۔"

اور شعبی نے کہا: عمر اور ابی کے درمیان ایک جھگڑا تھا، تو وہ دونوں فیصلے کے لیے زید بن ثابت کے پاس گئے۔ جب وہ ان کے پاس داخل ہوئے تو انہوں نے عمر کو اپنے تکیے کی طرف اشارہ کیا (کہ وہاں بیٹھیں)۔ عمر نے کہا: "یہ تمہاری پہلی ناانصافی ہے؛ مجھے اور اسے ایک ہی جگہ بٹھاؤ۔" چنانچہ وہ دونوں ان کے سامنے بیٹھ گئے۔

پانچویں بات: یہ آیت حاکم کو اپنے علم کی بنیاد پر فیصلہ کرنے سے روکتی ہے؛ کیونکہ اگر حکام کو یہ موقع دیا جاتا کہ وہ...

---

(١) (م) میں: تاکہ فیصلہ کرے۔ (٢) الحکیم الترمذی نے نوادر الاصول ص ١٨٦ - ١٨٧ میں اس خبر اور اس سے پہلی خبر کا ذکر کیا ہے۔ (٣) ابن شبہ نے تاریخ المدینہ المنورہ ٢/ ٧٥٥ میں اسے روایت کیا ہے۔

188 Surah Sad: Verses 26 - 29

...they rule based on their knowledge, if any of them wished to protect his ally and destroy his enemy, he would only claim his knowledge in what he ruled. Something similar was reported from a group of Companions, including Abu Bakr; he said: "If I saw a man committing a crime requiring a legal punishment (Hadd), I would not seize him until someone other than myself witnessed it" (1).

It is also reported that a woman came to Umar and said to him: "Judge for me against so-and-so for such-and-such, for you know what he owes me." He said to her: "If you want me to testify for you, then yes; but as for judging, no" (2). In Sahih Muslim: narrated from Ibn Abbas: The Messenger of Allah (peace be upon him) ruled with an oath and one witness (3). It was also reported from the Prophet (peace be upon him) that he bought a horse, but the seller denied it, so he did not rule against him based on his own knowledge and said: "Who will testify for me?" Khuzaymah stood up and testified, so he ruled. The hadith was narrated by Abu Dawud and others, and it has already been mentioned in Al-Baqarah (4).

Allah the Almighty says: {And We did not create the heaven and the earth and that between them aimlessly. That is the assumption of those who disbelieve, so woe to those who disbelieve from the Fire. (27) Or should we treat those who believe and do righteous deeds like corrupters in the land? Or should we treat those who fear Allah like the wicked? (28) [This is] a blessed Book which We have revealed to you, [O Muhammad], that they might reflect upon its verses and that those of understanding would be reminded. (29)}

Allah's saying: {And We did not create the heaven and the earth and that between them aimlessly} means: in jest and play. Meaning: We only created them for a true purpose, which is to demonstrate Our power. {That is the assumption of those who disbelieve} means: the reckoning of those who disbelieve that Allah created them in vain.

{So woe to those who disbelieve from the Fire} then He rebuked them saying: {Or should we treat those who believe and do righteous deeds...} The 'mim' is a connective, its meaning is: Should We treat those who believe and do righteous deeds like the corrupters in the land...

(1) Related by Al-Bayhaqi in As-Sunan Al-Kubra 10/144 from the statement of Al-Zuhri from Abu Bakr. (2) We did not find it, but Ibn Abi Shaybah related it in Al-Musannaf

6/538 from Al-Dahhak who said: Two men disputed before Umar ibn Al-Khattab and claimed his testimony, so Umar said to them: If you wish I will testify and not judge between you, and if you wish I will judge and not testify. (3) Sahih Muslim (1712), and narrated by Ahmad (2224). (4) 4/462, and the hadith was narrated by Ahmad (21883), and Abu Dawud (3607).

188 सूरह साद: आयत 26 - 29

...वे अपने ज्ञान के आधार पर निर्णय करते हैं, यदि उनमें से कोई अपने मित्र की रक्षा करना और अपने शत्रु को नष्ट करना चाहता है, तो वह केवल उसी में अपने ज्ञान का दावा करेगा जिसका उसने निर्णय किया है। ऐसा ही कुछ सहाबा के एक समूह से रिवायत किया गया है, जिनमें अबू बक्र भी शामिल हैं; उन्होंने कहा: "यदि मैं किसी व्यक्ति को अल्लाह की निर्धारित सीमाओं (हद) में से किसी का उल्लंघन करते हुए देखूँ, तो मैं उसे तब तक नहीं पकडूंगा तक कि मेरे अलावा कोई और इसका गवाह न बन जाए" (1)।

और यह भी रिवायत है कि एक महिला उमर के पास आई और उनसे कहा: "फलां व्यक्ति के खिलाफ मेरे पक्ष में ऐसा-ऐसा फैसला करें, क्योंकि आप जानते हैं कि उसका मुझ पर क्या बकाया है।" उन्होंने उससे कहा: "यदि तुम चाहती हो कि मैं तुम्हारे लिए गवाही दूँ, तो हाँ; लेकिन जहाँ तक न्याय करने की बात है, तो नहीं" (2)। सहीह मुस्लिम में इब्न अब्बास से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक शपथ और एक गवाह के साथ फैसला सुनाया (3)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से यह भी रिवायत है कि उन्होंने एक घोड़ा खरीदा, लेकिन विक्रेता मुकर गया, तो उन्होंने अपने ज्ञान के आधार पर उसके खिलाफ फैसला नहीं किया और कहा: "मेरे लिए कौन गवाही देगा?" तो खुजैमा खड़े हुए और गवाही दी, फिर उन्होंने फैसला सुनाया। इस हदीस को अबू दाऊद और अन्य लोगों ने निकाला है, और यह पहले 'अल-बकराह' (4) में आ चुकी है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने आकाश और पृथ्वी और जो कुछ उनके बीच है उसे व्यर्थ नहीं बनाया। यह उन लोगों का गुमान है जिन्होंने कुफ्र किया, तो उन लोगों के लिए तबाही है जिन्होंने कुफ्र किया आग (नर्क) से। (27) क्या हम उन लोगों को जो ईमान लाए और जिन्होंने नेक अमल किए, पृथ्वी में बिगाड़ पैदा करने वालों जैसा कर देंगे? या हम परहेज़गारों को बदकारों जैसा कर देंगे? (28) (यह) एक बरकत वाली किताब है जिसे हमने आपकी ओर उतारा है ताकि वे इसकी आयतों पर विचार करें और ताकि बुद्धिमान लोग नसीहत हासिल करें। (29)}

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने आकाश और पृथ्वी और जो कुछ उनके बीच है उसे व्यर्थ नहीं बनाया} यानी: खेल और तमाशा नहीं। यानी: हमने उन्हें केवल एक सही उद्देश्य के लिए बनाया है, और वह है हमारी शक्ति का प्रमाण। {यह उन लोगों का गुमान है जिन्होंने कुफ्र किया} यानी: कुफ्र करने वालों का यह सोचना कि अल्लाह ने उन्हें व्यर्थ में बनाया है।

{तो उन लोगों के लिए तबाही है जिन्होंने कुफ्र किया आग से} फिर उन्हें फटकारते हुए कहा: {क्या हम उन लोगों को जो ईमान लाए और नेक अमल किए...} और 'मीम' संबंधबोधक है, इसका अर्थ है: क्या हम उन लोगों को जो ईमान लाए और नेक अमल किए, उन्हें पृथ्वी में बिगाड़ पैदा करने वालों जैसा...

(1) इसे अल-बैहकी ने 'अस-सुनन अल-कुबरा' 10/144 में अबू बक्र से अल-जुहरी के कथन के रूप में निकाला है। (2) हमें यह नहीं मिला, लेकिन इब्न अबी शैबा ने इसे 'अल-मुसन्नफ' 6/538 में अल-दहाक से निकाला है, जिन्होंने कहा: दो आदमियों ने उमर इब्न अल-खत्ताब के सामने विवाद किया और उनकी गवाही का दावा किया, तो उमर ने उनसे कहा: यदि तुम चाहो तो मैं गवाही दूँगा और तुम्हारे बीच फैसला नहीं करूँगा, और यदि तुम चाहो तो मैं फैसला करूँगा और गवाही नहीं दूँगा। (3) सहीह मुस्लिम (1712), और इसे अहमद (2224) ने निकाला है। (4) 4/462, और हदीस को अहमद (21883) और अबू दाऊद (3607) ने निकाला है।

١٨٨ سورة ص: آيات ٢٦ - ٢٩

... وہ اپنے علم کی بنیاد پر فیصلہ کریں، ان میں سے کوئی اگر اپنے کسی دوست کی حفاظت اور دشمن کو ہلاک کرنا چاہتا تو جس چیز کا وہ فیصلہ کرتا اس میں اپنے علم کا دعویٰ کرتا۔ اسی طرح صحابہ کرام کی ایک جماعت سے مروی ہے، جن میں حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ بھی شامل ہیں؛ انہوں نے فرمایا: "اگر میں کسی شخص کو اللہ کی حدود میں سے کسی حد (کے جرم) پر دیکھوں تو میں اسے نہیں پکڑوں گا جب تک کہ میرے علاوہ کوئی اور اس پر گواہی نہ دے" (١)۔

اور مروی ہے کہ ایک عورت حضرت عمر رضی اللہ عنہ کے پاس آئی اور ان سے کہا: "فلاں شخص کے خلاف میرے حق میں ایسا ایسا فیصلہ کیجیے، کیونکہ آپ جانتے ہیں کہ میرا اس پر کیا حق ہے۔" انہوں نے اس سے فرمایا: "اگر تم یہ چاہتی ہو کہ میں تمہارے حق میں گواہی دوں تو ہاں، لیکن جہاں تک فیصلے کا تعلق ہے تو وہ نہیں" (٢)۔ صحیح مسلم میں حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک قسم اور ایک گواہ کی بنیاد پر فیصلہ فرمایا (٣)۔ نبی کریم ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے ایک گھوڑا خریدا، لیکن بیچنے والے نے انکار کر دیا، تو آپ نے اپنے علم کی بنیاد پر اس کے خلاف فیصلہ نہیں فرمایا اور کہا: "मेरे लिए कौन गवाही देगा?" تو حضرت خزیمہ رضی اللہ عنہ کھڑے ہوئے اور گواہی دی، چنانچہ آپ نے فیصلہ فرمایا۔ یہ حدیث ابو داؤد وغیرہ نے نقل کی ہے، اور یہ سورہ بقرہ (٤) میں گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ۚ ذَٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا ۚ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ (٢٧) أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ كَالْمُفْسِدِينَ فِي الْأَرْضِ أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ (٢٨) كِتَابٌ أَنزَلْنَاهُ إِلَيْكَ مُبَارَكٌ لِيَدَّبَّرُوا آيَاتِهِ وَلِيَتَذَكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ (٢٩)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا﴾ یعنی: بے مقصد اور کھیل تماشہ نہیں۔ یعنی: ہم نے انہیں صرف ایک برحق مقصد کے لیے پیدا کیا ہے، جو کہ ہماری قدرت کی دلیل ہے۔ ﴿ذَٰلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی: کفر کرنے والوں کا یہ گمان ہے کہ اللہ نے انہیں بے مقصد پیدا کیا ہے۔

﴿فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ كَفَرُوا مِنَ النَّارِ﴾ پھر انہیں ڈانٹتے ہوئے فرمایا: ﴿أَمْ نَجْعَلُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ اور 'میم' صلہ ہے اس کی تقدیر یوں ہے: کیا ہم ان لوگوں کو جو ایمان لائے اور نیک اعمال کیے، زمین میں فساد پھیلانے والوں کی طرح کر دیں گے...

(۱) اسے بیہقی نے السنن الکبریٰ ۱۰/۱۴۴ میں زہری کے قول سے ابوبکر رضی اللہ عنہ کے حوالے سے نقل کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ نہیں مل سکا، اور ابن ابی شیبہ نے المصنف ۶/۵۳۸ میں ضحاک سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے کہا: دو آدمیوں کا عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ کے پاس جھگڑا ہوا اور ان کی گواہی کا مطالبہ کیا، تو حضرت عمر نے ان سے فرمایا: اگر تم چاہو تو میں گواہی دوں گا اور تمہارے درمیان فیصلہ نہیں کروں گا، اور اگر تم چاہو تو میں فیصلہ کر دوں گا اور گواہی نہیں دوں گا۔ (۳) صحیح مسلم (۱۷۱۲)، اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (۲۲۲۴)۔ (۴) ۴/۴۶۲، اور حدیث کو احمد (۲۱۸۸۳) اور ابو داؤد (۳۶۰۷) نے روایت کیا ہے۔

189 Surah Sad: Verses 27 - 29

...on earth] so in this was a rebuttal to the Murji'ah; because they say: it is permissible for the corrupt to be like the righteous or of a higher degree than them. And after it also: {Or should We treat those who fear Allah like the wicked?} meaning: should We treat the companions of Muhammad, peace and blessings be upon him, like the disbelievers? This was said by Ibn Abbas. And it is said: it is general regarding the pious Muslims and the wicked disbelievers, and this is better, and it is a rebuttal to those who deny the Resurrection, those who made the destiny of the obedient and the disobedient to be one and the same (1).

The Almighty's saying: {A Book} meaning: this is a book {which We have sent down to you, full of blessings} O Muhammad {that they may ponder over its verses} meaning: so they may reflect upon its meanings, thus the 'T' was assimilated into the 'D'. In this is evidence for the obligation of knowing the meanings of the Quran, and evidence that slow, rhythmic recitation (tartil) is better than rapid recitation (hadh); as reflection is not correct with rapid recitation (2), as we have explained in the book 'Al-Tidhkar'. Al-Hasan said: Reflecting on Allah's verses is following them (3).

The general reading is: 'Liyaddabbarū'. Abu Ja'far and Shaibah read: 'Litadabbarū' with a 'T' and a light 'D' (4), and it is the reading of Ali (5), and the origin is: 'litatadabbarū', so one of the two 'T's was deleted for lightness.

{And that those of understanding may take heed} meaning: possessors of intellects, its singular is 'lubb', and it has been pluralized as 'alubb', just as 'bu's' is pluralized as 'ab'us', and 'nu'm' as 'an'um'; Abu Talib said: My heart is overlooking towards him the 'alubb' (intellects).

And they might show the gemination (doubling) in poetic necessity; Al-Kumayt said: Towards you, O family of the Prophet, have aspired the longings from my heart, thirsty and 'albub' (6).

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/462 similarly without the saying of Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/503 similarly. Al-Hadh: speed of reading. Al-Qamus (h-dh-dh). (3) Tafsir al-Baghawi 4/60. (4) Reading of Abu Ja'far in al-Nashr 2/361. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 130. (6) We did not find it in his Diwan, and it is in al-Sihah (l-b-b). And the speech is from him.

१८९ सूरह साद: आयत २७ - २९

...पृथ्वी पर] तो इसमें मुरजिआ संप्रदाय का खंडन था; क्योंकि वे कहते हैं: यह संभव है कि भ्रष्टाचारी सदाचारी के समान हो या उससे ऊँचे दर्जे का हो। और इसके बाद भी: {क्या हम परहेज़गारों को बदकारों के समान कर दें?} अर्थात: क्या हम मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथियों को काफ़िरों के समान कर दें? यह इब्न अब्बास ने कहा था। और कहा जाता है: यह मुत्तक़ी मुसलमानों और गुनहगार काफ़िरों के बारे में आम है, और यह बेहतर है, और यह पुनरुत्थान (क़ियामत) का खंडन करने वालों के लिए एक जवाब है, जिन्होंने आज्ञाकारी और अवज्ञाकारी दोनों के भाग्य को एक जैसा बना दिया था (१)।

अल्लाह तआला का कथन: {एक किताब} अर्थात: यह एक किताब है {जिसे हमने आपकी ओर उतारा है, बरकत वाली} ऐ मुहम्मद {ताकि वे इसकी आयतों पर विचार करें} अर्थात: ताकि वे इसके अर्थों पर विचार करें, इसलिए 'ता' को 'दाल' में मिला दिया गया। इसमें कुरान के अर्थ जानने की अनिवार्यता का प्रमाण है, और यह प्रमाण है कि तरतील (लयबद्ध पाठ) हज़्र (तेज़ पाठ) से बेहतर है; क्योंकि हज़्र के साथ गौर-ओ-फ़िक्र सही नहीं हो पाता (२), जैसा कि हमने 'अल-तिज़कार' पुस्तक में स्पष्ट किया है। हसन ने कहा: अल्लाह की आयतों पर गौर करने का अर्थ उनका पालन करना है (३)।

आम क़िरात (पाठ) है: 'लियाद्दब्बरू'। अबू जअफर और शैबा ने 'लियतद्दब्बरू' पढ़ा है, ता और हल्की दाल के साथ (४), और यह अली की क़िरात है (५), और मूल रूप 'लियततद्दब्बरू' है, तो हल्का करने के लिए दो 'ता' में से एक को हटा दिया गया।

{और ताकि बुद्धि वाले नसीहत हासिल करें} अर्थात: अक्ल वाले, इसका एकवचन 'लुब्ब' है, और इसे 'अलुब्ब' के रूप में बहुवचन बनाया गया है, जैसे 'बुअ्स' का 'अब्उ़स' और 'नुअ्म' का 'अनउ़म' किया जाता है; अबू तालिब ने कहा: मेरा दिल उसकी ओर ऊँचा उठता है (जैसे) अक्लें।

और कभी-कभी वे कविता की मजबूरी में तशदीद (द्वित्व) को ज़ाहिर कर देते हैं; अल-कुमैत ने कहा: आपकी ओर, ऐ नबी के परिवार वालों, उठी हैं मेरे प्यासे दिल की तड़प और अक्लें (६)।

---

(१) इअ़राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा, ३/४६२, इसी तरह, इब्न अब्बास (रज़ि.) के कथन के बिना। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५०३, इसी तरह। और हज़्र: पढ़ने की गति। अल-क़ामूस (ह-ज़्र-ज़)। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/६०। (४) अल-नश्र २/३६१ में अबू जअफर की क़िरात। (५) अल-क़िरात

अल-शाज़्ह, पृ. १३०। (६) हमें यह उनके दीवान में नहीं मिला, और यह अल-सिहाह (ल-ब-ब) में है। और यह बात उन्हीं की है।

۱۸۹ سورہ ص : الآیات ۲۷ - ۲۹

الْأَرْضِ) تو اس میں مرجئہ پر رد ہے؛ کیونکہ وہ کہتے ہیں کہ یہ جائز ہے کہ مفسد صالح کی طرح ہو یا اس سے بلند درجہ ہو۔ اور اس کے بعد یہ بھی ہے: (أَمْ نَجْعَلُ الْمُتَّقِينَ كَالْفُجَّارِ) یعنی: کیا ہم محمد صلی اللہ علیہ وسلم کے صحابہ کو کافروں کی طرح کر دیں؟ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا۔ اور کہا گیا: یہ پرہیزگار مسلمانوں اور گناہگار کافروں کے بارے میں عام ہے، اور یہ زیادہ بہتر ہے، اور یہ بعثت (مرنے کے بعد دوبارہ جی اٹھنے) کے منکروں پر رد ہے جنہوں نے فرماں بردار اور گناہگار کا انجام ایک جیسا قرار دیا تھا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: (كِتَبٌ) یعنی: یہ ایک کتاب ہے (أَنزَلْنَهُ إِلَيْكَ مُبَرَكٌ) اے محمد (لِيَدَّبَّرُوا) یعنی: تاکہ وہ غور و فکر کریں، تو تاء کو دال میں مدغم کر دیا گیا۔ اور اس میں قرآن کے معانی جاننے کے وجوب پر دلیل ہے، اور اس بات پر دلیل ہے کہ ترتیل 'ہذ' (تیزی سے پڑھنے) سے بہتر ہے؛ کیونکہ 'ہذ' کے ساتھ تدبر (غور و فکر) درست نہیں ہوتا (۲)، جیسا کہ ہم نے کتاب 'التذکار' میں بیان کیا ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: اللہ کی آیات میں تدبر کرنا ان کی اتباع کرنا ہے (۳)۔

اور عام قراءت 'لِيَدَّبَّرُوا' ہے۔ اور ابو جعفر اور شیبہ نے تاء اور دال کی تخفیف کے ساتھ 'لِتَدَبَّرُوا' پڑھا ہے (۴)، اور یہ حضرت علی رضی اللہ عنہ کی قراءت ہے (۵)، اور اصل میں 'لِتَتَدَبَّرُوا' تھا، تو تخفیف کے لیے دو تاء میں سے ایک کو حذف کر دیا گیا۔

(وَلِيَتَذَكَّرَ أُوْلُوا الْأَلْبَبِ) یعنی: عقل والے، اس کا واحد 'لُبّ' ہے، اور اس کی جمع 'أَلُبّ' آئی ہے، جیسے 'بُؤْسٌ' کی جمع 'أَبْؤُس' اور 'نُعْمٌ' کی 'أَنْعُم' آتی ہے؛ ابو طالب نے کہا: میرا دل اس کی طرف بلند عقلوں جیسا مائل ہے۔

اور کبھی کبھی وہ ضرورتِ شعری کی وجہ سے تضعیف (تشدید) کو ظاہر کر دیتے ہیں؛ کمیت نے کہا: تمہاری طرف اے آلِ نبی! متوجہ ہوئیں میرے پیاسے دل کی تڑپ اور عقلیں (۶)۔

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۶۲، ابن عباس رضی اللہ عنہما کے قول کے بغیر اسی طرح ہے۔

(۲) المحرر الوجیز ۴ / ۵۰۳ اسی طرح۔ اور الہذ: پڑھنے کی تیزی۔ القاموس (ہذذ)۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۶۰ ۔ (۴) النشر ۲ / ۳۶۱ میں ابو جعفر کی قراءت۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۱۳۰ ۔ (۶) ہمیں یہ ان کے دیوان میں نہیں ملا، اور یہ الصحاح (لبب) میں موجود ہے۔ اور کلام اسی کا ہے۔

Page 190 Surah Sad: Verses 30 - 33

The Almighty's words: {And We gifted to David, Solomon. An excellent servant indeed he was; he was ever turning [to Allah in repentance and obedience] (30). When there were exhibited before him in the afternoon the [steeds] standing on three legs and striking the ground with a hoof of the fourth, [and] swift (31). And he said, "Indeed, I have loved the love of good [i.e., horses] over the remembrance of my Lord until the [sun] disappeared into the veil [of night] (32). [He said], 'Return them to me,' and then he began to pass [his hand] over [their] legs and necks (33).}

His words: {And We gifted to David, Solomon. An excellent servant indeed he was; he was ever turning [to Allah]} After mentioning David, He mentioned Solomon. And "awwab" means obedient. {When there were exhibited before him in the afternoon the [steeds] standing on three legs and striking the ground with a hoof of the fourth, [and] swift} meaning horses, plural of "jawad" for a horse if its gallop is intense(1); just as it is said of a human: "jawad" (generous), if he gives much and liberally; it is said: "qawm ajwad" (generous people) and "khayl jiyad" (noble horses)(2), a man was generous with his money, he is generous, and he is a "jawad", and people are "jud" like "qudhal" and "qudhul", and the 'waw' was made quiescent because it is a weak letter, and "ajwad", "ajawid", and "jawda'", and likewise a woman "jawad", and women "jud" like "nawar" and "nur", the poet said: *Skillful with her awl, chaste in her private parts... generous with the belly's food while the vein is overflowing.* (3) And you say: we traveled a generous distance, and two generous distances, and generous distances. And the horse "jada", meaning: it became magnificent and excellent - with a damma (juda) - so it is "jawad" for male and female, from horses "jiyad", "ajyad", and "ajawid".

And it was said: they are long-necked, taken from "al-jayd" which is the neck; because long necks [in] horses are among the qualities of their excellence (4).

And regarding "as-safinat" there are also two views: one is that their "sufun" is their standing. Al-Qutabi and Al-Farra' said:

---

(1) Al-Hudr: the height of a horse in its running. Al-Qamus (hadr). (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 3/ 462. (3) Its speaker is Abu Shihab al-Hudhali, as in al-Sihah (jawad) and the speech before and after it is from him, and his saying: "sana' bi-ishfaha": Ibn al-Sikkit said: A "sana'" woman: if she has delicate hands, she fixes the pot-stones, sews the buckets and cuts them, and a "sana'" woman: skillful in work. Al-ishfa: the awl. Al-

shukr: the vulva. And his saying: "the vein is overflowing": i.e., she is generous with her food during hunger and the surge of blood and temperaments. Lisan (sana'), (shafi), (shukr), and (jawad). (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/ 92.

पृष्ठ १९० सूरा साद: आयत ३० - ३३

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने दाऊद को सुलेमान अता किया। वह कितना अच्छा बंदा था! वह बहुत ज़्यादा रुजू करने वाला था (३०)। जब शाम के वक्त उसके सामने तेज़ रफ़्तार घोड़े पेश किए गए (३१)। तो उसने कहा, "मैंने अपने रब की याद के मुक़ाबले में माल (घोड़ों) की मुहब्बत को पसंद किया यहाँ तक कि (सूरज) पर्दे में छुप गया (३२)। उन्हें मेरे पास वापस लाओ," फिर उसने उनकी टाँगों और गर्दनों पर हाथ फेरना शुरू किया (३३)।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और हमने दाऊद को सुलेमान अता किया। वह कितना अच्छा बंदा था! वह बहुत ज़्यादा रुजू करने वाला था} जब दाऊद का ज़िक्र किया तो सुलेमान का भी ज़िक्र किया। और «أَوَّاب» (अव्वाब) का अर्थ है आज्ञाकारी। {जब शाम के वक्त उसके सामने तेज़ रफ़्तार घोड़े पेश किए गए} यानी घोड़े, 'जवाद' (ج वाद) घोड़े के लिए बहुवचन है यदि उसकी दौड़ तेज़ हो(१); जैसा कि इंसान के लिए कहा जाता है: 'जवाद' (उदार), यदि वह बहुत दान देने वाला हो; कहा जाता है: 'क़ौम अजवाद' और 'खैल जियाद'(२), व्यक्ति ने अपने धन के साथ उदारता दिखाई, वह उदार है, और लोग 'जूद' हैं जैसे 'क़ुज़ाल' और 'क़ुज़ुल', और 'वाव' को साकिन किया गया क्योंकि वह हर्फ़ए-इल्लत है, और 'अजवाद', 'अजाविद' और 'जौदा', और इसी तरह महिला 'जवाद', और महिलाएं'जूद' जैसे 'नवार' और 'नूर', कवि ने कहा है: वह अपनी आर के साथ हुनरमंद है, अपनी पवित्रता में सती है... पेट के भोजन के साथ उदार है जबकि रग भरी हुई है। (३) और आप कहते हैं: हमने एक अच्छी मंज़िल तय की, और दो अच्छी मंज़िलें, और अच्छी मंज़िलें। और घोड़ा 'जादा', यानी: वह शानदार और उत्कृष्ट हो गया - ज़म्म (जूदा) के साथ - तो वह नर और मादा के लिए 'जवाद' है, 'जियाद', 'अजयाद' और 'अजाविद' घोड़ों से।

और कहा गया: वे लंबी गर्दन वाले हैं, 'अल-जीद' से लिया गया है जो कि गर्दन है; क्योंकि घोड़ों में लंबी गर्दन उनकी उत्कृष्टता के गुणों में से है (४)।

और «الصَّافِنَات» (अस-साफ़िनात) के बारे में भी दो पहलू हैं: एक यह कि उनका 'सुफ़ून' उनका खड़ा होना है। क़ुतबी और फ़रा कहते हैं:

---

(१) अल-हुद्र: दौड़ में घोड़े की ऊँचाई। अल-क़ामूस (हज़र)। (२) एराब अल-क़ुरान नहहास द्वारा ३/ ४६२। (३) इसके वक्ता अबू शिहाब अल-हुज़ैली हैं, जैसा कि अल-सिहाह (जवाद) में है और उससे पहले और बाद की बातचीत उन्हीं की है, और उनका कहना है: "सना' बि-इशफ़ाहा": इब्न अल-

सिक्किट ने कहा: एक 'सना' महिला: यदि उसके हाथ कोमल हों, वह बर्तन के पत्थर ठीक करती है, बाल्टी सिलती है और उन्हें काटती है, और एक 'सना' महिला: काम में माहिर। अल-इश्फ़ा: आर (छेद करने वाला औज़ार)। अल-शुक्र: जननांग। और उनका कहना: "रग भरी हुई है": यानी, वह भूख और खून और मिजाज के उफान के दौरान अपने भोजन के साथ उदार है। लिसान (सना'), (शफ़ी), (शुक्र), और (जवाद)। (४) अल-नुक़त वल-'उयून ५/ ९२।

صفحہ 190 سورۃ ص : الآیات 30 - 33

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے داؤد کو سلیمان عطا کیا، وہ کیا ہی اچھا بندہ تھا، بے شک وہ بہت رجوع کرنے والا تھا (30)۔ جب شام کے وقت ان کے سامنے تیز رفتار اصیل گھوڑے پیش کیے گئے (31)۔ تو سلیمان نے کہا کہ میں نے ان گھوڑوں کی محبت کو اپنے رب کی یاد پر ترجیح دی یہاں تک کہ سورج حجاب (غروب) میں چھپ گیا (32)۔ ان گھوڑوں کو میرے پاس واپس لاؤ، پھر وہ ان کی پنڈلیوں اور گردنوں پر ہاتھ پھیرنے لگے (33)۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ہم نے داؤد کو سلیمان عطا کیا، وہ کیا ہی اچھا بندہ تھا، بے شک وہ بہت رجوع کرنے والا تھا} جب داؤد کا ذکر کیا تو سلیمان کا بھی ذکر فرمایا| اور «أوّاب» کا معنی ہے فرمانبردار۔ {جب شام کے وقت ان کے سامنے تیز رفتار اصیل گھوڑے پیش کیے گئے} یعنی گھوڑے، 'جواد' کی جمع ہے گھوڑے کے لیے جب اس کی دوڑ تیز ہو (1)؛ جیسا کہ انسان کے لیے کہا جاتا ہے: 'جواد' (سخی)، جب وہ بہت زیادہ عطا کرنے والا ہو؛ کہا جاتا ہے: 'قوم اجواد' اور 'خیل جیاد' (2)، آدمی نے اپنے مال کے ساتھ سخاوت کی وہ 'جود' کرتا ہے، پس وہ 'جواد' ہے، اور لوگ 'جود' ہیں جیسے 'قذال' اور 'قذل' کی مثال، اور 'واؤ' کو ساکن کیا گیا کیونکہ وہ حرف علت ہے، اور 'اجواد'، 'اجاود' اور 'جوداء'، اور اسی طرح عورت 'جواد'، اور عورتیں 'جود' جیسے 'نوار' اور 'نور'، شاعر نے کہا: وہ اپنے اوزار (آری) کے ساتھ ہنر مند ہے، اپنی شرمگاہ کی حفاظت کرنے والی ہے... پیٹ کی خوراک کے معاملے میں سخی ہے جبکہ رگ بھری ہوئی ہے (خون جوش مار رہا ہے) (3) اور تم کہتے ہو: ہم نے ایک عمدہ منزل طے کی، اور دو عمدہ منزلیں، اور عمدہ منزلیں۔ اور گھوڑے 'جاد' ہوئے، یعنی: وہ شاندار اور عمدہ ہو گئے - پیش

(جودة) کے ساتھ - پس وہ نر اور مادہ دونوں کے لیے 'جواد' ہے، 'خیل جیاد'، 'اجیاد' اور 'اجاود' سے۔

اور کہا گیا: وہ لمبی گردنوں والے ہیں، 'الجید' سے ماخوذ ہے اور وہ گردن ہے؛ کیونکہ گھوڑوں میں گردن کا لمبا ہونا ان کی عمدگی کی صفات میں سے ہے (4)۔

اور «الصَّافِنَات» میں بھی دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ ان کا 'صفون' ان کا کھڑا ہونا ہے۔ قتیبی اور فراء نے کہا:

---

(1) الحضر: گھوڑے کا اپنی دوڑ میں اونچا ہونا۔ القاموس (حضر)۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 3/ 462۔ (3) اس کا کہنے والا ابو شہاب الہذلی ہے، جیسا کہ الصحاح (جود) میں ہے اور اس سے پہلے اور بعد کا کلام بھی اسی کا ہے، اور اس کا قول: "صناع باشفاها": ابن السکیت نے کہا: صناع عورت: جب وہ نرم ہاتھوں والی ہو، ہانڈی کے پتھر درست کرتی ہے، ڈول سیتی ہے اور انہیں کاٹتی ہے، اور صناع عورت: کام میں ماہر۔ 'الاشفی': سُوئی یا آری۔ 'الشکر': فرج۔ اور اس کا قول: 'العرق زاخر': یعنی وہ بھوک اور خون اور طبائع کے جوش کے وقت اپنی غذا کے ساتھ سخاوت کرتی ہے۔ اللسان (صنع) اور (شفی) اور (شکر) اور (جود)۔ (4) النکت والعیون 5/ 92۔

Page 191

Surah Sad: Verses 31 - 33

The *Safin* (standing horse) in the speech of the Arabs is the horse standing on three legs or similar. (1) And from it is what was narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Whoever is pleased for men to stand up for him in rows, let him take his place in the Fire."(2) meaning: they remain standing for him; this was mentioned by Qutrub and he also recited the saying of Al-Nabigha:

We have a dome constructed in its courtyard Purebred horses and fine *Safinat* (standing horses) (3)

And this is the saying of Qatada. The second: that their *Sufun* (standing) is raising one of the hands (front legs) until the horse stands on three [legs]; as the poet said:

He is accustomed to *Sufun* (standing on three legs) so he continues as if he stands on three legs most of the time (4)

Amr ibn Kulthum said:

We left the horses gathering around him Having their bridles hung on them, standing (*Safina*) (5)

And this is the saying of Mujahid (6). Al-Kalbi said: Solomon raided the people of Damascus and Nasibin and captured a thousand horses from them. Muqatil said: Solomon inherited a thousand horses from his father David, and his father had taken them from the giants (Amalekites). Al-Hasan said: I have been told that they were horses that came out of the sea with wings (7). Al-Dahhak said: They were horses brought out for Solomon from the sea, engraved and having wings.

---

(1) *Ma'ani al-Qur'an* by al-Farra' 2/405, and *Gharib al-Qur'an* by al-Qutabi p. 379, and the expression of al-Farra': "And I have seen the Arabs making the *Safin* the one standing on three or more than three, and their poetry indicates that they are standing specifically." (2) The author cited this wording from al-Mawardi in *an-Nukat wa al-'Uyun* 5/91, and what follows it. Al-Hafiz ibn Hajar said in *Takhrij Ahadith al-Kashshaf* p. 142: "I did not find it like this. End." Ibn al-Arabi said in *Ahkam al-Qur'an* 4/1635: "This is a fabricated hadith. End." And At-Tirmidhi (2755) narrated from the hadith of Muawiyah that he said: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "Whoever is pleased for men to stand for him upright, let him take his place in the Fire." (3) It is not in his printed Diwan, and al-Mawardi attributed it to him in *an-Nukat wa al-'Uyun*

5/91, and Abu Hayyan in *al-Bahr* 7/388. (4) We did not find its speaker, and it is in *an-Nukat wa al-'Uyun* 5/92, and *Ma'ani al-Qur'an* by al-Zajjaj 4/330. (5) *Mu'allaqat* of Amr ibn Kulthum with commentary by Ibn Kaysan p. 60. (6) *Tafsir Mujahid* 2/549, and Al-Tabari narrated it 20/82. (7) *Tafsir al-Baghawi* 4/60, and *Majma' al-Bayan* 23/113.

पृष्ठ १९१

सूरह साद: आयत ३१ - ३३

अरबों की भाषा में 'साफिन' (खड़ा घोड़ा) वह घोड़ा है जो तीन पैरों पर या उसी तरह खड़ा हो। (१) और इसी से वह है जो नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "जिसे यह पसंद हो कि लोग उसके लिए पंक्तियों में खड़े हों, तो वह अपना ठिकाना आग में बना ले।" (२) यानी: वे उसके लिए खड़े रहें; इसे कुतरुब ने उल्लेख किया है और उन्होंने अल-नाबिगा का यह शेर भी पढ़ा है:

हमारे लिए इसके आंगन में एक गुंबद बना हुआ है शुद्ध नस्ल के घोड़े और बेहतरीन 'साफिनात' (खड़े घोड़े) (३)

और यह कतादा का कथन है। दूसरा: उनका 'सुफुन' (खड़ा होना) एक हाथ (अगला पैर) उठाना है जब तक कि घोड़ा तीन पर खड़ा न हो जाए; जैसा कि कवि ने कहा:

वह 'सुफुन' (तीन पैरों पर खड़े होने) का आदी है, इसलिए वह ऐसा लगता है जैसे वह अधिकांश समय तीन पैरों पर खड़ा रहता है (४)

अम्र इब्न कुलथुम ने कहा:

हमने घोड़ों को उसके चारों ओर इकट्ठा छोड़ दिया उनकी लगाम उन पर लटकी हुई थी, वे खड़े (साफिना) थे (५)

और यह मुजाहिद का कथन है (६)। अल-कल्बी ने कहा: सुलेमान ने दमिश्क और नसीबिन के लोगों पर छापा मारा और उनसे एक हजार घोड़े प्राप्त किए। मुकातिल ने कहा: सुलेमान को अपने पिता दाऊद से विरासत में एक हजार घोड़े मिले, और उनके पिता ने उन्हें दिग्गजों (अमालेकाइट्स) से लिया था। अल-हसन ने कहा: मुझे बताया गया है कि वे घोड़े थे जो समुद्र से पंखों के साथ निकले थे (७)। अल-दहाक ने कहा: वे घोड़े थे जो सुलेमान के लिए समुद्र से निकाले गए थे, नक्काशीदार और पंखों वाले।

---

(१) अल-फर्रा द्वारा 'मा'आनी अल-कुरान' २/४०५, और अल-कुतबी द्वारा 'गरीब अल-कुरान' पृ. ३७९, और अल-फर्रा की अभिव्यक्ति: "और मैंने अरबों को 'साफिन' को तीन या तीन से अधिक पर खड़ा करते देखा है, और उनकी कविता इंगित करती है कि वे विशेष रूप से खड़े हैं।" (२) लेखक ने अल-

मावर्दी की 'अन-नुकात व अल-उयून' ५/९१ से इस शब्द का उल्लेख किया है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने 'तखरीज अहादीथ अल-कशशाफ' पृ. १४२ में कहा: "मुझे यह इस तरह नहीं मिला। अंत।" इब्न अल-अरबी ने 'अहकाम अल-कुरान' ४/१६३५ में कहा: "यह एक मनगढ़ंत हदीस है। अंत।" और अत-तिर्मिज़ी (२७५५) ने मुआविया की हदीस से वर्णन किया कि उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को यह कहते सुना: "जिसे यह पसंद हो कि लोग उसके लिए सीधे खड़े हों, तो वह अपना ठिकाना आग में बना ले।" (३) यह उनके मुद्रित दीवान में नहीं है, और अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात व अल-उयून' ५/९१ में और अबू हयान ने 'अल-बहर' ७/३८८ में इसे उनके नाम से उल्लेख किया है। (४) हमें इसके कहने वाले का पता नहीं चला, और यह 'अन-नुकात व अल-उयून' ५/९२ और अल-ज़ज्जाज द्वारा 'मा'आनी अल-कुरान' ४/३३० में है। (५) इब्न कैसान की व्याख्या के साथ अम्र इब्न कुलथुम की 'मुअल्लाका' पृ. ६०। (६) 'तफसीर मुजाहिद' २/५४९, और अल-तबरी ने इसे २०/८२ में वर्णित किया है। (७) 'तफसीर अल-बगवी' ४/६०, और 'मजमा अल-बयान' २३/११३।

صفحہ ۱۹۱

سورہ ص: آیات ۳۱ - ۳۳

اہلِ عرب کے کلام میں 'صافن' سے مراد وہ گھوڑا ہے جو تین پیروں پر یا اسی طرح کھڑا ہو۔ (۱) اور اسی سے وہ ہے جو نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "جسے یہ پسند ہو کہ لوگ اس کے لیے صفوں میں کھڑے ہوں، تو وہ اپنا ٹھکانا آگ میں بنا لے۔" (۲) یعنی: وہ اس کے لیے کھڑے رہیں؛ اسے قطرب نے ذکر کیا ہے اور النابغہ کا یہ قول بھی پڑھا ہے:

ہمارے لیے اس کے صحن میں ایک قبہ بنا ہوا ہے اصیل گھوڑے اور عمدہ 'صافنات' (کھڑے گھوڑے) (۳)

اور یہ قتادہ کا قول ہے۔ دوسرا: ان کا 'صفون' یہ ہے کہ ایک ہاتھ (اگلا پیر) اٹھانا یہاں تک کہ گھوڑا تین پر کھڑا ہو جائے؛ جیسا کہ شاعر نے کہا:

وہ 'صفون' (تین پیروں پر کھڑے ہونے) کا عادی ہے، چنانچہ وہ ایسا لگتا ہے گویا وہ اکثر وقت تین پیروں پر ہی کھڑا رہتا ہے (۴)

اور عمرو بن کلثوم نے کہا:

ہم نے گھوڑوں کو اس کے گرد جمع چھوڑا ان کی لگامیں ان پر لٹکی ہوئی تھیں، وہ کھڑے (صافنہ) تھے (۵)

اور یہ مجاہد کا قول ہے (۶)۔ الکلبی نے کہا: سلیمان علیہ السلام نے اہل دمشق اور نصیبین پر حملہ کیا اور ان سے ایک ہزار گھوڑے حاصل کیے۔ مقاتل نے کہا: سلیمان علیہ السلام کو اپنے والد داؤد علیہ السلام سے ایک ہزار گھوڑے وراثت میں ملے، اور ان کے والد نے انہیں عمالقہ سے لیا تھا۔

الحسن نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے کہ وہ ایسے گھوڑے تھے جو سمندر سے پروں کے ساتھ نکلے تھے (۷)۔ الضحاک نے کہا: وہ گھوڑے تھے جو سلیمان علیہ السلام کے لیے سمندر سے نکالے گئے تھے، نقش و نگار والے اور پروں والے۔

---

(۱) معانی القرآن للفراء ۲/۴۰۵، اور غریب القرآن للقتبی ص ۳۷۹، اور فراء کی عبارت ہے: "اور میں نے عربوں کو دیکھا ہے کہ وہ 'صافن' اسے قرار دیتے ہیں جو تین یا تین سے زیادہ پر کھڑا ہو، اور ان کے اشعار اس بات پر دلالت کرتے ہیں کہ وہ خاص طور پر کھڑے ہونے والے ہیں۔" (۲) مصنف نے اس لفظ کو الماوردی کی 'النکت والعیون' ۵/۹۱ سے نقل کیا ہے۔ الحافظ ابن حجر نے 'تخریج احادیث الکشاف' ص ۱۴۲ میں کہا: "مجھے یہ اس طرح نہیں ملا۔ انتہی۔" ابن العربی نے 'احکام القرآن' ۴/۱۶۳۵ میں کہا: "یہ موضوع حدیث ہے۔ انتہی۔" اور الترمذی (۲۷۵۵) نے معاویہ کی حدیث سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "جسے یہ پسند ہو کہ لوگ اس کے لیے سیدھے کھڑے ہوں، تو وہ اپنا ٹھکانا آگ میں بنا لے۔" (۳) یہ ان کے مطبوعہ دیوان میں نہیں ہے، الماوردی نے 'النکت والعیون' ۵/۹۱ میں اور ابو حیان نے 'البحر' ۷/۳۸۸ میں اسے ان کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہو سکا، اور یہ 'النکت والعیون' ۵/۹۲ اور معانی القرآن للزجاج ۴/۳۳۰ میں ہے۔ (۵) معلقہ عمرو بن کلثوم بشرح ابن کیسان ص ۶۰۔ (۶) تفسیر مجاہد ۲/۵۴۹، اور اسے الطبری نے روایت کیا ۲۰/۸۲۔ (۷) تفسیر البغوی ۴/۶۰، اور مجمع البیان ۲۳/۱۱۳۔

Surah Sad: Verses 31 - 33 192 Ibn Zaid said: Satan brought out the horses for Solomon from the sea, from the meadows of the sea, and they had wings. Likewise, Ali (may Allah be pleased with him) said: There were twenty winged horses. And it was said: there were a hundred horses. And in the report from Ibrahim al-Taymi: they were twenty thousand (1), and Allah knows best. {He said: Indeed, I preferred the love of good things over the remembrance of my Lord} (Surah Sad: 32) meaning by 'good' (al-khayr) he meant horses, and the Arabs call them so, and interchange between the letters 'Ra' and 'Lam'; they say: 'inhamalat al-ayn' (the eye shed tears) and 'inhamarat' (poured), and 'khataltu' and 'khatartu', meaning when you deceive (2). Al-Farra' (3) said: 'Khayr' in the speech of the Arabs and horses are one. Al-Nahhas (4): In the Hadith: "Horses have goodness (khayr) tied to their forelocks until the Day of Resurrection" (5), so it is as if they were named 'khayr' because of this. And in the Hadith: When Zaid al-Khayl came as an envoy to the Prophet ﷺ, he said to him: "You are Zaid al-Khayr" (6), and he is Zaid bin Muhalhil the poet. It was said: They were named 'khayr' only because of the benefits in them. And in the report: Allah the Almighty presented all animals to Adam, and it was said to him: choose one of them. He chose the horse; it was said to him: you have chosen your honor; so its name became 'al-khayr' from this aspect. And it was called 'khayl' (horses) because they are marked with honor (izz). And it was called 'faras' because it preys upon distances of the air like the preying of a lion in leaps, crossing them as if devouring with its legs over everything, striking and reaching. And it was called 'Arabian' because it was brought after Adam to Ishmael as a reward for raising the foundations of the House (the Kaaba), and Ishmael was an Arab, so it became a gift from Allah to him; hence it was called Arabian (7).

(1) Tafsir al-Baghawi 4/60, and Zad al-Masir 7/128, and they attributed the saying of Ali (may Allah be pleased with him) to Ibrahim al-Taymi, and the saying of Ibrahim al-Taymi to Ikrimah. Abu Hayyan said in al-Bahr 7/397: They have differed on the number of these horses with contradictory statements with which they have filled pages. (2) Tafsir al-Baghawi 4/60 similarly. (3) In Ma'ani al-Quran 2/405. (4) Ma'ani al-Quran 6/109-110, and the previous saying of Al-Farra' is from it. (5) Narrated by al-Bukhari (899), Muslim (442), and previously 3/241. (6) Mentioned by Ibn Hajar in al-Isabah 4/68-69, and mentioned that Ibn Shahin narrated it through Bashir, the client of the Bani Hashim, and it was narrated by Ibn Adi in the biography of Bashir and he weakened it. Previously 7/298. (7) Previously 5/51.

सूरा साद: आयतें 31 - 33 192 इब्न ज़ैद ने कहा: शैतान ने सुलेमान के लिए समुद्र के घास के मैदानों से घोड़ों को बाहर निकाला, और उनके पंख थे। इसी तरह अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: वे बीस पंखों वाले घोड़े थे। और कहा गया है: वे सौ घोड़े थे। और इब्राहिम अल-तयमी से मिली खबर में: वे बीस हजार थे (1), और अल्लाह ही बेहतर जानता है। {उसने कहा: वास्तव में, मैंने अपने रब के स्मरण के बजाय उत्तम वस्तुओं (घोड़ों) के प्रेम को चुना है} (सूरा साद: 32) यहाँ 'खैर' (उत्तम वस्तु) से अभिप्राय घोड़े हैं, और अरब भी उन्हें यही पुकारते हैं, और वे 'र' (ر) और 'ल' (ل) अक्षरों के बीच अदला-बदली करते हैं; जैसे वे कहते हैं: 'इनहमलत अल-ऐन' (आँख छलक पड़ी) और 'इनह-मरत' (पौर), और 'ख़तलतु' और 'ख़तरतु', जब तुम धोखा देते हो (2)। अल-फर्रा (3) ने कहा: अरबों की वाणी में 'खैर' और घोड़ों का अर्थ एक ही है। अल-नहस (4): हदीस में है: "घोड़ों की पेशानी (माथे के बालों) में कयामत के दिन तक भलाई (खैर) बंधी हुई है" (5) इसलिए ऐसा लगता है कि इसी कारण उनका नाम 'खैर' रखा गया। और हदीस में: जब ज़ैद अल-खैल नबी ﷺ के पास दूत बनकर आए, तो आप ﷺ ने उनसे कहा: "तुम ज़ैद अल-खैर हो" (6) और वह कवि ज़ैद बिन मुहलहिल हैं। और कहा गया है: उन्हें 'खैर' केवल उनमें मौजूद लाभों के कारण कहा गया है। और खबर में है: अल्लाह तआला ने आदम के सामने सभी जानवरों को पेश किया और उनसे कहा गया: इनमें से किसी एक को चुन लो। उन्होंने घोड़े को चुना; तो उनसे कहा गया: आपने अपना सम्मान (इज़्ज़त) चुन लिया है; इस पहलू से इसका नाम 'खैर' पड़ गया। और उसे 'ख़ैल' कहा गया क्योंकि वे सम्मान से चिह्नित हैं। और उसे 'फ़रस' कहा गया क्योंकि वह हवा की दूरियों को शेर की तरह छलांग लगाकर तय करता है, और उसे अपने पैरों से हर चीज़ को पछाड़ते और पकड़ते हुए निगलने की तरह पार करता है। और उसे 'अरबी' कहा गया क्योंकि आदम के बाद वह इस्माईल के पास काबा (बैतुल्लाह) की नींव उठाने के इनाम के रूप में लाया गया था, और इस्माईल अरबी थे, इसलिए यह अल्लाह की ओर से उनके लिए एक उपहार बन गया; अतः उसे अरबी कहा गया (7)।

(1) तफसीर अल-बगवी 4/60, और ज़ाद अल-मसीर 7/128, और उन्होंने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन को इब्राहिम अल-तयमी से और इब्राहिम अल-तयमी के कथन को इकरीमा से जोड़ा है। अबू हय्यान ने अल-बह्र 7/397 में कहा: इन घोड़ों की संख्या के बारे में मतभेद हैं और विरोधाभासी बातें कही गई हैं जिनसे पन्ने भर दिए गए हैं। (2) तफसीर अल-बगवी 4/60 के अनुसार। (3) मआनी अल-कुरान 2/405 में। (4) मआनी अल-कुरान 6/109-110, और अल-फर्रा का पिछला कथन इसी में से है। (5) इसे बुखारी (899) और मुस्लिम (442) ने संकलित किया है, और पहले 3/241 में

उल्लेख है। (6) इब्न हजर ने अल-इसाबा 4/68-69 में इसका उल्लेख किया है, और बताया है कि इब्न शाहीन ने इसे बनी हाशिम के गुलाम बशीर के माध्यम से वर्णित किया है, और इब्न अदी ने बशीर की जीवनी में इसका उल्लेख किया है और उसे कमजोर बताया है। पहले 7/298 में उल्लेख है। (7) पहले 5/51 में उल्लेख है।

سورہ ص: آیات ۳۱ - ۳۳ ۱۹۲ ابن زید: شیطان نے سلیمان علیہ السلام کے لیے سمندر کے سبزہ زاروں سے گھوڑے نکالے، اور ان کے پر (پنکھ) تھے۔ اسی طرح حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: وہ بیس پروں والے گھوڑے تھے۔ اور کہا گیا ہے: وہ سو گھوڑے تھے۔ اور ابراہیم تیمی کی روایت میں ہے: وہ بیس ہزار تھے(۱)، واللہ اعلم۔ ﴿فَقَالَ إِنِّي أَحْبَبْتُ حُبَّ الْخَيْرِ عَن ذِكْرِ رَبِّي﴾ (پس اس نے کہا: بے شک میں نے اپنے رب کی یاد کے بجائے مال (گھوڑوں) کی محبت کو پسند کیا) یہاں 'خیر' سے مراد گھوڑے ہیں، اور اہل عرب انہیں اسی نام سے پکارتے ہیں، اور وہ 'را' اور 'لام' کو ایک دوسرے کی جگہ استعمال کرتے ہیں؛ جیسے وہ کہتے ہیں: 'انہمَلَتِ العین' اور 'انھمرَتْ' (آنکھ بہہ پڑی)، اور 'خَتَلتُ' اور 'خَتَرتُ' جب تم نے دھوکا دیا (۲)۔ الفراء (۳) نے کہا: اہل عرب کے کلام میں 'خیر' اور 'خیل' (گھوڑے) ایک ہی ہیں۔ النحاس (٤): حدیث میں ہے: "گھوڑوں کی پیشانیوں میں قیامت کے دن تک خیر (بھلائی) وابستہ ہے" (٥) تو گویا اسی وجہ سے ان کا نام 'خیر' رکھا گیا۔ اور حدیث میں ہے: جب زید الخیل نبی کریم ﷺ کی خدمت میں وفد کے ساتھ آئے تو آپ ﷺ نے ان سے فرمایا: "تم زید الخیر ہو" (٦) اور وہ شاعر زید بن مہلھل ہیں۔ اور کہا گیا ہے: انہیں 'خیر' ان کے فوائد کی وجہ سے کہا گیا ہے۔ اور روایت میں ہے: اللہ تعالیٰ نے حضرت آدم علیہ السلام کے سامنے تمام چوپائے پیش کیے اور ان سے کہا گیا: ان میں سے ایک کا انتخاب کریں، تو انہوں نے گھوڑے کو منتخب کیا؛ ان سے کہا گیا: آپ نے اپنی عزت کا انتخاب کیا؛ تو اس پہلو سے اس کا نام 'خیر' پڑ گیا۔ اسے 'خیل' کہا گیا کیونکہ وہ عزت کی علامت ہیں۔ اسے 'فرس' کہا گیا کیونکہ وہ فضا کی مسافتوں کو شیر کی طرح چھلانگ لگا کر طے کرتا ہے، اور انہیں اپنے ہاتھوں (اگلے پیروں) سے ہر چیز کو روندتے اور پکڑتے ہوئے ہڑپ کر جاتا ہے۔ اور اسے 'عربی' کہا گیا کیونکہ یہ حضرت آدم کے بعد حضرت اسماعیل علیہ السلام کے لیے بیت

اللہ کی بنیادیں بلند کرنے کے صلے میں لایا گیا تھا، اور اسماعیل علیہ السلام عربی تھے تو یہ ان کے لیے اللہ کا عطیہ بن گیا؛ اس لیے اسے عربی کہا گیا(۷)۔

(۱) تفسیر البغوی ٤ / ٦٠ ، اور زاد المسیر ۷ / ۱۲۸ ، اور انہوں نے حضرت علی رضی اللہ عنہ کے قول کو ابراہیم تیمی کی طرف منسوب کیا، اور ابراہیم تیمی کے قول کو عکرمہ کی طرف۔ ابو حیان نے البحر ۷ / ۳۹۷ میں کہا: ان گھوڑوں کی تعداد کے بارے میں مختلف متضاد اقوال ہیں جن کے ذکر سے انہوں نے اوراق سیاہ کر دیے ہیں۔ (۲) تفسیر البغوی ٤ / ٦٠ اسی طرح۔ (۳) معانی القرآن ۲ / ٤٠٥ میں۔ (٤) معانی القرآن ٦ / ۱۰۹-۱۱۰ ، اور الفراء کا اس سے پہلے والا قول اسی سے ہے۔ (٥) اسے بخاری (۸۹۹)، اور مسلم (٤٤۲) نے روایت کیا ہے، اور سابقہ ۳ / ۲٤۱ ۔ (٦) ابن حجر نے الاصابہ ٤ / ٦۸-٦۹ میں اس کا ذکر کیا ہے، اور ذکر کیا کہ ابن شاہین نے اسے بنی ہاشم کے مولیٰ بشیر کے واسطے سے روایت کیا ہے، اور ابن عدی نے بشیر کے حالات میں اسے بیان کیا اور اسے ضعیف قرار دیا۔ سابقہ ۷ / ۲۹۸ ۔ (۷) سابقہ ٥ / ٥۱ ۔

Surah Sad, Verses 32 - 33 193

And "hubb" (love) is an object according to Al-Farra's view(1). The meaning is: "I preferred the love of good things." Others regard it as an infinitive added to the object; i.e., "I loved good things with a love that distracted me from the remembrance of my Lord." It was also said that the meaning of "ahbabtu" is "I sat and lagged behind," based on their saying: "the camel ahabb" when it kneels and stays behind. And "so-and-so ahabb," meaning: he lowered his head. Abu Zaid said: It is said: a "muhibb" camel, and "it ahabb ihbaban," which is when it is afflicted by disease or a fracture and does not leave its place until it heals or dies. Tha'lab said: It is also said of an exhausted camel: "muhibb"(2); so the meaning is: "I desisted from the remembrance of my Lord." And "hubb" in this case is an object of purpose.

Abu al-Fath al-Hamdani mentioned in the book "Al-Tibyan": "ahbabtu" means "I stuck to [a place]"; from the verse: "Like a bad camel when it stuck [to its place]"(3)

"Until it was hidden by the veil" refers to the sun, a metonymy for something not explicitly mentioned; like Allah's saying: "He would not have left upon it [the earth] any creature" [Fatir: 45], meaning: upon the surface of the earth. The Arabs say: "Hajat baridatun," meaning: the wind blew cold. And Allah the Almighty said: "Then why, when it [the soul] reaches the throat" [Al-Waqi'ah: 83], meaning: when the soul reaches the throat. And He said: "Indeed, it throws sparks like a fortress" [Al-Mursalat: 32], and there was no prior mention of fire. Az-Zajjaj said(4): A pronoun is only permissible if the thing or an indication of it has been mentioned, and here there is an indication, which is his saying: "in the evening." The "evening" is what follows the noon, "tawari" is concealment from sight, and the "hijab" (veil) is a green mountain surrounding the creations; as said by Qatadah and Ka'b. It was said: It is Mount Qaf. It was said: A mountain before Qaf. And the "hijab" is the night; it was called a hijab because it veils what is in it(5).

(1) Ma'ani al-Qur'an 2/405, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/463. (2) As-Sihah (h-b-b). (3) Al-Kashshaf 3/373. The rajaz (verse) is by Abu Muhammad al-Faq'asi as in Al-Lisan (h-b-b) and before it: "I fell upon it with a qufayl [whip] striking." Al-qufayl: the whip. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/331. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/93 similarly, and see Tafsir al-Baghawi 4/60.

सूरा साद, आयत ३२ - ३३ १९३

और "हुब्ब" (प्रेम) अल-फर्रा के अनुसार एक कर्म (object) है(१)। इसका अर्थ है: "मैंने अच्छी चीजों के प्रेम को प्राथमिकता दी।" अन्यों का मानना है कि यह कर्म के साथ जुड़ा हुआ एक क्रियार्थक संज्ञा (infinitive) है; अर्थात: "मैंने अच्छी चीजों से ऐसा प्रेम किया जिसने मुझे मेरे रब की याद से विमुख कर दिया।" यह भी कहा गया है कि "अहबब्तु" का अर्थ "मैं बैठ गया और पीछे रह गया" है, जैसे कि उनके यहाँ कहा जाता है: "ऊँट अहब", जब वह बैठ जाता है और पीछे रह जाता है। और "अमुक व्यक्ति अहब," यानी: उसने अपना सिर झुका लिया। अबू ज़ैद ने कहा: एक "मुहिब्ब" ऊँट कहा जाता है, और "उसने अहब्ब इहबाबन किया," जिसका अर्थ है कि जब वह बीमारी या फ्रैक्चर से ग्रस्त हो और अपने स्थान से न हटे जब तक कि वह ठीक न हो जाए या मर न जाए। थ़ालब ने कहा: एक थके हुए ऊँट के लिए भी "मुहिब्ब"(२) कहा जाता है; तो अर्थ है: "मैं अपने रब की याद से रुक गया।" और इस स्थिति में "हुब्ब" एक कारण बताने वाला कर्म (object of purpose) है।

अबू अल-फ़तह अल-हमदानी ने "अल-तिब्यान" पुस्तक में उल्लेख किया है: "अहबब्तु" का अर्थ "मैं चिपक गया" है; जैसा कि इस कविता में है: "एक बुरे ऊँट की तरह जब वह [अपने स्थान से] चिपक गया"(३)

"यहाँ तक कि वह पर्दे में छिप गया" का अर्थ सूर्य है, जो किसी ऐसी चीज़ के लिए संकेत है जिसका स्पष्ट उल्लेख नहीं किया गया है; जैसे अल्लाह का कहना है: "उसने इसके ऊपर [पृथ्वी पर] कोई जीव नहीं छोड़ा होता" [फातिर: ४५], यानी: पृथ्वी की सतह पर। अरब लोग कहते हैं: "हाजत बारिदतुन," जिसका अर्थ है: ठंडी हवा चली। और अल्लाह तआला ने कहा: "तो फिर क्यों नहीं, जब वह [प्राण] गले तक पहुँच जाए" [अल-वाकिया: ८३], यानी: जब प्राण गले तक पहुँच जाए। और उसने कहा: "बेशक, वह महल जैसी चिंगारियाँ फेंकता है" [अल-मुरसलात: ३२], और यहाँ आग का कोई पूर्व उल्लेख नहीं था। अज़-ज़ज्जाज ने कहा(४): सर्वनाम का प्रयोग तभी जायज़ है जब उस चीज़ या उसके संकेत का उल्लेख किया गया हो, और यहाँ एक संकेत मौजूद है, जो कि उनका यह कहना है: "शाम को।" "शाम" दोपहर के बाद का समय है, "तवारी" का अर्थ दृष्टि से ओझल होना है, और "हिजाब" (पर्दा) एक हरा पहाड़ है जो सृष्टियों को घेरे हुए है; जैसा कि कतादा और काब ने कहा। यह भी कहा गया है: यह काफ पर्वत है। और कहा गया: काफ से पहले एक पर्वत। और "हिजाब" रात है; इसे हिजाब इसलिए कहा गया क्योंकि यह अपने भीतर की चीजों को छुपा लेती है(५)।

(१) मानी अल-कुरआन २/४०५, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से इराब अल-कुरआन ३/४६३ में उद्धृत किया है। (२) अस-सिहाह (ह-ब-ब)। (३) अल-कश्शाफ ३/३७३। यह शेर अबू मुहम्मद अल-फकासी का है जैसा कि अल-लिसान (ह-ब-ब) में है और इससे पहले है: "मैंने उस पर कोड़े (कुफ़ैल) से प्रहार किया।" अल-कुफ़ैल: कोड़ा। (४) मानी अल-कुरआन ४/३३१ में। (५) अल-नुकत व अल-उयून ५/९३ के समान, और देखें तफ़सीर अल-बग़वी ४/६०।

سورہ ص ، الآيات ٣٢ - ٣٣ ١٩٣

اور «حُبّ» فراء کے قول میں مفعول ہے(١)۔ اور معنی یہ ہے: "میں نے خیر (مال و دولت) کی محبت کو ترجیح دی۔" دوسروں نے اسے مفعول کی طرف مضاف مصدر مانا ہے؛ یعنی: "میں نے خیر سے ایسی محبت کی جس نے مجھے اپنے رب کے ذکر سے غافل کر دیا۔" اور کہا گیا ہے کہ «أَحْبَبْتُ» کے معنی "میں بیٹھ گیا اور پیچھے رہ گیا" کے ہیں، ان کے قول سے: "اونٹ أحبَّ"، جب وہ بیٹھ جائے اور پیچھے رہ جائے۔ اور "فلاں أحبَّ"، یعنی: اس نے اپنا سر جھکا لیا| ابو زید نے کہا: کہا جاتا ہے: "اونٹ مُحِبّ ہے، اور اس نے إحباباً محبت کی،" اور یہ تب ہوتا ہے جب اسے کوئی بیماری یا فریکچر ہو جائے اور وہ اپنی جگہ سے نہ ہلے یہاں تک کہ وہ ٹھیک ہو جائے یا مر جائے۔ اور ثعلب نے کہا: تھکے ہوئے اونٹ کے لیے بھی «مُحِبّ»(٢) کہا جاتا ہے؛ پس معنی یہ ہے: "میں اپنے رب کے ذکر سے رک گیا۔" اور اس صورت میں «حُبّ» مفعول لہ (وجہ بتانے والا مفعول) ہے۔

اور ابو الفتح ہمدانی نے کتاب «التبیان» میں ذکر کیا ہے: «أحببتُ» "لازم پکڑنے" کے معنی میں ہے؛ ان کے قول سے: "برے اونٹ کی طرح جب وہ (اپنی جگہ) چمٹ گیا"(٣)

﴿حَتَّى تَوَارَتْ بِالْحِجَابِ﴾ سے مراد سورج ہے، جو کہ غیر مذکور چیز کی کنایہ ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿مَا تَرَكَ عَلَى ظَهْرِهَا مِن دَابَّةٍ﴾ [فاطر: ٤٥] یعنی: زمین کی پشت پر؛ اور عرب کہتے ہیں: "ہاجت باردۃ،" یعنی: ٹھنڈی ہوا چلی| اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ﴾ [الواقعة: ٨٣] یعنی: جب جان حلق تک پہنچ جائے۔ اور فرمایا: ﴿إِنَّهَا تَرْمِي بِشَرَرٍ كَالْقَصْرِ﴾ [المرسلات: ٣٢] اور آگ کا پہلے ذکر نہیں ہوا تھا۔ اور زجاج نے کہا(٤): ضمیر لانا تبھی جائز ہے جب اس چیز کا ذکر ہو چکا ہو یا ذکر پر کوئی دلیل ہو، اور یہاں دلیل موجود ہے، جو کہ ان کا قول

ہے: «بالعَشِيِّ»۔ اور عشی زوال کے بعد کا وقت ہے، اور «التوارِي» نظروں سے اوجھل ہونا ہے، اور «الحِجاب» ایک سبز پہاڑ ہے جو مخلوقات کے گرد محیط ہے؛ یہ قتادہ اور کعب نے کہا اور کہا گیا: یہ کوہ قاف ہے۔ اور کہا گیا: کوہ قاف سے ورے ایک پہاڑ ہے۔ اور حجاب رات ہے؛ اسے حجاب اس لیے کہا گیا کیونکہ یہ اپنے اندر کی چیزوں کو چھپا لیتی ہے(۵)۔

(۱) معانی القرآن ۲/۴۰۵، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۳/۴۶۳ میں نقل کیا ہے۔ (۲) الصحاح (حبب)۔ (۳) الکشاف ۳/ ۳۷۳۔ اور یہ رجز ابو محمد الفقعسی کا ہے جیسا کہ اللسان (حبب) میں ہے اور اس سے پہلے ہے: "میں نے اس پر کوڑے سے مار ماری۔" اور القفیل: کوڑا۔ (۴) فی معانی القرآن ۴/۳۳۱۔ (۵) النکت والعیون ۵/۹۳ کی مانند، اور دیکھیے تفسیر البغوی ۴/۶۰۔

It was said: "Until it was hidden (tawarat)," meaning: the horses in the race. This is because Solomon had a circular field where he would race horses, until they were hidden (1) from him and disappeared from his sight in the race; because there was no mention of the sun.

Al-Nahhas mentioned that Solomon, peace be upon him, was in prayer when horses were brought to be presented to him, which had been taken as spoils. He gestured with his hand, because he was praying, until the horses were hidden and the walls of the stables screened them. When he finished his prayer, he said: {Bring them back to me, then he began to stroke [them]} [Qur'an 38:33], meaning: he began to wipe them. Regarding its meaning, there are two opinions: One is that he began wiping their legs and necks with his hand as a sign of honor for them, and to show that a great person is not above doing such a thing for his horses. The proponent of this view said: How could he kill them? That would be a waste of wealth and punishing those who committed no sin. And it was said: The "wiping" (mash) here means cutting; he was permitted to kill them (2).

Al-Hasan, Al-Kalbi, and Muqatil said: Solomon prayed the first prayer and sat on his throne while they were being presented to him. There were a thousand horses; nine hundred of them were presented to him, then he realized the afternoon prayer (Asr), and the sun had set and the prayer was missed. No one informed him out of awe of him. He became distressed and said: "Bring them back to me," so they were brought back, and he slaughtered them with a sword as an offering to God. One hundred of them remained, so whatever noble horses are in the hands of people today are from the offspring of those horses (3).

Al-Qushayri said: It was said: There was no Dhuhr or Asr prayer at that time; rather, the prayer was supererogatory (nafilah) and he was distracted from it. Solomon, peace be upon him, was a majestic man, so no one reminded him of what he forgot of the obligatory or supererogatory prayer, and they thought the delay was permissible (4). Solomon remembered that missed prayer and said by way of regret: {Indeed, I have preferred the love of good things over the remembrance of my Lord} [Qur'an 38:32], meaning: over prayer. He ordered the horses to be brought back to him, and ordered their hamstrings and necks to be struck, and that was not...

(1) In (m): tawarat. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/463. (3) Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 4/504: This is far-fetched. See al-Nukat wa al-'Uyun 5/94. (4) Zad al-Masir 129/7 similarly.

और कहा गया: "यहाँ तक कि वे ओझल हो गए (तवारत)," अर्थात: दौड़ में घोड़े। ऐसा इसलिए क्योंकि सुलैमान का एक गोलाकार मैदान था जिसमें वे घोड़ों की दौड़ कराते थे, यहाँ तक कि वे उनसे ओझल (१) हो जाते और दौड़ में उनकी आँखों से गायब हो जाते; क्योंकि सूरज का कोई ज़िक्र नहीं हुआ था।

अल-नह़्हास ने उल्लेख किया कि सुलैमान अलैहिस्सलाम नमाज़ में थे, तभी उनके सामने पेश करने के लिए कुछ घोड़े लाए गए जो गनीमत (युद्ध के माल) के रूप में प्राप्त हुए थे। उन्होंने अपने हाथ से इशारा किया, क्योंकि वे नमाज़ पढ़ रहे थे, यहाँ तक कि घोड़े ओझल हो गए और अस्तबल की दीवारों ने उन्हें छिपा लिया। जब वे अपनी नमाज़ से फारिग हुए, तो उन्होंने कहा: {उन्हें मेरे पास वापस लाओ, फिर वह उन्हें पोंछने [या हाथ फेरने] लगे} [कुरआन ३८:३३], अर्थात: वह उन्हें सहलाने लगे। इसके अर्थ के बारे में दो राय हैं: एक यह कि उन्होंने उनके सम्मान में अपने हाथ से उनकी पिंडलियों और गर्दन को सहलाना शुरू किया, और यह दिखाने के लिए कि एक महान व्यक्ति के लिए अपने घोड़ों के साथ ऐसा करना बुरा नहीं है। इस राय के समर्थक ने कहा: वह उन्हें कैसे मार सकते थे? इसमें धन की बर्बादी और उन लोगों को दंडित करना है जिन्होंने कोई पाप नहीं किया। और कहा गया: यहाँ "पहुँच" (मसह़) का अर्थ काटना है, उन्हें मारने की अनुमति दी गई थी (२)।

अल-ह़सन, अल-कलबी और मुक़ातिल ने कहा: सुलैमान ने पहली नमाज़ पढ़ी और अपने सिंहासन पर बैठ गए जबकि उन्हें (घोड़ों को) उनके सामने पेश किया जा रहा था। वे एक हज़ार घोड़े थे; उनमें से नौ सौ उनके सामने पेश किए गए, फिर उन्हें अस्र (दोपहर बाद) की नमाज़ का एहसास हुआ, और सूरज डूब चुका था और नमाज़ का समय निकल गया था। उनके दबदबे के कारण किसी ने उन्हें नहीं बताया। वे दुखी हुए और कहा: "उन्हें मेरे पास वापस लाओ," तो उन्हें वापस लाया गया, और उन्होंने अल्लाह की निकटता के लिए तलवार से उनकी बलि दे दी। उनमें से सौ घोड़े बच गए, इसलिए आज लोगों के पास जो भी अरबी नस्ल के घोड़े हैं, वे उन्हीं घोड़ों की संतान हैं (३)।

अल-क़ुशायरी ने कहा: और कहा गया: उस समय ज़ुहर या अस्र की नमाज़ नहीं थी, बल्कि नमाज़ नफिल (स्वैच्छिक) थी और वह उसी में व्यस्त हो गए। सुलैमान अलैहिस्सलाम एक प्रभावशाली व्यक्ति थे, इसलिए किसी ने उन्हें वह नहीं याद दिलाया जो वे फर्ज़ (अनिवार्य) या नफिल नमाज़ में से भूल गए थे, और उन्होंने सोचा कि देरी करना जायज़ है (४)। सुलैमान को उस छूटी हुई नमाज़ की याद आई,

और उन्होंने पछतावे के तौर पर कहा: {बेशक, मैंने अपने रब की याद के बजाय भलाई (घोड़ों) के प्यार को पसंद किया} [कुरआन ३८:३२], अर्थात: नमाज़ के बजाय। उन्होंने घोड़ों को उनके पास वापस लाने का आदेश दिया, और उनकी पिंडलियों और गर्दनों को काटने का आदेश दिया, और यह नहीं था...

---

(१) (म) में: तवारत। (२) इराब अल-कुरआन, अल-नह़्हास ३/ ४६३। (३) इब्न अतिय्या ने अल-मुह़र्रर अल-वजीज़ ४/ ५०४ में कहा: यह दूर की बात है। देखिए अल-नुकत वल-उयून ५/ ९४। (४) ज़ाद अल-मसीर ७/ १२९ इसी तरह।

اور کہا گیا: «حَتَّى تَوَارَتْ» یعنی: گھوڑے دوڑ کے میدان میں۔ اور وہ اس لیے کہ سلیمان علیہ السلام کا ایک گول میدان تھا جس میں وہ گھوڑوں کی دوڑ کرایا کرتے تھے، یہاں تک کہ وہ ان سے اوجھل (۱) ہو جاتے اور دوڑ کے دوران ان کی آنکھ سے غائب ہو جاتے۔ کیونکہ سورج کا کوئی ذکر نہیں ہوا تھا۔

نحاس نے ذکر کیا کہ سلیمان علیہ السلام نماز میں تھے، تو ان کے پاس پیش کرنے کے لیے کچھ گھوڑے لائے گئے جو بطور غنیمت ملے تھے، تو انہوں نے اپنے ہاتھ سے اشارہ کیا، کیونکہ وہ نماز پڑھ رہے تھے، یہاں تک کہ گھوڑے اوجھل ہو گئے اور اصطبلوں کی دیواروں نے انہیں چھپا لیا۔ جب وہ اپنی نماز سے فارغ ہوئے تو کہا: {انہیں میرے پاس واپس لاؤ، پھر وہ ان پر ہاتھ پھیرنے لگے} یعنی: وہ انہیں سہلانے لگے۔ اس کے معنی میں دو قول ہیں: ایک یہ کہ وہ ان کے احترام میں اپنے ہاتھ سے ان کی پنڈلیوں اور گردنوں کو سہلانے لگے، اور یہ دکھانے کے لیے کہ ایک جلیل القدر شخص کے لیے اپنے گھوڑوں کے ساتھ ایسا کرنا برا نہیں ہے۔ اس قول کے قائل نے کہا: وہ انہیں کیسے مار سکتے تھے؟ اس میں مال کی بربادی اور ان کو سزا دینا ہے جنہوں نے کوئی گناہ نہیں کیا۔ اور کہا گیا: یہاں "مسح" سے مراد کاٹنا ہے، انہیں قتل کرنے کی اجازت دی گئی تھی (۲)۔

حسن، کلبی اور مقاتل نے کہا: سلیمان علیہ السلام نے پہلی نماز پڑھی اور اپنے تخت پر بیٹھ گئے جبکہ گھوڑے ان کے سامنے پیش کیے جا رہے تھے۔ وہ ایک ہزار گھوڑے تھے؛ ان میں سے نو سو ان کے سامنے پیش کیے گئے تو انہیں عصر کی نماز کا خیال آیا، اور دیکھا کہ سورج غروب ہو چکا ہے اور نماز فوت ہو گئی ہے، اور ان کے رعب کی وجہ سے کسی نے انہیں اس بات کی

اطلاع نہ دی۔ تو وہ غمگین ہوئے اور کہا: "انہیں میرے پاس واپس لاؤ"، تو انہیں واپس لایا گیا، اور انہوں نے اللہ کے تقرب کے لیے انہیں تلوار سے ذبح کر دیا، اور ان میں سے سو باقی بچ گئے، تو آج لوگوں کے پاس جو اصیل گھوڑے ہیں وہ انہی گھوڑوں کی نسل سے ہیں (۳)۔

قشیری نے کہا: اور کہا گیا: اس وقت ظہر یا عصر کی نماز نہیں تھی، بلکہ نماز نفل تھی جس میں وہ مشغول ہو گئے۔ اور سلیمان علیہ السلام ایک رعب دار شخص تھے، تو کسی نے انہیں وہ نہیں یاد دلایا جو وہ فرض یا نفل میں سے بھول گئے تھے، اور انہوں نے سوچا کہ تاخیر مباح ہے (۴)۔ تو سلیمان علیہ السلام کو اس فوت شدہ نماز کی یاد آئی، اور انہوں نے حسرت کے طور پر کہا: {بیشک میں نے اپنے رب کی یاد کے بجائے مال کی محبت کو پسند کیا} یعنی: نماز کے بجائے۔ اور گھوڑوں کو ان کے پاس واپس لانے کا حکم دیا، اور ان کی کونچیں اور گردنیں کاٹنے کا حکم دیا، اور یہ نہیں تھا...

---

(۱) (م) میں: توارت۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۳/ ۴۶۳۔ (۳) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۵۰۴ میں کہا: یہ بعید ہے (حقیقت سے دور ہے)۔ دیکھیے النکت والعیون ۵/ ۹۴۔ (۴) زاد المسیر ۱۲۹/۷ اسی طرح۔

Surah Sad: Verse 33 195

...punishing the horses; since slaughtering animals is permissible if they are edible. Rather, he punished himself so that the horses would not distract him from prayer after that(1). Perhaps he hamstrung them to slaughter them, so he restrained them by hamstringing from fleeing, then slaughtered them immediately to give their meat in charity; or because that was permissible in his law, so he destroyed them when they distracted him from the remembrance of Allah, until he cut off from himself what distracted him from Allah. So Allah praised him for this, and clarified that He rewarded him by subjecting the wind to him, so he would cover a distance upon it in a day equal to what is covered on horses in two months, morning and evening(2).

It has been said: the pronoun "ha" in His saying: "Bring them (it) back to me" (rudduha 'alayya) refers to the sun, not the horses. Ibn Abbas said: I asked Ali about this verse and he said: What has reached you regarding it? I said: I heard Ka'b saying: When Solomon was busy inspecting the horses until the sun was hidden behind the veil (of the horizon) and he missed the prayer, he said: {Indeed, I preferred the love of good things over the remembrance of my Lord}, meaning: I preferred the love of wealth over the remembrance of my Lord, and then the verse: {Bring them back to me} meaning the horses, and they were fourteen; so he struck their legs and necks with the sword, and that Allah took away his kingdom for fourteen days because he wronged the horses. Then Ali ibn Abi Talib said: Ka'b lied; rather, Solomon was busy inspecting the horses for Jihad until it (the sun) was hidden; meaning the sun set behind the veil; so he said by Allah's command to the angels in charge of the sun: "Bring it back," meaning the sun, so they brought it back until he prayed Asr on time, and that the prophets of Allah do not commit injustice; because they are infallible(3).

I say: The majority view in Tafsir is that what was hidden behind the veil is the sun, and its explicit mention was omitted because the context directs the listener to it through what was mentioned related to it and its remembrance, as previously explained. Often they omit mention of the sun; Labid said:

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/94, similarly. (2) Zad al-Masiir 7/132, similarly. (3) Majma' al-Bayan 23/113. Al-Hafiz Ibn Hajar said in al-Fath 6/222: A group [of scholars] cited this report without comment, stating definitively: "Ibn Abbas said: I said to Ali..." and this is not established from Ibn Abbas or anyone else. What is established from the majority of the people of knowledge of Tafsir among the Sahaba and those after

them is that the feminine pronoun in His saying "Bring them back" refers to the horses, and Allah knows best.

सूरह साद: आयत 33 195

घोड़ों को दंडित करना; क्योंकि यदि पशु खाने योग्य हों तो उनका वध करना जायज़ है। बल्कि, उन्होंने स्वयं को दंडित किया ताकि इसके बाद घोड़े उन्हें प्रार्थना से विचलित न करें(1)। संभवतः उन्होंने उन्हें ज़ब्ह करने के लिए उनकी कूचें काट दीं (हैमस्ट्रिंग कर दिया), ताकि भागने से रोका जा सके फिर मांस दान करने के लिए तुरंत उनका वध कर दिया; या इसलिए कि उनके कानून में यह अनुमेय था, इसलिए उन्होंने उन्हें नष्ट कर दिया जब उन्होंने उन्हें अल्लाह के स्मरण से विचलित किया, ताकि वह अपने आप से वह सब काट सकें जो उन्हें अल्लाह से विचलित करता था। तो अल्लाह ने इसके लिए उनकी प्रशंसा की, और स्पष्ट किया कि उसने उन्हें हवा को वश में करके पुरस्कृत किया, जिससे वह एक दिन में उतनी दूरी तय करते थे जितनी घोड़ों पर दो महीने में तय की जाती थी, सुबह और शाम(2)।

कहा गया है: उनके इस कथन में "हा" सर्वनाम: "उन्हें (उसे) मेरे पास वापस लाओ" (रुद्दुहा अलैय्या) सूर्य के लिए है, घोड़ों के लिए नहीं। इब्न अब्बास ने कहा: मैंने अली से इस आयत के बारे में पूछा तो उन्होंने कहा: तुम्हें इसके बारे में क्या पता चला है? मैंने कहा: मैंने का'ब को यह कहते सुना है कि: जब सुलेमान घोड़ों के निरीक्षण में व्यस्त थे यहाँ तक कि सूरज पर्दे के पीछे छिप गया और उनकी प्रार्थना छूट गई, तो उन्होंने कहा: {वास्तव में, मैंने अपने रब के स्मरण के बजाय अच्छी चीज़ों (माल) के प्यार को प्राथमिकता दी}, अर्थात: मैंने अपने रब के स्मरण पर धन के प्रेम को चुना, और फिर आयत: {उन्हें मेरे पास वापस लाओ} अर्थात घोड़े, और वे चौदह थे; तो उन्होंने तलवार से उनकी टांगों और गर्दनों पर प्रहार किया, और यह कि अल्लाह ने चौदह दिनों के लिए उनका राज्य छीन लिया क्योंकि उन्होंने घोड़ों के साथ अन्याय किया था। तब अली इब्न अबी तालिब ने कहा: का'ब ने झूठ बोला; बल्कि, सुलेमान जिहाद के लिए घोड़ों के निरीक्षण में व्यस्त थे जब तक कि वह (सूरज) छिप नहीं गया; अर्थात सूरज पर्दे के पीछे डूब गया; तो उन्होंने सूरज के प्रभारी स्वर्गदूतों को अल्लाह के आदेश से कहा: "इसे वापस लाओ", यानी सूरज, तो वे इसे वापस ले आए जब तक कि उन्होंने समय पर असर की नमाज़ नहीं पढ़ ली, और अल्लाह के पैगंबर अन्याय नहीं करते; क्योंकि वे निष्पाप (मासूम) हैं(3)।

मैं कहता हूँ: तफ़सीर में बहुमत का मत यह है कि जो पर्दे के पीछे छिपा था वह सूरज है, और इसका स्पष्ट उल्लेख इसलिए छोड़ दिया गया क्योंकि संदर्भ सुनने वाले को इसके बारे में बताए गए तथ्यों के

माध्यम से इसकी ओर निर्देशित करता है, जैसा कि पहले स्पष्ट किया गया है। अक्सर वे सूरज का नाम छिपा देते हैं; लबीद ने कहा:

(1) अल-नुकात व अल-उयून 5/94, इसी तरह। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/132, इसी तरह। (3) मजमा' अल-बयान 23/113। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 6/222 में कहा: विद्वानों के एक समूह ने इस रिपोर्ट को बिना किसी टिप्पणी के उद्धृत किया है, निश्चित रूप से यह कहते हुए: "इब्न अब्बास ने कहा: मैंने अली से कहा..." और यह इब्न अब्बास या किसी और से प्रमाणित नहीं है। सहाबा और उनके बाद के तफ़सीर के जानकारों के बहुमत से जो प्रमाणित है वह यह है कि उनके कथन "उन्हें वापस लाओ" में स्त्रीलिंग सर्वनाम घोड़ों के लिए है, और अल्लाह बेहतर जानता है।

سورہ ص: آیت 33 195

گھوڑوں کو سزا دینا؛ کیونکہ جانوروں کا ذبح کرنا جائز ہے اگر وہ کھانے کے قابل ہوں۔ بلکہ، انہوں نے اپنے آپ کو سزا دی تاکہ اس کے بعد گھوڑے انہیں نماز سے غافل نہ کر دیں(1)۔ شاید انہوں نے انہیں ذبح کرنے کے لیے ان کی کونچیں کاٹ دیں (عرقبہ کیا)، تاکہ انہیں بھاگنے سے روک سکیں، پھر گوشت صدقہ کرنے کے لیے فوراً انہیں ذبح کر دیا؛ یا اس لیے کہ ان کی شریعت میں یہ جائز تھا، لہٰذا انہوں نے انہیں تلف کر دیا جب انہوں نے انہیں اللہ کے ذکر سے غافل کیا، یہاں تک کہ وہ اپنے آپ سے وہ چیز کاٹ دیں جو انہیں اللہ سے غافل کرتی تھی۔ تو اللہ نے اس پر ان کی تعریف کی، اور واضح کیا کہ اس نے انہیں انعام میں ہوا کو مسخر کر دیا، جس پر وہ ایک دن میں اتنا فاصلہ طے کرتے تھے جتنا گھوڑوں پر دو ماہ میں طے ہوتا ہے، صبح اور شام(2)۔

اور کہا گیا ہے کہ اللہ کے قول "ردوها علي" (انہیں میرے پاس واپس لاؤ) میں "ہا" کی ضمیر سورج کے لیے ہے، گھوڑوں کے لیے نہیں ہے۔ ابن عباس نے کہا: میں نے حضرت علی سے اس آیت کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے فرمایا: تمہیں اس کے بارے میں کیا بات پہنچی ہے؟ میں نے کہا: میں نے کعب (احبار) کو یہ کہتے سنا ہے کہ: جب حضرت سلیمان گھوڑوں کے معائنے میں مصروف تھے یہاں تک کہ سورج پردے میں چھپ گیا اور ان کی نماز فوت ہوگئی، تو انہوں نے کہا: {بے شک میں نے اپنے رب کے ذکر کے بجائے مال کی محبت کو ترجیح دی}، یعنی: میں نے اپنے رب کے ذکر پر مال کی محبت کو اختیار کیا، آیت {ردوها علي} یعنی گھوڑے، اور وہ چودہ تھے؛ تو انہوں نے تلوار سے ان کی پنڈلیوں اور گردنوں پر ضرب لگائی، اور یہ کہ اللہ نے ان کی بادشاہت چودہ دن کے لیے چھین لی کیونکہ انہوں نے گھوڑوں پر ظلم کیا تھا۔ تو علی بن ابی طالب نے فرمایا: کعب نے جھوٹ بولا؛ بلکہ حضرت سلیمان جہاد کے لیے گھوڑوں کے معائنے

میں مصروف تھے یہاں تک کہ وہ (سورج) چھپ گیا؛ یعنی سورج پردے میں غروب ہو گیا؛ تو انہوں نے سورج پر مامور فرشتوں کو اللہ کے حکم سے کہا: "ردوھا" یعنی سورج کو واپس لاؤ، تو وہ اسے واپس لے آئے یہاں تک کہ انہوں نے عصر کی نماز وقت پر ادا کر لی، اور اللہ کے انبیاء ظلم نہیں کرتے؛ کیونکہ وہ معصوم ہیں(3)۔

میں کہتا ہوں: تفسیر میں اکثر کا قول یہ ہے کہ جو پردے میں چھپ گیا وہ سورج ہے، اور اس کا صراحت سے ذکر نہ کرنا اس لیے ہے کہ سیاق و سباق سننے والے کو ان چیزوں کے ذریعے اس کی طرف رہنمائی کرتا ہے جو اس سے جڑی ہیں، جیسا کہ پہلے بیان ہوا۔ اور اکثر وہ سورج کو مخفی رکھتے ہیں؛ لبید نے کہا:

(1) النکت والعیون 5/ 94 ہم معنی۔ (2) زاد المسیر 7/ 132 ہم معنی۔ (3) مجمع البیان 23/ 113 ۔ حافظ ابن حجر نے الفتح 6/ 222 میں کہا: علماء کی ایک جماعت نے اس روایت کو خاموشی سے نقل کیا ہے، یہ جزم کرتے ہوئے کہ: "ابن عباس نے کہا: میں نے علی سے کہا..." اور یہ ابن عباس یا کسی اور سے ثابت نہیں ہے، اور صحابہ اور ان کے بعد کے اہل علم تفسیر کے جمہور سے جو ثابت ہے وہ یہ ہے کہ "ردوھا" میں مونث کی ضمیر گھوڑوں کے لیے ہے، واللہ اعلم۔

Page 196

Surah Sad: Verse 33

"Until when she put her hand in a concealer (kaafir) and her darkness covered the vulnerable points of the borders (1)."

The pronoun "ha" in "rudduha" (return them) refers to the horses. Regarding "wamas'ha" (and stroking them); Az-Zuhri and Ibn Kaysan said: He was stroking their shanks and necks, and uncovering the dust from them out of love for them (2). This was also stated by Al-Hasan, Qatadah, and Ibn Abbas (3).

In the Hadith, it is mentioned that the Prophet (peace be upon him) was seen stroking his horse with his robe. He said: "Tonight I was admonished regarding horses." Al-Muwatta narrated it from Yahya bin Said as a mursal report (4). Outside of Al-Muwatta, it is a connected musnad report from Malik, from Yahya bin Said, from Anas (5). The saying of the Prophet (peace be upon him) was previously mentioned in "Al-Anfal": "And stroke their forelocks and their hindquarters" (6).

Ibn Wahb narrated from Malik that he (Solomon) struck their necks and shanks with swords (7).

I say: Ash-Shibli and other Sufis have used this action of Solomon as evidence for cutting and tearing their clothes. This is a false inference because it is not permissible to attribute an act of corruption to an infallible prophet. Commentators have differed on the meaning of the verse; some said: He stroked their necks and shanks out of honor for them and said: "You are in the cause of Allah"; this is an act of goodness. Others said: He hamstrung them then slaughtered them, and slaughtering horses and eating their meat is permissible. Its explanation was previously mentioned in "An-Nahl" (8). Based on this, he did nothing for which there is any blame upon him.

(1) Diwan Labid, p. 316. Its commentator said: 'kaafir' means a covering night. 'Vulnerable points of the borders' are places of fear. (2) Tafsir al-Baghawi 4/61. (3) At-Tabari cited their opinions in 20/86-87, but the opinion of Al-Hasan and Qatadah according to him, and in Tafsir al-Baghawi 4/61, and An-Nukat wal-Uyun 5/93, is that he hamstrung them and struck their shanks and necks. (4) Al-Muwatta 1/468. (5) Ibn Abd al-Barr narrated it in At-Tamhid 24/100. He said: It was narrated from Malik as a musnad report from Yahya bin Said from Anas, but it is not authentic. (6) 10/58, and the hadith was narrated by Ahmad (19032) and it is weak. (7) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1636. (8) 12/281 and following pages.

पृष्ठ 196

सूरा साद: आयत 33

"जब तक कि उसने अपना हाथ एक छिपाने वाले (काफ़िर) में नहीं डाल दिया और उसके अंधेरे ने सीमाओं के असुरक्षित स्थानों को नहीं ढँक लिया (1)।"

"रुद्दुहा" (उन्हें वापस लाओ) में "हा" सर्वनाम घोड़ों के लिए है। "वमसहा" (और उन्हें सहलाना) के बारे में; अज़-ज़ुहरी और इब्न कैसान ने कहा: वह उनकी पिंडलियों और गर्दन को सहला रहे थे, और उनके प्रति प्रेम के कारण उनसे धूल साफ़ कर रहे थे (2)। हसन, कतादा और इब्न अब्बास ने भी यही कहा (3)।

हदीस में है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) को अपने लबादे से अपने घोड़े को सहलाते हुए देखा गया था। उन्होंने कहा: "आज रात घोड़ों के बारे में मुझे डांटा गया।" 'अल-मुवत्ता' ने इसे याह्या बिन सईद से मुरसल (अधूरी श्रृंखला) के रूप में उद्धृत किया है (4)। 'अल-मुवत्ता' के बाहर, यह मलिक से, याह्या बिन सईद से, अनस से एक मुसनद (जुड़ी हुई श्रृंखला) रिवायत है (5)। पैगंबर (उन पर शांति हो) का यह कथन 'अल-अनफाल' में पहले ही आ चुका है: "और उनके माथे और कूल्हों को सहलाओ" (6)।

इब्न वहब ने मलिक से रिवायत की है कि उन्होंने (सुलेमान ने) उनकी गर्दनों और पिंडलियों को तलवारों से मारा (7)।

मैं कहता हूँ: अल-शिबली और अन्य सूफियों ने अपने कपड़ों को काटने और फाड़ने के लिए सुलेमान के इस कार्य को प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है। यह एक गलत अनुमान है; क्योंकि एक मासूम पैगंबर के लिए भ्रष्टाचार का कार्य करना उचित नहीं माना जा सकता। व्याख्याकारों ने आयत के अर्थ में मतभेद किया है; उनमें से कुछ ने कहा: उन्होंने सम्मान के तौर पर उनकी गर्दनों और पिंडलियों को सहलाया और कहा: "तुम अल्लाह की राह में हो"; यह एक सुधार (नेक काम) है। दूसरों ने कहा: उन्होंने उनके पैर काट दिए (हमस्ट्रिंग किया) और फिर उन्हें ज़िबह कर दिया, और घोड़ों को ज़िबह करना और उनका मांस खाना जायज़ है। 'अन-नहल' में इसका स्पष्टीकरण पहले ही आ चुका है (8)। इस आधार पर, उन्होंने ऐसा कुछ नहीं किया जिसके लिए उन पर कोई आरोप हो।

(1) दीवान लबीद, पृष्ठ 316. इसके टीकाकार ने कहा: 'काफ़िर' का अर्थ है ढँकने वाली रात। 'सीमाओं के असुरक्षित स्थान': वे स्थान जहाँ से डर हो। (2) तफ़्सीर अल-बगवी 4/61। (3) अत-तबारी ने 20/86-87 में उनके विचार उद्धृत किए हैं, लेकिन उनके अनुसार हसन और कतादा का विचार, और तफ़्सीर अल-बगवी 4/61, और अल-नुकात वल-उयून 5/93 में यह है कि उन्होंने उनके पैर काटे और उनकी पिंडलियों और गर्दनों पर प्रहार किया। (4) अल-मुवत्ता 1/468। (5) इब्न अब्द अल-बर्र ने इसे अत-तमहीद 24/100 में उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: यह मलिक से याह्या बिन सईद से अनस के माध्यम से मुसनद के रूप में रिवायत है, लेकिन यह सही नहीं है। (6) 10/58, और हदीस अहमद (19032) द्वारा उद्धृत की गई है और यह कमज़ोर है। (7) अहकाम अल-क़ुरान इब्न अल-अरबी 4/1636 द्वारा। (8) 12/281 और उसके बाद।

صفحہ 196

سورہ ص: آیت 33

"حتیٰ کہ جب اس نے اپنا ہاتھ ایک چھپانے والے (کافر) میں ڈال دیا اور اس کی تاریکی نے سرحدوں کے پردہ طلب مقامات کو ڈھانپ لیا (1)۔"

اور "ردوھا" (انہیں واپس لاؤ) میں ضمیر "ہا" گھوڑوں کے لیے ہے۔ اور "مسحھا" (ان کو سہلانے) کے بارے میں؛ زہری اور ابن کیسان نے کہا: وہ ان کی پنڈلیوں اور گردنوں کو سہلاتے تھے، اور ان کی محبت میں ان سے غبار صاف کرتے تھے (2)۔ یہی بات حسن، قتادہ اور ابن عباس نے بھی کہی (3)۔

حدیث میں ہے کہ نبی کریم ﷺ کو اپنی چادر سے اپنے گھوڑے کو پونچھتے ہوئے دیکھا گیا۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "آج رات گھوڑوں کے معاملے میں مجھ پر عتاب (سرزنش) کیا گیا۔" اسے "مؤطا" میں یحییٰ بن سعید سے مرسل کے طور پر روایت کیا گیا ہے (4)۔ اور "مؤطا" کے علاوہ یہ مالک سے، یحییٰ بن سعید سے، انس سے مسند متصل ہے (5)۔ "الانفال" میں آپ ﷺ کا یہ قول گزر چکا ہے: "ان کی پیشانیوں اور پچھلے حصوں کو سہلاؤ" (6)۔

ابن وہب نے مالک سے روایت کی ہے کہ انہوں نے (سلیمان علیہ السلام نے) ان کی گردنوں اور پنڈلیوں پر تلواریں چلائیں (7)۔

میں کہتا ہوں: شبلی اور دیگر صوفیا نے اپنے کپڑے پھاڑنے اور ٹکڑے ٹکڑے کرنے میں سلیمان علیہ السلام کے اس عمل سے استدلال کیا ہے۔ یہ ایک فاسد استدلال ہے؛ کیونکہ ایک معصوم نبی کی طرف فساد کے فعل کی نسبت جائز نہیں ہے۔ مفسرین نے آیت کے معنی میں اختلاف کیا ہے؛

چنانچہ ان میں سے بعض نے کہا: انہوں نے ان کی گردنوں اور پنڈلیوں پر اعزاز کے طور پر ہاتھ پھیرا اور کہا: تم اللہ کی راہ میں ہو؛ تو یہ اصلاح ہے۔ اور بعض نے کہا: انہوں نے ان کی کونچیں کاٹیں پھر انہیں ذبح کر دیا، اور گھوڑوں کو ذبح کرنا اور ان کا گوشت کھانا جائز ہے۔ "النحل" میں اس کا بیان گزر چکا ہے (8)۔ اس بنا پر انہوں نے ایسا کوئی کام نہیں کیا جس میں ان پر کوئی گناہ ہو۔

(1) دیوان لبید ص 316۔ اس کے شارح نے کہا: کافر: ڈھانپنے والی رات۔ عورات الثغور: جہاں سے خطرہ ہو۔ (2) تفسیر بغوی 4/ 61۔ (3) طبری نے 20/ 86-87 میں ان کے اقوال نقل کیے ہیں، لیکن ان کے نزدیک حسن اور قتادہ کا قول، اور تفسیر بغوی 4/ 61، اور النکت والعیون 5/ 93 میں یہ ہے کہ انہوں نے ان کی کونچیں کاٹیں اور ان کی پنڈلیوں اور گردنوں پر ضرب لگائی۔ (4) مؤطا 1/ 468۔ (5) ابن عبد البر نے اسے التمہید 24/ 100 میں روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا: مالک سے یحییٰ بن سعید سے انس کے واسطے سے مسنداً مروی ہے، لیکن یہ صحیح نہیں ہے۔ (6) 10/ 58، اور یہ حدیث احمد (19032) نے روایت کی ہے اور یہ ضعیف ہے۔ (7) احکام القرآن لابن العربی 4/ 1636۔ (8) 12/ 281 اور اس کے بعد۔

Surah Sad: Verse 33 [Page 197]

As for spoiling a sound garment for no sound purpose, it is not permissible. It is possible that in the law of Solomon what he did was permissible, but it is not so in our law.

It has been said: He only did to the horses what he did by the permission of Allah, the Mighty and Sublime, to him. It has also been said: His stroking them was marking them by cauterization and dedicating them for the sake of Allah; and Allah knows best. This opinion has been weakened on the grounds that the shanks (legs) are not a place for branding at all (1).

It may be said for cauterization on the shank: 'iladh, and on the neck: withaq. What is in "Al-Sihah" by Al-Jawhari (2): He marked the camel with an 'alt, cauterizing it on its neck with the 'iladh mark. The two 'iladhs are the sides of the neck.

I say: And whoever says that the pronoun "ha" in "ruddūhā" (bring them back) refers to the sun, then that is among his miracles. Something similar happened to our Prophet (peace and blessings of Allah be upon him); Al-Tahawi narrated in "Mushkil al-Hadith" from Asma bint Umays through two paths that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) was receiving revelation while his head was in the lap of Ali, so he (Ali) did not pray Asr until the sun had set. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Did you pray, O Ali?" He said: "No." So the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "O Allah, he was in Your obedience and the obedience of Your Messenger, so return the sun to him." Asma said: "I saw it set, then I saw it, after it had set, rise over the mountains and the land, and that was at Al-Sahba' in Khaybar." Al-Tahawi said: "These two hadiths are established, and their narrators are trustworthy" (3).

I say: Abu al-Faraj ibn al-Jawzi weakened this hadith (4) saying: "The extremism of the Rafidah in their love for Ali (peace be upon him) led them to fabricate many hadiths about his virtues; among them is that..."

(1) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1637. (2) Al-Sihah (alt). (3) Sharh Mushkil al-Athar (1067) and (1068), and it does not contain Al-Tahawi's saying: "And these two hadiths are established," and the author quoted it from Al-Tahawi through Qadi 'Iyad in Al-Shifa 1/548-549 and see the following comment. (4) Al-Mawdu'at by Ibn al-Jawzi 1/266, and he said: "This is a fabricated hadith without doubt..." and Ibn 'Iraq quoted in Tanzih al-Shari'ah 1/379 from al-Dhahabi in Talkhis al-Mawdu'at that the chains of

this hadith are fallen and not authentic. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 6/222: "Ibn al-Jawzi was wrong in mentioning it in 'Al-Mawdu'at' as was Ibn Taymiyyah in the book 'Al-Radd 'ala al-Rawafid' in the claim of its fabrication, and Allah knows best."

सूरह साद: आयत 33 [पृष्ठ 197]

जहाँ तक बिना किसी सही उद्देश्य के एक अच्छे वस्त्र को खराब करने की बात है, तो यह जायज़ नहीं है। यह संभव है कि सुलेमान की शरीयत में वह जायज़ रहा हो जो उन्होंने किया, लेकिन हमारी शरीयत में ऐसा नहीं है।

कहा गया है कि उन्होंने घोड़ों के साथ जो किया वह अल्लाह, जो महान और प्रतापी है, की अनुमति से किया। यह भी कहा गया है कि उनका उन्हें सहलाना वास्तव में उन्हें दागने (दाग लगाकर चिन्हित करने) और उन्हें अल्लाह की राह में समर्पित करने के लिए था; और अल्लाह बेहतर जानता है। इस मत को इस आधार पर कमज़ोर माना गया है कि टाँगें किसी भी तरह से दागने की जगह नहीं होतीं (1)।

टाँग पर दागने को 'इलाज़' (iladh) कहा जाता है और गर्दन पर 'विसाक़' (withaq)। अल-जौहरी (2) की "अल-सिहाह" में जो है: उसने ऊँट को 'अल्त' के साथ दाग़ा, उसकी गर्दन पर 'इलाज़' के चिन्ह से दाग़ा। दो 'इलाज़' गर्दन के दोनों किनारे हैं।

मैं कहता हूँ: और जो कोई यह कहता है कि "रुद्दूहा" (उन्हें वापस लाओ) में 'हा' शब्द सूरज की ओर जाता है, तो वह उनके चमत्कारों में से एक है। हमारे पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ भी ऐसा ही हुआ था; अत-तहावी ने "मुश्किल अल-हदीस" में अस्मा बिन्त उमैस से दो रास्तों के माध्यम से उल्लेख किया है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर वही (प्रकाशना) आ रही थी जबकि उनका सिर अली की गोद में था, इसलिए उन्होंने (अली ने) अस्र की नमाज़ नहीं पढ़ी यहाँ तक कि सूरज डूब गया। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "ऐ अली, क्या तुमने नमाज़ पढ़ी?" उन्होंने कहा: "नहीं।" तब अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "ऐ अल्लाह, वह तेरी और तेरे रसूल की आज्ञाकारिता में था, इसलिए उसके लिए सूरज को वापस लौटा दे।" अस्मा ने कहा: "मैंने उसे डूबते हुए देखा, फिर डूबने के बाद मैंने उसे पहाड़ों और ज़मीन पर निकलते देखा, और वह खैबर में अल-सहबा में था।" अत-तहावी ने कहा: "ये दो हदीसें स्थापित हैं, और उनके वर्णनकर्ता विश्वसनीय हैं" (3)।

मैं कहता हूँ: और अबू अल-फरज इब्न अल-जौज़ी ने इस हदीस (4) को कमज़ोर बताया और कहा: "रफ़ाज़ियों (Rafidah) का अली (अलैहिस्सलाम) के प्रति प्रेम में अतिवाद उन्हें उनके गुणों के बारे में कई हदीसें गढ़ने पर ले गया; उनमें से यह है कि..."

(1) अहकाम अल-क़ुरान, इब्न अल-अरबी 4/1637। (2) अल-सिहाह (अल्त)। (3) शरह मुश्किल अल-आसार (1067) और (1068), और इसमें तहावी का यह कथन नहीं है: "और ये दो हदीसें स्थापित हैं," और लेखक ने इसे काज़ी अयाज़ के माध्यम से "अल-शिफ़ा" 1/548-549 में तहावी से उद्धृत किया है और अगली टिप्पणी देखें। (4) अल-मौदूआत, इब्न अल-जौज़ी 1/266, और उन्होंने कहा: "यह बिना किसी संदेह के एक मनगढ़ंत हदीस है..." और इब्न इराक ने "तंज़ीह अल-शरीअह" 1/379 में अल-ज़हबी से "तल्खीस अल-मौदूआत" में उद्धृत किया कि इस हदीस की श्रृंखलाएँ गिरी हुई हैं और सही नहीं हैं। हाफ़िज़ इब्न हजर ने "अल-फ़तह" 6/222 में कहा: "इब्न अल-जौज़ी ने इसे 'अल-मौदूआत' में शामिल करके गलती की और इसी तरह इब्न तैमिया ने 'अल-रद्द अला अल-रवाफ़िद' पुस्तक में इसके मनगढ़ंत होने के दावे में गलती की, और अल्लाह बेहतर जानता है।"

سورہ ص: آیت ۳۳ [صفحہ ۱۹۷]

جہاں تک بغیر کسی صحیح مقصد کے ایک درست لباس کو خراب کرنے کی بات ہے، تو یہ جائز نہیں ہے۔ یہ ممکن ہے کہ سلیمان علیہ السلام کی شریعت میں وہ جائز رہا ہو جو انہوں نے کیا، لیکن ہماری شریعت میں ایسا نہیں ہے۔

کہا گیا ہے کہ انہوں نے گھوڑوں کے ساتھ جو کیا وہ اللہ عزوجل کی اجازت سے کیا۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ ان کا (گھوڑوں کو) ہاتھ پھیرنا دراصل انہیں نشان لگانے (داغنے) اور انہیں اللہ کی راہ میں وقف کرنے کے لیے تھا؛ اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اس قول کو اس بنیاد پر ضعیف قرار دیا گیا ہے کہ پنڈلیاں کسی بھی صورت میں نشان لگانے (داغنے) کی جگہ نہیں ہیں (۱)۔

پنڈلی پر داغنے کو 'عِلاظ' کہا جاتا ہے، اور گردن پر 'وِثاق'۔ اور جو جوہری (۲) کی "الصحاح" میں ہے: اس نے اونٹ کو 'عَلَط' کے ساتھ داغا، اسے اس کی گردن پر 'عِلاظ' کے نشان سے داغا| اور دو 'عِلاظ' گردن کی دونوں اطراف ہیں۔

میں کہتا ہوں: اور جس نے یہ کہا کہ "رُدُّوهَا" (انہیں واپس لاؤ) میں 'ہا' کی ضمیر سورج کی طرف لوٹتی ہے، تو وہ ان کے معجزات میں سے ہے۔ اور ایسا ہی ہمارے نبی ﷺ کے لیے بھی پیش آیا؛ الطحاوی نے "مشکل الحدیث" میں اسماء بنت عمیس سے دو طریقوں سے روایت کیا ہے کہ نبی ﷺ پر وحی نازل ہو رہی تھی جبکہ آپ ﷺ کا سر علی رضی اللہ عنہ کی گود میں تھا، تو انہوں نے عصر کی نماز نہیں پڑھی یہاں تک کہ سورج غروب ہو گیا؛ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے علی، کیا تم نے نماز پڑھی؟" انہوں نے عرض کیا: "نہیں۔" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اے اللہ، یہ تیری اور تیرے رسول کی اطاعت میں تھا، پس اس پر سورج کو واپس لوٹا دے۔" اسماء کہتی ہیں:

"میں نے اسے غروب ہوتے دیکھا، پھر غروب ہونے کے بعد میں نے اسے پہاڑوں اور زمین پر طلوع ہوتے دیکھا، اور وہ مقام خیبر میں 'الصہباء' تھا۔" طحاوی نے کہا: "اور یہ دونوں حدیثیں ثابت ہیں، اور ان کے راوی ثقہ ہیں" (۳)۔

میں کہتا ہوں: اور ابو الفرج ابن الجوزی نے اس حدیث (۴) کو ضعیف قرار دیا اور کہا: "رافضیوں کا علی علیہ السلام کی محبت میں غلو انہیں اس بات پر لے گیا کہ انہوں نے ان کے فضائل میں بہت سی حدیثیں وضع کیں؛ منجملہ ان کے یہ ہے کہ..."

(۱) احکام القرآن لابن العربی ۱۶۳۷/۴۔ (۲) الصحاح (علط)۔ (۳) شرح مشکل الآثار (۱۰۶۷) اور (۱۰۶۸)، اور اس میں طحاوی کا یہ قول نہیں ہے: "اور یہ دونوں حدیثیں ثابت ہیں،" اور مصنف نے اسے طحاوی سے قاضی عیاض کے واسطے سے "الشفاء" ۵۴۸/۱-۵۴۹ میں نقل کیا ہے اور اگلا تبصرہ دیکھیں۔ (۴) الموضوعات لابن الجوزی ۲۶۶/۱، اور انہوں نے کہا: "یہ بلا شک ایک موضوع (من گھڑت) حدیث ہے..." اور ابن عراق نے "تنزیہ الشریعہ" ۳۷۹/۱ میں الذہبی سے "تلخیص الموضوعات" میں نقل کیا کہ اس حدیث کی اسانید ساقط ہیں اور صحیح نہیں ہیں۔ اور حافظ ابن حجر نے "الفتح" ۲۲۲/۶ میں کہا: "ابن الجوزی نے اسے 'الموضوعات' میں لا کر غلطی کی اور اسی طرح ابن تیمیہ نے کتاب 'الرد علی الروافض' میں اس کے موضوع ہونے کے دعوے میں غلطی کی، واللہ اعلم۔"

The sun set and Ali, peace be upon him, missed the Asr prayer, so the sun was returned for him. This, from the perspective of narration, is impossible, and from the perspective of meaning, the time has passed and its return is a new rising that does not bring back the time.

And whoever said: The pronoun 'ha' refers to the horses, and that they were moving away from Solomon's sight in the race, then in it is evidence for horse racing, which is a permissible matter. And the discussion about it has already passed in "Yusuf" (1).

His saying, the Almighty: {And We certainly tried Solomon and placed on his throne a body; then he returned [in repentance]. (34) He said, "My Lord, forgive me and grant me a kingdom such as will not belong to anyone after me. Indeed, You are the Bestower." (35) So We subjected to him the wind blowing by his command, gently, wherever he directed. (36) And [also] the devils [of jinn] - every builder and diver. (37) And others bound together in shackles. (38) [We said], "This is Our gift, so grant or withhold without account." (39) And indeed, for him with Us is nearness and a good return. (40)}

His saying, the Almighty: {And We certainly tried Solomon}. It was said: Solomon was tried after he had reigned for twenty years, and he reigned for twenty years after the trial; mentioned by Al-Zamakhshari (2).

And "tried" (fatanna) means: We tested and punished. The reason for that is what Sa'id ibn Jubayr narrated from Ibn Abbas, who said: Two groups brought a dispute to Solomon, peace be upon him; one of them was from the people of Jarada, Solomon's wife; and he loved her, so he desired that the judgment be in their favor, then he judged between them with truth, so what befell him befell him as a punishment for that desire.

And Sa'id ibn al-Musayyib said: Solomon, peace be upon him, secluded himself from the people for three days, not judging between anyone, and not doing justice to an oppressed person from an oppressor; so God Almighty revealed to him: I did not appoint you as a successor to seclude yourself from My servants, but to judge between them and do justice to their oppressed (3).

---

(1) 11/281 onwards. (2) Al-Kashshaf 3/334. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/94-95.

१९८ | सूरा साद: आयत ३३ - ४०

सूर्य अस्त हो गया और अली (उन पर शांति हो) की अस्र की नमाज़ छूट गई, तो सूर्य उनके लिए वापस लौटा दिया गया। यह, वर्णन के दृष्टिकोण से असंभव है, और अर्थ के दृष्टिकोण से, समय बीत चुका है और उसका लौटना एक नया उदय है जो समय को वापस नहीं लाता।

और जिसने कहा: कि सर्वनाम 'हा' घोड़ों की ओर इशारा करता है, और वे दौड़ में सुलेमान की दृष्टि से दूर जा रहे थे, तो इसमें घुड़दौड़ का प्रमाण है, और यह एक जायज़ बात है। और इसके बारे में चर्चा "यूसुफ़" (१) में पहले ही हो चुकी है।

ईश्वर का कथन: {और हमने सुलेमान की परीक्षा ली और उसके सिंहासन पर एक धड़ डाल दिया; फिर उसने तौबा की। (३४) उसने कहा, "ऐ मेरे रब! मुझे क्षमा कर दे और मुझे ऐसा राज्य प्रदान कर जो मेरे बाद किसी और के पास न हो। निस्संदेह, तू ही बड़ा देने वाला है।" (३५) तो हमने हवा को उसके वश में कर दिया, जो उसके आदेश से धीरे-धीरे चलती थी जहाँ वह चाहता था। (३६) और शैतानों को भी - हर निर्माता और गोताखोर को। (३७) और दूसरों को भी जो बेड़ियों में जकड़े हुए थे। (३८) [हमने कहा], "यह हमारा उपहार है, तो किसी को दे या रोक ले, इसका कोई हिसाब नहीं।" (३९) और निस्संदेह, हमारे पास उसके लिए निकटता और उत्तम ठिकाना है। (४०)}

ईश्वर का कथन: {और हमने सुलेमान की परीक्षा ली}। कहा जाता है कि: सुलेमान की परीक्षा बीस वर्ष राज्य करने के बाद हुई थी, और उन्होंने परीक्षा के बाद बीस वर्ष तक राज्य किया; इसका उल्लेख अल-ज़मखशरी (२) ने किया है।

और "हमने परीक्षा ली" (फ़तन्ना) का अर्थ है: हमने आज़माया और दंडित किया। इसका कारण वह है जो सईद बिन जुबैर ने इब्न अब्बास से रिवायत किया है कि: दो पक्ष सुलेमान (उन पर शांति हो) के पास अपना विवाद लेकर आए; उनमें से एक सुलेमान की पत्नी जरासह के लोगों में से था; और वह उससे प्रेम करते थे, इसलिए उन्होंने चाहा कि निर्णय उनके पक्ष में हो, फिर उन्होंने उनके बीच सत्य के साथ न्याय किया, तो उनके साथ जो हुआ वह उस इच्छा के दंड स्वरूप हुआ।

और सईद बिन अल-मुसय्यब ने कहा: सुलेमान (उन पर शांति हो) तीन दिनों तक लोगों से अलग रहे, किसी के बीच न्याय नहीं किया, और किसी मज़लूम को ज़ालिम से न्याय नहीं दिलाया; तब अल्लाह तआला ने उन पर वह्य (प्रकाशना) भेजी: मैंने तुझे अपना उत्तराधिकारी इसलिए नहीं बनाया कि तू मेरे

बंदों से अलग हो जाए, बल्कि इसलिए बनाया है कि तू उनके बीच न्याय करे और उनके मज़लूमों को इंसाफ दिलाए (३)।

---

(१) ११/२८१ और उसके बाद। (२) अल-कश्शाफ़ ३/३३४। (३) अल-नुकात व अल-'उयून ५/९४-९५।

سورج غروب ہو گیا تو حضرت علی علیہ السلام کی نماز عصر قضا ہو گئی، چنانچہ ان کے لیے سورج کو لوٹا دیا گیا، اور یہ منقول ہونے کے اعتبار سے محال ہے، اور معنی کے لحاظ سے وقت گزر چکا ہے اور اس کا لوٹنا ایک نئی طلوع ہے جو وقت کو واپس نہیں لاتا۔

اور جس نے کہا: کہ ضمیر 'ہا' گھوڑوں کی طرف لوٹتی ہے، اور یہ کہ وہ دوڑ میں حضرت سلیمان کی آنکھ سے دور ہو رہے تھے، تو اس میں گھوڑوں کے مقابلے (گھڑ دوڑ) پر دلیل ہے، اور یہ ایک مشروع کام ہے۔ اور اس کے بارے میں گفتگو "یوسف" (۱) میں گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَنَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِۦ جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ (٣٤) قَالَ رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَنۢبَغِي لِأَحَدٍ مِّنۢ بَعْدِي إِنَّكَ أَنتَ الْوَهَّابُ (٣٥) فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِۦ رُخَآءً حَيْثُ أَصَابَ (٣٦) وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّآءٍ وَغَوَّاصٍ (٣٧) وَءَاخَرِينَ مُقَرَّنِينَ فِي الْأَصْفَادِ (٣٨) هَذَا عَطَآؤُنَا فَامْنُنْ أَوْ أَمْسِكْ بِغَيْرِ حِسَابٍ (٣٩) وَإِنَّ لَهُۥ عِندَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَتَابٍ (٤٠) ﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَنَ ﴾ کہا گیا ہے کہ: سلیمان علیہ السلام کی آزمائش بیس سال حکومت کرنے کے بعد ہوئی، اور آزمائش کے بعد بیس سال حکومت کی؛ زمخشری (۲) نے اس کا ذکر کیا ہے۔

اور «فَتَنَّا» کا مطلب ہے: ہم نے آزمایا اور سزا دی۔ اور اس کا سبب وہ ہے جو سعید بن جبیر نے ابن عباس سے روایت کیا ہے کہ: دو فریق سلیمان علیہ السلام کے پاس اپنا جھگڑا لے کر آئے؛ ان میں سے ایک سلیمان کی بیوی جرادہ کے قبیلے سے تھا؛ اور وہ اس سے محبت کرتے تھے، تو ان

کا دل چاہا کہ فیصلہ ان کے حق میں ہو جائے، پھر انہوں نے ان کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کیا، تو انہیں وہ پہنچا جو اس خواہش کی سزا کے طور پر پہنچا۔

اور سعید بن المسیب نے کہا: حضرت سلیمان علیہ السلام تین دن تک لوگوں سے روپوش رہے، کسی کے درمیان فیصلہ نہیں کیا، اور کسی مظلوم کو ظالم سے انصاف نہیں دلایا؛ تو اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف وحی بھیجی: میں نے تجھے اپنا خلیفہ اس لیے نہیں بنایا کہ تو میرے بندوں سے چھپ جائے، بلکہ اس لیے کہ تو ان کے درمیان فیصلہ کرے اور ان کے مظلوم کو انصاف دلائے (۳)۔

---

(۱) ۲۸۱/۱۱ اور بعد کے صفحات۔ (۲) الکشاف ۳/ ۳۳۴۔ (۳) النکت والعیون ۵/ ۹۴-۹۵۔

199 Surah Sad: Verses 34 - 40

Shahr bin Hawshab and Wahb bin Munabbih said: Solomon, peace be upon him, took captive the daughter of a king he had raided at sea, on an island among the islands of the sea called Sidon. He fell in love with her, but she turned away from him, looking at him only with disdain and speaking to him only sparingly. Her tears never dried out of grief for her father, and she was of extreme beauty. Then she asked him to make a statue for her in the image of her father so she could look at it. He ordered it to be made for her, so she venerated it and prostrated to it, and her maidservants prostrated with her. It became a worshipped idol in his house without him knowing, until forty nights passed. News of it spread among the Children of Israel, and Solomon learned of it, so he broke it, burned it, and then scattered it in the sea(1).

It was said: When Solomon obtained the daughter of the king of Sidon - whose name was Jaradah, as mentioned by Al-Zamakhshari(2) - he was captivated by her. He offered her Islam, but she refused. He threatened her, and she said: Kill me, but I will not submit. So he married her while she was a polytheist, and she worshipped an idol of hers made of ruby in secret from Solomon for forty days; until she submitted. Solomon was then punished by the loss of his kingdom for forty days(3).

Ka'b al-Ahbar said: It was because he wronged the horses by killing them that his kingdom was taken away.

Al-Hasan said: He approached one of his wives during her menstruation or something similar(4). It was also said: He was commanded not to marry any woman except from the Children of Israel, but he married a woman from others, so he was punished for that; and Allah knows best(5).

The Almighty's saying: {And We placed upon his throne a body}. It was said: A devil, according to the opinion of most commentators; Allah cast the likeness of Solomon, peace be upon him, upon him, and his name was Sakhr bin 'Umayr, the master of the sea, and he...

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/95, and Tafsir al-Baghawi 4/61. (2) Al-Kashshaf 3/374. (3) 'Arais al-Majalis p. 327. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/94. (5) 'Arais al-Majalis p. 327. These reports are from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions), and consider what we will mention of the refutation against them at the end of the story.

१९९ सूरह साद: आयतें ३४ - ४०

शहर बिन हौशब और वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: सुलेमान अलैहिस्सलाम ने एक राजा की बेटी को बंदी बनाया जिस पर उन्होंने समुद्र में हमला किया था, समुद्र के द्वीपों में से एक द्वीप पर जिसे सिदोन कहा जाता है। सुलेमान उनके प्रेम में पड़ गए, लेकिन वह उनसे विमुख रहीं, केवल तिरछी नज़रों से उन्हें देखती थीं और बहुत कम बात करती थीं। अपने पिता के दुख में उनके आँसू कभी नहीं सूखते थे, और वह अत्यंत सुंदर थीं। फिर उन्होंने सुलेमान से अपने पिता की छवि में एक मूर्ति बनाने के लिए कहा ताकि वह उसे देख सकें। सुलेमान ने उसे बनाने का आदेश दिया, तो उन्होंने उसका सम्मान किया और उसे सजदा किया, और उनकी दासियों ने भी उनके साथ सजदा किया। वह सुलेमान के घर में एक पूजनीय मूर्ति बन गई और उन्हें पता भी नहीं चला, यहाँ तक कि चालीस रातें बीत गईं। इसकी खबर बनी इसराइल में फैल गई और सुलेमान को इसका पता चला, तो उन्होंने उसे तोड़ दिया, जला दिया और फिर उसे समुद्र में फेंक दिया(१)।

कहा गया है कि: जब सुलेमान को सिदोन के राजा की बेटी मिली - जिसका नाम जरदा था, जैसा कि ज़मख़्शारी ने उल्लेख किया है(२) - तो वह उन पर मोहित हो गए। उन्होंने उनके सामने इस्लाम पेश किया, लेकिन उन्होंने मना कर दिया। सुलेमान ने उन्हें डराया तो उन्होंने कहा: मुझे मार डालो लेकिन मैं इस्लाम नहीं लाऊँगी। तो सुलेमान ने उनसे विवाह कर लिया जबकि वह मुशरिक (मूर्तिपूजक) थीं, और वह सुलेमान से छिपकर चालीस दिनों तक याकूत की अपनी एक मूर्ति की पूजा करती रहीं; यहाँ तक कि वह इस्लाम ले आईं। फिर सुलेमान को चालीस दिनों के लिए अपने राज्य के छिन जाने की सजा मिली(३)।

कअ्ब अल-अहबार ने कहा: जब उन्होंने घोड़ों को मारकर उन पर ज़ुल्म किया, तो उनका राज्य उनसे छीन लिया गया।

अल-हसन ने कहा: उन्होंने अपनी किसी पत्नी के साथ मासिक धर्म या इसके जैसा कुछ होने के दौरान संपर्क किया था(४)। और यह भी कहा गया है: उन्हें आदेश दिया गया था कि वह बनी इसराइल के अलावा किसी महिला से विवाह न करें, लेकिन उन्होंने दूसरों में से एक महिला से विवाह किया, इसलिए उन्हें इसके लिए सजा दी गई; और अल्लाह ही बेहतर जानता है(५)।

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उसके सिंहासन पर एक शरीर डाल दिया}। अधिकांश मुफस्सिरों (टीकाकारों) के अनुसार कहा गया है: एक शैतान; अल्लाह ने उस पर सुलेमान

अलैहिस्सलाम की शक्ल डाल दी थी, और उसका नाम सख़र बिन उमैर था, जो समुद्र का स्वामी था, और वह...

(१) अल-नुकात वल-उयून ५/९५, और तफसीर अल-बग़वी ४/६१। (२) अल-कश्शाफ ३/३७४। (३) अराइस अल-मजालिस पृ. ३२७। (४) अल-नुकात वल-उयून ५/९४। (५) अराइस अल-मजालिस पृ. ३२७। और ये खबरें इसराइलियात (यहूदी-ईसाई परंपराओं) से हैं, और कहानी के अंत में हम उनके खंडन के बारे में जो उल्लेख करेंगे उसे देखें।

۱۹۹ سورۃ ص: آیات ۳۴ - ۴۰

شہر بن حوشب اور وہب بن منبہ فرماتے ہیں کہ سلیمان علیہ السلام نے ایک بادشاہ کی بیٹی کو قید کیا جس پر انہوں نے سمندر میں ایک جزیرے میں حملہ کیا تھا، جسے صیدون کہا جاتا ہے۔ سلیمان علیہ السلام اس کی محبت میں گرفتار ہو گئے جبکہ وہ ان سے اعراض کرتی تھی، ان کی طرف صرف ترچھی نظر سے دیکھتی اور بہت کم بات کرتی تھی۔ اپنے والد کے غم میں اس کے آنسو نہیں تھمتے تھے اور وہ انتہائی خوبصورت تھی۔ پھر اس نے سلیمان علیہ السلام سے درخواست کی کہ اس کے لیے اس کے والد کی تصویر کے مطابق ایک مجسمہ بنائیں تاکہ وہ اسے دیکھ سکے۔ آپ نے اسے بنانے کا حکم دیا، تو اس نے اس کی تعظیم کی اور اسے سجدہ کیا، اور اس کی لونڈیوں نے بھی اس کے ساتھ سجدہ کیا۔ وہ آپ کے گھر میں ایک معبود بن گیا اور آپ کو علم نہ ہوا، یہاں تک کہ چالیس راتیں گزر گئیں اور بنی اسرائیل میں اس کی خبر پھیل گئی۔ جب سلیمان علیہ السلام کو اس کا علم ہوا تو انہوں نے اسے توڑ دیا، اسے جلا دیا اور پھر اسے سمندر میں بہا دیا(۱)۔

اور کہا گیا ہے کہ جب سلیمان علیہ السلام کو صیدون کے بادشاہ کی بیٹی ملی - جس کا نام جرادہ تھا، جیسا کہ زمخشری(۲) نے ذکر کیا ہے - تو وہ انہیں پسند آگئی۔ آپ نے اس پر اسلام پیش کیا لیکن اس نے انکار کر دیا، تو آپ نے اسے ڈرایا۔ اس نے کہا: مجھے قتل کر دیں لیکن میں اسلام قبول نہیں کروں گی۔ تو آپ نے اس سے نکاح کر لیا جبکہ وہ مشرکہ تھی، وہ سلیمان علیہ السلام سے چھپ کر چالیس دن تک یاقوت کے ایک بت کی پوجا کرتی رہی؛ یہاں تک کہ وہ اسلام لے آئی۔ چنانچہ سلیمان علیہ السلام کو چالیس دن کے لیے ان کی بادشاہت چھن جانے کی سزا دی گئی(۳)۔

کعب الاحبار کہتے ہیں: جب انہوں نے گھوڑوں کو قتل کر کے ان پر ظلم کیا تو ان کی بادشاہت چھین لی گئی۔

حسن بصری رحمہ اللہ فرماتے ہیں: انہوں نے اپنی کسی بیوی سے حیض یا اس جیسی کسی حالت میں قربت کی تھی(۴)۔ اور کہا گیا ہے کہ: انہیں حکم دیا گیا تھا کہ وہ بنی اسرائیل کے علاوہ کسی عورت سے نکاح نہ کریں، لیکن انہوں نے دوسروں میں سے ایک عورت سے نکاح کیا، تو اس پر انہیں سزا دی گئی؛ واللہ اعلم (اور اللہ بہتر جانتا ہے)(۵)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ہم نے اس کے تخت پر ایک جسم ڈال دیا}۔ اکثر مفسرین کے قول کے مطابق کہا گیا ہے کہ وہ ایک شیطان تھا؛ اللہ نے اس پر سلیمان علیہ السلام کی مشابہت ڈال دی تھی، اس کا نام صخر بن عمیر تھا جو سمندر کا مالک تھا، اور وہ۔۔۔

(۱) النکت والعیون ۵/۹۵، اور تفسیر البغوی ۴/۶۱۔ (۲) الکشاف ۳/۳۷۴۔ (۳) عرائس المجالس ص ۳۲۷۔ (۴) النکت والعیون ۵/۹۴۔ (۵) عرائس المجالس ص ۳۲۷۔ اور یہ خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں، اور قصے کے آخر میں ان کی تردید کے بارے میں جو ہم ذکر کریں گے اسے ملاحظہ کریں۔

Surah Sad: Verses 34 - 40

Page 200

The one who guided Solomon to the diamond when Solomon ordered the construction of the Holy Temple (Bayt al-Maqdis) (1), for the stones cried out when they were worked with iron. So they took diamonds and began cutting the stones, gemstones, and other things with them, and they did not make a sound. Ibn Abbas said: There was a rebel [marid jinn] whom all the devils could not overcome, and he continued to plot until he seized the ring of Solomon son of David. Solomon would not enter the latrine with his ring, so Sakhr came in the image of Solomon until he took the ring from one of Solomon's women, a mother of a child of his called Al-Aminah; this was stated by Shahr and Wahb. Ibn Abbas and Ibn Jubayr said: Her name was Jaradah. He stood for forty days over Solomon's kingdom while Solomon was a fugitive, until God restored the ring and the kingdom to him. Sa'id ibn al-Musayyib said: Solomon had placed his ring under his mattress, so the devil took it from under it. Mujahid said: The devil took it from Solomon's hand; because Solomon asked the devil - whose name was Asif -: How do you mislead people? The devil said to him: Give me your ring so I can tell you. So he gave him his ring, and when the devil took the ring, he sat on Solomon's throne, imitating his image, entering upon his women, judging unjustly, and commanding what is not right. There was disagreement regarding his approach to Solomon's women. It was narrated from Ibn Abbas and Wahb ibn Munabbih: that he used to come to them during their menses (2). Mujahid said: He was prevented from approaching them. Solomon's kingdom was taken away from him, so he fled to the seashore seeking hospitality from people; he carried the fish of fishermen for wages, and when he told people he was Solomon, they called him a liar. Qatada said (3): Then Solomon, after the Children of Israel denounced the devil's rule, took a fish from a fisherman. It was said: he asked for it as food. Ibn Abbas said: He took it as a wage for carrying a fish. And it was said: Solomon caught it, and when he slit its belly open, he found his ring inside it.

---

(1) Al-Kashshaf 3 / 374. (2) This is one of the ugliest Israelite reports mentioned in the story of our master Solomon, peace be upon him, as Al-Alusi mentioned in 'Ruh al-Ma'ani' 23/199, and said: God is Greatest, this is a great slander and a grave matter. (3) Thus in (z), (t), and (m), and in (d): Qatada said it, although the context of the speech in 'An-Nukat wal-Uyun' 5 / 96-97 (from which the author quoted) does not indicate it is from the speech of Qatada.

सूरह साद: आयत 34 - 40

पृष्ठ 200

जिसने सुलेमान को हीरे का मार्गदर्शन किया जब सुलेमान ने पवित्र घर (बैत अल-मक़दिस) के निर्माण का आदेश दिया (1), क्योंकि जब पत्थरों पर लोहे से काम किया गया तो वे शोर करने लगे। इसलिए उन्होंने हीरे लिए और उनसे पत्थर, रत्न और अन्य चीजें काटने लगे, और उन्होंने कोई आवाज़ नहीं की। इब्न अब्बास ने कहा: एक विद्रोही (मरिद जिन) था जिसे सभी शैतान नहीं हरा सकते थे, और वह तब तक चालें चलता रहा जब तक कि उसने दाऊद के पुत्र सुलेमान की अंगूठी नहीं छीन ली। सुलेमान अपनी अंगूठी लेकर शौचालय में नहीं जाते थे, इसलिए सखर सुलेमान के रूप में आया और सुलेमान की एक स्त्री से अंगूठी ले ली, जो उसकी एक संतान की माँ थी और जिसका नाम अल-अमीना था; यह शहर और वहब ने कहा है। इब्न अब्बास और इब्न जुबैर ने कहा: उसका नाम जरादा था। वह सुलेमान के राज्य पर चालीस दिनों तक रहा जबकि सुलेमान भगोड़े थे, यहाँ तक कि ईश्वर ने उन्हें अंगूठी और राज्य वापस दिला दिया। सईद इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: सुलेमान ने अपनी अंगूठी अपने गद्दे के नीचे रखी थी, इसलिए शैतान ने इसे उसके नीचे से निकाल लिया। मुजाहिद ने कहा: शैतान ने इसे सुलेमान के हाथ से लिया; क्योंकि सुलेमान ने शैतान से पूछा - जिसका नाम आसिफ था -: तुम लोगों को कैसे गुमराह करते हो? शैतान ने उससे कहा: मुझे अपनी अंगूठी दो तो मैं तुम्हें बताऊंगा। तो उन्होंने उसे अपनी अंगूठी दे दी, और जब शैतान ने अंगूठी ली, तो वह सुलेमान के सिंहासन पर बैठ गया, उसके रूप की नकल करते हुए, उसकी स्त्रियों के पास जाते हुए, अन्यायपूर्ण निर्णय देते हुए, और वह आदेश देते हुए जो सही नहीं था। सुलेमान की स्त्रियों के साथ उसके व्यवहार के संबंध में मतभेद था। इब्न अब्बास और वहब इब्न मुनाबिह से वर्णन है: कि वह उनके पास उनके मासिक धर्म के दौरान आता था (2)। मुजाहिद ने कहा: उसे उनके पास जाने से रोका गया था। सुलेमान का राज्य उनसे छिन गया, इसलिए वे लोगों से आतिथ्य मांगते हुए समुद्र तट पर भाग गए; वे मजदूरी के लिए मछुआरों की मछलियां ढोते थे, और जब वे लोगों को बताते थे कि वे सुलेमान हैं, तो लोग उन्हें झूठा कहते थे। क़तादा ने कहा (3): फिर सुलेमान ने, जब इसराइल की संतानों ने शैतान के शासन की निंदा की, एक मछुआरे से एक मछली ली। कहा गया: उन्होंने इसे भोजन के रूप में माँगा। इब्न अब्बास ने कहा: उन्होंने इसे मछली ढोने के बदले मजदूरी के रूप में लिया। और यह भी कहा गया: सुलेमान ने इसे पकड़ा, और जब उन्होंने उसका पेट चीरा, तो उन्हें उसके अंदर अपनी अंगूठी मिली।

(1) अल-कश्शाफ 3 / 374। (2) यह हमारे स्वामी सुलेमान (उन पर शांति हो) की कहानी में वर्णित सबसे घृणित इसराइली कहानियों में से एक है, जैसा कि अल-आलुसी ने 'रूह अल-मआनी' 23/199 में उल्लेख किया है, और कहा है: अल्लाह सबसे महान है, यह एक बहुत बड़ा झूठ और एक गंभीर मामला है। (3) (ज़), (त) और (म) में ऐसा ही है, और (द) में: क़तादा ने इसे कहा, हालांकि 'अन-नुकात वल-उयून' 5 / 96-97 (जिससे लेखक ने उद्धृत किया) के संदर्भ से यह संकेत नहीं मिलता कि यह क़तादा का कथन है।

سورۃ ص: آیات ۳۴ - ۴۰

صفحہ ۲۰۰

جس نے سلیمان علیہ السلام کو ہیرے کی رہنمائی کی جب سلیمان نے بیت المقدس کی تعمیر کا حکم دیا (۱)، تو جب پتھروں کو لوہے سے تراشا گیا تو وہ آواز کرنے لگے۔ چنانچہ انہوں نے ہیرے لیے اور ان سے پتھروں، نگینوں اور دیگر چیزوں کو کاٹنے لگے اور وہ آواز نہیں کرتے تھے۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ایک سرکش جن تھا جس پر تمام شیطان غالب نہ آ سکے تھے، وہ برابر چالیں چلتا رہا یہاں تک کہ سلیمان بن داؤد علیہ السلام کی انگوٹھی پر قابض ہو گیا۔ سلیمان علیہ السلام بیت الخلا میں اپنی انگوٹھی لے کر نہیں جاتے تھے، چنانچہ صخر سلیمان کی شکل میں آیا یہاں تک کہ سلیمان کی ایک عورت سے انگوٹھی لے لی جو ان کے ایک بچے کی ماں تھی اور اسے الامینہ کہا جاتا تھا؛ یہ بات شہر اور وہب نے کہی۔ ابن عباس اور ابن جبیر نے فرمایا: اس کا نام جرادہ تھا۔ وہ سلیمان کی سلطنت پر چالیس دن تک قابض رہا جبکہ سلیمان علیہ السلام روپوش تھے، یہاں تک کہ اللہ نے ان کی انگوٹھی اور سلطنت انہیں واپس کر دی۔ سعید بن المسیب نے فرمایا: سلیمان علیہ السلام نے اپنی انگوٹھی اپنے بستر کے نیچے رکھی تھی، تو شیطان نے اسے وہاں سے نکال لیا۔ مجاہد نے فرمایا: شیطان نے اسے سلیمان کے ہاتھ سے لیا؛ کیونکہ سلیمان نے شیطان سے پوچھا - جس کا نام آصف تھا -: تم لوگوں کو کیسے گمراہ کرتے ہو؟ شیطان نے ان سے کہا: مجھے اپنی انگوٹھی دیں تاکہ میں آپ کو بتا سکوں۔ چنانچہ انہوں نے اسے اپنی انگوٹھی دے دی، پھر جب شیطان نے انگوٹھی لے لی تو وہ سلیمان کے تخت پر بیٹھ گیا، ان کی شکل و صورت اپنائے ہوئے، ان کی عورتوں کے پاس جاتا، ناحق فیصلے کرتا اور غلط باتوں کا حکم دیتا۔ سلیمان کی عورتوں کے پاس اس کے جانے کے بارے میں اختلاف ہے، ابن عباس اور وہب بن منبہ

سے مروی ہے کہ: وہ ان کے پاس ان کی حیض کی حالت میں آتا تھا (۲)۔ مجاہد نے کہا: اسے ان کے پاس آنے سے روک دیا گیا تھا۔ سلیمان علیہ السلام کی بادشاہت ان سے چھن گئی، تو وہ لوگوں کی مہمانی چاہتے ہوئے سمندر کے کنارے کی طرف نکل گئے؛ وہ اجرت پر مچھیروں کی مچھلیاں اٹھاتے تھے، اور جب لوگوں کو بتاتے کہ وہ سلیمان ہیں تو وہ انہیں جھٹلا دیتے۔ قتادہ نے کہا (۳): پھر سلیمان علیہ السلام نے، جب بنی اسرائیل نے شیطان کے حکم کی مذمت کی، ایک مچھیرے سے ایک مچھلی لی۔ کہا گیا کہ: انہوں نے اسے کھانے کے لیے طلب کیا۔ ابن عباس نے فرمایا: انہوں نے مچھلی اٹھانے کی اجرت کے طور پر اسے لیا۔ اور کہا گیا ہے کہ: سلیمان نے اسے شکار کیا، پھر جب اس کا پیٹ چاک کیا تو اپنی انگوٹھی اس کے اندر پائی۔

---

(۱) الکشاف ۳ / ۳۷۴ ۔ (۲) یہ ان بدترین اسرائیلی روایات میں سے ہے جو سیدنا سلیمان علیہ السلام کے قصے میں ذکر کی گئی ہیں، جیسا کہ آلوسی نے 'روح المعانی' ۲۳/۱۹۹ میں ذکر کیا ہے، اور کہا ہے: اللہ اکبر، یہ بہت بڑا بہتان اور سنگین معاملہ ہے۔ (۳) اسی طرح (ز)، (ط) اور (م) میں ہے، اور (د) میں ہے: قتادہ نے یہ کہا، سوائے اس کے کہ 'النکت والعیون' ۵ / ۹۶-۹۷ (جس سے مصنف نے نقل کیا) کے سیاق و سباق سے یہ معلوم نہیں ہوتا کہ یہ قتادہ کا کلام ہے۔

Surah Sad: Verses 34 - 40 201

And that was forty days after the loss of his kingdom: which is the number of days the idol was worshipped in his house. The ring was only found in the belly of the fish because the devil who took it threw it into the sea (1). Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: While Solomon was on the seashore playing with his ring, it fell from him into the sea, and his kingdom was in his ring (2). Jabir bin Abdullah said: The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "The inscription on the ring of Solomon son of David was: There is no god but Allah, Muhammad is the Messenger of Allah" (3). And Yahya bin Abi Amr al-Saybani (4) related that Solomon found his ring in Ashkelon, then he walked from there to Jerusalem in humility to Allah Almighty. Ibn Abbas and others said: Then when Allah restored his kingdom to him, he took the rock that had taken his ring, hollowed out a stone for it, put it inside, blocked it with another, secured it with iron and lead, sealed it with his ring and threw it into the sea; and he said: "This is your prison until the Day of Resurrection" (5). Ali (may Allah be pleased with him) said: When Solomon took the ring, the devils, jinn, humans, birds, wild beasts, and the wind came to him. The devil who had replaced him among his family fled and came to an island in the sea. He (Solomon) sent devils to him, and they said: "We cannot overpower him, but he comes to us on the island one day every seven days, and we cannot overpower him until he gets drunk." He said: So Solomon drained its water and put wine in it. The day of his arrival came, and he found the wine, so he said: "By Allah, you are a good drink, except that you..."

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/96-97, and these reports are from the Isra'iliyyat; see what we will mention of the refutation of them at the end of the story. (2) Narrated by Abd b. Humayd, Ibn al-Mundhir, and Ibn Abi Hatim as in al-Durr al-Manthur 5/316. (3) Narrated by Ibn 'Adi in al-Kamil 4/1368, and in its chain of narration is a sheikh of Ibn Abi Khalid; Ibn 'Adi said: His hadiths are rejected. Al-Dhahabi said in al-Mizan 2/286: He is accused of fabrication, and he mentioned this hadith and counted it among his falsehoods. (4) In the copies: al-Shaybani, which is an error; what is established is from Taqrib al-Tahdhib and al-Ansab 7/214. Al-Hafiz Ibn Hajar said: He is Abu Zur'a al-Himsi, trustworthy, his narration from the Sahaba is mursal (disconnected), died in the year (148 AH) or after it. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/98.

सूरा साद: आयतें 34 - 40 201

और यह उनके राज्य के छिन जाने के चालीस दिन बाद की बात है: जो उन दिनों की संख्या है जब उनके घर में मूर्ति की पूजा की गई थी। वास्तव में अंगूठी मछली के पेट में मिली थी; क्योंकि जिस शैतान ने उसे लिया था, उसने उसे समुद्र में फेंक दिया था (1)। अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: जब सुलेमान समुद्र के किनारे अपनी अंगूठी के साथ खेल रहे थे, तो वह उनके हाथ से समुद्र में गिर गई, और उनका राज्य उनकी अंगूठी में ही था (2)। जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने कहा: पैगंबर (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: "दाऊद के पुत्र सुलेमान की अंगूठी पर यह उत्कीर्ण था: अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, मुहम्मद अल्लाह के रसूल हैं" (3)। और यया बिन अबी अम्र अल-सैबानी (4) ने बताया कि सुलेमान को उनकी अंगूठी अश्क़लान में मिली, फिर वे वहां से अल्लाह सर्वशक्तिमान की विनम्रता में यरूशलेम तक पैदल चले। इब्न अब्बास और अन्य लोगों ने कहा: फिर जब अल्लाह ने उन्हें उनका राज्य वापस लौटा दिया, तो उन्होंने उस पत्थर को लिया जिसने उनकी अंगूठी ली थी, उसके लिए एक चट्टान को तराशा और उसे उसके अंदर डाल दिया, और उसे दूसरे पत्थर से बंद कर दिया, लोहे और सीसे से सुरक्षित कर दिया, अपनी अंगूठी से मुहर लगा दी और समुद्र में फेंक दिया; और कहा: "यह प्रलय के दिन तक तुम्हारा कारागार है" (5)। अली (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: जब सुलेमान ने अंगूठी ली, तो शैतान, जिन्न, इंसान, पक्षी, जंगली जानवर और हवा उनकी ओर आए। वह शैतान जो उनके परिवार में उनके पीछे रह गया था, भाग गया और समुद्र के एक द्वीप पर आ गया। उन्होंने (सुलेमान ने) उसकी ओर शैतानों को भेजा, तो उन्होंने कहा: "हम उस पर काबू नहीं पा सकते, लेकिन वह हर सात दिनों में एक दिन द्वीप पर हमारे पास आता है, और जब तक वह नशे में न हो जाए हम उस पर काबू नहीं पा सकते।" उन्होंने कहा: तो सुलेमान ने उसका पानी निकाल दिया और उसमें शराब डाल दी। उसके आने का दिन आया और उसने शराब देखी, तो उसने कहा: "अल्लाह की कसम, तुम एक अच्छे पेय हो, सिवाय इसके कि तुम..."

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/96-97, और ये रिपोर्टें इस्राइलीयात से हैं; कहानी के अंत में हम उनके खंडन के बारे में जो उल्लेख करेंगे उसे देखें। (2) अब्द बिन हुमैद, इब्न अल-मुन्ज़िर और इब्न अबी हातिम द्वारा अल-दुर्र अल-मंसूर 5/316 में वर्णित। (3) इब्न अदी द्वारा अल-कामिल 4/1368 में वर्णित, और इसके वर्णन की श्रृंखला में इब्न अबी खालिद के एक शेख हैं; इब्न अदी ने कहा: उनकी हदीसें अस्वीकार्य (मुनकर) हैं। अल-धहाबी ने अल-मीज़ान 2/286 में कहा: उन पर हदीस गढ़ने का

आरोप है, और उन्होंने इस हदीस का उल्लेख किया और इसे अपने झूठों में गिना। (4) प्रतियों में: अल-शैबानी, जो एक त्रुटि है; जो स्थापित है वह तक़रीब अल-तहरीब और अल-अंसब 7/214 से है। अल-हाफिज़ इब्न हजर ने कहा: वह अबू ज़र'आ अल-हिम्सी है, भरोसेमंद है, सहाबा से उसका वर्णन मुरसल है, साल (148 हिजरी) या उसके बाद मृत्यु हुई। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/98।

سورہ ص : آیات ۳۴ - ۴۰ ۲۰۱

اور یہ ان کی بادشاہت کے زوال کے چالیس دن بعد کی بات ہے: اور یہ وہی دنوں کی تعداد ہے جس میں ان کے گھر میں بت کی پوجا کی گئی تھی، اور انگوٹھی مچھلی کے پیٹ ہی میں ملی؛ کیونکہ جس شیطان نے اسے لیا تھا اس نے اسے سمندر میں پھینک دیا تھا(۱)۔ اور حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جب سلیمان علیہ السلام سمندر کے کنارے اپنی انگوٹھی کے ساتھ کھیل رہے تھے، تو اچانک وہ ان سے سمندر میں گر گئی، اور ان کی بادشاہت ان کی انگوٹھی میں تھی(۲)۔ اور جابر بن عبداللہ نے کہا: نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: «سلیمان بن داود کی انگوٹھی کا نقش یہ تھا: لا إله إلا الله محمد رسول الله»(۳)۔ اور یحییٰ بن ابی عمرو السیبانی(٤) نے بیان کیا کہ سلیمان علیہ السلام کو ان کی انگوٹھی عسقلان میں ملی، تو وہ وہاں سے اللہ تعالیٰ کی عاجزی میں بیت المقدس تک پیدل چلے۔ ابن عباس اور دیگر نے کہا: پھر جب اللہ نے سلیمان علیہ السلام کو ان کی بادشاہت واپس لوٹا دی، تو انہوں نے اس پتھر کو لیا جس نے ان کی انگوٹھی لی تھی، اس کے لیے ایک چٹان کھودی اور اسے اس کے اندر داخل کر دیا، اور اسے دوسری چٹان سے بند کر کے لوہے اور سیسے سے مضبوط کر دیا، اور اس پر اپنی انگوٹھی کی مہر لگا دی اور اسے سمندر میں پھینک دیا؛ اور فرمایا: "یہ قیامت کے دن تک تمہارا قید خانہ ہے"(٥)۔ اور حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جب سلیمان علیہ السلام نے انگوٹھی لے لی، تو شیاطین، جنات، انسان، پرندے، وحشی جانور اور ہوا ان کی طرف متوجہ ہو گئے، اور وہ شیطان جو ان کے گھر والوں میں پیچھے رہ گیا تھا بھاگ گیا، اور سمندر کے ایک جزیرے میں آ گیا۔ تو انہوں نے اس کی طرف شیاطین کو بھیجا تو انہوں نے کہا: "ہم اس پر قابو نہیں پا سکتے، لیکن وہ ہر سات دن میں ایک بار جزیرے پر ہمارے پاس آتا ہے، اور جب تک وہ نشے میں نہ ہو ہم اس پر قابو نہیں پا

سکتے۔“ انہوں نے کہا: تو سلیمان علیہ السلام نے اس کا پانی نکال دیا، اور اس میں شراب بھر دی، تو اس کے آنے کا دن آیا تو اس نے وہاں شراب پائی، تو اس نے کہا: ”اللہ کی قسم، تو پینے کی ایک بہترین چیز ہے سوائے اس کے کہ تو...“

---

(۱) النکت والعیون ۹۶/۵-۹۷، اور یہ خبریں اسرائیلیات میں سے ہیں، اور قصے کے آخر میں ان کے رد کے بارے میں جو ہم ذکر کریں گے اسے دیکھیں۔ (۲) اسے عبد بن حمید، ابن المنذر اور ابن ابی حاتم نے نکالا جیسا کہ الدر المنثور ۳۱۶/۵ میں ہے۔ (۳) اسے ابن عدی نے الکامل ۱۳۶۸/۴ میں نکالا، اور اس کی سند میں شیخ بن ابی خالد ہیں، ابن عدی نے کہا: ان کی احادیث منکر ہیں۔ اور الذہبی نے المیزان ۲۸۶/۲ میں کہا: وضع (حدیث گھڑنے) کا متہم ہے، اور اس حدیث کا ذکر کیا اور اسے اپنے باطل اقوال میں شمار کیا۔ (٤) نسخوں میں: الشیبانی ہے، اور وہ غلط ہے، اور جو ثابت ہے وہ تقریب التہذیب اور الانساب ۲۱۴/۷ سے ہے۔ حافظ ابن حجر نے کہا: وہ ابو زرعہ الحمصی ہیں، ثقہ ہیں، ان کی صحابہ سے روایت مرسل ہے، سن (۱۴۸ھ) یا اس کے بعد فوت ہوئے۔ (۵) النکت والعیون ۹۸/۵۔

Surah Sad: Verses 34 - 40 202 ...you unsettle the clement and increase the ignorance of the ignorant. Then he became intensely thirsty, then he came to her (1) and spoke as he had before, then he drank it, and it overcame his mind; so they showed him the ring and he said: "To hear is to obey." So they brought him to Solomon, who bound him and sent him to a mountain. They mentioned it was the Mountain of Smoke, and they said: "Indeed, the smoke you see is from his breath, and the water coming out of the mountain is from his urine (2)." Mujahid said: The name of that devil was Asaf. Al-Suddi said: His name was Hubayq; but God knows best (3). This saying has been weakened on the grounds that Satan cannot take the form of prophets, and it is impossible for the people of Solomon's kingdom to mistake Satan for Solomon to the point that they think they are with their prophet in truth, while they are with Satan in falsehood. It was also said: The "body" was a child born to Solomon, and when he was born, the devils gathered; and some of them said to others: "If a son lives for him, we will never be free from the affliction and mockery we are in, so let's kill his child or cripple him." Solomon learned of this and commanded the wind to carry him to the clouds, and his son was in the clouds for fear of harm from the devils. So God punished him for his fear of the devils, and he did not realize it until he had fallen onto his chair dead. Al-Sha'bi mentioned its meaning. He is the body that God Almighty spoke of: "And We placed upon his throne a body" (4). Al-Naqqash and others narrated: Solomon frequently cohabited with his slave-girls seeking a child, so half a human was born to him; he was the body cast upon his throne, brought by the midwife and placed there (5).

---

(1) In (m): He came to him. (2) This statement is not to be relied upon, and its falsehood is not hidden from the reader. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 97/5, and Mujahid's saying was recorded by Al-Tabari 89/20. It is well-known that Asaf is the name of the man who had knowledge of the Book, as Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 459/6. (4) 'Ara'is al-Majalis pp. 327-328. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 96/5. The phrase in it is: He cohabited more with his slave-girls seeking a child... and it was mentioned recently that more =

सूरह साद: आयत 34 - 40 202 ...तुम सहनशील को विचलित करते हो और अज्ञानी की अज्ञानता को बढ़ाते हो। फिर उसे बहुत प्यास लगी, फिर वह उसके पास आई (1) और अपनी पिछली बात दोहराई, फिर उसने उसे पी लिया, और वह उसकी बुद्धि पर हावी हो गया; तो उन्होंने उसे अंगूठी दिखाई और उसने कहा: "सुनना और आज्ञा मानना है।" फिर वे उसे सुलेमान के पास ले आए, जिन्होंने उसे बांध दिया और उसे एक पहाड़ पर भेज दिया। उन्होंने उल्लेख किया कि वह धुआं का पहाड़ था, और उन्होंने कहा: "वास्तव में, जो धुआं तुम देख रहे हो वह उसकी सांस से है, और पहाड़ से जो पानी निकल रहा है वह उसके मूत्र से है (2)।" मुजाहिद ने कहा: उस शैतान का नाम आसफ था। अल-सुद्दी ने कहा: उसका नाम हुब़ैक था; और अल्लाह बेहतर जानता है (3)। इस कथन को इस आधार पर कमजोर माना गया है कि शैतान नबियों (पैगंबरों) का रूप नहीं ले सकता, और सुलेमान के राज्य के लोगों के लिए शैतान और सुलेमान के बीच भ्रमित होना असंभव है कि वे सोचें कि वे अपने नबी के साथ सच्चाई पर हैं, जबकि वे शैतान के साथ असत्य पर हैं। और कहा गया है: वह "शरीर" सुलेमान के यहाँ पैदा हुआ एक बच्चा था, और जब वह पैदा हुआ, तो शैतान इकट्ठे हुए; और उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: "यदि उसका कोई पुत्र जीवित रहा, तो हम जिस कष्ट और उपहास में हैं, उससे कभी मुक्त नहीं होंगे, इसलिए आओ उसके बच्चे को मार डालें या उसे अपंग कर दें।" सुलेमान को इसका पता चल गया, इसलिए उन्होंने हवा को आदेश दिया कि वह उसे बादलों तक ले जाए, और उनका बेटा शैतानों के नुकसान के डर से बादलों में रहता था। इसलिए अल्लाह ने उन्हें शैतानों के डर के लिए सजा दी, और उन्हें पता ही नहीं चला कि वह मृत अवस्था में अपनी कुर्सी पर गिर गया था। अल-शाबी ने इसका अर्थ बताया है। वह वही शरीर है जिसके बारे में अल्लाह तआला ने कहा: "और हमने उसकी कुर्सी पर एक शरीर डाल दिया" (4)। अल-नक्कास और अन्यों ने वर्णन किया: सुलेमान ने संतान की चाह में अपनी दासियों के साथ अधिक संभोग किया, तो उनके यहाँ एक आधा इंसान पैदा हुआ; वह वही शरीर था जो उनकी कुर्सी पर पड़ा था, जिसे दाई लेकर आई और वहाँ रख दिया (5)।

---

(1) (m) में: वह उसके पास आया। (2) यह बात विश्वसनीय नहीं है, और इसकी असत्यता पाठक से छिपी नहीं है। (3) अल-नुकात वल-उयून 97/5, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 89/20 द्वारा उद्धृत किया गया है, और यह प्रसिद्ध है कि आसफ उस व्यक्ति का नाम है जिसके पास किताब का ज्ञान था। जैसा कि अल-हाफिज इब्न हजर ने अल-फतह 459/6 में कहा है। (4) अराइस अल-

मजालिस पृ. 327-328। (5) अल-नुकात वल-उयून 96/5। इसमें वाक्यांश है: उन्होंने संतान की चाह में अपनी दासियों के साथ अधिक संभोग किया... और हाल ही में उल्लेख किया गया था कि अधिक =

سورہ ص: آیات 34 - 40 202 ...تم بردبار کو بے چین کر دیتے ہو، اور جاہل کی جہالت میں اضافہ کرتے ہو۔ پھر اسے شدید پیاس لگی، پھر وہ اس کے پاس آئی (1) اور اپنی پہلی بات کہی، پھر اس نے اسے پی لیا، تو وہ اس کی عقل پر غالب آگئی؛ پھر انہوں نے اسے انگوٹھی دکھائی تو اس نے کہا: "سمعاً و طاعۃً (سر آنکھوں پر)۔" چنانچہ وہ اسے سلیمان کے پاس لے آئے، انہوں نے اسے جکڑ دیا اور ایک پہاڑ کی طرف بھیج دیا، انہوں نے ذکر کیا کہ وہ دھوئیں کا پہاڑ ہے، اور انہوں نے کہا: "بے شک وہ دھواں جو تم دیکھ رہے ہو اس کے سانس سے ہے، اور وہ پانی جو پہاڑ سے نکلتا ہے اس کے پیشاب سے ہے (2)۔" اور مجاہد نے کہا: اس شیطان کا نام آصف تھا۔ اور سدی نے کہا: اس کا نام حبیق تھا؛ واللہ اعلم (اللہ ہی بہتر جانتا ہے) (3)۔ اور اس قول کو اس جہت سے ضعیف قرار دیا گیا ہے کہ شیطان انبیاء کی صورت اختیار نہیں کر سکتا، پھر یہ محال ہے کہ سلیمان کی مملکت کے لوگوں پر شیطان اور سلیمان کے درمیان التباس (اشتباہ) ہو جائے یہاں تک کہ وہ یہ گمان کرنے لگیں کہ وہ اپنے نبی کے ساتھ حق پر ہیں، حالانکہ وہ شیطان کے ساتھ باطل پر ہیں۔ اور کہا گیا ہے: کہ وہ "جسد" (جسم) حضرت سلیمان کے ہاں پیدا ہونے والا ایک بچہ تھا، اور جب وہ پیدا ہوا تو شیاطین جمع ہوئے؛ اور ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: "اگر اس کا بیٹا زندہ رہا تو ہم جس مصیبت اور بیگار میں ہیں اس سے کبھی نہیں نکل سکیں گے، تو آؤ اس کے بیٹے کو مار ڈالیں یا اسے معذور کر دیں۔" سلیمان علیہ السلام کو اس کا علم ہو گیا تو انہوں نے ہوا کو حکم دیا کہ وہ اسے بادلوں تک لے جائے، اور ان کا بیٹا شیاطین کے نقصان کے ڈر سے بادلوں میں رہنے لگا، تو اللہ نے انہیں شیاطین سے ڈرنے کی سزا دی، چنانچہ انہیں پتہ بھی نہ چلا کہ وہ ان کی کرسی پر مردہ حالت میں گر پڑا ہے۔ شعبی نے اس کا یہی مفہوم بیان کیا ہے۔ پس وہی وہ جسد ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ جَسَدًا﴾ (ترجمہ: اور ہم نے

اس کی کرسی پر ایک جسم ڈال دیا) (4)۔ اور نقاش وغیرہ نے حکایت کی ہے کہ: حضرت سلیمان نے اولاد کی طلب میں اپنی لونڈیوں سے کثرت سے مباشرت کی، تو ان کے ہاں آدھا انسان پیدا ہوا، پس وہی وہ جسد تھا جو ان کی کرسی پر ڈالا گیا، اسے دائی لائی اور وہاں ڈال دیا (5)۔

---

(1) (م) میں ہے: اس کے پاس آیا۔ (2) یہ کلام قابل اعتماد نہیں ہے، اور اس کا باطل ہونا قاری پر مخفی نہیں ہے۔ (3) النکت والعیون 97/5، اور مجاہد کا قول طبری نے 89/20 میں نقل کیا ہے، اور مشہور یہ ہے کہ آصف اس آدمی کا نام ہے جس کے پاس کتاب کا علم تھا۔ جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح 459/6 میں کہا ہے۔ (4) عرائس المجالس ص 327-328۔ (5) النکت والعیون 96/5۔ اور اس میں عبارت یہ ہے: انہوں نے اولاد کی طلب میں اپنی لونڈیوں سے کثرت سے مباشرت کی... اور ابھی پہلے ذکر ہوا کہ کثرت =

Page: 203 Surah Sad: Verses 34 - 40

In "Sahih" al-Bukhari and Muslim, on the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Solomon said: 'Tonight I will go around to ninety women, each of whom will give birth to a horseman fighting in the way of Allah.' His companion said to him: 'Say: If Allah wills.' But he did not say: 'If Allah wills.' So he went around to all of them, and none of them became pregnant except for one woman who brought forth half a man. By Him in Whose Hand is the soul of Muhammad, if he had said: 'If Allah wills,' they would have all fought in the way of Allah as horsemen." (1)

It was also said: The "body" was Asaf ibn Barkhiya, the truthful scribe of Solomon. This was because when Solomon was tested, the ring fell from his hand, and his kingdom was in it. He put it back on his hand, but it fell off again, so he realized the trial. Asaf said to him: "You are being tested, and that is why it does not stay on your hand. So flee to Allah Almighty in repentance for that, and I will stand in your place in your world until Allah accepts your repentance. You have been in trial for fourteen days." So Solomon fled to his Lord, and Asaf took the ring and put it on his hand, and it stayed. He had knowledge of the Scripture. Asaf took over Solomon's kingdom and family, following his ways and doing his deeds, until Solomon returned to his home repentant to Allah Almighty, and Allah restored his kingdom to him. Then Asaf stood in his assembly, sat on his chair, and took the ring. (2)

It was also said: The "body" was Solomon himself; this was because he became so severely ill that he became like a mere body. An exhausted patient might be described this way, it is said: like a cast body. (3)

= The commentators said: The cast body was a devil. Al-Hafiz Ibn Hajar said in Al-Fath 6/461: "This is what is relied upon, and Al-Naqqash is a narrator of rejected reports." (1) Sahih al-Bukhari (6639), and Sahih Muslim (1654), and previously mentioned in 18/166. (2) 'Ara'is al-Majalis, p. 327. (3) These stories mentioned by the commentators regarding the story of our master Solomon (peace be upon him) are all from the Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions), as stated by Al-Hafiz Ibn Kathir in his Tafsir (7/68-69). He mentioned many of them and said regarding what was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both): "It appears that Ibn Abbas - if it is authentic from him - only received it from the People of the Book. Among them is a group that does not believe in the prophethood of Solomon (peace be upon him), so it appears they lie about him. Therefore, there are abominations in the context, the

worst of which is the mention of women... This story has been narrated at length from a group of the predecessors... and all of them are taken from the stories of the People of the Book. Abu Hayyan mentioned in Al-Bahr (7/397) that it is a fabrication of the Jews and heretics, and that it is not permissible to transmit it, and it is necessary to declare innocence [from it]... =

पृष्ठ: 203 सूरह साद: आयत 34 - 40

"सहीह" अल-बुखारी और मुस्लिम में अबू हुरैरा के अधिकार पर रिवायत है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "सुलेमान ने कहा: 'आज रात मैं नब्बे औरतों के पास जाऊँगा, जिनमें से हर एक अल्लाह की राह में जिहाद करने वाले एक घुड़सवार को जन्म देगी।' उनके साथी ने उनसे कहा: 'कहो: अगर अल्लाह ने चाहा (इनशा अल्लाह)।' लेकिन उन्होंने नहीं कहा: 'अगर अल्लाह ने चाहा।' तो वह उन सभी के पास गए, और उनमें से कोई भी गर्भवती नहीं हुई सिवाय एक औरत के जिसने आधे इंसान को जन्म दिया। उस ज़ात की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, अगर उन्होंने कहा होता: 'अगर अल्लाह ने चाहा,' तो वे सभी अल्लाह की राह में घुड़सवारों के रूप में जिहाद करते।" (1)

यह भी कहा गया: वह "जिस्म" आसफ बिन बरखिया थे, जो सुलेमान के सच्चे मुंशी (कातिब) थे। इसका कारण यह था कि जब सुलेमान परीक्षा में पड़े, तो उनके हाथ से अंगूठी गिर गई जिसमें उनकी सल्तनत थी। उन्होंने इसे वापस अपने हाथ में पहना, लेकिन वह फिर से गिर गई, तब उन्हें एहसास हुआ कि यह एक परीक्षा है। आसफ ने उनसे कहा: "आप परीक्षा में हैं, और इसी कारण यह आपके हाथ में नहीं ठहर रही है। इसलिए इसके लिए अल्लाह तआला की ओर तौबा करते हुए भागें, और मैं आपकी दुनिया में आपकी जगह तब तक रहूँगा जब तक अल्लाह आपकी तौबा कुबूल न कर ले। आपकी इस परीक्षा को चौदह दिन बीत चुके हैं।" तो सुलेमान अपने रब की ओर भाग निकले, और आसफ ने अंगूठी ली और उसे अपने हाथ में पहना, तो वह ठहर गई। उनके पास किताब का इल्म था। आसफ ने सुलेमान की सल्तनत और उनके परिवार का कार्यभार संभाला, उनकी पद्धति पर चले और उनके काम किए, यहाँ तक कि सुलेमान अल्लाह तआला की ओर तौबा करते हुए अपने घर लौटे, और अल्लाह ने उनकी सल्तनत उन्हें वापस कर दी। फिर आसफ अपनी मजलिस में खड़े हुए, अपनी कुर्सी पर बैठे और अंगूठी ले ली। (2)

यह भी कहा गया: वह "जिस्म" खुद सुलेमान थे; इसका कारण यह था कि वह इतने गंभीर रूप से बीमार हो गए थे कि वह केवल एक शरीर (जिस्म) बनकर रह गए थे। एक थके हुए मरीज को इस तरह वर्णित किया जा सकता है, कहा जाता है: एक पड़े हुए शरीर की तरह। (3)

= मुफस्सिरीन (व्याख्याकारों) ने कहा: डाला गया शरीर एक शैतान था। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह 6/461 में कहा: "यही विश्वसनीय है, और अल-नक्काश मुनकर (अस्वीकृत) रिवायतों

वाला है।" (1) सहीह अल-बुखारी (6639), और सहीह मुस्लिम (1654), और पहले 18/166 में गुज़र चुका है। (2) अराइस अल-मजालिस पृ. 327। (3) मुफस्सिरीन द्वारा हमारे आका सुलेमान (अलैहिस्सलाम) के किस्से के बारे में बताई गई ये कहानियाँ सभी इसराइली रिवायतें (इसराइलियात) हैं, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर (7/68-69) में कहा है। उन्होंने इनमें से बहुतों का उल्लेख किया है, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से जो रिवायत है उसके बारे में कहा: "ज़ाहिर यही है कि इब्न अब्बास ने - अगर यह उनसे सही साबित है - तो इसे केवल अहले किताब से प्राप्त किया था। उनमें एक समूह ऐसा है जो सुलेमान (अलैहिस्सलाम) की नबूवत पर विश्वास नहीं करता, इसलिए ज़ाहिर है कि वे उन पर झूठ गढ़ते हैं। इसी वजह से संदर्भ में नापसंद बातें हैं, जिनमें सबसे बुरी औरतों का ज़िक्र है... यह किस्सा पूर्वजों के एक समूह से विस्तार से रिवायत किया गया है... और ये सभी अहले किताब की कहानियों से ली गई हैं। अबू हयान ने अल-बहर (7/397) में ज़िक्र किया है कि यह यहूदियों और ज़िनदीकों (नास्तिकों) की मनघड़ंत बातें हैं, और इन्हें नकल करना जायज़ नहीं है, और इससे बरी (अलग) होना वाजिब है... =

صفحہ: 203 سورہ ص: آیات ٣٤ - ٤٠

اور «صحیح» بخاری اور مسلم میں ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «سلیمان (علیہ السلام) نے کہا: آج رات میں نوے عورتوں کے پاس چکر لگاؤں گا، جن میں سے ہر ایک اللہ کی راہ میں جہاد کرنے والا ایک شہسوار جنے گی۔ ان کے ساتھی نے ان سے کہا: کہو: ان شاء اللہ، لیکن انہوں نے ان شاء اللہ نہ کہا۔ چنانچہ وہ ان سب کے پاس گئے، تو ان میں سے کوئی بھی حاملہ نہ ہوئی سوائے ایک عورت کے جس نے آدھے انسان کو جنم دیا۔ اس ذات کی قسم جس کے قبضے میں محمد کی جان ہے، اگر وہ ان شاء اللہ کہہ دیتے تو وہ سب اللہ کی راہ میں شہسوار بن کر جہاد کرتے» (١)۔

اور کہا گیا: وہ "جسد" آصف بن برخیا تھے جو سلیمان علیہ السلام کے سچے کاتب تھے، اور وہ اس لیے کہ جب سلیمان علیہ السلام آزمائش میں پڑے تو ان کے ہاتھ سے انگوٹھی گر گئی جس میں ان کی بادشاہت تھی، انہوں نے اسے دوبارہ اپنے ہاتھ میں پہنا تو وہ پھر گر گئی، تب انہیں آزمائش کا یقین ہو گیا۔ آصف نے ان سے کہا: آپ آزمائش میں ہیں، اور اسی لیے یہ آپ کے ہاتھ میں نہیں رک رہی، چنانچہ اس پر اللہ تعالیٰ کی طرف توبہ کرتے ہوئے رجوع کریں، اور میں آپ کے جہاں میں آپ کی جگہ سنبھالتا ہوں یہاں تک کہ اللہ آپ کی توبہ قبول کر لے۔ آپ کی اس آزمائش کو چودہ دن گزر چکے ہیں۔ تو سلیمان علیہ السلام اپنے رب کی طرف بھاگے، اور آصف نے انگوٹھی لے کر اپنے ہاتھ میں پہن لی تو وہ ٹھہر گئی۔ ان کے پاس کتاب کا علم تھا۔ آصف سلیمان علیہ السلام کی بادشاہت اور ان کے اہل و عیال میں ان کے طریقے پر چلتے اور ان کے کام کرتے رہے، یہاں تک کہ سلیمان علیہ السلام اللہ تعالیٰ کی طرف توبہ کرتے ہوئے اپنے گھر واپس آئے، اور اللہ نے ان کی

بادشاہت انہیں لوٹا دی۔ پھر آصف اپنی مجلس میں کھڑے ہوئے، اپنی کرسی پر بیٹھے اور انگوٹھی لے لی (۲)۔

اور کہا گیا: وہ "جسد" خود سلیمان علیہ السلام ہی تھے؛ اور وہ اس لیے کہ وہ اس قدر شدید بیمار ہوئے کہ محض ایک جسم (ڈھانچہ) بن کر رہ گئے۔ نڈھال مریض کو اسی طرح بیان کیا جاتا ہے، کہا جاتا ہے: گرے ہوئے جسم کی مانند (۳)۔

= مفسرین نے کہا: ڈالا گیا جسم ایک شیطان تھا۔ حافظ ابن حجر نے الفتح ٤٦١/٦ میں فرمایا: "یہی معتمد (قابلِ بھروسہ) قول ہے، اور النقاش منکر روایتیں بیان کرنے والا ہے۔" (۱) صحیح بخاری (٦٦٣٩)، اور صحیح مسلم (١٦٥٤)، اور ماقبل ١٦٦/١٨۔ (۲) عرائس المجالس ص٣٢٧۔ (۳) مفسرین نے ہمارے سردار سلیمان علیہ السلام کے قصے میں جو یہ کہانیاں ذکر کی ہیں، یہ سب اسرائیلیات میں سے ہیں جیسا کہ حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ٦٨/٧-٦٩ میں فرمایا ہے۔ انہوں نے ان میں سے بہت سی ذکر کی ہیں، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما سے جو مروی ہے اس کے بارے میں فرمایا: "ظاہر یہی ہے کہ ابن عباس نے - اگر یہ ان سے ثابت ہے - تو اسے اہل کتاب ہی سے لیا ہوگا، اور ان میں ایک گروہ ایسا ہے جو سلیمان علیہ السلام کی نبوت کا قائل نہیں، لہذا ظاہر ہے کہ وہ ان پر جھوٹ باندھتے ہیں۔ اسی لیے سیاق میں نازیبا باتیں ہیں جن میں سب سے بدتر عورتوں کا ذکر ہے... اور یہ قصہ سلف کی ایک جماعت سے طویل روایت کیا گیا ہے... اور یہ سب اہل کتاب کے قصوں سے ماخوذ ہیں۔ ابو حیان نے البحر ٣٩٧/٧ میں ذکر کیا ہے کہ یہ یہودیوں اور زندیقوں کی من گھڑت باتیں ہیں، اور ان کو نقل کرنا جائز نہیں، اور ان سے برأت (بیزاری) واجب ہے... =

204 Surah Sad: Verses 34 - 40

Description of Solomon's Throne and his Kingdom

It was narrated on the authority of Ibn Abbas that he said: Six hundred chairs were set for Solomon, then the noble people would come and sit next to him, then the noble Jinn would come and sit next to the humans, then he would call the birds to shade them, then he would call the wind to carry them, and it would travel in one morning the distance of a month (1).

Wahb, Ka'b, and others said: When Solomon, peace be upon him, became king after his father, he ordered the making of a throne to sit upon for judgment. He ordered it to be made wonderful and awe-inspiring so that if a person of falsehood or a false witness saw it, they would be deterred and terrified. So he ordered it to be made of elephant tusks inlaid with pearls, rubies, and emeralds, and to be surrounded by golden palm trees. It was surrounded by four palm trees made of gold, their clusters made of red rubies and green emeralds. On top of two of the palm trees were two golden peacocks, and on top of two palm trees were two golden eagles facing each other. On both sides of the throne, they placed two golden lions, on top of each of which was a pillar of green emerald. They fixed over the palm trees vines of red gold and made their clusters of red rubies, such that the vine trellis shaded the palms and the throne.

When Solomon, peace be upon him, wanted to ascend it, he would place his feet on the lowest step, and the entire throne with everything on it would rotate like a fast-moving millstone. Those eagles and peacocks would spread their wings, and the two lions would stretch out their paws and strike the ground with their tails. It would do the same at every step Solomon climbed. When he reached the top, the two eagles on the two palm trees would take Solomon's crown and place it on his head. Then the throne with everything on it would rotate, and the two eagles would rotate with it.

= Prophets among them, and he said: Allah did not clarify what the trial (Fitna) was nor the body He cast upon Solomon's throne. It is rationally impossible for some of what they mentioned to exist, such as the devil taking the form of a prophet so that people are confused and believe that the person depicted is the prophet. If this were possible, the sending of a prophet could not be trusted. Rather, this is a stolen statement from the heretical Sophists; we ask Allah for the safety of our minds and intellects from it. Dr. Abu Shahba said in his book "Al-Isra'iliyyat in Tafsir," page 274:

"What kind of kingship or prophethood depends on a ring, lasting while it lasts and disappearing with its disappearance? And if the ring of Solomon, peace be upon him, were of such status, how could Allah neglect its matter in His Book, which is a witness over all previous divine books?!!" (1) Reported by Ibn Abi Shaybah 11/536, and in it: Six hundred thousand chairs.

204 सूरह साद: आयतें 34 - 40

सुलेमान के सिंहासन और उनके राज्य का वर्णन

इब्न अब्बास से रिवायत है कि उन्होंने कहा: सुलेमान के लिए छह सौ कुर्सियां रखी जाती थीं, फिर शरीफ लोग आते और उनके पास बैठते, फिर शरीफ जिन्न आते और इंसानों के पास बैठते, फिर वह पक्षियों को बुलाते और वे उन पर छाया करते, फिर वह हवा को बुलाते और वह उन्हें उठा लेती, और वह एक सुबह में एक महीने की यात्रा के बराबर चलती (1)।

वहाब, का'ब और अन्य लोगों ने कहा: जब सुलेमान (अ.) अपने पिता के बाद राजा बने, तो उन्होंने न्याय के लिए बैठने हेतु एक सिंहासन बनाने का आदेश दिया। उन्होंने इसे अद्भुत और भव्य बनाने का आदेश दिया ताकि यदि कोई झूठा व्यक्ति या झूठा गवाह इसे देखे, तो वह डर जाए और सहम जाए। इसलिए उन्होंने इसे हाथी दांत से बनाने का आदेश दिया जिसमें मोती, याकूत (माणिक) और ज़ुबुरजद (पन्ना) जड़े हों, और इसे सोने के खजूर के पेड़ों से घेर दिया जाए। इसे सोने के चार खजूर के पेड़ों से घेरा गया था, जिनके गुच्छे लाल याकूत और हरे पन्ने के थे। उनमें से दो खजूर के पेड़ों के शीर्ष पर सोने के दो मोर थे, और दो खजूर के पेड़ों के शीर्ष पर सोने के दो बाज थे जो एक-दूसरे के सामने थे। उन्होंने सिंहासन के दोनों ओर सोने के दो शेर रखे, जिनमें से प्रत्येक के सिर पर हरे पन्ने का एक खंभा था। उन्होंने खजूर के पेड़ों पर लाल सोने की अंगूर की बेलें लगाईं और उनके गुच्छों को लाल याकूत से बनाया, जिससे अंगूर की बेलों की छांव ने खजूर और सिंहासन को ढक लिया।

जब सुलेमान (अ.) उस पर चढ़ना चाहते थे, तो वह अपने पैर सबसे निचले पायदान पर रखते, और सारा सिंहासन अपनी हर चीज़ के साथ तेज़ घूमने वाली चक्की की तरह घूमने लगता, और वे बाज और मोर अपने पंख फैला देते, और दोनों शेर अपने हाथ फैलाते और अपनी पूंछ से ज़मीन पर मारते। इसी तरह वह सुलेमान के चढ़ने वाले हर पायदान पर करता था। जब वह उसके ऊपर स्थिर हो जाते, तो खजूर के पेड़ों पर मौजूद दो बाज सुलेमान का मुकुट लेते और उसे उनके सिर पर रख देते, फिर सिंहासन अपनी हर चीज़ के साथ घूमता और दोनों बाज भी उसके साथ घूमते।

= पैगंबर उनमें से, और उन्होंने कहा: अल्लाह ने यह स्पष्ट नहीं किया है कि वह फितना (परीक्षण) क्या था और न ही वह शरीर जिसे उसने सुलेमान के सिंहासन पर डाला था। जो कुछ उन्होंने उल्लेख किया है उनमें से कुछ का अस्तित्व तार्किक रूप से असंभव है, जैसे कि शैतान का एक नबी के रूप में प्रकट होना ताकि लोगों को भ्रम हो और वे विश्वास करें कि चित्रित व्यक्ति नबी है। यदि ऐसा संभव

होता, तो नबी भेजने पर भरोसा नहीं किया जा सकता था। बल्कि, यह सोफ़िस्टिक (Sophistic) धर्मद्रोहियों का चुराया हुआ कथन है; हम इसके विरुद्ध अपने दिमाग और बुद्धि की सुरक्षा के लिए अल्लाह से प्रार्थना करते हैं। डॉ. अबू शाहबा ने अपनी पुस्तक "अल-इस्राइलियत फ़ी अल-तफ़सीर" पृष्ठ 274 में कहा: "किस प्रकार का राजत्व या पैगंबरत्व एक अंगूठी पर निर्भर करता है जो उसके रहते हुए बनी रहती है और उसके चले जाने पर समाप्त हो जाती है? और यदि सुलेमान (अ.) की अंगूठी इस दर्जे की होती, तो अल्लाह अपनी किताब में इसके मामले की उपेक्षा कैसे कर सकता था जो आसमानी किताबों पर गवाह है?!!" (1) इसे इब्न अबी शायबा 11/536 द्वारा उद्धृत किया गया है, और इसमें है: छह सौ हजार कुर्सियां।

204 سورة ص: آیات 34 - 40

صفتِ کرسیِ سلیمان و مُلکہ (حضرت سلیمان کے تخت اور ان کی بادشاہت کا بیان)

ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: حضرت سلیمان علیہ السلام کے لیے چھ سو کرسیاں رکھی جاتی تھیں، پھر معزز انسان آتے اور ان کے قریب بیٹھ جاتے، پھر معزز جن آتے اور انسانوں کے قریب بیٹھ جاتے، پھر آپ پرندوں کو بلاتے تو وہ ان پر سایہ فگن ہو جاتے، پھر آپ ہوا کو حکم دیتے تو وہ انہیں اٹھا لیتی اور وہ ایک صبح میں ایک ماہ کی مسافت طے کراتی (1)۔

وہب، کعب اور دیگر حضرات نے کہا: جب حضرت سلیمان علیہ السلام اپنے والد کے بعد بادشاہ بنے، تو انہوں نے فیصلے کے لیے بیٹھنے کی خاطر ایک تخت بنانے کا حکم دیا۔ انہوں نے حکم دیا کہ اسے ایسا انوکھا اور رعب دار بنایا جائے کہ جب کوئی جھوٹا یا جھوٹی گواہی دینے والا اسے دیکھے تو سہم جائے اور اس پر ہیبت طاری ہو جائے؛ چنانچہ انہوں نے حکم دیا کہ اسے ہاتھی کے دانتوں سے بنایا جائے جن میں موتی، یاقوت اور زبرجد جڑے ہوں، اور اسے سونے کے کھجور کے درختوں سے گھیر دیا جائے۔ اسے سونے کے چار کھجوروں سے گھیر دیا گیا، جن کے خوشے سرخ یاقوت اور سبز زمرد کے تھے۔ ان میں سے دو کھجوروں کی چوٹی پر سونے کے دو مور تھے، اور دو کھجوروں کی چوٹی پر سونے کے دو عقاب ایک دوسرے کے آمنے سامنے تھے۔ تخت کے دونوں جانب سونے کے دو شیر رکھے گئے، جن میں سے ہر ایک کے سر پر سبز زمرد کا ایک ستون تھا۔ انہوں نے کھجور کے درختوں پر سرخ سونے کی انگور کی بیلیں چڑھائیں اور ان کے خوشوں کو سرخ یاقوت کا بنایا، اس طرح کہ انگوروں کے چھپر نے کھجوروں اور تخت پر سایہ کر رکھا تھا۔

اور حضرت سلیمان علیہ السلام جب اس پر چڑھنا چاہتے تو اپنے قدم نچلے درجے (پائیدان) پر رکھتے، تو وہ پورا تخت اپنی تمام چیزوں سمیت تیز چکی کی طرح گھومنے لگتا، اور وہ عقاب اور مور اپنے پر پھیلا دیتے، اور دونوں شیر اپنے ہاتھ پھیلاتے اور اپنی دموں سے زمین پر ضرب لگاتے۔ اسی طرح وہ ہر اس درجے پر کرتا جس پر سلیمان علیہ السلام چڑھتے۔ جب آپ اس کی بلندی پر پہنچ کر بیٹھ جاتے تو دونوں عقاب جو کھجور کے درختوں پر تھے، سلیمان علیہ السلام کا تاج اٹھاتے اور اسے ان کے سر پر رکھ دیتے، پھر تخت اپنی تمام چیزوں سمیت گھومتا اور دونوں عقاب بھی اس کے ساتھ گھومتے۔

= انبیاء ان میں سے، اور کہا: اللہ نے یہ واضح نہیں فرمایا کہ وہ فتنہ کیا تھا اور نہ ہی وہ جسد جسے اس نے سلیمان علیہ السلام کے تخت پر ڈالا تھا، اور ان کی ذکر کردہ بعض باتوں کا وجود عقلاً محال ہے، جیسے شیطان کا کسی نبی کی صورت اختیار کرنا یہاں تک کہ لوگوں پر معاملہ مشتبہ ہو جائے اور وہ یہ سمجھنے لگیں کہ یہ صورت نبی کی ہے، اور اگر اس کا وجود ممکن ہوتا تو کسی نبی کی بعثت پر اعتماد نہ رہتا، بلکہ یہ صوفسطائی زندیقوں کا چرا ہوا قول ہے، ہم اللہ سے اپنے ذہنوں اور عقلوں کی اس سے سلامتی مانگتے ہیں۔ ڈاکٹر ابو شہبہ نے اپنی کتاب "الاسرائیلیات فی التفسیر" ص 274 میں کہا: "وہ کیسی بادشاہت یا نبوت ہے جس کا دارومدار کسی انگوٹھی پر ہو کہ وہ انگوٹھی رہے تو بادشاہت رہے اور وہ زائل ہو تو بادشاہت ختم ہو جائے.. اور اگر سلیمان علیہ السلام کی انگوٹھی اس مقام کی ہوتی، تو اللہ تعالیٰ اپنی کتاب میں جو آسمانی کتب پر گواہ ہے، اس کے معاملے سے کیسے غافل رہتا؟!!" (1) اسے ابن ابی شیبہ نے 11/536 میں روایت کیا ہے، اور اس میں ہے: چھ سو ہزار کرسیاں۔

And the two peacocks and the two lions, with their heads inclined towards Solomon, sprinkle musk and ambergris on him from their insides. Then a golden pigeon, standing on a pillar of jewels above the throne, hands him the Torah. Solomon, peace be upon him, opens it, reads it to the people, and calls them to the final judgment.

They said: The great men of the Children of Israel sit on golden thrones set with jewels—which are a thousand thrones to his right—and the great men of the Jinn sit on silver thrones to his left—which are a thousand thrones. Then the birds surround them, shading them, and the people come forward for the judgment. When the witnesses come forward to testify, the throne rotates with everything on and around it like the spinning of a fast millstone. The two lions stretch out their paws and strike the ground with their tails, and the two eagles and the two peacocks spread their wings. The witnesses become terrified and only testify to the truth.

It was said: The one that rotated that throne was a golden dragon, that throne was upon it, and it was a great thing made for him by Sakhr the Jinni. When those eagles, lions, and peacocks at the bottom and top of the throne sensed its rotation, they rotated with it. When they stopped, they all stood over Solomon's head while he was sitting, then they all sprinkled what was in their insides of musk and ambergris on his head. When Solomon died, Nebuchadnezzar sent for and took the throne, carrying it to Antioch. He wanted to ascend it, but he did not know how. When he placed his foot, the lion struck his leg and broke it. When Solomon ascended, he would place both his feet simultaneously. Nebuchadnezzar died, and the throne was carried to Jerusalem, but no king was ever able to sit on it. No one knew the end of its matter; perhaps it was taken up (1).

His saying, the Almighty: {then he turned [to Allah in repentance]} means: he returned to Allah and repented. And this has been mentioned before.

His saying, the Almighty: {He said, "My Lord, forgive me"} means: forgive me my sin {and grant me a kingdom such as will not belong to anyone after me...}

(1) Ibn Kathir mentioned it in his Tafsir 7/69-70 and attributed it to Ibn Abi Hatim, and said: It is very strange.

और दो मोर और दो शेर, अपने सिर सुलेमान की ओर झुकाए हुए, अपने भीतर से उन पर कस्तूरी और अंबर छिड़कते हैं। फिर रत्नों के स्तंभों में से एक स्तंभ पर खड़ी सोने की एक कबूतरी, जो सिंहासन के ऊपर है, उन्हें तौरात थमाती है। सुलेमान अलैहिस्सलाम उसे खोलते हैं, लोगों को सुनाते हैं और उन्हें न्याय के फैसले के लिए बुलाते हैं।

उन्होंने कहा: और बनी इसराइल के महान लोग रत्नों से जड़े सोने के सिंहासनों पर बैठते हैं, जो उनके दाईं ओर एक हजार सिंहासन हैं, और जिन्नों के महान लोग उनके बाईं ओर चांदी के सिंहासनों पर बैठते हैं, जो एक हजार सिंहासन हैं। फिर पक्षी उन्हें घेर लेते हैं और उन पर छाया करते हैं, और लोग न्याय के फैसले के लिए आगे आते हैं। जब गवाह गवाही देने के लिए आगे आते हैं, तो सिंहासन अपनी सभी चीजों के साथ एक तेज चक्की की तरह घूमने लगता है। दोनों शेर अपने हाथ फैलाते हैं और अपनी पूंछ से जमीन पर वार करते हैं, और दोनों उकाब और दोनों मोर अपने पंख फैला देते हैं। गवाह डर जाते हैं और केवल सच ही गवाही देते हैं।

कहा गया है: उस सिंहासन को घुमाने वाला सोने का एक अजगर था, वह सिंहासन उसी पर था, और वह सख़्र जिन्नी द्वारा उसके लिए बनाई गई एक महान रचना थी। जब सिंहासन के नीचे से ऊपर तक के उन उकाबों, शेरों और मोरों को उसके घूमने का अहसास होता, तो वे भी उसके साथ घूमने लगते। जब वे रुकते, तो वे सभी सुलेमान के सिर के ऊपर खड़े हो जाते जब वे बैठे होते, फिर वे सभी उनके सिर पर अपने भीतर की कस्तूरी और अंबर छिड़कते। जब सुलेमान की मृत्यु हो गई, तो बुख्तनसर (नेबूकदनेज़र) ने उस सिंहासन को मंगवाया और उसे अंताकिया ले गया। वह उस पर चढ़ना चाहता था, लेकिन उसे नहीं पता था कि उस पर कैसे चढ़ना है। जब उसने अपना पैर रखा, तो शेर ने उसके पैर पर वार किया और उसे तोड़ दिया। सुलेमान जब चढ़ते थे, तो अपने दोनों पैर एक साथ रखते थे। बुख्तनसर की मृत्यु हो गई और सिंहासन को बैतुल मुकद्दस ले जाया गया, लेकिन कोई भी राजा कभी उस पर नहीं बैठ सका। कोई नहीं जानता कि उसका अंत क्या हुआ; शायद उसे उठा लिया गया (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर उसने रुजू किया} यानी: अल्लाह की ओर लौटा और तौबा की। और यह पहले आ चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा, "ऐ मेरे रब! मुझे क्षमा कर दे"} यानी: मेरा गुनाह माफ कर दे {और मुझे ऐसा राज्य प्रदान कर जो मेरे बाद किसी और के लिए न हो...}

(1) इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 7/69-70 में इसका उल्लेख किया है और इसे इब्न अबी हातिम की ओर प्रेरित किया है, और कहा है: यह बहुत ही अजीब है।

اور دو مور اور دو شیر، اپنے سر سلیمان علیہ السلام کی طرف جھکائے ہوئے، اپنے اندر سے ان پر مشک و عنبر چھڑکتے ہیں، پھر جواہرات کے ستونوں میں سے ایک ستون پر کھڑی سونے کی ایک کبوترنی، جو تخت کے اوپر ہے، انہیں تورات تھماتی ہے۔ سلیمان علیہ السلام اسے کھولتے ہیں، لوگوں کو سناتے ہیں اور انہیں فیصلے کے لیے بلاتے ہیں۔

انہوں نے کہا: اور بنی اسرائیل کے اکابرین جواہرات جڑے سونے کے تختوں پر بیٹھتے ہیں، جو ان کے دائیں جانب ایک ہزار تخت ہیں، اور جنات کے اکابرین ان کے بائیں جانب چاندی کے تختوں پر بیٹھتے ہیں، جو ایک ہزار تخت ہیں۔ پھر پرندے انہیں گھیر لیتے ہیں اور ان پر سایہ کرتے ہیں، اور لوگ فیصلے کے لیے آگے بڑھتے ہیں۔ جب گواہ گواہی دینے کے لیے آگے بڑھتے ہیں، تو تخت اپنی تمام چیزوں سمیت ایک تیز چکی کی طرح گھومنے لگتا ہے۔ دونوں شیر اپنے ہاتھ پھیلاتے ہیں اور اپنی دموں سے زمین پر مارتے ہیں، اور دونوں عقاب اور دونوں مور اپنے پر پھیلا دیتے ہیں۔ گواہ خوفزدہ ہو جاتے ہیں اور صرف سچی گواہی دیتے ہیں۔

کہا گیا ہے: اس تخت کو گھمانے والا سونے کا ایک اژدہا تھا، وہ تخت اسی پر تھا، اور وہ صخر جنی کی بنائی ہوئی ایک عظیم چیز تھی۔ جب تخت کے نچلے حصے سے اوپر تک کے ان عقابوں، شیروں اور موروں کو اس کے گھومنے کا احساس ہوتا، تو وہ بھی اس کے ساتھ گھومنے لگتے۔ جب وہ رکتے، تو وہ سب سلیمان علیہ السلام کے سر کے اوپر کھڑے ہو جاتے جب وہ بیٹھے ہوتے، پھر وہ سب ان کے سر پر اپنے اندر کی مشک و عنبر چھڑکتے۔ جب سلیمان علیہ السلام کا انتقال ہوا، تو بخت نصر نے اس تخت کو منگوایا اور اسے انطاکیہ لے گیا۔ اس نے اس پر چڑھنا

چاہا، لیکن اسے نہیں معلوم تھا کہ اس پر کیسے چڑھنا ہے۔ جب اس نے اپنا پاؤں رکھا، تو شیر نے اس کے پاؤں پر مارا اور اسے توڑ دیا۔ سلیمان علیہ السلام جب چڑھتے تھے، تو اپنے دونوں پاؤں ایک ساتھ رکھتے تھے۔ بخت نصر مر گیا اور تخت بیت المقدس لایا گیا، لیکن کوئی بادشاہ کبھی اس پر نہیں بیٹھ سکا۔ کوئی نہیں جانتا کہ اس کا انجام کیا ہوا؛ شاید اسے اٹھا لیا گیا (١)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر اس نے رجوع کیا} یعنی: اللہ کی طرف لوٹا اور توبہ کی۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اس نے کہا، "اے میرے رب! مجھے معاف کر دے"} یعنی: میرا گناہ معاف کر دے {اور مجھے ایسی بادشاہت عطا فرما جو میرے بعد کسی اور کے لائق نہ ہو...}

(١) ابن کثیر نے اپنی تفسیر ٧/٦٩-٧٠ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے ابن ابی حاتم کی طرف منسوب کیا ہے، اور کہا ہے: یہ بہت ہی غریب (عجیب) ہے۔

Surah Sad: Verses 35 - 40 206

"After me": It is asked: How did Solomon (Sulaiman) ask for worldly kingdom, despite God Almighty dispraising it, hating it, and its insignificance to Him? The answer according to scholars is that this is interpreted as performing the rights of God Almighty and governing His kingdom (1), arranging the statuses of His creation, establishing His limits, maintaining His rites, venerating His symbols, manifesting His worship, adhering to His obedience, and organizing the law of effective rule over them from Him. It also fulfills the promises that He knows what no one of His creation knows, as He explicitly stated to His angels, saying: "Indeed, I know that which you do not know" [Al-Baqarah: 30]. Solomon, peace be upon him, is far above asking for the sake of the world itself; for he and the prophets are the most ascetic of God's creation regarding it. He only asked for its kingdom for the sake of God, just as Noah asked for its destruction and ruin for the sake of God; so both were praised and answered in that. Thus, Noah was answered and those on it were destroyed, and Solomon was given the kingdom.

It has been said: That was by command from God, the Mighty and Majestic, according to the description that God knew no one but He alone among His servants could manage it. Or he wanted to say: "a great kingdom," so he said: "that will not belong to anyone after me" (2), and this is subject to scrutiny. The first view is more correct.

Then He said to him: "This is Our gift, so grant or withhold without account." Al-Hasan said: There is no one who does not have a responsibility to God for His blessings except Solomon son of David, peace be upon him, for He said: "This is Our gift" [the verse] (3).

I say: This refutes what was narrated in the report: that the last of the prophets to enter (4) Paradise is Solomon son of David, peace be upon him, because of his kingdom in the world. In some reports: he enters Paradise forty autumns after the prophets; the author of "Al-Qut" mentioned it, and it is a hadith with no basis; because if He, glory be to Him, said His gift has no accountability because it is by way of favor, how could he be the last of the prophets to enter Paradise, when he...

(1) The speech in its meaning is in "Ahkam al-Qur'an" by Ibn al-Arabi 4/1637. (2) Al-Kashshaf 3/375. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/100. (4) In (m): entering.

सूरह साद: आयत 35 - 40 206

"मेरे बाद": यह पूछा जाता है: सुलेमान (अलैहिस्सलाम) ने दुनिया की बादशाहत की मांग कैसे की, जबकि अल्लाह तआला ने इसकी निंदा की है, वह इससे घृणा करता है और उसके पास इसकी कोई हैसियत नहीं है? विद्वानों के अनुसार इसका उत्तर यह है कि इसे अल्लाह तआला के अधिकारों को पूरा करने और उसके राज्य के शासन (1), उसकी सृष्टि के स्तरों को व्यवस्थित करने, उसकी सीमाओं को स्थापित करने, उसके संस्कारों को बनाए रखने, उसके प्रतीकों का सम्मान करने, उसकी इबादत को प्रकट करने, उसकी आज्ञाकारिता का पालन करने और उन पर प्रभावी शासन के कानून को व्यवस्थित करने के रूप में समझा जाता है। यह उन वादों को भी पूरा करता है कि वह वह जानता है जो उसकी सृष्टि में से कोई नहीं जानता, जैसा कि उसने अपने फरिश्तों से स्पष्ट रूप से कहा: "निस्संदेह, मैं वह जानता हूँ जो तुम नहीं जानते" [अल-बक़रह: 30]। सुलेमान अलैहिस्सलाम इससे बहुत ऊपर हैं कि उनका सवाल दुनिया के लिए ही हो; क्योंकि वे और अन्य नबी इसमें अल्लाह की सृष्टि में सबसे अधिक त्यागी (ज़ाहिद) हैं। उन्होंने केवल अल्लाह के लिए इसके राज्य की मांग की, जैसे नूह ने अल्लाह के लिए इसके विनाश और बर्बादी की मांग की थी; इसलिए दोनों प्रशंसनीय थे और उनकी दुआएं स्वीकार की गईं। अतः नूह की दुआ स्वीकार हुई और जो उस पर थे वे नष्ट हो गए, और सुलेमान को राज्य दिया गया।

यह भी कहा गया है: वह अल्लाह अज़ व जल्ल के आदेश से उस गुण पर था जिसे अल्लाह जानता था कि उसके अलावा उसके सेवकों में से कोई भी इसे नियंत्रित नहीं कर सकता। या वह कहना चाहता था: "एक महान राज्य," तो उसने कहा: "जो मेरे बाद किसी और के लिए उपयुक्त न हो" (2), और यह विचारणीय है। पहला विचार अधिक सही है।

फिर उसने उससे कहा: "यह हमारा दान है, तो एहसान करो या रोक रखो बिना हिसाब के।" हसन ने कहा: कोई भी ऐसा नहीं है जिसके ऊपर अल्लाह की नेमतों की कोई जिम्मेदारी न हो, सिवाय दाऊद के पुत्र सुलेमान अलैहिस्सलाम के, क्योंकि उसने कहा: "यह हमारा दान है" [आयत] (3)।

मैं कहता हूँ: यह उस बात का खंडन करता है जो इस खबर में वर्णित है कि: जन्नत में प्रवेश करने वाले (4) अंतिम नबी दाऊद के पुत्र सुलेमान अलैहिस्सलाम हैं, क्योंकि दुनिया में उनका राज्य था। कुछ खबरों में है: वह नबियों के चालीस साल बाद जन्नत में प्रवेश करेंगे; "अल-कूत" के लेखक ने इसका उल्लेख किया है, और यह एक आधारहीन हदीस है; क्योंकि जब अल्लाह सुभानहु व तआला

ने यह कह दिया कि उसका दान बिना किसी जवाबदेही के है क्योंकि यह अनुग्रह (एहसान) के माध्यम से है, तो वह जन्नत में प्रवेश करने वाले अंतिम नबी कैसे हो सकते हैं, जबकि वह...

(1) इब्न अल-अरबी की "अहकाम अल-कुरान" 4/1637 में इसका अर्थ यही है। (2) अल-कशशाफ 3/375। (3) अल-नुकत व अल-उयून 5/100। (4) (म) में: प्रवेश करना।

سورہ ص: آیات ۳۵ - ۴۰ ۲۰۶

"میرے بعد": کہا جاتا ہے: حضرت سلیمان علیہ السلام نے دنیا کی طلب پر کیسے اقدام کیا، جبکہ اللہ تعالیٰ نے اس کی مذمت کی ہے، وہ اس سے بیزار ہے اور اس کے نزدیک یہ حقیر ہے؟۔ تو علماء کے نزدیک جواب یہ ہے کہ اسے اللہ تعالیٰ کے حقوق کی ادائیگی اور اس کی مملکت کی سیاست (1)، اس کی مخلوق کے درجات کی ترتیب، اس کی حدود کے قیام، اس کے شعائر کی حفاظت، اس کی عبادت کے ظہور، اس کی اطاعت کی پابندی، اور ان پر اللہ کی طرف سے نافذ الحکم قانون کی تنظیم پر محمول کیا گیا ہے۔ نیز یہ ان وعدوں کی تکمیل ہے کہ اللہ وہ جانتا ہے جو اس کی مخلوق میں سے کوئی نہیں جانتا، جیسا کہ اس نے فرشتوں سے صراحت فرمائی: "بے شک میں وہ جانتا ہوں جو تم نہیں جانتے" [البقرہ: ۳۰]۔ سلیمان علیہ السلام اس بات سے بہت بلند ہیں کہ ان کا سوال محض دنیا کی طلب کے لیے ہو؛ کیونکہ وہ اور دیگر انبیاء دنیا کے بارے میں اللہ کی مخلوق میں سب سے زیادہ زاہد ہیں، بلکہ انہوں نے اس کی مملکت اللہ کے لیے مانگی، جیسے حضرت نوح علیہ السلام نے اس کی تباہی اور بربادی اللہ کے لیے مانگی تھی؛ چنانچہ وہ دونوں اس معاملے میں ممدوح اور مستجاب الدعوات رہے۔ نوح علیہ السلام کی دعا قبول ہوئی تو زمین والے ہلاک کر دیے گئے، اور حضرت سلیمان کو مملکت عطا کی گئی۔

اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ اللہ جل و عز کے حکم سے اس صفت پر تھا جس کے بارے میں اللہ جانتا تھا کہ اس کے سوا کوئی دوسرا بندہ اسے کنٹرول نہیں کر سکتا۔ یا انہوں نے ایک "عظیم ملک" کہنا چاہا تو فرمایا: "جو میرے بعد کسی کے لائق نہ ہو" (2)، اور اس میں کلام کی گنجائش ہے۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔

پھر اللہ نے ان سے فرمایا: "یہ ہماری عطا ہے، تو اب احسان کر یا روک رکھ، کچھ حساب نہیں"۔

حضرت حسن بصری نے فرمایا: کوئی ایسا شخص نہیں ہے جس پر اللہ کی نعمتوں کے حوالے سے کوئی ذمہ داری نہ ہو، سوائے سلیمان بن داؤد علیہما السلام کے، کیونکہ اللہ نے فرمایا: "یہ ہماری عطا ہے" [آیت] (3)۔

میں کہتا ہوں: یہ اس روایت کی تردید کرتا ہے جس میں کہا گیا ہے کہ: جنت میں سب سے آخر میں داخل ہونے والے (4) نبی سلیمان بن داؤد علیہ السلام ہیں، کیونکہ دنیا میں ان کے پاس بادشاہت تھی۔ اور بعض روایات میں ہے کہ: وہ انبیاء کے چالیس سال بعد جنت میں داخل ہوں گے؛ صاحبِ "قوت القلوب" نے اس کا ذکر کیا ہے، اور یہ ایسی حدیث ہے جس کی کوئی اصل نہیں؛ کیونکہ جب اللہ سبحانہ و تعالیٰ نے خود فرما دیا کہ اس کی عطا پر کوئی مواخذہ نہیں کیونکہ یہ فضل و احسان کے طور پر ہے، تو پھر وہ جنت میں داخل ہونے والے آخری نبی کیسے ہو سکتے ہیں، حالانکہ وہ...

(1) کلام اپنے معنی کے ساتھ ابن العربی کی "احکام القرآن" 4/1637 میں ہے۔ (2) الکشاف 3/375۔ (3) النکت والعیون 5/100۔ (4) نسخہ (م) میں: "دخول" (داخل ہونا) ہے۔

Surah Sad: Verses 35 - 40 207

Glorified is He who says: "And indeed, for him is near access to Us and a good place of return." And in the Sahih: "Every prophet has a supplication that is answered, and every prophet hastened his supplication," the Hadith(1), and it has preceded, so He made for him before the request a fulfilled need, therefore there was no burden upon him.

And the meaning of His saying: "that will not belong to anyone after me" meaning: to ask for it. It is as if he asked for the prevention of asking after him, so that no one's hope would be attached to it, and he did not ask for the prevention of the answer. And it was said: His request for a kingdom that should not belong to anyone after him was so that his position and honor from Allah would be apparent in the creation of the heavens and the earth; for the prophets, peace be upon them, compete for the position with Him, and everyone loves to have a specialty by which his position with Him is inferred. For this reason, when the Prophet ﷺ caught the Ifrit (demon) who wanted to interrupt his prayer and Allah empowered him over it, he wanted to tie it up, then he remembered the saying of his brother Solomon: "My Lord, forgive me and grant me a kingdom such as will not belong to anyone after me," so he sent him back humiliated(2).

For if anyone after him were given the like of it, the specialty would be gone, so it was as if he ﷺ disliked to crowd him in that specialty, after he knew that it was something he was specially granted from the subjugation of the devils, and that he was answered that it should not be for anyone after him. And Allah knows best.

His (Exalted is He) saying: "So We subjected to him the wind blowing by his command, gently" meaning: soft despite its power and intensity so as not to harm anyone, carrying him with his army, soldiers, and procession. And his procession was, in what was narrated, a farsakh by a farsakh, a hundred levels one above the other, each level a class of people, and he was in the highest level with his handmaidens, retinue, and servants; may Allah's blessings and peace be upon him.

And Abu Nu'aim al-Hafiz mentioned, saying: Ahmed bin Ja'far told us, he said: Abdullah bin Ahmed bin Hanbal told us, he said Ahmed bin Muhammad bin Ayyub told us, he said: Abu Bakr bin Ayyash told us, from Idris bin Wahb bin Munabbih, he said: My father told me, he said: Solomon the son of David, peace be upon him, had a thousand houses whose tops were glass and whose bottoms were iron, so he rode the wind one day and passed by a plowman,

(1) Reported by Ahmad (7714), and Muslim (198) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (2) Reported by Ahmad (7969), Al-Bukhari (461), and Muslim (541) from the hadith of Abu Hurairah (may Allah be pleased with him), and it preceded 9/189.

सूरत साद: आयत 35 - 40 207

अल्लाह सुब्हानहु व तआला फरमाता है: "और निश्चय ही उसके लिए हमारे पास निकटता और अच्छा ठिकाना है।" और सहीह हदीस में है: "प्रत्येक नबी के लिए एक स्वीकार की गई दुआ है, और हर नबी ने अपनी दुआ करने में जल्दबाजी की," हदीस(1), और यह पहले आ चुका है, इसलिए उसने मांगने से पहले ही उसकी आवश्यकता को पूरा कर दिया, इसलिए उस पर कोई बोझ नहीं था।

और उनके कथन का अर्थ: "जो मेरे बाद किसी के लिए उचित न हो" का अर्थ है: उसे मांगना। मानो उसने अपने बाद मांगने की मनाही मांगी, ताकि किसी की आशा उससे न जुड़े, और उसने जवाब की मनाही नहीं मांगी। और यह कहा गया: उसका ऐसा राज्य मांगना जो उसके बाद किसी के लिए उचित न हो; ताकि आसमान और ज़मीन की रचना में अल्लाह की ओर से उसका स्थान और सम्मान स्पष्ट हो जाए; क्योंकि नबियों (अलैहिमुस्सलाम) के बीच अल्लाह के पास स्थान के लिए प्रतिस्पर्धा होती है, और हर कोई चाहता है कि उसकी कोई विशेषता हो जिससे अल्लाह के पास उसके स्थान का अनुमान लगाया जा सके। इसी कारण, जब पैगंबर ﷺ ने उस इफ़्रित (जिन्न) को पकड़ा जो उनकी नमाज़ में बाधा डालना चाहता था और अल्लाह ने उन्हें उस पर शक्ति प्रदान की, तो उन्होंने उसे बांधना चाह, फिर उन्हें अपने भाई सुलेमान का कथन याद आया: "ऐ मेरे रब, मुझे क्षमा कर दे और मुझे ऐसा राज्य प्रदान कर जो मेरे बाद किसी के लिए उचित न हो," तो उन्होंने उसे अपमानित करके वापस भेज दिया(2)।

क्योंकि अगर उनके बाद किसी को वैसा ही दिया जाता, तो वह विशेषता समाप्त हो जाती, मानो उन्होंने ﷺ उस विशेषता में उनके साथ भीड़ करना नापसंद किया, यह जानने के बाद कि यह वह चीज़ है जो उन्हें शैतानों के वशीकरण से विशेष रूप से दी गई थी, और यह कि उनकी दुआ स्वीकार कर ली गई थी कि यह उनके बाद किसी के लिए नहीं होगी। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

अल्लाह तआला का कथन: "तो हमने हवा को उसके वश में कर दिया, जो उसके आदेश से नरमी के साथ चलती थी" यानी: अपनी शक्ति और तीव्रता के बावजूद कोमल ताकि किसी को नुकसान न पहुँचाए, उसे उसकी सेना, सैनिकों और जुलूस के साथ ले जाती थी। और रिवायतों के अनुसार उनका जुलूस एक फरसख गुणा एक फरसख का था, जिसमें एक-दूसरे के ऊपर सौ सीढ़ियां (स्तर) थीं, प्रत्येक सीढ़ी लोगों का एक वर्ग था, और वह अपनी दासियों, नौकरों और सेवकों के साथ सबसे ऊपरी स्तर पर थे; उन पर अल्लाह की कृपा और शांति हो।

और अबू नुऐम अल-हाफ़िज़ ने उल्लेख किया है: अहमद बिन जाफ़र ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन अहमद बिन हंबल ने हमसे कहा, उन्होंने कहा अहमद बिन मुहम्मद बिन अय्यूब ने हमसे कहा, उन्होंने कहा: अबू बक्र बिन अय्याश ने हमसे इदरीस बिन वहब बिन मुनब्बिह के हवाले से कहा, उन्होंने कहा: मेरे पिता ने मुझसे कहा: सुलेमान बिन दाऊद (अलैहिस्सलाम) के पास एक हजार घर थे जिनका ऊपरी हिस्सा कांच का और निचला हिस्सा लोहे का था, तो एक दिन वह हवा पर सवार हुए और एक हल जोतने वाले के पास से गुजरे,

(1) इसे अहमद (7714) और मुस्लिम (198) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) इसे अहमद (7969), अल-बुखारी (461), और मुस्लिम (541) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह 9/189 में पहले आ चुका है।

سورہ ص : آیات ۳۵ - ۴۰ ۲۰۷

اللہ سبحانہ وتعالیٰ فرماتا ہے: ﴿وَإِنَّ لَهُ عِندَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَئَابٍ﴾ (اور بے شک اس کے لیے ہمارے پاس تقرب اور اچھا ٹھکانہ ہے)۔ اور صحیح حدیث میں ہے: «ہر نبی کے لیے ایک ایسی دعا ہے جو قبول ہوتی ہے، پس ہر نبی نے اپنی دعا کرنے میں جلدی کی»، حدیث(۱)، اور یہ پہلے گزر چکا ہے، چنانچہ اللہ نے اس کے مانگنے سے پہلے ہی اس کی حاجت پوری کر دی، اسی لیے اس پر کوئی مواخذہ نہیں ہوا۔

اور اللہ کے فرمان: ﴿لَا يَنْبَغِي لِأَحَدٍ مِنْ بَعْدِي﴾ کا مطلب ہے: یعنی اس کا مانگنا۔ گویا اس نے اپنے بعد سوال کرنے کی ممانعت مانگی، تاکہ کسی کی امید اس سے وابستہ نہ ہو، اور اس نے جواب (قبولیت) کی ممانعت نہیں مانگی۔ اور کہا گیا ہے: اس کا ایسی بادشاہت مانگنا جو اس کے بعد کسی کے لیے موزوں نہ ہو؛ تاکہ آسمانوں اور زمین کی تخلیق میں اللہ کی طرف سے اس کا مرتبہ اور عزت ظاہر ہو؛ کیونکہ انبیاء علیہم السلام کے درمیان اللہ کے ہاں مرتبے کے لیے مقابلہ ہوتا ہے، اور ہر ایک یہ پسند کرتا ہے کہ اس کی کوئی خاص صفت ہو جس سے اللہ کے ہاں اس کے مرتبے کا استدلال کیا جا سکے، اسی لیے جب نبی ﷺ نے اس عِفریت (جن) کو پکڑا جس نے آپ کی نماز میں خلل ڈالنا چاہا تھا اور اللہ نے آپ کو اس پر قدرت دی، تو آپ نے اسے باندھنے کا ارادہ کیا، پھر آپ کو اپنے بھائی سلیمان کا قول یاد آیا: ﴿رَبِّ اغْفِرْ لِي وَهَبْ لِي مُلْكًا لَّا يَنبَغِي لِأَحَدٍ مِّن بَعْدِي﴾ (اے میرے رب! مجھے بخش دے اور مجھے ایسی بادشاہت عطا فرما جو میرے بعد کسی کے لائق نہ ہو)، تو آپ نے اسے ذلیل کر کے لوٹا دیا(۲)۔

کیونکہ اگر ان کے بعد کسی کو اس جیسا دیا جاتا تو وہ خصوصیت ختم ہو جاتی، گویا آپ ﷺ نے اس خصوصیت میں ان کے ساتھ شریک ہونا ناپسند کیا، اس علم کے بعد کہ یہ وہ چیز ہے جس کے

ساتھ آپ (سلیمان علیہ السلام) کو شیاطین کی تسخیر کے حوالے سے خاص کیا گیا تھا، اور یہ کہ آپ کی یہ دعا قبول کر لی گئی تھی کہ یہ آپ کے بعد کسی کے لیے نہیں ہوگی۔ واللہ اعلم۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَسَخَّرْنَا لَهُ الرِّيحَ تَجْرِي بِأَمْرِهِ رُخَاءً﴾ یعنی: اپنی قوت اور شدت کے باوجود نرم تاکہ کسی کو نقصان نہ پہنچائے، اور وہ انہیں ان کے لشکر، سپاہیوں اور قافلے سمیت اٹھائے پھرتی تھی۔ مروی ہے کہ ان کا قافلہ ایک فرسخ لمبا اور ایک فرسخ چوڑا تھا، اس میں سو درجے تھے جو ایک دوسرے کے اوپر تھے، ہر درجہ لوگوں کی ایک قسم کے لیے تھا، اور آپ اپنی لونڈیوں، حشم و خدم کے ساتھ سب سے اوپر کے درجے میں ہوتے تھے؛ صلوات اللہ وسلامہ علیہ۔

اور حافظ ابو نعیم نے ذکر کیا، کہا: ہمیں احمد بن جعفر نے بتایا، کہا: ہمیں عبداللہ بن احمد بن حنبل نے بتایا، کہا: ہمیں احمد بن محمد بن ایوب نے بتایا، کہا: ہمیں ابوبکر بن عیاش نے ادریس بن وہب بن منبہ سے روایت کرتے ہوئے بتایا، انہوں نے کہا: مجھ سے میرے والد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: سلیمان بن داؤد علیہ السلام کے ایک ہزار گھر تھے جن کا اوپری حصہ شیشے کا اور نچلا حصہ لوہے کا تھا، ایک دن وہ ہوا پر سوار ہوئے اور ایک کسان کے پاس سے گزرے،

(۱) اسے احمد (۷۷۱۴) اور مسلم (۱۹۸) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۲) اسے احمد (۷۹۶۹)، بخاری (۴۶۱) اور مسلم (۵۴۱) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور یہ ۹/۱۸۹ پر گزر چکا ہے۔

Surah Sad: Verses 36 - 40 208

The farmer looked at him and said: "The family of David has been given a great kingdom." The wind carried his words and dropped them into Solomon's ear. He (Solomon) descended until he reached the farmer and said: "I heard what you said. I only walked to you so that you wouldn't wish for what you cannot handle. A single glorification (tasbih) accepted by God from you is better than what the family of David was given." The farmer replied: "May God take away your worry as you have taken away mine." (1)

The Almighty's saying: {wherever he intended} [Haythu Asaba] means: he wanted; Mujahid said this (2). Arabs say: "He hit the mark of truth and missed the answer." Meaning: he intended the truth, but missed the answer; this was said by Ibn al-A'rabi (3). A poet said: "He aimed for speech but could not find it, So he missed the answer at the critical point." (4)

It is also said that "Asaba" means "wanted" in the Himyarite dialect (5). Qatada said it is in the tongue of Hajar. It's also said: {wherever he intended} means wherever he aimed (6), and it's derived from an arrow hitting its intended target (7). {And [also] the devils [of jinn] - every builder and diver} means: We subjected the devils to him, and they were not subjected to anyone before him. "Every builder" is a substitution for "the devils," meaning every builder among them, so they built for him whatever he wished. [A poet] said: "Except Solomon when God said to him, Rule over the creation and restrain them from error. And imprison the Jinn, for I have permitted them To build Tadmur with slabs and pillars." (8)

"And diver" means: in the sea, they extract pearls for him. Solomon was the first for whom pearls were extracted from the sea (9).

---

(1) Hilyat al-Awliya 4/59. (2) Reported by al-Tabari 20/97. (3) Yaqutat al-Sirat p. 440; see also al-Nukat wa al-'Uyun 5/99. (4) al-Muharrar al-Wajiz 4/506. (5) 'Arais al-Majalis p. 295. (6) In (M): "whenever". (7) al-Nukat wa al-'Uyun 5/99. (8) The two verses are by al-Nabigha al-Dhubyani, and they are in his Diwan p. 33; they appeared previously in 17/267, and the first verse in 12/7. (9) al-Nukat wa al-'Uyun 3/461.

सूरा साद: आयत 36 - 40 208

किसान ने उसकी ओर देखा और कहा: "दाऊद के परिवार को एक महान साम्राज्य दिया गया है।" हवा उसकी बातों को ले गई और सुलेमान के कानों में डाल दी। सुलेमान नीचे उतरे जब तक कि वे किसान के पास नहीं पहुँच गए और कहा: "मैंने तुम्हारी बात सुनी। मैं तुम्हारे पास इसलिए आया हूँ ताकि तुम ऐसी चीज़ की इच्छा न करो जिसे तुम संभाल न सको। ईश्वर द्वारा स्वीकार की गई तुम्हारी एक 'तस्बीह' दाऊद के परिवार को दिए गए साम्राज्य से बेहतर है।" किसान ने उत्तर दिया: "ईश्वर तुम्हारी चिंता वैसे ही दूर करे जैसे तुमने मेरी दूर की है।" (1)

ईश्वर का कथन: {जहाँ भी उसने चाहा} [हैसु असाबा] का अर्थ है: उसने इरादा किया; मुजाहिद ने यह कहा है (2)। अरब कहते हैं: "उसने सच का निशाना साधा और जवाब चूक गया।" यानी: उसने सच का इरादा किया, लेकिन जवाब चूक गया; यह इब्न अल-अरबी द्वारा कहा गया था (3)। एक कवि ने कहा: "उसने बोलने का निशाना साधा लेकिन कर न सका, तो वह नाजुक मोड़ पर जवाब देने में चूक गया।" (4)

यह भी कहा गया है कि 'असाबा' का अर्थ हिम्यरी बोली में 'चाहा' है (5)। कतादा ने कहा कि यह हजर की भाषा में है। यह भी कहा गया है: {जहाँ भी उसने चाहा} का अर्थ है जहाँ भी उसने लक्ष्य साधा (6), और यह एक तीर के अपने इच्छित लक्ष्य पर लगने से लिया गया है (7)। {और [भी] शैतान [जिन] - प्रत्येक निर्माता और गोताखोर} का अर्थ है: हमने शैतानों को उसके वश में कर दिया, और वे उससे पहले किसी के वश में नहीं किए गए थे। "प्रत्येक निर्माता" यहाँ "शैतानों" का विकल्प है, जिसका अर्थ है उनमें से प्रत्येक निर्माता, इसलिए उन्होंने उसके लिए वह सब बनाया जो उसने चाहा। [एक कवि ने] कहा: "सिवाय सुलेमान के जब ईश्वर ने उनसे कहा, सृष्टि पर शासन करो और उन्हें त्रुटि से रोको। और जिन्न को वश में करो, क्योंकि मैंने उन्हें अनुमति दी है कि वे स्लैब और स्तंभों के साथ तदमुर का निर्माण करें।" (8)

"और गोताखोर" का अर्थ है: समुद्र में, वे उसके लिए मोती निकालते हैं। सुलेमान पहले व्यक्ति थे जिनके लिए समुद्र से मोती निकाले गए थे (9)।

---

(1) हिल्या अल-औलिया 4/59। (2) अल-तबरी द्वारा रिपोर्ट किया गया 20/97। (3) याकूत अल-सिरात पृ. 440; अल-नुकत वा अल-उयून 5/99 भी देखें। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/506। (5) अराइस अल-मजालिस पृ. 295। (6) (एम) में: "जब भी"। (7) अल-नुकत वा अल-उयून 5/99। (8) ये

दो छंद अल-नाभिगा अल-धुब्यानी के हैं, और वे उनके दीवान पृ. 33 में हैं; वे पहले 17/267 में आ चुके हैं, और पहला छंद 12/7 में। (9) अल-नुकत वा अल-उयून 3/461।

سورة ص : آیات ٣٦ - ٤٠ ٢٠٨

کسان نے ان کی طرف دیکھا اور کہا: "آلِ داؤد کو ایک عظیم بادشاہت عطا کی گئی ہے۔" ہوا نے اس کی بات اٹھائی اور سلیمان کے کان میں ڈال دی۔ وہ (سلیمان) نیچے اترے یہاں تک کہ کسان کے پاس پہنچ گئے اور فرمایا: "میں نے تمہاری بات سن لی ہے۔ میں تمہارے پاس صرف اس لیے چل کر آیا ہوں تاکہ تم ایسی چیز کی تمنا نہ کرو جس کی تم طاقت نہیں رکھتے۔ تمہاری طرف سے ایک ایسی تسبیح جسے اللہ قبول کر لے، اس سے بہتر ہے جو آلِ داؤد کو دیا گیا ہے۔" کسان نے کہا: "اللہ آپ کے غم کو دور کرے جس طرح آپ نے میرا غم دور کیا (١)۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حَيْثُ أَصَابَ﴾ یعنی: اس نے ارادہ کیا؛ یہ مجاہد کا قول ہے (٢)۔ اور عرب کہتے ہیں: "أصاب الصواب، وأخطأ الجواب" یعنی: اس نے صحیح بات کا ارادہ کیا مگر جواب میں غلطی کھا گیا۔ ابن الاعرابی نے یہی کہا ہے (٣)۔ شاعر نے کہا: "اس نے کلام کا قصد کیا مگر قادر نہ ہو سکا، پس وہ نازک موقع پر جواب دینے میں چوک گیا۔" (٤)

اور کہا گیا ہے کہ "أصاب" کا معنی حمیر کی لغت میں "ارادہ کرنا" ہے (٥)۔ قتادہ نے کہا کہ یہ ہجر کی زبان میں ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: ﴿حَيْثُ أَصَابَ﴾ جہاں کہیں (٦) اس نے قصد کیا، اور یہ تیر کے نشانے پر لگنے سے لیا گیا ہے (٧)۔ ﴿وَالشَّيَاطِينَ كُلَّ بَنَّاءٍ وَغَوَّاصٍ﴾ یعنی: اور ہم نے شیاطین کو ان کے تابع کر دیا، اور وہ ان سے پہلے کسی کے تابع نہیں کیے گئے تھے۔ "کل بناء" شیاطین سے بدل ہے، یعنی ان میں سے ہر عمارت بنانے والا، پس وہ ان کے لیے جو وہ چاہتے بناتے تھے۔ [شاعر نے] کہا: "سوائے سلیمان کے جب اللہ نے ان سے فرمایا، مخلوق میں حاکم بن جاؤ اور انہیں لغزش سے روکو۔ اور جنوں کو قید کر لو، میں نے انہیں اجازت دے دی ہے کہ وہ سلیوں اور ستونوں سے تدمر تعمیر کریں۔" (٨)

اور "غواص" یعنی: سمندر میں، وہ ان کے لیے موتی نکالتے تھے۔ پس سلیمان پہلے شخص ہیں جن کے لیے سمندر سے موتی نکالے گئے (۹)۔

---

(۱) حلیة الاولیاء ٤/٥٩ ۔ (۲) اسے طبری نے ۲۰/۹۷ میں روایت کیا ہے ۔ (۳) یاقوتة الصراط ص ٤٤٠ اور دیکھیے النکت والعیون ۹۹/٥ ۔ (٤) المحرر الوجیز ٤/٥٠٦ ۔ (٥) عرائس المجالس ص ۲۹٥ ۔ (٦) (م) میں ہے: جب کبھی۔ (۷) النکت والعیون ۹۹/٥ ۔ (۸) یہ دو اشعار نابغہ ذبیانی کے ہیں، اور وہ ان کے دیوان ص ۳۳ میں ہیں، اور یہ پہلے ۱۷/۲٦۷ میں گزر چکے ہیں، اور پہلا شعر ۱۲/۷ میں گزر چکا ہے۔ (۹) النکت والعیون ۳/٤٦۱ ۔

Surah Sad: Verse 40 209

"And others bound in shackles" [38:38], meaning: We subjugated for him the rebellious devils until He bound them in iron chains and fetters; this was said by Qatada. Al-Suddi said: Shackles (1). Ibn Abbas said: In bonds. From this, the poet said: They returned with booty and captives, and we returned with kings shackled (2). Yahya bin Salam said: He only did that to their disbelievers; if they believed, he released them and did not subjugate them (3). His words, Exalted be He: "This is Our gift" [38:39], the reference here is to the kingdom, i.e., this kingdom is Our gift, so give to whom you will or withhold from whom you will, there is no account against you; narrated from Al-Hasan, Al-Dahhak, and others (4). Al-Hasan said: God has not bestowed a blessing upon anyone except that there is a consequence for it, except for Solomon, peace be upon him; for God Almighty says: "This is Our gift, so give or withhold without account" (5). Qatada said: The reference in His words, Exalted be He: "This is Our gift" is to what he was given of the strength for sexual intercourse; he had three hundred wives and seven hundred concubines, and in his back was the semen of a hundred men; narrated by Ikrimah from Ibn Abbas (6). Its meaning is in Al-Bukhari (7). Based on this, "fa-mnun" (bestow/grant) is from "mani" (semen); it is said: "amna yumni" and "mana yamni" (two linguistic variants), so if you command from "amna", you say: "amni"; and it is said from...

---

(1) Produced by Al-Tabari 20/98-99. (2) Its speaker is Amr ibn Kulthum, and it is in his Mu'allaqa p. 100 (commentary by Ibn Kaysan). (3) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/99. (4) Produced by Al-Tabari 20/99. (5) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/99, and previously 18/206. (6) Produced by Al-Tabari 20/100. Abu Hayyan said in Al-Bahr 7/399: Perhaps it is not authentic from Ibn Abbas; because there is no mention here of women or what he was given of power over that. (7) It refers to the Hadith: "Solomon said: I will surely go around ninety women tonight..." and it is in Sahih Al-Bukhari (6639), and previously 18/203.

सूरह साद: आयत 40 209

"और दूसरे जो ज़ंजीरों में जकड़े हुए थे" [38:38], जिसका अर्थ है: हमने उसके लिए विद्रोही शैतानों को वश में कर दिया यहाँ तक कि उन्हें लोहे की ज़ंजीरों और बेड़ियों में जकड़ दिया गया; यह कतादा ने कहा है। अस-सुद्दी ने कहा: बेड़ियाँ (1)। इब्न अब्बास ने कहा: बंधन में। इसी संदर्भ में कवि ने कहा है: वे लूट और बंदियों के साथ लौटे, और हम राजाओं को ज़ंजीरों में जकड़कर लौटे (2)। यह्या बिन सलाम ने कहा: उन्होंने ऐसा केवल उनके काफिरों (अविश्वासियों) के साथ किया; यदि वे ईमान ले आते, तो वह उन्हें छोड़ देते और उन्हें वश में नहीं करते (3)। परमेश्वर का कथन: "यह हमारा उपहार है" [38:39], यहाँ संकेत राज्य की ओर है, अर्थात: यह राज्य हमारा उपहार है, जिसे चाहो दो या जिसे चाहो रोक लो, तुम पर कोई हिसाब नहीं होगा; अल-हसन, अद-दह़्ह़ाक और अन्य लोगों से वर्णित है (4)। अल-हसन ने कहा: ईश्वर ने किसी पर भी ऐसी कोई नेमत (आशीर्वाद) नहीं दी जिसका परिणाम न हो, सिवाय सुलेमान (अलैहिस्सलाम) के, क्योंकि ईश्वर सर्वशक्तिमान कहता है: "यह हमारा उपहार है, अतः बिना किसी हिसाब के दो या रोक लो" (5)। कतादा ने कहा: परमेश्वर के इस कथन "यह हमारा उपहार है" में संकेत उस शक्ति की ओर है जो उन्हें संभोग के लिए दी गई थी; उनकी तीन सौ पत्नियाँ और सात सौ दासियाँ थीं, और उनकी पीठ में सौ पुरुषों के बराबर वीर्य था; इकरिमा ने इब्न अब्बास से इसे वर्णित किया है (6)। इसका अर्थ अल-बुखारी में है (7)। इसके आधार पर "फ-म्नुन" (दान करो/उपकार करो) शब्द "मनी" (वीर्य) से है; कहा जाता है: "अम्ना युम्नी" और "मना यम्नी" (दो भाषाई रूप), इसलिए यदि आप "अम्ना" से आदेश देते हैं, तो आप कहते हैं: "अम्नि"; और कहा जाता है...

---

(1) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 20/98-99। (2) इसके वक्ता अम्र इब्न कुलथुम हैं, और यह उनके मुअल्लाका पृष्ठ 100 (इब्न कैसन की व्याख्या) में है। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/99। (4) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 20/99। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/99, और पहले 18/206। (6) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 20/100। अल-बहर 7/399 में अबू हयान ने कहा: शायद यह इब्न अब्बास से प्रामाणिक नहीं है; क्योंकि यहाँ स्त्रियों का उल्लेख नहीं है और न ही उस पर दी गई शक्ति का। (7) यह इस हदीस की ओर संकेत करता है: "सुलेमान ने कहा: मैं आज रात नब्बे स्त्रियों के पास जाऊँगा..." और यह सहीह अल-बुखारी (6639) में है, और पहले 18/203।

سورہ ص: آیت 40 209

"اور دوسرے جو زنجیروں میں جکڑے ہوئے تھے" [38:38]، یعنی: ہم نے سرکش شیطانوں کو اس کے تابع کر دیا یہاں تک کہ انہیں لوہے کی زنجیروں اور بیڑیوں میں جکڑ دیا؛ یہ قتادہ نے کہا۔ السدی نے کہا: بیڑیاں (1)۔ ابن عباس نے کہا: بندھن میں۔ اسی سے شاعر نے کہا ہے: وہ لوٹ اور قیدیوں کے ساتھ لوٹے، اور ہم بادشاہوں کو زنجیروں میں جکڑ کر لائے (2)۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: وہ ایسا صرف ان کے کافروں کے ساتھ کرتے تھے، پس جب وہ ایمان لے آتے تو انہیں چھوڑ دیتے اور انہیں مسخر (تابع) نہ کرتے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "یہ ہماری عطا ہے" [38:39]، یہاں اشارہ بادشاہت کی طرف ہے، یعنی: یہ بادشاہت ہماری عطا ہے، پس جسے چاہو دو یا جسے چاہو روک لو، تم پر کوئی حساب نہیں؛ حسن، ضحاک اور دیگر سے مروی ہے (4)۔ حسن نے کہا: اللہ نے کسی پر کوئی ایسی نعمت نہیں فرمائی جس کا کوئی خمیازہ یا جوابدہی نہ ہو، سوائے سلیمان علیہ السلام کے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: "یہ ہماری عطا ہے، پس احسان کرو (عطا کرو) یا روک رکھو بغیر کسی حساب کے" (5)۔ قتادہ نے کہا: اللہ تعالیٰ کے اس قول "یہ ہماری عطا ہے" میں اشارہ اس قوت کی طرف ہے جو انہیں جماع کے لیے دی گئی تھی؛ ان کی تین سو بیویاں اور سات سو کنیزیں تھیں، اور ان کی پشت میں سو مردوں جتنا مادہ منویہ تھا؛ عکرمہ نے اسے ابن عباس سے روایت کیا ہے (6)۔ اس کا مفہوم بخاری میں ہے (7)۔ اس بنا پر "فامنن" منی سے ہے؛ کہا جاتا ہے: "أمنی یمنی" اور "منی یمنی" (دو لغوی زبانیں ہیں)، پس جب آپ "أمنی" سے حکم دیں تو کہیں گے: "أمنِ"؛ اور کہا جاتا ہے...

---

(1) اسے طبری نے 20/98-99 میں نکالا ہے۔ (2) اس کے کہنے والے عمرو بن کلثوم ہیں، اور یہ ان کے معلقہ ص 100 (شرح ابن کیسان) میں ہے۔ (3) النکت والعیون 5/99۔ (4) اسے طبری

نے 20/99 میں نکالا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/99، اور سابقہ 18/206۔ (6) اسے طبری نے 20/100 میں نکالا ہے۔ ابو حیان نے البحر 399/7 میں کہا: شاید یہ ابن عباس سے صحیح ثابت نہیں؛ کیونکہ یہاں عورتوں کا ذکر نہیں آیا اور نہ ہی اس پر دی گئی قدرت کا ذکر ہے۔ (7) یہ اس حدیث کی طرف اشارہ ہے: "سلیمان نے کہا: میں آج رات نوے عورتوں کے پاس چکر لگاؤں گا---" اور یہ صحیح بخاری (6639) میں ہے، اور سابقہ 18/203۔

Page 210

Surah Sad: Verses 40 - 43

"Manna yamni" in the imperative is: "Imnun" (bestow). If you bring the light 'nun' of the verb, you say: "Imnun". He who takes it as "minnah" (favor) said: "Manna alayhi" (He favored him). When he expresses it as an imperative, he brings out both 'nuns' because it was doubled, so he says: "Imnun". It is reported in the narration that the devils were subjected to him, so whoever he wished, he favored with release and letting go, and whoever he wished, he held back; this was said by Qatadah and Al-Suddi (1). According to what Ikrimah narrated from Ibn Abbas: That is, have intercourse with whichever of your wives you wish, and refrain from intercourse with whichever of them you wish, no account shall be held against you (2). {And indeed, for him with Us is nearness and a good place of return} i.e., if We blessed him in this world, then he has with Us in the Hereafter nearness and a good place of return.

The Almighty's saying: {And remember Our servant Job, when he called to his Lord, "Indeed, Satan has touched me with hardship and torment." (41) [So he was told], "Strike [the ground] with your foot; this is a [spring for] bathing, cool and drink." (42) And We granted him his family and a like [number] with them as mercy from Us and a reminder for those of understanding. (43)}

The Almighty's saying: {And remember Our servant Job} is a command to the Prophet (peace be upon him) to follow them in patience over hardships. "Job" is a substitute (badal).

{When he called to his Lord, "Indeed, Satan has touched me with hardship and torment."} Isa bin Umar read: "Inni" with a kasra under the hamza, meaning: "he said". Al-Farra' said (3): The reciters are unanimous in reading: "bi-nusbin" with a damma on the nun and lightened (without shadda). Al-Nahhas: And this is a mistake, followed by a contradiction and another mistake; because he said: the reciters are unanimous on this, then mentioned after it that they cited Yazid bin al-Qa'qa' as reading: "ba-nasabin" with a fatha on the nun and the sad, so he was mistaken about Abu Ja'far, for Abu Ja'far only read: "bu-nusubin" with a damma on both the nun and the sad (4); thus Abu Ubaid and others narrated it, and it is reported from Al-Hasan (5).

(1) Narrated by Al-Tabari 20/102. (2) Mentioned by Al-Tabari 20/103 and did not attribute it to anyone. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" 2/405, and the author quoted it from

him via Al-Nahhas 3/465, and what precedes it is from him, and the reading of Isa Ibn Umar is also in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/507. (4) Al-Nashr 2/361. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 130.

पृष्ठ २१०

सूरा साद: आयत ४० - ४३

"मन्ना यमनी" आदेशात्मक रूप में है: "इम्नुन" (एहसान करो)। यदि आप क्रिया का हल्का 'नून' लाते हैं, तो आप कहते हैं: "इम्नुन"। जो इसे "मिन्ना" (एहसान) के रूप में लेता है, उसने कहा: "मन्ना अलैहि" (उस पर एहसान किया)। जब वह इसे आदेश के रूप में व्यक्त करता है, तो वह दोनों 'नून' को सामने लाता है क्योंकि यह दोगुना था, इसलिए वह कहता है: "इम्नुन"। वर्णन में बताया गया है कि शैतान उसके अधीन कर दिए गए थे, इसलिए जिसे वह चाहता, उस पर रिहाई और मुक्ति का एहसान करता, और जिसे वह चाहता, रोक लेता; यह कतादाह और अल-सुद्दी ने कहा (१)। इकरिमा ने इब्न अब्बास से जो वर्णन किया है उसके अनुसार: यानी अपनी पत्नियों में से जिससे चाहो सहवास करो, और उनमें से जिससे चाहो सहवास छोड़ दो, तुम पर कोई हिसाब नहीं होगा (२)। {और वास्तव में, हमारे पास उसके लिए निकटता और लौटने का एक अच्छा स्थान है} यानी, यदि हमने उसे इस दुनिया में आशीर्वाद दिया, तो उसके पास हमारे पास परलोक में निकटता और लौटने का एक अच्छा स्थान है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमारे बंदे अय्यूब को याद करो, जब उसने अपने रब को पुकारा, "वास्तव में, शैतान ने मुझे कष्ट और यातना के साथ छुआ है।" (४१) [तो उसे कहा गया], "अपने पैर से [ज़मीन पर] मारो; यह नहाने के लिए [एक सोता] है, ठंडा और पीने का [पानी]।" (४२) और हमने उसे उसका परिवार दिया और उनके साथ उनके जैसा [एक और समूह] अपनी ओर से दया के रूप में और समझ रखने वालों के लिए एक अनुस्मारक के रूप में दिया। (४३)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {और हमारे बंदे अय्यूब को याद करो} नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कठिनाइयों पर धैर्य रखने में उनका अनुसरण करने का आदेश है। "अय्यूब" एक बदल (विकल्प) है।

{जब उसने अपने रब को पुकारा, "वास्तव में, शैतान ने मुझे कष्ट और यातना के साथ छुआ है।" } ईसा बिन उमर ने पढ़ा: "इन्नी" हमज़ा के नीचे कसरा के साथ, जिसका अर्थ है: "उसने कहा"। अल-फर्रा' ने कहा (३): पाठकों (कारियों) का इस बात पर आम सहमति है कि वे पढ़ें: "बि-नुस्बिन" नून पर दम्मा और हल्कापन (बिना शद्दाह के) के साथ। अल-नहस: और यह एक गलती है, जिसके बाद एक विरोधाभास और एक और गलती है; क्योंकि उन्होंने कहा: पाठक इस पर सहमत हैं, फिर उसके बाद

उल्लेख किया कि उन्होंने यज़ीद बिन अल-काका का हवाला दिया कि उन्होंने पढ़ा: "ब-नसबीन" नून और स्वाद पर फतह के साथ, इसलिए वह अबू जाफ़र के बारे में गलत थे, क्योंकि अबू जाफ़र ने केवल "बु-नुसुबिन" नून और स्वाद दोनों पर दम्मा के साथ पढ़ा था (४); अबू उबैद और अन्य ने इसी तरह वर्णन किया है, और यह अल-हसन से रिपोर्ट किया गया है (५)।

(१) अल-तबरी २०/१०२ द्वारा निकाला गया। (२) अल-तबरी २०/१०३ द्वारा उल्लेख किया गया और किसी को जिम्मेदार नहीं ठहराया गया। (३) "मानी अल-कुरान" २/४०५ में, और लेखक ने इसे अल-नहस ३/४६५ के माध्यम से उनसे उद्धृत किया, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है, और ईसा इब्न उमर का पाठ "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" ४/५०७ में भी है। (४) अल-नश्र २/३६१। (५) अल-किरात अल-शाधाह पृष्ठ १३०।

صفحہ ۲۱۰

سورة ص: آیات ۴۰ - ۴۳

"مَنَّى يَمْنِي" امر (حکم) میں ہے: "امنُن" (احسان کر)۔ پس جب تم فعل کا نون خفیفہ لاؤ گے تو کہو گے: "امنُن"۔ اور جو اسے "منّہ" (احسان) کے معنوں میں لے گیا، اس نے کہا: "مَنَّ علیه" (اس نے اس پر احسان کیا)؛ پس جب وہ اسے امر کے طور پر نکالتا ہے تو دونوں نون ظاہر کرتا ہے؛ کیونکہ وہ مضاعف (دوہرا) تھا، چنانچہ اس نے کہا: "امنُن"۔ روایت میں ہے کہ اس کے لیے شیطانوں کو مسخر کر دیا گیا تھا، پس جس پر چاہتا احسان کرتے ہوئے اسے آزاد کر دیتا اور چھوڑ دیتا، اور جسے چاہتا روک لیتا؛ یہ قتادہ اور السُّدِّي نے کہا (۱)۔ اور جو عکرمہ نے ابن عباس سے روایت کیا ہے اس کے مطابق: یعنی اپنی بیویوں میں سے جس سے چاہو جماع کرو، اور ان میں سے جس سے چاہو جماع چھوڑ دو، تم پر کوئی حساب نہیں ہے (۲)۔ ﴿وَإِنَّ لَهُ عِندَنَا لَزُلْفَى وَحُسْنَ مَئَابٍ﴾ یعنی: اگر ہم نے اسے دنیا میں نوازا ہے تو ہمارے پاس آخرت میں اس کے لیے قربت اور واپسی کا اچھا مقام ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ (۴۱) ارْكُضْ بِرِجْلِكَ هَذَا مُغْتَسَلٌ بَارِدٌ وَشَرَابٌ (۴۲) وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنَّا وَذِكْرَى لِأُولِي الْأَلْبَابِ (۴۳)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ﴾ نبی ﷺ کے لیے حکم ہے کہ وہ سختیوں پر صبر کرنے میں ان کی پیروی کریں۔ "أَيُّوبُ" بدل ہے۔

﴿إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ﴾ اور عیسیٰ بن عمر نے پڑھا: "إِنِّي" حمزہ کے کسرہ کے ساتھ، یعنی: اس نے کہا۔ الفراء نے کہا (۳): اور تمام قراء کا اس پر اتفاق ہے کہ انہوں نے پڑھا: "بِنُصْبٍ" نون کے ضمہ اور تخفیف کے ساتھ۔ النحاس: اور یہ غلطی ہے اور اس کے بعد تضاد اور ایک اور غلطی بھی ہے؛ کیونکہ اس نے کہا: قراء کا اس پر اتفاق ہے، اور اس کے بعد حکایت کی کہ انہوں نے یزید بن القعقاع کے بارے میں ذکر کیا کہ انہوں نے پڑھا: "بَنَصَب" نون اور صاد کے فتحہ کے ساتھ، پس اس نے ابو جعفر پر غلطی کی، جبکہ ابو جعفر نے صرف "بُنُصُب" نون اور صاد کے ضمہ کے ساتھ پڑھا ہے (۴)؛ اسی طرح ابو عبید اور دیگر نے اسے حکایت کیا ہے، اور یہ حسن بصری سے مروی ہے (۵)۔

(۱) اسے الطبری نے ۱۰۲/۲۰ پر نکالا ہے۔ (۲) اسے الطبری نے ۱۰۳/۲۰ پر ذکر کیا اور اسے کسی کی طرف منسوب نہیں کیا۔ (۳) "معانی القرآن" ۴۰۵/۲ میں، اور مصنف نے اسے النحاس ۴۶۵/۳ کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا کلام انہی کا ہے، اور عیسیٰ ابن عمر کی قرات "المحرر الوجیز" ۵۰۷/۴ میں بھی ہے۔ (۴) النشر ۳۶۱/۲۔ (۵) القراءات الشاذة ص ۱۳۰۔

211

Surah Sad: Verses 41 - 43

As for [the reading] "bi-naṣbin" (with a fatḥa on the nūn), it is the recitation of 'Asim al-Jahdari and Ya'qub al-Hadrami (1). This recitation has also been reported from al-Hasan. It has been reported as "bi-naṣbin" with a fatḥa on the nūn and a sukūn on the ṣād from Abu Ja'far. All of this, according to most grammarians, has the same meaning as "al-naṣab" (distress/toil); so "nuṣb" and "naṣab" are like "ḥuzn" and "ḥazan" (sorrow).

It is possible that "nuṣb" is the plural of "naṣab," like "wathan" and "wuthun." It is also possible that "nuṣb" means "nuṣub" (idols/altars) from which the ḍamma was removed. As for [the verse] {And that which is sacrificed to idols (al-nuṣub)} [Al-Ma'idah: 3], it was said that it is the plural of "niṣāb." Abu 'Ubaydah (2) and others said: "Al-nuṣb" is evil and affliction, while "al-naṣab" is tiredness and exhaustion.

It has been said regarding the meaning of {Indeed, Satan has touched me with distress and suffering}: meaning, nothing but the whispers that reach him from him. And God knows best. Al-Nahhas mentioned it (3).

It was said: "Al-nuṣb" is what afflicted his body, and "al-'adhāb" (suffering) is what afflicted his wealth (4); but this is unlikely.

The commentators said: Ayyub was a Roman from Bathaniyya (5), and his kunya was Abu 'Abdullah, according to al-Waqidi. God chose him for prophethood and gave him a great amount of wealth in various types of property and children. He was grateful for God's blessings, sympathetic to God's servants, kind and merciful. No more than three people believed in him. Iblis (Satan) had a standing in the seventh heaven one day, and Iblis stood there as was his habit. God said to him, or it was said to him about him: "Have you been able to gain anything over My servant Ayyub?!" He said: "O Lord, how could I gain anything over him when You have tested him with wealth and health? If You were to test him with affliction and poverty and take away what You gave him, his state would change, and he would depart from Your obedience." God said: "I have given you power over his family and his wealth."

---

(1) Al-Nashr 2/361. (2) In Majaz al-Qur'an 2/184. (3) In I'rab al-Qur'an 3/465. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/101 from al-Suddi. (5) Ibn Ishaq said - as in Ruh al-Ma'ani 23/205 -:

The correct view is that he was from the Children of Israel. Bathaniyya is a region in the outskirts of Damascus. Mu'jam al-Buldan 1/338.

211

सूरह साद: आयत 41 - 43

जहाँ तक "बि-नसबिन" (नुन पर फतहा के साथ) का सवाल है, यह आसिम अल-जहद़री और याकूब अल-हदरमी की तिलावत (पाठ) है (1)। यह पाठ अल-हसन से भी रिवायत किया गया है। अबू जाफर से "बि-नसबिन" के रूप में नुन पर फतहा और साद पर सुकून के साथ भी उल्लेख किया गया है। अधिकांश व्याकरणविदों के अनुसार, इन सभी का अर्थ "अल-नसब" (कष्ट/थकान) के समान है; इसलिए "नुस्ब" और "नसब" वैसे ही हैं जैसे "हुज़्न" और "हज़ान" (दुख)।

यह संभव है कि "नुस्ब", "नसब" का बहुवचन हो, जैसे "वथन" और "वुथुन"। यह भी संभव है कि "नुस्ब" का अर्थ "नुसुब" (मूर्तियां/वेदी) हो जिससे दम्मा हटा दिया गया हो। जहाँ तक आयत {और जो मूर्तियों (अल-नुसुब) पर कुर्बान किया गया हो} [अल-माइदा: 3] का सवाल है, तो कहा गया है कि यह "निशाब" का बहुवचन है। अबू उबैदा (2) और अन्य ने कहा: "अल-नुस्ब" बुराई और बला (मुसीबत) है, और "अल-नसब" थकान और थकावट है।

आयत {निश्चय ही शैतान ने मुझे कष्ट और पीड़ा के साथ छुआ है} के अर्थ में कहा गया है: यानी, उसे केवल शैतान के वसवसों (बहकावे) से जो पहुँचता है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल-नहस ने इसका उल्लेख किया है (3)।

कहा गया है: "अल-नुस्ब" वह है जो उसके शरीर को पहुँचा, और "अज़ाब" (पीड़ा) वह है जो उसके धन को पहुँचा (4); लेकिन यह बात दूर की लगती है।

मुफ़स्सिरीन (व्याख्याकारों) ने कहा: अय्यूब अल-बथनिया (5) से एक रूमी थे, और वाकिदी के अनुसार उनकी कुनियत अबू अब्दुल्लाह थी; अल्लाह ने उन्हें नुबुब्बत (पैगंबरी) के लिए चुना, और उन्हें विभिन्न प्रकार के धन और बच्चों के रूप में अपार संपत्ति दी। वह अल्लाह की नेमतों के लिए शुक्रगुज़ार थे, अल्लाह के बंदों के साथ हमदर्दी रखने वाले, नेक और दयालु थे। केवल तीन लोगों के अलावा कोई उन पर ईमान नहीं लाया। एक दिन सातवें आसमान में इब्लिस (शैतान) की एक जगह थी, और इब्लिस अपनी आदत के अनुसार वहां खड़ा था; अल्लाह ने उससे कहा, या उसके बारे में उससे कहा गया: "क्या तुम मेरे बंदे अय्यूब पर कुछ काबू पा सके?!" उसने कहा: "हे रब, मैं उस पर कैसे काबू पा सकता हूँ जबकि तूने उसे धन और स्वास्थ के साथ आज़माया है? अगर तू उसे बला और गरीबी के साथ आज़माता और जो तूने उसे दिया है उसे छीन लेता, तो उसकी हालत बदल जाती,

और वह तेरी आज्ञाकारिता से बाहर निकल जाता।" अल्लाह ने कहा: "मैंने तुझे उसके परिवार और उसके धन पर अधिकार दे दिया है।"

---

(1) अन-नश्र 2/361। (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/184 में। (3) इराब अल-क़ुरआन 3/465 में। (4) अन-नुकत वल-उयून 5/101 अल-सुद्दी से। (5) इब्न इशाक ने कहा - जैसा कि रूह अल-मानी 23/205 में है -: सही यह है कि वह बनी इस्राइल में से थे। और अल-बथनिया: दमिश्क के क्षेत्रों में से एक क्षेत्र है। मुअजम अल-बुलदान 1/338।

211

سورہ ص : آیات 41 - 43

جہاں تک «بِنَصْبٍ» (نون پر فتحہ کے ساتھ) کا تعلق ہے، یہ عاصم الجحدری اور یعقوب الحضرمی کی قرآت ہے (1)۔ یہ قرآت حسن سے بھی روایت کی گئی ہے۔ ابو جعفر سے «بِنَصْبٍ» نون کے فتحہ اور صاد کے سکون کے ساتھ بھی نقل کیا گیا ہے۔ اکثر نحویوں کے نزدیک یہ سب «النَّصَب» (مشقت/تھکن) کے معنی میں ہے؛ چنانچہ نَصْب اور نَصَب ویسے ہی ہیں جیسے حُزْن اور حَزَن (غم)۔

اور یہ بھی ممکن ہے کہ «نُصْب»، «نَصَب» کی جمع ہو جیسے «وَثْن» اور «وُثُن»۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «نُصْب»، «نُصُب» (بت/آستانے) کے معنی میں ہو جس سے ضمہ حذف کر دیا گیا ہو، رہا [آیت] ﴿وَمَا ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ﴾ [المائدہ: 3] تو کہا گیا ہے کہ یہ «نصاب» کی جمع ہے۔ ابو عبیدہ (2) اور دیگر نے کہا: «النَّصْب» برائی اور بلا (مصیبت) ہے، اور «النَّصَب» تھکن اور ماندگی ہے۔

اور اس آیت کے معنی میں کہا گیا ہے: ﴿أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَانُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ﴾ (بے شک مجھے شیطان نے تکلیف اور عذاب کے ساتھ چھوا ہے) یعنی: جو اسے شیطان کے وسوسوں سے پہنچتا ہے اس کے سوا کچھ نہیں۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اسے النحاس نے ذکر کیا ہے (3)۔

اور کہا گیا ہے: «النُّصْب» وہ ہے جو ان کے جسم کو پہنچا، اور «العذاب» وہ ہے جو ان کے مال کو پہنچا (4)؛ لیکن اس میں دوری (بعید ہونا) ہے۔

اور مفسرین نے کہا: ایوب علیہ السلام البثنیہ (5) سے رومی تھے، اور واقدی کے قول کے مطابق آپ کی کنیت ابو عبداللہ تھی؛ اللہ نے آپ کو نبوت کے لیے چن لیا، اور آپ کو مختلف اقسام کے مال اور اولاد کی صورت میں ایک بہت بڑی دولت عطا فرمائی۔ آپ اللہ کی نعمتوں پر شکر گزار، اللہ کے بندوں کے ساتھ ہمدردی کرنے والے، نیک اور مہربان تھے۔ صرف تین افراد کے علاوہ کوئی آپ پر ایمان نہ لایا. ایک دن ساتویں آسمان پر ابلیس کا ایک مقام تھا، چنانچہ ابلیس اپنی عادت کے مطابق وہاں کھڑا ہوا؛ اللہ نے اس سے فرمایا، یا اس سے آپ کے بارے میں کہا گیا: کیا تو میرے بندے ایوب پر کچھ قدرت پا سکا؟! تو اس نے کہا: اے رب، میں اس پر کیسے قدرت پا سکتا ہوں جبکہ تو نے اسے مال اور عافیت کے ساتھ آزمایا ہے، اگر تو اسے بلا اور فقر (غربت) کے ساتھ آزماتا اور جو کچھ تو نے اسے دیا ہے وہ اس سے چھین لیتا تو اس کا حال بدل جاتا، اور وہ تیری اطاعت سے نکل جاتا۔ اللہ نے فرمایا: میں نے تجھے اس کے اہل اور مال پر مسلط کر دیا۔

---

(1) النشر 2/361۔ (2) مجاز القرآن 2/184 میں۔ (3) اعراب القرآن 3/465 میں۔ (4) النکت والعیون 5/101 عن السدی۔ (5) ابن اسحاق نے کہا - جیسا کہ روح المعانی 23/205 میں ہے -: صحیح یہ ہے کہ وہ بنی اسرائیل میں سے تھے۔ اور البثنیہ: دمشق کے علاقوں میں سے ایک علاقہ ہے۔ معجم البلدان 1/338۔

The enemy of God (Iblis) descended and gathered the giants of the Jinn, informing them of his plan. One of them said, "I will become a whirlwind containing fire to destroy his wealth," and it was so. Then he came to Job in the form of his wealth's steward and informed him of what had happened. Job said, "Praise be to God, He gave it and He took it away." Then he went to his palace where his family and children were, lifted the palace from its sides until he dropped it upon his family and children. Then he came to Job and informed him, so Job cast dust upon his head, and Iblis ascended to heaven, but Job's repentance preceded him.

He (Iblis) said, "O Lord, give me power over his body." He replied, "I have given you power over his body except for his tongue, his heart, and his sight." So he blew a breath into his body that ignited [it], and warts appeared on his body. He scratched them with his nails until they bled, then with pottery until his flesh fell off. At that, he said, "Satan has touched me." It (the affliction) did not reach anything of his internal organs; because there is no life for the soul except through them, so he continued to eat and drink. He remained in that state for three years.

When Job overcame him (Iblis), Iblis appeared to Job's wife in a form greater in stature and beauty than that of the children of Adam. He said to her, "I am the god of the earth, and I am the one who did what I did to your companion. If you prostrate to me once, I will restore his family (1) and his wealth to him, for they are with me." He showed her all of that in its form in the middle of the valley; meaning he made it appear to her. She informed Job, and he swore that he would beat her if God healed him (2).

They mentioned a long discourse regarding [the cause of his affliction and] (3) his questioning of his Lord and his distress over the calamity that befell him, and that the three people who believed in him forbade him from that and objected to him. It was said: An oppressed person sought his help and he did not help him, so he was afflicted because of that. It was said: One day he hosted people and prevented a poor man from entering, so he was afflicted because of that. It was said: Job was fighting a king, and he had sheep under his rule, so he compromised with him.

(1) In the manuscripts: "his condition," and what is established is from (M). (2) Reported by al-Tabari 16/334 and onwards from Wahb bin Munabbih, and what is in brackets is from him. The story of Job, peace be upon him, was previously mentioned in 14/256 and onwards, and we noted there that all reports about his repelling illness

are from the Isra'iliyyat, and the author will soon mention Ibn al-Arabi's rejection of this report. (3) What is between brackets is an addition necessitated by the context, and the editors of (M) added it.

ईश्वर का शत्रु (इब्लीस) नीचे आया और उसने जिन्नों के दिग्गजों को इकट्ठा किया, उन्हें सूचित किया, और उनमें से एक ने कहा: "मैं एक आग भरा बवंडर बन जाऊँगा जो उसके धन को नष्ट कर देगा," और ऐसा ही हुआ। फिर वह अय्यूब के पास उसके धन के प्रबंधक के रूप में आया और उसे बताया कि क्या हुआ था। अय्यूब ने कहा: "ईश्वर की स्तुति हो, उसने दिया और उसने ही ले लिया।" फिर वह उस महल में आया जहाँ उसका परिवार और बच्चे थे, और महल को उसके चारों कोनों से उठाकर उसके परिवार और बच्चों पर गिरा दिया। फिर वह अय्यूब के पास आया और उसे सूचित किया, तो अय्यूब ने अपने सिर पर धूल डाली, और इब्लीस स्वर्ग की ओर चढ़ गया, लेकिन अय्यूब की तौबा (पश्चाताप) उससे पहले पहुँच गई।

उसने (इब्लीस ने) कहा: "हे प्रभु, मुझे उसके शरीर पर शक्ति दे।" उसने उत्तर दिया: "मैंने तुम्हें उसकी ज़बान, उसके दिल और उसकी दृष्टि को छोड़कर उसके शरीर पर शक्ति दी है।" तो उसने उसके शरीर में एक ऐसी फूँक मारी जिससे [उसमें] आग लग गई और उसके शरीर पर मस्से हो गए। उसने उन्हें अपने नाखूनों से खरोंचा यहाँ तक कि उनसे खून बहने लगा, फिर मिट्टी के बर्तनों से खरोंचा यहाँ तक कि उसका मांस झड़ने लगा। उस समय उसने कहा: "शैतान ने मुझे छुआ है।" यह (कष्ट) उसके शरीर के भीतरी अंगों तक नहीं पहुँचा; क्योंकि उनके बिना प्राणों का रहना संभव नहीं है, इसलिए वह खाता-पीता रहा। वह तीन साल तक इसी स्थिति में रहा।

जब अय्यूब ने उसे (इब्लीस को) हरा दिया, तो इब्लीस अय्यूब की पत्नी के सामने आदम के बेटों से अधिक ऊंचे कद और सुंदरता के रूप में प्रकट हुआ और उससे कहा: "मैं पृथ्वी का देवता हूँ, और मैंने ही तुम्हारे साथी के साथ वह किया जो मैंने किया। यदि तुम मुझे एक बार सिजदा (दंडवत प्रणाम) करो, तो मैं उसके परिवार (1) और उसके धन को उसे लौटा दूँगा, क्योंकि वे मेरे पास हैं।" उसने उसे घाटी के बीच में वह सब उसके रूप में दिखाया; अर्थात उसे प्रकट किया। उसने अय्यूब को सूचित किया, तो उन्होंने शपथ ली कि यदि ईश्वर ने उन्हें चंगा कर दिया तो वे उसे मारेंगे (2)।

उन्होंने [उसके परीक्षण के कारण और] (3) अपने प्रभु से उसकी प्रार्थना और उस पर आई विपत्ति पर उसकी परेशानी के बारे में एक लंबी बात का उल्लेख किया, और यह कि जो तीन लोग उन पर विश्वास करते थे, उन्होंने उन्हें ऐसा करने से मना किया और उन पर आपत्ति की; यह कहा गया: एक मज़लूम (पीड़ित) ने उनसे मदद मांगी और उन्होंने उसकी मदद नहीं की, इसलिए उन्हें इसके कारण

आज़माया गया। यह कहा गया: एक दिन उन्होंने लोगों की मेज़बानी की और एक गरीब को प्रवेश करने से रोक दिया, इसलिए उन्हें इसके कारण आज़माया गया। यह कहा गया: अय्यूब एक राजा से लड़ रहे थे, और उनके शासन में भेड़ें थीं, इसलिए उन्होंने उसके साथ समझौता कर लिया।

(1) पांडुलिपियों में: "उसकी स्थिति", और जो स्थापित है वह (M) से है। (2) अल-तबरी 16/334 और उसके बाद वहब बिन मुनब्बिह से उद्धृत, और जो कोष्ठक में है वह उन्हीं से है। अय्यूब अलैहिस्सलाम की कहानी पहले 14/256 और उसके बाद आ चुकी है, और हमने वहाँ उल्लेख किया था कि उनकी घृणित बीमारी के बारे में जो कुछ भी खबरें आई हैं, वे सब इस्राइलीयत (यहूदी परंपराओं) से हैं, और लेखक जल्द ही इस खबर पर इब्न अल-अरबी के खंडन का उल्लेख करेंगे। (3) कोष्ठक के बीच जो है वह संदर्भ द्वारा आवश्यक एक वृद्धि है, और (M) के संपादकों ने इसे जोड़ा है।

پس اللہ کا دشمن (ابلیس) اترا اور اس نے جنات کے سرکشوں کو جمع کیا، اور انہیں آگاہ کیا، تو ان میں سے ایک کہنے والے نے کہا: میں ایک ایسی آندھی بنوں گا جس میں آگ ہوگی اور میں اس کا مال ہلاک کر دوں گا، تو ایسا ہی ہوا۔ پھر وہ ایوب علیہ السلام کے پاس ان کے مال کے نگران کی صورت میں آیا اور انہیں بتایا کہ کیا ہوا ہے؛ تو انہوں نے کہا: اللہ کا شکر ہے، اسی نے دیا تھا اور اسی نے روک لیا (لے لیا)۔ پھر وہ ان کے محل میں آیا جہاں ان کے اہل و عیال اور بچے تھے، تو اس نے محل کو اس کے اطراف سے اٹھایا یہاں تک کہ اسے ان کے اہل و عیال اور بچوں پر گرا دیا۔ پھر وہ ان کے پاس آیا اور انہیں آگاہ کیا تو انہوں نے اپنے سر پر مٹی ڈالی، اور ابلیس آسمان کی طرف چڑھ گیا، لیکن ایوب علیہ السلام کی توبہ اس سے سبقت لے گئی۔

اس (ابلیس) نے کہا: اے رب، مجھے اس کے جسم پر مسلط کر دے۔ اللہ نے فرمایا: میں نے تجھے اس کے جسم پر مسلط کر دیا سوائے اس کی زبان، دل اور بصارت کے۔ تو اس نے ان کے جسم میں ایسی پھونک ماری جس سے [اس میں] آگ بھڑک اٹھی اور ان کے جسم پر پھوڑے نکل آئے، تو انہوں نے انہیں اپنے ناخنوں سے کھرچا یہاں تک کہ خون بہنے لگا، پھر ٹھیکریوں (مٹی کے ٹوٹے ہوئے برتنوں) سے کھرچا یہاں تک کہ ان کا گوشت گرنے لگا۔ اس وقت انہوں نے کہا: "مجھے شیطان نے چھوا ہے"۔ اور وہ (تکلیف) پیٹ کے اندرونی اعضاء تک نہیں پہنچی تھی؛ کیونکہ ان کے بغیر زندگی کا بقا نہیں ہے، لہٰذا وہ کھاتے پیتے رہے۔ وہ تین سال تک اسی حال میں رہے۔

پس جب ایوب علیہ السلام اس پر غالب آ گئے تو وہ ان کی بیوی کے سامنے بنی آدم کی ہیئت سے بڑی قد و قامت اور خوبصورتی والی ہیئت میں ظاہر ہوا، اور اس نے ان سے کہا: میں زمین کا خدا

ہوں، اور میں ہی ہوں جس نے تمہارے ساتھی کے ساتھ وہ کیا جو میں نے کیا، اور اگر تم مجھے ایک سجدہ کر لو تو میں اس کے اہل و عیال (1) اور مال اسے واپس کر دوں گا جو کہ میرے پاس ہیں۔ اور اس نے وادی کے وسط میں وہ سب کچھ اس کی صورت میں ان کے سامنے پیش کیا؛ یعنی اسے ان کے لیے ظاہر کر دیا۔ تو انہوں نے ایوب علیہ السلام کو خبر دی، تو انہوں نے قسم کھائی کہ اگر اللہ نے انہیں شفا دی تو وہ انہیں ماریں گے (2)۔

اور انہوں نے [ان کی آزمائش کے سبب اور] (3) اپنے رب سے ان کی رجوع اور ان پر نازل ہونے والی بلا سے ان کی بے زاری کے بارے میں طویل کلام ذکر کیا، اور یہ کہ وہ تین افراد جو ان پر ایمان لائے تھے انہوں نے انہیں اس سے روکا اور ان پر اعتراض کیا؛ اور کہا گیا: ایک مظلوم نے ان سے مدد چاہی تو انہوں نے اس کی مدد نہیں کی، پس اس وجہ سے آزمائش میں ڈالے گئے۔ اور کہا گیا: ایک دن انہوں نے لوگوں کی مہمانی کی تو ایک فقیر کو داخل ہونے سے روک دیا، پس اس کی وجہ سے آزمائش میں ڈالے گئے۔ اور کہا گیا: ایوب علیہ السلام ایک بادشاہ سے جنگ کر رہے تھے، اور ان کی ولایت میں کچھ بھیڑیں تھیں، تو انہوں نے اس سے مداہنت (سمجھوتہ) کر لی۔

(1) قلمی نسخوں میں ہے: اس کا حال، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (م) سے ہے۔ (2) اسے طبری نے 16/334 اور اس کے بعد وہب بن منبہ سے روایت کیا ہے، اور جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ ان ہی سے ہے، اور ایوب علیہ السلام کا قصہ 14/256 اور اس کے بعد گزر چکا ہے، اور ہم نے وہاں ذکر کیا تھا کہ ان کی نفرت انگیز بیماری کے بارے میں جو کچھ بھی خبریں وارد ہوئی ہیں وہ سب اسرائیلیات میں سے ہیں، اور مصنف عنقریب اس خبر پر ابن العربی کا رد ذکر کریں گے۔ (3) بریکٹ کے درمیان جو ہے وہ اضافہ ہے جو سیاق کلام کا تقاضا ہے، اور اسے (م) کے محققین نے شامل کیا ہے۔

Surah Sad: Verses 41 - 43 213

Because of it, he abandoned a military campaign and was thus tested (1). It was said: People used to overstep with his wife and say: We fear contagion, and they used to loathe her; this is why he said: "Satan has touched me." His wife was Laya, daughter of Jacob. Job lived in the time of Jacob, and his mother was the daughter of Lot (2). It was also said: Job's wife was Rahma, daughter of Ephraim, son of Joseph, son of Jacob, peace be upon them. Al-Tabari, may God have mercy on him, mentioned both opinions (3). Ibn al-Arabi said: What the commentators mentioned about Iblis having a place in the seventh heaven one day of the year is a false statement; because he was cast down from it with a curse and wrath to the earth, so how can he ascend to the place of pleasure, roam in the stations of the Prophets, penetrate the high heavens, and rise to the seventh heaven to the dwellings of the Prophets, standing in the position of the Friend (Abraham)?! This is a great matter of ignorance. As for their saying: God Almighty said to him: "Have you been able to do anything to My servant Job?" it is absolutely false; because God Almighty does not speak to the disbelievers who are from the army of the cursed Iblis; so how can He speak to the one who oversaw their misguidance?! As for their saying: God said: "I have given you power over his wealth and children," that is possible within [divine] Power, but it is unlikely in this story. Likewise, their saying: He breathed into his body when He gave him power over it, is even more remote. The Creator, glorified be He, is capable of creating all of that without Satan having any hand in it, so that he - may God's curse be upon him - would not find delight in having power over the Prophets regarding their wealth, families, and themselves. As for their saying: He (Iblis) said to his (Job's) wife: "I am the god of the earth, and if you leave the remembrance of God and prostrate to me, I will heal him," know, and you surely know, that if this was presented to any of you who was in pain, and he said these words...

---

(1) Al-Kashshaf 3/376. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/101. (3) Al-Ta'rif wal-I'lam by Al-Suhayli p. 150.

इसी वजह से उन्होंने एक सैन्य अभियान छोड़ दिया और इस तरह उनकी परीक्षा ली गई(1)। यह कहा गया: लोग उनकी पत्नी के साथ दुर्व्यवहार करते थे और कहते थे: हमें संक्रमण का डर है, और वे उसे घृणित समझते थे; इसीलिए उन्होंने कहा: "शैतान ने मुझे छुआ है।" उनकी पत्नी लया, याकूब की बेटी थीं। अय्यूब, याकूब के समय में थे और उनकी माँ लूत की बेटी थीं(2)। यह भी कहा गया है: अय्यूब की पत्नी रहमा थीं, जो यूसुफ बिन याकूब के बेटे एप्रैम की बेटी थीं, उन पर शांति हो। अल-तबारी (परमेश्वर उन पर दया करे) ने दोनों मतों का उल्लेख किया है(3)। इब्न अल-अरबी ने कहा: टिप्पणीकारों ने जो उल्लेख किया है कि इब्लीस का वर्ष के एक दिन सातवें आसमान में स्थान था, वह एक गलत बात है; क्योंकि उसे वहां से श्राप और क्रोध के साथ पृथ्वी पर उतार दिया गया था, तो वह प्रसन्नता के स्थान पर कैसे चढ़ सकता है, पैगंबरों के स्थानों में घूम सकता है, ऊंचे आसमानों को भेद सकता है, और पैगंबरों के निवास स्थानों तक सातवें आसमान पर चढ़कर खलील (इब्राहिम) के स्थान पर खड़ा हो सकता है?! यह अज्ञानता का एक बहुत बड़ा मामला है। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि सर्वशक्तिमान ईश्वर ने उससे कहा: "क्या तुम मेरे सेवक अय्यूब पर कुछ कर पाए हो?" यह पूरी तरह से असत्य है; क्योंकि सर्वशक्तिमान ईश्वर उन काफिरों से बात नहीं करता जो शापित इब्लीस की सेना से हैं; तो वह उनसे कैसे बात कर सकता है जो उनके पथभ्रष्ट होने का कारण बना?! जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि ईश्वर ने कहा: "मैंने तुम्हें उसके धन और बच्चों पर अधिकार दे दिया है," वह [ईश्वरीय] शक्ति के भीतर संभव है, लेकिन इस कहानी में इसकी संभावना कम है। इसी तरह, उनका यह कहना कि जब उसने उस पर अधिकार दिया तो उसने उसके शरीर में फूँक मारी, और भी दूर की बात है। सृष्टिकर्ता, वह महिमामय है, यह सब शैतान के किसी हस्तक्षेप के बिना बनाने में सक्षम है, ताकि वह - ईश्वर का उस पर श्राप हो - पैगंबरों के धन, उनके परिवारों और उनके स्वयं के ऊपर अधिकार पाने में प्रसन्न न हो सके। जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है कि उसने (इब्लीस ने) उनकी (अय्यूब की) पत्नी से कहा: "मैं पृथ्वी का देवता हूँ, और यदि तुम ईश्वर का स्मरण करना छोड़ दो और मुझे सजदा करो, तो मैं उसे स्वस्थ कर दूँगा," जान लो, और तुम निश्चित रूप से जानते हो कि यदि तुम में से किसी को दर्द हो और उसके सामने यह बात रखी जाए, और वह ये शब्द कहे...

---

(1) अल-कशाफ 3/376। (2) अल-नुकात वल-'उयून 5/101। (3) अल-तारीफ वल-इलाम, सुहैली द्वारा, पृष्ठ 150।

سورہ ص : آیات 41 - 43 213

اسی وجہ سے انہوں نے ایک غزوہ چھوڑ دیا تھا، پس ان کی آزمائش کی گئی(1)۔ اور کہا گیا ہے: لوگ ان کی بیوی کے ساتھ زیادتی کرتے تھے اور کہتے تھے: ہمیں بیماری لگ جانے کا ڈر ہے، اور وہ انہیں ناپاک سمجھتے تھے؛ اسی لیے انہوں نے کہا: "مجھے شیطان نے چھوا ہے"۔ اور ان کی بیوی لیا بنت یعقوب تھیں۔ ایوب علیہ السلام، یعقوب علیہ السلام کے زمانے میں تھے اور ان کی والدہ لوط علیہ السلام کی بیٹی تھیں(2)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ایوب علیہ السلام کی بیوی رحمہ بنت افرایم بن یوسف بن یعقوب علیہم السلام تھیں۔ طبری رحمہ اللہ نے دونوں قول ذکر کیے ہیں(3)۔ ابن العربی کہتے ہیں: مفسرین نے جو یہ ذکر کیا ہے کہ ابلیس کا سال کے ایک دن ساتویں آسمان پر ٹھکانا ہوتا تھا، یہ قول باطل ہے؛ کیونکہ اسے وہاں سے لعنت اور غصے کے ساتھ زمین کی طرف اتار دیا گیا تھا، تو وہ مقامِ رضا (آسمان) تک کیسے چڑھ سکتا ہے، اور انبیاء کے مقامات میں کیسے گھوم سکتا ہے، اور بلند آسمانوں کو کیسے چیر سکتا ہے، اور ساتویں آسمان تک انبیاء کی منزلوں میں کیسے جا سکتا ہے کہ وہ مقامِ خلیل پر کھڑا ہو جائے؟! یہ تو جہالت کی ایک بڑی بات ہے۔ رہی ان کی یہ بات کہ اللہ تعالیٰ نے اس (ابلیس) سے فرمایا: کیا تم میرے بندے ایوب پر قابو پا سکے؟ تو یہ قطعی طور پر باطل ہے؛ کیونکہ اللہ عزوجل ان کافروں سے کلام نہیں کرتا جو ملعون ابلیس کے لشکر میں سے ہوں؛ تو وہ اس سے کیسے کلام کر سکتا ہے جو ان کی گمراہی کا ذمہ دار ہے؟! رہی ان کی یہ بات کہ اللہ نے فرمایا: میں نے تمہیں اس کے مال اور اولاد پر مسلط کر دیا، تو یہ قدرتِ الٰہی میں تو ممکن ہے، لیکن اس قصے میں بعید (غیر یقینی) ہے۔ اسی طرح ان کا یہ قول کہ جب اللہ نے اسے ایوب علیہ السلام پر مسلط کیا تو اس نے ان کے جسم میں پھونک ماری، تو یہ اور بھی زیادہ بعید بات ہے، اور باری تعالیٰ اس بات پر قادر ہے کہ وہ یہ سب کچھ پیدا

کر دے بغیر اس کے کہ شیطان کا اس میں کوئی عمل دخل ہو، تاکہ اسے - اللہ کی اس پر لعنت ہو - انبیاء کے مال، ان کے اہل و عیال اور ان کی جانوں پر قابو پانے کی خوشی نصیب نہ ہو۔ رہی ان کی یہ بات کہ اس نے ایوب علیہ السلام کی بیوی سے کہا: میں زمین کا خدا ہوں، اور اگر تم اللہ کا ذکر چھوڑ کر مجھے سجدہ کرو تو میں انہیں شفا دے دوں گا، تو جان لو، اور تم یقیناً جانتے ہو کہ اگر تم میں سے کسی کو درد ہو اور اسے یہ بات پیش کی جائے، اور وہ یہ کلام کہے...

---

(1) الكشاف 3/376۔ (2) النكت والعيون 5/101۔ (3) التعريف والإعلام للسهيلي، ص 150۔

Page 214 Surah Sad: Verses 41 - 43

... it did not occur to him that there could be a god on earth, that he is prostrated to, and that he cures from affliction. How then could a prophet's wife doubt?! Even if she were the wife of a simpleton or a dull-witted(1) barbarian, that would not have been acceptable to her.

As for his portraying wealth and family in a valley for the woman, that is something Iblis is absolutely incapable of, nor is it in the way of magic, for it to be said that it is of its kind.

If it were imaginable, the woman would have known it was magic as we know it, and she is above us in knowledge of that; for no time has ever been devoid of magic, talk of it, its occurrence among people, and its portrayal.

The judge (Al-Qadi) said: What emboldened them to do that and what they used as a pretext for mentioning this is the Almighty's saying: {When he cried to his Lord, "Indeed, Satan has touched me with hardship and torment"}. When they saw him complaining of Satan's touch, they added to it from their own opinions what preceded in the interpretation of these sayings.

The matter is not as they claimed. All actions, their good and evil, in faith and disbelief, obedience and disobedience—their Creator is Allah, who has no partner in His creation, nor in the creation of anything else. However, evil is not attributed to Him in mention, even if it exists from Him as a creation; out of manners that He taught us, and praise that He instructed us. Among Muhammad's ﷺ mentions of his Lord in this regard was his saying: "And good is in Your hands, and evil is not [attributed] to You"(2) in this sense. From this is Ibrahim's saying: {And when I am ill, it is He who heals me}. And the youth said to the Interlocutor (Moses): {And none made me forget it except Satan} [Al-Kahf: 63].

As for their saying: that an oppressed person sought his help and he did not support him, who can confirm the authenticity of this statement? It cannot be otherwise than that he was either capable of supporting him, in which case it is not permissible for anyone to abandon him and be blamed for disobeying, while he is far removed from that. Or he was incapable, so there is nothing on him in that. Likewise, their saying: that he prevented a poor man from entering; if he knew about him, it is false against him, and if he did not know about him, there is nothing on him regarding it.

(1) "Al-Fadm" among people: one who is unable to argue or speak, with heaviness, slackness, and lack of understanding. Al-Lisan (fadm). (2) Narrated by Ahmad (729), Muslim (771), and mentioned previously at length 9/140.

पृष्ठ २१४ सूरा साद: आयत ४१ - ४३

... उसके मन में यह नहीं आया कि पृथ्वी पर कोई ईश्वर हो सकता है, जिसे सजदा किया जाए, और वह कष्टों से मुक्ति देता है। फिर एक नबी की पत्नी कैसे संदेह कर सकती थी?! यदि वह किसी गँवार या मंदबुद्धि(१) बर्बर की पत्नी भी होती, तो भी उसे यह स्वीकार्य नहीं होता।

जहाँ तक महिला के लिए एक घाटी में धन और परिवार को चित्रित करने की बात है, तो यह वह चीज़ है जिसे इब्लिस किसी भी स्थिति में नहीं कर सकता, और न ही यह जादू के तरीके में से है, कि कहा जाए: यह उसी की श्रेणी से है।

यदि इसकी कल्पना की जाती, तो वह महिला जान जाती कि यह जादू है जैसा कि हम जानते हैं, और वह इस विषय में हमसे अधिक जानकार है; क्योंकि कोई भी समय जादू, उसकी चर्चा, लोगों के बीच इसके प्रचलन और इसके चित्रण से मुक्त नहीं रहा है।

काजी ने कहा: जिस बात ने उन्हें ऐसा करने के लिए प्रोत्साहित किया और जिसका उन्होंने सहारा लिया, वह अल्लाह तआला का यह कथन है: {जब उसने अपने रब को पुकारा कि शैतान ने मुझे कष्ट और यातना पहुँचाई है}। जब उन्होंने उन्हें शैतान के स्पर्श की शिकायत करते देखा, तो उन्होंने इन कथनों की व्याख्या में अपनी राय से वह सब जोड़ दिया जो पहले बताया गया है।

मामला वैसा नहीं है जैसा उन्होंने दावा किया। सभी कार्य, उनका भला और बुरा, उनका ईमान और कुफ्र, उनकी आज्ञाकारिता और अवज्ञा—उनका सृष्टिकर्ता अल्लाह है, जिसका उसकी सृष्टि में कोई साझी नहीं है, और न ही उसके अलावा किसी और चीज़ के सृजन में। लेकिन उल्लेख में बुराई का श्रेय उसे नहीं दिया जाता, भले ही वह उसकी ओर से एक सृष्टि के रूप में मौजूद हो; यह उन शिष्टाचारों के कारण है जो उसने हमें सिखाए, और उस प्रशंसा के कारण जो उसने हमें सिखाई। मुहम्मद ﷺ द्वारा अपने रब के बारे में किए गए उल्लेखों में से यह कथन था: "और भलाई तेरे हाथों में है, और बुराई तेरी ओर (संबद्ध) नहीं है"(२) इसी अर्थ में। इब्राहीम का यह कथन भी इसी में से है: {और जब मैं बीमार होता हूँ, तो वही मुझे स्वास्थ्य प्रदान करता है}। और उस युवक ने मूसा से कहा था: {और मुझे इसे किसी ने नहीं भुलाया सिवाय शैतान के} [अल-कहफ: ६३]।

जहाँ तक उनके इस कथन का प्रश्न है: कि एक पीड़ित ने उनसे सहायता मांगी और उन्होंने उसकी सहायता नहीं की, तो इस कथन की सत्यता की पुष्टि कौन कर सकता है? यह दो स्थितियों से बाहर नहीं हो सकता: या तो वह उसकी सहायता करने में सक्षम थे, ऐसी स्थिति में किसी के लिए उसे

छोड़ना जायज़ नहीं है और उन पर अवज्ञा का दोष लगाया जाए, जबकि वह उससे पवित्र हैं। या वह असमर्थ थे, तो उस पर उनके लिए कोई दोष नहीं है। इसी तरह उनका यह कथन कि उन्होंने एक गरीब व्यक्ति को प्रवेश करने से रोका; यदि उन्हें उसके बारे में पता था, तो यह उन पर लगाया गया झूठा आरोप है, और यदि उन्हें पता नहीं था, तो इस बारे में उन पर कोई दोष नहीं है।

---

(१) "अल-फद्म" लोगों में से: वह जो दलील देने और बोलने में असमर्थ हो, भारीपन, ढिलाई और समझ की कमी के साथ। अल-लिसान (फद्म)। (२) इसे अहमद (७२९) और मुस्लिम (७७१) ने उद्धृत किया है, और विस्तार से ९/१४० में पहले आ चुका है।

صفحہ ۲۱۴ سورہ ص: آیات ۴۱ - ۴۳

... اس کے نزدیک یہ جائز نہیں ہوا کہ زمین میں کوئی الٰہ ہو، اور اسے سجدہ کیا جائے، اور وہ بلا سے عافیت دے، تو پھر ایک نبی کی بیوی کیسے شک کر سکتی ہے؟! اگر وہ کسی دیہاتی یا کند ذہن(۱) بربر کی بیوی بھی ہوتی تب بھی اس کے نزدیک یہ روا نہ ہوتا۔

رہا اس کا عورت کے لیے ایک وادی میں مال و اولاد کی تصویر کشی کرنا، تو یہ وہ کام ہے جس پر ابلیس کسی حال میں قادر نہیں، اور نہ ہی یہ جادو کے طریقے میں سے ہے کہ کہا جائے کہ یہ اس کی جنس سے ہے۔

اور اگر اس کا تصور کیا جاتا تو عورت جان لیتی کہ یہ جادو ہے جیسا کہ ہم اسے جانتے ہیں، اور وہ اس کی معرفت میں ہم سے بڑھ کر ہے؛ کیونکہ کوئی بھی زمانہ جادو، اس کے چرچے، لوگوں کے درمیان اس کے رواج اور اس کی تصویر کشی سے خالی نہیں رہا۔

قاضی نے کہا: جس چیز نے انہیں اس پر جرات دی اور جس کا انہوں نے اس کا ذکر کرنے کے لیے سہارا لیا وہ اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: {جب اس نے اپنے رب کو پکارا کہ شیطان نے مجھے تکلیف اور عذاب پہنچایا ہے}۔ چنانچہ جب انہوں نے اسے شیطان کے چھونے کی شکایت کرتے دیکھا تو انہوں نے ان اقوال کی تفسیر میں اپنی رائے سے وہ کچھ شامل کر دیا جو پہلے گزر چکا۔

معاملہ ویسا نہیں ہے جیسا انہوں نے گمان کیا، اور تمام افعال خواہ خیر ہو یا شر، ایمان ہو یا کفر، اطاعت ہو یا نافرمانی، ان کا خالق اللہ ہے، اس کی تخلیق میں کوئی اس کا شریک نہیں، اور نہ ہی اس کے علاوہ کسی چیز کی تخلیق میں۔ لیکن ذکر میں شر کی نسبت اس کی طرف نہیں کی جاتی، اگرچہ وہ تخلیق کے طور پر اس کی طرف سے موجود ہوتا ہے؛ یہ اس ادب کی بنا پر ہے جس

سے اس نے ہمیں نوازا، اور اس حمد کی بنا پر جو اس نے ہمیں سکھائی۔ محمد ﷺ کا اپنے رب کے ذکر میں ایک جملہ یہ بھی تھا: "اور خیر تیرے ہاتھوں میں ہے، اور شر تیری طرف (منسوب) نہیں"(۲) اسی معنی پر۔ اسی میں سے ابراہیم علیہ السلام کا قول ہے: {اور جب میں بیمار ہوتا ہوں تو وہی مجھے شفا دیتا ہے}۔ اور نوجوان نے کلیم (موسیٰ علیہ السلام) سے کہا: {اور مجھے اسے نہیں بھلایا مگر شیطان نے} [الکھف: ۶۳]۔

رہا ان کا یہ قول کہ: ایک مظلوم نے اس سے مدد مانگی اور اس نے اس کی مدد نہیں کی، تو اس قول کی صحت کا ضامن کون ہے؟ اور یہ اس سے خالی نہیں کہ یا تو وہ اس کی مدد کرنے پر قادر تھے، تو کسی کے لیے اسے چھوڑنا حلال نہیں کہ اس پر ملامت کی جائے کہ اس نے نافرمانی کی جبکہ وہ اس سے منزہ (پاک) ہیں۔ یا وہ عاجز تھے تو اس میں ان پر کوئی گرفت نہیں۔ اسی طرح ان کا یہ قول کہ: انہوں نے ایک فقیر کو داخل ہونے سے روکا؛ اگر وہ اس سے باخبر تھے تو یہ ان پر بہتان ہے، اور اگر وہ نہیں جانتے تھے تو اس میں ان پر کوئی حرج نہیں۔

---

(۱) لوگوں میں "الفَدْم": وہ شخص جو دلیل اور گفتگو سے عاجز ہو، ثقالت، سستی اور سمجھ کی کمی کے ساتھ۔ اللسان (فدم)۔ (۲) اسے احمد (۷۲۹) اور مسلم (۷۷۱) نے روایت کیا ہے، اور تفصیل سے پہلے ۹/۱۴۰ پر گزر چکا ہے۔

٢١٥ Surah Sad: Verses 41 - 43

Regarding their statement: "If he compromised with the disbelieving king over his sheep," do not say "compromised" (dāhana), but rather say "handled diplomatically" (dārā). Warding off a disbeliever or an oppressor from one's self or property with wealth is permissible; yes, and also with kind words.

Ibn al-Arabi, the judge Abu Bakr (may Allah be pleased with him), said: "Nothing authentic has been reported about Job (Ayyub) regarding his affair except what Allah informed us in His Book in two verses; the first is His saying: {And Job, when he cried out to his Lord, 'Indeed, adversity has touched me...'} [Al-Anbiya: 83], and the second in Surah Sad: {Indeed, Satan has touched me with hardship and torment}.

As for the Prophet (PBUH), nothing authentic has been narrated from him mentioning even a single letter about him except his saying: 'While Job was bathing naked, golden locusts fell on him...' the Hadith (1).

Since no Quranic verse or Sunnah is authentic about him except what we mentioned, who then can convey Job's news to the listener, or through whose tongue was it heard? Isra'iliyyat (Judeo-Christian traditions) are absolutely rejected by scholars; therefore, turn your eyes away from their lines, and deafen your ears from hearing them, for they only provide your thought with imagination and increase nothing in your heart but confusion.

In the Sahih [collection] - and the wording is Al-Bukhari's - Ibn Abbas said: 'O assembly of Muslims! How can you ask the People of the Book when your Book, which was revealed to your Prophet, is the newest of tidings about Allah, which you read purely and unmixed? Allah has told you that the People of the Book have altered Allah's books, changed them, and wrote books with their own hands, saying: {This is from Allah, to exchange it for a small price} [Al-Baqara: 79]. Does not the knowledge that has come to you forbid you from asking them? No, by Allah, we have never seen a man from them asking you about what was revealed to you' (2). The Prophet (PBUH) disapproved of Umar's reading of the Torah in a hadith of 'Al-Muwatta' (3).

His saying: {Strike [the ground] with your foot}. 'Ar-rakd' (striking/galloping) is pushing with the foot. It is said: He spurred (rakada) the animal, or he kicked (rakada) his garment with his foot. Al-Mubarrad said: 'Ar-rakd' is movement; hence Al-Asma'i said: It is said: 'rukidat' (it was spurred)...

(1) Preceding 4/483 and 15/182. (2) Sahih Bukhari (7523). His saying: 'not mixed', i.e., not mixed with anything else. (3) Narrated by Ahmad (15156) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him), and in its chain is Mujalid bin Sa'id, who is weak, as in 'At-Taqrib'. We did not find it in 'Al-Muwatta'.

२१५ सूरा साद: आयत ४१ - ४३

उनके इस कथन के संबंध में: "यदि उसने अपनी भेड़ों के लिए काफिर राजा से समझौता किया," तो "समझौता किया" (दाहाना) न कहें, बल्कि "राजनयिक व्यवहार किया" (दारा) कहें। धन के माध्यम से अपनी जान या माल से काफिर और अत्याचारी को दूर करना जायज़ है; हाँ, और अच्छे शब्दों के साथ भी।

काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: "अय्यूब (अलैहिस सलाम) के मामले में अल्लाह ने अपनी किताब में जो हमें दो आयतों में बताया है, उसके अलावा कुछ भी प्रामाणिक नहीं है; पहली आयत: {और अय्यूब को याद करो, जब उसने अपने रब को पुकारा: 'निश्चय ही मुझे कष्ट पहुँचा है...'} [अल-अंबिया: ८३], और दूसरी सूरा साद में: {निश्चय ही शैतान ने मुझे कष्ट और पीड़ा पहुँचाई है}।

जहाँ तक नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का संबंध है, उनके बारे में उनके इस कथन के अलावा एक अक्षर भी प्रामाणिक रूप से वर्णित नहीं है: 'जब अय्यूब स्नान कर रहे थे, तो उन पर सोने की टिड्डियाँ गिरने लगीं...' हदीस (१)।

चूंकि हमारे द्वारा बताए गए के अलावा उनके बारे में कोई कुरान या सुन्नत प्रामाणिक नहीं है, तो सुनने वाले तक अय्यूब की खबर कौन पहुँचाएगा, या इसे किसके माध्यम से सुना गया? विद्वानों के बीच 'इसराइलियत' (यहूदी-ईसाई परंपराएं) पूरी तरह से अस्वीकार्य हैं; इसलिए उनकी पंक्तियों से अपनी आँखें फेर लें, और उन्हें सुनने से अपने कानों को बहरा कर लें, क्योंकि वे आपके विचारों को केवल कल्पना ही देते हैं, और आपके हृदय में केवल भ्रम ही बढ़ाते हैं।

सहीह [संग्रह] में - और शब्द बुखारी के हैं - इब्न अब्बास ने कहा: 'ऐ मुसलमानों के समूह! आप किताब वालों (यहूदी-ईसाई) से कैसे पूछ सकते हैं जबकि आपकी किताब, जो आपके नबी पर नाजिल हुई है, अल्लाह के बारे में सबसे नई जानकारी है, जिसे आप शुद्ध रूप में पढ़ते हैं? अल्लाह ने आपको बताया है कि किताब वालों ने अल्लाह की किताबों को बदल दिया है, उनमें फेरबदल किया है और अपने हाथों से किताबें लिखी हैं, और कहा: {यह अल्लाह की ओर से है, ताकि इसके बदले थोड़ा सा मूल्य प्राप्त कर सकें} [अल-बकराह: ७९]। क्या वह ज्ञान जो तुम्हारे पास आया है तुम्हें उनसे पूछने से नहीं रोकता? नहीं, खुदा की कसम, हमने उनमें से किसी आदमी को आपसे उस बारे में

पूछते नहीं देखा जो आप पर नाजिल हुआ है' (२)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने 'अल-मुवत्ता' की एक हदीस में उमर के तौरात पढ़ने पर आपत्ति जताई थी (३)।

उनका कथन: {अपने पैर से [जमीन पर] प्रहार करो}। 'अर-रकद' (प्रहार करना/दौड़ना) पैर से धक्का देना है। कहा जाता है: उसने जानवर को एड़ लगाई (रकदा), या उसने अपने पैर से अपने कपड़े को लात मारी (रकदा)। अल-मुबर्रद ने कहा: 'अर-रकद' का अर्थ हिलना-डुलना है; इसीलिए अल-असमी ने कहा: कहा जाता है: 'रुकिदत' (उसे एड़ लगाई गई)...

(१) पूर्व ४/४८३ और १५/१८२। (२) सहीह बुखारी (७५२३)। उनका कहना है: 'नहीं मिलाया गया', यानी इसमें कुछ और नहीं मिलाया गया। (३) अहमद (१५१५६) द्वारा जाबिर (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से वर्णित, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में मुजालिद बिन सईद है, जो 'अत-तक़रीब' के अनुसार कमजोर है। हमें यह 'अल-मुवत्ता' में नहीं मिला।

۲۱۵ سورة ص: آیات ۴۱ - ۴۳

ان کے اس قول کے بارے میں کہ: "اگر اس نے اپنی بھیڑوں پر کافر بادشاہ سے سمجھوتہ کیا،" تو یہ نہ کہیں کہ "سمجھوتہ کیا" (داہن)، بلکہ کہیں: "نرمی سے معاملہ کیا" (داری)۔ کافر اور ظالم کو اپنی جان یا مال سے دور کرنا مال کے بدلے جائز ہے؛ ہاں، اور اچھی بات کے ساتھ بھی۔

قاضی ابو بکر ابن العربی (رضی اللہ عنہ) نے فرمایا: "ایوب علیہ السلام کے معاملے میں اللہ نے اپنی کتاب میں دو آیات میں جو ہمیں بتایا ہے، اس کے علاوہ کچھ بھی مستند ثابت نہیں ہے؛ پہلی آیت اللہ کا یہ ارشاد ہے: {اور ایوب کو یاد کیجیے، جب انہوں نے اپنے رب کو پکارا کہ مجھے تکلیف پہنچی ہے...} [الانبیاء: ۸۳] اور دوسری سورۃ ص میں: {کہ شیطان نے مجھے تکلیف اور عذاب پہنچایا ہے}۔

رہے نبی کریم ﷺ، تو ان سے ان کے اس قول کے علاوہ ان کے بارے میں ایک لفظ بھی مستند ثابت نہیں ہے: 'ایوب غسل کر رہے تھے کہ ان پر سونے کی ٹڈیوں کی بارش ہونے لگی...' الحدیث (۱)۔

جب اس بارے میں کوئی قرآن یا سنت اس کے علاوہ ثابت نہیں جو ہم نے ذکر کیا، تو سننے والے تک ایوب علیہ السلام کی خبر کون پہنچائے گا، یا کس کی زبان سے اسے سنا گیا؟ اور اسرائیلیات علماء کے نزدیک مکمل طور پر مسترد ہیں؛ پس ان کی سطروں سے اپنی نظریں پھیر لو، اور ان کے سننے سے اپنے کان بند کر لو، کیونکہ وہ تمہارے فکر کو صرف تخیل ہی دیتی ہیں، اور تمہارے دل میں سوائے فساد کے کچھ نہیں بڑھاتییں۔

صحیح [بخاری] میں ہے - اور الفاظ بخاری کے ہیں - کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: 'اے مسلمانوں کی جماعت! تم اہل کتاب سے کیوں سوال کرتے ہو جبکہ تمہاری کتاب جو تمہارے نبی

پر نازل ہوئی ہے، اللہ کی طرف سے تازہ ترین خبر ہے، جسے تم خالص پڑھتے ہو جس میں کوئی آمیزش نہیں ہے؟ اور اللہ نے تمہیں بتا دیا ہے کہ اہل کتاب نے اللہ کی کتابوں کو بدل دیا ہے اور ان میں تحریف کی ہے اور اپنے ہاتھوں سے کتابیں لکھیں؛ پھر کہا: {یہ اللہ کی طرف سے ہے تاکہ اس کے بدلے تھوڑی سی قیمت حاصل کریں} [البقرہ: ۷۹]۔ کیا تمہارے پاس جو علم آیا ہے وہ تمہیں ان سے سوال کرنے سے نہیں روکتا؟ نہیں، اللہ کی قسم، ہم نے ان میں سے کسی ایک شخص کو بھی تم سے اس بارے میں سوال کرتے نہیں دیکھا جو تم پر نازل ہوا ہے' (۲)۔ اور نبی کریم ﷺ نے 'موطا' کی ایک حدیث میں عمر رضی اللہ عنہ کے تورات پڑھنے پر ناپسندیدگی کا اظہار فرمایا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اپنے پاؤں سے مارو}۔ 'الرکض' پاؤں سے دھکا دینا ہے۔ کہا جاتا ہے: جانور کو ایڑی لگائی (رکض الدابة) یا پاؤں سے اپنے کپڑے کو ٹھوکر ماری (رکض ثوبه برجله)۔ مبرد نے کہا: 'الرکض' حرکت دینے کو کہتے ہیں؛ اسی لیے اصمعی نے کہا: کہا جاتا ہے: 'رُکِضَت' (اسے ایڑی لگائی گئی)...

(۱) پہلے ۴ / ۴۸۳ اور ۱۵ / ۱۸۲۔ (۲) صحیح بخاری (۷۵۲۳)۔ اور ان کا قول: 'نہیں ملا یا گیا'، یعنی: اس میں کوئی دوسری چیز نہیں ملائی گئی۔ (۳) اسے احمد (۱۵۱۵۶) نے حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں مجالد بن سعید ہے، جو ضعیف ہے جیسا کہ 'التقریب' میں ہے۔ اور ہمیں یہ 'موطا' میں نہیں ملی۔

Surah Sad: Verses 41 - 43 216 the animal. It is not said: 'she ran'; because running is only the movement of the rider's legs, and she has no action in that. Sibawayh narrated: 'I ran the animal, and it ran', like: 'I set the bone and it was set', and 'I saddened him and he was saddened'; and in the speech there is an implicit meaning: meaning: We said to him: 'Strike [with your foot]', as said by Al-Kisa'i(1). And this was when God healed him. {This is a [spring for] bathing, cool and [a] drink} meaning: so he struck [the ground with his foot] and a spring of water gushed out, so he bathed with it, and the disease disappeared from his exterior, then he drank from it and the disease disappeared from his interior. Qatadah said: They are two springs in the land of Sham in a place called: Al-Jabiya. He bathed from one of them, so God Almighty removed the exterior of his illness, and he drank from the other, so God Almighty removed the interior of his illness. And similar was reported from Al-Hasan(2) and Muqatil; Muqatil said: A hot spring gushed out and he bathed in it, so he came out healthy, then another spring gushed out and he drank fresh water from it. And it was said: He was commanded to run with his legs so that every disease in his body would be scattered away from him. And 'Al-Mughtasal' is the water with which one bathes; as said by Al-Qutabi(3). And it was said: It is the place where one bathes; as said by Muqatil(4). Al-Jawhari(5): I bathed with water, and 'al-ghasul' is the water with which one bathes, and likewise 'al-mughtasal', God Almighty said: {This is a [spring for] bathing, cool and [a] drink} and 'al-mughtasal' also means: the place where one bathes, and 'al-mighsal' and 'al-maghsal' with the 'seen' broken (with kasra) and opened (with fatha): [is] the place for washing the dead, and the plural is 'al-maghasil'. And there was disagreement about how long Ayyub remained in the affliction; Ibn Abbas said: seven years and seven months. (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/465. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/102, and Al-Hasan's statement was recorded by al-Tabari 16/364 in detail. (3) In Gharib al-Qur'an, p. 380. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/102. (5) Al-Sahhah (ghasl). (6) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 22/207 on the authority of Muqatil.

सूरह साद: आयत 41 - 43 216 जानवर। यह नहीं कहा जाता है: 'वह दौड़ी'; क्योंकि दौड़ना केवल सवार के पैरों की हलचल है और इसमें उसकी कोई क्रिया नहीं है। सिबावे ने वर्णन किया: 'मैंने जानवर को दौड़ाया, और वह दौड़ा', जैसे: 'मैंने हड्डी जोड़ी और वह जुड़ गई', और 'मैंने उसे दुखी किया और वह दुखी हो गया'; और भाषण में एक निहित अर्थ है: यानी: हमने उससे कहा: 'अपने पैर से मारो', जैसा कि अल-किसाई(1) ने कहा। और यह तब हुआ जब ईश्वर ने उसे चंगा किया। {यह स्नान के लिए [एक चश्मा] है, ठंडा और [एक] पेय} यानी: उसने [पैर से जमीन पर] मारा और पानी का एक चश्मा फूट पड़ा, तो उसने उससे स्नान किया, और बीमारी उसके बाहरी हिस्से से दूर हो गई, फिर उसने उससे पिया और बीमारी उसके आंतरिक हिस्से से दूर हो गई। क़तादा ने कहा: वे शाम (सीरिया) की भूमि में अल-जाबिया नामक स्थान पर दो चश्मे हैं। उसने उनमें से एक से स्नान किया, तो अल्लाह तआला ने उसकी बीमारी के बाहरी हिस्से को दूर कर दिया, और दूसरे से पिया, तो अल्लाह तआला ने उसकी बीमारी के आंतरिक हिस्से को दूर कर दिया। और इसी तरह अल-हसन(2) और मुक़ातिल से भी वर्णित है; मुक़ातिल ने कहा: एक गर्म चश्मा फूटा और उसने उसमें स्नान किया, तो वह स्वस्थ होकर निकला, फिर दूसरा चश्मा फूटा और उसने उससे मीठा पानी पिया। और यह कहा गया: उसे अपने पैरों से भागने का आदेश दिया गया था ताकि उसके शरीर की हर बीमारी उससे दूर हो जाए। और 'अल-मुग्तसल' वह पानी है जिससे स्नान किया जाता है; जैसा कि अल-कुतबी(3) ने कहा। और यह कहा गया: यह वह स्थान है जहाँ स्नान किया जाता है; जैसा कि मुक़ातिल(4) ने कहा। अल-जौहरी(5): मैंने पानी से स्नान किया, और 'अल-ग़सूल' वह पानी है जिससे स्नान किया जाता है, और इसी तरह 'अल-मुग्तसल', अल्लाह तआला ने फरमाया: {यह स्नान के लिए [एक चश्मा] है, ठंडा और [एक] पेय} और 'अल-मुग्तसल' का अर्थ यह भी है: वह स्थान जहाँ स्नान किया जाता है, और 'अल-मिग़सल' और 'अल-मग़सल' ('सीन' पर जेर और जबर के साथ): मृतकों को नहलाने की जगह है, और इसका बहुवचन 'अल-मगासिल' है। और इस बात पर मतभेद था कि अय्यूब कितने समय तक विपत्ति में रहे; इब्न अब्बास ने कहा: सात साल और सात महीने। (1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 3/465 द्वारा। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/102, और अल-हसन का कथन अल-तबारी 16/364 द्वारा विस्तार से उद्धृत किया गया है। (3) ग़रीब अल-कुरान में, पृष्ठ 380। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/102। (5) अल-सिहह (ग़स्ल)। (6) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 22/207 में मुक़ातिल के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

سورہ ص : آیات 41 - 43 216 جانور۔ اور یہ نہیں کہا جاتا: 'وہ دوڑی'؛ کیونکہ دوڑنا صرف سوار کے اپنے پاؤں ہلانے کا نام ہے اور اس میں جانور کا کوئی فعل نہیں۔ سیبویہ نے حکایت کی ہے: 'میں نے جانور کو دوڑایا، تو وہ دوڑا'، جیسے: 'میں نے ہڈی جوڑی تو وہ جڑ گئی'، اور 'میں نے اسے غمگین کیا تو وہ غمگین ہو گیا'؛ اور کلام میں پوشیدہ معنی ہیں: یعنی: ہم نے اس سے کہا: 'اپنے پاؤں سے مارو'، یہ کسائی(1) نے کہا ہے۔ اور یہ اس وقت ہوا جب اللہ نے اسے شفا دی۔ {یہ نہانے کا [چشمہ] ہے، ٹھنڈا اور پینے کا} یعنی: اس نے (پاؤں سے زمین پر) مارا تو پانی کا ایک چشمہ پھوٹ پڑا، پس اس نے اس سے غسل کیا، تو بیماری اس کے ظاہر سے چلی گئی، پھر اس نے اس میں سے پیا تو بیماری اس کے باطن سے چلی گئی۔ قتادہ نے کہا: وہ ملکِ شام میں 'الجابیہ' نامی زمین میں دو چشمے ہیں۔ اس نے ان میں سے ایک سے غسل کیا، تو اللہ تعالیٰ نے اس کی بیماری کا ظاہر دور کر دیا، اور دوسرے سے پیا، تو اللہ تعالیٰ نے اس کی بیماری کا باطن دور کر دیا۔ اور اسی طرح حسن(2) اور مقاتل سے مروی ہے؛ مقاتل نے کہا: ایک گرم چشمہ پھوٹا اور اس نے اس میں غسل کیا، تو وہ تندرست ہو کر نکلا، پھر دوسرا چشمہ پھوٹا اور اس نے اس سے میٹھا پانی پیا۔ اور کہا گیا: اسے پاؤں سے دوڑنے کا حکم دیا گیا تاکہ اس کے جسم سے ہر بیماری جھڑ جائے۔ اور 'المغتسل' وہ پانی ہے جس سے غسل کیا جائے؛ یہ القتبی(3) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: یہ وہ جگہ ہے جہاں غسل کیا جاتا ہے؛ یہ مقاتل(4) نے کہا ہے۔ جوہری(5): میں نے پانی سے غسل کیا، اور 'الغسول' وہ پانی ہے جس سے غسل کیا جائے، اور اسی طرح 'المغتسل'، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {یہ نہانے کا [چشمہ] ہے، ٹھنڈا اور پینے کا} اور 'المغتسل' کا مطلب یہ بھی ہے: وہ جگہ جہاں غسل کیا جائے، اور 'المِغسل' اور 'المَغسل' سین کے زیر اور زبر کے ساتھ: مردوں کے غسل دینے کی جگہ، اور اس کی جمع 'المغاسل' ہے۔ اور اس میں اختلاف ہوا کہ ایوب علیہ السلام کتنے

عرصہ بلا (آزمائش) میں رہے؛ ابن عباس نے کہا: سات سال اور سات ماہ۔ (1) اعراب القرآن للنحاس 3/ 465۔ (2) النکت والعیون 5/ 102، اور حسن کا قول طبری نے 16/ 364 میں تفصیل سے نقل کیا ہے۔ (3) غریب القرآن ص 380 میں۔ (4) النکت والعیون 5/ 102۔ (5) الصحاح (غسل)۔ (6) اسے رازی نے اپنی تفسیر 22/ 207 میں مقاتل کے حوالے سے ذکر کیا ہے۔

217 Surah Sad: Verses 42 - 44

... and seven days and seven hours (1). Wahb ibn Munabbih said: Affliction struck Job for seven years, Joseph was left in prison for seven years, and Nebuchadnezzar was punished and transformed among wild beasts for seven years. This was mentioned by Abu Nu'aym (2). It was said: Ten years. It was said: Eighteen years. Reported by Anas as a marfu' (attributed to the Prophet) tradition in what Al-Mawardi mentioned (3). I say: Ibn al-Mubarak mentioned it; Yunus ibn Yazid told us, from 'Uqayl from Ibn Shihab that the Messenger of Allah (peace be upon him) one day mentioned Job and the affliction that befell him, and he mentioned that the affliction that befell him lasted eighteen years (4). Al-Qushayri mentioned the hadith. It was also said: Forty years. His saying: {And We granted him his family and the like of them with them} - the discussion on it has already passed in [Surah] "Al-Anbiya" (5). {A mercy from Us} meaning: a blessing from Us. {And a reminder for people of understanding} meaning: a lesson for those of intellect. The Almighty's saying: {And take in your hand a bundle of rushes and strike with it and do not break your oath. Indeed, We found him patient, an excellent servant. Indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]. 44} In it are seven issues: First: Job had sworn during his illness to strike his wife a hundred lashes; and regarding the reason for that, there are four opinions: One of them: What Ibn Abbas related, that Iblis (Satan) met her in the form of a physician, so she called him to treat Job. He said: I will treat him on the condition that if he is cured, he says: "You healed me," I want no reward other than that. She said: "Yes," and suggested this to Job, so he swore he would strike her. And he said: "Woe to you, that is Satan." Second: What Sa'id ibn al-Musayyib related, that she came to him with more bread than she used to bring, so he feared her betrayal and swore he would strike her.

---

(1) In Al-Hilya 4/53. (2) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/102. The hadith's documentation preceded in 14/260, and we mentioned there that Al-Hafiz Ibn Kathir said: "This raising [to the Prophet] is very strange, and it is more likely to be mawquf (stopping at a companion)." (3) Al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (179) (Zawa'id Nu'aym), and it is mursal, and it preceded at length in 14/260; see the discussion on it there. (4) 14/261 and what follows it.

२१७ सूरा साद: आयत ४२ - ४४

... और सात दिन और सात घंटे (१)। वहाब इब्न मुनब्बिह ने कहा: अय्यूब को सात साल तक कष्ट पहुँचा, यूसुफ को सात साल जेल में रखा गया, और बुख्तनसर (नबूकदनेस्सर) को सात साल तक सजा दी गई और जंगली जानवरों के बीच बदल दिया गया। अबू नुएम ने इसका उल्लेख किया है (२)। कहा गया: दस साल। कहा गया: अठारह साल। अनस द्वारा मरफू परंपरा के रूप में वर्णित जैसा कि अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है (३)। मैंने कहा: इब्न अल-मुबारक ने इसका उल्लेख किया है; हमें यूनुस इब्न यजीद ने बताया, अकील से, इब्न शिहाब से कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक दिन अय्यूब और उन पर आए कष्टों का उल्लेख किया, और उन्होंने उल्लेख किया कि उन पर जो कष्ट आया वह अठारह वर्षों तक रहा (४)। अल-कुशैरी ने इस हदीस का उल्लेख किया है। कहा गया: चालीस साल। उनका कथन: {और हमने उन्हें उनके घर वाले और उनके साथ उनके जैसे ही और भी दे दिए} - इस पर चर्चा "अल-अंबिया" [सूरा] में पहले ही हो चुकी है (५)। {हमारी ओर से दया} अर्थात: हमारी ओर से एक नियामत। {और बुद्धिमानों के लिए एक नसीहत} अर्थात: बुद्धि वालों के लिए एक सबक। सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपने हाथ में सींकों का एक गट्ठा लो और उससे मारो और अपनी कसम न तोड़ो। वास्तव में, हमने उसे धैर्यवान पाया, क्या ही अच्छा बंदा था। वास्तव में, वह बहुत अधिक तौबा करने वाला था। ४४} इसमें सात मसले हैं: पहला: अय्यूब ने अपनी बीमारी के दौरान अपनी पत्नी को सौ कोड़े मारने की कसम खाई थी; और उसके कारण के बारे में चार राय हैं: उनमें से एक: जो इब्न अब्बास ने बताया कि इबलीस (शैतान) उन्हें एक चिकित्सक के रूप में मिला, तो उन्होंने उसे अय्यूब के इलाज के लिए बुलाया। उसने कहा: मैं उसका इलाज इस शर्त पर करूँगा कि अगर वह ठीक हो जाए, तो वह कहे: "तुमने मुझे ठीक किया है," मुझे इसके अलावा कोई और बदला नहीं चाहिए। उसने कहा: "हाँ," और अय्यूब को इसका सुझाव दिया, तो उन्होंने कसम खाई कि वह उसे जरूर मारेंगे। और उन्होंने कहा: "अफ़सोस तुझ पर, वह शैतान है।" दूसरा: जो सईद इब्न अल-मुसय्यब ने बताया कि वह उनके पास उस रोटी से ज्यादा रोटी लेकर आईं जो वह लाया करती थीं, तो उन्हें उनके विश्वासघात का डर हुआ और उन्होंने उन्हें मारने की कसम खाई।

---

(१) अल-हिल्या ४/ ५३ में। (२) अल-नुकात व अल-उयून ५/ १०२ में। हदीस का उल्लेख पहले १४/ २६० में हो चुका है, और हमने वहाँ उल्लेख किया है कि अल-हाफ़िज़ इब्न कसीर ने कहा: इसका मरफू होना बहुत ही अजीब है, और इसके मौकूफ़ होने की अधिक संभावना है। (३) इब्न अल-मुबारक

द्वारा अल-ज़ुहद (१७९) (ज़वाइद नुएम), और यह मुरसल है, और १४/ २६० में विस्तार से आ चुका है; वहाँ इस पर चर्चा देखें। (४) १४/ २६१ और उसके बाद।

۲۱۷ سورة ص: آیات ۴۲ - ۴۴

... اور سات دن اور سات گھنٹے(۱)۔ اور وہب بن منبہ نے کہا: ایوب علیہ السلام سات سال تک آزمائش میں رہے، اور یوسف علیہ السلام کو سات سال تک قید خانے میں رکھا گیا، اور بخت نصر کو سات سال تک عذاب دیا گیا اور درندوں میں تبدیل کر دیا گیا۔ اسے ابو نعیم نے ذکر کیا ہے(۲)۔ اور کہا گیا: دس سال۔ اور کہا گیا: اٹھارہ سال۔ اسے انس رضی اللہ عنہ نے مرفوعاً روایت کیا جیسا کہ الماوردی نے ذکر کیا ہے(۳)۔ میں نے کہا: اور اسے ابن المبارک نے ذکر کیا؛ ہمیں یونس بن یزید نے عقیل سے، انہوں نے ابن شہاب سے خبر دی کہ رسول اللہ ﷺ نے ایک دن ایوب علیہ السلام اور ان پر آنے والی آزمائش کا ذکر فرمایا، اور ذکر کیا کہ ان پر جو آزمائش آئی وہ اٹھارہ سال تک رہی(۴)۔ اور القشیری نے اس حدیث کو ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: چالیس سال۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَوَهَبْنَا لَهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُم مَّعَهُمْ﴾ ، اس پر کلام «الانبیاء» میں گزر چکا ہے(۵)۔ ﴿رَحْمَةً مِّنَّا﴾ یعنی: ہماری طرف سے ایک نعمت۔ ﴿وَذِكْرَىٰ لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾ یعنی: عقل والوں کے لیے ایک عبرت۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِب بِّهِ وَلَا تَحْنَثْ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا نِّعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ ٤٤﴾ اس میں سات مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: ایوب علیہ السلام نے اپنی بیماری کے دوران قسم کھائی تھی کہ وہ اپنی بیوی کو سو کوڑے ماریں گے؛ اور اس کی وجہ کے بارے میں چار اقوال ہیں: ان میں سے ایک: جو ابن عباس رضی اللہ عنہما نے بیان کیا کہ ابلیس ان سے ایک طبیب کی صورت میں ملا تو انہوں نے اسے ایوب علیہ السلام کے علاج کے لیے بلایا؛ اس نے کہا: میں اس شرط پر علاج کروں گا کہ جب وہ تندرست ہو جائیں تو کہیں: "تم نے مجھے شفا دی ہے"، میں اس کے سوا کوئی بدلہ نہیں چاہتا۔ انہوں نے کہا: ٹھیک ہے، پھر انہوں نے ایوب علیہ السلام کو اس کا مشورہ دیا تو انہوں نے قسم کھائی کہ وہ انہیں ضرور ماریں گے۔ اور فرمایا: افسوس تجھ پر، وہ تو شیطان ہے۔

دوسرا: جو سعید بن المسیب نے بیان کیا کہ وہ ان کے پاس روٹی کی اس مقدار سے زیادہ لائیں جو وہ لایا کرتی تھیں، تو انہیں ان کی خیانت کا خوف ہوا، پس انہوں نے انہیں مارنے کی قسم کھائی۔

---

(۱) الحلیہ ۴/ ۵۳ میں۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۱۰۲ میں۔ اور حدیث کی تخریج پہلے ۱۴/ ۲۶۰ میں گزر چکی ہے، اور ہم نے وہاں ذکر کیا ہے کہ الحافظ ابن کثیر نے کہا: اور اس کا مرفوع ہونا بہت ہی غریب ہے، اور زیادہ قرینِ قیاس یہ ہے کہ یہ موقوف ہو۔ (۳) الزہد لابن المبارک (۱۷۹) (زوائد نعیم)، اور یہ مرسل ہے، اور تفصیل سے ۱۴/ ۲۶۰ میں گزر چکا ہے، وہاں اس پر کلام ملاحظہ فرمائیں۔ (۴) ۱۴/ ۲۶۱ اور اس کے بعد۔

218 Surah Sad: Ayah 44

Third: What was narrated by Yahya bin Salam and others: that Satan tempted her to persuade Ayyub (Job) to sacrifice a young goat as an offering to him, and that he would then be healed. She mentioned this to him, so he swore that he would strike her a hundred times if he were cured (1).

And [Fourth]: It was said: she sold her braids for two loaves of bread when she found nothing else to bring to Ayyub, and Ayyub used to lean on her when he wanted to stand up; for this reason, he swore to strike her (2). When Allah healed him, He commanded him to take a bundle (dighth) and strike with it. So he took a hundred date stalks and struck her once. It was said: A bundle is a handful of grass mixed with green and dry. Ibn Abbas said: It is the bunch of palm fruit that holds its stalks (3).

Second: This verse contains the permissibility of a man striking his wife for discipline. This is because Ayyub's wife made a mistake, so he swore to strike her a hundred times, and Allah Almighty commanded him to strike her with a cluster of date stalks. This is not permissible in the context of legal punishments (hudud). Allah only commanded him to do that so he would not strike his wife beyond the bounds of discipline. This is because a husband is not allowed to strike his wife beyond the bounds of discipline; for this reason, the Prophet (peace and blessings be upon him) said: "And strike them with a blow that is not painful," as previously explained in Surah 'An-Nisa' (4).

Third: Scholars differed regarding this ruling—is it general or specific to Ayyub alone? It was narrated from Mujahid that it is general for all people. This was mentioned by Ibn al-Arabi (5).

It was narrated from Al-Qushayri that this was specific to Ayyub.

Al-Mahdawi narrated from Ata bin Abi Rabah that he held the view that this is a lasting ruling, and that if someone strikes with a hundred rods or the like in a single blow, he has fulfilled his oath. Something similar was narrated from Ash-Shafi'i (6). And it was narrated similarly...

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 103/5. (2) Mentioned by Ibn al-Arabi similarly in Ahkam al-Qur'an 1639/4, and previously in 259/14. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 103/5. (4) 286/6, and the hadith was narrated by Muslim (1218) in a very lengthy form from the hadith of Jabir. (5) In Ahkam al-Qur'an 1640/4. (6) Mentioned by Al-Kiya in Ahkam al-Qur'an

361/4. It appeared in (D) and (Z): "And its like was narrated from him by Al-Shafi'i," and in (M): "And Al-Shafi'i narrated its like," and what is established is from (Zha).

218 सूरह साद: आयत 44

तीसरा: जो याह्या बिन सलाम और अन्य लोगों ने बयान किया है: कि शैतान ने उन्हें इस बात के लिए बहकाया कि वे अय्यूब को उसे खुश करने के लिए एक मेमने की बलि देने के लिए मनाएं और वह ठीक हो जाएगा; उन्होंने इसका ज़िक्र उनसे किया, तो उन्होंने शपथ ली कि यदि वे ठीक हो गए तो वे उन्हें सौ कोड़े मारेंगे (1)।

और [चौथा]: कहा गया है: उन्होंने अपनी ज़ुल्फें(बालों की लटें) दो रोटियों के बदले बेच दीं जब उन्हें अय्यूब के पास ले जाने के लिए कुछ नहीं मिला, और जब अय्यूब खड़ा होना चाहते थे तो वे उनका सहारा लिया करते थे, इसी कारण उन्होंने उन्हें मारने की शपथ ली थी (2)। जब अल्लाह ने उन्हें स्वस्थ कर दिया, तो उन्हें एक 'दिग़स' (तिनकों का गुच्छा) लेने और उससे मारने का आदेश दिया, तो उन्होंने सौ की संख्या में खजूर की टहनियाँ लीं और उन्हें एक ही बार मारा। कहा गया है: 'दिग़स' सूखी और गीली घास का एक मुट्ठी भर गुच्छा है। इब्न अब्बास ने कहा: यह खजूर का वह गुच्छा है जो अपनी टहनियों को समेटे रहता है (3)।

दूसरा: इस आयत में पुरुष का अपनी पत्नी को अनुशासन के लिए मारने की अनुमति शामिल है। ऐसा इसलिए क्योंकि अय्यूब की पत्नी से गलती हुई थी, तो उन्होंने उन्हें सौ बार मारने की कसम खाई, फिर अल्लाह ताला ने उन्हें खजूर की टहनियों के एक गुच्छे से मारने का आदेश दिया। और यह कानूनी दंड (हुदूद) में जायज़ नहीं है। अल्लाह ने उन्हें केवल इसलिए ऐसा आदेश दिया ताकि वे अपनी पत्नी को अनुशासन की सीमा से बाहर न मारें। ऐसा इसलिए है क्योंकि पति के लिए अपनी पत्नी को अनुशासन की सीमा से ऊपर मारना जायज़ नहीं है; इसीलिए नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "और उन्हें ऐसी मार मारो जिससे चोट का निशान न पड़े (ग़ैर मुबर्रह)", जैसा कि पहले 'अन-निसा' में स्पष्ट किया जा चुका है (4)।

तीसरा: विद्वानों ने इस हुक्म के बारे में मतभेद किया है कि क्या यह सामान्य है या केवल अय्यूब के लिए विशिष्ट है; मुजाहिद से रिवायत है कि यह लोगों के लिए सामान्य है। इसका उल्लेख इब्न अल-अरबी ने किया है (5)।

अल-कुशैरी से रिवायत है कि यह अय्यूब के लिए विशिष्ट था।

अल-महदवी ने अता बिन अबी रबाह से रिवायत किया कि वे इस राय पर थे कि यह हुक्म आज भी लागू है, और यदि सौ छड़ियों या उसके समान किसी चीज़ से एक बार मारा जाए, तो शपथ पूरी हो जाती है। इमाम अल-शाफ़ई से भी इसी तरह की रिवायत है (6)। और इसी तरह रिवायत की गई...

---

(1) अल-नुकात वल-उयून 103/5। (2) इब्न अल-अरबी ने अहकाम अल-कुरान 1639/4 और पहले 259/14 में इसी तरह उल्लेख किया है। (3) अल-नुकात वल-उयून 103/5। (4) 286/6, और हदीस को मुस्लिम (1218) ने जाबिर की हदीस से बहुत विस्तार से निकाला है। (5) अहकाम अल-कुरान 1640/4 में। (6) अल-किया ने अहकाम अल-कुरान 361/4 में इसका उल्लेख किया है। (द) और (ज़) प्रतियों में: "और अल-शाफ़ई से इसी तरह की रिवायत है" आया है, और (म) में: "अल-शाफ़ई ने इसी तरह रिवायत की", और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है।

٢١٨ سورة ص : الآية ٤٤

ثالث: جو یحییٰ بن سلام اور دیگر نے نقل کیا ہے: کہ شیطان نے انہیں ورغلایا کہ وہ ایوب کو اس بات پر آمادہ کریں کہ وہ اس کے تقرب کے لیے ایک بکری کا بچہ ذبح کریں اور وہ تندرست ہو جائیں گے؛ تو انہوں نے ان سے اس کا ذکر کیا، جس پر انہوں نے قسم کھائی کہ اگر وہ شفایاب ہو گئے تو وہ انہیں سو (کوڑے) ماریں گے (١)۔

اور [رابع] کہا گیا: انہوں نے اپنی مینڈھیاں (بالوں کی لٹیں) دو روٹیوں کے بدلے بیچ دیں جب انہیں ایوب کے پاس لے جانے کے لیے کچھ نہ ملا، اور ایوب جب اٹھنا چاہتے تو ان کا سہارا لیتے تھے، اسی لیے انہوں نے انہیں مارنے کی قسم کھائی (٢)۔ پھر جب اللہ نے انہیں شفا دی تو انہیں حکم دیا کہ ایک 'ضغث' (تنکوں کا مٹھا) لیں اور اس سے ماریں، تو انہوں نے سو کے قریب کھجور کی ٹہنیاں لیں اور انہیں ایک ہی بار مارا۔ اور کہا گیا: 'ضغث' گھاس کی وہ مٹھی ہے جس میں تر اور خشک ملے ہوئے ہوں۔ ابن عباس نے کہا: یہ کھجور کا وہ گچھا ہے جو اپنی ٹہنیوں کو سمیٹے ہوئے ہو (٣)۔

ثانیہ: اس آیت میں مرد کا اپنی بیوی کو تادیب کے لیے مارنے کے جواز کا ذکر ہے۔ وہ اس لیے کہ ایوب کی بیوی سے غلطی ہوئی تو انہوں نے انہیں سو بار مارنے کی قسم کھائی، تو اللہ تعالیٰ نے انہیں حکم دیا کہ انہیں کھجور کے گچھے سے ماریں۔ اور یہ حدود (شرعی سزاؤں) میں جائز نہیں ہے۔ اللہ نے انہیں اس کا حکم صرف اس لیے دیا تاکہ وہ اپنی بیوی کو تادیب کی حد سے زیادہ نہ ماریں۔ وہ اس لیے کہ شوہر کے لیے جائز نہیں کہ اپنی بیوی کو تادیب کی حد سے اوپر مارے؛ اسی لیے نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "اور انہیں ایسی مار مارو جو تکلیف دہ نہ ہو" جیسا کہ پہلے سورۃ 'النساء' میں اس کی وضاحت گزر چکی ہے (٤)۔

ثالثہ: اور علماء نے اس حکم میں اختلاف کیا ہے کہ کیا یہ عام ہے یا صرف ایوب علیہ السلام کے ساتھ خاص ہے؛ مجاہد سے مروی ہے کہ یہ لوگوں کے لیے عام ہے۔ اسے ابن العربی نے ذکر کیا ہے (۵)۔

اور قشیری سے مروی ہے کہ یہ ایوب علیہ السلام کے ساتھ خاص تھا۔

اور مہدوی نے عطا بن ابی رباح سے نقل کیا ہے کہ وہ اس طرف گئے کہ یہ حکم باقی ہے، اور یہ کہ اگر سو چھڑیوں یا اس جیسی کسی چیز سے ایک ہی مرتبہ مارا جائے تو قسم پوری ہو جاتی ہے۔ اور شافعیؒ سے بھی اسی طرح مروی ہے (۶)۔ اور اسی طرح مروی ہے...

---

(۱) النکت والعیون ۱۰۳/۵ . (۲) اسے ابن العربی نے احکام القرآن ۱۶۳۹/۴ میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور گزشتہ ۲۵۹/۱۴ میں۔ (۳) النکت والعیون ۱۰۳/۵ . (۴) ۲۸۶/۶ ، اور اس حدیث کو مسلم نے (۱۲۱۸) جابر کی حدیث سے بہت طویل روایت کیا ہے۔ (۵) احکام القرآن ۱۶۴۰/۴ میں . (۶) اسے الکیا نے احکام القرآن ۳۶۱/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (د) اور (ز) نسخوں میں ہے: "اور ان سے شافعی نے اسی طرح روایت کی"، اور (م) میں ہے: "اور شافعی نے اسی طرح روایت کی"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے۔

Surah Sad: Verse 44 219 From the Prophet (peace be upon him) regarding the disabled person with whom a servant girl became pregnant; he ordered that he be struck with a bunch of palm fiber containing a hundred stalks, a single strike (1).

Al-Qushayri said: It was said to 'Ata: Is this acted upon today? He said: The Quran was only revealed to be acted upon and followed.

Ibn al-Arabi (2) said: It was narrated from 'Ata that this was specific to Job (Ayyub). Likewise, Abu Zaid narrated from Ibn al-Qasim from Malik: Whoever swears to strike his slave a hundred times, then gathers them and strikes him with them once, has not fulfilled his oath. Some of our scholars said: Malik intends the saying of Allah Almighty: {To each among you We have prescribed a law and a method} [Al-Ma'idah: 48], meaning that this is abrogated by our Shari'a.

Ibn al-Mundhir (3) said: It has been narrated to us from Ali that he lashed Al-Walid bin 'Uqba with a two-headed whip forty lashes (4). Malik rejected this and recited the words of Allah Almighty: {Flog each of them with a hundred lashes} [An-Nur: 2]. This is the position of the school of opinion (Ashab al-Ra'y). Al-Shafi'i argued for his view with a Hadith whose chain of transmission has been criticized; and Allah knows best.

I say: The Hadith that Al-Shafi'i used as evidence was recorded by Abu Dawud in his "Sunan" (5). He said: Ahmad bin Said al-Hamadani told us, he said: Ibn Wahb told us, he said: Yunus informed me from Ibn Shihab, he said: Abu Umama bin Sahl bin Hunaif informed me that some companions of the Prophet (peace be upon him) from the Ansar told him that a man among them became so ill that he was wasted away, becoming skin and bones. A young girl belonging to some of them entered upon him and he desired her and had intercourse with her. When the men of his tribe entered to visit him, he informed them.

---

(1) It will come in full shortly. (2) Ahkam al-Quran 4/1640. (3) In al-Ishraf 2/28-29. (4) Narrated by Abd al-Razzaq in his Musannaf (13544) with this wording, and its origin is in Muslim (1707), but it does not mention that he lashed him with a two-headed whip. (5) Hadith (4472). Also narrated by Ahmad (21935) and al-Nasa'i in al-Kubra (7268) from the Hadith of Said bin Sa'd ibn 'Ubada, may Allah be pleased with them.

सूरह साद: आयत 44 219 नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उस अपंग व्यक्ति के बारे में उल्लेख है जिससे एक दासी गर्भवती हो गई थी; उन्होंने आदेश दिया कि उसे खजूर की टहनियों के एक गुच्छे से मारा जाए जिसमें सौ तीलियाँ हों, एक ही बार में (1)।

अल-कुशायरी ने कहा: 'अता' से पूछा गया: क्या आज इस पर अमल किया जाता है? उन्होंने कहा: कुरान केवल इसलिए उतारा गया है कि उस पर अमल किया जाए और उसका पालन किया जाए।

इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: 'अता' से वर्णित है कि यह विशेष रूप से अय्यूब (अलैहिस्सलाम) के लिए था। इसी तरह अबू जैद ने इब्न अल-कासिम से और उन्होंने मलिक से रिवायत की है: जिसने अपने गुलाम को सौ कोड़े मारने की कसम खाई, फिर उन्हें इकट्ठा किया और उसे एक ही बार में मारा, तो उसने अपनी कसम पूरी नहीं की। हमारे कुछ विद्वानों ने कहा: मलिक का अभिप्राय अल्लाह तआला के इस कथन से है: {तुममें से प्रत्येक के लिए हमने एक विधान और एक मार्ग निर्धारित किया है} [अल-माएदा: 48], यानी यह हमारी शरीयत द्वारा निरस्त (मन्सूख) है।

इब्न अल-मुंदिर (3) ने कहा: हमें अली (रज़ि.) से रिवायत मिली है कि उन्होंने अल-वलीद बिन उकबा को दो सिरों वाले कोड़े से चालीस कोड़े मारे (4)। मलिक ने इसका खंडन किया और अल्लाह तआला के इस कथन की तिलावत की: {उन दोनों में से प्रत्येक को सौ कोड़े मारो} [अन-नूर: 2]। यह राय वालों (अस्हाबुर-राय) का मत है। अल-शाफी ने अपने पक्ष में एक हदीस से दलील दी है, जिसकी सनद (प्रमाण श्रृंखला) पर चर्चा की गई है; और अल्लाह बेहतर जानता है।

मैंने कहा: वह हदीस जिससे अल-शाफी ने दलील दी है, उसे अबू दाऊद ने अपनी "सुनन" (5) में उद्धृत किया है। उन्होंने कहा: हमें अहमद बिन सईद अल-हमदानी ने बताया, उन्होंने कहा: हमें इब्न वहब ने बताया, उन्होंने कहा: मुझे यूनुस ने इब्न शिहाब से बताया, उन्होंने कहा: मुझे अबू उमामा बिन सहल बिन हुनैन ने बताया कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कुछ अंसार साथियों ने उन्हें बताया कि उनमें से एक आदमी इतना बीमार हो गया कि वह सूख कर कांटा हो गया, बस हड्डियां और खाल रह गया। उनके किसी व्यक्ति की एक दासी उसके पास आई तो वह उसकी ओर आकर्षित हो गया और उससे संबंध बना लिया। जब उसकी कौम के लोग उसका हाल जानने आए, तो उसने उन्हें इस बारे में बताया।

---

(1) यह जल्द ही पूर्ण रूप से आएगा। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1640। (3) अल-इशराफ़ 2/28-29 में। (4) इसे अब्द अल-रज्जाक ने अपनी मुसन्निफ (13544) में इन शब्दों के साथ उद्धृत

किया है, और इसका मूल मुस्लिम (1707) में है, लेकिन उसमें यह नहीं है कि उन्होंने उसे दो सिरों वाले कोड़े से मारा था। (5) हदीस (4472)। और इसे अहमद (21935) और नसई ने अल-कुबरा (7268) में सईद बिन साद इब्न उबादा (रज़ि.) की हदीस से रिवायत किया है।

سورہ ص : آیت 44 219 نبی کریم ﷺ سے اس معذور شخص کے بارے میں مروی ہے جس سے ایک لونڈی حاملہ ہو گئی تھی، آپ ﷺ نے حکم دیا کہ اسے کھجور کے ایک گچھے (عثکول) سے مارا جائے جس میں سو شاخیں ہوں، ایک ہی مرتبہ (1)۔

اور القشیری نے کہا: عطا سے کہا گیا: کیا آج کے دن اس پر عمل کیا جاتا ہے؟ تو انہوں نے کہا: قرآن نازل ہی اس لیے ہوا ہے کہ اس پر عمل کیا جائے اور اس کی پیروی کی جائے۔

ابن العربی(2) کہتے ہیں: عطا سے مروی ہے کہ یہ خاص طور پر حضرت ایوب علیہ السلام کے لیے تھا۔ اسی طرح ابو زید نے ابن القاسم سے، انہوں نے مالک سے روایت کیا ہے: جس نے قسم کھائی کہ وہ اپنے غلام کو سو کوڑے مارے گا، پھر اس نے انہیں اکٹھا کر کے اسے ایک ہی ضرب ماری، تو اس نے اپنی قسم پوری نہیں کی۔ ہمارے بعض علماء نے کہا: مالک کی مراد اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنْكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾ [المائدہ: 48] یعنی یہ ہماری شریعت سے منسوخ ہے۔

ابن المنذر(3) نے کہا: ہمیں حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت پہنچی ہے کہ انہوں نے ولید بن عقبہ کو ایسے کوڑے سے چالیس کوڑے مارے جس کے دو سرے تھے(4)۔ امام مالک نے اس کا انکار کیا اور اللہ عزوجل کا یہ قول تلاوت فرمایا: ﴿فَاجْلِدُوا كُلَّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا مِائَةَ جَلْدَةٍ﴾ [النور: 2] اور یہی اصحاب الرائے کا مذہب ہے۔ امام شافعی نے اپنے قول کے لیے ایک حدیث سے استدلال کیا ہے جس کی سند میں کلام کیا گیا ہے؛ واللہ اعلم۔

میں کہتا ہوں: وہ حدیث جس سے امام شافعی نے استدلال کیا، اسے ابو داؤد نے اپنی "سنن"(5) میں نکالا ہے۔ انہوں نے کہا: ہمیں احمد بن سعید الہمدانی نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابن وہب نے

بیان کیا، انہوں نے کہا: مجھے یونس نے ابن شہاب سے خبر دی، انہوں نے کہا: مجھے ابو امامہ بن سہل بن حنیف نے خبر دی کہ انہیں نبی ﷺ کے بعض انصاری صحابہ نے خبر دی کہ ان میں سے ایک آدمی اتنا بیمار ہوا کہ وہ دبلا پتلا ہو کر ہڈیوں کا ڈھانچہ بن گیا، تو ان میں سے کسی کی ایک لونڈی اس کے پاس آئی تو اس نے اس کی طرف رغبت کی اور اس سے بدکاری کر لی، جب اس کی قوم کے مرد اس کی عیادت کے لیے آئے تو اس نے انہیں بتایا۔

---

(1) یہ عنقریب مکمل آئے گا۔ (2) احکام القرآن 4 / 1640۔ (3) الاشراف 2 / 28-29 میں۔ (4) اسے عبد الرزاق نے اپنی مصنف (13544) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور اس کی اصل مسلم (1707) میں ہے، اور اس میں یہ ذکر نہیں ہے کہ انہوں نے اسے دو سروں والے کوڑے سے مارا تھا۔ (5) حدیث (4472)۔ اور اسے احمد (21935) اور نسائی نے الکبری (7268) میں سعید بن سعد ابن عبادہ رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Surah Sad: Ayah 44 | 220

...with that and said: "Seek a fatwa for me from the Messenger of Allah (PBUH); for I have fallen upon a servant girl who came to me." They mentioned that to the Messenger of Allah (PBUH) and said: "We have not seen anyone among people suffering from harm like what he is suffering; if we carried him to you, his bones would fall apart, for he is nothing but skin on bone." So the Messenger of Allah (PBUH) ordered them to take a hundred palm branches (shumrakh) for him and strike him with them once.

Al-Shafi’i said: If someone swears to strike so-and-so a hundred lashes, or a severe beating, but did not say: "severe beating," and did not intend it in his heart, a beating like the one mentioned in the verse is sufficient for him, and he does not break his oath(1).

Ibn al-Mundhir said(2): If a man swears to strike his slave a hundred times and strikes him lightly, he has fulfilled his oath according to al-Shafi’i, Abu Thawr, and the people of legal opinion (Ashab al-Ray). Malik said: A beating is only that which causes pain.

Fourth: The Almighty's saying: {and do not break your oath} is evidence that an exception in an oath does not lift a ruling if it is delayed. This was already discussed in "Al-Ma'idah"(3). It is said: "hanatha" in his oath "yahnathu," if he did not fulfill it. According to the Kufans, the 'waw' (and) is redundant, meaning: strike so as not to break your oath.

Fifth: Ibn al-Arabi said(4): The Almighty's saying: {So strike with it and do not break your oath} indicates one of two possibilities: either that there was no expiation (kaffarah) in their law, and there was only fulfillment and breaking of the oath. The second: that what issued from him was a vow (nadhr), not an oath (yamin), and if the vow was specified, there is no expiation for it according to Malik and Abu Hanifa. Al-Shafi’i said: In every vow there is an expiation.

I (the author) say: His saying: "that there was no expiation in their law" is not correct; for Job (Ayyub), peace be upon him, when he remained in tribulation for eighteen years, as in the Hadith of Ibn Shihab: his two companions said to him: "You have committed a sin that I do not think anyone else has reached." Job (peace be upon him) said: "I do not know what you two are saying, except that my Lord, the Mighty and Sublime..."

(1) Al-Umm 7/73. (2) In Al-Ishraf 1/473. (3) 8/151. (4) In Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1640.

सूरह साद: आयत 44 | 220

...उसने कहा: "मेरे लिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से फतवा मांगो; क्योंकि मैं एक दासी के पास गया जो मेरे पास आई थी।" उन्होंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इसका उल्लेख किया और कहा: "हमने लोगों में किसी को भी वैसी तकलीफ में नहीं देखा जैसा वह है; अगर हम उसे उठाकर आपके पास लाएं तो उसकी हड्डियाँ अलग हो जाएंगी, वह हड्डी पर सिर्फ चमड़ी है।" तो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें आदेश दिया कि वे उसके लिए सौ खजूर की टहनियाँ (शुम्रख) लें और उससे उसे एक बार मारें।

अल-शाफ़ई ने कहा: यदि कोई किसी को सौ कोड़े मारने, या कड़ी पिटाई करने की कसम खाता है, और उसने "कड़ी पिटाई" नहीं कहा, और न ही अपने दिल में इसका इरादा किया, तो आयत में वर्णित पिटाई उसके लिए पर्याप्त है और वह अपनी कसम नहीं तोड़ता(1)।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा(2): यदि कोई व्यक्ति अपने गुलाम को सौ बार मारने की कसम खाता है और उसे हल्का मारता है, तो अल-शाफ़ई, अबू थौर और राय वालों (असहाब अल-राय) के अनुसार उसने अपनी कसम पूरी की है। मालिक ने कहा: पिटाई केवल वही है जो दर्द पैदा करे।

चौथा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और अपनी कसम न तोड़ो} इस बात का प्रमाण है कि कसम में अपवाद किसी फैसले को नहीं हटाता यदि वह देरी से हो। इस पर "अल-माइदा"(3) में पहले ही चर्चा की जा चुकी है। कहा जाता है: "हनथ" अपनी कसम में "यह्नथु", यदि उसने इसे पूरा नहीं किया। कूफ़ियों के अनुसार, 'वाव' (और) फालतू है, जिसका अर्थ है: मारो ताकि कसम न टूटे।

पाँचवाँ: इब्न अल-अरबी ने कहा(4): सर्वशक्तिमान का कथन: {तो इसके साथ मारो और अपनी कसम न तोड़ो} दो संभावनाओं में से एक को दर्शाता है: या तो उनके कानून में कोई प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) नहीं था, केवल कसम को पूरा करना और तोड़ना था। दूसरा: यह कि उससे जो जारी हुआ वह एक मन्नत (नज़्र) थी, कसम (यमीन) नहीं, और यदि मन्नत निर्दिष्ट थी, तो मालिक और अबू हनीफा के अनुसार इसमें कोई प्रायश्चित नहीं है। अल-शाफ़ई ने कहा: हर मन्नत में एक प्रायश्चित है।

मैं (लेखक) कहता हूँ: उनका यह कहना कि: "उनके कानून में कोई प्रायश्चित नहीं था" सही नहीं है; क्योंकि अय्यूब (अलैहिस्सलाम) जब अठारह वर्षों तक संकट में रहे, जैसा कि इब्न शिहाब की हदीस में है: उनके दो साथियों ने उनसे कहा: "आपने ऐसा पाप किया है जो मुझे नहीं लगता कि कोई और वहां

तक पहुँचा होगा।" अय्यूब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: "मुझे नहीं पता कि तुम दोनों क्या कह रहे हो, सिवाय इसके कि मेरा रब, जो शक्तिशाली और महान है..."

---

(1) अल-उम 7/73। (2) अल-इशराफ में 1/473। (3) 8/151। (4) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान में 4/1640।

...بذریعہ اس کے اور کہا: اللہ کے رسول ﷺ سے میرے لیے فتویٰ پوچھو؛ کیونکہ میں ایک لونڈی پر واقع ہوا (جماع کیا) جو میرے پاس آئی تھی۔ انہوں نے اللہ کے رسول ﷺ سے اس کا ذکر کیا اور کہا: ہم نے لوگوں میں کسی کو اس جیسی تکلیف میں نہیں دیکھا جس میں وہ مبتلا ہے؛ اگر ہم اسے اٹھا کر آپ کے پاس لائیں تو اس کی ہڈیاں بکھر جائیں گی، وہ صرف ہڈیوں پر کھال رہ گیا ہے؛ تو اللہ کے رسول ﷺ نے حکم دیا کہ وہ اس کے لیے سو شاخوں والا ایک مٹھا (شمارخ) لیں اور اسے ایک ہی ضرب ماریں۔

امام شافعی نے کہا: اگر کسی نے قسم کھائی کہ وہ فلاں کو سو کوڑے مارے گا، یا شدید ضرب لگائے گا، اور اس نے "شدید ضرب" نہیں کہا تھا، اور نہ ہی دل میں اس کی نیت کی تھی، تو آیت میں مذکور ضرب اس کے لیے کافی ہے اور وہ حانث (قسم توڑنے والا) نہیں ہو گا(۱)۔

ابن المنذر نے کہا(۲): اور جب کوئی شخص قسم کھائے کہ وہ اپنے غلام کو سو بار مارے گا اور اسے ہلکا مارے، تو وہ امام شافعی، ابو ثور اور اصحاب الرائے کے نزدیک اپنی قسم میں سچا (ابرار) ہے۔ امام مالک نے فرمایا: ضرب وہی ہے جو تکلیف دے۔

چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَا تَحْنَثْ﴾ (اور اپنی قسم نہ توڑ) اس بات کی دلیل ہے کہ قسم میں استثناء کسی حکم کو ختم نہیں کرتا اگر وہ تاخیر سے ہو۔ اور اس کے بارے میں "المائدہ"(۳) میں گفتگو گزر چکی ہے۔ کہا جاتا ہے: "حنث في يمينه يحنث"، جب وہ اسے پورا نہ کرے۔ اہل کوفہ کے نزدیک "واؤ" زائد ہے، یعنی: تو مارو تاکہ حانث نہ ہو۔

پانچویں بات: ابن العربی نے کہا(۴): اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَاضْرِب بِّهِۦ وَلَا تَحْنَثْ﴾ (پس اس کے ساتھ مارو اور اپنی قسم نہ توڑ) دو میں سے ایک صورت پر دلالت کرتا ہے: یا تو یہ کہ ان کی شریعت میں کفارہ نہیں تھا، بلکہ صرف قسم کو پورا کرنا یا توڑنا تھا۔ اور دوسرا: یہ کہ اس سے نذر صادر ہوئی تھی نہ کہ قسم، اور جب نذر متعین ہو تو امام مالک اور امام ابو حنیفہ کے نزدیک اس میں کوئی کفارہ نہیں ہے۔ امام شافعی نے فرمایا: ہر نذر میں کفارہ ہے۔

میں کہتا ہوں: ان کا یہ قول: "کہ ان کی شریعت میں کفارہ نہیں تھا" صحیح نہیں ہے؛ کیونکہ ایوب علیہ السلام جب اٹھارہ سال تک بلا و آزمائش میں رہے، جیسا کہ ابن شہاب کی حدیث میں ہے: ان کے دو ساتھیوں نے ان سے کہا: یقیناً آپ نے کوئی ایسا گناہ کیا ہے جس تک میرا خیال ہے کوئی نہیں پہنچا۔ تو ایوب ﷺ نے فرمایا: مجھے نہیں معلوم تم دونوں کیا کہہ رہے ہو، بجز اس کے کہ میرا رب عزوجل...

---

(۱) الام ۷/۷۳۔ (۲) الاشراف ۱/۴۷۳ میں۔ (۳) ۸/۱۵۱۔ (۴) ابن العربی کی احکام القرآن میں ۴/۱۶۴۰۔

Surah Sad: Verse 44 Page 221

And [Allah] knows that I used to pass by two men arguing, and each of them would swear by Allah, or by a group arguing, so I would return to my family and offer expiation for their oaths, wanting that no one should sin while mentioning Him, and he only mentions Him in truth. So he called upon his Lord: {Indeed, adversity has touched me, and You are the most merciful of the merciful.} and he mentioned the hadith (1). Thus, this hadith informed you that expiation was part of the law of Job, and that whoever offers expiation for someone else without their permission, they have fulfilled the obligation for them, and the requirement for expiation is dropped from them. Sixth: Some of the ignorant ascetics and the commoners among the Sufis used the saying of Allah Almighty to Job: {Strike [the ground] with your foot} as evidence for the permissibility of dancing. Abu al-Faraj al-Jawzi (2) said: This is a weak argument; because if he had been commanded to strike with his foot out of joy, they would have a point, but he was only commanded to strike with his foot so that water would spring forth. Ibn Aqil said: Where is the evidence in a person afflicted with calamity being commanded, upon the removal of the affliction, to strike the ground with his foot so that water springs forth as a miracle, for the permissibility of dancing?! And if it were permissible for the movement of a leg, which had been wasted by the ravages of vermin, to be evidence for the permissibility of dancing in Islam, it would be permissible to consider the saying of the Almighty to Moses: {Strike the stone with your staff} as evidence for striking inanimate objects (3) with rods! We seek refuge in Allah from playing with the Sharia. Some of their deficient people argued that the Messenger of Allah ﷺ said to Ali: "You are of me and I am of you," so he hopped (hajala); and he said to Ja'far: "You resemble my physical form and my character," so he hopped; and he said to Zaid: "You are our brother and our master," so he hopped (4). And among them are those who argued that the Abyssinians danced (zafanat) while the Prophet ﷺ watched them (5). And the answer is - as for...

(1) Mentioned at length in 14/260, see the discussion there, and mentioned briefly on p. 217 of this part. (2) In Talbis Iblis, p. 249. (3) In (d) and (z): Al-Mad, and in (m): Al-Mahad, and the confirmed version is from Talbis Iblis. (4) Narrated by Ahmad (770) and (857) from the hadith of Ali (may Allah be pleased with him), and its chain is good without the mention of "al-hajal" (hopping), as it was narrated uniquely by Hani bin Hani, and someone like him cannot be the sole narrator. (5) Narrated by Ahmad

(24854), and similarly by al-Bukhari (454) and Muslim (892) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with them both).

सूरह साद: आयत 44 पृष्ठ 221

और [अल्लाह] जानता है कि मैं दो आदमियों के पास से गुज़रता था जो आपस में बहस कर रहे थे, और उनमें से हर एक अल्लाह की कसम खा रहा था, या किसी समूह के पास से जो बहस कर रहे थे, तो मैं अपने परिवार के पास वापस लौटता और उनकी कसमों का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अदा करता, इस इच्छा से कि उन्हें याद करते समय कोई पाप न करे, और वह केवल सच्चाई के साथ उनका उल्लेख करे। फिर उसने अपने रब को पुकारा: {वाकई, मुझे कष्ट ने छू लिया है, और तू सबसे बड़ा दयावान है।} और उसने हदीस (1) का उल्लेख किया। इस प्रकार, इस हदीस ने आपको सूचित किया कि कफ़्फ़ारा अय्यूब (अलैहिस सलाम) की शरीयत का हिस्सा था, और जो कोई किसी अन्य की अनुमति के बिना उसकी ओर से कफ़्फ़ारा अदा करता है, तो उसने उसकी ओर से कर्तव्य पूरा कर दिया है, और कफ़्फ़ारा की आवश्यकता उससे समाप्त हो जाती है। छठा: कुछ अज्ञानी वैरागियों और सूफियों के बीच के सामान्य लोगों ने अय्यूब के प्रति अल्लाह के इस कथन को: {अपने पैर से [ज़मीन पर] मारो} नृत्य (डांस) की अनुमति के प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है। अबू अल-फ़रज अल-जौज़ी (2) ने कहा: यह एक कमज़ोर दलील है; क्योंकि यदि उन्हें खुशी के कारण पैर मारने का आदेश दिया गया होता, तो उनके पास कोई आधार होता, लेकिन उन्हें केवल पैर मारने का आदेश इसलिए दिया गया था ताकि पानी फूट पड़े। इब्न अकील ने कहा: मुसीबत में फंसे एक व्यक्ति को मुसीबत दूर होने पर पैर से ज़मीन मारने का आदेश दिया जाना ताकि चमत्कार के रूप में पानी निकल आए, इसमें नृत्य की अनुमति का प्रमाण कहाँ है?! और यदि कीड़ों-मकोड़ों के हमले से कमज़ोर हो चुके पैर की हरकत को इस्लाम में नृत्य की अनुमति का प्रमाण मानना जायज़ होता, तो मूसा (अलैहिस सलाम) के लिए अल्लाह के इस कथन को: {अपनी लाठी से पत्थर पर मारो} बेजान चीज़ों (3) को छड़ियों से मारने का प्रमाण मानना भी जायज़ होता! हम शरीयत के साथ खिलवाड़ करने से अल्लाह की पनाह मांगते हैं। उनके कुछ अल्पज्ञानी लोगों ने तर्क दिया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने अली से कहा: "तुम मुझसे हो और मैं तुमसे हूँ," तो वे उछलने लगे (हजला); और जाफ़र से कहा: "तुम मेरी शक्ल और स्वभाव में मुझसे मिलते-जुलते हो," तो वे उछलने लगे; और ज़ैद से कहा: "तुम हमारे भाई और हमारे संरक्षक हो," तो वे उछलने लगे (4)। और उनमें से कुछ ने तर्क दिया कि हबशी नाच रहे थे (ज़फ़नत) और नबी ﷺ उन्हें देख रहे थे (5)। और उत्तर यह है - जहाँ तक...

(1) 14/260 में विस्तार से उल्लेख किया गया है, वहाँ इस पर चर्चा देखें, और इस भाग के पृष्ठ 217 पर संक्षेप में उल्लेख किया गया है। (2) तलबीस इबलीस, पृष्ठ 249 में। (3) (द) और (ज़) में: अल-मद,

और (म) में: अल-महाद, और पुष्ट पाठ तलबीस इबलीस से है। (4) इसे अहमद (770) और (857) ने अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और इसकी सनद (सूत्र) "अल-हजल" (उछलने) के उल्लेख के बिना अच्छी है, क्योंकि इसे अकेले हानी बिन हानी ने वर्णित किया है, और उनके जैसा व्यक्ति अकेले वर्णन करने के योग्य नहीं है। (5) इसे अहमद (24854) ने उद्धृत किया है, और इसी तरह अल-बुखारी (454) और मुस्लिम (892) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है।

سورہ ص: آیت 44 صفحہ 221

اور [اللہ] جانتا ہے کہ میں دو آدمیوں کے پاس سے گزرتا تھا جو آپس میں جھگڑ رہے ہوتے، اور ان میں سے ہر ایک اللہ کی قسم کھاتا، یا کسی گروہ کے پاس سے جو بحث کر رہے ہوتے، تو میں اپنے اہل خانہ کی طرف لوٹتا اور ان کی قسموں کا کفارہ ادا کرتا، اس ارادے سے کہ اسے یاد کرتے وقت کوئی گناہ نہ کرے، اور وہ اسے صرف حق کے ساتھ یاد کرے۔ پھر اس نے اپنے رب کو پکارا: {مجھے تکلیف پہنچی ہے اور تو سب سے بڑھ کر رحم کرنے والا ہے۔} اور اس نے حدیث (1) کا ذکر کیا۔ چنانچہ اس حدیث نے آپ کو بتایا کہ کفارہ ایوب (علیہ السلام) کی شریعت کا حصہ تھا، اور جو شخص کسی دوسرے کی طرف سے اس کی اجازت کے بغیر کفارہ ادا کرتا ہے، تو اس نے اس کی طرف سے واجب پورا کر دیا اور اس سے کفارہ ساقط ہو گیا۔ چھٹا: بعض جاہل زاہدوں اور صوفیوں کے عام لوگوں نے ایوب (علیہ السلام) کے بارے میں اللہ تعالیٰ کے اس قول: {اپنے پاؤں سے [زمین پر] ٹھوکر مارو} سے رقص کے جواز پر استدلال کیا ہے۔ ابو الفرج الجوزی (2) نے کہا: یہ ایک کمزور دلیل ہے؛ کیونکہ اگر انہیں خوشی کی وجہ سے پاؤں مارنے کا حکم دیا گیا ہوتا تو ان کے پاس کوئی شبہہ ہوتا، جبکہ انہیں صرف پاؤں مارنے کا حکم اس لیے دیا گیا تھا تاکہ پانی کا چشمہ جاری ہو جائے۔ ابن عقیل نے کہا: ایک مصیبت زدہ شخص کو مصیبت دور ہونے پر زمین پر پاؤں مارنے کا حکم دیا جانا تاکہ بطور معجزہ پانی نکل آئے، اس میں رقص کی کیا دلیل ہے؟! اور اگر کیڑے مکوڑوں کے حملے سے نحیف ہو جانے والی ٹانگ کی حرکت کو اسلام میں رقص کے جواز کی دلیل بنانا جائز ہوتا، تو اللہ تعالیٰ کے موسیٰ (علیہ السلام) سے اس قول: {اپنی لاٹھی پتھر پر مارو} کو لاٹھیوں سے جمادات (3) کو مارنے کی دلیل بنانا بھی جائز ہوتا! ہم شریعت کے ساتھ کھلواڑ کرنے سے اللہ کی پناہ مانگتے ہیں۔ ان کے بعض کم علم لوگوں

نے یہ دلیل دی کہ رسول اللہ ﷺ نے علی (رضی اللہ عنہ) سے فرمایا: "تم مجھ سے ہو اور میں تم سے ہوں،" تو وہ خوشی سے اچھلنے لگے (حجل)، اور جعفر (رضی اللہ عنہ) سے فرمایا: "تم میری صورت اور سیرت کے مشابہ ہو،" تو وہ اچھلنے لگے، اور زید (رضی اللہ عنہ) سے فرمایا: "تم ہمارے بھائی اور مولیٰ ہو،" تو وہ اچھلنے لگے (4)۔ اور ان میں سے بعض نے یہ دلیل دی کہ حبشیوں نے رقص (زفن) کیا اور نبی ﷺ انہیں دیکھ رہے تھے (5)۔ اور جواب یہ ہے کہ - جہاں تک...

(1) 14/260 میں تفصیل سے گزرا ہے، وہاں اس پر گفتگو دیکھیں، اور اس حصے کے صفحہ 217 پر مختصراً گزرا ہے۔ (2) تلبیس ابلیس ص 249 میں۔ (3) (د) اور (ز) میں: الماد، اور (م) میں: المحاد، اور متن تلبیس ابلیس سے ثابت ہے۔ (4) اسے احمد (770) اور (857) نے حضرت علی کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس کی سند "حجل" کے ذکر کے بغیر حسن ہے، کیونکہ اسے تنہا ہانی بن ہانی نے بیان کیا ہے، اور ان جیسے شخص کا تنہا بیان کرنا قابل قبول نہیں۔ (5) اسے احمد (24854) نے روایت کیا ہے، اور اسی طرح بخاری (454) اور مسلم (892) نے حضرت عائشہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔

Al-hajal (hopping) is a type of walking done when joyful, so where is it compared to dancing?! Similarly, the zafan of the Abyssinians is a type of walking done when meeting for war.

Seventh: His (The Almighty) saying: {Indeed, We found him patient} meaning: over affliction. {Excellent was the servant. Indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]} meaning: repentant, returning, and obedient. Sufyan was asked about two servants, one of whom was afflicted and was patient, and the other was blessed and was grateful; he said: both are equal; because Allah the Almighty praised two servants, one of whom was patient and the other grateful, with the same praise; He said in describing Ayub: {Excellent was the servant. Indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]} and He said in describing Sulayman: {Excellent was the servant. Indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]} (1) [Sad: 30].

I say: This statement was refuted by the author of "Al-Qut" (2) who used the story of Ayub to argue for the preference of the poor over the rich and mentioned much speech with which he built up his argument. We have mentioned it elsewhere in the book "Manhaj al-Abad wa Mahajja al-Salikin wa al-Zuhhad" (The Path of the Worshipers and the Main Road of the Travelers and the Ascetics). It was hidden from him that Ayub, peace be upon him, was one of the wealthy prophets before the affliction and after it; he was only afflicted with the loss of his wealth, his children, and a great illness in his body. Likewise, the prophets, blessings and peace of Allah be upon them, were patient with what they were tested and tried with. So Ayub, peace be upon him, entered the affliction in a certain state, and exited from it as he had entered it, and neither his state nor his speech changed. Thus (3) joined with Ayub in the intended meaning, which is the lack of change by which some people excel over others. From this perspective, the grateful rich and the patient poor are equal. It is as Sufyan said. And Allah knows best.

In the Hadith of Ibn Shihab from the Prophet ﷺ: "Indeed Ayub went out for what he used to go out for of his needs, then Allah inspired him: {Strike [the ground] with your foot; this is a [spring for] bathing, cool and drinkable} [38:42], so he bathed, then Allah restored his flesh, hair, and skin to the best it had been, then he drank, then Allah took away all the pain or weakness that was in his belly, and Allah sent down two white garments for him from heaven, so he wrapped himself with one and

wore the other, then he proceeded walking to his house and he was slow (4) for his wife, so she approached until she met him, and she did not recognize him..."

---

(1) Mentioned by Abu Talib al-Makki in Qut al-Qulub 1/202 and attributed it to some of the ancients. (2) 1/202-203. (3) Meaning Sulayman, peace be upon him. (4) Meaning: he delayed. Al-Qamus (Rayth).

सूरह साद: आयत 44 | 222

अल-हजल (उछलकर चलना) एक प्रकार का चलना है जो खुशी के समय किया जाता है, तो इसका नृत्य से क्या संबंध?! इसी तरह हबशियों का ज़फ़ान युद्ध के लिए मिलते समय किए जाने वाले चलने का एक प्रकार है।

सातवाँ: अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, हमने उसे धैर्यवान पाया} यानी: विपत्ति पर। {कितना अच्छा सेवक था! निस्संदेह, वह (अल्लाह की ओर) बहुत झुकने वाला था} यानी: पश्चाताप करने वाला, बार-बार लौटने वाला और आज्ञाकारी। सुफ़यान से दो सेवकों के बारे में पूछा गया, जिनमें से एक को आज़माया गया और उसने धैर्य रखा, और दूसरे पर कृपा की गई और उसने शुक्र (कृतज्ञता) अदा किया; तो उन्होंने कहा: दोनों बराबर हैं; क्योंकि अल्लाह तआला ने दो सेवकों की प्रशंसा की, जिनमें से एक धैर्यवान था और दूसरा शुक्रगुज़ार, एक ही जैसी प्रशंसा के साथ; अय्यूब के बारे में वर्णन करते हुए फरमाया: {कितना अच्छा सेवक था! निस्संदेह, वह (अल्लाह की ओर) बहुत झुकने वाला था} और सुलेमान के बारे में वर्णन करते हुए फरमाया: {कितना अच्छा सेवक था! निस्संदेह, वह (अल्लाह की ओर) बहुत झुकने वाला था} (1) [साद: 30]।

मैंने कहा: "अल-क़ूत" (2) के लेखक ने इस बात का खंडन किया है और अमीर पर गरीब की श्रेष्ठता साबित करने के लिए अय्यूब की कहानी का प्रमाण दिया है और बहुत सी बातें कही हैं जिनसे उन्होंने अपनी बात को पुख्ता किया है। हमने "मनहज अल-इबाद व महज्जत अल-सालिकीन व अल-जुह्दाद" नामक पुस्तक में किसी अन्य स्थान पर इसका उल्लेख किया है। उनसे यह बात छिपी रह गई कि अय्यूब अलैहिस्सलाम विपत्ति से पहले और उसके बाद अमीर नबियों में से एक थे; वे केवल अपने धन और संतान के चले जाने और अपने शरीर में एक बड़ी बीमारी से आज़माए गए थे। इसी तरह नबी, अल्लाह की उन पर रहमतें और सलाम हों, उन चीज़ों पर धैर्य रखते थे जिनसे उन्हें परखा और आज़माया जाता था। तो अय्यूब अलैहिस्सलाम एक विशेष स्थिति में विपत्ति में दाखिल हुए, और उससे वैसे ही बाहर निकले जैसे उसमें दाखिल हुए थे, और न तो उनकी स्थिति में कोई बदलाव आया और न ही उनके कथन में। इस प्रकार (3) अय्यूब के साथ अभिप्रेत अर्थ में मिल गए, और वह है परिवर्तन का न होना जिसके द्वारा कुछ लोग दूसरों पर श्रेष्ठ होते हैं। इस दृष्टि से शुक्रगुज़ार अमीर और धैर्यवान गरीब बराबर हैं। यह वैसा ही है जैसा सुफ़यान ने कहा था। और अल्लाह बेहतर जानता है।

और नबी ﷺ से इब्न शिहाब की हदीस में है: "अय्यूब अपनी ज़रूरतों के लिए बाहर निकले जैसे वे निकला करते थे, तो अल्लाह ने उन्हें वह्य (प्रेरणा) की: {अपने पैर से (ज़मीन पर) मारो; यह नहाने के लिए ठंडा पानी है और पीने के लिए} [38:42], तो उन्होंने स्नान किया, फिर अल्लाह ने उनके मांस, बाल और त्वचा को पहले से बेहतर स्थिति में लौटा दिया, फिर उन्होंने पिया, तो अल्लाह ने उनके पेट में जो भी दर्द या कमजोरी थी उसे दूर कर दिया, और अल्लाह ने उनके लिए आसमान से दो सफ़ेद कपड़े उतारे, तो उन्होंने उनमें से एक को तहबंद के रूप में बाँध लिया और दूसरे को ओढ़ लिया, फिर वे अपने घर की ओर पैदल चलने लगे और अपनी पत्नी के आने में देर (4) हुई, तो वह उनके पास आईं यहाँ तक कि उनसे मिलीं, और वे उन्हें पहचान नहीं पा रही थीं..."

---

(1) इसे अबू तालिब अल-मक्की ने 'क़ूत अल-कुलूब' 1/202 में उल्लेख किया है और इसे कुछ पूर्वजों की ओर संदर्भित किया है। (2) 1/202-203। (3) यानी सुलेमान अलैहिस्सलाम। (4) यानी: देरी की। अल-क़ामूस (रैथ)।

"الحَجَل" (اچھل کر چلنا) چلنے کی ایک قسم ہے جو خوشی کے وقت کی جاتی ہے، تو اس کا رقص سے کیا تعلق؟! اسی طرح حبشیوں کا "زَفَن" جنگ کے لیے ملنے کے وقت کیا جانے والا ایک قسم کا چلنا ہے۔

ساتویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {بیشک ہم نے اسے صابر پایا} یعنی: آزمائش پر۔ {بہترین بندہ ہے بیشک وہ (اللہ کی طرف) بہت رجوع کرنے والا ہے} یعنی: توبہ کرنے والا، بار بار رجوع کرنے والا اور فرمانبردار۔ سفیان سے دو بندوں کے بارے میں پوچھا گیا جن میں سے ایک آزمائش میں مبتلا ہوا تو اس نے صبر کیا، اور دوسرے پر نعمتیں ہوئیں تو اس نے شکر کیا؛ انہوں نے کہا: دونوں برابر ہیں؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے دو بندوں کی ایک ہی جیسی تعریف فرمائی، جن میں سے ایک صابر تھا اور دوسرا شاکر؛ حضرت ایوب کی صفت میں فرمایا: {بہترین بندہ ہے بیشک وہ بہت رجوع کرنے والا ہے} اور حضرت سلیمان کی صفت میں فرمایا: {بہترین بندہ ہے بیشک وہ بہت رجوع کرنے والا ہے} (1) [ص: 30]۔

میں نے کہا: "القوت" (2) کے مصنف نے اس کلام کی تردید کی ہے اور غنی پر فقیر کی فضیلت کے لیے حضرت ایوب کے قصے سے استدلال کیا ہے اور بہت سی باتیں ذکر کی ہیں جن سے انہوں نے اپنی بات کو تقویت دی، ہم نے اس کا ذکر اپنی کتاب "منہج العباد و محجۃ السالکین و الزہاد" میں دوسری جگہ کیا ہے، اور ان پر یہ بات پوشیدہ رہی کہ حضرت ایوب علیہ السلام آزمائش سے پہلے اور اس کے بعد مالدار انبیاء میں سے ایک تھے؛ آپ صرف اپنے مال اور اولاد کے چلے جانے اور جسم میں بڑی بیماری کے ذریعے آزمائے گئے تھے، اور اسی طرح انبیاء علیہم السلام ان چیزوں پر صبر کرتے تھے جن سے انہیں آزمایا اور پرکھا جاتا تھا۔ پس حضرت

ایوب علیہ السلام آزمائش میں ایک حالت پر داخل ہوئے اور اس سے ویسے ہی نکلے جیسے اس میں داخل ہوئے تھے، اور نہ آپ کی حالت بدلی اور نہ ہی کوئی قول (تبدیلی آئی)، پس (3) حضرت ایوب کے ساتھ اس مقصودی معنی میں شریک ہوگئے، اور وہ ہے تبدیلی کا نہ ہونا جس کی بنیاد پر بعض لوگ بعض پر فضیلت پاتے ہیں۔ اور اسی اعتبار سے شاکر غنی اور صابر فقیر برابر ہیں۔ اور یہ ویسا ہی ہے جیسا سفیان نے کہا۔ واللہ اعلم۔

اور ابن شہاب کی نبی ﷺ سے مروی حدیث میں ہے کہ: "حضرت ایوب اپنی ضرورت کے لیے باہر نکلے جس کے لیے وہ نکلا کرتے تھے، تو اللہ نے ان کی طرف وحی فرمائی: {اپنا پاؤں (زمین پر) مارو، یہ نہانے کے لیے ٹھنڈا پانی ہے اور پینے کے لیے} [38:42]، پس آپ نے غسل کیا، تو اللہ نے آپ کے گوشت، بالوں اور کھال کو پہلے سے بھی بہتر حالت میں لوٹا دیا، پھر آپ نے پانی پیا، تو اللہ نے آپ کے پیٹ میں موجود ہر تکلیف یا کمزوری کو دور کر دیا، اور اللہ نے آپ کے لیے آسمان سے دو سفید کپڑے اتارے، آپ نے ایک کو تہبند کے طور پر باندھا اور دوسرا اوڑھ لیا، پھر آپ اپنے گھر کی طرف چل پڑے اور اپنی بیوی کے پاس آنے میں دیر (4) ہوئی، تو وہ آئیں یہاں تک کہ آپ سے ملیں، اور وہ آپ کو پہچان نہیں پا رہی تھیں..."

---

(1) اسے ابو طالب المکی نے قوت القلوب 202/1 میں ذکر کیا ہے اور اسے بعض متقدمین کی طرف منسوب کیا ہے۔ (2) 202/1-203۔ (3) یعنی حضرت سلیمان علیہ السلام۔ (4) یعنی: دیر کی۔ القاموس (ریث)۔

223 Surah Sad: Verses 44 - 47

She greeted him and said: "May God have mercy on you, have you seen this afflicted man?" He said: "Who is he?" She said: "The Prophet of God, Ayyub. By God, I have never seen anyone more resembling him than you when he was healthy." He said: "Indeed, I am Ayyub," and he took a handful of dry grass and struck her with it.

Ibn Shihab claimed that that handful of grass was 'thumam'(1). And God restored his family to him, and as many more with them. Then a cloud approached until it poured gold into the granary(2) of his wheat until it was full, and another cloud approached the granary of his barley and legumes(3), and it poured silver into it until it was full(4).

His Words (Exalted be He): {And remember Our servants, Abraham, Isaac, and Jacob, men of strength and vision (45) Indeed, We chose them for a distinctive quality: remembrance of the home [of the Hereafter] (46) And indeed, they are, to Us, among the chosen and outstanding (47)}

His Words (Exalted be He): {And remember Our servants Abraham, Isaac and Jacob}. Ibn Abbas read: "Our servant" (in singular) with a sound chain of narration; narrated by Ibn Uyaynah from Amr from Ata on his authority(5). This is the reading of Mujahid, Humayd, Ibn Muhaysin, and Ibn Kathir(6). According to this reading, "Abraham" would be an appositive (badal) for "Our servant," and "Isaac and Jacob" would be conjunctions. The reading in the plural is clearer, and it is the choice of Abu Ubayd and Abu Hatim, where "Abraham" and what follows are appositives.

Al-Nahhas(7) said: The Arabic explanation for this is that if you say: "I saw our companions, Zaid, Amr, and Khalid," then Zaid, Amr, and Khalid are appositives, and they are the companions. And if you say: "I saw our companion, Zaid...

(1) Al-Thumam: A grass of the Poaceae family. Al-Mu'jam al-Waseet (Th-m-m). (2) Al-Andar: The threshing floor (barn). Al-Qamus (N-d-r). And 'sajala al-ma': poured it in a continuous stream. Al-Mu'jam al-Waseet (s-j-l). (3) Al-Qatani: Grains that are stored, such as chickpeas, lentils, and broad beans. Mu'jam Matn al-Lughah (q-t-n). (4) Narrated by Ibn al-Mubarak in 'Al-Zuhd' (179) (Zawa'id Nu'aym), and a part of it preceded in 14/260; see the rest of its documentation there. (5) Narrated by al-Tabari 20/114. (6) Al-Sab'ah p. 554, and Al-Taysir p. 188. (7) I'rab al-Qur'an 3/466, and see what precedes it there.

२२३ सूरह साद: आयत ४४ - ४७

उसने उसे सलाम किया और कहा: "अल्लाह आप पर रहम करे, क्या आपने इस पीड़ित आदमी को देखा है?" उन्होंने कहा: "वह कौन है?" उसने कहा: "अल्लाह के नबी अय्यूब। अल्लाह की कसम, जब वे स्वस्थ थे तो मैंने आपकी तुलना में उनके जैसा कोई नहीं देखा।" उन्होंने कहा: "निश्चित रूप से, मैं अय्यूब हूँ," और उन्होंने सूखी घास का एक गट्ठा लिया और उससे उसे मारा।

इब्न शिहाब का दावा है कि वह घास का गट्ठा 'थुमाम'(१) था। और अल्लाह ने उसके परिवार को उसे वापस लौटा दिया, और उनके साथ उतने ही और दिए। फिर एक बादल आया और उसके गेहूँ के खलिहान(२) में सोना बरसाया यहाँ तक कि वह भर गया, और दूसरा बादल उसके जौ और फलियों(३) के खलिहान में आया, और उसमें चाँदी बरसाई यहाँ तक कि वह भर गया(४)।

सर्वशक्तिमान का कथन है: {और हमारे बंदों इब्राहीम, इसहाक और याकूब को याद करो, जो शक्ति और अंतर्दृष्टि वाले थे (४५) निस्संदेह, हमने उन्हें एक विशेष गुण के लिए चुना: परलोक के घर का स्मरण (४६) और निस्संदेह, वे हमारे पास चुने हुए और श्रेष्ठ लोगों में से हैं (४७)}

सर्वशक्तिमान का कथन है: {और हमारे बंदों इब्राहीम, इसहाक और याकूब को याद करो}। इब्न अब्बास ने "हमारे बंदे" (एकवचन में) पढ़ा, जो एक सही रिवायत है; जिसे इब्न उयैना ने अम्र से और उन्होंने अता से उनके अधिकार पर रिवायत किया है(५)। यह मुजाहिद, हुमैद, इब्न मुहयसिन और इब्न कसीर का पाठ है(६)। इस पाठ के अनुसार, "इब्राहीम" "हमारे बंदे" के लिए एक विकल्प (बदल) होगा, और "इसहाक और याकूब" संयोजक होंगे। बहुवचन में पाठ अधिक स्पष्ट है, और यह अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है, जहाँ "इब्राहीम" और उसके बाद के नाम विकल्प (बदल) के रूप में हैं।

अल-नहस(७) ने कहा: अरबी में इसका स्पष्टीकरण यह है कि यदि आप कहें: "मैंने अपने साथियों ज़ैद, अम्र और खालिद को देखा," तो ज़ैद, अम्र और खालिद विकल्प (बदल) हैं, और वे ही साथी हैं। और यदि आप कहें: "मैंने अपने साथी ज़ैद को देखा..."

(१) अल-थुमाम: पोएसी परिवार की एक घास। अल-मुअजम अल-वसीत (थ-म-म)। (२) अल-अंदर: खलिहान। अल-कामूस (न-द-र)। और 'सजला अल-मा': इसे निरंतर धारा में डाला। अल-मुअजम अल-वसीत (स-ज-ल)। (३) अल-कतानी: वे अनाज जिन्हें संग्रहीत किया जाता है जैसे छोले, दाल और लोबिया.. मुअजम मत्न अल-लुगह (क-त-न)। (४) इब्न अल-मुबारक ने 'अल-जुहद' (१७९) में इसका

उल्लेख किया है (ज़वैद नुऐम), और इसका एक हिस्सा १४/२६० में पहले आ चुका है, वहां इसके बाकी दस्तावेजीकरण को देखें। (५) अल-तबरी २०/११४ द्वारा उद्धृत। (६) अल-सबा पृष्ठ ५५४, और अल-तयसीर पृष्ठ १८८। (७) इराब अल-कुरान ३/४६६, और वहां इसके पहले क्या है उसे देखें।

۲۲۳ سورہ ص : آیات ۴۴ - ۴۷

پس اس نے آپ کو سلام کیا اور کہا: اے اللہ تجھ پر رحم کرے، کیا تو نے اس آزمائش زدہ آدمی کو دیکھا ہے؟ انہوں نے کہا: وہ کون ہے؟ اس نے کہا: اللہ کے نبی ایوب، اللہ کی قسم، جب وہ تندرست تھے تو میں نے آپ سے زیادہ ان کے مشابہ کسی کو نہیں دیکھا۔ انہوں نے کہا: بے شک میں ہی ایوب ہوں، اور انہوں نے تنکوں کی ایک مٹھی لی اور اسے ان سے مارا۔

ابن شہاب کا خیال ہے کہ وہ مٹھی 'ثمام'(۱) (ایک قسم کی گھاس) تھی۔ اور اللہ نے ان کے اہل و عیال انہیں واپس کر دیے اور ان کے ساتھ اتنے ہی اور بھی، پھر ایک بادل آیا یہاں تک کہ اس نے ان کے گیہوں کے کھلیان(۲) میں سونا انڈیل دیا یہاں تک کہ وہ بھر گیا، اور ایک دوسرا بادل ان کے جو اور دالوں(۳) کے کھلیان کی طرف آیا، پس اس میں چاندی انڈیل دی یہاں تک کہ وہ بھر گیا(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہمارے بندوں ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کو یاد کرو، جو ہاتھوں (قوت) اور آنکھوں (بصیرت) والے تھے (۴۵) بے شک ہم نے انہیں ایک خاص صفت یعنی گھر (آخرت) کی یاد کے لیے چن لیا تھا (۴۶) اور بے شک وہ ہمارے نزدیک منتخب اور بہترین لوگوں میں سے ہیں (۴۷)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور ہمارے بندوں ابراہیم، اسحاق اور یعقوب کو یاد کرو﴾۔ ابن عباس نے صحیح سند کے ساتھ "عَبْدَنَا" (ہمارے بندے کو - واحد) پڑھا ہے؛ اسے ابن عیینہ نے عمرو سے، انہوں نے عطا سے، ان کی سند سے روایت کیا ہے(۵)۔ یہی مجاہد، حمید، ابن محیصن اور ابن کثیر کی قرآت ہے(۶)۔ اس قرآت کی بنا پر "ابراہیم" "عبدنا" سے بدل ہوگا اور ﴿وإسحاق ویعقوب﴾ عطف

ہوں گے۔ جمع کے ساتھ قرآت زیادہ واضح ہے، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے، اور اس صورت میں "ابراہیم" اور اس کے بعد والے نام بدل ہوں گے۔

النحاس(۷): عربی میں اس کی شرح یہ ہے کہ جب آپ کہیں: "میں نے اپنے ساتھیوں زید، عمرو اور خالد کو دیکھا"، تو زید، عمرو اور خالد بدل ہیں، اور وہی ساتھی ہیں۔ اور جب آپ کہیں: "میں نے اپنے ساتھی زید کو دیکھا..."

(۱) الثمام: گھاس کے خاندان کا ایک پودا۔ المعجم الوسیط (ثمم)۔ (۲) الأندر: کھلیان۔ القاموس (ندر)۔ "سجل الماء": مسلسل بہایا۔ المعجم الوسیط (سجل)۔ (۳) القطانی: وہ غلہ جو ذخیرہ کیا جاتا ہے جیسے چنے، مسور اور باقلا (لوبیا)۔۔ معجم متن اللغۃ (قطن)۔ (۴) اسے ابن المبارک نے الزہد (۱۷۹) میں روایت کیا ہے (زوائد نعیم)، اور اس کا کچھ حصہ ۱۴/ ۲۶۰ میں گزر چکا ہے، وہاں اس کی بقیہ تخریج دیکھیں۔ (۵) اسے طبری نے ۲۰/ ۱۱۴ میں روایت کیا ہے۔ (۶) السبعہ ص ۵۵۴، اور التیسر ص ۱۸۸۔ (۷) اعراب القرآن ۳/ ۴۶۶، اور وہاں اس سے پہلے دیکھیں۔

224 Surah Sad: Verses 45 - 47

...and 'Amr and Khalid, so Zayd alone is an appositive (badal), and he is our companion, and 'Amr and Khalid(1) are conjoined to our companion and are not included in the companionship except by evidence other than this, except that it is known that His saying: ﴿and Isaac and Jacob﴾ is included in servitude.

And this verse has been used as evidence by those who said: the one intended for sacrifice was Isaac, not Ishmael(2), and this is the correct view(3) according to what we mentioned in the book "Al-I'lam bi-Mawlid al-Nabi 'alayhi al-Salam".

﴿Possessors of hands and vision﴾ Al-Nahhas said(4): As for "vision", there is agreement on its interpretation as insight in religion and knowledge. As for "hands", there is a difference in its interpretation; the people of tafsir say: it is strength in religion. And some say: "hands" (al-aydi) is the plural of hand (yad), which means favor (ni'mah); i.e., they are the possessors of favors; i.e., those whom God Almighty has blessed. And it was said: they are the possessors of favors and benevolence because they have done good and presented goodness. This is the choice of Al-Tabari.

﴿And indeed, they are with Us among the chosen, the outstanding﴾ i.e.: those whom He chose from impurities and selected for His message. And "mustafayn" is the plural of "mustafa", and the origin is "mustafay", and it was mentioned in "Al-Baqarah" at His saying: ﴿Indeed, Allah has chosen for you this religion﴾ [Verse: 132]. And "al-akhyar" is the plural of "khayyir" (good).

And Al-A'mash, Abd al-Warith, al-Hasan, and Isa al-Thaqafi read: "uli al-ayd" without the 'ya' in joining and pausing(5) on the meaning of possessors of strength in obedience to Allah. It is permissible for it to be like the meaning of the congregational reading, and the 'ya' was deleted for lightness (takhfif)(6).

---

(1) In the manuscripts: "and Zayd and 'Amr", and what is established is from "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/509, and he said: This is all weak. (3) This is the opinion of the author, may Allah have mercy on him, and the correct view is that the sacrificed one is Ishmael, peace be upon him, and it is the correct and definitive view according to what was mentioned by Al-Hafiz Ibn Kathir and others, and this issue was previously detailed in 11/18 and beyond, so look at the opinions of scholars there. (4) In "I'rab al-Qur'an" 3/467. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 130, and Al-Muhtasib 2/233. (6) Tafsir al-Tabari 20/116 similarly.

224 सूरा साद : आयतें 45 - 47

...और अम्र और खालिद, तो जैद अकेले ही बदल (प्रतिस्थापन) है, और वह हमारा साथी है, और अम्र और खालिद(1) हमारे साथी के साथ जुड़े हुए हैं और वे इस प्रमाण के बिना साथ में शामिल नहीं हैं, इसके अलावा कि यह ज्ञात है कि उनका कहना: ﴿और इसहाक और याकूब﴾ इबादत (दास्यता) में शामिल है।

और इस आयत से उन लोगों ने तर्क दिया है जिन्होंने कहा: बलि दिए जाने वाले इसहाक थे न कि इस्माइल(2), और यही सही है(3) उस पर जो हमने "अल-इलाम बि-मवलिद अल-नबी अलैहिस्सलाम" पुस्तक में उल्लेख किया है।

﴿हाथों और आँखों वाले﴾ अल-नहस ने कहा(4): जहाँ तक "आँखों" (अल-अब्सार) का सवाल है, तो इसकी व्याख्या पर सहमति है कि वे दीन और ज्ञान में अंतर्दृष्टि हैं। और जहाँ तक "हाथों" (अल-ऐदी) का सवाल है, तो इसकी व्याख्या में मतभेद है; तफ़सीर के जानकार कहते हैं: यह दीन में शक्ति है। और कुछ लोग कहते हैं: "अल-ऐदी" हाथ (यद) का बहुवचन है, और वह नेमत (कृपा) है; यानी: वे नेमतों वाले हैं; यानी: वे लोग जिन पर अल्लाह अज्ज व जल्ल ने कृपा की। और कहा गया: वे नेमत और उपकार वाले हैं; क्योंकि उन्होंने अच्छा किया और भलाई को आगे बढ़ाया। और यही अल-तबरी का चुनाव है।

﴿और वास्तव में, वे हमारे पास चुने हुए और नेक लोगों में से हैं﴾ यानी: जिन्हें उसने गंदगी से शुद्ध किया और अपनी रिसालत के लिए चुना। और "मुस्तफ़ैन" मुस्तफ़ा का बहुवचन है, और मूल "मुस्तफ़य" है, और यह "अल-बक़रह" में अल्लाह के इस कथन के पास बीत चुका है: ﴿बेशक अल्लाह ने तुम्हारे लिए दीन को चुन लिया है﴾ [आयत: 132]। और "अल-अखियार" खैर (नेक) का बहुवचन है।

और अल-अमश, अब्द अल-वारिस, अल-हसन और ईसा अल-थक़फ़ी ने पढ़ा: "उली अल-ऐद" मिलाते समय और रुकते समय 'या' के बिना(5) अल्लाह की आज्ञाकारिता में शक्ति रखने वालों के अर्थ में। और यह संभव है कि यह सामूहिक पाठ के अर्थ की तरह हो, और 'या' को हल्का करने (तख़्फ़ीफ़) के लिए हटा दिया गया हो(6)।

(1) प्रतियों में: "और जैद और अम्र", और जो सिद्ध है वह अल-नहस की "इराब अल-कुरान" से है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/509, और उन्होंने कहा: यह सब कमज़ोर है। (3) यह लेखक की राय है, अल्लाह उन पर रहम करे, और सही बात यह है कि बलि दिए जाने वाले इस्माइल अलैहिस्सलाम हैं, और हाफिज़ इब्न कसीर और अन्य लोगों ने जो उल्लेख किया है, उसमें यही सही और निश्चित बात है, और यह मामला पहले 11/18 और उसके बाद विस्तार से बताया जा चुका है, इसलिए वहां विद्वानों के विचारों को देखें। (4) इराब अल-कुरान 3/467 में। (5) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. 130, और अल-मुहतासिब 2/233। (6) तफ़सीर अल-तबरी 20/116 इसी प्रकार।

۲۲٤ سورہ ص : آیات ٤٥ - ٤٧

اور عمرو اور خالد، تو زید اکیلا بدل ہے، اور وہ ہمارا ساتھی ہے، اور عمرو اور خالد(۱) ہمارے ساتھی پر معطوف ہیں اور وہ مصاحبت میں داخل نہیں ہیں سوائے اس کے علاوہ کسی دلیل کے، سوائے اس کے کہ یہ معلوم ہو چکا ہے کہ آپ کا قول: ﴿وَإِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ﴾ بندگی میں داخل ہے۔

اور اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جنہوں نے کہا: ذبیح اسحاق ہیں نہ کہ اسماعیل(۲)، اور یہی صحیح ہے(۳) اس کے مطابق جو ہم نے کتاب "الاعلام بمولد النبی علیہ السلام" میں ذکر کیا ہے۔

﴿أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ﴾ النحاس نے کہا(٤): جہاں تک "الابصار" (بینائی) کا تعلق ہے تو اس کی اس تشریح پر اتفاق ہے کہ اس سے مراد دین اور علم میں بصیرت ہے۔ اور جہاں تک "الأيدي" (ہاتھوں) کا تعلق ہے تو اس کی تشریح میں اختلاف ہے؛ اہل تفسیر کہتے ہیں: اس سے مراد دین میں قوت ہے۔ اور کچھ لوگ کہتے ہیں: "الأيدي" ہاتھ کی جمع ہے، اور وہ نعمت ہے؛ یعنی: وہ نعمتوں والے ہیں؛ یعنی: وہ لوگ جن پر اللہ عزوجل نے انعام کیا۔ اور کہا گیا: وہ نعمت اور احسان والے ہیں؛ کیونکہ انہوں نے اچھا کیا اور خیر کو آگے بھیجا۔ اور یہ طبری کا انتخاب ہے۔

﴿وَإِنَّهُمْ عِندَنَا لَمِنَ الْمُصْطَفَيْنَ الْأَخْيَارِ﴾ یعنی: وہ جنہیں اس نے آلائشوں سے پاک چن لیا اور اپنی رسالت کے لیے منتخب کیا۔ اور "مصطفین" مصطفی کی جمع ہے، اور اصل "مصطفی" ہے، اور یہ سورہ بقرہ میں اللہ کے اس قول کے پاس گزر چکا ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى لَكُمُ الدِّينَ﴾ [الآیت: ۱۳۲] اور "الأخيار" خیر کی جمع ہے۔

اور الاعمش، عبد الوارث، الحسن اور عیسیٰ الثقفی نے پڑھا: "أُولِي الْأَيْدِ" وصل اور وقف میں یاء کے بغیر(٥) اللہ کی اطاعت میں قوت والوں کے معنی پر۔ اور یہ جائز ہے کہ یہ جماعت کی قرات کے معنی کی طرح ہو، اور تخفیف کے لیے یاء کو حذف کر دیا گیا ہو(٦)۔

---

(١) نسخوں میں: اور زید اور عمرو، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی "اعراب القرآن" سے ہے۔

(٢) المحرر الوجیز ٤ / ٥٠٩، اور انہوں نے کہا: یہ سب ضعیف ہے۔ (٣) یہ مصنف رحمہ اللہ کی رائے ہے، اور صحیح یہ ہے کہ ذبیح اسماعیل علیہ السلام ہیں، اور حافظ ابن کثیر وغیرہ کے ذکر کردہ اقوال میں یہی صحیح اور قطعی بات ہے، اور یہ مسئلہ ١١/١٨ اور اس کے بعد تفصیل سے گزر چکا ہے، تو وہاں علماء کے اقوال دیکھے جائیں۔ (٤) اعراب القرآن ٣ / ٤٦٧ میں۔ (٥) القراءات الشاذة ص ١٣٠، اور المحتسب ٢ / ٢٣٣۔ (٦) تفسیر الطبری ٢٠ / ١١٦ اسی طرح۔

His saying, the Almighty: "Indeed, We purified them with a pure quality: the remembrance of the Home." (1) The common reading is «bikhalisatin» with tanween, and it is the choice of Abu 'Ubayd and Abu Hatim. Nafi', Shaybah, Abu Ja'far, and Hisham on the authority of Ibn 'Amir read: «bikhalisati dhikra al-dar» with iḍāfa (construct state) (2). So, whoever uses tanween on khalisah, then «dhikra al-dar» is a substitute (badal) for it; the meaning is: We purified them by having them remember the Hereafter, prepare for it, desire it, and make people desire it.

It is also possible that «khalisatun» is a verbal noun (masdar) for khalaṣa and «dhikra» is in the nominative case as its subject (fa'il). The meaning would be: We purified them such that the remembrance of the Home became pure for them; i.e., the reminding of the Hereafter.

It is also possible that «khalisatun» is a verbal noun for akhlastu, with the additional prefix removed. Thus, «dhikra» would be in the accusative case. The meaning: that they purified the remembrance of the Home.

"The Home" (al-Dar) could refer to this world; meaning: so they remember this world and renounce it, and so they might be purified by good praise upon them, as the Almighty said: "And We granted them a high honor of truth" [Maryam: 50]. It could also refer to the Hereafter and reminding creation about it. Whoever links khalisah to the Dar in a construct, then it's a verbal noun meaning "sincerity/purification", and dhikra is the object to which the verbal noun is linked; i.e., by their sincere remembrance of the Home. It is also possible that the verbal noun is linked to the subject, and al-khalisah is a verbal noun meaning "purity"; i.e., that the remembrance of the Home became pure for them, which is the Hereafter or this world according to what preceded (3).

Ibn Zayd said: The meaning of "We purified them" is: by the remembrance of the Hereafter; i.e., they remember the Hereafter and desire it and renounce this world. Mujahid said: The meaning is: We purified them by mentioning Paradise to them (4).

---

(1) This verse is before the previous verse, but the author, may Allah have mercy on him, mentioned its interpretation last! (2) The reading of Nafi' and Hisham on the authority of Ibn 'Amir in *Al-Sab'ah*, p. 554, and *Al-Taysir*, p. 188. (3) Similar speech is in *Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at al-Sab'*, 2/231-232, and *Al-Muharrar al-Wajiz*, 4/509. (4) Al-Tabari related both in similar fashion, 20/118.

अल्लाह का फरमान है: "निस्संदेह, हमने उन्हें एक विशेष गुण के साथ शुद्ध किया: परलोक के घर की याद।" (1) आम पाठ 'बि-खालिसतिन' (तनवीन के साथ) है, और यह अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है। नाफी, शायबा, अबू जाफर और हिशाम ने इब्न आमिर से 'बि-खालिसति ज़िक्रा अद-दार' (इज़ाफ़त के साथ) पढ़ा है (2)। अतः जो कोई 'खालिसत' पर तनवीन लगाता है, उसके लिए 'ज़िक्रा अद-दार' उसका बदल (प्रतिस्थापन) है; अर्थ यह है: हमने उन्हें इसलिए शुद्ध किया ताकि वे परलोक के घर को याद करें, उसके लिए तैयार रहें, उसमें रुचि रखें और लोगों को उसमें रुचि दिलाएं।

यह भी संभव है कि 'खालिसत' शब्द 'खलुसा' का स्रोत (मस्दर) हो और 'ज़िक्रा' रफा की स्थिति में हो क्योंकि वह उसका कर्ता (फ़ाइल) है, और अर्थ है: हमने उन्हें शुद्ध किया कि उनके लिए घर की याद शुद्ध हो गई; यानी: परलोक के घर की याद दिलाना।

यह भी संभव है कि 'खालिसत' शब्द 'अखलस्त' का स्रोत हो, जिसमें से अतिरिक्त अक्षर हटा दिया गया हो, तो 'ज़िक्रा' इस आधार पर नसब की स्थिति में होगा, अर्थ होगा: कि उन्होंने घर की याद को शुद्ध किया।

और 'घर' (अद-दार) से दुनिया भी मुराद ली जा सकती है; यानी: ताकि वे दुनिया को याद करें और उससे विमुख हो जाएँ, और उनके लिए प्रशंसा के साथ शुद्ध हो जाए, जैसा कि अल्लाह तआला ने कहा: "और हमने उनके लिए सच्चाई की ऊँची ज़बान (प्रशंसा) रखी" [मरयम: 50]। और यह भी संभव है कि इससे परलोक का घर और सृष्टि को उसकी याद दिलाना मुराद हो। और जिसने 'खालिसत' को 'दार' के साथ जोड़ा है, वह इखलास (शुद्धता) के अर्थ में एक स्रोत है, और 'ज़िक्रा' वह कर्म (मफ़ऊल बिह) है जिसके साथ स्रोत जोड़ा गया है; यानी: उनके घर की याद को शुद्ध करने के कारण। और यह भी संभव है कि स्रोत कर्ता (फ़ाइल) के साथ जुड़ा हो और 'अल-खालिसत' 'खुलूस' के अर्थ में एक स्रोत हो; यानी: उनके लिए घर की याद शुद्ध हो गई, और वह परलोक का घर है या दुनिया जैसा कि पहले बताया गया है (3)।

इब्न ज़ैद ने कहा: 'हमने उन्हें शुद्ध किया' का अर्थ है: परलोक की याद के साथ; यानी: वे परलोक को याद करते हैं और उसकी इच्छा रखते हैं और दुनिया से विमुख रहते हैं। मुजाहिद ने कहा: अर्थ यह है: हमने उन्हें उनके लिए जन्नत का उल्लेख करके शुद्ध किया (4)।

---

(1) यह आयत पिछली आयत से पहले है लेकिन लेखक (रह.) ने इसकी व्याख्या अंत में की है! (2) नाफी और इब्न आमिर से हिशाम का पाठ 'अल-सबआ' पृष्ठ 554 और 'अल-तयसीर' पृष्ठ 188 में है। (3) इसी तरह की बात 'अल-कश्फ अन वुजूह अल-किरात अल-सब' 2/231-232 और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/509 में है। (4) तबरी ने उन्हें इसी तरह 20/118 में उद्धृत किया है।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّا أَخْلَصْنَٰهُم بِخَالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ﴾ (١) عام قرأت «بِخَالِصَةٍ» تنوین کے ساتھ ہے، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ اور نافع، شیبة، ابو جعفر اور ہشام نے ابن عامر سے «بِخَالِصَةِ ذِكْرَى الدَّارِ» اضافت کے ساتھ پڑھا ہے (٢)۔ تو جس نے خالصہ پر تنوین پڑھی، تو «ذِكْرَى الدَّارِ» اس سے بدل ہے؛ تقدیر (مراد) یہ ہے: ہم نے انہیں اس لیے خالص کیا کہ وہ دارِ آخرت کو یاد رکھیں اور اس کے لیے تیار ہوں، اور اس کی رغبت کریں اور لوگوں کو اس کی رغبت دلائیں۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «خَالِصَة» مصدر ہو 'خلص' کا اور «ذِكْرَى» حالتِ رفع میں ہو اس کا فاعل ہونے کی بنا پر، اور معنی یہ ہے: ہم نے انہیں اس طرح خالص کیا کہ ان کے لیے گھر کی یاد خالص ہوگئی؛ یعنی: دارِ آخرت کی یاد دہانی۔

اور یہ بھی جائز ہے کہ «خالصة» مصدر ہو 'أخلصتُ' کا، پس زیادتی حذف کر دی گئی ہو، تو «ذِكْرَى» اس صورت میں حالتِ نصب میں ہوگا، مراد یہ ہے: کہ انہوں نے گھر کی یاد کو خالص کیا۔

اور 'گھر' (الدار) سے دنیا بھی مراد لی جا سکتی ہے؛ یعنی: تاکہ وہ دنیا کو یاد کریں اور اس سے کنارہ کشی اختیار کریں، اور ان کے لیے اچھی تعریف کے ساتھ خالص ہوجائے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا﴾ [مریم: ٥٠]۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس سے دارِ آخرت اور مخلوق کو اس کی یاد دہانی مراد ہو۔ اور جس نے 'خالصہ' کی اضافت 'الدار' کی طرف کی ہے تو وہ اخلاص کے معنی میں مصدر ہے، اور 'ذکریٰ' مفعول بہ ہے جس کی طرف مصدر کی

اضافت کی گئی ہے؛ یعنی: ان کے گھر کی یاد کے اخلاص کی وجہ سے (سچے دل سے یاد کرنے کی وجہ سے)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ مصدر کی اضافت فاعل کی طرف ہو اور 'الخالصہ' خلوص کے معنی میں مصدر ہو؛ یعنی: ان کے لیے گھر کی یاد خالص ہوگئی، اور وہ دارِ آخرت ہے یا دنیا جیسا کہ پہلے گزر چکا (۳)۔

ابن زید نے کہا: 'ہم نے انہیں خالص کیا' کا معنی ہے: آخرت کے ذکر کے ساتھ؛ یعنی: وہ آخرت کو یاد کرتے ہیں اور اس کی رغبت رکھتے ہیں اور دنیا سے بے رغبتی اختیار کرتے ہیں۔ اور مجاہد نے کہا: معنی یہ ہے: ہم نے انہیں خالص کیا اس طرح کہ ان کے لیے جنت کا تذکرہ کیا (٤)۔

---

(۱) یہ آیت پچھلی آیت سے پہلے ہے لیکن مصنف رحمہ اللہ نے اس کی تفسیر آخر میں ذکر کی ہے! (۲) ابن عامر سے نافع اور ہشام کی قرأت السبعہ ص ٥٥٤، اور التیسیر ص ۱۸۸ میں ہے۔ (۳) یہ بات اسی طرح الکشف عن وجوہ القراءات السبع ۲۳۱/۲-۲۳۲، اور المحرر الوجیز ٥۰۹/٤ میں ہے۔ (٤) طبری نے انہیں اسی طرح ۱۱۸/۲۰ میں روایت کیا ہے۔

Surah Sad: Verses 48 - 54 226

His (Exalted) saying: {And remember Ishmael, Elisha, and Dhul-Kifl; and all are among the best (48) This is a reminder. And indeed, for the righteous is a good place of return (49) Gardens of perpetual residence, whose doors are opened to them (50) Reclining therein, calling therein for abundant fruit and drink (51) And with them will be women limiting [their] glances and of equal age (52) This is what you are promised for the Day of Account (53) Indeed, this is Our provision; for it there is no depletion (54)}.

His (Exalted) saying: {And remember Ishmael, Elisha, and Dhul-Kifl}. The mention of Elisha passed in "Al-An'am"(1) and the mention of Dhul-Kifl in "Al-Anbiya"(2).

{And all are among the best} meaning: of those chosen for prophethood. {This is a reminder} in the sense of a beautiful mention in this world and honor by which they will be remembered in this world forever.

{And indeed, for the righteous is a good place of return} meaning: along with this beautiful mention in this world, they have a good return in the Resurrection. Then He clarified that with His saying: {Gardens of perpetual residence}. 'Adn in the language means residence; it is said: he 'adana in a place if he stayed. Abdullah bin Amr(3) said: The Garden of 'Adn is a palace in Paradise having five thousand doors, at each door are five thousand 'khayrah'(4) [noble women], no one enters it except a prophet, or a truthful one, or a martyr.

{Opened} is a circumstantial clause. {To them the doors} the 'doors' is raised (marfu') because it is the name of what was not named its subject (passive subject). Al-Zajjaj(5) said: meaning, the doors from them are opened for them. Al-Farra' said: their doors are opened for them. Al-Farra'(6) allowed: "mufattahatan lahumu al-abwaba" with the accusative (nasb). Al-Farra' said: meaning, 'opened of doors', then you brought nunation so you made it accusative. He and Sibawayh recited:

---

(1) 8/448-450. (2) 14/263-264. (3) In (D), (Z), and (M): Umar, and what is established is from (Zha), and the speech is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/468. (4) In (M): Hayrah, which is an error. And 'al-khayrah' means: possessing good, plural: 'khayrat', and the intended meaning is the Al-Hur al-Ayn. The report passed in 12/59-60 and Allah knows best its authenticity. (5) In Ma'ani al-Qur'an 4/337. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/408, and the author quoted him through al-Nahhas 3/468, and the speech is from him.

सूरह साद: आयत 48 - 54 226

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इस्माइल और अल-यसा और ज़ुल-किफ़्ल को याद करो; और सब अच्छे लोगों में से थे (48) यह एक याद दिलाने वाली बात है। और बेशक, परहेज़गारों के लिए लौटने की एक अच्छी जगह है (49) हमेशा रहने के बाग़, जिनके दरवाज़े उनके लिए खुले होंगे (50) वहाँ वे तकिये लगाये हुए बहुत से फल और शरबत मँगवा रहे होंगे (51) और उनके पास नीची निगाहें रखने वाली हम-उम्र औरतें होंगी (52) यह वह है जिसका तुमसे हिसाब के दिन के लिए वादा किया जा रहा है (53) बेशक यह हमारा रिज़्क़ है; जिसके लिए कोई ख़त्म होना नहीं है (54)}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और इस्माइल और अल-यसा और ज़ुल-किफ़्ल को याद करो}। अल-यसा का ज़िक्र "अल-अनआम"(1) में गुज़र चुका है और ज़ुल-किफ़्ल का ज़िक्र "अल-अम्बिया"(2) में।

{और सब अच्छे लोगों में से हैं} यानी: उन लोगों में से जिन्हें नबूवत के लिए चुना गया। {यह एक याद है} यानी दुनिया में एक अच्छा ज़िक्र और सम्मान जिससे उन्हें दुनिया में हमेशा याद किया जाएगा।

{और बेशक परहेज़गारों के लिए लौटने की एक अच्छी जगह है} यानी: दुनिया में इस अच्छे ज़िक्र के साथ-साथ क़यामत में उनके लिए एक अच्छा ठिकाना है। फिर अल्लाह ने अपने इस फ़रमान से इसकी व्याख्या की: {हमेशा रहने के बाग़}। भाषा में 'अदन' का अर्थ है ठहरना; कहा जाता है: वह किसी स्थान पर 'अदना' यानी ठहर गया। अब्दुल्ला बिन अम्र(3) ने कहा: 'जन्नत-ए-अदन' जन्नत में एक महल है जिसके पाँच हज़ार दरवाज़े हैं, हर दरवाज़े पर पाँच हज़ार 'ख़ैराह'(4) [नेक स्त्रियाँ] हैं, उसमें नबी, सिद्दीक़ या शहीद के अलावा कोई और प्रवेश नहीं करेगा।

{खुले हुए} यह 'हाल' (परिस्थिति) है। {उनके लिए दरवाज़े} 'दरवाज़े' शब्द को रफ़ा (पेश) दिया गया है क्योंकि यह 'नायब-ए-फ़ाएल' (कर्मवाच्य कर्ता) है। अल-ज़ज्जाज(5) ने कहा: यानी उनके लिए वहाँ के दरवाज़े खुले हुए हैं। अल-फ़र्रा ने कहा: उनके लिए उनके दरवाज़े खुले हुए हैं। अल-फ़र्रा(6) ने इसे "मुफ़त्तहतन लहुमुल अबवाबा" यानी नसब (ज़बर) के साथ भी जायज़ माना है। अल-फ़र्रा ने कहा: यानी 'दरवाज़ों का खुला होना', फिर तनवीन लाई गई तो नसब दिया गया। उन्होंने और सीबावैह ने यह शेर पढ़ा:

---

(1) 8/448-450. (2) 14/263-264. (3) (द), (ज़) और (म) में: 'उमर' है, और (ज़) से जो प्रमाणित है वह सही है, और यह बात अल-नहहास की 'एराब अल-क़ुरान' 3/468 से है। (4) (म) में: 'हैरह' है, जो

ग़लत है। 'ख़ैराह' का अर्थ है: भलाई वाली, बहुवचन: 'ख़ैरात', और इससे मुराद 'हूर अल-ऐन' है। यह ख़बर पहले 12/59-60 में आ चुकी है और अल्लाह ही बेहतर जानता है कि यह कितनी सही है। (5) 'मआनी अल-क़ुरान' 4/337 में। (6) 'मआनी अल-क़ुरान' 2/408 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास 3/468 के माध्यम से उद्धृत किया है, और यह बात उन्हीं की है।

سورہ ص : آیات ۴۸ - ۵۴ ۲۲۶

قولہ تعالی: ﴿وَاذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِّنَ الْأَخْيَارِ ٤٨ هَذَا ذِكْرٌ وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَئَابٍ ٤٩ جَنَّاتِ عَدْنٍ مُّفَتَّحَةً لَّهُمُ الْأَبْوَابُ ٥٠ مُتَّكِئِينَ فِيهَا يَدْعُونَ فِيهَا بِفَكِهَةٍ كَثِيرةٍ وَشَرَابٍ ٥١ وَعِندَهُمْ قَصِرَتُ الطَّرْفِ أَتْرَابٌ ٥٢ هَذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ ٥٣ إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِن نَّفَادٍ ٥٤﴾۔

قولہ تعالی: ﴿وَاذْكُرْ إِسْمَاعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ﴾ الیسع کا ذکر "الانعام"(۱) میں گزر چکا ہے اور ذوالکفل کا ذکر "الانبیاء"(۲) میں۔

﴿وَكُلٌّ مِّنَ الْأَخْيَارِ﴾ یعنی: ان لوگوں میں سے جنہیں نبوت کے لیے منتخب کیا گیا۔ ﴿هَذَا ذِكْرٌ﴾ اس معنی میں کہ دنیا میں ان کا ذکر خیر اور وہ شرف جس کے ساتھ انہیں دنیا میں ہمیشہ یاد کیا جاتا رہے گا۔

﴿وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَئَابٍ﴾ یعنی: دنیا میں اس ذکرِ خیر کے ساتھ ساتھ قیامت کے دن ان کے لیے بہترین واپسی کی جگہ ہے۔ پھر اللہ نے اپنے اس قول سے اس کی وضاحت فرمائی: ﴿جَنَّاتِ عَدْنٍ﴾ لغت میں 'عدن' کے معنی ٹھہرنے کے ہیں؛ کہا جاتا ہے: وہ جگہ پر 'عدن' ہوا جب وہ ٹھہر گیا۔ عبداللہ بن عمرو(۳) نے کہا: 'جنت عدن' جنت میں ایک محل ہے جس کے پانچ ہزار دروازے ہیں، ہر دروازے پر پانچ ہزار 'خیرہ'(۴) [نیک عورتیں] ہیں، اس میں نبی، صدیق یا شہید کے علاوہ کوئی داخل نہیں ہوگا۔

﴿مُّفَتَّحَةً﴾ حال ہے۔ ﴿لَّهُمُ الْأَبْوَابُ﴾ 'دروازے' کو رفع دیا گیا ہے کیونکہ یہ نائب فاعل ہے۔ الزجاج(۵) نے کہا: یعنی ان کے لیے وہاں کے دروازے کھلے ہوئے ہیں۔ الفراء نے کہا: ان کے لیے ان کے دروازے کھلے ہوئے ہیں۔ الفراء(۶) نے «مُفَتَّحَةً لهم الأبوابَ» کو نصب کے ساتھ بھی جائز قرار دیا

ہے۔ الفراء نے کہا: یعنی 'دروازوں کا کھلا ہونا'، پھر تنوین آئی تو نصب دیا گیا۔ انہوں نے اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا:

---

(۱) ۸/ ۴۵۰-۴۴۸۔ (۲) ۱۴/ ۲۶۳-۲۶۴۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: 'عمر' ہے، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ صحیح ہے، اور یہ کلام النحاس کی 'اعراب القرآن' ۳/ ۴۶۸ سے ہے۔ (۴) (م) میں: 'حیرة' ہے، جو غلط ہے۔ 'خیرہ' کا مطلب ہے: خیر والی، جمع: خیرات، اور اس سے مراد 'حور العین' ہیں۔ یہ خبر پہلے ۱۲/ ۵۹-۶۰ میں گزر چکی ہے اور اللہ ہی اس کی صحت کو بہتر جانتا ہے۔ (۵) 'معانی القرآن' ۴/ ۳۳۷ میں۔ (۶) 'معانی القرآن' ۲/ ۴۰۸ میں، اور مصنف نے اسے النحاس ۳/ ۴۶۸ کے واسطے سے نقل کیا ہے، اور کلام اسی سے ہے۔

Surah Sad: Verses 48 - 54 227

"And we take after it the tail of a life, a smooth back without a hump."(1)

He said: "widely opened" (mufattahatan) and did not say: "opened" (maftuhatan); because they open for them by command, not by touch. Al-Hasan said: They are spoken to: 'Open' and they open, 'Close' and they close(2). It is also said: The angels open the doors for them.

His Almighty's saying: {Reclining therein} is a state (hal) placed before its operator (amil), which is His saying: {calling therein}. Meaning: they call in the Gardens while reclining therein(3). {for many fruits} meaning: for various types of fruits, {and drink} meaning: and much drink, which was omitted because the context points to it.

His Almighty's saying: {And with them will be women limiting [their] glances} meaning: towards their spouses, they do not look at others, and this has been mentioned before in Surah As-Saffat(4). {of equal age} (atrab) meaning: of the same age, born at the same time as a single woman, and they are equal in beauty and youth, daughters of thirty-three years(5). Ibn Abbas said: He means human women(6). And "atrab" is the plural of "tirb" (peer/contemporary), and it is an adjective for "qasirat"; because "qasirat" is indefinite even if it is annexed to a definite noun. The proof of that is that the definite article 'al' (the) enters it as he said:

"Among those with downcast eyes, if a small ant crawled over the garment upon her, it would leave a mark."(7)

His Almighty's saying: {This is what you are promised for the Day of Account} meaning: this is the reward that you were promised.

---

(1) Its author is Al-Nabigha al-Dhubyani, and it is in his Diwan p. 110, and in it: "and we hold", instead of: "and we take", and it was mentioned previously 10/129, and it is in the Book 1/196. (2) Tafsir al-Tabari 20/122. (3) Tafsir al-Razi 26/219. (4) On page 33 of this part. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/106 on the authority of Yahya bin Salam. (6) Mentioned by Al-Alusi in Ruh al-Ma'ani 23/214. (7) Its author is Imru' al-Qais, and it was mentioned previously on page 34 of this part, and see its explanation there, and the discourse is from the I'rab of the Qur'an by Al-Nahhas 3/468.

सूरह साद: आयतें 48 - 54 227

"और हम उसके बाद एक ऐसे जीवन की पूंछ पकड़ते हैं, जिसकी पीठ सपाट है और कोई कूबड़ नहीं है।" (1)

और उन्होंने कहा: "पूरी तरह खुले हुए" (मुफ़त्तहतन) और यह नहीं कहा: "खुले हुए" (मफ़्तूहतन); क्योंकि वे उनके लिए आदेश से खुलते हैं, स्पर्श से नहीं। अल-हसन ने कहा: उनसे कहा जाता है: 'खुल जाओ' तो वे खुल जाते हैं, 'बंद हो जाओ' तो वे बंद हो जाते हैं(2)। और यह भी कहा गया है कि फ़रिश्ते उनके लिए दरवाज़े खोलते हैं।

अल्लाह का कथन: {वहाँ वे तकिया लगाए हुए होंगे} यह एक अवस्था (हाल) है जो इसके कारक (आमिल) से पहले आई है, और वह है उनका कथन: {वहाँ वे मांगेंगे}। अर्थात: वे जन्नत में तकिया लगाए हुए मांगेंगे(3)। {बहुत से फल} अर्थात: कई प्रकार के फल, {और पेय} अर्थात: और बहुत सारा पेय, जिसे छोड़ दिया गया है क्योंकि संदर्भ इसकी ओर संकेत करता है।

अल्लाह का कथन: {और उनके पास नीची निगाहों वाली स्त्रियाँ होंगी} अर्थात: अपने पतियों पर, वे दूसरों की ओर नहीं देखतीं, और यह 'अस-साफ़्फ़ात' में बीत चुका है(4)। {हमउम्र} (अत्राब) अर्थात: एक ही आयु की, एक ही समय में जन्मी हुई स्त्री के समान, और वे सुंदरता और यौवन में समान होंगी, तैंतीस वर्ष की बेटियां(5)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य इंसानी स्त्रियों से है(6)। और "अत्राब" "तिर्ब" (समकालीन) का बहुवचन है, और यह "कासिरात" के लिए एक विशेषण है; क्योंकि "कासिरात" अनिश्चित (नकिरा) है भले ही वह निश्चित (मआरिफा) की ओर जोड़ा गया हो। इसका प्रमाण यह है कि इसमें 'अलिफ़' और 'लाम' (निश्चित लेख) प्रवेश करते हैं जैसा कि उन्होंने कहा:

"नीची निगाहों वाली स्त्रियों में से, यदि एक छोटी चींटी भी उसके परिधान पर रेंगती, तो वह निशान छोड़ देती।" (7)

अल्लाह का कथन: {यह वह है जिसका तुमसे हिसाब के दिन के लिए वादा किया जाता है} अर्थात: यह वह प्रतिफल है जिसका तुमसे वादा किया गया था।

---

(1) इसके रचयिता अल-नाबिगा अल-दुबयानी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 110 में है, और उसमें है: "और हम पकड़ते हैं", इसके बजाय: "और हम लेते हैं", और यह पहले 10/129 में उल्लेखित है, और यह किताब 1/196 में है। (2) तफ़सीर अल-तबरी 20/122। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 26/219।

(4) इस भाग के पृष्ठ 33 पर। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/106 याह्या बिन सलाम के हवाले से। (6) अल-आलूसी द्वारा रूह अल-मआनी 23/214 में उल्लेखित। (7) इसके रचयिता इमरु अल-कैस हैं, और इसका उल्लेख इस भाग के पृष्ठ 34 पर पहले किया जा चुका है, और वहां इसकी व्याख्या देखें, और यह विवरण अल-नह़्ह़ास द्वारा इ'राब अल-क़ुरान 3/468 से है।

سورہ ص : آیات 48 - 54 227

"اور ہم اس کے بعد زندگی کی ایک ایسی دُم تھامتے ہیں جس کی پیٹھ سپاٹ ہے اور اس کا کوئی کوہان نہیں ہے۔"(1)

اور آپ نے فرمایا: «مُفَتَّحَةً» (بڑے کھلے ہوئے) اور «مفتوحة» (کھلے ہوئے) نہیں کہا؛ اس لیے کہ وہ ان کے لیے حکم سے کھلتے ہیں، چھونے سے نہیں۔ حسن نے کہا: انہیں کہا جاتا ہے: 'کھل جاؤ' تو وہ کھل جاتے ہیں، 'بند ہو جاؤ' تو وہ بند ہو جاتے ہیں(2)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ فرشتے ان کے لیے دروازے کھولتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مُتَّكِئِينَ فِيهَا﴾ یہ 'حال' ہے جو اپنے 'عامل' پر مقدم ہے، اور وہ اس کا فرمان ہے: ﴿يَدْعُونَ فِيهَا﴾ یعنی: وہ جنتوں میں تکیہ لگائے ہوئے طلب کریں گے(3)۔ ﴿بِفَاكِهَةٍ كَثِيرَةٍ﴾ یعنی: مختلف قسم کے پھل، ﴿وَشَرَابٍ﴾ یعنی: اور بہت سی پینے کی چیزیں، تو کلام کی دلالت کی وجہ سے (لفظ 'کثیر') حذف کر دیا گیا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَعِندَهُمْ قَاصِرَاتُ الطَّرْفِ﴾ یعنی: اپنے شوہروں پر (نظریں جمانے والیاں)، وہ دوسروں کی طرف نہیں دیکھتیں، اور یہ سورہ 'الصافات' میں گزر چکا ہے(4)۔ ﴿أَتْرَابٌ﴾ یعنی: ایک ہی عمر کی، ایک ہی عورت کی پیدائش کی طرح، اور وہ حسن اور جوانی میں برابر ہوں گی، تینتیس سال کی بیٹیاں(5)۔ ابن عباس نے فرمایا: اس سے مراد انسانی عورتیں ہیں(6)۔ اور «أتراب»، «تِرْب» کی جمع ہے، اور یہ «قاصرات» کی صفت ہے؛ کیونکہ «قاصرات» نکرہ ہے اگرچہ وہ معرفہ کی طرف مضاف ہو۔ اس کی دلیل یہ ہے کہ اس پر الف اور لام داخل ہوتے ہیں جیسا کہ اس نے کہا:

"نیچی نظروں والیوں میں سے، اگر کوئی چھوٹی چیونٹی بھی اس کے لباس پر رینگے تو وہ اس پر نشان چھوڑ دے۔"(7)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿هَذَا مَا تُوعَدُونَ لِيَوْمِ الْحِسَابِ﴾ یعنی: یہ وہ جزا ہے جس کا تم سے وعدہ کیا گیا تھا۔

---

(1) اس کے قائل نابغہ ذبیانی ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 110 میں ہے، اور اس میں ہے: «ونُمسك» (اور ہم تھامتے ہیں) بجائے «ونأخذ» (اور ہم لیتے ہیں) کے، اور یہ 10/129 پر پہلے گزر چکا ہے، اور یہ الکتاب 1/196 میں ہے۔ (2) تفسیر طبری 20/122۔ (3) تفسیر رازی 26/219۔ (4) اس حصے کے صفحہ 33 پر۔ (5) النکت والعیون 5/106 بحوالہ یحییٰ بن سلام۔ (6) آلوسی نے روح المعانی 23/214 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (7) اس کے قائل امرؤالقیس ہیں، اور یہ اس حصے کے صفحہ 34 پر پہلے گزر چکا ہے، اور وہاں اس کی شرح دیکھی جائے، اور یہ کلام نحاس کی اعراب القرآن 3/468 سے ہے۔

Surah Sad: Verses 53 - 61 228

The general reading is with "ta" (tū'adūn), meaning: what you are promised, O believers. Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Abu Amr, and Ya'qub read it with "ya" (yū'adūn) as a report (1) - which is the reading of al-Sulami and the choice of Abu Ubayd and Abu Hatim - because of the Almighty's saying: "And indeed, for the righteous is a good place of return," so it is a report. "For the Day of Account" means: on the Day of Account. Al-A'sha said: "The scorners, what is for them of the time of evil until when they woke up, they woke up." (2) Meaning: in the time of evil.

The Almighty's saying: "Indeed, this is our provision; for it there is no depletion" is evidence that the bliss of Paradise is eternal and uninterrupted; as He said: "A gift without end" [Hud: 108] and He said: "For them is a reward never-ending" [Fussilat: 8].

The Almighty's saying: "This. And indeed, for the transgressors is an evil place of return (55) Hell, which they will [enter to] burn, and wretched is the resting place (56) This - so let them taste it - is scalding water and purulence (57) And other [punishments] of its type [in] pairs (58) [Its inhabitants will say], 'This is a company bursting in with you. No welcome for them. Indeed, they will burn in the Fire.' (59) They will say, 'But you, [too] - no welcome for you. You were the ones who brought this upon us, and wretched is the settlement.' (60) They will say, 'Our Lord, whoever brought this upon us - increase for him a double punishment in the Fire.' (61)"

The Almighty's saying: "This. And indeed, for the transgressors is an evil place of return" After mentioning what is for the righteous, He mentioned what is for the transgressors. Al-Zajjaj said (3): "This" is the predicate of a deleted subject, meaning: "The matter is this," so one pauses at "this". Ibn al-Anbari said (4): "This" is a good pause, then one starts with "And indeed for the transgressors" and they are those who belied the messengers. "An evil place of return" meaning: a return they turn to. Then He explained that by His saying: "Hell, which they will burn, and wretched is the resting place" meaning: wretched is what they prepared for themselves, or wretched is the bed for them. From it comes the cradle of the child (mahd). It was said: there is an ellipsis, meaning: wretched is the place of the resting place. It was said: meaning: this is what I have described for these righteous ones. Then He said: and indeed for the transgressors is an evil return, so one pauses at "this" as well.

(1) Reading of Ibn Kathir and Abu Amr in the Seven p. 555, and Al-Taysir p. 188. (2) Diwan al-A'sha p. 263. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/338. (4) In Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/863.

सूरा साद: आयत 53 - 61 228

सामान्य पाठ "ता" (tū'adūn) के साथ है, अर्थात: जिसका तुमसे वादा किया गया है, ऐ ईमान वालों। इब्न कथीर, इब्न मुहैसिन, अबू अम्र और याकूब ने इसे "या" (yū'adūn) के साथ एक रिपोर्ट के रूप में पढ़ा है (1) - जो अल-सुलमी का पाठ है और अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है - सर्वशक्तिमान के इस कथन के कारण: "और वास्तव में, परहेज़गारों के लिए लौटने का एक अच्छा स्थान है," तो यह एक रिपोर्ट है। "हिसाब के दिन के लिए" का अर्थ है: हिसाब के दिन। अल-आशा ने कहा: "तिरस्कार करने वाले, उनके लिए बुराई के समय का क्या है जब तक कि जब वे जागे, वे जाग गए।" (2) अर्थात: बुराई के समय में।

सर्वशक्तिमान का कथन: "निस्संदेह, यह हमारा रिज़्क (प्रावधान) है; इसके लिए कोई कमी नहीं है" इस बात का प्रमाण है कि स्वर्ग का सुख शाश्वत और अटूट है; जैसा कि उसने कहा: "एक उपहार जो कभी समाप्त नहीं होगा" [हुद: 108] और उसने कहा: "उनके लिए ऐसा प्रतिफल है जो कभी खत्म नहीं होगा" [फुस्सिलत: 8] ।

सर्वशक्तिमान का कथन: "यह। और वास्तव में, सरकशों (उल्लंघन करने वालों) के लिए लौटने का बुरा स्थान है (55) जहन्नुम, जिसमें वे प्रवेश करेंगे, और वह कितना बुरा ठिकाना है (56) यह - तो उन्हें इसे चखने दो - खौलता हुआ पानी और पीप है (57) और उसी प्रकार के दूसरे जोड़े (58) [इसके निवासी कहेंगे], 'यह एक गिरोह है जो तुम्हारे साथ घुसा चला आ रहा है। उनके लिए कोई स्वागत नहीं है। वास्तव में, वे आग में जलने वाले हैं।' (59) वे कहेंगे, 'बल्कि तुम, [भी] - तुम्हारे लिए कोई स्वागत नहीं है। तुम्हीं ने इसे हमारे सामने लाया, तो कितना बुरा ठिकाना है।' (60) वे कहेंगे, 'ऐ हमारे रब, जो इसे हमारे सामने लाया - उसके लिए आग में दोगुना अज़ाब बढ़ा दे।' (61)"

सर्वशक्तिमान का कथन: "यह। और वास्तव में, सरकशों के लिए लौटने का बुरा स्थान है" जब परहेज़गारों के लिए जो है उसका ज़िक्र कर दिया, तो सरकशों के लिए जो है उसका ज़िक्र किया। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): "यह" (हाज़ा) एक हटाए गए विषय (मुबतदा) की खबर है, अर्थात: "मामला यह है," इसलिए "हाज़ा" पर रुकना चाहिए। इब्न अल-अंबारी ने कहा (4): "हाज़ा" एक अच्छा ठहराव है, फिर "और वास्तव में सरकशों के लिए" से शुरू करें और वे वे हैं जिन्होंने रसूलों को झुठलाया। "लौटने का बुरा स्थान" अर्थात: एक ऐसा ठिकाना जिसकी ओर वे लौटेंगे। फिर उसने इसे अपने इस कथन से स्पष्ट किया: "जहन्नुम, जिसमें वे जलेंगे, और वह कितना बुरा पालना (बिछौना) है" अर्थात:

बुरा है जो उन्होंने अपने लिए तैयार किया, या उनके लिए बुरा बिछौना है। इसी से बच्चे का पालना (महद) आता है। यह कहा गया: इसमें लोप है, अर्थात: बिछौने की जगह कितनी बुरी है। यह कहा गया: अर्थात: यह वह है जो मैंने इन परहेज़गारों के लिए वर्णित किया है। फिर उसने कहा: और वास्तव में सरकशों के लिए लौटने का बुरा स्थान है, इसलिए "हाज़ा" पर भी रुकना चाहिए।

---

(1) इब्न कथीर और अबू अम्र का पाठ 'अत-तयसीर' पृष्ठ 188 और 'अस्-सबा' पृष्ठ 555 में। (2) दीवान अल-आशा पृष्ठ 263। (3) मा'नी अल-कुरान 4/338 में। (4) ईदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा 2/863 में।

سورة ص: آیات 53 - 61 228

عام قراءت "تا" (تُوعَدون) کے ساتھ ہے، یعنی: اے ایمان والو جس کا تم سے وعدہ کیا جاتا ہے۔ اور ابن کثیر، ابن محیصن، ابو عمرو اور یعقوب نے اسے خبر کے طور پر "یا" (یُوعَدون) کے ساتھ پڑھا ہے (1) - اور یہ سلمی کی قراءت اور ابو عبید و ابو حاتم کا اختیار ہے - اللہ تعالیٰ کے اس قول کی وجہ سے: ﴿وَإِنَّ لِلْمُتَّقِينَ لَحُسْنَ مَئَابٍ﴾ پس یہ خبر ہے۔ "حساب کے دن کے لیے" یعنی: حساب کے دن میں۔ اعشی نے کہا: المُهينينَ مَا لَهُمْ لزمان الســوءِ حــتى إذا أفــاق أفــاقوا(2) یعنی: برائی کے زمانے میں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ هَذَا لَرِزْقُنَا مَا لَهُ مِن نَّفَادٍ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ جنت کی نعمتیں دائمی ہیں، کبھی ختم ہونے والی نہیں؛ جیسا کہ فرمایا: ﴿عَطَاءً غَيْرَ مَجْذُوذٍ﴾ [ہود: 108] اور فرمایا: ﴿لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾ [فصلت: 8]۔

اللہ تعالیٰ کا قول ﴿هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَئَابٍ (55) جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ الْمِهَادُ (56) هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ (57) وَءَاخَرُ مِن شَكْلِهِۦٓ أَزْوَاجٌ (58) هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ لَا مَرْحَبًا بِهِمْ إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ (59) قَالُوا بَلْ أَنتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ أَنتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا فَبِئْسَ الْقَرَارُ (60) قَالُوا رَبَّنَا مَن قَدَّمَ لَنَا هَذَا فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ (61)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَئَابٍ﴾ جب متقیوں کے لیے جو (اجر) ہے اسے ذکر کر دیا تو سرکشوں کے لیے جو (عذاب) ہے اسے ذکر کیا۔ زجاج نے کہا (3): "هذا" خبر ہے ایسے مبتدا کی جو محذوف ہے، یعنی: معاملہ یہ ہے، پس "هذا" پر وقف کیا جائے گا۔ ابن انباری نے کہا (4): "هذا" وقفِ حسن ہے، پھر ﴿وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ﴾ سے ابتدا کی جائے گی اور یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے رسولوں کو جھٹلایا۔ ﴿لَشَرَّ مَئَابٍ﴾ یعنی: برا ٹھکانا جس کی طرف وہ لوٹیں گے۔ پھر اس کی وضاحت

اپنے اس قول سے فرمائی: ﴿جَهَنَّمَ يَصْلَوْنَهَا فَبِئْسَ الْمِهَادُ﴾ یعنی: برا ہے جو انہوں نے اپنے لیے تیار کیا، یا ان کے لیے برا بستر ہے۔ اسی سے بچے کا گہوارہ (مہد) ہے۔ اور کہا گیا: اس میں حذف ہے، یعنی: بستر کی جگہ کتنی بری ہے۔ اور کہا گیا: یعنی: یہ وہ ہے جو میں نے ان متقیوں کے لیے بیان کیا، پھر فرمایا: اور بے شک سرکشوں کے لیے برا ٹھکانا ہے، پس "هذا" پر بھی وقف کیا جائے گا۔

---

(1) ابن کثیر اور ابو عمرو کی قراءت السبعہ ص 555 میں، اور التیسیر ص 188 میں۔ (2) دیوان اعشی ص 263۔ (3) معانی القرآن 338/4 میں۔ (4) ایضاح الوقف والابتداء 863/2 میں۔

Surah Sad: Verses 57 - 61 229

Allah's saying: {This [it is], so let them taste it - scalding water and [foul] purulence} - "Hatha" (This) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is "Hamim" (scalding water), with advancement and delay; meaning: "This is scalding water and purulence, so let them taste it." One should not stop at "fal-yathuquhu" (let them taste it). It is also permissible for "Hatha" to be the subject and "fal-yathuquhu" to be the predicate, where the letter 'fa' is added for emphasis related to "Hatha". In this case, one stops at "fal-yathuquhu", and "Hamim" is in the nominative case under the estimation: "This is Hamim." An-Nahhas said (1): It is permissible for the meaning to be: "The matter is this," and if you don't make "Hamim" and "Ghassaq" (purulence) the predicate, their nominative case would mean: "It is Hamim and Ghassaq." Al-Farra' (2) puts them in the nominative case with the meaning: "Of it is Hamim and of it is Ghassaq," and he recited: Until when the morning shone in the darkness / and the vegetation was left twisted and harvested (3). Another said: She has gear and helpers who set out with it / a pack-saddle and a large bucket, which when emptied, it is worn out (4). It is also permissible for "Hatha" to be in the accusative case (nasb) by an implied verb explained by "fal-yathuquhu", similar to saying: "Zaid, hit him." Accusative case here is preferable (5), so one stops at "fal-yathuquhu" and starts with "Hamim and Ghassaq" under the estimation: "The matter is Hamim and Ghassaq" (6). The reading of the people of Medina, Basra, and some Kufans is with a single 's' in "ghasaq". Yahya bin Waththab, al-A'mash, Hamzah, and al-Kisa'i read it as "ghassaq" with a double 's' (shaddah) (7), and these are two dialects.

---

(1) In I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 3/469, and see what precedes it there and in Mushkil I'rab al-Qur'an 2/627. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/410. (3) Mentioned by at-Tabari in his tafsir 20/126 without attribution. (4) Its speaker is Zuhair, and it's in his Diwan p. 67 (Shantamari's narration) and previously mentioned in 5/210 where ash-Shantamari explained it. He says: "She has gear," meaning for this she-camel used for drawing water, and "pack-saddle and large bucket" explain the gear. The 'qatab' is the gear of the animal drawing water, and the 'gharb' is the large bucket. (5) I'rab al-Qur'an 3/469-470. (6) Tafsir ar-Razi 26/221 similarly. (7) Asim also read it so in the narration of Hafs and Khalaf. Al-Sab'ah p. 555, al-Taysir p. 188, al-Nashr 2/361.

सूरह साद: आयतें 57 - 61 229

अल्लाह का कथन: {यह [है], तो वे इसे चखें - खौलता पानी और [गंदी] पीप} - "हाज़ा" (यह) इब्तिदा (विषय) के रूप में रफ़अ (कर्ता कारक) की स्थिति में है और "हमीम" (खौलता पानी) उसकी ख़बर (विधेय) है, जिसमें शब्दों का क्रम आगे-पीछे है; अर्थात: "यह हमीम और ग़स्साक़ है, अतः वे इसे चखें।" "फ़ल-यज़ूक़ूहु" (वे इसे चखें) पर रुकना नहीं चाहिए। यह भी संभव है कि "हाज़ा" विषय हो और "फ़ल-यज़ूक़ूहु" विधेय हो, और 'फ़ा' अक्षर "हाज़ा" में निहित चेतावनी के लिए आया हो। इस स्थिति में "फ़ल-यज़ूक़ूहु" पर रुका जाएगा, और "हमीम" रफ़अ की स्थिति में होगा इस अनुमान पर कि: "यह हमीम है।" अन-नह्हास ने कहा (1): यह भी संभव है कि अर्थ हो: "मामला यह है," और "हमीम" व "ग़स्साक़" को ख़बर न मानने पर उनका रफ़अ इस अर्थ में होगा: "वह हमीम और ग़स्साक़ है।" अल-फ़र्रा (2) उन्हें इस अर्थ में रफ़अ देते हैं: "उसमें से हमीम है और उसमें से ग़स्साक़ है," और उन्होंने ये पंक्तियाँ पढ़ीं: यहाँ तक कि जब सुबह अंधेरे में चमक उठी / और वनस्पतियाँ मुड़ी हुई और कटी हुई छोड़ दी गईं (3)। एक अन्य ने कहा: उसके पास सामान और सहायक हैं जो उसे लेकर चले / एक पालान और एक बड़ा डोल, जिसे खाली करने पर वह घिस गया (4)। यह भी संभव है कि "हाज़ा" नसब (कर्म कारक) की स्थिति में हो, एक छिपे हुए क्रिया द्वारा जिसकी व्याख्या "फ़ल-यज़ूक़ूहु" करता है, जैसे आप कहें: "ज़ैद को मारो।" यहाँ नसब अधिक उचित है (5), अतः "फ़ल-यज़ूक़ूहु" पर रुका जाएगा और "हमीम व ग़स्साक़" से शुरुआत होगी इस अनुमान पर कि: "मामला हमीम और ग़स्साक़ है" (6)। मदीना, बसरा और कुछ कूफ़ा वालों की क़िरात (पठन) में "ग़साक़" में 'सीन' को हल्का (बिना तशदीद के) पढ़ा गया है। यहया बिन वस्साब, अल-अअमश, ह़मज़ा और अल-किसाई ने इसे तशदीद के साथ "ग़स्साक़" पढ़ा है (7), और ये दोनों भाषाएँ(बोलियाँ) हैं।

---

(1) नह्हास की 'इअराबुल क़ुरआन' 3/469 में, और इससे पहले वहां देखें और 'मुश्किल इअराबुल क़ुरआन' 2/627 में। (2) 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/410 में। (3) अत्तबरी ने अपनी तफ़सीर 20/126 में इसका उल्लेख बिना किसी श्रेय के किया है। (4) इसके रचयिता ज़ुहैर हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ 67 (शंतमरी के संस्करण) में है और पहले 5/210 में आ चुका है जहाँ शंतमरी ने इसकी व्याख्या की है। उनका कहना है: "उसके पास सामान है," यानी इस ऊंटनी के लिए जिससे पानी निकाला जाता है, और "पालान और बड़ा डोल" सामान की व्याख्या करते हैं। 'क़तब' पानी खींचने वाले जानवर का उपकरण है, और 'ग़र्ब' बड़ा डोल है। (5) इअराबुल क़ुरआन 3/469-470। (6) तफ़सीर

अर-राज़ी 26/221 में इसी तरह। (7) आसिम ने हफ़्स और ख़लफ़ की रिवायत में इसे इसी तरह पढ़ा है। अस-सबअह पृष्ठ 555, अत-तयसीर पृष्ठ 188, अन-नश्र 2/361।

سورہ ص : آیات 57 - 61 229

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ﴾ (یہ [ہے]، پس وہ اسے چکھیں، کھولتا ہوا پانی اور پیپ) - «هذا» (یہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے اور اس کی خبر «حَمِيمٌ» (کھولتا پانی) ہے، تقدیم و تاخیر کے ساتھ؛ یعنی: یہ کھولتا ہوا پانی اور پیپ ہے، پس وہ اسے چکھیں۔ «فَلْيَذُوقُوهُ» (پس وہ اسے چکھیں) پر وقف نہیں کیا جائے گا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «هذا» مبتدا ہو اور «فَلْيَذُوقُوهُ» خبر کے محل میں ہو، اور حرف 'فا' اس تنبیہ کے لیے داخل ہوا ہے جو «هذا» میں ہے، ایسی صورت میں «فَلْيَذُوقُوهُ» پر وقف ہوگا اور «حَمِيمٌ» اس تقدیر پر مرفوع ہوگا کہ: یہ حمیم (کھولتا پانی) ہے۔ نحاس نے کہا (1): اور یہ بھی جائز ہے کہ معنی یہ ہو: "معاملہ یہ ہے،" اور «حمیم» اور «غساق» کو اگر خبر نہ بنایا جائے تو ان کا رفع اس معنی میں ہوگا: "وہ حمیم اور غساق ہے۔" فراء (2) انہیں اس معنی میں مرفوع قرار دیتے ہیں کہ: "اس میں سے حمیم ہے اور اس میں سے غساق ہے،" اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: یہاں تک کہ جب صبح اندھیرے میں روشن ہوئی / اور نباتات کو لپٹا ہوا اور کٹا ہوا چھوڑ دیا گیا (3)۔ کسی اور نے کہا: اس (اونٹنی) کے پاس سامان اور مددگار ہیں جو اسے لے کر چلے / کجاوہ اور بڑا ڈول، جو خالی ہونے پر گھس گیا (4)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «هذا» حالتِ نصب میں ہو ایک ایسے فعل کے مقدر ہونے کی وجہ سے جس کی تفسیر «فَلْيَذُوقُوهُ» کر رہا ہے، جیسے آپ کہیں: "زید کو مارو" (زیداً اضربه)۔ اور یہاں نصب دینا اولیٰ ہے (5)، پس «فَلْيَذُوقُوهُ» پر وقف کیا جائے گا اور «حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ» سے اس تقدیر پر ابتدا ہوگی کہ: معاملہ حمیم اور غساق ہے (6)۔ اہلِ مدینہ، اہلِ بصرہ اور بعض اہل کوفہ کی قرات «غَسَاق» میں سین کی تخفیف کے ساتھ ہے۔ جبکہ یحییٰ بن وثاب، اعمش، حمزہ اور کسائی نے «غَسَّاق» تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (7)، اور یہ دونوں لغتیں (بولیاں) ہیں۔

(1) اعراب القرآن للنحاس 469/3 میں، اور اس سے پہلے وہاں دیکھیں اور مشکل اعراب القرآن 627/2 میں۔ (2) معانی القرآن 410/2 میں۔ (3) طبری نے اسے اپنی تفسیر 126/20 میں بغیر نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (4) اس کے قائل زہیر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ص 67 (شنتمری کی روایت) میں ہے اور پہلے 5/ 210 میں گزر چکا ہے جہاں شارح شنتمری نے اس کی وضاحت کی۔ ان کا قول: "لہا متاع" (اس کے پاس سامان ہے) سے مراد اس اونٹنی کا سامان ہے جس سے پانی نکالا جاتا ہے، اور ان کا قول: "قتب وغرب" اس سامان کی وضاحت ہے۔ 'قتب': رہٹ کھینچنے والے جانور کا آلہ ہے، اور 'غرب': بڑا ڈول ہے۔ (5) اعراب القرآن 469/3 - 470۔ (6) تفسیر رازی 221/26 اسی طرح۔ (7) عاصم نے حفص اور خلف کی روایت میں اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعة ص 555، التیسیر ص 188، النشر 361/2۔

Surah Sad: Verses 57 - 61 230

...have the same meaning according to Al-Akhfash (1). It is also said: their meanings are different; whoever lightens it (pronounces without shadda), it is a noun like: 'Azab' (punishment), 'Jawab' (answer), and 'Sawab' (correctness). And whoever strengthens it (with shadda), says: it is a subject noun (active participle) moved to the pattern 'Fa'aal' for exaggeration (intensive), such as 'Darrab' (intense striker) and 'Qattal' (intense killer). It is the 'Fa'aal' pattern from 'Ghasaqa yaghsiq' (to flow/darken), so it is 'Ghassaq' and 'Ghasiq'. Ibn Abbas said: It is 'Zamhareer' (extreme cold) which frightens them with its coldness. Mujahid and Muqatil said: It is the cold snow that has reached its extreme coldness. Others said: It burns with its coldness just as the scalding water (Hameem) burns with its heat. Abdullah bin 'Amr said: It is a thick pus; if a bit of it were dropped in the East, it would make everyone in the West stink, and if a bit of it were dropped in the West, it would make everyone in the East stink. Qatada said: It is what flows from the private parts of fornicators and from the stench of the flesh and skins of disbelievers, consisting of pus, matter, and stench (2). Muhammad bin Ka'b said: It is the juice (exudate) of the people of the Fire. This saying is most similar to the language; it is said: the wound 'ghasaqa yaghsiq ghasaqan' when yellow fluid comes out of it. The poet said: Whenever I remember life and its goodness ... to me ran a cold (ghasiq) tear from the eye (3). Meaning: cold. And it is said: 'Lail ghasiq' (a dark night); because it is colder than the day. Al-Suddi said: 'Ghassaq' is what flows from their eyes and tears, which they are given to drink along with 'Hameem' (scalding water) (4). Ibn Zayd said: 'Hameem' is the tears of their eyes, collected in the basins of fire and they are given it to drink, and the 'Sadid' (pus) is what comes out of their skins. The preference here is for 'Ghassaq' so it can be like 'Sayyal' (flowing) (5). Ka'b said: 'Ghassaq' is a spring in Hell into which flows the poison of every stinging creature, like a scorpion...

(1) Transferred by the author from him via Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 5/107. (2) These sayings are in the Tafsir of At-Tabari 20/128-132, and 'I'rab al-Qur'an' by An-Nahhas 3/470. (3) In (D), (Z), (T), and (M): 'The night', and what is established is from (F). The verse is by 'Imran bin Hattan, mentioned by Abu Bakr al-Anbari in 'Al-Ad-dad' p. 5. (4) Narrated by At-Tabari 20/128. (5) 'Ma'ani al-Qur'an' by An-Nahhas 6/129.

सूरह साद: आयतें 57 - 61 230

अल-अख़फ़श (1) के अनुसार एक ही अर्थ में। और कहा गया है: उनके अर्थ अलग हैं; जिसने इसे हल्का (बिना शद्दा के) पढ़ा, वह एक संज्ञा है जैसे: 'अज़ाब' (दंड), 'जवाब' (उत्तर), और 'सवाब' (सत्य/सही)। और जिसने इसे कड़ा (शद्दा के साथ) पढ़ा, उसने कहा: यह कर्ता संज्ञा है जिसे अतिशयोक्ति के लिए 'फ़आल' (Fa'aal) रूप में स्थानांतरित किया गया है, जैसे 'ज़र्राब' और 'क़त्ताल'। यह 'ग़सक़ा यग़सिक़' से 'फ़आल' है, इसलिए यह 'ग़स्साक़' और 'ग़ासिक़' है। इब्न अब्बास ने कहा: यह 'ज़महरीर' (अत्यधिक ठंड) है जो उन्हें अपनी ठंडक से डराता है। मुजाहिद और मुक़ातिल ने कहा: यह ठंडी बर्फ है जिसकी ठंडक अपनी चरम सीमा पर पहुँच गई है। दूसरों ने कहा: यह अपनी ठंडक से वैसे ही जलाता है जैसे खौलता हुआ पानी (हमीम) अपनी गर्मी से जलाता है। अब्दुल्लाह बिन अम्र ने कहा: यह गाढ़ा मवाद (पीप) है; अगर इसका एक कतरा पूर्व में गिर जाए तो पश्चिम के लोग बदबूदार हो जाएं और अगर इसका एक कतरा पश्चिम में गिर जाए तो पूर्व के लोग बदबूदार हो जाएं। क़तादा ने कहा: यह वह है जो व्यभिचारियों के गुप्तांगों से और काफ़िरों के मांस और खाल की सड़न से बहता है, जिसमें मवाद, पीप और दुर्गंध (2) शामिल है। मुहम्मद बिन काब ने कहा: यह आग वालों (जहन्नमियों) का अर्क(निचोड़) है। यह कथन भाषा के सबसे निकट है; कहा जाता है: घाव 'ग़सक़ा यग़सिक़ ग़सक़न' तब होता है जब उसमें से पीला पानी निकलता है। कवि ने कहा है: जब भी मैं जीवन और उसकी अच्छाइयों को याद करता हूँ... तो मेरी आँख से एक ठण्डा (ग़ासिक़) आँसू (3) बह निकलता है। अर्थात्: ठंडा। और कहा जाता है: 'लैले ग़ासिक़' (अंधेरी रात); क्योंकि यह दिन से ठंडी होती है। अस-सुद्दी ने कहा: 'ग़स्साक़' वह है जो उनकी आँखों और आँसुओं से बहता है, जिसे उन्हें 'हमीम' (खौलता पानी) के साथ पिलाया जाता है (4)। इब्न ज़ैद ने कहा: 'हमीम' उनकी आँखों के आँसू हैं, जो आग के हौज़ों में जमा किए जाते हैं और उन्हें पिलाए जाते हैं, और 'सदीद' (मवाद) वह है जो उनकी खाल से निकलता है। यहाँ 'ग़स्साक़' को प्राथमिकता दी गई है ताकि यह 'सय्याल' (बहने वाला) की तरह हो (5)। काब ने कहा: 'ग़स्साक़' जहन्नम में एक चश्मा है जिसमें हर ज़हरीले जीव, जैसे बिच्छू का ज़हर बहकर आता है...

(1) लेखक ने इसे अल-मावर्दी के माध्यम से 'अन-नुकात वल-उयून' 5/107 में उनसे उद्धृत किया है। (2) ये बातें अत्तबरी के तफ़्सीर 20/128-132 में और अन-नह़्हास की 'इराब अल-क़ुरआन' 3/470 में हैं। (3) (द), (ज़), (त़) और (म) में: 'रात', और जो स्थापित है वह (फ़) से है। यह शेर इमरान

बिन ह़त्तान का है, जिसका उल्लेख अबू बक्र अल-अंबारी ने 'अल-अज़दाद' पृष्ठ 5 में किया है। (4) अत्तबरी 20/128 द्वारा उद्धृत। (5) अन-नह़्ह़ास की 'मानी अल-क़ुरआन' 6/129।

سورہ ص: آیات 57 - 61 230

الاخفش (1) کے قول کے مطابق ایک ہی معنی میں۔ اور کہا گیا ہے: ان کے معانی مختلف ہیں؛ پس جس نے اسے ہلکا (بغیر شد کے) پڑھا وہ اسم ہے جیسے: عذاب، جواب اور صواب۔ اور جس نے اسے مشدد (شد کے ساتھ) پڑھا تو اس نے کہا: یہ اسم فاعل ہے جسے مبالغہ کے لیے 'فعّال' کے وزن پر منتقل کیا گیا ہے، جیسے ضرّاب اور قتّال۔ یہ 'غَسَقَ یَغسِق' سے 'فعّال' ہے، پس یہ غسّاق اور غاسِق ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: یہ 'زمہریر' (شدید سردی) ہے جو انہیں اپنی ٹھنڈک سے ڈراتا ہے۔ مجاہد اور مقاتل نے کہا: یہ وہ ٹھنڈی برف ہے جس کی ٹھنڈک انتہا کو پہنچ چکی ہو۔ دوسروں نے کہا: یہ اپنی ٹھنڈک سے ویسے ہی جلاتا ہے جیسے کھولتا ہوا پانی (حمیم) اپنی حرارت سے جلاتا ہے۔ عبداللہ بن عمرو نے فرمایا: یہ گاڑھی پیپ ہے؛ اگر اس کا ایک قطرہ مشرق میں گر جائے تو اہل مغرب بدبودار ہو جائیں، اور اگر اس کا ایک قطرہ مغرب میں گر جائے تو اہل مشرق بدبودار ہو جائیں۔ قتادہ نے کہا: یہ وہ ہے جو زانیوں کی شرمگاہوں سے اور کافروں کے گوشت اور کھالوں کی بو سے بہتا ہے، جو پیپ اور بدبو (2) پر مشتمل ہوتا ہے۔ محمد بن کعب نے کہا: یہ اہل جہنم کا نچوڑ ہے۔ اور یہ قول لغت کے زیادہ مشابہ ہے؛ کہا جاتا ہے: زخم 'غَسَقَ یَغسِق غَسَقاً' جب اس میں سے زرد پانی نکلے۔ شاعر نے کہا: جب کبھی میں زندگی اور اس کی لذتوں کو یاد کرتا ہوں ... تو میری آنکھ سے ایک ٹھنڈا (غاسق) آنسو (3) بہہ نکلتا ہے۔ یعنی: ٹھنڈا۔ اور کہا جاتا ہے: 'لیل غاسق' (تاریک رات)؛ کیونکہ یہ دن سے زیادہ ٹھنڈی ہوتی ہے۔ السدی نے کہا: غسّاق وہ ہے جو ان کی آنکھوں اور آنسوؤں سے بہتا ہے، جو انہیں حمیم کے ساتھ پلایا جاتا ہے (4)۔ ابن زید نے کہا: حمیم ان کی آنکھوں کے آنسو ہیں، جو آگ کے حوضوں میں جمع کیے جاتے ہیں اور انہیں پلائے جاتے ہیں، اور 'صدید' وہ پیپ ہے جو ان کی کھالوں سے نکلتی ہے۔ اس پر پسندیدہ لفظ

'غسّاق' ہے تاکہ یہ 'سیّال' کی طرح ہو (5)۔ کعب نے کہا: غسّاق جہنم میں ایک چشمہ ہے جس میں ہر زہریلے جانور، جیسے بچھو، کا زہر بہہ کر آتا ہے...

(1) مصنف نے اسے الماوردی کے واسطے سے 'النکت والعیون' 5/107 میں ان سے نقل کیا ہے۔ (2) یہ اقوال طبری کی تفسیر 128/20-132 میں ہیں، اور النحاس کی 'اعراب القرآن' 3/470 میں۔ (3) (د)، (ز)، (ط) اور (م) میں: 'اللیل'، اور جو ثابت ہے وہ (ف) سے ہے۔ یہ شعر عمران بن حطان کا ہے، جسے ابو بکر الانباری نے 'الاضداد' ص 5 میں ذکر کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے نکالا ہے 128/20۔ (5) النحاس کی 'معانی القرآن' 129/6ا

Surah Sad: Verses 57 - 61 231

...and snake venom (1). It is said: It is derived from darkness and blackness. Al-ghasaq is the beginning of the darkness of the night, and it is said: ghasaqa al-laylu yaghsuqu when it becomes dark (2). In Al-Tirmidhi (3), from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri, the Prophet ﷺ said: "If a bucket of ghassaq were poured into the world, the people of the world would rot [from its stench]." I say: This is more similar to the first derivation as we have explained, except that it is possible that ghassaq, while flowing, is black and dark, so both derivations would be correct. And Allah knows best. His words, the Almighty: {And others of its kind [in] pairs} [Surah Sad: 58]. Abu 'Amr read it as: "And others (ukharu)," plural of ukhra (another), like al-kubra and al-kubar. The rest [of the readers] read: "And another (akharu)," singular masculine (4). Abu 'Amr rejected "And another (akharu)" because of Allah's words: "pairs (azwaj)," meaning: one is not predicated of a plural. Asim al-Jahdari rejected "And others (ukharu)," saying: If it were "And others (ukharu)," it would have been: "from her kind (min shakliha)." Both rejections are not necessary, and both readings are correct. "And another (akharu)" means: and another punishment besides the scalding water and the cold fluid (al-hamim wa al-ghassaq) (5). "Of its kind (min shaklihi)" - Qatadah said: of its sort. Ibn Mas'ud said: It is al-Zamharir (extreme cold) (6). "And another (akharu)" is raised [in case] as a subject (mubtada), and "pairs (azwaj)" is a second subject, and "of its kind (min shaklihi)" is its predicate (khabar), and the [entire] sentence is the predicate for "another (akharu)." It is also permissible for "another (akharu)" to be a subject with an implied predicate indicated by {This - so let them taste it - is scalding water and cold fluid} because it contains evidence that it is for them, so it is as if He said: "And for them is another," and "of its kind [in] pairs" would be an adjective for "another," so the subject is specified by the adjective, and "pairs (azwaj)" is raised by the adverbial phrase (7).

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/106. (2) Al-Sahah (ghasaq). (3) Hadith (2584). (4) Al-Sab'ah p. 555, and al-Taysir p. 188. (5) Ma'ani al-Qur'an for al-Nahhas 6/130. (6) Narrated by al-Tabari 20/131-132. (7) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/628, similarly.

सूरा साद: आयतें 57 - 61 231

...और सांप का ज़हर (1)। और कहा गया है: यह अंधेरे और कालेपन से निकला है। 'अल-ग़सक' रात के अंधेरे की शुरुआत है, और कहा जाता है: 'ग़सक़ल लैलु यग़सुक़ु' जब वह अंधेरा हो जाए (2)। तिर्मिज़ी (3) में अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस से वर्णित है कि पैगंबर ﷺ ने फरमाया: "अगर 'ग़स्साक़' की एक बाल्टी दुनिया में डाल दी जाए, तो दुनिया के लोग [उसकी दुर्गंध से] सड़ जाएंगे।" मैं कहता हूँ: यह पहले व्युत्पत्ति के अधिक समान है जैसा कि हमने स्पष्ट किया है, सिवाय इसके कि यह संभव है कि 'ग़स्साक़' बहने के साथ-साथ काला और अंधेरा हो, तो दोनों व्युत्पत्तियाँ सही होंगी। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह की दूसरी चीज़ें जोड़ियों में} [सूरा साद: 58]। अबू अम्र ने इसे पढ़ा: "और दूसरी (उख़रु)," जो 'उख़रा' का बहुवचन है जैसे 'अल-कुबरा' और 'अल-कुबर'। बाकियों ने पढ़ा: "और दूसरा (आख़रु)," एकवचन पुल्लिंग (4)। अबू अम्र ने "और दूसरा (आख़रु)" को अस्वीकार कर दिया क्योंकि अल्लाह के शब्द "जोड़ियों (अज़वाज)" हैं, जिसका अर्थ है: एकवचन को बहुवचन के बारे में सूचित नहीं किया जाता है। आसिम अल-जहदरी ने "और दूसरी (उख़रु)" को अस्वीकार कर दिया, उन्होंने कहा: यदि यह "और दूसरी (उख़रु)" होता, तो यह होता: "उसकी तरह से (मिन शकलिहा)"। दोनों आपत्तियां अनिवार्य नहीं हैं, और दोनों पाठ सही हैं। "और दूसरा (आख़रु)" का अर्थ है: खौलते पानी और 'ग़स्साक़' के अलावा एक और सज़ा (5)। "इसी तरह की (मिन शकलिही)" - क़तादा ने कहा: उसके जैसा। इब्न मसूद ने कहा: यह 'ज़महरीर' (अत्यधिक ठंड) है (6)। "और दूसरा (आख़रु)" 'मुब्तदा' (Subject) के रूप में 'रफ़ा' (Nominative case) में है, और "जोड़ियाँ (अज़वाज)" दूसरा मुब्तदा है, और "इसी तरह की (मिन शकलिही)" उसका 'ख़बर' (Predicate) है, और पूरा वाक्य "दूसरा (आख़रु)" की ख़बर है। यह भी संभव है कि "दूसरा (आख़रु)" मुब्तदा हो और उसकी ख़बर छुपी हुई हो जिसका संकेत {यह है - तो वे इसका स्वाद चखें - खौलता पानी और ग़स्साक़} से मिलता है, क्योंकि इसमें प्रमाण है कि यह उनके लिए है, तो ऐसा है मानो उसने कहा: "और उनके लिए दूसरा है," और "इसी तरह की जोड़ियाँ" 'आख़रु' का विशेषण (Adjective) होगा, तो मुब्तदा विशेषण द्वारा विशिष्ट हो जाता है और "जोड़ियाँ (अज़वाज)" 'ज़रफ़' (Adverbial phrase) द्वारा रफ़ा में है (7)।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/106। (2) अल-सिहाह (ग़सक़)। (3) हदीस (2584)। (4) अल-सबआ पृष्ठ 555, और अल-तयसीर पृष्ठ 188। (5) मआनी अल-कुरान लिन-नह़्हास 6/130। (6) इसे अल-तब़री 20/131-132 ने उद्धृत किया है। (7) मुशकिल इअ़राब अल-कुरान 2/628 इसी तरह।

سورہ ص : آیات ۵۷ - ۶۱ ۲۳۱

اور سانپ کا زہر(۱)۔ اور کہا گیا: یہ تاریکی اور سیاہی سے ماخوذ ہے۔ الغَسَق رات کی پہلی تاریکی ہے، اور کہا جاتا ہے: 'غسق اللیل یغسق' جب وہ تاریک ہو جائے (۲)۔ اور ترمذی (۳) میں حضرت ابوسعید خدری رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: «اگر غَسّاق کا ایک ڈول دنیا میں بہا دیا جائے تو دنیا والے [اس کی بدبو سے] ہلاک ہو جائیں»۔ میں کہتا ہوں: یہ پہلی اشتقاق (نکالنے) کے زیادہ مشابہ ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا، سوائے اس کے کہ یہ احتمال ہے کہ 'غساق' بہنے کے ساتھ سیاہ اور تاریک ہو، تو دونوں اشتقاق درست ہوں گے۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَآخَرُ مِن شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ﴾ ابو عمرو نے پڑھا: «وأُخَرُ» جو کہ 'أخری' کی جمع ہے جیسے 'الکبری' اور 'الکُبَر'۔ باقیوں نے پڑھا: «وآخر» واحد مذکر (۴)۔ اور ابو عمرو نے «وآخَرُ» کا انکار کیا کیونکہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: «أزواج» یعنی: ایک کے ذریعے جماعت کی خبر نہیں دی جاتی۔ اور عاصم جحدری نے «وأُخَرُ» کا انکار کیا، انہوں نے کہا: اگر «وأُخَرُ» ہوتا تو ہوتا: 'من شکلها'۔ اور یہ دونوں اعتراضات لازم نہیں آتے، اور دونوں قرأتیں صحیح ہیں۔ «وآخر» سے مراد: کھولتے ہوئے پانی اور غساق کے علاوہ ایک اور عذاب (۵)۔ «مِن شَكْلِهِ» قتادہ نے کہا: اسی کی طرح کا۔ ابن مسعود رضی اللہ عنہ نے فرمایا: یہ زمہریر (شدید سردی) ہے (۶)۔ اور «وآخر» ابتدا کی وجہ سے مرفوع ہے اور «أَزْوَاجٌ» مبتدأ ثانی ہے اور «مِن شَكْلِهِ» اس کی خبر ہے، اور یہ جملہ «آخر» کی خبر ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «وآخر» مبتدا ہو اور خبر محذوف ہو جس پر «هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ» دلالت کرتا ہے کیونکہ اس میں دلیل ہے کہ یہ ان کے لیے ہے، تو گویا اس نے فرمایا: ان کے لیے ایک اور (عذاب) ہے، اور «مِن شَكْلِهِ أَزْوَاجٌ» 'آخر' کی صفت ہو، پس مبتدا صفت کے ساتھ خاص ہو گیا اور «أَزْوَاجٌ» ظرف کی وجہ سے مرفوع ہے (۷)۔

(١) النكت والعيون ٥/ ١٠٦۔ (٢) الصحاح (غسق)۔ (٣) الحديث (٢٥٨٤)۔ (٤) السبعة ص ٥٥٥، والتيسير ص ١٨٨۔ (٥) معانى القرآن للنحاس ٦/ ١٣٠۔ (٦) ان دونوں کو طبری نے ٢٠/ ١٣١-١٣٢ میں روایت کیا ہے۔ (٧) مشكل إعراب القرآن ٢/ ٦٢٨ اسی طرح۔

Surah Sad: Verses 58 - 61 | 232

Those who read: "and others" (أُخَرُ - ukharu) meant: and other types of punishment. And whoever pluralized it—referring to the extreme cold (Zamhareer)—did so considering the extreme cold as consisting of various types, thus pluralizing due to the diversity of types. Or, it could be that he considered each part of it as extreme cold itself, then pluralized it as they say: "his parting hairs have turned grey" (shabat mafariquhu - using a plural form for partings). Or, he pluralized it because the context allows for pluralization; since he set the extreme cold, which is the ultimate cold, in contrast to the plural in the statement: "This—so let them taste it—is scalding water and purulence (ghassaq)," and the pronoun in "of its kind" (shaklihi) could refer back to the scalding water or the purulence. Or it follows the meaning: "And another of its kind" as we mentioned. The word "others" (ukharu) in the plural reading is in the nominative case as a subject (mubtada'), and "of its kind" is its attribute (sifah), containing a reference back to the subject. "Pairs" (azwaaj) is the predicate (khabar) of the subject. It cannot be interpreted as: "and for them are others." "Of its kind" is an attribute for "others," and "pairs" is in the nominative case due to the prepositional phrase, just as it is allowed in the singular; because the attribute does not contain a pronoun where "pairs" is raised by the prepositional phrase, and there is no pronoun in the prepositional phrase. The "h" in "shaklihi" does not refer back to "ukharu" because "ukharu" is plural and the pronoun is singular; this was said by Abu Ali (2). "Pairs" (azwaaj) means: sorts and colors of punishment. Yaqub said: "al-shakl" with a fatha (shak-l) means likeness, and with a kasra (shik-l) it means coquetry/grace (3).

Allah Almighty's saying: {This is a troop plunging in with you}. Ibn Abbas said: It means when the leaders enter the Fire and then the followers enter after them, the guards say to the leaders: "This is a troop," meaning the followers, and "fawj" (troop) means a group. "Plunging in with you" means: entering the Fire with you. So the masters say: {No welcome for them!} meaning: may their places in the Fire not be spacious. "Al-ruhb" means spaciousness (4), from which come the courtyard (rahba) of the mosque and others. It is in the manner of a prayer (supplication), hence its accusative case. Al-Nabigha said: No welcome for tomorrow and no 'ahlan' to it, if the separation of loved ones is tomorrow (5).

---

(1) From the saying: "by the prepositional phrase, and no pronoun..." to here is omitted from (m). (2) In Al-Hujjah 6/80, see the preceding 'Lam' there and in 'Mushkil

I'rab al-Qur'an' 2/80. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/131. "Al-dall": a woman's coquetry. Al-Sihah (dalal). (4) Tafsir al-Baghawi 4/67. (5) Diwan al-Nabigha al-Dhubyani p. 38.

सूरह साद: आयत 58 - 61 | 232

और जिसने पढ़ा: "और अन्य" (أُخَرُ - उखरू), उसका अर्थ था: और अन्य प्रकार के अज़ाब। और जिसने इसे बहुवचन के रूप में पढ़ा—जमहरीर (अत्यधिक ठंड) के संदर्भ में—तो इस आधार पर कि उसने जमहरीर को विभिन्न प्रकारों वाला माना, इसलिए प्रकारों की भिन्नता के कारण बहुवचन का उपयोग किया। या इसलिए कि उसने इसके हर हिस्से को एक जमहरीर माना, फिर उसे बहुवचन में व्यक्त किया जैसा कि वे कहते हैं: "उसकी माँग के बाल सफेद हो गए" (बहुवचन का प्रयोग करते हुए)। या इसलिए कि इसे बहुवचन में रखा क्योंकि संदर्भ बहुवचन की अनुमति देता है; क्योंकि उसने जमहरीर को, जो ठंड की पराकाष्ठा है, उस कथन में बहुवचन के सामने रखा: "यह है—तो वे इसे चखें—खौलता पानी और पीप।" "उसके जैसा" (shaklihi) में सर्वनाम खौलते पानी या पीप की ओर संकेत कर सकता है। या इसका अर्थ है: "और उसके जैसा दूसरा" जैसा हमने उल्लेख किया। बहुवचन पाठ में "उखरू" (अन्य) को कर्ता (मुब्तदा) के रूप में पेश किया गया है, और "उसके जैसा" उसकी विशेषता (सिफ़त) है, जिसमें कर्ता की ओर वापस जाने वाला उल्लेख है। "अज़वाज" (जोड़े) कर्ता का विधेय (ख़बर) है। इसे इस अर्थ में नहीं लिया जा सकता: "और उनके लिए अन्य हैं।" "उसके जैसा" "अन्य" की विशेषता है, और "अज़वाज" वाक्यांश के कारण कर्ता कारक में है, जैसा कि एकवचन में अनुमत है; क्योंकि विशेषता में कोई सर्वनाम नहीं होता जहाँ "अज़वाज" वाक्यांश के माध्यम से ऊपर उठता है, और वाक्यांश में कोई सर्वनाम नहीं है। "shaklihi" में 'ह' "उखरू" की ओर वापस नहीं जाता क्योंकि "उखरू" बहुवचन है और सर्वनाम एकवचन है; यह अबू अली (2) ने कहा था। "अज़वाज" का अर्थ है: अज़ाब के विभिन्न प्रकार और रंग। याकूब ने कहा: "अल-शक्ल" (श पर ज़बर के साथ) का अर्थ है समानता, और "अल-शक्ल" (श के नीचे ज़ेर के साथ) का अर्थ है नखरा/हाव-भाव (3)।

अल्लाह तआला का कथन: {यह एक समूह है जो तुम्हारे साथ घुसा चला आ रहा है}। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है कि जब नेता आग में प्रवेश करेंगे और फिर उनके पीछे उनके अनुयायी प्रवेश करेंगे, तो रक्षक नेताओं से कहेंगे: "यह एक समूह है," यानी अनुयायी, और 'फ़ौज' का अर्थ है समूह। "तुम्हारे साथ घुसा चला आ रहा है" यानी: तुम्हारे साथ आग में प्रवेश कर रहा है; तो स्वामियों ने कहा: {उनके लिए कोई स्वागत नहीं है!} यानी: आग में उनके स्थान विस्तृत न हों। 'रुहब' का अर्थ है विस्तार (4), जिससे मस्जिद का आंगन (रहबा) आदि शब्द बने हैं। यह दुआ (प्रार्थना) के रूप में है, इसलिए

इसे नसब (अव्यय रूप) में रखा गया है; नाबिगा ने कहा: कल के लिए कोई स्वागत नहीं और न ही उसके लिए 'अहलान', यदि प्रियजनों का बिछड़ना कल है (5)।

---

(1) "वाक्यांश के द्वारा, और कोई सर्वनाम नहीं..." यहाँ तक (m) से हटा दिया गया है। (2) अल-हुज्जाह 6/80 में, वहां पूर्ववर्ती 'लाम' देखें और 'मुश्किल इ'राब अल-कुरान' 2/80 में। (3) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 6/131। "अल-दल्ल": स्त्री का नखरा। अल-सिहाह (दलाल)। (4) तफ़सीर अल-बगवी 4/67। (5) दीवान अल-नाबिगा अल-धुब्यानी पृ. 38।

اور جس نے پڑھا: «وأُخَرُ» (اور دوسرے)، اس سے مراد تھی: اور عذاب کی دیگر اقسام۔ اور جس نے اسے جمع کے طور پر پڑھا—اور وہ 'زمہریر' (شدید سردی) مراد لے رہا تھا—تو اس بنا پر کہ اس نے زمہریر کو مختلف اقسام میں تقسیم کیا، چنانچہ اقسام کے اختلاف کی وجہ سے جمع لایا۔ یا اس بنا پر کہ اس نے اس کے ہر جزو کو ایک زمہریر قرار دیا، پھر اسے جمع کیا جیسا کہ وہ کہتے ہیں: «شابت مفارقہ» (اس کی مانگ کے بال سفید ہو گئے - جمع کے صیغے میں)۔ یا اس لیے کہ اسے جمع لایا گیا کیونکہ کلام میں جمع کے جواز پر دلالت موجود ہے؛ کیونکہ اس نے زمہریر کو، جو ٹھنڈک کی انتہا ہے، اس قول میں جمع کے مقابلے میں رکھا ہے: «هَذَا فَلْيَذُوقُوهُ حَمِيمٌ وَغَسَّاقٌ» (یہ ہے، پس وہ اسے چکھیں، کھولتا ہوا پانی اور پیپ)۔ اور «شَكْلِهِ» میں ضمیر حمیم (کھولتے پانی) یا غساق (پیپ) کی طرف لوٹ سکتی ہے۔ یا اس کے معنی یہ ہیں: «وَآخَرُ مِنْ شَكْلِهِ» (اور اسی قسم کا دوسرا) جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور جمع کی قرأت میں «أُخَرُ» کو مبتدا ہونے کی بنا پر رفع دیا گیا ہے، اور «مِنْ شَكْلِهِ» اس کی صفت ہے، اور اس میں ایک ذکر ہے جو مبتدا کی طرف لوٹتا ہے، اور «أَزْوَاجٌ» مبتدا کی خبر ہے۔ یہ جائز نہیں ہے کہ اسے اس تقدیر پر محمول کیا جائے: "اور ان کے لیے دوسرے ہیں"۔ اور «مِنْ شَكْلِهِ» صفت ہے «أُخَرُ» کے لیے، اور «أَزْوَاجٌ» ظرف کی وجہ سے مرفوع ہے جیسا کہ واحد میں جائز تھا؛ کیونکہ صفت میں کوئی ضمیر نہیں ہوتی اس جہت سے کہ «أَزْوَاجٌ» ظرف سے مرفوع ہے، اور ظرف میں کوئی ضمیر نہیں ہے، اور «شَكْلِهِ» کی 'ہ' «أُخَرُ» کی طرف نہیں لوٹتی کیونکہ وہ جمع ہے اور ضمیر واحد ہے؛ یہ بات ابو علی (۲) نے کہی ہے۔ اور «أَزْوَاجٌ» سے مراد ہے: عذاب کی اقسام اور رنگ۔ اور یعقوب نے کہا: 'الشَّكل' فتحہ کے ساتھ: ہم مثل، اور کسرہ کے ساتھ: 'الدَّل' (ناز و انداز) (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هَذَا فَوْجٌ مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ﴾ (یہ ایک گروہ ہے جو تمہارے ساتھ گھسا چلا آ رہا ہے) ابن عباس نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ جب رہنما آگ میں داخل ہو جائیں گے اور پھر ان کے پیچھے ان کے پیروکار داخل ہوں گے، تو دروغہِ جہنم رہنماؤں سے کہیں گے: «هَذَا فَوْجٌ» یعنی پیروکار، اور فوج سے مراد جماعت ہے۔ «مُّقْتَحِمٌ مَّعَكُمْ» یعنی: تمہارے ساتھ آگ میں داخل ہو رہا ہے؛ تو سرداروں نے کہا: ﴿لَا مَرْحَبًا بِهِمْ﴾ یعنی: آگ میں ان کے ٹھکانے کشادہ نہ ہوں۔ اور 'رحب' کے معنی وسعت کے ہیں (۴)، اسی سے مسجد کا صحن (رحبہ) وغیرہ نکلا ہے۔ اور یہ دعا (بددعا) کے انداز میں ہے، اسی لیے اسے منسوب (نصب) رکھا گیا؛ نابغہ نے کہا: نہ کل کا کوئی استقبال ہے اور نہ اس کے لیے خوش آمدید، اگر محبوبوں کی جدائی کل ہونی ہے (۵)۔

---

(۱) قول: "ظرف کی وجہ سے، اور کوئی ضمیر نہیں.." سے یہاں تک (م) سے ساقط ہے۔ (۲) الحجہ ۶/۸۰ میں، اور اس میں سابقہ 'لام' اور 'مشکل اعراب القرآن' ۲/۸۰ میں دیکھیں۔ (۳) معانی القرآن از نحاس ۶/۱۳۱۔ 'الدَّل': عورت کا ناز و انداز۔ الصحاح (دلل)۔ (۴) تفسیر بغوی ۴/۶۷۔ (۵) دیوان نابغہ ذبیانی ص ۳۸۔

Surah Sad: Verses 59 - 64 233 Abu Ubaidah said (1): The Arabs say: "La marhaban bik" (No welcome to you); meaning: may the earth not be spacious for you and not wide. {Indeed, they are burning in the Fire} It was said: This is from the speech of the leaders, meaning: they are burning in the fire just as we burned in it. And it was said: It is from the speech of the angels connected to their saying: "This is a troop plunging in with you," and {They said, 'Nay, it is you! No welcome to you'} is from the speech of the followers (2). Al-Naqqash narrated that the first troop are the leaders of the polytheists and those who fed them on the day of Badr, and the second troop are their followers at Badr (3). And what is apparent from the verse is that it is general for every follower and followed. {It was you who brought it upon us} meaning: you invited us to disobedience {and wretched is the settlement} for us and for you. {They said} meaning the followers {Our Lord, whoever brought this upon us} Al-Farra' said: Whoever made this permissible (4) for us and established it. And others said: whoever brought this punishment upon us by inviting us to sins {then increase him a double punishment in the Fire} [i.e., punishment for his disbelief] (5) and punishment for his inviting us, so that became double. Ibn Mas'ud said: The meaning of double punishment in the fire is snakes and vipers (6). And the parallel of this verse is the saying of the Almighty: {Our Lord, these had misled us, so give them a double punishment of the Fire} (7) [Al-A'raf: 38]. The saying of the Almighty: {And they will say, "Why is it that we do not see men whom we used to count among the wicked? (62) Did we [wrongly] take them in ridicule, or has [our] vision turned away from them?" (63) Indeed, that is truth - the quarreling of the people of the Fire (64)} The saying of the Almighty: {And they will say} meaning the leaders of the polytheists {Why is it that we do not see men whom we used to count among [the wicked]}

(1) In Majaz al-Qur'an 2/186. (2) Speech of a similar nature is in al-Muharrar al-Wajiz 4/511, and Tafsir al-Razi 26/222. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/108. (4) In Ma'ani al-Qur'an by al-Farra' 2/411, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/470 (and the wording from him is): legislated. (5) What is between brackets is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas. (6) Tafsir al-Baghawi 4/68. (7) Tafsir al-Razi 26/222.

सूरह साद: आयत 59 - 64 233 अबू उबैदा ने कहा (1): अरब कहते हैं: "ला मरहबन बिक" (तुम्हारा स्वागत नहीं है); यानी: ज़मीन तुम्हारे लिए खुली न हो और न ही विस्तृत हो। {वास्तव में, वे आग में जलने वाले हैं} कहा गया: यह नेताओं का कथन है, यानी: वे आग में उसी तरह जल रहे हैं जैसे हम इसमें जले। और कहा गया: यह उनके इस कथन से जुड़े फ़रिश्तों का कथन है: "यह एक गिरोह है जो तुम्हारे साथ घुसा चला आ रहा है," और {उन्होंने कहा, 'नहीं, बल्कि तुम! तुम्हारा कोई स्वागत नहीं'} अनुयायियों का कथन है (2)। अन-नक्काश ने वर्णन किया कि पहला गिरोह मुशरिकों (बहुदेववादियों) के नेता और बद्र के दिन उन्हें खाना खिलाने वाले थे, और दूसरा गिरोह बद्र में उनके अनुयायी थे (3)। और आयत से ज़ाहिर होता है कि यह हर अनुयायी और जिसके पीछे चला जाए, उसके लिए सामान्य है। {तुम ही इसे हमारे पास लाए} यानी: तुमने हमें अवज्ञा के लिए आमंत्रित किया {तो बहुत ही बुरा ठिकाना है} हमारे लिए और तुम्हारे लिए। {उन्होंने कहा} यानी अनुयायियों ने {ऐ हमारे रब, जो इसे हमारे पास लाया} अल-फ़र्रा ने कहा: जिसने हमारे लिए इसे जायज़ (4) बनाया और इसकी शुरुआत की। और दूसरों ने कहा: जो हमारे लिए यह अज़ाब (दंड) लाया, हमें पापों की ओर बुलाकर {तो उसे आग में दोहरा अज़ाब बढ़ा दे} [अर्थात: उसके कुफ्र (अविश्वास) के लिए दंड] (5) और हमें बुलाने के लिए दंड, तो वह दोगुना हो गया। इब्न मसूद ने कहा: आग में दोहरे अज़ाब का अर्थ सांप और नाग हैं (6)। और इस आयत के समान अल्लाह तआला का यह कथन है: {ऐ हमारे रब, इन्हीं लोगों ने हमें गुमराह किया था, अतः इन्हें आग का दोहरा अज़ाब दे} (7) [अल-अराफ़: 38]। अल्लाह तआला का कथन: {और वे कहेंगे, "हमें क्या हुआ कि हम उन लोगों को नहीं देख रहे जिन्हें हम बुरों में गिना करते थे? (62) क्या हमने उनका उपहास किया था या हमारी आँखें उनसे फिर गई हैं?" (63) वास्तव में, यह सत्य है - नरकवासियों का आपस में झगड़ना (64)} अल्लाह तआला का कथन: {और वे कहेंगे} यानी मुशरिकों के बड़े नेता {हमें क्या हुआ कि हम उन लोगों को नहीं देख रहे जिन्हें हम [बुरों] में गिना करते थे}

(1) मजाज़ अल-कुरान 186/2 में। (2) इसी तरह की बात अल-मुहर्रिर अल-वजीज 511/4 और तफ़सीर अल-राज़ी 222/26 में है। (3) अल-नुकत वल-उयून 108/5। (4) अल-फ़र्रा की मआनी अल-कुरान 411/2 में, और अल-नहहास की इराब अल-कुरान 3/ 470 में (और शब्द उनसे हैं): शरीअत बनाया (नियम बनाया)। (5) कोष्ठक के बीच की इबारत अल-नहहास की इराब अल-कुरान से है। (6) तफ़सीर अल-बगवी 68/4। (7) तफ़सीर अल-राज़ी 222/26।

سورہ ص: آیات ۵۹ - ۶۴ ۲۳۳ ابو عبیدہ نے کہا(۱): عرب کہتے ہیں: "لا مرحباً بک"؛ یعنی: زمین تم پر کشادہ نہ ہو اور نہ ہی وسعت پائے۔ ﴿إِنَّهُمْ صَالُوا النَّارِ﴾ کہا گیا: یہ پیشواؤں کا قول ہے، یعنی: وہ آگ میں جلنے والے ہیں جیسے ہم اس میں جلے۔ اور کہا گیا: یہ فرشتوں کا قول ہے جو ان کے اس قول سے جڑا ہوا ہے: «هَذَا فَوْجٌ مُقْتَحِمٌ مَعَكُمْ»، اور ﴿قَالُوا بَلْ أَنْتُمْ لَا مَرْحَبًا بِكُمْ﴾ یہ پیروکاروں کا قول ہے(۲)۔ نقاش نے بیان کیا کہ پہلا گروہ مشرکین کے سردار اور بدر کے دن انہیں کھانا کھلانے والے تھے، اور دوسرا گروہ بدر میں ان کے پیروکار تھے(۳)۔ اور آیت سے ظاہر ہوتا ہے کہ یہ ہر پیروکار اور جس کی پیروی کی جائے اس کے بارے میں عام ہے۔ ﴿أَنْتُمْ قَدَّمْتُمُوهُ لَنَا﴾ یعنی: تم ہی نے ہمیں نافرمانی کی دعوت دی ﴿فَبِئْسَ الْقَرَارُ﴾ ہمارے لیے اور تمہارے لیے۔ ﴿قَالُوا﴾ یعنی پیروکار ﴿رَبَّنَا مَنْ قَدَّمَ لَنَا هَذَا﴾ فرا نے کہا: جس نے ہمارے لیے اسے جائز(۴) قرار دیا اور اس کی بنیاد ڈالی۔ دوسروں نے کہا: جو ہمارے لیے گناہوں کی طرف بلا کر یہ عذاب لایا ﴿فَزِدْهُ عَذَابًا ضِعْفًا فِي النَّارِ﴾ یعنی: اس کے کفر کی وجہ سے عذاب اور ہمیں دعوت دینے کی وجہ سے عذاب، تو وہ دوگنا ہو گیا۔ ابن مسعود نے کہا: آگ میں دوگنے عذاب کا مطلب سانپ اور اژدھے ہیں(۶)۔ اور اس آیت کی مثال اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿رَبَّنَا هَؤُلَاءِ أَضَلُّونَا فَآتِهِمْ عَذَابًا ضِعْفًا مِنَ النَّارِ﴾(۷) [الاعراف: ۳۸]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ الْأَشْرَارِ (٦٢) أَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْأَبْصَارُ (٦٣) إِنَّ ذَلِكَ لَحَقٌّ تَخَاصُمُ أَهْلِ النَّارِ (٦٤)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالُوا﴾ یعنی مشرکین کے بڑے ﴿مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُمْ مِنَ [الْأَشْرَارِ]﴾

(۱) مجاز القرآن ۱۸۶/۲ میں۔ (۲) اسی طرح کی بات المحرر الوجیز ۵۱۱/۴، اور تفسیر رازی ۲۲۲/۲۶ میں ہے۔ (۳) النکت والعیون ۱۰۸/۵۔ (۴) معانی القرآن للفراء ۴۱۱/۲ میں، اور اعراب

القرآن للنحاس ۳/ ۴۷۰ میں (اور الفاظ ان سے ہیں): مقرر کیا یا رائج کیا۔ (۵) بریکٹ کے درمیان کی عبارت اعراب القرآن للنحاس سے ہے۔ (۶) تفسیر بغوی ۶۸/۴۔ (۷) تفسیر رازی ۲۲۲/۲۶۔

234 Surah Sad: Verses 62 - 64

{The wicked} Ibn Abbas said: They mean the companions of Muhammad (PBUH); Abu Jahl says: Where is Bilal, where is Suhayb, where is Ammar(1)? They are in Paradise. How strange for Abu Jahl! Poor man; his son Ikrimah became Muslim, his daughter Juwayriyah became Muslim, his mother became Muslim, and his brother became Muslim, while he disbelieved; he said: And a light illuminated the earth, east and west, while the place of my feet remained dark and black.(2) {Did we take them in mockery} Mujahid said: We took them in mockery in this world, so we were wrong {or have our eyes turned away from them} so we do not know their place. Al-Hasan said: They did all of that; they took them in mockery, and their eyes turned away from them in this world out of contempt for them. And it was said: The meaning of "or have our eyes turned away from them" is: Are they with us in the Fire but we do not see them(3)? Ibn Kathir, Al-A'mash, Abu Amr, Hamzah, and Al-Kisa'i used to read: "min al-ashrari-ttakhadhnahum" by omitting the 'alif' in connection (wasl). Abu Ja'far, Shaybah, Nafi', Asim, and Ibn Amir used to read: "attakhadhnahum" with the 'alif' of interrogation (hamzat al-istifham)(4), and the 'alif al-wasl' was dropped because it was no longer needed; so whoever reads by omitting the 'alif' does not stop at "the wicked" because "we took them" is a state (hal). Al-Nahhas(5) and Al-Sijistani said: It is an adjective for "men". Ibn al-Anbari said(6): This is a mistake; because an adjective cannot be past or future. And whoever reads: "attakhadhnahum" by cutting the 'alif' stops at "the wicked". Al-Farra'(7) said: The interrogation here is in the sense of rebuke and amazement, "or have our eyes turned away from them"; if you read with interrogation, "am" is for equality, and if you read without interrogation, it means "rather" (bal).

(1) Narrated by Al-Tabari 20/136 similar to it from the saying of Mujahid. (2) Said by Al-Buhturi, and it is in his Diwan 3/1976, and in it: "wa badrun" instead of: "wa nuran". (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/109. (4) Al-Sab'ah p. 556, and Al-Taysir p. 188, and Al-Nashr 2/362, and the mutawatir reading of Ibn Kathir from him is with the cutting of the 'alif'. (5) In I'rab al-Quran 3/471. And look at what is before it. (6) In Idah al-Waqf wa al-Ibtida' 2/864-865, and what is before it. (7) In Ma'ani al-Quran 2/411, and the author quoted it from him via Al-Nahhas 3/471.

२३४ सूरा साद: आयत ६२ - ६४

{दुष्ट} इब्न अब्बास ने कहा: उनका मतलब मुहम्मद (स.अ.व.) के साथियों से है; अबू जहल कहता है: बिलाल कहाँ है, सुहैब कहाँ है, अम्मार(१) कहाँ है? वे जन्नत (फिरदौस) में हैं। अबू जहल के लिए बड़े आश्चर्य की बात है! बेचारा आदमी; उसका बेटा इक्रिमा मुस्लिम हो गया, उसकी बेटी जुवेरिया मुस्लिम हो गई, उसकी माँ मुस्लिम हो गई, और उसका भाई मुस्लिम हो गया, जबकि वह काफिर रहा; उसने कहा: और एक नूर ने धरती को पूर्व और पश्चिम में आलोकित कर दिया, जबकि मेरे पैरों की जगह काली और अंधेरी रही।(२) {क्या हमने उनका उपहास किया था} मुजाहिद ने कहा: हमने दुनिया में उनका मज़ाक उड़ाया था, तो हमसे गलती हुई {या हमारी आँखें उनसे फिर गई हैं} इसलिए हम उनकी जगह नहीं जानते। अल-हसन ने कहा: उन्होंने यह सब किया था; उन्होंने उनका मज़ाक उड़ाया, और दुनिया में उनके प्रति अवमानना के कारण उनकी आँखें उनसे फिर गईं। और कहा गया है: "या हमारी आँखें उनसे फिर गई हैं" का अर्थ है: क्या वे हमारे साथ आग में हैं लेकिन हम उन्हें देख नहीं पा रहे हैं(३)? इब्न कसीर, अल-अ'मश, अबू अम्र, हमजा और अल-किसाई पढ़ते थे: "मिन अल-अशरारि-त्तखज़नाहुम" वस्ल (मिलाकर पढ़ने) में अलिफ को हटाकर। अबू जाफ़र, शैबा, नाफ़े, आसिम और इब्न आमिर पढ़ते थे: "अत्तखज़नाहुम" सवालिया अलिफ़ (हम्ज़त अल-इस्तिफ़हाम) के साथ(४), और अलिफ़ अल-वस्ल गिर गया क्योंकि अब उसकी ज़रूरत नहीं थी; इसलिए जो अलिफ़ को हटाकर पढ़ता है, वह "अशरार" पर नहीं रुकता क्योंकि "त्तखज़नाहुम" एक हाल (स्थिति) है। अल-नहहास(५) और अल-सिजिस्तानी ने कहा: यह "पुरुषों" के लिए एक विशेषण (सिफ़त) है। इब्न अल-अंबारी ने कहा(६): यह एक गलती है; क्योंकि विशेषण भूतकाल या भविष्यकाल नहीं हो सकता। और जो "अत्तखज़नाहुम" को अलिफ़ काटकर पढ़ता है, वह "अशरार" पर रुकता है। अल-फर्रा(७) ने कहा: यहाँ सवाल धिक्कार और आश्चर्य के अर्थ में है, "या हमारी आँखें उनसे फिर गई हैं"; यदि आप सवाल के साथ पढ़ते हैं, तो "अम" समानता (तसविया) के लिए है, और यदि आप सवाल के बिना पढ़ते हैं, तो इसका अर्थ "बल्कि" (बल) है।

(१) अल-तबरी १३६/२० में मुजाहिद के कथन के समान उद्धृत। (२) इसके कहने वाले अल-बुहतुरी हैं, और यह उनके दीवान १९७६/३ में है, और इसमें: "व बद्रुन", "व नूरन" की जगह है। (३) अल-नुक़त वल-'उयून १०९/५। (४) अल-सब'आ पृ. ५५६, और अल-तयसीर पृ. १८८, और अल-नश्र ३६२/२, और इब्न कसीर की उनके द्वारा मुतवातिर क़िरात अलिफ़ को काटकर है। (५) इ'राब अल-कुरान ४७१/३ में। और इसमें इससे पहले जो है उसे देखें। (६) ईदाह अल-वक्फ़ वल-इब्तिदा'

८६४/२-८६५ में, और उससे पहले जो है। (७) मआनी अल-कुरान ४११/२ में, और लेखक ने इसे अल-नहहास ४७१/३ के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है।

۲۳٤ سورہ ص: آیات ٦٢ - ٦٤

﴿الْأَشْرَارِ﴾ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: ان کی مراد محمد ﷺ کے صحابہ ہیں؛ ابو جہل کہتا ہے: بلال کہاں ہے، صہیب کہاں ہے، عمار(۱) کہاں ہے؟ وہ جنت الفردوس میں ہیں۔ ابو جہل پر کتنا تعجب ہے! مسکین؛ اس کا بیٹا عکرمہ مسلمان ہوا، اس کی بیٹی جویریہ مسلمان ہوئی، اس کی ماں مسلمان ہوئی، اور اس کا بھائی مسلمان ہوا، اور وہ خود کافر رہا؛ اس نے کہا: ونوراً أضاء الأرضَ شَرْقاً ومَغْرِباً وموضعُ رِجلي مِنْهُ أسودُ مُظْلِمُ(۲) ﴿أَتَّخَذْنَاهُمْ سِخْرِيًّا﴾ مجاہد نے کہا: ہم نے دنیا میں ان کا مذاق اڑایا تو ہم سے غلطی ہوئی ﴿أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْأَبْصَارُ﴾ تو ہمیں ان کی جگہ معلوم نہیں ہو رہی۔ حسن بصری نے کہا: انہوں نے یہ سب کچھ کیا؛ ان کا مذاق اڑایا، اور دنیا میں ان کی تحقیر کی وجہ سے ان کی آنکھیں ان سے پھر گئیں۔ اور کہا گیا: "أم زاغت عنهم الأبصار" کا معنی ہے: کیا وہ ہمارے ساتھ آگ میں ہیں اور ہم انہیں دیکھ نہیں پا رہے(۳)؟ ابن کثیر، الاعمش، ابو عمرو، حمزہ اور کسائی پڑھتے تھے: "مِنَ الأَشْرَارِ اتَّخَذْنَاهُمْ" وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں الف حذف کر کے۔ اور ابو جعفر، شیبہ، نافع، عاصم اور ابن عامر پڑھتے تھے: "أَتَّخَذْنَاهُمْ" استفہام (سوالیہ انداز) میں الف کو ظاہر کر کے(٤)، اور الف وصل گر گیا کیونکہ اس کی ضرورت نہیں رہی تھی؛ پس جس نے الف حذف کر کے پڑھا وہ "الاشرار" پر وقف نہیں کرے گا کیونکہ "اتخذناہم" حال ہے۔ اور نحاس(٥) اور سجستانی نے کہا: یہ "رجال" (لوگوں) کی صفت ہے۔ ابن الانباری(٦) نے کہا: یہ غلط ہے؛ کیونکہ صفت ماضی یا مستقبل میں نہیں ہوتی۔ اور جس نے الف کو قطع کر کے "أَتَّخَذناهم" پڑھا، اس نے "الاشرار" پر وقف کیا۔ فراء(۷) نے کہا: یہاں استفہام توبیخ اور تعجب کے معنی میں ہے، "أَمْ زَاغَتْ عَنْهُمُ الْأَبْصَارُ"؛ اگر آپ استفہام کے ساتھ پڑھیں تو

"أم" تسویہ (برابری) کے لیے ہے، اور اگر بغیر استفہام کے پڑھیں تو یہ "بل" (بلکہ) کے معنی میں ہے۔

(١) اسے طبری نے ٢٠/١٣٦ میں مجاہد کے قول کی طرح روایت کیا ہے۔ (٢) اس کا کہنے والا بحتری ہے، اور یہ اس کے دیوان ٣/١٩٧٦ میں ہے، اور اس میں "ونوراً" کی جگہ "وبدرٌ" ہے۔ (٣) النکت والعیون ٥/١٠٩۔ (٤) السبعة ص٥٥٦، والتیسیر ص١٨٨، والنشر ٢/٣٦٢، اور ابن کثیر کی ان سے متواتر قرات الف کو قطع کرنے کے ساتھ ہے۔ (٥) إعراب القرآن ٣/٤٧١ میں۔ اور اس میں اس سے پہلے جو ہے اسے دیکھیں۔ (٦) إیضاح الوقف والابتداء ٢/٨٦٤-٨٦٥ میں، اور اس سے پہلے جو ہے۔ (٧) معانی القرآن ٢/٤١١ میں، اور مصنف نے اسے نحاس ٣/٤٧١ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔

Page 235 Surah Sad, Verses 64 - 70

Abu Ja'far, Nafi', Shaybah, Al-Mufaddal, Hubayrah, Yahya, Al-A'mash, Hamzah, and Al-Kisa'i recited: "sukhriyyā" (سُخْرِيًّا) with a dammah on the letter Seen. The rest recited it with a kasrah (1). Abu Ubaidah said (2): Whoever uses a kasrah intends it as mockery (huz'), and whoever uses a dammah intends it as subjugation (taskhir). This has been mentioned before (3).

"Indeed, that is reality—the quarreling of the people of the Fire." (Surah Sad 38:64). "reality" (laḥaqqun) is the predicate of "Inna," and "quarreling" (takhāṣumu) is the predicate of an omitted subject, meaning: it is the quarreling. It could also be a substitute (badal) for "reality." Or it could be a predicate after another predicate. Or it could be a substitute for "that" (dhālika) based on its grammatical position (4). Meaning: Indeed, the quarreling of the people of the Fire in the Fire is a reality. This refers to their saying: "No welcome for you!" (38:59) and similar statements made by the people of the Fire.

Almighty Allah's saying: {Say, [O Muhammad], "I am only a warner, and there is not any deity except Allah, the One, the Prevailing (65). Lord of the heavens and the earth and whatever is between them, the Exalted in Might, the Perpetual Forgiver (66)." Say, "It is great news (67) from which you are turning away (68). I had no knowledge of the exalted assembly [of angels] when they were disputing (69). It has not been revealed to me except that I am a clear warner (70)."}

Allah's saying: {Say, "I am only a warner"} means: one who warns of Allah's punishment for those who disobey Him. This has been mentioned before.

{And there is no deity} means: no object of worship. {Except Allah, the One, the Prevailing} Who has no partner. {Lord of the heavens and the earth and whatever is between them, the Exalted in Might, the Perpetual Forgiver} - these are in the nominative case (raf') as adjectives (na't); if you make the first one accusative (nasb), you make the rest accusative. It is also permissible to keep the first nominative and make the subsequent ones accusative for the purpose of praise (madh) (5). "Al-Aziz" (The Exalted in Might) means the Invincible who has no peer. "Al-Ghaffar" (The Perpetual Forgiver) is the Veiler of the sins of His creation.

Allah's saying: {Say, "It is great news"} means: Say to them, O Muhammad: "It is great news," i.e., what I warn you about regarding the accountability, reward, and punishment is news of great importance, so it should not be taken lightly.

(1) Al-Sab'ah p. 556, Al-Taysir p. 160, and Al-Nashr 2/329. (2) In Majaz al-Qur'an 2/187. (3) 15/94. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/471, and Mushkil I'rab al-Qur'an by Makki 2/629. (5) This is permissible outside of recitation (tilawa); the text is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/472.

पृष्ठ 235 सूरह साद, आयतें 64 - 70

अबू जाफ़र, नाफ़े शैबा, अल-मुफ़द्दल, हुबैरा, यह्या, अल-अमाश, हमज़ा और अल-किसाई ने 'सीन' पर ज़म्म (पेश) के साथ "सुख़रिय्या" (سُخْرِيًّا) पढ़ा है। बाकियों ने इसे कसरह (ज़ेर) के साथ पढ़ा है (1)। अबू उबैदा ने कहा (2): जिसने कसरह का उपयोग किया, उसने इसे उपहास (हुज़') के अर्थ में लिया, और जिसने ज़म्म का उपयोग किया, उसने इसे वशीकरण या अधीनता (तसखीर) के अर्थ में लिया। यह पहले उल्लेख किया जा चुका है (3)।

"निश्चय ही यह सत्य है - नरक वालों का आपस में झगड़ना।" (सूरह साद 38:64)। "लहक्कुन" (सत्य) 'इन्ना' की ख़बर है, और "तख़ासुमु" (झगड़ना) एक लुप्त कर्ता की ख़बर है, जिसका अर्थ है: "वह झगड़ना है।" यह 'हक़' (सत्य) का बदल (विकल्प) भी हो सकता है। या यह एक ख़बर के बाद दूसरी ख़बर हो सकती है। या यह व्याकरणिक स्थिति के आधार पर 'ज़ालिका' (वह) का बदल हो सकता है (4)। अर्थात: नरक में नरक वासियों का झगड़ना एक वास्तविकता है। इसका तात्पर्य उनके इस कथन से है: "तुम्हारे लिए कोई स्वागत नहीं है!" (38:59) और नरक वासियों के इसी तरह के अन्य कथनों से।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दो, [ऐ मुहम्मद], "मैं तो बस एक सचेत करने वाला हूँ, और अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, जो अकेला है, सब पर प्रभावी है (65)। आकाशों और धरती का रब और जो कुछ उनके बीच है, वह प्रभुत्वशाली, बड़ा क्षमाशील है (66)।" कह दो, "यह एक बड़ी ख़बर है (67), जिससे तुम मुँह फेर रहे हो (68)। मुझे उच्च सभा (फ़रिश्तों) का कोई ज्ञान नहीं था जब वे विवाद कर रहे थे (69)। मेरी ओर केवल इसलिए वह्य (प्रकाशना) की जाती है कि मैं साफ़-साफ़ सचेत करने वाला हूँ (70)।"}

अल्लाह का फ़रमान: {कह दो, "मैं तो बस एक सचेत करने वाला हूँ"} का अर्थ है: अल्लाह की अवज्ञा करने वालों को उसके दंड से डराने वाला। यह पहले उल्लेख किया जा चुका है।

{और कोई पूज्य नहीं} का अर्थ है: कोई इबादत के योग्य नहीं। {सिवाय अल्लाह के, जो अकेला है, सब पर प्रभावी है} जिसका कोई साझेदार नहीं है। {आकाशों और धरती का रब और जो कुछ उनके बीच है, वह प्रभुत्वशाली, बड़ा क्षमाशील है} - ये विशेषण (नअत) के रूप में रफ़ (पेश) की स्थिति में हैं; यदि आप पहले को नसब (ज़बर) की स्थिति में रखते हैं, तो बाकियों को भी नसब में रखें। प्रशंसा (मदह) के उद्देश्य से पहले को रफ़ और बाद वालों को नसब में रखना भी जायज़ है (5)। "अल-

अज़ीज़" (प्रभुत्वशाली) का अर्थ है वह अजेय जिसका कोई जोड़ नहीं। "अल-ग़फ़्फ़ार" (बड़ा क्षमाशील) अपनी सृष्टि के पापों को ढँकने वाला है।

अल्लाह का फ़रमान: {कह दो, "यह एक बड़ी ख़बर है"} का अर्थ है: ऐ मुहम्मद, उनसे कह दो: "यह एक बड़ी ख़बर है," यानी मैं तुम्हें हिसाब-किताब, प्रतिफल और दंड के बारे में जो चेतावनी दे रहा हूँ, वह बहुत बड़े महत्व की ख़बर है, इसलिए इसे हल्के में नहीं लेना चाहिए।

---

(1) अस-सबा, पृष्ठ 556, और अत-तयसीर पृष्ठ 160, और अन-नश्र 2/329। (2) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/187 में। (3) 15/94। (4) इराब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास 3/471 द्वारा, और मुश्किल इराब अल-क़ुरआन मक्की 2/629 द्वारा। (5) और यह तिलावत (पाठ) के अलावा जायज़ है, और यह बात इराब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास 3/472 से है।

صفحہ ۲۳۵ سورۃ ص، آیات ۶۴ - ۷۰

ابو جعفر، نافع، شیبہ، مفضل، ہبیرہ، یحییٰ، اعمش، حمزہ اور کسائی نے "سُخْرِيّاً" سین کے ضمہ (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے (۱)۔ ابو عبیدہ نے کہا (۲): جس نے کسرہ سے پڑھا اس نے اسے تمسخر (ہزء) کے معنی میں لیا، اور جس نے ضمہ سے پڑھا اس نے اسے تسخیر کے معنی میں لیا۔ یہ پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

"بے شک یہ برحق ہے، دوزخیوں کا آپس میں جھگڑنا۔" (سورۃ ص ۳۸:۶۴)۔ "لَحَقٌّ" (برحق) 'إنّ' کی خبر ہے اور "تَخَاصُمُ" (جھگڑنا) ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے بمعنی: وہ جھگڑنا ہے۔ یہ 'حق' سے بدل بھی ہو سکتا ہے۔ اور یہ خبر کے بعد خبر بھی ہو سکتا ہے۔ اور یہ 'ذلک' سے اس کے محل کے اعتبار سے بدل بھی ہو سکتا ہے (۴)۔ یعنی: دوزخ میں دوزخیوں کا جھگڑنا برحق (یقینی) ہے۔ اس سے مراد ان کا یہ قول ہے: "تمہارے لیے کوئی خوش آمدید نہیں!" (۳۸:۵۹) اور اہل نار کے اسی طرح کے دیگر اقوال۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: میں تو محض ڈرانے والا ہوں، اور اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں جو یکتا ہے، سب پر غالب ہے (۶۵)۔ آسمانوں اور زمین کا اور جو کچھ ان کے درمیان ہے سب کا رب ہے، نہایت غالب، بہت بخشنے والا ہے (۶۶)۔ فرما دیجیے: وہ ایک بڑی خبر ہے (۶۷) جس سے تم منہ پھیر رہے ہو (۶۸)۔ مجھے عالمِ بالا کی مجلس (فرشتوں) کا کوئی علم نہ تھا جب وہ تکرار کر رہے تھے (۶۹)۔ میری طرف صرف اس لیے وحی کی جاتی ہے کہ میں واضح ڈرانے والا ہوں (۷۰)۔}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: میں تو محض ڈرانے والا ہوں} یعنی: اللہ کی نافرمانی کرنے والوں کو اس کے عذاب سے ڈرانے والا، یہ پہلے گزر چکا ہے۔

{اور کوئی معبود نہیں} یعنی: کوئی عبادت کے لائق نہیں۔ {سوائے اللہ کے جو اکیلا ہے، سب پر غالب ہے} جس کا کوئی شریک نہیں۔ {آسمانوں اور زمین کا رب اور جو کچھ ان کے درمیان ہے، نہایت غالب، بہت بخشنے والا} - یہ صفات (نعت) ہونے کی بنا پر حالتِ رفع میں ہیں، اور اگر پہلے کو منصوب پڑھا جائے تو باقیوں کو بھی منصوب پڑھا جائے گا۔ اور مدح (تعریف) کی غرض سے پہلے کو مرفوع اور اس کے بعد والوں کو منصوب پڑھنا بھی جائز ہے (۵)۔ "العزیز" کا معنی ہے وہ زبردست جس کی کوئی مثال نہیں۔ "الغفار" اپنی مخلوق کے گناہوں پر پردہ ڈالنے والا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرما دیجیے: وہ ایک بڑی خبر ہے} یعنی: اے محمد! ان سے کہہ دیجیے: "وہ ایک بڑی خبر ہے" یعنی حساب کتاب، ثواب اور عذاب کے بارے میں جو میں تمہیں ڈراتا ہوں وہ بڑی عظمت والی خبر ہے، لہذا اسے ہلکا نہیں لینا چاہیے۔

---

(۱) السبعہ ص ۵۵۶، اور التیسیر ص ۱۶۰، اور النشر ۲/۳۲۹۔ (۲) مجاز القرآن میں ۲/۱۸۷۔ (۳) ۱۵/۹۴۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۷۱، اور مشکل اعراب القرآن لمکی ۲/۶۲۹۔ (۵) اور یہ تلاوت کے علاوہ جائز ہے، اور کلام اعراب القرآن للنحاس ۳/۴۷۲ سے ہے۔

Surah Sad, Verses 67 - 70 Page 236

Qatadah said its meaning is similar to the Almighty's saying: {About what are they asking one another? About the Great News} [An-Naba: 1-2]. Ibn Abbas, Mujahid, and Qatadah said: It means the Quran, about which I have informed you (2) as a majestic report (3). And it was said: Of great benefit {from which you are turning away}.

His saying: {I had no knowledge of the exalted assembly when they were disputing}. The exalted assembly are the angels, according to the opinion of Ibn Abbas and as-Suddi. They disputed concerning the matter of Adam when he was created, for {they said, "Will You place upon it one who causes corruption therein"} [Al-Baqarah: 30], and Iblis said: {I am better than him} [Sad: 76].

In this is a clarification that Muhammad (peace be upon him) informed about the story of Adam and others, which cannot be imagined except with divine support. Thus, the miracle of his truthfulness is established. So what is the matter with them that they turn away from contemplating the Quran to know his truthfulness? For this reason, He connected His saying with His saying: {Say, "It is great news from which you are turning away"}.

A second saying narrated by Abu al-Ashhab from al-Hasan, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "My Lord asked me and said: 'O Muhammad, about what did the exalted assembly dispute?' I said: 'Regarding the expiations and the ranks.' He said: 'And what are the expiations?' I said: 'Walking on foot to congregations, performing ablution perfectly in cold weather, and remaining in the mosques after prayers waiting for the next prayer.' He said: 'And what are the ranks?' I said: 'Spreading peace, feeding the hungry, and praying at night while people are asleep.'" (5) At-Tirmidhi recorded it with this meaning from Ibn Abbas, and said about it: A strange (gharib) hadith. It is also from Mu'adh bin Jabal, who said: A fair and sound (hasan sahih) hadith (6). We have written it in full in the book "Al-Asna fi Sharh Asma Allah al-Husna".

---

(1) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/154. (2) In (D) and (M): I informed you. (3) Recorded by at-Tabari 20/140-141 from Mujahid, as-Suddi, and Shurayh. It was mentioned from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and Qatadah by at-Tabarsi in Majma' al-Bayan 23/131. (4) Recorded by at-Tabari 20/142 similarly. (5) Cited by the author from An-Nukat wa al-Uyun 5/110, and it is mursal in this way; see what follows. Abu al-Ashhab is Ja'far ibn Hayyan al-'Atardi al-Basri, who died in (165

AH). Tahdhib al-Tahdhib 1/303. And his saying: "as-sabarat" is the plural of "sabrah", which is intense cold. Al-Nihayah (s-b-r). (6) Sunan at-Tirmidhi (3234) and (3235), and the two hadiths are in Musnad Ahmad (3484) and (22109). Ibn al-Jawzi said in al-'Ilal al-Mutanahiyah 1/34: The origin of this hadith and its chains are shaky. See the completion of its documentation and discussion in Musnad Ahmad.

सूरह साद, आयतें 67 - 70 पृष्ठ 236

कतादा ने कहा कि इसका अर्थ सर्वशक्तिमान के इस कथन के समान है: {वे एक-दूसरे से किस बारे में पूछ रहे हैं? बड़ी ख़बर के बारे में} [अन-नबा: 1-2]। इब्न अब्बास, मुजाहिद और कतादा ने कहा: इसका अर्थ कुरान है, जिसके बारे में मैंने आपको सूचित किया (2) एक राजसी रिपोर्ट के रूप में (3)। और यह कहा गया: महान लाभ {जिससे तुम मुँह मोड़ रहे हो}।

उनका कथन: {मुझे ऊँचे समुदाय का कोई ज्ञान नहीं था जब वे विवाद कर रहे थे}। इब्न अब्बास और अस-सुद्दी की राय के अनुसार ऊँचा समुदाय स्वर्गदूत हैं। उन्होंने आदम के मामले में विवाद किया जब उन्हें बनाया गया था, क्योंकि {उन्होंने कहा, "क्या तू उसमें उसे रखेगा जो उसमें उपद्रव फैलाएगा"} [अल-बकराह: 30], और इब्लिस ने कहा: {मैं उससे बेहतर हूँ} [साद: 76]।

इसमें यह स्पष्टीकरण है कि मुहम्मद (उन पर शांति हो) ने आदम और अन्य लोगों की कहानी के बारे में बताया, जिसकी कल्पना दैवीय समर्थन के बिना नहीं की जा सकती। इस प्रकार, उनकी सच्चाई का चमत्कार स्थापित हो गया है। तो उन्हें क्या हुआ है कि वे कुरान पर विचार करने से कतराते हैं ताकि उनकी सच्चाई जान सकें? इसी कारण से, उन्होंने अपने कथन को अपने कथन से जोड़ा: {कह दो, "यह एक बड़ी ख़बर है जिससे तुम मुँह मोड़ रहे हो"}।

एक दूसरा कथन जिसे अबू अल-अशहब ने अल-हसन से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (उन पर शांति हो) ने कहा: "मेरे रब ने मुझसे पूछा और कहा: 'हे मुहम्मद, ऊँचे समुदाय ने किस बारे में विवाद किया?' मैंने कहा: 'प्रायश्चित्तों और श्रेणियों के बारे में।' उन्होंने कहा: 'और प्रायश्चित्त क्या हैं?' मैंने कहा: 'जमात के लिए पैदल चलना, कड़ाके की ठंड में पूरी तरह से वज़ू करना, और नमाज़ के बाद अगली नमाज़ के इंतज़ार में मस्जिदों में रहना।' उन्होंने कहा: 'और श्रेणियाँ क्या हैं?' मैंने कहा: 'शांति फैलाना, खाना खिलाना और रात में नमाज़ पढ़ना जब लोग सो रहे हों'।" (5) अत-तिरमिज़ी ने इब्न अब्बास से इसी अर्थ के साथ इसे उद्धृत किया है, और इसके बारे में कहा: एक ग़रीब हदीस। यह मुआज़ बिन जबल से भी है, जिन्होंने कहा: एक हसन सहीह हदीस (6)। हमने इसे पूरी तरह से "अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना" पुस्तक में लिखा है।

---

(1) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 7/154 में उल्लेख किया गया है। (2) (D) और (M) में: मैंने तुम्हें सूचित किया। (3) मुजाहिद, अस-सुद्दी और शुरैह से अत-तबारी 20/140-141 द्वारा उद्धृत। इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) और कतादा से अत-तबरसी द्वारा मजमा अल-बयान

23/131 में इसका उल्लेख किया गया है। (4) अत-तबारी 20/142 द्वारा इसी तरह उद्धृत। (5) लेखक द्वारा अन-नुकात वल-उयून 5/110 से उद्धृत, और यह इस तरह से मुरसल है; आगे देखें। अबू अल-अशहब: वह जाफ़र इब्न हयान अल-अतर्दी अल-बसरी हैं, जिनकी मृत्यु (165 हिजरी) में हुई थी। तहज़ीब अत-तहज़ीब 1/303। और उनका कहना: "सबरात": सब्रह का बहुवचन है, जिसका अर्थ है अत्यधिक ठंड। अन-निहाया (स-ब-र)। (6) सुनन अत-तिरमिज़ी (3234) और (3235), और दो हदीसें मुसनद अहमद (3484) और (22109) में हैं। इब्न अल-जौज़ी ने अल-इल्ल अल-मुतनाहिया 1/34 में कहा: इस हदीस का मूल और इसके स्रोत अस्थिर हैं। मुसनद अहमद में इसके दस्तावेज़ीकरण और चर्चा की पूर्णता देखें।

سورہ ص، آیات 67 - 70 صفحہ 236

قتادہ نے کہا کہ اس کا معنی اللہ تعالیٰ کے اس قول کی مانند ہے: {وہ ایک دوسرے سے کس بارے میں پوچھ رہے ہیں؟ بڑی خبر کے بارے میں} [النبأ: 1-2]۔ ابن عباس، مجاہد اور قتادہ نے کہا: یعنی قرآن، جس کی میں نے تمہیں خبر دی (2) ایک عظیم خبر کے طور پر (3)۔ اور کہا گیا: بہت فائدے مند {جس سے تم منہ موڑ رہے ہو}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {مجھے اعلیٰ مجلس (فرشتوں) کا کوئی علم نہ تھا جب وہ جھگڑ رہے تھے}۔ ابن عباس اور السدی کے قول کے مطابق اعلیٰ مجلس سے مراد فرشتے ہیں، انہوں نے آدم کے معاملے میں اس وقت اختلاف کیا جب وہ پیدا کیے گئے، پس {انہوں نے کہا، "کیا تو اس میں اسے بنائے گا جو اس میں فساد پھیلائے گا"} [البقرہ: 30]، اور ابلیس نے کہا: {میں اس سے بہتر ہوں} [ص: 76]۔

اس میں یہ بیان ہے کہ محمد ﷺ نے آدم اور دیگر کے قصے کی خبر دی، اور یہ الٰہی تائید کے بغیر ممکن نہیں۔ پس آپ کی سچائی پر معجزہ قائم ہو گیا، تو انہیں کیا ہوا کہ وہ قرآن پر غور کرنے سے اعراض کرتے ہیں تاکہ آپ کی سچائی جان سکیں؛ اسی لیے اللہ نے اپنے قول کو اپنے قول سے جوڑا: {کہہ دو، "یہ ایک بڑی خبر ہے جس سے تم منہ موڑ رہے ہو"}۔

دوسرا قول ابو الاشہب نے حسن سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میرے رب نے مجھ سے پوچھا اور کہا: اے محمد، اعلیٰ مجلس کس بارے میں جھگڑی تھی؟ میں نے کہا: کفارات اور درجات کے بارے میں۔ اللہ نے فرمایا: اور کفارات کیا ہیں؟ میں نے کہا: جماعتوں کی طرف پیدل چلنا، سخت سردی میں مکمل وضو کرنا، اور نماز کے بعد نماز کے انتظار میں

مسجدوں میں ٹھہرنا۔ اللہ نے فرمایا: اور درجات کیا ہیں؟ میں نے کہا: سلام پھیلانا، کھانا کھلانا، اور رات کو نماز پڑھنا جب لوگ سو رہے ہوں" (5)۔ اسے ترمذی نے ابن عباس سے اسی معنی میں روایت کیا ہے اور اس کے بارے میں کہا: حدیث غریب۔ اور معاذ بن جبل سے بھی مروی ہے، انہوں نے کہا: حدیث حسن صحیح (6)۔ ہم نے اسے مکمل طور پر اپنی کتاب "الاسنى في شرح أسماء الله الحسنى" میں لکھا ہے۔

---

(1) ابن الجوزی نے زاد المسیر 154/7 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (2) (د) اور (م) میں: انبأتكم (میں نے تمہیں خبر دی)۔ (3) طبری نے مجاہد، السدی اور شریح سے 140/20-141 پر اسے نقل کیا ہے، اور طبرسی نے مجمع البیان 131/23 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما اور قتادہ سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) طبری نے 142/20 پر اسی طرح نقل کیا ہے۔ (5) مصنف نے اسے النکت والعیون 110/5 سے نقل کیا ہے، اور یہ اسی طرح مرسل ہے، بعد میں آنے والی تفصیل دیکھیں۔ ابو الاشہب: یہ جعفر بن حیان العطاردی البصری ہیں، جن کی وفات (165ھ) میں ہوئی۔ تہذیب التہذیب 303/1۔ اور ان کا قول: "السبرات": یہ "سَبْرة" کی جمع ہے، اور اس کا معنی سخت سردی ہے۔ النہایۃ (سبر)۔ (6) سنن ترمذی (3234) اور (3235)، اور دونوں حدیثیں مسند احمد (3484) اور (22109) میں ہیں۔ ابن الجوزی نے العلل المتناہیہ 34/1 میں کہا: اس حدیث کی اصل اور اس کے طرق مضطرب ہیں۔ مسند احمد میں اس کی تخریج اور اس پر بحث کا بقیہ حصہ دیکھیں۔

237 Surah Sad: Verses 69 - 74

And we have clarified its difficulty, and praise be to Allah. The discussion on walking to mosques has already been mentioned in Surah 'Ya-Sin', and that footsteps expiate sins and raise degrees (1). It was said: The 'higher assembly' are the angels, and the pronoun in "they were disputing" refers to two groups. This means the saying of those among them who said: the angels are the daughters of Allah, [and those who said: gods to be worshipped]. And it was said: The 'higher assembly' here refers to the Quraysh; meaning their secret disputes among themselves, so Allah informed His Prophet about that (2). {It is revealed to me only that I am a clear warner} i.e.: Nothing is revealed to me except the warning. Abu Ja'far ibn al-Qa'qa' read: "illa innama" with the 'kasra' on the 'hamza' (3); because revelation is speech, as if it were said: it is said to me: you are but a clear warner. And whoever pronounced it with 'fatha' made it in the nominative case (raf'); because it is the subject of a passive verb. Al-Farra' said (4): it is as if you said: nothing is revealed to me except the warning. Al-Nahhas said (5): it is permissible for it to be in the accusative case (nasb) meaning: except for that. And Allah knows best. Allah Almighty's saying: {When your Lord said to the angels, "Indeed, I am going to create a human being from clay (71) So when I have proportioned him and breathed into him of My [created] soul, then fall down to him in prostration (72) So the angels prostrated - all of them entirely (73) Except Iblees; he was arrogant and became among the disbelievers (74)} Allah Almighty's saying: {When your Lord said to the angels} "When" (Idh) is connected to "they were disputing". The meaning: I had no knowledge of the 'higher assembly' when they were disputing, when {your Lord said to the angels, "Indeed, I am going to create a human being from clay"}. And it was said: "When He said" is a substitute for "when they were disputing" (6), and "they were disputing" relates to something omitted; because...

---

(1) 17/ 420. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 513-514, and what is between brackets is similar to it. (3) Al-Nashr 2/ 362. (4) Ma'ani al-Qur'an 2/ 412. (5) I'rab al-Qur'an 3/ 472. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/ 514.

237 सूरह साद: आयत 69 - 74

और हमने इसकी कठिनाई को स्पष्ट कर दिया है, और अल्लाह की स्तुति हो। मस्जिदों की ओर जाने के बारे में चर्चा पहले ही 'या-सीन' में हो चुकी है, और यह कि कदम पापों को मिटा देते हैं और दर्जे बढ़ाते हैं (1)। यह कहा गया: 'उच्च सभा' (अल-मलाउल आला) फरिश्ते हैं, और "वे झगड़ रहे थे" में सर्वनाम दो समूहों को संदर्भित करता है। इसका मतलब उनके बीच के उन लोगों का कहना है जिन्होंने कहा: फरिश्ते अल्लाह की बेटियाँ हैं, [और जिन्होंने कहा: पूजे जाने वाले देवता]। और यह कहा गया: यहाँ 'उच्च सभा' से तात्पर्य कुरैश से है; यानी उनके बीच आपस में गुप्त रूप से होने वाले विवाद, इसलिए अल्लाह ने अपने नबी को इसके बारे में सूचित किया (2)। {मेरी ओर यही वह्य (प्रकाशना) की जाती है कि मैं तो बस एक स्पष्ट रूप से सचेत करने वाला हूँ} अर्थात: मुझे केवल चेतावनी की ही वह्य की जाती है। अबू जाफर इब्न अल-कका' ने "इल्ला इन्नामा" को 'हमज़ा' पर 'कसरा' के साथ पढ़ा (3); क्योंकि वह्य एक कथन है, जैसे कि कहा गया हो: मुझसे कहा जाता है: तुम तो बस एक स्पष्ट सचेत करने वाले हो। और जिसने इसे 'फ़तह' के साथ पढ़ा, उसने इसे 'रफ़' (कर्ता कारक) की स्थिति में रखा; क्योंकि यह एक कर्मवाच्य क्रिया का विषय है। अल-फर्रा' ने कहा (4): यह ऐसा है जैसे आपने कहा हो: मुझे चेतावनी के अलावा कुछ भी वह्य नहीं किया जाता है। अन-नहहास ने कहा (5): यह 'नस्ब' (कर्म कारक) की स्थिति में होना संभव है जिसका अर्थ है: सिवाय इसके कि। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जब आपके रब ने फरिश्तों से कहा, "मैं मिट्टी से एक मनुष्य बनाने वाला हूँ (71) तो जब मैं उसे पूरी तरह बना लूँ और उसमें अपनी रूह फूँक दूँ, तो तुम उसके आगे सजदे में गिर जाना (72) फिर तमाम फरिश्तों ने मिलकर सजदा किया (73) सिवाय इबलीस के, उसने अहंकार किया और काफिरों में से हो गया (74)} अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {जब आपके रब ने फरिश्तों से कहा} यहाँ "जब" (इज़) "वे झगड़ रहे थे" से जुड़ा है। अर्थ यह है: मुझे 'उच्च सभा' का कोई ज्ञान नहीं था जब वे झगड़ रहे थे, जब {आपके रब ने फरिश्तों से कहा, "मैं मिट्टी से एक मनुष्य बनाने वाला हूँ"}" और यह कहा गया: "जब उसने कहा" "जब वे झगड़ रहे थे" का विकल्प (बदल) है (6), और "वे झगड़ रहे थे" किसी लुप्त शब्द से संबंधित है; क्योंकि...

---

(1) 17/ 420. (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/ 513-514, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी के समान है। (3) अन-नश्र 2/ 362. (4) मआनी अल-कुरआन 2/ 412. (5) इ'राब अल-कुरआन 3/ 472. (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/ 514।

۲۳۷ سورہ ص: آیات ۶۹ - ۷۴

اور ہم نے اس کی مشکل کو واضح کر دیا ہے، اور اللہ کا شکر ہے۔ مساجد کی طرف پیدل چلنے کے بارے میں بات پہلے ہی 'یا-سین' میں گزر چکی ہے، اور یہ کہ قدم گناہوں کو مٹا دیتے ہیں اور درجات بلند کرتے ہیں (۱)۔ اور کہا گیا: ملاءِ اعلیٰ (اعلیٰ مجلس) سے مراد فرشتے ہیں، اور "یَخْتَصِمُونَ" (وہ جھگڑ رہے تھے) میں ضمیر دو گروہوں کے لیے ہے۔ یعنی ان میں سے ان لوگوں کا قول جنہوں نے کہا: فرشتے اللہ کی بیٹیاں ہیں، [اور جنہوں نے کہا: وہ معبود ہیں جن کی عبادت کی جائے]۔ اور کہا گیا: یہاں ملاءِ اعلیٰ سے مراد قریش ہیں؛ یعنی ان کا آپس میں خفیہ طور پر جھگڑنا، چنانچہ اللہ نے اپنے نبی کو اس پر مطلع فرمایا (۲)۔ ﴿میری طرف یہی وحی کی جاتی ہے کہ میں تو بس ایک صاف صاف خبردار کرنے والا ہوں﴾ یعنی: میری طرف صرف ڈرانے (انذار) کی ہی وحی کی جاتی ہے۔ ابو جعفر ابن القعقاع نے ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "إلا إنّما" پڑھا ہے (۳)؛ اس لیے کہ وحی قول ہے، گویا کہا گیا: مجھ سے کہا جاتا ہے: تم تو بس ایک صاف صاف خبردار کرنے والے ہو۔ اور جس نے اسے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا، اس نے اسے محلِ رفع میں رکھا؛ اس لیے کہ یہ فعل مجہول کا نائب فاعل ہے۔ الفراء نے کہا (۴): گویا تم نے کہا: میری طرف انذار کے سوا کچھ وحی نہیں کیا جاتا۔ النحاس نے کہا (۵): اور جائز ہے کہ یہ محلِ نصب میں ہو بمعنی: مگر اس لیے کہ۔ واللہ اعلم۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جب تیرے رب نے فرشتوں سے کہا کہ میں مٹی سے ایک انسان بنانے والا ہوں (۷۱) پھر جب میں اسے درست کر لوں اور اس میں اپنی روح پھونک دوں تو تم اس کے سامنے سجدے میں گر پڑنا (۷۲) پس تمام فرشتوں نے مل کر سجدہ کیا (۷۳) سوائے ابلیس کے، اس نے تکبر کیا اور کافروں میں سے ہو گیا (۷۴)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿جب تیرے رب نے فرشتوں سے کہا﴾ لفظ "إذْ" (جب) "یَخْتَصِمُونَ" کا

متعلق ہے۔ معنی یہ ہے: مجھے ملاءِ اعلیٰ کا کوئی علم نہیں تھا جب وہ جھگڑ رہے تھے، جب ﴿تیرے رب نے فرشتوں سے کہا کہ میں مٹی سے ایک انسان بنانے والا ہوں﴾۔ اور کہا گیا: "إِذْ قال" (جب اس نے کہا) بدل ہے "إِذْ يَخْتَصِمُونَ" سے (۶)، اور "يَخْتَصِمُونَ" کسی محذوف سے متعلق ہے؛ کیونکہ...

---

(۱) ۱۷/ ۴۲۰۔ (۲) المحرر الوجيز ۴ / ۵۱۳-۵۱۴، اور قوسین (بریکٹ) کے درمیان کی عبارت اس جیسی ہی ہے۔ (۳) النشر ۲ / ۳۶۲۔ (۴) معانی القرآن ۲ / ۴۱۲۔ (۵) إعراب القرآن ۳ / ۴۷۲۔ (۶) المحرر الوجيز ۴ / ۵۱۴۔

Surah Sad: Verses 71 - 83 238

The meaning: I had no knowledge of the speech of the high assembly at the time of their dispute. {So when I have fashioned him} "Idha" (when) turns the past tense into the future, because it resembles conditional particles and its answer is like its answer (1); meaning: I created him. {and breathed into him of My soul} meaning: from the spirit that I possess and no one else possesses. This is the meaning of the possessive addition, and this meaning was previously discussed in detail in [Surah] An-Nisa regarding Jesus: {and a spirit from Him} [Verse: 171]. {fall down in prostration to him} [sajidin] is in the accusative case as a state (hal). This is a prostration of greeting and respect, not a prostration of worship. This was previously mentioned in [Surah] Al-Baqarah (2). {So the angels prostrated, all of them together} meaning: they obeyed the command and prostrated to him out of submission to him and glorification of Allah by honoring him {except Iblis} he disdained to prostrate to him out of ignorance that prostrating to him was an act of obedience to Allah. Disdain for obedience to Allah out of arrogance is disbelief, and thus he was among the disbelievers due to his arrogance against the command of Allah Almighty. The discussion on this was fully covered in [Surah] Al-Baqarah (3).

Allah Almighty says: {He said, "O Iblis, what prevented you from prostrating to that which I created with My hands? Were you arrogant then, or were you [already] among the haughty?" (75) [Iblis] said, "I am better than him. You created me from fire and created him from clay." (76) [Allah] said, "Then get out of it, for indeed, you are expelled. (77) And indeed, upon you is My curse until the Day of Recompense." (78) [Iblis] said, "My Lord, then reprieve me until the Day they are resurrected." (79) [Allah] said, "So indeed, you are of those reprieved (80) Until the Day of the time well-known." (81) [Iblis] said, "By Your might, I will surely mislead them all (82) Except, among them, Your chosen servants." (83)}.

Allah Almighty says: {He said, "O Iblis, what prevented you} meaning: diverted you and barred you {from prostrating} meaning: from that you prostrate {to what I created with My hands?"} He attributed his creation to Himself as an honor to him, although He is the Creator of all things.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/472. (2) 1/436. (3) 1/441.

सूरा साद: आयत 71 - 83 238

अर्थ: मुझे उच्च सभा (मलय-ए-आला) की बातचीत का कोई ज्ञान नहीं था जब वे विवाद कर रहे थे। {फिर जब मैं उसे ठीक कर लूँ} "इज़ा" (जब) भूतकाल को भविष्य में बदल देता है; क्योंकि यह शर्तिया शब्दों के समान है और इसका उत्तर भी वैसा ही होता है (1); अर्थात: मैंने उसे पैदा कर लिया। {और उसमें अपनी रूह फूंक दूँ} अर्थात: उस रूह में से जिसका मालिक मैं हूँ और मेरे सिवा कोई और उसका मालिक नहीं है। यह संबंध (इज़ाफ़त) का अर्थ है, और यह अर्थ सूरा अन-निसा में ईसा (अ.) के बारे में विस्तार से आ चुका है: {और उसकी तरफ से एक रूह} [आयत: 171]। {तो उसके आगे सजदे में गिर पड़ो} यहाँ 'साजिदीन' हाल (स्थिति) के रूप में नसब (accusative) में है। यह सम्मान और अभिवादन का सजदा है, इबादत का सजदा नहीं। यह सूरा अल-बक़रह (2) में पहले आ चुका है। {तो सभी फरिश्तों ने सजदा किया} अर्थात: उन्होंने आदेश का पालन किया और उसकी अधीनता में और अल्लाह की महिमा के लिए उसे सम्मानित करते हुए सजदा किया {सिवाय इबलीस के} उसने अज्ञानता वश उसके आगे सजदा करने से इनकार कर दिया कि उसके आगे सजदा करना अल्लाह की आज्ञाकारिता है। अल्लाह की आज्ञाकारिता से अहंकारवश इनकार करना कुफ्र (अविश्वास) है, और इसीलिए वह अल्लाह के आदेश के विरुद्ध अहंकार करने के कारण काफिरों में से हो गया। इस पर पूरी चर्चा सूरा अल-बक़रह (3) में हो चुकी है।

अल्लाह तआला का कथन है: {कहा, "ऐ इबलीस! तुझे उस चीज़ को सजदा करने से किस चीज़ ने रोका जिसे मैंने अपने दोनों हाथों से बनाया? क्या तूने अहंकार किया या तू ऊंचे दर्जे वालों में से था?" (75) उसने कहा, "मैं उससे बेहतर हूँ, तूने मुझे आग से पैदा किया और उसे मिट्टी से पैदा किया।" (76) कहा, "तो यहाँ से निकल जा, क्योंकि तू धिक्कारा हुआ है।" (77) और निश्चय ही तुझ पर न्याय के दिन तक मेरी लानत (धिक्कार) है।" (78) उसने कहा, "ऐ मेरे रब! तो मुझे उस दिन तक मोहलत दे जब वे दोबारा उठाए जाएंगे।" (79) कहा, "तो निश्चय ही तू मोहलत दिए जाने वालों में से है, (80) एक नियत समय के दिन तक।" (81) उसने कहा, "तेरी इज़्ज़त की कसम! मैं उन सबको ज़रूर गुमराह कर दूँगा, (82) सिवाय उनमें से तेरे उन बंदों के जो चुने हुए हैं।" (83)}

अल्लाह तआला का कथन है: {कहा, "ऐ इबलीस! तुझे किस चीज़ ने रोका"} अर्थात: तुझे फेर दिया और रोक दिया {कि तू सजदा करे} अर्थात: इससे कि तू सजदा करे {उसको जिसे मैंने अपने दोनों हाथों से बनाया?"} अल्लाह ने उसे सम्मान देने के लिए उसके सृजन को अपनी ओर जोड़ा, हालाँकि वही हर चीज़ का स्रष्टा है।

(1) इ'राब अल-क़ुरआन ली-नह़्हास 3/472. (2) 1/436. (3) 1/441.

سورہ ص: آیات ۷۱ - ۸۳ ۲۳۸

معنی: مجھے ملاءِ اعلیٰ (فرشتوں کی بلند مجلس) کی گفتگو کا کوئی علم نہ تھا جس وقت وہ تکرار کر رہے تھے۔ ﴿فَإِذَا سَوَّيْتُهُ﴾ «إذا» ماضی کو مستقبل کے معنی میں کر دیتا ہے؛ کیونکہ یہ حروفِ شرط کے مشابہ ہے اور اس کا جواب شرط کے جواب کی طرح ہوتا ہے (۱)؛ یعنی: میں نے اسے پیدا کر لیا۔ ﴿وَنَفَخْتُ فِيهِ مِن رُّوحِي﴾ یعنی: اس روح میں سے جس کا مالک میں ہوں اور میرے سوا کوئی اس کا مالک نہیں۔ یہ اضافت (ملکیت) کا معنی ہے، اور یہ معنی سورہ «النساء» میں حضرت عیسیٰ کے بارے میں تفصیل سے گزر چکا ہے: ﴿وَرُوحٌ مِّنْهُ﴾ [آیت: ۱۷۱]۔ ﴿فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ﴾ 'ساجدین' حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے۔ اور یہ تعظیمی سجدہ ہے، عبادت کا سجدہ نہیں۔ یہ سورہ «البقرہ» (۲) میں گزر چکا ہے۔ ﴿فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ﴾ یعنی: انہوں نے حکم کی تعمیل کی اور اس کے سامنے عاجزی کے طور پر اور اللہ کی تعظیم کی خاطر اسے سجدہ کیا ﴿إِلَّا إِبْلِيسَ﴾ اس نے اس جہالت کی وجہ سے سجدہ کرنے سے انکار کیا کہ اسے سجدہ کرنا دراصل اللہ کی اطاعت ہے۔ اور تکبر کی وجہ سے اللہ کی اطاعت سے انکار کرنا کفر ہے، اسی لیے وہ اللہ کے حکم کے سامنے تکبر کرنے کی وجہ سے کافروں میں سے ہو گیا۔ اس پر مکمل گفتگو سورہ «البقرہ» (۳) میں گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَن تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ ۖ أَسْتَكْبَرْتَ أَمْ كُنتَ مِنَ الْعَالِينَ (۷۵) قَالَ أَنَا خَيْرٌ مِّنْهُ خَلَقْتَنِي مِن نَّارٍ وَخَلَقْتَهُ مِن طِينٍ (۷٦) قَالَ فَاخْرُجْ مِنْهَا فَإِنَّكَ رَجِيمٌ (۷۷) وَإِنَّ عَلَيْكَ لَعْنَتِي إِلَىٰ يَوْمِ الدِّينِ (۷۸) قَالَ رَبِّ فَأَنظِرْنِي إِلَىٰ يَوْمِ يُبْعَثُونَ (۷۹) قَالَ فَإِنَّكَ مِنَ الْمُنظَرِينَ (۸۰) إِلَىٰ يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ (۸۱) قَالَ فَبِعِزَّتِكَ لَأُغْوِيَنَّهُمْ أَجْمَعِينَ (۸۲) إِلَّا عِبَادَكَ مِنْهُمُ الْمُخْلَصِينَ (۸۳)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ﴾ یعنی: تجھے کس چیز نے پھیرا اور روکا ﴿أَن تَسْجُدَ﴾ یعنی: اس سے کہ تو سجدہ کرے ﴿لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ﴾ اللہ نے اس کی تخلیق کو اپنی طرف بطورِ اعزاز منسوب کیا، اگرچہ وہ ہر چیز کا خالق ہے۔

(١) إعراب القرآن للنحاس ٣/ ٤٧٢۔ (٢) ١/ ٤٣٦۔ (٣) ١/ ٤٤١۔

Surah Sad: Verses 75 - 83 239

And this is like when He attributed to Himself the Spirit, the House, the She-camel, and the Mosques; He addressed the creation(1) in terms they understand from their own dealings, for a leader among created beings does not do something with his hand except by way of honoring and ennobling. Thus, "hand" is mentioned here in this sense.

Mujahid said: "Hand" here means emphasis(2) and connection; its figurative meaning is: "what I Myself created," similar to His saying: {And the Face of your Lord shall remain} [Ar-Rahman: 27], meaning: your Lord shall remain. It is also said: The likeness in the hand in the creation of Allah the Almighty is proof that it does not mean blessing or power; rather, they are two attributes of His Essence, the Almighty. It is also said: He meant by "hand" the power(3); it is said: "I have no hand in this matter" (no power/involvement), and "I do not have two hands for a heavy load" (not enough power). This is supported by the consensus that creation only occurs through power. The poet said: I bore from Afra'(4) what I have no [power for], *** nor do the firm mountains have two hands [power].

And it was said: "{what I created with My two hands}" means what I created without an intermediary.

"{Did you become arrogant}" meaning: against prostrating, "{or were you of the haughty ones}" meaning: those who are arrogant towards your Lord.

Muhammad bin Salih, on the authority of Shibl, on the authority of Ibn Kathir and the people of Makkah, recited: "biyadayya istakbarta" with a connected alif as a statement(5), and "am" would be disjunctive, meaning: "rather," like: "{Or do they say, 'He invented it'}" and the like. And for whoever recites it as a question: "am" corresponds to the hamza of interrogation, and it is an affirmation and a rebuke(6). Meaning: Did you become arrogant on your own when you refused to prostrate to Adam, or were you among the people who are arrogant, so you became arrogant for that reason(7).

---

(1) In (m): People. (2) In (m): confirmation. (3) The doctrine of the Salaf (early predecessors) is that the attribute of the "Hand" is established for Allah, glory be to Him; so what Allah established for Himself is affirmed without asking 'how', without likening it to creation, without comparison, and without denial. See previous discussions of this meaning in "Al-Asma' wa al-Sifat" 2/127. (4) In the manuscripts:

"Dalfa'"; the confirmed one is from sources, and the verse is by 'Urwa bin Hizam, and Afra' is his cousin. Al-Khizana 3/215 and 378, and Al-Nukat wa Al-'Uyun 5/111. (5) Mentioned by Ibn Mujahid in "Al-Sab'ah" p. 556, and it is not the famous reading from Ibn Kathir. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/515 similarly. (7) Zad al-Masir 7/157.

सूरा साद: आयत 75 - 83 239

और यह वैसा ही है जैसे उन्होंने रूह (आत्मा), घर, ऊंटनी और मस्जिदों को अपनी ओर जोड़ा है; तो उन्होंने सृष्टि(1) को उसी तरह संबोधित किया जैसा वे अपने व्यवहार में जानते हैं, क्योंकि सृजित प्राणियों में से एक प्रमुख अपने हाथ से कुछ नहीं करता है सिवाय सम्मान और बड़प्पन के मार्ग के। इस प्रकार यहाँ 'हाथ' का उल्लेख इसी अर्थ में किया गया है।

मुजाहिद ने कहा: यहाँ 'हाथ' का अर्थ ज़ोर(2) देना और संबंध है; इसका रूपक अर्थ है: "जिसे मैंने खुद बनाया," जैसा कि उनका कहना है: {और आपके रब का चेहरा ही बाकी रहेगा} [अर-रहमान: 27] यानी: आपका रब ही बाकी रहेगा। और यह भी कहा गया है: अल्लाह सर्वशक्तिमान की रचना में 'हाथ' का उदाहरण इस बात का प्रमाण है कि इसका अर्थ 'नेमत' (कृपा) और 'शक्ति' नहीं है; बल्कि वे दोनों अल्लाह सर्वशक्तिमान की जात (अस्तित्व) के गुणों में से दो गुण हैं। और यह भी कहा गया है: उन्होंने 'हाथ' से शक्ति(3) का इरादा किया है, कहा जाता है: "इस मामले में मेरा कोई हाथ नहीं है।" और "मुझमें भारी बोझ उठाने के लिए दो हाथ नहीं हैं।" और इसका प्रमाण यह है कि आम सहमति के अनुसार सृष्टि केवल शक्ति के माध्यम से ही होती है। कवि ने कहा है: मैंने अफ़रा(4) से वह सहा जिसके लिए मुझमें [शक्ति] नहीं है *** और न ही अटल पहाड़ों के पास दो हाथ [शक्ति] हैं।

और कहा गया: "{जिसे मैंने अपने दो हाथों से बनाया}" का अर्थ है जिसे मैंने बिना किसी माध्यम के बनाया।

"{क्या तुम अभिमानी हो गए}" यानी: सजदा करने से, "{या तुम ऊँचे (घमंडी) लोगों में से थे}" यानी: अपने रब के प्रति घमंडी।

मुहम्मद बिन सालेह ने शिबल के माध्यम से, इब्न कसीर और मक्का के लोगों से रिवायत किया कि उन्होंने इसे "biyadayya istakbarta" पढ़ा, जिसमें अलिफ़ को एक बयान(5) के रूप में जोड़ा गया है, और 'अम' (am) विच्छेदक होगा जिसका अर्थ है: "बल्कि," जैसे: "{या क्या वे कहते हैं, 'उसने इसे गढ़ा है'}" और इसी तरह। और जिसने इसे प्रश्न के रूप में पढ़ा: 'अम' (am) प्रश्नवाचक हमज़ा के बराबर है, और यह एक पुष्टि और फटकार(6) है। अर्थात: क्या तुम स्वयं अहंकारी हो गए थे जब तुमने आदम को सजदा करने से इनकार कर दिया था, या तुम उन लोगों में से थे जो अहंकार करते हैं, इसलिए तुमने इसके लिए अहंकार किया(7)।

(1) (म) में: लोग। (2) (म) में: पुष्टि। (3) पूर्वजों (सलफ) का मत है कि 'हाथ' का गुण अल्लाह के लिए स्थापित है, महिमा हो उसकी; अतः जो अल्लाह ने अपने लिए स्थापित किया है उसे बिना यह पूछे कि 'कैसे', बिना सृष्टि से तुलना किए, बिना समानता के और बिना इनकार के स्वीकार किया जाता है। "अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात" 2/127 में इस अर्थ के पिछले कथनों को देखें। (4) पांडुलिपियों में: 'दल्फ़ा' (Dalfa'); पुष्ट स्रोत से है, और यह कविता 'उरवा बिन हिज़ाम' की है, और अफ़रा उनकी चचेरी बहन है। अल-खिज़ाना 3/215 और 378, और अल-नुकात वा अल-उयून 5/111। (5) इब्न मुजाहिद ने "अल-साबआ" पृ. 556 में इसका उल्लेख किया है, और यह इब्न कसीर की प्रसिद्ध रीडिंग नहीं है। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/515 इसी प्रकार। (7) ज़ाद अल-मसीर 7/157।

سورہ ص : آیات ۷۵ - ۸۳ ۲۳۹

اور یہ ایسا ہی ہے جیسے اللہ تعالیٰ نے روح، گھر، اونٹنی اور مسجدوں کی نسبت اپنی طرف کی؛ پس اس نے مخلوق(۱) سے اسی زبان میں خطاب فرمایا جسے وہ اپنے معاملات میں جانتے ہیں، کیونکہ مخلوق میں سے کوئی سردار اپنے ہاتھ سے کوئی کام نہیں کرتا سوائے اس کے کہ وہ تعظیم اور تکریم کے طور پر ہو۔ پس یہاں 'ید' (ہاتھ) کا ذکر اسی معنی میں ہوا ہے۔

مجاہد نے کہا: یہاں 'ید' (ہاتھ) تاکید(۲) اور صلہ کے معنی میں ہے؛ اس کا مجازی معنی ہے: "جسے میں نے خود پیدا کیا،" جیسا کہ اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ﴾ [الرحمن: ۲۷] یعنی: تمہارا رب باقی رہے گا۔ اور کہا گیا ہے: اللہ تعالیٰ کی تخلیق میں ہاتھ کی تشبیہ اس بات کی دلیل ہے کہ اس کا مطلب نعمت اور قدرت نہیں ہے؛ بلکہ یہ دونوں اللہ تعالیٰ کی صفاتِ ذات میں سے دو صفات ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: 'ید' (ہاتھ) سے مراد قدرت(۳) ہے، کہا جاتا ہے: "میرا اس معاملے میں کوئی ہاتھ نہیں ہے۔" اور "مجھ میں بھاری بوجھ اٹھانے کے لیے دو ہاتھ نہیں ہیں۔" اور اس پر دلیل یہ ہے کہ بالاتفاق تخلیق صرف قدرت ہی سے واقع ہوتی ہے۔ شاعر نے کہا: میں نے عفراء(۴) سے وہ بوجھ اٹھایا جس کی مجھ میں طاقت نہیں *** اور نہ ہی اٹل پہاڑوں میں (اس کے لیے) دو ہاتھ (طاقت) ہیں۔

اور کہا گیا: «لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ» (جسے میں نے اپنے دونوں ہاتھوں سے پیدا کیا) یعنی جسے میں نے بلا واسطہ پیدا کیا۔

﴿أَسْتَكْبَرْتَ﴾ یعنی: سجدہ کرنے سے، ﴿أَمْ كُنْتَ مِنَ الْعَالِينَ﴾ یعنی: اپنے رب پر تکبر کرنے والوں میں سے۔

محمد بن صالح نے شبل سے، انہوں نے ابن کثیر اور اہل مکہ سے روایت کیا کہ انہوں نے «بِيَدَيَّ اسْتَكْبَرْتَ» پڑھا، جس میں الف کو خبر(۵) کے طور پر ملا کر پڑھا گیا ہے، اور 'ام' منقطع ہو گا جس کا معنی ہو گا: "بلکہ،" جیسے: «أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ» اور اس جیسی دیگر مثالیں۔ اور جس نے اسے بطور استفہام (سوال) پڑھا: 'ام' ہمزہ استفہام کے برابر ہے، اور یہ اقرار کروانے اور ڈانٹ ڈپٹ(۶) کے لیے ہے۔ یعنی: کیا تو نے خود تکبر کیا جب تو نے آدم کو سجدہ کرنے سے انکار کیا، یا تو ان لوگوں میں سے تھا جو تکبر کرتے ہیں، اس لیے تو نے اس پر تکبر کیا(۷)۔

---

(۱) (م) میں: الناس۔ (۲) (م) میں: التأكد۔ (۳) سلف کا مذہب یہ ہے کہ صفتِ ید (ہاتھ) اللہ سبحانہ و تعالیٰ کے لیے ثابت ہے، پس وہ چیز ثابت کی جائے گی جو اللہ نے اپنے لیے ثابت فرمائی ہے بغیر کسی کیفیت بیان کرنے، تمثیل، تشبیہ یا تعطیل کے۔ اس معنی کے لیے کتاب "الاسماء والصفات" ۱۲۷/۲ دیکھیں۔ (۴) قلمی نسخوں میں: دلفاء، اور جو متن میں ہے وہ مصادر سے ثابت ہے، اور یہ شعر عروہ بن حزام کا ہے، اور عفراء ان کی چچا زاد بہن ہے۔ الخزانہ ۲۱۵/۳ اور ۳۷۸، اور النکت والعیون ۱۱۱/۵۔ (۵) ابن مجاہد نے اسے "السبعہ" ص ۵۵۶ میں ذکر کیا ہے، اور یہ ابن کثیر سے مشہور روایت نہیں ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۵۱۵/۴ میں اسی طرح ہے۔ (۷) زاد المسیر ۱۵۷/۷۔

240 Surah Sad: Verses 76 - 88

His saying (Exalted is He): {He said: "I am better than him"} Al-Farra' said: Some Arabs say: "I am more-good (akhyar) than him and more-evil (asharr) than him"; and this is the original form, but it was shortened (1) due to frequent use.

{You created me from fire and created him from clay} He preferred fire over clay, and this was ignorance on his part; because substances are of the same genus, so he compared and erred in analogy. Its explanation has already been given in "Al-A'raf" (2).

{He said: "Then depart from it"} meaning from Paradise {for indeed, you are an outcast} i.e., stoned by planets and meteors (3) {And indeed, upon you is My curse} i.e., My expulsion and removal from My mercy {until the Day of Recompense} An indication of his persistence in disbelief; because the cursing is cut off then, and upon his entry into Hell, the realization of the curse becomes manifest. {He said: "My Lord, then reprieve me until the day they are resurrected."} The cursed one wanted not to die, but he was not granted that, and he was delayed until the known time, which is the day when creation dies, so he was delayed until then as a sign of contempt for him.

{He said: "By Your might, I will surely mislead them all"} When He expelled him because of Adam, he swore by the might of Allah that he would misguide the children of Adam by beautifying desires and introducing doubts to them. So the meaning of "I will surely mislead them" is: I will surely call them to sins. He knew that he only reaches whispering, and he only corrupts those who would not be righteous even if he did not whisper to them (4); and for this reason, he said: {Except, among them, Your chosen servants} i.e., those whom You have purified for Your worship and protected from me. Its explanation has already been given in "Al-Hijr" (5).

His saying (Exalted is He): {He said: "The truth [is My oath], and the truth I say (84) [That] I will surely fill Hell with you and those of them that follow you all together (85) Say: "I do not ask you for it any payment, and I am not of the pretenders (86) It is but a reminder to the worlds (87) And you will surely know [the truth of] its news after a time (88)}".

His saying (Exalted is He): {He said: "The truth [is My oath], and the truth I say"} This is the recitation of the people of the two Harams (Makkah and Madinah) and the people of Basra.

(1) Meaning: the Alif was deleted from it, as in "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 3/473. The word "minhu" (from him) is missing in (m). (2) 9/165. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/473. (4) Previous source. (5) 12/212.

२४० सूरह साद: आयत ७६ - ८८

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "मैं उससे बेहतर हूँ"} अल-फ़र्रा ने कहा: अरबों में से कुछ कहते हैं: "मैं उससे अधिक-अच्छा (अख़यार) हूँ और उससे अधिक-बुरा (अशर्र) हूँ"; और यही मूल है, सिवाय इसके कि इसे बार-बार उपयोग के कारण संक्षिप्त कर दिया गया है (१)।

{तूने मुझे आग से पैदा किया और उसे मिट्टी से पैदा किया} उसने आग को मिट्टी पर वरीयता दी, और यह उसकी अज्ञानता थी; क्योंकि तत्व एक ही प्रकार के होते हैं, इसलिए उसने तुलना की और अनुमान में गलती की। इसकी व्याख्या "अल-अ'राफ़" (२) में हो चुकी है।

{उसने कहा: "तो यहाँ से निकल जा"} यानी जन्नत से {क्योंकि तू धिक्कारा हुआ है} यानी: ग्रहों और उल्कापिंडों द्वारा मारा जाने वाला (३) {और वास्तव में, तुझ पर प्रतिफल के दिन तक मेरी लानत है} यानी: मेरी दया से मेरा निष्कासन और दूरी {प्रतिफल के दिन तक} उसके कुफ़्र (अविश्वास) पर अड़े रहने की पहचान है; क्योंकि लानत (धिक्कार) तब समाप्त हो जाती है, फिर आग में उसके प्रवेश के साथ लानत की पुष्टि प्रकट होती है। {उसने कहा: "हे मेरे रब, तो मुझे उस दिन तक की मोहलत दे जब वे दोबारा जीवित किए जाएँगे।"} उस लानत वाले ने चाहा कि वह न मरे, लेकिन उसे वह स्वीकार नहीं किया गया, और उसे ज्ञात समय तक के लिए टाल दिया गया, और वह वह दिन है जब सृष्टि मर जाएगी, तो उसे उसकी अवहेलना के तौर पर तब तक के लिए टाल दिया गया।

{उसने कहा: "तो तेरी इज़्ज़त की क़सम, मैं उन सबको ज़रूर गुमराह कर दूँगा"} जब उसने आदम के कारण उसे निकाल दिया, तो उसने अल्लाह की इज़्ज़त की क़सम खाई कि वह आदम की संतान को इच्छाओं को सुशोभित करके और उनमें संदेह डालकर गुमराह करेगा। तो "मैं उन्हें ज़रूर गुमराह करूँगा" का अर्थ है: मैं उन्हें पापों की ओर बुलाऊँगा। उसे पता था कि वह केवल वसवसा (साये) तक ही पहुँचता है, और वह केवल उन्हीं को भ्रष्ट करता है जो ठीक नहीं होते यदि वह उन्हें वसवसा न देता (४); और इसी कारण उसने कहा: {सिवाय उनमें से तेरे उन बंदों के जो चुने हुए हैं} यानी: जिन्हें तूने अपनी इबादत के लिए शुद्ध किया है, और उन्हें मुझसे सुरक्षित रखा है। इसकी व्याख्या "अल-हिज्र" (५) में हो चुकी है।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "तो सच यह है, और सच ही मैं कहता हूँ (८४) कि मैं तुझसे और उनमें से जो तेरा अनुसरण करेंगे, उन सबसे जहन्नम को ज़रूर भर दूँगा (८५) कह दीजिए: "मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता और न मैं बनावट करने वालों में से हूँ (८६) यह तो बस सारे

संसार वालों के लिए एक नसीहत है (८७) और तुम ज़रूर एक समय के बाद इसकी खबर जान लोगे (८८)}"।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने कहा: "तो सच यह है, और सच ही मैं कहता हूँ"} यह हरमैन (मक्का और मदीना) के लोगों और बसरा के लोगों की क़िरत (पाठ) है।

---

(१) यानी: इसमें से अलिफ़ हटा दिया गया है जैसा कि अल-नहस द्वारा "इ'राब अल-क़ुरआन" ३/४७३ में है। और (म) से "मिन्हु" शब्द गिर गया है। (२) ९/१६५। (३) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन ३/४७३। (४) पिछला स्रोत। (५) १२/२१२।

٢٤٠ سورة ص: آیات ٧٦ - ٨٨

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اس نے کہا: "میں اس سے بہتر ہوں"} الفراء نے کہا: عربوں میں سے کچھ کہتے ہیں: "میں اس سے زیادہ بہتر (اخیر) ہوں اور اس سے زیادہ بدتر (اشر) ہوں"؛ اور یہی اصل ہے سوائے اس کے کہ کثرتِ استعمال کی وجہ سے اس سے (الف) حذف کر دیا گیا (١)۔

{تو نے مجھے آگ سے پیدا کیا اور اسے مٹی سے پیدا کیا} اس نے آگ کو مٹی پر فضیلت دی، اور یہ اس کی جہالت تھی؛ کیونکہ جواہر (عناصر) ہم جنس ہوتے ہیں، تو اس نے قیاس کیا اور قیاس میں غلطی کی۔ اس کا بیان "الاعراف" (٢) میں گزر چکا ہے۔

{اس نے فرمایا: "پس تو یہاں سے نکل جا"} یعنی جنت سے {بیشک تو مردود ہے} یعنی: ستاروں اور شہابوں سے مارا جانے والا (٣) {اور بیشک تجھ پر میری لعنت ہے جزا کے دن تک} یعنی: میری رحمت سے میری دوری اور نکال دیا جانا {روزِ جزا تک} اس کے کفر پر اصرار کی پہچان ہے؛ کیونکہ لعنت اس وقت ختم ہو جاتی ہے، پھر اس کے آگ میں داخل ہونے کے ساتھ لعنت کی حقیقت ظاہر ہوتی ہے، {اس نے کہا: "اے میرے رب، تو مجھے اس دن تک مہلت دے جب وہ اٹھائے جائیں گے۔"} اس ملعون نے چاہا کہ وہ نہ مرے، لیکن اس کی یہ بات نہ مانی گئی، اور اسے وقتِ معلوم تک مؤخر کر دیا گیا، اور وہ وہ دن ہے جس میں مخلوق مر جائے گی، تو اسے اس کی اہانت کے طور پر تب تک مؤخر کر دیا گیا۔

{اس نے کہا: "تیری عزت کی قسم، میں ان سب کو ضرور گمراہ کر دوں گا"} جب اللہ نے اسے آدم کی وجہ سے نکال دیا تو اس نے اللہ کی عزت کی قسم کھائی کہ وہ شہوات کو مزین کر کے اور ان میں شبہات پیدا کر کے اولادِ آدم کو گمراہ کرے گا، تو "میں انہیں ضرور گمراہ کروں گا" کا مطلب ہے: میں انہیں گناہوں کی طرف بلاؤں گا۔ وہ جانتا تھا کہ وہ صرف وسوسہ ڈالنے تک پہنچ

پاتا ہے، اور وہ صرف اسے ہی بگاڑتا ہے جو ٹھیک نہ ہوتا اگر وہ اسے وسوسہ نہ ڈالتا (٤)؛ اور اسی وجہ سے اس نے کہا: {مگر تیرے ان بندوں کے جو ان میں سے چنے ہوئے ہیں} یعنی: جنہیں تو نے اپنی عبادت کے لیے خالص کر لیا، اور انہیں مجھ سے بچا لیا۔ اس کا بیان "الحجر" (٥) میں گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرمایا: "پس حق یہ ہے، اور میں حق ہی کہتا ہوں (٨٤) میں ضرور جہنم کو تجھ سے اور ان میں سے جنہوں نے تیری پیروی کی، ان سب سے بھر دوں گا (٨٥) آپ فرما دیجیے: "میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا اور نہ میں بناوٹ کرنے والوں میں سے ہوں (٨٦) یہ تو صرف جہان والوں کے لیے نصیحت ہے (٨٧) اور تم ضرور ایک وقت کے بعد اس کی خبر جان لو گے (٨٨)}"۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {فرمایا: "پس حق یہ ہے، اور میں حق ہی کہتا ہوں"} یہ اہل حرمین اور اہل بصرہ کی قرات ہے۔

---

(١) یعنی: اس سے الف حذف کر دیا گیا ہے جیسا کہ نحاس کی "اعراب القرآن" ٣/ ٤٧٣ میں ہے۔ اور (م) سے لفظ "منہ" گر گیا ہے۔ (٢) ٩/ ١٦٥۔ (٣) نحاس کی اعراب القرآن ٣/ ٤٧٣۔ (٤) گذشتہ حوالہ۔ (٥) ١٢/ ٢١٢۔

Page: 241 Surah Sad: Verses 84 - 88

...and al-Kisa'i. Ibn Abbas, Mujahid, 'Asim, al-A'mash, and Hamza recited the first with the nominative case (raf') (1). Al-Farra' (2) allowed the genitive case (khafd) (3) in it. There is no disagreement regarding the second, in that it is in the accusative case (mansub) by "aqulu" (I say). The first was put in the accusative case as an incitement (ighra'), i.e., "Follow the truth, and listen to the truth," and the second by the verb "to say" falling upon it. It was also said: it means "I make the truth true," i.e., I do it (4). Abu Ali (5) said: The first "al-haqq" is in the accusative by a hidden verb, i.e., "Allah makes the truth true," or as an oath where the particle of the oath is omitted, just as you say: "[By] Allah, I will certainly do [it]," and its metaphorical meaning is: He said: "Then, by the truth," and He is Allah Almighty swearing by Himself. And "The truth I say" is a parenthetical sentence between the oath and that which is sworn upon, and it is an emphasis of the story. If "al-haqq" is made accusative by implying a verb, then "I will surely fill" would be based on the intention of an oath. Al-Farra' (6) and Abu Ubayd allowed "al-haqq" to be in the accusative meaning "truly I will surely fill Hell," and that, according to a group of grammarians, is an error; it is not permissible [to say]: "Zayd, I will surely strike," because what is after the 'lam' is cut off from what is before it, so it cannot act upon it. The estimation according to their view is: "I will surely fill Hell truly." Whoever raised "al-haqq" (nominative), raised it as a subject (mubtada'); i.e.: "So I am the Truth," or "The Truth is from Me." Both were narrated from Mujahid. It is also permissible for the estimation to be: "This is the Truth." A third view according to the school of Sibawayh and al-Farra' is that the meaning of: "So the truth, I will surely fill Hell" means: "So the truth is that I will fill Hell." Regarding the genitive (khafd), there are two views - and it is the reading of Ibn al-Sumayfa' and Talhah ibn Musarrif -: one of them is that...

(1) Al-Sab'a p. 557, al-Taysir p. 188, al-Nashr 2/362, and the reading of al-A'mash and Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) in al-Qira'at al-Shadhah p. 130. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/413 similarly, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/474, and what was before it from him. (3) Ibn Khalawayh mentioned in al-Qira'at al-Shadhah p. 130 that 'Isa ibn 'Umar recited: "Fal-haqqi wal-haqqi," with the genitive in both. Ibn Khalawayh said: The correct way is to put the second in the genitive, because the oath is with "waw" and not with "fa'." (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/474. (5) In al-Hujjah 6/87-88. (6) In Ma'ani al-Qur'an 2/413, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/474, and the speech is from him.

पृष्ठ: 241 सूरह साद: आयत 84 - 88

...और अल-किसाई। इब्न अब्बास, मुजाहिद, आसिम, अल-अमाश और हमज़ा ने पहले को रफ़अ (पेय) के साथ पढ़ा है (1)। अल-फर्रा (2) ने इसमें खफ़्ज़ (जेर) की अनुमति दी है (3)। दूसरे के बारे में कोई मतभेद नहीं है कि वह "अकुलु" (मैं कहता हूँ) के कारण मंसूब (ज़बर वाला) है। पहले को इग़रा (उकसाने) के रूप में मंसूब किया गया था, यानी: "सत्य का पालन करो, और सत्य को सुनो," और दूसरा उस पर "कहना" क्रिया के पड़ने के कारण। और यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है "मैं सत्य को सत्य बनाता हूँ," यानी: मैं इसे करता हूँ (4)। अबू अली (5) ने कहा: पहला "अल-हक्क" एक छिपी हुई क्रिया द्वारा मंसूब है, यानी: "अल्लाह सत्य को सत्य करता है," या कसम के रूप में जहाँ कसम का अक्षर हटा दिया गया है, जैसे आप कहते हैं: "[अल्लाह की कसम], मैं निश्चित रूप से करूँगा," और इसका लाक्षणिक अर्थ है: उसने कहा: "तो सत्य की कसम," और वह अल्लाह सर्वशक्तिमान है जिसने अपनी कसम खाई है। और "सत्य मैं कहता हूँ" कसम और जिसके लिए कसम खाई गई है, उसके बीच एक हस्तक्षेप करने वाला वाक्य है, और यह कहानी की पुष्टि है। यदि "अल-हक्क" को क्रिया के अंतर्निहित होने के कारण मंसूब बनाया जाता है, तो "मैं निश्चित रूप से भर दूँगा" कसम के इरादे पर होगा। अल-फर्रा (6) और अबू उबैद ने "अल-हक्क" के मंसूब होने की अनुमति दी है जिसका अर्थ है "सत्य में मैं निश्चित रूप से नर्क को भर दूँगा," और व्याकरणविदों के एक समूह के अनुसार यह गलत है; यह अनुमेय नहीं है [कहना]: "ज़ैद को मैं निश्चित रूप से मारूँगा"; क्योंकि 'लाम' के बाद जो है वह उससे पहले वाले से कटा हुआ है, इसलिए वह उस पर कार्य नहीं कर सकता। उनके कथन के अनुसार अनुमान यह है: "मैं निश्चित रूप से नर्क को सत्य रूप में भर दूँगा।" जिसने "अल-हक्क" को रफ़अ दिया, उसने इसे मुब्तदा (विषय) के रूप में रफ़अ दिया; यानी: "तो मैं सत्य हूँ," या "सत्य मेरी ओर से है।" दोनों मुजाहिद से रिवायत किए गए हैं। और यह भी संभव है कि अनुमान हो: "यह सत्य है।" सिबवेह और अल-फर्रा के मत के अनुसार तीसरा विचार यह है कि: "तो सत्य, मैं निश्चित रूप से नर्क को भर दूँगा" का अर्थ है: "तो सत्य यह है कि मैं नर्क भर दूँगा।" खफ़्ज़ (जेर) में दो विचार हैं - और यह इब्न अल-सुमैफा और तलहा बिन मुसर्रिफ की किराअत (पठन) है -: उनमें से एक यह है कि...

(1) अल-सबआ पृ. 557, अल-तयसीर पृ. 188, अल-नश्र 2/362, और अल-अमाश और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की किराअत शाज़्ज़ा पृ. 130 में। (2) मआनी अल-कुरआन 2/413 में इसी तरह, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से एराब अल-कुरआन 3/474 में उद्धृत किया है,

और जो उससे पहले था वह उनसे है। (3) इब्न खलवेह ने किराअत शाज़्ज़ा पृ. 130 में उल्लेख किया है कि ईसा बिन उमर ने पढ़ा: "फल-हक़्क़ि वल-हक़्क़ि," दोनों में जेर के साथ। इब्न खलवेह ने कहा: सही यह है कि दूसरे को जेर दिया जाए, क्योंकि कसम "वाव" के साथ होती है और "फ़ा" के साथ नहीं। (4) अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरआन 3/474। (5) अल-हुज्जाह 6/87-88 में। (6) मआनी अल-कुरआन 2/413 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से एराब अल-कुरआन 3/474 में उद्धृत किया है, और भाषण उन्हीं का है।

صفحہ: 241 سورۃ ص: آیات 84 - 88

...اور الکسائی۔ ابن عباس، مجاہد، عاصم، الاعمش، اور حمزہ نے پہلے کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے (1)۔ اور الفراء (2) نے اس میں خفض (زیر) کی اجازت دی ہے (3)۔ اور دوسرے میں کوئی اختلاف نہیں کہ وہ "أقول" کی وجہ سے منصوب (زبر والا) ہے، اور پہلے کو اغراء (ترغیب) کے طور پر منصوب کیا گیا، یعنی: "پس حق کی پیروی کرو، اور حق کو سنو،" اور دوسرا اس پر قول واقع ہونے کی وجہ سے۔ اور کہا گیا ہے: یہ "أحقُّ الحقَّ" کے معنی میں ہے، یعنی: میں اسے کرتا ہوں (4)۔ ابو علی (5) نے کہا: پہلا "الحق" ایک پوشیدہ فعل کے ساتھ منصوب ہے، یعنی: "اللہ حق کو سچ ثابت کرتا ہے،" یا قسم پر ہے اور حرفِ جر کو حذف کر دیا گیا ہے جیسا کہ تم کہتے ہو: "اللهِ لأفعلنَّ" (اللہ کی قسم میں ضرور کروں گا)، اور اس کا مجازی مطلب ہے: اس نے کہا: "پس حق کی قسم،" اور وہ اللہ تعالیٰ ہے جس نے اپنی ذات کی قسم کھائی۔ اور "الحقَّ أقولُ" قسم اور جس پر قسم کھائی گئی ہے اس کے درمیان ایک جملہ معترضہ ہے، اور یہ قصے کی تاکید ہے۔ اور اگر "الحق" کو فعل کے پوشیدہ ہونے کی وجہ سے منصوب مانا جائے تو "لأملأنَّ" قسم کے ارادے پر ہوگا۔ الفراء (6) اور ابو عبید نے "الحق" کے منصوب ہونے کی اجازت دی ہے اس معنی میں کہ "یقیناً میں جہنم کو بھر دوں گا" اور یہ ماہرینِ نحو کی ایک جماعت کے نزدیک غلط ہے؛ یہ جائز نہیں [کہا جائے]: "زیداً لأضربنَّ"؛ کیونکہ لام کے بعد والا حصہ اس سے پہلے والے سے کٹا ہوا ہوتا ہے، لہذا وہ اس پر عمل نہیں کر سکتا۔ ان دونوں کے قول کے مطابق تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "میں یقیناً جہنم کو سچائی کے ساتھ بھر دوں گا۔" اور جس نے "الحق" کو رفع دیا، اس نے اسے مبتدا کے طور پر رفع دیا؛ یعنی: "پس میں حق ہوں،" یا "حق میری طرف سے ہے۔" دونوں مجاہد سے روایت ہیں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ تقدیر ہو: "یہ

حق ہے۔" سیبویہ اور الفراء کے مذہب پر تیسرا قول یہ ہے کہ معنی ہے: "پس حق یہ ہے کہ میں جہنم کو بھر دوں گا" کے معنی میں: "پس حق یہ ہے کہ میں جہنم بھر دوں گا۔" اور خفض (زیر) میں دو قول ہیں - اور یہ ابن السمیفع اور طلحہ بن مصرف کی قرآت ہے -: ان میں سے ایک یہ ہے کہ...

(1) السبعة ص 557، والتیسیر ص 188، والنشر 2/362، اور الاعمش اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کی قرآت شاذہ ص 130 میں۔ (2) معانی القرآن 2/413 میں اسی طرح، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/474 میں نقل کیا ہے، اور جو کچھ اس سے پہلے ہے وہ انہی سے ہے۔ (3) ابن خالویہ نے القراءات الشاذة ص 130 میں ذکر کیا ہے کہ عیسیٰ بن عمر نے پڑھا: "فالحقِّ والحقِّ"، دونوں میں جر (زیر) کے ساتھ ابن خالویہ نے کہا: صحیح یہ ہے کہ دوسرے کو زیر دیا جائے، کیونکہ قسم "واؤ" کے ساتھ ہوتی ہے نہ کہ "فاء" کے ساتھ (4) اعراب القرآن للنحاس 3/474۔ (5) الحجة 6/ 87-88 میں۔ (6) معانی القرآن 2/413 میں، اور اسے مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 3/474 میں نقل کیا ہے، اور کلام انہی کا ہے۔

On the omission of the oath particle. This is the saying of al-Farra', who said: Just as it is said: "By Allah, I will surely do so." Sibawayh permitted the like of this, but Abu al-Abbas criticized him for it and did not permit the genitive case (al-khafd) because prepositions (particles of khafd) are not implied. The other saying is that the 'fa' stands in place of the 'waw' of the oath, as they recited: "For many like you, pregnant, have I visited at night, and many nursing mothers..." (1) {I will surely fill Hell with you} meaning: from yourself and your offspring {and from those who follow you from among them all together}. The words of the Almighty: {Say, I do not ask of you for it any reward} meaning: any payment for conveying the revelation, and it is a pronoun referring to something unmentioned. It was also said: it refers back to His saying: {Has the message been revealed to him from among us?} [Sad: 8]. {And I am not of the pretenders} meaning: I do not burden myself nor do I fabricate what I have not been commanded. Masruq narrated from Abdullah bin Mas'ud who said: Whoever is asked about what he does not know, let him say: I do not know, and let him not pretend; for saying "I do not know" is knowledge. Allah Almighty said to His Prophet ﷺ: {Say, I do not ask of you for it any reward and I am not of the pretenders}(2). And from the Messenger of Allah ﷺ: "The pretender has three signs: he disputes with those above him, he reaches for what he cannot attain, and he says what he does not know"(3).

(1) Al-Kalam fi I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 3/474. The verse is by Imru' al-Qais, from his Mu'allaqa; see Sharh al-Qasa'id al-Sab' by al-Nahhas 1/12. Its second half is: "So I distracted her from her one-year-old child wearing amulets." The Diwan's narration p.12 is "wa murdi'an", and likewise in (d), (z), and (z), instead of "wa murdi'in". And "mugheel" instead of "muhwil". Al-mugheel is the nursing woman while she is pregnant. Al-muhwil is the one who has reached one year of age. See Tahsil 'Ayn al-Dhahab by al-A'lam p.299. Al-Nahhas said in the commentary on the Seven Odes: the genitive of "fa-mithliki" is based on the meaning of "rubba mithliki" (many like you), and the Arabs replace "rubba" with "waw", and they replace "waw" with "fa" because they both share in conjunction. (2) Similar to it within a long hadith narrated by Ahmad (4104), al-Bukhari (4822), and Muslim (2798), and the author quoted it from al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 3/474. (3) Narrated by al-Tha'labi, as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Takhrij Ahadith al-Kashshaf p.142, through Muhammad bin 'Awn... and mentioned its chain to Salama bin Nufayl raised to the Prophet. Muhammad bin 'Awn, Al-Nasa'i said: abandoned (matruk), and Al-Bukhari said: his hadith is rejected

(munkar al-hadith). Al-Mizan 3/676. It was also narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 4/47 from the words of Wahb bin Munabbih, and Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (5064) from the words of Artah bin al-Mundhir.

पृष्ठ २४२ सूरा साद: आयतें ८४ - ८८

शपथ के वर्ण (हर्फ़ अल-क़सम) के विलोप पर। यह अल-फ़र्रा का कथन है, जिन्होंने कहा: जैसे कहा जाता है: "अल्लाह की कसम, मैं अवश्य ऐसा करूँगा।" सीबवेह ने इसके समान अनुमति दी, लेकिन अबू अल-अब्बास ने इसके लिए उनकी आलोचना की और अनुनासिकता (खफ्द) की अनुमति नहीं दी; क्योंकि अनुनासिकता के वर्ण (विभक्तियाँ) अंतर्निहित नहीं होते हैं। दूसरा कथन यह है कि 'फ़ा' शपथ के'वाव' के स्थान पर आता है; जैसा कि उन्होंने पढ़ा: "क्योंकि तुम्हारे जैसी कई गर्भवती महिलाओं के पास मैं रात में गया हूँ और कई दूध पिलाने वाली माताओं के पास भी..." (१) {मैं तुम से और तुम्हारे अनुयायियों से नर्क को अवश्य भर दूँगा} यानी: तुम्हारे स्वयं से और तुम्हारी संतान से {और उन सभी से जिन्होंने उनमें से तुम्हारा अनुसरण किया}। अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, मैं इस पर तुमसे कोई प्रतिफल नहीं मांगता} यानी: रहस्योद्घाटन (वही) पहुँचाने के लिए कोई भुगतान, और यह एक सर्वनाम है जो किसी अघोषित बात की ओर संकेत करता है। यह भी कहा गया है: यह उसके इस कथन की ओर वापस जाता है: {क्या हमारे बीच से उसी पर स्मरण (उपदेश) उतारा गया है?} [साद: ८]। {और मैं बनावट करने वालों (ढोंगियों) में से नहीं हूँ} यानी: मैं स्वयं पर बोझ नहीं डालता और न ही उस बात का दावा करता हूँ जिसका मुझे आदेश नहीं दिया गया है। मसरूक ने अब्दुल्ला बिन मसूद से वर्णन किया है, उन्होंने कहा: जिस किसी से ऐसी बात के बारे में पूछा जाए जिसे वह नहीं जानता, तो उसे कहना चाहिए: मैं नहीं जानता, और उसे बनावट (ढोंग) नहीं करना चाहिए; क्योंकि "मैं नहीं जानता" कहना ही ज्ञान है। और अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने अपने नबी ﷺ से कहा: {कह दो, मैं इस पर तुमसे कोई प्रतिफल नहीं मांगता और मैं बनावट करने वालों में से नहीं हूँ} (२)। और अल्लाह के रसूल ﷺ से वर्णित है: "बनावट करने वाले (ढोंगी) के तीन लक्षण हैं: वह अपने से बड़ों से विवाद करता है, वह उसे पाने की कोशिश करता है जो वह प्राप्त नहीं कर सकता, और वह वह कहता है जो वह नहीं जानता"(३)।

(१) अल-नहस द्वारा अल-कलाम फी इराब अल-कुरान ३/४७४, और यह छंद इमरु अल-कैस का है, जो उनकी मुअल्लका से है; अल-नहस द्वारा शर्ह अल-कसाइद अल-साब' १/१२ देखें। इसका उत्तरार्ध है: "तो मैंने उसे उसके एक साल के ताबीज पहनने वाले बच्चे से विचलित कर दिया।" दीवान का वर्णन पृ.१२ है: "वा मुर्दिअन", और इसी तरह (द) और (ज़) और (ज़) में, "वा मुर्दिइन" के स्थान पर। और "मुहविल" के स्थान पर "मुगी़ल"। मुगी़ल वह दूध पिलाने वाली स्त्री है जो गर्भवती हो। और मुहविल वह है जिसे एक वर्ष बीत चुका हो। अल-आलम द्वारा तहसील ऐन अल-दहब पृ. २९९ देखें।

अल-नहस ने सात कविताओं की व्याख्या में कहा: "फमिथ्लिकी" का निम्न स्वर (खफ्द) "रुब्बा मिथ्लिकी" (तुम्हारे जैसों में से कई) के अर्थ पर आधारित है, और अरब "रुब्बा" को "वाव" से बदल देते हैं, और "वाव" को "फा" से बदल देते हैं क्योंकि वे दोनों संयोजन (अत्फ़) में साझा करते हैं। (२) अहमद (४१०४), बुखारी (४८२२), और मुस्लिम (२७९८) द्वारा संकलित एक लंबी हदीस के समान, और लेखक ने इसे इराब अल-कुरान ३/४७४ में अल-नहस से उद्धृत किया है। (३) इसे अल-थलाबी ने निकाला है, जैसा कि अल-हाफिज इब्न हजर ने तखरीज़ अहादीथ अल-कशशाफ पृ. १४२ में उल्लेख किया है। मुहम्मद बिन औन के माध्यम से... और सलमा बिन नुफैल तक इसकी श्रृंखला का उल्लेख किया है जो नबी तक पहुँचती है। मुहम्मद बिन औन के बारे में, अल-नसाई ने कहा: त्याग दिया गया (मतरूक), और बुखारी ने कहा: उनकी हदीस अस्वीकार्य (मुनकर अल-हदीथ) है। अल-मीज़ान ३/६७६। इसे अबू नुऐम ने अल-हिल्या ४/४७ में वहाब बिन मुनब्बिह के शब्दों से और अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (५०६४) में अरतह बिन अल-मुन्ज़िर के शब्दों से निकाला है।

۲٤۲ سورہ ص: آیات ۸٤ - ۸۸

حرفِ قسم کے حذف پر۔ یہ الفراء کا قول ہے، انہوں نے کہا: جیسے کہا جاتا ہے: "اللہ کی قسم، میں ضرور ایسا کروں گا۔" سیبویہ نے اس کی طرح کی اجازت دی ہے، لیکن ابو العباس نے اس پر ان کی غلطی نکالی اور کسرہ (خفض) کی اجازت نہیں دی؛ کیونکہ حروفِ خفض (حروفِ جارہ) پوشیدہ نہیں ہوتے۔ دوسرا قول یہ ہے کہ 'فاء' واؤ قسم کا بدل ہے؛ جیسا کہ انہوں نے یہ شعر پڑھا: "تم جیسی کئی حاملہ عورتیں جن کے پاس میں رات کو گیا ہوں اور کئی دودھ پلانے والی مائیں..." (۱) {میں تم سے دوزخ کو ضرور بھر دوں گا} یعنی: تمہاری ذات سے اور تمہاری نسل سے {اور ان سب سے جنہوں نے ان میں سے تمہاری پیروی کی}۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دو، میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا} یعنی: وحی پہنچانے پر کوئی اجرت، اور یہ ایک پوشیدہ بات کی طرف کنایہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس کے قول کی طرف لوٹتا ہے: {کیا ہمارے درمیان سے اسی پر ذکر (وحی) نازل کیا گیا ہے؟} [ص: ۸]۔ {اور میں تکلف کرنے والوں میں سے نہیں ہوں} یعنی: میں اس بات کا تکلف نہیں کرتا اور نہ ہی وہ بات گھڑتا ہوں جس کا مجھے حکم نہیں دیا گیا۔ مسروق نے عبداللہ بن مسعود سے روایت کی، انہوں نے کہا: جس سے ایسی بات کے بارے میں پوچھا جائے جو وہ نہیں جانتا تو اسے کہنا چاہیے: میں نہیں جانتا، اور وہ تکلف نہ کرے؛ کیونکہ "میں نہیں جانتا" کہنا بھی علم ہے۔ اور اللہ عزوجل نے اپنے نبی ﷺ سے فرمایا: {کہہ دو، میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا اور میں تکلف کرنے والوں میں سے نہیں ہوں}(۲)۔ اور رسول اللہ ﷺ سے مروی ہے: "تکلف کرنے والے کی تین نشانیاں ہیں: وہ اپنے سے برتر سے جھگڑتا ہے، وہ اسے پانے کی کوشش کرتا ہے جسے وہ حاصل نہیں کر سکتا، اور وہ بات کہتا ہے جو وہ نہیں جانتا"(۳)۔

(١) النحاس کی کتاب "اعراب القرآن" ٣ / ٤٧٤، اور یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، جو ان کے معلقہ سے ہے؛ النحاس کی کتاب "شرح القصائد السبع" ١٢/١ ملاحظہ کریں، اور اس کا مصرعہ ثانی ہے: "پس میں نے اسے اس کے ایک سال کے تعویذ پہننے والے بچے سے غافل کر دیا۔" دیوان کی روایت ص١٢ ہے: "و مرضعاً"، اور اسی طرح (د)، (ز) اور (ظ) میں، "و مرضعٍ" کے بجائے۔ اور "مغیل"، "محول" کے بجائے۔ "المغیل" وہ دودھ پلانے والی ہے جو حاملہ ہو۔ اور "المحول" وہ ہے جس پر ایک سال گزر چکا ہو۔ اور الاعلم کی کتاب "تحصیل عین الذہب" ص٢٩٩ ملاحظہ کریں۔ النحاس نے سات قصائد کی شرح میں کہا: "فمثلک" کا کسرہ (خفض) "رب مثلک" کے معنی پر ہے، اور عرب "رب" کے بدلے واؤ لاتے ہیں، اور واؤ کے بدلے فاء لاتے ہیں کیونکہ دونوں عطف میں شریک ہیں۔ (٢) اسی طرح کی بات ایک طویل حدیث کے ضمن میں جسے احمد (٤١٠٤)، بخاری (٤٨٢٢)، اور مسلم (٢٧٩٨) نے روایت کیا ہے، اور مصنف نے اسے النحاس سے اعراب القرآن ٣ / ٤٧٤ میں نقل کیا ہے۔ (٣) اسے الثعلبی نے روایت کیا، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے "تخریج احادیث الکشاف" ص١٤٢ میں ذکر کیا ہے۔ محمد بن عون کے طریق سے... اور انہوں نے سلمہ بن نفیل تک اس کی مرفوع سند ذکر کی ہے۔ محمد بن عون کے بارے میں، النسائی نے کہا: متروک ہے، اور بخاری نے کہا: منکر الحدیث ہے۔ المیزان ٣ / ٦٧٦۔ اور اسے ابو نعیم نے الحلیہ ٤ / ٤٧ میں وہب بن منبہ کے قول سے، اور البیہقی نے شعب الایمان (٥٠٦٤) میں ارطاۃ بن المنذر کے قول سے روایت کیا ہے۔

243 Surah Sad: Verses 86 - 88

Al-Daraqutni narrated from the hadith of Nafi' from Ibn Umar, who said: The Messenger of Allah (PBUH) went out on one of his journeys, and they traveled by night. They passed by a man sitting near a reservoir (Maqrah) of his. Umar said to him: "O owner of the reservoir, did beasts of prey lick from your reservoir tonight?" The Prophet (PBUH) said to him: "O owner of the reservoir, do not tell him. This man is overly pedantic. For them (the beasts) is what they carry in their bellies, and for us is what remains, as a drink and for purification."(1) And in 'Al-Muwatta' from Yahya bin Abdur-Rahman bin Hatib: That Umar bin Al-Khattab went out in a party which included Amr bin Al-Aas until they came to a pond. Amr bin Al-Aas said: "O owner of the pond, do beasts of prey frequent your pond?" Umar said: "O owner of the pond, do not tell us, for we drink after the beasts and they drink after us."(2). The discussion about waters has already passed in Surah "Al-Furqan"(3). "It is naught but a reminder" means the Quran "to the worlds" of Jinn and mankind. "And you shall certainly know its news after a while" i.e., the news of the reminder - which is the Quran - that it is truth "after a while". Qatada said: "After death."(4) And Al-Zajjaj said it as well(5). Ibn Abbas, Ikrimah, and Ibn Zaid said: it means the Day of Resurrection(6). And Al-Farra said(7): after death and before it. Meaning: so that its reality becomes clear to you, what I say: "after a while" i.e., in the future, i.e., when the swords of the Muslims take you. Al-Suddi said: and that was on the day of Badr. And Al-Hasan used to say: "O son of Adam, at death the certain news comes to you."(8)

---

(1) Sunan al-Daraqutni (34). Al-Maqrah: the pond in which water collects. Al-Nihayah (qari). (2) Al-Muwatta 1/23-24. (3) 13/45. (4) Narrated by al-Tabari 20/151. (5) In Ma'ani al-Quran 4/342. (6) Narrated by al-Tabari 20/152 from Ibn Zaid. (7) In Ma'ani al-Quran 2/413, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Quran 3/474. (8) Al-Nukat wal-Uyun 5/112, and Al-Hasan's statement is in Tafsir al-Tabari 20/151.

२४३ सूरा साद: आयतें ८६ - ८८

अल-दारकुतनी ने नाफ़ि' की हदीस से इब्न उमर के हवाले से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपने एक सफर पर निकले, और उन्होंने रात में यात्रा की। वे एक आदमी के पास से गुजरे जो अपने एक जलाशय (मक़राह) के पास बैठा था। उमर ने उससे कहा: "ऐ जलाशय के मालिक, क्या आज रात जंगली जानवरों ने तुम्हारे जलाशय से पानी पिया है?" नबी (सल्लल्लाहु अलैहि अलैहि वसल्लम) ने उससे कहा: "ऐ जलाशय के मालिक, उसे मत बताओ। यह आदमी बहुत बारीकी में जाने वाला है। उनके(जानवरों के) लिए वह है जो उन्होंने अपने पेट में भर लिया, और हमारे लिए वह है जो बच गया, पीने के लिए और शुद्धि के लिए।" (१) और 'अल-मुवत्ता' में याह्या बिन अब्दुर्रहमान बिन हातिब से है: कि उमर बिन अल-खत्ताब एक काफिले में निकले जिसमें अम्र बिन अल-आस भी शामिल थे, यहाँ तक कि वे एक तालाब पर पहुँचे। अम्र बिन अल-आस ने कहा: "ऐ तालाब के मालिक, क्या जंगली जानवर तुम्हारे तालाब पर आते हैं?" उमर ने कहा: "ऐ तालाब के मालिक, हमें मत बताओ, क्योंकि हम जानवरों के बाद पानी पीते हैं और वे हमारे बाद।" (२) पानी के बारे में चर्चा सूरा "अल-फ़ुरकान" (३) में पहले ही हो चुकी है। "यह केवल एक उपदेश है" यानी कुरान "संसारों के लिए" जिन्न और इंसान के लिए। "और तुम्हें एक समय के बाद इसकी खबर निश्चित रूप से मिल जाएगी" यानी: उपदेश की खबर - जो कुरान है - कि यह सत्य है "एक समय के बाद"। कतादा ने कहा: "मृत्यु के बाद।" (४) और अल-ज़ज्जाज ने भी यही कहा (५)। इब्न अब्बास, इकरीमा और इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ कयामत का दिन है (६)। और अल-फर्रा ने कहा (७): मृत्यु के बाद और उससे पहले। यानी: ताकि इसकी हकीकत तुम पर स्पष्ट हो जाए, जो मैं कहता हूँ: "एक समय के बाद" यानी: भविष्य में, यानी जब मुसलमानों की तलवारें तुम्हें पकड़ लेंगी। अल-सुद्दी ने कहा: और वह बद्र का दिन था। और अल-हसन कहा करते थे: "ऐ आदम के बेटे, मौत के समय तुम्हारे पास निश्चित खबर आ जाती है।" (८)

---

(१) सुनन अल-दारकुतनी (३४)। अल-मक़राह: वह तालाब जिसमें पानी जमा होता है। अल-निहाया (करी)। (२) अल-मुवत्ता १/२३-२४। (३) १३/४५। (४) अल-तब़री २०/१५१ ने इसे उद्धृत किया है। (५) मा'नी अल-कुरान ४/३४२ में। (६) अल-तब़री २०/१५२ ने इसे इब्न ज़ैद से उद्धृत किया है। (७) मा'नी अल-कुरान २/४१३ में, और लेखक ने इसे अल-नह़ास के माध्यम से 'इ'राब अल-कुरान' ३/४७४ में उनसे उद्धृत किया है। (८) अल-नुकत वल-उयून ५/११२, और अल-हसन का कथन तफसीर अल-तब़री २०/१५१ में है।

۲۴۳ سورہ ص : آیات ۸۶ - ۸۸

دارقطنی نے نافع کی حدیث سے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اپنے کسی سفر میں نکلے، رات کو سفر کیا تو ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرے جو اپنے ایک حوض (مقراۃ) کے پاس بیٹھا تھا۔ حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے اس سے کہا: اے حوض والے، کیا آج رات درندوں نے تمہارے حوض سے پانی پیا ہے؟ تو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے اس سے فرمایا: «اے حوض والے، اسے مت بتانا، یہ شخص تکلیف (بلا ضرورت کرید) کرنے والا ہے، ان (درندوں) کے لیے وہ ہے جو انہوں نے اپنے پیٹ میں اٹھا لیا، اور ہمارے لیے وہ ہے جو باقی بچا ہے، پینے اور پاکیزگی حاصل کرنے کے لیے»(۱)۔ اور «الموطأ» میں یحییٰ بن عبدالرحمٰن بن حاطب سے مروی ہے کہ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ ایک قافلے میں نکلے جس میں حضرت عمرو بن العاص رضی اللہ عنہ بھی شامل تھے، یہاں تک کہ وہ ایک حوض پر پہنچے۔ عمرو بن العاص نے کہا: اے حوض والے، کیا تمہارے حوض پر درندے آتے ہیں؟ تو حضرت عمر نے فرمایا: اے حوض والے، ہمیں نہ بتا، اس لیے کہ ہم درندوں کے بعد پانی پیتے ہیں اور وہ ہمارے بعد پیتے ہیں(۲)۔ اور پانیوں کے بارے میں گفتگو سورہ «الفرقان»(۳) میں گزر چکی ہے۔ ﴿إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ﴾ یعنی قرآن ﴿لِلْعَالَمِينَ﴾ جنوں اور انسانوں کے لیے۔ ﴿وَلَتَعْلَمُنَّ نَبَأَهُ بَعْدَ حِينٍ﴾ یعنی: ذکر کی خبر - جو کہ قرآن ہے - کہ وہ برحق ہے «ایک مدت کے بعد»۔ قتادہ نے کہا: موت کے بعد(۴)۔ اور یہی زجاج نے بھی کہا(۵)۔ حضرت ابن عباس، عکرمہ اور ابن زید نے کہا: یعنی قیامت کے دن(۶)۔ اور فراء نے کہا(۷): موت کے بعد اور اس سے پہلے۔ یعنی: تاکہ تم پر اس کی حقیقت ظاہر ہو جائے جو میں کہتا ہوں: «ایک مدت کے بعد» یعنی: مستقبل میں، یعنی جب مسلمانوں کی تلواریں تمہیں پکڑ لیں۔ سدی نے کہا: اور وہ جنگ بدر کا دن تھا۔ اور

حسن (بصری) فرمایا کرتے تھے: اے ابن آدم، موت کے وقت تیرے پاس یقینی خبر آ جائے گی(۸)۔

_____ (۱) سنن دارقطنی (۳۴)۔ المقراۃ: وہ حوض جس میں پانی جمع ہوتا ہے۔ النہایہ (قری)۔ (۲) الموطأ ۱/ ۲۳-۲۴ . (۳) ۱۳ / ۴۵ . (۴) اسے طبری نے ۱۵۱/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۵) معانی القرآن ۳۴۲/۴ میں۔ (۶) اسے طبری نے ۱۵۲/۲۰ میں ابن زید سے روایت کیا ہے۔ (۷) معانی القرآن ۴۱۳/۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴۷۴/۳ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۸) النکت والعیون ۱۱۲/۵، اور حسن کا قول تفسیر طبری ۱۵۱/۲۰ میں ہے۔

244 Surah Sad: Ayah 88

Ikrimah was asked about someone who swears: "I will surely do such and such until a time (ila hin)." He said: Indeed, there is a 'time' (hin) that you cannot perceive, as in the saying of the Almighty: {And you will surely know its news after a time} [38:88]. And there is that which you can perceive, such as the saying of the Almighty: {It yields its fruit at every time (kulla hin) by the permission of its Lord} [14:25], referring to the period from the harvesting of the palm trees to their blooming, which is six months. And the discussion on this has already passed in [the commentaries of Surahs] "Al-Baqarah" and "Ibrahim"(1). Praise be to Allah.

---

(1) 1/477 and 12/135, and the saying of Ikrimah previously at 12/136.

244 सूरह साद: आयत 88

इक्रमा से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने शपथ ली: "मैं निश्चित रूप से एक समय (इला हीन) तक ऐसा-वैसा करूँगा।" उन्होंने कहा: वास्तव में, 'हीन' (समय) का एक ऐसा भाग है जिसे आप समझ नहीं सकते, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और तुम निश्चित रूप से एक समय के बाद उसका समाचार जान जाओगे} [38:88]। और उसमें से वह भी है जिसे आप समझ सकते हैं; जैसे कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {वह अपने रब की अनुमति से हर समय (कुल्ला हीन) अपना फल देता है} [14:25], जिसका अर्थ खजूर के पेड़ों की कटाई से लेकर उनके खिलने तक का समय है, जो छह महीने का होता है। और इस पर चर्चा 'अल-बकरा' और 'इब्राहिम'(1) [की व्याख्या] में पहले ही हो चुकी है। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है।

---

(1) 1/477 और 12/135, और इक्रमा का कथन पूर्व में 12/136 पर।

٢٤٤ سورة ص : آیت ٨٨

اور عکرمہ سے اس شخص کے بارے میں پوچھا گیا جس نے قسم کھائی: "میں یقیناً ایک وقت (حین) تک ایسا ایسا کروں گا۔" انہوں نے کہا: بے شک "حین" (وقت) میں سے وہ ہے جسے تم پا نہیں سکتے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور تم ایک وقت کے بعد اس کی خبر یقیناً جان لو گے} [سورۃ ص: 88]۔ اور اس میں سے وہ ہے جسے تم پا سکتے ہو؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {وہ اپنے رب کے حکم سے ہر وقت (كُلَّ حِينٍ) اپنا پھل دیتا ہے} [سورۃ ابراہیم: 25]، کھجور کے درختوں کے کاٹنے سے لے کر ان کے نکلنے تک کے چھ مہینے مراد ہیں۔ اور اس بارے میں گفتگو "البقرہ" اور "ابراہیم"(١) میں گزر چکی ہے۔ اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

---

(١) ٤٧٧/١ اور ١٢/١٣٥، اور عکرمہ کا قول گزشتہ ١٢/١٣٦ پر۔

Surah Az-Zumar

It is also called: Surah al-Ghuraf. Wahb bin Munabbih said: "Whoever wishes to know the decree of Allah, the Almighty and Majestic, regarding His creation, let him read Surah al-Ghuraf."(1). It is Makkan according to the opinion of Al-Hasan, Ikrimah, Ata, and Jabir bin Zaid. Ibn Abbas said: "Except for two verses that were revealed in Madinah; one of them is: {Allah has sent down the best statement...} [Verse: 23] and the other: {Say, 'O My servants who have transgressed against themselves...'} Verse [53]." Others said: "Except for seven verses; from the saying of the Almighty: {Say, 'O My servants who have transgressed against themselves...'} until the end of seven verses that were revealed regarding Wahshi and his companions, as will follow(2)."

At-Tirmidhi narrated from Aisha that she said: "The Messenger of Allah (peace be upon him) would not sleep until he had recited 'Az-Zumar' and 'Bani Isra'il'(3)." It consists of seventy-five verses(4). It is also said: seventy-two verses(5).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

The saying of the Almighty: {The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Wise. (1) Indeed, We have sent down to you the Book, [O Muhammad], in truth. So worship Allah, [being] sincere to Him in religion. (2) Unquestionably, for Allah is the pure religion. And those who take protectors besides Him [say], "We only worship them that they may bring us nearer to Allah in position." Indeed, Allah will judge between them concerning that over which they differ. Indeed, Allah does not guide he who is a liar and [confirmed] disbeliever. (3) If Allah had intended to take a son, He could have chosen from what He creates whatever He willed. Exalted is He; He is Allah, the One, the Prevailing. (4)}

The saying of the Almighty: {The revelation of the Book} is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada') and its predicate (khabar) is {from Allah, the Exalted in Might, the Wise}.

---

(1) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 6/147. (2) An-Nukat wal-Uyun 5/113, and see Zad al-Masir 7/160. (3) Sunan at-Tirmidhi (3405). (4) Tafsir al-Baghawi 4/71. (5) Mentioned by as-Suyuti in Al-Itqan 1/214.

सूरह अज़-ज़ुमर

इसे सूरह अल-ग़ुरफ भी कहा जाता है। वहब बिन मुनब्बिह ने कहा: "जो कोई अपनी रचना के बारे में अल्लाह सर्वशक्तिमान के फैसले को जानना चाहता है, उसे सूरह अल-ग़ुरफ पढ़नी चाहिए" (1)। अल-हसन, इकरीमा, अता और जाबिर बिन ज़ैद की राय के अनुसार यह मक्की है। इब्न अब्बास ने कहा: "दो आयतों को छोड़कर जो मदीना में नाजिल हुईं; उनमें से एक है: {अल्लाह ने बेहतरीन बात उतारी है...} [आयत: 23] और दूसरी: {कहो, 'ऐ मेरे बंदों जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया है...'} आयत [53]"। अन्यों ने कहा: "सात आयतों को छोड़कर; अल्लाह के इस कथन से: {कहो, 'ऐ मेरे बंदों जिन्होंने अपने आप पर ज़ुल्म किया है...'} सात आयतों के अंत तक जो वहशी और उनके साथियों के बारे में नाजिल हुई थीं, जैसा कि आगे आएगा (2)"।

तिर्मिज़ी ने आयशा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: "अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तब तक नहीं सोते थे जब तक कि वे 'अज़-ज़ुमर' और 'बनी इसराइल' नहीं पढ़ लेते थे (3)"। इसमें पचहत्तर आयतें हैं (4)। यह भी कहा जाता है: बहत्तर आयतें (5)।

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है।

अल्लाह तआला का कथन: {इस किताब का उतारा जाना अल्लाह की तरफ़ से है, जो बहुत प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है। (1) निस्संदेह हमने तुम्हारी ओर यह किताब सच्चाई के साथ उतारी है, तो तुम अल्लाह की इबादत करो, दीन को उसके लिए खालिस (विशुद्ध) करते हुए। (2) सुनो! खालिस दीन अल्लाह ही के लिए है। और जिन लोगों ने उसके सिवा दूसरे संरक्षक बना रखे हैं (वे कहते हैं), "हम उनकी इबादत सिर्फ इसलिए करते हैं कि वे हमें अल्लाह के करीब पहुँचा दें।" यकीनन अल्लाह उनके बीच उस चीज़ का फैसला कर देगा जिसमें वे मतभेद कर रहे हैं। बेशक अल्लाह उसे रास्ता नहीं दिखाता जो झूठा और बड़ा नाशुक्रा हो। (3) अगर अल्लाह किसी को बेटा बनाना चाहता, तो अपनी रचना में से जिसे चाहता चुन लेता। वह पाक है; वह अल्लाह है, जो अकेला और सब पर हावी है। (4)}

अल्लाह तआला का कथन: {किताब का उतारा जाना} मुब्तदा (विषय) होने के कारण रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) में है और इसकी खबर (विधेय) {अल्लाह की तरफ़ से है, जो बहुत प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है} है।

(1) मआनी अल-कुरान, अल-नहस 6/147। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/113, और देखें ज़ाद अल-मसीर 7/160। (3) सुनन अत-तिर्मिज़ी (3405)। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/71। (5) अस-सुयूती ने अल-इत्कान 1/214 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الزمر

اسے سورہ الغرف بھی کہا جاتا ہے۔ وہب بن منبہ فرماتے ہیں: "جو شخص اپنی مخلوق کے بارے میں اللہ عزوجل کے فیصلے کو جاننا چاہتا ہو، وہ سورہ الغرف پڑھے" (1)۔ حسن، عکرمہ، عطاء اور جابر بن زید کے قول کے مطابق یہ مکی ہے۔ ابن عباس فرماتے ہیں: "سوائے دو آیتوں کے جو مدینہ میں نازل ہوئیں؛ ان میں سے ایک: {اللہ نے بہترین بات نازل فرمائی...} [آیت: 23] اور دوسری: {کہہ دیجیے، 'اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے...'} آیت [53]"۔ دوسروں نے کہا: "سوائے سات آیتوں کے؛ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے: {کہہ دیجیے، 'اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے...'} سات آیتوں کے آخر تک جو وحشی اور ان کے ساتھیوں کے بارے میں نازل ہوئیں، جیسا کہ آگے آئے گا (2)"۔

ترمذی نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: "رسول اللہ ﷺ اس وقت تک نہیں سوتے تھے جب تک کہ 'الزمر' اور 'بنی اسرائیل' کی تلاوت نہ فرما لیتے (3)"۔ یہ پچھتر آیات پر مشتمل ہے (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ: بہتر آیات ہیں (5)۔

اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور بار بار رحم کرنے والا ہے۔

فرمان باری تعالیٰ: {اس کتاب کا نازل کیا جانا اللہ کی طرف سے ہے جو نہایت غالب اور بڑی حکمت والا ہے۔ (1) بے شک ہم نے آپ کی طرف یہ کتاب حق کے ساتھ نازل کی ہے، پس اللہ کی عبادت کیجیے، دین کو اسی کے لیے خالص کرتے ہوئے۔ (2) خبردار! خالص دین اللہ ہی کے لیے ہے۔ اور جن لوگوں نے اس کے سوا دوسرے کارساز بنا رکھے ہیں (وہ کہتے ہیں)، "ہم ان کی عبادت صرف اس لیے کرتے ہیں کہ وہ ہمیں اللہ کے قریب کر دیں۔" یقیناً اللہ ان کے درمیان اس چیز کا فیصلہ کر دے گا جس میں وہ اختلاف کر رہے ہیں۔ بے شک اللہ اسے ہدایت نہیں دیتا جو

جھوٹا اور بڑا ناشکرا ہو۔ (3) اگر اللہ کسی کو بیٹا بنانا چاہتا، تو اپنی مخلوق میں سے جسے چاہتا چن لیتا۔ وہ پاک ہے؛ وہی اللہ ہے جو اکیلا اور سب پر غالب ہے۔ (4)}

فرمان باری تعالیٰ: {کتاب کا نازل کیا جانا} مبتدا ہونے کی وجہ سے حالت رفع میں ہے اور اس کی خبر {اللہ کی طرف سے ہے جو نہایت غالب اور بڑی حکمت والا ہے} ہے۔

---

(١) معانی القرآن للنحاس ٦/١٤٧۔ (٢) النکت والعیون ٥/١١٣، اور دیکھیں زاد المسیر ٧/١٦٠۔ (٣) سنن الترمذی (٣٤٠٥)۔ (٤) تفسیر البغوی ٤/٧١۔ (٥) اسے سیوطی نے الاتقان ١/٢١٤ میں ذکر کیا ہے۔

It is permissible for it to be in the nominative case (marfu'), meaning: "This is a revelation," as stated by Al-Farra' (1). Al-Kisa'i and Al-Farra' also allowed "revelation" (tanzil) in the accusative case (nasb) as an object (maf'ul bihi) (2). Al-Kisa'i said: meaning, "Follow and read 'the revelation of the Book'." Al-Farra' said: it is for incitement (ighra'), like His saying: { Allah has prescribed for you } [An-Nisa: 24], meaning: "Adhere to it" (3). "The Book" is the Quran, named so because it is written. His words, Most High: { Indeed, We have sent down to you the Book in truth } meaning: This is the revelation of the Book from Allah, and We have sent it down with truth; meaning: with sincerity, and it is not falsehood or jest. { So worship Allah, being sincere [to Him] } involves two matters: First: "Sincere" (mukhlisan) is in the accusative case as a circumstantial adverb (hal), meaning: as a monotheist, associating nothing with Him { in religion } meaning: obedience. It was also said: worship (4). It is an object. { Unquestionably, for Allah is the pure religion } meaning: that which nothing else is mixed with. In the hadith of Al-Hasan from Abu Hurayrah, a man said: O Messenger of Allah, I give something in charity and do something wanting the pleasure of Allah and the praise of people. The Messenger of Allah ﷺ said: "By Him in Whose hand is the soul of Muhammad, Allah does not accept anything in which He is given a partner." Then the Messenger of Allah ﷺ recited { Unquestionably, for Allah is the pure religion } (5). This meaning has already been fully discussed in [the commentaries of Surahs] "Al-Baqarah," "An-Nisa," and "Al-Kahf" (6). Second: Ibn al-Arabi said (7): This verse is evidence for the obligation of sincere intention (8) in every action, the greatest of which is ablution (wudu), which is half of faith, contrary to the views of Abu Hanifa and Al-Walid ibn Muslim.

(1) In Ma'ani al-Quran 2/414. (2) 'Isa ibn 'Umar and Ibrahim ibn Abi 'Ablah recited it this way, as in al-Qira'at al-Shadhah p. 131. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/3. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/114. (5) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/4, and we have not come across the hadith [elsewhere]. (6) 4/323-324, 6/297 and onwards, and 13/398 and onwards. (7) In Ahkam al-Quran 4/1644. (8) His words: "pure/sincere," is not in (m) nor in Ahkam al-Quran.

इसे 'मरफ़ू (पेश के साथ) होना भी जायज़ है, जिसका अर्थ है: "यह एक नुज़ूल (अवतरण) है," जैसा कि अल-फ़र्रा ने कहा है (1)। अल-किसाई और अल-फ़र्रा ने "तंज़ील" (अवतरण) को 'मफ़ऊल बिही' (कर्म) के रूप में 'नस्ब' (ज़बर के साथ) होने की भी अनुमति दी है (2)। अल-किसाई ने कहा: यानी, "अनुसरण करें और पढ़ें 'किताब का नुज़ूल (अवतरण)'।" अल-फ़र्रा ने कहा: यह 'इग़ारा' (उकसाने) के लिए है, जैसे उनका कथन है: { अल्लाह ने तुम पर लिख दिया है } [अन-निसा: 24], यानी: "इस पर टिके रहो" (3)। "अल-किताब" से तात्पर्य कुरान है, इसे यह नाम इसलिए दिया गया क्योंकि यह लिखा हुआ है। अल्लाह तआला का फ़रमान: { बेशक हमने तुम्हारी तरफ किताब को हक के साथ नाज़िल किया } यानी: यह अल्लाह की तरफ से किताब का नुज़ूल है, और हमने इसे सच्चाई के साथ नाज़िल किया है; यानी: सच्चाई के साथ, और यह कोई झूठ या मज़ाक नहीं है। { अतः अल्लाह की इबादत करो, उसके लिए दीन को शुद्ध करते हुए } इसमें दो मसले हैं: पहला: "मुख़्लिसन" (शुद्ध करते हुए) 'हाल' के रूप में 'नस्ब' है, यानी: एक ईश्वरवादी (मुवहिद) के रूप में, उसके साथ किसी को शरीक न करो { उसके लिए दीन } यानी: आज्ञाकारिता। और कहा गया है: इबादत (4)। यह 'मफ़ऊल बिही' है। { सुन लो, अल्लाह ही के लिए शुद्ध दीन है } यानी: वह जिसमें कुछ और न मिला हो। अबू हुरैरा से हसन की हदीस में है कि एक आदमी ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मैं कुछ दान करता हूँ और कुछ काम करता हूँ जिससे अल्लाह की प्रसन्नता और लोगों की प्रशंसा चाहता हूँ। तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने फ़रमाया: "उसकी कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, अल्लाह ऐसी किसी चीज़ को स्वीकार नहीं करता जिसमें उसे शरीक किया गया हो।" फिर अल्लाह के रसूल ﷺ ने तिलावत की { सुन लो, अल्लाह ही के लिए शुद्ध दीन है } (5)। यह अर्थ "अल-बक़रह", "अन-निसा" और "अल-कह्फ़" में विस्तार से गुज़र चुका है (6)। दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा (7): यह आयत हर अमल में नियत के खालिस (शुद्ध) होने की अनिवार्यता (8) की दलील है, और उनमें सबसे बड़ा वज़ू है जो कि ईमान का आधा हिस्सा है, अबू हनीफा और अल-वलीद बिन मुस्लिम के विचारों के विपरीत।

(1) मआनी अल-कुरान 414/2 में। (2) ईसा बिन उमर और इब्राहिम बिन अबी अबला ने इसे इस तरह पढ़ा, जैसा कि अल-किरात अल-शाज़ा पृ. 131 में है। (3) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 3/4। (4) अल-नुकत वल-उयून 114/5। (5) इराब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/4, और हमें यह हदीस (अन्यत्र) नहीं मिली। (6) 323/4 - 324 और 297/6 और उसके बाद और 398/13 और

उसके बाद। (7) अहकाम अल-कुरान 1644/4 में। (8) उनका शब्द: "शुद्ध" (खालिसह), (m) में नहीं है और न ही अहकाम अल-कुरान में है।

سورہ الزمر: آیات 1-4 246

اور جائز ہے کہ یہ مرفوع ہو، بمعنی: "یہ تنزیل (نازل کردہ) ہے،" یہ بات فراء نے کہی ہے (1)۔ اور کسائی اور فراء نے بھی "تنزیل" کو مفعول بہ ہونے کی بنا پر منصوب پڑھنے کی اجازت دی ہے (2)۔ کسائی نے کہا: یعنی: "پیروی کرو اور پڑھو 'کتاب کی تنزیل' کو"۔ اور فراء نے کہا: یہ اغراء (ابھارنے) کے طور پر ہے، جیسے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: { كَتَبَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ } [النساء: 24] یعنی: "اسے لازم پکڑو" (3)۔ اور "الکتاب" سے مراد قرآن ہے، اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کیونکہ یہ لکھا ہوا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: { بلاشبہ ہم نے آپ کی طرف کتاب کو حق کے ساتھ نازل کیا } یعنی: یہ اللہ کی طرف سے کتاب کا نازل ہونا ہے، اور ہم نے اسے حق کے ساتھ نازل کیا ہے؛ یعنی: سچائی کے ساتھ، اور یہ باطل یا مذاق نہیں ہے۔ { پس اللہ کی عبادت کرو اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے } اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: "مخلصاً" حال ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: توحید پرست بن کر، اس کے ساتھ کسی کو شریک نہ کرو { اس کے لیے دین } یعنی: اطاعت۔ اور کہا گیا: عبادت (4)۔ اور یہ مفعول بہ ہے۔ { خبردار! اللہ ہی کے لیے خالص دین ہے } یعنی: وہ جس میں کوئی ملاوٹ نہ ہو۔ اور حسن کی حضرت ابوہریرہ سے روایت کردہ حدیث میں ہے کہ ایک شخص نے کہا: اے اللہ کے رسول، میں کوئی چیز صدقہ کرتا ہوں اور کوئی کام کرتا ہوں جس سے میرا ارادہ اللہ کی خوشنودی اور لوگوں کی تعریف ہوتی ہے۔ تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے، اللہ اس چیز کو قبول نہیں کرتا جس میں کسی کو شریک کیا گیا ہو" پھر رسول اللہ ﷺ نے تلاوت فرمائی { خبردار! اللہ ہی کے لیے خالص دین ہے } (5)۔ اور یہ معنی سورہ "بقرہ"، "نساء" اور "کہف" میں تفصیل سے گزر چکا ہے (6)۔ دوسرا: ابن العربی نے کہا (7): یہ آیت ہر عمل میں خالص نیت (8) کے وجوب کی

دلیل ہے، اور ان میں سب سے اہم وضو ہے جو ایمان کا حصہ ہے، امام ابوحنیفہ اور ولید بن مسلم کے برعکس۔

(1) معانی القرآن 414/2 میں۔ (2) اسے عیسیٰ بن عمر اور ابراہیم بن ابی عبلہ نے اسی طرح پڑھا ہے، جیسا کہ القراءات الشاذہ ص 131 میں ہے۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 3/4۔ (4) النکت والعیون 114/5۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 4/4، اور ہمیں اس حدیث کا علم نہیں ہوسکا۔ (6) 323/4 - 324 اور 297/6 اور اس کے بعد اور 398/13 اور اس کے بعد۔ (7) احکام القرآن 1644/4 میں۔ (8) ان کا قول: "الخالصة" (خالص)، (م) میں نہیں ہے اور نہ ہی احکام القرآن میں ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 3 - 4 247 On the authority of Malik, both of whom say: Wudu is sufficient without intention, and it would not have been a part of faith, nor would it have removed sins from between the nails and hair without intention. His Almighty's saying: {And those who take as protectors others besides Him} meaning the idols, and the predicate is omitted. Meaning: they said: {We only worship them so that they may bring us nearer to Allah in station} (1) Qatada said: When they were asked: Who is your Lord and Creator? And who created the heavens and the earth, and sent down water from the sky? They said: Allah. So it is said to them: What is the meaning of your worship of idols? They said: To bring us nearer to Allah in station, and to intercede for us with Him (2). Al-Kalbi said: The answer to this speech is in "Al-Ahqaf": {Why then was aid not given to them by those they had taken besides Allah as deities as a means of nearness?} [Verse: 28] and 'Zulfa' means nearness; i.e., to bring us near to Him in a certain manner, so 'Zulfa' was put in the place of the infinitive (3). In the recitation of Ibn Masud, Ibn Abbas, and Mujahid: "And those who take protectors besides Him said: We only worship them so that they may bring us near to Allah in station." And in the reading of Ubayy: "And those who take protectors besides Him: we do not worship you except so that you may bring us near to Allah in station," as mentioned by Al-Nahhas (4). He said: The narrative in this is clear. {Indeed, Allah will judge between them} i.e., between the people of different religions on the Day of Resurrection, so He will reward each according to what they deserve (5). {Indeed, Allah does not guide him who is a liar and [confirmed] disbeliever} i.e., whoever the decree of disbelief preceded for him will not be guided; i.e., to the religion He is pleased with, which is the religion of Islam; as Allah Almighty said: {and I have approved for you Islam as a religion} [Al-Ma'idah: 3] and in this is a rebuttal to the Qadariyyah and others as previously mentioned. His Almighty's saying: {If Allah had intended to take a son, He could have chosen from what He creates whatever He willed} i.e., if He had intended...

---

(1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/4, and Al-Muharrar al-Wajiz 4/518. (2) Tafsir al-Baghawi 4/71. (3) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/4. (4) In Ma'ani al-Qur'an 6/150-151, and Ibn Atiyyah mentioned the two readings in Al-Muharrar al-Wajiz 4/518. (5) Zad al-Masir 7/162.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयत ३ - ४ २४७ मालिक के अधिकार पर, जिनमें से दोनों कहते हैं: बिना नीयत (इरादे) के वज़ू पर्याप्त है, और यह ईमान का हिस्सा नहीं होता, और न ही बिना नीयत के नाखूनों और बालों के बीच से गुनाहों को निकालता। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जिन लोगों ने उसके सिवा दूसरे संरक्षक बना रखे हैं} यानी मूर्तियाँ, और यहाँ ख़बर (predicate) लुप्त है। यानी: उन्होंने कहा: {हम उनकी इबादत सिर्फ इसलिए करते हैं कि वे हमें अल्लाह के करीब ले आएँ} (१) क़तादा ने कहा: जब उनसे पूछा जाता था: तुम्हारा रब और खालिक (सृष्टा) कौन है? और आकाश और पृथ्वी को किसने बनाया, और आकाश से पानी किसने उतारा? तो वे कहते: अल्लाह। फिर उनसे कहा जाता: तुम्हारी मूर्तियों की पूजा करने का क्या अर्थ है? उन्होंने कहा: ताकि वे हमें अल्लाह के करीब ले जाएँ और हमारे लिए उसके पास सिफारिश करें (२)। अल-कल्बी ने कहा: इस बात का उत्तर "अल-अहक़ाफ" में है: {तो उनकी मदद उन लोगों ने क्यों नहीं की जिन्हें उन्होंने अल्लाह के सिवा करीब आने के लिए माबूद (देवता) बना रखा था?} [आयत: २८] और 'ज़ुल्फ़ा' का अर्थ है निकटता; यानी: हमें उसके करीब लाने के लिए, इसलिए 'ज़ुल्फ़ा' को मस्तर (infinitive) के स्थान पर रखा गया (३)। इब्न मसूद, इब्न अब्बास और मुजाहिद के पाठ में: "और जिन लोगों ने उसके सिवा संरक्षक बना रखे हैं, उन्होंने कहा: हम उनकी इबादत सिर्फ इसलिए करते हैं कि वे हमें अल्लाह के करीब ले आएँ।" और उबैय की क़िरअत (पाठ) में है: "और जिन लोगों ने उसके सिवा संरक्षक बना रखे हैं: हम तुम्हारी इबादत नहीं करते मगर इसलिए कि तुम हमें अल्लाह के करीब ले आओ," जैसा कि अल-नहहास ने उल्लेख किया है (४)। उन्होंने कहा: इसमें वर्णन स्पष्ट है। {बेशक अल्लाह उनके बीच फ़ैसला करेगा} यानी: क़यामत के दिन धर्म के लोगों के बीच, तो वह प्रत्येक को उसकी योग्यता के अनुसार बदला देगा (५)। {बेशक अल्लाह उसे हिदायत (मार्गदर्शन) नहीं देता जो झूठा और बड़ा काफ़िर (अविश्वासी) है} यानी: जिसके लिए कुफ़्र का फैसला पहले ही हो चुका है, वह हिदायत नहीं पाएगा; यानी: उस दीन (धर्म) की ओर जिसे उसने पसंद किया है, और वह इस्लाम का दीन है; जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और मैंने तुम्हारे लिए इस्लाम को दीन के रूप में पसंद किया है} [अल-माएदा: ३] और इसमें क़दरिया और अन्यों का खंडन है जैसा कि पहले बताया गया है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {अगर अल्लाह का इरादा बेटा बनाने का होता, तो वह अपनी रचना में से जिसे चाहता चुन लेता} यानी: अगर वह चाहता...

---

(१) इराब अल-कुरान, अल-नहहास ४/४, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५१८। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/७१। (३) इराब अल-कुरान, अल-नहहास ४/४। (४) मआनी अल-कुरान ६/१५० - १५१ में,

और इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५१८ में दो पाठों का उल्लेख किया है। (५) ज़ाद अल-मसीर ७/१६२।

سورة الزمر: آیات ۳ - ۴ ۲۴۷ مالک سے مروی ہے، وہ دونوں کہتے ہیں: وضو نیت کے بغیر کافی ہے، اور یہ ایمان کا حصہ نہ ہوتا، اور نہ ہی نیت کے بغیر ناخنوں اور بالوں کے درمیان سے گناہ نکلتے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جنہوں نے اس کے سوا اوروں کو کارساز بنا رکھا ہے} یعنی بت، اور خبر یہاں محذوف ہے۔ یعنی: انہوں نے کہا: {ہم ان کی عبادت صرف اس لیے کرتے ہیں کہ وہ ہمیں اللہ کے قریب کر دیں} (۱) قتادہ نے کہا: جب ان سے پوچھا جاتا: تمہارا رب اور خالق کون ہے؟ اور آسمانوں اور زمین کو کس نے پیدا کیا، اور آسمان سے پانی کس نے برسایا؟ تو وہ کہتے: اللہ۔ پھر ان سے کہا جاتا: تمہاری بتوں کی عبادت کا کیا مطلب ہے؟ انہوں نے کہا: تاکہ وہ ہمیں اللہ کے قریب کر دیں، اور اس کے ہاں ہماری سفارش کریں (۲)۔ کلبی نے کہا: اس کلام کا جواب "الاحقاف" میں ہے: {تو ان کی مدد کیوں نہ کی ان لوگوں نے جنہیں انہوں نے اللہ کے سوا قربت کے لیے معبود بنا رکھا تھا؟} [آیت: ۲۸] اور 'زلفی' کا معنی قربت ہے؛ یعنی: ہمیں اس کے قریب کرنے کے لیے، چنانچہ 'زلفی' کو مصدر کے مقام پر رکھا گیا (۳)۔ ابن مسعود، ابن عباس اور مجاہد کی قرأت میں ہے: "اور جنہوں نے اس کے سوا کارساز بنا رکھے ہیں انہوں نے کہا ہم ان کی عبادت نہیں کرتے مگر اس لیے کہ وہ ہمیں اللہ کے قریب کر دیں۔" اور ابی بن کعب کی قرأت میں ہے: "اور جنہوں نے اس کے سوا کارساز بنا رکھے ہیں: ہم تمہاری عبادت نہیں کرتے مگر اس لیے کہ تم ہمیں اللہ کے قریب کر دو،" جیسا کہ نحاس نے ذکر کیا ہے (۴)۔ انہوں نے کہا: اس میں حکایت واضح ہے۔ {بیشک اللہ ان کے درمیان فیصلہ کرے گا} یعنی: قیامت کے دن اہل ادیان کے درمیان، پس وہ ہر ایک کو اس کے استحقاق کے مطابق جزا دے گا (۵)۔ {بیشک اللہ اسے ہدایت نہیں دیتا جو جھوٹا اور بڑا ناشکرا ہے} یعنی: جس کے لیے کفر کا فیصلہ پہلے ہو چکا وہ ہدایت نہیں پائے گا؛ یعنی: اس دین کی طرف جسے اللہ نے پسند کیا ہے، اور وہ اسلام کا دین ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور میں نے تمہارے لیے اسلام کو بطور دین پسند کیا} [المائدہ: ۳]

اور اس میں قدریہ اور دیگر فرقوں کا رد ہے جیسا کہ پہلے گزرا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اگر اللہ کا ارادہ بیٹا بنانے کا ہوتا تو وہ اپنی مخلوق میں سے جسے چاہتا چن لیتا} یعنی: اگر وہ ارادہ کرتا...

---

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴/۴، اور المحرر الوجیز ۴/۵۱۸۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/۷۱۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/۴۔ (۴) معانی القرآن ۶/۱۵۰ - ۱۵۱ میں، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/۵۱۸ میں دو قرأتوں کا ذکر کیا ہے۔ (۵) زاد المسیر ۷/۱۶۲۔

248 Surah Az-Zumar: Verses 4 - 6

... that he should name any of His creation with what He, Exalted and Majestic, has designated for Himself. ﴿Glory be to Him!﴾ meaning: transcending having [1] a son ﴿He is Allah, the One, the Irresistible﴾.

His saying, Exalted is He: ﴿He created the heavens and the earth in truth. He wraps the night over the day and wraps the day over the night and has subjected the sun and the moon, each running [its course] for a specified term. Unquestionably, He is the Exalted in Might, the Perpetual Forgiver. (5) He created you from one soul. Then He made from it its mate, and He produced for you from the grazing livestock eight mates. He creates you in the wombs of your mothers, creation after creation, within three darknesses. That is Allah, your Lord; to Him belongs dominion. There is no deity except Him, so how are you averted? (6)﴾.

His saying, Exalted is He: ﴿He created the heavens and the earth in truth﴾ meaning: He is the Capable of perfection, the Independent of a female companion and a child, and whoever is like this deserves to be singled out for worship, for He has no partner in it. He pointed this out so that His servants would worship Him as He wills, and He has done so.

His saying, Exalted is He: ﴿He wraps the night over the day and wraps the day over the night﴾ Ad-Dahhak said: Meaning He throws this over that and that over this. This is according to the meaning of "At-Takwir" (wrapping/winding) in language [2], which is to cast a thing part over part; it is said: "kawwara al-mata'" (he wrapped the goods), i.e., he cast part of it over part; and from it is "kawwara al-imama" (he wrapped the turban) [3].

It was narrated from Ibn Abbas [other than] this regarding the meaning of the verse. He said: What is decreased from the night enters into the day, and what is decreased from the day enters into the night [4]. This is the meaning of His saying, Exalted is He: ﴿He causes the night to enter into the day and causes the day to enter into the night﴾ [Al-Hajj: 61].

It was said: "Takwir" of the night over the day is its covering it so that its light goes away, and the day covers the night.

---

(1) In the manuscript versions and "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas (and the speech from it) 4/4: "from", and the confirmed version is from (m). (2) "I'rab al-Qur'an" by Al-

Nahhas 4/4. (3) "Zad al-Masir" 163/7. (4) "I'rab al-Qur'an" by Al-Nahhas 4/4, and what is between the two brackets is from it.

248 सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 4 - 6

...कि वह अपनी सृष्टि में से किसी को भी उस नाम से पुकारे जिसे अल्लाह, प्रतापी और महान, ने अपने लिए निर्धारित किया है। ﴿वह पवित्र है!﴾ यानी: संतान होने से ऊपर [1] ﴿वह अल्लाह है, जो अकेला और सब पर प्रभावी है﴾।

अल्लाह का कथन है: ﴿उसने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया। वह रात को दिन पर लपेटता है और दिन को रात पर लपेटता है और उसने सूर्य और चंद्रमा को वश में कर रखा है, प्रत्येक एक निश्चित समय तक चल रहा है। सुनो! वही प्रभुत्वशाली, बड़ा क्षमाशील है। (5) उसने तुम्हें एक व्यक्ति (आदम) से पैदा किया, फिर उसी से उसका जोड़ा बनाया और तुम्हारे लिए चौपायों में से आठ जोड़े उतारे। वह तुम्हें तुम्हारी माओं के पेटों में तीन अंधियारों में एक रूप के बाद दूसरा रूप देता हुआ बनाता है। वही अल्लाह तुम्हारा पालनहार है, उसी का राज्य है, उसके अतिरिक्त कोई पूज्य नहीं, फिर तुम कहाँ फिरे जा रहे हो? (6)﴾।

अल्लाह का कथन है: ﴿उसने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया﴾ यानी: वह पूर्णता में सक्षम है, पत्नी और संतान से बेनियाज़ (स्वतंत्र) है, और जो ऐसा हो वह इस बात का हकदार है कि उसे इबादत में अकेला माना जाए, क्योंकि इसमें उसका कोई भागीदार नहीं है। उसने इस ओर संकेत किया ताकि उसके बंदे उसकी इच्छा के अनुसार उसकी इबादत करें, और उसने ऐसा ही किया है।

अल्लाह का कथन है: ﴿वह रात को दिन पर लपेटता है और दिन को रात पर लपेटता है﴾ अद-दह्हाक ने कहा: यानी वह इसे उस पर डालता है और उसे इस पर। यह भाषा [2] में "अत-तक्वीर" (लपेटने) के अर्थ के अनुसार है, जो किसी चीज़ के एक भाग को दूसरे भाग पर डालना है; कहा जाता है: "कव्वरा अल-मता'" (उसने सामान लपेट लिया), यानी उसने उसके एक हिस्से को दूसरे पर डाल दिया; और इसी से है "कव्वरा अल-इमामा" (उसने पगड़ी लपेटी) [3]।

इब्न अब्बास से [इसके अतिरिक्त] आयत के अर्थ के बारे में वर्णित है। उन्होंने कहा: रात में जो कमी होती है वह दिन में प्रवेश कर जाती है, और दिन में जो कमी होती है वह रात में प्रवेश कर जाती है [4]। यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: ﴿वह रात को दिन में प्रविष्ट करता है और दिन को रात में प्रविष्ट करता है﴾ [अल-हज्ज: 61]।

कहा गया: दिन पर रात का "तक्कीर" उसका उसे ढक लेना है ताकि उसका प्रकाश चला जाए, और दिन रात को ढक लेता है।

---

(1) पांडुलिपि प्रतियों और अल-नहहास की "एराब अल-कुरान" (और उससे प्राप्त विवरण) 4/4 में: "से", और पुष्ट संस्करण (m) से है। (2) "एराब अल-कुरान" अल-नहहास द्वारा 4/4। (3) "ज़ाद अल-मसीर" 163/7। (4) "एराब अल-कुरान" अल-नहहास द्वारा 4/4, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

۲۴۸ سورہ الزمر: آیات ۴ - ۶

کہ وہ اپنی مخلوق میں سے کسی کا نام اس سے رکھے جو اللہ عزوجل نے اپنے لیے مقرر کیا ہے۔

﴿سُبْحَانَهُ﴾ یعنی: اولاد سے منزہ (پاک) ہونا [1] ﴿هُوَ اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ وَسَخَّرَ الشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ يَجْرِي لِأَجَلٍ مُّسَمًّى أَلَا هُوَ الْعَزِيزُ الْغَفَّارُ (٥) خَلَقَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْهَا زَوْجَهَا وَأَنزَلَ لَكُم مِّنَ الأَنْعَامِ ثَمَانِيَةَ أَزْوَاجٍ يَخْلُقُكُمْ فِي بُطُونِ أُمَّهَاتِكُمْ خَلْقًا مِّن بَعْدِ خَلْقٍ فِي ظُلُمَاتٍ ثَلَاثٍ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَهُ الْمُلْكُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُصْرَفُونَ (٦)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ بِالْحَقِّ﴾ یعنی: وہ کمال پر قادر ہے، وہ ساتھی (بیوی) اور اولاد سے بے نیاز ہے، اور جو ایسا ہو وہی اس بات کا حقدار ہے کہ عبادت میں اسے اکیلا مانا جائے، کیونکہ اس کا کوئی شریک نہیں۔ اور اس نے اس پر توجہ دلائی تاکہ اس کے بندے اس کی مرضی کے مطابق عبادت کریں، اور یہ ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يُكَوِّرُ اللَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى اللَّيْلِ﴾ الضحاک نے کہا: یعنی اس کو اس پر اور اس کو اس پر ڈالتا ہے۔ اور یہ لغت [2] میں "تکویر" کے معنی پر ہے، جو کسی چیز کے ایک حصے کو دوسرے پر ڈالنا ہے؛ کہا جاتا ہے: "كوَّر المتاع"، یعنی اس نے سامان کا ایک حصہ دوسرے پر ڈال دیا؛ اور اسی سے "كوَّر العمامة" (پگڑی لپیٹنا) ہے [3]۔

ابن عباس سے [اس کے علاوہ] آیت کے معنی میں مروی ہے۔ انہوں نے کہا: رات میں سے جو کمی ہوتی ہے وہ دن میں داخل ہو جاتی ہے، اور دن میں سے جو کمی ہوتی ہے وہ رات میں داخل

ہو جاتی ہے [4]۔ یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿يُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَيُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ﴾ [الحج: ۶۱]۔

اور کہا گیا: دن پر رات کے تکویر سے مراد اسے ڈھانپ لینا ہے یہاں تک کہ اس کی روشنی چلی جائے، اور دن رات کو ڈھانپ لیتا ہے۔

---

(۱) خطی نسخوں اور نحاس کی "إعراب القرآن" (اور اس کا کلام) میں ۴/۴: "من"، اور ثابت نسخہ (م) سے ہے۔ (۲) "إعراب القرآن" لنحاس ۴/۴۔ (۳) "زاد المسير" ۱۶۳/۷۔ (۴) "إعراب القرآن" لنحاس ۴/۴، اور جو قوسین کے درمیان ہے اسی سے ہے۔

249 Surah Az-Zumar: Verses 5 - 6

...over the night, so its darkness departs; and this is the saying of Qatada (1). And it is the meaning of His saying, Exalted be He: {He covers the night with the day, seeking it rapidly} [Al-A'raf: 54].

{And He has subjected the sun and the moon} meaning: by their rising and setting for the benefit of the servants. {Each running for a specified term} meaning: in its orbit until the world comes to an end, which is the Day of Resurrection, until (2) the heaven is rent asunder and the stars are scattered. And it was said: the specified term is the time at which the course of the sun and the moon ends at the arranged stations for their setting and rising.

Al-Kalbi said: They travel to their furthest stations, then return to their nearest stations, not exceeding them. This explanation has already been given in Surah 'Yaseen' (3). {Unquestionably, He is the Exalted in Might, the Perpetual Forgiver} 'Ala' (Unquestionably) is for attention, meaning: take heed, for indeed I am 'the Exalted in Might' the Victorious, 'the Perpetual Forgiver' the concealer of the sins of His creation by His mercy.

His saying, Exalted be He: {He created you from one soul} meaning Adam, peace be upon him. {Then He made from it its mate} meaning: so that procreation occurs; and this has passed in 'Al-A'raf' (4) and elsewhere.

{And He sent down for you from the livestock eight pairs} He informed of the pairs by 'sending down' because they were formed by plants, and plants are by the water sent down. This is called 'graduality' (5); and like it is His saying, Exalted be He: {We have sent down upon you clothing} the verse [Al-A'raf: 26]. And it was said: 'He sent down' means 'He originated and made'. And Sa'id bin Jubayr said: 'He created'. And it was said: indeed, Allah, Exalted be He, created these livestock in Paradise, then sent them down to the earth (6); as was said regarding His saying, Exalted be He: {And We sent down iron, wherein is great military might} for when Adam descended to the earth, iron was sent down with him. And it was said: {And He sent down for you from the livestock} means: He gave you. And it was said: He made the creation...

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 5/115, and Al-Tabari related it in 20/160 similarly. (2) Thus in the copies: until (hatta), and in the margin of (z): perhaps 'when' (hina). We said: it is more appropriate. (3) 17/450 and following, and the saying of Al-Kalbi preceded in 17/444. (4) 9/408. (5) Al-Muharrar al-Wajeez 4/520. (6) An-Nukat wal-'Uyun 5/115.

२४९ सूरह अज़-ज़ुमर: आयत ५ - ६

रात पर, तो उसका अंधेरा दूर हो जाता है, और यह क़तादा का कथन है (१)। और यही अल्लाह तआला के इस कथन का अर्थ है: {वह रात को दिन से ढँक देता है, जो तेज़ी से उसके पीछे आता है} [अल-अ'राफ़: ५४]।

{और उसने सूरज और चाँद को काम पर लगा दिया} अर्थात: बंदों के लाभ के लिए उनके निकलने और डूबने के द्वारा। {प्रत्येक एक नियत समय तक चलता रहता है} अर्थात: अपनी कक्षा में जब तक कि दुनिया समाप्त न हो जाए, और वह क़यामत का दिन है, यहाँ तक कि (२) आसमान फट जाए और सितारे बिखर जाएँ। और कहा गया: नियत समय वह समय है जिस पर सूरज और चाँद की गति उनके डूबने और निकलने के लिए निर्धारित स्थानों पर समाप्त होती है।

अल-कल्बी ने कहा: वे अपने सबसे दूर के स्थानों तक चलते हैं, फिर अपने निकटतम स्थानों पर लौट आते हैं, उनसे आगे नहीं बढ़ते। इसका विवरण सूरह 'यासीन' (३) में पहले ही आ चुका है। {सावधान, वही प्रभुत्वशाली, बड़ा क्षमाशील है} 'अला' (सावधान) चेतावनी के लिए है, अर्थात: ध्यान दो, क्योंकि मैं ही 'अज़ीज़' (प्रभुत्वशाली) विजयी हूँ, और 'ग़फ़्फ़ार' (क्षमाशील) अपनी दया से अपनी सृष्टि के पापों को छिपाने वाला हूँ।

अल्लाह तआला का कथन: {उसने तुम्हें एक ही जान से पैदा किया} यानी आदम अलैहिस्सलाम से। {फिर उसी से उसका जोड़ा बनाया} यानी: ताकि वंश वृद्धि हो सके, और यह 'अल-अ'राफ़' (४) और अन्य स्थानों में गुज़र चुका है।

{और उसने तुम्हारे लिए चौपायों में से आठ जोड़े उतारे} उसने जोड़ों के बारे में 'उतारने' की ख़बर दी, क्योंकि वे वनस्पतियों से बने हैं, और वनस्पतियाँ उतारे गए पानी से होती हैं। और इसे 'तदरीज' (क्रमबद्धता) (५) कहा जाता है; और इसी तरह अल्लाह तआला का कथन है: {हमने तुम पर लिबास उतारा} आयत [अल-अ'राफ़: २६]। और कहा गया: उतारा यानी: पैदा किया और बनाया। और सईद बिन जुबैर ने कहा: पैदा किया। और कहा गया: बेशक अल्लाह तआला ने इन चौपायों को जन्नत में पैदा किया, फिर उन्हें ज़मीन पर उतारा (६); जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा गया है: {और हमने लोहा उतारा जिसमें बड़ा युद्ध-बल है} क्योंकि जब आदम ज़मीन पर उतरे, तो उनके साथ लोहा उतारा गया। और कहा गया: {और उसने तुम्हारे लिए चौपायों में से उतारा} अर्थात: तुम्हें दिया। और कहा गया: उसने सृष्टि बनाई...

(१) अन-नुक़त वल-उयून ५/११५, और अल-तबरी ने इसे २०/१६० में इसी तरह उद्धृत किया है। (२) प्रतियों में ऐसा ही है: यहाँ तक कि (हत्ता), और हाशिया (ज़ेड) में: शायद जब (हीन)। हमने कहा: यह अधिक उचित है। (३) १७/४५० और उसके बाद, और अल-कल्बी का कथन १७/४४४ में पहले आ चुका है। (४) ९/४०८। (५) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५२०। (६) अन-नुक़त वल-उयून ५/११५।

۲۴۹ سورہ الزمر: آیت ۵ - ۶

رات پر، تو اس کی تاریکی دور ہوجاتی ہے، اور یہ قتادہ کا قول ہے (۱)۔ اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: {وہ رات کو دن سے ڈھانپ دیتا ہے جو تیزی سے اس کے پیچھے آتا ہے} [الاعراف: ۵۴]۔

{اور اس نے سورج اور چاند کو مسخر کر دیا} یعنی: بندوں کے فوائد کے لیے ان کے طلوع اور غروب کے ذریعے۔ {ہر ایک مقررہ وقت تک چلتا رہتا ہے} یعنی: اپنے مدار میں یہاں تک کہ دنیا ختم ہو جائے، اور وہ قیامت کا دن ہے، یہاں تک کہ (۲) آسمان پھٹ جائے اور ستارے بکھر جائیں۔ اور کہا گیا: مقررہ وقت وہ وقت ہے جس پر سورج اور چاند کی رفتار ان کے غروب اور طلوع کے لیے ترتیب دی گئی منزلوں پر ختم ہوتی ہے۔

الکلبی نے کہا: وہ اپنی آخری منزلوں تک چلتے ہیں، پھر اپنی قریب ترین منزلوں کی طرف لوٹ آتے ہیں، ان سے تجاوز نہیں کرتے۔ اور اس کی وضاحت سورہ "یس" (۳) میں پہلے گزر چکی ہے۔ {خبردار، وہی غالب، بڑا بخشنے والا ہے} "الا" (خبردار) تنبیہ کے لیے ہے، یعنی: ہوشیار ہو جاؤ، کیونکہ میں ہی "العزیز" غالب ہوں، اور "الغفار" اپنی رحمت سے اپنی مخلوق کے گناہوں کو چھپانے والا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اس نے تمہیں ایک ہی جان سے پیدا کیا} یعنی آدم علیہ السلام سے۔ {پھر اس سے اس کا جوڑا بنایا} یعنی: تاکہ نسل کشی ہو سکے؛ اور یہ "الاعراف" (۴) اور دیگر مقامات پر گزر چکا ہے۔

{اور اس نے تمہارے لیے چوپایوں میں سے آٹھ جوڑے اتارے} اس نے جوڑوں کے بارے میں "اتارنے" کی خبر دی، کیونکہ وہ نباتات سے بنے ہیں، اور نباتات اتارے گئے پانی سے ہوتی ہیں۔ اور اسے "تدریج" (۵) کہا جاتا ہے؛ اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {ہم نے تم پر لباس اتارا} آیت [الاعراف: ۲۶]۔ اور کہا گیا: اتارا یعنی: پیدا کیا اور بنایا۔ اور سعید بن جبیر نے کہا: پیدا کیا۔ اور کہا گیا: بے شک اللہ تعالیٰ نے ان چوپایوں کو جنت میں پیدا کیا، پھر انہیں زمین پر اتارا (۶)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں کہا گیا ہے: {اور ہم نے لوہا اتارا جس میں سخت جنگی قوت ہے} کیونکہ جب آدم زمین پر اترے تو ان کے ساتھ لوہا اتارا گیا تھا۔ اور کہا گیا: {اور اس نے تمہارے لیے چوپایوں میں سے اتارے} یعنی: تمہیں عطا کیے۔ اور کہا گیا: اس نے مخلوق بنائی...

---

(۱) النکت والعیون ۱۱۵/۵، اور الطبری نے اسے ۱۶۰/۲۰ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے: حتیٰ (یہاں تک کہ)، اور حاشیہ (ز) میں: شاید حین (جب)۔ ہم نے کہا: یہ زیادہ مناسب ہے۔ (۳) ۴۵۰/۱۷ اور اس کے بعد، اور الکلبی کا قول ۴۴۴/۱۷ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۴) ۴۰۸/۹۔ (۵) المحرر الوجیز ۵۲۰/۴۔ (۶) النکت والعیون ۱۱۵/۵۔

Surah Az-Zumar: Verse 6 | 250

...as a descent (inzalan); because creation only occurs by a command descending from the sky. So the meaning is: He created for you such-and-such by His descending command(1).

Qatada said: from camels two, from cows two, from sheep two, and from goats two, each one a pair(2). And this has been mentioned before(3).

{He creates you in the wombs of your mothers, creation after creation} Qatada and As-Suddi said: a sperm-drop, then a clot, then a lump of flesh, then bone, then flesh. Ibn Zaid [said regarding]: {creation after creation}: creation in the wombs of your mothers after your creation in the loin of Adam. And it is said: in the loin of the father, then creation in the womb of the mother, then creation after birth. Mentioned by Al-Mawardi(4).

{in three darknesses} the darkness of the belly, the darkness of the womb, and the darkness of the placenta. This was stated by Ibn Abbas, 'Ikrimah, Mujahid, Qatada, and Ad-Dahhak(5). Ibn Jubayr said: the darkness of the placenta, the darkness of the womb, and the darkness of the night(6). The first view is more correct. And it is said: the darkness of the man's loins, the darkness of the woman's belly, and the darkness of the womb. This is the view of Abu 'Ubaydah(7). Meaning: darkness does not hinder Him as it hinders creatures(8). {That is Allah, your Lord; to Him belongs dominion. There is no deity except Him} i.e., the One who created these things. {How then are you turned away?} i.e., how are you turned back and diverted from His worship to the worship of others(9)?

Hamzah recited: 'immahatikum' with kasrah of the hamza and the mim. Al-Kisa'i with kasrah of the hamza and fatha of the mim. The rest with damma of the hamza and fatha of the mim(10).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4 / 520, similarly. (2) Reported by al-Tabari 20 / 163. (3) 9 / 76. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 115, and the statements of Qatada, al-Suddi, and Ibn Zaid were reported by al-Tabari 20 / 164-165. (5) Reported by al-Tabari 20 / 165-166. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 116 without attribution. (7) Majaz al-Qur'an 2 / 188, and the author quoted it from him via al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 6 / 154. (8) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 4. (9) Tafsir al-Tabari 20 / 167. (10) Recitation of Hamzah and al-Kisa'i in connection. Al-Sab'ah pp. 227-288, and al-Taysir p. 94.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 6 | 250

...अवतरण (इनज़ालन) के रूप में; क्योंकि सृष्टि केवल उस आदेश से होती है जो आकाश से उतरता है। तो अर्थ यह है: उसने अपने उतरने वाले आदेश(1) द्वारा तुम्हारे लिए ऐसा सृजित किया।

क़तादा ने कहा: ऊंटों में से दो, गायों में से दो, भेड़ों में से दो और बकरियों में से दो, हर एक जोड़ा(2)। और यह पहले बताया जा चुका है(3)।

{वह तुम्हें तुम्हारी माताओं के गर्भ में एक रचना के बाद दूसरी रचना के चरणों में बनाता है} क़तादा और अस-सुद्दी ने कहा: (पहले) एक बूंद, फिर एक लोथड़ा, फिर मांस का टुकड़ा, फिर हड्डी, फिर मांस। इब्न ज़ैद ने {रचना के बाद रचना} के संबंध में कहा: एडम की पीठ में तुम्हारी रचना के बाद तुम्हारी माताओं के गर्भ में रचना। और यह भी कहा गया है: पिता की पीठ में, फिर माँ के गर्भ में रचना, फिर जन्म के बाद की रचना। अल-मावर्दी(4) द्वारा वर्णित।

{तीन अंधकारों में} पेट का अंधकार, गर्भाशय का अंधकार और अपरा (प्लसेंटा) का अंधकार। यह इब्न अब्बास, इक्रिमा, मुजाहिद, क़तादा और अद-दह्हाक(5) ने कहा है। इब्न जुबैर ने कहा: अपरा का अंधकार, गर्भाशय का अंधकार और रात का अंधकार(6)। पहला मत अधिक सही है। और यह भी कहा गया है: पुरुष की कमर का अंधकार, स्त्री के पेट का अंधकार और गर्भाशय का अंधकार। यह अबू उबैदा(7) का मत है। अर्थात्: अंधकार उसे वैसे नहीं रोकता जैसे वह प्राणियों(8) को रोकता है। {वही अल्लाह तुम्हारा रब है, उसी का राज्य है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं} अर्थात वह जिसने इन चीजों को बनाया। {फिर तुम कहाँ फिरे जा रहे हो?} अर्थात तुम कैसे भटक जाते हो और उसकी इबादत से मुड़कर दूसरों की इबादत की ओर चले जाते हो(9)?

हमज़ा ने 'इम्महातिकुम' को हमज़ा और मीम पर कसरा (इ की मात्रा) के साथ पढ़ा। अल-किसाई ने हमज़ा पर कसरा और मीम पर फ़तहा (अ की ध्वनि) के साथ। शेष ने हमज़ा पर दम्मा (उ की मात्रा) और मीम पर फ़तहा के साथ पढ़ा(10)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4 / 520, इसी तरह। (2) अल-तबरी 20 / 163 द्वारा उद्धृत। (3) 9 / 76। (4) अल-नुकात वल-उयून 5 / 115, और क़तादा, अस-सुद्दी और इब्न ज़ैद के कथनों को अल-तबरी 20 / 164 - 165 ने उद्धृत किया है। (5) अल-तबरी 20 / 165 - 166 द्वारा उद्धृत। (6) अल-नुकात वल-उयून 5 / 116 बिना किसी श्रेय के। (7) मजाज़ अल-क़ुरआन 2 / 188, और लेखक ने

इसे अल-नहस के माध्यम से मा'नी अल-क़ुरआन 6 / 154 में उद्धृत किया है। (8) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नहस द्वारा 4 / 4। (9) तफ़सीर अल-तबरी 20 / 167। (10) मिलाते समय हमज़ा और अल-किसाई का पाठ। अल-सबा पृष्ठ 227 - 288, और अल-तयसीर पृष्ठ 94।

...بطور نزول (انزالاً)؛ کیونکہ تخلیق صرف اس حکم سے ہوتی ہے جو آسمان سے نازل ہوتا ہے۔ چنانچہ معنی یہ ہے کہ: اس نے اپنے نازل ہونے والے حکم(1) کے ذریعے تمہارے لیے یہ سب پیدا کیا۔

قتادہ نے کہا: اونٹوں میں سے دو، گائے میں سے دو، بھیڑوں میں سے دو اور بکریوں میں سے دو، ہر ایک جوڑا ہے(2)۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

{وہ تمہیں تمہاری ماؤں کے پیٹ میں ایک تخلیق کے بعد دوسری تخلیق کے مراحل میں بناتا ہے} قتادہ اور السدی نے کہا: (پہلے) نطفہ، پھر علقہ، پھر مضغہ، پھر ہڈی، پھر گوشت۔ ابن زید نے {تخلیق کے بعد تخلیق} کے بارے میں کہا: آدم کی پشت میں تمہاری تخلیق کے بعد تمہاری ماؤں کے پیٹ میں تخلیق۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: باپ کی پشت میں، پھر ماں کے پیٹ میں تخلیق، پھر پیدائش کے بعد کی تخلیق۔ اسے الماوردی(4) نے ذکر کیا ہے۔

{تین اندھیروں میں} پیٹ کا اندھیرا، رحم کا اندھیرا اور آنول (پلینسٹا) کا اندھیرا۔ یہ بات ابن عباس، عکرمہ، مجاہد، قتادہ اور الضحاک(5) نے کہی ہے۔ ابن جبیر نے کہا: آنول کا اندھیرا، رحم کا اندھیرا اور رات کا اندھیرا(6)۔ پہلا قول زیادہ صحیح ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: مرد کی پیٹھ کا اندھیرا، عورت کے پیٹ کا اندھیرا اور رحم کا اندھیرا۔ یہ ابوعبیدہ(7) کا مذہب ہے۔ یعنی: اندھیرا اسے تخلیق سے نہیں روکتا جیسے مخلوق(8) کو روک دیتا ہے۔ {وہی اللہ تمہارا رب ہے، بادشاہی اسی کی ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں} یعنی وہی جس نے ان چیزوں کو پیدا کیا۔ {پھر تم کہاں پھرے جاتے ہو؟} یعنی تم کیسے پلٹ جاتے ہو اور اس کی عبادت چھوڑ کر دوسروں کی عبادت کی طرف مڑ جاتے ہو(9)؟

حمزہ نے 'إمّهاتِكُمْ' کو ہمزہ اور میم کے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا۔ الکسائی نے ہمزہ کے کسرہ اور میم کے فتحہ (زبر) کے ساتھ بقیہ قرأ نے ہمزہ کے ضمہ (پیش) اور میم کے فتحہ کے ساتھ پڑھا(10)۔

---

(1) المحرر الوجیز 4 / 520 ہم معنی۔ (2) اسے الطبری نے 20 / 163 میں روایت کیا ہے۔ (3) 9 / 76۔ (4) النکت والعیون 5 / 115، اور قتادہ، السدی اور ابن زید کے اقوال الطبری نے 20 / 164 - 165 میں روایت کیے ہیں۔ (5) اسے الطبری نے 20 / 165 - 166 میں روایت کیا ہے۔ (6) النکت والعیون 5 / 116 بغیر کسی منسوب شخصیت کے۔ (7) مجاز القرآن 2 / 188، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن 6 / 154 میں نقل کیا ہے۔ (8) إعراب القرآن للناحس 4 / 4۔ (9) تفسیر الطبری 20 / 167۔ (10) وصل کی حالت میں حمزہ اور الکسائی کی قرأت۔ السبعہ ص 227 - 288، اور التیسیر ص 94۔

Surah az-Zumar: Verse 7 251 His, the Almighty's saying: {If you disbelieve - indeed, Allah is Free of need of you. And He does not approve of disbelief for His servants. And if you are grateful, He approves of it for you; and no bearer of burdens will bear the burden of another. Then to your Lord is your return, and He will inform you of what you used to do. Indeed, He is Knowing of that within the breasts. 7} His, the Almighty's saying: {If you disbelieve - indeed, Allah is Free of need of you} - [this is a] condition and its response. {And He does not approve of disbelief for His servants} meaning: that they disbelieve, i.e., He does not like that from them. Ibn Abbas and as-Suddi said: its meaning is: He does not approve of disbelief for His believing servants, and they are those whom Allah spoke of in: {Indeed, over My servants you have no authority} [Al-Hijr: 42], and like His saying: {A spring of which the [righteous] servants of Allah will drink} [Al-Insan: 6] meaning: the believers (1). This is according to the view of those who do not differentiate between approval (rida) and will (irada). And it was said: He does not approve of disbelief even if He willed it; for Allah Almighty wills disbelief from the disbeliever, and by His will he disbelieved, yet He does not approve of it (2) nor does He like it. Thus, He wills the existence of what He does not approve of. And Allah, the Mighty and Sublime, willed the creation of Iblis while He does not approve of him; so will is other than approval. This is the school of the People of Sunnah (3). His, the Almighty's saying: {And if you are grateful, He approves of it for you} meaning: He approves of gratitude for you; because "tashkuru" (you are grateful) indicates it. The discussion on gratitude has already passed in "Al-Baqarah" (4) and elsewhere. "Yarda" (approves) carries the meaning of rewarding and praising. Thus, approval based on this is either His reward, so it is an attribute of action: {If you are grateful, I will surely increase you [in favor]} [Ibrahim: 7], or it is His praise, so it is an attribute of Essence. And "yardahu" with a sukun on the ha' was recited by Abu Ja'far (5), Abu 'Amr, Shaybah, and Hubayrah from 'Asim. Ibn Dhakwan, Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Al-Kisa'i, and Warsh from... [truncated]

(1) Tafsir al-Baghawi 4/72, and at-Tabari related similarly from them 20/168. (2) In (M): "disbelieved, He does not approve of it". (3) Ar-Razi mentioned this issue in his Tafsir 26/246-247. (4) 2/104 onwards. (5) The recitation of Abu Ja'far in the narration of Ibn Jammaz.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 7 251 अल्लाह तआला का फ़रमान: {यदि तुम कुफ़्र (अकृतज्ञता) करो, तो अल्लाह तुमसे बेनियाज़ (स्वतंत्र) है, और वह अपने बंदों के लिए कुफ़्र को पसंद नहीं करता। और यदि तुम शुक्र (कृतज्ञता) करो, तो वह उसे तुम्हारे लिए पसंद करता है। और कोई बोझ उठाने वाला किसी दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा। फिर अपने रब ही की ओर तुम्हारा लौटना है, फिर वह तुम्हें बताएगा जो तुम करते थे। बेशक वह सीनों की बातों को जानने वाला है। 7} अल्लाह तआला का फ़रमान: {यदि तुम कुफ़्र करो, तो अल्लाह तुमसे बेनियाज़ है} - यह शर्त और उसका जवाब है। {और वह अपने बंदों के लिए कुफ़्र को पसंद नहीं करता} यानी: कि वे कुफ़्र करें; अर्थात: वह उनसे इसे पसंद नहीं करता। इब्न अब्बास और अस-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है: वह अपने ईमान वाले बंदों के लिए कुफ़्र पसंद नहीं करता, और ये वे हैं जिनके बारे में अल्लाह ने कहा: {बेशक मेरे बंदों पर तुम्हारा कोई ज़ोर नहीं} [अल-हिज्र: 42], और जैसा कि उनका फ़रमान है: {एक चश्मा जिससे अल्लाह के बंदे पियेंगे} [अल-इंसान: 6], यानी: ईमान वाले (1)। और यह उन लोगों के मत के अनुसार है जो रज़ा (प्रसन्नता) और इरादा (इच्छा) के बीच अंतर नहीं करते। और कहा गया है: वह कुफ़्र से प्रसन्न नहीं होता भले ही उसने उसका इरादा किया हो; अल्लाह तआला काफ़िर से कुफ़्र का इरादा करता है और उसकी इच्छा से ही उसने कुफ़्र किया, लेकिन वह उससे प्रसन्न नहीं होता (2) और न ही उसे पसंद करता है। अतः वह उस चीज़ के होने का इरादा करता है जिससे वह प्रसन्न नहीं है। और अल्लाह अज़-ज़-व-जल ने इबलीस को पैदा करने का इरादा किया जबकि वह उससे प्रसन्न नहीं है; तो इरादा रज़ा से अलग है। और यही अहल-ए-सुन्नत का मत है (3)। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और यदि तुम शुक्र करो, तो वह उसे तुम्हारे लिए पसंद करता है} यानी: वह तुम्हारे लिए शुक्र को पसंद करता है; क्योंकि "तश्कुरु" (तुम शुक्र करो) इसकी ओर संकेत करता है। शुक्र के बारे में चर्चा "अल-बक़रह" (4) और अन्य जगहों पर हो चुकी है। और "यरज़ा" (पसंद करता है) सवाब देने और प्रशंसा करने के अर्थ में है। तो इस आधार पर रज़ा या तो उसका सवाब है, तो यह सिफ़त-ए-फ़ेअली (क्रियात्मक गुण) होगा {यदि तुम शुक्र करोगे, तो मैं तुम्हें और अधिक दूँगा} [इब्राहीम: 7], या यह उसकी प्रशंसा है, तो यह सिफ़त-ए-ज़ाती (तात्विक गुण) है। और "यरज़हु" में 'हा' के सुकून के साथ अबू जाफ़र (5), अबू अम्र, शैबा और हुबैरा ने आसिम से रिवायत करते हुए पढ़ा है। और इब्न ज़कवान, इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, अल-किसाई और वरश ने ... [अपूर्ण]

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/72, और अत्तबरी ने उनसे इसी तरह का वर्णन किया है 20/168। (2) (म) में: उसने कुफ़्र किया जिसे वह पसंद नहीं करता। (3) राजी ने अपनी तफ़सीर 26/246-247 में इस

मुद्दे का उल्लेख किया है। (4) 2/104 और उसके बाद। (5) इब्न जम्माज़ की रिवायत में अबू जाफ़र की क़िराअत।

سورہ الزمر: آیت 7 251 اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم کفر کرو تو اللہ تم سے بے نیاز ہے، اور وہ اپنے بندوں کے لیے کفر کو پسند نہیں کرتا۔ اور اگر تم شکر کرو تو وہ اسے تمہارے لیے پسند فرماتا ہے۔ اور کوئی بوجھ اٹھانے والا کسی دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا۔ پھر تمہارے رب ہی کی طرف تمہارا لوٹنا ہے، پھر وہ تمہیں بتائے گا جو تم کرتے تھے۔ بے شک وہ سینوں کی باتوں کو جاننے والا ہے۔ 7} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اگر تم کفر کرو تو اللہ تم سے بے نیاز ہے} شرط اور اس کا جواب ہے۔ {اور وہ اپنے بندوں کے لیے کفر کو پسند نہیں کرتا} یعنی: کہ وہ کفر کریں؛ یعنی: وہ ان سے اسے پسند نہیں کرتا۔ ابن عباس اور السدی نے کہا: اس کا معنی ہے: وہ اپنے مومن بندوں کے لیے کفر پسند نہیں کرتا، اور یہ وہ ہیں جن کے بارے میں اللہ نے فرمایا: {بے شک میرے بندوں پر تیرا کوئی غلبہ نہیں} [الحجر: 42]، اور جیسا کہ اس کا فرمان ہے: {ایک چشمہ جس سے اللہ کے بندے پیئیں گے} [الإنسان: 6]، یعنی: مومن (1)۔ اور یہ ان لوگوں کے قول کے مطابق ہے جو رضا اور ارادے کے درمیان فرق نہیں کرتے۔ اور کہا گیا ہے: وہ کفر سے راضی نہیں ہوتا اگرچہ اس نے اس کا ارادہ کیا ہو؛ اللہ تعالیٰ کافر سے کفر کا ارادہ کرتا ہے اور اس کے ارادے سے ہی اس نے کفر کیا، لیکن وہ اس سے راضی نہیں ہوتا (2) اور نہ ہی اسے پسند کرتا ہے۔ پس وہ اس چیز کے ہونے کا ارادہ کرتا ہے جس سے وہ راضی نہیں۔ اور اللہ عزوجل نے ابلیس کی تخلیق کا ارادہ کیا حالانکہ وہ اس سے راضی نہیں؛ پس ارادہ رضا کے علاوہ ہے۔ اور یہی اہل سنت کا مذہب ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور اگر تم شکر کرو تو وہ اسے تمہارے لیے پسند فرماتا ہے} یعنی: وہ تمہارے لیے شکر کو پسند فرماتا ہے؛ کیونکہ «تشکروا» اس پر دلالت کرتا ہے۔ شکر کے بارے میں کلام «البقرہ» (4) اور دیگر جگہوں پر گزر چکا ہے۔ اور «یرضی» ثواب دینے اور تعریف کرنے کے معنی میں ہے۔ پس اس بنیاد پر رضا یا تو اس کا ثواب ہے تو یہ

صفتِ فعل ہوگی {اگر تم شکر کرو گے تو میں تمہیں ضرور زیادہ دوں گا} [إبراہیم: 7]، یا اس کی ثنا (تعریف) ہے تو یہ صفتِ ذات ہے۔ اور «يَرْضَهُ» میں ہاء کے سکون کے ساتھ ابو جعفر (5)، ابو عمرو، شیبہ اور ہبیرہ نے عاصم سے پڑھا ہے۔ اور ضمہ کی اشباع کے ساتھ ابن ذکوان، ابن کثیر، ابن محیصن، کسائی اور ورش نے... [نامکمل]

(1) تفسیر البغوی 72/4، اور طبری نے ان دونوں سے اسی طرح روایت کیا ہے 168/20۔ (2) (م) میں: کفر کیا جسے وہ پسند نہیں کرتا۔ (3) رازی نے اپنی تفسیر 246/26 - 247 میں اس مسئلے کا ذکر کیا ہے۔ (4) 104/2 اور اس کے بعد۔ (5) ابن جماز کی روایت میں ابو جعفر کی قرأت۔

Surah Az-Zumar: Verses 7 - 9 252 ...Nafi' (1). And the rest shortened the vowel (ikhtilas). "And no bearer of burdens will bear the burden of another. Then to your Lord is your return, and He will inform you of what you used to do. Indeed, He is Knowing of that within the breasts." (2) This has been mentioned previously in more than one place. His Almighty saying: "And when hardship touches man, he calls upon his Lord, turning to Him [in repentance]; then when He bestows on him a favor from Himself, he forgets Him whom he called upon before, and he sets up rivals to Allah to mislead [others] from His way. Say, 'Enjoy your disbelief for a little; indeed, you are of the companions of the Fire.' (8) Is one who is devoutly obedient during periods of the night, prostrating and standing [in prayer], fearing the Hereafter and hoping for the mercy of his Lord, [like one who does not]? Say, 'Are those who know equal to those who do not know?' Only they will remember [who are] people of understanding." (9) His Almighty saying: "And when hardship touches man" refers to the disbeliever, and "hardship" (Dhurr) means: severity of poverty and affliction. "He calls upon his Lord, turning to Him": meaning returning to Him, submissively and obediently, seeking refuge with Him to remove that hardship from him. "Then when He bestows on him a favor from Himself": meaning He gave it to him and made him its owner. It is said: "Khawwalaka Allahu al-shay'" (God bestowed the thing upon you), meaning He made you its owner. Abu Amr ibn al-Ala used to recite: "There, if they are granted wealth, they bestow it, and if they are asked, they give; and if they play games of chance, they provide generously." (3) And the "Khawal" of a man: are his servants and attendants, the singular is "Khail" (4). Abu al-Najm said: "He gave and was not stingy nor considered stingy, heaps of hump-backed camels from the bounty of the one bestowed with wealth." (5)

(1) The famous report about Warsh is that he recited it with a damma on the 'ha' without an elongated vowel (sila). See Al-Sab'a p. 560, Al-Taysir p. 189, and Al-Nashr 1/307-308. (2) 9/145 and 13/42. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/155, and the verse is by Zuhair. It is also narrated as: 'There, if they are asked for a loan (yustakhbalu), they lend (yukhiblu)...'. This narration was previously mentioned in 1/448. His saying: 'If they play games of chance, they provide generously', means: when they play games of chance (maysir), they take fat camels to gamble on them, and they only slaughter the expensive ones. Al-Shantamari said this in the commentary of Diwan Zuhair p. 22. (4) Al-Sahah (Khawl). (5) Diwan Abi al-Najm p. 175.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 7 - 9 252 ...नाफ़े (1)। और बाकियों ने स्वर को संक्षिप्त (इख़्तिलास) किया। "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा। फिर तुम्हारे रब ही की ओर तुम्हारा लौटना है, तो वह तुम्हें बता देगा जो तुम करते थे। निस्संदेह वह सीनों की बातों को जानने वाला है।" (2) यह पहले भी कई स्थानों पर आ चुका है। अल्लाह तआला का कथन: "और जब इंसान को कोई तकलीफ़ पहुँचती है, तो वह अपने रब को पुकारता है, उसकी ओर झुकते हुए; फिर जब वह उसे अपनी ओर से कोई नेमत अता करता है, तो वह उसे भूल जाता है जिसे वह पहले पुकार रहा था और अल्लाह के लिए शरीक ठहराने लगता है ताकि (लोगों को) उसके रास्ते से भटका दे। कहो, 'अपने कुफ़्र (अविश्वास) का थोड़ा लाभ उठा लो; निस्संदेह तुम आग वालों में से हो।' (8) क्या वह जो रात की घड़ियों में सजदा करते हुए और खड़े होकर इबादत करने वाला है, आख़िरत (परलोक) से डरता है और अपने रब की रहमत की उम्मीद रखता है, (उसके समान हो सकता है जो ऐसा नहीं करता)? कहो, 'क्या जानने वाले और न जानने वाले बराबर हो सकते हैं?' नसीहत तो केवल बुद्धिमान ही ग्रहण करते हैं।" (9) अल्लाह तआला का कथन: "और जब इंसान को कोई तकलीफ़ पहुँचती है" यहाँ इंसान से मुराद काफ़िर है, और "तकलीफ़" (धुर्र) का अर्थ है: ग़रीबी और मुसीबत की तीव्रता। "वह अपने रब को पुकारता है, उसकी ओर झुकते हुए": यानी उसकी ओर लौटते हुए, दीनता और आज्ञाकारिता के साथ, उससे उस तकलीफ़ को दूर करने की प्रार्थना करते हुए। "फिर जब वह उसे अपनी ओर से कोई नेमत अता करता है": यानी उसे दिया और उसे उसका मालिक बना दिया। कहा जाता है: "खव्वलाका अल्लाहु अल-शय" (अल्लाह ने तुम्हें यह चीज़ अता की), यानी तुम्हें इसका मालिक बना दिया। अबू अम्र बिन अल-अला यह शे'र पढ़ा करते थे: "वहाँ, अगर उन्हें धन का स्वामी बनाया जाए, तो वे उसे अता करते हैं, और अगर उनसे माँगा जाए तो वे देते हैं; और अगर वे जुआ खेलते हैं, तो वे उदारता दिखाते हैं।" (3) और आदमी के"खवल": उसके नौकर-चाकर और अनुयायी हैं, इसका एकवचन "खाइल" (4) है। अबू अल-नज्म ने कहा: "उसने दिया और कंजूसी नहीं की और न ही उसे कंजूस समझा गया, बड़ी कोबड़ वाले ऊंटों के ढेर, उस व्यक्ति की ओर से जिसे प्रचुरता दी गई है।" (5)

(1) वर्श के बारे में प्रसिद्ध यह है कि उन्होंने 'हा' पर पेश (ज़म्म) के साथ बिना खिंचाव (सिला) के पढ़ा। देखिए अल-सब'आ पृ. 560, अल-तयसीर पृ. 189, और अल-नश्र 1/307-308। (2) 9/145 और 13/42। (3) नहहास की 'मानी अल-कुरान' 6/155, और यह शे'र जुहैर का है। इसे 'यस्तख़बलू' और 'युख़बिलू' (ऋण माँगना और देना) के रूप में भी वर्णित किया गया है। यह वर्णन पहले 1/448 में

आ चुका है। उनका कहना: 'अगर वे जुआ खेलते हैं, तो उदारता दिखाते हैं', इसका अर्थ है: जब वे जुआ (मयसिर) खेलते हैं, तो वे मोटे ऊंटों पर दांव लगाते हैं, और वे केवल महंगे ऊंटों को ही काटते हैं। अल-शंतमरी ने ज़ुहैर के दीवान की व्याख्या में पृ. 22 पर यह कहा है। (4) अल-सहाह (खवल)। (5) दीवान अबी अल-नज्म पृ. 175।

سورة الزمر: آیات ۷ - ۹ ۲۵۲ ...نافع (۱)۔ اور باقیوں نے اختلاس کیا۔ "اور کوئی بوجھ اٹھانے والا دوسرے کا بوجھ نہیں اٹھائے گا۔ پھر تمہارے رب ہی کی طرف تمہارا لوٹنا ہے، تو وہ تمہیں بتا دے گا جو تم کرتے تھے۔ یقیناً وہ سینوں کی باتوں کو جاننے والا ہے۔" (۲) یہ پہلے ایک سے زائد مقامات پر گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جب انسان کو کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ اپنے رب کو پکارتا ہے، اس کی طرف رجوع کرتے ہوئے؛ پھر جب وہ اسے اپنی طرف سے کوئی نعمت عطا کرتا ہے تو وہ اسے بھول جاتا ہے جسے وہ پہلے پکار رہا تھا اور اللہ کے لیے شریک ٹھہرانے لگتا ہے تاکہ (لوگوں کو) اس کے راستے سے بہکا دے۔ کہو، 'اپنے کفر سے تھوڑا فائدہ اٹھا لو؛ یقیناً تم آگ والوں میں سے ہو۔' (۸) بھلا وہ جو رات کی گھڑیوں میں سجدہ کرتے ہوئے اور کھڑے ہو کر عبادت کرنے والا ہے، آخرت سے ڈرتا ہے اور اپنے رب کی رحمت کی امید رکھتا ہے، (کیا وہ نافرمان کے برابر ہے)؟ کہو، 'کیا جاننے والے اور نہ جاننے والے برابر ہو سکتے ہیں؟' نصیحت تو صرف عقل والے ہی پکڑتے ہیں۔" (۹) اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جب انسان کو کوئی تکلیف پہنچتی ہے" یہاں انسان سے مراد کافر ہے، اور "تکلیف" (ضُرّ) کا مطلب ہے: فقر و فاقہ اور بلا کی شدت۔ "اپنے رب کو پکارتا ہے اس کی طرف رجوع کرتے ہوئے": یعنی اس کی طرف رجوع کرتے ہوئے، عاجزی اور فرمانبرداری کے ساتھ، اس سے اس تکلیف کے دور کرنے کی التجا کرتے ہوئے۔ "پھر جب وہ اسے اپنی طرف سے کوئی نعمت عطا کرتا ہے": یعنی اسے دی اور اسے اس کا مالک بنا دیا۔ کہا جاتا ہے: "خوَّلك الله الشيء" (اللہ نے تجھے یہ چیز عطا کی)، یعنی تجھے اس کا مالک بنایا۔ ابو عمرو بن العلاء یہ شعر پڑھتے تھے: "وہاں، اگر انہیں مال کا مالک بنایا جائے تو وہ عطا کرتے ہیں، اور اگر ان سے مانگا جائے تو وہ دیتے ہیں؛ اور اگر وہ جؤا کھیلتے ہیں تو فیاضی کرتے ہیں۔" (۳) اور آدمی کے "خَوَل": اس کے نوکر چاکر اور حشم و

خدم ہیں، اس کا واحد "خائل" (۴) ہے۔ ابو النجم نے کہا: "اس نے دیا اور بخل نہیں کیا اور نہ اسے بخیل سمجھا گیا، اونچی کوہان والے اونٹوں کے ڈھیر، اس شخص کے مال سے جسے وسعت دی گئی ہے۔" (۵)

(۱) ورش کے بارے میں مشہور یہ ہے کہ انہوں نے ہاء کے ضمہ کے ساتھ بغیر صلہ کے پڑھا۔ السبعہ ص ۵۶۰، التیسیر ص ۱۸۹، اور النشر ۱/ ۳۰۷ - ۳۰۸۔ (۲) ۹/ ۱۴۵ اور ۱۳/ ۴۲۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۶/ ۱۵۵، اور یہ شعر زہیر کا ہے، اور یہ یوں بھی روایت کیا گیا ہے: 'ہنالک ان یستخبلوا یخبلوا...' (یعنی اگر ان سے ادھار مانگا جائے تو وہ دیتے ہیں)۔ یہ روایت پہلے ۱/ ۴۴۸ میں گزر چکی ہے۔ ان کا قول: 'اگر وہ جؤا کھیلیں تو فیاضی کرتے ہیں'، اس کا مطلب ہے: جب وہ جؤا (میسر) کھیلتے ہیں تو فربہ اونٹوں پر شرط لگاتے ہیں، اور وہ صرف مہنگے اونٹ ہی ذبح کرتے ہیں۔ الشنتمری نے دیوان زہیر کی شرح ص ۲۲ میں یہ کہا ہے۔ (۴) الصحاح (خول)۔ (۵) دیوان ابی النجم ص ۱۷۵۔

253 Surah Az-Zumar: Verses 8 - 9

{He forgets what he used to pray for before} means: he forgets his Lord whom he used to call upon before to remove harm from him. So "what" (mā) in this sense refers to Allah, the Mighty and Sublime, and it is in the sense of "that which" (al-ladhī). It is also said that it is in the sense of "whoever" (man), as in the words of the Almighty: {Nor will you be worshippers of what I worship} [Al-Kafirun: 3], and the meaning is the same. It is also said: he forgot the supplication with which he used to beseech Allah, the Mighty and Sublime. That is: he ceased making the supplication to Allah, so "what" (mā) and the verb according to this view are a verbal noun (masdar) (1). {And he sets up rivals to Allah} meaning: idols and images. As-Suddi said: it means rivals from among men on whom they rely in all their affairs(2). {to mislead from His way} meaning: so that the ignorant may follow him.

{Say, "Enjoy your disbelief for a little while"} means: Say to this human being: "Enjoy," and it is a command of threat, for the enjoyment of this world is little. {Indeed, you are of the companions of the Fire} meaning: your destiny is the Fire.

His words, the Almighty: {Is one who is devoutly obedient during periods of the night} Allah, the Almighty, explained that the believer is not like the disbeliever who was previously mentioned. Al-Hasan, Abu Amr, Asim, and Al-Kisa'i recited it: "Am-man" with shadda (doubling). Nafi', Ibn Kathir, Yahya bin Wathab, Al-A'mash, and Hamzah recited it: "A-man huwa" with lightened (single 'm') on the meaning of calling (nida')(3); as if he said: O one who is devoutly obedient. Al-Farra'(4) said: the 'alif' is in the position of 'ya' (O); you say: "O Zayd, come," and "A-Zaydu (O Zayd), come." This was narrated from Sibawayh and all the grammarians; as Aws bin Hajar said: O sons of Lubayna, you are not a hand... except a hand that has no upper arm(5) And another said, who is Dhu ar-Rumma: O home in Hazwa, you have stirred a tear for the eye... so the water of love pours down or flutters(6)

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/522 similarly. (2) Reported by al-Tabari 20/173 similarly. (3) Al-Sab'ah p. 561, and al-Taysir p. 189. (4) In Ma'ani al-Qur'an 2/416. (5) Diwan Aws bin Hajar p. 21. (6) Diwan Dhu ar-Rumma 1/456. Its commentator Abu Nasr said: water of love, he meant the tears shed from love. Yarfiḍḍ: flows separately.

२५३ सूरा अज़-ज़ुमर: आयत ८ - ९

{वह भूल जाता है जिसके लिए वह पहले दुआ करता था} इसका अर्थ है: वह अपने रब को भूल जाता है जिसे वह कष्ट दूर करने के लिए पहले पुकारता था। तो इस संदर्भ में "मा" अल्लाह अज़-व-जल से संबंधित है, और इसका अर्थ "जो" (अल्लज़ी) है। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ "जो" (मन्) है, जैसा कि सर्वशक्तिमान का कथन है: {और न ही तुम उसकी इबादत करने वाले हो जिसकी मैं इबादत करता हूँ} [अल-काफ़िरून: ३], और अर्थ एक ही है। यह भी कहा गया है: वह उस दुआ को भूल गया जिससे वह अल्लाह अज़-व-जल से गिड़गिड़ाता था। यानी: उसने अल्लाह से दुआ करना छोड़ दिया, तो इस विचार के अनुसार "मा" और क्रिया एक भाववाचक संज्ञा (मस्दर) हैं(१)। {और उसने अल्लाह के लिए शरीक बना लिए} अर्थात: मूर्तियाँ और बुत। अस-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ है पुरुषों में से प्रतिद्वंद्वी जिन पर वे अपने सभी मामलों में भरोसा करते हैं(२)। {ताकि उसके रास्ते से गुमराह कर सके} अर्थात: ताकि अज्ञानी उसका अनुसरण करें।

{कह दो, "अपने कुफ़्र का थोड़े समय के लिए आनंद ले लो"} अर्थात: इस मनुष्य से कहो: "आनंद लो," और यह धमकी का आदेश है, क्योंकि दुनिया का भोग थोड़ा है। {बेशक, तुम आग के साथियों में से हो} अर्थात: तुम्हारा ठिकाना नरक की आग है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {क्या वह जो रात के समय आज्ञाकारी रहता है} अल्लाह तआला ने स्पष्ट किया कि मोमिन उस काफ़िर की तरह नहीं है जिसका उल्लेख पहले किया गया था। अल-हसन, अबू अम्र, आसिम और अल-किसई ने इसे "अम्-मन" तशदीद के साथ पढ़ा। नाफ़े इब्न कसीर, यह्या बिन वत्ताब, अल-अमाश और हमज़ा ने इसे "अ-मन हुवा" बिना तशदीद के पुकार (निदा) के अर्थ में पढ़ा(३); जैसे कि उसने कहा हो: ऐ वह जो आज्ञाकारी है। अल-फ़र्रा'(४) ने कहा: 'अलिफ़' 'या' (ऐ) के समान है; आप कहते हैं: "ऐ ज़ैद, आओ," और "अ-ज़ैदु (ऐ ज़ैद), आओ।" यह सिबवैह और सभी व्याकरणविदों से वर्णित है; जैसा कि औस बिन हजर ने कहा: ऐ लुबैना के बेटों, तुम हाथ नहीं हो... सिवाय एक ऐसे हाथ के जिसका कोई ऊपरी हाथ (शक्ति) नहीं है(५) और एक अन्य ने कहा जो ज़ू अर-रुम्मा है: ऐ हज़वा के घर, तूने आँख के लिए आँसू भड़का दिए... तो प्रेम का जल गिरता है या फड़फड़ाता है(६)

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५२२ इसी तरह। (२) अल-तबरी २०/१७३ द्वारा इसी तरह उद्धृत। (३) अल-सबह पृ. ५६१, और अल-तयसीर पृ. १८९। (४) मआनी अल-कुरआन २/४१६ में। (५) दीवान

औस बिन हजर पृ. २१। (६) दीवान ज़ू अर-रुम्मा १/४५६। इसके टीकाकार अबू नस्र ने कहा: प्रेम का जल, उनका आशय प्रेम से बहने वाले आँसू से था। यर्फ़िद्द: अलग-अलग बहना।

۲۵۳ سورة الزمر: آیت ۸ - ۹

﴿نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ مِن قَبْلُ﴾ یعنی: وہ اپنے اس رب کو بھول جاتا ہے جسے وہ تکلیف دور کرنے کے لیے پہلے پکارتا تھا۔ پس اس صورت میں "ما" اللہ عزوجل کے لیے ہے، اور یہ "الذي" کے معنی میں ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ "مَنْ" کے معنی میں ہے، جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَلَا أَنتُمْ عَبدُونَ مَا أَعْبُدُ﴾ [الكافرون: ٣] اور معنی ایک ہی ہے۔ اور کہا گیا: وہ اس دعا کو بھول گیا جس کے ذریعے وہ اللہ عزوجل کے سامنے گڑگڑاتا تھا۔ یعنی: اس کا اللہ سے دعا کرنا ترک ہو گیا، تو اس قول کے مطابق "ما" اور فعل مصدر ہیں(۱)۔ ﴿وَجَعَلَ لِلَّهِ أَندَادًا﴾ یعنی: شریک اور بت۔ سدی نے کہا: یعنی: مردوں میں سے ایسے شریک جن پر وہ اپنے تمام امور میں بھروسہ کرتے ہیں(۲)۔ ﴿لِيُضِلَّ عَن سَبِيلِهِ﴾ یعنی: تاکہ جاہل اس کی پیروی کریں۔

﴿قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا﴾ یعنی: اس انسان سے کہو: "فائدہ اٹھا لے" اور یہ تہدید کا امر ہے، کیونکہ دنیا کا فائدہ کم ہے۔ ﴿إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ﴾ یعنی: تمہارا ٹھکانا آگ (جہنم) ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمَّنْ هُوَ قَنِتُ ءَانَاءَ الَّيْلِ﴾ اللہ تعالیٰ نے واضح فرمایا کہ مومن اس کافر کی طرح نہیں ہے جس کا ذکر پہلے گزرا۔ حسن، ابو عمرو، عاصم اور کسائی نے اسے "أَمَّنْ" تشدید کے ساتھ پڑھا۔ نافع، ابن کثیر، یحییٰ بن وثاب، اعمش اور حمزہ نے اسے "أَمَنْ هو" تخفیف کے ساتھ نداء کے معنی میں پڑھا(۳)؛ گویا کہ اس نے کہا: اے وہ جو فرمانبردار ہے۔ فراء(۴) نے کہا: الف 'یا' کے درجے میں ہے، تم کہتے ہو: اے زید! آؤ، اور 'أزيدُ' آؤ۔ اور یہ سیبویہ اور تمام نحویوں سے حکایت کیا گیا ہے؛ جیسا کہ اوس بن حجر نے کہا: اے لبینہ کے بیٹو! تم ہاتھ نہیں ہو... مگر وہ ہاتھ جس کا کوئی بازو نہ ہو(۵) اور ایک دوسرے نے کہا جو ذو الرمہ ہے: اے حزویٰ کے گھر! تو نے آنکھ کے لیے آنسو بھڑکا دیے... تو عشق کا پانی بہتا ہے یا تھرتھراتا ہے(۶)

(۱) المحرر الوجیز ۴/۵۲۲ اسی طرح۔ (۲) طبری نے ۱۷۳/۲۰ میں اسی طرح روایت کیا۔ (۳) السبعة ص ۵۶۱، اور التیسیر ص ۱۸۹۔ (۴) معانی القرآن میں ۴۱۶/۲۔ (۵) دیوان اوس بن حجر ص ۲۱۔ (۶) دیوان ذی الرمہ ۱/۴۵۶۔ اس کے شارح ابو نصر نے کہا: عشق کا پانی، ان کی مراد وہ آنسو ہے جو عشق سے بہتا ہے، یرفض: الگ الگ بہتا ہے۔

The estimation according to this is: {Say, "Enjoy your disbelief for a little while; indeed, you are of the companions of the Fire."} O you who are devoutly obedient, indeed you are of the companions of Paradise; as it is said in speech: So-and-so does not pray nor fast, so O you who pray and fast, rejoice; so it was deleted because the context indicates it.

It is said: The Alif in "Am-man" (أَمَّنْ) is an Alif of interrogation, meaning: "Is he who is devoutly obedient during the hours of the night" better? Or he who has set up equals to Allah? And the estimation is: He who is devoutly obedient is better.

And whoever doubles the 'm' (shadda) in "Am-man", the meaning is: are the sinners previously mentioned better or "one who is devoutly obedient"? So the sentence that balanced 'am' (or) is deleted, and the original is: 'am man' (or who), then it was elided into the 'mim'. Al-Nahhas(1): 'am' means 'bal' (rather), and 'man' means 'the one who'; and the estimation is: rather (2) the one who is devoutly obedient is better than those mentioned.

Concerning 'qanit' (devoutly obedient), there are four views: First: that he is the obedient one; said by Ibn Mas'ud. Second: that he is the humble one in his prayer; said by Ibn Shihab. Third: that he is the one standing in his prayer; said by Yahya bin Sallam. Fourth: that he is the one supplicating to his Lord(3). And the statement of Ibn Mas'ud encompasses that. It has been narrated from the Prophet ﷺ that he said: "Every 'qunut' (devotion/prolonged standing) in the Quran is obedience to Allah, Mighty and Majestic"(4). And it was narrated from Jabir from the Prophet ﷺ that he was asked: Which prayer is best? He said: "Length of qunut"(5). A group of scholars interpreted it as length of standing.

Ubayd Allah(6) narrated from Nafi' from Ibn Umar that he was asked about qunut and he said: I do not know qunut except as length of standing and reciting the Quran. Mujahid said: Of qunut is length of bowing and lowering the gaze; and the scholars, when they stood in prayer, would lower their gaze, be humble, and not turn away in...

---

(1) I'rab al-Qur'an 3/5-6 and what preceded it similarly, and see al-Hujjah for al-Farisi 6/92-93. (2) In the copies: 'am', and what is established is from al-Bahr al-Muhit 7/419. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/117. (4) Reported by al-Tabarani in al-Awsat (1829), and in its chain is Rushdin bin Sa'd, who is weak, as in al-Taqrib and previously 16/416. (5)

Reported by Muslim (756), and previously 2/334. (6) In (d) and (m) and I'rab al-Qur'an for al-Nahhas 4/6 (and the speech is from him): 'Abd Allah, and what is established is consistent with the sources of documentation, which is Ubayd Allah bin Umar al-Umari, and the report was recorded by Ibn Abi Shaybah 2/306, and al-Tabari 20/176.

इसके अनुसार अनुमान यह है: {कह दीजिए, "अपने कुफ़्र (अविश्वास) का थोड़े समय के लिए आनंद ले लो; वास्तव में, तुम आग के साथियों में से हो।"} ऐ वह जो आज्ञाकारी है, वास्तव में तुम जन्नत के साथियों में से हो; जैसा कि बोलचाल में कहा जाता है: फलां व्यक्ति न तो नमाज़ पढ़ता है और न ही रोज़ा रखता है, तो ऐ वह जो नमाज़ पढ़ता है और रोज़ा रखता है, खुश हो जा; इसलिए इसे हटा दिया गया क्योंकि संदर्भ इसे दर्शाता है।

और कहा गया है: "अम्मन्" (أَمَّنْ) में अलिफ़ प्रश्नवाचक अलिफ़ है, जिसका अर्थ है: "क्या वह जो रात के समय में आज्ञाकारी है" बेहतर है? या वह जिसने अल्लाह के बराबर ठहराया है? और अनुमान यह है: जो आज्ञाकारी है वह बेहतर है।

और जिसने "अम्मन्" में 'म' पर ज़ोर (शद्दा) दिया, तो अर्थ है: पहले ज़िक्र किए गए पापी बेहतर हैं या "वह जो आज्ञाकारी है"? तो वह वाक्य जिसने 'अम्' (या) को संतुलित किया था, हटा दिया गया है, और मूल था: 'अम् मन्' (या कौन), फिर इसे 'मीम' में मिला दिया गया। अल-नहस(1): 'अम्' का अर्थ है 'बल्' (बल्कि), और 'मन्' का अर्थ है 'वह जो'; और अनुमान है: बल्कि (2) जो आज्ञाकारी है वह उन लोगों से बेहतर है जिनका ज़िक्र किया गया।

'क़ानित' (आज्ञाकारी) के बारे में चार दृष्टिकोण हैं: पहला: कि वह आज्ञाकारी है; इब्न मसूद ने कहा। दूसरा: कि वह अपनी नमाज़ में विनम्र है; इब्न शिहाब ने कहा। तीसरा: कि वह अपनी नमाज़ में खड़ा होने वाला है; यह्या बिन सलाम ने कहा। चौथा: कि वह अपने रब से दुआ करने वाला है(3)। और इब्न मसूद का कथन उस सब को समेटे हुए है। नबी ﷺ से रिवायत है कि उन्होंने कहा: "कुरान में हर 'क़ुनूत' (भक्ति/लंबा खड़ा होना) अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की इबादत है"(4)। और जाबिर से रिवायत है कि नबी ﷺ से पूछा गया: कौन सी नमाज़ सबसे अच्छी है? उन्होंने कहा: "क़ुनूत की लंबाई"(5)। विद्वानों के एक समूह ने इसका अर्थ खड़े होने की लंबाई के रूप में निकाला।

और उबैदुल्लाह(6) ने नाफे से, इब्न उमर से रिवायत की है कि उनसे क़ुनूत के बारे में पूछा गया तो उन्होंने कहा: मैं लंबे समय तक खड़े रहने और कुरान पढ़ने के अलावा क़ुनूत के बारे में कुछ नहीं जानता। मुजाहिद ने कहा: क़ुनूत का हिस्सा लंबे समय तक रुकू करना और नज़रें नीची रखना है; और विद्वान जब नमाज़ में खड़े होते थे, तो अपनी नज़रें नीची रखते थे, विनम्र होते थे और इधर-उधर नहीं देखते थे...

(1) इ'राब अल-कुरान 3/5-6 और उससे पहले भी इसी तरह, और अल-फारसी की अल-हुज्जह 6/92-93 देखें। (2) प्रतियों में: 'अम्', और जो स्थापित है वह अल-बहर अल-मुहीत 7/419 से है। (3) अल-नुक़त व अल-उयून 5/117। (4) अल-तबरानी ने अल-औसत (1829) में निकाला है और इसके इसनाद में रश्दीन बिन साद है, जो कमज़ोर है, जैसा कि अल-तक़रीब और पहले 16/416 में है। (5) मुस्लिम (756) द्वारा निकाला गया, और पहले 2/334। (6) (द) और (म) और अल-नहस के लिए इ'राब अल-कुरान 4/6 में (और बात उन्हीं की है): अब्दुल्ला, और जो स्थापित है वह तखरीज़ के स्रोतों के अनुकूल है, जो उबैदुल्लाह बिन उमर अल-उमरी है, और असर इब्न अबी शैबा 2/306 और अल-तबरी 20/176 द्वारा निकाला गया है।

تو اس پر تقدیر (مراد) یہ ہے: ﴿قُلْ تَمَتَّعْ بِكُفْرِكَ قَلِيلًا إِنَّكَ مِنْ أَصْحَابِ النَّارِ﴾ اے وہ جو فرمانبردار ہے، بے شک تو اہل جنت میں سے ہے؛ جیسا کہ کلام میں کہا جاتا ہے: فلاں نہ نماز پڑھتا ہے اور نہ روزہ رکھتا ہے، پس اے نماز پڑھنے اور روزہ رکھنے والے، خوش ہو جا؛ پس کلام کے دلالت کرنے کی وجہ سے اسے حذف کر دیا گیا۔

اور کہا گیا: «أَمَّنْ» میں الف، الفِ استفہام ہے، یعنی: کیا «وہ جو رات کی گھڑیوں میں فرمانبردار ہے» بہتر ہے؟ یا وہ جس نے اللہ کے لیے شریک ٹھہرائے؟ اور تقدیر یہ ہے: وہ جو فرمانبردار ہے وہ بہتر ہے۔

اور جس نے «أَمَّنْ» پر تشدید پڑھی، تو معنی یہ ہے: کیا پہلے ذکر کیے گئے گنہگار بہتر ہیں «یا وہ جو فرمانبردار ہے»؟ پس وہ جملہ جو 'ام' کے مقابلے میں تھا وہ محذوف ہے، اور اصل یہ تھی: ام من، پھر میم میں ادغام کر دیا گیا۔ النحاس(١): اور 'ام' یہاں 'بل' (بلکہ) کے معنی میں ہے، اور 'من' یہاں 'الذی' (وہ جو) کے معنی میں ہے؛ اور تقدیر یہ ہے: بلکہ (٢) وہ جو فرمانبردار ہے وہ ذکر کیے گئے لوگوں سے بہتر ہے۔

اور «قانت» میں چار اقوال ہیں: پہلا: یہ کہ وہ اطاعت گزار ہے؛ ابن مسعود نے کہا۔ دوسرا: یہ کہ وہ اپنی نماز میں عاجزی کرنے والا ہے؛ ابن شہاب نے کہا۔ تیسرا: یہ کہ وہ اپنی نماز میں قیام کرنے والا ہے؛ یحییٰ بن سلام نے کہا۔ چوتھا: یہ کہ وہ اپنے رب سے دعا مانگنے والا ہے(٣)۔ اور ابن مسعود کا قول ان سب کو جمع کرتا ہے۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «قرآن میں ہر قنوت اللہ عزوجل کی اطاعت ہے»(٤)۔ اور جابر سے نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ سے

سوال کیا گیا: کون سی نماز افضل ہے؟ تو فرمایا: «قنوت کا لمبا ہونا»(٥) اور اہل علم کی ایک جماعت نے اس کی تاویل قیام کے طویل ہونے سے کی ہے۔

اور عبید اللہ(٦) نے نافع سے اور انہوں نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ ان سے قنوت کے بارے میں پوچھا گیا تو انہوں نے کہا: میں قنوت کو سوائے طولِ قیام اور تلاوتِ قرآن کے کچھ نہیں جانتا۔ اور مجاہد نے کہا: قنوت سے مراد طویل رکوع اور نگاہوں کو نیچا رکھنا ہے، اور علماء جب نماز میں کھڑے ہوتے تو اپنی نگاہیں نیچی رکھتے، عاجزی اختیار کرتے اور متوجہ نہ ہوتے...

---

(١) إعراب القرآن ٣/ ٥ - ٦ اور اس سے پہلے بھی اسی طرح، اور الحجة للفارسي ٦/ ٩٢ - ٩٣ دیکھیں۔ (٢) نسخوں میں: 'ام' ہے، اور ثابت شدہ 'البحر المحیط' ٧/ ٤١٩ سے ہے۔ (٣) النکت والعیون ٥/ ١١٧۔ (٤) اسے طبرانی نے الاوسط (١٨٢٩) میں نکالا ہے اور اس کی سند میں رشدین بن سعد ہے، جو ضعیف ہے، جیسا کہ التقریب اور سلف ١٦ / ٤١٦ میں ہے۔ (٥) اسے مسلم (٧٥٦) نے نکالا ہے، اور سلف ٢/ ٣٣٤۔ (٦) (د) اور (م) اور نحاس کی اعراب القرآن ٤/ ٦ میں (اور کلام ان ہی کا ہے): عبد اللہ، اور ثابت شدہ تخریج کے مصادر کے موافق ہے، جو عبید اللہ بن عمر العمری ہیں، اور یہ روایت ابن ابی شیبہ ٢/ ٣٠٦ اور طبری ٢٠ / ١٧٦ نے نکالی ہے۔

Surah Az-Zumar: Verse 9 | Page 255

...their prayers, and they did not engage in idle play or mention anything of worldly affairs except out of forgetfulness.

Al-Nahhas said(1): The origin of this is that "Qunoot" means obedience; thus everything said about it falls under obedience to Allah, Mighty and Majestic. So all these things are included in obedience, as well as what is even more than that. As Nafi' said: Ibn Umar said to me: "Stand up and pray," so I stood up to pray while wearing worn-out clothes. He called me and said: "If I were to send you on an errand, would you go like this?" I replied, "I would dress up." He said: "Allah has more right that you should dress up for Him."(2)

There is a difference of opinion regarding identifying the "devout one" (al-Qaanit) here. Yahya bin Salam mentioned that it refers to the Messenger of Allah (PBUH). Ibn Abbas, in the narration of al-Dahhak from him, said: It is Abu Bakr and Umar (may Allah be pleased with them both). Ibn Umar said: It is Uthman (RA). Muqatil said: It is Ammar bin Yasir. Al-Kalbi said: Suhayb, Abu Dharr, and Ibn Mas'ud. It is also narrated from al-Kalbi that it is general for whoever is in this state(3).

﴿ءَانَآءَ الَّيْلِ﴾ (During the hours of the night) Al-Hasan said: Its hours; its beginning, middle, and end. From Ibn Abbas: ﴿ءَانَآءَ الَّيْلِ﴾ refers to the middle of the night(4). Ibn Abbas said: Whoever loves for Allah to make the standing on the Day of Resurrection easy for him, let Allah see him in the darkness of the night prostrating and standing, fearing the Hereafter and hoping for the mercy of his Lord(5). It was also said: What is between Maghrib and Isha(6). Al-Hasan's view is general.

﴿يَحْذَرُ الْآخِرَةَ﴾ (Fearing the Hereafter) Sa'id bin Jubayr said: That is, the punishment of the Hereafter(7).

﴿وَيَرْجُواْ رَحْمَةَ رَبِّهِۦ﴾ (And hoping for the mercy of his Lord) That is, the bliss of Paradise. It is narrated from al-Hasan that he was asked about a man who persists...

(1) In I'rab al-Qur'an 4/6, and what precedes it. (2) Narrated similarly by Abd al-Razzaq in Al-Musannaf (1390) and (1391). (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/117, and see Tafsir al-Baghawi 4/73, and Zad al-Masir 7/166-167. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/6. (5) Al-Muharrar al-Wajeez 4/523. (6) Al-Nukat wal-Uyun 5/117. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/6.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयत ९ | पृष्ठ २५५

...उनकी नमाज़ें, और उन्होंने व्यर्थ की बातें नहीं कीं और न ही सांसारिक मामलों का उल्लेख किया सिवाय भूल-चूक के।

अल-नह्हास ने कहा(1): इसका मूल यह है कि "क़ुनूत" का अर्थ आज्ञाकारिता है; अतः इसके बारे में जो कुछ भी कहा गया है वह अल्लाह के प्रति आज्ञाकारिता है। तो ये सभी चीज़ें आज्ञाकारिता में शामिल हैं, और उससे भी अधिक जैसा कि नाफ़े ने कहा: इब्न उमर ने मुझसे कहा: "खड़े हो जाओ और नमाज़ पढ़ो," तो मैं पुराने कपड़ों में नमाज़ पढ़ने के लिए खड़ा हो गया। उन्होंने मुझे बुलाया और कहा: "अगर मैं तुम्हें किसी काम के लिए भेजता, तो क्या तुम ऐसे ही जाते?" मैंने उत्तर दिया, "मैं सज-धज कर जाता।" उन्होंने कहा: "अल्लाह अधिक हक़दार है कि तुम उसके लिए सज-धज कर रहो।" (2)

यहाँ "क़ानित" (आज्ञाकारी) की पहचान के बारे में मतभेद है। यह्या बिन सलाम ने उल्लेख किया कि यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हैं। इब्न अब्बास ने अज़-ज़ह्हाक के वर्णन में कहा: वे अबू बक्र और उमर (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) हैं। इब्न उमर ने कहा: वे उस्मान (रज़ि.) हैं। मुक़ातिल ने कहा: वे अम्मार बिन यासिर हैं। अल-कल्बी ने कहा: सुहैब, अबू ज़र और इब्न मसूद। अल-कल्बी से यह भी वर्णित है कि यह उन सभी के लिए सामान्य है जो इस स्थिति में हैं (3)।

﴿ٱلَّيۡلِ ءَانَآءَ﴾ {रात की घड़ियों में}: अल-हसन ने कहा: इसके घंटे; इसकी शुरुआत, मध्य और अंत। इब्न अब्बास से: ﴿ٱلَّيۡلِ ءَانَآءَ﴾ रात के मध्य को संदर्भित करता है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: जो चाहता है कि अल्लाह क़ियामत के दिन उसके खड़े होने को आसान बना दे, तो अल्लाह उसे रात के अंधेरे में सजदा करते हुए और खड़े हुए देखे, जो आख़िरत से डरता है और अपने रब की रहमत की उम्मीद रखता है (5)। यह भी कहा गया: मग़रिब और ईशा के बीच का समय (6)। अल-हसन का कथन व्यापक है।

﴿ٱلۡأٓخِرَةَ يَحۡذَرُ﴾ {आख़िरत से डरता है}: सईद बिन जुबैर ने कहा: यानी आख़िरत के अज़ाब से (7)।

﴿وَيَرۡجُواْ رَحۡمَةَ رَبِّهِۦۚ﴾ {और अपने रब की रहमत की उम्मीद रखता है}: यानी जन्नत की नेमतें। अल-हसन से वर्णित है कि उनसे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो...

(1) इराब अल-क़ुरआन ६/४ में, और उससे पहले का भाग। (2) इसे अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अल-मुसन्नफ़ (१३९०) और (१३९१) में इसी तरह उद्धृत किया है। (3) अल-नुकत वल-उयून ५/११७, और देखें तफ़सीर अल-बगवी ४/७३, और ज़ाद अल-मसीर ७/१६६-१६७। (4) इराब अल-क़ुरआन, अल-नह्हास ६/४। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५२३। (6) अल-नुकत वल-उयून ५/११४। (7) इराब अल-क़ुरआन, अल-नह्हास ६/९।

...ان کی نمازیں، اور انہوں نے فضول کام نہیں کیے اور نہ ہی دنیا کے معاملات کا ذکر کیا سوائے بھول چوک کے۔

النحاس نے کہا(۱): اس کی اصل یہ ہے کہ "قنوت" کا مطلب اطاعت ہے؛ پس اس کے بارے میں جو کچھ بھی کہا گیا ہے وہ اللہ عزوجل کی اطاعت ہے۔ تو یہ تمام چیزیں اطاعت میں شامل ہیں، اور اس سے بھی زیادہ جیسا کہ نافع نے کہا: ابن عمر نے مجھ سے کہا: "کھڑے ہو جاؤ اور نماز پڑھو،" تو میں پرانے کپڑوں میں نماز پڑھنے کے لیے کھڑا ہو گیا۔ انہوں نے مجھے بلایا اور کہا: "اگر میں تمہیں کسی ضرورت کے لیے بھیجتا، تو کیا تم اسی طرح جاتے؟" میں نے جواب دیا، "میں سج دھج کر جاتا۔" انہوں نے کہا: "اللہ زیادہ حقدار ہے کہ تم اس کے لیے بن سنور کر رہو۔" (۲)

یہاں "قانت" کی تعین میں اختلاف ہے، چنانچہ یحییٰ بن سلام نے ذکر کیا کہ یہ رسول اللہ ﷺ ہیں۔ ابن عباس نے ضحاک کی روایت میں کہا: یہ ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہما ہیں۔ ابن عمر نے کہا: یہ عثمان رضی اللہ عنہ ہیں۔ مقاتل نے کہا: یہ عمار بن یاسر ہیں۔ الکلبی نے کہا: صہیب، ابو ذر اور ابن مسعود۔ الکلبی سے یہ بھی مروی ہے کہ یہ ان سب کے لیے عام ہے جو اس حال میں ہوں (۳)۔

﴿ءَانَآءَ الَّيْلِ﴾ الحسن نے کہا: اس کے اوقات؛ اس کا اول، اوسط اور آخر۔ ابن عباس سے مروی ہے: ﴿ءَانَآءَ الَّيْلِ﴾ رات کا وسط (۴)۔ ابن عباس نے فرمایا: جو شخص یہ چاہتا ہے کہ اللہ تعالیٰ قیامت کے دن اس کا کھڑا ہونا آسان کر دے، تو اللہ تعالیٰ اسے رات کی تاریکی میں سجدہ کرتے اور قیام

کرتے ہوئے دیکھے، جو آخرت سے ڈرتا ہے اور اپنے رب کی رحمت کی امید رکھتا ہے (۵)۔ اور کہا گیا: مغرب اور عشاء کے درمیان کا وقت (۶)۔ حسن کا قول عام ہے۔

﴿يَحْذَرُ الْآخِرَةَ﴾ سعید بن جبیر نے کہا: یعنی آخرت کا عذاب (۷)۔

﴿وَيَرْجُواْ رَحْمَةَ رَبِّهِۦ﴾ یعنی جنت کی نعمتیں۔ حسن سے مروی ہے کہ ان سے ایک ایسے شخص کے بارے میں پوچھا گیا جو...

(۱) إعراب القرآن ۶/۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ۔ (۲) اسے عبد الرزاق نے المصنف (۱۳۹۰) اور (۱۳۹۱) میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵/۱۱۷، اور دیکھیں تفسیر البغوی ۴/۷۳، اور زاد المسیر ۷/۱۶۶-۱۶۷۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۶/۴۔ (۵) المحرر الوجیز ۴/۵۲۳۔ (۶) النکت والعیون ۵/۱۱۷۔ (۷) إعراب القرآن للنحاس ۶/۴۔

...in sins and hopes, so he said: This is a wishful thinker (1).

And one who lightens [the pronunciation of] "Amman huwa qānitun" should not stop at "mercy of his Lord" based on the meaning of a call; because His saying: {Say, "Are those who know equal to those who do not know?"} is connected, unless an omission is estimated in the speech, which is easier (2), as previously explained. Al-Zajjaj said (3): That is, just as those who know and those who do not know are not equal, so the obedient and the disobedient are not equal.

And others said: Those who know are those who benefit from their knowledge and act upon it; as for the one who does not benefit from his knowledge and does not act upon it, he is like one who does not know.

{Only they will remember [who are] people of understanding} i.e., the people of intellect among the believers.

The Almighty's saying: {Say, "O My servants who have believed, fear your Lord. For those who do good in this world is good, and the earth of Allah is spacious. Indeed, the patient will be given their reward without account [i.e., limit]." (10)}

The Almighty's saying: {Say, "O My servants who have believed"} i.e., Say, O Muhammad, to My believing servants: {fear your Lord} i.e., fear disobeying Him, and the letter 'T' [in 'attaqu'] is substituted for 'W', as previously mentioned (4). Ibn Abbas said: He means Ja'far ibn Abi Talib and those who went out with him to Abyssinia (5). Then He said: {For those who do good in this world is good} meaning by the first 'good' is obedience, and by the second is reward in Paradise. It is said: The meaning is: for those who did good in the world is a good thing in the world, which would be in addition to the reward of the hereafter; the additional good in the world being health, wellbeing, victory, and spoils (6). Al-Qushayri said: The first is more correct, because the disbeliever may obtain (7) the blessings of this world.

---

(1) Al-Kashshaf 3/390. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/522 - 523. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/347, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/7, and what follows is from it. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/7, and it came previously in 1/248 and following. (5) Al-Muharrar al-Wajiz 4/523 without attribution. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/118 similarly. (7) In (m): obtained.

सूरा अज़-ज़ुमर, आयत 9 - 10 | 256

...गुनाहों में है और उम्मीद करता है, तो उसने कहा: यह कामना करने वाला है (1)।

और जो "अम्मन हुवा क़ानितुन" को हल्का [बिना तशदीद के] पढ़ता है, उसे "अपने रब की दया" पर नहीं रुकना चाहिए, पुकार के अर्थ में; क्योंकि उनका कहना: {कहो, "क्या वे लोग जो जानते हैं और वे जो नहीं जानते बराबर हैं?"} जुड़ा हुआ है, जब तक कि वाणी में किसी लोप (हज़्फ़) का अनुमान न लगाया जाए, और यह अधिक आसान है (2), जैसा कि पहले बताया जा चुका है। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): यानी, जैसे जानने वाले और न जानने वाले बराबर नहीं होते, वैसे ही आज्ञाकारी और अवज्ञाकारी बराबर नहीं होते।

और दूसरों ने कहा: जानने वाले वे हैं जो अपने ज्ञान से लाभ उठाते हैं और उस पर अमल करते हैं; जहाँ तक उसकी बात है जिसने अपने ज्ञान से लाभ नहीं उठाया और उस पर अमल नहीं किया, वह उस व्यक्ति के समान है जो नहीं जानता।

{केवल वे ही याद रखेंगे जो बुद्धि वाले हैं} यानी, मोमिनों में से बुद्धि वाले लोग।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कहो, "ऐ मेरे बंदो जो ईमान लाए हो, अपने रब से डरो। उन लोगों के लिए जिन्होंने इस दुनिया में भलाई की, भलाई है, और अल्लाह की ज़मीन विशाल है। धैर्य रखने वालों को तो उनका प्रतिफल बिना हिसाब के भरपूर दिया जाएगा।" (10)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कहो, "ऐ मेरे बंदो जो ईमान लाए हो"} यानी: ऐ मुहम्मद, मेरे मोमिन बंदों से कहो: {अपने रब से डरो} यानी: उसकी नाफ़रमानी से बचो, और 'ता' अक्षर 'वाव' से बदला हुआ है, जैसा कि पहले उल्लेख किया जा चुका है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: उनका तात्पर्य जाफ़र बिन अबी तालिब और उन लोगों से है जो उनके साथ हबशा (एबिसिनिया) गए थे (5)। फिर उन्होंने कहा: {उन लोगों के लिए जिन्होंने इस दुनिया में भलाई की, भलाई है} यानी पहली भलाई से तात्पर्य आज्ञाकारिता है, और दूसरी से जन्नत में मिलने वाला प्रतिफल। और कहा गया है: अर्थ यह है: जिन्होंने दुनिया में अच्छा किया उनके लिए दुनिया में भी भलाई है, जो आख़िरत के सवाब के अतिरिक्त होगी, और दुनिया में अतिरिक्त भलाई स्वास्थ्य, कल्याण, विजय और ग़नीमत है (6)। अल-कुशैरी ने कहा: पहला अधिक सही है; क्योंकि काफ़िर को भी दुनिया की नेमतें मिल सकती हैं (7)।

(1) अल-कशाफ़ 3/390। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/522 - 523। (3) मआनी अल-क़ुरआन 4/347 में, और लेखक ने इसे इराब अल-क़ुरआन 4/7 में नह़ास के माध्यम से उद्धृत किया है, और उसके बाद का हिस्सा वहीं से है। (4) नह़ास द्वारा इराब अल-क़ुरआन 4/7, और पहले 1/248 और उसके बाद आ चुका है। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/523 बिना किसी श्रेय के। (6) अल-नुकात वल-उयून 5/118 इसी तरह। (7) (म) में: प्राप्त किया।

...گناہوں میں ہے اور امید رکھتا ہے، تو اس نے کہا: یہ آرزو کرنے والا ہے (1)۔

اور جو "أَمَّنْ هُوَ قَانِتٌ" کو تخفیف کے ساتھ پڑھے، وہ "رَحْمَةَ رَبِّهِ" پر نہ رکے، ندا (پکار) کے معنی پر؛ کیونکہ اللہ کا قول: {کہہ دیجیے، "کیا وہ جو جانتے ہیں اور وہ جو نہیں جانتے برابر ہو سکتے ہیں؟"} متصل ہے، سوائے اس کے کہ کلام میں کسی حذف کا اندازہ لگایا جائے، اور یہ زیادہ آسان ہے (2)، جیسا کہ اس کی وضاحت پہلے گزر چکی ہے۔ زجاج نے کہا (3): یعنی، جس طرح وہ جو جانتے ہیں اور وہ جو نہیں جانتے برابر نہیں ہوتے، اسی طرح فرمانبردار اور نافرمان برابر نہیں ہوتے۔

اور دوسروں نے کہا: جاننے والے وہ ہیں جو اپنے علم سے فائدہ اٹھاتے ہیں اور اس پر عمل کرتے ہیں، جہاں تک اس شخص کا تعلق ہے جس نے اپنے علم سے فائدہ نہ اٹھایا اور نہ ہی اس پر عمل کیا، تو وہ اس شخص کے درجے میں ہے جو نہیں جانتا۔

{صرف عقل والے ہی نصیحت قبول کرتے ہیں} یعنی: مومنین میں سے عقل والے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجیے، "اے میرے بندو جو ایمان لائے ہو، اپنے رب سے ڈرو۔ ان لوگوں کے لیے جنہوں نے اس دنیا میں نیکی کی، بھلائی ہے، اور اللہ کی زمین وسیع ہے۔ بے شک صبر کرنے والوں کو ان کا اجر بے حساب دیا جائے گا۔" (10)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {کہہ دیجیے، "اے میرے بندو جو ایمان لائے ہو"} یعنی: اے محمد، میرے مومن بندوں سے کہہ دو: {اپنے رب سے ڈرو} یعنی: اس کی نافرمانیوں سے بچو، اور 'ت' 'و' سے بدلی ہوئی ہے، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے (4)۔ ابن عباس نے کہا: اس سے مراد جعفر بن ابی

طالب اور وہ لوگ ہیں جو ان کے ساتھ حبشہ کی طرف نکلے تھے (5)۔ پھر فرمایا: {ان لوگوں کے لیے جنہوں نے اس دنیا میں نیکی کی، بھلائی ہے} یعنی پہلی 'حسنہ' سے مراد اطاعت ہے، اور دوسری سے مراد جنت میں ثواب۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: جنہوں نے دنیا میں اچھا کام کیا ان کے لیے دنیا میں بھلائی ہے، یہ آخرت کے ثواب پر اضافہ ہوگا، اور دنیا میں زائد بھلائی صحت، عافیت، فتح اور غنیمت ہے (6)۔ قشیری نے کہا: پہلا قول زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ کافر کو بھی دنیا کی نعمتیں مل سکتی ہیں (7)۔

---

(1) الکشاف 3/390۔ (2) المحرر الوجیز 4/522 - 523۔ (3) معانی القرآن 4/347 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 4/7 میں نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ اسی سے ہے۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 4/7، اور یہ پہلے 1/248 اور اس کے بعد گزر چکا ہے۔ (5) المحرر الوجیز 4/523 بغیر کسی نسبت کے۔ (6) النکت والعیون 5/118 اسی طرح۔ (7) (م) میں: پایا۔

Surah Al-Zumar: Verse 10 257

I said: The believer attains it with him and is added Paradise if he thanks those blessings. And the good (hasana) may be in this world good praise, and in the hereafter the reward.

"And the earth of Allah is spacious," so migrate in it and do not stay with those who commit sins. And the statement on this has already been fully discussed in "Al-Nisa"(1). And it was said: What is meant is the land of Paradise; He encouraged them in its vastness and the vastness of its bliss(2); as He said: "and a Paradise whose width is like the heavens and the earth" [Al Imran: 133]. And Paradise may be called a land; Allah the Almighty said: "And they will say, 'Praise be to Allah, who has fulfilled His promise to us and made us inherit the land [so] we may settle in Paradise wherever we will'" [Al-Zumar: 74]. And the first is more apparent, as it is an order for migration. Meaning: Depart from Mecca to where you are safe(3).

Al-Mawardi(4): It is possible that by the vastness of the earth he means the vastness of provision; because He provides for them from the earth, so its meaning would be: and the provision of Allah is spacious, and it is more likely; because He presented its vastness in the form of a favor.

I said: So the verse would be evidence for moving from an expensive land to a cheap land; as Sufyan al-Thawri said: Be in a place where you fill your bag with bread for a dirham.

"Indeed, the patient will be given their reward without account," meaning: without estimation. And it was said: more is added to the reward; because if they were given according to what they did, it would be by account. And it was said: "without account" means: without follow-up or demand, as demand occurs for the blessings of this world(5).

And "the patient" here are the fasting people; its evidence is the saying of the Prophet, peace and blessings be upon him, reporting from Allah the Almighty: "Fasting is for Me, and I reward for it"(6). The people of knowledge said: Every reward is measured and weighed.

(1) 7/65 onwards. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/118. (3) Tafsir al-Razi 26/253 similarly. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/118. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/7. (6) Part of a hadith from Abu Huraira, reported by al-Bukhari (1894), Muslim (1151), and previously 2/67.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 10 257

मैंने कहा: मोमिन इसके साथ उसे प्राप्त करता है और यदि वह उन नियामतों का शुक्र अदा करे तो जन्नत बढ़ा दी जाती है। और दुनिया में 'हसना' (अच्छाई) अच्छी प्रशंसा हो सकती है, और आख़िरत में इसका बदला।

"और अल्लाह की ज़मीन वसीअ (विशाल) है," तो उसमें हिजरत करो और उनके साथ न रहो जो गुनाह करते हैं। और इस बारे में बात "अन-निसा"(1) में विस्तार से हो चुकी है। और यह भी कहा गया है: इससे मुराद जन्नत की ज़मीन है; उन्हें इसकी विशालता और इसकी नेमतों की विशालता की ओर आकर्षित किया(2); जैसा कि उसने फरमाया: "और उस जन्नत की ओर (दौड़ो) जिसका विस्तार आसमानों और ज़मीन के बराबर है" [आल इमरान: 133]। और जन्नत को ज़मीन भी कहा जा सकता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: "और वे कहेंगे, 'तमाम प्रशंसा उस अल्लाह के लिए है जिसने हमसे अपना वादा सच कर दिखाया और हमें इस ज़मीन का वारिस बना दिया कि हम जन्नत में जहाँ चाहें रहें'" [अज़-ज़ुमर: 74]। और पहली बात अधिक स्पष्ट है, क्योंकि यह हिजरत का आदेश है। यानी: मक्का से निकलकर वहाँ चले जाओ जहाँ तुम सुरक्षित रहो(3)।

अल-मावर्दी(4): यह संभव है कि ज़मीन की विशालता से उनका अर्थ रोज़ी की प्रचुरता हो; क्योंकि वह उन्हें ज़मीन से रोज़ी देता है, तो इसका अर्थ होगा: अल्लाह की रोज़ी वसीअ है, और यह अधिक उपयुक्त है; क्योंकि उसने इसकी विशालता को अहसान जताने के अंदाज़ में पेश किया है।

मैंने कहा: तो यह आयत महँगी ज़मीन से सस्ती ज़मीन की ओर जाने का प्रमाण होगी; जैसा कि सुफियान अल-थौरी ने कहा: ऐसी जगह रहो जहाँ तुम एक दिरहम में अपना झोला रोटी से भर सको।

"निःसंदेह, सब्र करने वालों को उनका बदला बिना हिसाब के दिया जाएगा," यानी: बिना किसी अंदाज़े के। और कहा गया है: सवाब से भी ज़्यादा दिया जाएगा; क्योंकि अगर उन्हें उनके किए हुए काम के हिसाब से दिया जाता तो वह हिसाब से होता। और कहा गया: "बिना हिसाब" का अर्थ है: बिना किसी पूछताछ या मांग के, जैसा कि दुनिया की नेमतों के बारे में मांग होती है(5)।

और यहाँ "सब्र करने वाले" रोज़ा रखने वाले हैं; इसका प्रमाण अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के हवाले से फरमान है: "रोज़ा मेरे लिए है और मैं ही इसका बदला दूँगा"(6)। विद्वानों ने कहा: हर बदला नापा और तौला जाता है।

(1) 7/65 और उसके बाद। (2) अल-नुकत वल-'उयून 5/118। (3) तफ़सीर अल-राज़ी 26/253 इसी तरह। (4) अल-नुकत वल-'उयून 5/118। (5) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 4/7। (6) अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस का एक हिस्सा, जिसे बुखारी (1894), मुस्लिम (1151) ने निकाला है और पहले ज़िक्र हो चुका है 2/67।

سورہ الزمر: آیت ۱۰ ۲۵۷

میں نے کہا: مومن اسے ساتھ پاتا ہے اور جنت میں اضافہ کر دیا جاتا ہے جب وہ ان نعمتوں کا شکر ادا کرے۔ اور دنیا میں 'حسنہ' سے مراد اچھی تعریف ہو سکتی ہے، اور آخرت میں اس کی جزا۔

﴿اور اللہ کی زمین وسیع ہے﴾ پس اس میں ہجرت کرو اور گناہ کرنے والوں کے ساتھ مقیم نہ رہو۔ اور اس بارے میں بات سورہ "النساء"(۱) میں تفصیل سے گزر چکی ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس سے مراد جنت کی زمین ہے؛ انہیں اس کی وسعت اور اس کی نعمتوں کی وسعت کی ترغیب دی(۲)؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿اور وہ جنت جس کی چوڑائی آسمانوں اور زمین کے برابر ہے﴾ [آل عمران: ۱۳۳]۔ اور جنت کو زمین بھی کہا جا سکتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿اور وہ کہیں گے کہ تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں جس نے ہم سے اپنا وعدہ سچ کر دکھایا اور ہمیں زمین کا وارث بنا دیا کہ ہم جنت میں جہاں چاہیں رہیں﴾ [الزمر: ۷٤] اور پہلی بات زیادہ واضح ہے، کیونکہ یہ ہجرت کا حکم ہے۔ یعنی: مکہ سے نکل کر وہاں چلے جاؤ جہاں تم محفوظ رہو(۳)۔

الماوردی(٤): یہ بھی احتمال ہے کہ زمین کی وسعت سے رزق کی وسعت مراد ہو؛ کیونکہ وہ انہیں زمین سے رزق دیتا ہے، تو اس کا معنی ہوگا: اللہ کا رزق وسیع ہے، اور یہ زیادہ مناسب ہے؛ کیونکہ اس نے اس کی وسعت کو احسان کے طور پر پیش کیا ہے۔

میں نے کہا: تو یہ آیت مہنگی زمین سے سستی زمین کی طرف منتقل ہونے کی دلیل ہوگی؛ جیسا کہ سفیان الثوری نے کہا: ایسی جگہ رہو جہاں تم ایک درہم میں اپنا تھیلا روٹی سے بھر سکو۔

﴿بے شک صبر کرنے والوں کو ان کا اجر بغیر حساب کے پورا دیا جائے گا﴾ یعنی: بغیر کسی اندازے کے۔ اور کہا گیا ہے: ثواب پر اضافہ کیا جائے گا؛ کیونکہ اگر انہیں ان کے عمل کے مطابق دیا جاتا تو وہ حساب سے ہوتا۔ اور کہا گیا: "بغیر حساب" کا مطلب ہے: بغیر کسی پیچھا کرنے یا مطالبہ کرنے کے جیسا کہ دنیا کی نعمتوں کا مطالبہ ہوتا ہے(٥)۔

اور یہاں "صابرون" سے مراد روزہ دار ہیں؛ اس کی دلیل آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا اللہ عزوجل سے نقل کردہ یہ قول ہے: "روزہ میرے لیے ہے اور میں ہی اس کا بدلہ دوں گا"(٦)۔ اہل علم نے کہا: ہر اجر ناپا اور تولا جاتا ہے۔

(١) ٧/٦٥ اور اس کے بعد۔ (٢) النكت والعيون ٥/١١٨۔ (٣) تفسير الرازي ٢٦/٢٥٣ اسی طرح۔ (٤) النكت والعيون ٥/١١٨۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ٧/٤۔ (٦) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک ٹکڑا، جسے بخاری (١٨٩٤)، مسلم (١١٥١) نے روایت کیا ہے، اور گزشتہ حوالہ ٢/٦٧۔

Surah Az-Zumar: Verse 10 (left), 258 (right)

...by weight, except for patience (1); it is poured forth in heaps and scooped up in handfuls. This was related from Ali (may Allah be pleased with him).

Malik ibn Anas said regarding the words [of Allah]: {Verily, the patient will be given their reward without account}: "It is patience regarding the tragedies and sorrows of this world. There is no doubt that for everyone who surrenders to what has afflicted them and leaves what they were forbidden, there is no limit to their reward (2)."

Qatadah said: "No, by Allah, there is no measure or scale there. Anas narrated to me that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: 'The scales will be set up. The people of charity will be brought and given their rewards by the scales. Likewise with prayer and pilgrimage. Then the people of affliction will be brought, and no scale will be set up for them, nor will any record be opened for them. Reward will be poured upon them without account. Allah Almighty said: {Verily, the patient will be given their reward without account}, until those who enjoyed well-being in the world will wish that their bodies had been cut with scissors because of the virtue that the people of affliction attained (3).'"

From Al-Hasan ibn Ali (4) (may Allah be pleased with both of them) who said: "I heard my grandfather, the Messenger of Allah (peace be upon him), saying: 'Perform the obligatory duties and you will be among the most worshipping of people. Be content and you will be among the richest of people. O my son, indeed in Paradise there is a tree called the Tree of Trial. The people of affliction will be brought, and no scale will be set up for them, nor will any record be opened for them. Reward will be poured upon them abundantly.' Then the Prophet (peace be upon him) recited: {Verily, the patient will be given their reward without account (5)}."

The term 'patient' (sabir) is one of praise, and it refers to those who restrain themselves from sins. If you meant that he was patient with...

---

(1) In the copies: "fasting", but what is established agrees with the meaning in the sources. See An-Nukat wal-'Uyun 5/119, and Tafsir al-Baghawi 4/74. (2) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1644 - 1645. (3) Qatadah's statement was recorded by al-Tabari 20/179, and the hadith of Anas (may Allah be pleased with him) was recorded by Ibn Mardawayh as in ad-Durr al-Manthur 5/323. (4) In (d), (z), (f), and (m): "Al-Husayn ibn Ali", but what is established is from (zh), which matches the sources of the hadith. (5) Recorded by al-Tabarani in al-Kabir (2760) without the part "Indeed in

Paradise there is a tree..." to the end. Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 3/35: "In it is Sa'id ibn Tarif, and he is very weak." We say: Al-Hafiz Ibn Hajar said of him in al-Taqrib: "Abandoned (matruk), and Ibn Hibban accused him of fabrication." The part "Perform the obligatory duties and you will be among the most worshipping of people, and be content and you will be among the richest of people" was recorded by ad-Daraqutni in al-'Ilal 5/84 from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and ad-Daraqutni said: "Elevating it [to the Prophet] is an error, and the correct version is from the words of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him)."

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 10 (बाएं), 258 (दाएं)

...वजन से, सिवाय धैर्य (सबर) के(1); इसे ढेरों के रूप में उड़ेला जाता है और मुट्ठियों में भर-भर कर निकाला जाता है। यह अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से वर्णित है।

मालिक बिन अनस ने [अल्लाह के] इन शब्दों के बारे में कहा: {निसंदेह धैर्य रखने वालों को उनका प्रतिफल बिना किसी हिसाब के दिया जाएगा}: "यह दुनिया की त्रासदियों और दुखों पर धैर्य रखना है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि हर कोई जो खुद पर आई विपदा को स्वीकार कर लेता है और मना की गई चीजों को छोड़ देता है, उसके इनाम की कोई सीमा नहीं है (2)।"

क़तादाह ने कहा: "नहीं, अल्लाह की कसम, वहाँ कोई माप या तराजू नहीं है। अनस ने मुझसे बयान किया कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने कहा: 'तराजू स्थापित किए जाएंगे। दान देने वालों को लाया जाएगा और तराजू से उनका इनाम दिया जाएगा। इसी तरह नमाज़ और हज वालों के साथ होगा। फिर विपत्ति झेलने वालों को लाया जाएगा, और उनके लिए कोई तराजू नहीं लगाया जाएगा, और न ही उनके लिए कोई कर्मों का रजिस्टर खोला जाएगा। उन पर बिना हिसाब इनाम उड़ेला जाएगा। अल्लाह तआला ने फरमाया: {निसंदेह धैर्य रखने वालों को उनका प्रतिफल बिना किसी हिसाब के दिया जाएगा}, यहाँ तक कि दुनिया में सुख-सुविधाओं में रहने वाले लोग यह कामना करेंगे कि काश उनके शरीर कैंचियों से काट दिए गए होते, उस फज़ीलत (श्रेय) के कारण जो विपत्ति झेलने वालों को प्राप्त हुई (3)।'"

अल-हसन बिन अली (4) (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "मैंने अपने नाना अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को कहते सुना: 'अनिवार्य कर्तव्यों (फ़राएज़) को पूरा करो, तुम लोगों में सबसे अधिक इबादत गुज़ार हो जाओगे। और संतोष (क़नाअत) अपनाओ, तुम लोगों में सबसे अमीर हो जाओगे। ऐ मेरे बेटे, जन्नत में एक पेड़ है जिसे 'बलवा का पेड़' (अज़माइश का पेड़) कहा जाता है। विपत्ति झेलने वालों को लाया जाएगा, और उनके लिए कोई तराजू नहीं लगाया जाएगा, और न ही कोई कर्मों का रजिस्टर खोला जाएगा। उन पर भरपूर इनाम उड़ेला जाएगा।' फिर नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने आयत पढ़ी: {निसंदेह धैर्य रखने वालों को उनका प्रतिफल बिना किसी हिसाब के दिया जाएगा (5)}।"

'साबिर' (धैर्यवान) शब्द प्रशंसा के लिए है, और यह उन लोगों के लिए है जिन्होंने पापों से खुद को रोका। और यदि तुम्हारा अर्थ यह है कि उसने धैर्य रखा...

(1) प्रतियों में: "रोज़ा", लेकिन जो स्थापित है वह स्रोतों के अर्थ के अनुरूप है। देखें अन-नुकात वल-'उयुन 5/119, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/74। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1644 - 1645। (3) क़तादाह का कथन अल-तबारी 20/179 द्वारा निकाला गया है, और अनस (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस इब्न मरदावय ने निकाली है जैसा कि अद-दुर्र अल-मनथूर 5/323 में है। (4) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: "अल-हुसैन बिन अली", लेकिन जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो हदीस के स्रोतों से मेल खाता है। (5) इसे अल-तबरानी ने अल-कबीर (2760) में निकाला है, सिवाय इसके कि "बेशक जन्नत में एक पेड़ है..." से अंत तक। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 3/35 में कहा: "इसमें साद बिन तरीफ है, और वह बहुत कमज़ोर है।" हम कहते हैं: अल-हाफिज़ इब्न हज़र ने अल-तक़रीब में उनके बारे में कहा: "छोड़ दिया गया (मतरूक), और इब्न हिब्बान ने उन पर गढ़ने (मोज़ू) का आरोप लगाया।" इसका हिस्सा "अनिवार्य कर्तव्यों को पूरा करो..." अल-दाराकुतनी ने अल-'इलल 5/84 में इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से निकाला है, और अल-दाराकुतनी ने कहा: "इसे [नबी तक] पहुँचाना एक भ्रम है, और सही इब्न मसूद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के शब्दों से है।"

سورة الزمر: آیت 10 (بائیں)، 258 (دائیں)

...وزن کے ساتھ سوائے صبر کے (1)؛ پس بے شک اسے ڈھیروں کے طور پر انڈیل دیا جاتا ہے اور بھر بھر کر نکالا جاتا ہے۔ یہ علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے۔

اور مالک بن انس نے [اللہ کے] اس قول کے بارے میں کہا: ﴿إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُم بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ یعنی: "بے شک صبر کرنے والوں کو ان کا اجر بغیر کسی حساب کے پورا دیا جائے گا"۔ انہوں نے کہا: یہ دنیا کے مصائب اور غموں پر صبر کرنا ہے۔ اور اس میں کوئی شک نہیں کہ جس نے بھی خود پر پڑنے والی مصیبت کو تسلیم کیا، اور ممنوعہ چیزوں کو چھوڑ دیا، تو اس کے اجر کی کوئی مقدار نہیں ہے (2)۔

اور قتادہ نے کہا: "نہیں بخدا، وہاں کوئی ناپ تول یا ترازو نہیں ہے۔ مجھ سے انس رضی اللہ عنہ نے بیان کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: 'ترازو نصب کیے جائیں گے، پس صدقہ کرنے والوں کو لایا جائے گا اور انہیں ترازو کے ذریعے ان کا اجر پورا دیا جائے گا۔ اسی طرح نماز اور حج والوں کے ساتھ ہوگا۔ پھر اہل بلا (آزمائش زدہ لوگوں) کو لایا جائے گا، پس ان کے لیے نہ کوئی ترازو نصب کیا جائے گا اور نہ ہی ان کے لیے کوئی دفتر (نامہ اعمال) کھولا جائے گا، اور ان پر بغیر حساب کے اجر انڈیل دیا جائے گا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُم بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ یہاں تک کہ دنیا میں عافیت والے لوگ تمنا کریں گے کہ کاش ان کے جسموں کو قینچیوں سے کاٹ دیا جاتا، اس فضیلت کی وجہ سے جو اہل بلا کو حاصل ہوئی (3)'۔"

اور حسن بن علی (4) رضی اللہ عنہما سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے اپنے نانا رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: 'تم فرائض ادا کرو، تم سب سے زیادہ عبادت گزار بن جاؤ گے، اور

قناعت اختیار کرو، تم سب سے زیادہ غنی بن جاؤ گے، اے میرے بیٹے، جنت میں ایک درخت ہے جسے 'شجرة البلوی' (آزمائش کا درخت) کہا جاتا ہے، اہل بلا کو لایا جائے گا، پس ان کے لیے نہ کوئی ترازو نصب کیا جائے گا اور نہ ہی کوئی دفتر کھولا جائے گا، ان پر اجر خوب انڈیل دیا جائے گا'۔ پھر نبی ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿إِنَّمَا يُوَفَّى الصَّابِرُونَ أَجْرَهُم بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ (5)۔

اور 'صابر' کا لفظ تعریف کے طور پر استعمال ہوتا ہے، اور یہ ان لوگوں کے لیے ہے جنہوں نے گناہوں سے صبر کیا، اور اگر آپ کی مراد یہ ہے کہ اس نے صبر کیا...

---

(1) نسخوں میں: "الصوم" (روزہ) ہے، اور جو ثابت ہے وہ مصادر کے معنی کے موافق ہے۔ دیکھیے النکت والعیون 5/119، اور تفسیر البغوی 4/74۔ (2) احکام القرآن از ابن العربی 4/1644 - 1645۔ (3) قتادہ کا قول طبری نے 20/179 میں روایت کیا ہے، اور انس رضی اللہ عنہ کی حدیث ابن مردویہ نے روایت کی ہے جیسا کہ الدر المنثور 5/323 میں ہے۔ (4) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: "الحسین بن علی" ہے، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو حدیث کے مصادر کے موافق ہے۔ (5) اسے طبرانی نے الکبیر (2760) میں روایت کیا ہے سوائے ان کے قول: "ان جنت میں ایک درخت ہے..." سے آخر تک۔ ہیثمی نے مجمع الزوائد 3/35 میں کہا: "اس میں سعد بن طریف ہے، اور وہ بہت ضعیف ہے"۔ ہم کہتے ہیں: حافظ ابن حجر نے التقریب میں اس کے بارے میں کہا: "متروک ہے، اور ابن حبان نے اس پر وضع (حدیث گھڑنے) کی تہمت لگائی"۔ اور ان کا قول: "تم فرائض ادا کرو... سب سے زیادہ غنی بن جاؤ گے" اسے دارقطنی نے العلل 5/84 میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور دارقطنی نے کہا: "اس کا رفع (نبی ﷺ کی طرف منسوب کرنا) وہم ہے، اور صحیح ابن مسعود رضی اللہ عنہ کا قول ہونا ہے"۔

Surah Az-Zumar: Verses 11 - 16 259

...the calamity. I said: patient with such and such; this was said by Al-Nahhas (1). And it has already been discussed in "Al-Baqarah" in full (2).

The Almighty's saying: {Say, [O Muhammad], "Indeed, I have been commanded to worship Allah, [being] sincere to Him in religion. And I have been commanded to be the first of the Muslims." Say, "Indeed I fear, if I should disobey my Lord, the punishment of a tremendous Day." Say, "Allah [alone] do I worship, sincere to Him in my religion. So worship what you will besides Him." Say, "Indeed, the losers are the ones who will lose themselves and their families on the Day of Resurrection. Unquestionably, that is the clear loss." For them will be canopies of fire above them and below them, canopies. By that Allah threatens His servants. O My servants, then fear Me.}

The Almighty's saying: {Say, "Indeed, I have been commanded to worship Allah, [being] sincere to Him in religion"} - this was mentioned at the beginning of the Surah. {And I have been commanded to be the first of the Muslims} - from this Ummah (nation). And so it was; for he was the first to oppose the religion of his forefathers, cast off idols and destroyed them, submitted to Allah and believed in Him, and called towards Him ﷺ. The "lam" (letter L) in His saying: "li-an akuna" (to be) is an extra connecting particle; this was said by Al-Jurjani and others. It is also said: it is the "lam" of purpose. There is an omission in the speech, meaning: I was commanded to worship "so that I may be the first of the Muslims." The Almighty's saying: {Say, "Indeed I fear, if I should disobey my Lord, the punishment of a tremendous Day"} means the punishment of the Day of Resurrection. He said it when his people called him to the religion of his forefathers; as stated by most of the people of Tafsir (3). Abu Hamza al-Thumali and Ibn al-Musayyib said: This verse is abrogated by His saying: {That Allah may forgive for you what preceded of your sin and what will follow} [Al-Fath: 2]. So this verse was before the Prophet's ﷺ sins were forgiven. The Almighty's saying: {Say, "Allah [alone] do I worship"} - "Allah" is in the accusative case (nasb) due to "a'budu" (4) {sincere to Him in my religion} - my obedience and worship. {So worship what you will besides Him} is a command of threat, warning, and rebuke; like His saying: {Do what you will} [Fussilat: 40]. And it is said: it is abrogated by the Verse of the Sword (5).

---

(1) In I'rab al-Qur'an 4/7. (2) 2/463 and onwards. (3) Tafsir al-Baghawi 4/74. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/7. (5) Zad al-Masir 7/169, Ibn al-Jawzi said: This is false,

because if it were a command, it would be abrogated, but as for being in the sense of a threat, there is no reason to abrogate it.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 11 - 16 259

...मुसीबत। मैंने कहा: इस और उस पर धैर्य रखने वाला; यह अल-नहस (1) द्वारा कहा गया था। और यह पहले ही "अल-बक़रह" में पूरी तरह से चर्चा की जा चुकी है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कह दीजिए, [ऐ मुहम्मद], "मुझे आदेश दिया गया है कि मैं अल्लाह की इबादत करूँ उसके लिए अपने धर्म को शुद्ध करते हुए। और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं सबसे पहला मुस्लिम (आज्ञाकारी) बनूँ।" कह दीजिए, "निस्संदेह मुझे डर लगता है, यदि मैं अपने रब की अवज्ञा करूँ तो एक बड़े दिन की यातना से।" कह दीजिए, "अल्लाह ही की मैं इबादत करता हूँ, अपने धर्म को उसके लिए शुद्ध करते हुए। तो तुम उसके सिवा जिसकी चाहो इबादत करो।" कह दीजिए, "वास्तव में घाटे में रहने वाले वही हैं जिन्होंने क़ियामत के दिन अपने आपको और अपने परिवार वालों को घाटे में डाल दिया। सावधान! यही स्पष्ट घाटा है।" उनके ऊपर आग के सायबान होंगे और उनके नीचे भी सायबान होंगे। इसी से अल्लाह अपने बंदों को डराता है। ऐ मेरे बंदों! अतः मुझसे डरो।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दीजिए, "मुझे आदेश दिया गया है कि मैं अल्लाह की इबादत करूँ उसके लिए अपने धर्म को शुद्ध करते हुए"} - यह सूरह की शुरुआत में आ चुका है। {और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं सबसे पहला मुस्लिम बनूँ} - इस उम्मत (समुदाय) से। और ऐसा ही हुआ; क्योंकि वह अपने पूर्वजों के धर्म का विरोध करने वाले, मूर्तियों को त्यागने और उन्हें तोड़ने वाले, अल्लाह के आज्ञाकारी होने वाले और उस पर विश्वास करने वाले पहले व्यक्ति थे, और उन्होंने उसकी ओर बुलाया ﷺ। उसके कहने में "लाम" (अक्षर L): "लि-अन अकूना" (होने के लिए) एक अतिरिक्त जोड़ने वाला कण है; यह अल-जुर्जानी और अन्य लोगों द्वारा कहा गया था। यह भी कहा गया है: यह उद्देश्य का "लाम" है। वाणी में एक विलोपन है, जिसका अर्थ है: मुझे इबादत का आदेश दिया गया है "ताकि मैं सबसे पहला मुस्लिम बनूँ"। अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दीजिए, "निस्संदेह मुझे डर लगता है, यदि मैं अपने रब की अवज्ञा करूँ तो एक बड़े दिन की यातना से"} का अर्थ है क़ियामत के दिन की यातना। उन्होंने यह तब कहा था जब उनकी कौम ने उन्हें उनके पूर्वजों के धर्म की ओर बुलाया था; जैसा कि अधिकांश तफ़सीर विद्वानों ने कहा है (3)। अबू हमज़ा अल-शुमाली और इब्न अल-मुसय्यब ने कहा: यह आयत अल्लाह के इस कथन द्वारा मंसूख (निरस्त) है: {ताकि अल्लाह आपके पिछले और अगले गुनाह माफ़ कर दे} [अल-फ़तह: 2]। तो यह आयत नबी ﷺ के गुनाहों की माफ़ी से पहले की थी। अल्लाह तआला का फ़रमान: {कह दीजिए, "अल्लाह ही की मैं इबादत करता

हूँ"} - "अल्लाह" शब्द "अ'बुदु" (इबादत करता हूँ) के कारण नसब (अव्यय रूप) में है (4) {अपने धर्म को उसके लिए शुद्ध करते हुए} - मेरी आज्ञाकारिता और इबादत। {तो तुम उसके सिवा जिसकी चाहो इबादत करो} यह धमकी, चेतावनी और फटकार का आदेश है; जैसे अल्लाह का फ़रमान है: {तुम जो चाहो करो} [फ़ुस्सुलत: 40]। और कहा जाता है: यह तलवार की आयत (आयते सैफ़) द्वारा मंसूख है (5)।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 4/7 में। (2) 2/463 और उसके बाद। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/74। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-क़ुरआन 4/7। (5) ज़ाद अल-मसीर 7/169, इब्न अल-जौज़ी ने कहा: यह असत्य है, क्योंकि यदि यह आदेश होता, तो यह मंसूख होता, लेकिन जहाँ तक धमकी के अर्थ में होने की बात है, तो इसे निरस्त करने का कोई कारण नहीं है।

سورہ الزمر: آیات ۱۱ - ۱۶ ۲۵۹

مصیبت۔ میں نے کہا: اس اور اس پر صبر کرنے والا؛ یہ النحاس (۱) نے کہا ہے۔ اور یہ پہلے ہی "البقرہ" میں مکمل طور پر گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہہ دیجیے، [اے محمد]، "بے شک مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں اللہ کی عبادت کروں، اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے۔ اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں پہلا مسلمان بنوں۔" کہہ دیجیے، "بے شک میں ڈرتا ہوں، اگر میں اپنے رب کی نافرمانی کروں، ایک بڑے دن کے عذاب سے۔" کہہ دیجیے، "اللہ ہی کی میں عبادت کرتا ہوں، اس کے لیے اپنے دین کو خالص کرتے ہوئے۔ پس تم اس کے سوا جس کی چاہو عبادت کرو۔" کہہ دیجیے، "بے شک خسارہ پانے والے وہ ہیں جنہوں نے قیامت کے دن اپنی جانوں اور اپنے گھر والوں کو خسارے میں ڈال دیا۔ خبردار! یہی تو صریح خسارہ ہے۔" ان کے لیے ان کے اوپر سے آگ کے سائبان ہوں گے اور ان کے نیچے سے بھی سائبان ہوں گے۔ یہی ہے جس سے اللہ اپنے بندوں کو ڈراتا ہے۔ اے میرے بندو! پس مجھ سے ڈرو۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے، "بے شک مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں اللہ کی عبادت کروں، اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے"} - یہ سورت کے شروع میں گزر چکا ہے۔ {اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں پہلا مسلمان بنوں} - اس امت میں سے۔ اور ایسا ہی ہوا؛ کیونکہ آپ ﷺ پہلے شخص تھے جنہوں نے اپنے آباؤ اجداد کے دین کی مخالفت کی، بتوں کو چھوڑا اور انہیں توڑا، اللہ کے لیے سرِ تسلیم خم کیا اور اس پر ایمان لائے، اور اس کی طرف دعوت دی ﷺ۔ اللہ کے ارشاد "لِأَنْ أَكُونَ" میں "لام" صلہ زائدہ ہے؛ یہ جرجانی اور دیگر نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: یہ لامِ اجل (مقصد کے لیے) ہے۔ کلام میں حذف ہے، یعنی: مجھے عبادت کا حکم دیا گیا "تاکہ میں سب سے

پہلا مسلمان بنوں"۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے، "بے شک میں ڈرتا ہوں، اگر میں اپنے رب کی نافرمانی کروں، ایک بڑے دن کے عذاب سے"} اس سے مراد قیامت کے دن کا عذاب ہے۔ آپ ﷺ نے یہ تب فرمایا جب آپ کی قوم نے آپ کو اپنے آباؤ اجداد کے دین کی طرف بلایا؛ یہ اکثر اہل تفسیر کا قول ہے (۳)۔ ابو حمزہ الثمالی اور ابن المسیب نے کہا: یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد سے منسوخ ہے: {تاکہ اللہ آپ کے اگلے اور پچھلے گناہ معاف فرما دے} [الفتح: ۲]۔ تو یہ آیت نبی ﷺ کے گناہ معاف ہونے سے پہلے تھی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کہہ دیجیے، "اللہ ہی کی میں عبادت کرتا ہوں"} - "اللہ" فعل "أَعْبُدُ" کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے (۴) {اس کے لیے اپنے دین کو خالص کرتے ہوئے} - میری اطاعت اور عبادت۔ {پس تم اس کے سوا جس کی چاہو عبادت کرو} یہ تہدید، وعید اور توبیخ کا حکم ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {جو چاہو کرو} [فصلت: ۴۰]۔ اور کہا گیا: یہ آیتِ سیف سے منسوخ ہے (۵)۔

---

(۱) اعراب القرآن ۴ / ۷ میں۔ (۲) ۲ / ۴۶۳ اور اس کے بعد۔ (۳) تفسیر البغوی ۴ / ۷۴۔ (۴) النحاس کی اعراب القرآن ۴ / ۷۔ (۵) زاد المسیر ۷ / ۱۶۹، ابن الجوزی نے کہا: یہ باطل ہے، کیونکہ اگر یہ امر (حکم) ہوتا تو منسوخ ہوتا، لیکن جہاں تک وعید کے معنی میں ہونے کا تعلق ہے، تو اسے منسوخ کرنے کی کوئی وجہ نہیں ہے۔

260 Surah Az-Zumar: Verses 15 - 18

The words of the Almighty: "Say, 'Indeed, the losers are those who will lose themselves and their families on the Day of Resurrection.'" Maymūn ibn Mihrān narrated from Ibn Abbas: There is no one for whom Allah has not created a spouse in Paradise. So if he enters Hell, he has lost himself and his family (1). In a narration from Ibn Abbas: Whoever works in obedience to Allah, that home and family will be for him except what he had before that (2), and that is the words of the Almighty: "Those are the inheritors" [Al-Mu'minūn: 10].

The words of the Almighty: "They will have canopies of fire above them and canopies below them." He named what is beneath them "canopies" (Zulal) because it overshadows those who are below them. This verse is similar to the words of the Almighty: "For them is a bed of Hell-fire and over them are coverings" (3) [Al-A'raf: 41], and His words: "The Day when the punishment will cover them from above them and from below their feet" [Al-Ankabūt: 55].

"By this Allah frightens His servants." Ibn Abbas said: His friends (Awliya). "O My servants, then fear Me," meaning: O My friends, fear Me. It was said: It is general for both the believer and the disbeliever. And it was said: It is specific to the disbelievers.

The words of the Almighty: "And those who have avoided Taghut, lest they worship it, and turned back to Allah, for them is good news. So give good news to My servants (17) who listen to speech and follow the best of it. Those are the ones whom Allah has guided, and those are people of understanding (18)."

The words of the Almighty: "And those who have avoided Taghut, lest they worship it." Al-Akhfash said (4): Taghut is a plural noun, and it can be a singular feminine. It has been mentioned before (5). That is: they distanced themselves from Taghut, and they were aside from it so they did not worship it. Mujahid and Ibn Zayd said: It is Satan. Al-Dahhak and al-Suddi said: It is idols. It was said: It is the fortune-teller (Kahin). And it was said: It is a non-Arabic name like:

---

(1) I'rāb al-Qur'ān by al-Nahhās 4/8. (2) Tafsir al-Baghawi 4/74. (3) The previous source. (4) In Ma'āni al-Qur'ān 2/671, and the author quoted it from him via al-Nahhās in I'rāb al-Qur'ān 4/8. (5) 6/461.

260 सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 15 - 18

अल्लाह का कथन: "कह दो, 'वास्तव में घाटा उठाने वाले वही हैं जिन्होंने क़ियामत के दिन अपने आप को और अपने परिवार वालों को घाटे में डाल दिया।'" मयमुन इब्न मिहरान ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: ऐसा कोई नहीं है जिसके लिए अल्लाह ने जन्नत में पत्नी न बनाई हो। अतः यदि वह नर्क में प्रविष्ट होता है, तो उसने अपने आप को और अपने परिवार को खो दिया (1)। इब्न अब्बास से एक रिवायत में है: जिसने अल्लाह की आज्ञाकारिता में कर्म किए, वह घर और परिवार उसके लिए होगा, सिवाय इसके जो उसके पास पहले था (2), और यही अल्लाह का कथन है: "वही वारिस (उत्तराधिकारी) हैं" [अल-मुमिनून: 10]।

अल्लाह का कथन: "उनके ऊपर आग की छतरियाँ होंगी और उनके नीचे भी छतरियाँ होंगी।" उन्होंने उनके नीचे की चीज़ को भी 'छतरियाँ' (ज़ुलल) कहा है; क्योंकि वे उनके नीचे वालों पर छाया करती हैं। यह आयत अल्लाह के इस कथन के समान है: "उनके लिए जहन्नम का बिछौना होगा और उनके ऊपर से ओढ़ना" (3) [अल-अराफ़: 41], और उसका कथन: "जिस दिन अज़ाब (यातना) उन्हें उनके ऊपर से और उनके पैरों के नीचे से ढँक लेगा" [अल-अन्कबूत: 55]।

"इसके द्वारा अल्लाह अपने बंदों को डराता है।" इब्न अब्बास ने कहा: अपने दोस्तों (औलिया) को। "ऐ मेरे बंदों! अतः मुझसे डरो," अर्थात: ऐ मेरे दोस्तों, मुझसे डरो। कहा गया है: यह मोमिन और काफ़िर दोनों के लिए सामान्य है। और कहा गया है: यह काफ़िरों के लिए विशिष्ट है।

अल्लाह का कथन: "और जिन लोगों ने तागूत (शैतान/मूर्ति) से बचा कि उसकी इबादत करें और अल्लाह की ओर रुजू किया, उनके लिए शुभ समाचार है। अतः मेरे उन बंदों को शुभ समाचार दे दो (17) जो बात को ध्यान से सुनते हैं और उसके सबसे अच्छे पहलू का अनुसरण करते हैं। यही वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्ग दिखाया है और यही बुद्धिमान लोग हैं (18)।"

अल्लाह का कथन: "और जिन लोगों ने तागूत से बचा कि उसकी इबादत करें।" अल-अख़फ़श ने कहा (4): तागूत बहुवचन है, और यह एकवचन स्त्रीलिंग भी हो सकता है। यह पहले भी गुज़र चुका है (5)। अर्थात: वे तागूत से दूर रहे, और वे उससे एक तरफ़ रहे ताकि उसकी इबादत न करें। मुजाहिद और इब्न ज़ैद ने कहा: वह शैतान है। अद-दह़्हाक और अस-सुद्दी ने कहा: वे मूर्तियाँ हैं। कहा गया है: वह ज्योतिषी (काहिन) है। और कहा गया है: यह एक विदेशी (ग़ैर-अरबी) नाम है जैसे:

(1) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नह़्हास 4/8 द्वारा। (2) तफ़्सीर अल-बाग़वी 4/74। (3) पिछला स्रोत। (4) मा'नी अल-क़ुरआन 2/671 में, और लेखक ने इसे अन-नह़्हास के माध्यम से इ'राब अल-क़ुरआन 4/8 में उद्धृत किया है। (5) 6/461।

260 سورة الزمر: آیات ۱۵ - ۱۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنَّ الْخَاسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ﴾ (کہہ دیجئے کہ نقصان پانے والے وہ ہیں جنہوں نے قیامت کے دن اپنی جانوں اور اپنے گھر والوں کو نقصان میں ڈالا)۔ میمون بن مہران نے ابن عباس سے روایت کی ہے: کوئی شخص ایسا نہیں ہے جس کے لیے اللہ نے جنت میں بیوی نہ پیدا کی ہو، پس جب وہ جہنم میں داخل ہو جاتا ہے تو اس نے اپنی جان اور اپنے اہل و عیال کو کھو دیا (۱)۔ ابن عباس سے ایک اور روایت میں ہے: جس نے اللہ کی اطاعت کی، اس کے لیے وہ گھر اور اہل ہوں گے سوائے اس کے جو اس کے پاس اس سے پہلے تھا (۲)، اور یہی اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿أُوْلَئِكَ هُمُ الْوَرِثُونَ﴾ (یہی لوگ وارث ہیں) [المؤمنون: ۱۰]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَهُم مِّن فَوْقِهِمْ ظُلَلٌ مِّنَ النَّارِ وَمِن تَحْتِهِمْ ظُلَلٌ﴾ (ان کے اوپر بھی آگ کے سائبان ہوں گے اور ان کے نیچے سے بھی سائبان)۔ ان کے نیچے کی چیز کو بھی "سائبان" (ظُلل) کا نام دیا گیا؛ کیونکہ وہ ان کے نیچے والوں پر سایہ کرتے ہیں، اور یہ آیت اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی مانند ہے: ﴿لَهُم مِّن جَهَنَّمَ مِهَادٌ وَمِن فَوْقِهِمْ غَوَاشٍ﴾ (۳) (ان کے لیے جہنم کا بچھونا ہو گا اور ان کے اوپر سے اوڑھنا) [الأعراف: ۴۱]، اور اس کا قول: ﴿يَوْمَ يَغْشَاهُمُ الْعَذَابُ مِن فَوْقِهِمْ وَمِن تَحْتِ أَرْجُلِهِمْ﴾ (جس دن عذاب انہیں ان کے اوپر سے اور ان کے پیروں کے نیچے سے ڈھانپ لے گا) [العنکبوت: ۵۵]۔

﴿ذَلِكَ يُخَوِّفُ اللَّهُ بِهِ عِبَادَهُ﴾ (اس کے ذریعے اللہ اپنے بندوں کو ڈراتا ہے)۔ ابن عباس نے کہا: یعنی اپنے اولیاء کو۔ ﴿يَعِبَادِ فَاتَّقُونِ﴾ یعنی: اے میرے اولیاء! مجھ سے ڈرو۔ اور کہا گیا: یہ مومن اور کافر دونوں کے لیے عام ہے۔ اور کہا گیا: یہ کافروں کے ساتھ خاص ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَن يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى فَبَشِّرْ عِبَادِ ١٧ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ ١٨﴾ (اور جنہوں نے اس بات سے اجتناب کیا کہ وہ طاغوت کی عبادت کریں اور اللہ کی طرف رجوع کیا، ان کے لیے خوشخبری ہے، پس میرے ان بندوں کو خوشخبری دے دیجئے جو بات کو کان لگا کر سنتے ہیں اور اس کی بہترین بات کی پیروی کرتے ہیں، یہی وہ لوگ ہیں جنہیں اللہ نے ہدایت دی اور یہی عقل والے ہیں)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَن يَعْبُدُوهَا﴾ الاخفش نے کہا (۴): طاغوت جمع ہے، اور یہ واحد مؤنث بھی ہو سکتا ہے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۵)۔ یعنی: وہ طاغوت سے دور رہے، اور وہ اس سے ایک طرف رہے تاکہ اس کی عبادت نہ کریں۔ مجاہد اور ابن زید نے کہا: وہ شیطان ہے۔ اور ضحاک اور سدی نے کہا: وہ بت ہیں۔ اور کہا گیا: وہ کاہن ہے۔ اور کہا گیا: یہ ایک عجمی نام ہے جیسے:

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۸/۴۔ (۲) تفسير البغوي ۷۴/۴۔ (۳) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (۴) معانی القرآن ۶۷۱/۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۸/۴ میں نقل کیا ہے۔ (۵) ۴۶۱/۶۔

Surah Az-Zumar: Verses 17 - 18 261 Talut, Jalut, Harut, and Marut. It was said: it is an Arabic name derived from 'tughyan' (transgression)(1). The word 'an' is in the accusative case as a substitute for 'at-Taghut', meaning: and those who avoided the worship of Taghut. {And turned to Allah}: meaning: they returned to His worship and obedience. {For them is good news}: in this worldly life, of Paradise in the Hereafter. It was narrated that it was revealed concerning Uthman, Abd al-Rahman bin Awf, Sa'd, Sa'id, Talhah, and al-Zubayr (may Allah be pleased with them); they asked Abu Bakr (may Allah be pleased with him), and he informed them of his faith, so they believed. It was also said: it was revealed concerning Zayd bin Amr bin Nufayl, Abu Dharr, and others among those who declared the oneness of Allah Almighty before the mission of the Prophet (2)ﷺ. And His saying: {So give good tidings to My servants. Those who listen to speech and follow the best of it}: Ibn Abbas said: It refers to a man who hears both good and bad, so he speaks the good and refrains from the bad, not speaking it(3). It was also said: they listen to the Qur'an and other things, so they follow the Qur'an(4). And it was said: they listen to the Qur'an and the sayings of the Messenger, so they follow the best of it, meaning: its clear rulings (muhkam) and act upon them. It was said: they listen to firm resolutions and concessions, so they take the firm resolution without the concession. And it was said: they listen to the punishment due to them and forgiveness, so they take forgiveness(5). It was said: The best speech, for those who believe the verse refers to those who declared Allah's oneness before Islam, is "There is no god but Allah." Abd al-Rahman bin Zayd said: It was revealed concerning Zayd bin Amr bin Nufayl, Abu Dharr al-Ghifari, and Salman al-Farsi; they avoided the Taghut, refusing to worship them in their pre-Islamic ignorance (Jahiliyyah), and followed the best of the speech that reached them(6).

---

(1) These views are in 'al-Nukat wa al-'Uyun' 5/120, 'Zad al-Masir' 7/170, and the saying of Mujahid and Ibn Zayd was recorded by al-Tabari 20/183. (2) 'Tafsir al-Baghawi' 4/75, and 'Zad al-Masir' 7/170. (3) 'al-Nukat wa al-'Uyun' 5/121, similarly. (4) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 6/163. (5) The previous source. (6) 'al-Nukat wa al-'Uyun' 5/121, and recorded by al-Tabari 20/185.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 17 - 18 261 तालूत, जालूत, हारूत और मारूत। यह भी कहा गया है: यह एक अरबी नाम है जो 'तुग्यान' (अवज्ञा) से निकला है(1)। शब्द 'अन' यहाँ 'अत-तागूत' के बदले में कर्म कारक (नस्ब) की स्थिति में है, जिसका अर्थ है: और वे लोग जिन्होंने तागूत की इबादत से परहेज़ किया। {और अल्लाह की ओर झुक गए}: अर्थात: वे उसकी इबादत और आज्ञाकारिता की ओर लौट आए। {उनके लिए खुशखबरी है}: इस दुनिया के जीवन में, और आख़िरत में जन्नत की। यह रिवायत है कि यह उस्मान, अब्दुर रहमान बिन औफ़, साद, सईद, तल्हा और अल-ज़ुबैर (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो) के बारे में नाज़िल हुई थी; उन्होंने अबू बक्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से पूछा, और उन्होंने उन्हें अपने ईमान के बारे में बताया, तो वे ईमान ले आए। यह भी कहा गया है: यह ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल, अबू ज़र और अन्य लोगों के बारे में नाज़िल हुई थी जिन्होंने पैगंबर ﷺ के मिशन से पहले अल्लाह तआला की तौहीद (एकेश्वरवाद) को अपनाया था(2)। और अल्लाह का कथन है: {तो मेरे उन बंदों को खुशखबरी दे दो। जो बात को ध्यान से सुनते हैं और जो सबसे अच्छी हो उसका अनुसरण करते हैं}: इब्न अब्बास ने कहा: यह उस व्यक्ति के बारे में है जो अच्छी और बुरी दोनों बातें सुनता है, तो वह अच्छी बात कहता है और बुरी बात से रुक जाता है, उसे नहीं बोलता(3)। यह भी कहा गया है: वे कुरान और अन्य चीजों को सुनते हैं, फिर कुरान का पालन करते हैं(4)। यह भी कहा गया है: वे कुरान और रसूल के कथनों को सुनते हैं, फिर उनमें से सबसे अच्छे का पालन करते हैं, अर्थात: इसके स्पष्ट आदेशों (मुहकम) का और उन पर अमल करते हैं। यह भी कहा गया है: वे दृढ़ संकल्पों और रियायतों को सुनते हैं, तो वे रियायत के बिना दृढ़ संकल्प को अपनाते हैं। यह भी कहा गया है: वे अपने ऊपर वाजिब सजा और माफी के बारे में सुनते हैं, तो वे माफी को चुनते हैं(5)। कहा गया है: उन लोगों के लिए जो मानते हैं कि यह आयत इस्लाम से पहले अल्लाह की तौहीद को अपनाने वालों के बारे में है, सबसे अच्छी बात "ला इलाहा इल्लल्लाह" है। अब्दुर रहमान बिन ज़ैद ने कहा: यह ज़ैद बिन अम्र बिन नुफ़ैल, अबू ज़र अल-ग़िफ़ारी और सलमान अल-फ़ारसी के बारे में नाज़िल हुई थी; उन्होंने तागूत से परहेज़ किया ताकि वे अपने जाहिलियत (अज्ञानता के काल) में उनकी पूजा न करें, और उनके पास जो सबसे अच्छी बात पहुँची उसका पालन किया(6)।

---

(1) ये विचार 'अल-नुकत वल-'उयून' 5/120, 'ज़ाद अल-मसीर' 7/170 में हैं, और मुजाहिद और इब्न ज़ैद की बात अल-तबरी 20/183 द्वारा उद्धृत की गई है। (2) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/75, और 'ज़ाद अल-मसीर' 7/170। (3) 'अल-नुकत वल-'उयून' 5/121, उसी तरह। (4) अल-नहस द्वारा 'मआनी

अल-कुरान' 6/163। (5) पिछला स्रोत। (6) 'अल-नुकत वल-'उयून' 5/121, और अल-तबरी 20/185 द्वारा उद्धृत।

سورہ الزمر: آیات ۱۷ - ۱۸ ۲۶۱ طالوت، جالوت، ہاروت، ماروت۔ اور کہا گیا: یہ ایک عربی نام ہے جو 'طغیان' سے ماخوذ ہے(۱)، اور 'أن' [آیت میں] 'الطاغوت' کے بدلے میں محلِ نصب میں ہے، اس کا مفہوم ہے: اور وہ لوگ جنہوں نے طاغوت کی عبادت سے اجتناب کیا۔ ﴿وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ﴾ یعنی: وہ اس کی عبادت اور اطاعت کی طرف لوٹ آئے۔ ﴿لَهُمُ الْبُشْرَى﴾ دنیا کی زندگی میں اور آخرت میں جنت کی۔ روایت ہے کہ یہ عثمان، عبد الرحمن بن عوف، سعد، سعید، طلحہ اور زبیر رضی اللہ عنہم کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے ابوبکر رضی اللہ عنہ سے پوچھا، تو انہوں نے انہیں اپنے ایمان کی خبر دی، تو وہ ایمان لے آئے۔ اور کہا گیا: یہ زید بن عمرو بن نفیل، ابوذر اور ان کے علاوہ ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے بعثتِ نبوی ﷺ سے پہلے اللہ تعالیٰ کی توحید کو اپنایا تھا(۲)۔ اور اللہ کا قول: ﴿فَبَشِّرْ عِبَادِ . الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾ ابن عباس نے کہا: یہ وہ شخص ہے جو اچھی اور بری بات سنتا ہے، تو اچھی بات کرتا ہے اور بری بات سے رک جاتا ہے، اسے بیان نہیں کرتا(۳)۔ اور کہا گیا: وہ قرآن اور دیگر کلام سنتے ہیں تو قرآن کی پیروی کرتے ہیں(۴)۔ اور کہا گیا: وہ قرآن اور رسول کے اقوال سنتے ہیں تو ان میں سے بہترین کی پیروی کرتے ہیں، یعنی: اس کے محکم احکامات پر عمل کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ عزیمت (سخت حکم) اور رخصت (آسانی) سنتے ہیں، تو وہ رخصت کے بجائے عزیمت کو اختیار کرتے ہیں۔ اور کہا گیا: وہ اپنے لیے واجب سزا اور عفو (معافی) کو سنتے ہیں تو عفو کو اختیار کرتے ہیں(۵)۔ اور کہا گیا: ان لوگوں کے نزدیک جو اس آیت کو ان لوگوں کے بارے میں قرار دیتے ہیں جنہوں نے اسلام سے پہلے اللہ کی توحید کو مانا تھا، سب سے بہترین قول 'لا إله إلا الله' ہے۔ اور عبد الرحمن بن زید نے کہا: یہ زید بن عمرو بن نفیل، ابوذر غفاری اور سلمان فارسی کے بارے میں نازل ہوئی؛ انہوں نے اپنی جاہلیت میں طاغوت کی عبادت سے اجتناب کیا، اور ان تک پہنچنے والے بہترین قول کی پیروی کی(۶)۔

(۱) یہ اقوال 'النکت والعیون' ۵ / ۱۲۰ اور 'زاد المسیر' ۷ / ۱۷۰ میں ہیں، اور مجاہد اور ابن زید کا قول طبری ۲۰ / ۱۸۳ نے روایت کیا ہے۔ (۲) 'تفسیر البغوي' ۴ / ۷۵، اور 'زاد المسیر' ۷ / ۱۷۰۔ (۳) 'النکت والعیون' ۵ / ۱۲۱ اسی طرح۔ (۴) 'معاني القرآن' للنحاس ۶ / ۱۶۳۔ (۵) المصدر السابق (پچھلا ماخذ)۔ (۶) 'النکت والعیون' ۵ / ۱۲۱، اور اسے طبری نے ۲۰ / ۱۸۵ میں روایت کیا ہے۔

262

Surah Az-Zumar: Verses 19 - 20

"Those are the ones whom Allah has guided" to what pleases Him. "And those are the people of understanding," meaning: those who benefited from their intellects.

Allah the Almighty said: "Is one for whom the word of punishment has become deserved [to be guided by you, O Muhammad]? Could you rescue one who is in the Fire? (19)"

Allah the Almighty said: "Is one for whom the word of punishment has become deserved [to be guided by you, O Muhammad]? Could you rescue one who is in the Fire?" The Prophet ﷺ was eager for the faith of people for whom misery from Allah had already been decreed, so this verse was revealed. Ibn Abbas said: It refers to Abu Lahab, his son, and whoever from the Prophet's ﷺ kin lagged behind in faith (1). The interrogative was repeated in His saying: "Could you then [rescue]" as an emphasis due to the length of the speech, and likewise Sibawayh said regarding Allah's saying: "Does he promise you that when you are dead and have become dust and bones that you will be brought forth?" [Al-Mu’minun: 35] as previously mentioned. The meaning is: "Is one for whom the word of punishment has become deserved," would you then rescue him? The speech consists of a conditional clause and its response. The interrogative is used to indicate a stop and affirmation. Al-Farra (2) said: The meaning is: Could you rescue one for whom the word of punishment has become deserved? And the meaning is the same. It was said: There is an omission in the speech, and the estimation is: Is one for whom the word of punishment has become deserved saved from it? And what follows is a new sentence.

And He said: "Is one for whom [the word of punishment] has become deserved (masculine verb)" and said in another place: "the word of your Lord has become deserved (feminine verb)" [Yunus: 33] because if the verb precedes and there is a separation between it and its subject, both masculine and feminine forms are permissible, especially since the femininity here is not real, but "the word" carries the meaning of "speech" or "saying" (masculine concepts); meaning: Is one for whom the saying of punishment has become deserved.

Allah the Almighty said: "But those who have feared their Lord - for them are chambers, above them chambers built high, beneath which rivers flow. [It is] the promise of Allah. Allah does not fail in [His] promise. (20)"

Allah the Almighty said: "But those who have feared their Lord" after explaining that for the disbelievers there are coverings of fire from above them...

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/75, similarly. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/418, and the author quoted it from him via al-Nahhas in Ma'ani al-Qur'an 6/163 - 164, and what is before it and after it is similar.

२६२

सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें १९ - २०

"वे ही हैं जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी है" उस चीज़ की जो उसे पसंद है। "और वे ही बुद्धि वाले हैं," यानी: वे जिन्होंने अपनी बुद्धि से लाभ उठाया।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो क्या वह व्यक्ति जिस पर अज़ाब (यातना) की बात सच हो चुकी है (उसे आप बचा सकते हैं)? तो क्या आप उसे आग से निकाल सकते हैं जो आग में है? (१९)"

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो क्या वह व्यक्ति जिस पर अज़ाब की बात सच हो चुकी है, तो क्या आप उसे आग से निकाल सकते हैं जो आग में है?" नबी ﷺ उन लोगों के ईमान के लिए उत्सुक थे जिनके लिए अल्लाह की ओर से दुर्भाग्य पहले ही तय हो चुका था, तो यह आयत नाज़िल हुई। इब्न अब्बास ने कहा: इससे मुराद अबू लहब, उसका बेटा और नबी ﷺ के खानदान के वे लोग हैं जो ईमान लाने से पीछे रह गए (१)। "अ-फ़-अंता" (तो क्या आप) कहने में सवालिया लहजे को दोहराया गया है ताकि लंबी बातचीत की पुष्टि की जा सके, और इसी तरह सीबावैह ने अल्लाह तआला के इस फ़रमान के बारे में कहा: "क्या वह तुमसे वादा करता है कि जब तुम मर जाओगे और मिट्टी और हड्डियाँ बन जाओगे, तो तुम्हें (दुबारा) निकाला जाएगा?" [अल-मुमिनून: ३५] जैसा कि पहले बताया जा चुका है। और अर्थ यह है: "क्या वह व्यक्ति जिस पर अज़ाब की बात सच हो चुकी है," तो क्या आप उसे बचा लेंगे? यह बात शर्त और जज़ा (परिणाम) के रूप में है। और सवालिया लहज़ा इसलिए आया है ताकि यह ठहराव और स्वीकार्यता को दर्शाए। अल-फ़र्रा (२) ने कहा: अर्थ यह है: क्या आप उसे बचा सकते हैं जिस पर अज़ाब की बात सच हो चुकी है? और अर्थ एक ही है। यह भी कहा गया है कि: बातचीत में कुछ शब्दों का विलोप (हज़फ़) है, और अनुमान यह है: क्या वह व्यक्ति जिस पर अज़ाब की बात सच हो चुकी है, उससे बच जाएगा? और इसके बाद की बात नई शुरुआत है।

और फ़रमाया: "अफ़-मन हक़्क़ा अलैहि" (जिस पर सच हो चुकी - पुल्लिंग क्रिया) और दूसरी जगह फ़रमाया: "हक़्क़त कलिमतु रब्बिका" (सच हो चुकी - स्त्रीलिंग क्रिया) [यूनुस: ३३] क्योंकि जब क्रिया पहले आती है और उसके और कर्ता के बीच कोई रुकावट होती है, तो पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों का उपयोग जायज़ है, इस आधार पर कि यहाँ स्त्रीलिंग वास्तविक नहीं है, बल्कि 'कलिमा' का अर्थ 'कलाम' (बात) या 'क़ौल' (कथन) है; यानी: क्या वह व्यक्ति जिस पर अज़ाब का कथन सच हो चुका है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "लेकिन जो लोग अपने रब से डरे, उनके लिए मंज़िल के ऊपर मंज़िलें बनी हुई हैं, जिनके नीचे नदियाँ बहती हैं। यह अल्लाह का वादा है, अल्लाह वादे के खिलाफ नहीं करता। (२०)"

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "लेकिन जो लोग अपने रब से डरे" जब यह स्पष्ट कर दिया कि काफिरों के लिए उनके ऊपर से आग के साये होंगे...

---

(१) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/७५, इसी तरह। (२) मा'नी अल-क़ुरआन २/४१८ में, और लेखक ने इसे नह्हास के माध्यम से मा'नी अल-क़ुरआन ६/१६३ - १६४ में उद्धृत किया है, और इससे पहले और बाद का हिस्सा भी इसी तरह है।

۲۶۲

سورة الزمر: آیات ۱۹ - ۲۰

﴿ أُوْلَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ ﴾ اس چیز کی طرف جس سے وہ راضی ہے۔ ﴿ وَأُوْلَئِكَ هُمْ أُوْلُوا الْأَلْبَابِ ﴾ یعنی: وہ لوگ جنہوں نے اپنی عقلوں سے فائدہ اٹھایا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنتَ تُنقِذُ مَن فِي النَّارِ (١٩) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنتَ تُنقِذُ مَن فِي النَّارِ ﴾ نبی ﷺ ان لوگوں کے ایمان لانے کے بہت خواہش مند تھے جن کے لیے اللہ کی طرف سے شقاوت (بدبختی) پہلے ہی طے ہو چکی تھی، تو یہ آیت نازل ہوئی۔ ابن عباسؓ نے فرمایا: اس سے مراد ابولہب، اس کا بیٹا اور نبی ﷺ کے خاندان کے وہ لوگ ہیں جو ایمان لانے سے پیچھے رہ گئے (۱)۔ اور ﴿ أَفَأَنتَ ﴾ (تو کیا آپ) کے قول میں استفہام (سوالیہ انداز) کو دہرایا گیا ہے تاکہ طویل کلام کی تاکید ہو سکے، اور اسی طرح سیبویہ نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿ أَيَعِدُكُمْ أَنَّكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنَّكُم مُّخْرَجُونَ ﴾ [المؤمنون: ۳۵] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور معنی یہ ہے: ﴿ أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ ﴾ کیا آپ اسے بچا لیں گے؟ اور یہ کلام شرط اور جزا کی صورت میں ہے۔ اور استفہام اس لیے لایا گیا ہے تاکہ یہ توقیف (ٹھہراؤ) اور تقرر (اقرار) پر دلالت کرے۔ اور الفراء (۲) نے کہا: معنی یہ ہے: کیا آپ اس شخص کو نجات دلا سکتے ہیں جس پر عذاب کی بات ثابت ہو چکی ہے؟ اور دونوں کا مفہوم ایک ہی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ: کلام میں حذف ہے، اور تقدیر (مقدر عبارت) یوں ہے: کیا وہ شخص جس پر عذاب کی بات ثابت ہو چکی ہے، اس سے بچ جائے گا؟ اور اس کے بعد کی بات نئی عبارت (مستأنف) ہے۔

اور فرمایا: «أفمن حقَّ علیه» (جس پر ثابت ہو گئی - مذکر فعل) اور دوسری جگہ فرمایا: ﴿ حَقَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ ﴾ [یونس: ۳۳] (ثابت ہو گئی - مؤنث فعل) کیونکہ جب فعل مقدم ہو جائے اور اس کے اور اس کی صفت (فاعل) کے درمیان کوئی حائل آ جائے تو تذکیر و تانیث دونوں جائز ہیں، اس بنیاد پر کہ یہاں تانیث حقیقی نہیں ہے، بلکہ 'کلمہ' یہاں 'کلام' یا 'قول' کے معنی میں ہے؛ یعنی: کیا وہ شخص جس پر عذاب کا قول ثابت ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ لَكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ غُرَفٌ مِّن فَوْقِهَا غُرَفٌ مَّبْنِيَّةٌ تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ وَعْدَ اللَّهِ لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ (٢٠) ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ لَكِنِ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ ﴾ جب یہ بیان کر دیا کہ کافروں کے لیے ان کے اوپر سے آگ کے سائبان ہوں گے...

---

(۱) تفسیر البغوی ۷۵/۴ اسی طرح۔ (۲) معانی القرآن ۴۱۸/۲ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے معانی القرآن ۱۶۳/۶ - ۱۶۴ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے اور بعد کا حصہ اسی طرح ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 20 - 21

Page 263

And from beneath them, he clarified that for the righteous are chambers above which are chambers; because Paradise consists of levels, some above others. And "but" (lakin) is not for rectification (istidrak); because it did not follow a negation, like saying: "I did not see Zaid but Amr", rather it is to move from one story to a different story from the first, like saying: "Zaid came to me but Amr did not come."

{built chambers} Ibn Abbas said: made of emerald and ruby. {rivers flowing beneath them} meaning: it gathers all the means of pleasure.

{[It is] the promise of Allah} It is in the accusative case (nasb) as an absolute object (masdar); because the meaning of "they have chambers" is: Allah promised them that a promise. And it is permissible to be in the nominative case (raf') with the meaning: that is Allah's promise(1). {Allah does not fail in [His] promise} meaning: what He promised the two groups.

His, the Almighty's, saying: {Do you not see that Allah sends down rain from the sky and makes it flow as springs [and rivers] in the earth; then He produces thereby crops of varying colors; then they dry and you see them turned yellow; then He makes them [scattered] debris. Indeed in that is a reminder for those of understanding. 21}.

His, the Almighty's, saying: {Do you not see that Allah sends down rain from the sky} meaning: He does not fail in the promise regarding the resurrection of creation, and the distinction between the believer and the disbeliever, and He is capable of that just as He is capable of sending down water from the sky.

"Sends down from the sky" meaning: from the clouds. "Water" meaning: rain. {and makes it flow} meaning: He enters it into the earth and settles it therein; as He said: {and We settled it in the earth} [Al-Mu'minun: 18]. {as springs} plural of 'yanbu', which is 'yafuul' from 'naba'a yanbu'u', 'yanbi'u', and 'yanba'u', with the nominative, accusative, and genitive cases - An-Nahhas(2): And Ibn Kaysan told us regarding the poet's saying:

"Gushing forth from the temple of a fierce, hardy camel"(3)

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/8. (2) In I'rab al-Qur'an 4/8, and what precedes it is from it. (3) Its speaker is Antarah, and it is from his Mu'allaqah. Diwan p. 22. And its

second half: "Moving proudly like a pampered stallion." The 'dhifra' of the nape: the spot that sweats on camels behind the ear. 'Ghadub': a frowning she-camel. 'Jasrah': one that is steady in her pace. 'Zayyafah': exaggeration of 'za'if', when one struts in their walk. 'Faniq': a stallion. 'Al-Mukaddam': one that is not harmed or ridden because of its dignity to its owners. Khizanat al-Adab 1/124-125.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयत 20 - 21

पृष्ठ 263

और उनके नीचे से, उसने स्पष्ट किया कि परहेज़गारों के लिए ऊँचे कमरे (महल) हैं जिनके ऊपर और कमरे हैं; क्योंकि स्वर्ग (जन्नत) के कई स्तर हैं, कुछ दूसरों से ऊपर। और "लेकिन" (lakin) यहाँ सुधार (istidrak) के लिए नहीं है; क्योंकि यह किसी निषेध के बाद नहीं आया है, जैसे कि कहना: "मैंने ज़ैद को नहीं देखा बल्कि अम्र को", बल्कि यह एक कहानी से दूसरी कहानी की ओर मुड़ने के लिए है जो पहली से अलग है, जैसे कि आपका कहना: "ज़ैद मेरे पास आया लेकिन अम्र नहीं आया।"

{बने हुए ऊँचे कमरे (महल)} इब्न अब्बास ने कहा: पन्ना और माणिक से बने। {उनके नीचे नदियाँ बहती हैं} यानी: यह आनंद के सभी साधनों को समेटे हुए है।

{अल्लाह का वादा} यह क्रिया के रूप में है (मस्दर); क्योंकि "उनके लिए ऊँचे कमरे हैं" का अर्थ है: अल्लाह ने उनसे वादा किया है। और इसे कर्ता के रूप में (रफ़ा) भी पढ़ा जा सकता है जिसका अर्थ होगा: यह अल्लाह का वादा है(1)। {अल्लाह अपने वादे के खिलाफ नहीं जाता} यानी: जो उसने दोनों समूहों से वादा किया है।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आकाश से पानी बरसाया, फिर उसे धरती में सोतों के रूप में प्रवाहित किया, फिर उसके द्वारा विभिन्न रंगों की फ़सलें उगाता है, फिर वे सूख जाती हैं और तुम उन्हें पीला देखते हो, फिर वह उन्हें चूरा-चूरा कर देता है। निस्संदेह इसमें बुद्धिमानों के लिए बड़ी शिक्षा है। 21}।

अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आकाश से पानी बरसाया} यानी: वह सृष्टि के पुनरुत्थान और आस्तिक और नास्तिक के बीच अंतर करने के वादे में विफल नहीं होता है, और वह उस पर सक्षम है जैसे वह आकाश से पानी बरसाने पर सक्षम है।

"आकाश से उतारा" यानी: बादलों से। "पानी" यानी: बारिश। {फिर उसे प्रवाहित किया} यानी: उसे धरती में प्रवेश कराया और उसमें बसाया; जैसा कि उसने कहा: {फिर हमने उसे धरती में ठहरा दिया} [अल-मुमिनून: 18]। {सोते/झरने (यनाबीह)} 'यनबू' का बहुवचन है, जो 'नबा'अ' धातु से बना है। अल-नहहास(2): इब्न कैसान ने हमें कवि के कथन के बारे में बताया:

"एक क्रोधी, मजबूत ऊंटनी की कनपटी से (पसीना) फूट रहा है"(3)

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4/8। (2) इ'राब अल-कुरान 4/8 में, और जो इसके पहले है वह उसी से है। (3) इसके कवि अंतरा हैं, और यह उनकी मुअल्लका से है। दीवान पृष्ठ 22। और इसका दूसरा भाग है: "एक गर्व से चलने वाले नर ऊंट की तरह।" 'धि़फ़्रा': ऊंट के कान के पीछे का हिस्सा जहाँ से पसीना निकलता है। 'ग़दूब': एक उदास ऊंटनी। 'जसराह': जो अपनी चाल में तेज हो। 'ज़ैयाफ़ाह': 'ज़ैफ़' का अतिशयोक्तिपूर्ण रूप; जब कोई अपनी चाल में अकड़ कर चले। 'फ़नीक़': नर ऊंट। 'अल-मुकद्दम': जिसे उसके मालिकों के लिए उसके सम्मान के कारण नुकसान नहीं पहुँचाया जाता या उस पर सवारी नहीं की जाती। खज़ानत अल-अदब 1/124-125।

سورة الزمر: آیت ۲۰ - ۲۱

صفحہ ۲۶۳

اور ان کے نیچے سے، اس نے واضح کیا کہ متقین کے لیے بلند بالا خانے (محل) ہیں جن کے اوپر مزید بالا خانے ہیں؛ کیونکہ جنت کے درجات ہیں، جن میں سے بعض بعض سے بلند ہیں۔ اور "لیکن" (Lakin) استدراک کے لیے نہیں ہے؛ کیونکہ اس سے پہلے نفی نہیں آئی، جیسا کہ قول ہے: "میں نے زید کو نہیں دیکھا لیکن عمرو کو دیکھا"، بلکہ یہ ایک قصہ کو چھوڑ کر دوسرے ایسے قصہ کی طرف جانے کے لیے ہے جو پہلے کے خلاف ہو، جیسے تمہارا قول: "मेरे पास زید آیا لیکن عمرو نہیں آیا"۔

﴿غُرَفٌ مَّبْنِيَّةٌ﴾ ابن عباس نے کہا: زبرجد اور یاقوت سے بنے ہوئے۔ ﴿تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ﴾ یعنی: وہ تفریح کے تمام اسباب کو جمع کرنے والا ہے۔

﴿وَعْدَ اللَّهِ﴾ مصدر ہونے کی وجہ سے مفعول مطلق (نصب) ہے؛ کیونکہ "ان کے لیے بلند خانے ہیں" کا معنی ہے: اللہ نے ان سے یہ وعدہ فرمایا۔ اور اس کا رفع کے ساتھ پڑھنا بھی جائز ہے جس کا معنی ہو گا: یہ اللہ کا وعدہ ہے(۱)۔ ﴿لَا يُخْلِفُ اللَّهُ الْمِيعَادَ﴾ یعنی: وہ جو اس نے دونوں گروہوں سے وعدہ کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَسَلَكَهُ يَنَابِيعَ فِي الْأَرْضِ ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُّخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ ثُمَّ يَهِيجُ فَتَرَاهُ مُصْفَرًّا ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِأُولِي الْأَلْبَابِ ۲۱﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً﴾ یعنی: وہ مخلوق کو دوبارہ زندہ کرنے اور مومن و کافر کے درمیان تمیز کرنے کے وعدے کی خلاف ورزی نہیں کرتا، اور وہ اس پر قادر ہے جیسا کہ وہ آسمان سے پانی اتارنے پر قادر ہے۔

"آسمان سے اتارا" یعنی: بادلوں سے۔ "پانی" یعنی: بارش۔ ﴿فَسَلَكَهُ﴾ یعنی: اسے زمین میں داخل کیا اور وہاں ٹھہرایا؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿فَأَسْكَنَّاهُ فِي الْأَرْضِ﴾ [المؤمنون: ١٨]۔ ﴿يَنَابِيعَ﴾ ینبوع کی جمع ہے اور یہ نَبَعَ يَنْبُعُ، يَنْبِعُ اور يَنْبَعُ سے يَفْعُول کے وزن پر ہے، رفع، نصب اور جر کے ساتھ۔ النحاس(٢) نے کہا: اور ابن کیسان نے ہمیں شاعر کے اس قول کے بارے میں بتایا:

يَنْبَاعُ مِنْ ذِفْرَىٰ غَضُوبٍ جَسْرَةٍ(٣)

(١) اعراب القرآن للنحاس ٤/٨۔ (٢) اعراب القرآن ٤/٨ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ اسی سے ہے۔ (٣) اس کا کہنے والا عنترہ ہے، اور یہ اس کے معلقہ میں سے ہے۔ دیوان ص ٢٢۔ اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "زَيَّافَةٍ مثل الفنيق المُكدَّمِ"۔ ذفری: گدی کا وہ مقام جو اونٹوں کے کان کے پیچھے پسینہ چھوڑتا ہے، غضوب: اداس اونٹنی، جسرہ: اپنی چال میں تیز، زیافہ: زائف کا مبالغہ؛ جب کوئی اپنی چال میں فخر سے چلے، فنیق: نر اونٹ۔ اور مکدم: وہ جس کو اس کے مالکوں کے ہاں اس کی عزت کی وجہ سے تکلیف نہ دی جائے اور نہ ہی اس پر سواری کی جائے۔ خزانہ الادب ١/ ١٢٤ - ١٢٥۔

٢٦٤ Surat Az-Zumar: Verse 21

Its meaning is: it gushes out. The vowel 'a' was lengthened to become an 'alif' - 'nubū'an' means: it came out. 'Yanbū'' is a spring of water, and its plural is 'yanābī''(1). It was previously mentioned in "Subḥān"(2). {Then He brings forth thereby} i.e., by that water coming out from the springs of the earth {crops} which is for the genus, i.e., various crops with different colors: red, yellow, blue, green, and light. Al-Sha'bi and Al-Dahhak said: Every water on earth descended from the sky. It only descends from the sky to the rock, then the springs and wells are divided from it. {then they wither} i.e., dry up. {and you see them} i.e., after being green {turning yellow}(3). Al-Mubarrad said: Al-Asma'i said: It is said: the land 'hajat' (withers) when its vegetation turns away and retreats. He said: And similarly, the plant 'haja'. He said: And similarly, someone other than Al-Asma'i said(4). Al-Jawhari said(5): The plant 'haja hayajan', i.e., it dried up. And a 'haija' (withering) land is one whose herbs have dried or turned yellow. The wind 'ahajat' (withered) the plant: it made it dry. And 'ahayjna' (we found to be withered) the land: meaning we found its vegetation to be withered. And 'haja hai'ijuhu' (his excitement was stirred), i.e., his anger flared up. And 'hada'a hai'ijuhu' (his excitement calmed), i.e., his fervor subsided. {then He makes them [scattered] debris} i.e., broken pieces, from: 'tahattama al-'ud' (the stick broke), when it crumbles from dryness(6). The meaning is: He who is capable of this is capable of resurrection. It was also said: It is a parable struck by Allah for the Qur'an and for the chests of those on earth, i.e., He sent down a Qur'an from the sky and then inserted it into the hearts of the believers {Then He brings forth thereby crops of various colors} i.e., a religion some of which is better than others. As for the believer, he increases in faith and certainty, and as for the one in whose heart is a disease, he withers just as the crop withers. And it was said: It is a parable struck by Allah for the world; i.e., just as the green plant changes and turns yellow, so does the world after its splendor. {Indeed in that is a reminder for those of understanding}.

(1) Al-Sihah (n-b-'). (2) 13/174. (3) Tafsir al-Baghawi 4/76 similarly, and the saying of al-Sha'bi was narrated by al-Tabari 20/188. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/8-9. (5) In al-Sihah (h-y-j). (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/9.

२६४ सूरा अज़-ज़ुमर: आयत 21

इसका अर्थ है: वह निकलता है, तो 'अ' की मात्रा को खींच दिया गया जिससे वह 'अलिफ़' बन गया - 'नुबू'अन' का अर्थ है: वह निकला। 'यनबू'' पानी का सोता है और इसका बहुवचन 'यानाबी''(1) है। इसका उल्लेख पहले "सुब्हान"(2) में आ चुका है। {फिर वह उससे निकालता है} यानी, पृथ्वी के सोतों से निकलने वाले उस पानी के द्वारा {खेती} जो कि पूरी जाति के लिए है, यानी कई तरह की खेतियाँ जिनके रंग अलग-अलग होते हैं: लाल, पीला, नीला, हरा और चमक। अल-शाबी और अल-दह्हाक ने कहा: पृथ्वी पर मौजूद सारा पानी आकाश से उतरा है। वह आकाश से केवल चट्टान पर उतरता है, फिर उससे झरने और कुएं विभाजित होते हैं। {फिर वह सूख जाती है} यानी: सूख जाती है। {तो तुम उसे देखते हो} यानी: हरा होने के बाद {पीला पड़ा हुआ}(3)। अल-मुबर्रद ने कहा: अल-असमाई ने कहा: कहा जाता है: ज़मीन 'हाजत' (सूख गई) जब उसकी वनस्पति पीछे हट गई और मुड़ गई। उन्होंने कहा: और इसी तरह पौधा 'हाजा'। उन्होंने कहा: और इसी तरह अल-असमाई के अलावा किसी और ने भी कहा(4)। अल-जौहरी ने कहा(5): पौधा 'हाजा हयाजन', यानी: वह सूख गया। और 'हाइजा' ज़मीन वह है जिसकी जड़ी-बूटियाँ सूख गई हों या पीली पड़ गई हों। हवा ने पौधे को 'अहाजत' (सुखा दिया): यानी उसे सुखा दिया। और 'अहैजना' (हमने पाया कि वह सूखी है) ज़मीन: यानी हमने उसकी वनस्पति को सूखा हुआ पाया। और 'हाजा हाइइजुहु' (उसका क्रोध भड़क उठा), यानी उसका क्रोध भड़क गया। और 'हदा-आ हाइइजुहु' (उसका क्रोध शांत हो गया), यानी उसका जोश थम गया। {फिर वह उसे भूसा बना देता है} यानी: टूटा हुआ चूरा, 'तहत्तमा अल-ऊद' (लकड़ी का टूटना) से, जब वह सूखने के कारण टुकड़े-टुकड़े हो जाए(6)। इसका अर्थ यह है कि: जो इस पर सक्षम है वह दोबारा जीवित करने पर भी सक्षम है। और यह भी कहा गया है: यह अल्लाह द्वारा कुरान और ज़मीन पर रहने वालों के दिलों के लिए दी गई एक मिसाल है, यानी: उसने आसमान से कुरान उतारा फिर उसे मोमिनों के दिलों में डाल दिया {फिर वह उससे विभिन्न रंगों वाली खेती निकालता है} यानी: एक ऐसा धर्म जिसके कुछ हिस्से दूसरों से बेहतर हैं। जहाँ तक मोमिन का सवाल है, उसका ईमान और यकीन बढ़ता है, और जिसके दिल में बीमारी है, वह उसी तरह सूख जाता है जैसे फसल सूख जाती है। और कहा गया: यह दुनिया के लिए अल्लाह द्वारा दी गई एक मिसाल है; यानी: जैसे हरा पौधा बदल जाता है और पीला पड़ जाता है, वैसे ही दुनिया भी अपनी चमक के बाद बदल जाती है। {निश्चित रूप से इसमें बुद्धिमानों के लिए एक नसीहत है}।

(1) अल-सिहाह (न-ब-')। (2) 13/174। (3) तफसीर अल-बगवी 4/76 इसी तरह, और अल-शाबी का कथन अल-तबारी 20/188 द्वारा उद्धृत किया गया है। (4) नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/8-9। (5) अल-सिहाह (ह-य-ज) में। (6) नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/9।

٢٦٤ سورة الزمر: آیت ٢١

اس کا معنی ہے: وہ نکلتا ہے، تو 'فتحہ' کو لمبا کر دیا گیا جس سے وہ 'الف' بن گیا - 'نبوعاً' کا مطلب ہے: وہ نکلا۔ 'ینبوع' پانی کا چشمہ ہے اور اس کی جمع 'ینابیع'(١) ہے۔ اس کا ذکر پہلے "سبحان"(٢) میں ہو چکا ہے۔ ﴿ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ﴾ یعنی: زمین کے چشموں سے نکلنے والے اس پانی کے ذریعے ﴿زَرْعًا﴾ جو کہ پوری صنف کے لیے ہے، یعنی طرح طرح کی کھیتیاں جن کے رنگ مختلف ہوتے ہیں: سرخ، زرد، نیلا، سبز اور چمک۔ الشعبي اور الضحاك نے کہا: زمین پر موجود تمام پانی آسمان سے نازل ہوا ہے، وہ آسمان سے صرف چٹان پر اترتا ہے، پھر اس سے چشمے اور کنویں تقسیم ہوتے ہیں۔ ﴿ثُمَّ يَهِيجُ﴾ یعنی: خشک ہو جاتی ہے۔ ﴿فَتَرَاهُ﴾ یعنی: اس کے سبز ہونے کے بعد ﴿مُصْفَرًّا﴾(٣) (زرد پڑا ہوا)۔ المبرد نے کہا: الاصمعي نے کہا: کہا جاتا ہے: زمین 'ہاجت' (خشک ہو گئی) جب اس کی نباتات پیچھے ہٹ گئی اور ختم ہو گئی۔ انہوں نے کہا: اور اسی طرح پودا 'ہاجا'۔ انہوں نے کہا: اور اسی طرح الاصمعي کے علاوہ کسی اور نے بھی کہا(٤)۔ اور الجوہری نے کہا(٥): پودا 'ہاج الپت ہیاجاً'، یعنی: وہ خشک ہو گیا۔ اور 'ہائجة' زمین وہ ہے جس کی جڑی بوٹیاں خشک ہو گئی ہوں یا زرد پڑ گئی ہوں، اور ہوا نے پودے کو 'أهاجت' (خشک کر دیا): یعنی اسے خشک کر دیا۔ اور 'أہیجنا الأرض' (ہم نے زمین کو پایا کہ وہ خشک ہے): یعنی ہم نے اس کی نباتات کو خشک پایا۔ اور 'ہاج ہائجہ' (اس کا غصہ بھڑک اٹھا)، یعنی اس کا غصہ بھڑک اٹھا، اور 'ہدا ہائجہ' (اس کا جوش ٹھنڈا پڑ گیا)، یعنی اس کی تپش تھم گئی۔ ﴿ثُمَّ يَجْعَلُهُ حُطَامًا﴾ یعنی: ریزہ ریزہ، 'تحطم العود' (لکڑی کا ٹوٹنا) سے، جب وہ خشکی کی وجہ سے چور چور ہو جائے(٦)۔ اور معنی یہ ہے کہ: جو اس پر قادر ہے وہ دوبارہ پیدا کرنے پر بھی قادر ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اللہ کی طرف سے قرآن اور زمین والوں کے سینوں کے لیے ایک مثال ہے، یعنی:

آسمان سے قرآن نازل کیا پھر اسے مومنوں کے دلوں میں ڈال دیا ﴿ثُمَّ يُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا مُّخْتَلِفًا أَلْوَانُهُ﴾ یعنی: ایک ایسا دین جس کے بعض حصے دوسروں سے افضل ہیں۔ رہا مومن تو اس کے ایمان اور یقین میں اضافہ ہوتا ہے، اور جس کے دل میں بیماری ہے تو وہ اسی طرح خشک ہو جاتا ہے جیسے کھیتی خشک ہو جاتی ہے۔ اور کہا گیا: یہ دنیا کے لیے اللہ کی دی ہوئی ایک مثال ہے؛ یعنی: جیسے سبز پودا بدل جاتا ہے اور زرد پڑ جاتا ہے، اسی طرح دنیا بھی اپنی رونق کے بعد ختم ہو جاتی ہے۔ ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَذِكْرَىٰ لِأُولِي الْأَلْبَابِ﴾۔ (بے شک اس میں عقل والوں کے لیے نصیحت ہے)۔

(١) الصحاح (نبع)۔ (٢) ١٧٤/١٣۔ (٣) تفسير البغوي ٧٦/٤ اسی طرح، اور الشعبي کا قول الطبري نے ١٨٨/٢٠ میں نقل کیا ہے۔ (٤) إعراب القرآن للنحاس ٨/٤ - ٩۔ (٥) في الصحاح (ہیج)۔ (٦) إعراب القرآن للنحاس ٩/٤۔

Surah Az-Zumar: Verse 22 | 265

Allah the Almighty says: {So is one whose breast Allah has expanded to [accept] Islam and he is upon a light from his Lord [like one whose heart has been hardened]? Then woe to those whose hearts are hardened against the remembrance of Allah. Those are in manifest error.} [Verse 22]

The word of Allah: {So is one whose breast Allah has expanded to [accept] Islam}. "Sharaha" (expanded) means: opened and widened. Ibn Abbas said: He widened his breast for Islam until it became firm within it. Al-Suddi said: He widened his breast with Islam through joy in it and tranquility towards it; based on this, this expansion can only occur after Islam; while according to the first view, the expansion can occur before Islam (1).

{and he is upon a light from his Lord} meaning: upon guidance from his Lord, unlike the one whose heart has been sealed and hardened. This omitted comparison is indicated by His saying: {Then woe to those whose hearts are hardened} (2). Al-Mubarrad said: It is said: the heart became "qasa" (hardened) when it becomes tough; similarly "ataa" and "asaa" are close in meaning. A hardened heart (qasin) is a tough heart that does not soften or yield (3). Those intended by "the one whose breast Allah expanded" here, according to what the commentators mentioned, are Ali and Hamzah, may Allah be pleased with them (4). Al-Naqqash narrated that it refers to Umar ibn al-Khattab, may Allah be pleased with him. Muqatil said: Ammar ibn Yasir. Also from him and Al-Kalbi: The Messenger of Allah (5) ﷺ.

The verse is general for anyone whose breast Allah expands by creating faith in it. Amr ibn Murrah narrated [from Abu Ubaidah] (6) from Ibn Mas'ud who said: We said: O Messenger of Allah, regarding the saying of Allah: {So is one whose breast Allah has expanded to [accept] Islam and he is upon a light from his Lord}, how does the breast expand? He said: "When light enters the heart, it expands and opens up." We said: O Messenger of Allah, what is the sign of that? He said: "Turning toward the Abode of Eternity, distancing oneself from the Abode of Deception, and preparing for death."

---

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/121; the first opinion is attributed to Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and Al-Suddi, while the second is not attributed. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/527. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/9. (4) Al-Muharrar al-Wajiz

4/527. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/122. (6) What is between brackets is from citation sources; see the following comment.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयत 22 | 265

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {तो क्या वह जिसका सीना अल्लाह ने इस्लाम के लिए खोल दिया है, तो वह अपने रब की ओर से एक नूर पर है (उस जैसा है जिसका दिल सख़्त हो गया है)? तो तबाही है उन लोगों के लिए जिनके दिल अल्लाह के ज़िक्र से (ग़ाफ़िल होकर) सख़्त हो गए हैं। वही लोग खुली गुमराही में हैं।} [आयत 22]

अल्लाह तआला का फ़रमान: {तो क्या वह जिसका सीना अल्लाह ने इस्लाम के लिए खोल दिया है}। 'शराह' (खोल दिया) का अर्थ है: खोलना और चौड़ा करना। इब्न अब्बास ने कहा: उसने इस्लाम के लिए उसके सीने को इतना चौड़ा कर दिया कि इस्लाम उसमें जम गया। अल-सुद्दी ने कहा: उसने इस्लाम के साथ उसके सीने को उसमें खुशी और सुकून के ज़रिए चौड़ा कर दिया; इसके अनुसार, यह 'शरह' (खुलना) इस्लाम के बाद ही हो सकता है; जबकि पहले विचार के अनुसार, 'शरह' इस्लाम से पहले भी हो सकता है (1)।

{तो वह अपने रब की ओर से एक नूर पर है} यानी: अपने रब की ओर से हिदायत (मार्गदर्शन) पर है, उस व्यक्ति के विपरीत जिसके दिल पर मुहर लगा दी गई और उसे सख़्त कर दिया गया। इस छिपे हुए तुलना का संकेत अल्लाह के इस कथन से मिलता है: {तो तबाही है उन लोगों के लिए जिनके दिल सख़्त हो गए हैं} (2)। अल-मुबर्रद ने कहा: कहा जाता है: दिल 'क़सा' (सख़्त) हो गया, जब वह कठोर हो जाता है; इसी तरह 'अता' और 'असा' इसके क़रीब के अर्थ वाले शब्द हैं। एक सख़्त दिल (क़ासिन) वह कठोर दिल है जो नरम नहीं होता और न ही झुकता है (3)। मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) के अनुसार, यहाँ 'जिसका सीना अल्लाह ने खोल दिया' से मुराद अली और हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) हैं (4)। अल-नक़्क़ाश ने उल्लेख किया है कि इससे मुराद उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं। मुक़ातिल ने कहा: अम्मार बिन यासिर। उनसे और अल-कल्बी से यह भी रिवायत है कि: अल्लाह के रसूल (5) ﷺ।

और यह आयत उन सभी के लिए आम है जिनके सीने को अल्लाह उसमें ईमान पैदा करके खोल देता है। अम्र बिन मुर्रह ने [अबू उबैदा से] (6) इब्न मसूद से रिवायत की है, उन्होंने कहा: हमने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, अल्लाह तआला के इस फ़रमान: {तो क्या वह जिसका सीना अल्लाह ने इस्लाम के लिए खोल दिया है, तो वह अपने रब की ओर से एक नूर पर है}, सीना कैसे खुलता है? आपने फ़रमाया: "जब नूर दिल में दाखिल होता है, तो वह (सीना) खुल जाता है और फैल जाता है।" हमने

कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, उसकी निशानी क्या है? आपने फ़रमाया: "हमेशा रहने वाले घर (आख़िरत) की ओर मुड़ना, धोखे के घर (दुनिया) से किनारा करना, और मौत के लिए तैयारी करना।"

---

(1) अल-नुक़त वल-उयून 5/121; पहला विचार इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) और अल-सुद्दी की ओर मंसूब है, जबकि दूसरा मंसूब नहीं है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/527. (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4/9. (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/527. (5) अल-नुक़त वल-उयून 5/122. (6) कोष्ठकों के बीच की सामग्री उद्धरण स्रोतों से है; अगला कमेंट देखें।

سورة الزمر: آیت ۲۲ | ۲۶۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بھلا وہ شخص جس کا سینہ اللہ نے اسلام کے لیے کھول دیا ہو، پس وہ اپنے رب کی طرف سے ایک روشنی پر ہو (اس جیسا ہے جس کا دل سخت ہو گیا ہو)؟ تو ہلاکت ہے ان لوگوں کے لیے جن کے دل اللہ کے ذکر سے (غافل ہو کر) سخت ہو گئے ہیں۔ وہی لوگ کھلی گمراہی میں ہیں۔﴾ [آیت ۲۲]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بھلا وہ شخص جس کا سینہ اللہ نے اسلام کے لیے کھول دیا ہو﴾۔ شرح: کھولنا اور وسیع کرنا۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس کا سینہ اسلام کے لیے اتنا وسیع کر دیا کہ اسلام اس میں جم گیا۔ اور سدی نے کہا: اسلام کے ساتھ اس کا سینہ اس میں خوشی اور اطمینان کے ذریعے وسیع کر دیا؛ اس بنیاد پر، یہ 'شرح' اسلام کے بعد ہی ہونا ممکن ہے؛ اور پہلے قول کے مطابق 'شرح' کا اسلام سے پہلے ہونا جائز ہے (۱)۔

﴿پس وہ اپنے رب کی طرف سے ایک روشنی پر ہے﴾ یعنی: اپنے رب کی طرف سے ہدایت پر ہے، اس شخص کی طرح نہیں جس کے دل پر مہر لگا دی گئی اور اسے سخت کر دیا گیا۔ اس محذوف (پوشیدہ) بات پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے: ﴿پس ہلاکت ہے ان لوگوں کے لیے جن کے دل سخت ہو گئے ہیں﴾ (۲)۔ مبرد نے کہا: کہا جاتا ہے: دل 'قسا' (سخت) ہو گیا، جب وہ ٹھوس ہو جائے؛ اسی طرح 'عتا' اور 'عسا' اس کے ہم معنی ہیں۔ اور 'قلب قاسٍ' (سخت دل) وہ ٹھوس دل ہے جو نہ نرم ہوتا ہے اور نہ جھکتا ہے (۳)۔ مفسرین کے ذکر کردہ اقوال کے مطابق یہاں 'جس کا سینہ اللہ نے کھول دیا' سے مراد علی اور حمزہ رضی اللہ عنہما ہیں (۴)۔ نقاش نے حکایت کی ہے کہ اس سے مراد عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ ہیں۔ مقاتل نے کہا: عمار بن یاسر۔ اور ان سے ہی اور کلبی سے مروی ہے کہ: رسول اللہ ﷺ (۵)۔

اور یہ آیت ہر اس شخص کے بارے میں عام ہے جس کا سینہ اللہ نے اس میں ایمان پیدا کر کے کھول دیا۔ اور عمرو بن مرہ نے [ابو عبیدہ سے] (۶) ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: ہم نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد: ﴿بھلا وہ شخص جس کا سینہ اللہ نے اسلام کے لیے کھول دیا ہو، پس وہ اپنے رب کی طرف سے ایک روشنی پر ہے﴾، اس کا سینہ کیسے کھلتا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جب نور دل میں داخل ہوتا ہے تو وہ (سینہ) کھل جاتا ہے اور کشادہ ہو جاتا ہے۔" ہم نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، اس کی نشانی کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہمیشہ رہنے والے گھر (آخرت) کی طرف رجوع کرنا، دھوکے کے گھر (دنیا) سے کنارہ کشی اختیار کرنا، اور موت کے لیے تیاری کرنا۔"

---

(۱) النکت والعیون ۱۲۱/۵، پہلا قول ابن عباس رضی اللہ عنہما اور سدی کی طرف منسوب ہے، اور دوسرا منسوب نہیں ہے۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۲۷/۴۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۹/۴۔ (۴) المحرر الوجیز ۵۲۷/۴۔ (۵) النکت والعیون ۱۲۲/۵۔ (۶) جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ تخریج کے مصادر سے ہے، اور اگلا حاشیہ دیکھیں۔

266 Surah Az-Zumar: Verse 22

...before its revelation" (1), and Al-Tirmidhi Al-Hakim recorded it in "Nawadir al-Usul" from the hadith of Ibn Umar: That a man said: O Messenger of Allah, which of the believers is the wisest? He said: "The one who remembers death the most, and is best prepared for it. And when light enters the heart, it expands and opens up." They asked: What is the sign of that, O Prophet of Allah? He said: "Turning to the Abode of Eternity (the Hereafter), turning away from the Abode of Delusion (this world), and preparing for death" (2). So he ﷺ mentioned three characteristics, and there is no doubt that whoever possesses these characteristics is perfect in faith. Turning back is indeed righteous deeds; because the Abode of Eternity was set as a reward for righteous deeds. Do you not see how Allah mentioned it in several places in His revelation, then said after that: {A reward for what they used to do} [Al-Sajdah: 17]. So Paradise is the reward for deeds. If a servant shrinks from the life of this world and strives in righteous deeds, that is his turning back to the Abode of Eternity. If his greed for the world subsides, he stops seeking it, turns towards what suffices him of it, and is content, then he has turned away from the Abode of Delusion. And if he governs his affairs with piety, looking into every matter, standing with etiquette, steadfastness, and caution, avoiding what is doubtful for what is not, then he has prepared for death. These are their outward signs. And he only became like this because of seeing death, seeing the hereafter turned away from the world, and seeing that the world is the abode of delusion. This vision only came to him through the light that entered the heart (3). And His saying: {So woe to those whose hearts are hardened against the remembrance of Allah} [Az-Zumar: 22]. It is said: It refers to Abu Lahab and his children. The meaning of "against the remembrance of Allah" is that their hearts increase in hardness upon hearing His remembrance. It is also said that "from" means "away from", and the meaning is: their hearts hardened against accepting the remembrance of Allah. This is the choice of Al-Tabari (4).

---

(1) It is a very weak hadith. Al-Daraqutni said in Al-Ilal 5/189: Narrated by Amr bin Murrah, and they differed about him... and he mentioned several paths for it then said: all of them are delusions, and the correct view is: from Amr bin Murrah from Abu Ja'far Abdullah bin al-Miswar as a mursal report from the Prophet ﷺ. Similarly said by Al-Thawri, and this Abdullah bin al-Miswar is abandoned (matruk). End quote. We say: and Abu Ubaidah did not hear from his father Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him), and the hadith has preceded in 9/23; see what we mentioned there. (2) Nawadir al-Usul, pp. 125-126. It was briefly recorded by Ibn Majah (4259),

and in its chain of narration is Nafi' bin Abdullah from Farwa bin Qais, both of whom are unknown (majhul) as in Al-Taqrib. (3) Nawadir al-Usul, p. 127. (4) Tafsir al-Tabari 20/190, and see Zad al-Masir 7/174.

266 सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 22

...इसके अवतरण से पहले" (1), और अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने इसे "नवादिर अल-उसूल" में इब्न उमर की हदीस से उद्धृत किया है: कि एक आदमी ने कहा: हे अल्लाह के रसूल, मोमिनों में सबसे बुद्धिमान कौन है? उन्होंने कहा: "जो मौत को सबसे ज़्यादा याद करता है, और उसके लिए सबसे अच्छी तैयारी करता है। और जब दिल में नूर (प्रकाश) प्रवेश करता है, तो वह विस्तृत और विशाल हो जाता है।" उन्होंने पूछा: हे अल्लाह के नबी, उसकी निशानी क्या है? उन्होंने कहा: "शाश्वत निवास (परलोक) की ओर मुड़ना, धोखे के घर (दुनिया) से विमुख होना, और मौत के लिए तैयारी करना" (2)। तो उन्होंने ﷺ तीन गुणों का उल्लेख किया, और इसमें कोई संदेह नहीं है कि जिसमें ये गुण हैं, उसका ईमान पूर्ण है। मुड़ना वास्तव में नेक काम है; क्योंकि शाश्वत निवास नेक कामों के प्रतिफल के रूप में बनाया गया है। क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह ने अपनी किताब में कई जगहों पर इसका उल्लेख किया है, फिर उसके बाद कहा: {उसका प्रतिफल जो वे करते थे} [अस-सजदा: 17]। तो जन्नत कर्मों का फल है। यदि कोई बंदा दुनिया के कामों में संकुचित हो जाता है और नेक कामों में जुट जाता है, तो यही उसका शाश्वत निवास की ओर लौटना है। यदि दुनिया के प्रति उसका लालच शांत हो जाता है, वह उसे चाहना छोड़ देता है, और जो उसके लिए पर्याप्त है उसी पर संतोष कर लेता है, तो वह धोखे के घर से विमुख हो गया है। और यदि वह अपने मामलों को तक़वा (परहेजगारी) के साथ पुख्ता करता है, हर मामले में विचारशील रहता है, शिष्टाचार, दृढ़ता और सावधानी के साथ खड़ा रहता है, और संदिग्ध चीजों से बचकर संदेह रहित चीजों की ओर बढ़ता है, तो उसने मौत की तैयारी कर ली है। ये उनके बाहरी लक्षण हैं। और वह ऐसा इसलिए बना क्योंकि उसने मौत को देखा, दुनिया से परलोक की विमुखता को देखा, और यह देखा कि दुनिया धोखे का घर है। यह दृष्टि उसे उसी नूर से प्राप्त हुई जो उसके दिल में प्रविष्ट हुआ था (3)। और उनका कथन: {तो तबाही है उन लोगों के लिए जिनके दिल अल्लाह के ज़िक्र से कठोर हो गए हैं} [अज़-ज़ुमर: 22]। कहा गया है: इसका तात्पर्य अबू लहब और उसके बच्चों से है। "अल्लाह के ज़िक्र से" का अर्थ यह है कि उनका ज़िक्र सुनकर उनके दिलों की कठोरता और बढ़ जाती है। यह भी कहा गया है कि "से" (मिन) का अर्थ "से दूर" है, और अर्थ है: उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र को स्वीकार करने से कठोर हो गए। यह अल-तबरी (4) का चुनाव है।

---

(1) और यह एक बहुत ही कमज़ोर हदीस है। अल-दारकुतनी ने अल-इल्ल 5/189 में कहा है: इसे अम्र बिन मुर्रा ने रिवायत किया है, और उनके बारे में मतभेद है... और उन्होंने इसके लिए कई रास्ते

बताए और फिर कहा: वे सभी भ्रम हैं, और सही बात यह है: अम्र बिन मुर्रा से अबू जाफ़र अब्दुल्ला बिन अल-मिसवार के माध्यम से नबी ﷺ से एक मुर्सल रिवायत के रूप में। इसी तरह अल-थौरी ने कहा है, और यह अब्दुल्ला बिन अल-मिसवार छोड़ दिया गया (मतरूक) है। अंत। हमने कहा: और अबू उबैदा ने अपने पिता इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से नहीं सुना, और हदीस 9/23 में पहले आ चुकी है, वहां जो हमने उल्लेख किया है उसे देखें। (2) नवादिर अल-उसूल पृ. 125 - 126। और इब्न माजा (4259) ने इसे संक्षेप में निकाला है, और इसके इसनाद में नफ़ी बिन अब्दुल्ला फरवा बिन कैस से हैं, और वे दोनों अज्ञात (मजहूल) हैं जैसा कि तक़रीब में है। (3) नवादिर अल-उसूल पृ. 127। (4) तफ़सीर अल-तबरी 20/190, और ज़ाद अल-मसीर 7/174 देखें।

٢٦٦ سورہ الزمر: آیت ٢٢

...اس کے نزول سے پہلے" (١)، اور اسے ترمذی الحکیم نے "نوادر الاصول" میں ابن عمر کی حدیث سے روایت کیا ہے: کہ ایک شخص نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، مومنوں میں سب سے زیادہ عقل مند کون ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جو موت کو سب سے زیادہ یاد کرنے والا، اور اس کے لیے سب سے زیادہ تیاری کرنے والا ہو۔ اور جب دل میں نور داخل ہو جاتا ہے تو وہ کشادہ اور وسیع ہو جاتا ہے۔" انہوں نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، اس کی نشانی کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "ہمیشہ کے گھر (آخرت) کی طرف رجوع کرنا، دھوکے کے گھر (دنیا) سے کنارہ کشی اختیار کرنا، اور موت کے لیے تیاری کرنا" (٢)۔ تو آپ ﷺ نے تین خصلتوں کا ذکر فرمایا، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ جس میں یہ خصلتیں ہوں وہ کامل الایمان ہے، کیونکہ انابت (رجوع کرنا) صرف نیک اعمال ہی ہیں؛ اس لیے کہ ابدی گھر تو نیک اعمال کے بدلے کے طور پر بنایا گیا ہے۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی وحی میں کئی مقامات پر اس کا ذکر فرمایا ہے، پھر اس کے بعد فرمایا: {ان اعمال کا بدلہ جو وہ کرتے تھے} [السجدہ: ١٧] پس جنت اعمال کا بدلہ ہے۔ جب بندہ نیک اعمال میں مشغول ہو جائے تو یہی اس کا دار الخلود (ہمیشہ کے گھر) کی طرف رجوع کرنا ہے، اور جب دنیا کی حرص ختم ہو جائے، اسے طلب کرنا چھوڑ دے، اور اس سے جتنا کفایت کرے اس پر قناعت کر لے، تو وہ دار الغرور (دھوکے کے گھر) سے دور ہو گیا۔ اور جب وہ تقویٰ کے ساتھ اپنے معاملات کو درست کر لے، ہر معاملے میں غور و فکر کرے، باادب، ثابت قدم اور محتاط رہے، اور مشکوک چیزوں سے بچ کر غیر مشکوک کی طرف مائل ہو، تو اس نے موت کی تیاری کر لی۔ پس یہ ظاہر میں ان کی علامتیں ہیں۔ اور وہ ایسا صرف موت کو دیکھنے، دنیا سے آخرت کی طرف رخ کرنے، اور دنیا کو دھوکے کا گھر سمجھنے کی وجہ سے

ہوا۔ اور اسے یہ بصیرت اس نور کی وجہ سے حاصل ہوئی جو دل میں داخل ہوا (۳)۔ اور اللہ کا فرمان: {تباہی ہے ان کے لیے جن کے دل اللہ کے ذکر سے سخت ہو گئے ہیں} [الزمر: ۲۲]۔ کہا گیا ہے: اس سے مراد ابو لہب اور اس کی اولاد ہے، اور "اللہ کے ذکر سے" کا معنی یہ ہے کہ ان کا ذکر سننے سے ان کے دلوں کی سختی بڑھ جاتی ہے۔ اور کہا گیا ہے کہ "مِن" یہاں "عَن" (سے دور) کے معنی میں ہے اور مطلب یہ ہے کہ: ان کے دل اللہ کا ذکر قبول کرنے سے سخت ہو گئے۔ اور یہ طبری (٤) کا انتخاب ہے۔

---

(۱) اور یہ حدیث بہت ضعیف ہے، دارقطنی نے "العلل" ٥/ ۱۸۹ میں کہا ہے: اسے عمرو بن مرہ روایت کرتے ہیں، اور ان کے بارے میں اختلاف ہے... اور انہوں نے اس کے کئی طرق ذکر کیے پھر فرمایا: اور سب وہم ہیں، اور درست یہ ہے: عمرو بن مرہ سے بحوالہ ابو جعفر عبد اللہ بن المسور، نبی ﷺ سے مرسل روایت ہے۔ اسی طرح ثوری نے کہا ہے، اور یہ عبد اللہ بن المسور متروک ہے۔ اھ ہم کہتے ہیں: اور ابو عبیدہ نے اپنے والد ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے نہیں سنا، اور یہ حدیث پہلے ۹/ ۲۳ میں گزر چکی ہے، وہاں جو ہم نے ذکر کیا ہے اسے دیکھ لیں۔ (۲) نوادر الاصول ص ۱۲۵ - ۱۲٦۔ اور اسے ابن ماجہ (٤۲٥۹) نے مختصراً روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں نافع بن عبد اللہ عن فروہ بن قیس ہیں، اور وہ دونوں مجہول ہیں جیسا کہ "التقریب" میں ہے۔ (۳) نوادر الاصول ص ۱۲۷۔ (٤) تفسیر طبری ۲۰/ ۱۹۰، اور دیکھئے زاد المسیر ۷/ ۱۷٤۔

From Abu Sa'id al-Khudri that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "Allah Almighty said: 'Seek your needs from the generous, for I have placed My mercy in them, and do not seek them from those with hard hearts, for I have placed My wrath in them.'" (1). And Malik bin Dinar said: "No servant has been struck with a punishment greater than hardness of heart, and Allah has not been angry with a people except that He stripped mercy from their hearts." (2). His statement (the Almighty): "Allah has sent down the best statement: a consistent Book wherein is reiteration. The skins shiver therefrom of those who fear their Lord; then their skins and their hearts relax at the remembrance of Allah. That is the guidance of Allah by which He guides whom He wills. And one whom Allah leaves astray - for him there is no guide." (23). In it are three issues: First: His statement (the Almighty): "He sent down the best statement," meaning the Quran, as He said: "so they follow the best of it," clarifying that the best of what is heard is what Allah has sent down, which is the Quran. Sa'd ibn Abi Waqqas said: The companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "If you would only tell us narrations," so Allah, the Mighty and Majestic, revealed: "Allah has sent down the best statement." They said: "If you would only tell us stories," so there was revealed: "We relate to you the best of stories" [Yusuf: 3]. They said: "If you would only remind us," so there was revealed: "Has the time not come for those who have believed that their hearts should become humble and submissive at the remembrance of Allah..." the verse (3) [Al-Hadid: 16]. And from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) that the companions of the Messenger of Allah (peace be upon him) became bored once and said to him: "Tell us narrations," so it was revealed (4).

---

(1) Recorded by Ibn Hibban in *Al-Majruheen* 2/286, with the wording: "Allah says: 'Seek grace from the merciful among My servants so you may live in their protection, and do not seek it from the hard-hearted...'" In its chain is Muhammad bin Marwan al-Suddi, who was among those who narrated fabricated reports from reliable narrators; it is not permissible to write his Hadith except for consideration, as said by Ibn Hibban. See *Lisan al-Mizan* 3/446-447. (2) *Al-Muharrar al-Wajiz* 4/527, and *Tafsir al-Baghawi* 4/76. (3) Mentioned by al-Baghawi in his *Tafsir* 2/408, and previously 11/240 without their saying: "If you would only remind us..." (4) *Al-Muharrar al-Wajiz* 3/218 - 219.

267 सूरह अज़-जुमर: आयतें 22 - 23

अबू सईद अल-खुद़री से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह तआला ने फरमाया: 'अपनी ज़रूरतें उदार (दरियादिल) लोगों से मांगो, क्योंकि मैंने उनमें अपनी रहमत रखी है, और उन्हें पत्थर दिल लोगों से मत मांगो, क्योंकि मैंने उनमें अपना गुस्सा रखा है।'" (1)। और मालिक बिन दीनार ने कहा: "किसी बंदे को दिल की सख्ती से बड़ी कोई सज़ा नहीं दी गई, और अल्लाह किसी कौम पर नाराज़ नहीं हुआ सिवाय इसके कि उसने उनके दिलों से रहमत छीन ली।" (2)। अल्लाह तआला का फरमान: "अल्लाह ने बेहतरीन कलाम नाज़िल किया है: एक ऐसी किताब जिसके हिस्से आपस में मिलते-जुलते हैं और बार-बार दोहराए जाने वाले हैं। उससे उन लोगों के रोंगटे खड़े हो जाते हैं जो अपने रब से डरते हैं; फिर उनकी खालें और उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र की तरफ नरम हो जाते हैं। यह अल्लाह की हिदायत है, वह इसके ज़रिए जिसे चाहता है हिदायत देता है। और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसे कोई राह दिखाने वाला नहीं।" (23)। इसमें तीन मसले (मुद्दे) हैं: पहला: अल्लाह तआला का फरमान: "बेहतरीन कलाम नाज़िल किया," यानी कुरान, जैसा कि उसने कहा: "तो वे उसके बेहतरीन हिस्से का पालन करते हैं," स्पष्ट करते हुए कि सुनी जाने वाली बेहतरीन चीज़ वह है जिसे अल्लाह ने नाज़िल किया है, और वह कुरान है। साद बिन अबी वक्कास ने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ के सहाबा ने कहा: "काश आप हमें कुछ बातें सुनाते," तो अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने नाज़िल फरमाया: "अल्लाह ने बेहतरीन कलाम नाज़िल किया है।" उन्होंने कहा: "काश आप हमें किस्से सुनाते," तो नाज़िल हुआ: "हम आपको बेहतरीन किस्से सुनाते हैं" [यूसुफ: 3]। उन्होंने कहा: "काश आप हमें नसीहत (याद-दहानी) करते," तो नाज़िल हुआ: "क्या ईमान वालों के लिए वह वक्त नहीं आया कि उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र के लिए झुक जाएँ.." आयत (3) [अल-हदीद: 16]। और इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ के सहाबा एक बार ऊब गए और उनसे कहा: "हमें बातें सुनाएं" तो यह नाज़िल हुई (4)।

---

(1) इब्न हिब्बान ने अल-मजरूहीन 2/286 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "अल्लाह कहता है: 'मेरे बंदों में से रहम दिल वालों से फ़ज़्ल मांगो ताकि तुम उनकी छत्रछाया में रह सको, और इसे पत्थर दिल वालों से मत मांगो...'" और इसकी सनद में मुहम्मद बिन मरवान अल-सुद्दी है जो उन लोगों में से था जो भरोसेमंदों से मनगढ़ंत बातें बयान करता था, उसकी हदीस लिखना केवल विचार (तहकीक) के लिए जायज़ है, यह इब्न हिब्बान ने कहा है। देखें लसान अल-मीज़ान 3/446-447। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/527, और तफ़्सीर अल-बगवी 4/76। (3) अल-बगवी ने अपनी तफ़्सीर

2/408 में इसका ज़िक्र किया है, और इससे पहले 11/240 में उनके यह कहने के बिना: "काश आप हमें नसीहत करते..." (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 3/218 - 219।

٢٦٧ سورة الزمر: الآيتان ٢٢ - ٢٣

اور ابوسعید الخدری سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اپنی ضرورتیں سخی اور نرم دل لوگوں سے مانگو، کیونکہ میں نے ان میں اپنی رحمت رکھی ہے، اور انہیں سنگ دلوں سے طلب نہ کرو، کیونکہ میں نے ان میں اپنا غصہ رکھا ہے» (١)۔ اور مالک بن دینار نے کہا: کسی بندے کو دل کی سختی سے بڑھ کر کوئی سزا نہیں دی گئی، اور اللہ کسی قوم پر غضبناک نہیں ہوا سوائے اس کے کہ اس نے ان کے دلوں سے رحمت چھین لی (٢)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُّتَشَابِهًا مَّثَانِيَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ ۚ ذَٰلِكَ هُدَى اللَّهِ يَهْدِي بِهِ مَن يَشَاءُ ۚ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (٢٣)﴾۔ اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ﴾ یعنی قرآن، جب اس نے فرمایا: ﴿فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ﴾ تو واضح کیا کہ سنی جانے والی بہترین چیز وہ ہے جو اللہ نے نازل کی، اور وہ قرآن ہے۔ سعد بن ابی وقاص نے کہا: رسول اللہ ﷺ کے صحابہ نے کہا: کاش آپ ہمیں باتیں سناتے، تو اللہ عزوجل نے نازل فرمایا: ﴿اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ﴾۔ پھر انہوں نے کہا: کاش آپ ہمیں قصے سناتے، تو نازل ہوا: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ﴾ [یوسف: ٣]۔ پھر انہوں نے کہا: کاش آپ ہمیں نصیحت فرماتے (یاد دہانی کرواتے)، تو نازل ہوا: ﴿أَلَمْ يَأْنِ لِلَّذِينَ آمَنُوا أَن تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِكْرِ اللَّهِ﴾ الآية (٣) [الحديد: ١٦]۔ اور ابن مسعود ؓ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ کے صحابہ ایک بار اکتا گئے تو انہوں نے عرض کیا: ہمیں باتیں سنائیں، تو یہ نازل ہوئی (٤)۔

---

(١) اسے ابن حبان نے المجروحین ٢/٢٨٦ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «اللہ فرماتا ہے: میرے بندوں میں سے رحم دل لوگوں سے فضل طلب کرو تاکہ تم ان کے زیرِ سایہ زندگی گزار سکو، اور اسے سنگ دلوں سے طلب نہ کرو...»۔ اور اس کی سند میں محمد بن مروان السدی ہے

جو ثقہ راویوں سے من گھڑت روایات بیان کرنے والوں میں سے تھا، اس کی حدیث لکھنا صرف اعتبار (تحقیق) کی حد تک جائز ہے، یہ ابن حبان نے کہا ہے۔ دیکھئے لسان المیزان ٣/٤٤٦ - ٤٤٧۔ (٢) المحرر الوجیز ٤/٥٢٧، اور تفسیر البغوی ٤/٧٦۔ (٣) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ٢/٤٠٨ میں ذکر کیا ہے، اور اس سے پہلے ١١/٢٤٠ میں ان کے یہ کہے بغیر: "کاش آپ ہمیں نصیحت فرماتے..." (٤) المحرر الوجیز ٣/٢١٨ - ٢١٩۔

268 Surah Az-Zumar: Verse 23

"Hadith" is that which is spoken by the speaker. The Quran was named "Hadith" because the Messenger of Allah (peace be upon him) used to speak it to his companions and his people. It is as in His saying: "In what hadith (discourse) after it will they believe?" [Al-A'raf: 185], and His saying: "Then at this statement do you marvel?" [An-Najm: 59], and His saying: "if they do not believe in this statement, in grief." [Al-Kahf: 6]. And His saying: "And who is more truthful than Allah in statement?" [An-Nisa: 87], and His saying: "So leave Me with [the matter of] whoever denies this statement." [Al-Qalam: 44].

Al-Qushayri said: Some people mistakenly thought that "Hadith" implies "huduth" (newness/origination), suggesting that His word is created, which is an error; because it does not intend the word "Hadith" as in His saying: "No mention comes to them from their Lord newly (muhdath)" [Al-Anbiya: 2]. They said: The "newness" refers to the recitation, not the recited, just as "remembrance" (dhikr) relates to the "remembered" (madhkur) when we mention the names of the Lord Almighty.

(Kitaban) "A Book": It is in the accusative case (mansub) as a substitute (badal) for "the best statement" (ahsan al-hadith), or it could be a circumstantial adverb (hal) for it.

(Mutashabihan) "Consistent": Some parts of it resemble others in beauty and wisdom, and some parts confirm others(1), with no contradiction or discrepancy. Qatada said: Some parts resemble others in verses and letters. It is also said: It resembles the Books of Allah revealed to His prophets, in terms of the commands, prohibitions, incentives, and warnings it contains, though it is more comprehensive and inimitable(2). Then He described it saying: (Mathaniya) "Repeated": where stories, admonitions, and rulings are repeated, and it is repeated in recitation so it does not become tedious.

(Taqsha'irru) "Shiver": They tremble and move with fear of the threats contained therein. "Then their skins and their hearts soften to the remembrance of Allah" i.e., at the verse of mercy. It is also said: to acting upon the Book of Allah and believing in it. And it is said: "to the remembrance of Allah" means Islam.

Second: On the authority of Asma bint Abi Bakr as-Siddiq (may Allah be pleased with them both), she said: When the Quran was recited to the companions of the Prophet (peace be upon him) as Allah described them, their eyes would tear and their skins

would shiver. It was said to her: Today, when the Quran is recited to some people, one of them falls down unconscious. She said: I seek refuge in Allah.

---

(1) Tafsir al-Tabari 20/191. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/122, and Qatada's statement was narrated by al-Tabari 20/191.

२६८ सूरह अज़-ज़ुमर: आयत २३

"हदीस" वह है जो बोलने वाला बोलता है। कुरान को "हदीस" कहा गया क्योंकि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) इसे अपने साथियों और अपनी कौम को सुनाया करते थे। यह उनके इस कथन की तरह है: ﴿فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾ [अल-आराफ़: १८५] (तो इसके बाद वे किस हदीस (बात) पर ईमान लाएंगे?), और उनका कथन: ﴿أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ﴾ [अन-नज्म: ५९] (तो क्या तुम इस हदीस (बात) पर आश्चर्य करते हो?), और उनका कथन: ﴿إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾ [अल-कहफ़: ६] (यदि वे इस हदीस (बात) पर ईमान न लाएं तो दुख के कारण)। और उनका कथन: ﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾ [अन-निसा: ८७] (और अल्लाह से बढ़कर बात में सच्चा कौन है?), और उनका कथन: ﴿فَذَرْنِي وَمَن يُكَذِّبُ بِهَذَا الْحَدِيثِ﴾ [अल-कलम: ४४] (तो मुझे और उसे छोड़ दो जो इस हदीस (बात) को झुठलाता है)।

अल-कुशायरी ने कहा: कुछ लोगों ने भ्रमवश यह सोच लिया कि "हदीस" "हुदूथ" (नया होने/उत्पत्ति) से है, जो यह संकेत देता है कि उसका कलाम (शब्द) नया (मखलूक) है, और यह एक भ्रम है; क्योंकि इसमें "हदीस" शब्द का वह अर्थ अभिप्रेत नहीं है जैसा कि उनके इस कथन में है: ﴿مَا يَأْتِيهِم مِّن ذِكْرٍ مِّن رَّبِّهِم مُّحْدَثٍ﴾ [अल-अंबिया: २] (उनके पास उनके रब की ओर से कोई नया ज़िक्र नहीं आता)। उन्होंने कहा: नया होना पाठ (तिलावत) से संबंधित है न कि पाठ की गई विषय-वस्तु (मथलू) से, जैसे कि जब हम अल्लाह तआला के नामों का ज़िक्र करते हैं तो ज़िक्र "याद किए गए" (मज़कूर) के साथ होता है।

﴿كِتَابًا﴾ "एक किताब": यह "अहसन अल-हदीस" (सबसे अच्छी बात) के बदल के रूप में नसब (accusative) में है, और यह भी संभव है कि यह उसके लिए 'हाल' (परिस्थितिवाचक) हो।

﴿مُّتَشَابِهًا﴾ "समान/सुसंगत": इसका एक भाग सुंदरता और हिकमत में दूसरे भाग के समान है और एक भाग दूसरे की पुष्टि करता है(१), इसमें कोई विरोधाभास या मतभेद नहीं है। क़तादा ने कहा: यह आयतों और अक्षरों में एक-दूसरे के समान है। यह भी कहा गया है: यह अपने पैगंबरों पर अवतरित अल्लाह की किताबों के समान है; क्योंकि इसमें आदेश, निषेध, प्रोत्साहन और चेतावनी शामिल है, हालांकि यह अधिक व्यापक और बेजोड़ है(२)। फिर उसने इसका वर्णन करते हुए कहा: ﴿مَّثَانِيَ﴾ "दोहराया जाने वाला": जिसमें किस्से, उपदेश और नियम दोहराए जाते हैं, और पाठ के लिए दोहराया जाता है ताकि यह उबाऊ न हो।

﴿تقشعر﴾ "कांप उठना/रोंगटे खड़े हो जाना": वे इसमें मौजूद चेतावनी के डर से कांपते और हिलते हैं। ﴿ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾ (फिर उनकी खालें और उनके दिल अल्लाह की याद की ओर नरम हो जाते हैं) यानी: रहमत की आयत पर। यह भी कहा गया है: अल्लाह की किताब पर अमल करने और उसकी पुष्टि करने की ओर। और यह भी कहा गया है: "अल्लाह की याद" का अर्थ इस्लाम है।

दूसरा: असमा बिंत अबी बक्र अस-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हा) से रिवायत है, उन्होंने कहा: नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के साथियों पर जब कुरान पढ़ा जाता था जैसा कि अल्लाह ने उनका वर्णन किया है, तो उनकी आँखों से आँसू बहने लगते थे और उनके रोंगटे खड़े हो जाते थे। उनसे कहा गया: आज कुछ लोग ऐसे हैं कि जब उनके सामने कुरान पढ़ा जाता है, तो उनमें से कोई बेहोश होकर गिर पड़ता है। उन्होंने कहा: मैं अल्लाह की पनाह मांगती हूँ।

---

(१) तफ़्सीर अल-तबरी २०/१९१। (२) अल-नुकत वल-उयून ५/१२२, और क़तादा का कथन तबरी २०/१९१ द्वारा निकाला गया है।

صفحہ نمبر: ۲٦۸ سورة الزمر: آیت ۲۳

اور حدیث وہ ہے جو بات کرنے والا بیان کرے۔ اور قرآن کو "حدیث" کہا گیا کیونکہ رسول اللہ ﷺ اسے اپنے صحابہ اور اپنی قوم کو سنایا کرتے تھے، اور یہ اللہ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿فَبِأَيِّ حَدِيثٍ بَعْدَهُ يُؤْمِنُونَ﴾ [الاعراف: ۱۸۵] (تو وہ اس کے بعد کس بات پر ایمان لائیں گے؟) اور اللہ کا قول: ﴿أَفَمِنْ هَذَا الْحَدِيثِ تَعْجَبُونَ﴾ [النجم: ۵۹] (کیا تم اس بات پر تعجب کرتے ہو؟) اور اس کا قول: ﴿إِن لَّمْ يُؤْمِنُوا بِهَذَا الْحَدِيثِ أَسَفًا﴾ [الکہف: ٦] (اگر وہ اس بات پر ایمان نہ لائیں تو غم سے)۔ اور اس کا قول: ﴿وَمَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِيثًا﴾ [النساء: ۸۷] (اور اللہ سے زیادہ بات میں سچا کون ہے؟) اور اس کا قول: ﴿فَذَرْنِي وَمَن يُكَذِّبُ بِهَذَا الْحَدِيثِ﴾ [القلم: ٤٤] (پس مجھے اور اس کو چھوڑ دو جو اس بات کو جھٹلاتا ہے)۔

قشیری نے کہا: کچھ لوگوں نے وہم کیا کہ حدیث "حدوث" (نیا ہونے) سے ہے، تاکہ یہ اس بات پر دلالت کرے کہ اللہ کا کلام حادث (مخلوق) ہے، اور یہ ایک وہم ہے؛ کیونکہ اس سے حدیث کا وہ لفظ مراد نہیں ہے جو اس کے اس قول میں ہے: ﴿مَا يَأْتِيهِم مِّن ذِكْرٍ مِّن رَّبِّهِم مُّحْدَثٍ﴾ [الانبیاء: ۲] (ان کے پاس ان کے رب کی طرف سے کوئی نئی نصیحت نہیں آتی)۔ اور انہوں نے کہا ہے: حدوث تلاوت کی طرف لوٹتا ہے نہ کہ متلو (جس کی تلاوت کی جا رہی ہے) کی طرف، اور یہ ذکر کے ساتھ مذکور کی طرح ہے، جب ہم اللہ تعالیٰ کے ناموں کا ذکر کرتے ہیں۔

﴿كِتَٰبًا﴾ "ایک کتاب": یہ "أَحْسَنَ الْحَدِيثِ" (بہترین بات) سے بدل ہونے کی وجہ سے منصوب ہے، اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ اس سے 'حال' ہو۔

﴿مُّتَشَٰبِهًا﴾ "ایک جیسا/موزوں": اس کا بعض حصہ خوبصورتی اور حکمت میں بعض کے مشابہ ہے اور بعض حصہ بعض کی تصدیق کرتا ہے(۱)، اس میں نہ کوئی تضاد ہے اور نہ اختلاف۔ قتادہ نے

کہا: یہ آیات اور حروف میں ایک دوسرے کے مشابہ ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ اپنے انبیاء پر نازل کردہ اللہ کی کتابوں کے مشابہ ہے؛ ان اوامر، نواہی، ترغیب اور ترہیب کی وجہ سے جو اس میں شامل ہیں، اگرچہ یہ زیادہ جامع اور معجزانہ ہے(۲)۔ پھر اس نے اس کی صفت بیان کرتے ہوئے فرمایا: ﴿مَّثَانِيَ﴾ "بار بار دہرایا جانے والا": جس میں قصص، نصائح اور احکام دہرائے جاتے ہیں، اور تلاوت کے لیے دہرایا جاتا ہے تاکہ اکتاہٹ نہ ہو۔

﴿تَقْشَعِرُّ﴾ "کانپ اٹھتے ہیں": اس میں موجود وعید کے خوف سے لرزتے اور حرکت کرتے ہیں۔ ﴿ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ﴾ (پھر ان کی کھالیں اور ان کے دل اللہ کے ذکر کی طرف نرم ہو جاتے ہیں) یعنی: رحمت کی آیت کے وقت۔ اور کہا گیا ہے: اللہ کی کتاب پر عمل کرنے اور اس کی تصدیق کی طرف۔ اور کہا گیا ہے: "اللہ کے ذکر کی طرف" سے مراد اسلام ہے۔

دوسرا: اسماء بنت ابی بکر صدیق رضی اللہ عنہما سے مروی ہے، انہوں نے کہا: نبی ﷺ کے صحابہ کا یہ حال تھا کہ جب ان پر قرآن پڑھا جاتا جیسا کہ اللہ نے ان کی صفت بیان کی ہے؛ تو ان کی آنکھوں سے آنسو بہہ پڑتے اور ان کے رونگٹے کھڑے ہو جاتے۔ ان سے کہا گیا: آج کچھ لوگ ایسے ہیں کہ جب ان پر قرآن پڑھا جاتا ہے تو ان میں سے کوئی بیہوش ہو کر گر پڑتا ہے۔ تو انہوں نے کہا: میں اللہ کی پناہ مانگتی ہوں۔

---

(۱) تفسیر طبری ۱۹۱/۲۰۔ (۲) النکت والعیون ۱۲۲/۵، اور قتادہ کا قول طبری نے ۱۹۱/۲۰ میں روایت کیا ہے۔

Surah Az-Zumar: Verse 23 269

...from the accursed Satan.

Said bin Abd al-Rahman al-Jumahi said: Ibn Umar passed by a man from the people of the Qur'an who had collapsed. He asked, "What is wrong with him?" They said, "When the Qur'an is recited to him and he hears the mention of Allah, he collapses." Ibn Umar said, "We indeed fear Allah, but we do not collapse." Then he said, "Verily, Satan enters the belly of one of them; this was not the practice of the companions of Muhammad ﷺ." (1)

Umar bin Abdul Aziz said: Mention was made in the presence of Ibn Sirin about those who fall unconscious when the Qur'an is recited to them. He said: "Between us and them is that one of them sits on the roof of a house with his legs stretched out, then the Qur'an is recited to him from its beginning to its end. If he throws himself off, then he is truthful." (2)

Abu Imran al-Jawni said: Moses (peace be upon him) preached to the Children of Israel one day, and a man tore his shirt. So Allah revealed to Moses: "Tell the owner of the shirt: let him not tear his shirt, for I do not love the extravagant; let him lay open his heart to Me." (3)

Third: Zaid bin Aslam said: Ubayy bin Ka'b recited in the presence of the Prophet ﷺ while his companions were with him (4), and they became soft-hearted. The Prophet ﷺ said: "Seize the opportunity for supplication when you feel tenderness, for it is a mercy." (5) And from al-Abbas, that the Messenger of Allah ﷺ said: "When the skin of a believer shivers from fear of Allah, his sins fall away from him just as leaves fall from a withered tree." (6)

And from Ibn Abbas, that the Messenger of Allah ﷺ said: "The skin of a servant does not shiver from fear of Allah but that Allah forbids him to the Fire." (7) And from Shahr bin Hawshab from Umm al-Darda, who said: "Fear is only in..."

---

(1) Al-Baghawi reported both reports in his Tafsir 4/77, and Ibn Atiyyah mentioned them in Al-Muharrar al-Wajiz 4/528. (2) The previous two sources without mentioning Umar bin Abdul Aziz, and we did not find it from his saying. (3) Reported by Abu Nu'aym in Al-Hilya 2/314-315. (4) His saying: "and his companions with him" is from (m). (5) Reported by Al-Shihab in his Musnad (692) and it is Mursal, for Zaid did not meet Ubayy. (6) Reported by Al-Bazzar in his Musnad (1322). (7) We did not find it.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयत २३ २६९

...धिक्कारे हुए शैतान से।

सईद बिन अब्दुल रहमान अल-जुमही ने कहा: इब्न उमर कुरान के लोगों में से एक व्यक्ति के पास से गुजरे जो गिर पड़ा था। उन्होंने पूछा, "इसे क्या हुआ है?" उन्होंने कहा, "जब उसे कुरान पढ़कर सुनाया जाता है और वह अल्लाह का जिक्र सुनता है, तो वह गिर पड़ता है।" इब्न उमर ने कहा, "हम वास्तव में अल्लाह से डरते हैं लेकिन हम गिरते नहीं हैं।" फिर उन्होंने कहा, "निश्चित रूप से, शैतान उनमें से एक के पेट में प्रवेश कर जाता है; यह मुहम्मद ﷺ के साथियों का तरीका नहीं था।" (१)

उमर बिन अब्दुल अजीज ने कहा: इब्न सिरीन की उपस्थिति में उन लोगों का उल्लेख किया गया जो कुरान सुनाए जाने पर बेहोश हो जाते हैं। उन्होंने कहा: "हमारे और उनके बीच की परीक्षा यह है कि उनमें से कोई एक घर की छत पर अपने पैर पसार कर बैठ जाए, फिर उसे शुरू से अंत तक कुरान पढ़कर सुनाया जाए। यदि वह खुद को नीचे गिरा देता है, तो वह सच्चा है।" (२)

अबू इमरान अल-जौनी ने कहा: मूसा (उन पर शांति हो) ने एक दिन इस्राइल की संतानों को उपदेश दिया, और एक व्यक्ति ने अपनी कमीज फाड़ दी। तो अल्लाह ने मूसा पर प्रकाश डाला: "कमीज के मालिक से कहो: वह अपनी कमीज न फाड़े, क्योंकि मैं अपव्यय करने वालों को पसंद नहीं करता; उसे अपना दिल मेरे लिए खोलना चाहिए।" (३)

तीसरा: ज़ैद बिन असलम ने कहा: उबैय बिन काब ने पैगंबर ﷺ की उपस्थिति में पाठ किया जबकि उनके साथी उनके साथ थे (४), और वे भावुक हो गए। पैगंबर ﷺ ने कहा: "जब आप कोमलता महसूस करें तो दुआ (प्रार्थना) के अवसर का लाभ उठाएं क्योंकि यह एक दया है।" (५) और अल-अब्बास से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "जब अल्लाह के डर से किसी मोमिन (आस्थावान) की त्वचा कांपती है, तो उसके पाप उसके पास से उसी तरह झड़ जाते हैं जैसे सूखे पेड़ से पत्ते झड़ते हैं।" (६)

और इब्न अब्बास से कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "अल्लाह के डर से किसी बंदे की खाल नहीं कांपती मगर अल्लाह उस पर आग (नरक) को हराम कर देता है।" (७) और शहर बिन हौशब से उम्मे दरदा के हवाले से, जिन्होंने कहा: "डर केवल..."

(१) अल-बघावी ने अपनी तफ़सीर ४/७७ में दोनों रिपोर्टें दर्ज की हैं, और इब्न अतियाह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५२८ में उनका उल्लेख किया है। (२) पिछले दो स्रोत उमर बिन अब्दुल अजीज का उल्लेख किए बिना, और हमें उनके कथन के रूप में यह नहीं मिला। (३) अबू नुऐम द्वारा अल-हिल्या २/३१४-३१५ में रिपोर्ट किया गया। (४) उनका कहना: "और उनके साथी उनके साथ थे", (एम) से है। (५) अल-शिहाब द्वारा अपनी मसनद (६९२) में रिपोर्ट किया गया और यह मुरसल है, क्योंकि ज़ैद उबैय से नहीं मिले थे। (६) अल-बज़ार द्वारा अपनी मसनद (१३२२) में रिपोर्ट किया गया। (७) हमें यह नहीं मिला।

سورہ الزمر: آیت ۲۳ ۲۶۹

شیطان مردود سے۔

اور سعید بن عبدالرحمن الجمحی نے کہا: ابن عمر رضی اللہ عنہ قرآن والوں میں سے ایک ایسے شخص کے پاس سے گزرے جو گرا ہوا تھا، تو انہوں نے پوچھا: اسے کیا ہوا ہے؟ لوگوں نے کہا: جب اسے قرآن پڑھ کر سنایا جاتا ہے اور وہ اللہ کا ذکر سنتا ہے تو گر پڑتا ہے۔ ابن عمر نے فرمایا: ہم اللہ سے ڈرتے ہیں اور ہم نہیں گرتے۔ پھر انہوں نے فرمایا: شیطان ان میں سے کسی کے اندر داخل ہو جاتا ہے؛ محمد ﷺ کے اصحاب کا یہ شیوہ نہیں تھا۔ (۱)

اور عمر بن عبدالعزیز نے کہا: ابن سیرین کے پاس ان لوگوں کا ذکر کیا گیا جو قرآن سن کر بے ہوش ہو کر گر پڑتے ہیں، تو انہوں نے کہا: ہمارے اور ان کے درمیان (فیصلہ کن بات) یہ ہے کہ ان میں سے کوئی ایک گھر کی چھت پر اپنے پاؤں پھیلا کر بیٹھ جائے، پھر اس پر شروع سے آخر تک قرآن پڑھا جائے، اگر وہ اپنے آپ کو نیچے گرا دے تو وہ سچا ہے۔ (۲)

اور ابو عمران الجونی نے کہا: موسیٰ علیہ السلام نے ایک دن بنی اسرائیل کو وعظ کیا تو ایک شخص نے اپنی قمیص پھاڑ ڈالی، تو اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کی طرف وحی کی: قمیص والے سے کہہ دو: اپنی قمیص نہ پھاڑے، کیونکہ میں فضول خرچی کرنے والوں کو پسند نہیں کرتا؛ وہ اپنا دل میرے سامنے کھول کر رکھے۔ (۳)

تیسری بات: زید بن اسلم نے کہا: ابی بن کعب نے نبی کریم ﷺ کے پاس تلاوت کی اور ان کے ساتھ ان کے صحابہ بھی تھے (۴)، تو وہ رقت آمیز ہو گئے۔ نبی ﷺ نے فرمایا: "رقت کے وقت دعا کو غنیمت جانو، کیونکہ یہ رحمت ہے۔" (۵) اور العباس سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا:

"جب اللہ کے خوف سے مومن کا بدن کانپ اٹھتا ہے تو اس کے گناہ اس طرح جھڑ جاتے ہیں جیسے سوکھے درخت سے پتے جھڑتے ہیں۔" (۶)

اور ابن عباس سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "جس بندے کا بدن اللہ کے خوف سے کانپ اٹھا اللہ نے اس پر آگ (جہنم) کو حرام کر دیا۔" (۷) اور شہر بن حوشب سے مروی ہے کہ ام الدرداء نے کہا: بے شک خوف تو...

---

(۱) بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۷۷ میں ان دونوں خبروں کو نکالا ہے، اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴/ ۵۲۸ میں ان کا ذکر کیا ہے۔ (۲) پچھلے دو مصادر میں عمر بن عبدالعزیز کا ذکر نہیں ہے، اور ہمیں ان کے قول کے طور پر یہ نہیں ملا۔ (۳) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۲/ ۳۱۴ - ۳۱۵ میں نکالا ہے۔ (۴) ان کا قول: "اور ان کے ساتھ ان کے صحابہ"، (م) سے ہے۔ (۵) اسے شہاب نے اپنی مسند (۶۹۲) میں نکالا ہے اور یہ مرسل ہے، کیونکہ زید نے ابی کو نہیں پایا۔ (۶) اسے بزار نے اپنی مسند (۱۳۲۲) میں نکالا ہے۔ (۷) ہمیں یہ نہیں ملا۔

The heart of a man is like the burning of a palm leaf; do you find anything but a shiver? I said: Yes; she said: Then call upon Allah, for supplication at that time is answered(1). And on the authority of Thabit al-Bunani who said: Someone said: I know when my prayer is answered. They said: How do you know that? He said: When my skin shivers, my heart trembles, and my eyes overflow [with tears], that is when it is answered for me(2).

It is said: "Iqsha'arra jildu al-rajul" (the man's skin shivered) as an "iqshi'rar" (shivering), so he is "muqsha'ir" (one who shivers), and the plural is "qasha'ir", so the "Meem" is omitted because it is extra; it is said: "Akha-dhathu qusha'reerah" (a shiver seized him)(3). Imru' al-Qais said:

"So I spent the night enduring the night of 'Tamam', and the heart from fear is shivering"(4)

It was said: Since the Quran was at the peak of eloquence and conciseness, when they saw their inability to challenge it, skins shivered from it out of veneration for it, and wonder at the beauty of its composition(5) and awe of what is in it; which is like His saying, Most High: "Had We sent down this Qur'an upon a mountain, you would have seen it humbled and coming apart from fear of Allah" [Al-Hashr: 21]. Cracking (tashaddu') is close to shivering (iqshi'rar), and humility (khushu') is close to His saying: "Then their skins and their hearts soften to the remembrance of Allah." The softening of the heart means its tenderness, tranquility, and calmness.

"That is the guidance of Allah" i.e.: The Quran is the guidance of Allah. And it was said: i.e., what Allah bestowed upon those out of fear of His punishment and hope for His reward is the guidance of Allah(6).

"And whoever Allah leaves astray - for him there is no guide." i.e.: whoever He forsakes, there is no guide for him. This refutes the Qadariyah and others. And all this meaning has already been fully explained in other places, praise be to Allah.

And Ibn Kathir and Ibn Muhaysin stopped at His saying: "Haad" (Guide) in both places with the letter 'Ya' [i.e. 'Haadi'], while the rest stopped without 'Ya'(7).

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (1138). (2) Narrated by Al-Bayhaqi in al-Shu'ab (1139), and Al-Hakim mentioned it in Nawadir al-Usul, p. 114. (3) Al-Sihah (qash'ara). (4) Diwan Imru' al-Qais, p. 158. Its commentator said: 'Layl al-Tamam': the

longest night in winter. (5) In (M): its adornment. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/528, and Zad al-Masir 7/178 with its meaning. (7) Al-Sab'ah p. 360, and Al-Taysir p. 133.

सूरा अज़-ज़ुमर, आयत 23 | 270

मनुष्य का हृदय खजूर के पत्ते के जलने के समान है; क्या तुम्हें केवल थरथराहट (कंपकंपी) ही मिलती है? मैंने कहा: हाँ; उसने कहा: तो अल्लाह से दुआ करो, क्योंकि उस समय दुआ स्वीकार की जाती है(1)। और साबित अल-बनानी से वर्णित है कि उन्होंने कहा: फलां व्यक्ति ने कहा: मैं जानता हूँ कि मेरी दुआ कब स्वीकार की जाती है। उन्होंने कहा: तुम्हें यह कैसे पता चलता है? उसने कहा: जब मेरी त्वचा सिहर उठती है, मेरा हृदय कांप जाता है और मेरी आँखों से आँसू बहने लगते हैं, तो वह समय होता है जब मेरी दुआ स्वीकार की जाती है(2)।

कहा जाता है: "इक़्शा-अर्रा जिल्दु अल-रजुल" (आदमी की त्वचा सिहर गई) एक "इक़्शि'रार" (सिहरन) के रूप में, तो वह "मुक़्शा'इर" (सिहरने वाला) है, और बहुवचन "क़शा'इर" है, इसलिए "मीम" हटा दिया जाता है क्योंकि वह अतिरिक्त है; कहा जाता है: "अखज़तहु क़ुश-अरीराह" (उसे कंपकंपी ने जकड़ लिया)(3)। इमरू अल-क़ैस ने कहा:

"तो मैंने रात 'तमाम' की रात को सहते हुए बिताई, और हृदय भय से सिहर रहा है"(4)

और यह कहा गया है: चूंकि कुरान वाग्मिता और संक्षिप्तता के शिखर पर था, इसलिए जब उन्होंने इसे चुनौती देने में अपनी असमर्थता देखी, तो इसके प्रति सम्मान, और इसकी रचना की सुंदरता पर आश्चर्य(5) तथा इसमें जो कुछ है उसके भय के कारण त्वचा सिहर उठी; और यह महामहिम के इस कथन के समान है: "यदि हम इस कुरान को किसी पहाड़ पर उतारते, तो तुम उसे अल्लाह के डर से झुकते और फटते हुए देखते" [अल-हशर: 21]। फटना (तशद्दु) सिहरने (इक़्शि'रार) के करीब है, और विनम्रता (खुशू') उनके इस कथन के करीब है: "फिर उनकी खालें और उनके दिल अल्लाह के ज़िक्र के लिए नरम हो जाते हैं।" हृदय की कोमलता का अर्थ उसकी संवेदनशीलता, शांति और स्थिरता है।

"यह अल्लाह का मार्गदर्शन है" यानी: कुरान अल्लाह का मार्गदर्शन है। और यह कहा गया: यानी, अल्लाह ने जो उन लोगों को उसके दंड के भय और उसके प्रतिफल की आशा के रूप में प्रदान किया है, वह अल्लाह का मार्गदर्शन है(6)।

"और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं है।" यानी: जिसे वह छोड़ दे, उसका कोई मार्गदर्शक नहीं है। यह क़दरियाह और अन्य लोगों का खंडन करता है। और यह पूरा अर्थ पहले ही अन्य स्थानों पर पूरी तरह से समझाया जा चुका है, अल्लाह की प्रशंसा हो।

और इब्न कथीर और इब्न मुहयसिन दोनों स्थानों पर उनके कथन: "हाद" (मार्गदर्शक) पर 'या' [यानी 'हादी'] के साथ रुके, बाकी बिना 'या' के रुके(7)।

(1) अल-बैहक़ी द्वारा शुअब अल-ईमान (1138) में वर्णित। (2) अल-बैहक़ी द्वारा अल-शुअब (1139) में वर्णित, और अल-हकीम ने इसे नवादिर अल-उसूल, पृ. 114 में उल्लेख किया है। (3) अल-सिहाह (क़श'अरा)। (4) दीवान इमरू अल-क़ैस, पृ. 158. इसके टीकाकार ने कहा: 'लैल अल-तमाम': सर्दियों की सबसे लंबी रात। (5) (M) में: इसका अलंकरण। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/528, और ज़ाद अल-मसीर 7/178 इसके अर्थ के साथ। (7) अल-सबह पृ. 360, और अल-तयसीर पृ. 133.

آدمی کا دل کھجور کے پتے کے جلنے کی مانند ہے؛ کیا تمہیں صرف کپکپی ہی محسوس ہوتی ہے؟ میں نے کہا: ہاں؛ اس نے کہا: تو اللہ سے دعا کرو، کیونکہ اس وقت دعا قبول ہوتی ہے(۱)۔ اور ثابت بنانی سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: فلاں شخص نے کہا: میں جانتا ہوں کہ میری دعا کب قبول ہوتی ہے۔ انہوں نے کہا: تمہیں یہ کیسے معلوم ہوتا ہے؟ اس نے کہا: جب میری جلد کانپ اٹھتی ہے، میرا دل لرز جاتا ہے، اور میری آنکھیں بہہ نکلتی ہیں، تو وہ وقت ہوتا ہے جب میری دعا قبول ہوتی ہے(۲)۔

کہا جاتا ہے: "اقشعرَّ جلدُ الرجل" (آدمی کی جلد کانپ گئی) ایک "اقشعرار" (کپکپی) کے طور پر، تو وہ "مُقشَعِر" (کانپنے والا) ہے، اور اس کی جمع "قشاعر" ہے، چنانچہ "میم" کو حذف کر دیا جاتا ہے کیونکہ وہ زائد ہے؛ کہا جاتا ہے: "أخذته قُشعريرة" (اسے کپکپی نے پکڑ لیا)(۳)۔ امرؤ القیس نے کہا:

"تو میں نے رات 'تمام' کی رات کو جھیلتے ہوئے گزاری، اور دل خوف سے کانپ رہا ہے"(۴)

اور کہا گیا ہے: چونکہ قرآن فصاحت و بلاغت کی انتہا پر تھا، اس لیے جب انہوں نے اس کا مقابلہ کرنے سے اپنی عاجزی دیکھی، تو اس کی تعظیم، اور اس کی ترتیب کی خوبصورتی پر تعجب(۵) اور جو کچھ اس میں ہے اس کے رعب کی وجہ سے کھالیں کانپ اٹھیں۔ اور یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: ﴿لَوْ أَنزَلْنَا هَٰذَا الْقُرْآنَ عَلَىٰ جَبَلٍ لَّرَأَيْتَهُ خَاشِعًا مُّتَصَدِّعًا مِّنْ خَشْيَةِ اللَّهِ﴾ [الحشر: ۲۱] پس 'تصدُّع' (پھٹنا) 'اقشعرار' (کپکپی) کے قریب ہے، اور 'خشوع' اس قول کے قریب ہے: ﴿ثُمَّ تَلِينُ جُلُودُهُمْ وَقُلُوبُهُمْ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ﴾ اور دل کے نرم ہونے کا مطلب اس کی رقت، اطمینان اور سکون ہے۔

﴿ذَٰلِكَ هُدَى اللَّهِ﴾ یعنی: قرآن اللہ کی ہدایت ہے۔ اور کہا گیا: یعنی اللہ نے ان لوگوں کو اپنے عذاب کے خوف اور اپنے ثواب کی امید کی صورت میں جو کچھ عطا کیا ہے وہ اللہ کی ہدایت ہے(۶)۔

﴿وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ یعنی: جسے اللہ چھوڑ دے تو اس کا کوئی رہنما نہیں۔ اور یہ قدریہ اور دیگر فرقوں کا رد ہے۔ اور یہ تمام معنی پہلے ہی دوسری جگہوں پر مکمل طور پر گزر چکے ہیں، والحمد للہ۔

اور ابن کثیر اور ابن محیصن نے دونوں جگہوں پر اللہ کے قول: "هادٍ" (رہنما) پر 'یا' کے ساتھ وقف کیا (یعنی 'ہادی')، باقی سب نے بغیر 'یا' کے وقف کیا(۷)۔

(۱) بیہقی نے شعب الایمان (۱۱۳۸) میں روایت کیا ہے۔ (۲) بیہقی نے الشعب (۱۱۳۹) میں روایت کیا ہے، اور حکیم نے نوادر الاصول ص ۱۱۴ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) الصحاح (قشعر)۔ (۴) دیوان امرؤ القیس ص ۱۵۸۔ اس کے شارح نے کہا: 'لیل التمام': سردیوں کی سب سے لمبی رات۔ (۵) (م) میں: ترصیعه (اس کا جڑاؤ)۔ (۶) المحرر الوجیز ۴ / ۵۲۸، اور زاد المسیر ۷ / ۱۷۸ اس کے معنی کے ساتھ۔ (۷) السبعة ص ۳۶۰، اور التیسیر ص ۱۳۳۔

Allah Almighty says: {Then is he who shields with his face the worst of the punishment on the Day of Resurrection [like one who is secure]? And it will be said to the wrongdoers, "Taste what you used to earn." (24) Those before them denied, so the punishment came upon them from where they did not perceive. (25) So Allah made them taste disgrace in the worldly life. And the punishment of the Hereafter is greater, if they only knew. (26)}

His saying: {Then is he who shields with his face the worst of the punishment}: Ata and Ibn Zaid said: He is thrown into the Fire bound, so the first thing the fire touches is his face. Mujahid said: He is dragged on his face in the Fire. Muqatil said: It is that the disbeliever is thrown into the Fire with his hands shackled to his neck, and around his neck is a massive rock like a great mountain of sulfur, then the fire ignites in the stone while it is hung around his neck, so its heat and glow are on his face; he cannot ward it off from his face because of the shackles (1).

And the predicate [of the rhetorical question] is omitted. Al-Akhfash said (2): meaning: Is {he who shields with his face the worst of the punishment} better, or he who is fortunate? Similar to: {Is he who is cast into the Fire better or he who comes secure on the Day of Resurrection?} [Fussilat: 40].

{And it will be said to the wrongdoers} meaning: And the keepers [of Hell] say to the disbelievers: {Taste what you used to earn} i.e., the recompense for what you earned of sins. Similar to it: {This is what you hoarded for yourselves, so taste what you used to hoard.} [At-Tawbah: 35].

His saying: {Those before them denied, so the punishment came upon them from where they did not perceive. So Allah made them taste disgrace in the worldly life}: its meaning has been mentioned before (3). Al-Mubarrad said: It is said of anything that affects a limb: it has tasted it, i.e., it reached it just as sweetness and bitterness reach the one tasting them. He said: "al-Khizyu" [disgrace] is what is disliked (4), and "al-Khizayatu" is from bashfulness (5).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/77. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/670, and the author quoted it from him via an-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/9. (3) 2/324. (4) In (M): of what is disliked. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/9-10.

सूरह अज़-जुमर: आयतें २४ - २६ | २७१

अल्लाह तआला का फरमान है: {तो क्या वह जो क़यामत के दिन अपने चेहरे से बुरे अज़ाब को रोकता है [उस शख्स जैसा हो सकता है जो अमन में है]? और ज़ालिमों से कहा जाएगा: "उसका मज़ा चखो जो तुम कमाते थे।" (२४) जो लोग उनसे पहले थे, उन्होंने भी झुठलाया था, तो उन पर वहाँ से अज़ाब आया जहाँ से उन्हें गुमान भी न था। (२५) तो अल्लाह ने उन्हें दुनिया की ज़िन्दगी में रुसवाई का मज़ा चखाया। और आख़िरत का अज़ाब तो बहुत बड़ा है, काश! वे जानते होते। (२६)}

अल्लाह तआला के इस फरमान की व्याख्या: {तो क्या वह जो क़यामत के दिन अपने चेहरे से बुरे अज़ाब को रोकता है}: अता और इब्न जैद ने कहा: उसे बांधकर आग में फेंक दिया जाता है, तो आग सबसे पहले उसके चेहरे को छूती है। मुजाहिद ने कहा: उसे आग में उसके चेहरे के बल घसीटा जाता है। मुकातिल ने कहा: इसका अर्थ यह है कि काफिर को आग में इस तरह फेंका जाता है कि उसके हाथ उसकी गर्दन से बंधे होते हैं, और उसकी गर्दन में गंधक का एक पहाड़ जैसा विशाल पत्थर होता है, फिर उस पत्थर में आग भड़क उठती है जबकि वह उसकी गर्दन में लटका होता है, तो उसकी तपिश और लौ उसके चेहरे पर होती है; वह बेड़ियों के कारण उसे अपने चेहरे से हटा नहीं पाता (१)।

और (वाक्य का) अगला हिस्सा लुप्त है। अल-अख़्फ़श ने कहा (२): यानी: क्या {वह जो क़यामत के दिन अपने चेहरे से बुरे अज़ाब को रोकता है} बेहतर है या वह जो सौभाग्यशाली है? जैसे: {क्या वह जो आग में डाला जाए बेहतर है या वह जो क़यामत के दिन अमन के साथ आए?} [फुस्सिलत: ४०]।

{और ज़ालिमों से कहा जाएगा} यानी: जहन्नुम के दरोगा काफिरों से कहेंगे: {उसका मज़ा चखो जो तुम कमाते थे} यानी: तुम्हारे पापों की कमाई का बदला। इसी की तरह है: {यही वह है जो तुमने अपने लिए जमा किया था, तो अब चखो उसका मज़ा जो तुम जमा करते थे।} [अत-तौबा: ३५]।

अल्लाह तआला का फरमान: {जो लोग उनसे पहले थे, उन्होंने भी झुठलाया था, तो उन पर वहाँ से अज़ाब आया जहाँ से उन्हें गुमान भी न था। तो अल्लाह ने उन्हें दुनिया की ज़िन्दगी में रुसवाई का मज़ा चखाया}: इसका अर्थ पहले गुज़र चुका है (३)। अल-मुबर्रद ने कहा: शरीर के किसी अंग को पहुँचने वाली हर चीज़ के बारे में कहा जाता है कि उसने उसे चखा, यानी वह उस तक उसी तरह पहुँची जैसे मीठा और कड़वा चखने वाले तक पहुँचता है। उन्होंने कहा: "अल-ख़िज़्यु" (रुसवाई) वह है जो नापसंद हो (४), और "अल-ख़िज़ाया" शर्मिंदगी से है (५)।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/७७। (२) मा'आनी अल-क़ुरआन २/६७० में, और लेखक ने इसे अन-नह़्ह़ास के माध्यम से 'इराब अल-क़ुरआन ४/९' से उद्धृत किया है। (३) २/३२४। (४) (म) में: नापसंद चीज़ों में से। (५) अन-नह़्ह़ास द्वारा इराब अल-क़ुरआन ४/९-१०।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {بھلا جو شخص قیامت کے دن اپنے چہرے کے ذریعے برے عذاب کو روکتا ہے (وہ اس جیسا ہو سکتا ہے جو امن میں ہے)؟ اور ظالموں سے کہا جائے گا کہ چکھو اس کا مزہ جو تم کماتے تھے۔ (۲۴) ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا جو ان سے پہلے تھے، پس ان پر عذاب وہاں سے آیا جہاں سے انہیں شعور بھی نہ تھا۔ (۲۵) سو اللہ نے انہیں دنیا کی زندگی میں رسوائی کا مزہ چکھایا۔ اور آخرت کا عذاب تو بہت بڑا ہے، کاش کہ وہ جانتے ہوتے۔ (۲۶)}

ارشادِ باری تعالیٰ: {بھلا جو شخص قیامت کے دن اپنے چہرے کے ذریعے برے عذاب کو روکتا ہے} کی تفسیر: عطا اور ابن زید نے کہا: اسے مشکیں باندھ کر آگ میں پھینک دیا جاتا ہے، پس آگ سب سے پہلے اس کے چہرے کو چھوتی ہے۔ مجاہد نے کہا: اسے آگ میں چہرے کے بل گھسیٹا جاتا ہے۔ مقاتل نے کہا: اس کا مطلب یہ ہے کہ کافر کو آگ میں اس حال میں پھینکا جاتا ہے کہ اس کے ہاتھ اس کی گردن کے ساتھ بندھے ہوتے ہیں، اور اس کی گردن میں گندھک کی ایک چٹان ہوتی ہے جو بڑے پہاڑ کی طرح ہوتی ہے، پھر اس پتھر میں آگ بھڑک اٹھتی ہے جبکہ وہ اس کی گردن میں لٹکا ہوتا ہے، تو اس کی تپش اور لو اس کے چہرے پر ہوتی ہے؛ وہ بیڑیوں کی وجہ سے اسے اپنے چہرے سے ہٹانے کی طاقت نہیں رکھتا (۱)۔

اور خبر (جوابِ شرط) محذوف ہے۔ اخفش نے کہا (۲): یعنی: کیا {وہ شخص جو اپنے چہرے کے ذریعے برے عذاب کو روکتا ہے} بہتر ہے یا وہ جو خوش بخت ہے؟ جیسا کہ ارشاد ہے: {بھلا جو آگ میں ڈالا جائے وہ بہتر ہے یا وہ جو قیامت کے دن امن کے ساتھ آئے؟} [فصلت: ۴۰]۔

{اور ظالموں سے کہا جائے گا} یعنی: جہنم کے داروغہ کافروں سے کہیں گے: {چکھو اس کا مزہ جو تم کماتے تھے} یعنی تمہارے گناہوں کی کمائی کا بدلہ۔ اسی طرح ہے: {یہ ہے وہ جو تم نے اپنے لیے جمع کیا تھا، پس چکھو اس کا مزہ جو تم جمع کرتے تھے۔} [التوبہ: ۳۵]۔

ارشادِ باری تعالیٰ: {ان لوگوں نے بھی جھٹلایا تھا جو ان سے پہلے تھے، پس ان پر عذاب وہاں سے آیا جہاں سے انہیں شعور بھی نہ تھا۔ سو اللہ نے انہیں دنیا کی زندگی میں رسوائی کا مزہ چکھایا}: اس کا معنی پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ مبرد نے کہا: ہر وہ چیز جو کسی عضو کو پہنچتی ہے، اس کے بارے میں کہا جاتا ہے کہ اس نے اسے چکھا، یعنی وہ اس تک اسی طرح پہنچی جس طرح مٹھاس اور کڑواہٹ چکھنے والے تک پہنچتی ہے۔ انہوں نے کہا: "الخزی" ناپسندیدہ چیز ہے (۴)، اور "الخزایۃ" شرمندگی سے ہے (۵)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۷۷۔ (۲) معانی القرآن ۲ / ۶۷۰ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴ / ۹ میں نقل کیا ہے۔ (۳) ۲ / ۳۲۴۔ (۴) (م) میں: ناپسندیدہ چیزوں میں سے۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۹ - ۱۰۔

Surah Az-Zumar: Verses 27 - 28 | 272

﴿And the punishment of the Hereafter is greater﴾ meaning: than what befell them in this world ﴿if only they knew.﴾

Allah says: ﴿And We have certainly presented for the people in this Qur'an from every [kind of] example - that they might remember. [It is] an Arabic Qur'an, without any deviance that they might become righteous.﴾

Allah's words: ﴿And We have certainly presented for the people in this Qur'an from every [kind of] example﴾ means: from every example they need; like His saying: ﴿We have not neglected in the Register a thing﴾ [Al-An'am: 38]. And it was said: meaning: what we mentioned(1) of the destruction of previous nations is an example for these people ﴿that they might remember﴾ [meaning] take heed.

﴿An Arabic Qur'an﴾ is in the accusative case as a state (hal). Al-Akhfash(2) said: because His saying, Mighty and Majestic: "in this Qur'an" is definite. Ali bin Suleiman said: "Arabic" is in the accusative as a state, and "Qur'an" is a preparation for the state, as you say: I passed by Zaid as a righteous man; so your saying: "righteous" is the one in the accusative as a state. Al-Zajjaj(3) said: "Arabic" is accusative as a state and "Qur'an" is for emphasis.

﴿Without any deviance﴾ Al-Nahhas(4): The best of what was said about it is the saying of Al-Dahhak: he said: not differing. And it is the saying of Ibn Abbas, mentioned by Al-Tha'labi(5). It is also narrated from Ibn Abbas: not created, mentioned by Al-Mahdawi(6) and said by Al-Suddi in what was mentioned by Al-Tha'labi. Uthman bin Affan said: not contradictory. Mujahid said: without ambiguity. Bakr bin Abdullah Al-Muzani said: without grammatical error(7). And it was said: without doubt. This was said by Al-Suddi in what was mentioned by Al-Mawardi(8). He said:

---

(1) In (m): what we mentioned. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/671, and the author cited it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/10 and what follows it. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/352. (4) In I'rab al-Qur'an 4/10, and what precedes it is from it. (5) And Ibn Atiyyah mentioned it in al-Muharrar al-Wajiz 4/529, and al-Baghawi in his Tafsir 4/78. (6) And Ibn al-Jawzi mentioned it in Zad al-Masir 7/179. (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/529. (8) In al-Nukat wa al-Uyun 5/124.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 27 - 28 | 272

﴿और आखिरत (परलोक) का अज़ाब बहुत बड़ा है﴾ यानी: उस से जो उन्हें दुनिया में पहुँचा, ﴿काश वे जानते होते।﴾

अल्लाह का फरमान: ﴿और हमने लोगों के लिए इस कुरआन में हर तरह की मिसालें बयान कर दी हैं ताकि वे नसीहत हासिल करें। (यह) अरबी कुरआन है, जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है, ताकि वे परहेज़गार बन सकें।﴾

अल्लाह के शब्द: ﴿और हमने लोगों के लिए इस कुरआन में हर तरह की मिसालें बयान कर दी हैं﴾ यानी: हर उस मिसाल से जिसकी उन्हें ज़रूरत है; जैसे अल्लाह का फरमान: ﴿हमने किताब में कोई चीज़ नहीं छोड़ी है﴾ [अल-अनाम: 38]। और कहा गया है: यानी: हमने जो पिछली उम्मतों के विनाश का उल्लेख किया है(1) वह इन लोगों के लिए एक मिसाल है ﴿ताकि वे नसीहत हासिल करें﴾ यानी सीख लें।

﴿अरबी कुरआन﴾ हाल (स्थिति) के रूप में नसब (accusative) में है। अल-अख्फ़श(2) ने कहा: क्योंकि अल्लाह का कहना: "इस कुरआन में" मारिफ़ा (निश्चित) है। अली बिन सुलेमान ने कहा: "अरबी" हाल के रूप में नसब में है, और "कुरआन" हाल के लिए एक भूमिका है, जैसे आप कहते हैं: 'मैं ज़ैद के पास से एक नेक आदमी के रूप में गुज़रा', तो आपका कहना: 'नेक' वह है जो हाल होने के कारण नसब में है। अल-ज़ज्जाज(3) ने कहा: "अरबी" हाल के रूप में नसब में है और "कुरआन" ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है।

﴿जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है﴾ अल-नहहास(4): इसके बारे में सबसे अच्छी बात अल-दह्हाक का कहना है: उन्होंने कहा: अलग-अलग नहीं। और यह इब्न अब्बास का कथन है, जिसे अल-थलाबी(5) ने उद्धृत किया है। इब्न अब्बास से यह भी वर्णित है: 'गैर-मखलूक' (रचित नहीं), जिसे अल-महदवी(6) ने उद्धृत किया है और अल-सुद्दी ने अल-थलाबी के माध्यम से कहा है। उस्मान बिन अफ़्फ़ान ने कहा: परस्पर विरोधी नहीं। मुजाहिद ने कहा: अस्पष्टता के बिना। बक्र बिन अब्दुल्ला अल-मुज़ानी ने कहा: व्याकरण संबंधी अशुद्धि के बिना(7)। और कहा गया: संदेह के बिना। यह अल-सुद्दी द्वारा अल-मावर्दी(8) के उल्लेख में कहा गया था। उन्होंने कहा:

(1) (म) में: जो हमने उल्लेख किया है। (2) मा'नी अल-कुरआन 2/671 में, और लेखक ने इसे अल-नहहास के माध्यम से ए'राब अल-कुरआन 4/10 और उसके बाद के हिस्से में उद्धृत किया है। (3) मा'नी अल-कुरआन 4/352 में। (4) ए'राब अल-कुरआन 4/10 में, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (5) और इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/529 में और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/78 में इसका उल्लेख किया है। (6) और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/179 में इसका उल्लेख किया है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/529। (8) अल-नुक़त वल-उयून 5/124 में।

﴿اور آخرت کا عذاب تو بہت بڑا ہے﴾ یعنی: اس سے جو انہیں دنیا میں پہنچا، ﴿کاش کہ وہ جانتے ہوتے۔﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور ہم نے لوگوں کے لیے اس قرآن میں ہر طرح کی مثالیں بیان کی ہیں تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں۔ (یہ) عربی قرآن ہے، جس میں کوئی کجی نہیں ہے، تاکہ وہ پرہیزگار بن جائیں۔﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور ہم نے لوگوں کے لیے اس قرآن میں ہر طرح کی مثالیں بیان کی ہیں﴾ یعنی: ہر اس مثال سے جس کی انہیں ضرورت ہے؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ہم نے کتاب میں کوئی چیز نہیں چھوڑی﴾ [الأنعام: ۳۸]۔ اور کہا گیا: یعنی: ہم نے جو گزشتہ امتوں کی ہلاکت کا ذکر کیا ہے(۱) وہ ان لوگوں کے لیے ایک مثال ہے ﴿تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں﴾ یعنی عبرت حاصل کریں۔

﴿قرآنًا عربيًا﴾ حال کی بنا پر نصب میں ہے۔ الاخفش(۲) نے کہا: کیونکہ اللہ تعالیٰ کا قول: "في هذا القرآن" معرفہ ہے۔ اور علی بن سلیمان نے کہا: "عربيًا" حال کی بنا پر منصوب ہے، اور "قرآنًا" حال کے لیے تمہید ہے، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: 'مررت بزيد رجلًا صالحًا' (میں زید کے پاس سے گزرا اس حال میں کہ وہ ایک صالح آدمی تھا)، تو آپ کا قول: 'صالحًا' وہ ہے جو حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور الزجاج(۳) نے کہا: "عربيًا" حال ہونے کی وجہ سے منصوب ہے اور "قرآنًا" تاکید ہے۔

﴿غير ذى عوج﴾ النحاس(٤): اس بارے میں سب سے بہتر وہ بات ہے جو الضحاک نے کہی: انہوں نے کہا: بغیر کسی اختلاف کے۔ اور یہ ابن عباس کا قول ہے، جسے الثعلبی(٥) نے ذکر کیا ہے۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: غیر مخلوق، اسے المہدوی(٦) نے ذکر کیا ہے اور السدی نے اس میں کہا ہے جو الثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ اور عثمان بن عفان نے کہا: غیر متضاد۔ اور مجاہد نے کہا: بغیر کسی الجھن کے۔ اور بکر بن عبداللہ المزنی نے کہا: بغیر کسی لحن (لسانی غلطی) کے(٧)۔ اور کہا گیا: بغیر کسی شک کے۔ یہ السدی نے اس میں کہا ہے جو الماوردی(٨) نے ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا:

---

(١) (م) میں: جو ہم نے ذکر کیا ہے۔ (٢) معانی القرآن ٢/ ٦٧١ میں، اور مصنف نے اسے ان سے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٤/ ١٠ اور اس کے بعد کے حصے میں نقل کیا ہے۔ (٣) معانی القرآن ٤/ ٣٥٢ میں۔ (٤) اعراب القرآن ٤/ ١٠ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (٥) اور ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ٤/ ٥٢٩ میں، اور البغوی نے اپنی تفسیر ٤/ ٧٨ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٦) اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ٧/ ١٧٩ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٧) المحرر الوجیز ٤/ ٥٢٩۔ (٨) النکت والعیون ٥/ ١٢٤ میں۔

Surah Az-Zumar: Verses 27 - 29 273

And certainty has come to you, without any crookedness, from God, and a word that is not lied about. (1) ﴾so that they may guard against﴿ disbelief and lying. His saying, the Almighty: ﴾Allah presents an example: a man owned by several partners at odds with each other, and another belonging wholly to one man. Are they equal in comparison? All praise is due to Allah! But most of them do not know. 29﴿ His saying, the Almighty: ﴾Allah presents an example: a man owned by several partners at odds with each other﴿. Al-Kisa'i said: "Rajulan" (a man) is in the accusative case because it serves as an explanation and interpretation of the example (2). If you wish, it can be in the accusative by omitting the preposition, its figurative meaning being: Allah presented an example by means of a man ﴾owned by several partners at odds with each other﴿ (3). Al-Farra' (4) said: i.e., differing. Al-Mubarrad said: i.e., difficult and uncooperative, from: shakisa yashkusu shakusan, so he is shakis, like: 'asira ya'suru 'asaran, so he is 'asir. It is said: a man who is shakis, sharis, daris, and dabis. And it is said: a man who is dabis or dabis, meaning: fierce, difficult, and cranky; so said Al-Jawhari (5). Az-Zamakhshari (6): Tashakus and tashakhus mean disagreement. It is said: his circumstances became discordant (tashakasat) and his teeth became crooked (tashakhasat). It is said: so-and-so shakasani, meaning: he was difficult and stingy with me regarding my right. Al-Jawhari (7) said: A man who is shaks - with a sukun - means: difficult in temperament. The Rajiz (poet) said: Shaks, frowning, lion-like, ill-tempered.

---

(1) Mentioned by Az-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/396. (2) Tafsir Al-Baghawi 4/78. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/529. (4) Ma'ani al-Quran 2/419, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 4/10 onwards. (5) In Al-Sihah (dbs). (6) In Al-Kashshaf 3/397. (7) In Al-Sihah (shks).

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 27 - 29 273

और आपके पास अल्लाह की ओर से निश्चितता आई है, जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है, और ऐसी बात जिसे झुठलाया नहीं जा सकता। (1) ﴾ताकि वे बच सकें﴿ कुफ्र (अविश्वास) और झूठ से। अल्लाह तआला का कथन: ﴾अल्लाह एक उदाहरण देता है: एक आदमी जिसके कई मालिक हैं जो एक-दूसरे के विपरीत हैं, और दूसरा जो पूरी तरह से एक आदमी का है। क्या वे तुलना में बराबर हैं? सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है! लेकिन उनमें से अधिकतर नहीं जानते। 29﴿ अल्लाह तआला का कथन: ﴾अल्लाह एक उदाहरण देता है: एक आदमी जिसके कई मालिक हैं जो एक-दूसरे के विपरीत हैं﴿। अल-किसाई ने कहा: "रजुलन" (एक आदमी) कर्मकारक में है क्योंकि यह उदाहरण की व्याख्या और स्पष्टीकरण के रूप में कार्य करता है (2)। यदि आप चाहें, तो इसे पूर्वसर्ग को हटाकर कर्मकारक में रखा जा सकता है, इसका लाक्षणिक अर्थ है: अल्लाह ने एक आदमी के द्वारा उदाहरण दिया ﴾जिसके कई मालिक हैं जो एक-दूसरे के विपरीत हैं﴿ (3)। अल-फर्रा (4) ने कहा: यानी, अलग-अलग। अल-मुबर्रद ने कहा: यानी, कठिन और असहयोगी, "शकिसा यश्कुसु शकुसन" से, इसलिए वह "शकिस" है, जैसे: "असिरा यअसुरु असरन", इसलिए वह "असिर" है। कहा जाता है: एक आदमी जो "शकिस", "शरिस", "दरिस" और "दबिस" है। और कहा जाता है: एक आदमी जो "दबिस" या "दबिस" है, जिसका अर्थ है: क्रूर, कठिन और चिड़चिड़ा; ऐसा अल-जौहरी (5) ने कहा। अल-ज़मख्शरी (6): "तशाकुस" और "तशाखुस" का अर्थ है मतभेद। कहा जाता है: उसकी परिस्थितियां असंगत (तशाकसत) हो गईं और उसके दांत टेढ़े-मेढ़े (तशाखसत) हो गए। कहा जाता है: अमुक व्यक्ति ने मेरे साथ "शाकसनी" की, अर्थात: वह मेरे हक के मामले में मेरे साथ कठिन और कंजूस रहा। अल-जौहरी (7) ने कहा: एक आदमी जो "शक्स" है - सुकूं के साथ - उसका अर्थ है: स्वभाव में कठिन। राज़िज़ (कवि) ने कहा: शक्स, तीखी भौंहें वाला, शेर जैसा, बदमिज़ाज।

---

(1) अल-ज़मख्शरी द्वारा अल-कश्शाफ 3/396 में उल्लेखित। (2) तफसीर अल-बगवी 4/78। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/529। (4) मानी अल-कुरान 2/419, और लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से इराब अल-कुरान 4/10 और उसके बाद से उन्हें उद्धृत किया। (5) अस-सिहाह (dbs) में। (6) अल-कश्शाफ 3/397 में। (7) अस-सिहाह (shks) में।

سورہ الزمر: آیات ۲۷ - ۲۹ ۲۷۳

اور تمہارے پاس اللہ کی طرف سے یقین آیا جس میں کوئی کجی نہیں، اور ایسی بات جسے جھٹلایا نہیں جا سکتا۔ (۱) ﴿تاکہ وہ بچیں﴾ کفر اور جھوٹ سے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللہ ایک مثال بیان کرتا ہے: ایک شخص جس کے کئی شریک مالک ہیں جو ایک دوسرے کے مخالف ہیں، اور دوسرا جو مکمل طور پر ایک ہی شخص کا ہے۔ کیا وہ دونوں مثال میں برابر ہو سکتے ہیں؟ تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں! بلکہ ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔ ۲۹﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللہ ایک مثال بیان کرتا ہے: ایک شخص جس کے کئی شریک مالک ہیں جو ایک دوسرے کے مخالف ہیں﴾۔ الکسائی نے کہا: "رجلًا" نصب میں ہے کیونکہ یہ مثال کا ترجمہ اور اس کی تفسیر ہے (۲)، اور اگر آپ چاہیں تو اسے خافض (حرف جر) کو حذف کر کے نصب دے سکتے ہیں، اس کا مجازی معنی ہے: اللہ نے ایک آدمی کے ذریعے مثال بیان کی ﴿جس کے کئی شریک مالک ہیں جو ایک دوسرے کے مخالف ہیں﴾ (۳)۔ الفراء (٤) نے کہا: یعنی مختلف۔ اور المبرد نے کہا: یعنی مشکل اور ناگوار، "شَکِسَ یَشْکِسُ شَکْسًا" سے، پس وہ "شَکِس" ہے، جیسے: "عَسِرَ یَعْسَرُ عَسَرًا"، پس وہ "عَسِر" ہے۔ کہا جاتا ہے: ایک شخص جو "شَکِس"، "شَرِس"، "ضَرِس" اور "ضَبِس" ہے۔ اور کہا جاتا ہے: ایک شخص جو "ضَبِس" اور "ضَبِیس" ہے، یعنی: اکھڑ، مشکل، بد مزاج؛ یہ الجوہری (٥) نے کہا ہے۔ الزمخشری (٦): التشاکس اور التشاخص کا مطلب اختلاف ہے۔ کہا جاتا ہے: اس کے حالات متضاد (تشاکست) ہو گئے اور اس کے دانت ٹیڑھے میڑھے (تشاخست) ہو گئے۔ اور کہا جاتا ہے: فلاں نے میرے ساتھ "شاکسنی" کی، یعنی: اس نے میرے حق کے معاملے میں میرے ساتھ تنگی اور سختی کی۔ الجوہری (۷) نے کہا: رجل شَکْس - سکن کے ساتھ - یعنی: بد مزاج، سخت طبیعت والا۔ راجز (شاعر) نے کہا: بد مزاج، ترش رو، شیر صفت، تند خو۔

(١) اسے الزمخشری نے الکشاف ٣/٣٩٦ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) تفسیر البغوی ٤/٧٨۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/٥٢٩۔ (٤) معانی القرآن ٢/٤١٩، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٤/١٠ وغیرہ سے نقل کیا ہے۔ (٥) الصحاح (ضبس) میں۔ (٦) الکشاف ٣/٣٩٧ میں۔ (٧) الصحاح (شکس) میں۔

Surah Az-Zumar: Verse 29 | 274

...and a people who are 'shukus' (quarrelsome/difficult). For example: a truthful man, and a truthful people. And 'shakisa' - with a kasra - means 'shakasah' (stubbornness). Al-Farra' (1) narrated: a 'shakis' man. This is according to linguistic analogy, and this is a parable for one who worships many gods.

"And a man belonging entirely to one man": meaning: exclusively for one master, and it is a parable for one who worships Allah alone.

"Are they equal in comparison?": This is the one who serves a group of partners whose characters are different and whose intentions are divergent. No man meets him but drags him and uses him; so he encounters from them hardship, distress, and great fatigue. Despite all that, he does not please a single one of them with his service because of the many obligations upon him. Whereas the one who serves one person, no one disputes with him over him; if he obeys him alone, he recognizes that for him; and if he errs, he pardons his mistake. So which of the two is less tired or on a straight path? (2).

The reading of the people of Kufa and the people of Medina is: "wa rajulan salaman" (and a man belonging entirely). Ibn Abbas, Mujahid, Al-Hasan, Asim Al-Jahdari, Abu Amr, Ibn Kathir, and Yaqub read: "wa rajulan saliman" (and a sound/exclusive man) (3). Abu Ubayd chose it for the soundness of the interpretation in it. He said: because 'salim' is pure/exclusive, the opposite of shared, and 'salm' is the opposite of war, and there is no place for war here.

Al-Nahhas (4) said: This argument is not binding, because if a word has two meanings, it is only carried to the most appropriate of them. So this, even if 'salm' is the opposite of war, has another place; as it is said: you have partners in this house and it became 'salman' (exclusively yours) to you. He is also obliged regarding 'salim' what he obliged others; because it is said: a 'salim' thing, i.e., no defect in it. Both readings are good, practiced by the Imams.

Abu Hatim chose the reading of the people of Medina "salaman". He said: This is the one that is not disputed. Sa'id bin Jubayr, Ikrimah, Abu al-Aliyah, and Nasr read: "silman" with a kasra on the 'seen' and sukun on the 'lam' (5).

---

(1) Narrated by the author via Al-Jawhari in Al-Sihah (shaks). (2) Similar wording in Al-Nukat wa al-'Uyun 5/124, Al-Kashshaf 3/396-397, and Zad al-Masir 7/179-180. (3) Al-

Sab'a p. 562, Al-Taysir p. 189, and Al-Nashr 2/362. (4) In I'rab al-Qur'an 4/10-11, and what preceded it is from it. (5) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/530 on the authority of Sa'id bin Jubayr.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 29 | 274

...और एक 'शुकुस' (झगड़ालू/कठिन) कौम। उदाहरण के लिए: एक सच्चा आदमी, और सच्चे लोग। और 'शकिसा' - कसरा के साथ - इसका अर्थ है 'शकासा' (जिद्दीपन)। अल-फर्रा' (1) ने वर्णन किया: एक 'शकीस' आदमी। यह भाषाई सादृश्य के अनुसार है, और यह उन लोगों के लिए एक उदाहरण है जो कई देवताओं की पूजा करते हैं।

"और एक व्यक्ति जो पूर्णतः एक ही व्यक्ति का है": अर्थात: विशेष रूप से एक मालिक के लिए, और यह उस व्यक्ति का उदाहरण है जो अकेले अल्लाह की इबादत करता है।

"क्या ये दोनों अपनी मिसाल में बराबर हो सकते हैं?": यह वह व्यक्ति है जो साझेदारों के एक समूह की सेवा करता है जिनके चरित्र अलग-अलग हैं और जिनके इरादे अलग-अलग हैं। जो भी आदमी उससे मिलता है उसे अपनी ओर खींचता है और उसका इस्तेमाल करता है; इसलिए वह उनसे कठिनाई, कष्ट और बड़ी थकान का सामना करता है। इन सबके बावजूद, वह अपनी सेवा से उनमें से किसी एक को भी खुश नहीं कर पाता क्योंकि उस पर बहुत से अधिकार होते हैं। जबकि वह व्यक्ति जो एक की सेवा करता है, उसमें कोई दूसरा उससे झगड़ा नहीं करता; यदि वह अकेले उसकी आज्ञा मानता है, तो वह उसके लिए इसे पहचानता है; और यदि वह गलती करता है, तो वह उसकी गलती को माफ कर देता है। तो दोनों में से कौन कम थका हुआ या सीधे रास्ते पर है? (2)।

कूफ़ा और मदीना के लोगों का पाठ (किरात) है: "वा रजुलन सलमन" (और एक व्यक्ति जो पूर्णतः समर्पित है)। इब्न अब्बास, मुजाहिद, अल-हसन, असीम अल-जहदरी, अबू अम्र, इब्न कसीर और याकूब ने पढ़ा: "वा रजुलन सालिमन" (और एक स्वस्थ/विशिष्ट व्यक्ति) (3)। अबू उबैद ने इसमें व्याख्या की शुद्धता के कारण इसे चुना। उन्होंने कहा: क्योंकि 'सालिम' शुद्ध है, साझा का विपरीत, और 'सल्म' युद्ध का विपरीत है, और यहाँ युद्ध का कोई स्थान नहीं है।

अल-नह़ह़ास (4) ने कहा: यह तर्क बाध्यकारी नहीं है, क्योंकि यदि किसी शब्द के दो अर्थ हों, तो उसे केवल सबसे उपयुक्त अर्थ पर ही लिया जाता है। तो यह, भले ही 'सल्म' युद्ध का विपरीत हो, इसका दूसरा स्थान है; जैसा कि कहा जाता है: इस घर में आपके साझेदार हैं और यह आपके लिए 'सलमन' (विशेष रूप से आपका) हो गया। उस पर 'सालिम' के बारे में भी वही लागू होता है जो उसने दूसरों पर लागू किया; क्योंकि कहा जाता है: एक 'सालिम' चीज़, यानी उसमें कोई दोष न हो। दोनों पाठ अच्छे हैं, जिन्हें इमामों ने पढ़ा है।

अबू हातिम ने मदीना के लोगों का पाठ "सलमन" चुना। उन्होंने कहा: यह वह है जिसमें कोई विवाद नहीं है। सईद बिन जुबैर, इकरामा, अबू अल-आलिया और नस्र ने पढ़ा: "सिल्मन" सीन पर कसरा और लाम पर सुकून के साथ (5)।

---

(1) लेखक द्वारा अल-जौहरी के माध्यम से अल-सिहाह (शक्स) में उद्धृत। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/124, अल-कश्शाफ 3/396-397, और ज़ाद अल-मसीर 7/179-180 में इसी तरह के शब्द। (3) अल-सबा पृष्ठ 562, अल-तयसीर पृष्ठ 189, और अल-नश्र 2/362। (4) इराब अल-कुरान 4/10-11 में, और जो इससे पहले आया वह उसी से है। (5) इब्न अतिया द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/530 में सईद बिन जुबैर के अधिकार से उल्लेख किया गया है।

سورہ الزمر: آیت ۲۹ | ۲۷۴

...اور ایک قوم 'شُکُس' (جھگڑالو/کج خلق)۔ مثال کے طور پر: ایک سچا آدمی، اور سچی قوم۔ اور 'شَکِسَ' - کسرہ کے ساتھ - کا مطلب ہے 'شَکَاسة' (تندی/سختی)۔ الفراء (۱) نے نقل کیا: 'شَکِیس' آدمی۔ یہی قیاس ہے، اور یہ ان لوگوں کی مثال ہے جو بہت سے معبودوں کی عبادت کرتے ہیں۔

﴿وَرَجُلًا سَلَمًا لِرَجُلٍ﴾ یعنی: ایک ہی مالک کے لیے خالص، اور یہ اس شخص کی مثال ہے جو اکیلے اللہ کی عبادت کرتا ہے۔

﴿هَلْ يَسْتَوِيَانِ مَثَلًا﴾ یہ وہ شخص ہے جو ایسے شرکاء کی جماعت کی خدمت کرتا ہے جن کے اخلاق مختلف اور نیتیں جداگانہ ہیں، جو آدمی بھی اسے ملتا ہے وہ اسے اپنی طرف کھینچتا ہے اور استعمال کرتا ہے؛ پس وہ ان کی طرف سے سخت مشقت، دکھ اور تھکاوٹ کا سامنا کرتا ہے، اور اس سب کے باوجود وہ اپنی خدمت سے ان میں سے کسی ایک کو بھی خوش نہیں کر پاتا کیونکہ اس کی گردن پر بہت سے حقوق ہوتے ہیں۔ جبکہ وہ جو ایک کی خدمت کرتا ہے، اس میں کوئی دوسرا اس سے جھگڑا نہیں کرتا؛ اگر وہ اکیلے اسی کی اطاعت کرتا ہے تو وہ اس کے لیے اس کی قدر کرتا ہے؛ اور اگر وہ خطا کرتا ہے تو وہ اس کی خطا کو معاف کر دیتا ہے۔ تو ان دونوں میں سے کون کم تھکان والا یا سیدھی راہ پر ہے؟ (۲)۔

اہل کوفہ اور اہل مدینہ کی قرأت ہے: ﴿وَرَجُلًا سَلَمًا﴾ اور ابن عباس، مجاہد، حسن، عاصم الجحدری، ابو عمرو، ابن کثیر اور یعقوب نے «وَرَجُلاً سالِماً» پڑھا ہے (۳) اور ابو عبید نے تفسیر کی درستی کی وجہ سے اسی کو اختیار کیا ہے۔ انہوں نے کہا: کیونکہ 'سالم' خالص کو کہتے ہیں جو 'مشترک' کی ضد ہے، اور 'سلم' جنگ کی ضد ہے، اور یہاں جنگ کا کوئی موقع نہیں ہے۔

النحاس (۴) نے کہا: یہ استدلال لازمی نہیں ہے، کیونکہ جب ایک لفظ کے دو معنی ہوں تو اسے سب سے زیادہ موزوں معنی پر ہی محمول کیا جاتا ہے۔ پس یہ 'سلم' اگرچہ جنگ کی ضد ہے لیکن اس کا ایک دوسرا پہلو بھی ہے؛ جیسے کہا جاتا ہے: اس گھر میں تمہارے شرکاء ہیں پھر وہ تمہارے لیے 'سلم' (خالص تمہارا) ہو گیا۔ اس پر 'سالم' کے بارے میں بھی وہی اعتراض آتا ہے جو اس نے دوسروں پر کیا؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: کوئی چیز 'سالم' ہے، یعنی اس میں کوئی عیب نہیں۔ دونوں قرأتیں اچھی ہیں، ائمہ نے دونوں کے ساتھ پڑھا ہے۔

ابو حاتم نے اہل مدینہ کی قرأت «سَلَمًا» کو پسند کیا، انہوں نے کہا: یہ وہ ہے جس میں کوئی جھگڑا نہیں۔ سعید بن جبیر، عکرمہ، ابو العالیہ اور نصر نے «سِلْماً» پڑھا، سین کے کسرہ اور لام کے سکون کے ساتھ (۵)۔

---

(۱) اسے مصنف نے جوہری کے واسطے سے الصحاح (شکس) میں نقل کیا ہے۔ (۲) اسی طرح کی گفتگو النکت والعیون ۱۲۴/۵، الکشاف ۳۹۶/۳ - ۳۹۷، اور زاد المسیر ۱۷۹/۷ - ۱۸۰ میں ہے۔ (۳) السبعۃ ص ۵۶۲، التیسیر ص ۱۸۹، اور النشر ۳۶۲/۲۔ (۴) إعراب القرآن ۱۰/۴ - ۱۱ میں، اور اس سے پہلے والا حصہ اسی سے ہے۔ (۵) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۵۳۰/۴ میں سعید بن جبیر سے اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 29-31 275

"Salaman" and "salman" are two verbal nouns, and the implied meaning is: "and a man who is at peace," so the construct (mudaf) was omitted. "Mathalan" (as an example) is an adjective, serving as a specification (tamyiz), and the meaning is: "Do their two attributes and their two states equal?" Specification was restricted to the singular to signify the genus (1). "Praise be to Allah; but most of them do not know" the truth, so they do not follow it.

The Almighty's saying: {Indeed, you are to die, and indeed, they are to die. Then indeed, on the Day of Resurrection, before your Lord, you will dispute.}

The Almighty's saying: {Indeed, you are to die, and indeed, they are to die} Ibn Muhaysin, Ibn Abi 'Abalah, 'Isa bin 'Umar, and Ibn Abi Ishaq recited it as: "Innaka ma'itun wa innahum ma'ituna," which is a good recitation, and it was the recitation of Abdullah bin al-Zubayr (2). Al-Nahhas said (3): Similar instances of this 'Alif' are deleted in the irregular readings (4). "Ma'it" referring to the future is common in Arabic speech; an example of this is: "He was not ill, but he is becoming ill (maridun) from this food."

Al-Hasan, Al-Farra', and Al-Kisa'i said: "Al-Mayyit" (with shadda) refers to one who has not yet died but will die, while "Al-Mayt" (without shadda) refers to one whose soul has departed; therefore, it was not lightened here (5). Qatada said: The Prophet ﷺ was informed of his own death, and you were informed of yours (6). Thabit al-Bunani said: A man announced the death of a brother to Silah bin Ashyam while he was eating. He said: "Come closer and eat, for my brother's death was announced to me some time ago." The man asked: "How so, when I am the first to bring you the news?" He replied: "Indeed, Allah Almighty announced it to me when He said: {Indeed, you are to die, and indeed, they are to die}" (7).

It is a discourse addressed to the Prophet ﷺ informing him of his death and their death; it carries five interpretations: the first is that...

---

(1) Al-Kashshaf 3/397. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 131. (3) I'rab al-Qur'an 4/11, and what precedes it is from it. (4) In (d), (z), and (m): "Al-Shawadh," and what is established is from (z) and I'rab al-Qur'an. (5) Al-Baghawi mentioned the saying of Al-Farra' and Al-Kisa'i in his Tafsir 4/78. (6) Mentioned by Al-'Ayni in 'Umdat al-Qari 18/60. (7) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilyah 2/238. Silah bin Ashyam: Abu al-Sahba',

al-'Adawi, al-Basri, husband of the scholar Mu'adhah al-'Adawiyyah, died in the year (62 AH). Al-Siyar 3/497.

"सलमन" और "सलमन" दो भाववाचक संज्ञाएँ(मस्दर) हैं, और निहित अर्थ है: "और एक व्यक्ति जो शांति में है," इसलिए संबन्धक (मुदाफ़) को हटा दिया गया। "मसलन" (एक उदाहरण के रूप में) एक विशेषण है, जो विभेदक (तमीज़) के रूप में कार्य करता है, और अर्थ है: "क्या उनके दो गुण और उनकी दो स्थितियाँ समान हैं?" विभेद को एकवचन तक ही सीमित रखा गया ताकि जाति (जिन्स) को दर्शाया जा सके(1)। "अल्लाह की प्रशंसा है; लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते" सत्य को, इसलिए वे उसका अनुसरण नहीं करते।

सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, आपको मरना है और निस्संदेह, उन्हें भी मरना है। फिर निस्संदेह, प्रलय के दिन, तुम अपने रब के सामने विवाद करोगे।}

सर्वशक्तिमान का कथन: {निस्संदेह, आपको मरना है और निस्संदेह, उन्हें भी मरना है} इब्न मुहैसिन, इब्न अबी अबला, ईसा बिन उमर और इब्न अबी इसहाक ने इसे इस प्रकार पढ़ा है: "इन्नाका माइतुन वा इन्नाहुम माइतूना," जो कि एक अच्छी क़िरात है, और यह अब्दुल्लाह बिन अल-ज़ुबैर की क़िरात थी (2)। अल-नहस ने कहा (3): इसी तरह के'अलिफ़' को अनियमित क़िरात (शावाज़) में हटा दिया जाता है (4)। भविष्य के संदर्भ में "माइत" शब्द का प्रयोग अरबी भाषा में सामान्य है; इसका एक उदाहरण है: "वह बीमार नहीं था, लेकिन वह इस भोजन से बीमार (मारिज़न) हो रहा है।"

अल-हसन, अल-फर्रा और अल-किसाई ने कहा: "अल-मय्यित" (शद्दा के साथ) उस व्यक्ति को संदर्भित करता है जो अभी मरा नहीं है लेकिन मरेगा, जबकि "अल-मय्त" (बिना शद्दा के) उस व्यक्ति को संदर्भित करता है जिसकी आत्मा निकल चुकी है; इसलिए, यहाँ इसे हल्का नहीं किया गया (5)। क़तादा ने कहा: पैगंबर ﷺ को उनकी अपनी मृत्यु की सूचना दी गई थी, और आपको आपकी मृत्यु की सूचना दी गई (6)। साबित अल-बुनानी ने कहा: एक व्यक्ति ने सिलाह बिन अश्यम को उनके एक भाई की मृत्यु की सूचना दी जब वह भोजन कर रहे थे। उन्होंने कहा: "पास आओ और खाओ, क्योंकि मेरे भाई की मृत्यु की सूचना मुझे कुछ समय पहले ही मिल गई थी।" उस व्यक्ति ने पूछा: "कैसे, जबकि मैं आपको यह समाचार देने वाला पहला व्यक्ति हूँ?" उन्होंने उत्तर दिया: "वास्तव में, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने मुझे इसकी सूचना तब दी जब उसने कहा: {निस्संदेह, आपको मरना है और निस्संदेह, उन्हें भी मरना है}" (7)।

यह पैगंबर ﷺ को संबोधित एक प्रवचन है जो उन्हें उनकी मृत्यु और उनकी मृत्यु के बारे में सूचित करता है; इसके पाँच अर्थ हो सकते हैं: पहला यह कि...

---

(1) अल-कश्शाफ़ 3/397। (2) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा, पृष्ठ 131। (3) इराब अल-कुरान 4/11, और जो इससे पहले है वह इसी से है। (4) (द), (ज़), और (म) में: "अल-शावाज़," और जो स्थापित है वह (ज़) और इराब अल-कुरान से है। (5) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/78 में अल-फर्रा और अल-किसाई के कथन का उल्लेख किया है। (6) अल-ऐनी ने उम्दत अल-कारी 18/60 में इसका उल्लेख किया है। (7) अबू नुएम द्वारा अल-हिल्या 2/238 में वर्णित। सिलाह बिन अश्यम: अबू अल-सहबा, अल-अदवी, अल-बसरी, विदुषी मुआज़ा अल-अदविया के पति, वर्ष (62 हिजरी) में मृत्यु हुई। अल-सियार 3/497।

سورہ الزمر: آیات ۲۹ - ۳۱ ۲۷۵

"سلماً" اور "سلماً" دو مصدر ہیں، اور تقدیر (پوشیدہ عبارت) یہ ہے: "ورجلاً ذا سلم" (اور ایک شخص جو سلامتی والا ہے) پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ اور "مثلاً" صفت ہے، جو تمیز کے طور پر آئی ہے، اور معنی یہ ہے: کیا ان دونوں کی صفتیں اور ان دونوں کے حالات برابر ہو سکتے ہیں؟ اور تمیز میں واحد پر اکتفا جنس کے بیان کے لیے ہے (۱)۔ {تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں، بلکہ ان میں سے اکثر نہیں جانتے} حق کو، پس وہ اس کی پیروی نہیں کرتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک آپ کو بھی مرنا ہے اور ان کو بھی مرنا ہے۔ پھر تم سب قیامت کے دن اپنے رب کے حضور جھگڑو گے۔}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {بے شک آپ کو بھی مرنا ہے اور ان کو بھی مرنا ہے} ابن محیصن، ابن ابی عبلہ، عیسیٰ بن عمر اور ابن ابی اسحاق نے اسے "إِنَّكَ مَائتٌ وَإِنَّهُمْ مَائتُونَ" پڑھا ہے، اور یہ ایک اچھی قرات ہے، اور اسی کے مطابق عبداللہ بن زبیر نے پڑھا ہے (۲)۔ النحاس کہتے ہیں (۳): اور اس جیسی الف شواذ (غیر معروف قراتوں) میں حذف کر دی جاتی ہے (۴)، اور مستقبل کے معنی میں "مائت" کا استعمال اہل عرب کے کلام میں بکثرت ہے؛ اور اس کی مثال یہ ہے: "ما كان مريضاً وإنه لمارض من هذا الطعام" (وہ بیمار نہیں تھا لیکن اس کھانے سے بیمار ہونے والا ہے)۔

اور حسن، فراء اور کسائی نے کہا: "الميت" (تشدید کے ساتھ) وہ ہے جو ابھی مرا نہیں ہے اور مرنے والا ہے، اور "الميت" (تخفیف کے ساتھ) وہ ہے جس کی روح قبض ہو چکی ہو؛ اسی لیے یہاں تخفیف نہیں کی گئی (۵)۔ قتادہ نے کہا: نبی کریم ﷺ کو خود ان کی موت کی خبر دی گئی، اور تمہیں تمہاری موت کی خبر دی گئی (۶)۔ ثابت البنانی کہتے ہیں کہ ایک شخص نے صلہ بن اشیم کو ان کے ایک بھائی کی موت کی خبر دی جبکہ وہ کھانا کھا رہے تھے، تو انہوں نے کہا: قریب

آؤ اور کھانا کھاؤ، مجھے میرے بھائی کی موت کی خبر کچھ عرصہ پہلے ہی دی جا چکی ہے؛ اس شخص نے کہا: وہ کیسے، جبکہ میں پہلا شخص ہوں جو آپ کو یہ خبر دے رہا ہوں۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ نے مجھے اس کی خبر دیتے ہوئے فرمایا ہے: {بے شک آپ کو بھی مرنا ہے اور ان کو بھی مرنا ہے} (۷)۔

اور یہ نبی کریم ﷺ سے خطاب ہے جس میں انہیں ان کی موت اور ان کی موت کی خبر دی گئی ہے؛ پس اس کے پانچ پہلو ہو سکتے ہیں: ان میں سے پہلا یہ ہے کہ...

---

(۱) الکشاف ۳ / ۳۹۷۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۱۳۱۔ (۳) اعراب القرآن ۴ / ۱۱، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (م) میں "الشواذ" ہے، اور جو متن میں ہے وہ (ظ) اور اعراب القرآن سے ہے۔ (۵) فراء اور کسائی کا قول بغوی نے اپنی تفسیر ۴ / ۷۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) عینی نے عمدة القاری ۱۸ / ۶۰ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (۷) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۲ / ۲۳۸ میں روایت کیا ہے۔ صلہ بن اشیم: ابو الصہباء، العدوی، البصری، عالمہ معاذہ العدویہ کے شوہر، سنہ (۶۲ھ) میں وفات پائی۔ السیر ۳ / ۴۹۷۔

276 Surah Az-Zumar: Verses 30 - 31

...to be a warning of the Hereafter. Second: that He reminds him as an encouragement to work. Third: that He reminds him as a preparation for death. Fourth: so that they would not disagree about his death as other nations disagreed about others, to the point that when Umar (may Allah be pleased with him) denied his death, Abu Bakr (may Allah be pleased with him) argued using this verse, so he desisted. Fifth: to inform him that Allah Almighty has made all His creation equal in it [death], despite their differences in other things; so that consolation may increase and grief may decrease because of it(1).

{Then indeed, on the Day of Resurrection, before your Lord you will dispute.} This means the dispute between the disbeliever and the believer, and the oppressor and the oppressed; said by Ibn Abbas(2) and others. And in a long report: indeed, the dispute on the Day of Resurrection reaches the point where the soul argues with the body(3).

Az-Zubayr said: When this verse was revealed, we said: O Messenger of Allah, will what was between us in the world be repeated against us along with specific sins? He said: "Yes, it will surely be repeated against you until every holder of a right is given his right." Az-Zubayr said: By Allah, the matter is indeed severe(4).

Ibn Umar said: We lived for a period of time seeing this verse revealed about us and the People of the two Scriptures {Then indeed, on the Day of Resurrection, before your Lord you will dispute}. We said: How can we dispute when our Prophet is one and our religion is one? Until I saw some of us striking the faces of others with the sword; then I knew it was revealed about us(5).

Abu Sa'id al-Khudri said: We used to say: Our Lord is one, our religion is one, and our Prophet is one, so what is this dispute? Then when the Day of Siffin came and we attacked each other with swords, we said: Yes, this is it.

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 5/125, and the report of Umar's denial (may Allah be pleased with him) of the Prophet's death (peace and blessings of Allah be upon him) is in Al-Bukhari (1241) and previously mentioned in 5/342. (2) Narrated by at-Tabari 20/201 in a similar manner. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/530. (4) Narrated by Ahmad (1434) with this wording, and narrated by at-Tirmidhi (3236) in a similar shortened form. (5) Al-Baghawi mentioned it with this wording in his tafsir 4/78, and narrated by an-Nasa'i in al-Kubra (11383), and at-Tabari 20/202. And his saying: "until I saw some of us

striking the faces of others with the sword" refers to the fitna (strife) of Uthman's murder (may Allah be pleased with him).

२७६ सूरह अज़-ज़ुमर: आयत ३० - ३१

...यह आखिरत (परलोक) की चेतावनी हो। दूसरा: यह कि उन्हें काम करने के लिए प्रेरित करने हेतु याद दिलाया जाए। तीसरा: यह कि उन्हें मृत्यु की तैयारी के रूप में याद दिलाया जाए। चौथा: ताकि उनकी मृत्यु के बारे में वे मतभेद न करें जैसा कि अन्य समुदायों ने दूसरों के बारे में किया, यहाँ तक कि जब उमर (रजि.) ने उनकी मृत्यु का खंडन किया, तो अबू बक्र (रजि.) ने इस आयत के साथ तर्क दिया, तो वे रुक गए। पांचवां: उन्हें यह बताने के लिए कि अल्लाह तआला ने अपनी सृष्टि के बीच इसमें [मृत्यु में] समानता रखी है, बावजूद इसके कि वे अन्य चीजों में भिन्न हैं; ताकि इसमें सांत्वना बढ़े और दुख कम हो (१)।

{फिर वास्तव में, तुम पुनरुत्थान के दिन अपने पालनहार के पास झगड़ोगे।} इसका अर्थ है काफिर और आस्तिक, और अत्याचारी और पीड़ित के बीच का विवाद; इब्न अब्बास (२) और अन्यों ने यह कहा है। और एक लंबी रिपोर्ट में है: वास्तव में, कयामत के दिन विवाद उस बिंदु तक पहुँच जाएगा जहाँ आत्मा शरीर के साथ बहस करेगी (३)।

ज़ुबैर ने कहा: जब यह आयत उतरी, तो हमने कहा: हे अल्लाह के रसूल, क्या हमारे बीच दुनिया में जो कुछ था, वह विशिष्ट पापों के साथ हम पर दोहराया जाएगा? उन्होंने कहा: "हाँ, यह तुम पर निश्चित रूप से दोहराया जाएगा जब तक कि प्रत्येक अधिकार धारक को उसका अधिकार न दे दिया जाए।" ज़ुबैर ने कहा: अल्लाह की कसम, यह मामला वास्तव में कठिन है (४)।

इब्न उमर ने कहा: हम अपने समय का एक हिस्सा इस आयत को हमारे और दो किताबों वाले लोगों के बारे में अवतरित होते हुए देखते हुए रहे {फिर वास्तव में, तुम पुनरुत्थान के दिन अपने पालनहार के पास झगड़ोगे}। हमने कहा: हम कैसे झगड़ सकते हैं जब हमारा नबी एक है और हमारा धर्म एक है? यहाँ तक कि मैंने हम में से कुछ को तलवार से दूसरों के चेहरों पर प्रहार करते देखा; तब मुझे पता चला कि यह हमारे बारे में ही उतरी है (५)।

अबू सईद अल-खुदनी ने कहा: हम कहा करते थे: हमारा पालनहार एक है, हमारा धर्म एक है, और हमारा नबी एक है, तो यह विवाद क्या है। फिर जब सिफ़ीन का दिन आया और हमने तलवारों से एक-दूसरे पर हमला किया, तो हमने कहा: हाँ, यही वह है।

(१) अन-नुकात वल-उयून ५/१२५, और उमर (रजि.) द्वारा नबी (स.) की मृत्यु के खंडन की खबर बुखारी (१२४१) और पहले ५/३४२ में है। (२) अत-तबरी २०/२०१ द्वारा इसी तरह वर्णित। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/५३०। (४) अहमद (१४३४) द्वारा इन शब्दों के साथ वर्णित, और अत-तिर्मिज़ी (३२३६) द्वारा इसी तरह संक्षेप में वर्णित। (५) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर ४/७८ में इन शब्दों के साथ इसका उल्लेख किया है, और अन-नसाई ने अल-कुबरा (११३८३) में और अत-तबरी २०/२०२ में इसका वर्णन किया है। और उनका कहना: "यहाँ तक कि मैंने हम में से कुछ को तलवार से दूसरों के चेहरों पर प्रहार करते देखा" से तात्पर्य उस्मान (रजि.) की हत्या के फितने (कलह) से है।

٢٧٦ سورة الزمر: الآيتان ٣٠ - ٣١

...تاکہ یہ آخرت سے ڈرانے کا باعث ہو۔ دوسرا: یہ کہ انہیں عمل پر ابھارنے کے لیے یاد دلایا جائے۔ تیسرا: یہ کہ انہیں موت کی تیاری کے طور پر یاد دلایا جائے۔ چوتھا: تاکہ ان کی موت کے بارے میں وہ اختلاف نہ کریں جیسا کہ دوسری امتوں نے دوسروں کے بارے میں کیا، یہاں تک کہ جب حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے آپ کی موت کا انکار کیا تو حضرت ابوبکر رضی اللہ عنہ نے اس آیت سے استدلال کیا تو وہ رک گئے۔ پانچواں: انہیں یہ بتانے کے لیے کہ اللہ تعالیٰ نے اپنی مخلوق کے درمیان اس [موت] میں برابری رکھی ہے، باوجود اس کے کہ وہ دوسری چیزوں میں ایک دوسرے سے فضیلت رکھتے ہیں؛ تاکہ اس میں تسلی زیادہ ہو اور رنج و غم کم ہو (١)۔

﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِندَ رَبِّكُمْ تَخْتَصِمُونَ﴾ یعنی کافر اور مومن، اور ظالم اور مظلوم آپس میں جھگڑیں گے؛ یہ ابن عباس (٢) اور دیگر کا قول ہے۔ اور ایک طویل روایت میں ہے: قیامت کے دن جھگڑا یہاں تک پہنچ جائے گا کہ روح جسم سے جھگڑے گی (٣)۔

حضرت زبیر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو ہم نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، کیا ہمارے درمیان دنیا میں جو کچھ تھا، اسے گناہوں کی تفصیلات کے ساتھ ہم پر دہرایا جائے گا؟ آپ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "ہاں، یہ تم پر ضرور دہرایا جائے گا یہاں تک کہ ہر حق دار کو اس کا حق ادا کر دیا جائے۔" زبیر رضی اللہ عنہ نے کہا: اللہ کی قسم! یہ معاملہ تو بہت سخت ہے (٤)۔

ابن عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ہم اپنے زمانے کا ایک حصہ اسی حال میں رہے کہ ہم سمجھتے تھے کہ یہ آیت ہمارے اور اہل کتاب کے بارے میں نازل ہوئی ہے ﴿ثُمَّ إِنَّكُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عِندَ رَبِّكُمْ

تَخْتَصِمُونَ﴾۔ ہم کہتے تھے: ہم کیسے جھگڑ سکتے ہیں جبکہ ہمارا نبی ایک ہے اور ہمارا دین ایک ہے؟ یہاں تک کہ میں نے دیکھا کہ ہم میں سے بعض بعض کے چہروں پر تلواریں مار رہے ہیں؛ تب مجھے معلوم ہوا کہ یہ ہمارے بارے میں ہی نازل ہوئی ہے (٥)۔

حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ہم کہا کرتے تھے: ہمارا رب ایک ہے، ہمارا دین ایک ہے، اور ہمارا نبی ایک ہے، پھر یہ جھگڑا کیسا۔ پس جب جنگِ صفین کا دن آیا اور ہم نے ایک دوسرے پر تلواریں سونت لیں تو ہم نے کہا: ہاں، یہ وہی ہے۔

---

(١) النکت والعیون ٥/ ١٢٥، اور حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا نبی صلی اللہ علیہ وسلم کی وفات کا انکار کرنے کی خبر بخاری (١٢٤١) میں ہے اور اس کا ذکر پہلے ٥/ ٣٤٢ پر ہو چکا ہے۔ (٢) اسے طبری نے ٢٠/ ٢٠١ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٣) المحرر الوجیز ٤/ ٥٣٠۔ (٤) اسے احمد (١٤٣٤) نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے، اور ترمذی (٣٢٣٦) نے اسی طرح مختصراً روایت کیا ہے۔ (٥) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ٤/ ٧٨ میں ان الفاظ کے ساتھ ذکر کیا ہے، اور اسے نسائی نے الکبریٰ (١١٣٨٣) میں اور طبری نے ٢٠/ ٢٠٢ میں روایت کیا ہے۔ اور ان کا قول: "یہاں تک کہ میں نے دیکھا کہ ہم میں سے بعض بعض کے چہروں پر تلواریں مار رہے ہیں" سے مراد حضرت عثمان رضی اللہ عنہ کی شہادت کا فتنہ ہے۔

Ibrahim al-Nakha'i said: When this verse was revealed, the companions of the Messenger of Allah (PBUH) started saying: What is our dispute between us? When Uthman (RA) was killed, they said: This is our dispute between us (1). And it was said: Their disputing is their seeking judgment from Allah Almighty, so He takes from the good deeds of the oppressor according to his oppression, and returns them to the good deeds of the one to whom it was due. And this is general in all injustices, as in the hadith of Abu Hurairah that the Messenger of Allah (PBUH) said: "Do you know who the bankrupt person is?" They said: The bankrupt among us is the one who has neither dirham nor property. He said: "The bankrupt of my Ummah is the one who comes on the Day of Resurrection with prayers, fasting, and zakat, but he comes having insulted this person, slandered that person, consumed the wealth of this person, shed the blood of this person, and struck that person. So this one is given from his good deeds and that one from his good deeds, and if his good deeds are exhausted before his debts are settled (2), some of their sins are taken and cast upon him, then he is cast into the Fire." Narrated by Muslim (3). And this meaning has already been discussed in detail in "Al Imran". And in Al-Bukhari from Abu Hurairah that the Messenger of Allah (PBUH) said: "Whoever has committed an injustice against someone (4) regarding his honor or anything else, let him seek forgiveness from him today before there is no dinar nor dirham. If he has good deeds, they will be taken from him according to his injustice, and if he has no good deeds, some of the bad deeds of his companion will be taken and loaded onto him" (5). And in the Musnad hadith: "The first thing about which disputes occur is in this world" (6). And we have mentioned this entire chapter in "At-Tadhkirah" in full (7).

---

(1) Al-Baghawi mentioned this report and the one before it in his Tafsir 4/78. And the saying of Ibrahim al-Nakha'i was narrated by al-Tabari 20/202. (2) In the copies: "before expiry", and what is confirmed is from (m) which corresponds to Sahih Muslim, and the hadith from it will follow. (3) Hadith (2581), and previously 5/414. (4) In the copies: "whoever has an injustice from him towards his brother". And what is confirmed is from (m) which corresponds to Sahih al-Bukhari. (5) Sahih al-Bukhari (2449) and previously 2/76. (6) Narrated by Ibn al-Mubarak in Al-Zuhd (narrated by Na'im ibn Hammad) (388) from the saying of Ibn Mas'ud (RA) in detail with the wording: "Indeed Allah will gather people in one plain... then the first thing they begin with are the disputes in this world, so the killer and the killed are brought..." (7) p. 267.

इब्राहिम अन-नखई ने कहा: जब यह आयत अवतरित हुई, तो अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों ने कहना शुरू कर दिया: हमारे बीच हमारा विवाद क्या है? जब उस्मान (रज़ि.) की हत्या कर दी गई, तो उन्होंने कहा: यह हमारे बीच हमारा विवाद है (१)। और कहा गया है: उनका विवाद करना अल्लाह तआला के पास न्याय माँगना है, तो वह अत्याचारी के नेक कामों (पुण्य) में से उसके अत्याचार के बराबर लेता है, और उन्हें उस व्यक्ति के नेक कामों में लौटा देता है जिसका वह हकदार था। और यह सभी अन्यायों में सामान्य है, जैसा कि अबू हुरैरा की हदीस में है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "क्या तुम जानते हो कि दिवालिया कौन है?" उन्होंने कहा: हम में दिवालिया वह है जिसके पास न तो दिरहम है और न ही कोई सामान। उन्होंने कहा: "मेरी उम्मत का दिवालिया वह है जो कयामत के दिन नमाज, रोजा और जकात के साथ आएगा, लेकिन वह इस हाल में आएगा कि उसने इसे गाली दी होगी, उस पर झूठा आरोप लगाया होगा, इसका धन खाया होगा, इसका खून बहाया होगा, और इसे मारा होगा। तो इसे उसकी नेकियाँ दी जाएँगी और उसे उसकी नेकियाँ, और यदि उसके दायित्वों के पूरा होने से पहले उसकी नेकियाँ खत्म हो जाएँगी (२), तो उनके गुनाहों में से कुछ ले लिए जाएँगे और उस पर डाल दिए जाएँगे, फिर उसे आग में डाल दिया जाएगा।" इसे मुस्लिम ने निकाला है (३)। और यह अर्थ "आल इमरान" में विस्तार से बीत चुका है। और बुखारी में अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जिसने किसी के सम्मान या किसी चीज़ के मामले में कोई अन्याय किया हो (४), तो उसे आज ही उससे माफी माँग लेनी चाहिए, इससे पहले कि वह दिन आए जब न दीनार होगा न दिरहम। यदि उसके पास नेक अमल होंगे, तो उसके अत्याचार के बराबर उससे ले लिए जाएँगे, और यदि उसके पास नेकियाँ नहीं होंगी, तो उसके साथी की बुराइयाँ ले ली जाएँगी और उस पर लाद दी जाएँगी" (५)। और मुसनद हदीस में है: "दुनिया में सबसे पहले जो विवाद होंगे" (६)। और हमने इस पूरे अध्याय का उल्लेख "अत-तज़किराह" में विस्तार से किया है (७)।

---

(१) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर ४/७८ में इस रिपोर्ट और इससे पहले वाली का उल्लेख किया है। और इब्राहिम अन-नखई का कथन अल-तबरी २०/२०२ द्वारा निकाला गया है। (२) प्रतियों में: "समाप्त होने से पहले", और जो पुष्ट है वह (म) से है जो सहीह मुस्लिम के अनुरूप है, और उससे हदीस आगे आएगी। (३) हदीस (२५८१), और पिछला ५/४१४। (४) प्रतियों में: "जिसके पास उसके भाई के प्रति अन्याय हो"। और जो पुष्ट है वह (म) से है जो सहीह अल-बुखारी के अनुरूप है। (५) सहीह अल-

बुखारी (२४४९) और पिछला २/७६। (६) इब्न अल-मुबारक ने अज़-ज़ुहद में (नईम बिन हम्माद के माध्यम से) (३८८) इब्न मसूद (रज़ि.) के कथन से विस्तार से इस शब्दों के साथ निकाला है: "बेशक अल्लाह लोगों को एक मैदान में इकट्ठा करेगा... फिर सबसे पहले जो वे शुरू करेंगे वह दुनिया के विवाद होंगे, तो कातिल और मक्तूल (मारे गए व्यक्ति) को लाया जाएगा..." (७) पृष्ठ २६७।

اور ابراہیم النخعی نے کہا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو رسول اللہ ﷺ کے صحابہ کہنے لگے: ہمارے درمیان ہمارا جھگڑا کیا ہے؟ پھر جب حضرت عثمان رضی اللہ عنہ شہید کر دیے گئے تو انہوں نے کہا: یہ ہے ہمارے درمیان ہمارا جھگڑا (۱)۔ اور کہا گیا: ان کا جھگڑا کرنا اللہ تعالیٰ سے فیصلہ طلب کرنا ہے، تو وہ ظالم کی نیکیوں میں سے اس کے ظلم کے بقدر لے لیتا ہے، اور انہیں اس شخص کی نیکیوں میں لوٹا دیتا ہے جس کا وہ حق دار تھا۔ اور یہ تمام مظالم میں عام ہے، جیسا کہ ابوہریرہ کی حدیث میں ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”کیا تم جانتے ہو کہ مفلس کون ہے؟“ انہوں نے کہا: ہم میں مفلس وہ ہے جس کے پاس نہ درہم ہو اور نہ کوئی مال و متاع۔ آپ ﷺ نے فرمایا: ”میری امت کا مفلس وہ ہے جو قیامت کے دن نماز، روزہ اور زکوٰۃ لے کر آئے گا، لیکن وہ اس حال میں آئے گا کہ اس نے اسے گالی دی ہو گی، اس پر تہمت لگائی ہو گی، اس کا مال کھایا ہو گا، اس کا خون بہایا ہو گا، اور اسے مارا ہو گا، تو اس (مظلوم) کو اس کی نیکیوں میں سے دے دیا جائے گا اور اس (دوسرے مظلوم) کو اس کی نیکیوں میں سے، پھر اگر اس کی نیکیاں اس کے ذمے واجبات کی ادائیگی (۲) سے پہلے ختم ہو گئیں، تو ان کے گناہوں میں سے لے کر اس پر ڈال دیے جائیں گے، پھر اسے آگ میں پھینک دیا جائے گا“ اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۳)۔ اور یہ معنی ”آل عمران“ میں تفصیل سے گزر چکا ہے۔ اور بخاری میں ابوہریرہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: ”جس شخص نے کسی کی آبرو یا کسی اور چیز کے بارے میں ظلم کیا ہو (۴)، تو اسے چاہیے کہ وہ آج ہی اس سے معاف کرا لے، اس سے پہلے کہ وہ وقت آئے جب نہ دینار ہوگا نہ درہم، اگر اس کے پاس نیک عمل ہوگا تو اس کے ظلم کے بقدر اس سے لے لیا جائے گا اور اگر اس کے پاس نیکیاں نہیں ہوں گی تو اس کے ساتھی کی برائیاں لے کر اس پر لاد دی

جائیں گی“ (۵)۔ اور حدیث مسند میں ہے: ”سب سے پہلے جو جھگڑے واقع ہوں گے وہ دنیا میں ہوں گے“ (۶)۔ اور ہم نے اس پورے باب کا ذکر ”التذکرہ“ میں مفصل طور پر کیا ہے (۷)۔

---

(۱) اس روایت اور اس سے پہلے والی کا ذکر بغوی نے اپنی تفسیر ۴/۷۸ میں کیا ہے۔ اور ابراہیم النخعی کے قول کو طبری نے ۲۰/۲۰۲ میں روایت کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں ہے: ”انقضاء سے پہلے“، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو صحیح مسلم کے موافق ہے، اور اس سے حدیث آگے آئے گی۔ (۳) حدیث (۲۵۸۱)، اور سابقہ ۵/۴۱۴۔ (۴) نسخوں میں ہے: ”جس کے پاس اس کے بھائی کا کوئی حق (ظلم) ہو“۔ اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے جو صحیح بخاری کے موافق ہے۔ (۵) صحیح بخاری (۲۴۴۹) اور سابقہ ۲/۷۶۔ (۶) اسے ابن المبارک نے الزہد میں (نعیم بن حماد کی روایت سے) (۳۸۸) حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کے قول سے تفصیل کے ساتھ ان الفاظ میں روایت کیا ہے: ”بے شک اللہ لوگوں کو ایک میدان میں جمع کرے گا... پھر سب سے پہلے جن کا وہ آغاز کریں گے وہ دنیا کے جھگڑے ہوں گے، چنانچہ قاتل اور مقتول کو لایا جائے گا...“ (۷) ص ۲۶۷۔

Surah Az-Zumar: Verses 32 - 35 278 The Almighty says: {So who is more unjust than one who lies about Allah and denies the truth when it has come to him? Is there not in Hell a residence for the disbelievers? (32) And the one who has brought the truth and they who believed in it - those are the righteous. (33) They will have whatever they desire with their Lord. That is the reward of the doers of good (34) - That Allah may remove from them the worst of what they did and reward them their due for the best of what they used to do. (35)} His saying: {So who is more unjust} means: No one is more unjust {than one who lies about Allah} by claiming that He has a son and a partner {and denies the truth} meaning the Quran, {Is there not in Hell} a rhetorical question {a residence for the disbelievers} meaning: a place for the deniers (1), and it is derived from: "thawa" (dwelt) in a place, when he stays in it "yathwi thawa'an and thuwiyyan", like: "madha madha'an and mudhiyyan" (2), and if it were from "athwa" it would be "muthwan". This indicates that "thawa" is the eloquent language. Abu Ubaidah (3) related "athwa", and recited the verse of Al-A'sha: "He stayed and cut short a night to provision... and passed and broke a promise from Qutaylah." (4) Al-Asma'i only knows "thawa", and narrates the verse: "athwa", as an interrogative. And "athwaytu" (I made someone stay) for others is transitive and intransitive (5). His saying: {And the one who has brought the truth} is in the position of "raf'" (nominative) as a subject, and its predicate is {those are the righteous} (6). There was disagreement regarding the one who brought the truth and believed in it; Ali (may Allah be pleased with him) said: "the one who brought the truth" is the Prophet (peace and blessings be upon him), and "believed in it" is Abu Bakr (may Allah be pleased with him) (7). Mujahid said: The Prophet (peace and blessings be upon him) and Ali (may Allah be pleased with him) (8). Al-Suddi said: The one who brought the truth is Gabriel (peace be upon him), and the one who believed in it...

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/79. (2) Al-Sihah (th-w-y). (3) In the manuscripts: Abu Ubaid, and the established one is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/11, and the speech is from him. See Majaz al-Qur'an by Abu Ubaidah 2/107. (4) Diwan Al-A'sha p. 277. (5) Al-Sihah (th-w-y). (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/12. (7) Narrated by Al-Tabari 20/204. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/531.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 32 - 35 278 अल्लाह तआला फरमाता है: {तो उस व्यक्ति से बढ़कर अत्याचारी कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ बोला और सत्य को झुठलाया जब वह उसके पास आ गया? क्या इनकार करने वालों के लिए नरक में कोई ठिकाना नहीं है? (32) और जो सत्य लेकर आया और जिसने उसकी पुष्टि की, वही परहेज़गार (डरने वाले) हैं। (33) उनके लिए उनके रब के पास वह सब कुछ होगा जो वे चाहेंगे। यही सदाचारियों का प्रतिफल है (34) - ताकि अल्लाह उनसे उनके बुरे कर्मों को दूर कर दे जो उन्होंने किए थे और उन्हें उनके बेहतरीन कर्मों का बदला दे जो वे करते थे। (35)} अल्लाह का कथन: {तो उससे बढ़कर अत्याचारी कौन है} अर्थात: कोई भी {उस व्यक्ति से बढ़कर अत्याचारी नहीं है जिसने अल्लाह पर झूठ बोला} यह दावा करके कि उसका बेटा और साझीदार है {और सत्य को झुठलाया} अर्थात क़ुरान को, {क्या नरक में नहीं है} यह प्रश्न पुष्टि के लिए है {इनकार करने वालों का ठिकाना} अर्थात: इनकार करने वालों का स्थान (1), और यह "थवा" (ठहरा) से निकला है, जब कोई किसी स्थान पर ठहरता है "यथवी थवाअन व थुविय्यन", जैसे: "मज़ा मज़ाअन व मुज़िय्यन" (2), और यदि यह "अथवा" से होता तो "मुथ्वन" होता। यह दर्शाता है कि "थवा" अधिक शुद्ध भाषा है। और अबू उबैदा (3) ने "अथवा" का उल्लेख किया है, और अल-आशा का शेर पढ़ा है: "वह ठहरा और अपनी रात को छोटा किया ताकि रसद ले सके.. और चला गया और कुतैला से किया वादा तोड़ दिया।" (4) अल-अस मई केवल "थवा" जानते हैं, और शेर को "अथवा" के रूप में प्रश्नवाचक भाव में सुनाते हैं। और "अथवैतु" (मैंने किसी और को ठहराया) दूसरों के लिए अकर्मक और सकर्मक दोनों होता है (5)। अल्लाह का कथन: {और जो सत्य लेकर आया} यह आरंभ (मुब्तदा) के रूप में रफ़अ (प्रथमा विभक्ति) की स्थिति में है, और इसकी खबर (विधेय) है {वही परहेज़गार हैं} (6)। और इसमें मतभेद है कि वह कौन है जो सत्य लेकर आया और जिसने उसकी पुष्टि की; अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: "जो सत्य लेकर आया" वह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं, और "जिसने उसकी पुष्टि की" वह अबू बक्र (रज़ियल्लाहु अन्हु) हैं (7)। मुजाहिद ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) (8)। अल-सुद्दी ने कहा: जो सत्य लेकर आया वह जिब्रील (अलैहिस्सलाम) हैं, और जिसने उसकी पुष्टि की वह...

(1) तफसीर अल-बग़वी 4/79। (2) अल-सिहाह (थ-व-य)। (3) प्रतियों में: अबू उबैद है, और प्रमाणित अल-नहहास द्वारा इराब अल-क़ुरान 4/11 से है, और शब्द उन्हीं के हैं। अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान 2/107 देखें। (4) दीवान अल-आशा पृ. 277। (5) अल-सिहाह (थ-व-य)। (6) अल-नहहास

द्वारा इराब अल-क़ुरान 4/12। (7) अल-तबरी द्वारा वर्णित 20/204। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/531।

سورہ الزمر: آیات ۳۲ - ۳۵ ۲۷۸ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّن كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جَاءَهُ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ (٣٢) وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ وَصَدَّقَ بِهِ أُوْلَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ (٣٣) لَهُم مَّا يَشَاءُونَ عِندَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ (٣٤) لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُم بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ (٣٥)﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَمَنْ أَظْلَمُ﴾ یعنی: کوئی اس سے بڑھ کر ظالم نہیں ﴿مِمَّن كَذَبَ عَلَى اللَّهِ﴾ جس نے اللہ پر جھوٹ بولا، یہ دعویٰ کر کے کہ اس کی اولاد اور شریک ہے ﴿وَكَذَّبَ بِالصِّدْقِ﴾ یعنی قرآن، ﴿أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ﴾ یہ استفہامِ تقریر ہے ﴿مَثْوًى لِلْكَافِرِينَ﴾ یعنی: منکروں کا ٹھکانا (۱)، اور یہ "ثَوَى" سے مشتق ہے، جب وہ کسی جگہ قیام کرے "يَثْوِي ثَوَاءً وثوياً"، جیسے: "مضى مَضاءً ومُضيّاً" (۲)، اور اگر یہ "أثوى" سے ہوتا تو "مُثْوًى" ہوتا۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ "ثَوَى" فصیح زبان ہے۔ اور ابو عبیدہ (۳) نے "أثوى" نقل کیا ہے، اور اعشیٰ کا شعر پڑھا: أثوى وقصر ليلةً ليزودا ... ومضى وأخلَفَ مِنْ قُتَيْلَة مَوْعِدا (۴) اور اصمعی صرف "ثوى" کو جانتے ہیں، اور اس شعر کو "أثوى" کے ساتھ بطورِ استفہام روایت کرتے ہیں۔ اور "أَثْوَيْتُ" غیر کے لیے متعدی اور لازم دونوں آتا ہے (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالَّذِي جَاءَ بِالصِّدْقِ﴾ یہ محلِ رفع میں مبتدا ہے، اور اس کی خبر ﴿أُوْلَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ ہے (۶)، اور اس کے بارے میں اختلاف ہے کہ "الذى جاء بالصدق وصدق به" سے کون مراد ہے؛ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "الذى جاء بالصدق" سے مراد نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم ہیں، اور "وصَدَّقَ بِهِ" سے مراد ابوبکر رضی اللہ عنہ ہیں (۷)۔ اور مجاہد نے کہا: نبی علیہ الصلاۃ والسلام اور علی رضی اللہ عنہ ہیں (۸)۔ سدی نے کہا: جو سچائی لے کر آئے وہ جبرائیل علیہ السلام ہیں، اور جس نے اس کی تصدیق کی وہ...

(۱) تفسیر البغوی ۷۹/۴۔ (۲) الصحاح (ثوی)۔ (۳) نسخوں میں: ابو عبید ہے، اور ثابت شدہ نحاس کی اعراب القرآن ۱۱/۴ سے ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ دیکھئے مجاز القرآن ابو عبیدہ ۱۰۷/۲۔ (۴) دیوان الاعشی ص ۲۷۷۔ (۵) الصحاح (ثوی)۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۱۲/۴۔ (۷) اسے طبری نے ۲۰۴/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۸) المحرر الوجیز ۵۳۱/۴۔

Page 279 Surah Az-Zumar: Verses 33 - 35

...Muhammad (SAW) (1). Ibn Zayd, Muqatil, and Qatadah said: "The one who brought the truth" is the Prophet (SAW), and "those who believed in it" are the believers. They cited as evidence for this the saying: {Those are the righteous} (2), as He said: {Guidance for the righteous} [Al-Baqarah: 2].

Al-Nakha'i and Mujahid said: "The one who brought the truth and believed in it" are the believers who will come with the Quran on the Day of Resurrection and say: This is what you gave us, we have followed what is in it (3). In this case, "the one" (al-ladhi) carries a plural meaning, just as "who" (man) can carry a plural meaning. It is also said that the 'nun' was omitted from it due to the length of the noun. Al-Sha'bi interpreted it as singular and said: "The one who brought the truth" is Muhammad (SAW), and Muhammad (SAW) believed in it (4). Thus, the predicate would be plural; as is said to someone who is being honored: "He they did," and "Zaid they did so and so."

It was also said: This is general for everyone who called to the Oneness of Allah, Almighty; this was stated by Ibn Abbas and others, and chosen by Al-Tabari (5).

In the reading of Ibn Mas'ud: "And those who came with the truth and believed in it" (6), and this is a reading based on interpretation. In the reading of Abu Salih Al-Kufi: "And he who brought the truth and was truthful with it" with a lightened pronunciation (without shaddah), meaning: he was truthful in bringing it, i.e., he was truthful in his obedience to Allah, Almighty (7). Discussion has already passed in "Al-Baqarah" regarding "the one" (al-ladhi) and how it can be singular or plural (8).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/79. (2) Tafsir al-Baghawi 4/79, and the saying of Qatadah and Ibn Zayd was recorded by al-Tabari 20/205. (3) Recorded by al-Tabari 20/206 from Mujahid. (4) His saying "and Muhammad (SAW) believed in it" is not in manuscripts (D), (Z), and (M). The text is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/12, and his phrasing is: "The one who brought the truth is Muhammad (SAW), and Abu Bakr al-Siddiq (RA) and the Sahaba believed in it." The version in (Za) and a copy of I'rab al-Qur'an by al-Nahhas pointed out by its editor is the correct one. (5) In Tafsir al-Tabari 20/206, and he recorded the saying of Ibn Abbas (RA) 20/402. (6) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 132, Al-Muharrar al-Wajiz 4/531, Al-Durr al-Masun 9/427. In the irregular readings, it appears as "jaa'" instead of "jaa'u". (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/12, and the reading of Abu Salih in al-Muhtasib 2/237. (8) 1/320 - 321.

पृष्ठ 279 सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 33 - 35

...मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) (1)। इब्न ज़ैद, मुक़ातिल और क़तादा ने कहा: "वह जो सच्चाई लेकर आया" पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं और "जिसने उसे सच माना" वे मोमिन (विश्वासी) हैं। उन्होंने इस पर अल्लाह के इस कथन से दलील दी: {वही लोग परहेज़गार हैं} (2), जैसा कि उसने कहा: {परहेज़गारों के लिए मार्गदर्शन} [अल-बक़रह: 2]।

अन-नखई और मुजाहिद ने कहा: "वह जो सच्चाई लेकर आया और जिसने उसे सच माना" वे मोमिन हैं जो कयामत के दिन कुरान के साथ आएंगे और कहेंगे: यह वह है जो तुमने हमें दिया था, हमने उसमें जो कुछ है उसका पालन किया है (3); तो इस आधार पर "अल्लज़ी" (वह जो) बहुवचन के अर्थ में होगा, जैसे कि "मन" (जो) बहुवचन के अर्थ में होता है। और यह भी कहा गया है कि संज्ञा की लंबाई के कारण इससे 'नुन' हटा दिया गया था। अश्-शाबी ने इसका अर्थ एकवचन में लिया और कहा: "वह जो सच्चाई लेकर आया" मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं, और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने उसे सच माना (4), तो इस आधार पर उसकी खबर (प्रेडिकेट) बहुवचन होगी; जैसा कि किसी सम्मानित व्यक्ति के लिए कहा जाता है: "उन्होंने किया", और "ज़ैद ने ऐसा और वैसा किया"।

और यह भी कहा गया है: यह उन सभी के लिए सामान्य है जिन्होंने अल्लाह की एकता (तौहीद) की ओर बुलाया; इब्न अब्बास और अन्य ने यही कहा है, और अत्-तबरी ने इसे चुना है (5)।

इब्न मसूद के पाठ (क़िरात) में है: "और वे जो सच्चाई लेकर आए और उन्होंने उसे सच माना" (6) और यह व्याख्या पर आधारित पाठ है। और अबू सालेह अल-कूफ़ी के पाठ में है: "अल्लज़ी जा'अ बिस-सिदक़ि व सदाक़ा बिही" 'दाल' पर तशदीद के बिना, जिसका अर्थ है: वह उसे लाने में सच्चा था, अर्थात: वह अल्लाह की आज्ञाकारिता में सच्चा था (7)। "अल-बक़रह" में "अल्लज़ी" के बारे में चर्चा हो चुकी है कि यह एकवचन भी हो सकता है और बहुवचन भी (8)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/79। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/79, और क़तादा और इब्न ज़ैद का कथन अत्-तबरी ने 20/205 में उद्धृत किया है। (3) मुजाहिद के हवाले से अत्-तबरी 20/206 द्वारा उद्धृत। (4) उनका कथन "और मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने इसे सच माना" पांडुलिपियों (द), (ज़) और (म) में नहीं है। यह कथन अन-नहहास की 'इराब अल-क़ुरान' 4/12 से है और उनके शब्द हैं: "वह जो सच्चाई लेकर आया मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) हैं, और अबू

बक्र अल-सिद्दीक़ (रज़ियल्लाहु अन्हु) और सहाबा ने इसे सच माना।" (ज़) से जो सिद्ध है और अन-नहहास की 'इराब अल-क़ुरान' की एक प्रति जिसकी ओर उसके संपादक ने संकेत किया है, वही सही है। (5) तफ़सीर अत्-तबरी 20/206 में, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हु) का कथन 20/402 में उद्धृत है। (6) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. 132, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/531, अद-दुर्र अल-मसनून 9/427। शाज़्ज़ा पाठों में "जा'अ" के स्थान पर "जा'ऊ" आया है। (7) अन-नहहास की 'इराब अल-क़ुरान' 4/12, और अल-मुहतासिब 2/237 में अबू सालेह का पाठ। (8) 1/320 - 321।

صفحہ ۲۷۹ سورة الزمر: آیات ۳۳ - ۳۵

...محمد ﷺ (۱)۔ اور ابن زید، مقاتل اور قتادہ نے کہا: «الذي جاء بالصِّدْقِ» (وہ جو سچائی لے کر آیا) سے مراد نبی ﷺ ہیں اور «صَدَّقَ به» (جس نے اس کی تصدیق کی) سے مراد مومنین ہیں۔ انہوں نے اس پر اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿أُولَئِكَ هُمُ الْمُتَّقُونَ﴾ (۲) (وہی لوگ پرہیزگار ہیں)، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿هُدًى لِلْمُتَّقِينَ﴾ [البقرہ: ۲] (پرہیزگاروں کے لیے ہدایت ہے)۔

اور نخعی اور مجاہد نے کہا: «الذي جاء بالصِّدْقِ وصَدَّقَ به» سے مراد وہ مومنین ہیں جو قیامت کے دن قرآن لے کر آئیں گے اور کہیں گے: یہ وہ ہے جو تم نے ہمیں دیا تھا، ہم نے اس میں موجود احکامات کی پیروی کی (۳)؛ پس اس بنیاد پر «الذي» جمع کے معنی میں ہوگا، جیسا کہ «مَنْ» جمع کے معنی میں ہوتا ہے، اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ اسم کی طوالت کی وجہ سے اس سے 'نون' حذف کر دیا گیا ہے۔ اور شعبی نے اس کی تاویل واحد کے طور پر کی ہے، اور کہا: «الذي جاء بالصِّدْقِ» محمد ﷺ ہیں، اور محمد ﷺ ہی نے اس کی تصدیق کی (۴)؛ تو اس صورت میں اس کی خبر جمع ہوگی؛ جیسا کہ اس شخص کے لیے کہا جاتا ہے جس کی تعظیم مقصود ہو: "وہ (انہوں نے) کیا"، اور "زید نے ایسا اور ویسا کیا"۔

اور کہا گیا ہے: بے شک یہ ہر اس شخص کے بارے میں عام ہے جس نے اللہ عزوجل کی توحید کی طرف دعوت دی؛ یہ قول ابن عباس اور دیگر کا ہے، اور طبری نے اسے اختیار کیا ہے (۵)۔

اور ابن مسعود کی قرات میں ہے: «والذي جَاؤُوا بِالصِّدْقِ وَصَدَّقُوا بِهِ» (۶) (اور وہ جو سچائی لے کر آئے اور انہوں نے اس کی تصدیق کی) اور یہ تفسیر پر مبنی قرات ہے۔ اور ابو صالح کوفی کی قرات میں ہے: «والذي جاءَ بالصِّدْقِ وصَدَقَ به» دال کی تخفیف کے ساتھ (بغیر شد کے)، جس کا

معنی ہے: وہ اسے لانے میں سچا رہا، یعنی: اللہ عزوجل کی اطاعت میں سچا رہا (۷)، اور سورہ "البقرہ" میں «الذي» کے بارے میں کلام گزر چکا ہے کہ یہ واحد بھی ہوتا ہے اور جمع بھی (۸)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۷۹/۴۔ (۲) تفسیر البغوی ۷۹/۴، اور قتادہ اور ابن زید کا قول طبری نے ۲۰۵/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۳) اسے طبری نے مجاہد سے ۲۰۶/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) ان کا قول "اور محمد ﷺ نے اس کی تصدیق کی" نسخہ (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے، اور یہ کلام نحاس کی کتاب 'اعراب القرآن' ۱۲/۴ سے ماخوذ ہے اور ان کی عبارت یوں ہے: «الذي جاء بالصدق محمد ﷺ، وصدَّق به أبو بكر الصديق رضي الله عنه والصحابة»۔ اور نسخہ (ظ) اور اعراب القرآن کے ایک نسخے میں جو ثابت ہے جس کی طرف محقق نے اشارہ کیا ہے، وہی درست ہے۔ (۵) تفسیر طبری ۲۰۶/۲۰ میں، اور ابن عباس رضی اللہ عنہ کا قول ۴۰۲/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۶) القراءات الشاذة ص ۱۳۲، المحرر الوجيز ۵۳۱/۴، الدر المصون ۴۲۷/۹، اور شاذ قراتوں میں "جاؤوا" کی جگہ "جاء" آیا ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۱۲/۴، اور المحتسب ۲۳۷/۲ میں ابو صالح کی قرات۔ (۸) ۳۲۰/۱ - ۳۲۱۔

280 Surah Az-Zumar, Verses 34 - 37

"They shall have what they will with their Lord." That is: of the bliss in Paradise, as it is said: "You have an honor with me"; meaning: you will receive that from me. "That is the reward of the doers of good." Praise in this world and reward in the hereafter.

Allah Almighty's saying: "That Allah may remit from them." That is: they believed "that Allah may remit from them" "the worst of what they did." That is: He honors them and does not hold them accountable for what they did before Islam. "And give them their reward." That is: He rewards them for acts of obedience in this world "according to the best of what they used to do," which is Paradise.

Allah Almighty's saying: "Is not Allah sufficient for His servant? And they frighten you with those besides Him. And whomsoever Allah sends astray, for him there is no guide. (36) And whomsoever Allah guides, for him there is no misleader. Is not Allah Almighty, Possessor of Retribution? (37)"

Allah Almighty's saying: "Is not Allah sufficient for His servant?" The 'Ya' was omitted from 'Kafin' because of its stillness (sukun) and the stillness of the nunation (tanwin) after it; and the original was that it should not be omitted in a pause due to the disappearance of the tanwin, but it was omitted so that it would be known that it is likewise in connection. Among the Arabs are those who keep it in a pause according to the original and say: 'Kafi' (1).

The general recitation is: "His servant" (Abdah) in the singular; meaning Muhammad ﷺ, Allah suffices him against the threat and plot of the polytheists. Hamza and al-Kisa'i recited: "His servants" (Ibadah) (2), and they are the Prophets, or the Prophets and the believers in them. Abu Ubayd chose the group's recitation because of what follows it: "And they frighten you with those besides Him" (3). It is possible that "servant" is a generic term; as the Exalted One said: "Indeed, mankind is in loss" [Al-Asr: 2]. According to this, the first recitation refers back to the second.

Sufficiency [from] (4) the evil of idols, for they used to frighten believers with idols, until Ibrahim, peace be upon him, said: "And how should I fear what you associate while you do not fear that you have associated..."

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/12. (2) Al-Sab'a p. 562, and al-Taysir p. 188. (3) Tafsir al-Razi 26/281. (4) What is between brackets is an addition not in the original manuscripts.

२८० सूरह अज़-ज़ुमर, आयतें ३४ - ३७

"उनके लिए उनके रब के पास वह सब होगा जो वे चाहेंगे।" अर्थात: स्वर्ग के सुख, जैसा कि कहा जाता है: "मेरे पास तुम्हारे लिए सम्मान है"; मतलब: तुम्हें मुझसे वह प्राप्त होगा। "यही सुकर्मियों का बदला है।" इस दुनिया में प्रशंसा और परलोक में प्रतिफल।

अल्लाह तआला का कहना: "ताकि अल्लाह उनसे दूर कर दे।" अर्थात: उन्होंने विश्वास किया "ताकि अल्लाह उनसे दूर कर दे" "उनके किए हुए बुरे कर्मों को।" अर्थात: वह उनका सम्मान करता है और इस्लाम से पहले उन्होंने जो कुछ किया उसके लिए उन्हें जवाबदेह नहीं ठहराता। "और उन्हें उनके कर्मों का बदला दे।" अर्थात: वह उन्हें इस दुनिया में आज्ञाकारिता के कार्यों के लिए प्रतिफल देता है "उनके बेहतरीन कर्मों के अनुसार जो वे करते थे," और वह स्वर्ग है।

अल्लाह तआला का कहना: "क्या अल्लाह अपने बंदे के लिए पर्याप्त नहीं है? और वे तुम्हें उसके सिवा दूसरों से डराते हैं। और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसे कोई रास्ता दिखाने वाला नहीं। (३६) और जिसे अल्लाह रास्ता दिखाए, उसे कोई गुमराह करने वाला नहीं। क्या अल्लाह प्रभुत्वशाली, बदला लेने वाला नहीं है? (३७)"

अल्लाह तआला का कहना: "क्या अल्लाह अपने बंदे के लिए पर्याप्त नहीं है?" 'काफ़िन' (Kafin) शब्द से 'या' हटा दी गई है क्योंकि वह और उसके बाद का तनवीन (tanwin) दोनों सुकून (शांत) हैं; मूल रूप से वक़्फ़ (रुकने) में इसे नहीं हटाया जाना चाहिए था क्योंकि तनवीन गायब हो जाता है, लेकिन इसे इसलिए हटाया गया ताकि यह ज्ञात हो सके कि मिलाते समय (वस्ल) भी ऐसा ही है। अरबों में कुछ ऐसे भी हैं जो मूल के अनुसार वक़्फ़ में इसे बनाए रखते हैं और कहते हैं: 'काफी' (१)।

आम पाठ (किरात) है: "अब्दुहू" (उसका बंदा) एकवचन में; अर्थात मुहम्मद ﷺ को अल्लाह मुशरिकों (बहुदेववादियों) की धमकी और उनकी चालों के विरुद्ध पर्याप्त है। हमज़ा और अल-किसाई ने "इबादाहू" (उसके बंदे) (२) पढ़ा, और वे पैगंबर हैं, या पैगंबर और उन पर विश्वास करने वाले। अबू उबैद ने समूह के पाठ को चुना क्योंकि इसके बाद आता है: "और वे तुम्हें उसके सिवा दूसरों से डराते हैं" (३)। यह संभव है कि "बंदा" एक जातिवाचक शब्द हो; जैसा कि महामहिम ने कहा: "निस्संदेह, मनुष्य घाटे में है" [अल-अस्र: २]। इसके अनुसार, पहला पाठ दूसरे की ओर वापस जाता है।

मूर्तियों की बुराई से सुरक्षा [से] (४), क्योंकि वे ईश्वरीय दूत इब्राहिम (उन पर शांति हो) द्वारा कहे जाने तक विश्वासियों को मूर्तियों से डराते थे: "और मैं उससे कैसे डरूँ जिसे तुमने साझी ठहराया है, जबकि तुम इस बात से नहीं डरते कि तुमने साझी ठहराया है..."

(१) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ४/१२। (२) अल-सबआ पृ. ५६२, और अल-तयसीर पृ. १८८। (३) तफ़्सीर अल-राज़ी २६/२८१। (४) कोष्ठक के बीच जो है वह एक जोड़ है जो मूल प्रतियों में नहीं है।

۲۸۰ سورہ الزمر، آیات ۳۴ - ۳۷

﴿لَهُم مَّا يَشَاءُونَ عِندَ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: جنت کی نعمتوں میں سے، جیسا کہ کہا جاتا ہے: میرے ہاں تمہارے لیے عزت و اکرام ہے؛ یعنی: تمہیں میری طرف سے وہ حاصل ہوگا۔ ﴿ذَٰلِكَ جَزَاءُ الْمُحْسِنِينَ﴾ دنیا میں تعریف اور آخرت میں ثواب۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لِيُكَفِّرَ اللَّهُ عَنْهُمْ﴾ یعنی: انہوں نے تصدیق کی "تاکہ اللہ ان سے دور کر دے" ﴿أَسْوَأَ الَّذِي عَمِلُوا﴾ یعنی: وہ ان کی عزت افزائی فرماتا ہے اور اسلام سے پہلے کے ان کے اعمال پر ان کا مواخذہ نہیں فرماتا۔ ﴿وَيَجْزِيَهُمْ أَجْرَهُم﴾ یعنی: وہ انہیں دنیا میں اطاعت کے کاموں پر بدلہ دیتا ہے ﴿بِأَحْسَنِ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ اور وہ جنت ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِن دُونِهِ ۚ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ (٣٦) وَمَن يَهْدِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن مُّضِلٍّ أَلَيْسَ اللَّهُ بِعَزِيزٍ ذِي انتِقَامٍ (٣٧)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ﴾ لفظ «کاف» سے 'یا' حذف کر دی گئی ہے کیونکہ وہ بھی ساکن ہے اور اس کے بعد آنے والی تنوین بھی؛ اور اصل یہ تھی کہ وقف کی صورت میں تنوین ختم ہو جانے کی وجہ سے اسے حذف نہ کیا جاتا، مگر اسے حذف کیا گیا تاکہ معلوم ہو جائے کہ وصل (ملا کر پڑھنے) کی صورت میں بھی ایسا ہی ہے۔ عربوں میں کچھ وہ بھی ہیں جو وقف کی صورت میں اصل کے مطابق اسے برقرار رکھتے ہیں اور کہتے ہیں: کافی(۱)۔

عام قراءت «عَبْدَهُ» واحد کے ساتھ ہے؛ یعنی اللہ تعالیٰ محمد ﷺ کو مشرکین کی دھمکیوں اور ان کی چالوں کے مقابلے میں کافی ہے۔ جبکہ حمزہ اور کسائی نے «عِبَادَهُ» (۲) پڑھا ہے، اور اس سے مراد انبیاء ہیں، یا انبیاء اور ان پر ایمان لانے والے۔ ابو عبید نے جماعت کی قراءت کو پسند کیا ہے

کیونکہ اس کے بعد اللہ کا قول ہے: ﴿وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِن دُونِهِۦ﴾ (۳)۔ یہ بھی ممکن ہے کہ "عبد" سے مراد جنس ہو؛ جیسا کہ باری تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿إِنَّ الْإِنسَانَ لَفِي خُسْرٍ﴾ [العصر : ۲] اور اس بنیاد پر پہلی قراءت دوسری قراءت ہی کی طرف لوٹتی ہے۔

اور [من] (۴) بتوں کے شر سے کفایت، کیونکہ وہ مومنوں کو بتوں سے ڈراتے تھے، یہاں تک کہ حضرت ابراہیم علیہ السلام نے فرمایا: ﴿وَكَيْفَ أَخَافُ مَا أَشْرَكْتُمْ وَلَا تَخَافُونَ أَنَّكُمْ أَشْرَكْتُم﴾

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴/۱۲ ۔ (۲) السبعة ص ۵۶۲ ، والتيسير ص ۱۸۸ ۔ (۳) تفسير الرازى ۲۶/۲۸۱ ۔ (۴) جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اضافہ ہے جو اصل نسخوں میں نہیں ہے۔

281 Surah Az-Zumar: Verses 36 - 41

...with Allah [Al-An'am: 81]. Al-Jurjani said: Allah is sufficient for His believing servant and His disbelieving servant; this one with reward and that one with punishment.

Allah's saying: {And they frighten you with those besides Him} - that is because they frightened the Prophet (peace be upon him) with the harm of idols, saying: "Do you insult our gods? If you do not stop mentioning them, they will surely strike you with madness or afflict you with evil." (1). Qatadah said: Khalid bin al-Walid walked to al-Uzza to break it with an axe. Its guardian said to him: "I warn you against her, O Khalid, for she has a might that nothing can stand against." So Khalid went to al-Uzza and smashed its nose until he broke it with the axe (2). Their frightening of Khalid is a frightening of the Prophet (peace be upon him); because he was the one who directed Khalid. The verse also includes their frightening of the Prophet (peace be upon him) with their large numbers and strength; as He said: {Or do they say, "We are an assembly helping each other"?} [Al-Qamar: 44].

{And whomsoever Allah leaves to stray, for him there is no guide} - previously mentioned. {And whomsoever Allah guides, for him there is no misleader. Is not Allah Exalted in Might and Lord of Retribution?} - i.e., against those who oppose Him or oppose His messengers.

Allah's saying: {And if you asked them, "Who created the heavens and the earth?" they would surely say, "Allah." Say, "Then have you considered what you invoke besides Allah? If Allah intended me harm, are they removers of His harm? Or if He intended me mercy, are they withholders of His mercy?" Say, "Sufficient for me is Allah; upon Him [alone] rely the reliant." (38) Say, "O my people, work according to your position; indeed, I am working; and you are going to know (39) To whom will come a punishment that will disgrace him and on whom will descend an enduring punishment." (40) Indeed, We sent down to you the Book for the people in truth. So whoever is guided - it is for [the benefit of] his soul; and whoever goes astray - he only goes astray against it. And you are not a manager over them. (41)}

Allah's saying: {And if you asked them} - meaning: and if you asked them, O Muhammad, {Who created the heavens and the earth? they would surely say, "Allah."} He showed that despite their worship of idols, they acknowledge that the Creator is Allah, and if...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/532, similarly. (2) Reported by al-Tabari 20/210.

पृष्ठ 281 सूरह अज़-जुमर: आयत 36 - 41

...अल्लाह के साथ [अल-अनाम: 81]। अल-जुरजानी ने कहा: अल्लाह अपने आस्तिक सेवक और अपने नास्तिक सेवक के लिए पर्याप्त है; यह इनाम के साथ और वह सजा के साथ।

अल्लाह का कथन: {और वे आपको उसके सिवा दूसरों से डराते हैं} - ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मूर्तियों की हानि से डराया, और कहा: "क्या आप हमारे देवताओं का अपमान करते हैं? यदि आप उनका उल्लेख करना बंद नहीं करते हैं, तो वे निश्चित रूप से आपको पागल कर देंगे या आपको किसी बुराई से ग्रस्त कर देंगे।" (1)। कतादाह ने कहा: खालिद बिन अल-वलीद अल-उज्जा को कुल्हाड़ी से तोड़ने के लिए चले। उसके संरक्षक ने उनसे कहा: "हे खालिद, मैं तुम्हें उससे चेतावनी देता हूँ, क्योंकि उसमें ऐसी शक्ति है जिसका कोई सामना नहीं कर सकता।" इसलिए खालिद अल-उज्जा के पास गए और उसकी नाक को तब तक तोड़ा जब तक कि उसे कुल्हाड़ी से तोड़ नहीं दिया (2)। खालिद को उनका डराना नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को डराना है; क्योंकि वही थे जिन्होंने खालिद को निर्देशित किया था। आयत में उनकी बड़ी संख्या और ताकत के साथ नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को डराना भी शामिल है; जैसा कि उन्होंने कहा: {या वे कहते हैं, "हम एक विजयी समूह हैं"?} [अल-क़मर: 44]।

{और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसे कोई मार्गदर्शन देने वाला नहीं} - पहले उल्लेख किया गया। {और जिसे अल्लाह मार्गदर्शन दे, उसे कोई गुमराह करने वाला नहीं। क्या अल्लाह प्रभुत्वशाली और बदला लेने वाला नहीं है?} - अर्थात, उन लोगों से जो उसका विरोध करते हैं या उसके दूतों का विरोध करते हैं।

अल्लाह का कथन: {और यदि आप उनसे पूछें, "आकाश और पृथ्वी को किसने बनाया?" तो वे निश्चित रूप से कहेंगे, "अल्लाह।" कहो, "तो क्या तुमने देखा है जिसे तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो? यदि अल्लाह मुझे कोई हानि पहुँचाना चाहे, तो क्या वे उसकी हानि को दूर करने वाले हैं? या यदि वह मुझ पर दया करना चाहे, तो क्या वे उसकी दया को रोकने वाले हैं?" कहो, "मेरे लिए अल्लाह ही काफी है; भरोसा करने वाले उसी पर भरोसा करते हैं।" (38) कहो, "हे मेरी जाति के लोगो! अपनी जगह काम करो, मैं भी काम कर रहा हूँ; जल्द ही तुम्हें पता चल जाएगा (39) कि किसके पास ऐसा दंड आएगा जो उसे अपमानित कर देगा और उस पर स्थायी दंड उतरेगा।" (40) निस्संदेह, हमने आप पर सत्य के साथ लोगों के लिए किताब उतारी है। तो जो कोई मार्गदर्शन प्राप्त करता है - वह अपनी

आत्मा के[लाभ] के लिए है; और जो कोई गुमराह होता है - वह केवल उसके विरुद्ध गुमराह होता है। और आप उन पर कोई संरक्षक नहीं हैं। (41)}

अल्लाह का कथन: {और यदि आप उनसे पूछें} - अर्थात: और यदि आप उनसे पूछें, हे मुहम्मद, {आकाश और पृथ्वी को किसने बनाया? तो वे निश्चित रूप से कहेंगे, "अल्लाह।"} उन्होंने दिखाया कि मूर्तियों की पूजा करने के बावजूद, वे स्वीकार करते हैं कि निर्माता अल्लाह है, और यदि...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/532, इसी तरह। (2) अल-तबारी 20/210 द्वारा सूचित।

صفحہ ۲۸۱ سورۃ الزمر: آیات ۳۶ - ۴۱

اللہ کے ساتھ [الأنعام: ۸۱]۔ اور الجرجانی نے کہا: بیشک اللہ اپنے مومن بندے اور اپنے کافر بندے کے لیے کافی ہے، یہ ثواب کے ساتھ اور وہ عذاب کے ساتھ۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور وہ آپ کو اللہ کے سوا دوسروں سے ڈراتے ہیں} اور یہ اس لیے ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کو بتوں کے نقصان سے ڈرایا، اور کہا: کیا آپ ہمارے معبودوں کو برا بھلا کہتے ہیں؟ اگر آپ ان کے ذکر سے باز نہ آئے تو وہ آپ کو دیوانہ بنا دیں گے یا آپ کو کوئی تکلیف پہنچائیں گے (۱)۔ اور قتادہ نے کہا: خالد بن ولید العزیٰ کو کلہاڑے سے توڑنے کے لیے چلے، تو اس کے خادم نے ان سے کہا: اے خالد، میں تجھے اس سے ڈراتا ہوں، کیونکہ اس میں ایسی طاقت ہے جس کا کوئی مقابلہ نہیں کر سکتا، تو خالد العزیٰ کی طرف بڑھے اور اس کی ناک کچل دی یہاں تک کہ اسے کلہاڑے سے توڑ دیا (۲)۔ اور ان کا خالد کو ڈرانا نبی ﷺ کو ڈرانا ہے؛ کیونکہ آپ ہی نے خالد کو بھیجا تھا۔ اور اس آیت میں ان کا نبی ﷺ کو اپنی کثرتِ تعداد اور قوت سے ڈرانا بھی شامل ہے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: {یا وہ کہتے ہیں کہ ہم سب مل کر مدد کرنے والے ہیں؟} [القمر: ۴۴]۔

{اور جسے اللہ گمراہ کر دے تو اسے کوئی ہدایت دینے والا نہیں} پہلے گزر چکا ہے۔ {اور جسے اللہ ہدایت دے تو اسے کوئی گمراہ کرنے والا نہیں۔ کیا اللہ غالب اور بدلہ لینے والا نہیں ہے؟} یعنی: ان سے جو اس کی یا اس کے رسولوں کی دشمنی کرے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر آپ ان سے پوچھیں کہ آسمانوں اور زمین کو کس نے پیدا کیا ہے؟ تو وہ ضرور کہیں گے کہ اللہ نے۔ آپ کہیے کہ بھلا دیکھو تو جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو، اگر

اللہ مجھے کوئی تکلیف پہنچانا چاہے تو کیا وہ اس کی دی ہوئی تکلیف کو دور کرنے والے ہیں؟ یا اگر وہ مجھ پر رحمت فرمانا چاہے تو کیا وہ اس کی رحمت کو روکنے والے ہیں؟ آپ کہہ دیجیے کہ مجھے اللہ ہی کافی ہے، بھروسہ کرنے والے اسی پر بھروسہ کرتے ہیں۔ (۳۸) آپ کہیے کہ اے میری قوم! تم اپنی جگہ عمل کرو، میں بھی عمل کرنے والا ہوں، پس عنقریب تمہیں معلوم ہو جائے گا (۳۹) کہ کس پر وہ عذاب آتا ہے جو اسے رسوا کر دے گا اور اس پر مستقل عذاب نازل ہو گا۔ (۴۰) بیشک ہم نے آپ پر لوگوں کے لیے حق کے ساتھ کتاب نازل کی ہے۔ پس جو ہدایت پائے گا وہ اپنی ہی جان کے لیے (پائے گا) اور جو گمراہ ہوگا وہ اپنے ہی خلاف گمراہ ہوگا۔ اور آپ ان پر کوئی ذمہ دار نہیں ہیں۔ (۴۱)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر آپ ان سے پوچھیں} یعنی: اور اگر آپ ان سے پوچھیں اے محمد! {کہ آسمانوں اور زمین کو کس نے پیدا کیا ہے؟ تو وہ ضرور کہیں گے کہ اللہ نے} واضح کیا کہ وہ بتوں کی عبادت کے ساتھ ساتھ اس بات کا اعتراف کرتے ہیں کہ خالق اللہ ہی ہے، اور اگر...

(۱) المحرر الوجیز ۴/ ۵۳۲ اسی طرح۔ (۲) اسے طبری نے ۲۰/ ۲۱۰ میں روایت کیا ہے۔

282 Surah Az-Zumar: Verses 38 - 41

Since Allah is the Creator, how can they frighten you with their gods, who are creatures of Allah Almighty, while you are the Messenger of Allah who created them and created the heavens and the earth?!

{Say, "Have you seen..."} meaning: Say to them, O Muhammad, after they have acknowledged this: "Have you seen" {if Allah intended me harm} with hardship and affliction {can they remove His harm?} meaning these idols {or if He intended me mercy} with blessing and ease {can they withhold His mercy?} Muqatil said: So the Prophet ﷺ asked them, and they remained silent(1). Others said: They said: They do not repel anything that Allah has decreed, but they intercede. Then it was revealed: {Say, "Sufficient for me is Allah."} and the answer was left out because the context indicates it; meaning they will say: No, so "Say" you: "Allah is sufficient for me" i.e., in Him I have put my trust, i.e., I relied, and {upon Him the reliant should rely} those who depend, depend(2). Discussion on 'Tawakkul' (trust in God) has preceded(3).

Nafi', Ibn Kathir, and the Kufans—except for 'Asim—read: "Kashifatu durrihi" without nunation (tanween)(4). Abu 'Amr and Shaybah—which is the well-known reading of al-Hasan—and 'Asim(5) read: "Hal hunna kashifatun durrahu", "mumsikatun rahmatahu" with nunation according to the original rule(6), and it is the choice of Abu 'Ubayd and Abu Hatim; because it is a present participle with the meaning of the future, and when it is so, nunation is better.

The poet said: "Those who struck 'Umayr away from their homes at night on the day 'Umayr was a transgressing oppressor"(7)

And if it were in the past, nunation would not be permissible, and the removal of nunation is for ease of pronunciation(8). Thus, if...

(1) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/80. (2) Preceding speech in Tafsir al-Tabari 20/211-212 similarly. (3) 5/291 and 385. (4) Al-Sab'ah p. 562, and al-Taysir p. 190, and the famous reading of 'Asim is without nunation, and Ibn 'Amir also read it. (5) This is the narration of al-Kisa'i from Abu Bakr from 'Asim, as in al-Sab'ah p. 562, and it is not the famous one from him. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/13. (7) Its speaker is al-Qutami, and it is in his Diwan p. 88, and in al-Hulal by al-Batlayawsi p. 119. (8) In (f) and (m): investigation (al-tahqiq), and what is established is consistent with I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/13, and the speech is from him.

२८२ सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें ३८ - ४१

चूंकि अल्लाह ही रचनाकार है, तो वे तुम्हें अपने उन देवताओं से कैसे डरा सकते हैं जो स्वयं अल्लाह तआला की मखलूक (रचना) हैं, जबकि तुम उस अल्लाह के रसूल हो जिसने उन्हें और आसमानों और ज़मीन को बनाया है?!

{कह दो, "क्या तुमने देखा..."} यानी: ऐ मुहम्मद, उनके इस स्वीकारोक्ति के बाद उनसे कहो: "क्या तुमने देखा" {यदि अल्लाह मुझे किसी कष्ट का इरादा करे} कठिनाई और विपत्ति के साथ {तो क्या वे उसके कष्ट को दूर करने वाली हैं?} यानी ये मूर्तियाँ {या यदि वह मुझ पर दया करने का इरादा करे} नेमत और सुख-शांति के साथ {तो क्या वे उसकी दया को रोकने वाली हैं?} मुक़ातिल ने कहा: तो नबी ﷺ ने उनसे पूछा, और वे चुप रहे(१)। दूसरों ने कहा: उन्होंने कहा: वे अल्लाह द्वारा तय की गई किसी भी चीज़ को नहीं टाल सकतीं, लेकिन वे सिफारिश करती हैं। तब यह आयत उतरी: {कह दो, "मेरे लिए अल्लाह काफी है।"} और जवाब को छोड़ दिया गया क्योंकि संदर्भ उसे इंगित करता है; यानी वे कहेंगे: नहीं, तो तुम "कह दो": "अल्लाह मेरे लिए काफी है" यानी: मैंने उसी पर भरोसा किया, यानी: मैंने सहारा लिया और {भरोसा करने वालों को उसी पर भरोसा करना चाहिए} निर्भर रहने वाले उसी पर निर्भर होते हैं(२)। तवक्कुल (ईश्वर पर भरोसा) पर चर्चा पहले आ चुकी है(३)।

नाफ़े इब्न कसीर और आसिम के अलावा कुफी विद्वानों ने इसे बिना तनवीन के पढ़ा है: "काशिफ़ाति दुर्रिही"(४)। अबू अम्र और शैबा - जो अल-हसन का प्रसिद्ध पाठ है - और आसिम(५) ने इसे मूल नियम के अनुसार तनवीन के साथ पढ़ा है: "हल हुन्ना काशिफ़ातुन दुर्रहु", "मुमिसकातुन रहमतहु"(६), और यही अबू उबैद और अबू हातिम का चुनाव है; क्योंकि यह भविष्य के अर्थ में 'इस्मे-फ़ाएल' (कर्ता संज्ञा) है, और जब ऐसा हो, तो तनवीन अधिक बेहतर होता है।

कवि ने कहा: "वे लोग जिन्होंने उमैर को उसके घरों से रात के समय उस दिन मारा जब उमैर एक अत्याचारी हमलावर था"(७)

और यदि यह भूतकाल में होता, तो इसमें तनवीन की अनुमति नहीं होती, और तनवीन को हटाना उच्चारण की आसानी (तख़फ़ीफ़) के लिए है(८)। तो यदि...

(१) अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर ४/८० में इसका उल्लेख किया है। (२) तफ़सीर अल-तबरी २०/२११-२१२ में इसी तरह की पिछली बातचीत। (३) ५/२९१ और ३८५। (४) अल-सब'आ पृष्ठ ५६२, और अल-तयसीर पृष्ठ १९०, और आसिम का प्रसिद्ध पाठ बिना तनवीन के है, और इब्न आमिर ने भी

इसे पढ़ा है। (५) यह अबू बक्र के माध्यम से आसिम से अल-किसाई का वर्णन है, जैसा कि अल-सब'आ पृष्ठ ५६२ में है, और यह उनसे प्रसिद्ध नहीं है। (६) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान ४/१३। (७) इसके वक्ता अल-कतामी हैं, और यह उनके दीवान पृष्ठ ८८ में है, और अल-बतलयूसी द्वारा अल-हुलल पृष्ठ ११९ में है। (८) (f) और (m) में: 'अल-तहक़ीक़', और जो स्थापित है वह अल-नहहास के ए'राब अल-कुरान ४/१३ के अनुरूप है, और बात उन्हीं की है।

۲۸۲ سورة الزمر: آیات ۳۸ - ۴۱

جب اللہ ہی خالق ہے تو وہ تمہیں اپنے ان معبودوں سے کیسے ڈراتے ہیں جو اللہ تعالیٰ کی مخلوق ہیں، جبکہ تم اس اللہ کے رسول ہو جس نے انہیں اور آسمانوں اور زمین کو پیدا کیا ہے؟!۔

﴿قُلْ أَفَرَأَيْتُم﴾ یعنی: اے محمد، ان کے اس اعتراف کے بعد ان سے کہو: "کیا تم نے دیکھا" ﴿إِنْ أَرَادَنِيَ اللَّهُ بِضُرٍّ﴾ سختی اور بلا کے ساتھ ﴿هَلْ هُنَّ كَاشِفَاتُ ضُرِّهِ﴾ یعنی یہ بت ﴿أَوْ أَرَادَنِي بِرَحْمَةٍ﴾ نعمت اور آسانی کے ساتھ ﴿هَلْ هُنَّ مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ﴾ مقاتل نے کہا: پس نبی ﷺ نے ان سے پوچھا، تو وہ خاموش رہے(۱)۔ اور دوسروں نے کہا: انہوں نے کہا: وہ اللہ کی مقدر کی ہوئی کسی چیز کو نہیں ٹال سکتیں، لیکن وہ سفارش کرتی ہیں، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿قُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ﴾ اور جواب کو کلام کی دلالت کی وجہ سے چھوڑ دیا گیا؛ یعنی وہ کہیں گے: نہیں، تو تم "کہہ دو": "اللہ میرے لیے کافی ہے" یعنی: میں نے اسی پر توکل کیا، یعنی: میں نے بھروسہ کیا اور ﴿عَلَيْهِ يَتَوَكَّلُ الْمُتَوَكِّلُونَ﴾ بھروسہ کرنے والے اسی پر بھروسہ کرتے ہیں(۲)۔ اور توکل پر کلام پہلے گزر چکا ہے(۳)۔

اور نافع، ابن کثیر اور عاصم کے علاوہ کوفیوں نے: "كاشفاتُ ضُرِّه" بغیر تنوین کے پڑھا ہے(۴)۔ اور ابو عمرو اور شیبہ نے - جو حسن کی مشہور قراءت ہے - اور عاصم(۵) نے: "هلْ هُنَّ كاشِفاتٌ ضُرَّهُ"، "مُمْسِكاتٌ رَحْمَتَهُ" اصل کے مطابق تنوین کے ساتھ پڑھا ہے(۶)، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا اختیار ہے؛ کیونکہ یہ استقبال (مستقبل) کے معنی میں اسم فاعل ہے، اور جب ایسا ہو تو تنوین زیادہ بہتر ہوتی ہے۔

شاعر نے کہا: "وہ لوگ جو عمیر کو ان کے گھروں سے رات کے وقت اس دن مارنے والے ہیں جب عمیر ایک ظالم اور زیادتی کرنے والا تھا"(۷)

اور اگر یہ ماضی ہوتا تو اس میں تنوین جائز نہ ہوتی، اور تنوین کا حذف تخفیف کے لیے ہے(۸)، پس اگر...

(۱) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۸۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۲۰/ ۲۱۱-۲۱۲ میں اسی طرح کی سابقہ گفتگو۔ (۳) ۵/ ۲۹۱ اور ۳۸۵۔ (۴) السبعہ ص ۵۶۲، اور التیسیر ص ۱۹۰، اور عاصم کی ان سے مشہور قراءت بغیر تنوین کے ہے، اور اسے ابن عامر نے بھی پڑھا ہے۔ (۵) یہ ابو بکر سے عاصم کی روایت میں الکسائی کی روایت ہے، جیسا کہ السبعہ ص ۵۶۲ میں ہے، اور یہ ان سے مشہور نہیں ہے۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۱۳۔ (۷) اس کا قائل القطامی ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۸۸ میں ہے، اور الحلل للبطلیوسی ص ۱۱۹ میں ہے۔ (۸) (ف) اور (م) میں: التحقیق، اور جو ثابت ہے وہ اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۱۳ کے موافق ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔

283 Surah Az-Zumar: Verses 38 - 41

The nunation (tanwin) was deleted because there is no barrier remaining between the two nouns, so the second was put in the genitive case through annexation (idafa). Deleting nunation is frequent in Arabic speech and is considered good; Allah Almighty said: {An offering reaching the Ka'bah} [Al-Ma'idah: 95] and He said: {Indeed, We are sending the she-camel} [Al-Qamar: 27]. Sibawayh said: And like that is {Not being allowed to hunt while you are in the state of ihram} [Al-Ma'idah: 1]. Sibawayh recited (1):

"Are you a sender of a Dinar for our need, or Abd Rabb, brother of 'Awn bin Mikhraq?" (2)

And Al-Nabigha said:

"Judge like the judgment of the girl of the neighborhood when she looked at pigeons, spread out, coming to the stagnant water." (3)

Its meaning: "Coming to the stagnant water", so the nunation was deleted; like "the removers of His harm" (4).

His Almighty's saying: {Say, "O my people, work according to your position; indeed, I am working."} i.e., on my position, i.e., in the way I have been established (5) {and you are going to know.}

Abu Bakr recited: "positions" (plural) and it has already been mentioned in "Al-An'am" (6). {To whom will come a punishment that will disgrace him} i.e., humiliate and debase him, i.e., in this world, and that is through hunger and the sword. {and on whom will descend} i.e., in the Hereafter {an enduring punishment.}

His Almighty's saying: {Indeed, We sent down to you the Book for the people in truth. So whoever is guided - it is for [the benefit of] his soul; and whoever goes astray only goes astray against it. And you are not a manager over them.} Discussion of this verse has been fully presented in other places (7).

(1) In Al-Kitab 1/171. (2) Al-Baghdadi said in Al-Khizana 8/219: This verse is among the fifty verses of Sibawayh whose author is unknown. Ibn Khalaf said: It was said it is by Jabir bin Ra'lan al-Sinbasi, and Sinbas is the ancestor of a clan from Tayy. Others besides Sibawayh's students attributed it to Jarir, to Ta'abbata Sharran, or that it is fabricated. End quote. (3) Diwan of Al-Nabigha p. 34. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas

4/13-14. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/14. (6) 9/35, and the recitation of Abu Bakr is in Al-Sab'ah p. 269, and Al-Taysir p. 107. (7) 11/60.

283 सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 38 - 41

तन्वीन (नुनन) को हटा दिया गया क्योंकि दो नामों के बीच कोई बाधा नहीं बची थी, इसलिए दूसरे को इज़फ़ात (संबंध) के माध्यम से जेर (genitive case) में डाल दिया गया। अरबी भाषा में तन्वीन हटाना अक्सर होता है और इसे अच्छा माना जाता है; अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {एक भेंट जो काबा तक पहुँचने वाली हो} [अल-माएदा: 95] और उसने कहा: {बेशक, हम ऊंटनी भेजने वाले हैं} [अल-क़मर: 27]। सिबावैह ने कहा: और उसी तरह {शिकार को हलाल न करना जब तुम एहराम की स्थिति में हो} [अल-माएदा: 1] है। सिबावैह ने सुनाया (1):

"क्या तुम हमारी ज़रूरत के लिए दीनार भेजने वाले हो, या अब्द रब्ब, 'औन बिन मिख़राक़ के भाई?" (2)

और अन-नाबिग़ा ने कहा:

"बस्ती की लड़की के फैसले की तरह फैसला करो जब उसने कबूतरों को देखा, पंख फैलाए हुए, ठहरे हुए पानी की ओर आते हुए।" (3)

इसका अर्थ है: "ठहरे हुए पानी की ओर आने वाला", इसलिए तन्वीन हटा दिया गया; जैसे "उसके नुकसान को दूर करने वाली" (4)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "ऐ मेरी क़ौम! तुम अपनी जगह पर काम करते रहो, मैं भी (अपना) काम कर रहा हूँ।"} यानी: मेरे स्थान पर, अर्थात, जिस तरह से मैं अपने स्थान पर स्थापित हूँ (5) {तो जल्द ही तुम जान लोगे।}

अबू बक्र ने पढ़ा: "मकानातकुम" (बहुवचन) और इसका ज़िक्र 'अल-अनआम' में हो चुका है (6)। {कि किसके पास वह अज़ाब आता है जो उसे अपमानित कर देगा} यानी: उसे रुसवा और ज़लील कर देगा, यानी: दुनिया में, और वह भूख और तलवार के ज़रिए होगा। {और जिस पर उतरेगा} यानी: आख़िरत में {एक टिकने वाला अज़ाब।}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {बेशक हमने आप पर हक़ के साथ लोगों के लिए किताब नाज़िल की है। तो जो हिदायत पा गया, तो वह अपने ही फायदे के लिए है, और जो गुमराह हुआ, तो वह अपनी ही जान पर गुमराह हुआ। और आप उन पर कोई ज़िम्मेदार नहीं हैं।} इस आयत पर चर्चा अन्य स्थानों पर विस्तार से की जा चुकी है (7)।

(1) अल-किताब 1/171 में। (2) अल-बग़दादी ने 'अल-ख़िज़ाना' 8/219 में कहा: यह शेर सिबावैह के उन पचास शेरों में से है जिनके रचयिता अज्ञात हैं। इब्न खलफ ने कहा: कहा गया कि यह जाबिर बिन रालान अल-सिनबासी का है, और सिनबास तैय के एक कबीले का पूर्वज है। सिबावैह के शिष्यों के अलावा अन्य लोगों ने इसे जरीर, ता'बबता शर्रन के नाम से जोड़ा है, या यह कि यह बनाया हुआ (जाली) है। समाप्त। (3) दीवान अन-नाबिग़ा पृ. 34. (4) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-क़ुरान 4/13-14. (5) अल-नहहास द्वारा ए'राब अल-क़ुरान 4/14. (6) 9/35, और अबू बक्र की किराअत 'अल-सब'आ' पृ. 269 में है, और 'अल-तयसीर' पृ. 107 में है। (7) 11/60।

۲۸۳ سورہ الزمر: آیات ۳۸ - ٤١

تنویر کو حذف کر دیا گیا کیونکہ دونوں ناموں کے درمیان کوئی رکاوٹ باقی نہیں رہی تھی، چنانچہ اضافت کی وجہ سے دوسرے کو کسرہ (جر) دیا گیا۔ اہل عرب کے کلام میں تنوین کا حذف کثیر ہے اور یہ ایک مستحسن عمل ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿هَدْياً بَالِغَ الْكَعْبَةِ﴾ [المائدہ: ۹۵] اور فرمایا: ﴿إِنَّا مُرْسِلُوا النَّاقَةِ﴾ [القمر: ۲۷]۔ سیبویہ نے کہا: اسی طرح ﴿غَيْرِ مُحِلِّي الصَّيْدِ﴾ [المائدہ: ۱] ہے۔ سیبویہ نے یہ شعر پڑھا (۱):

هل أنت باعث دينار لحاجتنا أو عَبْدَ رَبِّ أَخا عَوْنِ بنِ مِخْرَاقِ (۲)

اور نابغہ نے کہا:

احْكُمْ كَحُكْمِ فَتَاةِ الحَيِّ إِذْ نَظَرَتْ إِلَى حَمَامِ شِرَاعٍ وَارِدِ الثَّمَدِ (۳)

اس کا معنی ہے: "واردِ الثمد" (ٹھہرے ہوئے پانی پر آنے والے)، پس تنوین حذف کر دی گئی؛ جیسے «كاشفاتُ ضرِّه» (٤)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿قُلْ يَٰقَوْمِ اعْمَلُوا عَلَى مَكَانَتِكُمْ إِنِّي عَٰمِلٌ﴾ یعنی: اپنی جگہ پر، یعنی: اس طریقے پر جس پر میں اپنی جگہ قائم ہوں (٥) ﴿فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ﴾۔

اور ابوبکر نے «مَكَانَاتِكُمْ» (جمع کے ساتھ) پڑھا ہے اور یہ سورہ «الانعام» میں گزر چکا ہے (٦)۔ ﴿مَن يَأْتِيهِ عَذَابٌ يُخْزِيهِ﴾ یعنی: جو اسے رسوا اور ذلیل کر دے، یعنی: دنیا میں، اور وہ بھوک اور تلوار کے ذریعے ہو گا۔ ﴿وَيَحِلُّ عَلَيْهِ﴾ یعنی: آخرت میں ﴿عَذَابٌ مُقِيمٌ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّآ أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْكِتَٰبَ لِلنَّاسِ بِالْحَقِّ فَمَنِ اهْتَدَىٰ فَلِنَفْسِهِۦ ۖ وَمَن ضَلَّ فَإِنَّمَا يَضِلُّ عَلَيْهَا ۖ وَمَآ أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ﴾ اس آیت پر مکمل کلام دیگر مقامات پر گزر چکا ہے (۷)۔

(١) الكتاب ١/١٧١ میں۔ (٢) بغدادی نے الخزانہ ٨/٢١٩ میں کہا: یہ بیت سیبویہ کے ان پچاس اشعار میں سے ہے جن کے قائل کا علم نہیں، اور ابن خلف نے کہا: کہا گیا ہے کہ یہ جابر بن رألان السنبسی کا ہے، اور سنبس: طی کی ایک شاخ کا باپ ہے، اور سیبویہ کے شاگردوں کے علاوہ دیگر نے اسے جریر، تابط شرا، کی طرف منسوب کیا ہے، اور یہ بھی کہ یہ من گھڑت ہے۔ ا۔ھ (٣) دیوان النابغہ ص ٣٤۔ (٤) اعراب القرآن لِلنحاس ٤/١٣-١٤۔ (٥) اعراب القرآن لِلنحاس ٤/١٤۔ (٦) ٣٥/٩، اور ابوبکر کی قرات السبعہ ص ٢٦٩، اور التیسیر ص ١٠٧ میں ہے۔ (٧) ١١/٦٠۔

284 Surah Az-Zumar: Verse 42

The Almighty's saying: {Allah takes the souls at the time of their death, and those that do not die [He takes] during their sleep. Then He keeps those for which He has decreed death and releases the others for a specified term. Indeed in that are signs for a people who give thought. (42)}

There are four issues in it: The first: The Almighty's saying: {Allah takes the souls at the time of their death} i.e., He seizes them at the end of their terms. {and those that do not die during their sleep} opinions differed regarding it. It was said: He seizes them from acting while their souls remain in their bodies. {Then He keeps those for which He has decreed death and releases the others} which are the sleeping ones, releasing them to act until the time of their death; this was said by Ibn 'Isa(1). Al-Farra'(2) said: The meaning is: He seizes the soul that did not die during its sleep at the end of its term. He said: Its 'taking' could be its sleep; thus the estimation according to this would be: and that which did not die, its passing is its sleep.

Ibn Abbas and other commentators said: The souls of the living and the dead meet during sleep and get to know each other as much as Allah wills. When they all wish to return to the bodies, Allah keeps the souls of the dead with Him and sends the souls of the living back to their bodies.

Said ibn Jubayr said: Allah seizes the souls of the dead when they die and the souls of the living when they sleep, and they get to know each other as much as Allah wills they get to know each other. {Then He keeps those for which He has decreed death and releases the others} and returns them(3).

Ali (may Allah be pleased with him) said: What the soul of the sleeper sees while it is in the sky before being sent back to its body is the true vision. What it sees after being sent back and before settling in its body is cast by devils, who imagine falsehoods for it; that is the false vision(4). Ibn Zaid said: Sleep is a passing and death is a passing.

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/128. (2) In Ma'ani al-Qur'an 2/420. (3) In (M): i.e., returns it. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/128-129, and the saying of Sa'id ibn Jubayr was narrated by al-Tabari 20/215.

284 सूरा अज-ज़ुमर: आयत 42

अल्लाह का कथन: {अल्लाह ही आत्माओं को उनकी मृत्यु के समय अपने अधिकार में ले लेता है और उन (आत्माओं) को भी जो अपनी नींद में नहीं मरीं। फिर वह उसे रोक लेता है जिसके लिए उसने मृत्यु का निर्णय कर लिया है और दूसरी (आत्माओं) को एक निश्चित अवधि के लिए छोड़ देता है। निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो सोच-विचार करते हैं। (42)}

इसमें चार मसले (विषय) हैं: पहला: अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह आत्माओं को उनकी मृत्यु के समय ले लेता है} यानी: उनकी अवधि समाप्त होने पर उन्हें कब्ज़ कर लेता है। {और जिन्हें उनकी नींद में मौत नहीं आई} इस बारे में मतभेद है। कहा गया है: वह उन्हें कार्य करने से रोक देता है जबकि उनकी आत्माएं उनके शरीरों में रहती हैं। {फिर वह उसे रोक लेता है जिस पर उसने मौत का फैसला कर लिया है और दूसरी को छोड़ देता है} और वह सोई हुई (आत्मा) है, तो वह उसे उसकी मृत्यु के समय तक कार्य करने के लिए छोड़ देता है; यह इब्न ईसा(1) ने कहा है। अल-फ़र्रा(2) ने कहा: अर्थ यह है: और वह उसे कब्ज़ कर लेता है जो अपनी नींद में नहीं मरा, उसकी अवधि समाप्त होने पर। उन्होंने कहा: उसका 'वफ़ात' (लेना) उसकी नींद हो सकता है; तो इस आधार पर अर्थ होगा: और जो नहीं मरा, उसका मरना उसकी नींद है।

इब्न अब्बास और अन्य व्याख्याकारों ने कहा: जीवित और मृत लोगों की आत्माएं नींद में मिलती हैं और अल्लाह की इच्छानुसार एक-दूसरे को पहचानती हैं। जब वे सभी शरीरों में वापस लौटना चाहती हैं, तो अल्लाह मृतकों की आत्माओं को अपने पास रख लेता है और जीवितों की आत्माओं को उनके शरीरों में भेज देता है।

सईद बिन जुबैर ने कहा: अल्लाह मृतकों की आत्माओं को कब्ज़ कर लेता है जब वे मर जाते हैं और जीवितों की आत्माओं को जब वे सो जाते हैं, और वे एक-दूसरे को पहचानते हैं जितना अल्लाह चाहता है कि वे पहचानें। {फिर वह उसे रोक लेता है जिस पर उसने मौत का फैसला कर लिया है और दूसरी को छोड़ देता है} और उन्हें वापस भेज देता है(3)।

अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: सोने वाले की आत्मा आकाश में रहते हुए अपने शरीर में भेजे जाने से पहले जो कुछ देखती है, वह 'सच्चा सपना' (रूया सादिक़ा) है। और जो वह भेजे जाने के बाद और शरीर में स्थिर होने से पहले देखती है, उसे शैतान डालते हैं और उसमें झूठी बातें कल्पना कराते

हैं, तो वह 'झूठा सपना' (रूया काज़िबा) है(4)। इब्न ज़ैद ने कहा: नींद एक मौत है और मौत (भी) एक मौत है।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/128। (2) मा'नी अल-कुरान 2/420 में। (3) (म) में: यानी: उसे लौटाता है। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/128-129, और सईद बिन जुबैर का कथन अल-तबरी 20/215 द्वारा उद्धृत है।

284 سورة الزمر: آیت 42

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ ہی روحوں کو ان کی موت کے وقت قبض کر لیتا ہے اور انہیں بھی جو اپنی نیند میں نہیں مریں۔ پھر وہ اسے روک لیتا ہے جس پر موت کا فیصلہ کر چکا ہو اور دوسری (روحوں) کو ایک وقتِ مقرر تک کے لیے چھوڑ دیتا ہے۔ بے شک اس میں غور و فکر کرنے والوں کے لیے نشانیاں ہیں۔ (42)}

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ روحوں کو ان کی موت کے وقت قبض کر لیتا ہے} یعنی: ان کی مدتِ حیات ختم ہونے پر انہیں قبض کر لیتا ہے۔ {اور انہیں جو اپنی نیند میں نہیں مریں} اس میں اختلاف ہے۔ کہا گیا ہے: وہ انہیں تصرف (عمل) سے روک لیتا ہے جبکہ ان کی روحیں ان کے جسموں میں باقی ہوتی ہیں۔ {پھر وہ اسے روک لیتا ہے جس پر موت کا فیصلہ کر چکا ہو اور دوسری کو چھوڑ دیتا ہے} اور وہ سونے والی روح ہے، تو وہ اسے اس کی موت کے وقت تک تصرف کے لیے آزاد کر دیتا ہے؛ یہ ابن عیسیٰ(1) نے کہا ہے۔ الفراء(2) نے کہا: معنی یہ ہے: اور وہ اسے قبض کر لیتا ہے جو اپنی نیند میں نہیں مرا، اس کی مدت ختم ہونے پر۔ انہوں نے کہا: اس کی 'وفات' اس کی نیند ہو سکتی ہے؛ تو اس اعتبار سے تقدیر (مطلب) یہ ہوگا: اور وہ جو نہیں مرا، اس کی وفات اس کی نیند ہے۔

ابن عباس اور دیگر مفسرین نے کہا: زندوں اور مردوں کی روحیں نیند میں ملتی ہیں اور اللہ جتنا چاہے وہ ایک دوسرے کو پہچانتی ہیں۔ پھر جب وہ سب جسموں کی طرف لوٹنا چاہتی ہیں تو اللہ مردوں کی روحوں کو اپنے پاس روک لیتا ہے اور زندوں کی روحوں کو ان کے جسموں کی طرف بھیج دیتا ہے۔

سعید بن جبیر نے کہا: اللہ مردوں کی روحوں کو قبض کر لیتا ہے جب وہ مرتے ہیں اور زندوں کی روحوں کو جب وہ سوتے ہیں، پس وہ ایک دوسرے کو پہچانتی ہیں جتنا اللہ چاہے کہ وہ پہچانیں {پھر وہ اسے روک لیتا ہے جس پر موت کا فیصلہ کر چکا ہو اور دوسری کو چھوڑ دیتا ہے} پس وہ اسے واپس کر دیتا ہے(3)۔

حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: سونے والے کی روح آسمان میں اپنے جسم کی طرف بھیجے جانے سے پہلے جو کچھ دیکھتی ہے وہ سچا خواب ہے، اور جو کچھ وہ بھیجے جانے کے بعد اور جسم میں قرار پانے سے پہلے دیکھتی ہے اسے شیاطین ڈالتے ہیں اور اس کے سامنے باطل چیزوں کا تصور پیش کرتے ہیں، تو وہ جھوٹا خواب ہے(4)۔ ابن زید نے کہا: نیند موت ہے اور موت (بھی) موت ہے۔

---

(1) النکت والعیون 5/128۔ (2) معانی القرآن 2/ 420 میں۔ (3) (م) میں ہے: یعنی: اسے لوٹاتا ہے۔ (4) النکت والعیون 5/ 128-129، اور سعید بن جبیر کا قول طبری نے 20/ 215 میں نقل کیا ہے۔

Page 285 Surah Az-Zumar: Verse 42

...death (1). And from the Prophet (PBUH) he said: "As you sleep, so you shall die, and as you wake up, so you shall be resurrected" (2). Umar said: Sleep is the brother of death. It was narrated as a marfu' (attributed to the Prophet) hadith from Jabir bin Abdullah: It was said: O Messenger of Allah, do the people of Paradise sleep? He said: "No, sleep is the brother of death, and there is no death in Paradise." Al-Daraqutni related it (3). Ibn Abbas said: In the son of Adam there is a 'nafs' (soul/self) and a 'ruh' (spirit), between them is like the rays of the sun. The 'nafs' is that by which there is intellect and discernment, and the 'ruh' is that by which there is breath and movement. So when the servant sleeps, Allah takes his 'nafs' but does not take his 'ruh' (4). This is the opinion of Ibn al-Anbari and al-Zajjaj (5).

Abu Nasr al-Qushayri said: There is some distance in this (view), since the understanding from the verse is that the 'nafs' taken in both cases is one thing; that is why He said: {Then He keeps those for whom He has ordained death and sends the others back for a specified term}. So if Allah takes the soul in two states, the state of sleep and the state of death, then what He takes in the state of sleep means that He overwhelms it with what restrains it from action, so it is as if it is something seized. And what He takes in the state of death, He keeps it and does not send it back until the Day of Resurrection.

And His saying: {and sends the others back} means: He removes the restraint from it, so it returns as it was. Thus, the taking of souls in the state of sleep is by removing sense-perception and creating heedlessness and an impairment in the seat of perception. And taking them in the state of death is by creating death and removing sense-perception entirely.

{Then He keeps those for whom He has ordained death} by not creating perception in them, how so when He has created death in them? {and sends the others back} by restoring sensation to them.

The Second [Point]: People have differed based on this verse regarding 'nafs' and 'ruh'; are they one thing or two things as we mentioned? The most apparent view is that they are one thing, and it is what is indicated by...

(1) Narrated by al-Tabari 20/216. (2) We did not come across it. (3) We did not come across it in al-Daraqutni, and it was mentioned previously 5/153. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/534 similarly. (5) In Ma'ani al-Quran 4/356.

पृष्ठ २८५ सूरह अज़-ज़ुमर: आयत ४२

...मृत्यु (१)। और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "जैसे तुम सोते हो, वैसे ही तुम मरोगे, और जैसे तुम जागते हो, वैसे ही तुम पुनर्जीवित किए जाओगे" (२)। उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: नींद मौत का भाई है। और जाबिर बिन अब्दुल्ला की हदीस से मरफ़ूअ (पैगंबर से जुड़ा हुआ) रिवायत किया गया है कि पूछा गया: हे अल्लाह के रसूल, क्या जन्नत वाले सोएंगे? उन्होंने कहा: "नहीं, नींद मौत का भाई है, और जन्नत में कोई मौत नहीं है।" इसे दारकुतनी ने उद्धृत किया है (३)। इब्न अब्बास ने कहा: आदम के बेटे में एक नफ्स (आत्मा) और एक रूह (प्राण) है, उनके बीच का संबंध सूरज की किरणों जैसा है। नफ्स वह है जिससे बुद्धि और विवेक होता है, और रूह वह है जिससे सांस और गति होती है। इसलिए जब बंदा सोता है, तो अल्लाह उसके नफ्स को कब्ज़ कर लेता है (ले लेता है) लेकिन उसकी रूह को कब्ज़ नहीं करता (४)। यह इब्न अल-अंबारी और अल-ज़ज्जाज का मत है (५)।

अबू नसर अल-कुशैरी ने कहा: इसमें कुछ दूरी (संदेह) है, क्योंकि आयत से समझ में आता है कि दोनों स्थितियों में कब्ज़ किया गया नफ्स एक ही चीज़ है; इसीलिए उन्होंने कहा: {फिर वह उन्हें रोक लेता है जिनके लिए उन्होंने मौत का फैसला कर दिया है और दूसरों को एक निश्चित समय के लिए वापस भेज देता है}। तो यदि अल्लाह दो स्थितियों में रूह को कब्ज़ करता है, नींद की स्थिति में और मौत की स्थिति में, तो जो वह नींद की स्थिति में कब्ज़ करता है उसका अर्थ यह है कि वह उसे उन चीज़ों से ढँक देता है जो उसे कार्य करने से रोकती हैं, तो यह ऐसा है जैसे वह कोई चीज़ ज़ब्त की गई हो। और जो वह मौत की स्थिति में कब्ज़ करता है, उसे वह रोक लेता है और कयामत के दिन तक वापस नहीं भेजता।

और उनका कथन: {और दूसरों को वापस भेज देता है} यानी: वह उस पर से रोक हटा देता है जिससे वह पहले जैसा हो जाता है। तो नींद की स्थिति में नफ्स का वफ़ात (लेना) इंद्रियों को हटाकर और बोध के स्थान पर गफ़लत और दोष पैदा करके होता है। और मौत की स्थिति में वफ़ात मौत पैदा करके और इंद्रियों को पूरी तरह से हटाकर होता है।

{फिर वह उन्हें रोक लेता है जिनके लिए उन्होंने मौत का फैसला कर दिया है} उनमें बोध पैदा न करके कैसे जब उसने उनमें मौत पैदा कर दी है? {और दूसरों को वापस भेज देता है} उनमें संवेदना वापस लौटाकर।

दूसरा [बिंदु]: इस आयत के आधार पर लोगों में नफ्स और रूह के बारे में मतभेद रहा है; क्या वे एक ही चीज़ हैं या दो अलग-अलग चीज़ें हैं जैसा कि हमने उल्लेख किया है। सबसे स्पष्ट विचार यह है कि वे एक ही चीज़ हैं, और यही वह चीज़ है जिसका संकेत मिलता है...

(१) इसे अल-तबरी २०/२१६ ने उद्धृत किया है। (२) हमें यह नहीं मिला। (३) हमें यह दारकुतनी में नहीं मिला, और पहले ५/१५३ में आ चुका है। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज ४/५३४ इसी तरह। (५) माआनी अल-कुरान ४/३५६ में।

صفحہ ۲۸۵ سورۃ الزمر: آیت ۴۲

...وفات (۱)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "جیسے تم سوتے ہو، ویسے ہی تم مرو گے، اور جیسے تم بیدار ہوتے ہو، ویسے ہی تم اٹھائے جاؤ گے" (۲)۔ حضرت عمر نے فرمایا: نیند موت کی بہن ہے۔ اور جابر بن عبداللہ کی حدیث سے مرفوعاً مروی ہے کہ پوچھا گیا: اے اللہ کے رسول، کیا اہل جنت سوئیں گے؟ آپ نے فرمایا: "نہیں، نیند موت کی بہن ہے، اور جنت میں موت نہیں ہے" اسے دارقطنی نے روایت کیا ہے (۳)۔ ابن عباس نے فرمایا: ابن آدم میں ایک نفس اور ایک روح ہے، ان کے درمیان سورج کی شعاع کی طرح کا تعلق ہے۔ نفس وہ ہے جس سے عقل اور تمیز ہوتی ہے، اور روح وہ ہے جس سے سانس اور حرکت ہوتی ہے۔ پس جب بندہ سوتا ہے تو اللہ اس کے نفس کو قبض کر لیتا ہے اور اس کی روح کو قبض نہیں کرتا (۴)۔ یہ ابن الانباری اور زجاج کا قول ہے (۵)۔

ابو نصر القشیری نے کہا: اس میں کچھ بعد (دوری) ہے، کیونکہ آیت سے یہ سمجھ میں آتا ہے کہ دونوں حالتوں میں قبض کیا گیا نفس ایک ہی چیز ہے؛ اسی لیے اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {پھر وہ اسے روک لیتا ہے جس پر موت کا فیصلہ کر چکا ہو اور دوسری کو ایک مقررہ وقت تک کے لیے چھوڑ دیتا ہے}۔ پس جب اللہ دو حالتوں میں روح کو قبض کرتا ہے، نیند کی حالت میں اور موت کی حالت میں، تو جو وہ نیند کی حالت میں قبض کرتا ہے اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ اسے ان چیزوں سے ڈھانپ دیتا ہے جو اسے تصرف سے روکتی ہیں، گویا وہ کوئی چیز مقبوض (قبض کی ہوئی) ہے۔ اور جو وہ موت کی حالت میں قبض کرتا ہے تو اسے روک لیتا ہے اور قیامت کے دن تک اسے نہیں بھیجتا۔

اور اللہ کا ارشاد: {اور دوسری کو چھوڑ دیتا ہے} یعنی: اس سے روکنے والی چیز کو ہٹا دیتا ہے تو وہ پہلے کی طرح ہو جاتا ہے۔ پس نیند کی حالت میں نفوس کی وفات حواس کو ختم کر کے اور ادراک کی جگہ میں غفلت اور آفت پیدا کر کے ہوتی ہے۔ اور موت کی حالت میں ان کی وفات موت پیدا کر کے اور حواس کو کلی طور پر ختم کر کے ہوتی ہے۔

{پھر وہ اسے روک لیتا ہے جس پر موت کا فیصلہ کر چکا ہو} اس طرح کہ ان میں ادراک پیدا نہیں کرتا، اور کیونکر کرے جبکہ ان میں موت پیدا کر چکا ہے؟ {اور دوسری کو چھوڑ دیتا ہے} اس طرح کہ ان میں احساس واپس لوٹا دیتا ہے۔

دوسری بات: اس آیت کی بنا پر لوگوں کا نفس اور روح کے بارے میں اختلاف رہا ہے؛ کیا وہ ایک ہی چیز ہیں یا دو الگ چیزیں جیسا کہ ہم نے ذکر کیا۔ اور ظاہر بات یہ ہے کہ وہ ایک ہی چیز ہیں، اور یہی وہ بات ہے جس پر دلالت ہوتی ہے...

(۱) اسے طبری نے ۲۰/۲۱۶ میں روایت کیا ہے۔ (۲) ہمیں یہ نہیں ملا۔ (۳) ہمیں یہ دارقطنی کے ہاں نہیں ملا، اور یہ پہلے ۵/۱۵۳ میں گزر چکا ہے۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/۵۳۴ میں اسی طرح ہے۔ (۵) معانی القرآن میں ۴/۳۵۶۔

286 Surah Az-Zumar: Verse 42

Authentic narrations regarding what we mention in this chapter include the hadith of Umm Salama, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) visited Abu Salama when his eyes were fixed (in death). He closed them and then said: "When the soul is taken, the sight follows it." And the hadith of Abu Hurairah, who said: The Messenger of Allah (ﷺ) said: "Have you not seen that when a person dies, his eyes are fixed?" He said: "That is when his sight follows his soul." Both were narrated by Muslim (1). And from him (Abu Hurairah), from the Prophet (ﷺ), who said: "Angels attend (a person in death). If the person is righteous, they say: 'Come out, O good soul that was in a good body; come out praiseworthy, and rejoice in rest, provision, and a Lord who is pleased and not angry.' They continue to say this until it comes out, then it is taken up to heaven." He mentioned the hadith, its chain is authentic, narrated by Ibn Majah (2); and we have mentioned it in 'At-Tadhkirah' (3). And in 'Sahih Muslim' from Abu Hurairah, who said: "When the soul of a believer comes out, two angels meet it and carry it up." And he mentioned the hadith (4). Bilal said in the hadith of the valley: "O Messenger of Allah, the One Who took your soul took my soul" (5). And the Messenger of Allah (ﷺ) replied to him in the hadith of Zaid bin Aslam regarding the hadith of the valley: "O people, Allah took our souls, and if He had willed, He would have returned them to us at a time other than this" (6). Third: The correct view regarding it (the soul) is that it is a subtle body intertwined with physical bodies, which is pulled and extracted, wrapped in its shrouds and placed, and with it, it is ascended to heaven. It does not die or perish. It is something that has a beginning but no end. It has two eyes and two hands, and it possesses a pleasant or foul smell; as in the hadith...

(1) Number (920) and (921), and the first hadith was narrated by Ahmad (26543). (2) Hadith (4262), and it is in Musnad Ahmad (8769). (3) Page 50. (4) Sahih Muslim (2872). (5) Narrated by Muslim (680) from the hadith of Abu Hurairah. (6) Narrated by Malik 1/14 with this wording, and narrated by Ahmad (22611) in a similar manner, and Al-Bukhari (595) from the hadith of Abu Qatadah.

286 सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 42

इस अध्याय में हम जो उल्लेख करते हैं, उसके बारे में प्रामाणिक विवरणों में उम्म सलमा की हदीस शामिल है, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) अबू सलमा के पास आए जब उनकी आँखें (मृत्यु में) स्थिर थीं। उन्होंने उन्हें बंद कर दिया और फिर कहा: "जब रूह (आत्मा) निकाल ली जाती है, तो दृष्टि उसका अनुसरण करती है।" और अबू हुरैरा की हदीस, जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "क्या आपने नहीं देखा कि जब कोई व्यक्ति मर जाता है, तो उसकी आँखें खुली रह जाती हैं?" उन्होंने कहा: "ऐसा तब होता है जब उसकी दृष्टि उसकी रूह का पीछा करती है।" दोनों को मुस्लिम द्वारा वर्णित किया गया है (1)। और उनसे (अबू हुरैरा से), नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) से, जिन्होंने कहा: "फरिश्ते (मृत्यु के समय) उपस्थित होते हैं। यदि व्यक्ति नेक है, तो वे कहते हैं: 'हे पवित्र रूह, जो एक पवित्र शरीर में थी, बाहर निकल आओ; प्रशंसनीय होकर निकलो, और आराम, प्रावधान, और उस रब की प्रसन्नता की खुशखबरी पाओ जो प्रसन्न है और क्रोधित नहीं है।' वे ऐसा कहते रहते हैं जब तक कि वह बाहर नहीं निकल आती, फिर उसे स्वर्ग ले जाया जाता है।" उन्होंने हदीस का उल्लेख किया, इसका सिलसिला प्रामाणिक है, इसे इब्न माजाह (2) द्वारा वर्णित किया गया है; और हमने इसका उल्लेख 'अत-तदकिराह' (3) में किया है। और 'सहीह मुस्लिम' में अबू हुरैरा से रिवायत है, जिन्होंने कहा: "जब एक मोमिन (विश्वासी) की रूह निकलती है, तो दो फरिश्ते उससे मिलते हैं और उसे ऊपर ले जाते हैं।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (4)। बिलाल ने घाटी वाली हदीस में कहा: "हे अल्लाह के रसूल, जिसने आपकी रूह ली, उसी ने मेरी रूह भी ली" (5)। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने घाटी वाली हदीस में ज़ैद बिन असलम की हदीस में उन्हें जवाब दिया: "हे लोगो, अल्लाह ने हमारी रूहें लीं, और यदि वह चाहता, तो उन्हें इस समय के अलावा किसी और समय हमें वापस कर देता" (6)। तीसरा: इसके(रूह के) बारे में सही दृष्टिकोण यह है कि यह एक सूक्ष्म शरीर है जो भौतिक शरीरों के साथ जुड़ा हुआ है, जिसे खींचा और निकाला जाता है, इसके कफन में लपेटा और रखा जाता है, और इसके साथ इसे स्वर्ग तक ले जाया जाता है। यह न मरती है और न ही नष्ट होती है। यह ऐसी चीज है जिसकी शुरुआत है लेकिन कोई अंत नहीं है। इसकी दो आँखें और दो हाथ हैं, और इसमें सुखद या दुर्गंध होती है; जैसा कि हदीस में है...

(1) संख्या (920) और (921), और पहली हदीस अहमद (26543) द्वारा वर्णित है। (2) हदीस (4262), और यह मुसनद अहमद (8769) में है। (3) पृष्ठ 50। (4) सहीह मुस्लिम (2872)। (5) इसे

मुस्लिम (680) ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित किया है। (6) इसे मालिक ने 1/14 में इन शब्दों के साथ वर्णित किया है, और अहमद (22611) द्वारा इसी तरह वर्णित किया गया है, और बुखारी (595) ने अबू कतादा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से।

۲۸۶ سورہ الزمر: آیت ۴۲

اس باب میں ہم جو کچھ ذکر کر رہے ہیں اس پر مستند روایات میں سے حضرت ام سلمہ کی حدیث ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ ابو سلمہ کے پاس تشریف لائے جبکہ ان کی آنکھیں (موت کے وقت) پھٹی رہ گئی تھیں۔ آپ ﷺ نے انہیں بند کر دیا اور فرمایا: "جب روح قبض کی جاتی ہے تو نظر اس کا پیچھا کرتی ہے۔" اور ابوہریرہ کی حدیث کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم نے نہیں دیکھا کہ جب انسان مر جاتا ہے تو اس کی آنکھیں کھلی رہ جاتی ہیں؟" آپ ﷺ نے فرمایا: "یہ اس وقت ہوتا ہے جب اس کی بصارت اس کی روح کا پیچھا کرتی ہے۔" اسے مسلم نے روایت کیا ہے (۱)۔ اور ان سے (ابو ہریرہ سے) مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "فرشتے حاضر ہوتے ہیں، پس اگر وہ شخص نیک ہو تو وہ کہتے ہیں: اے پاکیزہ روح جو پاکیزہ جسم میں تھی، باہر نکل آ؛ قابل تعریف بن کر نکل، اور راحت، خوشبو اور ایسے رب کی خوشخبری پا جو تجھ سے راضی ہے اور غصے میں نہیں ہے۔ وہ مسلسل یہی کہتے رہتے ہیں یہاں تک کہ وہ باہر نکل آتی ہے، پھر اسے آسمان کی طرف لے جایا جاتا ہے۔" اور حدیث ذکر کی، اس کی سند صحیح ہے، اسے ابن ماجہ (۲) نے روایت کیا ہے؛ اور ہم نے اسے 'التذکرہ' (۳) میں ذکر کیا ہے۔ اور 'صحیح مسلم' میں ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: "जब مومن کی روح نکلتی ہے تو دو فرشتے اس کا استقبال کرتے ہیں اور اسے اوپر لے جاتے ہیں۔" اور حدیث ذکر کی (۴)۔ اور حضرت بلال نے وادی والی حدیث میں کہا: اے اللہ کے رسول، جس نے آپ کی روح قبض کی اسی نے میری روح بھی قبض کی تھی (۵)۔ اور رسول اللہ ﷺ نے وادی والی حدیث میں زید بن اسلم کی حدیث میں ان کے جواب میں فرمایا: "اے لوگو، بیشک اللہ نے ہماری روحیں قبض کیں، اور اگر وہ چاہتا تو اس وقت کے علاوہ کسی اور وقت ہمیں واپس کر دیتا" (۶)۔ تیسری بات: اس (روح) کے بارے میں

صحیح بات یہ ہے کہ یہ ایک لطیف جسم ہے جو محسوس جسموں کے ساتھ جڑا ہوا ہے، اسے کھینچا اور نکالا جاتا ہے، اسے اس کے کفنوں میں لپیٹا اور رکھا جاتا ہے، اور اسی کے ذریعے آسمان کی طرف لے جایا جاتا ہے، یہ نہ مرتی ہے اور نہ ختم ہوتی ہے، یہ وہ چیز ہے جس کا آغاز ہے لیکن انجام نہیں، اس کی دو آنکھیں اور دو ہاتھ ہیں، اور یہ خوشبو دار یا بدبودار ہوتی ہے؛ جیسا کہ حدیث میں ہے...

(۱) نمبر (۹۲۰) اور (۹۲۱)، اور پہلی حدیث احمد (۲۶۵۴۳) نے روایت کی ہے۔ (۲) حدیث (۴۲۶۲)، اور یہ مسند احمد (۸۷۶۹) میں ہے۔ (۳) صفحہ ۵۰۔ (۴) صحیح مسلم (۲۸۷۲)۔ (۵) اسے مسلم (۶۸۰) نے حضرت ابوہریرہ ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے مالک ۱/۱۴ نے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا، اور احمد (۲۲۶۱۱) نے اس کے ہم معنی روایت کیا، اور بخاری (۵۹۵) نے حضرت ابو قتادہ ؓ کی حدیث سے۔

Abu Hurairah. And this is a description of bodies, not a description of accidents; we have mentioned all of these reports in the book "Al-Tadhkirah bi-Ahwal al-Mawta wa Umur al-Akhirah" (The Remembrance of the States of the Dead and Matters of the Hereafter) (1). And Allah Almighty said: {So why then, when it reaches the throat} [Al-Waqi'ah: 83] meaning the soul at its exit from the body; and this is a description of the body. And Allah knows best.

Fourth: Al-Bukhari and Muslim narrated from the Hadith of Abu Hurairah that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When one of you goes to his bed, let him take the inner part of his lower garment and dust his bed with it, and let him mention the name of Allah, for he does not know what followed him onto his bed (2). Then, when he wants to lie down, let him lie on his right side and say: 'Glory be to You, my Lord, by You (3) I have laid down my side and by You I raise it. If You take my soul, forgive it.'" Al-Bukhari, Ibn Majah, and Al-Tirmidhi narrated: "...then have mercy on it" instead of "forgive it", "and if You send it back, then protect it as You protect Your righteous servants." Al-Tirmidhi added: "And when he wakes up, let him say: 'Praise be to Allah who has given health to my body and returned my soul to me and permitted me to remember Him.'" (4).

Al-Bukhari narrated from Hudhayfah who said: When the Messenger of Allah (peace be upon him) would retire to his bed at night, he would place his hand under his cheek; then he would say: "O Allah, in Your name I die and I live." And when he woke up, he said: "Praise be to Allah Who has given us life after He had caused us to die, and to Him is the resurrection." (5).

His saying Almighty: {Then He keeps those on which He has passed the decree of death} This is the general recitation on the basis that "death" (Al-Mawt) is the named subject in the accusative case; meaning: Allah decreed death upon them, and this is the choice of Abu Hatim and Abu 'Ubayd; because of His saying at the beginning of the verse: {Allah takes the souls}, so He is the one who decrees upon them.

---

(1) Page 57 and onwards. (2) In the manuscripts: "after", and what is established is from Sahih Muslim. (3) His saying: "By You", is not in (D), (Z), and (M), and in (F): "To You" and we established it from the sources. (4) Sahih al-Bukhari (6320), and Sahih Muslim (2714), and Sunan Ibn Majah (3874) and Sunan al-Tirmidhi (3401). It is in Musnad Ahmad (7811), and his saying: "with the inner part of his lower garment":

meaning: with the side that is next to the body. Al-Sindi said it in the marginalia of Musnad Ahmad. (5) Sahih al-Bukhari (6314), and it is in Musnad Ahmad (23286).

अबू हुरैरा। और यह शरीरों का गुण है, गुणों (accidents) का नहीं; हमने इन सभी विवरणों का उल्लेख अपनी पुस्तक "अल-तज़किरा बि-अहवाल अल-मौता व उमूर अल-आख़िरह" (मृतकों की अवस्थाओं और परलोक के मामलों का स्मरण) (1) में किया है। और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {तो फिर क्यों नहीं, जब वह (प्राण) गले तक पहुँच जाता है} [अल-वाक़िया: 83] यानी रूह का शरीर से बाहर निकलना; और यह शरीर का गुण है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

चौथा: बुखारी और मुस्लिम ने अबू हुरैरा की हदीस से उल्लेख किया है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जब तुम में से कोई अपने बिस्तर पर जाए, तो उसे चाहिए कि वह अपने तहबंद (इज़ार) के भीतरी हिस्से को पकड़े और उससे अपना बिस्तर झाड़े और अल्लाह का नाम ले, क्योंकि उसे नहीं पता कि उसके पीछे बिस्तर पर क्या चीज़ आई है (2)। फिर जब वह लेटना चाहे, तो अपनी दाईं करवट पर लेटे और कहे: 'ऐ मेरे रब, तेरी पवित्रता है, तेरे ही नाम से (3) मैंने अपनी करवट रखी है और तेरे ही नाम से मैं इसे उठाऊँगा। यदि तू मेरी रूह को रोक ले (मृत्यु दे दे), तो उसे क्षमा कर देना।'" बुखारी, इब्न माजाह और तिर्मिज़ी ने "उसे क्षमा कर देना" के स्थान पर "उस पर दया करना" उल्लेख किया है, और "यदि तू उसे वापस भेज दे (जीवित रखे), तो उसकी वैसे ही रक्षा करना जैसे तू अपने नेक बंदों की रक्षा करता है।" तिर्मिज़ी ने यह भी जोड़ा: "और जब वह सोकर उठे, तो कहे: 'तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने मेरे शरीर को स्वास्थ्य प्रदान किया और मेरी रूह मुझे लौटा दी और मुझे अपने ज़िक्र (स्मरण) की अनुमति दी।'" (4)।

बुखारी ने हुज़ैफा से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब रात को अपने बिस्तर पर जाते, तो अपना हाथ अपने गाल के नीचे रखते; फिर कहते: "ऐ अल्लाह, तेरे ही नाम से मैं मरता हूँ और जीता हूँ।" और जब सोकर उठते तो कहते: "तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है जिसने हमें मारने के बाद जीवित किया, और उसी की ओर लौटकर जाना है।" (5)।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर वह उन्हें रोक लेता है जिन पर मृत्यु का फ़ैसला कर चुका है} यह आम पाठ (किरात) है कि "मृत्यु" (अल-मौत) कर्म (मफ़ऊल) के रूप में ज़बर (नस्ब) के साथ है; अर्थात: अल्लाह ने उन पर मृत्यु का फ़ैसला कर दिया, और यही अबू हातिम और अबू उबैद की पसंद है; क्योंकि आयत के आरंभ में अल्लाह ने फ़रमाया है: {अल्लाह ही रूहों को कब्ज़ करता है}, अतः वही उन पर फ़ैसला करता है।

(1) पृष्ठ 57 और उसके बाद। (2) प्रतियों में: "बाद में", और सहीह मुस्लिम से प्रमाणित है। (3) उनका कहना: "तेरे नाम से", (द), (ज़) और (म) में नहीं है, और (फ़) में: "तेरे लिए" है और हमने इसे स्रोतों से प्रमाणित किया है। (4) सहीह अल-बुखारी (6320), और सहीह मुस्लिम (2714), और सुनन इब्न माजाह (3874) और सुनन अल-तिर्मिज़ी (3401)। यह मसनद अहमद (7811) में भी है, और उनका कहना: "तहबंद के भीतरी हिस्से से": यानी: उस हिस्से से जो शरीर के करीब हो। अल-सिंदी ने मसनद अहमद के हाशिये में यह बात कही है। (5) सहीह अल-बुखारी (6314), और यह मसनद अहमद (23286) में है।

ابو ہریرہ۔ اور یہ اجسام کی صفت ہے نہ کہ اعراض کی؛ اور ہم نے ان تمام خبروں کا ذکر اپنی کتاب «التذکرہ باحوال الموتی وامور الآخرہ»(1) میں کر دیا ہے۔ اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿فَلَوْلَا إِذَا بَلَغَتِ الْحُلْقُومَ﴾ [الواقعہ: 83] یعنی نفس (روح) کا جسم سے نکلنے کے وقت تک پہنچنا؛ اور یہ جسم کی صفت ہے۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔

چوتھی بات: بخاری اور مسلم نے حضرت ابو ہریرہ کی حدیث سے روایت کیا ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جب تم میں سے کوئی اپنے بستر پر جائے تو اسے چاہیے کہ وہ اپنے تہبند کے اندرونی حصے کو پکڑے اور اس سے اپنے بستر کو جھاڑے اور اللہ کا نام لے، کیونکہ وہ نہیں جانتا کہ اس کے پیچھے بستر پر کیا چیز آئی ہے(2)، پھر جب وہ لیٹنا چاہے تو اپنی دائیں کروٹ پر لیٹے، اور کہے: سبحانک ربی، بک(3) وضعت جنبی وبک ارفعہ، ان امسکت نفسی فاغفر لہا»۔ اور بخاری، ابن ماجہ اور ترمذی نے «فاغفر لہا» کی جگہ «فارحمہا» روایت کیا ہے، «وان ارسلتہا فاحفظہا بما تحفظ بہ عبادک الصالحین»۔ ترمذی نے یہ اضافہ کیا کہ «اور جب بیدار ہو تو کہے: الحمد للہ الذی عافانی فی جسدی ورد علی روحی، واذن لی بذکرہ»(4)۔

اور بخاری نے حضرت حذیفہ سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ جب رات کو اپنے بستر پر تشریف لاتے تو اپنا ہاتھ اپنے رخسار کے نیچے رکھتے؛ پھر فرماتے: «اللہم باسمک اموت واحیا» اور جب بیدار ہوتے تو فرماتے «الحمد للہ الذی احیانا بعدما اماتنا والیہ النشور»(5)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَيُمْسِكُ الَّتِي قَضَىٰ عَلَيْهَا الْمَوْتَ﴾ یہ عام قرات ہے کہ «الموتَ» مفعول بہ ہونے کی بنا پر منصوب ہے؛ یعنی: اللہ نے ان پر موت کا فیصلہ کر دیا، اور یہی ابو حاتم اور ابو عبید کا

اختیار کردہ قول ہے؛ کیونکہ آیت کے شروع میں فرمایا: ﴿اللَّهُ يَتَوَفَّى الْأَنفُسَ﴾ پس وہی ان پر فیصلہ فرماتا ہے۔

---

(1) ص 57 اور اس کے بعد۔ (2) نسخوں میں: «بعد»، اور جو ثابت ہے وہ صحیح مسلم سے ہے۔ (3) ان کا قول: «بک»، (د)، (ز) اور (م) میں نہیں ہے، اور (ف) میں: «لک» ہے اور ہم نے اسے مآخذ سے ثابت کیا ہے۔ (4) صحیح بخاری (6320)، اور صحیح مسلم (2714)، اور سنن ابن ماجہ (3874) اور سنن ترمذی (3401)۔ یہ مسند احمد (7811) میں بھی ہے، اور ان کا قول: «بداخلہ ازارہ»: یعنی: اس کنارے سے جو جسم کے ساتھ ہوتا ہے۔ سندی نے مسند احمد کے حاشیے میں یہ کہا ہے۔ (5) صحیح بخاری (6314)، اور یہ مسند احمد (23286) میں ہے۔

288 Surah Az-Zumar: Verses 42 - 45

Al-A'mash, Yahya bin Wathab, Hamza, and Al-Kisa'i read: {قُضِيَ عليها الموتُ} [Death is decreed for it] in the passive form(1). Al-Nahhas(2) said: The meaning is the same, except that the first reading is clearer and more consistent with the flow of the speech; because they have agreed on «وَيُرْسِلُ» [and He sends] and did not read: «ويُرسل» [and it is sent].

In the verse, there is a reminder of His great power and His exclusivity in divinity, and that He does what He wills, gives life and death, and none but He is capable of that.

﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ﴾ [Indeed in that are signs] meaning in God's seizing the soul of the dead and the sleeper, and His sending the soul of the sleeper and retaining the soul of the dead ﴿لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [for a people who give thought].

Al-Asma'i said: I heard Mu'tamir say: The human soul is like a ball of yarn; the soul is sent, it goes on and on, then it is folded and comes back and enters. So the meaning of the verse is that something of the soul is sent during sleep, and most of it remains in the body, connected to what goes out in a subtle connection. When the person wakes up, the bulk of his soul pulls back what was extended, and it returns. Others have said differently; and in the Revelation: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ [And they ask you about the soul. Say, 'The soul is of the command of my Lord'] [Al-Isra: 85] i.e., none knows its reality but God. This has been discussed previously in «Subhan».

God Almighty's saying: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ ۝ قُل لِّلَّهِ الشَّفَعَةُ جَمِيعًا لَّهُ مُلْكُ السَّمَوتِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۝ وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ٤٥﴾.

God Almighty's saying: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ﴾ i.e., but they have taken, meaning: idols. In the speech, there is an implied 'did not'; i.e., ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [Indeed in that are signs for a people who give thought] they did not reflect, but rather they took their gods as intercessors.

---

(1) Reading of Hamza and Al-Kisa'i in 'Al-Sab'ah' p. 562, and 'Al-Taysir' p. 190. (2) In 'I'rab al-Qur'an' 14/4, and what precedes it.

२८८ सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें ४२ - ४५

अल-अ'मश, याह्या बिन वथाब, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: {قُضِيَ عليها الموتُ} [मौत उस पर तय कर दी गई] कर्मवाच्य (passive) रूप में(१)। अन-नहहास(२) ने कहा: अर्थ एक ही है, सिवाय इसके कि पहला पाठ अधिक स्पष्ट है और बातचीत के प्रवाह के साथ अधिक मेल खाता है; क्योंकि उन्होंने «وَيُرْسِلُ» [और वह भेजता है] पर सहमति व्यक्त की है और «ويُرسل» [और भेजा जाता है] नहीं पढ़ा।

और इस आयत में अल्लाह की महान शक्ति और उसके ईश्वरत्व में अद्वितीय होने की चेतावनी है, और यह कि वह जो चाहता है करता है, वही जीवन देता है और वही मृत्यु देता है, उसके सिवा कोई इस पर सक्षम नहीं है।

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ﴾ [निस्संदेह इसमें निशानियां हैं] अर्थात मृतक और सोने वाले की आत्मा को कब्ज़ करने में, और सोने वाले की आत्मा को वापस भेजने और मृतक की आत्मा को रोक लेने में ﴿لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [उन लोगों के लिए जो सोच-विचार करते हैं]।

अल-अस्मई ने कहा: मैंने मुअतमीर को यह कहते हुए सुना: मनुष्य की आत्मा सूत के गोले के समान है; आत्मा छोड़ी जाती है, वह आगे बढ़ती रहती है, फिर उसे लपेटा जाता है तो वह वापस आकर प्रवेश करती है। तो आयत का अर्थ यह है कि नींद की स्थिति में आत्मा का कुछ हिस्सा भेजा जाता है और उसका अधिकांश भाग शरीर में रहता है, जो बाहर निकलने वाले हिस्से से सूक्ष्म रूप से जुड़ा होता है। जब व्यक्ति जागता है, तो उसकी आत्मा का मुख्य भाग उस फैले हुए हिस्से को अपनी ओर खींच लेता है और वह वापस आ जाती है। और इसके अलावा भी कुछ बातें कही गई हैं; और कुरान में है: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ [और वे आपसे रूह के बारे में पूछते हैं। कह दीजिए, 'रूह मेरे रब के आदेश से है'] [अल-इसरा: ८५] अर्थात: अल्लाह के सिवा इसकी वास्तविकता कोई नहीं जानता। और यह पहले «सुभान» में आ चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ ۝ قُل لِّلَّهِ الشَّفَاعَةُ جَمِيعًا لَّهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۝ وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ۝٤٥﴾.

अल्लाह तआला का कथन: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ﴾ अर्थात बल्कि उन्होंने बना लिए हैं, मतलब: मूर्तियाँ। और इस कथन में एक छिपा हुआ 'नहीं' है; यानी: ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ उन्होंने विचार नहीं किया, बल्कि अपने देवताओं को सिफारिशी बना लिया।

---

(१) 'अल-सब'आ' पृष्ठ ५६२ और 'अल-तयसीर' पृष्ठ १९० में हमज़ा और अल-किसाई का पाठ। (२) 'इराब अल-कुरान' १४/४ में, और उससे पहले के अंशों में।

۲۸۸ سورة الزمر: آیات ۴۲ - ۴۵

اور اعمش، یحییٰ بن وثاب، حمزہ اور کسائی نے پڑھا: {قُضِيَ عليها الموتُ} [اس پر موت کا فیصلہ کر دیا گیا] فعلِ مجہول کے ساتھ(۱)۔ النحاس(۲) نے کہا: معنی ایک ہی ہے، سوائے اس کے کہ پہلی قرات زیادہ واضح اور کلام کی ترتیب کے زیادہ مشابہ ہے؛ کیونکہ سب کا اتفاق «وَيُرْسِلُ» [اور وہ بھیجتا ہے] پر ہے اور انہوں نے «ویُرسل» [اور وہ بھیجا جاتا ہے] نہیں پڑھا۔

اور اس آیت میں اللہ تعالیٰ کی عظیم قدرت اور اس کے تنہا معبود ہونے پر تنبیہ ہے، اور یہ کہ وہ جو چاہتا ہے کرتا ہے، وہی زندگی دیتا ہے اور وہی مارتا ہے، اس کے سوا کوئی اس پر قادر نہیں۔

﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ﴾ [بے شک اس میں نشانیاں ہیں] یعنی اللہ تعالیٰ کا میت اور سونے والے کی جان قبض کرنے میں، اور سونے والے کی جان کو واپس بھیجنے اور میت کی جان کو روک لینے میں ﴿لِقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ [ان لوگوں کے لیے جو غور و فکر کرتے ہیں]۔

اور اصمعی نے کہا: میں نے معتمر کو کہتے سنا: انسان کی روح سوت کے گولے کی طرح ہے؛ روح چھوڑی جاتی ہے، وہ چلتی رہتی ہے پھر اسے سمیٹا جاتا ہے تو وہ واپس آ کر داخل ہو جاتی ہے، پس آیت کا مطلب یہ ہے کہ نیند کی حالت میں روح کا کچھ حصہ بھیجا جاتا ہے اور اس کا زیادہ تر حصہ بدن میں رہتا ہے جو باہر نکلنے والے حصے سے پوشیدہ طور پر جڑا ہوتا ہے، جب انسان بیدار ہوتا ہے تو اس کی روح کا بڑا حصہ اس پھیلے ہوئے حصے کو اپنی طرف کھینچ لیتا ہے اور وہ واپس آ جاتی ہے۔ اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا ہے؛ اور قرآن مجید میں ہے:
﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ [اور وہ آپ سے روح کے بارے میں پوچھتے ہیں۔

کہہ دیجئے، 'روح میرے رب کے حکم سے ہے'] [الإسراء: ۸۵] یعنی: اللہ کے سوا اس کی حقیقت کوئی نہیں جانتا۔ اور یہ «سبحان» میں پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ قُلْ أَوَلَوْ كَانُوا لَا يَمْلِكُونَ شَيْئًا وَلَا يَعْقِلُونَ ۝ قُل لِّلَّهِ الشَّفَعَةُ جَمِيعًا لَّهُ مُلْكُ السَّمَوتِ وَالْأَرْضِ ثُمَّ إِلَيْهِ تُرْجَعُونَ ۝ وَإِذَا ذُكِرَ اللَّهُ وَحْدَهُ اشْمَأَزَّتْ قُلُوبُ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ وَإِذَا ذُكِرَ الَّذِينَ مِن دُونِهِ إِذَا هُمْ يَسْتَبْشِرُونَ ﴿٤٥﴾﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَمِ اتَّخَذُوا مِن دُونِ اللَّهِ شُفَعَاءَ﴾ یعنی: بلکہ انہوں نے بنا لیے ہیں، مراد ہے: بت۔ اور کلام میں ایک پوشیدہ 'لم' (نہیں) ہے؛ یعنی: ﴿إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ﴾ انہوں نے غور نہیں کیا، بلکہ اپنے معبودوں کو سفارشی بنا لیا۔

---

(۱) حمزہ اور کسائی کی قرات 'السبعہ' ص ۵۶۲، اور 'التیسیر' ص ۱۹۵ میں۔ (۲) 'اعراب القرآن' ۱۴/۴ میں، اور اس سے پہلے کے کلام میں۔

Surah Az-Zumar: Verses 43 - 45 289

"Say, [O Muhammad], 'Even if they do not possess anything?'" meaning: Say to them, O Muhammad, "Do you take them as intercessors even if they do not possess any power of intercession, 'nor do they understand?'" because they are inanimate objects(1). This is a rhetorical question of disapproval.

"Say, 'To Allah belongs intercession entirely.'" This is a text stating that intercession belongs to Allah alone, as He said: "Who is it that can intercede with Him except by His permission?" [Al-Baqarah: 255]. Thus, there is no intercessor except through His permission: "and they do not intercede except for whom He approves." [Al-Anbiya: 28].

"Jami'an" (entirely) is in the accusative case as a 'hal' (circumstantial state). If it is said: "Jami'an" is only for two or more, and intercession is one. The answer is that intercession is a verbal noun (masdar), and the verbal noun can represent two or more(2). "To Him belongs the dominion of the heavens and the earth. Then to Him you will be returned."

His saying: "And when Allah is mentioned alone," it is in the accusative case as a 'masdar' according to Al-Khalil and Sibawayh, and as a 'hal' according to Yunus. "They shudder (ashma'azzat)" Al-Mubarrad said: it contracted/recoiled(3). This is the opinion of Ibn Abbas and Mujahid(4). Qatadah said: they felt aversion, behaved arrogantly, disbelieved, and were rebellious(5). Al-Mu'arrij said: they denied it. The root of 'ashmi'zaz' is aversion and turning away. Amr ibn Kulthum said:

"When the straightening-tool (thiqaf) bites into it, it recoils (ashma'azzat) and shows them a hard, rebellious [disposition]."(6)

Abu Zaid said: "A man shuddered (ashma'azza)" means he was terrified by fear, and he is 'the terrified one' (al-madh'ur)(7). The polytheists, when it was said to them "There is no god but Allah," would turn away and disbelieve(8), "And when those [worshipped] besides Him are mentioned," meaning...

(1) Tafsir al-Baghawi 4/81 similarly. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/14. (3) The same previous source. (4) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/8. (5) Narrated by at-Tabari 20/216 similarly. (6) Mu'allaqah of Amr ibn Kulthum (with commentary by Ibn Kaysan) p. 85. The commentator said: Al-Thiqaf: the wood used to straighten spears, and Al-Ashawzanah: the ill-tempered she-camel that kicks the one milking

her, meaning she pushes them away with her legs. (7) As-Sahhah (Sh-m-z). (8) Tahdhib al-Lughah 11/306.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 43 - 45 289

"कह दो, क्या भले ही वे किसी चीज़ के मालिक न हों?" अर्थात: ऐ मुहम्मद, उनसे कह दो: क्या तुम उन्हें सिफ़ारिश करने वाला बनाओगे जबकि वे सिफ़ारिश के किसी भी अधिकार के मालिक नहीं हैं "और न वे अक्ल रखते हैं?" क्योंकि वे निर्जीव वस्तुएं हैं (1)। और यह एक तिरस्कारपूर्ण प्रश्न है।

"कह दो: सारी सिफ़ारिश अल्लाह ही के लिए है।" यह एक प्रमाण है कि सिफ़ारिश केवल अल्लाह के लिए है, जैसा कि उसने कहा है: "कौन है जो उसके पास उसकी अनुमति के बिना सिफ़ारिश कर सके?" [अल-बक़रह: 255]। तो कोई सिफ़ारिश करने वाला नहीं है सिवाय उसकी अनुमति के "और वे सिफ़ारिश नहीं करते सिवाय उसके लिए जिससे वह प्रसन्न हो।" [अल-अंबिया: 28]।

"जमीअन" (सब की सब) हाल (अवस्था) के रूप में मंसूब है। यदि कहा जाए: "जमीअन" तो केवल दो या उससे अधिक के लिए होता है और सिफ़ारिश एक है। तो उत्तर यह है कि सिफ़ारिश एक मस्तर (क्रियावाचक संज्ञा) है और मस्तर दो और सभी के लिए उपयोग किया जाता है (2)। "आकाशों और पृथ्वी का राज्य उसी का है, फिर उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे।"

अल्लाह का कथन: "और जब अकेले अल्लाह का ज़िक्र किया जाता है," यह अल-ख़लील और सिबवैह के अनुसार मस्तर के रूप में मंसूब है, और यूनुस के अनुसार हाल के रूप में। "अशम-अज़त" (उनके दिल घृणा से सिकुड़ जाते हैं) अल-मुबर्रद ने कहा: सिकुड़ गए (3)। यह इब्न अब्बास और मुजाहिद का कथन है (4)। क़तादा ने कहा: वे नफरत करने लगे, घमंड किया, कुफ्र किया और अवज्ञा की (5)। अल-मुअर्रिज ने कहा: इनकार किया। 'अशमिअज़ाज़' का मूल अर्थ नफरत और विमुखता है। अम्र बिन कुलथुम ने कहा:

"जब सीधा करने वाला औज़ार (थिकाफ़) उस पर चुभता है, तो वह बिदक जाती है (अशमअज़त) और उन्हें एक सख्त और ज़िद्दी रुख दिखाती है।" (6)

अबू ज़ैद ने कहा: आदमी 'अशमअज़्ज़ा' हुआ: यानी वह डर से दहल गया, और वह 'अल-मज़ऊर' (घबराया हुआ) है (7)। मुशरिक लोग जब उनसे कहा जाता था: "अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं," तो वे नफरत करते थे और इनकार करते थे (8), "और जब उनके सिवा दूसरों का ज़िक्र किया जाता है," यानी...

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/81 इसी प्रकार। (2) इ'राब अल-क़ुरआन - अन-नहहास 4/14। (3) पिछला स्रोत। (4) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/8 में इसका उल्लेख किया है। (5) अत-तबरी 20/216 द्वारा इसी प्रकार। (6) अम्र बिन कुलथुम का मुअल्लक़ा (इब्न कैसान की व्याख्या के साथ) पृष्ठ 85। व्याख्याकार ने कहा: अल-थिकाफ़: वह लकड़ी जिससे भालों को सीधा किया जाता है, और अल-अशौज़नाह: वह बदमिज़ाज ऊँटनी जो दूध दुहने वाले को लात मारती है, अर्थात: वह उसे अपने पैरों से दूर धकेलती है। (7) अल-सिहाह (श-म-ज़)। (8) तहज़ीब अल-लुग़ह 11/306।

سورة الزمر: آیات 43 - 45 289

"کہہ دیجئے کہ کیا اگرچہ وہ کسی چیز کا اختیار نہ رکھتے ہوں؟" یعنی: اے محمد! ان سے کہیے: کیا تم انہیں سفارشی بناتے ہو حالانکہ وہ سفارش میں سے کسی چیز کے مالک نہیں ہیں "اور نہ وہ سمجھتے ہیں؟" کیونکہ وہ بے جان چیزیں ہیں (1)۔ اور یہ استفہامِ انکار (ناپسندیدگی کا سوال) ہے۔

"کہہ دیجئے: تمام سفارش اللہ ہی کے لیے ہے۔" یہ اس بات میں نص ہے کہ سفارش صرف اللہ کے لیے ہے جیسا کہ اس نے فرمایا: "کون ہے جو اس کے پاس اس کی اجازت کے بغیر سفارش کر سکے؟" [البقرہ: 255]۔ پس کوئی سفارش کرنے والا نہیں مگر اس کی اجازت سے: "اور وہ سفارش نہیں کرتے مگر اسی کے لیے جس سے وہ راضی ہو۔" [الانبیاء: 28]۔

"جمیعاً" حال کی بنا پر منصوب ہے۔ اگر کہا جائے کہ "جمیعاً" تو دو یا دو سے زائد کے لیے ہوتا ہے اور سفارش ایک ہے۔ تو جواب یہ ہے کہ سفارش مصدر ہے اور مصدر تثنیہ اور جمع دونوں کی جگہ استعمال ہوتا ہے (2)۔ "آسمانوں اور زمین کی بادشاہی اسی کی ہے، پھر اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور جب اکیلے اللہ کا ذکر کیا جاتا ہے،" یہ خلیل اور سیبویہ کے نزدیک مصدر کی بنا پر منصوب ہے، اور یونس کے نزدیک حال کی بنا پر۔ "اشمازّت" (دل کڑھنے لگتے ہیں) مبرد نے کہا: وہ سکڑ گئے (3)۔ یہی ابن عباس اور مجاہد کا قول ہے (4)۔ قتادہ نے کہا: وہ نفرت کرنے لگے، تکبر کیا، کفر کیا اور سرکشی کی (5)۔ مؤرج نے کہا: انکار کیا۔ اشمئزاز کی اصل نفرت اور منہ موڑنا ہے۔ عمرو بن کلثوم نے کہا:

"جب سیدھا کرنے والی لکڑی (ثقاف) اسے دباتی ہے تو وہ بدک جاتی ہے (اشمازّت) اور انہیں ایک تند خو اور سرکش اونٹنی کی طرح دکھاتی ہے۔" (6)

ابو زید نے کہا: اشمازّ الرجل: یعنی وہ خوف سے سہم گیا، اور وہ 'المذعور' (سہما ہوا) ہے (7)۔ اور مشرکین کا یہ حال تھا کہ جب ان سے کہا جاتا: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں" تو وہ نفرت کرتے اور کفر کرتے (8)، "اور جب ان کا ذکر کیا جاتا ہے جو اس کے سوا ہیں،" یعنی...

(1) تفسیر البغوی 4/81 بنحوہ۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 4/14۔ (3) المصدر السابق۔ (4) ذكره البغوي في تفسيره 4/8۔ (5) أخرجه الطبري 20/216 بنحوہ۔ (6) معلقہ عمرو بن کلثوم (بشرح ابن کیسان) ص 85۔ شارح نے کہا: الثقاف: وہ لکڑی جس سے نیزوں کو سیدھا کیا جاتا ہے، اور العشوزنة: وہ بدخو اونٹنی جو دودھ نکالنے والے کو لات مارتی ہے، یعنی: وہ اسے اپنے پاؤں سے دھکا دیتی ہے۔ (7) الصحاح (شمز)۔ (8) تہذیب اللغۃ 11/306۔

Surah Az-Zumar: Verses 45 - 48 290

...the idols when Satan cast into the wish of the Prophet ﷺ during his recitation of Surah "An-Najm": "Those are the high-flying cranes (gharaniq), and their intercession is hoped for." This was said by a group of commentators (1). {behold, they are full of joy} [39:45] meaning: joy and delight appear on their faces.

The Almighty's saying: {Say, "O Allah, Creator of the heavens and the earth, Knower of the unseen and the witnessed, You will judge between Your servants concerning that over which they used to differ." [46] And if those who did wrong had all that is in the earth entirely and the like of it with it, they would [attempt to] ransom themselves thereby from the evil of the punishment on the Day of Resurrection. And there will appear to them from Allah that which they had not taken into account. [47] And the evils of what they earned will appear to them, and they will be enveloped by what they used to ridicule. [48]}

His saying: {Say, "O Allah, Creator of the heavens and the earth"} [fātira] is in the accusative case because it is a vocative in a genitive construction, and likewise {Knower of the unseen} [ʿālima]. According to Sibawayh, it cannot be an adjective (2).

{You will judge between Your servants concerning that over which they used to differ} In "Sahih" Muslim: On the authority of Abu Salama bin Abdul Rahman bin Awf, he said: I asked Aisha (may Allah be pleased with her): "With what did the Prophet ﷺ open his prayer when he stood up at night?" She said: "When he stood up at night, he would open his prayer with: 'O Allah, Lord of Gabriel, Michael, and Israfil, Creator of the heavens and the earth, Knower of the unseen and the witnessed, You judge between Your servants concerning that over which they used to differ. Guide me to the truth in that over which there was disagreement, by Your permission. Indeed, You guide whom You will to a straight path.'" (3).

When Al-Rabi' bin Khuthaym (4) reached the news of the killing of Al-Husayn bin Ali (may Allah be pleased with both), he recited: {Say, "O Allah, Creator..."}

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/534, and Tafsir al-Baghawi 4/81 similarly. The story of the gharaniq is false and fabricated, and was mentioned previously in 14/427; look for the discussion there. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/15. (3) Sahih Muslim (770), and narrated by Ahmad (25225). (4) In (d), (z), (f), and (m): Khaytham, and the established form is from (z) and the books of biographical evaluation (rijal).

सूरा अज़-जुमर: आयतें 45 - 48 290

...मूर्तियां जब शैतान ने नबी ﷺ की इच्छा में डाल दिया जब वे सूरा "अन-नज़्म" पढ़ रहे थे: "वे उच्च-उड़ान भरने वाले सारस (ग़रानीक़) हैं, और उनकी सिफारिश की उम्मीद की जाती है।" यह टिप्पणीकारों के एक समूह द्वारा कहा गया था (1)। {तो वे खुशी मनाते हैं} [39:45] यानी: उनके चेहरों पर हर्ष और खुशी दिखाई देती है।

अल्लाह तआला का फरमान: {कहिए, "ऐ अल्लाह, आसमानों और ज़मीन के बनाने वाले, छिपे और खुले के जानने वाले, तू ही अपने बंदों के बीच उस बात का फैसला करेगा जिसमें वे मतभेद करते थे।" [46] और अगर ज़ालिमों के पास वह सब कुछ हो जो ज़मीन में है और उतना ही उसके साथ और हो, तो वे क़ियामत के दिन बुरे अज़ाब से बचने के लिए उसे फिदिये में दे दें। और अल्लाह की तरफ से उनके सामने वह बात आ जाएगी जिसका उन्होंने गुमान भी न किया होगा। [47] और जो उन्होंने कमाया था उसकी बुराइयां उनके सामने आ जाएंगी, और जिस चीज़ का वे मज़ाक उड़ाते थे वह उन्हें घेर लेगी। [48]}

अल्लाह का फरमान: {कहिए, "ऐ अल्लाह, आसमानों और ज़मीन के बनाने वाले"} [फ़ातिरा] 'नस्ब' (accusative case) में है क्योंकि यह 'निदा मुदाफ़' है, और इसी तरह {ग़ैब का जानने वाला} [आलिमा] भी। सिबवैह के अनुसार, यह 'नअत' (विशेषण) नहीं हो सकता (2)।

{तू ही अपने बंदों के बीच उस बात का फैसला करेगा जिसमें वे मतभेद करते थे} "सहीह" मुस्लिम में: अबू सलमा बिन अब्दुल रहमान बिन औफ से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) से पूछा: "नबी ﷺ रात को नमाज़ शुरू करते समय क्या पढ़ते थे?" उन्होंने कहा: "जब वह रात को उठते थे, तो अपनी नमाज़ इस दुआ से शुरू करते थे: 'ऐ अल्लाह, जिब्रील, मीकाईल और इसराफ़ील के रब, आसमानों और ज़मीन के पैदा करने वाले, छिपे और खुले के जानने वाले, तू ही अपने बंदों के बीच उन चीज़ों का फैसला करता है जिनमें वे इख्तिलाफ़ करते थे। अपनी अनुमति से मुझे उस हक़ की तरफ हिदायत दे जिसमें इख्तिलाफ़ किया गया है, बेशक तू जिसे चाहता है सीधे रास्ते की तरफ हिदायत देता है।'" (3)।

जब रबीअ बिन खुथैम (4) को हुसैन बिन अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की शहादत की खबर मिली, तो उन्होंने पढ़ा: {कहिए, "ऐ अल्लाह, पैदा करने वाले..."}

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/534, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/81 इसी तरह। ग़रानीक़ की कहानी झूठी और मनगढ़ंत है, और इसका उल्लेख पहले 14/427 में हो चुका है; वहां इस पर चर्चा देखें। (2) एराब अल-कुरान लिन-नह्हास 4/15। (3) सहीह मुस्लिम (770), और अहमद द्वारा उद्धृत (25225)। (4) (द), (ज़), (फ़), और (म) में: खैथम, और (ज़) और 'किताब अल-रिजाल' से जो प्रमाणित है वह खुथैम है।

سورة الزمر: آیات 45 - 48 290

...بت جب شیطان نے نبی ﷺ کی تمنا میں ڈال دیا جب آپ سورہ "النجم" پڑھ رہے تھے: "وہ اونچی اڑان بھرنے والے سارس (غرانیق) ہیں، اور ان کی شفاعت کی امید کی جاتی ہے۔" یہ مفسرین کی ایک جماعت نے کہا ہے (1)۔ ﴿إِذَا هُم يَسْتَبْشِرُونَ﴾ یعنی: ان کے چہروں پر خوشی اور مسرت ظاہر ہوتی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ عَالِمَ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ أَنتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِي مَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ 46 وَلَوْ أَنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا وَمِثْلَهُ مَعَهُ لَافْتَدَوْا بِهِ مِن سُوءِ الْعَذَابِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَبَدَا لَهُم مِّنَ اللَّهِ مَا لَمْ يَكُونُوا يَحْتَسِبُونَ 47 وَبَدَا لَهُمْ سَيِّئَاتُ مَا كَسَبُوا وَحَاقَ بِهِم مَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ 48﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [فاطر] منسوب ہے کیونکہ یہ ندا مضاف ہے، اور اسی طرح ﴿عَالِمَ الْغَيْبِ﴾ [عالم] بھی۔ سیبویہ کے نزدیک اسے صفت (نعت) بنانا جائز نہیں (2)۔

﴿أَنتَ تَحْكُمُ بَيْنَ عِبَادِكَ فِي مَا كَانُوا فِيهِ يَخْتَلِفُونَ﴾ اور "صحیح" مسلم میں ہے: ابو سلمہ بن عبد الرحمن بن عوف سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے عائشہ رضی اللہ عنہا سے پوچھا: "نبی ﷺ جب رات کو اٹھتے تھے تو اپنی نماز کس دعا سے شروع فرماتے تھے؟" انہوں نے کہا: "جب آپ ﷺ رات کو اٹھتے تو اپنی نماز اس دعا سے شروع فرماتے: 'اے اللہ، جبرائیل، میکائیل اور اسرافیل کے رب، آسمانوں اور زمین کے پیدا کرنے والے، غیب اور ظاہر کے جاننے والے، تو ہی اپنے بندوں کے درمیان ان چیزوں کا فیصلہ فرماتا ہے جن میں وہ اختلاف کرتے تھے۔ مجھے اپنے حکم

سے اس حق کی طرف ہدایت دے جس میں اختلاف کیا گیا ہے، بے شک تو جسے چاہتا ہے سیدھے راستے کی طرف ہدایت دیتا ہے'" (3)۔

اور جب ربیع بن خثیم (4) کو حسین بن علی رضی اللہ عنہما کی شہادت کی خبر پہنچی تو انہوں نے پڑھا: ﴿قُلِ اللَّهُمَّ فَاطِرَ ...﴾

---

(1) المحرر الوجیز 4/534، اور تفسیر البغوی 4/81 اسی طرح، اور قصہ غرانیق باطل اور من گھڑت ہے، اور 14/427 میں گزر چکا ہے، وہاں اس پر کلام دیکھیں۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 4/15۔ (3) صحیح مسلم (770)، اور اسے احمد نے روایت کیا ہے (25225)۔ (4) (د) اور (ظ) اور (ف) اور (م) میں: خیثم ہے، اور جو (ز) اور کتبِ رجال میں ثابت ہے وہ خثیم ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 46 - 48

291

...the heavens and the earth, Knower of the unseen and the witnessed, You will judge between Your servants concerning that over which they used to differ. (1)

Said Sa'id ibn Jubayr: "I know a verse that if anyone recites it and then asks Allah for something, He will surely grant it to them; His words, Exalted be He: {Say, 'O Allah, Creator of the heavens and the earth, Knower of the unseen and the witnessed, You will judge between Your servants concerning that over which they used to differ.'}" (2).

His words, Exalted be He: {And if those who did wrong...} meaning: those who disbelieved and associated partners with Allah {possessed all that is in the earth and the like of it with it, they would [seek to] ransom themselves with it from the worst of the punishment...} meaning: from the evil punishment of that Day. This has already been discussed in Surah "Aal-Imran" and "Ar-Ra'd" (3).

{And there will appear to them from Allah that which they had not taken into account.} Among the most significant things narrated about it is what Mansur narrated from Mujahid, who said: "They performed deeds they imagined to be good, but they turned out to be bad." As-Suddi said the same. And it was said: "They performed deeds they imagined they would repent for before death, but death overtook them before they could repent, while they had thought they would be saved through repentance. It is also possible that they imagined they would be forgiven without repentance, so {there appeared to them from Allah that which they had not taken into account} regarding entering the Fire (4)."

Sufyan ath-Thawri said concerning this verse: "Woe to the people of hypocrisy (riya'), woe to the people of hypocrisy; this is their verse and their story." And 'Ikrimah ibn 'Ammar (5) said: "Muhammad ibn al-Munkadir became extremely distressed at the time of his death. It was said to him, 'What is this distress?' He said, 'I fear a verse from the Book of Allah: {And there will appear to them from Allah that which they had not taken into account}.'"

---

(1) Reported by Abu Nu'aym in al-Hilya 2/111. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 5/130. (3) 5/198 onwards and 12/53. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/15, excluding the phrase: "As-Suddi said it," which was mentioned on the authority of as-Suddi by al-

Baghawi in his tafsir 4/82. (5) Abu 'Ammar al-'Ijli, of Basra, a Hafiz, one of the carriers of evidence and vessels of truth, died in the year 159 AH. Siyar 7/134. And this statement of his is in al-Muharrar al-Wajiz 4/535, and the statement of Sufyan before it is in it and in al-Kashshaf 3/401.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 46 - 48

291

...आसमानों और धरती का, परोक्ष (ग़ैब) और प्रत्यक्ष (शहादा) का जानने वाला, तू ही अपने बंदों के बीच उन चीज़ों का फ़ैसला करेगा जिनमें वे मतभेद करते थे। (1)

सईद बिन जुबैर ने कहा: "मैं एक ऐसी आयत जानता हूँ जिसे कोई भी पढ़े और फिर अल्लाह से कुछ मांगे, तो वह उसे ज़रूर देगा; अल्लाह तआला का फ़रमान है: {कहो, 'ऐ अल्लाह! आसमानों और धरती के पैदा करने वाले, परोक्ष और प्रत्यक्ष के जानने वाले! तू ही अपने बंदों के बीच उस बात का फ़ैसला करेगा जिसमें वे मतभेद करते थे।'}" (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और अगर उन लोगों के पास जिन्होंने ज़ुल्म किया...} यानी: जिन्होंने झुठलाया और शिर्क किया {वह सब कुछ हो जो धरती में है और उसके साथ उतना ही और भी, तो वे उस दिन के बुरे अज़ाब से बचने के लिए उसे फ़िदिये (बदले) में दे दें...} यानी: उस दिन के बुरे अज़ाब से। यह सूरह 'आल-इमरान' और 'अर-रअद' में गुज़र चुका है (3)।

{और उनके लिए अल्लाह की ओर से वह कुछ ज़ाहिर हो जाएगा जिसका वे गुमान भी नहीं करते थे।} इसके बारे में जो सबसे महत्वपूर्ण बातें रिवायत की गई हैं, उनमें से एक मंसूर ने मुजाहिद से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "उन्होंने ऐसे काम किए जिन्हें वे नेकियाँ समझते थे, लेकिन वे बुराइयाँ निकलीं।" सुद्दी ने भी यही कहा। और कहा गया है: "उन्होंने ऐसे काम किए जिनके बारे में उनका गुमान था कि वे मौत से पहले उनसे तौबा कर लेंगे, लेकिन तौबा करने से पहले ही मौत ने उन्हें आ लिया, जबकि उनका मानना था कि वे तौबा के ज़रिए बच जाएँगे। और यह भी मुमकिन है कि उन्होंने गुमान किया हो कि उन्हें बिना तौबा के माफ़ कर दिया जाएगा, तो {उनके लिए अल्लाह की ओर से वह कुछ ज़ाहिर हो गया जिसका वे गुमान भी नहीं करते थे} यानी आग में दाखिला (4)।"

सुफ़यान अल-थौरी ने इस आयत के बारे में कहा: "दिखावा (रिया) करने वालों के लिए तबाही है, दिखावा करने वालों के लिए तबाही है, यह उनकी आयत और उनकी कहानी है।" और इक्रमा बिन अम्मार (5) ने कहा: "मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर अपनी मौत के वक़्त बहुत परेशान हुए। उनसे पूछा गया: 'यह कैसी परेशानी है?' उन्होंने कहा: 'मैं अल्लाह की किताब की एक आयत से डरता हूँ: {और उनके लिए अल्लाह की ओर से वह कुछ ज़ाहिर हो जाएगा जिसका वे गुमान भी नहीं करते थे}।'"

(1) अबू नुऐम ने अल-हिल्या 2/111 में इसे उद्धृत किया है। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/130। (3) 5/198 और उसके बाद, और 12/53। (4) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 4/15, बिना इस वाक्य के "सुद्दी ने यह कहा," और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/82 में सुद्दी के हवाले से इसका ज़िक्र किया है। (5) अबू अम्मार अल-इजली, अल-बसरी, अल-हाफ़िज़, दलीलों के वाहक और सच्चाई के पात्र, जिनकी मृत्यु सन् 159 हिजरी में हुई। अल-सियार 7/134। और उनका यह कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/535 में है, और उनसे पहले सुफ़यान का कथन इसमें और अल-कश्शाफ़ 3/401 में है।

...آسمانوں اور زمین کے، غیب اور ظاہر کے جاننے والے، تو ہی اپنے بندوں کے درمیان ان باتوں کا فیصلہ کرے گا جن میں وہ اختلاف کرتے تھے۔ (1)

سعید بن جبیر نے کہا: "میں ایک ایسی آیت جانتا ہوں جسے کوئی بھی پڑھے اور پھر اللہ سے کچھ مانگے تو وہ اسے ضرور عطا فرمائے گا؛ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہہ دیجیے کہ اے اللہ! آسمانوں اور زمین کے پیدا کرنے والے، غیب اور ظاہر کے جاننے والے! تو ہی اپنے بندوں کے درمیان اس بات کا فیصلہ کرے گا جس میں وہ اختلاف کرتے تھے۔}" (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اگر ان لوگوں کے پاس جنہوں نے ظلم کیا...} یعنی: جھٹلایا اور شرک کیا {وہ سب کچھ ہو جو زمین میں ہے اور اس کے ساتھ اتنا ہی اور بھی، تو وہ اس دن کے برے عذاب سے بچنے کے لیے اسے فدیہ میں دے دیں...} یعنی: اس دن کے برے عذاب سے۔ یہ سورہ "آل عمران" اور "الرعد" میں گزر چکا ہے (3)۔

{اور ان کے لیے اللہ کی طرف سے وہ کچھ ظاہر ہو جائے گا جس کا وہ گمان بھی نہیں کرتے تھے۔} اس بارے میں مروی اہم ترین باتوں میں سے وہ ہے جو منصور نے مجاہد سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: "انہوں نے ایسے اعمال کیے جنہیں وہ نیکیاں سمجھتے تھے، لیکن وہ برائیاں نکلیں۔" سدی نے بھی یہی کہا۔ اور کہا گیا ہے: "انہوں نے ایسے اعمال کیے جن کے بارے میں ان کا خیال تھا کہ وہ موت سے پہلے ان سے توبہ کر لیں گے، لیکن توبہ کرنے سے پہلے ہی موت نے انہیں آ لیا، جبکہ ان کا گمان تھا کہ وہ توبہ کے ذریعے نجات پا جائیں گے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ

انہوں نے گمان کیا ہو کہ انہیں بغیر توبہ کے معاف کر دیا جائے گا، تو {ان کے لیے اللہ کی طرف سے وہ کچھ ظاہر ہو گیا جس کا وہ گمان بھی نہیں کرتے تھے} یعنی جہنم میں داخل ہونا (4)۔"

سفیان ثوری نے اس آیت کے بارے میں کہا: "ریاکاروں کے لیے ہلاکت ہے، ریاکاروں کے لیے ہلاکت ہے، یہ ان کی آیت اور ان کا قصہ ہے۔" اور عکرمہ بن عمار (5) نے کہا: "محمد بن المنکدر اپنی موت کے وقت بہت زیادہ بے چین ہوئے، ان سے پوچھا گیا: یہ کیسی بے چینی ہے؟ انہوں نے کہا: میں اللہ کی کتاب کی ایک آیت سے ڈرتا ہوں: {اور ان کے لیے اللہ کی طرف سے وہ کچھ ظاہر ہو جائے گا جس کا وہ گمان بھی نہیں کرتے تھے}۔"

---

(1) اسے ابو نعیم نے الحلیہ 2/111 میں روایت کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 5/130۔ (3) 5/198 اور اس کے بعد اور 12/53۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 4/15، سوائے اس جملے کے: "اور سدی نے اسے کہا،" اور اسے بغوی نے اپنی تفسیر 4/82 میں سدی سے روایت کیا ہے۔ (5) ابو عمار العجلی، البصری، الحافظ، ثقہ راویوں اور سچے لوگوں میں سے، وفات سن (159ھ)۔ السیر 7/134۔ اور ان کا یہ قول المحرر الوجیز 4/535 میں ہے، اور ان سے پہلے سفیان کا قول اس میں اور الکشاف 3/401 میں ہے۔

Surat Az-Zumar: Verses 48 - 52 292

... they did not expect, so I fear that what I did not expect will appear to me. {And there will appear to them} meaning: become apparent to them {the evils of what they earned} meaning: the punishment for what they earned of disbelief and sins. {And they will be enveloped by} meaning: surrounded and descended upon them {what they used to mock}.

Allah Almighty says: {When harm touches man, he calls upon Us; then when We bestow a favor from Us upon him, he says, 'I was only given it because of knowledge.' No, it is a trial, but most of them do not know. (49) Those before them had already said it, but what they earned did not avail them. (50) So the evils of what they earned struck them. And those who have wronged among these - the evils of what they earned will strike them; and they cannot escape [Allah]. (51) Do they not know that Allah extends provision for whom He wills and restricts [it]? Indeed in that are signs for a people who believe. (52)}

Allah Almighty says: {When harm touches man, he calls upon Us} It was said: it was revealed regarding Abu (1) Hudhayfah bin al-Mughirah.

{Then when We bestow a favor from Us upon him, he says, 'I was only given it because of knowledge.'} Qatada said: 'upon knowledge' (2) I have of the ways of earning; and also from him 'upon knowledge' based on the good I have. It was said: 'upon knowledge' meaning: based on God's knowledge of my merit. Al-Hasan said: 'upon knowledge' meaning: by knowledge that God taught me (3). And it was said: the meaning is that he said: I have known that if I am given this in this world, then I have a status with God. So Allah said: {No, it is a trial} meaning: rather, the blessings you were given are a trial through which you are tested (4).

Al-Farra (5) said: He used the feminine 'hiya' (it) because 'al-fitnah' (trial) is feminine. If it were 'bal huwa fitnah' (but he/it is a trial), it would have been permissible. Al-Nahhas: The estimation is: rather, I have given it as a trial.

---

(1) The word 'Abi' is not in (m). The text is from An-Nukat wal-'Uyun 5/130. (2) His saying, Qatada said: 'upon knowledge' is from (m). (3) The aforementioned sayings are in Al-Muharrar al-Wajiz 4/536, and An-Nukat wal-'Uyun 5/130. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/182-183. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/420, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/15.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 48 - 52 292

...वे गणना नहीं करते थे, इसलिए मुझे डर है कि वह जो मैंने नहीं सोचा था, मेरे सामने प्रकट हो जाएगा। {और उनके लिए प्रकट होगा} अर्थात्: उनके सामने ज़ाहिर होगा {उनका किया हुआ बुरा} अर्थात्: उनके कुफ़्र और पापों की सज़ा। {और उन्हें घेर लेगा} अर्थात्: उन्हें घेर लेगा और उन पर उतर आएगा {जिसका वे मज़ाक उड़ाते थे}।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जब मनुष्य को कोई कष्ट पहुँचता है तो वह हमें पुकारता है, फिर जब हम उसे अपनी ओर से कोई वरदान प्रदान करते हैं, तो वह कहता है, 'यह तो मुझे केवल ज्ञान के आधार पर दिया गया है।' नहीं, बल्कि यह एक परीक्षा है, परन्तु उनमें से अधिकांश लोग नहीं जानते। (49) जो उनसे पहले थे, उन्होंने भी यही कहा था, तो उनका किया धरा उनके किसी काम न आया। (50) फिर उन्हें उनके कर्मों की बुराइयाँ आ पहुँचीं। और इन लोगों में से जिन्होंने अत्याचार किया है, उन्हें भी शीघ्र ही उनके कर्मों की बुराइयाँ आ पहुँचेंगी; और वे (हमें) हरा नहीं सकेंगे। (51) क्या वे नहीं जानते कि अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है और तंग भी? निस्संदेह इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान रखते हैं। (52)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {जब मनुष्य को कोई कष्ट पहुँचता है तो वह हमें पुकारता है} कहा गया है: यह अबू (1) हुजैफा बिन अल-मुगीरा के बारे में उतरी थी।

{फिर जब हम उसे अपनी ओर से कोई वरदान प्रदान करते हैं, तो वह कहता है, 'यह तो मुझे केवल ज्ञान के आधार पर दिया गया है'} कतादा ने कहा: 'ज्ञान पर' (2) जो मुझे कमाने के तरीकों का है; और उनसे यह भी है कि 'ज्ञान पर' मेरी अच्छाई के कारण। और कहा गया है: 'ज्ञान पर' अर्थात्: मेरे गुण के बारे में अल्लाह के ज्ञान के आधार पर। अल-हसन ने कहा: 'ज्ञान पर' अर्थात्: उस ज्ञान के द्वारा जो अल्लाह ने मुझे सिखाया (3)। और कहा गया है: अर्थ यह है कि उसने कहा: मुझे पता था कि अगर मुझे दुनिया में यह दिया गया है, तो अल्लाह के यहाँ मेरा एक मकाम है; तो अल्लाह ने फरमाया: {नहीं, बल्कि यह एक परीक्षा है} अर्थात्: बल्कि जो नेमतें तुम्हें दी गई हैं, वे एक परीक्षा हैं जिससे तुम्हारी आज़माइश की जा रही है (4)।

अल-फर्रा (5) ने कहा: 'हिया' (स्त्रीलिंग) शब्द का प्रयोग 'फिटना' (परीक्षा - स्त्रीलिंग) होने के कारण किया गया है, और यदि 'बल हुवा फिटना' होता तो भी जायज़ था। अल-नहस: अनुमान यह है: बल्कि मैंने उसे एक परीक्षा के रूप में दिया है।

(1) शब्द 'अबी' (म) में नहीं है। और यह कथन अन-नुकात वल-'उयून 5/130 से है। (2) उनका कहना, कतादा ने कहा: 'ज्ञान पर' (म) से है। (3) पूर्वोक्त कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/536 और अन-नुकात वल-'उयून 5/130 में हैं। (4) 'मानी अल-कुरान' अल-नहस द्वारा 6/182-183। (5) 'मानी अल-कुरान' 2/420 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से 'इराब अल-कुरान' 4/15 में उद्धृत किया है।

سورہ الزمر: آیات ۴۸ - ۵۲ ۲۹۲

...وہ گمان نہیں کرتے تھے، سو میں ڈرتا ہوں کہ میرے سامنے وہ ظاہر ہو جائے جس کا میں نے حساب نہیں لگایا تھا۔ {اور ان پر ظاہر ہو جائے گا} یعنی: ان کے سامنے کھل کر آ جائے گا {ان کے اعمال کی برائیاں} یعنی: ان کے کفر اور گناہوں کی سزا۔ {اور انہیں گھیر لے گا} یعنی: ان کا احاطہ کر لے گا اور ان پر اتر پڑے گا {وہ جس کا وہ مذاق اڑاتے تھے}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر جب انسان کو کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ ہمیں پکارتا ہے، پھر جب ہم اسے اپنی طرف سے کوئی نعمت عطا کر دیتے ہیں، تو وہ کہتا ہے کہ 'یہ تو مجھے محض (اپنے) علم کی بنا پر دیا گیا ہے'۔ (نہیں) بلکہ یہ تو ایک آزمائش ہے لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔ (۴۹) ان سے پہلے لوگوں نے بھی یہی کہا تھا، سو ان کی کمائی ان کے کچھ کام نہ آئی۔ (۵۰) پھر ان پر ان کے اعمال کی برائیاں آ پڑیں۔ اور ان میں سے جنہوں نے ظلم کیا ہے ان پر بھی عنقریب ان کے اعمال کی برائیاں آ پڑیں گی، اور وہ (اللہ کو) عاجز کرنے والے نہیں ہیں۔ (۵۱) کیا انہیں معلوم نہیں کہ اللہ جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور تنگ (بھی) کر دیتا ہے؟ بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو ایمان لاتے ہیں۔ (۵۲)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پھر جب انسان کو کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ ہمیں پکارتا ہے} کہا گیا ہے: یہ ابو (۱) حذیفہ بن المغیرہ کے بارے میں نازل ہوئی تھی۔

{پھر جب ہم اسے اپنی طرف سے کوئی نعمت عطا کر دیتے ہیں، تو وہ کہتا ہے کہ 'یہ تو مجھے محض (اپنے) علم کی بنا پر دیا گیا ہے'} قتادہ نے کہا: 'علم پر' (۲) جو مجھے کمانے کے طریقوں کا ہے؛ اور ان سے یہ بھی مروی ہے کہ 'علم پر' میری بھلائی کی وجہ سے۔ اور کہا گیا: 'علم پر' یعنی: میری فضیلت کے بارے میں اللہ کے علم کی بنا پر۔ الحسن نے کہا: 'علم پر' یعنی: اس علم

کے ذریعے جو اللہ نے مجھے سکھایا (۳)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ اس نے کہا: میں جانتا تھا کہ اگر مجھے دنیا میں یہ دیا گیا ہے تو اللہ کے ہاں میرا ایک مقام ہے؛ تو اللہ نے فرمایا: {بلکہ وہ تو ایک آزمائش ہے} یعنی: بلکہ وہ نعمتیں جو تمہیں دی گئی ہیں وہ ایک فتنہ ہیں جن کے ذریعے تمہارا امتحان لیا جاتا ہے (۴)۔

الفراء (۵) نے کہا: 'ہی' کی تانیث 'فتنہ' کے مؤنث ہونے کی وجہ سے ہے، اور اگر 'بل ہو فتنہ' ہوتا تو بھی جائز تھا۔ النحاس: تقدیر یہ ہے: بلکہ میں نے اسے فتنہ (آزمائش) کے طور پر دیا ہے۔

---

(۱) لفظ 'أبي' (م) میں نہیں ہے۔ اور یہ کلام النکت والعیون ۵/ ۱۳۰ سے ہے۔ (۲) ان کا قول، قتادہ نے کہا: 'علی علم' (م) سے ہے۔ (۳) سابقہ اقوال المحرر الوجیز ۴/ ۵۳۶، والنکت والعیون ۵/ ۱۳۰ میں ہیں۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۶/ ۱۸۲ - ۱۸۳۔ (۵) معانی القرآن ۲/ ۴۲۰ میں، اور مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۴/ ۱۵ میں نقل کیا ہے۔

293 Surah Al-Zumar: Verses 49 - 59

﴿But most of them do not know﴾ That is: they do not know that giving them wealth is a test. His Almighty saying: ﴿Those before them had already said it﴾ The verb is feminine due to the femininity of the 'word' (1) ﴿Those before them﴾ meaning the disbelievers before them, like Qarun and others, when he said: ﴿I was only given it because of the knowledge I have﴾ [Al-Qasas: 78]. ﴿So all that they used to earn did not avail them﴾ 'Ma' is for negation, meaning: their wealth and children did not avail them anything against the punishment of Allah (2). It was also said: What did their wealth avail? So 'ma' is interrogative. ﴿And the evil consequences of what they earned struck them﴾ That is: the punishment for their evil deeds. Punishment for an evil deed is sometimes called an evil deed itself. ﴿And those who have wronged﴾ meaning committed shirk ﴿from among these﴾ people ﴿will be struck by the evil consequences of what they earned﴾ meaning by hunger and the sword. ﴿And they will not cause failure [to Allah]﴾ meaning they cannot escape Allah or outrun Him. This has been mentioned previously (3). His Almighty saying: ﴿Do they not know that Allah extends provision for whom He wills and restricts it? Indeed, in that are signs for a people who believe.﴾ The believer is specifically mentioned because he is the one who reflects on the signs and benefits from them. He knows that abundance of provision may be a plot or a gradual lure (istidraj), and its restriction may be for elevation and greatness. His Almighty saying: ﴿Say, 'O My servants who have transgressed against themselves [by sinning], do not despair of the mercy of Allah. Indeed, Allah forgives all sins. Indeed, it is He who is the Forgiving, the Merciful. (53) And return [in repentance] to your Lord and submit to Him before the punishment comes upon you; then you will not be helped. (54) And follow the best of what was revealed to you from your Lord before the punishment comes upon you suddenly while you do not perceive, (55) Lest a soul should say, "Oh [how I regret] over what I neglected in regard to Allah and that I was among the mockers." (56) Or [lest] it say, "If only Allah had guided me, I would have been among the righteous." (57) Or [lest] it say when it sees the punishment, "If only I had another turn so I could be among the doers of good." (58) But yes, My verses had come to you, but you denied them and were arrogant and were among the disbelievers." (59)﴾ His Almighty saying: ﴿Say, 'O My servants who have transgressed against themselves, do not despair of the mercy of Allah'﴾ And if...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/15. (2) Tafsir al-Baghawi 4/82 similarly. (3) 9/35 and 11/8.

293 सूरा अज़-ज़ुमर: आयत 49 - 59

﴾लेकिन उनमें से अधिकांश नहीं जानते।﴿ यानी: वे नहीं जानते कि उन्हें धन देना एक परीक्षा है। अल्लाह का कथन: ﴾उनसे पहले वाले भी यह कह चुके थे।﴿ यहाँ क्रिया स्त्रीलिंग है क्योंकि 'शब्द' (कलमा) स्त्रीलिंग है (1)। ﴾उनसे पहले वाले﴿ यानी उनसे पहले के काफ़िर, जैसे कारून और अन्य, जब उसने कहा था: ﴾मुझे यह केवल मेरे पास मौजूद ज्ञान के कारण दिया गया है।﴿ [अल-क़सस: 78]। ﴾तो जो कुछ वे कमाते थे, वह उनके काम न आया।﴿ यहाँ 'मा' निषेध के लिए है, जिसका अर्थ है: उनके धन और उनकी संतानों ने अल्लाह के अज़ाब से उन्हें कुछ भी नहीं बचाया (2)। यह भी कहा गया है: उनके धन ने क्या लाभ पहुँचाया? तो 'मा' प्रश्नवाचक है। ﴾तो उनकी बुराइयों का परिणाम उन पर आ पड़ा जो उन्होंने कमाया था।﴿ यानी: उनके बुरे कर्मों का बदला। कभी-कभी बुराई के बदले को भी बुराई कहा जाता है। ﴾और जिन्होंने ज़ुल्म किया﴿ यानी शिर्क किया ﴾इन लोगों में से﴿ इस उम्मत के ﴾उन्हें भी उनकी बुराइयों का परिणाम भुगतना होगा जो उन्होंने कमाया,﴿ यानी भूख और तलवार के माध्यम से। ﴾और वे अल्लाह को हरा नहीं सकते,﴿ यानी वे अल्लाह की पकड़ से भाग नहीं सकते और न ही उससे आगे निकल सकते हैं। यह पहले बताया जा चुका है (3)। अल्लाह का कथन: ﴾क्या वे नहीं जानते कि अल्लाह जिसके लिए चाहता है रोज़ी कुशादा कर देता है और जिसके लिए चाहता है तंग कर देता है? वास्तव में, इसमें उन लोगों के लिए निशानियाँ हैं जो ईमान रखते हैं।﴿ विशेष रूप से मोमिन (विश्वासी) का उल्लेख किया गया है क्योंकि वही आयतों पर विचार करता है और उनसे लाभ उठाता है। वह जानता है कि रोज़ी की प्रचुरता कभी-कभी एक चाल या क्रमिक ढील (इस्तिदराज) हो सकती है, और उसकी तंगी महानता और सम्मान के लिए हो सकती है। अल्लाह का कथन: ﴾कह दो, 'ऐ मेरे बंदों! जिन्होंने अपनी जानों पर ज़्यादती (पाप) की है, अल्लाह की रहमत से निराश न हो। निस्संदेह अल्लाह तमाम गुनाहों को माफ़ कर देता है। बेशक वह बड़ा क्षमाशील, अत्यंत दयावान है। (53) और अपने रब की ओर रुजू करो और उसके आज्ञाकारी बन जाओ, इससे पहले कि तुम पर अज़ाब आए, फिर तुम्हारी मदद नहीं की जाएगी। (54) और उसका अनुसरण करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारा गया है, इससे पहले कि तुम पर अचानक अज़ाब आ जाए और तुम्हें खबर भी न हो, (55) कहीं ऐसा न हो कि कोई जान कहने लगे, 'हाय अफ़सोस उस पर जो मैंने अल्लाह के हक़ में कोताही की और मैं तो मज़ाक उड़ाने वालों में से था।' (56) या कहे, 'अगर अल्लाह मुझे हिदायत देता तो मैं भी परहेज़गारों में से होता।' (57) या अज़ाब देखकर कहे, 'काश! मुझे एक बार फिर मौका मिले तो मैं नेकी करने वालों में से हो जाऊँ।' (58) हाँ, मेरी आयतें तुम्हारे पास आईं, तो

तुमने उन्हें झुठलाया और तक़ब्बुर किया और तुम काफ़िरों में से हो गए।' (59)﴾ अल्लाह का कथन: ﴿कह दो, 'ऐ मेरे बंदों! जिन्होंने अपनी जानों पर ज़्यादती की है, अल्लाह की रहमत से निराश न हो'﴾ और यदि...

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अल-नहहास 4/15। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/82 इसी तरह। (3) 9/35 और 11/8।

293 سورة الزمر: آيات 49 - 59

﴿لیکن ان میں سے اکثر نہیں جانتے۔﴾ یعنی: وہ نہیں جانتے کہ انہیں مال دینا ایک آزمائش ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تحقیق یہ بات ان سے پہلے لوگوں نے کہی تھی۔﴾ فعل مؤنث لایا گیا کیونکہ 'کلمہ' مؤنث ہے (1)۔ ﴿وہ لوگ جو ان سے پہلے تھے﴾ سے مراد ان سے پہلے کے کفار ہیں، جیسے قارون وغیرہ، جب اس نے کہا تھا: ﴿یہ تو مجھے محض اس علم کی بنا پر دیا گیا ہے جو میرے پاس ہے﴾ [القصص: 78]۔ ﴿پس ان کے کام نہ آیا جو وہ کماتے تھے۔﴾ 'ما' نفی کے لیے ہے، یعنی: ان کے مال اور ان کی اولاد نے اللہ کے عذاب سے انہیں کچھ فائدہ نہ پہنچایا (2)۔ اور کہا گیا: یعنی ان کے مالوں نے انہیں کیا فائدہ دیا؟ تو 'ما' استفہامیہ ہے۔ ﴿پس ان پر ان کی کمائی کی برائیاں پڑیں۔﴾ یعنی: ان کے برے اعمال کا بدلہ۔ اور کبھی برائی کے بدلے کو بھی برائی کہہ دیا جاتا ہے۔ ﴿اور جنہوں نے ظلم کیا﴾ یعنی شرک کیا ﴿ان میں سے﴾ اس امت کے ﴿انہیں ان کی کمائی کی برائیاں عنقریب پہنچیں گی،﴾ یعنی بھوک اور تلوار کے ذریعے۔ ﴿اور وہ عاجز کرنے والے نہیں ہیں،﴾ یعنی اللہ کی گرفت سے بچنے والے یا اس سے آگے نکل جانے والے نہیں ہیں۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کیا انہوں نے نہیں جانا کہ اللہ جس کے لیے چاہتا ہے رزق کشادہ کر دیتا ہے اور (جس کے لیے چاہتا ہے) تنگ کر دیتا ہے؟ بے شک اس میں ان لوگوں کے لیے نشانیاں ہیں جو ایمان لاتے ہیں۔﴾ مومن کو خاص طور پر اس لیے ذکر کیا گیا کیونکہ وہی آیات میں غور و فکر کرتا ہے اور ان سے فائدہ اٹھاتا ہے۔ اور وہ جانتا ہے کہ رزق کی فراخی کبھی مکر اور استدراج (ڈھیل دینا) ہو سکتی ہے، اور اس کی تنگی رفعت اور بڑائی کے لیے ہوتی ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہہ دیجیے کہ اے میرے وہ بندو! جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے، اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو۔ یقیناً اللہ تمام گناہوں کو بخش دیتا ہے، بے شک وہی بہت بخشنے والا،

نہایت رحم کرنے والا ہے۔ (53) اور اپنے رب کی طرف رجوع کرو اور اس کے فرمانبردار ہو جاؤ اس سے پہلے کہ تم پر عذاب آئے پھر تمہاری مدد نہیں کی جائے گی۔ (54) اور اس بہترین چیز کی پیروی کرو جو تمہارے رب کی طرف سے تمہاری طرف اتاری گئی ہے، اس سے پہلے کہ تم پر اچانک عذاب آ جائے اور تمہیں خبر بھی نہ ہو، (55) کہ کہیں کوئی جان یہ نہ کہے کہ ہائے افسوس اس پر جو میں نے اللہ کے حق میں کوتاہی کی اور میں تو مذاق اڑانے والوں میں سے تھا، (56) یا کہے کہ کاش اللہ مجھے ہدایت دیتا تو میں پرہیزگاروں میں سے ہوتا، (57) یا عذاب دیکھ کر کہے کہ کاش میرے لیے ایک بار لوٹنا ہو جائے تو میں نیکوکاروں میں سے ہو جاؤں، (58) کیوں نہیں، تیرے پاس میری آیات آئیں تو نے انہیں جھٹلایا اور تکبر کیا اور تو کافروں میں سے تھا۔ (59)﴾ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کہہ دیجیے کہ اے میرے وہ بندو! جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے، اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو۔﴾ اور...

(1) اعراب القرآن للنحاس 4/15۔ (2) تفسیر البغوی 4/82 اسی طرح۔ (3) 9/35 اور 11/8۔

If you wish, you can delete the 'Ya'; because the vocative is a place for deletion. Al-Nahhas (1) said: Among what is narrated regarding it is what Muhammad bin Ishaq narrated from Nafi' from Ibn Umar, from Umar, who said: When we gathered for the Hijra (migration), Hisham bin Al-Aasi bin Wa'il Al-Sahmi, Ayyash bin Abi Rabi'ah bin Utbah (2), and I made an appointment. We said: The meeting place is 'Adat' (3) of Bani Ghifar. We said: Whoever is late from us has been detained, so his companion should proceed. So Ayyash bin Utbah and I woke up, and Hisham was detained from us; he had been put to trial and succumbed. We used to say in Medina: These people knew Allah, the Almighty, and believed in His Messenger ﷺ, then they were put to trial due to an affliction that befell them; we do not see any repentance for them. They also used to say this about themselves. Then Allah, the Almighty, revealed in His Book: {Say: O My servants who have transgressed against themselves, do not despair of the mercy of Allah} until the words of the Almighty: {Is there not in Hell an abode for the arrogant?}.

Umar said: I wrote it with my hand and then sent it to Hisham. Hisham said: When it reached me, I went out with it to Dhu Tuwa. I said: O Allah, make me understand it. Then I realized it was revealed about us. I returned, sat on my camel, and caught up with the Messenger of Allah (4) ﷺ.

And from Said bin Jubayr from Ibn Abbas, he said: There were a people from among the polytheists who had killed many and committed adultery many times. They said to the Prophet ﷺ, or sent word to him: What you call for is good, if only you could inform us (5) that there is repentance for us? Then Allah, the Almighty, revealed this verse: {Say: O My servants who have transgressed against themselves} (6).

(1) I'rab al-Qur'an 4/16, and what precedes it is from it. (2) Thus in the copies: Ayyash bin Abi Rabi'ah bin Utbah, and in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas: Ayyash bin Utbah. What is in the sources is: Ayyash bin Abi Rabi'ah bin Al-Mughira bin Abdullah Al-Qurashi Al-Makhzumi. Al-Isabah 7/184, and the story is in it under the biography of Hisham bin Al-Aas 10/246, and Al-Hafiz Ibn Hajar authenticated its chain of narration. (3) Al-Adat: The pond. Al-Lisan (Adya). (4) Al-Sira Al-Nabawiyya 1/475 - 476, and through Ibn Ishaq it was narrated by Al-Wahidi in Asbab Al-Nuzul pp. 390-391. (5) In (D), (Z), and (M): "or inform us", and what is established is from (Zah), which is consistent with the sources. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/16.

यदि आप चाहें, तो आप 'या' को हटा सकते हैं; क्योंकि संबोधन विलोपन का स्थान है। अल-नहस (1) ने कहा: इसके बारे में जो कुछ भी वर्णित है, वह मुहम्मद बिन इशाक ने नाफी से, उन्होंने इब्न उमर से, उन्होंने उमर से सुनाया है, जिन्होंने कहा: जब हम हिजरत (प्रवास) के लिए एकत्र हुए, तो मैंने, हिशाम बिन अल-आसी बिन वैल अल-सहमी और अय्याश बिन अबी रबीआ बिन उतबा (2) ने एक वादा किया। हमने कहा: मिलने का स्थान बनी ग़िफ़ार का 'अदात' (3) है। हमने कहा: हम में से जो कोई भी देर करेगा उसे रोक लिया गया समझा जाएगा, इसलिए उसके साथी को आगे बढ़ जाना चाहिए। तो मैं और अय्याश बिन उतबा सुबह निकले, और हिशाम को हमसे रोक लिया गया; उसे आज़माइश में डाला गया और वह विचलित हो गया। हम मदीना में कहते थे: ये लोग अल्लाह सर्वशक्तिमान को जानते थे और उनके रसूल ﷺ पर विश्वास करते थे, फिर उन पर आई विपत्ति के कारण वे विचलित हो गए; हम उनके लिए कोई पश्चाताप नहीं देखते हैं। वे स्वयं भी अपने बारे में यही कहते थे। तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने अपनी किताब में उतारा: {कह दो: ऐ मेरे बंदों जिन्होंने अपने आप पर ज़्यादती की है, अल्लाह की रहमत से निराश न हो} अल्लाह तआला के इस वचन तक: {क्या घमण्ड करने वालों का ठिकाना जहन्नुम में नहीं है?}।

उमर ने कहा: मैंने इसे अपने हाथ से लिखा और फिर हिशाम को भेज दिया। हिशाम ने कहा: जब यह मेरे पास पहुँचा, तो मैं इसे लेकर ज़ू तुवा की ओर निकल गया। मैंने कहा: ऐ अल्लाह, मुझे यह समझा दे। तब मुझे अहसास हुआ कि यह हमारे बारे में उतरी है। मैं लौटा, अपने ऊंट पर बैठा, और अल्लाह के रसूल ﷺ से जा मिला (4)।

और सईद बिन जुबैर से इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत है, उन्होंने कहा: मुशरिकों में से कुछ लोग ऐसे थे जिन्होंने बहुत हत्याएं की थीं और बहुत व्यभिचार किया था। उन्होंने पैगंबर ﷺ से कहा, या उनके पास संदेश भेजा: आप जिस चीज़ की ओर बुलाते हैं वह अच्छी है, यदि आप हमें बता सकें(5) कि हमारे लिए कोई तौबा (पश्चाताप) है? तब अल्लाह सर्वशक्तिमान ने यह आयत उतारी: {कह दो: ऐ मेरे बंदों जिन्होंने अपने आप पर ज़्यादती की है} (6)।

(1) इराब अल-कुरआन 4/16, और इससे पहले का हिस्सा वहीं से है। (2) प्रतियों में ऐसा ही है: अय्याश बिन अबी रबीआ बिन उतबा, और अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरआन में: अय्याश बिन उतबा। स्रोतों में जो है वह है: अय्याश बिन अबी रबीआ बिन अल-मुग़ीरा बिन अब्दुल्ला अल-कुरशी

अल-मख़ज़ूमी। अल-इसाबा 7/184, और कहानी इसमें हिशाम बिन अल-आस की जीवनी 10/246 के तहत है, और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने इसके वर्णन की श्रृंखला को प्रमाणित किया है। (3) अल-अदात: तालाब। अल-लिसान (अद्या)। (4) अल-सीरा अल-नबविय्या 1/475 - 476, और इब्न इशाक के माध्यम से इसे अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 390-391 में उद्धृत किया है। (5) (द), (ज़), और (म) में: "या हमें सूचित करें", और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो स्रोतों के अनुरूप है। (6) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरआन 4/16।

اگر آپ چاہیں تو 'یا' کو حذف کر دیں؛ کیونکہ ندا حذف کی جگہ ہے۔ النحاس (1) نے کہا: اس بارے میں جو کچھ مروی ہے ان میں سے وہ ہے جسے محمد بن اسحاق نے نافع سے، انہوں نے ابن عمر سے، انہوں نے عمر سے روایت کیا، انہوں نے کہا: جب ہم ہجرت پر اکٹھے ہوئے، تو میں نے، ہشام بن العاص بن وائل السہمی اور عیاش بن ابی ربیعہ بن عتبہ (2) نے ایک وعدہ کیا۔ ہم نے کہا: ملاقات کی جگہ بنی غفار کی 'اضاۃ' (3) ہے۔ ہم نے کہا: ہم میں سے جو پیچھے رہ جائے اسے روک لیا گیا ہے، لہذا اس کے ساتھی کو آگے بڑھ جانا چاہیے۔ چنانچہ میں اور عیاش بن عتبہ صبح روانہ ہوئے، اور ہشام ہم سے پیچھے رہ گیا؛ اسے فتنے میں ڈالا گیا اور وہ فتنے میں پڑ گیا۔ ہم مدینہ میں کہتے تھے: یہ لوگ اللہ عزوجل کو پہچانتے تھے اور اس کے رسول ﷺ پر ایمان لائے تھے، پھر ان پر آنے والی مصیبت کی وجہ سے وہ فتنے میں پڑ گئے؛ ہم ان کے لیے کوئی توبہ نہیں دیکھتے۔ اور وہ خود بھی اپنے بارے میں یہی کہتے تھے۔ تب اللہ عزوجل نے اپنی کتاب میں نازل فرمایا: {کہہ دو: اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے، اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو} اللہ تعالیٰ کے اس قول تک: {کیا جہنم میں تکبر کرنے والوں کا ٹھکانا نہیں ہے؟}۔

عمر نے کہا: میں نے اسے اپنے ہاتھ سے لکھا پھر اسے ہشام کی طرف بھیج دیا۔ ہشام نے کہا: جب وہ میرے پاس پہنچی، تو میں اسے لے کر ذی طویٰ کی طرف نکل گیا۔ میں نے کہا: اے اللہ، مجھے یہ سمجھا دے۔ تو مجھے معلوم ہوا کہ یہ ہمارے بارے میں نازل ہوئی ہے۔ میں واپس لوٹا، اپنے اونٹ پر بیٹھا، اور رسول اللہ ﷺ سے جا ملا (4)۔

اور سعید بن جبیر سے ابن عباس کی روایت ہے، انہوں نے کہا: مشرکین میں سے کچھ لوگ تھے جنہوں نے بہت قتل کیے تھے، اور بہت زنا کیا تھا، تو انہوں نے نبی ﷺ سے کہا، یا ان کی طرف

پیغام بھیجا: آپ جس چیز کی طرف بلاتے ہیں وہ بہت اچھی ہے، کاش آپ ہمیں بتا دیتے (5) کہ کیا ہمارے لیے توبہ ہے؟ تو اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: {کہہ دو: اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے} (6)۔

(1) إعراب القرآن 4/16، اور اس سے پہلے کا حصہ وہیں سے ہے۔ (2) نسخوں میں اسی طرح ہے: عیاش بن ابی ربیعہ بن عتبہ، اور النحاس کی إعراب القرآن میں: عیاش بن عتبہ۔ اور جو ذرائع میں ہے وہ ہے: عیاش بن ابی ربیعہ بن المغیرہ بن عبد اللہ القرشی المخزومی۔ الإصابہ 7/ 184، اور یہ قصہ اس میں ہشام بن العاص کے ترجمہ 10/ 246 میں ہے اور حافظ ابن حجر نے اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے۔ (3) الاضاۃ: تالاب۔ اللسان (اضی)۔ (4) السیرۃ النبویہ 1/ 475 - 476، اور ابن اسحاق کے واسطے سے اسے الواحدی نے اسباب النزول ص 390-391 میں نکالا ہے۔ (5) (د) اور (ز) اور (م) میں ہے: "یا آپ ہمیں بتائیں"، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو کہ ذرائع کے مطابق ہے۔ (6) إعراب القرآن للنحاس 4/ 16۔

Al-Bukhari mentioned it in its meaning (1). It was previously mentioned at the end of "Al-Furqan" (2).

And from Ibn Abbas as well, it was revealed regarding the people of Makkah who said: Muhammad claims that whoever worshiped idols and killed a soul which Allah has forbidden, will not be forgiven. So how can we migrate and embrace Islam when we have worshiped another god along with Allah, and we have killed the soul which Allah has forbidden?! So Allah revealed this verse (3).

It is also said: It was revealed regarding a group of Muslims who were excessive against themselves in worship, and feared that it would not be accepted from them because of sins they committed in the pre-Islamic period of ignorance (Jahiliyyah).

And Ibn Abbas also said, along with 'Ata: It was revealed regarding Wahshi, the killer of Hamza; because he thought that Allah would not accept his Islam. Ibn Jurayj narrated from 'Ata from Ibn Abbas who said: Wahshi came to the Prophet (PBUH) and said: O Muhammad, I have come to you seeking protection, so grant me protection until I hear the word of Allah. The Messenger of Allah (PBUH) said: "I would have preferred to see you without protection, but since you have come to me seeking protection, you are under my protection until you hear the word of Allah." He said: I have associated partners with Allah, killed the soul which Allah has forbidden, and committed adultery. Does Allah accept repentance from me? The Messenger of Allah (PBUH) remained silent until it was revealed: {And those who do not invoke with Allah another deity or kill the soul which Allah has forbidden [to be killed] except by right, and do not commit unlawful sexual intercourse} [Al-Furqan: 68] to the end of the verse. He recited it to him. Wahshi said: I see a condition, perhaps I will not do righteous deeds; I am under your protection until I hear the word of Allah. Then it was revealed: {Indeed, Allah does not forgive association with Him, but He forgives what is less than that for whom He wills} [An-Nisa: 48]. He called him and recited it to him. He said: Perhaps I am among those whom He does not will; I am under your protection until I hear the word of Allah. Then it was revealed: {O My servants who have transgressed against themselves [by sinning], do not despair of the mercy of Allah} [Az-Zumar: 53]. He said: Yes, now I see no condition. So he embraced Islam (4).

(1) Hadith (4810), and the questioner is Wahshi bin Harb, the killer of Hamza (may Allah be pleased with them both) as mentioned by Al-Hafiz Ibn Hajar in Fath al-Bari 8/550. (2) 15/479. (3) Reported by Al-Tabari 20/224, and mentioned by Al-Wahidi in

Asbab al-Nuzul p. 389. (4) Reported by Al-Bayhaqi in Al-Shu'ab (7140), and Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul pp. 349-350.

अल-बुखारी ने इसे इसके अर्थ में उल्लेख किया है (1)। और यह पहले "अल-फ़ुरक़ान" के अंत में बीत चुका है (2)।

और इब्न अब्बास से यह भी है कि यह मक्का के लोगों के बारे में अवतरित हुई जिन्होंने कहा: मुहम्मद का दावा है कि जिसने मूर्तियों की पूजा की और उस जान को मार डाला जिसे अल्लाह ने हराम (निषिद्ध) किया है, उसे क्षमा नहीं किया जाएगा, तो हम कैसे हिजरत (प्रवास) करें और इस्लाम स्वीकार करें जबकि हमने अल्लाह के साथ दूसरे ईश्वर की पूजा की है, और हमने उस जान को मार डाला जिसे अल्लाह ने हराम किया है?! तो अल्लाह ने यह आयत अवतरित की (3)।

और यह भी कहा गया है: यह मुसलमानों के एक समूह के बारे में अवतरित हुई जिन्होंने इबादत में अपने आप पर ज़्यादती की थी, और वे डरते थे कि अज्ञानता के काल (जाहिलियत) में किए गए उनके पिछले पापों के कारण उनकी इबादत स्वीकार नहीं की जाएगी।

और इब्न अब्बास और अता ने यह भी कहा: यह हमज़ा के हत्यारे वहशी के बारे में अवतरित हुई; क्योंकि उसने सोचा था कि अल्लाह उसके इस्लाम को स्वीकार नहीं करेगा। इब्न जुरैज ने अता से और उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि वहशी नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के पास आए और कहा: ऐ मुहम्मद, मैं आपके पास शरण माँगते हुए आया हूँ, इसलिए मुझे शरण दें ताकि मैं अल्लाह का कलाम (वाणी) सुन सकूँ। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मैं तुम्हें बिना शरण के देखना पसंद करता, लेकिन जब तुम शरण माँगते हुए मेरे पास आए हो, तो तुम मेरी शरण में हो जब तक कि तुम अल्लाह का कलाम न सुन लो।" उसने कहा: मैंने अल्लाह के साथ शिर्क किया है, उस जान को मार डाला है जिसे अल्लाह ने हराम किया है और व्यभिचार किया है, क्या अल्लाह मेरी तौबा स्वीकार करेगा? अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) खामोश रहे यहाँ तक कि आयत अवतरित हुई: {और वे लोग जो अल्लाह के साथ किसी दूसरे इष्टदेव को नहीं पुकारते और न उस जान को मारते हैं जिसे अल्लाह ने हराम किया है, मगर हक के साथ, और न वे व्यभिचार करते हैं} [अल-फ़ुरक़ान: 68] आयत के अंत तक, तो आपने उन्हें यह पढ़कर सुनाई। उन्होंने कहा: मैं इसमें एक शर्त देखता हूँ, शायद मैं नेक अमल न कर सकूँ मैं आपकी शरण में हूँ जब तक कि मैं अल्लाह का कलाम न सुन लूँ। फिर अवतरित हुई: {निस्संदेह अल्लाह यह बात क्षमा नहीं करता कि उसके साथ किसी को शरीक (साझी) ठहराया जाए और वह इसके अलावा जिसे चाहे क्षमा कर देता

है} [अन-निसा: 48]। तो आपने उन्हें बुलाया और यह पढ़कर सुनाई। उन्होंने कहा: शायद मैं उनमें से हूँ जिन्हें वह नहीं चाहता; मैं आपकी शरण में हूँ जब तक कि मैं अल्लाह का कलाम न सुन लूँ। फिर अवतरित हुई: {ऐ मेरे वे बंदो! जिन्होंने अपने आप पर ज़्यादती की है, अल्लाह की दया से निराश न हो} [अज़-ज़ुमर: 53]। उन्होंने कहा: हाँ, अब मुझे कोई शर्त नज़र नहीं आती। तो वे इस्लाम ले आए (4)।

(1) हदीस (4810), और पूछने वाला हमज़ा (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कातिल वहशी बिन हर्ब है जैसा कि अल-हाफिज़ इब्न हजर ने अल-फतह 8/550 में उल्लेख किया है। (2) 15/479। (3) अल-तबरी 20/224 ने इसे निकाला है, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 389 में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-बैहकी ने अल-शुअब (7140) में इसे निकाला है, और अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 349-350 में।

بخاری نے اسے اس کے معنی میں ذکر کیا ہے (۱)۔ اور یہ پہلے «الفرقان» کے آخر میں گزر چکا ہے (۲)۔

اور ابن عباس سے یہ بھی ہے کہ یہ مکہ والوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے کہا: محمد کا دعویٰ ہے کہ جس نے بتوں کی پوجا کی اور اس جان کو قتل کیا جسے اللہ نے حرام کیا ہے اسے معاف نہیں کیا جائے گا، تو ہم کیسے ہجرت کریں اور اسلام لائیں جبکہ ہم نے اللہ کے ساتھ دوسرے معبود کی عبادت کی ہے، اور ہم نے اس جان کو قتل کیا ہے جسے اللہ نے حرام کیا ہے؟! تو اللہ نے یہ آیت نازل فرمائی (۳)۔

اور کہا گیا: یہ مسلمانوں کی ایک ایسی قوم کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے عبادت میں اپنے نفسوں پر زیادتی کی تھی، اور وہ ڈرتے تھے کہ جاہلیت کے دور کے ان کے پچھلے گناہوں کی وجہ سے ان کی عبادت قبول نہیں ہوگی۔

اور ابن عباس اور عطاء نے یہ بھی کہا: یہ حمزہ کے قاتل وحشی کے بارے میں نازل ہوئی؛ کیونکہ اس کا خیال تھا کہ اللہ اس کا اسلام قبول نہیں کرے گا۔ ابن جریج نے عطاء سے اور انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ وحشی نبی کریم ﷺ کے پاس آئے اور کہا: اے محمد، میں آپ کے پاس پناہ مانگتے ہوئے آیا ہوں، پس مجھے پناہ دیں تاکہ میں اللہ کا کلام سن سکوں۔ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں تمہیں پناہ کے بغیر دیکھنا پسند کرتا، لیکن جب تم پناہ مانگتے ہوئے میرے پاس آئے ہو تو تم میری پناہ میں ہو جب تک کہ تم اللہ کا کلام نہ سن لو۔" اس نے کہا: میں نے اللہ کے ساتھ شرک کیا ہے، اس جان کو قتل کیا جسے اللہ نے حرام کیا ہے اور زنا کیا ہے، کیا اللہ میری توبہ

قبول کرے گا؟ رسول اللہ ﷺ خاموش رہے یہاں تک کہ آیت نازل ہوئی: ﴿وَالَّذِينَ لَا يَدْعُونَ مَعَ اللَّهِ إِلَٰهًا آخَرَ وَلَا يَقْتُلُونَ النَّفْسَ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ وَلَا يَزْنُونَ﴾ [الفرقان: ۶۸] آیت کے آخر تک، تو آپ نے اسے وہ پڑھ کر سنائی۔ اس نے کہا: میں ایک شرط دیکھ رہا ہوں، شاید میں نیک عمل نہ کر سکوں؛ میں آپ کی پناہ میں ہوں یہاں تک کہ میں اللہ کا کلام سن لوں۔ پھر نازل ہوئی: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَغْفِرُ أَن يُشْرَكَ بِهِۦ وَيَغْفِرُ مَا دُونَ ذَٰلِكَ لِمَن يَشَآءُ﴾ [النساء: ۴۸]۔ پس آپ نے اسے بلایا اور اسے وہ پڑھ کر سنائی۔ اس نے کہا: شاید میں ان لوگوں میں سے ہوں جنہیں وہ نہیں چاہتا؛ میں آپ کی پناہ میں ہوں یہاں تک کہ میں اللہ کا کلام سن لوں۔ پھر نازل ہوئی: ﴿يَعِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ﴾۔ اس نے کہا: ہاں، اب مجھے کوئی شرط نظر نہیں آتی۔ چنانچہ وہ اسلام لے آئے (۴)۔

(۱) حدیث (۴۸۱۰)، اور پوچھنے والے حمزہ رضی اللہ عنہما کے قاتل وحشی بن حرب ہیں جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح ۸/۵۵۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) ۱۵/۴۷۹۔ (۳) اسے طبری نے ۲۲۴/۲۰ میں نکالا ہے، اور واحدی نے اسباب النزول ص ۳۸۹ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) اسے بیہقی نے الشعب (۷۱۴۰) میں نکالا ہے، اور واحدی نے اسباب النزول ص ۳۴۹ - ۳۵۰ میں۔

٢٩٦ Surah Az-Zumar: Verses 53 - 59

Hammad bin Salamah narrated from Thabit, from Shahr bin Hawshab, from Asma' that she heard the Prophet (peace be upon him) reciting: "Say, O My servants who have transgressed against themselves, do not despair of the mercy of Allah. Indeed, Allah forgives all sins and He does not care; indeed, He is the Forgiving, the Merciful."(1) And in the mushaf of Ibn Mas'ud: "Indeed, Allah forgives all sins for whomsoever He wills."(2).

Abu Ja'far al-Nahhas said(3): These two recitations are based on interpretation, meaning: Allah forgives whomsoever He wills. Allah Almighty has defined who He wills to forgive, and he is the repentant person or the one who has committed minor sins and has no major ones. What follows points to the fact that He intends the repentant person: {And turn in repentance to your Lord}. Thus, the repentant person's sins are all forgiven. This is indicated by {And indeed, I am the Perpetual Forgiver of whoever repents} [Taha: 82]. There is no ambiguity in this.

Ali bin Abi Talib said: There is no verse in the Quran more expansive than this verse: {Say, O My servants who have transgressed against themselves, do not despair of the mercy of Allah}(4). This was previously mentioned in "Subhan" (Surah al-Isra).(5)

Abdullah bin Umar said: This is the most hopeful verse in the Quran. But Ibn Abbas disagreed with them and said: The most hopeful verse in the Quran is the Almighty's saying: {And indeed, your Lord is full of forgiveness for the people despite their wrongdoing}(6). This was previously mentioned in "Ar-Ra'd" [Verse: 6].

It was read: "la taqnit-u" with a kasra on the 'noon' and with a fatha.(7) Its explanation was previously mentioned in "Al-Hijr".(8)

The Almighty's saying: {And turn in repentance to your Lord} meaning: return to Him in obedience. Since He clarified that whoever repents...

---

(1) Narrated by Al-Duri in 'Recitations of the Prophet (pbuh)' (60), and At-Tirmidhi (3237) and he said: This is a Hasan Gharib Hadith, we only know it from the Hadith of Thabit from Shahr bin Hawshab. Asma': she is the daughter of Yazid, Umm Salama Al-Ansariyah (may Allah be pleased with her). (2) Mentioned by Ibn Khalawayh in 'Ash-Shadhdhah Recitations' p. 132. (3) In 'I'rab al-Qur'an' 4/16. (4) 'An-Nukat wal-'Uyun' 5/131. (5) 10/322 - 323. (6) 'I'rab al-Qur'an' by Al-Nahhas 4/16. (7) Abu Amr and al-

Kisa'i read it with a kasra on the 'noon', and the rest with a fatha. 'As-Sab'ah' p. 367, and 'At-Taysir' p. 136. (8) 12/223 - 224.

पृष्ठ 296 सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें 53 - 59

हम्माद बिन सलमा ने साबित से, उन्होंने शहर बिन हौशब से, उन्होंने अस्मा से रिवायत की है कि उन्होंने नबी ﷺ को पढ़ते हुए सुना: "कह दो, ऐ मेरे बंदों जिन्होंने अपनी जानों पर ज़्यादती की है, अल्लाह की रहमत से मायूस न हो। बेशक अल्लाह तमाम गुनाहों को बख्श देता है और उसे परवाह नहीं; बेशक वह बड़ा बख्शने वाला, निहायत मेहरबान है।" (1)। और इब्न मसूद के मुसहफ़ में है: "बेशक अल्लाह जिसके लिए चाहता है तमाम गुनाहों को बख्श देता है।" (2)।

अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा (3): ये दोनों किराअतें (पढ़ने के तरीके) तफ़्सीर (व्याख्या) पर आधारित हैं, यानी: अल्लाह जिसके लिए चाहता है उसे बख्श देता है। अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने बता दिया है कि वह किसे बख्शना चाहता है, और वह तौबा करने वाला है या वह जिसने छोटे गुनाह किए और कोई बड़ा गुनाह नहीं किया। इसके बाद का हिस्सा {और अपने रब की तरफ रुजू करो} इस बात की दलील है कि वह तौबा करने वाले को मुराद ले रहा है। पस तौबा करने वाले के तमाम गुनाह माफ़ कर दिए जाते हैं। इस पर अल्लाह का यह क़ौल दलील है: {और बेशक मैं बहुत बख्शने वाला हूँ उसके लिए जो तौबा करे} [ता-हा: 82]। इसमें कोई शक नहीं है।

अली बिन अबी तालिब ने कहा: क़ुरआन में इस आयत से ज़्यादा वुसअत (व्यापकता) वाली कोई आयत नहीं है {कह दो, ऐ मेरे बंदों जिन्होंने अपनी जानों पर ज़्यादती की है, अल्लाह की रहमत से मायूस न हो} (4)। यह पहले "सुब्हान" (सूरा अल-इसरा) में गुज़र चुका है (5)।

अब्दुल्ला बिन उमर ने कहा: यह क़ुरआन की सबसे ज़्यादा उम्मीद वाली आयत है। लेकिन इब्न अब्बास ने उनकी बात रद्द कर दी और कहा: क़ुरआन की सबसे ज़्यादा उम्मीद वाली आयत अल्लाह तआला का यह क़ौल है: {और बेशक तुम्हारा रब लोगों के लिए उनके ज़ुल्म के बावजूद मगफ़िरत वाला है} (6)। यह पहले "अर-रअद" [आयत: 6] में गुज़र चुका है।

इसे 'ला तक़्नितू' (न के नीचे ज़ेर के साथ) और 'ला तक़्नतू' (ज़बर के साथ) पढ़ा गया है (7)। इसका बयान पहले "अल-हिज्र" में गुज़र चुका है (8)।

अल्लाह तआला का क़ौल: {और अपने रब की तरफ रुजू करो} यानी: उसकी इताअत (आज्ञाकारिता) की तरफ लौट आओ। चूँकि उसने बयान कर दिया कि जिसने तौबा की...

(1) इसे अल-दूरी ने 'नबी ﷺ की किराअतों' (60) में और अत्तर्मिज़ी (3237) ने रिवायत किया है और कहा: यह हदीस हसन गरीब है, हम इसे शहर बिन हौशब से साबित की हदीस के अलावा नहीं जानते। और अस्मा: वह यज़ीद की बेटी, उम्मे सलमा अल-अंसारीया (रज़ि.) हैं। (2) इब्न खालवैय ने 'अल-किराआत अल-शाज़्ज़ह' पृ. 132 में इसका ज़िक्र किया है। (3) 'इअराब अल-कुरआन' 16/4 में। (4) 'अन-नुकत वल-उयून' 131/5. (5) 322/10 - 323. (6) नहहास की 'इअराब अल-कुरआन' 16/4. (7) अबू अम्र और अल-किसाई ने नून के नीचे ज़ेर के साथ पढ़ा है, और बाकियों ने ज़बर के साथ। 'अस्-सबअह' पृ. 367, और 'अत-तयसीर' पृ. 136. (8) 223/12 - 224।

صفحہ ۲۹۶ سورۃ الزمر: آیات ۵۳ - ۵۹

حماد بن سلمہ نے ثابت سے، انہوں نے شہر بن حوشب سے، انہوں نے اسماء سے روایت کی ہے کہ انہوں نے نبی ﷺ کو پڑھتے ہوئے سنا: «قُلْ يا عِبادِيَ الذينَ أسْرَفُوا على أنْفُسِهِم لا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللهِ إنَّ اللهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جميعاً ولا يُبالي، إنَّه هو الغَفُورُ الرَّحيمُ» (اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے، اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو، بیشک اللہ تمام گناہوں کو بخش دیتا ہے اور اسے کوئی پرواہ نہیں، بیشک وہی بخشنے والا نہایت مہربان ہے)(۱)۔ اور ابن مسعود کے مصحف میں ہے: «إنَّ اللهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جميعاً لِمَنْ يشاءُ» (بیشک اللہ جس کے لیے چاہتا ہے تمام گناہوں کو بخش دیتا ہے)(۲)۔

ابو جعفر النحاس نے کہا(۳): یہ دونوں قراتیں تفسیر پر مبنی ہیں، یعنی: اللہ جس کے لیے چاہتا ہے اسے بخش دیتا ہے۔ اللہ عزوجل نے بتا دیا ہے کہ وہ کسے بخشنا چاہتا ہے، اور وہ توبہ کرنے والا ہے یا وہ جس نے چھوٹے گناہ کیے اور اس کا کوئی بڑا گناہ نہ تھا، اور اس کے بعد کا حصہ ﴿وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ﴾ (اور اپنے رب کی طرف رجوع کرو) اس بات کی دلیل ہے کہ وہ توبہ کرنے والے کو مراد لے رہا ہے، پس توبہ کرنے والے کے تمام گناہ معاف کر دیے جاتے ہیں، اس پر اللہ کا یہ قول دلالت کرتا ہے ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ﴾ (اور بیشک میں بہت بخشنے والا ہوں اس کے لیے جس نے توبہ کی) [طہ: ۸۲]۔ اس میں کوئی الجھن نہیں۔

علی بن ابی طالب نے کہا: قرآن میں اس آیت سے زیادہ وسعت والی کوئی آیت نہیں ہے ﴿قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ﴾(۴) اور یہ پہلے «سبحان» (سورہ بنی اسرائیل) میں گزر چکا ہے(۵)۔

عبداللہ بن عمر نے کہا: یہ قرآن کی سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے، تو ابن عباس نے ان کی تردید کی اور فرمایا: قرآن کی سب سے زیادہ امید افزا آیت اللہ تعالیٰ کا یہ قول ہے: ﴿وَإِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ لِلنَّاسِ عَلَى ظُلْمِهِمْ﴾ (اور بیشک آپ کا رب لوگوں کے لیے ان کے ظلم کے باوجود مغفرت والا ہے) (۶) اور یہ پہلے «الرعد» [آیت: ۶] میں گزر چکا ہے۔

اسے «لا تَقْنِطوا» نون کے زیر اور زبر کے ساتھ پڑھا گیا ہے(۷)۔ اور اس کا بیان پہلے «الحجر» میں گزر چکا ہے(۸)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ﴾ یعنی: اس کی اطاعت کی طرف لوٹ آؤ۔ جب اس نے بیان کر دیا کہ جس نے توبہ کی...

---

(۱) اسے الدوری نے 'نبی ﷺ کی قراتوں' (۶۰) میں اور ترمذی (۳۲۳۷) نے روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، ہم اسے ثابت سے شہر بن حوشب کی حدیث کے علاوہ نہیں جانتے۔ اور اسماء: یہ یزید کی بیٹی ام سلمہ الانصاریہ رضی اللہ عنہا ہیں۔ (۲) ابن خالویہ نے 'القراءات الشاذة' ص ۱۳۲ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۳) 'إعراب القرآن' ۱۶/۴ میں۔ (۴) 'النكت والعيون' ۱۳۱/۵. (۵) ۳۲۲/۱۰ - ۳۲۳. (۶) نحاس کی 'إعراب القرآن' ۱۶/۴. (۷) ابو عمرو اور کسائی نے نون کے زیر کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے زبر کے ساتھ۔ 'السبعة' ص ۳۶۷، اور 'التيسير' ص ۱۳۶. (۸) ۲۲۳/۱۲ - ۲۲۴۔

Surah Az-Zumar: Verses 54 - 59 297

...from shirk (associating partners with Allah) it is forgiven. He was commanded to repent and return to Him; and turning (to Him) means returning to Allah with sincerity. «And submit to Him» i.e., humble yourselves before Him and obey Him, «before the punishment comes upon you» in this world «and then you will not be helped» i.e., you will not be prevented from His punishment. It was narrated from the Hadith of Jabir that the Messenger of Allah ﷺ said: "It is from happiness that Allah prolongs a person's life in obedience to Allah (1) and provides him with repentance, and indeed it is from misery that a person performs an action and is amazed by his work" (2). Allah Almighty's saying: {And follow the best of what was revealed to you from your Lord before the punishment comes upon you suddenly while you do not perceive} "the best of what was revealed" is the Quran, and all of it is good. The meaning is what Al-Hasan said: adhere to His obedience and avoid His disobedience. Al-Suddi said: The best is what Allah commanded in His book (3). Ibn Zayd said: It means the definitive verses (Muhkamat), and they leave the knowledge of the allegorical verses (Mutashabih) to its Knower. It was also said: Allah revealed books: the Torah, the Gospel, and the Psalms, then He revealed the Quran and commanded following it, so it is the best, and it is the miracle. And it was said: This is better, because it is an abrogator ruling over all books, and all books are abrogated. And it was said: it means forgiveness; because Allah Almighty gave His Prophet, peace and blessings be upon him, a choice between forgiveness and retribution. And it was said: What Allah taught the Prophet, peace and blessings be upon him, and is not Quran is good, and what He revealed to him from the Quran is the best. And it was said: the best of what was revealed to you of the stories of past nations. Allah Almighty's saying: {Lest a soul should say, "Oh [how great is] my regret"} "An" (Lest) is in the position of Nasb (accusative), meaning: dislike of "that it says", and according to the Kufans "so that it does not say" (4), and according to the Basrans "for fear that it says". And it was said: i.e.:

(1) In (M): Obedience. (2) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (10589), and in its chain of narration is Kathir bin Zaid Al-Aslami. Most of them weakened him. As in Al-Mizan 3/404. (3) Tafsir Al-Baghawi 4/85. (4) I'rab Al-Qur'an by An-Nahhas 4/17.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 54 - 59 297

...शिर्क(अल्लाह के साथ किसी को शरीक ठहराना) से, उसे माफ़ कर दिया जाता है। उसे तौबा करने और उसकी ओर लौटने का आदेश दिया गया; और 'इनाबत' का अर्थ है इखलास (निष्ठा) के साथ अल्लाह की ओर लौटना। "और उसके आज्ञाकारी बन जाओ" यानी उसके सामने विनम्र हो जाओ और उसकी आज्ञा मानो, "इससे पहले कि तुम पर अज़ाब आ जाए" दुनिया में "फिर तुम्हारी मदद नहीं की जाएगी" यानी तुम्हें उसके अज़ाब से बचाया नहीं जाएगा। जाबिर की हदीस से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "यह सौभाग्य की बात है कि अल्लाह अल्लाह की इबादत (1) में इंसान की उम्र लंबी कर दे और उसे तौबा नसीब फरमाए, और वास्तव में यह दुर्भाग्य की बात है कि इंसान कोई नेक काम करे और अपने काम पर इतराए" (2)। अल्लाह तआला का फरमान: {और उस बेहतरीन चीज़ का अनुसरण करो जो तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारी ओर उतारी गई है, इससे पहले कि तुम पर अचानक अज़ाब आ जाए और तुम्हें खबर भी न हो} "जो बेहतरीन चीज़ उतारी गई" वह कुरान है, और वह पूरा ही बेहतरीन है। इसका अर्थ वह है जो अल-हसन ने कहा: उसकी आज्ञाकारिता पर डटे रहो और उसकी अवज्ञा से बचो। अल-सुद्दी ने कहा: 'बेहतरीन' वह है जिसका अल्लाह ने अपनी किताब में आदेश दिया है (3)। इब्न ज़ैद ने कहा: इसका अर्थ 'मुहकमत' (स्पष्ट आयतें) है, और वे 'मुताशाबिह' (संदिग्ध आयतों) का ज्ञान उसके जानने वाले (अल्लाह) पर छोड़ देते हैं। यह भी कहा गया है: अल्लाह ने किताबें उतारीं: तौरात, इंजील और ज़बूर, फिर कुरान उतारा और उसका अनुसरण करने का आदेश दिया, इसलिए यह सबसे बेहतरीन है, और यह एक चमत्कार है। और यह भी कहा गया: यह बेहतर है, क्योंकि यह पिछली सभी किताबों को निरस्त (मनसूख) करने वाला और उन पर फैसला सुनाने वाला है, और पिछली सभी किताबें निरस्त हो चुकी हैं। और यह भी कहा गया: इसका अर्थ क्षमा है; क्योंकि अल्लाह तआला ने अपने नबी ﷺ को क्षमा और प्रतिशोध के बीच चुनाव करने का विकल्प दिया था। और यह भी कहा गया: अल्लाह ने नबी ﷺ को जो कुछ सिखाया और वह कुरान नहीं है, वह अच्छा (हसन) है, और जो कुछ उसने कुरान से उन पर वह्य (प्रकाशना) की, वह सबसे अच्छा (अहसन) है। और यह भी कहा गया: पिछली उम्मतों की खबरों में से जो तुम पर उतारा गया, उनमें से सबसे अच्छा। अल्लाह तआला का फरमान: {कहीं ऐसा न हो कि कोई व्यक्ति कहे, "हाय अफ़सोस"} यहाँ "अन" नसब की स्थिति में है, यानी: इस बात की नापसंदगी कि "वह कहे", और कूफ़ियों के अनुसार "ताकि वह न कहे" (4), और बसरियों के अनुसार "इस डर से कि वह कहे"। और कहा गया: यानी:

(1) (म) में: इबादत (आज्ञाकारिता)। (2) अल-बैहकी ने शुअब अल-ईमान (10589) में इसे उद्धृत किया है, और इसके वर्णनकर्ताओं की श्रृंखला में कसीर बिन ज़ैद अल-अस्लामी हैं। उनमें से अधिकांश ने इसे कमजोर माना है। जैसा कि अल-मीज़ान 404/3 में है। (3) तफसीर अल-बगवी 4/85। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/17।

سورة الزمر: آیات 54 - 59 297

...شرک سے، اسے معاف کر دیا جاتا ہے۔ اسے توبہ اور اس کی طرف رجوع کا حکم دیا گیا؛ اور انابت کا مطلب اخلاص کے ساتھ اللہ کی طرف رجوع کرنا ہے۔ «اور اس کے فرمانبردار بن جاؤ» یعنی اس کے سامنے عاجزی اختیار کرو اور اس کی اطاعت کرو، «اس سے پہلے کہ تم پر عذاب آ جائے» دنیا میں «پھر تمہاری مدد نہیں کی جائے گی» یعنی تمہیں اس کے عذاب سے بچایا نہیں جائے گا۔ حضرت جابر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "یہ خوش بختی میں سے ہے کہ اللہ تعالیٰ اللہ کی اطاعت (1) میں انسان کی عمر دراز کرے اور اسے توبہ و انابت نصیب فرمائے، اور بدبختی میں سے یہ ہے کہ انسان عمل کرے اور اپنے عمل پر اترائے" (2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور تم اس بہترین چیز کی پیروی کرو جو تمہارے رب کی طرف سے تمہاری طرف اتاری گئی ہے، اس سے پہلے کہ تم پر اچانک عذاب آ جائے اور تمہیں خبر بھی نہ ہو} "جو بہترین چیز اتاری گئی" وہ قرآن ہے، اور وہ سارا ہی حسن (بہترین) ہے، اور اس کا مطلب وہی ہے جو حسن بصریؒ نے کہا: اس کی اطاعت کو لازم پکڑو، اور اس کی نافرمانی سے بچو۔ اور سدیؒ نے کہا: 'احسن' وہ ہے جس کا اللہ نے اپنی کتاب میں حکم دیا ہے (3)۔ ابن زیدؒ نے کہا: اس سے مراد 'محکمات' ہیں، اور وہ 'متشابہ' کا علم اس کے جاننے والے (اللہ) کے سپرد کرتے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے کتابیں نازل کیں: تورات، انجیل اور زبور، پھر قرآن نازل فرمایا اور اس کی پیروی کا حکم دیا، پس یہ سب سے بہتر ہے، اور یہ معجزہ ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ احسن ہے، کیونکہ یہ تمام کتابوں کو منسوخ کرنے والا اور ان پر حاکم ہے، اور تمام (پچھلی) کتابیں منسوخ ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس سے مراد معافی ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے اپنے نبی ﷺ کو معافی اور قصاص کے درمیان اختیار دیا تھا۔ اور یہ بھی کہا گیا: اللہ تعالیٰ نے جو کچھ

نبی ﷺ کو سکھایا اور وہ قرآن نہیں ہے وہ 'حسن' ہے، اور جو کچھ قرآن میں سے ان پر وحی کیا وہ 'احسن' ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا: گزشتہ امتوں کی خبروں میں سے جو کچھ تم پر نازل کیا گیا اس میں سے بہترین۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہیں کوئی نفس یہ نہ کہنے لگے کہ ہائے افسوس} "ان" یہاں ناصبہ ہے، یعنی: اس ناپسندیدگی کی وجہ سے کہ "وہ کہے"، اور کوفیوں کے نزدیک "تاکہ وہ نہ کہے" (4)، اور بصریوں کے نزدیک "اس ڈر سے کہ وہ کہے"۔ اور کہا گیا: یعنی:

(1) (م) میں: الطاعۃ (فرمانبرداری)۔ (2) بیہقی نے شعب الایمان (10589) میں اس کی تخریج کی ہے، اور اس کی سند میں کثیر بن زید الاسلمی ہے۔ ان میں سے اکثر نے اسے ضعیف قرار دیا ہے۔ جیسا کہ المیزان 3/404 میں ہے۔ (3) تفسیر البغوی 4/85۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 4/17 ۔

From before "Lest a soul should say" because he said before this: {Before the punishment comes to you} (1). Al-Zamakhshari (2): If you say: why was it used in the indefinite form? I say: because what is meant by it are some souls, and it is the soul of the disbeliever. It is permissible that it refers to a soul distinguished from other souls, either by extreme persistence in disbelief or by a great punishment. It is also permissible that multiplication (abundance) is intended, as Al-A'sha said: And many a Baqi' (place) if I had called out in its midst, a generous person would have come to me shaking his head in anger (3) And he means groups of generous people who support him, not just one generous person, and its equivalent is: many a country I have crossed, and many a hero I have fought, and nothing but multiplication is intended (4). "Ya Hasrata" (O my regret) and the original is "Ya Hasrati" so the 'Ya' was replaced by an 'Alif'; because it is lighter and more capable in seeking help by lengthening the sound (5), and sometimes they attached the 'Ha' to it; Al-Farra' recited: O welcome to a swift donkey; when it comes, I brought it close to the water-wheel (6) And sometimes they attached the 'Ya' to it after the 'Alif'; to indicate possession. Likewise, Abu Ja'far read it: "Ya Hasrataya" (7). And 'Al-Hasrah' is regret. {For what I neglected in the side of Allah} Al-Hasan said: In obedience to Allah (8). And Al-Dahhak said: i.e., in the remembrance of Allah, the Almighty. He said: meaning the Quran and acting upon it (9). And Abu Ubaydah said: "In the side of Allah"...

(1) Zad al-Masir 7/192 similarly. (2) Al-Kashshaf 3/404. (3) Diwan Al-A'sha p. 165. (4) Al-Kashshaf 3/404. (5) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 4/17 similarly. (6) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 2/422, and in it: 'nahiyeh', instead of 'najiyeh'. And the rajaz is in al-Khazanah 2/387. In it: Al-Saniyah: the great bucket and its tools. (7) Al-Nashr 2/362. (8) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/85. (9) I'rab al-Quran by Al-Nahhas 4/17.

298 सूरह अज़-जुमर, आयतें 54 - 59

"कहीं ऐसा न हो कि कोई जान कहने लगे" से पहले, क्योंकि इससे पहले कहा गया है: {इससे पहले कि तुम पर अज़ाब आ जाए} (1)। अल-ज़मख़्शरी (2): यदि आप कहें: इसे अनिश्चित क्यों रखा गया है? मैं कहता हूँ: क्योंकि इससे तात्पर्य कुछ आत्माएं हैं, और वह काफ़िर की आत्मा है। और यह भी संभव है कि वह आत्माओं में से एक विशिष्ट आत्मा चाहता हो, या तो कुफ़्र में अत्यधिक हठ के कारण, या एक महान दंड के कारण। और यह भी संभव है कि बहुलता (तक्सीर) का इरादा हो, जैसा कि अल-अशा ने कहा: और कितनी ही बक़ी' (स्थान) ऐसी हैं कि अगर मैं उसके बीच पुकारूँतो एक उदार व्यक्ति मेरे पास अपना सिर गुस्से में हिलाता हुआ आए (3) और उसका अर्थ उदार लोगों के समूहों से है जो उसकी मदद करेंगे, न कि केवल एक उदार व्यक्ति से। इसका उदाहरण है: कितने ही शहर मैंने पार किए, और कितने ही नायकों से मैंने युद्ध किया, और यहाँ बहुलता के अलावा कुछ भी अभिप्रेत नहीं है (4)। "या हसरता" (हाय मेरी हसरत!) और मूल रूप से यह "या हसरती" था, तो 'या' को 'अलिफ़' से बदल दिया गया; क्योंकि यह हल्का है और आवाज़ को लंबा करके पुकारने (इस्तिगासा) में अधिक सक्षम है (5)। कभी-कभी वे इसके साथ 'हा' जोड़ देते हैं; अल-फ़र्रा ने पढ़ा: तेज़ गधे का स्वागत है; जब वह आता है, तो मैं उसे पानी निकालने वाले चरखे के पास लाता हूँ (6) और कभी-कभी वे संबंध दर्शाने के लिए अलिफ़ के बाद 'या' जोड़ देते हैं। इसी तरह अबू जाफ़र ने इसे "या हसरतया" पढ़ा (7)। और 'हसरत' का अर्थ है पछतावा। {उस पर जो मैंने अल्लाह के पहलू में कोताही की} अल-हसन ने कहा: अल्लाह की आज्ञाकारिता में (8)। और अल-दह्हाक ने कहा: यानी, अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल के ज़िक्र में। उन्होंने कहा: इसका अर्थ है कुरान और उस पर अमल करना (9)। और अबू उबैदा ने कहा: "अल्लाह के पहलू में"...

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/192 इसी प्रकार। (2) अल-कशशाफ़ 3/404। (3) दीवान अल-अशा पृ. 165। (4) अल-कशशाफ़ 3/404। (5) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 4/17 इसी प्रकार। (6) मआनी अल-कुरान, अल-फ़र्रा 2/422, और उसमें: नाहियेह, नाजियेह के बजाय। और रज़ज़ अल-ख़ज़ाना 2/387 में है। और उसमें: अल-सानिया: बड़ी बाल्टी और उसके उपकरण। (7) अल-नश्र 2/362। (8) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/85 में इसका उल्लेख किया है। (9) इराब अल-कुरान, अल-नहहास 4/17।

۲۹۸ سورہ الزمر، آیات ۵۴ - ۵۹

اس سے پہلے کہ "کوئی جان کہے" کیونکہ اس سے پہلے کہا گیا ہے: ﴿قبل اس کے کہ تم پر عذاب آ جائے﴾ (۱)۔ زمخشری (۲): اگر تم کہو: اسے نکرہ کیوں لایا گیا؟ میں کہتا ہوں: اس لیے کہ اس سے مراد بعض نفوس ہیں، اور وہ کافر کا نفس ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ وہ نفوس میں سے کسی ممتاز نفس کا ارادہ رکھتا ہو، یا تو کفر میں شدید ہٹ دھرمی کی وجہ سے، یا کسی بڑے عذاب کی وجہ سے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس سے تکثیر (زیادتی) کا ارادہ ہو، جیسا کہ الاعشی نے کہا: اور کتنے ہی بقیع (مقام) ہیں کہ اگر میں اس کے وسط میں آواز دوں، تو ایک سخی شخص غصے میں اپنا سر ہلاتا ہوا میرے پاس آئے (۳) اور وہ سخی لوگوں کے گروہوں کا ارادہ رکھتا ہے جو اس کی مدد کریں، نہ کہ صرف ایک سخی شخص کا، اور اس کی مثال ہے: کتنے ہی شہر میں نے طے کیے، اور کتنے ہی بہادروں سے میں نے مقابلہ کیا، اور اس سے صرف تکثیر ہی مقصود ہے (۴)۔ "یا حَسْرَتَا" (ہائے میری حسرت!) اور اصل "یا حَسْرَتی" تھا، تو 'یا' کو 'الف' سے بدل دیا گیا؛ کیونکہ یہ ہلکا ہے اور آواز دراز کر کے پکارنے (استغاثہ) میں زیادہ موزوں ہے (۵)، اور بسا اوقات وہ اس کے ساتھ 'ہا' کا لاحقہ لگا دیتے ہیں؛ الفراء نے پڑھا: خوش آمدید اس تیز رفتار گدھے کو؛ جب وہ آتا ہے تو میں اسے رہٹ (پانی نکالنے والا کنواں) کے قریب لاتا ہوں (۶) اور بسا اوقات وہ اضافت پر دلالت کرنے کے لیے الف کے بعد 'یا' لگا دیتے ہیں۔ اسی طرح ابو جعفر نے اسے "یا حَسْرَتَایَ" (۷) پڑھا ہے۔ اور حسرت کا معنی ندامت ہے۔ ﴿اس پر جو میں نے اللہ کی جناب میں کوتاہی کی﴾ حسن بصری نے کہا: اللہ کی اطاعت میں (۸)۔ اور ضحاک نے کہا: یعنی اللہ عزوجل کے ذکر میں۔ انہوں نے کہا: یعنی قرآن اور اس پر عمل کرنا (۹)۔ اور ابو عبیدہ نے کہا: "اللہ کی جناب میں"...

(١) زاد المسير ١٩٢/٧ اسی طرح۔ (٢) الكشاف ٤٠٤/٣۔ (٣) ديوان الأعشى ص ١٦٥۔ (٤) الكشاف ٤٠٤/٣۔ (٥) إعراب القرآن للنحاس ١٧/٤ اسی طرح۔ (٦) معاني القرآن للفراء ٤٢٢/٢، اور اس میں: "ناہیہ" ہے "ناجیہ" کی جگہ۔ اور یہ رجز الخزانہ ٣٨٧/٢ میں ہے۔ اور اس میں: "السانية" سے مراد بڑا ڈول اور اس کے اوزار ہیں۔ (٧) النشر ٣٦٢/٢۔ (٨) بغوی نے اپنی تفسیر ٨٥/٤ میں اسے ذکر کیا ہے۔ (٩) إعراب القرآن للنحاس ١٧/٤۔

299 Surat Az-Zumar: Verses 56 - 59

Allah" meaning: in the reward of Allah (1). Al-Farra' said: Al-Janb (the side) means closeness and neighborhood; it is said: so-and-so lives in the Janb of so-and-so, i.e., in his neighborhood; and from this is: {and the companion by your side [al-Sahib bi al-Janb]} [An-Nisa: 36] meaning: for what I neglected in seeking His neighborhood and closeness, and that is Paradise (2). Al-Zajjaj said (3): i.e., for what I neglected regarding the path which is the path of Allah to which He called me.

The Arabs call the cause and the path to something 'Janb'; you say: I swallowed bitter pills for your Janb; i.e., for your sake, because of you, and for your pleasure. It was also said: "in the Janb of Allah" means: in the direction that leads to the pleasure of Allah Almighty and His reward, and the Arabs call direction 'Janb' (4). The poet said: *Effort was divided for that heart / People are on one side [Janb] and the Emir is on another [Janb] (5).* Meaning: the people are on one side and the Emir is on another. Ibn ʻArafah said: i.e., I neglected something of Allah's command; it is said: I did not do that for the Janb of my need. Kuthayyir said: *Will you not fear Allah regarding the Janb of a lover / who has a burning liver that is breaking apart over you (6)?*

And so said Mujahid; i.e., I wasted something of the command of Allah (7). It is narrated from the Prophet ﷺ that he said: "No man sits in a gathering, nor walks a path, nor lies down in a place of rest without mentioning Allah Almighty therein, except that it will be a source of regret [tirah] for him on the Day of Resurrection," meaning: a sorrow; Abu Dawud narrated it with its meaning (8). Ibrahim al-Taymi said: Among the sorrows on the Day of Resurrection is that a man sees his wealth which Allah gave him in this world...

---

(1) In Majaz al-Qur'an, 2/190 by Abu Ubaydah: "in the Janb of Allah" and "for the sake of Allah" are one and the same. (2) Mentioned regarding Al-Farra' by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/192. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/359. (4) Tafsir al-Baghawi 4/85. (5) We did not identify the author of this poem, and Al-Akhfash cited the second line in Ma'ani al-Qur'an 1/446. (6) Diwan Kuthayyir p. 177, and in it: 'hubb' (love) instead of 'janb', and 'tasadda'' (cracks) instead of 'taqatta'' (breaks apart). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 4/538 similarly. (8) Sunan Abi Dawud (4856) from the hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him), and Ahmad recorded it (9583) similarly, and the wording cited by the author is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/17.

299 सूरा अज़-ज़ुमर: आयत 56 - 59

अल्लाह" अर्थात्: अल्लाह के प्रतिफल में (1)। अल-फर्रा ने कहा: 'अल-जंब' का अर्थ निकटता और पड़ोस है; कहा जाता है: अमुक व्यक्ति अमुक व्यक्ति के'जंब' में रहता है, अर्थात्: उसके पड़ोस में; और इसी से है: {और पास बैठने वाला साथी [अल-साहिब बिल-जंब]} [अन-निसा: 36] अर्थात्: जो मैंने उसकी निकटता और सान्निध्य की तलाश में कमी की, और वह स्वर्ग है (2)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): अर्थात्: उस मार्ग के संबंध में जो मैंने कमी की जो अल्लाह का मार्ग है जिसकी ओर उसने मुझे बुलाया।

अरब लोग किसी चीज़ के कारण और मार्ग को 'जंब' कहते हैं; आप कहते हैं: मैंने तुम्हारे 'जंब' के लिए कड़वे घूँट भरे; अर्थात्: तुम्हारी खातिर, तुम्हारे कारण और तुम्हारी प्रसन्नता के लिए। यह भी कहा गया है: "अल्लाह के जंब में" अर्थात्: उस दिशा में जो अल्लाह सर्वशक्तिमान की प्रसन्नता और उसके प्रतिफल की ओर ले जाती है, और अरब लोग दिशा को 'जंब' कहते हैं (4)। कवि ने कहा: उस हृदय के लिए प्रयास विभाजित किया गया / लोग एक पक्ष *[जंब]* हैं और अमीर दूसरा पक्ष *[जंब] (5)*। अर्थात्: लोग एक तरफ हैं और अमीर दूसरी तरफ। इब्न अराफा ने कहा: अर्थात्: मैंने अल्लाह के आदेश में से कुछ छोड़ दिया; कहा जाता है: मैंने अपनी ज़रूरत के'जंब' के लिए वह नहीं किया। कुथय्यिर ने कहा: क्या तुम एक प्रेमी के'जंब' के बारे में अल्लाह से नहीं डरोगी / जिसका कलेजा तुम्हारे लिए जलकर टुकड़े-टुकड़े हो रहा है *(6)?*

मुजाहिद ने भी यही कहा; अर्थात्: मैंने अल्लाह के आदेश को व्यर्थ कर दिया (7)। नबी ﷺ से वर्णित है कि उन्होंने कहा: "कोई भी व्यक्ति किसी सभा में नहीं बैठता, न किसी मार्ग पर चलता है, और न ही किसी विश्राम स्थल पर लेटता है जिसमें वह अल्लाह सर्वशक्तिमान का ज़िक्र न करे, सिवाय इसके कि वह कयामत के दिन उसके लिए पछतावा [तिर्रह] होगा," अर्थात्: दुख; अबू दाऊद ने इसे इसके अर्थ के साथ उद्धृत किया है (8)। इब्राहिम अल-तयमी ने कहा: कयामत के दिन के पछतावे में से यह है कि व्यक्ति अपना वह धन देखे जो अल्लाह ने उसे दुनिया में दिया था...

---

(1) अबू उबैदा द्वारा मजाज़ अल-क़ुरान, 2/190 में: "अल्लाह के जंब में" और "अल्लाह की खातिर" एक ही हैं। (2) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/192 में अल-फर्रा के बारे में इसका उल्लेख किया है। (3) मानी अल-कुरान 4/359 में। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/85। (5) हमें इस कविता के लेखक का पता नहीं चला, और अल-अखफ़श ने मानी अल-कुरान 1/446 में दूसरी पंक्ति का उल्लेख

किया है। (6) दीवान कुथय्यिर पृष्ठ 177, और इसमें: 'जंब' के बजाय 'हुब्ब' (प्रेम), और 'तक़त्ता' के बजाय 'तसद्दा' (दरार) है। (7) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/538 इसी तरह। (8) अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से सुनन अबी दाऊद (4856), और अहमद ने इसे (9583) इसी तरह दर्ज किया है, और लेखक द्वारा उद्धृत शब्द अल-नहस द्वारा एराब अल-कुरान 4/17 से हैं।

299 سورة الزمر: آيات 56 - 59

الله» یعنی: اللہ کے ثواب میں (1)۔ اور الفراء نے کہا: «الجَنْب» کا معنی قرب اور پڑوس ہے؛ کہا جاتا ہے: فلاں شخص فلاں کے «جَنْب» میں رہتا ہے، یعنی: اس کے پڑوس میں؛ اور اسی سے ہے: ﴿وَالصَّاحِبِ بِالْجَنبِ﴾ [النساء: 36] یعنی: اس چیز پر جو میں نے اس کے پڑوس اور قرب کی طلب میں کوتاہی کی، اور وہ جنت ہے (2)۔ اور الزجاج نے کہا (3): یعنی: اس راستے میں جو میں نے کوتاہی کی جو اللہ کا راستہ ہے جس کی طرف اس نے مجھے بلایا۔

اور عرب کسی چیز کے سبب اور راستے کو «جنب» کہتے ہیں؛ آپ کہتے ہیں: میں نے تمہارے «جنب» (خاطر) میں کڑوے گھونٹ بھرے؛ یعنی: تمہارے لیے اور تمہارے سبب سے اور تمہاری رضا کے لیے۔ اور کہا گیا: «اللہ کے جنب میں» یعنی: اس جانب میں جو اللہ عزوجل کی رضا اور اس کے ثواب کی طرف لے جاتی ہے، اور عرب جانب کو «جنب» کہتے ہیں (4)، شاعر نے کہا: قُسِمَ مَجْهُوداً لِذَاكَ القَلْبُ / النَّاسُ جَنْبٌ والأميرُ جَنْبُ (5) یعنی: لوگ ایک جانب ہیں اور امیر دوسری جانب۔ اور ابن عرفہ نے کہا: یعنی: میں نے اللہ کے حکم میں سے کچھ چھوڑ دیا؛ کہا جاتا ہے: میں نے اپنی ضرورت کے «جنب» (خاطر) میں وہ نہیں کیا۔ كُثيّر نے کہا: ألا تَتَّقِينَ الله في جَنْبِ عاشِقٍ / له كَبِدٌ حَرَّى عليكِ تَقَطَّعُ (6)

اور اسی طرح مجاہد نے کہا؛ یعنی: میں نے اللہ کے حکم کو ضائع کر دیا (7)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: «کوئی شخص کسی مجلس میں نہیں بیٹھتا، نہ کسی راستے پر چلتا ہے، اور نہ ہی کسی لیٹنے کی جگہ لیٹتا ہے جس میں وہ اللہ عزوجل کا ذکر نہ کرے، مگر یہ کہ وہ قیامت کے دن اس پر حسرت (تِرَہ) ہوگی» یعنی: پچھتاوا؛ اسے ابوداؤد نے اس کے معنی کے ساتھ

روایت کیا ہے (8)۔ اور ابراہیم التیمی نے کہا: قیامت کے دن کی حسرتوں میں سے یہ ہے کہ آدمی اپنا وہ مال دیکھے جو اللہ نے اسے دنیا میں دیا تھا...

---

(1) مجاز القرآن، 2/190 میں ابوعبیدہ کے نزدیک: «فی جنب اللہ» اور «فی ذات اللہ» ایک ہی بات ہے۔ (2) اسے الفراء سے ابن الجوزی نے زاد المسیر 7/192 میں ذکر کیا ہے۔ (3) معانی القرآن 4/359 میں۔ (4) تفسیر البغوی 4/85۔ (5) ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہو سکا، اور الاخفش نے معانی القرآن 1/446 میں دوسرا شعر نقل کیا ہے۔ (6) دیوان کثیر ص 177، اور اس میں: 'جنب' کی جگہ 'حب'، اور 'تقطع' کی جگہ 'تصدع' ہے۔ (7) المحرر الوجیز 4/538 میں اسی طرح ہے۔ (8) سنن ابی داؤد (4856) حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے، اور اسے احمد (9583) نے بھی اسی طرح روایت کیا، اور مصنف نے جو الفاظ نقل کیے ہیں وہ النحاس کی اعراب القرآن 4/17 سے ہیں۔

Surah Az-Zumar: Verses 56 - 59 300 [on the Day of] Resurrection in the balance of another who inherited it and acted upon it with truth, for him is his reward and upon the other is his burden. Among the regrets is that a man sees his slave, whom Allah had given him in the world, in a closer position to Allah, Exalted and Majestic, than him; or he sees a man he knew to be blind in the world having sight on the Day of Resurrection while he himself is blind (1). {And indeed, I was among the mockers} i.e., I was nothing but one of those who mocked the Quran, the Messenger, and the allies of Allah in the world. Qatada said: It was not enough for him that he wasted obedience to Allah until he mocked those who were obedient (2). And the position of "if I were" (in Arabic 'in kuntu') is in the accusative case as a state (hal); as if he said: I neglected while I was mocking; i.e., I neglected during the state of my mockery (3). It was also said: I was nothing but in mockery, play, and falsehood; i.e., my effort was nothing but in the worship of other than Allah the Almighty. Allah's saying: {Or [lest] it say} - referring to this soul - {If only Allah had guided me} i.e., directed me to His religion {I would have been among the righteous} i.e., avoiding polytheism and sins. This statement: "If only Allah had guided me, I would have been guided," is a true statement. It is similar to the argument of the polytheists in what the Lord, Majestic and Exalted, informed about them in His saying: {Those who associated with others will say: "If Allah had willed, we would not have associated [anything with Him]" } [Al-An'am: 148]. It is a word of truth intended for falsehood; just as Ali, may Allah be pleased with him, said when a Kharijite said: "There is no judgment except for Allah" (4). {Or [lest] it say} meaning this soul {when it sees the punishment, "If only I had another chance" } i.e., a return. {so that I might be} is in the accusative case as a response to the wish, and if you wish, it could be conjoined to "chance" because its meaning is: that I return; as the poet said: To wear a cloak and have my eye settled [in contentment] is more beloved to me than wearing thin garments (5). And Al-Farra' recited:

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/17. (2) Reported by al-Tabari 20/234. (3) Al-Kashshaf 3/404. (4) Reported by Muslim (1066): (157). (5) Said by Maysun bint Bahdal al-Kalbiya, and the first half was mentioned previously 8/50, see its documentation there, and the speech is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/18.

सूरह अज़-जुमर: आयतें 56 - 59 300 कयामत के दिन किसी और के पलड़े में, जिसने इसे विरासत में पाया और उस पर सच्चाई के साथ अमल किया, तो उसके लिए उसका इनाम है और दूसरे पर उसका बोझ है। पछतावे की बातों में से यह भी है कि आदमी अपने उस गुलाम को देखे जिसे अल्लाह ने दुनिया में उसे सौंपा था, अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल के पास उससे भी ऊँचे मुकाम पर है; या वह किसी ऐसे आदमी को देखे जिसे वह दुनिया में अंधा जानता था, कयामत के दिन वह देख रहा है और वह खुद अंधा है (1)। {और यकीनन, मैं तो मज़ाक उड़ाने वालों में से था} यानी: मैं दुनिया में अल्लाह के दोस्तों, रसूल और कुरान का मज़ाक उड़ाने वालों के सिवा कुछ नहीं था। कतादा ने कहा: उसके लिए यह काफी नहीं था कि उसने अल्लाह की इबादत को बर्बाद किया, यहाँ तक कि उसने इबादत करने वालों का भी मज़ाक उड़ाया (2)। "इन कुन्तु" (यदि मैं होता) का स्थान हाल (अवस्था) के रूप में नसब (accusative) है; जैसे कि उसने कहा: मैंने कोताही की जबकि मैं मज़ाक उड़ा रहा था; यानी: मैंने अपने मज़ाक की हालत में कोताही की (3)। और यह भी कहा गया: मैं मज़ाक, खेल और झूठ के सिवा कुछ नहीं था; यानी: मेरी कोशिश अल्लाह तआला के सिवा किसी और की इबादत में ही थी। अल्लाह तआला का फरमान: {या वह (नफ्स) कहे} - यह नफ्स - {काश अल्लाह ने मुझे हिदायत दी होती} यानी: मुझे अपने दीन की तरफ राह दिखाई होती {तो मैं भी डरने वालों (परहेज़गारों) में से होता} यानी: शिर्क और गुनाहों से बचने वालों में से। और यह कहना: "अगर अल्लाह मुझे हिदायत देता तो मैं हिदायत पा लेता", सच्चाई की बात है। और यह मुशरिकों के उस तर्क के करीब है जिसकी खबर रब जल्ल व अज़ ने उनके बारे में अपने इस कौल में दी है: {जिन्होंने शिर्क किया वे कहेंगे: अगर अल्लाह चाहता तो हम शिर्क न करते} [अल-अनआम: 148]। तो यह हक बात है जिससे बातिल (झूठ) मुराद लिया गया है; जैसा कि अली रज़ियल्लाहु अन्हु ने कहा था जब एक खारीजी ने कहा था: "हुक्म तो सिर्फ अल्लाह ही का है" (4)। {या वह कहे} यानी यह नफ्स {जब वह अज़ाब को देखे, "काश मेरे लिए एक बार फिर वापस जाना होता" } यानी: लौटना। {ताकि मैं हो जाऊँ} तमन्ना के जवाब पर नसब है, और अगर आप चाहें तो इसे "कर्रतन" (एक बार) पर मअतूफ़ (conjoined) मान सकते हैं क्योंकि इसका अर्थ है: कि मैं लौटूँ; जैसा कि कवि ने कहा है: एक कम्बल पहनना और मेरी आँख का ठंडा (पुरसुकून) होना, मुझे महीन कपड़े पहनने से ज़्यादा प्यारा है (5)। और अल-फर्रा ने शेर पढ़ा:

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 4/17। (2) इसे अल-तबरी ने उद्धृत किया है 20/234। (3) अल-कश्शाफ 3/404। (4) इसे मुस्लिम (1066): (157) ने उद्धृत किया है। (5) इसकी कहने वाली

मयसून बिन्त बहदल अल-कलबीया हैं, और पहला मिसरा 8/50 में बीत चुका है, वहां इसकी तखरीज देखें, और यह कलाम अल-नहस की इ'राब अल-कुरान 4/18 से है।

سورہ الزمر: آیات ۵۶ - ۵۹ ۳۰۰ قیامت کے دن کسی دوسرے کے ترازو میں جس نے اسے وراثت میں پایا اور اس پر حق کے ساتھ عمل کیا، تو اس کے لیے اس کا اجر ہے اور دوسرے پر اس کا بوجھ ہے، اور حسرتوں میں سے یہ ہے کہ آدمی اپنے اس غلام کو دیکھے جسے اللہ نے دنیا میں اسے عطا کیا تھا، اللہ عزوجل کے ہاں اس سے زیادہ مقرب ہے؛ یا وہ کسی ایسے آدمی کو دیکھے جسے وہ دنیا میں اندھا جانتا تھا، قیامت کے دن وہ بینا (دیکھنے والا) ہے اور وہ خود اندھا ہے (۱)۔ ﴿وَإِن كُنتُ لَمِنَ السَّخِرِينَ﴾ یعنی: میں دنیا میں اللہ کے ولیوں، رسول اور قرآن کا مذاق اڑانے والوں میں سے ہی تھا۔ قتادہ نے کہا: اس کے لیے یہ کافی نہ ہوا کہ اس نے اللہ کی اطاعت کو ضائع کیا یہاں تک کہ اس نے اللہ والوں کا مذاق بھی اڑایا (۲)۔ "ان کنت" کا محل حال ہونے کی بنا پر نصب ہے؛ گویا اس نے کہا: میں نے کوتاہی کی جبکہ میں مذاق اڑانے والا تھا؛ یعنی: میں نے اپنی تمسخر کی حالت میں کوتاہی کی (۳)۔ اور یہ بھی کہا گیا: میں صرف مذاق، کھیل اور باطل میں ہی تھا؛ یعنی: میری کوشش اللہ تعالیٰ کے سوا کسی اور کی عبادت میں ہی تھی۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوْ تَقُولَ﴾ یعنی یہ نفس ﴿لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَيْنِي﴾ یعنی: کاش اللہ مجھے اپنے دین کی طرف راہ دکھاتا ﴿لَكُنتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ﴾ یعنی: شرک اور گناہوں سے بچنے والوں میں سے۔ اور یہ قول: "اگر اللہ مجھے ہدایت دیتا تو میں ہدایت پا لیتا"، سچائی کی بات ہے۔ اور یہ مشرکین کے اس احتجاج کے قریب ہے جس کی خبر رب جل و عز نے ان کے بارے میں اپنے اس قول میں دی ہے: ﴿سَيَقُولُ الَّذِينَ أَشْرَكُوا لَوْ شَاءَ اللَّهُ مَا أَشْرَكْنَا﴾ [الأنعام: ۱۴۸] تو یہ کلمہ حق ہے جس سے باطل مراد لیا گیا ہے؛ جیسا کہ علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا تھا جب ایک خارجی نے کہا تھا: "حکم صرف اللہ ہی کا ہے" (۴)۔ ﴿أَوْ تَقُولَ﴾ یعنی یہ نفس ﴿حِينَ تَرَى الْعَذَابَ لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً﴾ یعنی: واپسی۔ ﴿فَأَكُونَ﴾ تمنا کے جواب پر منصوب ہے، اور اگر آپ چاہیں تو اسے "کرۃ" پر معطوف کر سکتے ہیں کیونکہ اس کا معنی ہے: کہ میں پلٹ

جاؤں؛ جیسا کہ شاعر نے کہا ہے: کمبل کا پہننا اور میری آنکھ کا ٹھنڈا ہونا، مجھے باریک (عمدہ) لباس پہننے سے زیادہ محبوب ہے (۵)۔ اور الفراء نے یہ شعر پڑھا:

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۱۷/۴ ۔ (۲) اسے الطبری نے روایت کیا ۲۳۴/۲۰ ۔ (۳) الکشاف ۴۰۴/۳ ۔ (۴) اسے مسلم (۱۰۶۶) : (۱۵۷) نے روایت کیا ہے۔ (۵) اس کی کہنے والی میسون بنت بحدل الکلبیہ ہیں، اور پہلا مصرعہ ۵۰/۸ میں گزر چکا ہے، وہاں اس کی تخریج دیکھیں، اور یہ کلام النحاس کی اعراب القرآن ۱۸/۴ سے ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 57 - 59 301

"What remains for you of it except a reminder and fear, and you ask about its riders, where they have headed" (1) So "and you ask" (wa tas'alu) is in the accusative case (nasb) based on the position of "remembrance" (dhikra); because the meaning of the speech is: what remains for you of it except that you remember. From it: "Indeed, to wear a cloak and be settled (wa taqarra)"; meaning: so that I wear a cloak and be settled. Abu Salih said: There was a scholar among the Children of Israel who found a parchment: "Indeed, a servant may work for a long time in obedience to Allah, but his work is sealed with the deeds of the people of Hellfire, so he enters Hellfire. And indeed, a man may work for a long time in disobedience to Allah, then his work is sealed with the deeds of the people of Paradise, so he enters Paradise." So he said: "For what reason should I tire myself?" He abandoned his work and began to indulge in immorality and disobedience. Iblis said to him: "You have a long life ahead, so enjoy the world and then repent." So he began to indulge in immorality and spent his money on debauchery. The Angel of Death came to him at his most pleasurable moment, and he said: "Oh, my regret over what I neglected in my duty to Allah; my life has gone in obedience to Satan," so he regretted it when regret was of no use. So Allah sent down his news in the Quran (2). Qatadah said: These are groups; one group among them said: {Oh, my regret over what I neglected in my duty to Allah}, another group among them said: {If only Allah had guided me, I would have been among the righteous}, and another said: {If only I had another chance, I could be among the doers of good} (3). So Allah Almighty said in response to their speech: {Nay, My verses have already come to you}. Al-Zajjaj said (4): "Nay" (Bala) is the answer to a negation, and there is no literal word of negation in the speech, but the meaning of "If only Allah had guided me" is "He did not guide me," as if this speaker said: "I was not guided"; so it was said: "Nay, He has already made the path of guidance clear to you, so you were in a position where, if you had wanted to believe, you could have believed." "My verses" (Ayati) i.e., the Quran. And it was said: By "verses" He meant miracles; i.e., the evidence was clear but you denied it and called it a lie. {And you were arrogant} i.e., you were too proud to believe, {and were among the disbelievers}. He said: {And you were arrogant and were}, which is a masculine address; because the word 'soul' (nafs) can refer to a male.

---

(1) Ma'ani al-Quran by al-Farra' 2/423, and in it: 'wa husbah' instead of 'wa khashyah'. We did not find its author. (2) Al-Zamakhshari mentioned the story in a similar and

summarized way in Al-Kashshaf 3/404 and did not attribute it. (3) Narrated by al-Tabari 20/236. (4) In Ma'ani al-Quran 4/359-360.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 57 - 59 301

"तो तुम्हारे लिए इसमें से याद और डर के अलावा क्या बचा है, और तुम उसके सवारों के बारे में पूछते हो कि वे कहाँ गए हैं" (1) यहाँ "और तुम पूछते हो" (व तसअलु) "याद" (ज़िकरा) के स्थान पर होने के कारण नसब (अव्यय रूप) में है; क्योंकि कथन का अर्थ है: तुम्हारे पास इसमें से इसके अलावा कुछ नहीं कि तुम याद करो। उसी में से: "निश्चित रूप से लबादा पहनना और स्थिर होना (व तक़र्रा)"; यानी: ताकि मैं लबादा पहनूँ और स्थिर हो जाऊँ। अबू सालेह ने कहा: बनी इस्राइल में एक विद्वान व्यक्ति था जिसे एक चर्मपत्र मिला: "निश्चित रूप से, एक सेवक लंबे समय तक अल्लाह की आज्ञाकारिता में काम कर सकता है, लेकिन उसके कार्यों का अंत नरक के लोगों के कार्यों के साथ होता है, इसलिए वह नरक में प्रवेश करता है। और निश्चित रूप से, एक व्यक्ति लंबे समय तक अल्लाह की अवज्ञा में काम कर सकता है, फिर उसके कार्यों का अंत स्वर्ग के लोगों के कार्यों के साथ होता है, इसलिए वह स्वर्ग में प्रवेश करता है।" तो उसने कहा: "मैं खुद को किस लिए थकाऊँ?", और उसने अपना नेक काम छोड़ दिया और अनाचार और अवज्ञा में लग गया। इब्लीस ने उससे कहा: "तुम्हारी उम्र लंबी है, इसलिए दुनिया का आनंद लो और फिर तौबा (पछतावा) कर लेना।" तो वह अनाचार में लग गया और अपना धन दुराचार में खर्च कर दिया। फिर मौत का फरिश्ता उसके पास तब आया जब वह सबसे अधिक सुख में था, तो उसने कहा: "हाय, उस पर मेरा पछतावा जो मैंने अल्लाह के प्रति अपने कर्तव्य में कोताही की; मेरा जीवन शैतान की आज्ञाकारिता में चला गया," तो उसे तब पछतावा हुआ जब पछतावा किसी काम का नहीं था; तो अल्लाह ने कुरान में उसकी खबर उतारी (2)। क़तादा ने कहा: ये विभिन्न श्रेणियां हैं; उनमें से एक श्रेणी ने कहा: {हाय, उस पर मेरा पछतावा जो मैंने अल्लाह के प्रति अपने कर्तव्य में कोताही की}, और उनमें से एक श्रेणी ने कहा: {काश कि अल्लाह मुझे मार्गदर्शन देता, तो मैं धर्मपरायण लोगों में से होता}, और एक अन्य ने कहा: {काश कि मुझे एक और मौका मिलता, तो मैं नेक काम करने वालों में से हो जाता} (3)। तो अल्लाह तआला ने उनकी बातों के जवाब में फरमाया: {बल्कि, निश्चित रूप से मेरी आयतें तुम्हारे पास आ चुकी थीं}। अल-ज़ज्जाज (4) ने कहा: "बला" (बल्कि/क्यों नहीं) निषेध का उत्तर है, और बातचीत में निषेध का कोई शब्द नहीं है, लेकिन "काश कि अल्लाह मुझे मार्गदर्शन देता" का अर्थ है "उसने मुझे मार्गदर्शन नहीं दिया", जैसे कि कहने वाले ने कहा हो: "मुझे मार्गदर्शन नहीं मिला"; तो कहा गया: "बल्कि, उसने तुम्हारे लिए मार्गदर्शन का मार्ग स्पष्ट कर दिया था, तो तुम ऐसी स्थिति में थे कि यदि तुम ईमान लाना चाहते तो ईमान ला सकते थे।" "मेरी आयतें" यानी कुरान। और कहा गया: आयतों से

उनका तात्पर्य चमत्कारों से था; यानी प्रमाण स्पष्ट था लेकिन तुमने उसे नकारा और झुठलाया। {और तुमने अहंकार किया} यानी तुमने ईमान लाने से अहंकार किया {और तुम काफिरों (अविश्वासियों) में से थे}। और कहा: {और तुमने अहंकार किया और तुम थे} और यह पुरुषवाचक संबोधन है; क्योंकि 'नफ़्स' (आत्मा/स्वयं) शब्द पुरुष के लिए भी प्रयुक्त होता है।

---

(1) अल-फर्रा द्वारा मआनी अल-कुरान 2/423, और इसमें: 'व खुसबह' के बजाय 'व खश्याह'। हमें इसके लेखक का पता नहीं चला। (2) अल-ज़मख्शरी ने अल-कश्शाफ 3/404 में कहानी का इसी तरह और संक्षिप्त उल्लेख किया है और इसे किसी के नाम नहीं किया। (3) अल-तबरी 20/236 द्वारा उद्धृत। (4) मआनी अल-कुरान 4/359-360 में।

سورہ الزمر: آیات 57 - 59 301

فما لك منها غيرُ ذكرى وخَشيةٍ وتسألُ عن رُكبانِها أين يَمَّمُوا (1) پس "وتسأل" کو "ذکریٰ" کے محل پر نصب دیا گیا ہے؛ کیونکہ کلام کا معنی ہے: تمہارے پاس اس میں سے سوائے یاد کرنے کے کچھ نہیں۔ اور اسی سے ہے: "لَلُبس عباءة وتَقَرَّ"؛ یعنی: تاکہ میں عباء پہنوں اور ٹھنڈی آنکھوں (سکون) سے رہوں۔ اور ابو صالح نے کہا: بنی اسرائیل میں ایک عالم آدمی تھا جسے ایک پرچہ ملا: "بے شک بندہ ایک طویل عرصہ اللہ کی اطاعت میں عمل کرتا ہے، پھر اس کے عمل کا خاتمہ اہل جہنم کے عمل پر ہوتا ہے تو وہ جہنم میں داخل ہو جاتا ہے، اور بے شک آدمی ایک طویل عرصہ اللہ کی معصیت میں عمل کرتا ہے، پھر اس کا خاتمہ اہل جنت کے عمل پر ہوتا ہے تو وہ جنت میں داخل ہو جاتا ہے"؛ تو اس نے کہا: "میں کس لیے اپنے آپ کو تھکاؤں؟"، پس اس نے اپنا عمل چھوڑ دیا اور فسق و معصیت میں پڑ گیا، اور ابلیس نے اس سے کہا: تمہاری عمر طویل ہے، پس دنیا میں فائدہ اٹھاؤ پھر توبہ کر لینا، چنانچہ وہ فسق میں لگ گیا اور اپنا مال فجور میں خرچ کیا، پھر اس کے پاس ملک الموت اس وقت آیا جب وہ انتہائی لذت میں تھا، تو اس نے کہا: ہائے افسوس اس پر جو میں نے اللہ کی جناب میں کوتاہی کی؛ میری عمر شیطان کی اطاعت میں چلی گئی، پھر وہ اس وقت نادم ہوا جب ندامت فائدہ نہیں دیتی؛ پس اللہ نے اس کی خبر قرآن میں نازل فرمائی (2)۔ اور قتادہ نے کہا: یہ کئی گروہ ہیں؛ ان میں سے ایک گروہ نے کہا: {يَحَسْرَتَى عَلَى مَا فَرَّطتُ فِي جَنبِ اللَّهِ} (ہائے افسوس اس پر جو میں نے اللہ کی جناب میں کوتاہی کی)، اور ان میں سے ایک گروہ نے کہا: {لَوْ أَنَّ اللَّهَ هَدَيْنِي لَكُنتُ مِنَ الْمُتَّقِينَ} (کاش اللہ مجھے ہدایت دیتا تو میں پرہیزگاروں میں سے ہوتا) اور دوسرے نے کہا: {لَوْ أَنَّ لِي كَرَّةً فَأَكُونَ مِنَ الْمُحْسِنِينَ} (کاش میرے لیے ایک بار لوٹنا ہوتا تو میں نیکوکاروں میں سے ہو جاتا) (3)۔ پس اللہ تعالیٰ نے ان کے کلام کے

رد میں فرمایا: {بَلَى قَدْ جَاءَتْكَ ءَايَتِي} (کیوں نہیں، بیشک میری آیات تمہارے پاس آ چکی تھیں)۔ زجاج (4) نے کہا: "بلی" نفی کا جواب ہے، اور کلام میں نفی کا لفظ نہیں ہے، لیکن "لو أنّ الله هداني" کا معنی ہے "اس نے مجھے ہدایت نہیں دی"، گویا اس کہنے والے نے کہا: مجھے ہدایت نہیں دی گئی؛ تو کہا گیا: کیوں نہیں، تمہارے لیے ہدایت کا راستہ واضح کر دیا گیا تھا، پس تم اس حال میں تھے کہ اگر تم ایمان لانا چاہتے تو تمہارے لیے ایمان لانا ممکن تھا۔ "آياتي" یعنی قرآن۔ اور کہا گیا: آیات سے مراد معجزات ہیں؛ یعنی دلیل واضح ہوئی تو تم نے اس کا انکار کیا اور اسے جھٹلایا۔ {وَاسْتَكْبَرْتَ} یعنی تم نے ایمان سے تکبر کیا {وَكُنتَ مِنَ الْكَفِرِينَ} اور تم کافروں میں سے تھے۔ اور کہا: {وَاسْتَكْبَرْتَ وَكُنتَ} اور یہ مذکر کا خطاب ہے؛ کیونکہ "نفس" کا اطلاق مذکر پر بھی ہوتا ہے۔

---

(1) معانی القرآن للفراء 2/ 423، اور اس میں: "خشية" کی جگہ "حسبة" ہے۔ اور ہمیں اس کے قائل کا علم نہیں ہوا۔ (2) زمخشری نے الکشاف 3/ 404 میں اس قصے کا اسی طرح اور مختصراً ذکر کیا ہے اور اسے منسوب نہیں کیا۔ (3) اسے طبری نے 20/ 236 میں روایت کیا ہے۔ (4) معانی القرآن 4/ 359 - 360 میں۔

Surah Az-Zumar: Verses 59 - 64, Page 302

...and female. It is said: "three souls" (using a masculine number form for 'souls' in Arabic). Al-Mubarrad said: The Arabs say "one soul," meaning "one human being." Ar-Rabi' bin Anas narrated from Umm Salama that the Prophet (peace be upon him) recited: "But there had come to you My signs, but you denied them and were arrogant and were among the disbelievers" [addressing the soul in the feminine form]. (1) Al-A'mash recited: "Nay, My signs had come to him," (2) and this indicates the masculine form. Ar-Rabi' bin Anas did not meet Umm Salama, but the recitation is permissible because "nafs" (soul) can be used for both masculine and feminine. Some rejected this recitation and said: If the 'ta' is given a 'kasra' (feminine address), one must say: "and you were among the 'kawafir' or 'kafirat' (feminine plural forms of disbelievers)." An-Nahhas said (3): This is not necessary; do you not see that before it is "lest a soul say," then he said: {and indeed I was among the mockers} and he did not say: from the 'sawakhir', nor from the 'sakharat' (feminine plurals). The estimation in Arabic regarding the 'ta' with a 'kasra' is: "and you were among the group (plural) (4) of mockers, or from the people who mock, or from the mocking folk." The Almighty's saying: {And on the Day of Resurrection you will see those who lied about Allah [with] their faces blackened. Is there not in Hell a residence for the arrogant? (60) And Allah will deliver those who feared Him to their place of safety (success). Evil will not touch them, nor will they grieve. (61) Allah is the Creator of all things, and He is, over all things, Disposer of affairs. (62) To Him belong the keys of the heavens and the earth. And they who disbelieve in the verses of Allah - it is those who are the losers. (63) Say, [O Muhammad], "Is it other than Allah that you order me to worship, O ignorant ones?" (64)} The Almighty's saying: {And on the Day of Resurrection you will see those who lied about Allah [with] their faces blackened} meaning: because of what surrounded them of Allah's wrath and His vengeance. Al-Akhfash said (5): "tara" (you see) does not act upon his saying:

(1) Reported by Ad-Duri in "Recitations of the Prophet (peace be upon him)" (99), mentioned by Ibn Khalawayh in "Shadh (Irregular) Recitations" p. 131, and the commentary from "Ma'ani al-Quran" by An-Nahhas 6/187-188. (2) Mentioned by Ibn Atiyyah in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/538. (3) In "Ma'ani al-Quran" by An-Nahhas 6/187-188, and what preceded it is from him. (4) In the manuscripts: "al-jami'" (the all), and what is established is from (m). (5) In "Ma'ani al-Quran" 2/672.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें 59 - 64, पृष्ठ 302

...और मादा। कहा जाता है: "तीन जानें" (अरबी में 'नफ़्स' के लिए पुल्लिंग संख्या का प्रयोग)। अल-मुबर्रद ने कहा: अरब कहते हैं: "एक जान", यानी: एक इंसान। अर-रबीअ बिन अनस ने उम्मे सलमा से रिवायत की है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने पढ़ा: "बल्कि तेरे पास मेरी आयतें आई थीं, तो तूने उन्हें झुठलाया और अहंकार किया और तू काफ़िरों में से थी।" (स्त्रीलिंग संबोधन के साथ)। (1) अल-अअमश ने पढ़ा: "बल्कि उसके पास मेरी आयतें आई थीं," (2) और यह पुल्लिंग होने का संकेत देता है। अर-रबीअ बिन अनस उम्मे सलमा से नहीं मिले थे, लेकिन यह क़िरात (पाठ) जायज़ है; क्योंकि 'नफ़्स' (जान/आत्मा) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों के लिए इस्तेमाल होता है। कुछ लोगों ने इस क़िरात का खंडन किया और कहा: यदि 'ता' के नीचे 'कसरा' (स्त्रीलिंग संबोधन) हो, तो कहना चाहिए: "और तू काफ़िरातों (स्त्रीलिंग बहुवचन) में से थी।" अन-नहहास ने कहा (3): इसकी ज़रूरत नहीं है; क्या आप नहीं देखते कि इससे पहले आया है "कि कोई जान कहे," फिर कहा: {और बेशक मैं मज़ाक उड़ाने वालों में से था} और उसने 'सवाखिर' या 'साखिरात' (स्त्रीलिंग बहुवचन) नहीं कहा। अरबी में 'ता' पर 'कसरा' के साथ अर्थ यह है: "और तू मज़ाक उड़ाने वालों के समूह (बहुवचन) (4) में से थी, या मज़ाक उड़ाने वाले लोगों में से, या मज़ाक उड़ाने वाली क़ौम में से।" अल्लाह तआला का फ़रमान: {और क़ियामत के दिन तुम उन लोगों को देखोगे जिन्होंने अल्लाह पर झूठ बोला, उनके चेहरे काले होंगे। क्या अहंकारियों के लिए जहन्नुम में ठिकाना नहीं है? (60) और अल्लाह उन लोगों को बचा लेगा जिन्होंने परहेज़गारी की, उन्हें उनकी सफलता के साथ। उन्हें कोई बुराई नहीं छुएगी और न ही वे दुखी होंगे। (61) अल्लाह हर चीज़ का पैदा करने वाला है, और वह हर चीज़ पर कार्यसाधक है। (62) उसी के पास आसमानों और ज़मीन की कुंजियाँ हैं। और जिन लोगों ने अल्लाह की आयतों का इनकार किया, वही घाटे में रहने वाले हैं। (63) कह दो, "ऐ अज्ञानियों! क्या तुम मुझे अल्लाह के सिवा किसी और की इबादत करने का आदेश देते हो?" (64)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {और क़ियामत के दिन तुम उन लोगों को देखोगे जिन्होंने अल्लाह पर झूठ बोला, उनके चेहरे काले होंगे} यानी: उस चीज़ के कारण जिसने उन्हें अल्लाह के क्रोध और उसके प्रतिशोध से घेर लिया है। अल-अख़फ़श ने कहा (5): "तरा" (तुम देखोगे) उसके इस कथन में प्रभावी नहीं है:

(1) इसे अद-दूरी ने 'नबी की क़िरात' (99) में निकाला है, और इब्न खालवैह ने 'अजीब क़िरात' पृष्ठ 131 में इसका उल्लेख किया है, और यह बात अन-नहहास की 'मआनी अल-क़ुरआन' 6/187-188 से है। (2) इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर, अल-वजीज़' 4/538 में इसका उल्लेख किया है। (3) अन-

नहहास की 'मआनी अल-क़ुरआन' 6/187-188 में, और इससे पहले का भी उन्हीं से है। (4) प्रतियों में: 'अल-जमीअ' (सब) है, और स्थापित 'म' से है। (5) 'मआनी अल-क़ुरआन' 2/672 में।

سورة الزمر: آیات ۵۹ - ۶۴، صفحہ ۳۰۲

اور مؤنث۔ کہا جاتا ہے: "ثلاثة أنفس" (تین جانیں)۔ اور المبرد نے کہا: عرب کہتے ہیں: "نفس واحدة"، یعنی: ایک انسان۔ اور ربیع بن انس نے ام سلمہ رضی اللہ عنہا سے روایت کی ہے کہ نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم نے پڑھا: «قد جاءتْكِ آياتي فَكذَّبتِ بها واستكبَرْتِ وكنتِ من الكافرين» (تیرے پاس میری نشانیاں آئی تھیں تو تو نے انہیں جھٹلایا اور تکبر کیا اور تو کافروں میں سے تھی)۔ (۱) اور الاعمش نے پڑھا: «بلى قد جاءته آياتي» (۲) اور یہ تذکیر (مذکر ہونے) پر دلالت کرتا ہے۔ ربیع بن انس ام سلمہ سے نہیں ملے تھے مگر یہ قرأت جائز ہے؛ کیونکہ 'نفس' مذکر اور مؤنث دونوں کے لیے استعمال ہوتا ہے۔ بعض نے اس قرأت کا انکار کیا اور کہا: جب 'تاء' کو مکسور پڑھا جائے (مؤنث کے لیے) تو لازم ہے کہ یوں کہا جائے: "وكنتِ من الكوافر" یا "من الكافرات"۔ نحاس نے کہا (۳): یہ لازم نہیں ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اس سے پہلے «أن تقول نفس» ہے پھر فرمایا: ﴿وإن كنت لمن الساخرين﴾ اور «من السواخر» یا «من الساخرات» نہیں فرمایا۔ اور عربی میں 'تاء' کے کسرہ (زیر) کے ساتھ تقدیر (پوشیدہ معنی) یہ ہے: "واستكبرت وكنت من الجمع (۴) الساخرين" (اور تو نے تکبر کیا اور تو مذاق اڑانے والی جماعت میں سے تھی)، یا مذاق اڑانے والے لوگوں میں سے، یا مذاق اڑانے والی قوم میں سے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ ۚ أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِّلْمُتَكَبِّرِينَ ﴿٦٠﴾ وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ ﴿٦١﴾ اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ ۖ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ ﴿٦٢﴾ لَّهُ مَقَالِيدُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ ۗ وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ ﴿٦٣﴾ قُلْ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ أَيُّهَا الْجَاهِلُونَ ﴿٦٤﴾﴾۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ الْقِيَمَةِ تَرَى الَّذِينَ كَذَبُوا عَلَى اللَّهِ وُجُوهُهُم مُّسْوَدَّةٌ ﴾ یعنی:

اس وجہ سے جو ان پر اللہ کے غضب اور اس کے انتقام کی صورت میں طاری ہوا۔ اور الاخفش نے کہا (۵): «تری» اس کے اس قول میں عمل نہیں کر رہا:

(۱) اسے الدوری نے 'قرأت النبی ﷺ' (۹۹) میں نکالا ہے، اور ابن خالویہ نے اسے 'القرأت الشاذة' صفحہ ۱۳۱ میں ذکر کیا ہے، اور یہ کلام النحاس کی 'معانی القرآن' ۶/ ۱۸۷ - ۱۸۸ سے ہے۔ (۲) اسے ابن عطیہ نے 'المحرر الوجیز' ۴/ ۵۳۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) النحاس کی 'معانی القرآن' ۶/ ۱۸۷ - ۱۸۸ میں، اور جو اس سے پہلے گزرا وہ انہی سے ہے۔ (۴) نسخوں میں: 'الجمیع' ہے، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (۵) 'معانی القرآن' ۲/ ۶۷۲ میں۔

Surah Az-Zumar: Verses 60 - 64 [Page] 303

"Their faces are blackened" (wujūhuhum muswaddatun) is an initial subject and predicate construction. Al-Zamakhshari(1) said: It is a sentence in the position of a circumstantial clause (hal) if "you see" (tara) refers to physical sight, and it is a second object if it refers to heart's perception (insight). "Is there not in Hell an abode for the arrogant?" The Messenger of Allah (peace be upon him) explained the meaning of arrogance, saying (peace and blessings be upon him): "Dismissing the truth and belittling people." This was previously mentioned in "Al-Baqarah"(2) and elsewhere. In a hadith from Abdullah bin Amr from the Prophet (peace be upon him): "The arrogant will be gathered on the Day of Resurrection like tiny ants, humiliation following them until they are brought to a prison in Hell."(3) The Almighty's saying: "And Allah will deliver those who feared Him." And it was read as "wa yunjī"(4), meaning: from polytheism and sins. "To their places of success" (bimafāzatihim) in the singular form is the general reading because it is a verbal noun (masdar). The Kufans read: "bimafāzātihim" (in plural)(5), which is permissible as you say: "bi sa'ādātihim" (to their various happinesses). From the Prophet (peace be upon him) regarding the interpretation of this verse, in the hadith of Abu Hurairah, he said: "Allah will gather with every person his deed. The believer's deed will be with him in the most beautiful form and the most pleasant fragrance. Whenever there is terror or fear, it says to him: 'Do not be afraid, for you are not the intended one, nor are you the one concerned.' When this increases upon him, he says: 'How beautiful you are, who are you?!' It replies: 'Don't you recognize me? I am your righteous deed. You carried me through my weight, so by Allah, I shall carry you and defend you.' This is what Allah said: 'And Allah will deliver those who feared Him to their places of success; no evil shall touch them, nor shall they grieve.'"(6)

---

(1) Al-Kashshaf 3/406. (2) 1/441, and the hadith was narrated by Ahmad (6583) in detail from the hadith of Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them both), and Muslim (91) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) with the wording: ".. Arrogance is rejecting the truth and belittling people." (3) Narrated by Ahmad (6677), and At-Tirmidhi (2492), who said: This is a good and authentic (hasan sahih) hadith. The preceding words are from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/19. (4) Ya'qub read it this way in the narration of Ruh. An-Nashr 2/259. (5) Abu Bakr, Hamza, and al-Kisa'i read it as "bimafāzātihim" with an 'alif' in the plural, while the rest read it without 'alif' in the singular. As-Sab'ah p. 562, and At-Taysir p. 190. (6) We did not find

it with this exact wording; the author quoted it from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/19.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 60 - 64 [पृष्ठ] 303

"उनके चेहरे काले पड़ जाएंगे" (वुजूहुहुम मुस्वदत्तह) यह केवल एक मुब्तदा (विषय) और ख़बर (विधेय) है। अज़-ज़मख़्शरी(1) ने कहा: यह हाल (परिस्थिति) के स्थान पर एक वाक्य है यदि "तुम देखते हो" (तरा) आँखों से देखने के संदर्भ में है, और यदि यह दिल से देखने (अंतर्दृष्टि) के संदर्भ में है तो यह दूसरा मफ़ऊल (कर्म) है। "क्या जहन्नम में अहंकारियों के लिए कोई ठिकाना नहीं है?" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने तक़ब्बुर (अहंकार) का अर्थ स्पष्ट करते हुए फ़रमाया: "सत्य को ठुकराना और लोगों को नीचा समझना।" यह पहले "अल-बक़रह"(2) और अन्य स्थानों पर उल्लेख किया जा चुका है। अब्दुल्ला बिन अम्र से रिवायत है कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "अहंकारियों को क़यामत के दिन छोटी चींटियों की तरह इकट्ठा किया जाएगा, अपमान उनके पीछे लगा रहेगा यहाँ तक कि उन्हें जहन्नम की एक जेल में ले जाया जाएगा।" (3) अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और अल्लाह उन लोगों को बचा लेगा जिन्होंने परहेज़गारी की।" और इसे "व युंजी"(4) भी पढ़ा गया है, अर्थात: शिर्क(बहुदेववाद) और पापों से। "बिमफ़ाज़तिहिम" (उनकी सफलता के स्थान पर) एकवचन रूप में आम पाठकों का क़िरात है क्योंकि यह मक़्दर (क्रियात्मक संज्ञा) है। कूफ़ा वालों ने इसे "बिमफ़ाज़ातिहिम" (बहुवचन में)(5) पढ़ा है, और यह जायज़ है जैसे आप कहते हैं: "बि सआदातिहिम" (उनकी खुशियों के साथ)। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से इस आयत की व्याख्या अबू हुरैरा की हदीस में है, उन्होंने कहा: "अल्लाह हर व्यक्ति के साथ उसके कर्म को इकट्ठा करेगा। मोमिन (आस्तिक) का कर्म उसके साथ सबसे सुंदर रूप और सबसे अच्छी सुगंध में होगा। जब भी कोई आतंक या भय होगा, तो वह उससे कहेगा: 'डरो मत, क्योंकि तुम्हारा इरादा नहीं किया गया है, और न ही तुम इसके पात्र हो।' जब उस पर यह बात बढ़ जाएगी, तो वह कहेगा: 'तुम कितने सुंदर हो, तुम कौन हो?!' वह कहेगा: 'क्या तुम मुझे नहीं पहचानते? मैं तुम्हारा नेक अमल हूँ। तुमने मेरे बोझ को ढोया था, तो अल्लाह की क़सम, मैं तुम्हें ढोऊँगा और तुम्हारा बचाव करूँगा।' यही वह बात है जो अल्लाह ने फ़रमाई: 'और अल्लाह उन लोगों को बचा लेगा जिन्होंने परहेज़गारी की, उनकी सफलता के स्थानों के साथ; न उन्हें कोई बुराई छुएगी और न ही वे दुखी होंगे।'" (6)

---

(1) अल-कश्शाफ 3/406। (2) 1/441, और हदीस को अहमद (6583) ने अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, और मुस्लिम (91) ने इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों में: ".. अहंकार सत्य को झुठलाना और लोगों को हक़ीर

समझना है।" (3) इसे अहमद (6677) और तिर्मिज़ी (2492) ने उद्धृत किया है, और कहा: यह एक हसन सहीह हदीस है। पूर्वोक्त शब्द अन-नह्हास की इ'राबुल क़ुरआन 4/19 से हैं। (4) याक़ूब ने इसे रूह की रिवायत में पढ़ा है। अन-नश्र 2/259। (5) अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे "बिमफ़ाज़ातिहिम" अलिफ़ के साथ बहुवचन में पढ़ा, और बाकी ने बिना अलिफ़ के एकवचन में पढ़ा। अस-सबअह पृ. 562, और अत-तयसीर पृ. 190। (6) हमें यह इन शब्दों के साथ नहीं मिला; लेखक ने इसे अन-नह्हास की इ'राबुल क़ुरआन 4/19 से उद्धृत किया है।

سورة الزمر: آیات 60 - 64 [صفحہ] 303

«وُجُوهُهُمْ مُسْوَدَّةٌ» یہ مبتدا اور خبر ہے۔ زمخشری(1) نے کہا: یہ جملہ حال کے مقام پر ہے اگر «تَرَى» بصری رویت (آنکھوں سے دیکھنا) ہو، اور مفعولِ ثانی ہے اگر یہ قلبی رویت (بصیرت) ہو۔ ﴿أَلَيْسَ فِي جَهَنَّمَ مَثْوًى لِلْمُتَكَبِّرِينَ﴾ اور رسول اللہ ﷺ نے تکبر کے معنی بیان کرتے ہوئے فرمایا: «سَفَهُ الحقِّ وغَمْصُ الناس» یعنی: حق کو جھٹلانا اور لوگوں کو حقیر سمجھنا۔ یہ پہلے "البقرہ"(2) وغیرہ میں گزر چکا ہے۔ اور عبداللہ بن عمرو کی حدیث میں نبی ﷺ سے مروی ہے کہ: «قیامت کے دن متکبرین کو باریک چیونٹیوں کی طرح اکٹھا کیا جائے گا، ذلت ان کے پیچھے لگی ہوگی یہاں تک کہ انہیں جہنم کی ایک جیل میں لایا جائے گا»(3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا﴾ اور اسے «ویُنْجي»(4) بھی پڑھا گیا ہے، یعنی: شرک اور گناہوں سے۔ ﴿بِمَفَازَتِهِمْ﴾ عام قراء کی قراءت میں واحد کے ساتھ ہے؛ کیونکہ یہ مصدر ہے۔ اور کوفیوں نے اسے ﴿بمفازاتهم﴾ (جمع کے ساتھ)(5) پڑھا ہے، اور یہ جائز ہے جیسے آپ کہتے ہیں: «بسعاداتهم»۔ اور نبی ﷺ سے اس آیت کی تفسیر میں ابو ہریرہ کی حدیث مروی ہے، انہوں نے کہا: «اللہ ہر انسان کے ساتھ اس کا عمل جمع فرمائے گا، پس مومن کا عمل اس کے ساتھ بہترین صورت اور نہایت عمدہ خوشبو میں ہوگا، چنانچہ جب بھی کوئی دہشت یا خوف ہوگا تو وہ اس سے کہے گا: مت ڈرو، تم سے یہ مراد نہیں ہے، اور نہ ہی تم اس کے مخاطب ہو، جب یہ بات اس پر زیادہ ہو جائے گی تو وہ (مومن) کہے گا: تم کتنے خوبصورت ہو، تم کون ہو؟! وہ کہے گا: کیا تم مجھے نہیں پہچانتے؟ میں تمہارا نیک عمل ہوں، تم نے میرے بوجھ کو اٹھایا تھا، سو اللہ کی قسم میں تمہیں اٹھاؤں گا اور تم سے دفاع کروں گا، یہی وہ بات ہے جو اللہ نے فرمائی: ﴿وَيُنَجِّي اللَّهُ الَّذِينَ اتَّقَوْا بِمَفَازَتِهِمْ لَا يَمَسُّهُمُ السُّوءُ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾»(6)۔

(1) الکشاف 3/ 406۔ (2) 1/ 441، اور حدیث کو احمد (6583) نے عبداللہ بن عمرو رضی اللہ عنہما کی حدیث سے طویل نقل کیا ہے، اور مسلم (91) نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ: «.. تکبر حق کو جھٹلانا اور لوگوں کو حقیر سمجھنا ہے»۔ (3) اسے احمد (6677) اور ترمذی (2492) نے نکالا ہے، اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے۔ اور سابقہ کلام نحاس کی اعراب القرآن 4/ 19 سے ہے۔ (4) اسے یعقوب نے روح کی روایت میں پڑھا ہے۔ النشر 2/ 259۔ (5) اسے ابوبکر، حمزہ اور کسائی نے الف کے ساتھ جمع «بمفازاتھم» پڑھا ہے، اور باقیوں نے بغیر الف کے واحد پڑھا ہے۔ السبعہ ص 562، والتیسیر ص 190۔ (6) ہمیں یہ ان الفاظ کے ساتھ نہیں ملی؛ مصنف نے اسے نحاس کی اعراب القرآن 4/ 19 سے نقل کیا ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 62 - 64, Page 304

"Allah is the Creator of all things, and He is, over all things, Disposer of affairs." (39:62) Meaning: Preserver and Sustainer of everything. This has been mentioned before.

His saying: "To Him belong the keys of the heavens and the earth." (39:63) Its singular is 'miqlad', and it is said: 'miqlād', but 'iqlīd' is most commonly used. 'Al-Maqālīd' are the keys; narrated from Ibn Abbas and others. Al-Suddi said: The treasures of the heavens and the earth (1). Others said: The treasures of the heavens are rain, and the treasures of the earth are plants (2). There is another linguistic form: 'aqālīd', and its singular would then be 'iqlīd' (3).

Al-Jawhari said (4): 'Al-iqlīd' is the key, and 'al-miqlad' is a key like a sickle, sometimes used to gather fodder just as clover is gathered when made into ropes; meaning: twisted. The plural is 'al-maqālīd'. "Aqlada al-bahru" over many creatures means he drowned them, as if he closed them in.

Al-Bayhaqi recorded from Ibn Umar that Uthman bin Affan (may Allah be pleased with him) asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about the interpretation of His saying: "To Him belong the keys of the heavens and the earth." The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "No one has asked me about it before; [It is] There is no god but Allah, Allah is the Greatest, Glory be to Allah and His is the praise, I seek forgiveness from Allah, and there is no power nor might except with Allah, the Most High, the Most Great. He is the First and the Last, the Manifest and the Hidden, He gives life and causes death; in His hand is all good, and He is over all things powerful" (5). Al-Tha'labi mentioned it in his 'Tafsir', and added: "Whoever says it ten times when they reach the morning or evening, Allah will give them six qualities: First: they will be guarded from Iblis. Second: twelve thousand angels will attend to them. Third: they will be given a 'qintar' of reward. Fourth: a degree will be raised for them. Fifth: Allah will marry them to the 'Hoor al-Ayn'. Sixth: they will have a reward like one who read the Quran, the Torah, the Gospel, and the Psalms, and they will also have a reward like one who performed Hajj and Umrah and they were accepted."

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/539, and see I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/20, and the sayings of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) and al-Suddi were recorded by al-Tabari 20/242. (2) Zad al-Masir 7/194. (3) Tafsir al-Tabari 20/242. (4) In 'al-Sihah' (q-l-d). (5) Al-Asma wa al-Sifat by al-Bayhaqi (19), and see the following comment.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 62 - 64, पृष्ठ 304

"अल्लाह हर चीज़ का पैदा करने वाला है, और वह हर चीज़ का कार्य-साधक (निगरानी रखने वाला) है।" (39:62) यानी: हर चीज़ का रक्षक और उसे कायम रखने वाला। यह पहले भी गुज़र चुका है।

उसका फरमान: "आकाशों और धरती की कुंजियाँ (चाबियाँ) उसी के पास हैं।" (39:63) इसका एकवचन 'मिक़लाद' है, और कहा गया है: 'मिक़लाद', लेकिन 'इक़्लीद' का सबसे ज़्यादा इस्तेमाल होता है। इब्न अब्बास और अन्य लोगों के अनुसार 'अल-मक़ालीद' का अर्थ चाबियाँ हैं। अल-सुद्दी ने कहा: आकाशों और धरती के ख़ज़ाने (1)। दूसरों ने कहा: आकाशों के ख़ज़ाने बारिश हैं, और धरती के ख़ज़ाने वनस्पतियाँ (पौधे) हैं (2)। इसमें एक और भाषाई रूप 'अक़ालीद' भी है, और उसका एकवचन 'इक़्लीद' होगा (3)।

अल-जौहरी ने कहा (4): 'अल-इक़्लीद' चाबी है, और 'अल-मिक़लाद' हंसिया जैसी चाबी है, जिससे कभी-कभी चारा इकट्ठा किया जाता है जैसे तिपतिया घास को रस्सियाँ बनाते समय इकट्ठा किया जाता है; यानी: मरोड़ना। इसका बहुवचन 'अल-मक़ालीद' है। "अक्लादा अल-बहरू" का अर्थ है बहुत से जीवों पर समुद्र का हावी हो जाना, यानी उन्हें डुबो देना, जैसे उन्हें बंद कर दिया गया हो।

अल-बैहक़ी ने इब्न उमर से रिवायत की है कि उस्मान बिन अफ़ान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से उनके इस फरमान की व्याख्या के बारे में पूछा: "आकाशों और धरती की कुंजियाँ उसी के पास हैं।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "मुझसे इसके बारे में पहले किसी ने नहीं पूछा; [यह है] अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह की पाकी और प्रशंसा है, मैं अल्लाह से क्षमा मांगता हूँ, और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति और सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और बहुत महान है। वही आदि है और वही अंत, वही ज़ाहिर है और वही बातिन (छिपा हुआ), वही जीवन देता है और वही मृत्यु देता है; उसी के हाथ में भलाई है और वह हर चीज़ पर पूरी शक्ति रखने वाला है।" (5) अल-थ'लाबी ने अपनी 'तफ़सीर' में इसका उल्लेख किया है, और जोड़ा है: "जो कोई सुबह या शाम होने पर इसे दस बार कहेगा, अल्लाह उसे छह गुण देगा: पहला: उसे इब्लीस से सुरक्षित रखा जाएगा। दूसरा: बारह हज़ार फ़रिश्ते उसके पास हाज़िर होंगे। तीसरा: उसे एक 'क़िन्तार' सवाब (पुण्य) दिया जाएगा। चौथा: उसके लिए एक दर्जा बुलंद किया जाएगा। पांचवां: अल्लाह उसे हूर अल-ऐन से ब्याहेगा। छठा: उसे उतना ही सवाब

मिलेगा जितना क़ुरान, तौरात, इंजील और ज़बूर पढ़ने वाले को मिलता है, और उसे हज्ज और उमराह करने और उनके स्वीकार होने के बराबर सवाब भी मिलेगा।"

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/539, और देखें इ'राब अल-क़ुरान नह्हास 4/20 द्वारा, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) और अल-सुद्दी के कथनों को अल-तबरी 20/242 ने दर्ज किया है। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/194। (3) तफ़सीर अल-तबरी 20/242। (4) 'अल-सिहाह' (क़-ल-द) में। (5) अल-अस्मा वल-सिफ़ात अल-बैहक़ी द्वारा (19), और अगली टिप्पणी देखें।

سورہ الزمر: آیات 62 - 64، صفحہ 304

﴿اللَّهُ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ﴾ یعنی: ہر چیز کا حافظ اور اسے قائم رکھنے والا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ اس کا واحد 'مِقْلاد' ہے، اور کہا گیا ہے: 'مِقْلاد'، اور اس میں سب سے زیادہ 'اِقْلِید' استعمال ہوتا ہے۔ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے کہ 'مقالید' سے مراد چابیاں ہیں۔ اور سُدی نے کہا: آسمانوں اور زمین کے خزانے (1)۔ اور دوسروں نے کہا: آسمانوں کے خزانے بارش ہے، اور زمین کے خزانے نباتات (2)۔ اس میں ایک اور لغت 'اَقَالِید' ہے، جس کا واحد 'اِقْلِید' ہوگا (3)۔

جوہری نے کہا (4): 'اِقْلِید' چابی ہے، اور 'مِقْلَد' درانتی کی طرح کی چابی ہے، جس سے بسا اوقات چارہ اکٹھا کیا جاتا ہے جیسے لوسن کو رسی بناتے وقت بل دیا جاتا ہے؛ یعنی: بٹنا۔ اس کی جمع 'مقالید' ہے۔ اور "أقلد البحر" بہت سی مخلوق پر، یعنی انہیں غرق کر دیا، گویا انہیں بند کر دیا گیا۔

اور بیہقی نے ابن عمر سے روایت کی ہے کہ عثمان بن عفان رضی اللہ عنہ نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی تفسیر کے بارے میں پوچھا: ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "مجھ سے اس کے بارے میں کسی نے نہیں پوچھا؛ (وہ یہ ہے) لا إله إلا الله، والله أكبر، وسبحان الله وبحمده، أستغفر الله، ولا حول ولا قوة إلا بالله العلي العظيم، هو الأول والآخر والظاهر والباطن، يُحيي ويُميت؛ بيده الخير وهو على كل شيء قدير" (5)۔ ثعلبی نے اسے اپنی 'تفسیر' میں ذکر کیا ہے، اور اضافہ کیا: "جس نے صبح یا شام کے وقت اسے دس بار پڑھا، اللہ اسے چھ خصلتیں عطا فرمائے گا: پہلی: وہ ابلیس سے محفوظ رہے گا، دوسری: بارہ ہزار فرشتے اس کے پاس حاضر ہوں گے، تیسری: اسے ایک 'قنطار' اجر دیا جائے

گا، چوتھی: اس کا ایک درجہ بلند کیا جائے گا، پانچویں: اللہ اسے حور العین سے بیاہے گا، اور چھٹی: اسے قرآن، تورات، انجیل اور زبور پڑھنے والے جتنا اجر ملے گا، اور اسے حج اور عمرہ کرنے اور ان کے مقبول ہونے جتنا اجر بھی ملے گا۔"

(1) المحرر الوجيز 4/539، اور دیکھیے إعراب القرآن للنحاس 4/20، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما اور سدی کے اقوال کو طبری نے 20/242 پر روایت کیا ہے۔ (2) زاد المسير 7/194۔ (3) تفسير الطبري 20/242۔ (4) الصحاح (قلد) میں۔ (5) الأسماء والصفات للبيهقي (19)، اور اگلا حاشیہ ملاحظہ کریں۔

Surah Az-Zumar: Verses 63 - 64 305

...his Hajj and Umrah. If he dies during that night, he dies as a martyr (1).

Al-Harith (2) narrated from Ali, who said: I asked the Messenger of Allah (peace be upon him) about the interpretation of 'Al-Maqalid' (The Keys). He said: "O Ali, you have asked about a great matter. Al-Maqalid means that you should say ten times when you reach the morning and ten times when you reach the evening: 'There is no god but Allah, Allah is the Greatest, Glory be to Allah, Praise be to Allah, I seek forgiveness from Allah, and there is no power except with Allah, the First, the Last, the Manifest, the Hidden. To Him belongs the sovereignty and to Him belongs the praise; in His hand is all good, and He has power over all things.' Whoever says this ten times in the morning and ten times in the evening, Allah will grant him six characteristics: First, He will guard him from Satan and his hosts, so they will have no power over him. Second, he will be given a 'qintar' (great treasure) in Paradise that is heavier in his scales than Mount Uhud. Third, his rank will be raised to a level that only the righteous attain. Fourth, Allah will marry him to the 'Hoor al-Ayn'. Fifth, twelve thousand angels will witness it for him, writing it down for him in an unrolled scroll and bearing witness for him on the Day of Resurrection. Sixth, he will have a reward as if he had read the Torah, the Gospel, the Psalms, and the Furqan (Quran), and as if he had performed Hajj and Umrah and Allah accepted them. If he dies that day, that night, or that month, he will be sealed with the seal of the martyrs."

It was also said: 'Al-Maqalid' means obedience. It is said: 'He handed over the Maqalid to so-and-so,' meaning he obeyed him in what he commanded him. Thus, the meaning of the verse is: to Him belongs the obedience of whoever is in the heavens and the earth.

His saying, Exalted is He: {And those who disbelieved in the signs of Allah} means: in the Quran, the proofs, and the evidences. {Those are the losers} as previously mentioned.

His saying, Exalted is He: {Say, 'Is it other than Allah that you order me to worship?'} This was when they invited the Prophet (peace be upon him) to what they were upon of idol worship, and they said: 'It is the religion of your forefathers.'

---

(1) Recorded in its entirety by Ibn al-Jawzi in 'Al-Mawdu'at' (1/96-97), who said: This hadith is among the rare fabrications that are not befitting the station of the Messenger of Allah (peace be upon him), for he is far removed from feeble speech

and remote meanings. Al-Dhahabi said in 'Al-Mizan' (4/84-85) after citing the hadith: "This is fabricated in my view." Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir (7/112): "Strange (gharib), containing severe rejection, and there is doubt regarding its authenticity." (2) He is Al-Harith bin Abdullah al-Hamdani al-A'war. Al-Sha'bi and Ibn al-Madini called him a liar, and Ibn Sirin held that most of what he narrated from Ali was false. Mizan al-I'tidal (1/436).

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 63 - 64 305

...उसके हज और उमराह को। यदि वह उस रात मर जाता है, तो वह एक शहीद के रूप में मरता है (1)।

अल-हारिस (2) ने अली से रिवायत की, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से 'अल-मकालीद' (कुंजियों) की व्याख्या के बारे में पूछा। उन्होंने कहा: "हे अली, तुमने एक बड़ी बात पूछी है। अल-मकालीद का अर्थ है कि तुम सुबह होने पर दस बार और शाम होने पर दस बार कहो: 'अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह पवित्र है, सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, मैं अल्लाह से क्षमा माँगता हूँ, और अल्लाह के बिना कोई शक्ति नहीं है, जो आदि है और अंत है, जो प्रकट है और छिपा हुआ है। उसी का साम्राज्य है और उसी की प्रशंसा है; उसी के हाथ में सारी भलाई है, और वह हर चीज़ पर सक्षम है।' जो कोई इसे सुबह दस बार और शाम को दस बार कहता है, अल्लाह उसे छह गुण प्रदान करेगा: पहला, वह उसे शैतान और उसकी सेनाओं से बचाएगा, ताकि उनका उस पर कोई वश न चले। दूसरा, उसे स्वर्ग में एक 'क़िन्तार' (विशाल खजाना) दिया जाएगा जो उसके तराजू में उहुद पर्वत से भी भारी होगा। तीसरा, उसका पद उस स्तर तक उठाया जाएगा जिसे केवल नेक लोग ही प्राप्त करते हैं। चौथा, अल्लाह उसका विवाह 'हूर अल-ऐन' से कराएगा। पांचवां, बारह हजार फरिश्ते उसके साक्षी होंगे, जो इसे उसके लिए एक खुले हुए स्क्रॉल (झिल्ली) में लिखेंगे और कयामत के दिन उसके लिए गवाही देंगे। छठा, उसे वैसा ही फल मिलेगा जैसे उसने तौरात, इंजील, ज़बूर और फ़ुरक़ान (क़ुरआन) पढ़ा हो, और जैसे उसने हज और उमराह किया हो और अल्लाह ने उन्हें स्वीकार किया हो। यदि वह उस दिन, उस रात या उस महीने में मर जाता है, तो उस पर शहीदों की मुहर लगा दी जाएगी।"

यह भी कहा गया है: 'अल-मकालीद' का अर्थ आज्ञाकारिता है। कहा जाता है: 'उसने फलां व्यक्ति को मकालीद सौंप दीं,' जिसका अर्थ है कि उसने उसके आदेशों का पालन किया। इस प्रकार, आयत का अर्थ है: आकाशों और पृथ्वी में जो कोई भी है, उसकी आज्ञाकारिता उसी के लिए है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिन्होंने अल्लाह की आयतों का इनकार किया} का अर्थ है: क़ुरआन, प्रमाणों और साक्ष्यों का। {वही लोग घाटे में रहने वाले हैं} जैसा कि पहले बताया गया है।

अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, 'क्या तुम मुझे अल्लाह के सिवा किसी और की पूजा करने का आदेश देते हो?'} यह तब था जब उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को मूर्तिपूजा की ओर आमंत्रित किया था और कहा था: 'यह तुम्हारे पूर्वजों का धर्म है।'

---

(1) इब्न अल-जौज़ी ने 'अल-मौदूआत' (1/96-97) में इसे पूर्ण रूप से उद्धृत किया है और कहा है: यह हदीस उन दुर्लभ गढ़ी हुई (मनगढ़ंत) बातों में से है जो अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पद के अनुकूल नहीं हैं, क्योंकि वे कमजोर भाषा और दूर-दराज के अर्थों से परे हैं। अल-ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' (4/84-85) में हदीस का उल्लेख करने के बाद कहा: "मेरी राय में यह मनगढ़ंत है।" अल-हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर (7/112) में कहा: "यह अजीब (ग़रीब) है, इसमें गंभीर अस्वीकार्यता है, और इसकी सत्यता संदिग्ध है।" (2) वह अल-हारिस बिन अब्दुल्ला अल-हमदानी अल-अ'वर है। अल-शाबी और इब्न अल-मदीनी ने उसे झूठा कहा, और इब्न सिरीन का मानना था कि अली से उसने जो कुछ भी सुनाया वह ज्यादातर झूठ था। मीज़ान अल-इ'तिदाल (1/436)।

...اس کے حج اور عمرہ کو، پس اگر وہ اپنی اس رات میں مر گیا تو وہ شہید مرا (1)۔

اور حارث (2) نے علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا کہ انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ سے 'المقالید' (چابیوں) کی تفسیر کے بارے میں پوچھا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے علی! تم نے ایک عظیم چیز کے بارے میں سوال کیا ہے، المقالید یہ ہے کہ تم صبح کے وقت دس مرتبہ اور شام کے وقت دس مرتبہ یہ کہو: 'اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور اللہ سب سے بڑا ہے، اور اللہ پاک ہے، اور تمام تعریف اللہ ہی کے لیے ہے، اور میں اللہ سے بخشش مانگتا ہوں، اور اللہ کے سوا کوئی طاقت نہیں، وہ اول ہے اور آخر ہے، ظاہر ہے اور باطن ہے، اسی کی بادشاہی ہے اور اسی کے لیے تعریف ہے، اسی کے ہاتھ میں بھلائی ہے اور وہ ہر چیز پر قادر ہے'۔ جس نے یہ کلمات صبح دس بار اور شام دس بار کہے، اللہ اسے چھ خصلتیں عطا فرمائے گا: پہلی یہ کہ اسے شیطان اور اس کے لشکروں سے محفوظ رکھے گا، پس ان کا اس پر کوئی زور نہ چلے گا۔ دوسری یہ کہ اسے جنت میں ایک 'قنطار' (خزانہ) دیا جائے گا جو اس کے ترازو میں احد پہاڑ سے بھی زیادہ وزنی ہوگا۔ تیسری یہ کہ اس کا درجہ اتنا بلند کیا جائے گا جو صرف نیکوکاروں کو ملتا ہے۔ چوتھی یہ کہ اللہ اس کا نکاح حور العین سے کرائے گا۔ پانچویں یہ کہ بارہ ہزار فرشتے اس کے گواہ ہوں گے جو اسے اس کے لیے ایک پھیلے ہوئے ورق (رق منشور) میں لکھیں گے اور قیامت کے دن اس کے حق میں گواہی دیں گے۔ چھٹی یہ کہ اسے اتنا اجر ملے گا گویا اس نے تورات، انجیل، زبور اور فرقان (قرآن) پڑھی ہو، اور اس شخص کی طرح جس نے حج اور عمرہ کیا اور اللہ نے اس کا حج اور عمرہ قبول فرما لیا، اور اگر وہ اپنے اس دن یا رات یا مہینے میں مر گیا تو اس پر شہداء کی مہر لگا دی جائے گی۔"

اور کہا گیا ہے: 'المقالید' سے مراد اطاعت ہے، کہا جاتا ہے: 'اس نے فلاں کو مقالید سونپ دیں'، یعنی جو اس نے حکم دیا اس میں اس کی اطاعت کی۔ پس آیت کا معنی یہ ہے: آسمانوں اور زمین میں جو بھی ہے اس کی اطاعت اسی کے لیے ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَالَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ اللَّهِ﴾ یعنی: قرآن، حجتوں اور دلیلوں کے ساتھ۔ ﴿أُولَٰئِكَ هُمُ الْخَاسِرُونَ﴾ اس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَفَغَيْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِّي أَعْبُدُ﴾ اور یہ اس وقت تھا جب انہوں نے نبی ﷺ کو بتوں کی عبادت کی دعوت دی جس پر وہ خود تھے، اور انہوں نے کہا: یہ تمہارے باپ دادا کا دین ہے۔

---

(1) ابن الجوزی نے اسے مکمل طور پر 'الموضوعات' (96/1 - 97) میں روایت کیا ہے اور کہا: یہ حدیث ان نایاب من گھڑت روایات میں سے ہے جو رسول اللہ ﷺ کے منصب کے لائق نہیں، کیونکہ آپ ﷺ رکیک کلام اور بعید از عقل معنی سے پاک ہیں۔ الذہبی نے 'المیزان' (84/4 - 85) میں حدیث ذکر کرنے کے بعد کہا: میری رائے میں یہ موضوع (من گھڑت) ہے۔ حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر (112/7) میں کہا: یہ غریب ہے، اس میں شدید نکارت ہے، اور اس کی صحت میں نظر (شک) ہے۔ (2) یہ حارث بن عبد اللہ الہمدانی الاعور ہے، شعبی اور ابن المدینی نے اسے جھوٹا قرار دیا، اور ابن سیرین کی رائے تھی کہ جو کچھ وہ علی سے روایت کرتا ہے اس کا عام حصہ باطل ہے۔ میزان الاعتدال 436/1۔

306 Surah Az-Zumar: Verses 64 - 66

And "ghayra" (other than) is in the accusative case (mansub) because of "a'budu" (I worship), according to the estimation: "I worship other than Allah in what you command me." It is also permissible to be in the accusative because of "ta'murunni" (you command me) by omitting the preposition; the estimation is: "Do you command me [with] other than Allah that I worship Him," because "an" is implicit, and "an" with the verb forms a gerund (masdar), which is a substitute (badal) for "ghayr"; the estimation is: "Do you command me to worship other than Allah" (1).

Nafi' recited: "ta'muruni" with a single light 'nun' and a fatha on the 'ya'. Ibn 'Amir recited: "ta'murunani" with two light 'nuns' as per the original form. The rest recited with a single doubled (shaddah) 'nun' due to assimilation (idgham) (2), and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim because it appeared in the Mushaf of 'Uthman with a single 'nun'. Nafi' recited with the omission of the second 'nun', and the omitted one was the second because repetition and heaviness occur with it. Also, omitting the first is not permissible because it indicates the nominative case (raf'). This was already explained in [Surah] "Al-An'am" regarding Allah's saying: "Do you argue with me" (3).

"A'budu" means: "an a'buda" (that I worship). When "an" was omitted, it became nominative (marfu'); this was stated by Al-Kisa'i (4). From this is the poet's saying: O you who forbid me from attending the battle (5)

The evidence for the validity of this view is the recitation of those who read "a'buda" in the accusative (nasb).

Allah's saying: {And it has already been revealed to you and to those before you that if you should associate [anything with Allah], your work would surely become worthless, and you would surely be among the losers.} {Rather, worship Allah [alone] and be among the grateful.}

Regarding Allah's saying: {And it has already been revealed to you and to those before you that if you should associate...}, it is said that there is an advancement and delay (taqdim and ta'khir) in the speech; the estimation is: "It was revealed to you that if you should associate, and it was revealed to those who were before you."

(1) Mushkil I'rab al-Qur'an 2/632. (2) Al-Sab'ah p. 563, and Al-Taysir p. 190. (3) 8/443. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/20. (5) The speaker is Tarafa, and it was previously mentioned in full in 18/14.

306 सूरह अज़-जुमर: आयत 64 - 66

और "ग़ैर" (अलावा) "अ'बुदु" (मैं इबादत करता हूँ) के कारण मंसूब (accusative) है, इस अनुमान के अनुसार: "मैं अल्लाह के अलावा उसकी इबादत करता हूँ जिसका तुम मुझे हुक्म देते हो।" यह भी संभव है कि यह "तामुरुन्नी" (तुम मुझे हुक्म देते हो) के कारण मंसूब हो, प्रीपोज़िशन (हर्फ़ुए-जर) के विलोप के कारण; अनुमान है: "क्या तुम मुझे अल्लाह के अलावा किसी और की इबादत करने का हुक्म देते हो," क्योंकि "अन" अंतर्निहित है, और "अन" क्रिया के साथ मिलकर एक कृदंत (मस्दर) बनाता है, जो "ग़ैर" का विकल्प (बदल) है; अनुमान है: "क्या तुम मुझे अल्लाह के अलावा किसी और की इबादत करने का हुक्म देते हो" (1)।

नाफ़े ने पढ़ा: "तामुरुनी" एक हल्की 'नून' और 'या' पर फ़तह के साथ। इब्न आमिर ने पढ़ा: "तामुरुननी" मूल रूप के अनुसार दो हल्की 'नून' के साथ। बाक़ी लोगों ने इदग़ाम (मिश्रण) के कारण एक भारी (शद्दा वाली) 'नून' के साथ पढ़ा (2), और इसे अबू उबैद और अबू हातिम ने चुना क्योंकि यह उस्मान के मुसहफ़ में एक 'नून' के साथ आया था। नाफ़े ने दूसरी 'नून' को हटाकर पढ़ा, और हटाई गई 'नून' दूसरी थी क्योंकि दोहराव और भारीपन इसी के साथ होता है। इसके अलावा, पहली 'नून' को हटाना जायज़ नहीं है क्योंकि यह रफ़ (nominative) का संकेत देती है। इसका उल्लेख सूरह "अल-अनआम" में अल्लाह के इस कथन के तहत किया जा चुका है: {क्या तुम मुझसे बहस करते हो} (3)।

"अ'बुदु" का अर्थ है: "अन अ'बुदा" (कि मैं इबादत करूं) जब "अन" हट गया, तो यह मरफ़ू (nominative) हो गया; यह किसाई ने कहा (4)। इसी में से कवि का यह कथन है: ऐ वह जो मुझे युद्ध में शामिल होने से रोकता है (5)

इस दृष्टिकोण की वैधता का प्रमाण उन लोगों की क़िरात (पठन) है जिन्होंने "अ'बुदा" को मंसूब (accusative) पढ़ा है।

अल्लाह का फ़रमान: {और निश्चित रूप से आपकी ओर और आपसे पहले के लोगों की ओर यह वह्य (प्रकाशना) भेजी गई कि यदि आपने शिर्क किया, तो आपके कर्म अवश्य ही व्यर्थ हो जाएँगे, और आप अवश्य ही घाटा उठाने वालों में से हो जाएँगे।} {बल्कि अल्लाह ही की इबादत करो और शुक्रगुज़ार लोगों में से हो जाओ।}

अल्लाह के इस कथन के बारे में: {और निश्चित रूप से आपकी ओर और आपसे पहले के लोगों की ओर यह वह्य भेजी गई कि यदि आपने शिर्क किया...}, कहा जाता है कि इस कलाम में तक़दीम और ताखीर (आगे-पीछे) है; अनुमान है: "आपकी ओर यह वह्य भेजी गई कि यदि आपने शिर्क किया, और आपसे पहले वालों की ओर भी यही वह्य भेजी गई।"

---

(1) मुश्किल एराब अल-क़ुरआन 2/632। (2) अस-सबा पृ. 563, और अत-तयसीर पृ. 190। (3) 8/443। (4) एराब अल-क़ुरआन लिन्नहास 4/20। (5) इसके कहने वाले तरफ़ा हैं, और यह 18/14 में पूर्ण रूप से बीत चुका है।

306 سورة الزمر: آيات 64 - 66

اور «غير» «أعبد» کی وجہ سے منصوب ہے اس تقدیر پر: «میں اللہ کے سوا اس کی عبادت کرتا ہوں جس کا تم مجھے حکم دیتے ہو»۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «تأمروني» کی وجہ سے حرفِ جر کے حذف ہونے پر منصوب ہو؛ تقدیر یہ ہے: «کیا تم مجھے اللہ کے سوا کسی اور کی عبادت کا حکم دیتے ہو»، کیونکہ «أن» مقدر ہے، اور «أن» فعل کے ساتھ مل کر مصدر ہے، جو «غير» سے بدل ہے؛ تقدیر یہ ہے: «کیا تم مجھے اللہ کے سوا کسی اور کی عبادت کا حکم دیتے ہو» (1)۔

نافع نے «تأمروني» ایک نون مخففہ اور یائے مفتوحہ کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابن عامر نے اصل کے مطابق دو نون مخففہ کے ساتھ «تأمرونني» پڑھا ہے۔ باقیوں نے ادغام کی وجہ سے ایک نون مشدد کے ساتھ پڑھا ہے (2)، اور اسی کو ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا کیونکہ یہ مصحفِ عثمانی میں ایک نون کے ساتھ واقع ہوا ہے۔ نافع نے دوسرے نون کو حذف کر کے پڑھا، اور حذف شدہ دوسرا ہی تھا کیونکہ تکرار اور بوجھ اسی سے ہوتا ہے، نیز پہلے کو حذف کرنا جائز نہیں کیونکہ وہ رفع کی علامت ہے۔ اور سورۃ «الانعام» میں اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿أَتُحَاجُّونِّي﴾ کے بیان میں یہ بات گزر چکی ہے (3)۔

«أعبد» یعنی: «أن أعبد»، پس جب «أن» حذف ہوا تو یہ مرفوع ہو گیا؛ یہ بات کسائی نے کہی ہے (4)۔ اور اسی میں سے شاعر کا یہ قول ہے: ألا أيُّهذا الزاجِري أحضُرُ الوَغىٰ (اے وہ شخص جو مجھے جنگ میں حاضر ہونے سے روکتا ہے) (5)

اس قول کی صحت کی دلیل ان لوگوں کی قرات ہے جنہوں نے «أعبدَ» نصب کے ساتھ پڑھا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيَحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ ﴾ ﴿ بَلِ اللَّهَ فَاعْبُدْ وَكُن مِّنَ الشَّاكِرِينَ ﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ﴾ کہا گیا ہے کہ کلام میں تقدیم و تاخیر ہے؛ اور تقدیر یہ ہے: «یقیناً آپ کی طرف وحی کی گئی کہ اگر آپ نے شرک کیا، اور ان کی طرف بھی وحی کی گئی جو آپ سے پہلے تھے»۔

---

(1) مشکل إعراب القرآن 2/ 632 - (2) السبعة ص 563 ، والتیسیر ص 190 - (3) 8/ 443 - (4) إعراب القرآن للنحاس 4/ 20 - (5) اس کا قائل طرفہ ہے، اور یہ مکمل طور پر 18/14 میں گزر چکا ہے۔

307 Surat al-Zumar: Verses 65 - 66

Likewise. And it was said: It is on its [literal] chapter (1); Muqatil said: meaning: It was revealed to you and to the prophets before you with monotheism, and monotheism is omitted [implied]. Then He said: "If you associate [others with Allah]," O Muhammad, "your work will surely become worthless," and it is an address to the Prophet ﷺ specifically. And it was said: The address is to him, but the intended ones are his nation; since Allah already knew that he would not associate [anyone with Him], and no polytheism would occur from him. And 'ihbat' (nullification) means invalidation and corruption. Al-Qushayri said: So whoever apostatized, his previous acts of obedience will not benefit him, but the nullification of deeds by apostasy is conditional upon dying in a state of disbelief; that is why He said: "And whoever among you reverts from his religion [to disbelief] and dies while he is a disbeliever - for those, their deeds have become worthless" [Al-Baqarah: 217]. Thus, the absolute here is carried upon the restricted; for this reason, we said: Whoever performed Hajj then apostatized, then returned to Islam, he does not have to repeat the Hajj.

I said: This is the view of Ash-Shafi'i, while according to Malik, he must repeat it, and the explanation of this has already been fully discussed in "Al-Baqarah" (2).

His (The Almighty's) saying: "Nay, but worship Allah" Al-Nahhas (3) said: In my book from Abu Ishaq (4), the word of the name of Allah, Mighty and Majestic, is in the accusative case (mansub) by "worship" (i'bud); he said: There is no disagreement on this between the Basrans and the Kufans.

Al-Nahhas said: Al-Farra' (5) said it is in the accusative case by a hidden verb. And Al-Mahdawi narrated it from Al-Kisa'i. As for the 'Fa', Az-Zajjaj said: It is for recompense. Al-Akhfash said: It is extra (superfluous).

Ibn Abbas said: "So worship," meaning: maintain monotheism. Others said: "Nay, but Allah" so obey, "and be among the grateful" for His blessings, unlike the polytheists (6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/540, similarly. (2) 3/430. (3) I'rab al-Qur'an 4/21. (4) He is Az-Zajjaj, and his saying is in Ma'ani al-Qur'an 4/361. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/424. (6) Tafsir Abi al-Layth 3/156, similarly.

307 सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें 65 - 66

उसी प्रकार। और कहा गया है: यह अपने [शाब्दिक] अर्थ पर है (1); मुकातिल ने कहा: अर्थात: आपको और आपसे पहले के नबियों को तौहीद (एकेश्वरवाद) के साथ वह्य (प्रकाशना) की गई थी, और तौहीद यहाँ लुप्त [निहित] है। फिर उसने कहा: "यदि आपने [अल्लाह के साथ] साझी ठहराया," ऐ मुहम्मद, "तो आपके कर्म अवश्य ही व्यर्थ हो जाएंगे," और यह विशेष रूप से नबी ﷺ को संबोधन है। और कहा गया: संबोधन उन्हें है, लेकिन उद्देश्य उनकी उम्मत (अनुयायी) है; क्योंकि अल्लाह जानता था कि वह साझी नहीं ठहराएंगे, और उनसे कोई शिर्क(बुतपरस्ती) नहीं होगा। 'इहबात' (व्यर्थ होना) का अर्थ है अमान्य और भ्रष्ट होना। अल-कुशयरी ने कहा: तो जो कोई धर्मत्यागी हो गया, उसकी पिछली इबादतें उसे लाभ नहीं देंगी, लेकिन धर्मत्याग द्वारा कर्मों का व्यर्थ होना कुफ्र (अविश्वास) की स्थिति में मृत्यु पर निर्भर है; इसलिए उसने कहा: "और तुममें से जो कोई अपने धर्म से फिर जाए और अविश्वासी होकर मरे - तो यही वे लोग हैं जिनके कर्म व्यर्थ हो गए" [अल-बकराह: 217]। इस प्रकार, यहाँ के सामान्य अर्थ को विशिष्ट अर्थ पर आधारित किया गया है; इसी कारण हमने कहा: जिसने हज किया फिर धर्म त्याग दिया, फिर इस्लाम में वापस आ गया, उसे हज दोहराने की आवश्यकता नहीं है।

मैंने कहा: यह शाफ़ई का मत है, जबकि मलिक के अनुसार, उसे इसे दोहराना होगा, और इसका विवरण "अल-बकराह" (2) में पूरी तरह से आ चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: "बल्कि अल्लाह ही की इबादत करो" अन-नहहास (3) ने कहा: मेरी पुस्तक में अबू इसहाक (4) के हवाले से, अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल का नाम "इबादत करो" (इअ्बुद) के कारण मन्सूब (कर्म कारक) है; उन्होंने कहा: इस पर बसरा और कूफ़ा के विद्वानों के बीच कोई मतभेद नहीं है।

अन-नहहास ने कहा: अल-फ़र्रा (5) ने कहा कि यह एक छुपी हुई क्रिया द्वारा मन्सूब है। और अल-महदवी ने इसे अल-किसाई से वर्णित किया है। जहाँ तक 'फ़ा' का प्रश्न है, अज़-ज़ज्जाज ने कहा: यह प्रतिफल के लिए है। अल-अख़्फ़श ने कहा: यह अतिरिक्त है।

इब्न अब्बास ने कहा: "इबादत करो" अर्थात: तौहीद अपनाओ। दूसरों ने कहा: "बल्कि अल्लाह" की आज्ञा मानो, "और शुक्रगुजारों में से हो जाओ" उसकी नेमतों के लिए, मुशरिकों (बहुदेववादियों) के विपरीत (6)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/540, इसी तरह। (2) 3/430। (3) इअराब अल-कुरान 4/21। (4) वह अज़-ज़ज्जाज हैं, और उनका कथन मा'आनी अल-कुरान 4/361 में है। (5) मा'आनी अल-कुरान 2/424 में। (6) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/156, इसी तरह।

اسی طرح۔ اور کہا گیا: یہ اپنے باب پر ہے (۱)؛ مقاتل نے کہا: یعنی: آپ کی طرف اور آپ سے پہلے کے انبیاء کی طرف توحید کی وحی کی گئی، اور توحید یہاں محذوف [پوشیدہ] ہے۔ پھر اس نے فرمایا: "اگر تم نے شرک کیا" اے محمد "تو یقیناً تمہارا عمل ضائع ہو جائے گا" اور یہ خاص طور پر نبی ﷺ سے خطاب ہے۔ اور کہا گیا: خطاب آپ سے ہے لیکن مراد آپ کی امت ہے؛ کیونکہ اللہ چاہتا تھا کہ آپ شرک نہیں کریں گے، اور آپ سے کوئی شرک سرزد نہیں ہوگا۔ اور 'احباط' کا مطلب ہے باطل اور فاسد ہونا۔ القشیری نے کہا: تو جو مرتد ہو گیا، اس کی پچھلی اطاعتیں اسے فائدہ نہیں دیں گی، لیکن ارتداد کے ذریعے اعمال کا ضائع ہونا کفر کی حالت میں موت کے ساتھ مشروط ہے؛ اسی لیے اس نے فرمایا: "اور تم میں سے جو اپنے دین سے پھر جائے اور کافر ہو کر مرے - تو یہی وہ لوگ ہیں جن کے اعمال ضائع ہو گئے" [البقرہ: ۲۱۷]۔ پس یہاں کا مطلق، مقید پر محمول ہے؛ اسی لیے ہم نے کہا: جس نے حج کیا پھر مرتد ہو گیا، پھر اسلام میں واپس آ گیا، اس پر حج کی دہرائی واجب نہیں ہے۔

میں نے کہا: یہ شافعی کا مذہب ہے، اور مالک کے نزدیک اس پر دہرانا واجب ہے، اور اس کی وضاحت "البقرہ" (۲) میں مکمل طور پر گزر چکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بلکہ اللہ ہی کی عبادت کر" النحاس (۳) نے کہا: میری کتاب میں ابواسحاق (۴) سے مروی ہے کہ اسمِ جلالت لفظ "اللہ" فعل "اعبد" کی وجہ سے منصوب ہے۔ انہوں نے کہا: اس میں بصریوں اور کوفیوں کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے۔

النحاس نے کہا: الفراء (۵) نے کہا کہ یہ ایک پوشیدہ فعل کی وجہ سے منصوب ہے۔ اور المہدوی نے اسے الکسائی سے روایت کیا ہے۔ رہا 'فاء' کا معاملہ، تو الزجاج نے کہا: یہ جزا کے لیے ہے۔ الاخفش نے کہا: یہ زائدہ ہے۔

اور ابن عباس نے کہا: "فاعبد" یعنی: توحید اختیار کر۔ دوسروں نے کہا: "بلکہ اللہ" کی اطاعت کر، "اور شکر گزاروں میں سے ہو جا" اس کی نعمتوں پر، مشرکین کے برعکس (۶)۔

---

(۱) المحرر الوجیز ۴ / ۵۴۰ بنحوہ۔ (۲) ۳ / ۴۳۰۔ (۳) إعراب القرآن ۴ / ۲۱۔ (۴) وہ الزجاج ہیں، اور ان کا قول معانی القرآن ۴ / ۳۶۱ میں ہے۔ (۵) معانی القرآن ۲ / ۴۲۴ میں۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۳ / ۱۵۶ بنحوہ۔

Surah Az-Zumar: Verses 67 - 68 308

Allah the Almighty said: {They have not appraised Allah with true appraisal, while the earth entirely will be [within] His grip on the Day of Resurrection, and the heavens will be folded in His right hand. Exalted is He and high above what they associate with Him. (67) And the Horn will be blown, and whoever is in the heavens and whoever is on the earth will fall dead except whom Allah wills. Then it will be blown again, and at once they will be standing, looking on. (68)}

His saying, {They have not appraised Allah with true appraisal}: Al-Mubarrad said: they did not magnify Him with the magnificence due to Him, as in your saying: so-and-so is of great stature (qadr). An-Nahhas said (1): The meaning based on this is: they did not magnify Him with the magnificence due to Him since (2) they worshipped others along with Him, while He is the Creator and Owner of all things. Then He informed of His power and magnificence, saying: {while the earth entirely will be [within] His grip on the Day of Resurrection, and the heavens will be folded in His right hand}.

Then He sanctified Himself from that being with a limb, saying: {Exalted is He and high above what they associate with Him}.

In at-Tirmidhi, from Abdullah, he said: A Jewish man came to the Prophet ﷺ and said, "O Muhammad, indeed Allah holds the heavens on a finger, [the earths on a finger, the mountains on a finger], and all creations on a finger, then He says: 'I am the King'." The Prophet ﷺ laughed until his molars were visible, then he said: {They have not appraised Allah with true appraisal}. He (at-Tirmidhi) said: This is a good, authentic hadith (3).

In al-Bukhari and Muslim: From Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Allah will grasp the earth on the Day of Resurrection and fold the heaven in His right hand, then He will say: 'I am the King, where are the kings of the earth?'" (4). In at-Tirmidhi: From Aisha, she asked the Messenger of Allah ﷺ about the verse: {while the earth entirely will be [within] His grip on the Day of Resurrection, and the heavens will be folded in His right hand}. She said: "So where will the people be on that day, O Messenger of Allah?" He said: "On the bridge of Hell," and in one narration "on the Sirat, O Aisha."

---

(1) In I'rab al-Qur'an 4/21-22, and what precedes it is from it. (2) In (M): "idha" (if/when), and the recorded version matches the I'rab al-Qur'an by an-Nahhas. (3) Sunan

at-Tirmidhi (3238), and recorded by Ahmad (4087), al-Bukhari (7414), and what is between brackets is from the sources. (4) Sahih al-Bukhari (6519), Sahih Muslim (2787), and recorded by Ahmad (8863).

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 67 - 68 308

अल्लाह तआला का फरमान है: {उन्होंने अल्लाह का वैसा अंदाज़ा नहीं लगाया जैसा उसका हक़ था, जबकि क़यामत के दिन पूरी धरती उसकी मुट्ठी में होगी और आसमान उसके दाएँ हाथ में लिपटे होंगे। वह पाक और बहुत ऊँचा है उन चीज़ों से जिन्हें वे साझीदार ठहराते हैं। (67) और सूर (शंख) फूँका जाएगा, तो जो कोई आसमानों में है और जो कोई धरती में है सब बेहोश होकर गिर जाएँगे सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे। फिर उसे दोबारा फूँका जाएगा, तो अचानक वे खड़े होकर देखने लगेंगे। (68)}

उनका कहना है, {उन्होंने अल्लाह का वैसा अंदाज़ा नहीं लगाया जैसा उसका हक़ था}: अल-मुबर्रद ने कहा: उन्होंने उसकी वैसी बड़ाई नहीं की जो उसकी बड़ाई का हक़ था, जैसा कि आप कहते हैं: 'फलां व्यक्ति बड़े मर्तबे (क़द्र) वाला है।' अन-नह़्हास ने कहा (1): और इस आधार पर अर्थ यह है: उन्होंने उसकी वैसी बड़ाई नहीं की जो उसकी बड़ाई का हक़ था जब (2) उन्होंने उसके साथ दूसरों की इबादत की, जबकि वही सब चीज़ों का पैदा करने वाला और मालिक है। फिर उसने अपनी शक्ति और महानता के बारे में बताया और कहा: {जबकि क़यामत के दिन पूरी धरती उसकी मुट्ठी में होगी और आसमान उसके दाएँ हाथ में लिपटे होंगे}।

फिर उसने स्वयं को किसी अंग के होने से पाक घोषित किया और कहा: {वह पाक और बहुत ऊँचा है उन चीज़ों से जिन्हें वे साझीदार ठहराते हैं}।

तिरमिज़ी में अब्दुल्लाह से वर्णित है, उन्होंने कहा: एक यहूदी नबी ﷺ के पास आया और कहा: "ऐ मुहम्मद, निश्चित रूप से अल्लाह आसमानों को एक उँगली पर थामेगा, [धरतियों को एक उँगली पर, पहाड़ों को एक उँगली पर] और समस्त सृष्टि को एक उँगली पर, फिर कहेगा: 'मैं बादशाह हूँ'।" तो नबी ﷺ हँसे यहाँ तक कि उनकी दाढ़ें दिखने लगीं, फिर आपने पढ़ा: {उन्होंने अल्लाह का वैसा अंदाज़ा नहीं लगाया जैसा उसका हक़ था}। उन्होंने (तिरमिज़ी ने) कहा: यह हदीस ह़सन सह़ीह़ है (3)।

बुखारी और मुस्लिम में: अबू हुरैरा से वर्णित है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "अल्लाह क़यामत के दिन धरती को मुट्ठी में ले लेगा और आसमान को अपने दाएँ हाथ से लपेट लेगा, फिर कहेगा: 'मैं बादशाह हूँ, धरती के बादशाह कहाँ हैं?'" (4)। तिरमिज़ी में: आयशा से वर्णित है कि उन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से इस आयत के बारे में पूछा: {जबकि क़यामत के दिन पूरी धरती

उसकी मुट्ठी में होगी और आसमान उसके दाएँ हाथ में लिपटे होंगे}। उन्होंने पूछा: "ऐ अल्लाह के रसूल, उस दिन लोग कहाँ होंगे?" आपने फरमाया: "जहन्नम के पुल पर," और एक वर्णन में "सिरात (पुल) पर, ऐ आयशा।"

---

(1) इ'राबुल क़ुरआन 4/21-22 में, और जो इससे पहले है वह वहीं से है। (2) (म) में: "इज़ा" (यदि/जब), और जो पाठ यहाँ है वह अन-नह़्ह़ास की इ'राबुल क़ुरआन के अनुसार है। (3) सुनन तिरमिज़ी (3238), और इसे अहमद (4087), बुखारी (7414) ने संकलित किया है, और कोष्ठक के भीतर की जानकारी स्रोतों से है। (4) सह़ीह़ बुखारी (6519), सह़ीह़ मुस्लिम (2787), और इसे अहमद (8863) ने संकलित किया है।

سورہ الزمر: آیات 67 - 68 308

قولہ تعالی: {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ (٦٧) وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَن شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَى فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ (٦٨)}

قولہ تعالی: {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ} المبرد نے کہا: انہوں نے اس کی ویسی عظمت نہیں کی جیسی اس کی عظمت کا حق تھا، جیسا کہ تمہارا قول ہے: فلاں شخص بڑے قدر (مرتبے) والا ہے۔ النحاس نے کہا (1): اور اس بنیاد پر معنی یہ ہے: انہوں نے اس کی ویسی عظمت نہیں کی جیسی اس کی عظمت کا حق تھا جب (2) انہوں نے اس کے ساتھ دوسروں کی عبادت کی، حالانکہ وہی تمام اشیاء کا خالق اور مالک ہے۔ پھر اس نے اپنی قدرت اور عظمت کے بارے میں خبر دی اور فرمایا: {وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ}۔

پھر اس نے خود کو کسی عضو کے ہونے سے پاک قرار دیا اور فرمایا: {سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ}۔

ترمذی میں عبداللہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ایک یہودی نبی ﷺ کے پاس آیا اور کہا: "اے محمد، بے شک اللہ آسمانوں کو ایک انگلی پر، [اور زمینوں کو ایک انگلی پر، اور پہاڑوں کو ایک انگلی پر] اور تمام مخلوقات کو ایک انگلی پر تھامے گا، پھر کہے گا: 'میں بادشاہ ہوں'۔" تو نبی ﷺ ہنس پڑے یہاں تک کہ آپ کی داڑھیں ظاہر ہوگئیں، پھر آپ نے فرمایا: {وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ}۔ انہوں نے (ترمذی نے) کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (3)۔

بخاری اور مسلم میں: ابوہریرہ سے مروی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اللہ قیامت کے دن زمین کو مٹھی میں لے لے گا اور آسمان کو اپنے دائیں ہاتھ میں لپیٹ لے گا، پھر فرمائے گا: 'میں بادشاہ ہوں، زمین کے بادشاہ کہاں ہیں؟'" (4)۔ اور ترمذی میں: عائشہ سے مروی ہے کہ انہوں نے رسول اللہ ﷺ سے اس قول کے بارے میں پوچھا: {وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ}۔ انہوں نے عرض کیا: "اے اللہ کے رسول، اس دن لوگ کہاں ہوں گے؟" آپ نے فرمایا: "جہنم کے پل پر"، ایک روایت میں ہے "صراط پر اے عائشہ"۔

---

(1) اعراب القرآن 4/21 - 22 میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ بھی وہیں سے ہے۔ (2) (م) نسخہ میں: "إذا" ہے، اور جو یہاں درج ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن کے مطابق ہے۔ (3) سنن ترمذی (3238)، اور اسے احمد (4087)، بخاری (7414) نے روایت کیا ہے، اور جو خطوطِ وحدانی کے درمیان ہے وہ مصادر سے ہے۔ (4) صحیح بخاری (6519)، صحیح مسلم (2787)، اور اسے احمد (8863) نے روایت کیا ہے۔

“A good and authentic (Hasan Sahih) hadith” (1). And His saying: {And the entire earth will be in His grip}, and "Allah grips the earth" is an expression of His power and His encompassment of all His creations (2); it is said: "So-and-so is only in my grip," meaning: so-and-so is only in my power. People say: "Things are in his grip," meaning in his possession and power. The meaning of "grip" and "folding" might be the annihilation of a thing and its removal. So the saying of the Mighty and Majestic: {And the entire earth will be in His grip} could mean: and the earth altogether is passing and vanishing on the Day of Resurrection. What is meant by the earth is the seven earths; two witnesses testify to that: His saying: "and the earth altogether," and because the context is one of glorification, it necessitates exaggeration. And His saying: {And the heavens will be folded in His right hand} does not mean folding by manual labor or exertion, but rather what is intended by that is annihilation and passing away; it is said: "What we were in has folded away from us and something else has come to us." And "an age folded away from us" in the sense of passing and gone. And the "right hand" in the speech of the Arabs can be in the sense of power and kingdom; from it is the saying of the Almighty: {or those whom your right hands possess} [Ar-Rum: 28] meaning possession; and He said {We would have seized him by the right hand} [Al-Haqqah: 45] i.e., with force and power, i.e., We would have taken his strength and power. Al-Farra' (3) and Al-Mubarrad said: The right hand is strength and power. And they recited: If a banner is raised for glory, ‘Araba receives it with the right hand (4) Another said: And when I saw the sun, its light shined, I took my need from it with a right hand I killed Shunayf and then Faran after him, and he was not trustworthy concerning the signs And He specified the Day of Resurrection for mention although His power encompasses everything as well; because

---

(1) Sunan al-Tirmidhi (3241) and (3242), and Ahmad narrated it (24856) and (24069). (2) The correct view is to affirm the attribute of the grip for Allah, Mighty and Majestic, without likening, interpretation, or representation. (3) The author narrated it from him via al-Bayhaqi in “Al-Asma wa al-Sifat” 2/159 - 160, and the preceding speech is from him. (4) Its speaker is Al-Shammakh ibn Dirar, and it preceded in 6/38.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 67 - 68 309

"एक हसन सहीह हदीस" (1)। और उनका कथन: {और पूरी पृथ्वी उसकी मुट्ठी में होगी}, और "अल्लाह पृथ्वी को मुट्ठी में ले लेगा" उसकी शक्ति और उसकी सभी रचनाओं के घेरे की अभिव्यक्ति है (2); कहा जाता है: "अमुक व्यक्ति केवल मेरी मुट्ठी में है" यानी: अमुक व्यक्ति केवल मेरी शक्ति में है, और लोग कहते हैं: "चीजें उसकी मुट्ठी में हैं", जिसका अर्थ है उसके स्वामित्व और शक्ति में। 'मुट्ठी' और 'लपेटने' का अर्थ किसी चीज़ का विनाश और उसका विलोपन भी हो सकता है। तो महिमावान और सर्वशक्तिमान का यह कथन: {और पूरी पृथ्वी उसकी मुट्ठी में होगी} इस बात की संभावना रखता है कि इसका अर्थ है: और प्रलय के दिन पूरी पृथ्वी नष्ट होने वाली और मिटने वाली है। पृथ्वी से तात्पर्य सातों पृथ्वियों से है; इसके लिए दो गवाह गवाही देते हैं: उनका कथन: "और पूरी पृथ्वी", और क्योंकि यह स्थान महिमा का स्थान है, इसलिए यह अतिशयोक्ति की माँग करता है। और उनका कथन: {और आसमान उसके दाहिने हाथ में लिपटे हुए होंगे} इसका अर्थ श्रम या प्रयास से लपेटना नहीं है, बल्कि इससे तात्पर्य विनाश और लुप्त होना है; कहा जाता है: "जिस स्थिति में हम थे वह हमसे सिमट गई और हमारे पास कुछ और आ गया।" और "एक युग हमसे सिमट गया" यानी बीत जाने और चले जाने के अर्थ में। और अरबों की भाषा में "दाहिने हाथ" का अर्थ शक्ति और प्रभुत्व भी हो सकता है; इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {या जिनके वे मालिक हुए हैं} [अर-रूम: 28] जिसका अर्थ है स्वामित्व; और उन्होंने कहा {तो हम उसे दाहिने हाथ से पकड़ लेते} [अल-हाक्का: 45] यानी: बल और शक्ति के साथ, यानी: हम उसकी ताकत और शक्ति छीन लेते। अल-फ़र्रा (3) और अल-मुबर्रद ने कहा: दाहिना हाथ बल और शक्ति है। और उन्होंने कविता सुनाई: यदि महिमा के लिए कोई झंडा उठाया गया, तो अराबा ने उसे दाहिने हाथ से थाम लिया (4) एक अन्य ने कहा: और जब मैंने सूर्य को देखा, उसका प्रकाश चमक रहा था, तो मैंने उससे अपनी आवश्यकता दाहिने हाथ से पूरी कर ली मैंने शुनैफ़ को मारा फिर उसके बाद फ़ारान को, और वह आयतों के प्रति अमानतदार नहीं था और उन्होंने प्रलय के दिन को विशेष रूप से उल्लेख के लिए चुना हालांकि उनकी शक्ति हर चीज़ पर व्याप्त है; क्योंकि

---

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3241) और (3242), और अहमद ने इसे (24856) और (24069) में उद्धृत किया है। (2) सही बात यह है कि बिना किसी उपमा, व्याख्या या प्रतिनिधित्व के अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए मुट्ठी के गुण की पुष्टि की जाए। (3) लेखक ने अल-बयहाक़ी के माध्यम से

'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' 2/159 - 160 में उनसे इसे उद्धृत किया है, और पूर्ववर्ती कथन उन्हीं का है। (4) इसके कहने वाले अल-शम्माख बिन दिरार हैं, और यह 6/38 में पहले आ चुका है।

سورة الزمر: آیات ۶۷ - ۶۸ ۳۰۹

حدیثِ حسن صحیح (۱)۔ اور اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ ﴾، اور «يَقْبِضُ اللهُ الأرضَ» اللہ تعالیٰ کی قدرت اور اس کی تمام مخلوقات پر احاطے کا استعارہ ہے (۲)؛ کہا جاتا ہے: 'فلاں شخص میری مٹھی میں ہے' یعنی: فلاں شخص میری قدرت میں ہے، اور لوگ کہتے ہیں: 'چیزیں اس کی مٹھی میں ہیں'، ان کی مراد اس کی ملکیت اور قدرت ہوتی ہے۔ 'قبض' (مٹھی میں لینا) اور 'طی' (لپیٹنا) کا معنی کسی چیز کو فنا کرنا اور ختم کرنا بھی ہو سکتا ہے۔ پس اللہ عزوجل کا قول: ﴿ وَالْأَرْضُ جَمِيعًا قَبْضَتُهُ ﴾ اس بات کا احتمال رکھتا ہے کہ اس سے مراد یہ ہو کہ: تمام زمین قیامت کے دن فنا ہو جانے والی اور مٹ جانے والی ہے۔ اور 'الارض' (زمین) سے مراد ساتوں زمینیں ہیں؛ اس پر دو دلیلیں شاہد ہیں: اس کا قول: 'اور تمام زمین'، اور اس لیے کہ یہ مقام عظمت و شان بیان کرنے کا مقام ہے، جو مبالغے کا تقاضا کرتا ہے۔ اور اللہ کا قول: ﴿ وَالسَّمَاوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ ﴾ سے مراد مشقت اور محنت کے ساتھ لپیٹنا نہیں ہے، بلکہ اس سے مراد فنا اور مٹ جانا ہے؛ کہا جاتا ہے: 'جس حال میں ہم تھے وہ ہم سے سمٹ گیا اور ہمارے پاس دوسرا حال آگیا'۔ اور 'زمانہ ہم سے سمٹ گیا' کا مطلب ہے گزر گیا اور چلا گیا۔ اور عربوں کے کلام میں 'یمین' (دایاں ہاتھ) کبھی قدرت اور بادشاہت کے معنی میں بھی آتا ہے؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان ہے: ﴿ أَوْ مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ ﴾ [الروم: ۲۸] اس سے مراد ملکیت ہے؛ اور فرمایا ﴿ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ ﴾ [الحاقة: ۴۵] یعنی: قوت اور قدرت کے ساتھ، یعنی: ہم اس کی قوت اور قدرت چھین لیتے۔ فراء (۳) اور مبرد نے کہا: 'یمین' کا مطلب قوت اور قدرت ہے۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھے: جب کبھی کوئی جھنڈا بزرگی کے لیے بلند کیا گیا، تو اسے عرابہ نے اپنے دائیں ہاتھ سے تھام لیا (۴) دوسرے نے کہا: اور جب میں نے سورج کو دیکھا، اس کا نور چمک رہا تھا، تو میں نے اس سے اپنی حاجت دائیں

ہاتھ (قدرت) سے پوری کر لی۔ میں نے شنیف کو قتل کیا پھر اس کے بعد فاران کو، اور وہ نشانیوں کے بارے میں امانت دار نہیں تھا۔ قیامت کے دن کو خاص طور پر ذکر کے لیے اس لیے چنا گیا اگرچہ اللہ کی قدرت ہر چیز پر محیط ہے؛ کیونکہ

---

(۱) سنن ترمذی (۳۲۴۱) اور (۳۲۴۲)، اور اسے احمد (۲۴۸۵۶) اور (۲۴۰۶۹) نے روایت کیا ہے۔ (۲) درست بات یہ ہے کہ اللہ تعالیٰ کے لیے 'قبضہ' کی صفت کو بغیر کسی تشبیہ، تاویل یا تمثیل کے ثابت مانا جائے۔ (۳) مصنف نے اسے بیہقی کے واسطے سے 'الاسماء والصفات' ۲/۱۵۹-۱۶۰ میں ان سے نقل کیا ہے، اور سابقہ کلام انہی کا ہے۔ (۴) اس کے قائل الشماخ بن ضرار ہیں، اور یہ پہلے ۶/۳۸ میں گزر چکا ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 67 - 68 310

Claims will cease on that day, as He said: {And the command on that Day will be [entirely] with Allah} [Al-Infitar: 19] and He said: {Master of the Day of Judgment} as previously mentioned in "Al-Fatihah" (1). Therefore, it was said in the Hadith: "Then He says: I am the King, where are the kings of the earth?" We have provided further explanation for this chapter in "Al-Tadhkira" (2), and we discussed the mention of the left hand in the Hadith of Ibn Umar, where he says: "Then He folds the earth with His left hand" (3). Allah's saying: {And the Trumpet will be blown, and whoever is in the heavens and whoever is on the earth will fall dead except whom Allah wills. Then it will be blown again, and at once they will be standing, looking on.} explains what will happen after the seizing of the earth and the folding of the heaven, which is the blowing of the Trumpet. There are only two blows: creation dies in the first and comes to life in the second, and this has already been discussed in "Al-Naml" and "Al-An'am" as well (4). The one who blows the Trumpet is Israfil, peace be upon him. It has been said that Gabriel is with him, due to the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "The two companions of the Trumpet have in their hands - or in their hands - two horns, watching for when they will be commanded." Recorded by Ibn Majah in "Al-Sunan" (5). In the book of Abu Dawood: from Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah ﷺ mentioned the companion of the Trumpet and said: "Gabriel is on his right and Michael is on his left" (6). There is disagreement regarding those who are excluded. It is said they are the martyrs, girt with their swords around the Throne. This was narrated as Marfu' (elevated) from the Hadith of Abu Huraira, as mentioned by Al-Qushayri (7), and from the Hadith of Abdullah bin Umar, as mentioned by Al-Tha'labi.

---

(1) 1/215 onwards. (2) p. 190. (3) Reported by Muslim (2788) and in it: "the earths", instead of: "the earth". (4) 13/239 onwards, 8/430 onwards. (5) Hadith (4273), and in its chain of narration are Al-Hajjaj bin Artah and Atiyyah Al-Awfi, and both are weak. Tahdhib al-Tahdhib 1/356 and 3/114. (6) Sunan Abi Dawood (3999), and reported by Ahmad (11069), and in its chain of narration is Atiyyah Al-Awfi, who is weak as mentioned in the previous comment. (7) Reported by Al-Bayhaqi in "Al-Ba'th wa Al-Nushur" (67).

सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें 67 - 68 310

उस दिन दावे ख़त्म हो जाएंगे, जैसा कि उसने कहा: {और उस दिन सारा मामला अल्लाह के हाथ में होगा} [अल-इन्फ़ितार: 19] और उसने कहा: {न्याय के दिन का स्वामी} जैसा कि "अल-फ़ातिहा" (1) में पहले बताया जा चुका है। इसीलिए हदीस में कहा गया है: "फिर वह कहता है: मैं बादशाह हूँ, ज़मीन के बादशाह कहाँ हैं?" हमने "अल-तज़कीरा" (2) में इस अध्याय पर और अधिक स्पष्टीकरण दिया है, और हमने इब्न उमर की हदीस में 'बाएं के उल्लेख पर चर्चा की है: "फिर वह अपनी बाईं ओर से पृथ्वी को लपेट लेगा" (3)। अल्लाह का कथन: {और सूर फूँका जाएगा, तो जो आकाशों में हैं और जो पृथ्वी में हैं, सब मर कर गिर पड़ेंगे, सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे। फिर उसमें दोबारा फूँका जाएगा, तो अचानक वे खड़े होकर देखने लगेंगे।} यह स्पष्ट करता है कि पृथ्वी को मुट्ठी में लेने और आकाश को लपेटने के बाद क्या होगा, जो कि सूर फूँकना है। केवल दो फूँकें हैं; पहली में सृष्टि मर जाती है और दूसरी में जीवित हो जाती है, और इस पर "अल-नमल" और "अल-अनआम" में भी चर्चा हो चुकी है (4)। सूर फूँकने वाले इसराफ़ील अलैहिस्सलाम हैं। यह भी कहा गया है कि उनके साथ जिब्रील होंगे; अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस के अनुसार उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "सूर के दो साथियों के हाथों में - या उनके हाथों में - दो सींग हैं, वे देखते रहते हैं कि कब उन्हें आदेश दिया जाएगा।" इसे इब्न माजह ने "अल-सुनन" (5) में निकाला है। अबू दाऊद की किताब में: अबू सईद अल-ख़ुदरी से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने सूर वाले का उल्लेख किया और कहा: "उसके दाईं ओर जिब्रील हैं और उसके बाईं ओर मीकाईल हैं" (6)। और इस बारे में मतभेद है कि वे कौन हैं जिन्हें अपवाद स्वरूप छोड़ दिया गया है। कहा गया है कि वे शहीद हैं जो अर्श के चारों ओर अपनी तलवारें लटकाए हुए हैं। इसे अबू हुरैरा की हदीस से मरफ़ू' (उच्चतर) के रूप में रिवायत किया गया है जैसा कि अल-कुशैरी (7) ने उल्लेख किया है, और अब्दुल्ला बिन उमर की हदीस से जैसा कि अल-सा'लाबी ने उल्लेख किया है।

---

(1) 1 / 215 और उसके बाद। (2) पृष्ठ 190। (3) इसे मुस्लिम (2788) ने निकाला है और इसमें: 'पृथ्वी' के बजाय 'पृथ्वियां' है। (4) 13 / 239 और उसके बाद, 8 / 430 और उसके बाद। (5) हदीस (4273), और इसके इसनाद (सूत्र) में अल-हज्जाज बिन अर्ताह और अतियाह अल-औफी हैं, और दोनों ही कमज़ोर हैं। तहजीब अल-तहजीब 1/356 और 3/114। (6) सुनन अबी दाऊद (3999), और अहमद (11069) ने भी इसे निकाला है, और इसके इसनाद में अतियाह अल-औफी है, जो कि

कमज़ोर है जैसा कि हमने पिछली टिप्पणी में उल्लेख किया है। (7) और अल-बैहक़ी ने इसे 'अल-बा'थ व अल-नुशूर' (67) में निकाला है।

سورة الزمر: آیات 67 - 68 310

اس دن تمام دعوے ختم ہو جائیں گے، جیسا کہ اللہ نے فرمایا: {وَالْأَمْرُ يَوْمَئِذٍ لِلَّهِ} [الانفطار: 19] (اور اس دن حکم اللہ ہی کا ہوگا) اور فرمایا: {مَلِكِ يَوْمِ الدِّينِ} (روزِ جزا کا مالک) جیسا کہ پہلے "الفاتحہ" (1) میں گزر چکا ہے۔ اسی لیے حدیث میں فرمایا گیا: "پھر وہ کہتا ہے: میں بادشاہ ہوں، زمین کے بادشاہ کہاں ہیں؟" اور ہم نے اس باب میں "التذکرہ" (2) میں مزید وضاحت کر دی ہے، اور ہم نے ابن عمر کی حدیث میں "بائیں" کے ذکر پر بات کی ہے جس میں ان کا قول ہے: "پھر وہ زمین کو اپنے بائیں ہاتھ سے لپیٹ لے گا" (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَن شَاءَ اللَّهُ ثُمَّ نُفِخَ فِيهِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنظُرُونَ} (اور صور میں پھونک ماری جائے گی تو جو آسمانوں میں ہے اور جو زمین میں ہے سب بے ہوش ہو کر گر پڑیں گے مگر وہ جسے اللہ چاہے۔ پھر اس میں دوسری دفعہ پھونک ماری جائے گی تو فوراً وہ کھڑے ہو کر دیکھنے لگیں گے) یہ ان واقعات کا بیان ہے جو زمین کو مٹھی میں لینے اور آسمان کو لپیٹنے کے بعد پیش آئیں گے، اور وہ صور پھونکا جانا ہے۔ صور دو بار پھونکا جائے گا؛ پہلے میں مخلوق مر جائے گی اور دوسرے میں زندہ ہو جائے گی، اور اس پر گفتگو "النمل" اور "الانعام" میں بھی گزر چکی ہے (4)۔ اور جو صور پھونکنے والا ہے وہ اسرافیل علیہ السلام ہیں۔ اور کہا گیا ہے کہ ان کے ساتھ جبرائیل ہوں گے؛ ابوسعید الخدری کی حدیث کی وجہ سے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "صور پھونکنے والے دونوں ساتھیوں کے ہاتھوں میں - یا ان کے ہاتھوں میں - دو سینگ ہیں، وہ اس انتظار میں نظریں جمائے ہوئے ہیں کہ انہیں کب حکم دیا جائے گا۔" اسے ابن ماجہ نے "السنن" (5) میں نقل کیا ہے۔ اور ابوداؤد کی کتاب میں ہے: ابوسعید الخدری سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے صور والے کا ذکر کیا اور فرمایا: "اس

کے دائیں طرف جبرائیل اور بائیں طرف میکائیل ہوں گے" (6)۔ اور مستثنیٰ لوگوں کے بارے میں اختلاف ہے کہ وہ کون ہیں۔ تو کہا گیا: وہ شہداء ہیں جو عرش کے گرد اپنی تلواریں لٹکائے ہوئے ہیں۔ ابوہریرہ کی حدیث سے مرفوع روایت کی گئی ہے جیسا کہ قشیری (7) نے ذکر کیا، اور عبداللہ بن عمر کی حدیث سے جیسا کہ ثعلبی نے ذکر کیا۔

---

(1) 1 / 215 اور اس کے بعد۔ (2) ص 190۔ (3) اسے مسلم نے نکالا ہے (2788) اور اس میں ہے: 'الارضین' (زمینیں)، 'الارض' (زمین) کی جگہ۔ (4) 13 / 239 اور اس کے بعد، 8 / 430 اور اس کے بعد۔ (5) حدیث (4273)، اور اس کی سند میں حجاج بن ارطاہ اور عطیہ العوفی ہیں، اور یہ دونوں ہی ضعیف ہیں۔ تہذیب التہذیب 1 / 356 اور 3 / 114۔ (6) سنن ابی داؤد (3999)، اور اسے احمد نے نکالا ہے (11069)، اور اس کی سند میں عطیہ العوفی ہے، جو ضعیف ہے جیسا کہ ہم نے گزشتہ حاشیے میں ذکر کیا۔ (7) اور اسے بیہقی نے "البعث والنشور" میں نکالا ہے (67)۔

Surah Az-Zumar: Verse 68 Page 311

And it was said: [They are] Gabriel, Michael, Israfil, and the Angel of Death, peace be upon them. It was narrated from the hadith of Anas that the Prophet ﷺ recited: {And the Trumpet will be blown, and whoever is in the heavens and whoever is on the earth will fall dead except whom Allah wills} [Az-Zumar: 68]. They said: "O Prophet of Allah, who are those whom Allah Almighty has excepted?" He said: "They are Gabriel, Michael, Israfil, and the Angel of Death. Then Allah Almighty will say to the Angel of Death: 'O Angel of Death, who remains of My creation?'—and He knows best—so he says: 'O Lord, there remain Gabriel, Michael, Israfil, and Your weak servant, the Angel of Death.' Then Allah Almighty says: 'Take the breath of Israfil and Michael.' So they fall down dead like two great mountains. Then He says: 'Die, O Angel of Death,' and he dies. Then Allah Almighty says to Gabriel: 'O Gabriel, who remains?' He says: 'Blessed and Exalted are You, O Owner of Majesty and Honor. Your Face is the Everlasting, and Gabriel is the mortal dead.' Then Allah Almighty says: 'O Gabriel, you must die.' So he falls prostrate, flapping his wings, saying: 'Glory be to You, my Lord, Blessed and Exalted are You, O Owner of Majesty and Honor.'" Then the Prophet ﷺ said: "Indeed, the superiority of his [Gabriel's] creation over that of Michael is like a great mountain compared to a small hill." Mentioned by Al-Thalabi (1). It was also mentioned by Al-Nahas from the hadith of Muhammad ibn Ishaq, from Yazid al-Raqashi, from Anas ibn Malik, from the Prophet ﷺ regarding the saying of the Mighty and Majestic: {And whoever is in the heavens and whoever is on the earth will fall dead except whom Allah wills}, he said: "Gabriel, Michael, the Bearers of the Throne, the Angel of Death, and Israfil" (2).

In this report (3), the last of them to die is Gabriel, peace be upon him. However, the hadith of Abu Huraira regarding the martyrs is more authentic, as previously mentioned in [Surah] "An-Naml" (4).

Al-Dahhak said: He [the exception] is Ridwan, the Houri, Malik, and the Zabaniyah. And it was said: The scorpions and snakes of the people of Fire.

---

(1) Reported by Al-Bayhaqi in Al-Ba'th wa Al-Nushur (68), and its chain of narration is weak as stated by Al-Hafiz Ibn Hajar in Al-Fath 11/371. Al-Zarib: the small mountain. Al-Qamus (Z-R-B). (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahas 6/193-194. Al-Tabari reported it in 20/254 through Muhammad ibn Ishaq, and Yazid al-Raqashi is weak as in Tahdhib al-Tahdhib 4/403. (3) In (m): The hadith. (4) 13/241.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयत 68 पृष्ठ 311

और कहा गया: [वे हैं] जिब्रईल, मीकाईल, इसराफ़ील और मौत का फरिश्ता, उन पर शांति हो। अनस की हदीस से वर्णित है कि पैगंबर ﷺ ने पाठ किया: {और सूर फूँका जाएगा, तो जो कोई आसमानों में है और जो कोई ज़मीन में है, सब बेहोश होकर गिर जाएँगे (मर जाएँगे) सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे} [अज़-ज़ुमर: 68]। उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के नबी, वे कौन हैं जिन्हें अल्लाह तआला ने अलग रखा है?" उन्होंने कहा: "वे जिब्रईल, मीकाईल, इसराफ़ील और मौत का फरिश्ता हैं। फिर अल्लाह तआला मौत के फरिश्ते से कहेगा: 'ऐ मौत के फरिश्ते, मेरी रचना में से कौन बाकी बचा है?'—और वह सबसे बेहतर जानता है—तो वह कहता है: 'ऐ रब, जिब्रईल, मीकाईल, इसराफ़ील और आपका कमज़ोर सेवक मौत का फरिश्ता बाकी है।' फिर अल्लाह तआला फ़रमाता है: 'इसराफ़ील और मीकाईल की जान निकाल लो।' तो वे दो विशाल पहाड़ों की तरह मरकर गिर पड़ते हैं। फिर वह कहता है: 'ऐ मौत के फरिश्ते, तू भी मर जा,' और वह मर जाता है। फिर अल्लाह तआला जिब्रईल से कहता है: 'ऐ जिब्रईल, कौन बचा है?' वह कहता है: 'आप धन्य और सर्वोच्च हैं, ऐ वैभव और सम्मान के स्वामी। आपका चेहरा ही सदा रहने वाला है, और जिब्रईल नश्वर मृत है।' फिर अल्लाह तआला फ़रमाता है: 'ऐ जिब्रईल, तेरी मौत भी अनिवार्य है।' तो वह अपने पंख फड़फड़ाते हुए सजदे में गिर जाता है और कहता है: 'पवित्र है तू मेरा रब, तू धन्य और सर्वोच्च है, ऐ वैभव और सम्मान के स्वामी।'" फिर पैगंबर ﷺ ने फ़रमाया: "बेशक, मीकाईल की रचना की तुलना में उसकी [जिब्रईल की] रचना की श्रेष्ठता एक विशाल पहाड़ और एक छोटी पहाड़ी के समान है।" इसका उल्लेख अल-तलाबी (1) ने किया है। इसका उल्लेख अल-नहस ने मुहम्मद इब्न इसहाक की हदीस से, यज़ीद अल-रकाशी के माध्यम से, अनस इब्न मलिक से, पैगंबर ﷺ से अल्लाह के इस कथन के बारे में भी किया है: {तो जो कोई आसमानों में है और जो कोई ज़मीन में है, सब बेहोश होकर गिर जाएँगे सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे}, उन्होंने कहा: "जिब्रईल, मीकाईल, अर्श के वाहक, मौत का फरिश्ता और इसराफ़ील" (2)।

और इस खबर (3) में है कि उनमें से मरने वाले अंतिम जिब्रईल अलैहिस्सलाम हैं। और शहीदों के बारे में अबू हुरैरा की हदीस अधिक सही है जैसा कि "अन-नमल" (4) में पहले उल्लेख किया जा चुका है।

अल-दहहाक ने कहा: वे रिज़वान, हूरें, मलिक और ज़बानिया हैं। और कहा गया: नरक वालों के बिच्छू और सांप।

(1) अल-बैहकी ने अल-बाथ व अन-नुशूर (68) में इसे उद्धृत किया है, और इसकी रिवायत की श्रृंखला कमज़ोर है जैसा कि हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फतह 11/371 में कहा है। अल-ज़रीब: छोटा पहाड़। अल-कामूस (ज़रब)। (2) अल-नहस की मानी अल-कुरान 6/193-194। अल-तबरी ने इसे मुहम्मद इब्न इसहाक के माध्यम से 20/254 में उद्धृत किया है, और यज़ीद अल-रकाशी कमज़ोर है जैसा कि तहज़ीब अल-तहज़ीब 4/403 में है। (3) (म) में: हदीस। (4) 13/241।

سورة الزمر: آیت ۶۸ صفحہ ۳۱۱

اور کہا گیا: [وہ] جبرئیل، میکائیل، اسرافیل اور ملک الموت علیہم السلام ہیں۔ اور حضرت انسؓ کی حدیث سے مروی ہے کہ نبی ﷺ نے یہ آیت تلاوت فرمائی: ﴿وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَصَعِقَ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَن شَاءَ اللَّهُ﴾ [الزمر: ۶۸]۔ صحابہ نے عرض کیا: اے اللہ کے نبی، وہ کون ہیں جنہیں اللہ تعالیٰ نے مستثنیٰ کیا ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "وہ جبرئیل، میکائیل، اسرافیل اور ملک الموت ہیں۔ پھر اللہ تعالیٰ ملک الموت سے فرمائے گا: اے ملک الموت، میری مخلوق میں سے کون باقی بچا ہے؟—حالانکہ وہ بہتر جانتا ہے—تو وہ عرض کرے گا: اے رب، جبرئیل، میکائیل، اسرافیل اور آپ کا کمزور بندہ ملک الموت باقی ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ فرمائے گا: اسرافیل اور میکائیل کی روح قبض کر لو۔ پس وہ دو عظیم پہاڑوں کی طرح گر کر مر جائیں گے۔ پھر اللہ فرمائے گا: اے ملک الموت، تو بھی مر جا، چنانچہ وہ مر جائے گا۔ پھر اللہ تعالیٰ جبرئیل سے فرمائے گا: اے جبرئیل، اب کون باقی ہے؟ وہ عرض کریں گے: تو بابرکت اور بلند و برتر ہے اے جلال اور اکرام والے، تیری ذات باقی رہنے والی ہے اور جبرئیل فانی اور مردہ ہے۔ پھر اللہ تعالیٰ فرمائے گا: اے جبرئیل، تیری موت بھی ناگزیر ہے۔ پس وہ اپنے پروں کو پھڑپھڑاتے ہوئے سجدے میں گر جائیں گے اور کہیں گے: پاک ہے میرا رب، تو بابرکت اور بلند و برتر ہے اے جلال اور اکرام والے۔" پھر نبی ﷺ نے فرمایا: "بے شک میکائیل کی تخلیق کے مقابلے میں ان کی [جبرئیل کی] تخلیق کی فضیلت ایسی ہے جیسے ٹیلوں میں سے کسی چھوٹی پہاڑی کے مقابلے میں ایک عظیم پہاڑ۔" اسے ثعلبی (۱) نے ذکر کیا ہے۔ اور اسے نحاس نے بھی محمد بن اسحاق کی حدیث سے، یزید الرقاشی کے واسطے سے، حضرت انس بن مالکؓ سے، نبی ﷺ سے اللہ عزوجل کے اس قول کے بارے میں

روایت کیا ہے: ﴿فَصَعِقَ مَن فِي السَّمَاوَاتِ وَمَن فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَن شَاءَ اللَّهُ﴾، آپ ﷺ نے فرمایا: "جبرئیل، میکائیل، عرش کے اٹھانے والے، ملک الموت اور اسرافیل" (۲)۔

اور اس خبر (۳) میں ہے کہ ان میں سب سے آخر میں وفات پانے والے جبرئیل علیہ السلام ہوں گے۔ اور شہداء کے بارے میں ابوہریرہؓ کی حدیث زیادہ صحیح ہے جیسا کہ "النمل" (۴) میں گزر چکا ہے۔

اور ضحاک نے کہا: وہ رضوان، حوریں، مالک اور زبانیۃ ہیں۔ اور کہا گیا: دوزخیوں کے بچھو اور سانپ۔

---

(۱) اسے بیہقی نے البعث والنشور (۶۸) میں روایت کیا ہے اور اس کی سند ضعیف ہے جیسا کہ حافظ ابن حجر نے الفتح ۱۱/۳۷۱ میں کہا ہے۔ الظَّرِب: چھوٹا پہاڑ۔ القاموس (ظرب)۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۶/۱۹۳-۱۹۴، اور اسے طبری نے ۲۰/۲۵۴ میں محمد بن اسحاق کے طریق سے روایت کیا ہے، اور یزید الرقاشی ضعیف ہے جیسا کہ تہذیب التہذیب ۴/۴۰۳ میں ہے۔ (۳) (م) میں: الحدیث۔ (۴) ۱۳/۲۴۱۔

Al-Hasan said: He is Allah, the One, the Subduer, and He leaves no one from the people of heaven and earth without tasting death (1). Qatada said: Allah knows best His exception (2).

It was said: The exception in His saying: {except those whom Allah wills} refers to those who died before the first blast; i.e., those in the heavens and the earth will die except for those whose death preceded it; because they had already died.

In the "Two Sahihs" and Ibn Majah - the wording is his - on the authority of Abu Hurairah, he said: A man from the Jews said in the market of Madinah: "By Him who chose Moses over all mankind." An Ansari man raised his hand and slapped him; he said: "Do you say this while the Messenger of Allah (ﷺ) is among us?" I mentioned that to the Messenger of Allah (ﷺ), and he said: "Allah Almighty said: {And the Trumpet will be blown, and whoever is in the heavens and whoever is on the earth will fall dead except whom Allah wills. Then it will be blown again, and at once they will be standing, looking on}. So I will be the first to raise my head, and there I will see Moses holding onto one of the pillars of the Throne, and I do not know if he raised his head before me or if he was among those whom Allah excepted? And whoever says: I am better than Yunus bin Matta, he has lied" (3). Al-Tirmidhi also recorded it and said about it: A Hasan Sahih Hadith (4).

Al-Qushayri said: Whoever applies the exception to Moses and the martyrs, these have already died, yet they are alive with their Lord. So it is possible that the "swooning" (sa'qa) is by loss of consciousness without loss of life, or it could be by death, and it is not far-fetched to be both death and life, for all of that is what reason permits, and the matter of its occurrence depends on a truthful report.

I said: It came in some versions of Abu Hurairah that he (peace and blessings be upon him) said: "Do not prefer me...

---

(1) Al-Mawardi mentioned it in Al-Nukat wal-'Uyun 5/136 in brief. (2) Narrated by al-Tabari 20/258. (3) Sahih al-Bukhari (3414) and (3415), Sahih Muslim (2373), Sunan Ibn Majah (4274), and narrated by Ahmad (9821). (4) Sunan al-Tirmidhi (3245).

३१२ | सूरह अज़-जुमर: आयत ६८

अल-हसन ने कहा: वह अल्लाह है, जो अकेला और सब पर हावी है, और वह स्वर्ग और पृथ्वी के निवासियों में से किसी को भी छोड़े बिना मृत्यु का स्वाद चखाएगा (१)। क़तादा ने कहा: अल्लाह अपनी छूट (अपवाद) को बेहतर जानता है (२)।

कहा गया है कि: उनके वचन {सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे} में छूट उन लोगों के लिए है जो पहली फूँक से पहले मर गए थे; अर्थात्, आकाश और पृथ्वी के सभी लोग मर जाएंगे, सिवाय उन लोगों के जिनकी मृत्यु पहले हो चुकी थी; क्योंकि वे पहले ही मर चुके थे।

'सहीहैन' और इब्न माजह में - और शब्द उन्हीं के हैं - अबू हुरैरा से रिवायत है, उन्होंने कहा: मदीना के बाजार में यहूदियों में से एक व्यक्ति ने कहा: 'उसकी सौगंध जिसने मूसा को समस्त मानव जाति पर चुना।' एक अंसार व्यक्ति ने अपना हाथ उठाया और उसे थप्पड़ मार दिया; उसने कहा: 'क्या तुम यह बात तब कहते हो जब अल्लाह के रसूल (ﷺ) हमारे बीच हैं?' मैंने इसका उल्लेख अल्लाह के रसूल (ﷺ) से किया, तो उन्होंने कहा: 'अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने फरमाया: {और सूर फूँका जाएगा, तो जो आकाशों में हैं और जो धरती में हैं वे सब बेहोश होकर गिर पड़ेंगे, सिवाय उसके जिसे अल्लाह चाहे। फिर उसमें दूसरी बार फूँका जाएगा, तो अचानक वे खड़े होकर देखने लगेंगे}। तो मैं सबसे पहले अपना सिर उठाने वाला हूँगा, और तभी मैं मूसा को अर्श (सिंहासन) के पायों में से एक पाए को पकड़े हुए देखूँगा, और मुझे नहीं पता कि उन्होंने मुझसे पहले अपना सिर उठाया या वह उन लोगों में से थे जिन्हें अल्लाह ने छूट दी थी? और जिसने कहा: मैं यूनुस बिन मत्ता से बेहतर हूँ, उसने झूठ बोला' (३)। अल-तिर्मिज़ी ने भी इसे उद्धृत किया है और इसके बारे में कहा है: यह एक हसन सहीह हदीस है (४)।

अल-कुशैरी ने कहा: जिसने इस छूट को मूसा और शहीदों पर लागू किया, तो ये लोग मर चुके हैं फिर भी वे अपने रब के पास जीवित हैं। तो यह संभव है कि बेहोशी (सअक़ा) होश खोने से हो न कि जीवन खोने से, और यह भी संभव है कि यह मृत्यु से हो, और मृत्यु और जीवन दोनों होना भी असंभव नहीं है, क्योंकि बुद्धि इन सब की अनुमति देती है, और इसके घटने का मामला एक सच्ची खबर (हदीस) पर निर्भर है।

मैंने कहा: अबू हुरैरा की कुछ रिवायतों में आया है कि उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाया: 'मुझे प्राथमिकता न दो...'

(१) अल-मावर्दी ने अल-नुकत वल-उयून ५/१३६ में इसे संक्षेप में वर्णित किया है। (२) इसे अल-तबरी २०/२५८ ने निकाला है। (३) सहीह बुखारी (३४१४) और (३४१५), और सहीह मुस्लिम (२३७३), और सुनन इब्न माजह (४२७४), और इसे अहमद (९८२१) ने निकाला है। (४) सुनन अल-तिर्मिज़ी (३२४५)।

حسن بصری رحمہ اللہ نے فرمایا: وہ اللہ اکیلا اور سب پر غالب ہے، وہ آسمان و زمین والوں میں سے کسی کو نہیں چھوڑے گا مگر اسے موت کا ذائقہ چکھائے گا (۱)۔ قتادہ رحمہ اللہ نے کہا: اللہ اپنے مستثنیٰ کیے ہوئے لوگوں کو بہتر جانتا ہے (۲)۔

اور کہا گیا ہے کہ: اللہ تعالیٰ کے قول {مگر جسے اللہ چاہے} میں استثناء ان لوگوں کے بارے میں ہے جو پہلی نفخہ سے پہلے ہی وفات پا چکے ہوں گے؛ یعنی: آسمانوں اور زمین میں جو بھی ہیں وہ سب مر جائیں گے سوائے ان کے جن کی موت پہلے ہی واقع ہو چکی ہے؛ کیونکہ وہ پہلے ہی فوت ہو چکے تھے۔

'صحیحین' اور ابن ماجہ میں - اور الفاظ انہی کے ہیں - حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ انہوں نے کہا: مدینہ کے بازار میں یہودیوں میں سے ایک شخص نے کہا: 'قسم ہے اس کی جس نے موسیٰ کو تمام انسانوں پر فضیلت دی'؛ تو ایک انصاری شخص نے اپنا ہاتھ اٹھایا اور اسے ایک تھپڑ مارا؛ اس نے کہا: 'کیا تم یہ بات اس وقت کہتے ہو جب اللہ کے رسول ﷺ ہمارے درمیان موجود ہیں؟' میں نے اللہ کے رسول ﷺ سے اس کا ذکر کیا تو آپ ﷺ نے فرمایا: 'اللہ عزوجل نے فرمایا ہے: {اور صور پھونکا جائے گا تو جو آسمانوں میں ہیں اور جو زمین میں ہیں سب بے ہوش (یا ہلاک) ہو جائیں گے سوائے ان کے جنہیں اللہ چاہے، پھر اس میں دوبارہ پھونکا جائے گا تو وہ فوراً کھڑے ہو کر دیکھنے لگیں گے}۔ پس میں پہلا شخص ہوں گا جو اپنا سر اٹھائے گا، تو میں اچانک موسیٰ علیہ السلام کو دیکھوں گا کہ انہوں نے عرش کے پایوں میں سے ایک پایہ پکڑ رکھا ہے، پس میں نہیں جانتا کہ انہوں نے مجھ سے پہلے اپنا سر اٹھایا یا وہ ان لوگوں میں سے تھے جنہیں اللہ نے مستثنیٰ قرار دیا تھا؟ اور جس نے کہا کہ میں یونس بن متی سے

بہتر ہوں، اس نے جھوٹ بولا' (۳)۔ ترمذی نے بھی اسے روایت کیا ہے اور اس کے بارے میں کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۴)۔

قشیری رحمہ اللہ نے فرمایا: جس نے استثناء کو موسیٰ علیہ السلام اور شہداء پر محمول کیا، تو یہ لوگ مر چکے ہیں لیکن وہ اللہ کے پاس زندہ ہیں۔ پس یہ جائز ہے کہ 'صعقہ' (بے ہوشی) عقل کے زائل ہونے سے ہو نہ کہ زندگی کے زائل ہونے سے، اور یہ بھی جائز ہے کہ موت سے ہو، اور یہ بعید نہیں کہ موت اور زندگی (دونوں کی کیفیات) مراد ہوں، پس یہ سب عقل کے نزدیک ممکن ہے، اور اس کے واقع ہونے کا معاملہ سچی خبر (حدیث) پر موقوف ہے۔

میں کہتا ہوں: ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کے بعض طرق میں آیا ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: 'مجھے فضیلت نہ دو...'

---

(۱) ماوردی نے النکت والعیون ۱۳۶/۵ میں اسے اختصار کے ساتھ ذکر کیا ہے۔ (۲) اسے طبری نے ۲۵۸/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۳) صحیح بخاری (۳۴۱۴) و (۳۴۱۵)، اور صحیح مسلم (۲۳۷۳)، اور سنن ابن ماجہ (۴۲۷۴)، اور اسے احمد نے روایت کیا (۹۸۲۱)۔ (۴) سنن ترمذی (۳۲۴۵)۔

313

Surah Az-Zumar: Verses 68 - 70

...over Moses, for people will fall unconscious, and I will be the first to regain consciousness, and there will be Moses holding on to the side of the Throne, and I do not know if he was among those who fell unconscious and regained it before me, or if he was among those whom Allah excepted?" Reported by Muslim (1). And something similar was narrated from Abu Sa’id Al-Khudri (2); and regaining consciousness only happens after a fainting spell and loss of intellect, not after death by the return of life. And Allah knows best.

His saying, the Almighty: {Then they will be standing, looking on} [Az-Zumar: 68] means: Then the dead from among the people of the earth and the heavens will be alive, resurrected from their graves, their bodies and souls returned to them, so they stand looking to see what they will be commanded to do. It was said: standing on their feet looking at the Resurrection they were promised. And it was said: this "looking" is in the sense of waiting; i.e., waiting for what will be done with them.

Al-Kisa’i allowed "qiyaman" (standing) in the accusative case (mansub); just as you say: "I went out and there was Zaid sitting" (3).

His saying, the Almighty: {And the earth will shine with the light of its Lord, and the record [of deeds] will be placed, and the prophets and the witnesses will be brought, and it will be judged between them in truth, and they will not be wronged (69) And every soul will be fully compensated [for] what it did; and He is most knowing of what they do (70)}

His saying, the Almighty: {And the earth will shine with the light of its Lord} its shining is its illumination; it is said: the sun "ashraqat" when it lit up, and "sharaqat" when it rose. And the meaning of "with the light of its Lord" is with the justice of its Lord; said by Al-Hasan (4) and others. Ad-Dahhak said: by the judgment of its Lord; and the meaning is one; i.e., it shone and illuminated with the justice of Allah and His judgment in truth between His servants. Injustice is darkness and justice is light.

It was said: Allah creates a light on the Day of Resurrection that He clothes the face of the earth with, so the earth shines with it.

Ibn Abbas said: The light mentioned here is not from the light of the sun and the moon, but rather it is light...

(1) Hadith (2373): (160), and it is in Sahih al-Bukhari (2411). (2) Reported by al-Bukhari (6917), and Muslim (2374). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/22. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/136.

313

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 68 - 70

...मूसा पर, क्योंकि लोग बेहोश हो जाएँगे, और मैं होश में आने वाला पहला व्यक्ति होऊँगा, और वहाँ मूसा अर्श (सिंहासन) के किनारे को पकड़े हुए होंगे, और मैं नहीं जानता कि क्या वह उन लोगों में से थे जो बेहोश हुए और मुझसे पहले होश में आ गए, या वह उन लोगों में से थे जिन्हें अल्लाह ने अलग रखा था?" इसे मुस्लिम ने उल्लेख किया है (1)। और इसी तरह की बात अबू सईद अल-खुदरी से वर्णित है (2); और होश में आना केवल मूर्च्छा और बुद्धि के चले जाने के बाद होता है, न कि जीवन की वापसी के बाद मृत्यु के बाद। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {फिर वे खड़े होकर देख रहे होंगे} [अज़-ज़ुमर: 68] अर्थात: तब पृथ्वी और स्वर्ग के लोगों में से मृत जीवित हो जाएँगे, अपनी कब्रों से उठाए जाएँगे, और उनके शरीर और आत्माएँ उन्हें वापस कर दी जाएँगी, इसलिए वे खड़े होकर देखेंगे कि उन्हें क्या आदेश दिया जाता है। कहा गया है: अपने पैरों पर खड़े होकर उस प्रलय (क़यामत) की ओर देख रहे होंगे जिसका उनसे वादा किया गया था। और कहा गया है: यह "देखना" प्रतीक्षा के अर्थ में है; अर्थात, वे प्रतीक्षा कर रहे होंगे कि उनके साथ क्या किया जाएगा।

अल-किसाई ने "क़ियामन" (खड़े होने) को कर्म कारक (मन्सूब) में रखने की अनुमति दी है; जैसे आप कहते हैं: "मैं बाहर निकला और वहाँ ज़ैद बैठा था" (3)।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और पृथ्वी अपने रब के प्रकाश से चमक उठेगी, और कर्म-लेख रख दिया जाएगा, और नबियों और गवाहों को लाया जाएगा, और उनके बीच सत्य के साथ फ़ैसला कर दिया जाएगा, और उन पर कोई ज़ुल्म नहीं होगा (69) और प्रत्येक व्यक्ति को उसके किए का पूरा बदला दिया जाएगा; और वह सबसे अधिक जानता है जो कुछ वे करते हैं (70)}

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और पृथ्वी अपने रब के प्रकाश से चमक उठेगी} इसके चमकने का अर्थ इसका रोशन होना है; कहा जाता है: सूरज "अशरक़त" हुआ जब उसने रोशनी दी, और "शरक़त" हुआ जब वह निकला। और "अपने रब के प्रकाश से" का अर्थ "अपने रब के न्याय से" है; यह अल-हसन (4) और अन्य लोगों द्वारा कहा गया है। अद-दहाक ने कहा: अपने रब के हुक्म से; और अर्थ एक ही है; अर्थात, अल्लाह के न्याय और उसके बंदों के बीच सत्य के साथ उसके फ़ैसले से पृथ्वी रोशन और जगमगा उठेगी। अन्याय अंधकार है और न्याय प्रकाश है।

कहा गया है: अल्लाह प्रलय के दिन एक प्रकाश पैदा करेगा जिसे वह पृथ्वी के चेहरे पर पहना देगा, जिससे पृथ्वी चमक उठेगी।

इब्न अब्बास ने कहा: यहाँ उल्लेखित प्रकाश सूर्य और चंद्रमा के प्रकाश से नहीं है, बल्कि यह वह प्रकाश है...

---

(1) हदीस (2373): (160), और यह सहीह अल-बुखारी (2411) में है। (2) इसे अल-बुखारी (6917), और मुस्लिम (2374) ने उल्लेख किया है। (3) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 4/22। (4) अल-नुकत व अल-उयून 5/136।

313

سورہ الزمر: آیات 68 - 70

...موسیٰ علیہ السلام پر، کیونکہ لوگ بے ہوش ہو جائیں گے، تو میں سب سے پہلا شخص ہوں گا جو ہوش میں آئے گا، اچانک (دیکھوں گا کہ) موسیٰ علیہ السلام عرش کا کنارہ تھامے ہوئے ہیں، اب میں نہیں جانتا کہ وہ ان لوگوں میں سے تھے جو بے ہوش ہوئے اور مجھ سے پہلے ہوش میں آ گئے یا وہ ان لوگوں میں سے تھے جنہیں اللہ نے مستثنیٰ قرار دیا تھا؟" اسے مسلم نے نقل کیا ہے (1)۔ اور اسی طرح کی روایت ابو سعید الخدری (2) سے مروی ہے؛ اور افاقہ (ہوش میں آنا) غشی طاری ہونے اور عقل زائل ہونے سے ہوتا ہے، نہ کہ زندگی کی واپسی کے ذریعے موت سے۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پھر اچانک وہ کھڑے دیکھ رہے ہوں گے} [الزمر: 68] یعنی: پھر زمین و آسمان کے مردے زندہ ہو کر اپنی قبروں سے اٹھیں گے، اور ان کے اجسام اور روحیں ان کی طرف لوٹا دی جائیں گی، چنانچہ وہ کھڑے ہو کر دیکھ رہے ہوں گے کہ انہیں کیا حکم دیا جاتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: اپنے پیروں پر کھڑے اس بعث (دوبارہ جی اٹھنے) کو دیکھ رہے ہوں گے جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا۔ اور کہا گیا ہے: یہ "دیکھنا" انتظار کے معنی میں ہے؛ یعنی: وہ انتظار کر رہے ہوں گے کہ ان کے ساتھ کیا کیا جاتا ہے۔

الکسائی نے "قیاماً" کو نصب کے ساتھ جائز قرار دیا ہے؛ جیسا کہ آپ کہیں: "میں نکلا تو اچانک زید بیٹھا ہوا تھا" (3)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور زمین اپنے رب کے نور سے چمک اٹھے گی اور اعمال نامہ رکھ دیا جائے گا اور نبیوں اور گواہوں کو لایا جائے گا اور ان کے درمیان حق کے ساتھ فیصلہ کر دیا جائے گا اور ان پر کوئی ظلم نہیں ہوگا (69) اور ہر شخص کو اس کے عمل کا پورا پورا بدلہ دیا جائے گا؛ اور وہ خوب جانتا ہے جو کچھ وہ کرتے ہیں (70)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور زمین اپنے رب کے نور سے چمک اٹھے گی} اس کا اشراق اس کا روشن ہونا ہے؛ کہا جاتا ہے: سورج "اشرقت" ہوا جب وہ روشن ہوا، اور "شرقت" ہوا جب وہ طلوع ہوا۔ اور "اپنے رب کے نور سے" کا معنی: اپنے رب کے عدل سے ہے؛ یہ حسن (4) اور دیگر نے کہا ہے۔ اور ضحاک نے کہا: اپنے رب کے حکم سے؛ اور معنی ایک ہی ہے؛ یعنی: اللہ کے عدل اور اس کے بندوں کے درمیان حق کے ساتھ اس کے فیصلے سے زمین روشن اور منور ہو جائے گی۔ اور ظلم تاریکیاں ہے اور عدل نور ہے۔

اور کہا گیا ہے: بے شک اللہ تعالیٰ قیامت کے دن ایک نور پیدا کرے گا جسے وہ زمین کے چہرے پر پہنا دے گا تو زمین اس سے چمک اٹھے گی۔

اور ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: یہاں مذکور نور سورج اور چاند کے نور سے نہیں ہے، بلکہ وہ نور ہے...

---

(1) الحدیث (2373): (160)، اور یہ صحیح البخاری (2411) میں ہے۔ (2) اسے بخاری (6917) اور مسلم (2374) نے روایت کیا ہے۔ (3) إعراب القرآن للنحاس 22/4 . (4) النکت والعیون 136/5 .

God creates it, and the earth is illuminated by it. It was narrated that the earth on that day will be of silver, shining with the light of God Almighty when He comes for the final judgment. The meaning is: it shone with a light that God Almighty created, and He attributed the light to Himself just as ownership is attributed to the owner. It was also said: it is the day in which He judges between His creation because it is a day with no night.

Ibn Abbas and Ubayd bin Umayr read: "wa-ushriqati l-ardu" (the earth was made to shine) in the passive voice(1), and it is a reading based on interpretation.

Some people went astray here and imagined that God, Mighty and Sublime, is of the same genus as perceived light and radiance, whereas He is exalted above resemblance(2) to perceived things; rather, He is the Illuminator of the heavens and the earth, and all light is from Him by creation and origination.

Abu Ja'far al-Nahhas said(3): The saying of the Mighty and Sublime, {And the earth will shine with the light of its Lord}, clarifies this Prophetic Hadith reported through many authentic channels: "You will look at God, Mighty and Sublime, and you will not be wronged in seeing Him."(4) It is narrated in four ways: 'la tudamun', 'la tudarrun', 'la tudammun', and 'la tudarrun'. The meaning of 'la tudamun' is that no injustice will befall you, as happens in this world when looking at kings. 'La tudarrun' means no harm will befall you. 'La tudammun' means you will not crowd together to ask one another to show Him to you. 'La tudarrun' means you will not disagree with one another; it is said: "darrahu mudaratan wa diraran", meaning: he disagreed with him.

---

(1) Anomalous Readings, p. 132, and Al-Muhtasib 2/239. (2) In the manuscripts: "mubayanah" (separation). And that is an error. (3) In Ma'ani al-Qur'an 6/195 - 196. (4) Narrated by Al-Bukhari (554) and Muslim (633) from the hadith of Jarir bin Abdullah (may Allah be pleased with him) with the wording: "Indeed, you will see your Lord as you see the moon; you will not be wronged in seeing Him..." and mentioned previously in 4/180. It was also narrated by Al-Bukhari (4581) and Muslim (183) from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri (may Allah be pleased with him) in length, and in both: "...you will not have any difficulty in seeing God, Blessed and Exalted, on the Day of Resurrection, except as you have difficulty in seeing one of them..." meaning the sun and the moon. It is in Musnad Ahmad (19190) and (11121). See the hadiths of the chapter there.

ईश्वर इसे बनाता है और इसके द्वारा पृथ्वी को प्रकाशित करता है। यह वर्णित है कि उस दिन पृथ्वी चाँदी की होगी जो ईश्वर के नूर (प्रकाश) से चमक उठेगी जब वह निर्णय के लिए आएगा। इसका अर्थ यह है कि यह उस प्रकाश से चमक उठी जिसे ईश्वर ने बनाया था, और उसने प्रकाश को अपनी ओर वैसे ही जोड़ा जैसे स्वामित्व को मालिक की ओर जोड़ा जाता है। यह भी कहा गया है कि यह वह दिन है जिसमें वह अपनी सृष्टि के बीच न्याय करता है; क्योंकि वह ऐसा दिन है जिसके साथ कोई रात नहीं है।

इब्न अब्बास और उबैद बिन उमैर ने "वा-उश्रिकतिल-अर्द" (पृथ्वी को प्रकाशित किया गया) पढ़ा है, जो कर्मवाच्य में है(1), और यह व्याख्या पर आधारित एक पाठ है।

यहाँ कुछ लोग भटक गए और उन्होंने कल्पना कर ली कि अल्लाह, जो सर्वशक्तिमान और प्रतापी है, प्रत्यक्ष प्रकाश और दीप्ति की श्रेणी से है, जबकि वह प्रत्यक्ष वस्तुओं की समानता(2) से बहुत ऊपर है; बल्कि, वह आकाशों और पृथ्वी को प्रकाशित करने वाला है, अतः हर प्रकाश उसी के द्वारा बनाया और उत्पन्न किया गया है।

अबू जाफ़र अल-नहहास ने कहा(3): सर्वशक्तिमान का कथन {और पृथ्वी अपने रब के प्रकाश से जगमगा उठेगी} इस हदीस को स्पष्ट करता है जो कई सहीह (विश्वसनीय) मार्गों से रिवायत है: "तुम अल्लाह को देखोगे और उसे देखने में तुम्हें कोई अन्याय (ला तुदामून) नहीं होगा।"(4) यह चार रूपों में रिवायत है: 'ला तुदामून', 'ला तुदार्रून', 'ला तुदाम्मुन', और 'ला तुदार्रून'। 'ला तुदामून' का अर्थ है कि तुम्हें कोई अन्याय नहीं झेलना पड़ेगा, जैसा कि दुनिया में राजाओं को देखने में होता है। 'ला तुदार्रून' का अर्थ है तुम्हें कोई हानि नहीं होगी। 'ला तुदाम्मुन' का अर्थ है कि तुम एक-दूसरे के साथ भीड़ नहीं लगाओगे ताकि उसे दिखाने के लिए कह सको। 'ला तुदार्रून' का अर्थ है कि तुम एक-दूसरे से असहमत नहीं होगे; कहा जाता है: "दार्रहु मुदार्रतन व दिरारन", अर्थात: उसने उससे असहमति जताई।

---

(1) अल-किराआत अल-शादह, पृ. 132, और अल-मुहतासिब 2/239। (2) हस्तलिपियों में: "मुबयानह" (अलगाव)। और वह एक त्रुटि है। (3) मा'आनी अल-क़ुरआन 6/195 - 196 में। (4) इसे अल-बुखारी (554) और मुस्लिम (633) ने जरीर बिन अब्दुल्ला (रज़ीअल्लाहु अन्हु) की हदीस से इन शब्दों में उद्धृत किया है: "निश्चित रूप से तुम अपने रब को देखोगे जैसे तुम चाँद को देखते हो, तुम्हें

उसे देखने में कोई अन्याय नहीं होगा..." और पहले 4/180 में आ चुका है। इसे अल-बुखारी (4581) और मुस्लिम (183) ने अबू सईद अल-खुदरी (रज़ीअल्लाहु अन्हु) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया है, और दोनों में है: "...तुम्हें कयामत के दिन अल्लाह तबारक व ताला को देखने में कोई परेशानी नहीं होगी सिवाय इसके जितनी परेशानी तुम्हें उन दोनों (सूरज और चाँद) में से किसी एक को देखने में होती है..." इसका अर्थ सूर्य और चंद्रमा है। यह मुसनद अहमद (19190) और (11121) में है। उस अध्याय की हदीसों को वहाँ देखें।

314 سورة الزمر: آیات 69 - 70

اللہ اسے پیدا کرتا ہے اور اس کے ذریعے زمین کو روشن کر دیتا ہے۔ روایت ہے کہ اس دن زمین چاندی کی ہوگی جو اللہ تعالیٰ کے نور سے چمک اٹھے گی جب وہ فیصلے کے لیے آئے گا۔ اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ اس نور سے چمک اٹھی جسے اللہ تعالیٰ نے پیدا کیا تھا، چنانچہ اس نے نور کی نسبت اپنی طرف اس طرح کی جیسے ملکیت کی نسبت مالک کی طرف کی جاتی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ یہ وہ دن ہے جس میں وہ اپنی مخلوق کے درمیان فیصلہ فرمائے گا؛ کیونکہ یہ ایسا دن ہے جس کے ساتھ کوئی رات نہیں۔

ابن عباس اور عبید بن عمیر نے «وأُشرِقَتِ الأرضُ» (مجہول کے صیغے کے ساتھ) پڑھا ہے(1)، اور یہ تفسیر پر مبنی قرات ہے۔

اور یہاں کچھ لوگ گمراہ ہو گئے اور انہوں نے یہ وہم کر لیا کہ اللہ عزوجل محسوس نور اور روشنی کی جنس سے ہے، حالانکہ وہ محسوس چیزوں کی مشابہت(2) سے بہت بلند و برتر ہے، بلکہ وہ آسمانوں اور زمین کو روشن کرنے والا ہے، لہٰذا ہر نور اسی کی تخلیق و ایجاد سے ہے۔

ابو جعفر النحاس نے کہا(3): اور اللہ عزوجل کا قول ﴿وَأَشْرَقَتِ الْأَرْضُ بِنُورِ رَبِّهَا﴾ اس حدیث مرفوع کو واضح کرتا ہے جو بہت سے صحیح طرق سے مروی ہے: «تم اللہ عزوجل کو دیکھو گے، تمہیں اس کے دیدار میں کوئی ظلم (لا تُضامون) نہیں ہوگا»(4) اور یہ چار طریقوں سے مروی ہے: لا تُضامُون، ولا تُضارُّون، ولا تُضامُّون، ولا تُضارُّون؛ پس «لا تُضامُون» کا معنی ہے کہ تمہیں کوئی ظلم نہیں پہنچے گا جیسا کہ دنیا میں بادشاہوں کو دیکھنے میں پہنچتا ہے۔ اور «لا تُضارُّون» کا معنی ہے کہ تمہیں کوئی نقصان نہیں پہنچے گا۔ اور «لا تُضامُّون» کا معنی ہے کہ تم

ایک دوسرے کے ساتھ نہیں جڑو گے (بھیڑ نہیں لگاؤ گے) تاکہ اس سے اسے دکھانے کا سوال کرو۔ اور «لا تُضارُّون» کا معنی ہے کہ تم ایک دوسرے کی مخالفت نہیں کرو گے؛ کہا جاتا ہے: ضارَّهُ مُضارَّةً وضِراراً، یعنی: اس کی مخالفت کی۔

---

(1) القراءات الشاذة ص 132، والمحتسب 2/239۔ (2) خطی نسخوں میں: مباینۃ۔ اور وہ غلط ہے۔ (3) فی معانی القرآن 195/6 - 196۔ (4) اسے بخاری (554) اور مسلم (633) نے حضرت جریر بن عبداللہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: «تم عنقریب اپنے رب کو دیکھو گے جیسے تم چاند کو دیکھتے ہو، تمہیں اس کے دیکھنے میں کوئی دقت نہیں ہوگی...» اور پہلے 4/ 180 میں گزر چکا ہے۔ اور اسے بخاری (4581) اور مسلم (183) نے حضرت ابو سعید خدری رضی اللہ عنہ کی حدیث سے طویل روایت کیا ہے اور ان دونوں میں ہے: «.. تمہیں قیامت کے دن اللہ تبارک و تعالی کے دیدار میں کوئی پریشانی نہیں ہوگی مگر ویسی ہی جیسی تمہیں ان دونوں (سورج اور چاند) میں سے کسی ایک کو دیکھنے میں ہوتی ہے..» یعنی سورج اور چاند۔ اور یہ مسند احمد (19190) اور (11121) میں ہے۔ وہاں اس باب کی احادیث دیکھیں۔

315 Surah Al-Zumar: Verses 69 - 72

Allah Almighty says: {And the Record will be placed} Ibn Abbas said: It means the Preserved Tablet (Al-Lawh al-Mahfuz) (1). Qatadah said: It means the books (2) and scrolls containing the deeds of the children of Adam, where some will take them in their right hand and others in their left (3). {And the Prophets will be brought forth} meaning: they will be brought so they can be asked about how their nations responded to them. {And the witnesses} those who testified against nations from the Ummah of Muhammad (4) ﷺ; as Allah Almighty says: {And thus we have made you a middle nation that you will be witnesses over the people} [Al-Baqarah: 143]. It is also said: It refers to the martyrs who were killed in the path of Allah, so they will testify on the Day of Resurrection for those who defended Allah's religion; this was said by Al-Suddi. Ibn Zayd said: They are the recording angels who testify against people's deeds, as Allah Almighty says: {And every soul will come, with it an angel to drive it and an angel to bear witness} [Qaf: 21]. The driver drives it to the reckoning, and the witness testifies against it, and it is the angel entrusted with the person, as will be explained in Surah "Qaf". {And judgment will be passed between them with truth} i.e., with truth and justice. {And they will not be wronged} Said bin Jubayr said: Their good deeds will not be diminished, nor will their bad deeds be increased (5). {And every soul will be compensated for what it did} of good or evil. {And He is most knowing of what they do} in the world, and He, Mighty and Majestic is He, has no need for a book or a witness, yet the books and witnesses testify to establish proof.

Allah Almighty says: {And those who disbelieved will be driven to Hell in groups until, when they reach it, its gates are opened and its keepers say to them, 'Did there not come to you messengers from among yourselves, reciting to you the verses of your Lord and warning you of the meeting of this Day of yours?' They will say, 'Yes, but the decree of punishment has come into effect upon the disbelievers.' (71) It will be said, 'Enter the gates of Hell to abide eternally therein, and wretched is the residence of the arrogant.' (72)}

Allah Almighty says: {And those who disbelieved will be driven to Hell in groups} - This is an explanation of the fulfillment for every soul.

---

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/542 without attribution, saying: This is rare (shadh), and it does not contain the meaning of warning, which is the purpose of the verse. (2) In (m): The book. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/136, and Zad

al-Masir 7/198 similarly. (4) Tafsir al-Baghawi 4/88 and Zad al-Masir 7/198. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/137.

315 सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 69 - 72

अल्लाह का कथन: {और कर्मों का रिकॉर्ड रख दिया जाएगा} इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ है 'लौह-ए-महफ़ूज़' (सुरक्षित तख्ती) (1)। क़तादाह ने कहा: इसका अर्थ वे किताबें (2) और स्क्रॉल हैं जिनमें आदम की संतानों के कर्म दर्ज हैं, जहाँ कोई अपना रिकॉर्ड दाहिने हाथ में और कोई बाएँ हाथ में लेगा (3)। {और पैगंबरों को लाया जाएगा} अर्थात: उन्हें लाया जाएगा और उनसे पूछा जाएगा कि उनकी उम्मतों (राष्ट्रों) ने उन्हें क्या उत्तर दिया। {और गवाहों को} वे लोग जिन्होंने मुहम्मद (4) ﷺ की उम्मत में से अन्य उम्मतों के विरुद्ध गवाही दी; जैसा कि अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और इसी तरह हमने तुम्हें एक मध्यम समुदाय बनाया ताकि तुम लोगों पर गवाह बनो} [अल-बक़रह: 143]। यह भी कहा गया है: गवाहों से तात्पर्य उन शहीदों से है जो अल्लाह की राह में शहीद हुए, तो वे क़यामत के दिन उन लोगों के पक्ष में गवाही देंगे जिन्होंने अल्लाह के दीन की रक्षा की; यह अल-सुद्दी ने कहा है। इब्न ज़ैद ने कहा: वे संरक्षक फ़रिश्ते हैं जो लोगों के कर्मों पर गवाही देते हैं, अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हर व्यक्ति आएगा, उसके साथ एक हांकने वाला और एक गवाह होगा} [क़ाफ़: 21]। हांकने वाला उसे हिसाब की ओर ले जाता है और गवाह उसके विरुद्ध गवाही देता है, और वह वही फ़रिश्ता है जो मनुष्य पर नियुक्त है, जैसा कि सूरह 'क़ाफ़' में स्पष्ट किया जाएगा। {और उनके बीच सच्चाई के साथ फ़ैसला किया जाएगा} अर्थात सच्चाई और न्याय के साथ। {और उनके साथ कोई अन्याय नहीं होगा} सईद बिन जुबैर ने कहा: न तो उनकी नेकियाँ कम की जाएँगी और न ही उनकी बुराइयाँ बढ़ाई जाएँगी (5)। {और हर व्यक्ति को उसके किए का पूरा बदला दिया जाएगा} चाहे वह अच्छा हो या बुरा। {और वह भली-भांति जानता है जो वे करते हैं} दुनिया में, और अल्लाह (अज़ व जल्ल) को किसी किताब या गवाह की ज़रूरत नहीं है, फिर भी गवाही को पुख्ता करने के लिए किताबें और गवाह गवाही देंगे।

अल्लाह का कथन: {और जिन लोगों ने कुफ़्र (अविश्वास) किया, उन्हें समूहों में जहन्नम (नरक) की ओर ले जाया जाएगा, यहाँ तक कि जब वे उसके पास पहुँचेंगे, तो उसके दरवाज़े खोल दिए जाएँगे और उसके रखवाले उनसे कहेंगे, 'क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल नहीं आए थे, जो तुम्हें तुम्हारे रब की आयतें सुनाते थे और तुम्हें तुम्हारे इस दिन की मुलाकात से डराते थे?' वे कहेंगे, 'हाँ (आए थे), लेकिन काफ़िरों पर अज़ाब (यातना) का फ़ैसला लागू हो चुका है।' (71) कहा जाएगा, 'जहन्नम के दरवाज़ों में प्रवेश करो, उसमें हमेशा रहने के लिए, तो अहंकारियों का ठिकाना कितना बुरा है!'} (72)

अल्लाह का कथन: {और जिन लोगों ने कुफ़्र किया, उन्हें समूहों में जहन्नम की ओर ले जाया जाएगा} - यह हर आत्मा के कर्मों का पूरा बदला मिलने का विवरण है।

---

(1) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज 4/542 में बिना संदर्भ के इसका उल्लेख किया है, और कहा: यह असामान्य (शाज़) है, और इसमें धमकी का अर्थ नहीं है, जो आयत का उद्देश्य है। (2) (म) में: अल-किताब। (3) अन-नुकत वल-उयून 5/136, और जाद अल-मसीर 7/198 में इसी तरह। (4) तफ़सीर अल-बगवी 4/88 और जाद अल-मसीर 7/198। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/137।

315 سورہ الزمر: آیات 69 - 72

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَوُضِعَ الْكِتَابُ﴾ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس سے مراد لوحِ محفوظ ہے (1)۔ اور قتادہ نے فرمایا: اس سے مراد وہ کتابیں (2) اور اعمال نامے ہیں جن میں بنی آدم کے اعمال درج ہیں، چنانچہ کوئی اپنا اعمال نامہ دائیں ہاتھ میں لے گا اور کوئی بائیں ہاتھ میں (3)۔ ﴿وَجِيءَ بِالنَّبِيِّئِينَ﴾ یعنی: انہیں لایا جائے گا اور ان سے پوچھا جائے گا کہ ان کی امتوں نے انہیں کیا جواب دیا تھا۔ ﴿وَالشُّهَدَاءِ﴾ وہ لوگ جنہوں نے امتِ محمد ﷺ (4) میں سے دیگر امتوں پر گواہی دی؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَكَذَٰلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِّتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ﴾ [البقرة: 143]۔ اور کہا گیا ہے: شہداء سے مراد وہ ہیں جو اللہ کی راہ میں شہید ہوئے، پس وہ قیامت کے دن ان لوگوں کے حق میں گواہی دیں گے جنہوں نے اللہ کے دین کا دفاع کیا؛ یہ سُدی کا قول ہے۔ اور ابن زید نے کہا: یہ وہ نگہبان فرشتے ہیں جو لوگوں کے اعمال پر گواہی دیں گے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَجَاءَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّعَهَا سَائِقٌ وَشَهِيدٌ﴾ [ق: 21] پس ہانکنے والا اسے حساب کی طرف لے جائے گا اور گواہ اس پر گواہی دے گا، اور وہ وہی فرشتہ ہے جو انسان پر مقرر ہے، جیسا کہ سورہ 'ق' میں اس کا بیان آئے گا۔ ﴿وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ﴾ یعنی: سچائی اور انصاف کے ساتھ۔ ﴿وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ﴾ سعید بن جبیر نے فرمایا: نہ ان کی نیکیوں میں کمی کی جائے گی اور نہ ان کی برائیوں میں اضافہ کیا جائے گا (5)۔ ﴿وَوُفِّيَتْ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ﴾ نیکی ہو یا بدی۔ ﴿وَهُوَ أَعْلَمُ بِمَا يَفْعَلُونَ﴾ دنیا میں، اور اللہ عزوجل کو کسی کتاب یا گواہ کی ضرورت نہیں ہے، اس کے باوجود حجت قائم کرنے کے لیے کتابیں اور گواہ گواہی دیں گے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ زُمَرًا حَتَّى إِذَا جَاءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا أَلَمْ يَأْتِكُمْ رُسُلٌ مِّنكُمْ يَتْلُونَ عَلَيْكُمْ آيَاتِ رَبِّكُمْ وَيُنذِرُونَكُمْ لِقَاءَ يَوْمِكُمْ هَذَا قَالُوا بَلَى وَلَكِنْ حَقَّتْ كَلِمَةُ الْعَذَابِ عَلَى الْكَافِرِينَ (71) قِيلَ ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ (72)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِلَى جَهَنَّمَ زُمَرًا﴾ یہ ہر نفس کے اعمال کا پورا بدلہ دیے جانے کا بیان ہے۔

---

(1) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4/542 میں بغیر کسی نسبت کے اس کا ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ قول شاذ ہے، اور اس میں وعید کا وہ مفہوم نہیں ہے جو آیت کا مقصد ہے۔ (2) (م) میں: الکتاب۔ (3) النکت والعیون 5/136، اور زاد المسیر 7/198 میں اسی طرح۔ (4) تفسیر البغوی 4/88 اور زاد المسیر 7/198۔ (5) النکت والعیون 5/137۔

their deeds, so the disbeliever is driven to the Fire and the believer to Paradise. And "Zumar" means groups, its singular is "Zumrah," like "Zulmah" (darkness) and "Ghurfah" (room). Al-Akhfash and Abu Ubaidah (1) said: "Zumar-an" means scattered groups, one following another. The poet said: "And you see people to his house, groups (2) coming to him one after another." Another poet said: "Until groups followed groups (3)." And it was said: pushing and driving with a sound like the sound of a flute (4). {Until, when they come to it, its gates are opened} is the response to "when," and they are seven gates. This has already been mentioned in "Al-Hijr" (5). {And its keepers say to them} the singular is "Khazin" (keeper), like "Sadanah" and "Sadin" (guardians of a temple), saying to them as a rebuke and reprimand: {Did there not come to you messengers from among yourselves, reciting to you the verses of your Lord} i.e., the books revealed to the prophets, {and warning you} i.e., frightening you {of the meeting of this Day of yours? They say, "Yes,"} i.e., they have come to us, and this is an admission from them of the establishment of proof against them, {but the word of punishment has been justified against the disbelievers} which is the saying of the Almighty: {I will surely fill Hell with jinn and men all together} [As-Sajdah: 13]. {It will be said, "Enter the gates of Hell"} i.e., it is said to them: enter Hell. The discussion regarding this has already passed.

---

(1) Majaz al-Qur'an 2/191, and the saying of Al-Akhfash was mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/88. (2) In the manuscripts: "Zumrah," and what is established is from (m). We did not come across the verse. (3) Mentioned by Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/410, and Al-Samin al-Halabi in Ad-Durr al-Masun 9/446, and his saying: "Ihza'allat" (gathered), it appears in Al-Lisan (Hzl): the camels gathered, when they come together then rise from a stretch of land in their departure. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/137. (5) 12/217 and what follows.

316 सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें 71 - 72

उनके कर्मों के कारण, इसलिए काफिर को आग की ओर और मोमिन को जन्नत की ओर ले जाया जाता है। और "ज़ुमर" (Zumar) का अर्थ है समूह, इसका एकवचन "ज़ुमराह" (Zumrah) है, जैसे "ज़ुल्मा" (अंधेरा) और "ग़ुरफ़ा" (कमरा)। अल-अखफ़श और अबू उबैदा (1) ने कहा: "ज़ुमरन" का अर्थ है बिखरे हुए समूह, एक के बाद एक। कवि ने कहा: "और तुम लोगों को उसके घर की ओर देखते हो, समूह (2) एक के बाद एक उसके पास आते हैं।" एक अन्य ने कहा: "यहाँ तक कि समूह के बाद समूह इकट्ठा हो गए (3)।" और यह भी कहा गया: एक ऐसी आवाज़ के साथ धक्का देना और हांकना जो बाँसुरी की आवाज़ की तरह हो (4)। {यहाँ तक कि जब वे उसके पास पहुँचेंगे, तो उसके दरवाज़े खोल दिए जाएँगे} यह "जब" का जवाब है, और वे सात दरवाज़े हैं। इसका उल्लेख "अल-हिज्र" (5) में हो चुका है। {और उसके रखवाले उनसे कहेंगे} उनका एकवचन "खाज़िन" (रखवाला) है, जैसे "सदना" और "सादित" (मंदिर के संरक्षक), उन्हें झिड़कते और फटकारते हुए कहेंगे: {क्या तुम्हारे पास तुम्हीं में से रसूल नहीं आए थे, जो तुम्हें तुम्हारे रब की आयतें पढ़कर सुनाते थे} यानी: नबियों पर अवतरित पुस्तकें {और तुम्हें डराते थे} यानी: तुम्हें डराते थे {तुम्हारे आज के इस दिन की मुलाकात से? वे कहेंगे, "हाँ,"} यानी: वे हमारे पास आए थे, और यह उनकी ओर से उनके विरुद्ध प्रमाण की स्थापना की स्वीकारोक्ति है, {लेकिन काफिरों पर अज़ाब (यानी सजा) की बात सच साबित हो चुकी है} और वह अल्लाह तआला का यह कहना है: {मैं जहन्नम को जिन्नों और मनुष्यों, सभी से भर दूँगा} [अस-सजदा: 13]। {कहा जाएगा, "जहन्नम के दरवाज़ों में दाखिल हो जाओ"} यानी: उनसे कहा जाएगा: जहन्नम में दाखिल हो जाओ। इस बारे में बात पहले हो चुकी है।

---

(1) मजाज़ अल-क़ुरआन 191/2, और अल-अखफ़श का कथन अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 88/4 में उल्लेख किया है। (2) पांडुलिपियों में: "ज़ुमराह," और जो स्थापित है वह (m) से है। हमें यह शेर नहीं मिला। (3) अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ 410/3 में, और अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसनून 446/9 में इसका उल्लेख किया है, और उनका कहना: "इहज़ाअल्लत" (इकट्ठा होना), अल-लिसान (Hzl) में आया है: ऊंट इकट्ठा हुए, जब वे एक साथ मिल जाते हैं और फिर अपनी रवानगी में ज़मीन के एक हिस्से से ऊपर उठ जाते हैं। (4) अन-नुकत वल-उयून 137/5। (5) 217/12 और उसके बाद।

316 سورة الزمر: آیت 71 - 72

ان کے اعمال، پس کافر کو آگ کی طرف اور مومن کو جنت کی طرف لے جایا جاتا ہے۔ اور "زمر" سے مراد گروہ ہیں، اس کا واحد "زمرہ" ہے، جیسے "ظلمہ" (اندھیرا) اور "غرفہ" (کمرہ)۔ اخفش اور ابو عبیدہ (1) نے کہا: "زمراً" سے مراد متفرق گروہ ہیں جو ایک کے بعد ایک آتے ہیں۔ شاعر نے کہا: "اور تو لوگوں کو اس کے گھر کی طرف گروہ در گروہ (2) آتے دیکھتا ہے جو ایک کے بعد ایک اس کے پاس پہنچتے ہیں۔" ایک اور نے کہا: "یہاں تک کہ گروہ در گروہ جمع ہو گئے (3)۔" اور کہا گیا: دھکیلنا اور ڈانٹنا ایسی آواز کے ساتھ جو بانسری کی آواز کی طرح ہو (4)۔ {یہاں تک کہ جب وہ اس کے پاس پہنچیں گے تو اس کے دروازے کھول دیے جائیں گے} یہ "اذا" کا جواب ہے، اور وہ سات دروازے ہیں۔ اس کا ذکر سورہ "الحجر" (5) میں گزر چکا ہے۔ {اور اس کے دروغہ ان سے کہیں گے} ان کا واحد "خازن" (دروغہ) ہے، جیسے "سدنہ" اور "سادن" (کعبہ کے خدام)، وہ انہیں ڈانٹتے اور ملامت کرتے ہوئے کہیں گے: {کیا تمہارے پاس تم ہی میں سے رسول نہیں آئے تھے جو تمہیں تمہارے رب کی آیتیں پڑھ کر سناتے تھے} یعنی: انبیاء پر نازل شدہ کتابیں، {اور تمہیں ڈراتے تھے} یعنی: تمہیں خوف دلاتے تھے {تمہارے آج کے اس دن کی ملاقات سے؟ وہ کہیں گے "ہاں، کیوں نہیں"} یعنی: وہ ہمارے پاس آئے تھے، اور یہ ان کی طرف سے اپنے خلاف حجت قائم ہونے کا اعتراف ہے، {لیکن کافروں پر عذاب کی بات ثابت ہو چکی ہے} اور وہ اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {میں جہنم کو جنوں اور انسانوں، سب سے بھر دوں گا} [السجدہ: 13]۔ {کہا جائے گا کہ جہنم کے دروازوں میں داخل ہو جاؤ} یعنی: ان سے کہا جائے گا: جہنم میں داخل ہو جاؤ۔ اور اس بارے میں بات پہلے گزر چکی ہے۔

(1) مجاز القرآن 191/2، اور اخفش کا قول بغوی نے اپنی تفسیر 88/4 میں ذکر کیا ہے۔ (2) خطی نسخوں میں: "زمرہ"، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ اور یہ شعر ہمیں نہیں ملا۔ (3) اسے زمخشری نے الکشاف 410/3 میں، اور سمین حلبی نے الدر المصون 446/9 میں ذکر کیا ہے، اور ان کا قول: "احزالت" (جمع ہونا), اللسان (حزل) میں آیا ہے: اونٹ جمع ہو گئے، جب وہ اکٹھے ہو جاتے ہیں پھر روانگی میں زمین کے کسی حصے سے بلند ہوتے ہیں۔ (4) النکت والعیون 137/5۔ (5) 217/12 اور اس کے بعد۔

Surah Az-Zumar: Verses 72 - 75 / 317

...its gates. Wahb said: The angels of punishment (Az-Zabaniyah) meet them with iron maces of fire, and push them with their maces, for in a single push towards the Fire, there are as many as the tribes of Rabi'ah and Mudar. "Wretched is the residence of the arrogant." Its explanation has been mentioned previously (1).

The Almighty's saying: "And those who feared their Lord will be driven to Paradise in groups until, when they reach it while its gates have been opened and its keepers say to them, 'Peace be upon you; you have become pure; so enter it to abide eternally therein.' (73) And they will say, 'Praise to Allah, who has fulfilled for us His promise and made us inherit the earth [so] we may settle in Paradise wherever we will. And excellent is the reward of [righteous] workers.' (74) And you will see the angels surrounding the Throne, exalting [Allah] with praise of their Lord. And it will be judged between them in truth, and it will be said, '[All] praise to Allah, Lord of the worlds.' (75)"

The Almighty's saying: "And those who feared their Lord will be driven to Paradise in groups" refers to the martyrs, the ascetics, the scholars, the reciters, and others who feared Allah Almighty and acted in His obedience. He used the same word "driven" (seeqa) for both groups. The driving of the people of Hell is their expulsion to it with disgrace and humiliation, as is done with prisoners and those who rebel against a ruler when they are driven to prison or execution. The driving of the people of Paradise is the driving of their mounts to the home of honor and pleasure; because they are not taken except as riders, as is done with those who are honored and respected among the delegates to some kings. So, what a vast difference between the two drivings!

"until, when they reach it while its gates have been opened" It is said: The "waw" (and) here is for conjunction, conjoined to a sentence, and the answer (apodosis) is omitted. Al-Mubarrad said: i.e., they became happy and it was opened. The omission of the answer is eloquent in the speech of the Arabs. He recited:

If it were one soul that dies all at once, but it is a soul that falls away as multiple souls. (2)

The answer to "law" (if) is omitted, and the estimation is: it would have been more restful.

Az-Zajjaj said (3): "Until when they reach it" they enter it, which is close to the first [explanation]. And it was said:

---

(1) 317/12. (2) Its author is Imru' al-Qais, previously mentioned in 71/12, and the discussion is from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 22/4 - 23. (3) In "Ma'ani al-Qur'an" 364/4.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयतें 72 - 75 / 317

...उसके द्वार। वहब ने कहा: दंड देने वाले फ़रिश्ते (अज़-ज़बानियाह) आग के गदाओं के साथ उनका स्वागत करते हैं, और उन्हें अपने गदाओं से ढकेलते हैं, क्योंकि आग की ओर एक ही धक्के में रबीआ और मुदर (कबीलों) की संख्या के बराबर लोग होते हैं। ﴿فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾ "अहंकारियों का निवास स्थान कितना बुरा है।" इसका विवरण पहले दिया जा चुका है (1)।

अल्लाह का कथन: ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (73) وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ (74) وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (75)﴾।

अल्लाह का कथन: "और जो अपने रब से डरते थे, उन्हें गिरोहों में जन्नत की ओर ले जाया जाएगा" का अर्थ है शहीद, ज़ाहिद (संन्यासी), विद्वान, कारी (क़ुरआन पढ़ने वाले) और अन्य लोग, जो अल्लाह तआला से डरते थे और उसकी आज्ञाकारिता में कार्य करते थे। उसने दोनों समूहों के लिए एक ही शब्द "सीका" (ले जाया जाना/हांकना) का उपयोग किया। नरक के लोगों का 'हांकना' उन्हें अपमान और ज़िल्लत के साथ उसकी ओर धकेलना है, जैसा कि कैदियों और सुल्तान के विद्रोहियों के साथ किया जाता है जब उन्हें जेल या वध के लिए ले जाया जाता है। स्वर्ग के लोगों का 'हांकना' उनकी सवारियों को सम्मान और प्रसन्नता के घर की ओर ले जाना है; क्योंकि उन्हें केवल सवार होकर ही ले जाया जाता है, जैसा कि उन लोगों के साथ किया जाता है जिन्हें कुछ राजाओं के पास जाने वाले प्रतिनिधियों में सम्मानित और प्रतिष्ठित किया जाता है। तो, दोनों तरह के हांकने में कितना बड़ा अंतर है!

﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ कहा गया है: यहाँ "वाव" (और) 'अत्फ़' (संयोजक) के लिए है, जो एक वाक्य पर आधारित है, और जवाब (प्रतिफल) हटा दिया गया है। अल-मुबर्रद ने कहा: अर्थात: वे खुश हुए और द्वार खोल दिए गए। जवाब को हटा देना अरबों के भाषण में वाक्पटुता है। उन्होंने शेर पढ़ा:

यदि यह एक ही जान होती जो एक साथ मर जाती, लेकिन यह वह जान है जो कई जानों के रूप में गिर रही है। (2)

तो "लौ" (यदि) का जवाब हटा दिया गया है, और अनुमान है: तो यह अधिक आरामदायक होता।

ज़ज्जाज ने कहा (3): "यहाँ तक कि जब वे उसके पास पहुँचेंगे" वे उसमें प्रवेश करेंगे, जो पहले वाले के करीब है। और कहा गया:

---

(1) 317/12. (2) इसके रचयिता इस्राइल क़ैस हैं, और संदर्भ 71/12 है, और चर्चा नहहास की 'इराब अल-क़ुरआन' 22/4 - 23 से है। (3) 'मआनी अल-क़ुरआन' 364/4 में।

سورة الزمر: آیات 72 - 75 / 317

...اس کے دروازے۔ وہب نے کہا: زبانیہ (عذاب کے فرشتے) آگ کے گرزوں کے ساتھ ان کا استقبال کرتے ہیں، اور انہیں اپنے گرزوں سے دھکیلتے ہیں، کیونکہ آگ کی طرف ایک ہی دھکے میں ربیعہ اور مضر کے قبائل کی تعداد کے برابر لوگ ہوتے ہیں۔ ﴿فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ﴾ (تکبر کرنے والوں کا ٹھکانہ کتنا برا ہے)۔ اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے (1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ (73) وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ نَتَبَوَّأُ مِنَ الْجَنَّةِ حَيْثُ نَشَاءُ فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَالَمِينَ (74) وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِّينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ (75)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَسِيقَ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ إِلَى الْجَنَّةِ زُمَرًا﴾ یعنی شہداء، زاہدوں، عالموں، قاریوں اور دیگر وہ لوگ جنہوں نے اللہ تعالیٰ کا تقویٰ اختیار کیا اور اس کی اطاعت میں عمل کیا۔ اور دونوں گروہوں کے حق میں "وسیق" (لے جایا گیا) کا ایک ہی لفظ استعمال فرمایا، تو اہل دوزخ کا "سوق" انہیں ذلت و رسوائی کے ساتھ دوزخ کی طرف ہانکنا ہے، جیسا کہ قیدیوں اور بادشاہ کے باغیوں کے ساتھ کیا جاتا ہے جب انہیں قید یا قتل کے لیے لے جایا جاتا ہے، اور اہل جنت کا "سوق" ان کی سواریوں کو عزت و کرامت اور رضامندی کے گھر کی طرف لے جانا ہے؛ کیونکہ انہیں سوار کیے بغیر نہیں لے جایا جاتا جیسا کہ ان لوگوں کے ساتھ کیا جاتا ہے جن کی عزت و تکریم کی جاتی ہے جو بعض بادشاہوں کے ہاں وفد کی صورت میں آتے ہیں۔ پس دونوں طرح کے ہانکنے میں زمین آسمان کا فرق ہے۔

﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ کہا گیا ہے: یہاں "واو" عطف کے لیے ہے جو ایک جملے پر عطف ہے، اور جواب محذوف ہے۔ مبرد نے کہا: یعنی: وہ خوش ہوئے اور دروازے کھول دیے گئے، اور عربوں کے کلام میں جواب کا حذف کرنا فصاحت و بلاغت ہے۔ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا:

فلو أنَّها نَفْسٌ تَمُوتُ جَمِيعَةً ولكنها نَفْسٌ تَسَاقَطُ أَنْفُسا (2)

پس 'لو' کا جواب حذف کر دیا گیا، اور تقدیر یہ ہے: "تو یہ زیادہ پرسکون ہوتا"۔

اور زجاج (3) نے کہا: "حتی اذا جاءوہا" یعنی وہ اس میں داخل ہو گئے، اور یہ پہلے قول کے قریب ہے۔ اور کہا گیا:

---

(1) 317/12. (2) اس کے قائل امرؤالقیس ہیں، اور یہ پہلے 71/12 میں گزر چکا ہے، اور کلام نحاس کی "اعراب القرآن" 22/4 - 23 سے ہے۔ (3) "معانی القرآن" 364/4 میں۔

The "Waw" is extra (za'ida). This was said by the Kufans, but it is considered an error by the Basrans (1).

It has also been said: The addition of the "Waw" is proof that the gates were opened for them before they arrived, as an honor from Allah Almighty. The meaning would be: "Until, when they came to it while its gates were already opened," based on His saying: "[Gardens of perpetual residence] whose gates will be opened for them." The "Waw" was omitted in the story of the people of the Fire because they stood before the Fire and it was opened after they stood there, to humiliate and terrify them. This was mentioned by Al-Mahdawi, and An-Nahhas recounted its meaning before him. An-Nahhas said (2): As for the wisdom in confirming the "Waw" in the second instance and omitting it from the first, some people of knowledge have spoken about it with a saying that I do not know anyone preceded him in, which is that when Allah, the Mighty and Sublime, said regarding the people of the Fire, "Until, when they come to it, its gates are opened," it indicated that they were closed. But when He said regarding the people of Paradise, "Until, when they come to it and its gates are opened," it indicated that they were already opened before they arrived; and Allah knows best.

It is also said: It is the "Waw" of the number eight. This was the custom of the Quraysh, who would count from one and say: five, six, seven, and eight; when they reached seven, they would say "and eight." This was stated by Abu Bakr ibn Ayyash (3).

Allah Almighty said: "He subjected it to them for seven nights and eight days" [Al-Haqqah: 7]. And He said: "[The believers are] those who turn in repentance, those who worship..." [At-Tawbah: 112], then He said regarding the eighth attribute: "and those who forbid what is wrong." And He said: "and [they] say: [They were] seven, and their eighth [was their dog]" [Al-Kahf: 22]. And He said "[widowed] and virgins" [At-Tahrim: 5]. The discussion on this was fully covered in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) and also in "Al-Kahf" (4).

I say: Those who claim that the gates of Paradise are eight have used this as evidence. They mentioned the hadith of Umar ibn Al-Khattab, who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "There is none among you who performs ablution and does it well - or thoroughly -..."

(1) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/22. (2) In I'rab al-Qur'an 4/23. (3) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/200, and attributed to ath-Tha'labi. (4) 10/397 and 13/246.

"वाव" (Waw) अतिरिक्त है। यह कूफियों का मत है, और बसरा वालों के अनुसार यह एक गलती है (1)।

कहा गया है: "वाव" का जुड़ना इस बात का प्रमाण है कि उनके आने से पहले ही उनके लिए दरवाज़े खोल दिए गए थे, अल्लाह तआला की ओर से उनके सम्मान में। इसका अर्थ यह होगा: "यहाँ तक कि जब वे वहाँ पहुँचे और उसके द्वार पहले से ही खुले हुए थे," जैसा कि अल्लाह के इस कथन से प्रमाणित होता है: "[अदन के बाग] जिनके द्वार उनके लिए खुले होंगे।" नरक वालों की कथा में "वाव" को हटा दिया गया है; क्योंकि वे नरक के पास खड़े थे और उनके खड़े होने के बाद उन्हें अपमानित करने और डराने के लिए उसे खोला गया। अल-महदवी ने इसका उल्लेख किया है, और अन-नहहास ने उनसे पहले इसका अर्थ बताया था। अन-नहहास ने कहा (2): जहाँ तक दूसरे स्थान पर "वाव" को बनाए रखने और पहले स्थान से हटाने के पीछे के ज्ञान की बात है, ज्ञान के कुछ लोगों ने इस पर एक ऐसी बात कही है जिसके बारे में मुझे नहीं पता कि उनसे पहले किसी ने ऐसी बात कही हो। वह यह है कि जब अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने नरक वालों के बारे में कहा, "यहाँ तक कि जब वे उसके पास आए, तो उसके द्वार खोल दिए गए," तो इससे पता चला कि वे बंद थे। और जब उसने स्वर्ग वालों के बारे में कहा, "यहाँ तक कि जब वे उसके पास आए और उसके द्वार खोल दिए गए," तो इससे पता चला कि वे उनके पहुँचने से पहले ही खुले हुए थे; और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

कहा जाता है: यह आठ की "वाव" है। यह कुरैश की परंपरा थी कि वे एक से गिनते थे और कहते थे: पाँच, छह, सात, और आठ; जब वे सात तक पहुँचते थे, तो कहते थे "और आठ"। यह अबू बक्र इब्न अय्याश (3) ने कहा है।

अल्लाह तआला ने कहा: "उसने इसे उन पर सात रातों और आठ दिनों तक लागू रखा" [अल-हाक्का: 7]। और कहा: "[ईमान वाले] तौबा करने वाले, इबादत करने वाले..." [अत-तौबा: 112], फिर आठवें गुण के बारे में कहा: "और बुराई से रोकने वाले"। और कहा: "और वे कहते हैं: [वे] सात थे, और उनका आठवाँ [उनका कुत्ता था]" [अल-कह्फ़: 22]। और कहा "[विधवा] और कुंवारी" [अत-तहरीम: 5]। इस पर विस्तृत चर्चा "बराह" (सूरह अत-तौबा) और "अल-कह्फ़" (4) में हो चुकी है।

मैंने कहा: जिन लोगों ने यह कहा है कि स्वर्ग के आठ द्वार हैं, उन्होंने इसे प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है; और उन्होंने उमर इब्न अल-खत्ताब की हदीस का उल्लेख किया, जिन्होंने कहा: अल्लाह के

रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "तुम में से कोई भी जो वज़ू करता है और उसे अच्छी तरह से करता है - या पूरी तरह से -..."

(1) इ'राब अल-कुरान, अन-नहहास द्वारा 4/22। (2) इ'राब अल-कुरान 4/23 में। (3) इब्न अल-जौज़ी द्वारा ज़ाद अल-मसीर 7/200 में उल्लेखित, और इसे अल-थलाबी से जोड़ा गया है। (4) 10/397 और 13/246।

واؤ زائدہ ہے۔ کوفیوں نے یہی کہا ہے، اور بصریوں کے نزدیک یہ غلطی ہے (۱)۔

اور کہا گیا ہے: واؤ کا اضافہ اس بات کی دلیل ہے کہ ان کے آنے سے پہلے ہی ان کے لیے دروازے کھول دیے گئے تھے، اللہ تعالیٰ کی طرف سے ان کی عزت افزائی کے لیے۔ اس کا مفہوم یہ ہوگا: "یہاں تک کہ جب وہ وہاں پہنچے اور اس کے دروازے (پہلے سے) کھلے ہوئے تھے"، جیسا کہ اللہ کے اس قول سے ثابت ہے: ﴿جَنَّتِ عَدْنٍ مُّفَتَّحَةً لَّهُمُ الْأَبْوابُ﴾۔ اور اہل جہنم کے قصے میں واؤ کو حذف کر دیا گیا ہے؛ کیونکہ وہ آگ کے پاس کھڑے تھے اور ان کے کھڑے ہونے کے بعد انہیں ذلیل کرنے اور ڈرانے کے لیے اسے کھولا گیا۔ المہدوی نے اس کا ذکر کیا ہے، اور النحاس نے ان سے پہلے اس کا مفہوم بیان کیا تھا۔ النحاس نے کہا (۲): جہاں تک دوسری جگہ واؤ کے اثبات اور پہلی جگہ سے اسے حذف کرنے کی حکمت کا تعلق ہے، تو بعض اہل علم نے اس بارے میں ایسی بات کہی ہے جس کے بارے میں مجھے نہیں معلوم کہ ان سے پہلے کسی نے کہی ہو۔ وہ یہ ہے کہ جب اللہ عزوجل نے اہل جہنم کے بارے میں فرمایا: ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا فُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ تو اس سے معلوم ہوا کہ وہ بند تھے، اور جب اس نے اہل جنت کے بارے میں فرمایا: ﴿حَتَّىٰ إِذَا جَاءُوهَا وَفُتِحَتْ أَبْوَابُهَا﴾ تو اس سے معلوم ہوا کہ وہ ان کے پہنچنے سے پہلے ہی کھلے ہوئے تھے؛ واللہ اعلم۔

اور کہا گیا ہے: یہ واؤ ثمانیہ (آٹھ کی واؤ) ہے۔ یہ قریش کی عادت تھی کہ وہ ایک سے گنتے تھے اور کہتے تھے: پانچ، چھ، سات اور آٹھ؛ جب وہ سات تک پہنچتے تو کہتے "اور آٹھ"۔ یہ بات ابوبکر بن عیاش (۳) نے کہی ہے۔

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿سَخَّرَهَا عَلَيْهِمْ سَبْعَ لَيَالٍ وَثَمَانِيَةَ أَيَّامٍ﴾ [الحاقہ: ۷]۔ اور فرمایا: ﴿التَّائِبُونَ الْعَابِدُونَ﴾ [التوبہ: ۱۱۲]، پھر آٹھویں صفت کے بارے میں فرمایا: ﴿وَالنَّاهُونَ عَنِ الْمُنكَرِ﴾۔ اور فرمایا: ﴿وَيَقُولُونَ سَبْعَةٌ وَثَامِنُهُمْ﴾ [الکہف: ۲۲]۔ اور فرمایا ﴿ثَيِّبَاتٍ وَأَبْكَارًا﴾ [التحریم: ۵]۔ اس بارے میں تفصیلی بحث "براءہ" (سورہ توبہ) اور "الکہف" (۴) میں گزر چکی ہے۔

میں کہتا ہوں: جن لوگوں نے یہ کہا ہے کہ جنت کے آٹھ دروازے ہیں، انہوں نے اسے دلیل کے طور پر پیش کیا ہے؛ اور انہوں نے عمر بن الخطاب کی حدیث کا ذکر کیا ہے، جنہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے جو بھی وضو کرتا ہے اور اچھی طرح - یا کامل طور پر - وضو کرتا ہے..."

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۲۲/۴۔ (۲) في إعراب القرآن ۲۳/۴۔ (۳) ذكره ابن الجوزي في زاد المسير ۷/ ۲۰۰، ونسبہ للثعلبي۔ (۴) ۱۰ /۳۹۷ و ۱۳ /۲۴۶۔

ablution, then said: 'I bear witness that there is no god but Allah and that Muhammad is His servant and His Messenger,' except that the eight gates of Paradise are opened for him to enter from whichever he wishes." narrated by Muslim and others (1). At-Tirmidhi narrated this hadith of Umar and said in it: "Eight gates of the gates of Paradise are opened for him on the Day of Resurrection" (2) with the addition of "from", and it indicates that the gates of Paradise are more than eight. We have mentioned this in the book "At-Tadhkirah" (3) and their number reached thirteen gates, and we mentioned there the greatness of their gates and their vastness according to what was stated in the hadith regarding that, so whoever wants it should look for it there.

{AND ITS KEEPERS WILL SAY TO THEM} It was said: The "waw" (and) is redundant, its interpretation is: until when they come to it and its gates are opened "its keepers will say to them" (4).

{PEACE BE UPON YOU; YOU HAVE BECOME PURE} meaning: in the world. Mujahid said: by obedience to Allah. And it was said: by righteous deeds. narrated by An-Naqqash, and the meaning is one (5). Muqatil said: When they cross the bridge of Hell, they are held on an archway between Paradise and Hell, and grievances that were between them in the world are settled for some of them from others, until when they are refined and purified, Ridwan and his companions say to them: {PEACE BE UPON YOU}, meaning as a greeting {YOU HAVE BECOME PURE, SO ENTER IT TO ABIDE FOREVER} (6).

I say: Al-Bukhari narrated this hadith of the archway in his "Jami'" from the hadith of Abu Sa'id al-Khudri who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The believers will be saved from the Fire and then held on an archway between Paradise and Hell, and grievances that were between them in the world will be settled for some of them from others, until when they are refined and purified, they will be given permission to enter Paradise. By the One in Whose hand is the soul of Muhammad, one of them is more guided...

(1) Sahih Muslim (234), and narrated by Ahmad (17314). (2) Sunan al-Tirmidhi (55) and what is established in his printed edition is like the previous narration of Muslim, and the researchers of Sunan al-Tirmidhi mentioned that in most copies it is: eight gates of Paradise. (3) p. 455 and onwards. (4) Tafsir al-Baghawi 4/89. (5) An-Nukat wal-'Uyun

5/138. (6) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/89 similarly and attributed it to Qatadah.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें 73 - 75 319

...वज़ू, फिर कहा: 'मैं गवाही देता हूँ कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है और मुहम्मद उसके बंदे और उसके रसूल हैं,' सिवाय इसके कि उसके लिए जन्नत के आठों दरवाज़े खोल दिए जाते हैं ताकि वह जिससे चाहे प्रवेश कर सके।" इसे मुस्लिम और अन्य लोगों ने उद्धृत किया है (1)। और तिरमिज़ी ने उमर की इस हदीस को उद्धृत किया है और उसमें कहा है: "कयामत के दिन उसके लिए जन्नत के दरवाज़ों में से आठ दरवाज़े खोल दिए जाते हैं" (2) 'من' (से) की वृद्धि के साथ, और यह संकेत देता है कि जन्नत के दरवाज़े आठ से अधिक हैं। और हमने इसका उल्लेख पुस्तक "अत-तज़किराह" (3) में किया है और उनकी संख्या तेरह दरवाज़ों तक पहुँच गई है, और हमने वहाँ उनके दरवाज़ों की महानता और उनकी विशालता का उल्लेख किया है जैसा कि उस संबंध में हदीस में आया है, इसलिए जो कोई इसे चाहता है वह उसे वहाँ देख सकता है।

{और उनके दरबान उनसे कहेंगे} कहा गया: वाव (और) अतिरिक्त है, इसका अनुमान है: यहाँ तक कि जब वे उसके पास आएँगे और उसके दरवाज़े खुल जाएँगे "उनके दरबान उनसे कहेंगे" (4)।

{तुम पर सलामती हो, तुम पवित्र हो गए} अर्थात्: दुनिया में। मुजाहिद ने कहा: अल्लाह की आज्ञाकारिता से। और कहा गया: नेक कर्मों से। अन-नक्काश ने इसे उद्धृत किया है, और अर्थ एक ही है (5)। मुक़ातिल ने कहा: जब वे जहन्नम के पुल को पार कर लेंगे, तो उन्हें जन्नत और जहन्नम के बीच एक मेहराब (पुल) पर रोक लिया जाएगा, और उनके बीच दुनिया में जो ज़ुल्म हुए थे, उनका बदला एक-दूसरे से दिलवाया जाएगा, यहाँ तक कि जब वे परिष्कृत और पवित्र हो जाएँगे, तो रिज़वान और उसके साथी उनसे कहेंगे: {तुम पर सलामती हो}, अभिवादन के अर्थ में {तुम पवित्र हो गए, तो इसमें हमेशा रहने के लिए प्रवेश करो} (6)।

मैं कहता हूँ: बुखारी ने इस मेहराब वाली हदीस को अपनी "जामी" में अबू सईद अल-खुद्री की हदीस से उद्धृत किया है जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "मोमिनों को आग से बचा लिया जाएगा और फिर उन्हें जन्नत और जहन्नम के बीच एक मेहराब पर रोक लिया जाएगा, और उनके बीच दुनिया में जो ज़ुल्म हुए थे, उनका बदला एक-दूसरे से दिलवाया जाएगा, यहाँ तक कि जब वे परिष्कृत और साफ-सुथरे हो जाएँगे, तो उन्हें जन्नत में प्रवेश की अनुमति दी जाएगी। उस हस्ती की कसम जिसके हाथ में मुहम्मद की जान है, उनमें से हर एक अपने घर के लिए अधिक निर्देशित होगा...

(1) सहीह मुस्लिम (234), और अहमद (17314) ने इसे उद्धृत किया। (2) सुनन अत-तिरमिज़ी (55) और उनके मुद्रित संस्करण में जो पुख्ता है वह मुस्लिम की पिछली रिवायत की तरह है, और सुनन अत-तिरमिज़ी के शोधकर्ताओं ने उल्लेख किया है कि अधिकांश प्रतियों में यह है: जन्नत के आठ दरवाज़े। (3) पृष्ठ 455 और उसके बाद। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/89। (5) अन-नुकत वल-उयून 5/138। (6) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/89 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है और इसे क़तादा से जोड़ा है।

سورہ الزمر: آیات 73 - 75 319

وضو، پھر کہا: 'میں گواہی دیتا ہوں کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں اور محمد اس کے بندے اور اس کے رسول ہیں،' سوائے اس کے کہ اس کے لیے جنت کے آٹھوں دروازے کھول دیے جاتے ہیں کہ وہ جس سے چاہے داخل ہو جائے۔" اسے مسلم وغیرہ نے روایت کیا ہے (1)۔ اور ترمذی نے عمر کی یہ حدیث روایت کی ہے اور اس میں کہا ہے: "قیامت کے دن اس کے لیے جنت کے دروازوں میں سے آٹھ دروازے کھولے جاتے ہیں" (2) 'من' کے اضافے کے ساتھ، اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ جنت کے دروازے آٹھ سے زیادہ ہیں۔ اور ہم نے اس کا ذکر کتاب "التذکرہ" (3) میں کیا ہے اور ان کی تعداد تیرہ دروازوں تک پہنچی ہے، اور ہم نے وہاں ان دروازوں کی عظمت اور ان کی وسعت کا ذکر کیا ہے جیسا کہ اس بارے میں حدیث میں وارد ہوا ہے، چنانچہ جو کوئی اسے چاہے وہ اسے وہاں دیکھ لے۔

﴿وَقَالَ لَهُمْ خَزَنَتُهَا﴾ (اور ان سے ان کے داروغہ کہیں گے) کہا گیا: 'واؤ' زائد ہے، اس کی تقدیر یہ ہے: یہاں تک کہ جب وہ اس کے پاس آئیں گے اور اس کے دروازے کھولے جائیں گے تو "ان سے ان کے داروغہ کہیں گے" (4)۔

﴿سَلَٰمٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ﴾ (تم پر سلامتی ہو، تم پاکیزہ ہو گئے) یعنی: دنیا میں۔ مجاہد نے کہا: اللہ کی اطاعت کے ذریعے۔ اور کہا گیا: نیک اعمال کے ذریعے۔ اسے نقاش نے بیان کیا ہے، اور معنی ایک ہی ہے (5)۔ اور مقاتل نے کہا: جب وہ جہنم کے پل کو عبور کر لیں گے تو انہیں جنت اور دوزخ کے درمیان ایک پل (قنطرہ) پر روک لیا جائے گا، اور ان کے درمیان دنیا میں ہونے والے مظالم کا ایک دوسرے سے قصاص لیا جائے گا، یہاں تک کہ جب وہ مہذب اور پاکیزہ ہو جائیں گے تو

رضوان اور ان کے ساتھی ان سے کہیں گے: ﴿سَلَمٌ عَلَيْكُمْ﴾، تحیہ کے معنی میں ﴿طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ﴾ (تم پاکیزہ ہو گئے، پس اس میں ہمیشہ رہنے کے لیے داخل ہو جاؤ) (6)۔

میں کہتا ہوں: بخاری نے قنطرہ کی یہ حدیث اپنی "جامع" میں حضرت ابو سعید خدری کی حدیث سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مومن جہنم سے نجات پا جائیں گے تو انہیں جنت اور دوزخ کے درمیان ایک پل پر روک لیا جائے گا، اور ان کے درمیان دنیا میں ہونے والے مظالم کا ایک دوسرے سے بدلہ لیا جائے گا، یہاں تک کہ جب وہ مہذب اور صاف ستھرے ہو جائیں گے تو انہیں جنت میں داخل ہونے کی اجازت دی جائے گی۔ اس ذات کی قسم جس کے ہاتھ میں محمد کی جان ہے، ان میں سے ہر ایک اپنے ٹھکانے کی طرف زیادہ راہ پانے والا ہو گا..."

(1) صحیح مسلم (234)، اور اسے احمد (17314) نے روایت کیا۔ (2) سنن ترمذی (55) اور اس کے مطبوعہ نسخے میں وہی ثابت ہے جو مسلم کی سابقہ روایت ہے، اور سنن ترمذی کے محققین نے ذکر کیا ہے کہ اکثر نسخوں میں ہے: جنت کے آٹھ دروازے۔ (3) ص 455 اور اس کے بعد۔ (4) تفسیر بغوی 4/89۔ (5) النکت والعیون 5/138۔ (6) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 4/89 میں اسی طرح ذکر کیا ہے اور اسے قتادہ کی طرف منسوب کیا ہے۔

Surah Az-Zumar: Verses 73 - 75 [Page] 320

"...to his position in Paradise as he was to his position in this world" (1). Al-Naqqash narrated: At the gate of Paradise, there is a tree from whose trunk two springs flow. The believers drink from one of them, and it purifies their insides, as Allah Almighty said: "and their Lord will give them a pure drink to drink" [Al-Insan: 21]. Then they bathe in the other, and their skins become fragrant. At that point, the keepers of Paradise say to them: "Peace be upon you! You have become pure; so enter it to abide eternally therein." This meaning is narrated from Ali (may Allah be pleased with him) (2). "And they will say, 'Praise be to Allah, who has fulfilled His promise to us'" - meaning: when they enter Paradise, they say this. "'And has made us inherit the land'" - meaning: the land of Paradise. It is said: They inherited the land that would have belonged to the people of Hellfire if they had been believers; this was said by Abu Al-Aliyah, Abu Salih, Qatadah, Al-Suddi, and most commentators. It is also said: It refers to the land of this world, according to [the rhetorical device of] precedence and delay (3). Allah Almighty's saying: "How excellent is the reward of the [righteous] workers!" - It is said: This is part of their speech, meaning: how excellent this reward is. And it is said: It is part of the speech of Allah Almighty; meaning: how excellent is the reward of the doers of good, which I have given them (4). Allah Almighty's saying: "And you will see the angels" - O Muhammad - "surrounding" - meaning: encircling - "the Throne" - on that day - "exalting [Allah] with praise of their Lord" - finding pleasure in that, not as an act of ritual worship; meaning: they pray around the Throne in gratitude to their Lord. "Al-Haffun" (those surrounding) is derived from "haffat" of a thing, its edges and sides. Al-Akhfash said: The singular is "haff". Al-Farra' said: It has no singular form because the name only applies to them as a collective (5). And "min" (from) precedes "hawl" (around) because it is an adverbial particle of place (zarf), and the verb extends to the zarf with or without a preposition.

---

(1) Sahih al-Bukhari (6535), and recorded by Ahmad (11095). (2) Recorded by Al-Tabari 20/266 - 267 from Ali (may Allah be pleased with him), and mentioned by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-'Uyun 5/138 from Muqatil. (3) Al-Nukat wal-'Uyun 5/287, and see I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/23. (4) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 23/27 from Muqatil. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/23.

सूरा अज़-ज़ुमर: आयतें 73 - 75 [पृष्ठ] 320

"...जन्नत में अपने स्थान के लिए वैसे ही जैसे वह दुनिया में अपने स्थान के लिए था" (1)। अल-नक्कास ने वर्णन किया है: जन्नत के दरवाज़े पर एक पेड़ है जिसके तने से दो चश्मे (सोते) निकलते हैं। मोमिन (विश्वासी) उनमें से एक से पीते हैं, जिससे उनके अंतर्मन शुद्ध हो जाते हैं, जैसा कि अल्लाह तआला ने फरमाया: "और उनका रब उन्हें पवित्र पेय पिलाएगा" [अल-इंसान: 21]। फिर वे दूसरे से स्नान करते हैं, जिससे उनकी त्वचा सुगंधित हो जाती है। उस समय जन्नत के रखवाले उनसे कहते हैं: "तुम पर शांति हो! तुम पवित्र हो गए; अतः इसमें हमेशा रहने के लिए प्रवेश करो।" यह अर्थ हज़रत अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से वर्णित है (2)। "और वे कहेंगे, 'तमाम प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने हमसे अपना वादा पूरा किया'" - यानी: जब वे जन्नत में प्रवेश करेंगे तो वे यह कहेंगे। "'और हमें इस धरती का उत्तराधिकारी बनाया'" - यानी: जन्नत की धरती का। कहा गया है: उन्हें उस ज़मीन का वारिस बनाया गया जो नरक के लोगों की होती अगर वे मोमिन होते; यह अबू अल-आलिया, अबू सालेह, कतादा, अल-सुद्दी और अधिकांश टीकाकारों ने कहा है। और कहा गया है: यह दुनिया की ज़मीन है, जो 'तक़दीम' और 'ताख़ीर' (क्रम परिवर्तन) के अनुसार है (3)। अल्लाह तआला का कथन: "अमल करने वालों का प्रतिफल कितना उत्कृष्ट है!" - कहा गया है: यह उनकी बात है, यानी: यह कितना अच्छा इनाम है। और कहा गया है: यह अल्लाह तआला का कथन है; यानी: नेक काम करने वालों का यह इनाम कितना उत्कृष्ट है जो मैंने उन्हें दिया है (4)। अल्लाह तआला का कथन: "और आप फरिश्तों को देखेंगे" - ऐ मुहम्मद - "घिरे हुए" - यानी: घेरा डाले हुए - "अर्श (सिंहासन) के चारों ओर" - उस दिन - "अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमामंडन) करते हुए" - उसमें आनंद लेते हुए, न कि इबादत (पूजा) के तौर पर; यानी: वे अपने रब के प्रति आभार व्यक्त करने के लिए अर्श के चारों ओर प्रार्थना करते हैं। 'अल-हाफ़ून' शब्द 'हाफ़ात' से लिया गया है, जिसका अर्थ किसी चीज़ का किनारा और पक्ष होता है। अल-अख़्फ़श ने कहा: इसका एकवचन 'हाफ़' है। अल-फ़र्रा ने कहा: इसका कोई एकवचन नहीं है क्योंकि यह नाम उन पर केवल समूह के रूप में लागू होता है (5)। और 'मिन' (से) 'हौल' (चारों ओर) पर आया है क्योंकि यह एक 'ज़रफ़' (स्थानवाचक क्रियाविशेषण) है, और क्रिया ज़रफ़ तक अक्षर (पूर्वसर्ग) के साथ और बिना अक्षर के पहुँचती है।

---

(1) सहीह बुखारी (6535), और अहमद द्वारा रिपोर्ट किया गया (11095)। (2) अल-तबरी 20/266 - 267 ने अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) से रिपोर्ट किया, और अल-मावर्दी ने 'अल-नुकत वल-उयून' 5/138 में मुक़ातिल से इसका उल्लेख किया। (3) अल-नुकत वल-उयून 5/287, और अल-नहहास द्वारा

'एराब अल-कुरान' 4/23 देखें। (4) अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 23/27 में मुक़ातिल से इसका उल्लेख किया है। (5) अल-नहहास द्वारा 'एराब अल-कुरान' 4/23।

سورة الزمر: آیات ۷۳ - ۷۵ ۳۲۰

"...جنت میں اپنے ٹھکانے کی طرف جیسا کہ وہ دنیا میں اپنے ٹھکانے کی طرف تھا" (۱)۔ النقاش نے حکایت بیان کی: جنت کے دروازے پر ایک درخت ہے جس کے تنے سے دو چشمے نکلتے ہیں، مومن ان میں سے ایک سے پیتے ہیں تو ان کے اندر صاف ہو جاتے ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا﴾ [الإنسان: ۲۱] (اور ان کے رب نے انہیں پاکیزہ مشروب پلایا) پھر وہ دوسرے چشمے سے غسل کرتے ہیں تو ان کی جلدیں خوشبودار ہو جاتی ہیں، تب ان سے جنت کے داروغہ کہتے ہیں: ﴿سَلَامٌ عَلَيْكُمْ طِبْتُمْ فَادْخُلُوهَا خَالِدِينَ﴾ (تم پر سلامتی ہو، تم خوش رہے، پس اس میں ہمیشہ رہنے کے لیے داخل ہو جاؤ) اور اس کا مفہوم حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے (۲)۔ ﴿وَقَالُوا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ﴾ یعنی: جب وہ جنت میں داخل ہوں گے تو یہ کہیں گے، ﴿وَأَوْرَثَنَا الْأَرْضَ﴾ یعنی: جنت کی زمین۔ کہا گیا ہے: وہ اس زمین کے وارث ہوئے جو اہل جہنم کی ہوتی اگر وہ مومن ہوتے؛ یہ قول ابو العالیہ، ابو صالح، قتادہ، السدی اور اکثر مفسرین کا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ دنیا کی زمین ہے جو تقدیم و تاخیر کے طور پر ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَنِعْمَ أَجْرُ الْعَامِلِينَ﴾ کہا گیا ہے: یہ ان کے قول میں سے ہے، یعنی: کیا ہی اچھا ثواب ہے یہ۔ اور کہا گیا ہے: یہ اللہ تعالیٰ کے قول سے ہے؛ یعنی: نیکو کاروں کا کیا ہی اچھا ثواب ہے یہ جو میں نے انہیں دیا ہے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ﴾ اے محمد ﷺ ﴿حَافِّينَ﴾ یعنی: گھیرا ڈالے ہوئے ﴿مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ﴾ اس دن عرش کے گرد ﴿يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ﴾ اس سے لذت پاتے ہوئے نہ کہ عبادت کے طور پر؛ یعنی: وہ اپنے رب کے شکر کے طور پر عرش کے گرد دعا کرتے ہیں۔ "الحافون" کسی چیز کے کناروں اور اطراف سے لیا گیا ہے۔ الاخفش نے کہا: اس کا واحد "حاف" ہے۔ اور الفراء نے کہا: اس کا کوئی واحد نہیں کیونکہ یہ نام ان پر صرف اسی وقت بولا جاتا ہے

جب وہ جمع ہوں (۵)۔ اور "من" کا داخلہ "حول" پر ہوا کیونکہ یہ ظرف ہے، اور فعل ظرف کی طرف حرف کے ساتھ اور حرف کے بغیر متعدی ہوتا ہے۔

---

(۱) صحیح بخاری (۶۵۳۵)، اور اسے احمد نے روایت کیا (۱۱۰۹۵)۔ (۲) اسے الطبری نے ۲۰ / ۲۶۶ - ۲۶۷ حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا، اور الماوردی نے النکت والعیون ۵ / ۱۳۸ میں مقاتل سے اس کا ذکر کیا۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۲۸۷، اور النحاس کی اعراب القرآن ۴ / ۲۳ ملاحظہ فرمائیں۔ (۴) اسے الرازی نے اپنی تفسیر ۲۳ / ۲۷ میں مقاتل سے ذکر کیا ہے۔ (۵) النحاس کی اعراب القرآن ۴ / ۲۳۔

Surah Az-Zumar: Verse 75 321

... a letter. Al-Akhfash (1) said: "min" is extra, meaning: surrounding the Throne. It is like your saying: "No one came to me," where "min" is for emphasis. Al-Tha'labi: The Arabs sometimes insert the "ba" in glorification (Tasbih) and sometimes omit it. They say: "Glorify with the praise of your Lord," and "Glorify with praise to Allah." Allah Almighty said: {Glorify the Name of your Lord, the Most High} [Al-A'la: 1] and said: {So glorify the Name of your Lord, the Magnificent} [Al-Waqi'ah: 74]. {And they were judged with truth} between the people of Paradise and the Fire. And it was said: It was judged between the Prophets who were brought with the witnesses and their nations with truth and justice (2). {And it was said, "Praise be to Allah, Lord of the worlds"} meaning: The believers say: Praise be to Allah for what He has rewarded us of His blessings and kindness, and for granting us victory over those who wronged us. Qatadah said regarding this verse: Allah opened the beginning of creation with "Praise be to Allah," so He said: {Praise be to Allah, Who created the heavens and the earth and made darkness and light} [Al-An'am: 1] and ended with praise, so He said: {And they were judged with truth and it was said, "Praise be to Allah, Lord of the worlds"} (3). So it is necessary to follow His example, and to begin every matter with His praise and end it with His praise. It was said: The saying: {Praise be to Allah, Lord of the worlds} is from the words of the angels. According to this, their praise to Allah Almighty is for His justice and decree (4). It was narrated from the Hadith of Ibn Umar that the Messenger of Allah (peace be upon him) recited the end of Surah "Az-Zumar" on the pulpit, and the pulpit shook twice (5). End of the interpretation of Surah "Az-Zumar".

---

(1) In Ma'ani al-Quran 2/673. (2) Tafsir al-Tabari 20/272. (3) Reported by al-Tabari 20/273. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/139. (5) Reported by Ahmad (5414), and Muslim (2788) similarly, and Al-Dhahabi mentioned it with the author's wording in Al-Mizan 2/378; and in its chain is Abbad bin Maysarah, whom Ahmad and Yahya weakened according to what Al-Dhahabi said.

सूरह अज़-ज़ुमर: आयत 75 321

... अक्षर। अल-अख्फ़श (1) ने कहा: "मिन" अतिरिक्त है, यानी: अर्श (सिंहासन) के चारों ओर घेरे हुए। यह आपके कहने जैसा है: "मेरे पास कोई नहीं आया," जहाँ "मिन" ज़ोर देने के लिए है। अल-थलाबी: अरब लोग कभी-कभी तस्बीह (महिमामंडन) में "बा" जोड़ते हैं और कभी-कभी इसे हटा देते हैं। वे कहते हैं: "अपने रब की प्रशंसा के साथ महिमा करो," और "अल्लाह की प्रशंसा के साथ महिमा करो।" अल्लाह सर्वशक्तिमान ने कहा: {अपने रब के नाम की महिमा करो जो सबसे उच्च है} [अल-अला: 1] और कहा: {तो अपने रब के नाम की महिमा करो जो सबसे महान है} [अल-वाकिया: 74]। {और उनके बीच सच्चाई के साथ फैसला किया गया} स्वर्ग और नर्क वालों के बीच। और कहा गया: उन नबियों के बीच फैसला किया गया जिन्हें गवाहों के साथ लाया गया था और उनकी उम्मतों के बीच सच्चाई और न्याय के साथ (2)। {और कहा गया, "प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का रब है"} अर्थात: मोमिन कहते हैं: अल्लाह की प्रशंसा है उस पर जो उसने हमें अपनी नेमतों और परोपकार से पुरस्कृत किया, और हमें उन पर विजय दी जिन्होंने हम पर ज़ुल्म किया। क़तादाह ने इस आयत के बारे में कहा: अल्लाह ने सृष्टि की शुरुआत प्रशंसा के साथ की, तो उसने कहा: {प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जिसने आकाश और पृथ्वी को बनाया और अंधेरा और प्रकाश बनाया} [अल-अनाम: 1] और प्रशंसा के साथ समाप्त किया, तो उसने कहा: {और उनके बीच सच्चाई के साथ फैसला किया गया और कहा गया, "प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का रब है"} (3)। इसलिए उनका अनुसरण करना ज़रूरी है, और हर काम की शुरुआत और अंत उसकी प्रशंसा के साथ करना चाहिए। कहा गया: यह कथन: {प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो संसारों का रब है} फरिश्तों का कथन है। इसके अनुसार, अल्लाह सर्वशक्तिमान की उनकी प्रशंसा उसके न्याय और फैसले पर है (4)। इब्न उमर की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने मिंबर पर सूरह "अज़-ज़ुमर" का अंत पढ़ा, तो मिंबर दो बार हिल गया (5)। सूरह "अज़-ज़ुमर" की व्याख्या समाप्त हुई।

---

(1) मानी अल-कुरान 2/673 में। (2) तफ़सीर अल-तबरी 20/272। (3) अल-तबरी द्वारा वर्णित 20/273। (4) अल-नुक़त व अल-उयून 5/139। (5) अहमद (5414) और मुस्लिम (2788) ने इसी तरह वर्णित किया है, और अल-ज़हबी ने इसे अल-मिज़ान 2/378 में लेखक के शब्दों के साथ उद्धृत किया है; और इसकी श्रृंखला में अब्बाद बिन मैसरा है, जिसे अल-ज़हबी के अनुसार अहमद और याह्या ने कमजोर कहा है।

حرف۔ اور الاخفش (۱) نے کہا: «مِنْ» زائد ہے، یعنی: عرش کے گرد گھیرا ڈالے ہوئے۔ اور یہ تمہارے اس قول کی طرح ہے: میرے پاس کوئی نہیں آیا، تو «من» تاکید کے لیے ہے۔ الثعلبی: اور عرب تسبیح میں کبھی «با» داخل کرتے ہیں اور کبھی اسے حذف کر دیتے ہیں، تو وہ کہتے ہیں: «سبح بحمد ربك» (اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کر)، اور «سبح حمداً لله» (اللہ کی حمد کے ساتھ تسبیح کر)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَى﴾ [الاعلیٰ: ۱] اور فرمایا: ﴿فَسَبِّحْ بِاسْمِ رَبِّكَ الْعَظِيمِ﴾ [الواقعہ: ۷۴]۔ ﴿وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ﴾ اہل جنت اور اہل نار کے درمیان۔ اور کہا گیا: ان انبیاء کے درمیان فیصلہ کیا گیا جنہیں گواہوں کے ساتھ لایا گیا تھا اور ان کی امتوں کے درمیان حق اور عدل کے ساتھ (۲)۔ ﴿وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ یعنی: مومنین کہتے ہیں: اللہ کا شکر ہے ان نعمتوں اور احسانات پر جو اس نے ہمیں عطا کیں اور ہمیں ان پر فتح دی جنہوں نے ہم پر ظلم کیا۔ قتادہ نے اس آیت کے بارے میں کہا: اللہ نے تخلیق کی ابتدا حمد سے کی، پس فرمایا: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ﴾ [الانعام: ۱] اور حمد پر ہی ختم کیا، پس فرمایا: ﴿وَقُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ (۳)۔ پس اس کی پیروی لازم ہے، اور ہر کام کی ابتدا اور انتہا اس کی حمد سے کرنا ضروری ہے۔ اور کہا گیا: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ فرشتوں کا قول ہے، اس صورت میں اللہ تعالیٰ کے لیے ان کی حمد اس کے عدل اور فیصلے پر ہوگی (۴)۔ اور ابن عمر کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے منبر پر سورہ «الزمر» کی آخری آیات تلاوت فرمائیں تو منبر دو مرتبہ لرزا (۵)۔ سورہ «الزمر» کی تفسیر مکمل ہوئی۔

---

(۱) معانی القرآن ۲/ ۶۷۳ میں۔ (۲) تفسیر الطبری ۲۰/ ۲۷۲۔ (۳) الطبری نے اسے روایت کیا ۲۰/ ۲۷۳۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۱۳۹۔ (۵) احمد (۵۴۱۴) اور مسلم (۲۷۸۸) نے اسی طرح روایت کیا

ہے، اور الذہبی نے اسے المیزان ۲/ ۳۷۸ میں مصنف کے الفاظ کے ساتھ نقل کیا ہے؛ اور اس کی سند میں عباد بن میسرہ ہے، جسے الذہبی کے بقول احمد اور یحییٰ نے ضعیف قرار دیا ہے۔

Interpretation of Surah Ghafir

It is Surah al-Mu'min, and it is called Surah al-Tawl.

It is Meccan according to the opinion of al-Hasan, 'Ata, 'Ikrimah, and Jabir (1). And from al-Hasan, except for His saying: "And glorify [Allah] with the praise of your Lord," because the prayers were revealed in Medina (2). Ibn Abbas and Qatadah said: Except for two verses of it that were revealed in Medina, which are "Indeed, those who dispute concerning the signs of Allah" [Verse: 35] and the one after it (3). It is eighty-five verses. And it was said: Eighty-two verses (4).

In the "Musnad" of al-Darimi, he said: Ja'far bin 'Awn narrated to us, from Mis'ar, from Sa'd bin Ibrahim, who said: The Hawamim (Surahs starting with Ha-Mim) used to be called the "Brides" (5). It was narrated from the Hadith of Anas that the Messenger of Allah (peace be upon him) said: "The Hawamim are the brocade of the Qur'an" (6). The same was narrated from Ibn Mas'ud. Al-Jawhari and Abu 'Ubayd (7) said: "Aal Ha-Mim" are Surahs in the Qur'an. Ibn Mas'ud said: "Aal Ha-Mim are the brocade of the Qur'an" (8). Al-Farra' said: It is like saying: "The family (Aal) of so-and-so and the family of so-and-so," as if he attributed the entire Surah to "Ha-Mim." Al-Kumait said:

"We found for you in Aal Hamim a verse, its interpretation from us is [expressed by] the pious and the one who speaks out clearly." (9)

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/141. (2) Majma' al-Bayan 24/178. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/141, and Zad al-Masir 7/204. Ibn Atiyyah said in al-Muharrir al-Wajiz 4/545: This Surah is Meccan by consensus, and it has been narrated concerning some of its verses that they are Medinan, but the first is more correct. (4) Both were mentioned by al-Suyuti in al-Itqan 1/214. (5) Sunan al-Darimi (3422). (6) Reported by Abu al-Shaykh and Abu Nu'aym as in al-Durr al-Manthur 5/344. (7) In (D) and (M): Abu 'Ubaydah. (8) Reported by al-Bayhaqi in al-Shu'ab (2471). (9) Diwan of al-Kumait bin Zaid, p. 18, and in it and in al-Sihah (Hmm) and al-Khizanah 4/318: "mu'rib" (one who speaks out). Al-Baghdadi said: The poet says: whoever interprets this verse cannot but follow the Shi'ism (love/allegiance) of the family of the Prophet (peace be upon him) and show affection for them, whether it was out of Taqiyyah (precautionary dissimulation) or not. His saying: "taqi" (pious/cautious) and "mu'rib" (clear speaker), al-Jawhari said [al-Sihah (Arb)]: "A'raba bi-hujjatihi" means he expressed it clearly and did not fear anyone.

सूरह ग़ाफ़िर की व्याख्या (तफसीर)

यह सूरह अल-मुमिन है, और इसे सूरह अल-तवल भी कहा जाता है।

अल-हसन, अता, इकरीमा और जाबिर (1) की राय में यह मक्का में अवतरित (मक्की) हुई है। और अल-हसन से रिवायत है कि उनके शब्द: "और अपने रब की प्रशंसा के साथ महिमा गाएं' को छोड़कर, क्योंकि नमाज़ें मदीना में अवतरित हुई थीं (2)। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: इसकी दो आयतों को छोड़कर जो मदीना में अवतरित हुई थीं, और वे हैं "निस्संदेह, जो अल्लाह की आयतों के बारे में विवाद करते हैं" [आयत: 35] और उसके बाद वाली (3)। इसमें पचासी आयतें हैं। और कहा गया है: बयासी आयतें (4)।

अल-दारिमी की "मुसनद" में, उन्होंने कहा: जाफ़र बिन औन ने हमसे मिसर से, साद बिन इब्राहिम से रिवायत किया कि उन्होंने कहा: हवामीम (हा-मीम से शुरू होने वाली सूरहें) को "दुल्हनें" कहा जाता था (5)। अनस की हदीस से वर्णित है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने कहा: "हवामीम क़ुरआन की रेशमी पोशाक (दीबाज) हैं" (6)। इब्न मसूद से भी ऐसा ही वर्णित है। अल-जौहरी और अबू उबैद (7) ने कहा: "आल हा-मीम" क़ुरआन की सूरहें हैं। इब्न मसूद ने कहा: "आल हा-मीम क़ुरआन की रेशमी पोशाक हैं" (8)। अल-फ़र्रा ने कहा: यह वैसा ही है जैसे आप कहें: "फलां का परिवार (आल) और फलां का परिवार", जैसे कि उन्होंने पूरी सूरह को "हा-मीम" से जोड़ दिया हो। अल-कुमैत ने कहा:

"हमें आपके लिए आल-हामीम में एक आयत मिली, जिसकी व्याख्या हमारी ओर से परहेजगार और स्पष्ट रूप से बोलने वाले करते हैं।" (9)

(1) अल-नुकात व अल-उयून 5/141. (2) मजमा अल-बयान 24/178. (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/141, और ज़ाद अल-मसीर 7/204. इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 4/545 में कहा: यह सूरह आम सहमति से मक्की है, और इसकी कुछ आयतों के बारे में वर्णित है कि वे मदनी हैं, लेकिन पहली बात अधिक सही है। (4) अल-सुयुती ने अल-इतकान 1/214 में दोनों का उल्लेख किया है। (5) सुनन अल-दारिमी (3422)। (6) अबू अल-शेख़ और अबू नुऐम द्वारा अल-दुर अल-मंसूर 5/344 में वर्णित है। (7) (द) और (म) में: अबू उबैदाह। (8) अल-बैहकी द्वारा अल-शुआब (2471) में वर्णित है। (9) अल-कुमैत बिन ज़ैद का दीवान, पृष्ठ 18, और इसमें और अल-सिहाह (हमम) और अल-खिजाना 4/318 में: मुइरिब। अल-बगदादी ने कहा: कवि कहता है: जो कोई इस आयत की व्याख्या करता है,

वह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के परिवार के प्रति प्रेम और निष्ठा दिखाने के अलावा कुछ नहीं कर सकता, चाहे वह तक़िय्या (सावधानी) के साथ हो या बिना तक़िय्या के। और उनके शब्द: तक़ी और मुइरिब, अल-जौहरी ने कहा [अल-सिहाह (अरब)]: "अ'रबा बि-हुज्जतिही" का अर्थ है कि उसने इसे स्पष्ट रूप से व्यक्त किया और किसी से नहीं डरा।

تفسیر سورہ غافر

یہ سورہ مومن ہے، اور اسے سورہ الطول بھی کہا جاتا ہے۔

حسن، عطاء، عکرمہ اور جابر (1) کے قول کے مطابق یہ مکی ہے۔ اور حسن سے مروی ہے سوائے ان کے قول کے: ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ﴾ کیونکہ نمازیں مدینہ میں نازل ہوئی تھیں (2)۔ ابن عباس اور قتادہ نے کہا: اس کی دو آیتوں کے علاوہ جو مدینہ میں نازل ہوئیں، اور وہ ہیں ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ﴾ [آیت: 35] اور اس کے بعد والی (3)۔ یہ پچاسی آیات پر مشتمل ہے۔ اور کہا گیا ہے: بیاسی آیات (4)۔

اور دارمی کی «مسند» میں ہے، انہوں نے کہا: ہمیں جعفر بن عون نے مسعر سے، انہوں نے سعد بن ابراہیم سے روایت کی، انہوں نے کہا: حوامیم (ہا-میم سے شروع ہونے والی سورتوں) کو "عرائس" (دلہنیں) کہا جاتا تھا (5)۔ اور انس کی حدیث سے مروی ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "حوامیم قرآن کا دیباج (ریشمی لباس) ہیں" (6)۔ اور ابن مسعود سے بھی اسی طرح مروی ہے۔ اور جوہری اور ابو عبید (7) نے کہا: اور آلِ حم قرآن میں سورتیں ہیں۔ ابن مسعود نے کہا: آلِ حم قرآن کا دیباج ہیں (8)۔ فراء نے کہا: یہ ایسا ہی ہے جیسے تمہارا قول: آلِ فلاں اور آلِ فلاں، گویا انہوں نے پوری سورہ کو حم کی طرف منسوب کر دیا؛ کمیت نے کہا:

"ہم نے تمہارے لیے آلِ حامیم میں ایک ایسی آیت پائی، جس کی تاویل ہماری طرف سے پرہیزگار اور کھل کر بات کرنے والا بیان کرتا ہے۔" (9)

(1) النکت والعیون 5 / 141۔ (2) مجمع البیان 24 / 178۔ (3) النکت والعیون 5 / 141، اور زاد المسیر 7 / 204۔ ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 4 / 545 میں کہا: یہ سورہ بالاتفاق مکی ہے، اور

اس کی بعض آیات کے بارے میں مروی ہے کہ وہ مدنی ہیں، لیکن پہلی بات زیادہ صحیح ہے۔ (4) ان دونوں کا ذکر سیوطی نے الاتقان 1 / 214 میں کیا ہے۔ (5) سنن الدارمی (3422)۔ (6) اسے ابو الشیخ اور ابو نعیم نے الدر المنثور 5 / 344 میں روایت کیا ہے۔ (7) (د) اور (م) میں: ابو عبیدہ۔ (8) اسے بیہقی نے الشعب (2471) میں روایت کیا ہے۔ (9) دیوان الکویت بن زید ص18، اور اس میں اور الصحاح (حمم) اور الخزانة 4 / 318 میں ہے: "معرب"۔ بغدادی نے کہا: شاعر کہتا ہے: جس نے اس آیت کی تاویل کی اسے آلِ نبی ﷺ کی محبت اور ان سے مودت کے اظہار کے سوا کوئی چارہ نہ رہا، خواہ وہ تقیہ (خوف کی حالت میں چھپانا) کے طور پر ہو یا بغیر تقیہ کے۔ اور ان کا قول: "تقی" اور "معرب"، جوہری نے کہا [الصحاح (عرب)]: "أعرب بحجته" جب اس نے اپنی دلیل کو واضح طور پر بیان کیا اور کسی سے خوفزدہ نہ ہوا۔

323 Surah Ghafir: Verses 1 - 4

Abu 'Ubayd(1) said: This is how Al-Amawi narrated it with the letter 'Zay' (Al-Hawamiz), while Abu 'Amr used to narrate it with the letter 'Ra' (Al-Hawamir). As for the common saying: 'Al-Hawamim', it is not from the speech of the Arabs. Abu 'Ubaydah said: 'Al-Hawamim' are Surahs in the Quran (named) against regular linguistic analogy; and he recited: 'And by the Hawamim that have been sevened' (2) He said: It is better to group them as 'Dawat Ha-Mim' (3). It was narrated that the Prophet (PBUH) said: "Everything has a fruit, and the fruit of the Quran is Dawat Ha-Mim; they are beautiful, fertile, adjacent gardens. So whoever wishes to graze in the gardens of Paradise, let him read Al-Hawamim" (4). And the Prophet (PBUH) said: "The likeness of Al-Hawamim in the Quran is like the likeness of Al-Habarat (ornamented garments) among clothes." Al-Tha'labi mentioned them (5). Abu 'Ubayd said: Hajjaj bin Muhammad narrated to me from Abu Ma'shar, from Muhammad bin Qais, who said: A man saw seven beautiful, adorned young women in a dream and asked: "To whom do you belong? May Allah bless you." They said: "We belong to those who read us; we are the Hawamim" (6).

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

His (the Almighty’s) saying: {Ha, Meem. (1) The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Knowing. (2) The Forgiver of sin, Accepter of repentance, Severe in punishment, Owner of abundance. There is no deity except Him; to Him is the destination. (3) No one disputes concerning the signs of Allah except those who disbelieve, so be not deceived by their [uninhibited] movement throughout the land. (4)} His (the Almighty's) saying: {Ha, Meem}: There is a difference of opinion regarding its meaning. 'Ikrimah said: The Prophet (PBUH) said: "Ha, Meem" is a name...

---

(1) In (M): Abu 'Ubaydah. The discussion is in 'Gharib al-Hadith' by Abu 'Ubayd 4/94. (2) Mentioned by the author of 'Al-Lisan' (H-M-M), and before it: "And by the Tawasin which have been tripled." (3) Al-Sihah (H-M-M). (4) Al-Suyuti cited it in 'Al-Durr al-Manthur' 5/344, and attributed it to Ibn al-Durays. (5) We did not find its source. (6) Gharib al-Hadith 4/93.

323 सूरह गाफ़िर: आयतें 1 - 4

अबू उबैद(1) ने कहा: अल-अमवी ने इसे 'ज़ाय' (अल-हवामिज़) के साथ रिवायत किया है, जबकि अबू अम्र इसे 'रा' (अल-हवामिर) के साथ रिवायत करते थे। जहाँ तक आम लोगों के'अल-हवामीम' कहने का सवाल है, तो यह अरबों की भाषा में नहीं है। अबू उबैदा ने कहा: 'अल-हवामीम' कुरान की वे सूरह हैं जो नियमित भाषाई सादृश्य के विरुद्ध (नामित) हैं; और उन्होंने यह काव्य पंति पढ़ी: 'और उन हवामीम की कसम जिन्हें सात के समूह में रखा गया है' (2) उन्होंने कहा: उन्हें 'ज़वात हा-मीम' (हा-मीम वाली सूरह) कहना बेहतर है (3)। रिवायत है कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हर चीज़ का एक फल होता है, और कुरान का फल 'ज़वात हा-मीम' हैं; वे सुंदर, उपजाऊ और आपस में जुड़े हुए बगीचे हैं। तो जो कोई जन्नत के बगीचों में चरना चाहता है, उसे 'अल-हवामीम' पढ़नी चाहिए" (4)। और पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "कुरान में अल-हवामीम का उदाहरण कपड़ों में 'अल-हबरात' (सुंदर अलंकृत वस्त्र) जैसा है।" अल-थालबी ने इनका उल्लेख किया है (5)। अबू उबैद ने कहा: मुझसे हज्जाज बिन मुहम्मद ने अबू माशर से, उन्होंने मुहम्मद बिन क़ैस से रिवायत की, उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने सपने में सात सुंदर, सजी-धजी युवतियों को देखा और पूछा: "तुम किसकी हो? अल्लाह तुममें बरकत दे।" उन्होंने कहा: "हम उनकी हैं जो हमें पढ़ते हैं; हम हवामीम हैं" (6)।

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

अल्लाह तआला का फ़रमान: {हा-मीम। (1) इस किताब का उतारा जाना अल्लाह की तरफ से है, जो बहुत ज़बरदस्त और सब कुछ जानने वाला है। (2) गुनाह बख्शने वाला और तौबा कुबूल करने वाला, सख्त सज़ा देने वाला, और बड़े फज़्ल (कृपा) वाला है। उसके सिवा कोई माबूद नहीं, उसी की तरफ (सबको) लौट कर जाना है। (3) अल्लाह की आयतों में वे ही लोग झगड़ते हैं जिन्होंने कुफ्र किया, तो शहरों में उनका चलना-फिरना तुम्हें धोखे में न डाले। (4)} अल्लाह तआला का फ़रमान: {हा-मीम}: इसके अर्थ के बारे में मतभेद है। इकरामा ने कहा: पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "हा-मीम" एक नाम है...

---

(1) (M) में: अबू उबैदा। यह चर्चा अबू उबैद की 'ग़रीब अल-हदीस' 4/94 में है। (2) 'अल-लिसान' (ह-म-म) के लेखक ने इसका उल्लेख किया है, और इससे पहले है: "और उन तवासीन की कसम जिन्हें तिगुना किया गया है।" (3) अल-सिहाह (ह-म-म)। (4) सुयूती ने इसे 'अल-दुर्र अल-मन्सूर'

5/344 में उद्धृत किया है, और इसे इब्न अल-दुरैस से जोड़ा है। (5) हमें इसका संदर्भ नहीं मिला। (6) ग़रीब अल-हदीस 4/93।

۳۲۳ سورہ غافر: آیات ۱ - ۴

ابو عبید(۱) نے کہا: اموی نے اسے 'زای' کے ساتھ (الحوامز) روایت کیا ہے، جبکہ ابو عمرو اسے 'را' کے ساتھ (الحوامر) روایت کیا کرتے تھے۔ جہاں تک عام لوگوں کے قول 'الحوامیم' کا تعلق ہے، تو یہ عربوں کے کلام میں سے نہیں ہے۔ ابو عبیدہ نے کہا: الحوامیم قرآن کی وہ سورتیں ہیں جو قیاس کے خلاف (نامزد) ہیں؛ اور انہوں نے یہ شعر پڑھا: 'اور ان حوامیم کی قسم جنہیں سات کے گروہ میں رکھا گیا ہے' (۲) انہوں نے کہا: بہتر یہ ہے کہ انہیں 'ذوات حم' کہہ کر جمع کیا جائے (۳)۔ مروی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "ہر چیز کا ایک پھل ہوتا ہے، اور قرآن کا پھل 'ذوات حم' ہیں؛ وہ خوبصورت، زرخیز اور ملی ہوئی چراگاہیں (باغات) ہیں۔ پس جو شخص جنت کے باغات میں چرنا پسند کرے، اسے چاہیے کہ وہ الحوامیم پڑھے" (۴)۔ اور نبی ﷺ نے فرمایا: "قرآن میں الحوامیم کی مثال کپڑوں میں 'حبرات' (نقش و نگار والے عمدہ لباس) جیسی ہے۔" ثعلبی نے ان کا ذکر کیا ہے (۵)۔ ابو عبید نے کہا: مجھے حجاج بن محمد نے ابو معشر سے، انہوں نے محمد بن قیس سے روایت کی، انہوں نے کہا: ایک شخص نے خواب میں سات خوبصورت اور سجی دھجی دوشیزائیں دیکھیں، تو اس نے پوچھا: "تم کن کے لیے ہو؟ اللہ تم میں برکت دے۔" انہوں نے کہا: "ہم ان کے لیے ہیں جنہوں نے ہمیں پڑھا، ہم حوامیم ہیں" (۶)۔

بسم اللہ الرحمن الرحیم

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {حم ﴿۱﴾ اس کتاب کا نازل ہونا اللہ کی طرف سے ہے جو نہایت غالب اور سب کچھ جاننے والا ہے ﴿۲﴾ گناہ بخشنے والا اور توبہ قبول کرنے والا، سخت سزا دینے والا اور بڑے فضل والا ہے۔ اس کے سوا کوئی معبود نہیں، اسی کی طرف (سب کو) لوٹ کر جانا ہے ﴿۳﴾ اللہ کی آیات میں وہی لوگ جھگڑا کرتے ہیں جنہوں نے کفر کیا، پس ان کا شہروں میں چلنا پھرنا تمہیں

دھوکے میں نہ ڈالے ﴿۴﴾} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {حم}: اس کے معنی میں اختلاف ہے؛ عکرمہ نے کہا: نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "حم" ایک نام ہے...

---

(۱) نسخہ (م) میں: ابو عبیدہ۔ اور یہ بات ابو عبید کی کتاب 'غریب الحدیث' ۴ / ۹۴ میں ہے۔ (۲) اسے صاحبِ لسان (حمم) نے ذکر کیا ہے، اور اس سے پہلے ہے: "اور ان طواسین کی قسم جو تین گنی کی گئی ہیں"۔ (۳) الصحاح (حمم)۔ (۴) سیوطی نے اسے 'الدر المنثور' ۵ / ۳۴۴ میں نقل کیا ہے، اور اسے ابن الضریس کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۵) ہمیں یہ (روایت) نہیں ملی۔ (۶) غریب الحدیث ۴ / ۹۳۔

Surah Ghafir, Verses 1 - 4 324

...from the names of Allah Almighty, and they are the keys to the treasures of your Lord."(1) Ibn Abbas said: "Ha-Mim" is the Greatest Name of Allah. From him also: "Alif-Lam-Ra", "Ha-Mim", and "Nun" are the disconnected letters of Ar-Rahman (The Merciful). Also from him: It is one of the names of Allah Almighty by which He swore. Qatadah said: It is one of the names of the Quran. Mujahid: Opening letters of the Surahs.(2)

Ata al-Khurasani said: The Ha is the opening of His name Hamid (Praiseworthy), Hannan (Compassionate), Halim (Forbearing), and Hakim (Wise). The Mim is the opening of His name Malik (King), Majid (Glorious), Mannan (Bestower), Mutakabbir (Supreme), and Musawwir (Fashioner);(3) this is supported by what Anas narrated, that a Bedouin asked the Prophet ﷺ: What is "Ha-Mim", for we do not know it in our language? The Prophet ﷺ said: "The beginning of names and the openings of His Surahs."(4). Ad-Dahhak and al-Kisa'i said: Its meaning is: what is to be has been decreed. It is as if he wanted to point to the spelling of "Ha-Mim"; because it becomes 'Humma', with a damma on the Ha and a shadda on the Mim; meaning: it was decreed and occurred.(5). Ka'b bin Malik said:

When we met and the millstone [of war] turned with us, And there is no repelling an affair that Allah has decreed.(6)

Also from him: The meaning is: Allah's command 'humma' (was decreed), i.e., became near; as the poet said:

My day has been decreed (humma), so a people rejoiced, A people who are in heedlessness and sleep

From this, fever (al-humma) was named; because it brings death near.(7).

The intended meaning is: His victory for His allies drew near, and His vengeance against His enemies like the day of Badr. It was also said: they are letters of the alphabet; Al-Jarmi said: for this reason, they are read with silent letters, so they came out in the manner of spelling.

---

(1) We did not find it, and it is narrated as Mursal (disconnected chain). (2) These statements are in Tafsir al-Tabari 20/274-275, al-Nukat wa al-Uyun 5/141, and Tafsir al-Baghawi 4/90. (3) Cited by al-Baghawi in his Tafsir 4/90. (4) We did not find it. (5)

Tafsir al-Baghawi 4/90. (6) Diwan Ka'b bin Malik, p. 183. (7) Al-Nukat wa al-Uyun 5/141.

सूरह गा़फिर, आयतें 1 - 4 324

...अल्लाह तआला के नामों में से, और वे तुम्हारे रब के खज़ानों की चाबियाँ हैं।"(1) इब्न अब्बास ने कहा: "हा-मीम" अल्लाह का सबसे महान नाम है। उनसे यह भी रिवायत है कि: "अलिफ़-लाम-रा", "हा-मीम" और "नून" अर-रहमान (कृपालु) के अलग-अलग अक्षर हैं। उनसे यह भी रिवायत है कि: यह अल्लाह तआला के नामों में से एक नाम है जिसकी उसने कसम खाई है। कतादा ने कहा: यह कुरान के नामों में से एक है। मुजाहिद ने कहा: सूरतों की शुरुआत के अक्षर।(2)

अता अल-खुरासानी ने कहा: 'हा' उसके नाम हमीद (स्तुत्य), हन्नान (करुणामय), हलीम (धैर्यवान) और हकीम (बुद्धिमान) की शुरुआत है, और 'मीम' उसके नाम मलिक (राजा), मजीद (महिमामय), मन्नान (प्रदाता), मुतकब्बिर (सर्वोच्च) और मुसव्विर (रूप देने वाला) की शुरुआत है;(3) यह अनस की इस रिवायत से साबित होता है कि एक ग्रामीण ने नबी ﷺ से पूछा: "हा-मीम" क्या है, क्योंकि हम इसे अपनी भाषा में नहीं जानते? तो नबी ﷺ ने फरमाया: "नामों की शुरुआत और उनकी सूरतों के शुरुआती शब्द।" (4)। अद-दहाक और अल-किसाई ने कहा: इसका अर्थ है: जो होने वाला है वह तय हो चुका है। ऐसा लगता है कि उन्होंने "हा-मीम" की वर्तनी (हिज्जे) की ओर इशारा करना चाहा; क्योंकि यह 'हुम्मा' बन जाता है, हा पर पेश (दम्मा) और मीम पर तशदीद के साथ; यानी: तय किया गया और घटित हुआ।(5)। काब बिन मालिक ने कहा:

जब हम मिले और [युद्ध की] चक्की हमारे साथ घूमी, और अल्लाह ने जो बात तय कर दी है, उसे कोई टालने वाला नहीं है।(6)

उनसे यह भी रिवायत है कि: इसका अर्थ है: अल्लाह का आदेश 'हुम्मा' (तय) हो गया, यानी करीब आ गया; जैसा कि कवि ने कहा:

मेरा दिन तय (हुम्मा) हो गया है, तो एक कौम खुश हुई, वह कौम जो गफलत (असावधानी) और नींद में है

इसी से बुखार (अल-हुम्मा) का नाम पड़ा है; क्योंकि यह मौत (मनिया) को करीब ले आता है।(7)।

अभीष्ट अर्थ है: अपने प्रियजनों के लिए उनकी मदद और उनके दुश्मनों से उनका बदला करीब आ गया, जैसे बद्र का दिन। यह भी कहा गया है: ये वर्णमाला के अक्षर हैं; अल-जर्मी ने कहा: इसलिए इन्हें बिना हरकत (साकिन) के पढ़ा जाता है, तो ये वर्तनी (हिज्जे) के तरीके से निकले हैं।

(1) हमें यह नहीं मिला, और यह इसी तरह मुरसल (टूटी हुई श्रृंखला वाली) है। (2) ये कथन तफ़सीर अल-तबरी 20/274-275, अल-नुकत वल-उयून 5/141, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/90 में हैं। (3) इसे बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/90 में उद्धृत किया है। (4) हमें यह नहीं मिला। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/90। (6) दीवान काब बिन मालिक पृष्ठ 183। (7) अल-नुकत वल-उयून 5/141।

سورہ غافر، آیات ۱ - ۴ ۳۲۴

...اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے، اور وہ تمہارے رب کے خزانوں کی کنجیاں ہیں۔"(۱) ابن عباس نے فرمایا: "حم" اللہ کا اسمِ اعظم ہے۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: "الر"، "حم" اور "ن" حروفِ رحمن ہیں جو الگ الگ لکھے گئے ہیں۔ ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: یہ اللہ تعالیٰ کے ناموں میں سے ایک نام ہے جس کی اس نے قسم کھائی ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ قرآن کے ناموں میں سے ایک نام ہے۔ مجاہد نے کہا: سورتوں کے آغاز کے کلمات۔(۲)

عطاء الخراسانی نے کہا: 'ح' اس کے نام حمید، حنان، حلیم اور حکیم کا آغاز ہے، اور 'م' اس کے نام ملک، مجید، منان، متکبر اور مصور کا آغاز ہے؛(۳) اس پر وہ روایت دلالت کرتی ہے جو حضرت انس سے مروی ہے کہ ایک اعرابی نے نبی ﷺ سے پوچھا: "حم" کیا ہے، کیونکہ ہم اسے اپنی زبان میں نہیں جانتے؟ تو نبی ﷺ نے فرمایا: "ناموں کی ابتدا اور اس کی سورتوں کے آغاز کے کلمات۔"(۴)۔ ضحاک اور کسائی نے کہا: اس کا معنی ہے: جو ہونے والا ہے وہ طے پا گیا۔ گویا انہوں نے "حم" کے ہجے کی طرف اشارہ کرنا چاہا؛ کیونکہ یہ 'حُمَّ' ہو جاتا ہے، حا پر پیش اور میم پر تشدید کے ساتھ؛ یعنی: طے پایا اور واقع ہوا۔(۵)۔ کعب بن مالک نے کہا:

جب ہمارا آمنا سامنا ہوا اور (جنگ کی) چکی ہمارے ساتھ گھومی، اور جس کام کو اللہ نے مقدر کر دیا ہو اسے کوئی ٹالنے والا نہیں۔(۶)

ان سے یہ بھی مروی ہے کہ: معنی یہ ہے: اللہ کا حکم 'حُمَّ' (طے) ہو گیا، یعنی قریب آ گیا؛ جیسا کہ شاعر نے کہا:

میرا دن مقدر (حُمَّ) ہو گیا ہے تو ایک قوم خوش ہوئی، ایسی قوم جو غفلت اور نیند میں ہے

اسی سے بخار کو 'حمیٰ' کہا گیا ہے؛ کیونکہ وہ موت کے قریب کر دیتا ہے۔(۷)۔

مرادی معنی یہ ہے: اس کے اولیاء کے لیے اس کی نصرت، اور اس کے دشمنوں سے اس کا انتقام قریب آ گیا جیسے یومِ بدر۔ اور کہا گیا: یہ حروفِ تہجی ہیں؛ جرمی نے کہا: اسی لیے یہ حروف ساکن پڑھے جاتے ہیں، تو یہ ہجے کے طریقے پر ظاہر ہوئے۔

---

(۱) ہمیں یہ روایت نہیں ملی، اور یہ اسی طرح مرسل ہے۔ (۲) یہ اقوال تفسیر طبری ۲۰/ ۲۷۴-۲۷۵، النکت والعیون ۵/ ۱۴۱، اور تفسیر بغوی ۴/ ۹۰ میں ہیں۔ (۳) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۴/ ۹۰ میں ذکر کیا ہے۔ (۴) ہمیں یہ نہیں ملی۔ (۵) تفسیر بغوی ۴/ ۹۰۔ (۶) دیوان کعب بن مالک ص ۱۸۳۔ (۷) النکت والعیون ۵/ ۱۴۱۔

Surah Ghafir: Verses 1 - 4 Page 325

If a surah is named after any of these letters, it is declined; you would say: "I read 'Ha-Meem'", thus making it accusative; the poet said: "Ha-Meem reminds me while the spear is thrusting, so why didn't he recite Ha-Meem before advancing?" (1) Isa bin Omar al-Thaqafi read: "Ha-Meem" with a fatha on the meem, meaning: Read Ha-Meem, or due to the meeting of two silent letters. Ibn Abi Ishaq and Abu al-Sammal read it with a kasra. Imala and kasra are due to the meeting of two silent letters (2), or as a form of oath. Abu Ja'far read it by separating the 'Ha' from the 'Meem'. The rest read it with connection (wasl). The same applies to {Ha-Meem, 'Ain-Seen-Qaaf} [Ash-Shura: 1-2]. Abu Amr, Abu Bakr, Hamzah, al-Kisa'i, Khalaf, and Ibn Dhakwan read it with imala on the Ha. It was narrated from Abu Amr as being between the two pronunciations, which is the reading of Nafi', Abu Ja'far, and Shaybah. The rest read it with a full fatha (3). Allah's saying: {The revelation of the Book} is a subject (mubtada'), and the predicate (khabar) is {from Allah, the Almighty, the All-Knowing}. It is also permissible for "Tanzeel" (revelation) to be a predicate for a deleted subject; meaning: This is "The revelation of the Book" (4). It is also possible for "Ha-Meem" to be the subject and "Tanzeel" to be its predicate, meaning: Verily, the Qur'an was revealed by Allah, and it is not transcribed nor is it something that can be denied. Allah's saying: {The Forgiver of sin, the Accepter of repentance, the Severe in punishment}: Al-Farra' said (5): He treated them like adjectives for a definite noun, although they are indefinite. Al-Zajjaj said: They are in the genitive case (khafd) as a substitute (badal) (6). Al-Nahhas (7):

(1) Its speaker is Shurayh bin Abi Awfa al-Absi, mentioned by al-Bukhari before hadith (4815), and al-Tabari 20/275; it was also said the verse belongs to al-Ashtar al-Nakha'i, and other things were said as well, as in Fath al-Bari 8/554. (2) The reading of Isa bin Omar is in "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 4/25, and the reading of Abu al-Sammal is in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/546. (3) Al-Sab'ah p. 566, al-Taysir p. 191, and al-Nashr 2/70. (4) "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 4/25. (5) In "Ma'ani al-Qur'an" 3/5, and the author quoted him via al-Nahhas in "I'rab al-Qur'an" 4/26. (6) "Ma'ani al-Qur'an" by al-Zajjaj 4/366, which says: "{The Forgiver of sin, the Accepter of repentance} are attributes of Allah; as for the genitive of {the Severe in punishment}, it is as a substitute because it is among the things an indefinite noun can be described with." (7) "I'rab al-Qur'an" 4/26.

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 1 - 4 पृष्ठ 325

और यदि किसी सूरह का नाम इन अक्षरों में से किसी पर रखा जाता है, तो उसे विभक्त (declined) किया जाता है; आप कहेंगे: "मैंने 'हा-मीम' पढ़ा", तो इसे कर्म कारक (accusative) में रखा जाता है; कवि ने कहा: "हा-मीम मुझे याद दिलाता है जब भाला चुभाया जा रहा है, तो आगे बढ़ने से पहले उसने हा-मीम क्यों नहीं पढ़ा?" (1) ईसा बिन उमर अल-थकाफ़ी ने पढ़ा: मीम पर ज़बर (fatha) के साथ "हा-मीम", जिसका अर्थ है: "हा-मीम पढ़ो", या दो साकिनों के मिलने के कारण। इब्न अबी इसहाक और अबू अल-सम्माल ने इसे ज़ेर (kasra) के साथ पढ़ा। इमाला और ज़ेर दो साकिनों के मिलन के कारण हैं (2), या कसम के तौर पर। अबू जाफ़र ने हा को मीम से अलग करके पढ़ा। बाकी लोगों ने इसे जोड़कर (वस्ल) पढ़ा। यही {हा-मीम ऐन-सीन-काफ} [अश-शूरा: 1-2] में भी है। अबू अम्र, अबू बक्र, हमज़ा, अल-किसाई, खलफ़ और इब्न धकवान ने हा में इमाला के साथ पढ़ा। अबू अम्र से इसे दो उच्चारणों के बीच के रूप में वर्णित किया गया है, जो नाफ़े अबू जाफ़र और शैबा का पाठ (क़िरात) है। बाकी लोगों ने इसे पूरी तरह ज़बर के साथ पढ़ा (3)। अल्लाह का कथन: {किताब का अवतरण} मुब्तदा (विषय) है, और ख़बर (विधेय) {अल्लाह की ओर से है, जो प्रभुत्वशाली, सर्वज्ञ है}। यह भी जायज़ है कि "तन्ज़ील" (अवतरण) एक लुप्त मुब्तदा की ख़बर हो; यानी: "यह किताब का अवतरण है" (4)। यह भी संभव है कि "हा-मीम" मुब्तदा हो और "तन्ज़ील" उसकी ख़बर हो, और अर्थ यह हो: वास्तव में कुरान को अल्लाह ने उतारा है, और यह न तो नक़ल किया गया है और न ही ऐसी चीज़ है जिसे झुठलाया जा सके। अल्लाह का कथन: {गुनाह माफ़ करने वाला, तौबा क़बूल करने वाला, कड़ी सज़ा देने वाला}: अल-फ़र्रा ने कहा (5): उसने इन्हें मारिफ़ा (निश्चित संज्ञा) के लिए सिफ़त (विशेषण) जैसा बना दिया, जबकि वे नकिरा (अनिश्चित) हैं। अल-ज़ज्जाज ने कहा: ये बदल (substitute) के तौर पर जर्र (genitive) में हैं (6)। अल-नहहास (7):

(1) इसके कहने वाले शुरैह बिन अबी औफ़ा अल-अब्सी हैं, अल-बुखारी ने इसे हदीस (4815) से पहले उल्लेख किया है, और अल-तब़री 20/275 में; कहा गया है कि यह शेर अल-अश्तर अल-नख़ई का है, और इसके अलावा भी बातें कही गई हैं, जैसा कि फ़तह अल-बारी 8/554 में है। (2) ईसा बिन उमर का पाठ अल-नहहास की "एराब अल-कुरान" 4/25 में है, और अबू अल-सम्माल का पाठ "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 4/546 में है। (3) अल-सबआ पृष्ठ 566, अल-तयसीर पृष्ठ 191, और अल-नश्र 2/70। (4) अल-नहहास की "एराब अल-कुरान" 4/25। (5) "मआनी अल-कुरान" 3/5 में, और लेखक ने अल-नहहास के माध्यम से "एराब अल-कुरान" 4/26 में इसे उनसे उद्धृत किया है। (6)

अल-ज़ज्जाज की "मआनी अल-कुरान" 4/366, और इसमें है: "{गुनाह माफ़ करने वाला, तौबा क़बूल करने वाला} अल्लाह के गुणों पर आधारित हैं, जहाँ तक {कड़ी सज़ा देने वाला} के नीचे (जर) होने की बात है, तो यह बदल के रूप में है क्योंकि यह उन चीज़ों में से है जिनसे नकिरा की विशेषता बताई जाती है।" (7) "एराब अल-कुरान" 4/26।

سورہ غافر: آیات ۱ - ۴ صفحہ ۳۲۵

اور جب کسی سورہ کا نام ان حروف میں سے کسی پر رکھا جائے تو وہ معرب ہوتی ہے؛ آپ کہیں گے: "میں نے «حم» پڑھی"، تو اسے نصب دیں گے؛ شاعر نے کہا: يُذكِّرني حاميم والرمح شاجرٌ فهلاً تلا حاميمَ قَبْلَ التَّقَدُّمِ (۱) عیسیٰ بن عمر ثقفی نے میم پر فتحہ (زبر) کے ساتھ «حم» پڑھا، اس معنی پر کہ: حم پڑھو، یا دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے۔ ابن ابی اسحاق اور ابو السمال نے کسرہ (زیر) کے ساتھ پڑھا۔ امالہ اور کسرہ دو ساکنوں کے ملنے کی وجہ سے ہیں (۲)، یا قسم کے طور پر۔ ابو جعفر نے ح کو میم سے الگ کر کے پڑھا۔ باقیوں نے وصل کے ساتھ پڑھا۔ اسی طرح {حمٓ عسق} [الشوریٰ: ۱-۲] میں بھی ہے۔ ابو عمرو، ابو بکر، حمزہ، کسائی، خلف اور ابن ذکوان نے ح میں امالہ کے ساتھ پڑھا۔ ابو عمرو سے دو لہجوں کے درمیان مروی ہے، جو نافع، ابو جعفر اور شیبہ کی قرات ہے۔ باقیوں نے اشباع کے ساتھ فتحہ پڑھا (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {تَنزِيلُ الْكِتَابِ} مبتدا ہے، اور خبر {مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ} ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «تَنزِيلُ» کسی محذوف مبتدا کی خبر ہو؛ یعنی: «هذا تَنزِيلُ الْكِتَابِ» (۴)۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ «حم» مبتدا ہو اور «تَنزِيلُ» اس کی خبر ہو، اور معنی یہ ہو: بے شک قرآن کو اللہ نے اتارا ہے، اور یہ منقول نہیں ہے اور نہ ہی ایسی چیز ہے جسے جھٹلایا جانا جائز ہو۔ اللہ تعالیٰ کا قول: {غَافِرِ الذَّنبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ الْعِقَابِ} فراء نے کہا (۵): اس نے انہیں معرفہ کے لیے صفت کی طرح بنا دیا، حالانکہ وہ نکرہ ہیں۔ اور زجاج نے کہا: یہ بدل کی بنیاد پر خفض (جر) میں ہیں (۶)۔ نحاس (۷):

(۱) اس کے قائل شریح بن ابی اوفی عبسی ہیں، اسے بخاری نے حدیث (۴۸۱۵) سے پہلے ذکر کیا ہے، اور طبری ۲۰/ ۲۷۵، اور کہا گیا: یہ شعر اشتر نخعی کا ہے، اور اس کے علاوہ بھی کہا گیا، جیسا کہ فتح الباری ۸/ ۵۵۴ میں ہے۔ (۲) نحاس کی "اعراب القرآن" ۴/ ۲۵ میں عیسیٰ بن عمر کی

قرات، اور "المحرر الوجيز" ۴/ ۵۴۶ میں ابو السمال کی قرات۔ (۳) السبعۃ ص ۵۶۶، والتیسیر ص ۱۹۱، والنشر ۲/ ۷۰۔ (۴) نحاس کی "اعراب القرآن" ۴/ ۲۵۔ (۵) "معانی القرآن" ۳/ ۵ میں، اور مصنف نے نحاس کے واسطے سے "اعراب القرآن" ۴/ ۲۶ میں اسے ان سے نقل کیا ہے۔ (۶) زجاج کی "معانی القرآن" ۴/ ۳۶۶، اور اس میں ہے: «غافر الذنب وقابل التوب» اللہ کی صفات پر مبنی ہیں، جہاں تک «شديد العقاب» کے کسرہ (جر) کا تعلق ہے، تو وہ بدل کی بنا پر ہے کیونکہ یہ ان چیزوں میں سے ہے جن کے ذریعے نکرہ کی صفت بیان کی جاتی ہے۔ (۷) "اعراب القرآن" ۴/ ۲۶۔

Surah Ghafir, Verses 3 - 4

The verification and summary of the discourse on this is that "Forgiver of sin and Accepter of repentance" may be definite as they refer to the past, and thus would be adjectives. Alternatively, they may refer to the future and present, and thus would be indefinite, in which case they cannot be adjectives but rather take the genitive case by substitution (badal), and the accusative case as a circumstantial phrase (hal) is also permissible. As for "Severe in punishment," it is indefinite, and its genitive case is by substitution. Ibn Abbas said: "Forgiver of sin" is for those who say: "There is no god but Allah," and "Accepter of repentance" is from those who say: "There is no god but Allah," and "Severe in punishment" is for those who did not say: "There is no god but Allah" (1). Thabit al-Bunani said: I was at the pavilion of Mus'ab ibn al-Zubayr in a place where no animals pass. He said: So I began reciting "Ha, Meem. The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Knowing." Then a man passed by me on a beast. When I said: "Forgiver of sin," he said: Say: "O Forgiver of sin, forgive my sin." When I said: "Accepter of repentance," he said: Say: "O Accepter of repentance, accept my repentance." When I said: "Severe in punishment," he said: Say: "O One severe in punishment, pardon me." When I said: "Owner of Abundance," he said: Say: "O Owner of Abundance, bestow your abundance upon me with good." So I got up towards him but my sight was taken; I turned right and left and saw nothing (2). The people of subtle meanings said: "Forgiver of sin" by grace, "Accepter of repentance" by promise, "Severe in punishment" by justice, "There is no god but He; to Him is the destination" in oneness. It was narrated from Umar ibn al-Khattab (may Allah be pleased with him) that he missed a strong man from the people of Sham. It was said to him: He has fallen into continuous drinking (alcohol). Umar said to his scribe: Write: "From Umar to so-and-so, peace be upon you, and I praise Allah before you, beside whom there is no other deity. In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful. Ha, Meem. The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Knowing. The Forgiver of sin, the Accepter of repentance, the Severe in punishment, the Owner of abundance. There is no deity except Him; to Him is the destination." Then he sealed the letter and said to his messenger: "Do not give it to him until you find him sober." Then he ordered those with him to pray for his repentance. When the letter reached him, he began reading it and saying:

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/90. (2) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilyah 2/328 similarly.

सूरह ग़ाफ़िर, आयतें 3 - 4

इस विषय में शोध और उसका सारांश यह है कि "गुनाह बख्शने वाला और तौबा कुबूल करने वाला" (ग़ाफ़िरि-ज़-ज़न्बि व क़ाबिलि-त-तौबि) को मारिफ़ा (निश्चित संज्ञा) माना जा सकता है यदि वे अतीत के लिए हों, तो वे विशेषण (नअत) होंगे। और यह भी संभव है कि वे भविष्य और वर्तमान के लिए हों, तो वे नकिरा (अनिश्चित संज्ञा) होंगे, और इस स्थिति में वे विशेषण नहीं हो सकते, बल्कि उनका जेर (ख़फ़्ज़) 'बदल' के तौर पर होगा, और 'हाल' के तौर पर नसब (ज़बर) भी जायज़ है। जहाँ तक "कड़ी सज़ा देने वाला" (शदीदि-ल-इक़ाब) का संबंध है, तो वह नकिरा है, और उसका जेर 'बदल' के तौर पर है। इब्न अब्बास ने कहा: "गुनाह बख्शने वाला" उसके लिए है जिसने कहा: "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं" और "तौबा कुबूल करने वाला" उससे है जिसने कहा: "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं", और "कड़ी सज़ा देने वाला" उसके लिए है जिसने नहीं कहा: "अल्लाह के सिवा कोई माबूद नहीं" (1)। साबित अल-बुनानी ने कहा: मैं मुसाब बिन अल-ज़ुबैर के शामियाने के पास एक ऐसी जगह पर था जहाँ से जानवर नहीं गुज़रते थे। उन्होंने कहा: मैंने सूरह शुरू की "हा, मीम। इस किताब का उतारा जाना अल्लाह की तरफ से है जो बहुत ज़बरदस्त, सब कुछ जानने वाला है।" तभी एक आदमी सवारी पर मेरे पास से गुज़रा। जब मैंने कहा: "गुनाह बख्शने वाला", तो उसने कहा: कहो: ऐ गुनाह बख्शने वाले, मेरे गुनाह बख्श दे। जब मैंने कहा: "तौबा कुबूल करने वाला", तो उसने कहा: कहो: ऐ तौबा कुबूल करने वाले, मेरी तौबा कुबूल कर। जब मैंने कहा: "कड़ी सज़ा देने वाला", तो उसने कहा: कहो: ऐ कड़ी सज़ा देने वाले, मुझे माफ़ कर दे। जब मैंने कहा: "बड़ी कुदरत वाला", तो उसने कहा: कहो: ऐ बड़ी कुदरत वाले, मुझ पर अपनी खैर की बरखा कर। फिर मैं उसकी तरफ बढ़ा तो मेरी नज़र धुंधला गई; मैंने दाएं-बाएं देखा लेकिन मुझे कुछ नज़र नहीं आया (2)। इशारे वाले (सूफ़िया) कहते हैं: "गुनाह बख्शने वाला" फ़ज़्ल (कृपा) से, "तौबा कुबूल करने वाला" वादे से, "कड़ी सज़ा देने वाला" अदल (न्याय) से, "उसके सिवा कोई माबूद नहीं, उसी की तरफ लौटना है" फर्द (एकाकीपन) के तौर पर। उमर बिन अल-खत्ताब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने शाम के रहने वाले एक बहुत बहादुर आदमी को गायब पाया; उनसे कहा गया: वह लगातार शराब पीने में लगा है। उमर ने अपने कातिब (लेखक) से कहा: लिखो: "उमर की तरफ से फ़लां को, तुम पर सलाम हो, और मैं तुम्हारे सामने उस अल्लाह की तारीफ करता हूँ जिसके सिवा कोई माबूद नहीं। अल्लाह के नाम से जो बहुत मेहरबान, निहायत रहम वाला है। हा, मीम। इस किताब का उतारा जाना अल्लाह की तरफ से है जो बहुत ज़बरदस्त, सब कुछ जानने वाला है। गुनाह बख्शने वाला, तौबा कुबूल करने

वाला, कड़ी सज़ा देने वाला, बड़ी कुदरत वाला। उसके सिवा कोई माबूद नहीं, उसी की तरफ लौटना है।" फिर उन्होंने खत पर मुहर लगाई और अपने कासिद (संदेशवाहक) से कहा: इसे उसे तब तक मत देना जब तक तुम उसे होश में न पाओ। फिर उन्होंने अपने पास मौजूद लोगों को उसकी तौबा के लिए दुआ करने का हुक्म दिया। जब वह खत उसे मिला, तो वह उसे पढ़ने लगा और कहने लगा:

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/90. (2) अबू नुअैम ने अल-हिलया 2/328 में इसी तरह रिवायत किया है।

سورہ غافر، آیات ۳ - ٤

اس بارے میں کلام کی تحقیق اور اس کا خلاصہ یہ ہے کہ ﴿غَافِرِ الذَّنبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ﴾ اس بنیاد پر معرفہ ہو سکتے ہیں کہ یہ ماضی کے لیے ہوں، تو یہ دونوں صفتیں ہوں گی، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مستقبل اور حال کے لیے ہوں تو یہ نکرہ ہوں گے، اور اس صورت میں یہ صفت نہیں ہو سکتے، بلکہ ان کا جر (خفض) بدل کی بنا پر ہوگا، اور حال کی بنا پر نصب بھی جائز ہے۔ جہاں تک «شديد العقاب» کا تعلق ہے تو وہ نکرہ ہے، اور اس کا جر بدل کی بنا پر ہے۔ ابن عباس نے فرمایا: «غَافِرِ الذَّنبِ» اس کے لیے ہے جس نے کہا: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں" اور «قَابِلِ التَّوْبِ» اس سے ہے جس نے کہا: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں"، اور «شَدِيدِ العِقَابِ» اس کے لیے ہے جس نے نہیں کہا: "اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں" (۱)۔ ثابت البُنانی نے کہا: میں مصعب بن زبیر کے شامیانے کے پاس ایک ایسی جگہ پر تھا جہاں سے چوپائے نہیں گزرتے تھے، انہوں نے کہا: میں نے ﴿حم تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾ پڑھنا شروع کی، تو ایک آدمی سواری پر میرے پاس سے گزرا۔ جب میں نے کہا: ﴿غَافِرِ الذَّنبِ﴾ تو اس نے کہا: کہو: اے گناہ بخشنے والے، میرا گناہ بخش دے، جب میں نے کہا: ﴿قَابِلِ التَّوْبِ﴾ تو اس نے کہا: کہو: اے توبہ قبول کرنے والے، میری توبہ قبول فرما، جب میں نے کہا: ﴿شَدِيدِ العِقَابِ﴾ تو اس نے کہا: کہو: اے سخت سزا دینے والے، مجھے معاف کر دے، جب میں نے کہا: ﴿ذِي الطَّوْلِ﴾ تو اس نے کہا: کہو: اے بڑی وسعت والے، مجھ پر خیر کے ساتھ وسعت فرما؛ تو میں اس کی طرف بڑھا تو میری نظر اچک لی گئی؛ میں نے دائیں بائیں دیکھا تو مجھے کچھ نظر نہ آیا (۲)۔ اہلِ اشارہ نے کہا: «غَافِرِ الذَّنبِ» فضل کے طور پر، «وَقَابِلِ التَّوْبِ» وعدے کے طور پر، «شديد العِقَابِ» عدل کے طور پر، «لا إله إلا هو إليه المصير» فرد (تنہائی) کے طور پر۔ حضرت عمر بن خطاب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں

نے اہل شام میں سے ایک قوی شخص کو گم پایا؛ تو ان سے کہا گیا: وہ لگاتار شراب پینے میں مصروف ہے؛ عمر نے اپنے کاتب سے کہا: لکھو: عمر کی طرف سے فلاں کو، تم پر سلام ہو، اور میں تمہارے سامنے اس اللہ کی تعریف کرتا ہوں جس کے سوا کوئی معبود نہیں۔ ﴿بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ حم تَنزِيلُ الْكِتَابِ مِنَ اللهِ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ غَافِرِ الذَّنبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ شَدِيدِ العِقَابِ ذِي الطَّوْلِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ پھر خط پر مہر لگائی، اور اپنے قاصد سے کہا: اسے اس وقت تک نہ دینا جب تک تم اسے ہوش میں نہ پاؤ، پھر اپنے پاس موجود لوگوں کو اس کی توبہ کے لیے دعا کا حکم دیا۔ جب وہ صحیفہ اسے ملا، تو وہ اسے پڑھنے لگا اور کہنے لگا:

---

(۱) تفسیر البغوی ٤ / ۹۰۔ (۲) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۲ / ۳۲۸ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔

Surah Ghafir: Verses 3 - 4 327 God promised me that He would forgive me, and warned me of His punishment. He kept repeating it until he wept, then he desisted, and his desisting was good and his repentance was sincere. When the news reached Umar, he said: "This is how you should act. If you see one of you has committed a slip, then correct him and pray to God for him to turn to him in repentance, and do not be helpers of the devils against him." (1) And "Al-Tawb" can be an infinitive of "taba yatubu tawban" (to repent), and it is possible that it is the plural of "tawbah" (repentance), like "dawmah" and "dawm", and "azmah" and "azm"; from this is the saying: "It dies down for an hour and flares up for an hour" (2) And it is possible that "al-tawb" has the meaning of "al-tawbah". Abu al-Abbas said: "What comes to my heart first is that it is an infinitive; meaning: He accepts this action, as you say: he spoke a speech. And if it is a plural, its meaning is: He accepts repentances. {Dhi al-Tawl} (The Owner of Abundance) as a substitute [because it is indefinite] and as an adjective, because it is definite." (3) The root of "al-tawl" is bounty and grace. It is said: "O God, bestow 'tawl' upon us," meaning: bestow favors and grace. Ibn Abbas said: "{Dhi al-Tawl}" means the Possessor of blessings. Mujahid said: The Possessor of wealth and abundance (4); from this is the Almighty's saying: {And whoever among you cannot afford abundance} [Al-Nisa: 25] meaning: wealth and means. Also from Ibn Abbas: "{Dhi al-Tawl}" means the Possessor of independence from those who do not say: "There is no god but Allah" (5). Ikrima said: "{Dhi al-Tawl}" means the Bestower of favors (6). Al-Jawhari said (7): "Al-Tawl" with a fatha [on the Ta] means favor; it is said: "tala 'alayhi" and "tatawwala 'alayhi," when...

(1) Narrated by Abu Nu'aym in al-Hilya 4/97 in a similar way. (2) Its speaker is al-Qatami, and it is in his Diwan p. 34, and its beginning is: "We were like a fire that struck a thicket." (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/26, and what is between brackets is from it. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/142, and Mujahid's saying was narrated by al-Tabari 20/278. (5) Tafsir al-Baghawi 4/90. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/142. (7) In al-Sihah (tawl).

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 3 - 4 327 ईश्वर ने मुझसे वादा किया है कि वह मुझे क्षमा कर देगा, और मुझे अपनी सज़ा की चेतावनी दी है। वह इसे दोहराता रहा यहाँ तक कि वह रोने लगा, फिर उसने हाथ खींच लिया और उसका हाथ खींचना भला था और उसकी तौबा अच्छी थी। जब उमर को इस बात का पता चला, तो उन्होंने कहा: "इसी तरह करो, जब तुम देखो कि तुममें से किसी से कोई चूक हो गई है, तो उसे सुधारो और उसके लिए अल्लाह से दुआ करो कि वह उसे तौबा करने की तौफीक दे, और उसके खिलाफ शैतानों के मददगार न बनो।" (1) और "अत-तौब" (التَّوب) शब्द "ताबा यतूबू तौबन" का म़स्दर (संज्ञा रूप) हो सकता है, और यह भी मुमकिन है कि यह "तौबा" का बहुवचन हो, जैसे "दौमत" और "दौम", और "अ़ज़मत" और "अ़ज़म"; इसी से यह शेर है: "वह एक पल के लिए बुझती है और एक पल के लिए भड़कती है" (2) और यह भी मुमकिन है कि "तौब" का अर्थ "तौबा" ही हो। अबू अल-अब्बास ने कहा: "मेरे दिल में जो बात पहले आती है वह यह है कि यह एक म़स्दर है; यानी: वह इस कार्य को स्वीकार करता है, जैसे आप कहते हैं: उसने एक बात कही। और यदि यह बहुवचन है तो इसका अर्थ है: वह कई तौबाओं को स्वीकार करता है। {ज़ी अत्तौल} (ذِي الطَّوْلِ) बदल के तौर पर [क्योंकि यह नकरा है] और विशेषण (नअत) के तौर पर, क्योंकि यह मारिफा (निश्चित) है।" (3) "अत्तौल" (الطول) का मूल अर्थ इनाम और कृपा है। कहा जाता है: ऐ अल्लाह, हम पर "तौल" कर, यानी: इनाम और कृपा कर। इब्न अब्बास ने कहा: "{ज़ी अत्तौल}" का अर्थ है नेमतों (वरदानों) वाला। मुजाहिद ने कहा: धन और विस्तार वाला (4); इसी से अल्लाह तआला का यह कथन है: {और तुममें से जो सामर्थ्य न रखता हो} [अन-निसा: 25] यानी: धन और गुंजाइश। इब्न अब्बास से यह भी है: "{ज़ी अत्तौल}" का अर्थ है उन लोगों से बेनियाज़ (स्वतंत्र) जो 'ला इलाहा इल्लल्लाह' नहीं कहते (5)। इकरीमा ने कहा: "{ज़ी अत्तौल}" का अर्थ है एहसान करने वाला (6)। अल-जौहरी ने कहा (7): "अत्तौल" ता पर ज़बर के साथ, एहसान के अर्थ में है; कहा जाता है: "ताला अलैहि" और "ततव्वला अलैहि", जब...

(1) अबू नुऐम ने अल-हिल्या 4/97 में इसी तरह रिवायत किया है। (2) इसके कहने वाले अल-कतामी हैं, और यह उनके दीवान के पृ. 34 पर है, और इसका पहला मिसरा है: "और हम उस आग की तरह थे जिसने जंगल को घेर लिया हो।" (3) एराब अल-कुरान, अन-नह़ास 4/26 द्वारा, और कोष्ठक में जो है वह उसी से है। (4) अन-नुकात वल-उयून 5/142, और मुजाहिद का कथन अल-तबरी 20/278 द्वारा उद्धृत है। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/90। (6) अन-नुकात वल-उयून 5/142। (7) अस-सिह़ाह (तौल) में।

سورة غافر: آیات ۳ - ۴ ۳۲۷ اللہ نے مجھ سے وعدہ کیا ہے کہ وہ مجھے بخش دے گا، اور مجھے اپنے عذاب سے ڈرایا ہے، چنانچہ وہ اسے دہراتا رہا یہاں تک کہ وہ رو پڑا، پھر اس نے (گناہ سے) ہاتھ روک لیا تو اس کا رکنا بہتر تھا اور اس کی توبہ اچھی رہی۔ جب حضرت عمرؓ کو ان کا معاملہ معلوم ہوا تو انہوں نے فرمایا: اسی طرح کیا کرو، جب تم دیکھو کہ تم میں سے کسی سے کوئی لغزش ہو گئی ہے تو اسے درست کرو اور اللہ سے اس کے لیے دعا کرو کہ وہ اس کی توبہ قبول فرمائے، اور اس کے خلاف شیطانوں کے مددگار نہ بنو۔ (۱) اور «التَّوب» کا "تاب يتوب توباً" کا مصدر ہونا جائز ہے، اور اس بات کا بھی احتمال ہے کہ یہ "توبہ" کی جمع ہو، جیسے "دومة" اور "دوم" اور "عزمة" اور "عزم"؛ اور اسی میں سے ان کا قول ہے: "وہ ایک گھڑی بجھتی ہے اور ایک گھڑی بھڑکتی ہے" (۲) اور یہ بھی جائز ہے کہ "التوب" بمعنی "التوبہ" ہو۔ ابو العباس نے کہا: اور جو بات میرے دل میں پہلے آتی ہے وہ یہ ہے کہ یہ مصدر ہے؛ یعنی: وہ اس فعل کو قبول کرتا ہے، جیسے تم کہتے ہو: اس نے ایک بات کہی، اور اگر یہ جمع ہے تو اس کا مطلب ہے: وہ توباؤں کو قبول کرتا ہے۔ {ذِي الطَّوْلِ} بدل کے طور پر [کیونکہ یہ نکرہ ہے] اور صفت کے طور پر، کیونکہ یہ معرفہ ہے۔ (۳) اور "الطول" کی اصل انعام اور فضل ہے، اس سے کہا جاتا ہے: اے اللہ ہم پر 'طول' فرما، یعنی: انعام و فضل فرما۔ ابن عباس نے کہا: "{ذِي الطَّوْلِ}" نعمتوں والا۔ اور مجاہد نے کہا: غنا اور وسعت والا (۴)؛ اسی سے اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: {اور جو تم میں سے وسعت نہ رکھتا ہو} [النساء: ۲۵] یعنی: غنا اور وسعت۔ اور ابن عباس سے یہ بھی مروی ہے: "{ذِي الطَّوْلِ}" اس سے بے نیاز جو 'لا الہ الا اللہ' نہ کہے (۵)۔ اور عکرمہ نے کہا: {ذِي الطَّوْلِ} احسان والا (۶)۔ جوہری نے کہا (۷): "الطَّول" طاء پر فتحہ کے ساتھ احسان ہے؛ اس سے کہا جاتا ہے: "طال عليه" اور "تطول عليه"، جب...

(١) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۴/۹۷ میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (٢) اس کا قائل القطامی ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ۳۴ میں ہے، اور اس کا مصرع اول ہے: "اور ہم اس آگ کی طرح تھے جو جھاڑیوں کو لگ جائے۔" (٣) اعراب القرآن للنحاس ۴/۲۶، اور جو بریکٹ کے درمیان ہے وہ اسی سے ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/۱۴۲، اور مجاہد کا قول طبری نے ۲۷۸/۲۰ میں نقل کیا ہے۔ (۵) تفسير البغوي ۴/۹۰۔ (۶) النکت والعیون ۵/۱۴۲۔ (۷) الصحاح (طول) میں۔

Surah Ghafir: Verses 3 - 4 328

...bestowed favor upon him. Muhammad bin Ka'b said: "The possessor of bounty (Dhu al-Tawl)" means the possessor of grace; Al-Mawardi said (1): The difference between favor (Al-Mann) and grace (Al-Tafaddul) is that favor is a pardon for a sin, while grace is undeserved benevolence. Bounty (Al-Tawl) is derived from length (Al-Tūl), as if He extended His blessings over others. It was also said: because the duration of His blessing lasted a long time.

"There is no deity except Him; to Him is the destination" meaning: the return.

His Almighty's saying: "None dispute concerning the signs of Allah except those who disbelieve." He, the Glorified, recorded disbelief against those who dispute about the signs of Allah. What is meant is disputing with falsehood; by slandering them, and intending to refute the truth, and extinguishing the light of Allah Almighty. This was indicated in His saying: "and disputed by means of falsehood to refute thereby the truth" [Ghafir: 5].

As for disputing about it to clarify its ambiguous parts, solve its problems, and the debates of scholars in deducing its meanings, and refuting the people of deviation with it and from it, it is the greatest Jihad in the way of Allah. This meaning was previously discussed in "Al-Baqarah" regarding the verse: "Have you not considered the one who argued with Abraham about his Lord" [Verse: 258] in full detail.

"So let not deceive you" - also read: "falā yaghurra-ka" (2) - "their movement" meaning: their activities "throughout the land." For even if I grant them respite, I will not neglect them, but rather I will punish them. Ibn Abbas said: He means their trade from Mecca to Syria and Yemen. It was also said: "Let it not deceive you" what they have of goodness and abundance in sustenance, for it is a short-lived enjoyment in this world. Al-Zajjaj said (3): "Let it not deceive you" their safety after their disbelief, for their end is destruction. Abu Al-Aliyah said: There are two verses, none are harder on those who dispute about the Quran than them: His saying: "None dispute concerning the signs of Allah except those who disbelieve," and His saying: "And indeed, those who differ over the Book are in extreme dissension" (4) [Al-Baqarah: 176].

(1) In 'Al-Nukat wal-Uyun' 142/5, and the preceding statement by Muhammad bin Ka'b is from it. (2) Read by Zaid bin Ali and Ubaid bin Umair, as in 'Al-Bahr al-Muhit' 449/7. (3) In 'Ma'ani al-Quran' 366/4. (4) 'Tafsir al-Baghawi' 91/4.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें ३ - ४ ३२८

...उस पर उपकार किया। मुहम्मद बिन कअब ने कहा: "बड़ी शक्ति वाला (ज़ी-तौल)" का अर्थ है कृपा वाला; अल-मावर्दी (१) ने कहा: एहसान (मन्न) और कृपा (तफ़ज़्ज़ुल) के बीच का अंतर यह है कि एहसान पाप की माफ़ी है, और कृपा वह परोपकार है जिसका कोई हक़दार नहीं होता। 'तौल' (शक्ति/कृपा) 'तुल' (लंबाई) से बना है, मानो उसने दूसरों पर अपनी नेमतों को बढ़ाया। और कहा गया: क्योंकि उसकी नेमत की अवधि लंबी हो गई।

"उसके सिवा कोई इष्ट (इलाह) नहीं, उसी की ओर लौटना है" यानी: वापस जाना।

अल्लाह का कथन: "अल्लाह की आयतों में वे ही लोग झगड़ते हैं जिन्होंने कुफ़्र किया।" अल्लाह ने उसकी आयतों में झगड़ने वालों के लिए कुफ़्र (अविश्वास) दर्ज किया है, और इसका अर्थ झूठ के साथ झगड़ना है; उनमें दोष ढूँढना, और सत्य को झुठलाने का इरादा करना, और अल्लाह के प्रकाश को बुझाना। इसका प्रमाण अल्लाह के इस कथन में मिलता है: "और उन्होंने झूठ के माध्यम से झगड़ा किया ताकि उसके द्वारा सत्य को डिगा सकें" [ग़ाफ़िर: ५]।

जहाँ तक उसकी आयतों में झगड़ने (बहस करने) की बात है ताकि उसके संदिग्ध हिस्सों को स्पष्ट किया जा सके, उनकी समस्याओं को हल किया जा सके, और विद्वानों द्वारा उनके अर्थ निकालने के लिए चर्चा की जा सके, और गुमराह लोगों को उनके द्वारा और उनसे दूर रहने के लिए जवाब दिया जा सके, तो यह अल्लाह के मार्ग में सबसे बड़ा जिहाद है। यह अर्थ सूरह 'अल-बक़रह' में अल्लाह के इस कथन के तहत गुज़र चुका है: "क्या तुमने उस व्यक्ति को नहीं देखा जिसने इब्राहीम से उसके रब के बारे में बहस की" [आयत: २५८] पूरी तफ़सील के साथ।

"तो तुम्हें धोखे में न डाले" - और पढ़ा गया: "फ़ला यग़ुर्रका" (२) - "उनका चलना-फिरना" यानी: उनकी गतिविधियाँ "शहरों में।" क्योंकि भले ही मैं उन्हें मोहलत दूँ, मैं उन्हें नज़रअंदाज़ नहीं करूँगा, बल्कि उन्हें दंडित करूँगा। इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ मक्का से शाम और यमन तक उनका व्यापार है। और कहा गया: "तुम्हें धोखे में न डाले" जो उनके पास भलाई और जीविका की प्रचुरता है, क्योंकि यह दुनिया में थोड़ा सा लाभ है। अल-ज़ज्जाज (३) ने कहा: "तुम्हें धोखे में न डाले" उनके कुफ़्र के बाद उनकी सलामती, क्योंकि उनका अंत विनाश है। अबू अल-आलिया ने कहा: दो आयतें हैं, कुरान में झगड़ने वालों पर उनसे ज़्यादा सख्त कुछ नहीं: अल्लाह का कथन: "अल्लाह की आयतों में

वे ही लोग झगड़ते हैं जिन्होंने कुफ़्र किया", और उसका कथन: "और जो लोग किताब में मतभेद करते हैं, वे निश्चय ही गहरे विरोध में हैं" (४) [अल-बक़रह: १७६]।

(१) अल-नुकत वल-उयून १४२/५ में, और मुहम्मद बिन कअब का पिछला कथन उसी से है। (२) ज़ैद बिन अली और उबैद बिन उमैर ने इसे पढ़ा, जैसा कि अल-बहर अल-मुहीत ४४९/७ में है। (३) मआनी अल-कुरान ३६६/४ में। (४) तफ़सीर अल-बग़वी ९१/४।

سورہ غافر: آیات ۳ - ۴ ۳۲۸

...اس پر احسان کیا۔ اور محمد بن کعب نے کہا: «ذی الطَّوْلِ» کا مطلب ہے فضل و کرم والا؛ الماوردی (۱) نے کہا: منّ (احسان) اور تفضل (کرم) میں فرق یہ ہے کہ منّ گناہ سے معافی ہے، اور تفضل وہ احسان ہے جس کا کوئی مستحق نہ ہو۔ اور الطَّوْل کا مآخذ طُول (لمبائی) ہے، گویا اس نے دوسروں پر اپنی نعمتوں کو دراز کر دیا۔ اور کہا گیا: اس لیے کہ اس کی نعمت کی مدت طویل ہو گئی۔

﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِلَيْهِ الْمَصِيرُ﴾ یعنی: رجوع کرنا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ اللہ سبحانہ نے اللہ کی آیات میں جھگڑنے والوں پر کفر کا ٹھپہ لگا دیا، اور مراد باطل کے ساتھ جھگڑنا ہے؛ ان میں عیب جوئی کرنا، اور حق کو مٹانے کا ارادہ کرنا، اور اللہ تعالیٰ کے نور کو بجھانا۔ اللہ تعالیٰ کے اس قول نے اس پر دلالت کی ہے: ﴿وَجَدَلُوا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ﴾ [غافر: ۵]۔

رہا ان میں بحث و مباحثہ ان کے مبہم حصوں کی وضاحت، ان کی مشکل حل کرنے، اور اہل علم کا ان کے معانی کے استنباط میں غوروخوض کرنے، اور گمراہوں کو ان کے ذریعے اور ان سے دور رکھنے کے لیے رد کرنا، تو یہ اللہ کی راہ میں سب سے بڑا جہاد ہے۔ یہ معنی «البقرہ» میں اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے پاس گزر چکا ہے: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِي حَاجَّ إِبْرَاهِيمَ فِي رَبِّهِ﴾ [آیت: ۲۵۸] مکمل تفصیل کے ساتھ۔

﴿فَلَا يَغْرُرْكَ﴾ اور پڑھا گیا: «فَلَا يَغُرَّكَ» (۲)، ﴿تَقَلُّبُهُمْ﴾ یعنی: ان کا چلنا پھرنا ﴿فِي الْبِلَادِ﴾ بے شک میں اگر انہیں مہلت دوں تو انہیں نظر انداز نہیں کروں گا، بلکہ انہیں سزا دوں گا۔ ابن عباس نے

کہا: اس سے مراد ان کی مکہ سے شام اور یمن تک کی تجارت ہے۔ اور کہا گیا: «لَا يَغْرُرْكَ» وہ خیر اور رزق کی وسعت جس میں وہ ہیں، کیونکہ یہ دنیا میں تھوڑا سا فائدہ ہے۔ اور الزجاج (۳) نے کہا: «لَا يَغْرُرْكَ» ان کے کفر کے بعد ان کی سلامتی، کیونکہ ان کا انجام ہلاکت ہے۔ اور ابو العالیہ نے کہا: دو آیتیں ہیں، قرآن میں جھگڑا کرنے والوں پر ان سے زیادہ سخت کوئی نہیں: اس کا ارشاد: ﴿مَا يُجَادِلُ فِي آيَاتِ اللَّهِ إِلَّا الَّذِينَ كَفَرُوا﴾، اور اس کا ارشاد: ﴿وَإِنَّ الَّذِينَ اخْتَلَفُوا فِي الْكِتَابِ لَفِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ﴾ (۴) [البقرہ: ۱۷۶]۔

(۱) النکت والعیون ۱۴۲/۵ میں، اور محمد بن کعب کا پچھلا قول اسی سے ہے۔ (۲) اسے زید بن علی اور عبید بن عمیر نے پڑھا، جیسا کہ البحر المحیط ۴۴۹/۷ میں ہے۔ (۳) معانی القرآن ۳۶۶/۴ میں۔ (۴) تفسیر البغوی ۹۱/۴۔

Surah Ghafir: Verses 5 - 9 Page: 329

Allah the Almighty says: {The people of Noah denied before them, and the factions after them, and every nation intended [to seize] their messenger to take him, and they disputed by [using] falsehood to refute thereby the truth. So I seized them, and how [terrible] was My penalty. (5) And thus the word of your Lord has come into effect upon those who disbelieved - that they are the companions of the Fire. (6) Those [angels] who carry the Throne and those around it exalt [Allah] with praise of their Lord and believe in Him and ask forgiveness for those who have believed, [saying], "Our Lord, You have encompassed all things in mercy and knowledge, so forgive those who have repented and followed Your way and protect them from the punishment of Hellfire. (7) Our Lord, and admit them to gardens of perpetual residence which You have promised them and whoever was righteous among their fathers, their spouses and their offspring. Indeed, it is You who is the Exalted in Might, the Wise. (8) And protect them from the evil deeds. And he whom You protect from evil deeds that Day - You have given him mercy. And that is the great attainment. (9)}

His saying: {The people of Noah denied before them} is used in the feminine form for the group, meaning: they denied the Messengers (1). {and the factions after them} meaning: and the nations who banded together against their prophets with denial, such as 'Ad and Thamud and those after them (2).

{and every nation intended [to seize] their messenger to take him} meaning: to imprison him and torture him. Qatadah and al-Suddi said: to kill him (3). The word 'taking' (al-akhdh) can also mean destruction; as in His saying: {then I seized them, and how [terrible] was My reproach} [Al-Hajj: 44]. The Arabs call a prisoner 'al-akhidh' because he is taken to be killed; Qutrub quoted the poet's saying:

If you take me, you kill me / so how many a taker desires my immortality (4)

Regarding the time of their 'taking' their messenger, there are two opinions: First: when he was calling them. Second: upon the descent of...

---

(1) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/26. (2) Tafsir al-Baghawi 4/91. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/143. (4) The second half of the verse appeared in the manuscripts as: "and from taking there is no way to my immortality," and it was adjusted in (z) as: "akhidhin," and marked as "correct". What is established is from (m), and it is also in al-Durr al-Masun 9/458, and the verse was cited by al-Mawardi in al-Nukat wa

al-'Uyun 5/143 (and the text is from it), and the end of the verse there is: "and whoever takes, there is no way to my immortality."

सूरा ग़ाफ़िर: आयत 5 - 9 पृष्ठ: 329

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {उनसे पहले नूह की कौम और उनके बाद के गिरोहों ने झुठलाया था, और हर उम्मत ने अपने रसूल के बारे में पक्का इरादा कर लिया ताकि उसे पकड़ लें, और उन्होंने बातिल के ज़रिए झगड़ा किया ताकि उसके ज़रिए हक़ को नीचा दिखा सकें, तो मैंने उन्हें पकड़ लिया, तो फिर मेरा अज़ाब कैसा रहा! (5) और इसी तरह आपके रब की बात उन लोगों पर साबित हो गई जिन्होंने कुफ़्र किया कि वे आग (जहन्नम) वाले हैं। (6) जो (फ़रिश्ते) अर्श को उठाए हुए हैं और जो उसके इर्द-गिर्द हैं, वे अपने रब की हम्द के साथ उसकी तस्बीह करते हैं और उस पर ईमान रखते हैं और उन लोगों के लिए माफ़ी माँगते हैं जो ईमान लाए, (कहते हुए कि) "ऐ हमारे रब! तेरी रहमत और तेरा इल्म हर चीज़ को घेरे हुए है, पस उन लोगों को माफ़ कर दे जिन्होंने तौबा की और तेरे रास्ते की पैरवी की और उन्हें दोज़ख़ के अज़ाब से बचा ले। (7) ऐ हमारे रब! और उन्हें हमेशा रहने वाली जन्नतों में दाखिल कर जिनका तूने उनसे वादा किया है और उनके बाप-दादाओं, उनकी बीवियों और उनकी औलादों में से जो नेक हों। बेशक तू ही ज़बरदस्त है, हिकमत वाला है। (8) और उन्हें बुराइयों से बचा ले, और जिसे तूने उस दिन बुराइयों से बचा लिया, तो यक़ीनन तूने उस पर रहम किया। और यही बड़ी कामयाबी है।" (9)}

अल्लाह का फ़रमान: {उनसे पहले नूह की कौम ने झुठलाया} समूह के स्त्रीलिंग होने के आधार पर, यानी: उन्होंने रसूलों को झुठलाया (1)। {और उनके बाद के गिरोहों ने} यानी: और वे उम्मतें जिन्होंने झुठलाने के लिए अपने नबियों के खिलाफ गठबंधन किया, जैसे आद और समूद और उनके बाद वाले (2)।

{और हर उम्मत ने अपने रसूल के बारे में पक्का इरादा कर लिया ताकि उसे पकड़ लें} यानी: ताकि उसे कैद करें और उसे तकलीफ़ दें। क़तादा और अल-सुद्दी ने कहा: ताकि उसे कत्ल कर दें (3)। और 'पकड़ना' (अल-अख़्ज़) तबाही के अर्थ में भी आता है; जैसे अल्लाह का फ़रमान: {फिर मैंने उन्हें पकड़ लिया, तो मेरा इंकार कैसा रहा!} [अल-हज्ज: 44]। और अरब कैदी को 'आखीज़' कहते हैं; क्योंकि वह कत्ल के लिए पकड़ा हुआ होता है; और कुतरुब ने शायर का कौल उद्धृत किया है:

अगर तुम मुझे पकड़ोगे, तो मुझे कत्ल कर दोगे / तो कितने ही पकड़ने वाले मेरी अमरता चाहते हैं (4)

उनके अपने रसूल को पकड़ने के समय के बारे में दो राय हैं: पहली: जब वह उन्हें दावत दे रहे थे। दूसरी: जब उतर रहा था...

---

(1) एराब अल-कुरान लिन-नहस 4/26। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/91। (3) अल-नुकात वल-उयून 5/143। (4) पांडुलिपियों में दूसरा आधा हिस्सा इस प्रकार आया है: "और पकड़ने से मेरी अमरता का कोई रास्ता नहीं," और (ज़) में इसे संशोधित किया गया: "आखीज़िन," और उस पर "सही" का निशान लगाया गया। जो स्थापित है वह (म) से है, और यह अल-दुर्र अल-मसून 9/458 में भी वैसा ही है, और अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/143 में बैत का उल्लेख किया है (और शब्द उसी से हैं), और बैत का अंत इस प्रकार है: "और जो कोई पकड़ता है, मेरी अमरता का कोई रास्ता नहीं।"

سورہ غافر: آیات 5 - 9 صفحہ: 329

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ان سے پہلے نوح کی قوم اور ان کے بعد کے گروہوں نے جھٹلایا تھا، اور ہر امت نے اپنے رسول کے بارے میں پختہ ارادہ کر لیا تاکہ وہ اسے پکڑ لیں، اور انہوں نے باطل کے ذریعے جھگڑا کیا تاکہ اس سے حق کو زائل کر دیں، پس میں نے انہیں پکڑ لیا، تو (دیکھو) میرا عذاب کیسا رہا! (5) اور اسی طرح تمہارے رب کی بات ان لوگوں پر ثابت ہو گئی جنہوں نے کفر کیا کہ وہ آگ (جہنم) والے ہیں۔ (6) وہ (فرشتے) جو عرش کو اٹھائے ہوئے ہیں اور جو اس کے ارد گرد ہیں، اپنے رب کی حمد کے ساتھ اس کی تسبیح کرتے ہیں اور اس پر ایمان رکھتے ہیں اور ان لوگوں کے لیے مغفرت طلب کرتے ہیں جو ایمان لائے، (کہتے ہوئے کہ) "اے ہمارے رب! تو نے ہر چیز کو اپنی رحمت اور علم سے ڈھانپ رکھا ہے، پس ان لوگوں کو معاف فرما دے جنہوں نے توبہ کی اور تیرے راستے کی پیروی کی اور انہیں دوزخ کے عذاب سے بچا لے۔ (7) اے ہمارے رب! اور انہیں ہمیشہ رہنے والی جنتوں میں داخل فرما جن کا تو نے ان سے وعدہ کیا ہے اور ان کے باپ دادا، ان کی بیویوں اور ان کی اولادوں میں سے جو نیک ہوں، بے شک تو ہی غالب ہے، حکمت والا ہے۔ (8) اور انہیں برائیوں سے بچا لے، اور جسے تو نے اس دن برائیوں سے بچا لیا تو یقیناً تو نے اس پر رحم کیا، اور یہی بڑی کامیابی ہے۔" (9)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ان سے پہلے نوح کی قوم نے جھٹلایا﴾ جماعت کی تانیث کی بنا پر، یعنی: رسولوں کو جھٹلایا (1)۔ ﴿اور ان کے بعد کے گروہوں نے﴾ یعنی: اور وہ امتیں جنہوں نے جھٹلانے کے لیے اپنے نبیوں کے خلاف جتھہ بندی کی، جیسے عاد اور ثمود اور ان کے بعد والے (2)۔

﴿اور ہر امت نے اپنے رسول کے بارے میں پختہ ارادہ کر لیا تاکہ وہ اسے پکڑ لیں﴾ یعنی: تاکہ اسے قید کریں اور اسے تکلیف دیں۔ قتادہ اور سدی نے کہا: تاکہ اسے قتل کر دیں (3)۔ اور 'اخذ'

(پکڑنا) ہلاکت کے معنی میں بھی آتا ہے؛ جیسے اللہ کا ارشاد: ﴿پھر میں نے انہیں پکڑ لیا، تو میرا انکار کیسا رہا!﴾ [الحج: 44]۔ اور عرب قیدی کو 'آخیذ' کہتے ہیں؛ کیونکہ وہ قتل کے لیے پکڑا ہوا ہوتا ہے؛ اور قطرب نے شاعر کا قول نقل کیا ہے:

پس اگر تم مجھے پکڑو گے تو مجھے قتل کر دو گے / پس کتنے ہی پکڑنے والے میری ہمیشگی کے خواہش مند ہیں (4)

ان کے اپنے رسول کو پکڑنے کے وقت کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: ان کو دعوت دیتے وقت۔ دوسرا: نزول کے وقت...

---

(1) اعراب القرآن للنحاس 4/26۔ (2) تفسیر البغوی 4/91۔ (3) النکت والعیون 5/143۔ (4) خطی نسخوں میں دوسرا مصرع اس طرح آیا ہے: "اور پکڑنے سے میری ہمیشگی کی طرف کوئی راستہ نہیں،" اور (ز) میں اسے "آخیذٍ" ضبط کیا گیا، اور اس پر "صح" (درست) کا نشان لگایا گیا۔ ثابت شدہ عبارت (م) سے ہے، اور الدر المصون 9/458 میں بھی اسی طرح ہے، اور الماوردی نے النکت والعیون 5/143 میں یہ شعر نقل کیا ہے (اور کلام اسی سے ہے) اور مصرع کا عجز اس میں یوں ہے: "اور جو پکڑتا ہے، میری ہمیشگی کی طرف کوئی راستہ نہیں۔"

330

Surah Ghafir: Verses 5 - 9

...the punishment upon them.

"And they disputed by means of falsehood to refute thereby the Truth" [Quran 40:5], meaning: to remove [the truth]. From this is the phrase "a slippery place" (dahd), meaning: a slide (1). Falsehood is "slippery" (dahid) because it slips and slides and does not settle. Yahya bin Salam said: They disputed with the prophets by means of polytheism to nullify faith with it (2). "So I seized them" [Quran 40:5], meaning: with punishment. "And how was My retribution?" [Quran 40:5], meaning: the consequence for the denying nations. That is: Did they not find it to be true?!

His statement, Exalted is He: "And thus has been justified" [Quran 40:6], meaning: become mandatory and binding; taken from "al-haqq" (truth) because it is what is necessary (3). "the Word of your Lord" [Quran 40:6], this is the general reading in the singular. Nafi' and Ibn 'Amir read it as "the Words" (kalimat) in the plural (4).

"against those who disbelieved, that they" [Quran 40:6]. Al-Akhfash said (5): meaning: because they and that they. Al-Zajjaj said: It is also permissible to read "inna-hum" with a kasra on the hamza (6). "are the companions of the Fire" [Quran 40:6], meaning: those punished in it. The sentence is complete here. Then He started anew, saying: "Those who bear the Throne and those around it exalt [Allah] with praise of their Lord and believe in Him and ask forgiveness for those who have believed" [Quran 40:7]. It is narrated that the bearers of the Throne have their feet in the lowest earth while their heads have pierced the Throne. They are humble and do not raise their gaze; they are the noblest and best of the angels. In a hadith: "Indeed, Allah, Blessed and Exalted is He, commanded all the angels to go and come with peace upon the bearers of the Throne, as a preference for them over the rest of the angels" (7).

It is said: Allah created the Throne from a green jewel, and between two of its pillars is the flight of a fast bird for eighty thousand years. And it was said: Around the Throne are seventy thousand rows of angels.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/26. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/144. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/26. (4) Al-Sab'ah p. 567, and al-Taysir p. 122. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/675, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/26 and onwards. (6) Meaning in language, not in recitation; the discussion is in Ma'ani al-

Qur'an by al-Zajjaj 4/367. (7) Mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/45, and we did not find it with anyone else.

३३०

सूरा ग़ाफ़िर: आयतें ५ - ९

...उन पर अज़ाब (दंड)।

"और उन्होंने असत्य के सहारे विवाद किया ताकि उसके द्वारा सत्य को डिगा दें" [क़ुरआन ४०:५], यानी: उसे मिटा दें। इसी से है: "मक़ान-ए-दहज़", यानी: फिसलने वाली जगह (१)। और असत्य फिसलने वाला (दाहज़) है; क्योंकि वह फिसलता और लुढ़कता है और टिकता नहीं है। यहया बिन सलाम ने कहा: उन्होंने नबियों से शिर्क(बहुदेववाद) के ज़रिये विवाद किया ताकि उसके ज़रिये ईमान (विश्वास) को बातिल (अमान्य) कर सकें(२)। "तो मैंने उन्हें पकड़ लिया" [क़ुरआन ४०:५], यानी: अज़ाब (दंड) के साथ। "तो मेरा दंड कैसा रहा?" [क़ुरआन ४०:५], यानी: झुठलाने वाली क़ौमों का अंजाम। यानी: क्या उन्होंने इसे सच नहीं पाया?!

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और इसी तरह सिद्ध हो गई" [क़ुरआन ४०:६], यानी: वाजिब और लाज़िम हो गई; यह "हक़" (सत्य) से लिया गया है क्योंकि वह लाज़िम (अनिवार्य) होता है (३)। "तुम्हारे रब की बात" [क़ुरआन ४०:६], यह आम क़िरात (पठन) है एकवचन के रूप में। नाफ़े और इब्न आमिर ने इसे बहुवचन के रूप में "कलमात" पढ़ा है (४)।

"उन लोगों पर जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया कि वे" [क़ुरआन ४०:६]। अल-अखफ़श ने कहा (५): यानी: क्योंकि वे और इस वजह से कि वे। अल-ज़ज्जाज ने कहा: हमज़ा के नीचे ज़ेर (कसरह) के साथ "इन्नहुम" भी जायज़ है (६)। "आग वाले (दोज़खी) हैं" [क़ुरआन ४०:६], यानी: उसमें अज़ाब दिए जाने वाले। यहाँ बात पूरी हो गई, फिर नई बात शुरू की: "वे जो अर्श (सिंहासन) को उठाए हुए हैं और जो उसके चारों ओर हैं, अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तसबीह (महिमा गान) करते हैं और उस पर ईमान रखते हैं और उन लोगों के लिए मग़फ़िरत (क्षमा) माँगते हैं जो ईमान लाए हैं" [क़ुरआन ४०:७]। और रिवायत है कि: अर्श उठाने वालों के पैर सबसे नीचे वाली ज़मीन में हैं और उनके सिर अर्श को चीर चुके हैं। वे अत्यंत विनम्र हैं, अपनी निगाहें ऊपर नहीं उठाते, और वे फ़रिश्तों में सबसे सम्मानीय और श्रेष्ठ हैं। हदीस में है: "बेशक अल्लाह तबारक व तआला ने तमाम फ़रिश्तों को हुक्म दिया कि वे अर्श उठाने वालों पर सुबह और शाम सलाम भेजें, उन्हें दूसरे फ़रिश्तों पर फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता) देने के लिए" (७)।

और कहा जाता है: अल्लाह ने अर्श को एक हरे रंग के रत्न से पैदा किया है, और उसके दो पायों के बीच की दूरी एक तेज़ उड़ने वाले परिंदे की अस्सी हज़ार साल की उड़ान के बराबर है। और कहा गया: अर्श के इर्द-गिर्द फ़रिश्तों की सत्तर हज़ार सफ़ें(क़तारें) हैं।

(१) इराबुल क़ुरआन लिन-नहहास ४/२६। (२) अन-नुकत वल-उयून ५/१४४। (३) इराबुल क़ुरआन लिन-नहहास ४/२६। (४) अस्-सबअह पृ. ५६७, और अत-तयसीर पृ. १२२। (५) मआनी अल-क़ुरआन २/६७५ में, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से इराबुल क़ुरआन ४/२६ और उसके बाद से उद्धृत किया है। (६) यानी भाषा में, तिलावत (पठन) में नहीं; और यह चर्चा अल-ज़ज्जाज की मआनी अल-क़ुरआन ४/३६७ में है। (७) अल-ज़मख़्शारी ने अल-कश्शाफ़ ३/४५ में इसका ज़िक्र किया है, और हमें उनके अलावा किसी और के पास यह नहीं मिला।

۳۳۰

سورہ غافر: آیات ۵ - ۹

...عذاب ان پر۔

﴿وَجَدَلُوا بِالْبَطِلِ لِيُدْحِضُوا بِهِ الْحَقَّ﴾ یعنی: تاکہ (حق کو) زائل کر دیں۔ اور اسی سے ہے: "مکان دَحْض"، یعنی: پھسلنے کی جگہ (۱)، اور باطل پھسلنے والا (داحض) ہے؛ اس لیے کہ وہ پھسلتا اور ڈگمگاتا ہے، ٹھہرتا نہیں۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: انہوں نے انبیاء سے شرک کے ذریعے جھگڑا کیا تاکہ اس کے ذریعے ایمان کو باطل کر دیں (۲)۔ ﴿فَأَخَذْتُهُمْ﴾ یعنی: عذاب کے ساتھ ﴿فَكَيْفَ كَانَ عِقَابِ﴾ یعنی: جھٹلانے والی امتوں کا انجام! یعنی: کیا انہوں نے اسے حق نہیں پایا؟!

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَكَذَلِكَ حَقَّتْ﴾ یعنی: واجب اور لازم ہوگئی؛ یہ "حق" سے ماخوذ ہے کیونکہ وہ لازم ہوتا ہے (۳)۔ ﴿كَلِمَتُ رَبِّكَ﴾ یہ عام قراءت ہے واحد کے ساتھ اور نافع اور ابن عامر نے جمع کے ساتھ "كَلِمَاتُ" پڑھا ہے (۴)۔

﴿عَلَى الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّهُمْ﴾ اخفش نے کہا (۵): یعنی: اس لیے کہ وہ اور بایں طور کہ وہ۔ زجاج نے کہا: ہمزہ کے کسرہ (زیر) کے ساتھ "اِنَّهُم" بھی جائز ہے (۶)۔ ﴿أَصْحَبُ النَّارِ﴾ یعنی: اس میں عذاب دیے جانے والے، اور کلام مکمل ہوگیا، پھر نیا جملہ شروع کیا اور فرمایا: ﴿الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيُؤْمِنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ اور مروی ہے کہ: حاملینِ عرش کے پاؤں نچلی زمین میں ہیں اور ان کے سر عرش کو چیر چکے ہیں، وہ سراپا عجز و نیاز ہیں اپنی نگاہیں اوپر نہیں اٹھاتے، اور وہ معزز ترین اور افضل ترین فرشتے ہیں۔ حدیث میں ہے: "بے شک

اللہ تبارک و تعالیٰ نے تمام فرشتوں کو حکم دیا کہ وہ حاملینِ عرش پر صبح و شام سلام بھیجیں، ان کو دوسرے تمام فرشتوں پر فضیلت دینے کے لیے" (۷)۔

اور کہا جاتا ہے: اللہ نے عرش کو سبز رنگ کے جوہر (موتی) سے پیدا کیا، اور اس کے پاؤں میں سے دو کے درمیان ایک تیز اڑنے والے پرندے کی اسی ہزار سال کی مسافت جتنا فاصلہ ہے۔ اور کہا گیا: عرش کے گرد فرشتوں کی ستر ہزار صفیں ہیں۔

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۴ / ۲۶ ۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۱۴۴ ۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۴ / ۲۶ ۔ (۴) السبعة ص ۵۶۷ ، والتیسیر ص ۱۲۲ ۔ (۵) معانی القرآن ۲ / ۶۷۵ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے إعراب القرآن ۴ / ۲۶ اور اس کے بعد سے نقل کیا ہے۔ (۶) یعنی لغت میں، تلاوت میں نہیں، اور کلام معانی القرآن للزجاج ۴ / ۳۶۷ میں ہے۔ (۷) اسے زمخشری نے الکشاف ۳ / ۴۵ میں ذکر کیا ہے، اور ہمیں ان کے علاوہ کسی اور کے پاس یہ نہیں ملا۔

331 Surah Ghafir: Verses 6-9

They circumambulate it, chanting "La ilaha illa Allah" (Tahlil) and "Allahu Akbar" (Takbir). Behind them are seventy thousand rows standing, having placed their hands on their shoulders, raising their voices with Tahlil and Takbir. Behind them are a hundred thousand rows, having placed their right hands over their left hands. None among them glorifies God except in a manner different from (1) another.

Ibn Abbas recited: "Al-Urush" with a damma on the 'Ain (2); Al-Zamakhshari, may Allah have mercy on him, mentioned all of them.

It was said: This is connected to the mention of the disbelievers; because the meaning - and Allah knows best - is: {Those who bear the Throne and those around it} exalt Allah, Almighty and Majestic, from what the disbelievers say, {and ask forgiveness for those who believe}, meaning: they ask forgiveness for them from Allah Almighty (3).

The sayings of the people of exegesis are that the Throne is the bed (seat), and that it is a physical entity created by Allah, Almighty and Majestic. He ordered angels to carry it and commanded them to venerate it and circumambulate it; just as He created a house on earth and ordered the children of Adam to circumambulate it and face it in prayer (4).

Ibn Tahman narrated, on the authority of Musa bin Uqbah, on the authority of Muhammad bin al-Munkadir, on the authority of Jabir bin Abdullah al-Ansari, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "I have been permitted to speak about one of the angels of Allah from the bearers of the Throne; the distance between his earlobe and his shoulder is a journey of seven hundred years." Mentioned by Al-Bayhaqi (5). It was mentioned previously in "Al-Baqarah" in the Verse of the Throne (Ayat al-Kursi) regarding the greatness of the Throne, and that it is the greatest of creations (6).

Thawr bin Yazid narrated, on the authority of Khalid bin Ma'dan, on the authority of Ka'b al-Ahbar, that he said: When Allah Almighty created the Throne, it said: Allah will not create a creation greater than me. So it shook, and Allah encircled it with a snake, for the snake...

(1) In the manuscript copies: "with what he glorified," and what is established is from (M), which corresponds to Al-Kashshaf 3/415, and the speech is from it as the author will mention. (2) Al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 132. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas

4/26-27. (4) Al-Asma' wa al-Sifat 2/272. (5) In Al-Asma' wa al-Sifat (846). (6) 4/275 onwards.

331 सूरह ग़ाफ़िर: आयत 6 - 9

वे इसके चारों ओर तहलील (ला इलाहा इल्लल्लाह) और तकबीर (अल्लाहु अकबर) कहते हुए चक्कर लगाते हैं, और उनके पीछे सत्तर हज़ार सफें(पंक्तियाँ) खड़ी हैं, जिन्होंने अपने हाथ अपने कंधों पर रखे हुए हैं, और अपनी आवाज़ों को तहलील और तकबीर के साथ बुलंद किए हुए हैं। उनके पीछे एक लाख सफें हैं, जिन्होंने अपने दाहिने हाथ को बाएं हाथों पर रखा हुआ है। उनमें से हर कोई अल्लाह की तस्बीह (महिमा) ऐसे अंदाज़ में कर रहा है जो दूसरे (1) से भिन्न है।

इब्न अब्बास ने 'ऐन' पर दम्मा (पेश) के साथ "अल-उरुश" पढ़ा (2); अज़-ज़मख्शरी (अल्लाह उन पर रहम करे) ने इन सबका उल्लेख किया है।

और कहा गया: यह काफ़िरों के उल्लेख से जुड़ा है; क्योंकि अर्थ - और अल्लाह बेहतर जानता है - यह है: {जो अर्श (सिंहासन) को उठाते हैं और जो उसके चारों ओर हैं} अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल की पाकी बयान करते हैं उन बातों से जो काफ़िर कहते हैं {और ईमान वालों के लिए मगफ़िरत (क्षमा) मांगते हैं} यानी: वे उनके लिए अल्लाह तआला से माफ़ी मांगते हैं (3)।

तफ़्सीर वालों (व्याख्याकारों) का कहना है कि अर्श एक तख्त (सिंहासन) है, और यह एक भौतिक शरीर है जिसे अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने बनाया है, और फरिश्तों को इसे उठाने का आदेश दिया, और उन्हें इसकी ताज़ीम (सम्मान) करने और इसके चारों ओर चक्कर लगाने का हुक्म दिया; जैसे उसने ज़मीन पर एक घर बनाया और आदम की औलाद को उसके चारों ओर चक्कर लगाने और नमाज़ में उसकी ओर मुँह करने का हुक्म दिया (4)।

इब्न तहमान ने मूसा बिन उकबा से, मुहम्मद बिन अल-मुनकादिर से, जाबिर बिन अब्दुल्ला अल-अंसारी से रिवायत की है, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "मुझे अल्लाह के फरिश्तों में से अर्श उठाने वाले एक फरिश्ते के बारे में बताने की अनुमति दी गई है; उसके कान की लौ और उसके कंधे के बीच की दूरी सात सौ साल का सफर है।" इसे अल-बैहकी (5) ने उल्लेख किया है, और "अल-बकरा" में आयतुल कुर्सी के तहत अर्श की महानता के बारे में गुज़र चुका है कि वह सबसे बड़ी रचना है (6)।

थौर बिन यज़ीद ने खालिद बिन मदान से, काब अल-अहबार से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब अल्लाह तआला ने अर्श को बनाया, तो उसने कहा: अल्लाह मेरे से बड़ी कोई चीज़ नहीं बनाएगा; तो वह कांपने लगा, फिर अल्लाह ने उसे एक साँप से घेर दिया, उस साँप के लिए...

(1) हस्तलिखित प्रतियों में: "जिसके साथ उसने तस्बीह की", और जो प्रमाणित है वह (M) से है, जो अल-कश्शाफ 3/415 के अनुरूप है, और बात उसी से है जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे। (2) अल-किरात अल-शाज़्ह, पृष्ठ 132। (3) इराब अल-कुरान, अल-नहहास द्वारा 4/26-27। (4) अल-अस्मा व अल-सिफ़ात 2/272। (5) अल-अस्मा व अल-सिफ़ात (846) में। (6) 4/275 और उसके बाद।

وہ اس کے گرد تہلیل اور تکبیر کہتے ہوئے طواف کرتے ہیں، اور ان کے پیچھے ستر ہزار صفیں کھڑی ہیں، جنہوں نے اپنے ہاتھ اپنے کندھوں پر رکھے ہوئے ہیں، اور اپنی آوازوں کو تہلیل اور تکبیر کے ساتھ بلند کیے ہوئے ہیں۔ ان کے پیچھے ایک لاکھ صفیں ہیں، جنہوں نے دائیں ہاتھوں کو بائیں ہاتھوں پر رکھا ہوا ہے۔ ان میں سے کوئی بھی ایسا نہیں ہے مگر وہ اللہ کی تسبیح ایسے انداز میں کر رہا ہے جو دوسرے (۱) کے تسبیح کرنے کے مشابہ نہیں۔

ابن عباس نے 'عین' کے ضمہ کے ساتھ «العُرُش» پڑھا (۲)؛ زمخشری رحمہ اللہ نے ان سب کا ذکر کیا ہے۔

اور کہا گیا: یہ کفار کے ذکر سے جڑا ہوا ہے؛ کیونکہ معنی - اور اللہ بہتر جانتا ہے - یہ ہے: ﴿جو عرش کو اٹھائے ہوئے ہیں اور جو اس کے گرد ہیں﴾ وہ اللہ عزوجل کو ان باتوں سے پاک بیان کرتے ہیں جو کفار کہتے ہیں ﴿اور ایمان لانے والوں کے لیے مغفرت طلب کرتے ہیں﴾ یعنی: وہ ان کے لیے اللہ تعالیٰ سے بخشش مانگتے ہیں (۳)۔

اہلِ تفسیر کے اقوال اس پر ہیں کہ عرش ایک تخت ہے، اور یہ ایک مجسم جسم ہے جسے اللہ عزوجل نے پیدا کیا، اور فرشتوں کو اسے اٹھانے کا حکم دیا، اور انہیں اس کی تعظیم اور طواف کے ذریعے اپنی عبادت کا حکم دیا؛ جیسے اس نے زمین پر ایک گھر بنایا اور بنی آدم کو اس کے طواف اور نماز میں اس کے استقبال کا حکم دیا (۴)۔

ابن طہمان نے موسیٰ بن عقبہ سے، انہوں نے محمد بن المنکدر سے، انہوں نے جابر بن عبداللہ الانصاری سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "مجھے اجازت دی گئی ہے

کہ میں اللہ کے فرشتوں میں سے عرش اٹھانے والے ایک فرشتے کے بارے میں بتاؤں؛ اس کے کان کی لو سے اس کے کندھے تک کا فاصلہ سات سو سال کی مسافت ہے" اسے بیہقی (۵) نے ذکر کیا ہے، اور "البقرہ" میں آیت الکرسی کے ضمن میں عرش کی عظمت کے بارے میں گزر چکا ہے کہ وہ تمام مخلوقات میں سب سے عظیم ہے (۶)۔

ثور بن یزید نے خالد بن معدان سے، انہوں نے کعب الاحبار سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: جب اللہ تعالیٰ نے عرش کو پیدا کیا تو اس نے کہا: اللہ ہرگز مجھ سے بڑی کوئی مخلوق پیدا نہیں کرے گا؛ تو وہ لرزنے لگا، پھر اللہ نے اسے ایک سانپ سے گھیر لیا، اس سانپ کے لیے...

(۱) قلمی نسخوں میں: "بما سبح" ہے، اور جو (م) میں ثابت ہے، وہ الکشاف ۳/ ۴۱۵ کے موافق ہے، اور یہ کلام وہیں سے ہے جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۱۳۲۔ (۳) إعراب القرآن للنحاس ۴/ ۲۶-۲۷۔ (۴) الأسماء والصفات ۲/ ۲۷۲۔ (۵) الأسماء والصفات (۸۴۶) میں۔ (۶) ۴/ ۲۷۵ اور اس کے بعد۔

Surah Ghafir: Verses 7 - 9 332

...seventy thousand wings, in each wing seventy thousand feathers, in each feather seventy thousand faces, in each face seventy thousand mouths, in each mouth seventy thousand tongues. From their mouths every day comes praise (tasbih) equal to the number of raindrops, the number of leaves on trees, the number of pebbles and soil, the number of days in the world, and the number of all the angels. Then the serpent twisted around the Throne, and the Throne is to half the length of the serpent as it is coiled around it (1).

Mujahid said: Between the seventh heaven and the Throne are seventy thousand veils: a veil of light and a veil of darkness, a veil of light and a veil of darkness (2).

{Our Lord} i.e., they say: {Our Lord, You have encompassed all things in mercy and knowledge} i.e., Your mercy and Your knowledge have encompassed everything. Since the action was transferred from mercy and knowledge, it was put in the accusative case (mansub) as a specification (tafsir) (3).

{So forgive those who have repented} i.e., from polytheism (shirk) and sins {and followed Your way} i.e., the religion of Islam.

{And protect them from the punishment of Hellfire} i.e., avert it from them so that it does not reach them.

Ibrahim al-Nakha'i said: The companions of Abdullah used to say: The angels are better than Ibn al-Kawwa; they seek forgiveness for those on earth, while Ibn al-Kawwa bears witness of disbelief against them (4). Ibrahim said: They used to say: They do not withhold seeking forgiveness from anyone of the people of the Qibla (Muslims). Mutarrif ibn Abdullah said: We found the most sincere of God's servants towards God's servants to be the angels, and we found the most deceitful of God's servants towards God's servants to be Satan, and he recited this verse (5).

Yahya ibn Mu'adh al-Razi said to his companions regarding this verse: Understand it, for there is no paradise in the world more hopeful than it; for if a single angel were to ask God to forgive all believers, He would forgive them, how [much more so when...]

---

(1) This report is from the Isra'iliyyat narrated by Ka'b al-Ahbar from the books of the People of the Book. (2) Reported by al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (856). (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/27, and Tafsir al-Baghawi 4/93 similarly. (4) Reported by Abu Ubayd and Ibn al-Mundhir as in al-Durr al-Manthur 6/3, and Abdullah is Ibn Mas'ud,

and Ibn al-Kawwa is a man from the Kharijites, as in Tafsir Abi al-Layth 2/162 and the report is there. (5) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/178-179.

सूरा ग़ाफ़िर: आयतें ७ - ९ ३३२

...सत्तर हज़ार पंख, प्रत्येक पंख में सत्तर हज़ार पंख (पर), प्रत्येक पर में सत्तर हज़ार चेहरे, प्रत्येक चेहरे में सत्तर हज़ार मुँह, प्रत्येक मुँह में सत्तर हज़ार ज़ुबानें। उनके मुँह से हर दिन वर्षा की बूंदों की संख्या, पेड़ों के पत्तों की संख्या, कंकड़ों और मिट्टी की संख्या, दुनिया के दिनों की संख्या और सभी फरिश्तों की संख्या के बराबर तस्बीह (महिमा गान) निकलती है। फिर वह साँप अर्श (सिंहासन) के चारों ओर लिपट गया, और अर्श साँप की आधी लंबाई तक है जब वह उसके चारों ओर लिपटा हुआ है (१)।

मुजाहिद ने कहा: सातवें आसमान और अर्श के बीच सत्तर हज़ार पर्दे हैं: नूर (प्रकाश) का पर्दा और अंधेरे का पर्दा, नूर का पर्दा और अंधेरे का पर्दा (२)।

{ऐ हमारे रब} यानी, वे कहते हैं: {ऐ हमारे रब, तूने हर चीज़ को अपनी दया और ज्ञान से घेर रखा है} यानी, तेरी दया और तेरे ज्ञान ने हर चीज़ को घेर लिया है। जब क्रिया को दया और ज्ञान से स्थानांतरित किया गया, तो इसे व्याख्या (तफ़सीर) के रूप में 'नसब' (अक्यूसेटिव केस) में रखा गया (३)।

{तो उन लोगों को क्षमा कर दे जिन्होंने तौबा (पश्चात्ताप) की} यानी शिर्क और पापों से {और तेरे मार्ग का अनुसरण किया} यानी इस्लाम धर्म का।

{और उन्हें नरक की यातना से बचा} यानी इसे उनसे दूर कर दे ताकि यह उन तक न पहुँचे।

इब्राहिम अल-नख़ई ने कहा: अब्दुल्ला के साथी कहा करते थे: फरिश्ते इब्न अल-कव्वा से बेहतर हैं; वे धरती पर रहने वालों के लिए क्षमा माँगते हैं, जबकि इब्न अल-कव्वा उनके विरुद्ध कुफ़्र (अविश्वास) की गवाही देता है (४)। इब्राहिम ने कहा: वे कहते थे: वे किबला वालों (मुसलमानों) में से किसी के लिए भी माफ़ी माँगने से नहीं रुकते। मुतर्रिफ इब्न अब्दुल्ला ने कहा: हमने पाया कि अल्लाह के बंदों के प्रति सबसे सच्चे अल्लाह के बंदे फरिश्ते हैं, और हमने पाया कि अल्लाह के बंदों के प्रति अल्लाह के सबसे धोखेबाज बंदे शैतान हैं, और उन्होंने यह आयत पढ़ी (५)।

याह्या इब्न मुआज़ अल-राज़ी ने इस आयत के बारे में अपने साथियों से कहा: इसे समझो, क्योंकि दुनिया में इससे अधिक आशाजनक कोई स्वर्ग नहीं है; यदि एक भी फरिश्ता अल्लाह से सभी ईमान वालों (मोमिनों) को क्षमा करने के लिए कहे, तो वह उन्हें क्षमा कर देगा, फिर कैसे...

(१) यह रिपोर्ट इस्राईलीयात से है जिसे काब अल-अहबार ने अहले किताब की किताबों से सुनाया है। (२) अल-बैहक़ी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' (८५६) में उद्धृत किया है। (३) 'इराब अल-क़ुरआन' अन-नह़्ह़ास ४/२७ द्वारा, और 'तफ़सीर अल-बगवी' ४/९३ में इसी तरह। (४) अबू उबैद और इब्न अल-मुन्ज़िर ने उद्धृत किया जैसा कि 'अल-दुर्र अल-मन्सूर' ६/३ में है, और अब्दुल्ला इब्न मसूद हैं, और इब्न अल-कव्वा ख़ारिजियों में से एक व्यक्ति है, जैसा कि 'तफ़सीर अबी अल-लैथ' २/१६२ में है और रिपोर्ट वहां है। (५) अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर २/१७८-१७९ में उद्धृत किया।

سورہ غافر: آیات ۷ - ۹ ۳۳۲

...ستر ہزار پر، ہر پر میں ستر ہزار بازو، ہر بازو میں ستر ہزار چہرے، ہر چہرے میں ستر ہزار منہ، ہر منہ میں ستر ہزار زبانیں۔ ان کے منہ سے ہر روز بارش کے قطروں کی تعداد، درختوں کے پتوں کی تعداد، کنکریوں اور مٹی کی تعداد، دنیا کے دنوں کی تعداد اور تمام فرشتوں کی تعداد کے برابر تسبیح نکلتی ہے۔ پھر وہ سانپ عرش کے گرد لپٹ گیا، اور عرش سانپ کی آدھی لمبائی تک ہے جب وہ اس کے گرد لپٹا ہوا ہے (۱)۔

اور مجاہد نے کہا: ساتویں آسمان اور عرش کے درمیان ستر ہزار پردے ہیں: نور کا پردہ اور تاریکی کا پردہ، نور کا پردہ اور تاریکی کا پردہ (۲)۔

﴿رَبَّنَا﴾ یعنی، وہ کہتے ہیں: ﴿رَبَّنَا وَسِعْتَ كُلَّ شَيْءٍ رَّحْمَةً وَعِلْمًا﴾ یعنی، تیری رحمت اور تیری علم نے ہر چیز کو گھیر رکھا ہے، چنانچہ جب فعل کو رحمت اور علم سے منتقل کیا گیا تو اسے تفسیر (تمیز) کے طور پر نصب دیا گیا (۳)۔

﴿فَاغْفِرْ لِلَّذِينَ تَابُوا﴾ یعنی: شرک اور گناہوں سے ﴿وَاتَّبَعُوا سَبِيلَكَ﴾ یعنی: دینِ اسلام۔

﴿وَقِهِمْ عَذَابَ الْجَحِيمِ﴾ یعنی: اسے ان سے دور کر دے تاکہ وہ ان تک نہ پہنچ سکے۔

ابراہیم النخعی نے کہا: عبداللہ (بن مسعود) کے ساتھی کہا کرتے تھے: فرشتے ابن الکواء سے بہتر ہیں؛ وہ زمین والوں کے لیے استغفار کرتے ہیں اور ابن الکواء ان پر کفر کی گواہی دیتا ہے(۴)، ابراہیم نے کہا: اور وہ کہا کرتے تھے: وہ اہل قبلہ میں سے کسی سے بھی استغفار کو نہیں روکتے۔ مطرف بن عبداللہ نے کہا: ہم نے اللہ کے بندوں کے لیے اللہ کے بندوں میں سب سے زیادہ خیر خواہ

فرشتوں کو پایا، اور ہم نے اللہ کے بندوں کے لیے اللہ کے بندوں میں سب سے زیادہ دھوکے باز شیطان کو پایا، اور انہوں نے یہ آیت تلاوت کی (۵)۔

اور یحییٰ بن معاذ الرازی نے اپنے ساتھیوں سے اس آیت کے بارے میں کہا: اسے سمجھو، دنیا میں اس سے زیادہ امید افزا کوئی جنت نہیں ہے؛ اگر ایک بھی فرشتہ اللہ سے تمام مؤمنوں کی مغفرت کا سوال کرے تو وہ انہیں بخش دے گا، تو پھر کیسے...

---

(۱) یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے جسے کعب الاحبار اہل کتاب کی کتب سے روایت کرتے ہیں۔ (۲) اسے بیہقی نے 'الاسماء والصفات' (۸۵۶) میں روایت کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۲۷/۴، اور تفسیر بغوی ۹۳/۴ اسی طرح۔ (۴) اسے ابو عبید اور ابن المنذر نے روایت کیا جیسا کہ 'الدر المنثور' ۳/۶ میں ہے، اور عبداللہ سے مراد ابن مسعود ہیں، اور ابن الکواء خارجیوں میں سے ایک شخص ہے، جیسا کہ تفسیر ابی اللیث ۱۶۲/۲ میں ہے اور خبر وہیں ہے۔ (۵) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر ۱۷۸/۲-۱۷۹ میں روایت کیا ہے۔

333 Surah Ghafir: Verses 7 - 9

All the angels and the carriers of the Throne seek forgiveness for the believers. Khalaf bin Hisham al-Bazzar, the reciter, said: "I was reciting to Sulaym bin Isa, and when I reached the verse: {and ask forgiveness for those who have believed}, he wept and then said: 'O Khalaf, how honorable is the believer to Allah; he is sleeping on his bed while the angels are seeking forgiveness for him.'"

His saying, Exalted be He: {Our Lord, and admit them to gardens of perpetual residence}. It is narrated that Umar bin al-Khattab asked Ka'b al-Ahbar: "What are the Gardens of Adn (Eden)?" He said: "Palaces of gold in Paradise, entered by the Prophets, the truthful (Siddiqun), the martyrs, and the just leaders."(1)

{which You have promised them}: "which" (al-lati) is in the accusative case as an adjective for the Gardens. {and whoever was righteous}: "whoever" (man) is in the accusative case as a conjunction to the pronoun suffix (them) in His saying: "admit them"(2). "And whoever was righteous" through faith.

{among their fathers, their spouses and their offspring}: A similar verse has already appeared in Surah "Ar-Ra'd"(3). Sa'id ibn Jubayr said: "A man will enter Paradise and say: 'O Lord, where are my father, my grandfather, and my mother? And where are my children and my grandchildren? And where are my wives?' It will be said: 'They did not perform deeds like yours.' He will say: 'O Lord, I used to work for myself and for them.' Then it will be said: 'Admit them to Paradise.' Then he recited: {Those who bear the Throne and those around it...} up to His saying: {and whoever was righteous among their fathers, their spouses and their offspring}(4). Close to this verse is His saying: {And those who believed and whose descendants followed them in faith - We will join with them their descendants}(5) [At-Tur: 21].

His saying, Exalted be He: {And protect them from the evil deeds}: Qatadah said: i.e., protect them from what harms them. It was also said the meaning is: protect them from the punishment of evil deeds(6). It is an imperative verb from: 'Waqahu Allah yaqihi wiqayatan', meaning: He preserved him. {And he whom You protect from evil deeds that Day - You have given him mercy}: i.e., by entering Paradise. {And that is the great attainment}: i.e., the great salvation.

(1) Reported by Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/178. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/27. (3) 12/60. (4) Reported by al-Tabari 20/286. (5) This is the recitation of Abu Amr. Al-Sab'a p. 612, and al-Taysir p. 203. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/548 similarly.

333 सूरा ग़ाफ़िर: आयतें 7 - 9

सभी फ़रिश्ते और अर्श के उठाने वाले ईमान वालों के लिए मग़फ़िरत (माफी) की दुआ करते हैं। क़ारी खलफ़ बिन हिशाम अल-बज़ार ने कहा: "मैं सुलेम बिन ईसा को सुना रहा था, जब मैं इस आयत पर पहुँचा: {और वे ईमान वालों के लिए मग़फ़िरत की दुआ करते हैं}, तो वह रो पड़े और फिर कहा: 'ऐ खलफ़, अल्लाह के नज़दीक मोमिन (ईमान वाला) कितना सम्मानित है; वह अपने बिस्तर पर सो रहा होता है और फ़रिश्ते उसके लिए मग़फ़िरत माँग रहे होते हैं।'"

अल्लाह तआला का इरशाद: {ऐ हमारे रब! और उन्हें हमेशा रहने वाले बाग़ों (जन्नत) में दाखिल कर}। रिवायत है कि उमर बिन अल-खत्ताब ने काब अल-अहबार से पूछा: "जन्नत-ए-अदन क्या है?" उन्होंने कहा: "जन्नत में सोने के महल, जिनमें नबी, सिद्दीक़, शहीद और न्यायप्रिय शासक दाखिल होंगे।"(1)

{जिसका तूने उनसे वादा किया है}: "जिसका" (अल्लती) जन्नत की सिफत (विशेषण) के रूप में नसब की स्थिति में है। {और जो नेक हुए}: "जो" (मन) 'उन्हें दाखिल कर' में मौजूद सर्वनाम पर मातूफ़ होने के कारण नसब की स्थिति में है(2)। "और जो नेक हुए" ईमान के साथ।

{उनके बाप-दादाओं, उनकी पत्नियों और उनकी औलाद में से}: इस आयत की समानता वाली आयत सूरा "अर-रअद" में गुज़र चुकी है(3)। सईद इब्न जुबैर ने कहा: "एक आदमी जन्नत में दाखिल होगा और कहेगा: 'ऐ मेरे रब, मेरे पिता, मेरे दादा और मेरी माँ कहाँ हैं? और मेरे बच्चे और पोते कहाँ हैं? और मेरी पत्नियाँ कहाँ हैं?' तो कहा जाएगा: 'उन्होंने तुम्हारे जैसे नेक काम नहीं किए हैं।' वह कहेगा: 'ऐ रब, मैं अपने लिए और उनके लिए काम किया करता था।' तब कहा जाएगा: ' उन्हें भी जन्नत में दाखिल कर दो।' फिर उन्होंने तिलावत की: {वे लोग जो अर्श को उठाए हुए हैं और जो उसके चारों ओर हैं...} अल्लाह के इस इरशाद तक: {और जो नेक हुए उनके बाप-दादाओं, उनकी पत्नियों और उनकी औलाद में से}(4)। इस आयत के करीब अल्लाह का यह फरमान है: {और जो लोग ईमान लाए और उनकी औलाद ने भी ईमान के साथ उनका अनुसरण किया, हम उनकी औलाद को भी उन्हीं के साथ मिला देंगे}(5) [अत-तूर: 21]।

अल्लाह तआला का इरशाद: {और उन्हें बुराइयों (के परिणामों) से बचा ले}: क़तादह ने कहा: यानी, उन्हें उन चीज़ों से बचा ले जो उन्हें तकलीफ दें। यह भी कहा गया है कि इसका अर्थ है: उन्हें बुराइयों के अज़ाब (सज़ा) से बचा ले(6)। यह 'वकाहुल्लाहु याकीहि विक़ायतन' से अम्र (आदेश) है, जिसका

अर्थ है: उसने उसकी हिफ़ाज़त की। {और उस दिन तूने जिसे बुराइयों से बचा लिया, उस पर तूने रहम किया}: यानी, उसे जन्नत में दाखिल करके। {और यही बड़ी कामयाबी है}: यानी, बड़ी निजात।

(1) इसे अब्द अल-रज्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/178 में उद्धृत किया है। (2) इराब अल-कुरान, अन-नहहास 4/27। (3) 12/60। (4) इसे अत-तबरी ने 20/286 में उद्धृत किया है। (5) यह अबू अम्र की क़िरअत है। अल-सबअ पृ. 612, और अत-तयसीर पृ. 203। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/548 इसी तरह।

333 سورہ غافر: آیات 7 - 9

تمام فرشتے اور عرش کے اٹھانے والے مومنوں کے لیے استغفار کرتے ہیں۔ قاری خلف بن ہشام البزار نے کہا: "میں سلیم بن عیسیٰ کو سنا رہا تھا، جب میں اس آیت پر پہنچا: ﴿وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ آمَنُوا﴾ (اور وہ ایمان والوں کے لیے بخشش طلب کرتے ہیں)، تو وہ رو پڑے اور پھر کہا: 'اے خلف، اللہ کے نزدیک مومن کتنا معزز ہے؛ وہ اپنے بستر پر سو رہا ہوتا ہے اور فرشتے اس کے لیے بخشش مانگ رہے ہوتے ہیں۔'"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿رَبَّنَا وَأَدْخِلْهُمْ جَنَّاتِ عَدْنٍ﴾ (اے ہمارے رب! اور انہیں ہمیشہ رہنے والی جنتوں میں داخل فرما)۔ روایت ہے کہ عمر بن الخطاب نے کعب الاحبار سے پوچھا: "جناتِ عدن کیا ہیں؟" انہوں نے کہا: "جنت میں سونے کے محلات، جن میں انبیاء، صدیقین، شہداء اور عادل حکمران داخل ہوں گے۔"(1)

﴿الَّتِي وَعَدْتَهُمْ﴾ (جس کا تو نے ان سے وعدہ کیا ہے): لفظ "التی" محلِ نصب میں ہے جو جنت کی صفت ہے۔ ﴿وَمَنْ صَلَحَ﴾ (اور وہ جو نیک ہوئے): "مَنْ" محلِ نصب میں ہے، "أَدْخِلْهُمْ" کی ضمیر (ہم) پر عطف کی بنا پر(2)۔ "اور وہ جو نیک ہوئے" ایمان کے ساتھ

﴿مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّتِهِمْ﴾ (ان کے باپ دادا، ان کی بیویوں اور ان کی اولاد میں سے): اس جیسی آیت سورہ "الرعد" میں گزر چکی ہے(3)۔ سعید بن جبیر نے کہا: "ایک شخص جنت میں داخل ہوگا اور کہے گا: 'اے میرے رب، میرے والد، میرے دادا اور میری ماں کہاں ہیں؟ اور میرے بچے اور پوتے پوتیاں کہاں ہیں؟ اور میری بیویاں کہاں ہیں؟' تو کہا جائے گا: 'انہوں نے تمہارے جیسے عمل نہیں کیے۔' وہ کہے گا: 'اے رب، میں اپنے لیے اور ان کے لیے عمل کیا کرتا تھا۔' تب کہا جائے گا: 'انہیں بھی جنت میں داخل کر دو۔' پھر انہوں نے تلاوت کی: ﴿الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ

وَمَنْ حَوْلَهُ﴾ سے اللہ کے اس ارشاد تک: ﴿وَمَنْ صَلَحَ مِنْ آبَائِهِمْ وَأَزْوَاجِهِمْ وَذُرِّيَّتِهِمْ﴾(4)۔ اس آیت کے قریب اللہ کا یہ فرمان ہے: ﴿وَالَّذِينَ آمَنُوا وَاتَّبَعْنَاهُمْ ذُرِّيَّتَهُم بِإِيمَانٍ أَلْحَقْنَا بِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ﴾(5) [الطور: 21]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقِهِمُ السَّيِّئَاتِ﴾ (اور انہیں برائیوں سے بچا لے): قتادہ نے کہا: یعنی، انہیں ان چیزوں سے بچا لے جو انہیں بری لگیں یا تکلیف دیں۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ مراد ہے: انہیں برائیوں کے عذاب سے بچا لے(6)۔ یہ 'وَقَاهُ اللهُ يَقِيهِ وِقَايَةً' (اللہ نے اسے بچایا) سے امر کا صیغہ ہے، یعنی: اس کی حفاظت کی۔ ﴿وَمَنْ تَقِ السَّيِّئَاتِ يَوْمَئِذٍ فَقَدْ رَحِمْتَهُ﴾ (اور اس دن تو نے جسے برائیوں سے بچا لیا، یقیناً اس پر تو نے رحم کیا): یعنی، جنت میں داخلے کے ذریعے سے۔ ﴿وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ﴾ (اور یہی بڑی کامیابی ہے): یعنی، بہت بڑی نجات۔

(1) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 178/2 میں نکالا ہے۔ (2) اعراب القرآن للنحاس 27/4۔ (3) 12/60۔ (4) اسے طبری نے 286/20 میں نکالا ہے۔ (5) یہ ابو عمرو کی قرأت ہے۔ السبعہ ص 612، اور التیسیر ص 203۔ (6) المحرر الوجیز 548/4 اسی طرح۔

Surah Ghafir: Verses 10 - 12 | 334

The Almighty said: {Indeed, those who disbelieve will be addressed, "The hatred of Allah for you was greater than your hatred of yourselves when you were invited to faith but you disbelieved." (10) They will say, "Our Lord, You made us die twice and gave us life twice, and we have confessed our sins. So is there to an exit any way?" (11) That is because, when Allah alone was called upon, you disbelieved; but if others were associated with Him, you believed. So the judgement is with Allah, the Most High, the Grand." (12)}

His saying: {Indeed, those who disbelieve will be addressed: "The hatred of Allah is greater than your hatred of yourselves...}

Al-Akhfash (1) said: "Lamaktu" (the hatred) - this is the 'lam' of initiation that occurred after "they will be addressed" because its meaning is: it will be said to them, and addressing is a form of speech. It was also said otherwise: The meaning is: it is said to them: "Allah's hatred" of you in the world {when you were invited to faith but you disbelieved} is "greater" than your hatred for each other on the Day of Resurrection; because some of them became enemies of one another and hated each other on the Day of Resurrection, so they submitted then, became humble, and asked for an exit from the Fire (2).

Al-Kalbi said: Every person among the people of the Fire says to himself: I hate you, O soul; so the angels say to them while they are in the Fire: Allah's hatred of you while you were in the world and messengers had been sent (3) to you but you did not believe, is more severe than your hatred of yourselves today.

Al-Hasan said: They are given their books, and when they look at their sins, they hate themselves, then it is called out: "Allah's hatred" of you in the world {when you were invited to faith but you disbelieved} is {greater than your hatred of yourselves} today.

Mujahid (4) said a similar meaning.

Qatada said: The meaning is: "Allah's hatred" for you {when you were invited to faith but you disbelieved} is "greater than your hatred of yourselves" when you witnessed the Fire (5). If it is asked: How can it be correct that they hate themselves? There are two aspects: One of them is that they placed themselves, through sins, in the position of...

(1) In Ma'ani al-Qur'an 2/675. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/27. (3) In (m): sent. (4) Ma'ani al-Qur'an by an-Nahhas 6/206-207. (5) Al-Tabari narrated the saying of Mujahid similarly and the saying of Qatada 20/288.

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 10 - 12 | 334

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक जिन लोगों ने कुफ़्र किया उन्हें पुकारा जाएगा कि: "अल्लाह का नफ़रत करना तुमसे ज़्यादा बड़ा था तुम्हारी अपनी जानों से नफ़रत करने से, जब तुम्हें ईमान की तरफ़ बुलाया जाता था तो तुम कुफ़्र करते थे।" (10) वे कहेंगे, "ऐ हमारे रब! तूने हमें दो बार मौत दी और दो बार ज़िन्दगी दी, पस हमने अपने गुनाहों का इक़रार कर लिया। तो क्या अब निकलने का कोई रास्ता है?" (11) यह इसलिए कि जब अकेले अल्लाह को पुकारा जाता था, तो तुम कुफ़्र करते थे, और अगर उसके साथ शरीक ठहराया जाता, तो तुम मान लेते थे। सो फ़ैसला अल्लाह ही के लिए है, जो सबसे ऊँचा और सबसे बड़ा है।" (12)}

उसका फ़रमान: {बेशक जिन लोगों ने कुफ़्र किया उन्हें पुकारा जाएगा...}

अल-अख़फ़श (1) ने कहा: "लमक़्तु" में यह 'लाम' इब्तिदा (प्रारंभ) का है जो "युनादौना" के बाद आया है क्योंकि इसका अर्थ है: उनसे कहा जाता है, और पुकारना एक कहना है। दूसरों ने कहा: अर्थ यह है: उनसे कहा जाता है: दुनिया में तुम पर "अल्लाह की नफ़रत" {जब तुम्हें ईमान की तरफ़ बुलाया जाता था तो तुम कुफ़्र करते थे} "बड़ी" है क़यामत के दिन तुम्हारी एक-दूसरे से नफ़रत से; क्योंकि उनमें से कुछ क़यामत के दिन एक-दूसरे के दुश्मन हो गए और एक-दूसरे से नफ़रत करने लगे, तो उस समय उन्होंने आज्ञा मानी, झुक गए और आग से निकलने की माँग की (2)।

अल-क़ल्बी ने कहा: आग वालों में से हर इंसान अपने आप से कहता है: ऐ नफ़्स (आत्मा)! मैं तुझसे नफ़रत करता हूँ; तो फ़रिश्ते उनसे कहते हैं जबकि वे आग में हैं: अल्लाह की तुम पर नफ़रत जब तुम दुनिया में थे और तुम्हारी तरफ़ रसूल भेजे गए थे (3) लेकिन तुम ईमान नहीं लाए, आज तुम्हारी अपनी जानों से नफ़रत करने से ज़्यादा सख़्त है।

अल-हसन ने कहा: उन्हें उनकी किताबें दी जाएँगी, और जब वे अपने गुनाहों को देखेंगे तो अपनी जानों से नफ़रत करेंगे, फिर आवाज़ दी जाएगी: दुनिया में तुम पर "अल्लाह की नफ़रत" {जब तुम्हें ईमान की तरफ़ बुलाया जाता था तो तुम कुफ़्र करते थे} आज {तुम्हारी अपनी जानों से नफ़रत करने से बड़ी} है।

मुजाहिद (4) ने भी यही अर्थ बताया।

क़तादा ने कहा: अर्थ यह है: तुम्हारे लिए "अल्लाह की नफ़रत" {जब तुम्हें ईमान की तरफ़ बुलाया जाता था तो तुम कुफ़्र करते थे} "तुम्हारी अपनी जानों से नफ़रत करने से बड़ी" है जब तुमने आग को देख लिया (5)। अगर पूछा जाए: यह कैसे सही हो सकता है कि वे अपनी जानों से नफ़रत करें? तो इसके दो पहलू हैं: पहला यह कि उन्होंने गुनाहों के ज़रिए उन्हें ऐसी जगह ला खड़ा किया...

(1) मआनी अल-क़ुरआन 2/675 में। (2) इअ़राब अल-क़ुरआन लिन्नहस 4/27। (3) (m) में: भेजा गया। (4) मआनी अल-क़ुरआन लिन्नहस 6/206-207। (5) अल-तबरी ने मुजाहिद की बात और क़तादा की बात रिवायत की है 20/288।

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {بے شک جن لوگوں نے کفر کیا انہیں پکارا جائے گا کہ: "تمہارا اپنی جانوں سے بیزار ہونا اس سے کہیں بڑھ کر اللہ تم سے بیزار تھا، جب تمہیں ایمان کی طرف بلایا جاتا تھا تو تم کفر کرتے تھے۔" (۱۰) وہ کہیں گے، "اے ہمارے رب! تو نے ہمیں دو بار موت دی اور دو بار زندگی دی، پس ہم نے اپنے گناہوں کا اعتراف کر لیا۔ تو کیا اب نکلنے کی کوئی راہ ہے؟" (۱۱) یہ اس لیے کہ جب اکیلے اللہ کو پکارا جاتا تھا تو تم کفر کرتے تھے، اور اگر اس کے ساتھ شریک ٹھہرایا جاتا تو تم مان لیتے تھے۔ سو فیصلہ اللہ ہی کے لیے ہے، جو سب سے بلند اور سب سے بڑا ہے۔" (۱۲)}

اس کا قول: {بے شک جن لوگوں نے کفر کیا انہیں پکارا جائے گا کہ اللہ کی بیزاری...}

اخفش (۱) نے کہا: "لَمَقْتُ" میں یہ لامِ ابتدا ہے جو "يُنَادَوْنَ" کے بعد واقع ہوا ہے کیونکہ اس کا مطلب ہے: ان سے کہا جاتا ہے، اور ندا (پکار) قول ہے۔ دوسروں نے کہا: معنی یہ ہے کہ: ان سے کہا جاتا ہے: دنیا میں تم پر "اللہ کی بیزاری" {جب تمہیں ایمان کی طرف بلایا جاتا تھا تو تم کفر کرتے تھے} "بڑی" ہے تمہارے ایک دوسرے سے بیزار ہونے سے قیامت کے دن؛ کیونکہ ان میں سے بعض قیامت کے دن ایک دوسرے کے دشمن ہو گئے اور ایک دوسرے سے بیزار ہوئے، تو اس وقت انہوں نے اطاعت کی، جھک گئے اور آگ سے نکلنے کی درخواست کی (۲)۔

الکلبی نے کہا: آگ والوں میں سے ہر انسان اپنے آپ سے کہتا ہے: اے نفس! میں تجھ سے بیزار ہوں؛ تو فرشتے ان سے کہتے ہیں جب کہ وہ آگ میں ہوں گے: اللہ کا تم سے بیزار ہونا جب تم دنیا

میں تھے اور تمہاری طرف رسول بھیجے گئے تھے (۳) مگر تم ایمان نہ لائے، تمہارے آج اپنی جانوں سے بیزار ہونے سے زیادہ سخت ہے۔

الحسن نے کہا: انہیں ان کے اعمال نامے دیے جائیں گے، اور যখন وہ اپنے گناہوں کو دیکھیں گے تو اپنی جانوں سے بیزار ہوں گے، پھر پکارا جائے گا: دنیا میں تم پر "اللہ کی بیزاری" {جب تمہیں ایمان کی طرف بلایا جاتا تھا تو تم کفر کرتے تھے} آج {تمہارے اپنی جانوں سے بیزار ہونے سے بڑی} ہے۔

مجاہد (۴) نے بھی یہی معنی بیان کیے۔

قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے: تمہارے لیے "اللہ کی بیزاری" {جب تمہیں ایمان کی طرف بلایا جاتا تھا تو تم کفر کرتے تھے} "تمہاری اپنی جانوں سے بیزار ہونے سے بڑی" ہے جب تم نے آگ کا معائنہ کر لیا (۵)۔ اگر کہا جائے: یہ کیسے صحیح ہو سکتا ہے کہ وہ اپنی جانوں سے بیزار ہوں؟ تو اس میں دو پہلو ہیں: ایک یہ کہ انہوں نے گناہوں کے ذریعے انہیں اس مقام پر لا کھڑا کیا...

(۱) معانی القرآن ۶۷۵/۲ میں۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۲۷/۴۔ (۳) (م) میں: بعث۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۲۰۶/۶-۲۰۷۔ (۵) طبری نے مجاہد کا قول اسی طرح اور قتادہ کا قول تخریج کیا ہے ۲۸۸/۲۰۔

...the detested ones. Second: When they reached a state where passion had ceased and they realized that their own souls were what had caused them to perish in sins, they detested them.

Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: When the people of the Fire despaired of what was with the keepers (of Hell) and Malik said to them: {Indeed, you are to remain} [Az-Zukhruf: 77] as will come. Some of them said to others: O you people, indeed there has descended upon you of the punishment and affliction what you see, so come, let us be patient; perhaps patience will benefit us as the patience of the people of obedience benefited them in their obedience to Allah, for patience benefited them when they were patient. So they agreed upon patience and were patient, and their patience was long. Then they became distressed and called out: {It is all the same to us whether we show impatience or remain patient: for us there is no place of escape.} meaning: no refuge. At that, Iblis said: {Indeed, Allah had promised you the promise of truth. And I promised you, but I betrayed you. But I had no authority over you} up to his saying: {I cannot be a helper to you, nor can you be a helper to me.} He says: not helping you at all. {Indeed, I deny your association of me [with Allah] before.} [Ibrahim: 22]. When they heard his speech, they detested themselves. He said: Then they were called: {The loathing of Allah is greater than your loathing of yourselves, for you were invited to faith but you disbelieved} up to His saying: {So is there any way out?} He said: So he responded to them: {That is because, when Allah was called upon alone, you disbelieved; but if others were associated with Him, you believed. So the judgement is with Allah, the Most High, the Grand.} Mentioned by Ibn al-Mubarak(3).

The saying of the Almighty: {They will say, "Our Lord, You have made us lifeless twice and given us life twice..."} The people of interpretation differed regarding the meaning of their saying: {You have made us lifeless twice and given us life twice.} Ibn Mas'ud, Ibn Abbas, Qatadah, and ad-Dahhak said: They were dead in the loins of their fathers, then He gave them life, then He made them die the death that is inevitable in the world, then He gave them life for the Resurrection and the Day of Judgment. So these are two lives and two deaths, and it is the saying of the Almighty: {How can you disbelieve in Allah when you were lifeless and He brought you to life; then He will cause you to die, then He will bring you [back] to life} [Al-Baqarah: 28].

(1) In (m): Abqathum. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/145-146. (3) And reported by al-Tabari 13/627 and 631 via Ibn al-Mubarak.

सूरा गाफिर: आयत 10 - 12 335

...घृणित। दूसरा: जब वे उस स्थिति में पहुँच गए जहाँ जुनून समाप्त हो गया और उन्हें पता चला कि उनकी अपनी आत्माओं ने ही उन्हें पापों में नष्ट कर दिया है, तो वे उनसे घृणा करने लगे।

मुहम्मद इब्न काब अल-कुरज़ी ने कहा: जब आग (नरक) के लोग उस चीज़ से निराश हो गए जो (नरक के) रखवालों के पास थी और मालिक ने उनसे कहा: {निस्संदेह, तुम्हें (यहीं) रहना है} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 77] जैसा कि आगे आएगा। उनमें से कुछ ने दूसरों से कहा: ऐ लोगो, तुम पर वह अज़ाब (दंड) और विपत्ति आ गई है जो तुम देख रहे हो, तो आओ, हम धैर्य रखें; शायद धैर्य हमें उसी तरह लाभ पहुँचाए जैसे आज्ञाकारी लोगों के धैर्य ने उन्हें अल्लाह की आज्ञाकारिता में लाभ पहुँचाया था, क्योंकि जब उन्होंने धैर्य रखा तो धैर्य ने उन्हें लाभ पहुँचाया। तो वे धैर्य पर सहमत हुए और धैर्य रखा, और उनका धैर्य लंबा चला। फिर वे व्याकुल हो गए और पुकार उठे: {हमारे लिए बराबर है चाहे हम बेचैनी दिखाएं या धैर्य रखें: हमारे लिए बचने की कोई जगह नहीं है।} यानी: कोई शरण नहीं। उस पर, इबलीस ने कहा: {निस्संदेह, अल्लाह ने तुमसे सच्चा वादा किया था। और मैंने (भी) तुमसे वादा किया था, लेकिन मैंने तुम्हारे साथ विश्वासघात किया। और मेरा तुम पर कोई अधिकार नहीं था} उसके इस कथन तक: {मैं तुम्हारी मदद नहीं कर सकता और न ही तुम मेरी मदद कर सकते हो।} वह कहता है: तुम्हें बिल्कुल भी मदद नहीं पहुँचा सकता। {निस्संदेह, मैंने उसे नकार दिया जो तुमने पहले मुझे (अल्लाह के साथ) शरीक किया था।} [इब्राहिम: 22]। जब उन्होंने उसका भाषण सुना, तो वे अपने आप से घृणा करने लगे। उसने कहा: फिर उन्हें पुकारा गया: {अल्लाह की घृणा तुम्हारी अपने आप से घृणा से कहीं बड़ी है, क्योंकि तुम्हें ईमान (विश्वास) की ओर बुलाया गया था लेकिन तुम इनकार करते रहे} उसके इस कथन तक: {तो क्या निकलने का कोई रास्ता है?} उसने कहा: तो उसने उन्हें उत्तर दिया: {यह इसलिए है क्योंकि जब अकेले अल्लाह को पुकारा जाता था, तो तुम इनकार करते थे; लेकिन यदि उसके साथ दूसरों को शरीक किया जाता था, तो तुम विश्वास कर लेते थे। तो निर्णय अल्लाह के पास है, जो सबसे ऊंचा और महान है।} इब्न अल-मुबारक द्वारा उल्लेखित(3)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {वे कहेंगे, "ऐ हमारे रब! तूने हमें दो बार बेजान किया और हमें दो बार जीवन दिया..."} व्याख्याकारों ने उनके इस कथन के अर्थ के बारे में मतभेद किया है: {तूने हमें दो बार बेजान किया और हमें दो बार जीवन दिया।} इब्न मसूद, इब्न अब्बास, कतादाह और अद-दहहाक ने कहा: वे अपने पिता की पीठ (लोइन्स) में निर्जीव थे, फिर उसने उन्हें जीवन दिया, फिर उसने उन्हें वह मौत दी जो दुनिया में अपरिहार्य है, फिर उसने उन्हें पुनरुत्थान और प्रलय के दिन के लिए जीवन

दिया। तो ये दो जीवन और दो मौतें हैं, और यही सर्वशक्तिमान का कथन है: {तुम अल्लाह का इनकार कैसे कर सकते हो जबकि तुम निर्जीव थे और उसने तुम्हें जीवन दिया; फिर वह तुम्हें मृत्यु देगा, फिर वह तुम्हें (पुन:) जीवित करेगा} [अल-बकराह: 28]।

---

(1) (m) में: "अब्क़ाहुम"। (2) अन-नुक़त वल-उयून 5/145-146। (3) और इसे अल-तबरी 13/627 और 631 ने इब्न अल-मुबारक के माध्यम से रिपोर्ट किया है।

سورة غافر: آیات ۱۰ - ۱۲ ۳۳۵

ممقوت۔ دوسرا: جب وہ اس حال کو پہنچ گئے کہ ان سے خواہشات ختم ہو گئیں اور انہیں معلوم ہو گیا کہ ان کے اپنے ہی نفسوں نے انہیں گناہوں میں ہلاک کیا ہے تو وہ ان (نفسوں) سے بیزار ہو گئے۔

اور محمد بن کعب القرظی نے کہا: جب اہلِ جہنم ان چیزوں سے مایوس ہو گئے جو داروغوں کے پاس تھیں اور مالک نے ان سے کہا: ﴿ إِنَّكُم مَّكِثُونَ ﴾ [الزخرف: ۷۷] (بے شک تمہیں ٹھہرنا ہے) جیسا کہ آئے گا۔ ان میں سے بعض نے بعض سے کہا: اے لوگو، تم پر وہ عذاب اور بلا نازل ہو چکی ہے جو تم دیکھ رہے ہو، تو آؤ ہم صبر کریں، شاید صبر ہمیں فائدہ دے جیسا کہ اہلِ اطاعت کو اللہ کی اطاعت پر صبر نے فائدہ دیا، تو صبر نے انہیں فائدہ پہنچایا جب انہوں نے صبر کیا۔ چنانچہ انہوں نے صبر پر اتفاق کیا، اور صبر کیا، ان کا صبر طویل ہو گیا، پھر وہ گھبرا گئے اور پکار اٹھے: ﴿ سَوَاءٌ عَلَيْنَا أَجَزِعْنَا أَمْ صَبَرْنَا مَا لَنَا مِن مَّحِيصٍ ﴾ یعنی: (ہمارے لیے برابر ہے خواہ ہم جزع فزع کریں یا صبر کریں، ہمارے لیے چھٹکارے کی کوئی جگہ نہیں) یعنی: کوئی جائے پناہ نہیں۔ اس پر ابلیس نے کہا: ﴿ إِنَّ اللَّهَ وَعَدَكُمْ وَعْدَ الْحَقِّ وَوَعَدتُّكُمْ فَأَخْلَفْتُكُمْ وَمَا كَانَ لِيَ عَلَيْكُم مِّن سُلْطَانٍ ﴾ یہاں تک کہ اس کا قول: ﴿ مَّا أَنَا بِمُصْرِخِكُمْ وَمَا أَنتُم بِمُصْرِخِيَّ ﴾ وہ کہتا ہے: میں تمہاری کچھ مدد نہیں کر سکتا ﴿ إِنِّي كَفَرْتُ بِمَا أَشْرَكْتُمُونِ مِن قَبْلُ ﴾ [ابراہیم: ۲۲] (بے شک میں نے اس کا انکار کیا جو تم نے مجھے پہلے شریک ٹھہرایا تھا)۔ جب انہوں نے اس کی گفتگو سنی تو اپنے نفسوں سے بیزار ہو گئے۔ اس نے کہا: تو انہیں پکارا گیا: ﴿ لَمَقْتُ اللَّهِ أَكْبَرُ مِن مَّقْتِكُمْ أَنفُسَكُمْ إِذْ تُدْعَوْنَ إِلَى الْإِيمَانِ فَتَكْفُرُونَ ﴾ یہاں تک کہ اس کے قول: ﴿ فَهَلْ إِلَى خُرُوجٍ مِّن سَبِيلٍ ﴾ (تو کیا نکلنے کی کوئی راہ ہے؟)

تک۔ اس نے کہا: تو انہیں جواب دیا گیا: ﴿ ذَٰلِكُم بِأَنَّهُ إِذَا دُعِيَ اللَّهُ وَحْدَهُ كَفَرْتُمْ وَإِن يُشْرَكْ بِهِ تُؤْمِنُوا فَالْحُكْمُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْكَبِيرِ ﴾ اسے ابن المبارک نے ذکر کیا ہے(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قَالُوا رَبَّنَا أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ ﴾ (انہوں نے کہا اے ہمارے رب! تو نے ہمیں دو بار مارا اور دو بار زندہ کیا) اہلِ تاویل نے ان کے قول ﴿ أَمَتَّنَا اثْنَتَيْنِ وَأَحْيَيْنَا اثْنَتَيْنِ ﴾ کے معنی میں اختلاف کیا ہے۔ ابن مسعود، ابن عباس، قتادہ اور ضحاک نے کہا: وہ اپنے باپوں کی پشتوں میں مردہ تھے، پھر اس نے انہیں زندہ کیا، پھر انہیں وہ موت دی جو دنیا میں ناگزیر ہے، پھر انہیں بعث اور قیامت کے لیے زندہ کیا۔ تو یہ دو زندگیاں اور دو موتیں ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنتُمْ أَمْوَاتًا فَأَحْيَاكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ ﴾ [البقرة: ۲۸] (تم اللہ کا انکار کیسے کرتے ہو حالانکہ تم مردہ تھے تو اس نے تمہیں زندہ کیا، پھر وہ تمہیں موت دے گا پھر وہ تمہیں زندہ کرے گا)۔

---

(۱) نسخہ (م) میں: أبقتهم (انہیں باقی رکھا)۔ (۲) النکت والعیون ٥/ ١٤٥-١٤٦۔ (۳) اور اسے طبری نے ١٣/ ٦٢٧ اور ٦٣١ میں ابن المبارک کے واسطے سے روایت کیا ہے۔

336 Surah Ghafir: Verses 11 - 12 Al-Suddi said: They were caused to die in this world, then He brought them to life in their graves (1) for questioning, then they were caused to die, then they were brought to life in the Hereafter (2). This view was adopted because the term "dead" is not conventionally applied to the nutfah (sperm/ embryo). Scholars have used this as evidence to prove the questioning in the grave. If the reward and punishment were for the soul only and not the body, then what would be the meaning of bringing to life and causing to die? For those who limit the rulings of the Hereafter to souls, the soul does not die, change, or decay; it is living in essence, and neither death, nor fainting, nor annihilation can touch it. Ibn Zayd said regarding His saying: {Our Lord, You have made us to die twice} the verse; he said: He created them in the loins of Adam, brought them forth (3) and gave them life, and took the covenant from them, then He caused them to die, then He gave them life in this world, then He caused them to die (4). This was previously mentioned in "Al-Baqarah" (5). {and we have acknowledged our sins} they acknowledged when acknowledgement does not benefit them, and they regretted when regret does not benefit. {Is there any way to exit?} meaning: Can we be returned to the world to act in obedience to You? Similar to it: {Is there any way of return?} [Ash-Shura: 44], and His saying: {so return us [to the world] that we may work righteousness} [As-Sajdah: 12], and His saying: {Oh, would that we could be returned} the verse [Al-An'am: 27]. The words of the Almighty: {That is because, when Allah alone was called upon, you disbelieved}. "That is" (Dhalikum) is in the position of Raf' (nominative), meaning: the matter is "that" or "that" is the punishment you are in because of your disbelief. There is an ellipsis in the speech whose estimation is: It was answered to them that there is no way to return. And that is because you "when Allah was called upon" i.e., when Allah's oneness was proclaimed.

---

(1) In (m): the graves. (2) Al-Tabari cited the preceding views in 20/290-292. (3) In the manuscripts: "and extracted them", and what is established is from (m). (4) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/549 similarly, and he said: This is a weak opinion because it involves bringing to life three times. (5) 1/374-375. (6) In (m): where it does not benefit them.

336 सूरा ग़ाफ़िर: आयत 11 - 12 अस-सुद्दी ने कहा: उन्हें दुनिया में मार दिया गया, फिर उन्हें उनकी कब्रों में जीवित किया गया (1) सवाल पूछने के लिए, फिर उन्हें मार दिया गया, फिर परलोक में जीवित किया गया (2)। यह दृष्टिकोण इसलिए अपनाया गया क्योंकि 'मृत' शब्द सामान्यतः 'नुतफ़ा' (वीर्य/भ्रूण) पर लागू नहीं होता है। विद्वानों ने इसे कब्र के सवाल को साबित करने के लिए प्रमाण के रूप में इस्तेमाल किया है। यदि पुरस्कार और दंड केवल आत्मा के लिए होते न कि शरीर के लिए, तो जीवित करने और मारने का क्या अर्थ होता? जो लोग परलोक के निर्णयों को केवल आत्माओं तक सीमित रखते हैं, उनके लिए आत्मा न तो मरती है, न बदलती है और न ही नष्ट होती है; वह अपने आप में जीवित है, और न तो मृत्यु, न ही बेहोशी और न ही विनाश उसे छू सकता है। इब्न ज़ैद ने अल्लाह के इस कथन के बारे में कहा: {हे हमारे रब, तूने हमें दो बार मौत दी} आयत; उन्होंने कहा: उसने उन्हें आदम की पीठ में पैदा किया, और उन्हें निकाला (3) और उन्हें जीवन दिया, और उनसे वचन लिया, फिर उसने उन्हें मार दिया, फिर उसने उन्हें दुनिया में जीवन दिया, फिर उसने उन्हें मार दिया (4)। इसका उल्लेख पहले "अल-बकरा" (5) में किया जा चुका है। {और हमने अपने पापों को स्वीकार कर लिया है} उन्होंने तब स्वीकार किया जब स्वीकार करना उन्हें लाभ नहीं पहुँचाता, और उन्होंने तब पछतावा किया जब पछतावा करना लाभ नहीं देता। {तो क्या निकलने का कोई रास्ता है?} अर्थात: क्या हमें दुनिया में वापस भेजा जा सकता है ताकि हम तेरी आज्ञा का पालन करें? इसके समान: {क्या वापस लौटने का कोई रास्ता है?} [अश-शूरा: 44], और उनका कथन: {अतः हमें वापस भेज दे कि हम नेक अमल करें} [अस-सजदा: 12], और उनका कथन: {काश कि हम वापस लौटा दिए जाते} आयत [अल-अनआम: 27]। सर्वशक्तिमान का कथन: {यह इसलिए है कि जब अकेले अल्लाह को पुकारा जाता था, तो तुम इनकार करते थे}। "वह" (ज़ालिकुम) रफ़ा (कर्ताकारक) की स्थिति में है, अर्थात: मामला "वह" है या "वह" वह दंड है जिसमें तुम अपने कुफ़्र (अविश्वास) के कारण हो। बातचीत में एक संक्षिप्तता है जिसका अनुमान यह है: उन्हें उत्तर दिया गया कि वापस लौटने का कोई रास्ता नहीं है। और वह इसलिए क्योंकि तुम "जब अल्लाह को पुकारा जाता" अर्थात जब अल्लाह की एकता घोषित की जाती।

---

(1) (m) में: कब्रें। (2) अल-तबरी ने पूर्वोक्त विचारों को 20/290-292 में उद्धृत किया है। (3) पाण्डुलिपियों में: "और उन्हें निकाला", और जो स्थापित है वह (m) से है। (4) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/549 में इसी तरह इसका उल्लेख किया है, और उन्होंने कहा: यह एक कमजोर

राय है क्योंकि इसमें तीन बार जीवित करना शामिल है। (5) 1/374-375। (6) (m) में: जहाँ उन्हें लाभ नहीं होता।

336 سورۃ غافر: آیات 11 - 12 سدی نے کہا: انہیں دنیا میں مار دیا گیا، پھر انہیں ان کی قبروں میں زندہ کیا گیا (1) سوال کے لیے، پھر انہیں مار دیا گیا، پھر آخرت میں زندہ کیا گیا (2)۔ یہ اس لیے کہا گیا کیونکہ 'میت' کا لفظ عرف عام میں نطفہ پر نہیں بولا جاتا۔ علماء نے اس سے قبر کے سوال کے ثبوت پر استدلال کیا ہے، اور اگر ثواب و عذاب صرف روح کے لیے ہوتا جسم کے لیے نہیں، تو زندہ کرنے اور مارنے کے کیا معنی ہوتے؟ اور روح ان لوگوں کے نزدیک جو آخرت کے احکام کو صرف روحوں تک محدود رکھتے ہیں، نہ مرتی ہے، نہ بدلتی ہے اور نہ ہی بوسیدہ ہوتی ہے، وہ اپنی ذات سے زندہ ہے، اسے نہ موت آسکتی ہے، نہ بے ہوشی اور نہ ہی فنا۔ ابن زید نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: {اے ہمارے رب، تو نے ہمیں دو بار موت دی} آیت؛ انہوں نے کہا: اللہ نے انہیں آدم کی پشت میں پیدا کیا، اور انہیں نکالا (3) اور انہیں زندگی دی، اور ان سے عہد و میثاق لیا، پھر انہیں مار دیا، پھر انہیں دنیا میں زندگی دی، پھر انہیں موت دی (4)۔ اور یہ تذکرہ سورہ "البقرہ" (5) میں گزر چکا ہے۔ {پس ہم نے اپنے گناہوں کا اعتراف کر لیا} انہوں نے اعتراف کیا وہاں جہاں اعتراف انہیں نفع نہیں دیتا اور پشیمان ہوئے اس وقت جب پشیمانی نفع نہیں دیتی۔ {تو کیا نکلنے کی کوئی راہ ہے؟} یعنی: کیا ہم دنیا کی طرف لوٹائے جا سکتے ہیں تاکہ ہم تیری اطاعت میں عمل کریں؛ اس کی مثال یہ ہے: {کیا واپسی کی کوئی راہ ہے؟} [الشوریٰ: 44]، اور اس کا قول: {پس ہمیں واپس لوٹا دے کہ ہم نیک عمل کریں} [السجدہ: 12]، اور اس کا قول: {اے کاش کہ ہم لوٹائے جاتے} آیت [الانعام: 27]۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {یہ اس لیے ہے کہ جب اکیلے اللہ کو پکارا جاتا تو تم کفر کرتے}۔ "ذلکم" رفع کے مقام پر ہے، یعنی: بات "یہ" ہے یا "وہ" عذاب ہے جس میں تم اپنے کفر کی وجہ سے ہو۔ اور کلام میں ایک پوشیدہ حصہ ہے جس کا

مفہوم یہ ہے: پس انہیں جواب دیا گیا کہ واپسی کی کوئی راہ نہیں ہے۔ اور وہ اس لیے کہ تم "جب اللہ کو پکارا جاتا" یعنی اللہ کی توحید بیان کی جاتی۔

---

(1) (م) میں: القبور (قبریں)۔ (2) طبری نے گذشتہ اقوال 20 / 290-292 میں نقل کیے ہیں۔ (3) خطی نسخوں میں: "واستخرجهم" (انہیں نکالا)، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔ (4) ابن عطیہ نے اسے المحرر الوجیز 4 / 549 میں اسی طرح ذکر کیا ہے، اور کہا: یہ ایک ضعیف قول ہے، کیونکہ اس میں احیاء (زندہ کرنا) تین مرتبہ ہے۔ (5) 1 / 374-375۔ (6) (م) میں: جہاں انہیں نفع نہ دے۔

Surah Ghafir: Verses 12 - 17 337

"[When He was called upon] alone, you disbelieved" and you denied that divinity belongs to Him alone, and if a polytheist associated others with Him, you believed him and accepted his word(1).

Al-Tha'labi said: I heard some scholars say: "And if partners are associated with Him" after being returned to the world if that were to happen, "you would believe" you would believe the polytheist; its like is: "But if they were returned, they would certainly revert to that which they were forbidden" [Al-An'am: 28] "So the judgment is with Allah, the Most High, the Most Great" far above having a female companion or a child.

Allah Almighty says: {It is He who shows you His signs and sends down for you from the sky, provision. But no one remembers except he who turns [to Allah] (13). So invoke Allah, [being] sincere to Him in religion, although the disbelievers dislike it (14). [He is] the Exaltor of ranks, Owner of the Throne; He places the inspiration of His command upon whom He wills of His servants to warn of the Day of Meeting (15). The Day they come forth nothing concerning them will be concealed from Allah. To whom belongs [all] sovereignty this Day? To Allah, the One, the Prevailing (16). This Day every soul will be recompensed for what it earned. No injustice today! Indeed, Allah is swift in account (17).}

Explanation of the Almighty's saying: {It is He who shows you His signs} meaning: the proofs of His Oneness and His power {and sends down for you from the sky, provision} He combined the manifestation of signs and the sending down of provision; because through signs is the uprightness of religions, and through provision is the uprightness of bodies. These signs are the heavens and the earths and what is in them and what is between them of the sun, moon, stars, winds, clouds, seas, rivers, springs, mountains, trees, and the remnants of nations that perished.

{But no one remembers} i.e., no one takes heed from these signs and thus unifies Allah {except he who turns [to Allah]} i.e., returns to the obedience of Allah {So invoke Allah} i.e., worship Him {sincere to Him in religion} i.e., worship. And it was said: obedience(2). {although the disbelievers dislike it} the worship of Allah, so do not worship anyone else.

Explanation of the Almighty's saying: {[He is] the Exaltor of ranks, Owner of the Throne} "Owner of the Throne" based on a suppressed subject. He said...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/27, and Tafsir al-Baghawi 4/93. (2) Tafsir al-Baghawi 4/94 similarly.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 12 - 17 337

"[जब उसे] अकेला [पुकारा गया], तो तुमने इनकार कर दिया" और तुमने इस बात से इनकार किया कि देवत्व केवल उसी के लिए है, और यदि कोई बहुदेववादी उसके साथ साझीदार ठहराता, तो तुम उसे सच मानते और उसकी बात पर विश्वास करते(1)।

अल-थलाबी ने कहा: मैंने कुछ विद्वानों को यह कहते हुए सुना: "और यदि उसके साथ साझीदार ठहराया जाए" दुनिया में वापस आने के बाद यदि ऐसा होता, "तो तुम विश्वास करते" तुम बहुदेववादी को सच मानते; इसका उदाहरण है: "और यदि वे वापस भेजे जाते, तो वे निश्चित रूप से उसी की ओर लौट आते जिससे उन्हें मना किया गया था" [अल-अनाम: 28] "अतः निर्णय अल्लाह के लिए है, जो सर्वोच्च, सबसे बड़ा है" इससे कि उसकी कोई पत्नी या संतान हो।

अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {वही है जो तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाता है और तुम्हारे लिए आकाश से रोज़ी उतारता है। और कोई नसीहत हासिल नहीं करता सिवाय उसके जो (अल्लाह की ओर) रुजू करता है (13)। अतः अल्लाह को पुकारो, उसके लिए दीन (धर्म) को शुद्ध करते हुए, चाहे काफ़िरों को बुरा लगे (14)। (वह) श्रेणियों को ऊँचा करने वाला, अर्श (सिंहासन) का स्वामी है; वह अपने हुक्म से रूह (वही) को अपने बंदों में से जिस पर चाहता है उतारता है ताकि वह मुलाकात के दिन (कयामत) से डराए (15)। जिस दिन वे सब निकल खड़े होंगे, अल्लाह से उनकी कोई चीज़ छिपी न रहेगी। आज बादशाहत किसकी है? अल्लाह की, जो अकेला है, सब पर ग़ालिब है (16)। आज हर जान को उसका बदला दिया जाएगा जो उसने कमाया। आज कोई ज़ुल्म नहीं! बेशक अल्लाह जल्द हिसाब लेने वाला है (17)।}

सर्वशक्तिमान के कथन की व्याख्या: {वही है जो तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाता है} यानी: उसके एकेश्वरवाद और उसकी शक्ति के प्रमाण {और तुम्हारे लिए आकाश से रोज़ी उतारता है} उसने निशानियों को प्रकट करने और रोज़ी उतारने के बीच सामंजस्य बिठाया; क्योंकि निशानियों के माध्यम से धर्मों की स्थिरता है, और रोज़ी के माध्यम से शरीरों की स्थिरता है। ये निशानियाँ आकाश और पृथ्वी हैं और जो उनमें हैं और उनके बीच सूर्य, चंद्रमा, तारे, हवाएँ, बादल, समुद्र, नदियाँ, झरने, पहाड़, पेड़ और नष्ट हो गई जातियों के अवशेष हैं।

{और कोई नसीहत हासिल नहीं करता} यानी: इन निशानियों से कोई सबक नहीं लेता और अल्लाह को एक नहीं मानता {सिवाय उसके जो रुजू करता है} यानी: अल्लाह की आज्ञाकारिता की ओर

लौटता है {अतः अल्लाह को पुकारो} यानी: उसकी इबादत करो {उसके लिए दीन को शुद्ध करते हुए} यानी: इबादत। और कहा गया: आज्ञाकारिता(2)। {चाहे काफ़िरों को बुरा लगे} अल्लाह की इबादत, तो तुम उसके अलावा किसी और की इबादत न करो।

सर्वशक्तिमान के कथन की व्याख्या: {(वह) श्रेणियों को ऊँचा करने वाला, अर्श का स्वामी है} "अर्श का स्वामी" एक छिपे हुए कर्ता के आधार पर। कहा...

(1) नह्हास द्वारा इराब अल-क़ुरान 4/27, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/93. (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/94 इसी तरह।

سورہ غافر: آیات ۱۲ - ۱۷ ۳۳۷

"جب اکیلے [اللہ کو پکارا گیا] تو تم نے کفر کیا" اور تم نے اس بات کا انکار کیا کہ الوہیت صرف اسی کے لیے خاص ہے، اور اگر کوئی مشرک اس کے ساتھ شریک ٹھہراتا تو تم اس کی تصدیق کرتے اور اس کی بات پر ایمان لاتے(۱)۔

ثعلبی نے کہا: میں نے بعض اہل علم کو کہتے سنا: ﴿وَإِن يُشْرَكْ بِهِۦ﴾ اگر اسے (دوبارہ دنیا میں بھیجنے کے بعد) شریک ٹھہرایا جاتا، ﴿تُؤْمِنُوا﴾ تو تم مشرک کی تصدیق کرتے؛ اس کی مثال یہ ہے: ﴿وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ﴾ [الانعام: ۲۸] "چنانچہ فیصلہ اللہ کے لیے ہے جو بلند و بالا اور بہت بڑا ہے" اس سے کہ اس کی کوئی بیوی یا اولاد ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وہی ہے جو تمہیں اپنی نشانیاں دکھاتا ہے اور تمہارے لیے آسمان سے رزق اتارتا ہے، اور نصیحت صرف وہی حاصل کرتا ہے جو (اللہ کی طرف) رجوع کرتا ہے (۱۳)۔ پس اللہ کو پکارو اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے، چاہے کافروں کو ناگوار گزرے (۱۴)۔ وہ درجے بلند کرنے والا، عرش کا مالک ہے، وہ اپنے حکم سے روح (وحی) کو اپنے بندوں میں سے جس پر چاہتا ہے نازل کرتا ہے تاکہ وہ ملاقات کے دن (قیامت) سے ڈرائے (۱۵)۔ جس دن وہ سب ظاہر ہوں گے، اللہ پر ان کی کوئی چیز پوشیدہ نہ رہے گی۔ آج کس کی بادشاہی ہے؟ اللہ ہی کی جو اکیلا، سب پر غالب ہے (۱۶)۔ آج ہر جان کو اس کا بدلہ دیا جائے گا جو اس نے کمایا۔ آج کوئی ظلم نہیں! بیشک اللہ جلد حساب لینے والا ہے (۱۷)۔﴾

اللہ تعالیٰ کے قول کی تفسیر: ﴿وہی ہے جو تمہیں اپنی نشانیاں دکھاتا ہے﴾ یعنی: اس کی توحید اور اس کی قدرت کے دلائل ﴿اور تمہارے لیے آسمان سے رزق اتارتا ہے﴾ آیات کے اظہار اور رزق کے نزول کو جمع کیا؛ اس لیے کہ آیات کے ذریعے ادیان کا قیام ہے، اور رزق کے ذریعے ابدان

کا قیام ہے۔ اور یہ آیات آسمان اور زمینیں ہیں اور جو کچھ ان میں ہے اور جو ان کے درمیان ہے، سورج، چاند، ستارے، ہوائیں، بادل، سمندر، دریا، چشمے، پہاڑ، درخت اور ہلاک ہونے والی قوموں کے آثار۔

﴿اور کوئی نصیحت حاصل نہیں کرتا﴾ یعنی: ان آیات سے کوئی عبرت نہیں پکڑتا اور اللہ کو ایک نہیں مانتا ﴿مگر وہی جو رجوع کرتا ہے﴾ یعنی: اللہ کی اطاعت کی طرف لوٹتا ہے ﴿پس اللہ کو پکارو﴾ یعنی: اس کی عبادت کرو ﴿اس کے لیے دین کو خالص کرتے ہوئے﴾ یعنی: عبادت۔ اور کہا گیا: اطاعت(۲)۔ ﴿چاہے کافروں کو ناگوار گزرے﴾ اللہ کی عبادت، پس تم اس کے علاوہ کسی کی عبادت نہ کرو۔

اللہ تعالیٰ کے قول کی تفسیر: ﴿درجے بلند کرنے والا، عرش کا مالک﴾ "عرش کا مالک" ایک مقدر مبتدا کی خبر کے طور پر۔ کہا...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۲۷/۴، اور تفسیر البغوی ۹۳/۴۔ (۲) تفسیر البغوی ۹۴/۴ اسی طرح۔

Al-Akhfash (1): It is permissible for it to be in the accusative case (mansub) based on praise.

The meaning of "Exalter of Ranks" (Rafi'u ad-Darajat) is: Exalted in attributes. Ibn Abbas, al-Kalbi, and Sa'id ibn Jubayr said: He raised (2) the seven heavens. Yahya ibn Salam said: He raised the ranks (3) of His allies (awliya') in Paradise. Thus, "Rafi'" (Exalted) here means "Rafi'" (Exalter); the form 'fa'eel' takes the meaning of the active participle 'fa'il'. According to the first opinion, it is one of the attributes of Essence, and its meaning is: He whose status is the highest, and He is the one worthy of ranks of praise and commendation, which are its types and doors; none is worthy of them besides Him; this was stated by al-Halimi (4). We have mentioned it in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna" (5), and praise be to Allah.

"Owner of the Throne" (Dhu al-'Arsh) means: its Creator and Owner, not that He is in need of it. It was said: It is from their saying: "So-and-so's throne was demolished," meaning his kingship and power ceased (6). So He, glorified be He, is "Owner of the Throne" in the sense of the permanence of His kingship and authority. We have explained this in "Al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna" (7).

﴿He sends down the Spirit﴾ means: revelation and prophethood ﴿upon whom He wills of His servants﴾. It is called "spirit" because people live by it; i.e., they come to life from the death of disbelief just as bodies live by spirits (8). Ibn Zayd said: The Spirit is the Quran; Allah Almighty said: ﴿And thus We have revealed to you an inspiration [spirit] of Our command﴾ (9) [Ash-Shura: 52]. It was also said: The Spirit is Gabriel; Allah Almighty said: ﴿The Trustworthy Spirit has brought it down. Upon your heart﴾ [Ash-Shu'ara: 193-194], and He said: ﴿Say, [O Muhammad], "The Holy Spirit has brought it down from your Lord in truth"﴾ [An-Nahl: 102].

﴿of His command﴾ means: of His word. It was said: of His decree. It was said: "min" (from/of) means "bi" (by/with), i.e.:

---

(1) In Ma'ani al-Quran 676/2, and the author quoted it from him through Al-Nahas in I'rab al-Quran 28/4. (2) In the copies: Rafi' (Exalted), and what is established is from al-Nukat wa al-'Uyun 147/5. And the speech is from him. (3) In (M): Elevation of a rank. (4) In al-Minhaj fi Shu'ab al-Iman 190/1. (5) p. 177. (6) Al-Sihah (Arsh) similarly. (7) p. 183. (8) Tafsir al-Baghawi 94/4. (9) Reported by al-Tabari 295/20.

अल-अख़फ़श (१): प्रशंसा के आधार पर इसे कर्म कारक (नसब) में रखना जायज़ है।

"पदवियों को ऊँचा करने वाला" (रफी'उद-दरजात) का अर्थ है: गुणों में महान। इब्न अब्बास, अल-कल्बी और सईद बिन जुबैर ने कहा: उसने सात आसमानों को ऊँचा किया (२)। याह्या बिन सलाम ने कहा: उसने जन्नत में अपने प्रियजनों (औलिया) के पदों को ऊँचा किया (३)। इस प्रकार, यहाँ "रफी'" (उच्च) का अर्थ "राफ़ि'" (ऊँचा करने वाला) है; 'फ़ईल' यहाँ 'फ़ाइल' (कर्ता) के अर्थ में है। पहले मत के अनुसार, यह अस्तित्वगत गुणों (सिफ़ाते ज़ात) में से है, और इसका अर्थ है: वह जिसकी हैसियत सबसे ऊँची है, और वही प्रशंसा और स्तुति के पदों का पात्र है, जो उसकी विभिन्न श्रेणियाँ और द्वार हैं; उसके अलावा कोई और इनका पात्र नहीं है; यह अल-हलीमी (४) ने कहा है। हमने इसका उल्लेख "अल-किताब अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" (५) में किया है, और अल्लाह की स्तुति हो।

"अर्श (सिंहासन) का स्वामी" (ज़ू अल-अर्श) का अर्थ है: उसका रचयिता और मालिक, ऐसा नहीं कि उसे उसकी आवश्यकता है। कहा गया है: यह उनके इस मुहावरे से है: "फ़लां का सिंहासन गिर गया," अर्थात उसका शासन और प्रताप समाप्त हो गया (६)। अतः वह, जो पवित्र है, "अर्श का स्वामी" है, जिसका अर्थ उसके शासन और अधिकार का स्थायित्व है। हमने इसे "अल-अस्ना फ़ी शरह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" (७) में स्पष्ट किया है।

﴿वह रूह (आत्मा) भेजता है﴾ का अर्थ है: वह्य (प्रकाशना) और नबूवत (पैग़म्बरी), ﴿अपने बंदों में से जिस पर चाहता है﴾। इसे रूह कहा गया है क्योंकि लोग इसके माध्यम से जीवित होते हैं; अर्थात, वे कुफ़्र (अविश्वास) की मृत्यु से जीवित होते हैं जैसे शरीर आत्माओं से जीवित होते हैं (८)। इब्न ज़ैद ने कहा: रूह का अर्थ कुरान है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿और इसी तरह हमने आपकी ओर अपने आदेश से एक रूह (प्रेरणा) वह्य की है﴾ (९) [अश-शूरा: ५२]। यह भी कहा गया है: रूह का अर्थ जिब्रील है; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: ﴿उस (कुरान) के साथ अमीन (विश्वसनीय) रूह उतरी है। आपके दिल पर﴾ [अश-शुआरा: १९३-१९४], और फ़रमाया: ﴿कह दीजिए, इसे रूह-उल-क़ुदुस (पवित्र आत्मा) ने आपके रब की ओर से हक़ (सच्चाई) के साथ उतारा है﴾ [अन-नह्ल: १०२]।

﴿अपने आदेश से﴾ अर्थात: अपनी बात से। कहा गया: अपने फ़ैसले से। कहा गया: "मिन" यहाँ "बा" के अर्थ में है, अर्थात:

(१) मआनी अल-कुरान ६७६/२ में, और लेखक ने इसे अन-नहास के माध्यम से इ'राब अल-कुरान २८/४ में उद्धृत किया है। (२) प्रतियों में: 'रफी'', और जो स्थापित है वह अन-नुकत वल-'उयून १४७/५ से है। और बात उन्हीं की है। (३) (म) में: एक पद की ऊंचाई। (४) अल-मिन्हाज फ़ी शुअब अल-ईमान १९०/१ में। (५) पृ. १७७। (६) अस-सिहाह (अर्श) इसी तरह। (७) पृ. १८३। (८) तफ़्सीर अल-बग़वी ९४/४। (९) अत्तबरी ने इसे निकाला है २९५/२०।

الاخفش (۱): مدح (تعریف) کی بنا پر اسے منسوب (زبر کے ساتھ) پڑھنا جائز ہے۔

اور «رَفِيعُ الدَّرَجاتِ» کا معنی ہے: صفات میں بلند۔ ابن عباس، کلبی اور سعید بن جبیر نے کہا: اس نے ساتوں آسمانوں کو بلند کیا (۲)۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: وہ جنت میں اپنے اولیاء کے درجات بلند کرنے والا ہے (۳)۔ پس اس بنا پر «رفیع» بمعنی «رافع» (بلند کرنے والا) ہے؛ فعیل، فاعل کے معنی میں ہے۔ پہلے قول کے مطابق یہ صفاتِ ذات میں سے ہے، اور اس کا معنی ہے: وہ جس کی قدر ومنزلت سے بلند کوئی نہیں، اور وہی مدح و ثنا کے درجات کا مستحق ہے، جو کہ اس کی مختلف اقسام اور ابواب ہیں؛ اس کے سوا کوئی ان کا مستحق نہیں؛ یہ حلیمی (۴) نے کہا ہے۔ اور ہم نے اس کا ذکر «الکتاب الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنی» (۵) میں کیا ہے، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

«ذُو العَرْشِ» یعنی: اس کا خالق اور مالک، یہ نہیں کہ وہ اس کا محتاج ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کے اس قول سے ہے: "فلاں کا عرش گر گیا"، یعنی: اس کی بادشاہت اور عزت ختم ہو گئی (۶)۔ پس وہ سبحانہ «ذو العرش» ہے، اس کے ملک اور سلطنت کے ثبات اور ہمیشگی کے معنی میں، اور ہم نے اسے «الاسنی فی شرح اسماء اللہ الحسنی» (۷) میں بیان کر دیا ہے۔

﴿يُلْقِي الرُّوحَ﴾ یعنی: وحی اور نبوت ﴿عَلَى مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ﴾ اور اسے روح اس لیے کہا گیا کہ لوگ اس سے زندہ ہوتے ہیں؛ یعنی: کفر کی موت سے ویسے ہی زندہ ہوتے ہیں جیسے ابدان روحوں سے زندہ ہوتے ہیں (۸)۔ ابن زید نے کہا: روح سے مراد قرآن ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا﴾ (۹) [الشوریٰ: ۵۲]۔ اور کہا گیا ہے: روح سے مراد جبریل ہیں؛ اللہ

تعالیٰ نے فرمایا: ﴿نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ . عَلَى قَلْبِكَ﴾ [الشعراء: ۱۹۳-۱۹۴]، اور فرمایا: ﴿قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِن رَّبِّكَ بِالْحَقِّ﴾ [النحل: ۱۰۲]۔

﴿مِنْ أَمْرِهِ﴾ یعنی: اپنے قول سے۔ اور کہا گیا: اپنے فیصلے سے۔ اور کہا گیا: «مِنْ» یہاں «با» کے معنی میں ہے، یعنی:

---

(۱) معانی القرآن ۶۷۶/۲ میں، اور مصنف نے اسے ان کے حوالے سے نحاس کی اعراب القرآن ۲۸/۴ کے واسطے سے نقل کیا ہے۔ (۲) نسخوں میں: رفیع، اور جو ثابت ہے وہ النکت والعیون ۱۴۷/۵ سے ہے۔ اور یہ بات انہی کی ہے۔ (۳) (م) میں: درجہ کی بلندی۔ (۴) المنہاج فی شعب الایمان ۱۹۰/۱ میں۔ (۵) ص ۱۷۷۔ (۶) الصحاح (عرش) میں اسی طرح ہے۔ (۷) ص ۱۸۳۔ (۸) تفسیر بغوی ۹۴/۴۔ (۹) اسے طبری نے نکالا ہے ۲۹۵/۲۰۔

by His command (1). {upon whom He wills of His servants} and they are the Prophets; He wills for them to be Prophets, and no one else has a choice in them.

{to warn of the Day of Meeting} Meaning: The Messenger is only sent to warn of the Day of Resurrection. So His saying: 'to warn' refers to the messengers (2). It was said: meaning: that Allah warns by sending the messengers to the creation of 'the Day of Meeting'. Ibn Abbas, Al-Hasan, and Ibn As-Samayfa' read: 'that you may warn' with a 't' as a form of address to the Prophet, peace and blessings be upon him (3).

'The Day of Meeting' Ibn Abbas and Qatadah said: The day when the people of heaven and the people of earth meet. Qatadah also said, along with Abu al-Aliyah and Muqatil: The creation and the Creator meet on it. It was said: The worshippers and the worshipped. It was said: The oppressor and the oppressed. It was said: Every human being meets (4) the reward for his deed. It was said: The former and the latter generations meet on one level; its meaning was narrated from Ibn Abbas (5). And all of it is correct in meaning.

{The Day they come forth} it is a substitute for the first 'Day' (6). It was said: 'they' (hum) is in the position of nominative (raf') as a subject (mubtada'), and 'coming forth' (barizun) is its predicate (khabar), and the sentence is in the position of genitive (khafd) by addition (idafah); therefore the nunation (tanween) was omitted from 'Day' (yawm). According to Sibawayh, this only happens if the adverb has the meaning of 'when' (idh); you say: 'I met you the day Zaid was a prince.' If it has the meaning of 'whenever' (idha), it is not permissible, like: 'I will meet you the day Zaid is a prince' (7).

And the meaning of 'coming forth' (barizun) is exiting from their graves, nothing hiding them (8); because the earth on that day...

---

(1) Zad al-Masir 7/310-311. (2) In (m): The Messenger. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 132, and I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/28. (4) In the manuscript copies: 'meets', and what is established is from (m). (5) These sayings are in al-Nukat wal-'Uyun 5/148, and Tafsir al-Baghawi 4/94, and Zad al-Masir 7/311. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 4/551. (7) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/28. (8) Tafsir al-Baghawi 5/94.

सूरह ग़ाफ़िर, आयतें 15 - 17 339

अपने आदेश से (1)। {जिस पर वह अपने बंदों में से चाहता है} और वे नबी हैं; वह चाहता है कि वे नबी बनें, और उनमें किसी और की कोई इच्छा नहीं है।

{मिलने के दिन की चेतावनी देने के लिए} अर्थात: रसूल को केवल पुनरुत्थान के दिन की चेतावनी देने के लिए भेजा जाता है। अतः उनका कहना है: 'चेतावनी देने के लिए' प्रेरितों (2) को संदर्भित करता है। यह कहा गया था: अर्थ: कि अल्लाह 'मिलने के दिन' की सृष्टि को प्रेरितों को भेजकर चेतावनी देता है। इब्न अब्बास, अल-हसन और इब्न अस-समीफा ने पढ़ा: 'ताकि आप चेतावनी दें 'त' के साथ पैगंबर को संबोधन के रूप में, उन पर शांति और आशीर्वाद हो (3)।

'मिलने का दिन' इब्न अब्बास और कतादाह ने कहा: वह दिन जब आकाश के लोग और पृथ्वी के लोग मिलते हैं। कतादाह ने अबू अल-आलिया और मुकातिल के साथ यह भी कहा: इसमें सृष्टि और सृष्टिकर्ता मिलते हैं। यह कहा गया था: उपासक और पूज्य। यह कहा गया था: अत्याचारी और पीड़ित। यह कहा गया था: प्रत्येक मनुष्य अपने कर्म का प्रतिफल पाता है (4)। यह कहा गया था: पूर्व और उत्तर की पीढ़ियां एक ही स्तर पर मिलती हैं; इसका अर्थ इब्न अब्बास (5) से वर्णित है। और अर्थ में यह सब सही है।

{वह दिन जब वे निकल आएंगे} यह पहले 'दिन' (6) का स्थानापन्न है। यह कहा गया था: 'वे' (हुम) कर्ता (मुबतदा) के रूप में प्रथमा विभक्ति (रफ़) की स्थिति में है, और 'निकलने वाले' (बारिज़ून) उसका विधेय (ख़बर) है, और वाक्य योग (इज़ाफ़ा) द्वारा षष्ठी विभक्ति (ख़फ़्द) की स्थिति में है; इसलिए 'दिन' (यौम) से अनुनासिकता (तनवीन) हटा दी गई थी। सिबावैह के अनुसार, ऐसा तभी होता है जब क्रिया विशेषण का अर्थ 'जब' (इज़) हो; आप कहते हैं: 'मैं आपसे उस दिन मिला था जब जैद राजकुमार था।' यदि इसका अर्थ 'जब भी' (इज़ा) हो, तो यह अनुमेय नहीं है, जैसे: 'मैं आपसे उस दिन मिलूँगा जब जैद राजकुमार होगा' (7)।

और 'निकलने वाले' (बारिज़ून) का अर्थ है अपनी कब्रों से बाहर निकलना, उन्हें कुछ भी नहीं छुपाएगा (8); क्योंकि उस दिन पृथ्वी...

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/310-311. (2) (म) में: रसूल। (3) अल-क़िरात अल-शाज़ाह पृ. 132, और इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास 4/28 द्वारा। (4) पांडुलिपि प्रतियों में: 'मिलता है', और जो स्थापित है

वह (म) से है। (5) ये कहावतें अल-नुकात वल-उयून 5/148, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/94, और ज़ाद अल-मसीर 7/311 में हैं। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/551. (7) इराब अल-क़ुरआन अन-नहहास 4/28 द्वारा। (8) तफ़सीर अल-बग़वी 5/94.

سورہ غافر، آیات ۱۵ - ۱۷ ۳۳۹

اپنے حکم سے (۱)۔ {اپنے بندوں میں سے جس پر چاہتا ہے} اور وہ انبیاء ہیں؛ وہ چاہتا ہے کہ وہ نبی ہوں، اور ان میں کسی اور کی کوئی مرضی نہیں ہے۔

{تاکہ ملاقات کے دن سے ڈرائے} یعنی: رسول کو صرف قیامت کے دن سے ڈرانے کے لیے بھیجا جاتا ہے۔ پس آپ کا قول: «لِيُنذِرَ» (تاکہ وہ ڈرائے) رسولوں کی طرف لوٹتا ہے (۲)۔ اور کہا گیا: یعنی: اللہ اپنی طرف سے رسولوں کو مخلوق کی طرف بھیج کر «یوم التلاق» (ملاقات کے دن) سے ڈراتا ہے۔ ابن عباس، حسن اور ابن السمیفع نے پڑھا: «لِتُنْذِرَ» (تاکہ آپ ڈرائیں) 'ت' کے ساتھ، نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کو مخاطب کرتے ہوئے (۳)۔

«یوم التلاق» (ملاقات کا دن) ابن عباس اور قتادہ نے کہا: وہ دن جب آسمان والے اور زمین والے آپس میں ملیں گے۔ قتادہ، ابو العالیہ اور مقاتل نے یہ بھی کہا: اس میں مخلوق اور خالق ملیں گے۔ کہا گیا: عابد اور معبود۔ کہا گیا: ظالم اور مظلوم۔ کہا گیا: ہر انسان اپنے عمل کی جزا سے ملے گا (۴)۔ کہا گیا: اگلے اور پچھلے سب ایک ہی میدان میں جمع ہوں گے؛ اس کا معنی ابن عباس (۵) سے مروی ہے۔ اور معنی کے اعتبار سے یہ سب درست ہے۔

{جس دن وہ سب نکل کھڑے ہوں گے} یہ پہلے «یوم» کا بدل ہے (۶)۔ اور کہا گیا: «ہم» (وہ) مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہے، اور «بارزون» (نکلنے والے) اس کی خبر ہے، اور جملہ اضافت کی وجہ سے محلِ جر میں ہے؛ اسی لیے «یوم» سے تنوین حذف کر دی گئی۔ سیبویہ کے نزدیک یہ صرف اس وقت ہوتا ہے جب ظرف «اذ» (جب/تب) کے معنی میں ہو؛ تم کہتے ہو: «لقیتک یومَ زیدٌ امیرٌ» (میں تم سے اس دن ملا جب زید امیر تھا)۔ اگر یہ «اذا» کے معنی میں ہو تو جائز نہیں، جیسے: «انا القاک یومَ زیدٌ امیرٌ» (۷)۔

اور «بارزون» کا معنی ہے اپنی قبروں سے نکلنے والے، انہیں کوئی چیز نہیں چھپائے گی (۸)؛ کیونکہ اس دن زمین...

---

(۱) زاد المسير ۳۱۰/۷-۳۱۱۔ (۲) (م) میں ہے: الرسول۔ (۳) القراءات الشاذة ص ۱۳۲، اور اعراب القرآن للنحاس ۲۸/۴۔ (۴) قلمی نسخوں میں ہے: «يلتقي»، اور (م) سے جو ثابت ہے۔ (۵) یہ اقوال النكت والعيون ۱۴۸/۵، اور تفسير البغوي ۹۴/۴، اور زاد المسير ۳۱۱/۷ میں ہیں۔ (۶) المحرر الوجيز ۵۵۱/۴۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۲۸/۴۔ (۸) تفسير البغوي ۹۴/۵۔

Surah Ghafir: Verses 16 - 17 340 [It is] a level plain, in which there is no crookedness nor any elevation, according to what has been previously explained in [Surah] "Taha"(1). {Nothing of them is hidden from Allah} It was said: This is the factor in "the Day they emerge," i.e., nothing of them and their deeds is hidden from Him "the Day they emerge"(2). {To whom belongs the kingdom this Day?} And that is at the annihilation of creation. Al-Hasan said: He, the Exalted, is the asker and the answerer(3); because He says that when no one responds to Him, then He answers Himself, Glory be to Him, saying: {To Allah, the One, the Subduer}. An-Nahhas(4): The most correct statement about it is what Abu Wa'il narrated from Ibn Mas'ud, who said: People will be gathered on a white land like silver, on which Allah, Glory be to Him, was never disobeyed. Then a caller will be ordered to call out: "To whom belongs the kingdom this Day?" Then the servants, their believers and their disbelievers, will say: "To Allah, the One, the Subduer." The believers will say this with joy and pleasure, while the disbelievers will say it with grief, submission, and humility. As for this happening while creation is non-existent, it is far-fetched; because there would be no benefit in it, and the saying is authentic from Ibn Mas'ud, and it is not something taken by analogy or interpretation. I say: The first opinion is very apparent; because the intention is to demonstrate His uniqueness, the Exalted, in sovereignty upon the cessation of the claims of claimants and the affiliations of the affiliated; since every king and his kingdom, and every arrogant one and his kingdom, will have gone, and their lineages and claims will have ceased. This is indicated by His truthful saying upon the taking of souls and the folding of the heavens: "I am the King, where are the kings of the earth?" as mentioned before in the Hadith of Abu Hurairah(5), and in the Hadith of Ibn Umar: "Then He folds the earth with His left hand, then says: I am the King, where are the tyrants, where are the arrogant ones?"(6). And from him: His saying, Glory be to Him: {To whom belongs the kingdom this Day?} refers to the end of the time of this world, followed by the resurrection and the gathering.

---

(1) 14/136 onwards. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/551 similarly. (3) The previous source. (4) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/28-29. (5) 1/218 and 18/308, and it is in Bukhari (7382), and Muslim (2787). (6) Narrated by Bukhari (7412), and Muslim (288).

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 16 - 17 340 [यह] एक समतल मैदान [है], जिसमें कोई टेढ़ापन या कोई ऊँचाई नहीं है, जैसा कि "ताहा" में पहले स्पष्ट किया जा चुका है(1)। {अल्लाह से उनकी कोई बात छिपी नहीं है} कहा गया है: यह "जिस दिन वे प्रकट होंगे" में कारक है, यानी: उनसे और उनके कर्मों से कुछ भी उससे छिपा नहीं है "जिस दिन वे प्रकट होंगे"(2)। {आज राज्य किसका है?} और वह सृष्टि के विनाश के समय है। अल-हसन ने कहा: वह स्वयं, जो सर्वोपरि है, पूछने वाला और उत्तर देने वाला है(3); क्योंकि वह तब ऐसा कहता है जब उसे कोई उत्तर देने वाला नहीं होता, तो वह स्वयं को उत्तर देता है, उसकी महिमा हो, और कहता है: {अल्लाह के लिए, जो एक है, सब पर प्रबल है}। अन-नहहास(4): इसके बारे में सबसे सही बात वह है जिसे अबू वाएल ने इब्न मसूद से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: लोगों को चांदी जैसी सफेद ज़मीन पर इकट्ठा किया जाएगा, जिस पर अल्लाह, महिमा हो उसकी, की कभी अवज्ञा नहीं की गई। फिर एक पुकारने वाले को पुकारने का आदेश दिया जाएगा: "आज राज्य किसका है?" तब बंदे, उनके मोमिन (ईमान वाले) और काफ़िर (अविश्वासी), कहेंगे: "अल्लाह के लिए, जो एक है, सब पर प्रबल है।" मोमिन इसे खुशी और आनंद के साथ कहेंगे, जबकि काफ़िर इसे दुख, अधीनता और विनम्रता के साथ कहेंगे। जहाँ तक इसके सृष्टि के अस्तित्वहीन होने के समय होने की बात है, तो यह दूर की बात है; क्योंकि इसमें कोई लाभ नहीं होगा, और इब्न मसूद की बात सही है, और यह ऐसी चीज़ नहीं है जिसे सादृश्य या व्याख्या द्वारा लिया जाए। मैं कहता हूँ: पहला मत बहुत स्पष्ट है; क्योंकि इसका उद्देश्य संप्रभुता में उसकी विशिष्टता को प्रदर्शित करना है, जो कि सर्वोपरि है, दावेदारों के दावों और संबद्धों की संबद्धताओं के समाप्त होने पर; क्योंकि हर राजा और उसका राज्य, और हर अहंकारी और उसका राज्य चला गया होगा, और उनके वंश और दावे समाप्त हो गए होंगे। यह प्राणों को हरने और आकाश को लपेटने के समय उनके सत्य वचन से संकेत मिलता है: "मैं राजा हूँ, पृथ्वी के राजा कहाँ हैं?" जैसा कि पहले अबू हुरैरा(5) की हदीस में बताया गया है, और इब्न उमर की हदीस में: "फिर वह अपने बाएं हाथ से पृथ्वी को लपेट लेगा, फिर कहेगा: मैं राजा हूँ, अत्याचारी कहाँ हैं, अहंकारी कहाँ हैं?"(6)। और उनसे: उनका कहना, उसकी महिमा हो: {आज किसका राज्य है?} इसका अर्थ दुनिया के समय का अंत है, जिसके बाद पुनरुत्थान और एकत्रीकरण होगा।

---

(1) 14/136 और उसके बाद। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/551 इसी तरह। (3) पिछला स्रोत। (4) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 4/28-29। (5) 1/218 और 18/308, और यह बुखारी (7382) और मुस्लिम (2787) में है। (6) बुखारी (7412) और मुस्लिम (288) द्वारा वर्णित।

سورہ غافر: آیات ۱۶ - ۱۷ ۳۴۰ قاع صفصف (چٹیل میدان)، اس میں نہ کوئی کجی ہے اور نہ کوئی اونچ نیچ، جیسا کہ سورہ "طہٰ" میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے(۱)۔ ﴿لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ ﴾ (اللہ پر ان کا کچھ بھی پوشیدہ نہیں ہے) کہا گیا: یہ "یوم ھم بارزون" (جس دن وہ ظاہر ہوں گے) میں عامل ہے، یعنی: ان کی کوئی چیز اور ان کے اعمال اس دن ان سے پوشیدہ نہیں رہیں گے "جس دن وہ ظاہر ہوں گے"(۲)۔ ﴿ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ﴾ (آج کس کی بادشاہی ہے؟) اور یہ مخلوق کے فنا ہونے کے وقت ہو گا۔ حسن بصری رحمہ اللہ فرماتے ہیں: وہی اللہ سوال کرنے والا ہے اور وہی جواب دینے والا(۳)؛ اس لیے کہ وہ اس وقت یہ فرمائے گا جب کوئی اسے جواب دینے والا نہیں ہو گا، پس وہ خود ہی جواب دے گا: ﴿ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ ﴾ (اللہ کے لیے ہے جو ایک ہے، سب پر غالب ہے)۔ النحاس(۴) فرماتے ہیں: اس بارے میں سب سے صحیح بات وہ ہے جسے ابو وائل نے ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: لوگوں کو چاندی کی طرح سفید زمین پر حشر کیا جائے گا جس پر کبھی اللہ کی نافرمانی نہیں کی گئی ہو گی، پھر ایک پکارنے والے کو حکم دیا جائے گا وہ پکارے گا: "آج کس کی بادشاہی ہے؟" تو تمام بندے، ان کے مومن اور کافر سب کہیں گے: "اللہ واحد قہار کی"۔ مومن یہ بات خوشی اور لذت کے ساتھ کہیں گے، جبکہ کافر غم، عاجزی اور انقیاد کے ساتھ کہیں گے۔ رہا یہ کہ یہ اس وقت ہو گا جب مخلوق موجود نہ ہو تو یہ بعید ہے؛ کیونکہ اس میں کوئی فائدہ نہیں ہو گا، اور قولِ صحیح ابن مسعود رضی اللہ عنہ سے ہے، اور یہ ایسی چیز نہیں ہے جسے قیاس یا تاویل سے لیا جائے۔ میں کہتا ہوں: پہلا قول بہت واضح ہے؛ کیونکہ مقصود دعویٰ کرنے والوں کے دعووں اور منسوب ہونے والوں کی نسبتوں کے منقطع ہونے کے وقت بادشاہی میں اللہ تعالیٰ کے انفراد کو ظاہر کرنا ہے؛ کیونکہ تمام بادشاہ اور ان کی بادشاہی، اور ہر متکبر اور اس کی بادشاہی ختم ہو چکی ہو گی، ان کی نسبتیں اور ان

کے دعوے منقطع ہو چکے ہوں گے۔ اس پر ان کا یہ قولِ حق دلالت کرتا ہے جو روح قبض کرتے وقت اور آسمان لپیٹتے وقت ہے: "میں بادشاہ ہوں، زمین کے بادشاہ کہاں ہیں؟" جیسا کہ پہلے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث(۵) میں گزرا، اور حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث میں ہے: "پھر وہ اپنے بائیں ہاتھ سے زمین کو لپیٹ لے گا، پھر فرمائے گا: میں بادشاہ ہوں، جابر کہاں ہیں، متکبر کہاں ہیں؟"(۶)۔ اور ان سے مروی ہے: اللہ سبحانہ کا فرمان: ﴿ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ ﴾ دنیا کے زمانے کا اختتام ہے اور اس کے بعد بعث و نشر (دوبارہ اٹھنا) ہو گا۔

---

(۱) ۱۳۶/۱۴ اور اس کے بعد۔ (۲) المحرر الوجیز ۵۵۱/۴ اسی طرح۔ (۳) المصدر السابق (پچھلا حوالہ)۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۲۸/۴-۲۹ ۔ (۵) ۲۱۸/۱ اور ۳۰۸/۱۸ ، اور یہ بخاری (۷۳۸۲) اور مسلم (۲۷۸۷) میں ہے۔ (۶) اسے بخاری (۷۴۱۲) اور مسلم (۲۸۸) نے روایت کیا ہے۔

Surah Ghafir: Verses 17 - 22 341

Muhammad ibn Ka'b said: His saying, the Exalted: "To whom belongs sovereignty this day?" [takes place] between the two trumpet blasts when all creatures have perished and only the Creator remains. He will see none besides Himself as owner or owned, and so He says: "To whom belongs sovereignty this day?" No one answers Him, for creation is dead. Then He answers Himself, saying: "To Allah, the One, the Prevailing." Because He remained alone and subdued His creation(1). It was also said: A caller will announce: "To whom belongs sovereignty this day?" and the people of Paradise will answer: "To Allah, the One, the Prevailing." And Allah knows best. This was mentioned by al-Zamakhshari(2).

His saying, the Exalted: "This day every soul will be recompensed for what it earned." That is, it will be said to them once they acknowledge that sovereignty on that day belongs to Allah alone: "This day every soul will be recompensed for what it earned" of good or evil. "No injustice today." Meaning, no one's deeds will be diminished in the slightest. "Indeed, Allah is swift in account." Meaning, He does not need deliberation or finger-counting as human accountants do; because He is the All-Knowing from whose knowledge nothing escapes. No one's reward will be delayed due to being occupied with another; just as He provides for them in a single hour, He accounts for them in a single hour. This meaning was previously discussed in [Surah] "Al-Baqarah"(3). And in the tradition: Midday will not pass before the people of Paradise are taking their midday rest in Paradise and the people of Hell are in Hell(4).

His saying, the Exalted: "And warn them of the Day of the Approaching Hour, when hearts are at the throats, choking [with grief]. For the wrongdoers there will be no devoted friend and no intercessor [who is] obeyed. (18) He knows that which deceives the eyes and what the breasts conceal. (19) And Allah judges with truth, while those they invoke besides Him judge not with anything. Indeed, Allah is the All-Hearing, the All-Seeing. (20) Have they not traveled through the land and observed how was the end of those who were before them? They were greater than them in strength and impressions on the land, but Allah seized them for their sins. And they had not from Allah any protector. (21) That was because their messengers used to come to them with clear proofs, but they disbelieved; so Allah seized them. Indeed, He is Powerful and severe in punishment. (22)"

His saying, the Exalted: "And warn them of the Day of the Approaching Hour" means the Day of Resurrection. It was named so because it is near; since

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/148. (2) In Al-Kashshaf 3/420. (3) 3/359 and following. (4) Stated by Ibn Abbas and Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with them both, as previously mentioned in 15/398.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 17 - 22 341

मुहम्मद इब्न काब ने कहा: अल्लाह के इस कथन के बारे में: "आज राज्य किसका है?" यह दो सूर फूँकने के बीच का समय है, जब सारी सृष्टि नष्ट हो जाएगी और केवल निर्माता बचेगा। वह अपने सिवा किसी को मालिक या गुलाम के रूप में नहीं देखेगा, तो वह कहेगा: "आज राज्य किसका है?" उसे कोई उत्तर नहीं देगा; क्योंकि सारी सृष्टि मृत है। फिर वह स्वयं उत्तर देगा: "अल्लाह के लिए, जो एक है, सब पर प्रबल है।" क्योंकि वह अकेला रह गया और अपनी सृष्टि को वश में कर लिया(1)। और यह भी कहा गया है कि: एक पुकारने वाला पुकारेगा: "आज राज्य किसका है?" तो जन्नत वाले उत्तर देंगे: "अल्लाह के लिए, जो एक है, सब पर प्रबल है।" और अल्लाह बेहतर जानता है। अल-ज़मख्शरी ने इसका उल्लेख किया है(2)।

अल्लाह का कथन: "आज प्रत्येक जीव को उसके किए का बदला दिया जाएगा।" अर्थात: उनसे कहा जाएगा जब वे उस दिन राज्य के केवल अल्लाह के होने को स्वीकार कर लेंगे: "आज प्रत्येक जीव को उसके किए का बदला दिया जाएगा" चाहे वह भला हो या बुरा। "आज कोई अन्याय नहीं होगा।" अर्थात: किसी के कर्मों में ज़रा भी कमी नहीं की जाएगी। "निश्चित रूप से अल्लाह हिसाब लेने में बहुत तेज़ है।" अर्थात: उसे सोचने या उंगलियों पर गिनने की आवश्यकता नहीं है जैसा कि हिसाब करने वाले करते हैं; क्योंकि वह सर्वज्ञ है जिससे कुछ भी छिपा नहीं है। किसी के बदले में देरी नहीं की जाएगी क्योंकि वह दूसरों में व्यस्त है; जैसे वह उन्हें एक ही समय में जीविका प्रदान करता है, वैसे ही वह एक ही समय में उनका हिसाब भी लेता है। यह अर्थ "सूरह अल-बक़रह" में पहले ही आ चुका है(3)। और हदीस में है: दोपहर नहीं बीतेगी कि जन्नत वाले जन्नत में आराम कर रहे होंगे और जहन्नुम वाले जहन्नुम में होंगे(4)।

अल्लाह का कथन: "और उन्हें निकट आने वाले दिन (क़यामत) से डराओ, जब दिल गले तक आ जाएंगे, और वे घुटे जा रहे होंगे। ज़ालिमों का न कोई सच्चा मित्र होगा और न ही कोई ऐसा सिफारिश करने वाला जिसकी बात मानी जाए। (18) वह आँखों की चोरी को भी जानता है और उसे भी जो सीने छिपाए हुए हैं। (19) और अल्लाह सत्य के साथ निर्णय करता है, जबकि वे जिनके अलावा जिसे पुकारते हैं, वे किसी चीज़ का निर्णय नहीं कर सकते। वास्तव में अल्लाह ही सब कुछ सुनने वाला और सब कुछ देखने वाला है। (20) क्या वे धरती में चले-फिरें नहीं कि देखते कि उनसे पहले के लोगों का क्या अंजाम हुआ? वे शक्ति में उनसे कहीं अधिक थे और धरती पर उनके चिन्ह भी अधिक थे, फिर अल्लाह ने उन्हें उनके पापों के कारण पकड़ लिया। और अल्लाह से बचाने वाला उनका कोई न था।

(21) यह इसलिए हुआ क्योंकि उनके पास उनके रसूल साफ़-साफ़ निशानियाँ लेकर आए थे, तो उन्होंने इनकार किया; फिर अल्लाह ने उन्हें पकड़ लिया। वास्तव में वह शक्तिशाली और कठोर दंड देने वाला है। (22)"

अल्लाह का कथन: "और उन्हें निकट आने वाले दिन से डराओ।" अर्थात: क़यामत का दिन। इसका नाम इसलिए रखा गया है क्योंकि यह निकट है; क्योंकि...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/148. (2) अल-कशशाफ 3/420 में। (3) 3/359 और उसके बाद। (4) इसे इब्न अब्बास और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा है जैसा कि पहले 15/398 में गुज़रा।

سورہ غافر: آیات ۱۷ - ۲۲ ۳۴۱

محمد بن کعب نے کہا: اللہ سبحانہ کا فرمان: ﴿لِّمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾ (آج بادشاہی کس کی ہے؟) یہ دو بار صور پھونکنے کے درمیانی وقت کی بات ہے جب تمام مخلوقات فنا ہو جائیں گی اور صرف خالق باقی رہ جائے گا۔ وہ اپنے سوا کسی کو مالک یا مملوک نہیں دیکھے گا تو فرمائے گا: ﴿لِّمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾؟ پس کوئی اسے جواب نہیں دے گا کیونکہ مخلوق مر چکی ہوگی۔ پھر وہ خود ہی جواب دے گا: ﴿لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾ (اللہ کے لیے جو ایک ہے، سب پر غالب ہے)۔ کیونکہ وہ تنہا باقی رہا اور اس نے اپنی مخلوق کو مغلوب کر دیا(۱)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ایک پکارنے والا پکارے گا: ﴿لِّمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ﴾؟ تو اہل جنت جواب دیں گے: ﴿لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ﴾۔ اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اسے زمخشری نے ذکر کیا ہے(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿الْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ﴾ یعنی: جب وہ اس دن بادشاہی کے صرف اللہ کے لیے ہونے کا اقرار کر لیں گے تو ان سے کہا جائے گا: "آج ہر جان کو اس کے کیے کا بدلہ دیا جائے گا" خواہ وہ نیکی ہو یا بدی۔ ﴿لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ﴾ یعنی: کسی کے عمل میں ذرہ برابر کمی نہیں کی جائے گی۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ﴾ یعنی: اسے سوچنے یا انگلیوں پر گننے کی ضرورت نہیں جیسے حساب کرنے والے کرتے ہیں؛ کیونکہ وہ ایسا جاننے والا ہے جس کے علم سے کوئی چیز پوشیدہ نہیں۔ پس کسی کے جزا و سزا میں دوسرے کے ساتھ مشغول ہونے کی وجہ سے تاخیر نہیں ہوگی؛ جس طرح وہ انہیں ایک ہی وقت میں رزق دیتا ہے اسی طرح وہ ایک ہی وقت میں ان کا حساب بھی لے لے گا۔ یہ معنی "سورہ بقرہ" میں گزر چکا ہے(۳)۔ اور روایت میں ہے: دوپہر نہیں ہوگی یہاں تک کہ اہل جنت جنت میں قیلولہ (آرام) کر رہے ہوں گے اور اہل دوزخ دوزخ میں ہوں گے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ مَا لِلظَّالِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ (١٨) يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ وَمَا تُخْفِي الصُّدُورُ (١٩) وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ (٢٠) أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ كَانُوا مِن قَبْلِهِمْ كَانُوا هُمْ أَشَدَّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَآثَارًا فِي الْأَرْضِ فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ بِذُنُوبِهِمْ وَمَا كَانَ لَهُم مِّنَ اللَّهِ مِن وَاقٍ (٢١) ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ كَانَت تَّأْتِيهِمْ رُسُلُهُم بِالْبَيِّنَاتِ فَكَفَرُوا فَأَخَذَهُمُ اللَّهُ إِنَّهُ قَوِيٌّ شَدِيدُ الْعِقَابِ (٢٢)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَأَنذِرْهُمْ يَوْمَ الْآزِفَةِ﴾ یعنی: قیامت کا دن۔ اسے اس نام سے اس لیے موسوم کیا گیا کیونکہ وہ قریب ہے؛ کیونکہ...

---

(١) النکت والعیون ٥/١٤٨۔ (٢) الکشاف ٣/٤٢٠ میں۔ (٣) ٣/٣٥٩ اور اس کے بعد۔ (٤) اسے ابن عباس اور ابن مسعود رضی اللہ عنہما نے کہا ہے جیسا کہ پہلے ٣٩٨/١٥ میں گزر چکا ہے۔

Surah Ghafir: Verses 18 - 22 342

Everything that is coming is near. "Azifa fulan" means he came near, "ya'zafu azfan". Al-Nabigha said: Departure is near, but our mounts haven't moved with our saddles yet, and it's as if they already have (1) Meaning: It drew near. A similar verse is: {The Imminent Hour has drawn near} [An-Najm: 57], meaning the Hour has approached. Some used to recite this verse: Departure is near and I have no provisions but sins for my wretchedness and misfortune (2) {When hearts are at the throats, choking back (their grief)}: "Kazimin" is in the state (hal) form, and it is carried over to the meaning. Az-Zajjaj (3) said: The meaning is: when people's hearts are "at the throats" in their state of choking back grief. Al-Farra' (4) allowed the estimation to be: "and warn them" as those who are choking. He also allowed the nominative case (raf') for "Kazimin" as a predicate (khabar) for "the hearts" (5). He said: The meaning is: when they are choking. Al-Kisa'i said: It is permissible to raise {Kazimin} as a subject (mubtada').

It was said: What is meant by "the day of the Imminent" is the day of the arrival of death; Qutrub said this, and likewise {when hearts are at the throats} at the arrival of death. The first is more apparent. Qatada said: They fell into the throats out of fear, so they do not come out nor do they return to their places (6), and this only happens on the Day of Resurrection as He said: {and their hearts are void} [Ibrahim: 43].

And it was said: This is news about the limit of panic; as He said: {and the hearts reached the throats} [Al-Ahzab: 10]. The "day" was added to {the Imminent} based on the estimation: the Day of Resurrection {the Imminent}, or the Day of Argument {the Imminent}. According to the Kufans, it is from the category of adding a thing to itself, like:

(1) Diwan al-Nabigha al-Dhubyani p. 38, and in it: "Afada" instead of "Azifa", and it is the narration of the author in I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 283, and Tafsir al-Razi 27 / 49. (2) Said by Ibn al-Jahm al-Hufi al-Misri, as in Kharidat al-Qasr by al-Imad al-Isfahani (Poets of Egypt) 2 / 200. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4 / 369, and the author quoted him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 29/5. (4) In Ma'ani al-Qur'an 3 / 6. (5) Meaning in the language, not in the recitation. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 149.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 18 - 22 342

जो कुछ आने वाला है वह निकट है। "अज़िफ़ा फ़ुलान" का अर्थ है कि वह निकट आ गया। अल-नाबिघा ने कहा: प्रस्थान निकट है, लेकिन हमारी सवारी अभी तक हमारे ज़ीन के साथ नहीं चली है, और ऐसा लगता है जैसे वे चल चुकी हैं (1) अर्थ: निकट आया। इस आयत के समान है: {आने वाली घड़ी निकट आ गई है} [अन-नज्म: 57] यानी प्रलय का समय निकट आ गया है। कुछ लोग यह कहते थे: प्रस्थान निकट है और मेरे पास मेरी बदकिस्मती और दुर्भाग्य के लिए पापों के अलावा कोई प्रावधान नहीं है (2) {जब दिल गले तक पहुँच जाएँगे, वे घुट रहे होंगे}: "काज़िमीन" हाल (स्थिति) के रूप में है, और यह अर्थ पर आधारित है। अज़-ज़ज्जाज (3) ने कहा: अर्थ है: जब लोगों के दिल उनके घुटने की स्थिति में "गले के पास" हों। अल-फ़र्रा (4) ने इस अनुमान की अनुमति दी: "और उन्हें चेतावनी दें" घुटने वालों के रूप में। उन्होंने "काज़िमीन" को "दिलों" के लिए खबर (विधेय) के रूप में रफ़ (उन्नत अवस्था) में होने की भी अनुमति दी (5)। उन्होंने कहा: अर्थ है: जब वे घुट रहे हों। अल-किसाई ने कहा: "काज़िमीन" को मुब्तदा (कर्ता) के रूप में उठाना जायज़ है।

यह कहा गया है: "आज़िफ़ा के दिन" से तात्पर्य मृत्यु के आगमन का दिन है; कुतरुब ने यह कहा, और इसी तरह {जब दिल गले तक पहुँच जाएँगे} मृत्यु के आगमन पर। पहला अधिक स्पष्ट है। कतादा ने कहा: वे डर के मारे गले में फंस गए, इसलिए वे न तो बाहर निकलते हैं और न ही अपने स्थानों पर लौटते हैं (6), और यह केवल प्रलय के दिन ही होता है जैसा कि उन्होंने कहा: {और उनके दिल खाली होंगे} [इब्राहिम: 43]।

और यह कहा गया: यह घबराहट की सीमा के बारे में समाचार है; जैसा कि उन्होंने कहा: {और दिल गले तक पहुँच गए} [अल-अहज़ाब: 10]। "दिन" शब्द को {आज़िफ़ा} के साथ जोड़ा गया है इस अनुमान पर: प्रलय का दिन {आज़िफ़ा}, या बहस का दिन {आज़िफ़ा}। कूफ़ियों के अनुसार, यह किसी चीज़ को स्वयं में जोड़ने के अध्याय से है, जैसे:

(1) दीवान अल-नाबिघा अल-धुब्यानी पृष्ठ 38, और इसमें: "अफ़ादा" के बजाय "अज़िफ़ा" है, और यह अल-नहस द्वारा इराद अल-क़ुरान 4 / 283 और तफ़सीर अल-राज़ी 27 / 49 में लेखक का वर्णन है। (2) इब्न अल-जहम अल-हौफी अल-मिसरी द्वारा कहा गया, जैसा कि अल-इमाद अल-इस्फ़हानी (मिस्र के कवि) 2 / 200 द्वारा खरिदत अल-क़स्र में है। (3) मानी अल-कुरान 4 / 369 में, और लेखक

ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 29/5 में उद्धृत किया है। (4) मानी अल-कुरान 3 / 6 में। (5) यानी भाषा में, पाठ (किरात) में नहीं। (6) अल-नुकत वल-उयून 5 / 149।

سورہ غافر: آیات ۱۸ - ۲۲ ۳۴۲

ہر وہ چیز جو آنے والی ہے قریب ہے۔ "أزف فلان" یعنی وہ قریب آگیا۔ النابغہ نے کہا: کوچ کا وقت قریب آگیا ہے لیکن ہماری سواریاں ابھی تک ہمارے پالان لے کر روانہ نہیں ہوئی ہیں، اور ایسا لگتا ہے جیسے ہو چکی ہوں (۱) یعنی: قریب آگیا۔ اور اس آیت کی مثال ہے: ﴿أَزِفَتِ الْآزِفَةُ﴾ [النجم: ۵۷] یعنی قیامت قریب آگئی۔ اور بعض لوگ یہ شعر پڑھتے تھے: کوچ کا وقت قریب ہے اور میرے پاس میری بدبختی اور تنگی کے لیے گناہوں کے سوا کوئی توشہ نہیں ہے (۲) ﴿إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ كَاظِمِينَ﴾ حال پر مبنی ہے، اور یہ معنی پر محمول ہے۔ الزجاج (۳) نے کہا: معنی یہ ہے: جب لوگوں کے دل گھٹن کی حالت میں "حلق تک پہنچے ہوئے" ہوں۔ الفراء (۴) نے اس بات کی اجازت دی کہ تقدیر یوں ہو: "اور انہیں ڈرا دیں" اس حال میں کہ وہ گھٹ رہے ہوں۔ اور انہوں نے "كَاظِمِينَ" کو دلوں کی خبر ہونے کی بنا پر رفع دینے کی بھی اجازت دی (۵)۔ انہوں نے کہا: معنی یہ ہے: جب وہ گھٹ رہے ہوں۔ الکسائی نے کہا: ﴿كَظِمِينَ﴾ کو بطور مبتدا رفع دینا جائز ہے۔

اور کہا گیا ہے: "یوم الآزفہ" سے مراد موت کی حاضری کا دن ہے؛ یہ قطرب نے کہا ہے، اور اسی طرح ﴿إِذِ الْقُلُوبُ لَدَى الْحَنَاجِرِ﴾ موت کی حاضری کے وقت۔ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے۔ قتادہ نے کہا: خوف کی وجہ سے دل حلق میں آ پھنسے، تو وہ نہ باہر نکلتے ہیں اور نہ اپنی جگہوں پر واپس جاتے ہیں (۶)، اور ایسا صرف قیامت کے دن ہی ہوگا جیسا کہ فرمایا: ﴿وَأَفْئِدَتُهُمْ هَوَاءٌ﴾ [إبراہیم: ۴۳]۔

اور کہا گیا: یہ گھبراہٹ کی انتہا کی خبر ہے؛ جیسا کہ فرمایا: ﴿وَبَلَغَتِ الْقُلُوبُ الْحَنَاجِرَ﴾ [الاحزاب: ۱۰]۔ اور دن کی اضافت ﴿الْآزِفَةِ﴾ کی طرف اس تقدیر پر ہے: قیامت کا دن ﴿الْآزِفَةِ﴾، یا جھگڑے کا

دن ﴿الْآزِفَةِ﴾۔ اور کوفیوں کے نزدیک یہ کسی چیز کی اپنی ہی طرف اضافت کے باب سے ہے، جیسے:

(۱) دیوان النابغہ الذبیانی ص ۳۸، اور اس میں "أزف" کی جگہ "أفد" ہے، اور یہ نحاس کی اعراب القرآن ۴ / ۲۸۳ اور تفسیر رازی ۲۷ / ۴۹ میں مصنف کی روایت ہے۔ (۲) اس کا قائل ابن الجہم الحوفی المصری ہے، جیسا کہ عماد اصفہانی کی خریدۃ القصر (شعراء مصر) ۲ / ۲۰۰ میں ہے۔ (۳) معانی القرآن ۴ / ۳۶۹ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۲۹/۵ میں نقل کیا ہے۔ (۴) معانی القرآن ۳ / ۶ میں۔ (۵) یعنی لغت میں، تلاوت میں نہیں۔ (۶) النکت والعیون ۵ / ۱۴۹۔

Surah Ghafir, Verses 18 - 22 343 the congregational mosque, and the first prayer(1). "There is no friend for the wrongdoers" meaning: no close relative who can benefit them "nor any intercessor who is obeyed" so he can intercede for them. His words, Exalted be He: "He knows the betrayal of the eyes" Al-Mu'arrij said: There is a transposition in it, meaning: He knows the treacherous eyes. Ibn Abbas said: It is the man who is sitting with people, and a woman passes by, and he steals a glance at her. And from him: it is the man who looks at a woman, and when his companions look at him, he lowers his gaze, but if he sees inattention from them, he sneaks a look, and when his companions look at him, he lowers his gaze, and Allah, Mighty and Majestic, knows from him that he wished(2) if he could look at her private parts(3). Mujahid said: it is the stealing of the eyes' gaze at what Allah has forbidden. Qatadah said: it is the wink with his eye and his closing of it in what Allah Exalted does not love(4). Al-Dahhak said: It is a person's saying: 'I did not see' when he has seen, and 'I saw' when he has not seen. Al-Suddi said: It is gesturing with the eye. Sufyan said: It is the look after the look(5). Al-Farra(6) said: "the betrayal of the eyes" is the second look, and "what the chests conceal" is the first look. Ibn Abbas said: "and what the chests conceal" meaning: would he commit adultery with her if he were alone with her or not. It was said: "and what the chests conceal" what it harbors and hides(7). And when Abdullah ibn Abi Sarh was brought to the Messenger of Allah (PBUH), after the people of Makkah felt secure and Uthman (RA) sought safety for him, the Messenger of Allah (PBUH) remained silent for a long time, then said: "Yes." When he left, the Messenger of Allah (PBUH) said to those around him: "I only remained silent so that one of you would stand up to him and strike his neck." A man from...

---

(1) Similar speech is in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 2/347. (2) In (M): that he wishes. (3) 'Ma'ani al-Qur'an' by al-Nahhas 6/214. (4) Both were narrated by al-Tabari 20/304. (5) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/150. (6) 'Ma'ani al-Qur'an' 3/7, and the author quoted it from him via al-Nahhas in 'I'rab al-Qur'an' 4/29. (7) 'Al-Nukat wa al-'Uyun' 5/150.

सूरह ग़ाफ़िर, आयतें 18 - 22 343 जामिया मस्जिद, और पहली नमाज़(1)। "ज़ालिमों के लिए न कोई जिगरी दोस्त होगा" यानी: कोई करीबी जो फायदा पहुँचा सके"और न कोई ऐसा सिफ़ारिशी जिसकी बात मानी जाए" ताकि वह उनके लिए सिफ़ारिश कर सके। अल्लाह तआला का फ़रमान है: "वह आँखों की खयानत को जानता है" अल-मुअरीज ने कहा: इसमें शब्दों का आगे-पीछे होना है, यानी: वह खयानत करने वाली आँखों को जानता है। इब्न अब्बास ने कहा: यह वह आदमी है जो लोगों के साथ बैठा होता है और एक औरत गुज़रती है, तो वह उसे छुपकर देखता है। और उनसे यह भी रिवायत है: वह आदमी जो औरत को देखता है, और जब उसके साथी उसे देखते हैं, तो वह अपनी नज़रें नीची कर लेता है, लेकिन जब वह उनसे गाफ़िल होता है, तो वह चोरी से देखता है, और जब उसके साथी उसे देखते हैं, तो वह फिर अपनी नज़रें नीची कर लेता है, जबकि अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल जानते हैं कि उसके दिल में यह तमन्ना(2) थी कि वह उसके सतर (छिपे अंगों) को देख ले(3)। मुजाहिद ने कहा: यह अल्लाह द्वारा मना की गई चीज़ों की तरफ आँखों का चोरी-छिपे देखना है। क़तादा ने कहा: यह अपनी आँखों से इशारा करना और उन्हें उन चीज़ों में बंद करना है जिन्हें अल्लाह तआला पसंद नहीं करता(4)। अज़-ज़हहाक ने कहा: यह इंसान का कहना है: 'मैंने नहीं देखा', जबकि उसने देखा हो, और 'मैंने देखा', जबकि उसने न देखा हो। अस-सुद्दी ने कहा: यह आँखों का इशारा है। सुफ़यान ने कहा: यह एक नज़र के बाद दूसरी नज़र है(5)। अल-फ़र्रा(6) ने कहा: "आँखों की खयानत" दूसरी नज़र है, और "जो सीने छुपाते हैं" पहली नज़र है। इब्न अब्बास ने कहा: "और जो सीने छुपाते हैं" यानी: क्या वह उसके साथ ज़िना करता अगर वह उसके साथ तन्हा होता या नहीं। और कहा गया है: "जो सीने छुपाते हैं" वह जो वह अपने अंदर रखता और छिपाता है(7)। और जब अब्दुल्लाह बिन अबी सरह को अल्लाह के रसूल ﷺ के पास लाया गया, जब मक्का वालों को अमन मिल गया था और उस्मान ؓ ने उनके लिए अमान माँगी थी, तो अल्लाह के रसूल ﷺ काफी देर खामोश रहे फिर फ़रमाया: "हाँ"। जब वह चले गए, तो अल्लाह के रसूल ﷺ ने अपने पास मौजूद लोगों से कहा: "मैं सिर्फ इसलिए खामोश रहा ताकि तुममें से कोई खड़ा होकर उसकी गर्दन उड़ा दे।" तो एक आदमी ने...

---

(1) इसी तरह की बात नहहास की 'एराब अल-कुरआन' 2/347 में है। (2) (म) में: कि वह चाहता है। (3) 'मआनी अल-कुरआन' ले-नहहास 6/214। (4) इन दोनों को अत-तबरी ने 20/304 में निकाला है। (5) 'अन-नुक्त वल-'उयून' 5/150। (6) 'मआनी अल-कुरआन' 3/7, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से 'एराब अल-कुरआन' 4/29 में उद्धृत किया है। (7) 'अन-नुक्त वल-'उयून' 5/150।

سورہ غافر، آیات ۱۸ - ۲۲ ۳۴۳ مسجد جامع، اور پہلی نماز(۱)۔ ﴿مَا لِلظَّٰلِمِينَ مِنْ حَمِيمٍ﴾ یعنی: کوئی قریبی نہیں جو فائدہ پہنچائے ﴿وَلَا شَفِيعٍ يُطَاعُ﴾ کہ ان کے حق میں سفارش کرے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَعْلَمُ خَائِنَةَ الْأَعْيُنِ﴾ المورج نے کہا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے، یعنی: وہ خائن آنکھوں کو جانتا ہے۔ ابن عباس نے کہا: یہ وہ شخص ہے جو لوگوں کے ساتھ بیٹھا ہو اور کوئی عورت گزرے تو وہ اسے چوری چھپے دیکھ لے۔ اور ان سے مروی ہے: وہ شخص جو عورت کی طرف دیکھتا ہے، جب اس کے ساتھی اسے دیکھیں تو اپنی نظریں جھکا لیتا ہے، اور جب ان کی غفلت دیکھتا ہے تو چوری چھپے دیکھتا ہے، اور جب اس کے ساتھی اسے دیکھتے ہیں تو نظریں جھکا لیتا ہے، حالانکہ اللہ عزوجل جانتا ہے کہ اس کے دل میں یہ تمنا(۲) تھی کہ وہ اس کے ستر کو دیکھ لے(۳)۔ مجاہد نے کہا: یہ ان چیزوں کی طرف آنکھوں کا چوری چھپے دیکھنا ہے جن سے اللہ نے منع فرمایا ہے۔ قتادہ نے کہا: یہ آنکھ سے اشارہ کرنا اور ان چیزوں پر آنکھیں بند کرنا ہے جنہیں اللہ تعالیٰ پسند نہیں کرتا(۴)۔ ضحاک نے کہا: یہ انسان کا یہ کہنا ہے کہ: میں نے نہیں دیکھا، حالانکہ اس نے دیکھا ہو، اور میں نے دیکھا ہے، حالانکہ اس نے نہ دیکھا ہو۔ سدی نے کہا: یہ آنکھ کا اشارہ ہے۔ سفیان نے کہا: یہ ایک نظر کے بعد دوسری نظر ہے(۵)۔ فراء(۶) نے کہا: "خائنہ الأعین" دوسری نظر ہے، اور "وما تخفی الصدور" پہلی نظر ہے۔ ابن عباس نے کہا: "وما تخفی الصدور" یعنی: کیا وہ اس کے ساتھ زنا کرتا اگر وہ اس کے ساتھ تنہا ہوتا یا نہیں۔ اور کہا گیا: "وما تخفی الصدور" جو وہ دل میں چھپاتا اور پوشیدہ رکھتا ہے(۷)۔ اور جب عبد اللہ بن ابی سرح کو رسول اللہ ﷺ کے پاس لایا گیا، جب مکہ والوں کو اطمینان ہو گیا تھا اور عثمانؓ نے ان کے لیے امان مانگی تھی، تو رسول اللہ ﷺ کافی دیر خاموش رہے پھر فرمایا: "ہاں"۔ جب وہ چلے گئے تو رسول اللہ ﷺ نے اپنے گرد موجود لوگوں سے فرمایا: "میں صرف اس لیے خاموش رہا تاکہ تم میں سے کوئی کھڑا ہو کر اس کی گردن اڑا دے" تو ایک آدمی نے...

(١) كلام اسى طرح نحاس كى اعراب القرآن ٣٤٧/٢ ميں ہے۔ (٢) (م) ميں: كہ وہ چاہتا ہے۔ (٣) معانى القرآن لنحاس ٢١٤/٦ ۔ (٤) ان دونوں كو طبرى نے ٣٠٤/٢٠ ميں نقل كيا ہے۔ (٥) النكت والعيون ١٥٠/٥ ۔ (٦) معانى القرآن ٧/٣، اور مصنف نے اسے نحاس كے واسطے سے اعراب القرآن ٢٩/٤ ميں نقل كيا ہے۔ (٧) النكت والعيون ١٥٠/٥ ۔

Page 344 Surah Ghafir: Verses 19 - 22

The Ansar: "Why did you not signal to me, O Messenger of Allah?" He replied: "Indeed, a Prophet does not have treacherous eyes" (1). {And Allah judges with truth} meaning: He recompenses the one who lowers his gaze from forbidden things, and the one who looks at them, and the one who intends to commit immoral acts if he is able to (2). {And those they invoke besides Him} meaning the idols {do not judge with anything} because they know nothing, have no power over anything, and possess nothing (3). The general reading is with the letter 'yaa' [yad'una - they invoke] as a report about the wrongdoers, which is the choice of Abu Ubaid and Abu Hatim. Nafi', Shaybah, and Hisham read it as: "tad'una" with 'taa' (4). {Indeed, Allah is the All-Hearing, the All-Seeing} "Huwa" (He) is a supplementary separating pronoun. It is permissible for it to be in the nominative position (raf') as a subject (mubtada'), and what follows it is the predicate (khabar), and the whole sentence is the predicate of "Inna" (5). His saying (Exalted is He): {Have they not traveled through the earth and observed} [the verb 'yanthuru'] is in the jussive case (jazm) as a conjunction to "yasiru". It is also permissible for it to be in the accusative case (nasb) as a response, and the jazm and nasb are the same in the dual and plural forms. {How was the end} "Aaqibatu" is the noun of 'kaana', and the predicate is in "kayfa". And {waaqin} (a protector) is in the genitive case (khafd) conjoined to the literal word. It is also permissible for it to be in the nominative case (raf') based on its structural position, so its raf' and khafd are the same; because the 'yaa' is omitted and the 'kasra' remains to indicate it (6). Discussion on the meaning of this verse has already passed in other places, so there is no need for repetition.

Footnotes: (1) Narrated by Abu Dawood (2683) and Al-Nasa’i 7/105-106 from the hadith of Sa’d ibn Abi Waqqas. Abdullah ibn Abi Sarh used to write the revelation for the Messenger of Allah ﷺ, then he apostatized and joined the polytheists, so the Prophet ﷺ ordered his killing on the day of the conquest of Mecca... and he embraced Islam during the days of the conquest, and Uthman (may Allah be pleased with them both) appointed him over Egypt, and his story was mentioned previously in 8/459 and thereafter. (2) Tafsir al-Tabari 20/303, similarly. (3) Tafsir al-Baghawi 4/95. (4) Al-Sab'a p. 568, and Al-Taysir p. 191. (5) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/29. (6) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/30.

पृष्ठ ३४४ सूरा ग़ाफ़िर: आयत १९ - २२

अंसार: "हे अल्लाह के रसूल, आपने मुझे संकेत क्यों नहीं दिया?" उन्होंने उत्तर दिया: "वास्तव में, एक नबी की आँखें विश्वासघाती नहीं होतीं" (१)। {और अल्लाह सच्चाई के साथ फैसला करता है} अर्थात: वह उसे प्रतिफल देता है जो वर्जित चीज़ों से अपनी नज़रें झुका लेता है, और उसे भी जो उन्हें देखता है, और उसे भी जो अनैतिक कार्य करने का इरादा रखता है यदि वह सक्षम हो (२)। {और जिन्हें वे उसके सिवा पुकारते हैं} यानी बुत {वे किसी चीज़ का फैसला नहीं करते} क्योंकि वे कुछ नहीं जानते, किसी चीज़ पर शक्ति नहीं रखते और किसी चीज़ के मालिक नहीं हैं (३)। सामान्य पाठ 'या' के साथ (यद'ऊना - वे पुकारते हैं) गलत काम करने वालों के बारे में एक रिपोर्ट के रूप में है, जो अबू उबैद और अबू हातिम की पसंद है। नाफ़े शायबा और हिशाम ने इसे 'ता' के साथ "तद'ऊना" पढ़ा है (४)। {निस्संदेह, अल्लाह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है} "हुवा" (वह) एक अतिरिक्त अलग करने वाला सर्वनाम है। यह 'रफ़' (कर्ता कारक) की स्थिति में एक विषय (मुबतदा) के रूप में भी हो सकता है, और उसके बाद आने वाला शब्द विधेय (ख़बर) है, और पूरा वाक्य "इन्ना" का विधेय है (५)। अल्लाह का कथन: {क्या उन्होंने पृथ्वी पर यात्रा नहीं की और नहीं देखा} [क्रिया 'यन्ज़ुरू'] 'जज़्म' की स्थिति में "यसीरू" पर एक संयोजन के रूप में है। यह 'नस्ब' की स्थिति में भी हो सकता है एक उत्तर (नतीजे) के रूप में, और द्विवचन और बहुवचन रूपों में 'जज़्म' और 'नस्ब' समान होते हैं। {कैसा था अंत} 'आक़िबतु' 'काना' का संज्ञा (इस्म) है, और विधेय (ख़बर) "कैफ़ा" में है। और {वाक़िन} (रक्षक) शब्द के शाब्दिक रूप के साथ 'ख़फ़्द' (संबंध कारक) की स्थिति में जुड़ा हुआ है। यह इसके स्थान के आधार पर 'रफ़' की स्थिति में भी हो सकता है, इसलिए इसका 'रफ़' और 'ख़फ़्द' समान है; क्योंकि 'या' हटा दिया गया है और उसे दर्शाने के लिए 'कसरा' शेष है (६)। इस आयत के अर्थ पर चर्चा अन्य स्थानों पर पहले ही हो चुकी है, इसलिए दोहराने की आवश्यकता नहीं है।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इसे अबू दाऊद (२६८३) और अन-नसाई ७/१०५-१०६ ने साद बिन अबी वक़्क़ास की हदीस से उद्धृत किया है। अब्दुल्ला बिन अबी सरह अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए वही (खुलासा) लिखते थे, फिर वे धर्मत्यागी हो गए और मुशरिकों (बहुदेववादियों) से मिल गए, इसलिए पैगंबर ﷺ ने मक्का की विजय के दिन उन्हें मारने का आदेश दिया... और वे विजय के दिनों में इस्लाम ले आए, और उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने उन्हें मिस्र का शासक नियुक्त किया, और उनकी कहानी ८/४५९ और उसके बाद के पन्नों में बीत चुकी है। (२) तफ़सीर अल-तबरी २०/३०३, इसी तरह। (३)

तफ़सीर अल-बग़वी ४/९५। (४) अल-सबा पृ. ५६८, और अल-तयसीर पृ. १९१। (५) इराब अल-कुरान, अल-नहस ४/२९। (६) इराब अल-कुरान, अल-नहस ४/३०।

صفحہ ۳۴۴ سورہ غافر: آیات ۱۹ - ۲۲

انصار: اے اللہ کے رسول، آپ نے مجھے اشارہ کیوں نہیں کیا؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "بے شک، نبی کی آنکھیں خیانت کرنے والی نہیں ہوتیں" (۱)۔ ﴿وَاللَّهُ يَقْضِي بِالْحَقِّ﴾ یعنی: وہ اسے جزا دیتا ہے جو اپنی نظر کو حرام چیزوں سے نیچا رکھتا ہے، اور اسے جو ان کی طرف دیکھتا ہے، اور اسے جو فحش کام کرنے کا ارادہ کرتا ہے اگر وہ اس پر قادر ہو جائے (۲)۔ ﴿وَالَّذِينَ يَدْعُونَ مِن دُونِهِ﴾ یعنی بت ﴿لَا يَقْضُونَ بِشَيْءٍ﴾ اس لیے کہ وہ کچھ نہیں جانتے، نہ کسی چیز پر قدرت رکھتے ہیں اور نہ کسی چیز کے مالک ہیں (۳)۔ عام قراءت 'یا' کے ساتھ (یدعون) ہے جو ظالموں کے بارے میں خبر ہے، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ نافع، شیبہ اور ہشام نے 'تا' کے ساتھ «تَدْعُونَ» پڑھا ہے (۴)۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ "ھو" زائدہ فاصلہ ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہو اور اس کے بعد والا لفظ اس کی خبر ہو، اور پورا جملہ "انَّ" کی خبر ہو (۵)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَوَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنظُرُوا﴾ یہ "یسیروا" پر عطف ہونے کی وجہ سے محلِ جزم میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ جواب ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہو، اور تثنیہ و جمع میں جزم اور نصب ایک ہی طرح ہوتا ہے۔ ﴿كَيْفَ كَانَ عَقِبَةُ﴾ 'عاقبة' کان کا اسم ہے، اور خبر "کیف" میں ہے۔ اور ﴿وَاقٍ﴾ لفظ پر عطف ہونے کی وجہ سے محلِ خفض (جر) میں ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ محل پر عطف کی بنا پر محلِ رفع میں ہو، تو اس کا رفع اور خفض ایک ہی ہے؛ کیونکہ 'یا' حذف کر دی گئی ہے اور کسرہ اس پر دلالت کرنے کے لیے باقی ہے (۶)۔ اس آیت کے معنی پر گفتگو دوسرے مقامات پر گزر چکی ہے، لہٰذا اعادے کی ضرورت نہیں۔

حواشی: (۱) اسے ابو داؤد (۲۶۸۳) اور نسائی ۷ / ۱۰۵ - ۱۰۶ نے سعد بن ابی وقاص کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ عبداللہ بن ابی سرح رسول اللہ ﷺ کے لیے وحی لکھتے تھے، پھر وہ مرتد ہو گئے اور مشرکین سے جا ملے، تو نبی ﷺ نے فتح مکہ کے دن ان کے قتل کا حکم دیا... اور وہ فتح کے دنوں میں اسلام لے آئے، اور عثمان رضی اللہ عنہما نے انہیں مصر کا گورنر بنایا، اور ان کا قصہ ۸/۴۵۹ اور اس کے بعد گزر چکا ہے۔ (۲) تفسیر طبری ۲۰/۳۰۳، اسی طرح۔ (۳) تفسیر بغوی ۴/۹۵۔ (۴) السبعہ ص ۵۶۸، اور التیسیر ص ۱۹۱۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴/۲۹۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۴/۳۰۔

Surah Ghafir, Verses 23 - 27 345

Allah Almighty says: {And We certainly sent Moses with Our signs and a clear authority (23) To Pharaoh, Haman, and Qarun; but they said, "[He is] a magician and a liar." (24) So when he brought them the truth from Us, they said, "Kill the sons of those who have believed with him and keep their women alive." But the plot of the disbelievers is not except in error. (25) And Pharaoh said, "Let me kill Moses and let him call upon his Lord. Indeed, I fear that he will change your religion or that he will cause corruption [to appear] in the land." (26) And Moses said, "Indeed, I have sought refuge in my Lord and your Lord from every arrogant one who does not believe in the Day of Account." (27)}

His words, Exalted is He: {And We certainly sent Moses with Our signs} - these are the nine signs mentioned in His words: {And We certainly gave Moses nine clear signs}, and their identification has already passed (1). {and a clear authority} - meaning: with a clear and evident proof, and it (the word 'sultan') can be treated as masculine or feminine (2). It was also said: He meant by authority, the Torah.

{To Pharaoh, Haman, and Qarun} He specifically mentioned them because the focus of the plot in hostility towards Moses was on them (3); Pharaoh was the King, Haman the minister, and Qarun the possessor of wealth and treasures. So Allah grouped him with them because his actions in disbelief and denial were like theirs.

{they said, "[He is] a magician and a liar."} When they were unable to oppose him, they attributed the miracles to magic.

His words, Exalted is He: {So when he brought them the truth from Us} - which is the manifest miracle - {they said, "Kill the sons of those who have believed with him"} Qatada said: This is a killing other than the first killing; because Pharaoh had ceased killing newborns at the time of (4) Moses' birth. When Allah sent Moses, he resumed the killing of the Children of Israel as a punishment for them, so that a person might be deterred from believing; and so that their number would not increase and they would be supported by the males among their children. So Allah preoccupied them from that with the types of punishment He sent down upon them.

---

(1) 18/181 and following. (2) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/30. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/554, similarly. (4) In (m): after.

सूरह ग़ाफ़िर, आयतें 23 - 27 345

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और हमने निश्चित रूप से मूसा को अपनी आयतों (निशानियों) और स्पष्ट अधिकार के साथ भेजा (23) फ़िरौन, हामान और कारून की ओर; लेकिन उन्होंने कहा, "[वह है] एक जादूगर और झूठा।" (24) फिर जब वह उनके पास हमारी ओर से सत्य लाया, तो उन्होंने कहा, "उन लोगों के बेटों को मार डालो जो उसके साथ ईमान लाए हैं और उनकी औरतों को जीवित रहने दो।" लेकिन काफ़िरों की चाल केवल भ्रम में ही है। (25) और फ़िरौन ने कहा, "मुझे मूसा को मार डालने दो और वह अपने रब को पुकारे। वास्तव में, मुझे डर है कि वह तुम्हारा धर्म बदल देगा या वह ज़मीन में फ़साद (बिगाड़) फैला देगा।" (26) और मूसा ने कहा, "वास्तव में, मैंने अपने और तुम्हारे रब की शरण ली है हर उस अभिमानी से जो हिसाब के दिन पर विश्वास नहीं करता।" (27)}

अल्लाह तआला का कथन: {और हमने निश्चित रूप से मूसा को अपनी आयतों के साथ भेजा} - ये वे नौ आयतें (निशानियां) हैं जिनका उल्लेख अल्लाह तआला के इस कथन में है: {और हमने मूसा को नौ स्पष्ट आयतें दी थीं}, और उनका विवरण पहले ही दिया जा चुका है (1)। {और स्पष्ट अधिकार} - अर्थात: स्पष्ट और प्रत्यक्ष प्रमाण के साथ, और यह शब्द (सुल्तान) पुल्लिंग और स्त्रीलिंग दोनों हो सकता है (2)। यह भी कहा गया है: सुल्तान से उनका तात्पर्य तौरात था।

{फ़िरौन, हामान और कारून की ओर} उन्होंने विशेष रूप से उनका उल्लेख किया क्योंकि मूसा के विरुद्ध शत्रुता में षड्यंत्र का केंद्र वे ही थे (3); फ़िरौन राजा था, हामान मंत्री और कारून धन और खज़ानों का स्वामी था। अतः अल्लाह ने उसे उनके साथ जोड़ दिया क्योंकि कुफ़्र (अविश्वास) और झुठलाने में उसका कार्य उनके जैसा ही था।

{उन्होंने कहा, "[वह है] एक जादूगर और झूठा।"} जब वे उनका मुक़ाबला करने में असमर्थ रहे, तो उन्होंने चमत्कारों को जादू बता दिया।

अल्लाह तआला का कथन: {फिर जब वह उनके पास हमारी ओर से सत्य लाया} - जो कि स्पष्ट चमत्कार है - {उन्होंने कहा, "उन लोगों के बेटों को मार डालो जो उसके साथ ईमान लाए हैं"} क़तादा ने कहा: यह पहले कत्लेआम के अलावा एक और कत्लेआम था; क्योंकि फ़िरौन ने मूसा के जन्म के समय (4) नवजात शिशुओं की हत्या बंद कर दी थी। जब अल्लाह ने मूसा को भेजा, तो उसने बनी इसराइल को सजा देने के लिए हत्या का सिलसिला फिर से शुरू कर दिया, ताकि कोई व्यक्ति ईमान लाने से रुक जाए; और ताकि उनकी संख्या न बढ़े और वे अपने पुत्रों द्वारा सशक्त न हों। अतः

अल्लाह ने उन्हें उन पर उतारे गए विभिन्न प्रकार के अज़ाब (दंड) के माध्यम से उस कार्य से विमुख कर दिया।

---

(1) 18/181 और उसके बाद। (2) इराब अल-कुरान अन-नहहास 4/30 द्वारा। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/554, इसी तरह। (4) (m) में: बाद।

سورہ غافر: آیات ۲۳ - ۲۷ ۳۴۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اور بیشک ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیوں اور واضح دلیل کے ساتھ بھیجا (۲۳) فرعون، ہامان اور قارون کی طرف، تو انہوں نے کہا: جادوگر ہے بڑا جھوٹا۔ (۲۴) پھر جب وہ ان کے پاس ہماری طرف سے حق لے کر آئے تو انہوں نے کہا: ان کے بیٹوں کو قتل کر دو جو اس کے ساتھ ایمان لائے ہیں اور ان کی عورتوں کو زندہ رہنے دو، اور کافروں کی تدبیر تو بس گمراہی میں ہی ہے۔ (۲۵) اور فرعون نے کہا: مجھے چھوڑ دو کہ میں موسیٰ کو قتل کر دوں اور اسے چاہیے کہ وہ اپنے رب کو پکارے، مجھے ڈر ہے کہ وہ تمہارا دین بدل دے گا یا زمین میں فساد پھیلائے گا۔ (۲۶) اور موسیٰ نے کہا: بیشک میں نے اپنے رب اور تمہارے رب کی پناہ لی ہے ہر اس متکبر سے جو حساب کے دن پر ایمان نہیں لاتا۔ (۲۷)}

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور بیشک ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیوں کے ساتھ بھیجا} اور یہ وہ نو نشانیاں ہیں جن کا ذکر اللہ تعالیٰ کے اس قول میں ہے: {اور بیشک ہم نے موسیٰ کو نو واضح نشانیاں عطا کیں}، اور ان کی تعیین پہلے گزر چکی ہے (۱)۔ {اور واضح دلیل} یعنی: ایک روشن اور واضح دلیل کے ساتھ، اور یہ لفظ (سلطان) مذکر اور مؤنث دونوں استعمال ہوتا ہے (۲)۔ اور یہ بھی کہا گیا: سلطان سے مراد تورات ہے۔

{فرعون، ہامان اور قارون کی طرف} ان کا خاص طور پر ذکر کیا گیا کیونکہ موسیٰ علیہ السلام کی دشمنی میں تدبیر کا دارومدار ان پر ہی تھا (۳)؛ فرعون بادشاہ تھا، ہامان وزیر تھا اور قارون مال و خزانوں کا مالک تھا، تو اللہ نے اسے ان دونوں کے ساتھ جمع کر دیا؛ کیونکہ کفر اور تکذیب میں اس کا عمل ان دونوں کے عمل جیسا تھا۔

{تو انہوں نے کہا: جادوگر ہے بڑا جھوٹا} جب وہ ان کا مقابلہ کرنے سے عاجز آگئے تو انہوں نے معجزات کو جادو پر محمول کر دیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {پھر جب وہ ان کے پاس ہماری طرف سے حق لے کر آئے} اور وہ واضح معجزہ ہے {انہوں نے کہا: ان کے بیٹوں کو قتل کر دو جو اس کے ساتھ ایمان لائے ہیں} قتادہ نے کہا: یہ قتل پہلے قتل کے علاوہ ہے؛ کیونکہ فرعون نے موسیٰ علیہ السلام کی ولادت کے وقت (۴) بچوں کو قتل کرنا روک دیا تھا، پھر جب اللہ نے موسیٰ علیہ السلام کو مبعوث کیا تو اس نے بنی اسرائیل پر بطور سزا دوبارہ قتل کا سلسلہ شروع کر دیا، تاکہ انسان ایمان لانے سے رک جائے؛ اور اس لیے کہ ان کی جماعت کثیر نہ ہو جائے اور وہ اپنے بیٹوں کے ذریعے مضبوط نہ ہو جائیں، تو اللہ نے انہیں ان پر نازل کیے گئے مختلف عذابوں کے ذریعے اس سے مشغول کر دیا۔

---

(۱) ۱۸/۱۸۱ اور اس کے بعد۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۴/۳۰۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۵۵۴، اسی طرح۔ (۴) نسخہ (م) میں ہے: بعد۔

Surah Ghafir: Verses 25 - 27 346 ...like frogs, lice, blood, and the flood until they left Egypt, and God drowned them. This is the meaning of the Almighty's saying: {And the plot of the disbelievers is only in error} meaning: in loss and destruction, and that people are not prevented from believing even if such a thing is done to them, for their plotting goes in vain (1). The Almighty's saying: {And Pharaoh said, "Leave me to kill Moses, and let him call upon his Lord"} "Aqtul" (let me kill) is in the jussive mood because it is the response to a command. "Walyad'u" (and let him call) is in the jussive mood because it is a command, and "Dharouni" (leave me) is not in the jussive mood even though it is a command, but its form is that of the jussive, and it is indeclinable (mabni). It is said: This indicates that it was said to Pharaoh: We fear that he will pray against you and be answered; so he said: {and let him call upon his Lord} (2) meaning: do not let what he mentions about his Lord terrify you, for He has no reality, and I am your most high lord. {Indeed, I fear that he will change your religion} meaning: your worship of me to the worship of his Lord {or that he will cause corruption to appear in the land} if he does not change your religion, then he will cause corruption to appear in the land. Meaning: discord will occur among people because of him. And the recitation of the Medinans, Abu Abd al-Rahman al-Sulami, Ibn Amir, and Abu Amr is: "And that he cause corruption to appear in the land," and the recitation of the Kufans is: "Or that he cause" with a fatha on the 'ya' and "al-fasadu" (corruption) in the nominative case (raf') (3), and likewise it is in the Kufan codices: "Or" with an alif, and Abu Ubayd follows this; he said: because it has an extra letter, and it has a separation; and because "or" can be in the sense of "and". Al-Nahhas (4): And this, according to the skilled grammarians, is not permissible for it to be in the sense of "and"; because in that there is an invalidation of meanings, and even if it were permissible...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/30 similarly, and the saying of Qatadah was also mentioned by al-Baghawi in his tafsir 4/95 and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/215 similarly. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/31. (3) Nafi' and Abu Amr recited: "and that he causes to appear", and Ibn Kathir and Ibn Amir recited: "and that he causes to appear", and Asim in the narration of Shu'bah, Hamzah, and al-Kisa'i recited: "or that he causes to appear", and Asim in the narration of Hafs recited: "or that he causes to appear". And whoever recited: "yudhhira" with a damma on the 'ya', recited "al-fasada" in the accusative case, and whoever recited: "yadhhara" with a fatha on the 'ya', recited "al-fasadu" in the nominative case. Al-Sab'ah p. 569, and Al-Taysir p. 191. (4) I'rab al-Qur'an 4/31, and what preceded it is from him.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 25 - 27 346 ...जैसे मेंढक, जुएँ रक्त और बाढ़, जब तक कि वे मिस्र से बाहर नहीं निकल गए, फिर अल्लाह ने उन्हें डुबो दिया। और यही अल्लाह के इस कथन का अर्थ है: {और काफ़िरों की चाल केवल भटकने (व्यर्थ जाने) में है} यानी: घाटे और विनाश में, और लोग ईमान लाने से नहीं रुकते भले ही उनके साथ ऐसा ही किया जाए, क्योंकि उनकी चाल बेकार हो जाती है (1)। अल्लाह का कथन: {और फ़िरऔन ने कहा, "मुझे छोड़ दो कि मैं मूसा को मार डालूँ, और उसे चाहिए कि वह अपने रब को पुकारे"} "अक़तुल" (मैं मार डालूँ) जज़्म (jussive mood) में है क्योंकि यह आदेश (अम्र) का उत्तर है। "वल-यदउ" (और उसे पुकारने दो) जज़्म में है क्योंकि यह एक आदेश है, और "धरूनी" (मुझे छोड़ दो) जज़्म में नहीं है हालाँकि यह एक आदेश है, लेकिन इसका उच्चारण जज़्म जैसा है, और यह मबनी (अपरिवर्तनीय) है। कहा जाता है: यह इस बात को दर्शाता है कि फ़िरऔन से कहा गया था: हमें डर है कि वह आपके ख़िलाफ़ दुआ करेगा और वह क़बूल हो जाएगी; तो उसने कहा: {और उसे चाहिए कि वह अपने रब को पुकारे} (2) यानी: वह जो अपने रब के बारे में ज़िक्र करता है उससे डरो नहीं, क्योंकि उसकी कोई वास्तविकता नहीं है, और मैं तुम्हारा सबसे ऊँचा रब हूँ। {निस्संदेह, मुझे डर है कि वह तुम्हारा धर्म बदल देगा} यानी: मेरी इबादत से अपने रब की इबादत की ओर {या यह कि वह धरती में बिगाड़ पैदा करेगा} यदि वह तुम्हारा धर्म नहीं बदलता है, तो वह धरती में बिगाड़ पैदा करेगा। यानी: उसके कारण लोगों के बीच मतभेद पैदा हो जाएगा। मदीना वालों, अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी, इब्न आमिर और अबू अम्र का पाठ है: "और यह कि वह धरती में बिगाड़ पैदा करे", और कूफियों का पाठ है: "या यह कि वह" या के ऊपर फ़त्हा के साथ "अल-फ़सादु" रफ़ (कर्ता कारक) के साथ (3), और इसी तरह यह कूफियों के नुस्खों (मसाहिफ) में है: "औ" (या) अलिफ़ के साथ, और अबू उबैद इसी मत को मानते हैं; उन्होंने कहा: क्योंकि इसमें एक अतिरिक्त अक्षर है, और इसमें अलगाव है; और इसलिए कि "औ" (या) "व" (और) के अर्थ में हो सकता है। अल-नहहास (4): और कुशल वैयाकरणों के अनुसार, इसका "व" के अर्थ में होना जायज़ नहीं है; क्योंकि इसमें अर्थों का निरसन है, और यदि यह जायज़ होता...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/30 इसी तरह, और क़तादा का कथन अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/95 में और इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/215 में भी इसी तरह उल्लेख किया है। (2) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/31. (3) नाफ़िअ और अबू अम्र ने पढ़ा: "और यह कि वह ज़ाहिर करे", और इब्न कसीर और इब्न आमिर ने पढ़ा: "और यह कि वह ज़ाहिर करे", और आसिम ने शुअबा के वर्णन में, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा: "या यह कि वह ज़ाहिर करे", और आसिम ने

हफ़्स के वर्णन में पढ़ा: "या यह कि वह ज़ाहिर करे"। और जिसने "युज़हिरा" या के ऊपर ज़म्मा के साथ पढ़ा, उसने "अल-फ़सादा" नसब के साथ पढ़ा, और जिसने "यज़्हरा" या के ऊपर फ़त्हा के साथ पढ़ा, उसने "अल-फ़सादु" रफ़ के साथ पढ़ा। अल-सब'आ पृ. 569, और अल-तयसीर पृ. 191। (4) इ'राब अल-कुरान 4/31, और इससे पहले का भी उन्हीं से है।

سورہ غافر: آیات ۲۵ - ۲۷ ۳۴۶ ...جیسے مینڈک، جُوئیں، خون اور طوفان یہاں تک کہ وہ مصر سے نکل گئے، پھر اللہ نے انہیں غرق کر دیا۔ اور یہی اللہ تعالیٰ کے اس قول کا معنی ہے: ﴿وَمَا كَيْدُ الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَالٍ﴾ یعنی: نقصان اور ہلاکت میں، اور یہ کہ لوگ ایمان لانے سے نہیں رکتے چاہے ان کے ساتھ ایسا ہی کیا جائے، پس ان کی چال رائیگاں جاتی ہے (۱)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ ذَرُونِي أَقْتُلْ مُوسَىٰ وَلْيَدْعُ رَبَّهُ﴾ «أَقْتُلْ» جزم ہے؛ کیونکہ یہ امر کا جواب ہے۔ «وَلْيَدْعُ» جزم ہے؛ کیونکہ یہ امر ہے، اور «ذَرُونِي» مجزوم نہیں ہے اگرچہ یہ امر ہے، لیکن اس کا لفظ مجزوم کا لفظ ہے، اور وہ مبنی ہے۔ کہا گیا ہے: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ فرعون سے کہا گیا: ہمیں ڈر ہے کہ وہ آپ کے خلاف دعا کرے گا تو وہ قبول ہو جائے گی؛ تو اس نے کہا: «وَلْيَدْعُ رَبَّهُ» (۲) یعنی: وہ جو اپنے رب کے بارے میں ذکر کرتا ہے وہ تمہیں خوفزدہ نہ کرے، کیونکہ اس کی کوئی حقیقت نہیں ہے، اور میں تمہارا سب سے بڑا رب ہوں۔ ﴿إِنِّي أَخَافُ أَن يُبَدِّلَ دِينَكُمْ﴾ یعنی: میری عبادت کو اپنے رب کی عبادت میں بدل دے ﴿أَوْ أَن يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ﴾ اگر وہ تمہارا دین نہیں بدلتا، تو وہ زمین میں فساد پھیلائے گا۔ یعنی: اس کی وجہ سے لوگوں کے درمیان اختلاف واقع ہوگا۔ اور اہل مدینہ، ابو عبد الرحمن السلمی، ابن عامر اور ابو عمرو کی قرات ہے: «وَأَنْ يُظْهِرَ فِي الْأَرْضِ الْفَسَادَ»، اور کوفیوں کی قرات ہے: «أَوْ أَن يُظْهِرَ» یاء پر فتحہ کے ساتھ «الْفَسَادُ» رفع کے ساتھ (۳)، اور اسی طرح یہ کوفیوں کے مصاحف میں ہے: «أو» الف کے ساتھ، اور اسی طرف ابو عبید گئے ہیں؛ انہوں نے کہا: کیونکہ اس میں ایک حرف کا اضافہ ہے، اور اس میں فصل ہے؛ اور اس لیے کہ «أو» واو کے معنی میں ہوتا ہے۔ النحاس (۴): اور ماہر نحویوں کے نزدیک یہ جائز نہیں کہ یہ واو کے معنی میں ہو؛ کیونکہ اس میں معانی کا بطلان ہے، اور اگر یہ جائز ہوتا تو...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۰ اسی طرح، اور قتادہ کا قول بغوی نے بھی اپنی تفسیر ۴/ ۹۵ میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر ۷/ ۲۱۵ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۱۔ (۳) نافع اور ابو عمرو نے پڑھا: «وأن يُظْهِرَ»، اور ابن کثیر اور ابن عامر نے پڑھا: «وأن يُظْهِرَ»، اور عاصم نے شعبہ کی روایت میں اور حمزہ اور کسائی نے پڑھا: «أو أن يُظْهِرَ»، اور عاصم نے حفص کی روایت میں پڑھا: «أو أن يُظْهِرَ»۔ اور جس نے: «يُظْهِرَ» یاء کے ضمہ کے ساتھ پڑھا، اس نے «الفسادَ» نصب کے ساتھ پڑھا، اور جس نے: «يَظْهَرَ» یاء کے فتحہ کے ساتھ پڑھا، اس نے «الفسادُ» ضمہ کے ساتھ پڑھا یعنی رفع۔ السبعۃ ص ۵۶۹، والتیسیر ص ۱۹۱۔ (۴) اعراب القرآن ۴/ ۳۱، اور اس سے پہلے کا ان ہی سے ہے۔

Surah Ghafir: Verses 27 - 28 [Page 347]

...it has the meaning of 'and' because it was needed here; for the meaning of 'and' is 'Indeed, I fear' both things together, and the meaning of 'or' is for one of the two things, i.e., 'Indeed, I fear that he will change your religion', and if that is beyond him, he will spread corruption in the land.

Allah Almighty's saying: {And Moses said, "Indeed, I have sought refuge in my Lord and your Lord...} when Pharaoh threatened to kill him, Moses sought refuge in Allah {from every arrogant one} i.e., someone who is too proud to believe in Allah, and his description is that he {does not believe in the Day of Account}.

Allah Almighty's saying: {And a believing man from the family of Pharaoh who concealed his faith said, "Do you kill a man [merely] because he says, 'My Lord is Allah ' while he has brought you clear proofs from your Lord? And if he should be lying, then upon him is his lie; but if he should be truthful, there will strike you some of what he promises you. Indeed, Allah does not guide one who is a transgressor and a liar." (28)}

There are four issues regarding it:

The first: Allah Almighty's saying: {And a believing man...} some commentators mentioned that this man's name was Habib (1). It was also said: Sham'an, with the letter shin. Al-Suhayli (2) said: And it is the most correct thing said about him. In the "History" of Al-Tabari, may Allah have mercy on him: his name was Khayr (3). And it was said: Hizqeel (Ezekiel); mentioned by Al-Tha'labi from Ibn Abbas (4) and most scholars. Al-Zamakhshari (5): and his name was Sam'an or Habib. It was also said: Kharbeel or Hazbeeyil.

And there was disagreement over whether he was an Israelite or a Copt (Egyptian). Al-Hasan and others said: He was a Copt. And it is said that he...

---

(1) Mentioned by Al-Mawardi in 'An-Nukat wal-'Uyun' 5/152 and attributed to Ibn Ishaq. (2) In 'Al-Ta'rif wal-I'lam' pp. 131 and 151. From him, the author quoted Al-Tabari's following statement, which is in his history 1/407. (3) In (copy ظ): Jabr, and what is fixed here agrees with 'Al-Ta'rif wal-I'lam'. In 'Tarikh al-Tabari': Habarak, and in 'Tafsir al-Tabari' 20/311: Khabarak. (4) In books of exegesis, it is mentioned that Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) said: The man's name is: Hizqeel. (5) Al-Kashshaf 3/424.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 27 - 28 [पृष्ठ 347]

...यहाँ इसका अर्थ 'और' (वाव) के समान है क्योंकि इसकी आवश्यकता थी; क्योंकि 'और' का अर्थ है 'निश्चित रूप से मैं डरता हूँ' दोनों बातों के लिए, और 'या' (अौ) का अर्थ है दो में से किसी एक चीज़ के लिए, अर्थात्: 'निश्चित रूप से मुझे डर है कि वह तुम्हारा धर्म बदल देगा', और यदि वह इसमें असमर्थ रहा, तो वह धरती में बिगाड़ फैलाएगा।

अल्लाह तआला का कथन: {और मूसा ने कहा, "निश्चित रूप से मैंने अपने रब और तुम्हारे रब की शरण ली है...} जब फ़िरऔन ने उन्हें मारने की धमकी दी, तो मूसा ने अल्लाह से शरण माँगी {हर अहंकारी से} अर्थात, जो अल्लाह पर विश्वास करने से अहंकार करता है, और उसका विवरण यह है कि वह {हिसाब के दिन पर विश्वास नहीं करता}।

अल्लाह तआला का कथन: {और फ़िरऔन के घर के एक मोमिन (ईमान वाले) व्यक्ति ने, जो अपना ईमान छुपाए हुए था, कहा, "क्या तुम एक व्यक्ति को इसलिए मार दोगे कि वह कहता है, 'मेरा रब अल्लाह है', जबकि वह तुम्हारे रब के पास से तुम्हारे पास स्पष्ट प्रमाण ले आया है? और यदि वह झूठा है, तो उसका झूठ उसी पर पड़ेगा; और यदि वह सच्चा है, तो वह (यातना) तुम्हें पहुँच कर रहेगी जिसका वह तुमसे वादा करता है। निस्संदेह अल्लाह उसे मार्ग नहीं दिखाता जो सीमा लांघने वाला, बहुत झूठा हो।" (28)}

इसमें चार मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और एक मोमिन व्यक्ति ने कहा...} कुछ मुफ़स्सिरों (टीकाकारों) ने उल्लेख किया है कि इस व्यक्ति का नाम हबीब (1) था। और कहा गया: शमआन, 'शीन' अक्षर के साथ। सुहैली (2) ने कहा: और यह उसके बारे में कही गई बातों में सबसे सही है। अल-तबरी (رحمه الله) की "तारीख़" में है: उसका नाम खैर (3) था। और कहा गया: हिज़्क़ील (ईजेकील); अल-थालाबी ने इसे इब्न अब्बास (4) और अधिकांश विद्वानों के हवाले से उल्लेख किया है। ज़मखशरी (5): और उसका नाम समआन या हबीब था। और कहा गया: खरबील या हज़बीयल।

और इस पर मतभेद था कि वह इस्राइली था या क़िब्ती (मिस्रवासी)। अल-हसन और अन्य ने कहा: वह क़िब्ती था। और कहा जाता है कि वह...

(1) इसे अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात वल-उयून' 5/152 में उल्लेख किया है और इसे इब्न इसहाक से संबद्ध किया है। (2) 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' पृ. 131 और 151 में। उससे लेखक ने अल-तबरी का अगला कथन उद्धृत किया, जो उनके इतिहास 1/407 में है। (3) प्रति (ظ) में: जब्र, और यहाँ जो प्रमाणित है वह 'अल-तारीफ़ वल-इलाम' के अनुकूल है। अल-तबरी की तारीख़ में: हबरक, और अल-तबरी की तफ़्सीर 20/311 में: ख़बरक। (4) तफ़्सीर की किताबों में है कि इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) ने कहा: आदमी का नाम है: हिज़्क़ील। (5) अल-कशाफ़ 3/424.

سورہ غافر: آیات ۲۷ - ۲۸ [صفحہ ۳۴۷]

...یہاں 'واؤ' کے معنی میں ہے کیونکہ یہاں اس کی ضرورت تھی؛ اس لیے کہ 'واؤ' کا معنی ہے 'مجھے خوف ہے' دونوں باتوں کا، اور 'او' (یا) کا معنی دو میں سے کسی ایک چیز کے لیے ہے، یعنی: 'بیشک مجھے ڈر ہے کہ وہ تمہارا دین بدل دے گا'، پھر اگر وہ اس سے عاجز رہا تو زمین میں فساد پھیلائے گا۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور موسیٰ نے کہا: بیشک میں نے اپنے رب اور تمہارے رب کی پناہ لی ہے...} جب فرعون نے انہیں قتل کرنے کی دھمکی دی تو موسیٰ علیہ السلام نے اللہ کی پناہ مانگی {ہر متکبر سے} یعنی: جو اللہ پر ایمان لانے سے تکبر کرے، اور اس کی صفت یہ ہے کہ وہ {حساب کے دن پر ایمان نہیں رکھتا}۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور فرعون کے خاندان کے ایک مومن شخص نے، جو اپنا ایمان چھپائے ہوئے تھا، کہا کہ کیا تم ایک آدمی کو اس لیے قتل کرتے ہو کہ وہ کہتا ہے کہ میرا رب اللہ ہے حالانکہ وہ تمہارے رب کی طرف سے تمہارے پاس کھلی نشانیاں لے کر آیا ہے؟ اور اگر وہ جھوٹا ہوا تو اس کے جھوٹ کا وبال اسی پر ہے اور اگر وہ سچا ہوا تو جس (عذاب) کا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے اس میں سے کچھ نہ کچھ تم پر پڑ کر رہے گا۔ بیشک اللہ اسے ہدایت نہیں دیتا جو حد سے گزرنے والا، بڑا جھوٹا ہو۔ (۲۸)}

اس میں چار مسائل ہیں:

پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اور ایک مومن شخص نے کہا...} بعض مفسرین نے ذکر کیا ہے کہ اس شخص کا نام حبیب (۱) تھا۔ اور کہا گیا: شمعان، 'شین' معجمہ کے ساتھ۔ سہیلی (۲) نے کہا:

اور اس کے بارے میں کہی گئی باتوں میں یہ سب سے صحیح ہے۔ اور طبری (رحمہ اللہ) کی "تاریخ" میں ہے: اس کا نام خیر (۳) تھا۔ اور کہا گیا: حزقیل؛ اسے ثعلبی نے ابن عباس (۴) اور اکثر علماء سے ذکر کیا ہے۔ زمخشری (۵): اور اس کا نام سمعان یا حبیب تھا۔ اور کہا گیا: خربیل یا حزبییل۔

اور اس میں اختلاف ہوا کہ آیا وہ اسرائیلی تھا یا قبطی، تو حسن اور دیگر نے کہا: وہ قبطی تھا۔ اور کہا جاتا ہے کہ وہ...

---

(۱) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۱۵۲ میں ذکر کیا ہے اور اسے ابن اسحاق کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) التعریف والاعلام ص ۱۳۱ اور ۱۵۱ میں۔ ان سے مصنف نے طبری کا اگلا قول نقل کیا ہے، جو ان کی تاریخ ۱/ ۴۰۷ میں ہے۔ (۳) (ظ) کے نسخے میں: جبر، اور جو یہاں ثابت ہے وہ التعریف والاعلام کے موافق ہے، اور تاریخ طبری میں: حبرک، اور تفسیر طبری ۲۰/ ۳۱۱ میں: خبرک۔ (۴) کتب تفسیر میں ہے کہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: اس شخص کا نام حزقیل ہے۔ (۵) الکشاف ۳/ ۴۲۴۔

Surah Ghafir: Verse 28 / 348

He was Pharaoh's cousin; so said Al-Suddi. He said: And he is the one who escaped with Moses, peace be upon him; that is why He said: "from the family of Pharaoh." And this man is the one intended by the Almighty's saying: {And there came a man running from the farthest end of the city, saying, 'O Moses...' } the verse [Al-Qasas: 20]. This is the opinion of Muqatil. Ibn Abbas said: There was no believer from the family of Pharaoh except him, Pharaoh's wife, and the believer who warned Moses, saying: {Indeed, the chiefs are consulting together about you, to kill you} (1).

In this is a consolation for the Prophet ﷺ, meaning: Do not be surprised by the polytheists of your people. This man had status with Pharaoh; therefore, he was not subjected to harm. It was also said: This man was from the Children of Israel, hiding his faith from the family of Pharaoh; also from Al-Suddi. So, in the speech about this, there is advancement and delay (in word order), and the estimation is: "And a believing man who hides his faith said [it] from the family of Pharaoh" (2).

For those who consider the man a Copt, the "min" (from) according to them is related to a deleted adjective for the man; the estimation being: "And a believing man said, attributed to the family of Pharaoh"; meaning: from his family and relatives. And those who consider him an Israelite, then "min" is related to "yaktum" (hiding). It's in the position of the second object for "yaktum." Al-Qushayri said: Those who consider him an Israelite find it far-fetched; because it is said: "katamahu amran kadha" (he hid such an affair from him), and it is not said: "katama minhu". Allah the Almighty said: {And they will not hide from Allah any fact} (3) [An-Nisa: 42]. Also, Pharaoh would not have tolerated such speech from the Children of Israel.

The second: The Almighty's saying: {Would you kill a man because he says, 'My Lord is Allah'? } meaning: for saying, and because of "saying my Lord is Allah," so "an" is in the accusative case due to the removal of the preposition.

{And he has come to you with clear evidences} meaning the nine signs, {from your Lord. And if he should be a liar, then upon him is his falsehood} and that was not out of doubt on his part in his message and truthfulness, but rather as a kind way of seeking to stop them.

---

(1) These sayings are in Al-Nukat wa al-Uyun 5/152, Tafsir al-Baghawi 4/96, and Zad al-Masir 7/217. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/556, and Tafsir al-Baghawi 4/96 in a similar manner. (3) Similar speech is in Tafsir al-Razi 27/57.

सूरह गाफ़िर: आयत 28 / 348

वह फिरौन का चचेरा भाई था; यह सुद्दी ने कहा है। उन्होंने कहा: और वह वही है जो मूसा (उन पर शांति हो) के साथ बच निकला था; इसीलिए उन्होंने कहा: "फिरौन के परिवार से।" और यह आदमी वही है जो सर्वशक्तिमान के इस कथन से अभिप्रेत है: {और शहर के दूर के किनारे से एक आदमी दौड़ता हुआ आया, उसने कहा, 'हे मूसा...'} आयत [अल-क़सस: 20]। यह मुक़ातिल का मत है। इब्न अब्बास ने कहा: फिरौन के परिवार में से उनके, फिरौन की पत्नी और मूसा को चेतावनी देने वाले उस मोमिन के अलावा कोई मोमिन नहीं था जिसने कहा था: {निश्चय ही सरदार तुम्हारे बारे में सलाह-मशविरा कर रहे हैं कि तुम्हें मार डालें} (1)।

इसमें पैगंबर ﷺ के लिए सांत्वना है, अर्थात: अपने लोगों के मुशरिकों (बहुदेववादियों) पर आश्चर्य न करें। इस व्यक्ति का फिरौन के यहाँ सम्मान था; इसलिए, उसे किसी बुराई का सामना नहीं करना पड़ा। और यह भी कहा गया है: यह व्यक्ति बनी इस्राइल (इस्राइल की संतान) में से था जो फिरौन के लोगों से अपना ईमान छिपाता था; यह भी सुद्दी से है। तो इस बारे में बात करने में शब्दों के क्रम में बदलाव (तक़दीम व ताख़ीर) है, और अनुमान यह है: "और फिरौन के परिवार में से एक मोमिन आदमी ने कहा जो अपना ईमान छिपाता था" (2)।

तो जो व्यक्ति उस आदमी को क़िब्ती (Copt) मानता है, उसके अनुसार "मिन" (से) "आदमी" के लिए एक विलोपित विशेषण से संबंधित है; अनुमान यह है: "और एक मोमिन आदमी ने कहा, जो फिरौन के परिवार से संबंधित था"; अर्थात: उसके परिवार और रिश्तेदारों में से। और जो उसे इस्राइली मानता है, उसके लिए "मिन" "यक्तुम" (छिपाना) से संबंधित है। यह "यक्तुम" के लिए दूसरे कर्म (object) के स्थान पर है। अल-कुशायरी ने कहा: जो उसे इस्राइली मानता है, उसमें दूरी (असंभावना) है; क्योंकि अरबी में कहा जाता है: "कतमहु अम्रन कज़ा" (उसने उससे ऐसी बात छिपाई), और "कतम मिन्हु" नहीं कहा जाता है। अल्लाह तआला ने फरमाया: {और वे अल्लाह से कोई बात नहीं छिपा सकेंगे} (3) [अन-निसा: 42]। साथ ही, फिरौन बनी इस्राइल की तरफ से इस तरह की बात बर्दाश्त नहीं करता।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुम एक आदमी को इसलिए मार दोगे कि वह कहता है, 'मेरा रब अल्लाह है'?} यानी: कहने के लिए, और "मेरा रब अल्लाह है" कहने की वजह से, तो "अन" पूर्वसर्ग (preposition) को हटाने के कारण कर्म कारक (accusative case) में है।

{और वह तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण लेकर आया है} यानी नौ निशानियाँ, {यदि वह झूठा है, तो उसका झूठ उसी पर पड़ेगा} और यह उसकी ओर से उसके संदेश और सच्चाई में किसी संदेह के कारण नहीं था, बल्कि रोकने में विनम्रता के तौर पर था।

---

(1) ये बातें अन-नुकत वल-उयून 5/152, तफ़सीर अल-बग़वी 4/96 और ज़ाद अल-मसीर 7/217 में हैं। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/556, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/96 इसी तरह से। (3) इसी तरह की बात तफ़सीर अल-राज़ी 27/57 में है।

سورہ غافر: آیت 28 / 348

وہ فرعون کا چچا زاد بھائی تھا؛ یہ سدی نے کہا ہے۔ انہوں نے کہا: اور یہ وہی ہے جو موسیٰ علیہ السلام کے ساتھ نجات پا گیا تھا؛ اسی لیے اللہ نے فرمایا: "آلِ فرعون میں سے"۔ اور یہ وہی شخص ہے جو اللہ تعالیٰ کے اس قول سے مراد ہے: {اور شہر کے دور دراز کونے سے ایک شخص دوڑتا ہوا آیا، اس نے کہا اے موسیٰ...} آیت [القصص: 20]۔ اور یہ مقاتل کا قول ہے۔ ابن عباس نے کہا: فرعون کی آل میں سے ان کے، فرعون کی بیوی اور اس مومن کے علاوہ کوئی مومن نہیں تھا جس نے موسیٰ کو خبردار کرتے ہوئے کہا تھا: {بے شک سردار تمہارے بارے میں مشورہ کر رہے ہیں کہ تمہیں قتل کر دیں} (1)۔

اور اس میں نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے، یعنی: اپنی قوم کے مشرکوں پر تعجب نہ کریں۔ اور اس شخص کا فرعون کے ہاں مقام و مرتبہ تھا؛ اس لیے اسے کسی برائی کا نشانہ نہیں بنایا گیا۔ اور کہا گیا ہے کہ: یہ شخص بنی اسرائیل میں سے تھا جو آلِ فرعون سے اپنا ایمان چھپاتا تھا؛ یہ بھی سدی سے مروی ہے۔ تو اس کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور اصل عبارت یوں ہوگی: "اور آلِ فرعون میں سے ایک مومن شخص نے کہا جو اپنا ایمان چھپاتا تھا" (2)۔

پس جس نے اس شخص کو قبطی قرار دیا تو اس کے نزدیک "مِن" (سے) "رجل" (آدمی) کی محذوف صفت سے متعلق ہے؛ تقدیر یوں ہوگی: "اور ایک مومن شخص نے کہا جو آلِ فرعون کی طرف منسوب تھا"؛ یعنی: اس کے اہل اور رشتہ داروں میں سے۔ اور جس نے اسے اسرائیلی قرار دیا تو اس کے نزدیک "مِن" کا تعلق "یکتم" (چھپانے) سے ہے۔ یہ "یکتم" کے دوسرے مفعول کے مقام پر ہے۔ القشیری نے کہا: اور جس نے اسے اسرائیلی قرار دیا اس میں دوری (بعید از قیاس بات) ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: "کتمہ امر کذا" (اس نے اس سے فلاں بات چھپائی)، اور "کتم منہ"

نہیں کہا جاتا۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور وہ اللہ سے کوئی بات نہیں چھپا سکیں گے} (3) [النساء: 42] اور یہ بھی کہ فرعون بنی اسرائیل کی طرف سے ایسی بات برداشت نہیں کر سکتا تھا۔

دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا قول: {کیا تم ایک شخص کو اس لیے قتل کرتے ہو کہ وہ کہتا ہے 'میرا رب اللہ ہے'؟} یعنی: اس کہنے کی وجہ سے، اور "میرا رب اللہ ہے" کہنے کی خاطر، تو "اَنْ" یہاں حرفِ جار (preposition) کے حذف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے۔

{اور وہ تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے روشن دلیلیں لے کر آیا ہے} یعنی نو نشانیاں {اگر وہ جھوٹا ہے تو اس کا جھوٹ اسی پر ہے} اور یہ ان کے پیغام اور سچائی میں کسی شک کی وجہ سے نہیں تھا، بلکہ روکنے میں نرمی برتنے کے لیے تھا۔

---

(1) یہ اقوال النکت والعیون 5/152، تفسیر البغوی 4/96، اور زاد المسیر 7/217 میں ہیں۔ (2) المحرر الوجیز 4/556، اور تفسیر البغوی 4/96 اسی طرح۔ (3) اسی طرح کی گفتگو تفسیر الرازی 27/57 میں ہے۔

Surah Ghafir: Verse 28 349

...and as a way to avoid offense (1). If it were "wa-in yakun" (وإن يكن) with the letter 'nun', it would be permissible (2), but the 'nun' was omitted due to frequent usage according to Sibawayh's view; and because it is the 'nun' of inflection (i'rab) according to Abu al-Abbas (3).

"And if he is truthful, some of what he promises you will strike you" [Quran 40:28]. Meaning: If only some of what he promises strikes you, you would be destroyed by it. Abu Ubayda's (4) school of thought is that the meaning of "some of what he promises you" is all of what he promises you. He cited the poetry of Labid:

One who abandons places when I am not satisfied with them... or if the death (hamam) of some souls becomes attached/linked (5).

So "some" (ba'd) here means "all" (kull) (6); because if "some" strikes them, "all" will inevitably strike them, as it falls under the warning. This is a softening of speech in admonition. Al-Mawardi mentioned (7): that "some" may be used in place of "all" as a courtesy in address and expansiveness in speech; as the poet said:

The deliberate one may attain some of his needs... while slips may occur with the hurried one (8).

It was also said: He said that because he warned them of various types of punishment, each of which is destructive; so it is as if he warned them that some of those types might strike them. And it was said: Moses promised them the punishment of this world or the punishment of the hereafter if they disbelieved; so the meaning is: one of the two punishments will strike you. And it was said: i.e., this punishment that he mentions in this world will strike you, and it is part of the promise (9), then the punishment will follow in the hereafter as well.

---

(1) In Al-Nukat wa al-Uyun, 5/153. (2) Meaning in the language, not in recitation. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, 4/31. (4) Majaz al-Qur'an, 2/205. (5) Sharh Diwan Labid, p. 313, and in it: "ya'taliq" instead of "yartabit". (6) Al-Nahhas said in Ma'ani al-Qur'an, 6/216: This is a rejected view, because it negates meanings. Al-Razi said in his exegesis, 27/58: The majority say this view is wrong; they said: Labid meant by "some souls" himself. (7) Al-Nukat wa al-Uyun, 5/153. (8) Its author is al-Qatami, and it is in his Diwan, p. 25. (9) In (m): the warning.

सूरह गाफिर: आयत 28 349

...और नुकसान से बचने के लिए (1)। यदि यह 'नून' के साथ "wa-in yakun" (وإن يكن) होता, तो यह जायज़ होता (2), लेकिन सिबावैह के अनुसार अधिक उपयोग के कारण 'नून' को हटा दिया गया है; और अबू अल-अब्बास (3) के अनुसार क्योंकि यह विभक्ति (इराब) का 'नून' है।

"और यदि वह सच्चा है, तो वह जो तुमसे वादा करता है उसका कुछ हिस्सा तुम पर आ पड़ेगा" [कुरान 40:28]। अर्थात: यदि वह जो तुमसे वादा करता है उसका केवल कुछ हिस्सा ही तुम पर आ पड़े, तो उससे तुम तबाह हो जाओगे। अबू उबैदा (4) का मत है कि "जो वह तुमसे वादा करता है उसका कुछ हिस्सा" का अर्थ वह सब है जिसका वह तुमसे वादा करता है। उन्होंने लबीद की कविता उद्धृत की:

स्थानों को छोड़ देने वाला जब मैं उनसे संतुष्ट नहीं होता... या यदि कुछ आत्माओं की मृत्यु (हमाम) जुड़ जाए (5)।

तो यहाँ "कुछ" (ba'd) का अर्थ "सब" (kull) है (6); क्योंकि यदि "कुछ" उन पर पड़ता है, तो "सब" अनिवार्य रूप से उन पर पड़ेगा, क्योंकि यह चेतावनी के अंतर्गत आता है। यह उपदेश में वाणी की कोमलता है। अल-मावर्दी ने उल्लेख किया (7): कि संबोधन में शिष्टाचार और वाणी में विस्तार के रूप में "कुछ" का उपयोग "सब" के स्थान पर किया जा सकता है; जैसा कि कवि ने कहा:

धैर्यवान व्यक्ति अपनी कुछ आवश्यकताओं को प्राप्त कर सकता है... जबकि जल्दबाजी करने वाले के साथ गलतियाँ हो सकती हैं (8)।

यह भी कहा गया है: उन्होंने ऐसा इसलिए कहा क्योंकि उन्होंने उन्हें विभिन्न प्रकार के दंडों की चेतावनी दी थी, जिनमें से प्रत्येक विनाशकारी है; तो यह ऐसा है जैसे उन्होंने उन्हें चेतावनी दी हो कि उन प्रकारों में से कुछ उन पर आ सकते हैं। और कहा गया: मूसा ने उन्हें दुनिया के दंड या परलोक के दंड का वादा किया था यदि वे अविश्वास करते हैं; तो अर्थ है: दो दंडों में से एक तुम पर आएगा। और कहा गया: यानी, वह दंड जो वह इस दुनिया में कहता है वह तुम पर आएगा, और वह वादे (9) का हिस्सा है, फिर परलोक में भी दंड का सिलसिला जारी रहेगा।

---

(1) अल-नुकात व अल-उयून, 5/153 में। (2) यानी भाषा में, पाठ (तिलावत) में नहीं। (3) अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान, 4/31। (4) मजाज़ अल-कुरान, 2/205। (5) शरह दीवान लबीद, पृष्ठ 313,

और इसमें: "यअतलिक", "यरताबित" के स्थान पर। (6) अल-नहस ने मानी अल-कुरान, 6/216 में कहा: यह एक अस्वीकार्य विचार है, क्योंकि यह अर्थों को नकारता है। अल-राज़ी ने अपनी व्याख्या 27/58 में कहा: बहुसंख्यक कहते हैं कि यह विचार गलत है; उन्होंने कहा: लबीद का "कुछ आत्माओं" से मतलब खुद से था। (7) अल-नुकात व अल-उयून, 5/153। (8) इसके रचयिता अल-कतामी हैं, और यह उनके दीवान, पृष्ठ 25 में है। (9) (म) में: चेतावनी।

سورہ غافر: آیت ۲۸ ۳۴۹

...اور اذیت سے بچنے کے لیے (۱)۔ اگر "وإن یکن" نون کے ساتھ ہوتا تو جائز ہوتا (۲)، لیکن سیبویہ کے قول کے مطابق کثرتِ استعمال کی وجہ سے نون حذف کر دیا گیا ہے؛ اور ابوالعباس (۳) کے قول کے مطابق اس لیے کہ یہ نونِ اعراب ہے۔

﴿وَإِن يَكُ صَادِقًا يُصِبْكُم بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ﴾ یعنی: اگر تمہیں اس چیز کا کچھ حصہ بھی پہنچ جائے جس کا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے، تو تم اس سے ہلاک ہو جاؤ گے۔ اور ابو عبیدہ (۴) کا مسلک یہ ہے کہ ﴿بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ﴾ کا معنی وہ تمام (کل) ہے جس کا وہ تم سے وعدہ کرتا ہے، اور انہوں نے لبید کا یہ شعر پڑھا:

ایسی جگہوں کو چھوڑ دینے والا جب میں ان سے راضی نہ ہوں... یا اگر کچھ جانوں کی موت (حِمام) جڑ جائے (۵)۔

پس "بعض" یہاں "کل" کے معنی میں ہے (۶)؛ اس لیے کہ اگر "بعض" ان پر واقع ہو جائے تو "کل" کا واقع ہونا ناگزیر ہے، کیونکہ وہ وعید (ڈراوے) میں داخل ہے۔ اور یہ نصیحت میں کلام کی نرمی ہے۔ الماوردی نے ذکر کیا (۷): کہ مخاطب کے ساتھ نرمی برتنے اور کلام میں وسعت پیدا کرنے کے لیے "بعض" کا لفظ "کل" کی جگہ استعمال ہو جاتا ہے؛ جیسا کہ شاعر نے کہا:

تحمل مزاج انسان اپنی بعض حاجتوں کو پا لیتا ہے... جبکہ جلد باز کے ساتھ لغزشیں ہو سکتی ہیں (۸)۔

اور یہ بھی کہا گیا: انہوں نے یہ اس لیے کہا کیونکہ انہوں نے انہیں عذاب کی کئی قسموں سے ڈرایا تھا جن میں سے ہر ایک قسم ہلاک کرنے والی ہے؛ تو گویا انہوں نے انہیں ڈرایا کہ ان قسموں

میں سے بعض تمہیں پہنچ سکتی ہیں۔ اور کہا گیا: موسیٰ علیہ السلام نے انہیں کفر کی صورت میں دنیا کے عذاب یا آخرت کے عذاب کی وعید سنائی تھی؛ تو معنی یہ ہے: تمہیں ان دو عذابوں میں سے ایک پہنچ جائے گا۔ اور کہا گیا: یعنی تمہیں وہ عذاب پہنچے گا جس کا وہ دنیا میں ذکر کرتے ہیں اور وہ وعدے (۹) کا ایک حصہ ہے، پھر آخرت میں بھی عذاب کا تسلسل رہے گا۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/۱۵۳ میں۔ (۲) یعنی زبان (لغت) میں، تلاوت میں نہیں۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/۳۱۔ (۴) مجاز القرآن ۲/۲۰۵۔ (۵) شرح دیوان لبید ص ۳۱۳، اور اس میں: "یعتلق"، "یرتبط" کی جگہ۔ (۶) النحاس نے معانی القرآن ۶/۲۱۶ میں کہا: یہ ایک ناپسندیدہ قول ہے، کیونکہ اس میں معانی کا بطلان ہے۔ اور رازی نے اپنی تفسیر ۲۷/۵۸ میں کہا: جمہور کے نزدیک یہ قول غلط ہے، انہوں نے کہا: لبید نے "بعض نفوس" سے مراد خود کو لیا ہے۔ (۷) النکت والعیون ۵/۱۵۳۔ (۸) اس کے قائل القطامی ہیں، اور یہ ان کے دیوان، ص ۲۵ میں ہے۔ (۹) (م) میں: الوعید (وعید)۔

Surah Ghafir: Verse 28 350

And it was said: He promised them punishment if they disbelieved and reward if they believed; thus, if they disbelieve, some of what they were promised will afflict them.

{Indeed, Allah does not guide him who is a transgressor and a liar} against himself, {a liar} against his Lord, referring to Moses, and this would be from the words of the believer. And it was said: "transgressor" in his stubbornness, "liar" in his claim, referring to Pharaoh, and this would be from the words of Allah Almighty (1).

Third: His Almighty's saying: {concealing his faith}. Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi (2) said: Some thought that if a person of legal responsibility conceals his faith and does not utter it with his tongue, he is not a believer in his belief. Malik said: If a man intends in his heart to divorce his wife, it is binding upon him, just as he is a believer in his heart and a disbeliever in his heart. Thus he made the pivot of faith upon the heart and that it is so, but not absolutely. We have explained it in the principles of jurisprudence; the gist of which is that if a person of legal responsibility intends disbelief in his heart, he is a disbeliever even if he does not utter it with his tongue. As for if he intends faith in his heart, he is not a believer under any circumstance until he utters it with his tongue. Taqiyya (dissimulation) and fear do not prevent him from uttering it with his tongue between himself and Allah Almighty. Taqiyya only prevents him from letting others hear it. It is not a condition of faith for others to hear it for its validity in legal responsibility; hearing by others is only required to protect his life and wealth.

Fourth: Al-Bukhari and Muslim narrated from Urwah bin al-Zubayr who said: I said to Abdullah bin Amr bin al-Aas: Tell me the most severe thing the polytheists did to the Messenger of Allah ﷺ. He said: While the Messenger of Allah ﷺ was in the courtyard of the Kaaba, Uqbah bin Abi Mu'ait came, grabbed the shoulder of the Messenger of Allah ﷺ, twisted his garment around his neck, and strangled him severely. Then Abu Bakr came, grabbed his shoulder, and pushed him away from the Messenger of Allah ﷺ, and said: {Would you kill a man because he says, 'My Lord is Allah,' and he has come to you with clear evidences from your Lord?} [the wording of al-Bukhari] (3).

Al-Tirmidhi al-Hakim narrated it in "Nawadir al-Usul" from the hadith of Ja'far bin Muhammad, from his father, from Ali who said: Quraysh gathered three days after the death of Abu Talib, and they wanted to kill...

(1) An-Nukat wa al-Uyun 5/153. (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1647. (3) Hadith (4815), we did not find it in Sahih Muslim, and Ahmad narrated it (6908).

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 28 350

और यह कहा गया: उसने उन्हें दंड का वादा किया यदि वे अविश्वास करते हैं और प्रतिफल का वादा किया यदि वे विश्वास करते हैं; इस प्रकार, यदि वे अविश्वास करते हैं, तो जो कुछ उनसे वादा किया गया था उसका कुछ हिस्सा उन्हें प्रभावित करेगा।

{बेशक, अल्लाह उसे मार्गदर्शन नहीं देता जो सीमा पार करने वाला और झूठा है} अपने विरुद्ध, {झूठा} अपने रब के विरुद्ध, मूसा का उल्लेख करते हुए, और यह आस्तिक के शब्दों में से होगा। और कहा गया: 'सीमा पार करने वाला' अपनी ज़िद में, 'झूठा' अपने दावे में, फिरौन का उल्लेख करते हुए, और यह अल्लाह तआला के शब्दों में से होगा (1)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {अपने ईमान को छुपाते हुए}। अल-क़ाज़ी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (2) ने कहा: कुछ लोगों ने सोचा कि यदि कोई ज़िम्मेदार व्यक्ति अपने ईमान को छुपाता है और उसे अपनी ज़बान से नहीं बोलता है, तो वह अपने विश्वास में आस्तिक नहीं है। मलिक ने कहा: यदि कोई व्यक्ति अपने दिल में अपनी पत्नी को तलाक देने का इरादा करता है, तो वह उस पर बाध्यकारी है, ठीक उसी तरह जैसे वह अपने दिल से आस्तिक और अपने दिल से काफिर होता है। इस प्रकार उन्होंने ईमान का आधार दिल पर रखा और ऐसा ही है, लेकिन पूर्ण रूप से नहीं। हमने इसे न्यायशास्त्र के सिद्धांतों में समझाया है; जिसका सार यह है कि यदि कोई ज़िम्मेदार व्यक्ति अपने दिल में कुफ्र (अविश्वास) का इरादा करता है, तो वह काफिर है चाहे वह उसे अपनी ज़बान से न बोले। जहाँ तक दिल में ईमान का इरादा करने की बात है, वह किसी भी हाल में तब तक आस्तिक नहीं होगा जब तक कि वह उसे अपनी ज़बान से न बोले। तक़िया (डर से छुपाना) और भय उसे अपने और अल्लाह तआला के बीच अपनी ज़बान से बोलने से नहीं रोकता है। तक़िया केवल उसे दूसरों को सुनाने से रोकता है। ज़िम्मेदारी की वैधता के लिए दूसरों का उसे सुनना ईमान की शर्त नहीं है; दूसरों द्वारा सुना जाना केवल उसकी जान और माल की सुरक्षा के लिए आवश्यक है।

चौथा: अल-बुखारी और मुस्लिम ने उरवा बिन अल-जुबैर से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने अब्दुल्ला बिन अम्र बिन अल-आस से कहा: मुझे वह सबसे कठोर बात बताओ जो मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने रसूलुल्लाह ﷺ के साथ की थी। उन्होंने कहा: जब रसूलुल्लाह ﷺ काबा के आंगन में थे, तब उक़बा बिन अबी मुइत आया, उसने रसूलुल्लाह ﷺ का कंधा पकड़ा, और अपना कपड़ा उनकी गर्दन में लपेटकर उनका गला बहुत ज़ोर से घोंटा। फिर अबू बक्र आए, उन्होंने उसका कंधा

पकड़ा और उसे रसूलुल्लाह ﷺ से दूर धकेला, और कहा: {क्या तुम एक आदमी को सिर्फ इसलिए मार डालोगे कि वह कहता है, 'मेरा रब अल्लाह है,' जबकि वह तुम्हारे रब की ओर से तुम्हारे पास स्पष्ट प्रमाण लेकर आया है?} [बुखारी के शब्द] (3)।

अल-तिर्मिज़ी अल-हकीम ने इसे 'नवादिद अल-उसूल' में जाफर बिन मुहम्मद की हदीस से, उनके पिता से, अली से रिवायत किया है, जिन्होंने कहा: अबू तालिब की मृत्यु के तीन दिन बाद कुरैश जमा हुए, और वे मारना चाहते थे...

(1) अन-नुकात व अल-उयून 5/153. (2) अहकाम अल-क़ुरान 4/1647 में। (3) हदीस (4815), हमें यह सहीह मुस्लिम में नहीं मिली, और अहमद (6908) ने इसे निकाला है।

سورہ غافر: آیت 28 350

اور کہا گیا: اس نے ان سے عذاب کا وعدہ کیا اگر وہ کفر کریں اور ثواب کا اگر وہ ایمان لائیں۔ چنانچہ اگر وہ کفر کریں گے تو جس کا ان سے وعدہ کیا گیا تھا اس کا کچھ حصہ انہیں پہنچے گا۔

{بے شک اللہ اسے ہدایت نہیں دیتا جو حد سے گزرنے والا اور جھوٹا ہو} اپنے نفس پر، {جھوٹا} اپنے رب پر جھوٹا، حضرت موسیٰ علیہ السلام کی طرف اشارہ کرتے ہوئے، اور یہ مومن کے قول سے ہوگا۔ اور کہا گیا: 'مسرف' (حد سے بڑھنے والا) اپنی ضد میں، 'کذاب' (جھوٹا) اپنے دعوے میں، فرعون کی طرف اشارہ کرتے ہوئے، اور یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہوگا (1)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اپنا ایمان چھپاتے ہوئے}۔ القاضی ابوبکر بن العربی (2) نے کہا: بعض کا خیال ہے کہ اگر مکلف اپنے ایمان کو چھپاتا ہے اور اسے اپنی زبان سے ادا نہیں کرتا تو وہ اپنے عقیدے کے اعتبار سے مومن نہیں ہوتا۔ مالک نے کہا: اگر آدمی اپنے دل میں اپنی بیوی کو طلاق دینے کی نیت کر لے تو وہ اس پر لازم ہو جاتی ہے، جیسا کہ وہ اپنے دل سے مومن اور اپنے دل سے کافر ہوتا ہے۔ چنانچہ انہوں نے ایمان کا مدار دل پر رکھا اور ایسا ہی ہے، لیکن یہ علی الاطلاق (مطلق طور پر) نہیں ہے۔ ہم نے اسے اصول فقہ میں بیان کیا ہے؛ جس کا لب لباب یہ ہے کہ اگر مکلف اپنے دل میں کفر کی نیت کر لے تو وہ کافر ہے اگرچہ زبان سے اسے ادا نہ کرے۔ رہا یہ کہ اگر وہ اپنے دل میں ایمان کی نیت کرے تو وہ کسی حال میں مومن نہیں ہوگا جب تک کہ زبان سے اسے ادا نہ کرے۔ تقیہ اور خوف اسے اپنے اور اللہ تعالیٰ کے درمیان زبان سے بولنے سے نہیں روکتا، تقیہ صرف اسے دوسروں کو سنانے سے روکتا ہے۔ تکلیف کی صحت میں دوسروں کا سننا ایمان کی شرط نہیں ہے؛ دوسروں کا سننا تو صرف اس کی جان اور مال کے تحفظ کے لیے شرط ہے۔

چوتھا: بخاری اور مسلم نے عروہ بن زبیر سے روایت کی ہے، انہوں نے کہا: میں نے عبداللہ بن عمرو بن العاص سے کہا: مجھے وہ سب سے سخت بات بتائیں جو مشرکین نے رسول اللہ ﷺ کے ساتھ کی تھی۔ انہوں نے کہا: جب رسول اللہ ﷺ کعبہ کے صحن میں تھے، تو عقبہ بن ابی معیط آیا، اس نے رسول اللہ ﷺ کا کندھا پکڑا، اور اپنا کپڑا آپ کی گردن میں لپیٹ کر آپ کا گلا زور سے گھونٹا۔ تب ابوبکر آئے، انہوں نے اس کا کندھا پکڑا اور اسے رسول اللہ ﷺ سے دور دھکیلا، اور کہا: {کیا تم ایک شخص کو اس لیے قتل کرتے ہو کہ وہ کہتا ہے، میرا رب اللہ ہے، حالانکہ وہ تمہارے رب کی طرف سے تمہارے پاس کھلی نشانیاں لے کر آیا ہے؟} [بخاری کے الفاظ] (3)۔

الترمذی الحکیم نے اسے 'نوادر الاصول' میں جعفر بن محمد کی حدیث سے، ان کے والد سے، حضرت علی رضی اللہ عنہ سے روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: ابوطالب کی وفات کے تین دن بعد قریش جمع ہوئے، تو انہوں نے قتل کرنے کا ارادہ کیا...

(1) النکت والعیون 5/ 153۔ (2) احکام القرآن میں 4/ 1647۔ (3) حدیث (4815)، ہمیں صحیح مسلم میں نہیں ملی، اور احمد (6908) نے اسے روایت کیا ہے۔

Surah Ghafir: Verse 28 351

...the Messenger of Allah ﷺ, so this one came striking him and that one came pushing/shaking him (1). The Prophet ﷺ sought help that day, but no one came to his aid except Abu Bakr. He had two braids. He began striking this one and pushing that one, saying at the top of his voice: "Woe to you! 'Will you kill a man because he says: My Lord is Allah?' By Allah, he is indeed the Messenger of Allah." One of Abu Bakr's two braids was cut off that day. Ali (RA) said: "By Allah, one day of Abu Bakr's life is better than the Believer from the family of Pharaoh; for that man concealed his faith, so Allah praised him in His Book, while Abu Bakr declared his faith and sacrificed his wealth and blood for Allah, Mighty and Majestic is He" (2).

I say: Ali's (RA) statement that "that man concealed his faith" refers to the beginning of his matter, unlike the Truthful One (Abu Bakr), who declared his faith and did not conceal it. Otherwise, the Quran clearly states that the Believer from the family of Pharaoh declared his faith when they intended to kill Moses (PBUH), as will be explained later (3).

In "Nawadir al-Usul" also, from Asma bint Abi Bakr (RA), they said to her: "What is the most severe thing you saw the polytheists do to the Messenger of Allah ﷺ?" She said: "The polytheists were sitting in the Mosque, discussing the Messenger of Allah ﷺ and what he says about their gods. While they were doing so, the Messenger of Allah ﷺ entered. They all stood up towards him. Whenever they asked him about something, he would tell them the truth. They said: 'Do you not say such-and-such about our gods?' He said: 'Yes.' So they all clung to him. A cry for help reached Abu Bakr, so it was said to him: 'Catch up with your companion.' He left our place, and he had long hair (braids). He entered the Mosque saying: 'Woe to you! Will you kill a man because he says: My Lord is Allah, and he has come to you with clear proofs from your Lord?' So they turned away from the Messenger of Allah ﷺ and turned towards Abu Bakr. When Abu Bakr returned to us, whenever he touched any part of his braids, it would come off in his hand, and he was saying: 'Blessed are You, O Possessor of Majesty and Honor, Honor, Honor' (4)."

(1) His saying: "yaj'uhu" means: he strikes him. And "al-taltalah": moving, unsettling, and shaking. Al-Qamus al-Muhit (w-j-') and (t-l-l). (2) Nawadir al-Usul p. 244, and narrated by al-Bazzar in al-Bahr al-Zakhkhar (761) in a similar lengthy manner, and he said: "We do not know of this Hadith being narrated from Ali except through this path

with this chain." (3) In the following verses. (4) Nawadir al-Usul p. 245, and narrated by al-Humaydi in his Musnad (324).

सूरह गाफिर: आयत 28 351

...अल्लाह के रसूल ﷺ, तो यह उन्हें मारने लगा और वह उन्हें झकझोरने लगा (1)। उस दिन नबी ﷺ ने मदद मांगी, लेकिन अबू बक्र के अलावा किसी ने उनकी मदद नहीं की। उनकी दो चोटियाँ थीं। वह इसे मारने लगे और उसे झकझोरने लगे, और अपनी पूरी आवाज़ में कह रहे थे: "धिक्कार है तुम पर! 'क्या तुम एक आदमी को सिर्फ इसलिए मार दोगे कि वह कहता है: मेरा रब अल्लाह है?' अल्लाह की कसम, वह वाकई अल्लाह के रसूल हैं।" उस दिन अबू बक्र की दो चोटियों में से एक कट गई थी। अली (रज़ि.) ने कहा: "अल्लाह की कसम, अबू बक्र का एक दिन फिरौन के खानदान के उस मोमिन से बेहतर है; क्योंकि उस आदमी ने अपने ईमान को छिपाया था, इसलिए अल्लाह ने अपनी किताब में उसकी प्रशंसा की, जबकि अबू बक्र ने अपना ईमान ज़ाहिर किया और अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के लिए अपना माल और खून न्यौछावर कर दिया (2)।"

मैं कहता हूँ: अली (रज़ि.) का यह कहना कि "उस आदमी ने अपना ईमान छिपाया" उसके मामले की शुरुआत की ओर इशारा है, सिद्दीक़ (अबू बक्र) के विपरीत, जिन्होंने अपना ईमान ज़ाहिर किया और उसे नहीं छिपाया। वरना क़ुरान स्पष्ट रूप से कहता है कि फिरौन के खानदान के मोमिन ने तब अपना ईमान ज़ाहिर कर दिया था जब उन्होंने मूसा (अलैहिस्सलाम) को मारने का इरादा किया था, जैसा कि आगे बताया जाएगा (3)।

और "नवादिरुल उसूल" में असमा बिन्त अबी बक्र (रज़ि.) से भी रिवायत है, लोगों ने उनसे कहा: "आपने मुशरिकों को अल्लाह के रसूल ﷺ के साथ सबसे सख्त व्यवहार करते हुए क्या देखा?" उन्होंने कहा: "मुशरिक मस्जिद में बैठे थे और अल्लाह के रसूल ﷺ के बारे में चर्चा कर रहे थे कि वह उनके देवताओं के बारे में क्या कहते हैं। वे इसी हाल में थे कि अल्लाह के रसूल ﷺ दाखिल हुए। वे सब एक साथ उनकी ओर लपके। वे जब भी उनसे किसी चीज़ के बारे में पूछते, वह उन्हें सच बताते। उन्होंने कहा: 'क्या आप हमारे देवताओं के बारे में ऐसा-ऐसा नहीं कहते?' उन्होंने कहा: 'हाँ।' तो वे सब उन पर टूट पड़े। एक पुकार अबू बक्र तक पहुँची, उनसे कहा गया: 'अपने साथी की खबर लो।' वह हमारे पास से निकले और उनके लंबे बाल (चोटियाँ) थे। वह मस्जिद में दाखिल हुए और कह रहे थे: 'धिक्कार है तुम पर! क्या तुम एक आदमी को सिर्फ इसलिए मार दोगे कि वह कहता है: मेरा रब अल्लाह है, और वह तुम्हारे पास तुम्हारे रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण लेकर आया है?' तो वे अल्लाह के रसूल ﷺ को छोड़कर अबू बक्र की ओर मुड़ गए। जब अबू बक्र हमारे पास वापस आए, तो वह

अपनी चोटियों के जिस भी हिस्से को छूते, वह उनके हाथ में आ जाता था, और वह कह रहे थे: 'बरकत वाली है तेरी ज़ात ऐ जलाल और इकराम वाले, इकराम इकराम (4)'।"

(1) उनका कहना: "यज-उहू", यानी: वह उसे मारता है। और "अल-तलतला": हिलाना, परेशान करना और झकझोरना। अल-क़ामूस अल-मुहीत (व-ज-अ) और (त-ल-ल)। (2) नवादिरुल उसूल पृ. 244, और अल-बज़ार ने अल-बह्र अल-ज़ख्खार (761) में इसी तरह विस्तार से इसे निकाला है और कहा: "हमें नहीं पता कि यह हदीस इस सनद के साथ इस रास्ते के अलावा अली से रिवायत की गई हो।" (3) अगली आयतों में। (4) नवादिरुल उसूल पृ. 245, और अल-हुमैदी ने अपनी मुस्नद (324) में इसे निकाला है।

سورہ غافر: آیت ۲۸ ۳۵۱

رسول اللہ ﷺ، تو کوئی آپ کو مارنے لگا اور کوئی جھنجھوڑنے لگا (۱)۔ نبی ﷺ نے اس دن مدد طلب کی مگر ابوبکر کے سوا کسی نے آپ کی مدد نہ کی۔ ان کی دو مینڈھیاں (چوٹیاں) تھیں۔ وہ ایک کو مارتے اور دوسرے کو جھنجھوڑتے اور بلند آواز سے کہہ رہے تھے: "تم پر افسوس ہے! 'کیا تم ایک آدمی کو اس لیے قتل کرتے ہو کہ وہ کہتا ہے: میرا رب اللہ ہے؟' اللہ کی قسم، وہ اللہ کے رسول ہیں۔" اس دن ابوبکر کی ایک مینڈھی کٹ گئی۔ علیؓ نے فرمایا: "اللہ کی قسم، ابوبکر کا ایک دن آلِ فرعون کے مومن سے بہتر ہے؛ کیونکہ اس شخص نے اپنا ایمان چھپایا تھا تو اللہ نے اپنی کتاب میں اس کی تعریف کی، اور یہ ابوبکر ہیں جنہوں نے اپنا ایمان ظاہر کیا اور اللہ عزوجل کے لیے اپنا مال اور خون پیش کر دیا (۲)۔"

میں کہتا ہوں: علیؓ کا قول کہ "اس شخص نے اپنا ایمان چھپایا" اس کے معاملے کی ابتدا کے متعلق ہے، صدیق کے برعکس جنہوں نے اپنا ایمان ظاہر کیا اور اسے نہیں چھپایا؛ ورنہ قرآن اس بات کی صراحت کرتا ہے کہ آلِ فرعون کے مومن نے اس وقت اپنا ایمان ظاہر کر دیا تھا جب انہوں نے موسیٰ علیہ السلام کو قتل کرنے کا ارادہ کیا تھا، جیسا کہ آگے اس کا بیان آئے گا (۳)۔

اور "نوادر الاصول" میں اسماء بنت ابی بکر رضی اللہ عنہا سے بھی مروی ہے، ان سے کہا گیا: "آپ نے مشرکین کو رسول اللہ ﷺ کے ساتھ سب سے سخت سلوک کرتے ہوئے کیا دیکھا؟" انہوں نے کہا: "مشرکین مسجد میں بیٹھے ہوئے تھے اور رسول اللہ ﷺ کے بارے میں تذکرہ کر رہے تھے کہ وہ ان کے معبودوں کے بارے میں کیا کہتے ہیں۔ وہ اسی حال میں تھے کہ رسول اللہ ﷺ داخل ہوئے۔ وہ سب مل کر آپ کی طرف بڑھے۔ وہ جب بھی آپ سے کسی چیز کے بارے میں پوچھتے تو آپ سچ بتا دیتے۔ انہوں نے کہا: 'کیا آپ ہمارے معبودوں کے بارے میں ایسا ایسا نہیں

کہتے؟' آپ نے فرمایا: 'ہاں'۔ تو وہ سب آپ پر ٹوٹ پڑے۔ ایک چیخ پکار ابوبکر تک پہنچی، ان سے کہا گیا: 'اپنے ساتھی کی خبر لیں۔' وہ ہمارے پاس سے نکلے اور ان کے پٹھے (لمبے بال) تھے، وہ مسجد میں داخل ہوئے جبکہ وہ کہہ رہے تھے: 'تم پر افسوس ہے! کیا تم ایک آدمی کو اس لیے قتل کرتے ہو کہ وہ کہتا ہے: میرا رب اللہ ہے، حالانکہ وہ تمہارے پاس تمہارے رب کی طرف سے واضح نشانیاں لے کر آیا ہے؟' تو وہ رسول اللہ ﷺ سے ہٹ کر ابوبکر کی طرف متوجہ ہو گئے۔ جب ابوبکر ہمارے پاس واپس آئے تو وہ اپنی مینڈھیوں میں سے جس چیز کو بھی چھوتے وہ ان کے ہاتھ میں آ جاتی، اور وہ کہہ رہے تھے: 'اے جلال و اکرام والے تو بابرکت ہے، اکرام اکرام (۴)'۔"

(۱) ان کا قول: "یجؤہ" یعنی: اسے مارتا ہے، اور "التلتلة": حرکت دینا، بے چین کرنا اور جھنجھوڑنا۔ القاموس المحیط (وجأ) اور (تلل)۔ (۲) نوادر الاصول ص ۲۴۴، اور اسے البزار نے البحر الزخار (۷۶۱) میں اسی طرح تفصیل سے روایت کیا ہے اور کہا: "ہم نہیں جانتے کہ یہ حدیث علیؓ سے اس سند کے ساتھ اس راستے کے علاوہ مروی ہو"۔ (۳) اگلی آیات میں۔ (۴) نوادر الاصول ص ۲۴۵، اور اسے الحمیدی نے اپنی مسند (۳۲۴) میں روایت کیا ہے۔

Surah Ghafir: Verses 29 - 33. Page 352.

Allah Almighty says: "O my people, sovereignty is yours today, [you being] dominant in the land. But who would help us against the punishment of Allah if it came to us?" Pharaoh said, "I do not show you except what I see, and I do not guide you except to the way of right conduct." (29) And he who believed said, "O my people, indeed I fear for you [a fate] like the day of the factions (30) Like the custom of the people of Noah and 'Aad and Thamud and those after them. And Allah wants no injustice for [His] servants. (31) And O my people, indeed I fear for you the Day of Calling (32) The Day you will turn your backs fleeing; there will be for you from Allah no protector. And whoever Allah leaves astray - there is for him no guide." (33)

His words: "O my people, sovereignty is yours today" - This is from the speech of the believer from the family of Pharaoh. His use of the phrase "O my people" is evidence that he was Coptic (from the same ethnicity), and therefore he associated them with himself, saying: "O my people," so that they would be closer to accepting his preaching. "Sovereignty is yours," so thank Allah for that.

"Dominant in the land" meaning: victors, it is in the accusative case as a state (circumstantial), i.e., in the state of your dominance. The intended land is the land of Egypt according to the opinion of Al-Suddi and others; as in His saying: "And thus We established Joseph in the land" [Yusuf: 21], i.e., in the land of Egypt.

"But who would help us against the punishment of Allah if it came to us?" meaning: from the torment of Allah; warning them of His vengeance if Moses were truthful. So he reminded and warned. Pharaoh realized the emergence of his (the believer's) argument and said: "I do not show you except what I see." Abd al-Rahman bin Zaid bin Aslam said: I do not advise you except with what I see for myself. "And I do not guide you except to the way of right conduct" in disbelieving Moses and believing in me (2).

His words: "And he who believed said, 'O my people, indeed I fear for you [a fate] like the day of the factions'" - He added more to the preaching: "indeed I fear for you [a fate] like the day of the factions," meaning the days of torment in which those who banded together against the prophets mentioned thereafter were punished.

His words: "And O my people, indeed I fear for you the Day of Calling" - He added more preaching and intimidation and declared his faith openly, either submitting himself to being killed, or confident that they would not target him.

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/31. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/154.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 29 - 33। पृष्ठ 352।

अल्लाह तआला फ़रमाता है: "ऐ मेरी क़ौम! आज मुल्क तुम्हारा है, तुम ज़मीन में ग़ालिब हो, फिर अल्लाह के अज़ाब से हमें कौन बचाएगा अगर वह हम पर आ जाए?" फ़िरऔन ने कहा, "मैं तुम्हें वही राय देता हूँ जो मुझे सूझती है और मैं तुम्हें वही राह दिखाता हूँ जो भलाई की राह है।" (29) और वह शख़्स जो ईमान लाया था, कहने लगा, "ऐ मेरी क़ौम! मुझे तुम्हारे बारे में पिछली जमाअतों (के अज़ाब) जैसे दिन का डर है। (30) जैसा कि नूह की क़ौम, और आद, और समूद और उनके बाद वालों का हाल हुआ। और अल्लाह बन्दों पर ज़ुल्म नहीं करना चाहता। (31) और ऐ मेरी क़ौम! मुझे तुम्हारे बारे में पुकार (क़यामत) के दिन का डर है। (32) जिस दिन तुम पीठ फेर कर भागोगे, तुम्हें अल्लाह से बचाने वाला कोई न होगा, और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसे कोई राह दिखाने वाला नहीं।" (33)

अल्लाह का फ़रमान: "ऐ मेरी क़ौम! आज मुल्क तुम्हारा है" - यह फ़िरऔन के परिवार के मोमिन का कथन है, और उसका यह कहना "ऐ मेरी क़ौम" इस बात का प्रमाण है कि वह क़िब्ती था, और इसीलिए उसने उन्हें अपनी ओर संबद्ध किया और कहा: "ऐ मेरी क़ौम", ताकि वे उसके उपदेश को स्वीकार करने के अधिक निकट हों। "मुल्क तुम्हारा है", तो इस पर अल्लाह का शुक्रिया अदा करो।

"ज़मीन में ग़ालिब हो" यानी: विजयी, यह अरबी व्याकरण में 'हाल' (अवस्था) के रूप में प्रयुक्त है (1), यानी आपके प्रभुत्व की स्थिति में। अल-सुद्दी और अन्य के अनुसार 'ज़मीन' से तात्पर्य मिस्र की भूमि है; जैसे अल्लाह का फ़रमान है: "और इसी प्रकार हमने यूसुफ को ज़मीन में स्थापित किया" [यूसुफ: 21], यानी मिस्र की भूमि में।

"फिर अल्लाह के अज़ाब से हमें कौन बचाएगा अगर वह हम पर आ जाए?" यानी: अल्लाह के अज़ाब से; उन्हें उसके प्रकोप से सावधान करने के लिए यदि मूसा सच्चे हों। अतः उसने याद दिलाया और डराया, तब फ़िरऔन ने उसकी दलील के प्रभाव को महसूस किया और कहा: "मैं तुम्हें वही राय देता हूँ जो मुझे सूझती है।" अब्द अल-रहमान बिन ज़ैद बिन असलम ने कहा: मैं तुम्हें वही सलाह देता हूँ जो मैं अपने लिए सही मानता हूँ। "और मैं तुम्हें वही राह दिखाता हूँ जो भलाई की राह है" मूसा को झुठलाने और मुझ पर ईमान लाने में (2)।

अल्लाह का फ़रमान: "और वह शख़्स जो ईमान लाया था, कहने लगा, 'ऐ मेरी क़ौम! मुझे तुम्हारे बारे में पिछली जमाअतों जैसे दिन का डर है'" - उसने उपदेश में वृद्धि की: "मुझे तुम्हारे बारे में पिछली

जमाअतों जैसे दिन का डर है," अर्थात अज़ाब के वे दिन जिनमें उन गुटों को दंडित किया गया था जिन्होंने बाद में वर्णित नबियों के विरुद्ध गुटबंदी की थी।

अल्लाह का फ़रमान: "और ऐ मेरी क़ौम! मुझे तुम्हारे बारे में पुकार के दिन का डर है" - उसने उपदेश और भयभीत करने में और वृद्धि की और अपने ईमान को स्पष्ट रूप से व्यक्त किया, या तो स्वयं को मृत्यु के लिए समर्पित करते हुए, या इस विश्वास के साथ कि वे उसे हानि नहीं पहुँचाएंगे।

---

(1) इ'राब अल-क़ुरान, अन-नह़्हास 4/31। (2) अल-नुकत वल-'उयून 5/154।

سورہ غافر: آیات ۲۹ - ۳۳۔ صفحہ ۳۵۲۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اے میری قوم! آج بادشاہی تمہاری ہے، تم زمین میں غالب ہو، پھر اللہ کے عذاب سے ہمیں کون بچائے گا اگر وہ ہم پر آ جائے؟﴾ فرعون نے کہا: ﴿میں تمہیں وہی دکھا رہا ہوں جو میں (خود) دیکھ رہا ہوں اور میں تمہیں صرف بھلائی کی راہ دکھاتا ہوں﴾ (۲۹) ﴿اور وہ شخص جو ایمان لایا تھا کہنے لگا: اے میری قوم! میں تمہارے بارے میں گزشتہ جماعتوں کے (عذاب کے) دن جیسا خوف رکھتا ہوں﴾ (۳۰) ﴿جیسا کہ قومِ نوح، عاد، ثمود اور ان کے بعد والوں کا حال ہوا۔ اور اللہ بندوں پر ظلم نہیں کرنا چاہتا﴾ (۳۱) ﴿اور اے میری قوم! میں تمہارے بارے میں پکار کے دن (قیامت) سے ڈرتا ہوں﴾ (۳۲) ﴿جس دن تم پیٹھ پھیر کر بھاگو گے، تمہیں اللہ سے بچانے والا کوئی نہ ہوگا، اور جسے اللہ گمراہ کر دے اسے کوئی ہدایت دینے والا نہیں﴾ (۳۳)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اے میری قوم! آج بادشاہی تمہاری ہے﴾ یہ آلِ فرعون کے مومن کا کلام ہے، اور اس کا "یا قوم" (اے میری قوم) کہنا اس بات کی دلیل ہے کہ وہ قبطی تھا، اسی لیے اس نے انہیں اپنی طرف منسوب کیا اور کہا: "اے میری قوم" تاکہ وہ اس کی نصیحت قبول کرنے کے زیادہ قریب ہوں۔ "بادشاہی تمہاری ہے" پس اس پر اللہ کا شکر ادا کرو۔

﴿زمین میں غالب ہو﴾ یعنی: غالب آنے والے، یہ 'حال' کی صورت میں منسوب ہے(۱)، یعنی تمہارے غلبے کی حالت میں۔ سدی اور دیگر کے قول کے مطابق زمین سے مراد مصر کی زمین ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور اسی طرح ہم نے یوسف کو زمین میں جگہ دی﴾ [یوسف: ۲۱] یعنی مصر کی زمین میں۔

﴿پھر اللہ کے عذاب سے ہمیں کون بچائے گا اگر وہ ہم پر آ جائے؟﴾ یعنی: اللہ کے عذاب سے؛ انہیں اللہ کے انتقام سے ڈرانے کے لیے اگر موسیٰ (علیہ السلام) سچے ہوں، پس اس نے یاد دلایا اور

ڈرایا، تو فرعون نے اس کی حجت کے غلبے کو محسوس کیا اور کہا: ﴿میں تمہیں وہی دکھا رہا ہوں جو میں دیکھ رہا ہوں﴾۔ عبد الرحمن بن زید بن اسلم نے کہا: میں تمہیں وہی مشورہ دے رہا ہوں جو میں اپنے لیے دیکھ رہا ہوں ﴿اور میں تمہیں صرف بھلائی کی راہ دکھاتا ہوں﴾ یعنی موسیٰ کی تکذیب اور مجھ پر ایمان لانے میں(۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور وہ شخص جو ایمان لایا تھا کہنے لگا: اے میری قوم! میں تمہارے بارے میں گزشتہ جماعتوں کے دن جیسا خوف رکھتا ہوں﴾ اس نے اپنی نصیحت میں اضافہ کیا: ﴿میں تمہارے بارے میں گزشتہ جماعتوں کے دن جیسا خوف رکھتا ہوں﴾ یعنی عذاب کے وہ دن جن میں ان گروہوں کو عذاب دیا گیا جنہوں نے بعد میں مذکور انبیاء کے خلاف گروہ بندی کی تھی۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور اے میری قوم! میں تمہارے بارے میں پکار کے دن سے ڈرتا ہوں﴾ اس نے نصیحت اور ڈرانے میں مزید اضافہ کیا اور اپنے ایمان کو واضح کر دیا، یا تو اس حال میں کہ وہ قتل ہونے کے لیے تیار ہو گیا تھا، یا اسے یقین تھا کہ وہ اسے نشانہ نہیں بنائیں گے۔

---

(۱) اعراب القرآن، نحاس ۴/۳۱۔ (۲) النکت والعیون ۵/۱۵۴۔

Surah Ghafir: Verses 32 - 33 353 ...with evil, and Allah protected him from their evil by His true words: "So Allah protected him from the evils of what they plotted" [Ghafir: 45]. The general recitation is "at-tanādi" (The Day of Calling) with a light 'dāl', and it is the Day of Resurrection; Umayyah bin Abi as-Salt said: And He spread the creation in it when He flattened it (the earth) So they are its inhabitants until the [Day of] Calling (at-tanādi).^(1) It was called so because people will call out to one another; the people of the Heights (al-A'raf) will call men whom they recognize by their marks, and the people of Paradise will call the people of the Fire: "We have indeed found what our Lord promised us to be true." And the people of the Fire will call the people of Paradise: "Pour upon us some water" [Al-A'raf: 50]. A caller will also announce misery and happiness: "Behold, so-and-so son of so-and-so has become miserable with a misery from which he will never find happiness thereafter; behold, so-and-so son of so-and-so has become happy with a happiness from which he will never find misery thereafter." This is during the weighing of deeds. The angels will call the people of Paradise: "This is Paradise which you have been made to inherit for what you used to do" [Al-A'raf: 43]. It will be called out when death is slaughtered: "O people of Paradise, eternity and no death; and O people of the Fire, eternity and no death." Every people will be called by their leader, among other calls.^(2) Al-Hasan, Ibn as-Samayfa', Ya'qub, Ibn Kathir, and Mujahid read: "at-tanādī" with the 'yā' fixed in both continuation and pause according to the original form.^(3) Ibn Abbas, ad-Dahhak, and Ikrimah read: "yawm at-tanādd" with a doubled 'dāl'.^(4) Some scholars of Arabic said: This is a grammatical error (laḥn); because it is derived from "nadda yandidd" (to bolt or flee), used when someone runs away fleeing; as the poet said: And a herd of camels resting, my fear stirred up their fleeing ones as I hurried with a bare, sharp sword.^(5) He said: So this has no meaning on the Day of Resurrection. Abu Ja'far an-Nahhas said:^(6) And this is a mistake, and the recitation...

---

(1) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-Uyun 5/154. (2) Similar speech in al-Nukat wa al-Uyun 5/154-155, al-Muharrar al-Wajiz 4/558, and Tafsir al-Razi 27/61. (3) The recitation of Ibn Kathir in al-Taysir p. 192, and the recitation of Ya'qub from the ten in al-Nashr 2/366. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 132, and al-Muhtasib 2/243. (5) The poet is Tarafa bin al-Abd, and it is in his Diwan p. 37, and in it: "bi-wadiha amshi" instead of "nuwadiha as'a". His words: "bark": meaning: a group of kneeling camels, and "hujud": plural of "hajid", which is a sleeper. And "al-adhb": the sharp sword. Lisan al-Arab (bark), (hajad), and (adhab). (6) In Ma'ani al-Qur'an 6/220, and what precedes it is from him.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 32 - 33 353 बुराई से, और अल्लाह ने उसे उनके बुरे मंसूबों से बचा लिया, अपने इस सच्चे कथन के द्वारा: "चुनांचे अल्लाह ने उसे उन बुराइयों से बचा लिया जो उन्होंने साज़िशें रची थीं" [ग़ाफ़िर: 45]। और आम पाठ (क़िरात) "अत-तनादि" (पुकारने का दिन) है जिसमें 'दाल' हल्का है और वह क़ियामत का दिन है; उमय्या बिन अबी अस-सल्त ने कहा: और उसने मखलूक को इसमें फैला दिया जब उसने इसे बिछाया (ज़मीन को) चुनांचे वे इसके निवासी हैं [पुकारने के दिन] (अत-तनादि) तक।^(1) इसका यह नाम इसलिए पड़ा क्योंकि लोग एक-दूसरे को पुकारेंगे; अराफ़ वाले (अल-अराफ़) कुछ लोगों को उनके निशानों से पहचानकर पुकारेंगे, और जन्नत वाले जहन्नम वालों को पुकारेंगे: "हमने वास्तव में वह सब सच पाया जिसका हमारे रब ने हमसे वादा किया था"। और जहन्नम वाले जन्नत वालों को पुकारेंगे: "हम पर थोड़ा पानी डाल दो" [अल-अराफ़: 50]। एक पुकारने वाला बदबख्ती और खुशबख्ती की घोषणा भी करेगा: "सावधान, फलां का बेटा फलां ऐसी बदबख्ती का शिकार हुआ है जिसके बाद वह कभी खुश नहीं होगा; सावधान, फलां का बेटा फलां ऐसी खुशबख्ती पा गया है जिसके बाद वह कभी बदबख्त नहीं होगा।" यह कर्मों के तौल के समय होगा। और फ़रिश्ते जन्नत वालों को पुकारेंगे: "यह वह जन्नत है जिसके तुम अपने कर्मों के बदले वारिस बनाए गए हो" [अल-अराफ़: 43]। और जब मौत को ज़बह किया जाएगा तो पुकारा जाएगा: "ऐ जन्नत वालो, अब हमेशा रहना है और मौत नहीं, और ऐ जहन्नम वालो, अब हमेशा रहना है और मौत नहीं।" हर क़ौम को उनके इमाम के साथ पुकारा जाएगा, इसके अलावा और भी बहुत सी पुकारें होंगी।^(2) अल-हसन, इब्न अस-समीफ़ा, याकूब, इब्न कसीर और मुजाहिद ने मूल रूप के अनुसार वस्ल (मिलाकर पढ़ने) और वक़्फ़ (रुकने) दोनों में 'या' को बरकरार रखते हुए "अत-तनादी" पढ़ा है। ^(3) इब्न अब्बास, अद-दह्हाक और इकरिमा ने 'दाल' पर तशदीद के साथ "यौम अत-तनाद्द" पढ़ा है।^(4) अरबी भाषा के कुछ विद्वानों ने कहा: यह व्याकरण की दृष्टि से त्रुटिपूर्ण (लहन) है; क्योंकि यह "नद्दा यनिद्दू" (भागना) से निकला है, जिसका उपयोग तब किया जाता है जब कोई भाग रहा हो; जैसा कि कवि ने कहा: और ऊंटों का झुंड आराम कर रहा था, मेरे डर ने भड़का दिया उनके भागने वालों को, जब मैं नंगी और तेज़ तलवार लेकर दौड़ा।^(5) उन्होंने कहा: तो क़ियामत के दिन इसका कोई अर्थ नहीं है। अबू जाफ़र अन-नह्हास ने कहा:^(6) और यह एक गलती है, और क़िरात...

---

(1) इसे अल-मावर्दी ने 'अन-नुकात व अल-उयून' 5/154 में उल्लेख किया है। (2) इसी तरह की बात 'अन-नुकात व अल-उयून' 5/154-155, 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 4/558 और 'तफ़सीर अल-राज़ी' 27/61 में है। (3) 'अल-तयसीर' पृ. 192 में इब्न कसीर की क़िरात, और 'अन-नश्र' 2/366 में दस

प्रमुख पाठों में से याक़ूब की क़िरात। (4) 'अल-किरात अल-शाज़्ह' पृ. 132, और 'अल-मुह्तसिब' 2/243। (5) इसके कवि तरफ़ा बिन अल-अब्द हैं, और यह उनके दीवान पृ. 37 में है, और उसमें: "बि-वादिहा अमशी" है "नुवादिहा अस'आ" के बजाय। उनके शब्द: "बर्क": अर्थात: बैठे हुए ऊंटों का समूह, और "हुजूद": 'हाजिद' का बहुवचन, जो सोने वाला है। और "अल-अज़ब": तेज़ तलवार। लिसान अल-अरब (बर्क), (हजद), और (अज़ब)। (6) 'मआनी अल-क़ुरआन' 6/220 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है।

سورہ غافر: آیت ۳۲ - ۳۳ ۳۵۳ برائی سے، اور اللہ نے ان کے برے مکر سے اسے بچا لیا، اپنے سچے قول کے ذریعے: ﴿فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا﴾ [غافر: ٤٥] (پس اللہ نے اسے ان برائیوں سے بچا لیا جو انہوں نے چالیں چلی تھیں)۔ اور عام قراءت ﴿التَّنَادِ﴾ ہے دال کی تخفیف کے ساتھ، اور یہ قیامت کا دن ہے؛ امیہ بن ابی الصلت نے کہا: اور اس نے مخلوق کو اس میں پھیلا دیا جب اس نے اسے بچھایا (زمین کو) پس وہ اس کے رہنے والے ہیں یہاں تک کہ پکارنے کے دن (التَّنَادِ) تک۔ ۸(۱) اس کا یہ نام اس لیے رکھا گیا کہ لوگ ایک دوسرے کو پکاریں گے؛ چنانچہ اصحاب اعراف ان لوگوں کو پکاریں گے جنہیں وہ ان کی نشانیوں سے پہچانتے ہوں گے، اور اہل جنت اہل دوزخ کو پکاریں گے: ﴿أَنْ قَدْ وَجَدْنَا مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا حَقًّا﴾ (کہ ہم نے وہ سب سچ پایا جس کا ہمارے رب نے ہم سے وعدہ کیا تھا)۔ اور اہل دوزخ اہل جنت کو پکاریں گے: ﴿أَنْ أَفِيضُوا عَلَيْنَا مِنَ الْمَاءِ﴾ [الأعراف: ٥٠] (کہ ہم پر تھوڑا پانی انڈیل دو)۔ پکارنے والا بدبختی اور خوش بختی کا بھی اعلان کرے گا: خبردار، فلاں بن فلاں ایسی بدبختی کا شکار ہوا ہے جس کے بعد وہ کبھی خوش نہیں ہوگا، خبردار، فلاں بن فلاں نے ایسی خوش بختی پائی ہے جس کے بعد وہ کبھی بدبخت نہیں ہوگا۔ اور یہ اعمال کے تولنے کے وقت ہوگا۔ اور فرشتے اہل جنت کو پکاریں گے: ﴿أَنْ تِلْكُمُ الْجَنَّةُ أُورِثْتُمُوهَا بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ﴾ [الأعراف: ٤٣] (کہ یہ وہ جنت ہے جس کے تم اپنے اعمال کے بدلے وارث بنائے گئے ہو)۔ اور جب موت کو ذبح کیا جائے گا تو پکارا جائے گا: اے جنت والو، اب ہمیشہ رہنا ہے اور موت نہیں، اور اے دوزخ والو، اب ہمیشہ رہنا ہے اور موت نہیں ہے۔ اور ہر قوم کو ان کے امام کے ساتھ پکارا جائے گا، اس کے علاوہ اور بھی پکاریں ہوں گی۔۸(۲) حسن، ابن سمیفع، یعقوب، ابن کثیر اور مجاہد نے اصل کے مطابق وصل اور وقف میں 'یا' کے اثبات کے ساتھ «التَّنَادِي» پڑھا ہے۔۸(۳) ابن عباس، ضحاک اور عکرمہ نے دال کی تشدید کے ساتھ «يوم التَّنَادِّ» پڑھا ہے۔۸(٤) بعض اہل عربیت نے کہا: یہ لحن (غلطی) ہے؛ کیونکہ یہ "نَدَّ يَنِدُّ" سے ہے، جب کوئی بھاگ رہا

ہو؛ جیسا کہ شاعر نے کہا: اور اونٹوں کا ایک گروہ جو بیٹھا ہوا تھا، میرے خوف نے ان کے بھاگنے والوں کو بھڑکا دیا جب میں ننگی اور تیز تلوار لے کر دوڑا۔٨(٥) اس نے کہا: تو قیامت میں اس کا کوئی مطلب نہیں ہے۔ ابو جعفر النحاس نے کہا:٨(٦) اور یہ غلطی ہے، اور قراءت...

---

(١) اسے الماوردی نے النکت والعیون ١٥٤/٥ میں ذکر کیا ہے۔ (٢) کلام اسی طرح النکت والعیون ١٥٤/٥-١٥٥، المحرر الوجیز ٥٥٨/٤ اور تفسیر الرازی ٦١/٢٧ میں ہے۔ (٣) ابن کثیر کی قراءت التیسیر ص ١٩٢ میں، اور یعقوب کی قراءت عشرہ میں سے النشر ٣٦٦/٢ میں۔ (٤) القراءات الشاذة ص ١٣٢، اور المحتسب ٢٤٣/٢۔ (٥) اس کا شاعر طرفہ بن العبد ہے، اور یہ اس کے دیوان ص ٣٧ میں ہے، اور اس میں: "بواديها أمشي" ہے "نواديها أسعى" کی جگہ۔ اس کے الفاظ: بَرْك: یعنی بیٹھے ہوئے اونٹوں کا گروہ، اور ہجود: ہاجد کی جمع، جو سونے والا ہے۔ اور العضب: تیز تلوار۔ اللسان (برك) اور (ہجد) اور (عضب)۔ (٦) معانی القرآن ٢٢٠/٦ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ اسی سے ہے۔

Page 354 Surah Ghafir: Verses 32 - 33

It is good in the sense of the day of mutual fleeing. Ad-Dahhak said: That is when they hear the roar of Hell, they flee away in terror. They do not come to any region of the earth without finding ranks of angels, so they return to the place where they were(1); that is His saying: {The Day of Calling Out}, and His saying: {O assembly of jinn and mankind, if you are able to pass beyond the regions of the heavens and the earth} verse [Ar-Rahman: 33], and His saying: {And the angels will be on its edges} [Al-Haqqah: 17]. Ibn al-Mubarak mentioned it with this meaning; he said: Abdul Rahman bin Yazid bin Jabir informed us, saying: Abdul Jabbar bin Ubaydullah bin Salman told us regarding His saying: {Indeed, I fear for you the Day of Calling Out * The Day you will turn your backs and flee}: Then their eyes respond with tears, and they cry until the tears are exhausted. Then their eyes respond with blood, and they cry until the blood is exhausted. Then their eyes respond with pus. He said: A command from Allah is sent upon them, so they turn away fleeing, then their eyes respond with pus, and they cry until the pus is exhausted, and their eyes sink in like a hollow in the mud. And it was said: This will be when Israfil (peace be upon him) blows the Trumpet, the blast of terror(2). Ali bin Ma'bad, Al-Tabari, and others mentioned it from the Hadith of Abu Hurairah, and in it: "The earth will be like a ship in the sea struck by waves, so the people will reel on its surface, and the nursing mothers will be distracted, and the pregnant will lay down what they carry in their wombs, and children will turn gray, and devils will fly away fleeing, so the angels meet them and strike their faces, and the people turn away fleeing, calling out to one another, and that is what Allah Almighty says: {The Day of Calling Out * The Day you will turn your backs and flee, having no protector from Allah. And whoever Allah leaves astray - for him there is no guide}" the complete Hadith(3). And we mentioned it in the book "Al-Tadhkirah"(4) and talked about it there.

Footnotes: (1) Zad al-Masir 7/220. (2) Kitab al-Zuhd by Ibn al-Mubarak (Zawaid Nu'aym) (356). (3) Tafsir al-Tabari 20/317. It is a long Hadith recorded by al-Tabarani in "Al-Ahadith al-Tiwal" (36), and Hafiz Ibn Kathir cited it at length in his Tafsir (3/282-287), then said: This is a famous Hadith, but it is very strange (gharib), and some parts of it have supporting narrations in various Hadiths, and some of its wordings are questionable (nakara). (4) pp. 173 and 193.

पृष्ठ ३५४ सूरा ग़ाफ़िर: आयत ३२ - ३३

इसमें 'परस्पर पलायन के दिन' के अर्थ में अच्छाई है। अद-दहाक ने कहा: वह तब है जब वे नरक की दहाड़ सुनेंगे, तो वे आतंक में भाग खड़े होंगे। वे पृथ्वी के किसी भी क्षेत्र में नहीं पहुँचेंगे जहाँ उन्हें फरिश्तों की कतारें न मिलें, इसलिए वे उसी स्थान पर लौट आएँगे जहाँ वे थे(१); और यही उनका कथन है: {पुकारने का दिन}, और उनका कथन: {हे जिन्न और मनुष्यों के गिरोह, यदि तुम आकाशों और पृथ्वी के क्षेत्रों से बाहर निकल सकते हो} आयत [अर-रहमान: ३३], और उनका कथन: {और फरिश्ते उसके किनारों पर होंगे} [अल-हाक्का: १७]। इब्न अल-मुबारक ने इसी अर्थ के साथ इसका उल्लेख किया है; उन्होंने कहा: अब्दुर रहमान बिन यज़ीद बिन जाबिर ने हमें बताया, कहा: अब्दुल जब्बार बिन उबैदुल्लाह बिन सलमान ने उनके इस कथन के बारे में बताया: {निश्चित रूप से, मुझे तुम्हारे लिए पुकारने के दिन का डर है * जिस दिन तुम अपनी पीठ फेर कर भागोगे}: फिर उनकी आँखें आँसुओं के साथ प्रतिक्रिया करती हैं और वे तब तक रोते हैं जब तक कि आँसू खत्म न हो जाएँ। फिर उनकी आँखें खून के साथ प्रतिक्रिया करती हैं और वे तब तक रोते हैं जब तक कि खून खत्म न हो जाए। फिर उनकी आँखें पीप के साथ प्रतिक्रिया करती हैं। उन्होंने कहा: अल्लाह की ओर से उन पर एक आदेश भेजा जाता है, तो वे पीठ फेर कर भाग जाते हैं, फिर उनकी आँखें पीप के साथ प्रतिक्रिया करती हैं, और वे तब तक रोते हैं जब तक कि पीप खत्म न हो जाए, और उनकी आँखें कीचड़ में गड्ढे की तरह धँस जाती हैं। और कहा गया है: यह तब होगा जब इसराफिल (उन पर शांति हो) सूर फूँकेंगे, जो आतंक की फूँक होगी(२)। अली बिन मा'बद, अल-तबरी और अन्य लोगों ने अबू हुरैरा की हदीस से इसका उल्लेख किया है, और इसमें है: "पृथ्वी समुद्र में एक जहाज की तरह होगी जिसे लहरें मार रही हों, इसलिए लोग उसकी सतह पर डगमगाएँगे, और दूध पिलाने वाली माएँ बेसुध हो जाएँगी, और गर्भवती महिलाएँ अपने गर्भ में जो है उसे गिरा देंगी, और बच्चे बूढ़े (सफेद बालों वाले) हो जाएँगे, और शैतान भागते हुए उड़ेंगे, तो फरिश्ते उनसे मिलेंगे और उनके चेहरों पर मारेंगे, और लोग पीठ फेर कर भागेंगे, एक-दूसरे को पुकारते हुए, और यही वह है जो अल्लाह तआला कहता है: {पुकारने का दिन * जिस दिन तुम अपनी पीठ फेर कर भागोगे, अल्लाह से बचाने वाला तुम्हारे लिए कोई न होगा। और जिसे अल्लाह पथभ्रष्ट कर दे, उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं है}" पूरी हदीस(३)। और हमने इसका उल्लेख पुस्तक 'अल-तज़किराह'(४) में किया है और वहाँ इसके बारे में चर्चा की है।

फुटनोट: (१) ज़ाद अल-मसीर ७/२२०। (२) इब्न अल-मुबारक द्वारा अल-ज़ुहद (ज़वैद नुऐम) (३५६)। (३) तफ़्सीर अल-तबरी २०/३१७। यह एक लंबी हदीस है जिसे अल-तबरानी ने 'अल-अहादीस अल-तिवाल' (३६) में संकलित किया है और हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़्सीर (३/२८२-२८७) में विस्तार से उद्धृत किया है, फिर कहा: यह एक प्रसिद्ध हदीस है, लेकिन यह बहुत ही अजीब (गरीब) है, और इसके कुछ हिस्सों के लिए विभिन्न हदीसों में साक्ष्य हैं, और इसके कुछ शब्दों में नकारा (अपरिचितता) है। (४) पृष्ठ १७३ और १९३।

صفحہ ۳۵۴ سورہ غافر: آیات ۳۲ - ۳۳

اس میں یومِ تنافر (بھاگنے کے دن) کے معنی میں بہتری ہے۔ ضحاک نے کہا: یہ اس وقت ہوگا جب وہ جہنم کے دہاڑنے کی آواز سنیں گے تو وہ ڈر کر بھاگیں گے، زمین کے کسی بھی حصے میں نہیں جائیں گے مگر وہاں فرشتوں کی صفیں پائیں گے، تو وہ اسی جگہ واپس لوٹ آئیں گے جہاں وہ پہلے تھے(۱)؛ اور یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿يَوْمَ التَّنَادِ﴾ (پکارنے کا دن)، اور اس کا فرمان: ﴿يَمَعْشَرَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ إِنِ اسْتَطَعْتُمْ أَن تَنفُذُوا مِنْ أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾ [سورہ رحمن: ۳۳]، اور اس کا فرمان: ﴿وَالْمَلَكُ عَلَى أرجائها﴾ [سورہ حاقہ: ۱۷]۔ ابن المبارک نے اس کا ذکر اسی معنی میں کیا ہے؛ انہوں نے کہا: ہمیں عبد الرحمن بن یزید بن جابر نے خبر دی، انہوں نے کہا: ہمیں عبد الجبار بن عبید اللہ بن سلمان نے اللہ تعالیٰ کے اس فرمان کے بارے میں بتایا: ﴿إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ يَوْمَ التَّنَادِ * يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ﴾ (بے شک میں تم پر پکارنے کے دن سے ڈرتا ہوں * جس دن تم پیٹھ پھیر کر بھاگ کھڑے ہوگے)۔ پھر ان کی آنکھیں آنسوؤں کے ساتھ جواب دیں گی اور وہ اس وقت تک روئیں گے جب تک کہ آنسو ختم نہ ہو جائیں۔ پھر ان کی آنکھیں خون کے ساتھ جواب دیں گی اور وہ روئیں گے یہاں تک کہ خون ختم ہو جائے۔ پھر ان کی آنکھیں پیپ کے ساتھ جواب دیں گی۔ انہوں نے کہا: اللہ کی طرف سے ان پر ایک حکم بھیجا جائے گا، تو وہ پیٹھ پھیر کر بھاگیں گے، پھر ان کی آنکھیں پیپ کے ساتھ جواب دیں گی اور وہ روئیں گے یہاں تک کہ پیپ ختم ہو جائے، اور ان کی آنکھیں مٹی میں گڑھے کی طرح دھنس جائیں گی۔ اور کہا گیا ہے: یہ اس وقت ہوگا جب اسرافیل علیہ السلام صور پھونکیں گے، جو گھبراہٹ کی پھونک ہوگی(۲)۔ علی بن معبد، طبری اور دیگر نے اسے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے ذکر کیا ہے، اور اس میں ہے: "زمین سمندر میں ایک جہاز کی طرح ہوگی جسے لہریں مار رہی ہوں، تو لوگ اس کی سطح پر

لڑکھڑائیں گے، اور دودھ پلانے والی مائیں بے سدھ ہو جائیں گی، اور حاملہ عورتیں اپنا حمل گرا دیں گی، اور بچے بوڑھے ہو جائیں گے، اور شیطان بھاگتے ہوئے اڑیں گے، تو فرشتے ان سے ملیں گے اور ان کے چہروں پر ماریں گے، اور لوگ پیٹھ پھیر کر بھاگیں گے، ایک دوسرے کو پکارتے ہوئے، اور یہی وہ ہے جس کے بارے میں اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿يَوْمَ التَّنَادِ * يَوْمَ تُوَلُّونَ مُدْبِرِينَ مَا لَكُم مِّنَ اللَّهِ مِنْ عَاصِمٍ وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ﴾ مکمل حدیث(۳)۔ اور ہم نے اسے کتاب «التذكرة»(۴) میں ذکر کیا ہے اور وہاں اس پر گفتگو کی ہے۔

حواشی: (۱) زاد المسير ۷/۲۲۰۔ (۲) الزہد لابن المبارک (زوائد نعیم) (۳۵۶)۔ (۳) تفسیر الطبری ۲۰/۳۱۷۔ یہ ایک طویل حدیث ہے جسے طبرانی نے 'الأحاديث الطوال' (۳۶) میں روایت کیا ہے اور حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر (۳/ ۲۸۲-۲۸۷) میں تفصیل سے نقل کیا ہے، پھر کہا: یہ ایک مشہور حدیث ہے، لیکن یہ بہت عجیب (غریب) ہے، اور اس کے بعض حصوں کے متفرق احادیث میں شواہد موجود ہیں، اور اس کے بعض الفاظ میں نکارہ (اجنبیت) ہے۔ (۴) صفحہ ۱۷۳ اور ۱۹۳۔

Ali(1) ibn Nasr reported from Abu Amr the silencing of the 'dal' in 'at-tanad' (the Day of Calling) specifically during joining (in recitation). Abu Ma'mar reported from Abd al-Warith(2) the addition of the 'ya' specifically during joining, which is the school of Warsh. The famous report from Abu Amr is its omission in both cases. Likewise, the rest of the seven reciters read it except for Warsh, as we mentioned regarding him, and except for Ibn Kathir as previously mentioned(3). It was said: The Day of Resurrection was called the Day of Calling because the disbeliever calls out on that day in woe, destruction, and regret. Ibn Jurayj(4) said this. It was also said: There is an implicit meaning, i.e.: I fear for you the punishment of the Day of Calling; and Allah knows best. {The day you shall turn your backs fleeing} [40:33] as a substitute for "the Day of Calling"(5). {And whoever Allah leaves to stray, for him there is no guide} [40:33] meaning: whomever Allah has created misguidance in his heart, there is no guide for him. There are two opinions regarding who said this: one is Moses, and the second is the Believer from the family of Pharaoh(6), which is more apparent. And Allah knows best. The Almighty's saying: {And Yusuf (Joseph) had already come to you before with clear proofs, but you remained in doubt of that which he brought to you, until when he died, you said, "Never will Allah send a messenger after him." Thus does Allah leave to stray he who is a transgressor and doubter. (34) Those who dispute concerning the signs of Allah without an authority having come to them - great is [their] hatred in the sight of Allah and in the sight of those who have believed. Thus does Allah seal over every heart [of] an arrogant tyrant. (35)} The Almighty's saying: {And Yusuf had already come to you before with clear proofs} It was said: This is from the speech of Moses. And it was said: It is a completion of the sermon of the Believer from the family of Pharaoh; he reminded them of their ancient arrogance against the prophets;

(1) In (M): from Ali. (2) Thus in the copies: from Abd al-Warith, and perhaps he means: Abd al-Warith from Abu Amr. (3) At-Taysir p. 192. (4) An-Nukat wal-Uyun 5/154. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/32. (6) An-Nukat wal-Uyun 5/155.

पृष्ठ ३५५ सूरा ग़ाफ़िर: आयत ३२ - ३५

अली (१) इब्न नस्र ने अबू अम्र से 'अत-तनाद' (पुकारने का दिन) में 'दाल' को विशेष रूप से मिलाने (वस्ल) के दौरान शांत (जज़्म) करने की रिपोर्ट दी है। अबू मा'मर ने अब्द अल-वारिस (२) से विशेष रूप से मिलाने के दौरान 'या' को जोड़ने की रिपोर्ट दी है, जो वर्श का मत है। अबू अम्र से प्रसिद्ध रिपोर्ट दोनों ही स्थितियों में इसे हटा देने की है। इसी तरह, वर्श को छोड़कर बाकी सात पाठकों ने इसे वैसे ही पढ़ा जैसा हमने उनके बारे में बताया, और इब्न कसीर को छोड़कर जैसा कि पहले बताया गया (३)। कहा गया: क़ियामत के दिन को 'यौम अत-तनाद' (पुकारने का दिन) कहा गया क्योंकि काफ़िर उस दिन तबाही, विनाश और पछतावे के साथ पुकारता है। इब्न ज़ुरैज (४) ने यह कहा। यह भी कहा गया: इसमें एक छिपा हुआ अर्थ है, यानी: मुझे तुम्हारे लिए पुकारने के दिन के अज़ाब का डर है; और अल्लाह बेहतर जानता है। {जिस दिन तुम पीठ फेर कर भागोगे} [४०:३३] "पुकारने के दिन" के बदल (विकल्प) के रूप में (५)। {और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं है} [४०:३३] अर्थात: जिसके दिल में अल्लाह ने गुमराही पैदा कर दी है, उसके लिए कोई मार्गदर्शक नहीं है। इसे कहने वाले के बारे में दो मत हैं: पहला: मूसा। दूसरा: फ़िरऔन के परिवार का मोमिन (६), जो अधिक स्पष्ट है। और अल्लाह बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का कथन: {और यूसुफ़ पहले तुम्हारे पास स्पष्ट निशानियाँ लेकर आए थे, लेकिन तुम उस चीज़ के बारे में संदेह में रहे जो वे तुम्हारे पास लाए थे, यहाँ तक कि जब उनकी मृत्यु हो गई, तो तुमने कहा, "अल्लाह उनके बाद कभी कोई रसूल नहीं भेजेगा।" इसी तरह अल्लाह उसे गुमराह कर देता है जो हद पार करने वाला और संदेही हो। (३४) जो अल्लाह की आयतों में बिना किसी प्रमाण के बहस करते हैं जो उनके पास आया हो - अल्लाह की दृष्टि में और उन लोगों की दृष्टि में जो ईमान लाए हैं, यह बात बहुत क्रोध वाली है। इसी तरह अल्लाह हर अहंकारी अत्याचारी के दिल पर मुहर लगा देता है। (३५)} अल्लाह तआला का कथन: {और यूसुफ़ पहले तुम्हारे पास स्पष्ट निशानियाँ लेकर आए थे} कहा गया: यह मूसा का कथन है। और कहा गया: यह फ़िरऔन के परिवार के मोमिन के उपदेश का पूरा होना है; उसने उन्हें नबियों के प्रति उनके पुराने अहंकार की याद दिलाई;

(१) (म) में: अली से। (२) प्रतियों में ऐसा ही है: अब्द अल-वारिस से, और शायद उनका मतलब है: अबू अम्र से अब्द अल-वारिस। (३) अत-तयसीर पृ. १९२। (४) अन-नुकत वल-उयून ५/१५४। (५) इ'राब अल-क़ुरआन अन-नह़्ह़ास द्वारा ४/३२। (६) अन-नुकत वल-उयून ५/१५५।

صفحہ ۳۵۵ سورۃ غافر: آیات ۳۲ - ۳۵

اور علی(۱) بن نصر نے ابو عمرو سے «التَّنَاد» (پکارنے کا دن) کی 'دال' کو خاص طور پر ملا کر پڑھنے (وصل) کی صورت میں ساکن پڑھنا روایت کیا ہے۔ اور ابو معمر نے عبد الوارث(۲) سے خاص طور پر وصل کی حالت میں 'یا' کے اضافے کے ساتھ روایت کیا ہے، اور یہی ورش کا مذہب ہے۔ اور ابو عمرو سے مشہور روایت دونوں حالتوں میں اسے حذف کرنا ہے۔ اسی طرح ورش کے سوا باقی تمام سات قراء نے پڑھا ہے جیسا کہ ہم نے ان کے بارے میں ذکر کیا، اور ابن کثیر کے سوا جیسا کہ پہلے گزر چکا(۳)۔ اور کہا گیا: قیامت کے دن کو 'یوم التناد' اس لیے کہا گیا کیونکہ کافر اس دن ہلاکت، بربادی اور حسرت کے ساتھ پکارے گا۔ یہ ابن جریج(۴) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: اس میں ایک پوشیدہ معنی ہے، یعنی: میں تمہارے لیے پکارنے کے دن کے عذاب سے ڈرتا ہوں؛ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ ﴿جس دن تم پیٹھ پھیر کر بھاگو گے﴾ [۴۰:۳۳] "یوم التناد" سے بدل ہونے کی بنا پر(۵)۔ ﴿اور جسے اللہ گمراہ کر دے اس کا کوئی ہدایت دینے والا نہیں﴾ [۴۰:۳۳] یعنی: اللہ نے جس کے دل میں گمراہی پیدا کر دی اس کے لیے کوئی ہادی نہیں۔ اس کے قائل کے بارے میں دو قول ہیں: ایک: موسیٰ علیہ السلام۔ دوسرا: مومنِ آلِ فرعون(۶)، اور یہی زیادہ واضح ہے۔ اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور یقیناً یوسف اس سے پہلے تمہارے پاس واضح نشانیاں لے کر آئے تھے، سو تم ہمیشہ اس چیز کے بارے میں شک میں رہے جو وہ تمہارے پاس لائے تھے، یہاں تک کہ جب وہ وفات پا گئے تو تم نے کہا کہ اللہ ان کے بعد ہرگز کوئی رسول نہیں بھیجے گا۔ اسی طرح اللہ اسے گمراہ کر دیتا ہے جو حد سے بڑھنے والا شک کرنے والا ہو۔ (۳۴) وہ لوگ جو اللہ کی آیات میں بغیر کسی ایسی دلیل کے جو ان کے پاس آئی ہو، جھگڑا کرتے ہیں، یہ بات اللہ کے نزدیک اور ایمان لانے والوں کے نزدیک بڑی بیزاری کی ہے، اسی طرح اللہ ہر متکبر

جبار کے دل پر مہر لگا دیتا ہے (۳۵)﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور یقیناً یوسف اس سے پہلے تمہارے پاس واضح نشانیاں لے کر آئے تھے﴾ کہا گیا: یہ حضرت موسیٰ علیہ السلام کا قول ہے۔ اور کہا گیا: یہ مومنِ آلِ فرعون کے وعظ کا تکملہ ہے؛ انہوں نے انہیں انبیاء کے خلاف ان کی پرانی سرکشی یاد دلائی؛

(۱) (م) میں ہے: علی سے۔ (۲) نسخوں میں اسی طرح ہے: عبد الوارث سے، اور شاید ان کی مراد ہے: عبد الوارث بحوالہ ابو عمرو۔ (۳) التیسیر ص ۱۹۲۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۱۵۴۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۳۲۔ (۶) النکت والعیون ۵ / ۱۵۵۔

356 Surah Ghafir: Verses 34 - 35

And he meant: Joseph son of Jacob came to them with clear proofs: {Are many lords better, or Allah, the One, the Irresistible?} (1) [Yusuf: 39]. Ibn Jurayj said: He is Joseph son of Jacob, whom Allah Almighty sent as a messenger to the Copts after the death of the king before Moses with clear proofs; and it is the vision (dream interpretation) (2). Ibn Abbas said: He is Joseph son of Ephraim son of Joseph son of Jacob, who stayed among them as a prophet for twenty years (3). Al-Naqqash narrated from Al-Dahhak: that Allah Almighty sent to them a messenger from the Jinn called Joseph (4).

Wahb bin Munabbih said: The Pharaoh of Moses is the same Pharaoh of Joseph in age. Others say: He is another.

Al-Nahhas (5): There is nothing in the verse indicating that it is him; because if a prophet comes with clear proofs to those with him and those after him, then he has brought them to everyone, and they must believe him.

{And you ceased not to be in doubt of that which he brought you} meaning: your ancestors were in doubt, {until when he died you said: "Allah will never send a messenger after him"} meaning: anyone who claims messengership {Thus Allah leads astray} meaning: like that misguidance {Allah leads astray him who is a prodigal} a polytheist {a doubter} who doubts the oneness of Allah Almighty.

His saying, Almighty: {Those who dispute concerning the signs of Allah} meaning: in His clear proofs {without any authority} meaning: without proof and evidence, and "those who" (al-ladhina) is in the position of accusative (nasb) as a substitute for "whoever" (man). Al-Zajjaj (6) said: meaning: thus Allah leads astray those who dispute concerning the signs of Allah, so "those who" is accusative.

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/97. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/155. (3) Al-Kashshaf 3/426 without attribution. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/155. Ibn al-Jawzi said in Zad al-Masir 7/221 he is Joseph son of Jacob, and it is said: he is not him, and it is nothing. (5) I'rab al-Qur'an 4/33. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/374, and the author quoted him via Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/33, and what precedes it is from him.

356 सूरह ग़ाफ़िर: आयत 34 - 35

और उसका अभिप्राय था: यूसुफ़ बिन याकूब उनके पास स्पष्ट प्रमाणों के साथ आए: {क्या अनेक रब श्रेष्ठ हैं या अल्लाह, जो एक है, सब पर प्रभावी?} (1) [यूसुफ़: 39]। इब्न जुरैज ने कहा: वह यूसुफ़ बिन याकूब हैं, जिन्हें अल्लाह तआला ने मूसा से पहले राजा की मृत्यु के बाद स्पष्ट प्रमाणों के साथ कॉप्टों (मिस्रियों) के पास एक रसूल बनाकर भेजा था; और वह सपना (स्वप्न व्याख्या) है (2)। इब्न अब्बास ने कहा: वह यूसुफ़ बिन इफ्राईम बिन यूसुफ़ बिन याकूब हैं जो बीस वर्षों तक उनके बीच नबी के रूप में रहे (3)। अल-नक्काश ने अल-दहाक से वर्णन किया है: कि अल्लाह तआला ने उनके पास जिन्नों में से एक रसूल भेजा जिसे यूसुफ़ कहा जाता था (4)।

वाहब बिन मुनब्बिह ने कहा: मूसा का फिरौन और यूसुफ़ का फिरौन उम्र में एक ही है। अन्य कहते हैं: वह दूसरा है।

अल-नह़ह़ास (5): आयत में ऐसा कुछ नहीं है जो यह संकेत दे कि वह वही है; क्योंकि यदि कोई नबी अपने साथ वालों और अपने बाद वालों के लिए स्पष्ट प्रमाण लाता है, तो वह उन सभी के लिए लाया है, और उन्हें उस पर विश्वास करना चाहिए।

{तो तुम उस चीज़ के बारे में हमेशा संदेह में रहे जो वह तुम्हारे पास लाया} अर्थात: तुम्हारे पूर्वज संदेह में थे, {यहाँ तक कि जब वह मर गया, तो तुमने कहा: "अल्लाह उसके बाद कभी कोई रसूल नहीं भेजेगा"} अर्थात: कोई भी जो रसूल होने का दावा करे {इसी प्रकार अल्लाह गुमराह करता है} अर्थात: उसी प्रकार की गुमराही {अल्लाह उसे गुमराह करता है जो हद से बढ़ने वाला} मुशरिक {संदेह करने वाला} अल्लाह तआला की एकता में संदेह करने वाला हो।

अल्लाह तआला का कथन: {जो अल्लाह की आयतों के बारे में झगड़ते हैं} अर्थात: उसके स्पष्ट प्रमाणों के बारे में {बिना किसी अधिकार के} अर्थात: बिना किसी प्रमाण और दलील के, और "अल्लज़ीना" (जो लोग) 'मन' (जो) के स्थान पर बदल के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है। अल-ज़ज्जाज (6) ने कहा: अर्थात: इसी तरह अल्लाह उन लोगों को गुमराह करता है जो अल्लाह की आयतों के बारे में झगड़ते हैं, इसलिए "अल्लज़ीना" नसब में है।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/97. (2) अल-नुकत वल-उयून 5/155. (3) अल-कश्शाफ़ 3/426 बिना श्रेय के। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/155. इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर 7/221 में कहा है कि

वह यूसुफ़ बिन याकूब हैं, और कहा जाता है: वह वह नहीं है, और यह कुछ नहीं है। (5) इअराब अल-क़ुरआन 4/33. (6) मआनी अल-क़ुरआन 4/374 में, और लेखक ने नह़्हास के माध्यम से इअराब अल-क़ुरआन 4/33 में इसे उनसे उद्धृत किया है, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं का है।

356 سورہ غافر: آیات ۳۴ - ۳۵

اور مراد ہے: یوسف بن یعقوب ان کے پاس واضح دلیلوں کے ساتھ آئے: ﴿کیا متفرق رب بہتر ہیں یا اللہ ایک ہے جو سب پر غالب ہے؟﴾ (۱) [یوسف: ۳۹]۔ ابن جریج نے کہا: وہ یوسف بن یعقوب ہیں، جنہیں اللہ تعالیٰ نے موسیٰ سے پہلے بادشاہ کی موت کے بعد قبطیوں کی طرف واضح دلیلوں کے ساتھ رسول بنا کر بھیجا؛ اور وہ خواب (کی تعبیر) ہے (۲)۔ ابن عباس نے کہا: وہ یوسف بن افرائیم بن یوسف بن یعقوب ہیں جو ان میں بیس سال تک نبی بن کر رہے (۳)۔ اور نقاش نے ضحاک سے نقل کیا ہے: کہ اللہ تعالیٰ نے ان کی طرف جنوں میں سے ایک رسول بھیجا جسے یوسف کہا جاتا تھا (۴)۔

اور وہب بن منبہ نے کہا: فرعونِ موسیٰ ہی فرعونِ یوسف ہے عمر کے لحاظ سے۔ اور دوسروں کا کہنا ہے: وہ دوسرا ہے۔

نحاس (۵): اور آیت میں ایسی کوئی بات نہیں جو اس بات پر دلالت کرے کہ یہ وہی ہے؛ اس لیے کہ جب کوئی نبی اپنے ساتھ والوں اور اپنے بعد والوں کے لیے واضح دلائل لاتا ہے، تو گویا وہ ان سب کے پاس لے کر آیا ہے، اور ان پر واجب ہے کہ وہ اس کی تصدیق کریں۔

﴿پس تم ہمیشہ اس میں شک میں رہے جو وہ تمہارے پاس لائے﴾ یعنی: تمہارے اسلاف شک میں تھے، ﴿یہاں تک کہ جب وہ فوت ہو گئے تو تم نے کہا: "اللہ ان کے بعد ہرگز کوئی رسول نہیں بھیجے گا"﴾ یعنی: کوئی بھی جو رسالت کا دعویٰ کرے ﴿اسی طرح اللہ گمراہ کرتا ہے﴾ یعنی: ایسی ہی گمراہی ﴿اللہ اسے گمراہ کرتا ہے جو حد سے بڑھنے والا ہو﴾ مشرک ﴿شک کرنے والا ہو﴾ اللہ تعالیٰ کی وحدانیت میں شک کرنے والا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وہ جو اللہ کی آیات میں جھگڑتے ہیں﴾ یعنی: اس کے واضح دلائل میں ﴿بغیر کسی سند کے﴾ یعنی: بغیر کسی دلیل اور برہان کے، اور لفظ "الذین" نصب کی جگہ پر ہے "مَنْ" سے بدل ہونے کی وجہ سے۔ اور زجاج (۶) نے کہا: یعنی: اسی طرح اللہ ان لوگوں کو گمراہ کرتا ہے جو اللہ کی آیات میں جھگڑا کرتے ہیں، پس "الذین" منصوب ہے۔

---

(۱) تفسیر بغوی ۴ / ۹۷۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۱۵۵۔ (۳) الکشاف ۳ / ۴۲۶ بغیر کسی حوالے کے۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۱۵۵۔ ابن الجوزی نے زاد المسیر ۷ / ۲۲۱ میں کہا ہے کہ وہ یوسف بن یعقوب ہیں، اور کہا گیا ہے: وہ یہ نہیں ہیں، اور یہ کوئی معتبر بات نہیں ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۴ / ۳۳۔ (۶) معانی القرآن ۴ / ۳۷۴ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴ / ۳۳ میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کی بات انہی کی ہے۔

Surah Ghafir: Verse 35 | 357

He said: It is permissible for it to be in the nominative case with the meaning: they are the ones, or as a subject (mubtada), and the predicate (khabar) is ﴿كَبُرَ مَقْتًا﴾ (Great is the hatred).

Then it was said: This is from the speech of the believer from Pharaoh's people. And it was said: [It is] the beginning of a discourse from Allah the Almighty. "Hatred" (maqtan) is for clarification (bayan), meaning: their argument "became great" in "hatred"; as in His saying: ﴿كَبُرَتْ كَلِمَةً﴾ (1) [Al-Kahf: 5]. Allah's hatred of them is His dispraise of them, His cursing them, and the descent of punishment upon them.

﴿كَذَلِكَ﴾ (Thus), meaning: just as Allah has set a seal upon the hearts of these disputants, so ﴿يَطْبَعُ اللَّهُ﴾ (Allah sets a seal), meaning: He seals ﴿عَلَى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ﴾ (over every heart of an arrogant tyrant) so that it does not comprehend guidance, nor accept the truth.

The general reading is: ﴿عَلَى كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ﴾ by adding "heart" to "arrogant", and this was chosen by Abu Hatim and Abu 'Ubayd.

In the speech there is an omission (hadhf), and the meaning is: "Thus Allah sets a seal on every heart" [and] on every "arrogant tyrant", so the second "every" (kull) was omitted because of what precedes it pointing to it. If the omission of "every" is not assumed, the meaning would not be straight; because its meaning would become: He seals his entire heart, and that is not the meaning. Rather, the meaning is that He seals the hearts of the arrogant tyrants, heart by heart. Evidence for the omission of "every" is the saying of Abu Dhu'ad:

Do you count every man as a man, and [every] fire that is kindled at night as a fire? (2)

He means: and every fire. And in the reading of Ibn Mas'ud: "over the heart of every arrogant one" (3), this is a reading based on interpretation and addition. Abu 'Amr, Ibn Muhaysin, and Ibn Dhakwan from the people of Sham read: "a heart of an arrogant one" (4) [taking 'mutakabbir' as an adjective for 'qalb'], using the heart to represent the whole; because it is the heart that is arrogant, and the rest of the limbs follow it; and for this reason the Prophet ﷺ said: "Indeed, in the body there is a morsel of flesh which, if it is sound...

(1) I'rab al-Qur'an 4/33, similarly. (2) The verse is in al-Kitab 1/66, and al-Hujjah by al-Farisi 6/110-111, and the speech before it is similar to it. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 132. (4) Al-Sab'ah p. 570, and al-Taysir p. 191. See al-Hujjah by al-Farisi 6/109-110.

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 35 | 357

उन्होंने कहा: यह अर्थ के साथ रफ़' (nominative) हो सकता है: वे वही हैं, या इब्तिदा (विषय) के रूप में, और ख़बर (विधेय) है ﴿كَبُرَ مَقْتًا﴾ (अत्यंत घृणास्पद है)।

फिर कहा गया: यह फ़िरौन के लोगों में से एक मोमिन (आस्तिक) का कथन है। और कहा गया: अल्लाह तआला की ओर से संबोधन की शुरुआत है। «مَقْتًا» (घृणा) स्पष्टीकरण (बयान) के लिए है, यानी: उनका विवाद «مَقْتًا» (घृणा में) «كَبُرَ» (बड़ा हो गया); जैसे कि उनका कहना है: ﴿كَبُرَتْ كَلِمَةً﴾ (1) [अल-कहफ़: 5] और अल्लाह तआला की घृणा उनका तिरस्कार है, उन्हें शाप देना है और उन पर दंड उतारना है।

﴿كَذَٰلِكَ﴾ (इसी तरह), यानी: जिस तरह अल्लाह ने इन विवाद करने वालों के दिलों पर मुहर लगा दी है, उसी तरह ﴿يَطْبَعُ اللَّهُ﴾ (अल्लाह मुहर लगाता है), यानी: मुहर लगाता है ﴿عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ﴾ (हर अहंकारी अत्याचारी के दिल पर) ताकि वह मार्गदर्शन को न समझे और न ही सत्य को स्वीकार करे।

आम पाठ (किरात) है: ﴿عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ﴾ अहंकारी के साथ दिल को जोड़कर (इज़ाफ़त के साथ), और इसे अबू हातिम और अबू उबैद ने चुना है।

और कलाम में विलोप (हज़फ़) है, और अर्थ है: "इसी तरह अल्लाह हर दिल पर मुहर लगाता है" [और] हर "अहंकारी अत्याचारी" पर, इसलिए दूसरे "कुल" (हर) को हटा दिया गया क्योंकि उससे पहले की चीज़ उसकी ओर संकेत करती है। यदि "कुल" को हटा हुआ न माना जाए, तो अर्थ सही नहीं होगा; क्योंकि इसका अर्थ यह हो जाएगा: वह उसके पूरे दिल पर मुहर लगाता है, और अर्थ यह नहीं है। बल्कि अर्थ यह है कि वह अहंकारी अत्याचारियों के दिलों पर एक-एक करके मुहर लगाता है। "कुल" के विलोप का प्रमाण अबू दुआद का कथन है:

क्या आप हर आदमी को एक आदमी समझते हैं और [हर] आग जो रात में जलती है उसे आग? (2)

उनका तात्पर्य है: और हर आग। और इब्न मसूद के पाठ में है: "हर अहंकारी के दिल पर" (3) तो यह व्याख्या और इज़ाफ़त पर आधारित पाठ है। और शाम के लोगों में से अबू अम्र, इब्न मुहयसिन और इब्न ज़कवान ने पढ़ा है: "एक अहंकारी का दिल" (4) इस आधार पर कि "मुतकब्बिर" (अहंकारी) दिल का विशेषण है, तो दिल के ज़रिये पूरे वजूद को दर्शाया गया है; क्योंकि दिल ही वह है जो

अहंकार करता है, और बाकी अंग उसके अधीन हैं; और इसी कारण नबी ﷺ ने फरमाया: "बेशक शरीर में मांस का एक टुकड़ा है, यदि वह सही हो जाए तो...

---

(1) इ'राब अल-कुरान 4/33, इसी तरह। (2) अल-किताब 1/66 में शेर है, और अल-हुज्जह अल-फारसी 6/110-111 द्वारा, और उससे पहले का भाषण इसी तरह है। (3) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 132। (4) अल-सबआ पृ. 570, और अल-तयसीर पृ. 191। अल-हुज्जह अल-फारसी 6/109-110 देखें।

سورہ غافر: آیت ۳۵ ۳۵۷

کہا: اور جائز ہے کہ یہ رفع کی حالت میں ہو اس معنی میں کہ: وہ وہی ہیں، یا ابتدا (مبتدا) کے طور پر، اور خبر ہے ﴿كَبُرَ مَقْتًا﴾ (بڑی ناپسندیدگی کی بات ہے)۔

پھر کہا گیا: یہ فرعون کے لوگوں میں سے ایک مؤمن کا کلام ہے۔ اور کہا گیا: اللہ تعالیٰ کی طرف سے خطاب کی ابتدا ہے۔ «مَقْتًا» (ناپسندیدگی) بیان کے طور پر ہے، یعنی: ان کا جھگڑا «مَقْتًا» (ناپسندیدگی میں) «كَبُرَ» (بڑا ہو گیا)؛ جیسا کہ اس کا قول ہے: ﴿كَبُرَتْ كَلِمَةً﴾ (1) [الکہف: ۵] اور اللہ تعالیٰ کی ناپسندیدگی ان کی مذمت کرنا، ان پر لعنت کرنا اور ان پر عذاب نازل کرنا ہے۔

﴿كَذَٰلِكَ﴾ (اسی طرح) یعنی: جس طرح اللہ نے ان جھگڑا کرنے والوں کے دلوں پر مہر لگا دی، اسی طرح ﴿يَطْبَعُ اللَّهُ﴾ (اللہ مہر لگاتا ہے) یعنی: مہر کر دیتا ہے ﴿عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ جَبَّارٍ﴾ (ہر تکبر کرنے والے سرکش کے دل پر) یہاں تک کہ وہ ہدایت کو نہ سمجھے اور نہ ہی حق کو قبول کرے۔

اور عام قرات ہے: ﴿عَلَىٰ كُلِّ قَلْبِ مُتَكَبِّرٍ﴾ دل کی متکبر کی طرف اضافت کے ساتھ، اور اسے ابو حاتم اور ابو عبید نے اختیار کیا ہے۔

اور کلام میں حذف ہے، اور معنی ہے: "اسی طرح اللہ ہر دل پر مہر لگاتا ہے" [اور] ہر "متکبر سرکش" پر، چنانچہ دوسرے "کل" کو حذف کر دیا گیا کیونکہ اس سے پہلے کی چیز اس پر دلالت کرتی ہے۔ اور اگر "کل" کا حذف نہ مانا جائے تو معنی درست نہیں ہوگا؛ کیونکہ اس کا معنی یہ ہو جائے گا: وہ اس کے پورے دل پر مہر لگاتا ہے، اور یہ معنی نہیں ہے۔ بلکہ معنی یہ ہے کہ وہ متکبر سرکشوں کے دلوں پر ایک ایک کر کے مہر لگاتا ہے۔ اور "کل" کے حذف پر دلالت کرنے والی چیزوں میں سے ابو ذؤاد کا قول ہے:

کیا تو ہر آدمی کو ایک (کامل) آدمی سمجھتی ہے اور [ہر] آگ کو جو رات میں روشن ہوتی ہے آگ؟ (2)

اس کی مراد ہے: اور ہر آگ۔ اور ابن مسعود کی قرات میں ہے: "ہر متکبر کے دل پر" (3) تو یہ تفسیر اور اضافت پر مبنی قرات ہے۔ اور اہل شام میں سے ابو عمرو، ابن محیصن اور ابن ذکوان نے پڑھا ہے: "دلِ متکبر" (4) اس بنا پر کہ "متکبر" دل کی صفت ہے، پس دل کے ذریعے کل کا کنایہ کیا گیا؛ کیونکہ دل ہی وہ ہے جو تکبر کرتا ہے، اور باقی تمام اعضاء اس کے تابع ہیں؛ اور اسی لیے نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک جسم میں گوشت کا ایک ٹکڑا ہے، جب وہ درست ہو جائے تو...

---

(1) إعراب القرآن ٣٣/٤ ، اسی طرح۔ (2) شعر الکتاب ٦٦/١ میں ہے، اور الحجہ للفارسی ١١٠/٦-١١١ اور اس سے پہلے کا کلام اسی طرح ہے۔ (3) القراءات الشاذة ص١٣٢ . (4) السبعة ص٥٧٠ ، والتیسیر ص١٩١ . اور دیکھئے الحجہ للفارسی ١٠٩/٦-١١٠ .

Surah Ghafir: Verses 35 - 37 358

...the whole body is sound, and if it is corrupt, the whole body is corrupt, behold, it is the heart."(1) And it is permissible that it is based on the deletion of an annexed noun; meaning: upon every [possessor] of an arrogant heart; making the attribute for the possessor of the heart.

Allah Almighty says: {And Pharaoh said, "O Haman, construct for me a tower that I may reach the ways (36) The ways into the heavens, so that I may look upon the God of Moses; and indeed, I think he is a liar." And thus was made fair-seeming to Pharaoh the evil of his deed, and he was averted from the [right] way. And the plot of Pharaoh was not except in ruin. (37)}

Allah's saying: {And Pharaoh said, "O Haman, construct for me a tower"} when the Believer from Pharaoh's family said what he said, Pharaoh feared that the words of this believer would take root in the hearts of the people, or he intended to test what Moses brought of monotheism; if its correctness became clear to him, he would not hide it from them, and if it was not correct, he would keep them firm upon their religion; so he ordered his minister Haman to build the tower. Its mention has already passed in [Surah] al-Qasas (2).

{that I may reach the ways. The ways into the heavens} "The ways into the heavens" is a substitution for the first [mention of "ways"]. And the ways of heaven are its gates according to the words of Qatadah, al-Zuhri, al-Suddi, and al-Akhfash; and it was recited:

And whoever fears the ways of death, they shall reach him, even if he seeks the ways of heaven with a ladder. (3)

Abu Salih said: The ways of the heavens are its paths (4). It was also said: The matters by which the heavens are held. He repeated "ways" for emphasis and magnification; because when something is vague and then clarified, it magnifies its status (5). And Allah knows best.

{so that I may look upon the God of Moses} so I may look at Him with the gaze of one overlooking Him. He imagined that He is a physical body contained by places. Pharaoh used to claim divinity, and he saw its realization by sitting in an elevated, overlooking place.

(1) Narrated by al-Bukhari (52) and Muslim (1599) from the hadith of al-Nu'man bin Bashir (RA), and previously mentioned 1/287. (2) 13/288. (3) Its author is Zuhair, and it is in the explanation of his Diwan p. 30, and the verse is from his Mu'allaqa, see "Sharh al-Mu'allaqat al-Sab'" by al-Zawzani p. 87. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/156. The verse and what precedes it are from it. (5) Al-Kashshaf 3/428.

सूरह ग़ाफिर: आयतें 35 - 37 358

...पूरा शरीर ठीक हो जाता है, और यदि वह दूषित हो जाए, तो पूरा शरीर दूषित हो जाता है, सुनो, वह हृदय है।" (1) और यह संभव है कि यहाँ 'मुदाफ़' (संबद्ध संज्ञा) का लोप हो; यानी: प्रत्येक घमंडी हृदय वाले पर; यहाँ विशेषता हृदय के स्वामी के लिए रखी गई है।

अल्लाह तआला का फरमान है: {और फ़िरऔन ने कहा, "ऐ हामान! मेरे लिए एक ऊँचा महल (मीनार) बना, ताकि मैं रास्तों तक पहुँच सकूँ(36) आसमानों के रास्तों तक, फिर मैं मूसा के खुदा को झाँककर देखूँ, और बेशक मैं उसे झूठा समझता हूँ।" और इसी तरह फ़िरऔन के लिए उसके बुरे कर्म को सुहावना बना दिया गया और उसे (सीधे) रास्ते से रोक दिया गया। और फ़िरऔन की चाल तो बस बर्बादी ही में थी। (37)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और फ़िरऔन ने कहा, "ऐ हामान! मेरे लिए एक ऊँचा महल बना"} यह तब हुआ जब फ़िरऔन के खानदान के मोमिन (आस्थावान) ने वह कहा जो उसने कहा था, और फ़िरऔन को डर लगा कि इस मोमिन की बात लोगों के दिलों में घर न कर जाए, या उसने इरादा किया कि मूसा जो तौहीद (एकेश्वरवाद) लेकर आए हैं, उसकी परीक्षा ले; अगर उसकी सच्चाई उस पर ज़ाहिर हो जाए तो वह उनसे न छुपाए, और अगर वह सही न हो तो उन्हें उनके धर्म पर अडिग रखे; इसलिए उसने अपने मंत्री हामान को महल बनाने का आदेश दिया। इसका उल्लेख 'अल-क़सस' में पहले आ चुका है (2)।

{ताकि मैं रास्तों तक पहुँच सकूँ। आसमानों के रास्तों तक} "आसमानों के रास्ते" पहले का बदल है। क़तादा, ज़ुहरी, सुद्दी और अख़फ़श के अनुसार आसमान के रास्तों से तात्पर्य उसके दरवाज़े हैं; और यह कविता पढ़ी गई:

और जो मौत के रास्तों से डरता है, वे उसे पा ही लेंगे, चाहे वह सीढ़ी लगाकर आसमान के रास्तों तक पहुँचने की कोशिश क्यों न करे। (3)

अबू सालेह ने कहा: आसमानों के रास्तों से तात्पर्य उनके मार्ग हैं (4)। और कहा गया: वे चीज़ें जिनसे आसमान थमे हुए हैं। उसने "रास्तों" शब्द को महिमामंडन (तफ़ख़ीम) के लिए दोहराया; क्योंकि जब किसी चीज़ को अस्पष्ट रखा जाए और फिर उसे स्पष्ट किया जाए, तो यह उसके महत्व को बढ़ाता है (5)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

{फिर मैं मूसा के खुदा को झाँककर देखूँ} यानी मैं उसे ऊँचाई से झाँक कर देखूँ। उसने यह कल्पना की कि वह (ईश्वर) एक शरीर है जिसे स्थान घेर सकते हैं। फ़िरऔन खुदाई का दावा करता था, और वह इसे एक ऊँचे स्थान पर बैठने के माध्यम से प्राप्त करना चाहता था।

(1) इसे अल-बुखारी (52) और मुस्लिम (1599) ने नुमान बिन बशीर की हदीस से उद्धृत किया है, और पहले 1/287 में आ चुका है। (2) 13/288. (3) इसके कवि ज़ुहैर हैं, और यह उनके दीवान के विवरण के पृष्ठ 30 पर है, और यह शेर उनकी मुअल्लाक़ा से है, देखें अज़-ज़ौज़नी की 'शरह अल-मुअल्लाक़ात अल-सबअ' पृष्ठ 87। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/156। शेर और उससे पहले की बात वहीं से है। (5) अल-कश्शाफ 3/428।

سورة غافر: آیات ۳۵ - ۳۷ ۳۵۸

...سارا جسم درست رہتا ہے، اور جب وہ بگڑ جاتا ہے تو سارا جسم بگڑ جاتا ہے، سن لو، وہ دل ہے۔" (۱) اور یہ جائز ہے کہ مضاف کے حذف پر ہو؛ یعنی: ہر متکبر دل والے پر؛ صفت دل والے کے لیے کر دی جائے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَهَامَنُ أَبْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ (٣٦) أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ فَأَطَّلِعَ إِلَى إِلَهِ مُوسَى وَإِنِّي لَأَظُنُّهُ كَذِبًا وَكَذَلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوءُ عَمَلِهِ وَصُدَّ عَنِ السَّبِيلِ وَمَا كَيْدُ فِرْعَوْنَ إِلَّا فِي تَبَابٍ (٣٧)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَهَامَنُ أَبْنِ لِي صَرْحًا﴾ جب آلِ فرعون کے مومن نے وہ بات کہی جو کہی، تو فرعون کو خوف ہوا کہ اس مومن کی بات لوگوں کے دلوں میں گھر نہ کر جائے، یا اس نے ارادہ کیا کہ موسیٰ جو توحید لے کر آئے ہیں اس کا امتحان لے؛ اگر اسے اس کی سچائی واضح ہو جائے تو وہ اسے ان سے چھپائے نہیں، اور اگر وہ صحیح نہ ہو تو انہیں ان کے دین پر ثابت قدم رکھے؛ چنانچہ اس نے اپنے وزیر ہامان کو محل بنانے کا حکم دیا۔ اس کا ذکر سورہ 'القصص' میں گزر چکا ہے (۲)۔

﴿لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ. أَسْبَابَ السَّمَوَاتِ﴾ "آسمانوں کے اسباب (راستے)" پہلے کا بدل ہے۔ قتادہ، زہری، سدی اور اخفش کے قول کے مطابق آسمان کے اسباب اس کے دروازے ہیں؛ اور یہ شعر پڑھا گیا:

اور جو موت کے اسباب (راستوں) سے ڈرتا ہے، وہ اسے پا لیں گے، چاہے وہ سیڑھی لگا کر آسمان کے اسباب تک پہنچنا چاہے۔ (۳)

اور ابو صالح نے کہا: آسمانوں کے اسباب سے مراد ان کے راستے ہیں (۴)۔ اور کہا گیا: وہ امور جن سے آسمان تھمے ہوئے ہیں۔ اس نے "اسباب" کا لفظ تفخیم (بڑائی) کے لیے دہرایا؛ کیونکہ جب کوئی چیز مبہم ہو اور پھر اسے واضح کیا جائے تو اس سے اس کی شان بلند ہوتی ہے (۵)۔ واللہ اعلم۔

﴿فأطَّلعَ إلى إلهِ موسى﴾ تو میں اسے بلندی سے جھانک کر دیکھوں۔ اس نے وہم کیا کہ وہ ایک جسم ہے جسے جگہیں گھیرے ہوئے ہیں۔ فرعون خدائی کا دعویٰ کرتا تھا، اور وہ کسی بلند جگہ پر بیٹھنے کو اس کی حقیقت سمجھتا تھا۔

(۱) اسے بخاری (۵۲) اور مسلم (۱۵۹۹) نے نعمان بن بشیر کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور پہلے ۱/ ۲۸۷ میں گزر چکا ہے۔ (۲) ۱۳/ ۲۸۸۔ (۳) اس کا کہنے والا زہیر ہے، اور یہ اس کے دیوان کی شرح ص ۳۰ میں ہے، اور یہ بیت اس کے معلقہ سے ہے، زوزنی کی شرح المعلقات السبع ص ۸۷ دیکھیں۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۱۵۶۔ بیت اور اس سے پہلے کا کلام اسی سے ہے۔ (۵) الکشاف ۳/ ۴۲۸۔

Surah Ghafir: Verse 37 359

The general reading is: "fa-attali'u" (and I may look) with the nominative case (raf'), following "ablughu" (I reach). Al-A'raj, Al-Sulami, Isa, and Hafs read it as: "fa-attali'a" with the accusative case (nasb) (1); Abu 'Ubayd said (2): it is in response to "la'alla" (perhaps) with the particle "fa". Al-Nahhas said: The meaning of the accusative case is different from the meaning of the nominative case; because the meaning of the accusative is: when I reach the means, I will look. The meaning of the nominative is: perhaps I will reach the means, and then perhaps I will look after that; except that "thumma" (then) indicates a longer delay than "fa" (so/then).

{And indeed, I think him a liar} meaning: and I think Moses is lying in his claim of a god other than me, and I only do what I do to remove any excuse. This implies Pharaoh's doubt about Allah's affair. It was also said: "thann" (thinking) here means certainty, i.e., "and I am certain that he is a liar, and I only say what I say to remove doubt from those who are not as certain (3) as I am."

The Almighty's saying: {And thus was made fair-seeming to Pharaoh the evil of his deed} i.e., just as he said this speech and felt doubt, Satan made it fair-seeming to him, or Allah made the evil of his deed fair-seeming to him, i.e., polytheism and denial. {And he was averted from the [right] way} The reading of the Kufans is "wa-sudda" (passive voice) (4), which is the choice of Abu 'Ubayd and Abu Hatim. According to this reading, it is permissible to read it as "wa-sidda" with a kasra on the letter Sad, the kasra of the first Dal (5) being moved to the Sad; this is the reading of Yahya bin Wathab (6) and Al-qamah. Ibn Abi Ishaq and Abd al-Rahman bin Abi Bakrah read: "wa-saddun 'ani-s-sabil" with nominative and nunation (tanwin) (7). The rest read it as "wa-sadda" with fatha on Sad and Dal, meaning: Pharaoh averted people from the way.

(1) Al-Sab'ah p. 570, and Al-Taysir p. 192. (2) In (m): Abu 'Ubaydah, and what is established is consistent with the I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/33, and the commentary is from him. (3) In (m): I am certain. (4) Al-Sab'ah p. 571, and Al-Taysir p. 133. (5) Meaning the first Dal of "sudda". The commentary is from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/33, see also Al-Durr al-Masun 9/483. (6) Mentioned by Abu Hayyan in Al-Bahr 7/466. (7) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/33-34. See Al-Muharrar al-Wajiz 4/560.

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 37 359

आम किरात (वाचन) है: "फ़-अत्तलिउ" (ताकि मैं देखूँ) रफ़ (पेश) के साथ, "अबलुग़ु" (मैं पहुँचूँ) के अनुसरण में। अल-अ'राज, अल-सुलमी, ईसा और हफ़्स ने इसे "फ़-अत्तलिअ" नसब (ज़बर) के साथ पढ़ा है (1); अबू उबैद ने कहा (2): यह "लअल्ला" (शायद) के जवाब में "फ़ा" के साथ है। अल-नहहास ने कहा: नसब का अर्थ रफ़ के अर्थ से भिन्न है; क्योंकि नसब का अर्थ है: जब मैं साधनों तक पहुँच जाऊँगा, तो मैं देखूँगा। और रफ़ का अर्थ है: शायद मैं साधनों तक पहुँचूँ, और फिर शायद मैं उसके बाद देखूँ; सिवाय इसके कि "शुम्मा" (फिर) "फ़ा" (तो/फिर) की तुलना में अधिक विलंब का संकेत देता है।

{और निःसंदेह, मैं उसे झूठा समझता हूँ} यानी: और मैं मूसा को उसके मेरे अलावा किसी और ईश्वर के दावे में झूठा समझता हूँ, और मैं जो कुछ भी कर रहा हूँ वह केवल बहाने को दूर करने के लिए कर रहा हूँ। इससे अल्लाह के मामले में फिरौन के संदेह का पता चलता है। यह भी कहा गया है: यहाँ "ज़न्न" (समझना/संदेह) का अर्थ निश्चितता है, यानी: "और मुझे पूरा यकीन है कि वह झूठा है, और मैं जो कह रहा हूँ वह केवल उन लोगों के संदेह को दूर करने के लिए कह रहा हूँ जिन्हें उतना यकीन नहीं है (3) जितना मुझे है।"

अल्लाह तआला का कथन: {और इसी तरह फिरौन के लिए उसके बुरे कर्म को सुहावना बना दिया गया} यानी: जैसे ही उसने यह बात कही और संदेह किया, शैतान ने उसे सुहावना बना दिया, या अल्लाह ने उसके बुरे कर्म को सुहावना बना दिया, यानी: शिर्क(बहुदेववाद) और झुठलाना। {और उसे (सही) रास्ते से रोक दिया गया} कूफ़ियों की किरात "व-सुद्दा" है (मझहूल/कर्मवाच्य रूप में) (4), जो अबू उबैद और अबू हातिम का चुनाव है। इस किरात के अनुसार, "साद" पर कसरा (ज़ेर) के साथ "व-सिद्दा" पढ़ना भी जायज़ है, पहली "दाल" (5) का कसरा "साद" पर स्थानांतरित कर दिया गया है; यह यहया बिन वशाब (6) और अल-क़मः की किरात है। इब्न अबी इसहाक़ और अब्दुर्रहमान बिन अबी बकरा ने पढ़ा: "व-सद्दुन अनिस्-सबील" रफ़ और तनवीन के साथ (7)। बाकी लोगों ने "व-सद्दा" पढ़ा "साद" और "दाल" पर फ़तहा (ज़बर) के साथ। यानी: फिरौन ने लोगों को रास्ते से रोक दिया।

(1) अल-सबआ पृ. 570, और अल-तयसीर पृ. 192। (2) (म) में: अबू उबैदा, और जो स्थापित है वह अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/33 के अनुरूप है, और टिप्पणी उन्हीं की है। (3) (म) में: मुझे

यकीन है। (4) अल-सबआ पृ. 571, और अल-तयसीर पृ. 133। (5) यानी "सुद्दा" का पहला दाल। टिप्पणी अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/33 से है, देखिए अल-दुर्र अल-मसून 9/483। (6) अबू हय्यान ने अल-बह्र 7/466 में इसका उल्लेख किया है। (7) अल-नहहास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/33-34। देखिए अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/560।

سورہ غافر: آیت ۳۷ ۳۵۹

اور عام قراءت ہے: «فأطلعُ» رفع (پیش) کے ساتھ، «أبلغُ» پر عطف کرتے ہوئے؛ اور الاعرج، السلمی، عیسیٰ اور حفص نے «فأطلعَ» نصب (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے(۱)؛ ابو عبید نے کہا(۲): یہ «لعل» کے جواب میں «فاء» کی وجہ سے ہے۔ النحاس نے کہا: نصب کا معنی رفع کے معنی کے خلاف ہے؛ کیونکہ نصب کا معنی یہ ہے: جب میں اسباب تک پہنچ جاؤں گا تو میں مطلع ہو جاؤں گا۔ اور رفع کا معنی یہ ہے: شاید میں اسباب تک پہنچوں، پھر شاید میں اس کے بعد مطلع ہوں؛ سوائے اس کے کہ «ثم» میں «فاء» کی نسبت زیادہ تاخیر پائی جاتی ہے۔

﴿وَإِنِّي لَأَظُنُّهُۥ كَٰذِبًا﴾ یعنی: اور میں موسیٰ کو اس کے میرے سوا کسی اور الٰہ کے دعوے میں جھوٹا سمجھتا ہوں، اور میں جو کچھ کر رہا ہوں وہ صرف عذر ختم کرنے کے لیے کر رہا ہوں۔ اور یہ اللہ کے معاملے میں فرعون کے شک کو واجب کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہاں ظن یقین کے معنی میں ہے، یعنی: اور میں یقین رکھتا ہوں کہ وہ جھوٹا ہے، اور میں جو کچھ کہہ رہا ہوں وہ صرف ان لوگوں کے شک کو دور کرنے کے لیے کہہ رہا ہوں جو اس بات کا یقین نہیں رکھتے(۳) جس کا میں یقین رکھتا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَكَذَٰلِكَ زُيِّنَ لِفِرْعَوْنَ سُوٓءُ عَمَلِهِۦ﴾ یعنی: جیسا کہ اس نے یہ بات کہی اور شک کیا، شیطان نے اسے (اس کا برا عمل) مزین کر کے دکھایا، یا اللہ نے اس کے برے عمل کو مزین کر دیا، یعنی: شرک اور تکذیب کو۔ ﴿وَصُدَّ عَنِ ٱلسَّبِيلِ﴾ کوفیوں کی قراءت «وصُدَّ» ہے مجہول کے صیغے کے ساتھ(۴)، اور یہی ابو عبید اور ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ اور اس قراءت پر «وصِدَّ» صاد کے کسرہ (زیر) کے ساتھ بھی جائز ہے، دال(۵) کا کسرہ صاد کی طرف منتقل کر دیا گیا؛ اور یہ یحییٰ بن وثاب(۶) اور علقمہ کی قراءت ہے۔ اور ابن ابی اسحاق اور عبد الرحمن بن ابی بکرۃ نے

«وصَدَّ عَنِ السَّبِيلِ» رفع اور تنوین کے ساتھ پڑھا ہے(۷)۔ باقیوں نے «وصَدَّ» صاد اور دال کے فتحہ (زبر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ یعنی: فرعون نے لوگوں کو راستے سے روک دیا۔

(۱) السبعة ص ۵۷۰ ، والتیسیر ص ۱۹۲۔ (۲) (م) میں: ابو عبیدہ، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن ۳۳/۴ کے موافق ہے، اور کلام انہی کا ہے۔ (۳) (م) میں: میں یقین رکھتا ہوں۔ (۴) السبعة ص ۵۷۱ ، والتیسیر ص ۱۳۳ ۔ (۵) یعنی «صُدَّ» کی پہلی دال۔ اور کلام النحاس کی اعراب القرآن ۳۳/۴ سے ہے، دیکھیے الدر المصون ۴۸۳/۹ ۔ (۶) ابو حیان نے البحر ۴۶۶/۷ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (۷) اعراب القرآن للنحاس ۳۳/۴-۳۴ ۔ دیکھیے المحرر الوجیز ۵۶۰/۴ ۔

360 Surah Ghafir: Verses 37 - 44

"And the plot of Pharaoh was not but in ruin" (Quran 40:37). Meaning: in loss and misguidance. From this is the verse: "May the hands of Abu Lahab be ruined" (1) [Surah Al-Masad: 1] and His saying: "and they increased them not except in ruin" [Surah Hud: 101], and in another place: "other than loss" [Surah Hud: 63]. So Allah demolished his palace, and drowned him and his people as mentioned before (2).

Allah Almighty's saying: "And he who believed said, 'O my people, follow me, I will guide you to the way of right conduct (38) O my people, this worldly life is only [temporary] enjoyment, and indeed, the Hereafter - that is the home of [permanent] settlement (39) Whoever does an evil deed will not be recompensed except by the like thereof; but whoever does righteousness, whether male or female, while he is a believer - those will enter Paradise, being given provision therein without account (40) And O my people, how is it that I invite you to salvation while you invite me to the Fire? (41) You invite me to disbelieve in Allah and associate with Him that of which I have no knowledge, and I invite you to the Exalted in Might, the Perpetual Forgiver (42) No doubt that what you invite me to has no [response to a] supplication in this world or in the Hereafter and that our return is to Allah and that the transgressors are the companions of the Fire (43) So you will remember what I [now] say to you, and I entrust my affair to Allah. Indeed, Allah is Seeing of [His] servants' (44)".

Allah Almighty's saying: "And he who believed said, 'O my people, follow me'" - this is the completion of what the believer from the family of Pharaoh said; meaning: follow me in religion. "I will guide you to the way of right conduct" - meaning: the path of guidance, which is Paradise. It is also said: [these are] the words of Moses (3).

Mu'adh ibn Jabal read it as "al-Rashshād" with a shadda on the sheen (4). This is considered a grammatical error (lahn) by most scholars of Arabic because it is said: "arshada yurshidu" (to guide), and the form "fa'āl" (an intensive form) does not come from the "af'ala" (quadriliteral) root, but only from the triliteral root. If you want an intensive form from a quadriliteral root, you would say "mif'āl". Al-Nahhas said (5): It is possible for "Rashshād" to be meaningful.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/560. (2) 13/288 and what follows it. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 4/560, and Zad al-Masir 7/224 similarly. (4) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 132, and Al-Muhtasib 2/241. (5) In Ma'ani al-Qur'an 2/218-219 and what precedes it.

३६० सूरा गाफिर: आयतें ३७ - ४४

"और फिरौन की चाल बर्बादी के सिवा और कुछ न थी" (क़ुरान ४०:३७)। अर्थात्: घाटे और गुमराह में। इसी से है: "अबू लहब के दोनों हाथ बर्बाद हो गए" (१) [सूरा अल-मसद: १] और उनका कहना: "और उन्होंने उनके लिए बर्बादी के सिवा और कुछ न बढ़ाया" [सूरा हूद: १०१], और दूसरी जगह: "सिवाए घाटे के" [सूरा हूद: ६३]। तो अल्लाह ने उसके महल को ढहा दिया, और उसे और उसकी कौम को डुबो दिया जैसा कि पहले बताया जा चुका है (२)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और उस व्यक्ति ने कहा जो ईमान लाया था, 'ऐ मेरी कौम! मेरा अनुसरण करो, मैं तुम्हें सीधा रास्ता दिखाऊँगा (३८) ऐ मेरी कौम! यह दुनियावी ज़िंदगी तो महज़ चन्द दिनों का फ़ायदा है, और यक़ीनन आख़िरत ही हमेशा रहने का घर है (३९) जिसने कोई बुरा काम किया तो उसे उसके बराबर ही बदला दिया जाएगा; और जिसने नेक अमल किया, चाहे वह मर्द हो या औरत, बशर्ते कि वह मोमिन हो - तो ऐसे लोग जन्नत में दाख़िल होंगे, जहाँ उन्हें बे-हिसाब रिज़्क़ दिया जाएगा (४०) और ऐ मेरी कौम! मुझे क्या हुआ है कि मैं तुम्हें नजात (मुक्ति) की तरफ बुला रहा हूँ और तुम मुझे आग (जहन्नम) की तरफ बुला रहे हो? (४१) तुम मुझे इसलिए बुला रहे हो कि मैं अल्लाह के साथ कुफ़्र करूँ और उसके साथ उसे साझी ठहराऊँ जिसका मुझे कोई ज्ञान नहीं, जबकि मैं तुम्हें ज़बरदस्त, बहुत बख्शने वाले की तरफ बुला रहा हूँ (४२) इसमें कोई शक नहीं कि तुम जिसकी तरफ मुझे बुला रहे हो, वह न दुनिया में पुकारे जाने के लायक है और न आख़िरत में, और यह कि हम सबको अल्लाह ही की तरफ पलट कर जाना है, और यह कि हद से गुज़रने वाले ही आग वाले हैं (४३) सो जल्द ही तुम वह बातें याद करोगे जो मैं तुमसे कह रहा हूँ, और मैं अपना मामला अल्लाह को सौंपता हूँ। बेशक अल्लाह बन्दों को देख रहा है (४४)'"

अल्लाह तआला का फ़रमान: "और उस व्यक्ति ने कहा जो ईमान लाया था, 'ऐ मेरी कौम! मेरा अनुसरण करो'" - यह उस बात का पूरक है जो फिरौन के खानदान के मोमिन व्यक्ति ने कही थी; अर्थात्: दीन में मेरा अनुसरण करो। "मैं तुम्हें सीधा रास्ता (सबिल अल-रशाद) दिखाऊँगा" - अर्थात्: हिदायत का रास्ता, जो जन्नत है। और यह भी कहा गया है कि: यह मूसा (अलैहिस्सलाम) के शब्द हैं (३)।

मुआज इब्न जबल ने इसे "अर-रश्शाद" पढ़ा, 'शीन' पर तशदीद के साथ (४)। अरबी भाषा के अधिकांश जानकारों के अनुसार यह व्याकरण की दृष्टि से त्रुटिपूर्ण (लहन) है; क्योंकि "अरशदा

युरशिदु" कहा जाता है, और 'फ़आल' (तिव्रता सूचक रूप) 'अफ़अ़ला' धातु से नहीं बनता, बल्कि केवल त्रिवर्णीय (त्रयक्षरी) धातु से बनता है। यदि आप चतुर्वर्णीय धातु से तीव्रता सूचक शब्द बनाना चाहते हैं, तो आप 'मिफ़आल' कहेंगे। अल-नहहास ने कहा (५): यह संभव है कि 'रश्शाद' का कोई अर्थ हो।

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५६०। (२) १३/२८८ और उसके बाद। (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५६०, और ज़ाद अल-मसीर ७/२२४ इसी तरह। (४) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ह पृ. १३२, और अल-मुह्तसिब २/२४१। (५) मआनी अल-क़ुरान २/२१८-२१९ और उससे पहले।

۳۶۰ سورہ غافر: آیات ۳۷ - ۴۴

"اور فرعون کی چال بربادی کے سوا کچھ نہ تھی" (قرآن ۴۰:۳۷)۔ یعنی: نقصان اور گمراہی میں۔ اسی سے ہے: "ابو لہب کے دونوں ہاتھ برباد ہو گئے" (۱) [سورہ المسد: ۱] اور اللہ کا قول: "اور انہوں نے ان کی ہلاکت کے سوا اور کچھ نہ بڑھایا" [سورہ ہود: ۱۰۱]، اور ایک مقام پر: "سوائے نقصان کے" [سورہ ہود: ۶۳]۔ پس اللہ نے اس کے محل کو گرا دیا، اور اسے اور اس کی قوم کو غرق کر دیا جیسا کہ پہلے ذکر گزر چکا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اس شخص نے کہا جو ایمان لایا تھا، 'اے میری قوم! میری پیروی کرو، میں تمہیں بھلائی کا راستہ دکھاؤں گا (۳۸) اے میری قوم! یہ دنیاوی زندگی تو محض چند روزہ فائدہ ہے، اور یقیناً آخرت ہی ہمیشہ رہنے کا گھر ہے (۳۹) جس نے کوئی برا کام کیا تو اسے اس کے برابر ہی بدلہ دیا جائے گا؛ اور جس نے نیک عمل کیا، خواہ وہ مرد ہو یا عورت، بشرطیکہ وہ مومن ہو - تو ایسے لوگ جنت میں داخل ہوں گے، جہاں انہیں بے حساب رزق دیا جائے گا (۴۰) اور اے میری قوم! مجھے کیا ہوا ہے کہ میں تمہیں نجات کی طرف بلا رہا ہوں اور تم مجھے آگ (دوزخ) کی طرف بلا رہے ہو؟ (۴۱) تم مجھے اس لیے بلا رہے ہو کہ میں اللہ کے ساتھ کفر کروں اور اس کے ساتھ اسے شریک ٹھہراؤں جس کا مجھے کوئی علم نہیں، جبکہ میں تمہیں زبردست، بہت بخشنے والے کی طرف بلا رہا ہوں (۴۲) اس میں کوئی شک نہیں کہ تم جس کی طرف مجھے بلا رہے ہو، وہ نہ دنیا میں پکارے جانے کے لائق ہے اور نہ آخرت میں، اور یہ کہ ہم سب کو اللہ ہی کی طرف لوٹ کر جانا ہے، اور یہ کہ حد سے گزرنے والے ہی آگ والے ہیں (۴۳) سو جلد ہی تم وہ باتیں یاد کرو گے جو میں تم سے کہہ رہا ہوں، اور میں اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کرتا ہوں۔ بے شک اللہ بندوں کو دیکھ رہا ہے (۴۴)'"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اس شخص نے کہا جو ایمان لایا تھا، 'اے میری قوم! میری پیروی کرو'" - یہ اس بات کا تکملہ ہے جو آلِ فرعون کے مومن نے کہی تھی؛ یعنی: دین میں میری پیروی کرو۔ "میں تمہیں بھلائی کا راستہ (سبیل الرشاد) دکھاؤں گا" - یعنی: ہدایت کا راستہ، جو جنت ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ موسیٰ علیہ السلام کا قول ہے (۳)۔

معاذ بن جبل نے اسے "الرَّشَّادِ" (شین پر تشدید کے ساتھ) پڑھا (۴)، جو اکثر اہل عرب کے نزدیک غلطی (لحن) ہے؛ کیونکہ کہا جاتا ہے: "ارشد یُرشد"، اور 'فَعَّال' کا وزن 'افعل' سے نہیں آتا، بلکہ صرف ثلاثی سے آتا ہے۔ اگر آپ رباعی سے مبالغہ کا صیغہ بنانا چاہیں تو 'مِفْعَال' کہیں گے۔ النحاس نے کہا (۵): جائز ہے کہ 'رشاد' با معنی ہو۔

(۱) المحرر الوجیز ۴/۵۶۰۔ (۲) ۱۳/۲۸۸ اور اس کے بعد۔ (۳) المحرر الوجیز ۴/۵۶۰، اور زاد المسیر ۷/۲۲۴ اسی طرح۔ (۴) القراءات الشاذة ص ۱۳۲، اور المحتسب ۲/۲۴۱۔ (۵) فی معانی القرآن ۲/۲۱۸-۲۱۹ اور اس سے پہلے۔

Surah Ghafir: Verses 38 - 44 361 "Yurshid" (guides) is not as though it were derived from it, but rather as it is said: "La'aal" (pearl merchant) from "Lu'lu'" (pearls). So it is in its meaning, and not grammatically derived from it. It is also permissible for "Rashad" to be from "rashada yarshudu," meaning: a possessor of guidance; as he said: "Leave me to a toil, O Umaymah, that is wearying" (1) Al-Zamakhshari (2): And it was read: "Ar-Rashad" (the guidance) on the pattern of "Fa'al" from "rashida" (3) - with a kasra - like "Allam" (very knowledgeable), or from "rashada" with a fatha, like "Abbad" (devoted worshiper). It was also said: from "arshada" like "Jabbar" from "ajbara" (compeller), but it is not like that; because "Fa'al" from "af'ala" only came in a few words: like "Darrak," "Sa'ar," "Qassar," and "Jabbar." Analogy on this rare occurrence is not correct. It is permissible for its relation to be to "Rushd" (guidance), like "Awaj" (ivory seller) and "Battat" (cloth merchant) (4), without looking at the verb. And it occurred in the Mus'haf as "Attabi'un" (follow me) without the letter "ya," and Ya'qub and Ibn Kathir read it with it (the "ya") in both continuity and stopping. Abu 'Amr and Nafi' (5) omitted it in stopping and established it in continuity, except Warsh who omitted it in both cases, as did the rest (6); because it occurred in the Mus'haf without the "ya," and whoever established it did so according to the original form. His saying, Exalted is He: {O my people, this worldly life is only [temporary] enjoyment} meaning: it is enjoyed for a little while, then it ends and disappears. {and indeed, the Hereafter - that is the home of [permanent] settlement} meaning: stability and eternity. And he means by the home of the hereafter Paradise and Hell, because they do not perish. He clarified that by His saying: {Whoever does an evil deed} meaning: Shirk (associating partners with Allah) {will not be recompensed except by the like thereof} and that is the punishment (7). {And whoever does righteousness} Ibn Abbas said:

(1) The speaker is Al-Nabigha al-Dhubyani and it is in his Diwan p. 9, and its second half is: "And a night I endure with slow-moving stars." (2) Al-Kashshaf 3/425. (3) In the manuscripts: "arshada," and what is established is from (m), which matches Al-Kashshaf. (4) Al-'Awaj: seller of ivory. And Al-Battat: seller of "al-batt," which is a shawl made of silk and the like. Al-Qamus al-Muhit (Awaj) and (Batat). (5) Meaning in the narration of Qalun. (6) Al-Sab'ah p. 573, Al-Taysir p. 182, and Al-Nashr 2/366. (7) Tafsir al-Tabari 20/329-330 similarly.

सूरा ग़ाफ़िर: आयतें ३८ - ४४ ३६१ "युरशिद" (मार्गदर्शन करता है) इस तरह नहीं है जैसे कि इससे निकला हो, बल्कि जैसे कहा जाता है: "ल'आल" (मोती वाला) "लु'लु'" (मोती) से। तो यह उसके अर्थ में है, और उस पर लागू नहीं होता। और यह जायज़ है कि "रशाद", "रशदा यर्शदुन" से हो, यानी: मार्गदर्शन वाला; जैसा कि उसने कहा: "हे उमैमाह, मुझे एक ऐसी मेहनत के लिए छोड़ दो जो थकाने वाली है" (१) अल-ज़मख़्शरी (२): और पढ़ा गया: "अर-रशाद" (मार्गदर्शन) "रशिद" (३) से "फ़'आल" के वज़न पर - कसरा के साथ - जैसे "अल्लाम", या फ़तहा के साथ "रशदा" से, जैसे "अब्बाद"। और कहा गया: "अर्शादा" से जैसे "अजबरा" से "जब्बार", लेकिन ऐसा नहीं है; क्योंकि "अफ़'अला" से "फ़'आल" केवल कुछ ही शब्दों में आया है: जैसे "दर्राक", "सआर", "क़स्सार" और "जब्बार"। इस थोड़े से उदाहरण पर क़यास (तुलना) करना सही नहीं है। और यह संभव है कि इसका संबंध "रुश्द" (मार्गदर्शन) से हो, जैसे "अव्वज़" (हाथीदांत बेचने वाला) और "बत्तात्त" (कपड़ा बेचने वाला) (४), जिसमें क्रिया की ओर नहीं देखा गया है। और मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में "इत्तबि'ऊन" (मेरा अनुसरण करो) बिना "या" के आया है, और याकूब और इब्न कसीर ने इसे निरंतरता और रुकने (वक़्फ़) दोनों में "या" के साथ पढ़ा है। अबू अम्र और नाफ़े (५) ने रुकने में इसे हटा दिया और निरंतरता में इसे साबित रखा, सिवाय वर्श के जिन्होंने इसे दोनों स्थितियों में हटा दिया, और बाकी लोगों (६) ने भी ऐसा ही किया; क्योंकि यह मुसहफ़ में बिना "या" के आया है, और जिसने इसे साबित रखा उसने असल (मूल) के आधार पर ऐसा किया। अल्लाह का कहना: {हे मेरी कौम, यह सांसारिक जीवन तो केवल [अस्थायी] आनंद है} अर्थात: इसका थोड़ा आनंद लिया जाता है, फिर यह समाप्त और लुप्त हो जाता है। {और निश्चय ही परलोक - वही [स्थायी] निवास का घर है} अर्थात: स्थिरता और अमरता। और परलोक के घर से उसका तात्पर्य स्वर्ग और नरक है, क्योंकि वे कभी समाप्त नहीं होंगे। उन्होंने इसे अपने इस कथन से स्पष्ट किया: {जिस किसी ने बुरा कर्म किया} यानी: शिर्क{उसे उसके बराबर ही बदला दिया जाएगा} और वह दंड है (७)। {और जिसने नेक काम किया} इब्न अब्बास ने कहा:

(१) इसके कहने वाले अल-नाबिगा अल-दुबयानी हैं और यह उनके दीवान पृष्ठ ९ में है, और इसका दूसरा हिस्सा है: "और एक रात जिसे मैं धीमी गति वाले सितारों के साथ सहता हूँ।" (२) अल-कशशाफ़ ३/४२५। (३) पांडुलिपियों में: "अर्शदा", और जो स्थापित है वह (म) से है, जो अल-कशशाफ़ के अनुरूप है। (४) अल-अव्वज़: हाथीदांत का विक्रेता। और अल-बत्तात्त: 'अल-बत्त' का विक्रेता, जो रेशम आदि से बना शॉल है। अल-क़ामूस अल-मुहीत (अवज) और (बतत)। (५) यानी

क़ालून के वर्णन में। (६) अल-सब'ह पृष्ठ ५७३, अल-तयसीर पृष्ठ १८२, और अल-नश्र २/३६६। (७) तफ़सीर अल-तबरी २०/३२९-३३० इसी तरह।

سورہ غافر: آیات ۳۸ - ۴۴ ۳۶۱ "یُرشد" (وہ رہنمائی کرتا ہے) اس طرح نہیں ہے کہ یہ اس سے مشتق ہو، بلکہ جیسا کہ کہا جاتا ہے: "لآل" (موتی والا) "لؤلؤ" (موتیوں) سے۔ تو یہ اس کے معنی میں ہے، اور اس پر قیاس نہیں کیا جاتا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ "رشاد"، "رَشَدَ یَرْشُدُ" سے ہو، یعنی: ہدایت والا؛ جیسا کہ اس نے کہا: "اے امیمہ، مجھے ایسی فکر کے حوالے کر دو جو تھکا دینے والی ہے" (۱) زمخشری (۲): اور "الرَّشَادِ" پڑھا گیا ہے جو "رَشِدَ" (۳) - زیر کے ساتھ - سے "فَعَّال" کے وزن پر ہے جیسے "علاّم"، یا زبر کے ساتھ "رَشَد" سے، جیسے "عبّاد"۔ اور کہا گیا کہ یہ "أرشد" سے ہے جیسے "أجبر" سے "جبّار"، لیکن یہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ "أفعل" سے "فعّال" کا وزن صرف چند الفاظ میں آیا ہے: جیسے "درّاک"، "سآر"، "قصّار" اور "جبّار"۔ اور اس قلیل مقدار پر قیاس کرنا درست نہیں ہے۔ اور یہ بھی ممکن ہے کہ اس کی نسبت "رشد" (ہدایت) کی طرف ہو، جیسے "عَوَّاج" (ہاتھی دانت بیچنے والا) اور "بتَّات" (کپڑا بیچنے والا) (۴)، جس میں فعل کی طرف نہیں دیکھا گیا۔ اور مصحف میں "اتَّبِعُونِ" (میری پیروی کرو) بغیر "یا" کے واقع ہوا ہے، اور یعقوب اور ابن کثیر نے اسے وصل (ملا کر پڑھنے) اور وقف (رکنے) دونوں میں "یا" کے ساتھ پڑھا ہے۔ ابو عمرو اور نافع (۵) نے وقف میں اسے حذف کر دیا اور وصل میں برقرار رکھا، سوائے ورش کے جنہوں نے دونوں حالتوں میں اسے حذف کیا، اور باقیوں (۶) نے بھی ایسا ہی کیا؛ کیونکہ یہ مصحف میں بغیر "یا" کے واقع ہوا ہے، اور جس نے اسے برقرار رکھا اس نے اصل کے مطابق کیا۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿یَقَوْمِ إِنَّمَا هَذِهِ الْحَيَوةُ الدُّنْيَا مَتَعٌ﴾ یعنی: اس سے تھوڑی دیر نفع اٹھایا جاتا ہے، پھر وہ ختم اور زائل ہو جاتی ہے۔ ﴿وَإِنَّ الْآخِرَةَ هِيَ دَارُ الْقَرَارِ﴾ یعنی: ٹھہراؤ اور ہمیشگی کا گھر۔ اور دارِ آخرت سے ان کی مراد جنت اور دوزخ ہے، کیونکہ وہ دونوں فنا نہیں ہوں گے۔ اسے اپنے اس قول سے واضح کیا: ﴿مَنْ عَمِلَ سَيِّئَةً﴾ یعنی: شرک ﴿فَلَا يُجْزَىٰ إِلَّا مِثْلَهَا﴾ اور وہ عذاب ہے (۷)۔ ﴿وَمَنْ عَمِلَ صَلِحًا﴾ ابن عباس نے کہا:

(۱) اس کا کہنے والا نابغہ ذبیانی ہے اور یہ اس کے دیوان صفحہ ۹ میں ہے، اور اس کا دوسرا مصرعہ ہے: "اور ایک رات جسے میں سست رفتار ستاروں کے ساتھ کاٹتا ہوں۔" (۲) الکشاف ۳/ ۴۲۵۔ (۳) قلمی نسخوں میں: "أرشد"، اور جو متن میں ہے وہ (م) سے ہے، جو کشاف کے مطابق ہے۔ (۴) العوّاج: ہاتھی دانت بیچنے والا۔ اور البتّات: 'بت' بیچنے والا، اور یہ ریشم وغیرہ کا بنا ہوا جبہ ہوتا ہے۔ القاموس المحیط (عوج) اور (بتت)۔ (۵) یعنی قالون کی روایت میں۔ (۶) السبعۃ ص ۵۷۳، والتیسیر ص ۱۸۲، والنشر ۲/ ۳۶۶۔ (۷) تفسیر طبری ۲۰/ ۳۲۹-۳۳۰ اسی کی مانند ۔

Page 362 Surah Ghafir: Verses 40 - 44

Meaning: There is no god but Allah^(1). {while he is a believer} believing with his heart in Allah and the prophets. {Those will enter Paradise} with a damma on the 'ya' as a passive voice. This is the recitation of Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Abu 'Amr, Ya'qub, and Abu Bakr on the authority of 'Asim^(2). It is supported by the phrase {provided therein without account}. The rest read it as: "Yadkhuluna" (they enter) with a fatha on the 'ya'. The Almighty's saying: {And O my people, how is it that I invite you to salvation} i.e., to the path of faith leading to Paradises {while you invite me to the Fire}. He clarified that what Pharaoh said: {and I do not guide you except to the way of right conduct} is the path of error whose end is the Fire. They were inviting him to follow him; therefore he said: {You invite me to disbelieve in Allah and associate with Him that of which I have no knowledge} referring to Pharaoh {while I invite you to the Exalted in Might, the Perpetual Forgiver}. {No doubt} this has been discussed previously^(3), and its meaning is: truly {that to which you invite me} where "ma" means "that which"^(4) {has no claim} Az-Zajjaj said^(5): there is no response to a call for him that benefits; others said: he has no call that necessitates divinity for him {in this world or in the Hereafter}. Al-Kalbi said: He has no intercession in this world or in the Hereafter^(6). Pharaoh first called people to worship idols, then he called them to worship cows; they were worshipped as long as they were young, then when they grew old, he ordered them to be slaughtered, then he called for others to be worshipped. Then, as time went on, he said: "I am your most high lord." {and that the transgressors are the companions of the Fire} Qatada and Ibn Sirin said: meaning the polytheists.

Footnotes: (1) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/224 without attribution. (2) This is the recitation of Abu Ja'far of the ten. Al-Sab'a p. 571, Al-Taysir p. 97, and Al-Nashr 2/252. (3) 11/94. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 4/561. (5) In Ma'ani al-Qur'an 4/376. The author cited him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/34, and what follows it is from him. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/158.

पृष्ठ ३६२ सूरह गाफिर: आयतें ४० - ४४

यानी: अल्लाह के अलावा कोई माबूद नहीं^(१)। {और वह मोमिन हो} अपने दिल से अल्लाह और पैगंबरों पर ईमान रखता हो। {तो वही लोग जन्नत में दाखिल होंगे} 'या' पर पेश (ज़म्मा) के साथ मज़हूल (passive) के रूप में। यह इब्न कसीर, इब्न मुहैसिन, अबू अम्र, याकूब और आसिम से अबू बक्र की किराअत (पठन) है^(२)। इसकी दलील {उसमें उन्हें बे-हिसाब रोज़ी दी जाएगी} है। बाकी लोगों ने 'या' पर ज़बर (फ़त्हा) के साथ "यद्खुलूना" (वे प्रवेश करेंगे) पढ़ा है। अल्लाह तआला का फ़रमान: {और ऐ मेरी कौम, मुझे क्या हुआ कि मैं तुम्हें निजात की तरफ बुलाता हूँ} यानी: ईमान के रास्ते की तरफ जो जन्नत तक ले जाता है {और तुम मुझे आग की तरफ बुलाते हो}। उन्होंने स्पष्ट किया कि फिरौन ने जो कहा था: {और मैं तुम्हें सिर्फ राहे-रास्त की तरफ हिदायत देता हूँ} वह गुमराही का रास्ता है जिसका अंजाम आग है। वे उसे अपने पीछे चलने के लिए बुला रहे थे; इसीलिए उसने कहा: {तुम मुझे बुलाते हो कि मैं अल्लाह का इनकार करूँ और उसके साथ उसे शरीक ठहराऊँ जिसका मुझे कोई इल्म नहीं} यानी फिरौन {जबकि मैं तुम्हें बहुत ज़बरदस्त, बहुत बख्शने वाले (अल्लाह) की तरफ बुलाता हूँ}। {बेशक (ला जरम)} इस पर पहले चर्चा हो चुकी है^(३), और इसका अर्थ है: सचमुच {जिसकी तरफ तुम मुझे बुलाते हो} यहाँ "मा" का अर्थ "वह जो" है^(४) {उसके लिए कोई पुकार नहीं} अज़-ज़ज्जाज ने कहा^(५): उसके लिए ऐसी कोई दुआ की कबूलियत नहीं जो नफा दे; दूसरों ने कहा: उसके लिए कोई ऐसी पुकार नहीं जो उसके लिए दुनिया या आखिरत में उलूहीयत (ईश्वरत्व) को वाजिब करे {न दुनिया में और न आखिरत में}। अल-कल्बी ने कहा: दुनिया और आखिरत में उसके लिए कोई शफ़ाअत (सिफारिश) नहीं है^(६)। फिरौन पहले लोगों को बुतपरस्ती (मूर्तियों की पूजा) की तरफ बुलाता था, फिर उसने उन्हें गायों की पूजा की तरफ बुलाया; जब तक वे जवान रहतीं उनकी पूजा की जाती थी, फिर जब वे बूढ़ी हो जातीं तो वह उन्हें ज़िबह करने का हुक्म देता, फिर दूसरों को पूजा के लिए बुलाता। फिर जब वक्त गुज़रा तो उसने कहा: "मैं तुम्हारा सबसे बड़ा रब हूँ।" {और यह कि हद से गुज़रने वाले ही आग वाले हैं} कतादा और इब्न सीरीन ने कहा: यानी मुशरिक (मूर्तिपूजक)।

पाद टिप्पणियाँ: (१) इब्न अल-जौज़ी ने ज़ाद अल-मसीर ७/२२४ में बिना किसी श्रेय के इसका उल्लेख किया है। (२) यह दस किराअतों में से अबू जाफ़र की किराअत है। अस-सबअ पृ. ५७१, अत-तयसीर पृ. ९७, और अन-नश्र २/२५२। (३) ११/९४। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५६१। (५) मआनी अल-

कुरआन ४/३७६ में। लेखक ने इराब अल-कुरआन ४/३४ में अल-नहहास के माध्यम से उन्हें उद्धृत किया है, और उसके बाद का हिस्सा उन्हीं से है। (६) अन-नुकत वल-उयून ५/१५८।

صفحہ ۳۶۲ سورہ غافر: آیات ۴۰ - ۴۴

یعنی اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں۸(۱)۔ ﴿وَهُوَ مُؤْمِنٌ﴾ یعنی وہ اپنے دل سے اللہ اور انبیاء کی تصدیق کرنے والا ہو۔ ﴿فأُوْلَئِكَ يَدْخُلُونَ الجَنَّةَ﴾ 'یا' پر پیش (ضمہ) کے ساتھ صیغہ مجہول کے طور پر۔ یہ ابن کثیر، ابن محیصن، ابو عمرو، یعقوب اور عاصم سے ابوبکر کی قرأت ہے۸(۲)۔ اس کی دلیل ﴿يُرْزَقُونَ فِيهَا بِغَيْرِ حِسَابٍ﴾ (انہیں وہاں بے حساب رزق دیا جائے گا) ہے۔ باقی قراء نے 'یا' پر زبر (فتحہ) کے ساتھ "يَدْخُلُونَ" (وہ داخل ہوں گے) پڑھا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَقَوْمِ مَا لِي أَدْعُوكُمْ إِلَى النَّجَوةِ﴾ یعنی: ایمان کے اس راستے کی طرف جو جنتوں تک لے جانے والا ہے ﴿وَتَدْعُونَنِي إِلَى النَّارِ﴾۔ آپ نے واضح کیا کہ فرعون کا یہ قول: ﴿وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ﴾ دراصل گمراہی کا راستہ ہے جس کا انجام آگ ہے۔ وہ اسے اپنی پیروی کی دعوت دے رہے تھے؛ اسی لیے اس نے کہا: ﴿تَدْعُونَنِي لِأَكْفُرَ بِاللَّهِ وَأُشْرِكَ بِهِ مَا لَيْسَ لِي بِهِ عِلْمٌ﴾ اور وہ فرعون ہے ﴿وَأَنَا أَدْعُوكُمْ إِلَى الْعَزِيزِ الْغَفَّرِ﴾۔ ﴿لَا جَرَمَ﴾ اس پر پہلے کلام گزر چکا ہے۸(۳)، اور اس کا معنی ہے: حقیقتاً ﴿أَنَّمَا تَدْعُونَنِي إِلَيْهِ﴾ یہاں "ما" بمعنی "الذی" ہے۸(۴) ﴿لَيْسَ لَهُ دَعْوَةٌ﴾ الزجاج نے کہا۸(۵): اس کے لیے دعا کی ایسی قبولیت نہیں جو نفع دے؛ دوسروں نے کہا: اس کے لیے کوئی ایسی دعوت نہیں جو اس کے لیے دنیا یا آخرت میں الوہیت کو واجب کرے ﴿فِي الدُّنْيَا وَلَا فِي الْآخِرَةِ﴾۔ الکلبی نے کہا: دنیا اور آخرت میں اس کے لیے کوئی سفارش نہیں ہے۸(۶)۔ فرعون پہلے لوگوں کو بتوں کی پوجا کی طرف بلاتا تھا، پھر اس نے انہیں گائے کی پوجا کی طرف بلایا؛ جب तक وہ جوان رہتی ان کی پوجا کی جاتی، پھر جب وہ بوڑھی ہو جاتی تو وہ انہیں ذبح کرنے کا حکم دیتا، پھر دوسروں کو پوجا کے لیے بلاتا۔ پھر جب وقت گزرتا گیا تو اس نے کہا: "میں تمہارا سب سے بڑا رب ہوں۔" ﴿وَأَنَّ الْمُسْرِفِينَ هُمْ أَصْحَبُ النَّارِ﴾ قتادہ اور ابن سیرین نے کہا: یعنی مشرکین۔

حواشی: (۱) اسے ابن الجوزی نے زاد المسیر ۷/ ۲۲۴ میں بغیر کسی نسبت کے ذکر کیا ہے۔ (۲) اور یہ دس قراتوں میں سے ابو جعفر کی قرأت ہے۔ السبعہ ص ۵۷۱، التیسیر ص ۹۷، اور النشر ۲/ ۲۵۲۔ (۳) ۱۱/ ۹۴۔ (۴) المحرر الوجیز ۴/ ۵۶۱۔ (۵) معانی القرآن ۴/ ۳۷۶ میں۔ مصنف نے اسے النحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴/ ۳۴ میں نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ انہی سے ہے۔ (۶) النکت والعیون ۵/ ۱۵۸۔

Mujahid and Al-Sha'bi said: They are the fools who shed blood unjustly (1). Ikrimah said: The tyrants and the arrogant. It is also said: They are those who exceeded the limits of Allah. This is inclusive of what was mentioned.

The word "ann" (that) in these positions is in the accusative case due to the omission of a preposition. According to what Sibawayh narrated from Al-Khalil regarding the phrase "la jarama" (no doubt) being a rejection of a statement, it is possible for the position of "anna" to be in the nominative case, assuming: It has become obligatory that what you call me to is... as if he said: The falsehood of what you call me to has become certain, and the return is to Allah, and that the transgressors are the companions of the Fire (2).

The Almighty's saying: {So you will remember what I say to you} is a threat and a warning, and "ma" (what) can mean "that which," i.e., that which I say to you. It can also be a gerund (masdariyah), i.e., you will remember my saying to you when the punishment descends upon you. {And I entrust my affair to Allah} means: I put my trust in Him and surrender my affair to Him. It was said: This indicates that they wanted to kill him. Muqatil said: This believer fled to the mountain and they could not catch him. It was also said: The speaker is Moses (3). However, it is more apparent that he is the believer of the family of Pharaoh, which is the opinion of Ibn Abbas.

The Almighty's saying: {So Allah protected him from the evils of what they plotted, and the evil punishment enveloped the people of Pharaoh (45) The Fire, they are exposed to it morning and evening. And on the Day the Hour is established [it will be said], "Admit the people of Pharaoh to the severest punishment" (46)}

The Almighty's saying: {So Allah protected him from the evils of what they plotted} i.e., from inflicting types of punishment upon him. So they sought him but did not find him because he entrusted his affair to Allah. Qatadah said: He was a Copt, so Allah saved him along with the Children of Israel (4). According to this, the pronoun "him" refers to the believer of the family of Pharaoh. It was also said: It refers to Moses, based on the aforementioned disagreement.

(1) Al-Mawardi mentioned these opinions in "Al-Nukat wal-Uyun" 5/158 without mentioning Ibn Sirin, and Mujahid's opinion was reported by Al-Tabari 20/334. (2) Similar wording is in "Al-Muharrar al-Wajiz" 4/561, see also what was mentioned

previously 11/94. (3) Similar wording is in "Al-Nukat wal-Uyun" 5/159 without mentioning Muqatil. (4) Tafsir al-Baghawi 4/99.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 43 - 46 363

मुजाहिद और अल-शाबी ने कहा: वे वे मूर्ख हैं जो अन्यायपूर्ण ढंग से खून बहाते हैं (1)। इकरामा ने कहा: अत्याचारी और अहंकारी। यह भी कहा गया है: वे वे हैं जिन्होंने अल्लाह की सीमाओं का उल्लंघन किया। यह उल्लेखित सभी बातों को समाहित करता है।

इन स्थानों पर "अन्न" (कि) शब्द कारक (अव्यय) के विलोप के कारण कर्म कारक (accusative case) में है। सिबावेह ने अल-खलील से "ला जरमा" (निस्संदेह) वाक्यांश के बारे में जो वर्णन किया है कि यह किसी कथन की अस्वीकृति है, उसके अनुसार "अन्ना" का स्थान कर्ता कारक (nominative case) में होना संभव है, यह मानते हुए कि: यह अनिवार्य हो गया है कि जिसे तुम मुझे बुला रहे हो... मानो उसने कहा हो: जिस ओर तुम मुझे बुला रहे हो उसका असत्य होना निश्चित हो गया है, और वापसी अल्लाह की ओर है, और यह कि उल्लंघन करने वाले ही अग्नि (नर्क) के साथी हैं (2)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तो तुम याद करोगे जो मैं तुमसे कह रहा हूँ} एक धमकी और चेतावनी है, और "मा" (जो) का अर्थ "वह जो" हो सकता है, अर्थात, वह जो मैं तुमसे कहता हूँ। यह एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दरिया) भी हो सकता है, अर्थात, जब तुम पर दंड उतरेगा तब तुम्हें मेरा तुमसे कहना याद आएगा। {और मैं अपना मामला अल्लाह को सौंपता हूँ} का अर्थ है: मैं उस पर भरोसा करता हूँ और अपना मामला उसे सौंपता हूँ। कहा गया है: यह इस बात का संकेत है कि वे उसे मारना चाहते थे। मुकातिल ने कहा: यह मोमिन (ईमान वाला) पहाड़ की ओर भाग गया और वे उसे पकड़ नहीं सके। यह भी कहा गया है: कहने वाला मूसा है (3)। हालांकि, यह अधिक स्पष्ट है कि वह फिरौन के परिवार का मोमिन है, जो इब्न अब्बास की राय है।

सर्वशक्तिमान का कथन: {तो अल्लाह ने उसे उनकी चालों की बुराइयों से बचा लिया, और फिरौन के लोगों को बुरे अज़ाब ने घेर लिया (45) आग, जिसके सामने वे सुबह और शाम पेश किए जाते हैं। और जिस दिन कयामत आएगी (कहा जाएगा), "फिरौन के लोगों को सबसे कड़े अज़ाब में दाखिल करो" (46)}

सर्वशक्तिमान का कथन: {तो अल्लाह ने उसे उनकी चालों की बुराइयों से बचा लिया} अर्थात, उस पर विभिन्न प्रकार के दंड थोपने से। इसलिए उन्होंने उसे खोजा लेकिन नहीं पाया क्योंकि उसने अपना मामला अल्लाह को सौंप दिया था। कतादा ने कहा: वह एक किब्ती (मिस्रवासी) था, इसलिए अल्लाह ने उसे बनी इसराइल के साथ बचा लिया (4)। इस आधार पर, सर्वनाम "उसे" फिरौन के परिवार के

मोमिन को संदर्भित करता है। यह भी कहा गया है: यह मूसा को संदर्भित करता है, जो पूर्वोक्त असहमति पर आधारित है।

(1) अल-मावर्दी ने इब्न सिरीन का उल्लेख किए बिना "अल-नुकात वल-उयून" 5/158 में इन विचारों का उल्लेख किया है, और मुजाहिद की राय अल-तबरी 20/334 द्वारा रिपोर्ट की गई थी। (2) इसी तरह की शब्दावली "अल-मुहर्रर अल-वजीज" 4/561 में है, वह भी देखें जो पहले 11/94 में उल्लेख किया गया है। (3) इसी तरह की शब्दावली मुकातिल का उल्लेख किए बिना "अल-नुकात वल-उयून" 5/159 में है। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/99।

سورہ غافر: آیات 43 - 46 363

مجاہد اور شعبی نے کہا: وہ بیوقوف ہیں جو ناحق خون بہاتے ہیں (1)۔ عکرمہ نے کہا: جابر اور تکبر کرنے والے۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہیں جنہوں نے اللہ کی حدود سے تجاوز کیا۔ اور یہ تمام مذکورہ باتوں کا جامع ہے۔

اور ان مقامات پر «أن» حرف جر کے گر جانے کی وجہ سے محل نصب میں ہے۔ اور سیبویہ نے خلیل سے جو حکایت کی ہے کہ «لا جَرَمَ» کلام کی تردید ہے، اس کے مطابق «أنَّ» کا محل رفع ہونا جائز ہے اس تقدیر پر کہ: واجب ہو گیا کہ جس کی طرف تم مجھے بلا رہے ہو، گویا اس نے کہا: جس کی طرف تم مجھے بلا رہے ہو اس کا باطل ہونا واجب ہو گیا، اور لوٹنا اللہ ہی کی طرف ہے، اور یہ کہ حد سے گزرنے والے ہی اہل دوزخ ہیں (2)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس عنقریب تم یاد کرو گے جو میں تم سے کہہ رہا ہوں} یہ تہدید اور وعید ہے، اور «ما» بمعنی 'الذی' ہو سکتا ہے، یعنی: وہ بات جو میں تم سے کہہ رہا ہوں۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ مصدریہ ہو، یعنی: جب تم پر عذاب نازل ہو گا تو تم میرا تم سے کہنا یاد کرو گے۔ {اور میں اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کرتا ہوں} یعنی: میں اسی پر توکل کرتا ہوں اور اپنا معاملہ اس کے حوالے کرتا ہوں۔ کہا گیا ہے: یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ انہوں نے اسے قتل کرنے کا ارادہ کیا تھا۔ مقاتل نے کہا: یہ مومن پہاڑ کی طرف بھاگ گیا تو وہ اس پر قادر نہ ہو سکے۔ اور کہا گیا ہے: کہنے والے موسیٰ ہیں (3)۔ اور ظاہر یہی ہے کہ یہ مومن آل فرعون ہے، اور یہی ابن عباس کا قول ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اللہ نے اسے ان کی چالوں کی برائیوں سے بچا لیا اور آلِ فرعون کو برے عذاب نے گھیر لیا (45) آگ، جس پر وہ صبح و شام پیش کیے جاتے ہیں اور جس دن قیامت قائم ہو گی (حکم ہو گا کہ) آلِ فرعون کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو (46)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {پس اللہ نے اسے ان کی چالوں کی برائیوں سے بچا لیا} یعنی: اسے طرح طرح کے عذاب دینے سے، چنانچہ انہوں نے اسے ڈھونڈا لیکن نہ پا سکے؛ کیونکہ اس نے اپنا معاملہ اللہ کے سپرد کر دیا تھا۔ قتادہ نے کہا: وہ قبطی تھا تو اللہ نے اسے بنی اسرائیل کے ساتھ نجات دی (4)۔ تو اس بنا پر ضمیر 'ہ' مومن آل فرعون کے لیے ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ موسیٰ کے لیے ہے، جیسا کہ اختلاف گزر چکا ہے۔

(1) الماوردی نے "النکت والعیون" 158/5 میں ابن سیرین کا ذکر کیے بغیر ان اقوال کو ذکر کیا ہے، اور مجاہد کا قول طبری نے 334/20 میں نقل کیا ہے۔ (2) اسی طرح کی گفتگو "المحرر الوجیز" 561/4 میں ہے، اور جو پہلے 94/11 میں گزر چکا اسے دیکھیں۔ (3) اسی طرح کی گفتگو "النکت والعیون" 159/5 میں ہے، بغیر مقاتل کے ذکر کے۔ (4) تفسیر البغوی 99/4۔

364 Surah Ghafir: Verses 45 - 46

{And a terrible punishment encompassed Pharaoh's people} Al-Kisa'i said: It is said: 'Haqayahiqu Hayqan and Hayuqan' when it descends and becomes necessary(1). Then He explained the punishment, saying: {The Fire; they are exposed to it}. There are six grammatical interpretations for this: It can be nominative (raf') as a substitute for 'Su'u' (terrible). It can be in the sense of 'it is the Fire'. It can be nominative as a subject (mubtada'). Al-Farra'(2) said: It is nominative because of the pronoun referring back in the sense of: 'The Fire, they are exposed to it'. These are four ways for the nominative case. Al-Farra' also allowed the accusative case (nasb) because there is a referring pronoun after it and what precedes it is connected to it. Al-Akhfash(3) allowed the genitive case (khafd) as a substitute for 'al-Adhab' (the punishment). The majority of scholars are of the view that this exposure is in the Barzakh (intermediate state).

Some scholars used this as evidence for the reality of punishment in the grave, based on His saying: {The Fire; they are exposed to it morning and evening} as long as the world exists(4). Likewise, Mujahid, 'Ikrimah, Muqatil, and Muhammad ibn Ka'b all said: This verse indicates punishment in the grave in this world. Do you not see that He says regarding the punishment of the hereafter: {And the Day the Hour is established [it will be said], "Make Pharaoh's people enter the severest punishment"}.

In the Hadith from Ibn Mas'ud: Verily, the souls of Pharaoh's people and those like them among the disbelievers are exposed to the Fire morning and evening, and it is said: "This is your abode"(5). Also from him: Verily, their souls are in the crops of black birds that go to Hell and return every day twice; and that is their exposure(6).

Shu'bah narrated from Ya'la ibn 'Ata who said: I heard Maymun ibn Maysara(7) say: Whenever Abu Hurayrah reached morning, he would call out: "We have reached morning and all praise is due to Allah, and Pharaoh's people have been exposed to the Fire." And when it was evening...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/34. (2) In Ma'ani al-Qur'an 9/3, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/34-35 and what precedes it. (3) In Ma'ani al-Qur'an 2/677. (4) Tafsir al-Razi 27/73 similarly. (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/35, and see the next comment. (6) This report and the one before it are one, narrated by Ibn Abi Hatim as mentioned by Ibn Kathir in his Tafsir 7/148. (7) The editors of (M) changed it to Mehran, and that is a mistake.

364 सूरा गाफ़िर: आयत 45 - 46

{और फ़िरऔन के लोगों को बहुत बुरे अज़ाब ने घेर लिया} अल-किसाई ने कहा: कहा जाता है: 'हाक़ याहीक़ु हैक़ान और हयूक़ान'; जब वह उतरता है और अनिवार्य हो जाता है(1)। फिर उन्होंने अज़ाब को स्पष्ट करते हुए कहा: {आग; जिसके सामने वे पेश किए जाते हैं}। इसके छह व्याकरणिक पहलू हैं: यह 'सू' (बुरे) के बदले (बदल) के रूप में रफ़ (पेश) हो सकता है। यह संभव है कि इसका अर्थ 'वह आग है' हो। यह इब्तिदा (विषय) के कारण रफ़ हो सकता है। अल-फ़र्रा(2) ने कहा: यह बाद में आने वाले ज़मीर (सर्वनाम) के कारण रफ़ होगा जिसका अर्थ है: 'आग, उस पर वे पेश किए जाते हैं'। तो ये रफ़ के चार पहलू हैं। अल-फ़र्रा ने नसब (ज़बर) की भी अनुमति दी है; क्योंकि उसके बाद एक ज़मीर है और उससे पहले वह है जो उससे जुड़ा है। अल-अख़फ़श(3) ने 'अल-अज़ाब' (दंड) के बदले के रूप में खफ़्द (ज़ेर) की अनुमति दी है। अधिकांश विद्वानों का मत है कि यह प्रदर्शन बर्ज़ख (मृत्यु और पुनरुत्थान के बीच की स्थिति) में है।

कुछ विद्वानों ने कब्र के अज़ाब को सिद्ध करने में इस आयत से तर्क दिया है: {आग; जिसके सामने वे सुबह और शाम पेश किए जाते हैं} जब तक दुनिया कायम है(4)। इसी तरह मुजाहिद, इकरीमा, मुकातिल और मुहम्मद बिन काब सभी ने कहा: यह आयत दुनिया में कब्र के अज़ाब को दर्शाती है। क्या आप नहीं देखते कि वह आख़िरत के अज़ाब के बारे में कहते हैं: {और जिस दिन कयामत आएगी (कहा जाएगा), "फ़िरऔन के लोगों को सबसे कड़े अज़ाब में डालो"}।

इब्न मसूद से हदीस में है: फ़िरऔन के लोगों की रूहें और उनके जैसे काफ़िरों की रूहें सुबह और शाम आग के सामने पेश की जाती हैं, और कहा जाता है: "यह तुम्हारा ठिकाना है"(5)। उन्हीं से यह भी है: उनकी रूहें काले परिंदों के पेट में होती हैं जो हर दिन दो बार जहन्नम की ओर जाते और आते हैं, यही उनका पेश किया जाना है(6)।

शु'बा ने यअला बिन अता से रिवायत की है, उन्होंने कहा: मैंने मैमुन बिन मैसरा(7) को कहते सुना: अबू हुरैरा जब सुबह करते तो पुकारते: हमने सुबह की और अल्लाह का शुक्र है, और फ़िरऔन के लोगों को आग के सामने पेश किया गया। और जब शाम होती...

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहहास 4/34 द्वारा। (2) मआनी अल-कुरान 9/3 में, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से इ'राब अल-कुरान 4/34-35 और उससे पहले उद्धृत किया है। (3) मआनी अल-कुरान 2/677 में। (4) तफ़सीर अल-राज़ी 27/73 इसी प्रकार। (5) इ'राब अल-कुरान, अल-

नहहास 4/35 द्वारा, और अगली टिप्पणी देखें। (6) यह रिवायत और इससे पहले वाली एक ही हैं, इब्न अबी हातिम ने इसे अपनी तफ़सीर में इब्न कसीर 7/148 द्वारा उद्धृत किया है। (7) (M) के संपादकों ने इसे बदलकर मेहरान कर दिया, जो कि गलत है।

۳۶۴ سورہ غافر: آیت ۴۵ - ۴۶

﴿وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ﴾ (اور فرعون والوں کو بُرے عذاب نے گھیر لیا) الکسائی نے کہا: کہا جاتا ہے: 'حاق یحیق حیقاً وحیوقاً'؛ جب وہ نازل ہو اور لازم ہو جائے(۱)۔ پھر عذاب کو بیان کیا تو فرمایا: ﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا﴾ (آگ؛ جس پر وہ پیش کیے جاتے ہیں)۔ اس میں چھ وجوہات ہیں: 'سُوءُ' سے بدل ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہونا۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ اس کا معنی 'وہ آگ ہے' ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ ابتدا (مبتدا) ہونے کی وجہ سے مرفوع ہو۔ الفراء(۲) نے کہا: یہ عائد کی وجہ سے مرفوع ہو گا، اس معنی میں کہ: 'آگ، اس پر وہ پیش کیے جاتے ہیں'۔ پس یہ رفع کی چار وجوہات ہوئیں، اور الفراء نے حالتِ نصب کو بھی جائز قرار دیا ہے؛ کیونکہ اس کے بعد ایک ضمیر (عائد) ہے اور اس سے پہلے وہ ہے جو اس سے جڑا ہوا ہے۔ الأخفش(۳) نے 'الْعَذَابِ' سے بدل کے طور پر حالتِ جر (خفض) کو جائز قرار دیا ہے۔ جمہور اس بات پر ہیں کہ یہ پیش کیا جانا برزخ میں ہے۔

بعض اہل علم نے عذابِ قبر کو ثابت کرنے کے لیے اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوّاً وَعَشِيّاً﴾ (آگ؛ جس پر وہ صبح اور شام پیش کیے جاتے ہیں) جب تک دنیا قائم ہے(۴)۔ اسی طرح مجاہد، عکرمہ، مقاتل اور محمد بن کعب سب نے کہا: یہ آیت دنیا میں عذابِ قبر پر دلالت کرتی ہے، کیا آپ نہیں دیکھتے کہ وہ آخرت کے عذاب کے بارے میں فرماتا ہے: ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ (اور جس دن قیامت قائم ہوگی [حکم ہوگا] کہ آل فرعون کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو)۔

اور ابن مسعود سے مروی حدیث میں ہے: فرعون کے لوگوں کی روحیں اور ان جیسے دیگر کافروں کی روحیں صبح اور شام آگ پر پیش کی جاتی ہیں، پس کہا جاتا ہے: یہ تمہارا گھر ہے(۵)۔

ان ہی سے یہ بھی مروی ہے: ان کی روحیں سیاہ پرندوں کے پیٹ میں ہوتی ہیں جو ہر روز دو مرتبہ جہنم پر آتی اور جاتی ہیں، پس یہی ان کا پیش کیا جانا ہے(۶)۔

شعبہ نے یعلی بن عطا سے روایت کی، انہوں نے کہا: میں نے میمون بن میسرہ(۷) کو کہتے سنا: ابوہریرہ رضی اللہ عنہ جب صبح کرتے تو پکارتے: ہم نے صبح کی اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں، اور آل فرعون کو آگ پر پیش کیا گیا۔ اور جب شام ہوتی...

(۱) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۴۔ (۲) معانی القرآن ۹/۳ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴/ ۳۴-۳۵ اور اس سے پہلے کے حصے میں نقل کیا ہے۔ (۳) معانی القرآن ۲/ ۶۷۷ میں۔ (۴) تفسیر الرازی ۲۷/ ۷۳ کی طرح۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۳۵، اور اگلا حاشیہ ملاحظہ کریں۔ (۶) یہ اثر اور اس سے پہلے والا ایک ہی ہے، اسے ابن ابی حاتم نے تخریج کیا جیسا کہ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۷/ ۱۴۸ میں ذکر کیا ہے۔ (۷) (م) کے محققین نے اسے مہران سے بدل دیا، جو کہ غلط ہے۔

Surah Ghafir: Ayah 46 365

He called out: We have reached the evening, and praise be to Allah, and the family of Pharaoh is presented to the Fire; so no one heard Abu Hurairah except that he sought refuge with Allah from the Fire (1).

And in the hadith of Sakhr bin Juwairiyah from Nafi' from Ibn Umar, he said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, when the disbeliever dies, he is presented to the Fire morning and evening," then he recited: {The Fire; they are exposed to it morning and evening} [Surah Ghafir: 46], and "When the believer dies, his soul is presented to Paradise morning and evening" (2).

Al-Bukhari and Muslim narrated from Ibn Umar that the Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, when one of you dies, his seat is presented to him morning and evening; if he was of the people of Paradise, then from the people of Paradise, and if he was of the people of the Fire, then from the people of the Fire, and it is said: This is your seat until Allah resurrects you to it on the Day of Resurrection" (3).

Al-Farra' said (4): In the morning and evening, according to the measures of that in this world. And it is the saying of Mujahid. He said: "morning and evening" means from the days of this world (5).

Hammad bin Muhammad al-Fazari said: A man said to al-Awza'i, we saw birds coming out of the sea taking to the west, small and white, flock after flock, their number known only to Allah, then in the evening they returned like them, black. He said: Those birds have in their crops the souls of the family of Pharaoh, they are presented to the Fire morning and evening, and they return to their nests with their feathers burnt and turned black, and during the night their white feathers grow back and the black ones fall away, then they go out and are presented to the Fire morning and evening, then they return to their nests, and that is their habit as long as it is in this world, then when the Day of Resurrection comes, Allah Almighty says: {Admit the people of Pharaoh to the severest punishment} and it is the abyss.

---

(1) Narrated by Al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (400). (2) Mentioned with this chain and this wording by Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/35, and from him the author quoted it, and we have not found it in this context with anyone else, and see the following hadith. (3) Sahih al-Bukhari (1379), Sahih Muslim (2866), and narrated by Ahmad (5926). (4) In Ma'ani al-Qur'an 3/9, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/35. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/229, and it is in

Tafsir Mujahid 2/566, and narrated by Al-Tabari 20/339 and his wording is: meaning: as long as the world existed.

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 46 365

उन्होंने पुकारा: हमने शाम की और अल्लाह की प्रशंसा की, और फ़िरऔन के परिवार को आग के सामने पेश किया गया; अबू हुरैरा को किसी ने नहीं सुना सिवाय इसके कि उन्होंने आग से अल्लाह की शरण मांगी (1)।

और सख़्र बिन जुवायरीया की हदीस में नाफ़े से इब्न उमर के माध्यम से, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "वास्तव में, जब काफ़िर मर जाता है, तो उसे सुबह और शाम आग के सामने पेश किया जाता है," फिर उन्होंने पढ़ा: {आग; वे सुबह और शाम इसके सामने लाए जाते हैं} [सूरह ग़ाफ़िर: 46], और "जब आस्तिक मर जाता है, तो उसकी आत्मा सुबह और शाम स्वर्ग के सामने पेश की जाती है" (2)।

अल-बुखारी और मुस्लिम ने इब्न उमर से वर्णन किया कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने कहा: "निश्चित रूप से, जब आप में से कोई मर जाता है, तो उसकी सीट सुबह और शाम उसके सामने पेश की जाती है; यदि वह स्वर्ग के लोगों में से था, तो स्वर्ग के लोगों में से, और यदि वह आग के लोगों में से था, तो आग के लोगों में से, और कहा जाता है: यह तुम्हारी सीट है जब तक कि अल्लाह तुम्हें पुनरुत्थान के दिन इसके लिए पुनर्जीवित न कर दे" (3)।

अल-फ़र्रा ने कहा (4): सुबह और शाम, इस दुनिया में उसके माप के अनुसार। और यह मुजाहिद का कहना है। उन्होंने कहा: "सुबह और शाम" का अर्थ है इस दुनिया के दिनों से (5)।

हम्माद बिन मुहम्मद अल-फ़ज़ारी ने कहा: एक व्यक्ति ने अल-औज़ाई से कहा, हमने समुद्र से निकलते हुए पक्षियों को पश्चिम की ओर जाते देखा, छोटे और सफेद, झुंड के बाद झुंड, उनकी संख्या केवल अल्लाह को ज्ञात है, फिर शाम को वे उनकी तरह काले होकर लौटे। उन्होंने कहा: उन पक्षियों के पेट में फ़िरऔन के परिवार की आत्माएं होती हैं, उन्हें सुबह और शाम आग के सामने पेश किया जाता है, और वे अपने घोंसलों में वापस लौटते हैं उनके पंख जल जाते हैं और काले हो जाते हैं, और रात के दौरान उनके सफेद पंख वापस उग आते हैं और काले वाले गिर जाते हैं, फिर वे बाहर जाते हैं और सुबह और शाम आग के सामने पेश किए जाते हैं, फिर वे अपने घोंसलों में लौट आते हैं, और यह उनकी आदत है जब तक कि यह इस दुनिया में है, फिर जब पुनरुत्थान का दिन आता है, तो अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {फ़िरऔन के लोगों को सबसे कड़े दंड में शामिल करें} और यह रसातल है।

(1) अल-बैहकी द्वारा शुअब अल-इमान (400) में वर्णित। (2) इस श्रृंखला और इस शब्दावली के साथ अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 4/35 में उल्लेख किया गया है, और उनसे लेखक ने इसे उद्धृत किया है, और हमने इसे किसी और के साथ इस संदर्भ में नहीं पाया है, और निम्नलिखित हदीस देखें। (3) सहीह अल-बुखारी (1379), सहीह मुस्लिम (2866), और अहमद (5926) द्वारा वर्णित। (4) मानी अल-कुरान 3/9 में, और लेखक ने अल-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 4/35 में इसे उद्धृत किया। (5) अल-नहस द्वारा मानी अल-कुरान 6/229, और यह तफ़सीर मुजाहिद 2/566 में है, और अल-तबरी 20/339 द्वारा वर्णित है और उनका शब्द है: यानी: जब तक दुनिया मौजूद थी।

سورة غافر: آیت 46 365

پکارا: ہم نے شام کی اور تمام تعریف اللہ کے لیے ہے، اور آلِ فرعون آگ پر پیش کیے جاتے ہیں؛ تو ابو ہریرہ کو کسی نے نہیں سنا مگر یہ کہ اس نے آگ سے اللہ کی پناہ مانگی (1)۔

اور صخر بن جویریہ کی حدیث میں نافع سے ابن عمر سے روایت ہے، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بے شک کافر جب مر جاتا ہے تو اسے صبح و شام آگ پر پیش کیا جاتا ہے"، پھر آپ نے تلاوت فرمائی: {آگ؛ جس پر وہ صبح و شام پیش کیے جاتے ہیں} [سورہ غافر: 46]، اور "جب مومن مر جاتا ہے تو اس کی روح صبح و شام جنت پر پیش کی جاتی ہے" (2)۔

اور بخاری و مسلم نے ابن عمر سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے جب کوئی مر جاتا ہے تو اسے صبح و شام اس کا ٹھکانہ دکھایا جاتا ہے۔ اگر وہ اہل جنت میں سے ہے تو جنت والوں کا ٹھکانہ، اور اگر وہ اہل دوزخ میں سے ہے تو دوزخ والوں کا ٹھکانہ۔ اور کہا جاتا ہے: یہ تمہارا ٹھکانہ ہے یہاں تک کہ اللہ تمہیں قیامت کے دن اس کی طرف اٹھائے گا" (3)۔

فراء نے کہا (4): صبح و شام میں، دنیا میں ان کے اوقات کے مطابق اور یہی مجاہد کا قول ہے۔ انہوں نے کہا: {صبح و شام} کا مطلب ہے دنیا کے دنوں میں سے (5)۔

اور حماد بن محمد الفزاری نے کہا: ایک شخص نے اوزاعی سے کہا، ہم نے سمندر سے کچھ چھوٹے سفید پرندے نکل کر مغرب کی طرف جاتے دیکھے، غول در غول، جن کی تعداد سوائے اللہ کے کوئی نہیں جانتا، پھر شام کو وہ ان ہی کی طرح کالے ہو کر لوٹتے ہیں۔ انہوں نے کہا: یہ وہ پرندے ہیں جن کے پوٹوں میں آل فرعون کی روحیں ہیں، انہیں صبح و شام آگ پر پیش کیا جاتا ہے، تو وہ اپنے گھونسلوں میں اس حال میں لوٹتے ہیں کہ ان کے پر جل کر کالے ہو چکے ہوتے

ہیں، اور رات کو ان کے سفید پر دوبارہ اگتے ہیں اور کالے جھڑ جاتے ہیں، پھر وہ صبح ہوتے ہی نکلتے ہیں اور صبح و شام آگ پر پیش کیے جاتے ہیں، پھر اپنے گھونسلوں میں لوٹتے ہیں، اور یہ ان کا معمول ہے جب تک دنیا باقی ہے، پھر جب قیامت کا دن ہوگا تو اللہ تعالیٰ فرمائے گا: {آل فرعون کو سخت ترین عذاب میں داخل کرو} اور وہ ہاویہ (جہنم کا گڑھا) ہے۔

---

(1) اسے بیہقی نے شعب الایمان (400) میں روایت کیا ہے۔ (2) اسے اسی سند اور الفاظ کے ساتھ نحاس نے اعراب القرآن 4/35 میں ذکر کیا ہے، اور مصنف نے ان سے نقل کیا ہے، اور ہم نے اسے اس سیاق کے ساتھ کسی اور کے پاس نہیں پایا، اور اگلی حدیث ملاحظہ کریں۔ (3) صحیح بخاری (1379)، صحیح مسلم (2866)، اور اسے احمد (5926) نے روایت کیا ہے۔ (4) معانی القرآن 3/9 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 4/35 میں نقل کیا ہے۔ (5) معانی القرآن للنحاس 6/229، اور یہ تفسیر مجاہد 2/566 میں ہے، اور اسے طبری نے 20/339 میں روایت کیا ہے اور اس کے الفاظ ہیں: یعنی: جب تک دنیا تھی۔

366 Surah Ghafir: Verse 46

Al-Awza’i: It reached us that they were two million and six hundred thousand (1). And "Guduwwan" (morning) is a verbal noun used as an adverb of time in an expansive sense. And "Ashiyyan" (evening) is coordinated with it, and the sentence is complete. Then you start with {And the Day the Hour is established} on the basis that "Yawman" (Day) is in the accusative case because of the word: "Adkhilu" (make enter). It is also permissible for it to be in the accusative case because of "Yu’radun" (they are exposed), meaning "they are exposed" to the Fire in this world, and "on the Day the Hour is established," so there is no stop there (2). Nafi’, the people of Medina, Hamza, and al-Kisa’i recited: "Adkhilu" (make enter) with the cutting of the Alif and the kasra of the Kha from the verb 'adkhala' (3), which is the choice of Abu 'Ubayd; meaning: Allah commands the angels to make them enter, and the evidence for this is {The Fire, they are exposed to it}. The others recited: "Udkhulu" (enter) with the joining of the Alif and the damma of the Kha from the verb 'dakhala', meaning it is said to them: "Enter, O people of Pharaoh, the severest punishment," which is the choice of Abu Hatim. He said: In the first recitation, "Aal" (family/people) is the first object and "Ashadd" (severest) is the second object by omitting the preposition, and in the second recitation, it is in the accusative case because it is a vocative in a genitive construction (4). And "Aal Fir'awn" (Pharaoh's people/family): whoever followed his religion and path. And if those who followed his religion and path are in the severest punishment, then he is even more deserving of that. Ibn Mas'ud narrated from the Prophet ﷺ: "Verily, a servant is born a believer, lives as a believer, and dies as a believer; among them is Yahya ibn Zakariya (peace be upon them both), he was born a believer, lived as a believer, and died as a believer. And verily, a servant is born a disbeliever, lives as a disbeliever, and dies as a disbeliever; among them is Pharaoh, he was born a disbeliever, lived as a disbeliever, and died as a disbeliever." Mentioned by al-Nahhas (5). Al-Farra' considered that there is an advancement and delay in the verse, its meaning being: {Cause the family of Pharaoh to enter the severest punishment} {The Fire, they are exposed to it morning and evening}, so he considered the exposure to be in the Hereafter, which is contrary to...

(1) Narrated by al-Tabari 20/338. In it: they were six hundred thousand fighters. (2) Similar words are in 'I'rab al-Qur'an' by al-Nahhas 4/35, see 'Al-Durr al-Masun' 9/485. (3) 'Asim recited it in the narration of Hafs, 'Al-Sab'a' p. 572, 'Al-Taysir' p. 192, and 'Al-Nashr' 2/365. (4) 'Al-Hujjah' by al-Farisi 6/113, similar to it. (5) In 'I'rab al-Qur'an' 4/35, and what is before it is from him. The Hadith was narrated by Ibn Mardawayh from

the Hadith of Ibn Abbas as in 'Al-Durr al-Manthur' 6/227, and it does not contain the mention of Yahya (peace be upon him) nor Pharaoh.

पृष्ठ ३६६ सूरा ग़ाफ़िर: आयत ४६

अल-औज़ाई: हमें यह बात पहुँची है कि वे दो मिलियन छह लाख (छब्बीस लाख) थे (१)। और "ग़ुदुव्वन" (सुबह) एक क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) है जिसे विस्तार के आधार पर कालवाचक क्रिया-विशेषण (ज़रफ़) बनाया गया है। और "अशिय्यन" (शाम) को इस पर जोड़ा गया है और वाक्य पूरा हो गया। फिर आप {और जिस दिन क़ियामत क़ायम होगी} से शुरू करते हैं, इस आधार पर कि "यौमन" (दिन) को "अदख़िलू" (प्रविष्ट कराओ) शब्द के कारण कर्म कारक (नस्ब) में रखा गया है। यह भी संभव है कि यह "युअ़रज़ून" (वे पेश किए जाते हैं) के कारण कर्म कारक में हो, जिसका अर्थ है कि वे दुनिया में आग के सामने "पेश किए जाते हैं" और "जिस दिन क़ियामत क़ायम होगी," इसलिए यहाँ रुकना नहीं चाहिए (२)। नाफ़ेअ़, मदीना वालों, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा है: "अदख़िलू" (प्रविष्ट कराओ) अलिफ़ को अलग करके और 'ख़ा' पर कसरा (ज़ेर) के साथ 'अदख़ला' से (३), जो अबू उबैद की पसंद है; अर्थात: अल्लाह फ़रिश्तों को आदेश देता है कि उन्हें प्रविष्ट कराएँ, और इसका प्रमाण {आग, वे उस पर पेश किए जाते हैं} है। बाकियों ने पढ़ा है: "उदख़ुलू" (प्रविष्ट हो जाओ) अलिफ़ को जोड़कर और 'ख़ा' पर धम्मा (पेश) के साथ 'दख़ला' से, अर्थात उनसे कहा जाता है: "प्रविष्ट हो जाओ, हे फ़िरौन के लोगो, सबसे कठिन अज़ाब में," जो अबू हातिम की पसंद है। उन्होंने कहा: पहले पाठ (क़िराअत) में "आल" (लोग/वंश) पहला कर्म (मफ़ऊल अव्वल) है और "अशद्द" (कठिनतम) दूसरा कर्म (मफ़ऊल सानी) है जिसमें विभक्ति चिह्न हटा दिया गया है, और दूसरे पाठ में यह कर्म कारक में है क्योंकि यह एक सम्बन्धित संबोधन (निदा मुज़ाफ़) है (४)। और "आल-ए-फ़िरौन" (फ़िरौन के लोग): वह जो उसके धर्म और उसके मार्ग पर था, और यदि वह जो उसके धर्म और मार्ग पर था सबसे कठिन अज़ाब में है, तो वह (फ़िरौन) इसके और भी अधिक योग्य है। इब्न मसूद ने नबी ﷺ से रिवायत की है: "निश्चित रूप से बंदा मोमिन (आस्तिक) पैदा होता है, मोमिन जीता है और मोमिन ही मरता है; उनमें से यहया बिन ज़करिया (उन दोनों पर शांति हो) हैं, वह मोमिन पैदा हुए, मोमिन जिए और मोमिन ही मरे। और निश्चित रूप से बंदा काफ़िर (नास्तिक) पैदा होता है, काफ़िर जीता है और काफ़िर ही मरता है; उनमें से फ़िरौन है, वह काफ़िर पैदा हुआ, काफ़िर जिया और काफ़िर ही मरा।" इसे अल-नहहास ने उल्लेख किया है (५)। अल-फ़र्रा ने आयत में शब्दों के आगे-पीछे होने (तक्दीम ओ ताख़ीर) को माना है, जिसका अर्थ है: {फ़िरौन के लोगों को सबसे कठिन अज़ाब में प्रविष्ट कराओ} {आग, वे उस पर सुबह और शाम पेश किए जाते हैं} तो उन्होंने पेश किए जाने को आख़िरत (परलोक) में माना है, जो कि इसके विपरीत है...

(१) इसे अल-तबरी ने ३३८/२० में निकाला है। इसमें है: वे छह लाख योद्धा थे। (२) अल-नहहास की 'इअ़राब अल-क़ुरआन' ४/३५ में इसी तरह की बात है, और 'अद-दुर्र अल-मसून' ९/४८५ देखें। (३) और इसे आसिम ने हफ़्स की रिवायत में पढ़ा है, 'अस-सबा' पृष्ठ ५७२, 'अत-तयसीर' पृष्ठ १९२, और 'अन-नश्र' २/३६५। (४) अल-फ़ारसी की 'अल-हुज्जाह' ६/११३ में इसी तरह है। (५) 'इअ़राब अल-क़ुरआन' ४/३५ में, और उससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है। हदीस को इब्न मरदुवैह ने इब्न अब्बास की हदीस से निकाला है जैसा कि 'अद-दुर्र अल-मनसूर' ६/२२७ में है और इसमें यहया (अलैहिस्सलाम) और फ़िरौन का उल्लेख नहीं है।

صفحہ ۳۶۶ سورۃ غافر: آیت ۴۶

اوزاعی: تو ہمیں یہ بات پہنچی ہے کہ وہ بیس لاکھ اور چھ لاکھ (یعنی چھبیس لاکھ) تھے(۱)۔ اور «غُدُوًّا» (صبح) مصدر ہے جسے وسعت کی بنا پر ظرف (زمان) بنایا گیا ہے۔ اور «عَشِيًّا» (شام) کا اس پر عطف کیا گیا اور کلام مکمل ہو گیا۔ پھر آپ ﴿وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ﴾ سے شروع کرتے ہیں اس بنیاد پر کہ «یوماً» کو «أَدْخِلُوا» (داخل کر دو) کے قول کی وجہ سے منسوب کیا گیا ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ «يُعْرَضُونَ» (وہ پیش کیے جاتے ہیں) کی وجہ سے منسوب ہو، اس معنی میں کہ وہ دنیا میں آگ پر «پیش کیے جاتے ہیں» «اور جس دن قیامت قائم ہوگی»، تو اس پر وقف نہیں کیا جائے گا(۲)۔ اور نافع، اہل مدینہ، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے: «أَدْخِلُوا» (داخل کرو) الف کو الگ کر کے اور خاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ 'ادخل' سے(۳)، اور یہی ابو عبید کا انتخاب ہے؛ یعنی: اللہ فرشتوں کو حکم دیتا ہے کہ انہیں داخل کریں، اور اس کی دلیل ﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عليها﴾ ہے۔ باقیوں نے پڑھا ہے: «ادخُلُوا» (داخل ہو جاؤ) الف کو ملا کر اور خاء کے ضمہ (پیش) کے ساتھ 'دخل' سے، یعنی ان سے کہا جاتا ہے: «داخل ہو جاؤ» اے «آلِ فرعون سخت ترین عذاب میں» اور یہ ابو حاتم کا انتخاب ہے۔ انہوں نے کہا: پہلی قرأت میں «آل» مفعول اول ہے اور «أَشَدَّ» حرف جر کے حذف کے ساتھ مفعول ثانی ہے، اور دوسری قرأت میں منسوب ہے؛ کیونکہ یہ ندا مضاف ہے(۴)۔ اور آل فرعون: وہ جو اس کے دین اور اس کے مذہب پر تھا، اور جب وہ شخص جو اس کے دین اور مذہب پر تھا سخت ترین عذاب میں ہوا تو وہ (فرعون) اس کا زیادہ حقدار ہے۔ ابن مسعود نے نبی ﷺ سے روایت کیا ہے: «بیشک بندہ مومن پیدا ہوتا ہے، مومن جیتا ہے، اور مومن ہی مرتا ہے؛ ان میں سے یحییٰ بن زکریا علیہما السلام ہیں، وہ مومن پیدا ہوئے، مومن جیئے، اور مومن ہی مرے، اور بیشک بندہ کافر پیدا ہوتا ہے، کافر جیتا ہے، اور کافر ہی مرتا ہے؛ ان میں سے

فرعون ہے، وہ کافر پیدا ہوا، کافر جیا، اور کافر ہی مرا» اسے نحاس نے ذکر کیا ہے(۵)۔ اور فراء نے آیت میں تقدیم و تاخیر مانی ہے جس کا مفہوم ہے: ﴿أَدْخِلُوا آلَ فِرْعَوْنَ أَشَدَّ الْعَذَابِ﴾ ﴿النَّارُ يُعْرَضُونَ عَلَيْهَا غُدُوًّا وَعَشِيًّا﴾ تو انہوں نے پیش کیے جانے کو آخرت میں قرار دیا، اور یہ اس کے خلاف ہے...

(۱) اسے طبری نے ۳۳۸/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ اور اس میں ہے: وہ چھ لاکھ جنگجو تھے۔ (۲) اسی طرح کی گفتگو نحاس کی اعراب القرآن ۳۵/۴ میں ہے، اور دیکھئے الدر المصون ۴۸۵/۹۔ (۳) اور اسے عاصم نے روایتِ حفص میں پڑھا ہے، السبعہ ص ۵۷۲، اور التیسیر ص ۱۹۲، اور النشر ۳۶۵/۲۔ (۴) الحجۃ فارسی ۱۱۳/۶ میں اسی طرح ہے۔ (۵) اعراب القرآن ۳۵/۴ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔ اور حدیث کو ابن مردویہ نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کیا ہے جیسا کہ الدر المنثور ۲۲۷/۶ میں ہے اور اس میں یحییٰ علیہ السلام اور فرعون کا ذکر نہیں ہے۔

What the majority held is the consistency of the speech in its context as previously mentioned. And Allah knows best. The Almighty's saying: {And when they will argue in the Fire, the weak will say to those who were arrogant, "Indeed, we were for you followers, so can you avail us of a portion of the Fire?" (47) Those who were arrogant will say, "Indeed, all [of us] are in it. Indeed, Allah has judged between the servants." (48) And those in the Fire will say to the keepers of Hell, "Supplicate your Lord to lighten for us a day from the punishment." (49) They will say, "Did there not come to you your messengers with clear proofs?" They will say, "Yes." They will say, "Then supplicate [yourselves], but the supplication of the disbelievers is not but in error." (50)}

The Almighty's saying: {And when they will argue in the Fire} meaning: they dispute in it. {the weak will say to those who were arrogant} against following the Prophets: {Indeed, we were for you followers} in what you invited us to of polytheism in the worldly life. {so can you avail us} i.e., carry {of a portion of the Fire} i.e., a part of the punishment. And "taba'" (followers) can be singular or plural according to the Basrians, its singular being "tabi'". The Kufans said: It is a collective noun with no singular, like a verbal noun (masdar), therefore it is not pluralized; if it were pluralized, it would be said: "atba'" (1).

{Those who were arrogant will say, "Indeed, all [of us] are in it"} i.e., in Hell. Al-Akhfash (2) said: "kullun" (all) is in the nominative case as a subject (mubtada'). Al-Kisa'i and Al-Farra' (3) permitted "inna kullan fiha" in the accusative case as an epithet (na't) and emphasis (ta'kid) for the pronoun in "inna", and likewise read Ibn Al-Sumayfa' and Isa bin Umar (4). The Kufans call emphasis an epithet. Sibawayh forbade that; he said: because "kullan" (all) is neither described nor used as a description. Substitution (badal) is not permissible in it; because the one speaking about himself is not substituted by another, and Al-Mubarrad said its meaning, he said: No

(1) Tafsir al-Baghawi 4/100, and see I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/36. (2) In Ma'ani al-Qur'an 1/678, and the author quoted it from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/36, and what follows is from it. (3) In Ma'ani al-Qur'an 3/10. (4) Mentioned by Abu Hayyan in al-Bahr 7/469.

367 सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 47 - 50

बहुसंख्यक विद्वानों (जम्हूर) का मत है कि जैसा कि पहले बताया जा चुका है, भाषण अपने संदर्भ में सुसंगत है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और जब वे आग में परस्पर तर्कवितर्क करेंगे, तो कमज़ोर लोग उन लोगों से कहेंगे जो घमंडी थे, "निस्संदेह, हम तुम्हारे पीछे चलने वाले थे, तो क्या तुम हमें आग के कुछ हिस्से से बचा सकते हो?" (47) घमंडी लोग कहेंगे, "निस्संदेह, हम सब इसमें हैं। वास्तव में अल्लाह ने बंदों के बीच फ़ैसला कर दिया है।" (48) और आग में रहने वाले जहन्नुम के रखवालों से कहेंगे, "अपने रब से दुआ करो कि वह हमसे एक दिन का अज़ाब (यातना) हल्का कर दे।" (49) वे कहेंगे, "क्या तुम्हारे पास तुम्हारे रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर नहीं आए थे?" वे कहेंगे, "हाँ, आए थे।" वे कहेंगे, "तो फिर तुम ही दुआ करो, और काफ़िरों की दुआ तो बस व्यर्थ की चीज़ है।" (50)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और जब वे आग में परस्पर तर्कवितर्क करेंगे} यानी: उसमें झगड़ेंगे। {कमज़ोर लोग उन लोगों से कहेंगे जो घमंडी थे} नबियों का अनुसरण करने के मामले में: {निस्संदेह, हम तुम्हारे पीछे चलने वाले थे} उस शिर्क में जिसकी ओर तुमने हमें दुनिया में बुलाया था। {तो क्या तुम हमें बचा सकते हो} यानी: बोझ उठा सकते हो {आग के कुछ हिस्से से} यानी: अज़ाब का एक हिस्सा। और "तबा" (अनुयायी) बसरी विद्वानों के अनुसार एकवचन और बहुवचन दोनों हो सकता है, इसका एकवचन "ताबे" है। और कूफ़ी विद्वानों ने कहा: यह एक ऐसा बहुवचन है जिसका कोई एकवचन नहीं है जैसे कि 'मस्दर' (क्रियात्मक संज्ञा), इसलिए इसे बहुवचन नहीं बनाया गया, और यदि इसे बहुवचन बनाया जाता तो "अतबा" कहा जाता (1)।

{घमंडी लोग कहेंगे, "निस्संदेह, हम सब इसमें हैं"} यानी: जहन्नुम में। अल-अख़फ़श (2) ने कहा: "कुल्लुन" (सब) मुबतदा (विषय) होने के कारण रफ़ा (nominative) की स्थिति में है। और अल-किसाई और अल-फ़र्रा (3) ने "इन्ना कुल्लन फ़ीहा" को "इन्ना" में मौजूद ज़मीर (सर्वनाम) के लिए सिफ़त (विशेषण) और ताकीद (ज़ोर) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में पढ़ने की अनुमति दी है, और इसी तरह इब्न अल-सुमैया और ईसा बिन उमर (4) ने भी पढ़ा है। कूफ़ी विद्वान ताकीद को सिफ़त कहते हैं। सीबवैह ने इसे वर्जित किया है; उन्होंने कहा: क्योंकि "कुल्ल" न तो किसी की सिफ़त बन सकता है और न ही इसकी कोई सिफ़त हो सकती है। और इसमें 'बदल' (प्रतिस्थापन) जायज़ नहीं है; क्योंकि जो अपने बारे में खबर दे रहा है, उसे दूसरे से नहीं बदला जा सकता, और अल-मुबर्रद ने इसका अर्थ बताया, उन्होंने कहा: नहीं

(1) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/100, और देखें इराब अल-कुरान अल-नहस 4/36। (2) मआनी अल-कुरान 1/678 में, और लेखक ने इसे अल-नहस के माध्यम से इराब अल-कुरान 4/36 में उनसे उद्धृत किया है, और इसके बाद का हिस्सा वहीं से है। (3) मआनी अल-कुरान 3/10 में। (4) अबू हयान ने अल-बहर 7/469 में इसका उल्लेख किया है।

367 سورہ غافر: آیات 47 - 50

جمہور کا موقف وہی ہے جو کلام کے سیاق و سباق سے ظاہر ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا۔ اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذْ يَتَحَاجُّونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَؤُا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا فَهَلْ أَنتُم مُّغْنُونَ عَنَّا نَصِيبًا مِّنَ النَّارِ ﴿٤٧﴾ قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ ﴿٤٨﴾ وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ ﴿٤٩﴾ قَالُوا أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُم بِالْبَيِّنَتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَؤُا الْكَفِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَلٍ ﴿٥٠﴾﴾ ترجمہ: اور جب وہ آگ میں ایک دوسرے سے جھگڑیں گے، تو کمزور لوگ ان سے کہیں گے جو تکبر کیا کرتے تھے کہ ہم تو تمہارے پیچھے چلنے والے تھے، تو کیا تم آگ کے عذاب کا کچھ حصہ ہم سے دور کر سکتے ہو؟ (47) وہ لوگ جنہوں نے تکبر کیا تھا کہیں گے: ہم سب اس (آگ) میں ہیں۔ بے شک اللہ بندوں کے درمیان فیصلہ کر چکا ہے۔ (48) اور جو لوگ آگ میں ہیں وہ جہنم کے داروغوں سے کہیں گے کہ اپنے رب سے دعا کرو کہ وہ ہم سے ایک دن کا عذاب ہلکا کر دے۔ (49) وہ کہیں گے: کیا تمہارے پاس تمہارے رسول واضح نشانیاں لے کر نہیں آئے تھے؟ وہ کہیں گے: کیوں نہیں! وہ کہیں گے: تو پھر تم ہی دعا کرو، اور کافروں کی دعا رائیگاں ہی جاتی ہے۔ (50)

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَإِذْ يَتَحَاجُّونَ فِي النَّارِ﴾ یعنی: وہ اس میں جھگڑیں گے۔ ﴿فَيَقُولُ الضُّعَفَؤُا لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا﴾ یعنی جنہوں نے انبیاء کی پیروی سے تکبر کیا تھا: ﴿إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا﴾ دنیا میں جس شرک کی تم نے ہمیں دعوت دی تھی اس میں ہم تمہارے پیچھے چلنے والے تھے۔ ﴿فَهَلْ أَنتُم مُّغْنُونَ﴾ یعنی: کیا تم بوجھ اٹھانے والے ہو ﴿عَنَّا نَصِيبًا مِّنَ النَّارِ﴾ یعنی: عذاب کا ایک حصہ۔ اور "تبع" بصریوں کے نزدیک واحد اور جمع دونوں کے لیے آتا ہے، اس کا واحد "تابع" ہے۔ اور کوفیوں نے کہا: یہ

وہ جمع ہے جس کا کوئی واحد نہیں جیسے مصدر، اسی لیے اس کی جمع نہیں لائی گئی، اور اگر اس کی جمع لائی جاتی تو "أتباع" کہا جاتا (1)۔

﴿قَالَ الَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُلٌّ فِيهَا﴾ یعنی: جہنم میں۔ اخفش (2) نے کہا: "كُلٌّ" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے۔ اور کسائی اور فراء (3) نے "إِنَّا كُلًّا فيها" کو "إنا" میں موجود ضمیر کے لیے صفت اور تاکید کے طور پر منصوب پڑھنا جائز قرار دیا ہے، اور اسی طرح ابن السمیفع اور عیسیٰ بن عمر (4) نے بھی پڑھا ہے۔ اور اہل کوفہ تاکید کو صفت کہتے ہیں۔ اور سیبویہ نے اسے منع کیا ہے؛ انہوں نے کہا: کیونکہ "كُلّ" نہ تو صفت بنتا ہے اور نہ ہی اس کی صفت لائی جاتی ہے۔ اور اس میں 'بدل' جائز نہیں ہے؛ کیونکہ اپنے بارے میں خبر دینے والا اپنے آپ کو کسی دوسرے سے نہیں بدلتا، اور مبرد نے بھی یہی معنی بیان کیے ہیں، انہوں نے کہا: نہیں

(1) تفسیر بغوی 4 / 100، اور دیکھیے اعراب القرآن از نحاس 4 / 36۔ (2) معانی القرآن 1/ 678 میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن 4 / 36 میں نقل کیا ہے، اور اس کے بعد کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔ (3) معانی القرآن 3 / 10 میں۔ (4) ابو حیان نے البحر 7 / 469 میں اس کا ذکر کیا ہے۔

It is permissible to substitute from the pronoun here because it is an addressee, and a substitute is not made for the addressed nor for the addresser, because they are not ambiguous so that a substitute would be made from them; this is the text of his words.

"{Indeed, Allah has judged between [His] servants.}" [Quran 40:48] meaning: No one is taken to task for the sin of another; so every one of us [among them] is a disbeliever(1).

His Almighty's saying: "{And those in the Fire will say}" referring to the disbelieving nations. Some Arabs say "al-Ladhūn" as a sound plural which is declinable (mu'rab), and those who say "al-Ladhīna" in the nominative case treat it as indeclinable (mabnī) as it is in the singular. Al-Akhfash said: The "nun" was joined to "alladhi," making it resemble "fifteen" [khamsata 'ashar], so it was built on the fatha. "{to the keepers of Hell}" 'khazanah' is the plural of 'khāzin', and it is said: 'khuzzān' and 'khazanah'. "{Supplicate your Lord to lighten for us a day from the punishment.}" "yukhaffif" (lighten) is a jussive response [to the command], and if it were with a 'fa' [fa-yukhaffifa], it would be in the subjunctive case. However, the most common usage in Arabic speech for the response to a command and its like is without the 'fa', and according to this, the Quran came in the most eloquent of dialects, as he [the poet] said:

"Halt, [you two], let us weep over the memory of a beloved and a dwelling place"(2)

Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi said: It has reached me - or it was mentioned to me - that the people of the Fire sought relief from the keepers; so Allah Almighty said: "{And those in the Fire will say to the keepers of Hell, 'Supplicate your Lord to lighten for us a day from the punishment.'}" They asked for just one day in which the punishment would be lightened for them, but they were answered with: "{Did there not come to you your messengers with clear proofs? They said, 'Yes.' They said, 'Then supplicate [yourselves], but the supplication of the disbelievers is not but in error [i.e., futility].'}" The report is in full(3).

In the Hadith narrated by Abu al-Darda' - recorded by al-Tirmidhi and others - he said: Hunger will be cast upon the people of the Fire until it equals the punishment they are already in. They will seek relief from it and be relieved with bitter, thorny plants

(Dhari') that neither nourish nor satisfy hunger. They will eat it, and it will not avail them anything. Then they will seek relief and be relieved with food that chokes...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/36 similarly. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/36-37, and the verse is by Imru' al-Qays, from his Mu'allaqa, mentioned previously in 10/364. (3) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 3/30.

368 सूरह ग़ाफ़िर: आयत 48 - 50

यहाँ सर्वनाम से बदलना जायज़ है; क्योंकि वह संबोधित (मुखातिब) है, और न तो संबोधित से और न ही संबोधन करने वाले से बदला जाता है; क्योंकि वे अस्पष्ट नहीं हैं कि उनसे बदला जाए; यह उनके शब्दों का पाठ है।

"{निश्चय ही अल्लाह बंदों के बीच फ़ैसला कर चुका है।}" [सूरह ग़ाफ़िर: 48] यानी: किसी को दूसरे के गुनाह के लिए नहीं पकड़ा जाता है; इसलिए हममें से हर एक [वहां] काफ़िर है(1)।

अल्लाह तआला का कथन: "{और जो आग में होंगे, वे कहेंगे}" यानी काफ़िर कौमों से। और अरबों में से कुछ लोग कहते हैं: "अल-लज़ून" (الذون ال) इस आधार पर कि यह एक मुअ़रब (declinable) जमा (plural) है, और जो रफ़अ़ (nominative) की स्थिति में "अल-लज़ीना" (الذين ال) कहते हैं, उन्होंने इसे वैसे ही मबनी (indeclinable) रखा है जैसा कि वह वाहिद (singular) में मबनी था। अल-अख़फ़श ने कहा: नून को "अल्लज़ी" से जोड़ दिया गया तो वह "पंद्रह" (ख़मसा अशर) के समान हो गया, इसलिए इसे फ़तह पर मबनी किया गया। "{जहन्नम के पहरेदारों से}" 'खज़ना' 'ख़ाज़िन' का बहुवचन है, और कहा जाता है: 'ख़ुज़ान' और 'खज़ना'। "{अपने रब से दुआ करो कि वह हम पर से अज़ाब का एक दिन हल्का कर दे।}" "युख़फ़्फ़िफ़ फ़" (हल्का कर दे) अम्र (आदेश) का मजज़ूम जवाब है, और अगर यह 'फ़ा' के साथ होता तो मंसूब होता, लेकिन अरबी कलाम में अम्र और उसके समान के जवाब में अक्सर 'फ़ा' के बिना होना ही है, और इसी पर कुरान सबसे अधिक वाक्पटु भाषाओं में आया है जैसा कि उसने कहा:

"रुक जाओ [तुम दोनों], हम किसी प्रिय और घर की याद में रो लें"(2)

मुहम्मद बिन कअब अल-कुरज़ी ने कहा: मुझे पता चला है - या मुझे बताया गया है - कि आग वालों ने पहरेदारों से मदद मांगी; तो अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "{और जो आग में हैं, उन्होंने जहन्नम के पहरेदारों से कहा, 'अपने रब से दुआ करो कि वह हम पर से अज़ाब का एक दिन हल्का कर दे।'}" उन्होंने सिर्फ़ एक दिन के लिए अज़ाब हल्का करने की माँग की, तो उन्हें जवाब मिला: "{क्या तुम्हारे पास तुम्हारे रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर नहीं आए थे? उन्होंने कहा, 'हाँ।' उन्होंने कहा, 'तो फिर तुम ही दुआ करो, और काफ़िरों की दुआ तो बस व्यर्थ ही जाती है।'}" पूरी खबर विस्तार से(3)।

और अबू दरदा रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस में - जिसे तिर्मिज़ी और अन्य ने रिवायत किया है - उन्होंने कहा: जहन्नम वालों पर भूख डाल दी जाएगी यहाँ तक कि वह उनके उस अज़ाब के बराबर हो

जाएगी जिसमें वे होंगे। वे उससे मदद माँगेंगे तो उन्हें 'ज़रीअ' (काँटेदार कड़वा पौधा) दिया जाएगा जो न तो मोटा करता है और न ही भूख मिटाता है। वे उसे खाएंगे लेकिन वह उनके किसी काम नहीं आएगा। फिर वे मदद माँगेंगे तो उन्हें गले में अटकने वाले खाने से मदद दी जाएगी...

(1) इ'राबुल कुरआन लिल नह़्हास 4/36 इसी तरह। (2) इ'राबुल कुरआन लिल नह़्हास 4/36-37, और यह शेर इमरुल क़ैस का है, जो उनके मुअ़ल्लक़ा से है, और पहले 10/364 में गुज़र चुका है। (3) इसे बग़वी ने अपनी तफ़सीर 3/30 में ज़िक्र किया है।

368 سورہ غافر: آیات 48 - 50

یہاں ضمیر سے بدل لانا جائز ہے؛ کیونکہ وہ مخاطب ہے، اور نہ تو مخاطب سے بدل لایا جاتا ہے اور نہ ہی مخاطِب سے؛ کیونکہ وہ دونوں مبہم نہیں ہیں کہ ان سے بدل لایا جائے؛ یہ ان کے کلام کی نص ہے۔

﴿إِنَّ اللَّهَ قَدْ حَكَمَ بَيْنَ الْعِبَادِ﴾ یعنی: کسی کو دوسرے کے گناہ پر نہیں پکڑا جائے گا؛ پس ہم میں سے ہر ایک [وہاں] کافر ہے(1)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ﴾ یعنی کافر امتوں میں سے۔ اور عربوں میں سے کچھ کہتے ہیں: "اللذون" اس بنیاد پر کہ یہ جمع سالم معرب ہے، اور جس نے حالت رفع میں "الذین" کہا اس نے اسے ویسے ہی مبنی رکھا جیسے وہ واحد میں مبنی تھا۔ اور الاخفش نے کہا: نون کو 'الذی' کے ساتھ ملا دیا گیا تو یہ 'خمسۃ عشر' (پندرہ) کے مشابہ ہو گیا، پس اسے فتح پر مبنی کیا گیا۔ ﴿لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ﴾ خزنہ، خازن کی جمع ہے، اور کہا جاتا ہے: خزّان اور خزنہ۔ ﴿ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ﴾ "یخفف" جوابِ امر مجزوم ہے، اور اگر یہ 'فا' کے ساتھ ہوتا تو منصوب ہوتا، لیکن کلامِ عرب میں امر اور اس کے مشابہ کے جواب میں اکثر 'فا' کے بغیر ہی ہوتا ہے، اور اسی پر قرآن فصیح ترین زبانوں میں آیا ہے جیسا کہ اس (شاعر) نے کہا:

قِفَا نَبْكِ مِن ذِكْرَى حَبِيبٍ وَمَنْزِلِ(2) (تم دونوں ٹھہرو ہم کسی محبوب اور گھر کی یاد میں رو لیں)

محمد بن کعب القرظی نے کہا: مجھے یہ بات پہنچی ہے - یا مجھ سے ذکر کیا گیا - کہ اہل جہنم نے دروغہ ہائے جہنم سے فریاد کی؛ تو اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ فِي النَّارِ لِخَزَنَةِ جَهَنَّمَ ادْعُوا رَبَّكُمْ يُخَفِّفْ عَنَّا يَوْمًا مِّنَ الْعَذَابِ﴾ تو انہوں نے صرف ایک دن کے لیے عذاب میں تخفیف کا سوال

کیا، تو انہیں جواب دیا گیا: ﴿أَوَلَمْ تَكُ تَأْتِيكُمْ رُسُلُكُم بِالْبَيِّنَتِ قَالُوا بَلَى قَالُوا فَادْعُوا وَمَا دُعَوُا الْكَافِرِينَ إِلَّا فِي ضَلَٰلٍ﴾ یہ پوری خبر ہے(3)۔

اور ابودرداء رضی اللہ عنہ سے مروی حدیث میں - جسے ترمذی وغیرہ نے روایت کیا ہے - انہوں نے کہا: اہل جہنم پر بھوک ڈال دی جائے گی یہاں تک کہ وہ اس عذاب کے برابر ہو جائے گی جس میں وہ ہوں گے، تو وہ اس سے فریاد کریں گے تو انہیں 'ضریع' (خاردار کڑوی جھاڑی) کے ذریعے فریاد رسی کی جائے گی جو نہ موٹا کرتا ہے اور نہ ہی بھوک مٹاتا ہے، وہ اسے کھائیں گے تو وہ انہیں کچھ فائدہ نہ دے گا، پھر وہ فریاد کریں گے تو انہیں حلق میں اٹکنے والے کھانے سے فریاد رسی کی جائے گی...

(1) إعراب القرآن للنحاس 4/36 اسی طرح۔ (2) إعراب القرآن للنحاس 36/4-37، اور یہ شعر امرؤ القیس کا ہے، اس کے معلقہ سے، اور پہلے 364/10 میں گزر چکا ہے۔ (3) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 3/30 میں ذکر کیا ہے۔

369 Surah Ghafir: Verses 50 - 54

They bite it, remembering that in the worldly life they used to wash down choking food with water. So they seek help with a drink, and scalding water is lifted to them with hooks. When it approaches their faces, it roasts them, and when it falls into their bellies, it tears apart their intestines and what is in their bellies. Then they seek help from the angels, saying: {Invoke your Lord to lighten for us a day of the punishment.} They (the angels) reply: {Did there not come to you your messengers with clear proofs? They said, "Yes." They said, "Then invoke [yourselves], but the supplication of the disbelievers is not but in error"} (1) i.e., in loss and destruction.

The word of Allah Almighty: {Indeed, We will support Our messengers and those who believe during the life of this world and on the Day when the witnesses will stand - The Day when their excuse will not benefit the wrongdoers, and they will have the curse, and they will have the worst home. And We had certainly given Moses guidance, and We caused the Children of Israel to inherit the Scripture. As a guide and a reminder for those of understanding.} (Verses 51-54)

Allah's saying: {Indeed, We will support Our messengers}, the damma (short 'u' vowel) can be omitted for heaviness, so it is said: "ruslana". What is meant is Moses, peace be upon him. {and those who believe during the life of this world} is in the accusative case, being conjoined to "the messengers" (2). What is meant is the believer who preached. It is also said: It is general, referring to the messengers and the believers. Their victory is by elevating the proofs and making them successful, according to Abu al-Aliyah. It is also said: by taking revenge on their enemies. Al-Suddi said: No people ever killed a prophet or a group of believers calling to the truth except that Allah, Exalted and Glorious be He, sent someone to take revenge for them, so they became victorious in it even if they were killed (3).

The word of Allah Almighty: {and on the Day when the witnesses will stand} means: the Day of Resurrection. Zaid bin Aslam said: "The witnesses" (Al-Ashhad) are four: the angels, the prophets, the believers, and the bodies (4). Mujahid and Al-Suddi said: "The witnesses" are the angels who testify for the prophets concerning the delivery of the message, and against the nations concerning their denial. Qatadah said:

---

(1) The author quoted this wording from "I'rab al-Qur'an" by al-Nahhas 4/37, and al-Tirmidhi (2586) narrated something similar and said: We only know this Hadith... on the authority of Abu al-Darda as his own saying, and it is not attributed to the

Prophet (marfu'). (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/37. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/160. (4) In the manuscript copies: "al-ashhad", and what is confirmed is from (m).

३६९ सूरह गाफ़िर: आयत ५० - ५४

वे इसे काटते हैं, यह याद करते हुए कि दुनिया के जीवन में वे पानी के साथ गले में अटके हुए भोजन को उतारते थे। इसलिए वे पीने के लिए पुकारते हैं, और हुकों के साथ उनके पास खौलता हुआ पानी लाया जाता है। जब वह उनके चेहरों के पास आता है, तो वह उन्हें भून देता है, और जब वह उनके पेट में गिरता है, तो उनकी आंतों और उनके पेट में जो कुछ है उसे टुकड़े-टुकड़े कर देता है। फिर वे फरिश्तों से मदद मांगते हैं, कहते हैं: {अपने रब से दुआ करो कि वह हम पर से अज़ाब का एक दिन हल्का कर दे।} वे (फरिश्ते) उत्तर देते हैं: {क्या तुम्हारे पास तुम्हारे रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर नहीं आए थे? उन्होंने कहा, "हाँ।" उन्होंने कहा, "फिर दुआ करो, और काफिरों की दुआ केवल पथभ्रष्टता में ही है"} (१) अर्थात: हानि और विनाश में।

अल्लाह तआला का कथन: {निस्संदेह, हम अपने रसूलों और उन लोगों की सहायता करेंगे जो इस दुनिया के जीवन में ईमान लाए और उस दिन जब गवाह खड़े होंगे - वह दिन जब ज़ालिमों को उनका बहाना कोई लाभ नहीं देगा, और उनके लिए लानत होगी, और उनके लिए बुरा घर होगा। और हमने निश्चित रूप से मूसा को मार्गदर्शन दिया था, और हमने इसराईल की सन्तान को उस किताब (तौरात) का वारिस बनाया। बुद्धिमानों के लिए मार्गदर्शन और शिक्षा के रूप में।} (आयत ५१-५४)

अल्लाह का कहना: {निस्संदेह, हम अपने रसूलों की सहायता करेंगे}, भारीपन के कारण धम्मा (पेश) को हटाया जा सकता है, इसलिए इसे "रुसलना" कहा जाता है। इससे तात्पर्य मूसा अलैहिस्सलाम से है। {और जो लोग दुनिया के जीवन में ईमान लाए} रसूलों पर इज़ाफ़ा (conjoined) होने के कारण नसब (accusative) की स्थिति में है (२)। इससे तात्पर्य उस मोमिन से है जिसने उपदेश दिया। यह भी कहा गया है: यह रसूलों और मोमिनों के बारे में सामान्य है। अबू अल-आलिया के अनुसार, उनकी जीत दलीलों को बुलंद करने और उन्हें सफल बनाने से है। यह भी कहा गया है: उनके शत्रुओं से बदला लेने के द्वारा। अल-सुद्दी ने कहा: किसी कौम ने कभी किसी नबी या सत्य की ओर बुलाने वाले मोमिनों के समूह को नहीं मारा, सिवाय इसके कि अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ल ने उनका बदला लेने के लिए किसी को भेजा, इसलिए वे उसमें विजयी हुए चाहे वे मारे गए हों (३)।

अल्लाह तआला का कथन: {और उस दिन जब गवाह खड़े होंगे} अर्थात: क़यामत का दिन। ज़ैद बिन असलम ने कहा: "गवाह" (अल-अशहाद) चार हैं: फरिश्ते, नबी, मोमिन और शरीर (४)। मुजाहिद

और अल-सुद्दी ने कहा: "गवाह" वे फरिश्ते हैं जो नबियों के लिए संदेश पहुँचाने की गवाही देते हैं, और उम्मतों के खिलाफ उनके झुठलाने की गवाही देते हैं। क़तादह ने कहा:

---

(१) लेखक ने इसे अल-नहहास की "इराब अल-कुरान" ४/३७ से इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है, और अल-तिर्मिज़ी (२५८६) ने इसी तरह का वर्णन किया है और कहा: हम इस हदीस को केवल... अबू अल-दरदा के कथन के रूप में जानते हैं, और यह मरफू(पैगंबर से जुड़ा हुआ) नहीं है। (२) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान ४/३७। (३) अल-नुकत व अल-उयून ५/१६०। (४) हस्तलिखित प्रतियों में: "अल-अशहाद", और जो पुष्ट है वह (म) से है।

وہ اسے کاٹتے ہیں، یہ یاد کرتے ہوئے کہ دنیا کی زندگی میں وہ پانی کے ذریعے گلے میں اٹکے ہوئے لقمے کو اتارا کرتے تھے، تو وہ پینے کے لیے فریاد کرتے ہیں تو ان کے لیے آنکڑوں کے ذریعے کھولتا ہوا پانی لایا جاتا ہے، پھر جب وہ ان کے چہروں کے قریب آتا ہے تو انہیں بھون ڈالتا ہے، اور جب ان کے پیٹ میں گرتا ہے تو ان کی آنتوں اور ان کے پیٹ میں جو کچھ ہے اسے ٹکڑے ٹکڑے کر دیتا ہے، پھر وہ فرشتوں سے فریاد کرتے ہوئے کہتے ہیں: ﴿اپنے رب سے دعا کرو کہ وہ ہم سے عذاب کا ایک دن ہلکا کر دے﴾ تو وہ انہیں جواب دیتے ہیں ﴿کیا تمہارے پاس تمہارے رسول واضح نشانیاں لے کر نہیں آئے تھے؟ انہوں نے کہا: ہاں! انہوں نے کہا: پس تم ہی دعا کرو، اور کافروں کی دعا تو محض بھٹکنا ہی ہے﴾ (١) یعنی: خسارہ اور ہلاکت۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک ہم اپنے رسولوں کی اور ان لوگوں کی جو ایمان لائے دنیاوی زندگی میں بھی مدد کریں گے اور اس دن بھی جب گواہ کھڑے ہوں گے، جس دن ظالموں کو ان کی معذرت کوئی فائدہ نہ دے گی اور ان کے لیے لعنت ہوگی اور ان کے لیے برا گھر ہوگا۔ اور یقیناً ہم نے موسیٰ کو ہدایت عطا فرمائی اور ہم نے بنی اسرائیل کو کتاب کا وارث بنایا۔ جو عقل والوں کے لیے ہدایت اور نصیحت ہے﴾ (آیات ٥١-٥٤)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿بے شک ہم اپنے رسولوں کی مدد کریں گے﴾، ثقالت کی وجہ سے پیش (ضمہ) کا حذف کرنا جائز ہے، چنانچہ کہا جاتا ہے: "رُسْلَنَا" اور اس سے مراد موسیٰ علیہ السلام ہیں۔ ﴿اور وہ لوگ جو دنیاوی زندگی میں ایمان لائے﴾ یہ "الرُّسل" پر عطف ہونے کی وجہ سے حالتِ نصب میں ہے (٢)، اور اس سے مراد وہ مومن ہے جس نے وعظ و نصیحت کی۔ اور کہا گیا: یہ رسولوں اور مومنوں کے بارے میں عام ہے۔ ابو العالیہ کے قول کے مطابق ان کی نصرت (مدد) دلائل کی

سربلندی اور ان کی کامیابی کے ذریعے ہے۔ اور کہا گیا: ان کے دشمنوں سے انتقام لینے کے ذریعے ہے۔ سدی نے کہا: جس قوم نے بھی کسی نبی کو یا حق کی طرف دعوت دینے والے مومنوں کی کسی جماعت کو قتل کیا، اللہ عزوجل نے ضرور کسی ایسے کو بھیجا جو ان سے بدلہ لے، پس وہ اس میں نصرت پانے والے ٹھہرے اگرچہ وہ قتل کر دیے گئے (٣)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اور جس دن گواہ کھڑے ہوں گے﴾ یعنی: قیامت کا دن۔ زید بن اسلم نے کہا: "الاشہاد" (گواہ) چار ہیں: فرشتے، انبیاء، مومنین اور اعضاء (جسم) (٤)۔ مجاہد اور سدی نے کہا: "الاشہاد" فرشتے ہیں جو انبیاء کے لیے تبلیغ کی گواہی دیں گے، اور امتوں پر جھٹلانے کی گواہی دیں گے۔ قتادہ نے کہا:

---

(١) مصنف نے اسے ان الفاظ کے ساتھ نحاس کی اعراب القرآن ٣٧/٤ سے نقل کیا ہے، اور ترمذی (٢٥٨٦) نے اسی طرح کی روایت کی ہے اور کہا: ہم اس حدیث کو صرف... ابو الدرداء کے قول کے طور پر جانتے ہیں، اور یہ مرفوع نہیں ہے۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٣٧/٤۔ (٣) النکت والعیون ١٦٠/٥۔ (٤) قلمی نسخوں میں: الاشہاد، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔

370 Surah Ghafir, Verses 51 - 54

Angels and Prophets (1). Then it was said: "Al-Ashhad" is the plural of "Shahid" (witness), like "Sharif" and "Ashraf" (2). Al-Zajjaj said (3): "Al-Ashhad" is the plural of "Shahid" (witnesser), like "Sahib" (companion) and "Ashab". Al-Nahhas (4) said: The form of "Fa'il" is not collected on the pattern of "Af'al", and it is not measured against it, but what came from it as heard was delivered as it was heard, and it was on the omission of the extra letter. Al-Akhfash and Al-Farra permitted: "And on the day when the witnesses stand" (wa yawma taqumu al-ashhad) with the feminine 'ta' based on the femininity of the collective (5). In the Hadith from Abu al-Darda' - and some narrators attribute it to the Prophet ﷺ - he said: "Whoever defends the honor of his Muslim brother, it is a right upon Allah, the Mighty and Sublime, to turn away the fire of Hell from him," then he recited: {Indeed, We will support Our messengers and those who believe} (6). And from him (peace and blessings be upon him) that he said: "Whoever protects a believer from a hypocrite backbiting him, Allah, the Mighty and Sublime, will send an angel on the Day of Resurrection to protect him from the Fire. And whoever mentions a Muslim with something that shames him, Allah, the Mighty and Sublime, will stop him on a bridge of Hell until he comes out of what he said" (7). {The Day} is a substitute for the first "Day" (8). {The day when their excuse will not benefit the wrongdoers} Nafi' and the Kufans read: "yanfa'u" with the 'ya'. The rest read with the 'ta' (9). {And for them is the curse, and for them is the evil abode} "The curse"...

---

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/160-161, and the sayings of Mujahid and Qatadah reported by Al-Tabari 20/346. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 4/564. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/376. (4) In I'rab al-Qur'an 4/38. And the previous saying of Al-Zajjaj is from him. (5) Ma'ani al-Qur'an by Al-Akhfash 2/679, and Ma'ani al-Qur'an by Al-Farra 3/10, and "taqumu" with 'ta'; Ibn Hormuz and Isma'il read it as such, as in Al-Bahr al-Muhit 7/470. (6) Reported by Ahmad (27536) as Marfu' (elevated), and Abu Nu'aym pointed to it being Mawquf in Al-Hilyah 7/257-258. (7) Reported by Ahmad (15649) and Abu Dawud (4883) from the hadith of Mu'adh bin Anas al-Juhani (may Allah be pleased with him). In its chain is Isma'il bin Yahya al-Ma'afiri; Al-Dhahabi said in Al-Mizan 1/254: In it is jahala (unknown status), and he mentioned this hadith among its strange reports. This hadith and the one before it were quoted by the author from I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/38. (8) Al-Muharrar al-Wajiz 4/564. (9) Al-Sab'ah p. 573, and At-Taysir p. 192.

370 सूरा ग़ाफ़िर, आयतें 51 - 54

फ़रिश्ते और नबी (1)। फिर कहा गया: «الأَشْهَادُ।» (अल-अशहाद) 'शहीद' का बहुवचन है, जैसे 'शरीफ़' और 'अशराफ़' (2)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (3): «الأَشْهَادُ।» 'शाहिद' (गवाह) का बहुवचन है, जैसे 'साहिब' और 'असहब'। अल-नहहास (4) ने कहा: 'फ़ाइल' का रूप 'अफ़आल' के रूप में एकत्रित नहीं किया जाता है, और न ही इसे इस पर मापा जाता है, बल्कि जो सुना गया था उसे वैसे ही पेश किया गया जैसा सुना गया था, और यह अतिरिक्त अक्षर के लोप पर आधारित था। अल-अख़फ़श और अल-फ़र्रा ने अनुमति दी: «الأَشْهَادُ। وَيَوْمَ تَقُومُ» (और जिस दिन गवाह खड़े होंगे) समूह के स्त्रीलिंग होने के आधार पर 'ता' के साथ (5)। अबू दरदा से हदीस में - और कुछ मुहद्दिस इसे नबी ﷺ से रिवायत करते हैं - उन्होंने कहा: "जिसने अपने मुस्लिम भाई के सम्मान की रक्षा की, अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला पर यह हक है कि वह उससे जहन्नम की आग को दूर कर दे," फिर उन्होंने तिलावत की: {बेशक, हम अपने रसूलों और ईमान लाने वालों की मदद करेंगे} (6)। और उनसे (शांति और आशीर्वाद उन पर हो) कि उन्होंने कहा: "जिसने किसी मोमिन को उसकी पीठ पीछे बुराई करने वाले मुनाफ़िक से बचाया, अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला क़यामत के दिन एक फ़रिश्ता भेजेगा जो उसे आग से बचाएगा। और जिसने किसी मुसलमान का ज़िक्र ऐसी चीज़ से किया जिससे वह बदनाम हो, अल्लाह अज़्ज़ा व जल्ला उसे जहन्नम के पुल पर तब तक रोके रखेगा जब तक कि वह अपनी कही हुई बात के परिणाम से बाहर न निकल आए" (7)। {यौम} (दिन) पहले 'यौम' का स्थानपन्न (बदल) है (8)। {उस दिन ज़ालिमों को उनकी माफ़ी कोई फ़ायदा न देगी} नाफ़े और कूफ़ियों ने 'यन्फ़ाउ' को 'या' के साथ पढ़ा। बाक़ी लोगों ने 'ता' के साथ पढ़ा (9)। {और उनके लिए लानत है और उनके लिए बुरा ठिकाना है} "अल-लानत" (लानत)...

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/160-161, और मुजाहिद और कतादा के कथन जिन्हें अल-तबरी ने 20/346 में उद्धृत किया है। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/564। (3) मा'नी अल-कुरान 4/376 में। (4) इ'राब अल-कुरान 4/38 में। और अल-ज़ज्जाज का पिछला कथन उन्हीं से है। (5) अल-अख़फ़श द्वारा मा'नी अल-कुरान 2/679, और अल-फ़र्रा द्वारा मा'नी अल-कुरान 3/10, और 'तकुमु' 'ता' के साथ; इसे इब्न हुरमुज़ और इस्माइल ने पढ़ा, जैसा कि अल-बहर अल-मुहीत 7/470 में है। (6) अहमद (27536) ने मरफ़ू' के रूप में उद्धृत किया, और अबू नुऐम ने अल-हिलियाह 7/257-258 में मौक़ूफ़ होने का संकेत दिया। (7) अहमद (15649) और अबू दाऊद (4883) ने मुआज़ बिन अनस अल-जुहनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया। इसकी श्रृंखला में इस्माइल बिन यह्या

अल-मा'फ़िरी हैं; अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 1/254 में कहा: इसमें जहालत (अज्ञात कथाकार) है, और उन्होंने इस हदीस को इसके अजूबों में से ज़िक्र किया। यह हदीस और इससे पहले वाली हदीस लेखक द्वारा अल-नहहास की इ'राब अल-कुरान 4/38 से उद्धृत की गई है। (8) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/564। (9) अल-सबआ पृष्ठ 573, और अल-तयसीर पृष्ठ 192।

370 سورہ غافر، آیات 51 - 54

فرشتے اور انبیاء (1)۔ پھر کہا گیا: «الأَشْهَادُ» شہید کی جمع ہے جیسے شریف اور اشراف (2)۔ اور زجاج نے کہا (3): «الأَشْهَادُ» شاہد کی جمع ہے، جیسے صاحب اور اصحاب۔ النحاس (4) نے کہا: فاعل کا باب افعال کے وزن پر جمع نہیں کیا جاتا، اور نہ ہی اس پر قیاس کیا جاتا ہے، بلکہ اس سے جو مسموع (سنا ہوا) آیا ہے اسے ویسے ہی ادا کیا گیا جیسا سنا گیا، اور یہ زائد حرف کے حذف پر تھا۔ اور اخفش اور فراء نے جائز قرار دیا: «وَيَوْمَ تَقُومُ الأَشْهَادُ» جماعت کی تانیث کی بنا پر 'تا' کے ساتھ (5)۔ اور ابو الدرداء سے مروی حدیث میں - اور بعض محدثین اسے نبی ﷺ سے روایت کرتے ہیں - انہوں نے فرمایا: "جس نے اپنے مسلمان بھائی کی عزت کا دفاع کیا، اللہ عزوجل پر یہ حق ہے کہ وہ اس سے جہنم کی آگ کو دور کر دے،" پھر تلاوت فرمائی: {بے شک ہم اپنے رسولوں کی اور ایمان والوں کی مدد کریں گے} (6)۔ اور آپ ﷺ سے مروی ہے کہ آپ نے فرمایا: "جس نے کسی مومن کو کسی منافق سے بچایا جو اس کی غیبت کر رہا ہو، اللہ عزوجل قیامت کے دن ایک فرشتہ بھیجے گا جو اسے آگ سے بچائے گا۔ اور جس نے کسی مسلمان کا تذکرہ ایسی بات سے کیا جو اسے عیب دار کرے، اللہ عزوجل اسے جہنم کے پل پر روک لے گا یہاں تک کہ وہ اپنی کہی ہوئی بات (کے وبال) سے نکل آئے" (7)۔ {یوم} پہلے «یوم» سے بدل ہے (8)۔ {جس دن ظالموں کو ان کا عذر فائدہ نہ دے گا} نافع اور کوفیوں نے: «يَنْفَعُ» 'یا' کے ساتھ پڑھا۔ باقیوں نے 'تا' کے ساتھ پڑھا (9)۔ {اور ان کے لیے لعنت ہے اور ان کے لیے برا گھر ہے} «اللَّعْنَةُ» (لعنت) ...

---

(1) النکت والعیون 5/ 160-161 ، اور مجاہد و قتادہ کے اقوال جنہیں طبری نے 20/ 346 میں روایت کیا ہے۔ (2) المحرر الوجیز 4/ 564 ۔ (3) معانی القرآن 4/ 376 میں۔ (4) إعراب القرآن

4/ 38 میں۔ اور ان سے پہلے زجاج کا قول انہی سے ہے۔ (5) معانی القرآن از اخفش 2/ 679 ، اور معانی القرآن از فراء 3/ 10 ، اور «تقوم» 'تا' کے ساتھ؛ اسے ابن ہرمز اور اسماعیل نے پڑھا، جیسا کہ البحر المحیط 7/ 470 میں ہے۔ (6) اسے احمد (27536) نے مرفوعاً روایت کیا، اور ابو نعیم نے الحلیہ 7/ 257 - 258 میں موقوف ہونے کی طرف اشارہ کیا۔ (7) اسے احمد (15649) اور ابو داؤد (4883) نے معاذ بن انس الجہنی رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا، اور اس کی سند میں اسماعیل بن یحیی المعافری ہیں؛ ذہبی نے المیزان 1/ 254 میں کہا: اس میں جہالت (نامعلوم راوی) ہے، اور اس حدیث کو اپنی غرائب (عجیب روایات) میں ذکر کیا۔ مصنف نے یہ حدیث اور اس سے پہلی حدیث نحاس کی اعراب القرآن 4/ 38 سے نقل کی ہیں۔ (8) المحرر الوجیز 4/ 564 ۔ (9) السبعۃ ص 573 ، اور التیسیر ص 192 ۔

371 Surah Ghafir: Verses 53 - 59

Distance from the mercy of Allah, and "the evil of the abode" is Hell.

His words (Exalted be He): {And We had certainly given Moses guidance} This is included in the victory of the Messengers in this world and the hereafter, meaning: We gave him the Torah and Prophethood. The Torah was called guidance because of the guidance and light it contains; and in the Revelation: {Indeed, We sent down the Torah, in which was guidance and light} [Al-Ma'idah: 44].

{And We caused the Children of Israel to inherit the Scripture} meaning: We made the Torah an inheritance for them. {Guidance} is an apposition to "the Scripture", and it is permissible in the sense that it is guidance; meaning that Scripture. {and a reminder for those of understanding} meaning: an admonition for people of reason.

His words (Exalted be He): {So be patient, [O Muhammad], indeed, the promise of Allah is truth. And ask forgiveness for your sin and exalt [Allah] with praise of your Lord in the evening and the morning (55) Indeed, those who dispute concerning the signs of Allah without [any] authority having come to them - there is nothing within their breasts except pride, [the extent of] which they cannot reach. So seek refuge in Allah. Indeed, it is He who is the Hearing, the Seeing (56) The creation of the heavens and earth is greater than the creation of mankind, but most of the people do not know (57) And not equal are the blind and the seeing, nor are those who believe and do righteous deeds and the evildoer. Little do you remember (58) Indeed, the Hour is coming - no doubt about it - but most of the people do not believe (59)}.

His words (Exalted be He): {So be patient, [O Muhammad], indeed, the promise of Allah is truth} meaning: So be patient, O Muhammad, against the harm of the polytheists. Just as those before you were patient {indeed, the promise of Allah is truth} regarding your victory and making you manifest, just as I supported Moses and the Children of Israel. Al-Kalbi said: This was abrogated by the verse of the sword (1).

{And ask forgiveness for your sin} It was said: for the sin of your community, the annexed (muḍāf) was deleted and the annexer (muḍāf ilayh) took its place. And it was said: for your own sin according to those who allow minor sins for the Prophets (2). And whoever said: it is not allowed, said: this is an act of worship for the Prophet, peace and blessings be upon him, through supplication; as He (Exalted be He) said:

{and grant us what You promised us} [Al-Imran: 194] and the benefit is an increase in ranks, and that supplication becomes a Sunnah for those who...

---

(1) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 4/564, and Al-Baghawi in his exegesis 4/101. (2) Tafsir al-Razi 27/77-78 similarly.

३७१ सूरा गफ़िर: आयतें ५३ - ५९

अल्लाह की रहमत से दूरी, और "बुरा ठिकाना" जहन्नम है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और बेशक हमने मूसा को हिदायत अता की} यह दुनिया और आख़िरत में रसूलों की मदद में शामिल है, यानी: हमने उन्हें तौरात और नुबुव्वत अता की। तौरात को हिदायत कहा गया क्योंकि इसमें हिदायत और नूर है; और क़ुरआन में है: {बेशक हमने तौरात नाज़िल की जिसमें हिदायत और नूर था} [अल-माइदा: ४४]।

{और हमने बनी इसराईल को किताब का वारिस बनाया} यानी: हमने तौरात को उनकी विरासत बना दिया। {हिदायत} "किताब" के बदले में है, और इसका अर्थ यह भी हो सकता है कि वह हिदायत है; यानी वह किताब। {और अक़्ल वालों के लिए नसीहत} यानी: समझदार लोगों के लिए उपदेश।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अतः आप धैर्य रखें, [हे मुहम्मद], निस्संदेह अल्लाह का वादा सच है। और अपने गुनाह की माफ़ी माँगें और शाम और सुबह अपने रब की प्रशंसा के साथ महिमा गान करें (५५) निस्संदेह जो लोग अल्लाह की आयतों के बारे में बिना किसी प्रमाण के झगड़ते हैं जो उनके पास आया हो - उनके सीनों में अहंकार के सिवा कुछ नहीं है, जिस तक वे पहुँचने वाले नहीं हैं। अतः अल्लाह की शरण माँगें। निस्संदेह वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है (५६) आकाशों और पृथ्वी की रचना मनुष्यों की रचना से कहीं बड़ी है, लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते (५७) और अंधा और देखने वाला बराबर नहीं हैं, और न ही वे लोग जिन्होंने विश्वास किया और अच्छे कर्म किए और न ही बुराई करने वाला। तुम बहुत कम याद करते हो (५८) निस्संदेह वह घड़ी आने वाली है - इसमें कोई संदेह नहीं - लेकिन अधिकांश लोग विश्वास नहीं करते (५९)}।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अतः आप धैर्य रखें, निस्संदेह अल्लाह का वादा सच है} यानी: हे मुहम्मद, मुशरिकों की तकलीफों पर सब्र करें। जिस तरह आपसे पहले के लोगों ने सब्र किया {निस्संदेह अल्लाह का वादा सच है} आपकी मदद और आपको ग़ालिब करने के बारे में, जैसा कि मैंने मूसा और बनी इसराईल की मदद की थी। अल-कल्बी ने कहा: इसे तलवार वाली आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दिया गया था (१)।

{और अपने गुनाह की माफ़ी माँगें} कहा गया है: आपकी उम्मत के गुनाहों के लिए, यहाँ मुज़ाफ़ (पहला शब्द) हटा दिया गया है और मुज़ाफ़ इलैह (दूसरा शब्द) को उसके स्थान पर रखा गया है। और कहा गया है: आपके अपने गुनाह के लिए उन लोगों के अनुसार जो नबियों के लिए छोटे गुनाहों

(सग़ाय़र) को जायज़ मानते हैं (२)। और जिसने कहा: जायज़ नहीं है, उसने कहा: यह नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए दुआ के ज़रिए इबादत है; जैसा कि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {और हमें वह अता कर जिसका तूने हमसे वादा किया है} [आल इमरान: १९४] और इसका फ़ायदा दर्जों की बुलंदी है, और यह कि दुआ उनके लिए सुन्नत बन जाए जो...

---

(१) इसका उल्लेख इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ४/५६४ में और अल-बाग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१०१ में किया है। (२) तफ़सीर अल-राज़ी २७/७७-७८ इसी प्रकार।

۳۷۱ سورہ غافر: آیات ۵۳ - ۵۹

اللہ کی رحمت سے دوری، اور «سوء الدار» (برا گھر) جہنم ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ ءَاتَيْنَا مُوسَى الْهُدَى﴾ (اور بے شک ہم نے موسیٰ کو ہدایت عطا کی) یہ دنیا اور آخرت میں رسولوں کی نصرت میں داخل ہے، یعنی: ہم نے انہیں تورات اور نبوت عطا کی۔ تورات کو ہدایت اس میں موجود ہدایت اور نور کی وجہ سے کہا گیا؛ اور قرآن میں ہے: ﴿إِنَّا أَنزَلْنَا التَّوْرَىٰةَ فِيهَا هُدًى وَنُورٌ﴾ [المائدہ: ۴۴]۔

﴿وَأَوْرَثْنَا بَنِي إِسْرَائِيلَ الْكِتَبَ﴾ (اور ہم نے بنی اسرائیل کو کتاب کا وارث بنایا) یعنی: تورات کو ہم نے ان کے لیے میراث بنا دیا۔ ﴿هُدًى﴾ (ہدایت) «الکتاب» سے بدل ہے، اور یہ معنی بھی ہو سکتا ہے کہ وہ (کتاب) ہدایت ہے؛ یعنی وہ کتاب! ﴿وَذِكْرَىٰ لِأُوْلِي الْأَلْبَبِ﴾ (اور عقل والوں کے لیے نصیحت) یعنی: صاحبانِ عقل کے لیے وعظ و نصیحت۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فاصبر إن وعد الله حق واستغفر لذنبك وسبح بحمد ربك بالعشي والإبكار (٥٥) إن الذين يجدلون في آيت الله بغير سلطن أتىٰهم إن في صدورهم إلا كبر ما هم ببلغه فاستعذ بالله إنه هو السميع البصير (٥٦) لخلق السموت والأرض أكبر من خلق الناس ولكن أكثر الناس لا يعلمون (٥٧) وما يستوي الأعمىٰ والبصير والذين ءامنوا وعملوا الصلحت ولا المسيء قليلاً ما تتذكرون (٥٨) إن الساعة لآتية لا ريب فيها ولكن أكثر الناس لا يؤمنون (٥٩)﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فاصبر إن وعد الله حق﴾ یعنی: اے محمد! مشرکین کی اذیتوں پر صبر کیجیے۔ جس طرح آپ سے پہلے لوگوں نے صبر کیا ﴿إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ﴾ آپ کی نصرت اور آپ کے غلبے

کے بارے میں، جیسا کہ میں نے موسیٰ اور بنی اسرائیل کی نصرت کی۔ الکلبی نے کہا: یہ آیتِ سیف (تلوار والی آیت) سے منسوخ ہو گئی ہے (۱)۔

﴿واستغفر لذنبك﴾ کہا گیا ہے: آپ کی امت کے گناہ کے لیے، یہاں مضاف حذف کر دیا گیا اور مضاف الیہ کو اس کے مقام پر رکھا گیا۔ اور کہا گیا: آپ کے اپنے گناہ के लिए، ان لوگوں کے قول के मुताबिक جو انبیاء پر صغیرہ گناہوں کے صدور کو جائز سمجھتے ہیں (۲)۔ اور جنہوں نے کہا: جائز نہیں ہے، انہوں نے کہا: یہ نبی صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے دعا کے ذریعے عبادت ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَءَاتِنَا مَا وَعَدتَّنَا﴾ [آل عمران: ۱۹۴] اور فائدہ درجات کی بلندی ہے، اور یہ کہ دعا ان لوگوں کے لیے سنت بن جائے جو...

---

(۱) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۵۶۴ میں اور البغوی نے اپنی تفسیر ۴ / ۱۰۱ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) تفسیر الرازی ۲۷ / ۷۷-۷۸ اسی طرح۔

after it $^{(1)}$. And it was said: So ask forgiveness from Allah for a sin that issued from you before prophethood. {And glorify your Lord with praise in the evening and the morning} meaning the dawn prayer and the afternoon prayer; as said by Al-Hasan and Qatadah. And it was said: It was a prayer in Mecca before the five daily prayers were prescribed; two rak'ahs in the morning and two rak'ahs in the evening. Also from Al-Hasan, mentioned by Al-Mawardi $^{(2)}$. So this would be among what was abrogated, and Allah knows best. And His saying: {with praise of your Lord} by thanking Him and praising Him. And it was said: {And glorify with praise of your Lord} meaning: continue glorifying in prayer and outside it to be occupied with that instead of rushing for victory. Allah Almighty's saying: {Indeed, those who dispute concerning the signs of Allah without an authority} meaning: a proof {having come to them, there is nothing in their breasts but pride which they are not going to reach.} Az-Zajjaj said $^{(3)}$: The meaning: there is nothing in their breasts but pride, they are not reaching their desire in it. He interpreted it with an omission. Others said: The meaning: they are not reaching the pride, without omission; because these are people who saw that if they followed the Prophet ﷺ, their status would diminish, and their conditions would decline, and that they would rise if they were not followers, so Allah Almighty made it known that they would not reach the height they hoped for through denial $^{(4)}$. And the intended are the polytheists. And it was said: the Jews $^{(5)}$; thus the verse is Medinan according to this, as mentioned at the beginning of the Surah. And the meaning: if they were too arrogant to follow Muhammad ﷺ, and said: Indeed, the Dajjal (Antichrist) will come out soon and return the kingdom to us, and rivers will flow with him, and he is a sign from the signs of Allah, so the verse was revealed about them. Abu Al-Aliyah and others said this $^{(6)}$. And it was mentioned in "Al-Imran" that he will come out and tread upon all lands except Mecca.

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/101. (2) In Al-Nukat wal-Uyun 5/161, and in it is the previous saying of Qatadah, and the first saying of Al-Hasan mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar Al-Wajiz 4/565. (3) In Ma'ani al-Qur'an 4/377, and the author quoted it from him through Al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/39. (4) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/39. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/161. (6) Al-Nukat wal-Uyun 5/161, and Tafsir Al-Baghawi 4/101 similarly.

372 सूरा ग़ाफ़िर: आयत 55 - 59

उसके बाद $^{(1)}$। और कहा गया: तो अल्लाह से उस पाप के लिए क्षमा माँगें जो नुबुव्वत (पैगंबरी) से पहले आपसे हुआ था। {और अपने रब की प्रशंसा के साथ शाम और सुबह तस्बीह (महिमामंडन) करें} यानी फ़ज्र की नमाज़ और अस्र की नमाज़; यह अल-हसन और क़तादा ने कहा है। और कहा गया: यह मक्का में एक नमाज़ थी इससे पहले कि पाँच समय की नमाज़ें अनिवार्य की जाएँ सुबह दो रकात और शाम को दो रकात। यह अल-हसन से भी है, जिसे अल-मावर्दी ने उल्लेख किया है $^{(2)}$। तो यह उन चीज़ों में से होगा जिन्हें मंसूख़ (निरस्त) कर दिया गया था, और अल्लाह बेहतर जानता है। और उनका कहना: {अपने रब की प्रशंसा के साथ} उनका शुक्र अदा करके और उनकी प्रशंसा करके। और कहा गया: {और अपने रब की प्रशंसा के साथ तस्बीह करें} यानी: नमाज़ में और उससे बाहर तस्बीह जारी रखें ताकि जीत की जल्दी करने के बजाय उसमें व्यस्त रहें। अल्लाह तआला का फ़रमान है: {बेशक जो लोग अल्लाह की आयतों के बारे में बिना किसी प्रमाण के झगड़ते हैं} यानी: दलील {उनके पास आई हो, उनके सीनों में केवल अहंकार है जिसे वे प्राप्त करने वाले नहीं हैं।} अज़-ज़ज्जाज ने कहा $^{(3)}$: अर्थ: उनके सीनों में अहंकार के अलावा कुछ नहीं है, वे इसमें अपनी इच्छा तक नहीं पहुँच रहे हैं। उन्होंने इसे लोप (हटाव) के आधार पर आंका। और दूसरों ने कहा: अर्थ: वे अहंकार तक नहीं पहुँच रहे हैं, बिना लोप के, क्योंकि ये वे लोग हैं जिन्होंने देखा कि यदि उन्होंने पैगंबर ﷺ का अनुसरण किया, तो उनका रुतबा कम हो जाएगा, और उनकी स्थिति गिर जाएगी, और वे तब ऊँचे उठेंगे जब वे अनुयायी नहीं होंगे, तो अल्लाह अज़-व-जल ने सूचित किया कि वे उस ऊँचाई तक नहीं पहुँच पाएंगे जिसकी उन्होंने झुठलाने के माध्यम से उम्मीद की थी $^{(4)}$। और मुराद मुशरिक (मूर्तिपूजक) हैं। और कहा गया: यहूदी $^{(5)}$; तो यह आयत इस आधार पर मदनी है जैसा कि सूरा की शुरुआत में उल्लेख किया गया है। और अर्थ यह है: यदि वे मुहम्मद ﷺ के अनुसरण से अहंकार करते हैं, और कहते हैं: बेशक दज्जाल जल्द ही निकलेगा और हमें राजपाठ वापस दिला देगा, और उसके साथ नदियाँ चलेंगी, और वह अल्लाह की आयतों में से एक आयत है, तो यह आयत उनके बारे में उतरी। यह अबू अल-आलिया और अन्य ने कहा $^{(6)}$। और "आल-ए-इमरान" में पहले उल्लेख किया जा चुका है कि वह निकलेगा और मक्का को छोड़कर सभी शहरों को रौंद देगा।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१०१। (२) अन-नुकात वल-उयून ५/१६१ में, और इसमें क़तादा का पिछला कथन है, और अल-हसन का पहला कथन इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्र, अल-वजीज़ ४/५६५ में उल्लेख

किया है। (३) मानी अल-क़ुरआन ४/३७७ में, और लेखक ने इसे नह्हास के माध्यम से एराब अल-क़ुरआन ४/३९ में उनसे उद्धृत किया है। (४) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन ४/३९। (५) अन-नुकात वल-उयून ५/१६१। (६) अन-नुकात वल-उयून ५/१६१, और तफ़सीर अल-बग़वी ४/१०१ इसी तरह।

اس کے بعد $^{(۱)}$۔ اور کہا گیا: تو اللہ سے اس گناہ کی بخشش مانگیں جو نبوت سے پہلے آپ سے سرزد ہوا تھا۔ ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ﴾ یعنی نماز فجر اور نماز عصر؛ یہ حسن اور قتادہ نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: یہ مکہ میں ایک نماز تھی اس سے پہلے کہ پانچوں نمازیں فرض کی جائیں؛ دو رکعتیں صبح اور دو رکعتیں شام۔ حسن سے بھی مروی ہے، جسے ماوردی نے ذکر کیا ہے $^{(۲)}$۔ تو یہ ان چیزوں میں سے ہوگا جو منسوخ کر دی گئیں، اور اللہ بہتر جانتا ہے۔ اور ان کا قول: ﴿بِحَمْدِ رَبِّكَ﴾ ان کا شکر ادا کر کے اور ان کی تعریف کر کے۔ اور کہا گیا: ﴿وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ﴾ یعنی: نماز میں اور نماز سے باہر تسبیح جاری رکھیں تاکہ فتح کی جلدی کرنے کے بجائے اس میں مشغول رہیں۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ بِغَيْرِ سُلْطَانٍ﴾ یعنی: دلیل ﴿أَتَاهُمْ إِن فِي صُدُورِهِمْ إِلَّا كِبْرٌ مَّا هُم بِبَالِغِيهِ﴾ زجاج نے کہا $^{(۳)}$: معنی: ان کے سینوں میں صرف تکبر ہے، وہ اس میں اپنی مراد تک نہیں پہنچ پائیں گے۔ انہوں نے اسے حذف پر محمول کیا۔ اور دوسروں نے کہا: معنی: وہ تکبر تک نہیں پہنچ پائیں گے، بغیر حذف کے؛ کیونکہ یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے دیکھا کہ اگر انہوں نے نبی ﷺ کی اتباع کی تو ان کی رفعت کم ہو جائے گی، اور ان کے حالات پست ہو جائیں گے، اور وہ تبھی بلند ہوں گے جب وہ متبع (پیروکار) نہ ہوں، تو اللہ عزوجل نے بتا دیا کہ وہ اس بلندی تک نہیں پہنچ پائیں گے جس کی انہوں نے جھٹلانے کے ذریعے امید کی تھی $^{(٤)}$۔ اور مراد مشرکین ہیں۔ اور کہا گیا: یہودی $^{(٥)}$؛ تو یہ آیت اس بنیاد پر مدنی ہے جیسا کہ سورہ کے آغاز میں گزر چکا ہے۔ اور معنی یہ ہے: اگر وہ محمد ﷺ کی اتباع سے تکبر کریں، اور کہیں: بے شک دجال عنقریب نکلے گا اور بادشاہت ہمیں واپس کر دے گا، اور اس کے ساتھ نہریں چلیں گی، اور وہ اللہ کی نشانیوں میں سے ایک نشانی ہے، تو یہ

آیت ان کے بارے میں نازل ہوئی۔ یہ ابو العالیہ اور دیگر نے کہا $٨{(٦)}$۔ اور "آل عمران" میں پہلے ذکر ہو چکا ہے کہ وہ نکلے گا اور مکہ کے سوا تمام شہروں کو پامال کرے گا۔

(١) تفسیر البغوی ۴ / ١٠١۔ (٢) النکت والعیون ۵ / ١۶١ میں، اور اس میں قتادہ کا گزشتہ قول ہے، اور حسن کا پہلا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴ / ۵۶۵ میں ذکر کیا ہے۔ (٣) معانی القرآن ۴ / ٣٧٧ میں، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ۴ / ٣٩ میں ان سے نقل کیا ہے۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ٣٩۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ١۶١۔ (۶) النکت والعیون ۵ / ١۶١، اور تفسیر البغوی ۴ / ١٠١ اسی طرح۔

Surah Ghafir: Verses 56 - 59 373

...and Medina(1). We have fully mentioned his story in the book "At-Tadhkirah"(2), and he is a Jew named Saf, and his agnomen (kunya) is Abu Yusuf(3). It was said: [It refers to] everyone who disbelieved in the Prophet ﷺ. And this is good; because it is general. Mujahid said: Its meaning is: in their breasts is a greatness they will not reach, and the meaning is one(4). It was said: What is meant by "kibr" (greatness/ pride) is a great matter. Meaning: they seek prophethood or a great matter by which they reach you, like killing and such, but they will not reach that. Or they wish for your death before your religion is completed, and they will not reach it. The words of Allah Almighty: {So seek refuge in Allah} It was said: from the trial of the Dajjal, according to those who said that the verse was revealed concerning the Jews. And according to the other saying, from the evil of the disbelievers. It was said: from something similar to what they were tested with of disbelief and pride. {Indeed, He is the All-Hearing, the All-Seeing} "He" (Huwa) can be a separator, or it can be a subject, and what follows it is its predicate, and the whole sentence is the predicate of "Inna" as previously mentioned. The words of Allah Almighty: {The creation of the heavens and the earth is greater than the creation of mankind} Subject and its predicate. Abu Al-Aliyah said: Meaning: greater than the creation of the Dajjal when the Jews magnified him. Yahya ibn Sallam said: It is an argument against those who deny the Resurrection; meaning: they (heavens and earth) are greater than re-creating people, so why did they believe I was incapable of it(5)?! {But most of the people do not know} that. The words of Allah Almighty: {Not equal are the blind and the seeing} Meaning: the believer and the disbeliever, and the astray and the guided. {And those who believe and do righteous deeds} Meaning: and the doer of righteous deeds is not equal...

(1) 5/136 and what follows. (2) p. 658 and what follows. (3) Saf is the name of Ibn Sayyad. Imam An-Nawawi said in his commentary on Sahih Muslim 18/46: The scholars said: His story is problematic, and his case is ambiguous as to whether he is the famous False Messiah (Al-Masih ad-Dajjal) or someone else, and there is no doubt that he is one of the many impostors (dajajila). End. The hadith of Ibn Sayyad was recorded by Ahmad (6363), Al-Bukhari (1355), and Muslim (2931) from the hadith of Ibn Umar, may Allah be pleased with them. (4) Tafsir Mujahid 2/566, and Al-Mawardi mentioned it in "An-Nukat wal-'Uyun" 5/161. (5) An-Nukat wal-'Uyun 5/162.

सूरह ग़ाफ़िर: आयत 56 - 59 373

...और मदीना(1)। हमने "अत-तज़किराह"(2) पुस्तक में उसकी खबर का विस्तार से उल्लेख किया है और वह एक यहूदी है, उसका नाम साफ़ है, और उसका कुन्या (उपनाम) अबू यूसुफ़(3) है। कहा गया है: [इसका अर्थ है] हर वह व्यक्ति जिसने नबी ﷺ का इनकार किया। और यह अच्छा है; क्योंकि यह सामान्य है। मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है: उनके सीनों में वह बड़ाई है जिस तक वे नहीं पहुँच सकते, और अर्थ एक ही है(4)। कहा गया: 'किबर' (बड़ाई) से मुराद बड़ी बात है। यानी: वे नुबुव्वत (पैग़म्बरी) या कोई बड़ी चीज़ चाहते हैं जिसके ज़रिए वे आप तक पहुँच सकें, जैसे कत्ल वगैरह, लेकिन वे उस तक नहीं पहुँच पाएंगे। या वे आपके दीन के पूरा होने से पहले आपकी मृत्यु की कामना करते हैं, और वे उसे प्राप्त नहीं कर सकेंगे। अल्लाह तआला का फरमान: {तो अल्लाह की शरण माँगो} कहा गया: दज्जाल के फितने से, उन लोगों के अनुसार जिन्होंने कहा कि यह आयत यहूदियों के बारे में उतरी है। और दूसरे कथन के अनुसार, काफिरों की बुराई से। कहा गया: उस जैसी चीज़ से जिससे उन्हें कुफ्र (इनकार) और किबर (अहंकार) के साथ आज़माया गया। {बेशक वह सुनने वाला, देखने वाला है} "वह" (हुवा) एक विभाजक (ज़मीर फ़स्ल) हो सकता है, या यह एक विषय (मुबतदा) हो सकता है, और उसके बाद आने वाला हिस्सा उसकी खबर है, और पूरा वाक्य 'इन्ना' की खबर है जैसा कि पहले बताया गया है। अल्लाह तआला का फरमान: {निश्चित रूप से आकाशों और पृथ्वी की रचना लोगों की रचना से कहीं बड़ी है} विषय और उसकी खबर। अबू अल-आलिया ने कहा: यानी: दज्जाल की रचना से बड़ी जब यहूदियों ने उसे बड़ा माना। यह्या बिन सलाम ने कहा: यह पुनरुत्थान (क़यामत) का इनकार करने वालों के खिलाफ एक तर्क है; यानी: वे (आकाश और पृथ्वी) लोगों को दोबारा पैदा करने से बड़े हैं, तो उन्होंने मुझे इसके लिए असमर्थ क्यों समझा(5)?! {लेकिन अधिकांश लोग नहीं जानते} उस बात को। अल्लाह तआला का फरमान: {अंधा और देखने वाला बराबर नहीं होते} यानी: मोमिन और काफ़िर, और गुमराह और सीधे रास्ते पर चलने वाला। {और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने नेक काम किए} यानी: और नेक काम करने वाला बराबर नहीं होता...

(1) 5/136 और उसके बाद। (2) पृष्ठ 658 और उसके बाद। (3) साफ़, इब्न सय्याद का नाम है। इमाम अन-नवावी ने सहीह मुस्लिम 18/46 की अपनी व्याख्या में कहा है: विद्वानों ने कहा: उसकी कहानी जटिल है, और उसका मामला संदिग्ध है कि क्या वह प्रसिद्ध मसीह दज्जाल है या कोई और, और इसमें कोई संदेह नहीं है कि वह झूठे दज्जालों में से एक है। समाप्त। इब्न सय्याद की हदीस को अहमद (6363), अल-बुखारी (1355), और मुस्लिम (2931) ने इब्न उमर (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) की

हदीस से उद्धृत किया है। (4) तफ़सीर मुजाहिद 2/566, और अल-मावर्दी ने "अन-नुकत वल-'उयून" 5/161 में इसका उल्लेख किया है। (5) अन-नुकत वल-'उयून 5/162.

سورہ غافر: آیات 56 - 59 373

...اور مدینہ(1)۔ ہم نے کتاب "التذکرہ"(2) میں اس کی خبر پوری طرح بیان کر دی ہے اور وہ ایک یہودی ہے، اس کا نام صاف ہے، اور اس کی کنیت ابو یوسف(3) ہے۔ کہا گیا ہے: [اس سے مراد] ہر وہ شخص ہے جس نے نبی ﷺ کے ساتھ کفر کیا۔ اور یہ قول بہتر ہے؛ کیونکہ یہ عام ہے۔ مجاہد نے کہا: اس کا مطلب ہے: ان کے سینوں میں ایسی بڑائی ہے جس تک وہ نہیں پہنچ سکتے، اور مطلب ایک ہی ہے(4)۔ کہا گیا: 'کبر' سے مراد بڑا معاملہ ہے۔ یعنی: وہ نبوت یا کوئی بڑا معاملہ چاہتے ہیں جس کے ذریعے وہ آپ تک پہنچ سکیں، جیسے قتل وغیرہ، لیکن وہ اس تک نہیں پہنچ پائیں گے۔ یا وہ آپ کے دین کے مکمل ہونے سے پہلے آپ کی وفات کی تمنا کرتے ہیں، اور وہ اسے نہیں پا سکیں گے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {پس اللہ کی پناہ مانگو} کہا گیا: دجال کے فتنے سے، ان لوگوں کے قول کے مطابق جنہوں نے کہا کہ یہ آیت یہودیوں کے بارے میں نازل ہوئی۔ اور دوسرے قول کے مطابق، کافروں کے شر سے۔ کہا گیا: اس جیسی چیز سے جس کے ساتھ انہیں کفر اور تکبر کے ذریعے آزمایا گیا۔ {بے شک وہ خوب سننے والا، خوب دیکھنے والا ہے} "وہ" (ھو) ضمیر فصل ہو سکتا ہے، یا یہ مبتدا ہو سکتا ہے، اور اس کے بعد والا حصہ اس کی خبر ہے، اور پورا جملہ 'انّ' کی خبر ہے جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {یقیناً آسمانوں اور زمین کی تخلیق انسانوں کی تخلیق سے کہیں بڑی ہے} مبتدا اور اس کی خبر۔ ابو العالیہ نے کہا: یعنی: دجال کی تخلیق سے بڑی جب یہودیوں نے اسے بڑی اہمیت دی۔ یحییٰ بن سلام نے کہا: یہ منکرین بعث (دوبارہ جی اٹھنے کا انکار کرنے والوں) کے خلاف ایک دلیل ہے؛ یعنی: وہ دونوں (آسمان و زمین) لوگوں کو دوبارہ پیدا کرنے سے کہیں بڑے ہیں، تو انہوں نے مجھے اس سے عاجز کیوں سمجھا(5)؟! {لیکن اکثر لوگ نہیں جانتے} اس بات کو۔ اللہ تعالیٰ کا

فرمان ہے: {اور اندھا اور دیکھنے والا برابر نہیں ہوتے} یعنی: مومن اور کافر، اور گمراہ اور ہدایت یافتہ۔ {اور وہ لوگ جو ایمان لائے اور انہوں نے نیک اعمال کیے} یعنی: اور نیک اعمال کرنے والا برابر نہیں ہوتا...

(1) 5/136 اور اس کے بعد۔ (2) صفحہ 658 اور اس کے بعد۔ (3) صاف ابن صیاد کا نام ہے۔ امام نووی نے صحیح مسلم 18/46 کی اپنی شرح میں کہا ہے: علماء نے کہا: اس کا قصہ مشکل ہے، اور اس کا معاملہ مشتبہ ہے کہ آیا وہ مشہور مسیح دجال ہے یا کوئی اور، اور اس میں کوئی شک نہیں کہ وہ کذابوں (دجالوں) میں سے ایک دجال ہے۔ اھـ اور ابن صیاد کی حدیث احمد (6363)، بخاری (1355) اور مسلم (2931) نے حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہما کی حدیث سے روایت کی ہے۔ (4) تفسیر مجاہد 2/566، اور الماوردی نے اسے "النکت والعیون" 5/161 میں ذکر کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/162.

٣٧٤ Surah Ghafir: Verses 58 - 65

﴿وَلَا الْمُسِيءُ﴾ (nor the evildoer) who does bad deeds. ﴿قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ﴾ (Little is it that you remember) the common reading is with a 'ya' (yatadhakkaruna) as a report, and Abu 'Ubayd and Abu Hatim chose it because of the reports before and after it. The Kufans read it with a 'ta' (tatadhakkaruna) as an address (1).

His words (Most High): ﴿إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ﴾ (Indeed, the Hour is coming) this 'lam' is for emphasis and it entered into the predicate of 'inna'. Its rule is to be at the beginning of the speech because it emphasizes the sentence, but it is 'slid' (zuhliqat) from its position; as Sibawayh said. You say: "Indeed, 'Amr is surely going out"; it was delayed from its position so as not to combine it with 'inna', because they convey the same meaning. Likewise, 'inna' and 'anna' are not combined according to the Basrans. Hisham permitted: "Indeed, that Zayd is going is true"; but if you remove "true" (haqqun), it is not permissible according to any grammarian I know; said Al-Nahhas (2).

﴿لَا رَيْبَ فِيهَا﴾ (there is no doubt about it) no uncertainty and no dispute. ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ (But most of the people do not believe) i.e., they do not believe in it, and there the difference between the obedient and the disobedient becomes clear.

His words (Most High): ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ٦٠ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ٦١ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ ٦٢ كَذَلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ ٦٣ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ٦٤ هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ٦٥﴾ (And your Lord says, 'Call upon Me; I will respond to you.' Indeed, those who disdain My worship will enter Hell [rendered] contemptible. It is Allah who made for you the night that you may rest therein and the day giving sight. Indeed, Allah is full of bounty to the people, but most of the people are not grateful. That is Allah, your Lord, Creator of all things; there is no deity except Him, so how are you deluded? Thus were those deluded who were rejecting the signs of Allah. It is Allah who made for you the earth a place of settlement and the sky a ceiling and formed you and perfected your forms and provided you with good things. That is Allah, your Lord; then blessed is Allah, Lord of the worlds. He is the Ever-Living; there is no deity except Him, so call upon Him, [being] sincere to Him in religion. [All] praise is [due] to Allah, Lord of the worlds.)

His words (Most High): ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ (And your Lord says, 'Call upon Me; I will respond to you') the verse; Nu'man bin Bashir narrated...

---

(1) Al-Sab'ah p. 572, and Al-Taysir p. 192. (2) In I'rab al-Quran 4/39-40.

३७४ सूरा गाफिर: आयत ५८ - ६५

﴿وَلَا الْمُسِيءُ﴾ (और न ही बुराई करने वाला) जो बुरे कर्म करता है। ﴿قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ﴾ (तुम बहुत कम नसीहत हासिल करते हो) आम पाठ 'या' के साथ (यताज़क्करून) एक समाचार के रूप में है, और अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे इसके पहले और बाद की खबरों के कारण चुना। कूफ़ा के पाठकों ने इसे संबोधन के रूप में 'ता' (ताताज़क्करून) के साथ पढ़ा है (१)।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ﴾ (निश्चय ही कयामत की घड़ी आने वाली है) यह 'लाम' ताकीद (ज़ोर देने) के लिए है जो 'इन्ना' की खबर में आया है। इसका नियम यह है कि यह कलाम (भाषण) की शुरुआत में हो क्योंकि यह वाक्य पर ज़ोर देता है, लेकिन इसे इसके स्थान से 'खिसका' (ज़ुह्लिकत) दिया गया है; जैसा कि सिबावैह ने कहा है। आप कहते हैं: "निश्चय ही अम्र बाहर जाने वाला है"; इसे इसके स्थान से इसलिए हटाया गया ताकि इसे 'इन्ना' के साथ न जोड़ा जाए, क्योंकि वे दोनों एक ही अर्थ देते हैं। इसी तरह, बसरा के व्याकरणविदों के अनुसार 'इन्ना' और 'अन्ना' को एक साथ नहीं जोड़ा जाता है। हिशाम ने अनुमति दी: "निश्चय ही यह कि ज़ैद जा रहा है, सत्य है"; लेकिन यदि आप "सत्य" (हक्कुन) को हटा देते हैं, तो यह किसी भी व्याकरणविद के अनुसार अनुमत नहीं है जिसे मैं जानता हूँ; अल-नहहास ने यह कहा है (२)।

﴿لَا رَيْبَ فِيهَا﴾ (इसमें कोई संदेह नहीं है) कोई शक और कोई विवाद नहीं। ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ (लेकिन अधिकांश लोग विश्वास नहीं करते) अर्थात, वे इस पर विश्वास नहीं करते हैं, और वहां आज्ञाकारी और अवज्ञाकारी के बीच का अंतर स्पष्ट हो जाता है।

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ٦٠ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ٦١ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ ٦٢ كَذَلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ ٦٣ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ٦٤ هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ٦٥﴾ (और तुम्हारे रब ने कहा, 'मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा।' जो लोग मेरी इबादत (उपासना) के प्रति अहंकार करते हैं, वे ज़लील होकर जहन्नम (नरक) में प्रवेश करेंगे। अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए रात बनाई ताकि तुम उसमें विश्राम करो और दिन को प्रकाशमय बनाया।

निस्संदेह अल्लाह लोगों पर बड़ा अनुग्रह करने वाला है, लेकिन अधिकांश लोग कृतज्ञ नहीं होते। वह अल्लाह तुम्हारा रब है, हर चीज़ का पैदा करने वाला, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, तो तुम कहाँ भटके फिरते हो? इसी तरह वे लोग भटकते रहे जो अल्लाह की आयतों का इनकार करते थे। अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए धरती को ठहरने की जगह और आकाश को छत बनाया और तुम्हारा रूप बनाया तो बहुत अच्छे रूप बनाए और तुम्हें अच्छी चीज़ों से रिज़्क़ (रोज़ी) दिया। वही अल्लाह तुम्हारा रब है, तो बहुत बरकत वाला है अल्लाह, सारे संसार का पालनहार। वही जीवित है, उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, तो तुम उसे ही पुकारो, उसी के लिए धर्म को शुद्ध करते हुए। सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का पालनहार है।)

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ (और तुम्हारे रब ने कहा, 'मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा') आयत; नुमान बिन बशीर ने रिवायत की...

---

(१) अस-सबअह पृ. ५७२, और अत-तयसीर पृ. १९२। (२) इराब अल-क़ुरान ४/ ३९-४० में।

۳۷۴ سورہ غافر: آیات ۵۸ - ۶۵

﴿وَلَا الْمُسِيءُ﴾ (اور نہ ہی برائی کرنے والا) جو برے کام کرتا ہے۔ ﴿قَلِيلًا مَا تَتَذَكَّرُونَ﴾ (تم بہت کم نصیحت پکڑتے ہو) عام قراءت 'یا' کے ساتھ (یتذکرون) بحیثیت خبر ہے، اور ابو عبید اور ابو حاتم نے اس کے ماقبل اور مابعد کی خبر کی وجہ سے اسے پسند کیا ہے۔ اور کوفیوں نے اسے 'تا' کے ساتھ (تتذکرون) خطاب کے طور پر پڑھا ہے (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ السَّاعَةَ لَآتِيَةٌ﴾ (بے شک قیامت کی گھڑی آنے والی ہے) یہ 'لامِ تاکید' ہے جو 'انّ' کی خبر میں داخل ہوا ہے۔ اس کا قاعدہ یہ ہے کہ یہ کلام کے شروع میں ہو کیونکہ یہ جملے کی تاکید کرتا ہے، لیکن اسے اس کے مقام سے 'زحلقہ' (سرکایا) گیا ہے؛ جیسا کہ سیبویہ نے کہا۔ آپ کہتے ہیں: "بے شک عمرو نکلنے والا ہے"؛ اسے اس کے مقام سے اس لیے ہٹایا گیا تاکہ اسے 'انّ' کے ساتھ جمع نہ کیا جائے، کیونکہ وہ دونوں ایک ہی معنی ادا کرتے ہیں۔ اسی طرح بصریوں کے نزدیک 'انّ' اور 'انَّ' کو جمع نہیں کیا جاتا۔ ہشام نے اجازت دی: "بے شک یہ کہ زید جانے والا ہے، حق ہے"؛ پس اگر آپ نے "حق" (حقاً) کو حذف کر دیا تو یہ میرے علم کے مطابق کسی بھی نحوی کے نزدیک جائز نہیں؛ یہ النحاس نے کہا ہے (۲)۔

﴿لَا رَيْبَ فِيهَا﴾ (اس میں کوئی شک نہیں) کوئی شبہ اور کوئی جھگڑا نہیں۔ ﴿وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ﴾ (لیکن اکثر لوگ ایمان نہیں لاتے) یعنی، وہ اس کی تصدیق نہیں کرتے، اور وہاں فرمانبردار اور نافرمان کے درمیان فرق واضح ہو جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ ٦٠ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ ٦١ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ ٦٢ كَذَلِكَ يُؤْفَكُ الَّذِينَ

كَانُوا بِآيَاتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ ٦٣ اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا وَالسَّمَاءَ بِنَاءً وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ وَرَزَقَكُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ فَتَبَارَكَ اللَّهُ رَبُّ الْعَالَمِينَ ٦٤ هُوَ الْحَيُّ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَادْعُوهُ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ ٦٥﴾ (اور تمہارے رب نے فرمایا، 'مجھے پکارو، میں تمہاری دعا قبول کروں گا۔' بے شک جو لوگ میری عبادت سے تکبر کرتے ہیں، وہ عنقریب ذلیل ہو کر جہنم میں داخل ہوں گے۔ اللہ وہ ہے جس نے تمہارے لیے رات بنائی تاکہ تم اس میں سکون حاصل کرو اور دن کو روشن بنایا| بے شک اللہ لوگوں پر بڑا فضل کرنے والا ہے، لیکن اکثر لوگ شکر نہیں کرتے۔ وہی اللہ تمہارا رب ہے، ہر چیز کا پیدا کرنے والا، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، تو تم کہاں بہکے جاتے ہو؟ اسی طرح وہ لوگ بہکائے جاتے تھے جو اللہ کی آیتوں کا انکار کرتے تھے۔ اللہ وہ ہے جس نے تمہارے لیے زمین کو جائے قرار اور آسمان کو چھت بنایا اور تمہاری صورتیں بنائیں تو بہت اچھی صورتیں بنائیں اور تمہیں پاکیزہ چیزوں سے رزق دیا، وہی اللہ تمہارا رب ہے، پس اللہ بڑی برکت والا ہے جو تمام جہانوں کا رب ہے۔ وہی زندہ ہے، اس کے سوا کوئی معبود نہیں، پس تم اسی کو پکارو، دین کو اسی کے لیے خالص کرتے ہوئے، تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا پالنے والا ہے)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ (اور تمہارے رب نے فرمایا، 'مجھے پکارو، میں تمہاری دعا قبول کروں گا') آیت؛ نعمان بن بشیر نے روایت کیا...

---

(١) السبعۃ ص ٥٧٢، اور التیسیر ص ١٩٢۔ (٢) فی اعراب القرآن ٤/ ٣٩-٤٠۔

He said: I heard the Prophet ﷺ saying: "Supplication is worship." Then he recited: {And your Lord says: Call upon Me, I will respond to you. Indeed, those who disdain My worship will enter Hell [rendered] contemptible.} Abu 'Isa said: This is a good authentic hadith (1). This indicates that supplication is indeed worship. And this is what most commentators have said; the meaning is: Unify Me and worship Me, I will accept your worship and forgive you. And it is said: It is remembrance, supplication, and asking. Anas said: The Prophet ﷺ said: "Let one of you ask his Lord for all his needs, even for the strap of his sandal if it breaks" (2). And it is said: Supplication is the abandonment of sins (3). Qatadah narrated that Ka'b al-Ahbar said: This nation has been given three things that were not given to any nation before them except to a prophet: When a prophet was sent, it was said to him: You are a witness over your nation, and Allah Almighty said to this nation: {That you may be witnesses over the people} [Al-Baqarah: 143]. And it used to be said to the prophet: There is no hardship for you in religion, and He said to this nation: {And has not placed upon you in the religion any difficulty} [Al-Hajj: 78]. And it used to be said to the prophet: Call upon Me, I will respond to you, and He said to this nation: {Call upon Me, I will respond to you} (4).

I said: The like of this is not said based on opinion. It has been narrated as a marfu' hadith (attributed to the Prophet); narrated by Layth, from Shahr ibn Hawshab, from 'Ubadah ibn al-Samit, who said: I heard the Messenger of Allah ﷺ saying: "My nation has been given three things that were only given to the prophets: When Allah Almighty sent a prophet, He said: Call upon Me, I will respond to you, and He said to this nation: {Call upon Me, I will respond to you}. And when Allah sent a prophet, He said: He has not placed upon you any hardship in religion, and He said to this nation: {And has not placed upon you in the religion any difficulty} [Al-Hajj: 78]. And when Allah sent a prophet, He made him a witness over his people, and He made this nation witnesses..."

(1) Sunan al-Tirmidhi (3372), and narrated by Ahmad (18352), and previously 3/178. (2) Narrated by al-Tirmidhi as in Tuhfat al-Ashraf 1/107, and Ibn Hibban (866). In its chain is Qatan ibn Nusayr, al-Dhahabi said in al-Mizan 3/391: Abu Hatim used to speak against him, and Ibn 'Adi said: He used to steal hadith... Narrated by al-Qawariri from Ja'far, who sent it as mursal, so it was said to al-Qawariri: Our Sheikh connects it. Al-Qawariri said: False. Meaning its connection. End. (3) Mentioned by al-

Zamakhshari in al-Kashshaf 3/433 on the authority of al-Thawri. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/162-163.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 60 - 65 375

उन्होंने कहा: मैंने नबी ﷺ को कहते हुए सुना: "दुआ ही इबादत है।" फिर उन्होंने पढ़ा: {और तुम्हारे रब ने फ़रमाया: मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा। बेशक जो लोग मेरी इबादत से तक़ब्बुर (अहंकार) करते हैं, वे ज़लील होकर जहन्नम में दाख़िल होंगे।} अबू ईसा ने कहा: यह हदीस हसन सहीह है (1)। इससे पता चलता है कि दुआ ही इबादत है। और अधिकांश मुफ़स्सिरों (व्याख्याकारों) ने यही कहा है; जिसका अर्थ है: मुझे एक मानो और मेरी इबादत करो, मैं तुम्हारी इबादत क़बूल करूँगा और तुम्हें माफ़ कर दूँगा। और कहा गया है: यह ज़िक्र, दुआ और सवाल है। अनस ने कहा: नबी ﷺ ने फ़रमाया: "तुममें से हर एक को अपने रब से अपनी ज़रूरत की हर चीज़ माँगनी चाहिए, यहाँ तक कि अगर उसके जूते का तस्मा टूट जाए तो वह भी माँगे" (2)। और कहा जाता है: दुआ गुनाहों को छोड़ना है (3)। क़तादाह ने ज़िक्र किया कि काब अल-अहबार ने कहा: इस उम्मत को तीन चीज़ें दी गई हैं जो उनसे पहले किसी भी उम्मत को नहीं दी गईं, सिवाय नबी के: जब किसी नबी को भेजा जाता था तो उससे कहा जाता था: तुम अपनी उम्मत पर गवाह हो, और अल्लाह तआला ने इस उम्मत से फ़रमाया: {ताकि तुम लोगों पर गवाह बनो} [अल-बक़रह: 143]। और नबी से कहा जाता था: दीन में तुम पर कोई तंगी नहीं है, और इस उम्मत से फ़रमाया: {और उसने दीन में तुम पर कोई तंगी नहीं रखी} [अल-हज्ज: 78]। और नबी से कहा जाता था: मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा, और इस उम्मत से फ़रमाया: {मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा} (4)।

मैंने कहा: इस तरह की बात राय (अपनी मर्ज़ी) से नहीं कही जाती। और यह मरफ़ू (नबी की तरफ़ मनसूब) तौर पर आई है; इसे लैथ ने शहर इब्न हवशब के ज़रिए उबादाह बिन सामित से रिवायत किया है, उन्होंने कहा: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को फ़रमाते हुए सुना: "मेरी उम्मत को तीन चीज़ें दी गई हैं जो सिर्फ़ अंबिया (नबियों) को दी गई थीं: जब अल्लाह तआला किसी नबी को भेजता था तो फ़रमाता था: मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा, और इस उम्मत से फ़रमाया: {मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा}। और जब अल्लाह किसी नबी को भेजता था तो फ़रमाता था: उसने तुम पर दीन में कोई तंगी नहीं रखी, और इस उम्मत से फ़रमाया: {और उसने दीन में तुम पर कोई तंगी नहीं रखी} [अल-हज्ज: 78]। और जब अल्लाह किसी नबी को भेजता था तो उसे उसकी क़ौम पर गवाह बनाता था, और इस उम्मत को गवाह बनाया..."

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3372), और इसे अहमद (18352) ने भी रिवायत किया है, और पहले 3/178। (2) इसे अल-तिर्मिज़ी ने तुहफ़त अल-अशरफ़ 1/107 में और इब्न हिब्बान (866) ने रिवायत

किया है। इसकी इसनाद में क़तन बिन नुसैर हैं, अल-ज़हबी ने अल-मीज़ान 3/391 में कहा: अबू हातिम उनके ख़िलाफ़ थे, और इब्न अदी ने कहा: वह हदीस चोरी करते थे... इसे अल-क़वारीरी ने जाफ़र से रिवायत किया और उसे मुरसल भेजा, तो अल-क़वारीरी से कहा गया: हमारे शेख़ इसे मौसूल (जुड़ा हुआ) कहते हैं। तो अल-क़वारीरी ने कहा: बातिल (झूठ)। यानी उसका जुड़ा होना। अंत। (3) अल-ज़मख़शरी ने अल-कश्शाफ़ 3/433 में अल-थौरी के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/162-163।

سورہ غافر: آیات ٦٠ - ٦٥ ٣٧٥

انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «دعا ہی عبادت ہے» پھر آپ نے تلاوت فرمائی: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ إِنَّ الَّذِينَ يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِي سَيَدْخُلُونَ جَهَنَّمَ دَاخِرِينَ﴾ (اور تمہارے رب نے فرمایا: مجھ سے دعا کرو، میں تمہاری دعا قبول کروں گا، بے شک جو لوگ میری عبادت سے تکبر کرتے ہیں وہ عنقریب ذلیل ہو کر جہنم میں داخل ہوں گے)۔ ابو عیسیٰ نے کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (١)۔ پس اس نے اس بات پر دلالت کی کہ دعا ہی عبادت ہے۔ اور اکثر مفسرین نے یہی کہا ہے؛ اور اس کا معنی یہ ہے کہ: میری توحید بیان کرو اور میری عبادت کرو، میں تمہاری عبادت قبول کروں گا اور تمہیں بخش دوں گا۔ اور کہا گیا: اس سے مراد ذکر، دعا اور سوال ہے۔ حضرت انس رضی اللہ عنہ نے کہا: نبی ﷺ نے فرمایا: «تم میں سے ہر ایک کو چاہیے کہ اپنی تمام حاجتیں اپنے رب ہی سے مانگے، یہاں تک کہ اگر اس کے جوتے کا تسمہ ٹوٹ جائے تو وہ بھی اسی سے مانگے» (٢)۔ اور کہا جاتا ہے: دعا گناہوں کو چھوڑنا ہے (٣)۔ قتادہ نے روایت کیا کہ کعب الاحبار نے کہا: اس امت کو تین چیزیں ایسی دی گئی ہیں جو ان سے پہلے کسی امت کو نہیں دی گئیں سوائے نبی کے: جب کوئی نبی بھیجا جاتا تو اس سے کہا جاتا: تم اپنی امت پر گواہ ہو، اور اللہ تعالیٰ نے اس امت کے بارے میں فرمایا: ﴿لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ﴾ [البقرة: ١٤٣] (تاکہ تم لوگوں پر گواہ بنو)۔ اور نبی سے کہا جاتا تھا: تم پر دین میں کوئی تنگی نہیں ہے، اور اس امت کے لیے فرمایا: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج: ٧٨] (اور اس نے تم پر دین میں کوئی تنگی نہیں رکھی)۔ اور نبی سے کہا جاتا تھا: مجھ سے دعا کرو میں تمہاری دعا قبول کروں گا، اور اس امت کے لیے فرمایا: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ (مجھ سے دعا کرو میں تمہاری دعا قبول کروں گا) (٤)۔

میں نے کہا: اس طرح کی بات اپنی رائے سے نہیں کہی جاتی۔ اور یہ مرفوعاً مروی ہے؛ اسے لیث نے شہر بن حوشب سے، انہوں نے عبادہ بن صامت سے روایت کیا، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے ہوئے سنا: «میری امت کو تین چیزیں ایسی دی گئی ہیں جو صرف انبیاء کو دی جاتی تھیں: جب اللہ تعالیٰ کسی نبی کو مبعوث فرماتا تو کہتا: مجھ سے دعا کرو میں تمہاری دعا قبول کروں گا، اور اس امت کے لیے فرمایا: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾۔ اور جب اللہ کسی نبی کو مبعوث فرماتا تو کہتا: میں نے تم پر دین میں کوئی تنگی نہیں رکھی، اور اس امت کے لیے فرمایا: ﴿وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ﴾ [الحج: ۷۸]۔ اور جب اللہ کسی نبی کو مبعوث فرماتا تو اسے اس کی قوم پر گواہ بناتا، اور اس امت کو گواہ بنایا...»

(۱) سنن ترمذی (۳۳۷۲)، اور اسے احمد (۱۸۳۵۲) نے روایت کیا ہے، اور گزشتہ ۱۷۸/۳۔ (۲) اسے ترمذی نے روایت کیا ہے جیسا کہ تحفۃ الاشراف ۱۰۷/۱ میں ہے، اور ابن حبان (۸۶۶)۔ اور اس کی سند میں قطن بن نسیر ہے، ذہبی نے المیزان ۳۹۱/۳ میں کہا: ابو حاتم اس پر جرح کرتے تھے، اور ابن عدی نے کہا: وہ حدیث چوری کرتا تھا... اسے قواریری نے جعفر سے روایت کیا اور اسے مرسل بھیجا، تو قواریری سے کہا گیا: ہمارے شیخ اسے موصول بیان کرتے ہیں۔ قواریری نے کہا: باطل ہے۔ یعنی اس کا موصول ہونا۔ اھ (۳) زمخشری نے الکشاف ۴۳۳/۳ میں ثوری کے حوالے سے اس کا ذکر کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۱۶۲/۵-۱۶۳۔

...upon people.' Al-Tirmidhi al-Hakim mentioned it in 'Nawadir al-Usul' (1).

Khalid al-Raba'i used to say: I wonder (2) at this Ummah! It was said to them: 'Call upon Me; I will respond to you' [Ghafir: 60]. He commanded them to supplicate and promised them a response, and there is no condition between them. Someone said to him: Like what? He said: Like the saying of the Almighty: 'And give good tidings to those who believe and do righteous deeds' [Al-Baqarah: 25] - here is a condition. And His saying: 'And give good tidings to those who believe that they will have a [footing] of sincerity' [Yunus: 2] - there is no condition of action here. And like His saying: 'So invoke Allah, [being] sincere to Him in religion' [Ghafir: 14] - here is a condition. And the Almighty's saying: 'Call upon Me; I will respond to you' - there is no condition in it. The Ummah used to resort to their prophets in their needs until they asked the prophets for that (3).

It has been said: This is from the category of the absolute and the restricted as explained previously in 'Al-Baqarah' (4). Meaning: 'I will respond to you' if I wish; like His saying: 'Then He will remove that for which you invoked Him, if He wills' [Al-An'am: 41]. The response might be in something other than exactly what was requested, according to the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri as explained previously in 'Al-Baqarah', so reflect on it there (5).

Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, and Ruways from Ya'qub, and Abbas (6) from Abu Amr, and Abu Bakr and Al-Mufaddal from Asim read: 'sayudkhaluna' (will be entered) with a damma on the 'ya' and a fatha on the 'kha', in the passive voice (7). The rest read: 'yadkhuluna' (they will enter) with a fatha on the 'ya' and a damma on the 'kha'. And the meaning of 'dakhirina' is humble/abased.

(1) p. 391, and Layth ibn Abi Sulaym and Shahr ibn Hawshab are both weak narrators as in Taqrib al-Tahdhib, and the Hadith was mentioned previously 2 / 436. (2) In (M): strange. (3) Nawadir al-Usul p. 391, and previously 3/ 178-179. (4) 3/ 179. (5) 3/ 180, and see the text of the Hadith and its documentation there. (6) In (M): Ayyash, which is an error, and Abbas: is Ibn al-Fadl ibn Amr al-Waqifi al-Ansari, judge of Mosul, one of the greatest companions of Abu Amr in recitation. Ghayat al-Nihayah 2/ 353. (7) Abu Ja'far from the ten also read it this way as in Al-Nashr 2/ 252, and see Al-Sab'ah p. 572, and Al-Taysir p. 192.

376 सूरा ग़ाफ़िर: आयत 60 - 65

...लोगों पर।' अल-तिरमिज़ी अल-हकीम ने इसे 'नवादिद अल-उसूल' (1) में उल्लेख किया है।

ख़ालिद अल-रबई कहा करते थे: मुझे इस उम्मत पर आश्चर्य (2) होता है! उनसे कहा गया: 'तुम मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा' [ग़ाफ़िर: 60]। उन्होंने उन्हें दुआ करने का आदेश दिया और उन्हें जवाब देने का वादा किया, और उनके बीच कोई शर्त नहीं है। किसी ने उनसे कहा: जैसे क्या? उन्होंने कहा: जैसे सर्वशक्तिमान का कहना है: 'और उन लोगों को खुशखबरी दे दो जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे काम किए' [अल-बक़रह: 25] - यहाँ एक शर्त है। और उनका कहना: 'और उन लोगों को खुशखबरी दे दो जो ईमान लाए कि उनके लिए सच्चाई का दर्जा है' [यूनुस: 2] - इसमें कर्म की कोई शर्त नहीं है। और उनके वचन के समान: 'तो अल्लाह को पुकारो, उसके लिए दीन (धर्म) को शुद्ध करते हुए' [ग़ाफ़िर: 14] - यहाँ एक शर्त है। और सर्वशक्तिमान का वचन: 'तुम मुझे पुकारो, मैं तुम्हारी पुकार सुनूँगा' - इसमें कोई शर्त नहीं है। उम्मत अपनी ज़रूरतों में अपने नबियों के पास जाती थी जब तक कि वे नबियों से इसके लिए नहीं कहते थे (3)।

कहा गया है: यह निरपेक्ष (मुतलक़) और प्रतिबंधित (मुक़य्यद) के अध्याय से है जैसा कि 'अल-बक़रह' (4) में स्पष्ट किया गया है। यानी: 'मैं तुम्हें जवाब दूँगा' अगर चाहूँ; जैसा कि उनका कहना है: 'तो वह उसे दूर कर देगा जिसके लिए तुम उसे पुकारते हो, अगर वह चाहेगा' [अल-अनअम: 41]। जवाब माँगी गई चीज़ के अलावा किसी और चीज़ में भी हो सकता है, अबू सईद अल-ख़ुदरी की हदीस के अनुसार जैसा कि 'अल-बक़रह' में पहले स्पष्ट किया गया है, तो वहाँ इस पर विचार करें (5)।

इब्न कसीर, इब्न मुहयसिन, और याकूब से रुवैस, और अबू अम्र से अब्बास (6), और आसिम से अबू बक्र और अल-मुफद्दल ने पढ़ा है: 'सयुदखलून' (वे दाखिल किए जाएंगे) 'या' पर ज़म्मा और 'खा' पर फतहा के साथ, कर्मवाच्य (passive) में (7)। बाकी लोगों ने पढ़ा: 'यदखुलून' (वे दाखिल होंगे) 'या' पर फतहा और 'खा' पर ज़म्मा के साथ। और 'दाखिरीन' का अर्थ है अपमानित/विनम्र।

(1) पृ. 391, और लैथ बिन अबी सुलेम और शहर बिन हौशब दोनों कमज़ोर हैं जैसा कि तक़रीब अल-तहज़ीब में है, और हदीस पहले 2 / 436 में आ चुकी है। (2) (M) में: अजीब। (3) नवादिद अल-उसूल पृ. 391, और पहले 3/ 178-179। (4) 3/ 179। (5) 3/ 180, और हदीस का पाठ और उसका संदर्भ वहाँ देखें। (6) (M) में: अय्याश, जो एक त्रुटि है, और अब्बास: इब्न अल-फ़ज़ल बिन अम्र अल-वक़ीफ़ी अल-अंसारी हैं, मोसुल के न्यायाधीश, क़िरात में अबू अम्र के महान साथियों में से एक।

ग़ायत अल-निहाया 2/ 353। (7) दस में से अबू जाफ़र ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है जैसा कि अल-नश्र 2/ 252 में है, और देखें अल-सबा पृ. 572, और अल-तयसीर पृ. 192।

...لوگوں پر۔' اسے الترمذی الحکیم نے 'نوادر الاصول' (١) میں ذکر کیا ہے۔

خالد الربعی فرمایا کرتے تھے: مجھے اس امت پر تعجب (٢) ہے! ان سے کہا گیا: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ [غافر: ٦٠] اللہ نے انہیں دعا کا حکم دیا اور قبولیت کا وعدہ کیا، اور ان دونوں کے درمیان کوئی شرط نہیں رکھی۔ کسی نے ان سے پوچھا: مثلاً کیا؟ انہوں نے کہا: جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ﴾ [البقرة : ٢٥] - یہاں ایک شرط (نیک اعمال) ہے۔ اور اس کا فرمان: ﴿وَبَشِّرِ الَّذِينَ آمَنُوا أَنَّ لَهُمْ قَدَمَ صِدْقٍ﴾ [یونس : ٢] - اس میں عمل کی شرط نہیں ہے۔ اور اس کے فرمان کی طرح: ﴿فَادْعُوا اللَّهَ مُخْلِصِينَ لَهُ الدِّينَ﴾ [غافر : ١٤] - یہاں ایک شرط ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ﴾ - اس میں کوئی شرط نہیں ہے۔ امت اپنی ضروریات میں اپنے انبیاء کی طرف رجوع کرتی تھی یہاں تک کہ وہ انبیاء سے اس کا سوال کرتے (٣)۔

اور کہا گیا ہے: یہ مطلق اور مقید کے باب سے ہے جیسا کہ 'البقرہ' (٤) میں اس کا بیان گزر چکا ہے۔ یعنی: 'میں تمہیں جواب دوں گا' اگر چاہوں؛ جیسا کہ اس کا فرمان ہے: ﴿فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَاءَ﴾ [الانعام: ٤١]۔ اور ہو سکتا ہے کہ دعا کی قبولیت عین مطلوبہ چیز کے علاوہ کسی اور صورت میں ہو، جیسا کہ حضرت ابو سعید الخدری کی حدیث میں ہے اور اس کا بیان 'البقرہ' میں گزر چکا ہے، وہاں اس پر غور کریں (٥)۔

اور ابن کثیر، ابن محیصن، اور یعقوب سے رویس، اور ابوعمرو سے عباس (٦)، اور عاصم سے ابوبکر اور المفضّل نے پڑھا ہے: 'سَيُدْخَلون' یاء پر ضمہ اور خاء پر فتحہ کے ساتھ صیغہ مجہول میں (٧)۔ باقی قرآء نے پڑھا: ﴿يَدْخُلُونَ﴾ یاء پر فتحہ اور خاء پر ضمہ کے ساتھ۔ اور ﴿دَاخِرِينَ﴾ کا معنی ہے ذلیل و خوار ہو کر۔

(١) ص ٣٩١، اور لیث بن ابی سلیم اور شہر بن حوشب دونوں ضعیف ہیں جیسا کہ تقریب التہذیب میں ہے، اور حدیث پہلے گزر چکی ہے ٢ / ٤٣٦۔ (٢) (م) میں ہے: عجیب۔ (٣) نوادر الاصول ص ٣٩١، اور ماقبل ٣/ ١٧٨-١٧٩۔ (٤) ٣/ ١٧٩۔ (٥) ٣/ ١٨٠، اور وہاں حدیث کا متن اور تخریج دیکھیں۔ (٦) (م) میں ہے: عیاش، اور یہ غلطی ہے، اور عباس: یہ ابن الفضل بن عمرو الواقفی الانصاری ہیں، قاضی موصل، قرأت میں ابوعمرو کے اکابر اصحاب میں سے۔ غایۃ النہایۃ ٢/ ٣٥٣۔ (٧) اور اسے عشرہ میں سے ابوجعفر نے بھی اسی طرح پڑھا ہے جیسا کہ النشر ٢/ ٢٥٢، اور دیکھئے السبعۃ ص ٥٧٢، اور التیسیر ص ١٩٢۔

abased, and it has been mentioned before(1).

His saying, the Almighty: {It is Allah who made for you the night that you may rest therein} (Quran 40:61). "Made" (ja'ala) here is in the meaning of "created" (khalaqa). The Arabs differentiate between "ja'ala" when it means "khalaqa" and "ja'ala" when it does not mean "khalaqa". If it means "khalaqa", it is only transitive to one object. If it does not mean "khalaqa", it is transitive to two objects, as in His saying: {Indeed, We have made it an Arabic Quran} Az-Zukhruf: 3. This meaning has already been discussed in more than one place(3).

{And the day giving light} (Quran 40:61). Meaning: illuminating, so that you may see your needs in it and seek your livelihood. {Indeed, Allah is full of bounty for the people, but most of the people are not grateful}. His bounty and favor upon them.

His saying, the Almighty: {That is Allah, your Lord, Creator of all things} (Quran 40:62). He explained the evidence of His oneness and power. {There is no deity except Him, so how are you deluded?} Meaning: how are you turned away and diverted from faith after its proofs have become clear to you like this? That is, just as you were diverted from the truth despite the evidence for it being established, so too {are deluded those who were rejecting the signs of Allah} (Quran 40:63).

His saying, the Almighty: {It is Allah who made for you the earth a place of settlement} (Quran 40:64). He added to the emphasis of definition and evidence; meaning: He made the earth a dwelling place for you in your life and after death. {And the sky a canopy} - mentioned before(4). {And He formed you and perfected your forms} (Quran 40:64). Meaning: He created you in the best form. Abu Razin and al-Ashhab al-Uqayli read it as: "siwarakum" with a kasra on the letter saad(5).

Al-Jawhari said(6): "al-siwar" - with a kasra on the saad - is a dialectal variation of "al-suwar", the plural of "surah" (form/image). And he recites...

---

(1) 12/334. (2) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/40. (3) 8/317. (4) 1/344-345. (5) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 132, and I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/40. (6) In al-Sihah (suwar).

अपमानित, और यह पहले उल्लेख किया गया है (१)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह वही है जिसने तुम्हारे लिए रात बनाई ताकि तुम उसमें आराम कर सको} (कुरान ४०:६१)। यहाँ 'बनाई' (जा'अला) का अर्थ 'पैदा किया' (खलका) है; और अरब 'जा'अला' के बीच अंतर करते हैं जब इसका अर्थ 'खलका' होता है और जब इसका अर्थ 'खलका' नहीं होता है। यदि इसका अर्थ 'खलका' है, तो यह केवल एक कर्म (ऑब्जेक्ट) की ओर बढ़ता है, और यदि इसका अर्थ 'खलका' नहीं है, तो यह दो कर्मों की ओर बढ़ता है; जैसे उनके इस कथन में: {बेशक, हमने इसे अरबी कुरान बनाया है} अज़-ज़ुखरुफ़: ३। यह अर्थ एक से अधिक स्थानों पर पहले भी आ चुका है(३)।

{और दिन को रौशन बनाया} (कुरान ४०:६१)। यानी: प्रकाशमान, ताकि आप इसमें अपनी ज़रूरतों को देख सकें और अपनी आजीविका की तलाश में जा सकें। {बेशक अल्लाह लोगों पर बड़ा अनुग्रह करने वाला है, लेकिन अधिकांश लोग आभारी नहीं होते}। उनका अनुग्रह और उन पर उपकार।

सर्वशक्तिमान का कथन: {वही अल्लाह तुम्हारा रब है, हर चीज़ का पैदा करने वाला} (कुरान ४०:६२)। उन्होंने अपनी एकता और शक्ति का प्रमाण स्पष्ट किया। {उसके सिवा कोई पूज्य नहीं, तो तुम कहाँ फिरे जा रहे हो?} यानी: तुम ईमान से कैसे फिर जाते हो और विमुख हो जाते हो जब उसके प्रमाण तुम्हारे सामने इस तरह स्पष्ट हो गए हैं? यानी: जैसे तुम्हें सत्य से फेर दिया गया जबकि उसके प्रमाण स्थापित थे, वैसे ही {उन लोगों को फेर दिया जाता है जो अल्लाह की आयतों का इनकार करते थे} (कुरान ४०:६३)।

सर्वशक्तिमान का कथन: {अल्लाह वही है जिसने तुम्हारे लिए पृथ्वी को ठहरने की जगह बनाया} (कुरान ४०:६४)। परिचय और प्रमाण की पुष्टि में वृद्धि की; यानी: उसने तुम्हारे लिए पृथ्वी को तुम्हारे जीवन में और मृत्यु के बाद तुम्हारे लिए एक स्थायी स्थान बनाया। {और आकाश को एक छत} - पहले उल्लेख किया गया(४)। {और तुम्हारा रूप बनाया और तुम्हारे रूपों को बहुत अच्छा बनाया} (कुरान ४०:६४)। यानी: उसने तुम्हें बेहतरीन रूप में पैदा किया। अबू रज़ीन और अल-अशहब अल-उकैली ने इसे पढ़ा: 'सिवरकुम' स्वाद (ص) के नीचे जेर (कसरा) के साथ(५)।

अल-जौहरी ने कहा(६): और 'सिवर' - स्वाद के नीचे जेर के साथ - 'सुवर' की एक बोली है, जो 'सूरत' (रूप/छवि) का बहुवचन है, और वह काव्य पढ़ते हैं...

(१) १२/३३४। (२) इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा ४/४०। (३) ८/३१७। (४) १/३४४-३४५। (५) अल-किराअत अल-शाद्दाह पृष्ठ १३२, और इराब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा ४/४०। (६) अल-सिहाह (सवर) में।

ذلیل، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ﴾ (سورہ غافر: ٦١)۔ یہاں 'جَعَلَ' (بنایا) 'خَلَقَ' (پیدا کیا) کے معنی میں ہے؛ اور عرب 'جَعَلَ' کے درمیان فرق کرتے ہیں جب یہ 'خَلَقَ' کے معنی میں ہو، اور جب یہ 'خَلَقَ' کے معنی میں نہ ہو۔ پس جب یہ 'خَلَقَ' کے معنی میں ہو تو اسے صرف ایک مفعول کی طرف متعدی کرتے ہیں، اور جب یہ 'خلق' کے معنی میں نہ ہو تو اسے دو مفعولوں کی طرف متعدی کرتے ہیں؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّا جَعَلْنَهُ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا﴾ الزخرف: ۳۔ اور یہ معنی ایک سے زیادہ جگہوں پر گزر چکا ہے(۳)۔

﴿وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا﴾ یعنی: روشن، تاکہ تم اس میں اپنی حاجتیں دیکھ سکو، اور اپنی معیشت کی تلاش میں تگ و دو کر سکو۔ ﴿إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ﴾ ان پر اس کا فضل اور احسان ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ذَلِكُمُ اللَّهُ رَبُّكُمْ خَلِقُ كُلِّ شَيْءٍ﴾ (سورہ غافر: ٦٢)۔ اپنی وحدانیت اور قدرت پر دلالت کو واضح کیا۔ ﴿لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ فَأَنَّى تُؤْفَكُونَ﴾ یعنی: تم ایمان سے کیسے پھر جاتے ہو اور ہٹ جاتے ہو جبکہ اس کے دلائل تم پر اس طرح واضح ہو چکے ہیں؟ یعنی: جس طرح تمہیں حق سے پھیر دیا گیا باوجود اس کے کہ اس پر دلیل قائم تھی، اسی طرح ﴿كَذَلِكَ يُؤْفَكُ﴾ حق سے پھیر دیے جاتے ہیں ﴿الَّذِينَ كَانُوا بِـَٔايَـٰتِ اللَّهِ يَجْحَدُونَ﴾ (سورہ غافر: ٦٣)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ قَرَارًا﴾ (سورہ غافر: ٦٤)۔ تعریف اور دلیل کی تاکید میں اضافہ کیا؛ یعنی: تمہارے لیے زمین کو تمہاری زندگی میں اور موت کے بعد تمہارے لیے

مستقر (ٹھہرنے کی جگہ) بنایا۔ ﴿وَالسَّمَاءَ بِنَاءً﴾ پہلے گزر چکا ہے(٤)۔ ﴿وَصَوَّرَكُمْ فَأَحْسَنَ صُوَرَكُمْ﴾ یعنی: تمہیں بہترین صورت میں پیدا کیا۔ اور ابو رزین اور الاشہب العقیلی نے 'صِوَرَكُمْ' پڑھا ہے، صاد کے نیچے کسرہ (زیر) کے ساتھ(٥)۔

جوہری نے کہا(٦): اور 'صِوَر' - صاد کے نیچے کسرہ کے ساتھ - 'صُوَر' کی ایک لغت ہے، جو 'صُورت' کی جمع ہے، اور وہ شعر پڑھتے ہیں...

---

(١) ١٢/٣٣٤۔ (٢) اعراب القرآن للنحاس ٤/٤٠۔ (٣) ٨/٣١٧۔ (٤) ١/٣٤٤-٣٤٥۔ (٥) القراءات الشاذة ص ١٣٢، اور اعراب القرآن للنحاس ٤/ ٤٠۔ (٦) الصحاح (صور) میں۔

378 Surah Ghafir: Verses 64 - 68

This verse, in this language, describes the young women: They resembled the wide-eyed cows of al-Khalsa, and they are more beautiful in form than their herds. (1) [And 'Seeran' is the plural of 'Suwar', which is a herd of cattle, and 'Suwar' is also a musk container.] (2) The poet combined them both by saying: When the herd appeared, I remembered Layla, and I remember her when the musk spreads its scent. (3) And 'Siyar' is a linguistic variation of it.

"And He provided you with good things. That is Allah, your Lord; so blessed is Allah, Lord of the worlds." Preceded. "He is the Ever-Living" meaning: The Eternal who does not die. "there is no deity except Him, so call upon Him, being sincere to Him in religion." Meaning: obedience and worship. "Praise be to Allah, Lord of the worlds." Al-Farra said: It is an informative statement, containing an implicit command, i.e., "Call upon Him and praise Him." All of this has already been covered extensively in "Al-Baqarah" and elsewhere (4). Ibn Abbas said: Whoever says "There is no god but Allah," let him say "Praise be to Allah, Lord of the worlds." (5)

Allah Almighty says: "Say, [O Muhammad], 'Indeed, I have been forbidden to worship those you invoke besides Allah once the clear proofs have come to me from my Lord, and I have been commanded to submit to the Lord of the worlds.' (66) It is He who created you from dust, then from a sperm-drop, then from a clinging clot; then He brings you out as a child; then [He develops you] that you may reach your maturity, then that you may become elders. And among you is he who is taken in death before [that], so that you may reach a specified term; and perhaps you will use reason. (67) He it is who gives life and causes death; and when He decrees a matter, He but says to it, 'Be,' and it is. (68)"

His saying: "Say, 'Indeed, I have been forbidden'" i.e.: Say, O Muhammad: Allah, who is the Ever-Living, the Sustainer, and there is no deity besides Him, has forbidden me "to worship" other than Him. "once the clear proofs have come to me from my Lord" i.e.: the evidences of His oneness. "and I have been commanded to submit" i.e., to humble myself and be submissive "to the Lord of the worlds." And they had invited him to the religion of his fathers.

(1) Said by Abu Tharwan as in Islah al-Mantiq p. 150. Al-Khalsa: water in the desert. Al-Lisan (khalas). (2) What is between brackets is from as-Sihah. (3) Said by Bashar ibn Burd, and it is in his Diwan 2/331. (4) 1/202 in Surah Al-Fatihah. (5) Tafsir al-Baghawi

4/104, in it is the saying of al-Farra, and the saying of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) was narrated by al-Tabari 20/357.

378 सूरा गाफिर: आयत 64 - 68

यह शेर इस भाषा में युवतियों का वर्णन करता है: "वे अल-खालसा की बड़ी आँखों वाली गायों के समान थीं, और वे अपने झुंडों से भी अधिक सुंदर थीं।" (1) [और 'सीरान' 'सुवार' का बहुवचन है, जो मवेशियों का झुंड है, और 'सुवार' कस्तूरी का बर्तन भी है।] (2) कवि ने इन दोनों को यह कहकर मिला दिया: "जब झुंड दिखाई दिया, तो मुझे लैला याद आई, और मैं उसे याद करता हूँ जब कस्तूरी की सुगंध फैलती है।" (3) और 'सियार' इसकी एक भाषाई भिन्नता है।

"और उसने तुम्हें अच्छी चीज़ें प्रदान कीं। वही अल्लाह तुम्हारा रब है; अतः बहुत बरकत वाला है अल्लाह, सारे संसार का रब।" पहले आ चुका है। "वही जीवित है" अर्थात: वह शाश्वत जो मरता नहीं है। "उसके अतिरिक्त कोई पूज्य नहीं, अतः उसी को पुकारो, धर्म को उसी के लिए शुद्ध करते हुए।" अर्थात: आज्ञाकारिता और इबादत। "सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है।" अल-फर्रा ने कहा: यह एक सूचनात्मक कथन है, जिसमें एक अंतर्निहित आदेश है, अर्थात: "उसे पुकारो और उसकी प्रशंसा करो।" यह सब "अल-बकराह" और अन्य स्थानों पर विस्तार से बताया जा चुका है (4)। इब्न अब्बास ने कहा: जो कोई कहे: 'अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं', उसे कहना चाहिए: 'सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है, जो सारे संसार का रब है' (5)।

अल्लाह तआला का कथन: "कहो, [हे मुहम्मद], 'निस्संदेह, मुझे उन लोगों की इबादत करने से रोक दिया गया है जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, जबकि मेरे पास मेरे रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण आ चुके हैं, और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं सारे संसार के रब के आज्ञाकारी हो जाऊँ।' (66) वही है जिसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य की एक बूंद से, फिर जमे हुए खून के एक लोथड़े से; फिर वह तुम्हें एक बच्चे के रूप में बाहर निकालता है; फिर [तुम्हें विकसित करता है] ताकि तुम अपनी प्रौढ़ता को पहुँचो, फिर ताकि तुम वृद्ध हो जाओ। और तुममें से वह भी है जिसे इससे पहले ही मृत्यु दे दी जाती है, और ताकि तुम एक निश्चित अवधि तक पहुँच सको; और शायद तुम बुद्धि से काम लो। (67) वही है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है; और जब वह किसी बात का निर्णय कर लेता है, तो उसके लिए बस इतना कहता है, 'हो जा', और वह हो जाती है। (68)"

उसका कथन: "कहो, 'निस्संदेह, मुझे रोक दिया गया है'" अर्थात: कहो ऐ मुहम्मद: मुझे उस अल्लाह ने, जो अल-हयी (सदा जीवित) और अल-कय्यूम है, और जिसके सिवा कोई पूज्य नहीं, मना किया है "कि मैं इबादत करूँउसके सिवा किसी की। "जबकि मेरे पास मेरे रब की ओर से स्पष्ट प्रमाण आ

चुके हैं" अर्थात: उसके एक होने के प्रमाण। "और मुझे आदेश दिया गया है कि मैं आज्ञाकारी हो जाऊँ अर्थात विनम्र और नतमस्तक हो जाऊँ"सारे संसार के रब के लिए।" और वे उसे अपने पूर्वजों के धर्म की ओर बुला रहे थे।

(1) अबू थरवान द्वारा कहा गया जैसा कि इस्लाह अल-मन्तिक पृष्ठ 150 में है। अल-खलसा: रेगिस्तान में पानी। अल-लिसान (खलास)। (2) कोष्ठकों के बीच की सामग्री अल-सिहाह से है। (3) बशार इब्न बुर्द द्वारा कहा गया, और यह उनके दीवान 2/331 में है। (4) सूरा अल-फातिहा में 1/202। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/104, इसमें अल-फर्रा का कथन है, और इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का कथन अल-तबरी 20/357 द्वारा उद्धृत किया गया है।

۳۷۸ سورہ غافر: آیات ۶۴ - ۶۸

یہ شعر اس زبان میں جوان عورتوں کی صفت بیان کرتا ہے: "وہ الخلصاء کی بڑی آنکھوں والی گایوں کے مشابہ تھیں اور وہ اپنی جماعتوں (گایوں کے ریوڑ) سے زیادہ خوبصورت تھیں۔" (۱) [اور 'صیران' 'صوار' کی جمع ہے، اور وہ گایوں کا ریوڑ ہے، اور 'صوار' مشک کی برتن کو بھی کہتے ہیں۔] (۲) شاعر نے ان دونوں کو اپنے اس قول میں جمع کیا ہے: "جب ریوڑ نظر آیا تو مجھے لیلیٰ یاد آگئی، اور جب مشک کی خوشبو پھیلی تو میں اسے یاد کرتا ہوں۔" (۳) اور 'صیار' اس کی ایک لغت (لہجہ) ہے۔

﴿اور اس نے تمہیں پاکیزہ چیزوں سے رزق دیا، یہی اللہ تمہارا رب ہے، پس بہت بابرکت ہے اللہ جو تمام جہانوں کا رب ہے﴾ پہلے گزر چکا ہے۔ ﴿وہی زندہ ہے﴾ یعنی: وہ باقی رہنے والا جو نہیں مرتا ﴿اس کے سوا کوئی معبود نہیں، پس اسی کو پکارو، دین کو اسی کے لیے خالص کرتے ہوئے﴾ یعنی: اطاعت اور عبادت۔ ﴿تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں جو تمام جہانوں کا رب ہے﴾ فراء نے کہا: یہ خبر ہے، اور اس میں امر (حکم) پوشیدہ ہے، یعنی: اسے پکارو اور اس کی حمد کرو۔ یہ سب سورہ بقرہ اور دیگر مقامات پر تفصیل سے گزر چکا ہے (۴)۔ ابن عباس نے فرمایا: جو کہے: 'لا الہ الا اللہ'، اسے چاہیے کہ کہے: 'الحمد للہ رب العالمین' (۵)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿کہہ دیجئے [اے محمد]، 'بے شک مجھے ان کی عبادت کرنے سے روک دیا گیا ہے جنہیں تم اللہ کے سوا پکارتے ہو جب کہ میرے پاس میرے رب کی طرف سے واضح نشانیاں آچکیں، اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں تمام جہانوں کے رب کا فرمانبردار ہو جاؤں' (۶۶) وہی ہے جس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا، پھر نطفہ سے، پھر لوتھڑے سے، پھر وہ تمہیں نکالتا ہے بچہ بنا کر، پھر تاکہ تم اپنی جوانی کو پہنچو، پھر تاکہ تم بوڑھے ہو جاؤ، اور تم میں سے

کوئی پہلے ہی فوت کر دیا جاتا ہے، اور تاکہ تم ایک مقررہ مدت تک پہنچو، اور شاید تم عقل سے کام لو (۶۷) وہی ہے جو زندگی دیتا ہے اور مارتا ہے، پھر جب وہ کسی کام کا فیصلہ کرتا ہے تو اسے بس کہتا ہے 'ہو جا' تو وہ ہو جاتا ہے (۶۸)﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿کہہ دیجئے 'بے شک مجھے منع کر دیا گیا ہے'﴾ یعنی: اے محمد! کہو کہ مجھے اللہ نے جو کہ حی و قیوم ہے اور اس کے سوا کوئی معبود نہیں، منع کیا ہے ﴿کہ میں عبادت کروں﴾ اس کے سوا کسی کی۔ ﴿جب کہ میرے پاس میرے رب کی طرف سے واضح نشانیاں آچکیں﴾ یعنی: اس کی توحید کے دلائل۔ ﴿اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں فرمانبردار ہو جاؤں﴾ عاجزی اور انکساری اختیار کروں ﴿تمام جہانوں کے رب کے لیے﴾ اور وہ آپ کو اپنے آباء کے دین کی طرف بلا رہے تھے۔

(۱) اس کے قائل ابو ثروان ہیں جیسا کہ اصلاح المنطق ص ۱۵۰ میں ہے۔ اور الخلصاء: بادیہ (صحرا) میں ایک پانی کا مقام ہے۔ اللسان (خلص)۔ (۲) قوسین کے درمیان کا حصہ الصحاح سے ہے۔ (۳) اس کے قائل بشار بن برد ہیں، اور یہ ان کے دیوان ۲/۳۳۱ میں ہے۔ (۴) ۱/۲۰۲ سورہ فاتحہ میں۔ (۵) تفسیر بغوی ۴/۱۰۴، اس میں فراء کا قول ہے، اور ابن عباس رضی اللہ عنہما کا قول طبری نے ۳۵۷/۲۰ میں نقل کیا ہے۔

Surah Ghafir: Verses 66 - 68 379

So he was commanded to say this. The Almighty's saying: {It is He Who has created you from dust then from a sperm-drop, then from a leech-like clot, then He brings you forth (as) a child} meaning: as children. This has been mentioned before (1). {then that you may reach your full strength} which is the state of combined strength and completeness of intellect. Its explanation has already been given in "Al-An'am" (2). {then that you may become old men} with a damma on the sheen (Shuyookhan) in the recitation of Nafi', Ibn Muhaysin, Hafs, Hisham, Ya'qub, and Abu Amr, based on the original rule; because it is the plural of 'Fa'l' pattern, like 'qalb' (heart) and 'quloob', and 'ra's' (head) and 'ru'oos'. The others recited it with a kasra on the sheen (Shiyookhan) to accommodate the 'yaa' (3), and both are plurals of abundance (jam' kathra), while for a small number (jam' qilla), it is 'ashyakh', and the origin is 'ashyukh'; like 'fals' and 'aflus', except that the vowel on the 'yaa' is heavy (4). It was also read as "shaykhan" (an old man) in the singular (5); like His saying: "tiflan" (a child), and the meaning is: every one of you. The singular was used because the purpose is to explain the genus (category). In "Al-Sihah" (6): The plural of 'sheikh' is 'shuyookh', 'ashyakh', 'shaikha', 'shaikhan', 'mashyakha', 'mashayikh', and 'mashyookhaa', and the woman is a 'shaikha'. 'Abid said: As if she were an old woman (shaikha) keeping watch (7) A man 'shaakha' (has aged), 'yashikhu', 'shaikhan' - with the vowel on its origin - and 'shaikhu'kha' (old age). The origin of the 'yaa' was vocalized but became silent; because there is no 'fa'alool' pattern in speech. And 'shayyakha tashyikhan', meaning: he became old. [And 'shayyakhtu-hu'] I called him 'sheikh' as a gesture of reverence. The diminutive of 'sheikh' is 'shuyaykh' and also 'shiyaykh' - with a kasra on the sheen - and do not say: 'shuwaykh' (8).

(1) 14/321 and what follows. (2) 9/111 and what follows. (3) Hamzah, al-Kisa'i, Ibn Kathir, Abu Bakr, and Ibn Dhakwan read it with a kasra on the sheen, and the rest with a damma. Al-Sab'a p. 178, al-Taysir p. 192, and al-Nashr 2/226. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/41. (5) Mentioned by al-Zamakhshari in al-Kashshaf 3/436. (6) Al-Sihah (shaykh). (7) Diwan of Abid ibn al-Abras p. 29, and its beginning is: "Baatat 'ala irmin 'adhooban". (8) Al-Sihah (shaykh) and what is between the brackets is from it.

सूरह गाफिर: आयतें 66 - 68 379

तो उसे यह कहने का आदेश दिया गया। अल्लाह तआला का फरमान: {वही है जिसने तुम्हें मिट्टी से पैदा किया, फिर वीर्य की एक बूंद से, फिर खून के लोथड़े से, फिर वह तुम्हें एक बच्चे के रूप में बाहर निकालता है} अर्थात: बच्चों के रूप में। इसका उल्लेख पहले हो चुका है (1)। {फिर ताकि तुम अपनी पूरी शक्ति तक पहुँचो} जो शक्ति के मेल और बुद्धि की पूर्णता की अवस्था है। इसका विवरण "अल-अनआम" में दिया जा चुका है (2)। {फिर ताकि तुम बूढ़े हो जाओ} 'शीन' पर दम्मा (शुयूखन) के साथ नाफ़े इब्न मुहयसिन, हफ़्स, हिशाम, याकूब और अबू अम्र के पाठ में, मूल नियम के आधार पर; क्योंकि यह 'फअल' पैटर्न का बहुवचन है, जैसे 'क़ल्ब' और 'कुलूब', और 'रास' और 'रुऊस'। अन्यों ने 'शीन' पर कसरा (शियूखन) के साथ 'या' की अनुकूलता के लिए पढ़ा (3), और दोनों ही अधिकता के बहुवचन (जम कसरह) हैं, जबकि कम संख्या के लिए (जम किल्लाह), यह 'अश्याख़' है, और मूल 'अशयुख़' है; जैसे 'फ़ल्स' और 'अफ़्लुस', सिवाय इसके कि 'या' पर स्वर भारी है (4)। इसे एकवचन में "शेख़न" (एक बूढ़ा व्यक्ति) भी पढ़ा गया है (5); जैसे उनके कथन की तरह: "तिफ़्लन" (एक बच्चा), और अर्थ है: तुम में से प्रत्येक। एकवचन का उपयोग इसलिए किया गया क्योंकि उद्देश्य जाति (श्रेणी) की व्याख्या करना है। "अल-सिहाह" (6) में: 'शेख' का बहुवचन 'शुयूख', 'अश्याख', 'शेखा', 'शेखान', 'मशयाखा', 'मशायख' और 'मशयूखा' है, और महिला 'शेखा' है। अबीद ने कहा: जैसे कि वह एक बूढ़ी औरत (शेखा) हो जो रखवाली कर रही हो (7) एक आदमी 'शाख़ा' (बूढ़ा हो गया), 'यशीख़ु', 'शेख़न' - अपने मूल स्वर के साथ - और 'शेख़ूख़ा' (बुढ़ापा)। 'या' का मूल स्वरयुक्त था लेकिन वह शांत हो गया; क्योंकि वाणी में 'फ़अलूल' पैटर्न नहीं है। और 'शय्यखा तशयीख़न', अर्थात: वह बूढ़ा हो गया। [और 'शय्यख़्तुहु'] मैंने सम्मान के रूप में उसे 'शेख' पुकारा। 'शेख' का लघु रूप 'शुयैख़' और 'शियैख़' भी है - 'शीन' पर कसरा के साथ - और 'शुवैख़' मत कहो (8)।

(1) 14/321 और उसके बाद। (2) 9/111 और उसके बाद। (3) हमज़ा, अल-किसाई, इब्न कसीर, अबू बक्र और इब्न ढकवान ने इसे शीन पर कसरा के साथ पढ़ा, और बाकियों ने दम्मा के साथ। अल-सबआ पृ. 178, अल-तयसीर पृ. 192, और अल-नश्र 2/226। (4) नहहास द्वारा ए'राब अल-कुरान 4/41। (5) अल-ज़मखशरी द्वारा अल-कश्शाफ 3/436 में उल्लेखित। (6) अल-सिहाह (शेख)। (7) अबीद बिन अल-अबरस का दीवान पृ. 29, और इसकी शुरुआत है: "बातत अला इर्मिन अज़ूवन"। (8) अल-सिहाह (शेख) और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है।

سورہ غافر: آیات ۶۶ - ۶۸ ۳۷۹

پس اسے یہ کہنے کا حکم دیا گیا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿ وہی ہے جس نے تمہیں مٹی سے پیدا کیا پھر نطفہ سے پھر خون کے لوتھڑے سے پھر تمہیں (بطور) بچہ نکالتا ہے ﴾ یعنی: بچے۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (۱)۔ ﴿ پھر تاکہ تم اپنی جوانی کی قوت کو پہنچو ﴾ اور یہ قوت کے جمع ہونے اور عقل کے مکمل ہونے کی حالت ہے۔ اور اس کا بیان "الانعام" میں گزر چکا ہے (۲)۔ ﴿ پھر تاکہ تم بوڑھے ہو جاؤ ﴾ شین کے پیش (شُیوخاً) کے ساتھ نافع، ابن محیصن، حفص، ہشام، یعقوب اور ابو عمرو کی قرأت میں اصل کے مطابق ہے؛ کیونکہ یہ 'فَعْل' کی جمع ہے، جیسے: قَلْب اور قُلُوب، اور رأس اور رؤوس۔ اور باقیوں نے 'یا' کی رعایت میں شین کے زیر (شِیوخاً) کے ساتھ پڑھا (۳)، اور دونوں کثرت کی جمع (جمع کثرت) ہیں، اور تھوڑی تعداد (جمع قلت) کے لیے 'أشیاخ' آتا ہے، اور اصل 'أشْیُخ' ہے؛ جیسے 'فَلْس' اور 'أفْلُس'، سوائے اس کے کہ 'یا' پر حرکت ثقیل ہے (۴)۔ اور واحد کے طور پر "شیخاً" بھی پڑھا گیا ہے (۵)؛ جیسے اس کا قول: "طفلاً" اور معنی یہ ہے کہ: تم میں سے ہر ایک۔ واحد پر اکتفا کیا گیا کیونکہ مقصد جنس کا بیان ہے۔ اور "الصحاح" (۶) میں ہے: شیخ کی جمع شُیوخ، أشیاخ، شیخة، شیخان، مشیخة، مشایخ اور مشیوخاء آتی ہے، اور عورت کے لیے شیخة ہے۔ عَبید نے کہا: گویا وہ ایک بوڑھی عورت (شیخہ) ہے جو انتظار کر رہی ہے (۷) اور جب آدمی بوڑھا ہو جائے تو 'شاخَ یَشیخُ شَیْخاً' - اپنی اصل پر حرکت کے ساتھ - اور 'شیخوخة' کہتے ہیں۔ 'یا' کی اصل متحرک تھی پھر وہ ساکن ہو گئی؛ کیونکہ کلام میں 'فَعَلول' کا وزن نہیں ہے۔ اور 'شیَّخ تَشْییخاً' یعنی: وہ بوڑھا ہو گیا۔ [اور 'شیَّختُہ'] یعنی میں نے اسے تعظیم کے طور پر شیخ پکارا۔ شیخ کی تصغیر 'شُیَیْخ' اور 'شِیَیْخ' بھی ہے - شین کے زیر کے ساتھ - اور 'شُوَیْخ' نہ کہو (۸)۔

(١) ٣٢١/١٤ اور اس کے بعد۔ (٢) ١١١/٩ اور اس کے بعد۔ (٣) حمزہ، کسائی، ابن کثیر، ابوبکر اور ابن ذکوان نے شین کے زیر کے ساتھ پڑھا، اور باقیوں نے پیش کے ساتھ۔ السبعۃ ص ١٧٨، التیسیر ص ١٩٢، اور النشر ٢٢٦/٢۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٤١/٤۔ (٥) زمخشری نے اسے الکشاف ٤٣٦/٣ میں ذکر کیا ہے۔ (٦) الصحاح (شیخ)۔ (٧) دیوان عبید بن الابرص ص ٢٩، اور اس کا مصرع اول ہے: "باتت علی إرْمٍ عذوباً"۔ (٨) الصحاح (شیخ) اور قوسین کے درمیان کا حصہ اسی سے ہے۔

Al-Nahhas(1): If a poet is compelled, he may say "ashyakh" (plural of sheikh), like "ayn" and "a'yun," but it is more eloquent in "ayn" because it is feminine. A "sheikh" (elder) is one who has passed forty years of age. {And among you is he who is taken in death before [that]} Mujahid said: meaning, before becoming an elder, or before these stages if he is miscarried. {and that you may reach a specified term} Mujahid said: Death for everyone. The 'L' is the 'L' of consequence. {and perhaps you will use reason} regarding that, and know that there is no god but He.

His saying: {He is the one who gives life and causes death} increases the warning, meaning: He is the one capable of giving life and causing death. {And when He decrees a matter} i.e., intends to do it, He says: {to it, "Be," and it is.} Ibn Amir read "fayakoona" in the subjunctive as a response to the command(2). This was discussed previously in [the commentary on] "Al-Baqarah"(3).

His saying: {Do you not consider those who dispute concerning the signs of Allah - how are they averted? (69) Those who deny the Book and that with which We sent Our messengers - they are going to know, (70) When the shackles are around their necks and the chains; they will be dragged (71) In boiling water; then in the Fire they will be burned (72) Then it will be said to them, "Where are those you used to associate [with Him] (73) Other than Allah?" They will say, "They have departed from us; rather, we did not used to invoke anything before." Thus does Allah leave the disbelievers to stray. (74) [The command will be], "That was because you used to exult upon the earth without right and because you used to behave insolently. (75) Enter the gates of Hell to abide eternally therein, and wretched is the residence of the arrogant." (76) So be patient, [O Muhammad]; indeed, the promise of Allah is truth. And whether We show you some of what We have promised them or we take you in death, then to Us they will be returned. (77) And We have already sent messengers before you. Among them are those [whose stories] We have related to you, and among them are those [whose stories] We have not related to you. And it was not for any messenger to bring a sign [or verse] except by permission of Allah. So when the command of Allah comes, it will be concluded in truth, and the falsifiers will thereupon lose. (78)}

His saying: {Do you not consider those who dispute concerning the signs of Allah - how are they averted?} Ibn Zaid said: They are the polytheists, evidenced by His

saying: {Those who deny the Book and that with which We sent Our messengers}. And he said...

---

(1) I'rab al-Qur'an 4/41. (2) Al-Sab'ah p. 168, and Al-Taysir p. 76. (3) 1/339.

सूरह गाफिर: आयतें 67 - 78 | 380

अल-नह्हास (1): यदि कोई कवि विवश हो, तो वह कह सकता है: 'अश्याख' (शेख का बहुवचन), जैसे: 'ऐन' और 'अअयुन', लेकिन यह 'ऐन' में अधिक सुशोभित है क्योंकि वह स्त्रीलिंग है। और शेख वह है जिसने चालीस वर्ष की आयु पार कर ली हो। {और तुममें से वह भी है जो उससे पहले मृत्यु को प्राप्त हो जाता है} मुजाहिद ने कहा: अर्थात, वृद्ध होने से पहले, या इन स्थितियों से पहले यदि वह गर्भपात हो जाए। {ताकि तुम एक नियत समय तक पहुँच सको} मुजाहिद ने कहा: मृत्यु सबके लिए है। यहाँ 'लाम' परिणाम का लाम है। {और ताकि तुम अक़्ल से काम लो} उस बारे में, तो जान लो कि उसके सिवा कोई ईश्वर नहीं है।

अल्लाह का कथन: {वही है जो जीवन देता है और मृत्यु देता है} यह चेतावनी में वृद्धि है, अर्थात: वही जीवन देने और मृत्यु देने पर सक्षम है। {फिर जब वह किसी कार्य का निर्णय कर लेता है} अर्थात: उसे करने का इरादा करता है, तो कहता है: {उसके लिए, "हो जा," और वह हो जाता है।} इब्न आमिर ने "फ़यकूना" को 'नस्ब' (सबजंक्टिव) के साथ पढ़ा है, आदेश के उत्तर के रूप में (2)। इसके बारे में 'अल-बक़रह' की व्याख्या में चर्चा हो चुकी है (3)।

अल्लाह का कथन: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जो अल्लाह की आयतों में झगड़ते हैं - वे कहाँ फिरे जा रहे हैं? (69) जिन लोगों ने किताब को और उसे जिसे देकर हमने अपने रसूलों को भेजा था, झुठलाया - तो शीघ्र ही वे जान लेंगे, (70) जब उनकी गर्दनों में तौक़ (बेड़ियाँ) और ज़ंजीरें होंगी; वे घसीटे जाएँगे (71) खौलते हुए पानी में; फिर आग में वे झोंके जाएँगे (72) फिर उनसे कहा जाएगा, "कहाँ हैं वे जिन्हें तुम साझी ठहराते थे (73) अल्लाह के सिवा?" वे कहेंगे, "वे हमसे खो गए; बल्कि हम पहले किसी चीज़ को नहीं पुकारते थे।" इसी प्रकार अल्लाह काफिरों को गुमराह करता है। (74) यह इसलिए है क्योंकि तुम ज़मीन में नाहक़ (बिना किसी अधिकार के) खुश होते थे और इसलिए कि तुम इतराते थे। (75) जहन्नुम के द्वारों में प्रवेश करो, उसमें सदैव रहने के लिए, तो कितना बुरा ठिकाना है अहंकारियों का!" (76) अतः धैर्य धारण करो, निश्चय ही अल्लाह का वादा सच्चा है। फिर चाहे हम तुम्हें वह कुछ दिखा दें जिसका हम उनसे वादा करते हैं या हम तुम्हें मृत्यु दे दें, तो हमारी ही ओर वे लौटाए जाएँगे। (77) और हमने तुमसे पहले बहुत-से रसूल भेजे। उनमें से कुछ वे हैं जिनका वृत्तांत हमने तुम्हें सुनाया और उनमें से कुछ वे हैं जिनका वृत्तांत हमने तुम्हें नहीं सुनाया। और किसी रसूल का यह काम न था कि वह अल्लाह की अनुमति के बिना कोई निशानी ले आए। फिर जब अल्लाह का आदेश आ जाएगा, तो सत्य के साथ निर्णय कर दिया जाएगा और वहाँ असत्यवादी घाटे में रहेंगे। (78)}

अल्लाह का कथन: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जो अल्लाह की आयतों में झगड़ते हैं - वे कहाँ फिरे जा रहे हैं?} इब्न ज़ैद ने कहा: वे मुशरिक (बहुदेववादी) हैं, जिसका प्रमाण उनका यह कथन है: {वे जिन्होंने किताब को और उसे झुठलाया जिसे देकर हमने अपने रसूलों को भेजा}। और उन्होंने कहा...

---

(1) इ'राब अल-क़ुरआन 4/41। (2) अल-सबआ पृष्ठ 168, और अल-तयसीर पृष्ठ 76। (3) 1/339।

النحاس۸{(۱)}: اور اگر شاعر مجبور ہو تو جائز ہے کہ کہے: 'أشيخ' (شیخ کی جمع)، جیسے: 'عين' اور 'أعين'، سوائے اس کے کہ یہ 'عين' میں بہتر ہے؛ کیونکہ وہ مونث ہے۔ اور شیخ وہ ہے جس نے چالیس سال سے تجاوز کر لیا ہو۔ ﴿وَمِنكُم مَّن يُتَوَفَّى مِن قَبْلُ﴾ مجاہد نے کہا: یعنی: شیخ بننے سے پہلے، یا ان حالتوں سے پہلے جب وہ حمل گر جانے کی صورت میں نکل آئے۔ ﴿وَلِتَبْلُغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى﴾ مجاہد نے کہا: موت سب کے لیے ہے۔ اور لام، لام عاقبت (انجام) ہے۔ ﴿وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ﴾ اس کو، تاکہ تم جان لو کہ اس کے سوا کوئی الٰہ نہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿هُوَ الَّذِي يُحْيِي وَيُمِيتُ﴾ تنبیہ میں اضافہ کیا، یعنی: وہی ہے جو زندہ کرنے اور مارنے پر قادر ہے۔ ﴿فَإِذَا قَضَى أَمْرًا﴾ یعنی: اس کے کرنے کا ارادہ کیا تو کہا: ﴿لَهُ كُن فَيَكُونُ﴾۔ ابن عامر نے «فيكون» کو نصب کے ساتھ پڑھا ہے، امر کے جواب کے طور پر۸{(۲)}۔ اور اس کے بارے میں قول «البقرہ» میں گزر چکا ہے۸{(۳)}۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ (٦٩) الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا فَسَوْفَ يَعْلَمُونَ (٧٠) إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ (٧١) فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ (٧٢) ثُمَّ قِيلَ لَهُمْ أَيْنَ مَا كُنتُمْ تُشْرِكُونَ (٧٣) مِن دُونِ اللَّهِ قَالُوا ضَلُّوا عَنَّا بَل لَّمْ نَكُن نَّدْعُوا مِن قَبْلُ شَيْئًا كَذَلِكَ يُضِلُّ اللَّهُ الْكَافِرِينَ (٧٤) ذَلِكُم بِمَا كُنتُمْ تَفْرَحُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَبِمَا كُنتُمْ تَمْرَحُونَ (٧٥) ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ خَالِدِينَ فِيهَا فَبِئْسَ مَثْوَى الْمُتَكَبِّرِينَ (٧٦) فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ فَإِمَّا نُرِيَنَّكَ بَعْضَ الَّذِي نَعِدُهُمْ أَوْ نَتَوَفَّيَنَّكَ فَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ (٧٧) وَلَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلًا مِّن قَبْلِكَ مِنْهُم مَّن قَصَصْنَا عَلَيْكَ وَمِنْهُم مَّن لَّمْ نَقْصُصْ عَلَيْكَ وَمَا كَانَ لِرَسُولٍ أَن يَأْتِيَ بِآيَةٍ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ فَإِذَا جَاءَ أَمْرُ اللَّهِ قُضِيَ بِالْحَقِّ وَخَسِرَ هُنَالِكَ الْمُبْطِلُونَ (٧٨)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ﴾ ابن زید نے کہا: وہ مشرک ہیں، اس کے قول کی دلیل سے: ﴿الَّذِينَ كَذَّبُوا بِالْكِتَابِ وَبِمَا أَرْسَلْنَا بِهِ رُسُلَنَا﴾۔ اور کہا...

---

(١) إعراب القرآن ٤/٤١۔ (٢) السبعة ص ١٦٨، والتيسير ص ٧٦۔ (٣) ٣٣٩/١۔

Surah Ghafir: Verses 69 - 78 381 Most of the commentators: It was revealed regarding the Qadariyah (1). Ibn Sirin said: If this verse was not revealed regarding the Qadariyah, then I do not know regarding whom it was revealed. Abu Qubayl said: I do not think the deniers of destiny are anyone but those who dispute with those who believe (2). 'Uqbah ibn 'Amir said: The Prophet ﷺ said: "This verse was revealed regarding the Qadariyah," mentioned by al-Mahdawi (3). His words, the Almighty: "When the iron collars are around their necks" means: soon they will know the invalidity of what they were in when they enter the Fire and their hands are shackled to their necks. Al-Taymi said: If one of the shackles of Hell were placed on a mountain, it would crush it (wahasa) until it reached the black water (4). "And the chains" (wa-l-salasila) with the nominative case (raf') is the common recitation, coordinated with "the collars" (al-aghlal). Abu Hatim said: "they are dragged" (yushabun) starts a new sentence according to this recitation. Others said: It is in the position of the accusative as a state (hal), and the estimation is: "When the iron collars are around their necks and the chains," they being dragged. Ibn Abbas, Abu al-Jawza, 'Ikrimah, and Ibn Mas'ud recited: "and the chains" (wa-l-salasila) in the accusative case, and "they drag" (yas-habun) with the opening (fathah) of the letter 'ya'. The estimation in this recitation is: "and they drag the chains" (5). Ibn Abbas said: If they were pulling them, it would be harder on them (6). It was related from some of them: "and the chains" (wa-l-salasili) with the genitive case (jarr) (7), and its justification is that it is carried based on the meaning; because the meaning is: their necks are in the collars and the chains; as said by al-Farra (8). Al-Zajjaj said (9): And among...

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/568. (2) Recorded by al-Tabari 20/361. Abu Qubayl: He is Hayy ibn Hani ibn Nadir - with a diacritical point - al-Mu'afiri, the Hadith scholar, a Yemeni who settled in Egypt. He died in the year 128 AH. Al-Siyar 5/214. (3) We have not come across it. (4) Recorded by 'Abd al-Razzaq in his Tafsir 2/183. His words: 'wahasa': al-wahs is violent throwing. Al-Qamus (wahasa). (5) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/42. The recitation of Ibn Abbas and Ibn Mas'ud is in al-Qira'at al-Shadhah (Irregular Recitations) p. 133. (6) Zad al-Masir 7/236. (7) Mentioned by al-Samin al-Halabi in al-Durr al-Masun 9/495 from Ibn Abbas and a group. (8) In Ma'ani al-Qur'an 3/11. (9) In Ma'ani al-Qur'an 4/378.

सूरह ग़ाफ़िर: आयतें 69 - 78 381 अधिकांश व्याख्याकारों (मुफ़स्सिरीन) ने कहा: यह क़दरिया (1) के बारे में अवतरित हुई थी। इब्न सीरीन ने कहा: यदि यह आयत क़दरिया के बारे में अवतरित नहीं हुई थी, तो मुझे नहीं पता कि यह किसके बारे में अवतरित हुई थी। अबू क़ुबैल ने कहा: मुझे नहीं लगता कि तक़दीर को झुठलाने वाले उन लोगों के अलावा कोई और हैं जो ईमान लाने वालों से बहस करते हैं (2)। उक़्बा बिन आमिर ने कहा: नबी ﷺ ने फरमाया: "यह आयत क़दरिया के बारे में अवतरित हुई थी," अल-महदवी द्वारा उल्लेख किया गया (3)। अल्लाह तआला का कथन: "जब उनकी गर्दनों में तौक़ होंगे" यानी: वे जल्द ही अपने कार्यों की निरर्थकता जान लेंगे जब वे आग में प्रवेश करेंगे और उनके हाथ उनकी गर्दनों से बाँध दिए जाएँगे। अल-तैमी ने कहा: यदि जहन्नम की बेड़ियों में से एक को पहाड़ पर रख दिया जाए, तो वह उसे तब तक कुचल (वहास) देगी जब तक कि वह काले पानी तक न पहुँच जाए (4)। "और जंजीरें" (व-अस्-सलासिलु) रफ़ (nominative) के साथ आम क़िरात (पाठ) है, जो 'तौक़' (अल-अग़्लाल) पर आधारित है। अबू हातिम ने कहा: "वे घसीटे जाएँगे" (युसहाबून) इस पाठ के अनुसार एक नया वाक्य शुरू करता है। दूसरों ने कहा: यह हाल (अवस्था) के रूप में नसब (accusative) की स्थिति में है, और अनुमान है: "जब उनकी गर्दनों में तौक़ और जंजीरें होंगी," उन्हें घसीटा जा रहा होगा। इब्न अब्बास, अबू अल-जौज़ा, इकरीमा और इब्न मसऊद ने पढ़ा: "और जंजीरें" (व-अस्-सलासिला) नसब के साथ, और "वे घसीटते हैं" (यसहाबून) 'या' पर फ़तह के साथ। इस क़िरात में अनुमान है: "और वे जंजीरों को घसीटते हैं" (5)। इब्न अब्बास ने कहा: यदि वे उन्हें खींच रहे होंगे, तो यह उनके लिए और अधिक कठिन होगा (6)। उनमें से कुछ से उल्लेख किया गया है: "और जंजीरें" (व-अस्-सलासिली) जर्र (genitive) के साथ (7), और इसका कारण यह है कि इसे अर्थ पर आधारित माना गया है; क्योंकि अर्थ है: उनकी गर्दनें तौक़ और जंजीरों में हैं; जैसा कि अल-फ़र्रा ने कहा (8)। अल-ज़ज्जाज ने कहा (9): और उनमें से...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/568। (2) अल-तबरी 20/361 द्वारा उद्धृत। अबू क़ुबैल: वह हय्य बिन हानी बिन नादिर - मुअजमा के साथ - अल-मुआफ़िरी हैं, मुहाद्दिस (हदीस विद्वान), एक यमनी जो मिस्र में बस गए थे। उनकी मृत्यु वर्ष 128 हिजरी में हुई। अल-सियार 5/214। (3) हमें यह नहीं मिला। (4) अब्द अल-रज़्ज़ाक ने अपनी तफ़सीर 2/183 में उद्धृत किया। उनका कथन: 'वहसह': अल-वहस: हिंसक रूप से फेंकना। अल-क़ामूस (वहस)। (5) अल-नहस द्वारा एराब अल-क़ुरआन 4/42। इब्न अब्बास और इब्न मसऊद का पाठ 'अल-क़िरात अल-शादह' (अनियमित पाठ) पृष्ठ 133 में है। (6) ज़ाद अल-मसीर 7/236। (7) अल-समीन अल-हलबी द्वारा अल-दुर अल-मसून 9/495 में

इब्न अब्बास और एक समूह से उल्लेख किया गया है। (8) मआनी अल-क़ुरआन 3/11 में। (9) मआनी अल-क़ुरआन 4/378 में।

سورہ غافر: آیات 69 - 78 381 اکثر مفسرین کا کہنا ہے: یہ قدریہ (1) کے بارے میں نازل ہوئی۔ ابن سیرین نے کہا: اگر یہ آیت قدریہ کے بارے میں نازل نہیں ہوئی تو میں نہیں جانتا کہ یہ کس کے بارے میں نازل ہوئی ہے۔ ابو قبیل نے کہا: میں تقدیر کو جھٹلانے والوں کو صرف ان لوگوں میں سمجھتا ہوں جو ایمان لانے والوں سے جھگڑتے ہیں (2)۔ عقبہ بن عامر کہتے ہیں کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: ”یہ آیت قدریہ کے بارے میں نازل ہوئی“ اسے مہدوی نے ذکر کیا ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ”جب ان کی گردنوں میں طوق ہوں گے“ یعنی: عنقریب وہ جان لیں گے کہ جس پر وہ تھے وہ باطل تھا، جب وہ آگ میں داخل ہوں گے اور ان کے ہاتھ ان کی گردنوں تک بندھے ہوں گے۔ تیمی نے کہا: اگر جہنم کے طوقوں میں سے کوئی ایک طوق پہاڑ پر رکھ دیا جائے تو وہ اسے کچل (وہص) دے گا یہاں تک کہ وہ سیاہ پانی تک پہنچ جائے (4)۔ ”اور زنجیریں“ (والسَّلَسِلُ) رفع کے ساتھ عام قراءت ہے، جو ’طوق‘ (الاغلال) پر عطف ہے۔ ابو حاتم نے کہا: ”وہ گھسیٹے جائیں گے“ (يُسْحَبُونَ) اس قراءت پر ایک نیا جملہ (مستأنف) ہے۔ دوسروں نے کہا: یہ حال کے طور پر محلِ نصب میں ہے، اور تقدیر یہ ہے: ”جب ان کی گردنوں میں طوق اور زنجیریں ہوں گی“ اس حال میں کہ انہیں گھسیٹا جا رہا ہوگا۔ ابن عباس، ابو الجوزاء، عکرمہ اور ابن مسعود نے پڑھا: ”والسَّلاسیل“ نصب کے ساتھ، ”يَسْحَبُونَ“ یاء کے فتحہ کے ساتھ، اور اس قراءت میں تقدیر یہ ہے: ”اور وہ زنجیروں کو کھینچتے ہیں“ (5)۔ ابن عباس نے فرمایا: جب وہ انہیں کھینچیں گے تو یہ ان پر زیادہ سخت ہوگا (6)۔ ان میں سے بعض سے مروی ہے: ”والسلاسل“ جر کے ساتھ (7)، اور اس کی وجہ یہ ہے کہ اسے معنی پر محمول کیا گیا ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: ان کی گردنیں طوقوں اور زنجیروں میں ہیں؛ یہ بات الفراء نے کہی ہے (8)۔ زجاج نے کہا (9): اور من...

(1) المحرر الوجيز 4/568۔ (2) اسے طبری 20/361 نے نکالا ہے۔ اور ابو قبیل: یہ حی بن ہانئ بن ناضر - معجمہ کے ساتھ - المعافری ہیں، محدث، یمنی جو مصر میں آباد ہوئے۔ وفات سن 128ھ السیر 5/214۔ (3) ہم اس پر مطلع نہیں ہو سکے۔ (4) اسے عبد الرزاق نے اپنی تفسیر 2/183 میں نکالا ہے۔ اور ان کا قول: وهصة: الوهص: پر تشدد پھینکنا۔ القاموس (وہص)۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 4/42۔ اور ابن عباس اور ابن مسعود کی قراءت القراءات الشاذہ ص 133 میں ہے۔ (6) زاد المسیر 7/236۔ (7) اسے سمین حلبی نے الدر المصون 9/495 میں ابن عباس اور ایک جماعت سے ذکر کیا ہے۔ (8) معانی القرآن 3/11 میں۔ (9) معانی القرآن 4/378 میں۔

Page 382

Surah Ghafir: Verses 71 - 78

He read: "and the chains, they are dragged" with the genitive case (al-khafd), so the meaning according to him is: "and in the chains they are dragged".

Ibn al-Anbari said (1): Genitive case based on this meaning is not permissible; because if you say: "Zaid is in the house," it is not appropriate to suppress "in" and say: "Zaid the house." However, the genitive case is permissible based on the meaning: "when their necks are in the shackles and the chains," so "chains" is in the genitive case by coordination (an-nasq) based on the interpretation of "shackles"; because "shackles" is in an interpretational genitive position; just as you say: "Abdullah and Zaid quarreled with the two wise ones," so you put "the two wise ones" in the accusative case (an-nasb), and raising them (ar-raf') is also permissible; because if one of them quarrels with his companion, his companion has quarreled with him. Al-Farra recited:

"The snakes have made peace with his feet / the male viper and the bold, long snake" (2)

So he put "the male viper" in the accusative case in following "the snakes" [because if the snakes] made peace with the foot, the foot has made peace with them. So whoever puts "the chains" in the accusative or genitive case should not stop there (3).

And "Al-Hamim" means extreme heat. It was also said: boiling pus. {Then into the Fire they are stoked} [Ghafir: 72] i.e.: they are thrown into it and become fuel for it; this was said by Mujahid (4). It is said: "I stoked the furnace," meaning I lit it, and "I stoked it" also means I filled it; from it is: {And the sea filled [with fire]} [At-Tur: 6] i.e.: the filled one. The meaning based on this is: the Fire is filled with them. A poet said, describing a mountain goat:

"Whenever he wishes, he looks down upon a full [water hole] / seeing around it the Naba' and Sasam trees" (5)

---

(1) In *Idah al-Waqf wal-Ibtida'* 2/873-874. (2) *Ma'ani al-Quran* by Al-Farra 3/11, and the verse was said to be by Musawir al-Abasi, or al-Ajjaj, or Abu Hayyan al-Faq'asi, or al-Dubayri, or Abid Bani Abs. His word: *Al-Af'uwan* - with a damma - is the male viper, *al-Shuja'* is the male snake, and *al-Shaj'am* is the bold one, or said to be the long one with a large body, and the 'mim' is extra. *Khizanat al-Adab* 11/417-418. (3) *Idah al-Waqf*

wal-Ibtida' 2/873-874, and what is between brackets is from it. (4) *Ma'ani al-Quran* by Al-Nahas 6/234, and *Tafsir al-Baghawi* 4/105. (5) In (Z): *al-Samasim*, and in (M): *al-Sumsuma*. The verse is by al-Namr bin Tawlab, and it is in *Ma'ani al-Quran* by Al-Nahas 6/234 (and what precedes it is from him) and *Khizanat al-Adab* 11/99. *Al-Naba'* and *al-Sasam*: trees from which bows are made. *Al-Qamus* (N-B-') and (S-M-S-M).

पृष्ठ ३८२

सूरह ग़ाफ़िर: आयत ७१ - ७८

उसने पढ़ा: "और जंजीरें, वे घसीटे जाते हैं" खफ़्द (genitive) के साथ, तो उसके अनुसार अर्थ है: "और जंजीरों में वे घसीटे जाते हैं"।

इब्न अल-अंबारी ने कहा (१): इस अर्थ पर खफ़्द जायज़ नहीं है; क्योंकि यदि आप कहते हैं: "ज़ैद घर में है," तो "में" को छिपाना और कहना: "ज़ैद घर," उचित नहीं है। लेकिन खफ़्द इस अर्थ पर जायज़ है: "जब उनकी गर्दनें बेड़ियों और जंजीरों में हों," तो "जंजीरें" को "बेड़ियों" की व्याख्या के आधार पर समन्वय (नस्क़) के रूप में खफ़्द दिया जाता है; क्योंकि "बेड़ियाँ" खफ़्द की व्याख्या में हैं; जैसे आप कहते हैं: "अब्दुल्लाह और ज़ैद ने दो बुद्धिमानों से बहस की"; तो आप "दो बुद्धिमानों" को नसब (accusative) में रखते हैं, और उन्हें रफ़ा (nominative) में रखना भी जायज़ है; क्योंकि यदि उनमें से एक अपने साथी से बहस करता है, तो उसके साथी ने उससे बहस की है। अल-फ़र्रा ने पढ़ा:

"सांपों ने उसके पैरों से सुलह कर ली / नर नाग और साहसी लंबे सांप ने" (२)

तो उसने "नर नाग" को "सांपों" के अनुसरण (इत्तेबा) में नसब में रखा, [क्योंकि यदि सांपों] ने पैर से सुलह कर ली, तो पैर ने उनसे सुलह कर ली। तो जो कोई "जंजीरों" को नसब या खफ़्द में पढ़ता है, उसे वहां रुकना नहीं चाहिए (३)।

और "अल-हमीम" का अर्थ है अत्यधिक गर्मी। यह भी कहा गया: उबलता हुआ मवाद। {फिर वे आग में सुलगाए जाएंगे} [ग़ाफ़िर: ७२] अर्थात्: उन्हें उसमें फेंक दिया जाएगा और वे उसके लिए ईंधन बन जाएंगे; यह मुजाहिद ने कहा है (४)। कहा जाता है: "मैंने तंदूर सुलगाया," अर्थात् मैंने उसे जलाया, और "मैंने इसे भर दिया" का अर्थ है मैंने इसे भर दिया; इसी से है {और उफनता हुआ समुद्र} [अत-तूर: ६] अर्थात् भरा हुआ। इस आधार पर अर्थ है: आग उनसे भर दी जाएगी। एक कवि ने पहाड़ी बकरे का वर्णन करते हुए कहा:

"जब वह चाहता है, वह एक भरे हुए [जलाशय] को देखता है / उसके चारों ओर नबा और सासम के पेड़ देखता है" (५)

---

(१) इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/८७३-८७४ में। (२) अल-फ़र्रा की मा'आनी अल-क़ुरान ३/११, और यह शेर मुसाविर अल-अब्सी, या अल-अज्जाज, या अबू हय्यान अल-फ़क़'असी, या अल-दुबैरी,

या आबिद बनी अब्स का बताया गया है। उनका शब्द: अल-अफ़ुवान - धम्म के साथ - नर नाग है, अल-शुजा' नर सांप है, और अल-शजअम साहसी है, या कहा गया कि शरीर की विशालता के साथ लंबा, और 'मीम' अतिरिक्त है। ख़िज़ानत अल-अदब ११/४१७-४१८। (३) इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा २/८७३-८७४, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (४) अल-नहास की मा'आनी अल-क़ुरान ६/२३४, और तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१०५। (५) (ज़ैड) में: अल-समासिम, और (मीम) में: अल-सुमसुमा। यह शेर अल-नमर बिन तौलब का है, और यह अल-नहास की मा'आनी अल-क़ुरान ६/२३४ में है और ख़िज़ानत अल-अदब ११/९९ में है। अल-नबा और अल-सासम: ऐसे पेड़ जिनसे धनुष बनाए जाते हैं। अल-क़ामूस (न-ब-अ) और (स-म-स-म)।

صفحہ ۳۸۲

سورہ غافر: آیات ۷۱ - ۷۸

پڑھا: «والسلاسلُ يُسحبون» خفض (جر) کے ساتھ، تو ان کے نزدیک اس کا معنی ہے: «وفي السلاسلِ يُسْحَبُونَ» (اور زنجیروں میں وہ گھسیٹے جاتے ہیں)۔

ابن الانباری نے کہا (۱): اس معنی پر خفض جائز نہیں ہے؛ کیونکہ جب آپ کہتے ہیں: «زيد في الدار» (زید گھر میں ہے)، تو یہ درست نہیں کہ «في» کو مخفی رکھا جائے اور کہا جائے: «زيد الدار»، لیکن خفض اس معنی پر جائز ہے: «إذ أعناقهم في الأغلال والسلاسل»، تو «سلاسل» کو «اغلال» کی تاویل پر عطف (نسق) کی بنا پر خفض دیا جائے گا؛ کیونکہ «اغلال» خفض کی تاویل میں ہے؛ جیسا کہ آپ کہتے ہیں: «خاصم عبدُ الله زيداً العاقلين»؛ تو آپ «العاقلين» کو نصب دیتے ہیں، اور ان کا رفع بھی جائز ہے؛ کیونکہ جب ان میں سے ایک نے اپنے ساتھی سے جھگڑا کیا تو اس کے ساتھی نے اس سے جھگڑا کیا۔ الفراء نے یہ شعر پڑھا:

«قد سالَم الحياتِ منه القدما الأفعوانَ والشُّجاعَ الشَّجْعَما» (۲)

پس «الأفعوان» کو «الحيات» کے اتباع میں نصب دیا [کیونکہ اگر سانپوں] نے قدم سے صلح کر لی تو قدم نے ان سے صلح کر لی۔ پس جس نے «سلاسل» کو نصب یا خفض دیا وہ ان پر وقف نہ کرے (۳)۔

اور «الحميم» سے مراد انتہائی حرارت ہے۔ اور کہا گیا: ابلتا ہوا پیپ۔ ﴿ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ﴾ [غافر: ۷۲] یعنی: وہ اس میں ڈالے جائیں گے تو اس کا ایندھن بن جائیں گے؛ یہ مجاہد نے کہا ہے (٤)۔ کہا جاتا ہے: «سَجرتُ التنور»، یعنی میں نے اسے دہکایا، اور «سجرته»: میں نے اسے بھر دیا؛

اسی سے ہے ﴿وَالْبَحْرِ الْمَسْجُورِ﴾ [الطور: ۶] یعنی بھرا ہوا۔ پس اس پر معنی یہ ہے: آگ ان سے بھر دی جائے گی، اور شاعر نے ایک پہاڑی بکرے کی صفت بیان کرتے ہوئے کہا:

«إذا شـــاءَ طـــالَـــعَ مَـــسْـــجُـــورَةً تَرى حولها النَّبع والسَّاسَما» (۵)

---

(۱) إيضاح الوقف والابتداء ۲/ ۸۷۳-۸۷۴ میں۔ (۲) معانی القرآن للفراء ۳/ ۱۱، اور یہ رجز مساور العبسی کا کہا گیا ہے، اور العجاج کا بھی، اور ابو حیان الفقعسی کا بھی، اور الدبیری کا بھی، اور عبد بنی عبس کا بھی، اور ان کا قول: الأفعوان - ضمہ کے ساتھ -: افعی کا نر ہے، اور الشجاع: سانپوں کا نر، اور الشجعم: نڈر، اور کہا گیا: جسم کی جسامت کے ساتھ طویل، اور میم زائد ہے۔ خزانة الأدب ۱۱/ ۴۱۷-۴۱۸۔ (۳) إيضاح الوقف والابتداء ۲/ ۸۷۳-۸۷۴، اور بریکٹ کے درمیان والا حصہ اسی سے ہے۔ (٤) معانی القرآن للنحاس ۶/ ۲۳۴، اور تفسیر البغوی ۴/ ۱۰۵۔ (۵) (ظ) میں: السماسم، اور (م) میں: السمسما۔ اور یہ شعر النمر بن تولب کا ہے، اور یہ معانی القرآن للنحاس ۶/ ۲۳۴ میں ہے اور خزانة الأدب ۱۱/ ۹۹ میں۔ النبع اور الساسم: ایسے درخت جن سے کمانیں بنائی جاتی ہیں۔ القاموس (نبع) اور (سمسم)۔

Surah Ghafir: Verses 73 - 78, Page 383

Meaning: a filled eye. {Then it will be said to them, 'Where are those you used to associate [with Allah] * besides Allah?'} And this is a rebuke and reproach (1). {They will say, 'They have departed from us'} i.e., they perished and left us and abandoned us in the punishment; from 'the water was lost (dalla) in the milk,' i.e., it became hidden. And it was said: i.e., they became such that we do not find them. {Nay, we did not used to invoke anything before.} i.e., something that does not see, nor hear, nor harm, nor benefit (2). This is not a denial of worshipping idols, but rather an admission that their worship of idols was in vain; Allah Almighty said: {Thus does Allah leave the disbelievers to stray.} i.e., as He did with these by leading them astray, He does with every disbeliever. Allah Almighty's saying: {That} i.e., that punishment {is because you used to exult} in sins, it is said to them as a rebuke. i.e., this only reached you because of what you used to show in the world of joy in sin and the abundance of wealth, followers, and health. It was said: their joy with it was that they said to the messengers: We know that we will not be resurrected nor punished. Likewise Mujahid said about the words of the Exalted and Majestic: {And when their messengers came to them with clear proofs, they exulted in what they had of knowledge.} {And because you used to be insolent} Mujahid and others said: i.e., you were arrogant and boastful (3). Its explanation has already passed in 'Subhan' (4). Al-Dahhak said: Joy is happiness, and insolence (marah) is transgression.. Khalid narrated from Thawr from Mu'adh, who said: The Messenger of Allah ﷺ said: "Indeed, Allah hates the extravagant and the exultant, and He loves every sorrowful heart, and He hates a house of meat-eaters (lahimin), and He hates every fat scholar (habr samin)" (5). As for the meat-eating household: they are those who eat the flesh of people through backbiting. As for the fat scholar: he is the one who prides himself on his knowledge but does not inform people of his knowledge; meaning the one who accumulates much knowledge but people do not benefit from it. Mentioned by Al-Mawardi. And it has been said in...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 4/569. (2) Zad al-Masir 7/237 similar to it. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/43. (4) 13/81. (5) Transferred by the author with this wording from Al-Mawardi in 'An-Nukat wa al-Uyun' 5/165, and his saying from it: "Indeed, Allah loves every sorrowful heart" was related by Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (893) through Damra bin Habib from Abu Darda as a Marfu' tradition. This is a disconnected chain, for Damra did not meet Abu Darda. His saying: "And He hates a house of meat-eaters,

and He hates every fat scholar" was also related by Al-Bayhaqi in 'Ash-Shu'ab' (5668) from Ka'b as his saying.

सूरह गाफिर: आयत 73 - 78, पृष्ठ 383

अर्थात्: एक भरी हुई आँख। {फिर उनसे कहा जाएगा कि वे कहाँ हैं जिन्हें तुम साझीदार ठहराते थे * अल्लाह के सिवा} और यह एक झिड़की और फटकार है (1)। {वे कहेंगे, 'वे हमसे गुम हो गए'} यानी: वे नष्ट हो गए और हमसे दूर चले गए और हमें अज़ाब (दंड) में छोड़ दिया; जैसे 'दूध में पानी गुम हो गया', यानी: छिप गया। और कहा गया: यानी: वे ऐसे हो गए कि हम उन्हें नहीं पा रहे हैं। {बल्कि हम पहले किसी चीज़ को नहीं पुकारते थे} यानी: ऐसी चीज़ को जो न देखती है, न सुनती है, न नुकसान पहुँचाती है और न ही लाभ (2)। और यह मूर्तियों की पूजा का खंडन नहीं है, बल्कि यह स्वीकारोक्ति है कि उनकी मूर्तियों की पूजा व्यर्थ थी; अल्लाह तआला ने फरमाया: {इसी तरह अल्लाह काफिरों को गुमराह करता है} यानी: जैसा उसने इनके साथ किया उन्हें गुमराह करके, वैसा ही वह हर काफिर के साथ करता है। अल्लाह तआला का फरमान: {यह} यानी: यह अज़ाब {इसलिए है क्योंकि तुम खुश होते थे} पापों पर, उनसे यह बात फटकार के तौर पर कही जाती है। यानी: यह तुम्हें केवल इसलिए पहुँचा है क्योंकि तुम दुनिया में पापों पर खुशी और धन, अनुयायियों और स्वास्थ्य की अधिकता दिखाया करते थे। और कहा गया: उनके साथ उनकी खुशी यह थी कि उन्होंने रसूलो से कहा: हम जानते हैं कि हम न दोबारा उठाए जाएंगे और न हमें दंड दिया जाएगा। और मुजाहिद ने अल्लाह के इस फरमान के बारे में यही कहा है: {फिर जब उनके पास उनके रसूल स्पष्ट प्रमाण लेकर आए, तो वे उनके पास जो ज्ञान था उस पर खुश हुए।} {और इसलिए कि तुम इतराते थे} मुजाहिद और अन्य ने कहा: यानी: तुम घमण्ड और अहंकार करते थे (3)। और इसका विवरण 'सुब्हान' (सूरह इसरा) में बीत चुका है (4)। और अल-दहाक ने कहा: 'अल-फरह' खुशी है, और 'अल-मरह' सरकशी और जुल्म है। और खालिद ने थौर से, उन्होंने मुआज़ से रिवायत की, उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "बेशक अल्लाह उन लोगों से नफरत करता है जो इतराने वाले और बहुत खुश होने वाले हैं, और वह हर दुखी दिल से प्यार करता है, और वह उस घर के लोगों से नफरत करता है जो मांस खाने वाले (लहीमीन) हैं, और वह हर मोटे आलिम (हब्र समीन) से नफरत करता है" (5)। जहाँ तक मांस खाने वाले घर वालों का सवाल है: तो ये वे लोग हैं जो पीठ पीछे बुराई (गीबत) करके लोगों का मांस खाते हैं। और जहाँ तक मोटे आलिम का सवाल है: तो वह वह है जो अपने ज्ञान पर गर्व करता है और लोगों को अपने ज्ञान के बारे में नहीं बताता; यानी जो अपने ज्ञान को तो बढ़ाता है लेकिन लोग उससे लाभान्वित नहीं होते। अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है। और यह भी कहा गया है...

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 4/569। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/237 इसी तरह। (3) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहस 4/43। (4) 13/81। (5) लेखक ने इसे इन्ही शब्दों के साथ अल-मावर्दी से 'अन-नुकात वल-उयून' 5/165 में उद्धृत किया है, और उनका कथन: "बेशक अल्लाह हर दुखी दिल से प्यार करता है" अल-बैहकी ने 'अश-शुअब' (893) में दमरा बिन हबीब के माध्यम से अबू दरदा से मरफ़ूअ रिवायत के रूप में निकाला है। और यह इसनाद मुनक़तिअ (टूटा हुआ) है, क्योंकि दमरा अबू दरदा से नहीं मिले थे। और उनका कथन: "और वह मांस खाने वाले घर वालों से नफरत करता है, और वह हर मोटे आलिम से नफरत करता है" अल-बैहकी ने 'अश-शुअब' (5668) में काब से उनके कथन के रूप में निकाला है।

سورہ غافر: آیات ۷۳ - ۷۸ ۳۸۳

یعنی: ایک بھری ہوئی آنکھ {پھر ان سے کہا جائے گا کہ وہ کہاں ہیں جنہیں تم شریک ٹھہراتے تھے * اللہ کے سوا} اور یہ ڈانٹ اور توبیخ ہے (۱)۔ {وہ کہیں گے کہ وہ ہم سے گم ہو گئے} یعنی: ہلاک ہو گئے اور ہم سے چلے گئے اور ہمیں عذاب میں چھوڑ دیا؛ جیسے 'دودھ میں پانی گم ہو گیا'، یعنی: چھپ گیا۔ اور کہا گیا: یعنی: وہ ایسے ہو گئے کہ ہم انہیں نہیں پاتے۔ {بلکہ ہم اس سے پہلے کسی چیز کو نہیں پکارتے تھے} یعنی: ایسی چیز کو جو نہ دیکھتی ہے، نہ سنتی ہے، نہ نقصان پہنچاتی ہے اور نہ ہی فائدہ (۲)۔ اور یہ بتوں کی عبادت کا انکار نہیں ہے، بلکہ یہ اعتراف ہے کہ ان کی بتوں کی عبادت باطل تھی؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اسی طرح اللہ کافروں کو گمراہ کرتا ہے} یعنی: جیسا ان کے ساتھ کیا انہیں گمراہ کر کے، ویسا ہی وہ ہر کافر کے ساتھ کرتا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ} یعنی: یہ عذاب {اس وجہ سے ہے کہ تم خوش ہوتے تھے} گناہوں پر، ان سے یہ بات توبیخ کے طور پر کہی جاتی ہے۔ یعنی: یہ تمہیں صرف اس وجہ سے پہنچا ہے جو تم دنیا میں گناہ پر خوشی اور مال، اتباع اور صحت کی کثرت کا اظہار کرتے تھے۔ اور کہا گیا: ان کی ان کے ساتھ خوشی یہ تھی کہ انہوں نے رسولوں سے کہا: ہم جانتے ہیں کہ ہم نہ دوبارہ اٹھائے جائیں گے اور نہ ہمیں عذاب دیا جائے گا۔ اور اسی طرح مجاہد نے اللہ عزوجل کے اس ارشاد کے بارے میں کہا ہے: {پھر جب ان کے پاس ان کے رسول واضح دلیلیں لے کر آئے، تو وہ ان کے پاس جو علم تھا اس پر خوش ہوئے۔} {اور اس وجہ سے کہ تم اتراتے تھے} مجاہد اور دیگر نے کہا: یعنی: تم تکبر اور غرور کرتے تھے (۳)۔ اور اس کا بیان 'سبحان' (سورہ اسرا) میں گزر چکا ہے (۴)۔ اور ضحاک نے کہا: 'الفرح' خوشی ہے، اور 'المرح' سرکشی اور ظلم ہے.. اور خالد نے ثور سے، انہوں نے معاذ سے روایت کی، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "بیشک اللہ اترانے والوں

اور بہت خوش ہونے والوں سے بغض رکھتا ہے، اور وہ ہر غمگین دل سے محبت کرتا ہے، اور وہ اس گھر والوں سے بغض رکھتا ہے جو گوشت خور (لحیمین) ہیں، اور وہ ہر موٹے عالم (حبر سمین) سے بغض رکھتا ہے" (۵)۔ رہے گوشت خور گھر والے: تو یہ وہ لوگ ہیں جو غیبت کے ذریعے لوگوں کا گوشت کھاتے ہیں۔ اور رہا موٹا عالم: تو وہ وہ ہے جو اپنے علم پر فخر کرتا ہے اور لوگوں کو اپنے علم کی خبر نہیں دیتا؛ یعنی جو اپنے علم میں تو اضافہ کرتا ہے لیکن لوگ اس سے نفع نہیں اٹھاتے۔ اسے ماوردی نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا ہے...

---

(۱) المحرر الوجیز ۵۶۹/۴۔ (۲) زاد المسیر ۲۳۷/۷ اسی طرح۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴۳/۴۔ (۴) ۸۱/۱۳۔ (۵) مصنف نے اسے ان ہی الفاظ کے ساتھ ماوردی سے 'النکت والعیون' ۱۶۵/۵ میں نقل کیا ہے، اور ان کا قول: "بیشک اللہ ہر غمگین دل سے محبت کرتا ہے" اسے بیہقی نے 'الشعب' (۸۹۳) میں ضمرہ بن حبیب کے واسطے سے ابو درداء سے مرفوعاً نکالا ہے۔ اور یہ اسناد منقطع ہے، کیونکہ ضمرہ ابو درداء سے نہیں ملے تھے۔ اور ان کا قول: "اور وہ گوشت خور گھر والوں سے بغض رکھتا ہے، اور وہ ہر موٹے عالم سے بغض رکھتا ہے" اسے بھی بیہقی نے 'الشعب' (۵۶۶۸) میں کعب سے ان کے قول کے طور پر نکالا ہے۔

"Meat-eaters": They are those who eat too much meat; and from it is the saying of Umar: "Avoid these slaughterhouses, for they have an addiction like the addiction to wine (1)"; mentioned by Al-Mahdawi. The first is the saying of Sufyan al-Thawri (2). "Enter the gates of Hell" meaning: that will be said to them on that day, and Allah Almighty has said: "It has seven gates" [Al-Hijr: 44]. "So evil is the residence of the arrogant" - all of this has been mentioned previously (3).

Allah Almighty's saying: "So be patient, [O Muhammad]; indeed, the promise of Allah is truth." This is consolation for the Prophet, peace and blessings be upon him; meaning: We will surely take revenge for you from them, either in your lifetime or in the Hereafter. "Whether We show you" is in the place of jasm (grammatical mood) by condition, and 'ma' is extra for emphasis, and so is the 'nun', and the jasm is gone and the verb is built on fath. "Or We take you in death" is conjoined to it. "Then to Us they will be returned" is the response (4).

Allah Almighty's saying: "And We have already sent messengers before you." He also comforted him with what the messengers before him encountered. "Among them are those [whose stories] We have related to you" meaning: We informed you of their news and what they faced from their people. "And among them are those [whose stories] We have not related to you. And it was not for any messenger to bring a sign" meaning: from himself "except by permission of Allah. So when the command of Allah comes" meaning: when the designated time for their punishment comes, Allah destroys them, and the delay is only for the conversion to Islam of those whom Allah knew would embrace Islam from among them, and for those among their offspring who are believers. It was said: He pointed by this to the killing at Badr. "It will be judged in truth, and there the falsifiers will lose." meaning: those who follow falsehood and polytheism.

Allah Almighty's saying: "It is Allah who made for you the grazing livestock that you may ride some of them, and some of them you eat. (79) And for you therein are [other] benefits and that you may reach thereby a need in your breasts; and upon them and upon ships you are carried. (80) And He shows you His signs. So which of the signs of Allah do you deny? (81)"

Allah Almighty's saying: "It is Allah who made for you the grazing livestock." Abu Ishaq al-Zajjaj (5) said: Al-An'am (livestock)...

(1) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2 / 935 with the wording: "Beware of meat, for it has an addiction like the addiction to wine." Previously mentioned in 9 / 208. (2) Mentioned by Ibn al-Jawzi in Gharib al-Hadith 2 / 317. (3) 12 / 214 and what follows. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4 / 43. (5) In Ma'ani al-Qur'an 4 / 378.

384 सूरा ग़ाफ़िर, आयतें 76 - 81

"मांस खाने वाले": वे वे हैं जो बहुत अधिक मांस खाते हैं; और इसी से उमर का कथन है: "इन बूचड़खानों से बचो, क्योंकि इनमें शराब की लत जैसी लत होती है (1)"; अल-महदावी द्वारा उल्लेख किया गया है। पहला सुफ़यान अल-थौरी का कथन है (2)। "जहन्नम के दरवाजों में प्रवेश करो" यानी: उस दिन उनसे यह कहा जाएगा, और अल्लाह तआला ने फरमाया है: "उसके सात दरवाजे हैं" [अल-हिज्र: 44]। "तो अहंकारियों का ठिकाना कितना बुरा है" - यह सब पहले बताया जा चुका है (3)।

अल्लाह तआला का कथन: "तो [ऐ मुहम्मद] सब्र करो; निश्चय ही, अल्लाह का वादा सच्चा है।" यह पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए सांत्वना है; यानी: हम निश्चित रूप से उनसे आपका बदला लेंगे, या तो आपके जीवनकाल में या परलोक में। "चाहे हम आपको दिखा दें" शर्त के कारण जज़्म (व्याकरणिक भाव) के स्थान पर है, और 'मा' ताकीद (ज़ोर) के लिए अतिरिक्त है, और वैसे ही 'नून' है, और जज़्म हट गया है और क्रिया फ़तह पर आधारित है। "या हम आपको मौत दे दें" उस पर संयोजित है। "तो हमारी ही ओर वे लौटाए जाएंगे" यह उत्तर है (4)।

अल्लाह तआला का कथन: "और हमने आपसे पहले भी रसूल भेजे हैं।" उन्होंने उसे उन चीज़ों से भी सांत्वना दी जिनका सामना उनसे पहले के रसूलों ने किया था। "उनमें से कुछ वे हैं [जिनकी कहानियाँ] हमने आपको सुनाई हैं" यानी: हमने आपको उनके समाचारों और अपनी कौम से उन्होंने जो झेला, उसके बारे में सूचित किया। "और उनमें से कुछ वे हैं जिनकी कहानियाँ हमने आपको नहीं सुनाईं। और किसी रसूल के लिए यह संभव नहीं था कि वह कोई निशानी लाए" यानी: अपनी ओर से "अल्लाह की अनुमति के बिना। फिर जब अल्लाह का आदेश आएगा" यानी: जब उनकी सजा का निर्धारित समय आएगा, तो अल्लाह उन्हें नष्ट कर देगा, और देरी केवल उनके इस्लाम स्वीकार करने के लिए है जिनके बारे में अल्लाह जानता था कि वे उनमें से इस्लाम स्वीकार करेंगे, और उनके वंशजों में जो मोमिन हैं। कहा गया है: उन्होंने इसके द्वारा बद्र में हत्या की ओर इशारा किया। "सच्चाई के साथ फैसला किया जाएगा, और वहाँ झूठे लोग घाटे में रहेंगे।" यानी: वे जो असत्य और शिर्क (बहुदेववाद) का अनुसरण करते हैं।

अल्लाह तआला का कथन: "अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए चौपाए बनाए ताकि तुम उनमें से कुछ पर सवारी करो और उनमें से कुछ को तुम खाते हो। (79) और तुम्हारे लिए उनमें [अन्य] लाभ हैं और ताकि तुम उनके द्वारा अपने सीनों की किसी ज़रूरत तक पहुँच सको; और उन पर और नौकाओं पर

तुम लादे जाते हो। (80) और वह तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाता है। तो तुम अल्लाह की किन निशानियों का इनकार करोगे? (81)"

अल्लाह तआला का कथन: "अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए चौपाए बनाए।" अबू इसहाक अल-ज़ज्जाज (5) ने कहा: अल-अनआम (चौपाए)...

---

(1) मलिक ने अल-मुवत्ता 2 / 935 में इन शब्दों के साथ उद्धृत किया है: "मांस से बचो, क्योंकि इसमें शराब की लत जैसी लत होती है।" पहले 9 / 208 में उल्लेखित। (2) इब्न अल-जौज़ी ने ग़रीब अल-हदीस 2 / 317 में उल्लेख किया है। (3) 12 / 214 और उसके बाद। (4) अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान 4 / 43। (5) मानी अल-कुरान 4 / 378 में।

۳۸۴ سورہ غافر، آیات ۷۶ - ۸۱

"گوشت خور": وہ لوگ ہیں جو بہت زیادہ گوشت کھاتے ہیں؛ اور اسی سے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کا قول ہے: "ان قصاب خانوں سے بچو کیونکہ ان کی ایسی چاٹ (لت) لگتی ہے جیسے شراب کی چاٹ (۱)"؛ اسے مہدوی نے ذکر کیا ہے۔ پہلا قول سفیان ثوری رحمہ اللہ کا ہے (۲)۔ "جہنم کے دروازوں میں داخل ہو جاؤ" یعنی: اس دن ان سے یہ کہا جائے گا، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: "اس کے سات دروازے ہیں" [الحجر: ۴۴]۔ "پس تکبر کرنے والوں کا ٹھکانہ بہت برا ہے" یہ سب پہلے گزر چکا ہے (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پس [اے محمد] آپ صبر کیجیے، بے شک اللہ کا وعدہ سچا ہے" یہ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کے لیے تسلی ہے؛ یعنی: ہم ان سے آپ کا انتقام ضرور لیں گے، خواہ آپ کی زندگی میں یا آخرت میں۔ "پس خواہ ہم آپ کو دکھا دیں" شرط کی وجہ سے جزم کے مقام پر ہے، اور 'ما' تاکید کے لیے زائد ہے، اور اسی طرح 'نون' بھی، اور جزم زائل ہو گیا اور فعل فتح پر مبنی ہو گیا۔ "یا ہم آپ کو وفات دے دیں" اس پر عطف ہے۔ "تو ہماری ہی طرف وہ لوٹائے جائیں گے" یہ جواب ہے (۴)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور یقیناً ہم نے آپ سے پہلے بھی رسول بھیجے" انہیں ان حالات سے بھی تسلی دی جو ان سے پہلے رسولوں کو پیش آئے۔ "ان میں سے بعض وہ ہیں جن کے قصے ہم نے آپ کو سنائے" یعنی: ہم نے آپ کو ان کی خبروں اور ان کی قوموں کی طرف سے ملنے والی تکالیف سے آگاہ کیا۔ "اور ان میں سے بعض وہ ہیں جن کے قصے ہم نے آپ کو نہیں سنائے۔ اور کسی رسول کے لیے یہ ممکن نہ تھا کہ وہ کوئی نشانی (معجزہ) لائے" یعنی: اپنی طرف سے "بغیر اللہ کے حکم کے۔ پھر جب اللہ کا حکم آ جائے گا" یعنی: جب ان کے عذاب کا مقررہ وقت آ

جائے گا تو اللہ انہیں ہلاک کر دے گا، اور تاخیر صرف ان لوگوں کے اسلام لانے کی وجہ سے ہے جن کے بارے میں اللہ کو معلوم تھا کہ وہ اسلام لائیں گے، اور ان کی پشتوں میں موجود مومنوں کی خاطر۔ کہا گیا ہے: اس سے بدر میں قتل کی طرف اشارہ کیا گیا ہے۔ "حق کے ساتھ فیصلہ کر دیا جائے گا اور وہاں اہل باطل خسارے میں رہیں گے" یعنی: وہ لوگ جو باطل اور شرک کی پیروی کرتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اللہ ہی ہے جس نے تمہارے لیے مویشی بنائے تاکہ تم ان میں سے بعض پر سواری کرو اور بعض کو تم کھاتے ہو۔ (۷۹) اور تمہارے لیے ان میں (دیگر) فائدے ہیں اور تاکہ تم ان کے ذریعے اپنے سینوں کی کسی ضرورت (منزل مقصود) تک پہنچ سکو؛ اور ان پر اور کشتیوں پر تم سوار کیے جاتے ہو۔ (۸۰) اور وہ تمہیں اپنی نشانیاں دکھاتا ہے۔ پس تم اللہ کی کن کن نشانیوں کا انکار کرو گے؟ (۸۱)"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اللہ ہی ہے جس نے تمہارے لیے مویشی بنائے" ابواسحاق زجاج (۵) نے کہا: الانعام (مویشی)...

---

(۱) مالک نے الموطا ۲ / ۹۳۵ میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے: "گوشت سے بچو، کیونکہ اس کی لت شراب کی لت کی طرح ہوتی ہے۔" اور یہ ۹ / ۲۰۸ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۲) ابن الجوزی نے غریب الحدیث ۲ / ۳۱۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) ۱۲ / ۲۱۴ اور اس کے بعد۔ (۴) اعراب القرآن للنحاس ۴ / ۴۳۔ (۵) معانی القرآن ۴ / ۳۷۸ میں۔

Surah Ghafir: Verses 79 - 85 385 ...here are the camels. {that you may ride upon them and of them you eat} Those who prohibited eating horses and permitted eating camels argued that Allah, the Exalted, said regarding livestock: {and of them you eat} and said regarding horses: {And [He created] the horses, mules and donkeys for you to ride} [An-Nahl: 8] and did not mention the permissibility of eating them(1). This has already been discussed in detail in "An-Nahl"(2). His words, the Exalted: {And for you therein are benefits} in the fur, wool, hair, milk, butter, ghee, cheese, and so on. {and that you may through them satisfy a need within your breasts} meaning: carrying heavy loads and traveling. This has all been explained in "An-Nahl", so there is no point in repeating it(3). Then He said: {and upon them} meaning the livestock on land {and upon the ships} in the sea {you are carried}. AND HE SHOWS YOU HIS SIGNS meaning: His signs indicating His oneness and power in what was mentioned. {So which of the signs of Allah do you deny?} "Ayya" (which) is in the accusative case due to "tunkirun" (do you deny) because an interrogative comes at the beginning of a sentence and what precedes it does not act upon it. If there were a pronoun "ha" with the verb, the nominative case for "Ayyu" would be preferred. If the interrogation was with "alif" or "hal" and was followed by a noun then a verb with a pronoun, the accusative case would be preferred(4). Meaning: if you do not deny that these things are from Allah, then why do you deny His power of resurrection and gathering? His words, the Exalted: {Have they not traveled through the land and observed how was the end of those before them? They were more numerous than them and greater in strength and in impressions on the land, but they were not availed by what they used to earn. (82) And when their messengers came to them with clear proofs, they rejoiced in what they had of knowledge, and they were enveloped by what they used to ridicule. (83) Then when they saw Our punishment, they said, "We believe in Allah alone and disbelieve in that which we used to associate with Him." (84) But their faith was not to benefit them once they saw Our punishment. [It is] the established way of Allah which has preceded among His servants. And the disbelievers were then in loss. (85)} His words, the Exalted: {Have they not traveled through the land} so that they may witness the remains of past nations. {They were...

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/43-44. (2) 12/278 and what follows it. (3) 12/275. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/44.

सूरा ग़ाफ़िर: आयत 79 - 85 385 ...यहाँ ऊँट हैं। {ताकि तुम उन पर सवारी करो और उनमें से कुछ को तुम खाते हो} जिन लोगों ने घोड़ों को खाने से मना किया और ऊँटों को खाने की अनुमति दी, उन्होंने इस बात से तर्क दिया कि अल्लाह, महान और प्रतापी, ने मवेशियों के बारे में कहा: {और उनमें से कुछ को तुम खाते हो} और घोड़ों के बारे में कहा: {और उसने घोड़े, खच्चर और गधे पैदा किए ताकि तुम उन पर सवारी करो} [अन-नहल: 8] और उन्हें खाने की अनुमति का उल्लेख नहीं किया(1)। "अन-नहल" में इस पर विस्तार से चर्चा हो चुकी है(2)। अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारे लिए उनमें और भी लाभ हैं} जैसे ऊन, रोएँ बाल, दूध, मक्खन, घी, पनीर आदि में। {और ताकि तुम उनके द्वारा अपने सीनों की किसी ज़रूरत को पूरा कर सको} अर्थात्: भारी बोझ उठाना और यात्रा करना। "अन-नहल" में यह सब स्पष्ट किया जा चुका है, इसलिए इसे दोहराने का कोई अर्थ नहीं है(3)। फिर उसने कहा: {और उन पर} यानी ज़मीन पर मवेशियों पर {और नौकाओं पर} समुद्र में {तुम्हें ले जाया जाता है}। और वह तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाता है अर्थात्: उसकी एकता और शक्ति को दर्शाने वाली निशानियाँ जो उल्लेख की गईं। {तो अल्लाह की किन निशानियों का तुम इनकार करोगे?} "अय्या" (कौन सी) 'तुनकिरून' (तुम इनकार करते हो) की वजह से नसब (accusative) में है, क्योंकि प्रश्नवाचक शब्द वाक्य के आरंभ में आता है और उससे पहले वाला शब्द उस पर कार्य नहीं करता है। यदि क्रिया के साथ 'हा' सर्वनाम होता, तो 'अय्यु' के लिए रफ़ (nominative) को प्राथमिकता दी जाती। यदि प्रश्न 'अलिफ' या 'हल' के साथ होता और उनके बाद एक संज्ञा और फिर एक क्रिया होती जिसके साथ सर्वनाम होता, तो नसब को प्राथमिकता दी जाती(4)। अर्थात्: यदि तुम इस बात से इनकार नहीं करते कि ये चीजें अल्लाह की ओर से हैं, तो तुम पुनरुत्थान और प्रलय पर उसकी शक्ति का इनकार क्यों करते हो? अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की कि देखते कि उन लोगों का कैसा परिणाम हुआ जो उनसे पहले थे? वे उनसे संख्या में अधिक थे और शक्ति और धरती में छोड़े हुए चिन्हों में भी बढ़कर थे, तो जो कुछ वे कमाते थे वह उनके काम न आया। (82) फिर जब उनके पास उनके रसूल खुली निशानियाँ लेकर आए, तो वे उस ज्ञान पर इतराने लगे जो उनके पास था, और जिस चीज़ का वे मज़ाक उड़ाते थे उसी ने उन्हें घेर लिया। (83) फिर जब उन्होंने हमारा अज़ाब देखा, तो कहने लगे, "हम अल्लाह अकेले पर ईमान लाए और हमने उन सब का इनकार किया जिन्हें हम उसके साथ शरीक ठहराते थे।" (84) किन्तु जब उन्होंने हमारा अज़ाब देख लिया, तो उनके ईमान ने उन्हें कोई लाभ न पहुँचाया। यह अल्लाह का वह दस्तूर (नियम) है जो उसके बंदों में पहले से चला आ रहा है। और उस समय इनकार

करने वाले घाटे में रहे। (85)} अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने धरती में सैर नहीं की} ताकि वे पिछली कौमों के अवशेष देख सकें। {वे थे...

(1) इराब अल-कुरआन, अन-नहहास 4/43-44। (2) 12/278 और उसके बाद। (3) 12/275। (4) इराब अल-कुरआन, अन-नहहास 4/44।

سورہ غافر: آیات 79 - 85 385 ...یہاں اونٹ مراد ہیں۔ {تاکہ تم ان پر سواری کرو اور ان میں سے بعض کو تم کھاتے ہو} چنانچہ جس نے گھوڑے کا گوشت کھانے سے منع کیا اور اونٹ کا گوشت حلال قرار دیا، اس نے اس بات سے استدلال کیا کہ اللہ عزوجل نے چوپایوں کے بارے میں فرمایا: {اور ان میں سے بعض کو تم کھاتے ہو} اور گھوڑوں کے بارے میں فرمایا: {اور گھوڑے، خچر اور گدھے (پیدا کیے) تاکہ تم ان پر سواری کرو} [النحل: 8] اور ان کے کھانے کی اباحت (اجازت) کا ذکر نہیں فرمایا(1)۔ یہ بحث سورہ "النحل" میں تفصیل سے گزر چکی ہے(2)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور تمہارے لیے ان میں (اور بھی) فوائد ہیں} جیسے اون، پشم، بال، دودھ، مکھن، گھی، پنیر اور اس کے علاوہ دیگر چیزوں میں۔ {اور تاکہ تم ان کے ذریعے اپنے سینوں کی کسی حاجت (ضرورت) کو پہنچ سکو} یعنی: بھاری بوجھ اٹھانا اور سفر کرنا۔ سورہ "النحل" میں اس سب کا بیان گزر چکا ہے، اس لیے اسے دہرانے کا کوئی فائدہ نہیں(3)۔ پھر فرمایا: {اور ان پر} یعنی خشکی میں چوپایوں پر {اور کشتیوں پر} سمندر میں {تمہیں سوار کیا جاتا ہے}۔ اور وہ تمہیں اپنی نشانیاں دکھاتا ہے یعنی: اس کی توحید اور قدرت پر دلالت کرنے والی نشانیاں ان چیزوں میں جو ذکر کی گئیں۔ {پس تم اللہ کی کن کن نشانیوں کا انکار کرو گے؟} لفظ "ایّا" (کون سی) کو "تُنکرون" کی وجہ سے نصب دیا گیا ہے کیونکہ استفہام (سوالیہ کلمہ) کلام کے آغاز میں آتا ہے اور اس سے پہلے والا عامل اس میں عمل نہیں کرتا۔ اگر فعل کے ساتھ ضمیر "ہا" ہوتی تو "ایّ" کا رفع (پیش) کے ساتھ پڑھنا بہتر ہوتا۔ اور اگر استفہام "الف" یا "ھل" کے ذریعے ہوتا اور ان کے بعد اسم ہوتا جس کے بعد ایسا فعل ہوتا جس کے ساتھ ضمیر ہوتی تو نصب مختار (بہتر) ہوتا(4)۔ یعنی: اگر تم اس بات کا انکار نہیں کرتے کہ یہ چیزیں اللہ کی طرف سے ہیں، تو تم مرنے کے بعد جی اٹھنے اور حشر و نشر پر اس کی قدرت کا انکار کیوں کرتے ہو؟ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے زمین میں سیر و سیاحت نہیں کی کہ دیکھتے کہ ان لوگوں کا انجام کیسا ہوا جو ان سے پہلے

تھے؟ وہ ان سے تعداد میں زیادہ تھے اور قوت میں اور زمین میں چھوڑی ہوئی نشانیوں (آثار) میں بھی بڑھ کر تھے، تو جو کچھ وہ کماتے تھے وہ ان کے کچھ کام نہ آیا۔ (82) پھر جب ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے تو وہ اس علم پر اترانے لگے جو ان کے پاس تھا، اور جس چیز کا وہ مذاق اڑاتے تھے اسی نے انہیں آ گھیرا۔ (83) پھر جب انہوں نے ہمارا عذاب دیکھا تو کہنے لگے، "ہم اللہ اکیلے پر ایمان لائے اور ہم نے ان سب کا انکار کیا جنہیں ہم اس کے ساتھ شریک ٹھہراتے تھے۔" (84) لیکن جب انہوں نے ہمارا عذاب دیکھ لیا تو ان کا ایمان انہیں کچھ نفع دینے والا نہ تھا۔ یہ اللہ کا وہ طریقہ (قانون) ہے جو اس کے بندوں میں پہلے سے چلا آ رہا ہے۔ اور اس وقت کافر خسارے (نقصان) میں رہے۔ (85)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {کیا انہوں نے زمین میں سیر نہیں کی} تاکہ وہ گزشتہ قوموں کے آثار کا مشاہدہ کریں۔ {وہ تھے...

(1) اعراب القرآن للنحاس 4/ 43-44۔ (2) 12/ 278 اور اس کے بعد۔ (3) 12/ 275۔ (4) اعراب القرآن للنحاس 4/ 44۔

386 Surah Ghafir: Verses 82 - 85

“...more numerous than them ﴿and stronger in power and in traces in the land, yet what they used to earn did not avail them.﴾ [Ghafir: 82] From buildings, wealth, and the children and followers they were given; it is said: ‘I sought closeness through so-and-so to you,’ meaning: I interceded with him to you. Based on this, ‘ma’ (what) is for negation, meaning: that did not avail them at all. It was also said: ‘ma’ is for interrogation, meaning: what thing did their earning avail them when they perished? (1) And ‘akthara’ (more) is indeclinable (not inflected with tanwin); because it is on the weight of ‘af’alu’. The Kufans claimed that everything that is indeclinable can be declinable except ‘af’alu min kadha’ (more ... than ...), for it is not permissible to decline it in any way in poetry(2) or otherwise if ‘min’ (than/from) is with it. Abu al-Abbas said: If ‘min’ were the preventer of its declension, it would be obligatory not to say: ‘I passed by better than you and worse than Amr.’

The Almighty's saying: ﴿And when their messengers came to them with clear proofs,﴾ meaning: with clear signs ﴿they rejoiced in what they had of knowledge,﴾ [Ghafir: 83] there are three opinions on its meaning; Mujahid said: Indeed, the disbelievers who rejoiced in what they had of knowledge said: ‘We are more knowledgeable than them, we will not be punished and we will not be resurrected.’ It was also said: The disbelievers rejoiced in what they had of worldly knowledge, similar to ﴿They know what is apparent of the life of the world.﴾ [Ar-Rum: 7]. And it was said: Those who rejoiced were the messengers; when their people denied them, Allah, the Mighty and Sublime, informed them that He is the destroyer of the disbelievers and the saver of them and the believers. So ‘they rejoiced in what they had of knowledge’ regarding the salvation of the believers. ﴿And that which they used to mock enveloped them,﴾ meaning: the disbelievers; ﴿that which they used to mock,﴾ meaning: the punishment for their mockery of what the messengers brought, peace be upon them(3).

The Almighty's saying: ﴿Then when they saw Our might,﴾ meaning: they witnessed the punishment. ﴿they said, "We believe in Allah alone and we disbelieve in that which we used to associate with Him."﴾ [Ghafir: 84] meaning: the idols that they associated with Him in worship. ﴿But their faith did not benefit them﴾ in Allah when witnessing the punishment and when they saw the might. ﴿[This is] the way of Allah,﴾ [Ghafir: 85] a verbal noun (masdar); because the Arabs say: ‘sanna, yasunnu, sannan wa sunnatan’; meaning: Allah, the Mighty and Sublime, established as a way for the disbelievers that no...

(1) Tafsir al-Baghawi 4/106. (2) In the manuscripts: ‘ma’rifah’ (knowledge), and what is established is from ‘I’rab al-Quran’ by an-Nahhas 4/44, and the speech is from him. (3) I’rab al-Quran by an-Nahhas 4/44-45.

३८६ सूरह ग़ाफिर: आयतें ८२ - ८५

“...उनसे अधिक संख्या में ﴾और शक्ति में अधिक प्रबल और धरती में (अपने) पदचिन्हों (स्मारकों) के मामले में, फिर भी जो कुछ वे कमाते थे, वह उनके किसी काम न आया।﴿ [ग़ाफ़िर: ८२] इमारतों, धन-दौलत और जो उन्हें संतान और अनुयायी दिए गए थे; कहा जाता है: ‘मैंने फलां के ज़रिए आपकी नज़दीकी चाही’, यानी: मैंने उसके ज़रिए आपसे सिफारिश की। इस आधार पर ‘मा’ (क्या/जो) निषेध के लिए है, यानी: उस चीज़ ने उन्हें कोई लाभ नहीं पहुँचाया। और यह भी कहा गया है: ‘मा’ प्रश्नवाचक है, यानी: जब वे नष्ट हुए तो उनकी कमाई ने उन्हें क्या लाभ पहुँचाया? (१)। और शब्द ‘अकसर’ (अधिक) गैर-मुनस़रिफ (तन्वीन न लेने वाला) है; क्योंकि यह ‘अफ़अलु’ के वज़न पर है। कूफ़ा वालों का दावा है कि हर वह शब्द जो गैर-मुनस़रिफ है, वह मुनस़रिफ हो सकता है सिवाय ‘अफ़अलु मिन कज़ा’ (इससे बेहतर/अधिक) के; क्योंकि शायरी (२) या किसी और चीज़ में इसे मुनस़रिफ बनाना किसी भी तरह जायज़ नहीं है अगर इसके साथ ‘मिन’ (से) हो। अबू अल-अब्बास ने कहा: अगर ‘मिन’ ही इसके मुनस़रिफ होने का बाधक होता, तो यह कहना अनिवार्य होता कि ‘म़ररतु बि-खैरिन मिन्का व शर्रिन मिन अमरिन’ नहीं कहा जा सकता।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴾फिर जब उनके पास उनके रसूल स्पष्ट निशानियाँ लेकर आए,﴿ यानी: स्पष्ट आयतों के साथ ﴾तो वे उस ज्ञान पर इतराने लगे जो उनके पास था,﴿ [ग़ाफ़िर: ८३] इसके अर्थ में तीन मत हैं; मुजाहिद ने कहा: जिन काफ़िरों ने अपने पास मौजूद ज्ञान पर खुशी मनाई, उन्होंने कहा: ‘हम उनसे अधिक ज्ञानी हैं, हमें न तो अज़ाब दिया जाएगा और न ही दोबारा ज़िंदा किया जाएगा।’ यह भी कहा गया है: काफ़िर दुनिया के उस ज्ञान पर खुश हुए जो उनके पास था, जैसे ﴾वे दुनिया के जीवन के बाहरी पहलू को जानते हैं।﴿ [अर-रूम: ७]। और यह भी कहा गया है: खुश होने वाले रसूल थे; जब उनकी कौम ने उन्हें झुठलाया, तो अल्लाह अज़ व जल्ल ने उन्हें सूचित किया कि वह काफ़िरों को हलाक करने वाला और उन्हें तथा मोमिनों को बचाने वाला है। तो ‘वे अपने पास मौजूद ज्ञान पर खुश हुए’ मोमिनों की मुक्ति के कारण। ﴾और उन्हें उस चीज़ ने घेर लिया﴿ यानी: काफ़िरों को ﴾जिसका वे मज़ाक उड़ाया करते थे,﴿ यानी: रसूलों द्वारा लाई गई बातों के मज़ाक उड़ाने का बदला, उन पर अल्लाह की रहमतें हों (३)।

अल्लाह तआला का फ़रमान: ﴾फिर जब उन्होंने हमारे अज़ाब को देखा,﴿ यानी: अज़ाब को अपनी आँखों से देख लिया। ﴾तो कहने लगे, "हम एक अकेले अल्लाह पर ईमान लाए और हमने उन चीज़ों का इनकार किया जिन्हें हम उसके साथ शरीक ठहराते थे।"﴿ [ग़ाफ़िर: ८४] यानी: वे बुत जिन्हें हम

इबादत में उनके साथ शरीक करते थे। ﴾लेकिन उनका ईमान उन्हें कोई लाभ न दे सका﴿ अल्लाह पर, अज़ाब को देखने के समय और जब उन्होंने सख़्ती को देख लिया। ﴾अल्लाह का तरीका,﴿ [ग़ाफ़िर: ८५] एक मस्दर (क्रियात्मक संज्ञा) है; क्योंकि अरब कहते हैं: 'सन्ना, यसुन्नु, सन्नन व सुन्नतन'; यानी: अल्लाह अज़ व जल्ल ने काफ़िरों के बारे में यह तरीका तय कर दिया है कि नहीं...

---

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१०६। (२) हस्तलिखित प्रतियों में: 'मआरिफ़ह' (ज्ञान), और जो प्रमाणित है वह अन-नह़ास की 'इराब अल-कुरान' ४/४४ से है, और यह कथन उन्हीं का है। (३) अन-नह़ास की 'इराब अल-कुरान' ४/४४-४५।

۳۸۶ سورة غافر: آیات ۸۲ - ۸۵

"...ان سے تعداد میں زیادہ ﴿اور قوت میں اور زمین میں (اپنے) نشانات کے اعتبار سے زیادہ سخت، پس جو کچھ وہ کماتے تھے وہ ان کے کچھ کام نہ آیا۔﴾ [غافر: ۸۲] عمارتوں، مال و دولت اور جو اولاد اور پیروکار انہیں دیے گئے تھے؛ کہا جاتا ہے: 'میں فلاں کے ذریعے آپ کے قریب ہوا'، یعنی: میں نے اس کے ذریعے آپ سے سفارش چاہی۔ اس بنا پر 'ما' نفی کے لیے ہے، یعنی: اس چیز نے انہیں ذرہ برابر فائدہ نہ پہنچایا۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: 'ما' استفہام (سوال) کے لیے ہے، یعنی: جب وہ ہلاک ہوئے تو ان کی کمائی نے انہیں کیا فائدہ پہنچایا؟(۱)۔ اور 'اکثر' غیر منصرف ہے؛ کیونکہ یہ 'افعل' کے وزن پر ہے۔ کوفیوں کا دعویٰ ہے کہ ہر وہ کلمہ جو غیر منصرف ہے اسے منصرف بنانا جائز ہے سوائے 'افعل من کذا' (فلاں سے بہتر/زیادہ) کے، کیونکہ شعر (۲) یا اس کے علاوہ میں اسے کسی بھی طرح منصرف بنانا جائز نہیں ہے جب اس کے ساتھ 'من' ہو۔ ابو العباس نے کہا: اگر 'من' ہی اس کے منصرف ہونے سے مانع ہوتا تو یہ کہنا واجب ہوتا کہ 'مررت بخير منك وشر من عمرو' نہ کہا جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر جب ان کے پاس ان کے رسول واضح نشانیاں لے کر آئے،﴾ یعنی: واضح آیات کے ساتھ ﴿تو وہ اس علم پر اترانے لگے جو ان کے پاس تھا،﴾ [غافر: ۸۳] اس کے معنی میں تین اقوال ہیں؛ مجاہد نے کہا: جن کافروں نے اپنے پاس موجود علم پر خوشی کا اظہار کیا، انہوں نے کہا: 'ہم ان سے زیادہ علم والے ہیں، ہمیں نہ عذاب دیا جائے گا اور نہ ہی دوبارہ اٹھایا جائے گا'۔ یہ بھی کہا گیا ہے: کافر دنیا کے اس علم پر خوش ہوئے جو ان کے پاس تھا، جیسے ﴿وہ دنیا کی زندگی کے ظاہری پہلو کو جانتے ہیں۔﴾ [الروم: ۷]۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: خوش ہونے والے رسول تھے؛ جب ان کی قوم نے انہیں جھٹلایا تو اللہ عزوجل نے انہیں خبر دی کہ وہ کافروں کو

ہلاک کرنے والا اور انہیں اور مومنوں کو نجات دینے والا ہے۔ تو ’وہ اپنے پاس موجود علم پر خوش ہوئے‘ مومنوں کی نجات کی وجہ سے۔ ﴿اور انہیں اس چیز نے گھیر لیا﴾ یعنی: کافروں کو ﴿جس کا وہ مذاق اڑایا کرتے تھے،﴾ یعنی: رسول جو کچھ لے کر آئے تھے اس کے مذاق اڑانے کی سزا، ان پر اللہ کی رحمتیں ہوں(۳)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پھر جب انہوں نے ہمارا عذاب دیکھ لیا،﴾ یعنی: عذاب کا معائنہ کر لیا۔ ﴿تو کہنے لگے، "ہم ایک اکیلے اللہ پر ایمان لائے اور ہم نے ان چیزوں کا انکار کیا جنہیں ہم اس کے ساتھ شریک ٹھہراتے تھے۔"﴾ [غافر: ۸۴] یعنی: وہ بت جنہیں ہم عبادت میں اللہ کا شریک بناتے تھے۔ ﴿مگر ان کا ایمان انہیں کوئی فائدہ نہ دے سکا﴾ اللہ پر، عذاب کے معائنے کے وقت اور جب انہوں نے سختی دیکھ لی۔ ﴿اللہ کا طریقہ،﴾ [غافر: ۸۵] مصدر ہے؛ کیونکہ عرب کہتے ہیں: ’سَنَّ يَسُنُّ سَنًّا وَسُنَّةً‘؛ یعنی: اللہ عزوجل نے کافروں کے بارے میں یہ طریقہ مقرر کر رکھا ہے کہ نہیں...

---

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۱۰۶ ۔ (۲) قلمی نسخوں میں: ’معرفہ‘ ہے، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی ’اعراب القرآن‘ ۴/۴۴ سے ہے، اور یہ کلام انہی کا ہے۔ (۳) النحاس کی ’اعراب القرآن‘ ۴ / ۴۴-۴۵ ۔

Surah Ghafir: Verse 85 387

Faith did not benefit them when they saw the punishment[1]. This has already been explained in Surah an-Nisa and Surah Yunus[2], stating that repentance is not accepted after witnessing the punishment and the attainment of necessary knowledge. It was also said: that is, O people of Mecca, beware of Allah's way (sunnah) in destroying the disbelievers. So, "Sunnat Allah" (the way of Allah) is in the accusative case (mansub) as a warning and incitement[3]. {And there the disbelievers lost.} Al-Zajjaj said[4]: They were already losers before that, but their loss became clear to them[5] when they saw the punishment. It was also said: There is a preceding and succeeding order (taqdim wa ta'khir); meaning: {But their faith did not benefit them when they saw Our punishment} {and there the disbelievers lost} like Our way with all disbelievers. So, "sunnah" is in the accusative case by the removal of the preposition (naz' al-khafid), meaning: like the way of Allah with all nations. And Allah knows best.

The interpretation of Surah "Ghafir" is completed, and praise be to Allah.

Nafse Islam Nafse Islam WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) The previous source, similarly. (2) 6/152 and 11/55. (3) Tafsir al-Baghawi 4/106. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/378, and the author quoted it from him via al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/45. (5) In the manuscripts: "clarified to us," and what is established is from I'rab al-Qur'an by al-Nahhas, and in Ma'ani al-Qur'an by al-Zajjaj: "clarified to them."

सूरा ग़ाफ़िर: आयत 85 387

जब उन्होंने अज़ाब (दंड) देखा तो ईमान ने उन्हें लाभ नहीं पहुँचाया[1]। यह बात सूरह अन-निसा और सूरह यूनुस[2] में पहले ही स्पष्ट की जा चुकी है कि अज़ाब को देखने और आवश्यक ज्ञान प्राप्त होने के बाद तौबा स्वीकार नहीं की जाती है। और यह भी कहा गया है: यानी, ऐ मक्का वालो, काफ़िरों को नष्ट करने में अल्लाह की सुन्नत (तरीके) से डरो। इसलिए "सुन्नत अल्लाह" (अल्लाह का तरीका) चेतावनी और उकसावे के रूप में मंसूब (अक्यूज़ेटिव केस) है[3]। {और वहाँ काफ़िर घाटे में रहे।} अल-ज़ज्जाज ने कहा[4]: वे उससे पहले ही घाटे में थे, लेकिन जब उन्होंने अज़ाब देखा तो उनका घाटा उन पर स्पष्ट हो गया[5]। और यह भी कहा गया: इसमें शब्दों का क्रम आगे-पीछे है; यानी: {किन्तु उनके ईमान ने उन्हें कोई लाभ न पहुँचाया जब उन्होंने हमारा अज़ाब देख लिया} {और वहाँ काफ़िर घाटे में रहे} जैसा कि सभी काफ़िरों के बारे में हमारा तरीका रहा है। तो "सुन्नत" शब्द 'नज़ अल-खाफ़िज़' (पूर्वसर्ग हटाने) के कारण मंसूब है, यानी: सभी उम्मतों (राष्ट्रों) में अल्लाह के तरीके की तरह। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

सूरह "ग़ाफ़िर" की तफ़सीर (व्याख्या) पूरी हुई, और अल्लाह का शुक्र है।

नफ़्से इस्लाम नफ़्से इस्लाम WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(1) पिछला स्रोत, उसी प्रकार। (2) 6/152 और 11/55। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/106। (4) मा'नी अल-कुरान 4/378 में, और लेखक ने इसे इ'राब अल-कुरान 4/45 में अल-नहस के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है। (5) पांडुलिपियों में: "हमें स्पष्ट हुआ", और जो स्थापित है वह अल-नहस द्वारा इ'राब अल-कुरान से है, और अल-ज़ज्जाज द्वारा मा'नी अल-कुरान में: "उन्हें स्पष्ट हुआ"।

سورہ غافر: آیت 85 387

جب انہوں نے عذاب دیکھ لیا تو ایمان نے انہیں کوئی فائدہ نہ دیا[1]۔ یہ بات سورہ نساء اور سورہ یونس[2] میں پہلے ہی واضح کی جا چکی ہے کہ عذاب کو دیکھ لینے اور علمِ ضروری حاصل ہو جانے کے بعد توبہ قبول نہیں کی جاتی۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یعنی اے مکہ والو، کافروں کو ہلاک کرنے میں اللہ کی سنت سے ڈرو۔ پس "سنت اللہ" (اللہ کا طریقہ) تنبیہ اور ابھارنے (تحذیر و اغراء) کے طور پر منصوب ہے[3]۔ {اور وہاں کافر خسارے میں رہے۔} الزجاج نے کہا[4]: وہ اس سے پہلے ہی خسارے میں تھے، لیکن جب انہوں نے عذاب دیکھا تو ان پر خسارہ واضح ہو گیا[5]۔ اور یہ بھی کہا گیا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے؛ یعنی: {تو ان کا ایمان انہیں کچھ فائدہ نہ دے سکا جب انہوں نے ہمارا عذاب دیکھ لیا} {اور وہاں کافر خسارے میں رہے} جیسا کہ تمام کافروں کے بارے میں ہمارا طریقہ رہا ہے۔ پس "سنت" کا لفظ 'نزع الخافض' کی وجہ سے منصوب ہے، یعنی: تمام امتوں میں اللہ کے طریقے کی طرح۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

سورہ "غافر" کی تفسیر مکمل ہوئی، اور تمام تعریفیں اللہ کے لیے ہیں۔

نفس اسلام نفس اسلام WWW.NAFSEISLAM.COM

---

(۱) گزشتہ مصدر، اسی طرح۔ (۲) ۶/۱۵۲ اور ۱۱/۵۵۔ (۳) تفسیر البغوی ۱۰۶/۴۔ (۴) معانی القرآن ۳۷۸/۴ میں، اور مصنف نے اسے اعراب القرآن ۴۵/۴ میں النحاس کے واسطے سے ان سے نقل کیا ہے۔ (۵) نسخوں میں ہے: "ہمیں واضح ہوا"، اور جو ثابت ہے وہ النحاس کی اعراب القرآن سے ہے، اور الزجاج کی معانی القرآن میں ہے: "انہیں واضح ہوا"۔

Surah Fussilat is Meccan according to the consensus of all (1). And it consists of fifty-four (2), and it is said: fifty-three verses (3). In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful.

His saying, Exalted is He: {Ha, Meem. (1) [This is] a revelation from the Entirely Merciful, the Especially Merciful - (2) A Book whose verses have been detailed, an Arabic Qur'an for a people who know, (3) As a giver of good tidings and a warner; but most of them turn away, so they do not hear. (4) And they say, "Our hearts are within coverings from that to which you invite us, and in our ears is deafness, and between us and you is a partition, so work; indeed, we are working." (5)}

His saying, Exalted is He: {Ha, Meem. [This is] a revelation from the Entirely Merciful, the Especially Merciful}. Al-Zajjaj said (4): "tanzilun" (revelation) is in the nominative case (raf') as a subject (mubtada'), and its predicate (khabar) is {A Book whose verses have been detailed}. This is the opinion of the Basrans. Al-Farra' said: It is permissible for it to be in the nominative case based on an implied "this" (hadha). It is also said: {A Book} is an appositive (badal) for His saying: {revelation} (5). It is said: [it is] an attribute (na't) for His saying: {revelation}. It is said: "Ha, Meem" means: "This is Ha Meem", just as you say: "Chapter so-and-so", meaning: "It is chapter so-and-so". Thus, "Ha, Meem" is the predicate of an implied subject, i.e., "It is Ha Meem", and His saying: "revelation" is another subject, and His saying: "A Book" is its predicate.

"{Whose verses have been detailed}" means: clarified and explained. Qatadah said: by clarifying its lawful from its prohibited, and obedience from disobedience. Al-Hasan said: with promise and threat. Sufyan said: with reward and punishment (6).

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/3, and Zad al-Masir 7/240. (2) Tafsir al-Baghawi 4/107. (3) Mentioned by al-Suyuti in al-Itqan 1/215. (4) In Ma'ani al-Qur'an 4/379, and transmitted by the author from him through al-Nahhas in I'rab al-Qur'an 4/47, and the saying of al-Farra' following it is from him. (5) Al-Kashshaf 3/441. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/167.

सूरह फ़ुस्सिलत सभी के अनुसार मक्की है (1)। और यह चौवन (2), और कहा गया है: तिरेपन आयतें हैं (3)। अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील, परम दयालु है।

अल्लाह तआला का कथन है: {हा-मीम। (1) [यह] अत्यंत कृपाशील, परम दयालु की ओर से अवतरण है - (2) एक ऐसी किताब जिसकी आयतें विस्तार से बयान की गई हैं, अरबी कुरआन उन लोगों के लिए जो जानते हैं, (3) शुभ सूचना देने वाला और चेतावनी देने वाला; परंतु उनमें से अधिकांश ने मुंह फेर लिया, अतः वे सुनते नहीं हैं। (4) और उन्होंने कहा, "हमारे दिल उन चीज़ों से पर्दों में हैं जिनकी ओर तुम हमें बुलाते हो, और हमारे कानों में भारीपन है, और हमारे और तुम्हारे बीच एक आड़ है, अतः तुम अपना काम करो; निश्चय ही हम भी काम करने वाले हैं।" (5)}

अल्लाह तआला का कथन: {हा-मीम। [यह] अत्यंत कृपाशील, परम दयालु की ओर से अवतरण है}। अल-ज़ज्जाज ने कहा (4): "तन्ज़ीलुन" (अवतरण) मुब्तदा (कर्ता) के रूप में रफ़ (प्रथमा विभक्ति) में है और इसकी खबर (विधेय) {एक ऐसी किताब जिसकी आयतें विस्तार से बयान की गई हैं} है। यह बसरा वासियों का मत है। अल-फ़र्रा ने कहा: यह संभव है कि इसका रफ़ 'हाज़ा' (यह) के लोप पर आधारित हो। और यह भी कहा गया है: {किताब} उसके कथन {तन्ज़ीलुन} का बादल (पर्याय) है (5)। और कहा गया: {तन्ज़ीलुन} के लिए विशेषण (नअत) है। और कहा गया: हा-मीम का अर्थ है: "यह हा-मीम है" जैसे तुम कहते हो: "अमुक अध्याय", अर्थात: "यह अमुक अध्याय है"। तो "हा-मीम" एक छिपे हुए मुब्तदा की खबर है, अर्थात: "यह हा-मीम है", और उसका कथन: "तन्ज़ीलुन" एक दूसरा मुब्तदा है, और उसका कथन: "किताब" इसकी खबर है।

"{जिसकी आयतें विस्तार से बयान की गई हैं}" अर्थात: स्पष्ट की गईं और व्याख्या की गईं। क़तादाह ने कहा: इसके हलाल को हराम से, और आज्ञाकारिता को अवज्ञा से अलग करके स्पष्ट करने के द्वारा। अल-हसन ने कहा: वादे और चेतावनी के साथ। सुफ़यान ने कहा: प्रतिफल और दंड के साथ (6)।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/3, और ज़ाद अल-मसीर 7/240। (2) तफ़सीर अल-बगवी 4/107। (3) अल-सुयुती ने अल-इतकान 1/215 में इसका उल्लेख किया है। (4) मआनी अल-कुरआन 4/379 में, और लेखक ने इसे नहहास के माध्यम से ए'राब अल-कुरआन 4/47 में उद्धृत किया है, और इसके बाद अल-फ़र्रा का कथन उन्हीं का है। (5) अल-कश्शाफ़ 3/441। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/167।

سورہ فصلت سب کے قول کے مطابق مکی ہے (1)۔ اور یہ چون (2)، اور کہا گیا ہے: ترپن آیات ہیں (3)۔ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿حم ﴿١﴾ تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ﴿٢﴾ كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ ﴿٣﴾ بَشِيرًا وَنَذِيرًا فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ ﴿٤﴾ وَقَالُوا قُلُوبُنَا فِي أَكِنَّةٍ مِمَّا تَدْعُونَا إِلَيْهِ وَفِي آذَانِنَا وَقْرٌ وَمِنْ بَيْنِنَا وَبَيْنِكَ حِجَابٌ فَاعْمَلْ إِنَّا عَامِلُونَ ﴿٥﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حم . تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾۔ الزجاج نے کہا (4): "تنزيلٌ" مبتدا ہونے کی وجہ سے مرفوع ہے اور اس کی خبر ﴿كِتَابٌ فُصِّلَتْ آيَاتُهُ﴾ ہے۔ یہ اہل بصرہ کا قول ہے۔ اور الفراء نے کہا: جائز ہے کہ اس کا رفع "هذا" (یہ) کی ضمیر پوشیدہ ہونے پر ہو۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: ﴿كِتَابٌ﴾ اس کے قول "تنزيلٌ" سے بدل ہے (5)۔ اور کہا گیا: "تنزيلٌ" کے لیے صفت (نعت) ہے۔ اور کہا گیا: حم یعنی: یہ حم ہے جیسے تم کہتے ہو: باب كذا (فلاں باب)، یعنی: وہ فلاں باب ہے، پس "حم" مبتدا محذوف کی خبر ہے، یعنی: وہ حم ہے، اور اس کا قول: "تنزيلٌ" دوسرا مبتدا ہے، اور اس کا قول: "كتابٌ" اس کی خبر ہے۔

"فُصِّلَتْ آيَاتُهُ" یعنی: واضح کی گئیں اور بیان کی گئیں۔ قتادہ نے کہا: اس کے حلال کو حرام سے، اور اس کی اطاعت کو معصیت سے واضح کر کے۔ حسن بصری نے کہا: وعدے اور وعید کے ساتھ۔ سفیان ثوری نے کہا: ثواب اور عذاب کے ساتھ (6)۔

---

(1) المحرر الوجیز 5/3، اور زاد المسیر 7/240۔ (2) تفسیر البغوی 4/107۔ (3) سیوطی نے الاتقان 1/215 میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (4) معانی القرآن 4/379 میں، اور مصنف نے اسے نحاس

کے واسطے سے اعراب القرآن 4/47 میں نقل کیا ہے، اور اس کے بعد والا فراء کا قول انہی سے منقول ہے۔ (5) الکشاف 3/441۔ (6) النکت والعیون 5/167۔

It was recited: {Fasulat} (were separated), meaning: It distinguished between truth and falsehood, or some of them were separated from others due to their differing meanings; from your saying: "fasala," meaning: he moved away from the town(1). {An Arabic Quran}. There are several aspects regarding its accusative case (Nasb); Al-Akhfash said(2): It is in the accusative as praise. And it was said: based on an implicit verb; meaning: Mention {an Arabic Quran}. And it was said: based on repeating the verb; meaning: We have detailed {an Arabic Quran}. And it was said: as a circumstantial clause (Hal), meaning: {Its verses have been detailed} in the state of being {an Arabic Quran}. And it was said: because the detailing(3) was occupied with the verses until they became like the subject (Fa'il), {Quran} was in the accusative because the clarification fell upon it. And it was said: based on cutting (Qat')(4). {For a people who know}. Ad-Dahhak said: Meaning: Indeed the Quran is sent down from Allah. Mujahid said: Meaning: They know that He is one God in the Torah and the Gospel. And it was said: They know Arabic and thus are unable to produce its like(5), and if it were not Arabic, they would not have known it. I say: This is more correct, and the Surah was revealed as a rebuke and reprimand to Quraysh regarding the inimitability of the Quran. {As a bringer of good tidings and a warner}. These are two circumstantial clauses (Hal) from the verses, and the governing word (Amil) in them is {have been detailed}(6). And it was said: they are two adjectives for the Quran(7), "a bringer of good tidings" for the friends of Allah and "a warner" for His enemies. And it was recited: "Bashirun wa Nadheerun"(8) as an adjective for the Book. Or as a predicate (Khabar) for an omitted subject (Mubtada')(9). {But most of them turned away} meaning the people of Mecca {so they do not hear} a hearing from which they benefit.

---

(1) Al-Kashshaf 3/441. (2) In Ma'ani al-Quran 2/680. (3) In (M): fussilat. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/47 similarly. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/168. (6) Mushkil I'rab al-Quran by Makki 2/639. (7) Mentioned by al-Samin al-Halabi in al-Durr al-Masun 9/506. (8) Abu Hayyan attributed it in al-Bahr 7/483 to Zayd ibn Ali. (9) Al-Kashshaf 3/441.

और इसे पढ़ा गया: {फसुलत} (अलग किया गया), जिसका अर्थ है: इसने सत्य और असत्य के बीच भेद किया, या उनके विभिन्न अर्थों के कारण उनमें से कुछ को दूसरों से अलग कर दिया गया; आपके कहने से: "फसला", यानी: वह शहर से दूर चला गया(1)। {एक अरबी कुरान}। इसके कर्म कारक (नसब) के लिए कई पहलू हैं; अल-अखफश ने कहा(2): यह प्रशंसा के रूप में कर्म कारक में है। और कहा गया: एक अंतर्निहित क्रिया पर आधारित; अर्थात: {एक अरबी कुरान} का उल्लेख करें। और कहा गया: क्रिया को दोहराने पर आधारित; अर्थात: हमने {एक अरबी कुरान} को विस्तार से समझाया है। और कहा गया: एक परिस्थिति संबंधी उपवाक्य (हाल) के रूप में, जिसका अर्थ है: {इसकी आयतें विस्तार से समझाई गई हैं} {एक अरबी कुरान} होने की स्थिति में। और कहा गया: क्योंकि विस्तार(3) आयतों के साथ इतना व्यस्त था कि वे कर्ता (फ़ाइल) की तरह हो गए, {कुरान} कर्म कारक में आया क्योंकि स्पष्टीकरण उस पर पड़ा। और कहा गया: काट (क़त्अ) के आधार पर(4)। {उन लोगों के लिए जो जानते हैं}। अद-दहाक ने कहा: अर्थात: वास्तव में कुरान अल्लाह की ओर से उतारा गया है। मुजाहिद ने कहा: अर्थात: वे जानते हैं कि तौरात और इंजील में वह एक ही ईश्वर है। और कहा गया: वे अरबी जानते हैं और इसलिए इसके जैसा बनाने में असमर्थ हैं(5), और यदि यह अरबी नहीं होता, तो वे इसे नहीं जानते। मैं कहता हूँ: यह अधिक सही है, और यह सूरह कुरान की बेजोड़ता के संबंध में कुरैश को फटकार और डांट के रूप में अवतरित हुई थी। {शुभ समाचार देने वाला और चेतावनी देने वाला}। ये आयतों से दो परिस्थिति संबंधी उपवाक्य (हाल) हैं, और उनमें शासी शब्द (आमिल) {विस्तार से समझाई गई हैं} है(6)। और कहा गया: वे कुरान के लिए दो विशेषण हैं(7), अल्लाह के दोस्तों के लिए "शुभ समाचार देने वाला" और उसके दुश्मनों के लिए "चेतावनी देने वाला"। और इसे पढ़ा गया: "बशीरुन व नज़ीरुन"(8) किताब के लिए एक विशेषण के रूप में। या एक लुप्त कर्ता (मुब्तदा) के लिए एक विधेय (खबर) के रूप में(9)। {लेकिन उनमें से अधिकांश ने मुँह फेर लिया} यानी मक्का के लोग {तो वे नहीं सुनते} ऐसी सुनवाई जिससे उन्हें लाभ हो।

---

(1) अल-कशाफ 3/441। (2) मआनी अल-कुरान 2/680 में। (3) (म) में: फुस्सीलत। (4) अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/47 इसी तरह। (5) अल-नुकात व अल-'उयुन 5/168। (6) मक्की द्वारा मुश्किल इराब अल-कुरान 2/639। (7) अल-समीन अल-हलबी ने अल-दुर अल-मसून 9/506

में इसका उल्लेख किया है। (8) अबू हयान ने अल-बहर 7/483 में इसे जैद बिन अली को जिम्मेदार ठहराया। (9) अल-कशाफ 3/441।

سورہ فصلت: آیات ۱-۵ ۳۸۹

اور پڑھا گیا: ﴿فَصُلَتْ﴾ یعنی: اس نے حق اور باطل کے درمیان فرق کر دیا، یا ان کے معانی کے اختلاف کی وجہ سے ان کے بعض حصوں کو دوسرے سے جدا کر دیا گیا؛ آپ کے قول سے: "فصل"، یعنی: وہ شہر سے دور چلا گیا (۱)۔ ﴿قُرْءَانًا عَرَبِيًّا﴾۔ اس کے نصب کی کئی وجوہات ہیں؛ الاخفش نے کہا (۲): یہ مدح (تعریف) کی بنا پر منصوب ہے۔ اور کہا گیا: فعل مقدر کی بنا پر؛ یعنی: ذکر کر ﴿قُرْءَانًا عَرَبِيًّا﴾ کا۔ اور کہا گیا: فعل کے اعادے کی بنا پر؛ یعنی: ہم نے تفصیل سے بیان کیا ﴿قُرْءَانًا عَرَبِيًّا﴾۔ اور کہا گیا: حال ہونے کی بنا پر، یعنی: ﴿فُصِّلَتْ آيَاتُهُ﴾ اس حال میں کہ وہ ﴿قُرْءَانًا عَرَبِيًّا﴾ ہے۔ اور کہا گیا: جب تفصیل (۳) آیات کے ساتھ مشغول ہو گئی یہاں تک کہ وہ فاعل کے درجے میں آ گئیں، تو ﴿قُرْءَانًا﴾ منصوب ہوا کیونکہ بیان اسی پر واقع ہوا۔ اور کہا گیا: قطع (٤) کی بنا پر۔ ﴿لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ﴾ ضحاک نے کہا: یعنی: بے شک قرآن اللہ کی طرف سے نازل شدہ ہے۔ اور مجاہد نے کہا: یعنی: وہ جانتے ہیں کہ تورات اور انجیل میں وہی ایک معبود ہے۔ اور کہا گیا: وہ عربی جانتے ہیں اس لیے اس جیسی چیز لانے سے عاجز ہیں (۵)، اور اگر یہ غیر عربی ہوتا تو وہ اسے نہ جانتے۔ میں کہتا ہوں: یہ زیادہ صحیح ہے، اور یہ سورت قریش کو قرآن کے اعجاز کے بارے میں ملامت اور ڈانٹ ڈپٹ کے طور پر نازل ہوئی۔ ﴿بَشِيراً وَنَذِيراً﴾ آیات سے دو حال ہیں، اور ان میں عامل ﴿فُصِّلَتْ﴾ (٦) ہے۔ اور کہا گیا: یہ دونوں قرآن کے لیے دو صفتیں ہیں (۷)، اللہ کے دوستوں کے لیے "بشیر" اور اس کے دشمنوں کے لیے "نذیر"۔ اور پڑھا گیا ہے: "بشیرٌ ونذیرٌ" (۸) کتاب کی صفت کے طور پر۔ یا حذف شدہ مبتدا کی خبر کے طور پر (۹)۔ ﴿فَأَعْرَضَ أَكْثَرُهُمْ﴾ یعنی اہل مکہ ﴿فَهُمْ لَا يَسْمَعُونَ﴾ ایسی سماعت جس سے وہ نفع اٹھا سکیں۔

(١) الكشاف ٣/ ٤٤١۔ (٢) معانی القرآن میں ٢/ ٦٨٠۔ (٣) (م) میں: فصلت۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ٤/ ٤٧ اسی طرح۔ (٥) النكت والعيون ٥/ ١٦٨۔ (٦) مشكل إعراب القرآن لمكي ٢/ ٦٣٩۔ (٧) السمین الحلبی نے الدر المصون ٩/ ٥٠٦ میں اس کا ذکر کیا ہے۔ (٨) ابو حیان نے البحر ٧/ ٤٨٣ میں اسے زید بن علی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (٩) الكشاف ٣/ ٤٤١۔

Page 390 Surah Fussilat: Verses 1 - 5

It was narrated that Al-Rayyal(1) bin Harmalah said: Jabir bin Abdullah said: The leaders of Quraysh and Abu Jahl said: "The matter of Muhammad has become confusing to us. If only you would seek a man knowledgeable in poetry, divination, and sorcery, who would speak to him and then bring us an explanation of his affair." Utbah bin Rabi'ah said: "By Allah, I have heard divination, poetry, and sorcery, and I have learned enough of that to know if his matter is like that." They said: "Go to him and talk to him." So he came to the Prophet ﷺ and said to him: "O Muhammad, are you better or is Qusay bin Kilab? Are you better or is Hashim? Are you better or is Abdul Muttalib? Are you better or is Abdullah? Then why do you insult our gods, mislead our forefathers, belittle our wisdom, and criticize our religion? If you only desire leadership, we will pledge our allegiance to you, and you will be our leader as long as you live. If you desire marriage, we will marry you to ten women from whichever daughters of Quraysh you wish. If you desire wealth, we will collect for you enough to make you and your descendants after you independent. And if what comes to you is a vision from the jinn that has overcome you, we will spend our wealth to seek a cure for you or to overcome it within you." The Prophet ﷺ remained silent. When he finished, he ﷺ said: "Have you finished, O Abu al-Walid?" He said: "Yes." He ﷺ said: "Listen(3): 'In the name of Allah, the Entirely Merciful, the Especially Merciful. Ha, Meem. [This is] a revelation from the Entirely Merciful, the Especially Merciful - A Book whose verses have been detailed, an Arabic Qur'an for a people who know...'" until the verse: "'But if they turn away, then say, "I have warned you of a thunderbolt like the thunderbolt [that struck] 'Aad and Thamud."'" Then Utbah jumped up and placed his hand over the Prophet's ﷺ mouth, and entreated him by Allah and the ties of kinship to stop. He returned to his family and did not go out to Quraysh. Abu Jahl came to him and said: "Have you converted to Muhammad's religion? Or did his food impress you?" Utbah became angry and swore never to speak to Muhammad again. Then he said: "By Allah, you know that I am among the wealthiest of Quraysh, but when I related the matter to him, he answered me with something—by Allah—it is not poetry, nor divination, nor sorcery." Then he recited to them what he had heard until the verse: "...like the thunderbolt [that struck] 'Aad and Thamud," and [he said]: "I held his mouth and entreated him by the ties of kinship to stop, for you have known that whenever Muhammad says something, he does not lie. By Allah, I feared that the punishment would descend upon you; meaning the thunderbolt(4)."

(1) In the copies: Al-Rayyan, which is an error, and the corrected version is from the sources. (2) What is between brackets is from the sources of graduation (takhrij). (3) Version (m): "Have you finished, O Abu al-Walid?" He said: "Yes." So he said: "O son of my brother, listen." He said: "I am listening." He said... (4) Narrated similarly by Abd bin Humayd in his Musnad (1123), and Al-Baghawi in his Tafsir 4/110. In its chain is Al-Ajlah =

पृष्ठ 390 सूरह फ़ुस्सिलत: आयत 1 - 5

यह वर्णित है कि अर-रय्याल(1) बिन हरमला ने कहा: जाबिर बिन अब्दुल्लाह ने कहा: कुरैश के सरदारों और अबू जहल ने कहा: "मुहम्मद का मामला हमारे लिए उलझ गया है। यदि आप कविता, भविष्यवक्ता और जादू के जानकार किसी व्यक्ति को खोजें जो उनसे बात करे और फिर हमें उनके मामले का स्पष्टीकरण दे।" उतबा बिन रबीआ ने कहा: "अल्लाह की कसम, मैंने भविष्यवाणियां, कविता और जादू सुना है, और मुझे इसका इतना ज्ञान है कि मुझे पता चल जाएगा कि उनका मामला वैसा ही है या नहीं।" उन्होंने कहा: "उनके पास जाओ और उनसे बात करो।" तो वह नबी ﷺ के पास आए और उनसे कहा: "ऐ मुहम्मद, क्या तुम बेहतर हो या कुसय बिन किलाद? क्या तुम बेहतर हो या हाशिम? क्या तुम बेहतर हो या अब्दुल मुत्तलिब? क्या तुम बेहतर हो या अब्दुल्लाह? फिर तुम हमारे देवताओं का अपमान क्यों करते हो, हमारे पूर्वजों को गुमराह क्यों कहते हो, हमारी बुद्धि को कम आंकते हो और हमारे धर्म की आलोचना क्यों करते हो? यदि तुम केवल नेतृत्व चाहते हो, तो हम तुम्हारे प्रति अपनी निष्ठा की प्रतिज्ञा करेंगे, और जब तक तुम जीवित रहोगे तुम हमारे नेता रहोगे। यदि तुम विवाह चाहते हो, तो हम तुम्हारा विवाह कुरैश की जिन भी बेटियों से तुम चाहोगे, उनमें से दस से करा देंगे। यदि तुम धन चाहते हो, तो हम तुम्हारे लिए इतना धन इकट्ठा करेंगे जो तुम्हें और तुम्हारे बाद तुम्हारे वंशजों को स्वतंत्र बना देगा। और यदि तुम्हारे पास जो आता है वह जिन्नों का कोई साया है जो तुम पर हावी हो गया है, तो हम तुम्हारे इलाज के लिए या इसे तुम पर हावी होने से रोकने के लिए अपना धन खर्च करेंगे।" नबी ﷺ मौन रहे। जब वह अपनी बात पूरी कर चुके, तो आपने ﷺ कहा: "ऐ अबू अल-वलीद, क्या तुमने अपनी बात पूरी कर ली?" उन्होंने कहा: "हाँ।" आपने ﷺ कहा: "सुनो(3): 'अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपाशील है। हा, मीम। [यह] अत्यंत दयालु और अत्यंत कृपाशील की ओर से अवतरण है - एक ऐसी किताब जिसकी आयतें विस्तार से बताई गई हैं, उन लोगों के लिए अरबी कुरआन जो जानते हैं...'" उस आयत तक: "'लेकिन अगर वे मुंह मोड़ लें, तो कह दो, "मैंने तुम्हें 'आद और समूद पर गिरने वाली बिजली जैसी बिजली की चेतावनी दी है।"'" तब उतबा उछल पड़ा और उसने अपना हाथ नबी ﷺ के मुंह पर रख दिया, और अल्लाह और रिश्तेदारी की कसम देकर उन्हें चुप रहने के लिए कहा। वह अपने परिवार के पास लौट आया और कुरैश के पास नहीं गया। अबू जहल उसके पास आया और कहा: "क्या तुम मुहम्मद के धर्म में शामिल हो गए हो? या उनका खाना तुम्हें पसंद आ गया?" उतबा क्रोधित हो गया और कसम खाई कि वह फिर कभी मुहम्मद से बात नहीं करेगा। फिर उसने कहा: "अल्लाह की कसम, तुम जानते हो कि

मैं कुरैश के सबसे धनी लोगों में से हूं, लेकिन जब मैंने उन्हें किस्सा सुनाया, तो उन्होंने मुझे ऐसी चीज़ से उत्तर दिया - अल्लाह की कसम - वह न तो कविता है, न भविष्यवाणी और न ही जादू।" फिर उसने उन्हें वह सुनाया जो उसने सुना था, इस आयत तक: "...'आद और समूद पर गिरने वाली बिजली जैसी," और [उसने कहा]: "मैंने उनका मुंह पकड़ लिया और उन्हें रिश्तेदारी की दुहाई दी कि रुक जाएं क्योंकि तुम जानते हो कि मुहम्मद जब भी कुछ कहते हैं, तो वह झूठ नहीं बोलते। अल्लाह की कसम, मुझे डर था कि तुम पर अज़ाब (दंड) न उतर आए; यानी बिजली(4)।"

---

(1) प्रतियों में: अल-रयान, जो एक त्रुटि है, और सही रूप स्रोतों से है। (2) कोष्ठक के बीच की सामग्री तख़रीज (हदीस के स्रोतों) से है। (3) संस्करण (म): "ऐ अबू अल-वलीद, क्या तुमने अपनी बात पूरी कर ली?" उसने कहा: "हाँ।" तो उसने कहा: "ऐ मेरे भाई के बेटे, सुनो।" उसने कहा: "मैं सुन रहा हूँ।" उसने कहा... (4) अब्द बिन हुमैद ने अपनी मसनद (1123) में और अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/110 में इसी तरह का वर्णन किया है। इसकी श्रृंखला में अल-अजलाह है =

صفحہ 390 سورۃ فصلت: آیات 1 - 5

روایت ہے کہ الرَّیَّال(1) بن حرملہ نے کہا: جابر بن عبد اللہ نے کہا: قریش کے سرداروں اور ابو جہل نے کہا: "محمد کا معاملہ ہم پر مشتبہ ہو گیا ہے، کاش تم کسی ایسے شخص کو تلاش کرو جو شعر، کہانت اور سحر (جادو) کا ماہر ہو، وہ ان سے بات کرے اور پھر ہمیں ان کے معاملے کی وضاحت بتائے"؛ تو عتبہ بن ربیعہ نے کہا: "اللہ کی قسم، میں نے کہانت، شعر اور سحر سنا ہے، اور مجھے اس کا اتنا علم ہے کہ اگر ایسا ہی ہوا تو مجھ پر پوشیدہ نہیں رہے گا۔" انہوں نے کہا: "تم ان کے پاس جاؤ اور ان سے بات کرو۔" چنانچہ وہ نبی ﷺ کے پاس آیا اور آپ سے کہا: "اے محمد، کیا تم بہتر ہو یا قصی بن کلاب؟ کیا तुम बेहतर हो या हसीम? کیا تم بہتر ہو یا عبد المطلب؟ کیا تم بہتر ہو یا عبد اللہ؟ پھر تم کیوں ہمارے معبودوں کو برا بھلا کہتے ہو، ہمارے باپ دادا کو گمراہ قرار دیتے ہو، ہماری عقلوں کو نادان ٹھہراتے ہو، اور ہمارے دین کی مذمت کرتے ہو؟ اگر تم صرف ریاست چاہتے ہو تو ہم تمہارے ہاتھ پر بیعت کر لیتے ہیں، تم جب تک زندہ رہو گے ہمارے سردار رہو گے، اور اگر تم شادی چاہتے ہو تو ہم قریش کی جن بیٹیوں سے تم چاہو دس عورتوں سے تمہارا نکاح کر دیتے ہیں، اور اگر تم مال چاہتے ہو تو ہم تمہارے لیے اتنا مال جمع کر دیتے ہیں جس سے تم اور تمہارے بعد تمہاری اولاد بے نیاز ہو جائے، اور اگر یہ جو تمہارے پاس آتا ہے جنوں کا کوئی سایہ ہے جو تم پر غالب آ گیا ہے تو ہم تمہارے علاج کے لیے اپنا مال خرچ کرنے کو تیار ہیں یہاں تک کہ تم تندرست ہو جاؤ"؛ اور نبی ﷺ خاموش رہے۔ جب وہ فارغ ہوا تو آپ ﷺ نے فرمایا: "اے ابو الولید، کیا تم فارغ ہو گئے؟" اس نے کہا: جی ہاں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "سنو(3): 'اللہ کے نام سے جو نہایت مہربان اور رحم والا ہے، حٰم، یہ نہایت مہربان اور رحم والے کی طرف سے نازل کردہ ہے، ایسی کتاب جس کی آیات کی تفصیل بیان کر دی گئی ہے، عربی

قرآن ان لوگوں کے لیے جو جانتے ہیں...'" اس قول تک: '"پھر اگر وہ منہ پھیر لیں تو کہہ دو کہ میں تمہیں ایسی کڑک سے ڈراتا ہوں جیسی عاد اور ثمود پر کڑک آئی تھی'۔" تو عتبہ اچھلا اور اپنا ہاتھ نبی ﷺ کے منہ پر رکھ دیا، اور آپ ﷺ کو اللہ اور قرابت داری کا واسطہ دے کر خاموش ہونے کی التجا کی، اور اپنے گھر والوں کے پاس واپس چلا گیا اور قریش के पास नहीं निकला। تو ابو جہل اس کے پاس آیا اور کہا: "کیا تم محمد کے دین میں شامل ہو گئے ہو؟ یا تمہیں ان کا کھانا پسند آ گیا ہے؟" تو عتبہ غصے میں آ گیا اور قسم کھائی کہ وہ محمد سے کبھی بات نہیں کرے گا، پھر اس نے کہا: "اللہ کی قسم، تم جانتے ہو کہ میں قریش میں سب سے زیادہ مالدار ہوں، لیکن جب میں نے انہیں قصہ سنایا تو انہوں نے مجھے ایک ایسی چیز سے جواب دیا - اللہ کی قسم - وہ نہ شعر ہے، نہ کہانت اور نہ سحر؛ پھر اس نے ان پر وہ تلاوت کیا جو اس نے سنا تھا اس قول تک: 'عاد اور ثمود کی کڑک کی طرح'؛ اور (اس نے کہا) میں نے ان کا منہ پکڑ لیا اور انہیں قرابت داری کا واسطہ دے کر رکنے کی التجا کی، اور تم جانتے ہو کہ محمد جب کوئی بات کہتے ہیں تو جھوٹ نہیں بولتے، پس اللہ کی قسم، مجھے ڈر لگا کہ کہیں تم پر عذاب نازل نہ ہو جائے؛ یعنی کڑک(4)۔"

---

(1) نسخوں میں: الریان، جو کہ غلط ہے، اور متن میں جو ہے وہ مصادر سے ثابت ہے۔ (2) قوسین کے درمیان کا حصہ تخریج کے مصادر سے ہے۔ (3) عبارت (م): "اے ابو الولید، کیا تم فارغ ہو گئے؟" اس نے کہا: جی ہاں۔ تو آپ نے فرمایا: "اے میرے بھتیجے سنو" اس نے کہا: میں سنتا ہوں، فرمایا... (4) اسے اسی طرح عبد بن حمید نے اپنی مسند (1123) میں اور بغوی نے اپنی تفسیر 4/ 110 میں روایت کیا ہے۔ اور اس کی سند میں الاجلح ہے =

391

Surah Fussilat: Verses 1 - 5

Abu Bakr al-Anbari reported this account in his book 'Al-Radd' on the authority of Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi, that the Prophet ﷺ recited 'Ha Mim. Fussilat' until he reached the prostration (Sajdah) and prostrated. Utbah was listening attentively, leaning on his hands behind his back. When the Messenger of Allah ﷺ finished the recitation, he said to him: 'O Abu al-Walid, you have heard what I have recited to you, so it is up to you.' Utbah then returned to the Quraysh in their gathering, and they said: 'By Allah, Abu al-Walid has come back to you with a different face than the one he went with.' Then (1) they asked: 'What is the matter, O Abu al-Walid?' He said: 'By Allah, I have heard words from Muhammad the like of which I have never heard. By Allah, it is not poetry, nor magic, nor soothsaying. So obey me in this and leave it to me; leave Muhammad and his business alone and stay away from him. By Allah, there will surely be great news from the words I heard. If the Arabs strike him down, you will be spared through others. If he becomes a king or a prophet, you will be the happiest of people through him, for his kingdom is your kingdom and his honor is your honor.' They said: 'Alas, Muhammad has bewitched you, O Abu al-Walid.' He replied: 'This is my opinion for you, so do as you wish' (2).

His saying (the Almighty): {And they say, 'Our hearts are within coverings [akinna] from that to which you invite us'} 'Akinna' is the plural of 'kinan', which means a cover. This was previously mentioned in 'Al-Baqarah' (3). Mujahid said: The kinan for the heart is like a quiver (4) for arrows. {And in our ears is deafness} meaning deafness; so your words do not reach our ears, and our hearts are veiled from understanding them. {And between us and you is a partition [hijab]} meaning a difference in religion, because they worship idols while he worships Allah, the Almighty. Al-Farra (5) and others stated this meaning. It was also said: It is a veil preventing response. It was also said that Abu Jahl covered his head with a cloth and said: 'O Muhammad, between us and you is a hijab,' as a form of mockery. Al-Naqqash (6) related this, and Al-Qushayri mentioned it. So the 'hijab' here is the cloth.

= Ibn Abdullah al-Kindi. Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir 7/162: He has been somewhat weakened. (1) His saying: Then, from (m). (2) Narrated from Muhammad ibn Ka'b al-Qurazi by Ibn Ishaq as in 'Al-Sira al-Nabawiyya' 1/293-294. (3) 2/246. (4) In the manuscripts: 'like Jannah (Paradise)', but what is confirmed from Mujahid's Tafsir

2/569, Al-Tabari's Tafsir 20/377, and 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/168 [is different]. (5) In 'Ma'ani al-Qur'an' 3/12. (6) 'Al-Nukat wal-'Uyun' 5/168.

391

सूरा फुस्सिलत: आयतें 1 - 5

अबू बक्र अल-अंबारी ने अपनी पुस्तक 'अल-रद्द' में मुहम्मद इब्न काब अल-कुरज़ी के हवाले से यह खबर दी है कि पैगंबर ﷺ ने 'हा मीम. फुस्सिलत' पढ़ा जब तक कि वे सजदे (दंडवत) तक नहीं पहुँच गए और उन्होंने सजदा किया। उतबा ध्यान से सुन रहा था, अपनी पीठ के पीछे अपने हाथों पर टिका हुआ था। जब अल्लाह के रसूल ﷺ ने तिलावत (पाठ) पूरी की, तो उन्होंने उससे कहा: 'हे अबू अल-वालीद, तुमने वह सुन लिया है जो मैंने तुम्हें सुनाया है, अब यह तुम्हारे ऊपर है।' उतबा फिर कुरैश की सभा में वापस लौटा, और उन्होंने कहा: 'अल्लाह की कसम, अबू अल-वालीद उस चेहरे के अलावा एक अलग चेहरे के साथ तुम्हारे पास आया है जिससे वह तुम्हारे पास से गया था।' फिर (1) उन्होंने पूछा: 'अबू अल-वालीद, क्या बात है?' उसने कहा: 'अल्लाह की कसम, मैंने मुहम्मद से ऐसे शब्द सुने हैं जैसे मैंने पहले कभी नहीं सुने। अल्लाह की कसम, यह न तो कविता है, न जादू है, और न ही भविष्यवक्ता की बातें हैं। इस मामले में मेरी बात मानो और इसे मुझ पर छोड़ दो; मुहम्मद को उनके हाल पर छोड़ दो और उनसे दूर रहो। अल्लाह की कसम, मैंने जो शब्द सुने हैं, उनसे जरूर कोई बड़ी खबर सामने आएगी। यदि अरब उसे मार गिराते हैं, तो दूसरों के हाथों तुम्हारा काम हो जाएगा। यदि वह राजा या नबी बन जाता है, तो तुम उसके द्वारा सबसे सुखी लोग होओगे, क्योंकि उसका राज्य तुम्हारा राज्य है और उसका सम्मान तुम्हारा सम्मान है।' उन्होंने कहा: 'हाय, मुहम्मद ने तुम पर जादू कर दिया है, ओ अबू अल-वालीद।' उसने जवाब दिया: 'यह तुम्हारे लिए मेरी राय है, तो तुम जो चाहो करो' (2)।

अल्लाह तआला का कहना: {और वे कहते हैं, 'हमारे दिल उन चीज़ों से परदों [अकिन्ना] में हैं जिनकी ओर आप हमें बुलाते हैं'} 'अकिन्ना', 'किनान' का बहुवचन है, जिसका अर्थ है ढक्कन या आवरण। इसका उल्लेख पहले 'अल-बकराह' (3) में हो चुका है। मुजाहिद ने कहा: हृदय के लिए किनान वैसा ही है जैसे तीरों के लिए तरकश (4)। {और हमारे कानों में भारीपन है} अर्थात बहरापन; इसलिए आपकी बातें हमारे कानों तक नहीं पहुँचतीं, और हमारे दिल उन्हें समझने से ढके हुए हैं। {और हमारे और आपके बीच एक पर्दा [हिजाब] है} अर्थात धर्म में अंतर, क्योंकि वे मूर्तियों की पूजा करते हैं जबकि वे अल्लाह अज़-व-जल्ल की इबादत करते हैं। अल-फर्रा (5) और अन्य ने इसका यही अर्थ बताया है। यह भी कहा गया है: यह जवाब देने से रोकने वाला एक पर्दा है। यह भी कहा गया है कि अबू जहल ने अपने सिर पर एक कपड़ा डाल लिया और मज़ाक उड़ाते हुए कहा: 'हे मुहम्मद, हमारे

और तुम्हारे बीच एक हिजाब है।' अल-नक्कास (6) ने इसे बयान किया है, और अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। तो यहाँ 'हिजाब' का अर्थ कपड़ा है।

= इब्न अब्दुल्ला अल-किंदी। अल-हाफिज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 7/162 में कहा: उन्हें कुछ हद तक कमज़ोर माना गया है। (1) उनका कहना: 'फिर', (म) से। (2) इसे मुहम्मद इब्न काब अल-कुरज़ी से इब्न इशाक ने 'सीरत नबविया' 1/293-294 में उद्धृत किया है। (3) 2/246। (4) प्रतियों में: 'जन्नत' के रूप में, लेकिन मुजाहिद की तफ़सीर 2/569, अल-तबरी की तफ़सीर 20/377, और 'अल-नुकात वल-उयुन' 5/168 से जो पुष्ट होता है [वह भिन्न है]। (5) 'मआनी अल-कुरआन' 3/12 में। (6) 'अल-नुकात वल-उयुन' 5/168।

سورہ فصلت: آیات ۱ - ۵

ابوبکر الانباری نے اپنی کتاب 'الرد' میں محمد بن کعب القرظی سے یہ روایت نقل کی ہے کہ نبی ﷺ نے 'حم۔ فصلت' کی تلاوت فرمائی یہاں تک کہ سجدہ پر پہنچے تو سجدہ کیا، اور عتبہ پیٹھ کے پیچھے اپنے ہاتھوں پر ٹیک لگائے غور سے سن رہا تھا۔ جب رسول اللہ ﷺ نے تلاوت مکمل کی تو اس سے فرمایا: 'اے ابوالولید، تم نے وہ سن لیا جو میں نے تمہارے سامنے پڑھا، اب تم جانو اور وہ کام۔' عتبہ قریش کی مجلس میں واپس آیا تو انہوں نے کہا: اللہ کی قسم، ابوالولید تمہارے پاس اس چہرے کے علاوہ کسی اور چہرے کے ساتھ آیا ہے جس کے ساتھ وہ تمہارے پاس سے گیا تھا۔ پھر (۱) انہوں نے پوچھا: اے ابوالولید، تمہارے پیچھے کیا خبر ہے؟ اس نے کہا: اللہ کی قسم، میں نے محمد سے ایسا کلام سنا ہے جس کی مثال میں نے کبھی نہیں سنی۔ اللہ کی قسم، وہ نہ تو شعر ہے، نہ جادو ہے اور نہ کہانت۔ پس اس معاملے میں میری بات مان لو اور اسے مجھ پر چھوڑ دو؛ محمد کو ان کے حال پر چھوڑ دو اور ان سے الگ تھلگ رہو۔ اللہ کی قسم، میں نے ان کے کلام سے جو کچھ سنا ہے اس کی ضرور کوئی بڑی خبر ہوگی۔ اگر عربوں نے ان کا کام تمام کر دیا تو دوسروں کے ہاتھوں تمہارا کام ہو جائے گا، اور اگر وہ بادشاہ یا نبی بن گئے تو تم ان کی وجہ سے سب سے زیادہ خوش نصیب لوگ ہو گے، کیونکہ ان کی بادشاہت تمہاری بادشاہت اور ان کی عزت تمہاری عزت ہے۔ انہوں نے کہا: اے ابوالولید، محمد نے تم پر جادو کر دیا ہے۔ اس نے کہا: یہ تمہارے لیے میری رائے ہے، اب تم جو چاہو کرو (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ کہتے ہیں کہ ہمارے دل اس چیز سے غلافوں [أكنة] میں ہیں جس کی طرف تم ہمیں بلاتے ہو} 'أكنة'، 'كنان' کی جمع ہے، اور اس کا معنی پردہ یا غلاف ہے۔ یہ تذکرہ

سورہ 'بقرہ' (۳) میں گزر چکا ہے۔ مجاہد نے کہا: دل کے لیے کنان ایسا ہی ہے جیسے تیروں کے لیے ترکش (۴)۔ {اور ہمارے کانوں میں ثقل ہے} یعنی بہرا پن؛ پس تمہارا کلام ہمارے کانوں میں نہیں اترتا، اور ہمارے دل اسے سمجھنے سے ڈھکے ہوئے ہیں۔ {اور ہمارے اور تمہارے درمیان ایک حجاب ہے} یعنی دین میں اختلاف، کیونکہ وہ بتوں کی پوجا کرتے ہیں جبکہ آپ اللہ عزوجل کی عبادت کرتے ہیں۔ الفراء (۵) وغیرہ نے یہی معنی بیان کیے ہیں۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ قبولیت سے روکنے والا پردہ ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ابوجہل نے اپنے سر پر کپڑا ڈال لیا اور استہزاء کے طور پر کہا: اے محمد، ہمارے اور تمہارے درمیان حجاب ہے؛ اسے النقاش (۶) نے روایت کیا ہے اور القشیری نے اس کا ذکر کیا ہے۔ پس یہاں 'حجاب' سے مراد کپڑا ہے۔

= ابن عبداللہ الکندی۔ حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۷/ ۱۶۲ میں کہا: اسے کسی حد تک ضعیف قرار دیا گیا ہے۔ (۱) ان کا قول: 'ثم'، (م) سے۔ (۲) اسے محمد بن کعب القرظی سے ابن اسحاق نے 'سیرت نبویہ' ۱ / ۲۹۳ - ۲۹۴ میں نقل کیا ہے۔ (۳) ۲/ ۲۴۶۔ (۴) نسخوں میں: 'الجنة' ہے، لیکن تفسیر مجاہد ۲ / ۵۶۹، تفسیر طبری ۲۰ / ۳۷۷، اور 'النکت والعیون' ۵ / ۱۶۸ سے جو ثابت ہے [وہ الگ ہے]۔ (۵) 'معانی القرآن' ۳/ ۱۲ میں۔ (۶) 'النکت والعیون' ۵ / ۱۶۸۔

392 Surah Fussilat, Verses 5 - 8

{So work; indeed, we are working.} That is: work for our destruction, for we are working for your destruction; said al-Kalbi. Muqatil said: work for your God who sent you, for we are working for our gods whom we worship. It was said: work according to what your religion requires, for we are working according to what our religion requires. A fifth possibility is suggested (1): work for your hereafter, for we are working for our worldly life; mentioned by al-Mawardi (2).

The Almighty says: {Say, "I am only a man like you to whom it has been revealed that your god is but one God; so take a straight course to Him and ask His forgiveness." And woe to those who associate others with Allah [6] Those who do not give zakah, and in the Hereafter they are disbelievers [7] Indeed, those who believe and do righteous deeds will have a reward uninterrupted [8]}

The Almighty says: {Say, "I am only a man like you"} meaning: I am not an angel, but I am from the children of Adam. Al-Hasan said: Allah taught him humility (3). {to whom it has been revealed} meaning: from heaven by the hands of angels {that your god is but one God}. {So} believe in Him and {take a straight course to Him} meaning: direct your faces with prayer and supplication to Him, as a man says: "Go straight to your home"; meaning: do not turn aside to anything other than the intent of reaching your home. {and ask His forgiveness} meaning: from your polytheism (shirk).

{And woe to those who associate others with Allah. Those who do not give zakah} Ibn Abbas said: They do not testify that there is no god but Allah, and it is the purification (zakah) of the souls. Qatada said: They do not acknowledge that zakah is obligatory (4). Al-Dahhak and Muqatil said: They do not give charity or spend in obedience (5). He rebuked them for the stinginess that virtuous people disdain. In this is evidence that the disbeliever is punished for his disbelief along with withholding the zakah due from him (6). Al-Farra (7) and others said: The polytheists used to spend on expenses, water the pilgrims, and feed them, then they forbade that to those who believed in Muhammad (peace be upon him), so this verse was revealed concerning them.

(1) As in the manuscripts: "fifth", but the author (may Allah have mercy on him) only mentioned four opinions. (2) In "al-Nukat wal-'Uyun" 5/168. (3) "al-Muharrar al-Wajiz" 5/4. (4) Narrated by al-Tabari 20/379. (5) "al-Muharrar al-Wajiz" 5/5. (6) "al-Nukat wal-'Uyun" 5/168. (7) In "Ma'ani al-Quran" 3/12.

392 सूरह फ़ुस्सिलत, आयत 5 - 8

{तो तुम अपना काम करो, हम अपना काम कर रहे हैं।} अर्थात: हमारे विनाश के लिए काम करो, क्योंकि हम तुम्हारे विनाश के लिए काम कर रहे हैं; अल-कल्बी ने यह कहा। मुकातिल ने कहा: अपने उस ईश्वर के लिए काम करो जिसने तुम्हें भेजा है, क्योंकि हम अपने उन ईश्वरों के लिए काम कर रहे हैं जिनकी हम पूजा करते हैं। कहा गया है: वैसा ही करो जैसा तुम्हारा धर्म माँगता है, क्योंकि हम वैसा ही कर रहे हैं जैसा हमारा धर्म माँगता है। एक पाँचवीं संभावना है (1): अपने परलोक के लिए काम करो, क्योंकि हम अपने सांसारिक जीवन के लिए काम कर रहे हैं; अल-मावर्दी (2) द्वारा उल्लेखित।

ईश्वर का कथन है: {कह दो, "मैं तो बस तुम्हीं जैसा एक मनुष्य हूँ, मुझपर वह्य (प्रकाशना) की जाती है कि तुम्हारा पूज्य बस एक ही पूज्य है। अतः तुम सीधे उसी की ओर रहो और उसी से क्षमा माँगो।" और विनाश है मुशरिकों (अल्लाह के साथ शरीक ठहराने वालों) के लिए [6] जो ज़कात नहीं देते और आख़िरत (परलोक) का इनकार करते हैं [7] निश्चय ही जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए ऐसा बदला है जो कभी समाप्त न होने वाला है [8]}

ईश्वर का कथन है: {कह दो, "मैं तो बस तुम्हीं जैसा एक मनुष्य हूँ"} अर्थात: मैं कोई फ़रिश्ता नहीं हूँ, बल्कि मैं आदम की संतान में से हूँ। अल-हसन ने कहा: अल्लाह ने उन्हें विनम्रता सिखाई (3)। {मुझपर वह्य (प्रकाशना) की जाती है} अर्थात: स्वर्ग से फ़रिश्तों के हाथों {कि तुम्हारा पूज्य बस एक ही पूज्य है}। {अतः} उस पर ईमान लाओ और {सीधे उसी की ओर रहो} अर्थात: प्रार्थना और याचना के साथ अपने चेहरों को उसकी ओर मोड़ो, जैसा कि कोई व्यक्ति कहता है: "सीधे अपने घर जाओ"; अर्थात: अपने घर पहुँचने के उद्देश्य के अलावा किसी और चीज़ की ओर न मुड़ें। {और उसी से क्षमा माँगो} अर्थात: अपने शिर्क(बहुदेववाद) से।

{और विनाश है मुशरिकों के लिए। जो ज़कात नहीं देते} इब्न अब्बास ने कहा: वे इस बात की गवाही नहीं देते कि अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं है, और यह आत्माओं की शुद्धि (ज़कात) है। क़तादा ने कहा: वे यह स्वीकार नहीं करते कि ज़कात अनिवार्य है (4)। अल-दह्हाक और मुकातिल ने कहा: वे दान नहीं देते और आज्ञापालन में खर्च नहीं करते (5)। उन्होंने उन्हें उस कंजूसी के लिए फटकार लगाई जिससे गुणी लोग घृणा करते हैं। इसमें यह प्रमाण है कि काफ़िर को उसके कुफ़्र के साथ-साथ ज़कात के अनिवार्य होने से इनकार करने के लिए दंडित किया जाता है (6)। अल-फ़र्रा (7) और अन्य ने कहा: मुशरिक लोग खर्चे किया करते थे, तीर्थयात्रियों को पानी पिलाते थे और उन्हें खाना खिलाते

थे, फिर उन्होंने मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर ईमान लाने वालों के लिए इसे प्रतिबंधित कर दिया, तो उनके बारे में यह आयत उतरी।

(1) प्रतियों में ऐसा ही है: "पाँचवाँ", लेकिन लेखक (अल्लाह उन पर दया करे) ने केवल चार मतों का उल्लेख किया है। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/168 में। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/4। (4) अल-तबरी 20/379 द्वारा निकाला गया। (5) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/5। (6) अल-नुकत वल-उयून 5/168। (7) मआनी अल-क़ुरआन 3/12 में।

392 سورہ فصلت، آیات ۵ - ۸

﴿فَاعْمَلْ إِنَّنَا عَمِلُونَ﴾ یعنی: تم ہماری ہلاکت کی کوشش کرو، ہم تمہاری ہلاکت کے لیے کوشاں ہیں؛ یہ الکلبی کا قول ہے۔ مقاتل نے کہا: تم اپنے اس الٰہ کے لیے عمل کرو جس نے تمہیں بھیجا ہے، اور ہم اپنے ان معبودوں کے لیے عمل کر رہے ہیں جن کی ہم عبادت کرتے ہیں۔ ایک قول یہ ہے: تم وہ عمل کرو جس کا تمہارا دین تقاضا کرتا ہے، اور ہم وہ کر رہے ہیں جس کا ہمارا دین تقاضا کرتا ہے۔ ایک پانچواں احتمال (۱) بھی ہے: تم اپنی آخرت کے لیے عمل کرو، ہم اپنی دنیا کے لیے عمل کر رہے ہیں؛ الماوردی (۲) نے اسے ذکر کیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ فَاسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ وَاسْتَغْفِرُوهُ ۗ وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ ﴿٦﴾ الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ بِالْآخِرَةِ هُمْ كَافِرُونَ ﴿٧﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴿٨﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ﴾ یعنی: میں فرشتہ نہیں ہوں، بلکہ میں اولادِ آدم میں سے ہوں۔ حسن بصری نے کہا: اللہ تعالیٰ نے آپ (ﷺ) کو عاجزی و انکساری سکھائی (۳)۔ ﴿يُوحَىٰ إِلَيَّ﴾ یعنی: آسمان سے فرشتوں کے ذریعے (وحی آتی ہے) ﴿أَنَّمَا إِلَٰهُكُمْ إِلَٰهٌ وَاحِدٌ﴾۔ ﴿ف﴾ پس تم اس پر ایمان لاؤ اور ﴿اسْتَقِيمُوا إِلَيْهِ﴾ یعنی: دعا اور سوال کے لیے اپنے رخ اسی کی طرف پھیر لو، جیسے کوئی آدمی کہتا ہے: "سیدھے اپنے گھر جاؤ"؛ یعنی اپنے گھر کے قصد کے علاوہ کسی اور چیز کی طرف مت مڑو۔ ﴿وَاسْتَغْفِرُوهُ﴾ یعنی: اپنے شرک سے توبہ و استغفار کرو۔

﴿وَوَيْلٌ لِلْمُشْرِكِينَ . الَّذِينَ لَا يُؤْتُونَ الزَّكَاةَ﴾ ابن عباسؓ نے فرمایا: وہ اس بات کی گواہی نہیں دیتے کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، اور یہی نفوس کی زکوٰۃ (پاکیزگی) ہے۔ قتادہ نے کہا: وہ زکوٰۃ کے فرض ہونے کا اقرار نہیں کرتے (۴)۔ ضحاک اور مقاتل نے کہا: وہ صدقہ نہیں دیتے اور اللہ کی

اطاعت میں خرچ نہیں کرتے (۵)۔ اللہ نے انہیں اس بخل پر عار دلائی ہے جس سے معزز لوگ نفرت کرتے ہیں۔ اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ کافر کو اس کے کفر کے ساتھ ساتھ زکوٰۃ نہ دینے پر بھی عذاب دیا جائے گا (۶)۔ الفراء (۷) اور دیگر نے کہا: مشرکین (کعبہ کے لیے) اخراجات کیا کرتے تھے، حاجیوں کو پانی پلاتے اور کھانا کھلاتے تھے، پھر انہوں نے ان لوگوں پر یہ چیزیں بند کر دیں جو محمد ﷺ پر ایمان لائے تھے، چنانچہ ان کے حق میں یہ آیت نازل ہوئی۔

(۱) نسخوں میں اسی طرح "پانچواں" ہے، لیکن مصنف رحمہ اللہ نے صرف چار اقوال ذکر کیے ہیں۔ (۲) النکت والعیون ۵ / ۱۶۸ میں۔ (۳) المحرر الوجیز ۵ / ۴۔ (۴) طبری نے اسے روایت کیا ہے ۲۰ / ۳۷۹۔ (۵) المحرر الوجیز ۵ / ۵۔ (۶) النکت والعیون ۵ / ۱۶۸۔ (۷) معانی القرآن ۳ / ۱۲ میں۔

393 Surah Fussilat: Verses 7 - 8

{And they, in the Hereafter, they are disbelievers.} For this reason, they do not spend in obedience, nor do they stay upright, nor do they seek forgiveness. Al-Zamakhshari (1): If you ask: Why was the refusal to pay Zakat specifically chosen from among the descriptions of the polytheists, coupled with disbelief in the Hereafter? I say: Because the dearest thing to a person is their wealth, and it is the sibling of their soul. So if they give it in the way of Allah, that is the strongest evidence of their steadfastness. Do you not see the saying of the Almighty: {And the example of those who spend their wealth seeking the pleasure of Allah and to strengthen their souls} [Al-Baqarah: 265]? That is: they strengthen themselves and demonstrate their steadfastness by spending wealth. And those whose hearts were to be reconciled (Al-Mu'allafatu Qulubuhum) were not won over except by a 'lumza' (2) of this world, so their bond was strengthened and their stubbornness softened. And the people of apostasy after the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) only rebelled by refusing to pay Zakat, so wars were waged against them and they were fought. In this, there is an encouragement for believers to pay Zakat and a severe warning against withholding it, as withholding it was made one of the characteristics of the polytheists and was paired with disbelief in the Hereafter. The Almighty's saying: {Indeed, those who believe and do righteous deeds will have a reward uninterrupted.} Ibn Abbas said: 'uninterrupted'; it is derived from 'manantu al-habl' when I cut the rope. From this is the saying of Dhu al-Isba': By your life, my door is not one with a lock for a friend, nor is my goodness interrupted (3) Another said: You see behind her, from the return and the impact of the step, dust like fine particles (4) He means by 'manin' the broken, weak dust. Also from Ibn Abbas and Muqatil: 'not diminished' (5). And from it is 'al-manun' (death/time) because it diminishes the 'munnah' of a person, meaning: their strength; and Qutrub said it (6).

---

(1) Al-Kashshaf 3 / 443. (2) Al-Lumza: A small white spot. Al-Lisan (lamza). What is meant here is: a small thing. (3) The verse is in Al-Mufaddaliyat, p. 160. The text is from Al-Nukat wa Al-Uyun 5/169, and in it: Ibn Isa, instead of: Ibn Abbas. (4) Its author is Al-Harith bin Hilliza al-Yashkuri, and the verse is from his Mu'allaqa. See: Sharh al-Qasa'id al-Mashhurat by al-Nahhas, p. 57. (5) Narrated by al-Tabari 20/381 from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (6) Mentioned by al-Mawardi in Al-Nukat wa Al-Uyun 5/169.

393 सूरा फ़ुस्सिलात: आयतें 7 - 8

{और वे आख़िरत (परलोक) के इनकार करने वाले हैं।} इसी कारण वे आज्ञापालन में ख़र्च नहीं करते, न सीधे मार्ग पर चलते हैं और न ही क्षमा माँगते हैं। अल-ज़मख्शरी (1): यदि आप कहें: मुशरिकों (बहुदेववादियों) के गुणों में से ज़कात न देने को आख़िरत के इनकार के साथ क्यों जोड़ा गया है? मैंने कहा: क्योंकि मनुष्य को सबसे प्रिय चीज़ उसका धन है, और यह उसकी आत्मा का सहोदर है। अतः यदि वह इसे अल्लाह की राह में देता है, तो यह उसकी दृढ़ता का सबसे बड़ा प्रमाण है। क्या आपने अल्लाह का यह कथन नहीं देखा: {और उन लोगों का उदाहरण जो अल्लाह की प्रसन्नता चाहने और अपने मन की दृढ़ता के लिए अपना धन ख़र्च करते हैं} [अल-बक़रह: 265]? अर्थात्: वे अपने मन को दृढ़ करते हैं और धन ख़र्च करके उसकी दृढ़ता का प्रमाण देते हैं। और 'मुअल्लफ़तुल क़ुलूब' (जिनके दिलों को जोड़ना हो) को दुनिया की एक 'लुमज़ह' (2) (थोड़ी सी चीज़) के सिवा किसी चीज़ से नहीं जीता गया, जिससे उनका समूह मज़बूत हुआ और उनकी हठधर्मिता कम हुई। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बाद मुर्तद (धर्मत्यागी) होने वाले लोगों ने ज़कात न देने के अलावा और कोई विद्रोह नहीं किया था, इसलिए उनके विरुद्ध युद्ध किए गए और उनसे जिहाद किया गया। इसमें ईमान वालों के लिए ज़कात देने का प्रोत्साहन है और इसे रोकने पर कड़ी चेतावनी है, क्योंकि ज़कात न देने को मुशरिकों के लक्षणों में से एक बनाया गया है और इसे आख़िरत के इनकार के साथ जोड़ा गया है। अल्लाह का कथन: {निस्संदेह जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, उनके लिए ऐसा प्रतिफल है जो कभी समाप्त न होने वाला (ग़ैर ममनून) है।} इब्न अब्बास ने कहा: 'अविच्छिन्न' (जो कटे नहीं); यह 'मनन्तु अल-हब्ल' से लिया गया है जब मैंने रस्सी काट दी। इसी से 'ज़ू अल-इस्बा' का यह शेर है: 'तुम्हारी आयु की सौगंध, मेरा दरवाज़ा मित्र के लिए बंद रहने वाला नहीं है, और न ही मेरी भलाई रुकने वाली (ममनून) है' (3) और एक अन्य ने कहा: 'तुम उसके पीछे वापसी और कदम पड़ने से ऐसी धूल देखोगे जो बिखरे हुए कणों के समान हो' (4) यहाँ 'मनीन' से अभिप्राय उड़ती हुई कमज़ोर धूल है। और इब्न अब्बास तथा मुक़ातिल से भी यह वर्णित है: 'जिसमें कमी न हो' (5)। और इसी से 'अल-मनून' (मृत्यु/काल) है; क्योंकि यह मनुष्य की 'मुन्नाह' अर्थात् शक्ति को कम कर देता है; और क़ुतरुब ने भी यही कहा है (6)।

---

(1) अल-कश्शाफ़ 3/443। (2) अल-लुमज़ह: सफ़ेदी का एक धब्बा। अल-लिसान (लमज़)। यहाँ इससे अभिप्राय है: एक छोटी सी चीज़। (3) यह शेर अल-मुफ़ज़्ज़लियात, पृष्ठ 160 में है। और यह कथन अन-नुकत वल-उयून 5/169 से है, और उसमें इब्न अब्बास के स्थान पर इब्न ईसा है। (4) इसके

रचयिता अल-हारिस बिन हिल्लिज़ा अल-यशकुरी हैं, और शेर उनकी मुअल्लाक़ा से है। देखिए: शरह अल-क़साइद अल-मशहूरात, अन-नह्हास द्वारा, पृष्ठ 57। (5) इसे अत-तबरी ने इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से 20/381 में उद्धृत किया है। (6) इसे अल-मावर्दी ने अन-नुकत वल-उयून 5/169 में उल्लेख किया है।

۳۹۳ سورہ فصلت: آیات ۷ - ۸

﴿وَهُم بِالْآخِرَةِ هُمْ كَفِرُونَ﴾ پس اسی وجہ سے وہ اطاعت میں خرچ نہیں کرتے اور نہ ہی وہ استقامت اختیار کرتے ہیں اور نہ ہی استغفار کرتے ہیں۔ زمخشری(۱): اگر تم کہو: مشرکین کے اوصاف میں سے زکوٰۃ کی روک تھام کو کیوں خاص کیا گیا جو کہ آخرت کے کفر کے ساتھ ملا ہوا ہے؟ میں نے کہا: اس لیے کہ انسان کو سب سے زیادہ پیاری چیز اس کا مال ہے، اور وہ اس کی جان کا شریک ہے، پس جب وہ اسے اللہ کی راہ میں خرچ کرتا ہے تو یہ اس کی ثابت قدمی کی سب سے مضبوط دلیل ہے، کیا تم اللہ عزوجل کے اس قول کو نہیں دیکھتے: ﴿وَمَثَلُ الَّذِينَ يُنفِقُونَ أَمْوَالَهُمُ ابْتِغَاءَ مَرْضَاتِ اللَّهِ وَتَثْبِيتًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ﴾ [البقرة: ۲۶۵] یعنی: وہ اپنے آپ کو ثابت قدم بناتے ہیں، اور مال خرچ کر کے اس کی ثابت قدمی پر دلالت کرتے ہیں، اور مؤلفۃ القلوب کو دنیا کے ایک 'لُمظہ'(۲) (معمولی چیز) کے سوا کسی چیز سے نہیں لبھایا گیا، پس ان کی جماعت مضبوط ہوگئی اور ان کی سرکشی نرم ہوگئی؛ اور رسول اللہ ﷺ کے بعد مرتد ہونے والوں نے زکوٰۃ روکنے کے علاوہ کسی چیز کا اظہار نہیں کیا تھا، تو ان کے لیے جنگیں برپا کی گئیں اور ان سے جہاد کیا گیا۔ اور اس میں مومنوں کے لیے زکوٰۃ کی ادائیگی پر ابھارنا ہے، اور اس کے روکنے پر سخت ڈرانا ہے، کیونکہ اس کے روکنے کو مشرکین کے اوصاف میں سے قرار دیا گیا ہے، اور اسے آخرت کے کفر کے ساتھ جوڑا گیا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ﴾ ابن عباس نے کہا: نہ ختم ہونے والا؛ یہ 'منننتُ الحبل' سے ماخوذ ہے جب میں نے رسی کاٹ دی؛ اور اسی میں سے ذی الاصبع کا قول ہے: إِنِّي لَعَمْرُكَ مَا بابِي بِذِي غَلَقٍ عَلى الصَّديقِ ولا خَيْرِي بِمَمْنونِ(۳) اور دوسرے نے کہا: فَتَرَى خَلْفَها مِنَ الرَّجْعِ والوَقْـ عِ مَنِيناً كَأَنَّهُ أَهْباءُ(٤) 'منین' سے مراد منقطع اور کمزور غبار ہے۔ اور ابن عباس اور مقاتل سے یہ بھی مروی ہے: 'غیر منقوص'(۵)

(جس میں کمی نہ ہو)۔ اور اسی سے 'منون' (موت/زمانہ) ہے؛ کیونکہ وہ انسان کی 'منّہ' یعنی اس کی قوت کو کم کر دیتا ہے؛ اور یہ قطرب نے کہا ہے(۶)؛

---

(۱) الکشاف ۳ / ۴۴۳۔ (۲) اللمظہ: سفیدی کا نشان۔ اللسان (لمظ) اور یہاں اس سے مراد ہے: معمولی چیز۔ (۳) یہ شعر المفضلیات ص ۱۶۰ میں ہے۔ اور عبارت النکت والعیون ۵/۱۶۹ سے ہے، اور اس میں ہے: ابن عیسیٰ، بجائے: ابن عباس۔ (۴) اس کے کہنے والے الحارث بن حلزہ الیشکری ہیں، اور یہ شعر ان کے معلقہ سے ہے۔ دیکھئے شرح القصائد المشہورات از نحاس ص ۵۷۔ (۵) اسے طبری نے ۳۸۱/۲۰ پر ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (۶) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۵/۱۶۹ میں ذکر کیا ہے۔

394 Surah Fussilat: Verses 8 - 12

And he recited the saying of Zuhair: Preferring the noble horses over the slow ones, so he does not give with it begrudgingly nor foolishly. (1) Al-Jawhari said (2): 'Al-Mann' (من) is cutting, and it is said: reduction; and from it is the Almighty's saying: {They shall have a reward unfailing (ghayru mamnun)} [Surah Al-Inshiqaq: 25]. Labid said: Dust-colored hunters whose food is not begrudged (3). Mujahid said: "ghayru mamnun" means not calculated. It was also said: "ghayru mamnun" upon them for it. Al-Suddi said: It was revealed regarding the chronically ill, the sick, and the elderly; when they become weak to perform acts of obedience, a reward is written for them as the best of what they used to do. (4). The Almighty's saying: {Say, "Do you indeed disbelieve in He who created the earth in two days and attribute to Him equals? That is the Lord of the worlds." (9) And He placed on it firmly set mountains over its surface, and He blessed it and determined therein its creatures' sustenance in four days, equal for those who ask. (10) Then He directed Himself to the heaven while it was smoke and said to it and to the earth, "Come [into being], willingly or by compulsion." They said, "We have come willingly." (11) And He completed them as seven heavens within two days and inspired in each heaven its command. And We adorned the nearest heaven with lamps and as protection. That is the determination of the Exalted in Might, the Knowing. (12)} [Surah Fussilat: 9-12]. The Almighty's saying: {Say, "Do you indeed disbelieve in He who created the earth in two days"} "A-innakum" (أَئِنَّكُمْ) with two hamzas; the second one is "bayna-bayna" (relaxed), and "A-i-innakum" (أَإِنَّكُمْ) with an alif between two hamzas (5), and it is an interrogative whose meaning is reprimand. He commanded...

(1) Sharh Diwan Zuhair p. 49. (2) In Al-Sihah (root: m-n-n). (3) Sharh Diwan Labid p. 308. Its beginning is: "For a dusty leopard whose prey is torn apart." Its commentator said: "Al-Ghubs": wolves or dogs of a dusty color. "Kawasib": they live off hunting. "La yumannu ta'amuha": No one feeds them such that they would be indebted. (4) Tafsir al-Baghawi 4/108. (5) Nafi' - in the narration of Qalun - and Abu 'Amr recited by easing the second hamza with the insertion of an alif between them. Nafi' - in the narration of Warsh - and Ibn Kathir recited with easing without the insertion of an alif. The rest recited with the realization of the two hamzas without the insertion of an alif. Al-Sab'ah p. 137, and At-Taysir p. 32.

३९४ सूरा फ़ुस्सिलात: आयतें ८ - १२

और उन्होंने जुहैर का कथन सुनाया: श्रेष्ठ घोड़ों को सुस्त घोड़ों पर वरीयता देते हुए, तो वह उसके साथ उपकार जताते हुए या मूर्खतापूर्वक नहीं देता। (१) अल-जौहरी ने कहा (२): 'अल-मन्न' (من) का अर्थ है काटना, और कहा जाता है: कमी; और इसी से सर्वशक्तिमान का कथन है: {उनके लिए कभी न खत्म होने वाला (ग़ैर मम्नून) प्रतिफल है}। लबीद ने कहा: धूल भरे शिकारी जिनका भोजन उपकार जताने के लिए नहीं है (३)। मुजाहिद ने कहा: "ग़ैर मम्नून" का अर्थ है बेहिसाब। और कहा गया: उन पर इसके लिए उपकार नहीं जताया गया। अल-सुद्दी ने कहा: यह दीर्घकालिक रोगियों, बीमारों और वृद्धों के बारे में अवतरित हुआ; जब वे आज्ञापालन के कार्यों में कमज़ोर हो जाते हैं, तो उनके लिए वैसा ही प्रतिफल लिखा जाता है जैसा कि वे अपने स्वास्थ्य की स्थिति में सर्वोत्तम कार्य करते थे (४)। सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "क्या तुम वास्तव में उस हस्ती का इनकार करते हो जिसने पृथ्वी को दो दिनों में बनाया और तुम उसके समकक्ष ठहराते हो? वही सारे संसार का रब है।" (९) और उसने उसमें उसके ऊपर से पहाड़ जमा दिए और उसमें बरकत रखी और उसमें उसकी जीविका के साधन चार दिनों में निर्धारित कर दिए, पूछने वालों के लिए बराबर। (१०) फिर वह आकाश की ओर उन्मुख हुआ जबकि वह धुँआ था, तो उसने उससे और पृथ्वी से कहा, "दोनों आ जाओ, स्वेच्छा से या विवश होकर।" उन दोनों ने कहा, "हम स्वेच्छा से आ गए।" (११) फिर उसने दो दिनों में उन्हें सात आकाश बना दिया और हर आकाश में उसका काम वह्य द्वारा पहुँचा दिया। और हमने निकटवर्ती आकाश को दीपों से सुसज्जित किया और उसे सुरक्षित रखा। यह प्रभुत्वशाली, सर्वज्ञ का निर्धारित किया हुआ है। (१२)} [सूरा फ़ुस्सिलात: ९-१२]। सर्वशक्तिमान का कथन: {कह दो, "क्या तुम वास्तव में उस हस्ती का इनकार करते हो जिसने पृथ्वी को दो दिनों में बनाया"} "अ-इन्नकुम" (أَئِنَّكُمْ) दो हमज़ा के साथ; दूसरा "बैना-बैना" (शिथिल) है, और "अ-आ-इन्नकुम" (أَإِنَّكُمْ) दो हमज़ा के बीच एक अलिफ़ के साथ (५), और यह एक प्रश्नवाचक है जिसका अर्थ डाँट-फटकार है। उसने आदेश दिया...

(१) शराह दीवान ज़ुहैर पृ. ४९। (२) अल-सिहाह में (धातु: म-न-न)। (३) शराह दीवान लबीद पृ. ३०८। इसका आरंभ है: "धूल भरे तेंदुए के लिए जिसका शिकार छिन्न-भिन्न हो गया हो।" इसके टीकाकार ने कहा: "अल-घुब्स": धूल भरे रंग के भेड़िये या कुत्ते। "कवासिब": वे शिकार करके अपनी जीविका चलाते हैं। "ला युमन्नु त'आमुहा": कोई उन्हें नहीं खिलाता कि उन पर उपकार जताया जाए। (४) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१०८। (५) नाफ़े- कालून के वर्णन में - और अबू 'अम्र ने उनके बीच एक अलिफ़ डालते हुए दूसरे हमज़ा को आसान बनाकर पढ़ा। नाफ़े- वर्श के वर्णन में - और इब्न कसीर ने

अलिफ़ डाले बिना आसानी से पढ़ा। बाकी लोगों ने अलिफ़ डाले बिना दोनों हमज़ा को स्पष्ट रूप से पढ़ा। अल-सब'ह पृ. १३७, और अत-तयसीर पृ. ३२।

۳۹۴ سورہ فصلت: آیات ۸ - ۱۲

اور انہوں نے زہیر کا قول سنایا: عمدہ گھوڑوں کو سست گھوڑوں پر فضیلت دیتے ہوئے، پس وہ اس کے ساتھ احسان جتانے والے اور نہ ہی بیوقوف کی طرح دیتا ہے۔ (۱) جوہری نے کہا (۲): 'المَنُّ' (من) کے معنی قطع کرنے (کاٹنے) کے ہیں، اور کہا جاتا ہے: کمی؛ اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ ﴾ (ان کے لیے ایسا اجر ہے جو ختم ہونے والا نہیں)۔ اور لبید نے کہا: خاکستری رنگ کے شکاری جن کے کھانے پر احسان نہیں جتایا جاتا (۳)۔ مجاہد نے کہا: «غيرُ مَمْنُونٍ» کے معنی بے حساب کے ہیں۔ اور کہا گیا: ان پر اس کا احسان نہیں جتایا گیا۔ سدی نے کہا: یہ دائمی بیماروں، مریضوں اور بوڑھوں کے بارے میں نازل ہوئی؛ جب وہ اطاعت سے عاجز ہو جاتے ہیں تو ان کے لیے ویسا ہی اجر لکھا جاتا ہے جیسا کہ وہ اپنی تندرستی کی حالت میں بہترین کام کیا کرتے تھے (۴)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قُلْ أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَٰلِكَ رَبُّ الْعَالَمِينَ ﴾ (کہہ دیجیے کہ کیا تم اس (ذات) کا انکار کرتے ہو جس نے زمین کو دو دن میں پیدا کیا اور تم اس کے شریک ٹھہراتے ہو؟ وہی تمام جہانوں کا رب ہے۔) ﴿ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ مِن فَوْقِهَا وَبَارَكَ فِيهَا وَقَدَّرَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَةِ أَيَّامٍ سَوَاءً لِّلسَّائِلِينَ ﴾ (اور اس نے اس میں اس کے اوپر سے پہاڑ رکھ دیے اور اس میں برکت دی اور اس میں اس کی غذائیں چار دنوں میں مقرر کر دیں، پوچھنے والوں کے لیے برابر۔) ﴿ ثُمَّ اسْتَوَىٰ إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ ﴾ (پھر وہ آسمان کی طرف متوجہ ہوا جبکہ وہ دھواں تھا، پس اس نے اس سے اور زمین سے فرمایا کہ تم دونوں آ جاؤ، خوشی سے یا مجبوری سے۔ ان دونوں نے کہا کہ ہم خوشی سے حاضر ہو گئے۔) ﴿ فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ وَحِفْظًا ذَٰلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ ﴾ (پس اس نے دو دن میں

سات آسمان بنا دیے اور ہر آسمان میں اس کا کام وحی کر دیا۔ اور ہم نے آسمانِ دنیا کو چراغوں سے آراستہ کیا اور اسے محفوظ کر دیا۔ یہ غالب، علم والے کا مقرر کیا ہوا ہے۔) [سورہ فصلت: ۹-۱۲]۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿ قُلْ أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ ﴾ «أَئِنَّكُمْ» دو ہمزوں کے ساتھ؛ دوسرا "بین بین" (نرمی کے ساتھ) ہے، اور «أَإِنَّكُمْ» دو ہمزوں کے درمیان الف کے ساتھ (۵)، اور یہ ایک استفہام ہے جس کا معنی توبیخ (ڈانٹنا) ہے۔ اس نے حکم دیا...

(۱) شرح دیوان زہیر ص ۴۹۔ (۲) الصِّحاح میں (مادہ: منن)۔ (۳) شرح دیوان لبید ص ۳۰۸۔ اور اس کا پہلا مصرع ہے: "لمعفّرٍ فهدٍ تنازع شِلْوُهُ"۔ اس کے شارح نے کہا: "الغُبْس": خاکستری رنگ کے بھیڑیے یا کتے۔ "کواسب": جو شکار سے اپنی گزر بسر کرتے ہیں۔ "لا یُمن طعامها": کوئی انہیں کھانا نہیں کھلاتا کہ ان پر احسان جتائے۔ (۴) تفسیر البغوی ۱۰۸/۴۔ (۵) نافع نے - قالون کی روایت میں - اور ابو عمرو نے دونوں کے درمیان الف داخل کرتے ہوئے دوسرے ہمزہ کی تسہیل کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور نافع نے - ورش کی روایت میں - اور ابن کثیر نے بغیر الف داخل کیے تسہیل کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے بغیر الف داخل کیے دونوں ہمزوں کی تحقیق کے ساتھ پڑھا ہے۔ السبعة ص ۱۳۷، اور التیسیر ص ۳۲۔

...reproaching them and expressing amazement at their action, meaning: Why do you disbelieve in Allah when He is the Creator of the heavens and the earth?! "In two days," Sunday and Monday (1). {And you attribute to Him equals} meaning: opposites and partners. {That is the Lord of the worlds}. {And He placed therein} meaning: on the earth {firmly set mountains over its surface} meaning the mountains. Wahb said: When Allah created the earth, it swayed on the surface of the water; so He said to Gabriel: Steady it, O Gabriel. So he descended and held it, but the winds overcame him. He said: O Lord, You know best, I have been overcome therein. So He steadied it with mountains and anchored them. {And blessed it} with the benefits He created in it. Al-Suddi said: He made its trees grow. {And ordained therein its provisions} Al-Suddi and Al-Hasan said: The sustenance of its people and their interests. Qatadah and Mujahid said: He created its rivers, trees, and animals therein on Tuesday and Wednesday. Ikrimah and Al-Dahhak said: The meaning of "ordained therein its provisions" is: the sustenance of its people and what is suitable for their livelihoods in terms of trades, trees, and benefits in every land what He did not place in another, so that some of them may live off others through trade and travel from land to land (2). Ikrimah said: Even in some countries they trade gold for salt, like for like. Mujahid and Al-Dahhak said: Sabri [garments] are from Sabur, Tayalisa [hooded cloaks] are from Rayy, and Yemeni cloaks are from Yemen (3). {In four days} meaning in a total of four days. An example of this is someone saying: I traveled from Basra to Baghdad in ten days, and to Kufa in fifteen days; meaning: in a total of fifteen days (4). Ibn al-Anbari and others said this is its meaning. {Equally for those who ask} Al-Hasan said: The meaning is: in four complete, equal days. Al-Farra (5) said: In...

(1) Mentioned by Al-Mawardi in An-Nukat wa al-'Uyun 5/170 on the authority of Ibn Abbas, may Allah be pleased with them both. (2) These statements are in An-Nukat wa al-'Uyun 5/170, and Tafsir Al-Baghawi 4/108. (3) Reported by Al-Tabari 20/387 - 388. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5/171. (5) Ma'ani al-Qur'an 3/12 - 13.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयतें 9 - 12 395

...उन्हें फटकारते हुए और उनके काम पर आश्चर्य व्यक्त करते हुए, यानी: तुम अल्लाह के साथ कुफ़्र क्यों करते हो जबकि वह आसमानों और ज़मीन का पैदा करने वाला है?! "दो दिनों में," रविवार और सोमवार (1)। {और तुम उसके लिए शरीक ठहराते हो} यानी: प्रतिद्वंद्वी और साझीदार। {वही तमाम जहानों का रब है}। {और उसने उसमें रख दीं} यानी: ज़मीन में {पहाड़ उसकी सतह के ऊपर} यानी पहाड़। वहाब ने कहा: जब अल्लाह ने ज़मीन को बनाया, तो वह पानी की सतह पर डगमगाने लगी; तो उसने जिब्रील से कहा: ऐ जिब्रील, इसे थाम लो। तो वे नीचे आए और उसे पकड़ा, लेकिन हवाएं उन पर हावी हो गईं। उन्होंने कहा: ऐ रब, तू बेहतर जानता है, मैं इसमें पराजित हो गया हूँ। तो उसने इसे पहाड़ों से स्थिर किया और उन्हें जमा दिया। {और उसमें बरकत दी} उन फायदों के साथ जो उसने उसमें पैदा किए। अल-सुद्दी ने कहा: उसने उसमें उसके पेड़ उगाए। {और उसमें उसकी खुराकें मुक़र्रर कर दीं} अल-सुद्दी और अल-हसन ने कहा: इसके निवासियों की जीविका और उनके हित। क़तादा और मुजाहिद ने कहा: उसने मंगलवार और बुधवार को इसमें नदियाँ, पेड़ और जानवर पैदा किए। इक्रमा और अल-दह्हाक ने कहा: "उसमें उसकी खुराकें मुक़र्रर कर दीं" का अर्थ है: इसके निवासियों की जीविका और उनके जीवन निर्वाह के लिए उपयुक्त चीज़ें जैसे व्यापार, पेड़ और लाभ, हर शहर में वह जो दूसरे में नहीं दिया, ताकि व्यापार और एक शहर से दूसरे शहर की यात्रा के माध्यम से वे एक-दूसरे पर निर्भर रहकर रह सकें(2)। इक्रमा ने कहा: यहाँ तक कि कुछ देशों में वे सोने का नमक के साथ बराबर-बराबर विनिमय करते हैं। मुजाहिद और अल-दह्हाक ने कहा: साबरी [कपड़े] साबुर से हैं, तयालिसा [हुड वाले लबादे] रय से हैं, और यमनी चादरें यमन से हैं (3)। {चार दिनों में} यानी कुल चार दिनों में। इसका एक उदाहरण किसी का यह कहना है: मैं बसरा से बगदाद दस दिनों में पहुँचा, और कूफ़ा पंद्रह दिनों में; यानी: कुल पंद्रह दिनों में (4)। इब्न अल-अंबारी और अन्य लोगों ने इसका यही अर्थ बताया है। {पूछने वालों के लिए समान रूप से} अल-हसन ने कहा: अर्थ है: चार पूरे, बराबर दिनों में। अल-फ़र्रा (5) ने कहा: में...

(1) अल-मावर्दी ने अल-नुकात व अल-उयून 5/170 में इब्न अब्बास (रज़िअल्लाहु अन्हुमा) के हवाले से इसका उल्लेख किया है। (2) ये कथन अल-नुकात व अल-उयून 5/170 और तफ़सीर अल-बग़वी 4/108 में हैं। (3) इसे अल-तबरी 20/387 - 388 ने उद्धृत किया है। (4) अल-नुकात व अल-उयून 5/171। (5) मानी अल-कुरान 3/12 - 13।

...انہیں ڈانٹتے ہوئے اور ان کے فعل پر تعجب کا اظہار کرتے ہوئے، یعنی: تم اللہ کا کفر کیوں کرتے ہو حالانکہ وہ آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا ہے؟! «دو دنوں میں» اتوار اور پیر (۱)۔ ﴿اور تم اس کے لیے ہمسر ٹھہراتے ہو﴾ یعنی: مدمقابل اور شریک ﴿وہی تمام جہانوں کا رب ہے﴾۔ ﴿اور اس نے اس میں رکھے﴾ یعنی: زمین میں ﴿اس کی سطح کے اوپر پہاڑ﴾ یعنی پہاڑ۔ وہب نے کہا: جب اللہ نے زمین کو پیدا کیا تو وہ پانی کی سطح پر ڈگمگانے لگی؛ تو اس نے جبریل سے کہا: اے جبریل، اسے تھام لو۔ تو وہ نیچے آئے اور اسے پکڑ لیا، لیکن ہوائیں ان پر غالب آگئیں۔ انہوں نے کہا: اے میرے رب، تو بہتر جانتا ہے، میں اس میں مغلوب ہو گیا۔ تو اللہ نے اسے پہاڑوں کے ذریعے مستحکم کیا اور انہیں جما دیا۔ ﴿اور اس میں برکت دی﴾ ان منافع کے ساتھ جو اس نے اس میں پیدا کیے۔ سدی نے کہا: اس میں اس کے درخت اگائے۔ ﴿اور اس میں اس کی خوراکیں مقرر کیں﴾ سدی اور حسن نے کہا: اس کے بسنے والوں کے رزق اور ان کے مفادات۔ قتادہ اور مجاہد نے کہا: اس نے منگل اور بدھ کو اس میں نہریں، درخت اور جانور پیدا کیے۔ عکرمہ اور ضحاک نے کہا: «اس میں اس کی خوراکیں مقرر کیں» کا مطلب ہے: اس کے بسنے والوں کے رزق اور وہ چیزیں جو ان کے معاش کے لیے موزوں ہیں جیسے تجارت، درخت اور منافع، ہر شہر میں وہ چیز جو دوسرے میں نہیں دی تاکہ وہ تجارت اور ایک شہر سے دوسرے شہر کے سفر کے ذریعے ایک دوسرے کے سہارے زندگی گزار سکیں (۲)۔ عکرمہ نے کہا: یہاں تک کہ بعض شہروں میں وہ سونے کا نمک کے بدلے برابر برابر تبادلہ کرتے ہیں۔ مجاہد اور ضحاک نے کہا: سابری [لباس] سابور سے ہیں، طیالسہ [چادریں] رے سے ہیں، اور یمنی چادریں یمن سے ہیں (۳)۔ ﴿چار دنوں میں﴾ یعنی کل چار دنوں کی تکمیل میں۔ اس کی مثال کسی کہنے والے کا یہ قول ہے: میں بصرہ

سے بغداد دس دنوں میں پہنچا، اور کوفہ پندرہ دنوں میں؛ یعنی: کل پندرہ دنوں میں (۴)۔ ابن انباری اور دیگر نے اس کا یہی مطلب بیان کیا ہے۔ ﴿پوچھنے والوں کے لیے برابر﴾ حسن نے کہا: مطلب ہے: چار برابر، مکمل دنوں میں۔ الفراء (۵) نے کہا: میں...

(۱) الماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۱۷۰ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے نقل کیا ہے۔ (۲) یہ اقوال النکت والعیون ۵/ ۱۷۰ اور تفسیر البغوی ۴/ ۱۰۸ میں ہیں۔ (۳) اسے الطبری ۲۰/ ۳۸۷ - ۳۸۸ نے روایت کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/ ۱۷۱۔ (۵) معانی القرآن ۳/ ۱۲ - ۱۳۔

Surah Fussilat: Verses 10 - 12 396 The speech involves advancement and delay, and the meaning is: And He ordained therein its provisions equally for those who ask. Al-Tabari chose this (1). Al-Hasan al-Basri and Yaqub al-Hadrami read: "sawā'in lis-sā'ilīn" with the genitive case (al-jarr). From Ibn al-Qa'qa': "sawā'un" with the nominative case (al-raf') (2); thus, the accusative case (al-nasb) is as an infinitive (masdar), and "sawā'an" has the meaning of 'istuwa', i.e., it became equal. It was said: it is as a state (hal) or cutting off (qat'); and the genitive case is as an adjective for 'days' or for 'four', i.e., "in four days" level and complete. The nominative case is as a subject and predicate for "those who ask," or on the assumption that these are "equal for those who ask" (3). The scholars of meanings (ahl al-ma'ani) said: the meaning of "equal for those who ask" is: and for those who do not ask; meaning: He created the earth and what is in it for those who asked and for those who did not ask, and He gives to whoever asks and whoever does not ask. His Almighty's saying: {Then He turned to the heaven while it was smoke} means: He set out to create it and intended to level it (4). Istiwa' is an attribute of actions according to most opinions; this is indicated by His Almighty's saying: {Then He turned to the heaven and fashioned them into seven heavens} [Al-Baqarah: 29], and the discussion there has already passed (5). Abu Salih narrated from Ibn Abbas regarding His Almighty's saying: {Then He turned to the heaven}, meaning: His command ascended to the heaven (6); Al-Hasan said this (7). And whoever said: it is an additional essential attribute, said: He ascended in...

(1) Tafsir al-Tabari 20/390. (2) The reading of Yaqub and Yazid bin al-Qa'qa' (from the ten) in al-Nashr 2/366. And the reading of al-Hasan in al-Muharrar al-Wajiz 5/6. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/6 similarly. (4) Tafsir al-Baghawi 4/109. (5) 1/380 and what follows. (6) Narrated by al-Bayhaqi in al-Asma' wa al-Sifat (872) through Muhammad bin Marwan - who is al-Suddi al-Saghir - from al-Kalbi from Abu Salih. All of these are discarded (matrukun) among the people of Hadith science; they do not take any of their narrations as proof due to the abundance of rejected reports (manakir) in them. Mentioned by al-Bayhaqi. See Taqrib al-Tahdhib. (7) Mentioned by al-Mawardi in al-Nukat wa al-'Uyun 5/172.

सूरा फुस्सिलत: आयतें 10 - 12 396 भाषण में शब्दों का आगे-पीछे होना (तक़दीम व ताखीर) है, और इसका अर्थ है: "और उसने उसमें उन लोगों के लिए समान रूप से भोजन की व्यवस्था की जो माँगने वाले थे।" अल-तबरी ने इसे चुना है (1)। अल-हसन अल-बसरी और याकूब अल-हदरामी ने "सवा-इन लिस-साइलीन" (sawā'in lis-sā'ilīn) जेर (कसरह) के साथ पढ़ा है। इब्न अल-क़ाका से रिवायत है "सवा-उन" पेश (ज़म्मह) के साथ (2); तो ज़बर (फ़तह) मस्तर (Infinitive) पर आधारित है, और "सवा-अन" का अर्थ 'इस्तिवा' है, यानी: वे बराबर हो गईं। और कहा गया है कि यह 'हाल' (स्थिति) के तौर पर है; और जेर 'दिनों' या 'चार' के विशेषण (सिफ़त) के रूप में है, यानी: "चार दिनों में" बराबर और मुकम्मल। और पेश मुब्तदा और ख़बर के तौर पर है "माँगने वालों के लिए," या इस अनुमान पर कि "ये माँगने वालों के लिए बराबर हैं" (3)। अर्थ विद्वानों (अहल अल-मानी) ने कहा: "माँगने वालों के लिए बराबर" का अर्थ है: और उनके लिए भी जो नहीं माँगते; यानी: उसने धरती और उसमें जो कुछ है उसे उनके लिए बनाया जिन्होंने माँगा और उनके लिए भी जिन्होंने नहीं माँगा, और वह उसे भी देता है जो माँगता है और उसे भी जो नहीं माँगता। अल्लाह तआला का फरमान है: {फिर वह आसमान की तरफ़ मुतवज्जेह हुआ जबकि वह धुआँ था} यानी: उसने उसे बनाने का इरादा किया और उसे बराबर करने का इरादा किया (4)। अधिकतर मतों के अनुसार 'इस्तिवा' कार्यों की एक विशेषता (सिफ़त-ए-फ़ेअ़ल) है; अल्लाह तआला का यह फरमान इसकी ओर संकेत करता है: {फिर वह आसमान की तरफ़ मुतवज्जेह हुआ तो उन्हें सात आसमान बना दिया} [अल-बक़रह: 29], और वहां इस पर चर्चा हो चुकी है (5)। अबू सालेह ने इब्न अब्बास से अल्लाह तआला के इस फरमान के बारे में रिवायत किया है: {फिर वह आसमान की तरफ़ मुतवज्जेह हुआ} यानी: उसका हुक्म आसमान की तरफ़ चढ़ा (6); हसन ने यही कहा है (7)। और जिसने यह कहा कि यह एक अतिरिक्त ज़ाती सिफ़त है, उसने कहा: वह इसमें बराबर हुआ...

(1) तफ़सीर अल-तबरी 20/390। (2) अल-नश्र 2/366 में याकूब और यज़ीद बिन अल-क़ाका (दस क़िरात में से) की क़िरात। और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/6 में हसन की क़िरात। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/6 इसी तरह। (4) तफ़सीर अल-बग़वी 4/109। (5) 1/380 और उसके बाद। (6) इसे अल-बैहक़ी ने 'अल-अस्मा वा अल-सिफ़ात' (872) में मुहम्मद बिन मरवान - जो अल-सुद्दी अल-सग़ीर है - के माध्यम से अल-कल्बी से अबू सालेह से उद्धृत किया है। हदीस के विद्वानों के पास ये सभी छोड़े हुए (मत़रूक) हैं; वे उनकी रिवायतों में बहुत अधिक 'मुनकर' (अस्वीकार्य) बातें होने के कारण उनकी किसी भी बात को प्रमाण के रूप में स्वीकार नहीं करते हैं। अल-बैहक़ी ने इसका उल्लेख

किया है। तक़रीब अल-तहज़ीब देखें। (7) अल-मावर्दी ने 'अल-नुक़्त वा अल-उयून' 5/172 में इसका उल्लेख किया है।

سورة فُصّلت: آیات ۱۰ - ۱۲ ۳۹۶ کلام میں تقدیم و تاخیر ہے، اور معنی یہ ہے: "اور اس نے اس میں ضرورت مندوں کے لیے برابر مقدار میں ان کی خوراکیں مقرر کیں۔" اسے طبری نے اختیار کیا ہے (۱)۔ اور حسن بصری اور یعقوب حضرمی نے «سَوَاءٍ لِلسَّائِلِينَ» جر (زیر) کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور ابن القعقاع سے «سواءٌ» رفع (پیش) کے ساتھ منقول ہے (۲)؛ پس نصب مصدر پر مبنی ہے، اور «سَوَاءً» استواء کے معنی میں ہے، یعنی: برابر ہو گئے۔ اور کہا گیا کہ: یہ حال اور قطع پر مبنی ہے؛ اور جر 'ایام' یا 'چار' کی صفت ہونے کی بنا پر ہے، یعنی: "چار دنوں میں" برابر اور مکمل طور پر۔ اور رفع مبتدا اور خبر ہونے کی بنا پر ہے «لِلسَّائِلِينَ» کے لیے یا اس تقدیر پر کہ «یہ سائلین کے لیے برابر ہیں» (۳)۔ اہلِ معانی نے کہا: «سَوَاءٌ لِلسَّائِلِينَ» کا معنی ہے: اور ان کے لیے بھی جو نہیں مانگتے؛ یعنی: زمین اور جو کچھ اس میں ہے اسے ان کے لیے پیدا کیا جنہوں نے مانگا اور جنہوں نے نہیں مانگا، اور وہ اسے بھی دیتا ہے جو مانگتا ہے اور اسے بھی جو نہیں مانگتا۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَهِيَ دُخَانٌ﴾ یعنی: اس نے اسے پیدا کرنے کا قصد فرمایا اور اسے برابر کرنے کا ارادہ کیا (۴)۔ اور اکثر اقوال کے مطابق استواء صفاتِ افعال میں سے ہے؛ اس پر اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد دلالت کرتا ہے: ﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ﴾ [البقرہ: ۲۹] اور وہاں اس پر گفتگو گزر چکی ہے (۵)۔ اور ابو صالح نے ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد: ﴿ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ﴾ کے بارے میں روایت کیا ہے کہ: اس کا حکم آسمان کی طرف بلند ہوا (۶)؛ یہی بات حسن نے کہی ہے (۷)۔ اور جس نے یہ کہا کہ یہ ایک زائد ذاتی صفت ہے تو اس نے کہا: وہ اس میں مستوی ہوا...

(۱) تفسیر طبری ۲۰/ ۳۹۰۔ (۲) النشر ۲/ ۳۶۶ میں یعقوب اور یزید بن القعقاع (دس قراء میں سے) کی قراءت۔ اور المحرر الوجیز ۵/ ۶ میں حسن کی قراءت۔ (۳) المحرر الوجیز ۶/۵ اسی

طرح۔ (۴) تفسیر بغوی ۴/ ۱۰۹۔ (۵) ۱/ ۳۸۰ اور اس کے بعد۔ (۶) اسے بیہقی نے الاسماء والصفات (۸۷۲) میں محمد بن مروان - جو کہ سدی صغیر ہے - کے طریق سے کلبی سے ابو صالح سے روایت کیا ہے۔ یہ تمام لوگ علمِ حدیث والوں کے نزدیک متروک ہیں، وہ ان کی روایات سے کچھ بھی استدلال نہیں کرتے کیونکہ ان کی روایات میں منکرات کی کثرت ہے۔ بیہقی نے اسے ذکر کیا ہے۔ تقریب التہذیب دیکھیں۔ (۷) اسے ماوردی نے النکت والعیون ۵/ ۱۷۲ میں ذکر کیا ہے۔

Surah Fussilat: Verses 11 - 12 397 ...eternity with His attributes. And "then" (thumma) refers to the transition of the heaven from the state of smoke to the state of density. That smoke was from the breath of water when it breathed; as previously mentioned in "Al-Baqara" on the authority of Ibn Mas'ud and others (1). {He said to it and to the earth, "Come [into being], willingly or by compulsion."} meaning: Bring forth what I have created in you of benefits and utilities, and produce them for My creation. Ibn Abbas said: Allah Almighty said to the heaven: Show your sun, your moon, and your stars, and run your winds and your clouds. And He said to the earth: Split your rivers and produce your trees and your fruits, willingly or unwillingly. {They both said, "We have come willingly."} (2). There is an omission in the speech, meaning: We have come to Your command "willingly." It is said: The meaning of this command is subjugation; i.e., "Be," and they were, as the Almighty said: {Our only word to a thing when We intend it is that We say to it, "Be," and it is.} [An-Nahl: 40]. According to this, He said that before their creation. And according to the first opinion, He said that after their creation. And that is the opinion of the majority. In His words to them, there are two views: First: that it was a speech He spoke. Second: that it was a power from Him that appeared to them, so it took the place of speech in achieving the goal; Al-Mawardi mentioned it (3). "They both said, 'We have come willingly'" also has two views: one is that it was the appearance of obedience from them as they submitted and responded, so it took the place of their saying. From this is the saying of the poet (Rajiz): The basin filled and said, "Enough!" Slowly, slowly, you have filled my belly. (4) meaning that it appeared in it. Most scholars said: rather, Allah created speech in them and they spoke as He intended. Abu Nasr Al-Saksaki said: The part of the earth where the Kaaba is spoke, and the part of the heaven opposite it spoke; so Allah Almighty placed His Sanctuary there (5).

---

(1) 1/ 383 - 384. (2) Reported by At-Tabari 20/391. (3) In Al-Nukat wa Al-Uyun 5/172. And what follows it. (4) Previously mentioned 2/255. (5) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/173.

सूरा फुस्सिलत: आयतें 11 - 12 397 ...अनादि काल से अपने गुणों के साथ। और "फिर" (थुम्मा) आकाश के धुएँ की स्थिति से सघनता की स्थिति में परिवर्तन को संदर्भित करता है। वह धुआँ पानी की साँस से था जब उसने साँस ली थी; जैसा कि "अल-बकराह" में इब्न मसूद और अन्य से पहले उल्लेख किया गया है (1)। {उसने उससे और पृथ्वी से कहा, "आओ [अस्तित्व में], स्वेच्छा से या विवशता से।"} अर्थात: वह सब लाओ जो मैंने तुम में लाभों और उपयोगिताओं का सृजन किया है, और उन्हें मेरी रचना के लिए उत्पन्न करो। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह सर्वशक्तिमान ने आकाश से कहा: अपना सूर्य, अपना चंद्रमा और अपने तारे प्रकट करो, और अपनी हवाओं और अपने बादलों को चलाओ। और उसने पृथ्वी से कहा: अपनी नदियाँ विभाजित करो और अपने पेड़ और अपने फल उत्पन्न करो, स्वेच्छा से या अनिच्छा से। {दोनों ने कहा, "हम स्वेच्छा से आए हैं।"} (2)। भाषण में एक लोप है, जिसका अर्थ है: हम "स्वेच्छा से" आपके आदेश पर आए हैं। कहा जाता है: इस आदेश का अर्थ अधीनता है; यानी, "हो जाओ," और वे हो गए, जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: {किसी चीज़ के लिए हमारा एकमात्र शब्द जब हम उसका इरादा करते हैं तो यह है कि हम उससे कहें, "हो जा," और वह हो जाता है।} [अन-नहल: 40]। इसके अनुसार, उन्होंने उनके सृजन से पहले ऐसा कहा था। और पहली राय के अनुसार, उन्होंने उनके सृजन के बाद ऐसा कहा था। और यही बहुमत की राय है। उनसे कहे गए उनके शब्दों में दो विचार हैं: पहला: कि यह एक वाणी थी जो उन्होंने बोली। दूसरा: कि यह उनकी ओर से एक शक्ति थी जो उनके सामने प्रकट हुई, इसलिए उसने लक्ष्य प्राप्त करने में वाणी का स्थान ले लिया; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (3)। "दोनों ने कहा, 'हम स्वेच्छा से आए हैं'" में भी दो विचार हैं: एक यह कि यह उनकी ओर से आज्ञाकारिता की अभिव्यक्ति थी क्योंकि उन्होंने आत्मसमर्पण किया और उत्तर दिया, इसलिए इसने उनके कहने का स्थान ले लिया। इससे राजीज़ (कवि) का कहना है: कुंड भर गया और कहा, "बस!" धीरे, धीरे, आपने मेरा पेट भर दिया है। (4) अर्थात् यह उसमें प्रकट हुआ। अधिकांश विद्वानों ने कहा: बल्कि, अल्लाह ने उनमें वाणी पैदा की और वे वैसे ही बोले जैसा उसने चाहा। अबू नसर अल-सकसाकी ने कहा: पृथ्वी का वह हिस्सा जहाँ काबा है, बोला, और उसके सामने का आकाश का हिस्सा बोला; इसलिए अल्लाह सर्वशक्तिमान ने वहां अपना पवित्र स्थान (हरम) रखा (5)।

---

(1) 1/ 383 - 384. (2) अत-तबरी 20/391 द्वारा उद्धृत। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/172 में। और उसके बाद क्या है। (4) पहले उल्लेख किया गया 2/255। (5) अल-नुकात व अल-उयून 5/173।

سورۃ فصلت: آیات ۱۱ - ۱۲ ۳۹۷ ازل اپنی صفات کے ساتھ۔ اور «ثُمَّ» آسمان کو دھوئیں کی صفت سے کثافت کی حالت کی طرف منتقل کرنے کی طرف اشارہ ہے، اور وہ دھواں پانی کے سانس لینے کے وقت کا سانس تھا؛ جیسا کہ پہلے «البقرہ» میں ابن مسعود وغیرہ سے گزر چکا ہے (۱)۔ ﴿فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا﴾ یعنی: جو منافع اور مصلحتیں میں نے تم میں پیدا کی ہیں انہیں لے کر آؤ، اور انہیں میری مخلوق کے لیے نکالو۔ ابن عباس نے فرمایا: اللہ تعالیٰ نے آسمان سے فرمایا: اپنا سورج، چاند اور ستارے نکال، اور اپنی ہوائیں اور بادل چلا، اور زمین سے فرمایا: اپنی نہریں پھاڑ اور اپنے درخت اور پھل نکال، خوشی سے یا ناخوشی سے۔ ﴿قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ﴾ (۲)۔ اور کلام میں ایک حذف ہے، یعنی: ہم تیرے حکم کی طرف «طائعین» (فرمانبرداری سے) آئے۔ اور کہا گیا ہے: اس امر کا معنی تسخیر ہے؛ یعنی: ہو جاؤ تو وہ ہو گئے جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿إِنَّمَا قَوْلُنَا لِشَيْءٍ إِذَا أَرَدْنَاهُ أَن نَّقُولَ لَهُ كُن فَيَكُونُ﴾ [النحل : ۴۰] تو اس کے مطابق اللہ نے یہ ان کی تخلیق سے پہلے فرمایا۔ اور پہلے قول کے مطابق یہ ان کی تخلیق کے بعد فرمایا۔ اور یہی جمہور کا قول ہے۔ اور اللہ تعالیٰ کے ان دونوں سے کلام کرنے میں دو وجوہ ہیں: ایک یہ کہ یہ ایسا کلام تھا جو اس نے فرمایا۔ دوسرا یہ کہ یہ اس کی طرف سے ایک قدرت تھی جو ان دونوں پر ظاہر ہوئی، تو وہ مقصود تک پہنچنے میں کلام کے قائم مقام ہو گئی؛ اسے الماوردی نے ذکر کیا ہے (۳)۔ «قالتا أتينا طائعين» میں بھی دو وجوہ ہیں: ایک یہ کہ ان دونوں کی طرف سے اطاعت کا ظہور تھا جب انہوں نے سر تسلیم خم کیا اور جواب دیا، تو یہ ان کے قول کے قائم مقام ہو گیا، اور اسی میں سے راجز کا قول ہے: حوض بھر گیا اور کہا بس آہستہ آہستہ، تو نے میرا پیٹ بھر دیا ہے (۴) یعنی اس میں یہ بات ظاہر ہوئی۔ اور اکثر اہل علم نے کہا: بلکہ اللہ نے ان دونوں میں کلام پیدا کیا تو وہ دونوں بولیں جیسا کہ اللہ نے چاہا؛ ابو نضر السکسکی نے کہا: تو زمین سے کعبہ کی جگہ

کلام کیا، اور آسمان سے اس کے مقابل کی جگہ نے کلام کیا؛ تو اللہ تعالیٰ نے وہاں اپنا حرم رکھا (۵)۔

---

(۱) ۱/ ۳۸۳ - ۳۸۴۔ (۲) اسے طبری نے ۳۹۱/۲۰ میں نکالا ہے۔ (۳) النکت والعیون ۵ / ۱۷۲ میں۔ اور اس کے بعد والا حصہ اسی سے ہے۔ (۴) پہلے گزر چکا ۲/ ۲۵۵۔ (۵) النکت والعیون ۵ / ۱۷۳۔

398 Surah Fussilat: Verses 11 - 12 And He said: "ta'i'een" (obediently, masculine plural) and did not say "ta'i'atayn" (feminine dual) following the literal wording, nor "ta'i'at" (feminine plural) following the meaning; because they are heavens and earths; as He informed about them and those within them. It was also said: since He described them with speech and response, which are attributes of rational beings, He treated them in reference as rational beings (1). Similar is: "I saw them prostrating to me" [Yusuf: 4], which has been mentioned before. In a tradition: Moses, peace and blessings be upon him, said: O Lord, if the heavens and the earth had disobeyed You when You said to them: "Come both of you, willingly or unwillingly," what would You have done with them? He said: I would have commanded a beast among my beasts to swallow them. He said: O Lord, and where is that beast? He said: In one of my meadows. He said: O Lord, and where is that meadow? He said: It is a knowledge from My knowledge. Mentioned by Al-Tha'labi (2). Ibn Abbas, Mujahid, Sa'id ibn Jubayr, and Ikrimah read: "atiya" (with elongation and opening). Likewise, His word: "atayna ta'i'een" (3) meaning: We gave (4) obedience from yourselves. "They said": We gave (while being) "obedient", so both objects were omitted. It is permissible—and it is better—that it be "atayna" (form III), so one object is omitted. And whoever reads: "atayna" (we came), the meaning is: We brought what is within us; as previously explained in various places, and praise be to Allah. His words: "So He completed them as seven heavens in two days," meaning: He perfected them and finished them. It is also said: He made them firm, as the poet said: And upon them were two coats of mail that Dawud fashioned, or the work of Tubba', the maker of ample coats of mail (5). "In two days" besides the four days in which the earth was created, so the creation of the heavens and the earth occurred in six days; as the Almighty said: "He created the heavens and the earth in six days" [Al-A'raf: 54], based on what was previously explained in "Al-A'raf". (1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/51, and Tafsir al-Baghawi 4/109 similarly. (2) This report is from the Isra'iliyyat. (3) Al-Muhtasib 2/245, and see al-Durr al-Masun 9/511. (4) In the manuscripts: 'a'tayna', and what is established is from (m). (5) Said by Abu Dhu'ayb al-Hudhali, and previously in 2/336. His saying: 'masrudatan' means two coats of mail. And 'al-Sana' means one skilled in work. Sharh Diwan al-Hudhaliyyin, p. 19.

398 सूरह फुस्सिलत: आयतें 11 - 12 और उन्होंने कहा: "ताइईन" (आज्ञाकारी रूप में), और शब्द के अनुसार "ताइअतैन" (स्त्रीलिंग द्विवचन) नहीं कहा, और न ही अर्थ के अनुसार "ताइआत" (स्त्रीलिंग बहुवचन) कहा; क्योंकि वे स्वर्ग और पृथ्वी हैं; क्योंकि उन्होंने उनके बारे में और उनमें रहने वालों के बारे में सूचित किया। यह भी कहा गया है: चूँकि उन्होंने उनका वर्णन बोलने और उत्तर देने के साथ किया है, जो कि बुद्धिमानों के गुण हैं, इसलिए उन्होंने उन्हें संदर्भ में बुद्धिमानों की तरह माना (1)। इसी के समान है: "मैंने उन्हें मेरे आगे सजदा करते हुए देखा" [यूसुफ़: 4], जिसका पहले उल्लेख किया जा चुका है। एक हदीस में है: मूसा (उन पर शांति और आशीर्वाद हो) ने कहा: ऐ रब, यदि आसमानों और ज़मीन ने आपकी अवज्ञा की होती जब आपने उनसे कहा था: "तुम दोनों आओ, स्वेच्छा से या अनिच्छा से," तो आप उनके साथ क्या करते? उन्होंने कहा: मैं अपने जानवरों में से एक जानवर को उन्हें निगलने का आदेश देता। उन्होंने कहा: ऐ रब, और वह जानवर कहाँ है? उन्होंने कहा: मेरे चारागाहों में से एक चारागाह में। उन्होंने कहा: ऐ रब, और वह चारागाह कहाँ है? उन्होंने कहा: यह मेरे ज्ञान का एक ज्ञान है। इसे अल-थलाबी ने उल्लेख किया है (2)। इब्न अब्बास, मुजाहिद, सईद बिन जुबैर और इकरीमा ने इसे "आतिया" (मद और फतह के साथ) पढ़ा है। इसी प्रकार, अल्लाह का वचन: "आतैना ताइईन" (3) का अर्थ है: हमने स्वयं से आज्ञाकारिता दी (4)। "उन दोनों ने कहा": हमने "आज्ञाकारी" होकर दिया, इसलिए दोनों कर्मों (objects) को हटा दिया गया। यह संभव है—और यह बेहतर है—कि यह "आतैना" (form III) हो, तो एक कर्म हटा दिया गया है। और जो कोई "अतैना" (हम आए) पढ़ता है, तो अर्थ है: जो हमारे भीतर है हम उसे लेकर आए; जैसा कि पहले विभिन्न स्थानों पर स्पष्ट किया जा चुका है, और अल्लाह का शुक्र है। अल्लाह का वचन: "तो उसने उन्हें दो दिनों में सात आकाशों के रूप में पूरा किया," अर्थात: उसने उन्हें पूर्ण किया और उनसे निवृत्त हुआ। यह भी कहा गया है: उसने उन्हें दृढ़ बनाया, जैसा कि कवि ने कहा: और उन पर दो कड़ियाँ वाली ज़िरह थीं जिन्हें दाऊद ने बनाया था, या पर्याप्त ज़िरह बनाने वाले तुब्बा का काम था (5)। "दो दिनों में" उन चार दिनों के अतिरिक्त जिनमें पृथ्वी की रचना की गई थी, अतः स्वर्ग और पृथ्वी की रचना छह दिनों में हुई; जैसा कि सर्वशक्तिमान ने कहा: "उसने छह दिनों में आसमानों और ज़मीन को पैदा किया" [अल-आराफ़: 54], जैसा कि "अल-आराफ़" में पहले स्पष्ट किया जा चुका है। (1) इ'राब अल-कुरान अल-नहहास द्वारा 4/51, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/109 इसी तरह। (2) यह रिपोर्ट इस्राइलीयत से है। (3) अल-मुहतासिब 2/245, और अल-दुर अल-मसून 9/511 देखें। (4) हस्तलिपियों में: 'अतैना', और जो स्थापित है वह (एम) से है। (5) इसके कहने वाले अबू ज़ुअैब अल-

हुज़ली हैं, और पहले 2/336 में। उनका कहना: 'मसरूदान', यानी दो ज़िरह। और 'अल-सना': काम में कुशल। शरह दीवान अल-हुज़लिय्यीन पृष्ठ 19।

۳۹۸ سورة فصلت: الآيتان ۱۱ - ۱۲ اور فرمایا: «طَائِعِينَ» اور لفظ کے مطابق «طائعتین» نہیں کہا، اور نہ ہی معنی کے مطابق «طائعات» کہا؛ کیونکہ وہ آسمان اور زمینیں ہیں؛ کیونکہ انہوں نے ان کے بارے میں اور ان میں رہنے والوں کے بارے میں خبر دی۔ اور کہا گیا: جب ان کا وصف قول اور جواب کے ساتھ بیان کیا گیا اور یہ عقل رکھنے والوں کی صفات میں سے ہے، تو کنایہ میں ان کے ساتھ وہی معاملہ کیا جو عقل رکھنے والوں کے ساتھ کیا جاتا ہے (۱)، اور اس کی مثال: ﴿رَأَيْتُهُمْ لِي سَاجِدِينَ﴾ [یوسف: ٤] ہے اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ اور ایک حدیث میں ہے: بے شک موسیٰ علیہ الصلوۃ والسلام نے عرض کیا: اے رب، اگر آسمان اور زمین نافرمانی کرتے جب آپ نے ان سے فرمایا تھا: ﴿ائْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا﴾ تو آپ ان کے ساتھ کیا کرتے؟ فرمایا: میں اپنے جانوروں میں سے ایک جانور کو حکم دیتا کہ وہ ان دونوں کو نگل لے۔ عرض کیا: اے رب، وہ جانور کہاں ہے؟ فرمایا: میری چراگاہوں میں سے ایک چراگاہ میں۔ عرض کیا: اے رب، وہ چراگاہ کہاں ہے؟ فرمایا: میرے علم میں سے ایک علم ہے۔ اسے الثعلبی نے ذکر کیا ہے (۲)۔ اور ابن عباس، مجاہد، سعید بن جبیر اور عکرمہ نے «آتیا» مد اور فتح کے ساتھ پڑھا ہے۔ اور اسی طرح اللہ تعالیٰ کا قول: «آتَيْنَا طَائِعِينَ» (۳) اس معنی پر ہے کہ: ہم نے اپنی طرف سے اطاعت پیش کی (٤)، «قالتا»: ہم نے «طائعین» ہو کر دی، پس دونوں مفعولوں کو حذف کر دیا۔ اور یہ جائز ہے - اور یہی بہتر ہے - کہ «آتَيْنَا» فاعلنا کے وزن پر ہو، تو ایک مفعول حذف کیا گیا ہے۔ اور جس نے «أَتَيْنَا» پڑھا تو معنی یہ ہے: ہم وہ لے کر آئے جو ہم میں تھا؛ جیسا کہ پہلے کئی مقامات پر اس کا بیان گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ﴾ یعنی: انہیں مکمل کیا اور ان سے فارغ ہوا۔ اور کہا گیا: انہیں مضبوط کیا جیسا کہ شاعر نے کہا: اور ان دونوں پر دو زرہیں تھیں جنہیں داؤد نے بنایا تھا یا کشادہ زرہیں بنانے والے تبع کا کام تھا (۵)۔ ﴿فِي يَوْمَيْنِ﴾ ان چار دنوں کے علاوہ جن میں زمین پیدا کی گئی تھی، پس آسمانوں اور زمین کی تخلیق چھ دنوں میں

واقع ہوئی؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ﴾ [الأعراف: ٥٤] اس بیان کے مطابق جو «الأعراف» میں پہلے گزر چکا ہے۔ (١) إعراب القرآن للنحاس ٥١/٤ ، اور تفسير البغوي ١٠٩/٤ اسی طرح۔ (٢) یہ خبر اسرائیلیات میں سے ہے۔ (٣) المحتسب ٢٤٥/٢ ، اور دیکھیں الدر المصون ٥١١/٩ ۔ (٤) قلمی نسخوں میں: أعطينا، اور جو ثابت ہے وہ (م) سے ہے۔ (٥) اس کے کہنے والے ابو ذؤيب الہذلی ہیں، اور ٢/ ٣٣٦ میں گزر چکا۔ ان کا قول: مسرودتان، یعنی: دو زرہیں۔ اور الصَّنَع : کام میں ماہر۔ شرح ديوان الهذليين ص ١٩۔

Surah Fussilat: Verse 12 399 Mujahid said: A day of the six days is like a thousand years of what you count (1). And from Abdullah bin Salam, he said: Allah created the earth in two days, and ordained its sustenance in two days, and created the heavens in two days; He created the earth on Sunday and Monday, and ordained its sustenance on Tuesday and Wednesday, and created the heavens on Thursday and Friday, and in the last hour of Friday Allah created Adam in haste, and it is the hour in which the Hour (of Judgment) will occur, and Allah did not create any creature except that it is terrified of Friday except for humans and jinn (2). On this are the people of Tafsir; except for what Muslim narrated from the hadith of Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (PBUH) took my hand and said: "Allah created the soil on Saturday" the hadith, and we have spoken about its chain of narration at the beginning of Surah "Al-An'am" (3). {And He revealed in each heaven its command} Qatadah and Al-Suddi said: He created in it its sun, its moon, its stars, and its orbits, and He created in each heaven its creation of angels and the creation that is in it of seas and mountains of hail and snow (4). And it is the saying of Ibn Abbas (5); he said: For Allah in every heaven is a house to which the angels perform pilgrimage and circumambulate around it opposite the Kaaba, and the one in the lower heaven is the Frequented House (Al-Bayt al-Ma'mur) (6). And it is said: Allah revealed in each heaven; meaning: He revealed in it what He willed and what He commanded in it (7). And revelation may be a command; because of His saying: {Because your Lord has inspired her} [Az-Zalzalah: 5] and His saying: {And when I inspired the disciples} [Al-Ma'idah: 111] meaning: I commanded them, and it is a command of creation. (1) I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/49. (2) Narrated by At-Tabari 1/464 without his saying: And Allah did not create any creature except that it is terrified of Friday except for humans and jinn. And this is a piece of the hadith of Abu Hurairah. Narrated by Ahmad (7687). (3) 8/314 and what follows, and see the extraction of the hadith there. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/173, and Tafsir Al-Razi 27/107, and narrated by At-Tabari 20/393 - 394. (5) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/109. (6) Mentioned by Al-Razi in his Tafsir 27/107 from Al-Suddi. (7) Tafsir Al-Baghawi 4/109 similarly.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयत 12 399 मुजाहिद ने कहा: छह दिनों में से एक दिन तुम्हारे गिनने के अनुसार एक हज़ार साल के समान है (1)। और अब्दुल्ला बिन सलाम से रिवायत है कि उन्होंने कहा: अल्लाह ने पृथ्वी को दो दिनों में बनाया, और दो दिनों में उसका रिज़्क़ तय किया, और दो दिनों में आकाशों को बनाया; रविवार और सोमवार को पृथ्वी बनाई, मंगलवार और बुधवार को उसमें रिज़्क़ तय किया, और गुरुवार और शुक्रवार को आकाशों को बनाया, और शुक्रवार की अंतिम घड़ी में अल्लाह ने आदम को जल्दबाजी में बनाया, और यह वही घड़ी है जिसमें क़यामत आएगी, और अल्लाह ने कोई भी जीव ऐसा पैदा नहीं किया जो शुक्रवार से भयभीत न हो, सिवाय मनुष्यों और जिन्न के(2)। इसी पर तफ़सीर वाले हैं; सिवाय उस हदीस के जिसे मुस्लिम ने अबू हुरैरा से रिवायत किया है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल ﷺ ने मेरा हाथ पकड़ा और फ़रमाया: "अल्लाह ने शनिवार को मिट्टी बनाई" हदीस, और हमने सूरह "अल-अनआम" की शुरुआत में इसके प्रमाणों पर चर्चा की है (3)। {और उसने हर आकाश में उसके कार्य की प्रेरणा (वही) दी} क़तादा और अल-सुद्दी ने कहा: उसने उसमें उसका सूर्य, चंद्रमा, तारे और उनकी कक्षाएं बनाईं, और प्रत्येक आकाश में उसकी रचना यानी फरिश्ते और जो कुछ उसमें समुद्रों और ओलों और बर्फ के पहाड़ों से है, बनाया (4)। और यह इब्न अब्बास का कथन है (5); उन्होंने कहा: अल्लाह के लिए प्रत्येक आकाश में एक घर है जहाँ फरिश्ते हज करते हैं और काबा के सामने उसका तवाफ़ करते हैं, और जो निचले आकाश में है वह बैतुल मामूर (आबाद घर) है (6)। और कहा गया है: अल्लाह ने प्रत्येक आकाश में प्रेरणा दी; अर्थात: उसमें वह प्रेरणा दी जो उसने चाही और जिसका उसमें आदेश दिया (7)। और 'ईहा' (प्रेरणा) एक आदेश भी हो सकता है; क्योंकि उनका कथन है: {क्योंकि तुम्हारे रब ने उसे प्रेरणा दी है} [अज़-ज़लज़ला: 5] और उनका कथन: {और जब मैंने हवारियों (शिष्यों) को प्रेरणा दी} [अल-माइदा: 111] अर्थात: मैंने उन्हें आदेश दिया, और यह सृजन का आदेश है। (1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस 4/49। (2) इसे अल-तबरी 1/464 ने इस हिस्से के बिना उद्धृत किया है: और अल्लाह ने कोई भी जीव ऐसा पैदा नहीं किया जो शुक्रवार से भयभीत न हो सिवाय मनुष्यों और जिन्न के। और यह अबू हुरैरा की हदीस का एक हिस्सा है। इसे अहमद ने उद्धृत किया है (7687)। (3) 8/314 और उसके बाद, और वहां हदीस का विवरण देखें। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/173, और तफ़सीर अर-राज़ी 27/107, और इसे अल-तबरी 20/393 - 394 ने उद्धृत किया है। (5) इसे अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/109 में उल्लेख किया है। (6) इसे अल-राज़ी ने अपनी तफ़सीर 27/107 में सुद्दी से उल्लेख किया है। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/109 उसी के समान।

سورة فصلت: آیت ۱۲ ۳۹۹ مجاہد نے کہا: چھ دنوں میں سے ہر ایک دن تمہارے شمار کے مطابق ایک ہزار سال کے برابر ہے (۱)۔ اور عبداللہ بن سلام سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: اللہ نے زمین کو دو دنوں میں پیدا کیا، اور دو دنوں میں اس کی غذائیں مقرر کیں، اور دو دنوں میں آسمانوں کو پیدا کیا؛ زمین اتوار اور پیر کے دن پیدا کی، منگل اور بدھ کے دن اس میں غذائیں مقرر کیں، اور جمعرات اور جمعہ کے دن آسمانوں کو پیدا کیا۔ اور جمعہ کے دن کی آخری گھڑی میں اللہ نے آدم کو جلدی میں پیدا کیا، اور یہی وہ گھڑی ہے جس میں قیامت قائم ہوگی، اور اللہ نے کوئی بھی جاندار ایسا پیدا نہیں کیا جو جمعہ کے دن سے خوفزدہ نہ ہو سوائے انسان اور جن کے (۲)۔ اہل تفسیر اسی پر ہیں؛ سوائے اس کے جو مسلم نے حضرت ابوہریرہ کی حدیث سے روایت کیا، انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے میرا ہاتھ پکڑا اور فرمایا: "اللہ نے مٹی کو ہفتے کے دن پیدا کیا" پوری حدیث، اور ہم سورہ "الانعام" کے شروع میں اس کی اسناد پر گفتگو کر چکے ہیں (۳)۔ ﴿وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا﴾ (اور ہر آسمان میں اس کا حکم بھیج دیا) قتادہ اور سدی نے کہا: اس میں اس کا سورج، چاند، ستارے اور ان کے افلاک پیدا کیے، اور ہر آسمان میں اس کی مخلوق یعنی فرشتے پیدا کیے اور جو اس میں سمندر، اولے اور برف کے پہاڑ ہیں وہ پیدا کیے (۴)۔ اور یہی ابن عباس کا قول ہے (۵)؛ انہوں نے کہا: اللہ کے لیے ہر آسمان میں ایک گھر ہے جس کا فرشتے حج کرتے ہیں اور کعبہ کے سامنے اس کا طواف کرتے ہیں، اور جو آسمانِ دنیا میں ہے وہ بیت المعمور ہے (۶)۔ اور کہا گیا ہے: اللہ نے ہر آسمان میں وحی کی؛ یعنی: اس میں وہ وحی فرمائی جو اس نے چاہی اور جس کا اس میں حکم دیا (۷)۔ اور وحی کرنا کبھی حکم کے معنی میں ہوتا ہے؛ اس فرمان کی وجہ سے: ﴿بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا﴾ [الزلزلة: ۵] (کیونکہ آپ کے رب نے اسے حکم دیا) اور آپ کا فرمان: ﴿وَإِذْ أَوْحَيْتُ إِلَى الْحَوَارِيِّينَ﴾ [المائدة: ۱۱۱] (اور جب میں نے حواریوں

کو وحی کی) یعنی: میں نے انہیں حکم دیا، اور یہ حکمِ تکوین ہے۔ (۱) إعراب القرآن للنحاس ۴۹/۴ ۔ (۲) اسے طبری نے ۴۶۴/۱ میں اس قول کے بغیر روایت کیا ہے: اور اللہ نے کوئی بھی جاندار ایسا پیدا نہیں کیا جو جمعہ کے دن سے خوفزدہ نہ ہو سوائے انسان اور جن کے۔ اور یہ حضرت ابوہریرہ کی حدیث کا ایک حصہ ہے۔ اسے احمد نے روایت کیا ہے (۷۶۸۷)۔ (۳) ۳۱۴/۸ اور اس کے بعد، اور وہاں حدیث کی تخریج دیکھیں۔ (۴) النکت والعیون ۱۷۳/۵ ، اور تفسیر رازی ۱۰۷/۲۷ ، اور اسے طبری نے ۳۹۳/۲۰ - ۳۹۴ میں روایت کیا ہے۔ (۵) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۱۰۹/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے رازی نے اپنی تفسیر ۱۰۷/۲۷ میں سدی کے واسطے سے ذکر کیا ہے۔ (۷) تفسیر بغوی ۱۰۹/۴ اسی طرح۔

٤٠٠ Surah Fussilat: Verses 12 - 16

"And We adorned the nearest heaven with lamps" [Verse 12] meaning: with shining stars. And it is said: indeed in every heaven there are shining stars. And it is said: rather, the stars are specific to the nearest heaven. "And [as] a protection" meaning: and We protected it thoroughly; meaning: from the devils who steal hearings. And this protection is through the stars with which the devils are pelted, as previously explained in [Surah] "Al-Hijr" (1).

And the apparent meaning of this verse indicates that the earth was created before the heaven. But He said in another verse: "Are you a more difficult creation or is the heaven? He constructed it" [An-Nazi'at: 27], then He said: "And after that He spread the earth" [An-Nazi'at: 30], and this indicates the creation of the heaven first. Some people said: the earth was created before the heaven; as for His saying: "And after that He spread the earth", 'spreading' (al-dahw) is different from 'creation'. So Allah created the earth, then created the heavens, then spread the earth, meaning: He stretched and expanded it; this was said by Ibn Abbas. This meaning has already been discussed in detail in [Surah] "Al-Baqarah" (2), and praise be to Allah. "That is the determination of the Exalted in Might, the Knowing."

His Almighty's saying: "But if they turn away, then say: I have warned you of a thunderbolt like the thunderbolt [that struck] 'Aad and Thamud (13) When the messengers came to them from before them and from behind them, [saying], 'Do not worship except Allah,' they said, 'If our Lord had willed, He would have sent down angels, so indeed we, in that with which you have been sent, are disbelievers.' (14) As for 'Aad, they were arrogant upon the earth without right and said, 'Who is greater than us in strength?' Did they not see that Allah who created them is greater than them in strength? But they were rejecting Our signs. (15) So We sent upon them a screaming wind during days of misfortune to make them taste the punishment of disgrace in the worldly life; but the punishment of the Hereafter is more disgracing, and they will not be helped. (16)"

His Almighty's saying: "But if they turn away" means - the disbelievers of Quraish - from what you invite them to, O Muhammad, of faith. "then say: I have warned you of a thunderbolt like the thunderbolt of 'Aad and Thamud" meaning: I have warned you of a destruction like the destruction of 'Aad and Thamud. "When the messengers came to them from before them and from behind them" meaning: those who were sent to them and to those before them. "[saying], 'Do not worship except Allah'" the position of "an" is in the accusative case by the removal of the preposition, i.e., with "that do not..."

(1) 12 / 187 and following. (2) 1 / 383. and following.

"और हमने सबसे नज़दीकी आकाश को चिरागों (सितारों) से सजाया" [आयत 12] अर्थात: चमकते सितारों से। और कहा गया: वास्तव में प्रत्येक आकाश में चमकते सितारे हैं। और कहा गया: बल्कि सितारे केवल सबसे नज़दीकी आकाश के लिए विशिष्ट हैं। "और (हमने प्रदान की) सुरक्षा" अर्थात: और हमने इसकी पूरी तरह से रक्षा की; अर्थात: उन शैतानों से जो कान लगाकर बातें चुराते हैं। और यह सुरक्षा उन सितारों के माध्यम से है जिनसे शैतानों को मारा जाता है, जैसा कि पहले [सूरह] "अल-हिज्र" (1) में स्पष्ट किया गया है।

और इस आयत का प्रत्यक्ष अर्थ यह संकेत देता है कि पृथ्वी का निर्माण आकाश से पहले हुआ था। लेकिन उसने एक अन्य आयत में कहा: "क्या तुम्हारा निर्माण अधिक कठिन है या आकाश का? उसने उसे बनाया" [अन-नाज़ियात: 27], फिर उसने कहा: "और उसके बाद उसने पृथ्वी को फैलाया" [अन-नाज़ियात: 30], और यह पहले आकाश के निर्माण का संकेत देता है। कुछ लोगों ने कहा: पृथ्वी का निर्माण आकाश से पहले हुआ था; जहाँ तक उसके कहने का प्रश्न है: "और उसके बाद उसने पृथ्वी को फैलाया", तो 'फैलाना' (अल-दहव) 'निर्माण' (ख़ल्क़) से भिन्न है। इसलिए अल्लाह ने पृथ्वी बनाई, फिर आकाश बनाए, फिर पृथ्वी को फैलाया, अर्थात: उसने इसे खींचा और विस्तृत किया; यह इब्न अब्बास ने कहा था। यह अर्थ पहले ही [सूरह] "अल-बकराह" (2) में विस्तार से चर्चा किया जा चुका है, और अल्लाह की स्तुति हो। "यह उस सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञ का निर्धारण है।"

परमेश्वर का कथन: "लेकिन यदि वे मुँह फेर लें, तो कह दो: मैंने तुम्हें एक कड़क (आकाशीय बिजली) से डरा दिया है, जैसे आद और समूद की कड़क थी (13) जब उनके पास उनके सामने से और उनके पीछे से रसूल (संदेशवाहक) आए, [यह कहते हुए], 'अल्लाह के अतिरिक्त किसी की इबादत न करो,' उन्होंने कहा, 'यदि हमारा रब चाहता, तो वह फरिश्ते उतारता, तो वास्तव में हम उस पर विश्वास नहीं करते जिसके साथ तुम्हें भेजा गया है।' (14) जहाँ तक आद का प्रश्न है, उन्होंने पृथ्वी पर बिना किसी अधिकार के अहंकार किया और कहा, 'हमसे अधिक शक्तिशाली कौन है?' क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह जिसने उन्हें बनाया है, वह उनसे अधिक शक्तिशाली है? लेकिन वे हमारी आयतों को नकारते रहे। (15) इसलिए हमने उन पर मनहूस दिनों में एक तेज़ शोर वाली हवा भेजी ताकि हम उन्हें सांसारिक जीवन में अपमान के दंड का स्वाद चखा सकें, लेकिन आख़िरत (परलोक) का दंड अधिक अपमानजनक है, और उनकी कोई सहायता नहीं की जाएगी। (16)"

परमेश्वर का कथन: "लेकिन यदि वे मुँह फेर लें" का अर्थ है - कुरैश के काफ़िर - उस चीज़ से जिससे तुम उन्हें आमंत्रित करते हो, ऐ मुहम्मद, यानी ईमान से। "तो कह दो: मैंने तुम्हें एक कड़क से डरा दिया है जैसे आद और समूद की कड़क" अर्थात: मैंने तुम्हें आद और समूद के विनाश के समान विनाश से डराया है। "जब उनके पास उनके सामने से और उनके पीछे से रसूल आए" अर्थात: जो उनके पास और उनसे पहले के लोगों के पास भेजे गए थे। "[यह कहते हुए], 'अल्लाह के अतिरिक्त किसी की इबादत न करो'" यहाँ "अन" का स्थान पूर्वसर्ग को हटाने के कारण कर्म कारक (accusative case) में है, अर्थात: "कि न..."

(1) 12/187 और उसके बाद। (2) 1/383 और उसके बाद।

٤٠٠ سورہ فصلت: آیات ١٢ - ١٦

﴿وَزَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ﴾ یعنی: چمکنے والے ستاروں سے۔ اور کہا گیا: بیشک ہر آسمان میں چمکنے والے ستارے ہیں۔ اور کہا گیا: بلکہ ستارے آسمانِ دنیا کے ساتھ مخصوص ہیں۔ ﴿وَحِفْظًا﴾ یعنی: اور ہم نے ان کی مکمل حفاظت کی؛ یعنی: ان شیطانوں سے جو چوری چھپے باتیں سنتے ہیں۔ اور یہ حفاظت ان ستاروں کے ذریعے ہے جن سے شیطانوں کو مارا جاتا ہے جیسا کہ اس کا بیان پہلے «الحجر» میں گزر چکا ہے(١)۔

اور اس آیت کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ زمین آسمان سے پہلے پیدا کی گئی۔ اور دوسری آیت میں فرمایا: ﴿أَءَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاءُ بَنَاهَا﴾ [النازعات: ٢٧] پھر فرمایا: ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا﴾ [النازعات: ٣٠] اور یہ پہلے آسمان کی تخلیق پر دلالت کرتا ہے۔ اور ایک گروہ نے کہا: زمین آسمان سے پہلے پیدا کی گئی؛ رہی بات اس کے قول: ﴿وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا﴾ کی، تو 'دحو' (پھیلانا) 'خلق' (پیدا کرنا) سے الگ ہے، پس اللہ نے زمین پیدا کی، پھر آسمان پیدا کیے، پھر زمین کو بچھایا، یعنی: اسے پھیلا دیا اور وسعت دی؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ اور یہ مفہوم «البقرة»(٢) میں تفصیل سے گزر چکا ہے، والحمد للہ۔ ﴿ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنذَرْتُكُمْ صَعِقَةً مِّثْلَ صَعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ (١٣) إِذْ جَاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ قَالُوا لَوْ شَاءَ رَبُّنَا لَأَنْزَلَ مَلَائِكَةً فَإِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ (١٤) فَأَمَّا عَادٌ فَاسْتَكْبَرُوا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَقَالُوا مَنْ أَشَدُّ مِنَّا قُوَّةً أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَهُمْ هُوَ أَشَدُّ مِنْهُمْ قُوَّةً وَكَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ (١٥) فَأَرْسَلْنَا عَلَيْهِمْ رِيحًا صَرْصَرًا فِي أَيَّامٍ نَحِسَاتٍ لِنُذِيقَهُمْ عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى وَهُمْ لَا يُنْصَرُونَ (١٦)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَإِنْ أَعْرَضُوا﴾ یعنی - کفارِ قریش - اس چیز سے جس کی طرف آپ اے محمد انہیں دعوت دے رہے ہیں، یعنی ایمان سے۔ ﴿فَقُلْ أَنذَرْتُكُمْ صَعِقَةً مِّثْلَ صَعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ﴾ یعنی: میں نے تمہیں عاد و ثمود کی ہلاکت جیسی ہلاکت سے ڈرایا ہے۔ ﴿إِذْ جَاءَتْهُمُ الرُّسُلُ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ وَمِنْ خَلْفِهِمْ﴾ یعنی: وہ جو ان کی طرف اور ان سے پہلے لوگوں کی طرف بھیجے گئے ﴿أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا اللَّهَ﴾ لفظ «أنْ» حرفِ جر کے حذف ہونے کی وجہ سے محلِ نصب میں ہے، یعنی: بـ «ألا...

(۱) ۱۲/ ۱۸۷ اور بعد کے صفحات۔ (۲) ۱/ ۳۸۳۔ اور بعد کے صفحات۔

401 Surah Fussilat: Verses 14 - 16

[that you should not] worship [anyone but Allah]. They said, "If our Lord had willed, He would have sent down angels" instead of messengers (1), "so we are disbelievers in that which you have been sent with" in terms of warning and glad tidings. It was said: This was mockery from them. And it was said: It was an acknowledgment of their sending, then followed by denial and stubbornness.

His Almighty's saying: "As for 'Aad, they were arrogant in the land" over the servants of Allah, Hud and those who believed with him, "without right, and said, 'Who is greater than us in strength?'" They were deceived by their bodies when he threatened them with punishment, and they said: We are able to ward off the punishment from ourselves by virtue of our strength. That is because they were people of tall stature and great physical build (2). It has already been mentioned in "Al-A'raf" (3) from Ibn Abbas: that the tallest of them was a hundred cubits and the shortest of them was sixty cubits. So Allah Almighty said in response to them: "Did they not see that Allah who created them is greater than them in strength?" and power. A servant only has power by the enabling of Allah; so Allah is more powerful then. "And they used to deny Our signs," meaning: they disbelieved in Our miracles.

His Almighty's saying: "So We sent upon them a screaming wind (rihan sarsaran)." This is the explanation of the thunderbolt (sa'iqah) that He sent upon them, meaning: a cold wind, intense in coldness and loud in sound and blowing. It is said: its origin is "sarra" from coldness (sarr), so they replaced the middle 'r' with the 'f' of the verb; as they say: "kabkabu", its origin is "kabbabu", and "tajafjafa" the garment, its origin is "tajaffafa" (4). Abu Ubaidah (5): The meaning of "sarsar" is intense, stormy. Ikrimah and Sa'id ibn Jubayr: intensely cold. Qutrub recited the saying of Al-Hutay'ah:

The providers when a 'sarsarah' (cold wind) blows... and the carriers when they are asked for blood-money for people.

"Istuwdu": when they are asked for the blood-money (diyah). Mujahid: intense hot wind (samoom) (6). Ma'mar narrated from Qatada...

(1) Similar speech in Al-Muharrar al-Wajiz 5/8, and Tafsir al-Baghawi 4/109. (2) Tafsir al-Baghawi 4/111. (3) 9/264. (4) Al-Sihah (S-R-R). (5) Majaz al-Qur'an 2/196. (6) Al-Nukat wa'l-Uyun 5/174, and the preceding speech is from it, and we did not find the verse in the printed Diwan of Al-Hutay'ah.

401 सूरह फुस्सिलत: आयत 14 - 16

[कि तुम अल्लाह के सिवा किसी और की] इबादत न करो। उन्होंने कहा, "यदि हमारा रब चाहता, तो वह फरिश्ते उतारता" रसूलों के बजाय (1), "इसलिए जो कुछ तुम देकर भेजे गए हो, हम उसका इनकार करते हैं" चेतावनी और शुभ सूचना के रूप में। कहा गया है: यह उनकी ओर से उपहास था। और कहा गया: यह उनके भेजे जाने की स्वीकृति थी, फिर उसके बाद इनकार और हठधर्मी।

अल्लाह तआला का कथन: "रही बात 'आद की, तो उन्होंने धरती में घमंड किया" अल्लाह के बंदों, हूद और उनके साथ ईमान लाने वालों पर, "अनुचित रूप से, और कहा, 'शक्ति में हमसे बढ़कर कौन है?'" वे अपने शरीरों पर मोहित हो गए जब उन्हें अज़ाब (दंड) की धमकी दी गई, और उन्होंने कहा: हम अपनी शक्ति के बल पर खुद से अज़ाब को टालने में सक्षम हैं। ऐसा इसलिए था क्योंकि वे लंबे कद और विशाल शरीर वाले थे (2)। "अल-अ'राफ" (3) में इब्न अब्बास से यह बात आ चुकी है: कि उनमें से सबसे लंबा सौ हाथ का था और सबसे छोटा साठ हाथ का था। तो अल्लाह तआला ने उनके उत्तर में फरमाया: "क्या उन्होंने नहीं देखा कि अल्लाह, जिसने उन्हें पैदा किया, शक्ति में उनसे कहीं बढ़कर है?" और सामर्थ्य में। एक बंदा केवल अल्लाह की सामर्थ्य देने से ही सक्षम होता है; अतः अल्लाह तब अधिक शक्तिशाली है। "और वे हमारी आयतों का इनकार करते थे," अर्थात: हमारे चमत्कारों का इनकार करते थे।

अल्लाह तआला का कथन: "अतः हमने उन पर एक कड़कती हवा (रीहन सरसरन) भेजी।" यह उस कड़क (सा'इक़ा) की व्याख्या है जो उसने उन पर भेजी थी, अर्थात: एक ठंडी हवा, जो ठंड में तीव्र और आवाज़ और चलने में प्रचंड थी। कहा जाता है: इसका मूल 'सर्रा' है ठंडक (सर्र) से, तो उन्होंने बीच वाले 'र' को क्रिया के'फ़' से बदल दिया; जैसा कि वे कहते हैं: "कबकबू", इसका मूल "कबबबू" है, और "तजफ़जफ़ा" कपड़ा, इसका मूल "तजफ़फ़ा" (4) है। अबू उबैदा (5): "सरसर" का अर्थ है: तीव्र, तूफानी। इकरीमा और सईद बिन जुबैर: अत्यंत ठंडी। कुतरुब ने अल-हुतैया का कथन सुनाया:

वे खिलाने वाले जब 'सरसरह' *(ठंडी हवा)* चलती है... और बोझ उठाने वाले जब उनसे लोगों के लिए दियत *(रक्त-धन)* माँगा जाता है।

"इस्तूद्दू": जब उनसे दियत (रक्त-धन) माँगा जाए। मुजाहिद: तीव्र गर्म हवा (समूम) (6)। मअमर ने क़तादा से रिवायत की है...

(1) इसी तरह की बात अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/8, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/109 में है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/111। (3) 9/264। (4) अल-सिहाह (स-र-र)। (5) मजाज़ अल-क़ुरआन 2/196। (6) अल-नुकात वल-उयून 5/174, और पिछला कथन उसी से है, और हमें अल-हुतैया के मुद्रित दीवान में यह शेर नहीं मिला।

٤٠١ سورہ فصلت: آیات ١٤ - ١٦

[کہ تم اللہ کے سوا کسی کی] عبادت نہ کرو۔ انہوں نے کہا، "اگر ہمارا رب چاہتا تو وہ فرشتے نازل کرتا" رسولوں کے بجائے (١)، "لہذا جو کچھ تم دے کر بھیجے گئے ہو، ہم اس کا انکار کرتے ہیں" تنبیہ اور خوشخبری کے معاملے میں۔ کہا گیا: یہ ان کی طرف سے مذاق تھا۔ اور کہا گیا: یہ ان کی رسالت کا اقرار تھا، پھر اس کے بعد انکار اور ضد۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بہر حال 'عاد نے تو زمین میں ناحق تکبر کیا" اللہ کے بندوں، ہود اور ان کے ساتھ ایمان لانے والوں پر، "ناحق، اور کہا، 'قوت میں ہم سے بڑھ کر کون ہے؟'" وہ اپنے جسموں پر مغرور ہو گئے جب انہیں عذاب کی دھمکی دی گئی، اور انہوں نے کہا: ہم اپنی قوت کے بل بوتے پر عذاب کو اپنے آپ سے ٹالنے پر قادر ہیں۔ وہ اس لیے کہ وہ لمبے قد اور عظیم جسامت والے لوگ تھے (٢)۔ اور "الاعراف" (٣) میں ابن عباس سے یہ بات گزر چکی ہے: کہ ان میں سب سے لمبا سو ہاتھ کا تھا اور سب سے چھوٹا ساٹھ ہاتھ کا تھا۔ تو اللہ تعالیٰ نے ان کے جواب میں فرمایا: "کیا انہوں نے نہیں دیکھا کہ اللہ جس نے انہیں پیدا کیا ہے، قوت میں ان سے کہیں بڑھ کر ہے؟" اور قدرت میں۔ اور بندہ صرف اللہ کی قدرت دینے سے ہی قادر ہوتا ہے؛ پس اللہ ہی سب سے زیادہ قدرت والا ہے۔ "اور وہ ہماری آیات کا انکار کرتے تھے" یعنی: ہمارے معجزات کا کفر کرتے تھے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "پس ہم نے ان پر ایک کڑکتی ہوئی ہوا (ریحاً صرصراً) بھیجی۔" یہ اس کڑک (صاعقہ) کی تفسیر ہے جو اس نے ان پر بھیجی تھی، یعنی: ایک ٹھنڈی ہوا، جو سردی میں شدید اور آواز اور چلنے میں تیز تھی۔ اور کہا جاتا ہے: اس کا اصل 'صرَّ' ہے سردی (صر) سے، تو انہوں نے درمیانی 'ر' کی جگہ فعل کا 'ف' بدل دیا؛ جیسا کہ وہ کہتے ہیں: "کبکبوا"، اس کی اصل

"کببوا" ہے، اور "تَجَفْجَفَ الثوب" اس کی اصل "تجفَّفَ" (٤) ہے۔ ابو عبیدہ (٥): "صرصر" کے معنی ہیں: شدید، طوفانی۔ عکرمہ اور سعید بن جبیر: شدید ٹھنڈی۔ اور قطرب نے حطیہ کا یہ شعر پڑھا:

المُطْعِمون إذا هَبَّتْ بِصَرْصَرَةٍ ... والحامِلون إذا استُوْدُوا على النَّاسِ

"استودوا": جب ان سے دیت (خون بہا) مانگی جائے۔ مجاہد: شدید گرم ہوا (سموم) (٦)۔ اور معمر نے قتادہ سے روایت کی ہے...

(١) اسی طرح کی گفتگو المحرر الوجیز ٥/ ٨ اور تفسیر البغوی ١٠٩/٤ میں ہے۔ (٢) تفسیر البغوی ١١١/٤ ۔ (٣) ٢٦٤/٩ ۔ (٤) الصحاح (صرر)۔ (٥) مجاز القرآن ٢/ ١٩٦ ۔ (٦) النکت والعیون ٥/ ١٧٤ ، اور اس سے پہلے والی کلام اسی سے ہے، اور ہمیں الحطیہ کے مطبوعہ دیوان میں یہ شعر نہیں ملا۔

Surah Fussilat: Verse 16 [Page] 402

He said: Cold (1). And Ata said: because "Sarsar" is derived from "Sarr", and "Sarr" in the speech of the Arabs means cold, as he said: It has locks of hair like the horns of women, mounted on a day of wind and "Sarr" [cold] (2).

Al-Suddi said: Intense in sound (3). From it is the "Sarr" (creaking) of the pen, and the door "yasirru sariran", meaning: it makes a sound. It is said: "Dirham sarri" and "sarri" for one that has a sound when it is tested [rung] (4). Ibn al-Sikkit said (5): "Sarsar" could be from "Sarr", which is cold, and it could be from the creaking of a door, and from "sarrah", which is a loud cry. From it is "And his wife came forward with a loud cry [in 'sarrah']" [Az-Zariyat: 29]. And "Sarsar" is the name of a river in Iraq (6).

"In days of ill-fortune" [Nahisat] meaning: ominous/unlucky; said Mujahid and Qatadah. They were from the end of Shawwal, from Wednesday to Wednesday, and that was "seven nights and eight days in succession" [Al-Haqqah: 7]. Ibn Abbas said: No people were punished except on a Wednesday. It was said: "Nahisat" means cold; narrated by Al-Naqqash. And it was said: consecutive; from Ibn Abbas and Atiyyah. Al-Dahhak said: severe/harsh. It was said: dusty; narrated by Ibn Isa. From it is the saying of the poet:

He went out before sunrise for hunting on a day with little ill-fortune (7).

Al-Dahhak and others said: Allah withheld the rain from them for three years, and the winds blew upon them without rain (8), and a group of them went to Mecca to seek water for the people, and people were in that [state]...

(1) Narrated by al-Tabari 20/398. (2) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/255, and the verse is by Imru' al-Qays, and it is in his Diwan p. 165. And "al-ghudar": hairs from the back of the head to the middle of the neck. Lisan al-Arab (idhr). (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/174. (4) Al-Sahhah (sarrar). (5) Mentioned by Al-Azhari in Tahdhib al-Lugha 12/107. (6) Mentioned by Ibn Manzur in Al-Lisan (sarrar). (7) The rajaz [poetry] and the statements before it are all from Al-Nukat wa al-'Uyun 5/174-175, except for Al-Dahhak's statement, as it was mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/9. (8) Tafsir al-Baghawi 4/111.

सूरा फुस्सिलत: आयत 16 [पृष्ठ] 402

उन्होंने कहा: ठंडा (1)। और अता ने कहा: क्योंकि "सरसर" "सर्र" से लिया गया है, और अरबों के भाषण में "सर्र" का अर्थ ठंड है, जैसा कि उन्होंने कहा: उसमें महिलाओं के सींगों की तरह बालों की लटें हैं, जो हवा और "सर्र" [ठंड] के दिन चढ़ी हुई हैं (2)।

अल-सुद्दी ने कहा: ध्वनि में तीव्र (3)। इसी से कलम का "सर्र" (चरमराना) है, और दरवाजा "यसिर्रु सरीरन", जिसका अर्थ है: यह आवाज करता है। यह कहा जाता है: "दिरहम सर्री" और "सर्री" उस सिक्के के लिए जिसकी परख [बजाने] पर आवाज होती है (4)। इब्न अल-सिक्किट ने कहा (5): "सरसर" "सर्र" से हो सकता है, जो ठंड है, और यह दरवाजे की चरमराहट से हो सकता है, और "सर्रह" से, जो एक तेज चीख है। इसी से है "तब उसकी पत्नी चिल्लाती हुई आई [एक 'सर्रह' में]" [अज़्-ज़रियत: 29]। और "सरसर" इराक में एक नदी का नाम है (6)।

"दुर्भाग्य के दिनों में" [नहिसत] अर्थात: अशुभ; मुजाहिद और कतादह ने कहा। वे शव्वाल के अंत से, बुधवार से बुधवार तक थे, और वह था "लगातार सात रातें और आठ दिन" [अल-हाक़्क़ा: 7]। इब्न अब्बास ने कहा: किसी भी कौम को बुधवार के अलावा दंडित नहीं किया गया। कहा गया है: "नहिसत" का अर्थ है ठंडा; अल-नक्काश द्वारा वर्णित। और कहा गया: निरंतर; इब्न अब्बास और अतिय्या से। अल-दह्हाक ने कहा: कठोर। कहा गया: धूल भरा; इब्न ईसा द्वारा वर्णित। इसी से कवि का कथन है:

वह शिकार के लिए सूर्योदय से पहले निकल गया, एक ऐसे दिन जिसमें थोड़ा दुर्भाग्य था (7)।

अल-दह्हाक और अन्य ने कहा: अल्लाह ने उनसे तीन साल तक बारिश रोक ली, और हवाएं उन पर बिना बारिश के चलीं (8), और उनमें से एक समूह मक्का गया ताकि लोगों के लिए पानी मांग सके और लोग उस [अवस्था] में थे...

(1) अल-तबरी 20/398 द्वारा वर्णित। (2) नहस द्वारा मआनी अल-कुरान 6/255, और पद इम्रुल क़ैस का है, और यह उनके दीवान पृष्ठ 165 में है। और "अल-गुदर": सिर के पिछले हिस्से से गर्दन के बीच तक के बाल। लिसान अल-अरब (इध्र)। (3) अल-नुकात व अल-'उयून 5/174। (4) अल-सहह (सर्रर)। (5) तहजीब अल-लुगा 12/107 में अल-अज़हरी द्वारा उल्लेख किया गया है। (6) अल-लिसान (सर्रर) में इब्न मंज़ूर द्वारा उल्लेख किया गया है। (7) रजज़ [कविता] और उससे पहले के

कथन सभी अल-नुकात व अल-'उयून 5/174-175 से हैं, अल-दह्हाक के कथन को छोड़कर, जैसा कि इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/9 में उल्लेख किया है। (8) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/111।

سورہ فصلت: آیت ۱۶ ۴۰۲

کہا: ٹھنڈی (۱)۔ اور عطا نے کہا: کیونکہ "صرصراً" "صر" سے ماخوذ ہے، اور عربوں کے کلام میں "صر" کا مطلب ٹھنڈک ہے، جیسا کہ کہا: اس کی لٹیں عورتوں کے سینگوں کی طرح ہیں، جو ہوا اور ٹھنڈ کے دن سوار ہوئی ہیں (۲)۔

اور سدی نے کہا: آواز میں شدید (۳)۔ اسی سے قلم کا چرچرانا ہے، اور دروازے کا "یصر صریراً"، یعنی: آواز کرنا۔ اور کہا جاتا ہے: "درہم صری" اور "صری" اس کے لیے جس کی آواز ہو جب اسے پرکھا جائے [بجایا جائے] (۴)۔ ابن السکیت نے کہا (۵): "صرصر" کا امکان ہے کہ "صر" سے ہو، جو ٹھنڈک ہے، اور یہ بھی ہو سکتا ہے کہ دروازے کے چرچرانے سے ہو، اور "صرۃ" سے ہو، جو کہ چیخ ہے۔ اسی سے ہے "پس اس کی بیوی ایک چیخ کے ساتھ آئی" [الذاریات: ۲۹]۔ اور "صرصر" عراق کی ایک نہر کا نام ہے (۶)۔

"منحوس دنوں میں" یعنی: بدشگون؛ یہ مجاہد اور قتادہ نے کہا۔ وہ شوال کے آخر سے بدھ سے بدھ تک تھے، اور وہ "سات راتیں اور آٹھ دن مسلسل" تھے [الحاقہ: ۷]۔ ابن عباس نے کہا: کوئی قوم بدھ کے دن کے علاوہ عذاب میں مبتلا نہیں کی گئی۔ اور کہا گیا: "نحسات" کا مطلب ٹھنڈی ہے؛ اسے النقاش نے روایت کیا ہے۔ اور کہا گیا: مسلسل؛ ابن عباس اور عطیہ سے۔ ضحاک نے کہا: سخت۔ اور کہا گیا: گرد و غبار والی؛ اسے ابن عیسیٰ نے روایت کیا ہے۔ اسی سے راجز کا قول ہے:

وہ سورج نکلنے سے پہلے شکار کے لیے نکلا، ایک ایسے دن میں جس میں نحوست کم تھی (۷)۔

ضحاک اور دیگر نے کہا: اللہ نے ان سے تین سال تک بارش روک لی، اور ان پر بغیر بارش کے ہوائیں چلیں (۸)، اور ان میں سے کچھ لوگ لوگوں کے لیے پانی مانگنے مکہ گئے، اور لوگ اس [حالت] میں تھے...

(۱) اسے طبری ۳۹۸/۲۰ نے روایت کیا ہے۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۶/۲۵۵، اور شعر امرء القیس کا ہے، اور وہ ان کے دیوان ص ۱۶۵ میں ہے۔ اور "الغُدَر": گدی سے گردن کے درمیان تک کے بال۔ اللسان (عذر)۔ (۳) النکت والعیون ۱۷۴/۵۔ (۴) الصحاح (صرر)۔ (۵) اسے ازہری نے تہذیب اللغہ ۱۲/۱۰۷ میں ذکر کیا ہے۔ (۶) اسے ابن منظور نے اللسان (صرر) میں ذکر کیا ہے۔ (۷) رجز اور اس سے پہلے کے تمام اقوال النکت والعیون ۱۷۴/۵ - ۱۷۵ سے ہیں سوائے ضحاک کے قول کے، اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۹/۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۸) تفسیر البغوی ۴/۱۱۱۔

Surah Fussilat, Verse 16 403 ...the time when a calamity or hardship befell them, they would seek relief from Allah the Almighty. Their request to Allah the Almighty would be at His Sacred House, Makkah; Muslims and non-Muslims alike. So many different people of various religions would gather in Makkah, all of them venerating Makkah, knowing its sanctity and status with Allah the Almighty. Jabir bin Abdullah and Al-Taymi said: If Allah intends good for a people, He sends rain upon them and withholds excessive winds from them. If Allah intends evil for a people, He withholds rain from them and lets excessive winds loose upon them (1). Nafi', Ibn Kathir, and Abu Amr read: "Nahsatin" with a sukun on the 'Ha' as a plural of 'Nahs' which is an infinitive used as an adjective. The rest read: "Nahisatin" with a kasra on the 'Ha' (2), meaning: possessors of ill omen. What indicates that 'Nahs' is an infinitive is His saying: {in a day of continuous ill omen} [Al-Qamar: 19]. If it were an adjective, 'day' would not be annexed to it. With this, Abu Amr used to argue for his reading (3). Abu Hatim chose it; but Abu Ubayd chose the second reading and said: Abu Amr's argument is not valid; because he annexed 'day' to 'Nahs' and made it sukun, whereas it would only be an argument if he had nunated 'day', used 'Nahs' as an adjective, and made it sukun, saying: {in a day of ill omen} [with nunation on yawm], and no one we know has read it this way. Al-Mahdawi said: Nothing has been heard regarding 'Nahs' except with sukun. Al-Jawhari said (4): It was read in His saying: {in a day of ill omen} as an adjective, but annexation is more frequent and better. And something 'Nahisa' (with kasra) - then it is 'Nahis' as well. A poet said: Inform Judham and Lakhm that their brothers, Tayy and Bahra, are a people whose support is ill-omened (5). From this it is said: 'Ayyamun Nahisat' (ill-omened days). {That We may make them taste} meaning: so that We make them taste {the punishment of disgrace in the life of this world} by the barren wind. {And the punishment of the Hereafter is more disgracing} meaning: greater and more severe {and they will not be helped}.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/9. (2) Al-Sab'ah p. 576, and al-Taysir p. 193. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/9 similarly. (4) In al-Sihah (Nahs). (5) We have not found it in other than al-Sihah.

सूरा फुस्सिलत, आयत 16 403 ...वह समय जब उन पर कोई आपदा या कठिनाई आती, तो वे अल्लाह तआला से राहत की प्रार्थना करते थे। अल्लाह तआला से उनकी यह प्रार्थना उनके पवित्र घर, मक्का में होती थी; चाहे वे मुस्लिम हों या काफिर। इस प्रकार मक्का में विभिन्न धर्मों के अनेक लोग एकत्रित होते थे, वे सभी मक्का का सम्मान करते थे, और अल्लाह तआला के पास इसकी पवित्रता और स्थिति को जानते थे। जाबिर बिन अब्दुल्लाह और अल-तयमी ने कहा: यदि अल्लाह किसी कौम के लिए भलाई चाहता है, तो वह उन पर वर्षा भेजता है और उनसे अत्यधिक हवाओं को रोक देता है। और यदि अल्लाह किसी कौम के लिए बुराई चाहता है, तो वह उनसे वर्षा रोक लेता है और उन पर अत्यधिक हवाओं को हावी कर देता है (1)। नाफ़ि', इब्न कसीर और अबू अम्र ने पढ़ा: 'नहसातिन' (Nahsatin) 'हा' पर सुकून के साथ, इस आधार पर कि यह 'नहस' का बहुवचन है जो एक संज्ञा (मस्दर) है जिसे विशेषण के रूप में उपयोग किया गया है। शेष ने पढ़ा: 'नहिस़ातिन' (Nahisatin) 'हा' के नीचे जेर (कसरा) के साथ (2), यानी: अपशकुन वाले। 'नहस' के संज्ञा होने का प्रमाण उनका यह कथन है: {एक निरंतर अपशकुन वाले दिन में} [अल-क़मर: 19]। यदि यह विशेषण होता, तो 'दिन' (यौम) इसके साथ नहीं जोड़ा जाता; और इसी के साथ अबू अम्र ने अपने पाठ (क़िरात) के लिए तर्क दिया (3); और अबू हातिम ने इसे चुना। अबू उबैद ने दूसरे पाठ को चुना और कहा: अबू अम्र का तर्क सही नहीं है; क्योंकि उन्होंने 'दिन' को 'नहस' के साथ जोड़ा और सुकून दिया, जबकि यह तभी तर्क होता यदि वह 'दिन' पर तन्वीन लगाते और इसे विशेषण बनाकर सुकून देते; तो कहते: {एक अपशकुन वाले दिन में} [यौमिन नह्सिन], और हमारे ज्ञान में किसी ने इसे इस तरह नहीं पढ़ा है। अल-महदवी ने कहा: 'नहस' में सुकून के अलावा कुछ नहीं सुना गया। अल-जौहरी ने कहा (4): उनके कथन {एक अपशकुन वाले दिन में} में इसे विशेषण के रूप में पढ़ा गया, लेकिन संबंध (इज़ाफ़त) अधिक प्रचलित और बेहतर है। और कोई चीज़ 'नहिस' (जेर के साथ) हो गई - तो वह भी 'नहिस' है; एक कवि ने कहा: जुज़ाम और लख़्म को सूचित कर दो कि उनके भाई त़य और बहरा ऐसे लोग हैं जिनकी सहायता अपशकुन वाली है (5)। इसी से कहा गया है: 'अय्यामुन नहिस़ात' (अपशकुन वाले दिन)। {ताकि हम उन्हें चखाएँ} यानी: ताकि हम उन्हें चखाएँ{सांसारिक जीवन में अपमानजनक दंड} बांझ हवा के ज़रिए। {और परलोक का दंड तो और भी अपमानजनक है} यानी: अधिक बड़ा और अधिक कठोर {और उनकी सहायता नहीं की जाएगी}।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/9। (2) अस्-सब्'आ पृष्ठ 576, और अत-तयसीर पृष्ठ 193। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/9 इसी प्रकार। (4) अस-सिह़ाह़ में (नहस)। (5) हमने इसे अस-सिह़ाह़ के अलावा कहीं और नहीं पाया।

سورہ فصلت، آیت ١٦ ٤٠٣ ...وہ زمانہ جب ان پر کوئی بلا یا سختی نازل ہوتی تو وہ اللہ تعالیٰ سے کشادگی کی دعا کرتے، اور ان کی یہ طلب اللہ تعالیٰ سے اس کے محترم گھر مکہ میں ہوتی تھی؛ خواہ وہ مسلمان ہوں یا کافر۔ پس مکہ میں مختلف مذاہب کے بہت سے لوگ جمع ہوتے تھے، وہ سب مکہ کی تعظیم کرنے والے تھے، اور اللہ تعالیٰ کے ہاں اس کی حرمت اور مقام سے واقف تھے۔ جابر بن عبداللہ اور تیمی نے کہا: جب اللہ کسی قوم کے ساتھ بھلائی کا ارادہ کرتا ہے تو ان پر بارش برساتا ہے اور ان سے ہواؤں کی کثرت کو روک لیتا ہے، اور جب اللہ کسی قوم کے ساتھ برائی کا ارادہ کرتا ہے تو ان سے بارش روک لیتا ہے اور ان پر ہواؤں کی کثرت مسلط کر دیتا ہے (١)۔ نافع، ابن کثیر اور ابو عمرو نے پڑھا: «نَحْسَاتٍ» حاء کے سکون کے ساتھ، اس بنا پر کہ یہ 'نَحْس' کی جمع ہے جو کہ مصدر ہے اور بطور صفت استعمال ہوا ہے۔ باقیوں نے پڑھا: «نَحِسَاتٍ» حاء کے کسرہ (زیر) کے ساتھ (٢)، یعنی: نحوست والے۔ اور 'نحس' کے مصدر ہونے پر یہ قول دلالت کرتا ہے: {فِي يَوْمِ نَحْسٍ مُسْتَمِرٍّ} [القمر: ١٩] اور اگر یہ صفت ہوتی تو 'یوم' (دن) کی اس کی طرف اضافت نہ کی جاتی؛ اور اسی سے ابو عمرو نے اپنی قرأت پر استدلال کیا (٣)؛ اور ابو حاتم نے اسے پسند کیا۔ ابو عبید نے دوسری قرأت کو پسند کیا اور کہا: ابو عمرو کی دلیل درست نہیں ہے؛ کیونکہ انہوں نے 'یوم' کی 'نحس' کی طرف اضافت کی اور سکون دیا، حالانکہ یہ دلیل تب ہوتی جب وہ 'یوم' پر تنوین لاتے اور اسے صفت بنا کر سکون دیتے؛ تو کہتے: {فِي يَوْمٍ نَحْسٍ}، اور ہمارے علم میں کسی نے اسے اس طرح نہیں پڑھا۔ المہدوی نے کہا: 'نَحْس' میں سوائے سکون کے کچھ نہیں سنا گیا۔ جوہری نے کہا (٤): ان کے قول {فِي يَوْمِ نَحَسٍ} میں اسے صفت کے طور پر پڑھا گیا، لیکن اضافت زیادہ اور بہتر ہے۔ اور جب کوئی چیز 'نَحِسَ' (زیر کے ساتھ) ہو جائے - تو وہ 'نَحِسٌ' بھی ہے؛ شاعر نے کہا: جذام اور لخم کو خبر کر دو کہ ان کے بھائی

طے اور بہراء ایسی قوم ہیں جن کی مدد منحوس ہے (٥)۔ اسی سے کہا گیا ہے: 'أيام نَحِسَات' (منحوس دن)۔ {لِنُذِيقَهُمْ} یعنی: تاکہ ہم انہیں چکھائیں {عَذَابَ الْخِزْيِ فِي الْحَيَوةِ الدُّنْيَا} (دنیا کی زندگی میں رسوائی کا عذاب) بانجھ ہوا کے ذریعے سے۔ {وَلَعَذَابُ الْآخِرَةِ أَخْزَى} یعنی: زیادہ بڑا اور زیادہ سخت {وَهُمْ لَا يُنصَرُونَ} (اور ان کی مدد نہیں کی جائے گی)۔

---

(١) المحرر الوجيز ٩/٥۔ (٢) السبعة ص ٥٧٦ ، والتيسير ص ١٩٣۔ (٣) المحرر الوجيز ٩/٥ اسی طرح۔ (٤) الصحاح میں (نحس)۔ (٥) ہم نے اسے الصحاح کے علاوہ کسی اور جگہ نہیں پایا۔

404 Surah Fussilat: Verses 17 - 18

His Almighty's saying: {And as for Thamud, We guided them, but they preferred blindness over guidance, so the thunderbolt of humiliating punishment seized them because of what they used to earn (17) And We saved those who believed and used to fear [Allah] (18)}

His Almighty's saying: {And as for Thamud, We guided them} i.e., We made clear to them guidance and misguidance; narrated from Ibn Abbas and others(1). Al-Hasan, Ibn Abi Ishaq, and others read it as: "wa-amma Thamuda" with the accusative case (fatha)(2), and the discussion on this has already passed in "Al-A'raf"(3). {but they preferred blindness over guidance} i.e., they chose disbelief over faith. Abu al-Aliyah said: they chose blindness over clear explanation. Al-Suddi: they chose disobedience over obedience(4).

{so the thunderbolt of humiliating punishment seized them} "Al-Hun" with a damma (u vowel) means humiliation (al-hawan). Hun bin Khuzaimah bin Mudrika bin Ilyas bin Mudar was the brother of Kinana and Asad. To humiliate someone means to despise or belittle them. The nouns are Al-Hawan and Al-Mahana(5). "Thunderbolt" (as-sa'iqah) is added to "punishment" (al-'adhab) because "sa'iqah" is a name for that which destroys and ruins, so it's as if He said: the destroyer of punishment; i.e., the destructive punishment. "Al-Hun", even if it is a verbal noun (masdar), its meaning is humiliation, and humiliation is a punishment, so it is permissible to make one a description of the other; as if He said: the thunderbolt of humiliation. It is like your saying: "I have the knowledge of certainty" (ilm al-yaqin) and "I have the certain knowledge" (al-ilm al-yaqin). It is also possible that "Al-Hun" is a noun like "Ad-Dun"; it is said: "adhabun hawn" (a humiliating punishment), i.e., demeaning; as He said: {they would not have remained in the humiliating punishment} [Saba: 14]. And it is said: i.e., the thunderbolt of the punishment that possesses humiliation. {because of what they used to earn} of their denial of Salih and their hamstrunging of the camel, as mentioned before(6).

{And We saved those who believed} meaning Salih and those who believed with him; i.e., We distinguished them from the disbelievers, so what befell the disbelievers did not befall them, and thus, O Muhammad, We shall do with the believers of your people and their disbelievers.

(1) Tafsir al-Baghawi 4 / 111. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 133. (3) 9 / 265 - 266. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5 / 175. (5) Al-Sihah (hawn). (6) 11 / 152 and onwards.

४०४ सूरह फ़ुस्सिलत: आयत १७ - १८

अल्लाह तआला का फरमान: ﴾और रहे समूद, तो हमने उन्हें हिदायत (मार्गदर्शन) दी थी, पर उन्होंने हिदायत के बदले अंधेपन को पसंद किया, तो उन्हें उनके किए के बदले अपमानजनक अज़ाब की कड़क ने आ पकड़ा (१७) और हमने उन लोगों को बचा लिया जो ईमान लाए थे और (अल्लाह से) डरते थे (१८)﴿

अल्लाह तआला का फरमान: ﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَٰهُمْ﴾ यानी: हमने उनके लिए हिदायत और गुमराही को स्पष्ट कर दिया; इब्ने अब्बास और अन्य से रिवायत है(१)। अल-हसन, इब्न अबी इसहाक और अन्य ने इसे «وَأَمَّا ثَمُودَ» ज़बर (नसब) के साथ पढ़ा है(२), और इस पर चर्चा 'अल-अअराफ़' में बीत चुकी है(३)। ﴿فَٱسْتَحَبُّوا۟ ٱلْعَمَىٰ عَلَى ٱلْهُدَىٰ﴾ यानी: उन्होंने ईमान के ऊपर कुफ़्र को चुना। अबू अल-आलिया ने कहा: उन्होंने स्पष्टीकरण के ऊपर अंधेपन को चुना। अल-सुद्दी: उन्होंने आज्ञाकारिता के ऊपर अवज्ञा को चुना(४)।

﴿فَأَخَذَتْهُمْ صَٰعِقَةُ ٱلْعَذَابِ ٱلْهُونِ﴾ 'अल-हून' (हा पर पेश के साथ) का अर्थ है अपमान (अपमान/ज़िल्लत)। हून बिन खुज़ैमा बिन मुद्रिका बिन इलियास बिन मुदर, किनाना और असद के भाई थे। और 'अहा-नहु' का अर्थ है: उसे तुच्छ समझा। संज्ञा शब्द 'अल-हवान' और 'अल-महाना' हैं(५)। 'सायक़ा' (कड़क) की 'अज़ाब' की तरफ इज़ाफ़त की गई, क्योंकि सायक़ा विनाशकारी और घातक चीज़ का नाम है, तो मानो उसने कहा: अज़ाब का नाशक; यानी: विनाशकारी अज़ाब। 'अल-हून' भले ही एक मस्तर (भाववाचक संज्ञा) हो, इसका अर्थ अपमान है, और अपमान एक अज़ाब है, इसलिए इनमें से एक को दूसरे का विशेषण बनाना जायज़ है; जैसे कि उसने कहा: अपमान की कड़क। यह तुम्हारे इस कथन के समान है: "मेरे पास यक़ीन का इल्म है" और "मेरे पास इल्म-ए-यक़ीन है"। यह भी संभव है कि 'अल-हून' 'अद-दुन' की तरह एक संज्ञा हो; कहा जाता है: 'अज़ाबुन हवन', यानी: अपमानजनक; जैसा कि उसने कहा: ﴾वे अपमानजनक अज़ाब में न रहते﴿ [सबा: १४]। और कहा गया है: यानी अपमान वाले अज़ाब की कड़क। ﴿بِمَا كَانُوا۟ يَكْسِبُونَ﴾ उनके सालेह (अलैहिस्सलाम) को झुठलाने और ऊंटनी की कूँचें काटने के कारण, जैसा कि पहले उल्लेख किया जा चुका है(६)।

﴿وَنَجَّيْنَا ٱلَّذِينَ ءَامَنُوا۟﴾ अर्थात सालेह और जो उनके साथ ईमान लाए; यानी: हमने उन्हें काफिरों से अलग कर दिया, तो उन पर वह (अज़ाब) नहीं आया जो काफिरों पर आया, और इसी तरह ऐ मुहम्मद, हम तुम्हारी कौम के मोमिनों और उनके काफिरों के साथ करेंगे।

(१) तफ़सीर अल-बगवी ४ / १११। (२) अल-क़िरात अल-शाज़्ज़ा पृ. १३३। (३) ९ / २६५ - २६६। (४) अल-नुकत व अल-'उयून ५ / १७५। (५) अल-सिहाह (हवन)। (६) ११ / १५२ और उसके बाद।

۴۰۴ سورہ فصلت: آیات ۱۷ - ۱۸

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى فَأَخَذَتْهُمْ صَعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ (١٧) وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ ءَامَنُوا وَكَانُوا يَتَّقُونَ (١٨)﴾

قولہ تعالیٰ: ﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَهُمْ﴾ یعنی: ہم نے ان پر ہدایت اور گمراہی کو واضح کر دیا؛ ابن عباس اور دیگر سے مروی ہے(۱)۔ حسن، ابن ابی اسحاق اور دیگر نے «وَأَمَّا ثَمُودَ» زبر (نصب) کے ساتھ پڑھا ہے(۲)، اور اس کا ذکر 'الاعراف' میں گزر چکا ہے(۳)۔ ﴿فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى﴾ یعنی: انہوں نے ایمان پر کفر کو ترجیح دی۔ ابو العالیہ نے کہا: انہوں نے وضاحت پر اندھے پن کو ترجیح دی۔ سدی: انہوں نے اطاعت پر نافرمانی کو ترجیح دی(۴)۔

﴿فَأَخَذَتْهُمْ صَعِقَةُ الْعَذَابِ الْهُونِ﴾ «الْهُونِ» ہا پر پیش کے ساتھ رسوائی (ہوان) کے معنی میں ہے۔ اور ہون بن خزیمہ بن مدرکہ بن الیاس بن مضر، کنانہ اور اسد کے بھائی تھے۔ اور 'أهانه' کے معنی اسے حقیر سمجھنا ہے۔ اسم 'ہوان' اور 'مہانہ' ہے(۵)۔ صاعقہ (کڑک) کی عذاب کی طرف اضافت کی گئی، کیونکہ صاعقہ ہلاک کرنے والی چیز کا نام ہے، گویا اس نے کہا: عذاب کا ہلاک کرنے والا؛ یعنی ہلاک کر دینے والا عذاب۔ اور 'الہون' اگرچہ مصدر ہے لیکن اس کا معنی 'اہانت' (تذلیل) ہے، اور اہانت عذاب ہے، تو جائز ہے کہ ایک کو دوسرے کی صفت قرار دیا جائے؛ گویا اس نے کہا: ذلت کی کڑک۔ یہ آپ کے اس قول کی طرح ہے: "میرے پاس علم الیقین ہے" اور "میرے پاس الیقین العلم ہے"۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ 'الہون' 'الدون' کی طرح اسم ہو؛ کہا جاتا ہے: 'عذاب ہون'، یعنی: ذلیل کرنے والا؛ جیسا کہ اللہ نے فرمایا: ﴿مَا لَبِثُوا فِي الْعَذَابِ الْمُهِينِ﴾ [سبأ: ۱۴]۔ اور کہا گیا ہے: یعنی ذلت والے عذاب کی کڑک۔ ﴿بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ﴾ صالح (علیہ السلام) کی تکذیب اور اونٹنی کی کونچیں کاٹنے کے سبب، جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے(۶)۔

﴿وَنَجَّيْنَا الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ یعنی صالح اور ان پر ایمان لانے والے؛ یعنی: ہم نے انہیں کافروں سے ممتاز کر دیا، پس ان پر وہ (عذاب) نہ آیا جو کافروں پر آیا، اور اے محمد! اسی طرح ہم آپ کی قوم کے مومنوں اور کافروں کے ساتھ معاملہ کریں گے۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۱۱۱۔ (۲) القراءات الشاذة ص ۱۳۳۔ (۳) ۹ / ۲۶۵ - ۲۶۶۔ (۴) النکت والعیون ۵ / ۱۷۵۔ (۵) الصحاح (ہون)۔ (۶) ۱۱ / ۱۵۲ اور اس کے بعد۔

Surah Fussilat: Verses 19 - 21 405

His word, Exalted is He: {And [mention] the Day when the enemies of Allah will be gathered to the Fire and they will be driven in rows. (19) Until, when they reach it, their hearing and their eyes and their skins will testify against them of what they used to do. (20) And they will say to their skins, "Why have you testified against us?" They will say, "Allah, who has made everything speak, has made us speak; and He created you the first time [before], and to Him you will be returned." (21)}

His word, Exalted is He: {And [mention] the Day when the enemies of Allah will be gathered to the Fire and they will be driven in rows.} Nafi' read: "nahshuru" (we gather) with 'nun', and "a'daa'a" (enemies) in the accusative case. The rest read: "yuhsharu" (will be gathered) with a 'ya' with damma, and "a'daa'u" (enemies) in the nominative case (1), and their meanings are clear. The enemies of Allah are those who belied His messengers and disobeyed His command. {and they will be driven in rows (yūzaʿūn)}: they will be driven and pushed towards Hell. Qatada and al-Suddi said: The first of them will be held back for the last of them until they are all gathered (2); Abu al-Ahwas said: When the number is complete, it starts with the greatest in crime (3). The discussion on "yūzaʿūn" was previously completed in [Surah] "An-Naml" (4).

His word, Exalted is He: {Until, when they reach it} "Ma" is extra. {their hearing and their eyes and their skins will testify against them of what they used to do.} Skins here mean the actual skins according to most commentators. Al-Suddi, Ubaydullah ibn Abi Ja'far (5), and al-Farra' said: By skins, he meant the private parts (6); and some literary scholars recited verses by 'Amir ibn Juwayyah:

A man strives for safety, and safety is enough for him Or one is safe who has [his] skin doubled [wrinkled] and his head has turned white (7)

He said: "His skin" is a metonymy for his private part. {And they will say} meaning the disbelievers {to their skins, "Why have you testified against us?"} and we were only arguing for you. {They will say, "Allah, who has made everything speak, has made us speak"} when they spoke and were spoken to.

(1) Al-Sab'ah p. 576, and al-Taysir p. 193. (2) Tafsir al-Baghawi 4/112. And the saying of Qatada and al-Suddi was narrated by al-Tabari 20/405. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/257. (4) 16/117 and beyond. (5) Narrated by al-Tabari 20/406. (6) Ma'ani al-Qur'an 3/16. (7) We have not come across them.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयतें १९ - २१ ४०५

अल्लाह का कथन: {और जिस दिन अल्लाह के दुश्मनों को आग की ओर इकट्ठा किया जाएगा, तो उन्हें कतारों में चलाया जाएगा। (१९) यहाँ तक कि जब वे उसके पास पहुँचेंगे, तो उनके कान, उनकी आँखें और उनकी खालें उनके विरुद्ध गवाही देंगी कि वे क्या करते थे। (२०) और वे अपनी खालों से कहेंगे, "तुमने हमारे विरुद्ध गवाही क्यों दी?" वे कहेंगी, "हमें उसी अल्लाह ने बोलने की शक्ति दी जिसने हर चीज़ को बोलने की शक्ति दी है; और उसी ने तुम्हें पहली बार पैदा किया था, और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे।" (२१)}

अल्लाह का कथन: {और जिस दिन अल्लाह के दुश्मनों को आग की ओर इकट्ठा किया जाएगा, तो उन्हें कतारों में चलाया जाएगा।} नाफी' ने 'नहशुरु' (हम इकट्ठा करेंगे) नून के साथ पढ़ा है, और 'अअदाअ' (दुश्मनों को) नसब के साथ। शेष ने 'युहशुरु' (इकट्ठा किए जाएंगे) या के ऊपर दम्मा के साथ और 'अअदाउ' रफा के साथ पढ़ा है (१), और दोनों का अर्थ स्पष्ट है। अल्लाह के दुश्मन वे हैं जिन्होंने उसके रसूलों को झुठलाया और उसके आदेश का उल्लंघन किया। {तो उन्हें कतारों में चलाया जाएगा (यूज़ा'ऊन)}: उन्हें नर्क की ओर हांका और धकेला जाएगा। कतादा और अल-सुद्दी ने कहा: उनमें से पहले वालों को बाद वालों के लिए रोक लिया जाएगा ताकि वे सब जमा हो जाएँ(२); अबू अल-अहवस ने कहा: जब संख्या पूरी हो जाएगी, तो सबसे बड़े अपराधियों से शुरुआत की जाएगी (३)। "यूज़ा'ऊन" पर चर्चा "अन-नम्ल" में पूरी हो चुकी है (४)।

अल्लाह का कथन: {यहाँ तक कि जब वे उसके पास पहुँचेंगे} यहाँ "मा" अतिरिक्त है। {उनके कान, उनकी आँखें और उनकी खालें उनके विरुद्ध गवाही देंगी कि वे क्या करते थे।} अधिकांश व्याख्याकारों के अनुसार खालों से तात्पर्य स्वयं खालों से ही है। अल-सुद्दी, उबैदुल्लाह इब्न अबी जाफर (५) और अल-फर्रा ने कहा: खालों से उनका तात्पर्य गुप्तांगों (६) से था; और कुछ विद्वानों ने आमिर इब्न जुवैय्या की कविता पढ़ी:

इंसान सलामती (सुरक्षा) के लिए प्रयास करता है, और सलामती ही उसके लिए पर्याप्त है। या वह सुरक्षित है जिसकी त्वचा दोहरी (झुर्रीदार) हो गई है और जिसका सिर सफेद हो गया है (७)।

उन्होंने कहा: "उसकी त्वचा" उसके गुप्तांग के लिए एक रूपक है। {और वे कहेंगे} यानी काफिर {अपनी खालों से, "तुमने हमारे विरुद्ध गवाही क्यों दी?"} हम तो तुम्हारे लिए ही बहस कर रहे थे। {वे

कहेंगी, "हमें उसी अल्लाह ने बोलने की शक्ति दी जिसने हर चीज़ को बोलने की शक्ति दी है"} जब उन्होंने बात की और उनसे बात की गई।

(१) अल-सबआ पृ. ५७६, और अल-तयसीर पृ. १९३। (२) तफ़सीर अल-बग़वी ४/११२। और कतादा और सुद्दी के कथन को अल-तबरी २०/४०५ ने उद्धृत किया है। (३) नहस द्वारा म'आनी अल-कुरान ६/२५७। (४) १६/११७ और उसके बाद। (५) अल-तबरी २०/४०६ द्वारा उद्धृत। (६) म'आनी अल-कुरान ३/१६। (७) हमें ये (शेर) नहीं मिले।

سورہ فصلت: آیات ۱۹ - ۲۱ ۴۰۵

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور جس دن اللہ کے دشمنوں کو آگ کی طرف جمع کیا جائے گا، تو ان کو (پہلے والوں کو پچھلوں کے آنے تک) روک رکھا جائے گا۔ (۱۹) یہاں تک کہ جب وہ اس کے پاس پہنچ جائیں گے تو ان کے کان، ان کی آنکھیں اور ان کی کھالیں ان کے خلاف ان کاموں کی گواہی دیں گی جو وہ کرتے تھے۔ (۲۰) اور وہ اپنی کھالوں سے کہیں گے کہ تم نے ہمارے خلاف گواہی کیوں دی؟ وہ جواب دیں گی کہ ہمیں اسی اللہ نے بولنے کی طاقت دی ہے جس نے ہر چیز کو گویائی عطا فرمائی ہے، اور اسی نے تم کو پہلی بار پیدا کیا تھا اور اسی کی طرف تم لوٹائے جاؤ گے۔ (۲۱)﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور جس دن اللہ کے دشمنوں کو آگ کی طرف جمع کیا جائے گا، تو ان کو روک رکھا جائے گا﴾ نافع نے «نَحْشُرُ» نون کے ساتھ اور «أَعْدَاءَ» زبر کے ساتھ پڑھا ہے۔ باقیوں نے «يُحْشَرُ» یائے مضمومہ اور «أَعْدَاءُ» پیش کے ساتھ پڑھا ہے(۱)، اور دونوں کا معنی واضح ہے۔ اللہ کے دشمن وہ ہیں جنہوں نے اس کے رسولوں کو جھٹلایا اور اس کے حکم کی مخالفت کی۔ «فَهُمْ يُوزَعُونَ» ان کو ہانکا جائے گا اور جہنم کی طرف دھکیلا جائے گا۔ قتادہ اور سدی نے کہا: ان کے اگلوں کو پچھلوں کے لیے روک لیا جائے گا یہاں تک کہ سب جمع ہو جائیں(۲)؛ ابوالاحوص نے کہا: جب تعداد مکمل ہو جائے گی تو بڑے بڑے مجرموں سے آغاز کیا جائے گا(۳)۔ «يُوزَعُونَ» کے بارے میں کلام سورہ «النمل» میں تفصیل سے گزر چکا ہے(۴)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿یہاں تک کہ جب وہ اس کے پاس پہنچ جائیں گے﴾ «مَا» زائدہ ہے ﴿ان کے کان، ان کی آنکھیں اور ان کی کھالیں ان کے خلاف گواہی دیں گی ان کاموں کی جو وہ کرتے تھے﴾ اکثر مفسرین کے نزدیک کھالوں سے مراد حقیقی کھالیں ہی ہیں۔ سدی، عبید اللہ بن ابی جعفر(۵) اور

فراء نے کہا: کھالوں سے ان کی مراد شرمگاہیں تھیں(۶)؛ اور بعض اہل ادب نے عامر بن جویہ کا یہ شعر پڑھا ہے:

انسان سلامتی کے لیے دوڑ دھوپ کرتا ہے، حالانکہ سلامتی ہی اس کے لیے کافی ہے یا وہ سلامت ہے جس کی کھال (بڑھاپے سے) دوہری ہو گئی ہو اور سر سفید ہو گیا ہو(۷)

اور انہوں نے کہا: کھال سے مراد کنایہ کے طور پر شرمگاہ ہے۔ ﴿اور وہ کہیں گے﴾ یعنی کفار ﴿اپنی کھالوں سے: تم نے ہمارے خلاف کیوں گواہی دی؟﴾ حالانکہ ہم تو تمہاری ہی وکالت (جھگڑا) کر رہے تھے۔ ﴿انہوں نے کہا: ہمیں اس اللہ نے گویائی دی جس نے ہر چیز کو نطق (بولنے کی قوت) عطا کی ہے﴾ جب انہوں نے بات کی اور ان سے بات کی گئی۔

(۱) السبعہ ص ۵۷۶، والتیسیر ص ۱۹۳۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/ ۱۱۲۔ اور قتادہ و سدی کے قول کی تخریج طبری نے ۲۰/ ۴۰۵ میں کی ہے۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۶/ ۲۵۷۔ (۴) ۱۱۷/۱۶ اور اس کے بعد۔ (۵) اسے طبری نے ۲۰/ ۴۰۶ میں نقل کیا ہے۔ (۶) معانی القرآن ۳/ ۱۶۔ (۷) ہمیں یہ (اشعار) نہیں ملے۔

Surah Fussilat: Verses 21 - 25 406

It was treated as a being who reasons. "And He created you the first time" [Quran 41:21] means: He instilled life in you after you were drops of semen. Whoever is capable of that is capable of making skins and other body parts speak. And it was said: "And He created you the first time" is the beginning of speech from Allah.

"And to Him you will be returned." [Quran 41:21] In "Sahih" Muslim: narrated by Anas bin Malik, he said: We were with the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) and he laughed and said: "Do you know what I am laughing at?" We said: Allah and His Messenger know best. He said: "From the slave's address to his Lord. He says: 'O Lord, did You not grant me protection from injustice?' He says: 'Yes.' He says: 'Indeed, I do not permit against myself except a witness from me.' He says: 'Today, your own soul is enough as a witness against you, and the noble recording angels as witnesses.' He said: Then his mouth is sealed, and his limbs are told: 'Speak.' So they speak of his deeds. Then he is allowed to speak. He says: 'Away with you and ruin! It was for you that I was struggling.'" (1)

And in the Hadith of Abu Hurairah: Then it is said: "'Now we send our witness against you.' And he thinks to himself; who is this that testifies? Then his mouth is sealed, and it is said to his thigh [and his flesh and his bones]: 'Speak.' So his thigh, his flesh, and his bones speak of his deeds, and that is so he may be without excuse from himself. That is the hypocrite, and that is the one with whom Allah is angry." Also recorded by Muslim (2).

Allah the Almighty says: "And you were not shielding yourselves lest your hearing and your sight and your skins should bear witness against you, but you thought that Allah did not know much of what you were doing. * And that was your thought which you thought about your Lord. It has brought you to ruin, and you have become among the losers. * So if they are patient, the Fire is a residence for them; and if they ask for favor, they are not of those who will receive favor. * And We appointed for them companions who made fair-seeming to them what was before them and what was behind them, and the word [of punishment] has come into effect against them among communities which had passed away before them of jinn and mankind. Indeed, they were losers." [Quran 41:22-25]

Allah the Almighty says: "And you were not shielding yourselves lest your hearing should bear witness against you..." It is possible that this is from...

(1) Sahih Muslim (2969). (2) Hadith (2968), and what is between brackets is from it.

सूरा फुस्सिलत: आयतें 21 - 25 406

इसे एक विवेकशील प्राणी के रूप में माना गया है। "और उसने तुम्हें पहली बार पैदा किया" [कुरान 41:21] का अर्थ है: उसने तुममें जीवन फूँका, जब तुम वीर्य की बूंदें थे। जो इस पर सक्षम है, वह त्वचा और शरीर के अन्य अंगों को बोलने की शक्ति देने पर भी सक्षम है। और यह भी कहा गया है: "और उसने तुम्हें पहली बार पैदा किया" अल्लाह की ओर से नए कथन की शुरुआत है।

"और उसी की ओर तुम लौटाए जाओगे।" [कुरान 41:21] "सहीह" मुस्लिम में: अनस बिन मालिक से रिवायत है, उन्होंने कहा: हम अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के पास थे, तो वह हंसे और कहा: "क्या तुम जानते हो कि मैं क्यों हंस रहा हूँ?" हमने कहा: अल्लाह और उसके रसूल ही बेहतर जानते हैं। उन्होंने कहा: "बंदे के अपने रब से संबोधन के कारण। वह कहता है: 'ऐ मेरे रब, क्या तूने मुझे अन्याय से पनाह नहीं दी?' वह कहता है: 'हाँ।' वह कहता है: 'बेशक, मैं अपने खिलाफ अपने ही गवाह के अलावा किसी की गवाही स्वीकार नहीं करता।' वह कहता है: 'आज तेरे लिए तेरा अपना ही जी गवाह के तौर पर काफी है, और सम्मानित लिखने वाले (फ़रिश्ते) गवाह हैं।' उन्होंने कहा: फिर उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाती है, और उसके अंगों से कहा जाता है: 'बोलो।' तो वे उसके कर्मों के बारे में बोलने लगते हैं। फिर उसे बोलने की अनुमति दी जाती है। वह कहता है: 'तुम पर फिटकार हो और विनाश हो! मैं तो तुम्हारी ही खातिर संघर्ष कर रहा था।'" (1)

और अबू हुरैरा की हदीस में है: फिर कहा जाता है: "'अब हम तुम्हारे खिलाफ अपना गवाह भेजते हैं।' और वह अपने मन में सोचता है; वह कौन है जो गवाही देगा? फिर उसके मुँह पर मुहर लगा दी जाती है, और उसकी जांघ [और उसके मांस और उसकी हड्डियों] से कहा जाता है: 'बोलो।' तो उसकी जांघ, उसका मांस और उसकी हड्डियाँ उसके कर्मों के बारे में बोलती हैं, और ऐसा इसलिए है ताकि उसे अपने आप से कोई बहाना न रहे। वह मुनाफ़िक़ (पाखंडी) है, और वही है जिससे अल्लाह नाराज़ है।" इसे मुस्लिम ने भी रिवायत किया है (2)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और तुम इस डर से छुपते न थे कि तुम्हारे कान और तुम्हारी आँखें और तुम्हारी खालें तुम्हारे खिलाफ गवाही देंगी, बल्कि तुमने यह समझा था कि अल्लाह तुम्हारे बहुत से कामों को नहीं जानता जो तुम करते हो। * और तुम्हारा यह विचार, जो तुमने अपने रब के बारे में किया था, उसी ने तुम्हें बर्बाद कर दिया, तो तुम घाटा उठाने वालों में से हो गए। * फिर अगर वे सब्र करें, तो आग ही उनका ठिकाना है; और अगर वे माफ़ी माँगें, तो वे उन लोगों में से नहीं हैं जिन्हें माफ़

किया जाएगा। * और हमने उनके लिए साथी नियुक्त कर दिए थे, जिन्होंने उनके लिए उसे सजा दिया था जो उनके सामने था और जो उनके पीछे था, और उन समुदायों के बीच उनके खिलाफ भी फैसला सच हो गया जो उनसे पहले जिन्नों और इंसानों में से गुज़र चुके थे। बेशक वे घाटा उठाने वाले थे।" [कुरान 41:22-25]

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और तुम इस डर से छुपते न थे कि तुम्हारे कान तुम्हारे खिलाफ गवाही देंगे..." यह संभव है कि यह... से हो।

(1) सहीह मुस्लिम (2969)। (2) हदीस (2968), और कोष्ठक के बीच वाला हिस्सा इसी में से है।

سورة فصّلت: آیات ۲۱ - ۲۵ ۴۰۶

اسے عقل رکھنے والے کے طور پر چلایا گیا ہے۔ ﴿وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾ یعنی: اس نے تم میں زندگی کی روح پھونکی اس کے بعد کہ تم نطفے تھے، پس جو اس پر قادر ہے وہ کھالوں اور دیگر اعضاء کو بلوانے پر بھی قادر ہے۔ اور کہا گیا ہے: ﴿وَهُوَ خَلَقَكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ﴾ اللہ کی طرف سے کلام کی ابتدا ہے۔

﴿وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ﴾ اور «صحیح» مسلم میں ہے: حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: ہم رسول اللہ ﷺ کے پاس تھے تو آپ ہنسے اور فرمایا: «کیا تم جانتے ہو کہ میں کس بات پر ہنس رہا ہوں؟» ہم نے عرض کیا: اللہ اور اس کا رسول بہتر جانتے ہیں۔ آپ ﷺ نے فرمایا: «بندے کے اپنے رب سے ہمکلامی کی وجہ سے، وہ کہتا ہے: اے میرے رب! کیا تو نے مجھے ظلم سے پناہ نہیں دی؟ وہ فرماتا ہے: کیوں نہیں۔ وہ کہتا ہے: تو پھر میں اپنے خلاف کسی کی گواہی قبول نہیں کروں گا سوائے اپنی جان کے گواہ کے۔ وہ فرماتا ہے: آج تیرے لیے تیری اپنی جان ہی گواہ کے طور پر کافی ہے، اور معزز لکھنے والے فرشتے گواہ ہیں۔ فرمایا: پھر اس کے منہ پر مہر لگا دی جاتی ہے، اور اس کے اعضاء سے کہا جاتا ہے: بولو۔ تو وہ اس کے اعمال کی گواہی دیتے ہیں۔ فرمایا: پھر اسے بولنے کی اجازت دی جاتی ہے تو وہ کہتا ہے: تم پر ہلاکت اور بربادی ہو، میں تو تمہاری ہی خاطر لڑتا رہا تھا۔»(۱)

اور ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث میں ہے: پھر کہا جاتا ہے: «اب ہم تم پر اپنا گواہ بھیجتے ہیں، اور وہ اپنے دل میں سوچتا ہے؛ یہ کون ہے جو گواہی دے گا؟ پھر اس کے منہ پر مہر لگا دی جاتی ہے، اور اس کی ران [اور گوشت اور ہڈیوں] سے کہا جاتا ہے: بولو۔ تو اس کی ران، گوشت اور ہڈیاں اس کے اعمال کی گواہی دیتے ہیں، اور یہ اس لیے ہے تاکہ وہ اپنے نفس کی طرف سے

عذر نہ کر سکے۔ اور وہ منافق ہے، اور وہی ہے جس پر اللہ ناراض ہوا۔» اسے بھی مسلم نے نکالا ہے (۲)۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَمَا كُنتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَن يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَرُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ وَلَكِن ظَنَنتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِّمَّا تَعْمَلُونَ * وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنتُم بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُم مِّنَ الْخَاسِرِينَ * فَإِن يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَّهُمْ وَإِن يَسْتَعْتِبُوا فَمَا هُم مِّنَ الْمُعْتَبِينَ * وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ فَزَيَّنُوا لَهُم مَّا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ قَدْ خَلَتْ مِن قَبْلِهِم مِّنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ إِنَّهُمْ كَانُوا خَاسِرِينَ﴾۔

فرمانِ باری تعالیٰ ہے: ﴿وَمَا كُنتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَن يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ﴾ جائز ہے کہ یہ... میں سے ہو۔

(۱) صحیح مسلم (۲۹۶۹)۔ (۲) حدیث (۲۹۶۸)، اور جو قوسین کے درمیان ہے وہ اسی میں سے ہے۔

...the speech of the limbs to them, and it is possible that it is the speech of Allah, the Almighty and Majestic, or the angels (1). In "Sahih" Muslim: On the authority of Ibn Mas'ud, he said: Three people gathered at the House [the Kaaba]; two Qurashis and a Thaqafi, or two Thaqafis and a Qurashi; their hearts had little understanding, but their bellies had much fat. One of them said: "Do you think Allah hears what we say?" Another said: "He hears if we speak aloud, and He does not hear if we keep it secret." The third said: "If He hears when we speak aloud, then He hears when we keep it secret." So Allah, the Mighty and Majestic, revealed: {And you did not used to hide yourselves lest your hearing or your sight should bear witness against you} the verse (2). Al-Tirmidhi recorded it and said: Three people disputed at the House. Then he mentioned it word for word and said: A good (Hasan) authentic (Sahih) hadith; Hannad narrated to us, he said: Abu Muawiya narrated to us, from Al-A'mash, from Imarah bin Umair, from Abdur-Rahman bin Yazid who said: Abdullah [Ibn Mas'ud] said: I was hiding behind the curtains of the Kaaba, and three people came, with much fat on their bellies and little understanding in their hearts, a Qurashi and his two Thaqafi sons-in-law, or a Thaqafi and his two Qurashi sons-in-law. They spoke in a language I did not understand. One of them said: "Do you think Allah hears this talk of ours?" Another said: "If we raise our voices, He hears it, and if we do not raise our voices, He does not hear it." The third said: "If He hears some of it, He hears all of it." Abdullah said: I mentioned that to the Prophet (PBUH), so Allah the Almighty revealed: {And you did not used to hide yourselves lest your hearing or your sight or your skins should bear witness against you} until His saying: {And you became of the losers}. He [Al-Tirmidhi] said: This is a good authentic hadith (3). Al-Tha'labi said: The Thaqafi was Abd Yalil, and his sons-in-law were Rabi'ah and Safwan bin Umayyah (4). The meaning of "Tastatirun" is "you hide yourself," according to the opinion of most scholars; meaning: you were not hiding from yourselves out of fear of the limbs testifying against you; because a person cannot hide his actions from himself, so hiding would be in the sense of avoiding sin. It is also said: "Al-istitar" means "guarding against" (al-ittiqa'); i.e.:

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/11. (2) Sahih Muslim (2775), and recorded by Ahmad (3614). (3) Sunan al-Tirmidhi (3248) and (3249). (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/11.

४०७ सूरह फ़ुस्सिलात: आयतें २२ - २५

...अंगों का उनसे कहना, और यह संभव है कि यह अल्लाह अज़ व जल या फरिश्तों का कथन हो (१)। "सहीह" मुस्लिम में: इब्न मसूद से रिवायत है कि उन्होंने कहा: काबा के पास तीन लोग इकट्ठे हुए; दो कुरैशी और एक सक़फ़ी, या दो सक़फ़ी और एक कुरैशी; जिनके दिलों में समझ कम थी और पेटों में चर्बी ज़्यादा थी। उनमें से एक ने कहा: "क्या तुम्हें लगता है कि अल्लाह हमारी बातें सुनता है?" दूसरे ने कहा: "अगर हम ऊँचा बोलें तो सुनता है, और अगर धीरे बोलें तो नहीं सुनता।" तीसरे ने कहा: "अगर वह ऊँचा बोलने पर सुनता है, तो धीरे बोलने पर भी सुनता है।" तब अल्लाह अज़ व जल ने यह आयत नाज़िल फ़रमाई: {और तुम (गुनाह करते समय) इस बात से नहीं छिपते थे कि तुम्हारे कान और तुम्हारी आँखें तुम्हारे ख़िलाफ़ गवाही देंगी} (२)। तिर्मिज़ी ने इसे दर्ज किया और कहा: काबा के पास तीन लोग झगड़ रहे थे। फिर उन्होंने इसे शब्द दर शब्द ज़िक्र किया और कहा: यह हदीस हसन सहीह है; हमें हन्नाद ने बताया, उन्होंने कहा: हमें अबू मुआविया ने अल-अमश से, उन्होंने इमाराह बिन उमैर से, उन्होंने अब्दुर-रहमान बिन यजीद से बताया कि अब्दुल्ला [इब्न मसूद] ने कहा: मैं काबा के पर्दों के पीछे छिपा हुआ था, तो तीन आदमी आए जिनके पेटों में बहुत चर्बी थी और दिलों में कम समझ थी, एक कुरैशी और उसके दो सक़फ़ी दामाद, या एक सक़फ़ी और उसके दो कुरैशी दामाद। उन्होंने ऐसी बातें कीं जो मुझे समझ नहीं आईं। उनमें से एक ने कहा: "क्या तुम्हें लगता है कि अल्लाह हमारी यह बात सुन रहा है?" दूसरे ने कहा: "अगर हम अपनी आवाज़ बुलंद करें तो वह सुनता है, और अगर हम आवाज़ बुलंद न करें तो वह नहीं सुनता।" तीसरे ने कहा: "अगर उसने उसका कुछ हिस्सा सुन लिया, तो वह सब सुन लेगा।" अब्दुल्ला ने कहा: मैंने नबी ﷺ से इसका ज़िक्र किया, तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: {और तुम इस बात से नहीं छिपते थे कि तुम्हारे कान, तुम्हारी आँखें और तुम्हारी खालें तुम्हारे ख़िलाफ़ गवाही देंगी} उनके इस कहने तक: {तो तुम घाटा उठाने वालों में से हो गए}। उन्होंने [तिर्मिज़ी] कहा: यह हदीस हसन सहीह है (३)। अस-सआलबी ने कहा: सक़फ़ी अब्दु यालील था, और उसके दामाद रबीअह और सफ़वान बिन उमय्या थे (४)। "तस्ततिरून" का अर्थ अधिकांश विद्वानों के अनुसार "तुम छिपते हो" है; यानी: तुम अपने अंगों की गवाही के डर से खुद से नहीं छिप रहे थे; क्योंकि इंसान अपने काम को खुद से नहीं छिपा सकता, इसलिए छिपने का मतलब गुनाह छोड़ना होगा। और कहा गया है: "अल-इस्तितार" का अर्थ "परहेज करना" (अल-इत्तिका) है; यानी:

(१) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/११. (२) सहीह मुस्लिम (२७७५), और अहमद द्वारा दर्ज (३६१४)। (३) सुनन अत-तिर्मिज़ी (३२४८) और (३२४९)। (४) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/११।

...اعضاء کا ان سے قول، اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ اللہ عزوجل یا فرشتوں کا قول ہو (۱)۔

"صحیح" مسلم میں ہے: ابن مسعود سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: بیت اللہ کے پاس تین آدمی جمع ہوئے؛ دو قریشی اور ایک ثقفی، یا دو ثقفی اور ایک قریشی؛ جن کے دلوں میں سمجھ کم تھی اور پیٹ چربی سے بھرے ہوئے تھے۔ ان میں سے ایک نے کہا: "کیا تم سمجھتے ہو کہ اللہ ہماری باتیں سنتا ہے؟" دوسرے نے کہا: "اگر ہم بلند آواز سے کہیں تو سنتا ہے، اور اگر چپکے سے کہیں تو نہیں سنتا۔" تیسرے نے کہا: "اگر وہ بلند آواز میں سنتا ہے تو پوشیدہ بات بھی سنتا ہے۔" اس پر اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: {اور تم اس بات سے پردہ نہیں کرتے تھے کہ تمہارے کان اور تمہاری آنکھیں تمہارے خلاف گواہی دیں گی} (۲)۔ ترمذی نے اسے بیان کیا اور کہا: بیت اللہ کے پاس تین آدمیوں کا جھگڑا ہوا۔ پھر انہوں نے اسے لفظ بہ لفظ ذکر کیا اور کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے؛ ہمیں ہناد نے بیان کیا، انہوں نے کہا: ہمیں ابو معاویہ نے اعمش سے، انہوں نے عمارہ بن عمیر سے، انہوں نے عبدالرحمن بن یزید سے روایت کیا کہ عبداللہ [ابن مسعود] نے کہا: میں کعبہ کے پردوں میں چھپا ہوا تھا کہ تین آدمی آئے جن کے پیٹ چربی سے بھرے تھے اور دل سمجھ سے خالی تھے، ایک قریشی اور اس کے دو ثقفی داماد، یا ایک ثقفی اور اس کے دو قریشی داماد۔ انہوں نے کچھ ایسی باتیں کیں جو میں نہ سمجھ سکا۔ ان میں سے ایک نے کہا: "کیا تم سمجھتے ہو کہ اللہ ہماری یہ بات سنتا ہے؟" دوسرے نے کہا: "اگر ہم آواز بلند کریں تو وہ سنتا ہے، اور اگر بلند نہ کریں تو نہیں سنتا۔" تیسرے نے کہا: "اگر اس نے کچھ سن لیا تو وہ سب سن لے گا۔" عبداللہ نے کہا: میں نے اس کا تذکرہ نبی ﷺ سے کیا تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: {اور تم اس بات سے نہیں چھپتے تھے کہ تمہارے کان اور تمہاری آنکھیں اور تمہاری کھالیں تمہارے خلاف

گواہی دیں گی} یہاں تک کہ فرمایا: {پس تم نقصان اٹھانے والوں میں سے ہو گئے}۔ انہوں نے [ترمذی] کہا: یہ حدیث حسن صحیح ہے (۳)۔ ثعلبی نے کہا: وہ ثقفی عبد یا لیل تھا، اور اس کے داماد ربیعہ اور صفوان بن امیہ تھے (۴)۔ اور "تستترون" کے معنی اکثر علماء کے نزدیک "تم چھپتے ہو" کے ہیں؛ یعنی: تم اپنے اعضاء کی گواہی کے ڈر سے خود سے نہیں چھپتے تھے؛ کیونکہ انسان اپنے عمل کو خود سے نہیں چھپا سکتا، لہذا چھپنا گناہ چھوڑنے کے معنی میں ہوگا۔ اور کہا گیا ہے: "استتار" کے معنی "بچنا" (اتقاء) کے ہیں؛ یعنی:

(۱) المحرر الوجيز ۱۱/۵ . (۲) صحيح مسلم (۲۷۷۵)، وأخرجه أحمد (۳۶۱۴). (۳) سنن الترمذي (۳۲۴۸) و(۳۲۴۹). (۴) المحرر الوجيز ۱۱/۵ .

Surah Fussilat: Verses 22 - 25 408

You did not fear in the worldly life that your limbs would testify against you in the Hereafter, so that you would leave sins out of fear of this testimony. Mujahid said its meaning. Qatadah said: {And you were not covering yourselves} i.e.: thinking {that your hearing would testify against you} (1) by saying: I heard the truth and did not comprehend, and I heard what is not permissible of sins, {nor your sight} so we say: I saw the signs of God and did not consider, and I looked at what is not permissible "nor your skins" as mentioned before. {But you thought that Allah does not know much of what you do} of your deeds, so you argued about that until your limbs testified against you of your deeds. Bahz bin Hakim narrated from his father, from his grandfather, that the Prophet (PBUH) said regarding: {that your hearing would testify against you nor your sight nor your skins} he said: "Indeed, you will be called on the Day of Resurrection with your mouths muzzled with a strainer, so the first thing to speak for a person is his thigh and his palm." (2) Abdullah bin Abdul-A'la Al-Shami (3) said, and did well: Life decreases and sins increase, and the youth's stumbles are forgiven yet he repeats them. Can a man deny a single sin when his limbs are witnesses against him? A man is asked about his years and he wishes to reduce them, and from death he turns away. And on the authority of Ma'qil bin Yasar, from the Prophet (PBUH) who said: "There is no day that comes upon the son of Adam but it calls out: O son of Adam, I am a new creation, and I am a witness to what you do tomorrow, so do good in me, I will testify for you tomorrow, for if I pass, you will never see me again, and the night says the same." Mentioned by Abu

(1) These statements and similar ones are in Tafsir al-Tabari 20 / 409 - 410, and al-Nukat wa al-'Uyun 5/176. (2) Narrated similarly and at length by Ahmad (20043). Al-Fidām: what is tied over the mouth of a jug or pitcher with a cloth to strain the drink in it, meaning: they are prevented from speaking with their mouths until their limbs speak. An-Nihayah (fadam). (3) Thus in the copies, and in Adab al-Dunya wa al-Din p. 89 - and the following verses from it - and in its commentary p. 166: Abdul-A'la bin Abdullah. And in Siyar A'lam al-Nubala 10/228: Abdul-A'la bin Mushar bin Abdul-A'la, the Imam, died in the year (218 AH).

सूरह फ़ुस्सिलत: आयतें 22 - 25 408

तुम दुनिया में इस बात से नहीं डरते थे कि तुम्हारी ज्ञानेंद्रियाँ आख़िरत में तुम्हारे खिलाफ गवाही देंगी, ताकि तुम इस गवाही के डर से गुनाहों को छोड़ दो। मुजाहिद ने इसका अर्थ यही बताया है। क़तादाह ने कहा: {और तुम छुपते नहीं थे} यानी: यह सोचते हुए {कि तुम्हारे कान तुम्हारे खिलाफ गवाही देंगे} (1) यह कहकर: मैंने सत्य सुना और उसे ग्रहण नहीं किया, और मैंने वह सुना जो गुनाहों में से जायज़ नहीं है, {और न तुम्हारी आँखें} तो हम कहते हैं: मैंने अल्लाह की निशानियाँ देखीं और गौर नहीं किया, और मैंने उन चीज़ों को देखा जो जायज़ नहीं हैं "और न तुम्हारी खालें" जैसा कि पहले बताया गया है। {लेकिन तुमने सोचा कि अल्लाह तुम्हारे बहुत से कामों को नहीं जानता जो तुम करते हो} तुम्हारे कर्मों में से, तो तुमने इस पर बहस की यहाँ तक कि तुम्हारे अंगों ने तुम्हारे कर्मों की गवाही दे दी। बहज़ बिन हकीम ने अपने पिता से, उन्होंने उनके दादा से रिवायत की कि नबी (स.अ.व.) ने इसके बारे में फ़रमाया: {कि तुम्हारे कान तुम्हारे खिलाफ गवाही देंगे और न तुम्हारी आँखें और न तुम्हारी खालें} फ़रमाया: "बेशक, तुम्हें क़यामत के दिन इस हाल में बुलाया जाएगा कि तुम्हारे मुँह पर जाली बँधी होगी, तो इंसान की तरफ से सबसे पहले उसकी जांघ और उसकी हथेली गवाही देगी।" (2) अब्दुल्ला बिन अब्दुल आला अल-शामी (3) ने क्या खूब कहा है: उम्र घटती जाती है और गुनाह बढ़ते जाते हैं, और जवान की गलतियां माफ कर दी जाती हैं फिर भी वह उन्हें दोहराता है। क्या कोई आदमी एक भी गुनाह झुठला सकता है जब उसके अपने अंग ही उसके खिलाफ गवाह हों? आदमी से उसके वर्षों के बारे में पूछा जाता है तो वह उन्हें कम बताना चाहता है, और मौत से वह कतराता है। और मक़िल बिन यसार से रिवायत है कि नबी (स.अ.व.) ने फ़रमाया: "आदम की औलाद पर ऐसा कोई दिन नहीं आता जो उसे पुकारता न हो: ऐ आदम के बेटे, मैं एक नई रचना हूँ, और कल तुम जो करोगे मैं उस पर गवाह हूँ, इसलिए मुझमें नेक काम करो, मैं कल तुम्हारे पक्ष में गवाही दूंगा, क्योंकि अगर मैं गुज़र गया तो तुम मुझे फिर कभी नहीं देखोगे, और रात भी ऐसा ही कहती है।" इसे अबू ने ज़िक्र किया है।

(1) ये कथन इसी तरह तबरी की तफ़सीर 20 / 409 - 410, और अल-नुकत व अल-उयून 5/176 में हैं। (2) अहमद (20043) ने इसे इसी तरह और विस्तार से रिवायत किया है। अल-फ़िदाम: वह कपड़ा जो सुराही या घड़े के मुँह पर पेय को छानने के लिए बाँधा जाता है, यानी: उन्हें मुँह से बोलने से रोक दिया जाएगा यहाँ तक कि उनके अंग बोलें। अल-निहाया (फ़दम)। (3) प्रतियों में इसी तरह है, और अदब अल-दुनिया व अल-दीन पृष्ठ 89 में - और बाद के शेर इसी से हैं - और इसकी व्याख्या के

पृष्ठ 166 में: अब्दुल-आला बिन अब्दुल्ला। और सियर आलाम अल-नुबला 10/228 में: अब्दुल-आला बिन मुशर बिन अब्दुल-आला, इमाम, मृत्यु वर्ष (218 हिजरी)।

سورہ فصلت: آیات ۲۲ - ۲۵ ۴۰۸

تم دنیا میں اس بات سے نہیں ڈرتے تھے کہ تمہارے اعضاء آخرت میں تمہارے خلاف گواہی دیں گے، تاکہ تم اس گواہی کے خوف سے گناہوں کو چھوڑ دو۔ مجاہد نے اس کا یہی معنی بیان کیا ہے۔ قتادہ نے کہا: ﴿وَمَا كُنتُمْ تَسْتَتِرُونَ﴾ یعنی: تمہارا یہ خیال تھا ﴿أَن يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ﴾ (۱) یہ کہہ کر: میں نے حق سنا اور اسے سمجھا نہیں، اور میں نے وہ سنا جو گناہوں میں سے جائز نہیں ہے، ﴿وَلَا أَبْصَرُكُمْ﴾ تو ہم کہتے ہیں: میں نے اللہ کی نشانیاں دیکھیں اور عبرت حاصل نہیں کی، اور میں نے وہ دیکھا جو جائز نہیں ہے "اور نہ تمہاری کھالیں" جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ ﴿وَلَٰكِن ظَنَنتُمْ أَنَّ اللَّهَ لَا يَعْلَمُ كَثِيرًا مِّمَّا تَعْمَلُونَ﴾ تمہارے اعمال میں سے، تو تم نے اس پر جھگڑا کیا یہاں تک کہ تمہارے اعضاء نے تمہارے اعمال کی گواہی دے دی۔ بہز بن حکیم نے اپنے والد سے، انہوں نے اپنے دادا سے، نبی کریم ﷺ سے روایت کی کہ آپ ﷺ نے اس آیت کے بارے میں: ﴿أَن يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَرُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ﴾ فرمایا: "بیشک تمہیں قیامت کے دن بلایا جائے گا جبکہ تمہارے منہ پر چھلنی بندھی ہوگی، تو انسان کی طرف سے سب سے پہلے اس کی ران اور اس کی ہتھیلی گواہی دے گی۔" (۲) عبداللہ بن عبد الأعلی الشامی (۳) نے کیا خوب کہا ہے: عمر گھٹتی جاتی ہے اور گناہ بڑھتے جاتے ہیں، اور نوجوان کی لغزشیں معاف کی جاتی ہیں پھر بھی وہ انہیں دہراتا ہے۔ کیا کوئی آدمی ایک بھی گناہ جھٹلا سکتا ہے جب اس کے اپنے اعضاء ہی اس پر گواہ ہوں؟ آدمی سے اس کے سالوں کے بارے میں پوچھا جاتا ہے تو وہ انہیں کم بتانا چاہتا ہے، اور موت سے وہ کتراتا ہے۔ اور معقل بن یسار سے روایت ہے کہ نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "آدم کی اولاد پر کوئی ایسا دن نہیں آتا جو اسے پکارتا نہ ہو: اے ابن آدم، میں ایک نئی تخلیق ہوں، اور تم جو عمل کرو گے میں اس پر گواہ ہوں، پس مجھ میں نیک کام کرو، میں کل تمہارے حق میں گواہی دوں گا، کیونکہ اگر

میں گزر گیا تو تم مجھے کبھی دوبارہ نہیں دیکھو گے، اور رات بھی یہی کہتی ہے۔" اسے ابو نے ذکر کیا ہے۔

(۱) یہ اقوال اسی طرح طبری کی تفسیر ۲۰ / ٤۰۹ - ٤۱۰، اور النکت والعیون ۱۷٦/٥ میں ہیں۔

(۲) اسے احمد (۲۰۰٤۳) نے اسی طرح اور تفصیل سے روایت کیا ہے۔ الفدام: وہ کپڑا جو صراحی یا گھڑے کے منہ پر پینے کی چیز چھاننے کے لیے باندھا جاتا ہے، یعنی: انہیں منہ سے بولنے سے روک دیا جائے گا یہاں تک کہ ان کے اعضاء بولیں۔ النهاية (فدم)۔ (۳) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور ادب الدنیا والدین ص ۸۹ میں - اور بعد کے اشعار اسی سے ہیں - اور اس کی شرح ص ۱٦٦ میں: عبد الأعلى بن عبد الله۔ اور سير أعلام النبلاء ۲۲۸/۱۰ میں: عبد الأعلى بن مسهر بن عبد الأعلى، امام، وفات سن (۲۱۸ھ)۔

409 Surah Fussilat: Verses 23 - 25

... Nu'aym al-Hafiz(1), and we have mentioned him in the book "Al-Tadhkira"(2) in the chapter on the testimony of the earth, nights, days, and wealth. Muhammad bin Bashir(3) said, and he excelled: Your near yesterday has passed as a just witness ... and this day of yours is a witness to your deeds. If you committed an offense yesterday ... then follow it with good deeds while you are praised. And do not postpone doing good until tomorrow ... perhaps tomorrow will come and you will be gone.

His words, Exalted be He: {And that thought of yours which you thought about your Lord has brought you to destruction} [Fussilat: 23], meaning: it destroyed you and led you to the Fire. Qatada said: "Thought" (Dhann) here means knowledge. And the Prophet ﷺ said: "None of you should die except while having a good expectation of Allah. Indeed, a people thought ill of their Lord and He destroyed them, and that is His saying: {And that thought of yours which you thought about your Lord has brought you to destruction}."(4)

Al-Hasan al-Basri said: "Indeed, a people were distracted by vain hopes until they left this world without any good deed. One of them would say: 'I have good expectations of my Lord,' but he lied, for if he had good expectations, he would have done good deeds." And he recited the words of Allah, the Exalted: {And that thought of yours which you thought about your Lord has brought you to destruction, and you have become among the losers} [Fussilat: 23]. WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) In Hilyat al-Awliya' 2/303. In its chain of narration is Zayd bin al-Hawari al-Ammi, and he is weak as in Taqrib al-Tahdhib. Abu Nu'aym said: The hadith of Mu'awiyah [meaning ibn Qurrah] was narrated only by Zayd from him, and I do not know of it being narrated as marfu' (attributed) to the Prophet ﷺ except through this chain. (2) P. 288. (3) Perhaps he is Muhammad bin Bashir bin Abdullah bin Aqil Abu Sulayman, from Bani Kharijah, and among the poets of the Umayyad state. Al-Aghani 16/102. It appeared in (Q) as "Yasir", and perhaps he is Muhammad bin Yasir al-Riyashi, among the poets and literati of the people of Basra. Al-Aghani 14/17. (4) The part of it: "None of you should die except while having a good expectation of Allah" is Sahih (authentic), narrated by Ahmad (14481), and Muslim (2877) from the hadith of Jabir (may Allah be pleased with him). Ahmad narrated it in full (15197), and in its chain are al-Nadr bin Isma'il and Muhammad ibn Abd al-Rahman bin Abi Layla, and both are weak as in al-Taqrib.

409 सूरा फ़ुस्सिलात: आयतें 23 - 25

नुइम अल-हाफ़िज़(1), और हमने उनका ज़िक्र किताब 'अल-तज़किरा'(2) में ज़मीन, रातों, दिनों और धन की गवाही के अध्याय में किया है। मुहम्मद बिन बशीर(3) ने कहा और बहुत अच्छा कहा: तुम्हारा बीता हुआ कल एक न्यायपूर्ण गवाह के रूप में गुज़र गया... और तुम्हारा यह आज का दिन तुम्हारे कार्यों का गवाह है। अगर तुमने कल कोई बुराई की थी... तो अब अच्छाई करो जबकि तुम्हारी प्रशंसा की जा रही है। और अच्छे कार्यों को कल पर मत टालो... शायद कल आए और तुम मौजूद न हो।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और तुम्हारा वह गुमान जो तुमने अपने रब के बारे में किया था, उसने तुम्हें बर्बाद कर दिया} [फ़ुस्सिलात: 23] अर्थात: तुम्हें तबाह कर दिया और आग (जहन्नुम) में पहुँचा दिया। क़तादा ने कहा: यहाँ 'गुमान' (ज़न्न) का अर्थ 'ज्ञान' है। और नबी ﷺ ने फ़रमाया: "तुम में से कोई भी न मरे मगर अल्लाह के बारे में अच्छा गुमान रखते हुए। वास्तव में, कुछ लोगों ने अपने रब के बारे में बुरा गुमान किया तो उसने उन्हें तबाह कर दिया, और वही उसका फ़रमान है: {और तुम्हारा वह गुमान जो तुमने अपने रब के बारे में किया था, उसने तुम्हें बर्बाद कर दिया}।" (4)

और हसन बसरी ने कहा: "कुछ लोगों को उनकी झूठी उम्मीदों ने इतना गाफ़िल कर दिया कि वे दुनिया से चले गए और उनके पास कोई नेक अमल नहीं था। उनमें से कोई कहता है: 'मैं अपने रब के बारे में अच्छा गुमान रखता हूँ', जबकि उसने झूठ बोला, क्योंकि अगर वह अच्छा गुमान रखता तो अच्छे अमल करता।" और उन्होंने अल्लाह तआला का यह फ़रमान पढ़ा: {और तुम्हारा वह गुमान जो तुमने अपने रब के बारे में किया था, उसने तुम्हें बर्बाद कर दिया, और तुम घाटा उठाने वालों में से हो गए} [फ़ुस्सिलात: 23]। WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) हिल्यतुल औलिया 2/303 में। इसकी सनद में ज़ैद बिन अल-हवारी अल-अम्मी है, और वह 'तक़रीब अल-तहज़ीब' के अनुसार कमज़ोर है। अबू नुइम ने कहा: मुआविया [यानी इब्न क़ुर्रा] की हदीस को केवल ज़ैद ने ही उनसे रिवायत किया है, और मैं नहीं जानता कि यह इस सनद के अलावा नबी ﷺ से मरफ़ूअ रूप में रिवायत हुई हो। (2) पृष्ठ 288। (3) शायद वह मुहम्मद बिन बशीर बिन अब्दुल्ला बिन अक़ील अबू सुलेमान हैं, जो बनी खारिजा से थे और उमय्यद काल के कवियों में से थे। अल-अग़ानी 16/102। (क़) में 'यासिर' आया है, और शायद वह मुहम्मद बिन यासिर अल-रियाशी हैं, जो बसरा के कवियों और साहित्यकारों में से थे। अल-अग़ानी 14/17। (4) इसका यह हिस्सा: "तुम में से कोई भी न मरे मगर अल्लाह के बारे में अच्छा गुमान रखते हुए" सहीह है, इसे अहमद (14481)

और मुस्लिम (2877) ने जाबिर (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से निकाला है। अहमद ने इसे पूर्ण रूप से निकाला है (15197), और इसकी सनद में अल-नज़र बिन इस्माइल और मुहम्मद इब्न अब्द अल-रहमान बिन अबी लैला हैं, और वे दोनों 'अल-तक़रीब' के अनुसार कमज़ोर हैं।

409 سورة فصلت: آيات 23 - 25

نُعيم الحافظ (1)، اور ہم نے ان کا ذکر کتاب «التذکرہ» (2) میں زمین، راتوں، دنوں اور مال کی گواہی کے باب میں کیا ہے۔ اور محمد بن بشیر (3) نے کہا اور کیا خوب کہا: تمہارا قریب کا گزرا ہوا کل ایک عادل گواہ کے طور پر گزر گیا... اور تمہارا یہ آج کا دن تمہارے اعمال کا گواہ ہے۔ اگر تم نے کل کوئی برائی کی تھی... تو اب نیکی کرو جبکہ تمہاری تعریف کی جا رہی ہے۔ اور نیکی کے کام کو کل پر نہ ٹالو... شاید کل آئے اور تم موجود نہ ہو۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ﴾ یعنی: (اس گمان نے) تمہیں ہلاک کر دیا اور تمہیں آگ (جہنم) میں پہنچا دیا۔ قتادہ نے کہا: یہاں 'ظن' (گمان) علم کے معنی میں ہے۔ اور نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی ہرگز نہ مرے مگر اس حال میں کہ وہ اللہ کے بارے میں اچھا گمان رکھتا ہو، کیونکہ ایک قوم نے اپنے رب کے بارے میں برا گمان کیا تو اس نے انہیں ہلاک کر دیا، اور یہی اللہ کا فرمان ہے: ﴿وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ﴾" (4)۔

اور حسن بصری نے کہا: بے شک کچھ لوگوں کو ان کی آرزوؤں نے غافل کر دیا یہاں تک کہ وہ دنیا سے چلے گئے اور ان کے پاس کوئی نیکی نہیں تھی، ان میں سے کوئی کہتا ہے: میں اپنے رب کے بارے میں اچھا گمان رکھتا ہوں، حالانکہ اس نے جھوٹ بولا، اگر وہ اچھا گمان رکھتا تو اچھے عمل کرتا، اور انہوں نے اللہ تعالیٰ کا یہ فرمان تلاوت کیا: ﴿وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنْتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾۔ WWW.NAFSEISLAM.COM

(1) حلیۃ الاولیاء 303/2 میں۔ اس کی سند میں زید بن الحواری العمی ہے، اور وہ 'تقریب التہذیب' کے مطابق ضعیف ہے۔ ابونعیم نے کہا: معاویہ [یعنی ابن قرہ] کی حدیث ان سے صرف زید نے روایت کی ہے، اور میں نہیں جانتا کہ یہ اس سند کے علاوہ نبی ﷺ سے مرفوعاً مروی ہو۔ (2) ص

288- (3) شاید یہ محمد بن بشیر بن عبد اللہ بن عقیل ابوسلیمان ہیں، جو بنی خارجہ سے تھے اور بنو امیہ کے شعراء میں سے تھے۔ الاغانی 102/16- (ق) میں 'یسیر' آیا ہے، اور شاید یہ محمد بن یسیر الریاسی ہیں، جو اہل بصرہ کے شعراء اور ادباء میں سے تھے۔ الاغانی 17/14- (4) اس کا یہ حصہ: "تم میں سے کوئی ہرگز نہ مرے مگر اس حال میں کہ وہ اللہ کے بارے میں اچھا گمان رکھتا ہو" صحیح ہے، اسے احمد (14481) اور مسلم (2877) نے حضرت جابر (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور احمد نے اسے مکمل طور پر روایت کیا ہے (15197)، اس کی سند میں النضر بن اسماعیل اور محمد ابن عبد الرحمن بن ابی لیلیٰ ہیں، اور وہ دونوں 'التقریب' کے مطابق ضعیف ہیں۔

Surah Fussilat: Verses 23 - 25 410

Qatadah said: Whoever among you is able to die while having a good opinion of his Lord, let him do so, for there are two kinds of opinions: an opinion that saves and an opinion that destroys(1).

Umar ibn al-Khattab said regarding this verse: These are a people who were addicted to sins and did not repent from them, and they talked about forgiveness until they left this world bankrupt. Then he recited: {And that thought of yours which you thought about your Lord has brought you to destruction, and you have become among the losers.} [41:23].

His Almighty's saying: {But even if they remain patient, the Fire is their home} [41:24]. Meaning: if they are patient in this world upon the deeds of the people of the Fire, then the Fire is their home. Its similar verse is: {How patient they are against the Fire!} [Al-Baqarah: 175] according to what has preceded.

{And if they seek to please [Allah]} in this world while they persist in their disbelief, {they are not of those who will be allowed to please [Him].} [41:24].

It is said: The meaning is: "if they are patient" in the Fire or if they are distressed, "the Fire is their home," meaning there is no escape for them from it. Distress is indicated by His saying: "And if they seek to please Allah"; because the one seeking pleasure is in distress, and the 'Mu'tib' is the one whose reproach is accepted. Al-Nabigha said:

If I am oppressed, I am a slave you have oppressed ... and if you are one who accepts reproach, then one like you gives satisfaction(2).

Meaning: someone like you accepts reconciliation and return when asked. Al-Khalil said: Reproach (atāb) is a discourse of intimacy and a mention of grievance. You say: I reproached him (atabtuhu) a reproach (mu'ataba), and between them is an 'utuba' (a matter for reproach) by which they reproach each other. It is said: if they reproach each other, the reproach rectifies what is between them. And 'so-and-so made me happy' (a'tabani): when he returned to my pleasure, turning back from wrongdoing. The noun from it is 'utba' (pleasure/satisfaction), which is the return of the reproached one to what pleases the reproacher. 'Ista'taba' and 'a'taba' carry the same meaning. 'Ista'taba' also means asking to be satisfied/pleased. You say: I sought his pleasure and he pleased me (ista'tabtuhu fa-a'tabani), meaning: I sought to satisfy him and he satisfied me(3).

(1) Reported in a similar way by Al-Tabari 14/414. (2) Diwan al-Nabigha, p. 18. (3) Al-Sahhah (root: 'ataba').

सूरह फ़ुस्सिलत: आयतें 23 - 25 410

क़तादा ने कहा: "तुम में से जो कोई अपने रब के बारे में अच्छा गुमान (विचार) रखते हुए मर सके, तो उसे ऐसा ही करना चाहिए, क्योंकि गुमान दो प्रकार के होते हैं: एक गुमान जो बचाता है और एक गुमान जो विनाश करता है"(1)।

उमर बिन अल-खत्ताब ने इस आयत के बारे में कहा: "ये वे लोग थे जो पापों के आदी थे और उनसे तौबा नहीं करते थे, और वे क्षमा के बारे में बातें करते रहे, यहाँ तक कि वे दुनिया से दिवालिया होकर चले गए। फिर उन्होंने पढ़ा: {और तुम्हारा यह विचार जो तुमने अपने रब के बारे में किया था, उसने तुम्हें बर्बाद कर दिया, और तुम घाटे में रहने वालों में से हो गए।} [41:23]।

अल्लाह तआला का कथन: {लेकिन यदि वे धैर्य रखें, तो भी आग उनका ठिकाना है} [41:24]। अर्थात: यदि वे दुनिया में जहन्नमियों वाले कार्यों पर धैर्य रखते हैं, तो आग ही उनका ठिकाना है। इसके समान आयत है: {वे आग के प्रति कितने धैर्यवान हैं!} [अल-बक़रह: 175] जैसा कि पहले बताया जा चुका है।

{और यदि वे अल्लाह को प्रसन्न करना चाहें} दुनिया में जबकि वे अपने कुफ़्र पर अडिग हैं, {तो वे उन लोगों में से नहीं होंगे जिन्हें प्रसन्न करने दिया जाएगा।} [41:24]।

कहा गया है: इसका अर्थ है: "यदि वे धैर्य रखें" आग में या वे विलाप करें, "तो आग ही उनका ठिकाना है," अर्थात उनके लिए इससे कोई बचाव नहीं है। विलाप का संकेत उनके इस कथन से मिलता है: "और यदि वे अल्लाह को प्रसन्न करना चाहें"; क्योंकि प्रसन्नता चाहने वाला विलाप करता है, और 'मुअतिब' वह है जिसका उलाहना स्वीकार कर लिया जाए। अल-नाबिघा ने कहा:

यदि मैं उत्पीड़ित हूँ, तो मैं एक दास हूँ जिसे आपने उत्पीड़ित किया है ... और यदि आप उलाहना स्वीकार करने वाले हैं, तो आप जैसा व्यक्ति ही संतुष्टि देता है(2)।

अर्थात: आप जैसे लोग पूछे जाने पर सुलह और वापसी स्वीकार करते हैं। अल-ख़लील ने कहा: 'इताब' (उलाहना) घनिष्ठता और शिकायत का उल्लेख करने वाला संवाद है। आप कहते हैं: मैंने उसे उलाहना दिया (आतबतुहु), और उनके बीच एक 'उतूबा' (उलाहने का विषय) है जिससे वे एक-दूसरे को उलाहना देते हैं। कहा जाता है: यदि वे एक-दूसरे को उलाहना दें, तो उलाहना उनके बीच की स्थिति सुधार देता है। और 'फलां ने मुझे प्रसन्न किया' (अअताबनी): जब वह बुराई से हटकर मेरी

खुशी की ओर लौट आया। इससे संज्ञा 'उत्बा' (प्रसन्नता/संतुष्टि) है, जो उलाहना दिए गए व्यक्ति का उस स्थिति की ओर लौटना है जो उलाहना देने वाले को प्रसन्न करती है। 'इस्तअतबा' और 'अअतबा' का एक ही अर्थ है। 'इस्तअतबा' का अर्थ संतुष्ट/प्रसन्न होने की प्रार्थना करना भी है। आप कहते हैं: मैंने उससे प्रसन्नता चाही और उसने मुझे प्रसन्न कर दिया (इस्तअतबतहु फ़-अअतबनी), अर्थात: मैंने उसे संतुष्ट करना चाहा और उसने मुझे संतुष्ट कर दिया(3)।

---

(1) अल-तबरी 14/414 द्वारा इसी तरह रिपोर्ट किया गया है। (2) दीवान अल-नाबिघा, पृष्ठ 18। (3) अल-साह (मूल: 'अतबा')।

سورہ فصلت: آیات ۲۳ - ۲۵ ۴۱۰

وقول قتادہ: تم میں سے جو کوئی اس حال میں مرنے کی استطاعت رکھتا ہو کہ وہ اپنے رب کے بارے میں اچھا گمان رکھتا ہو، تو وہ ایسا ہی کرے، کیونکہ گمان دو طرح کے ہوتے ہیں: ایک گمان جو نجات دلاتا ہے اور ایک گمان جو ہلاک کر دیتا ہے(۱)۔

اور حضرت عمر بن الخطاب نے اس آیت کے بارے میں فرمایا: یہ وہ لوگ تھے جو گناہوں کے عادی تھے اور ان سے توبہ نہیں کرتے تھے، اور وہ مغفرت کی باتیں کرتے رہتے تھے، یہاں تک کہ وہ دنیا سے خالی ہاتھ (مفلس) نکل گئے، پھر انہوں نے تلاوت فرمائی: ﴿وَذَٰلِكُمْ ظَنُّكُمُ الَّذِي ظَنَنتُمْ بِرَبِّكُمْ أَرْدَاكُمْ فَأَصْبَحْتُمْ مِنَ الْخَاسِرِينَ﴾ [فصلت: ۲۳]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِنْ يَصْبِرُوا فَالنَّارُ مَثْوًى لَهُمْ﴾ [فصلت: ۲۴] یعنی: اگر وہ دنیا میں اہل دوزخ کے اعمال پر صبر کریں تو آگ ان کا ٹھکانہ ہے۔ اس کی نظیر یہ ہے: ﴿فَمَا أَصْبَرَهُمْ عَلَى النَّارِ﴾ [البقرۃ: ۱۷۵] جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔

﴿وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا﴾ دنیا میں جبکہ وہ اپنے کفر پر قائم ہیں ﴿فَمَا هُمْ مِنَ الْمُعْتَبِينَ﴾ [فصلت: ۲۴]۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے کہ: "اگر وہ صبر کریں" آگ میں یا وہ جزع و فزع (رونا پیٹنا) کریں "تو آگ ان کا ٹھکانہ ہے" یعنی ان کے لیے اس سے کوئی جائے فرار نہیں ہے، اور جزع و فزع پر دلالت اللہ کے اس قول سے ہوتی ہے: "وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا"؛ کیونکہ معافی چاہنے والا (مستعتب) بے چین ہوتا ہے، اور 'معتب' وہ ہوتا ہے جس کا عتاب (شکوہ) قبول کر لیا جائے۔ نابغہ نے کہا ہے:

فإن أكُ مظلوماً فعبدٌ ظلمتَه ... وإن تكُ ذا عُتْبى فمثلكَ يُعتِبُ(۲)

یعنی: آپ جیسا شخص جب صلح اور رجوع کے لیے کہا جائے تو اسے قبول کر لیتا ہے۔ خلیل نے کہا: 'عتاب' بے تکلفی اور غصے کے اظہار کی بات چیت کو کہتے ہیں۔ تم کہتے ہو: میں نے اسے عتاب کیا (معاتبتہ)، اور ان کے درمیان 'اعتبوبہ' (شکوہ و شکایت) ہے جس کے ذریعے وہ ایک دوسرے سے گلہ کرتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: جب وہ آپس میں گلہ شکوہ کرتے ہیں تو عتاب ان کے درمیان معاملات درست کر دیتا ہے۔ اور 'فلاں نے مجھے راضی کر لیا' (أعتبنی): جب وہ برائی سے رجوع کر کے میری خوشی کی طرف واپس آگیا۔ اس سے اسم 'عتبی' ہے، اور وہ ہے ملامت کیے جانے والے کا اس چیز کی طرف لوٹنا جو ملامت کرنے والے کو راضی کر دے۔ 'استعتب' اور 'اعتب' ایک ہی معنی میں ہیں۔ 'استعتب' کا ایک معنی یہ بھی ہے کہ خوش کرنے کی درخواست کرنا؛ تم کہتے ہو: میں نے اس سے معافی مانگی تو اس نے مجھے راضی کر دیا (استعتبتہ فأعتبنی)، یعنی: میں نے اسے راضی کرنا چاہا تو اس نے مجھے خوش کر دیا(۳)۔

---

(۱) اسے اسی طرح طبری نے ١٤/٤١٤ میں روایت کیا ہے۔ (۲) دیوان النابغہ، ص ۱۸۔ (۳) الصحاح (عتب)۔

411 Surah Fussilat: Verses 24 - 25

The meaning of "And if they should seek favor" is: they sought pleasure, but that will not benefit them; rather, fire is inevitable for them. And in the commentaries: Even if they ask their Lord to excuse them, they are not of those who are excused (1). Ubayd bin Umayr and Abu al-Aliyah read: "And if they are asked to seek favor" with the second 't' having a fatha and the 'y' a damma as a passive verb "so they are not of the favor-seekers" with a kasra on the 't' (2). Meaning: If Allah were to excuse them and return them to the world, they would not have acted in His obedience because of the wretchedness predestined for them in the knowledge of Allah Almighty. Allah Almighty said: {And if they were returned, they would certainly revert to that which they were forbidden} [Al-An'am: 28]. This was mentioned by al-Harawi (3). Thalab said: It is said: 'aataba' when he is angry, and 'a'taba' when he is pleased (4). His Almighty's saying: {And We have destined for them companions} Al-Naqqash said: Meaning, We prepared for them devils (5). It was said: We gave power over them to companions who make sins attractive to them, and these companions are from the jinn and devils, and also from humans; meaning: We caused companions for them; it is said: Allah destined so-and-so for so-and-so, meaning: He brought him and made him available to him. From this is His Almighty's saying: {And We have destined for them companions}. Al-Qushayri: It is said: Allah destined sustenance for me, meaning: He made it available as I was seeking it. 'Taqyeed' is substitution, and from it is 'muqayadah' (bartering), I bartered with the man 'muqayadah', meaning: I exchanged it with goods, and they are two bartered items (qeedaan), as you say: two sold items. {And they made fair-seeming to them what was before them} of the worldly affairs, so they beautified it for them until they preferred it over the Hereafter {and what was behind them} they beautified for them what is after their death and called them to deny the matters of the Hereafter; narrated from Mujahid. And it was said: The meaning is: {And We have destined for them companions} in the Fire {and they made fair-seeming to them} their deeds in the world; meaning: We decreed for them that it would be, and We judged it upon them. And it was said: the meaning is:

(1) Al-Nukat wa al-Uyun 5/177. (2) Al-Qira'at al-Shadhah p. 133, Al-Muhtasib 2/245, Al-Muharrar al-Wajiz 5/12, and Al-Durr al-Masun 9/522. According to all of them, it is Amr bin Ubayd instead of Ubayd bin Umayr. (3) Tahdhib al-Lughah 2/277. (4) Al-Nukat wa al-Uyun 5/177. (5) The previous source.

411 सूरा फुस्सीलत: आयत 24 - 25

"और यदि वे प्रसन्नता चाहें" का अर्थ है: उन्होंने प्रसन्नता की तलाश की लेकिन इससे उन्हें कोई लाभ नहीं होगा, बल्कि उनके लिए आग अनिवार्य है। और व्याख्याओं में है: यदि वे अपने रब से क्षमा माँगें तो वे क्षमा किए जाने वालों में से नहीं होंगे (1)। उबैद बिन उमैर और अबू अल-आलिया ने पढ़ा: "और यदि उनसे प्रसन्नता माँगी जाए" दूसरे 'त' पर फतह और 'य' पर दम्म के साथ कर्मवाच्य क्रिया के रूप में "तो वे प्रसन्नता चाहने वालों में से नहीं हैं" 'त' पर कसरा के साथ (2)। इसका अर्थ है: यदि अल्लाह उन्हें क्षमा कर देता और उन्हें दुनिया में वापस भेज देता, तो वे अल्लाह के ज्ञान में उनके लिए पहले से निर्धारित दुख के कारण उसकी आज्ञाकारिता में कार्य नहीं करते। अल्लाह तआला ने कहा: {और यदि उन्हें वापस भेज दिया जाता, तो वे निश्चित रूप से उसी की ओर लौट आते जिससे उन्हें मना किया गया था} [अल-अनआम: 28]। अल-हरवी ने इसका उल्लेख किया है (3)। थालब ने कहा: कहा जाता है: 'आतबा' जब वह क्रोधित होता है, और 'अ'तबा' जब वह प्रसन्न होता है (4)। अल्लाह तआला का कथन: {और हमने उनके लिए साथी नियत किए थे} अल-नक्काश ने कहा: अर्थात, हमने उनके लिए शैतान तैयार किए थे (5)। और कहा गया: हमने उन पर ऐसे साथियों को अधिकार दिया जो उनके लिए पापों को आकर्षक बनाते हैं, और ये साथी जिन्नों और शैतानों में से हैं और मनुष्यों में से भी; अर्थात: हमने उनके लिए साथियों का कारण बनाया; कहा जाता है: अल्लाह ने फलां व्यक्ति को फलां के लिए नियत किया, अर्थात: वह उसे ले आया और उसे उसके लिए उपलब्ध कराया। इसी से अल्लाह तआला का कथन है: {और हमने उनके लिए साथी नियत किए थे}। अल-कुशैरी: कहा जाता है: अल्लाह ने मेरे लिए जीविका नियत की, अर्थात: उसने इसे उपलब्ध कराया जैसा कि मैं इसे खोज रहा था। 'तक़्यीद' प्रतिस्थापन है, और इसी से 'मुक़ायदह' (वस्तु-विनिमय) है, मैंने उस आदमी के साथ 'मुक़ायदह' किया, अर्थात: मैंने माल के साथ उसका विनिमय किया, और वे दो विनिमय की गई वस्तुएँ(क़ीदान) हैं, जैसे आप कहते हैं: दो बेची गई वस्तुएँ। {और उन्होंने उनके सामने जो कुछ था उसे उनके लिए सुहावना बना दिया} दुनिया के मामलों में से, इसलिए उन्होंने इसे उनके लिए इतना सुंदर बना दिया कि उन्होंने इसे परलोक पर वरीयता दी {और जो उनके पीछे था} उन्होंने उनके लिए उनके मरने के बाद की चीज़ों को सुंदर बनाया और उन्हें परलोक के मामलों को झुठलाने के लिए बुलाया; मुजाहिद से। और कहा गया: अर्थ है: {और हमने उनके लिए साथी नियत किए थे} आग में {तो उन्होंने उनके लिए सुहावना बना दिया} दुनिया में उनके कार्यों को; और अर्थ है: हमने उनके लिए

निर्धारित किया था कि ऐसा होगा, और हमने उनके विरुद्ध इसका निर्णय लिया। और कहा गया: अर्थ है:

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/177। (2) अल-क़िरात अल-शाज़ह पृ. 133, अल-मुहतसिब 2/245, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/12, और अल-दुर्र अल-मसून 9/522। उन सभी के अनुसार: उबैद बिन उमैर के बजाय अम्र बिन उबैद। (3) तहज़ीब अल-लुग़ह 2/277। (4) अल-नुकात वल-उयून 5/177। (5) पिछला स्रोत।

411 سورہ فصّلت: آیات 24 - 25

پس «وَإِنْ يَسْتَعْتِبُوا» کا معنی ہے: انہوں نے رضا مندی طلب کی تو یہ انہیں نفع نہیں دے گی، بلکہ ان کے لیے آگ لازم ہے۔ اور تفاسیر میں ہے: اور اگر وہ اپنے رب سے معافی چاہیں تو وہ معاف کیے جانے والوں میں سے نہیں ہوں گے (1)۔ اور عبید بن عمیر اور ابو العالیہ نے پڑھا: «وَإِنْ يُسْتَعْتَبُوا» دوسری 'ت' کے فتحہ اور 'ی' کے ضمہ کے ساتھ فعل مجہول کے طور پر «فما هم مِنَ الْمُعْتَبِينَ» 'ت' کے کسرہ کے ساتھ (2)، یعنی: اگر اللہ انہیں معاف کر دے اور دنیا کی طرف لوٹا دے تو وہ اللہ تعالی کے علم میں پہلے سے لکھی ہوئی بدبختی کی وجہ سے اس کی اطاعت میں کام نہیں کریں گے، اللہ تعالی نے فرمایا: ﴿وَلَوْ رُدُّوا لَعَادُوا لِمَا نُهُوا عَنْهُ﴾ [الانعام: 28] اسے ہروی نے ذکر کیا ہے (3)۔ اور ثعلب نے کہا: کہا جاتا ہے: 'اعتب' جب وہ ناراض ہو، اور 'اعتب' جب وہ راضی ہو (4)۔ اللہ تعالی کا قول: ﴿وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ﴾ نقاش نے کہا: یعنی: ہم نے ان کے لیے شیاطین تیار کر دیے (5)۔ اور کہا گیا: ہم نے ان پر ایسے ساتھی مسلط کر دیے جو ان کے سامنے گناہوں کو مزین کرتے ہیں، اور یہ ساتھی جنوں اور شیاطین میں سے ہیں اور انسانوں میں سے بھی؛ یعنی: ہم نے ان کے لیے ساتھیوں کا سبب پیدا کیا؛ کہا جاتا ہے: اللہ نے فلاں کو فلاں کے لیے مقدر کر دیا، یعنی: وہ اسے لے آیا اور اسے اس کے لیے مہیا کر دیا، اسی سے اللہ تعالی کا قول ہے: ﴿وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ﴾۔ قشیری: اور کہا جاتا ہے: اللہ نے میرے لیے رزق مقدر کر دیا، یعنی: اسے مہیا کر دیا جیسا کہ میں اسے طلب کر رہا تھا، اور 'تقییض' بدلہ دینا ہے، اور اسی سے 'مقایضہ' (تبادلہ) ہے، میں نے اس آدمی سے 'مقایضہ' کیا، یعنی: میں نے سامان کے بدلے اس کا تبادلہ کیا، اور وہ دو تبادلہ شدہ اشیاء (قیضان) ہیں، جیسا کہ آپ کہتے ہیں: دو فروخت شدہ اشیاء۔ ﴿فَزَيَّنُوا لَهُمْ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ﴾ دنیا کے معاملات میں سے، پس انہوں نے اسے ان کے لیے اتنا اچھا کر دکھایا کہ

انہوں نے اسے آخرت پر ترجیح دی ﴿وَمَا خَلْفَهُمْ﴾ انہوں نے ان کی موت کے بعد کے معاملات کو ان کے لیے اچھا کر دکھایا اور انہیں آخرت کے معاملات کو جھٹلانے کی دعوت دی؛ مجاہد سے مروی ہے۔ اور کہا گیا: معنی ہے: ﴿وَقَيَّضْنَا لَهُمْ قُرَنَاءَ﴾ آگ میں ﴿فَزَيَّنُوا لَهُمْ﴾ دنیا میں ان کے اعمال؛ اور معنی ہے: ہم نے ان پر مقدر کر دیا تھا کہ ایسا ہو گا، اور ہم نے ان پر اس کا فیصلہ کر دیا۔ اور کہا گیا: معنی ہے:

(1) النکت والعیون 5/177۔ (2) القراءات الشاذہ ص 133، والمحتسب 2/245، والمحرر الوجیز 5/12، والدر المصون 9/522 اور ان سب کے نزدیک: عبید بن عمیر کی جگہ عمرو بن عبید ہے۔ (3) تہذیب اللغہ 2/277۔ (4) النکت والعیون 5/177۔ (5) سابقہ حوالہ۔

412 Surah Fussilat: Verse 25

We made them in need of peers; meaning: We made the poor person need the rich one to obtain something from him, and the rich person need the poor one to seek help through him, so they beautified sins for one another (1). And His saying: "and that which was behind them" is not a conjunction with "that which was before them"; rather the meaning is: and they made them forget what was behind them, so there is this concealment (omission) in it.

Ibn Abbas said: "that which was before them" refers to their denial of matters of the Hereafter, and "that which was behind them" refers to procrastination and desire for this world (2). Al-Zajjaj (3) said: "that which was before them" is what they have done, and "that which was behind them" is what they intended to do. And the saying of Mujahid has been mentioned previously.

It was also said: The meaning is: they have the same as the past sins, and "that which was behind them" is what is done after them.

{And the Word (of punishment) has become due against them among nations} meaning: the punishment became mandatory for them just as it was mandatory for the nations before them who disbelieved like their disbelief. It was also said: "fi" (in/among) means "ma'a" (with); so the meaning is they are included with the disbelieving nations before them in what they entered into (4). And it was said: "in nations" means "within a group of nations", and similar to it is the saying of the poet:

If you are turned away from the best deed, then there are others who have been turned away (5).

He means: you are within a group of others; you are not alone in that. The position of "in nations" is the accusative of state (hal) from the pronoun in "against them", meaning: the Word became due against them while they were among a group of nations (6). {Indeed, they were losers} regarding their deeds in this world, and their souls and their families on the Day of Resurrection.

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/58. (2) Same source as above. (3) Ma'ani al-Qur'an 4/384. (4) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/58, similarly. (5) The speaker is Urwah ibn Udhaynah, and it is in Islah al-Mantiq p. 27, where it says: al-muru'ah (chivalry) instead of al-sani'ah (deed). Ibn al-Sikkit said: al-Afk: the infinitive of afakahu (turned

him) from a thing, if he turns him away from it and averts him. (6) Tafsir al-Razi 27/119.

412 सूरह फुस्सिलत: आयत 25

हमने उन्हें साथियों का मोहताज बना दिया; अर्थात: हमने गरीब को अमीर का मोहताज बना दिया ताकि वह उससे कुछ प्राप्त कर सके और अमीर को गरीब का मोहताज बना दिया ताकि वह उससे मदद ले सके तो उन्होंने एक-दूसरे के लिए पापों को सजा दिया (1)। और उनका यह कहना: "और जो उनके पीछे था" वह "जो उनके सामने था" के साथ संयोजन (conjunction) नहीं है; बल्कि अर्थ यह है: और उन्होंने उन्हें वह भुला दिया जो उनके पीछे था, तो इसमें यह छिपाव (omission) है।

इब्न अब्बास ने कहा: "जो उनके सामने था" परलोक के मामलों को झुठलाने को संदर्भित करता है और "जो उनके पीछे था" दुनिया में टालमटोल और लालसा को संदर्भित करता है (2)। अल-ज़ज्जाज (3) ने कहा: "जो उनके सामने था" वह है जो उन्होंने किया और "जो उनके पीछे था" वह है जो उन्होंने करने का इरादा किया। और मुजाहिद का कथन पहले ही बताया जा चुका है।

और यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: उनके पास पहले के पापों के समान है, और "जो उनके पीछे था" वह है जो उनके बाद किया जाता है।

{और उनके विरुद्ध (दंड की) बात उन समुदायों के बीच सच हो गई} अर्थात: उन पर वह दंड अनिवार्य हो गया जो उनसे पहले के उन समुदायों पर अनिवार्य हुआ था जिन्होंने उनके समान ही कुफ्र (अविश्वास) किया था। और यह भी कहा गया है: "फ़ी" (में/के बीच) का अर्थ "म'आ" (साथ) है; तो अर्थ यह है कि वे अपने से पहले के काफिर समुदायों के साथ उसमें शामिल हैं जिसमें वे दाखिल हुए थे (4)। और यह कहा गया: "समुदायों में" का अर्थ "समुदायों के एक समूह के भीतर" है, और इसी तरह कवि का कहना है:

यदि आपको श्रेष्ठ कार्य से फेर दिया गया है, तो अन्य लोग भी हैं जिन्हें फेर दिया गया है (5)।

उनका तात्पर्य है: आप दूसरों के समूह में हैं; आप इसमें अकेले नहीं हैं। "समुदायों में" का स्थान "उन पर" के सर्वनाम से 'हाल' (स्थिति) का कर्म कारक (accusative) है, जिसका अर्थ है: उनके विरुद्ध बात सच हो गई जबकि वे समुदायों के एक समूह में थे (6)। {वास्तव में, वे घाटे में रहने वाले थे} दुनिया में अपने कार्यों के संबंध में, और प्रलय के दिन स्वयं के और अपने परिवार के संबंध में।

---

(1) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 4/58। (2) उपर्युक्त स्रोत। (3) म'आनी अल-कुरान 4/384। (4) इ'राब अल-कुरान, अल-नहस द्वारा 4/58, समान रूप से। (5) इसके वक्ता उरवाह इब्न उधयनाह

हैं, और यह इसलाह अल-मन्तिक पृष्ठ 27 में है, जहाँ 'अल-सनईआ' (कार्य) के स्थान पर 'अल-मुरूह' (वीरता) शब्द है। इब्न अल-सिक्किट ने कहा: अल-अफ़्क: 'अफ़काहू' का स्रोत (infinitive) है, जब वह उसे किसी चीज़ से हटा दे और उसे मोड़ दे। (6) तफ़सीर अल-राज़ी 27/119।

412 سورہ فصلت: آیت ۲۵

ہم نے انہیں ساتھیوں کا محتاج کر دیا؛ یعنی: ہم نے فقیر کو غنی کا محتاج کیا تاکہ وہ اس سے کچھ حاصل کر سکے، اور غنی کو فقیر کا محتاج کیا تاکہ وہ اس سے مدد لے سکے، تو ان میں سے بعض نے بعض کے لیے گناہوں کو مزین کر دیا (۱)۔ اور اللہ کا فرمان: «وما خلفهم» (اور جو ان کے پیچھے تھا) کا عطف «ما بين أيديهم» (جو ان کے سامنے تھا) پر نہیں ہے بلکہ معنی یہ ہے: اور انہوں نے انہیں وہ بھلا دیا جو ان کے پیچھے تھا، تو اس میں یہ اضمار (پوشیدگی) ہے۔

ابن عباس نے کہا: «ما بين أيديهم» سے مراد آخرت کے امور کی تکذیب ہے اور «وما خلفهم» سے مراد دنیا میں تاخیر (ٹال مٹول) اور رغبت ہے (۲)۔ الزجاج (۳) نے کہا: «ما بين أيديهم» وہ ہے جو انہوں نے کیا اور «وما خلفهم» وہ ہے جس کا انہوں نے ارادہ کیا۔ اور مجاہد کا قول پہلے گزر چکا ہے۔

اور کہا گیا ہے: معنی یہ ہے: ان کے لیے پہلے والے گناہوں کی مانند ہے اور «وما خلفهم» وہ ہے جو ان کے بعد کیا جائے۔

﴿وَحَقَّ عَلَيْهِمُ الْقَوْلُ فِي أُمَمٍ﴾ یعنی: ان پر وہ عذاب واجب ہو گیا جو ان سے پہلے کی ان امتوں پر واجب ہوا تھا جنہوں نے ان جیسا کفر کیا تھا۔ اور کہا گیا ہے: «في» بمعنی «مع» (ساتھ) ہے؛ تو معنی یہ ہے کہ وہ ان کافر امتوں کے ساتھ شامل ہیں جن میں وہ داخل ہوئے تھے (۴)۔ اور کہا گیا: «في أُمَمٍ» یعنی «جملہ امتوں میں»، اور اسی طرح شاعر کا قول ہے:

اگر تجھے بہترین کام سے پھیر دیا گیا ہے، تو دوسرے بھی ہیں جنہیں پھیر دیا گیا (۵)۔

مراد یہ ہے کہ: تو دوسروں کے گروہ میں ہے، تو اس میں اکیلا نہیں ہے۔ اور «في أُمَمٍ» کا محل «علیهم» میں ضمیر سے حال ہونے کی بنا پر نصب ہے، یعنی: ان پر قول ثابت ہو گیا اس حال میں کہ وہ امتوں کے ایک گروہ میں تھے (۶)۔ ﴿إِنَّهُمْ كَانُوا خَسِرِينَ﴾ وہ دنیا میں اپنے اعمال کے اعتبار سے اور قیامت کے دن اپنی جانوں اور اپنے گھر والوں کے حق میں خسارہ پانے والے تھے۔

---

(۱) إعراب القرآن للنحاس ۵۸/۴۔ (۲) المصدر السابق۔ (۳) معاني القرآن ۴ / ۳۸۴۔ (۴) إعراب القرآن للنحاس ۵۸/۴ بنحوه۔ (۵) اس کے قائل عروہ بن اذینہ ہیں، اور یہ اصلاح المنطق ص ۲۷ میں ہے، اور اس میں «الصنيعة» کی جگہ «المروءة» ہے۔ ابن السکیت نے کہا: الأفک: مصدر ہے «أفكه عن الشيء يأفكه» کا، جب اسے اس سے پھیر دے اور پلٹ دے۔ (۶) تفسير الرازي ۱۱۹/۲۷۔

Surah Fussilat: Verses 26 - 29 413

Allah the Almighty says: {And those who disbelieve say, "Do not listen to this Qur'an and make noise during [the recitation of] it that perhaps you will overcome." (26) But We will surely cause those who disbelieve to taste a severe punishment, and We will surely recompense them for the worst of what they had been doing. (27) That is the recompense of the enemies of Allah - the Fire. For them therein is the home of eternity as recompense for what they, of Our verses, were rejecting. (28) And those who disbelieved will [then] say, "Our Lord, show us those who misled us of the jinn and men [so] we may put them under our feet that they will be among the lowest." (29)}

Allah the Almighty says: {And those who disbelieve say, "Do not listen to this Qur'an and make noise during it"}. After Allah informed about the disbelief of the people of Hud, Salih, and others, He informed about the polytheists of Quraish and that they denied the Qur'an, so they said: "Do not listen." It is said: the meaning of "Do not listen" is "Do not obey" (1); it is said: "I listened to you," meaning: "I obeyed you." "And make noise during it." Ibn Abbas said: Abu Jahl said: "When Muhammad recites, shout in his face so that he does not know what he is saying." It is said: they did that when the Qur'an rendered them incapable (2). Mujahid said: the meaning of "and make noise during it" is by whistling, clapping, and mixing speech until it becomes nonsense (3). Ad-Dahhak said: "Increase talk so that what he says becomes confused for him" (4). Abu al-Aliyah and Ibn Abbas also said: "Slander it and criticize it" (5), {that perhaps you will overcome} Muhammad in his recitation so that it does not become apparent nor incline (6) the hearts.

Isa ibn Umar, al-Jahdari, Ibn Abi Ishaq, Abu Haywah, and Bakr ibn Habib al-Sahmi read: "wa-lghu" (and make noise) with a damma on the ghayn (7), which is a dialect from "lagha yalghu." The reading of the group is from "laghiya yalgha."

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/178. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 5/59. (3) Narrated by al-Tabari 20/418. (4) Tafsir al-Baghawi 4/113. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/178. (6) In (d), (z), and (m): so it does not appear nor incline. The text is from (z). (7) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 133, and al-Muhtasab 2/246.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयतें 26 - 29 413

अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और काफ़िरों ने कहा, "इस कुरान को न सुनो और इसमें शोर मचाओ ताकि तुम ग़ालिब आ जाओ।" (26) सो हम काफ़िरों को ज़रूर सख़्त अज़ाब चखाएँगे और उन्हें उन बुरे कामों का ज़रूर बदला देंगे जो वे करते थे। (27) यह अल्लाह के दुश्मनों का बदला है - आग। उनके लिए उसमें हमेशा रहने का घर है, उस चीज़ के बदले जो वे हमारी आयतों का इनकार करते थे। (28) और काफ़िर कहेंगे, "ऐ हमारे रब! हमें जिन्नों और इंसानों में से उन दोनों को दिखा दे जिन्होंने हमें गुमराह किया था, ताकि हम उन्हें अपने पैरों के नीचे रख लें ताकि वे सबसे नीचे हो जाएँ।" (29)}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और काफ़िरों ने कहा, "इस कुरान को न सुनो और इसमें शोर मचाओ"}। जब अल्लाह तआला ने हूद, सालेह और दूसरों की क़ौम के कुफ़्र के बारे में बताया, तो उसने कुरैश के मुशरिकों के बारे में बताया कि उन्होंने कुरान को झुठलाया और कहा: "न सुनो।" कहा गया है: "न सुनो" का अर्थ है "आज्ञा न मानो" (1); कहा जाता है: "मैंने तेरी सुनी," यानी: "मैंने तेरी आज्ञा मानी।" "और इसमें शोर मचाओ" इब्न अब्बास ने कहा: अबू जहल ने कहा: "जब मुहम्मद तिलावत करें, तो उनके सामने चिल्लाओ ताकि उन्हें पता न चले कि वह क्या कह रहे हैं।" कहा गया है: उन्होंने ऐसा तब किया जब कुरान ने उन्हें बेबस कर दिया (2)। मुजाहिद ने कहा: "इसमें शोर मचाओ" का अर्थ सीटी बजाने, ताली बजाने और बातचीत में गड़बड़ी करने से है ताकि वह बेहूदा बात बन जाए (3)। अद-दहाक ने कहा: "बातचीत बढ़ाओ ताकि वह जो कह रहे हैं उसमें घालमेल हो जाए" (4)। अबू अल-आलिया और इब्न अब्बास ने यह भी कहा: "उसमें नुक्स निकालो और उसकी बुराई करो" (5), {ताकि तुम ग़ालिब आ जाओ} मुहम्मद पर उनकी तिलावत के दौरान ताकि वह ज़ाहिर न हो और न ही दिलों को अपनी ओर झुकाए (6)।

ईसा इब्न उमर, अल-जहदरी, इब्न अबी इसहाक, अबू हैवा और बक्र इब्न हबीब अल-सहमी ने पढ़ा: "वल-गु" (शोर मचाओ) गैन पर दम्मा (पेश) के साथ (7), जो "लगा यलगु" से एक बोली है। जमाअत की किरअत "लगिया यलगा" से है।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/178। (2) इ'राब अल-कुरान लिन-नहहास 5/59। (3) इसे तबरी ने 20/418 में निकाला है। (4) तफ़सीर अल-बगवी 4/113। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/178। (6) (द),

(ज़) और (म) में: ताकि वह ज़ाहिर न हो और न झुकाए। साबित (ज़) से है। (7) अल-किरआत अल-शाज़्ज़ा पृ. 133, और अल-मुहतासब 2/246।

سورہ فصلت: آیات ۲۶ - ۲۹ ۴۱۳

قولہ تعالیٰ: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ ﴿٢٦﴾ فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ ذَٰلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا دَارُ الْخُلْدِ جَزَاءً بِمَا كَانُوا بِآيَاتِنَا يَجْحَدُونَ ﴿٢٨﴾ وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا رَبَّنَا أَرِنَا الَّذَيْنِ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ نَجْعَلْهُمَا تَحْتَ أَقْدَامِنَا لِيَكُونَا مِنَ الْأَسْفَلِينَ ﴿٢٩﴾﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کافروں نے کہا، "اس قرآن کو نہ سنو اور اس (کی تلاوت) کے دوران شور مچاؤ تاکہ تم غالب آ جاؤ"﴾۔ جب اللہ تعالیٰ نے قومِ ہود، صالح اور دیگر کے کفر کے بارے میں بتایا تو قریش کے مشرکین کے بارے میں بتایا کہ انہوں نے قرآن کو جھٹلایا اور کہا: "نہ سنو"۔ اور کہا گیا: "نہ سنو" کا مطلب ہے "اطاعت نہ کرو" (۱)؛ کہا جاتا ہے: "میں نے تیری بات سن لی" یعنی: "میں نے تیری اطاعت کی"۔ "اور اس میں شور مچاؤ" ابن عباس نے کہا: ابو جہل نے کہا: "جب محمد تلاوت کریں تو ان کے سامنے شور کرو تاکہ انہیں معلوم نہ ہو سکے کہ وہ کیا کہہ رہے ہیں"۔ اور کہا گیا: انہوں نے ایسا تب کیا جب قرآن نے انہیں عاجز کر دیا (۲)۔ مجاہد نے کہا: "اس میں شور مچاؤ" کا مطلب سیٹیاں بجانے، تالیاں بجانے اور بات چیت میں خلط ملط کرنے سے ہے تاکہ وہ لغو بن جائے (۳)۔ ضحاک نے کہا: "باتیں زیادہ کرو تاکہ وہ جو کہہ رہے ہیں اس میں خلط ملط ہو جائے" (۴)۔ ابو العالیہ اور ابن عباس نے یہ بھی کہا: "اس میں عیب نکالو اور اس کی برائی کرو" (۵)، ﴿تاکہ تم غالب آ جاؤ﴾ محمد پر ان کی تلاوت کے دوران تاکہ وہ ظاہر نہ ہو اور دلوں کو مائل نہ کرے (۶)۔

عیسیٰ بن عمر، الجحدری، ابن ابی اسحاق، ابو حیوہ اور بکر بن حبیب السہمی نے پڑھا: "والغُوا" غین پر ضمہ کے ساتھ (۷)، اور یہ لغت "لغا یلغو" سے ہے۔ اور جماعت کی قراءت "لغِي يَلْغَى" سے ہے۔

---

(۱) النکت والعیون ۵/۱۷۸۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۵/۵۹۔ (۳) اسے طبری نے ۲۰/۴۱۸ میں روایت کیا ہے۔ (۴) تفسیر البغوی ۴/۱۱۳۔ (۵) النکت والعیون ۵/۱۷۸۔ (۶) (د)، (ز) اور (م) میں: تاکہ وہ ظاہر نہ ہو اور نہ مائل کرے۔ اور ثابت (ظ) سے ہے۔ (۷) القراءات الشاذہ ص ۱۳۳، والمحتسب ۲/۲۴۶۔

Surat Fussilat: Verses 26 - 29 414 Al-Harawi said: And His saying: "and talk nonsense therein", it was said: oppose it with speech that is not understood. It is said: laghawta alghu and algha, and laghiya yalgha, three dialects. The meaning of laghw (nonsense) has already passed in "Al-Baqara" (1), and it is that which has no known reality or outcome. His saying, Exalted is He: {We shall certainly give the unbelievers a taste of severe punishment} It has already been mentioned that tasting is physical, and the meaning of severe punishment is: that which follows consecutively and does not cease. And it was said: it is the punishment in all their parts. {and We shall certainly requite them for the worst of what they used to do} That is: We shall certainly requite them in the Hereafter for the ugliness of their deeds that they did in this world. And the worst of deeds is Shirk (associating partners with Allah). His saying, Exalted is He: {That is the reward of the enemies of Allah: the Fire} That is: that severe punishment, then He clarified it by saying: "the Fire". Ibn Abbas recited: "That is the reward of the enemies of Allah, the Fire, the abode of eternity" (2), thus describing the Fire as an "abode", which is the metaphorical sense of the verse. And "that" is the subject (mubtada) and "reward" is the predicate (khabar), and "the Fire" is a substitute (badal) for "reward", or the predicate of a hidden subject, and the sentence is in the position of clarifying the first sentence (3). His saying, Exalted is He: {And those who disbelieve will say} meaning: in the Fire, so He mentioned it in the past tense, but the future is intended {Our Lord! show us those who led us astray from among the jinn and men} meaning Iblis and the son of Adam who killed his brother; narrated from Ibn Abbas, Ibn Mas'ud, and others (4). This saying is supported by the marfu' (attributed to the Prophet) hadith: "No Muslim is killed unjustly but that a share of his sin is upon the first son of Adam; because he was the first to institute killing." and it is narrated: "established killing" (5). Reported by Al-Tirmidhi (6).

---

(1) 4/17. (2) Mentioned by Al-Tabari 20/419 from Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/13. (4) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/265 and reported by Al-Tabari 20/420 - 421 from Ali (may Allah be pleased with him) and Qatada. Al-Alusi said in his Tafsir 24/120: It was criticized that it is not authentic from Ali (may Allah honor his face), for Qabil was a disobedient believer, and it is apparent that the disbelievers only asked to be shown those who led them astray into disbelief leading to eternity, and them being the chief of disbelievers and the chief of major sinners is contrary to the obvious. Ends. (5) His saying: and it is narrated: "established (asanna) killing" from (z) and (q). (6) In his Sunan (2673). And reported by Ahmad

(3630), Al-Bukhari (3335), and Muslim (1677) from the hadith of Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him) and with them: "soul" instead of "Muslim", and "its blood" instead of "his sin".

सूरा फुस्सिलात: आयतें 26 - 29 414 अल-हरवी ने कहा: और अल्लाह का वचन: "और उसमें शोर मचाओ (व्यर्थ बातें करो)", कहा गया है: इसका विरोध ऐसी बातों से करो जो समझ में न आएं। कहा जाता है: 'लगौता अलग़ू' और 'अलगा', और 'लगिया यलग़ा', तीन बोलियाँ। 'लग़व' (व्यर्थ) का अर्थ "अल-बकरा" (1) में आ चुका है, और वह है जिसकी कोई वास्तविकता या प्राप्ति ज्ञात न हो। अल्लाह तआला का वचन: {हम निश्चित रूप से उन लोगों को जिन्होंने कुफ़्र (अविश्वास) किया, कठोर दंड का स्वाद चखाएंगे} यह पहले ही बताया जा चुका है कि स्वाद महसूस किया जाता है, और कठोर दंड का अर्थ है: वह जो निरंतर हो और रुके नहीं। और कहा गया है: यह उनके शरीर के सभी अंगों में होने वाला दंड है। {और हम उन्हें उनके सबसे बुरे कर्मों का बदला अवश्य देंगे जो वे करते थे} अर्थात: हम उन्हें परलोक में उनके उन बुरे कर्मों का बदला अवश्य देंगे जो उन्होंने दुनिया में किए थे। और सबसे बुरा कर्म 'शिर्क (अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) है। अल्लाह तआला का वचन: {यही अल्लाह के शत्रुओं का बदला है: आग} अर्थात: वह कठोर दंड, फिर उन्होंने "आग" कहकर इसे स्पष्ट किया। इब्न अब्बास ने पढ़ा: "यही अल्लाह के शत्रुओं का बदला है, आग, अनंत काल का घर" (2), तो उन्होंने आग के लिए "घर" शब्द का प्रयोग किया, जो आयत का अलंकारिक अर्थ है। और "यही" (दालिका) मुब्तदा (विषय) है और "बदला" (जज़ाउ) ख़बर (विधेय) है, और "आग" (अन-नारु) "बदला" का बदल (विकल्प) है, या एक छिपे हुए मुब्तदा की ख़बर है, और यह वाक्य पहले वाक्य के स्पष्टीकरण के स्थान पर है (3)। अल्लाह तआला का वचन: {और जो लोग काफ़िर हुए वे कहेंगे} अर्थात: आग में, इसलिए इसे भूतकाल के शब्द में उल्लेख किया गया, जबकि भविष्य अभिप्रेत है {हे हमारे रब! हमें जिन्नों और मनुष्यों में से उन दोनों को दिखा दे जिन्होंने हमें गुमराह किया} अर्थात इब्लीस और आदम का वह पुत्र जिसने अपने भाई की हत्या की थी; इब्न अब्बास, इब्न मसूद और अन्य (4) से वर्णित है। इस कथन का प्रमाण मरफ़ू हदीस है: "कोई भी मुसलमान अन्यायपूर्वक नहीं मारा जाता, मगर आदम के पहले बेटे पर उसके पाप का एक हिस्सा होता है; क्योंकि वह पहला व्यक्ति था जिसने हत्या की प्रथा शुरू की।" और वर्णित है: "हत्या की नींव रखी" (5)। इसे तिरमिज़ी (6) ने उद्धृत किया है।

---

(1) 4/17. (2) इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से अल-तबरी 20/419 द्वारा उल्लेखित। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/13। (4) नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरआन 6/265 और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) और कतादा से अल-तबरी 420/20 - 421 द्वारा रिपोर्ट किया गया। अल-आलूसी ने अपनी तफ़सीर 24/120 में कहा: इस पर आपत्ति की गई है कि यह अली (कर्रमल्लाहु वज्हहू) से प्रमाणित नहीं है,

क्योंकि काबिल एक पापी मोमिन था, और ज़ाहिर है कि काफिरों ने केवल उन लोगों को दिखाने के लिए कहा था जिन्होंने उन्हें कुफ्र में गुमराह किया जो अनंत काल तक रहने वाला है, और उनका काफिरों का मुखिया और बड़े गुनाहगारों का मुखिया होना ज़ाहिर के खिलाफ है। समाप्त। (5) उनका कहना: और वर्णित है: "अ़सन्ना अल-क़त्ल" (ज़) और (क़) से। (6) उनके सुनन (2673) में। और इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से अहमद (3630), बुखारी (3335), और मुस्लिम (1677) द्वारा रिपोर्ट किया गया और उनके पास: 'मुस्लिम' के बजाय 'नफ़्स' (जान), और 'पाप' के बजाय 'उसका खून' है।

سورہ فصلت: آیات 26 - 29 414 ہروی نے کہا: اور اللہ کا فرمان: «والغوا فيه» کہا گیا ہے: اس کا ایسی باتوں سے مقابلہ کرو جو سمجھ میں نہ آئیں۔ کہا جاتا ہے: لَغَوْتَ أَلْغُو اور أَلْغَى، اور لَغِيَ يَلْغَى، یہ تین لغات ہیں۔ اور «لغو» کا معنی «البقرہ» (1) میں گزر چکا ہے، اور وہ ایسی چیز ہے جس کی کوئی حقیقت یا فائدہ معلوم نہ ہو۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَلَنُذِيقَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا عَذَابًا شَدِيدًا﴾ یہ پہلے ذکر ہو چکا ہے کہ چکھنا محسوس ہوتا ہے، اور شدید عذاب کا معنی ہے: وہ جو مسلسل ہو اور ختم نہ ہو۔ اور کہا گیا ہے: یہ ان کے تمام اعضاء میں عذاب ہے۔ ﴿وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَسْوَأَ الَّذِي كَانُوا يَعْمَلُونَ﴾ یعنی: ہم انہیں آخرت میں ان کے برے اعمال کا بدلہ ضرور دیں گے جو انہوں نے دنیا میں کیے تھے۔ اور سب سے برا عمل شرک ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿ذَلِكَ جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ﴾ یعنی: وہ شدید عذاب، پھر اسے اپنے اس قول سے واضح کیا: «النار»۔ ابن عباس نے پڑھا: «ذلك جَزَاءُ أَعْدَاءِ اللَّهِ النَّارُ دَارُ الخُلْدِ» (2) تو انہوں نے آگ کو «دار» (گھر) سے تعبیر کیا اور یہ آیت کا مجاز ہے۔ اور «ذلک» مبتدا ہے اور «جزاء» خبر ہے، اور «النار» لفظ «جزاء» سے بدل ہے، یا ایک پوشیدہ مبتدا کی خبر ہے، اور یہ جملہ پہلے جملے کی وضاحت کے مقام پر ہے (3)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا﴾ یعنی: آگ میں، چنانچہ اسے ماضی کے لفظ کے ساتھ ذکر کیا جبکہ مراد مستقبل ہے ﴿رَبَّنَا أَرِنَا الَّذَيْنِ أَضَلَّانَا مِنَ الْجِنِّ وَالْإِنسِ﴾ یعنی ابلیس اور آدم کا وہ بیٹا جس نے اپنے بھائی کو قتل کیا تھا؛ ابن عباس، ابن مسعود اور دیگر (4) سے مروی ہے؛ اور اس قول کی تائید اس حدیث مرفوع سے ہوتی ہے: «کوئی بھی مسلمان ظلم سے قتل نہیں کیا جاتا مگر آدم کے پہلے بیٹے پر اس کے گناہ کا ایک حصہ ہوتا ہے؛ کیونکہ وہ پہلا شخص تھا جس نے قتل کا طریقہ شروع کیا»۔ اور روایت کیا گیا ہے: «أسنَّ القتل» (5)۔ اسے ترمذی (6) نے روایت کیا ہے۔

(1) 4/17۔ (2) اسے طبری نے 20/419 میں ابن مسعود (رضی اللہ عنہ) سے ذکر کیا ہے۔ (3) المحرر الوجیز 5/13۔ (4) معانی القرآن للنحاس 6/265 اور اسے طبری نے 20/420 - 421 میں علی (رضی اللہ عنہ) اور قتادہ سے روایت کیا ہے۔ آلوسی نے اپنی تفسیر 2/120 میں کہا: اس پر اعتراض کیا گیا ہے کہ یہ علی (کرم اللہ وجہہ) سے صحیح ثابت نہیں، کیونکہ قابیل گناہ گار مومن تھا، اور ظاہر یہ ہے کہ کفار نے صرف ان لوگوں کو دکھانے کا مطالبہ کیا تھا جنہوں نے انہیں اس کفر کی طرف گمراہ کیا جو ہمیشگی کا باعث ہے، اور ان کا کفر کے سردار اور کبیرہ گناہ کرنے والوں کے سردار ہونے کا قول ظاہر کے خلاف ہے۔ انتہیٰ۔ (5) ان کا قول: اور روایت کیا گیا ہے: «أسَنَّ القتل» (ظ) اور (ق) سے۔ (6) اپنی سنن (2673) میں۔ اور اسے احمد (3630)، بخاری (3335)، اور مسلم (1677) نے ابن مسعود (رضی اللہ عنہ) کی حدیث سے روایت کیا ہے اور ان کے ہاں: مسلم کی جگہ 'نفس' (جان)، اور گناہ کی جگہ 'اس کا خون' ہے۔

It was said: it means the genus (1), and it was constructed in the dual form due to the difference of the two genera. {that we may place them under our feet so they will be among the lowest} [Fussilat: 29]. They asked for that so they might find relief from them by putting them under their feet {so they will be among the lowest} in the Fire, which is the lowest level. They asked that Allah double the punishment of whoever was the cause of their misguidance among the jinn and mankind. Ibn Muhaysin, al-Susi on the authority of Abu 'Amr, Ibn 'Amir, Abu Bakr, and al-Mufaddal read: "Arina" (show us) with a sukun on the letter Ra' (2), and also from Abu 'Amr (3) with a shortened vowel (ikhtilas). The rest pronounced its kasra (short 'i' vowel) fully, and this was previously mentioned in "Al-A'raf" (4). His words, Exalted be He: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah" and then remained on a right course - the angels will descend upon them, [saying], "Do not fear and do not grieve but receive the good tidings of Paradise, which you were promised. We were your allies in worldly life and [are so] in the Hereafter. And you will have therein whatever your souls desire, and you will have therein whatever you request [or wish] as accommodation from a [Lord who is] Forgiving and Merciful.} [Fussilat: 30-32]. His words, Exalted be He: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah" and then remained on a right course}. 'Ata' reported from Ibn 'Abbas: This verse was revealed concerning Abu Bakr al-Siddiq; that is because the polytheists said: "Our Lord is Allah, and the angels are His daughters, and these are our intercessors with Allah"; so they did not remain steadfast. And Abu Bakr said: "Our Lord is Allah alone, He has no partner, and Muhammad ﷺ is His servant and His Messenger"; so he remained steadfast (5). And in al-Tirmidhi: On the authority of Anas ibn Malik that the Messenger of Allah ﷺ recited: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah" and then remained on a right course} then said: "People have said [this], then most of them disbelieved; so whoever dies upon it is among those who remained steadfast." He [al-Tirmidhi] said: [This is] a gharib (strange) hadith, and it is narrated regarding this verse from the Prophet ﷺ, Abu Bakr, and 'Umar.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/14. (2) Ibn Kathir from the seven [canonical readers] also read it this way. Al-Sab'ah p. 576, and al-Taysir p. 193. (3) In the narration of al-Duri. (4) Thus in the copies: Al-A'raf, but the correct [reference] is in Al-Baqarah 2/398. (5) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi p. 394.

कहा गया है: यह लिंग (genus) (1) के अर्थ में है, और दो लिंगों के अंतर के कारण इसे द्विवचन रूप में बनाया गया है। {ताकि हम उन्हें अपने पैरों के नीचे रखें ताकि वे सबसे निचले लोगों में से हो जाएँ} [फ़ुस्सिलत: 29]। उन्होंने यह इसलिए माँगा ताकि वे उन्हें अपने पैरों के नीचे रखकर उनसे बदला ले सकें{ताकि वे सबसे निचले लोगों में से हो जाएँ} आग में, जो कि सबसे निचला स्तर (दर्काह) है। उन्होंने माँगा कि अल्लाह उन जिन्न और इंसानों के अज़ाब (दंड) को दोगुना कर दे जो उनके गुमराह होने का कारण बने थे। इब्न मुहायसिन, और अबू अम्र की रिवायत से अल-सूसी, इब्न आमिर, अबू बक्र और अल-मुफद्दल ने इसे पढ़ा है: 'अरिना' (हमें दिखा), रा (ر) अक्षर पर सुकून (2) के साथ, और अबू अम्र (3) से इखलास (ह्रस्व स्वर) के साथ भी रिवायत है। बाकी लोगों ने इसकी कसरा (इ-स्वर) को पूरी तरह से पढ़ा है, और इसका उल्लेख पहले 'अल-अराफ़' (4) में आ चुका है। अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक जिन लोगों ने कहा कि हमारा रब अल्लाह है, फिर वे उस पर डटे रहे, उन पर फ़रिश्ते उतरते हैं (और कहते हैं) कि न डरो और न गम करो और उस जन्नत की खुशख़बरी सुनो जिसका तुमसे वादा किया गया था। हम दुनिया की जिंदगी में भी तुम्हारे साथी थे और आखिरत में भी (रहेंगे), और वहां तुम्हारे लिए वह सब कुछ होगा जो तुम्हारा दिल चाहेगा और वहां तुम्हारे लिए वह सब कुछ होगा जो तुम मांगोगे। यह बख्शने वाले मेहरबान (रब) की तरफ से मेहमान नवाज़ी है।} [फ़ुस्सिलत: 30-32]। अल्लाह तआला का फरमान: {बेशक जिन लोगों ने कहा कि हमारा रब अल्लाह है, फिर वे उस पर डटे रहे}। अता ने इब्न अब्बास से रिवायत की है: यह आयत अबू बक्र अल-सिद्दीक के बारे में नाजिल हुई; वह इसलिए कि मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने कहा: "हमारा रब अल्लाह है, और फरिश्ते उसकी बेटियाँ हैं, और ये अल्लाह के पास हमारे सिफारिशी हैं"; तो वे सीधे रास्ते पर नहीं रहे। और अबू बक्र ने कहा: "हमारा रब अकेला अल्लाह है, उसका कोई साझीदार नहीं, और मुहम्मद ﷺ उसके बंदे और रसूल हैं"; तो वे सीधे रास्ते पर रहे (5)। और तिरमिज़ी में: अनस बिन मालिक से रिवायत है कि रसूलुल्लाह ﷺ ने आयत पढ़ी: {बेशक जिन लोगों ने कहा कि हमारा रब अल्लाह है, फिर वे उस पर डटे रहे} फिर फरमाया: "लोगों ने यह कहा, फिर उनमें से अक्सर काफिर हो गए, तो जो शख्स इसी पर मरा वह उन लोगों में से है जो सीधे रास्ते पर रहे।" उन्होंने [तिरमिज़ी ने] कहा: यह हदीस गरीब है, और इस आयत के बारे में नबी ﷺ, अबू बक्र और उमर से भी रिवायत है।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 14/5। (2) सात (प्रसिद्ध पाठकों) में से इब्न कसीर ने भी इसे इसी तरह पढ़ा है। अल-सबा पृ. 576, और अल-तयसीर पृ. 193। (3) अल-दूरी की रिवायत में। (4) प्रतियों में

ऐसा ही है: 'अल-अराफ़', और सहीह यह है कि यह 'अल-बकरा' 2/398 में है। (5) असबाब अल-नुज़ूल, अल-वाहिदी द्वारा, पृ. 394।

اور کہا گیا ہے: یہ جنس (١) کے معنی میں ہے، اور جنسوں کے اختلاف کی وجہ سے اسے تثنیہ کے صیغے پر بنایا گیا ہے۔ ﴿تاکہ ہم ان دونوں کو اپنے پیروں تلے روند ڈالیں تاکہ وہ سب سے نیچے (ذلیل) ہو جائیں﴾ [فصلت: ٢٩]۔ انہوں نے یہ اس لیے مانگا تاکہ وہ انہیں اپنے قدموں تلے روند کر ان سے بدلہ لے سکیں ﴿تاکہ وہ سب سے نچلے درجے والوں میں سے ہو جائیں﴾ جہنم میں، جو کہ سب سے نچلا طبقہ (درک اسفل) ہے۔ انہوں نے سوال کیا کہ اللہ ان جنوں اور انسانوں کے عذاب کو دوگنا کر دے جو ان کی گمراہی کا سبب بنے تھے۔ ابن محیصن، اور ابو عمرو کی روایت سے السوسی، ابن عامر، ابو بکر اور المفضل نے پڑھا ہے: 'أَرْنَا' (ہمیں دکھا)، را (ر) کے سکون (٢) کے ساتھ، اور ابو عمرو (٣) سے اسے مختصر آواز (اختلاس) کے साथ भी پڑھا گیا ہے۔ باقی قراء نے اس کی کسرہ (زیر) کو پوری آواز کے ساتھ پڑھا ہے، اور اس کا تذکرہ پہلے 'الاعراف' (٤) میں گزر چکا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک جن لوگوں نے کہا کہ ہمارا رب اللہ ہے، پھر وہ (اس پر) قائم رہے، ان پر فرشتے نازل ہوتے ہیں (اور کہتے ہیں) کہ تم نہ ڈرو اور نہ غم کرو اور اس جنت کی خوشخبری سنو جس کا تم سے وعدہ کیا گیا تھا۔ ہم دنیا کی زندگی میں بھی تمہارے دوست تھے اور آخرت میں بھی (رہیں گے)، اور وہاں تمہارے لیے وہ سب کچھ ہوگا جو تمہارے جی چاہیں گے اور وہاں تمہارے لیے وہ سب کچھ ہوگا جو تم مانگو گے۔ یہ بخشنے والے مہربان (رب) की तरफ से مہمانی ہے﴾۔ [فصلت: ٣٠-٣٢]۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿بیشک جن لوگوں نے کہا کہ ہمارا رب اللہ ہے، پھر وہ ثابت قدم رہے﴾۔ عطاء نے ابن عباس سے روایت کی ہے: یہ آیت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے بارے में نازل ہوئی؛ اس کی وجہ یہ تھی کہ مشرکین نے کہا: "हमारा رب اللہ ہے، اور فرشتے اس کی بیٹیاں ہیں، اور یہ اللہ کے ہاں ہمارے سفارشی ہیں"؛ تو وہ

ثابت قدم نہ رہے۔ اور ابوبکر رضی اللہ عنہ نے کہا: "हमारा رب اکیلا اللہ ہے، اس کا کوئی شریک نہیں، اور محمد ﷺ اس کے بندے اور رسول ہیں"؛ تو وہ ثابت قدم رہے (٥)۔ اور ترمذی में ہے: حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے یہ آیت پڑھی: ﴿بیشک جن لوگوں نے کہا کہ ہمارا رب اللہ ہے، پھر وہ ثابت قدم رہے﴾ پھر فرمایا: "لوگوں نے یہ بات کہی، پھر ان میں سے اکثر کافر ہو گئے، تو جو شخص اسی پر فوت ہوا وہ ان لوگوں میں سے ہے جو ثابت قدم رہے"۔ انہوں نے (امام ترمذی نے) کہا: یہ حدیث غریب ہے، اور اس آیت کے بارے میں نبی ﷺ، ابوبکر اور عمر رضی اللہ عنہم سے بھی مروی ہے۔

(١) المحرر الوجیز ١٤/٥۔ (٢) اور اسے سبعہ قراء میں سے ابن کثیر نے بھی اسی طرح پڑھا ہے۔ السبعة ص ٥٧٦، اور التیسیر ص ١٩٣۔ (٣) دوری کی روایت میں۔ (٤) نسخوں میں اسی طرح ہے: الاعراف، جبکہ صحیح البقرہ ٢/٣٩٨ ہے۔ (٥) اسباب النزول للواحدی ص ٣٩٤۔

416 Surah Fussilat: Verses 30 - 32

...and Uthman and Ali [regarding] the meaning of "they stood firm" (1).

In "Sahih" Muslim: from Sufyan bin Abdullah al-Thaqafi, who said: I said: O Messenger of Allah, tell me something about Islam that I will not need to ask anyone after you – and in another narration – other than you. He said: "Say: I believe in Allah, then stand firm" (2). Al-Tirmidhi added: I said: O Messenger of Allah, what do you fear most for me? So he took hold of his own tongue and said: "This" (3).

It is narrated from Abu Bakr al-Siddiq (may Allah be pleased with him) that he said: {Then they stood firm} means they did not associate anything with Allah. And Aswad bin Hilal narrated from him that he said to his companions: What do you say about these two verses: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah " and then remained on a right course} and {Those who believe and do not mix their belief with injustice (Zulm)} [Al-An'am: 82]. They said: "They stood firm" means they did not sin and did not mix their faith with transgression. So Abu Bakr said: You have taken it in a way it was not intended. {They said, "Our Lord is Allah" and then stood firm} means they did not turn to any deity other than Him. {And did not mix their faith} with polytheism (Shirk). {Those will have security, and they are [rightly] guided} [Al-An'am: 82].

It is narrated from Umar (may Allah be pleased with him) that he said while preaching on the pulpit: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah " and then remained on a right course}. He said: By Allah, they stood firm on the path of obedience to Him, and then did not dodge like the dodging of foxes (5).

Uthman (may Allah be pleased with him) said: Then they made their deeds sincere for Allah. Ali (may Allah be pleased with him) said: Then they performed the obligatory duties. The sayings of the Tabi'un are similar in meaning. Ibn Zayd and Qatadah said: They stood firm in obedience to Allah. Al-Hasan: They stood firm on the command of Allah, so they acted in obedience to Him and avoided disobedience to Him. Mujahid and Ikrimah said: They stood firm on the testimony that there is no god but Allah until they died. Sufyan al-Thawri said: They acted upon...

(1) Sunan al-Tirmidhi (3250), and in its printed edition Uthman and Ali (may Allah be pleased with them) are not mentioned, but the author will mention their sayings shortly. (2) Sahih Muslim (38), and it was also reported by Ahmad (15416). (3) Sunan

al-Tirmidhi (2410), and it was also reported by Ahmad (15419). (4) Reported by al-Tabari 20/423 in a similar manner. (5) Reported by al-Tabari 20/425.

416 सूरह फुस्सिलत: आयत 30 - 32

...और उस्मान और अली का "इस्तकामू" (वे अडिग रहे) का अर्थ (1)।

"सहीह" मुस्लिम में: सुफियान बिन अब्दुल्ला अल-थकाफी से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, मुझे इस्लाम के बारे में कुछ ऐसी बात बताएं जिसके बाद मुझे आपसे – और एक रिवायत में – आपके सिवा किसी और से पूछने की ज़रूरत न रहे। उन्होंने कहा: "कहो: मैं अल्लाह पर ईमान लाया, फिर उस पर डटा रहा" (2)। तिर्मिज़ी ने इसमें जोड़ा: मैंने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, आपको मेरे बारे में सबसे ज़्यादा किस बात का डर है? तो उन्होंने अपनी ज़बान पकड़ ली और कहा: "इसका" (3)।

अबू बकर अल-सिद्दीक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने कहा: {फिर वे अडिग रहे} का अर्थ है कि उन्होंने अल्लाह के साथ किसी को शरीक नहीं किया। और असवद बिन हिलाल ने उनसे रिवायत की है कि उन्होंने अपने साथियों से कहा: तुम इन दो आयतों के बारे में क्या कहते हो: {बेशक, जिन लोगों ने कहा, "हमारा रब अल्लाह है," और फिर डटे रहे} और {वे लोग जो ईमान लाए और उन्होंने अपने ईमान को ज़ुल्म (अन्याय) के साथ नहीं मिलाया} [अल-अनआम: 82]। उन्होंने कहा: "वे अडिग रहे" का मतलब है कि उन्होंने गुनाह नहीं किया और अपने ईमान को पाप के साथ नहीं मिलाया। तो अबू बकर ने कहा: तुमने इसका वह अर्थ लिया है जो इसका उद्देश्य नहीं था। {उन्होंने कहा, "हमारा रब अल्लाह है" और फिर डटे रहे} यानी उन्होंने उसके सिवा किसी और माबूद की तरफ ध्यान नहीं दिया। {और उन्होंने अपने ईमान को नहीं मिलाया} शिर्क(साझेदारी) के साथ। {ऐसे ही लोगों के लिए अमन (शांति) है, और वही सीधे रास्ते पर हैं} [अल-अनआम: 82]।

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है कि उन्होंने मिम्बर पर खुत्बा देते हुए कहा: {बेशक, जिन लोगों ने कहा, "हमारा रब अल्लाह है," और फिर डटे रहे}। उन्होंने कहा: अल्लाह की कसम, वे उसकी आज्ञापालन के रास्ते पर अडिग रहे, और फिर लोमड़ियों की तरह इधर-उधर नहीं भागे (5)।

उस्मान (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: फिर उन्होंने अल्लाह के लिए अपने कर्मों को शुद्ध किया। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: फिर उन्होंने फ़र्ज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) को अदा किया। ताबिईन के कथन भी इसी अर्थ में हैं। इब्न ज़ैद और कतादा ने कहा: वे अल्लाह की आज्ञाकारिता पर डटे रहे। अल-हसन: वे अल्लाह के आदेश पर अडिग रहे, इसलिए उन्होंने उसकी आज्ञा का पालन किया और उसकी अवज्ञा से बचे रहे। मुजाहिद और इकरीमा ने कहा: वे इस गवाही पर अडिग रहे कि अल्लाह

के सिवा कोई माबूद नहीं, यहाँ तक कि उनकी मृत्यु हो गई। सुफियान अल-थौरी ने कहा: उन्होंने इस पर अमल किया...

(1) सुनन अल-तिर्मिज़ी (3250), और इसके मुद्रित संस्करण में उस्मान और अली (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का उल्लेख नहीं है, लेखक जल्द ही उनके कथनों का उल्लेख करेंगे। (2) सहीह मुस्लिम (38), और अहमद (15416) ने भी इसे रिवायत किया है। (3) सुनन अल-तिर्मिज़ी (2410), और अहमद (15419) ने भी इसे रिवायत किया है। (4) अल-तबरी 20/423 ने इसी तरह रिवायत किया है। (5) अल-तबरी 20/425 ने इसे रिवायत किया है।

416 سورہ فصلت: آیات 30 - 32

اور عثمان اور علی [کے نزدیک] ﴿ٱسْتَقَٰمُواْ﴾ کا معنی (1)۔

چنانچہ "صحیح" مسلم میں ہے: سفیان بن عبداللہ الثقفی رضی اللہ عنہ سے روایت ہے، انہوں نے کہا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، مجھے اسلام کے بارے میں ایسی بات بتائیں کہ آپ کے بعد – اور ایک روایت میں – آپ کے سوا کسی سے پوچھنے کی ضرورت نہ رہے۔ آپ ﷺ نے فرمایا: "کہو: میں اللہ پر ایمان لایا، پھر اس پر ثابت قدم رہو" (2)۔ ترمذی نے اضافہ کیا: میں نے عرض کیا: اے اللہ کے رسول، آپ کو میرے بارے میں سب سے زیادہ کس چیز کا ڈر ہے؟ تو آپ ﷺ نے اپنی زبان مبارک پکڑی اور فرمایا: "اس کا" (3)۔

اور ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: ﴿ثُمَّ ٱسْتَقَٰمُواْ﴾ کا مطلب ہے کہ انہوں نے اللہ کے ساتھ کسی کو شریک نہیں ٹھہرایا۔ اور ان سے اسود بن ہلال نے روایت کی کہ انہوں نے اپنے ساتھیوں سے کہا: تم ان دو آیتوں کے بارے میں کیا کہتے ہو: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسْتَقَٰمُواْ﴾ اور ﴿ٱلَّذِينَ ءَامَنُواْ وَلَمْ يَلْبِسُوٓاْ إِيمَٰنَهُم بِظُلْمٍ﴾ [الأنعام: 82]۔ انہوں نے کہا: وہ ثابت قدم رہے یعنی انہوں نے گناہ نہیں کیے اور اپنے ایمان کو خطا کے ساتھ خلط ملط نہیں کیا۔ ابوبکر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: تم نے اسے غلط معنی پہنائے ہیں، ﴿قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسْتَقَٰمُواْ﴾ یعنی انہوں نے اس کے سوا کسی معبود کی طرف التفات نہیں کیا۔ ﴿وَلَمْ يَلْبِسُوٓاْ إِيمَٰنَهُم﴾ یعنی شرک کے ساتھ، ﴿أُوْلَٰٓئِكَ لَهُمُ ٱلْأَمْنُ وَهُم مُّهْتَدُونَ﴾ [الأنعام: 82]۔

اور عمر رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے منبر پر خطبہ دیتے ہوئے کہا: ﴿إِنَّ ٱلَّذِينَ قَالُواْ رَبُّنَا ٱللَّهُ ثُمَّ ٱسْتَقَٰمُواْ﴾۔ فرمایا: اللہ کی قسم، وہ اس کی اطاعت کے طریقے پر ثابت قدم رہے اور پھر لومڑیوں کی طرح ادھر ادھر نہیں بھاگے (5)۔

حضرت عثمان رضی اللہ عنہ نے فرمایا: پھر انہوں نے عمل کو اللہ کے لیے خالص کر لیا۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ نے فرمایا: پھر انہوں نے فرائض ادا کیے۔ تابعین کے اقوال بھی اسی معنی میں ہیں۔ ابن زید اور قتادہ نے کہا: وہ اللہ کی اطاعت پر ثابت قدم رہے۔ حسن نے کہا: وہ اللہ کے حکم پر ثابت قدم رہے، پس انہوں نے اس کی اطاعت کی اور نافرمانی سے بچے۔ مجاہد اور عکرمہ نے کہا: وہ اس گواہی پر کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، ثابت قدم رہے یہاں تک کہ وہ فوت ہو گئے۔ سفیان ثوری نے کہا: انہوں نے اس پر عمل کیا...

(1) سنن ترمذی (3250) اور اس کے مطبوعہ نسخے میں عثمان اور علی رضی اللہ عنہما کا تذکرہ نہیں ہے، مصنف عنقریب ان کے اقوال ذکر کریں گے۔ (2) صحیح مسلم (38)، اور اسے احمد (15416) نے بھی روایت کیا ہے۔ (3) سنن ترمذی (2410)، اور اسے احمد (15419) نے بھی روایت کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 20/423 میں اسی طرح روایت کیا ہے۔ (5) اسے طبری نے 20/425 میں روایت کیا ہے۔

417 Surah Fussilat: Verses 30 - 32

...in accordance with what they said. Al-Rabi' said: They turned away from everything other than Allah. Fudayl ibn Iyad said: They renounced the transient and desired the eternal. It was said: They were steadfast in secret as they were steadfast in public. It was said: They were steadfast in action as they were steadfast in word (1).

Anas said: When this verse was revealed, the Prophet (PBUH) said: "By the Lord of the Ka'bah, they are my Ummah (community)" (2). Imam Ibn Furak said: The letter 'seen' is the 'seen' of seeking, as in 'istasqa' (seeking water), meaning: they asked Allah to keep them firm on the religion. Whenever Al-Hasan read this verse, he would say: O Allah, You are our Lord, so grant us steadfastness (3).

I say: Although these sayings overlap, their summary is: they were upright in obedience to Allah in belief, word, and deed, and they continued in that.

"The angels descend upon them" [Quran 41:30] Ibn Zayd and Mujahid said: At the time of death. Muqatil and Qatadah said: When they rise from their graves for the Resurrection. Ibn Abbas said: It is good news from the angels for them in the Hereafter. Waki' and Ibn Zayd said: The good news is in three stages: at death, in the grave, and at the Resurrection (4).

"Fear not" [Quran 41:30] That is: that you should not fear, the preposition was omitted. Mujahid said: Fear not death "nor grieve" over your children (5), for Allah is your successor over them. Ata ibn Abi Rabah said: Do not fear the rejection of your rewards, for they are accepted, and do not grieve over your sins, for I forgive them for you. Ikrimah said: Do not fear what is ahead of you, and do not grieve over your sins "but receive the glad tidings of Paradise which you were promised" [Quran 41:30] (6).

---

(1) These sayings are in Tafsir al-Tabari 20/424-425, al-Nukat wal-'Uyun 5/179, and al-Muharrar al-Wajiz 5/14-15. (2) We have not come across it (this hadith). (3) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/114. (4) The previous sayings are in Tafsir al-Tabari 20/425-427, al-Nukat wal-'Uyun 5/180, and Tafsir al-Baghawi 4/114. (5) al-Nukat wal-'Uyun 5/180. (6) Tafsir al-Baghawi 4/114 similar to it.

417 सूरा फुस्सिलात: आयतें 30 - 32

...उन बातों के अनुरूप जो उन्होंने कहीं। अर-रबी ने कहा: उन्होंने अल्लाह के सिवा सब कुछ त्याग दिया। फुदैल इब्न अयाद ने कहा: उन्होंने नश्वर से वैराग्य कर लिया और शाश्वत की इच्छा की। कहा गया है: वे गुप्त रूप से वैसे ही अडिग रहे जैसे वे सार्वजनिक रूप से अडिग थे। कहा गया है: वे कर्मों में वैसे ही अडिग रहे जैसे वे वचनों में अडिग थे (1)।

अनस ने कहा: जब यह आयत उतरी, तो पैगंबर ﷺ ने कहा: "काबा के रब की कसम, वे मेरी उम्मत हैं" (2)। इमाम इब्न फुरक ने कहा: 'सीन' अक्षर माँगने का 'सीन' है, जैसे: 'इस्तस्का' (पानी माँगना), यानी: उन्होंने अल्लाह से प्रार्थना की कि वह उन्हें धर्म पर अडिग रखे। अल-हसन जब भी यह आयत पढ़ते, तो वे कहते: ऐ अल्लाह, तू हमारा रब है, तो हमें अडिगता प्रदान कर (3)।

मैंने कहा: यद्यपि ये बातें आपस में मिलती-जुलती हैं, उनका सारांश यह है: वे विश्वास, वचन और कर्म में अल्लाह की आज्ञाकारिता पर सीधे रहे, और उस पर टिके रहे।

"उनके पास फ़रिश्ते उतरते हैं" (क़ुरान की आयत)। इब्न ज़ैद और मुजाहिद ने कहा: मृत्यु के समय। मुक़ातिल और क़तादाह ने कहा: जब वे पुनरुत्थान के लिए अपनी कब्रों से उठेंगे। इब्न अब्बास ने कहा: यह परलोक में फ़रिश्तों द्वारा उन्हें दी जाने वाली खुशखबरी है। वकी' और इब्न ज़ैद ने कहा: खुशखबरी तीन स्थानों पर होती है: मृत्यु के समय, कब्र में और पुनरुत्थान के समय (4)।

"डरो नहीं" (क़ुरान की आयत)। यानी: कि तुम डरो नहीं, यहाँ पूर्वसर्ग (preposition) हटा दिया गया है। मुजाहिद ने कहा: मृत्यु से डरो नहीं "और न शोक करो" अपनी संतानों के लिए (5), क्योंकि अल्लाह उनके ऊपर तुम्हारा उत्तराधिकारी है। अता इब्न अबी रबाह ने कहा: अपने पुरस्कारों के अस्वीकार होने से मत डरो क्योंकि वे स्वीकार किए गए हैं, और अपने पापों पर शोक मत करो क्योंकि मैं उन्हें तुम्हारे लिए क्षमा करता हूँ। इकरीमा ने कहा: अपने सामने आने वाली चीज़ों से मत डरो, और अपने पापों पर शोक मत करो "और उस जन्नत (स्वर्ग) की खुशखबरी सुनो जिसका तुमसे वादा किया गया था" (6)।

---

(1) ये बातें तफ़सीर अल-तबरी 20/424-425, अल-नुकात वल-'उयून 5/179, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/14-15 में हैं। (2) हमें यह नहीं मिला (यह हदीस)। (3) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/114 में इसका उल्लेख किया है। (4) पिछली बातें तफ़सीर अल-तबरी 20/425-427, अल-नुकात

वल-'उयून 5/180, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/114 में हैं। (5) अल-नुकात वल-'उयून 5/180। (6) तफ़सीर अल-बग़वी 4/114 उसी के समान।

٤١٧ سورہ فصلت: آیات ٣٠ - ٣٢

...ان کے قول کے مطابق۔ ربیع نے کہا: اللہ کے سوا ہر چیز سے منہ موڑ لیا۔ فضیل بن عیاض نے کہا: فنا ہونے والی چیزوں سے بے رغبت ہو گئے اور باقی رہنے والی کی رغبت کی۔ اور کہا گیا ہے: وہ پوشیدہ طور پر ویسے ہی ثابت قدم رہے جیسے وہ اعلانیہ ثابت قدم تھے۔ اور کہا گیا ہے: وہ عمل میں ویسے ہی ثابت قدم رہے جیسے وہ قول میں ثابت قدم تھے (١)۔

حضرت انس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: جب یہ آیت نازل ہوئی تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "رب کعبہ کی قسم، وہ میری امت ہیں" (٢)۔ امام ابن فورک نے فرمایا: یہاں حرف 'سین' طلب کے لیے ہے، جیسے: 'استسقی' (پانی طلب کرنا)، یعنی: انہوں نے اللہ سے دعا کی کہ وہ انہیں دین پر ثابت قدم رکھے۔ حسن بصری رحمہ اللہ جب یہ آیت پڑھتے تو فرماتے: اے اللہ، تو ہمارا رب ہے، پس ہمیں استقامت عطا فرما (٣)۔

میں کہتا ہوں: اگرچہ یہ اقوال آپس میں ملے جلے ہیں، لیکن ان کا خلاصہ یہ ہے: وہ عقیدے، قول اور عمل میں اللہ کی اطاعت پر سیدھے رہے، اور اس پر قائم رہے۔

﴿تَتَنَزَّلُ عَلَيْهِمُ الْمَلَائِكَةُ﴾ (ان پر فرشتے نازل ہوتے ہیں)۔ ابن زید اور مجاہد نے کہا: موت کے وقت۔ مقاتل اور قتادہ نے کہا: جب وہ اپنی قبروں سے جی اٹھنے کے لیے اٹھیں گے۔ ابن عباس نے کہا: یہ وہ خوشخبری ہے جو فرشتے انہیں آخرت میں دیں گے۔ وکیع اور ابن زید نے کہا: خوشخبری تین جگہوں پر ہوتی ہے: موت کے وقت، قبر میں، اور جی اٹھنے کے وقت (٤)۔

﴿أَلَّا تَخَافُوا﴾ (کہ نہ ڈرو)۔ یعنی: اس بات سے کہ تم ڈرو، پس حرفِ جر حذف کر دیا گیا۔ مجاہد نے کہا: موت سے نہ ڈرو ﴿وَلَا تَحْزَنُوا﴾ اور غم نہ کرو اپنی اولاد پر (٥)، کیونکہ اللہ ان پر تمہارا خلیفہ

(نگہبان) ہے۔ عطا بن ابی رباح نے کہا: اپنے ثواب کے رد ہونے کا خوف نہ کرو کیونکہ وہ مقبول ہے، اور اپنے گناہوں پر غم نہ کرو کیونکہ میں نے انہیں تمہارے لیے بخش دیا۔ عکرمہ نے کہا: اپنے سامنے پیش آنے والے حالات سے نہ ڈرو، اور اپنے گناہوں پر غم نہ کرو ﴿وَأَبْشِرُوا بِالْجَنَّةِ الَّتِي كُنتُمْ تُوعَدُونَ﴾ اور اس جنت کی خوشخبری لو جس کا تم سے وعدہ کیا گیا تھا (٦)۔

---

(١) یہ اقوال تفسیر طبری ٢٠ / ٤٢٤ - ٤٢٥، النکت والعیون ٥ / ١٧٩، اور المحرر الوجیز ٥ / ١٤ - ١٥ میں ہیں۔ (٢) ہمیں اس کی اصل نہیں ملی۔ (٣) اسے بغوی نے اپنی تفسیر ٤ / ١١٤ میں ذکر کیا ہے۔ (٤) سابقہ اقوال تفسیر طبری ٢٠ / ٤٢٥ - ٤٢٧، النکت والعیون ٥ / ١٨٠، اور تفسیر بغوی ٤ / ١١٤ میں ہیں۔ (٥) النکت والعیون ٥ / ١٨٠۔ (٦) تفسیر بغوی ٤ / ١١٤ اس کی مانند۔

418 Surah Fussilat, Verses 31 - 36

His words, Exalted be He: {We are your allies in the life of this world and in the Hereafter.} That is: the angels who descend upon them with glad tidings say to them: "We are your allies." Mujahid said: "That is: we are your companions who were with you in the world. When it is the Day of Resurrection, they will say: We will not leave you until we enter you into Paradise." Al-Suddi said: "That is: we are the preservers of your deeds in this world and your allies in the hereafter."(1) It is also permissible for this to be from the words of Allah, the Exalted, and Allah is the Ally of the believers and their Master. {And for you therein is whatever your souls desire.} Meaning: of pleasures. {And for you therein is whatever you ask for.} That is: whatever you request and wish for. {As a hospitality (Nuzulan).} Meaning: provision and hospitality. It was previously mentioned in "Al-Imran"(2) and it is in the accusative case as a verbal noun (Masdar), meaning: We sent it down as hospitality. It was also said: it is in the accusative as a circumstantial qualifier (Hal)(3). And it was said: it is the plural of 'Nazil' (descending), meaning: for you is what you call for while descending, so it would be a 'hal' from the nominative pronoun in "tad'un" (you ask) or from the genitive in "lakum" (for you). His words, Exalted be He: {And who is better in speech than one who invites to Allah and does righteousness and says, "Indeed, I am of the Muslims"? (33) And not equal are the good deed and the bad. Repel [evil] by that [deed] which is better; and thereupon the one whom between you and him is enmity [will become] as though he was a devoted friend. (34) But none is granted it except those who are patient, and none is granted it except one having a great portion [of good]. (35) And if there comes to you from Satan an evil suggestion, then seek refuge in Allah. Indeed, He is the Hearing, the Knowing. (36)} His words, Exalted be He: {And who is better in speech than one who invites to Allah and does righteousness.} This is a rebuke to those who enjoined each other to idle talk regarding the Quran. The meaning is: what speech is better than the Quran, and who is better in speech than the one who invites to Allah and His obedience, and that is Muhammad ﷺ. Ibn Sirin, Al-Suddi, Ibn Zaid, and Al-Hasan said: He is the Messenger of Allah (4)ﷺ.

(1) Narrated by al-Tabari 20/428, and al-Baghawi mentioned it in his tafsir 4/114. (2) 5/482 - 483. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/60. (4) Narrated by al-Tabari 20/430 from al-Suddi and Ibn Zaid, and mentioned from Ibn Sirin by al-Baghawi in his tafsir 4/114.

418 सूरा फ़ुस्सिलत, आयतें 31 - 36

अल्लाह तआला का फरमान: {हम दुनिया की ज़िन्दगी में और आख़िरत में तुम्हारे साथी हैं।} यानी: वो फ़रिश्ते जो उनके पास खुशखबरी लेकर उतरते हैं, उनसे कहते हैं: "हम तुम्हारे साथी हैं।" मुजाहिद ने कहा: यानी: "हम तुम्हारे वो साथी हैं जो दुनिया में तुम्हारे साथ थे। जब क़यामत का दिन होगा, तो वो कहेंगे: हम तुम्हें तब तक नहीं छोड़ेंगे जब तक कि तुम्हें जन्नत में दाखिल न कर दें।" अल-सुद्दी ने कहा: यानी: "हम दुनिया में तुम्हारे कर्मों के संरक्षक और आख़िरत में तुम्हारे साथी हैं।" (1) यह भी संभव है कि यह अल्लाह तआला का कलाम हो, और अल्लाह ही मोमिनों का संरक्षक और उनका मौला है। {और तुम्हारे लिए उसमें वह सब कुछ है जो तुम्हारे दिल चाहें।} यानी: सुख-सुविधाओं में से। {और तुम्हारे लिए उसमें वह सब कुछ है जो तुम माँगोगे।} यानी: जो तुम चाहोगे और जिसकी तमन्ना करोगे। {एक मेज़बानी के तौर पर (नुज़ुलन)} यानी: रिज़्क़ और मेज़बानी। इसका ज़िक्र पहले "आल-इमरान" (2) में आ चुका है, और यह 'मफ़ऊल मुतलक़' (मस्दर) होने की वजह से मनसूब है, यानी: हमने इसे एक मेज़बानी के तौर पर उतारा। यह भी कहा गया है: 'हाल' होने की वजह से (3)। और यह भी कहा गया है: यह 'नाज़िल' (उतरने वाले) की जमा है, यानी: तुम्हारे लिए वह है जो तुम उतरते हुए माँगते हो, तो यह "तदऊन" की मरफ़ू ज़मीर से 'हाल' होगा या "लकुम" के मजरूर से। अल्लाह तआला का फरमान: {और उस शख़्स से अच्छी बात किसकी हो सकती है जिसने अल्लाह की तरफ़ बुलाया और नेक अमल किए और कहा कि मैं यक़ीनन मुसलमानों में से हूँ। (33) और भलाई और बुराई बराबर नहीं हो सकते। तुम (बुराई का) ऐसे तरीक़े से जवाब दो जो बेहतरीन हो, फिर अचानक देखोगे कि जिसके और तुम्हारे दरमियान दुश्मनी थी, वह ऐसा हो जाएगा जैसे कोई दिली दोस्त हो। (34) और यह सिफ़त उन्हीं को नसीब होती है जो सब्र करते हैं, और यह उन्हीं को नसीब होती है जो बड़े भाग्यशाली हैं। (35) और अगर शैतान की तरफ़ से तुम्हारे दिल में कोई वसवसा आए, तो अल्लाह की पनाह माँगो। बेशक वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ जानने वाला है। (36)} अल्लाह तआला का फरमान: {और उस शख़्स से अच्छी बात किसकी हो सकती है जिसने अल्लाह की तरफ़ बुलाया और नेक अमल किए।} यह उन लोगों के लिए फटकार है जिन्होंने क़ुरआन के मामले में फ़ुज़ूल बातें करने की वसीयत की थी। और माना यह है: क़ुरआन से बेहतर कौन सा कलाम है, और उस शख़्स से बेहतर बात किसकी हो सकती है जो अल्लाह और उसकी इबादत की तरफ़ बुलाने वाला हो, और वह मुहम्मद ﷺ हैं। इब्न सिरीन, अल-सुद्दी, इब्न ज़ैद और अल-हसन ने कहा: वह अल्लाह के रसूल ﷺ हैं। (4)

(1) इसे अल-तबरी (20/428) ने रिवायत किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर (4/114) में इसका उल्लेख किया है। (2) 5/ 482 - 483. (3) एराब-उल-क़ुरआन, अल-नहहास (4/60)। (4) इसे अल-तबरी (20/430) ने अल-सुद्दी और इब्न ज़ैद से रिवायत किया है, और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर (4/114) में इब्न सिरीन के हवाले से इसका उल्लेख किया है।

٤١٨ سورة فصلت، آیات ٣١ - ٣٦

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿نَحْنُ أَوْلِيَاؤُكُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَفِي الْآخِرَةِ﴾ یعنی: وہ فرشتے جو بشارت لے کر ان پر نازل ہوتے ہیں، ان سے کہتے ہیں: "ہم تمہارے ساتھی ہیں۔" مجاہد نے کہا: یعنی: ہم تمہارے وہ ساتھی ہیں جو دنیا میں تمہارے ساتھ تھے، پھر جب قیامت کا دن ہوگا تو وہ کہیں گے: ہم تمہیں ہرگز نہیں چھوڑیں گے یہاں تک کہ تمہیں جنت میں داخل کر دیں۔ اور السدی نے کہا: یعنی: ہم دنیا میں تمہارے اعمال کے محافظ اور آخرت میں تمہارے ساتھی ہیں۔ (١)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کا قول ہو، اور اللہ مومنوں کا ولی اور ان کا مولا ہے۔ ﴿وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَشْتَهِي أَنفُسُكُمْ﴾ یعنی: لذتوں میں سے۔ ﴿وَلَكُمْ فِيهَا مَا تَدَّعُونَ﴾ جو تم مانگو گے اور تمنا کرو گے۔ ﴿نُزُلًا﴾ یعنی: رزق اور مہمانی۔ اور یہ پہلے "آل عمران" (٢) میں گزر چکا ہے، اور یہ مصدر ہونے کی بنا پر منصوب ہے، یعنی: ہم نے اسے مہمانی کے طور پر نازل کیا۔ اور کہا گیا ہے: حال ہونے کی بنا پر (٣)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: یہ 'نازل' کی جمع ہے، یعنی: تمہارے لیے وہ ہے جو تم اترتے ہوئے مانگو گے، پس یہ "تَدَّعُونَ" میں ضمیر مرفوع سے حال ہوگا یا "لکم" میں مجرور سے۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّن دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ ٣٣ وَلَا تَسْتَوِي الْحَسَنَةُ وَلَا السَّيِّئَةُ ادْفَعْ بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ ٣٤ وَمَا يُلَقَّاهَا إِلَّا الَّذِينَ صَبَرُوا وَمَا يُلَقَّاهَا إِلَّا ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ ٣٥ وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ ٣٦﴾ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِّمَّن دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا﴾ یہ ان لوگوں کے لیے ڈانٹ ہے جنہوں نے قرآن میں لغو باتوں کی وصیت کی۔ اور معنی یہ ہے: قرآن سے بہتر کون سی بات ہے، اور اللہ اور اس کی اطاعت کی طرف بلانے والے سے بہتر بات کس کی ہو سکتی ہے اور وہ محمد ﷺ ہیں۔ ابن سیرین، السدی، ابن زید اور الحسن نے کہا: وہ رسول اللہ ﷺ ہیں (٤)۔

(۱) اسے الطبری نے ۴۲۸/۲۰ میں روایت کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۱۱۴/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) ۵/ ٤٨٢ - ٤٨٣۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۶۰۔ (۴) اسے الطبری نے السدی اور ابن زید سے ۴۳۰/۲۰ روایت کیا ہے، اور البغوی نے اپنی تفسیر ۱۱۴/۴ میں ابن سیرین سے ذکر کیا ہے۔

Al-Hasan, whenever he recited this verse, would say: "This is the Messenger of Allah, this is the beloved of Allah, this is the friend (wali) of Allah, this is the elite of Allah, this is the best of Allah's creation, this—by Allah—is the most beloved of the inhabitants of the earth to Allah; he responded to Allah's call, and called the people to what he himself responded to (1)."

Aishah (may Allah be pleased with her), Ikrimah, Qays bin Abi Hazim, and Mujahid said: "It was revealed concerning the callers to prayer (muezzins) (2)." Fudayl bin Rufaida said: "I was a muezzin for the companions of Abdullah bin Mas'ud. Asim bin Hubayrah said to me: 'When you call the Adhan and say: Allah is the Greatest, Allah is the Greatest, there is no god but Allah, then say: And I am of the Muslims.' Then he recited this verse (3)."

Ibn al-Arabi said (4): "The first opinion is more correct; because the verse is Makkan and the Adhan is Madinan; it only enters into its meaning indirectly, not that it was the specific intention at the time of revelation. Abu Bakr al-Siddiq also falls under its meaning when he said regarding the Prophet ﷺ while the cursed one (5) was choking him: {Would you kill a man just because he says, 'My Lord is Allah'} [Ghafir: 28]. It encompasses every good word that mentions monotheism (Tawhid) and faith (Iman)."

I say: "There is a third saying, which is the best of them. Al-Hasan said: 'This verse is general for everyone who calls to Allah.' Similarly, Qays bin Abi Hazim said: 'It was revealed concerning every believer.' He said: 'The meaning of "and does righteous deeds" refers to prayer between the Adhan and the Iqamah.' Abu Umamah said: 'He prayed two rak'ahs between the Adhan and the Iqamah.' Ikrimah said: '"and does righteous deeds" means he prayed and fasted.' Al-Kalbi said: 'He performed the obligatory duties (6).'"

I say: "And this is the best of them, combined with avoiding prohibitions and performing many recommended acts. And Allah knows best."

(1) Narrated by al-Tabari 20/429. (2) Narrated by al-Tabari 20/430 from Qays bin Abi Hazim, and mentioned regarding Aishah (may Allah be pleased with her) by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 15/5. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/61, and al-Muharrar al-Wajiz 16/5. (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1650. (5) Meaning Uqbah bin Abi

Mu'ayt, and his story was previously mentioned in 15/308. (6) These sayings are in al-Nukat wal-Uyun 4/181, al-Muharrar al-Wajiz 5/15-16, and Tafsir al-Baghawi 4/114.

सूरा फुस्सिलत: आयतें 33 - 36 419

अल-हसन, जब भी इस आयत की तिलावत करते, तो कहते थे: "यह अल्लाह के रसूल हैं, यह अल्लाह के महबूब हैं, यह अल्लाह के वली (मित्र) हैं, यह अल्लाह के चुने हुए हैं, यह अल्लाह की सर्वश्रेष्ठ रचना हैं, यह—अल्लाह की क़सम—धरती के निवासियों में अल्लाह को सबसे प्रिय हैं; उन्होंने अल्लाह की पुकार का जवाब दिया, और लोगों को उसी चीज़ की ओर बुलाया जिसका उन्होंने स्वयं जवाब दिया था (1)।"

आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा), इकरीमा, क़ैस बिन अबी हाज़िम और मुजाहिद ने कहा: "यह मुअज़्ज़िनों (अज़ान देने वालों) के बारे में नाज़िल हुई (2)।" फ़ुज़ैल बिन रफ़ैदा ने कहा: "मैं अब्दुल्ला बिन मसऊद के साथियों का मुअज़्ज़िन था। आसिम बिन हुबैरा ने मुझसे कहा: 'जब तुम अज़ान दो और कहो: अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह सबसे बड़ा है, अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं, तो कहो: और मैं मुसलमानों में से हूँ।' फिर उन्होंने यह आयत पढ़ी (3)।"

इब्न अल-अरबी ने कहा (4): "पहला मत अधिक सही है; क्योंकि आयत मक्की है और अज़ान मदनी है; यह इसमें केवल अर्थ के रूप में शामिल है, न कि बोलते समय यही विशिष्ट उद्देश्य था। अबू बक्र अल-सिद्दीक़ भी इसमें शामिल होते हैं जब उन्होंने नबी ﷺ के बारे में कहा था जबकि उस मलऊन (शापित) (5) ने उनका गला घोंट दिया था: {क्या तुम एक व्यक्ति को इसलिए मार दोगे कि वह कहता है, 'मेरा रब अल्लाह है'} [ग़ाफ़िर: 28]। इसमें हर वह अच्छी बात शामिल है जिसमें तौहीद (एकेश्वरवाद) और ईमान का ज़िक्र हो।"

मैंने कहा: "एक तीसरा कथन है, जो उनमें सबसे अच्छा है। हसन ने कहा: 'यह आयत उन सभी के लिए सामान्य है जो अल्लाह की ओर बुलाते हैं।' इसी तरह क़ैस बिन अबी हाज़िम ने कहा: 'यह हर मोमिन (आस्तिक) के बारे में नाज़िल हुई।' उन्होंने कहा: '"और नेक काम करता है"' का अर्थ अज़ान और इक़ामत के बीच की नमाज़ है। अबू उमामा ने कहा: 'उन्होंने अज़ान और इक़ामत के बीच दो रकअत नमाज़ पढ़ी।' इकरीमा ने कहा: '"और नेक काम करता है"' का अर्थ है कि उन्होंने नमाज़ पढ़ी और रोज़ा रखा। अल-कल्बी ने कहा: 'उन्होंने फ़राएज़ (अनिवार्य कर्तव्यों) को पूरा किया (6)।'"

मैंने कहा: "और यह उनमें सबसे अच्छा है, साथ ही हराम चीज़ों से बचना और कसरत से नफ़्ल (स्वैच्छिक) इबादत करना। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।"

(1) इसे अल-तब़री 20/429 ने उद्धृत किया है। (2) इसे अल-तब़री 20/430 ने क़ैस बिन अबी हाज़िम से उद्धृत किया है, और आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के बारे में इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 15/5 में इसका ज़िक्र किया है। (3) इ'राब अल-क़ुरआन अल-नह्हास 4/61 द्वारा, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/16। (4) अह़काम अल-क़ुरआन 4/1650 में। (5) यानी उ़क़बा बिन अबी मुअ़ैत, और उसकी कहानी 15/308 में पहले आ चुकी है। (6) ये बातें अल-नुक़त वल-उ़यून 4/181, अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/15-16 और तफ़्सीर अल-बग़वी 4/114 में हैं।

سورہ فصلت: آیات ۳۳ - ۳۶ ۴۱۹

حسن بصریؒ جب بھی اس آیت کی تلاوت کرتے تو فرماتے: "یہ اللہ کے رسول ہیں، یہ اللہ کے محبوب ہیں، یہ اللہ کے ولی ہیں، یہ اللہ کے برگزیدہ ہیں، یہ اللہ کی خیر (بہترین تخلیق) ہیں، یہ - اللہ کی قسم - روئے زمین کے باشندوں میں اللہ کو سب سے زیادہ محبوب ہیں؛ انہوں نے اللہ کی پکار پر لبیک کہا، اور لوگوں کو اس چیز کی طرف بلایا جس پر انہوں نے خود لبیک کہا تھا (۱)۔"

عائشہ رضی اللہ عنہا، عکرمہ، قیس بن ابی حازم اور مجاہد نے کہا: "یہ مؤذنوں کے بارے میں نازل ہوئی (۲)۔" فضیل بن رفیدہ نے کہا: "میں عبداللہ بن مسعود کے ساتھیوں کا مؤذن تھا۔ عاصم بن ہبیرہ نے مجھ سے کہا: 'جب تم اذان دو اور کہو: اللہ اکبر، اللہ اکبر، لا الہ الا اللہ، تو کہو: اور میں مسلمانوں میں سے ہوں۔' پھر انہوں نے یہ آیت پڑھی (۳)۔"

ابن العربی نے کہا (۴): "پہلا (قول) زیادہ صحیح ہے؛ کیونکہ یہ آیت مکی ہے اور اذان مدنی ہے؛ یہ اس میں صرف معنی کے اعتبار سے داخل ہے، نہ کہ نزول کے وقت یہی خاص مقصود تھا۔ ابوبکر صدیقؓ بھی اس میں داخل ہوتے ہیں جب انہوں نے نبی ﷺ کے بارے میں فرمایا تھا جبکہ اس ملعون (۵) نے آپ کا گلا گھونٹ دیا تھا: ﴿أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَن يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ﴾ [غافر: ۲۸] (کیا تم ایک شخص کو اس لیے قتل کرتے ہو کہ وہ کہتا ہے کہ میرا رب اللہ ہے)۔ اس میں ہر وہ اچھی بات شامل ہے جس میں توحید اور ایمان کا ذکر ہو۔"

میں (مصنف) کہتا ہوں: "ایک تیسرا قول ہے، جو ان میں سب سے بہتر ہے؛ حسن نے کہا: 'یہ آیت ان تمام لوگوں کے لیے عام ہے جو اللہ کی طرف بلاتے ہیں۔' اسی طرح قیس بن ابی حازم نے کہا: 'یہ ہر مومن کے بارے میں نازل ہوئی۔' انہوں نے کہا: '﴿وَعَمِلَ صَالِحًا﴾' کا مطلب اذان اور اقامت کے درمیان نماز ہے۔ ابوامامہ نے فرمایا: 'انہوں نے اذان اور اقامت کے درمیان دو رکعت نماز

پڑھی۔' عکرمہ نے کہا: '﴿وَعَمِلَ صَالِحًا﴾' کا مطلب ہے کہ انہوں نے نماز پڑھی اور روزہ رکھا۔ کلبی نے کہا: 'انہوں نے فرائض ادا کیے (۶)۔'"

میں کہتا ہوں: "اور یہ ان میں سب سے بہتر ہے، ساتھ ہی حرام کاموں سے بچنا اور کثرت سے مستحب کام کرنا۔ واللہ اعلم۔"

(۱) اسے الطبری نے ۴۲۹/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۲) اسے الطبری نے ۴۳۰/۲۰ میں قیس بن ابی حازم سے روایت کیا ہے، اور عائشہ رضی اللہ عنہا کے حوالے سے اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۱۵/۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۳) اعراب القرآن للنحاس ۶۱/۴، اور المحرر الوجیز ۱۶/۵۔ (۴) احکام القرآن ۱۶۵۰/۴ میں۔ (۵) یعنی عقبہ بن ابی معیط، اور اس کا قصہ ۳۰۸/۱۵ میں پہلے گزر چکا ہے۔ (۶) یہ اقوال النکت والعیون ۱۸۱/۴، المحرر الوجیز ۱۵/۵ - ۱۶ اور تفسیر البغوی ۱۱۴/۴ میں موجود ہیں۔

420 Surah Fussilat: Verses 33 - 36

“And said, 'Indeed, I am of the Muslims.'” Ibn al-Arabi said (1): What preceded indicates Islam, but since calling by word and sword can be for belief and can be for argument, and action can be for showing off or sincerity, it indicated that there must be a declaration of belief for God in all of that, and that the action is for His sake.

Issue: Since God Almighty said: “And said, 'Indeed, I am of the Muslims'” and did not say to him: condition 'if God wills,' this was a refutation of those who say: "I am a Muslim if God wills" (2).

His saying Almighty: “And not equal are the good deed and the bad deed.” Al-Farra' said: "La" (not) is a connective, meaning: the good and the bad are not equal (3). And he recited:

“The Messenger of Allah would not be pleased with their actions, nor the two good ones Abu Bakr or Umar (4)”

He meant: Abu Bakr and Umar. Meaning: what you are upon of monotheism (Tawhid) and what the polytheists are upon of polytheism (Shirk) are not equal. Ibn Abbas said: The good is 'There is no god but Allah,' and the evil is Shirk. It was said: The good is obedience, and the evil is Shirk; it is the same as the first. It was said: The good is diplomacy (mildness), and the evil is harshness. It was said: The good is forgiveness, and the evil is seeking victory (revenge). Al-Dahhak said: The good is knowledge (5), and the evil is obscenity. Ali bin Abi Talib (may Allah be pleased with him) said: The good is the love of the Prophet's family, and the evil is hating them.

His saying Almighty: “Repel [evil] by that [deed] which is better.” It was abrogated by the verse of the sword (6), and what remained recommended of that is: good companionship, endurance, and overlooking. Ibn Abbas said: Meaning: repel with your forbearance the ignorance [of...]

---

(1) In Ahkam al-Quran 4/1650. (2) The previous source. (3) Tafsir al-Baghawi 4/115. (4) Its speaker is Jarir, and it is in his Diwan 1/159, and in it: 'their religion' instead of 'their actions'. (5) In al-Nukat wa al-'Uyun 5/182 (and the speech is from him): forbearance (al-Hilm), and likewise in Zad al-Masir 7/258. (6) Zad al-Masir 7/258.

420 सूरा फुस्सिलत: आयतें 33 - 36

“और कहा, 'वास्तव में, मैं मुसलमानों में से हूँ।'” इब्न अल-अरबी ने कहा (1): जो पहले बीत चुका है वह इस्लाम को दर्शाता है, लेकिन चूंकि वाणी और तलवार के साथ पुकारना विश्वास के लिए हो सकता है और तर्क के लिए भी हो सकता है, और कार्य दिखावे या ईमानदारी के लिए हो सकता है, इसलिए यह संकेत दिया कि उस सब में अल्लाह के लिए विश्वास की घोषणा होनी चाहिए, और कार्य उसी के लिए होना चाहिए।

मसला: जब अल्लाह तआला ने कहा: “और कहा, 'वास्तव में, मैं मुसलमानों में से हूँ'” और उसे यह नहीं कहा: शर्त लगाओ 'अगर अल्लाह ने चाहा,' तो यह उन लोगों का खंडन था जो कहते हैं: "मैं मुसलमान हूँ अगर अल्लाह ने चाहा" (2)।

अल्लाह तआला का कथन: “और अच्छी और बुरी बातें बराबर नहीं हो सकतीं।” अल-फर्रा ने कहा: "ला" (नहीं) एक कड़ी है, अर्थात: अच्छाई और बुराई बराबर नहीं हैं (3)। और उन्होंने कविता पढ़ी:

“अल्लाह के रसूल उनके कार्यों से प्रसन्न नहीं होंगे, और न ही दो नेक लोग अबू बक्र और उमर (4)”

उनका अर्थ था: अबू बक्र और उमर। अर्थात: जो तुम एकेश्वरवाद (तौहीद) पर हो और जो मुशरिक बहुदेववाद (शिर्क) पर हैं, वे बराबर नहीं हैं। इब्न अब्बास ने कहा: अच्छाई 'ला इलाहा इल्लल्लाह' है, और बुराई शिर्क है। यह कहा गया: अच्छाई आज्ञाकारिता है, और बुराई शिर्क है; यह पहले वाले के समान ही है। यह कहा गया: अच्छाई मिलनसारिता (मदारात) है, और बुराई कठोरता है। यह कहा गया: अच्छाई क्षमा है, और बुराई बदला लेना (इंतिसार) है। अल-दह्हाक ने कहा: अच्छाई ज्ञान (5) है, और बुराई अश्लीलता है। अली बिन अबी तालिब (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा: अच्छाई रसूल के परिवार से प्रेम है, और बुराई उनसे घृणा करना है।

अल्लाह तआला का कथन: “बुराई को उस चीज़ से दूर करो जो बेहतर हो।” इसे तलवार की आयत (6) द्वारा निरस्त कर दिया गया था, और उसमें से जो मुस्तहब (पसंदीदा) बचा है वह है: अच्छा व्यवहार, सहनशीलता और अनदेखा करना। इब्न अब्बास ने कहा: अर्थात: अपनी सहनशीलता से अज्ञानता को दूर करो...

---

(1) अहकाम अल-कुरान 4/1650 में। (2) पिछला स्रोत। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/115। (4) इसके वक्ता जरीर हैं, और यह उनके दीवान 1/159 में है, और उसमें 'उनके कार्यों' के स्थान पर 'उनका

धर्म' है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/182 में (और बात उन्हीं की है): सहनशीलता (अल-हिल्म), और इसी तरह ज़ाद अल-मसीर 7/258 में। (6) ज़ाद अल-मसीर 7/258।

۴۲۰ سورہ فصلت: آیات ۳۳ - ۳۶

"اور کہا، 'بے شک میں مسلمانوں میں سے ہوں۔'" ابن العربی نے کہا (۱): جو پہلے گزر چکا ہے وہ اسلام پر دلالت کرتا ہے، لیکن چونکہ قول اور تلوار سے پکارنا عقیدے کے لیے بھی ہو سکتا ہے اور دلیل کے لیے بھی، اور عمل ریاکاری یا اخلاص کے لیے ہو سکتا ہے، تو اس نے دلالت کی کہ اس سب میں اللہ کے لیے عقیدے کی تصریح ضروری ہے، اور یہ کہ عمل اسی کی رضا کے لیے ہو۔

مسئلہ: جب اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور کہا، 'بے شک میں مسلمانوں میں سے ہوں'" اور اسے یہ نہیں کہا: شرط لگاؤ 'اگر اللہ نے چاہا،' تو اس میں ان لوگوں کا رد تھا جو کہتے ہیں: "میں مسلمان ہوں اگر اللہ نے چاہا" (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور نیکی اور بدی برابر نہیں ہو سکتیں۔" الفراء نے کہا: "لا" صلہ ہے، یعنی: نیکی اور بدی برابر نہیں ہیں (۳)۔ اور انہوں نے شعر پڑھا:

"اللہ کے رسول ان کے عمل سے راضی نہ تھے، اور نہ ہی دو نیک لوگ ابوبکر اور نہ ہی عمر (۴)"

ان کی مراد تھی: ابوبکر اور عمر۔ یعنی: تم جس توحید پر ہو اور مشرکین جس شرک پر ہیں، وہ برابر نہیں ہیں۔ ابن عباس نے کہا: نیکی 'لا الہ الا اللہ' ہے، اور بدی شرک ہے۔ کہا گیا: نیکی اطاعت ہے، اور بدی شرک؛ یہ بالکل پہلی بات ہی ہے۔ کہا گیا: نیکی مدارات (نرمی) ہے، اور بدی درشتی۔ کہا گیا: نیکی معاف کرنا ہے، اور بدی بدلہ لینا۔ ضحاک نے کہا: نیکی علم (۵) ہے، اور بدی فحش

گوئی۔ علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ نے فرمایا: نیکی آلِ رسول سے محبت ہے، اور بدی ان سے بغض رکھنا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "برائی کو اس طریقے سے دور کرو جو بہتر ہو۔" اسے آیتِ سیف (۶) سے منسوخ کر دیا گیا، اور اس میں سے جو مستحب باقی رہا وہ ہے: حسنِ معاشرت، برداشت اور چشم پوشی۔ ابن عباس نے کہا: یعنی: اپنی بردباری سے نادانی کو دور کرو...

---

(۱) احکام القرآن ۴/ ۱۶۵۰ میں۔ (۲) پچھلا ماخذ۔ (۳) تفسیر البغوی ۴/ ۱۱۵۔ (۴) اس کے قائل جریر ہیں، اور یہ ان کے دیوان ۱/ ۱۵۹ میں ہے، اور اس میں 'فعلهم' کی جگہ 'دينهم' ہے۔ (۵) النکت والعیون ۵/ ۱۸۲ میں (اور کلام انہی کا ہے): الحلم (بردباری)، اور اسی طرح زاد المسیر ۷/ ۲۵۸ میں۔ (۶) زاد المسیر ۷/ ۲۵۸۔

...one who acts ignorantly towards you (1). It is also reported from him: It is a man who insults another man, and the other says: "If you are truthful, may Allah forgive me, and if you are lying, may Allah forgive you." Likewise, it is narrated in traditions that Abu Bakr as-Siddiq, may Allah be pleased with him, said that to a man who insulted him (2).

Mujahid said: "By that which is better" means peace (salam) when meeting someone who is hostile to him; and this was also said by 'Ata (3).

A third opinion mentioned by Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi in "Al-Ahkam" (4) is handshaking (musafaha). In the tradition: "Shake hands, it removes rancor" (5). Malik did not see handshaking [as necessary], and he met with Sufyan and they spoke about it. Sufyan said: "The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, shook hands with Ja'far when he arrived from the land of Abyssinia (6)." Malik said to him: "That was specific [to him]." Sufyan replied: "What the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, specified for himself applies to us, and what he generalized for all includes us. Handshaking is established, so there is no reason to deny it."

Qatada reported: I said to Anas: "Was handshaking practiced among the companions of the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him?" He said: "Yes." This is a Sahih (authentic) hadith. In the tradition: "Part of the perfection of love is taking by the hand" (7). And from the hadith of Muhammad ibn Ishaq - who is a leading imam - from al-Zuhri from 'Urwa from 'Aisha, she said: "Zayd ibn Harithah came to Medina while the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, was in my house. He knocked on the door, and the Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, stood up for him while uncovered, dragging his garment - by Allah, I never saw him uncovered before that nor after it - then he embraced him and kissed him" (8).

I say: It has been narrated from Malik the permissibility of handshaking, and a group of scholars are upon this view. This was previously mentioned in "Yusuf" (9), and we mentioned there the hadith of al-Bara' ibn 'Azib who said: The Messenger of Allah, peace and blessings be upon him, said: ...

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/182. (2) Ahkam al-Qur'an by Ibn al-Arabi 4/1651. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/16. (4) 4/1651. (5) Narrated by Malik in Al-Muwatta 2/908 from 'Ata in mursal form. Ibn Abd al-Barr said in Al-Tamhid 12/21: And this connects

through various ways, all of which are good. And previously 11/458. (6) Narrated by al-Tahawi in Sharh Ma'ani al-Athar 4/281, and previously 11/458. (7) Narrated by al-Tirmidhi (2730) from the hadith of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him, and in it: "greeting" instead of "love". Al-Tirmidhi said this is a gharib (strange) hadith.. I asked Muhammad ibn Isma'il about this hadith and he did not consider it preserved (mahfuz). (8) Narrated by al-Tirmidhi (2732) and he said: This is a hasan gharib hadith, we do not know it from the hadith of al-Zuhri except through this chain. (9) 11/458 - 459.

...जो तुम्हारे साथ अज्ञानतापूर्ण व्यवहार करे(1)। उनसे यह भी वर्णित है: यह वह आदमी है जो दूसरे आदमी को गाली देता है, और दूसरा कहता है: "यदि तुम सच्चे हो, तो अल्लाह मुझे क्षमा करे, और यदि तुम झूठ बोल रहे हो, तो अल्लाह तुम्हें क्षमा करे।" इसी प्रकार परंपराओं में वर्णित है कि अबू बक्र अस-सिद्दीक रज़ियल्लाहु अन्हु ने एक ऐसे आदमी से यह कहा था जिसने उन्हें बुरा-भला कहा था (2)।

मुजाहिद ने कहा: "उस चीज़ से जो बेहतर है" का अर्थ है सलाम, जब वह किसी ऐसे व्यक्ति से मिले जो उसका दुश्मन हो; और यही बात अता ने भी कही है (3)।

एक तीसरा मत जिसे कादी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने "अल-अहकाम" (4) में उल्लेख किया है, वह है हाथ मिलाना (मुसाफ़हा)। परंपरा में है: "हाथ मिलाओ, यह द्वेष को दूर करता है" (5)। मलिक हाथ मिलाने को (आवश्यक) नहीं मानते थे, और वह सुफ़यान से मिले और उन्होंने इस बारे में बात की। सुफ़यान ने कहा: "अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने जाफ़र से हाथ मिलाया था जब वह हबशा (एबिसिनिया) की धरती से आए थे (6)।" मलिक ने उनसे कहा: "वह (उनके लिए) विशिष्ट था।" सुफ़यान ने उत्तर दिया: "अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने जो अपने लिए विशिष्ट किया वह हम पर भी लागू होता है, और जो उन्होंने सबके लिए सामान्य किया उसमें हम भी शामिल हैं। हाथ मिलाना सिद्ध है, इसलिए इसे नकारने का कोई कारण नहीं है।"

क़तादा ने रिवायत किया कि उन्होंने कहा: मैंने अनस से पूछा: "क्या अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम के साथियों के बीच हाथ मिलाना प्रचलित था?" उन्होंने कहा: "हाँ।" यह एक सहीह हदीस है। परंपरा में है: "प्रेम की पूर्णता का हिस्सा हाथ पकड़ना है" (7)। और मुहम्मद इब्न इसहाक की हदीस से - जो एक अग्रणी इमाम हैं - अल-ज़ुहरी से, उरवा से, आयशा से, उन्होंने कहा: "ज़ैद इब्न हारिसा मदीना आए जबकि अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम मेरे घर में थे। उन्होंने दरवाज़ा खटखटाया, तो अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम उनके लिए (अपूर्ण वस्त्रों में) उठे, अपना कपड़ा घसीटते हुए - अल्लाह की कसम, मैंने उन्हें इससे पहले या इसके बाद कभी इस तरह नहीं देखा था - फिर उन्होंने उन्हें गले लगाया और चूमा" (8)।

मैं कहता हूँ: मलिक से हाथ मिलाने की अनुमति के बारे में रिवायत किया गया है, और विद्वानों का एक समूह इसी मत पर है। इसका उल्लेख पहले "यूसुफ़" (9) में हो चुका है, और हमने वहां अल-

बराय इब्न आज़िब की हदीस का उल्लेख किया था जिन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम ने फरमाया: ...

(1) अल-नुकात वल-'उयून 5/182। (2) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-कुरान 4/1651। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/16। (4) 4/1651। (5) मुवत्ता में मलिक द्वारा 2/908 अता से मुरसल रूप में वर्णित। इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमहीद 12/21 में कहा: और यह विभिन्न तरीकों से जुड़ता है, जो सभी अच्छे हैं। और पहले 11/458। (6) अल-तहावी द्वारा शराह मानी अल-असार 4/281 में वर्णित, और पहले 11/458। (7) अल-तिर्मिज़ी (2730) द्वारा इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से वर्णित, और इसमें: "प्रेम" के बजाय "अभिवादन" है। अल-तिर्मिज़ी ने कहा कि यह एक गरीब (अजीब) हदीस है.. मैंने मुहम्मद इब्न इस्माइल से इस हदीस के बारे में पूछा और उन्होंने इसे महफूज़ (सुरक्षित) नहीं माना। (8) अल-तिर्मिज़ी (2732) द्वारा वर्णित और उन्होंने कहा: यह एक हसन गरीब हदीस है, हम इसे अल-ज़ुहरी की हदीस से केवल इसी तरीके से जानते हैं। (9) 11/458 - 459।

...جو تم پر جہالت کرے (١)۔ اور ان سے یہ بھی مروی ہے: یہ وہ شخص ہے جو دوسرے شخص کو گالی دیتا ہے تو دوسرا کہتا ہے: "اگر تم سچے ہو تو اللہ مجھے معاف کرے، اور اگر تم جھوٹے ہو تو اللہ تمہیں معاف کرے۔" اور اسی طرح روایت میں آتا ہے کہ حضرت ابو بکر صدیق رضی اللہ عنہ نے ایک شخص سے یہی کہا تھا جس نے انہیں برا بھلا کہا تھا (٢)۔

حضرت مجاہد نے کہا: "بالتی ہی احسن" (جو سب سے بہتر ہو) سے مراد سلام ہے جب وہ کسی ایسے شخص سے ملے جو اس سے دشمنی رکھتا ہو؛ اور یہی بات حضرت عطا نے بھی کہی ہے (٣)۔

تیسرا قول قاضی ابو بکر بن العربی نے "الاحکام" (٤) میں ذکر کیا ہے اور وہ مصافحہ (ہاتھ ملانا) ہے۔ روایت میں ہے: "آپس میں مصافحہ کرو، کینہ دور ہو جاتا ہے" (٥)۔ امام مالک مصافحہ کے (قائل) نہ تھے، ان کی ملاقات سفیان (ثوری) سے ہوئی تو انہوں نے اس بارے میں گفتگو کی۔ سفیان نے کہا: "رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے جعفر سے مصافحہ کیا تھا جب وہ حبشہ کی سرزمین سے تشریف لائے تھے (٦)۔" امام مالک نے ان سے کہا: "وہ ان کے لیے خاص تھا۔" سفیان نے جواب دیا: "رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے جو اپنے لیے خاص کیا وہ ہمارے لیے بھی ہے، اور جو سب کے لیے عام کیا وہ ہمیں بھی شامل ہے، اور مصافحہ ثابت ہے تو اس کے انکار کی کوئی وجہ نہیں ہے۔"

حضرت قتادہ سے روایت ہے انہوں نے کہا: میں نے حضرت انس سے پوچھا: "کیا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے صحابہ میں مصافحہ کا رواج تھا؟" انہوں نے کہا: "ہاں۔" اور یہ ایک صحیح حدیث ہے۔ روایت میں ہے: "محبت کی تکمیل میں سے ہاتھ پکڑنا ہے" (٧)۔ اور محمد بن اسحاق

کی حدیث سے - جو ایک امام مقدم ہیں - زہری سے، انہوں نے عروہ سے، انہوں نے حضرت عائشہ سے روایت کی، انہوں نے کہا: "زید بن حارثہ مدینہ آئے جبکہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم میرے گھر میں تھے، انہوں نے دروازہ کھٹکھٹایا تو رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان کی طرف (نامکمل لباس میں) اٹھے، اپنا کپڑا گھسیٹتے ہوئے - اللہ کی قسم، میں نے آپ کو اس سے پہلے یا بعد میں کبھی اس حال میں نہیں دیکھا - پھر آپ نے ان سے معانقہ کیا اور انہیں بوسہ دیا" (۸)۔

میں کہتا ہوں: امام مالک سے مصافحہ کے جواز کی روایت موجود ہے اور اس پر علماء کی ایک جماعت ہے۔ اور یہ بات سورہ "یوسف" (۹) میں گزر چکی ہے، اور ہم نے وہاں براء بن عازب کی حدیث ذکر کی تھی جنہوں نے کہا: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: ...

(۱) النکت والعیون ٥/ ۱۸۲۔ (۲) أحکام القرآن لابن العربی ٤/ ١٦٥١۔ (۳) المحرر الوجیز ٥/ ١٦۔ (٤) ٤/ ١٦٥١۔ (٥) امام مالک نے اسے مؤطا (۲/ ۹۰۸) میں عطا سے مرسل روایت کیا ہے۔ ابن عبد البر نے التمہید (۱۲/ ۲۱) میں کہا: اور یہ مختلف طریقوں سے متصل ہے جو سب کے سب حسن ہیں۔ اور ماقبل ۱۱/ ٤٥٨۔ (٦) امام طحاوی نے شرح معانی الآثار (٤/ ۲۸۱) میں روایت کیا، اور ماقبل ۱۱/ ٤٥٨۔ (۷) امام ترمذی (۲۷۳۰) نے اسے حضرت ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا، اور اس میں "محبت" کی جگہ "تحیہ" (سلام) کے الفاظ ہیں۔ امام ترمذی نے کہا کہ یہ حدیث غریب ہے.. میں نے محمد بن اسماعیل (امام بخاری) سے اس حدیث کے بارے میں پوچھا تو انہوں نے اسے محفوظ قرار نہیں دیا۔ (۸) امام ترمذی (۲۷۳۲) نے اسے روایت کیا اور کہا: یہ حدیث حسن غریب ہے، ہم اسے زہری کی حدیث سے صرف اسی سند سے جانتے ہیں۔ (۹) ۱۱/ ٤٥٨ - ٤٥٩۔

Surah Fussilat: Verses 34 - 36 422

"No two Muslims meet and one takes his companion's hand in affection and advice except that their sins fall away between them"(1).

His words (The Almighty): "Then the one with whom you had enmity will become like a close friend." Meaning: a near friend. Muqatil said: It was revealed concerning Abu Sufyan bin Harb; he was harmful to the Prophet ﷺ, but became a friend to him after having been an enemy through the marriage alliance that occurred between him and the Prophet ﷺ, then he embraced Islam and became a close friend in Islam due to kinship (2).

And it was said: This verse was revealed concerning Abu Jahl bin Hisham; he used to harm the Prophet ﷺ, so God Almighty commanded him to be patient with him and to forgive him; Al-Mawardi mentioned this (3). The first view was mentioned by Al-Tha'labi and Al-Qushayri and it is more apparent; because of His words: "Then the one with whom you had enmity will become like a close friend." It was also said: This was before the command to fight. Ibn Abbas said: God Almighty commanded him in this verse to be patient when angry, to be forbearing when faced with ignorance, and to forgive when mistreated. If people do that, God protects them from the devil, and their enemy submits to them. It is narrated that a man insulted Qanbar, the freed slave of Ali bin Abi Talib, so Ali called out to him: O Qanbar, leave your insulter, and ignore him, so that you please the Most Merciful and anger the devil, and punish your insulter, for the fool is not punished by anything like silence towards him. And they recited: Restraining from insulting the mean-spirited out of nobility is more harmful to him than insulting him back when he insults (4).

Another said: Nothing is more beloved to a fool when he insults a noble person than a reply. Leaving the fool without a reply is harsher on the fool than insults (5).

(1) Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat (8335), and Ibn Abd al-Barr in Al-Tamhid 21/13. (2) Tafsir al-Baghawi 4/115. (3) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/182. (4) Its author is Al-Mu'ammal bin Umayl, and it is in the Sharh Diwan al-Hamasa by Al-Tabrizi 3/86. (5) Cited by Ibn Abd al-Barr in Bahjat al-Majalis 2/608, and he has the second verse before the first, and the ending of the first verse for him is: "if the noble one falls into insults." And the ending of the second verse: "harsher on the fool than punishment."

सूरह फ़ुस्सिल्लत: आयतें 34 - 36 422

"जब भी दो मुसलमान मिलते हैं और उनमें से एक दूसरे का हाथ स्नेह और सद्भावना के साथ पकड़ता है, तो उनके गुनाह उनके बीच से झड़ जाते हैं"(1)।

अल्लाह तआला का फ़रमान है: "फिर वह, जिसके और तुम्हारे बीच शत्रुता थी, ऐसा हो जाएगा मानो वह तुम्हारा गहरा मित्र हो।" अर्थात: एक नज़दीकी दोस्त। मुक़ातिल ने कहा: यह आयत अबू सुफ़यान बिन हर्ब के बारे में उतरी थी; वह नबी ﷺ को कष्ट पहुँचाया करते थे, फिर वह उनके मित्र बन गए, पहले दुश्मन होने के बाद, उस वैवाहिक रिश्ते के कारण जो उनके और नबी ﷺ के बीच हुआ था, फिर उन्होंने इस्लाम स्वीकार कर लिया और इस्लाम में भाईचारे और रिश्तेदारी के कारण एक करीबी दोस्त बन गए (2)।

और कहा गया: यह आयत अबू जहल बिन हिशाम के बारे में उतरी थी; वह नबी ﷺ को सताया करता था, इसलिए अल्लाह तआला ने उन्हें उस पर सब्र करने और उसे माफ़ करने का आदेश दिया; अल-मावर्दी ने इसका उल्लेख किया है (3)। पहला विचार अल-तल्बी और अल-कुशैरी द्वारा उल्लेखित है और यह अधिक स्पष्ट है; क्योंकि अल्लाह के शब्द हैं: "फिर वह, जिसके और तुम्हारे बीच शत्रुता थी, ऐसा हो जाएगा मानो वह तुम्हारा गहरा मित्र हो।" यह भी कहा गया: यह युद्ध के आदेश से पहले था। इब्न अब्बास ने कहा: अल्लाह तआला ने इस आयत में क्रोध के समय धैर्य रखने, अज्ञानता के समय सहनशीलता दिखाने और बुराई के बदले माफ़ करने का आदेश दिया है। यदि लोग ऐसा करते हैं, तो अल्लाह उन्हें शैतान से सुरक्षित रखता है, और उनका दुश्मन उनके सामने झुक जाता है। वर्णित है कि एक व्यक्ति ने अली बिन अबी तालिब के सेवक क़नबर को अपशब्द कहे, तो अली ने उसे पुकारा: ऐ क़नबर, उसे छोड़ दो जो तुम्हें गाली दे रहा है, और उसे नज़रअंदाज़ करो, ताकि तुम रहमान को प्रसन्न करो और शैतान को नाराज़ करो, और अपने गाली देने वाले को सज़ा दो, क्योंकि मूर्ख को उसके प्रति मौन रहने जैसी कोई सज़ा नहीं दी जा सकती। और उन्होंने पढ़ा: कुलीनता के कारण कमीने को गाली देने से रुकना, उसे गाली देने के समय उसे गाली देने से अधिक कष्टदायक है (4)।

एक अन्य कवि ने कहा: जब कोई मूर्ख किसी शरीफ़ व्यक्ति को गाली देता है, तो उसे जवाब से ज़्यादा प्यारी कोई चीज़ नहीं होती। मूर्ख को बिना जवाब के छोड़ देना, मूर्ख के लिए गालियों से भी अधिक कठोर है (5)।

(1) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (8335) में और इब्न अब्द अल-बर्र ने अल-तमीद 13/21 में उद्धृत किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/115। (3) अल-नुकत वल-'उयून 5/182 में। (4) इसके रचयिता अल-मुअम्मल बिन उमाय्ल हैं, और यह अल-तबरीज़ी की शरह दीवान अल-हमासा 3/86 में है। (5) इब्न अब्द अल-बर्र ने बहजत अल-मजालिस 2/608 में इन दोनों को उद्धृत किया है, उनके पास दूसरा शेर पहले से पहले है, और उनके यहाँ पहले शेर का अंत है: "यदि शरीफ़ व्यक्ति अपशब्दों का शिकार हो जाए।" और दूसरे शेर का अंत: "मूर्ख के लिए अज़ाब (दंड) से भी अधिक कठोर है।"

سورہ فصلت: آیات ۳۴ - ۳۶ ۴۲۲

«دو مسلمان جب آپس میں ملتے ہیں اور ان میں سے ایک اپنے ساتھی کا ہاتھ محبت اور نصیحت کے طور پر تھامتا ہے تو ان کے درمیان سے ان کے گناہ جھڑ جاتے ہیں»(۱)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾ یعنی: قریبی دوست۔ مقاتل نے کہا: یہ آیت ابو سفیان بن حرب کے بارے میں نازل ہوئی، وہ نبی ﷺ کو تکلیف پہنچایا کرتے تھے، پھر وہ آپ ﷺ کے دوست بن گئے، پہلے دشمن ہونے کے بعد اس رشتہ داری کی وجہ سے جو ان کے اور نبی ﷺ کے درمیان ہوئی تھی، پھر وہ اسلام لے آئے اور اسلام میں قریبی دوست اور رشتہ دار بن گئے (۲)۔

اور کہا گیا ہے: یہ آیت ابو جہل بن ہشام کے بارے میں نازل ہوئی، وہ نبی ﷺ کو اذیت دیتا تھا، تو اللہ تعالیٰ نے آپ ﷺ کو اس پر صبر کرنے اور درگزر کرنے کا حکم دیا؛ الماوردی نے اس کا تذکرہ کیا ہے (۳)۔ پہلا قول ثعلبی اور قشیری نے بیان کیا ہے اور یہی زیادہ واضح ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَإِذَا الَّذِي بَيْنَكَ وَبَيْنَهُ عَدَاوَةٌ كَأَنَّهُ وَلِيٌّ حَمِيمٌ﴾۔ اور یہ بھی کہا گیا: یہ قتال کے حکم سے پہلے کا واقعہ ہے۔ ابن عباس نے کہا: اللہ تعالیٰ نے اس آیت میں غصے کے وقت صبر، نادانی کے وقت بردباری، اور برائی کے وقت معافی کا حکم دیا ہے، پس جب لوگ ایسا کریں گے تو اللہ انہیں شیطان سے محفوظ رکھے گا، اور ان کا دشمن ان کے سامنے جھک جائے گا۔ مروی ہے کہ ایک شخص نے علی بن ابی طالب کے آزاد کردہ غلام قنبر کو گالی دی، تو حضرت علی نے پکار کر فرمایا: اے قنبر، اپنے گالی دینے والے کو چھوڑ دو، اور اس سے اعراض کرو، تاکہ تم رحمن کو خوش کر سکو اور شیطان کو ناراض کر سکو، اور اپنے گالی دینے والے کو سزا دے سکو، کیونکہ احمق کو خاموشی جیسی کوئی سزا نہیں دی جا سکتی۔ اور انہوں نے پڑھا: شرافت کی بنا

پر کمینے کو گالی دینے سے رک جانا، اسے گالی دینے سے زیادہ تکلیف دہ ہے جب وہ گالی دے رہا ہو (۴)۔

اور دوسرے نے کہا: جب کوئی بے وقوف کسی شریف آدمی کو گالی دیتا ہے تو اسے جواب سے زیادہ کوئی چیز پسند نہیں ہوتی۔ بے وقوف کو جواب دیے بغیر چھوڑ دینا، بے وقوف پر گالیوں سے زیادہ سخت ہے (۵)۔

(۱) اسے طبرانی نے الاوسط (۸۳۳۵) میں اور ابن عبد البر نے التمہید ۲۱/۱۳ میں روایت کیا ہے۔ (۲) تفسیر البغوی ۱۱۵/۴ ۔ (۳) النکت والعیون ۱۸۲/۵ میں۔ (۴) اس کے قائل المؤمل بن امیل ہیں، اور یہ تبریزی کی شرح دیوان الحماسہ ۸۶/۳ میں ہے۔ (۵) ابن عبد البر نے بہجۃ المجالس ۶۰۸/۲ میں ان دونوں کو نقل کیا ہے، ان کے ہاں دوسرا شعر پہلے سے پہلے ہے، اور ان کے پاس پہلے شعر کا دوسرا مصرع ہے: "جب شریف آدمی گالی کا شکار ہو جائے۔" اور دوسرے شعر کا دوسرا مصرع ہے: "بے وقوف پر عذاب سے بھی زیادہ سخت ہے۔"

423 Surah Fussilat: Verses 34 - 39 Mahmud al-Warraq said: I shall compel myself to pardon every offender, even if the offenses from him against me are many. For people are but one of three: noble, inferior, or an equal competitor. As for the one above me, I recognize his worth, and I follow the truth in his regard, and truth is mandatory. As for the one below me, if he speaks, I preserve my honor from responding to him, even if a blamer blames. As for the one like me, if he slips or errs, I bestow favor, for favor is governed by forbearance. (1) "And none is granted it" means this noble act and honorable trait, "except those who are patient" by restraining anger and enduring harm. "And none is granted it except one of great fortune" meaning: an abundant share of goodness; as said by Ibn Abbas. Qatada and Mujahid said: the great fortune is Paradise. Al-Hasan said: By Allah, no fortune is ever truly great except Paradise (2). It was also said: the pronoun in "granted it" refers to Paradise; i.e., none shall attain it except the patient; and the meanings are similar. Allah's saying: "And if there comes to you from Satan an evil suggestion" has been previously discussed in detail at the end of "Al-A'raf" (3). "Then seek refuge in Allah" from his plot and evil, "Indeed, He is the Hearing" of your seeking refuge, "the Knowing" of your actions and words. Allah's saying: "And of His signs are the night and the day and the sun and the moon. Do not prostrate to the sun or to the moon, but prostrate to Allah, who created them, if it should be Him that you worship. (37) But if they are arrogant - then those who are with your Lord exalt Him by night and by day, and they do not tire. (38) And of His signs is that you see the earth parched, but when We send down upon it rain, it quivers and grows. Indeed, He who has given it life is the Giver of Life to the dead. Indeed, He is over all things competent. (39)" Allah's saying: "And of His signs" means His signs indicating His Oneness and His Power are "the night and the day". (1) Ibn Abd al-Barr mentioned these verses in Bahjat al-Majalis 2/606 with slight variation in some words. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/182. (3) 9/422 and following.

423 सूरह फुस्सिलत: आयतें 34 - 39 महमूद अल-वर्राक ने कहा: मैं स्वयं को हर अपराधी को क्षमा करने के लिए विवश करूँगा, भले ही उसने मेरे प्रति बहुत से अपराध किए हों। क्योंकि लोग तीन में से एक ही होते हैं: श्रेष्ठ, निम्न, या बराबर का प्रतिद्वंद्वी। रहा वह जो मुझसे ऊपर है, तो मैं उसकी कद्र पहचानता हूँ, और उसके मामले में सत्य का पालन करता हूँ, और सत्य अनिवार्य है। रहा वह जो मुझसे नीचे है, अगर वह कुछ कहता है, तो मैं अपनी प्रतिष्ठा को उसे जवाब देने से बचाता हूँ, चाहे कोई निंदा करने वाला निंदा ही क्यों न करे। रहा वह जो मेरे समान है, अगर वह फिसलता है या गलती करता है, तो मैं उदारता दिखाता हूँ, क्योंकि उदारता सहनशीलता से शासित होती है। (1) "और यह प्राप्त नहीं होता" यानी यह नेक काम और सम्मानजनक विशेषता, "सिवाय उन लोगों के जिन्होंने धैर्य रखा" क्रोध को पीकर और कष्ट सहकर। "और यह प्राप्त नहीं होता सिवाय उसे जो बड़े भाग्य वाला हो" यानी: भलाई का भरपूर हिस्सा; जैसा कि इब्न अब्बास ने कहा है। कतादा और मुजाहिद ने कहा: बड़ा भाग्य जन्नत (स्वर्ग) है। अल-हसन ने कहा: अल्लाह की कसम, जन्नत के सिवा कोई भी भाग्य कभी वास्तव में बड़ा नहीं होता (2)। यह भी कहा गया है: "यह प्राप्त नहीं होता" में सर्वनाम जन्नत की ओर संकेत करता है; यानी: इसे धैर्यवान लोगों के अलावा कोई प्राप्त नहीं करेगा; और अर्थ समान हैं। अल्लाह का फरमान: "और यदि शैतान की ओर से कोई उकसावा तुम्हें उकसाए" इसका विस्तार से वर्णन 'अल-अअराफ़' के अंत में हो चुका है (3)। "तो अल्लाह की शरण माँगो" उसकी चाल और बुराई से, "निस्संदेह, वह सुनने वाला है" तुम्हारी शरण माँगने को, "सब कुछ जानने वाला है" तुम्हारे कार्यों और वचनों को। अल्लाह का फरमान: "और उसकी निशानियों में से रात और दिन और सूरज और चाँद हैं। न सूरज को सजदा करो और न चाँद को, बल्कि उस अल्लाह को सजदा करो जिसने उन्हें पैदा किया है, यदि तुम उसी की इबादत करते हो। (37) फिर यदि वे अहंकार करें - तो जो तुम्हारे रब के पास हैं, वे रात-दिन उसकी तस्बीह (महिमागान) करते हैं और वे थकते नहीं। (38) और उसकी निशानियों में से यह है कि तुम धरती को दबी हुई देखते हो, फिर जब हम उस पर पानी बरसाते हैं, तो वह लहलहा उठती है और उभर आती है। निस्संदेह, जिसने उसे जीवित किया, वही मुर्दों को जीवित करने वाला है। निस्संदेह, वह हर चीज़ पर सामर्थ्य रखता है। (39)" अल्लाह का फरमान: "और उसकी निशानियों में से" यानी उसकी एकता और उसकी शक्ति को दर्शाने वाले संकेत "रात और दिन" हैं। (1) इब्न अब्द अल-बर्र ने 'बहजत अल-मजालिस' 2/606 में इन छंदों का उल्लेख कुछ शब्दों में मामूली अंतर के साथ किया है। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/182। (3) 9/422 और उसके बाद।

423 سورہ فصلت: آیات 34 - 39 محمود الوراق نے کہا: میں اپنے آپ کو ہر گنہگار کو معاف کرنے کا پابند کروں گا، چاہے اس کی طرف سے میرے خلاف جرائم کتنے ہی زیادہ کیوں نہ ہوں۔ لوگ تو تین میں سے ایک ہی ہوتے ہیں: شریف، کم مرتبہ، یا برابر کا مقابلہ کرنے والا۔ رہا وہ جو مجھ سے بالا تر ہے، تو میں اس کی قدر پہچانتا ہوں، اور اس کے بارے میں حق کی پیروی کرتا ہوں، اور حق لازم ہے۔ رہا وہ جو مجھ سے کم تر ہے، تو اگر وہ کچھ کہے تو میں اپنی آبرو کو اسے جواب دینے سے بچاتا ہوں، چاہے ملامت کرنے والا ملامت ہی کرے۔ رہا وہ جو میرے جیسا ہے، تو اگر وہ لغزش کھائے یا غلطی کرے، تو میں فضل (احسان) سے کام لیتا ہوں، کیونکہ فضل حلم (بردباری) کے ماتحت ہوتا ہے۔ (1) ﴿وَمَا يُلَقَّاهَا﴾ یعنی یہ بلند مرتبہ فعل اور شریفانہ صفت ﴿إِلاَّ الَّذِينَ صَبَرُوا﴾ سوائے ان لوگوں کے نہیں ملتی جنہوں نے غصے کو پی کر اور تکلیف برداشت کر کے صبر کیا۔ ﴿وَمَا يُلَقَّاهَا إِلاَّ ذُو حَظٍّ عَظِيمٍ﴾ یعنی: خیر کا وافر حصہ؛ یہ ابن عباس نے کہا ہے۔ قتادہ اور مجاہد نے کہا: حظِ عظیم جنت ہے۔ حسن بصری نے کہا: اللہ کی قسم، جنت کے علاوہ کبھی کوئی حصہ بڑا نہیں ہوا (2)۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے کہ ﴿يُلَقَّاهَا﴾ میں ضمیر جنت کی طرف ہے؛ یعنی: صبر کرنے والوں کے علاوہ اسے کوئی نہیں پائے گا؛ اور معنی ملتے جلتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِمَّا يَنزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ﴾ اس کا تفصیلی ذکر سورہ 'الاعراف' کے آخر میں گزر چکا ہے (3)۔ ﴿فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ﴾ اس کی چال اور شر سے، ﴿إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ﴾ تمہاری پناہ مانگنے کو سننے والا ہے ﴿الْعَلِيمُ﴾ تمہارے افعال اور اقوال کو جاننے والا ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ ﴿٣٧﴾ فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا فَالَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ ﴿٣٨﴾ وَمِنْ آيَاتِهِ أَنَّكَ تَرَى الْأَرْضَ خَاشِعَةً فَإِذَا أَنزَلْنَا عَلَيْهَا الْمَاءَ اهْتَزَّتْ وَرَبَتْ إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ

﴿۳۹﴾﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ﴾ اس کی وحدانیت اور قدرت پر دلالت کرنے والی علامات میں سے ﴿اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ﴾ ہیں۔ (1) ابن عبد البر نے 'بهجة المجالس' 606/2 میں ان اشعار کا ذکر کچھ الفاظ کے معمولی فرق کے ساتھ کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 182/5۔ (3) 422/9 اور اس کے بعد۔

[And the sun and the moon] has already been mentioned in several places. Then He forbade prostrating to them; because even if they are two great creations, that is not due to a virtue within themselves for which they deserve worship alongside Allah; because their creator is Allah, and if He willed, He would have annihilated them or extinguished their light.

[And prostrate to Allah who created them] and formed them and subjected them; the pronoun refers back to the sun, the moon, the night, and the day. It was said: to the sun and the moon specifically; because two is a plural (1). And it was said: the pronoun returns to the meaning of the signs (2), [if it is Him you worship] (3). He used the feminine plural (hunn) because it is a broken plural (4), and did not follow the rule of predominance of masculine over feminine because it refers to non-rational beings.

[But if they are arrogant] meaning the disbelievers, from prostrating to Allah [then those who are with your Lord] of the angels [exalt Him by night and day and they do not tire] i.e., they do not grow weary of worshipping Him. Zuhair said: I am tired of the burdens of life, and whoever lives eighty years - no father for you - will tire (5).

Issue: This verse is a verse of prostration (sajdah) without disagreement; they differed on the place of prostration within it. Malik said: its place is [if it is Him you worship]; because it is connected to the command. Ali, Ibn Mas'ud, and others used to prostrate at His saying: "you worship". Ibn Wahb and Al-Shafi'i said: its place is [and they do not tire] because it is the completion of the speech and the ultimate goal of worship and compliance. This was also the view of Abu Hanifa. Ibn Abbas used to prostrate at His saying: "they tire". Ibn Umar said: the prostration (6) is at the latter of the two. This is also narrated from Masruq, Abu Abd al-Rahman al-Sulami, Ibrahim al-Nakha'i, Abu Salih, Yahya ibn Waththab, Talha and Zubayd al-Yami, al-Hasan, and Ibn Sirin. Abu Wa'il and Qatada used to...

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/17. (2) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/272. (3) It occurred in the copies the saying of the Almighty: [if it is Him you worship] at this point, and it should rightfully be mentioned after his saying: "in what is not rational" which follows. (4) In (D) and (M): 'Taktheer' (multiplication), and see the discussion in Tafsir al-Baghawi 4/115, and al-Durr al-Masun 9/528. (5) Diwan Zuhair p. 29, and previously 4/456. (6) In (M): Prostrate.

सूरह फ़ुस्सिल्लत: आयतें 37 - 39 | 424

[और सूरज और चाँद] का ज़िक्र पहले भी कई जगह हो चुका है। फिर उन दोनों को सजदा करने से मना किया गया; क्योंकि भले ही वे दो महान रचनाएँ हैं, लेकिन यह उनके स्वयं के किसी गुण के कारण नहीं है जिसके लिए वे अल्लाह के साथ इबादत के हकदार हों; क्योंकि उनका निर्माता अल्लाह है, और यदि वह चाहता, तो उन्हें नष्ट कर देता या उनके प्रकाश को बुझा देता।

[और अल्लाह को सजदा करो जिसने उन्हें पैदा किया] और उन्हें रूप दिया और उन्हें वश में किया; यहाँ सर्वनाम सूरज, चाँद, रात और दिन की ओर लौटता है। कहा गया: विशेष रूप से सूरज और चाँद के लिए; क्योंकि दो भी एक बहुवचन है (1)। और कहा गया: सर्वनाम आयतों के अर्थ की ओर लौटता है (2), [यदि तुम उसी की इबादत करते हो] (3)। और उन्होंने स्त्री लिंग बहुवचन (हुन्न) का प्रयोग इसलिए किया क्योंकि यह 'जमा तकसीर' (टूटा हुआ बहुवचन) है (4), और यहाँ पुरुष लिंग को प्राथमिकता देने का नियम नहीं अपनाया गया क्योंकि यह गैर-बुद्धिमान वस्तुओं के लिए है।

[लेकिन अगर वे अहंकार करें] यानी काफ़िर अल्लाह को सजदा करने से, [तो जो तुम्हारे रब के पास हैं] यानी फरिश्ते [रात और दिन उसकी तस्बीह करते हैं और वे थकते नहीं] यानी, वे उसकी इबादत से नहीं ऊबते। ज़ुहैर ने कहा: मैं जीवन के बोझों से थक गया हूँ, और जो कोई अस्सी साल जीता है - तेरा पिता न रहे - वह थक ही जाता है (5)।

मसला: यह आयत बिना किसी मतभेद के सजदे की आयत है; वे इसमें सजदे के स्थान को लेकर मतभेद रखते हैं। मालिक ने कहा: इसका स्थान [यदि तुम उसी की इबादत करते हो] है; क्योंकि यह आदेश से जुड़ा है। अली, इब्न मसूद और अन्य लोग उसके कथन: "इबादत करते हो" पर सजदा करते थे। इब्न वहब और अल-शाफ़ई ने कहा: इसका स्थान [और वे थकते नहीं] है क्योंकि यह बात पूरी होने और इबादत और आज्ञाकारिता की चरम सीमा है। इमाम अबू हनीफा ने भी यही कहा। इब्न अब्बास उसके कथन: "थकते हैं" पर सजदा करते थे। इब्न उमर ने कहा: सजदा (6) उन दोनों में से बाद वाले पर है। इसी तरह मसरूक, अबू अब्द अल-रहमान अल-सुलमी, इब्राहिम अल-नखई, अबू सालेह, याह्या इब्न वथ्थाब, तल्हा और ज़ुबैद अल-यामी, अल-हसन और इब्न सीरीन से भी वर्णित है। अबू वाइल और क़तादा...

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/17। (2) अल-नहहास की मानी अल-क़ुरआन 6/272। (3) प्रतियों में सर्वशक्तिमान का कथन: [यदि तुम उसी की इबादत करते हो] इस स्थान पर आया है, और इसे

उचित रूप से उनके कथन: "जो गैर-बुद्धिमान है" के बाद उल्लेख किया जाना चाहिए। (4) (द) और (म) में: 'तकसीर', और देखें अल-बग़वी की तफ़्सीर में चर्चा 4/115, और अल-दुर्र अल-मसून 9/528। (5) दीवान ज़ुहैर पृ. 29, और पहले 4/456। (6) (म) में: सजदा करो।

﴿وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ﴾ اور اس کا ذکر پہلے بھی کئی مقامات پر گزر چکا ہے۔ پھر ان دونوں کو سجدہ کرنے سے منع فرمایا؛ اس لیے کہ وہ دونوں اگرچہ عظیم مخلوقات ہیں لیکن یہ ان کی اپنی کسی فضیلت کی وجہ سے نہیں ہے جس کی بنا پر وہ اللہ کے ساتھ عبادت کے مستحق ہوں؛ کیونکہ ان کا خالق اللہ ہے، اور اگر وہ چاہتا تو انہیں نیست و نابود کر دیتا یا ان کا نور مٹا دیتا۔

﴿وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ﴾ اور اللہ کو سجدہ کرو جس نے انہیں پیدا کیا، ان کی صورت بنائی اور انہیں مسخر کیا؛ پس ضمیر سورج، چاند، رات اور دن کی طرف لوٹتی ہے۔ اور کہا گیا: خاص طور پر سورج اور چاند کے لیے؛ کیونکہ دو (کا تثنیہ) بھی جمع ہے (۱)۔ اور کہا گیا: ضمیر آیات کے معنی کی طرف لوٹ رہی ہے (۲)، ﴿إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾ (۳)۔ اور مؤنث کی ضمیر جمع تکسیر کی وجہ سے لائی گئی ہے (۴)، اور اسے مذکر پر غلبہ دینے کے طریقے پر جاری نہیں کیا گیا کیونکہ یہ غیر عاقل اشیاء کے لیے ہے۔

﴿فَإِنِ اسْتَكْبَرُوا﴾ یعنی کفار اللہ کو سجدہ کرنے سے، ﴿فَالَّذِينَ عِندَ رَبِّكَ﴾ یعنی فرشتے ﴿يُسَبِّحُونَ لَهُ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ﴾ یعنی وہ اس کی عبادت سے تھکتے نہیں ہیں۔ زہیر نے کہا: میں زندگی کی مشقتوں سے اکتا گیا ہوں، اور جو شخص اسی سال جیتا ہے - تیرا باپ نہ رہے - وہ اکتا ہی جاتا ہے (۵)۔

مسئلہ: یہ آیت بلا اختلاف آیتِ سجدہ ہے؛ اور انہوں نے اس میں سجدہ کے مقام کے بارے میں اختلاف کیا ہے۔ پس مالک نے کہا: اس کا مقام ﴿إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾ ہے؛ کیونکہ یہ حکم کے ساتھ متصل ہے۔ اور علی، ابن مسعود اور دیگر حضرات اس کے قول "تَعْبُدُونَ" پر سجدہ کرتے تھے۔

اور ابن وہب اور شافعی نے کہا: اس کا مقام ﴿وَهُمْ لَا يَسْأَمُونَ﴾ ہے کیونکہ یہ کلام کی تکمیل اور عبادت و اطاعت کی انتہا ہے۔ اور یہی بات امام ابوحنیفہ نے کہی۔ اور ابن عباس اس کے قول "يَسْأَمُونَ" پر سجدہ کرتے تھے۔ اور ابن عمر نے کہا: سجدہ (۶) ان دونوں میں سے آخری پر ہے۔ اور اسی طرح مسروق، ابو عبد الرحمن السلمی، ابراہیم النخعی، ابو صالح، یحییٰ بن وثاب، طلحہ اور زبید الیامیین، حسن اور ابن سیرین سے روایت کیا گیا ہے۔ اور ابو وائل اور قتادہ...

---

(۱) المحرر الوجیز ۵/ ۱۷۔ (۲) معانی القرآن للنحاس ۲۷۲/۶۔ (۳) نسخوں میں اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِن كُنتُمْ إِيَّاهُ تَعْبُدُونَ﴾ اس جگہ واقع ہوا ہے، اور اس کا حق یہ تھا کہ اسے اس کے قول: "جو عقل نہیں رکھتے" کے بعد ذکر کیا جاتا۔ (۴) في (د) و (م): التكثير، اور اس بارے میں گفتگو تفسیر البغوی ۴/ ۱۱۵، اور الدر المصون ۹/ ۵۲۸ میں ملاحظہ کریں۔ (۵) دیوان زہیر ص ۲۹، اور پہلے گزر چکا ۴/ ۴۵۶۔ (۶) في (م): اسجدوا۔

Surah Fussilat: Verses 38 - 39 425

...and Bakr bin Abdullah used to prostrate at His saying: "they do not tire." Ibn al-Arabi said (1): And the matter is close.

Issue: Ibn Khuwayz Mandad mentioned: that this verse includes the prayer for the eclipse of the moon and the sun; this is because the Arabs used to say: that the sun and moon do not eclipse except for the death of a great person, so the Prophet ﷺ prayed the eclipse prayer.

I say: The eclipse prayer is established in the authentic collections of Bukhari and Muslim and others (2). They differed greatly in its manner due to the variation in narrations, and what is in "Sahih Muslim" regarding that is sufficient for you, and it is the foundation in this chapter.

His saying, the Exalted: "And of His signs is that you see the earth stilled [khashi'atan]" The address is to every sane person, meaning: "And of His signs" which indicate that He brings the dead to life, is "that you see the earth stilled," meaning: dry and barren. This is describing the earth with humility/stillness; Al-Nabigha said:

Ash like eye kohl, I barely distinguish it, and a trench like the base of a basin, broken and still. (3)

The stilled (khashi'ah) earth is the dusty one that [ceases to] sprout. And a stilled town means: dusty with no dwellings. And a stilled place (4). "Then, when We send down water upon it, it quivers" meaning: with vegetation; this was said by Mujahid (5). It is said: a person quivered, meaning: moved; from which is:

You see him like the blade of a sword quivering for generosity, when you find no desire in an evil man. (6)

(1) In "Ahkam al-Quran" 4/1652, and what precedes it is from him without mentioning Abu Hanifa and Zubayd al-Yami. The saying of Abu Hanifa was mentioned by al-Zamakhshari in "al-Kashshaf" 3/454. (2) Sahih al-Bukhari (1044), and Sahih Muslim (901), from the hadith of Aisha, may Allah be pleased with them both, and it is in Musnad Ahmad (25313), and there are reports from a number of Companions, may Allah be pleased with them, see Musnad Ahmad. (3) Diwan al-Nabigha 79, and Salaf 2/70. The "Nu'y" is a pit dug around a tent, its earth made into a barrier so rain does not enter. "Jidhm" is the base. Khizanat al-Adab 2/453. (4) Al-Sihah (khasha'a). (5) Narrated by al-Tabari 20/438. (6) Its speaker is Mutammim bin Nuwayra, and it is in

"al-Kamil" by al-Mubarrad 3/1441. And "Ma'ani al-Quran" by al-Nahhas 6/272-273, and what precedes it is from him.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयत 38 - 39 425

...और बक्र बिन अब्दुल्ला उनके इस कथन पर सजदा करते थे: "वे थकते नहीं हैं।" इब्न अल-अरबी ने कहा (1): और मामला करीब है।

मसला: इब्न खुवेज़ मंदाद ने उल्लेख किया है: कि यह आयत चाँद और सूरज ग्रहण की नमाज़ को शामिल करती है; ऐसा इसलिए है क्योंकि अरब कहा करते थे: कि सूरज और चाँद किसी महान व्यक्ति की मृत्यु के अलावा ग्रहण नहीं होते, तो पैगंबर ﷺ ने ग्रहण की नमाज़ पढ़ी।

मैंने कहा: ग्रहण की नमाज़ बुखारी और मुस्लिम और अन्य (2) की सहीह हदीसों में साबित है। हदीसों के अलग-अलग होने के कारण इसके तरीके में बहुत मतभेद है, और आपके लिए वह पर्याप्त है जो "सहीह मुस्लिम" में है, और वह इस विषय में मूल है।

अल्लाह तआला का कथन: "और उसकी निशानियों में से यह है कि तुम ज़मीन को दबी हुई (खशियह) देखते हो" यह संबोधन हर समझदार व्यक्ति के लिए है, यानी: "और उसकी निशानियों में से" जो इस बात का प्रमाण हैं कि वह मुर्दों को जीवित करता है, "कि तुम ज़मीन को दबी हुई देखते हो," यानी: सूखी और बंजर। यह ज़मीन का वर्णन 'खुशू' के साथ है; अल-नाबिगा ने कहा:

"आँख के सुरमे जैसी राख जिसे मैं बड़ी मुश्किल से पहचानता हूँ, और खेमे के चारों ओर की खाई एक टूटे हुए सूखे हौज की तरह।" (3)

और दबी हुई (खशियह) ज़मीन: वह धूल भरी ज़मीन है जो नहीं उगती। और एक दबी हुई बस्ती: यानी धूल भरी जहाँ कोई घर न हो। और एक दबी हुई जगह (4)। "फिर जब हम उस पर पानी बरसाते हैं, तो वह लहलहा उठती है (इहतज़्ज़त)" यानी: वनस्पतियों के साथ; यह मुजाहिद (5) ने कहा है। कहा जाता है: एक व्यक्ति लहलहाया (इहतज़्ज़), यानी: हरकत की; उसी से है:

"तुम उसे देखोगे जैसे तलवार की धार उदारता के लिए लहराती है, जब तुम्हें किसी बुरे आदमी में कोई उम्मीद नहीं मिलती।" (6)

(1) अहकाम अल-कुरान 4/1652 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है बिना अबू हनीफा और ज़ुबैद अल-यामी के उल्लेख के। अबू हनीफा का कथन अल-ज़मखशरी ने अल-कश्शाफ़ 3/454 में उल्लेख किया है। (2) सहीह अल-बुखारी (1044), और सहीह मुस्लिम (901), आयशा रज़ियल्लाहु अन्हा की हदीस से, और यह मुसनद अहमद (25313) में है, और इस विषय में कई सहाबा

रज़ियल्लाहु अन्हुम से रिवायतें हैं, मुसनद अहमद देखें। (3) दीवान अल-नाबिगा 79, और सलफ 2/70। 'नुई': खेमे के चारों ओर खोदा गया एक गड्ढा है, जिसकी मिट्टी को एक बाधा बनाया जाता है ताकि बारिश अंदर न आए। 'जिज़्म': आधार। खिजानत अल-अदब 2/453। (4) अल-सिहाह (खशअ)। (5) अल-तबरी ने इसे निकाला है 20/438। (6) इसके कहने वाले मुतम्मम बिन नुवैरा हैं, और यह अल-मुबर्रद की अल-कामिल 3/1441 में है। और अल-नहहास की मआनी अल-कुरान 6/272 - 273 में, और इससे पहले का हिस्सा उन्हीं से है।

سورہ فصلت: آیات ۳۸ - ۳۹ ٤٢٥

...اور بکر بن عبداللہ ان کے قول "وہ تھکتے نہیں ہیں" پر سجدہ کرتے تھے۔ ابن العربی نے کہا (۱): اور معاملہ قریب ہے۔

مسئلہ: ابن خویز منداد نے ذکر کیا: کہ یہ آیت چاند اور سورج گرہن کی نماز پر مشتمل ہے؛ اور یہ اس لیے ہے کہ عرب کہا کرتے تھے: سورج اور چاند صرف کسی عظیم شخصیت کی موت پر ہی گرہن ہوتے ہیں، چنانچہ نبی ﷺ نے نمازِ کسوف (سورج گرہن کی نماز) ادا فرمائی۔

میں کہتا ہوں: نمازِ کسوف بخاری، مسلم اور دیگر صحاح (۲) میں ثابت ہے۔ آثار (احادیث) کے اختلاف کی وجہ سے اس کی کیفیت میں بہت اختلاف پایا جاتا ہے، اور آپ کے لیے وہ کافی ہے جو "صحیح مسلم" میں اس بارے میں ہے، اور وہی اس باب میں اصل بنیاد ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "اور اس کی نشانیوں میں سے یہ ہے کہ تو زمین کو دبی ہوئی (خاشعہ) دیکھتا ہے" یہ خطاب ہر عقل مند کے لیے ہے، یعنی: "اور اس کی نشانیوں میں سے" جو اس بات پر دلالت کرتی ہیں کہ وہ مردوں کو زندہ کرتا ہے، "یہ کہ تو زمین کو دبی ہوئی دیکھتا ہے" یعنی: خشک اور بنجر۔ یہ زمین کو خشوع (دبے ہونے) کے ساتھ بیان کیا گیا ہے؛ النابغہ نے کہا:

"آنکھ کے سرمے کی طرح کی راکھ جسے میں بڑی مشکل سے پہچانتا ہوں، اور خیمے کے گرد کی کھائی ٹوٹے ہوئے حوض کی بنیاد کی طرح ساکت ہے۔" (۳)

اور زمینِ خاشعہ: وہ گرد آلود زمین ہے جو نہیں اگتی۔ اور بستیِ خاشعہ: یعنی گرد آلود جہاں کوئی رہائش نہ ہو۔ اور مقامِ خاشع (۴)۔ "پھر جب ہم اس پر پانی برساتے ہیں تو وہ لہلہا اٹھتی ہے

(اہتزّت)" یعنی: نباتات کے ساتھ؛ یہ مجاہد (۵) نے کہا ہے۔ کہا جاتا ہے: انسان لہلہا اٹھا (اہتزّ)، یعنی: حرکت کی؛ اسی سے ہے:

"تو اسے دیکھے گا جیسے تلوار کی دھار سخاوت کے لیے لرزتی ہے، جب تجھے کسی برے آدمی سے کوئی امید نہ ملے۔" (۶)

(۱) احکام القرآن ۴/ ۱۶۵۲ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے سوائے امام ابو حنیفہ اور زبید الیامی کے ذکر کے۔ امام ابو حنیفہ کا قول الزمخشری نے الکشاف ۳/ ۴۵۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) صحیح بخاری (۱۰۴۴)، اور صحیح مسلم (۹۰۱)، حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے، اور یہ مسند احمد (۲۵۳۱۳) میں ہے، اور اس باب میں متعدد صحابہ کرام رضی اللہ عنہم سے مرویات ہیں، مسند احمد میں ملاحظہ فرمائیں۔ (۳) دیوان النابغہ ۷۹، اور سلف ۲/ ۷۰، اور النُّؤی: وہ گڑھا جو خیمے کے گرد کھودا جاتا ہے، اور اس کی مٹی کو ایک رکاوٹ بنا دیا جاتا ہے تاکہ اس میں بارش کا پانی داخل نہ ہو۔ والجِذم: بنیاد یا جڑ۔ خزانہ الادب ۲/ ۴۵۳۔ (۴) الصحاح (خشع)۔ (۵) اسے طبری نے روایت کیا ہے ۲۰/ ۴۳۸۔ (۶) اس کے قائل متمم بن نویرہ ہیں، اور یہ المبرد کی الکامل ۳/ ۱۴۴۱ میں ہے۔ اور النحاس کی معانی القرآن ۶/ ۲۷۲ - ۲۷۳ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ انہی سے ہے۔

Surah Fussilat: Verses 39 - 43 426

“and it swells (wa rabat)”: meaning it swelled and rose before it sprouted; Mujahid said this(1). Meaning: it rose from the vegetation after its death. According to this estimation, there is a precedence and delay in the speech, and its estimation is: it swelled and stirred(2). Stirring and swelling may occur before emerging from the ground; and they may occur after the vegetation emerges onto the surface of the earth; its swelling is its rising. A high place is called 'rabwa' or 'rabiya'; so the plant moves for prominence, then increases in its body by growing in length and width.

Abu Ja'far and Khalid read: “and it grew (wa raba'at)” meaning: it became great; from 'al-rabi'a'(3). And it was said: “it stirred (ihtazzat)” meaning: it rejoiced with the rain, “and it swelled (wa rabat)” meaning: it swelled with vegetation. When the earth splits with vegetation, it is described as laughing, so it is also permissible to describe it as rejoicing. It is permissible to say: swelling and stirring are one; and it is the state of the vegetation emerging. This meaning has already been mentioned in “Al-Hajj”(4).

﴿Indeed, He who gives it life will give life to the dead. Indeed, He is over all things competent.﴾ It has been mentioned previously in other places.

His Almighty saying: ﴿Indeed, those who deviate concerning Our signs are not hidden from Us. Is he who is cast into the Fire better or he who comes secure on the Day of Resurrection? Do whatever you will; indeed, He is Seeing of what you do. (40) Indeed, those who disbelieve in the message after it has come to them... And indeed, it is a mighty Book. (41) Falsehood cannot approach it from before it or from behind it; [it is] a revelation from a [Lord who is] Wise and Praiseworthy. (42) Nothing is said to you, [O Muhammad], except what was already said to the messengers before you. Indeed, your Lord is a possessor of forgiveness and a possessor of painful penalty. (43)﴾

His Almighty saying: ﴿Indeed, those who deviate concerning Our signs﴾ meaning: they turn away from the truth in our evidences(5). Ilhad (deviation) is leaning and turning away. From it is 'al-lahd' (niche) in the grave; because it leans towards a side of it. It is said: 'alhada' in the religion of Allah, meaning: he deviated from it and turned away. 'Lahada' is a linguistic variation of it. And this refers back to those who said:

(1) Reported by Al-Tabari 20/439. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/184. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/273, and the recitation of Abu Ja'far from the ten in Al-Nashr 2/325. (4) 14/324-325. (5) Tafsir Al-Baghawi 4/116.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयत 39 - 43 426

“और वह फूल उठी (व रबत)”: यानी वह उगने से पहले सूज गई और ऊपर उठ गई; मुजाहिद ने यह कहा है(1)। यानी: अपनी मृत्यु के बाद वह वनस्पति से ऊपर उठ गई। इस अनुमान के अनुसार, वाणी में अग्रता और विलंब है, और इसका अनुमान है: वह फूल गई और हिलने लगी(2)। हिलना और फूलना ज़मीन से बाहर निकलने से पहले हो सकता है; और वे वनस्पति के पृथ्वी की सतह पर निकलने के बाद भी हो सकते हैं; उसका फूलना उसका ऊपर उठना है। ऊँचे स्थान को 'रबवा' या 'राबिया' कहा जाता है; इसलिए पौधा बाहर निकलने के लिए हिलता है, फिर लंबाई और चौड़ाई में बढ़कर अपने शरीर में वृद्धि करता है।

अबू जाफ़र और खालिद ने पढ़ा: “और वह बड़ी हो गई (व रबा'अत)” जिसका अर्थ है: वह महान हो गई; 'अल-रबीआ'(3) से। और कहा गया: “वह झूम उठी (इहताज़त)” यानी: वह बारिश से प्रसन्न हुई, “और वह फूल उठी (व रबत)” यानी: वह वनस्पति के साथ फूल गई। जब ज़मीन वनस्पति से फट जाती है, तो इसे हँसने के रूप में वर्णित किया जाता है, इसलिए इसे प्रसन्नता के रूप में वर्णित करना भी जायज़ है। यह कहना जायज़ है कि फूलना और हिलना एक ही है; और यह वनस्पति के निकलने की स्थिति है। यह अर्थ “अल-हज्ज”(4) में पहले आ चुका है।

﴿निश्चय ही जिसने उसे जीवित किया, वह मृतकों को जीवित करने वाला है। वास्तव में वह हर चीज़ पर सक्षम है।﴾ यह अन्य स्थानों पर पहले उल्लेख किया जा चुका है।

अल्लाह तआला का कथन: ﴿निश्चय ही जो हमारी आयतों के बारे में टेढ़ा रास्ता अपनाते हैं, वे हमसे छिपे नहीं हैं। तो क्या वह जो आग में डाला जाएगा बेहतर है या वह जो क़ियामत के दिन सुरक्षित आएगा? जो चाहो करो; वास्तव में तुम जो कुछ करते हो, वह उसे देख रहा है। (40) वास्तव में जिन्होंने नसीहत को झुठलाया जब वह उनके पास आई... और निस्संदेह यह एक प्रतिष्ठित पुस्तक है। (41) असत्य इसके पास न इसके आगे से आ सकता है और न इसके पीछे से; [यह] तत्वदर्शी, प्रशंसनीय की ओर से अवतरित है। (42) आपसे [हे मुहम्मद] वही कहा जाता है जो आपसे पहले के रसूलों से कहा जा चुका है। निस्संदेह आपका रब क्षमा का स्वामी और दुखद दंड का स्वामी है। (43)﴾

अल्लाह तआला का कथन: ﴿निश्चय ही जो हमारी आयतों के बारे में टेढ़ा रास्ता अपनाते हैं﴾ यानी: वे हमारे प्रमाणों में सत्य से विचलित हो जाते हैं(5)। इल्हाद (विचलन) झुकना और मुड़ना है। इसी से कब्र में 'अल-ﻠहद' (बगल का गड्ढा) है; क्योंकि वह उसके एक तरफ झुका होता है। कहा जाता है:

अल्लाह के धर्म में 'अलहदा', यानी: वह उससे विचलित हो गया और मुड़ गया। 'लहदा' इसी का एक भाषाई रूप है। और यह उन लोगों की ओर वापस जाता है जिन्होंने कहा:

---

(1) अल-तबरी 20/439 द्वारा उद्धृत। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/184। (3) अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-क़ुरान 6/273, और अल-नश्र 2/325 में दस में से अबू जाफ़र की क़िरअत। (4) 14/324-325। (5) तफ़सीर अल-बगवी 4/116।

سورہ فُصلت: آیات 39 - 43 426

﴿وَرَبَتْ﴾ یعنی: وہ پھول گئی اور اگنے سے پہلے بلند ہو گئی؛ یہ مجاہد(1) نے کہا ہے۔ یعنی: اپنی موت کے بعد نباتات کی وجہ سے بلند ہو گئی۔ اس تقدیر پر، کلام میں تقدیم و تاخیر ہے اور اس کی تقدیر ہے: وہ پھولی اور لرزنے لگی(2)۔ اور لرزنا اور پھولنا زمین سے نکلنے سے پہلے بھی ہو سکتا ہے؛ اور زمین کی سطح پر پودے کے نکلنے کے بعد بھی ہو سکتا ہے؛ پس اس کا پھولنا اس کا بلند ہونا ہے۔ اور اونچی جگہ کو 'ربوہ' یا 'رابیہ' کہا جاتا ہے؛ پس پودا ظاہر ہونے کے لیے حرکت کرتا ہے، پھر لمبائی اور چوڑائی میں بڑھ کر اپنے جسم میں اضافہ کرتا ہے۔

ابو جعفر اور خالد نے پڑھا: «وَرَبَأَتْ» اور اس کا معنی ہے: وہ عظیم ہو گئی؛ 'الربیئہ'(3) سے۔ اور کہا گیا: «اهتَزَّتْ» یعنی: بارش سے خوش ہو گئی، «وَرَبَتْ» یعنی: نباتات کے ساتھ پھول گئی۔ اور زمین جب نباتات سے پھٹتی ہے تو اسے ہنسی سے موصوف کیا جاتا ہے، تو اسے خوشی سے موصوف کرنا بھی جائز ہے۔ اور یہ کہنا جائز ہے کہ پھولنا اور لرزنا ایک ہی ہے؛ اور یہ پودے کے نکلنے کی حالت ہے۔ یہ معنی "الحج"(4) میں گزر چکا ہے۔

﴿إِنَّ الَّذِي أَحْيَاهَا لَمُحْيِ الْمَوْتَىٰ ۚ إِنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ یہ دیگر مقامات پر پہلے گزر چکا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا ۗ أَفَمَن يُلْقَىٰ فِي النَّارِ خَيْرٌ أَم مَّن يَأْتِي آمِنًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ ۚ اعْمَلُوا مَا شِئْتُمْ ۖ إِنَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ ٤٠ إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِالذِّكْرِ لَمَّا جَاءَهُمْ ۖ وَإِنَّهُ لَكِتَابٌ عَزِيزٌ ٤١ لَّا يَأْتِيهِ الْبَاطِلُ مِن بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ ۖ تَنزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ ٤٢ مَّا يُقَالُ لَكَ إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِن قَبْلِكَ ۚ إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ ٤٣﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا﴾ یعنی: وہ ہمارے دلائل میں حق سے پھر جاتے ہیں(5)۔ اور الحاد: جھکنا اور پھرنا ہے۔ اور اسی سے قبر میں 'لحد' ہے؛ کیونکہ وہ اس کی ایک جانب جھکا ہوا ہوتا ہے۔ کہا جاتا ہے: اللہ کے دین میں 'الحَدَ'، یعنی: وہ اس سے ہٹ گیا اور پھر گیا۔ 'لَحَدَ' اس کی ایک لغت ہے۔ اور یہ ان لوگوں کی طرف لوٹتا ہے جنہوں نے کہا:

---

(1) اسے الطبری 20/439 نے نکالا ہے۔ (2) النکت والعیون 5/184۔ (3) معانی القرآن للنحاس 6/273، اور النشر 2/325 میں دس میں سے ابو جعفر کی قرأت۔ (4) 14/324 - 325۔ (5) تفسیر البغوی 4/116۔

Page 427 Surah Fussilat: Verses 40 - 43

"Do not listen to this Quran and make noise therein." These are those who deviated regarding His verses and turned away from the truth, saying: The Quran is not from God, or it is poetry or magic; so the verses are the verses of the Quran. Mujahid said: "they deviate regarding Our verses" means they disbelieve in Our verses. That is: during the recitation of the Quran with whistling, clapping, idle talk, and singing. Ibn Abbas said: It is changing the words and putting them in the wrong place. Qatadah said: "they deviate regarding Our verses": they disbelieve in Our verses. Al-Suddi said: they are stubborn and oppositional. Ibn Zaid said: they associate partners and disbelieve. The meaning is close. Muqatil said: It was revealed concerning Abu Jahl (1). It was also said: The verses are the miracles, and this goes back to the first [opinion], for the Quran is a miracle. "Is he who is cast into the Fire" on his face, and he is Abu Jahl according to the saying of Ibn Abbas and others, "better or he who comes secure on the Day of Resurrection?" It was said: The Prophet ﷺ; said by Muqatil. It was said: Uthman. It was said: Ammar bin Yasir. It was said: Hamzah. It was said: Umar bin Al-Khattab. It was said: Abu Salamah bin Abd al-Asad al-Makhzumi. It was said: The believers. And it was said: It is general; the one cast into the Fire is the disbeliever, and the one who comes secure on the Day of Resurrection is the believer; said by Ibn Bahr (2). "Do what you will" is a command of threat; meaning: after you have known that they are not equal, then you must have compensation. "Indeed, He is All-Seeing of what you do" is a promise of threat and warning (3). His words, Exalted be He: "Indeed, those who disbelieve in the Reminder when it has come to them" - the Reminder here is the Quran according to everyone's opinion; because it contains the mention of what is needed of rulings. And the predicate (khabar) is omitted [its estimation is] (4): they are ruined or punished. It was said: the predicate is "Those are being called from a far place" [Verse: 44], and he objected to his saying: "Nothing is said to you," then he returned to the Reminder and said: "And if We had made it a foreign Quran," then he said: "Those are being called," and the first is the choice; Al-Nahhas (5) said: according to all grammarians.

Footnotes: (1) The previous statements are in Al-Nukat wa al-Uyun 5/184, and Tafsir Al-Baghawi 4/116. (2) The previous statements are in the two previous sources except for his saying: Abu Salamah bin Abd al-Asad al-Makhzumi. (3) Al-Nukat wa al-Uyun 5/185. (4) What is between brackets is an addition not in the copies. (5) In Ma'ani al-Quran 6/275, and what is before it is similar.

पृष्ठ ४२७ सूरा फुस्सिलत: आयतें ४० - ४३

"इस कुरआन को न सुनो और इसमें शोर मचाओ।" ये वे लोग हैं जिन्होंने उसकी आयतों के बारे में विचलन किया और सत्य से मुड़ गए, और कहा: कुरआन ईश्वर की ओर से नहीं है, या यह कविता या जादू है; तो आयतें कुरआन की आयतें हैं। मुजाहिद ने कहा: "वे हमारी आयतों के बारे में विचलन करते हैं" का अर्थ है कि वे हमारी आयतों को झुठलाते हैं। अर्थात: कुरआन के पाठ के दौरान सीटी बजाने, ताली बजाने, फालतू बातों और गायन के साथ। इब्न अब्बास ने कहा: यह शब्दों को बदलना और उन्हें गलत जगह पर रखना है। कतादा ने कहा: "वे हमारी आयतों के बारे में विचलन करते हैं": वे हमारी आयतों को झुठलाते हैं। अल-सुद्दी ने कहा: वे हठ करते हैं और विरोध करते हैं। इब्न ज़ैद ने कहा: वे शरीक ठहराते हैं और झुठलाते हैं। अर्थ लगभग समान है। मुक़ातिल ने कहा: यह अबू जहल के बारे में नाजिल हुई थी (१)। और यह भी कहा गया: आयतें चमत्कार हैं, और यह पहले मत की ओर वापस जाती हैं, क्योंकि कुरआन एक चमत्कार है। "क्या वह जिसे आग में डाल दिया जाएगा" उसके चेहरे के बल, और इब्न अब्बास और अन्य लोगों के अनुसार वह अबू जहल है, "बेहतर है या वह जो कयामत के दिन सुरक्षित आएगा?" कहा गया: नबी ﷺ; मुक़ातिल ने कहा। कहा गया: उस्मान। कहा गया: अम्मार बिन यासिर। कहा गया: हमज़ा। कहा गया: उमर बिन अल-खत्ताब। कहा गया: अबू सलमा बिन अब्द अल-असद अल-मखज़ूमी। कहा गया: मोमिन (आस्थावान)। और कहा गया: यह सामान्य है; जिसे आग में डाला जाएगा वह काफ़िर है, और जो कयामत के दिन सुरक्षित आएगा वह मोमिन है; इब्न बहर ने कहा (२)। "जो चाहो करो" धमकी का आदेश है; अर्थात: जब आप जान गए कि वे दोनों बराबर नहीं हैं, तो आपके लिए प्रतिफल अनिवार्य है। "निस्संदेह, वह जो कुछ तुम करते हो उसे देख रहा है" धमकी और चेतावनी का वादा है (३)। अल्लाह तआला का कथन: "निस्संदेह, जिन लोगों ने 'ज़िक्र' (नसीहत/कुरआन) का इनकार किया जब वह उनके पास आया" - यहाँ सभी के मत के अनुसार 'ज़िक्र' से तात्पर्य कुरआन है; क्योंकि इसमें उन अहकाम (नियमों) का उल्लेख है जिनकी आवश्यकता है। और खबर (विधेय) हटा दी गई है [अनुमानत:] (४): वे तबाह होने वाले या दंडित होने वाले हैं। कहा गया: खबर "वे लोग हैं जिन्हें दूर के स्थान से पुकारा जाता है" [आयत: ४४] है, और उन्होंने उसके कथन पर आपत्ति जताई: "तुमसे वही कहा जाता है," फिर वह 'ज़िक्र' की ओर लौटे और कहा: "और यदि हम इसे एक अजमी (अरबी के अलावा) कुरआन बनाते," फिर उन्होंने कहा: "वे लोग पुकारे जाते हैं," और पहला विकल्प ही श्रेष्ठ है; अल-नहस (५) ने कहा: सभी वैयाकरणों (नहवियों) के अनुसार।

पादलेख: (१) पूर्व कथन अल-नुकत वल-उयून १८४/५ और तफ़सीर अल-बग़वी ११६/४ में हैं। (२) पूर्व कथन पिछले दो स्रोतों में हैं सिवाय उनके कथन के अबू सलमा बिन अब्द अल-असद अल-मखज़ूमी। (३) अल-नुकत वल-उयून १८५/५। (४) कोष्ठक के बीच जो है वह प्रतियों में नहीं है, एक अतिरिक्त अंश है। (५) मा'नी अल-कुरआन २७५/६ में, और इससे पहले भी इसी तरह है।

صفحہ ۴۲۷ سورہ فصلت: آیات ۴۰ - ۴۳

"اس قرآن کو نہ سنو اور اس میں لغو (شور و غل) کرو۔" یہ وہ لوگ ہیں جنہوں نے اس کی آیات میں الحاد کیا اور حق سے پھر گئے، چنانچہ انہوں نے کہا: یہ قرآن اللہ کی طرف سے نہیں ہے، یا یہ شاعری یا جادو ہے؛ پس آیات سے مراد قرآن کی آیات ہیں۔ مجاہد نے کہا: "وہ ہماری آیات میں الحاد کرتے ہیں" یعنی ہماری آیات کو جھٹلاتے ہیں۔ یعنی: قرآن کی تلاوت کے وقت سیٹی بجانے، تالی بجانے، لغو باتیں کرنے اور گانے بجانے کے ساتھ ابن عباس نے کہا: یہ کلام کو بدلنا اور اسے اس کے مقام کے علاوہ کہیں اور رکھنا ہے۔ قتادہ نے کہا: "وہ ہماری آیات میں الحاد کرتے ہیں": ہماری آیات کو جھٹلاتے ہیں۔ سدی نے کہا: وہ عناد اور دشمنی کرتے ہیں۔ ابن زید نے کہا: وہ شرک کرتے ہیں اور جھٹلاتے ہیں۔ اور معنی قریب قریب ہیں۔ مقاتل نے کہا: یہ ابو جہل کے بارے میں نازل ہوئی (۱)۔ اور کہا گیا ہے: آیات سے مراد معجزات ہیں، اور یہ پہلے قول کی طرف لوٹتا ہے، کیونکہ قرآن معجزہ ہے۔ "بھلا وہ شخص جو آگ میں ڈالا جائے گا" اپنے چہرے کے بل، اور وہ ابن عباس اور دیگر کے قول کے مطابق ابو جہل ہے، "بہتر ہے یا وہ جو قیامت کے دن امن کے ساتھ آئے گا؟" کہا گیا: نبی ﷺ؛ یہ مقاتل کا قول ہے۔ کہا گیا: عثمان۔ کہا گیا: عمار بن یاسر۔ کہا گیا: حمزہ۔ کہا گیا: عمر بن خطاب۔ کہا گیا: ابو سلمہ بن عبد الاسد المخزومی۔ کہا گیا: مؤمنین۔ اور کہا گیا: یہ عام ہے؛ پس وہ جو آگ میں ڈالا جائے گا وہ کافر ہے، اور جو قیامت کے دن امن کے ساتھ آئے گا وہ مؤمن ہے؛ یہ ابن بحر کا قول ہے (۲)۔ "جو چاہو کرو" یہ تہدیدی (دھمکی آمیز) حکم ہے؛ یعنی: جب تم جان گئے کہ وہ دونوں برابر نہیں ہو سکتے تو تمہارے لیے بدلہ ناگزیر ہے۔ "بے شک وہ جو کچھ تم کرتے ہو اسے خوب دیکھنے والا ہے" یہ ڈراوے اور تہدید کا وعدہ ہے (۳)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: "بے شک جن لوگوں نے ذکر (قرآن) کا انکار کیا جب وہ ان کے پاس آیا" -

ذکر سے یہاں سب کے نزدیک قرآن مراد ہے؛ کیونکہ اس میں ان احکام کا ذکر ہے جن کی ضرورت ہے۔ اور خبر محذوف ہے [اس کی تقدیر (اندازہ) یہ ہے] (۴): وہ ہلاک ہونے والے یا عذاب پانے والے ہیں۔ اور کہا گیا: خبر "یہی وہ لوگ ہیں جنہیں دور کی جگہ سے پکارا جاتا ہے" [آیت: ۴۴] ہے، اور ان کے اس قول پر اعتراض کیا گیا: "تم سے وہی کہا جاتا ہے جو تم سے پہلے رسولوں سے کہا جا چکا ہے،" پھر وہ ذکر کی طرف لوٹے اور فرمایا: "اور اگر ہم اسے عجمی قرآن بناتے،" پھر فرمایا: "یہی وہ لوگ ہیں جنہیں پکارا جاتا ہے،" اور پہلا قول ہی پسندیدہ ہے؛ نحاس (۵) نے کہا: تمام نحویوں کے نزدیک۔

حواشی: (۱) سابقہ اقوال النکت والعیون ۱۸۴/۵، اور تفسیر البغوی ۱۱۶/۴ میں ہیں۔ (۲) سابقہ اقوال پچھلے دونوں مصادر میں ہیں سوائے ان کے قول کے: ابو سلمہ بن عبد الاسد المخزومی۔ (۳) النکت والعیون ۱۸۵/۵۔ (۴) جو کچھ بریکٹ میں ہے وہ نسخوں میں نہیں ہے بلکہ ایک اضافہ ہے۔ (۵) معانی القرآن ۲۷۵/۶ میں، اور جو اس سے پہلے ہے وہ بھی اسی طرح ہے۔

...in what you knew. {And indeed, it is a mighty Book.} i.e., precious to Allah; Ibn Abbas said this; and on his authority: precious from Allah. And it was said: noble to Allah. And it was said: 'mighty' meaning: Allah made it mighty so no falsehood can reach it. And it was said: it should be honored and revered and not neglected. And it was said: 'mighty' against the devil to change it; Al-Suddi said this. Muqatil: protected from the devil and falsehood. Al-Suddi: uncreated, so there is nothing like it. Ibn Abbas also said: 'mighty' meaning: people are unable to produce its like (1). {Falsehood cannot come to it from before it or from behind it} meaning: nothing of what Allah revealed before it can prove it wrong, and no book will be revealed after it that nullifies or abrogates it; Al-Kalbi said this. Al-Suddi and Qatadah said: 'Falsehood cannot come to it' meaning the devil {from before it or from behind it} cannot change, add to, or diminish it (2). Sa'id ibn Jubayr said: denial does not come to it {from before it or from behind it}. Ibn Jurayj: {Falsehood cannot come to it} in what it informs about the past nor in what it informs about the future (3). On the authority of Ibn Abbas: 'from before it' from Allah Almighty {or from behind it} he means from Gabriel (PBUH), and not from Muhammad (PBUH). {A revelation from One Wise and Praiseworthy} Ibn Abbas: 'Wise' in His creation, 'Praiseworthy' to them. Qatadah: 'Wise' in His command, 'Praiseworthy' to His creation (4). His words, the Almighty: {Nothing is said to you} meaning: of harm and denial {except what was already said to the messengers before you} He consoles His Prophet and comforts him {Indeed, your Lord is a possessor of forgiveness} for you and your companions {and a possessor of painful punishment} meaning: for your enemies and all of them. And it was said: meaning: nothing is said to you about sincerity of worship to Allah except what has already been revealed to those before you, and there is no disagreement between laws regarding monotheism, and it is like His words:

(1) The previous statements are in Al-Muharrar Al-Wajiz 5/19, An-Nukat wal-'Uyun 5/185, and Tafsir Al-Baghawi 4/116. (2) Tafsir Al-Baghawi 4/116 similarly. (3) An-Nukat wal-'Uyun 5/185, and Zad al-Masir 7/262. (4) An-Nukat wal-'Uyun 5/186.

...उसमें जो तुम जानते थे। {और वास्तव में, यह एक शक्तिशाली किताब है।} यानी: अल्लाह के लिए कीमती; इब्न अब्बास ने यह कहा; और उनके अधिकार पर: अल्लाह की ओर से कीमती। और कहा गया: अल्लाह के लिए महान। और कहा गया: 'शक्तिशाली' का अर्थ है: अल्लाह ने इसे शक्तिशाली बनाया है इसलिए कोई असत्य इसमें नहीं आ सकता। और कहा गया: इसका सम्मान और आदर किया जाना चाहिए और इसकी उपेक्षा नहीं की जानी चाहिए। और कहा गया: 'शक्तिशाली' शैतान के खिलाफ इसे बदलने के लिए; अल-सुद्दी ने यह कहा। मुकातिल: शैतान और असत्य से सुरक्षित। अल-सुद्दी: गैर-मखलूक (असर्जित), इसलिए इसके जैसा कोई नहीं है। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: 'शक्तिशाली' का अर्थ है: लोग इसके जैसा कहने से असमर्थ हैं (1)। {असत्य इसके पास न इसके आगे से आ सकता है और न इसके पीछे से} यानी: अल्लाह ने इससे पहले जो कुछ भी उतारा है, उसमें से कुछ भी इसे झुठला नहीं सकता, और इसके बाद कोई ऐसी किताब नहीं उतरेगी जो इसे रद्द या मंसूख (निरस्त) कर दे; अल-कल्बी ने यह कहा। अल-सुद्दी और कतादा ने कहा: 'असत्य इसके पास नहीं आता' का अर्थ है शैतान {इसके आगे से और न ही इसके पीछे से} इसे बदल नहीं सकता, न बढ़ा सकता है और न ही घटा सकता है (2)। सईद बिन जुबैर ने कहा: झुठलाना इसके पास नहीं आता {न इसके आगे से और न ही इसके पीछे से}। इब्न जुरैज: {असत्य इसके पास नहीं आता} अतीत की सूचनाओं में और न ही भविष्य की सूचनाओं में (3)। इब्न अब्बास के अधिकार पर: 'इसके आगे से' अल्लाह तआला की ओर से {और न ही इसके पीछे से} उनका अर्थ जिब्रील अलैहिस्सलाम से है, और न ही मुहम्मद सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से। {एक हकीम (तत्वदर्शी) और हमीद (प्रशंसनीय) की ओर से उतारा हुआ} इब्न अब्बास: अपनी रचना में 'हकीम', उनके लिए 'हमीद'। कतादा: अपने आदेश में 'हकीम', अपनी रचना के लिए 'हमीद' (4)। अल्लाह तआला का कथन: {आपसे वही कहा जा रहा है} यानी: दुख और झुठलाने के बारे में {जो आपसे पहले के रसूलों (पैगंबरों) से कहा जा चुका है} वह अपने नबी को तसल्ली और दिलासा दे रहा है {निस्संदेह आपका रब क्षमा का स्वामी है} आपके और आपके साथियों के लिए {और दुखद दंड का स्वामी है} यानी: आपके दुश्मनों के लिए और सभी के लिए। और कहा गया: यानी: अल्लाह के लिए इबादत (पूजा) की ईमानदारी के बारे में आपसे वही कहा जा रहा है जो आपसे पहले वालों पर वही (प्रकाशना) की जा चुकी है, और तौहीद (एकेश्वरवाद) के संबंध में शरीयतों के बीच कोई मतभेद नहीं है, और यह उनके शब्दों की तरह है:

(1) पिछला कथन अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/19, अन-नुकात वल-उयून 5/185, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/116 में हैं। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/116 में इसी तरह। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/185, और ज़ाद अल-मसीर 7/262। (4) अन-नुकात वल-उयून 5/186।

...اس میں جو تم جانتے تھے۔ ﴿وَإِنَّهُ لَكِتَبٌ عَزِيزٌ﴾ یعنی: اللہ پر عزیز؛ یہ ابن عباس نے کہا؛ اور ان سے مروی ہے: اللہ کی طرف سے عزیز۔ اور کہا گیا: اللہ پر کریم۔ اور کہا گیا: «عزیز» یعنی: اللہ نے اسے عزت دی تو اس میں باطل داخل نہیں ہو سکتا۔ اور کہا گیا: مناسب ہے کہ اس کی عزت و توقیر کی جائے اور اسے لغو نہ قرار دیا جائے۔ اور کہا گیا: «عزیز» شیطان سے کہ وہ اسے بدل دے؛ یہ السدی نے کہا۔ مقاتل: شیطان اور باطل سے محفوظ۔ السدی: غیر مخلوق ہے تو اس جیسی کوئی مثال نہیں۔ ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: «عزیز» یعنی: لوگوں سے ممتنع ہے کہ وہ اس جیسا کہہ سکیں (۱)۔ ﴿لَّا يَأْتِيهِ الْبَطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ یعنی: اللہ نے اس سے پہلے جو کچھ نازل کیا اس میں سے کوئی چیز اسے نہیں جھٹلاتی، اور اس کے بعد کوئی ایسی کتاب نازل نہیں ہوگی جو اسے باطل یا منسوخ کر دے؛ یہ الکلبی نے کہا۔ السدی اور قتادہ نے کہا: «لا يأتيه الباطل» یعنی شیطان ﴿مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ وہ اس میں تبدیلی، زیادتی یا کمی کرنے کی طاقت نہیں رکھتا (۲)۔ اور سعید بن جبیر نے کہا: اسے جھٹلانا نہیں آتا ﴿مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾۔ ابن جریج: ﴿لَّا يَأْتِيهِ الْبَطِلُ﴾ ماضی کی خبروں میں اور نہ مستقبل کی خبروں میں (۳)۔ اور ابن عباس سے مروی ہے: «مِن بين يَدَيْهِ» اللہ تعالیٰ کی طرف سے ﴿وَلَا مِنْ خَلْفِهِ﴾ ان کی مراد جبرئیل ﷺ سے ہے، اور نہ محمد ﷺ سے۔ ﴿تَنزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ﴾ ابن عباس: اپنی تخلیق میں «حکیم» ان کی طرف «حمید»۔ قتادہ: اپنے امر میں «حکیم» اپنی مخلوق کی طرف «حمید» (٤)۔ اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿مَا يُقَالُ لَكَ﴾ یعنی: اذیت اور تکذیب میں سے ﴿إِلَّا مَا قَدْ قِيلَ لِلرُّسُلِ مِن قَبْلِكَ﴾ وہ اپنے نبی کو تسلی اور دلاسا دے رہا ہے ﴿إِنَّ رَبَّكَ لَذُو مَغْفِرَةٍ﴾ تمہارے لیے اور تمہارے صحابہ کے لیے ﴿وَذُو عِقَابٍ أَلِيمٍ﴾ مراد: تمہارے دشمنوں کے لیے اور سب کے لیے۔ اور کہا گیا: یعنی: اللہ کے لیے اخلاصِ عبادت کے بارے میں

تمہیں وہی کہا جاتا ہے جو تم سے پہلے والوں کی طرف وحی کیا گیا، اور توحید کے متعلق شرائع کے درمیان کوئی اختلاف نہیں ہے، اور یہ اس کے قول کی طرح ہے:

(١) سابقہ اقوال المحرر الوجیز ١٩/٥، النکت والعیون ١٨٥/٥، اور تفسیر البغوی ١١٦/٤ میں ہیں۔ (٢) تفسیر البغوی ١١٦/٤ اسی طرح۔ (٣) النکت والعیون ١٨٥/٥، اور زاد المسیر ٢٦٢/٧۔ (٤) النکت والعیون ١٨٦/٥۔

Surah Fussilat: Verses 43 - 44 Page 429

"And it has already been revealed to you and to those before you: 'If you should associate [anything] with Allah, your work would surely become worthless'" [Az-Zumar: 65]. That is: you have not invited them except to what all the prophets invited to, so there is no meaning for their denial of you. And it was said: it is an interrogation, meaning: what is said to you except what has already been said to the messengers before you?

And it was said: "Indeed, your Lord" is a new sentence, and what precedes it is a complete sentence if the predicate is implied. And it was said: it is connected to "what is said to you"(1). {Indeed, your Lord is the possessor of forgiveness and the possessor of painful punishment} meaning: you were only commanded to warn and give glad tidings.

The Almighty's saying: {And if We had made it a foreign Quran, they would have said, "Why are its verses not explained in detail? [Is it] a foreign [recitation] and an Arab [messenger]?" Say, "It is, for those who believe, a guidance and a cure. And those who do not believe - in their ears is deafness, and it is upon them blindness. Those are being called from a distant place." 44}

The Almighty's saying: {And if We had made it a foreign Quran, they would have said, "Why are its verses not explained in detail? [Is it] a foreign [recitation] and an Arab [messenger]?"} There are three matters in this:

First: The Almighty's saying: {And if We had made it a foreign Quran} meaning: in a language other than Arabic {they would have said, "Why are its verses not explained in detail?"} meaning: explained in our language, for we are Arabs and do not understand the foreign tongue. So He clarified that He revealed it in their tongue so that the meaning of inimitability would be established; since they are the most knowledgeable of people in the types of speech, in verse and prose. And if they were unable to oppose it, it would be the clearest proof that it is from God. Had it been in a foreign tongue, they would have said: we have no knowledge of this tongue.

Second: Since this is established, there is evidence in it that the Quran is Arabic, and that it was revealed in the language of the Arabs, and that it is not foreign, and that if it is translated from it to another language, it would not be a Quran(2).

Third: The Almighty's saying: {A foreign [recitation] and an Arab [messenger]?} Abu Bakr, Hamza, and Al-Kisa'i read it as: "A'ajamiyyun wa Arabiyyun" with two realized

hamzas(3). And an "Ajamiy" is one who is not from the Arabs, whether he is eloquent or not.

(1) After it in (Za): meaning: it is only said to you. (2) Ahkam al-Quran by al-Kiya 4/363. (3) In the copies: softened, which is an error, and what is confirmed is from the books of readings; see Al-Sab'ah p. 577, and Al-Taysir p. 193.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयतें 43 - 44 पृष्ठ 429

"और निश्चित रूप से आपकी ओर और उन लोगों की ओर जो आपसे पहले थे, यह वह्य (प्रकाशना) भेजी गई थी कि: 'यदि आपने (अल्लाह के साथ किसी को) शरीक (साझीदार) ठहराया, तो निश्चित रूप से आपके कर्म व्यर्थ हो जाएंगे'" [अज़-ज़ुमर: 65]। इसका अर्थ है: आपने उन्हें केवल उसी चीज़ की ओर आमंत्रित किया है जिसकी ओर सभी नबियों ने आमंत्रित किया था, इसलिए उनके द्वारा आपको झुठलाने का कोई अर्थ नहीं है। और यह भी कहा गया है: यह एक प्रश्न है, जिसका अर्थ है: आपको वही कहा जाता है जो आपसे पहले के रसूलों से कहा जा चुका है?

और यह कहा गया है: "बेशक आपका रब" एक नया वाक्य है, और इससे पहले की बात एक पूर्ण वाक्य है यदि खबर (विधेय) छिपी हुई हो। और यह भी कहा गया है: यह "जो आपसे कहा जाता है" से जुड़ा है(1)। {बेशक आपका रब क्षमा करने वाला और दुखदायी दंड देने वाला है} यानी: आपको केवल चेतावनी देने और शुभ सूचना देने का आदेश दिया गया है।

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम इसे एक अजमी (गैर-अरबी) क़ुरआन बनाते, तो वे अवश्य कहते, "इसकी आयतें विस्तार से क्यों नहीं बयान की गईं? क्या अजमी (वाणी) और अरबी (पैग़ंबर)?" आप कह दें, "वह ईमान वालों के लिए मार्गदर्शन और उपचार है। और जो ईमान नहीं लाते, उनके कानों में बहरापन है और वह उन पर अंधापन है। वे ऐसे लोग हैं जिन्हें दूर के स्थान से पुकारा जा रहा है।" 44}

अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम इसे एक अजमी क़ुरआन बनाते, तो वे अवश्य कहते, "इसकी आयतें विस्तार से क्यों नहीं बयान की गईं? क्या अजमी और अरबी?"} इसमें तीन मसले (विषय) हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम इसे एक अजमी क़ुरआन बनाते} यानी: अरबों के अलावा किसी और भाषा में {तो वे अवश्य कहते, "इसकी आयतें विस्तार से क्यों नहीं बयान की गईं?"} यानी: हमारी भाषा में स्पष्ट की गईं, क्योंकि हम अरब हैं और अजमी भाषा नहीं समझते। तो उसने स्पष्ट किया कि उसने इसे उनकी भाषा में उतारा ताकि एजाज़ (चमत्कार) का अर्थ सिद्ध हो सके क्योंकि वे पद्य और गद्य में भाषण के प्रकारों के सबसे अधिक ज्ञाता हैं। और यदि वे इसका विरोध करने में असमर्थ रहे, तो यह सबसे बड़ा प्रमाण होगा कि यह अल्लाह की ओर से है। और यदि यह अजम (गैर-अरब) की भाषा में होता, तो वे कहते: हमें इस भाषा का कोई ज्ञान नहीं है।

दूसरा: और जब यह सिद्ध हो गया, तो इसमें इस बात का प्रमाण है कि कुरआन अरबी है, और यह कि यह अरबों की भाषा में उतरा है, और यह अजमी नहीं है, और यह कि यदि इसे इससे दूसरी भाषा में अनुवादित किया जाए, तो वह कुरआन नहीं होगा(2)।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {क्या अजमी और अरबी?} और अबू बक्र, हमज़ा और अल-किसाई ने इसे पढ़ा: "अअजमिय्युन व अरबिय्युन" दो स्पष्ट हमज़ों के साथ(3)। और अजमी वह है जो अरबों में से नहीं है, चाहे वह वाकपटु (साफ बोलने वाला) हो या न हो।

(1) (ज़) में इसके बाद है: यानी: आपसे केवल यही कहा जाता है। (2) अल-किया की अहकाम अल-कुरआन 4/363। (3) प्रतियों में: 'मखफ्फफ़तैन' (हल्का), जो एक त्रुटि है, और जो प्रमाणित है वह 'क़िरात' (पाठ) की पुस्तकों से है; देखें अल-सबअह पृ. 577, और अल-तयसीर पृ. 193।

سورة فصلت: آیات 43 - 44 صفحہ 429

"اور یقیناً آپ کی طرف اور ان کی طرف جو آپ سے پہلے تھے، وحی کی گئی کہ: 'اگر آپ نے (اللہ کے ساتھ کسی کو) شریک ٹھہرایا، تو یقیناً آپ کے اعمال ضائع ہو جائیں گے'" [الزمر: 65]

یعنی: آپ نے انہیں صرف اسی چیز کی دعوت دی ہے جس کی طرف تمام انبیاء نے دعوت دی تھی، تو ان کے آپ کا انکار کرنے کا کوئی مطلب نہیں۔ اور کہا گیا ہے: یہ ایک استفہام (سوال) ہے، یعنی: آپ سے کیا کہا جاتا ہے سوائے اس کے جو آپ سے پہلے رسولوں سے کہا جا چکا ہے؟

اور کہا گیا ہے: «اِنَّ رَبَّكَ» نیا کلام ہے، اور اس سے پہلے کا کلام مکمل ہے اگر خبر محذوف (پوشیدہ) ہو۔ اور کہا گیا: یہ «ما يقال لك»(1) سے جڑا ہوا ہے۔ ﴿بے شک آپ کا رب بخشنے والا اور دردناک سزا دینے والا ہے﴾ یعنی: آپ کو صرف ڈرانے اور خوشخبری دینے کا حکم دیا گیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر ہم اسے عجمی (غیر عربی) قرآن بناتے تو وہ ضرور کہتے، "اس کی آیات تفصیل سے کیوں نہیں بیان کی گئیں؟ کیا عجمی (کلام) اور عربی (رسول)؟" آپ کہہ دیں، "وہ ایمان والوں کے لیے ہدایت اور شفا ہے، اور جو ایمان نہیں لاتے ان کے کانوں میں بوجھ ہے اور وہ ان پر اندھا پن ہے، یہ وہ لوگ ہیں جنہیں دور کی جگہ سے پکارا جاتا ہے" 44﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر ہم اسے عجمی قرآن بناتے تو وہ ضرور کہتے، "اس کی آیات تفصیل سے کیوں نہیں بیان کی گئیں؟ کیا عجمی اور عربی؟"﴾ اس میں تین مسائل ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور اگر ہم اسے عجمی قرآن بناتے﴾ یعنی: غیر عربوں کی زبان میں ﴿تو وہ ضرور کہتے، "اس کی آیات تفصیل سے کیوں نہیں بیان کی گئیں؟"﴾ یعنی: ہماری زبان میں واضح کی جاتیں، کیونکہ ہم عرب ہیں عجمی زبان نہیں سمجھتے۔ تو واضح کیا کہ اسے ان کی زبان میں اتارا تاکہ اس سے اعجاز کا معنی ثابت ہو جائے؛ کیونکہ وہ نظم و نثر میں کلام کی اقسام کے سب سے بڑے جاننے والے ہیں۔ اور اگر وہ اس کا مقابلہ کرنے سے عاجز رہے، تو یہ اس بات کی سب سے بڑی دلیل تھی کہ یہ اللہ کی طرف سے ہے، اور اگر یہ غیر عربوں کی زبان میں ہوتا تو وہ کہتے: ہمیں اس زبان کا کوئی علم نہیں۔

دوسرا: اور جب یہ ثابت ہو گیا تو اس میں اس بات کی دلیل ہے کہ قرآن عربی ہے، اور یہ کہ یہ عربوں کی زبان میں اترا، اور یہ کہ یہ عجمی نہیں ہے، اور یہ کہ جب اسے اس زبان سے دوسری زبان میں منتقل کیا جائے تو وہ قرآن نہیں ہوگا(2)۔

تیسرا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿کیا عجمی اور عربی؟﴾ اور ابوبکر، حمزہ اور کسائی نے اسے پڑھا: «أَأَعْجَمِيٌّ وَعَرَبِيٌّ» دو محقق ہمزوں کے ساتھ(3)، اور عجمی وہ ہے جو عربوں میں سے نہ ہو، چاہے وہ فصیح ہو یا غیر فصیح۔

(1) اس کے بعد (ظ) میں ہے: یعنی: آپ سے صرف یہی کہا جاتا ہے۔ (2) احکام القرآن للکیا 4 / 363۔ (3) نسخوں میں: مخففتین، جو کہ غلطی ہے، اور جو ثابت ہے وہ قراءات کی کتابوں سے ہے، دیکھیے السبعۃ ص 577، اور التیسیر ص 193۔

...eloquent, and 'al-a'jami' (the non-Arab/non-clear speaker) is the one who does not speak clearly, whether he is from the Arabs or the non-Arabs (1). Thus, 'al-a'jam' (the unclear speaker) is the opposite of 'al-faseeh' (the eloquent), and he is the one whose speech is not clear. A non-speaking animal is called 'a'jam', and from this comes the phrase 'the daytime prayer is a'jamaa' (2), meaning there is no loud recitation in it. So the attribution to 'al-a'jam' was more emphatic, because a non-Arab man who is not from the Arabs might be eloquent in Arabic, and an Arab might be non-eloquent; so the attribution to 'a'jami' is more emphatic in clarification.

The meaning is: A non-Arabic Quran and an Arabic Prophet? This is a rhetorical question of denial (3).

Al-Hasan, Abu al-Aliyah, Nasr bin Asim, al-Mughirah, and Hisham on the authority of Ibn Amir read: 'a'jamiyyun' with one hamza as a statement (4). The meaning: 'Why were its verses not explained in detail?' so that some of them would be Arabic understood by the Arabs, and some non-Arabic understood by the non-Arabs. Saeed bin Jubayr narrated: The Quraysh said: 'If only the Quran was revealed in both non-Arabic and Arabic, so that some of its verses would be non-Arabic and some Arabic,' then the verse was revealed. And from every language something was revealed in the Quran; from it is 'al-Sijjeel', which is Persian, and its origin is 'sankayl'; meaning: clay and stone (5), and from it is 'al-Firdaws', which is Roman, and likewise 'al-Qistas'.

The people of Hijaz, Abu Amr, Ibn Dhakwan, and Hafs read it as a question, except that they softened the hamza according to their principles (6). The correct reading is the reading as a question. And Allah knows best.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/20. (2) Al-Sakhawi said in 'Al-Maqasid al-Hasanah' (628): Al-Nawawi said: It is false, it has no basis, and likewise Al-Daraqutni said: It was not narrated from the Prophet ﷺ, but rather it is from the saying of some jurists. (3) Tafsir al-Baghawi 4/117. (4) The reading of Hisham from Ibn Amir in 'Al-Taysir' p. 193. And the reading of Al-Hasan in 'Al-Muharrar al-Wajiz' 5/20. (5) Narrated by Al-Tabari 20/448 similarly. In the Persian dictionary: 'Sangin', with an 'n'. (6) Qalun, Abu Amr, and Abu Ja'far read by pronouncing the first hamza and easing the second with an Alif inserted between them. Ibn Kathir, Ibn Dhakwan, Hafs, and Ruways read by pronouncing the first and easing the second without an Alif. Hisham's reading was

mentioned before. The rest read by pronouncing both without insertion. Al-Sab'ah pp. 576-577, Al-Taysir p. 193, and Al-Nashr 1/366.

सूरह फ़ुस्सीलत: आयत 44 | 430

...सुवक्ता (फ़सीह), और 'अल-अजमी' वह है जो स्पष्ट नहीं बोलता, चाहे वह अरबों में से हो या गैर-अरबों में से (1)। अतः, 'अल-अजम', 'अल-फ़सीह' का विलोम है, और वह है जिसकी बात स्पष्ट नहीं होती। बोलने में असमर्थ जानवर को 'अजम' कहा जाता है, और इसी से यह वाक्यांश आया है 'दिन की नमाज़ अजमा है' (2), जिसका अर्थ है कि इसमें ऊंचे स्वर में पाठ नहीं किया जाता है। इसलिए 'अजम' (अस्पष्ट बोलने वाला) का श्रेय अधिक पुख्ता था, क्योंकि एक गैर-अरब व्यक्ति जो अरबों में से नहीं है, वह अरबी में सुवक्ता हो सकता है, और एक अरब सुवक्ता नहीं हो सकता है; इसलिए 'अजमी' के प्रति श्रेय स्पष्टीकरण में अधिक प्रभावी है।

इसका अर्थ है: एक गैर-अरबी कुरान और एक अरबी नबी? यह एक अस्वीकृति का प्रश्न है (3)।

अल-हसन, अबू अल-आलिया, नस्र बिन आसिम, अल-मुघीरा और इब्न आमिर के माध्यम से हिशाम ने इसे एक जानकारी के रूप में एक हमज़ा के साथ 'अजमीयुन' पढ़ा (4)। अर्थ: 'इसकी आयतें विस्तार से क्यों नहीं समझाई गईं?' ताकि उनमें से कुछ अरबी होतीं जिन्हें अरब समझते, और कुछ गैर-अरबी होतीं जिन्हें गैर-अरब समझते। सईद बिन जुबैर ने रिवायत की: कुरैश ने कहा: 'काश कुरान गैर-अरबी और अरबी में उतारा जाता, ताकि इसकी कुछ आयतें गैर-अरबी और कुछ अरबी होतीं,' तब यह आयत नाजिल हुई। और कुरान में हर भाषा से कुछ न कुछ उतारा गया है; इसमें 'सिज्जील' है जो फारसी है, और इसका मूल 'संकेल' है; यानी: मिट्टी और पत्थर (5), और इसमें 'फिरदौस' है जो रोमन है, और इसी तरह 'क़िस्तास' भी।

हिजाज़ के निवासियों, अबू अम्र, इब्न धकवान और हफ़्स ने इसे एक प्रश्न के रूप में पढ़ा, सिवाय इसके कि उन्होंने अपने नियमों के अनुसार हमज़ा को नरम किया (6)। सही पाठ प्रश्न वाला ही है। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

---

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/20। (2) अल-सखावी ने 'अल-मक़ासिद अल-हसना' (628) में कहा: अल-नवावी ने कहा: यह निराधार है, इसका कोई आधार नहीं है, और इसी तरह अल-दाराकुतनी ने कहा: यह पैगंबर ﷺ से रिवायत नहीं है, बल्कि यह कुछ फकीहों का कहना है। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/117। (4) 'अल-तयसीर' पृ. 193 में इब्न आमिर से हिशाम का पाठ। और 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' 5/20 में अल-हसन का पाठ। (5) अल-तबरी 20/448 ने इसी तरह रिवायत की है। फारसी शब्दकोश में: 'संगीन', 'न' के साथ। (6) कालून, अबू अम्र और अबू जाफ़र ने पहले हमज़ा को स्पष्ट

और दूसरे को सरल पढ़ा और उनके बीच एक अलिफ़ डाला। इब्न कसीर, इब्न धकवान, हफ़्स और रुवैस ने पहले को स्पष्ट और दूसरे को सरल पढ़ा बिना अलिफ़ डाले। हिशाम का पाठ पहले उल्लेख किया गया है। बाकी लोगों ने बिना अलिफ़ डाले दोनों को स्पष्ट पढ़ा। अल-सब'ह पृ. 576-577, अल-तयसीर पृ. 193, और अल-नश्र 1/366।

...فصیح، اور اعجمی وہ ہے جو واضح گفتگو نہ کرتا ہو خواہ وہ عربوں میں سے ہو یا غیر عربوں میں سے (1)۔ پس 'اعجم' فصیح کی ضد ہے، اور یہ وہ شخص ہے جس کی بات واضح نہ ہو۔ نہ بولنے والے جانور کو 'اعجم' کہا جاتا ہے، اور اسی سے ہے 'صلاۃ النہار عجماء' (2) یعنی: اس میں بلند آواز سے قرأت نہیں کی جاتی، لہٰذا 'اعجم' کی طرف نسبت زیادہ تاکیدی تھی، کیونکہ غیر عرب شخص جو عربوں میں سے نہ ہو، وہ عربی میں فصیح ہو سکتا ہے، اور عرب غیر فصیح ہو سکتا ہے؛ لہٰذا بیان میں اعجمی کی طرف نسبت زیادہ تاکیدی ہے۔

اور معنی یہ ہے: کیا قرآن اعجمی ہے اور نبی عربی؟ اور یہ استفہامِ انکار ہے (3)۔

اور حسن، ابو العالیہ، نصر بن عاصم، مغیرہ اور ہشام نے ابن عامر سے روایت کرتے ہوئے: 'أعجمي' ایک ہمزہ کے ساتھ خبریہ پڑھا (4)۔ اور معنی یہ ہے: 'اس کی آیات کیوں تفصیل سے بیان نہیں کی گئیں؟' تاکہ ان میں سے کچھ عربی ہوتیں جسے عرب سمجھتے، और کچھ عجمی ہوتیں جسے عجم سمجھتے۔ سعید بن جبیر نے روایت کی، انہوں نے کہا: قریش نے کہا: 'کاش قرآن عجمی اور عربی دونوں میں نازل ہوتا، تاکہ اس کی بعض آیات عجمی ہوتیں اور بعض عربی،' تو یہ آیت نازل ہوئی۔ اور قرآن میں ہر زبان سے کچھ نہ کچھ نازل کیا گیا ہے، چنانچہ اس میں 'سجیل' ہے جو فارسی ہے، اور اس کی اصل 'سنکیل' ہے؛ یعنی: مٹی اور پتھر (5)، اور اسی میں سے 'فردوس' ہے جو رومی ہے، اور اسی طرح 'قسطاس' بھی۔

اور اہل حجاز، ابو عمرو، ابن ذکوان اور حفص نے استفہام کے طور پر پڑھا، سوائے اس کے کہ انہوں نے اپنے اصولوں کے مطابق ہمزہ میں تسہیل کی (6)۔ اور صحیح قرأت استفہام کی قرأت ہے۔ واللہ اعلم۔

(1) المحرر الوجيز 20/5۔ (2) سخاوی نے المقاصد الحسنہ (628) میں کہا: نووی نے کہا: یہ باطل ہے، اس کی کوئی اصل نہیں، اور اسی طرح دارقطنی نے کہا: یہ نبی ﷺ سے مروی نہیں ہے، بلکہ یہ بعض فقہاء کا قول ہے۔ (3) تفسیر بغوی 117/4۔ (4) التیسیر ص 193 میں ابن عامر سے ہشام کی قرأت۔ اور المحرر الوجیز 20/5 میں حسن کی قرأت۔ (5) طبری نے 20/448 میں اسی طرح روایت کی ہے۔ اور فارسی لغت میں: 'سنگین'، نون کے ساتھ۔ (6) قالون، ابو عمرو اور ابو جعفر نے پہلے ہمزہ کی تحقیق اور دوسرے کی تسہیل کی اور دونوں کے درمیان الف کا ادخال کیا، اور ابن کثیر، ابن ذکوان، حفص اور رویس نے پہلے کی تحقیق اور دوسرے کی تسہیل کی بغیر الف کے ادخال کے، اور ہشام کی قرأت گزر چکی، اور باقیوں نے بغیر ادخال کے پہلے اور دوسرے دونوں کی تحقیق کے ساتھ پڑھا۔ السبعہ ص 576-577، التیسیر ص 193، اور النشر 366/1۔

The Almighty's saying: {Say, "It is, for those who believe, a guidance and cure."} Allah informed that the Quran is a guidance and a cure for everyone who believes in it, from doubt, uncertainty, and ailments. {And those who do not believe - in their ears is deafness,} meaning: deafness from hearing the Quran. This is why they exhorted each other to talk idly during its recitation. A similar verse is: {And We send down of the Qur'an that which is healing and mercy for the believers, but it does not increase the wrongdoers except in loss.} [Al-Isra: 82], and it has been discussed in full previously.

The general recitation is {‘aman} (blindness) as a verbal noun. Ibn Abbas, Abdullah bin al-Zubayr, Amr ibn al-Aas, Muawiyah, and Sulayman bin Qattah recited: "and it is upon them ‘amin" with a kasra on the meem (1), meaning: it is not clear to them. Abu Ubayd chose the first recitation; because of people's consensus on it; and because He said first: {guidance and cure}. If it were: a guide and a curer, the kasra in 'amin' would be better, to be an adjective like them (2); the interpretation being: "And those who do not believe" in their rejection of it are like those who have "deafness in their ears, and it" meaning the Quran "is upon them a possessor of blindness," because they do not understand, so the possessive was omitted. It was also said: the meaning is: and the deafness upon them is blindness (3).

{Those are being called from a distant place.} This is said as a metaphor for those who do not understand. Linguists say that for one who understands, it is said: You hear from nearby. And it is said for one who does not understand: You are being called from afar. Meaning: it is as if he is called from a far place, so he does not hear the call nor understand it. Al-Dahhak said: "They are called" on the Day of Resurrection by their ugliest names "from a distant place," and that would be more severe for their rebuke and disgrace (4).

And it was said: meaning: whoever does not reflect upon the Quran becomes like the blind and deaf, so he is called from a distant place and the voice of the caller is cut off from him while he has not heard. Ali (may Allah be pleased with him) and Mujahid said: meaning: far from their hearts. In the Tafsir: it is as if they are called from heaven and do not hear. Al-Naqqash related its meaning (5).

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/21. (2) Tafsir al-Razi 27/134. (3) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/280. (4) Ma'ani al-Quran by al-Nahhas 6/280 - 281, and Al-Dahhak's statement was recorded by al-Tabari 20/451. (5) Al-Nukat wal-'Uyun 5/187.

सूरह फुस्सिलत: आयत 44 | 431

अल्लाह तआला का फरमान: {कह दो, "यह उन लोगों के लिए जो ईमान लाए, मार्गदर्शन और शिफा है।"} अल्लाह ने सूचित किया कि कुरान उन सभी के लिए मार्गदर्शन और शिफा (इलाज) है जो इस पर विश्वास करते हैं, संदेह, अनिश्चितता और बीमारियों से। {और जो लोग ईमान नहीं लाते - उनके कानों में बहरापन है,} यानी: कुरान सुनने से बहरापन। इसीलिए उन्होंने कुरान के पाठ के दौरान व्यर्थ बातें करने की सलाह दी। इस आयत के समान एक अन्य आयत है: {और हम कुरान में वह चीज़ उतारते हैं जो मोमिनों के लिए शिफा और रहमत है, और ज़ालिमों के लिए यह केवल घाटे में ही वृद्धि करती है।} [अल-इसरा: 82], और इसकी पूरी चर्चा पहले हो चुकी है।

आम पाठ (किरात) {अमन} (अंधापन) है जो एक संज्ञा है। इब्न अब्बास, अब्दुल्ला बिन अल-ज़ुबैर, अम्र इब्न अल-आस, मुआविया और सुलेमान बिन कत्ता ने पढ़ा: "और वह उन पर 'अमिन' है" मीम पर कसरा के साथ (1), यानी: उनके लिए यह स्पष्ट नहीं है। अबू उबैद ने पहले पाठ को चुना; क्योंकि इस पर लोगों की सहमति है; और इसलिए कि अल्लाह ने पहले कहा: {मार्गदर्शन और शिफा}। यदि यह होता: मार्गदर्शक और शिफा देने वाला, तो 'अमिन' में कसरा बेहतर होता, ताकि यह उनकी तरह एक विशेषण बन सके(2); इसका अर्थ यह है: "और जो लोग ईमान नहीं लाते" उनके इसे न मानने के मामले में वे उन लोगों की तरह हैं जिनके"कानों में बोझ (बहरापन) है और वह" यानी कुरान "उन पर अंधापन रखने वाला है," क्योंकि वे समझते नहीं हैं, इसलिए यहाँ 'रखने वाला' शब्द हटा दिया गया। यह भी कहा गया है: इसका अर्थ है: और उन पर जो बहरापन है वह अंधापन है (3)।

{वे ऐसे लोग हैं जिन्हें दूर के स्थान से पुकारा जा रहा है।} यह उनके लिए एक उदाहरण के रूप में कहा जाता है जो समझते नहीं हैं। भाषाविदों का कहना है कि जो समझता है उसके लिए कहा जाता है: तुम पास से सुन रहे हो। और जो नहीं समझता उसके लिए कहा जाता है: तुम्हें दूर से पुकारा जा रहा है। यानी: ऐसा लगता है जैसे उसे किसी दूर स्थान से पुकारा जा रहा है, इसलिए वह न तो पुकार सुनता है और न ही उसे समझता है। अल-दहहाक ने कहा: उन्हें कयामत के दिन उनके सबसे बुरे नामों से "दूर के स्थान से" पुकारा जाएगा, और यह उनके तिरस्कार और अपमान के लिए अधिक कठोर होगा (4)।

और यह भी कहा गया है: अर्थात: जो कुरान पर चिंतन नहीं करता वह अंधे और बहरे की तरह हो जाता है, इसलिए उसे दूर के स्थान से पुकारा जाता है और पुकारने वाले की आवाज़ उस तक पहुँचने

से पहले ही कट जाती है जबकि उसने सुना ही नहीं। अली (रज़िअल्लाहु अन्हु) और मुजाहिद ने कहा: अर्थात: उनके दिलों से दूर। तफ़सीर में है: मानो उन्हें आसमान से पुकारा जा रहा हो और वे सुन न रहे हों। अन-नक्काश ने इसका अर्थ वर्णन किया है (5)।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/21. (2) तफ़सीर अल-राज़ी 27/134. (3) मा'नी अल-कुरान लिन-नहहास 6/280. (4) मा'नी अल-कुरान लिन-नहहास 6/280 - 281, और अल-दहहाक का कथन तबरी द्वारा 20/451 में उद्धृत है। (5) अल-नुकत वल-उयून 5/187।

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {کہہ دیجیے کہ یہ ان لوگوں کے لیے جو ایمان لائے ہدایت اور شفا ہے۔} اللہ نے آگاہ فرمایا کہ قرآن ان تمام لوگوں کے لیے ہدایت اور شفا ہے جو اس پر ایمان لائے، شک، ریب اور تکالیف سے۔ {اور جو لوگ ایمان نہیں لاتے ان کے کانوں میں بہرا پن ہے،} یعنی: قرآن سننے سے بہرا پن۔ اسی لیے انہوں نے اس کے دوران لغو باتوں کی وصیت کی۔ اس آیت کی مثال یہ آیت ہے: {اور ہم قرآن میں سے وہ چیز نازل کرتے ہیں جو مومنوں کے لیے شفا اور رحمت ہے اور وہ ظالموں کے لیے سوائے نقصان کے کسی چیز میں اضافہ نہیں کرتا۔} [الاسراء: 82]، اور یہ مفصل گزر چکا ہے۔

عام قراءت {عَمًی} مصدر کے وزن پر ہے۔ ابن عباس، عبداللہ بن زبیر، عمرو بن العاص، معاویہ اور سلیمان بن قتہ نے پڑھا: "وھو علیھم عَمٍ" میم کے کسرہ کے ساتھ (1)، یعنی: ان پر واضح نہیں ہوتا۔ ابو عبید نے پہلی قراءت کو پسند کیا؛ اس پر لوگوں کے اجماع کی وجہ سے؛ اور اس لیے کہ اللہ نے پہلے فرمایا: {ہدایت اور شفا}۔ اگر یہ ہوتا: ہادی اور شافی، تو 'عَمٍ' میں کسرہ زیادہ بہتر ہوتا؛ تاکہ ان کی طرح صفت بن سکے (2)؛ اس کی تقدیر یوں ہے: "اور وہ لوگ جو ایمان نہیں لاتے" اسے قبول نہ کرنے میں ان لوگوں کے درجے میں ہیں جن کے کانوں میں "بہرا پن ہے اور وہ" یعنی قرآن "ان پر اندھا پن والا ہے،" کیونکہ وہ سمجھتے نہیں ہیں، تو مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اور ان پر بہرا پن اندھا پن ہے (3)۔

{یہ وہ لوگ ہیں جنہیں دور کی جگہ سے پکارا جاتا ہے۔} یہ ان لوگوں کے لیے تمثیل کے طور پر کہا جاتا ہے جو سمجھتے نہیں ہیں۔ اہل لغت نے ذکر کیا کہ جو سمجھتا ہے اس کے لیے کہا جاتا ہے: تم قریب سے سن رہے ہو۔ اور جو نہیں سمجھتا اس کے لیے کہا جاتا ہے: تمہیں دور سے

پکارا جا رہا ہے۔ یعنی: گویا اسے اس سے دور جگہ سے پکارا جا رہا ہے، پس وہ پکار نہیں سنتا اور نہ اسے سمجھتا ہے۔ ضحاک نے کہا: انہیں قیامت کے دن ان کے بدترین ناموں سے "دور کی جگہ سے" پکارا جائے گا، تو یہ ان کی توبیخ اور رسوائی کے لیے زیادہ سخت ہوگا (4)۔

اور کہا گیا: یعنی: جو قرآن میں غور و فکر نہیں کرتا وہ اندھے بہرے کی طرح ہو گیا، پس اسے دور کی جگہ سے پکارا جاتا ہے تو پکارنے والے کی آواز اس سے کٹ جاتی ہے جبکہ اس نے سنا نہیں۔ حضرت علی رضی اللہ عنہ اور مجاہد نے کہا: یعنی: ان کے دلوں سے دور۔ اور تفسیر میں ہے: گویا انہیں آسمان سے پکارا جاتا ہے پس وہ نہیں سنتے۔ اور نقاش نے اس کا معنی بیان کیا ہے (5)۔

(1) المحرر الوجیز 21/5۔ (2) تفسیر الرازی 27/ 134۔ (3) معانی القرآن للنحاس 6 / 280۔ (4) معانی القرآن للنحاس 6 / 280 - 281، اور ضحاک کا قول طبری نے 451/20 میں روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 187/5۔

Page: 432 Surah Fussilat: Verses 45 - 46

The Almighty says: {And We certainly gave Moses the Scripture, but difference arose therein. And if not for a word that preceded from your Lord, it would have been judged between them. And indeed they are, concerning it, in disquieting doubt. (45) Whoever does righteousness - it is for his [own] self; and whoever does evil [does so] against it. And your Lord is not ever unjust to [His] servants. (46)}

The Almighty says: {And We certainly gave Moses the Scripture, but difference arose therein} meaning: some people believed in it and some people denied it. The pronoun refers back to the Scripture, and it is a consolation to the Prophet ﷺ; meaning: do not let the difference of your people regarding your book sadden you, for those before them differed in their book (1). And it was said: the pronoun refers to Moses.

{And if not for a word that preceded from your Lord} meaning: regarding granting them respite. {it would have been judged between them} meaning: by hastening the punishment. {And indeed they are, concerning it, in doubt} from the Qur'an {disquieting} meaning: intense doubt. It has been mentioned before (2).

Al-Kalbi said regarding this verse: Had Allah not delayed the punishment of this nation until the Day of Resurrection, punishment would have come to them as He did with other nations. It was also said: the delay of punishment is because of what would emerge from their loins from among the believers.

The Almighty says: {Whoever does righteousness - it is for his [own] self} a condition and its response, and likewise {and whoever does evil [does so] against it.} Allah, Glorious and Exalted, is independent of the obedience of [His] servants; so whoever obeys, the reward is for him, and whoever does evil, the punishment is upon him. {And your Lord is not ever unjust to [His] servants} He denied injustice for Himself, Glorious and Exalted, be it little or much; and when the hyperbole is negated, everything else is negated. The proof is His true saying: {Indeed, Allah does not wrong the people at all} [Yunus: 44]. Reliable and trustworthy narrators, and established imams, narrated from the ascetic just one, from the trustworthy of the earth, from the trustworthy of heaven, from the Lord, Glorified be His Majesty: "O My servants, I have forbidden injustice for Myself, and I have made it forbidden among you, so do not wrong one another" the Hadith (3). Also, He is the All-Wise, the Owner, and what He does...

(1) Zad al-Masir 7/264 similarly. (2) 11/153. (3) A part of a hadith from Abu Dharr (may Allah be pleased with him), narrated by Muslim (2577), and previously mentioned 5/430.

पृष्ठ: 432 सूरत फ़ुस्सिलत: आयतें 45 - 46

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने मूसा को किताब दी थी, फिर उसमें मतभेद किया गया। और यदि आपके रब की ओर से एक बात पहले ही से तय न हो चुकी होती, तो उनके बीच फ़ैसला कर दिया गया होता। और निश्चय ही वे इसके बारे में बेचैन करने वाले संदेह में हैं। (45) जो कोई नेक काम करेगा, वह अपने ही फायदे के लिए करेगा, और जो बुरा काम करेगा, उसका वबाल उसी पर होगा। और आपका रब अपने बंदों पर ज़रा भी ज़ुल्म करने वाला नहीं है। (46)}

अल्लाह तआला का फरमान है: {और हमने मूसा को किताब दी थी, फिर उसमें मतभेद किया गया} यानी: कुछ लोग उस पर ईमान लाए और कुछ ने उसे झुठलाया। और ज़मीर (pronoun) किताब की ओर लौटती है, और यह नबी ﷺ के लिए तसल्ली है; यानी: अपनी किताब के बारे में अपनी कौम के मतभेद से दुखी न हों, क्योंकि उनसे पहले के लोगों ने भी अपनी किताब के बारे में मतभेद किया था (1)। और कहा गया है: ज़मीर मूसा की ओर लौटती है।

{और यदि आपके रब की ओर से एक बात पहले ही से तय न हो चुकी होती} यानी: उन्हें मोहलत देने के बारे में। {तो उनके बीच फ़ैसला कर दिया गया होता} यानी: सज़ा जल्दी देकर। {और निश्चय ही वे इसके बारे में संदेह में हैं} कुरान के बारे में {बेचैन करने वाले} यानी: गहरा संदेह। यह पहले आ चुका है (2)।

अल-कल्बी ने इस आयत के बारे में कहा: अगर अल्लाह ने इस उम्मत के अज़ाब (सज़ा) को कयामत के दिन तक के लिए टाल न दिया होता, तो उन पर उसी तरह अज़ाब आ जाता जैसा कि उसने पिछली कौमों के साथ किया था। और कहा गया: अज़ाब में देरी इसलिए है ताकि उनकी नस्लों से मोमिन (ईमान वाले) पैदा हों।

अल्लाह तआला का फरमान है: {जो कोई नेक काम करेगा, वह अपने ही फायदे के लिए करेगा} यह शर्त और उसका जवाब है, और इसी तरह {और जो बुरा काम करेगा, उसका वबाल उसी पर होगा।} अल्लाह जल्ला व अल्ला बंदों की इबादत से बेनियाज़ (स्वतंत्र) है, इसलिए जो कोई आज्ञा मानता है, सवाब (पुण्य) उसके लिए है, और जो कोई बुराई करता है, सज़ा उस पर है। {और आपका रब अपने बंदों पर ज़रा भी ज़ुल्म करने वाला नहीं है} उसने अपने आप से ज़ुल्म की नफी (इनकार) की है, चाहे वह थोड़ा हो या ज़्यादा। जब अतिशयोक्ति की नफी हो जाती है, तो बाकी सब की भी नफी हो जाती है। इसकी दलील उसका हक कौल है: {बेशक अल्लाह लोगों पर कुछ भी ज़ुल्म नहीं करता} [यूनुस:

44]। और विश्वसनीय और भरोसेमंद रावीयों और स्थापित इमामों ने ज़ाहिद आदिल से, ज़मीन के अमीन से, आसमान के अमीन से, रब जल्ला जलालुहु से रिवायत किया है: "ऐ मेरे बंदों, मैंने अपने ऊपर ज़ुल्म को हराम कर लिया है और उसे तुम्हारे बीच भी हराम कर दिया है, इसलिए एक-दूसरे पर ज़ुल्म न करो" हदीस (3)। इसके अलावा, वह हकीम (तत्वदर्शी) और मालिक है, और जो वह करता है...

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/264 इसी तरह। (2) 11/153। (3) अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस का एक हिस्सा, जिसे मुस्लिम (2577) ने निकाला है, और पहले आ चुका है 5/430।

صفحہ: 432 سورۃ فصلت: آیات 45 - 46

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ ﴿٤٥﴾ مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ ﴿٤٦﴾﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ﴾ یعنی: ایک گروہ اس پر ایمان لایا اور ایک گروہ نے اسے جھٹلایا۔ اور کنایہ (ضمیر) کتاب کی طرف لوٹتا ہے، اور یہ نبی ﷺ کے لیے تسلی ہے؛ یعنی: اپنی قوم کا اپنی کتاب میں اختلاف آپ کو غمگین نہ کرے، کیونکہ ان سے پہلے کے لوگوں نے بھی اپنی کتاب میں اختلاف کیا تھا (1)۔ اور کہا گیا ہے کہ کنایہ موسیٰ (علیہ السلام) کی طرف لوٹتا ہے۔

﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ﴾ یعنی: انہیں مہلت دینے کے بارے میں۔ ﴿لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: عذاب میں جلدی کر کے۔ ﴿وَإِنَّهُمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ﴾ قرآن کے بارے میں ﴿مُرِيبٍ﴾ یعنی: شدید شک۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔

اور الکلبی نے اس آیت کے بارے میں کہا: اگر اللہ نے اس امت کے عذاب کو قیامت کے دن تک مؤخر نہ کیا ہوتا تو ان پر اسی طرح عذاب آ جاتا جیسا کہ اس نے دوسری امتوں کے ساتھ کیا تھا۔ اور کہا گیا: عذاب کی تاخیر اس لیے ہے کہ ان کی پشتوں سے مومنین پیدا ہوں۔

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ﴾ یہ شرط اور اس کی جزا ہے، اور اسی طرح ﴿وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا﴾۔ اور اللہ جل وعز بندوں کی اطاعت سے بے نیاز ہے، تو جس نے اطاعت کی تو ثواب اس کے لیے ہے، اور جس نے برائی کی تو عذاب اس پر ہے۔ ﴿وَمَا رَبُّكَ بِظَلَّامٍ لِّلْعَبِيدِ﴾ اللہ جل وعز نے اپنی ذات سے ظلم کی نفی کی ہے خواہ وہ کم ہو یا زیادہ، اور جب مبالغہ کی نفی ہو جائے تو غیر

کی بھی نفی ہو جاتی ہے، اس کی دلیل اس کا برحق ارشاد ہے: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يَظْلِمُ النَّاسَ شَيْئًا﴾ [یونس: 44]۔ اور ثقہ و عادل راویوں اور مستند ائمہ نے زاہد عادل سے، زمین کے امین سے، آسمان کے امین سے، رب جل جلالہ سے روایت کی ہے: "اے میرے بندو! میں نے ظلم کو اپنے اوپر حرام کر لیا ہے اور اسے تمہارے درمیان بھی حرام قرار دیا ہے، لہٰذا ایک دوسرے پر ظلم نہ کرو" الحدیث (3)۔ اور یہ بھی کہ وہ حکیم اور مالک ہے، اور جو وہ کرتا ہے...

---

(1) زاد المسیر 7/264 اسی کی مانند۔ (2) 11/153۔ (3) حضرت ابو ذر رضی اللہ عنہ کی حدیث کا ایک حصہ، جسے مسلم (2577) نے روایت کیا ہے، اور پہلے گزر چکا ہے 5 / 430۔

The Owner in His kingdom, there is no objection against Him; for He has the disposal of His kingdom as He wills.

His saying, the Almighty: {To Him [alone] is attributed knowledge of the Hour. And fruits emerge not from their coverings nor does a female conceive or give birth except with His knowledge. And the Day He will call to them, "Where are My partners?" they will say, "We announce to You that there is [no longer] among us any witness [to that]." (47) And lost from them will be those they were invoking before, and they will be certain that they have no place of escape. (48)}

His saying, the Almighty: {To Him [alone] is attributed knowledge of the Hour} means: [the knowledge of] its time. This is because they said: O Muhammad, if you are a prophet, tell us when the Hour will occur. So it was revealed (1). {And fruits emerge not} - the word 'min' (from) is extra, meaning: no fruit emerges. {from their coverings} (akmāmihā) means: from their vessels. The 'akmām' are the containers of the fruit, its singular is 'kummah', and it refers to any container for money or other things; therefore, the husk of the spathe - meaning its covering - which splits open from the fruit, is called a 'kummah'. Ibn Abbas said: The 'kummah' is the 'kufrā' before it splits, and when it splits, it is no longer a 'kummah' (2). Further explanation of this will come in Surah "Ar-Rahman" (3).

Nafi', Ibn 'Amir, and Hafs read it as: "min thamarat" (from fruits) in the plural. The rest read it as: "thamarah" (fruit) in the singular (4), but the meaning is plural, because of His saying: {nor does a female conceive}, where the meaning is plural. He says: "To Him is referred the knowledge of the Hour" just as the knowledge of fruits and offspring is referred to Him. {And the Day He will call to them} means: Allah will call the polytheists: {Where are My partners?} whom you claimed in the world were gods that would intercede. {They will say} - meaning the idols. It is also said: the polytheists. It is possible He means all of them; the worshipper and the worshipped: {We announce to You} means we have made You hear and informed You (5). It is said:

'Adhana yu'dhinu': if he informs, he [the poet] said: Asma' informed us of her departure... Many a long-staying guest becomes weary of the stay. (6)

---

(1) Zad al-Masir 7/264. (2) Tafsir al-Baghawi 4/117. (3) In the interpretation of verse (11). (4) Al-Sab'ah p. 577, and al-Taysir p. 194. (5) Tafsir al-Baghawi 4/117, similarly. (6)

Its author is Al-Harith bin Hilliza al-Yashkuri, and the verse is the opening of his Mu'allaqa. Sharh al-Qasa'id al-Mashhurat by al-Nahhas p. 51.

सूरा फ़ुस्सिलात: आयतें 47 - 48 433

अपने साम्राज्य में स्वामी, उस पर कोई आपत्ति नहीं है; क्योंकि उसे अपने साम्राज्य में जैसा वह चाहता है वैसा करने का अधिकार है।

अल्लाह तआला का कथन है: {कयामत का ज्ञान उसी की ओर लौटाया जाता है। और फल अपने आवरणों से नहीं निकलते और न कोई मादा गर्भ धारण करती है और न जन्म देती है मगर उसके ज्ञान से। और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा, 'कहाँ हैं मेरे साझीदार?' वे कहेंगे, 'हमने आपको बता दिया कि हममें से कोई [इसका] गवाह नहीं है।' (47) और उनसे वे खो जाएँगे जिन्हें वे पहले पुकारते थे, और वे समझ लेंगे कि उनके लिए बचने की कोई जगह नहीं है। (48)}

अल्लाह तआला का कथन: {कयामत का ज्ञान उसी की ओर लौटाया जाता है} यानी: उसके समय का ज्ञान। ऐसा इसलिए है क्योंकि उन्होंने कहा था: ऐ मुहम्मद, यदि आप नबी हैं तो हमें बताएं कि कयामत कब आएगी। तब यह आयत उतरी (1)। {और फल नहीं निकलते} - यहाँ 'मिन' अतिरिक्त है, जिसका अर्थ है: कोई फल नहीं निकलता। {अपने आवरणों से} (अकमाम) यानी: अपने बर्तनों (खोलों) से। 'अकमाम' फल के बर्तन हैं, इसका एकवचन 'कुम्माह' है, और यह धन या अन्य चीजों के लिए किसी भी पात्र को कहा जाता है; इसीलिए खजूर के गाभे के छिलके को - यानी उसके आवरण को - जो फल से अलग होता है, 'कुम्माह' कहा जाता है। इब्न अब्बास ने कहा: 'कुम्माह' फटने से पहले का 'कुफ़रा' (आवरण) है, और जब वह फट जाता है, तो वह 'कुम्माह' नहीं रहता (2)। इसका और अधिक स्पष्टीकरण सूरा "अर-रहमान" (3) में आएगा।

नाफ़े इब्न आमिर और हफ़्स ने इसे बहुवचन में "मिन समारात" पढ़ा है। बाकियों ने एकवचन में "समराह" पढ़ा है (4), लेकिन अर्थ बहुवचन ही है, क्योंकि उनके इस कथन के कारण: {न कोई मादा गर्भ धारण करती है}, यहाँ अर्थ बहुवचन है। वह कहता है: "कयामत का ज्ञान उसी की ओर लौटाया जाता है" जैसे कि फलों और उत्पत्ति का ज्ञान उसकी ओर लौटाया जाता है। {और जिस दिन वह उन्हें पुकारेगा} यानी: अल्लाह मुशरिकों (बहुदेववादियों) को पुकारेगा: {कहाँ हैं मेरे साझीदार?} जिनके बारे में तुमने दुनिया में दावा किया था कि वे ईश्वर हैं जो सिफारिश करेंगे। {वे कहेंगे} - यानी मूर्तियाँ। यह भी कहा गया है: मुशरिक। यह संभव है कि उसका अर्थ उन सभी से हो; पूजक और पूज्य दोनों: {आज़न्नाक} यानी हमने आपको सुना दिया और आपको सूचित कर दिया (5)। कहा जाता है:

'आज़ना युज़िनु': जब वह सूचित करे, [कवि ने] कहा: अस्मा ने हमें अपने बिछड़ने की सूचना दी... अक्सर लम्बे समय तक रुकने वाले से ठहरना बोझिल हो जाता है। (6)

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/264। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/117। (3) आयत (11) की व्याख्या में। (4) अल-सबआ पृष्ठ 577, और अल-तयसीर पृष्ठ 194। (5) तफ़सीर अल-बग़वी 4/117, इसी तरह। (6) इसके लेखक अल-हारिस बिन हिल्लिज़ा अल-यशकुरी हैं, और यह शेर उनकी मुअल्लक़ा का शुरुआती शेर है। शरह अल-क़सायद अल-मशहूरात अल-नहहास द्वारा, पृष्ठ 51।

سورہ فصلت: آیات 47 - 48 433

اپنے ملک میں مالک، اس پر کوئی اعتراض نہیں؛ کیونکہ اسے اپنے ملک میں جو چاہے تصرف کرنے کا اختیار ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اسی کی طرف قیامت کا علم لوٹایا جاتا ہے، اور کوئی پھل اپنے شگوفوں (غلافوں) سے نہیں نکلتا اور نہ ہی کوئی مادہ حاملہ ہوتی ہے اور نہ بچہ جنتی ہے مگر اس کے علم سے۔ اور جس دن وہ انہیں پکارے گا کہ 'کہاں ہیں میرے شریک؟' وہ کہیں گے 'ہم نے تجھے آگاہ کر دیا کہ ہم میں سے کوئی [اس کا] گواہ نہیں ہے۔' (47) اور ان سے وہ غائب ہو جائیں گے جنہیں وہ پہلے پکارتے تھے، اور وہ یقین کر لیں گے کہ ان کے لیے بچنے کی کوئی جگہ نہیں ہے۔ (48)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اسی کی طرف قیامت کا علم لوٹایا جاتا ہے﴾ یعنی: اس کے وقت کا علم۔ یہ اس لیے کہ انہوں نے کہا: اے محمد، اگر آپ نبی ہیں تو ہمیں بتائیں کہ قیامت کب آئے گی، تو یہ آیت نازل ہوئی (1)۔ ﴿اور کوئی پھل نہیں نکلتا﴾ میں لفظ 'من' زائد ہے، یعنی: کوئی پھل نہیں نکلتا۔ ﴿اپنے شگوفوں سے﴾ یعنی: اپنے غلافوں سے۔ 'اکمام' پھلوں کے غلاف یا برتن ہیں، اس کا واحد 'کُمّہ' ہے، اور یہ مال یا کسی دوسری چیز کے لیے ہر برتن کو کہا جاتا ہے؛ اسی لیے کھجور کے گابھے کے چھلکے کو - یعنی اس کے غلاف کو - جو پھل سے پھٹ کر الگ ہوتا ہے، 'کُمّہ' کہا جاتا ہے؛ ابن عباس نے فرمایا: 'کُمّہ' پھٹنے سے پہلے کے 'کُفریٰ' (غلاف) کو کہتے ہیں، اور جب وہ پھٹ جائے تو وہ 'کُمّہ' نہیں رہتا (2)۔ اس کی مزید وضاحت سورہ "الرحمٰن" (3) میں آئے گی۔

نافع، ابن عامر اور حفص نے اسے جمع کے طور پر "مِنْ ثَمَرَاتٍ" پڑھا ہے۔ باقیوں نے واحد کے طور پر "ثَمَرَة" پڑھا ہے (4)، اور مراد جمع ہی ہے، کیونکہ اس کے قول ﴿اور نہ کوئی مادہ حاملہ

ہوتی ہے﴾ میں مراد جمع ہے۔ وہ کہتا ہے: "قیامت کا علم اسی کی طرف لوٹایا جاتا ہے" جیسے کہ پھلوں اور پیداوار کا علم اسی کی طرف لوٹایا جاتا ہے۔ ﴿اور جس دن وہ انہیں پکارے گا﴾ یعنی: اللہ مشرکوں کو پکارے گا: ﴿کہاں ہیں میرے شریک؟﴾ جن کے بارے میں تم دنیا میں گمان کرتے تھے کہ وہ معبود ہیں جو سفارش کریں گے۔ ﴿وہ کہیں گے﴾ یعنی بت۔ اور کہا گیا ہے: مشرکین۔ یہ بھی احتمال ہے کہ اس سے وہ سب مراد ہوں؛ عابد اور معبود دونوں: ﴿ہم نے تجھے آگاہ کر دیا﴾ یعنی تجھے سنا دیا اور تجھے بتا دیا (5)۔ کہا جاتا ہے:

'آذنَ يُؤذنُ': جب وہ باخبر کرے، [شاعر نے] کہا: آذَنَتْنَا بِبَيْنِهَا أَسْمَاءُ رُبَّ ثَاوٍ يُمَلُّ مِنْهُ الثَّوَاءُ (6)

---

(1) زاد المسیر 7/264۔ (2) تفسیر البغوی 4/117۔ (3) آیت (11) کی تفسیر میں۔ (4) السبعہ ص 577، اور التیسیر ص 194۔ (5) تفسیر البغوی 4/117، اسی طرح۔ (6) اس کا کہنے والا الحارث بن حلزہ الیشکری ہے، اور یہ شعر اس کے معلقہ کا مطلع ہے۔ شرح القصائد المشہورات للنحاس ص 51۔

Surah Fussilat: Verses 47 - 51 434

"None of us is a witness" - meaning: We inform You that none of us witnesses that You have a partner; when they witnessed the Day of Resurrection, they disowned the idols (1), and the idols disowned them as previously mentioned in other places (2).

"And lost to them" - meaning: vanished from them "what they used to call upon before" in this world "and they perceived" - meaning: they became certain and knew "that for them there is no escape" - meaning: no flight from the Fire. And "maa" (not) here is a particle, not a noun; therefore, the "perception" (dhan) did not operate on it, and the verb was made null (3); its estimation is: they perceived that there is no escape or refuge for them. It is said: 'haasa yaheesu haisan wa maheesan' when one flees. It is said: the "perception" here is the most probable opinion, they do not doubt that they are inhabitants of the Fire, but they hope to exit it. It is not far-fetched for them to have a perception and hope until they are driven to despair.

Allah the Almighty says: "Man does not tire of supplicating for good, but if evil touches him, he is despairing and hopeless (49). And if We let him taste mercy from Us after adversity has touched him, he will surely say, 'This is for me, and I do not think the Hour will occur; and if I should be returned to my Lord, indeed, for me there is the best with Him.' But We will surely inform those who disbelieved of what they did, and We will surely make them taste of a harsh punishment (50). And when We bestow favor upon man, he turns away and distances himself; but when evil touches him, he is full of lengthy supplication (51)."

Allah the Almighty says: "Man does not tire of supplicating for good" - meaning: he does not get bored of his prayer for good. Good here refers to wealth, health, power, and glory. Al-Suddi said: "man" here refers to the disbeliever (4). It was said: Al-Walid ibn al-Mughira. Others said: Utba and Shayba, the sons of Rabi'a, and Umayya ibn Khalaf. In the reading of Abdullah: "Man does not tire of supplicating for wealth" (5).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/117. (2) 16/303 and what follows. (3) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/67. (4) Al-Nukat wal-'Uyun 5/188. (5) Similar words in al-Muharrar al-Wajiz 5/22, mentioning Ibn Mas'ud's reading as: "from praying for good", and it is also in the anomalous readings p. 133, and al-Kashshaf 3/457.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयतें 47 - 51 434

"हममें से कोई गवाह नहीं है" - अर्थात: हम आपको सूचित करते हैं कि हममें से कोई भी इस बात का गवाह नहीं है कि आपका कोई साझीदार है; जब उन्होंने कयामत देखी, तो उन्होंने मूर्तियों से नाता तोड़ लिया (1) और मूर्तियों ने उनसे नाता तोड़ लिया, जैसा कि अन्य स्थानों पर पहले बताया जा चुका है (2)।

"और उनसे ओझल हो गए" - अर्थात: उनसे गायब हो गए "जिनको वे पहले पुकारते थे" दुनिया में "और उन्होंने जान लिया" - अर्थात: वे निश्चित हो गए और जान गए "कि उनके लिए कोई भागने की जगह नहीं है" - अर्थात: आग से कोई पलायन नहीं। यहाँ "मा" एक अक्षर है, संज्ञा नहीं; इसलिए, "अनुमान" (ज़न) ने इस पर कार्य नहीं किया और क्रिया को प्रभावहीन कर दिया गया (3); इसका अनुमान है: उन्होंने महसूस किया कि उनके लिए कोई बचाव या शरण नहीं है। कहा जाता है: 'हास यहीसु हयसन व महीसन', जब कोई भागता है। यह भी कहा गया है कि यहाँ "अनुमान" प्रबल विचार है, उन्हें इसमें कोई संदेह नहीं है कि वे आग वाले हैं, लेकिन वे इससे बाहर निकलने की उम्मीद करते हैं। यह असंभव नहीं है कि उन्हें निराशा होने तक कोई अनुमान और आशा हो।

अल्लाह तआला का फरमान: "इंसान भलाई की दुआ माँगने से नहीं थकता, लेकिन अगर उसे बुराई छू जाए, तो वह निराश और हताश हो जाता है (49)। और अगर हम उसे कोई तकलीफ पहुँचने के बाद अपनी तरफ से रहमत का स्वाद चखाते हैं, तो वह जरूर कहता है, 'यह तो मेरा हक है, और मैं नहीं समझता कि कयामत आने वाली है; और अगर मुझे मेरे रब की तरफ लौटाया भी गया, तो यकीनन मेरे लिए उसके पास भलाई ही होगी।' तो हम काफिरों को उनके कर्मों के बारे में जरूर बताएंगे और हम उन्हें सख्त अज़ाब का मजा चखाएंगे (50)। और जब हम इंसान पर एहसान करते हैं, तो वह मुँह मोड़ लेता है और कतरा कर निकल जाता है; लेकिन जब उसे कोई दुख पहुँचता है, तो वह लंबी-चौड़ी दुआएँ करने लगता है (51)।"

अल्लाह तआला का फरमान: "इंसान भलाई की दुआ माँगने से नहीं थकता" - अर्थात: वह भलाई के लिए अपनी दुआ से नहीं उबता। यहाँ भलाई का अर्थ धन, स्वास्थ्य, शक्ति और सम्मान है। अल-सुद्दी ने कहा: यहाँ इंसान से मुराद काफ़िर है (4)। कहा गया: वलीद बिन मुगीरा। और कहा गया: रबीआ के बेटे उतबा और शैबा, और उमय्या बिन खलफ़। अब्दुल्लाह की किराअत में है: "इंसान माल की दुआ से नहीं थकता" (5)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/117. (2) 16/303 और उसके बाद। (3) इ'राब अल-कुरान अल-नहस द्वारा 4/67. (4) अल-नुकत वल-उयून 5/188. (5) अल-मुहर्रिर अल-वजीज़ 5/22 में इसी तरह की बातें, और इब्न मसूद की किराअत: "भलाई की दुआ से" और शाज़ किराअतों पृ. 133 और अल-कश्शाफ 3/457 में भी यही है।

سورہ فصلت: آیات 47 - 51 434

"ہم میں سے کوئی گواہ نہیں" - یعنی: ہم تجھے بتاتے ہیں کہ ہم میں سے کوئی بھی اس بات کی گواہی نہیں دیتا کہ تیرا کوئی شریک ہے؛ جب انہوں نے قیامت دیکھ لی تو انہوں نے بتوں سے برأت کا اظہار کیا (1)، اور بتوں نے ان سے بیزاری ظاہر کی جیسا کہ دوسرے مقامات پر گزر چکا ہے (2)۔

"اور ان سے گم ہو گئے" - یعنی: ان سے ختم ہو گئے "جنہیں وہ اس سے پہلے پکارتے تھے" دنیا میں "اور انہوں نے گمان کر لیا" - یعنی: یقین کر لیا اور جان لیا "کہ ان کے لیے کوئی جائے پناہ نہیں" - یعنی: آگ سے بھاگنے کی کوئی جگہ نہیں۔ یہاں "ما" حرف ہے اسم نہیں؛ اسی لیے "ظن" (گمان) نے اس پر عمل نہیں کیا اور فعل کو معطل رکھا گیا (3)؛ اس کی تقدیر یوں ہے: انہوں نے گمان کیا کہ ان کے لیے کوئی جائے پناہ یا فرار کی جگہ نہیں۔ کہا جاتا ہے: 'حاص یحیص حیصاً ومحیصاً' جب کوئی بھاگے۔ اور کہا گیا ہے: یہاں "ظن" سے مراد غالب رائے ہے، انہیں شک نہیں کہ وہ دوزخی ہیں، لیکن وہ اس سے نکلنے کی لالچ رکھتے ہیں۔ یہ بعید نہیں کہ ان کا کوئی گمان اور امید ہو یہاں تک کہ وہ مایوس کر دیے جائیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "انسان بھلائی کی دعا مانگنے سے نہیں تھکتا، لیکن اگر اسے برائی پہنچ جائے تو وہ مایوس اور ناامید ہو جاتا ہے (49)۔ اور اگر ہم اسے اس تکلیف کے بعد جو اسے پہنچی تھی، اپنی طرف سے رحمت کا مزہ چکھاتے ہیں تو وہ ضرور کہتا ہے، 'یہ تو میرا حق ہے، اور میں نہیں سمجھتا کہ قیامت قائم ہوگی؛ اور اگر مجھے میرے رب کی طرف لوٹایا گیا تو یقیناً میرے لیے اس کے پاس بھلائی ہی ہوگی۔' تو ہم کافروں کو ان کے اعمال کی ضرور خبر دیں گے اور انہیں سخت عذاب کا مزہ چکھائیں گے (50)۔ اور جب ہم انسان پر احسان کرتے ہیں تو وہ منہ پھیر لیتا

ہے اور پہلو تہی کرتا ہے؛ لیکن جب اسے برائی پہنچتی ہے تو وہ لمبی چوڑی دعائیں کرنے والا بن جاتا ہے (51)۔"

اللہ تعالیٰ کا قول: "انسان بھلائی کی دعا مانگنے سے نہیں تھکتا" - یعنی: وہ بھلائی کی دعا سے نہیں اکتاتا۔ یہاں بھلائی سے مراد مال، صحت، اقتدار اور عزت ہے۔ السدی نے کہا: یہاں انسان سے مراد کافر ہے (4)۔ کہا گیا: ولید بن مغیرہ۔ اور کہا گیا: عتبہ اور شیبہ ربیعہ کے بیٹے، اور امیہ بن خلف۔ عبداللہ کی قرأت میں ہے: "انسان مال کی دعا سے نہیں تھکتا" (5)۔

---

(1) تفسیر البغوی 4/117۔ (2) 16/303 اور اس کے بعد۔ (3) اعراب القرآن للنحاس 4/67۔ (4) النکت والعیون 5/188۔ (5) المحرر الوجیز 5/22 میں اسی طرح کی گفتگو ہے، اور اس میں ہے کہ ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی قرأت: "بھلائی کی دعا سے" ہے اور اسی طرح القراءات الشاذة ص 133 اور الکشاف 3/457 میں ہے۔

Surah Fussilat: Verses 49 - 51 435 "And if evil touches him" - meaning poverty and illness - "he is despondent" of the relief from Allah, "despairing" of His mercy (1). It is said: "despondent" regarding the answer to supplication, and "despairing" due to bad thoughts about his Lord (2). It is also said: "despondent" means he despairs of the removal of the disliked situation he is in, and "despairing" means he thinks it will last forever; the meanings are close. Allah's saying: "And if We let him taste mercy from Us" - an outcome of ease and wealth - "after an adversity that has touched him" - such as harm, sickness, hardship, and poverty. "He will surely say, 'This is for me'" - meaning, this is something I deserve from Allah because He is pleased with my deeds; so he sees the blessing as an inevitable obligation upon Allah Almighty, not knowing that He tested him with blessings and trials to manifest his gratitude and patience. Ibn Abbas said: "'This is for me' means: this is from myself." "And I do not think the Hour will occur; and even if I should be returned to my Lord, indeed, for me with Him is the best [reward]" - meaning Paradise, and the 'L' is for emphasis; he wishes for hopes without action. Al-Hasan bin Ali bin Abi Talib said: The disbeliever has two wishes; in this world he says: "And even if I should be returned to my Lord, indeed, for me with Him is the best," and in the Hereafter he says: "Oh, would that we could be sent back [to the world] and not deny the signs of our Lord and be among the believers" [Al-An'am: 27] and "Oh, I wish that I were dust" (3) [An-Naba: 40]. "Then We will surely inform those who disbelieved of what they did" - meaning: We will surely recompense them. An oath Allah swore. "And We will surely make them taste of a massive punishment" - severe. Allah's saying: "And when We bestow favor upon man" - referring to the disbeliever - "he turns away and distances himself." Ibn Abbas said: It refers to Utbah bin Rabi'ah, Shaybah bin Rabi'ah, and Umayyah bin Khalaf; they turned away from Islam and distanced themselves from it. The meaning of "distances himself" is: he rises above submitting to the truth and behaves arrogantly towards Allah's prophets. It is also said: "na'a" means distanced. It is said: "na'aytuhu" and "na'aytu 'anhu" meaning: I moved away from him, and "an'aytuhu fa-na'a": I distanced him so he became distant, and "tana'au" means they moved away from each other, and "al-munta'a" is the far place; Al-Nabigha said:

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/118. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/188. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/22 summarized.

सूरह फुस्सिलत: आयतें 49 - 51 435 "और यदि उसे बुराई छू लेती है" - यानी गरीबी और बीमारी - "तो वह हताश हो जाता है" अल्लाह की राहत से, "निराश" उसकी दया से (1)। कहा गया है: "हताश" प्रार्थना के उत्तर से, और "निराश" अपने रब के बारे में बुरे विचारों के कारण (2)। यह भी कहा गया है: "हताश" यानी वह अपनी नापसंद स्थिति के दूर होने से निराश हो जाता है, और "निराश" यानी वह सोचता है कि यह हमेशा बनी रहेगी; दोनों के अर्थ करीब हैं। अल्लाह का फरमान: "और यदि हम उसे अपनी ओर से दया का स्वाद चखाते हैं" - सुगमता और धन का परिणाम - "उस विपत्ति के बाद जो उसे छू चुकी थी" - जैसे नुकसान, बीमारी, कठिनाई और गरीबी। "तो वह निश्चित रूप से कहता है, 'यह मेरे लिए है'" - यानी, यह कुछ ऐसा है जिसका मैं अल्लाह की ओर से हकदार हूँ क्योंकि वह मेरे कर्मों से प्रसन्न है; तो वह आशीर्वाद को अल्लाह तआला पर एक अनिवार्य दायित्व के रूप में देखता है, यह नहीं जानता कि उसने उसे आशीर्वाद और परीक्षणों के साथ आज़माया है ताकि उसकी कृतज्ञता और धैर्य प्रकट हो सके। इब्न अब्बास ने कहा: "'यह मेरे लिए है' का अर्थ है: यह मेरी ओर से है।" "और मैं नहीं समझता कि कयामत की घड़ी आएगी; और यदि मैं अपने रब की ओर लौटाया भी गया, तो निश्चित रूप से मेरे लिए उसके पास सबसे अच्छा [इनाम] है" - यानी जन्नत, और 'ला' (لام) जोर देने के लिए है; वह बिना किसी कर्म के कामनाएं करता है। अल-हसन बिन अली बिन अबी तालिब ने कहा: काफिर की दो कामनाएं होती हैं; इस दुनिया में वह कहता है: "और यदि मैं अपने रब की ओर लौटाया भी गया, तो निश्चित रूप से मेरे लिए उसके पास सबसे अच्छा है," और आख़िरत (परलोक) में वह कहता है: "काश, हमें वापस भेज दिया जाता और हम अपने रब की निशानियों को नहीं झुठलाते और ईमान वालों में से होते" [अल-अनआम: 27] और "काश मैं धूल होता" (3) [अन-नबा: 40]। "फिर हम उन लोगों को, जिन्होंने कुफ्र (अविश्वास) किया, उनके किए हुए कर्मों के बारे में ज़रूर सूचित करेंगे" - यानी: हम उन्हें ज़रूर बदला देंगे। यह एक शपथ है जो अल्लाह ने ली है। "और हम उन्हें ज़रूर एक भारी अज़ाब (दंड) चखाएंगे" - अत्यंत कठोर। अल्लाह का फरमान: "और जब हम मनुष्य पर अनुकंपा करते हैं" - यहाँ मुराद काफिर से है - "तो वह मुँह फेर लेता है और अपना किनारा कर लेता है।" इब्न अब्बास ने कहा: इसका अर्थ उत्बा बिन रबीआ, शैबा बिन रबीआ और उमय्या बिन खलफ़ है; उन्होंने इस्लाम से मुँह मोड़ लिया और उससे दूर हो गए। "अपना किनारा कर लेने" का अर्थ है: सत्य के सामने झुकने से खुद को ऊंचा समझना और अल्लाह के नबियों के प्रति अहंकार करना। यह भी कहा गया है: "ना'आ" (نأى) का अर्थ है दूर होना। कहा जाता है: "नअैतुहू" और "नअैतु अन्हु" जिसका अर्थ है: मैं उससे दूर हो गया, और "अनअैतुहू

फनआ": मैंने उसे दूर कर दिया तो वह दूर हो गया, और "तनाअऊ" का अर्थ है वे एक-दूसरे से दूर हो गए, और "अल-मुन्तआ" दूर का स्थान है; अल-नाबिगा ने कहा:

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/118। (2) अल-नुकात वल-'उयून 5/188। (3) इब्न अतिय्याह ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/22 में संक्षेप में इसका उल्लेख किया है।

سورہ فصّلت: آیات 49 - 51 435 ﴿وَإِن مَّسَّهُ الشَّرُّ﴾ یعنی فقر اور بیماری ﴿فَيَئُوسٌ﴾ اللہ کی راحت سے ناامید ہو جاتا ہے ﴿قَنُوطٌ﴾ اس کی رحمت سے (1)۔ اور کہا گیا: «یؤوس» دعا کی قبولیت سے ناامیدی، اور «قنوط» اپنے رب کے بارے میں برا گمان رکھنے کی وجہ سے (2)۔ اور کہا گیا: «یؤوس» یعنی: اس تکلیف کے دور ہونے سے مایوس ہو جانا جو اسے پہنچی ہے، اور «قنوط» یعنی: وہ سمجھتا ہے کہ یہ ہمیشہ رہے گی؛ اور معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَئِنْ أَذَقْنَاهُ رَحْمَةً مِّنَّا﴾ عافیت، خوشحالی اور غنی ﴿مِن بَعْدِ ضَرَّاءَ مَسَّتْهُ﴾ تکلیف، بیماری، شدت اور فقر کے بعد۔ ﴿لَيَقُولَنَّ هَذَا لِي﴾ یعنی: یہ وہ چیز ہے جس کا میں اللہ کے ہاں اپنے عمل کی وجہ سے مستحق ہوں؛ پس وہ نعمت کو اللہ تعالیٰ پر ایک لازمی حق سمجھتا ہے، اور اسے یہ معلوم نہیں کہ اللہ نے اسے نعمت اور آزمائش کے ذریعے آزمایا ہے؛ تاکہ اس کا شکر اور صبر ظاہر ہو۔ ابن عباس نے کہا: «هذا لي» یعنی: یہ میری طرف سے ہے۔ ﴿وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُّجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِندَهُ لَلْحُسْنَىٰ﴾ یعنی: جنت، اور 'لام' تاکید کے لیے ہے؛ وہ بغیر عمل کے تمنائیں کرتا ہے۔ حسن بن علی بن ابی طالب نے کہا: کافر کی دو تمنائیں ہیں؛ دنیا میں تو وہ کہتا ہے: ﴿وَلَئِن رُّجِعْتُ إِلَىٰ رَبِّي إِنَّ لِي عِندَهُ لَلْحُسْنَىٰ﴾، اور آخرت میں کہتا ہے: ﴿يَلَيْتَنَا نُرَدُّ وَلَا نُكَذِّبَ بِتَايَتِ رَبِّنَا وَنَكُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ﴾ [الأنعام: 27] اور ﴿يَلَيْتَنِي كُنْتُ تُرَاباً﴾ (3) [النبأ: 40]۔ ﴿فَلَنُنَبِّئَنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِمَا عَمِلُوا﴾ یعنی: ہم انہیں ضرور بدلہ دیں گے۔ یہ ایک قسم ہے جو اللہ نے کھائی ہے۔ ﴿وَلَنُذِيقَنَّهُم مِّنْ عَذَابٍ غَلِيظٍ﴾ یعنی سخت عذاب۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَإِذَا أَنْعَمْنَا عَلَى الْإِنسَانِ﴾ اس سے مراد کافر ہے ﴿أَعْرَضَ وَنَأَىٰ بِجَانِبِهِ﴾۔ اور ابن عباس نے کہا: اس سے عتبہ بن ربیعہ، شیبہ بن ربیعہ اور امیہ بن خلف مراد ہیں، جنہوں نے اسلام سے اعراض کیا اور اس سے دور ہو گئے۔ اور «نأى بجانبه» کے معنی ہیں: حق کی پیروی سے تکبر کرنا اور اللہ کے انبیاء پر بڑائی چاہنا۔ اور کہا گیا: «نأى» کے معنی دوری کے ہیں۔ کہا جاتا ہے: "نأيته" اور "نأيت عنه" یعنی: میں اس سے دور ہو گیا، اور

"أنايته فنأى": میں نے اسے دور کیا تو وہ دور ہو گیا، اور "تناءوا" یعنی وہ ایک دوسرے سے دور ہو گئے، اور "المنتهى" دور کی جگہ کو کہتے ہیں؛ نابغہ نے کہا:

---

(1) تفسیر بغوی 118/4۔ (2) النکت والعیون 188/5۔ (3) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 22/5 میں مختصراً اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Fussilat: Verses 51 - 54 436

For you are like the night that is reaching me, even if I imagined that the distance from you is wide. (1) Yazid bin al-Qa'qa' read: "wa na'a bi-janibihi" (turned away with his side) with an alif before the hamza (2). It is possible that it is from "na'a" meaning to rise. It could also be a transposition of the hamza, carrying the first meaning (3). "And when evil touches him" i.e., misfortune befalls him, "then he is full of lengthy prayer," meaning a great deal. The Arabs use length and width to denote abundance. It is said: so-and-so lengthened his speech, and broadened his prayer if he increased it (4). Ibn Abbas said: "'full of lengthy prayer' means full of supplication and plea for help. The disbeliever knows his Lord in hardship but does not know Him in prosperity" (5). His saying (the Exalted): {Say, "Have you considered: if it is from Allah and you disbelieved in it, who is more astray than one who is in extreme dissension?" (52) We will show them Our signs in the horizons and within themselves until it becomes clear to them that it is the truth. Is it not sufficient concerning your Lord that He is, over all things, a Witness? (53) Unquestionably, they are in doubt about the meeting with their Lord. Unquestionably, He is, of all things, encompassing. (54)} His saying (the Exalted): {Say, "Have you considered"} i.e., Say to them O Muhammad: "Have you considered," O assembly of polytheists, {if} this Quran {is from Allah and you then disbelieved in it, who is more astray} i.e., which people are more astray? Meaning: no one is more astray than you due to the intensity of your dissension and enmity (6). It was also said: His saying: {if it is from Allah} refers to the book mentioned in His saying: {We gave Moses the Scripture}. The first view is more apparent, and it is the view of Ibn Abbas. His saying (the Exalted): {We will show them Our signs in the horizons} i.e., the signs of Our oneness and power "in...

(1) Diwan al-Nabigha p. 81, and the verse and what precedes it are from Al-Sihah (Na'y). (2) Ibn 'Amir read it this way in the narration of Ibn Dhakwan, Al-Sab'ah p. 577, Al-Taysir p. 141, Al-Nashr 2/308. (3) Ma'ani al-Qur'an by Al-Nahhas 6/285. (4) Tafsir al-Baghawi 4/118. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/189. (6) Zad al-Masir 7/267 similarly.

सूरा फुस्सिलत: आयत 51 - 54 436

क्योंकि तुम उस रात की तरह हो जो मुझ तक पहुँच रही है, भले ही मैंने सोचा था कि तुमसे दूरी बहुत विस्तृत है। (1) यज़ीद बिन अल-काक़ा ने इसे हमज़ा से पहले अलिफ़ के साथ "व ना'अ बि-जानिबिही" पढ़ा (2)। यह संभव है कि यह "ना'अ" से हो जिसका अर्थ है उठना। या यह पहले अर्थ के साथ हमज़ा का स्थानांतरण हो सकता है (3)। {और जब उसे बुराई छूती है} यानी: उस पर विपत्ति आती है, {तो वह लंबी दुआ करने वाला होता है} बहुत अधिक। अरब बहुतायत को दर्शाने के लिए लंबाई और चौड़ाई का उपयोग करते हैं। कहा जाता है: फलां ने बातचीत लंबी की, और दुआ को विस्तृत किया जब उसने उसे बढ़ाया (4)। इब्न अब्बास ने कहा: "'लंबी दुआ वाला' का अर्थ है गिड़गिड़ाने और मदद मांगने वाला। काफिर अपने रब को मुसीबत में पहचानता है लेकिन खुशहाली में नहीं" (5)। अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "क्या तुमने सोचा है: यदि यह (कुरआन) अल्लाह की ओर से है और फिर तुमने इसका इनकार किया, तो उससे बढ़कर पथभ्रष्ट कौन होगा जो घोर विरोध में हो?" (52) हम उन्हें क्षितिजों में और स्वयं उनके भीतर अपनी निशानियां दिखाएंगे यहाँ तक कि उन पर स्पष्ट हो जाए कि वह सत्य है। क्या तुम्हारे रब के बारे में यह पर्याप्त नहीं कि वह हर चीज़ का गवाह है? (53) सावधान, वे अपने रब से मिलने के बारे में संदेह में हैं। सावधान, वह हर चीज़ को घेरे हुए है। (54)} अल्लाह तआला का कथन: {कह दो, "क्या तुमने देखा"} यानी: ऐ मुहम्मद, उनसे कह दो: "क्या तुमने देखा," ऐ मुशरिकों के गिरोह, {यदि} यह कुरआन {अल्लाह की ओर से है फिर तुमने उसका इनकार किया, तो कौन अधिक पथभ्रष्ट है} यानी: कौन लोग अधिक पथभ्रष्ट हैं? अर्थात: तुम्हारे विरोध और शत्रुता की अधिकता के कारण तुम से बढ़कर कोई पथभ्रष्ट नहीं है (6)। यह भी कहा गया: उनका कहना: {यदि वह अल्लाह की ओर से है} उनके इस कथन में वर्णित पुस्तक की ओर संकेत करता है: {हमने मूसा को किताब दी}। पहला विचार अधिक स्पष्ट है, और यह इब्न अब्बास का विचार है। अल्लाह तआला का कथन: {हम उन्हें क्षितिजों में अपनी निशानियां दिखाएंगे} यानी: हमारी एकता और शक्ति के लक्षण "में...

(1) दीवान अल-नाबिगा पृष्ठ 81, और यह शेर और इससे पहले का अल-सिहाह (ना'य) से है। (2) इब्न आमिर ने इसे इब्न धकवान के वर्णन में पढ़ा, अल-सब'ह पृष्ठ 577, अल-तयसीर पृष्ठ 141, अल-नश्र 2/308। (3) मआनी अल-कुरआन अल-नहस 6/285 द्वारा। (4) तफ़्सीर अल-बगवी 4/118। (5) अल-नुकात व अल-'उयून 5/189। (6) ज़ाद अल-मसीर 7/267 इसी तरह।

سورہ فصلت: آیات 51 - 54 436

بیشک تو اس رات کی طرح ہے جو مجھے پا لینے والی ہے، اگرچہ میرا گمان تھا کہ تجھ سے دوری بہت وسیع ہے۔ (1) یزید بن القعقاع نے «ونأءَ بِجانبِهِ» کو ہمزہ سے پہلے الف کے ساتھ پڑھا ہے (2)۔ پس جائز ہے کہ یہ «ناء» سے ہو جب وہ کھڑا ہو۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ پہلے کے معنی میں ہمزہ کے پلٹنے (قلب) پر مبنی ہو (3)۔ ﴿وَإِذَا مَسَّهُ الشَّرُّ﴾ یعنی: اسے کوئی ناپسندیدہ چیز (تکلیف) پہنچے ﴿فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ﴾ بہت زیادہ، اور عرب لمبائی اور چوڑائی کو کثرت کے لیے استعمال کرتے ہیں۔ کہا جاتا ہے: فلاں نے بات لمبی کی، اور دعا کو وسیع کیا جب اس نے اسے بہت زیادہ کیا (4)۔ اور ابن عباس نے کہا: «فَذُو دُعَاءٍ عَرِيضٍ» یعنی گریہ وزاری اور استغاثہ کرنے والا۔ اور کافر اپنے رب کو مصیبت میں پہچانتا ہے اور خوشحالی میں اسے نہیں پہچانتا (5)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِن كَانَ مِنْ عِندِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُم بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ ٥٢ سَنُرِيهِمْ ءَايَتِنَا فِي الْآفَاقِ وَفِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ أَوَلَمْ يَكْفِ بِرَبِّكَ أَنَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ شَهِيدٌ ٥٣ أَلَا إِنَّهُمْ فِي مِرْيَةٍ مِّن لِّقَاءِ رَبِّهِمْ أَلَا إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ مُّحِيطٌ ٥٤﴾ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ﴾ یعنی: اے محمد! ان سے کہو: کیا تم نے دیکھا، اے مشرکین کی جماعت، ﴿إِن كَانَ﴾ اگر یہ قرآن ﴿مِنْ عِندِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُم بِهِ مَنْ أَضَلُّ﴾ یعنی: پس لوگوں میں سب سے زیادہ گمراہ کون ہے، یعنی: تمہاری حد سے بڑھی ہوئی مخالفت اور دشمنی کی وجہ سے تم سے زیادہ کوئی گمراہ نہیں ہے (6)۔ اور کہا گیا: اللہ کا فرمان: ﴿إِن كَانَ مِنْ عِندِ اللَّهِ﴾ اس کتاب کی طرف لوٹتا ہے جس کا ذکر اس کے قول میں ہے: ﴿ءَاتَيْنَا مُوسَى الْكِتَبَ﴾ اور پہلا قول زیادہ ظاہر ہے، اور یہی ابن عباس کا قول ہے۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿سَنُرِيهِمْ ءَايَتِنَا فِي الْآفَاقِ﴾ یعنی: ہماری وحدانیت اور قدرت کی نشانیاں "میں...

(1) ديوان النابغة ص 81، اور یہ شعر اور اس سے پہلے والا الصحاح (نأي) سے ہے۔ (2) اور اسے ابن عامر نے ابن ذکوان کی روایت میں پڑھا، السبعة ص 577 ، والتيسير ص 141 ، والنشر 2/ 308- (3) معاني القرآن للنحاس 6/ 285- (4) تفسير البغوي 4/ 118- (5) النكت والعيون 5/ 189- (6) زاد المسير 7/ 267 اسی طرح۔

"The horizons" means: the destruction of the dwellings of past nations, and {within themselves} through calamities and illnesses(1). Ibn Zayd said: "In the horizons" refers to the signs of the heavens, and "within themselves" refers to the events of the earth(2). Mujahid said: "In the horizons" means the conquest of towns(3); Allah, the Mighty and Sublime, facilitated for His Messenger ﷺ and for the caliphs after him and the supporters of His religion, conquests in the horizons of the world and the lands of the East and the West in general, and in the Western regions in particular, the likes of which were not facilitated for any of the caliphs of the earth before them. This included manifestation over tyrants and Persian emperors, making their few prevail over the many, giving power to their weak over their strong, and bringing about through them matters beyond the norm and breaking customary patterns(4). {Within themselves} refers to the conquest of Mecca. This is the choice of Al-Tabari(5). It was also said by Al-Minhal ibn Amr and Al-Suddi(6). Qatadah and Al-Dahhak said: "In the horizons" refers to Allah's punishments upon nations, and {within themselves} refers to the Day of Badr. Ata and Ibn Zayd also said: "In the horizons" means the regions of the heavens and the earth, including the sun, moon, stars, night, day, winds, rains, thunder, lightning, thunderbolts, plants, trees, mountains, seas, and others(7). In "Al-Sihah"(8): "Al-Afaq" means regions; its singular is 'Ufuq' and 'Afaq' like 'Usr' and 'Asar'. An 'Afuqi' man (with fatha on hamza and fa) is one from the regions of the earth. This was recounted by Abu Nasr. Some say 'Ufuqi' (with damma on both), which is the standard analogy. Someone other than Al-Jawhari recited: We took the horizons of the heaven against you... Ours are its two moons and the rising stars(9).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/118. (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/189 without attribution. (3) Tafsir Abi al-Layth 3/188, and Tafsir al-Baghawi 4/118. (4) Al-Kashshaf 3/458. (5) In his Tafsir 20/462. (6) Narrated by Al-Tabari 20/461. (7) Tafsir al-Baghawi 4/118 - 119. (8) Al-Sihah (afaq). (9) The poet is Al-Farazdaq, and it is in his Diwan 1/419.

सूरह फ़ुस्सिलत: आयत 53 - 54 437

"क्षितिज" (आफ़ाक़) का अर्थ है: पिछली कौमों के घरों की बर्बादी और {उनके स्वयं के भीतर} आपदाओं और बीमारियों के माध्यम से(1)। इब्न ज़ैद ने कहा: "क्षितिज में" आकाश के संकेत हैं और "उनके स्वयं के भीतर" पृथ्वी की घटनाएँ हैं(2)। मुजाहिद ने कहा: "क्षितिज में" बस्तियों की विजय है(3); अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने अपने रसूल ﷺ और उनके बाद के खलीफाओं और उनके धर्म के सहायकों के लिए दुनिया के क्षितिज और सामान्य रूप से पूर्व और पश्चिम के देशों में, और विशेष रूप से पश्चिम की दिशा में ऐसी विजय आसान कर दीं, जिनकी मिसाल उनसे पहले पृथ्वी के किसी भी खलीफा के लिए आसान नहीं हुई थी। इसमें अत्याचारियों और केसरों (ईरानी राजाओं) पर प्रभुत्व, उनकी कम संख्या को बहुसंख्या पर विजयी बनाना, उनके कमज़ोरों को उनके शक्तिशाली लोगों पर हावी करना और उनके हाथों से ऐसी बातें जारी करना शामिल था जो सामान्य से परे और आदतों को तोड़ने वाली थीं(4)। {उनके स्वयं के भीतर} मक्का की विजय है। यह अल-तबरी का चुनाव है(5)। अल-मिन्हाल बिन अम्र और अल-सुद्दी ने भी यही कहा है(6)। कतादा और अल-दह्हाक ने कहा: "क्षितिज में" कौमों में अल्लाह की घटनाएं हैं और {उनके स्वयं के भीतर} बद्र का दिन है। अता और इब्न ज़ैद ने यह भी कहा: "क्षितिज में" का अर्थ आकाश और पृथ्वी के क्षेत्र हैं, जैसे सूर्य, चंद्रमा, तारे, रात, दिन, हवाएं, बारिश, गड़गड़ाहट, बिजली, कड़क, पौधे, पेड़, पहाड़, समुद्र और अन्य(7)। "अल-सिहाह"(8) में है: "आफ़ाक़" का अर्थ क्षेत्र है, इसका एकवचन 'उफ़ुक़' और 'अफ़क़' है जैसे 'उस्र' और 'असर'। 'उफ़ुक़ी' व्यक्ति (हमज़ा और फ़ा पर फ़तहा के साथ) वह है जो पृथ्वी के क्षेत्रों से हो। अबू नसर ने इसका उल्लेख किया है। कुछ लोग 'उफ़ुक़ी' (दोनों पर धम्मा के साथ) कहते हैं, जो कि व्याकरण के अनुसार है। अल-जौहरी के अलावा किसी ने यह शेर पढ़ा: हमने तुम्हारे विरुद्ध आकाश के क्षितिज ले लिए... हमारे पास इसके दो चाँद और उगते हुए सितारे हैं(9)।

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/118। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/189 बिना श्रेय के। (3) तफ़सीर अबी अल-लैथ 3/188, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/118। (4) अल-कशाफ़ 3/458। (5) उनकी तफ़सीर में 20/462। (6) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 20/461। (7) तफ़सीर अल-बग़वी 4/118 - 119। (8) अल-सिहाह (अफ़क़)। (9) इसके कवि अल-फ़रज़दक़ हैं, और यह उनके दीवान 1/419 में है।

سورہ فصلت: آیات 53 - 54 437

"آفاق" سے مراد ہے: گزشتہ امتوں کے گھروں کی بربادی، اور ﴿وَفِي أَنفُسِهِمْ﴾ سے مراد آزمائشوں اور بیماریوں کے ذریعے ہے(1)۔ ابن زید نے کہا: "آفاق میں" آسمان کی نشانیاں ہیں اور "ان کے اپنے نفسوں میں" زمین کے واقعات ہیں(2)۔ مجاہد نے کہا: "آفاق میں" بستیوں کی فتح ہے(3)؛ اللہ عزوجل نے اپنے رسول ﷺ کے لیے اور ان کے بعد آنے والے خلفاء اور ان کے دین کے مددگاروں کے لیے دنیا کے آفاق اور مشرق و مغرب کے ممالک میں عمومی طور پر، اور مغربی جانب میں خصوصی طور پر ایسی فتوحات آسان کر دیں جن کی مثال ان سے پہلے زمین کے کسی خلیفہ کے لیے میسر نہیں ہوئی تھی، اور جابروں اور کسراؤں پر غلبہ پانا، ان کی قلیل تعداد کو کثیر پر غالب کرنا، ان کے کمزوروں کو ان کے طاقتوروں پر مسلط کرنا، اور ان کے ہاتھوں ایسی باتیں جاری کرنا جو معمول سے ہٹ کر اور خلافِ عادت تھیں(4)۔ ﴿وَفِي أَنفُسِهِمْ﴾ سے مراد فتح مکہ ہے۔ یہ طبری کا اختیار کردہ قول ہے(5)۔ المنہال بن عمرو اور السدی نے بھی یہی کہا ہے(6)۔ قتادہ اور الضحاک نے کہا: "آفاق میں" امتوں میں اللہ کے واقعات (عذاب) ہیں اور ﴿وَفِي أَنفُسِهِمْ﴾ سے مراد یومِ بدر ہے۔ عطاء اور ابن زید نے یہ بھی کہا: "آفاق میں" سے مراد آسمانوں اور زمین کے اطراف ہیں یعنی سورج، چاند، ستارے، رات، دن، ہوائیں، بارشیں، گرج، چمک، کڑک، پودے، درخت، پہاڑ، سمندر اور دیگر اشیاء(7)۔ "الصحاح"(8) میں ہے: الآفاق یعنی اطراف، اس کا واحد أُفُقٌ اور اَفَقٌ ہے جیسے عُسْرٍ اور عَسَرٍ۔ اور "اُفُقِيٌّ" (ہمزہ اور فا کے فتحہ کے ساتھ) اس شخص کو کہتے ہیں جو زمین کے آفاق (اطراف) سے ہو۔ ابو نصر نے اسے بیان کیا ہے۔ بعض نے "اُفُقِيٌّ" (دونوں کے ضمہ کے ساتھ) کہا ہے، اور یہی قیاس ہے۔ جوہری کے علاوہ کسی اور نے یہ شعر پڑھا:

أَخَذْنَا بِآفَاقِ السَّمَاءِ عَلَيْكُمْ .. لَنَا قَمَراها والنُّجُومُ الطَّوالِعُ(9) (ہم نے تمہارے مقابلے میں آسمان کے آفاق کو اپنے قبضے میں لے لیا... ہمارے لیے اس کے دو چاند اور طلوع ہونے والے ستارے ہیں)

---

(1) تفسیر البغوی 4/118۔ (2) النکت والعیون 5/189 بغیر نسبت کے۔ (3) تفسیر ابی اللیث 3/188، اور تفسیر البغوی 4/118۔ (4) الکشاف 3/458۔ (5) ان کی تفسیر میں 20/462۔ (6) اسے طبری نے نکالا ہے 20/461۔ (7) تفسیر البغوی 4/118 - 119۔ (8) الصحاح (افق)۔ (9) اس کے قائل فرزدق ہیں، اور یہ ان کے دیوان 1/419 میں ہے۔

"And in yourselves" refers to the subtle craftsmanship and marvelous wisdom, even in the pathways of excrement and urine; for a man drinks and eats from one opening, yet they are separated into two exits (1). Marvelous is Allah's handiwork and His wisdom in a person's eyes, which are but drops of fluid yet can gaze from the sky to the earth—a distance of five hundred years' journey. And in his ears, by which he distinguishes various sounds. There are many other instances of Allah's wonderful wisdom within him.

It was said: {And in yourselves} refers to their stages from being sperm-drops through various transformations of their states (2), as previously explained in [the commentary on Surah] "Al-Mu'minun" (3). And it was said: The meaning is: they will witness what the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) foretold regarding tribulations and news of the unseen {until it becomes clear to them that it is the truth}. This phrase has four interpretations: First, that it refers to the Qur'an. Second, that it is Islam, which the Messenger brought to them and called them toward (4). Third, that what Allah shows them and performs is the truth. Fourth, that Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) is the true Messenger.

{Is it not sufficient concerning your Lord}: it is in the nominative case (raf') as the subject of the verb "yakfi" (is sufficient), and "that He" (annahu) is a substitute (badal) for "your Lord" (rabbika). It is nominative if considered a substitute for the structural position, and genitive (jarr) if considered a substitute for the literal wording. It could also be accusative (nasb) assuming an omitted preposition. The meaning is: Was your Lord not sufficient for them through what He guided them toward regarding His Oneness? Because {He is a Witness over all things}, and if He witnesses something, He rewards or punishes accordingly. It was also said: The meaning is: "Is it not sufficient with your Lord" to punish the disbelievers? And it was said: The meaning is: "Is it not sufficient with your Lord," O Muhammad, that He is a witness to the deeds of the disbelievers (5).

And it was said: "Is it not sufficient with your Lord" as a witness that the Qur'an is from Allah. And it was said: "Or is it not sufficient with your Lord that He is over everything" the servant does "a Witness", and "Witness" means the Knower (6); or...

(1) Zad al-Masir 7 / 268 from Ibn Zayd. (2) An-Nukat wa al-'Uyun 5 / 189. (3) 15 / 17 and what follows. (4) An-Nukat wa al-'Uyun 5 / 189. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4 / 68. (6) Tafsir Abi al-Layth 3 / 188 similarly.

सूरह फुस्सिल्लत: आयतें 53 - 54 | 438

"और तुम्हारे अपने आप में" सूक्ष्म शिल्प कौशल और अद्भुत बुद्धिमत्ता से है, यहाँ तक कि मल और मूत्र के मार्गों में भी; क्योंकि एक व्यक्ति एक ही स्थान से पीता और खाता है, और उसे दो स्थानों से अलग किया जाता है (1)। और उसकी दो आँखों में अल्लाह का अद्भुत शिल्प कौशल और उसकी बुद्धिमत्ता है, जो पानी की दो बूँदें हैं, जिनके माध्यम से वह आकाश से पृथ्वी तक देखता है, जो पाँच सौ वर्षों की यात्रा है। और उसके दो कानों में, जिनके माध्यम से वह विभिन्न ध्वनियों के बीच अंतर करता है। और इसमें अल्लाह की अन्य अद्भुत बुद्धिमत्ता भी है।

और कहा गया: {और तुम्हारे अपने आप में} उनके वीर्य की बूंदों से लेकर उनकी स्थितियों के अन्य परिवर्तनों तक (2), जैसा कि "अल-मुमिनून" में पहले इसका स्पष्टीकरण दिया जा चुका है (3)। और कहा गया: इसका अर्थ है: वे देखेंगे कि पैगंबर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने उन्हें परीक्षणों और अनदेखी की खबरों के बारे में क्या बताया था {यहाँ तक कि उन पर स्पष्ट हो जाए कि यह सत्य है}। इसमें चार पहलू हैं: पहला: कि वह कुरान है। दूसरा: इस्लाम, जिसे रसूल उनके पास लाए और उन्हें इसकी ओर बुलाया (4)। तीसरा: कि अल्लाह उन्हें जो दिखाता है और जो करता है, वह सत्य है। चौथा: कि मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) सच्चे रसूल हैं।

{क्या आपका पालनहार पर्याप्त नहीं है} "yakfi" (पर्याप्त है) के कर्ता (fa'il) होने के कारण रफ़ा (nominative) की स्थिति में है, और "कि वह" (annahu) "आपके पालनहार" (rabbika) का स्थानापन्न (badal) है, इसलिए यदि आप इसे स्थिति का स्थानापन्न मानते हैं तो यह रफ़ा है, और यदि आप इसे शब्द का स्थानापन्न मानते हैं तो यह जर (genitive) है। "lam" (preposition) के विलोपन को मानकर इसे नसब (accusative) होना भी संभव है। इसका अर्थ है: क्या आपका पालनहार उनके लिए उस चीज़ में पर्याप्त नहीं था जिसकी उसने उन्हें अपने एकत्व की ओर मार्गदर्शन किया; क्योंकि {वह हर चीज़ पर गवाह है}, और यदि उसने इसे देखा, तो वह इसके लिए बदला देगा। और कहा गया: इसका अर्थ है: "क्या आपके पालनहार के साथ पर्याप्त नहीं है" काफिरों को दंड देने में। और कहा गया: इसका अर्थ है: "क्या आपके पालनहार के साथ पर्याप्त नहीं है", हे मुहम्मद, कि वह काफिरों के कार्यों का गवाह है (5)।

और कहा गया: "क्या आपके पालनहार के साथ पर्याप्त नहीं है" एक गवाह के रूप में कि कुरान अल्लाह की ओर से है। और कहा गया: "या क्या आपके पालनहार के साथ पर्याप्त नहीं है कि वह हर उस चीज़ पर" जो बंदा करता है "गवाह" है, और "गवाह" का अर्थ जानने वाला है (6); या...

---

(1) ज़ाद अल-मसीर 7 / 268 इब्न ज़ैद से। (2) अन-नुकात व अल-उयून 5 / 189। (3) 15 / 17 और उसके बाद। (4) अन-नुकात व अल-उयून 5 / 189। (5) इराब अल-कुरान अन-नहहास द्वारा 4 / 68। (6) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3 / 188 इसी तरह।

"اور تمہاری اپنی جانوں میں" یہ لطیف کاریگری اور عجیب حکمت میں سے ہے، یہاں تک کہ پاخانہ اور پیشاب کے راستوں میں بھی؛ کیونکہ آدمی ایک ہی جگہ سے پیتا اور کھاتا ہے، اور وہ دو جگہوں سے ممتاز ہو کر نکلتا ہے(1)۔ اور اللہ کی کاریگری اور اس کی حکمت اس کی دو آنکھوں میں ہے جو پانی کے دو قطرے ہیں، وہ ان کے ذریعے آسمان سے زمین تک دیکھتا ہے، جو پانچ سو سال کی مسافت ہے۔ اور اس کے دو کانوں میں، جن کے ذریعے وہ مختلف آوازوں میں فرق کرتا ہے۔ اور اس کے علاوہ بھی اس میں اللہ کی عجیب و غریب حکمتیں ہیں۔

اور کہا گیا: {اور تمہاری اپنی جانوں میں} ان کے نطفہ ہونے سے لے کر ان کے احوال کی دیگر تبدیلیوں تک(2)، جیسا کہ "المؤمنون" میں اس کا بیان پہلے گزر چکا ہے(3)۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: وہ دیکھیں گے جو نبی صلی اللہ علیہ وسلم نے انہیں فتنوں اور غیب کی خبروں کے بارے میں بتایا تھا {یہاں تک کہ ان پر واضح ہو جائے کہ یہی حق ہے}۔ اس میں چار صورتیں ہیں: پہلی: کہ وہ قرآن ہے۔ دوسری: اسلام، جسے رسول ان کے پاس لے کر آئے اور انہیں اس کی دعوت دی(4)۔ تیسری: کہ اللہ انہیں جو دکھاتا ہے اور جو کرتا ہے وہی حق ہے۔ چوتھی: کہ محمد صلی اللہ علیہ وسلم ہی برحق رسول ہیں۔

{کیا تمہارا رب کافی نہیں} یہ "یکف" کا فاعل ہونے کی وجہ سے رفع کے محل میں ہے، اور "أَنَّهُ" (کہ وہ) "رَبِّكَ" سے بدل ہے، لہذا اگر اسے محل پر بدل مانا جائے تو یہ رفع ہے، اور اگر لفظ پر بدل مانا جائے تو یہ جر ہے۔ "لام" کے محذوف ہونے کی تقدیر پر اس کا نصب ہونا بھی جائز ہے۔ معنی یہ ہے: کیا تمہارا رب انہیں اس بات کے لیے کافی نہیں تھا جس کی اس نے اپنے توحید کی طرف رہنمائی کی؛ کیونکہ {وہ ہر چیز پر گواہ ہے}، اور جب اس نے اسے دیکھا تو وہ اس پر جزا

دے گا۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: "کیا تمہارے رب کے ساتھ کافی نہیں" کافروں کو سزا دینے میں۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے کہ: "کیا تمہارے رب کے ساتھ کافی نہیں" اے محمد کہ وہ کافروں کے اعمال پر گواہ ہے(5)۔

اور کہا گیا: "کیا تمہارے رب کے ساتھ کافی نہیں" اس بات پر گواہ کے طور پر کہ قرآن اللہ کی طرف سے ہے۔ اور کہا گیا: "یا کیا تمہارے رب کے ساتھ یہ کافی نہیں کہ وہ ہر اس چیز پر" جو بندہ کرتا ہے "گواہ ہے"، اور گواہ سے مراد عالم (جاننے والا) ہے(6)؛ یا...

---

(1) زاد المسیر 7/268 عن ابن زید۔ (2) النکت والعیون 189/5۔ (3) 17/15 اور اس کے بعد۔ (4) النکت والعیون 189/5۔ (5) اعراب القرآن للنحاس 68/4۔ (6) تفسیر ابی اللیث 188/3 بنحوہ۔

It is from the testimony which is the presence. "Unquestionably, they are in doubt" meaning in uncertainty "about the meeting with their Lord" in the Hereafter. Al-Suddi said: meaning, about the Resurrection. "Unquestionably, He is encompassing of all things" meaning His knowledge encompasses everything. Al-Suddi said this. Al-Kalbi said: His power encompasses all things (1). Al-Khattabi said: He is the one whose power has encompassed all of His creation, and He is the one who has encompassed everything in knowledge, and kept count of all things. This name most often appears in the context of threat/warning, and its reality is encompassing everything and overcoming that which is encompassed. Its origin is 'muhwit'; the vowel of the 'ya' was moved to the 'ha' so it became silent. It is said from it: 'ahata yuhitu ihatatan wa haytatan'; and from that is 'ha'it al-dar' (the wall of the house), its inhabitants surround it. And 'the horses surrounded so-and-so': when they took a confining position from every direction, and from that is the saying of the Almighty: "And his fruits were encompassed (by ruin)" [Al-Kahf: 42]. And Allah knows best the truth of that.

---

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5 / 190.

यह उस गवाही से है जो उपस्थिति है। "सावधान, वे संदेह में हैं" यानी अनिश्चितता में "अपने रब से मिलने के बारे में" परलोक में। अल-सुद्दी ने कहा: अर्थात्, पुनरुत्थान के बारे में। "सावधान, वह हर चीज़ का घेराव करने वाला है" यानी उसके ज्ञान ने हर चीज़ को घेर रखा है। यह अल-सुद्दी ने कहा। अल-कल्बी ने कहा: उसकी शक्ति ने हर चीज़ को घेर लिया है (1)। अल-खत्ताबी ने कहा: वह वह है जिसकी शक्ति ने उसकी संपूर्ण सृष्टि को घेर लिया है, और वह वह है जिसने ज्ञान के साथ हर चीज़ को घेर लिया है, और हर चीज़ की गिनती कर रखी है। यह नाम सबसे अधिक चेतावनी के संदर्भ में आता है, और इसकी वास्तविकता हर चीज़ को घेरना और घेरी गई चीज़ को जड़ से मिटाना है। इसका मूल शब्द 'मुहवित' है, 'या' का स्वर 'हा' पर स्थानांतरित कर दिया गया जिससे वह स्थिर हो गया। इसी से कहा जाता है: 'अहाता युहीतु इहाततन व हायततन'; और इसी से 'हाइत अल-दार' (घर की दीवार) है, जिसे उसके निवासी घेरते हैं। और 'घोड़ों ने फलां को घेर लिया': जब उन्होंने हर तरफ से घेरने वाली स्थिति बना ली, और इसी से अल्लाह तआला का कथन है: "और उसके फलों को घेर लिया गया (नष्ट कर दिया गया)" [अल-कहफ़: 42]। और अल्लाह ही सच्चाई को बेहतर जानता है।

---

(1) अल-नुकत वल-उयून 5 / 190।

سورہ فصلت: آیات 53 - 54 439

یہ اس شہادت میں سے ہے جو کہ 'حضور' (موجود ہونا) ہے۔ "خبردار! بے شک وہ شک میں ہیں" یعنی بے یقینی میں ہیں "اپنے رب سے ملاقات کے بارے میں" آخرت میں۔ السدی نے کہا: یعنی دوبارہ اٹھائے جانے (بعث) کے بارے میں۔ "خبردار! بے شک وہ ہر چیز کا احاطہ کیے ہوئے ہے" یعنی اس کے علم نے ہر چیز کو گھیر رکھا ہے۔ یہ السدی نے کہا۔ الکلبی نے کہا: اس کی قدرت نے ہر چیز کا احاطہ کر رکھا ہے (1)۔ الخطابی نے کہا: وہ وہ ہے جس کی قدرت نے اس کی تمام مخلوق کا احاطہ کر رکھا ہے، اور وہ وہ ہے جس نے ہر چیز کا علم کے لحاظ سے احاطہ کیا ہے، اور ہر چیز کو شمار کر رکھا ہے۔ یہ نام اکثر ڈرانے اور دھمکانے کے موقع پر آتا ہے، اور اس کی حقیقت ہر چیز کو گھیر لینا اور جس کا احاطہ کیا گیا ہو اسے جڑ سے اکھاڑ پھینکنا ہے، اس کی اصل 'محوط' ہے، 'یا' کی حرکت 'حا' کی طرف منتقل کر دی گئی تو وہ ساکن ہو گئی۔ اس سے کہا جاتا ہے: 'أحاط يُحيط إحاطةً وحَيْطةً'؛ اور اسی سے 'حائط الدار' (گھر کی دیوار) ہے، جسے اس کے رہنے والے گھیر لیتے ہیں۔ اور 'گھوڑوں نے فلاں کا احاطہ کر لیا': یعنی جب انہوں نے ہر طرف سے اسے قابو میں لے لیا، اور اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: "اور اس کے پھلوں کا احاطہ کر لیا گیا (یعنی وہ تباہ ہو گئے)" [الکہف: 42]۔ اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔

---

(1) النکت والعیون 5 / 190۔

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful

Surah Ash-Shura

It is Meccan according to the opinion of Al-Hasan, 'Ikrimah, 'Ata', and Jabir. Ibn Abbas and Qatadah said: except for four verses of it that were revealed in Medina: {Say, [O Muhammad], "I do not ask you for it any payment except love among relatives."} [Verse: 23] until its end. And it consists of fifty-three verses (1).

His saying, the Almighty: {Ha, Meem. 'Ayn, Seen, Qaaf. Thus has He revealed to you, [O Muhammad], and to those before you - Allah, the Exalted in Might, the Wise. To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is in the earth, and He is the Most High, the Most Great.}

His saying, the Almighty: {Ha, Meem. 'Ayn, Seen, Qaaf.} Abd al-Mu'min said: I asked al-Husayn bin al-Fadl: Why was "Ha-Meem" separated from "'Ayn-Seen-Qaaf" while "Kaaf-Ha-Ya-'Ayn-Saad", "Alif-Laam-Meem-Ra", and "Alif-Laam-Meem-Saad" were not separated? He said: Because "Ha-Meem 'Ayn-Seen-Qaaf" is among surahs whose beginnings are "Ha-Meem", so it followed the pattern of its counterparts before and after it; as if "Ha-Meem" is a subject (mubtada) and "'Ayn-Seen-Qaaf" is its predicate (khabar). And because they were counted as two verses, while their counterparts which were written as a whole were counted as a single verse (2).

And it was said: All the disjointed letters are one in meaning, in that they are the foundation of clarity and the base of speech; mentioned by al-Jurjani.

And "Ha-Meem. 'Ayn-Seen-Qaaf" was written separately and "Kaaf-Ha-Ya-'Ayn-Saad" joined because it was said: Ha-Meem; meaning: what is meant to be happened (humma). So they separated between what is interpreted as having a verb and what is not. Then, if this was separated and that was joined, it would have been permissible; narrated by al-Qushayri.

And in the recitation of Ibn Mas'ud and Ibn Abbas: "Ha-Meem. Seen-Qaaf" (3). Ibn Abbas said: And it was

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/191. (2) Tafsir al-Baghawi 4/119 without mentioning Abd al-Mu'min, and we do not know him. (3) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 134, and Al-Muharrar al-Wajiz 5/25.

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम (अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत कृपाशील और दयालु है)

सूरा अश्-शूरा

अल-हसन, इकरिमा, अता और जाबिर के कथन के अनुसार यह मक्की सूरा है। इब्न अब्बास और क़तादा ने कहा: इसकी चार आयतों को छोड़कर जो मदीना में अवतरित हुईं: {कहो, [ऐ मुहम्मद], "मैं तुमसे इसके लिए कोई बदला नहीं माँगता सिवाय रिश्तेदारों के बीच प्यार के।" } [आयत: 23] अंत तक। और यह तिरपन आयतें हैं (1)।

अल्लाह तआला का कथन: {हा-मीम। ऐन-सीन-क़ाफ़। इसी तरह अल्लाह ने आपकी ओर और आपसे पहले के लोगों की ओर वह्य (प्रकाशना) भेजी है, जो प्रभुत्वशाली और तत्वदर्शी है। जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है, सब उसी का है, और वह बहुत ऊँचा और बड़ा है।}

अल्लाह तआला का कथन: {हा-मीम। ऐन-सीन-क़ाफ़।} अब्द अल-मुमिन ने कहा: मैंने अल-हुसैन बिन अल-फदल से पूछा: "हा-मीम" को "ऐन-सीन-क़ाफ़" से अलग क्यों किया गया, जबकि "काफ़-हा-या-ऐन-साद", "अलिफ़-लाम-मीम-रा" और "अलिफ़-लाम-मीम-साद" को अलग नहीं किया गया? उन्होंने कहा: क्योंकि "हा-मीम ऐन-सीन-क़ाफ़" उन सूरतों के बीच है जिनकी शुरुआत "हा-मीम" से होती है, इसलिए यह अपने से पहले और बाद वाली सूरतों के समान रही; मानो "हा-मीम" मुक्तदा (विषय) है और "ऐन-सीन-क़ाफ़" उसकी ख़बर (विधेय) है। और इसलिए भी कि उन्हें दो आयतें गिना गया, जबकि उनकी अन्य बहनों को जो एक साथ लिखी गई थीं, एक ही आयत गिना गया (2)।

और कहा गया: अर्थ में सभी कटी हुई अक्षर (हरूफ-ए-मुक़त्ताअत) एक ही हैं, इस अर्थ में कि वे बयान की बुनियाद और कलाम का आधार हैं; अल-जुरजानी ने इसका उल्लेख किया है।

और "हा-मीम। ऐन-सीन-क़ाफ़" को अलग-अलग लिखा गया और "काफ़-हा-या-ऐन-साद" को जोड़कर, क्योंकि यह कहा गया: हा-मीम; यानी: जो होने वाला है (हुम्मा)। इसलिए उन्होंने उस चीज़ के बीच अंतर किया जिसमें एक क्रिया (फ़ेल) का अनुमान लगाया जाता है और जिसमें नहीं लगाया जाता। फिर, यदि इसे अलग किया जाता और उसे जोड़ा जाता तो यह भी जायज़ होता; अल-कुशैरी ने इसे बयान किया है।

और इब्न मसूद और इब्न अब्बास की क़िरात (पाठ) में: "हा-मीम। सीन-क़ाफ़" (3) है। इब्न अब्बास ने कहा: और था...

(1) अल-नुकात वल-उयून 5/191। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/119, अब्द अल-मुमिन का उल्लेख किए बिना, और हम उन्हें नहीं जानते। (3) अल-किरात अल-शाज्जाह पृ. 134, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/25।

بسم الله الرحمن الرحيم

سورة الشوریٰ

حسن، عکرمہ، عطاء اور جابر کے قول کے مطابق یہ مکی سورت ہے۔ اور ابن عباس اور قتادہ نے کہا: سوائے اس کی چار آیتوں کے جو مدینہ میں نازل ہوئیں: ﴿قل لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ﴾ [آیت: 23] آخر تک۔ اور یہ ترپن آیات ہیں (1)۔

فرمان الٰہی: ﴿حمٓ (١) عٓسٓقٓ (٢) كَذَٰلِكَ يُوحِيَ إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ اللَّهُ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ (٣) لَهُۥ مَا فِي السَّمَٰوَٰتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ ۖ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ (٤)﴾

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿حمٓ . عٓسٓقٓ﴾ عبد المومن نے کہا: میں نے حسین بن الفضل سے پوچھا: «حم» کو «عسق» سے کیوں الگ کیا گیا اور «کھیعص»، «المر» اور «المص» کو الگ کیوں نہیں کیا گیا؟ تو انہوں نے کہا: اس لیے کہ «حم عسق» ایسی سورتوں کے درمیان ہے جن کا آغاز «حم» سے ہوتا ہے، چنانچہ یہ اپنے سے پہلے اور بعد کی سورتوں کے انداز پر جاری ہوئی؛ گویا کہ «حم» مبتدا ہے اور «عسق» اس کی خبر ہے۔ اور اس لیے کہ انہیں دو آیتیں شمار کیا گیا، اور ان کی دوسری ہم پلہ سورتوں کو جو اکٹھی لکھی گئی تھیں، ایک ہی آیت شمار کیا گیا (2)۔

اور کہا گیا: حروفِ مقطعات سب کے سب معنی میں ایک ہی ہیں، اس لحاظ سے کہ وہ بیان کی بنیاد اور کلام کا قاعدہ ہیں؛ اسے جرجانی نے ذکر کیا ہے۔

اور «حم۔ عسق» کو الگ الگ اور «کھیعص» کو ملا کر لکھا گیا کیونکہ کہا گیا: حم؛ یعنی: جو ہونے والا ہے وہ ہو کر رہا (حُمَّ)۔ چنانچہ انہوں نے اس کے درمیان فرق کیا جس میں فعل مقدر مانا

جاتا ہے اور جس میں نہیں مانا جاتا۔ پھر اگر اسے الگ اور اسے ملا دیا جاتا تو بھی جائز ہوتا؛ اسے قشیری نے نقل کیا ہے۔

اور ابن مسعود اور ابن عباس کی قرات میں: «حم۔ سق» (3) ہے۔ ابن عباس نے کہا: اور تھا...

(1) النکت والعیون 191/5۔ (2) تفسیر البغوی 119/4 عبد المومن کے ذکر کے بغیر، اور ہم انہیں نہیں جانتے۔ (3) القراءات الشاذة ص 134، والمحرر الوجیز 25/5۔

Surah Ash-Shura: Verses 1 - 4 441

Ali knew the tribulations through them (1). Arta'ah bin al-Mundhir said: A man said to Ibn Abbas while Hudhayfah bin al-Yaman was with him: "Tell me about the interpretation of the words of Allah Almighty: 'Haa. Meem. 'Ayn. Seen. Qaaf'?" He turned away from him until the man repeated it three times, but he still turned away. Then Hudhayfah bin al-Yaman said: "I will inform you about it, for I know why he left it; it was revealed concerning a man from his household named Abd al-Ilah or Abdullah. He will settle by one of the rivers of the East and build two cities upon it, with the river splitting between them. When Allah wills the end of their rule and the termination of their state, He will send a fire upon one of them by night, so that by morning it becomes black and dark, entirely burnt as if it had never existed. Its companion city will wake up wondering how it was overturned. Then, before the day is out, every stubborn tyrant will gather there, and then Allah will cause the earth to swallow it and them all. That is His saying: 'Haa. Meem. 'Ayn. Seen. Qaaf,' meaning: a decree among the decrees of Allah Almighty, a tribulation, and a judgment. 'Haa. Meem' [HM]: It is decreed [Humma]. 'Ayn' ['']: Justice ['Adl] from Him. 'Seen' [S]: It will be [Sayakoon]. 'Qaaf' [Q]: Occurring [Waqi'] in these two cities (2).

A parallel to this interpretation is what Jarir bin Abdullah al-Bajali narrated: I heard the Messenger of Allah ﷺ say: "A city will be built between the Tigris, Dujail, Qutrubul, and as-Sarat. The tyrants of the earth will gather there, and treasures will be collected into it. It will then be swallowed by the earth - in another narration: with its inhabitants - and it will vanish into the earth faster than a good peg into soft ground" (3).

Ibn Abbas recited: "Haa. Meem. Seen. Qaaf" without the letter 'Ayn. It was also thus in the Mushaf (copy of the Quran) of Abdullah bin Mas'ud, as related by al-Tabari (4).

(1) Tafsir al-Tabari 20/465, and al-Muharrar al-Wajeez 5/25. (2) Reported by al-Tabari 20/464, and mentioned by al-Hafiz Ibn Kathir in his Tafsir 7/189, where he said: This is a strange, unusual, and rejected narration. (3) Reported by Abu Amr al-Dani in 'as-Sunan al-Waridah fil-Fitan' (350), and it is a very rejected Hadith as mentioned by al-Dhahabi in 'al-Mizan' 3/165. Ibn al-Jawzi reported it in 'al-Mawdu'at' 1/365-372 from many paths and declared them all weak. Then he quoted Imam Ahmad saying: "This Hadith has no basis." Dujail: name of a river originating from upper Baghdad. Qutrubul: a non-Arabic word, the name of a village between Baghdad and Akbara.

As-Sarat: two rivers in Baghdad; Great Sarat and Small Sarat. 'Mu'jam al-Buldan' 2/443, 3/399, and 4/371. (4) In his Tafsir 20/465, and it was mentioned previously.

अली इनके माध्यम से फ़ितनों (परीक्षणों) को जानते थे (1)। अर्ताह बिन अल-मुन्ज़िर ने कहा: एक आदमी ने इब्न अब्बास से कहा, जबकि हुज़ैफा बिन अल-यमन उनके साथ थे: "मुझे अल्लाह सर्वशक्तिमान के शब्दों की व्याख्या के बारे में बताएं 'हा. मीम. ऐन. सीन. क़ाफ़'?" उन्होंने उससे मुँह मोड़ लिया जब तक कि उस आदमी ने इसे तीन बार नहीं दोहराया, फिर भी उन्होंने मुँह फेर लिया। तब हुज़ैफा बिन अल-यमन ने कहा: "मैं तुम्हें इसके बारे में बताऊंगा, क्योंकि मुझे पता है कि उन्होंने इसे क्यों छोड़ दिया; यह उनके घर के एक व्यक्ति के बारे में अवतरित हुआ था जिसका नाम अब्द अल-इलाह या अब्दुल्ला था। वह पूर्व की नदियों में से एक के पास बसेगा और उस पर दो शहर बनाएगा, जिनके बीच से नदी बहती होगी। जब अल्लाह उनके शासन के अंत और उनके राज्य की समाप्ति की इच्छा करेगा, तो वह उनमें से एक पर रात में आग भेजेगा, जिससे सुबह तक वह काला और अंधेरा हो जाएगा, पूरी तरह से जल जाएगा जैसे कि वह कभी वहां था ही नहीं। उसका साथी शहर यह देखकर आश्चर्यकृत होगा कि वह कैसे उलट गया। फिर, दिन ढलने से पहले, हर ज़िद्दी अत्याचारी वहाँ इकट्ठा हो जाएगा, और फिर अल्लाह उसे और उन सभी को धरती में धंसा देगा। यही उसका कहना है: 'हा. मीम. ऐन. सीन. क़ाफ़', जिसका अर्थ है: अल्लाह सर्वशक्तिमान के फैसलों में से एक फैसला, एक आज़माइश और एक न्याय। 'हा. मीम': यह तय है [हुम्मा]। 'ऐन': उसकी ओर से न्याय ['अदल]। 'सीन': यह होगा [सयाकून]। 'क़ाफ़': इन दो शहरों में होने वाला [वाक़ि'] (2)।"

इस व्याख्या के समान वह है जो जरीर बिन अब्दुल्ला अल-बजली ने बयान किया: मैंने अल्लाह के रसूल ﷺ को कहते सुना: "दजला, दुजैल, क़ुतरुब्बुल और अस-सरात के बीच एक शहर बनाया जाएगा। धरती के अत्याचारी वहां इकट्ठा होंगे, और वहां खजाने जमा किए जाएंगे। फिर वह धरती में धंस जाएगा - एक अन्य वर्णन में: अपने निवासियों के साथ - और वह धरती में एक अच्छी खूंटी के नरम ज़मीन में धंसने से भी तेज़ी से गायब हो जाएगा" (3)।

इब्न अब्बास ने 'ऐन' अक्षर के बिना "हा. मीम. सीन. क़ाफ़" पढ़ा। अब्दुल्ला इब्न मसूद के मुसहफ़ (कुरान की प्रति) में भी ऐसा ही था, जैसा कि अल-तबरी ने बताया है (4)।

(1) तफ़सीर अल-तबरी 20/465, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/25। (2) अल-तबरी 20/464 द्वारा रिपोर्ट किया गया, और अल-हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 7/189 में इसका उल्लेख किया और कहा: यह एक अजीब, अनोखी और अस्वीकार्य (मुनकर) रिवायत है। (3) अबू अम्र अल-दानी

द्वारा 'अस-सुनन अल-वारिदाह फ़िल-फ़ितन' (350) में रिपोर्ट किया गया, और यह एक बहुत ही अस्वीकार्य हदीस है जैसा कि अल-ज़हबी ने 'अल-मीज़ान' 3/165 में उल्लेख किया है। इब्न अल-जौज़ी ने इसे 'अल-मवदूआत' 1/365-372 में कई मार्गों से रिपोर्ट किया और उन सभी को कमज़ोर घोषित किया। फिर उन्होंने इमाम अहमद के इस कथन को उद्धृत किया: "इस हदीस का कोई आधार नहीं है।" दुजैल: ऊपरी बगदाद से निकलने वाली एक नदी का नाम। क़ुतरुब्बुल: एक गैर-अरबी शब्द, बगदाद और अकबर के बीच एक गाँव का नाम। अस-सरात: बगदाद में दो नियाँ; बड़ी सरात और छोटी सरात। 'मुअजम अल-बुल्दान' 2/443, 3/399, और 4/371। (4) उनकी तफ़सीर 20/465 में, और इसका उल्लेख पहले भी किया जा चुका है।

سورة الشوریٰ: آیات ۱ - ۴ ۴۴۱

علیؓ ان کے ذریعے فتنوں کو جانتے تھے (۱)۔ ارطاہ بن المنذر نے کہا: ایک شخص نے ابن عباسؓ سے کہا، جبکہ ان کے پاس حذیفہ بن الیمانؓ موجود تھے: "مجھے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تفسیر بتائیں: 'حم۔ عسق'؟" تو انہوں نے اس سے اعراض کیا یہاں تک کہ اس نے تین بار دہرایا، پھر بھی انہوں نے اعراض کیا۔ تب حذیفہ بن الیمانؓ نے کہا: "میں تمہیں اس کے بارے میں بتاتا ہوں، مجھے معلوم ہے کہ انہوں نے اسے کیوں چھوڑ دیا؛ یہ ان کے گھر والوں میں سے ایک شخص کے بارے میں نازل ہوئی ہے جسے عبد الالہ یا عبد اللہ کہا جاتا ہے۔ وہ مشرق کی نہروں میں سے ایک نہر پر اترے گا، اس پر دو شہر بنائے گا جن کے درمیان سے نہر گزرتی ہوگی۔ جب اللہ ان کی بادشاہت کے زوال اور ان کی حکومت کے خاتمے کا ارادہ کرے گا، تو ان میں سے ایک پر رات کے وقت آگ بھیجے گا، تو وہ صبح تک کالی سیاہ ہو جائے گی، پوری طرح جل کر ایسی ہو جائے گی جیسے وہاں کبھی تھی ہی نہیں۔ اس کا دوسرا شہر حیران رہ جائے گا کہ وہ کیسے الٹ گیا۔ پھر ابھی دن کی سفیدی باقی ہوگی کہ اس میں ہر سرکش جابر جمع ہو جائے گا، پھر اللہ اسے اور ان سب کو زمین میں دھنسا دے گا۔ تو یہی اللہ کا قول ہے: 'حم۔ عسق' یعنی: اللہ تعالیٰ کے فیصلوں میں سے ایک فیصلہ، ایک فتنہ اور ایک قضا۔ 'حم': حُمَّ (فیصلہ ہو چکا)۔ 'ع': اس کی طرف سے عدل، 'س': سَیَکون (عنقریب ہوگا)، 'ق': ان دو شہروں میں واقع ہونے والا [واقع] (۲)۔

اس تفسیر کی مثال وہ روایت ہے جو جریر بن عبد اللہ البجلیؓ نے بیان کی، انہوں نے کہا: میں نے رسول اللہ ﷺ کو فرماتے سنا: "دجلہ، دُجیل، قُطرُبُّل اور الصَّراۃ کے درمیان ایک شہر تعمیر کیا جائے گا، اس میں زمین کے جابر لوگ جمع ہوں گے، وہاں خزانے جمع کیے جائیں گے، پھر اسے زمین میں دھنسا دیا جائے گا - اور ایک روایت میں ہے: اس کے رہنے والوں سمیت - تو وہ زمین

میں ایک مضبوط کھونٹی کے نرم زمین میں دھنسنے سے بھی زیادہ تیزی سے غائب ہو جائے گا" (۳)۔

اور ابن عباسؓ نے بغیر 'عین' کے "حم۔ سق" پڑھا۔ اور عبد اللہ بن مسعودؓ کے مصحف میں بھی اسی طرح ہے؛ اسے طبری نے حکایت کیا ہے (۴)۔

(۱) تفسیر الطبری ۴۶۵/۲۰، اور المحرر الوجیز ۲۵/۵۔ (۲) اسے طبری نے ۴۶۴/۲۰ میں روایت کیا ہے، اور حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۱۸۹/۷ میں اس کا ذکر کیا اور کہا: یہ ایک عجیب، غریب اور منکر روایت ہے۔ (۳) اسے ابو عمرو الدانی نے 'السنن الواردة فی الفتن' (۳۵۰) میں روایت کیا ہے، اور یہ ایک انتہائی منکر حدیث ہے جیسا کہ ذہبی نے 'المیزان' ۳/ ۱۶۵ میں ذکر کیا ہے۔ ابن الجوزی نے اسے 'الموضوعات' ۱/ ۳۶۵ - ۳۷۲ میں کئی طریقوں سے روایت کیا ہے اور ان تمام کو ضعیف قرار دیا ہے۔ پھر انہوں نے امام احمد کا قول نقل کیا کہ: "اس حدیث کی کوئی اصل نہیں ہے۔" دُجیل: ایک نہر کا نام ہے جو بالائی بغداد سے نکلتی ہے۔ قُطرُبُّل: ایک عجمی لفظ ہے، بغداد اور عُکْبَرا کے درمیان ایک گاؤں کا نام ہے۔ الصَّراۃ: بغداد میں دو نہریں ہیں؛ صراۃِ کبریٰ اور صراۃِ صغریٰ۔ معجم البلدان ۴۴۳/۲ اور ۳۹۹/۳ اور ۳۷۱/۴۔ (۴) اپنی تفسیر ۴۶۵/۲۰ میں، اور یہ پہلے بھی گزر چکا ہے۔

442 Surah Ash-Shura: Verses 1 - 4

Nafi' narrated from Ibn Abbas: "Ha" is His forbearance (hilm) (1), "Mim" is His glory (majd), "Ain" is His knowledge ('ilm), "Sin" is His brilliance (sana'), and "Qaf" is His power (qudrah); Allah swore by them (2).

From Muhammad ibn Ka'b: Allah swore by His forbearance (3), His glory, His height, His brilliance, and His power that He will not punish anyone who seeks refuge in "La ilaha illa Allah" (There is no god but Allah) sincerely from his heart (4). Ja'far ibn Muhammad and Sa'id ibn Jubayr said: "Ha" is from ar-Rahman (The Merciful), "Mim" is from al-Majid (The Glorious), "Ain" is from al-'Alim (The All-Knowing), "Sin" is from al-Quddus (The Holy), and "Qaf" is from al-Qahir (The Irresistible).

Mujahid said: [They are] the opening of surahs. Abdullah ibn Buraydah said: It is the name of the mountain surrounding the world.

Al-Qushayri mentioned, and the wording is by al-Tha'labi: That when this verse was revealed, sorrow was seen on the face of the Prophet ﷺ. It was said to him: O Messenger of Allah, what has saddened you? He said: "I was informed of calamities that will descend upon my Ummah, such as being swallowed by the earth, pelting from the sky, a fire that gathers them, a wind that throws them into the sea, and continuous, connected signs with the descent of Jesus and the emergence of the Dajjal (Antichrist)" (5). And Allah knows best.

It was said: This is regarding the Prophet ﷺ; so "Ha" is his visited pool (Hawd al-Mawrud), "Mim" is his extended kingdom, "Ain" is his existing might, "Sin" is his witnessed brilliance, and "Qaf" is his standing in the Praiseworthy Station (Maqam al-Mahmud) and his closeness in honor to the Worshipped King.

Ibn Abbas said: There is no prophet who was given a book except that it was revealed to him: "Ha. Mim. 'Ain. Sin. Qaf." Therefore, He said: "Thus He reveals to you, and [He revealed] to those before you" (6).

Al-Mahdawi: It has come in a report that "Ha. Mim. 'Ain. Sin. Qaf" means: It was revealed to the previous prophets.

(1) In (D) and (Z): His judgment. (2) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/119 on the authority of Ikrimah from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (3) In (D) and (Z): By His judgment. (4) Tafsir of Abu al-Layth 3/189 from Ibn Abbas (may Allah be

pleased with them) similarly. (5) We did not find its source. (6) Tafsir of Abu al-Layth 3/190, and al-Muharrar al-Wajiz 5/25.

४४२ सूरह अश्-शूरा: आयतें १ - ४

नाफी ने इब्न अब्बास से रिवायत की: "हा" उनकी सहनशीलता (हिल्म) (१) है, "मीम" उनकी महिमा (मजद) है, "ऐन" उनका ज्ञान (इल्म) है, "सीन" उनकी चमक (सना) है, और "क़ाफ़" उनकी शक्ति (कुदरत) है; अल्लाह ने इनकी शपथ ली है (२)।

मुहम्मद बिन काब से: अल्लाह ने अपनी सहनशीलता (३), अपनी महिमा, अपनी ऊंचाई, अपनी चमक और अपनी शक्ति की शपथ ली है कि वह उस व्यक्ति को दंडित नहीं करेगा जो सच्चे दिल से "ला इलाहा इल्लल्लाह" (अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं) में शरण लेता है (४)। जाफर बिन मुहम्मद और सईद बिन जुबैर ने कहा: "हा" अर-रहमान (अत्यंत दयालु) से है, "मीम" अल-मजीद (महिमामय) से है, "ऐन" अल-अलीम (सब कुछ जानने वाला) से है, "सीन" अल-कुद्दूस (पवित्र) से है, और "क़ाफ़" अल-काहिर (अजेय) से है।

मुजाहिद ने कहा: [ये] सूरतों की शुरुआत हैं। अब्दुल्ला बिन बुरैदा ने कहा: यह दुनिया को घेरने वाले पहाड़ का नाम है।

अल-कुशायरी ने उल्लेख किया, और शब्द अल-थलाबी के हैं: कि जब यह आयत उतरी, तो नबी ﷺ के चेहरे पर उदासी देखी गई। उनसे कहा गया: हे अल्लाह के रसूल, आपको किस बात ने दुखी किया है? उन्होंने कहा: "मुझे उन आपदाओं के बारे में सूचित किया गया है जो मेरी उम्मत पर आएंगी, जैसे कि ज़मीन में धंस जाना, आसमान से पत्थर बरसना, एक आग जो उन्हें इकट्ठा करेगी, एक हवा जो उन्हें समुद्र में फेंक देगी, और ईसा के उतरने और दज्जाल के निकलने के साथ लगातार जुड़ी हुई निशानियाँ" (५)। और अल्लाह बेहतर जानता है।

कहा गया: यह नबी ﷺ के बारे में है; तो "हा" उनका आने वाला तालाब (हौज़ अल-मौरुद) है, "मीम" उनका विस्तृत साम्राज्य है, "ऐन" उनका मौजूदा गौरव है, "सीन" उनकी प्रत्यक्ष चमक है, और "क़ाफ़" प्रशंसनीय स्थान (मक़ाम अल-महमूद) में उनका खड़ा होना और पूज्य बादशाह के सम्मान में उनकी निकटता है।

इब्न अब्बास ने कहा: ऐसा कोई नबी नहीं है जिसे किताब दी गई हो मगर उसे "हा. मीम. ऐन. सीन. क़ाफ़" की वह्य (प्रकाशना) की गई हो; इसलिए उसने कहा: "इसी तरह वह आपकी ओर वह्य भेजता है, और उन लोगों की ओर भी जो आपसे पहले थे" (६)।

अल-महदवी: एक विवरण में आया है कि "हा. मीम. ऐन. सीन. क़ाफ़" का अर्थ है: यह पिछले नबियों पर वह्य की गई थी।

(१) (द) और (ज़) में: उनका हुक्म। (२) अल-बघवी ने अपनी तफ़सीर ४/११९ में इकरीमा के हवाले से इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से इसका उल्लेख किया है। (३) (द) और (ज़) में: उनके हुक्म से। (४) तफ़सीर अबू अल-लैथ ३/१८९ इब्न अब्बास (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) से इसी तरह। (५) हमें इसका स्रोत नहीं मिला। (६) तफ़सीर अबू अल-लैथ ३/१९०, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/२५।

۴۴۲ سورة الشوریٰ: آیات ۱ - ۴

نافع نے ابن عباس سے روایت کی: «الحاء» اللہ کا حلم (۱) ہے، «المیم» اس کی بزرگی، «العین» اس کا علم، «السین» اس کی چمک، اور «القاف» اس کی قدرت؛ اللہ نے ان کی قسم کھائی ہے(۲)۔

اور محمد بن کعب سے روایت ہے: اللہ نے اپنے حلم (۳)، اپنی بزرگی، اپنی بلندی، اپنی چمک اور اپنی قدرت کی قسم کھائی ہے کہ وہ اس شخص کو عذاب نہیں دے گا جس نے سچے دل سے "لا الہ الا اللہ" کی پناہ لی ہو(۴)۔ جعفر بن محمد اور سعید بن جبیر نے کہا: «الحاء» الرحمن سے ہے، «المیم» المجید سے، «العین» العلیم سے، «السین» القدوس سے، اور «القاف» القاہر سے۔

مجاہد نے کہا: یہ سورتوں کے فاتحہ (شروعات) ہیں۔ عبداللہ بن بریدہ نے کہا: یہ اس پہاڑ کا نام ہے جو دنیا کو گھیرے ہوئے ہے۔

القشیری نے ذکر کیا، اور الفاظ الثعلبی کے ہیں: کہ نبی ﷺ پر جب یہ آیت نازل ہوئی تو آپ کے چہرے پر اداسی دیکھی گئی؛ آپ سے عرض کیا گیا: یا رسول اللہ، کس چیز نے آپ کو غمگین کر دیا؟ آپ نے فرمایا: «مجھے ان بلاؤں کی خبر دی گئی ہے جو میری امت پر اتریں گی، جیسے زمین میں دھنسنا، پتھراؤ ہونا، ایسی آگ جو انہیں اکٹھا کرے گی، ایسی ہوا جو انہیں سمندر میں پھینک دے گی، اور حضرت عیسیٰ کے نزول اور دجال کے خروج کے ساتھ مسلسل آنے والی نشانیاں»(۵)۔ واللہ اعلم۔

اور کہا گیا: یہ نبی ﷺ کی شان میں ہے؛ پس «الحاء» آپ کا حوضِ موروَد ہے، «المیم» آپ کی وسیع سلطنت، «العین» آپ کی موجودہ عزت، «السین» آپ کی مشہود چمک، اور «القاف» مقام محمود میں آپ کا قیام، اور معبود حقیقی کے ہاں عزت و کرامت میں آپ کا قرب ہے۔

ابن عباس نے کہا: کوئی کتاب والا نبی ایسا نہیں گزرا مگر اس کی طرف «حم. عسق» وحی کی گئی؛ اسی لیے فرمایا: «يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ»(۶)۔

المهدوي: ایک روایت میں آیا ہے کہ «حم. عسق» کا معنی ہے: یہ پہلے انبیاء کی طرف وحی کی گئی تھی۔

(۱) (د) اور (ظ) میں: اس کا حکم۔ (۲) البغوی نے اپنی تفسیر ۱۱۹/۴ میں اسے عکرمہ کے واسطے سے ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔ (۳) (د) اور (ظ) میں: اپنے حکم سے۔ (۴) تفسیر ابی اللیث ۱۸۹/۳ ابن عباس رضی اللہ عنہما سے اسی طرح۔ (۵) ہم اس کے ماخذ تک نہیں پہنچ سکے۔ (۶) تفسیر ابی اللیث ۱۹۰/۳، اور المحرر الوجیز ۲۵/۵۔

Ibn Muhaysin, Ibn Kathir, and Mujahid recited: "yūḥā" with a fatha on the letter 'ha' in the passive voice (1); this was also narrated from Ibn Umar. In this case, the prepositional phrase occupies the nominative position as it stands in place of the subject. It is also permissible for the subject of the passive to be implied; meaning: the Quran contained in this Surah is revealed to you, and the name of "Allah" would be in the nominative case due to an implied verb, with the estimated meaning being: "Allah reveals it to you" (2); similar to the recitation of Ibn 'Amir and Abu Bakr: {Therein men glorify Him in the mornings and the evenings} (3) [An-Nur: 36], meaning: men glorify Him. Sibawayh cited: "Let a humble man weep for Yazid due to a dispute, and a disheveled man from among those whom calamities have cast away." He said: "Let Yazid be wept for," then he clarified who should weep for him, so the meaning is: a humble person weeps for him (5). It is also permissible for it to be a subject (mubtada) with a deleted predicate (khabar); as if he said: "Allah reveals it." Or on the estimation of an implied subject, meaning: "The Revealer is Allah." Or it could be a subject and the predicate is "The Almighty, The Wise." The rest of the reciters read: "yūḥī ilayka" with a kasra on the letter 'ha', and the noun (Allah) is in the nominative case as the agent/subject (6). {To Him belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth, and He is the Most High, the Most Great} This has been discussed previously in more than one place (7). The saying of the Almighty: {The heavens almost break asunder from above them, and the angels glorify the praise of their Lord and seek forgiveness for those on earth. Lo! Surely Allah is the Forgiving, the Merciful} The saying of the Almighty: {The heavens almost...} The general reading is with 'ta'. Nafi', Ibn Wathab, and al-Kisa'i read...

---

(1) Ibn Kathir's recitation in "Al-Sab'ah" p. 580, and "Al-Taysir" p. 194. Mujahid's recitation in "Al-Muharrar al-Wajiz" 5/26. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/71 similarly. (3) "Al-Sab'ah" p. 456, and "Al-Taysir" p. 162, and previously mentioned 15/286. (4) In (d) and (m): "bikhusūmih", and what is established is from (z), which matches Sibawayh's book 1/288, and it has been attributed to al-Harith ibn Nahik. Al-Baghdadi said in "Al-Khizanah" 1/313: The correct view is that it belongs to Nahshal ibn Hari. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/293. (6) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/71 similarly. See "Al-Sab'ah" p. 580, and "Al-Taysir" p. 194. (7) 2/311 and 4/271.

सूरह अश-शूरा: आयतें 1 - 5 443

इब्न मुहयसिन, इब्न कथीर और मुजाहिद ने पढ़ा है: «يُوحَى» (यूहा - हा पर फतह के साथ) कर्मवाच्य (passive voice) में (1); और यह इब्न उमर से भी वर्णित है। ऐसी स्थिति में, पूर्वसर्ग और संज्ञा पदबंध कर्ता के स्थान पर होने के कारण प्रथमा विभक्ति (nominative position) में होगा। और यह भी संभव है कि कर्मवाच्य का कर्ता अप्रत्यक्ष हो; अर्थात्: इस सूरह में निहित कुरआन आप पर वह्य (प्रकाशित) किया जाता है, और "अल्लाह" शब्द एक अप्रत्यक्ष क्रिया के कारण प्रथमा विभक्ति में होगा, जिसका अनुमानित अर्थ होगा: «يُوحِيهِ اللهُ إِلَيْكَ» (अल्लाह इसे आप पर वह्य करता है) (2); जैसा कि इब्न आमिर और अबू बक्र का पाठ है: ﴿يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ﴾ [अन-नूर: 36] अर्थात्: पुरुष उसकी महिमा करते हैं। और सिबवैया ने उद्धृत किया: "किसी विवाद के कारण एक विनीत व्यक्ति यज़ीद के लिए रोए, और आपदाओं द्वारा फेंके गए लोगों में से एक बिखरे बालों वाला व्यक्ति।" उसने कहा: "यज़ीद के लिए रोया जाए," फिर उसने स्पष्ट किया कि किसे उस पर रोना चाहिए, तो अर्थ हुआ: एक विनीत व्यक्ति उस पर रोता है (5)। और यह भी संभव है कि यह उद्देश्य (mubtada) हो और विधेय (khabar) विलुप्त हो; जैसे कि उसने कहा हो: "अल्लाह इसे वह्य करता है।" या एक अप्रत्यक्ष उद्देश्य के अनुमान पर, जिसका अर्थ है: "वह्य करने वाला अल्लाह है।" या यह उद्देश्य हो और «العزيز الحكيم» (अज़ीज़ुल हकीम) विधेय हो। शेष पाठकों ने पढ़ा है: «يُوحِي إِلَيْكَ» (यूही - हा के नीचे कसरा के साथ), और "अल्लाह" शब्द को कर्ता होने के कारण प्रथमा विभक्ति में रखा है (6)। ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾ (आकाशों और पृथ्वी में जो कुछ है वह उसी का है, और वह अत्यंत उच्च, महान है)। इसके बारे में पहले कई स्थानों पर चर्चा की जा चुकी है (7)। अल्लाह तआला का कथन: ﴿وَالسَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِن فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَن فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ अल्लाह तआला का कथन: ﴿تَكَادُ السَّمَوَاتُ﴾ (आकाश लगभग फट जाएँ..) सामान्य पाठ "त" के साथ है। और नाफी, इब्न वथाब और अल-किसाई ने पढ़ा...

---

(1) "अल-सबअह" पृ. 580 में इब्न कथीर का पाठ, और "अल-तयसीर" पृ. 194। और "अल-मुहर्रर अल-वजीज़" 5/26 में मुजाहिद का पाठ। (2) अल-नह़्हास द्वारा इराब अल-कुरआन 4/71 इसी तरह। (3) "अल-सबअह" पृ. 456, और "अल-तयसीर" पृ. 162, और पहले उल्लेख किया गया 15/286। (4) (द) और (म) में: «بخصومه», और जो स्थापित है वह (ज़) से है, जो सिबवैया की पुस्तक 1/288 के अनुरूप है, और इसे अल-हारिस इब्न नहीक के लिए जिम्मेदार ठहराया गया है।

अल-बगदादी ने अल-खिज़ाना 1/313 में कहा: सही मत यह है कि यह नहशल इब्न हरी का है। (5) अल-नह़्हास द्वारा मानी अल-कुरआन 6/293। (6) अल-नह़्हास द्वारा इराब अल-कुरआन 4/71 इसी तरह। "अल-सबअह" पृ. 580, और "अल-तयसीर" पृ. 194 देखें। (7) 2/311 और 4/271।

سورة الشوریٰ: آیات ۱ - ۵ ۴۴۳

ابن محیصن، ابن کثیر اور مجاہد نے «یُوحَی» (حاء پر فتحہ کے ساتھ) مجہول پڑھا ہے (۱)؛ اور یہ ابن عمر سے بھی روایت ہے۔ پس اس صورت میں جار اور مجرور فاعل کے قائم مقام ہونے کی وجہ سے محلِ رفع میں ہوں گے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ نائب فاعل مضمر ہو؛ یعنی: آپ کی طرف وہ قرآن وحی کیا جاتا ہے جو اس سورت میں شامل ہے، اور لفظ "اللہ" فعلِ مقدر کی وجہ سے مرفوع ہو گا، اس کی تقدیر اس طرح ہوگی: «یُوحِیهِ اللهُ إِلَيْكَ» (اللہ اسے آپ کی طرف وحی کرتا ہے) (۲)؛ جیسا کہ ابن عامر اور ابوبکر کی قراءت ہے: ﴿يُسَبِّحُ لَهُ فِيهَا بِالْغُدُوِّ وَالْآصَالِ رِجَالٌ﴾ (۳) [النور: ۳۶] یعنی: مرد اس کی تسبیح کرتے ہیں۔ اور سیبویہ نے یہ شعر پڑھا ہے: لِيُبْكِ يَزيدَ ضارعٌ لخصومةٍ (۴) وأشعثُ ممن طوَّحته الطوائحُ پس اس نے کہا: «لِيُبْكِ يَزِيدُ»، پھر اس نے وضاحت کی کہ کسے اس پر رونا چاہیے، تو معنی ہوا: ایک عاجز شخص اس پر روتا ہے (۵)۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ مبتدا ہو اور خبر محذوف ہو؛ گویا اس نے کہا: "اللہ اسے وحی کرتا ہے"۔ یا مبتدا کو مقدر مانا جائے، یعنی: "وحی کرنے والا اللہ ہے"۔ یا یہ مبتدا ہو اور «العزیز الحکیم» اس کی خبر ہو۔ اور باقی قراء نے «یُوحِي إِلَيْكَ» حاء کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے، اور لفظ "اللہ" کو فاعل ہونے کی بنا پر رفع دیا ہے (۶)۔ ﴿لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ﴾ یہ پہلے کئی مقامات پر گزر چکا ہے (۷)۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿تَكَادُ السَّمَوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِن فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَن فِي الْأَرْضِ أَلَا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ﴾ ارشادِ باری تعالیٰ: ﴿تَكَادُ السَّمَوَاتُ﴾ عامۃ الناس کی قراءت "ت" کے ساتھ ہے۔ اور نافع، ابن وثاب اور کسائی نے...

---

(۱) قراءتِ ابن کثیر فی السبعۃ ص ۵۸۰، اور التیسیر ص ۱۹۴۔ اور قراءتِ مجاہد المحرر الوجیز ۲۶/۵ میں۔ (۲) اعراب القرآن للنحاس ۴/۷۱ اسی طرح۔ (۳) السبعۃ ص ۴۵۶، اور التیسیر ص

۱۶۲، اور پہلے گزر چکی ہے ۲۸۶/۱۵۔ (۴) (د) اور (م) میں: «بخصومه»، اور ثابت شدہ متن (ظ) سے ہے جو کتابِ سیبویہ ۲۸۸/۱ کے مطابق ہے، اور اسے حارث بن نہیک کی طرف منسوب کیا گیا ہے۔ بغدادی نے الخزانہ ۳۱۳/۱ میں کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ نہشل بن حری کا ہے۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ۲۹۳/۶۔ (۶) اعراب القرآن للنحاس ۴/۷۱ اسی طرح۔ اور دیکھیے السبعۃ ص ۵۸۰، اور التیسیر ص ۱۹۴۔ (۷) ۲/۳۱۱ اور ۴/۲۷۱۔

Surah Ash-Shura, Verse 5

444

...with the 'ya'. {yatafattarna} (are rent asunder) Nafi' and others read it with 'ya', 'ta' and emphasis (tashdid) on the 'ta', which is the general reading. Abu Amr, Abu Bakr, Al-Mufaddal, and Abu 'Ubayd read it as: "yanfatirna" from 'infitar' (cleaving asunder) (1); like the Almighty's saying: {When the sky is cleft asunder} [Al-Infitar: 1] and the explanation of this has already passed in Surah "Maryam"(2).

Ibn Abbas said: "{The heavens are almost rent asunder}" meaning: almost each one of them splits above the one following it; due to the saying of the polytheists: {Allah has taken a son} (3) [Al-Baqarah: 116]. Al-Dahhak and Al-Suddi said: "{yatafattarna}" meaning: they split from the greatness of Allah and His majesty above them (4). It was said: "above them": above the earths out of fear of Allah if they were of those who could reason.

His saying, the Almighty: {and the angels exalt [Allah] with praise of their Lord} i.e.: they declare Him free from what is not permissible in His description, and what is not befitting of His majesty. It was said: they wonder at the audacity of the polytheists; thus tasbih (glorification) is mentioned in the place of wonder.

From Ali (may Allah be pleased with him): that their glorification is wonder at what they see of their exposure to Allah's wrath. Ibn Abbas said: Their glorification is submission to what they see of the greatness of Allah the Almighty. The meaning of "with praise of their Lord" is: by the command of their Lord; Al-Suddi said it. {and ask forgiveness for those on earth} Al-Dahhak said: for those on earth from among the believers; and Al-Suddi said it. Its explanation is in Surah Al-Mu'min: {and ask forgiveness for those who have believed} [Verse: 7]. Accordingly, the angels here are the bearers of the Throne. It was said: all the angels of heaven; which is apparent from the saying of Al-Kalbi (5).

Wahb bin Munabbih said: It is abrogated by His saying: {and ask forgiveness for those who have believed} (6). Al-Mahdawi said: The correct view is that it is not abrogated; because it is a report, and it is specific to the believers.

---

(1) Al-Sab'ah p. 413 and 580, and Al-Taysir p. 150 and 194. (2) 13/521. (3) Tafsir al-Baghawi 4/120 without attribution. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/192. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/192 - 193. (6) Tafsir Abi al-Layth 3/191.

सूरह अश-शूरा, आयत ५

४४४

... 'या' के साथ। {यतफतर्ना} (फट पड़ते हैं) नाफे और अन्य लोगों ने इसे 'या', 'ता' और 'ता' पर ज़ोर (तशदीद) के साथ पढ़ा है, और यह आम पाठ है। अबू अम्र, अबू बक्र, अल-मुफद्दल और अबू उबैद ने इसे पढ़ा है: "यनफतिर्ना" इन्फितार से (१); जैसा कि अल्लाह तआला का कहना है: {जब आसमान फट जाएगा} [अल-इन्फितार: १] और इसका स्पष्टीकरण सूरह "मरयम" में गुजर चुका है (२)।

इब्न अब्बास ने कहा: "{आसमान लगभग फट पड़ते हैं}" यानी: उनमें से लगभग हर एक अपने नीचे वाले के ऊपर फट जाता है; मुशरिकों (बहुदेववादियों) के इस कथन के कारण: {अल्लाह ने एक बेटा बना लिया है} (३) [अल-बक़रह: ११६]। अद-दहाक और अस-सुद्दी ने कहा: "{यतफतर्ना}" यानी: वे अल्लाह की महानता और उनकी महिमा से उनके ऊपर से फट जाते हैं (४)। कहा गया है: "उनके ऊपर से": अल्लाह के डर से ज़मीनों के ऊपर से, अगर वे तर्क करने वालों में से होते।

अल्लाह तआला का कथन: {और फरिश्ते अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमा गान) करते हैं} यानी: वे उसे उन चीज़ों से पाक बताते हैं जो उसके वर्णन में जायज़ नहीं हैं, और जो उसकी गरिमा के अनुकूल नहीं हैं। कहा गया है: वे मुशरिकों के दुस्साहस पर आश्चर्य करते हैं; इसलिए आश्चर्य के स्थान पर तस्बीह का उल्लेख किया गया है।

अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है: कि उनकी तस्बीह उस चीज़ पर आश्चर्य है जिसे वे अल्लाह के क्रोध के उनके संपर्क में आने से देखते हैं। इब्न अब्बास ने कहा: उनकी तस्बीह अल्लाह तआला की महानता को देखकर समर्पण है। "अपने रब की प्रशंसा के साथ" का अर्थ है: अपने रब के आदेश से; अस-सुद्दी ने यह कहा। {और ज़मीन वालों के लिए क्षमा माँगते हैं} अद-दहाक ने कहा: ज़मीन के ईमान वालों के लिए; और अस-सुद्दी ने भी यही कहा। इसका स्पष्टीकरण सूरह अल-मुमिन में है: {और वे ईमान लाने वालों के लिए क्षमा माँगते हैं} [आयत: ७]। इसके आधार पर, यहाँ फरिश्ते अर्श (सिंहासन) उठाने वाले हैं। कहा गया: आसमान के सभी फरिश्ते; जो अल-कल्बी के कथन से स्पष्ट है (५)।

वहाब बिन मुनब्बहि ने कहा: यह उनके इस कथन द्वारा निरस्त (मन्सूख) है: {और वे ईमान लाने वालों के लिए क्षमा माँगते हैं} (६)। अल-महदवी ने कहा: सही बात यह है कि यह निरस्त नहीं है; क्योंकि यह एक खबर है, और यह ईमान वालों के लिए विशिष्ट है।

(१) अल-सबआ पृष्ठ ४१३ और ५८०, और अल-तयसीर पृष्ठ १५० और १९४। (२) १३/५२१। (३) तफ़सीर अल-बगवी ४/१२० बिना किसी श्रेय के। (४) अल-नुकत वा अल-उयून ५/१९२। (५) अल-नुकत वा अल-उयून ५/१९२ - १९३। (६) तफ़सीर अबी अल-लैथ ३/१९१।

سورہ الشوریٰ، آیت ۵

٤٤٤

... 'یا' کے ساتھ۔ ﴿يَتَفَطَّرْنَ﴾ نافع اور دوسروں نے اسے 'یا' اور 'تا' اور 'طا' پر تشدید کے ساتھ پڑھا ہے، اور یہ عام قرأت ہے۔ ابو عمرو، ابو بکر، المفضل اور ابو عبید نے اسے پڑھا: «يَنْفَطِرْنَ» الانفطار سے (۱)؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِذَا السَّمَاءُ انفَطَرَتْ﴾ [الانفطار: ۱] اور اس کی وضاحت سورہ "مریم" میں گزر چکی ہے (۲)۔

ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: «تَكادُ السَّمَواتُ يَتَفَطَّرْنَ» یعنی: ان میں سے ہر ایک اپنے نیچے والی کے اوپر پھٹنے کے قریب ہو جاتی ہے؛ مشرکین کے اس قول کی وجہ سے: ﴿اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا﴾ (۳) [البقرة: ۱۱۶]۔ الضحاک اور السدی نے کہا: «يَتَفَطَّرْنَ» یعنی: وہ اللہ کی عظمت اور جلال کی وجہ سے ان کے اوپر سے پھٹ جاتے ہیں (۴)۔ اور کہا گیا: «فوقهنَّ»: اللہ کے خوف سے زمینوں کے اوپر، اگر وہ عقل رکھنے والوں میں سے ہوتے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالْمَلَٰئِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ﴾ یعنی: وہ اسے ان صفات سے پاک قرار دیتے ہیں جو اس کی شان کے خلاف ہیں، اور جو اس کے جلال کے لائق نہیں ہیں۔ اور کہا گیا: وہ مشرکین کی جرات پر تعجب کرتے ہیں؛ چنانچہ تعجب کے مقام پر تسبیح کا ذکر کیا گیا۔

حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے: کہ ان کی تسبیح اس بات پر تعجب ہے جو وہ دیکھتے ہیں کہ وہ (لوگ) اللہ کی ناراضگی کو دعوت دے رہے ہیں۔ ابن عباس نے کہا: ان کی تسبیح اللہ تعالیٰ کی عظمت کو دیکھ کر عاجزی کا اظہار ہے۔ اور «بِحَمْدِ رَبِّهِمْ» کا مطلب ہے: اپنے رب کے حکم سے؛ یہ السدی نے کہا۔ ﴿وَيَسْتَغْفِرُونَ لِمَن فِي الْأَرْضِ﴾ الضحاک نے کہا: زمین میں رہنے والے

مومنوں کے لیے؛ اور السدی نے بھی یہی کہا۔ اس کا بیان سورہ المومن میں ہے: ﴿وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ [آیت: ۷]۔ اس بنیاد پر یہاں فرشتے عرش اٹھانے والے ہیں۔ اور کہا گیا: آسمان کے تمام فرشتے؛ اور یہی الکلبی کے قول سے ظاہر ہوتا ہے (۵)۔

وہب بن منبہ نے کہا: یہ اس کے قول سے منسوخ ہے: ﴿وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ (٦)۔ اور المہدوی نے کہا: صحیح یہ ہے کہ یہ منسوخ نہیں ہے؛ کیونکہ یہ ایک خبر ہے، اور یہ مومنوں کے ساتھ خاص ہے۔

---

(١) السبعة ص ٤١٣ و ٥٨٠، والتيسير ص ١٥٠ و ١٩٤. (٢) ٥٢١/١٣. (٣) تفسير البغوي ١٢٠/٤ بغیر انتساب کے۔ (٤) النكت والعيون ١٩٢/٥. (٥) النكت والعيون ١٩٢/٥ - ١٩٣. (٦) تفسير أبي الليث ١٩١/٣.

Surah Ash-Shura, Verse 5 445 Abu al-Hasan al-Mawardi (1) said on the authority of al-Kalbi: When the angels saw the two angels who were tested and sent to the earth to judge between people, and they were tempted by Venus and fled to Idris—who is the grandfather of the father of Noah, peace be upon them—and asked him to pray for them; the angels glorified their Lord and sought forgiveness for the children of Adam (2). Abu al-Hasan ibn al-Hassar said: Some who were ignorant thought that this verse was revealed because of Harut and Marut, and that it is abrogated by the verse in [Surah] al-Mu'min. They did not know that the Bearers of the Throne are specifically assigned to seek forgiveness for the believers in particular, and that Allah has other angels who seek forgiveness for those on earth. Al-Mawardi (3) said: Regarding their seeking forgiveness for them, there are two views: First, from sins and mistakes; this is the apparent meaning of Muqatil's statement. Second, that it is asking for sustenance and abundance for them; this was stated by al-Kalbi. I say: And it [the second view] is more apparent, because "the earth" includes the disbeliever and others, and according to Muqatil's view, the disbeliever is not included. A report has been narrated in this regard by 'Asim al-Ahwal from Abu 'Uthman from Salman, who said: If a servant remembers Allah in times of ease and then hardship befalls him, the angels say: "A known voice from a weak human who used to remember Allah Almighty in ease, and now hardship has befallen him"; so they seek forgiveness for him. But if he does not remember Allah in ease and then hardship befalls him, the angels say: "A strange voice from a human who does not remember Allah in ease, and hardship has befallen him"; so they do not seek forgiveness for him from Allah (4). This indicates that the verse refers to those who remember Allah Almighty in ease and hardship, so it is specific to some of those on earth from among the believers. And Allah knows best. It is possible that by seeking forgiveness they mean seeking forbearance and pardon in His words, Almighty: {Indeed, Allah...

---

(1) In Al-Nukat wa al-'Uyun 5/193. (2) This is a false story, and it has been mentioned previously in 2/284; see the discussion there. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/193. (4) Narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (1140).

सूरह अश-शूरा, आयत 5 445 अबू अल-हसन अल-मावर्दी (1) ने अल-कल्बी के हवाले से कहा: जब फरिश्तों ने उन दो फरिश्तों को देखा जिन्हें परीक्षा के लिए धरती पर भेजा गया था ताकि वे लोगों के बीच न्याय कर सकें, तो वे जुहरा (शुक्र तारा) के मोह में पड़ गए और इदरीस के पास भाग गए - जो नूह के पिता के दादा थे, उन दोनों पर शांति हो - और उनसे अपने लिए प्रार्थना करने को कहा; तो फरिश्तों ने अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का गुणगान किया और आदम की संतानों के लिए क्षमा मांगी (2)। अबू अल-हसन इब्न अल-हस्सार ने कहा: कुछ अज्ञानियों ने यह सोचा कि यह आयत हारूत और मारूत के कारण उतरी है, और यह [सूरह] अल-मोमिन की आयत द्वारा निरस्त कर दी गई है। उन्हें यह नहीं पता था कि अर्श (सिंहासन) उठाने वाले फरिश्ते विशेष रूप से विश्वासियों (मोमिनों) के लिए क्षमा मांगने के लिए नियुक्त हैं, और अल्लाह के अन्य फरिश्ते भी हैं जो धरती पर रहने वालों के लिए क्षमा मांगते हैं। अल-मावर्दी (3) कहते हैं: उनके लिए क्षमा मांगने के संबंध में दो विचार हैं: पहला, पापों और गलतियों से क्षमा; यह मुक़ातिल के कथन का स्पष्ट अर्थ है। दूसरा, यह कि उनके लिए जीविका और समृद्धि की प्रार्थना है; यह अल-कल्बी ने कहा है। मैं (लेखक) कहता हूँ: और यह (दूसरा विचार) अधिक स्पष्ट है, क्योंकि "धरती" शब्द में काफिर और अन्य सभी शामिल हैं, जबकि मुक़ातिल के विचार के अनुसार काफिर इसमें शामिल नहीं है। इस विषय में असीम अल-अहवाल ने अबू उस्मान के माध्यम से सलमान से एक रिवायत बयान की है, जिन्होंने कहा: यदि कोई बंदा सुख के समय अल्लाह को याद करता है और फिर उस पर दुख आता है, तो फरिश्ते कहते हैं: "एक कमज़ोर इंसान की जानी-पहचानी आवाज़, जो सुख में अल्लाह तआला को याद करता था, और अब उस पर दुख आया है"; तो वे उसके लिए क्षमा मांगते हैं। लेकिन यदि वह सुख में अल्लाह को याद नहीं करता और फिर उस पर दुख आता है, तो फरिश्ते कहते हैं: "एक ऐसे इंसान की अजनबी आवाज़ जो सुख में अल्लाह को याद नहीं करता, और उस पर दुख आया है"; तो वे उसके लिए अल्लाह से क्षमा नहीं मांगते (4)। यह दर्शाता है कि आयत उन लोगों के बारे में है जो सुख और दुख दोनों में अल्लाह तआला को याद करते हैं, इसलिए यह धरती के कुछ विश्वासियों (मोमिनों) के लिए विशिष्ट है। और अल्लाह बेहतर जानता है। यह भी संभव है कि क्षमा मांगने से उनका तात्पर्य धैर्य और माफ़ी मांगना हो, जैसा कि अल्लाह तआला के इस कथन में है: {बेशक अल्लाह...

(1) अल-नुकात व अल-उयून 5/193 में। (2) यह एक झूठी कहानी है, और इसका उल्लेख पहले 2/284 में हो चुका है; वहां इसके बारे में चर्चा देखें। (3) अल-नुकात व अल-उयून 5/193। (4) इसे अल-बैहक़ी ने शुअब अल-ईमान (1140) में उद्धृत किया है।

سورہ الشوریٰ، آیت 5 445 ابو الحسن الماوردی (1) نے الکلبی کے حوالے سے کہا: جب فرشتوں نے ان دو فرشتوں کو دیکھا جنہیں زمین پر لوگوں کے درمیان فیصلہ کرنے کے لیے آزمائش کے طور پر بھیجا گیا تھا، تو وہ زہرہ کے فتنے میں پڑ گئے اور ادریس علیہ السلام کے پاس بھاگ گئے - جو نوح علیہ السلام کے والد کے دادا تھے - اور ان سے درخواست کی کہ ان کے لیے دعا کریں؛ تب فرشتوں نے اپنے رب کی حمد کے ساتھ تسبیح کی اور بنی آدم کے لیے مغفرت طلب کی (2)۔ ابو الحسن بن الحصار نے کہا: بعض جاہلوں نے یہ گمان کیا کہ یہ آیت ہاروت اور ماروت کی وجہ سے نازل ہوئی ہے، اور یہ کہ یہ سورہ المومن کی آیت سے منسوخ ہے، حالانکہ وہ نہیں جانتے کہ عرش اٹھانے والے فرشتے خاص طور پر مومنین کے لیے مغفرت طلب کرنے کے لیے مخصوص ہیں، اور اللہ کے دیگر فرشتے بھی ہیں جو زمین والوں کے لیے مغفرت مانگتے ہیں۔ الماوردی (3) کہتے ہیں: ان کے لیے مغفرت طلب کرنے کے بارے میں دو اقوال ہیں: پہلا: گناہوں اور خطاؤں سے؛ یہ مقاتل کے قول کا ظاہر ہے۔ دوسرا: یہ کہ ان کے لیے رزق اور کشادگی کی دعا ہے؛ یہ الکلبی کا قول ہے۔ میں (مصنف) کہتا ہوں: اور یہ (دوسرا قول) زیادہ واضح ہے، کیونکہ "زمین" میں کافر اور غیر کافر سب شامل ہیں، جبکہ مقاتل کے قول کے مطابق کافر اس میں شامل نہیں ہوتا۔ اس باب میں ایک روایت عاصم الاحول نے ابوعثمان سے اور انہوں نے حضرت سلمان فارسی سے نقل کی ہے، انہوں نے کہا: جب کوئی بندہ آسودگی (خوشحالی) میں اللہ کو یاد کرتا ہے اور پھر اس پر تکلیف آتی ہے، تو فرشتے کہتے ہیں: "ایک کمزور انسان کی جانی پہچانی آواز ہے جو خوشحالی میں اللہ تعالیٰ کو یاد کرتا تھا، اور اب اس پر تکلیف آئی ہے"؛ تو وہ اس کے لیے مغفرت مانگتے ہیں۔ لیکن اگر وہ خوشحالی میں اللہ کو یاد نہیں کرتا اور پھر اس پر تکلیف آئی ہے، تو فرشتے کہتے ہیں: "ایک ایسے انسان کی اجنبی آواز ہے جو خوشحالی میں اللہ کو یاد نہیں کرتا تھا،

اور اب اس پر تکلیف آئی ہے"؛ تو وہ اس کے لیے اللہ سے مغفرت طلب نہیں کرتے (4)۔ یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ آیت خوشحالی اور تنگدستی میں اللہ تعالیٰ کو یاد کرنے والوں کے بارے میں ہے، لہٰذا یہ زمین کے بعض مومنین کے ساتھ خاص ہے۔ واللہ اعلم۔ اور یہ احتمال بھی ہے کہ استغفار سے ان کی مراد اللہ تعالیٰ کے اس قول میں حلم اور بخشش طلب کرنا ہو: {بیشک اللہ...

---

(1) النکت والعیون 193/5 میں۔ (2) یہ ایک باطل قصہ ہے، اور اس کا ذکر پہلے 284/2 میں گزر چکا ہے، وہاں اس پر کلام ملاحظہ فرمائیں۔ (3) النکت والعیون 193/5۔ (4) اسے بیہقی نے شعب الایمان (1140) میں روایت کیا ہے۔

Surat Ash-Shura: Verses 5 - 7 446

"...He holds the heavens and the earth, lest they cease..." until He said: "...Indeed, He is ever Forbearing and Forgiving." [Fatir: 41], and His saying: "And indeed, your Lord is full of forgiveness for the people despite their wrongdoing..." [Ar-Ra'd: 6]. What is meant is His forbearance towards them and that He does not hasten to punish them; thus it is general; Al-Zamakhshari said this(1).

Mutarrif said: We found that the most sincere of God's servants to God's servants are the angels, and we found that the most treacherous of God's servants to God's servants are the devils. This has been mentioned before(2).

"Unquestionably, it is Allah who is the Forgiving, the Merciful." Some scholars said: He inspired awe and greatness, Exalted and Majestic is He, at the beginning, and was gentle and brought good tidings at the end.

Allah says: "And those who take as allies other than Him - Allah is Guardian over them; and you, [O Muhammad], are not over them a manager." (6)

His saying: "And those who take as allies other than Him" means idols they worship. "Allah is Guardian over them" means: He preserves their deeds to recompense them for them. "And you are not over them a manager" - this was abrogated by the Verse of the Sword(3). In the narration: "The sky creaked and it had the right to creak"(4), meaning: it made a sound due to the weight of its inhabitants because of their great number, yet despite their numbers, they do not tire of worshipping Allah; while these disbelievers associate partners with Him.

Allah says: "And thus We have revealed to you an Arabic Qur'an that you may warn the Mother of Cities [Makkah] and those around it and warn of the Day of Assembly, about which there is no doubt. A party will be in Paradise and a party in the Blaze." (7)

His saying: "And thus We have revealed to you an Arabic Qur'an" means: just as We revealed these meanings to you and to those before you, so We revealed to you an Arabic Qur'an, explaining it in the language of the Arabs. And it is said: meaning: We sent down...

---

(1) Al-Kashshaf 3/460. (2) 18/332. (3) Zad al-Masir 7/273, and he said: It is not authentic. (4) Narrated by Ahmad (21516), and previously 5/428.

सूरह अश-शूरा: आयतें 5 - 7 446

"...वह आसमानों और ज़मीन को थामे हुए है कि वे टल न जाएँ.." यहाँ तक कि फ़रमाया: "...बेशक वह बहुत सहनशील और क्षमाशील है।" [फ़ातिर: 41], और अल्लाह तआला का फ़रमान है: "और बेशक आपका रब लोगों के लिए उनके ज़ुल्म के बावजूद मग़फ़िरत (क्षमा) वाला है।" [अर-रद: 6]। इसका अर्थ उनके प्रति सहनशीलता है और यह कि वह उनसे बदला लेने में जल्दबाज़ी नहीं करता; अतः यह आम (सामान्य) है; अल-ज़मखशरी ने यह कहा है (1)।

मुतर्रिफ ने कहा: हमने पाया कि अल्लाह के बंदों के लिए अल्लाह के सबसे ईमानदार बंदे फ़रिश्ते हैं, और हमने पाया कि अल्लाह के बंदों के लिए अल्लाह के सबसे धोखेबाज़ बंदे शैतान हैं। यह पहले गुज़र चुका है (2)।

"सुनो! बेशक अल्लाह ही क्षमाशील और दयावान है।" कुछ विद्वानों ने कहा: उसने शुरुआत में अपनी महिमा और महानता दिखाई, और अंत में नरमी बरती और खुशख़बरी दी।

अल्लाह का फ़रमान है: "और जिन लोगों ने उसके सिवा दूसरों को अपना संरक्षक बना लिया है, अल्लाह उन पर नज़र रखने वाला है, और आप उन पर कोई ज़िम्मेदार नहीं हैं।" (6)

अल्लाह का फ़रमान: "और जिन लोगों ने उसके सिवा दूसरों को अपना संरक्षक बना लिया है" यानी वे मूर्तियाँ जिनकी वे पूजा करते हैं। "अल्लाह उन पर नज़र रखने वाला है" यानी: वह उनके कर्मों को सुरक्षित रखता है ताकि उन्हें उनका बदला दे सके। "और आप उन पर कोई ज़िम्मेदार नहीं हैं" - यह आयत 'तलवार की आयत' (आयत-उस-सैफ़) द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दी गई है (3)। एक हदीस में है: "आसमान चरमरा उठा और उसे चरमराने का हक था" (4), यानी: अपने निवासियों की अधिकता के कारण उनके बोझ से आवाज़ की, तो वे अपनी अधिक संख्या के बावजूद अल्लाह की इबादत से नहीं थकते; जबकि ये काफ़िर उसके साथ शरीक ठहराते हैं।

अल्लाह का फ़रमान है: "और इसी तरह हमने आपकी ओर अरबी क़ुरआन की वह्य (प्रकाशना) की है ताकि आप 'बस्तियों की माँ' (मक्का) और उसके आसपास रहने वालों को डराएं और इकट्ठा होने के उस दिन से डराएं जिसमें कोई शक नहीं है। एक गिरोह जन्नत में होगा और एक गिरोह दहकती आग में।" (7)

अल्लाह का फ़रमान: "और इसी तरह हमने आपकी ओर अरबी क़ुरआन की वह्य की है" यानी: जिस तरह हमने आपकी ओर और आपसे पहले वालों की ओर इन अर्थों की वह्य की, उसी तरह हमने आपकी ओर अरबी क़ुरआन भेजा जिसे हमने अरबों की भाषा में स्पष्ट किया। और कहा गया: यानी: हमने उतारा...

---

(1) अल-कशशाफ़ 3/460। (2) 18/332। (3) ज़ाद अल-मसीर 7/273, और उन्होंने कहा: यह सही नहीं है। (4) इसे अहमद (21516) ने उद्धृत किया है, और पहले 5/428।

سورہ الشوریٰ: آیات ۵ - ۷ ۴۴۶

"بیشک اللہ ہی آسمانوں اور زمین کو تھامے ہوئے ہے کہ وہ ٹل نہ جائیں" یہاں تک کہ فرمایا: "بیشک وہ نہایت بردبار، بہت بخشنے والا ہے" [فاطر: ۴۱]، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: "اور بیشک آپ کا رب لوگوں کے لیے ان کے ظلم کے باوجود مغفرت والا ہے" [الرعد: ۶]۔ اور مراد ان سے بردباری برتنا ہے اور یہ کہ وہ ان سے بدلہ لینے میں جلدی نہیں کرتا؛ پس یہ عام ہے؛ یہ زمخشری نے کہا ہے(۱)۔

اور مطرف نے کہا: ہم نے پایا کہ اللہ کے بندوں کے لیے اللہ کے سب سے زیادہ خیر خواہ بندے فرشتے ہیں، اور ہم نے پایا کہ اللہ کے بندوں کے لیے اللہ کے سب سے زیادہ دھوکے باز بندے شیطان ہیں۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے(۲)۔

"خبردار! بیشک اللہ ہی بہت بخشنے والا، نہایت رحم والا ہے۔" بعض علماء نے کہا: اللہ جل وعز نے ابتدا میں رعب اور عظمت پیدا کی، اور انتہا میں نرمی اور خوشخبری دی۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ وَمَا أَنتَ عَلَيْهِم بِوَكِيلٍ ٦﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور جنہوں نے اس کے سوا دوسروں کو کارساز بنا لیا ہے" یعنی وہ بت جن کی وہ عبادت کرتے ہیں۔ "اللہ ان پر نگہبان ہے" یعنی: وہ ان کے اعمال کو محفوظ رکھتا ہے تاکہ انہیں ان کا بدلہ دے سکے۔ "اور آپ ان پر کوئی ذمہ دار نہیں ہیں" اور یہ آیت سیف (تلوار کی آیت) سے منسوخ ہے(۳)۔ اور حدیث میں ہے: "آسمان چرچرا اٹھا اور اسے چرچرانے کا حق تھا"(۴) یعنی: اس کے رہنے والوں کی کثرت کی وجہ سے ان کے بوجھ سے آواز نکلی، تو وہ اپنی کثرت کے باوجود اللہ کی عبادت سے نہیں تھکتے؛ جبکہ یہ کافر اس کے ساتھ شریک ٹھہراتے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ قُرْءَانًا عَرَبِيًّا لِّتُنذِرَ أُمَّ الْقُرَىٰ وَمَنْ حَوْلَهَا وَتُنذِرَ يَوْمَ الْجَمْعِ لَا رَيْبَ فِيهِ فَرِيقٌ فِي الْجَنَّةِ وَفَرِيقٌ فِي السَّعِيرِ ٧﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اسی طرح ہم نے آپ کی طرف عربی قرآن وحی کیا" یعنی: جس طرح ہم نے آپ کی طرف اور آپ سے پہلے والوں کی طرف ان معانی کی وحی کی، اسی طرح ہم نے آپ کی طرف عربی قرآن وحی کیا جسے ہم نے اہل عرب کی زبان میں بیان کیا۔ اور کہا گیا: یعنی: ہم نے نازل کیا...

---

(۱) الکشاف ۳/ ۴۶۰۔ (۲) ۳۳۲/۱۸۔ (۳) زاد المسیر ۷/ ۲۷۳، اور کہا: یہ صحیح نہیں۔ (۴) اسے احمد (۲۱۵۱۶) نے روایت کیا، اور سابقہ ۵/ ۴۲۸۔

Surah Ash-Shura: Verses 7 - 9 447 ...upon you an Arabic Quran in the language of your people; just as We sent every messenger in the language of his people. And the meaning is one. "That you may warn the Mother of Cities" means Mecca. It was called Mother of Cities (Umm al-Qura) because the earth was spread out from beneath it (1). "And those around it" from all other creation. "And warn of the Day of Assembly" meaning: of the day of gathering, which is the Day of Resurrection. "There is no doubt about it" there is no uncertainty in it. "A party will be in Paradise and a party in the Blaze" [is a grammatical structure of] subject and predicate. Al-Kisa'i allowed the accusative case (nasb) (2) based on the estimation: to warn a party in Paradise and a party in the Blaze (3). The Almighty's saying: "And if Allah had willed, He could have made them one community, but He admits whom He wills into His mercy. And the wrongdoers have not any protector or helper." (8) The Almighty's saying: "And if Allah had willed, He could have made them one community" Ad-Dahhak said: People of one religion; people of misguidance or people of guidance. "But He admits whom He wills into His mercy" Anas bin Malik said: Into Islam (4). "And the wrongdoers" is in the nominative case (raf') as a subject, and the predicate is "have not any protector or helper." [The phrase] "nor helper" is coordinated with the literal wording. It is also permissible: "wala nasirun" (with the nominative case) according to the position (5), and "min" is extra (for emphasis). The Almighty's saying: "Or have they taken protectors besides Him? But Allah is the Protector, and He gives life to the dead, and He is over all things competent." (9) The Almighty's saying: "Or have they taken" means: rather, they have taken. "Protectors besides Him" meaning idols. "But Allah is the Protector" meaning: your protector, O Muhammad, and the protector of those who followed you (6), and there is no protector besides Him. "And He gives life...

---

(1) This statement was previously mentioned in 1/173. (2) Zaid bin Ali recited it this way as mentioned in Al-Bahr al-Muhit 7/509. (3) I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/72. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/194. (5) Meaning in linguistics, not in recitation. (6) Mentioned by al-Baghawi in his Tafsir 4/121 from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both).

सूरह अश-शूरा: आयतें 7 - 9 447 ...आप पर आपकी कौम की भाषा में एक अरबी कुरान; जैसा कि हमने हर रसूल को उसकी कौम की भाषा में भेजा है। और अर्थ एक ही है। "ताकि आप बस्तियों की माँ को डरा सकें' यानी मक्का को। मक्का को 'उम्म अल-कुरा' (बस्तियों की माँ) कहा गया; क्योंकि इसके नीचे से पृथ्वी का विस्तार हुआ था (1)। "और उसके आसपास वालों को" यानी बाकी पूरी सृष्टि को। "और इकट्ठा होने के दिन से डराएं' यानी: जमा होने के दिन से, जो कि कयामत का दिन है। "इसमें कोई संदेह नहीं है" इसमें कोई शक नहीं है। "एक समूह जन्नत में होगा और एक समूह दहकती आग में" [यह व्याकरणिक रूप से] मुब्तदा (विषय) और खबर (विधेय) है। अल-किसाई ने इसे नसब (कर्मवाचक) में पढ़ने की अनुमति दी है (2) इस अनुमान पर कि: "ताकि आप जन्नत वाले समूह और जहन्नम वाले समूह को डराएं' (3)। अल्लाह तआला का फरमान: "और यदि अल्लाह चाहता तो उन्हें एक ही समुदाय बना देता, लेकिन वह जिसे चाहता है अपनी रहमत में दाखिल करता है। और अत्याचारियों का न कोई संरक्षक है और न कोई मददगार।" (8) अल्लाह तआला का फरमान: "और यदि अल्लाह चाहता तो उन्हें एक ही समुदाय बना देता" अद-दहाक ने कहा: एक ही धर्म के लोग; चाहे वे गुमराह हों या हिदायत वाले। "लेकिन वह जिसे चाहता है अपनी रहमत में दाखिल करता है" अनस बिन मलिक ने कहा: इस्लाम में (4)। "और अत्याचारी" मुब्तदा होने के कारण रफा (कर्तावाचक) की स्थिति में है, और खबर (विधेय) है "उनके लिए न कोई संरक्षक है और न कोई मददगार।" "न मददगार" शब्द का पूर्व शब्द पर विलोम है। "वाला नसीरुन" (रफा के साथ) भी व्याकरणिक स्थान के अनुसार जायज़ है (5), और यहाँ "मिन" अतिरिक्त (ज़ायद) है। अल्लाह तआला का फरमान: "क्या उन्होंने उसके सिवा संरक्षक बना लिए हैं? तो अल्लाह ही संरक्षक है, और वही मुर्दों को जीवन देता है, और वह हर चीज़ पर पूरी शक्ति रखने वाला है।" (9) अल्लाह तआला का फरमान: "क्या उन्होंने बना लिए हैं" यानी: बल्कि उन्होंने बना लिए हैं। "उसके सिवा संरक्षक" यानी बुत (मूर्तियाँ)। "तो अल्लाह ही संरक्षक है" यानी: हे मुहम्मद, आपका संरक्षक और उनका जो आपके अनुयायी बने (6), और उसके सिवा कोई संरक्षक नहीं है। "और वही जीवन देता है...

---

(1) यह बात पहले 1/173 में आ चुकी है। (2) जैद बिन अली ने इसे इसी तरह पढ़ा है जैसा कि 'अल-बह्र अल-मुहीत' 7/509 में है। (3) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 4/72। (4) 'अल-नुकत वल-उयून' 5/194। (5) यानी भाषा (व्याकरण) में, तिलावत (पवित्र पाठ) में नहीं। (6) इसे अल-बगवी ने अपनी तफ़सीर 4/121 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से उद्धृत किया है।

سورہ الشوریٰ: آیات 7 - 9 447 ...آپ پر آپ کی قوم کی زبان میں ایک عربی قرآن؛ جیسا کہ ہم نے ہر رسول کو اس کی قوم کی زبان میں بھیجا۔ اور معنی ایک ہی ہے۔ "تاکہ آپ بستیوں کی ماں کو ڈرا سکیں" یعنی مکہ کو۔ مکہ کو 'ام القریٰ' (بستیوں کی ماں) کہا گیا؛ اس لیے کہ زمین اس کے نیچے سے پھیلائی گئی تھی (1)۔ "اور جو اس کے ارد گرد ہیں" یعنی باقی تمام مخلوق۔ "اور جمع ہونے کے دن سے ڈرائیں" یعنی: اکٹھے ہونے کے دن سے، جو کہ قیامت کا دن ہے۔ "اس میں کوئی شک نہیں ہے" اس میں کوئی شبہ نہیں۔ "ایک گروہ جنت میں ہوگا اور ایک گروہ دہکتی آگ میں" [یہ نحوی اعتبار سے] مبتدا اور خبر ہے۔ الکسائی نے نصب (2) کو جائز قرار دیا ہے اس تقدیر پر کہ: "تاکہ آپ جنت کے ایک گروہ کو اور دوزخ کے ایک گروہ کو ڈرا دیں" (3)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر اللہ چاہتا تو ان سب کو ایک ہی امت بنا دیتا، لیکن وہ جسے چاہتا ہے اپنی رحمت میں داخل کرتا ہے۔ اور ظالموں کا نہ کوئی دوست ہے اور نہ کوئی مددگار۔" (8) اللہ تعالیٰ کا فرمان: "اور اگر اللہ چاہتا تو ان سب کو ایک ہی امت بنا دیتا" ضحاک نے کہا: ایک ہی دین والے لوگ؛ چاہے وہ گمراہی والے ہوں یا ہدایت والے۔ "لیکن وہ جسے چاہتا ہے اپنی رحمت میں داخل کرتا ہے" انس بن مالک نے کہا: اسلام میں (4)۔ "اور ظالم" مبتدا ہونے کی وجہ سے حالتِ رفع میں ہے، اور خبر "ان کا نہ کوئی دوست ہے اور نہ کوئی مددگار" ہے۔ "ولا نصیر" کا عطف لفظ پر ہے۔ اور "ولا نصیرٌ" (رفع کے ساتھ) بھی محل کے اعتبار سے جائز ہے (5)، اور "مِن" زائدہ ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا انہوں نے اس کے سوا اور کارساز بنا لیے ہیں؟ تو اللہ ہی کارساز ہے، اور وہی مردوں کو زندہ کرتا ہے، اور وہ ہر چیز پر قادر ہے۔" (9) اللہ تعالیٰ کا فرمان: "کیا انہوں نے بنا لیے ہیں" یعنی: بلکہ انہوں نے بنا لیے ہیں۔ "اس کے سوا کارساز" یعنی بت۔ "پس اللہ ہی کارساز ہے" یعنی: اے محمد، آپ کا کارساز اور ان کا جو آپ کے پیچھے چلے (6)، اور اس کے سوا کوئی کارساز نہیں۔ "اور وہی زندہ کرتا ہے...

(1) یہ بات پہلے 1/173 میں گزر چکی ہے۔ (2) زید بن علی نے اسے اسی طرح پڑھا ہے جیسا کہ 'البحر المحیط' 509/7 میں ہے۔ (3) اعراب القرآن لِلنحاس 72/4۔ (4) النکت والعیون 194/5۔ (5) یعنی لغت (گرائمر) میں، تلاوت میں نہیں۔ (6) اسے بغوی نے اپنی تفسیر 121/4 میں ابن عباس رضی اللہ عنہما سے ذکر کیا ہے۔

"The dead": refers to the time of Resurrection. {And He has power over all things} while others besides Him among protectors/saints cannot do anything.

Allah says: {And in whatever you differ, its judgment is with Allah. That is Allah, my Lord; upon Him I have relied, and to Him I turn back in repentance (10)}.

Allah says: {And in whatever you differ}. This is a narration of the words of the Messenger of Allah (peace be upon him) to the believers; meaning: what the disbelievers from the People of the Book and the polytheists differed with you about religious matters, tell them: Its judgment is with Allah, not with you (1). He has judged that the religion is Islam and none other. Matters of Sharia are only received from the clarification of Allah.

{That is Allah, my Lord} meaning: The One described with these attributes is my Lord alone; and it implies: Say to them, O Muhammad: That is Allah who gives life to the dead and judges between those who differ, He is my Lord. {Upon Him I have relied} I have depended. {And to Him I turn} I return.

Allah says: {Creator of the heavens and the earth. He has made for you from yourselves mates, and from the cattle, mates; He multiplies you thereby. There is nothing like unto Him, and He is the Hearing, the Seeing (11)}.

Allah says: {Creator of the heavens and the earth}. In the nominative case (marfu') as an adjective for Allah's name, or assuming "He is the Creator". It may be accusative (mansub) as a calling (nida'), or genitive (majrur) as a substitute for the pronoun in 'alayhi' (2). 'Al-Fatir' means the Innovator and the Creator. This has been mentioned before.

{He has made for you from yourselves mates}. It is said: meaning females. He said "from yourselves" because He created Eve from Adam's rib (3). Mujahid said: generation after generation (4). {And from the cattle, mates} referring to the eight mentioned in Surah Al-An'am (5): the males and females of camels, cows, sheep, and goats.

(1) Al-Kashshaf 3 / 461-462. (2) I'rab al-Qur'an for an-Nahhas 4 / 73. (3) Tafsir al-Baghawi 4 / 121. (4) Tafsir Mujahid 2 / 573, and transmitted by at-Tabari 20 / 475 but in the interpretation of the following verse: {He multiplies you thereby}. (5) 9 / 176.

सूरह अल-शूरा: आयतें 9 - 11 | 448

"मृत": पुनरुत्थान के समय को संदर्भित करता है। {और वह हर चीज़ पर सक्षम है} जबकि उनके अलावा अन्य संरक्षक/औलिया कुछ भी नहीं कर सकते।

अल्लाह तआला कहता है: {और जिस चीज़ में तुम मतभेद करते हो, उसका फ़ैसला अल्लाह के पास है। वही अल्लाह मेरा रब है; उसी पर मैंने भरोसा किया और उसी की ओर मैं झुकता हूँ (10)}।

अल्लाह तआला कहता है: {और जिस चीज़ में तुम मतभेद करते हो}। यह विश्वासियों के लिए अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के शब्दों का वर्णन है; यानी: धर्म के मामलों में किताब वालों और बहुदेववादियों में से काफिरों ने आपसे जो मतभेद किया, उनसे कहें: इसका फैसला अल्लाह के पास है, आपके पास नहीं (1)। उसने फैसला कर दिया है कि दीन केवल इस्लाम है। शरीयत के मामले केवल अल्लाह के स्पष्टीकरण से प्राप्त होते हैं।

{वही अल्लाह मेरा रब है} यानी: इन गुणों से वर्णित वही अकेला मेरा रब है; और इसमें निहित है: ऐ मुहम्मद, उनसे कहो: वही अल्लाह है जो मुर्दों को जिलाता है और मतभेद करने वालों के बीच फैसला करता है, वही मेरा रब है। {उसी पर मैंने भरोसा किया} मैं निर्भर रहा। {और उसी की ओर मैं झुकता हूँ} मैं लौटता हूँ।

अल्लाह तआला कहता है: {आकाशों और धरती का पैदा करने वाला। उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही प्रजाति से जोड़े बनाए और पशुओं के भी जोड़े बनाए; वह तुम्हें इसमें फैलाता है। उसके जैसा कोई नहीं, और वह सुनने वाला, देखने वाला है (11)}।

अल्लाह तआला कहता है: {आकाशों और धरती का पैदा करने वाला}। अल्लाह के नाम के विशेषण के रूप में 'रफ़अ' के साथ, या "वह पैदा करने वाला है" मानकर। इसे पुकारने (निदा) के रूप में 'नसब' में या 'अलैहि' में सर्वनाम के विकल्प के रूप में 'जर' में भी लिया जा सकता है (2)। 'अल-फातिर' का अर्थ है निर्माता और सृष्टिकर्ता। यह पहले बताया जा चुका है।

{उसने तुम्हारे लिए तुम्हारी ही प्रजाति से जोड़े बनाए}। कहा गया है: इसका अर्थ है स्त्रियाँ। उसने "तुम्हारी प्रजाति से" कहा क्योंकि उसने हव्वा को आदम की पसली से बनाया था (3)। मुजाहिद ने कहा: पीढ़ी दर पीढ़ी (4)। {और पशुओं के भी जोड़े} यानी अल-अनआम (5) में उल्लिखित आठ: ऊंट, गाय, भेड़ और बकरी के नर और मादा।

(1) अल-कश्शाफ 3 / 461-462। (2) नह्हास द्वारा एराब अल-क़ुरआन 4 / 73। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4 / 121। (4) तफ़सीर मुजाहिद 2 / 573, और तबरी द्वारा उद्धृत 20 / 475 लेकिन अगली आयत: {वह तुम्हें इसमें फैलाता है} की व्याख्या में। (5) 9 / 176।

"الموتی": اس سے مراد بعث (قیامت) کے وقت مراد ہے۔ {اور وہ ہر چیز پر قدرت رکھنے والا ہے} اور اس کے سوا دوسرے اولیاء کسی چیز پر قدرت نہیں رکھتے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور تم جس چیز میں بھی اختلاف کرو تو اس کا فیصلہ اللہ کی طرف ہے، وہی اللہ میرا رب ہے، اسی پر میں نے بھروسہ کیا اور اسی کی طرف میں رجوع کرتا ہوں (10)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور تم جس چیز میں بھی اختلاف کرو}۔ یہ مومنین سے رسول اللہ ﷺ کے قول کی حکایت ہے؛ یعنی: اہل کتاب اور مشرکین میں سے کفار نے دین کے معاملے میں تم سے جو اختلاف کیا، تو ان سے کہہ دو: اس کا فیصلہ اللہ کے پاس ہے تمہارے پاس نہیں (1)۔ اور اس نے فیصلہ کر دیا ہے کہ دین صرف اسلام ہی ہے۔ اور شریعت کے امور صرف اللہ کے بیان سے ہی حاصل کیے جاتے ہیں۔

{وہی اللہ میرا رب ہے} یعنی: ان صفات کے ساتھ موصوف وہی اکیلا میرا رب ہے؛ اور اس میں پوشیدہ بات یہ ہے: اے محمد ان سے کہہ دو: وہی اللہ مردوں کو زندہ کرتا ہے اور اختلاف کرنے والوں کے درمیان فیصلہ کرتا ہے وہی میرا رب ہے۔ {اسی پر میں نے بھروسہ کیا} میں نے اعتماد کیا۔ {اور اسی کی طرف میں رجوع کرتا ہوں} میں لوٹتا ہوں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا، اس نے تمہارے لیے تمہاری ہی جنس سے جوڑے بنائے اور مویشیوں کے بھی جوڑے بنائے، وہ تمہیں اس میں پھیلاتا ہے، اس جیسی کوئی چیز نہیں، اور وہ سننے والا، دیکھنے والا ہے (11)}۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {آسمانوں اور زمین کا پیدا کرنے والا}۔ اسم اللہ کی صفت ہونے کی بنا پر رفع کے ساتھ، یا "وہ فاطر ہے" کی تقدیر پر۔ اور نداء پر نصب، اور 'علیہ' میں ہاء سے بدل ہونے پر جر بھی جائز ہے (2)۔ اور الفاطر: ایجاد کرنے والا اور پیدا کرنے والا۔ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔

{اس نے تمہارے لیے تمہاری ہی جنس سے جوڑے بنائے}۔ کہا گیا: اس کا معنی ہے: عورتیں۔ اور اس نے "تمہاری ہی جانوں سے" اس لیے کہا کیونکہ اس نے حوا کو آدم کی پسلی سے پیدا کیا (3)۔ اور مجاہد نے کہا: نسل در نسل (4)۔ {اور مویشیوں کے بھی جوڑے} یعنی وہ آٹھ جو سورہ "الانعام" میں مذکور ہیں (5) اونٹ، گائے، بھیڑ اور بکری کے نر اور مادہ۔

(1) الكشاف 3 / 461-462 - (2) إعراب القرآن للنحاس 4 / 73 - (3) تفسير البغوي 4 / 121 - (4) تفسير مجاهد 2 / 573 ، اور اسے طبری نے نکالا ہے 20 / 475 لیکن اگلی آیت {يذرؤكم فيه} کی تفسیر میں۔ (5) 9 / 176 -

Surah Ash-Shura: Verse 11 449

"He multiplies you therein" meaning: He creates you and brings you forth "therein", i.e., in the womb. It was also said: in the belly. Al-Farra (1) and Ibn Kaysan said: "therein" (fi-hi) means "by it" (bi-hi). Likewise, Az-Zajjaj (2) said: the meaning of "He multiplies you therein" is He increases you by it; meaning: He increases you by making you (3) into pairs, i.e., wives; because they are the cause of offspring. It was said: the 'ha' in "therein" (fi-hi) refers to the 'making' (al-ja'l), and it is indicated by "He made" (ja'ala); as if He said: He creates you and multiplies you in the making. Ibn Qutaybah (4): "He multiplies you therein" means: in the spouse; i.e., He creates you in the bellies of females. He said: and "therein" could be in the womb, but it is unlikely; because the womb (al-rahm) is feminine and has not been mentioned previously. "There is nothing like Him, and He is the All-Hearing, the All-Seeing" It was said: the 'kaf' is extra for emphasis; meaning: there is nothing like Him (5). He said: And [cooking stones] like how they are set as tripods (6) So he added a 'kaf' to the 'kaf' as an emphasis for the comparison. It was also said: 'mithl' (like) is extra for emphasis; which is the opinion of Tha'lab (7): nothing is like Him; such as His saying, Exalted is He: "So if they believe as you have believed, then they are rightly guided" (8) [Al-Baqarah: 137]. And in the reading of Ibn Mas'ud: "So if they believe in what you have believed, then they are rightly guided" (9). Aws bin Hajar said: And [those] killed are like palm tree trunks, covered by pouring rain (10).

---

(1) In Ma'ani al-Qur'an 3/22. (2) In Ma'ani al-Qur'an 4/395. (3) In (m): makes you. Az-Zajjaj's phrase is: meaning He increases you by His making from you and from the cattle pairs. (4) Gharib al-Qur'an p. 391. (5) I'rab al-Qur'an by an-Nahhas 4/74. (6) Sibawayh attributed it in his book 1/32, and al-Baghdadi in his Khazanah 2/313 to Khattab al-Mujashi'i. As-Saliyat are tripods, which are the stones on which the pot is placed. Al-Baghdadi said it. (7) An-Nukat wa al-'Uyun 5/195. (8) Al-Samin al-Halabi said in al-Durr al-Masun 9/545: This is not good; because the addition of nouns is not permissible, and also the estimation becomes: nothing is like Him, and the entry of 'kaf' onto pronouns is not permissible except in poetry. (9) Al-Muhtasib 1/113. (10) Diwan of Aws bin Hajar p. 30, and in it: 'taghshahum' instead of 'yaghshahum', and 'musbil' instead of 'matar', and both mean the same.

सूरा अश-शूरा: आयत 11 449

"वह तुम्हें इसमें फैलाता (पैदा करता) है" अर्थात: वह तुम्हें बनाता है और तुम्हें "इसमें" उत्पन्न करता है, यानी: गर्भाशय में। और कहा गया है: पेट में। अल-फर्रा (1) और इब्न कैसान ने कहा: "इसमें" (फी-ही) का अर्थ "इसके द्वारा" (बि-ही) है। इसी प्रकार अज़-ज़ज्जाज (2) ने कहा: "वह तुम्हें इसमें फैलाता है" का अर्थ है वह इसके द्वारा आपकी संख्या बढ़ाता है; अर्थात: वह आपको (3) जोड़े बनाकर बढ़ाता है, यानी: पत्नियाँ; क्योंकि वे संतान का कारण हैं। यह कहा गया है: "फी-ही" में 'हा' 'बनाने' (अल-जल) के लिए है, और इसका संकेत "जअला" (उसने बनाया) द्वारा मिलता है; जैसे कि उन्होंने कहा: वह तुम्हें बनाने की प्रक्रिया में पैदा करता है और तुम्हारी संख्या बढ़ाता है। इब्न कुतैबा (4): "वह तुम्हें इसमें फैलाता है" अर्थात: जीवनसाथी में; यानी: वह तुम्हें मादाओं के पेट में पैदा करता है। उन्होंने कहा: और "इसमें" गर्भाशय में हो सकता है, लेकिन यह दूर की बात है; क्योंकि गर्भाशय (अर-रहम) स्त्रीलिंग है और इसका पहले उल्लेख नहीं किया गया है। "उसके जैसा कुछ भी नहीं है, और वह सब कुछ सुनने वाला, सब कुछ देखने वाला है" यह कहा गया है: 'काफ़' ज़ोर देने के लिए अतिरिक्त है; अर्थात: उसके जैसा कुछ भी नहीं है (5)। उन्होंने कहा: और वे [खाना पकाने के पत्थर] वैसे ही जैसे उन्हें तिपाई के रूप में लगाया जाता है (6) तो उन्होंने तुलना पर ज़ोर देने के लिए 'काफ़' पर एक और 'काफ़' जोड़ दिया। यह भी कहा गया है: 'मिस्ल' (जैसा) ज़ोर देने के लिए अतिरिक्त है; जो थ'लब (7) का मत है: उसके जैसा कुछ भी नहीं है; जैसे कि अल्लाह का कथन है: "फिर यदि वे वैसा ही विश्वास करें जैसा तुम विश्वास लाए हो, तो वे सही मार्ग पर हैं" (8) [अल-बकराह: 137]। और इब्न मसूद के पाठ में "फिर यदि वे उस पर विश्वास करें जिस पर तुम विश्वास लाए हो, तो वे सही मार्ग पर हैं" (9)। औस बिन हजर ने कहा: और मारे गए लोग खजूर के तनों के समान हैं, उन पर मूसलाधार बारिश हो रही है (10)।

---

(1) मआनी अल-कुरआन 3/22 में। (2) मआनी अल-कुरआन 4/395 में। (3) (म) में: तुम्हें बनाता है। अज़-ज़ज्जाज का वाक्यांश है: अर्थात वह तुम्हें और मवेशियों को जोड़े बनाकर तुम्हारी संख्या बढ़ाता है। (4) गरीब अल-कुरआन पृ. 391। (5) इराब अल-कुरआन अन-नहहास द्वारा 4/74। (6) सिबवेह ने अपनी पुस्तक 1/32 में और अल-बगदादी ने अपने खजाना 2/313 में खताब अल-मुजाशी को इसका श्रेय दिया। अस-सालियात: तिपाई पत्थर हैं, जिन पर बर्तन रखा जाता है। अल-बगदादी ने यह कहा। (7) अन-नुकत वा अल-उयून 5/195। (8) अल-समीन अल-हलबी ने अद-दुर्र अल-मसून 9/545 में कहा: यह अच्छा नहीं है; क्योंकि संज्ञाओं का जुड़ना जायज़ नहीं है, और साथ ही अनुमान

यह हो जाता है: उसके जैसा कुछ भी नहीं है, और सर्वनामों पर 'काफ़' का प्रवेश कविता के अलावा जायज़ नहीं है। (9) अल-मुहतासिब 1/113। (10) दीवान औस बिन हजर पृ. 30, और इसमें: 'यगशाहम' के बदले 'तगशाहम', और 'मतर' के बदले 'मुस्बिल', और दोनों का अर्थ एक ही है।

سورة الشوریٰ: آیت ۱۱ ۴۴۹

﴿يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ﴾ یعنی: وہ تمہیں پیدا کرتا ہے اور تمہیں "اس میں" نشو و نما دیتا ہے، یعنی: رحم (بچہ دانی) میں۔ اور کہا گیا: پیٹ میں۔ الفراء (۱) اور ابن کیسان نے کہا: "فیه" (اس میں) "به" (اس کے ذریعے) کے معنی میں ہے۔ اسی طرح الزجاج (۲) نے کہا: "يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ" کا مطلب ہے وہ اس کے ذریعے تمہاری تعداد بڑھاتا ہے؛ یعنی: تمہیں جوڑے (۳) بنا کر تمہاری کثرت کرتا ہے، یعنی: بیویاں؛ کیونکہ وہ نسل کا سبب ہیں۔ اور کہا گیا ہے: "فیه" میں 'ہ' 'بنانے' (جعل) کے لیے ہے، اور اس پر "جَعَلَ" (اس نے بنایا) دلالت کرتا ہے؛ گویا اس نے کہا: وہ تمہیں بنانے کے عمل میں پیدا کرتا ہے اور تمہاری کثرت کرتا ہے۔ ابن قتیبہ (۴): "يَذْرَؤُكُمْ فِيهِ" یعنی: جوڑے میں؛ یعنی: وہ تمہیں مادہ کے پیٹ میں پیدا کرتا ہے۔ اور انہوں نے کہا: "فیہ" سے مراد رحم ہو سکتا ہے، لیکن یہ بات بعید ہے؛ کیونکہ رحم (الرحم) مؤنث ہے اور اس کا پہلے ذکر نہیں ہوا۔ ﴿لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ﴾ کہا گیا: 'کاف' تاکید کے لیے زائد ہے؛ یعنی: اس جیسا کوئی نہیں (۵)۔ انہوں نے کہا: اور وہ (چولہے کے پتھر) ایسے ہی جیسے انہیں سہ پائے کے طور پر رکھا جاتا ہے (۶) تو انہوں نے تشبیہ کی تاکید کے لیے 'کاف' پر ایک اور 'کاف' داخل کر دیا۔ اور یہ بھی کہا گیا: 'مثل' تاکید کے لیے زائد ہے؛ اور یہی ثعلب (۷) کا قول ہے: اس جیسا کچھ نہیں؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ مَا آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا﴾ (۸) [البقرہ: ۱۳۷]۔ اور ابن مسعود کی قرأت میں "فَإِنْ آمَنُوا بِمَا آمَنْتُمْ به فقد اهْتَدَوْا" (۹) ہے۔ اوس بن حجر نے کہا: اور مقتول کھجور کے تنوں کی مانند ہیں جن پر موسلا دھار بارش ہو رہی ہے (۱۰)۔

---

(۱) معانی القرآن ۲۲/۳ میں۔ (۲) معانی القرآن ۳۹۵/۴ میں۔ (۳) (م) میں: تمہیں بناتا ہے۔ اور الزجاج کی عبارت ہے: یعنی وہ تم میں سے اور مویشیوں میں سے جوڑے بنا کر تمہاری کثرت

کرتا ہے۔ (۴) غریب القرآن ص ۳۹۱۔ (۵) اعراب القرآن للنحاس ۷۴/۴۔ (۶) سیبویہ نے اسے اپنی کتاب ۳۲/۱ میں اور البغدادی نے اپنے خزانہ ۳۱۳/۲ میں خطام المجاشعی کی طرف منسوب کیا ہے۔ الصالیات: وہ پتھر ہیں جن پر ہانڈی رکھی جاتی ہے۔ البغدادی نے یہ کہا۔ (۷) النکت والعیون ۱۹۵/۵۔ (۸) السمین الحلبی نے الدر المصون ۵۴۵/۹ میں کہا: یہ درست نہیں ہے؛ کیونکہ اسموں کی زیادتی جائز نہیں ہے، اور تقدیر یہ ہو جائے گی: اس جیسا کچھ نہیں، اور ضمیروں پر 'کاف' کا داخل ہونا سوائے شاعری کے جائز نہیں ہے۔ (۹) المحتسب ۱۱۳/۱۔ (۱۰) دیوان اوس بن حجر ص ۳۰، اور اس میں: 'یغشاھم' کی جگہ 'تغشاھم' اور 'مطر' کی جگہ 'مسبل' ہے، اور دونوں ہم معنی ہیں۔

Page: 450 Surah Ash-Shura: Verses 11 - 12

That is: like trunks. What is believed in this matter is that Allah, Exalted is His Name, in His greatness, majesty, kingdom, most beautiful names, and high attributes, does not resemble any of His creations, nor does anything resemble Him. Whatever terms the Sharia has applied to both the Creator and the created, there is no similarity between them in the literal sense; for the attributes of the Eternal (Al-Qadim), Exalted and Mighty is He, are unlike the attributes of the created, since their attributes are inseparable from purposes and accidents, and He, the Almighty, is far removed from that. Rather, He has always been with His names and attributes as we explained in "Al-Kitab al-Asna fi Sharh Asma' Allah al-Husna," and His truthful words are sufficient in this regard: "There is nothing like unto Him" [Ash-Shura: 11].

Some verified scholars have said: Tawhid (monotheism) is the affirmation of an Essence (Dhat) that does not resemble other essences and is not devoid of attributes. Al-Wasiti, may Allah have mercy on him, added an explanation saying: No essence is like His Essence, no name is like His Name, no action is like His Action, and no attribute is like His Attribute except in terms of linguistic agreement; and the Eternal Essence is far exalted from having a newly-originated attribute, just as it is impossible for a newly-originated essence to have an eternal attribute. All of this is the school of thought of the people of truth, the Sunnah, and the Jama'ah.

Allah Almighty's saying: "To Him belong the keys of the heavens and the earth. He extends provision for whom He wills and restricts [it]. Indeed, He is, of all things, Knowing" [Ash-Shura: 12].

Allah Almighty's saying: "To Him belong the keys of the heavens and the earth" its explanation was previously mentioned in "Az-Zumar" (1). An-Nahhas (2) said: He who owns the keys owns the treasures; the key is called 'Iqlid', and its plural is non-standard, like 'mahasin' and the singular 'husn'.

"He extends provision for whom He wills and restricts [it]. Indeed, He is, of all things, Knowing" this has also been previously mentioned in other places (3).

Footnotes: (1) 18 / 304. (2) Ma'ani al-Qur'an 6 / 298. (3) 12 / 64 and 16 / 386.

पृष्ठ: 450 सूरा अश्-शूरा: आयत 11 - 12

अर्थात्: तनों की तरह। इस विषय में जो विश्वास किया जाता है वह यह है कि अल्लाह, जिसका नाम महान है, अपनी महानता, महिमा, राज्य, अपने सुंदर नामों और अपने उच्च गुणों में अपनी किसी भी रचना के समान नहीं है, और न ही कोई चीज़ उसके समान है। शरीयत ने सृष्टिकर्ता और सृष्टि दोनों के लिए जो शब्द उपयोग किए हैं, उनके बीच वास्तविक अर्थ में कोई समानता नहीं है; क्योंकि शाश्वत (अल-कदीम), जो महान और शक्तिशाली है, के गुण सृष्टि के गुणों के विपरीत हैं; क्योंकि उनके गुण उद्देश्यों और आकस्मिकताओं से अविभाज्य हैं, और वह सर्वशक्तिमान इससे पवित्र है। बल्कि, वह अपने नामों और गुणों के साथ हमेशा से वैसा ही रहा है जैसा हमने "अल-किताब अल-अस्मा फी शराह अस्मा अल्लाह अल-हुस्ना" में समझाया है, और इस संबंध में उसका सत्य कथन पर्याप्त है: "उसके जैसा कोई नहीं है" [अश्-शूरा: 11]।

कुछ शोधकर्ता विद्वानों ने कहा है: तौहीद (एकेश्वरवाद) एक ऐसी सत्ता (ज़ात) की पुष्टि है जो अन्य सत्ताओं के समान नहीं है और गुणों से रहित नहीं है। अल-वास्ती, अल्लाह उन पर दया करे, ने एक स्पष्टीकरण जोड़ते हुए कहा: कोई भी सत्ता उसकी सत्ता जैसी नहीं है, कोई भी नाम उसके नाम जैसा नहीं है, कोई भी कार्य उसके कार्य जैसा नहीं है, और कोई भी गुण उसके गुण जैसा नहीं है, सिवाय भाषाई समानता के, और शाश्वत सत्ता इससे बहुत ऊपर है कि उसका कोई नया उत्पन्न गुण हो; ठीक वैसे ही जैसे किसी नई उत्पन्न सत्ता के लिए शाश्वत गुण होना असंभव है। और यह सब सत्य के अनुयायियों, सुन्नत और जमाअत का पंथ है।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "उसी के पास आसमानों और ज़मीन की चाबियाँ हैं। वह जिसके लिए चाहता है रोज़ी (जीविका) फैला देता है और (जिसके लिए चाहता है) तंग कर देता है। निस्संदेह वह हर चीज़ का जानने वाला है" [अश्-शूरा: 12]।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: "उसी के पास आसमानों और ज़मीन की चाबियाँ हैं" इसका स्पष्टीकरण "अज़-ज़ुमर" (1) में पहले आ चुका है। अन-नहहास (2) ने कहा: जो चाबियों का मालिक है वह खजानों का मालिक है; चाबी को 'इकलीद' कहा जाता है, और इसका बहुवचन गैर-मानक है; जैसे 'महासीन' और एकवचन 'हुस्न'।

"वह जिसके लिए चाहता है रोज़ी फैला देता है और तंग कर देता है। निस्संदेह वह हर चीज़ का जानने वाला है" यह भी अन्य स्थानों (3) पर पहले आ चुका है।

पादलेख: (1) 18 / 304। (2) मआनी अल-कुरान 6 / 298। (3) 12 / 64 और 16 / 386।

صفحہ: 450 سورة الشوریٰ: آیات 11 - 12

یعنی: تنے کی طرح۔ اور اس باب میں جو عقیدہ رکھا جاتا ہے وہ یہ ہے کہ اللہ جلّ اسمہ اپنی عظمت، کبریائی، بادشاہت، اپنے اسماء حسنیٰ اور اپنی بلند صفات میں اپنی مخلوقات میں سے کسی کے مشابہ نہیں ہے اور نہ ہی کوئی چیز اس کے مشابہ ہے، اور جو کچھ شریعت نے خالق اور مخلوق دونوں پر اطلاق کیا ہے، ان کے درمیان حقیقی معنی میں کوئی مشابہت نہیں ہے؛ کیونکہ قدیم جلّ وعز کی صفات مخلوق کی صفات کے برعکس ہیں؛ کیونکہ ان کی صفات مقاصد اور عوارض سے جدا نہیں ہوتیں، اور وہ تعالیٰ اس سے پاک ہے؛ بلکہ وہ ہمیشہ سے اپنے اسماء اور صفات کے ساتھ اسی طرح ہے جیسا کہ ہم نے "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى" میں بیان کیا ہے، اور اس سلسلے میں اس کا یہ برحق قول کافی ہے: (لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ) [الشوریٰ: 11]۔

اور بعض محقق علماء نے کہا ہے: توحید ایسی ذات کا اثبات ہے جو نہ ذوات کے مشابہ ہو اور نہ صفات سے معطل (خالی) ہو۔ اور واسطی رحمہ اللہ تعالیٰ نے مزید وضاحت کرتے ہوئے فرمایا: کوئی ذات اس کی ذات کی طرح نہیں ہے، نہ کوئی نام اس کے نام کی طرح ہے، نہ کوئی فعل اس کے فعل کی طرح ہے، اور نہ ہی کوئی صفت اس کی صفت کی طرح ہے سوائے لفظی موافقت کے؛ اور ذاتِ قدیم اس سے بہت بلند ہے کہ اس کی کوئی صفت حادث (نئی) ہو؛ جس طرح ذاتِ حادث کے لیے صفتِ قدیم ہونا ناممکن ہے۔ اور یہ سب اہل حق، سنت اور جماعت کا مذہب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ (12)) [الشوریٰ: 12]۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: (لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ) اس کی وضاحت "الزمر" میں پہلے گزر چکی ہے (1)۔ النحاس (2) نے کہا: جو چابیوں کا مالک ہوتا ہے وہ خزانوں کا مالک ہوتا ہے؛ چابی کو 'إقليد' کہا جاتا ہے، اور اس کی جمع قیاس کے خلاف آتی ہے؛ جیسے 'محاسن' اور واحد 'حُسن' ہے۔

(يَبْسُطُ الرِّزْقَ لِمَن يَشَاءُ وَيَقْدِرُ إِنَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) یہ بھی دیگر مقامات پر پہلے گزر چکا ہے (3)۔

حواشی: (1) 18 / 304۔ (2) معانی القرآن 6 / 298۔ (3) 12 / 64 اور 16 / 386۔

Page 451 Surah Ash-Shura: Verses 13 - 14

His word, Exalted is He: "He has ordained for you of religion what He enjoined upon Noah and that which We have revealed to you, [O Muhammad], and what We enjoined upon Abraham and Moses and Jesus - to establish the religion and not be divided therein. Difficult for those who associate others with Allah is that to which you invite them. Allah chooses for Himself whom He wills and guides to Himself whoever turns back [to Him]. (13) And they did not become divided until after knowledge had come to them - out of jealous animosity between themselves. And if not for a word that preceded from your Lord [postponing the penalty] until a specified term, it would have been settled between them. And indeed, those who were made to inherit the Scripture after them are in disquieting doubt concerning it. (14)"

His word, Exalted is He: "He has ordained for you of religion what He enjoined upon Noah" contains two matters: The first: His word, Exalted is He: "He has ordained for you of religion" meaning: He who holds the keys to the heavens and the earth has ordained for you of the religion what He ordained for the people of Noah, Abraham, Moses, and Jesus. Then He clarified that with His word, Exalted is He: "to establish the religion," which is the oneness of Allah and obedience to Him, belief in His messengers and His books, and in the Day of Recompense, and in all other things by which a person becomes a Muslim through its establishment. It does not refer to the laws that are the interests of nations according to their circumstances (1), for they are different and varying; Allah the Exalted said: "To each of you We prescribed a law and a method" [Al-Ma'idah: 48], and the discussion on it has preceded.

The meaning of "shara'a" (ordained) is: to set a path, clarify, and explain the routes. He has ordained for them, he ordains an ordaining, meaning: he legislated. The "shari'" (thoroughfare) is the main road. The house is "shara'a" (facing) if it is on a thoroughfare. And the camels were "shara'at" (taken to water) if they were enabled to reach the watering place. And I "shara'at" (slit) the skin if I skinned it. Yaqub said (2): when you split what is between the legs, he said: and I heard it from Umm Al-Hamaris Al-Bakriyya. And I "shara'tu" (started/embarked) on this matter, meaning: I entered into it. "To establish the religion" - the word "An" is in the nominative case (raf'), on the assumption: "And that which He enjoined upon Noah is to establish the religion," and on this view, a pause is made at "Jesus." It was said: it is in the accusative case (nasb), meaning: He ordained for you the establishment of the religion. It was said: it is in the genitive case (jarr) as a substitute for the pronoun

"hu" in "bihi" (enjoined it); as if He said: by it establish the religion. And there is no pause...

---

(1) In (M): Good. (2) In Islah al-Mantiq p. 49, and the author quoted it from him through al-Jawhari in al-Sihah (sh-r-'), and what precedes it is from him.

पृष्ठ ४५१ सूरा अश-शूरा: आयतें १३ - १४

परमात्मा का कथन: "उसने तुम्हारे लिए वही धर्म (दीन) निर्धारित किया है जिसकी वसीयत उसने नूह को की थी और जिसे हमने तुम्हारी ओर वह्य (प्रकाशना) के माध्यम से भेजा है, और जिसकी वसीयत हमने इब्राहीम, मूसा और ईसा को की थी कि धर्म को स्थापित करो और उसमें मतभेद न करो। मुशरिकों (अनेकेश्वरवादियों) पर वह बात भारी गुज़रती है जिसकी ओर तुम उन्हें बुलाते हो। अल्लाह जिसे चाहता है अपनी ओर चुन लेता है और जो उसकी ओर झुकता है, उसे अपनी ओर मार्ग दिखाता है। (१३) और उन्होंने मतभेद नहीं किया मगर इसके बाद कि उनके पास ज्ञान आ चुका था, परस्पर की ज़िद के कारण। और यदि तुम्हारे रब की ओर से एक निश्चित समय तक के लिए बात पहले से तय न हो चुकी होती, तो उनके बीच फ़ैसला कर दिया गया होता। और निश्चय ही वे लोग जिन्हें उनके बाद किताब (ग्रंथ) का वारिस बनाया गया, वे इसके बारे में बेचैन कर देने वाले संदेह में हैं। (१४)"

परमात्मा का कथन: "उसने तुम्हारे लिए वही धर्म निर्धारित किया है जिसकी वसीयत उसने नूह को की थी" इसमें दो विषय हैं: पहला: परमात्मा का कथन: "उसने तुम्हारे लिए वही धर्म निर्धारित किया है" अर्थात्: वह जिसके पास आकाशों और पृथ्वी की कुंजियाँ हैं, उसने तुम्हारे लिए धर्म का वही हिस्सा निर्धारित किया है जो उसने नूह, इब्राहीम, मूसा और ईसा की जातियों के लिए निर्धारित किया था, फिर उसने अपने इस कथन से स्पष्ट किया: "कि धर्म को स्थापित करो" और वह अल्लाह की तौहीद (एकेश्वरवाद) और उसकी आज्ञाकारिता, उसके दूतों और उसकी किताबों पर विश्वास, और प्रतिफल के दिन पर, और उन सभी बातों पर विश्वास है जिनसे मनुष्य इसे स्थापित करके मुस्लिम बनता है। इसका तात्पर्य उन शरीयतों (नियमों) से नहीं है जो राष्ट्रों के हितों के लिए उनकी स्थितियों के अनुसार होती हैं (१), क्योंकि वे भिन्न और अलग-अलग होती हैं; अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तुममें से प्रत्येक के लिए हमने एक शरीयत और एक स्पष्ट मार्ग निर्धारित कर दिया है" [अल-माइदा: ४८] और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है।

और "शरा" (निर्धारित किया) का अर्थ है: मार्ग प्रशस्त करना, स्पष्ट करना और रास्तों को समझाना। और उसने उनके लिए निर्धारित किया, वह निर्धारित करता है, निर्धारण करना, अर्थात: उसने कानून बनाया। और "शारी" (मुख्य मार्ग) सबसे बड़ा रास्ता है। और घर "शरा" (मार्ग पर) है जब वह किसी मुख्य मार्ग पर हो। और ऊँटों को "शरा" (पानी पर पहुँचाना) कहा जाता है यदि उन्हें घाट तक पहुँचने में समर्थ बना दिया जाए। और मैंने चमड़े को "शरा" (चीरा) जब मैंने उसे उतारा। और याकूब ने कहा (२): जब तुम पैरों के बीच के हिस्से को चीरो, उन्होंने कहा: और मैंने इसे उम्म अल-हमारिस अल-

बक्रिया से सुना। और मैं इस मामले में "शरा'तु" (प्रवृत्त हुआ), अर्थात: मैं इसमें शामिल हुआ। "कि धर्म को स्थापित करो" - "अन" रफ़ (कर्ता कारक) के स्थान पर है, इस आधार पर: "और जिसकी वसीयत उसने नूह को की थी, वह यह है कि धर्म को स्थापित करो", और इस दृष्टिकोण पर "ईसा" पर विराम दिया जाता है। और कहा गया है: यह नसब (कर्म कारक) में है, अर्थात्: उसने तुम्हारे लिए धर्म की स्थापना को निर्धारित किया। और कहा गया है: यह "बिही" में "हा" के बदले ज़र (करण कारक) में है; जैसे कि उसने कहा: इसके द्वारा धर्म को स्थापित करो। और विराम नहीं...

---

(१) (म) में: सुंदर। (२) 'इस्लाह अल-मन्तिक' पृष्ठ ४९ में, और लेखक ने इसे जौहरी के माध्यम से 'अल-सिहाह' (श-र-अ) में उद्धृत किया है, और इससे पहले का अंश भी उसी से है।

صفحہ 451 سورة الشوریٰ: آیت 13 - 14

ارشاد باری تعالیٰ ہے: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ وَمَا وَصَّيْنَا بِهِ إِبْرَاهِيمَ وَمُوسَىٰ وَعِيسَىٰ ۖ أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ ۚ كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ ۚ اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَن يَشَاءُ وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَن يُنِيبُ (13) وَمَا تَفَرَّقُوا إِلَّا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ ۚ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى لَّقُضِيَ بَيْنَهُمْ ۚ وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ مِن بَعْدِهِمْ لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ (14)﴾

ارشاد باری تعالیٰ: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّىٰ بِهِ نُوحًا﴾ اس میں دو مسئلے ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ﴾ یعنی: وہ ذات جس کے پاس آسمانوں اور زمین کی کنجیاں ہیں، اس نے تمہارے لیے دین کا وہی راستہ مقرر کیا جو نوح، ابراہیم، موسیٰ اور عیسیٰ علیہم السلام کی قوموں کے لیے مقرر کیا تھا، پھر اس کی وضاحت اپنے اس قول سے فرمائی: ﴿أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ﴾ اور وہ اللہ کی توحید اور اس کی اطاعت، اس کے رسولوں اور کتابوں پر ایمان، اور جزا کے دن پر ایمان لانا ہے، اور ان تمام امور پر جن کے قائم کرنے سے انسان مسلمان ہوتا ہے۔ اس سے وہ شریعتیں مراد نہیں ہیں جو قوموں کے حالات کے مطابق ان کے مصالح کے لیے ہوتی ہیں (1)، کیونکہ وہ مختلف اور متفاوت ہوتی ہیں؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿لِكُلٍّ جَعَلْنَا مِنكُمْ شِرْعَةً وَمِنْهَاجًا﴾ [المائدہ: 48] اور اس پر کلام پہلے گزر چکا ہے۔

اور "شَرَعَ" کے معنی ہیں: راستہ بنانا، واضح کرنا اور مسالک کو بیان کرنا۔ اور اس نے ان کے لیے شریعت مقرر کی، وہ مقرر کرتا ہے، مقرر کرنا، یعنی: اس نے قانون بنایا۔ اور "شارع" بڑے راستے کو کہتے ہیں۔ اور گھر "شَرَعَ" (سامنے) ہے جب وہ کھلے راستے پر ہو۔ اور اونٹوں کو "شَرَعت" (گھاٹ پر لایا گیا) کہا جاتا ہے جب انہیں پانی کے گھاٹ تک پہنچنے کا موقع دیا جائے۔ اور میں نے چمڑے کو "شَرَعت" (چیرا) جب میں نے اسے اتارا۔ اور یعقوب نے کہا (2): جب تم

دو ٹانگوں کے درمیان کے حصے کو چیرو، انہوں نے کہا: اور میں نے یہ ام الحمارس البکریہ سے سنا ہے۔ اور میں اس کام میں "شَرَعت" (داخل ہوا) یعنی: میں اس میں مشغول ہوا۔ ﴿أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ﴾ میں لفظ "اَن" محل رفع میں ہے، اس تقدیر پر: "اور وہ چیز جس کی وصیت اس نے نوح کو کی تھی وہ یہ ہے کہ دین کو قائم کرو"، اور اس صورت میں "عیسیٰ" پر وقف کیا جائے گا۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ محل نصب میں ہے، یعنی: تمہارے لیے دین کا قیام مقرر کیا۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ "بہ" کی ضمیر "ہ" سے بدل ہونے کی بنا پر محل جر میں ہے؛ گویا اس نے فرمایا: اس کے ذریعے دین کو قائم کرو۔ اور وقف نہیں کیا جائے گا۔۔۔

---

(1) (م) میں: حسن۔ (2) اصلاح المنطق ص 49 میں، اور مصنف نے اسے جوہری کے واسطے سے الصحاح (ش ر ع) میں نقل کیا ہے، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی وہیں سے ہے۔

Surah ash-Shura: Verses 13 - 14. Page 452.

... on "Isa" (Jesus) in these two ways. It is permissible for "an" (أن) to be explanatory (mufassirah); like: "an imshu" (that you go forth), so it would have no grammatical position (i'rab)(1).

Second: Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi said(2): It is established in the authentic Hadith that the Prophet (peace be upon him) said in the famous Great Hadith of Intercession: "But go to Noah, for he is the first Messenger whom Allah sent to the people of the earth. So they will go to Noah and say to him: 'You are the first Messenger whom Allah sent to the people of the earth'"(3). This is correct and there is no problem with it, just as Adam was the first Prophet(4) without any problem; except that(5) Adam was only with his sons(6), and the obligatory duties (fara'id) were not imposed on him, nor were prohibitions (maharim) legislated for him. Rather, it was an alert to some matters and limited to the necessities of livelihood, and taking on the functions of life and survival. The period settled until Noah, so Allah sent him with the prohibition of mothers, daughters, and sisters. He assigned duties to him and clarified the etiquettes of religions. This continued to be confirmed through the Messengers and supported by the Prophets (blessings and peace of Allah be upon them) one after another, and one Sharia (law) after another, until Allah concluded them with the best of faiths, our faith, on the tongue of the most noble of Messengers, our Prophet Muhammad (peace be upon him). The meaning was: We commanded you, O Muhammad, and Noah, one religion; meaning in the fundamentals (usul) in which the Sharia does not differ, and they are: Monotheism (Tawhid), prayer, zakat, fasting, pilgrimage, drawing closer to Allah through righteous deeds, and seeking proximity to Him by what turns the heart and the limb towards Him, truthfulness, fulfillment of the covenant, fulfilling trusts, upholding kinship ties, and the prohibition of disbelief, killing, adultery, and causing harm(7) to creation.

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/29 similarly, and see I'rab al-Quran by an-Nahhas 4/74. (2) In Ahkam al-Quran 4/1654 - 1655. (3) Narrated by Ahmad (9623), al-Bukhari (3340), and Muslim (194) at length from the Hadith of Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him). In this chapter, there are narrations from a number of Companions (may Allah be pleased with them) found in Musnad Ahmad. A part of the Hadith was previously mentioned in 3/406. (4) In (d), (z), and (y): the first Messenger-Prophet, and what is established is from (zh), which is in accordance with Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi. (5) In (m) and Ahkam al-Quran: because, and what is established is from the

manuscript copies. (6) In (m): prophecy. (7) In the manuscript copies: 'al-idhayyah' (causing harm), and what is established is from (m).

सूरह अश-शूरा: आयतें 13 - 14. पृष्ठ 452.

... "ईसा" पर इन दो तरीकों से। यह अनुमेय है कि "अन" (أن) व्याख्यात्मक (मुफस्सिरा) हो; जैसे: "अन इमशू" (कि तुम चलो), तो इसका कोई व्याकरणिक स्थान (इराब) नहीं होगा(1)।

दूसरा: अल-कादी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा(2): यह प्रामाणिक हदीस में सिद्ध है कि पैगंबर (उन पर शांति हो) ने प्रसिद्ध महान शफ़ाअत (सिफारिश) की हदीस में कहा: "लेकिन नूह के पास जाओ, क्योंकि वे पहले रसूल हैं जिन्हें अल्लाह ने धरती के लोगों के पास भेजा है। तो वे नूह के पास जाएंगे और उनसे कहेंगे: 'आप पहले रसूल हैं जिन्हें अल्लाह ने धरती के लोगों के पास भेजा है'"(3)। यह सही है और इसमें कोई समस्या नहीं है, जैसे कि आदम बिना किसी समस्या के पहले पैगंबर(4) थे; सिवाय इसके कि(5) आदम के साथ केवल उनके पुत्र(6) थे, और उन पर अनिवार्य कर्तव्य (फ़राइज़) नहीं थोपे गए थे, न ही उनके लिए निषिद्ध (महरिम) कार्य निर्धारित किए गए थे। बल्कि, यह कुछ मामलों के प्रति एक चेतावनी थी और आजीविका की आवश्यकताओं तक सीमित थी, और जीवन और अस्तित्व के कार्यों को अपनाना था। यह अवधि नूह तक टिकी रही, इसलिए अल्लाह ने उन्हें माताओं, बेटियों और बहनों के निषेध के साथ भेजा। उन्होंने उन पर कर्तव्यों को निर्धारित किया और उनके लिए धर्मों के शिष्टाचार को स्पष्ट किया। यह रसूलों के माध्यम से पुष्ट होता रहा और पैगंबरों (अल्लाह की उन पर कृपा और शांति हो) द्वारा एक के बाद एक, और एक शरीयत (कानून) के बाद दूसरी शरीयत द्वारा समर्थित होता रहा, यहाँ तक कि अल्लाह ने उन्हें सबसे अच्छे धर्म, हमारे धर्म के साथ, रसूलों में सबसे महान, हमारे पैगंबर मुहम्मद (उन पर शांति हो) की जुबान पर समाप्त किया। अर्थ यह था: हमने आपको, हे मुहम्मद, और नूह को एक ही धर्म का उपदेश दिया; यानी उन बुनियादी सिद्धांतों (उसूल) में जिनमें शरीयत अलग नहीं होती है, और वे हैं: तौहीद (एकेश्वरवाद), नमाज़, ज़कात, रोज़ा, हज, नेक कार्यों के माध्यम से अल्लाह के करीब आना, और उन चीजों के द्वारा उसके करीब होना जो दिल और अंगों को उसकी ओर मोड़ते हैं, सच्चाई, वादे को पूरा करना, अमानत को अदा करना, रिश्तेदारों के साथ संबंध निभाना, और कुफ्र (अविश्वास), हत्या, व्यभिचार और सृष्टि को नुकसान पहुँचाने(7) का निषेध।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/29 इसी तरह, और अल-नहहास द्वारा इराब अल-कुरान 4/74 देखें। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1654 - 1655 में। (3) अहमद (9623), अल-बुखारी (3340), और मुस्लिम (194) द्वारा अबू हुरैरा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से विस्तार से उद्धृत किया गया है। इस अध्याय में कई सहाबा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) से रिवायतें हैं जिन्हें मुसनद अहमद में देखा

जा सकता है। हदीस का एक हिस्सा पहले 3/406 में गुजर चुका है। (4) (द), (ज़), और (य) में: पहले रसूल-नबी, और जो स्थापित है वह (ज़ह) से है, जो इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान के अनुरूप है। (5) (म) और अहकाम अल-कुरान में: क्योंकि, और जो स्थापित है वह पांडुलिपि प्रतियों से है। (6) (म) में: नबुव्वत (पैगंबरी)। (7) पांडुलिपि प्रतियों में: 'अल-इधय्या' (नुकसान पहुँचाना), और जो स्थापित है वह (म) से है।

سورة الشورٰی: آیات ۱۳ - ۱۴۔ صفحہ ۴۵۲۔

... ان دونوں طریقوں سے "عیسیٰ" پر۔ اور یہ جائز ہے کہ "أن" مفسرہ ہو؛ جیسے: "أن امشوا"، تو اس کا کوئی اعرابی محل نہیں ہو گا(۱)۔

دوسری بات: القاضی ابوبکر بن العربی نے کہا(۲): حدیث صحیح میں ثابت ہے کہ نبی ﷺ نے شفاعت کبریٰ کی مشہور حدیث میں فرمایا: "لیکن تم نوح کے پاس جاؤ کیونکہ وہ پہلے رسول ہیں جنہیں اللہ نے زمین والوں کی طرف بھیجا، پس وہ نوح کے پاس آئیں گے اور ان سے کہیں گے: آپ پہلے رسول ہیں جنہیں اللہ نے زمین والوں کی طرف بھیجا ہے"(۳)۔ یہ صحیح ہے اور اس میں کوئی اشکال نہیں ہے، جیسا کہ آدم بلا اشکال پہلے نبی(۴) تھے؛ سوائے اس کے کہ(۵) آدم کے ساتھ صرف ان کے بیٹے(۶) تھے، اور ان پر فرائض مقرر نہیں کیے گئے تھے اور نہ ہی ان کے لیے محرمات کی شریعت دی گئی تھی، بلکہ یہ بعض امور پر محض تنبیہ تھی اور ضروریات زندگی تک محدود تھی، اور بقا و زندگی کے وظائف کو اختیار کرنا تھا؛ اور یہ سلسلہ نوح تک پہنچا تو اللہ نے انہیں ماؤں، بیٹیوں اور بہنوں کی تحریم (حرام قرار دینے) کے ساتھ بھیجا، اور ان پر واجبات مقرر کیے اور ان کے لیے ادیان میں آداب واضح کیے، اور یہ سلسلہ رسولوں کے ذریعے پختہ ہوتا رہا اور انبیاء (صلوات اللہ وسلامہ علیہم) کے ذریعے ایک کے بعد ایک اور ایک شریعت کے بعد دوسری شریعت کے ذریعے ایک دوسرے کی تائید کرتا رہا، یہاں تک کہ اللہ نے انہیں بہترین ملت، ہماری ملت پر، تمام رسولوں میں سب سے زیادہ معزز ہمارے نبی محمد ﷺ کی زبان پر ختم فرمایا؛ تو معنی یہ ہوا: اے محمد! ہم نے آپ کو اور نوح کو ایک ہی دین کی وصیت کی؛ یعنی ان اصولوں میں جن میں شریعت مختلف نہیں ہوتی، اور وہ ہیں: توحید، نماز، زکوۃ، روزہ، حج، اور نیک اعمال کے ذریعے اللہ کا تقرب حاصل کرنا، اور ان چیزوں کے ذریعے اس

کی طرف زلف (قربت) اختیار کرنا جو دل اور اعضاء کو اس کی طرف پھیر دیں، سچائی، عہد کی وفاء، امانت کی ادائیگی، صلہ رحمی، اور کفر، قتل، زنا اور مخلوق کو تکلیف پہنچانے(۷) کی تحریم۔

(۱) المحرر الوجیز ۲۹/۵ اسی طرح، اور دیکھیے إعراب القرآن للنحاس ۷۴/۴ ۔ (۲) أحکام القرآن ۱۶۵۴/۴ - ۱۶۵۵ میں۔ (۳) اسے احمد (۹۶۲۳)، بخاری (۳۳۴۰) اور مسلم (۱۹۴) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی طویل حدیث سے روایت کیا ہے، اور اس باب میں کئی صحابہ کرام رضی اللہ عنہم سے روایتیں ہیں جو مسند احمد میں دیکھی جا سکتی ہیں۔ اور حدیث کا ایک حصہ پہلے ۴۰۶/۳ میں گزر چکا ہے۔ (۴) (د)، (ز) اور (ی) میں: پہلے رسول نبی، اور جو ثابت شدہ ہے وہ (ظ) سے ہے، جو ابن العربی کی احکام القرآن کے موافق ہے۔ (۵) (م) اور احکام القرآن میں: اس لیے کہ، اور ثابت شدہ نسخہ جات سے ہے۔ (۶) (م) میں: نبوة۔ (۷) نسخہ جات میں: الاذاية، اور ثابت شدہ (م) سے ہے۔

...however you act, and aggression against animals in whatever way it occurs, and indulging in meanness and what results in the breach of chivalry; all of this is a single religious law and a united creed, which did not differ on the tongues of the prophets, even if their numbers varied. That is why Allah says: {To establish the religion and not be divided therein} [Ash-Shura: 13], meaning: keep it established; He wants it to be permanent, continuous, preserved, and stable without disagreement or disturbance in it. Some of creation fulfilled that, and some of them broke it; {So whoever breaks his word only breaks it to the detriment of himself} [Al-Fath: 10]. Laws varied beyond this in meanings according to what Allah willed, based on what interest required and wisdom necessitated placing in times for nations. And Allah knows best.

Mujahid said: "Allah never sent a prophet except that He commanded him to establish prayer, give zakat, and acknowledge obedience to Allah; that is his religion which was prescribed for them (1)"; this was also stated by Al-Walibi from Ibn Abbas, and it is the opinion of Al-Kalbi.

Qatadah said: "It means declaring the lawful as lawful and the forbidden as forbidden." Al-Hakam said: "The prohibition of mothers, sisters, and daughters (2)." What the judge mentioned combines these sayings and adds to them. He specifically mentioned Noah, Abraham, Moses, and Jesus because they are the masters of the laws (major prophets with scriptures).

Allah's saying: {Difficult for the polytheists} meaning: it is great (heavy) upon them {what you call them to} regarding monotheism and the rejection of idols. Qatadah said: "The testimony that there is no god but Allah became heavy upon the polytheists and intense for them, and Iblis and his soldiers were distressed by it. But Allah, Mighty and Sublime, refused except to grant it victory, elevate it, and make it manifest over those who opposed it (3)." Then He said: {Allah chooses for Himself whom He wills} meaning: He selects. 'Al-Ijtiba' means choosing; that is, He chooses for monotheism whom He wills. {And guides to Himself whoever turns [to Him]} meaning: He selects for His religion those who return to Him.

{And they did not become divided} Ibn Abbas said: "meaning the Quraysh" {except after knowledge had come to them}.

(1) Tafsir al-Baghawi 4/122. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/196 - 197. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/29 similar to it.

सूरह अश-शूरा: आयतें १३ - १४ ४५३

...चाहे आप जैसा भी व्यवहार करें, और जानवरों के प्रति आक्रामकता चाहे वह किसी भी रूप में हो, और नीचता में शामिल होना और वह जो मर्यादा के उल्लंघन का कारण बने; यह सब एक ही धार्मिक कानून और एक ही पंथ है, जो पैगंबरों की जुबान पर अलग नहीं था, भले ही उनकी संख्या अलग-अलग रही हो। इसीलिए अल्लाह तआला फ़रमाता है: {कि धर्म को स्थापित करो और उसमें फूट न डालो} [अश-शूरा: १३], अर्थात: इसे स्थापित रखो; वह चाहता है कि यह स्थायी, निरंतर, सुरक्षित और स्थिर रहे, जिसमें कोई मतभेद या अशांति न हो। सृष्टि में से कुछ ने इसे पूरा किया और उनमें से कुछ ने इसे तोड़ दिया; {अतः जो कोई प्रतिज्ञा भंग करता है, वह स्वयं अपने ही विरुद्ध करता है} [अल-फ़तह: १०]। इसके अलावा विभिन्न शरीअतें उन अर्थों में अलग-अलग रहीं जो अल्लाह ने चाहा, जो हितों के अनुसार आवश्यक थे और हिकमत (बुद्धिमत्ता) के अनुसार विभिन्न समयों में राष्ट्रों के लिए निर्धारित किए गए थे। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मुजाहिद ने कहा: "अल्लाह ने कभी भी कोई नबी नहीं भेजा, सिवाय इसके कि उसने उसे नमाज़ कायम करने, ज़कात देने और अल्लाह की आज्ञाकारिता को स्वीकार करने की वसीयत की; यही उसका धर्म है जो उनके लिए निर्धारित किया गया था (१)"; यही बात अल-वालिबी ने इब्न अब्बास से कही है, और यही अल-कल्बी का मत है।

क़तादह ने कहा: "इसका अर्थ है हलाल को हलाल और हराम को हराम ठहराना।" अल-हकम ने कहा: "माताओं, बहनों और बेटियों की मनाही (२)।" काज़ी ने जो उल्लेख किया है वह इन कथनों को जोड़ता है और उनमें वृद्धि करता है। उसने नूह, इब्राहीम, मूसा और ईसा का विशेष रूप से उल्लेख किया क्योंकि वे शरीअतों के स्वामी (प्रमुख पैगंबर) हैं।

अल्लाह का कथन: {मुशरिकों (बहुदेववादियों) पर भारी पड़ा} अर्थात: उनके लिए बहुत बड़ी (बोझिल) बात थी {वह जिसकी ओर तुम उन्हें बुलाते हो} यानी तौहीद (एकेश्वरवाद) और मूर्तियों का त्याग। क़तादह ने कहा: "मुशरिकों पर यह गवाही देना कि अल्लाह के अलावा कोई पूज्य नहीं है, बहुत भारी और कठिन पड़ा, और इब्लीस और उसकी सेनाएं इससे तंग आ गईं। लेकिन अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल ने इसे केवल जीत दिलाने, बुलंद करने और विरोध करने वालों पर प्रकट करने का ही फैसला किया (३)।" फिर उसने कहा: {अल्लाह जिसे चाहता है अपने लिए चुन लेता है} अर्थात: वह चयन करता है। 'अल-इज्तिबा' का अर्थ चयन है; यानी, वह तौहीद के लिए जिसे चाहता है चुन लेता है। {और अपनी

ओर उसका मार्ग प्रशस्त करता है जो (उसकी ओर) रुजू (प्रवृत्त) हो} अर्थात: वह अपने धर्म के लिए उसे चुन लेता है जो उसकी ओर लौटता है।

{और वे अलग-थलग नहीं हुए} इब्न अब्बास ने कहा: "अर्थात कुरैश" {मगर इसके बाद कि उनके पास ज्ञान आ चुका था}।

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४ / १२२ । (२) अल-नुकत वल-उयून ५ / १९६ - १९७ । (३) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५ / २९ इसी तरह।

سورة الشوریٰ: آیات ۱۳ - ۱۴ ۴۵۳

...آپ جیسے بھی عمل کریں، اور جانوروں پر زیادتی خواہ کسی بھی طرح ہو، اور ذلیل حرکتوں کا ارتکاب اور وہ چیزیں جو مروت کو ٹھیس پہنچانے کا باعث بنتی ہیں؛ یہ سب ایک ہی شرعی دین اور ایک ہی متحد ملت ہے، جو انبیاء کی زبانوں پر مختلف نہیں رہی خواہ ان کی تعداد الگ الگ رہی ہو؛ اور یہی اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿أَنْ أَقِيمُوا الدِّينَ وَلَا تَتَفَرَّقُوا فِيهِ﴾ یعنی: اسے قائم رکھو؛ وہ اسے دائمی، مسلسل، محفوظ اور مستحکم چاہتا ہے جس میں کوئی اختلاف یا اضطراب نہ ہو؛ پس مخلوق میں سے کچھ نے اسے پورا کیا اور کچھ نے عہد شکنی کی؛ ﴿فَمَن نَّكَثَ فَإِنَّمَا يَنكُثُ عَلَىٰ نَفْسِهِ﴾ [الفتح: ۱۰]۔ اور اس کے علاوہ شریعتیں ان معانی میں مختلف رہیں جو اللہ نے چاہیں، جس کا تقاضا مصلحت نے کیا اور حکمت نے انہیں قوموں کے لیے مختلف زمانوں میں وضع کرنا واجب کیا۔ واللہ اعلم۔

مجاہد نے کہا: "اللہ نے کبھی کوئی نبی نہیں بھیجا مگر اسے نماز قائم کرنے، زکوٰۃ دینے اور اللہ کی اطاعت کا اقرار کرنے کی وصیت کی، پس یہی اس کا دین ہے جو ان کے لیے مشروع کیا گیا تھا (۱)"؛ اور یہی بات الوالبی نے ابن عباس سے کہی ہے، اور یہی کلبی کا قول ہے۔

قتادہ نے کہا: "یعنی حلال کو حلال اور حرام کو حرام ٹھہرانا"۔ اور حکم نے کہا: "ماؤں، بہنوں اور بیٹیوں کی حرمت (۲)"۔ اور قاضی نے جو ذکر کیا ہے وہ ان اقوال کو جمع کرتا ہے اور ان پر اضافہ کرتا ہے۔ اور نوح، ابراہیم، موسیٰ اور عیسیٰ کو خاص طور پر ذکر کیا کیونکہ وہ شریعتوں والے (اولوالعزم انبیاء) ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿كَبُرَ عَلَى الْمُشْرِكِينَ﴾ یعنی: ان پر بہت گراں (بھاری) گزرا ﴿مَا تَدْعُوهُمْ إِلَيْهِ﴾ یعنی توحید اور بتوں کو چھوڑنا۔ قتادہ نے کہا: مشرکین پر یہ گواہی گراں گزری کہ اللہ کے سوا کوئی معبود نہیں، تو یہ ان پر بہت سخت ہوئی، اور ابلیس اور اس کے لشکر اس سے تنگ آگئے، پس اللہ عزوجل نے اس کے سوا کچھ قبول نہ کیا کہ اس کی مدد کرے، اسے سربلند کرے اور اسے ان پر ظاہر کرے جنہوں نے اس کی مخالفت کی تھی (۳)۔ پھر فرمایا: ﴿اللَّهُ يَجْتَبِي إِلَيْهِ مَن يَشَاءُ﴾ یعنی: وہ منتخب کر لیتا ہے۔ اور اجتباء سے مراد انتخاب ہے؛ یعنی وہ توحید کے لیے جسے چاہتا ہے منتخب کر لیتا ہے۔ ﴿وَيَهْدِي إِلَيْهِ مَن يُنِيبُ﴾ یعنی جو اس کی طرف رجوع کرے اسے اپنے دین کے لیے خالص کر لیتا ہے۔

﴿وَمَا تَفَرَّقُوا﴾ ابن عباس نے کہا: "یعنی قریش" ﴿إِلَّا مِن بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ﴾۔

(۱) تفسیر البغوی ۴ / ۱۲۲ ۔ (۲) النکت والعیون ۱۹۶/۵ - ۱۹۷ ۔ (۳) المحرر الوجیز ۲۹/۵ اسی کی طرح۔

Surah Ash-Shura: Verse 14 454

Muhammad (1) ﷺ; and they used to wish that a prophet would be sent to them. The proof for this is Allah's saying in Surah Fatir: {And they swore by Allah their strongest oaths that if a warner came to them} [Verse: 42], meaning a prophet. And He said in Surah Al-Baqarah: {But when there came to them that which they recognized, they disbelieved in it} [Verse: 89] as per what was previously explained there.

And it is said: the nations of the previous prophets; for they differed among themselves when a long time had passed for them, so some people believed and some disbelieved. Ibn Abbas also said: it means the People of the Scripture; the proof is in Surah Al-Bayyinah: {Nor did those who were given the Scripture become divided until after there had come to them clear evidence} (2) [Verse: 4]. So the polytheists said: Why was he singled out with prophethood?! And the Jews envied him when he was sent, and so did the Christians.

{out of mutual envy between them} meaning: out of envy from some of them towards others seeking leadership. Their division was not due to a deficiency in clarity or arguments, but rather due to envy, injustice, and preoccupation with worldly matters.

{And had it not been for a word that preceded from your Lord} regarding delaying the punishment of these people {to a specified term} It is said: the Day of Resurrection; because of Allah's saying: {But the Hour is their appointment} [Al-Qamar: 46]. And it is said: until the term He decreed for their punishment. {it would have been judged between them} meaning: between those who believed and those who disbelieved by the descent of punishment.

WWW.NAFSEISLAM.COM

{And indeed, those who were granted inheritance of the Scripture} meaning the Jews and the Christians. {after them} meaning: after those who differed in the truth {are in concerning it a disquieting doubt} about what the prophets enjoined. The 'Scripture' here is the Torah and the Gospel. And it is said: {And indeed, those who were granted inheritance of the Scripture} refers to the Quraysh.

"after them" after the Jews and Christians. "in doubt" about the Quran or about Muhammad. Mujahid said: the meaning of "after them" is 'before them'; meaning: before the polytheists of Mecca, and they are the Jews and the Christians (3).

(1) Tafsir Abi al-Layth 3/193 without mentioning Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (2) Tafsir al-Baghawi 4/122. (3) The same source as above, and he attributed Mujahid's saying to Qatadah.

सूरह अश-शूरा: आयत 14 454

मुहम्मद (1) ﷺ; और वे कामना करते थे कि उनकी ओर एक पैगंबर भेजा जाए; इसका प्रमाण सूरह फातिर में अल्लाह का यह कथन है: {और उन्होंने अल्लाह की अपनी सबसे पुख्ता कसम खाई कि यदि उनके पास कोई डराने वाला आए} [आयत: 42] अर्थात् एक पैगंबर। और उसने सूरह अल-बकरा में कहा: {फिर जब उनके पास वह आया जिसे उन्होंने पहचान लिया, तो उन्होंने उसका इनकार कर दिया} [आयत: 89] जैसा कि वहां पहले समझाया गया था।

और कहा गया है: पिछले पैगंबरों की उम्मतें; क्योंकि जब उनके लिए लंबा समय बीत गया, तो उनके बीच मतभेद हो गए, तो कुछ लोग ईमान लाए और कुछ ने कुफ़्र किया। इब्न अब्बास ने यह भी कहा: इसका अर्थ किताब वाले (अहले किताब) हैं; इसका प्रमाण सूरह अल-बय्यिनाह में है: {और जिन्हें किताब दी गई थी, वे अलग नहीं हुए मगर इसके बाद कि उनके पास साफ़ दलील आ गई} (2) [आयत: 4]। मुशरिकों ने कहा: उसे नबूवत के लिए ही क्यों चुना गया?! और यहूदियों ने उनसे ईर्ष्या की जब वे भेजे गए; और ईसाइयों ने भी ऐसा ही किया।

{आपसी ईर्ष्या के कारण} यानी: नेतृत्व की चाह में उनमें से कुछ का दूसरों के प्रति ईर्ष्या करना। उनका मतभेद स्पष्टीकरण और दलीलों की कमी के कारण नहीं था, बल्कि ईर्ष्या, अन्याय और दुनियावी व्यस्तता के कारण था।

{और यदि आपके रब की ओर से एक बात पहले से तय न होती} इन लोगों की सजा टालने के बारे में {एक निश्चित समय तक} कहा गया है: कयामत का दिन; अल्लाह के इस कथन के कारण: {बल्कि घड़ी उनका वादा है} [अल-कमर: 46]। और कहा गया है: उस समय तक जिसका उसने उनकी सजा के लिए फैसला किया था। {तो उनके बीच फैसला कर दिया गया होता} यानी: ईमान लाने वालों और कुफ़्र करने वालों के बीच अज़ाब उतार कर।

WWW.NAFSEISLAM.COM

{और बेशक, वे लोग जिन्हें किताब का वारिस बनाया गया} यानी यहूदी और ईसाई। {उनके बाद} यानी: सत्य में मतभेद करने वालों के बाद {उसके बारे में बेचैन करने वाले संदेह में हैं} उस चीज़ के बारे में जिसका पैगंबरों ने उपदेश दिया था। यहाँ 'किताब' से मुराद तौरात और इंजील है। और कहा गया है: {और बेशक, वे लोग जिन्हें किताब का वारिस बनाया गया} कुरैश हैं।

"उनके बाद" यहूदियों और ईसाइयों के बाद। "संदेह में" कुरान के बारे में या मुहम्मद के बारे में। मुजाहिद ने कहा: "उनके बाद" का अर्थ है 'उनसे पहले'; यानी: मक्का के मुशरिकों से पहले, और वे यहूदी और ईसाई हैं (3)।

(1) तफ़्सीर अबी अल-लैथ 3/193, इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का उल्लेख किए बिना। (2) तफ़्सीर अल-बग़वी 4/122। (3) पिछला स्रोत, और मुजाहिद के कथन को कतादा की ओर जिम्मेदार ठहराया।

سورہ الشوریٰ: آیت ۱۴ ۴۵۴

محمد ﷺ (۱)؛ اور وہ تمنا کرتے تھے کہ ان کی طرف کوئی نبی بھیجا جائے؛ اس کی دلیل سورہ فاطر میں اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿وَأَقْسَمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِن جَاءَهُمْ نَذِيرٌ﴾ [الآیت: ۴۲] یعنی وہ ایک نبی چاہتے تھے۔ اور سورہ بقرہ میں فرمایا: ﴿فَلَمَّا جَاءَهُم مَّا عَرَفُوا كَفَرُوا بِهِ﴾ [الآیت: ۸۹] جیسا کہ وہاں اس کا بیان گزر چکا ہے۔

اور کہا گیا: پچھلے انبیاء کی امتیں؛ کیونکہ جب ان پر طویل عرصہ گزر گیا تو وہ آپس میں اختلاف کرنے لگے، چنانچہ ایک گروہ ایمان لایا اور ایک نے کفر کیا۔ ابن عباس نے یہ بھی فرمایا: اس سے مراد اہل کتاب ہیں؛ اس کی دلیل سورہ البینہ میں ہے: ﴿وَمَا تَفَرَّقَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِن بَعْدِ مَا جَاءَتْهُمُ الْبَيِّنَةُ﴾ (۲) [الآیت: ۴]۔ پس مشرکین نے کہا: انہیں نبوت کے لیے کیوں مخصوص کیا گیا؟! اور جب (آپ ﷺ) مبعوث ہوئے تو یہودیوں نے ان سے حسد کیا؛ اور اسی طرح نصاریٰ نے بھی۔

﴿بَغْيًا بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: ایک دوسرے پر سرکشی کی وجہ سے ریاست و سرداری کی طلب میں۔ پس ان کا تفرقہ بیان اور دلائل کی کمی کی وجہ سے نہیں تھا، بلکہ سرکشی، ظلم اور دنیا میں مشغولیت کی وجہ سے تھا۔

﴿وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِن رَّبِّكَ﴾ ان لوگوں سے عذاب کو مؤخر کرنے کے بارے میں ﴿إِلَى أَجَلٍ مُّسَمًّى﴾ کہا گیا ہے: قیامت تک؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: ﴿بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ﴾ [القمر: ۴۶]۔ اور کہا گیا: اس وقت تک جس میں ان کے عذاب کا فیصلہ کیا گیا تھا۔ ﴿لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ﴾ یعنی: عذاب نازل کر کے ایمان لانے والوں اور کفر کرنے والوں کے درمیان فیصلہ کر دیا جاتا۔

WWW.NAFSEISLAM.COM

﴿وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ﴾ اس سے مراد یہودی اور عیسائی ہیں۔ ﴿مِن بَعْدِهِمْ﴾ یعنی: حق میں اختلاف کرنے والوں کے بعد ﴿لَفِي شَكٍّ مِّنْهُ مُرِيبٍ﴾ اس (دین) کے بارے میں جس کی انبیاء نے وصیت کی تھی۔ اور کتاب سے مراد یہاں تورات اور انجیل ہے۔ اور کہا گیا: ﴿وَإِنَّ الَّذِينَ أُورِثُوا الْكِتَابَ﴾ سے مراد قریش ہیں۔

"مِنْ بَعْدِهِمْ" یہود و نصاریٰ کے بعد۔ "لَفِي شَكٍّ" قرآن کے بارے میں یا محمد ﷺ کے بارے میں۔ اور مجاہد نے کہا: "مِنْ بَعْدِهِمْ" کا معنی ہے 'ان سے پہلے'؛ یعنی: مشرکینِ مکہ سے پہلے، اور وہ یہودی اور عیسائی ہیں (۳)۔

(۱) تفسیر ابی اللیث ۳/ ۱۹۳، بغیر ذکرِ ابن عباس رضی اللہ عنہما۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/ ۱۲۲۔ (۳) المصدر السابق، اور قولِ مجاہد کو قتادہ کی طرف منسوب کیا۔

Surah Ash-Shura, Verse 15

455

The Almighty says: ﴿So to that [religion of Allah] invite, [O Muhammad], and remain on a right course as you are commanded and do not follow their inclinations but say, "I have believed in whatever scripture Allah has sent down, and I am commanded to judge with justice among you. Allah is our Lord and your Lord. For us are our deeds, and for you your deeds. There is no [need for] argument between us and you. Allah will bring us together, and to Him is the [final] destination." 15﴾

The Almighty's words: ﴿So to that invite and remain on a right course﴾: Since it was possible that the doubt was for the Jews and Christians, or for the Quraysh, it was said to him: ﴿So to that invite﴾ meaning: as their doubt became clear, invite to Allah; i.e., to that religion which Allah legislated for the Prophets and enjoined upon them. The 'lam' [in falidhalika] is in the sense of 'ila' [to]; as in the Almighty's words: ﴿Because your Lord has inspired it [lauha laha]﴾ [Az-Zalzalah: 5] meaning 'to it' [ilaiha]. And "that" [dhalika] means "this" [hadha]. This has been mentioned previously at the beginning of 'Al-Baqarah'(1). The meaning is: to this(2) Quran invite. It was also said: there is a shift in the word order; the meaning being: what you invite the polytheists to is great [burdensome] upon them, so to that invite(3). It was also said: the 'lam' is used in its literal sense; the meaning being: because of that which has been mentioned, invite and remain firm(4). Ibn Abbas said: i.e., to the Quran invite the creation.

﴿And remain on a right course﴾: An address to him, peace and blessings be upon him. Qatadah said: i.e., remain firm on the command of Allah. Sufyan said: i.e., remain firm on the Quran. Al-Dahhak said: remain firm on delivering the message(5).

﴿And do not follow their inclinations﴾: i.e., do not look at the disagreement of those who oppose you. ﴿And say, "I have believed in whatever scripture Allah has sent down, and I am commanded to judge with justice among you"﴾: i.e., that I be just; like the Almighty's words: ﴿And I am commanded to submit to the Lord of the worlds﴾ [Ghafir: 66]. It was said: it is the 'lam' of purpose, i.e., so that I may be just(6); Ibn Abbas and Abu al-Aliyah said: to treat you equally in religion, so I believe in every book and in every messenger. Others said:

---

(1) 1/242. (2) In the manuscripts: "for this" [falihadha], and the confirmed text is from I'rab al-Quran by al-Nahhas 4/75-76 and the discussion therein is similar. (3) Ma'ani al-

Quran by al-Nahhas 6/302. (4) I'rab al-Quran by al-Nahhas 6/76. (5) Al-Nukat wa al-Uyun 5/199. (6) Zad al-Masir 7/279.

सूरह अश्-शूरा, आयत १५

४५५

अल्लाह ताला का फरमान: ﴿तो इसी (दीन) की ओर आप (लोगों को) बुलाएं और उसी पर दृढ़ रहें जैसा कि आपको आदेश दिया गया है, और उनकी इच्छाओं का पालन न करें और कहें, 'मैं उस हर किताब पर ईमान लाया जो अल्लाह ने उतारी है, और मुझे आदेश दिया गया है कि तुम्हारे बीच न्याय करूँ। अल्लाह हमारा भी रब है और तुम्हारा भी रब है। हमारे लिए हमारे कर्म हैं और तुम्हारे लिए तुम्हारे कर्म। हमारे और तुम्हारे बीच कोई झगड़ा नहीं। अल्लाह हम सबको इकट्ठा करेगा और उसी की ओर लौटना है।' १५﴾

अल्लाह का फरमान: ﴿तो इसी की ओर आप बुलाएं और दृढ़ रहें﴾: चूंकि यह संभव था कि संदेह यहूदियों और ईसाइयों के लिए हो, या कुरैश के लिए, उनसे कहा गया: ﴿तो इसी की ओर आप बुलाएं﴾ अर्थात: जब उनका संदेह स्पष्ट हो गया तो अल्लाह की ओर बुलाएं यानी उस दीन की ओर जिसे अल्लाह ने नबियों के लिए निर्धारित किया और उन्हें इसकी वसीयत की। यहाँ 'लाम' [फलदालिका में] 'इला' [की ओर] के अर्थ में है; जैसा कि अल्लाह का कथन है: ﴿क्योंकि आपके रब ने उसे प्रेरित किया है [औहा लहा]﴾ [अज़-ज़लज़ला: ५] यानी 'उसकी ओर' [इलैहा]। और "दालिका" [वह] का अर्थ "हाज़ा" [यह] है। इसका उल्लेख पहले 'अल-बक़रह' के शुरू में आ चुका है(१)। इसका अर्थ है: इस(२) कुरान की ओर बुलाएं। और यह भी कहा गया है: कथन में शब्दों का स्थान बदला गया है; जिसका अर्थ है: आप मुशरिकों को जिसकी ओर बुला रहे हैं वह उन पर भारी पड़ता है, इसलिए उसी की ओर बुलाएं(३)। यह भी कहा गया है: 'लाम' अपने मूल अर्थ में है; जिसका अर्थ है: उस वजह से जिसका पहले उल्लेख हुआ है, बुलाएं और दृढ़ रहें(४)। इब्न अब्बास ने कहा: यानी कुरान की ओर सृष्टि को बुलाएं।

﴿और दृढ़ रहें﴾: यह उन्हें [नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम को] संबोधित है। क़तादा ने कहा: यानी अल्लाह के आदेश पर अडिग रहें। सुफ़यान ने कहा: यानी कुरान पर अडिग रहें। अल-ज़हक ने कहा: संदेश पहुँचाने पर अडिग रहें(५)।

﴿और उनकी इच्छाओं का पालन न करें﴾: यानी जो आपका विरोध करते हैं उनके विरोध पर ध्यान न दें। ﴿और कहें, 'मैं उस हर किताब पर ईमान लाया जो अल्लाह ने उतारी है, और मुझे आदेश दिया गया है कि तुम्हारे बीच न्याय करूँ﴾: अर्थात मैं न्याय करूँजैसे अल्लाह का कथन है: ﴿और मुझे

आदेश दिया गया है कि मैं संसारों के पालनहार के आगे सिर झुका दूँ [ग़ाफ़िर: ६६]। और कहा गया है: यह 'लाम-ए-कै [उद्देश्य के लिए] है, यानी ताकि मैं न्याय करूँ[६]; इब्न अब्बास और अबू अल-आलिया ने कहा: दीन के मामले में तुम सबको बराबर समझूँ, इसलिए मैं हर किताब और हर रसूल पर ईमान लाता हूँ। और दूसरों ने कहा:

---

(१) १/२४२। (२) प्रतियों में: "इसलिए" [फलिहाज़ा], और पुष्ट पाठ नह्हास की 'इअराबुल कुरान' ४/७५-७६ से है और उसमें चर्चा इसी प्रकार है। (३) 'मआनी अल-कुरान' नह्हास ६/३०२। (४) 'इअराबुल कुरान' नह्हास ६/७६। (५) 'अल-नुकात व अल-उयून' ५/१९९। (६) 'ज़ाद अल-मसीर' ७/२७९।

سورہ الشوریٰ، آیت ۱۵

٤٥٥

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس (اے نبی!) اسی (دین) کی طرف آپ (لوگوں کو) بلائیں اور (اسی پر) ڈٹے رہیں جیسا کہ آپ کو حکم دیا گیا ہے، اور ان کی خواہشات کی پیروی نہ کریں اور کہہ دیں کہ 'جو کتاب بھی اللہ نے نازل فرمائی ہے میں اس پر ایمان لایا، اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ تمہارے درمیان انصاف کروں۔ اللہ ہی ہمارا رب ہے اور تمہارا رب بھی وہی ہے۔ ہمارے لیے ہمارے اعمال ہیں اور تمہارے لیے تمہارے اعمال۔ ہمارے اور تمہارے درمیان کوئی جھگڑا نہیں (رہ گیا)۔ اللہ ہم سب کو جمع کرے گا اور اسی کی طرف لوٹ کر جانا ہے'۔ ۱۵﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿پس اسی کی طرف آپ بلائیں اور ڈٹے رہیں﴾: چونکہ یہ ممکن تھا کہ شک یہودیوں اور عیسائیوں کے لیے ہو، یا قریش کے لیے، تو ان سے کہا گیا: ﴿پس اسی کی طرف آپ بلائیں﴾ یعنی: جب ان کا شک واضح ہو گیا تو اللہ کی طرف بلائیں؛ یعنی اس دین کی طرف جسے اللہ نے انبیاء کے لیے مشروع کیا اور انہیں اس کی وصیت کی۔ یہاں 'لام' [فلدالک میں] 'الیٰ' [کی طرف] کے معنی میں ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿بِاَنَّ رَبَّکَ اَوْحٰی لَہَا﴾ [الزلزلہ: ۵] یعنی 'اس کی طرف' [الیہا]۔ اور "ذلک" کا معنی "ھذا" [یہ] ہے۔ اس کا ذکر پہلے 'البقرہ' کے شروع میں گزر چکا ہے(۱)۔ اور معنی یہ ہے: اس(۲) قرآن کی طرف بلائیں۔ اور ایک قول یہ ہے کہ کلام میں تقدیم و تاخیر ہے؛ اور معنی یہ ہے کہ: مشرکین پر وہ بات گراں گزری جس کی طرف آپ انہیں بلاتے ہیں پس اسی کی طرف بلائیں(۳)۔ اور ایک قول یہ ہے کہ 'لام' اپنے اصلی معنی پر ہے؛ اور معنی یہ ہے کہ: پس اس وجہ سے جس کا تذکرہ پہلے ہو چکا ہے، آپ بلائیں اور ثابت قدم رہیں(٤)۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی قرآن کی طرف مخلوق کو بلائیں۔

﴿اور ڈٹے رہیں﴾: یہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم سے خطاب ہے۔ قتادہ نے فرمایا: یعنی اللہ کے حکم پر ثابت قدم رہیں۔ سفیان نے فرمایا: یعنی قرآن پر ثابت قدم رہیں۔ ضحاک نے فرمایا: رسالت کی تبلیغ پر ثابت قدم رہیں(٥)۔

﴿اور ان کی خواہشات کی پیروی نہ کریں﴾: یعنی جو آپ کی مخالفت کرے اس کی مخالفت کی طرف نہ دیکھیں۔ ﴿اور کہہ دیں کہ 'میں اس ہر کتاب پر ایمان لایا جو اللہ نے نازل فرمائی ہے اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ تمہارے درمیان انصاف کروں'﴾: یعنی میں انصاف کروں؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿اور مجھے حکم دیا گیا ہے کہ میں رب العالمین کے لیے سرِ تسلیم خم کر دوں﴾ [غافر: ٦٦]۔ اور کہا گیا ہے کہ یہ 'لامِ کے' [غرض کے لیے] ہے، یعنی تاکہ میں انصاف کروں(٦)؛ ابن عباس اور ابو العالیہ نے فرمایا: دین میں تمہارے درمیان برابری کروں، پس میں ہر کتاب اور ہر رسول پر ایمان لاتا ہوں۔ اور دوسروں نے کہا کہ:

---

(١) ١/٢٤٢۔ (٢) نسخوں میں: "اسی لیے" [فلهذا]، اور ثابت شدہ عبارت نحاس کی 'اعراب القرآن' ٤/٧٥-٧٦ سے ہے اور اس میں کلام اسی طرح ہے۔ (٣) 'معانی القرآن' از نحاس ٦/٣٠٢۔ (٤) 'اعراب القرآن' از نحاس ٦/٧٦۔ (٥) 'النکت والعیون' ٥/١٩٩۔ (٦) 'زاد المسیر' ٧/٢٧٩۔

...to be just in all circumstances. And it was said: This justice is justice in judgments. And it was said: in conveyance (1). {Allah is our Lord and your Lord. For us are our deeds and for you are your deeds. No argument between us and you} Ibn Abbas and Mujahid said: The address is to the Jews; meaning: for us is our religion and for you is your religion. He said: Then it was abrogated by His saying: {Fight those who do not believe in Allah nor in the Last Day} the verse [At-Tawbah: 29]. Mujahid said: And the meaning of {No argument between us and you} is no dispute between us and you. And it was said: It is not abrogated, because the proofs have appeared, and the arguments have been established, so nothing remains but stubbornness, and after stubbornness there is no argument and no debate. An-Nahhas said (2): And it is possible that the meaning of {No argument between us and you} according to that saying is: He was not commanded to argue against you and fight you (3); then this was abrogated. Just as if a speaker had said before the Qibla was changed: We do not pray towards the Kaaba, then the people changed afterwards; it would be permissible to say: that was abrogated. {Allah will gather us together} He means the Day of Resurrection. {And to Him is the final return} meaning: He will judge between us when we return to Him, and recompense everyone for what they were upon. And it was said: Verily, this verse was revealed concerning Al-Walid bin Al-Mughirah and Shaybah bin Rabi'ah, who asked the Messenger of Allah ﷺ to return from his call and his religion to the religion of the Quraysh, on condition that Al-Walid would give him half of his wealth and Shaybah would marry him to his daughter (4). The Almighty's saying: {And those who argue concerning Allah after He has been responded to - their argument is invalid with their Lord, and upon them is wrath, and for them is a severe punishment (16)} The Almighty's saying: {And those who argue concerning Allah} refers back to the polytheists {after He has been responded to}

---

(1) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/199. (2) In Al-Nasikh wa al-Mansukh 2/614, and what precedes it is from it. (3) Phrase in (Z): We will not believe to argue against you and fight you. (4) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/199.

...सभी स्थितियों में न्यायपूर्ण होना। और कहा गया: यह न्याय निर्णयों में न्याय है। और कहा गया: प्रचार (तबलीग़) में (1)। {अल्लाह हमारा रब है और तुम्हारा रब है। हमारे लिए हमारे कर्म हैं और तुम्हारे लिए तुम्हारे कर्म। हमारे और तुम्हारे बीच कोई विवाद नहीं है} इब्न अब्बास और मुजाहिद ने कहा: यह संबोधन यहूदियों के लिए है; अर्थात: हमारे लिए हमारा धर्म है और तुम्हारे लिए तुम्हारा धर्म। उन्होंने कहा: फिर इसे उनके इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया: {उन लोगों से लड़ो जो अल्लाह और अंतिम दिन पर विश्वास नहीं करते} आयत [अत-तौबा: 29]। मुजाहिद ने कहा: और {हमारे और तुम्हारे बीच कोई विवाद नहीं} का अर्थ है हमारे और तुम्हारे बीच कोई झगड़ा नहीं। और कहा गया: यह निरस्त नहीं है, क्योंकि प्रमाण प्रकट हो चुके हैं, और तर्क स्थापित हो चुके हैं, इसलिए हठ के अलावा कुछ नहीं बचा है, और हठ के बाद कोई तर्क और कोई बहस नहीं रह जाती। अन-नहस ने कहा (2): और यह संभव है कि उस कथन के अनुसार {हमारे और तुम्हारे बीच कोई विवाद नहीं} का अर्थ यह हो: उसे तुम पर तर्क करने और तुमसे लड़ने का आदेश नहीं दिया गया था (3); फिर इसे निरस्त कर दिया गया। ठीक वैसे ही जैसे कि किबला बदलने से पहले किसी ने कहा होता: हम काबा की ओर प्रार्थना नहीं करते, फिर उसके बाद लोग बदल गए; तो यह कहना जायज होगा कि वह निरस्त हो गया। {अल्लाह हमें एक साथ इकट्ठा करेगा} उनका अर्थ कयामत के दिन से है। {और उसी की ओर लौटना है} अर्थात: जब हम उसकी ओर लौटेंगे तो वह हमारे बीच फैसला करेगा, और प्रत्येक को उसके कर्मों के अनुसार प्रतिफल देगा। और कहा गया: वास्तव में, यह आयत अल-वलीद बिन अल-मुग़ीरा और शैबा बिन रबीआ के बारे में उतरी थी, जिन्होंने अल्लाह के रसूल ﷺ से अपने आह्वान और अपने धर्म से कुरैश के धर्म की ओर लौटने के लिए कहा था, इस शर्त पर कि अल-वलीद उन्हें अपनी आधी संपत्ति देगा और शैबा अपनी बेटी से उनका विवाह करा देगा (4)। सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो लोग अल्लाह के बारे में विवाद करते हैं, इसके बाद कि उसे स्वीकार किया जा चुका है - उनका तर्क उनके रब के पास व्यर्थ है, और उन पर क्रोध है, और उनके लिए कठोर दंड है (16)} सर्वशक्तिमान का कथन: {और जो लोग अल्लाह के बारे में विवाद करते हैं} मुशरिकों (बहुदेववादियों) की ओर वापस जाता है {इसके बाद कि उसे स्वीकार किया जा चुका है}

---

(1) अल-नुक़त वल-'उयून 5/199। (2) अन-नासिख़ वल-मंसूख़ 2/614 में, और इससे पहले जो कुछ है वह उसी से है। (3) (ज़) में वाक्यांश: हम तुम पर तर्क करने और तुमसे लड़ने के लिए विश्वास नहीं करेंगे। (4) अल-नुक़त वल-'उयून 5/199।

456 سورہ الشوریٰ: آیات 15 - 16

...تاکہ تمام حالات میں عدل کروں۔ اور کہا گیا: یہ عدل فیصلوں میں عدل ہے۔ اور کہا گیا: تبلیغ میں (1)۔ {اللہ ہمارا رب ہے اور تمہارا رب ہے۔ ہمارے لیے ہمارے اعمال ہیں اور تمہارے لیے تمہارے اعمال۔ ہمارے اور تمہارے درمیان کوئی جھگڑا نہیں} ابن عباس اور مجاہد نے کہا: یہ خطاب یہودیوں سے ہے؛ یعنی: ہمارے لیے ہمارا دین اور تمہارے لیے تمہارا دین۔ انہوں نے کہا: پھر یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول سے منسوخ ہو گیا: {ان لوگوں سے لڑو جو اللہ پر اور قیامت کے دن پر ایمان نہیں لاتے} آیت [التوبہ: 29]۔ مجاہد نے کہا: اور {ہمارے اور تمہارے درمیان کوئی حجت نہیں} کا مطلب ہے کہ ہمارے اور تمہارے درمیان کوئی دشمنی نہیں۔ اور کہا گیا: یہ منسوخ نہیں ہے، کیونکہ دلائل ظاہر ہو چکے ہیں، اور حجتیں قائم ہو چکی ہیں، اب صرف ضد باقی رہ گئی ہے، اور ضد کے بعد نہ کوئی حجت رہتی ہے اور نہ کوئی بحث۔ النحاس نے کہا (2): اور یہ جائز ہے کہ اس قول کے مطابق {ہمارے اور تمہارے درمیان کوئی حجت نہیں} کا مطلب یہ ہو: اسے تم پر حجت کرنے اور تم سے لڑنے کا حکم نہیں دیا گیا تھا (3)؛ پھر اسے منسوخ کر دیا گیا۔ جیسے کہ قبلہ تبدیل ہونے سے پہلے کوئی کہنے والا کہتا: ہم کعبہ کی طرف نماز نہیں پڑھتے، پھر لوگ اس کے بعد مڑ گئے؛ تو یہ کہنا جائز ہوتا کہ وہ منسوخ ہو گیا۔ {اللہ ہمیں جمع کرے گا} اس سے مراد قیامت کا دن ہے۔ {اور اسی کی طرف لوٹنا ہے} یعنی: جب ہم اس کی طرف لوٹیں گے تو وہی ہمارے درمیان فیصلہ کرے گا، اور ہر ایک کو اس کے اعمال کا بدلہ دے گا۔ اور کہا گیا: بے شک یہ آیت ولید بن المغیرہ اور شیبہ بن ربیعہ کے بارے میں نازل ہوئی، جنہوں نے رسول اللہ ﷺ سے مطالبہ کیا تھا کہ وہ اپنی دعوت اور اپنے دین سے قریش کے دین کی طرف لوٹ جائیں، اس شرط پر کہ ولید انہیں اپنا آدھا مال دے گا اور شیبہ اپنی بیٹی سے ان کا نکاح کر دے گا (4)۔ اللہ تعالیٰ کا

ارشاد: {اور جو لوگ اللہ کے بارے میں جھگڑتے ہیں اس کے بعد کہ اسے قبول کیا جا چکا ہے - ان کی دلیل ان کے رب کے نزدیک باطل ہے، اور ان پر غضب ہے، اور ان کے لیے سخت عذاب ہے (16)} اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور جو لوگ اللہ کے بارے میں جھگڑتے ہیں} کا اشارہ مشرکین کی طرف ہے {اس کے بعد کہ اسے قبول کیا جا چکا ہے}

---

(1) النکت والعیون 5/199۔ (2) الناسخ والمنسوخ 2/614 میں، اور اس سے پہلے کا کلام بھی وہیں سے ہے۔ (3) نسخہ (ظ) کی عبارت: ہم ایمان نہیں لائیں گے کہ تم پر حجت کریں اور تم سے لڑیں۔ (4) النکت والعیون 5/199۔

457 Surah Ash-Shura: Verses 16 - 17

'for Him': Mujahid said: After the people had embraced Islam. He said: And these people had imagined that Jahiliyyah (the age of ignorance) would return (1). Qatadah said: Those who dispute concerning Allah are the Jews and the Christians, and their disputation was their saying: "Our prophet was before your prophet, and our book was before your book"; and they used to see a virtue for themselves as they were the People of the Book and that they were the children of the prophets (2). And the polytheists used to say: {Which of the two parties is best in position and best in association?} [Maryam: 73]. So Allah Almighty said: {And those who dispute concerning Allah after He has been responded to, their argument is invalid with their Lord} meaning: it has no stability, like something that slips from its place.

The pronoun 'hu' (him/it) in 'lahu' (to him) could refer to Allah, the Mighty and Sublime; meaning: after they declared the oneness of Allah and testified to His unity. Or it could be for the Prophet ﷺ; meaning: after Muhammad ﷺ was responded to in his call through (the victory over) the people of Badr and Allah's support for the believers.

It is said: 'dahadat hujjatu-hu' (his argument became invalid/refuted), it became void. And Allah refuted it. 'Al-Idhad' means: causing to slip. And a place of 'dahdh' and 'dahadh' as well - with vocalization - means: slippery. And 'dahadat rijluhu' (his foot slipped). And 'dahadat al-shams' (the sun declined) from the center of the sky, it moved away (5).

{and upon them is wrath} meaning in this world. {and for them is a severe punishment} meaning in the Hereafter, a permanent punishment.

Allah Almighty's saying: {It is Allah who has sent down the Book in truth and the balance. And what will make you perceive? Perhaps the Hour is near 17}

Allah Almighty's saying: {It is Allah who has sent down the Book} means the Quran and all the other revealed books.

---

(1) Zad al-Masir 7/279. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/200, and Tafsir al-Baghawi 4/123. (3) In (m): Muhammad. (4) In the copies: 'from' (min), and what is established is from 'I'rab al-Quran' by al-Nahhas 4/76-77, and the speech in it is similar. (5) Al-Sihah (dahadh).

457 सूरा अश-शूरा: आयतें 16 - 17

'उसके लिए': मुजाहिद ने कहा: लोगों के इस्लाम स्वीकार करने के बाद। उन्होंने कहा: और इन लोगों ने यह कल्पना की थी कि जाहिलियत (अज्ञानता का काल) लौट आएगी (1)। क़तादाह ने कहा: वे जो अल्लाह के बारे में विवाद करते हैं, वे यहूदी और ईसाई हैं, और उनका विवाद उनका यह कहना था: "हमारा नबी तुम्हारे नबी से पहले था, और हमारी किताब तुम्हारी किताब से पहले थी"; और वे खुद को श्रेष्ठ समझते थे क्योंकि वे अहले-किताब थे और नबियों की संतान थे (2)। और मुशरिक कहते थे: {दोनों समूहों में से कौन पद में बेहतर और सभा में अधिक सुंदर है?} [मरयम: 73]। अतः अल्लाह तआला ने कहा: {और जो लोग अल्लाह के बारे में विवाद करते हैं इसके बाद कि उसे स्वीकार कर लिया गया, उनका तर्क उनके रब के पास व्यर्थ है} अर्थात: इसमें कोई स्थिरता नहीं है, उस चीज़ की तरह जो अपनी जगह से फिसल जाती है।

'लहू' (उसके लिए) में 'हू' ज़मीर अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल के लिए हो सकती है; अर्थात: उनके द्वारा अल्लाह को एक मानने और उसकी एकता की गवाही देने के बाद। और यह नबी ﷺ के लिए भी हो सकती है; अर्थात: मुहम्मद ﷺ की पुकार पर बद्र के लोगों (की हार) और मोमिनों की अल्लाह की मदद के साथ दी गई प्रतिक्रिया के बाद।

कहा जाता है: 'दहदत हुज्जतहु' (उसका तर्क खंडित हो गया) अर्थात शून्य हो गया। और अल्लाह ने उसे खंडित कर दिया। 'इ दहाद' का अर्थ है: फिसला देना। 'दहज़' और 'दहज़' (हरकत के साथ) का अर्थ भी 'फिसलन' है। 'दहदत रिज्लुहु' (उसका पैर फिसल गया)। और 'दहदत अल-शम्स' (सूरज ढल गया) आकाश के बीच से हट गया (5)।

{और उन पर क्रोध है} का अर्थ दुनिया में है। {और उनके लिए कठोर दंड है} का अर्थ आख़िरत (परलोक) में स्थायी दंड है।

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने सत्य के साथ किताब और तराजू अवतरित किया। और तुम्हें क्या पता, शायद प्रलय की घड़ी निकट हो 17}

अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने किताब उतारी} का अर्थ है कुरान और अन्य सभी अवतरित पुस्तकें।

(1) ज़ाद अल-मसीर 7/279। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/200, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/123। (3) (M) में: मुहम्मद। (4) प्रतियों में: 'मिन' (से), और स्थापित पाठ नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 4/76-77 से है, और इसमें कथन इसी के समान है। (5) अल-सिहाह (दहज़)।

۴۵۷ سورة الشوریٰ: آیات ۱۶ - ۱۷

'لَہٗ' (اس کے لیے): مجاہد نے کہا: لوگوں کے اسلام لانے کے بعد۔ انہوں نے کہا: اور ان لوگوں نے یہ گمان کر رکھا تھا کہ دورِ جاہلیت واپس آ جائے گا (۱)۔ اور قتادہ نے کہا: وہ لوگ جو اللہ کے بارے میں جھگڑتے ہیں، وہ یہودی اور نصاریٰ ہیں، اور ان کا جھگڑا ان کا یہ کہنا ہے: "ہمارا نبی تمہارے نبی سے پہلے تھا، اور ہماری کتاب تمہاری کتاب سے پہلے تھی"؛ اور وہ اپنے آپ کو اس وجہ سے فضیلت والا سمجھتے تھے کہ وہ اہلِ کتاب ہیں اور انبیاء کی اولاد ہیں (۲)۔ اور مشرکین کہتے تھے: ﴿أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَّقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا﴾ [مریم: ۷۳] (دونوں گروہوں میں سے مقام میں کون بہتر اور محفل میں کون زیادہ خوبصورت ہے؟) پس اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِن بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ عِندَ رَبِّهِمْ﴾ (اور وہ لوگ جو اللہ کے بارے میں جھگڑتے ہیں اس کے بعد کہ اسے قبول کر لیا گیا، ان کی دلیل ان کے رب کے نزدیک باطل ہے) یعنی: اس میں کوئی استحکام نہیں ہے، اس چیز کی طرح جو اپنی جگہ سے پھسل جائے۔

اور لفظ 'لَہٗ' میں ضمیر اللہ عزوجل کی طرف ہو سکتی ہے؛ یعنی: ان کے اللہ کو ایک ماننے اور اس کی وحدانیت کی گواہی دینے کے بعد۔ اور یہ نبی ﷺ کے لیے بھی ہو سکتی ہے؛ یعنی: محمد ﷺ کی پکار پر اہل بدر کے خلاف اور مومنین کی نصرت کے بعد دی گئی لبیک کے بعد۔

کہا جاتا ہے: 'دَحَضَتْ حُجَّتُہٗ' (اس کی دلیل باطل ہو گئی) یعنی زائل ہو گئی۔ اور اللہ نے اسے باطل کر دیا۔ 'الادحاض' کے معنی ہیں: پھسلانا۔ اور 'دَحْضٌ' اور 'دَحَضٌ' کا مطلب بھی - تحریک کے ساتھ - پھسلن ہے۔ اور 'دَحَضَتْ رِجْلُہٗ' (اس کا پاؤں پھسل گیا)۔ اور 'دَحَضَتِ الشَّمْسُ' (سورج ڈھل گیا) آسمان کے بیچ سے ہٹ گیا (۵)۔

﴿وَعَلَيْهِمْ غَضَبٌ﴾ اس سے مراد دنیا میں ہے۔ ﴿وَلَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾ اس سے مراد آخرت میں دائمی عذاب ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي أَنزَلَ الْكِتَبَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ ١٧﴾ (اللہ ہی ہے جس نے حق کے ساتھ کتاب اور ترازو نازل کیا، اور تجھے کیا معلوم شاید قیامت قریب ہو)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي أَنزَلَ الْكِتَبَ﴾ یعنی قرآن اور دیگر تمام نازل شدہ کتابیں۔

---

(١) زاد المسير ٢٧٩/٧۔ (٢) النكت والعيون ٢٠٠/٥، اور تفسير البغوي ١٢٣/٤۔ (٣) (م) میں: محمد۔ (٤) نسخوں میں: 'مِنْ' ہے، اور درست متن نحاس کی 'إعراب القرآن' ٧٦/٤ - ٧٧ سے ہے، اور اس میں کلام اسی طرح ہے۔ (٥) الصحاح (دحض)۔

458 Surah Ash-Shura: Verse 17

﴿With truth﴾ meaning: with sincerity. ﴿And the balance﴾ meaning: justice; said Ibn Abbas and most of the commentators. Justice is called a balance because the balance is an instrument of fairness and justice(1). It was said: The balance is what has been clarified in the books regarding what a human must act upon. Qatadah said: The balance is justice in what was commanded and forbidden. These sayings are close in meaning. It was said: It is the recompense for obedience with reward and for disobedience with punishment. It was said: It is the actual balance itself with which things are weighed; He sent it down from heaven and taught the servants to weigh with it, so there would be no injustice or cheating among them(2); Allah Almighty said: ﴿We have already sent Our messengers with clear proofs and sent down with them the Scripture and the balance that the people may maintain [their affairs] in justice﴾ [Al-Hadid: 25]. Mujahid said: It is that by which things are weighed. And the meaning of sending down(3) the balance is His inspiration to the creation to make it and act upon it. It was said: The balance is Muhammad ﷺ, who judges among you by the Book of Allah(5). ﴿And what will make you realize? Perhaps the Hour is near﴾, so He did not inform him of it. He encourages him to act according to the Book, justice, and equality, and to act upon the laws before being surprised by the Day in which there will be accounting and weighing of deeds, so that the one who fulfilled is rewarded fully and the one who cheated is shortchanged. So ﴿Perhaps the Hour is near﴾ means: near to you while you do not know. And He said: "qarib" (near - masculine) and did not say: "qaribah" (near - feminine); because its femininity is not real, as it is like 'time'; Az-Zajjaj(6) said this. The meaning is: perhaps the Resurrection, or perhaps the coming of the Hour is near. Al-Kisa'i said: "qarib" is an adjective used for masculine, feminine, and plural with one meaning and word; Allah Almighty said: ﴿Indeed, the mercy of Allah is near to...

---

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/123, and Zad al-Masir 7/280. (2) Al-Nukat wal-'Uyun 5/200. (3) In (d) and (m): sent down (anzala), and the confirmed is from (zh). (4) Zad al-Masir 7/280, and what is between brackets is from it. (5) Mentioned by Al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 46/25 from Alqamah. (6) In Ma'ani al-Qur'an 4/397, and see the discussion in I'rab al-Qur'an by Al-Nahhas 4/77.

पृष्ठ 458 सूरह अश-शूरा: आयत 17

﴿सत्य के साथ﴾ अर्थात: सच्चाई के साथ। ﴿और तराजू (मीज़ान)﴾ अर्थात: न्याय; यह इब्न अब्बास और अधिकांश मुफस्सिरीन (व्याख्याकारों) ने कहा है। न्याय को तराजू कहा जाता है क्योंकि तराजू निष्पक्षता और न्याय का साधन है (1)। और कहा गया है: तराजू वह है जो किताबों में स्पष्ट किया गया है कि इंसान को किस पर अमल करना चाहिए। क़तादा ने कहा: तराजू उन बातों में न्याय है जिनका आदेश दिया गया और जिनसे मना किया गया। इन कथनों का अर्थ मिलता-जुलता है। कहा गया है: यह आज्ञाकारिता पर इनाम और अवज्ञा पर दंड का प्रतिफल है। और कहा गया है: यह स्वयं वही तराजू है जिससे तोला जाता है; उसने इसे आसमान से उतारा और बंदों को इससे तोलना सिखाया; ताकि उनके बीच अन्याय और कमी न हो (2); अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿बेशक हमने अपने रसूलों को स्पष्ट प्रमाणों के साथ भेजा और उनके साथ किताब और तराजू (मीज़ान) उतारी ताकि लोग न्याय पर कायम रहें﴾ [अल-हदीद: 25]। मुजाहिद ने कहा: यह वह है जिससे तोला जाता है। और तराजू के'उतारने' (3) का अर्थ है सृष्टि को इसे बनाने और [इस पर] अमल करने के लिए प्रेरित करना (4)। और कहा गया: तराजू मुहम्मद ﷺ हैं, जो तुम्हारे बीच अल्लाह की किताब के अनुसार फैसला करते हैं (5)। ﴿और तुम्हें क्या पता, शायद क़यामत की घड़ी करीब हो﴾, तो उसने उसे इसके बारे में नहीं बताया। वह उसे किताब, न्याय और समानता पर अमल करने और शरीयत के कानूनों पर अमल करने के लिए प्रोत्साहित करता है, इससे पहले कि वह दिन अचानक आ जाए जिसमें हिसाब-किताब और कर्मों का तोल होगा, तो जो पूरा करने वाला होगा उसे पूरा बदला दिया जाएगा और जिसने कमी की उसे कम दिया जाएगा। तो ﴿शायद क़यामत की घड़ी करीब हो﴾ अर्थात: तुम्हारे करीब है और तुम्हें पता नहीं। और उसने "क़रीब" (पुल्लिंग) कहा और "क़रीबा" (स्त्रीलिंग) नहीं कहा; क्योंकि इसका स्त्रीलिंग होना वास्तविक नहीं है; क्योंकि यह 'समय' की तरह है; अज़-ज़ज्जाज (6) ने यह कहा। अर्थ है: शायद पुनरुत्थान, या शायद घड़ी का आना करीब है। अल-किसाई ने कहा: "क़रीब" एक ऐसा विशेषण है जिसका उपयोग पुल्लिंग, स्त्रीलिंग और बहुवचन के लिए एक ही अर्थ और शब्द के साथ किया जाता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: ﴿बेशक अल्लाह की रहमत करीब है...

---

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/123, और ज़ाद अल-मसीर 7/280। (2) अल-नुक़त वल-'उयून 5/200। (3) (द) और (म) में: उतारा (अंजला), और (ज़) से पुष्ट है। (4) ज़ाद अल-मसीर 7/280, और कोष्ठक के बीच का हिस्सा उसी से है। (5) अल-तबरसी ने मजमा अल-बयान 46/25 में अलक़मा के हवाले से

इसका उल्लेख किया है। (6) मानी अल-कुरान 4/397 में, और अल-नहस द्वारा इराब अल-कुरान 4/77 में चर्चा देखें।

صفحہ 458 سورہ الشوریٰ: آیت 17

﴿بالحق﴾ یعنی: سچائی کے ساتھ ﴿والميزان﴾ یعنی: عدل؛ یہ ابن عباس اور اکثر مفسرین نے کہا ہے۔ عدل کو میزان (ترازو) کہا جاتا ہے کیونکہ ترازو انصاف اور عدل کا آلہ ہے(1)۔ اور کہا گیا ہے: میزان وہ ہے جو کتابوں میں بیان کیا گیا ہے کہ انسان پر کس چیز پر عمل کرنا واجب ہے۔ قتادہ نے کہا: میزان ان امور میں عدل ہے جن کا حکم دیا گیا اور جن سے منع کیا گیا ہے۔ اور ان اقوال کے معنی ایک دوسرے کے قریب ہیں۔ اور کہا گیا: یہ اطاعت پر ثواب اور معصیت پر عذاب کے طور پر جزا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یہ خود وہی ترازو ہے جس سے تولا جاتا ہے؛ اسے آسمان سے اتارا اور بندوں کو اس سے تولنا سکھایا؛ تاکہ ان کے درمیان ظلم اور کمی نہ ہو(2)؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بیشک ہم نے اپنے رسولوں کو واضح نشانیاں دے کر بھیجا اور ان کے ساتھ کتاب اور میزان (ترازو) اتاری تاکہ لوگ انصاف پر قائم رہیں﴾ [الحدید: 25]۔ مجاہد نے کہا: یہ وہ ہے جس سے تولا جاتا ہے۔ اور میزان کے "اتارنے"(3) کا مطلب مخلوق کے دل میں یہ بات ڈالنا ہے کہ وہ اسے بنائیں اور [اس پر] عمل کریں(4)۔ اور کہا گیا: میزان محمد ﷺ ہیں، جو تمہارے درمیان اللہ کی کتاب کے مطابق فیصلہ کرتے ہیں(5)۔ ﴿وما يدريك لعل الساعة قريب﴾ اور تمہیں کیا معلوم شاید قیامت کی گھڑی قریب ہو، پس اسے اس کی خبر نہیں دی گئی۔ یہ اسے کتاب، عدل اور برابری پر عمل کرنے، اور شرائع پر عمل کرنے پر ابھارتا ہے اس سے پہلے کہ وہ دن اچانک آ جائے جس میں حساب کتاب اور اعمال کا وزن ہوگا، تو وفا کرنے والے کو پورا بدلہ دیا جائے گا اور کمی کرنے والے کو کم دیا جائے گا۔ پس ﴿لعل الساعة قريب﴾ یعنی: تم سے قریب ہے اور تم نہیں جانتے۔ اور فرمایا: "قریب" اور "قریبہ" نہیں کہا؛ کیونکہ اس کی تانیث (مونث ہونا) حقیقی نہیں ہے؛ کیونکہ یہ 'وقت' کی طرح ہے؛ یہ زجاج(6) نے کہا ہے۔ اور معنی یہ ہے: شاید بعث (دوبارہ زندہ

ہونا)، یا شاید قیامت کا آنا قریب ہے۔ اور کسائی نے کہا: "قریب" ایسی صفت ہے جو مذکر، مونث اور جمع کے لیے ایک ہی معنی اور لفظ کے ساتھ استعمال ہوتی ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿بیشک اللہ کی رحمت قریب ہے...

---

(1) تفسیر البغوی 4/123، اور زاد المسیر 7/280۔ (2) النکت والعیون 5/200۔ (3) (د) اور (م) میں: انزل، اور (ظ) سے ثابت ہے۔ (4) زاد المسیر 7/280، اور بریکٹ کے درمیان اسی سے ہے۔ (5) اسے طبرسی نے مجمع البیان 46/25 میں علقمہ سے ذکر کیا ہے۔ (6) معانی القرآن 4/397 میں، اور اعراب القرآن للنحاس 4/77 میں اس کلام کو دیکھیں۔

...the doers of good] [Al-A'raf: 56]. A poet said: We were near while the homes were far, but when we reached before their eyes, we disappeared.(1)

Allah's words: {Those who do not believe in it (the Hour) seek to hasten it, while those who believe are apprehensive of it and know that it is the truth. Unquestionably, those who dispute concerning the Hour are in extreme error. (18)}

Allah's words: {Those who do not believe in it seek to hasten it} means by way of mockery, thinking that it will not come, or to delude the weak into thinking that it will not happen. {While those who believe are apprehensive of it} means they are afraid and anxious because they feel their efforts in obedience are insufficient; as He said: {And those who give that which they give with their hearts full of fear that they will return to their Lord.} [Al-Mu'minun: 60].

{And know that it is the truth} means that about which there is no doubt. {Unquestionably, those who dispute concerning the Hour} means they doubt and argue about the establishment of the Hour. {Are in extreme error} means far from the truth and the path of consideration; for if they remembered, they would know that He who created them from dust and then from a drop of fluid until they reached what they reached is capable of resurrecting them.

Allah's words: {Allah is subtle with His servants; He gives provisions to whom He wills. And He is the Powerful, the Exalted in Might. (19)}

Allah's words: {Allah is subtle with His servants} Ibn Abbas said: He is mindful of them. Ikrimah said: He is beneficent towards them. Al-Suddi said: He is gentle with them. Muqatil said: He is subtle with both the righteous and the wicked; as He does not kill them with hunger due to their sins(2). Al-Quradhi said: He is subtle with them in the presentation and accounting. He said: Tomorrow, before the Master of creation, there is a standing for creation, where the Sublime will question them and be subtle.(3)

Ja'far bin Muhammad bin Ali bin Al-Hussein said: He is subtle with them in sustenance in two ways: First, He made your sustenance from good things. Second, He did not give it to you all at once.

(1) Mentioned by Al-Qazwini in the History of Qazvin 3/267 and attributed to Abu Tahir Abd al-Aziz al-Astarabadi. (2) Tafsir al-Baghawi 4/123. (3) We have not come across it.

सूरह अश्-शूरा: आयतें 17 - 19 459

...पुण्य करने वालों के निकट है] [अल-आराफ: 56]। कवि ने कहा: हम पास थे जबकि घर दूर थे, लेकिन जब हम उनकी आँखों के सामने पहुँचे, तो हम ओझल हो गए। (1)

अल्लाह का कथन: {जो लोग उस (क़यामत) पर ईमान नहीं रखते, वे उसे जल्दी लाना चाहते हैं, और जो लोग ईमान रखते हैं, वे उससे डरते हैं और जानते हैं कि वह सत्य है। सुनो! जो लोग क़यामत के बारे में विवाद करते हैं, वे बड़ी दूर की गुमराही में हैं। (18)}

अल्लाह का कथन: {जो लोग उस पर ईमान नहीं रखते, वे उसे जल्दी लाना चाहते हैं} यानी मज़ाक के तौर पर, यह सोचते हुए कि वह नहीं आएगी, या कमज़ोर लोगों को यह भ्रम दिलाने के लिए कि वह नहीं होगी। {और जो लोग ईमान रखते हैं, वे उससे डरते हैं} यानी वे डरे हुए और चिंतित रहते हैं क्योंकि वे आज्ञाकारिता में अपने प्रयासों को कम महसूस करते हैं; जैसा कि उसने कहा: {और जो लोग देते हैं जो कुछ वे देते हैं और उनके दिल डर रहे होते हैं कि उन्हें अपने रब की ओर लौटना है।} [अल-मुमिनून: 60]।

{और जानते हैं कि वह सत्य है} यानी वह जिसके बारे में कोई संदेह नहीं है। {सुनो! जो लोग क़यामत के बारे में विवाद करते हैं} यानी वे क़यामत के आने के बारे में संदेह और बहस करते हैं। {वे बड़ी दूर की गुमराही में हैं} यानी सत्य और विचार के मार्ग से बहुत दूर; क्योंकि यदि वे याद करते, तो वे जान जाते कि जिसने उन्हें मिट्टी से और फिर एक बूंद से पैदा किया, यहाँ तक कि वे जहाँ पहुँचे वहाँ तक पहुँच गए, वह उन्हें दोबारा जीवित करने में सक्षम है।

अल्लाह का कथन: {अल्लाह अपने बंदों पर अत्यंत सूक्ष्म (कृपालु) है; वह जिसे चाहता है रोज़ी देता है, और वह शक्तिशाली, प्रभुत्वशाली है। (19)}

अल्लाह का कथन: {अल्लाह अपने बंदों पर अत्यंत सूक्ष्म है} इब्न अब्बास ने कहा: वह उनका ध्यान रखने वाला है। इक्रमा ने कहा: वह उनके साथ भलाई करने वाला है। अल-सुद्दी ने कहा: वह उनके साथ नरम है। मुक़ातिल ने कहा: वह नेक और पापी दोनों के साथ सूक्ष्म है; क्योंकि उसने उनके पापों के कारण उन्हें भूख से नहीं मारा (2)। अल-क़ुरज़ी ने कहा: वह हिसाब-किताब के समय उनके साथ सूक्ष्म (कृपालु) होगा। उन्होंने कहा: कल सृष्टि के स्वामी के सामने सृष्टि का खड़ा होना होगा, जहाँ महान उनसे सवाल करेगा और नरमी बरतेगा। (3)

जाफ़र बिन मुहम्मद बिन अली बिन अल-हुसैन ने कहा: वह दो तरह से रिज़्क़ (रोज़ी) में उनके साथ नरमी बरतता है: पहला: उसने तुम्हारी रोज़ी को पवित्र चीज़ों से बनाया। दूसरा: उसने इसे तुम्हें एक ही बार में नहीं थमा दिया।

(1) अल-क़ज़वीनी ने 'तारीख-ए-क़ज़वीन' 3/267 में इसका उल्लेख किया है और इसे अबू ताहिर अब्दुल अज़ीज़ अल-अस्तराबादी से संबद्ध किया है। (2) तफ़सीर अल-बग़वी 4/123। (3) हमें यह नहीं मिला।

...نیکوکاروں کے قریب ہے] [الاعراف: ۵۶]۔ شاعر نے کہا: ہم قریب تھے جب گھر دور تھے، لیکن جب ہم ان کی آنکھوں کے سامنے پہنچے تو ہم غائب ہو گئے۔ (۱)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿جو لوگ اس (قیامت) پر ایمان نہیں رکھتے وہ اسے جلدی لانا چاہتے ہیں، اور جو ایمان لائے ہیں وہ اس سے ڈرتے ہیں اور جانتے ہیں کہ وہ حق ہے۔ خبردار! جو لوگ قیامت کے بارے میں شک و نزاع کرتے ہیں وہ بڑی دور کی گمراہی میں ہیں۔ (۱۸)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿جو لوگ اس پر ایمان نہیں رکھتے وہ اسے جلدی لانا چاہتے ہیں﴾ یعنی مذاق کے طور پر، ان کا خیال ہے کہ وہ نہیں آئے گی، یا کمزوروں کو اس وہم میں ڈالنے کے لیے کہ وہ نہیں ہوگی۔ ﴿اور جو ایمان لائے ہیں وہ اس سے ڈرتے ہیں﴾ یعنی وہ خوفزدہ اور فکر مند رہتے ہیں کیونکہ وہ اطاعت میں اپنی کوششوں کو کم سمجھتے ہیں؛ جیسا کہ فرمایا: ﴿اور وہ لوگ جو دیتے ہیں جو کچھ وہ دیتے ہیں اور ان کے دل اس بات سے ڈر رہے ہوتے ہیں کہ وہ اپنے رب کی طرف لوٹنے والے ہیں۔﴾ [المومنون: ۶۰]۔

﴿اور وہ جانتے ہیں کہ وہ حق ہے﴾ یعنی وہ جس میں کوئی شک نہیں۔ ﴿خبردار! جو لوگ قیامت کے بارے میں شک و نزاع کرتے ہیں﴾ یعنی وہ قیامت کے برپا ہونے میں شک اور جھگڑا کرتے ہیں۔ ﴿وہ بڑی دور کی گمراہی میں ہیں﴾ یعنی حق اور عبرت کے راستے سے بہت دور؛ کیونکہ اگر وہ یاد کرتے تو جان لیتے کہ جس نے انہیں مٹی سے اور پھر نطفے سے پیدا کیا یہاں تک کہ وہ جہاں پہنچے پہنچ گئے، وہ انہیں دوبارہ زندہ کرنے پر قادر ہے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اللہ اپنے بندوں پر بڑا مہربان ہے، وہ جسے چاہتا ہے رزق دیتا ہے، اور وہ بڑی قوت والا، زبردست ہے۔ (۱۹)﴾

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللہ اپنے بندوں پر بڑا مہربان ہے﴾ ابن عباس نے کہا: وہ ان کا بہت خیال رکھنے والا ہے۔ عکرمہ نے کہا: وہ ان کے ساتھ بھلائی کرنے والا ہے۔ سدی نے کہا: وہ ان کے ساتھ نرمی برتنے والا ہے۔ مقاتل نے کہا: وہ نیک اور بد دونوں کے ساتھ مہربان ہے؛ کیونکہ اس نے ان کے گناہوں کی وجہ سے انہیں بھوک سے ہلاک نہیں کیا (۲)۔ قرظی نے کہا: وہ پیشی اور حساب کتاب کے وقت ان کے ساتھ نرمی برتنے والا ہے۔ انہوں نے کہا: کل خالقِ کائنات کے پاس مخلوق کی پیشی ہوگی، جہاں بزرگ و برتر ان سے سوال کرے گا اور نرمی برتے گا۔ (۳)

جعفر بن محمد بن علی بن الحسین نے کہا: وہ رزق میں ان کے ساتھ دو طرح سے نرمی برتتا ہے: ایک یہ کہ اس نے تمہارا رزق پاکیزہ چیزوں سے بنایا۔ دوسرا یہ کہ اس نے اسے ایک ہی بار تمہیں نہیں دے دیا۔

(۱) قزوینی نے تاریخِ قزوین ۳/ ۲۶۷ میں اس کا ذکر کیا ہے اور اسے ابو طاہر عبد العزیز الاسترابادی کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۲) تفسیرِ بغوی ۴/ ۱۲۳۔ (۳) ہمیں یہ نہیں ملا۔

Surah Ash-Shura: Verse 19 [Page 460]

...so you scatter it (1).

Al-Husayn bin al-Fadl said: [He is] Kind to them in the Quran, its detail, and its interpretation.

Al-Junayd said: [He is] Kind to His allies until they knew Him, and if He were Kind to His enemies, they would not have denied Him (2). Muhammad bin Ali al-Kattani (3) said: The Kind (Al-Latif) is the One who cares for those of His servants who seek refuge in Him when they have despaired of creation, relied upon Him, and returned to Him; then He accepts him and turns towards him. It was narrated in a Hadith of the Prophet ﷺ: "Indeed, Allah Almighty looks upon the ancient, obliterated graves and says, Exalted and Majestic be He: 'Their traces have vanished, their forms have decayed, and punishment remains upon them, while I am the Kind, and I am the Most Merciful of those who show mercy. Lighten the punishment for them,' and so the punishment is lightened for them." (4). Abu Ali al-Thaqafi said:

I pass by the courtyards of the graves as if I am *** A man of insight, though my garment is thin. And whoever Allah has opened his mouth, He has ordained his provision *** and my Lord is Kind to whoever seeks refuge in Him (5).

And it was said: Al-Latif (The Subtle/Kind) is the One who spreads the virtues of His servants and conceals their flaws; regarding this, the Prophet ﷺ said: "O You who revealed the beautiful and concealed the ugly" (6). And it was said: He is the One who accepts the little and bestows the much. And it was said: He is the One who mends the broken and eases the difficult. And it was said: He is the One whose justice alone is feared and whose grace alone is hoped for (7). And it was said: He is the One who bestows upon His servant blessings beyond his ambition and charges him with obedience within his capacity; Allah the Almighty said: {And if you should count the favors of Allah, you could not enumerate them} [Ibrahim: 34], {And He has showered upon you His favors, apparent and unapparent} [Luqman: 20], and He said: {And He has not placed upon you...}

(1) Tafsir al-Baghawi 4/123. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/32. (3) Perhaps he is Abu Bakr Muhammad bin Ali bin Ja'far al-Baghdadi, the Sheikh of the Sufis. He died in the year (322 AH). Al-Siyar 14/533. (4) We did not find its source. (5) We did not find these two [verses], and Abu Ali al-Thaqafi is Muhammad bin Abdul Wahhab bin Abdul Rahman al-Naysaburi, the Shafi'i, from the descendants of al-Hajjaj, the Hadith scholar, Sheikh

of Khorasan. He died in the year (328 AH). Al-Siyar 15/280. (6) A fragment of a Hadith reported by al-Hakim in al-Mustadrak 1/545. (7) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/32.

सूरा अश-शूरा: आयत १९ [पृष्ठ ४६०]

... तो उसे बिखेर दें (१)।

अल-हुसैन बिन अल-फदल ने कहा: उनके प्रति कुरान, उसके विवरण और उसकी व्याख्या में दयालु (लतीफ) है।

अल-जुनैद ने कहा: अपने प्रियजनों (औलिया) के प्रति दयालु है यहाँ तक कि उन्होंने उसे पहचान लिया, और यदि वह अपने शत्रुओं के प्रति दयालु होता, तो वे उसका खंडन नहीं करते (२)। मुहम्मद बिन अली अल-कत्तानी (३) ने कहा: 'अल-लतीफ' (परम सूक्ष्म/दयालु) वह है जो अपने उन बंदों की शरण बनता है जो सृजन से निराश होकर उस पर भरोसा करते हैं और उसकी ओर लौटते हैं; तब वह उसे स्वीकार करता है और उसकी ओर मुख करता है। नबी ﷺ की एक हदीस में आया है: "बेशक अल्लाह तआला पुरानी, मिट चुकी कब्रों को देखता है और कहता है (वह प्रतापी और महान है): 'उनके निशान मिट गए हैं, उनकी सूरतें क्षीण हो गई हैं, और उन पर अज़ाब (दंड) बाकी है, जबकि मैं लतीफ हूँ और मैं रहम करने वालों में सबसे बड़ा रहम दिल हूँ। उनसे अज़ाब कम कर दो,' तो उनसे अज़ाब कम कर दिया जाता है" (४)। अबू अली अल-थकफी ने कहा:

मैं कब्रों के आँगन से इस तरह गुज़रता हूँ जैसे मैं *** एक समझदार व्यक्ति हूँ, जबकि कपड़ा पतला है। और जिसका मुँह अल्लाह ने खोला है, उसने उसका रिज़्क़ (आजीविका) निर्धारित कर दिया है *** और मेरा रब उस पर मेहरबान है जो उसकी शरण लेता है (५)।

और कहा गया है: 'अल-लतीफ' वह है जो अपने बंदों के गुणों को फैलाता है और उनकी कमियों को छुपाता है; इसी के बारे में नबी ﷺ ने फरमाया: "ऐ वह जिसने खूबसूरती को जाहिर किया और बुराई को छुपाया" (६)। और कहा गया: वह वह है जो थोड़े को स्वीकार करता है और बहुत देता है। और कहा गया: वह वह है जो टूटे हुए को जोड़ता है और मुश्किल को आसान करता है। और कहा गया: वह वह है जिसके केवल न्याय से डरा जाता है और जिसकी केवल कृपा की आशा की जाती है (७)। और कहा गया: वह वह है जो अपने बंदे को उसकी हिम्मत से बढ़कर नेमत (कृपा) देता है, और उसे उसकी शक्ति के अनुसार आज्ञापालन का उत्तरदायित्व देता है; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और यदि तुम अल्लाह की नेमतों को गिनना चाहो, तो उन्हें गिन नहीं सकोगे} [इब्राहिम: ३४], {और उसने तुम पर अपनी ज़ाहिरी (प्रकट) और बातिनी (छिपी) नेमतें पूरी कर दीं} [लुक़मान: २०], और फरमाया: {और उसने तुम पर नहीं बनाया...}

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१२३। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/३२। (३) शायद वह अबू बक्र मुहम्मद बिन अली बिन जाफर अल-बगदादी हैं, जो सूफियों के शेख थे। उनकी मृत्यु वर्ष (३२२ हिजरी) में हुई। अल-सियर १४/५३३। (४) हमें इसका उल्लेख नहीं मिला। (५) हमें ये दोनों [छंद] नहीं मिले, और अबू अली अल-थकफी: मुहम्मद बिन अब्दुल वहाब बिन अब्दुल रहमान अल-नयसापुरी, शाफई, अल-हज्जाज के वंशज, हदीस के विद्वान, खुरासान के शेख हैं। उनकी मृत्यु वर्ष (३२८ हिजरी) में हुई। अल-सियर १५/२८०। (६) हाकिम द्वारा अल-मुस्तदरक १/५४५ में वर्णित एक हदीस का अंश। (७) इब्न अतिया द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/३२ में उल्लेख किया गया है।

سورہ الشوریٰ: آیت ۱۹ [صفحہ ۴۶۰]

... پس اسے بکھیر دے (۱)۔

الحسین بن الفضل نے کہا: قرآن، اس کی تفصیل اور اس کی تفسیر میں ان کے ساتھ مہربان (لطیف) ہے۔

الجنید نے کہا: اپنے دوستوں (اولیاء) کے ساتھ مہربان ہے یہاں تک کہ انہوں نے اسے پہچان لیا، اور اگر وہ اپنے دشمنوں کے ساتھ مہربان ہوتا تو وہ اس کا انکار نہ کرتے (۲)۔ محمد بن علی الکتانی (۳) نے کہا: 'اللطیف' وہ ہے جو اپنے ان بندوں کی پناہ گاہ بنتا ہے جو مخلوق سے مایوس ہو کر اس پر توکل کرتے ہیں اور اس کی طرف رجوع کرتے ہیں؛ تب وہ اسے قبول کرتا ہے اور اس کی طرف متوجہ ہوتا ہے۔ نبی کریم ﷺ کی ایک حدیث میں آیا ہے: "بے شک اللہ تعالیٰ پرانی، مٹ چکی قبروں پر نظر ڈالتا ہے اور کہتا ہے (وہ بزرگ و برتر ہے): 'ان کے نشان مٹ گئے، ان کی صورتیں ختم ہو گئیں، اور ان پر عذاب باقی ہے، جبکہ میں لطیف ہوں اور میں رحم کرنے والوں میں سب سے زیادہ رحم کرنے والا ہوں، ان سے عذاب ہلکا کر دو'، تو ان سے عذاب ہلکا کر دیا جاتا ہے" (۴)۔ ابو علی الثقفی نے کہا:

میں قبروں کے صحنوں سے اس طرح گزرتا ہوں گویا میں *** ایک سمجھدار آدمی ہوں حالانکہ لباس باریک ہے۔ اور جس کا منہ اللہ نے کھولا اس نے اس کا رزق مقرر کر دیا *** اور میرا رب اس پر مہربان ہے جو اس کی پناہ لیتا ہے (۵)۔

اور کہا گیا: 'اللطیف' وہ ہے جو اپنے بندوں کی خوبیوں کو پھیلاتا ہے اور ان کی عیب پوشی کرتا ہے؛ اسی پر نبی ﷺ نے فرمایا: "اے وہ جس نے خوبصورتی کو ظاہر کیا اور برائی کو چھپایا"

(۶)۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہے جو تھوڑے کو قبول کرتا ہے اور بہت عطا فرماتا ہے۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہے جو ٹوٹے ہوئے کو جوڑتا ہے اور مشکل کو آسان کرتا ہے۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہے جس کے صرف عدل سے ڈرا جاتا ہے اور جس کے صرف فضل کی امید کی جاتی ہے (۷)۔ اور کہا گیا: وہ وہ ہے جو اپنے بندے کو اس کی ہمت سے بڑھ کر نعمت عطا کرتا ہے، اور اسے اس کی طاقت کے مطابق اطاعت کا حکم دیتا ہے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {اور اگر تم اللہ کی نعمتوں کو گننا چاہو تو انہیں شمار نہیں کر سکو گے} [ابراہیم: ۳۴]، {اور اس نے تم پر اپنی ظاہری اور باطنی نعمتیں پوری کر دیں} [لقمان: ۲۰]، اور فرمایا: {اور اس نے تم پر نہیں بنایا...}

(۱) تفسیر البغوی ۱۲۳/۴۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۲/۵۔ (۳) شاید وہ ابو بکر محمد بن علی بن جعفر البغدادی ہیں، جو صوفیا کے شیخ تھے۔ وفات (۳۲۲ھ)۔ السیر ۵۳۳/۱۴۔ (۴) ہمیں اس کا علم نہیں ہوا۔ (۵) ہمیں یہ دونوں (اشعار) نہیں ملے، اور ابو علی الثقفی: محمد بن عبد الوہاب بن عبد الرحمن النیساپوری الشافعی ہیں، حجاج کی اولاد سے، محدث، شیخ خراسان۔ وفات (۳۲۸ھ)۔ السیر ۲۸۰/۱۵۔ (۶) ایک حدیث کا ٹکڑا جسے حاکم نے المستدرک ۵۴۵/۱ میں نکالا ہے۔ (۷) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۲/۵ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Ash-Shura: Verses 19 - 20 [Page] 461

...[in] the religion any hardship [Al-Hajj: 78], {Allah intends to lighten for you [your burden]} [An-Nisa: 28]. And it was said: He is the One who helps in service and increases praise. And it was said: He is the One who does not hasten [punishment for] whoever disobeys Him, and does not disappoint whoever hopes in Him. And it was said: He is the One who does not reject His asker and does not make His hoper despair. And it was said: He is the One who pardons whoever slips. And it was said: He is the One who has mercy on him who does not have mercy on himself. And it was said: He is the One who lit a lamp of witnessing in the secrets of the knowers (Arifeen), and made the straight path a methodology for them, and poured down upon them copious water from the clouds of His goodness(1). And the saying of Abu Al-Aliyah and Al-Junayd also passed in [Surah] Al-An'am(1). And we have mentioned all of this in the book "Al-Kitab Al-Asna fi Sharh Asma' Allah Al-Husna" under His name Al-Latif (the Subtle/Kind)(2), and praise be to Allah. {He provides for whom He wills} and deprives whom He wills. And in favoring some people with wealth is wisdom; so that some may need others; as He said: {that they may take one another in service} [Az-Zukhruf: 32], so this was a kindness to the servants. Also, to test the rich by the poor and the poor by the rich; as He said: {And We have made some of you as a trial for others - will you have patience?} [Al-Furqan: 20] based on what has been previously explained. {And He is the Powerful, the Exalted in Might.} His Almighty saying: {Whoever desires the harvest of the Hereafter - We increase for him in his harvest. And whoever desires the harvest of this world - We give him thereof, but there is not for him in the Hereafter any share} (20). His Almighty saying: {Whoever desires the harvest of the Hereafter - We increase for him in his harvest} Al-Harth (harvest) is action and earning. From it is the saying of Abdullah bin Amr(3): "Work for your world as if you will live forever, and work for your hereafter as if you will die tomorrow"(4). And from it, a man is named Harith(5). The meaning is: that is: whoever seeks with what We have provided him a harvest for his hereafter, so he fulfills the rights of Allah, and spends in strengthening the religion; then We only give him the reward...

---

(1) 8/485 - 486. (2) And it is not in the printed version of it. (3) In (D), (Z), and (M): Umar, and what is established is from (Zha), which is consistent with the sources. (4) Previous 3/386. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/305 - 306.

सूरह अश-शूरा: आयत 19 - 20 [पृष्ठ] 461

...दीन (धर्म) में कोई तंगी नहीं [अल-हज्ज: 78], {अल्लाह चाहता है कि तुम पर से बोझ हल्का कर दे} [अन-निसा: 28]। और कहा गया है: वह वह है जो सेवा में मदद करता है और प्रशंसा बढ़ाता है। और कहा गया है: वह वह है जो अपने अवज्ञाकारियों को दंड देने में जल्दबाजी नहीं करता, और जो उससे आशा रखता है उसे निराश नहीं करता। और कहा गया है: वह वह है जो अपने मांगने वाले को वापस नहीं लौटाता और अपनी आशा रखने वाले को निराश नहीं करता। और कहा गया है: वह वह है जो गलती करने वालों को क्षमा कर देता है। और कहा गया है: वह वह है जो उस पर दया करता है जो स्वयं पर दया नहीं करता। और कहा गया है: वह वह है जिसने आरिफों (जानने वालों) के रहस्यों में साक्ष्य का एक दीपक जलाया, और उनके लिए सीधे मार्ग को एक पद्धति बनाया, और अपनी भलाई के बादलों से उन पर प्रचुर मात्रा में जल बरसाया(1)। और अबू अल-आलिया और अल-जुनैद का कथन भी 'अल-अनआम' में गुजर चुका है(1)। और हमने यह सब "अल-किताब अल-अस्ना फी शरह अस्मा' अल्लाह अल-हुस्ना" में उनके नाम अल-लतीफ़ (दयालु/सूक्ष्म) के तहत उल्लेख किया है(2), और अल्लाह के लिए सारी प्रशंसा है। {वह जिसे चाहता है रोज़ी (आजीविका) देता है} और जिसे चाहता है वंचित रखता है। और कुछ लोगों को धन के साथ वरीयता देने में बुद्धिमत्ता है; ताकि कुछ को दूसरों की आवश्यकता हो; जैसा कि उसने कहा: {ताकि वे एक-दूसरे से सेवा ले सकें} [अज़-ज़ुख़रुफ़: 32], तो यह बंदों पर एक दया थी। साथ ही, अमीर की परीक्षा गरीब से और गरीब की परीक्षा अमीर से करने के लिए; जैसा कि उसने कहा: {और हमने तुममें से एक को दूसरे के लिए परीक्षा बनाया - क्या तुम धैर्य रखोगे?} [अल-फ़ुरक़ान: 20] जैसा कि पहले बताया जा चुका है। {और वह शक्तिशाली, प्रभुत्वशाली है।} अल्लाह तआला का कथन: {जो कोई आख़िरत (परलोक) की खेती चाहता है, हम उसकी खेती में वृद्धि कर देते हैं। और जो कोई दुनिया की खेती चाहता है, हम उसे उसमें से कुछ दे देते हैं, और आख़िरत में उसका कोई हिस्सा नहीं है} (20)। अल्लाह तआला का कथन: {जो कोई आख़िरत की खेती चाहता है, हम उसकी खेती में वृद्धि कर देते हैं} 'अल-हर्थ' (खेती) का अर्थ कर्म और कमाई है। और इसी से अब्दुल्ला बिन अम्र(3) का कथन है: "अपनी दुनिया के लिए ऐसे काम करो जैसे तुम हमेशा जीवित रहोगे, और अपनी आख़िरत के लिए ऐसे काम करो जैसे तुम कल मर जाओगे"(4)। और इसी से मनुष्य का नाम हारिस रखा गया(5)। और अर्थ है: यानी: जिसने उस चीज़ से जो हमने उसे दी है, अपनी आख़िरत की खेती चाही, तो उसने अल्लाह के अधिकारों को पूरा किया, और दीन की मज़बूती में खर्च किया; तो हम उसे केवल प्रतिफल देते हैं...

(1) 8/485 - 486. (2) और यह इसके मुद्रित संस्करण में नहीं है। (3) (द), (ज़) और (म) में: उमर, और (ज़ा) से जो स्थापित है, वह स्रोतों के अनुरूप है। (4) पिछला 3/386. (5) नह्हास द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 6/305 - 306।

سورہ الشوریٰ: آیات ۱۹ - ۲۰ ٤٦١

...دین میں کوئی تنگی نہیں [الحج: ۷۸]، {اللہ چاہتا ہے کہ تم سے (بوجھ) ہلکا کر دے} [النساء: ۲۸]۔ اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جو خدمت پر مدد کرتا ہے اور تعریف میں اضافہ کرتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جو اپنے نافرمانوں کو سزا دینے میں جلدی نہیں کرتا، اور جو اس سے امید رکھتا ہے اسے مایوس نہیں کرتا| اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جو اپنے مانگنے والے کو رد نہیں کرتا اور اپنی امید رکھنے والے کو ناامید نہیں کرتا۔ اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جو خطا کاروں کو معاف کر دیتا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جو اس پر رحم کرتا ہے جو خود اپنے اوپر رحم نہیں کرتا۔ اور کہا گیا ہے: وہ وہ ہے جس نے عارفوں کے اسرار میں مشاہدے کا ایک چراغ روشن کیا، اور ان کے لیے صراطِ مستقیم کو ایک طریقہ بنایا، اور اپنی بھلائی کے بادلوں سے ان پر کثرت سے پانی برسایا(۱)۔ اور ابو العالیہ اور الجُنید کا قول بھی 'الأنعام' میں گزر چکا ہے(۱)۔ اور ہم نے یہ سب "الكتاب الأسنى في شرح أسماء الله الحسنى" میں اس کے نام 'اللطیف' کے تحت ذکر کیا ہے(۲)، اور اللہ ہی کے لیے تمام تعریفیں ہیں۔ {وہ جسے چاہتا ہے رزق دیتا ہے} اور جسے چاہتا ہے محروم رکھتا ہے۔ اور کچھ لوگوں کو مال کے ساتھ فضیلت دینے میں حکمت ہے؛ تاکہ بعض کو بعض کی ضرورت پڑے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: {تاکہ وہ ایک دوسرے کو خدمت میں لے سکیں} [الزخرف: ۳۲]، تو یہ بندوں پر ایک مہربانی تھی۔ نیز، غنی کو فقیر کے ذریعے اور فقیر کو غنی کے ذریعے آزمانے کے لیے؛ جیسا کہ اس نے فرمایا: {اور ہم نے تمہارے بعض کو بعض کے لیے آزمائش بنایا - کیا تم صبر کرو گے؟} [الفرقان: ۲۰] اس کی تفصیل پہلے گزر چکی ہے۔ {اور وہ طاقتور، غالب ہے۔} اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو کوئی آخرت کی کھیتی چاہتا ہے، ہم اس کی کھیتی میں اضافہ کر دیتے ہیں۔ اور جو کوئی دنیا کی کھیتی چاہتا ہے، ہم اسے اس میں سے کچھ

دے دیتے ہیں، اور آخرت میں اس کا کوئی حصہ نہیں ہے} (۲۰)۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان: {جو کوئی آخرت کی کھیتی چاہتا ہے، ہم اس کی کھیتی میں اضافہ کر دیتے ہیں} 'الحرث' کا مطلب عمل اور کمائی ہے۔ اور اسی سے عبداللہ بن عمرو(۳) کا قول ہے: "اپنی دنیا کے لیے ایسے کام کرو گویا تم ہمیشہ زندہ رہو گے، اور اپنی آخرت کے لیے ایسے کام کرو گویا تم کل مر جاؤ گے"(۴)۔ اور اسی سے انسان کا نام حارث رکھا گیا(۵)۔ اور معنی یہ ہے: یعنی: جس نے اس چیز سے جو ہم نے اسے رزق دیا، اپنی آخرت کی کھیتی چاہی، پس اس نے اللہ کے حقوق ادا کیے، اور دین کی مضبوطی میں خرچ کیا؛ تو ہم اسے صرف اجر دیتے ہیں...

---

(۱) ۸/۴۸۵ - ۴۸۶. (۲) اور یہ اس کے مطبوعہ نسخے میں نہیں ہے۔ (۳) (د)، (ز) اور (م) میں: عمر، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہی درست ہے، اور وہی مصادر کے مطابق ہے۔ (۴) سابقہ ۳/۳۸۶۔ (۵) معانی القرآن للنحاس ٦/ ۳۰۵ - ۳۰۶۔

462

Surah Ash-Shura: Verse 20

That is ten to seven hundred times or more for each one.

"And whoever desires the harvest of the world" means: he sought, with the wealth that Allah gave him, the leadership of this world and the means to commit forbidden acts. We do not deprive him of provision at all, but he has no share in the hereafter from his wealth. Allah the Almighty said: "Whoever should desire the immediate - We hasten for him from it what We will to whom We intend. Then We have made for him Hell, [which] he will [enter to] burn, censured and banished. And whoever desires the Hereafter and exerts the effort due to it while he is a believer - it is those whose effort will ever be appreciated." [Al-Isra: 18-19].

It was said: "We increase for him in his harvest" means We grant him success in worship and make it easy for him. It was also said: the harvest of the Hereafter is obedience; i.e., whoever obeys, he has the reward. And it was said: "We increase for him in his harvest" means We give him this world along with the Hereafter. And it was said: the verse is about military expeditions; i.e., whoever intends the Hereafter by his expedition, he is given the reward, and whoever intends spoils by his expedition, he is given from them (1).

Al-Qushayri said: It appears that the verse is about the disbeliever; he is given plenty in this world; i.e., it is not appropriate for him to be deceived by that, because this world does not last.

Qatada said: Allah gives from the affairs of this world what He wills based on the intention for the Hereafter, but He does not give for the intention of this world except this world (2). He also said: Allah the Almighty says: Whoever works for his Hereafter, We increase him in his work and give him from the world what We have decreed for him. And whoever prefers his worldly life over his Hereafter, We shall not make for him a share in the Hereafter except the Fire, and he will only obtain from the world the provision We have divided for him, which he was bound to receive whether he preferred [the hereafter] or not. I say: Qatada's statement is good (3).

Juwaybir narrated from al-Dahhak from Ibn Abbas, who said regarding the words of the Almighty: "Whoever desires the harvest of the Hereafter": Whoever is among the righteous desiring the reward of the Hereafter by his good deeds, "We increase for

him in his harvest," i.e., in his good deeds. "And whoever desires the harvest of the world," i.e., whoever is among the wicked desiring...

(1) Majma' al-Bayan 25/ 47 similarly. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/ 201. (3) His saying: I say: Qatada's statement is good, from (Zha).

462

सूरा अश-शूरा: आयत 20

यह एक के लिए दस से लेकर सात सौ या उससे अधिक तक है।

"और जो कोई दुनिया की खेती चाहता है" का अर्थ है: उसने उस धन के साथ दुनिया का नेतृत्व और निषिद्ध कार्यों तक पहुँच की तलाश की जो अल्लाह ने उसे दिया था। हम उसे जीविका से बिल्कुल भी वंचित नहीं करते हैं, लेकिन उसके धन से आख़िरत (परलोक) में उसका कोई हिस्सा नहीं है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "जो कोई जल्दी मिलने वाली (दुनिया) चाहता है, हम उसके लिए उसमें जो चाहते हैं और जिसके लिए चाहते हैं, जल्दी दे देते हैं। फिर हमने उसके लिए जहन्नम (नरक) बना दी है, जिसमें वह तिरस्कृत और बहिष्कृत होकर दाखिल होगा। और जो कोई आख़िरत चाहता है और उसके लिए वैसी ही कोशिश करता है जैसी उसके लिए होनी चाहिए, जबकि वह मोमिन (आस्थावान) हो, तो यही वे लोग हैं जिनकी कोशिश की कद्र की जाएगी।" [अल-इसरा: 18-19]।

यह भी कहा गया है: "हम उसकी खेती में बढ़ोतरी करेंगे" यानी हम उसे इबादत (उपासना) के लिए तौफीक देंगे और इसे उसके लिए आसान बना देंगे। यह भी कहा गया है: आख़िरत की खेती आज्ञाकारिता है; यानी जिसने आज्ञा मानी, उसके लिए प्रतिफल है। और यह भी कहा गया है: "हम उसकी खेती में बढ़ोतरी करेंगे" यानी हम उसे आख़िरत के साथ दुनिया भी देंगे। और यह भी कहा गया है: यह आयत जिहाद (युद्ध) के बारे में है; यानी जो अपने युद्ध से आख़िरत का इरादा रखता है, उसे प्रतिफल दिया जाता है, और जो अपने युद्ध से गनीमत (लूट का माल) का इरादा रखता है, उसे उसी में से दिया जाता है (1)।

अल-कुशैरी ने कहा: स्पष्ट रूप से यह आयत काफ़िर (अविश्वासी) के बारे में है; उसे दुनिया में विस्तार दिया जाता है; यानी उसके लिए उचित नहीं है कि वह इससे धोखा खाए; क्योंकि दुनिया बाकी नहीं रहने वाली है।

क़तादा ने कहा: अल्लाह आख़िरत की नीयत पर दुनिया के मामलों में से जो चाहता है देता है, लेकिन दुनिया की नीयत पर दुनिया के सिवा कुछ नहीं देता (2)। उन्होंने यह भी कहा: अल्लाह तआला फ़रमाता है: जिसने अपनी आख़िरत के लिए काम किया, हमने उसके काम में बढ़ोतरी की, और उसे दुनिया में से वह दिया जो हमने उसके लिए लिख दिया था, और जिसने अपनी आख़िरत पर अपनी दुनिया को प्राथमिकता दी, हमने आख़िरत में आग के सिवा उसके लिए कोई हिस्सा नहीं रखा, और

उसे दुनिया से केवल वही जीविका मिली जो हमने उसके लिए बांटी थी, उसे वह मिलना ही था चाहे उसने प्राथमिकता दी हो या न दी हो। मैं कहता हूँ: क़तादा का कथन अच्छा है (3)।

जुवैबिर ने अल-दह्हाक से, उन्होंने इब्न अब्बास से रिवायत की है कि उन्होंने अल्लाह तआला के इस कथन के बारे में कहा: "जो कोई आख़िरत की खेती चाहता है": जो कोई नेक लोगों में से हो और अपने अच्छे कर्मों से आख़िरत का प्रतिफल चाहता हो, "हम उसकी खेती में बढ़ोतरी करेंगे" यानी उसकी नेकियों में। "और जो कोई दुनिया की खेती चाहता है" यानी जो कोई पापी लोगों में से हो जो चाहता हो...

(1) मजमा अल-बयान 25/ 47 इसी तरह। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/ 201। (3) उनका कथन: मैं कहता हूँ: क़तादा का कथन अच्छा है, (ज़) से।

٤٦٢

سورہ الشوریٰ: آیت ٢٠

یہ ایک کے بدلے دس سے لے کر سات سو بلکہ اس سے بھی زیادہ تک ہے۔

﴿اور جو دنیا کی کھیتی کا ارادہ رکھتا ہے﴾ یعنی: اس نے اللہ کے دیے ہوئے مال کے ذریعے دنیا کی سرداری اور ممنوعہ کاموں تک رسائی کی طلب کی۔ ہم اسے رزق سے بالکل محروم نہیں کرتے، لیکن اس کے مال میں سے آخرت میں اس کا کوئی حصہ نہیں ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿جو کوئی جلد ملنے والی (دنیا) کا چاہنے والا ہو، ہم اس میں سے جس کے لیے چاہیں اور جتنا چاہیں جلد دے دیتے ہیں، پھر ہم نے اس کے لیے جہنم بنا دی ہے جس میں وہ ملامت زدہ اور راندۂ درگاہ ہو کر داخل ہوگا، اور جس نے آخرت کا ارادہ کیا اور اس کے لیے ویسی ہی کوشش کی جیسی اس کے لیے ہونی چاہیے درآنحالیکہ وہ مومن ہو، تو یہی وہ لوگ ہیں جن کی کوشش کی قدر دانی کی جائے گی﴾ [الاسراء: ١٨-١٩]۔

اور کہا گیا: "ہم اس کی کھیتی میں اضافہ کریں گے" یعنی ہم اسے عبادت کی توفیق دیں گے اور اسے اس کے لیے آسان بنا دیں گے۔ اور کہا گیا: آخرت کی کھیتی فرمانبرداری ہے؛ یعنی جس نے اطاعت کی اس کے لیے ثواب ہے۔ اور کہا گیا: "ہم اس کی کھیتی میں اضافہ کریں گے" یعنی ہم اسے آخرت کے ساتھ دنیا بھی دیں گے۔ اور کہا گیا: یہ آیت جہاد کے بارے میں ہے؛ یعنی جس نے اپنے جہاد سے آخرت کا ارادہ کیا اسے ثواب دیا جائے گا، اور جس نے اپنے جہاد سے مالِ غنیمت کا ارادہ کیا اسے اسی میں سے دیا جائے گا (١)۔

القشیری نے کہا: ظاہر یہ ہے کہ یہ آیت کافر کے بارے میں ہے؛ اسے دنیا میں وسعت دی جاتی ہے؛ یعنی اسے اس سے دھوکا نہیں کھانا چاہیے؛ کیونکہ دنیا باقی رہنے والی نہیں ہے۔

اور قتادہ نے کہا: اللہ آخرت کی نیت پر دنیا کے معاملات میں سے جو چاہتا ہے عطا فرماتا ہے، اور دنیا کی نیت پر دنیا کے سوا کچھ نہیں دیتا (۲)۔ انہوں نے یہ بھی کہا: اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: جس نے اپنی آخرت کے لیے عمل کیا ہم نے اس کے عمل میں اضافہ کر دیا، اور اسے دنیا میں سے وہ دیا جو ہم نے اس کے مقدر میں لکھ دیا تھا، اور جس نے اپنی آخرت پر اپنی دنیا کو ترجیح دی ہم نے آخرت میں آگ کے سوا اس کا کوئی حصہ نہیں رکھا، اور اسے دنیا سے وہی رزق ملا جو ہم نے اس کے لیے تقسیم کر دیا تھا، اسے وہ ملنا ہی تھا خواہ وہ ترجیح دیتا یا نہ دیتا۔ میں کہتا ہوں: قتادہ کا قول اچھا ہے (۳)۔

اور جویبر نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی کہ اللہ تعالیٰ کے ارشاد: ﴿جو آخرت کی کھیتی کا ارادہ رکھتا ہے﴾ کے بارے میں فرمایا: جو نیک لوگوں میں سے ہو اور اپنے نیک عمل سے آخرت کے ثواب کا ارادہ رکھتا ہو "ہم اس کی کھیتی میں اضافہ کریں گے" یعنی اس کی نیکیوں میں۔ ﴿اور جو دنیا کی کھیتی کا ارادہ رکھتا ہے﴾ یعنی جو گناہ گاروں میں سے ہو اور ارادہ رکھتا ہو...

(۱) مجمع البیان ۲۵/ ۴۷ اسی طرح۔ (۲) النکت والعیون ۵/۲۰۱۔ (۳) ان کا قول: میں کہتا ہوں: قتادہ کا قول اچھا ہے، (ظ) سے۔

Page 463 Surah Ash-Shura: Verses 20-21

...with his good deed in this world, "We give him thereof," then that was abrogated in [Surah] Subhan (Al-Isra): "Whoever desires the immediate [worldly life], We hasten for him from it what We will of it for whom We intend" (1) [Verse: 18]. The correct view is that this is not abrogation; because this is information (news), and all things are by the will of Allah, Almighty and Majestic. Do you not see that it has been correctly reported from the Prophet ﷺ that he said: "None of you should say: O Allah, forgive me if You will; O Allah, have mercy on me if You will" (2). Qatadah said what was mentioned earlier, and it explains to you that there is no abrogation. We mentioned in "Hud" that this is of the category of the absolute and the restricted, and that abrogation does not enter into reports (3). And Allah is the One whose help is sought.

Issue: This verse invalidates the school of thought of Abu Hanifa in his saying: that if someone performs ablution for cooling down, it suffices him for the obligatory ablution prescribed for him; for the obligatory ablution is from the "harvest of the Hereafter" and cooling down is from the "harvest of this world," so one does not enter upon the other, and his intention does not suffice him according to the literal meaning of this verse; this was said by Ibn al-Arabi (4).

His saying, the Almighty: "Or have they partners who have ordained for them a religion to which Allah has not consented? But if not for the word of judgment, it would have been settled between them. And indeed, the wrongdoers will have a painful punishment."

His saying, the Almighty: "Or have they partners" means: do they have? The 'mim' is a connector, and the 'hamza' is for rebuking. This is connected to His saying: "He has ordained for you of religion what He enjoined upon Noah," and His saying, the Almighty: "It is Allah who has sent down the Book in truth and the balance." They did not believe in it, so do they have gods who ordained for them shirk (polytheism) which Allah did not permit? If this is impossible, then Allah did not ordain shirk, so from where do they practice it as a religion?!

"But if not for the word of judgment" on the Day of Resurrection, as He said: "But the Hour is their appointment" [Al-Qamar: 46]. "It would have been settled between them" in this world, by hastening punishment for the wrongdoer and rewarding the obedient. "And indeed, the wrongdoers" i.e., the polytheists. "Will have a painful punishment" in this world: killing, captivity, and subjugation, and in the Hereafter...

(1) Narrated by al-Nahhas in al-Nasikh wa al-Mansukh (781), and what follows it is from him. (2) Narrated by al-Bukhari (6339), and Muslim (2679) from the hadith of Abu Hurairah, may Allah be pleased with him, and it was mentioned previously 3/184. (3) 11/85-86. (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1655.

पृष्ठ ४६३ सूरा अश-शूरा: आयतें २०-२१

...उसके अच्छे कर्म के साथ दुनिया में "हम उसे इसमें से देते हैं", फिर इसे "सुब्हान" (सूरा अल-इसरा) में निरस्त कर दिया गया: ﴿जो कोई तत्काल (सांसारिक जीवन) चाहता है, हम उसके लिए उसमें जो चाहते हैं और जिसके लिए चाहते हैं, जल्दी कर देते हैं﴾ (१) [आयत: १८]। सही बात यह है कि यह निरसन (abrogation) नहीं है; क्योंकि यह एक सूचना (खबर) है, और सभी चीजें अल्लाह सर्वशक्तिमान की इच्छा से हैं। क्या आप नहीं देखते कि नबी ﷺ से यह सही तौर पर प्रमाणित है कि उन्होंने कहा: "तुममें से कोई यह न कहे: ऐ अल्लाह, मुझे माफ कर दे अगर तू चाहे; ऐ अल्लाह, मुझ पर दया कर अगर तू चाहे" (२)। कतादा ने वह कहा जो पहले बताया जा चुका है, और यह आपके लिए स्पष्ट करता है कि कोई निरसन नहीं है। हमने "हूद" में उल्लेख किया है कि यह पूर्ण (absolute) और प्रतिबंधित (restricted) की श्रेणी से है, और यह कि खबरों में निरसन का प्रवेश नहीं होता (३)। और अल्लाह ही सहायता माँगने वाला है।

मसला: यह आयत अबू हनीफ़ा के इस कथन को अमान्य करती है कि: यदि कोई ठंडा होने के लिए वज़ू करता है, तो यह उसके लिए निर्धारित अनिवार्य वज़ू के लिए पर्याप्त है; क्योंकि अनिवार्य वज़ू "आख़िरत (परलोक) की खेती" से है और ठंडा होना "दुनिया की खेती" से है, इसलिए एक दूसरे में प्रवेश नहीं करता, और इस आयत के स्पष्ट अर्थ के अनुसार उसकी नीयत उसके लिए पर्याप्त नहीं है; यह इब्न अल-अरबी (४) ने कहा है।

अल्लाह का कहना: ﴿या क्या उनके ऐसे साझीदार हैं जिन्होंने उनके लिए धर्म का ऐसा मार्ग निर्धारित किया है जिसकी अल्लाह ने अनुमति नहीं दी है? और यदि फ़ैसले की बात पहले से तय न होती, तो उनके बीच फ़ैसला कर दिया गया होता। और निश्चय ही ज़ालिमों के लिए दुखद यातना है।﴾

अल्लाह का कहना: ﴿या क्या उनके साझीदार हैं﴾ का अर्थ है: क्या उनके पास हैं? और 'मीम' एक संयोजक है, और 'हमज़ा' फटकार के लिए है। और यह उनके इस कथन से जुड़ा है: ﴿उसने तुम्हारे लिए धर्म का वही मार्ग निर्धारित किया है जिसका उसने नूह को आदेश दिया था﴾, और अल्लाह का कहना: ﴿अल्लाह ही है जिसने सच्चाई और तराजू के साथ किताब उतारी है﴾। वे उस पर विश्वास नहीं करते थे, तो क्या उनके पास ऐसे देवता हैं जिन्होंने उनके लिए शिर्क(बहुदेववाद) को निर्धारित किया है जिसकी अल्लाह ने अनुमति नहीं दी? और यदि यह असंभव है, तो अल्लाह ने शिर्क का मार्ग निर्धारित नहीं किया, तो वे इसे धर्म के रूप में कहाँ से मानते हैं?!

﴾और यदि फ़ैसले की बात न होती﴿ कयामत के दिन, जैसा कि उसने कहा: ﴾बल्कि प्रलय उनके लिए नियत समय है﴿ [अल-क़मर: ४६]। ﴾तो उनके बीच फ़ैसला कर दिया गया होता﴿ दुनिया में ही, अत्याचारी को तुरंत दंड देकर और आज्ञाकारी को पुरस्कृत करके। ﴾और निश्चय ही ज़ालिमों के लिए﴿ यानी: मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए। ﴾दुखद यातना है﴿ दुनिया में: हत्या, कैद और अधीनता, और परलोक में...

(१) इसे अन-नहस ने 'अन-नासिख़ वल-मंसूख़' (७८१) में उद्धृत किया है, और उसके बाद का हिस्सा भी उन्हीं से है। (२) इसे अल-बुखारी (६३३९) और मुस्लिम (२६७९) ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस से उद्धृत किया है, और यह ३/ १८४ पर पहले आ चुका है। (३) ११/ ८५-८६। (४) 'अहकामुल कुरान' ४/ १६५५ में।

صفحہ ٤٦٣ سورة الشوریٰ: آیات ٢٠ - ٢١

...دنیا میں اس کے نیک عمل کے ساتھ "ہم اسے اس میں سے دیتے ہیں"، پھر اسے "سبحان" (سورہ بنی اسرائیل) میں منسوخ کر دیا گیا: ﴿مَن كَانَ يُرِيدُ الْعَاجِلَةَ عَجَّلْنَا لَهُ فِيهَا مَا نَشَاءُ لِمَن نُّرِيدُ﴾(١) [آیت: ١٨]۔ اور درست بات یہ ہے کہ یہ نسخ (منسوخی) نہیں ہے؛ کیونکہ یہ خبر ہے، اور تمام چیزیں اللہ عزوجل کے ارادے سے ہیں۔ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ نبی کریم ﷺ سے یہ صحیح ثابت ہے کہ آپ ﷺ نے فرمایا: «لا يَقُلْ أحدُكم: اللهم اغفِرْ لي، إن شئتَ، اللهم ارحمني إن شئتَ»(٢)۔ قتادہ نے وہی کہا جو پہلے ذکر ہو چکا ہے، اور وہ آپ پر واضح کرتا ہے کہ کوئی نسخ نہیں ہے۔ اور ہم نے "ہود" میں ذکر کیا ہے کہ یہ مطلق اور مقید کے باب سے ہے، اور یہ کہ نسخ خبروں میں داخل نہیں ہوتا(٣)۔ واللہ المستعان (اللہ ہی مددگار ہے)۔

مسئلہ: یہ آیت ابو حنیفہ کے اس قول کو باطل کرتی ہے کہ: اگر کوئی ٹھنڈک حاصل کرنے کے لیے وضو کرے تو وہ اس کے فرض وضو کی جگہ کافی ہوگا؛ کیونکہ فرض وضو آخرت کی کھیتی میں سے ہے اور ٹھنڈک حاصل کرنا دنیا کی کھیتی میں سے ہے، لہٰذا ایک دوسرے میں داخل نہیں ہوتا، اور اس آیت کے ظاہر کے مطابق اس کی نیت اس کی طرف سے کافی نہیں ہے؛ یہ ابن العربی (٤) نے کہا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاؤُا شَرَعُوا لَهُم مِّنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَن بِهِ اللَّهُ وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ وَإِنَّ الظَّالِمِينَ لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۝﴾

اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاؤُا﴾ یعنی: کیا ان کے پاس ہیں؟ اور 'میم' صلہ ہے، اور 'ہمزہ' ڈانٹ ڈپٹ کے لیے ہے۔ اور یہ (آیت) اس کے قول سے جڑی ہوئی ہے: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ

نُوحًا﴾، اور اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ الَّذِي أَنزَلَ الْكِتَبَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ﴾۔ وہ اس پر ایمان نہیں لاتے تھے، تو کیا ان کے پاس ایسے معبود ہیں جنہوں نے ان کے لیے شرک کی شریعت مقرر کی جس کی اللہ نے اجازت نہیں دی؟ اور جب یہ ناممکن ہے تو اللہ نے شرک کی شریعت نہیں بنائی، پھر وہ اسے کہاں سے اپنا دین مانتے ہیں؟!

﴿وَلَوْلَا كَلِمَةُ الْفَصْلِ﴾ قیامت کے دن کے بارے میں جیسا کہ فرمایا: ﴿بَلِ السَّاعَةُ مَوْعِدُهُمْ﴾ [القمر: ٤٦]۔ ﴿لَقُضِيَ بَيْنَهُمْ﴾ دنیا ہی میں (فیصلہ کر دیا جاتا)، پس ظالم کو فوراً سزا دی جاتی اور فرمانبردار کو ثواب دیا جاتا| ﴿وَإِنَّ الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: مشرکین۔ ﴿لَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾ دنیا میں: قتل، قید اور مغلوب ہونا، اور آخرت میں...

(١) اسے النحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' (٧٨١) میں روایت کیا، اور اس کے بعد کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (٢) اسے بخاری (٦٣٣٩) اور مسلم (٢٦٧٩) نے حضرت ابو ہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا، اور یہ پہلے ٣/ ١٨٤ پر گزر چکا ہے۔ (٣) ١١/ ٨٥ - ٨٦۔ (٤) 'احکام القرآن' میں ٤/ ١٦٥٥۔

Surah Ash-Shura: Verses 21 - 23

464

...the Hereafter is the punishment of this world. Ibn Hurmuz read: «wa anna» with a fatha on the hamza (1), as a conjunction to «wa lawla kalimatu», and the separation between the conjunct and the antecedent with the answer to «lawla» is permissible. It is also possible that the position of «anna» is in the nominative case (raf') on the assumption: "it became necessary that the wrongdoers have a painful punishment"; thus it would be disconnected from what precedes it, like the reading with a kasra (inna); so know this.

The Almighty's saying: {You will see the wrongdoers fearful of what they have earned, while it is falling upon them. And those who have believed and done righteous deeds will be in flowering meadows of the Gardens, having whatever they wish with their Lord. That is the great bounty.} (22)

The Almighty's saying: {You will see the wrongdoers fearful} meaning: afraid {of what they have earned} meaning: from the reward for what they have earned. And the wrongdoers here are the disbelievers; as evidenced by the division between the believer and the disbeliever. {while it is falling upon them} meaning: descending upon them. {And those who have believed and done righteous deeds will be in flowering meadows of the Gardens} A "rawdah" (meadow) is a pleasant place with much greenery. This was previously mentioned in "Ar-Rum" (2). {having whatever they wish with their Lord} meaning: of bliss and abundant reward. {That is the great bounty} meaning: it cannot be described, and minds cannot grasp the essence of its description; because when the Truth (Allah) says: "great", who then can estimate its extent?

The Almighty's saying: {It is that of which Allah gives good tidings to His servants who believe and do righteous deeds. Say, [O Muhammad], "I do not ask you for this message any payment [but] only goodwill through kinship." And whoever commits a good deed - We will increase for him good therein. Indeed, Allah is Forgiving and Appreciative.} (23)

The Almighty's saying: {It is that of which Allah gives good tidings to His servants who believe} It was read: «yubshiru» from «bashshara» (3),

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah p. 134, and al-Muhtasib 2/250. (2) 11/14 - 12. (3) Nafi', 'Asim, and Ibn 'Amir read it this way. As-Sab'ah pp. 205-206, and At-Taisir p. 195.

सूरा अश्-शूरा: आयतें 21 - 23

464

...परलोक का दंड सांसारिक दंड है। इब्न हुरमुज़ ने पढ़ा: «व-अन्ना» हमज़ा पर फ़त्हा के साथ (1), «व लौला कलिमतु» पर जोड़ने (अत्फ़) के रूप में, और 'लौला' के उत्तर द्वारा 'मातूफ' (जुड़े हुए) और 'मातूफ अलैहि' के बीच अलगाव जायज़ है। और यह भी संभव है कि «अन्ना» का स्थान 'रफ़' (प्रथमा विभक्ति) में हो इस अंदाज़े पर: "यह अनिवार्य हो गया कि ज़ालिमों के लिए दुखद दंड है"; तो यह अपने से पहले वाले से अलग होगा जैसे 'कसर' (इन्ना) वाली क़िरात में; तो इसे जान लो।

अल्लाह तआला का कथन: {तुम देखोगे कि ज़ालिम अपनी कमाई (के दुष्परिणाम) से डरे हुए होंगे, और वह उन पर पड़कर रहेगा। और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, वे जन्नत के हरे-भरे बाग़ों में होंगे; वे अपने रब के पास जो चाहेंगे, उन्हें मिलेगा। यही बड़ी कृपा है।} (22)

अल्लाह तआला का कथन: {तुम देखोगे कि ज़ालिम डरे हुए होंगे} यानी: भयभीत {अपनी कमाई से} यानी: अपनी कमाई के बदले से। और यहाँ 'ज़ालिम' से तात्पर्य काफ़िर हैं; मोमिन और काफ़िर के बीच विभाजन के प्रमाण के कारण। {और वह उन पर पड़कर रहेगा} यानी: उन पर उतरने वाला है। {और जो लोग ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए, वे जन्नत के हरे-भरे बाग़ों में होंगे} 'रौज़ा': वह मनोरम स्थान जहाँ बहुत हरियाली हो। और यह "अर-रूम" (2) में बीत चुका है। {उन्हें अपने रब के पास वह सब मिलेगा जो वे चाहेंगे} यानी: सुख-सुविधा और भरपूर प्रतिफल। {यही बड़ी कृपा है} यानी: जिसका वर्णन नहीं किया जा सकता और न ही बुद्धि उसके गुण की गहराई तक पहुँच सकती है; क्योंकि जब 'अल-हक़' (सत्य/ईश्वर) कहता है: 'बड़ा', तो फिर उसकी थाह कौन पा सकता है?

अल्लाह तआला का कथन: {यह वही है जिसकी अल्लाह अपने उन बंदों को शुभ सूचना देता है जो ईमान लाए और उन्होंने अच्छे कर्म किए। कहो, "मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता, सिवाय इसके कि तुम रिश्तेदारी का प्यार (निभाओ)।" और जो कोई कोई भलाई करेगा, हम उसके लिए उसमें भलाई और बढ़ा देंगे। निस्संदेह अल्लाह बड़ा क्षमाशील, कद्रदान है।} (23)

अल्लाह तआला का कथन: {यह वही है जिसकी अल्लाह अपने उन बंदों को शुभ सूचना देता है जो ईमान लाए} इसे पढ़ा गया: «युब्शिरु» 'बश्शरा' से (3),

(1) अल-किरात अल-शाज्जा पृ. 134, और अल-मुहतासिब 2/250। (2) 11/14 - 12। (3) इसे नाफ़े आसिम और इब्न आमिर ने पढ़ा है। अस-सबअ पृ. 205 - 206, और अत-तयसीर पृ. 195।

سورہ الشوریٰ: آیات 21 - 23

464

...آخرت کا عذاب دنیا کا عذاب ہے۔ اور ابن ہرمز نے پڑھا: «وأنّ» حمزہ کے فتحہ (زبر) کے ساتھ (1)، «ولولا كلمة» پر عطف کی بنیاد پر، اور معطوف اور معطوف علیہ کے درمیان «لولا» کے جواب سے فصل (فاصلہ) جائز ہے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ «أنّ» کا محل (جگہ) رفع ہو اس تقدیر پر: "واجب ہوا کہ ظالموں کے لیے دردناک عذاب ہے"؛ تو یہ اپنے ما قبل سے منقطع ہو گا جیسے کسرہ (اِنّ) والی قرات ہے؛ پس اسے جان لو۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم ظالموں کو ان کے کیے سے ڈرتا ہوا دیکھو گے اور وہ (عذاب) ان پر پڑ کر رہے گا، اور جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے وہ جنت کے باغات میں ہوں گے، ان کے لیے ان کے رب کے پاس وہ سب ہو گا جو وہ چاہیں گے، یہی بڑا فضل ہے۔} (22)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {تم ظالموں کو ڈرا ہوا دیکھو گے} یعنی: خوفزدہ {ان کے کیے سے} یعنی: اپنی کمائی کے بدلے سے۔ اور ظالموں سے مراد یہاں کافر ہیں؛ مومن اور کافر کے درمیان تقسیم کی دلیل کی وجہ سے۔ {اور وہ ان پر پڑ کر رہے گا} یعنی: ان پر نازل ہونے والا ہے۔ {اور جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے وہ جنت کے باغات میں ہوں گے} الروضہ: وہ پُرفضا مقام جہاں بہت زیادہ سبزہ ہو۔ اور یہ "الروم" (2) میں گزر چکا ہے۔ {ان کے لیے ان کے رب کے پاس وہ سب ہوگا جو وہ چاہیں گے} یعنی: نعمتوں اور جزیل ثواب میں سے۔ {یہی بڑا فضل ہے} یعنی: اس کی صفت بیان نہیں کی جا سکتی اور نہ ہی عقلیں اس کی صفت کی حقیقت تک پہنچ سکتی ہیں؛ اس لیے کہ جب حق تعالیٰ فرمائے: "بڑا"، تو پھر کون ہے جو اس کی قدر و قیمت کا اندازہ کر سکے؟۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ وہی ہے جس کی اللہ اپنے ان بندوں کو خوشخبری دیتا ہے جو ایمان لائے اور نیک عمل کیے، آپ فرما دیجیے: میں تم سے اس پر کوئی اجر نہیں مانگتا سوائے قرابت کی محبت کے، اور جو کوئی نیکی کمائے گا ہم اس کے لیے اس میں مزید خوبی بڑھا دیں گے، بے شک اللہ بڑا بخشنے والا، قدردان ہے۔} (23)

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {یہ وہی ہے جس کی اللہ اپنے ان بندوں کو خوشخبری دیتا ہے جو ایمان لائے} اسے «يُبْشِرُ» پڑھا گیا ہے، «بَشَّرَہ» سے (3)،

(1) القراءات الشاذة ص 134، والمحتسب 2 / 250۔ (2) 11/14 - 12۔ (3) اسے نافع، عاصم اور ابن عامر نے پڑھا ہے۔ السبعہ ص 205 - 206، والتیسیر ص 195۔

465 Surah Ash-Shura, Verse 23

And "yubashshiru" (conveys glad tidings) from "absharahu" (1), and "yabshuru" from "basharahu" (2), and it contains an omission; meaning: Allah gives glad tidings with it to His believing servants so that they may hasten to joy and increase in ecstasy in obedience.

His words (The Exalted): {Say, [O Muhammad], "I do not ask you for this message any payment [but] only affection among near relatives."} contains two issues:

First: His words (The Exalted): {Say, "I do not ask you for this message any payment"} meaning: Say O Muhammad: I do not ask you for a reward for delivering the message. {[but] only affection among near relatives.} Az-Zajjaj said (3): "but only affection" is an exception that is not from the first; meaning: except that you should love me for my kinship and thus protect me. The address is specifically to the Quraysh; this was said by Ibn Abbas, Ikrimah, Mujahid, Abu Malik, Ash-Sha'bi and others (4). Ash-Sha'bi said: People asked us a lot about this verse, so we wrote to Ibn Abbas asking him about it; he wrote back that the Messenger of Allah ﷺ was of the best lineage among the Quraysh, and there was no clan among them that had not given birth to him [had ancestral links]; so Allah said to him: {Say, "I do not ask you for this message any payment [but] only affection among near relatives."} except that you should love me because of my kinship with you; meaning: observe what is between me and you and thus believe in me (5). So "al-qurba" (near relatives) here means the kinship of the womb; as if he said: follow me for the sake of kinship if you do not follow me for the sake of prophecy.

Ikrimah said: The Quraysh used to uphold their ties of kinship, but when the Prophet ﷺ was sent, they cut him off; so he said: Keep ties with me as you used to do. So the meaning based on this is: Say: I do not ask you for a reward for it, but I remind you of my kinship; on the basis that (6) it is an exception not from the first; mentioned by Al-Nahhas (7).

And in Al-Bukhari (8): From Tawus, from Ibn Abbas that he was asked about the words of the Almighty: {[but] only affection...}

---

(1) Recited by Mujahid and Humayd ibn Qays. Al-Muhtasib 2/251. (2) Recited by Ibn Kathir, Abu Amr, Hamzah, and Al-Kisa'i. Al-Sab'ah pp. 205-206, and Al-Taysir p. 195. (3) In Ma'ani al-Quran 4/398. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Nahhas 6/308, and Al-Tabari cited their sayings 20/495-496. (5) Narrated by Sa'id ibn Mansur as in Fath al-Bari 8/565,

and Al-Tabari narrated something similar 20/495. (6) His saying: "that he", is not in (M). (7) In Ma'ani al-Quran 6/308. (8) Hadith (4818).

४६५ सूरा अश-शूरा, आयत २३

और "युबशशिरु" (खुशखबरी देता है) "अब्शराहु" (१) से है, और "यब्शुरु" "बशराहु" (२) से है, और इसमें एक विलोपन है; अर्थात्: अल्लाह इसके द्वारा अपने मोमिन बंदों को खुशखबरी देता है ताकि वे खुशी में जल्दी करें और आज्ञाकारिता में आनंद बढ़ाएं।

अल्लाह का कथन: {कह दीजिए, "मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता सिवाय क़रीबी रिश्तेदारों के प्रेम के"} इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह का कथन: {कह दीजिए, "मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता"} अर्थात्: कहो ऐ मुहम्मद: मैं संदेश पहुँचाने पर तुमसे कोई मुआवजा नहीं माँगता। {सिवाय क़रीबी रिश्तेदारों के प्रेम के} अज़-ज़ज्जाज ने कहा (३): "सिवाय प्रेम के" एक अपवाद है जो पहले से संबंधित नहीं है; अर्थात्: सिवाय इसके कि तुम मेरी रिश्तेदारी के कारण मुझसे प्रेम करो और मेरी रक्षा करो। और यह संबोधन विशेष रूप से कुरैश के लिए है; यह इब्न अब्बास, इकरीमा, मुजाहिद, अबू मलिक, अश्-शाबी और अन्य लोगों ने कहा है (४)। अश्-शाबी ने कहा: लोगों ने हमसे इस आयत के बारे में बहुत पूछा, तो हमने इब्न अब्बास को इसके बारे में पूछने के लिए लिखा; उन्होंने जवाब में लिखा कि अल्लाह के रसूल ﷺ कुरैश में सबसे उत्तम वंश के थे, और उनका कोई कबीला ऐसा नहीं था जिससे उनका जन्म का संबंध (वंशानुगत संबंध) न हो; इसलिए अल्लाह ने उनसे कहा: {कह दीजिए, "मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता सिवाय क़रीबी रिश्तेदारों के प्रेम के"} सिवाय इसके कि तुम मुझमें अपनी रिश्तेदारी के कारण मुझसे प्रेम करो; अर्थात्: मेरे और तुम्हारे बीच के संबंधों का ध्यान रखो और मेरा समर्थन करो (५)। तो यहाँ "अल-कुर्बा" (करीबी रिश्तेदारी) का अर्थ गर्भ की रिश्तेदारी (रक्त संबंध) है; जैसे कि उन्होंने कहा हो: यदि तुम नबी होने के कारण मेरा अनुसरण नहीं करते, तो रिश्तेदारी के नाते मेरा अनुसरण करो।

इकरीमा ने कहा: कुरैश अपने खून के रिश्तों को निभाते थे, लेकिन जब पैगंबर ﷺ भेजे गए, तो उन्होंने उनसे नाता तोड़ लिया; तो उन्होंने कहा: मुझसे नाता निभाओ जैसे तुम पहले निभाया करते थे। तो इस आधार पर अर्थ यह है: कहो: मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता, लेकिन मैं तुम्हें अपनी रिश्तेदारी याद दिलाता हूँ; इस आधार पर कि (६) यह पहले से अलग एक अपवाद है; नहहस ने इसका उल्लेख किया है (७)।

और बुखारी में (८): ताउस से, इब्न अब्बास से रिवायत है कि उनसे अल्लाह के इस कथन के बारे में पूछा गया: {सिवाय प्रेम के..}

---

(१) इसे मुजाहिद और हुमैद बिन कैस ने पढ़ा। अल-मुहतासिब २/२५१। (२) इसे इब्न कसीर, अबू अम्र, हमज़ा और अल-किसाई ने पढ़ा। अस्-सबअह पृ. २०५-२०६, और अत-तयसीर पृ. १९५। (३) मानी अल-कुरान ४/३९८ में। (४) नहहस की मानी अल-कुरान ६/३०८, और अत-तब़री ने उनके कथनों को उद्धृत किया २०/४९५-४९६। (५) सईद बिन मंसूर ने रिवायत की जैसा कि फतह अल-बारी ८/५६५ में है, और अत-तब़री ने इसे २०/४९५ में इसी तरह रिवायत किया। (६) उनका कहना: "कि वह", (म) में नहीं है। (७) मानी अल-कुरान ६/३०८ में। (८) हदीस (४८१८)।

٤٦٥ سورة الشوریٰ، آیت ٢٣

اور «يُبَشِّرُ» أبشره (١) سے ہے، اور «يَبْشُرُ» بشره (٢) سے ہے، اور اس میں حذف ہے؛ یعنی: اللہ اس کے ذریعے اپنے مومن بندوں کو خوشخبری دیتا ہے تاکہ وہ خوشی میں جلدی کریں اور اطاعت میں اپنے وجد (سرور) میں اضافہ کریں۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {کہہ دیجئے: میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا سوائے قریبی رشتہ داروں کی محبت کے} اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {کہہ دیجئے: میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا} یعنی: اے محمد کہہ دیجئے: میں پیغام پہنچانے پر تم سے کوئی اجرت نہیں مانگتا۔ {سوائے قریبی رشتہ داروں کی محبت کے} زجاج نے کہا (٣): «إِلاَّ الْمَوَدَّةَ» ایسا استثناء ہے جو پہلے سے نہیں ہے؛ یعنی: سوائے اس کے کہ تم میری قرابت کی وجہ سے مجھ سے محبت کرو اور میری حفاظت کرو۔ اور یہ خطاب خاص طور پر قریش کے لیے ہے؛ یہ بات ابن عباس، عکرمہ، مجاہد، ابو مالک، شعبی اور دیگر نے کہی ہے (٤)۔ شعبی نے کہا: لوگوں نے اس آیت کے بارے میں ہم سے بہت زیادہ سوال کیے تو ہم نے ابن عباس کو خط لکھ کر اس کے بارے میں پوچھا؛ انہوں نے لکھا کہ رسول اللہ ﷺ قریش کے سب سے معزز گھرانے سے تھے، اور ان کا کوئی قبیلہ ایسا نہ تھا جس میں ان کی ولادت (رشتہ داری) نہ ہو؛ چنانچہ اللہ نے ان سے فرمایا: {کہہ دیجئے: میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا سوائے قریبی رشتہ داروں کی محبت کے} سوائے اس کے کہ تم مجھ میں اپنی قرابت کی وجہ سے مجھ سے محبت کرو؛ یعنی: میرے اور تمہارے درمیان جو رشتہ ہے اس کا لحاظ کرو اور میری تصدیق کرو (٥)۔ پس یہاں «الْقُرْبَىٰ» سے مراد رحمی رشتہ داری ہے؛ گویا

انہوں نے کہا: اگر تم نبوت کی وجہ سے میری پیروی نہیں کرتے تو قرابت کی وجہ سے میری پیروی کرو۔

عکرمہ نے کہا: قریش اپنے رشتہ داروں سے صلہ رحمی کرتے تھے، لیکن جب نبی ﷺ مبعوث ہوئے تو انہوں نے آپ سے رشتہ توڑ لیا؛ تو آپ نے فرمایا: مجھ سے ویسا ہی تعلق رکھو جیسا تم رکھتے تھے۔ تو اس لحاظ سے معنی یہ ہے: کہو: میں تم سے اس پر کوئی اجر نہیں مانگتا، لیکن میں تمہیں اپنی قرابت یاد دلاتا ہوں؛ اس بنا پر کہ (۶) یہ استثناء پہلے سے نہیں ہے؛ اسے نحاس نے ذکر کیا ہے (۷)۔

اور بخاری میں (۸): طاؤس سے مروی ہے کہ ابن عباس سے اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کے بارے میں پوچھا گیا: {سوائے محبت کے...}

---

(۱) اسے مجاہد اور حمید بن قیس نے پڑھا ہے۔ المحتسب ۲۵۱/۲۔ (۲) اسے ابن کثیر، ابو عمرو، حمزہ اور کسائی نے پڑھا ہے۔ السبعہ ص ۲۰۵ - ۲۰۶ ، اور التیسیر ص ۱۹۵۔ (۳) معانی القرآن ۳۹۸/۴ میں۔ (۴) معانی القرآن للنحاس ۳۰۸/۶، اور طبری نے ان کے اقوال نقل کیے ہیں ۴۹۵/۲۰ - ۴۹۶۔ (۵) اسے سعید بن منصور نے روایت کیا جیسا کہ فتح الباری ۵۶۵/۸ میں ہے، اور طبری نے اس کی مانند ۲۰/۴۹۵ میں روایت کیا ہے۔ (۶) ان کا قول: "کہ وہ"، (م) میں نہیں ہے۔ (۷) معانی القرآن ۳۰۸/۶ میں۔ (۸) حدیث (۴۸۱۸)۔

Surah Ash-Shura: Verse 23 466 Regarding the verse "[respect] in kinship," Sa'id ibn Jubayr said: "It means the kin of the family of Muhammad." Ibn Abbas replied: "You were hasty. There was no clan of the Quraysh except that the Prophet ﷺ had kinship with them. So he said: 'Except that you maintain the ties of kinship between me and you (1).'" This is one saying. It was also said: "Kinship" refers to the relatives of the Messenger ﷺ, meaning: I do not ask you for any reward except that you love my relatives and the people of my household, just as he commanded to honor those of kin. This is the saying of Ali ibn Husayn, Amr ibn Shu'ayb, and As-Suddi (2). In a narration from Sa'id ibn Jubayr from Ibn Abbas: When Allah, the Mighty and Sublime, revealed: {Say, [O Muhammad], "I do not ask you for this message any payment [but] only goodwill through kinship."} they said: "O Messenger of Allah, who are these whose love is required of us?" He said: "Ali, Fatima, and their two sons" (3). This is also supported by what was narrated from Ali (may Allah be pleased with him), who said: I complained to the Prophet ﷺ about people's envy towards me. He said: "Are you not pleased to be the fourth of four, the first to enter Paradise: me, you, Al-Hasan, Al-Husayn, our wives on our right and left, and our offspring behind our wives?" (4). And from the Prophet ﷺ: "Paradise is forbidden for whoever oppresses my household and harms me regarding my progeny, and whoever does a favor for any of the descendants of Abd al-Muttalib and he is not rewarded for it, I shall reward him for it tomorrow when I meet him on the Day of Resurrection" (5). Al-Hasan and Qatada said: The meaning is: Except that they show love to Allah, the Mighty and Sublime, and seek proximity to Him through obedience to Him (6). So, "al-qurba" here means "propinquity" or "nearness." It is said: 'qurbah' and 'qurba' have the same meaning; like 'zulfah' and 'zulfa'.

(1) In (d), (z), (f), and (m): "Except that you maintain what is between you," and what is established is from (zh), which agrees with Sahih al-Bukhari. (2) Narrated from them by al-Tabari 20/499-500. (3) Narrated by al-Tabarani (12259), and in its chain is Husayn al-Ashqar. Al-Hafiz Ibn Hajar said in "Takhrij Ahadith al-Kashshaf" p. 145: "Weak, rejected; and it has been contradicted by what is more worthy than it..." and he mentioned the hadith of Tawus from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both) narrated by al-Bukhari, which the author mentioned recently. (4) Mentioned by al-Zamakhshari in "al-Kashshaf" 3/467. Al-Hafiz Ibn Hajar said in "Takhrij Ahadith al-Kashshaf" p. 145: "Its chain is flimsy." (5) Al-Hafiz Ibn Hajar attributed it in "Takhrij Ahadith al-Kashshaf" p. 145 to al-Tha'labi from the hadith of Ali (may Allah be pleased

with him), then said: "In it is Abdullah ibn Ahmad ibn Amir al-Ta'i, from his father, and he is a liar." (6) Narrated by al-Tabari 20/500-501.

सूरह अश-शूरा: आयत 23 466 "निकटता में" (अल-क़ुर्बा) के बारे में सईद बिन जुबैर ने कहा: "इसका अर्थ मुहम्मद के परिवार की निकटता है।" इब्न अब्बास ने कहा: "तुमने जल्दबाजी की। कुरैश का कोई ऐसा कबीला नहीं था जिसके साथ पैगंबर ﷺ की रिश्तेदारी न हो। तो उन्होंने कहा: 'सिवाय इसके कि तुम मेरे और तुम्हारे बीच की रिश्तेदारी का सम्मान करो (1)।'" यह एक विचार है। और कहा गया: "निकटता" से तात्पर्य रसूल ﷺ के रिश्तेदारों से है, अर्थात: मैं आपसे कोई बदला नहीं मांगता, सिवाय इसके कि आप मेरे रिश्तेदारों और मेरे घर वालों (अहल-ए-बैत) से प्यार करें, जैसा कि उन्होंने रिश्तेदारों का सम्मान करने का आदेश दिया था। यह अली बिन हुसैन, अम्र बिन शुऐब और अस-सुद्दी (2) का कहना है। इब्न अब्बास से सईद बिन जुबैर की एक रिवायत में है: जब अल्लाह ने यह आयत नाजिल की: {कह दीजिए कि मैं इस पर तुमसे कोई बदला नहीं माँगता, सिवाय निकटता (रिश्तेदारी) के प्रेम के} तो उन्होंने कहा: "ऐ अल्लाह के रसूल, ये कौन लोग हैं जिनसे प्यार करना हम पर लाज़िम है?" उन्होंने कहा: "अली, फातिमा और उनके दो बेटे" (3)। अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जो रिवायत है वह भी इसकी गवाही देती है, उन्होंने कहा: मैंने पैगंबर ﷺ से लोगों के मेरे प्रति द्वेष (हसद) की शिकायत की। तो उन्होंने कहा: "क्या तुम इस बात से खुश नहीं हो कि तुम उन चार लोगों में से चौथे होगे जो सबसे पहले जन्नत में दाखिल होंगे: मैं, तुम, अल-हसन, अल-हुसैन, हमारी पत्नियाँ हमारे दाएं और बाएं और हमारी संतानें हमारी पत्नियों के पीछे?" (4)। और पैगंबर ﷺ से रिवायत है: "जन्नत उस व्यक्ति पर हराम है जिसने मेरे घर वालों पर जुल्म किया और मेरी नस्ल के मामले में मुझे तकलीफ दी, और जिसने अब्दुल मुत्तलिब की औलाद में से किसी के साथ कोई भलाई की और उसे उसका बदला नहीं मिला, तो मैं कयामत के दिन उससे मिलने पर उसे उसका बदला दूंगा" (5)। अल-हसन और कतादा ने कहा: अर्थ यह है: सिवाय इसके कि वे अल्लाह की तरफ मोहब्बत दिखाएँ और उसकी इबादत के जरिए उसके करीब हों (6)। तो यहाँ "अल-क़ुर्बा" का अर्थ निकटता (क़ुर्बत) है। कहा जाता है: 'क़ुर्बा' और 'क़ुर्बत' का एक ही अर्थ है; जैसे 'ज़ुल्फ़ा' और 'ज़ुल्फ़त'।

(1) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: "सिवाय इसके कि तुम जो तुम्हारे बीच है उसे जोड़ो", और जो साबित है वह (ज़ह) से है, जो सहीह बुखारी के अनुकूल है। (2) इसे उनसे अल-तबरी 20/499-500 में उद्धृत किया गया है। (3) इसे अल-तबरानी (12259) ने उद्धृत किया है, और इसके इसनाद में हुसैन अल-अशक़र हैं। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ़" पृ. 145 में कहा: "कमजोर, गिरा हुआ; और इसके विपरीत वह है जो इससे अधिक योग्य है..." और उन्होंने इब्न अब्बास से ताऊस की हदीस का उल्लेख किया जिसे बुखारी ने उद्धृत किया है, और लेखक ने हाल

ही में इसका उल्लेख किया है। (4) अल-ज़मखशरी ने "अल-कश्शाफ़" 3/467 में इसका उल्लेख किया है। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ़" पृ. 145 में कहा: "इसकी सनद कमजोर है।" (5) अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ़" पृ. 145 में इसे अली की हदीस से अल-थ़ालाबी की ओर मनसूब किया है, फिर कहा: "इसमें अब्दुल्ला बिन अहमद बिन आमिर अल-ताई है, अपने पिता से, और वह झूठा है।" (6) इसे अल-तबरी 20/500-501 में उद्धृत किया गया है।

سورة الشوریٰ: آیت 23 466 آیت "فی القُربیٰ" (قرابت میں) کے بارے میں سعید بن جبیر نے کہا: "اس سے مراد آلِ محمد کی قرابت ہے۔" ابن عباس نے کہا: "تم نے جلدی کی، قریش کا کوئی قبیلہ ایسا نہ تھا جس سے نبی ﷺ کی رشتہ داری نہ ہو، تو آپ ﷺ نے فرمایا: 'سوائے اس کے کہ تم میرے اور اپنے درمیان رشتہ داری کا پاس رکھو (1)۔'" پس یہ ایک قول ہے۔ اور کہا گیا: "القربیٰ" سے مراد رسول ﷺ کی قرابت ہے، یعنی: میں تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا سوائے اس کے کہ تم میرے قرابت داروں اور میرے اہل بیت سے محبت کرو، جیسا کہ آپ ﷺ نے ذوی القربیٰ کی تعظیم کا حکم دیا ہے۔ یہ علی بن حسین، عمرو بن شعیب اور السدی (2) کا قول ہے۔ سعید بن جبیر کی ابن عباس سے روایت میں ہے: جب اللہ عزوجل نے یہ آیت نازل فرمائی: ﴿ قُل لَّا أَسْئَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى ﴾ (کہہ دیجئے کہ میں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا سوائے قرابت کی محبت کے) تو لوگوں نے پوچھا: یا رسول اللہ، یہ کون لوگ ہیں جن کی محبت ہم پر واجب ہے؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "علی، فاطمہ اور ان کے دونوں بیٹے" (3)۔ اس کی تائید وہ روایت بھی کرتی ہے جو حضرت علی رضی اللہ عنہ سے مروی ہے کہ انہوں نے کہا: میں نے نبی ﷺ سے لوگوں کے اپنے ساتھ حسد کی شکایت کی۔ تو آپ ﷺ نے فرمایا: "کیا تم اس بات پر راضی نہیں ہو کہ تم ان چار میں چوتھے ہو گے جو سب سے پہلے جنت میں داخل ہوں گے: میں، تم، حسن، حسین اور ہماری بیویاں ہمارے دائیں بائیں اور ہماری اولادیں ہماری بیویوں کے پیچھے؟" (4)۔ اور نبی ﷺ سے مروی ہے: "جنت اس شخص پر حرام ہے جس نے میرے اہل بیت پر ظلم کیا اور میری عترت (نسل) کے بارے میں مجھے تکلیف دی، اور جس نے اولادِ عبدالمطلب میں سے کسی کے ساتھ کوئی نیکی کی اور اس نے اس کا بدلہ نہ پایا، تو میں کل قیامت کے دن جب اس سے ملوں گا تو اسے اس کا بدلہ دوں گا" (5)۔ اور حسن اور قتادہ نے کہا: معنی یہ ہے: سوائے اس کے کہ وہ اللہ عزوجل کی طرف رغبت کریں اور اس کی اطاعت کے ذریعے اس کا قرب حاصل کریں (6)۔ پس

یہاں "القربیٰ" قربت کے معنی میں ہے۔ کہا جاتا ہے: "قُربہ" اور "قُربیٰ" ہم معنی ہیں؛ جیسے "زُلفہ" اور "زُلفیٰ"۔

(1) نسخہ (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں ہے: "سوائے اس کے کہ تم اپنے درمیان کے تعلقات جوڑو"، اور ثابت شدہ متن نسخہ (ظ) سے ہے، جو صحیح بخاری کے موافق ہے۔ (2) اسے طبری نے 20/ 499 - 500 میں روایت کیا ہے۔ (3) اسے طبرانی (12259) نے روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں حسین الاشقر ہے، حافظ ابن حجر نے "تخریج احادیث الکشاف" ص 145 میں کہا: "ضعیف ساقط ہے، اور اس کے معارض وہ روایت ہے جو اس سے زیادہ اولیٰ ہے..." اور انہوں نے طاؤس کی ابن عباس رضی اللہ عنہما سے روایت کا ذکر کیا جسے بخاری نے روایت کیا ہے، اور مصنف نے اسے قریب ہی ذکر کیا ہے۔ (4) اسے زمخشری نے الکشاف 3/ 467 میں ذکر کیا ہے، حافظ ابن حجر نے "تخریج احادیث الکشاف" ص 145 میں کہا: "اس کی سند کمزور ہے۔" (5) اسے حافظ ابن حجر نے "تخریج احادیث الکشاف" ص 145 میں ثعلبی کی طرف حضرت علی کی حدیث سے منسوب کیا ہے، پھر کہا: "اس میں عبداللہ بن احمد بن عامر الطائی ہے، اپنے باپ سے، اور وہ کذاب (بہت جھوٹا) ہے۔" (6) اسے طبری نے 20/ 500 - 501 میں روایت کیا ہے۔

Surah Ash-Shura: Verse 23 467

Qaza'a bin Suwayd narrated from Ibn Abi Najih, from Mujahid, from Ibn Abbas, from the Prophet (PBUH): "Say: I do not ask you for any reward for what I have brought you, except that you show love and draw near to Him through obedience" (1). Mansur and Awf narrated from Al-Hasan regarding "Say: I do not ask you for any reward for it except love for relatives" [Qur'an 42:23] that he said: they seek affection from Allah, Mighty and Majestic, and draw near to Him through His obedience (2).

A group said: The verse is abrogated and was revealed in Makkah; the polytheists used to harm the Messenger of Allah (PBUH), so this verse was revealed, and Allah commanded them to love His Prophet (PBUH) and maintain ties of kinship with him. When he emigrated, the Ansar took him in and supported him, and Allah wanted him to join his brothers among the prophets as they said: "And I do not ask you for any reward for it; my reward is only from the Lord of the worlds" [Ash-Shu'ara: 109]. So Allah Almighty revealed: "Say: Whatever reward I might have asked of you is yours. My reward is only from Allah" [Saba: 47], thus it was abrogated by this verse and by His saying: "Say: I do not ask you for any reward for it, nor am I of those who take things upon themselves" [Sad: 86], and His saying: "Or do you ask them for a payment? But the payment of your Lord is better" [Al-Mu'minun: 72], and His saying: "Or do you ask them for a reward, so they are burdened by a debt?" [At-Tur: 40]; this was said by Ad-Dahhak and Al-Hussein bin Al-Fadl (3). Juwaybir narrated it from Ad-Dahhak from Ibn Abbas. Al-Tha'labi said: It is not a strong opinion, and it is ugly enough for one to say that drawing near to Allah through His obedience and love for His Prophet (PBUH) and his family is abrogated; while the Prophet (PBUH) said: "Whoever dies loving the family of Muhammad dies a martyr. And whoever dies loving the family of Muhammad, Allah makes the angels of mercy visitors to his grave (4). And whoever dies loving the family of Muhammad, dies upon the Sunnah and the community (5). And whoever dies hating the family of...

(1) Recorded by Ahmad (2415), At-Tabari 20/500, An-Nahhas in 'An-Nasikh wal-Mansukh' (788), and Qaza'a bin Suwayd is weak, as in 'Tahdhib al-Tahdhib' 3/439. (2) Recorded by At-Tabari 20/500. (3) Tafsir al-Baghawi 4/125. He said: This is an unsatisfactory statement; because loving the Prophet (PBUH), refraining from harming him, loving his relatives, and drawing near to Allah through obedience and good deeds are religious obligations. (4) In manuscripts (d), (z), (f), and (m): 'Angels and mercy', and in (zh): 'Angels'. What is established is from 'Al-Kashshaf' 3/467 - and the wording is from there as the author will mention - and the hadith will come at

length with the author in this wording. (5) His saying: "And whoever dies loving the family of Muhammad dies upon the Sunnah and the community," is an addition from (zh), and it is a piece of the hadith which the author will mention in its entirety.

सूरह अश-शूरा: आयत २३ ४६७

क़ज़आ बिन सुवैद ने इब्न अबी नजीह से, मुजाहिद से, इब्न अब्बास से रिवायत की है कि पैगंबर (स.अ.व.) ने आयत के बारे में कहा: "कहें: जो कुछ मैं तुम्हारे पास लाया हूँ, उसके लिए मैं तुमसे कोई बदला नहीं माँगता, सिवाय इसके कि तुम अल्लाह से प्रेम करो और आज्ञाकारिता के माध्यम से उसके करीब आओ।" (१)। मंसूर और औफ़ ने अल-हसन से "कहें: मैं इसके लिए तुमसे कोई बदला नहीं माँगता सिवाय रिश्तेदारों के लिए प्रेम के" [कुरान ४२:२३] के बारे में रिवायत की है कि उन्होंने कहा: वे अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल से स्नेह चाहते हैं और उसकी आज्ञाकारिता के माध्यम से उसके करीब आते हैं (२)।

एक समूह ने कहा: यह आयत निरस्त (मनसूख) है और मक्का में नाजिल हुई थी; मुशरिक अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) को सताया करते थे, इसलिए यह आयत नाजिल हुई, और अल्लाह ने उन्हें अपने पैगंबर (स.अ.व.) से प्रेम करने और उनके साथ रिश्तेदारी बनाए रखने का आदेश दिया। जब उन्होंने हिजरत की, तो अंसार ने उन्हें पनाह दी और उनकी मदद की, और अल्लाह चाहता था कि वह उन्हें पैगंबरों में उनके भाइयों के साथ शामिल कर दे जैसा कि उन्होंने कहा था: "और मैं इसके लिए तुमसे कोई बदला नहीं माँगता; मेरा बदला तो बस जहानों के रब के पास है" [अश-शुअरा: १०९]। तो अल्लाह तआला ने नाज़िल फ़रमाया: "कहें: मैंने तुमसे जो भी बदला माँगा है, वह तुम्हारा ही है। मेरा बदला तो बस अल्लाह के ज़िम्मे है" [सबा: ४७], इस प्रकार इसे इस आयत द्वारा और उनके इस कथन द्वारा निरस्त कर दिया गया: "कहें: मैं इसके लिए तुमसे कोई बदला नहीं माँगता, और न ही मैं बनावटी व्यवहार करने वालों में से हूँ" [साद: ८६], और उनका यह कथन: "क्या आप उनसे कोई शुल्क माँगते हैं? तो आपके रब का शुल्क सबसे अच्छा है" [अल-मुमिनून: ७२], और उनका यह कथन: "या आप उनसे कोई बदला माँगते हैं, जिससे वे ऋण के बोझ तले दबे जा रहे हैं?" [अत-तूर: ४०]; यह अद-दहाक और अल-हुसैन बिन अल-फदल ने कहा था (३)। जुवैबिर ने इसे अद-दहाक से इब्न अब्बास से रिवायत किया है। अल-थालाबी ने कहा: यह कोई मजबूत राय नहीं है, और यह कहना काफी घृणित है कि अल्लाह की आज्ञाकारिता और उसके पैगंबर (स.अ.व.) और उनके परिवार के प्रति प्रेम के माध्यम से अल्लाह के करीब आना निरस्त कर दिया गया है; जबकि पैगंबर (स.अ.व.) ने कहा: "जो व्यक्ति मुहम्मद के परिवार के प्यार पर मरता है वह शहीद के रूप में मरता है। और जो मुहम्मद के परिवार के प्यार पर मरता है, अल्लाह उसकी कब्र पर रहमत के फरिश्तों को ज़ियारत

करने वाला बना देता है (४)। और जो मुहम्मद के परिवार के प्यार पर मरता है, वह सुन्नत और जमात पर मरता है (५)। और जो परिवार के प्रति द्वेष पर मरता है...

(१) इसे अहमद (२४१५), अल-तबरी २०/५००, और अन-नहहास ने 'अन-नासिफ़ वल-मनसूख' (७८८) में निकाला है, और क़ज़आ बिन सुवैद कमज़ोर है, जैसा कि 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' ३/४३९ में है। (२) इसे अल-तबरी २०/५०० द्वारा निकाला गया है। (३) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१२५। उन्होंने कहा: यह एक असंतोषजनक कथन है; क्योंकि पैगंबर (स.अ.व.) से प्रेम करना, उन्हें नुकसान पहुँचाने से बचना, उनके रिश्तेदारों से प्रेम करना और आज्ञाकारिता और नेक कामों के माध्यम से अल्लाह के करीब आना धर्म के अनिवार्य कर्तव्यों में से हैं। (४) पांडुलिपियों (द), (ज़), (फ़), और (म) में: 'फ़रिश्ते और रहमत', और (ज़) में: 'फ़रिश्ते'। जो पुष्ट है वह 'अल-कश्शाफ' ३/४६७ से है - और शब्द वहीं से हैं जैसा कि लेखक उल्लेख करेंगे - और हदीस लेखक के पास विस्तार से इस शब्द के साथ आएगी। (५) उनका कथन: "और जो मुहम्मद के परिवार के प्यार पर मरता है वह सुन्नत और जमात पर मरता है," (ज़) से एक अतिरिक्त हिस्सा है, और यह हदीस का एक हिस्सा है जिसे लेखक पूरी तरह से उल्लेख करेंगे।

سورہ الشوریٰ: آیت ۲۳ ٤٦٧

قزعہ بن سوید نے ابن ابی نجیح سے، انہوں نے مجاہد سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ نے آیت کے بارے میں فرمایا: "کہو: میں جو کچھ تمہارے پاس لایا ہوں اس پر تم سے کوئی اجر نہیں مانگتا سوائے اس کے کہ تم اللہ سے محبت کرو اور اس کی اطاعت کے ذریعے اس کا قرب حاصل کرو" (۱)۔ اور منصور اور عوف نے حسن سے روایت کی ہے: ﴿قُل لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ﴾ [سورہ الشوری: ۲۳] انہوں نے کہا: وہ اللہ عزوجل سے محبت کرتے ہیں اور اس کی اطاعت کے ذریعے اس کا قرب حاصل کرتے ہیں (۲)۔

اور ایک گروہ نے کہا: یہ آیت منسوخ ہے اور مکہ میں نازل ہوئی تھی؛ اور مشرکین رسول اللہ ﷺ کو اذیت دیتے تھے، چنانچہ یہ آیت نازل ہوئی، اور اللہ نے انہیں اپنے نبی ﷺ سے محبت کرنے اور ان کے صلہ رحمی کا حکم دیا، پھر جب انہوں نے ہجرت کی تو انصار نے انہیں پناہ دی اور ان کی نصرت کی، اور اللہ نے چاہا کہ انہیں ان کے انبیاء بھائیوں کے ساتھ ملا دے جہاں انہوں نے کہا تھا: ﴿وَمَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ [الشعراء: ۱۰۹]، تو اللہ تعالیٰ نے نازل فرمایا: ﴿قُلْ مَا سَأَلْتُكُم مِّنْ أَجْرٍ فَهُوَ لَكُمْ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى اللَّهِ﴾ [سبأ: ٤٧] پس اسے اس آیت اور اللہ کے اس قول سے منسوخ کر دیا گیا: ﴿قُل لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُتَكَلِّفِينَ﴾ [ص: ٨٦]، اور اس کے قول: ﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ خَرْجًا فَخَرَاجُ رَبِّكَ خَيْرٌ﴾ [المؤمنون: ۷۲]، اور اس کے قول: ﴿أَمْ تَسْأَلُهُمْ أَجْرًا فَهُم مِّن مَّغْرَمٍ مُّثْقَلُونَ﴾ [الطور: ٤٠]؛ یہ ضحاک اور حسین بن فضل نے کہا ہے (۳)۔ اور اسے جویبر نے ضحاک سے، انہوں نے ابن عباس سے روایت کیا ہے۔ ثعلبی نے کہا: اور یہ قول قوی نہیں ہے، اور اس شخص کا قول کس قدر قبیح ہے جو یہ کہتا ہے کہ: اللہ کی اطاعت اور اس کے نبی ﷺ اور ان کے اہل بیت کی محبت کے ذریعے اللہ کا قرب حاصل کرنا منسوخ ہے؛ حالانکہ نبی ﷺ نے

فرمایا ہے: "جو شخص آلِ محمد کی محبت پر مرا وہ شہید مرا۔ اور جو آلِ محمد کی محبت پر مرا، اللہ نے اس کی قبر پر رحمت کے فرشتوں کو زیارت کرنے والا بنا دیا (٤)، اور جو آلِ محمد کی محبت پر مرا، وہ سنت اور جماعت پر مرا (٥)۔ اور جو آلِ محمد کے بغض پر مرا...

(١) اسے احمد (٢٤١٥)، طبری ٢٠/ ٥٠٠، اور نحاس نے 'الناسخ والمنسوخ' (٧٨٨) میں روایت کیا ہے، اور قزعہ بن سوید ضعیف ہے، جیسا کہ 'تہذیب التہذیب' ٣/ ٤٣٩ میں ہے۔ (٢) اسے طبری نے ٢٠/ ٥٠٠ میں روایت کیا ہے۔ (٣) تفسیر بغوی ٤ / ١٢٥۔ اور انہوں نے کہا: اور یہ قول ناپسندیدہ ہے؛ کیونکہ نبی ﷺ کی محبت، ان سے تکلیف کو روکنا، ان کے اقارب کی محبت، اور اللہ کی اطاعت اور نیک عمل کے ذریعے قرب حاصل کرنا دین کے فرائض میں سے ہے۔ (٤) (د)، (ز)، (ف) اور (م) میں: 'الملائكة والرحمة'، اور (ظ) میں: 'الملائكة' ہے، اور ثابت شدہ 'الكشاف' ٣/ ٤٦٧ سے ہے - اور کلام وہیں سے ہے جیسا کہ مصنف ذکر کریں گے - اور یہ حدیث مصنف کے پاس مفصل طور پر اسی لفظ کے ساتھ آئے گی۔ (٥) ان کا قول: "اور جو آلِ محمد کی محبت پر مرا وہ سنت اور جماعت پر مرا"، (ظ) سے اضافہ ہے، اور یہ حدیث کا ایک حصہ ہے جسے مصنف مکمل طور پر ذکر کریں گے۔

Surah Ash-Shura: Verse 23 468 ...Muhammad, on the Day of Resurrection, it will be written between his eyes: "Despairing today of the mercy of Allah." And whoever dies with hatred for the family of Muhammad will not smell the scent of Paradise. And whoever dies with hatred for the people of my house will have no share in my intercession (1). I said: Al-Zamakhshari mentioned this report in his "Tafsir" at greater length than this, saying: And the Messenger of Allah ﷺ said: "Whoever dies with love for the family of Muhammad dies a martyr. Behold, whoever dies with love for the family of Muhammad dies a believer with complete faith. Behold, whoever dies with love for the family of Muhammad, the angel of death gives him glad tidings of Paradise, followed by Munkar and Nakir. Behold, whoever dies with love for the family of Muhammad is escorted to Paradise as a bride is escorted to her husband's house. Behold, whoever dies with love for the family of Muhammad, two doors to Paradise are opened for him in his grave. Behold, whoever dies with love for the family of Muhammad, Allah makes his grave a place of visitation for the angels of mercy. Behold, whoever dies with love for the family of Muhammad dies upon the Sunnah and the community. Behold, whoever dies with hatred for the family of Muhammad, on the Day of Resurrection, it will be written between his eyes: 'Despairing of the mercy of Allah.' Behold, whoever dies with hatred for the family of Muhammad dies an infidel. Behold, whoever dies with hatred for the family of Muhammad will not smell the scent of Paradise" (2). Al-Nahhas said: Ikrimah's view is that it is not abrogated; he said: They used to maintain their kinship ties, but when the Prophet ﷺ was sent, they severed them. So he said: "Say: I do not ask you for any reward for it, except that you love and preserve my kinship, and do not disbelieve me" (3). I said: This is the meaning of Ibn Abbas's statement in Al-Bukhari and Al-Sha'bi's statement about him specifically; and therefore, there is no abrogation. Al-Nahhas (4) said: And the saying of Al-Hasan is good, and it is evidenced by the chain-linked Hadith from...

---

(1) See the following comment. (2) Al-Kashshaf 3/467. Al-Hafiz Ibn Hajar attributed it in "Takhrij Ahadith al-Kashshaf" p. 145 to Al-Tha'labi and said: The signs of fabrication are clear upon it. (3) Al-Nasikh wal-Mansukh by Al-Nahhas 2/619. Ikrimah's statement preceded the beginning of this issue. (4) In Al-Nasikh wal-Mansukh 2/620.

सूरह अश-शूरा: आयत 23 468 ...मुहम्मद, कयामत के दिन उनकी आँखों के बीच लिखा होगा: "आज अल्लाह की रहमत से निराश।" और जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति द्वेष के साथ मरता है, वह जन्नत की खुशबू तक नहीं पाएगा। और जो मेरे घर के लोगों (अहल अल-बैत) के प्रति द्वेष के साथ मरता है, मेरी शफ़ाअत (सिफारिश) में उसका कोई हिस्सा नहीं होगा (1)। मैंने कहा: अल-ज़मखशरी ने अपनी "तफ़सीर" में इस खबर का इससे अधिक विस्तार से उल्लेख किया है, उन्होंने कहा: और अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति प्रेम के साथ मरता है, वह शहीद होकर मरता है। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति प्रेम के साथ मरता है, वह पूर्ण ईमान वाला मोमिन होकर मरता है। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति प्रेम के साथ मरता है, मौत का फरिश्ता उसे जन्नत की खुशखबरी देता है, फिर मुनकर और नकीर। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति प्रेम के साथ मरता है, उसे जन्नत में ले जाया जाता है जैसे दुल्हन को उसके शौहर के घर ले जाया जाता है। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति प्रेम के साथ मरता है, उसकी कब्र में जन्नत के दो दरवाजे खोल दिए जाते हैं। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति प्रेम के साथ मरता है, अल्लाह उसकी कब्र को रहमत के फरिश्तों की ज़ियारत की जगह बना देता है। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति प्रेम के साथ मरता है, वह सुन्नत और जमाअत पर मरता है। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति द्वेष के साथ मरता है, कयामत के दिन उसकी आँखों के बीच लिखा होगा: 'अल्लाह की रहमत से निराश।' सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति द्वेष के साथ मरता है, वह काफ़िर होकर मरता है। सावधान, जो कोई मुहम्मद के परिवार के प्रति द्वेष के साथ मरता है, वह जन्नत की खुशबू तक नहीं सूंघेगा" (2)। अल-नह़ास ने कहा: इकरीमा का मत है कि यह मंसूख़ (निरस्त) नहीं है; उन्होंने कहा: वे अपने रिश्तेदारों के साथ संबंध निभाते थे, लेकिन जब नबी ﷺ को भेजा गया, तो उन्होंने संबंध तोड़ लिए। तो उन्होंने फरमाया: "कह दो: मैं इसके लिए तुमसे कोई प्रतिफल नहीं माँगता, सिवाय इसके कि तुम मेरे रिश्तेदारों के साथ प्रेम करो और मेरा सम्मान करो, और मुझे मत झुठलाओ" (3)। मैंने कहा: अल-बुखारी में इब्न अब्बास के कथन और उनके बारे में अल-शा'बी के कथन का यही अर्थ है; और इसलिए, कोई नक़्श (निरस्तीकरण) नहीं है। अल-नह़ास (4) ने कहा: और अल-हसन का कहना अच्छा है, और यह इससे प्रमाणित हदीस से साबित है...

---

(1) अगली टिप्पणी देखें। (2) अल-कश्शाफ़ 3/467। अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने "तख़रीज अहादीस अल-कश्शाफ़" पृष्ठ 145 में इसे अल-सालाबी की ओर मनसब किया और कहा: इस पर मनगढ़ंत

होने के संकेत स्पष्ट हैं। (3) अल-नह़ास द्वारा अल-नासीख़ वल-मंसूख़ 2/619। इस मुद्दे की शुरुआत में इकरीमा का कथन आ चुका है। (4) अल-नासीख़ वल-मंसूख़ 2/620 में।

سورہ الشوریٰ: آیت ۲۳ ۴۶۸ ...محمد، قیامت کے دن اس کی دونوں آنکھوں کے درمیان لکھا ہوگا: «اللہ کی رحمت سے آج مایوس»۔ اور جو شخص آل محمد کے بغض پر مرا وہ جنت کی خوشبو نہیں پائے گا۔ اور جو میرے اہل بیت کے بغض پر مرا تو میری شفاعت میں اس کا کوئی حصہ نہیں (۱)۔ میں نے کہا: اور زمخشری نے اپنی «تفسیر» میں اس خبر کا اس سے طویل تذکرہ کیا ہے، پس انہوں نے کہا: اور رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: «جو شخص آل محمد کی محبت پر مرا وہ شہید مرا، خبردار! جو شخص آل محمد کی محبت پر مرا وہ کامل ایمان والا مومن ہو کر مرا، خبردار! جو شخص آل محمد کی محبت پر مرا اسے ملک الموت نے جنت کی خوشخبری دی، پھر منکر و نکیر نے، خبردار! جو شخص آل محمد کی محبت پر مرا اسے جنت کی طرف اس طرح لے جایا جاتا ہے جیسے دلہن کو اس کے شوہر کے گھر لے جایا جاتا ہے، خبردار! جو شخص آل محمد کی محبت پر مرا اس کی قبر میں جنت کے دو دروازے کھول دیے جاتے ہیں، خبردار! جو شخص آل محمد کی محبت پر مرا اللہ نے اس کی قبر کو رحمت کے فرشتوں کی جائے زیارت بنا دیا، خبردار! جو شخص آل محمد کی محبت پر مرا وہ سنت اور جماعت پر مرا، خبردار! جو شخص آل محمد کے بغض پر مرا وہ قیامت کے دن اس حال میں آئے گا کہ اس کی دونوں آنکھوں کے درمیان لکھا ہوگا: «اللہ کی رحمت سے مایوس»، خبردار! جو شخص آل محمد کے بغض پر مرا وہ کافر ہو کر مرا، خبردار! جو شخص آل محمد کے بغض پر مرا وہ جنت کی خوشبو بھی نہ سونگھ پائے گا» (۲)۔ نحاس نے کہا: اور عکرمہ کا موقف یہ ہے کہ یہ منسوخ نہیں ہے؛ انہوں نے کہا: وہ اپنے رشتوں کو جوڑتے تھے، لیکن جب نبی ﷺ مبعوث ہوئے تو انہوں نے اسے توڑ دیا۔ تو آپ ﷺ نے فرمایا: «کہہ دو: میں تم سے اس پر کوئی اجر نہیں مانگتا سوائے اس کے کہ تم میری قرابت کی وجہ سے مجھ سے محبت کرو اور میرا لحاظ رکھو، اور مجھے نہ جھٹلاؤ» (۳)۔ میں نے کہا: اور

یہی مطلب ابن عباس کے اس قول کا ہے جو بخاری میں ہے اور خود شعبی کا بھی ان کے بارے میں یہی قول ہے؛ اور اس بنا پر کوئی نسخ نہیں ہے۔ نحاس (۴) نے کہا: اور حسن کا قول حسن ہے، اور اس کی صحت پر وہ حدیث دلالت کرتی ہے جو... سے مسنداً مروی ہے۔

---

(۱) ملاحظہ ہو اگلا تبصرہ۔ (۲) الکشاف ۳/ ۴۶۷، اور حافظ ابن حجر نے تخریج احادیث الکشاف ص ۱۴۵ میں اسے ثعلبی کی طرف منسوب کیا ہے اور کہا ہے: اس پر وضع (من گھڑت ہونے) کے آثار واضح ہیں۔ (۳) الناسخ والمنسوخ للنحاس ۲/ ۶۱۹، اور اس مسئلے کے شروع میں عکرمہ کا قول گزر چکا ہے۔ (۴) الناسخ والمنسوخ ۲/ ۶۲۰ میں۔

The Messenger of Allah (PBUH), as Ahmad ibn Muhammad al-Azdi told us, said: Ar-Rabi' ibn Sulayman al-Muradi told us: Asad ibn Musa told us: Qaza'ah - who is Ibn Suwayd(1) al-Basri - told us, he said: Abdullah ibn Abi Najih told us on the authority of Mujahid on the authority of Ibn Abbas that the Messenger of Allah (PBUH) said: "I do not ask you for any reward for what I have informed you of the clear signs and guidance, except that you love Allah, Almighty and Majestic, and draw closer to Him through obedience to Him." This clear explanation is from Allah, Mighty and Majestic, as has been said, and similarly, the Prophets (peace be upon them) said before him: {My reward is only with Allah} [Yunus: 72].

Second: They differed regarding the reason for its revelation; Ibn Abbas said: When the Prophet (PBUH) arrived in Medina, calamities and obligations befell him that what was in his hands could not accommodate; so the Ansar said: "Indeed, this man, Allah has guided you through him, and he is the son of your sister(2), and calamities and obligations befall him that what is in his hands cannot accommodate, so let us collect for him." So they did, then they brought it to him, and it was revealed(3).

Al-Hasan said: It was revealed when the Ansar and the Muhajirun boasted to each other. The Ansar said: "We did [this and that]," and the Muhajirun boasted of their kinship with the Messenger of Allah (PBUH). Miqsam narrated on the authority of Ibn Abbas who said: The Messenger of Allah (PBUH) heard something, so he gave a sermon and said to the Ansar: "Were you not humiliated, and Allah honored you through me? Were you not astray, and Allah guided you through me? Were you not fearful, and Allah gave you security through me? Will you not respond to me?" They said: "With what shall we answer you?" He said: "You say: 'Did your people not expel you and we gave you shelter? Did your people not call you a liar and we believed you?'" So he enumerated things for them. He said: Then they fell on their knees and said: "Our lives and our wealth are for you." Then it was revealed: {Say, [O Muhammad], "I do not ask you for this message any payment [but] only goodwill through kinship."} (4).

---

(1) In the manuscripts: Yazid, which is an error; what is established is from the sources, and the hadith preceded recently, and we mentioned that it is weak. (2) In (d), (z), (f), and (m): your brother, and what is established is from (th). (3) Asbab al-Nuzul by al-Wahidi, p. 393. (4) Al-Tabarani narrated it with this wording in al-Awsat (3876). Al-Haythami said in Majma' al-Zawa'id 10/32: Al-Tabarani narrated it from his

teacher Ali ibn Sa'id, and in it is weakness. We said: And in it is Yazid ibn Abi Ziyad; Al-Hafiz Ibn Kathir said in his Tafsir 7/201: He is weak. And the hadith was narrated - without mentioning the revelation of the verse - by Ahmad (12021) from the hadith of Anas, and Al-Bukhari (4330) and Muslim (1061) narrated it from the hadith of Abdullah ibn Zayd with similar wording. He said =

सूरह अल-शूरा: आयत 23 469

अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) जैसा कि हमें अहमद बिन मुहम्मद अल-अज़दी ने बताया, उन्होंने कहा: अर-रबी बिन सुलैमान अल-मुरादी ने हमें बताया: असद बिन मूसा ने हमें बताया: कज़ाह - जो इब्न सुवैद(1) अल-बसरी हैं - ने हमें बताया, उन्होंने कहा: अब्दुल्ला बिन अबी नजीह ने मुजाहिद के हवाले से इब्न अब्बास से हमें बताया कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने फरमाया: "मैं तुमसे उन स्पष्ट प्रमाणों और मार्गदर्शन के लिए कोई बदला नहीं माँगता जिसके बारे में मैंने तुम्हें सूचित किया है, सिवाय इसके कि तुम अल्लाह से प्यार करो और उसकी आज्ञाकारिता के माध्यम से उसके करीब हो जाओ।" यह स्पष्ट व्याख्या अल्लाह की ओर से है, जैसा कि कहा गया है, और इसी तरह, नबियों (उन पर शांति हो) ने उनसे पहले कहा था: {मेरा प्रतिफल तो केवल अल्लाह के पास है} [यूनुस: 72]।

दूसरा: इसके उतरने के कारण के बारे में उनमें मतभेद था; इब्न अब्बास ने कहा: जब नबी (स.अ.व.) मदीना आए, तो उन पर ऐसी विपत्तियाँ और अधिकार आए जो उनके पास मौजूद चीज़ों से पूरे नहीं हो सकते थे; तो अंसार ने कहा: "निश्चित रूप से यह आदमी, अल्लाह ने तुम्हें इनके माध्यम से मार्गदर्शन दिया है, और वह तुम्हारी बहन का बेटा है(2), और उन पर ऐसी विपत्तियाँ और अधिकार आते हैं जिन्हें उनके हाथ की चीज़ें नहीं संभाल सकतीं, तो चलिए हम उनके लिए कुछ इकट्ठा करें।" तो उन्होंने ऐसा किया, फिर वे इसे उनके पास लाए और यह आयत उतरी(3)।

अल-हसन ने कहा: यह तब उतरा जब अंसार और मुहाजिरों ने एक-दूसरे पर गर्व किया, अंसार ने कहा: हमने ऐसा-वैसा किया, और मुहाजिरों ने अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) के साथ अपनी रिश्तेदारी पर गर्व किया। मिक़्सम ने इब्न अब्बास के हवाले से रिवायत किया कि अल्लाह के रसूल (स.अ.व.) ने कुछ सुना, तो उन्होंने खुत्बा दिया और अंसार से कहा: "क्या तुम अपमानित नहीं थे तो अल्लाह ने मेरे ज़रिए तुम्हें इज़्ज़त दी? क्या तुम गुमराह नहीं थे तो अल्लाह ने मेरे ज़रिए तुम्हें हिदायत दी? क्या तुम डरे हुए नहीं थे तो अल्लाह ने मेरे ज़रिए तुम्हें अमन दिया? क्या तुम मुझे जवाब नहीं दोगे?" उन्होंने कहा: "हम आपको क्या जवाब दें?" उन्होंने कहा: "तुम कहो: 'क्या तुम्हारी कौम ने तुम्हें नहीं निकाला और हमने तुम्हें पनाह दी? क्या तुम्हारी कौम ने तुम्हें नहीं झुठलाया और हमने तुम्हारी पुष्टि की?'" तो उन्होंने उनके सामने चीज़ें गिनीं। उन्होंने कहा: फिर वे अपने घुटनों के बल गिर गए और कहा: "हमारी जानें और हमारे माल आपके लिए हैं।" फिर यह आयत उतरी: {कह दो, "मैं इसके लिए तुमसे कोई बदला नहीं माँगता सिवाय रिश्तेदारी के कारण प्यार के।" } (4)।

(1) प्रतियों में: यज़ीद, जो एक गलती है; जो प्रमाणित है वह स्रोतों से है, और हदीस हाल ही में बीत चुकी है, और हमने उल्लेख किया कि यह कमज़ोर है। (2) (द), (ज़), (फ़) और (म) में: तुम्हारा भाई, और जो प्रमाणित है वह (ज़) से है। (3) असबाब अल-नुज़ूल अल-वाहिदी द्वारा, पृष्ठ 393। (4) इसे अल-तबरानी ने अल-अवसत (3876) में इन शब्दों के साथ निकाला है। अल-हैथमी ने मजमा अल-ज़वाइद 10/32 में कहा: इसे अल-तबरानी ने अपने शेख अली बिन सईद से रिवायत किया है, और इसमें कमजोरी है। हमने कहा: और इसमें यज़ीद बिन अबी ज़ियाद है; हाफ़िज़ इब्न कसीर ने अपनी तफ़सीर 7/201 में कहा: वह कमज़ोर है। और हदीस को - आयत के उतरने के उल्लेख के बिना - अहमद (12021) ने अनस की हदीस से निकाला है, और बुखारी (4330) और मुस्लिम (1061) ने अब्दुल्ला बिन ज़ैद की हदीस से इसी तरह निकाला है। उन्होंने कहा =

سورة الشوریٰ: آیت ۲۳ ٤٦٩

رسول اللہ ﷺ جیسا کہ ہمیں احمد بن محمد الازدی نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں الربیع بن سلیمان المرادی نے بتایا: ہمیں اسد بن موسیٰ نے بتایا: ہمیں قزعہ - اور وہ ابن سوید(۱) البصری ہیں - نے بتایا، انہوں نے کہا: ہمیں عبداللہ بن ابی نجیح نے مجاہد کے واسطے سے ابن عباس سے بتایا کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "میں تم سے ان واضح دلائل اور ہدایت پر کوئی اجر نہیں مانگتا جس کی میں نے تمہیں خبر دی ہے، سوائے اس کے کہ تم اللہ عزوجل سے محبت کرو اور اس کی اطاعت کے ذریعے اس کا قرب حاصل کرو۔" پس یہ واضح وضاحت اللہ عزوجل کی طرف سے ہے، جیسا کہ کہا گیا ہے، اور اسی طرح، انبیاء علیہم السلام نے ان سے پہلے کہا تھا: {میرا اجر تو صرف اللہ ہی پر ہے} [یونس: ۷۲]۔

دوسرا: اس کے نزول کے سبب کے بارے میں اختلاف ہے؛ ابن عباس نے کہا: جب نبی ﷺ مدینہ تشریف لائے تو آپ پر ایسی آفات اور حقوق آئے جن کی وسعت آپ کے پاس موجود چیزوں میں نہیں تھی؛ تو انصار نے کہا: "بے شک یہ شخص، اللہ نے تمہیں ان کے ذریعے ہدایت دی ہے، اور وہ تمہاری بہن کے بیٹے ہیں(۲)، اور ان پر ایسی آفات اور حقوق آتے ہیں جن کی گنجائش ان کے پاس موجود چیزوں میں نہیں ہے، تو چلو ہم ان کے لیے کچھ جمع کریں"؛ تو انہوں نے ایسا کیا، پھر وہ اسے آپ کے پاس لائے تو یہ (آیت) نازل ہوئی(۳)۔

اور حسن نے کہا: یہ اس وقت نازل ہوئی جب انصار اور مہاجرین نے ایک دوسرے پر فخر کیا، تو انصار نے کہا: ہم نے یہ کیا، اور مہاجرین نے رسول اللہ ﷺ سے اپنی قرابت داری پر فخر کیا۔ مقسم نے ابن عباس سے روایت کیا کہ رسول اللہ ﷺ نے کچھ سنا، تو آپ نے خطبہ دیا اور انصار سے فرمایا: "کیا تم ذلیل نہیں تھے تو اللہ نے میرے ذریعے تمہیں عزت دی؟ کیا تم گمراہ نہیں تھے تو

اللہ نے میرے ذریعے تمہیں ہدایت دی؟ کیا تم خوفزدہ نہیں تھے تو اللہ نے میرے ذریعے تمہیں امن دیا؟ کیا تم مجھے جواب نہیں دو گے؟" انہوں نے کہا: "ہم آپ کو کیا جواب دیں؟" آپ نے فرمایا: "تم کہو: 'کیا آپ کی قوم نے آپ کو نہیں نکالا تھا تو ہم نے پناہ دی؟ کیا آپ کی قوم نے آپ کو نہیں جھٹلایا تھا تو ہم نے آپ کی تصدیق کی؟'" تو آپ نے ان پر احسانات گنوائے۔ انہوں نے کہا: پھر وہ اپنے گھٹنوں کے بل گر پڑے اور کہا: "ہماری جانیں اور ہمارے مال آپ کے لیے ہیں"؛ تو نازل ہوئی: {کہہ دو کہ میں تم سے اس پر کوئی بدلہ نہیں مانگتا سوائے قرابت کی محبت کے} (۴)۔

---

(۱) نسخوں میں: یزید ہے، اور وہ غلط ہے، اور جو مصادر سے ثابت ہے وہ یہی ہے، اور حدیث کا ذکر حال ہی میں گزرا ہے، اور ہم نے ذکر کیا کہ وہ ضعیف ہے۔ (۲) (د) اور (ز) اور (ف) اور (م) میں: تمہارا بھائی، اور جو (ظ) سے ثابت ہے۔ (۳) اسباب النزول للواحدی ص ۳۹۳۔ (۴) اسے الطبرانی نے الاوسط (۳۸۷۶) میں ان الفاظ کے ساتھ روایت کیا ہے۔ الہیثمی نے مجمع الزوائد ۳۲/۱۰ میں کہا: اسے الطبرانی نے اپنے شیخ علی بن سعید سے روایت کیا ہے، اور اس میں کمزوری ہے۔ ہم نے کہا: اور اس میں یزید بن ابی زیاد ہے؛ حافظ ابن کثیر نے اپنی تفسیر ۲۰۱/۷ میں کہا: وہ ضعیف ہے۔ اور حدیث کو - آیت کے نزول کے ذکر کے بغیر - احمد (۱۲۰۲۱) نے انس کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری (۴۳۳۰) اور مسلم (۱۰۶۱) نے عبداللہ بن زید کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ انہوں نے کہا =

Surah Ash-Shura: Verses 23 - 24 470

Qatadah said: The polytheists said: Perhaps Muhammad is seeking a reward for what he is doing; so this verse was revealed to urge them to love him and his kin (1). Al-Tha'labi said: This is more similar to the verse, because the Surah is Meccan.

His Almighty's saying: {And whoever commits a good deed} i.e., acquires. The origin of "al-qarf" is acquisition; it is said: so-and-so "yaqrifu" (acquires) for his family, meaning he earns. And "i'tiraf" is acquisition (2), and it is taken from their saying: a man is "qurfa" if he was clever/resourceful (3). The discussion about it has passed in "Al-An'am" (4).

Ibn Abbas said regarding {And whoever commits a good deed}: He said: Love for the family of Muhammad ﷺ. {We will increase for him good therein} i.e., We double the good deed for him by ten or more.

{Indeed, Allah is Forgiving and Appreciative} Qatadah said: "Forgiving" for sins, "Appreciative" for good deeds. Al-Suddi said: "Forgiving" for the sins of the family of Muhammad, peace and blessings be upon him, and "Appreciative" for their good deeds (6).

His Almighty's saying: {Or do they say, "He has invented about Allah a lie"? But if Allah willed, He could seal over your heart. And Allah eliminates falsehood and establishes the truth by His words. Indeed, He is Knowing of that within the breasts (24)}.

His Almighty's saying: {Or do they say, "He has invented about Allah a lie"?} The 'mim' is connective, and the meaning is: Do they say: he invented. The speech is connected to what preceded; because when Allah Almighty said: {And say, "I have believed in what Allah has sent down of the Scripture"} [Ash-Shura: 15], and said: {It is Allah who has sent down the Book in truth} [Ash-Shura: 17], He said to complete the explanation: {Or do they say, "He has invented about Allah a lie"} meaning: the disbelievers of Quraish said: Indeed, Muhammad...

= Al-Hafiz Ibn Kathir: And mentioning its revelation in Medina is questionable, because the Surah is Meccan, and no connection appears between this noble verse and the context. (1) Mentioned by Al-Wahidi in Asbab al-Nuzul p. 395 similarly. (2) Al-Sihah (qarf). (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/310. (4) 8/505. (5) Mentioned by al-Tabarsi in Majma' al-Bayan 51/25 from al-Suddi. (6) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/202.

सूरह अश-शूरा: आयतें 23 - 24 470

क़तादा ने कहा: बहुदेववादियों ने कहा: शायद मुहम्मद जो कुछ कर रहे हैं उसके लिए इनाम मांग रहे हैं; तो यह आयत उतरी ताकि उन्हें उनके और उनके रिश्तेदारों के प्रति प्रेम के लिए प्रेरित किया जा सके(1)। अल-थलाबी ने कहा: यह आयत के अधिक अनुकूल है क्योंकि सूरह मक्की है।

अल्लाह तआला का कथन: {और जो कोई नेकी कमाए} यानी: हासिल करे। "अल-क़र्फ़" का मूल अर्थ कमाई है; कहा जाता है: फलां व्यक्ति अपने परिवार के लिए "यक़रिफ़ु" (कमाता) है, यानी वह कमाता है। और "इ'तिराफ़" कमाई है (2), और यह उनकी इस बात से लिया गया है: एक आदमी "क़ुरफ़ा" है यदि वह चतुर/संसाधन संपन्न हो (3)। "अल-अनआम" में इसके बारे में चर्चा हो चुकी है (4)।

इब्न अब्बास ने {और जो कोई नेकी कमाए} के बारे में कहा: उन्होंने कहा: मुहम्मद ﷺ के परिवार के प्रति प्रेम। {हम उसके लिए उसमें भलाई बढ़ा देंगे} यानी: हम उसके लिए नेकी को दस गुना या उससे ज़्यादा बढ़ा देते हैं।

{निश्चित रूप से अल्लाह बहुत क्षमाशील और कद्रदान है} क़तादा ने कहा: "ग़फ़ूर" (क्षमाशील) पापों के लिए, "शकूर" (कद्रदान) नेकियों के लिए। अल-सुद्दी ने कहा: मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के परिवार के पापों के लिए "ग़फ़ूर", और उनकी नेकियों के लिए "शकूर" (6)।

अल्लाह तआला का कथन: {या वे कहते हैं, "उसने अल्लाह के बारे में झूठ गढ़ा है"? लेकिन यदि अल्लाह चाहे, तो वह आपके दिल पर मुहर लगा दे। और अल्लाह असत्य को मिटा देता है और अपने शब्दों से सत्य को स्थापित करता है। निस्संदेह, वह सीनों के भीतर की बातों को जानने वाला है (24)}।

अल्लाह तआला का कथन: {या वे कहते हैं, "उसने अल्लाह के बारे में झूठ गढ़ा है"?} इसमें 'मीम' संबंधक है, और अर्थ है: क्या वे कहते हैं: उसने गढ़ा है। यह बात पहले की बातों से जुड़ी हुई है; क्योंकि जब अल्लाह तआला ने कहा: {और कहो, "अल्लाह ने जो भी किताब उतारी है, मैं उस पर ईमान लाया"} [अश-शूरा: 15], और कहा: {अल्लाह ही है जिसने सच्चाई के साथ किताब उतारी है} [अश-शूरा: 17], तो स्पष्टीकरण पूरा करने के लिए कहा: {या वे कहते हैं, "उसने अल्लाह के बारे में झूठ गढ़ा है"} यानी: कुरैश के काफ़िरों ने कहा: बेशक मुहम्मद...

= अल-हाफ़िज़ इब्न कसीर: और मदीना में इसके उतरने का ज़िक्र संदेहास्पद है, क्योंकि सूरह मक्की है, और इस महान आयत और संदर्भ के बीच कोई तालमेल नहीं दिखता है। (1) अल-वाहिदी ने अस्बाब अल-नुज़ूल पृ. 395 में इसी तरह ज़िक्र किया है। (2) अल-सिहाह (क़र्फ़)। (3) नह्हास द्वारा मआनी अल-क़ुरआन 6/310। (4) 8/505। (5) तबरसी ने मजमा अल-बयान 51/25 में अल-सुद्दी के हवाले से ज़िक्र किया है। (6) अल-नुक़त वल-'उयून 5/202।

سورہ الشوریٰ: آیات ۲۳ - ۲۴ ۴۷۰

قتادہ نے کہا: مشرکین نے کہا: شاید محمد جو کچھ کر رہے ہیں اس پر اجر مانگ رہے ہیں؛ پس یہ آیت نازل ہوئی تاکہ انہیں آپ ﷺ اور آپ کے اقرباء کی محبت پر ابھارا جائے (۱)۔ ثعلبی نے کہا: یہ آیت سے زیادہ مشابہ ہے کیونکہ سورت مکی ہے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً﴾ یعنی: حاصل کرے۔ اور "قرف" کی اصل کسب (کمانا) ہے، کہا جاتا ہے: فلاں اپنے عیال کے لیے "یقرف" کرتا ہے، یعنی کماتا ہے۔ اور "اعتراف" کسب ہے (۲)، اور یہ ان کے قول سے ماخوذ ہے: "رجل قرفة" (چالاک آدمی) جب وہ مکار ہو (۳)۔ اور "الانعام" میں اس پر کلام گزر چکا ہے (۴)۔

ابن عباس نے ﴿وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً﴾ کے بارے میں کہا: آلِ محمد ﷺ کی محبت۔ ﴿نَزِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا﴾ یعنی: ہم اس کے لیے نیکی کو دس گنا یا اس سے زیادہ بڑھا دیتے ہیں۔

﴿إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ شَكُورٌ﴾ قتادہ نے کہا: "غفور" گناہوں کے لیے، "شکور" نیکیوں کے لیے۔ اور سدی نے کہا: "غفور" آلِ محمد (علیہ الصلاۃ والسلام) کے گناہوں کے لیے، "شکور" ان کی نیکیوں کے لیے (۶)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِن يَشَإِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ وَيُحِقُّ الْحَقَّ بِكَلِمَتِهِ إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ ٢٤﴾۔

اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ یہاں "میم" صلہ ہے، اور تقدیر (مطلب) یہ ہے: کیا وہ کہتے ہیں: اس نے جھوٹ گڑھا ہے۔ اور کلام ماقبل سے متصل ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے جب فرمایا: ﴿وَقُلْ ءَامَنتُ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِن كِتَبٍ﴾ [الشوریٰ: ۱۵]، اور فرمایا: ﴿اللَّهُ الَّذِي أَنزَلَ الْكِتَبَ بِالْحَقِّ﴾

[الشوریٰ: ۱۷]، تو بیان کی تکمیل کے لیے فرمایا: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ یعنی: کفار قریش نے کہا: بے شک محمد...

= الحافظ ابن کثیر: اور اس کا مدینہ میں نزول ذکر کرنا محلِ نظر ہے، کیونکہ سورت مکی ہے، اور اس آیت کریمہ اور سیاق کے درمیان کوئی مناسبت ظاہر نہیں ہوتی۔ (۱) الواحدی نے اسباب النزول ص ۳۹۵ میں اسی طرح ذکر کیا ہے۔ (۲) الصحاح (قرف)۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳۱۰/۶۔ (۴) ۵۰۵/۸۔ (۵) الطبرسی نے مجمع البیان ۵۱/۲۵ میں السدی سے ذکر کیا ہے۔ (۶) النکت والعیون ۲۰۲/۵۔

471 Surah Ash-Shura: Verse 24 ...invented a lie against Allah. {If Allah willed, He would seal} This is a conditional statement and its consequence. {over your heart} Qatadah said: He would seal your heart so you would forget the Quran; thus Allah informed them that if he (Muhammad) had invented [lies] against Him, He would have done to Muhammad what He informed them of in this verse. Mujahid and Muqatil said: "If Allah willed" He would bind your heart with patience against their harm so that hardship from their words does not enter your heart. It was also said: the meaning is: if He willed, He would remove your discernment. It was also said: the meaning is: if you had thought to yourself to invent a lie against Allah, He would have sealed your heart; this was said by Ibn 'Isa (1). And it was said: "If Allah willed, He would seal the hearts of the disbelievers and their tongues, and hasten their (2) punishment." So the address is to him (the Prophet), but the intended meaning is the disbelievers; this was mentioned by Al-Qushayri. Then He began by saying: {And Allah eliminates falsehood} Ibn al-Anbari (3) said: "{He would seal over your heart}" is a complete [statement]. Al-Kisa'i said: There is transposition [in word order]; its meaning is: And Allah wipes out falsehood; the 'waw' (letter 'w') was deleted from it in the Mus'haf (written copy of the Quran), and it is in the nominative case. Just as it was deleted from His saying: {We will call the guards of Hell} [Al-Alaq: 18], {And man supplicates} (4) [Al-Isra: 11] and because it is conjoined (5) to His saying: {He would seal over your heart}. Al-Zajjaj said: His saying: {Or do they say, 'He has invented a lie about Allah'} is complete; and His saying: {And Allah eliminates falsehood} is an argument against those who denied what the Prophet ﷺ brought; i.e.: if what he brought was false, He would have erased it as is His custom with fabricators (6).

(1) These sayings are in 'Al-Nukat wal-Uyun' 5/202-203, and 'Tafsir Al-Baghawi' 4/126. (2) In the copies: "and hasten them," and what is established is from 'Fath al-Qadeer' 4/535, and 'Ruh al-Ma'ani' 25/35, and the discussion is in both. (3) In 'Idah al-Waqf wal-Ibtida' 2/881. (4) 'Tafsir Al-Baghawi' 4/126. (5) Thus in the copies, and the commentators agree that it is in the nominative case - as the author mentioned earlier - and not conjoined to "He would seal". See 'Al-Kashshaf' 3/468, 'Majma' al-Bayan' 25/48, and 'Ruh al-Ma'ani' 25/34. (6) 'I'rab al-Quran' by Al-Nahhas 4/81.

471 सूरा अश-शूरा: आयत 24 ...अल्लाह पर झूठ गढ़ा। {यदि अल्लाह चाहे, तो वह मुहर लगा दे} यह एक शर्त और उसका परिणाम है। {तुम्हारे दिल पर} क़तादा ने कहा: वह तुम्हारे दिल पर मुहर लगा देगा जिससे तुम कुरान भूल जाओगे; इस प्रकार अल्लाह ने उन्हें सूचित किया कि यदि उसने (मुहम्मद ने) उस पर [झूठ] गढ़ा होता, तो वह मुहम्मद के साथ वही करता जिसकी उसने उन्हें इस आयत में सूचना दी। मुजाहिद और मुक़ातिल ने कहा: "यदि अल्लाह चाहे" वह तुम्हारे दिल को उनके नुकसान के खिलाफ धैर्य से बांध देगा ताकि उनकी बातों से कोई कठिनाई तुम्हारे दिल में प्रवेश न करे। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: यदि वह चाहे, तो वह तुम्हारी समझ को दूर कर दे। यह भी कहा गया है: अर्थ यह है: यदि तुमने अपने मन में अल्लाह पर झूठ गढ़ने का सोचा होता, तो वह तुम्हारे दिल पर मुहर लगा देता; यह इब्न ईसा (1) द्वारा कहा गया था। और यह कहा गया: "यदि अल्लाह चाहे, तो वह काफिरों के दिलों और उनकी जुबानों पर मुहर लगा दे, और उन्हें (2) सज़ा देने में जल्दी करे।" अतः संबोधन उन्हें (पैगंबर को) है, लेकिन अभीष्ट अर्थ काफ़िर हैं; इसका उल्लेख अल-कुशायरी ने किया है। फिर उसने यह कहकर शुरुआत की: {और अल्लाह असत्य को मिटा देता है} इब्न अल-अंबारी (3) ने कहा: "{वह तुम्हारे दिल पर मुहर लगा दे}" एक पूर्ण [कथन] है। अल-किसाई ने कहा: इसमें शब्दों के क्रम का फेरबदल है; इसका अर्थ है: और अल्लाह असत्य को मिटा देता है; मुसहफ़ (कुरान की लिखित प्रति) में इसमें से 'वाव' (अक्षर 'w') हटा दिया गया है, और यह कर्ता कारक (nominative case) में है। जैसे कि उसके कथन से हटा दिया गया था: {हम नर्क के प्रहरियों को बुलाएंगे} [अल-अलक़: 18], {और मनुष्य प्रार्थना करता है} (4) [अल-इसरा: 11] और क्योंकि यह उसके कथन के साथ जुड़ा हुआ (5) है: {वह तुम्हारे दिल पर मुहर लगा दे}। अल-ज़ज्जाज ने कहा: उसका कथन: {या वे कहते हैं, 'उसने अल्लाह के बारे में झूठ गढ़ा है'} पूर्ण है; और उसका कथन: {और अल्लाह असत्य को मिटा देता है} उन लोगों के खिलाफ एक तर्क है जिन्होंने पैगंबर ﷺ द्वारा लाई गई बात का खंडन किया; अर्थात: यदि वह जो लाए थे वह असत्य होता, तो वह उसे मिटा देता जैसा कि झूठ बोलने वालों के साथ उसकी प्रथा रही है (6)।

(1) ये बातें 'अल-नुकात वल-उयून' 5/202-203, और 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/126 में हैं। (2) प्रतियों में: "और उन्हें जल्दी करे," और जो स्थापित है वह 'फ़तह अल-क़दीर' 4/535, और 'रूह अल-मानी' 25/35 से है, और चर्चा दोनों में है। (3) 'इदाह अल-वक़्फ़ वल-इब्तिदा' 2/881 में। (4) 'तफ़सीर अल-बग़वी' 4/126। (5) प्रतियों में ऐसा ही है, और टीकाकार सहमत हैं कि यह कर्ता कारक में है - जैसा कि लेखक ने पहले उल्लेख किया है - और "वह मुहर लगा दे" के साथ जुड़ा हुआ नहीं है।

देखिए 'अल-कश्शाफ़' 3/468, 'मजमा अल-बयान' 25/48, और 'रूह अल-मानी' 25/34। (6) अल-नहहास द्वारा 'इराब अल-कुरान' 4/81।

471 سورة الشوریٰ: آیت 24 ...اللہ پر جھوٹ گھڑا۔ ﴿فَإِن يَشَأِ اللَّهُ يَخْتِمْ﴾ (اگر اللہ چاہے تو مہر لگا دے) یہ شرط اور اس کا جواب ہے۔ ﴿عَلَىٰ قَلْبِكَ﴾ (تمہارے دل پر) قتادہ نے کہا: وہ تمہارے دل پر مہر لگا دے گا پس تم قرآن بھول جاؤ گے؛ چنانچہ اللہ نے انہیں خبر دی کہ اگر وہ (محمد ﷺ) اس پر بہتان باندھتے تو وہ محمد کے ساتھ وہی کرتا جس کی اس نے انہیں اس آیت میں خبر دی ہے۔ اور مجاہد اور مقاتل نے کہا: "اگر اللہ چاہے" وہ تمہارے دل کو ان کی اذیتوں پر صبر کے ساتھ جوڑ دے گا تاکہ ان کی باتوں سے کوئی مشقت تمہارے دل میں داخل نہ ہو۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اگر وہ چاہے تو تمہاری تمیز ختم کر دے۔ اور کہا گیا: معنی یہ ہے: اگر تم اپنے دل میں یہ خیال لاتے کہ اللہ پر جھوٹ گھڑو تو وہ تمہارے دل پر مہر لگا دیتا؛ یہ ابن عیسیٰ (1) نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: پس اگر اللہ چاہے تو کافروں کے دلوں اور ان کی زبانوں پر مہر لگا دے، اور انہیں (2) سزا دینے میں جلدی کرے۔ پس خطاب ان سے ہے اور مراد کافر ہیں؛ اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔ پھر اس نے ابتدا کی اور فرمایا: ﴿وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ﴾ (اور اللہ باطل کو مٹاتا ہے) ابن الانباری (3) نے کہا: "﴿يَخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ﴾" مکمل جملہ ہے۔ الکسائی نے کہا: اس میں تقدیم و تاخیر ہے؛ اس کا مفہوم ہے: اور اللہ باطل کو مٹا دیتا ہے؛ چنانچہ مصحف میں اس سے 'واؤ' حذف کر دیا گیا ہے، اور یہ رفع کی حالت میں ہے۔ جیسا کہ اس کے قول سے حذف کیا گیا: ﴿سَنَدْعُ الزَّبَانِيَةَ﴾ [العلق: 18]، ﴿وَيَدْعُ الْإِنسَانُ﴾ (4) [الإسراء: 11] اور اس لیے کہ یہ اس کے قول پر عطف (5) ہے: ﴿يَخْتِمْ عَلَىٰ قَلْبِكَ﴾۔ الزجاج نے کہا: اس کا قول: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ مکمل ہے؛ اور اس کا قول: ﴿وَيَمْحُ اللَّهُ الْبَاطِلَ﴾ ان لوگوں پر حجت ہے جنہوں نے نبی ﷺ کے لائے ہوئے کلام کا انکار کیا؛ یعنی: اگر وہ جو لائے تھے وہ باطل ہوتا تو وہ اسے مٹا دیتا جیسا کہ جھوٹ گھڑنے والوں کے بارے میں اس کی عادت جاری رہی ہے (6)۔

(1) یہ اقوال 'النکت والعیون' 5/202-203، اور 'تفسیر البغوی' 4/126 میں ہیں۔ (2) نسخوں میں ہے: "وعاجلهم" (اور انہیں جلدی پکڑے)، اور جو ثابت شدہ ہے وہ 'فتح القدیر' 4/535، اور 'روح المعانی' 25/35 سے ہے، اور قول دونوں میں ہے۔ (3) 'ایضاح الوقف والابتداء' 2/881 میں۔ (4) 'تفسیر البغوی' 4/126۔ (5) نسخوں میں اسی طرح ہے، اور مفسرین اس بات پر متفق ہیں کہ یہ مرفوع ہے - جیسا کہ مصنف نے پہلے ذکر کیا - اور "یختم" پر معطوف نہیں ہے۔ دیکھئے 'الکشاف' 3/468، 'مجمع البیان' 25/48، اور 'روح المعانی' 25/34۔ (6) نحاس کی 'اعراب القرآن' 4/81۔

"And He establishes the truth" i.e., Islam, and makes it clear (1) "by His words" i.e., by what He revealed of the Quran. "Indeed, He is Knowing of that within the breasts" is general, i.e., of what is in the hearts of the servants. It is also said to be specific. The meaning is: If you had even thought to yourself about fabricating a lie against Allah, He would have known it and sealed your heart.

The Almighty's saying: "And it is He who accepts repentance from His servants and pardons misdeeds and knows what you do [25]."

The Almighty's saying: "And it is He who accepts repentance from His servants," Ibn Abbas said: When the Almighty's word was revealed: "Say, [O Muhammad], 'I do not ask you for this message any payment [or reward] except love for my relatives'" [Ash-Shura: 23], some people said to themselves: He only wants to urge us [to favor] his relatives after him. So Jibril informed the Prophet (peace be upon him) that they had accused him. Then Allah revealed: "Or do they say, 'He has invented about Allah a lie'?" [up to the end of] the verse. So the people said: O Messenger of Allah, we testify that you are truthful and we repent. Then was revealed: "And it is He who accepts repentance from His servants." Ibn Abbas said: i.e., from His allies (awliya) and those who obey Him (2).

The verse is general. The discussion on the meaning and rulings of repentance has already passed (3); and this wording appeared in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah) (4).

"And pardons misdeeds" i.e., polytheism (shirk) before Islam. "And He knows what you do" i.e., of good and evil.

Hamza, al-Kisa'i, Hafs, and Khalaf recited it with 'ta' as a direct address [taf'alun - 'what you do'] (5), which is the recitation of Ibn Mas'ud and his companions (6). The rest recited it with 'ya' as a report [yaf'alun - 'what they do'], and it was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim because it is clear.

---

(1) In (M): "so He fixes it". (2) Al-Baghawi mentioned both statements of Ibn Abbas (may Allah be pleased with them) in his Tafsir, 4/126. (3) 6/149 and what follows. (4) 10/366. (5) Al-Sab'ah p. 581, At-Taysir p. 195, and An-Nashr 2/367. (6) Mentioned by Ibn Atiyyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/35.

सूरह अश-शूरा: आयत 24 - 25 472

"और वह सत्य को सिद्ध करता है" यानी: इस्लाम, और उसे स्पष्ट करता है (1) "अपने शब्दों से" यानी: कुरान से जो उसने अवतरित किया है। "निस्संदेह, वह सीनों की बातों को जानने वाला है" सामान्य है, यानी: दासों के दिलों में जो कुछ है। और कहा गया है कि यह विशिष्ट है। अर्थ यह है: यदि आपने अपने मन में अल्लाह पर झूठ गढ़ने की बात सोची होती, तो वह उसे जान लेता और आपके दिल पर मुहर लगा देता।

अल्लाह तआला का कथन: "और वही है जो अपने दासों की तौबा (पश्चाताप) स्वीकार करता है और बुराइयों को क्षमा करता है और जानता है जो कुछ तुम करते हो [25]।"

अल्लाह तआला का कथन: "और वही है जो अपने दासों की तौबा स्वीकार करता है," इब्न अब्बास ने कहा: जब अल्लाह तआला का यह कथन अवतरित हुआ: "कह दो, मैं इसके बदले तुमसे कोई बदला नहीं माँगता सिवाय इसके कि तुम मेरे रिश्तेदारों से प्रेम करो" [अश-शूरा: 23], तो कुछ लोगों ने अपने मन में कहा: वह केवल अपने बाद अपने रिश्तेदारों के लिए हमें प्रोत्साहित करना चाहता है। तब जिब्रील ने नबी ﷺ को सूचित किया कि उन्होंने उन पर आरोप लगाया है। तब अल्लाह ने अवतरित किया: "या वे कहते हैं कि उसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है?" आयत के अंत तक; तो लोगों ने कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, हम गवाही देते हैं कि आप सच्चे हैं और हम तौबा करते हैं। तब अवतरित हुआ: "और वही है जो अपने दासों की तौबा स्वीकार करता है।" इब्न अब्बास ने कहा: यानी: अपने वलियों (मित्रों) और आज्ञाकारी लोगों से (2)।

यह आयत सामान्य है। तौबा के अर्थ और नियमों पर चर्चा पहले हो चुकी है (3); और यह शब्द "बरात" (सूरह अत-तौबा) में आ चुका है (4)।

"और बुराइयों को क्षमा करता है" यानी: इस्लाम से पहले के शिर्क(बहुदेववाद) को। "और वह जानता है जो कुछ तुम करते हो" यानी: भलाई और बुराई में से।

हम्ज़ा, अल-किसाई, हफ़्स और खलफ़ ने इसे 'ता' के साथ संबोधन के रूप में पढ़ा है [taf'alun] (5), और यह इब्न मसूद और उनके साथियों की क़िरत है (6)। शेष ने इसे 'या' के साथ रिपोर्ट के रूप में पढ़ा है [yaf'alun], और अबू उबैद और अबू हातिम ने इसे चुना क्योंकि यह स्पष्ट है।

(1) (M) में: "तो वह उसे स्थिर करता है"। (2) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/126 में इब्न अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के दोनों कथनों का उल्लेख किया है। (3) 6/149 और उसके बाद। (4) 10/366. (5) अस-सबअ पृ. 581, अत-तयसीर पृ. 195, और अन-नशर 2/367। (6) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/35 में इसका उल्लेख किया है।

سورہ الشوریٰ: آیت ۲۴ - ۲۵ ۴۷۲

﴿وَيُحِقُّ الْحَقَّ﴾ یعنی: اسلام، پس وہ اسے واضح فرماتا ہے (۱) ﴿بِكَلِمَتِهِ﴾ یعنی: قرآن میں سے جو اس نے نازل فرمایا۔ ﴿إِنَّهُ عَلِيمٌ بِذَاتِ الصُّدُورِ﴾ یہ عام ہے، یعنی: بندوں کے دلوں کے بھیدوں سے۔ اور کہا گیا کہ یہ خاص ہے۔ معنی یہ ہے: کہ اگر آپ اپنے دل میں اللہ پر جھوٹ گھڑنے کا خیال بھی لاتے تو وہ اسے جان لیتا اور آپ کے دل پر مہر لگا دیتا۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ ۲۵﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ﴾ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جب اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد نازل ہوا: ﴿قُل لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى﴾ [الشوریٰ: ۲۳] تو کچھ لوگوں نے اپنے دلوں میں کہا: وہ صرف اپنے بعد اپنے رشتہ داروں پر ہمیں ابھارنا چاہتے ہیں؛ پس جبرائیل علیہ السلام نے نبی ﷺ کو خبر دی کہ ان لوگوں نے آپ پر تہمت لگائی ہے، تو اللہ نے نازل فرمایا: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا﴾ آیت کے آخر تک؛ تو لوگوں نے کہا: اے اللہ کے رسول، ہم گواہی دیتے ہیں کہ آپ سچے ہیں اور ہم توبہ کرتے ہیں۔ تب یہ نازل ہوا: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ﴾۔ ابن عباس نے فرمایا: یعنی: اپنے اولیاء اور اہل طاعت سے (۲)۔

اور یہ آیت عام ہے۔ توبہ کے معنی اور اس کے احکام کے بارے میں کلام گزر چکا ہے (۳)؛ اور یہ لفظ "براءت" (سورہ توبہ) میں گزر چکا ہے (۴)۔

﴿وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ﴾ یعنی: اسلام سے پہلے کے شرک سے۔ ﴿وَيَعْلَمُ مَا تَفْعَلُونَ﴾ یعنی: خیر و شر میں سے۔

حمزہ، کسائی، حفص اور خلف نے اسے خطاب کے ساتھ 'تا' سے پڑھا ہے [تفعلون] (۵)، اور یہ ابن مسعود اور ان کے اصحاب کی قرأت ہے (۶)۔ باقیوں نے اسے غائب کے طور پر 'یا' سے پڑھا ہے [یفعلون]، اور اسے ابو عبید اور ابو حاتم نے اختیار کیا ہے؛ کیونکہ یہ واضح ہے۔

---

(۱) نسخہ (م) میں ہے: "پس وہ اسے ثابت کرتا ہے"۔ (۲) بغوی نے اپنی تفسیر ۱۲۶/۴ میں ابن عباس رضی اللہ عنہما کے دونوں قول ذکر کیے ہیں۔ (۳) ۱۴۹/۶ اور اس کے بعد۔ (۴) ۳۶۶/۱۰۔ (۵) السبعة ص ۵۸۱، التیسیر ص ۱۹۵، اور النشر ۳۶۷/۲۔ (۶) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۵/۵ میں ذکر کیا ہے۔

Two pieces of news: First: {And He is the One who accepts repentance from His servants} and second: {And He answers those who believe and do righteous deeds}.

Allah Almighty's saying: {And He answers those who believe and do righteous deeds and increases them from His bounty, while the disbelievers will have a severe punishment (26)}

"Al-ladhina" (those who) is in the accusative case; meaning: And Allah answers those who believe (1), meaning: He accepts the worship of those who are sincere to Him with their hearts and obey Him with their bodies. It was said: He gives them their request when they call upon Him. It was also said: And He answers the prayers of believers for each other; it is said: "ajaba" and "istajaba" have the same meaning, as mentioned in Al-Baqarah (2).

Ibn Abbas said: {And He answers those who believe and do righteous deeds} He accepts their intercession for their brothers. {And increases them from His bounty} he said: He accepts their intercession for the brothers of their brothers (3).

Al-Mubarrid said: The meaning of {And He answers those who believe} is: and let those who believe seek an answer (4); such is the literal meaning of the "istaf'ala" form. So "Al-ladhina" is in the nominative case (5). {And the disbelievers will have a severe punishment}.

Allah Almighty's saying: {And if Allah were to enlarge the provision for His servants, they would surely rebel in the earth, but He sends down in due measure what He wills. Indeed, He is, of His servants, All-Aware, All-Seeing (27)}

It contains two issues:

The first: regarding its revelation; it was said: it was revealed about a group of the people of As-Suffah who wished for abundance of provision. Khabbab bin Al-Aratt said: It was revealed about us; we looked at the wealth of Banu al-Nadir, Qurayzah, and Banu Qaynuqa and wished for it, so it was revealed (6).

---

(1) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/82. (2) 3/177 and onwards. (3) Tafsir al-Baghawi 4/127. (4) In (Zh): and calls. (5) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/313. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/36.

सूरा अश-शूरा: आयतें 25 - 27 | 473

दो खबरें: पहली: {और वही है जो अपने बंदों से तौबा स्वीकार करता है} और दूसरी: {और वह उन लोगों की पुकार सुनता है जो ईमान लाए और नेक अमल किए}।

अल्लाह तआला का फरमान: {और वह उन लोगों की पुकार सुनता है जो ईमान लाए और नेक अमल किए और उन्हें अपने अनुग्रह (फ़ज़्ल) से और अधिक देता है, जबकि काफिरों के लिए कठोर यातना है (26)}

"अल-लजीना" (वे जो) नसब (कर्मकारक) की स्थिति में है; यानी: और अल्लाह उन लोगों को जवाब देता है जो ईमान लाए (1), जिसका अर्थ है: वह उसकी इबादत स्वीकार करता है जो अपने दिल से उसके प्रति ईमानदार है और अपने शरीर से उसकी आज्ञा मानता है। कहा गया है: जब वे उसे पुकारते हैं तो वह उन्हें उनकी मांगी हुई चीज़ देता है। और यह भी कहा गया है: और वह एक-दूसरे के लिए मोमिनों की दुआएं स्वीकार करता है; कहा जाता है: "अजाबा" और "इस्तजाबा" एक ही अर्थ में हैं, जैसा कि "अल-बकराह" (2) में बीत चुका है।

इब्न अब्बास ने कहा: {और वह उन लोगों की पुकार सुनता है जो ईमान लाए और नेक अमल किए} वह उनके भाइयों के लिए उनकी शफ़ाअत (सिफारिश) स्वीकार करता है। {और उन्हें अपने फ़ज़्ल से और अधिक देता है} उन्होंने कहा: वह उनके भाइयों के भाइयों के लिए उनकी शफ़ाअत स्वीकार करता है (3)।

अल-मुबर्रिद ने कहा: {और वह उन लोगों की पुकार सुनता है जो ईमान लाए} का अर्थ है: और जो ईमान लाए वे उत्तर की मांग करें (4); "इस्तफ़'अला" रूप का वास्तविक अर्थ यही है। तो "अल-लजीना" रफ़' (कर्ताकारक) की स्थिति में है (5)। {और काफिरों के लिए कठोर यातना है}।

अल्लाह तआला का फरमान: {और यदि अल्लाह अपने बंदों के लिए रोज़ी (जीविका) विस्तृत कर देता, तो वे पृथ्वी पर सरकशी करने लगते, लेकिन वह एक माप के साथ उतारता है जो वह चाहता है। निःसंदेह वह अपने बंदों की पूरी खबर रखने वाला और सब कुछ देखने वाला है (27)}

इसमें दो मसले हैं:

पहला: इसके नाज़िल होने (उतरने) के बारे में; कहा गया है: यह अहल-ए-सुफ़्फ़ा के कुछ लोगों के बारे में उतरी जिन्होंने रोज़ी की प्रचुरता की कामना की थी। खब्बाब बिन अल-अरत्त ने कहा: यह

हमारे बारे में उतरी; हमने बनू अल-नदीर, कुरैज़ा और बनू कैनुक़ा की संपत्ति को देखा और उसकी कामना की, तो यह उतरी (6)।

---

(1) नह्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/82। (2) 3/177 और उसके बाद। (3) तफ़सीर अल-बग़वी 4/127। (4) (ज़): और बुलाता है। (5) नह्हास द्वारा मा'नी अल-कुरान 6/313। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/36।

دو خبریں: پہلی: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ﴾ اور دوسری: ﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ وَيَزِيدُهُم مِّن فَضْلِهِ وَالْكَفِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ (٢٦)﴾

«الَّذِينَ» محلِ نصب میں ہے؛ یعنی: اللہ ان لوگوں کو جواب دیتا ہے جو ایمان لائے(۱)، یعنی: وہ اس شخص کی عبادت قبول کرتا ہے جو اپنے دل سے اس کے لیے مخلص ہو اور اپنے بدن سے اس کی فرمانبرداری کرے۔ اور کہا گیا: وہ انہیں ان کا سوال دیتا ہے جب وہ اسے پکارتے ہیں۔ اور کہا گیا: اور وہ مومنوں کی ایک دوسرے کے لیے دعا قبول کرتا ہے؛ کہا جاتا ہے: "أجاب" اور "استجاب" ایک ہی معنی میں ہیں، اور یہ "البقرہ"(۲) میں گزر چکا ہے۔

اور ابن عباس نے کہا: ﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ ءَامَنُوا وَعَمِلُوا الصَّلِحَتِ﴾ وہ ان کے بھائیوں کے بارے میں ان کی شفاعت قبول کرتا ہے۔ ﴿وَيَزِيدُهُم مِّن فَضْلِهِ﴾ کہا: وہ ان کے بھائیوں کے بھائیوں کے بارے میں ان کی شفاعت قبول کرتا ہے(۳)۔

اور المبرّد نے کہا: ﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ ءَامَنُوا﴾ کے معنی ہیں: اور جو ایمان لائے وہ جواب طلب کریں(۴)؛ "استفعل" کے معنی کی حقیقت یہی ہے۔ پس «الَّذِينَ» محلِ رفع میں ہے(۵)۔ ﴿وَالْكَفِرُونَ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ بَسَطَ اللَّهُ الرِّزْقَ لِعِبَادِهِ لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ وَلَكِن يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ إِنَّهُ بِعِبَادِهِ خَبِيرٌ بَصِيرٌ (٢٧)﴾

اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اس کے نزول کے بارے میں؛ کہا گیا ہے: یہ اہل صفہ کے ان لوگوں کے بارے میں نازل ہوئی جنہوں نے رزق کی وسعت کی تمنا کی تھی۔ اور خباب بن الارت نے کہا: یہ ہمارے بارے میں نازل ہوئی؛ ہم نے بنو نضیر، قریظہ اور بنو قینقاع کے اموال کو دیکھا تو ان کی تمنا کی، پس یہ نازل ہوئی(٦)۔

---

(١) إعراب القرآن للنحاس ۴ / ۸۲۔ (٢) ۳ / ۱۷۷ اور اس کے بعد۔ (٣) تفسير البغوي ۴ / ۱۲۷۔ (۴) (ظ) میں: ویستدع۔ (۵) معاني القرآن للنحاس ۶ / ۳۱۳۔ (٦) المحرر الوجيز ۵ / ۳۶۔

Surah ash-Shura: Verse 27

474

“If [Allah] were to extend [provision]”: Its meaning is: He expanded it. And 'basata' a thing is to spread it. It is also written with the letter 'Sad'. “They would have rebelled on the earth”: They would have become tyrannical and disobedient. Ibn Abbas said: Their rebellion (baghy) is their seeking rank after rank, animal after animal, vehicle after vehicle, and clothing after clothing (1).

It was said: He meant that if He gave them much, they would seek even more than that, because of the saying: “If the son of Adam had two valleys of gold, he would seek a third one” (2). This is the rebellion (baghy), and it is the meaning of Ibn Abbas's saying.

It was said: If We made them equal in wealth, they would not submit to one another, and crafts would be abandoned.

It was said: He meant by 'provision' the rain, which is the cause of provision; i.e., if He kept the rain continuous, they would be distracted by it from supplication. So He withholds it at times so that they may humble themselves, and extends it at other times so that they may give thanks. It was also said: When they were in a period of prosperity, they would raid one another; so it is not far-fetched to interpret 'baghy' (rebellion) in this way.

Al-Zamakhshari (3): “They would have rebelled” from 'baghy' which is injustice; i.e., this one would wrong that one and that one would wrong this one; because wealth leads to arrogance and insolence, and Qarun is a sufficient lesson. From this is his [the Prophet's] saying, peace and blessings be upon him: “What I fear most for my Ummah is the splendor and abundance of this world” (4). And for some Arabs:

“The early spring rain began to make grow between us and the children of Ruman nab’ and shawhat trees [for bows]” (5).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/127. (2) Reported by Ahmad (21111) from the Hadith of Abu [Hurairah] with this wording, and reported by al-Bukhari (6436) from the Hadith of Ibn Abbas, may Allah be pleased with both of them, and Muslim (1048) from the Hadith of Anas, and in both of them: “of wealth” instead of “of gold”. On this subject, there are reports from several companions, may Allah be pleased with them; see Musnad Ahmad. (3) Al-Kashshaf 3/469. (4) Reported by al-Bukhari (6427) and Muslim

(1052) from the Hadith of Abu Sa'id al-Khudri in a similar way, and it preceded on 13/208. (5) Cited by Abu al-Ala in Risalat al-Sahil wa al-Shahij p. 540, and Ibn Qutaybah in al-Ma'ani al-Kabir 2/895, and Ibn Manzur in al-Lisan (sh-h-t). In it and in (m): Dudan instead of Ruman. Banu Ruman: a clan of Tayy, as in al-Ishtiqaq p. 380. Al-Wasmi: the first spring rain. Al-Qsamus (w-s-m). Al-Nab' and al-Shawhat are two types of trees, here they refer to bows. Said by Ibn Qutaybah.

सूरा अशु-शूरा: आयत 27

474

“और यदि [अल्लाह] विस्तृत कर देता [प्रावधान]”: इसका अर्थ है: उसने इसे फैला दिया। और किसी चीज़ को 'बसत' करना उसे फैलाना है। इसे 'साद' अक्षर के साथ भी लिखा जाता है। “तो वे पृथ्वी पर विद्रोह कर देते”: वे अत्याचारी और अवज्ञाकारी हो जाते। इब्न अब्बास ने कहा: उनका विद्रोह (बग़ी) एक के बाद एक पद, एक के बाद एक पशु, एक के बाद एक सवारी, और एक के बाद एक वस्त्र की उनकी तलाश है (1)।

कहा गया है: उनका अर्थ था कि यदि वह उन्हें बहुत कुछ देता, तो वे उससे भी अधिक की तलाश करते, क्योंकि कहावत है: “यदि आदम के बेटे के पास सोने की दो घाटियाँ होतीं, तो वह तीसरी की तलाश करता” (2)। यही विद्रोह (बग़ी) है, और यही इब्न अब्बास की बात का अर्थ है।

कहा गया है: यदि हम उन्हें धन में समान बना देते, तो वे एक-दूसरे के अधीन नहीं होते, और शिल्प (उद्योग) ठप हो जाते।

कहा गया है: 'प्रावधान' (रिज़्क़) से उनका अर्थ वर्षा था, जो प्रावधान का कारण है; यानी, यदि वह लगातार वर्षा करता रहता, तो वे इसकी वजह से प्रार्थना (दुआ) से विचलित हो जाते। इसलिए वह कभी-कभी इसे रोक लेता है ताकि वे विनम्र हों, और दूसरी बार इसे बढ़ा देता है ताकि वे धन्यवाद दें। यह भी कहा गया है: जब वे समृद्ध होते थे, तो वे एक-दूसरे पर छापा मारते थे; इसलिए इस तरह से 'बग़ी' (विद्रोह) की व्याख्या करना अनुचित नहीं है।

अल-ज़मख़्शरी (3): “वे विद्रोह करते” 'बग़ी' से है जिसका अर्थ अन्याय है; यानी, यह उस पर अन्याय करता और वह इस पर; क्योंकि धन अहंकार और उद्दंडता की ओर ले जाता है, और कारून एक पर्याप्त सबक है। इसी से उनका [पैगंबर] का कथन है, उन पर शांति और आशीर्वाद हो: “मुझे अपनी उम्मत के लिए जिस बात का सबसे अधिक डर है, वह दुनिया की चमक-धमक और बहुतायत है” (4)। और कुछ अरबों के लिए:

“वसंत की पहली बारिश ने हमारे और बनू रूमान के बीच नब्' और शवहत [धनुष के लिए पेड़] उगाना शुरू कर दिया” (5)।

(1) तफ़सीर अल-बगवी 4/127। (2) इसे अहमद (21111) ने अबू [हुरैरा] की हदीस से इन शब्दों के साथ रिपोर्ट किया है, और अल-बुखारी (6436) ने इब्न अब्बास की हदीस से रिपोर्ट किया है, अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो, और मुस्लिम (1048) ने अनस की हदीस से, और उन दोनों में "धन का" के बजाय "सोने का" है। इस विषय पर कई साथियों से रिपोर्टें हैं, अल्लाह उन पर प्रसन्न हो; मुसनद अहमद देखें। (3) अल-कश्शाफ 3/469। (4) इसे अल-बुखारी (6427) और मुस्लिम (1052) ने अबू सईद अल-खुदरी की हदीस से इसी तरह रिपोर्ट किया है, और यह पहले 13/208 पर आ चुका है। (5) इसे अबू अल-अला ने रिसालत अल-साहिल वा अल-शाहिज पृ. 540 में उद्धृत किया है, और इब्न कुतैबा ने अल-मआनी अल-कबीर 2/895 में, और इब्न मंज़ूर ने अल-लिसान (श-ह-त) में। इसमें और (म) में: रूमान के बजाय दूदान है। बनू रूमान: तैय का एक कबीला, जैसा कि अल-इश्तीक़ाक पृ. 380 में है। अल-वस्मी: वसंत की पहली बारिश। अल-क़ामूस (व-स-म)। अल-नब्' और अल-शवहत दो प्रकार के पेड़ हैं, यहाँ उनका अर्थ धनुष है। इब्न कुतैबा द्वारा कहा गया।

سورة الشوریٰ: آیت ۲۷

۴۷۴

﴿وَلَوْ بَسَطَ﴾ (اور اگر اللہ فراخ کر دیتا): اس کا معنی ہے: اس نے وسعت دی۔ اور کسی چیز کو 'بسط' کرنا اسے پھیلانا ہے۔ یہ لفظ صاد کے ساتھ بھی ہے۔ ﴿لَبَغَوْا فِي الْأَرْضِ﴾ (تو وہ زمین میں سرکشی کرتے): وہ حد سے بڑھ جاتے اور نافرمانی کرتے۔ ابن عباس نے فرمایا: ان کی سرکشی سے مراد ایک کے بعد ایک مرتبہ، ایک کے بعد ایک جانور، ایک کے بعد ایک سواری، اور ایک کے بعد ایک لباس طلب کرنا ہے (۱)۔

اور کہا گیا: آپ کی مراد یہ تھی کہ اگر وہ انہیں بہت زیادہ عطا فرما دیتا تو وہ اس سے بھی زیادہ طلب کرتے، کیونکہ آپ کا فرمان ہے: ”اگر ابنِ آدم کے پاس سونے کی دو وادیاں ہوں تو وہ تیسری کی تمنا کرے گا“ (۲) اور یہی سرکشی ہے، اور یہی ابن عباس کے قول کا معنی ہے۔

اور کہا گیا: اگر ہم انہیں مال میں برابر کر دیتے تو وہ ایک دوسرے کے تابع نہ ہوتے، اور صنعت و حرفت معطل ہو کر رہ جاتیں۔

اور کہا گیا: رزق سے مراد بارش ہے جو کہ رزق کا سبب ہے؛ یعنی اگر وہ بارش کو مسلسل جاری رکھتا تو وہ اس کی وجہ سے دعا سے غافل ہو جاتے، چنانچہ وہ کبھی اسے روک لیتا ہے تاکہ وہ گڑگڑائیں، اور کبھی اسے پھیلا دیتا ہے تاکہ وہ شکر ادا کریں۔ اور کہا گیا: وہ لوگ جب خوشحال ہوتے تو ایک دوسرے پر غارت گری کرتے؛ لہٰذا سرکشی (ببغی) کو اس معنی پر محمول کرنا بعید نہیں۔

الزمخشری (۳): «لَبَغَوْا» بغی سے ہے اور وہ ظلم ہے؛ یعنی یہ اس پر ظلم کرتا اور وہ اس پر؛ کیونکہ مالداری سرکشی اور تکبر کا باعث بنتی ہے، اور قارون کا قصہ عبرت کے لیے کافی ہے۔ اسی سے آپ صلی اللہ علیہ وسلم کا یہ قول ہے: "مجھے اپنی امت پر جس چیز کا سب سے زیادہ خوف ہے وہ دنیا کی رونق اور اس کی کثرت ہے" (۴)۔ اور بعض عربوں کا قول ہے:

اور پہلی بہار کی بارش نے ہمارے اور بنو رومان کے درمیان نبع اور شوحط [کمانوں کی لکڑی] اگانا شروع کر دی (۵)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۴/ ۱۲۷۔ (۲) اسے احمد (۲۱۱۱۱) نے اسی الفاظ کے ساتھ ابو [ہریرہ] کی حدیث سے روایت کیا ہے، اور بخاری (۶۴۳۶) نے ابن عباس رضی اللہ عنہما کی حدیث سے، اور مسلم (۱۰۴۸) نے انس کی حدیث سے روایت کیا ہے اور ان دونوں میں "سونے سے" کے بجائے "مال سے" کے الفاظ ہیں، اور اس باب میں متعدد صحابہ کرام سے روایات مروی ہیں، مسند احمد میں ملاحظہ فرمائیں۔ (۳) الکشاف ۳/ ۴۶۹۔ (۴) اسے بخاری (۶۴۲۷) اور مسلم (۱۰۵۲) نے ابوسعید خدری کی حدیث سے اسی طرح روایت کیا ہے، اور یہ پیچھے ۱۳/ ۲۰۸ پر گزر چکا ہے۔ (۵) اسے ابوالعلاء نے رسالۃ الصاہل والشاحج صفحہ ۵۴۰ میں، ابن قتیبہ نے المعانی الکبیر ۲/ ۸۹۵ میں، اور ابن منظور نے اللسان (شحط) میں نقل کیا ہے۔ اس میں اور (م) میں رومان کی جگہ دودان ہے۔ بنو رومان: طے کا ایک قبیلہ ہے، جیسا کہ الاشتقاق صفحہ ۳۸۰ میں ہے۔ الوسمی: پہلی بہار کی بارش۔ القاموس (وسم)۔ النبع اور الشوحط دو قسم کے درخت ہیں، یہاں ان سے مراد کمانیں ہیں۔ ابن قتیبہ نے یہی کہا ہے۔

475 Surat Ash-Shura: Verse 27 Meaning: that they were brought to life and then they spoke to themselves about transgression and mutual pride (1). Or from transgression, which is luxury and arrogance; that is, so that they might be arrogant in the land and do what follows arrogance of exaltation therein and corruption. {But He sends down in measure what He wills} i.e., He sends down their provisions in a measure that He wills to suffice them. Muqatil said: "{He sends down in measure what He wills}" He makes whomever He wills rich and whomever He wills poor. The second: Our scholars said: The actions of the Lord, glory be to Him, are not devoid of benefits even if "reconciliation" (doing what is best for the servant) is not obligatory upon God. He may know from the state of a servant that if He were to expand (provisions) for him, it would lead him to corruption, so He restricts the world from him for his benefit. So, narrowness of provision is not humiliation, nor is abundance of provision a virtue; He has given to some peoples despite His knowledge that they would use it in corruption, and if He had done to them the opposite of what He did, they would have been closer to righteousness. The matter, in general, is entrusted to His will, and it is not possible to adhere to the doctrine of "reconciliation" in every action of God the Almighty. Anas narrated from the Prophet ﷺ in what he narrated from his Lord, Blessed and Exalted be He, who said: "Whoever insults a friend of Mine, has challenged Me to war. And I am quickest to help My friends. And I get angry for them as a furious lion gets angry. I do not hesitate about anything I am doing as much as I hesitate to take the soul of My believing servant; he dislikes death and I dislike hurting him, but it is inevitable for him. And My believing servant does not draw near to Me with anything like performing what I have made obligatory upon him. And My believing servant continues to draw near to Me with voluntary acts until I love him. When I love him, I become his hearing, his sight, his tongue, his hand, and a supporter. If he asks Me, I give him; and if he calls Me, I answer him. Among My believing servants are those who ask Me for a gate of worship, and I know that if I were to give it to him, vanity would enter him and corrupt him. And among My believing servants are those whom nothing but wealth suits, and if I were to make him poor, poverty would corrupt him. And among My believing servants are those whom nothing but poverty suits, and if I were to make him rich, wealth would corrupt him. I manage My servants because of My knowledge of their hearts, for I am All-Knowing, All-Aware." Then Anas said: "O Allah, I am one of Your believing servants whom nothing but wealth suits, so do not make me poor, by Your mercy" (2). (1) In (D), (M), and (Y): mutual deception (At-Taghabun), and what is fixed is from (Z), which is consistent with Al-Kashshaf. (2) Reported with this wording by Al-Baghawi in his

Tafsir 4/127. Without the saying of Anas and Al-Hafiz Ibn Hajar weakened it in Al-Fath
=

475 सूरा अश-शूरा: आयत 27 अर्थ: कि उन्हें जीवित किया गया और फिर उन्होंने खुद से विद्रोह और आपसी घमंड (1) की बात की। या विद्रोह से, जो विलासिता और अहंकार है; यानी, ताकि वे धरती पर अहंकार करें और वह करें जो धरती पर बड़प्पन और भ्रष्टाचार के अहंकार का अनुसरण करता है। {लेकिन वह अपनी इच्छानुसार माप में उतारता है} यानी, वह उनकी आवश्यकताओं के लिए अपनी इच्छानुसार माप में उनका प्रावधान उतारता है। मुक़ातिल ने कहा: "{वह अपनी इच्छानुसार माप में उतारता है}" वह जिसे चाहता है उसे धनी बनाता है और जिसे चाहता है उसे गरीब बनाता है। दूसरा: हमारे विद्वानों ने कहा: प्रभु, महिमा उसकी, के कार्य लाभ से रहित नहीं होते हैं, भले ही "सामंजस्य" (सेवक के लिए सबसे अच्छा करना) भगवान पर अनिवार्य न हो। वह एक सेवक की स्थिति से जान सकता है कि यदि वह उसके लिए (प्रावधान) विस्तार करता, तो यह उसे भ्रष्टाचार की ओर ले जाता, इसलिए वह उसके लाभ के लिए दुनिया को उससे प्रतिबंधित कर देता है। इसलिए, प्रावधान की संकीर्णता अपमान नहीं है, और न ही प्रावधान की प्रचुरता एक गुण है; उसने कुछ लोगों को उनके ज्ञान के बावजूद दिया है कि वे इसका उपयोग भ्रष्टाचार में करेंगे, और यदि उसने उनके साथ वैसा ही किया होता जैसा उसने किया था, तो वे धार्मिकता के करीब होते। मामला, सामान्य रूप से, उसकी इच्छा को सौंपा गया है, और सर्वशक्तिमान ईश्वर के प्रत्येक कार्य में "सामंजस्य" के सिद्धांत का पालन करना संभव नहीं है। अनस ने पैगंबर ﷺ से रिवायत की है जो उन्होंने अपने रब, धन्य और महान से रिवायत की है, जिन्होंने कहा: "जिसने मेरे किसी वली (मित्र) का अपमान किया, उसने मुझे युद्ध की चुनौती दी। और मैं अपने मित्रों की सहायता करने में सबसे तेज़ हूँ। और मैं उनके लिए वैसे ही क्रोधित होता हूँ जैसे एक क्रुद्ध शेर क्रोधित होता है। मैं जो कुछ भी कर रहा हूँ उसमें उतना संकोच नहीं करता जितना मैं अपने ईमान वाले सेवक की आत्मा लेने में संकोच करता हूँ; वह मृत्यु को नापसंद करता है और मैं उसे चोट पहुँचाना नापसंद करता हूँ, लेकिन यह उसके लिए अपरिहार्य है। और मेरा ईमान वाला सेवक मेरे करीब किसी भी चीज़ के साथ नहीं आता जैसा कि मैंने उस पर अनिवार्य किया है। और मेरा ईमान वाला सेवक स्वैच्छिक कार्यों के साथ मेरे करीब आता रहता है जब तक कि मैं उससे प्यार न करने लगूँ। जब मैं उससे प्यार करता हूँ, तो मैं उसका सुनना, उसकी दृष्टि, उसकी जीभ, उसका हाथ और एक समर्थक बन जाता हूँ। यदि वह मुझसे माँगता है, तो मैं उसे देता हूँ; और यदि वह मुझे पुकारता है, तो मैं उसे उत्तर देता हूँ। मेरे ईमान वाले सेवकों में वे भी हैं जो मुझसे इबादत (उपासना) के द्वार के लिए माँगते हैं, और मैं जानता हूँ कि यदि मैं उसे वह दे दूँ, तो अहंकार उसमें प्रवेश कर जाएगा और उसे भ्रष्ट कर देगा। और मेरे ईमान वाले सेवकों में वे भी हैं जिन्हें धन के अलावा कुछ भी शोभा नहीं देता, और यदि मैं उसे गरीब बना दूँ,

तो गरीबी उसे भ्रष्ट कर देगी। और मेरे ईमान वाले सेवकों में वे भी हैं जिन्हें गरीबी के अलावा कुछ भी शोभा नहीं देता, और यदि मैं उसे धनी बना दूँ, तो धन उसे भ्रष्ट कर देगा। मैं अपने सेवकों का प्रबंधन उनके दिलों के मेरे ज्ञान के कारण करता हूँ, क्योंकि मैं सर्वज्ञ, सर्वज्ञ हूँ।" फिर अनस ने कहा: "ऐ अल्लाह, मैं तेरे उन ईमान वाले सेवकों में से हूँ जिन्हें धन के अलावा कुछ भी शोभा नहीं देता, इसलिए अपनी दया से मुझे गरीब न बना" (2)। (1) (द), (म) और (य) में: आपसी धोखा (अत-तग़ाबुन), और जो तय है वह (ज़) से है, जो अल-कश्शाफ के अनुरूप है। (2) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर 4/127 में इन शब्दों के साथ इसे उद्धृत किया है। अनस के कहे बिना और अल-हाफ़िज़ इब्न हजर ने अल-फ़तह में इसे कमज़ोर बताया है =

475 سورۃ الشوریٰ: آیت 27 یعنی: کہ انہیں زندہ کیا گیا تو انہوں نے اپنے دلوں میں سرکشی اور باہمی فخر (1) کی باتیں کیں۔ یا سرکشی سے مراد، جو کہ عیش و عشرت اور تکبر ہے؛ یعنی: تاکہ وہ زمین میں تکبر کریں اور وہ کام کریں جو زمین میں بڑائی اور فساد کے تکبر کے پیچھے آتے ہیں۔ {وَلَكِن يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَّا يَشَاءُ} یعنی: وہ ان کا رزق ان کی کفایت کے مطابق جتنا چاہتا ہے اتارتا ہے۔ مقاتل نے کہا: "{يُنَزِّلُ بِقَدَرٍ مَا يَشَاءُ}" وہ جسے چاہتا ہے غنی بناتا ہے اور جسے چاہتا ہے فقیر۔ دوسری بات: ہمارے علماء نے کہا: رب سبحانہ کے افعال مصلحتوں سے خالی نہیں ہوتے اگرچہ اللہ پر "استصلاح" (بندے کے حق میں بہتری کرنا) واجب نہیں ہے۔ وہ کسی بندے کے حال سے جانتا ہے کہ اگر اس پر (رزق) پھیلا دے تو یہ اسے فساد کی طرف لے جائے گا، چنانچہ وہ اس کی مصلحت کے لیے اس سے دنیا کو روک لیتا ہے۔ پس رزق کی تنگی رسوائی نہیں ہے اور نہ ہی رزق کی وسعت فضیلت ہے؛ اور اس نے کچھ لوگوں کو اس علم کے باوجود دیا ہے کہ وہ اسے فساد میں استعمال کریں گے، اور اگر وہ ان کے ساتھ اس کے برعکس کرتا جو اس نے کیا تو وہ اصلاح کے زیادہ قریب ہوتے۔ اور معاملہ مجموعی طور پر اللہ کی مشیت کے سپرد ہے، اور اللہ تعالیٰ کے ہر فعل میں استصلاح کے مذہب کی پابندی ممکن نہیں ہے۔ انس رضی اللہ عنہ نے نبی کریم ﷺ سے روایت کی ہے جو وہ اپنے رب تبارک و تعالیٰ سے روایت کرتے ہیں، اللہ نے فرمایا: "جس نے میرے کسی ولی کی توہین کی تو اس نے مجھ سے اعلان جنگ کیا۔ اور میں اپنے اولیاء کی مدد کرنے میں سب سے زیادہ تیز ہوں۔ اور میں ان کے لیے ویسا ہی غصہ ہوتا ہوں جیسے غصیلہ شیر غصہ ہوتا ہے، اور میں نے کسی ایسی چیز میں کبھی تردید نہیں کی جو میں کرنے والا ہوں جتنی میں نے اپنے مومن بندے کی روح قبض کرنے میں کی؛ وہ موت کو ناپسند کرتا ہے اور میں اس کو تکلیف دینا ناپسند کرتا ہوں حالانکہ اسے اس کا سامنا کرنا ہی ہے۔ اور میرا مومن

بندہ کسی ایسی چیز کے ذریعے میرا تقرب حاصل نہیں کرتا جو میرے نزدیک ان فرائض سے زیادہ محبوب ہو جو میں نے اس پر فرض کیے ہیں۔ اور میرا مومن بندہ نوافل کے ذریعے میرا تقرب حاصل کرتا رہتا ہے یہاں تک کہ میں اس سے محبت کرنے لگتا ہوں، پس جب میں اس سے محبت کرتا ہوں تو میں اس کا کان، اس کی آنکھ، اس کی زبان، اس کا ہاتھ اور اس کا مددگار بن جاتا ہوں، پس اگر وہ مجھ سے مانگے تو میں اسے دیتا ہوں اور اگر وہ مجھے پکارے تو میں اس کی پکار سنتا ہوں۔ اور میرے مومن بندوں میں سے وہ بھی ہیں جو مجھ سے عبادت کا دروازہ مانگتے ہیں اور میں جانتا ہوں کہ اگر میں اسے وہ دے دوں تو اس میں خود پسندی (عجب) پیدا ہو جائے گی جو اسے تباہ کر دے گی۔ اور میرے مومن بندوں میں سے وہ بھی ہیں جنہیں غنی ہونا ہی راس آتا ہے، اور اگر میں انہیں فقیر کر دوں تو فقر انہیں تباہ کر دے گا۔ اور میرے مومن بندوں میں سے وہ بھی ہیں جنہیں فقر ہی راس آتا ہے، اور اگر میں انہیں غنی کر دوں تو غنی ہونا انہیں تباہ کر دے گا۔ اور میں اپنے بندوں کے دلوں کے علم کی بنا پر ان کی تدبیر کرتا ہوں، بے شک میں خوب جاننے والا اور خبردار ہوں"۔ پھر انس نے کہا: اے اللہ، میں تیرے ان مومن بندوں میں سے ہوں جنہیں صرف غنی ہونا ہی راس آتا ہے، پس اپنی رحمت سے مجھے فقیر نہ کرنا (2)۔ (1) (د)، (م) اور (ی) میں: التغابن، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو الکشاف کے موافق ہے۔ (2) اسے ان الفاظ کے ساتھ البغوی نے اپنی تفسیر 127/4 میں نقل کیا ہے۔ انس کے قول کے بغیر اور حافظ ابن حجر نے اسے الفتح میں ضعیف قرار دیا ہے =

٤٧٦ (476) - Surah Ash-Shura: Verse 28

Words of the Almighty: "And it is He who sends down the rain after they had despaired and spreads His mercy. And He is the Protector, the Praiseworthy." (28)

Ibn Kathir, Ibn Muhaysin, Humayd, Mujahid, Abu Amr, Yaqub, Ibn Wathab, Al-Amash, and others, including Al-Kisa'i, read: "yunzil" (sends down) with lightening (without doubling the 'z'). The rest read it with doubling (shadda) (1). Ibn Wathab, Al-Amash, and others also read: "qanitu" with a kasra on the nun (2); all of this has been mentioned before (3). Al-Ghayth is rain; it is called ghayth because it aids (yughith) creation. It is said, "The rain aided (ghatha) the land," meaning it hit it. And "God aided (ghatha) the lands, He aids them with rain (ghaythan)." The land was aided with rain, so it is an aided land (ard maghitha or maghyutha).

From Al-Asma'i, who said: I passed by some Arab tribes who had received rain. I asked an old woman among them, "Did the rain come to you?" She said, "We were aided with as much rain as we wished," meaning we received rain. Dhu al-Rumma said: May God fight the people of the tribe of so-and-so, how eloquent she is! I said to her, "How was the rain with you?" She said, "We were aided with what we wished." Al-Tha'labi mentioned the first and Al-Jawhari the second (4). Sometimes clouds and plants are called ghayth.

And Al-Qanut is despair; this was said by Qatadah (5). It was mentioned that a man said to Umar ibn al-Khattab: "O Leader of the Believers, the rain has been withheld, the aid is scarce, and the people have despaired?" He said: "You will receive rain, God willing." Then he recited: "And it is He who sends down the rain after they had despaired" (6). Al-Ghayth is what is beneficial in its time, while rain (al-matar) can be beneficial or harmful, in its time or at another time; this was said by Al-Mawardi.

"And spreads His mercy": It was said: The rain; this is the opinion of Al-Suddi. And it was said: The appearance of the sun after...

= 11/343, and Al-Bukhari extracted some of its wordings (6502) from the hadith of Abu Huraira, and it was previously mentioned in 7/411, and the saying of Anas was mentioned by Ibn Atiyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/36. (1) The reading of Ibn Kathir, Abu Amr, Al-Kisa'i, and Yaqub - and Hamza read it - in Al-Sab'ah p. 165, Al-Taysir p. 75, and Al-Nashr 2/218. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/36. (3) 2/251 and 12/223. (4) In As-Sihah (Ghayth). (5) After it in (M) and (Y): and others, Qatadah said. What is established agrees with An-Nukat wa al-Uyun (and the speech is from it) 5/203. (6)

Mentioned by Ibn Atiyah in Al-Muharrar al-Wajiz 5/36, and Al-Zamakhshari in Al-Kashshaf 3/469.

४७६ (476) - सूरह अश-शूरा: आयत २८

अल्लाह तआला का फरमान है: "और वही है जो उनके निराश हो जाने के बाद बारिश बरसाता है और अपनी रहमत फैला देता है। और वही कार्यसाधक, प्रशंसनीय है।" (२८)

इब्न कथीर, इब्न मुहयसिन, हुमैद, मुजाहिद, अबू अम्र, याकूब, इब्न वथाब, अल-अमश और अन्य, जिनमें अल-किसाई भी शामिल हैं, ने "युनजिल" (उतारता है) को बिना शद्दा के पढ़ा है। बाकियों ने इसे शद्दा के साथ पढ़ा है (१)। इब्न वथाब, अल-अमश और अन्य ने भी 'नुन' पर कसरा के साथ "कनितू" पढ़ा है (२); यह सब पहले बताया जा चुका है (३)। 'अल-ग़ैथ' बारिश है; इसे ग़ैथ इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह सृष्टि की मदद (युग़ीथ) करती है। कहा जाता है, "बारिश ने भूमि की सहायता (ग़ाथ) की," यानी उस पर बारिश हुई। और "अल्लाह ने शहरों की सहायता की, वह उन्हें बारिश (ग़ैथन) से सहायता प्रदान करता है।" भूमि की सहायता की गई, तो वह 'मग़ीथा' या 'मग़्यूथा' भूमि है।

अल-असमी से रिवायत है, उन्होंने कहा: मैं कुछ अरब कबीलों के पास से गुजरा जहाँ बारिश हुई थी, तो मैंने उनमें से एक बुढ़िया से पूछा: "क्या तुम्हारे पास बारिश आई?" उसने कहा: "हमें उतनी सहायता मिली जितनी हमने चाही," यानी हम पर बारिश हुई। ज़ु अल-रुम्मा ने कहा: अल्लाह फलां कबीले की कौम को मारे, वह कितनी वाक्पटु (साफ बोलने वाली) है! मैंने उससे कहा: "तुम्हारे पास बारिश कैसी थी?" उसने कहा: "हमें जो हमने चाहा वह मिला।" थलाबी ने पहले का उल्लेख किया और जौहरी ने दूसरे का (४)। कभी-कभी बादलों और पौधों को भी 'ग़ैथ' कहा जाता है।

'अल-कानूत' का अर्थ निराशा है; यह कतादा ने कहा है (५)। उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने उमर बिन अल-खत्ताब से कहा: "हे अमीरुल मोमिनीन, अकाल पड़ा है, बारिश कम हो गई है, और लोग निराश हो गए हैं?" उन्होंने कहा: "इंशाअल्लाह तुम पर बारिश होगी;" फिर उन्होंने पढ़ा: "और वही है जो उनके निराश हो जाने के बाद बारिश बरसाता है" (६)। 'अल-ग़ैथ' वह है जो अपने समय पर लाभदायक हो, जबकि 'मतर' (बारिश) अपने समय पर या बिना समय के लाभदायक या हानिकारक हो सकती है; यह अल-मावर्दी ने कहा है।

"और अपनी रहमत फैला देता है": कहा गया है: बारिश; और यह अल-सुद्दी का कथन है। और कहा गया है: सूरज का निकलना... के बाद।

= ३४३/११, और इसके कुछ शब्दों को बुखारी (६५०२) ने अबू हुरैरा की हदीस से निकाला है, और यह ४११/७ में पहले आ चुका है, और अनस का कथन इब्न अतिया ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३६/५ में उल्लेख किया है। (१) इब्न कथीर, अबू अम्र, अल-किसाई और याकूब की किरअत - और हमजा ने भी इसे पढ़ा है - अस-साबआ पृष्ठ १६५, अत-तयसीर पृष्ठ ७५, और अन-नशर २/२१८ में। (२) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ३६/५। (३) २/२५१ और १२/२२३। (४) अस-सिहाह (ग़ैथ) में। (५) इसके बाद (म) और (य) में: और अन्य, कतादा ने कहा। जो स्थिर है वह अन-नुकात वल-उयून (और बात उसी से है) २०३/५ के अनुरूप है। (६) इब्न अतिया ने अल-मुहर्र, अल-वजीज़ ३६/५ में और ज़मखशरी ने अल-कशाफ ३/४६९ में इसका उल्लेख किया है।

۴۷۶ - سورہ الشوریٰ: آیت ۲۸

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ ۚ وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ ﴿٢٨﴾﴾ (ترجمہ: اور وہی ہے جو ان کے ناامید ہو جانے کے بعد بارش برساتا ہے اور اپنی رحمت پھیلا دیتا ہے، اور وہی کارساز، لائقِ ستائش ہے۔)

ابن کثیر، ابن محیصن، حمید، مجاہد، ابو عمرو، یعقوب، ابن وثاب، اعمش اور دیگر، بشمول کسائی نے "یُنزل" (نازل کرتا ہے) تخفیف کے ساتھ (بغیر شد کے) پڑھا ہے۔ باقیوں نے تشدید کے ساتھ پڑھا ہے (۱)۔ ابن وثاب، اعمش اور دیگر نے "قنِطوا" نون کے نیچے زیر (کسرہ) کے ساتھ بھی پڑھا ہے (۲)؛ یہ سب پہلے گزر چکا ہے (۳)۔ الغیث سے مراد بارش ہے؛ اسے غیث اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ یہ مخلوق کی مدد (یغیث) کرتی ہے۔ کہا جاتا ہے، "بارش نے زمین کی دستگیری (غاث) کی،" یعنی اس پر برسی۔ اور "اللہ نے شہروں کی دستگیری کی، وہ ان پر بارش (غیثاً) برسا کر مدد کرتا ہے۔" زمین کی دستگیری کی گئی، پس وہ 'ارض مغیثہ' یا 'مغیوثہ' ہے۔

اصمعی سے مروی ہے، انہوں نے کہا: میں عرب کے کچھ قبیلوں کے پاس سے گزرا جہاں بارش ہوئی تھی، تو میں نے ان میں سے ایک بڑھیا سے پوچھا: "کیا تمہارے پاس بارش آئی؟" اس نے کہا: "ہماری دستگیری کی گئی جتنا ہم نے چاہا،" یعنی ہم پر بارش ہوئی۔ ذو الرمہ نے کہا: اللہ فلاں قبیلے کی قوم کو غارت کرے، وہ کتنی فصیح ہے! میں نے اس سے کہا: "تمہارے پاس بارش کیسی تھی؟" اس نے کہا: "ہماری دستگیری کی گئی جو ہم نے چاہا"۔ پہلے کا تذکرہ ثعلبی نے اور دوسرے کا جوہری نے کیا (۴)۔ بسا اوقات بادلوں اور پودوں کو بھی غیث کہا جاتا ہے۔

القنوط سے مراد ناامیدی ہے؛ یہ قتادہ نے کہا ہے (۵)۔ ذکر ہے کہ ایک شخص نے عمر بن الخطاب سے کہا: "اے امیر المومنین، قحط پڑ گیا ہے، بارش کم ہو گئی ہے، اور لوگ مایوس ہو گئے ہیں؟"

انہوں نے فرمایا: "تم پر بارش ہو گی ان شاء اللہ؛" پھر پڑھا: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِنْ بَعْدِ مَا قَنَطُوا﴾ (۶)۔ الغیث وہ ہے جو اپنے وقت پر نفع بخش ہو، جبکہ بارش (المطر) اپنے وقت پر یا بے وقت، نفع بخش بھی ہو سکتی ہے اور نقصان دہ بھی؛ یہ ماوردی نے کہا ہے۔

﴿وَيَنْشُرُ رَحْمَتَهُ﴾ (اور اپنی رحمت پھیلا دیتا ہے): کہا گیا: بارش؛ اور یہی سدی کا قول ہے۔ اور کہا گیا: سورج کا نکلنا... کے بعد۔

= ۳۴۳/۱۱، اور بخاری (۶۵۰۲) نے ابو ہریرہ کی حدیث سے اس کے بعض الفاظ کی تخریج کی ہے، اور یہ ۷/۴۱۱ میں پہلے گزر چکا ہے، اور انس کا قول ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۶/۵ میں ذکر کیا ہے۔ (۱) ابن کثیر، ابو عمرو، کسائی اور یعقوب کی قرأت - اور حمزہ نے بھی اسے پڑھا ہے - السبعہ ص ۱۶۵، التیسیر ص ۷۵، اور النشر ۲/۲۱۸ میں۔ (۲) المحرر الوجیز ۳۶/۵۔ (۳) ۲/۲۵۱ اور ۱۲/ ۲۲۳۔ (۴) الصحاح (غیث) میں۔ (۵) اس کے بعد (م) اور (ی) میں ہے: اور دیگر، قتادہ نے کہا۔ اور جو ثابت ہے وہ النکت والعیون (اور کلام اسی سے ہے) ۵/۲۰۳ کے موافق ہے۔ (۶) اسے ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۳۶/۵ میں اور زمخشری نے الکشاف ۳/۴۶۹ میں ذکر کیا ہے۔

[The rain]; mentioned by Al-Mahdawi. Muqatil said: It was revealed regarding the withholding of rain from the people of Mecca for seven years until they despaired, then Allah sent down the rain (1). It is said: It was revealed concerning the Bedouin who asked the Messenger of Allah ﷺ about the rain on Friday in the report of the prayer for rain (Istisqa) (2); mentioned by Al-Qushayri, and Allah knows best. "And He is the Protector, the Praiseworthy." "The Protector" is the one who helps His allies. "The Praiseworthy" is the one praised by every tongue.

Allah's saying: {And of His signs is the creation of the heavens and the earth and what He has dispersed throughout them of creatures. And He, for gathering them when He wills, is competent.} (29)

Allah's saying: {And of His signs is the creation of the heavens and the earth} means: His signs indicating His power. {And what He has dispersed throughout them of creatures}: Mujahid said: This includes angels and humans (3), and Allah has said: {And He creates that which you do not know.} [An-Nahl: 8]. Al-Farra' said: He meant: what He dispersed on the earth and not the heaven; like His saying: {Out of them both come out pearl and coral} [Ar-Rahman: 22], whereas they only come out from the salt water and not the fresh (4). Abu Ali said: Its implied meaning is: what He dispersed in one of them; so the genitive was omitted. And His saying: {Out of them both come out} means: from one of them. {And He, for gathering them} means: on the Day of Resurrection. {when He wills, is competent.}

Allah's saying: {And whatever misfortune befalls you, it is because of what your hands have earned. And He pardons much (30) And you cannot escape Him throughout the earth. And you have not besides Allah any protector or helper (31).}

Allah's saying: {And whatever misfortune befalls you, it is because of what your hands have earned}: Nafi' and Ibn 'Amir read it as follows:

(1) Tafsir Al-Baghawi 4/128. (2) Narrated by Ahmad (3693), Al-Bukhari (1033), and Muslim (897) from the hadith of Anas ؓ, and its beginning: While the Messenger of Allah ﷺ was delivering a sermon on the pulpit on Friday, a Bedouin stood up and said: O Messenger of Allah, the wealth has perished and the families are hungry, so

supplicate to Allah for us to give us rain... (3) Narrated by At-Tabari 20/512. (4) Ma'ani al-Quran by Al-Farra' 3/24, and the author quoted it from him via Al-Nahhas in I'rab al-Quran 4/82.

४७७ सूरह अश्-शूरा: आयतें २८ - ३१

[बारिश]; इसे अल-महदवी ने उल्लेख किया है। मुक़ातिल ने कहा: यह मक्का वालों से सात वर्षों तक बारिश रोके जाने के बारे में उतरी थी यहाँ तक कि वे निराश हो गए, फिर अल्लाह ने बारिश बरसाई (१)। और कहा गया: यह उस ग्रामीण (बदबू) के बारे में उतरा था जिसने शुक्रवार के दिन वर्षा की प्रार्थना (इस्तिसक़ा) के वृत्तांत में अल्लाह के रसूल ﷺ से बारिश के बारे में पूछा था (२); इसे अल-क़ुशैरी ने उल्लेख किया है, और अल्लाह ही बेहतर जानता है। "वही संरक्षक (वली), प्रशंसनीय (अल्-हमीद) है।" 'वली' वह जो अपने प्रियजनों की सहायता करता है। 'अल्-हमीद' वह जिसकी हर ज़ुबान प्रशंसा करती है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसकी निशानियों में से आसमानों और ज़मीन की पैदाइश है और जो भी जीव उसने उन दोनों में फैलाए हैं। और वह जब चाहे उनके इकट्ठा करने पर पूरी शक्ति रखता है।} (२९)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और उसकी निशानियों में से आसमानों और ज़मीन की पैदाइश है} यानी: उसकी शक्ति को दर्शाने वाली निशानियाँ। {और जो भी जीव उसने उन दोनों में फैलाए हैं}: मुजाहिद ने कहा: इसमें फरिश्ते और इंसान शामिल हैं (३), और अल्लाह तआला का फ़रमान है: {और वह ऐसी चीजें पैदा करता है जो तुम नहीं जानते।} [अन-नहल: ८]। अल-फ़र्रा ने कहा: उसका मक़सद था: जो उसने ज़मीन में फैलाया न कि आसमान में; जैसे उसका फ़रमान है: {उन दोनों में से मोती और मूंगा निकलते हैं} [अर-रहमान: २२], जबकि वे केवल खारे पानी से निकलते हैं न कि मीठे से (४)। अबू अली ने कहा: इसका अर्थ है: जो उसने उन दोनों में से किसी एक में फैलाया; यहाँ मज़ाफ़ (genitive) को हटा दिया गया है। और उसका फ़रमान: {उन दोनों में से निकलते हैं} यानी: उनमें से किसी एक में से। {और वह उनके इकट्ठा करने पर} यानी: क़यामत के दिन। {जब वह चाहे, पूरी शक्ति रखता है।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हें जो भी मुसीबत पहुँचती है वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई का नतीजा है, और वह बहुत से गुनाहों को माफ़ कर देता है (३०)। और तुम ज़मीन में बेबस करने वाले नहीं हो, और अल्लाह के सिवा न तुम्हारा कोई रक्षक है और न कोई मददगार (३१)।}

अल्लाह तआला का फ़रमान: {और तुम्हें जो भी मुसीबत पहुँचती है वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई का नतीजा है}: नाफ़ी और इब्ने आमिर ने इस प्रकार पढ़ा है:

(१) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१२८। (२) इसे अहमद (३६९३), अल-बुखारी (१०३३), और मुस्लिम (८९७) ने अनस ؓ की हदीस से रिवायत किया है और इसकी शुरुआत है: जबकि अल्लाह के रसूल ﷺ शुक्रवार को मिंबर पर खुतबा दे रहे थे, एक ग्रामीण खड़ा हुआ और कहा: ऐ अल्लाह के रसूल, माल तबाह हो गया और बच्चे भूखे हैं, तो हमारे लिए अल्लाह से दुआ करें कि वह हमें पानी पिलाए (बारिश बरसाए)... (३) इसे तबरी २०/५१२ ने रिवायत किया है। (४) अल-फ़र्रा की मा'नी अल-क़ुरआन ३/२४, और लेखक ने इसे नहस के ज़रिए ए'राब अल-क़ुरआन ४/८२ में उनसे नक़ल किया है।

[بارش]؛ اسے المہدوی نے ذکر کیا ہے۔ اور مقاتل نے کہا: یہ اہل مکہ سے سات سال تک بارش روکنے کے بارے میں نازل ہوئی یہاں تک کہ وہ مایوس ہو گئے، پھر اللہ نے بارش نازل فرمائی (١)۔ اور کہا گیا: یہ اس اعرابی کے بارے میں نازل ہوئی جس نے نماز استسقاء کی خبر میں جمعہ کے دن رسول اللہ ﷺ سے بارش کے بارے میں سوال کیا تھا (٢)؛ اسے القشیری نے ذکر کیا ہے، اور اللہ ہی بہتر جانتا ہے۔ ﴿وَهُوَ الْوَلِيُّ الْحَمِيدُ﴾ "الولی" وہ جو اپنے اولیاء کی مدد فرماتا ہے۔ "الحمید" ہر زبان سے جس کی تعریف کی جائے۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦ خَلْقُ السَّمَٰوَٰتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِن دَآبَّةٍ وَهُوَ عَلَىٰ جَمْعِهِمْ إِذَا يَشَآءُ قَدِيرٌ ٢٩﴾ "اور اس کی نشانیوں میں سے آسمانوں اور زمین کی پیدائش ہے اور ان جانوروں کی (پیدائش) بھی جو اس نے ان میں پھیلا رکھے ہیں، اور وہ جب چاہے ان کے جمع کرنے پر پوری قدرت رکھتا ہے۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْ ءَايَٰتِهِۦ خَلْقُ السَّمَٰوَٰتِ وَالْأَرْضِ﴾ یعنی: اس کی قدرت پر دلالت کرنے والی اس کی نشانیاں۔ ﴿وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِن دَآبَّةٍ﴾ مجاہد نے کہا: اس میں فرشتے اور انسان داخل ہیں (٣)، اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: ﴿وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾ [النحل: ٨]۔ اور الفراء نے کہا: اس سے مراد ہے: جو اس نے زمین میں پھیلایا نہ کہ آسمان میں؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿يَخْرُجُ مِنْهُمَا اللُّؤْلُؤُ وَالْمَرْجَانُ﴾ [الرحمن: ٢٢] حالانکہ وہ صرف کھارے پانی سے نکلتے ہیں نہ کہ میٹھے سے (٤)۔ اور ابو علی نے کہا: اس کی تقدیر ہے: جو اس نے ان دونوں میں سے کسی ایک میں پھیلایا؛ پس مضاف کو حذف کر دیا گیا۔ اور اس کا ارشاد: ﴿يَخْرُجُ مِنْهُمَا﴾ یعنی: ان دونوں میں سے کسی ایک سے۔ ﴿وَهُوَ عَلَىٰ جَمْعِهِمْ﴾ یعنی: قیامت کے دن۔ ﴿إِذَا يَشَآءُ قَدِيرٌ﴾۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَآ أَصَٰبَكُم مِّن مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتۡ أَيۡدِيكُمۡ وَيَعۡفُواْ عَن كَثِيرٖ ٣٠ وَمَآ أَنتُم بِمُعۡجِزِينَ فِي ٱلۡأَرۡضِ وَمَا لَكُم مِّن دُونِ ٱللَّهِ مِن وَلِيّٖ وَلَا نَصِيرٖ ٣١﴾ "اور تمہیں جو بھی مصیبت پہنچتی ہے وہ تمہارے اپنے ہاتھوں کی کمائی کے سبب ہے اور وہ بہت سی (باتوں) سے درگزر فرماتا ہے۔ اور تم زمین میں عاجز کرنے والے نہیں ہو، اور اللہ کے سوا تمہارا نہ کوئی ولی ہے اور نہ کوئی مددگار۔"

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَآ أَصَٰبَكُم مِّن مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتۡ أَيۡدِيكُمۡ﴾ اسے نافع اور ابن عامر نے اس طرح پڑھا ہے:

(١) تفسیر البغوی ١٢٨/٤۔ (٢) اسے احمد (٣٦٩٣)، البخاری (١٠٣٣)، اور مسلم (٨٩٧) نے حضرت انس ؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے اور اس کا آغاز ہے: جبکہ رسول اللہ ﷺ جمعہ کے دن منبر پر خطبہ دے رہے تھے، ایک اعرابی کھڑا ہوا اور عرض کیا: یا رسول اللہ، مال ہلاک ہو گیا اور اہل و عیال بھوکے ہیں، پس ہمارے لیے اللہ سے دعا کریں کہ ہمیں سیراب کرے... (٣) اسے الطبری ٥١٢/٢٠ نے روایت کیا ہے۔ (٤) معانی القرآن للفراء ٢٤/٣، اور مصنف نے اسے نحاس کے واسطے سے اعراب القرآن ٨٢/٤ میں ان سے نقل کیا ہے۔

"bi-mā kasabat" (due to what they earned) without the 'fa'. The rest read it as "fa-bi-mā" (then due to what) with the 'fa'(1), and this was chosen by Abu 'Ubayd and Abu Hatim for the increase in the letter and the reward.

Al-Mahdawi said: If you consider that "ma" is a relative pronoun, then omitting the 'fa' or retaining it is permissible, though retaining it is better. If you consider it conditional, then omitting it is not permissible according to Sibawayh, while Al-Akhfash permitted it, citing the Almighty's saying: {And if you obey them, indeed you would be polytheists}(2) [Al-An'am: 121].

And the calamity here refers to the prescribed punishments (hudud) for sins; this was said by Al-Hasan(3). Al-Dahhak said: No man learns the Quran and then forgets it except because of a sin; Allah the Almighty said: {And whatever of misfortune befalls you, it is because of what your hands have earned}, then he said: And what calamity is greater than forgetting the Quran; mentioned by Ibn al-Mubarak(4) on the authority of Abdul Aziz bin Abi Rawwad. Abu 'Ubayd said(5): This is only regarding neglect, but as for the one who is diligent in its recitation and keen on its memorization, but forgetfulness overcomes him, then that is not part of this at all. Supporting this is that the Prophet ﷺ would forget something of the Quran until he was reminded; from that is the hadith of Aisha that the Prophet ﷺ heard a man's recitation in the mosque and said: "May Allah have mercy on him, he has reminded me of verses that I had been made to forget from such and such Surah"(7).

It was said: "ma" means 'that which', and the meaning is: that which befell you in the past was because of what your hands earned(8). Ali (may Allah be pleased with him) said: This verse is the most hopeful verse in the Book of Allah, Mighty and Majestic. If my sins are expiated through calamities, and He pardons much of what remains after His expiation and pardon?! This meaning has been narrated.

(1) Al-Sab'ah p. 581, and Al-Taysir p. 195. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/37 similarly. (3) Narrated by Al-Tabari 20/514. (4) In Al-Zuhd (85). (5) In Gharib al-Hadith 3/149 - 150. (6) In (d) and (m): 'from'. (7) Narrated by Ahmad (24335), Bukhari (5038) and Muslim (788). The man whose voice the Prophet ﷺ heard was Abbad bin Bishr (may Allah be pleased with him). As in Sahih Bukhari (2655) and Fath al-Bari 5/265. (8) Mentioned by Al-Nahhas in I'rab al-Quran 4/83 and he deemed it unlikely.

सूरा अश-शूरा: आयतें 30 - 31 478

"बि-मा कसबस्त" (उस कारण से जो उन्होंने कमाया) बिना 'फा' के। बाकियों ने इसे 'फा' के साथ "फ-बि-मा" पढ़ा है(1), और अबू उबैद और अबू हातिम ने अक्षर और सवाब में वृद्धि के कारण इसे चुना है।

अल-महदवी ने कहा: यदि आप मानते हैं कि "मा" एक सापेक्ष सर्वनाम (मौसूला) है, तो 'फा' को हटाना या रखना दोनों जायज़ है, हालांकि रखना बेहतर है। यदि आप इसे शर्त के रूप में मानते हैं, तो सिबवैह के अनुसार इसे हटाना जायज़ नहीं है, जबकि अल-अखफश ने इसे जायज़ माना है और सर्वशक्तिमान के इस कथन को प्रमाण के रूप में प्रस्तुत किया है: {और यदि तुम उनकी बात मानोगे, तो निश्चय ही तुम मुशरिक होगे}(2) [अल-अनाम: 121]।

और यहाँ 'मुसीबत' का अर्थ पापों पर दी जाने वाली सज़ाएँ(हुदूद) हैं; यह अल-हसन ने कहा है(3)। अल-दह्हाक ने कहा: कोई भी व्यक्ति कुरान सीखने के बाद उसे नहीं भूलता सिवाय किसी गुनाह के कारण; अल्लाह तआला ने फरमाया: {और जो भी मुसीबत तुम पर आती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई के कारण है}, फिर उन्होंने कहा: और कुरान भूल जाने से बड़ी और क्या मुसीबत हो सकती है; इसे इब्न अल-मुबारक(4) ने अब्दुल अजीज़ बिन अबी रवाद के हवाले से ज़िक्र किया है। अबू उबैद ने कहा(5): यह केवल लापरवाही के बारे में है, लेकिन जो व्यक्ति इसकी तिलावत में लगा रहता है और इसे याद रखने का इच्छुक है, फिर भी विस्मृति उस पर हावी हो जाती है, तो वह इसमें शामिल नहीं है। इसकी पुष्टि इस बात से होती है कि नबी ﷺ कुरान का कुछ हिस्सा भूल जाते थे जब तक कि उन्हें याद नहीं दिलाया जाता था; इसी संबंध में आयशा की हदीस है कि नबी ﷺ ने मस्जिद में एक व्यक्ति का पाठ सुना और कहा: "अल्लाह उस पर रहम करे, उसने मुझे वे आयतें याद दिला दीं जो मैं फलां-फलां सूरा से भूल गया था"(7)।

कहा गया है: "मा" का अर्थ 'वह जो' है, और भाव यह है: जो कुछ तुम पर बीता है वह तुम्हारे हाथों की कमाई के कारण था(8)। अली (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने कहा: यह आयत अल्लाह की किताब में सबसे अधिक आशाजनक आयत है। यदि मेरी मुसीबतों के माध्यम से मेरे पापों का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) हो जाता है, और वह उसके कफ़्फ़ारे और माफी के बाद शेष बचे बहुत से पापों को माफ कर देता है?! यह अर्थ भी वर्णित है।

(1) अस-सबा, पृ. 581, और अत-तयसीर, पृ. 195। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/37 इसी प्रकार। (3) अत-तबरी 20/514 द्वारा वर्णित। (4) अज़-ज़ुहद में (85)। (5) गरीब अल-हदीस 3/149 - 150 में। (6) (द) और (म) में: 'से'। (7) अहमद (24335), बुखारी (5038) और मुस्लिम (788) द्वारा वर्णित। वह व्यक्ति जिसकी आवाज़ नबी ﷺ ने सुनी थी, वह अब्बाद बिन बिश्र (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) थे। जैसा कि सहीह बुखारी (2655) और फतह अल-बारी 5/265 में है। (8) अल-नहहास ने इराब अल-कुरान 4/83 में इसका उल्लेख किया है और इसे दूर की संभावना बताया है।

سورة الشوریٰ: آیات ۳۰ - ۳۱ ۴۷۸

«بِمَا كَسَبَتْ» بغیر 'فاء' کے۔ باقی قراء نے «فَبِمَا» 'فاء' کے ساتھ پڑھا ہے (۱)، اور ابو عبید اور ابو حاتم نے حرف اور اجر میں زیادتی کی وجہ سے اسے اختیار کیا ہے۔

المهدوی نے کہا: اگر آپ یہ فرض کریں کہ «ما» موصولہ ہے تو 'فاء' کو حذف کرنا اور اسے برقرار رکھنا دونوں جائز ہیں، اور برقرار رکھنا زیادہ بہتر ہے۔ اور اگر آپ اسے شرطیہ قرار دیں تو سیبویہ کے نزدیک 'فاء' کا حذف کرنا جائز نہیں ہے، جبکہ الاخفش نے اسے جائز قرار دیا ہے اور اللہ تعالیٰ کے اس قول سے استدلال کیا ہے: ﴿وَإِنْ أَطَعْتُمُوهُمْ إِنَّكُمْ لَمُشْرِكُونَ﴾(۲) [الأنعام: ۱۲۱]۔

اور یہاں مصیبت سے مراد گناہوں پر لگی حدیں ہیں؛ یہ حسن بصری کا قول ہے(۳)۔ اور ضحاک نے کہا: کوئی شخص قرآن نہیں سیکھتا اور پھر اسے نہیں بھولتا مگر کسی گناہ کی وجہ سے؛ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَمَا أَصَابَكُم مِّن مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ﴾ پھر انہوں نے کہا: اور قرآن بھول جانے سے بڑی اور کون سی مصیبت ہو سکتی ہے؛ اسے ابن المبارک(۴) نے عبد العزیز بن ابی رواد کے واسطے سے ذکر کیا ہے۔ ابو عبید نے کہا(۵): یہ صرف ترک (لاپرواہی) کی صورت میں ہے، لیکن وہ شخص جو اس کی تلاوت میں لگا رہتا ہے اور اسے حفظ کرنے کا حریص ہے، مگر بھول اس پر غالب آ جاتی ہے تو اس کا اس (مصیبت والے قول) سے کوئی تعلق نہیں ہے۔ اس کی تصدیق اس بات سے ہوتی ہے کہ نبی کریم ﷺ قرآن کی کوئی چیز بھول جاتے تھے یہاں تک کہ انہیں یاد دلا دیا جاتا؛ اس میں عائشہ ؓ کی حدیث ہے کہ نبی کریم ﷺ نے مسجد میں ایک شخص کی قراءت سنی تو فرمایا: «اللہ اس پر رحم فرمائے، اس نے مجھے ایسی آیات یاد دلا دیں جو میں فلاں فلاں سورت سے بھول گیا تھا»(۷)۔

اور کہا گیا: «ما» 'الذی' کے معنی میں ہے، اور مطلب یہ ہے کہ: جو تمہیں ماضی میں پہنچا وہ تمہارے ہاتھوں کی کمائی کی وجہ سے تھا(۸)۔ اور علی ؓ نے فرمایا: یہ آیت اللہ عزوجل کی کتاب میں سب سے زیادہ امید افزا آیت ہے۔ جب مصائب کے ذریعے میرے گناہوں کا کفارہ ہو جاتا ہے، اور وہ ان مصائب کے کفارے اور معافی کے بعد بہت کچھ معاف فرما دیتا ہے تو پھر کیا رہ جاتا ہے؟! یہ معنی بھی روایت کیا گیا ہے۔

(۱) السبعة ص ۵۸۱، والتیسیر ص ۱۹۵۔ (۲) المحرر الوجیز ۵/۳۷ اسی طرح۔ (۳) اسے طبری نے ۵۱۴/۲۰ میں روایت کیا ہے۔ (۴) الزہد میں (۸۵)۔ (۵) غریب الحدیث ۳/۱۴۹ - ۱۵۰ میں۔ (۶) (د) اور (م) میں: 'عن' (سے) ہے۔ (۷) اسے احمد (۲۴۳۳۵)، بخاری (۵۰۳۸) اور مسلم (۷۸۸) نے روایت کیا ہے۔ اور وہ شخص جس کی آواز نبی کریم ﷺ نے سنی وہ عباد بن بشر ؓ تھے۔ جیسا کہ صحیح بخاری (۲۶۵۵) اور فتح الباری ۲۶۵/۵ میں ہے۔ (۸) اسے النحاس نے إعراب القرآن ۴/۸۳ میں ذکر کیا ہے اور اسے بعید قرار دیا ہے۔

Narrated from him (Ali), may Allah be pleased with him, that Ali ibn Abi Talib, may Allah be pleased with him, said: Shall I not tell you of the best verse in the Book of Allah that the Prophet (peace be upon him) told us? "And whatever strikes you of disaster - it is for what your hands have earned" (the verse): "O Ali, whatever illness, punishment, or affliction strikes you in this world is because of what your hands have earned. And Allah is more generous than to double the punishment for you in the hereafter, and whatever He pardons in this world, Allah is more forbearing than to punish for it after His pardon." (1) Al-Hasan said: When this verse was revealed, the Prophet (peace be upon him) said: "There is no throbbing of a vein, nor a scratch from a twig, nor a stumble over a stone except due to a sin, and what Allah pardons is much more." (2)

Al-Hasan said: We entered upon Imran bin Husain, and a man said: I must ask you about the pain I see in you. Imran said: O my brother, do not do so, for by Allah, I truly love pain, and whoever loves it is the most beloved of people to Allah. Allah Almighty said: "And whatever strikes you of disaster - it is for what your hands have earned; and He pardons much." This is because of what my hand earned, and my Lord's pardon for what remains is greater. Murrah al-Hamdani said: I saw a sore on the back of Shurayh's hand and I said: O Abu Umayya, what is this? He said: This is due to what your hands have earned, and He pardons much. (3)

Ibn 'Awn said: When Muhammad ibn Sirin was burdened with debt, he became distressed because of it and said: I know this distress, this is due to a sin I committed forty years ago. (4) Ahmad ibn Abi al-Hawari said: It was said to Abu Sulayman al-Darani: Why have the wise ceased blaming those who have wronged them? He said: Because they knew that Allah Almighty only tests them because of their sins. Allah Almighty said: "And whatever strikes you of disaster - it is for what your hands have earned; and He pardons much." (5) Ikrimah said: There is no calamity that befalls a servant or anything greater except due to a sin that Allah would not forgive except through it, or to attain a rank that he would not have reached otherwise...

(1) Recorded with this wording by Ahmad (649), and al-Baghawi in his Tafsir 4/128. In its chain of narration is al-Azhar ibn Rashid al-Kahili, who is weak, and al-Khidr ibn al-Qawwas and Abu Sakhila, both of whom are unknown, as stated by al-Hafiz Ibn Hajar in at-Taqrib. Ahmad (775) recorded it in a similar manner without mentioning the verse. Also recorded by at-Tirmidhi (2626) who said: This is a Hasan Gharib Sahih

hadith. (2) Recorded by Sa'id ibn Mansur and Ibn Abi Hatim as in ad-Durr al-Manthur 6/9, and it is Mursal in this way. (3) Ibn Atiyyah mentioned this report and the one before it in al-Muharrar al-Wajiz 5/37. (4) Recorded by Abu Nu'aym in al-Hilyah 2/271. (5) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/37, and Ibn al-Jawzi in Zad al-Masir 7/288.

४७९ सूरह अश-शूरा: आयतें ३० - ३१

हज़रत अली इब्न अबी तालिब (रज़ियल्लाहु अन्हु) से मरफ़ूअ रिवायत है, उन्होंने कहा: क्या मैं तुम्हें अल्लाह की किताब की सबसे बेहतरीन आयत न बताऊं जो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने हमें बताई थी? "और तुम्हें जो भी मुसीबत पहुँचती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई का परिणाम है" (आयत): "ऐ अली, दुनिया में तुम्हें जो भी बीमारी, सज़ा या बला पहुँचती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई के कारण है। और अल्लाह इससे कहीं ज़्यादा उदार है कि वह आख़िरत में तुम पर सज़ा को दोहराए, और दुनिया में उसने जो माफ़ कर दिया, अल्लाह इससे कहीं ज़्यादा हलीम (सहनशील) है कि अपनी माफ़ी के बाद उसके लिए सज़ा दे।" (१) अल-हसन ने कहा: जब यह आयत नाज़िल हुई, तो नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "किसी रग का फड़कना, किसी लकड़ी की खरोंच या किसी पत्थर से ठोकर लगना बिना किसी गुनाह के नहीं होता, और जिसे अल्लाह माफ़ कर देता है वह कहीं ज़्यादा है।" (२)

अल-हसन ने कहा: हम इमरान बिन हुसैन के पास गए, तो एक आदमी ने कहा: मुझे आपसे उस दर्द के बारे में पूछना ही होगा जो मैं आपमें देख रहा हूँ। इमरान ने कहा: ऐ मेरे भाई, ऐसा मत करो, क्योंकि अल्लाह की कसम, मुझे दर्द पसंद है, और जो इसे पसंद करता है वह अल्लाह के लिए सबसे प्रिय लोगों में से होता है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और तुम्हें जो भी मुसीबत पहुँचती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई का परिणाम है; और वह बहुत कुछ माफ़ कर देता है।" तो यह मेरे हाथों की कमाई के कारण है, और जो बाक़ी रह गया उसके लिए मेरे रब की माफ़ी और भी ज़्यादा है। मुर्रा अल-हमदानी ने कहा: मैंने शुराह के हाथ के पीछे एक ज़ख्म देखा और कहा: ऐ अबू उमय्या, यह क्या है? उन्होंने कहा: यह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई के कारण है, और वह बहुत कुछ माफ़ कर देता है। (३)

इब्न औन ने कहा: जब मुहम्मद बिन सिरीन क़र्ज़ के बोझ तले दब गए, तो वे इससे दुखी हुए और कहा: मैं इस दुख को जानता हूँ, यह चालीस साल पहले किए गए एक गुनाह के कारण है। (४) अहमद बिन अबी अल-हवारी ने कहा: अबू सुलेमान अल-दारानी से कहा गया: बुद्धिमानों ने उन लोगों को दोष देना क्यों छोड़ दिया जिन्होंने उनके साथ बुरा किया? उन्होंने कहा: क्योंकि वे जानते थे कि अल्लाह तआला ने उन्हें उनके गुनाहों के कारण ही आज़माया है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और तुम्हें जो भी मुसीबत पहुँचती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई का परिणाम है; और वह बहुत कुछ माफ़ कर देता है।" (५) इक्रमा ने कहा: किसी बंदे पर जो भी मुसीबत या उससे बड़ी चीज़ आती है,

वह किसी ऐसे गुनाह के कारण होती है जिसे अल्लाह उसके बिना माफ़ नहीं करता, या उसे कोई ऐसा दर्जा दिलाने के लिए जिसे वह नहीं पा सकता था...

(१) इस शब्दावली के साथ अहमद (६४९), और अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१२८ में इसे उद्धृत किया है। इसकी रिवायत की श्रृंखला में अल-अज़हर बिन राशिद अल-काहिली हैं, जो कमज़ोर हैं, और अल-खिद्र बिन अल-क़व्वास और अबू सखिला हैं, जो दोनों अज्ञात हैं, जैसा कि अल-हाफ़िज़ इब्न हज़र ने 'तकरीब' में कहा है। अहमद (७७५) ने आयत का उल्लेख किए बिना इसी तरह से इसे उद्धृत किया है। तिरमिज़ी (२६२६) ने इसे उद्धृत किया और कहा: यह एक हसन ग़रीब सहीह हदीस है। (२) इसे सईद बिन मंसूर और इब्न अबी हातिम ने 'दुर अल-मंसूर' ६/९ में उद्धृत किया है, और यह इसी तरह मुरसल है। (३) इब्न अतिया ने इस रिपोर्ट और इससे पहले वाली का उल्लेख 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ५/३७ में किया है। (४) अबू नुऐम ने 'अल-हिल्या' २/२७१ में इसे उद्धृत किया है। (५) इब्न अतिया ने 'अल-मुहर्रर अल-वजीज़' ५/३७ में और इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' ७/२८८ में इसका उल्लेख किया है।

479 سورة الشوریٰ: آیات 30 - 31

حضرت علی بن ابی طالب رضی اللہ عنہ سے مروی ہے، انہوں نے فرمایا: کیا میں تمہیں اللہ کی کتاب کی سب سے بہترین آیت کے بارے میں نہ بتاؤں جو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ہمیں بتائی ہے؟ "اور جو مصیبت بھی تمہیں پہنچتی ہے وہ تمہارے ہی ہاتھوں کی کمائی کا نتیجہ ہے" (آیت): "اے علی، دنیا میں تمہیں جو بیماری، سزا یا بلا پہنچتی ہے وہ تمہارے ہاتھوں کی کمائی کی وجہ سے ہے۔ اور اللہ اس سے زیادہ کریم ہے کہ وہ آخرت میں تم پر سزا کو دہرائے، اور جس چیز کو اس نے دنیا میں معاف کر دیا، اللہ اس سے زیادہ حلیم ہے کہ اپنی معافی کے بعد اس پر سزا دے۔" (1) حسن بصری رحمہ اللہ فرماتے ہیں: جب یہ آیت نازل ہوئی تو نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا: "کسی رگ کا پھڑکنا، کسی لکڑی کی خراش یا کسی پتھر سے ٹھوکر کھانا کسی گناہ کی وجہ سے ہی ہوتا ہے، اور جسے اللہ معاف فرما دیتا ہے وہ کہیں زیادہ ہے۔" (2)

حسن بصری رحمہ اللہ فرماتے ہیں: ہم عمران بن حصین رضی اللہ عنہ کے پاس گئے، ایک شخص نے کہا: میں آپ سے اس تکلیف کے بارے میں پوچھنا چاہتا ہوں جو میں آپ میں دیکھ رہا ہوں۔ عمران رضی اللہ عنہ نے فرمایا: اے میرے بھائی، ایسا نہ کرو، اللہ کی قسم، میں اس تکلیف کو پسند کرتا ہوں، اور جو اسے پسند کرے وہ اللہ کے ہاں سب سے زیادہ پسندیدہ لوگوں میں سے ہوتا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور جو مصیبت بھی تمہیں پہنچتی ہے وہ تمہارے ہی ہاتھوں کی کمائی کا نتیجہ ہے؛ اور وہ بہت کچھ معاف کر دیتا ہے۔" تو یہ میرے ہاتھوں کی کمائی کی وجہ سے ہے، اور میرے رب کی معافی اس سے کہیں زیادہ ہے جو باقی رہ گئی۔ مرہ ہمدانی کہتے ہیں: میں نے شریح رحمہ اللہ کے ہاتھ کی پشت پر ایک زخم دیکھا تو پوچھا: اے ابو امیہ، یہ کیا ہے؟ انہوں نے کہا: یہ تمہارے ہاتھوں کی کمائی کی وجہ سے ہے اور وہ بہت کچھ معاف کر دیتا ہے۔ (3)

ابن عون رحمہ اللہ کہتے ہیں: جب محمد بن سیرین رحمہ اللہ قرض کے بوجھ تلے دب گئے تو وہ اس سے غمگین ہوئے اور فرمایا: میں اس غم کو پہچانتا ہوں، یہ اس گناہ کی وجہ سے ہے جو میں نے چالیس سال پہلے کیا تھا۔ (4) احمد بن ابی الحواری رحمہ اللہ کہتے ہیں: ابو سلیمان دارانی رحمہ اللہ سے پوچھا گیا: کیا وجہ ہے کہ عقل مند لوگوں نے برا سلوک کرنے والوں پر ملامت کرنا چھوڑ دیا ہے؟ انہوں نے فرمایا: کیونکہ وہ جان گئے کہ اللہ تعالیٰ نے انہیں ان کے گناہوں کی وجہ سے ہی آزمایا ہے۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: "اور جو مصیبت بھی تمہیں پہنچتی ہے وہ تمہارے ہی ہاتھوں کی کمائی کا نتیجہ ہے؛ اور وہ بہت کچھ معاف کر دیتا ہے۔" (5) عکرمہ رحمہ اللہ کہتے ہیں: بندے پر آنے والی کوئی بھی مصیبت یا اس سے بڑی چیز کسی ایسے گناہ کی وجہ سے ہوتی ہے جسے اللہ اس کے ذریعے معاف فرماتا ہے، یا اسے کوئی ایسا درجہ عطا کرنے کے لیے جسے وہ حاصل نہیں کر سکتا تھا...

(1) اسے ان الفاظ کے ساتھ احمد (649) نے اور بغوی نے اپنی تفسیر 4/128 میں روایت کیا ہے۔ اس کی سند میں الازہر بن راشد کاہلی ہے جو ضعیف ہے، اور خضر بن قواس اور ابو سخیلیہ ہیں جو کہ مجہول ہیں، جیسا کہ حافظ ابن حجر نے 'تقریب' میں کہا ہے۔ احمد (775) نے اسے آیت کے ذکر کے بغیر بھی روایت کیا ہے۔ اور ترمذی (2626) نے اسے روایت کیا اور کہا: یہ حسن غریب صحیح حدیث ہے۔ (2) اسے سعید بن منصور اور ابن ابی حاتم نے در منثور 6/9 میں روایت کیا ہے، اور یہ اسی طرح مرسل ہے۔ (3) اس روایت اور اس سے پہلے والی کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/37 میں کیا ہے۔ (4) اسے ابو نعیم نے حلیۃ الاولیاء 2/271 میں روایت کیا ہے۔ (5) اس کا ذکر ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 5/37 میں اور ابن الجوزی نے زاد المسیر 7/288 میں کیا ہے۔

Surah Ash-Shura: Verses 30 - 31 480 ...leads him to it except by it (1). It was narrated that a man said to Musa: "O Musa, ask Allah for me a need of mine which He knows best about." Musa did so. When he came down, he found that a predator had torn the man's flesh and killed him. Musa said: "What is the matter with this, my Lord?" Allah, Blessed and Exalted be He, said to him: "O Musa, he asked me for a rank that I knew he would not reach by his deeds, so I afflicted him with what you see to make it a means for him to attain that rank." Abu Sulayman al-Darani, whenever he mentioned this hadith, would say: "Glory be to Him Who was able to grant him that rank without affliction! But He does what He wills." (2). I say: A similar verse in meaning is the saying of the Almighty: "Whoever does evil will be recompensed for it" [An-Nisa: 123], and its discussion has already passed. Our scholars said: This is regarding the believers. As for the disbeliever, his punishment is delayed until the hereafter. It was also said: This is addressed to the disbelievers. When evil befell them, they would say: "This is due to the bad omen of Muhammad." So He refuted them and said: "Rather, it is due to the bad omen of your disbelief." The first opinion is more common, more apparent, and more famous. Thabit al-Bunani said: It used to be said: Hours of pain take away hours of sins. There are two opinions on this: First, it is specific to adults as a punishment for them, and for children as a reward for them. Second, it is a general punishment for adults in themselves and for children in others, such as their parents. "And He pardons much" meaning: many sins for which there are no prescribed punishments (hudud). This is in accordance with the saying of al-Hasan. It was also said: meaning: He pardons many sinners by not hastening their punishment (3). "And you cannot escape Him on earth" meaning: you cannot evade Allah; meaning you will not frustrate His purpose nor escape Him. "And you have besides Allah neither protector nor helper." This has been explained previously in several places (4).

---

(1) Tafsir al-Baghawi 4/128. (2) Narrated by al-Bayhaqi in Shu'ab al-Iman (9853) similarly, without the saying of Abu Sulayman. (3) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/204. (4) 2/311.

सूरह अश-शूरा: आयतें 30 - 31 480 ...उसे वहां तक नहीं पहुंचाता सिवाय इसके माध्यम से (1)। और रिवायत है कि एक व्यक्ति ने मूसा (अ.) से कहा: "ऐ मूसा, अल्लाह से मेरी एक ज़रूरत के लिए दुआ करें जिसे वह बेहतर जानता है।" मूसा ने ऐसा ही किया। जब वह वापस आए, तो देखा कि एक शिकारी जानवर ने उस आदमी का मांस फाड़ दिया है और उसे मार डाला है। मूसा (अ.) ने कहा: "ऐ मेरे रब, यह क्या मामला है?" अल्लाह तबारक व तआला ने उनसे फरमाया: "ऐ मूसा, उसने मुझसे एक ऐसे दर्जे (पद) का सवाल किया था जिसके बारे में मैं जानता था कि वह अपने कर्मों से वहां तक नहीं पहुंच पाएगा, इसलिए मैंने उसे उस चीज़ (मुसीबत) में डाल दिया जिसे तुम देख रहे हो ताकि इसे उस दर्जे को पाने का ज़रिया बना दूँ।" अबू सुलेमान अल-दरानी जब भी इस हदीस का ज़िक्र करते, तो कहते: "पाकी है उस ज़ात के लिए जो उसे बिना किसी आज़माइश के वह दर्जा देने पर कादिर था! लेकिन वह जो चाहता है वही करता है।" (2)। मैंने कहा: और इस आयत के समान अर्थ वाली आयत अल्लाह तआला का यह फरमान है: "जो भी बुरा काम करेगा उसे उसका बदला दिया जाएगा" [निसा: 123] और इस पर चर्चा पहले हो चुकी है। हमारे विद्वानों ने कहा: यह मोमिनों (ईमान वालों) के बारे में है, जहाँ तक काफिर (अविश्वासी) की बात है, तो उसकी सज़ा आखिरत तक के लिए टाल दी गई है। और यह भी कहा गया है: यह काफिरों को संबोधित है, और जब उन्हें कोई बुराई पहुँचती तो वे कहते: "यह मुहम्मद की मनहूसियत के कारण है"; तो अल्लाह ने उन्हें जवाब दिया और फरमाया: "बल्कि यह तुम्हारे कुफ्र की मनहूसियत के कारण है।" पहली राय अधिक प्रचलित, अधिक स्पष्ट और अधिक प्रसिद्ध है। साबित अल-बुनानी ने कहा: यह कहा जाता था: दुःख की घड़ियाँ गुनाहों की घड़ियों को खत्म कर देती हैं। फिर इसमें दो मत हैं: पहला: यह वयस्कों के लिए खास है कि यह उनके लिए सज़ा हो, और बच्चों के लिए सवाब (पुण्य) हो। दूसरा: यह वयस्कों के लिए उनके स्वयं के मामले में और बच्चों के लिए दूसरों, जैसे उनके माता-पिता के मामले में एक सामान्य सज़ा है। "और वह बहुत कुछ माफ कर देता है" यानी: बहुत से ऐसे गुनाह जिन पर 'हुद्दूद' (निर्धारित दंड) नहीं हैं; और यही अल-हसन के कथन का अर्थ है। और यह भी कहा गया है: यानी: वह बहुत से गुनहगारों को माफ कर देता है कि उन पर सज़ा देने में जल्दी नहीं करता (3)। "और तुम ज़मीन में अल्लाह को बेबस करने वाले नहीं हो" यानी: तुम अल्लाह से बचकर नहीं भाग सकते; यानी: तुम उसे थका नहीं सकोगे और न ही उससे बच पाओगे। "और अल्लाह के सिवा न तुम्हारा कोई वली (संरक्षक) है और न ही कोई मददगार।" इसका ज़िक्र पहले भी कई स्थानों पर आ चुका है (4)।

(1) तफ़सीर अल-बग़वी 4/128। (2) अल-बैहकी ने शुआब अल-ईमान (9853) में इसी तरह रिवायत किया है, अबू सुलेमान के कथन के बिना। (3) अन-नुकत व अल-उयून 5/204। (4) 2/311।

سورہ الشوریٰ: آیات ۳۰ - ۳۱ ۴۸۰ ...اسے وہاں تک نہیں پہنچاتا سوائے اس کے ذریعے (۱)۔ اور مروی ہے کہ ایک شخص نے حضرت موسیٰ علیہ السلام سے کہا: "اے موسیٰ! اللہ تعالیٰ سے میری ایک حاجت کے لیے دعا کریں جسے وہ بہتر جانتا ہے۔" موسیٰ علیہ السلام نے ایسا ہی کیا، پھر جب وہ نیچے آئے تو دیکھا کہ ایک درندے نے اس شخص کا گوشت نوچ لیا ہے اور اسے مار ڈالا ہے۔ موسیٰ علیہ السلام نے عرض کی: "اے میرے رب! یہ کیا معاملہ ہے؟" اللہ تبارک و تعالیٰ نے ان سے فرمایا: "اے موسیٰ! اس نے مجھ سے ایسے مرتبے کا سوال کیا تھا جس کے بارے میں میں جانتا تھا کہ وہ اپنے اعمال سے وہاں تک نہیں پہنچ سکے گا، چنانچہ میں نے اسے اس (مصیبت) میں مبتلا کر دیا جسے تم دیکھ رہے ہو تاکہ اسے اس مرتبے کے حصول کا ذریعہ بنا دوں۔" ابوسلیمان الدارانی جب بھی اس حدیث کا ذکر کرتے تو فرماتے: "پاک ہے وہ ذات جو اسے کسی آزمائش کے بغیر وہ مرتبہ عطا کرنے پر قادر تھی! لیکن وہ جو چاہتا ہے کرتا ہے" (۲)۔ میں نے کہا: اور اس آیت کے ہم معنی اللہ تعالیٰ کا یہ ارشاد ہے: ﴿مَن يَعْمَلْ سُوءًا يُجْزَ بِهِۦ﴾ [النساء: ۱۲۳] "جو بھی برائی کرے گا اسے اس کا بدلہ دیا جائے گا" اور اس پر بحث پہلے گزر چکی ہے۔

ہمارے علماء نے کہا: یہ مومنوں کے حق میں ہے، جہاں تک کافر کا تعلق ہے تو اس کی سزا آخرت تک مؤخر ہے۔ اور ایک قول یہ ہے: یہ کافروں سے خطاب ہے، اور جب انہیں کوئی تکلیف پہنچتی تو وہ کہتے: "یہ محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم) کی نحوست کی وجہ سے ہے"؛ تو اللہ نے ان پر رد کیا اور فرمایا: "بلکہ یہ تمہارے کفر کی نحوست کی وجہ سے ہے"۔ اور پہلا قول زیادہ عام، زیادہ واضح اور زیادہ مشہور ہے۔ ثابت البنانی نے کہا: یہ کہا جاتا تھا: تکلیف کے لمحات گناہوں کے لمحات کو مٹا دیتے ہیں۔ پھر اس میں دو اقوال ہیں: پہلا: یہ بالغوں کے ساتھ خاص ہے کہ یہ ان کے لیے سزا ہو، اور بچوں کے لیے ثواب ہو۔ دوسرا: یہ بالغوں کے لیے اپنی ذات میں اور بچوں کے لیے دوسروں، جیسے ان کے والدین کے حق میں ایک عام سزا ہے۔ ﴿وَيَعْفُوا عَن

كَثِيرٍ﴾ "اور وہ بہت کچھ معاف کر دیتا ہے" یعنی: بہت سے ایسے گناہ جن پر حدود نہیں ہیں؛ اور یہی حسن (بصری) کے قول کا تقاضا ہے۔ اور کہا گیا ہے: یعنی: وہ بہت سے گنہگاروں کو معاف کر دیتا ہے کہ ان پر سزا دینے میں جلدی نہیں کرتا (۳)۔ ﴿وَمَا أَنتُم بِمُعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ﴾ "اور تم زمین میں (اللہ کو) عاجز کرنے والے نہیں ہو" یعنی: اللہ سے بھاگ کر بچنے والے نہیں ہو؛ یعنی تم اسے عاجز نہیں کر سکو گے اور نہ اس سے بچ سکو گے ﴿وَمَا لَكُم مِّن دُونِ اللَّهِ مِن وَلِيٍّ وَلَا نَصِيرٍ﴾ "اور اللہ کے سوا تمہارا نہ کوئی ولی ہے اور نہ کوئی مددگار"۔ یہ پہلے کئی مقامات پر گزر چکا ہے (۴)۔

---

(۱) تفسیر البغوی ۱۲۸/۴۔ (۲) بیہقی نے شعب الایمان (۹۸۵۳) میں اسی طرح روایت کیا ہے، ابوسلیمان کے قول کے بغیر۔ (۳) النکت والعیون ۲۰۴/۵۔ (۴) ۳۱۱/۲۔

481 Surah ash-Shura: Verses 32 - 33

Allah Almighty's saying: {And of His signs are the ships in the sea, like mountains (32) If He willed, He could still the wind, and they would remain motionless on its surface. Indeed in that are signs for everyone patient and grateful (33)}

Allah Almighty's saying: {And of His signs are the ships in the sea, like mountains}: Meaning: Among the signs indicating His power are the ships sailing in the sea, which, due to their greatness, are like 'a'lam' (mountains). 'Al-A'lam' are mountains, and the singular of 'al-jawari' (sailing ships) is 'jariya'. Allah Almighty said: {Indeed, when the water overflowed, We carried you in the sailing ship} [Al-Haqqah: 11]. It is called 'jariya' because it runs (tajri) in the water. 'Al-jariya' is also a young woman; she is called so because the 'water of youth' flows in her. Mujahid said: 'Al-A'lam' are palaces, the singular is 'alam'; mentioned by Al-Tha'labi (1). Al-Mawardi (2) mentioned from him that they are mountains. Al-Khalil said: Everything elevated among the Arabs is an 'alam' (3). Al-Khansa' said, mourning her brother Sakhr:

"Indeed, Sakhr is a leader whom guides follow, as if he were a mountain top with a fire upon it." (4)

{If He willed, He could still the wind}: This is the general reading, while the reading of the people of Medina is 'al-riyah' (winds) in plural (5). {and they would remain motionless on its surface}: Meaning: the ships would remain still on the surface of the sea, not moving. 'Rakada al-ma' (the water became still), its infinitive is 'rukudan' (became still). This also applies to the wind and the ship, and the sun when it reaches its zenith at noon. Everything fixed in a place is 'rakid' (still). 'Rakada al-mizan' means it became balanced. 'Rakada al-qawm' means they calmed down. 'Al-marakid' are the places where people and others become still (6).

Qatada read: "fa-yazhlilna" with a kasra on the first lam (7) based on a dialect, like "dhalaltu adhillu" (8). Opening the lam with a fatha is the well-known dialect.

(1) Mentioned by Al-Baghawi in his Tafsir 4/128. (2) In Al-Nukat wal-'Uyun 5/205. (3) Tafsir Al-Baghawi 4/128. (4) Diwan Al-Khansa' p. 49. (5) Al-Sab'ah p. 173, Al-Taysir p. 78, and Al-Nashr 2/223. (6) Al-Sihah (rkd). (7) Al-Muharrar al-Wajiz 5/38. (8) In the manuscripts: 'dhalaltu adhallu', and what is fixed from Al-Kashshaf 3/471, and see what Abu Hayyan said in Al-Bahr 7/520.

४८१ सूरा अश-शूरा: आयतें ३२ - ३३

अल्लाह तआला का फरमान: {और उसकी निशानियों में से समुद्र में चलने वाले जहाज़ हैं, जो पहाड़ों के समान हैं (३२) यदि वह चाहे तो हवा को रोक दे, तो वे उसकी पीठ पर स्थिर हो जाएँ। वास्तव में इसमें हर उस व्यक्ति के लिए निशानियाँ हैं जो धैर्यवान और कृतज्ञ है (३३)}

अल्लाह तआला का फरमान: {और उसकी निशानियों में से समुद्र में चलने वाले जहाज़ हैं, जो पहाड़ों के समान हैं}: अर्थात: उसकी शक्ति को दर्शाने वाली निशानियों में से समुद्र में चलने वाले जहाज़ हैं, जो अपनी विशालता के कारण 'अलाम' (पहाड़ों) की तरह लगते हैं। 'अल-अलाम' का अर्थ है पहाड़, और 'अल-जवारी' (चलने वाले जहाज़) का एकवचन 'जारिया' है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: {जब पानी उबल पड़ा, तो हमने तुम्हें नौका (जारिया) में सवार कर दिया} [अल-हाक्का: ११]। इसे 'जारिया' इसलिए कहा जाता है क्योंकि यह पानी में चलती (तजरी) है। 'अल-जारिया' एक युवती को भी कहा जाता है; उसे ऐसा इसलिए कहा जाता है क्योंकि उसमें यौवन का संचार (प्रवाह) होता है। मुजाहिद ने कहा: 'अल-अलाम' महल हैं, इसका एकवचन 'अलम' है; इसे अल-तआलबी (१) ने उल्लेख किया है। अल-मावरदी (२) ने उनसे उल्लेख किया कि वे पहाड़ हैं। अल-खलील ने कहा: अरबों के पास जो कुछ भी ऊँचा है वह 'अलम' है (३)। अल-ख़न्सा ने अपने भाई सख़्र का शोक मनाते हुए कहा:

"निश्चय ही सख़्र एक ऐसा मार्गदर्शक है जिसका अनुसरण किया जाता है, जैसे कि वह कोई पहाड़ हो जिसके शिखर पर आग जल रही हो।" (४)

{यदि वह चाहे तो हवा को रोक दे}: यह सामान्य पाठ है, जबकि मदीना के लोगों का पाठ 'अल-रियाह' (हवाएं) बहुवचन में है (५)। {तो वे उसकी पीठ पर स्थिर हो जाएँ}: अर्थात: जहाज़ समुद्र की सतह पर ठहरे हुए रह जाएँगे, चलेंगे नहीं। 'रकदा अल-मा' (पानी ठहर गया), इसका भाववाचक संज्ञा 'रुकूदन' (ठहरना) है। यही बात हवा, जहाज़ और सूर्य के लिए भी लागू होती है जब वह दोपहर के समय ठहर जाता है। जो कुछ भी एक स्थान पर स्थिर है वह 'राकिद' है। 'रकदा अल-मीज़ान' का अर्थ है कि वह बराबर हो गया। 'रकदा अल-क़ौम' का अर्थ है कि वे शांत हो गए। 'अल-मराकिद' वे स्थान हैं जहाँ मनुष्य और अन्य लोग ठहरते हैं (६)।

क़तादा ने पहली 'लाम' पर कसरा (जेर) के साथ "फ़-यज़लिलना" पढ़ा (७) जैसा कि एक बोली में है, जैसे "दलल्तू अदिल्लु" (८)। लाम पर फ़तहा (ज़बर) प्रसिद्ध बोली है।

(१) अल-बग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१२८ में इसका उल्लेख किया है। (२) अन-नुकात वल-उयून ५/२०५ में। (३) तफ़सीर अल-बग़वी ४/१२८। (४) दीवान अल-ख़न्सा पृ. ४९। (५) अस-सब'आ पृ. १७३, अत-तयसीर पृ. ७८, और अन-नश्र २/२२३। (६) अस-सिहाह (रकदा)। (७) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/३८। (८) प्रतियों में: 'ज़लल्तु अज़ल्लु', और अल-कशशाफ़ ३/४७१ से जो तय है, और देखें कि अबू हय्यान ने अल-बहर ७/५२० में क्या कहा है।

۴۸۱ سورة الشوریٰ: آیات ۳۲ - ۳۳

فرمانِ الٰہی: ﴿وَمِنْ ءَايَتِهِ الْجَوارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ (٣٢) إِن يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ (٣٣)﴾

قولہ تعالیٰ: ﴿وَمِنْ ءَايَتِهِ الْجَوارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ﴾ یعنی: اور اللہ تعالیٰ کی قدرت پر دلالت کرنے والی نشانیوں میں سے وہ بحری جہاز ہیں جو سمندر میں چلتے ہیں، گویا اپنی بڑائی کی وجہ سے پہاڑ ہیں۔ 'الاعلام' سے مراد پہاڑ ہیں، اور 'الجواری' کا واحد 'جاریہ' ہے۔ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿إِنَّا لَمَّا طَغَا الْمَاءُ حَمَلْنَكُمْ فِي الْجَارِيَةِ﴾ [الحاقہ: ۱۱]۔ اسے جاریہ اس لیے کہا جاتا ہے کیونکہ یہ پانی میں چلتی ہے۔ اور جاریہ نوجوان عورت کو بھی کہتے ہیں، اسے اس لیے یہ نام دیا گیا کیونکہ اس میں جوانی کی تری (رونق) جاری رہتی ہے۔ مجاہد نے کہا: 'الاعلام' سے مراد محلات ہیں، جس کا واحد 'علم' ہے؛ اسے ثعلبی (۱) نے ذکر کیا ہے۔ الماوردی (۲) نے ان سے یہ ذکر کیا کہ یہ پہاڑ ہیں۔ اور خلیل نے کہا: عربوں کے نزدیک ہر وہ چیز جو بلند ہو وہ 'علم' ہے۔ خنساء نے اپنے بھائی صخر کا مرثیہ کہتے ہوئے کہا:

'اور بے شک صخر ایسا ہے کہ ہدایت پانے والے اس کی پیروی کرتے ہیں، گویا وہ کوئی پہاڑ ہے جس کی چوٹی پر آگ جل رہی ہو۔' (۴)

﴿إِن يَشَأْ يُسْكِنِ الرِّيحَ﴾ عام قراءت اسی طرح ہے، اور اہل مدینہ کی قراءت 'الریاح' جمع کے ساتھ ہے (۵)۔ ﴿فَيَظْلَلْنَ رَوَاكِدَ عَلَى ظَهْرِهِ﴾ یعنی: پس وہ جہاز سمندر کی پشت پر ساکن (کھڑے) رہ جائیں، چلیں نہیں۔ 'رَكَدَ الماءُ رُكُوداً' کا مطلب ہے پانی کا ٹھہر جانا۔ اسی طرح ہوا اور کشتی، اور سورج کے لیے جب وہ دوپہر کے وقت ٹھہر جائے۔ اور ہر وہ چیز جو ایک جگہ پر جمی ہوئی ہو وہ

'راکد' کہلاتی ہے۔ 'رکد المیزان' کا مطلب ترازو کا برابر ہونا ہے۔ 'رکد القوم' کا مطلب لوگوں کا پرسکون ہو جانا۔ اور 'المراکد' وہ جگہیں ہیں جہاں انسان وغیرہ ٹھہرتے ہیں (۶)۔

اور قتادہ نے 'فَيَظْلَلْنَ' پہلے 'لام' کے کسرہ کے ساتھ پڑھا ہے (۷) اس لغت کی بنیاد پر جیسے 'ضَلِلتُ أضلُّ' (۸)۔ اور 'لام' کا فتحہ مشہور لغت ہے۔

(۱) اور اسے بغوی نے اپنی تفسیر ۱۲۸/۴ میں ذکر کیا ہے۔ (۲) النکت والعیون ۲۰۵/۵ میں۔ (۳) تفسیر بغوی ۱۲۸/۴۔ (۴) دیوان الخنساء ص ۴۹۔ (۵) السبعۃ ص ۱۷۳، والتیسیر ص ۷۸، والنشر ۲۲۳/۲۔ (۶) الصحاح (رکد)۔ (۷) المحرر الوجیز ۳۸/۵۔ (۸) نسخوں میں: 'ظللت أظل'، اور جو کشاف ۴۷۱/۳ میں ثابت ہے، اور دیکھیں جو ابو حیان نے البحر ۵۲۰/۷ میں کہا ہے۔

{Indeed in that are signs} meaning: proofs and indications {for everyone patient and grateful} meaning: patient in affliction, grateful for blessings. Qutrub said: What an excellent servant is the patient and grateful one, who gives thanks when given and is patient when afflicted. 'Awn ibn Abdullah said: How many are blessed but ungrateful, and how many are afflicted but impatient (1).

His Word, Exalted is He: {Or He could destroy them for what they earned; but He pardons much. (34) And those who dispute concerning Our signs may know that for them there is no place of escape. (35)}

His Word, Exalted is He: {Or He could destroy them for what they earned} meaning: if He wills, He makes the winds into storms, thus destroying the ships; meaning, drowning them because of the sins of their people. It was also said: He destroys the people of the ships (2). {but He pardons much} of its people, so He does not drown them with it; this was narrated by Al-Mawardi (3). It was also said: "and He pardons much" meaning: He overlooks many sins, so Allah saves them from destruction.

Al-Qushayri said: The common reading is "wa ya'fu" (and He pardons) in the jussive (jazm), and there is an issue with it; because the meaning is: if He wills, He stills the wind so those ships remain motionless and He destroys them because of the sins of their people, so it is not appropriate to coordinate "ya'fu" with this because the meaning would become: if He wills, He pardons, but that is not the meaning. Rather, the meaning is informing about the pardon without the condition of will, so it is then coordinated with the jussive in terms of form but not in terms of meaning. Some people have read it: "wa ya'fū" in the indicative (raf'), and it is good in meaning (4).

{And those who dispute concerning Our signs may know that for them there is no place of escape} meaning the disbelievers; that is: when they are in the middle of the sea and the winds surround them from every side, or the ships remain stationary, they know that they have no refuge except Allah, and no defender for them if Allah intends their destruction, so they dedicate their worship to Him alone. This has already been mentioned.

(1) An-Nukat wal-'Uyun 5/205. (2) Zad al-Masir 7/289. (3) In An-Nukat wal-'Uyun 5/205. (4) Abu Hayyan mentioned Al-Qushayri's statement in Al-Bahr 7/520-521, then said: what he said is not good, as he did not understand the meaning of the structure, and

the meaning is: if He wills, He destroys some people and saves others by way of pardoning them.

सूरह अश-शूरा: आयतें 33 - 35 | 482

{निश्चित रूप से इसमें निशानियाँ हैं} यानी: प्रमाण और संकेत {प्रत्येक धैर्यवान और कृतज्ञ व्यक्ति के लिए} यानी: विपत्ति में धैर्य रखने वाला, अनुग्रह के लिए कृतज्ञ। कुतरुब ने कहा: वह सेवक कितना उत्कृष्ट है जो धैर्यवान और कृतज्ञ है, जो दिए जाने पर धन्यवाद देता है और विपत्ति आने पर धैर्य रखता है। 'औन इब्न अब्दुल्लाह ने कहा: कितने ही ऐसे हैं जिन पर कृपा की गई पर वे कृतज्ञ नहीं हुए, और कितने ही ऐसे हैं जो विपत्ति में घिरे पर उन्होंने धैर्य नहीं रखा (1)।

अल्लाह का कथन: {या वह उन्हें उनके कर्मों के कारण नष्ट कर दे; और वह बहुतों को क्षमा कर देता है। (34) और ताकि वे लोग जो हमारी आयतों के बारे में झगड़ते हैं, जान लें कि उनके लिए भागने की कोई जगह नहीं है। (35)}

अल्लाह का कथन: {या वह उन्हें उनके कर्मों के कारण नष्ट कर दे} यानी: यदि वह चाहे तो हवाओं को तूफ़ान बना दे, जिससे जहाज़ तबाह हो जाएँ यानी, उनके लोगों के पापों के कारण उन्हें डुबो दे। यह भी कहा गया है: वह जहाज़ के लोगों को तबाह कर देता है (2)। {और वह बहुतों को क्षमा कर देता है} उनमें से बहुतों को, इसलिए वह उन्हें उनके साथ नहीं डुबोता; यह अल-मावर्दी द्वारा वर्णित है (3)। यह भी कहा गया है: "और वह बहुतों को क्षमा कर देता है" यानी: वह बहुत से पापों को नज़रअंदाज़ कर देता है, इसलिए अल्लाह उन्हें विनाश से बचा लेता है।

अल-कुशैरी ने कहा: सामान्य पठन "वय'फ़ु" (जज़्म के साथ) है, और इसमें एक समस्या है; क्योंकि अर्थ यह है: यदि वह चाहे तो हवा को रोक दे ताकि वे जहाज़ स्थिर रह जाएँ और वह उन्हें उनके लोगों के पापों के कारण नष्ट कर दे, इसलिए "य'फ़ु" का इस पर समन्वय (अत्फ़) करना उचित नहीं है क्योंकि अर्थ यह हो जाएगा: यदि वह चाहे तो क्षमा कर दे, जबकि अर्थ यह नहीं है। बल्कि अर्थ बिना इच्छा की शर्त के क्षमा की सूचना देना है, अतः यह शब्द की दृष्टि से जज़्म वाले पर अत्फ़ है, अर्थ की दृष्टि से नहीं। कुछ लोगों ने "वय'फ़ू" (रफ़अ के साथ) पढ़ा है, और यह अर्थ में अच्छा है (4)।

{और वे लोग जो हमारी आयतों के बारे में झगड़ते हैं, जान लें कि उनके लिए भागने की कोई जगह नहीं है} यानी काफ़िर; यानी: जब वे समुद्र के बीच में होते हैं और हवाएँ उन्हें हर तरफ़ से घेर लेती हैं, या जहाज़ स्थिर रह जाते हैं, तो वे जान लेते हैं कि अल्लाह के सिवा उनके लिए कोई शरण नहीं है, और यदि अल्लाह उन्हें नष्ट करने का इरादा करे तो उनका कोई बचाव करने वाला नहीं है, इसलिए वे अपनी इबादत (उपासना) उसके लिए शुद्ध कर लेते हैं। यह पहले भी गुज़र चुका है।

(1) अन-नुकात वल-उयून 5/205। (2) ज़ाद अल-मसीर 7/289। (3) अन-नुकात वल-उयून 5/205 में। (4) अबू हय्यान ने अल-बहर 7/520-521 में अल-कुशैरी के कथन का उल्लेख किया है, फिर कहा: जो उन्होंने कहा वह अच्छा नहीं है, क्योंकि उन्होंने संरचना के अर्थ को नहीं समझा, और अर्थ यह है: कि अल्लाह यदि चाहे तो कुछ लोगों को नष्ट कर दे और उन्हें क्षमा करने के तरीके से कुछ लोगों को बचा ले।

{بے شک اس میں نشانیاں ہیں} یعنی: دلائل اور علامات {ہر صبر کرنے والے، شکر گزار کے لیے} یعنی: مصیبت پر صبر کرنے والا، نعمتوں پر شکر کرنے والا۔ قطرب نے کہا: کتنا اچھا بندہ ہے وہ جو صبر کرنے والا اور شکر گزار ہے، جو عطا کیے جانے پر شکر کرتا ہے اور آزمائش میں صبر کرتا ہے۔ عون بن عبداللہ نے کہا: کتنے ہی ایسے ہیں جن پر انعام کیا گیا مگر وہ شکر گزار نہ ہوئے، اور کتنے ہی ایسے ہیں جو آزمائش میں مبتلا ہوئے مگر صبر نہ کیا (۱)۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا وہ انہیں ان کے کرتوتوں کی وجہ سے ہلاک کر دے اور وہ بہت سے (گناہوں) کو معاف فرما دیتا ہے۔ (۳۴) اور تاکہ وہ لوگ جو ہماری نشانیوں میں جھگڑتے ہیں، جان لیں کہ ان کے لیے بھاگنے کی کوئی جگہ نہیں۔ (۳۵)}

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {یا وہ انہیں ان کے کرتوتوں کی وجہ سے ہلاک کر دے} یعنی: اور اگر وہ چاہے تو ہواؤں کو طوفان بنا دے پس وہ جہازوں کو تباہ کر دے؛ یعنی: ان کے لوگوں کے گناہوں کی وجہ سے انہیں غرق کر دے۔ اور کہا گیا ہے: وہ جہاز والوں کو ہلاک کر دیتا ہے (۲)۔ {اور وہ بہت سوں کو معاف کر دیتا ہے} ان کے لوگوں میں سے، پس وہ انہیں ان کے ساتھ غرق نہیں کرتا؛ اسے الماوردی نے نقل کیا ہے (۳)۔ اور کہا گیا ہے: "ویعفو عن کثیر" یعنی: اور وہ بہت سے گناہوں سے درگزر فرماتا ہے پس اللہ انہیں ہلاکت سے بچا لیتا ہے۔

القشیری نے کہا: عام قرات "وَيَعْفُ" جزم کے ساتھ ہے، اور اس میں ایک اشکال ہے؛ کیونکہ معنی یہ ہے: اگر وہ چاہے تو ہوا کو ساکن کر دے پس وہ جہاز ٹھہرے رہ جائیں اور وہ انہیں ان کے لوگوں کے گناہوں کی وجہ سے ہلاک کر دے، تو "يَعْفُ" کا اس پر عطف کرنا درست نہیں کیونکہ معنی یہ ہو جائے گا: اگر وہ چاہے تو معاف کر دے، حالانکہ معنی یہ نہیں بلکہ معنی شرط مشیت

کے بغیر معافی کی خبر دینا ہے، پس یہ لفظ کے اعتبار سے مجزوم پر عطف ہے نہ کہ معنی کے اعتبار سے۔ اور ایک گروہ نے "وَيَعْفُو" رفع کے ساتھ پڑھا ہے، جو معنی کے لحاظ سے بہتر ہے (۴)۔

{اور وہ لوگ جو ہماری نشانیوں میں جھگڑتے ہیں، جان لیں کہ ان کے لیے بھاگنے کی کوئی جگہ نہیں} یعنی کفار؛ یعنی: جب وہ سمندر کے درمیان میں ہوتے ہیں اور ہوائیں انہیں ہر طرف سے ڈھانپ لیتی ہیں، یا جہاز ٹھہرے رہ جاتے ہیں تو وہ جان لیتے ہیں کہ اللہ کے سوا ان کے لیے کوئی پناہ گاہ نہیں، اور اگر اللہ ان کی ہلاکت کا ارادہ کرے تو ان کا کوئی دفاع کرنے والا نہیں، پس وہ اپنی عبادت کو اسی کے لیے خالص کر لیتے ہیں۔ اور یہ بات پہلے گزر چکی ہے۔

(۱) النکت والعیون ۲۰۵/۵۔ (۲) زاد المسیر ۲۸۹/۷۔ (۳) النکت والعیون ۲۰۵/۵ میں۔ (۴) ابو حیان نے البحر ۵۲۰/۷ - ۵۲۱ میں القشیری کے قول کا ذکر کیا، پھر کہا: جو اس نے کہا وہ اچھا نہیں ہے، کیونکہ اس نے ترکیب کا مدلول نہیں سمجھا، اور معنی یہ ہے: کہ اللہ تعالیٰ اگر چاہے تو کچھ لوگوں کو ہلاک کر دے اور انہیں معاف کرنے کے طریقے سے کچھ لوگوں کو بچا لے۔

483 Surah Ash-Shura: Verses 34 - 35

The meaning [is mentioned] in more than one place (1), and the discussion regarding sailing the sea has already been mentioned in "Al-Baqarah" and elsewhere in a manner that suffices from repeating it. (2)

Nafi' and Ibn 'Amir read: «وَيَعْلَمُ» (wa-ya'lamu) with the nominative case (Raf'), while the rest read it with the accusative case (Nasb) (3). The nominative case is for inception after the condition and the reward; such as His saying in Surah At-Tawbah: ﴿وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ﴾ [At-Tawbah: 14-15] then He said: ﴿وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ﴾ in the nominative. Its parallel in speech is: "If you come to me, I will come to you, and Abdullah departs (wa-yantaliqu)." Or it is the predicate of a deleted subject. The accusative case is for 'Sarf' (grammatical shift); such as the saying of the Almighty: ﴿وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّبِرِينَ﴾ [Aal-Imran: 142], it shifted from the state of jussive (Jazm) to the accusative (Nasb) out of lightness, avoiding the succession of jussives (4); as Al-Nabighah said: If Abu Qabus perishes, then the spring of the people / and the sacred month perish. And we hold (wa-numsika) (5) after him to the tail of a life / that is bare-backed and has no hump. (6)

This is the meaning of Al-Farra's saying (7); he said: If "ya'lam" were in the jussive, it would be permissible. Az-Zajjaj said (8): It is in the accusative due to a hidden "an" because it was preceded by a jussive; you say: Whatever you do, I do the same and [that I may] honor you (wa-ukrima-ka). If you wish, you could say: (wa-ukrim-ka), in the jussive.

In some manuscripts: «وليعلمَ» (wa-li-ya'lama). This indicates that the accusative is in the sense of: "so that He may know," or "because He knows."

---

(1) 10/475 and 16/193. (2) 2/495. (3) Al-Sab'ah p. 581, and Al-Taysir p. 195. (4) Al-Hujjah by Al-Farisi 6/130 in a similar manner. (5) In the copies: "wa-yumsiku," and what is established is from the sources. (6) Diwan Al-Nabighah p. 110. And Abu Qabus is: Al-Nu'man bin Al-Mundhir, and the two verses previously appeared in 10/129. See the regulation of his saying: "Ajabb al-zahr" in Khizanat al-Adab, Ash-Shahid (756). (7) In Ma'ani al-Quran 3/24 - 25. (8) In Ma'ani al-Quran 4/399.

483 सूरह अश-शूरा: आयतें 34 - 35

इसका अर्थ एक से अधिक स्थानों पर है (1), और समुद्र की सवारी के बारे में चर्चा 'अल-बक़रह' और अन्य स्थानों पर गुज़र चुकी है जो इसे दोहराने की आवश्यकता को समाप्त करती है। (2)

नाफ़े और इब्न आमिर ने पढ़ा है: «وَيَعْلَمُ» (व-य'लमु) रफ़अ (पेश) के साथ, और बाकियों ने नसब (ज़बर) के साथ (3)। रफ़अ शर्त और जज़ा के बाद इस्तेनाफ़ (नये वाक्य की शुरुआत) पर आधारित है; जैसे सूरह अत-तौबा में उनका कथन है: ﴿وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ﴾ फिर उन्होंने कहा: ﴿وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ﴾ [अत-तौबा: 14-15] रफ़अ के साथ। बोलचाल में इसका उदाहरण है: 'यदि तुम मेरे पास आओगे, तो मैं तुम्हारे पास आऊंगा और अब्दुल्ला जाता है (व-यंतलिक़ु'। या यह एक हटाए गए मुब्तदा की ख़बर है। और नसब 'सर्फ़ (व्याकरणिक बदलाव) पर आधारित है; जैसे सर्वशक्तिमान का कथन है: ﴿وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ﴾ [आल-इमरान: 142], इसे जज़्म की स्थिति से नसब में बदल दिया गया क्योंकि लगातार जज़्म भारी लगता है (4); जैसा कि नाबिग़ा ने कहा: यदि अबू क़ाबूस मर जाता है, तो लोगों का वसंत / और पवित्र महीना मर जाता है। और हम उसके बाद पकड़ते हैं (व-नुम्सिका) (5) एक ऐसे जीवन की पूंछ को / जिसकी पीठ नग्न है और उसका कोई कूबड़ नहीं है। (6)

यही अल-फ़र्रा के कथन का अर्थ है (7), उन्होंने कहा: यदि "य'लम" को जज़्म के साथ पढ़ा जाता तो वह भी जायज़ होता। अज़-ज़ज्जाज ने कहा (8): यह एक छिपे हुए "अन" के कारण नसब में है क्योंकि इससे पहले जज़्म था; आप कहते हैं: जो तुम करोगे मैं वैसा ही करूँगा और तुम्हारा सम्मान करूँगा (व-उक्रिमा-क)। और यदि आप चाहें तो कह सकते हैं: (व-उक्रिम-क), जज़्म के साथ।

कुछ प्रतियों में है: «وليعلمَ» (व-लिय'लम)। और यह इस बात का संकेत है कि नसब इस अर्थ में है: "ताकि वह जान ले", या "क्योंकि वह जानता है"।

---

(1) 10/475 और 16/193। (2) 2/495। (3) अल-सबअ पृष्ठ 581, और अल-तयसीर पृष्ठ 195। (4) अल-हुज्जह अल-फ़ारसी 6/130 इसी तरह। (5) प्रतियों में: "व-युमसिकु" है, और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (6) दीवान अल-नाबिग़ा पृष्ठ 110। और अबू क़ाबूस है: अल-नुमान बिन अल-मुन्ज़िर, और ये दो शेर 10/129 में पहले आ चुके हैं। उनके कथन "अजब अल-ज़ह्र" के विनियमन के लिए ख़िज़ानत अल-अदब, अल-शाहिद (756) देखें। (7) मआनी अल-क़ुरआन 3/24 - 25 में। (8) मआनी अल-क़ुरआन 4/399 में।

٤٨٣ سورة الشوریٰ: آیات ٣٤ - ٣٥

معنی ایک سے زیادہ مقام پر ہے(١)، اور سمندر میں سوار ہونے کے بارے میں کلام 'البقرہ' اور دیگر سورتوں میں گزر چکا ہے جو اس کے اعادے سے بے نیاز کرتا ہے۔(٢)

نافع اور ابن عامر نے «وَيَعْلَمُ» کو رفع (پیش) کے ساتھ پڑھا ہے، اور باقیوں نے نصب (زبر) کے ساتھ(٣)۔ پس رفع، شرط اور جزا کے بعد استیناف (نئے جملے کی ابتدا) پر مبنی ہے؛ جیسا کہ سورہ توبہ میں اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَيُخْزِهِمْ وَيَنْصُرْكُمْ عَلَيْهِمْ﴾ پھر فرمایا: ﴿وَيَتُوبُ اللَّهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ﴾ [التوبہ: ١٤-١٥] رفع کے ساتھ۔ اور کلام میں اس کی مثال یہ ہے: 'اگر تم میرے پاس آؤ گے تو میں تمہارے پاس آؤں گا اور عبداللہ جاتا ہے (وینطلقُ)'۔ یا یہ کہ وہ ایک محذوف مبتدا کی خبر ہے۔ اور نصب 'صرف' (گرائمر کی تبدیلی) پر مبنی ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّبِرِينَ﴾ [آل عمران: ١٤٢]، پے در پے جزم کے بوجھ سے بچنے کے لیے جزم کی حالت سے نصب کی طرف پھیرا گیا ہے(٤)؛ جیسا کہ نابغہ کا قول ہے: اگر ابو قابوس ہلاک ہو جائے تو لوگوں کی بہار / اور حرمت والا مہینہ ہلاک ہو جائے۔ اور ہم اس کے بعد زندگی کی دم تھامے ہوئے ہیں (ونُمسِك)(٥) / جو ننگی پیٹھ والی ہے جس کا کوئی کوہان نہیں۔(٦)

اور یہی فراء کے قول کا معنی ہے(٧)، انہوں نے کہا: اگر «ویعلم» کو جزم دیا جاتا تو بھی جائز تھا۔ اور زجاج نے کہا(٨): یہ ایک چھپے ہوئے «أن» کی وجہ سے منصوب ہے کیونکہ اس سے پہلے جزم تھا؛ آپ کہتے ہیں: 'جو تم کرو گے میں ویسا ہی کروں گا اور تمہاری عزت کروں گا (وأكرمَك)'۔ اور اگر آپ چاہیں تو کہہ سکتے ہیں: (وأكرمْك)، جزم کے ساتھ۔

اور بعض مصاحف میں: «ولیعلمَ» ہے۔ اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ نصب اس معنی میں ہے: 'تاکہ وہ جان لے'، یا 'اس لیے کہ وہ جانتا ہے'۔

(١) ٤٧٥/١٠ و ١٦/ ١٩٣۔ (٢) ٢/ ٤٩٥۔ (٣) السبعہ ص ٥٨١، والتیسیر ص ١٩٥۔ (٤) الحجہ للفارسی ٦/ ١٣٠ اسی طرح۔ (٥) نسخوں میں: 'ویمسک' ہے، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (٦) دیوان النابغہ ص ١١٠۔ اور ابو قابوس: النعمان بن المنذر ہے، اور یہ دونوں اشعار ١٢٩/١٠ میں گزر چکے ہیں۔ ان کے قول 'أجَبّ الظہر' کی ضبط کے لیے خزانۃ الادب، الشاہد (٧٥٦) دیکھیں۔ (٧) فی معانی القرآن ٣/ ٢٤ - ٢٥۔ (٨) فی معانی القرآن ٤/ ٣٩٩۔

Abu Ali and Al-Mubarrad said: The accusative case (nasb) is by an implicit 'an' (that), treating the first as a verbal noun (masdar); meaning: there be forgiveness from him and that he knows. When it was carried on the noun, 'an' was implied, as you say: 'If you come to me and give to me, I will honor you,' so you put 'give to me' in the accusative, meaning: if there be coming from you and giving to me (1).

And the meaning of 'man mahis' (any place of escape) means: any flight or escape; this was said by Qutrub. As-Suddi: from a refuge. It is taken from their saying: the camel 'hasa' with him a 'haysah' if it threw him. From it is their saying: so-and-so 'yahisu' from the truth, meaning: he deviates from it (2).

His, the Almighty's, saying: {So whatever you have been given is [but] enjoyment of the worldly life. But what is with Allah is better and more lasting for those who have believed and upon their Lord rely} (36).

His, the Almighty's, saying: {So whatever you have been given} means of wealth and abundance in this world. {Enjoyment} means: it is only enjoyment for a few days that pass and go away; so one should not boast about it. The address is to the polytheists. {But what is with Allah is better and more lasting} means of the reward for obedience {for those who have believed} who believed and unified (Allah) {and upon their Lord rely} it was revealed concerning Abu Bakr As-Siddiq when he spent all his wealth in obedience to Allah and people blamed him (3). It was mentioned in the Hadith that he spent eighty thousand.

His, the Almighty's, saying: {And those who avoid the major sins and immoralities, and when they are angry, they forgive} (37). There are two issues in it:

The first: His, the Almighty's, saying: {And those who avoid}. 'Those' (al-ladhina) is in the genitive case (jarr) as a conjunction with His saying: {is better and more lasting for those who have believed} (4) meaning: and it is for those who avoid {the major sins}. And the previous statement...

---

(1) Al-Hujjah for Al-Farisi 6/130, similarly. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/205. (3) Al-Kashshaf 3/472, and the Hadith of Abu Bakr's spending all his wealth and Umar's spending half his wealth was narrated by Abu Dawud (1678) and At-Tirmidhi (3675) from the Hadith of Umar. (4) I'rab al-Qur'an for Al-Nahhas 4/86.

सूरह अश-शूरा: आयतें 35 - 37 484

अबू अली और अल-मुबर्रद ने कहा: 'अन' (कि) के लोप के साथ कर्म कारक (नसब) है, इस आधार पर कि पहले को क्रियावाचक संज्ञा (मस्दर) माना जाए; अर्थात: उससे क्षमा हो और वह जाने। जब इसे संज्ञा पर आधारित किया गया, तो 'अन' को गुप्त रखा गया, जैसा कि आप कहते हैं: 'यदि तुम मेरे पास आओ और मुझे दो, तो मैं तुम्हारा सम्मान करूँगा,' तो तुम 'मुझे दो' को कर्म कारक में रखते हो, अर्थात: यदि तुम्हारी ओर से आना और मुझे देना हो (1)।

और 'मिन महीस' (शरण का स्थान) का अर्थ है: किसी भी पलायन या भागने की जगह से; यह क़ुत्रुब ने कहा है। अस-सुद्दी: एक पनाहगाह से। यह उनके इस कथन से लिया गया है: ऊँट ने उसे 'हासा' किया जब उसने उसे पटक दिया। इसी से उनका यह कथन है: फलाँ व्यक्ति सत्य से 'यहीस' (विमुख) होता है, अर्थात: वह उससे हट जाता है (2)।

अल्लाह तआला का कथन: {जो कुछ भी तुम्हें दिया गया है, वह तो केवल सांसारिक जीवन की सुख-सामग्री है, और जो कुछ अल्लाह के पास है वह उन लोगों के लिए अधिक उत्तम और शेष रहने वाला है जो ईमान लाए और अपने रब पर भरोसा करते हैं} (36)।

अल्लाह तआला का कथन: {जो कुछ भी तुम्हें दिया गया है} इसका अर्थ दुनिया में धन और प्रचुरता है। {सुख-सामग्री} का अर्थ है: यह केवल कुछ दिनों का आनंद है जो बीत जाता है और चला जाता है; इसलिए इस पर गर्व नहीं करना चाहिए। यह संबोधन बहुदेववादियों के लिए है। {और जो कुछ अल्लाह के पास है वह अधिक उत्तम और शेष रहने वाला है} इसका अर्थ आज्ञापालन का प्रतिफल है {उन लोगों के लिए जो ईमान लाए} जिन्होंने सत्य को माना और एकेश्वरवाद को अपनाया {और अपने रब पर भरोसा करते हैं} यह अबू बक्र अस-सिद्दीक के बारे में अवतरित हुआ जब उन्होंने अपनी सारी संपत्ति अल्लाह की आज्ञापालन में खर्च कर दी और लोगों ने उन्हें इसके लिए दोषी ठहराया (3)। हदीस में आया है कि उन्होंने अस्सी हज़ार खर्च किए।

अल्लाह तआला का कथन: {और वे जो बड़े गुनाहों और अश्लील कार्यों से बचते हैं, और जब उन्हें क्रोध आता है तो वे क्षमा कर देते हैं} (37)। इसमें दो मसले हैं:

पहला: अल्लाह तआला का कथन: {और वे जो बचते हैं}। यहाँ 'वे जो' (अल्ज़ीन) शब्द संबंधवाचक विशेषण के रूप में 'बेहतर और शेष रहने वाला है उन लोगों के लिए जो ईमान लाए' पर आधारित है (4) अर्थात: और यह उन लोगों के लिए है जो {बड़े गुनाहों} से बचते हैं। और पिछली बात...

(1) अल-हुज्जाह अल-फ़ारसी 6/130, इसी तरह। (2) अन-नुकात वल-उयून 5/205। (3) अल-कश्शाफ 3/472, और अबू बक्र के अपनी सारी संपत्ति खर्च करने और उमर के अपनी आधी संपत्ति खर्च करने की हदीस को अबू दाऊद (1678) और तिर्मिज़ी (3675) ने उमर की हदीस से उद्धृत किया है। (4) इराब अल-कुरान लिन-नहस 4/86।

سورہ الشوریٰ: آیات ۳۵ - ۳۷ ٤٨٤

ابو علی اور مبرد نے کہا: 'أن' (کہ) کو پوشیدہ مانتے ہوئے حالتِ نصب ہے، اس بنیاد پر کہ پہلے کو مصدر کی تقدیر میں رکھا جائے؛ یعنی: اس کی طرف سے درگزر ہو اور وہ جان لے۔ جب اسے اسم پر محمول کیا تو 'أن' کو پوشیدہ رکھا، جیسا کہ تم کہتے ہو: 'اگر تم میرے پاس آؤ اور مجھے دو تو میں تمہارا اکرام کروں گا'، پس تم 'مجھے دو' کو نصب دیتے ہو، یعنی: اگر تمہاری طرف سے آنا اور مجھے دینا ہو (۱)۔

اور 'مِنْ مَحِيصٍ' کا مطلب ہے: فرار اور بھاگنے کی جگہ؛ یہ قطرب نے کہا ہے۔ سدی: پناہ گاہ سے۔ یہ ان کے قول سے ماخوذ ہے: اونٹ نے اسے 'حاص' (پٹخ) دیا جب اسے گرا دیا۔ اسی سے ان کا قول ہے: فلاں حق سے 'یحیص' (کترا) جاتا ہے، یعنی: اس سے ہٹ جاتا ہے (۲)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {جو کچھ بھی تمہیں دیا گیا ہے وہ محض دنیوی زندگی کا فائدہ ہے اور جو کچھ اللہ کے پاس ہے وہ ان لوگوں کے لیے بہتر اور پائیدار ہے جو ایمان لائے اور اپنے رب پر بھروسہ کرتے ہیں} (۳٦)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {جو کچھ بھی تمہیں دیا گیا ہے} اس سے مراد دنیا میں مال و دولت اور وسعت ہے۔ {فائدہ} یعنی: یہ تو محض چند دنوں کا فائدہ ہے جو ختم ہو جائے گا اور چلا جائے گا؛ لہٰذا اس پر فخر کرنا مناسب نہیں۔ یہ خطاب مشرکین سے ہے۔ {اور جو کچھ اللہ کے پاس ہے وہ بہتر اور پائیدار ہے} اس سے مراد اطاعت کا ثواب ہے {ان لوگوں کے لیے جو ایمان لائے} جنہوں نے تصدیق کی اور توحید کو مانا {اور اپنے رب پر بھروسہ کرتے ہیں} یہ آیت حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے بارے میں نازل ہوئی جب انہوں نے اپنا سارا مال اللہ کی اطاعت میں خرچ کر دیا تو لوگوں نے انہیں ملامت کی (۳)۔ حدیث میں آیا ہے کہ انہوں نے اسی ہزار خرچ کیے۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ لوگ جو بڑے گناہوں اور بے حیائیوں سے بچتے ہیں اور جب انہیں غصہ آتا ہے تو وہ معاف کر دیتے ہیں} (۳۷)۔ اس میں دو مسئلے ہیں:

پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ لوگ جو بچتے ہیں}۔ 'الذین' جَرّ کی جگہ پر ہے جس کا عطف اس کے قول: 'بہتر اور پائیدار ہے ان لوگوں کے لیے جو ایمان لائے' پر ہے (٤) یعنی: اور وہ ان لوگوں کے لیے ہے جو {بڑے گناہوں} سے بچتے ہیں۔ اور پچھلی بات گزر چکی...

---

(۱) الحجہ للفارسی ۶/ ۱۳۰، اسی طرح۔ (۲) النکت والعیون ۵/ ۲۰۵۔ (۳) الکشاف ۳/ ۴۷۲، اور ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے اپنا سارا مال خرچ کرنے اور عمر فاروق رضی اللہ عنہ کے اپنا آدھا مال خرچ کرنے کی حدیث کو ابوداؤد (۱۶۷۸) اور ترمذی (۳۶۷۵) نے حضرت عمر رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (٤) اعراب القرآن للنحاس ۴/ ۸۶۔

...in the major sins in "An-Nisa"(1). Hamza and Al-Kisa'i read: "kabira al-ithm" (the major sin - in the singular)(2). The singular can be used to mean the plural when it is in a possessive construction (Idafa); like the Almighty's saying: "And if you should count the favor of Allah, you could not enumerate them" [Ibrahim: 34], and as it came in the Hadith: "Iraq withheld its dirham and its qafiz"(3). The rest read it in the plural here and in "An-Najm" [Verse: 32]. {And immoralities} Al-Suddi said: It means adultery(4). This was also said by Ibn Abbas, and he said: "kabir al-ithm" (the major sin) is polytheism (shirk)(5). A group said: The major sins are those where minor sins are forgiven when they are avoided. Immoralities (fawahish) are included in major sins, but they are more obscene and heinous, like murder compared to wounding, and adultery compared to solicitation. It was also said: Immoralities and major sins have the same meaning; the repetition is due to the multiplicity of terms; meaning: they avoid sins because they are major sins and immoralities. Muqatil said: Immoralities are those that necessitate legal punishments (Hudud)(6). Second: The Almighty's saying: {And when they are angry, they forgive} meaning: they overlook and are patient with those who wrong them. It was said: It was revealed concerning Umar when he was insulted in Makkah. And it was said: concerning Abu Bakr when people blamed him for spending all his wealth, and when he was insulted and remained patient. And on the authority of Ali (may Allah be pleased with him), he said: Abu Bakr once gathered some wealth and gave it all away in charity for the cause of good; the Muslims blamed him and the disbelievers said he was wrong, so it was revealed: {So whatever thing you have been given is but enjoyment of worldly life, but what is with Allah is better and more lasting for those who have believed and upon their Lord rely} [Ash-Shura: 36] up to His saying.

(1) 6/261 and beyond. (2) Al-Sab'ah p. 581, and At-Taysir p. 195. (3) Narrated by Ahmad (7565) and Muslim (2896) from the Hadith of Abu Hurairah. The qafiz: twelve sa'. Sindi's marginalia on Musnad Ahmad. (4) Narrated by Al-Tabari 20/522. (5) Al-Kashshaf 3/472. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/39.

... 'अन-निसा'(१) में बड़े गुनाहों के बारे में। हमज़ा और अल-किसाई ने "कबीर अल-इत्म" (बड़े गुनाह - एकवचन में) पढ़ा है(२)। एकवचन का उपयोग बहुवचन के अर्थ में किया जा सकता है जब वह संबंधकारक (इज़ाफ़त) में हो; जैसे कि सर्वशक्तिमान का कथन है: "और यदि तुम अल्लाह की नेमत को गिनना चाहो तो उसे नहीं गिन सकोगे" [इब्राहिम: ३४], और जैसा कि हदीस में आया है: "इराक ने अपना दिरहम और अपना कफ़ीज़ रोक लिया"(३)। बाकी लोगों ने यहाँ और 'अन-नज्म' [आयत: ३२] में इसे बहुवचन में पढ़ा है। {और निर्लज्जता के काम} अस-सुद्दी ने कहा: इसका अर्थ व्यभिचार (ज़िना) है(४)। इब्न अब्बास ने भी यही कहा, और उन्होंने कहा: "कबीर अल-इत्म" (बड़ा गुनाह) शिर्क (अल्लाह के साथ किसी को शरीक करना) है(५)। एक समूह ने कहा: बड़े गुनाह वे हैं जिनके बचने पर छोटे गुनाह माफ कर दिए जाते हैं। निर्लज्जता (फ़वाहिष) बड़े गुनाहों में शामिल हैं, लेकिन वे अधिक अश्लील और जघन्य होते हैं, जैसे ज़ख्म के मुकाबले कत्ल, और छेड़खानी के मुकाबले ज़िना। यह भी कहा गया है: निर्लज्जता और बड़े गुनाह एक ही अर्थ रखते हैं; शब्दों की बहुलता के कारण दोहराव है; यानी: वे पापों से बचते हैं क्योंकि वे बड़े गुनाह और निर्लज्जता हैं। मुक़ातिल ने कहा: निर्लज्जता वे हैं जो कानूनी दंड (हुदूद) को आवश्यक बनाते हैं(६)। दूसरा: सर्वशक्तिमान का कथन: {और जब वे क्रोधित होते हैं, तो वे क्षमा कर देते हैं} अर्थात: वे उन लोगों को माफ कर देते हैं और उनके प्रति धैर्य रखते हैं जिन्होंने उन पर अत्याचार किया। कहा गया है: यह उमर के बारे में तब नाज़िल हुई जब उन्हें मक्का में गाली दी गई थी। और यह कहा गया है: अबू बक्र के बारे में जब लोगों ने उन्हें अपना सारा धन खर्च करने के लिए दोषी ठहराया, और जब उन्हें गाली दी गई तो उन्होंने धैर्य रखा। और अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत है, उन्होंने कहा: अबू बक्र के पास एक बार धन जमा हुआ, तो उन्होंने उसे भलाई के रास्ते में पूरा सदक़ा कर दिया; मुसलमानों ने उन्हें दोषी ठहराया और काफिरों ने उन्हें गलत कहा, तो यह आयत उतरी: {तो तुम्हें जो कुछ भी दिया गया है वह सांसारिक जीवन का उपभोग मात्र है, और जो अल्लाह के पास है वह उन लोगों के लिए बेहतर और अधिक स्थायी है जो ईमान लाए और अपने रब पर भरोसा करते हैं} [अश्-शूरा: ३६] उनके कथन तक।

(१) ६/२६१ और उसके बाद। (२) अस-सबा पृ. ५८१, और अत-तयसीर पृ. १९५। (३) अहमद (७५६५) और मुस्लिम (२८९६) ने अबू हुरैरा की हदीस से रिवायत किया है। कफ़ीज़: बारह साअ। मुसनद अहमद पर सिंदी का हाशियह। (४) अत-तबरी २०/५२२ ने रिवायत किया। (५) अल-कशशाफ ३/४७२। (६) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ ५/३९।

... "النساء"(١) میں کبیرہ گناہوں کے بارے میں۔ حمزہ اور کسائی نے "کبیر الاثم" (گناہِ کبیرہ - واحد کے صیغے میں) پڑھا ہے(٢)۔ اور اضافت کی صورت میں واحد سے مراد جمع بھی ہو سکتی ہے؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: ﴿وإن تعدوا نعمت الله لا تحصوها﴾ [ابراہیم: ٣٤] (اور اگر تم اللہ کی نعمت کو گننا چاہو تو اسے شمار نہیں کر سکو گے)، اور جیسا کہ حدیث میں آیا ہے: "عراق نے اپنا درہم اور اپنا قفیز روک لیا"(٣)۔ باقی قراء نے یہاں اور "النجم" [آیت: ٣٢] میں جمع کے ساتھ پڑھا ہے۔ ﴿والفواحش﴾ سُدی نے کہا: اس سے مراد زنا ہے(٤)۔ اور ابن عباس نے بھی یہی کہا، اور فرمایا: "کبیر الاثم" (بڑا گناہ) شرک ہے(٥)۔ ایک گروہ نے کہا: کبیرہ گناہ وہ ہیں جن کے اجتناب پر صغیرہ گناہ معاف کر دیے جاتے ہیں۔ اور فواحش (بے حیائیاں) کبیرہ گناہوں میں داخل ہیں، لیکن وہ زیادہ فاحش اور زیادہ قبیح ہوتے ہیں، جیسے زخم کے مقابلے میں قتل، اور چھیڑ چھاڑ کے مقابلے میں زنا۔ اور کہا گیا ہے: فواحش اور کبائر ایک ہی معنی میں ہیں، پس الفاظ کی کثرت کی وجہ سے تکرار کی گئی ہے؛ یعنی: وہ گناہوں سے بچتے ہیں کیونکہ وہ کبائر اور فواحش ہیں۔ اور مقاتل نے کہا: فواحش وہ ہیں جو حدود کو واجب کرتے ہیں(٦)۔ دوسری بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وإذا ما غضبوا هم يغفرون﴾ یعنی: وہ درگزر کرتے ہیں اور ان لوگوں سے حلم و بردباری سے کام لیتے ہیں جنہوں نے ان پر ظلم کیا۔ کہا گیا ہے: یہ حضرت عمرؓ کے بارے میں نازل ہوئی جب انہیں مکہ میں گالی دی گئی تھی۔ اور کہا گیا ہے: حضرت ابوبکرؓ کے بارے میں جب لوگوں نے انہیں اپنا سارا مال خرچ کرنے پر ملامت کی اور جب انہیں گالی دی گئی تو انہوں نے حلم سے کام لیا| اور حضرت علیؓ سے روایت ہے، انہوں نے فرمایا: ایک بار حضرت ابوبکرؓ کے پاس مال جمع ہوا، تو انہوں نے وہ سارا خیر کی راہ میں صدقہ کر دیا؛ مسلمانوں نے انہیں

ملامت کی اور کافروں نے انہیں غلط قرار دیا، تو یہ آیت نازل ہوئی: ﴿فما أوتيتم من شيء فمتاع الحياة الدنيا وما عند الله خير وأبقى للذين آمنوا وعلى ربهم يتوكلون﴾ ان کے قول تک۔

(١) ٢٦١/٦ اور اس کے بعد۔ (٢) السبعۃ ص ٥٨١، اور التیسیر ص ١٩٥۔ (٣) اسے احمد (٧٥٦٥) اور مسلم (٢٨٩٦) نے حضرت ابوہریرہؓ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ اور قفیز: بارہ صاع۔ مسند احمد پر حاشیہ سندی۔ (٤) اسے طبری نے ٥٢٢/٢٠ میں روایت کیا ہے۔ (٥) الکشاف ٣/ ٤٧٢۔ (٦) المحرر الوجیز ٣٩/٥۔

Surah Ash-Shura: Verses 37 - 38. Page 486.

"And when they are angry, they forgive" (1). Ibn Abbas said: A man from the polytheists insulted Abu Bakr, but he did not respond at all; so the verse was revealed (2). This is among the virtues of character: they feel compassion for their oppressor and pardon those who act ignorantly toward them, seeking thereby the reward of God Almighty and His forgiveness; as He says in Surah Al-Imran: "and those who restrain anger and who pardon the people" [Al-Imran: 134]. That is, when a man insults you, you suppress your anger towards him. Some have recited poetry: I have forgiven my oppressor for his injustice towards me, and I granted him that knowingly. He continued to oppress me while I felt mercy for him, until I wept for him because of his injustice (3).

God Almighty's words: "And those who have responded to their lord and established prayer and whose affair is [determined by] consultation among themselves, and from what We have provided them, they spend" (38).

This includes three issues: First: His words, "And those who have responded to their Lord and established prayer." Abd al-Rahman ibn Zayd said: They are the Ansar in Medina; they responded to faith in the Messenger when he sent twelve leaders from among them before the Hijrah. "And established prayer" means they performed it at its proper times with its conditions and forms (4).

Second: His words, "and whose affair is consultation among themselves" means they consult one another in matters. "Shura" (consultation) is the verbal noun from "shawar-tu-hu" (I consulted him), like "bushra" (glad tidings) and "dhikra" (remembrance) and the like.

The Ansar, before the Prophet (peace and blessings be upon him) came to them, when they wanted something, would consult about it and then act upon it. So God Almighty praised them for that; this was said by Al-Naqqash. Al-Hasan said: It means that due to their adherence to sound judgment in their affairs, they are united and do not disagree; thus they were praised for the unity of their word. Al-Hasan said: Never have a people consulted except that they were guided to the best of their affairs. Ad-Dahhak said: It refers to their consultation when they heard...

(1) Al-Kashshaf 3/472, and the previous account in the interpretation of the preceding verse. (2) Narrated by Ahmad (9624) and Abu Dawood (4896) in length without

mentioning the verse. (3) Ibn Abd al-Barr mentioned them in "Bahjat al-Majalis" 1/366 and attributed them to Mahmoud al-Warraq. (4) Al-Nukat wal-Uyun 5/206.

सूरा अश-शूरा: आयतें 37 - 38. पृष्ठ 486.

"और जब वे क्रोधित होते हैं, तो वे क्षमा कर देते हैं" (1)। इब्न अब्बास ने कहा: बहुदेववादियों (मुशरिकों) में से एक व्यक्ति ने अबू बक्र को अपशब्द कहे, लेकिन उन्होंने कोई प्रतिक्रिया नहीं दी; तब यह आयत अवतरित हुई (2)। यह उत्तम चरित्र के गुणों में से है: वे अपने अत्याचारी पर दया करते हैं और अज्ञानता से व्यवहार करने वालों को क्षमा करते हैं; इसके माध्यम से वे सर्वशक्तिमान ईश्वर के प्रतिफल और उसकी क्षमा की तलाश करते हैं; जैसा कि अल्लाह तआला ने सूरह आल इमरान में फ़रमाया है: "और जो क्रोध को पी जाते हैं और जो लोगों को क्षमा कर देते हैं" [आल इमरान: 134]। इसका अर्थ है कि जब कोई व्यक्ति आपसे दुर्व्यवहार करे, तो आप उसके प्रति अपने क्रोध को दबा लें। कुछ ने ये पंक्तियाँ पढ़ी हैं: मैंने अपने अत्याचारी को उसके अन्याय के लिए क्षमा कर दिया, और मैंने अपनी जानकारी में उसे वह उपहार दे दिया। वह मुझ पर अत्याचार करता रहा और मैं उस पर दया करता रहा, यहाँ तक कि उसके अन्याय के कारण मैं उसके लिए रो पड़ा (3)।

अल्लाह तआला का कथन: "और जिन्होंने अपने रब की पुकार सुनी और नमाज़ क़ायम की और उनका मामला आपस में मशविरे (परामर्श) से चलता है और जो कुछ हमने उन्हें दिया है, उसमें से वे ख़र्च करते हैं" (38)।

इसमें तीन विषय हैं: पहला: उनका कथन, "और जिन्होंने अपने रब की पुकार सुनी और नमाज़ क़ायम की।" अब्दुर रहमान बिन ज़ैद ने कहा: वे मदीना के अंसार हैं; उन्होंने रसूल के प्रति ईमान की पुकार को तब स्वीकार किया जब उन्होंने हिजरत से पहले उनमें से बारह नायबों (नेताओं) को भेजा था। "और नमाज़ क़ायम की" अर्थात: उन्होंने इसे इसकी शर्तों और रूपों के साथ इसके उचित समय पर अदा किया (4)।

दूसरा: अल्लाह तआला का कथन: "और उनका मामला आपस में मशविरे से चलता है" अर्थात: वे मामलों में एक-दूसरे से परामर्श करते हैं। 'शूरा' मशविरा करने से बना एक शब्द है, जैसे 'बुशरा' (शुभ समाचार) और 'ज़िकरा' (स्मरण) आदि।

नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के आने से पहले अंसार का यह हाल था कि जब वे कोई काम करना चाहते थे, तो उस पर मशविरा करते थे और फिर उस पर अमल करते थे; इसलिए अल्लाह तआला ने इसके लिए उनकी प्रशंसा की; यह अल-नक्काश ने कहा है। अल-हसन ने कहा: इसका अर्थ है कि वे अपने मामलों में राय के प्रति समर्पण के कारण एकमत हैं, उनमें मतभेद नहीं है;

इसलिए उनकी बात की एकता के लिए उनकी प्रशंसा की गई। अल-हसन ने कहा: जब भी किसी कौम ने मशविरा किया, तो उन्हें उनके मामलों में सबसे सही मार्गदर्शन प्राप्त हुआ। अद-दहाक ने कहा: यह उनका मशविरा है जब उन्होंने सुना...

(1) अल-कश्शाफ 3/472, और पिछली आयत की व्याख्या में पिछली जानकारी। (2) इसे अहमद (9624) और अबू दाऊद (4896) ने विस्तार से उद्धृत किया है, बिना आयत का उल्लेख किए। (3) इब्न अब्द अल-बर्र ने "बहजत अल-मजालिस" 1/366 में इनका उल्लेख किया है और इन्हें महमूद अल-वर्राक को समर्पित किया है। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/206।

سورة الشوریٰ: آیات ۳۷ - ۳۸۔ صفحہ ۴۸۶

"اور جب وہ غصہ ہوتے ہیں تو معاف کر دیتے ہیں" (۱)۔ ابن عباس فرماتے ہیں: مشرکین میں سے ایک شخص نے ابوبکر رضی اللہ عنہ کو گالی دی، تو انہوں نے کوئی جواب نہ دیا؛ پس یہ آیت نازل ہوئی (۲)۔ اور یہ بہترین اخلاق میں سے ہے کہ وہ اپنے ظالم پر ترس کھاتے ہیں اور جاہلانہ رویہ اپنانے والوں کو درگزر کرتے ہیں؛ اس کے ذریعے وہ اللہ تعالیٰ کے ثواب اور اس کی مغفرت کے طلب گار ہوتے ہیں؛ جیسا کہ اللہ تعالیٰ نے سورہ آل عمران میں فرمایا: "اور غصہ پینے والے اور لوگوں سے درگزر کرنے والے" [آل عمران: ۱۳۴]۔ اور یہ کہ کوئی شخص تم سے بدتمیزی کرے تو تم اپنا غصہ دبا لو۔ اور بعض نے یہ شعر پڑھے ہیں: بے شک میں نے اپنے ظالم کو اس کے ظلم پر معاف کر دیا، اور میں نے اپنے علم کے باوجود وہ اسے بخش دیا۔ وہ مجھ پر ظلم کرتا رہا اور میں اس پر رحم کرتا رہا، یہاں تک کہ میں اس کے ظلم کی وجہ سے اس کے لیے رو پڑا (۳)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ جنہوں نے اپنے رب کا حکم مانا اور نماز قائم کی اور ان کا کام آپس کے مشورے سے چلتا ہے اور اس میں سے جو ہم نے انہیں دیا ہے، وہ خرچ کرتے ہیں" (۳۸)۔

اس میں تین مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا قول: "اور وہ جنہوں نے اپنے رب کا حکم مانا اور نماز قائم کی"۔ عبد الرحمن بن زید نے کہا: وہ مدینہ کے انصار ہیں؛ انہوں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم پر ایمان کی دعوت قبول کی جب آپ نے ہجرت سے پہلے ان میں سے بارہ نقیب (نمائندے) بھیجے تھے۔ "اور نماز قائم کی" یعنی: اسے اس کے اوقات میں، اس کی شرائط اور آداب کے ساتھ ادا کیا (۴)۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: "اور ان کا کام آپس کے مشورے سے چلتا ہے" یعنی: وہ معاملات میں آپس میں مشورہ کرتے ہیں۔ "شوریٰ" شاور (مشورہ کرنا) کا مصدر ہے، جیسے بشریٰ اور ذکریٰ وغیرہ۔

پس نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم کی تشریف آوری سے پہلے انصار کا یہ طریقہ تھا کہ جب وہ کسی کام کا ارادہ کرتے تو اس میں مشورہ کرتے، پھر اس پر عمل کرتے؛ تو اللہ تعالیٰ نے اس پر ان کی تعریف فرمائی؛ یہ قول نقاش کا ہے۔ اور حسن بصری نے کہا: یعنی وہ اپنے معاملات میں رائے کی پیروی کرنے کی وجہ سے متحد ہیں، اختلاف نہیں کرتے؛ پس ان کے کلمہ کے اتفاق کی وجہ سے ان کی تعریف کی گئی۔ حسن بصری نے فرمایا: جس قوم نے بھی مشورہ کیا، اسے ان کے بہترین معاملات کی ہدایت مل گئی۔ اور ضحاک نے کہا: یہ ان کا مشورہ ہے جب انہوں نے سنا...

(۱) الکشاف ۳/۴۷۲، اور پچھلی آیت کی تفسیر میں ذکر ہو چکا۔ (۲) اسے احمد (۹۶۲۴) اور ابوداؤد (۴۸۹۶) نے تفصیل سے روایت کیا، آیت کے ذکر کے بغیر۔ (۳) ابن عبدالبر نے "بہجۃ المجالس" ۱/۳۶۶ میں ان کا ذکر کیا ہے اور انہیں محمود الوراق کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۴) النکت والعیون ۵/۲۰۶۔

Surah Ash-Shura: Verse 38 487

With the appearance of the Messenger of Allah (peace be upon him), the representatives (Nuqaba) came to them until their opinion gathered in the house of Abu Ayyub upon believing in him and supporting him. It was said: Their consultation in what arises for them; so that some of them do not monopolize a piece of news (1) to the exclusion of others.

Ibn al-Arabi said (2): Consultation is intimacy for the community, a probe for intellects, and a cause for reaching the truth. No people have ever consulted except that they were guided. The wise man has said: When an opinion reaches consultation, then seek help From the opinion of a sensible person or the advice of a determined one. And do not let consultation be a source of shame for you For the hidden feathers are beneficial for the primary ones (3).

Allah praised consultation in matters by praising the people who used to practice it. The Prophet (peace be upon him) used to consult his companions on opinions related to the interests of wars; and that is frequent in the traditions (4). He did not use to consult them on rulings (Ahkam); because they are revealed from Allah for all categories of obligatory, recommended, disliked, permissible, and prohibited. As for the Sahaba, after Allah took him from us, they used to consult on rulings and derive them from the Book and the Sunnah. The first thing the Sahaba consulted on was the Caliphate; for the Prophet (peace be upon him) did not explicitly state it until there occurred between Abu Bakr and the Ansar what has been previously explained (5).

Umar (may Allah be pleased with him) said: We are satisfied for our worldly affairs with him whom the Messenger of Allah (peace be upon him) was satisfied with for our religion (6). And they consulted regarding the people of apostasy (Riddah), and the opinion of Abu Bakr settled on fighting. And they consulted regarding the grandfather and his inheritance, and regarding the punishment (Hadd) for wine drinking.

Footnotes: (1) In 'An-Nukat wal-Uyun' 5/206 (and all the preceding sayings are from him): with good. (2) In 'Ahkam al-Qur'an' 4/1656. The speech is from him until the end of the issue. (3) The two verses are by Bashar ibn Burd, and they are in his Diwan 2/503. The end of the first verse in it: with the opinion of an advisor or the advice of a determined one. And the end of the second verse: the place of the hidden feathers is strength for the primary ones. 'Al-Khawafi' are feathers that are hidden when the bird folds its wings, and 'Al-Qawadim' are four or ten feathers at the front of the wing. Al-

Qamus al-Muhit (Khafi) and (Qadam). (4) In the manuscripts: 'opinions', and what is fixed is from 'Ahkam al-Qur'an' by Ibn al-Arabi. (5) 1/395 and thereafter. (6) Preceded in 1/406-407 and 9/167 from the saying of Ali (may Allah be pleased with him).

सूरा अश-शूरा: आयत ३८ ४८७

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के प्रकट होने के साथ, प्रतिनिधि (नुकबा) उनके पास आए यहाँ तक कि अबू अय्यूब के घर में उन पर ईमान लाने और उनकी सहायता करने पर उनकी राय एक हो गई। कहा गया: उनके सामने आने वाले मामलों में उनका परामर्श करना; ताकि उनमें से कुछ लोग दूसरों को छोड़कर किसी समाचार (१) पर एकाधिकार न करें।

इब्न अल-अरबी (२) ने कहा: परामर्श समुदाय के लिए आत्मीयता है, बुद्धि की परख है और सत्य तक पहुँचने का एक साधन है। जब भी किसी कौम ने मशविरा किया, उन्हें मार्गदर्शन मिला। बुद्धिमान ने कहा है: जब राय मशविरे तक पहुँचे, तो मदद लो एक समझदार की राय से या एक दृढ़ व्यक्ति की सलाह से। और मशविरे को अपने लिए शर्म की बात न समझो क्योंकि छिपे हुए पंख अगले पंखों के लिए फ़ायदेमंद होते हैं (३)।

अल्लाह ने उन लोगों की प्रशंसा करके मामलों में मशविरे की सराहना की जो इसका पालन करते थे। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) युद्धों के हितों से संबंधित राय पर अपने साथियों से मशविरा किया करते थे; और परंपराओं (४) में इसके बहुत से उदाहरण हैं। वह फैसलों (अहकाम) में उनसे मशविरा नहीं करते थे; क्योंकि वे फ़र्ज़, मुस्तहब, मकरूह, मुबाह और हराम की सभी श्रेणियों के लिए अल्लाह की ओर से अवतरित होते हैं। जहाँ तक अल्लाह द्वारा नबी को अपने पास बुला लेने के बाद सहाबा का सवाल है, वे फैसलों में मशविरा करते थे और उन्हें किताब और सुन्नत से प्राप्त करते थे। पहली चीज़ जिस पर सहाबा ने मशविरा किया वह ख़िलाफ़त थी; क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने इसके बारे में स्पष्ट रूप से निर्देश नहीं दिया था, यहाँ तक कि अबू बक्र और अंसार के बीच वह हुआ जिसका वर्णन पहले किया जा चुका है (५)।

उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने कहा: हम अपनी दुनिया के मामलों के लिए उस व्यक्ति से संतुष्ट हैं जिससे अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) हमारे धर्म के लिए संतुष्ट थे (६)। और उन्होंने धर्मत्याग (रिफ़्दा) के लोगों के बारे में मशविरा किया, तो अबू बक्र की राय युद्ध करने पर टिकी। और उन्होंने दादा और उनकी विरासत, और शराब पीने की सज़ा (हद) के बारे में मशविरा किया।

पाद टिप्पणियाँ: (१) अन-नुकात वल-उयून ५/२०६ में (और पहले की सभी बातें उसी की हैं): खैर के साथ। (२) अहकाम अल-कुरान ४/१६५६ में। और यह बात मसअले के अंत तक उन्हीं की है। (३) ये दो शेर बशर इब्न बुर्द के हैं, और वे उनके दीवान २/५०३ में हैं। इसके पहले शेर का अंत है: एक

सलाहकार की राय या एक दृढ़ व्यक्ति की सलाह से। और दूसरे शेर का अंत: छिपे हुए पंखों की जगह अगले पंखों के लिए ताकत है। 'ख़वाफ़ी': वे पंख जो पक्षी के पंख सिकोड़ने पर छिप जाते हैं, और 'कवादिम': पंख के अगले हिस्से में चार या दस पंख। अल-कामूस अल-मुहीत (ख़फ़ी) और (कदम)। (४) पांडुलिपियों में: 'राय', और जो प्रमाणित है वह इब्न अल-अरबी की अहकाम अल-कुरान से है। (५) १/३९५ और उसके बाद। (६) यह पहले १/४०६-४०७ और ९/१६७ में अली (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन के रूप में गुज़र चुका है।

سورة الشوریٰ: آیت ۳۸ ۴۸۷

رسول اللہ ﷺ کے ظہور کے ساتھ، اور نقباء ان کے پاس آئے یہاں تک کہ ابو ایوب کے گھر میں آپ ﷺ پر ایمان لانے اور آپ ﷺ کی نصرت پر ان کی رائے متفق ہوگئی۔ کہا گیا: ان کے سامنے پیش آنے والے معاملات میں ان کا باہمی مشورہ؛ تاکہ ان میں سے بعض کسی خبر (۱) پر دوسروں کے بغیر اجارہ داری نہ کریں۔

ابن العربی (۲) نے کہا: شوریٰ (مشورہ) جماعت کے لیے الفت، عقلوں کی پرکھ اور درستی تک پہنچنے کا ذریعہ ہے، اور جس قوم نے بھی کبھی مشورہ کیا وہ ہدایت پا گئی۔ دانا نے کہا ہے: جب رائے مشورے تک پہنچ جائے تو مدد حاصل کرو کسی دانشور کی رائے سے یا کسی پختہ عزم والے کے مشورے سے۔ اور مشورے کو اپنے لیے باعثِ عار نہ سمجھو کیونکہ اندرونی پر پرواز کے پروں کے لیے فائدہ مند ہوتے ہیں (۳)۔

پس اللہ نے ان لوگوں کی تعریف کر کے معاملات میں مشورے کی ستائش کی جو اس پر عمل پیرا ہوتے تھے۔ نبی ﷺ جنگی مفادات سے متعلق آراء میں اپنے صحابہ سے مشورہ کیا کرتے تھے؛ اور یہ آثار (۴) میں کثرت سے پایا جاتا ہے۔ آپ ﷺ احکام میں ان سے مشورہ نہیں کرتے تھے؛ کیونکہ وہ اللہ کی طرف سے تمام اقسام یعنی فرض، مستحب، مکروہ، مباح اور حرام کے لیے نازل شدہ ہیں۔ جہاں تک اللہ تعالیٰ کی طرف سے آپ ﷺ کو ہم سے اٹھا لیے جانے کے بعد صحابہ کا تعلق ہے، تو وہ احکام میں مشورہ کرتے تھے اور انہیں کتاب و سنت سے اخذ کرتے تھے۔ سب سے پہلی چیز جس میں صحابہ نے مشورہ کیا وہ خلافت تھی؛ کیونکہ نبی ﷺ نے اس کے بارے میں کوئی صریح حکم نہیں دیا تھا یہاں تک کہ ابوبکر اور انصار کے درمیان وہ صورتحال پیش آئی جس کا بیان پہلے گزر چکا ہے (۵)۔

حضرت عمر رضی اللہ عنہ نے فرمایا: ہم اپنی دنیا کے لیے اس شخص پر راضی ہیں جس سے رسول اللہ ﷺ ہمارے دین کے لیے راضی تھے (۶)۔ اور انہوں نے اہل رِدت کے بارے میں مشورہ کیا تو ابوبکر کی رائے قتال (جنگ) پر ٹھہری۔ اور انہوں نے دادا اور اس کی میراث، اور شراب کی حد (سزا) کے بارے میں مشورہ کیا۔

حواشی: (۱) النکت والعیون ۲۰۶/۵ میں (اور تمام سابقہ اقوال اسی سے ہیں): "بخير" (بھلائی کے ساتھ)۔ (۲) احکام القرآن ۱۶۵۶/۴ میں۔ اور کلام وہاں سے مسئلے کے آخر تک ہے۔ (۳) یہ دو اشعار بشار بن برد کے ہیں، اور وہ ان کے دیوان ۵۰۳/۲ میں ہیں۔ پہلے شعر کا دوسرا مصرع وہاں یہ ہے: "برأي نصيح أو نصيحة حازم"۔ اور دوسرے شعر کا دوسرا مصرع: "مكان الخوافي قوة للقوادم"۔ الخوافی: وہ پر جو پرندہ پر سمیٹ لے تو چھپ جاتے ہیں، اور القوادم: بازو کے اگلے حصے کے چار یا دس پر۔ القاموس المحیط (خفی) اور (قدم)۔ (۴) نسخوں میں ہے: "الآراء" (آراء)، اور جو ثابت ہے وہ ابن العربی کی احکام القرآن سے ہے۔ (۵) ۳۹۵/۱ اور اس کے بعد۔ (۶) علی رضی اللہ عنہ کے قول سے ۴۰۶/۱-۴۰۷ اور ۹/۱۶۷ میں گزر چکا ہے۔

488

Surah Ash-Shura: Verse 38

...and their number. And they consulted among themselves after the Messenger of Allah (peace be upon him) in wars; until Umar consulted Al-Hurmuzan when he came to him as a Muslim regarding battles. Al-Hurmuzan said to him: "The likeness of it and the likeness of those in it from the people among the enemies of the Muslims is like a bird that has a head (1) and two wings and two legs. If one of the wings is broken, the two legs rise with one wing and the head. If the other wing is broken, the two legs and the head rise. But if the head is crushed, the two legs and the two wings are gone. The head is Khosrow, and one wing is Caesar, and the other is Persia; so command the Muslims to march against Khosrow." And he mentioned the Hadith (2).

Some wise men said: "I have never made a mistake! Whenever a matter troubles me, I consult my people and do what they see fit. If I am right, they are the ones who are right, and if I am wrong, they are the ones who are wrong" (3).

Third: What the Shura contains of rulings has already passed in "Al-Imran" at the saying of the Almighty: {and consult them in the matter} [Verse: 159]. Shura is a blessing. Al-Mashura (consultation) is the same as Shura, and likewise Al-Mushura with a damma on the shin; you say of it: I consulted him in the matter and I sought his counsel in meaning (4).

At-Tirmidhi (5) narrated from Abu Hurairah who said: The Messenger of Allah (peace be upon him) said: "When your leaders are the best among you, your rich are the generous among you, and your affairs are conducted by consultation among you, then the surface of the earth is better for you than its belly. But when your leaders are the evil ones among you, your rich are the misers among you, and your affairs are left to your women, then the belly of the earth is better for you than its surface." He said it is a gharib (strange) Hadith (6). {And spend out of what We have provided for them} i.e., out of what We have given them, they give in charity. And this has already been discussed in "Al-Baqarah" (7).

---

(1) In the manuscripts: feathers, which is a misspelling, and what is established is from the sources. (2) Reported by Al-Bukhari (3159). (3) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1656 - 1657. (4) As-Sihah (sh-w-r). (5) In his Sunan (2266). (6) He also said: We only know it from the Hadith of Salih al-Murri, and Salih al-Murri's Hadith contains

strange points in which he is solitary and not followed, and he is a righteous man. (7) 1/273 and onwards.

488

सूरा अश-शूरा: आयत 38

...और उनकी संख्या। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के बाद उन्होंने युद्धों में आपस में परामर्श किया; यहाँ तक कि उमर (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने अल-हुरमुज़ान से परामर्श किया जब वह मुसलमान होकर युद्धों के संबंध में उनके पास आया। अल-हुरमुज़ान ने उससे कहा: "इसकी मिसाल और इसमें मौजूद लोगों की मिसाल, जो मुसलमानों के दुश्मन हैं, एक ऐसे पक्षी की तरह है जिसका एक सिर (1), दो पंख और दो पैर हैं। यदि एक पंख टूट जाए, तो दोनों पैर एक पंख और सिर के साथ उठ खड़े होते हैं। यदि दूसरा पंख भी टूट जाए, तो दोनों पैर और सिर उठ खड़े होते हैं। लेकिन यदि सिर कुचल दिया जाए, तो दोनों पैर और दोनों पंख चले जाते हैं। सिर खुसरो है, एक पंख कैसर है और दूसरा फारस है; इसलिए मुसलमानों को आदेश दें कि वे खुसरो के खिलाफ कूच करें।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया (2)।

कुछ बुद्धिमानों ने कहा: "मैंने कभी गलती नहीं की! जब भी कोई मामला मुझे परेशान करता है, मैं अपने लोगों से सलाह लेता हूँ और वही करता हूँ जो उन्हें ठीक लगता है। यदि मैं सही होता हूँ, तो वे सही होते हैं, और यदि मैं गलत होता हूँ, तो वे गलत होते हैं" (3)।

तीसरा: 'आल-इमरान' में पहले ही उल्लेख हो चुका है कि 'शूरा' (परामर्श) में क्या नियम शामिल हैं, सर्वशक्तिमान के इस कथन पर: {और मामले में उनसे परामर्श करो} [आयत: 159]। परामर्श एक बरकत है। 'अल-मशुरा' (परामर्श) वही है जो 'शूरा' है, और इसी तरह 'अल-मुशुरा' शीन पर दम्मा के साथ; आप कहते हैं: मैंने उस मामले में उससे मशवरा (परामर्श) किया और उसका अर्थ परामर्श मांगना है (4)।

तिर्मिज़ी (5) ने अबू हुरैरा से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "जब तुम्हारे शासक तुम में से सबसे अच्छे लोग हों, तुम्हारे अमीर तुम में से उदार लोग हों, और तुम्हारे मामले तुम्हारे बीच आपसी परामर्श (शूरा) से हों, तो ज़मीन की ऊपरी सतह तुम्हारे लिए इसके पेट (कब्र) से बेहतर है। लेकिन जब तुम्हारे शासक तुम में से बुरे लोग हों, तुम्हारे अमीर तुम में से कंजूस लोग हों, और तुम्हारे मामले तुम्हारी महिलाओं के हवाले हों, तो ज़मीन का पेट (कब्र) तुम्हारे लिए इसकी ऊपरी सतह से बेहतर है।" उन्होंने कहा कि यह एक गरीब (अजीब)

हदीस है (6)। {और जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से वे खर्च करते हैं} यानी: जो कुछ हमने उन्हें दिया है उसमें से वे दान (सदक़ा) करते हैं। और यह पहले 'अल-बक़रह' (7) में आ चुका है।

---

(1) प्रतियों में: 'रीश' (पंख), जो एक वर्तनी की गलती है, और जो स्थापित है वह स्रोतों से है। (2) बुखारी (3159) द्वारा उद्धृत। (3) इब्न अल-अरबी द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1656 - 1657। (4) अस-सिहाह (श-व-र)। (5) उनके सुनन (2266) में। (6) उन्होंने यह भी कहा: हम इसे केवल सालेह अल-मुरी की हदीस से जानते हैं, और सालेह अल-मुरी की हदीस में कुछ अजीब बातें हैं जिनमें वे अकेले हैं और उनका अनुसरण नहीं किया जाता है, और वे एक नेक आदमी हैं। (7) 1/273 और उसके बाद।

488

سورة الشوریٰ: آیت 38

...اور ان کی تعداد۔ اور رسول اللہ ﷺ کے بعد انہوں نے جنگوں میں مشورہ کیا؛ یہاں تک کہ عمر (رضی اللہ عنہ) نے ہرمزان سے مشورہ کیا جب وہ مسلمان ہو کر جنگوں کے بارے میں ان کے پاس آئے۔ ہرمزان نے ان سے کہا: "اس کی مثال اور اس میں موجود لوگوں کی مثال، جو مسلمانوں کے دشمن ہیں، ایک ایسے پرندے کی طرح ہے جس کا ایک سر (1)، دو پر اور دو ٹانگیں ہیں۔ اگر ایک پر ٹوٹ جائے تو دونوں ٹانگیں ایک پر اور سر کے ساتھ اٹھ کھڑی ہوتی ہیں۔ اگر دوسرا پر ٹوٹ جائے تو دونوں ٹانگیں اور سر اٹھ کھڑے ہوتے ہیں۔ لیکن اگر سر کچل دیا جائے تو دونوں ٹانگیں اور دونوں پر ختم ہو جاتے ہیں۔ سر خسرو ہے، ایک پر قیصر ہے اور دوسرا فارس ہے؛ پس مسلمانوں کو حکم دیں کہ وہ خسرو کی طرف کوچ کریں۔" اور انہوں نے حدیث ذکر کی (2)۔

بعض عقلمندوں نے کہا: "میں نے کبھی غلطی نہیں کی! جب بھی کوئی معاملہ مجھے پریشان کرتا ہے، میں اپنی قوم سے مشورہ کرتا ہوں اور وہی کرتا ہوں جو وہ دیکھتے ہیں؛ اگر میں درست ہوں تو وہ درست ہیں، اور اگر میں غلطی پر ہوں تو وہ غلطی پر ہیں" (3)۔

تیسری بات: 'آل عمران' میں پہلے گزر چکا ہے کہ 'شوریٰ' (مشورہ) میں کیا احکامات شامل ہیں، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے پاس: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ﴾ [الآية: 159] (اور معاملے میں ان سے مشورہ کرو)۔ مشورہ برکت ہے۔ المشورة وہی شوریٰ ہے، اور اسی طرح المشورة شین کے پیش کے ساتھ؛ آپ کہتے ہیں: میں نے اس معاملے میں اس سے مشورہ کیا اور اس سے مشورہ طلب کیا (4)۔

اور ترمذی (5) نے ابوہریرہ سے روایت کی ہے کہ انہوں نے کہا: رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "जब तुम्हारे حکمران تم میں سے بہترین لوگ ہوں، تمہارے امیر تم میں سے سخی لوگ ہوں، اور تمہارے معاملات تمہارے درمیان باہمی مشورے (شوریٰ) سے طے پائیں، تو زمین کی پیٹھ تمہارے لیے اس کے پیٹ سے بہتر ہے۔ لیکن جب تمہارے حکمران تم میں से بدترین لوگ ہوں، تمہارے امیر تم میں سے بخیل لوگ ہوں، اور تمہارے معاملات تمہاری عورتوں کے سپرد ہوں، تو زمین کا پیٹ تمہارے لیے اس کی پیٹھ سے بہتر ہے"۔ انہوں نے کہا کہ یہ حدیث غریب (6) ہے۔ ﴿وَمِمَّا رَزَقْنَٰهُمْ يُنفِقُونَ﴾ یعنی: اور جو کچھ ہم نے انہیں دیا ہے اس میں سے وہ صدقہ کرتے ہیں۔ اور یہ پہلے 'البقرہ' (7) میں گزر چکا ہے۔

---

(1) نسخوں میں: 'ریش' (پر)، جو کہ تحریف ہے، اور جو ثابت ہے وہ مصادر سے ہے۔ (2) اسے بخاری (3159) نے روایت کیا ہے۔ (3) احکام القرآن از ابن العربی 4/ 1656 - 1657۔ (4) الصحاح (شور)۔ (5) اپنی سنن (2266) میں۔ (6) اور انہوں نے یہ بھی کہا: ہم اسے صرف صالح المری کی حدیث سے جانتے ہیں، اور صالح المری کی حدیث میں ایسی اچھوتی باتیں ہیں جن میں وہ اکیلے ہیں اور ان کی پیروی نہیں کی جاتی، اور وہ ایک صالح آدمی ہیں۔ (7) 1/ 273 اور اس کے بعد۔

Surah Ash-Shura: Verses 39 - 43 489

Allah Almighty says: {And those who, when tyranny strikes them, they defend themselves. (39) And the retribution for an evil act is an evil one like it, but whoever pardons and makes reconciliation - his reward is [due] from Allah. Indeed, He does not like wrongdoers. (40) And whoever defends himself after having been wronged - those have not against them any cause [for blame]. (41) The cause is only against those who wrong the people and tyrannize upon the earth without right. Those will have a painful punishment. (42) And whoever is patient and forgives - indeed, that is of the matters [requiring] determination. (43)}

It contains eleven issues: First: Allah's saying: {And those who, when tyranny strikes them}, meaning: the tyranny of the polytheists struck them. Ibn Abbas said: "That is because the polytheists transgressed against the Messenger of Allah (peace be upon him) and his companions, harmed them, and expelled them from Mecca. So Allah permitted them to leave, established them in the land, and helped them against those who transgressed against them."(1) This is His saying in Surah Al-Hajj: {Permission [to fight] has been given to those who are being fought, because they were wronged. And indeed, Allah is competent to give them victory. [They are] those who have been evicted...} the whole of verses [39-41]. It was also said: "It is general to the tyranny of every tyrant, whether disbeliever or otherwise,"(2) meaning: if injustice reaches them, they do not submit to its injustice. This is an indication of enjoining good, forbidding evil, and establishing legal punishments.

Ibn al-Arabi said(3): "Allah mentioned victory over tyranny in the context of praise, and mentioned forgiveness for a crime in another place in the context of praise. It is possible that one of them overrides the other, or it is possible that it refers to two different situations: One of them: When the transgressor is public with wickedness, insolent in public, harmful to both young and old; then taking revenge on him is better. Regarding this, Ibrahim al-Nakha'i said: 'They disliked to humiliate themselves so that the wicked would be emboldened against them.' The second: That it be a slip, or it occurs from one who admits his error and asks for forgiveness; then pardon [is better]..."

(1) Mentioned by Ibn al-Jawzi in 'Zad al-Masir' 7/291 similarly from 'Ata. (2) Zad al-Masir 4/292. (3) In 'Ahkam al-Quran' 4/1657.

सूरह अश-शूरा: आयतें 39 - 43 489

अल्लाह तआला फ़रमाता है: {और वे लोग कि जब उन पर ज़्यादती होती है, तो वे बदला लेते हैं। (39) और बुराई का बदला वैसी ही बुराई है, फिर जो कोई माफ़ कर दे और सुधार कर ले, तो उसका बदला अल्लाह के ज़िम्मे है। निस्संदेह वह ज़ालिमों को पसंद नहीं करता। (40) और जो कोई अपनी मजलूमियत के बाद बदला ले, तो उन पर कोई इल्ज़ाम नहीं। (41) इल्ज़ाम तो केवल उन पर है जो लोगों पर ज़ुल्म करते हैं और धरती में नाहक विद्रोह करते हैं। ऐसे ही लोगों के लिए दर्दनाक अज़ाब है। (42) और यक़ीनन जो सब्र करे और माफ़ कर दे, तो बेशक यह हिम्मत के कामों में से है। (43)}

इसमें ग्यारह मसले हैं: पहला: अल्लाह का फ़रमान: {और वे लोग कि जब उन पर ज़्यादती होती है}, यानी: उन पर मुशरिकों की ज़्यादती हुई। इब्न अब्बास ने कहा: "इसका कारण यह है कि मुशरिकों ने अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) और उनके साथियों पर ज़्यादती की, उन्हें तकलीफ़ दी और उन्हें मक्का से निकाल दिया। तो अल्लाह ने उन्हें निकलने की अनुमति दी, उन्हें धरती में शक्ति प्रदान की, और उन लोगों के विरुद्ध उनकी सहायता की जिन्होंने उन पर ज़्यादती की थी।"(1) यह सूरह अल-हज्ज में उनका कथन है: {उन लोगों को (लड़ने की) अनुमति दी गई है जिनसे युद्ध किया जा रहा है, क्योंकि उन पर ज़ुल्म किया गया। और निस्संदेह अल्लाह उनकी सहायता करने पर पूर्णतः समर्थ है। वे लोग जिन्हें (उनके घरों से) निकाला गया...} पूरी आयतें [39-41]। और कहा गया है: "यह हर ज़ालिम की ज़्यादती के बारे में आम है, चाहे वह काफ़िर हो या कोई और,"(2) यानी: जब उन्हें कोई ज़ुल्म पहुँचता है, तो वे उसके ज़ुल्म के आगे घुटने नहीं टेकते। यह भलाई का आदेश देने, बुराई से रोकने और दंड (हुदूद) लागू करने का संकेत है।

इब्न अल-अरबी ने कहा(3): "अल्लाह ने ज़्यादती के बदले को प्रशंसा के संदर्भ में उल्लेख किया है, और एक अन्य स्थान पर अपराध के लिए माफ़ी को प्रशंसा के संदर्भ में उल्लेख किया है। यह संभव है कि उनमें से एक दूसरे को रद्द करता हो, या यह संभव है कि यह दो अलग-अलग स्थितियों से संबंधित हो: पहली स्थिति: जब ज़्यादती करने वाला खुले तौर पर दुराचार करता हो, जनता के बीच ढीठ हो, छोटे-बड़े सभी को परेशान करता हो; तो ऐसी स्थिति में उससे बदला लेना बेहतर है। इसी के बारे में इब्राहिम अल-नखई ने कहा: 'वे खुद को ज़लील करना नापसंद करते थे ताकि बदकार लोग उन पर दिलेर न हो जाएं।' दूसरी स्थिति: कि वह कोई चूक हो, या वह किसी ऐसे व्यक्ति से हुई हो जो अपनी ग़लती स्वीकार करता है और माफ़ी माँगता है; तो माफ़ करना [बेहतर है]..."

(1) इब्न अल-जौज़ी ने 'ज़ाद अल-मसीर' 7/291 में अता से इसी तरह उल्लेख किया है। (2) ज़ाद अल-मसीर 4/292। (3) अहकाम अल-क़ुरान 4/1657 में।

سورة الشوریٰ: آیات 39 - 43 489

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: {اور وہ لوگ کہ جب ان پر زیادتی ہوتی ہے تو وہ بدلہ لیتے ہیں۔ (39) اور برائی کا بدلہ ویسی ہی برائی ہے، پھر جو معاف کر دے اور اصلاح کر لے تو اس کا اجر اللہ پر ہے۔ بے شک وہ ظالموں کو پسند نہیں کرتا۔ (40) اور جو اپنی مظلومی کے بعد بدلہ لے تو ان پر (الزام کی) کوئی راہ نہیں ہے۔ (41) راہ (الزام) تو صرف ان پر ہے جو لوگوں پر ظلم کرتے ہیں اور زمین میں ناحق سرکشی کرتے ہیں۔ یہی لوگ ہیں جن کے لیے دردناک عذاب ہے۔ (42) اور البتہ جو صبر کرے اور معاف کر دے، تو بے شک یہ ہمت کے کاموں میں سے ہے۔ (43)}

اس میں گیارہ مسائل ہیں: پہلا مسئلہ: اللہ تعالیٰ کا قول: {اور وہ لوگ کہ جب ان پر زیادتی ہوتی ہے} یعنی: ان پر مشرکین کی زیادتی ہوئی۔ ابن عباس رضی اللہ عنہ نے فرمایا: "اور یہ اس لیے کہ مشرکین نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اور آپ کے صحابہ پر زیادتی کی، انہیں اذیتیں دیں اور انہیں مکہ سے نکال دیا، تو اللہ نے انہیں (ہجرت کر کے) نکلنے کی اجازت دی، انہیں زمین میں غلبہ عطا فرمایا اور ان لوگوں کے خلاف ان کی مدد کی جنہوں نے ان پر زیادتی کی تھی۔"(1) اور یہی سورہ حج میں اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {اجازت دے دی گئی ان لوگوں کو جن سے جنگ کی جا رہی ہے اس لیے کہ ان پر ظلم کیا گیا، اور بے شک اللہ ان کی مدد پر یقیناً قادر ہے۔ وہ لوگ جنہیں نکالا گیا...} تمام آیات [39-41]۔ اور کہا گیا ہے کہ: "یہ ہر ظالم کی زیادتی کے بارے میں عام ہے، خواہ وہ کافر ہو یا کوئی اور"(2) یعنی: جب انہیں کوئی ظلم پہنچتا ہے تو وہ اس کے ظلم کے سامنے سر تسلیم خم نہیں کرتے۔ اور یہ امر بالمعروف و نہی عن المنکر اور حدود کے قیام کی طرف اشارہ ہے۔

ابن العربی(3) نے فرمایا: "اللہ تعالیٰ نے زیادتی پر بدلہ لینے کا تذکرہ تعریف کے مقام پر کیا ہے، اور دوسری جگہ جرم سے درگزر کرنے کا تذکرہ تعریف کے مقام پر کیا ہے؛ تو احتمال ہے کہ ان میں سے ایک دوسرے کے لیے ناسخ ہو، اور یہ بھی احتمال ہے کہ یہ دو حالتوں کی طرف راجع ہو: پہلی حالت: یہ کہ زیادتی کرنے والا اعلانیہ بدکاری کرنے والا ہو، لوگوں کے سامنے بے باک ہو، چھوٹے بڑے سب کو ایذا دینے والا ہو؛ تو اس سے بدلہ لینا افضل ہے۔ اور اسی طرح کی صورت کے بارے میں ابراہیم نخعی نے فرمایا: 'وہ اس بات کو ناپسند کرتے تھے کہ خود کو ذلیل کریں جس سے بدکار لوگ ان پر دلیر ہو جائیں'۔ دوسری حالت: یہ کہ وہ کوئی لغزش ہو، یا کسی ایسے شخص سے سرزد ہو جو اپنی غلطی کا اعتراف کرتا ہو اور مغفرت طلب کرتا ہو؛ تو معاف کرنا [بہتر ہے]..."

(1) ابن الجوزی نے اسے 'زاد المسیر' 7/291 میں عطا سے اسی طرح روایت کیا ہے۔ (2) زاد المسیر 4/292۔ (3) احکام القرآن 4/1657 میں۔

Surah ash-Shura: Verses 39 - 43 Page 490

...is better here, and concerning similar matters it was revealed: "And that you forgive is closer to righteousness" [al-Baqarah: 237]. And His saying: "But whoever gives it up as a charity, it is an expiation for him" [al-Ma'idah: 45]. And His saying: "And let them pardon and overlook. Do you not love that Allah should forgive you?" [an-Nur: 22].

I say: This is good, and thus did al-Kiya al-Tabari mention in his "Ahkam" (1). He said: The saying of Allah the Almighty: "And those who, when tyranny strikes them, they defend themselves" [42:39], its apparent meaning indicates that seeking victory (defense) in this context is better. Do you not see that He paired it with the mention of responding to Allah, Glory be to Him, and establishing prayer? This is interpreted based on what Ibrahim al-Nakha'i mentioned, that they hated for the believers to humiliate themselves such that the wicked would dare against them; so this applies to someone who transgresses and persists in that. The situation where forgiveness is commanded is when the perpetrator is remorseful and desisting. Indeed, He said following this verse: "And whoever defends himself after having been wronged - for those there is no cause [for blame] against them" [42:41]. This implies the permissibility of defending oneself, not an obligation for it. He followed it with His saying: "And whoever is patient and forgives - indeed, that is of the matters [requiring] determination" [42:43]. This is interpreted as forgiveness for one who does not persist. As for the one who persists in transgression and injustice, it is better to seek victory over him, as indicated by the preceding verse.

It was said: meaning, if transgression befalls them, they help one another against it until they remove it from themselves and repel it; this was said by Ibn Bahr (2). This returns to the general sense as we mentioned.

Second: His saying, the Almighty: "And the retribution for an evil is an evil like it" [42:40]. The scholars said: Allah made the believers into two types: a type who forgive the oppressor, so He began by mentioning them in His saying: "And when they are angry, they forgive" [42:37]. And a type who defend themselves against their oppressor (3). Then He clarified the limit of defense by His saying: "And the retribution for an evil is an evil like it". So one takes victory from the one who wronged him without transgressing. Muqatil and Hisham ibn Hujayr said: This concerns an injured person taking revenge on the wounder by legal retribution (Qisas) without anything else like insulting or cursing. This was said by al-Shafi'i, Abu

Hanifa, and Sufyan (4). Sufyan said: Ibn Shubruma used to say: There is none in Mecca like Hisham (5).

---

(1) 4/366 - 367. (2) al-Nukat wal-'Uyun 5/206. (3) Zad al-Masir 7/291 similarly. (4) al-Nukat wal-'Uyun 5/207. (5) Mentioned by al-Hafiz Ibn Hajar in Tahdhib al-Tahdhib 4/267.

सूरह अश-शूरा: आयतें 39 - 43 पृष्ठ 490

...यहाँ बेहतर है, और इसी तरह के मामलों के बारे में यह नाज़िल हुआ: "और यह कि तुम माफ़ कर दो, परहेज़गारी (तक़वा) के ज़्यादा करीब है" [अल-बक़रह: 237]। और अल्लाह का कहना: "तो जो कोई इसे सदक़ा (दान) कर दे, तो वह उसके लिए कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है" [अल-माइदा: 45]। और अल्लाह का कहना: "और उन्हें माफ़ कर देना चाहिए और दरगुज़र करना चाहिए। क्या तुम नहीं चाहते कि अल्लाह तुम्हें माफ़ कर दे?" [अन-नूर: 22]।

मैंने कहा: यह अच्छा है, और अल-किया अल-तबरी ने अपने 'अहकाम' (1) में ऐसा ही ज़िक्र किया है। उन्होंने कहा: अल्लाह तआला का कहना: "और वे लोग कि जब उन पर ज़्यादती होती है, तो वे बदला लेते हैं" [42:39], इसका ज़ाहिरी मतलब यह बताता है कि इस जगह बदला लेना बेहतर है; क्या आप नहीं देखते कि अल्लाह ने इसे अल्लाह सुब्हानहू व तआला की बात मानने और नमाज़ क़ायम करने के ज़िक्र के साथ जोड़ा है? इसे इब्राहिम अल-नखई के ज़िक्र के आधार पर समझा जाता है कि वे मोमिनों के लिए यह नापसंद करते थे कि वे खुद को ज़लील करें जिससे बदकार लोग उन पर हावी होने की हिम्मत करें; तो यह उस व्यक्ति के बारे में है जो ज़्यादती करता है और उस पर अड़ा रहता है। और जिस जगह माफ़ करने का हुक्म दिया गया है, वह तब है जब अपराधी शर्मिंदा हो और बाज़ आ गया हो। और अल्लाह ने इस आयत के बाद कहा है: "और जो कोई अपने ऊपर ज़ुल्म होने के बाद बदला ले, तो ऐसे लोगों पर (इल्ज़ाम का) कोई रास्ता नहीं है" [42:41]। इसका मतलब बदला लेने की इजाज़त है, न कि उसका हुक्म। और इसके बाद अल्लाह ने फ़रमाया: "और यक़ीनन जो सब्र करे और माफ़ कर दे, तो बेशक यह हिम्मत वाले कामों में से है" [42:43]। इसे उस व्यक्ति को माफ़ करने पर समझा जाता है जो (ज़ुल्म पर) अड़ा न रहे। रहा वह जो सरकशी और ज़ुल्म पर अड़ा रहे, तो उससे बदला लेना ही बेहतर है, जैसा कि इससे पहली वाली आयत से ज़ाहिर होता है।

और कहा गया: यानी, जब उन पर ज़्यादती हो, तो वे एक-दूसरे की मदद करते हैं यहाँ तक कि उसे खुद से दूर कर दें और उसे हटा दें; यह इब्न बहर (2) ने कहा है। और यह उसी आम बात की तरफ़ लौटता है जिसका हमने ज़िक्र किया है।

दूसरा: अल्लाह तआला का कहना: "और बुराई का बदला उसी के बराबर बुराई है" [42:40]। उलेमा ने कहा: अल्लाह ने मोमिनों को दो किस्मों में बाँटा है: एक किस्म जो ज़ालिम को माफ़ कर देती है, तो अल्लाह ने उनके ज़िक्र से शुरुआत की अपने इस कौल में: "और जब उन्हें गुस्सा आता है, तो वे माफ़

कर देते हैं" [42:37]। और दूसरी किस्म वह है जो अपने ज़ालिम से बदला लेते हैं (3)। फिर अल्लाह ने बदला लेने की हद अपने इस कौल से बयान की: "और बुराई का बदला उसी के बराबर बुराई है"। तो वह उस व्यक्ति से बदला लेता है जिसने उस पर ज़ुल्म किया, बिना किसी ज़्यादती के। मुक़ातिल और हिशाम बिन हुजैर ने कहा: यह ज़ख्मी व्यक्ति के बारे में है जो ज़ख्म देने वाले से बराबर का बदला (क़िसास) लेता है, बिना किसी गाली-गलौज या बुरा-भला कहे। और यही बात शाफ़ई, अबू हनीफ़ा और सुफ़यान (4) ने कही है। सुफ़यान ने कहा: इब्न शुबरुमा कहा करते थे: मक्का में हिशाम जैसा कोई नहीं है (5)।

---

(1) 4/366 - 367. (2) अन-नुक़त वल-उयून 5/206. (3) ज़ाद अल-मसीर 7/291 की तरह। (4) अन-नुक़त वल-उयून 5/207. (5) इसका ज़िक्र हाफ़िज़ इब्न हजर ने 'तहज़ीब अल-तहज़ीब' 4/267 में किया है।

سورہ الشوریٰ: آیات ۳۹ - ۴۳ صفحہ ۴۹۰

...یہاں افضل ہے، اور اسی طرح کے معاملے میں نازل ہوا: ﴿وَأَنْ تَعْفُوا أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ﴾ [البقرہ: ۲۳۷] (اور یہ کہ تم معاف کر دو، تقویٰ کے زیادہ قریب ہے)۔ اور اللہ کا قول: ﴿فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ﴾ [المائدہ: ۴۵] (تو جو کوئی اسے صدقہ کر دے تو وہ اس کے لیے کفارہ ہے)۔ اور اللہ کا قول: ﴿وَلْيَعْفُوا وَلْيَصْفَحُوا أَلَا تُحِبُّونَ أَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَكُمْ﴾ [النور: ۲۲] (اور انہیں چاہیے کہ معاف کر دیں اور درگزر کریں، کیا تم نہیں چاہتے کہ اللہ تمہیں بخش دے؟)۔

میں نے کہا: یہ اچھا ہے، اور اسی طرح الکیا الطبری نے اپنی کتاب 'احکام' (۱) میں ذکر کیا ہے۔ انہوں نے کہا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ﴾ [الشوریٰ: ۳۹] (اور وہ لوگ کہ جب ان پر زیادتی ہوتی ہے تو وہ بدلہ لیتے ہیں)، اس کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ اس مقام پر بدلہ لینا افضل ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ اللہ نے اسے اپنی پکار پر لبیک کہنے اور نماز قائم کرنے کے ذکر کے ساتھ جوڑا ہے؟ اسے ابراہیم النخعی کے ذکر پر محمول کیا جاتا ہے کہ وہ مومنوں کے لیے یہ ناپسند کرتے تھے کہ وہ خود کو ذلیل کریں کہ فاسق لوگ ان پر جرات کریں؛ پس یہ اس کے بارے میں ہے جو زیادتی کرے اور اس پر اڑا رہے۔ اور وہ مقام جہاں معاف کرنے کا حکم دیا گیا ہے، وہ تب ہے جب قصوروار نادم ہو اور باز آ چکا ہو۔ اور اللہ نے اس آیت کے فوراً بعد فرمایا ہے: ﴿وَلَمَنِ انْتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَٰئِكَ مَا عَلَيْهِمْ مِنْ سَبِيلٍ﴾ [الشوریٰ: ۴۱] (اور جو کوئی اپنے اوپر ظلم ہونے کے بعد بدلہ لے تو ایسے لوگوں پر کوئی الزام نہیں ہے)۔ یہ بدلہ لینے کی اباحت (اجازت) کا تقاضا کرتا ہے نہ کہ اس کے حکم کا۔ اور اس کے بعد اللہ نے فرمایا: ﴿وَلَمَنْ صَبَرَ وَغَفَرَ إِنَّ ذَٰلِكَ لَمِنْ عَزْمِ الْأُمُورِ﴾ [الشوریٰ: ۴۳] (اور یقیناً جو صبر کرے اور معاف کر دے تو بے شک یہ ہمت والے کاموں میں سے ہے)۔ اسے اس شخص کو معاف کرنے پر محمول کیا جاتا

ہے جو (ظلم پر) اڑا نہ رہے۔ رہا وہ جو بغاوت اور ظلم پر اڑا رہے، تو افضل اس سے بدلہ لینا ہے جیسا کہ اس سے پہلی آیت کی دلالت سے ظاہر ہوتا ہے۔

اور کہا گیا: یعنی جب ان پر زیادتی ہو تو وہ ایک دوسرے کی مدد کرتے ہیں یہاں تک کہ اسے خود سے دور کر دیں اور ہٹا دیں؛ یہ ابن بحر (۲) نے کہا ہے۔ اور یہ اسی عموم کی طرف لوٹتا ہے جس کا ہم نے ذکر کیا ہے۔

دوسرا: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾ [الشوریٰ: ۴۰] (اور برائی کا بدلہ اسی کے برابر برائی ہے)۔ علماء نے کہا: اللہ نے مومنوں کی دو قسمیں بنائی ہیں: ایک قسم وہ جو ظالم کو معاف کر دیتی ہے، تو اللہ نے ان کے ذکر سے ابتدا کی اپنے اس قول میں: ﴿وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ﴾ [الشوریٰ: ۳۷] (اور جب وہ غصہ ہوتے ہیں تو وہ معاف کر دیتے ہیں)۔ اور دوسری قسم وہ ہے جو اپنے ظالم سے بدلہ لیتے ہیں (۳)۔ پھر اللہ نے بدلہ لینے کی حد اپنے اس قول سے بیان کی: ﴿وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِثْلُهَا﴾، پس وہ اس سے بدلہ لیتا ہے جس نے اس پر ظلم کیا، بغیر کسی زیادتی کے۔ مقاتل اور ہشام بن حجیر نے کہا: یہ زخمی شخص کے بارے میں ہے جو زخم لگانے والے سے قصاص (برابر کا بدلہ) لیتا ہے، اس کے علاوہ کسی گالی گلوچ یا برا بھلا کہے بغیر۔ اور یہی بات شافعی، ابوحنیفہ اور سفیان (۴) نے کہی ہے۔ سفیان نے کہا: ابن شبرمہ کہا کرتے تھے: مکہ میں ہشام جیسا کوئی نہیں ہے (۵)۔

---

(۱) ۳۶۶/۴ - ۳۶۷۔ (۲) النکت والعیون ۲۰۶/۵۔ (۳) زاد المسیر ۲۹۱/۷ کی طرح۔ (۴) النکت والعیون ۲۰۷/۵۔ (۵) اسے حافظ ابن حجر نے تہذیب التہذیب ۲۶۷/۴ میں ذکر کیا ہے۔

Al-Shafi’i interpreted this verse as meaning that a person may take from the wealth of someone who betrayed them an amount equal to what was taken from them, without their knowledge. He cited as evidence the statement of the Prophet (peace be upon him) to Hind, the wife of Abu Sufyan: “Take from his wealth what is sufficient for you and your child” (1). Thus, he allowed her to take that without his permission. This matter has already been discussed in detail in [the commentary on] Surah Al-Baqarah (2).

Ibn Abi Najih said: It refers to retaliation in physical injuries. And if someone says: "May Allah disgrace him," or "May Allah curse him," the response should be similar. However, slander is not to be met with slander, nor lies with lies (3).

Al-Suddi said: Allah only praised those who defend themselves against one who transgresses against them without exceeding the bounds of what was done to them; meaning, as the Arabs used to do (4).

The retribution is called "evil" (sayyi'ah) because it is in response to it; the first person harmed the second in wealth or body, and this retaliation harms them in a similar way as well; all of this has already been discussed in detail in Surah Al-Baqarah (5).

Third: The saying of Allah the Almighty: {But whoever pardons and makes reconciliation} Ibn Abbas said: Whoever foregoes retaliation and makes peace between himself and the oppressor through forgiveness, {his reward is from Allah} meaning: Allah will reward him for that. Muqatil said: Forgiveness was among the righteous deeds. Enough has already been discussed regarding this in [the commentary on] Surah Al-Imran (6), and praise be to Allah.

Abu Nu'aym al-Hafiz (7) narrated from Ali ibn al-Husayn (peace be upon them both) that he said: When the Day of Resurrection comes, a caller will cry out: "Which of you are the people of merit?" Then some people will stand up, and it will be said: "Proceed to Paradise," and they will be met by...

(1) Recorded by Al-Bukhari (5364) and Muslim (1714) from the hadith of Aisha (may Allah be pleased with her). (2) 3/249, and the hadith of Hind, the wife of Abu Sufyan (may Allah be pleased with them), was mentioned previously there. (3) Al-Nukat wal-Uyun 5/207. (4) Ahkam al-Quran by Ibn al-Arabi 4/1657. (5) 3/248 - 249. (6) 5/319 and thereafter. (7) In Hilyat al-Awliya 3/139.

अल-शफीई ने इस आयत की व्याख्या इस प्रकार की कि एक व्यक्ति उस व्यक्ति के धन से उतना ले सकता है जितना उसके साथ धोखा किया गया था, उसकी जानकारी के बिना; और उन्होंने इसमें नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के अबू सुफियान की पत्नी हिंद से कहे गए इस कथन का प्रमाण दिया: "उसके धन से उतना ले लो जो तुम्हारे और तुम्हारे बच्चे के लिए पर्याप्त हो" (1)। इस प्रकार उन्होंने उसे उसकी अनुमति के बिना इसे लेने की अनुमति दी। इस विषय पर विस्तृत चर्चा 'अल-बक़रह' (2) में पहले ही हो चुकी है।

इब्न अबी नजीह ने कहा: यह शारीरिक चोटों के बदले से संबंधित है। और यदि कोई कहे: "अल्लाह उसे अपमानित करे," या "अल्लाह उस पर लानत करे," तो उसे वैसा ही कहना चाहिए। लेकिन बदनामी का जवाब बदनामी से नहीं दिया जाएगा, और न ही झूठ का जवाब झूठ से (3)।

अस-सुद्दी ने कहा: अल्लाह ने केवल उन्हीं की प्रशंसा की है जिन्होंने अपने ऊपर अत्याचार करने वाले से बदला लिया, बिना उस पर किए गए कृत्य की सीमा से बढ़े; यानी जैसा कि अरब किया करते थे (4)।

सजा को 'बुराई' (सय्यिअह) कहा गया है क्योंकि यह उसके बदले में है; पहले व्यक्ति ने दूसरे को धन या शरीर में नुकसान पहुँचाया, और यह प्रतिशोध भी उसे उसी तरह नुकसान पहुँचाता है; यह सब 'अल-बक़रह' (5) में विस्तार से बीत चुका है।

तीसरा: अल्लाह तआला का कथन: {तो जो कोई माफ़ कर दे और सुधार कर ले} इब्न अब्बास ने कहा: जिसने प्रतिशोध छोड़ दिया और क्षमा के माध्यम से अपने और अत्याचारी के बीच सुलह कर ली {तो उसका प्रतिफल अल्लाह पर है} अर्थात: अल्लाह उसे उसका प्रतिफल देगा। मुक़ातिल ने कहा: क्षमा करना नेक कार्यों में से था। 'आल इमरान' (6) में इसके बारे में पर्याप्त चर्चा हो चुकी है, और अल्लाह की स्तुति हो।

अबू नुऐम अल-हाफिज़ (7) ने अली बिन अल-हुसैन (उन दोनों पर शांति हो) से रिवायत की है कि उन्होंने कहा: जब कयामत का दिन होगा, तो एक पुकारने वाला पुकारेगा: "तुममें से फ़ज़ीलत (श्रेष्ठता) वाले लोग कौन हैं?" तो कुछ लोग खड़े होंगे, फिर कहा जाएगा: "जन्नत की ओर चलो," तो उनसे मिला जाएगा...

(1) इसे अल-बुखारी (5364) और मुस्लिम (1714) ने आयशा (रज़ियल्लाहु अन्हा) की हदीस से उद्धृत किया है। (2) 3/249, और अबू सुफियान की पत्नी हिंद (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) की हदीस वहां पहले गुज़र चुकी है। (3) अन-नुकातु वल-उयून 5/207। (4) अहकाम अल-क़ुरआन इब्न अल-अरबी 4/1657 द्वारा। (5) 3/248 - 249। (6) 5/319 और उसके बाद। (7) हिलयात अल-औलिया 3/139 में।

امام شافعی نے اس آیت کی تشریح میں فرمایا ہے کہ انسان کے لیے جائز ہے کہ جس نے اس کے مال میں خیانت کی ہو اس کے مال سے اتنا ہی لے لے جتنا اس نے خیانت کی تھی، اسے بتائے بغیر؛ اور انہوں نے اس پر نبی ﷺ کے ابو سفیان کی زوجہ ہند سے فرمائے گئے اس قول سے استدلال کیا: «اپنے شوہر کے مال سے اتنا لے لو جو تمہارے اور تمہارے بچے کے لیے کافی ہو»(1)۔ چنانچہ آپ ﷺ نے انہیں ان کی اجازت کے بغیر لینے کی اجازت دی۔ اس معاملے پر مفصل گفتگو سورہ «بقرہ»(2) میں گزر چکی ہے۔

ابن ابی نجیح نے کہا: یہ زخموں کے بدلے پر محمول ہے۔ اور اگر کوئی کہے: "اللہ اسے رسوا کرے،" یا "اللہ اس پر لعنت کرے،" تو وہ بھی ایسا ہی کہے۔ اور تہمت کا جواب تہمت سے نہیں دیا جائے گا، اور نہ ہی جھوٹ کا جواب جھوٹ سے(3)۔

سدی نے کہا: اللہ تعالیٰ نے صرف ان لوگوں کی تعریف کی ہے جنہوں نے اپنے اوپر ظلم کرنے والے سے بدلہ لیا لیکن اس پر کیے گئے ظلم کی مقدار سے تجاوز نہیں کیا؛ یعنی جیسا کہ اہل عرب کیا کرتے تھے(4)۔

سزا کو 'برائی' (سیئہ) کا نام دیا گیا ہے کیونکہ یہ اس کے مقابلے میں ہے؛ تو پہلے نے اس کے مال یا بدن کو نقصان پہنچایا، اور یہ قصاص بھی اسے اسی طرح تکلیف دیتا ہے؛ یہ سب سورہ «بقرہ» میں مفصل گزر چکا ہے(5)۔

تیسرا نکتہ: اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿فَمَنْ عَفَا وَأَصْلَحَ﴾ (پس جس نے معاف کر دیا اور اصلاح کر لی)۔ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا: جس نے قصاص چھوڑ دیا اور معافی کے ذریعے اپنے

اور ظالم کے درمیان صلح کر لی ﴿فَأَجْرُهُ عَلَى اللَّهِ﴾ (تو اس کا اجر اللہ پر ہے) یعنی: اللہ تعالیٰ اسے اس کا اجر دے گا۔ مقاتل نے کہا: پس درگزر کرنا نیک اعمال میں سے تھا۔ اس بارے میں سورہ «آل عمران»(6) میں کافی بحث گزر چکی ہے، والحمد للہ۔

اور ابو نعیم حافظ(7) نے علی بن حسین علیہما السلام سے روایت کیا ہے کہ انہوں نے فرمایا: جب قیامت کا دن ہوگا تو ایک پکارنے والا پکارے گا: تم میں سے اہل فضل (بزرگی والے) کون ہیں؟ تو کچھ لوگ کھڑے ہوں گے، پھر کہا جائے گا: جنت کی طرف چلو، تو ان کا استقبال کیا جائے گا...

(1) اسے بخاری (۵۳۶۴) اور مسلم (۱۷۱۴) نے حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (2) ۲۴۹/۳ ، اور وہاں ابو سفیان کی زوجہ ہند رضی اللہ عنہما کی حدیث پہلے گزر چکی ہے۔ (3) النکت والعیون ۲۰۷/۵ ۔ (4) احکام القرآن لابن العربی ۱۶۵۷/۴ ۔ (5) ۲۴۸/۳ - ۲۴۹ ۔ (6) ۳۱۹/۵ اور اس کے بعد۔ (7) حلیۃ الاولیاء ۱۳۹/۳ میں۔

Surah Ash-Shura: Verses 40 - 43 [Page] 492

The angels ask: To where? They say: To Paradise. They [the angels] say: Before the reckoning?! They say: Yes. They say: Who are you? They say: People of merit (Ahl al-Fadl). They ask: And what was your merit? They say: When we were treated ignorantly, we were clement; when we were wronged, we were patient; and when we were mistreated, we forgave. They say: Enter Paradise, for excellent is the reward of those who work. And he mentioned the Hadith. "Indeed, He does not like the wrongdoers" [42:40] meaning: whoever initiates wrongdoing; said by Sa'id bin Jubayr. And it is said: He does not like those who exceed in retribution and go beyond the limit; said by Ibn 'Isa (1). Fourth: His saying, the Almighty: "And whoever avenges himself after having been wronged" [42:41], meaning: the Muslim, if he gains victory over the disbeliever, there is no way to blame him; rather, he is praised for that against the disbeliever. And there is no blame if he takes victory from a wrongdoer among Muslims; for victory over a disbeliever is mandatory, and from a Muslim is permissible, while forgiveness is recommended. Fifth: In His saying, the Almighty: "And whoever avenges himself after having been wronged - those, there is not against them any way [for blame]" [42:41] is evidence that he may exact that himself. This is divided into three parts: One of them: That it be retaliation (qisas) in a body that a human is entitled to; then there is no sin upon him if he exacts it without transgression and his right is established before the judges. However, the Imam (leader/authority) restrains him for his solitary action (2) in retaliation because it involves boldness in shedding blood. And if his right is not established before a judge, there is no sin on him between him and God, but outwardly he is accountable, and for his action, he is held responsible and punished. The second part: That it be a prescribed punishment (hadd) for God Almighty in which there is no right for a human, such as the punishment for adultery or amputation for theft. If that is not established before a judge, he is seized for it and punished. If it is established before a judge, it is examined: if it was amputation for theft, the hadd falls because of the loss of the limb entitled to be cut, and no right is due upon him except disciplinary chastisement (ta'zir) for manners (3). If it was flogging, the hadd does not fall because of his transgression while the site [of punishment] remains, so he remains subject to its ruling.

---

(1) An-Nukat wal-'Uyun 5/207 - 208. (2) In (D): strengthening him, in (F) and (M): missing from him, and what is fixed is from (Z), which is consistent with An-Nukat

wal-'Uyun 5/208 and the speech is from it until the end of the issue. (3) In the manuscripts: Because ta'zir is manners, and what is fixed is from An-Nukat wal-'Uyun.

सूरह अश-शूरा: आयतें 40 - 43 [पृष्ठ] 492

फरिश्ते पूछते हैं: कहाँ जा रहे हो? वे कहते हैं: जन्नत की ओर। वे (फरिश्ते) कहते हैं: हिसाब से पहले?! वे कहते हैं: हाँ। वे कहते हैं: तुम कौन हो? वे कहते हैं: फज़ीलत वाले लोग (अहल अल-फज़्ल)। वे पूछते हैं: और तुम्हारी फज़ीलत क्या थी? वे कहते हैं: जब हमारे साथ अज्ञानता का व्यवहार किया जाता था, तो हम सहनशील रहते थे; जब हम पर ज़ुल्म किया जाता था, तो हम सब्र करते थे; और जब हमारे साथ बुरा व्यवहार किया जाता था, तो हम माफ़ कर देते थे। वे कहते हैं: जन्नत में दाखिल हो जाओ, नेक अमल करने वालों का अज्र क्या ही खूब है। और उन्होंने हदीस का ज़िक्र किया। "बेशक वह ज़ालिमों को पसंद नहीं करता" [42:40] यानी: जो ज़ुल्म की शुरुआत करता है; यह सईद बिन जुबैर ने कहा है। और कहा गया है: वह उन्हें पसंद नहीं करता जो बदला लेने में हद से बढ़ जाते हैं और सीमा पार कर देते हैं; यह इब्न ईसा (1) ने कहा है। चौथा: अल्लाह तआला का फरमान: "और जो कोई अपने ऊपर ज़ुल्म होने के बाद बदला ले" [42:41], यानी: मुसलमान, अगर वह काफिर पर जीत हासिल करता है, तो उसे दोष देने का कोई रास्ता नहीं है; बल्कि काफिर के खिलाफ इसके लिए उसकी तारीफ की जाती है। और अगर वह मुसलमान ज़ालिम से बदला लेता है तो कोई दोष नहीं है; क्योंकि काफिर पर जीत अनिवार्य है, और मुसलमान से जायज़ है, जबकि माफी मुस्तहब (पसंदीदा) है। पांचवां: अल्लाह तआला के फरमान में: "और जो कोई अपने ऊपर ज़ुल्म होने के बाद बदला ले - तो उन पर (दोषारोपण का) कोई रास्ता नहीं है" [42:41] इस बात का सबूत है कि वह खुद इसे पूरा कर सकता है। इसे तीन भागों में विभाजित किया गया है: पहला: यह कि यह शरीर में प्रतिशोध (किसास) हो जिसका हकदार कोई इंसान हो; तो उस पर कोई गुनाह नहीं है अगर वह बिना किसी ज़्यादती के इसे पूरा करता है और उसका हक हाकिमों के पास साबित हो जाता है। लेकिन इमाम (अधिकारी) उसे अकेले (2) किसास लेने से रोकता है क्योंकि इसमें खून बहाने की जुर्रत शामिल है। और अगर उसका हक हाकिम के पास साबित नहीं होता है, तो उसके और खुदा के बीच कोई गुनाह नहीं है, लेकिन ज़ाहिरी तौर पर वह जवाबदेह है, और अपने काम के लिए उसे पकड़ा जाएगा और सज़ा दी जाएगी। दूसरा भाग: यह कि यह अल्लाह तआला के लिए एक निर्धारित सजा (हद) हो जिसमें किसी इंसान का कोई हक न हो, जैसे ज़िना की सजा और चोरी के लिए हाथ काटना। अगर हाकिम के पास यह साबित नहीं होता है, तो उसे पकड़कर सजा दी जाएगी। अगर हाकिम के पास साबित हो जाता है, तो देखा जाएगा: अगर वह चोरी में काटना था, तो हद खत्म हो गई क्योंकि वह अंग कट चुका है जिसे काटा जाना था, और उस पर ताज़ीर (अनुशासनात्मक सजा)

के अलावा कोई हक वाजिब नहीं है (3)। और अगर वह कोड़े मारना था, तो हद खत्म नहीं होती क्योंकि उसने हद पार की जबकि कोड़े मारने की जगह बाकी है, इसलिए उस पर फैसला लागू रहेगा।

---

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/207 - 208। (2) (द) में: उसे मज़बूत करना, और (फ़) और (म) में: उससे छूट जाना, और जो तय किया गया है वह (ज़) से है, जो अन-नुकत वल-उयून 5/208 के अनुरूप है और बात वहीं से मसले के अंत तक है। (3) प्रतियों में: क्योंकि ताज़ीर अदब (शिष्टाचार) है, और जो तय किया गया है वह अन-नुकत वल-उयून से है।

سورہ الشوریٰ: آیات 40 - 43 [صفحہ] 492

فرشتے پوچھتے ہیں: کہاں جا رہے ہو؟ وہ کہتے ہیں: جنت کی طرف۔ وہ (فرشتے) کہتے ہیں: حساب سے پہلے؟! وہ کہتے ہیں: ہاں۔ وہ کہتے ہیں: تم کون ہو؟ وہ کہتے ہیں: اہل فضل؛ وہ پوچھتے ہیں: تمہارا فضل کیا تھا؟ وہ کہتے ہیں: جب ہمارے ساتھ جہالت کا برتاؤ کیا جاتا تو ہم بردباری سے کام لیتے؛ جب ہم پر ظلم کیا جاتا تو ہم صبر کرتے؛ اور جب ہمارے ساتھ برائی کی جاتی تو ہم معاف کر دیتے۔ وہ کہتے ہیں: جنت میں داخل ہو جاؤ، عمل کرنے والوں کا اجر کیا ہی خوب ہے۔ اور انہوں نے حدیث کا ذکر کیا۔ ﴿إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الظَّالِمِينَ﴾ یعنی: وہ جو ظلم کی ابتدا کرے؛ یہ سعید بن جبیر نے کہا ہے۔ اور کہا گیا: وہ اسے پسند نہیں کرتا جو بدلہ لینے میں زیادتی کرے اور حد سے تجاوز کرے؛ یہ ابن عیسیٰ (1) نے کہا ہے۔ چوتھی بات: اللہ تعالیٰ کا قول: ﴿وَلَمَنِ انتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ﴾ یعنی: مسلمان جب کافر سے بدلہ لے تو اس پر ملامت کا کوئی راستہ نہیں، بلکہ کافر کے معاملے میں اس پر اس کی تعریف کی جاتی ہے۔ اور اگر ظالم مسلمان سے بدلہ لیا جائے تو کوئی ملامت نہیں؛ کیونکہ کافر سے بدلہ لینا لازم ہے، اور مسلمان سے مباح ہے، جبکہ معاف کرنا مستحب ہے۔ پانچویں بات: اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد میں: ﴿وَلَمَنِ انتَصَرَ بَعْدَ ظُلْمِهِ فَأُولَئِكَ مَا عَلَيْهِم مِّن سَبِيلٍ﴾ اس بات کی دلیل ہے کہ اسے خود بدلہ لینے کا حق ہے۔ اور یہ تین اقسام میں منقسم ہے: پہلی قسم: یہ کہ وہ کسی ایسے جسمانی قصاص کی صورت میں ہو جس کا کوئی انسان حقدار ہو؛ تو اس پر کوئی حرج نہیں اگر وہ بغیر کسی زیادتی کے اسے پورا کرے اور حکام کے پاس اس کا حق ثابت ہو چکا ہو۔ لیکن امام اسے تنہا (2) قصاص لینے سے روکتا ہے کیونکہ اس میں خون بہانے کی جرات پائی جاتی ہے۔ اور اگر اس کا حق حاکم کے پاس ثابت نہ ہو تو اس کے اور اللہ کے درمیان کوئی حرج نہیں، لیکن ظاہری طور پر وہ جوابدہ ہے اور اپنے فعل پر پکڑا جائے گا

اور اسے سزا دی جائے گی۔ دوسری قسم: یہ کہ وہ اللہ تعالیٰ کی مقرر کردہ حد ہو جس میں کسی انسان کا حق نہ ہو، جیسے زنا کی حد اور چوری میں ہاتھ کاٹنا؛ اگر حاکم کے پاس یہ ثابت نہ ہو تو اسے پکڑ کر سزا دی جائے گی، اور اگر حاکم کے پاس ثابت ہو جائے تو دیکھا جائے گا، اگر وہ چوری میں ہاتھ کاٹنا تھا تو حد ساقط ہو گئی کیونکہ وہ عضو ہی ختم ہو گیا جسے کاٹا جانا تھا، اور اس پر سوائے تادیبی تعزیر (3) کے کوئی حق واجب نہیں، اور اگر وہ کوڑے مارنا تھا تو اس کی زیادتی کی وجہ سے حد ساقط نہیں ہوگی کیونکہ کوڑے مارنے کی جگہ باقی ہے، لہذا وہ اپنے حکم کے تحت ماخوذ ہوگا۔

---

(1) النکت والعیون 207/5 - 208۔ (2) (د) میں: تقویہ، اور (ف) اور (م) میں: تفوتہ، اور جو ثابت ہے وہ (ظ) سے ہے، جو النکت والعیون 208/5 کے موافق ہے اور کلام وہیں سے مسئلہ کے آخر تک ہے۔ (3) نسخوں میں: کیونکہ تعزیر ادب ہے، اور جو ثابت ہے وہ النکت والعیون سے ہے۔

493 Surah Ash-Shura: Verses 41 - 43

The Third Division: That it be a right in property; so it is permissible for its owner to struggle for his right until he reaches it if he is among those who are aware of it (1). If he is not aware, it is looked into; if it is possible for him to reach it upon demand, he does not have the right to take it secretly. If he cannot reach it by demand due to the denial of the one who owes it because of a lack of evidence witnessing for him, then regarding the permissibility of his taking it secretly, there are two opinions: First: Its permissibility; which is the saying of Malik and ash-Shafi'i. Second: Prohibition; which is the saying of Abu Hanifa.

Sixth: His Almighty's saying: {The way is only against those who oppress people} meaning: by their aggression against them; in the opinion of most scholars. Ibn Jurayh said: meaning: they oppress them with polytheism that opposes their religion. {and rebel in the land without right} meaning: in lives and properties; in the opinion of most. Muqatil said: their rebellion is their action of sins. Abu Malik said: it is what the disbelievers of Quraysh hoped for, that there be a religion in Mecca other than Islam (2). On this limit, Ibn Zayd said: Indeed, all of this is abrogated by Jihad, and indeed this is for the polytheists specifically. Qatadah's saying: It is general; and thus the apparent speech indicates (3). And we have explained it, and praise be to Allah.

Seventh: Ibn al-Arabi said (4): This verse is in contrast to the previous verse in "Bara'ah" (Surah At-Tawbah), which is His saying: {There is no way against those who do good} [Verse: 91]; so just as Allah denied the way against the one who did good, so too He established it (5) against the one who oppressed; and fulfilled the explanation of the two divisions.

Eighth: Our scholars differed regarding the ruler who imposes a known amount of money on the people of a town, taking it from them and they pay it according to their wealth; is it permissible for whoever is able to escape from that to do so, while if he escapes, the rest of the people of the town will be taken for the full amount imposed on them? It was said: No; and that is the saying of Sahnun among our scholars. And it was said: Yes, he has that right if he is able to escape; and this was the view of Abu Ja'far Ahmad ibn...

(1) In 'An-Nukat wal-'Uyun': If the one who owes it is aware of it, and both are in the same meaning. (2) An-Nukat wal-'Uyun 5/208 - 209. (3) An-Nasikh wal-Mansukh by an-Nahhas 2/623. (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1658. (5) In the copies: denied it, and what is established is from Ahkam al-Qur'an.

493 सूरह अश-शूरा: आयत 41 - 43

तीसरा विभाग: कि यह संपत्ति में एक अधिकार हो; तो इसके स्वामी के लिए यह जायज़ है कि वह अपने अधिकार के लिए तब तक संघर्ष करे जब तक कि वह उस तक पहुँच न जाए, यदि वह उन लोगों में से है जो इसके बारे में जानते हैं (1)। यदि वह नहीं जानता है, तो इस पर विचार किया जाएगा; यदि माँग करने पर उस तक पहुँचना संभव है, तो उसे चुपके से लेने का अधिकार नहीं है। यदि माँग करने पर उस तक पहुँचना संभव नहीं है क्योंकि जिसके पास वह है वह सबूतों की कमी के कारण इनकार कर रहा है, तो उसे चुपके से लेने की अनुमति के बारे में दो मत हैं: पहला: इसकी अनुमति; और यह मलिक और अल-शाफी का कथन है। दूसरा: निषेध; और यह अबू हनीफा का कथन है।

छठा: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {रास्ता केवल उन्हीं के विरुद्ध है जो लोगों पर अत्याचार करते हैं} अर्थात: उन पर उनके आक्रमण द्वारा; अधिकांश विद्वानों की राय में। इब्न ज़ुरैह ने कहा: अर्थात: वे उनके धर्म के विरुद्ध शिर्क(मूर्तिपूजा) के साथ उन पर अत्याचार करते हैं। {और पृथ्वी पर अन्यायपूर्वक विद्रोह करते हैं} अर्थात: जीवन और संपत्ति में; अधिकांश की राय में। मुकातिल ने कहा: उनका विद्रोह उनके पापों का कार्य है। अबू मलिक ने कहा: यह वह है जिसकी कुरैश के काफिरों ने आशा की थी, कि मक्का में इस्लाम के अलावा कोई अन्य धर्म हो (2)। इस सीमा पर, इब्न ज़ैद ने कहा: वास्तव में, यह सब जिहाद द्वारा निरस्त कर दिया गया है, और वास्तव में यह विशेष रूप से मुशरिकों (बहुदेववादियों) के लिए है। कतादा का कथन: यह सामान्य है; और इसी प्रकार स्पष्ट भाषण संकेत देता है (3)। और हमने इसे स्पष्ट किया है, और अल्लाह की प्रशंसा हो।

सातवाँ: इब्न अल-अरबी ने कहा (4): यह आयत "बाराआह" (सूरह अत-तौबाह) में पिछली आयत के विपरीत है, जो कि उनका कथन है: {भलाई करने वालों पर कोई रास्ता (आरोप) नहीं है} [आयत: 91]; तो जैसे अल्लाह ने भलाई करने वाले के विरुद्ध रास्ता होने से इनकार किया, वैसे ही उसने अत्याचार करने वाले के विरुद्ध इसे स्थापित किया (5); और दो विभागों के स्पष्टीकरण को पूरा किया।

आठवाँ: हमारे विद्वानों के बीच उस शासक के बारे में मतभेद था जो किसी शहर के लोगों पर एक ज्ञात राशि निर्धारित करता है, जिसे वह उनसे लेता है और वे इसे अपनी संपत्ति के अनुसार भुगतान करते हैं; क्या जो इससे बचने में सक्षम है उसे ऐसा करने का अधिकार है, जबकि यदि वह बच निकलता है, तो शहर के बाकी लोगों से उन पर निर्धारित पूरी राशि ली जाएगी? यह कहा गया: नहीं;

और यह हमारे विद्वानों में से सहनून का कथन है। और यह कहा गया: हाँ, उसे इसका अधिकार है यदि वह बचने में सक्षम है; और यह अबू जाफर अहमद इब्न... का विचार था।

(1) 'अन-नुकत वल-'उयून' में: यदि वह जिसके पास यह है वह इसे जानता है, और दोनों एक ही अर्थ में हैं। (2) अन-नुकत वल-'उयून 5/208 - 209। (3) अन-नासिख वल-मंसूख अल-नहस द्वारा 2/623। (4) अहकाम अल-कुरान 4/1658 में। (5) प्रतियों में: इसे नकारा गया, और जो स्थापित है वह अहकाम अल-कुरान से है।

493 سورہ الشوریٰ: آیات 41 - 43

تیسری تقسیم: یہ کہ وہ مال میں ایک حق ہو؛ پس اس کے مالک کے لیے جائز ہے کہ وہ اپنے حق کے لیے جھگڑا کرے یہاں تک کہ وہ اس تک پہنچ جائے اگر وہ ان لوگوں میں سے ہے جو اسے جانتے ہیں (1)۔ اگر وہ نہیں جانتا ہے تو غور کیا جائے گا؛ اگر مطالبہ پر اس تک پہنچنا ممکن ہو تو اس کے لیے اسے چھپ کر لینا جائز نہیں ہے۔ اگر مطالبہ پر انکار کی وجہ سے اس تک پہنچنا ممکن نہ ہو کیونکہ جس کے ذمہ ہے وہ گواہی نہ ہونے کی بنا پر انکار کر رہا ہو، تو اسے چھپ کر لینے کے جواز کے بارے میں دو قول ہیں: پہلا: اس کا جواز؛ اور یہ مالک اور شافعی کا قول ہے۔ دوسرا: ممانعت؛ اور یہ ابو حنیفہ کا قول ہے۔

چھٹی: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {راستہ تو صرف ان لوگوں کے خلاف ہے جو لوگوں پر ظلم کرتے ہیں} یعنی: ان پر ان کی زیادتی کی وجہ سے؛ اکثر علماء کے قول کے مطابق۔ ابن جریج نے کہا: یعنی: وہ ان کے دین کے خلاف شرک کے ذریعے ان پر ظلم کرتے ہیں۔ {اور زمین میں ناحق سرکشی کرتے ہیں} یعنی: جانوں اور مالوں میں؛ اکثر کے قول کے مطابق۔ مقاتل نے کہا: ان کی سرکشی ان کا گناہوں والا عمل ہے۔ ابو مالک نے کہا: یہ وہ ہے جس کی کفارِ قریش امید رکھتے تھے کہ مکہ میں اسلام کے علاوہ کوئی اور دین ہو (2)۔ اسی حد پر ابن زید نے کہا: بے شک یہ سب جہاد سے منسوخ ہے، اور یہ خاص طور پر مشرکین کے لیے ہے۔ قتادہ کا قول: یہ عام ہے؛ اور کلام کا ظاہر بھی اسی پر دلالت کرتا ہے (3)۔ اور ہم نے اسے بیان کر دیا ہے، والحمد للہ۔

ساتویں: ابن العربی نے کہا (4): یہ آیت "براہ" (سورہ توبہ) میں گزری ہوئی آیت کے مقابلے میں ہے اور وہ ان کا قول ہے: {نیکوکاروں پر کوئی راستہ (الزام) نہیں ہے} [آیت: 91]؛ پس جس

طرح اللہ نے نیکوکار سے راستے کی نفی کی، اسی طرح ظلم کرنے والے پر اسے ثابت کیا (5)؛ اور دونوں قسموں کا بیان پورا کر دیا۔

آٹھویں: ہمارے علماء کا اس حکمران کے بارے میں اختلاف ہوا جو کسی شہر والوں پر ایک معلوم رقم مقرر کرتا ہے جو وہ ان سے لیتا ہے اور وہ اپنے اموال کے بقدر اسے ادا کرتے ہیں؛ کیا جو اس سے بچنے پر قادر ہو اس کے لیے ایسا کرنا جائز ہے، حالانکہ اگر وہ بچ جائے تو شہر کے باقی لوگوں سے ان پر مقرر کی گئی پوری رقم لی جائے گی؟ کہا گیا: نہیں؛ اور یہ ہمارے علماء میں سے سحنون کا قول ہے۔ اور کہا گیا: ہاں، اسے اس کا حق ہے اگر وہ بچنے پر قادر ہو؛ اور اسی طرف ابو جعفر احمد بن... گئے ہیں۔

(1) 'النکت والعیون' میں: اگر وہ جس کے ذمہ ہے اسے جانتا ہو، اور دونوں ایک ہی معنی میں ہیں۔ (2) النکت والعیون 5/208 - 209۔ (3) الناسخ والمنسوخ از نحاس 2/623۔ (4) احکام القرآن 4/1658 میں۔ (5) نسخوں میں: اس کی نفی کی، اور جو ثابت ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔

Nasr al-Dawudi, then al-Maliki, said: Malik's statement about the collector taking a sheep from one of the partners when the total amount does not reach the minimum taxable limit (Nisab) supports this: it is a grievance against the one from whom it was taken; he does not seek reimbursement from his partners. He said: "I do not follow what was narrated from Sahnun; because there is no following an example in injustice, and no one is required to involve himself in injustice for fear that the injustice against another will be doubled. Allah Almighty says: {The way is only against those who wrong the people}."

Ninth: The scholars differed regarding absolution (tahlil). Ibn al-Musayyib would not absolve anyone regarding honor or wealth. Sulayman ibn Yasar and Muhammad ibn Sirin used to absolve in both honor and wealth. Malik viewed absolution in wealth but not in honor. Ibn al-Qasim and Ibn Wahb narrated from Malik that he was asked about Said ibn al-Musayyib's saying: "I do not absolve anyone," and he said: "That varies." So I said to him: "O Abu Abd Allah, what if a man lends to another man and he dies without leaving anything to pay back?" He said: "I think he should absolve him, and that is better in my view; for Allah Almighty says: {Those who listen to speech and follow the best of it} [Az-Zumar: 18]." Then it was said to him: "What if a man wrongs another man?" He said: "I do not see that; in my view, it is different from the first case. Allah Almighty says: {The way is only against those who wrong the people} and He says: {There is no way against the doers of good} [At-Tawbah: 91]. So I do not think he should grant him absolution from his injustice."

Ibn al-Arabi said (1): So there are three opinions on the matter: First: He does not absolve him under any circumstances; stated by Said ibn al-Musayyib. Second: He absolves him; stated by Muhammad ibn Sirin. Third: If it is wealth, he absolves him, and if it is an injustice (dhulm), he does not; and this is Malik's view.

The rationale for the first is not to permit what Allah has forbidden, for that would be like changing Allah's ruling. The rationale for the second is that it is his right, so he may drop it just as he drops his blood-money or honor. The rationale for the third, which Malik chose, is that if a man is unable to pay your right, it is out of kindness to absolve him (2). However, if he is an oppressor, it is right not to leave him so that the wrongdoers do not become emboldened and continue (3) in their foul deeds.

(1) In 'Ahkam al-Quran' 4/1658, and what precedes it is from it. (2) In (D): 'yuhalliluhu', and in (M): 'yatahallaluhu', and the established version is from (Z). (3) In the handwritten copies: 'yastashribun', and the established version is from 'Ahkam al-Quran'.

494 सूरह अश-शूरा: आयतें 42 - 43

नस्र अल-दावुदी, फिर अल-मालिकी ने कहा: मालिक का वह कथन जो एक कर संग्रहकर्ता द्वारा साझेदारों में से किसी एक से भेड़ लेने के बारे में है, जबकि कुल संख्या निसाहब (न्यूनतम कर योग्य सीमा) तक नहीं पहुँचती, इसका समर्थन करता है: यह उस व्यक्ति के विरुद्ध अन्याय है जिससे उसे लिया गया था; वह अपने साथियों से कुछ भी वापस नहीं मांगता। उन्होंने कहा: "मैं सहनून से जो वर्णित है, उसका पालन नहीं करता; क्योंकि अन्याय में किसी उदाहरण का अनुसरण नहीं किया जाता, और किसी के लिए यह अनिवार्य नहीं है कि वह स्वयं को अन्याय में डाले इस डर से कि किसी दूसरे पर अन्याय दोगुना हो जाएगा। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {रास्ता केवल उन लोगों के विरुद्ध है जो लोगों पर अन्याय करते हैं}।"

नवां: विद्वानों ने दोषमुक्ति (तहलील) के संबंध में मतभेद किया है। इब्न अल-मुसय्यिब मान-सम्मान या धन के संबंध में किसी को दोषमुक्त नहीं करते थे। सुलेमान इब्न यसार और मुहम्मद इब्न सिरीन मान-सम्मान और धन दोनों में दोषमुक्त कर देते थे। मालिक की राय थी कि धन के मामले में दोषमुक्ति दी जा सकती है लेकिन मान-सम्मान के मामले में नहीं। इब्न अल-कासिम और इब्न वहब ने मालिक से वर्णन किया है कि उनसे सईद इब्न अल-मुसय्यिब के इस कथन के बारे में पूछा गया: "मैं किसी को दोषमुक्त नहीं करता," तो उन्होंने कहा: "यह अलग-अलग स्थितियों पर निर्भर करता है।" मैंने उनसे कहा: "हे अबू अब्दुल्ला, यदि कोई व्यक्ति दूसरे व्यक्ति को ऋण देता है और वह व्यक्ति मर जाता है और उसके पास चुकाने के लिए कुछ नहीं होता?" उन्होंने कहा: "मेरा मानना है कि उसे उसे दोषमुक्त कर देना चाहिए, और यह मेरे विचार में बेहतर है; क्योंकि अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {वे जो बात सुनते हैं और उसके सर्वोत्तम का पालन करते हैं} [अज़-ज़ुमर: 18]।" फिर उनसे कहा गया: "यदि कोई व्यक्ति दूसरे पर अन्याय करता है?" तो उन्होंने कहा: "मुझे ऐसा नहीं लगता; मेरे विचार में, यह पहले मामले से अलग है। अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {रास्ता केवल उन लोगों के विरुद्ध है जो लोगों पर अन्याय करते हैं} और वह कहता है: {भलाई करने वालों के विरुद्ध कोई रास्ता नहीं है} [अत-तौबा: 91]। इसलिए मैं नहीं समझता कि वह उसे उसके अन्याय से दोषमुक्त करे।"

इब्न अल-अरबी ने कहा (1): अतः इस मामले में तीन मत हैं: पहला: वह किसी भी स्थिति में उसे दोषमुक्त नहीं करता; यह सईद इब्न अल-मुसय्यिब का कथन है। दूसरा: वह उसे दोषमुक्त कर देता है; यह मुहम्मद इब्न सिरीन का कथन है। तीसरा: यदि वह धन है, तो वह उसे दोषमुक्त कर दे, और यदि वह अन्याय (ज़ुल्म) है, तो नहीं; और यही मालिक का मत है।

पहले का तर्क यह है कि जो अल्लाह ने हराम (निषिद्ध) किया है उसे हलाल (वैध) न किया जाए, क्योंकि यह अल्लाह के फैसले को बदलने जैसा होगा। दूसरे का तर्क यह है कि यह उसका अधिकार है, इसलिए वह उसे छोड़ सकता है जैसे वह अपने रक्त-धन या मान-सम्मान को छोड़ देता है। तीसरे का तर्क, जिसे मालिक ने चुना, वह यह है कि यदि कोई व्यक्ति आपका अधिकार चुकाने में असमर्थ है, तो उसे दोषमुक्त करना दयालुता है (2)। लेकिन यदि वह अत्याचारी है, तो यह सही है कि उसे न छोड़ा जाए ताकि अत्याचारी अहंकारी न हो जाएं और अपने बुरे कर्मों में लिप्त (3) न रहें।

---

(1) 'अहकाम अल-क़ुरान' 4/1658 में, और इससे पहले का अंश भी उसी से है। (2) (द) में: 'युहल्लिलुहु', और (म) में: 'यतहल्ललुहु', और स्थापित संस्करण (ज़) से है। (3) हस्तलिखित प्रतियों में: 'यस्तश्रिबून', और स्थापित संस्करण 'अहकाम अल-क़ुरान' से है।

نصر الداودی پھر المالکی نے کہا: مالک کا وہ قول جو زکوٰۃ وصول کرنے والے کے بارے میں ہے کہ وہ شرکاء میں سے کسی ایک سے بکری لے لیتا ہے جبکہ کل مال نصاب تک نہیں پہنچتا، اس کی دلیل دیتا ہے: یہ اس شخص پر ظلم ہے جس سے وہ لی گئی تھی؛ وہ اپنے ساتھیوں سے کسی چیز کا مطالبہ نہیں کرتا۔ انہوں نے کہا: "میں سحنون سے مروی قول پر عمل نہیں کرتا؛ کیونکہ ظلم میں کوئی پیروی نہیں ہوتی، اور کسی کے لیے یہ ضروری نہیں کہ وہ خود کو ظلم میں ڈالے اس ڈر سے کہ دوسرے پر ظلم دوگنا ہو جائے، اور اللہ سبحانہ و تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿رستہ تو انہی لوگوں پر ہے جو لوگوں پر ظلم کرتے ہیں﴾۔"

نویں بات: علماء نے 'تحلیل' (معاف کر دینے) کے بارے میں اختلاف کیا ہے؛ چنانچہ ابن المسیب عزت یا مال کے معاملے میں کسی کو حلال (معاف) نہیں کرتے تھے۔ سلیمان بن یسار اور محمد بن سیرین عزت اور مال دونوں میں حلال کر دیتے تھے۔ مالک کی رائے تھی کہ مال میں تحلیل جائز ہے، عزت میں نہیں۔ ابن القاسم اور ابن وہب نے مالک سے روایت کیا کہ ان سے سعید بن المسیب کے قول: "میں کسی کو حلال نہیں کرتا" کے بارے میں پوچھا گیا، تو انہوں نے کہا: "یہ مختلف حالات پر منحصر ہے"۔ میں نے ان سے کہا: "اے ابو عبداللہ، اگر ایک آدمی دوسرے آدمی کو قرض دے اور وہ ہلاک (فوت) ہو جائے اور اس کے پاس ادائیگی کی کوئی صورت نہ ہو؟" انہوں نے کہا: "میرا خیال ہے کہ وہ اسے حلال (معاف) کر دے اور یہ میرے نزدیک زیادہ بہتر ہے؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ فرماتا ہے: ﴿جو بات کو غور سے سنتے ہیں پھر اس کے بہترین حصے کی پیروی کرتے ہیں﴾ [الزمر: ١٨]۔" پھر ان سے کہا گیا: "اگر کوئی آدمی دوسرے آدمی پر ظلم کرے؟" تو انہوں نے کہا: "میں ایسا نہیں سمجھتا، یہ میرے نزدیک پہلے معاملے سے مختلف ہے؛ اللہ تعالیٰ

فرماتا ہے: ﴿رستہ تو انہی لوگوں پر ہے جو لوگوں پر ظلم کرتے ہیں﴾ اور فرماتا ہے: ﴿نیکوکاروں پر کوئی رستہ (الزام) نہیں ہے﴾ [التوبہ: ۹۱]، چنانچہ میرا نہیں خیال کہ وہ اسے اس کے ظلم سے سبکدوش (حلال) کرے۔"

ابن العربی نے کہا (۱): چنانچہ اس مسئلے میں تین اقوال ہو گئے: پہلا: وہ اسے کسی حال میں حلال نہیں کرتا؛ یہ سعید بن المسیب کا قول ہے۔ دوسرا: وہ اسے حلال کر دیتا ہے؛ یہ محمد بن سیرین کا قول ہے۔ تیسرا: اگر وہ مال ہے تو اسے حلال کر دے اور اگر وہ ظلم ہے تو حلال نہ کرے؛ اور یہی امام مالک کا قول ہے۔

پہلے قول کی وجہ یہ ہے کہ جسے اللہ نے حرام کیا اسے حلال نہ کیا جائے؛ کیونکہ یہ اللہ کے حکم کو تبدیل کرنے کے مترادف ہوگا۔ دوسرے قول کی وجہ یہ ہے کہ یہ اس کا حق ہے لہذا اسے ساقط کرنے کا اختیار ہے جیسے وہ اپنے خون اور عزت (کے بدلے) کو ساقط کر دیتا ہے۔ تیسرے قول کی وجہ جسے امام مالک نے اختیار کیا یہ ہے کہ اگر آدمی آپ کا حق ادا کرنے سے عاجز ہو تو اس کے ساتھ نرمی کا تقاضا ہے کہ اسے معاف (تحلیل) کر دیا جائے (۲)، اور اگر وہ ظالم ہو تو حق یہ ہے کہ اسے نہ چھوڑا جائے تاکہ ظالم مغرور نہ ہو جائیں اور اپنے قبیح افعال میں جری (۳) نہ ہو جائیں۔

---

(۱) احکام القرآن ٤ / ١٦٥٨ میں، اور اس سے پہلے کا حصہ بھی اسی سے ہے۔ (۲) (د) میں: 'یحللہ'، اور (م) میں: 'یتحللہ'، اور متن (ظ) کے مطابق ہے۔ (۳) خطی نسخوں میں: 'یستشربون'، اور متن احکام القرآن کے مطابق ہے۔

Surah Ash-Shura, Verses 42 - 43 495

And in "Sahih" Muslim is the long Hadith of Abu al-Yasr, in which he said to his debtor: "Come out to me, for I know where you are." So he came out. He (Abu al-Yasr) said: "What caused you to hide from me?" He replied: "By Allah, I will speak to you and not lie to you. By Allah, I feared that I would speak to you and lie, and that I would promise you and break it, and you were a companion of the Messenger of Allah ﷺ, and by Allah, I was in hardship." He said: I said: "By Allah?" He replied: "By Allah"(1). He said: Then he (Abu al-Yasr) brought a document and erased it, saying: "If you find the means to pay, then pay; otherwise, you are absolved." And he mentioned the Hadith(2).

Ibn al-Arabi said(3): "This applies to the living from whom repayment is hoped due to the soundness of their liability and the hope of seeking pardon(4). So what about the deceased who has no means of pardon or liability remaining?"

Tenth: Some scholars said: "Indeed, whoever is wronged and has wealth taken from him, his reward is for what was withheld from him until his death, then the reward returns to his heirs, and so on until the last of them; because the wealth becomes the heir's after him." Abu Ja'far ad-Dawudi al-Maliki said: "This is correct in reasoning; based on this view, if the oppressor dies before the one he oppressed and leaves nothing, or leaves what his heir does not know was taken unjustly, the obligation to the oppressed does not transfer to the oppressor's heirs; because nothing remains for the oppressor that the oppressed's heirs are entitled to."

Eleventh: His (the Almighty's) saying: {And whoever is patient and forgives} [Surah Ash-Shura: 43], meaning: patient under harm, and 'forgives' meaning: abandons seeking revenge for the sake of Allah Almighty; and this is regarding someone oppressed by a Muslim. It is narrated that a man insulted another man in the gathering of Al-Hasan (may Allah have mercy on him). The one being insulted suppressed his anger and perspired, wiping away the sweat. Then he stood up and recited this verse. Al-Hasan said: "By Allah, he has understood it, and comprehended it while the ignorant have lost it(5)."

(1) Imam al-Nawawi said in the Commentary on Muslim 18/135: The first is with a prolonged Hamza as an interrogation, and the second is without prolongation, and the 'ha' in both is with a kasra (vowel 'i'); this is the famous view. Al-Qadi said: We have narrated it with both kasra and fatha. He said: Most Arabic language scholars do not allow anything other than kasra. (2) Sahih Muslim (3006). (3) In Ahkam al-

Quran 4/1659. (4) In some copies: 'al-tamahhul' (delay), and it appeared in the margin of (Y): It is said: 'tamahhala', i.e., he used a ruse, so he is 'mutamahhil'. Al-Jawhari said it [As-Sihah (mahl)]. The established one is from Ahkam al-Quran. (5) Al-Kashshaf 3/473, and what follows it is from it.

सूरह अश-शूरा, आयतें ४२ - ४३ ४९५

और 'सहीह' मुस्लिम में अबू अल-यसर की लंबी हदीस है जिसमें उन्होंने अपने कर्जदार से कहा: "मेरे पास बाहर आओ, मुझे पता है तुम कहाँ हो।" तो वह बाहर आया। उन्होंने (अबू अल-यसर) पूछा: "तुम्हें मुझसे छिपने पर किस चीज़ ने मजबूर किया?" उसने कहा: "अल्लाह की कसम, मैं आपसे बात करूँगा और झूठ नहीं बोलूँगा। अल्लाह की कसम, मुझे डर था कि मैं आपसे बात करूँगा और झूठ बोलूँगा, और आपसे वादा करूँगा और उसे तोड़ दूँगा, जबकि आप अल्लाह के रसूल ﷺ के साथी थे, और अल्लाह की कसम, मैं तंगी में था।" उन्होंने कहा: मैंने पूछा: "अल्लाह की कसम?" उसने कहा: "अल्लाह की कसम"(१)। उन्होंने कहा: फिर वह (अबू अल-यसर) एक दस्तावेज़ लाए और उसे मिटा दिया और कहा: "यदि तुम्हें चुकाने का साधन मिल जाए तो चुका देना, अन्यथा तुम्हें छूट है।" और उन्होंने हदीस का उल्लेख किया(२)।

इब्न अल-अरबी ने कहा(३): "यह जीवित व्यक्ति के बारे में है जिससे अदायगी की उम्मीद की जाती है क्योंकि उसकी ज़िम्मेदारी बरकरार है और माफी(४) की उम्मीद है। तो उस मृतक का क्या हाल होगा जिसके लिए न तो कोई माफी संभव है और न ही उसके पास कोई ज़िम्मेदारी बची है?"

दसवीं बात: कुछ विद्वानों ने कहा है: "निश्चित रूप से, जिसके साथ अन्याय हुआ और जिसका धन ले लिया गया, उसे उसकी मृत्यु तक उस धन के रोके जाने का प्रतिफल (सवाब) मिलता है, फिर वह प्रतिफल उसके वारिसों को मिलता है, और इसी तरह उनके अंतिम वारिस तक; क्योंकि धन उसके बाद वारिस का हो जाता है।" अबू जाफ़र अद-दाऊदी अल-मालिकी ने कहा: "यह तर्क की दृष्टि से सही है; इस विचार के अनुसार, यदि अत्याचारी अपने मजलूम (जिस पर अत्याचार हुआ) से पहले मर जाए और कुछ न छोड़े, या ऐसा कुछ छोड़े जिसके बारे में उसके वारिस को पता न हो कि वह अन्यायपूर्ण है, तो मजलूम का हक़ अत्याचारी के वारिसों पर स्थानांतरित नहीं होता; क्योंकि अत्याचारी के पास ऐसा कुछ नहीं बचा जिसका मजलूम के वारिस हकदार हों।"

ग्यारहवीं बात: अल्लाह तआला का कथन: {और जो धैर्य रखे और क्षमा कर दे} [सूरह अश-शूरा: ४३], अर्थात: कष्ट पर धैर्य रखे, और 'क्षमा' का अर्थ है: अल्लाह तआला की प्रसन्नता के लिए बदला लेना छोड़ देना; और यह उस व्यक्ति के बारे में है जिसे किसी मुस्लिम ने सताया हो। वर्णन है कि हसन (अल्लाह उन पर दया करे) की सभा में एक व्यक्ति ने दूसरे को अपशब्द कहे। जिसे अपशब्द कहे गए वह अपना गुस्सा पी गया और उसे पसीना आ गया जिसे वह पोंछने लगा। फिर वह खड़ा हुआ

और उसने यह आयत पढ़ी। हसन ने कहा: "अल्लाह की कसम, उसने इसे समझ लिया और इसे जान लिया जब अज्ञानियों ने इसे गँवा दिया था(५)।"

(१) इमाम अल-नववी ने 'शराह मुस्लिम' १८/१३५ में कहा: पहला प्रश्नवाचक लहजे में लंबी हमजा के साथ है, और दूसरा बिना खिंचाव के और दोनों में 'हा' के नीचे जेर (कसरा) है, यही प्रसिद्ध है। अल-काजी ने कहा: हमने इसे जेर और जबर दोनों के साथ वर्णित किया है। उन्होंने कहा: अधिकांश अरबी भाषाविद् जेर के अलावा किसी और की अनुमति नहीं देते। (२) सहीह मुस्लिम (३००६)। (३) अहकाम अल-कुरान ४/१६५९ में। (४) प्रतियों में: 'अल-तमहहुल' (देरी), और हाशिए (य) में आया है: कहा जाता है: 'तमहहला', यानी उसने बहाना बनाया। अल-जौहरी ने इसे कहा है [अस-सिहाह (महल)]। और जो प्रमाणित है वह अहकाम अल-कुरान से है। (५) अल-कश्शाफ ३/४७३, और इसके बाद का हिस्सा वहीं से है।

سورہ الشوریٰ، آیات ۴۲ - ۴۳ ۴۹۵

اور "صحیح" مسلم میں ابو الیسر کی طویل حدیث ہے جس میں انہوں نے اپنے مقروض سے کہا: "میرے پاس باہر آؤ، مجھے معلوم ہے کہ تم کہاں ہو"۔ تو وہ باہر نکل آیا؛ انہوں نے (ابو الیسر نے) پوچھا: "تمہیں مجھ سے چھپنے پر کس چیز نے اکسایا؟" اس نے کہا: "اللہ کی قسم، میں آپ سے بات کروں گا اور جھوٹ نہیں بولوں گا، اللہ کی قسم مجھے ڈر تھا کہ میں آپ سے بات کروں گا تو جھوٹ بولوں گا، اور آپ سے وعدہ کروں گا تو اس کی خلاف ورزی کروں گا، جبکہ آپ رسول اللہ ﷺ کے صحابی تھے، اور اللہ کی قسم میں تنگدست تھا۔" انہوں نے کہا: میں نے پوچھا: "اللہ کی قسم؟" اس نے کہا: "اللہ کی قسم"(۱)؛ انہوں نے کہا: پھر وہ (ابو الیسر) ایک تحریر لائے اور اسے مٹا دیا اور کہا: "اگر تمہیں ادائیگی کی سبیل مل جائے تو ادا کر دینا، ورنہ تم پر کوئی بوجھ نہیں (تم بری الذمہ ہو)"۔ اور انہوں نے حدیث ذکر کی(۲)۔

ابن العربی نے کہا(۳): "یہ اس زندہ شخص کے بارے میں ہے جس سے ادائیگی کی امید ہو کیونکہ اس کا ذمہ سلامت ہے اور معافی(۴) کی امید ہے، تو اس مردہ کا کیا حال ہو گا جس کے لیے نہ تو کوئی معافی ہے اور نہ ہی اس کے پاس کوئی ذمہ باقی ہے۔"

دسویں بات: بعض علماء نے کہا ہے: "بلاشبہ، جس پر ظلم ہوا اور اس کا مال چھین لیا گیا، اسے اس کی موت تک اس مال کے رکے رہنے کا ثواب ملتا ہے، پھر وہ ثواب اس کے ورثاء کی طرف منتقل ہو جاتا ہے، اور اسی طرح ان کے آخری وارث تک؛ کیونکہ مال اس کے بعد وارث کا ہو جاتا ہے۔" ابو جعفر الداؤدی المالکی نے کہا: "یہ بات عقلی طور پر درست ہے؛ اور اس قول کی بنا پر، اگر ظالم اپنے مظلوم سے پہلے مر جائے اور کچھ نہ چھوڑے، یا ایسا مال چھوڑے جس کے بارے میں اس کے وارث کو معلوم نہ ہو کہ وہ ظلم کا ہے، تو مظلوم کا مطالبہ ظالم کے ورثاء کی

طرف منتقل نہیں ہوتا؛ کیونکہ ظالم کے پاس اب ایسی کوئی چیز باقی نہیں رہی جس کے مظلوم کے ورثاء حقدار بن سکیں۔"

گیارہویں بات: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَمَن صَبَرَ وَغَفَرَ﴾ یعنی: تکلیف پر صبر کیا اور "غفر" یعنی: اللہ تعالیٰ کی رضا کے لیے بدلہ لینا چھوڑ دیا؛ اور یہ اس شخص کے بارے میں ہے جسے کسی مسلمان نے ستایا ہو۔ مروی ہے کہ حسن (رحمہ اللہ) کی مجلس میں ایک شخص نے دوسرے کو برا بھلا کہا، جس کو برا بھلا کہا گیا وہ غصہ پی گیا اور اسے پسینہ آ گیا جسے وہ پونچھنے لگا، پھر وہ کھڑا ہوا اور یہ آیت تلاوت کی؛ تو حسن نے کہا: "اللہ کی قسم، اس نے اسے سمجھ لیا اور اس کا ادراک کر لیا جب جاہلوں نے اسے ضائع کر دیا(۵)۔"

(۱) امام نووی نے شرح مسلم ۱۳۵/۱۸ میں کہا: پہلا استفہام کے لیے ممدودہ ہمزہ کے ساتھ ہے، اور دوسرا بغیر مد کے، اور دونوں میں 'ہا' مکسور ہے، یہی مشہور ہے۔ قاضی نے کہا: ہم نے اسے کسرہ اور فتحہ دونوں کے ساتھ روایت کیا ہے، انہوں نے کہا: اکثر اہل عرب کسرہ کے علاوہ کسی اور کو جائز نہیں سمجھتے۔ (۲) صحیح مسلم (۳۰۰۶)۔ (۳) احکام القرآن ۱۶۵۹/۴ میں۔ (۴) نسخوں میں: "التمحل" ہے، اور حاشیہ (ی) میں آیا ہے: کہا جاتا ہے: "تمحل" یعنی اس نے حیلہ کیا، تو وہ "متمحل" ہے۔ یہ جوہری نے کہا ہے [الصحاح (محل)]۔ اور جو متن میں ہے وہ احکام القرآن سے ہے۔ (۵) الکشاف ۳/ ۴۷۳، اور مابعد اس سے ہے۔

Surah Al-Shura: Verse 43

Page: 496

In summary, forgiveness is recommended, but then the matter may be reversed in some situations, and refraining from forgiveness becomes recommended as previously mentioned; this is when it is needed to deter excessive transgression and cut off the source of harm. From the Prophet ﷺ there is evidence for this, which is that Zainab spoke harshly to Aisha (may Allah be pleased with them) in his presence, and he used to forbid her but she would not stop, so he said to Aisha: "Go ahead and defend yourself." Muslim recorded it in his "Sahih" with this meaning(1).

It was said: "Patience" from sins and concealing evils. {Indeed, that is of the matters [requiring] determination} i.e., from Allah's determinations that He commanded. And it was said: from the right determinations that he was guided to. Al-Kalbi and Al-Farra'(2) mentioned that this verse was revealed concerning Abu Bakr Al-Siddiq (may Allah be pleased with him) along with three verses before it; some of the Ansar had insulted him, so he responded then refrained. These are the Medinan verses of this Surah.

It was said: These verses are about the polytheists, and this was at the beginning of Islam before the command to fight, then the verse of fighting abrogated them; this is the saying of Ibn Zayd, and it has been mentioned before(3).

In the interpretation of Ibn Abbas: {And whoever avenges himself after having been wronged} means Hamza bin Abdul Muttalib, Ubaydah(4), Ali, and all the Muhajireen (may Allah be pleased with them). {For those there is no cause [of blame] against them} means Hamza bin Abdul Muttalib, Ubaydah, and Ali (may Allah be pleased with them all). {The cause [of blame] is only against those who wrong the people} means Utba bin Rabi'ah, Shayba bin Rabi'ah, Al-Walid bin Utba, Abu Jahl, and Al-Aswad, and everyone who fought from the polytheists on the day of Badr. {and tyrannize upon the earth} means through injustice and disbelief. {for those there will be a painful punishment} means agonizing. {And whoever is patient and forgives} means Abu Bakr, Umar, and Abu Ubaydah bin ...

(1) Sahih Muslim (2442), and recorded by Ahmad (24575), and Al-Bukhari (2581) similarly, and recorded by Ahmad with the author's wording (24620). (2) In "Ma'ani al-Quran" 3/25, and the author quoted it from him via al-Mawardi in "al-Nukat wal-Uyun" 5/209 and what is before and after it. (3) Mentioned at the end of the sixth

issue. (4) He is Ubaydah bin al-Harith bin al-Muttalib, al-Qurashi, he embraced Islam early, witnessed Badr, and fought in a duel alongside Hamza and Ali (may Allah be pleased with them) against Utba and Shayba, the sons of Rabi'ah, and al-Walid bin Utba. Their original story is in Sahih al-Bukhari (3965), see al-Isabah 6/369.

सूरह अश्-शूरा: आयत 43

पृष्ठ: 496

संक्षेप में, क्षमा करना वांछनीय (मंडूब) है, फिर कुछ स्थितियों में मामला इसके विपरीत हो सकता है, और क्षमा न करना वांछनीय हो जाता है जैसा कि पहले बताया गया है; यह तब होता है जब ज्यादती को रोकने और नुकसान की जड़ को काटने की आवश्यकता होती है। पैगंबर ﷺ से इसके प्रमाण मिलते हैं, और वह यह कि ज़ैनब ने उनकी उपस्थिति में आयशा (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) को कड़वी बातें सुनाईं, तो वह उन्हें मना करते थे लेकिन वह नहीं रुकती थीं, तो उन्होंने आयशा से कहा: "तुम भी अपना बचाव कर लो (बदला ले लो)।" इसे मुस्लिम ने अपनी "सहीह" में इसी अर्थ में उद्धृत किया है(1)।

कहा गया है: "धैर्य" पापों से और बुराइयों को छिपाना। {निश्चय ही यह बड़े साहस के कामों में से है} यानी अल्लाह के उन दृढ़ संकल्पों में से है जिसका उसने आदेश दिया है। और कहा गया है कि उन सही संकल्पों में से है जिसके लिए उसे मार्गदर्शन मिला। अल-कल्बी और अल-फर्रा(2) ने उल्लेख किया है कि यह आयत अबू बक्र अल-सिद्दीक (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के बारे में इससे पहले की तीन आयतों के साथ अवतरित हुई थी; कुछ अंसार ने उन्हें अपशब्द कहे थे, तो उन्होंने जवाब दिया और फिर रुक गए। और ये इस सूरह की मदनी आयतें हैं।

कहा गया है: ये आयतें मुशरिकों (बहुदेववादियों) के बारे में हैं, और यह इस्लाम की शुरुआत में युद्ध के आदेश से पहले था, फिर युद्ध की आयत ने इन्हें निरस्त (मन्सूख) कर दिया; यह इब्न ज़ैद का कहना है, और यह पहले आ चुका है(3)।

इब्न अब्बास की व्याख्या में: {और जो कोई अपने ऊपर होने वाले ज़ुल्म के बाद बदला ले} इससे मुराद हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब, उबैदा(4), अली और सभी मुहाजिरों (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) से है। {तो ऐसे लोगों पर (इल्ज़ाम का) कोई रास्ता नहीं है} इससे मुराद हमज़ा बिन अब्दुल मुत्तलिब, उबैदा और अली (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) हैं। {रास्ता तो केवल उन लोगों पर है जो लोगों पर ज़ुल्म करते हैं} इससे मुराद उत्बा बिन रबीआ, शैबा बिन रबीआ, वलीद बिन उत्बा, अबू जहल और अल-अस्वद हैं, और वे सभी मुशरिक जिन्होंने बद्र के दिन युद्ध किया। {और ज़मीन में नाहक सरकशी करते हैं} इससे मुराद ज़ुल्म और कुफ्र है। {ऐसे लोगों के लिए दुखद दंड है} यानी

दर्दनाक। {और अलबत्ता जिसने सब्र किया और माफ़ कर दिया} इससे मुराद अबू बक्र, उमर और अबू उबैदा बिन... हैं।

(1) सहीह मुस्लिम (2442), और अहमद (24575) ने भी इसे निकाला है, और बुखारी (2581) ने भी इसी तरह, और लेखक के शब्दों में अहमद (24620) ने इसे निकाला है। (2) मआनी अल-कुरआन 25/3 में, और लेखक ने अल-मावर्दी के माध्यम से अल-नुकत वल-उयून 209/5 और उससे पहले और बाद के हिस्सों में इसे उद्धृत किया है। (3) छठे मसले के अंत में आ चुका है। (4) वह उबैदा बिन अल-हारिस बिन अल-मुत्तलिब अल-कुरैशी हैं, उन्होंने बहुत पहले इस्लाम स्वीकार किया था, बद्र में भाग लिया था, और वहां हमज़ा और अली (अल्लाह उन सब से प्रसन्न हो) के साथ उत्बा और शैबा (रबीआ के बेटे) और वलीद बिन उत्बा के खिलाफ द्वंद्वयुद्ध किया था। उनकी मूल कहानी सहीह बुखारी (3965) में है, देखें अल-इसबा 369/6।

سورہ الشوریٰ: آیت 43

صفحہ: 496

خلاصہ کلام یہ کہ معاف کرنا پسندیدہ (مندوب) ہے، پھر بعض حالات میں معاملہ اس کے برعکس ہو سکتا ہے اور معافی چھوڑ دینا پسندیدہ بن جاتا ہے جیسا کہ پہلے ذکر ہوا؛ اور یہ اس وقت ہوتا ہے جب سرکشی کو روکنے اور تکلیف کے مادے کو ختم کرنے کی ضرورت ہو۔ نبی ﷺ سے اس پر دلالت کرنے والی روایت موجود ہے، وہ یہ کہ زینب نے عائشہ (رضی اللہ عنہما) کو ان کی موجودگی میں سخت باتیں سنائیں، آپ ﷺ انہیں منع کرتے تھے مگر وہ نہیں رکتی تھیں، تو آپ ﷺ نے عائشہ سے فرمایا: "تم بھی اپنا بدلہ لے لو۔" اسے مسلم نے اپنی "صحیح" میں ہم معنی روایت کیا ہے(1)۔

اور کہا گیا: "صبر" گناہوں سے اور برائیوں کی پردہ پوشی پر۔ {بے شک یہ بڑی ہمت کے کاموں میں سے ہے} یعنی اللہ کے ان پختہ احکامات میں سے ہے جن کا اس نے حکم دیا ہے۔ اور کہا گیا ان درست عزائم میں سے جن کی اسے توفیق ملی۔ کلبی اور فراء(2) نے ذکر کیا ہے کہ یہ آیت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ کے بارے میں اس سے پہلی تین آیات کے ساتھ نازل ہوئی تھی، بعض انصار نے انہیں برا بھلا کہا تو انہوں نے جواب دیا پھر رک گئے۔ اور یہ اس سورت کی مدنی آیات ہیں۔

اور کہا گیا: یہ آیات مشرکین کے بارے میں ہیں، اور یہ اسلام کے ابتدائی دور میں قتال کے حکم سے پہلے تھا، پھر قتال کی آیت نے اسے منسوخ کر دیا؛ یہ ابن زید کا قول ہے، اور یہ پہلے گزر چکا ہے(3)۔

اور ابن عباس کی تفسیر میں ہے: {اور جو کوئی اپنے اوپر ہونے والے ظلم کے بعد بدلہ لے} اس سے مراد حمزہ بن عبدالمطلب، عبیدہ(4)، علی اور تمام مہاجرین (رضی اللہ عنہم) ہیں۔ {تو ان پر کوئی راستہ (الزام) نہیں ہے} اس سے مراد حمزہ بن عبدالمطلب، عبیدہ اور علی (رضی اللہ عنہم اجمعین) ہیں۔ {راستہ (الزام) تو صرف ان لوگوں پر ہے جو لوگوں پر ظلم کرتے ہیں} اس سے مراد عتبہ بن ربیعہ، شیبہ بن ربیعہ، ولید بن عتبہ، ابوجہل اور اسود ہیں، اور وہ تمام مشرکین جنہوں نے بدر کے دن قتال کیا۔ {اور زمین میں ناحق سرکشی کرتے ہیں} اس سے مراد ظلم اور کفر ہے۔ {انہی لوگوں کے لیے دردناک عذاب ہے} یعنی تکلیف دہ۔ {اور البتہ جس نے صبر کیا اور معاف کر دیا} اس سے مراد ابوبکر، عمر اور ابوعبیدہ بن ... ہیں۔

(1) صحیح مسلم (2442)، اور اسے احمد (24575) نے نکالا ہے، اور بخاری (2581) نے بھی اسی طرح، اور مصنف کے الفاظ میں احمد (24620) نے اسے نکالا ہے۔ (2) معانی القرآن 25/3 میں، اور اسے مصنف نے ماوردی کے واسطے سے النکت والعیون 209/5 اور اس سے قبل و بعد سے نقل کیا ہے۔ (3) چھٹے مسئلے کے آخر میں گزر چکا ہے۔ (4) وہ عبیدہ بن الحارث بن المطلب القرشی ہیں، قدیم الاسلام ہیں، بدر میں شریک ہوئے، اور وہاں حمزہ اور علی (رضی اللہ عنہم) کے ساتھ مل کر عتبہ، شیبہ اور ولید بن عتبہ کے خلاف مقابلہ کیا۔ ان کا اصل قصہ صحیح بخاری (3965) میں ہے، دیکھئے الاصابہ 369/6۔

...Al-Jarrah and Mus'ab bin 'Umayr and all the people of Badr (may Allah be pleased with them all). {Indeed, that is of the matters [requiring] determination} as they accepted the ransom and were patient with the harm.

His (the Exalted) saying: {And he whom Allah sends astray - for him there is no protector after Him. And you will see the wrongdoers, when they see the punishment, saying, "Is there any way for return?"} (44)

His (the Exalted) saying: {And he whom Allah sends astray} i.e., He forsakes him {for him there is no protector after Him} this refers to those who turned away from the Prophet ﷺ regarding what he called them to: faith in Allah and love for the kinsfolk, and they did not believe him regarding the Resurrection and that the enjoyment of the world is little. Meaning: whomever Allah leads astray from these things, no guide can guide him.

His (the Exalted) saying: {And you will see the wrongdoers} meaning the disbelievers. {When they see the punishment} meaning Hellfire. And it was said: they see the punishment at the time of death. {Saying, "Is there any way for return?"} They request to be returned to the world to act in obedience to Allah, but they are not answered. (1)

His (the Exalted) saying: {And you will see them being exposed to it, humbled by disgrace, looking with a stealthy glance. And those who believed will say, "Indeed, the [true] losers are the ones who lost themselves and their families on the Day of Resurrection. Unquestionably, the wrongdoers are in a lasting punishment."} (45)

His (the Exalted) saying: {And you will see them being exposed to it} meaning: to the Fire because it is their punishment; so the feminine pronoun was used for the mentioned punishment because that punishment is the Fire, or if you wish, Hellfire. If the wording was strictly followed, it would have said: "exposed to him" (masculine).

Then it was said: They are all the polytheists, being exposed to Hell when they are set off towards it; this is what the majority said. And it was said: specifically the people of Pharaoh, their souls are imprisoned in the bellies of black birds that go to Hell every morning and evening; so that is their exposure to it; this was stated by Ibn Mas'ud. And it was said: they are the generality of the polytheists, their sins are shown to them in their graves, and they are exposed to the punishment in their graves;

(1) Tafsir al-Tabari 20/529, or similar.

...अल-जर्राह और मुसाब बिन उमैर और सभी बदर वाले (अल्लाह उन सभी से प्रसन्न हो)। {बेशक यह साहस के कार्यों में से है} जहाँ उन्होंने फिदिया स्वीकार किया और कष्टों पर धैर्य रखा।

अल्लाह तआला का कथन: {और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे तो उसके बाद उसका कोई संरक्षक नहीं। और आप ज़ालिमों को देखेंगे जब वे अज़ाब देखेंगे, कह रहे होंगे, "क्या वापसी का कोई रास्ता है?"} (44)

अल्लाह तआला का कथन: {और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे} यानी: वह उसे बेयार-ओ-मददगार छोड़ दे {तो उसके बाद उसका कोई संरक्षक नहीं} यह उन लोगों के बारे में है जिन्होंने नबी ﷺ की दावत से मुँह मोड़ा—अल्लाह पर ईमान और रिश्तेदारों से प्रेम—और उन्होंने पुनरुत्थान और दुनिया के सुखों के अल्प होने के बारे में आपकी पुष्टि नहीं की। अर्थ यह है कि जिसे अल्लाह इन चीज़ों से भटका दे, उसे कोई मार्गदर्शन देने वाला मार्गदर्शन नहीं दे सकता।

अल्लाह तआला का कथन: {और आप ज़ालिमों को देखेंगे} यानी काफ़िरों को। {जब वे अज़ाब देखेंगे} यानी जहन्नुम को। और कहा गया है कि: वे मृत्यु के समय अज़ाब देखते हैं। {कहते हुए, "क्या वापसी का कोई रास्ता है?"} वे दुनिया में वापस जाने की माँग करेंगे ताकि अल्लाह की आज्ञाकारिता के कार्य कर सकें, लेकिन उन्हें जवाब नहीं दिया जाएगा। (1)

अल्लाह तआला का कथन: {और आप उन्हें देखेंगे कि वे उस पर पेश किए जा रहे हैं, ज़िल्लत से झुके हुए, कनखियों से देखते हुए। और ईमान वाले कहेंगे, "बेशक असली घाटे में रहने वाले वे हैं जिन्होंने क़ियामत के दिन अपने आप को और अपने परिवार को घाटे में डाल दिया। सुनो! बेशक ज़ालिम लोग स्थायी अज़ाब में होंगे।"} (45)

अल्लाह तआला का कथन: {और आप उन्हें देखेंगे कि वे उस पर पेश किए जा रहे हैं} यानी: आग पर, क्योंकि वह उनका अज़ाब है; इसलिए ज़िक्र किए गए अज़ाब के लिए स्त्रीलिंग सर्वनाम का उपयोग किया गया है क्योंकि वह अज़ाब आग है, या आप चाहें तो जहन्नुम। यदि शब्द के लिंग का ध्यान रखा जाता, तो कहा जाता: "उस पर" (पुल्लिंग)।

फिर कहा गया है: वे सभी मुशरिक हैं जिन्हें जहन्नुम की ओर ले जाते समय उस पर पेश किया जाता है; यह बहुमत का कहना है। और कहा गया है: विशेष रूप से फ़िरौन के लोग, उनकी रूहें काले

पक्षियों के पेट में क़ैद रहती हैं जो सुबह-शाम जहन्नुम पर आते-जाते हैं; तो यह उनका पेश किया जाना है; यह इब्न मसूद ने कहा है। और कहा गया है: वे आम मुशरिक हैं, उनकी क़ब्रों में उनके पाप उन्हें दिखाए जाते हैं और उन्हें उनकी क़ब्रों में अज़ाब के सामने पेश किया जाता है;

---

(1) तफ़सीर अल-तबरी 20/529, इसी के समान।

...الجرّاح اور مصعب بن عمیر اور تمام اہل بدر (اللہ ان سب سے راضی ہو)۔ {بیشک یہ ہمت کے کاموں میں سے ہے} جہاں انہوں نے فدیہ قبول کیا اور اذیت پر صبر کیا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ جسے گمراہ کر دے تو اس کے بعد اس کا کوئی دوست نہیں۔ اور تم ظالموں کو دیکھو گے کہ جب وہ عذاب دیکھیں گے تو کہہ رہے ہوں گے: کیا واپسی کی کوئی سبیل ہے؟} (44)

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور اللہ جسے گمراہ کر دے} یعنی: اسے بے یار و مددگار چھوڑ دے {تو اس کے بعد اس کا کوئی دوست نہیں} یہ ان لوگوں کے بارے میں ہے جنہوں نے نبی ﷺ سے منہ موڑا جس کی طرف آپ نے انہیں دعوت دی تھی یعنی اللہ پر ایمان اور قرابت داروں کی محبت، اور انہوں نے بعثت (دوبارہ جی اٹھنے) اور اس بات میں آپ کی تصدیق نہیں کی کہ دنیا کا سامان تھوڑا ہے۔ یعنی: جسے اللہ ان چیزوں سے بھٹکا دے، تو اسے کوئی ہدایت دینے والا ہدایت نہیں دے سکتا۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تم ظالموں کو دیکھو گے} یعنی کافروں کو۔ {جب وہ عذاب دیکھیں گے} یعنی جہنم کو۔ اور کہا گیا ہے: انہوں نے موت کے وقت عذاب دیکھا۔ {کہہ رہے ہوں گے: کیا واپسی کی کوئی سبیل ہے؟} وہ دنیا کی طرف واپسی کا مطالبہ کریں گے تاکہ اللہ کی اطاعت کے کام کر سکیں، لیکن انہیں کوئی جواب نہیں دیا جائے گا (1)۔

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تم انہیں دیکھو گے کہ وہ اس پر پیش کیے جا رہے ہیں، ذلت سے جھکے ہوئے، کنکھیوں سے چھپ کر دیکھ رہے ہوں گے۔ اور ایمان والے کہیں گے: بیشک خسارے والے

وہ ہیں جنہوں نے قیامت کے دن اپنے آپ کو اور اپنے اہل و عیال کو خسارے میں ڈال دیا۔ خبردار! بیشک ظالم لوگ دائمی عذاب میں ہوں گے} (45)

اللہ تعالیٰ کا قول: {اور تم انہیں دیکھو گے کہ وہ اس پر پیش کیے جا رہے ہیں} یعنی: آگ پر کیونکہ وہی ان کا عذاب ہے؛ چنانچہ مذکورہ عذاب کے لیے مونث کی ضمیر استعمال کی گئی کیونکہ وہ عذاب آگ ہے، یا اگر چاہیں تو جہنم۔ اور اگر لفظ کی رعایت کی جاتی تو کہا جاتا: "علیہ" (اس پر - مذکر)۔

پھر کہا گیا ہے: وہ تمام مشرکین ہیں، جب انہیں جہنم کی طرف لے جایا جائے گا تو اس پر پیش کیے جائیں گے؛ یہ اکثر مفسرین کا قول ہے۔ اور کہا گیا ہے: خصوصاً آلِ فرعون، ان کی روحیں کالے پرندوں کے پیٹ میں قید ہوتی ہیں جو صبح و شام جہنم پر آتی جاتی ہیں؛ پس یہی ان کا اس پر پیش کیا جانا ہے؛ یہ ابن مسعود نے کہا ہے۔ اور کہا گیا ہے: وہ عام مشرکین ہیں، ان کی قبروں میں ان کے گناہ ان پر پیش کیے جاتے ہیں، اور وہ اپنی قبروں میں عذاب پر پیش کیے جاتے ہیں؛

---

(1) تفسیر الطبری 20 / 529 اسی کی مانند۔

Surah Ash-Shura: Verse 45 498

This is the meaning of Abu al-Hajjaj's statement (1). "Humbled by disgrace" [Khashi'ina min adh-dhull]: Some reciters favored stopping at "khashi'ina". And His saying: "from disgrace" is connected to "they look" [yanzhurun]. It was also said: it is connected to "humbled" [khashi'ina] (2). Humility (khushu') is brokenness and modesty. And the meaning of "looking with a furtive glance" [yanzhuruna min tarfin khafiy]: i.e., they do not raise their eyes for a full look; because they are hanging their heads, and the Arabs describe the humiliated person as lowering his gaze, just as they use the opposite, "sharp of sight," if he is not accused of suspicion that would cause him to lower his gaze. Mujahid said: "with a furtive glance" means: humiliated. He said: they only look with their hearts because they are gathered blind (3), and the eye of the heart is a hidden glance (4). Qatadah, as-Suddi, al-Qurazi, and Sa'id bin Jubayr said: they steal glances out of intense fear (5). It was also said: the meaning is that they look with an eye of weak sight. Yunus said: "min" (from) means "bi" (with); i.e., they look with a hidden glance, i.e., weak from humiliation and fear, and something similar was narrated from al-Akhfash (6). Ibn Abbas said: with a withered, humiliated glance (7). It was said: i.e., they are terrified to look at it with all their sight because of the types of punishment they see. "And those who believe will say, 'Indeed, the losers are the ones who lost themselves and their families on the Day of Resurrection.'" That is: the believers in Paradise will say when they witness what has befallen the disbelievers: Indeed, the real loss is what has become of these people, for they lost themselves because they are in eternal punishment, and they lost their families because...

(1) An-Nukat wa al-'Uyun 5/209. (2) Al-Muharrar al-Wajiz 5/41, and Al-Kashshaf 3/474. (3) Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/323. (4) Ibn Atiyyah said in al-Muharrar al-Wajiz 5/41: There is affectation in this interpretation. Al-Zamakhshari said in al-Kashshaf 3/474: There is arbitrariness in it. (5) Narrated by at-Tabari 20/533 from Qatadah and as-Suddi. (6) Al-Akhfash mentioned in Ma'ani al-Qur'an 2/687 the saying of Yunus. (7) Narrated by at-Tabari 20/532.

सूरह अश-शूरा: आयत 45 498

और यह अबू अल-हज्जाज के कथन का अर्थ है (1)। "अपमान से झुके हुए" [ख़ाशि'ईना मिन अज़-ज़ुल्ल]: कुछ पाठकों (क़ुर्रा) ने "ख़ाशि'ईना" पर रुकने को प्राथमिकता दी है। और उनका कथन: "अपमान से" [मिन अज़-ज़ुल्ल] शब्द "वे देखते हैं" [यनज़ुरुन] से संबंधित है। यह भी कहा गया है कि यह "ख़ाशि'ईना" (2) से संबंधित है। 'ख़ुशू' का अर्थ है टूटना और विनम्रता। और "चुपके से देखने" [यनज़ुरुना मिन तरफ़िन ख़फ़िय्य] का अर्थ है: अर्थात्, वे पूरी तरह से देखने के लिए अपनी आँखें नहीं उठाते; क्योंकि उनके सिर झुके हुए होते हैं और अरब अपमानित व्यक्ति का वर्णन नीची नज़रों से करते हैं, जैसे कि वे इसके विपरीत 'तेज़ नज़र' का उपयोग करते हैं यदि उस पर किसी संदेह का आरोप नहीं लगाया जाता है जिससे उसे आँखें नीची करनी पड़ें। मुजाहिद ने कहा: "चुपके से देखने" का अर्थ है: अपमानित। उन्होंने कहा: वे केवल अपने दिलों से देखते हैं क्योंकि वे अंधे इकट्ठे किए जाते हैं (3), और दिल की आँख एक छिपी हुई दृष्टि है (4)। कतादाह, अस-सुद्दी, अल-कुराज़ी और सईद बिन जुबैर ने कहा: वे अत्यधिक डर के कारण चोर नज़रों से देखते हैं (5)। यह भी कहा गया: अर्थ यह है कि वे कमज़ोर दृष्टि वाली आँख से देखते हैं। यूनुस ने कहा: "मिन" का अर्थ "बि" (से/के साथ) है; अर्थात्, वे एक गुप्त नज़र से देखते हैं, यानी अपमान और डर के कारण कमज़ोर, और इसी तरह का अल-अख़फ़श (6) से भी वर्णित है। इब्न अब्बास ने कहा: एक मुरझाई हुई, अपमानित दृष्टि के साथ (7)। यह कहा गया: अर्थात्, वे सज़ा के विभिन्न प्रकारों को देखकर अपनी पूरी दृष्टि से उसे देखने से घबराते हैं। "और जो लोग ईमान लाए वे कहेंगे, 'निश्चय ही घाटे में रहने वाले वही हैं जिन्होंने क़ियामत के दिन अपने आपको और अपने परिवार को घाटे में डाल दिया।'" अर्थात्: स्वर्ग में रहने वाले मोमिन जब काफिरों पर आई विपत्ति को देखेंगे तो कहेंगे: वास्तव में घाटा वही है जो इन लोगों के साथ हुआ, क्योंकि उन्होंने स्वयं को खो दिया क्योंकि वे शाश्वत दंड में हैं, और उन्होंने अपने परिवारों को खो दिया क्योंकि...

(1) अन-नुकत वल-उयून 5/209। (2) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/41, और अल-कशाफ़ 3/474। (3) मआनी अल-क़ुरआन ली-नह़्हास 6/323। (4) इब्न अतिय्या ने अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/41 में कहा: इस व्याख्या में बनावटीपन है। अल-ज़मख़शरी ने अल-कशाफ़ 3/474 में कहा: इसमें ज़बरदस्ती (बेजा तर्क) है। (5) अत-तबारी 20/533 ने कतादाह और अस-सुद्दी से उद्धृत किया है। (6) अल-अख़फ़श ने मआनी अल-क़ुरआन 2/687 में यूनुस के कथन का उल्लेख किया है। (7) अत-तबारी 20/532 द्वारा उद्धृत।

سورة الشوریٰ: آیت ۴۵ ۴۹۸

اور یہ ابو الحجاج کے قول کا مفہوم ہے (۱)۔ ﴿خَاشِعِينَ مِنَ الذُّلِّ﴾ بعض قراء «خَاشِعِينَ» پر وقف کرنے کی طرف گئے ہیں۔ اور اللہ کا قول: «مِنَ الذُّلِّ» کا تعلق «يَنْظُرُونَ» سے ہے۔ اور کہا گیا ہے: اس کا تعلق «خَاشِعِينَ» سے ہے (۲)۔ اور خشوع کا مطلب عاجزی اور انکساری ہے۔ اور ﴿يَنظُرُونَ مِن طَرْفٍ خَفِيٍّ﴾ کا معنی یہ ہے کہ: وہ اپنی آنکھوں کو مکمل طور پر دیکھنے کے لیے نہیں اٹھاتے؛ کیونکہ ان کے سر جھکے ہوئے ہوتے ہیں اور عرب ذلیل شخص کی صفت 'نظریں نیچی کرنا' بتاتے ہیں، جیسا کہ وہ اس کے برعکس 'تیز نظر' کا استعمال کرتے ہیں جب کسی پر شک کا الزام نہ ہو جس کی وجہ سے اسے نظریں چرانی پڑیں۔ مجاہد نے کہا: «مِن طَرْفٍ خَفِيٍّ» یعنی: ذلیل، انہوں نے کہا: وہ صرف اپنے دلوں سے دیکھتے ہیں کیونکہ انہیں اندھا اٹھایا جائے گا (۳)، اور دل کی آنکھ ایک پوشیدہ نظر ہے (۴)۔ قتادہ، سدی، قرظی اور سعید بن جبیر نے کہا: وہ شدید خوف کی وجہ سے کنکھیوں سے (چور نظروں سے) دیکھتے ہیں (۵)۔ اور کہا گیا: اس کا مطلب یہ ہے کہ وہ کمزور نظر والی آنکھ سے دیکھتے ہیں۔ یونس نے کہا: «من» یہاں «باء» کے معنی میں ہے؛ یعنی: وہ پوشیدہ نظر سے دیکھتے ہیں، یعنی ذلت اور خوف کی وجہ سے کمزور نظر، اور اسی طرح کی بات اخفش سے بھی منقول ہے (۶)۔ ابن عباس نے کہا: مرجھائی ہوئی ذلیل نظر کے ساتھ (۷)۔ اور کہا گیا: یعنی وہ عذاب کی مختلف اقسام کو دیکھ کر اپنی پوری نظر سے اسے دیکھنے سے ڈرتے ہیں۔ ﴿وَقَالَ الَّذِينَ ءَامَنُوا إِنَّ الْخَسِرِينَ الَّذِينَ خَسِرُوا أَنفُسَهُمْ وَأَهْلِيهِمْ يَوْمَ الْقِيَمَةِ﴾ یعنی: اہل جنت ایمان والے جب کافروں پر آنے والی مصیبت کو دیکھیں گے تو کہیں گے: حقیقت میں خسارہ وہی ہے جو ان لوگوں کا ہوا، کیونکہ انہوں نے خود کو نقصان پہنچایا کہ وہ دائمی عذاب میں ہیں، اور اپنے گھر والوں کو کھو دیا کیونکہ...

(۱) النکت والعیون ۲۰۹/۵۔ (۲) المحرر الوجیز ۴۱/۵، اور الکشاف ۴۷۴/۳۔ (۳) معانی القرآن للنحاس ۳۲۳/۶۔ (۴) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز ۴۱/۵ میں کہا: اس تاویل میں تکلف ہے، اور زمخشری نے الکشاف ۴۷۴/۳ میں کہا: اس میں تعسف (زبردستی) ہے۔ (۵) اسے طبری نے ۲۰/۵۳۳ میں قتادہ اور سدی سے روایت کیا ہے۔ (۶) اخفش نے معانی القرآن ۶۸۷/۲ میں یونس کا قول ذکر کیا ہے۔ (۷) اسے طبری نے ۲۰/۵۳۲ میں روایت کیا ہے۔

Page 499 Surah Ash-Shura: Verses 45 - 46

Family members, if they are in the Fire, there is no benefit from them, and if they are in Paradise, a barrier has been placed between him and them. It is also said: the loss of family is that if they had believed, they would have had families in Paradise from the wide-eyed maidens (Al-Hoor al-Iyn) (1).

In "Sunan" Ibn Majah: On the authority of Abu Hurairah, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is not one of you but has two abodes: an abode in Paradise and an abode in the Fire. If he dies and enters the Fire, the people of Paradise inherit his abode, and that is the saying of the Almighty: {Those are the inheritors}." And it has been mentioned before (2).

In "Musnad" Ad-Darimi: On the authority of Abu Umamah, he said: The Messenger of Allah (PBUH) said: "There is no one whom Allah admits to Paradise but He marries him to seventy-two wives: two from the wide-eyed maidens (Al-Hoor al-Iyn) and seventy from his inheritance from the people of the Fire. Not one of them but has an appetizing private part and he has a member that does not bend." Hisham bin Khalid said: "from his inheritance from the people of the Fire" means men who were entered into the Fire, so the people of Paradise inherited their women just as Pharaoh's wife was inherited (3).

{Verily, the wrongdoers will be in a lasting punishment} i.e., permanent and uninterrupted. Then it is possible that this is from the speech of the believers, and it is possible that it is a new statement from Allah Almighty (4).

Allah's saying: {And they will have no protectors to help them besides Allah. And he whom Allah sends astray, for him there is no way (46)}

Allah's saying: {And they will have no protectors} i.e., helpers and supporters {to help them besides Allah} i.e., from His punishment {And he whom Allah sends astray, for him there is no way} i.e., a path by which he reaches the truth.

---

(1) Al-Muharrar al-Wajiz 5/41, similarly. (2) Sunan Ibn Majah (4341), and Al-Hafiz Ibn Hajar authenticated its chain of transmission in Al-Fath 11/442, and it preceded in 15/16. (3) We did not find it in Musnad al-Darimi, but Ibn Majah narrated it (4337), and in its chain is Khalid bin Yazid bin Abi Malik. Ibn Ma'in weakened him, and Ahmad said: He is nothing. Mizan al-I'tidal 1/645. And Hisham bin Khalid is the shaykh of Ibn Majah who narrated this hadith from him. (4) Al-Muharrar al-Wajiz 5/42.

पृष्ठ 499 सूरह अश्-शूरा: आयतें 45 - 46

परिवार वाले यदि नरक में हों तो उनसे कोई लाभ नहीं होगा, और यदि वे स्वर्ग में हों तो उनके और उसके बीच एक बाधा डाल दी गई है। और यह भी कहा गया है: परिवार का नुकसान यह है कि यदि वे ईमान लाते, तो उनके लिए स्वर्ग में बड़ी आँखों वाली हूरों (अल-हूर अल-ईन) में से परिवार होता (1)।

"सुनन" इब्न माजह में है: अबू हुरैरा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "तुममें से कोई भी ऐसा नहीं है जिसके दो ठिकाने न हों: एक ठिकाना स्वर्ग में और एक ठिकाना नरक में। जब वह मर जाता है और नरक में प्रवेश करता है, तो स्वर्ग वाले उसके ठिकाने के उत्तराधिकारी बन जाते हैं, और यही अल्लाह तआला का कहना है: {वही वारिस हैं}।" और यह पहले आ चुका है (2)।

"मुसनद" अल-दारिमी में है: अबू उमामा से रिवायत है कि अल्लाह के रसूल ﷺ ने फरमाया: "कोई भी ऐसा व्यक्ति नहीं है जिसे अल्लाह स्वर्ग में प्रवेश कराए, सिवाय इसके कि वह उसकी शादी बहत्तर पत्नियों से कर देता है: दो बड़ी आँखों वाली हूरों में से और सत्तर नरक वालों के उसके विरासत में से। उनमें से कोई भी ऐसी नहीं है जिसके पास एक स्वादिष्ट गुप्तांग न हो और उसके पास एक ऐसा अंग हो जो झुकता नहीं है।" हिशाम बिन खालिद ने कहा: "नरक वालों के उसके विरासत में से" का अर्थ है वे पुरुष जिन्हें नरक में डाला गया, तो स्वर्ग वालों को उनकी महिलाओं का उत्तराधिकार मिला, जैसे फिरौन की पत्नी का उत्तराधिकार मिला था (3)।

{निश्चित रूप से अत्याचारी स्थायी दंड में होंगे} अर्थात: स्थायी जो कभी समाप्त नहीं होगा। फिर यह संभव है कि यह विश्वासियों का कथन हो, और यह भी संभव है कि यह अल्लाह तआला की ओर से एक नई शुरुआत हो (4)।

अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह के सिवा उनका कोई मददगार न होगा जो उनकी मदद कर सके। और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसके लिए कोई रास्ता नहीं है (46)}\n अल्लाह तआला का फरमान: {और अल्लाह के सिवा उनका कोई मददगार न होगा} अर्थात: सहायक और मददगार {जो अल्लाह के सिवा उनकी मदद कर सकें} अर्थात: उसके दंड से {और जिसे अल्लाह गुमराह कर दे, उसके लिए कोई रास्ता नहीं है} अर्थात: वह मार्ग जिससे वह सत्य तक पहुँच सके।

(1) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/41 इसी तरह। (2) सुनन इब्न माजह (4341), और अल-हाफ़िज़ इब्न हज़र ने अल-फ़तह 11/442 में इसकी सनद को सही ठहराया है, और यह 15/16 में पहले आ चुका है। (3) हमें यह मुसनद अल-दारिमी में नहीं मिला, और इब्न माजह ने इसे (4337) निकाला है, और इसकी सनद में खालिद बिन यज़ीद बिन अबी मलिक है। इब्न मुईन ने उसे कमज़ोर कहा, और अहमद ने कहा: वह कुछ भी नहीं है। मीज़ान अल-इतिदाल 1/645। और हिशाम बिन खालिद इब्न माजह के उस्ताद हैं जिन्होंने उनसे यह हदीस सुनाई। (4) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/42।

صفحہ 499 سورۃ الشوریٰ: آیتیں 45 - 46

اہل و عیال اگر آگ میں ہوں تو ان سے کوئی فائدہ نہیں، اور اگر وہ جنت میں ہوں تو ان کے اور اس کے درمیان رکاوٹ ڈال دی گئی ہے۔ اور یہ بھی کہا گیا ہے: اہل و عیال کا نقصان یہ ہے کہ اگر وہ ایمان لاتے تو ان کے لیے جنت میں حور عین میں سے اہل و عیال ہوتے (1)۔

"سنن" ابن ماجہ میں ہے: حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "تم میں سے کوئی ایسا نہیں ہے جس کے دو ٹھکانے نہ ہوں: ایک ٹھکانہ جنت میں اور ایک ٹھکانہ دوزخ میں۔ جب وہ مر جاتا ہے اور دوزخ میں داخل ہوتا ہے تو اہل جنت اس کے ٹھکانے کے وارث بن جاتے ہیں، اور یہی اللہ تعالیٰ کا قول ہے: {وہی وارث ہیں}۔" اور یہ پہلے گزر چکا ہے (2)۔

"مسند" دارمی میں ہے: حضرت ابوامامہ رضی اللہ عنہ سے روایت ہے کہ رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "کوئی ایسا شخص نہیں ہے جسے اللہ جنت میں داخل کرے مگر یہ کہ اللہ اس کی بہتر (72) بیویوں سے شادی کر دیتا ہے: دو حور عین میں سے اور ستر دوزخیوں کی میراث میں سے۔ ان میں سے ہر ایک کے پاس لذیذ شرمگاہ ہے اور اس (مرد) کے پاس ایسا عضو ہے جو کبھی سست نہیں ہوتا"۔ ہشام بن خالد نے کہا: "دوزخیوں کی میراث میں سے" کا مطلب وہ مرد ہیں جو دوزخ میں ڈالے گئے تو اہل جنت ان کی عورتوں کے وارث بنے جیسا کہ فرعون کی بیوی کی وراثت ملی (3)۔

{خبردار! بے شک ظالم دائمی عذاب میں ہوں گے} یعنی: ایسا عذاب جو دائمی ہوگا اور کبھی ختم نہ ہوگا۔ پھر یہ ممکن ہے کہ یہ مومنوں کا قول ہو، اور یہ بھی ممکن ہے کہ یہ اللہ تعالیٰ کی طرف سے نئی بات ہو (4)۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور اللہ کے سوا ان کا کوئی مددگار نہ ہوگا جو ان کی مدد کر سکے اور جسے اللہ گمراہ کر دے اس کے لیے کوئی راستہ نہیں ہے (46)}

اللہ تعالیٰ کا ارشاد: {اور ان کا کوئی مددگار نہ ہوگا} یعنی: مدد کرنے والے اور نصرت کرنے والے {جو اللہ کے سوا ان کی مدد کر سکیں} یعنی: اس کے عذاب سے {اور جسے اللہ گمراہ کر دے اس کے لیے کوئی راستہ نہیں ہے} یعنی: ایسا راستہ جس سے وہ حق تک پہنچ سکے۔

---

(1) المحرر الوجیز 5/41 اسی طرح۔ (2) سنن ابن ماجہ (4341)، اور حافظ ابن حجر نے الفتح 11/442 میں اس کی سند کو صحیح قرار دیا ہے، اور یہ 15/16 میں پہلے گزر چکا ہے۔ (3) ہمیں یہ مسند دارمی میں نہیں ملی، اور اسے ابن ماجہ نے (4337) روایت کیا ہے، اور اس کی سند میں خالد بن یزید بن ابی مالک ہے۔ ابن معین نے اسے ضعیف قرار دیا، اور احمد نے کہا: یہ کچھ بھی نہیں ہے۔ میزان الاعتدال 1/645۔ اور ہشام بن خالد ابن ماجہ کے شیخ ہیں جنہوں نے ان سے یہ حدیث روایت کی۔ (4) المحرر الوجیز 5/42۔

500 Surah Ash-Shura: Verses 47 - 48

... in this world and the Paradise in the hereafter; because he has blocked the path of salvation for himself.

His (The Almighty's) saying: {Respond to your Lord before a Day comes for which there is no repulsion from Allah. No refuge will you have that Day, nor for you will there be any denial.} (47)

His saying: {Respond to your Lord} i.e., answer what he has called you to of faith and obedience. "Istajaba" (Respond) and "Ajaba" (Answer) have the same meaning; and this has been mentioned before. {before a Day comes for which there is no repulsion from Allah} meaning the Day of Resurrection; i.e., no one can repel it after Allah has decreed it and made it a term and a fixed time. {No refuge will you have} i.e., no place of refuge to save you from the punishment.

{nor for you will there be any denial} i.e., no helper to support you; this was said by Mujahid. It is also said: "Nakeer" (Denial) is in the sense of "Munkar" (Denied); like "Aleem" (Painful) is in the sense of "Mu'lim" (Causing pain); i.e., you will not find any denial on that day for what descends upon you of punishment; this was narrated by Ibn Abi Hatim. Al-Kalbi (1) and Al-Zajjaj (2) said: Its meaning is: they cannot deny the sins they are confronted with. It is also said: {from denial} i.e., denial of what descends of punishment, and "Al-Nakeer" and "Al-Inkar" (denial) mean the same thing, which is changing the rejected thing. [Islam]

His (The Almighty's) saying: {But if they turn away - then We have not sent you, [O Muhammad], over them as a guardian; upon you is only [the duty of] notification. And indeed, when We let man taste mercy from Us, he rejoices in it; but if evil afflicts them for what their hands have put forth, then indeed, man is ungrateful.} (48)

His saying: {But if they turn away} i.e., from faith. {then We have not sent you over them as a guardian} i.e., a preserver of their deeds until you hold them accountable for them. It is said: entrusted with them so that they do not part from you unless they believe; i.e., you are not responsible for forcing them into faith. {upon you is only [the duty of] notification}. It is said: this verse is abrogated by the verse of fighting (3). {And indeed, when We let man taste mercy from Us} meaning the disbeliever {mercy} means ease and health. {he rejoices in it}.

(1) Al-Nukat wal-'Uyun 5/210. (2) In Ma'ani al-Qur'an 4/402. (3) Zad al-Masir 7/295.

500 सूरह अश-शूरा: आयतें 47 - 48

...दुनिया में और आख़िरत में जन्नत में; क्योंकि उसने खुद पर निजात (मोक्ष) का रास्ता बंद कर लिया है।

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अपने रब की पुकार मानो इससे पहले कि वह दिन आ जाए जिसे अल्लाह की ओर से कोई टालने वाला न हो। उस दिन तुम्हारे लिए न कोई शरणस्थल होगा और न ही तुम्हारे लिए (अपने गुनाहों को) नकारने का कोई रास्ता होगा।} (47)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {अपने रब की पुकार मानो} यानी: उसने तुम्हें जिस ईमान और आज्ञापालन की ओर बुलाया है, उसे स्वीकार करो। 'इस्तजाबा' और 'अजाबा' के अर्थ एक ही हैं; और यह पहले भी गुज़र चुका है। {इससे पहले कि वह दिन आ जाए जिसे अल्लाह की ओर से कोई टालने वाला न हो} यानी कयामत का दिन; मतलब: अल्लाह द्वारा इसका फैसला करने और इसके लिए एक निश्चित समय और अवधि तय करने के बाद इसे कोई टाल नहीं सकता। {तुम्हारे लिए न कोई शरणस्थल होगा} यानी: कोई ऐसी जगह जहाँ तुम सज़ा से बच सको।

{और न ही तुम्हारे लिए कोई नकारने का रास्ता होगा} यानी: कोई मददगार जो तुम्हारी मदद करे; यह मुजाहिद ने कहा है। यह भी कहा गया है कि: 'नकीर' का अर्थ 'मुनकर' (अस्वीकार्य) है, जैसे 'अलीम' का अर्थ 'मुअलिम' (कष्टदायक) होता है; यानी: उस दिन तुम पर जो अज़ाब (सज़ा) उतरेगा, उसे तुम अस्वीकार्य नहीं पाओगे; इसे इब्न अबी हातिम ने उद्धृत किया है। अल-कल्बी (1) और अल-ज़ज्जाज (2) ने कहा: इसका अर्थ यह है कि: वे उन गुनाहों को नकार नहीं पाएंगे जिनका उन्हें सामना कराया जाएगा। यह भी कहा गया है कि: {नकीर से} यानी: अज़ाब के उतरने को नकारना, और 'अल-नकीर' और 'अल-इन्कार' का अर्थ एक ही है, जो कि बुरे काम को बदलना है। [इस्लाम]

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर अगर वे मुँह फेर लें, तो हमने आपको उन पर कोई निगहबान बनाकर नहीं भेजा है। आपके ज़िम्मे तो बस संदेश पहुँचा देना ही है। और जब हम मनुष्य को अपनी ओर से किसी रहमत (कृपा) का मज़ा चखाते हैं, तो वह उससे खुश हो जाता है, और अगर उनके अपने हाथों के किए हुए कामों के कारण उन पर कोई मुसीबत आ जाती है, तो मनुष्य बड़ा ही कृतघ्न (नाशुकरा) है।} (48)

अल्लाह तआला का फ़रमान: {फिर अगर वे मुँह फेर लें} यानी: ईमान से। {तो हमने आपको उन पर कोई निगहबान बनाकर नहीं भेजा है} यानी: उनके कर्मों का संरक्षक ताकि आप उनसे उनका हिसाब

लें। यह भी कहा गया है: उनके साथ नियुक्त कि वे ईमान लाए बिना आपसे अलग न हों; यानी: उन्हें ईमान लाने के लिए मजबूर करना आपकी ज़िम्मेदारी नहीं है। {आपके ज़िम्मे तो बस संदेश पहुँचा देना ही है}। कहा गया है: यह आयत कत्ल (लड़ाई) की आयत द्वारा निरस्त (मन्सूख़) कर दी गई है (3)। {और जब हम मनुष्य को अपनी ओर से किसी रहमत का मज़ा चखाते हैं} यानी काफिर को {रहमत} यानी सुख और स्वास्थ्य। {वह उससे खुश हो जाता है}।

(1) अल-नुकात वल-'उयून 5/210। (2) मआनी अल-कुरान 4/402 में। (3) ज़ाद अल-मसीर 7/295।

500 سورہ الشوریٰ: آیات 47 - 48

...دنیا میں اور آخرت میں جنت میں؛ کیونکہ اس نے خود پر نجات کا راستہ بند کر لیا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنے رب کا حکم مانو اس سے پہلے کہ وہ دن آ جائے جس کے لیے اللہ کی طرف سے کوئی واپسی نہیں ہے۔ اس دن تمہارے لیے نہ کوئی جائے پناہ ہوگی اور نہ ہی تمہارے لیے انکار کی گنجائش ہوگی۔} (47)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اپنے رب کا حکم مانو} یعنی: جو اس نے تمہیں ایمان اور اطاعت کی دعوت دی ہے اسے قبول کرو۔ 'استجاب' اور 'اجاب' ایک ہی معنی میں ہیں؛ اور یہ پہلے گزر چکا ہے۔ {اس سے پہلے کہ وہ دن آ جائے جس کے لیے اللہ کی طرف سے کوئی واپسی نہیں ہے} یعنی قیامت کا دن؛ مراد یہ ہے کہ: اللہ کے فیصلہ کرنے اور اس کے لیے ایک مدت اور وقت مقرر کرنے کے بعد کوئی اسے ٹال نہیں سکتا۔ {تمہارے لیے نہ کوئی جائے پناہ ہوگی} یعنی: کوئی ایسی پناہ گاہ جو تمہیں عذاب سے بچائے۔

{اور نہ ہی تمہارے لیے انکار کی گنجائش ہوگی} یعنی: کوئی مددگار جو تمہاری مدد کرے؛ یہ مجاہد نے کہا ہے۔ یہ بھی کہا گیا ہے کہ: 'نکیر' بمعنی 'منکر' ہے، جیسے 'علیم' بمعنی 'مولم' (تکلیف دہ) ہے؛ یعنی: تم اس دن اس عذاب کو جو تم پر نازل ہوگا ناگوار نہیں پاؤ گے؛ اسے ابن ابی حاتم نے نقل کیا ہے۔ الکلبی (1) اور الزجاج (2) نے کہا: اس کا مطلب ہے: وہ ان گناہوں کا انکار نہیں کر سکیں گے جن پر انہیں مطلع کیا جائے گا۔ یہ بھی کہا گیا ہے: {من نکیر} یعنی: عذاب کے نزول کا انکار، اور 'النکیر' اور 'الانکار' ایک ہی معنی ہیں، یعنی ناپسندیدہ چیز کو بدلنا۔ [اسلام]

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ اعراض کریں تو ہم نے آپ کو ان پر کوئی نگہبان بنا کر نہیں بھیجا۔ آپ کے ذمے تو صرف پیغام پہنچا دینا ہی ہے۔ اور جب ہم انسان کو اپنی طرف سے کسی رحمت کا مزہ چکھاتے ہیں تو وہ اس پر خوش ہوتا ہے، اور اگر انہیں ان کے اپنے ہاتھوں کے کرتوتوں کی وجہ سے کوئی مصیبت پہنچتی ہے تو انسان بڑا ہی ناشکرا ہے۔} (48)

اللہ تعالیٰ کا فرمان: {پھر اگر وہ اعراض کریں} یعنی: ایمان سے۔ {تو ہم نے آپ کو ان پر کوئی نگہبان بنا کر نہیں بھیجا} یعنی: ان کے اعمال کا محافظ کہ آپ ان کا محاسبہ کریں۔ کہا گیا ہے: ان پر مقرر کہ وہ ایمان لائے بغیر آپ سے جدا نہ ہوں؛ یعنی: انہیں ایمان پر مجبور کرنا آپ کی ذمہ داری نہیں۔ {آپ کے ذمے تو صرف پیغام پہنچا دینا ہی ہے}۔ کہا گیا ہے: یہ آیت قتال کی آیت سے منسوخ ہے (3)۔ {اور جب ہم انسان کو اپنی طرف سے کسی رحمت کا مزہ چکھاتے ہیں} یعنی کافر کو {رحمت} یعنی خوشحالی اور صحت۔ {وہ اس پر خوش ہوتا ہے}۔

(1) النکت والعیون 5/210۔ (2) فی معانی القرآن 4/402۔ (3) زاد المسیر 7/295۔

...ungrateful for it. {And if an evil afflicts them} meaning trial and hardship. {because of what their hands have sent forth, then indeed, man is ungrateful.} That is: for the blessings that preceded, so he counts the calamities and forgets the blessings.

Allah Almighty says: {To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth; He creates what He wills. He gives to whom He wills female [children], and He gives to whom He wills males (49). Or He pairs them, males and females, and He renders whom He wills barren. Indeed, He is Knowing and Competent (50).}

Regarding His words: {To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth; He creates what He wills}, there are four issues in it: First: His words: {To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth} is a subject and predicate. {He creates what He wills} from among the creation. {He gives to whom He wills female [children], and He gives to whom He wills males.} ‘Ubaydah(1), Abu Malik, Mujahid, Al-Hasan, and Al-Dahhak said: He gives to whom He wills females with no males with them, and He gives to whom He wills males with no females with them; and He added the definite article [alif and lam] to "the males" but not to "females" because they (males) are more honored, so He distinguished them with the mark of being definite(2). Wathilah bin al-Asqa’ said: It is part of a woman's good fortune to begin with a female before a male, because Allah Almighty said: {He gives to whom He wills female [children], and He gives to whom He wills males}, thus starting with females(3).

{Or He pairs them, males and females} Mujahid said: It is that a woman gives birth to a boy then gives birth to a girl, then gives birth to a boy then gives birth to a girl(4). Muhammad ibn al-Hanafiyyah said: It is that she gives birth to twins, a boy and a girl, or He pairs them males and females(5). Al-Qutbi(6) said: Pairing here is the combination between...

---

(1) In the manuscripts: Abu ‘Ubaydah: and what is established from the sources is ‘Ubaydah al-Salmani. (2) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/211, see also Ma'ani al-Qur'an by al-Nahhas 6/327, and Al-Tabari recorded the statements of ‘Ubaydah al-Salmani, Al-Hasan, and Al-Dahhak in 20/537-539. (3) Mentioned by Ibn Atiyyah in al-Muharrar al-Wajiz 5/43. (4) Recorded by Al-Tabari 20/538. (5) Al-Nukat wa al-'Uyun 5/211. (6) In Gharib al-Qur'an p. 394.

सूरह अश-शूरा: आयतें 48 - 50 501

...उसके प्रति कृतघ्नता। {और यदि उन्हें कोई बुराई पहुँचती है} यानी विपत्ति और कठिनाई। {उनके हाथों के भेजे हुए कर्मों के कारण, तो निस्संदेह मनुष्य बहुत कृतघ्न है।} अर्थात: पिछली नेमतों के लिए; इसलिए वह मुसीबतों को गिनता है और नेमतों को भूल जाता है।

अल्लाह तआला का कथन है: {अल्लाह ही के लिए है आकाशों और धरती की बादशाही; वह जो चाहता है पैदा करता है। वह जिसे चाहता है बेटियाँ देता है, और जिसे चाहता है बेटे देता है (49)। या वह उन्हें मिला देता है, बेटे और बेटियाँ दोनों, और जिसे चाहता है बाँझ कर देता है। निस्संदेह वह सर्वज्ञ, सामर्थ्यवान है (50)।}

अल्लाह के इस कथन के बारे में: {अल्लाह ही के लिए है आकाशों और धरती की बादशाही; वह जो चाहता है पैदा करता है}, इसमें चार विषय हैं: पहला: अल्लाह का कथन: {अल्लाह ही के लिए है आकाशों और धरती की बादशाही} यह उद्देश्य और विधेय है। {वह जो चाहता है पैदा करता है} सृष्टि में से। {वह जिसे चाहता है बेटियाँ देता है, और जिसे चाहता है बेटे देता है।} उबैदा(1), अबू मालिक, मुजाहिद, अल-हसन और अल-दहाक ने कहा: वह जिसे चाहता है केवल बेटियाँ देता है जिनके साथ बेटे नहीं होते, और जिसे चाहता है केवल बेटे देता है जिनके साथ बेटियाँ नहीं होतीं; और उन्होंने "बेटों" पर 'अलिफ़ और लाम' (निश्चितता का बोध कराने हेतु) लगाया लेकिन "बेटियों" पर नहीं क्योंकि वे (पुरुष) अधिक सम्मानित हैं, इसलिए उन्हें निश्चितता की निशानी से प्रतिष्ठित किया गया(2)। वासिला बिन अल-अस्क़ा ने कहा: स्त्री के सौभाग्य में से यह है कि वह बेटे से पहले बेटी को जन्म दे, क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा: {वह जिसे चाहता है बेटियाँ देता है, और जिसे चाहता है बेटे देता है}, इस प्रकार बेटियों से शुरुआत की गई(3)।

{या वह उन्हें मिला देता है, बेटे और बेटियाँ} मुजाहिद ने कहा: इसका अर्थ है कि स्त्री एक लड़का फिर एक लड़की को जन्म दे, फिर एक लड़का फिर एक लड़की को जन्म दे(4)। मुहम्मद बिन अल-हनफिया ने कहा: इसका अर्थ है कि वह जुड़वां बच्चों को जन्म दे, एक लड़का और एक लड़की, या वह उन्हें नर और मादा के जोड़ों में मिला दे(5)। अल-कुतबी(6) ने कहा: यहाँ 'तज़वीज' (जोड़ा बनाना) का अर्थ मेल है...

---

(1) प्रतियों में: अबू उबैदा; और स्रोतों से जो प्रमाणित है वह उबैदा अल-सलमानी है। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/211, अल-नहहास द्वारा मा'नी अल-कुरान 6/327 भी देखें, और अल-तबरी ने उबैदा

अल-सलमानी, अल-हसन और अल-दहाक के कथनों को 20/537-539 में दर्ज किया है। (3) इब्न अतियाह द्वारा अल-मुहर्रर अल-वजीज 5/43 में उल्लेखित। (4) अल-तबरी द्वारा उद्धृत 20/538। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/211। (6) गरीब अल-कुरान पृष्ठ 394 में।

سورہ الشوریٰ: آیات 48 - 50 501

...اس پر ناشکری کرنا۔ {اور اگر انہیں کوئی برائی پہنچے} یعنی مصیبت اور سختی۔ {ان کے ہاتھوں کے کرتوتوں کی وجہ سے، تو یقیناً انسان بہت ناشکرا ہے۔} یعنی: گزشتہ نعمتوں پر؛ چنانچہ وہ مصیبتوں کو گنتا ہے اور نعمتوں کو بھول جاتا ہے۔

اللہ تعالیٰ کا فرمان ہے: {اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی۔ وہ جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے۔ وہ جسے چاہتا ہے بیٹیاں عطا کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے بیٹے عطا کرتا ہے (49)۔ یا انہیں ملا جلا کر بیٹے اور بیٹیاں دونوں دیتا ہے اور جسے چاہتا ہے بانجھ کر دیتا ہے۔ بے شک وہ بڑے علم والا، قدرت والا ہے (50)۔}

اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں: {اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی۔ وہ جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے} اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: {اللہ ہی کے لیے ہے آسمانوں اور زمین کی بادشاہی} یہ مبتدا اور خبر ہے۔ {وہ جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے} مخلوقات میں سے۔ {وہ جسے چاہتا ہے بیٹیاں عطا کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے بیٹے عطا کرتا ہے۔} عبیدہ(1)، ابو مالک، مجاہد، حسن اور ضحاک نے کہا: وہ جسے چاہتا ہے صرف بیٹیاں عطا کرتا ہے جن کے ساتھ بیٹے نہیں ہوتے، اور جسے چاہتا ہے صرف بیٹے عطا کرتا ہے جن کے ساتھ بیٹیاں نہیں ہوتیں؛ اور "الذکور" (بیٹوں) پر الف لام داخل کیا لیکن "اناثاً" (بیٹیوں) پر نہیں کیونکہ وہ (مرد) زیادہ معزز ہیں، پس انہیں معرفہ کی علامت سے ممتاز کیا(2)۔ واثلہ بن اسقع نے کہا: عورت کی خوش نصیبی میں سے یہ ہے کہ وہ بیٹے سے پہلے بیٹی جنے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: {وہ جسے چاہتا ہے بیٹیاں عطا کرتا ہے اور جسے چاہتا ہے بیٹے عطا کرتا ہے}، پس بیٹیوں سے ابتدا فرمائی(3)۔

{یا انہیں ملا جلا کر بیٹے اور بیٹیاں دونوں دیتا ہے} مجاہد نے کہا: اس سے مراد یہ ہے کہ عورت ایک لڑکا جنے پھر ایک لڑکی جنے، پھر ایک لڑکا اور پھر ایک لڑکی جنے(4)۔ محمد بن الحنفیہ نے کہا: اس سے مراد یہ ہے کہ وہ جڑواں بچے جنے، لڑکا اور لڑکی، یا وہ انہیں نر اور مادہ کے جوڑے بنا دے(5)۔ القتبی(6) نے کہا: یہاں "تزویج" سے مراد جمع کرنا ہے...

---

(1) نسخوں میں ہے: ابو عبیدہ؛ اور جو مصادر سے ثابت ہے وہ عبیدہ السلمانی ہے۔ (2) النکت والعیون 211/5 ، اور دیکھئے معانی القرآن للنحاس 327/6 ، اور طبری نے عبیدہ السلمانی، الحسن اور الضحاک کے اقوال 537/20 - 539 میں نکالے ہیں۔ (3) ابن عطیہ نے المحرر الوجیز 43/5 میں ذکر کیا ہے۔ (4) اسے طبری نے 538/20 میں روایت کیا ہے۔ (5) النکت والعیون 211/5 - (6) غریب القرآن ص 394 میں۔

Surah Ash-Shura: Verses 49 - 50 ... 502

... sons and daughters; the Arabs say: "I paired my camels," when they gather the large and small ones together. "And He renders whom He wills barren" [42:50] means: no offspring is born to him; it is said: a barren man, and a barren woman. A woman becomes barren [‘aqumat], using the conjugation of ‘hamida yahmadu’ for the verbal noun ‘uqm’. It is also conjugated like ‘adhuma ya’dhumu’. Its root meaning is ‘severing’, and from it comes the term 'barren kingdom', meaning one in which kinship ties are severed through killing and disobedience for fear of losing the kingdom. Also, 'barren wind' means it does not pollinate clouds or trees. And the Day of Judgment is a 'barren day' because no day follows it. It is said: women are ‘uqm’ and ‘uqum’; the poet said: Women were barren and did not give birth to his likeness ... Indeed, women are barren of such as him (1).

Al-Naqqash reported that this verse was revealed specifically regarding the Prophets, even if its ruling is general. He bestowed daughters upon Lot without any males, and bestowed sons upon Ibrahim without any females, and bestowed both sons and daughters upon Ismail and Isaac, and made Jesus and Yahya barren (2); something similar is narrated from Ibn Abbas and Ishaq ibn Bishr. Ishaq said: It was revealed regarding the Prophets, then became general. "He bestows females upon whom He wills" means Lot (peace be upon him); no male was born to him, rather only two daughters were born to him. "And He bestows males upon whom He wills" means Ibrahim (peace be upon him); no female was born to him, rather eight sons were born to him. "Or He joins them, males and females" means the Messenger of Allah ﷺ, for whom four sons and four daughters were born. "And He renders whom He wills barren" means Yahya ibn Zakariya (peace be upon them) (3); he did not mention Jesus.

Ibn al-Arabi (4): Our scholars said: "He bestows females upon whom He wills" means Lot, who had daughters but no sons. "And He bestows males upon whom He wills" means Ibrahim, who had sons but no daughters. And His saying: "Or He joins them, males and females" means Adam; Eve used to give birth to twins for him in every pregnancy; a male and a female, and the male from one pregnancy would marry the female from the other pregnancy, until Allah established...

---

(1) The verse is by Abu Dhahbal al-Jumahi, as in Sharh al-Hamasa al-Basriyya by al-Marzuqi 4/1605. The preceding text is from al-Sihah (root: ‘aqm). (2) Al-Nukat wa al-Uyun 5/211. (3) Al-Muharrar al-Wajiz 5/43. (4) In Ahkam al-Quran 4/1660.

सूरह अश-शूरा: आयतें 49 - 50 ... 502

... बेटे और बेटियाँ; अरब कहते हैं: "मैंने अपने ऊंटों का जोड़ा बनाया," जब वे बड़े और छोटे ऊंटों को एक साथ इकट्ठा करते हैं। "और वह जिसे चाहता है बाँझ बना देता है" (अश-शूरा: 50) अर्थात: उसके यहाँ कोई संतान पैदा नहीं होती; कहा जाता है: बाँझ पुरुष और बाँझ स्त्री। 'अक़ुमत' स्त्री का क्रिया रूप है जिसका अर्थ बाँझ होना है, जैसे 'हमिदा यहमदु'। इसे 'अज़ुमत तअज़ुमु' की तरह भी पढ़ा जाता है। इसका मूल अर्थ 'काटना' है, और इसी से 'मुल्क-ए-अक़ीम' (बाँझ साम्राज्य) आता है, अर्थात वह साम्राज्य जिसमें राज्य के डर से हत्या और अवज्ञा के माध्यम से रिश्तों को काट दिया जाए। और 'रीह-ए-अक़ीम' (बाँझ हवा) अर्थात वह हवा जो न बादलों को और न ही पेड़ों को उपजाऊ बनाए। और प्रलय का दिन 'यौम-ए-अक़ीम' (बाँझ दिन) है क्योंकि उसके बाद कोई और दिन नहीं होगा। और कहा जाता है: स्त्रियाँ 'उक़्म' और 'उक़ुम' (बाँझ) हैं; कवि ने कहा: स्त्रियाँ बाँझ थीं इसलिए उन्होंने उसके जैसा जन्म नहीं दिया... वास्तव में स्त्रियाँ उसके जैसे को जन्म देने के लिए बाँझ हैं (1)।

नक़्क़ाश ने बताया है कि यह आयत विशेष रूप से पैगंबरों के बारे में नाजिल हुई थी, भले ही इसका नियम सामान्य है; अल्लाह ने लूत (अलैहिस्सलाम) को केवल बेटियाँ दीं, उनके साथ कोई बेटा नहीं था, और इब्राहिम (अलैहिस्सलाम) को बेटे दिए, उनके साथ कोई बेटी नहीं थी, और इस्माइल और इसहाक को बेटे और बेटियाँ दोनों दिए, और ईसा और यह्या (अलैहिमुस्सलाम) को बाँझ बना दिया (2); इसी तरह की बात इब्न अब्बास और इसहाक बिन बिश्र से भी वर्णित है। इसहाक ने कहा: यह पैगंबरों के बारे में नाजिल हुई थी, फिर सामान्य हो गई। "वह जिसे चाहता है बेटियाँ प्रदान करता है" अर्थात लूत (अलैहिस्सलाम), उनके यहाँ कोई बेटा पैदा नहीं हुआ, बल्कि केवल दो बेटियाँ पैदा हुईं। "और वह जिसे चाहता है बेटे प्रदान करता है" अर्थात इब्राहिम (अलैहिस्सलाम), उनके यहाँ कोई बेटी पैदा नहीं हुई, बल्कि उनके आठ बेटे पैदा हुए। "या उन्हें बेटे और बेटियाँ मिलाकर देता है" अर्थात अल्लाह के रसूल ﷺ, जिनके यहाँ चार बेटे और चार बेटियाँ पैदा हुईं। "और वह जिसे चाहता है बाँझ बना देता है" अर्थात यह्या बिन ज़कारिया (अलैहिमुस्सलाम) (3); उन्होंने ईसा का उल्लेख नहीं किया।

इब्न अल-अरबी (4) ने कहा: हमारे विद्वानों ने कहा: "वह जिसे चाहता है बेटियाँ प्रदान करता है" अर्थात लूत, जिनके पास बेटियाँ थीं और कोई बेटा नहीं था। "और वह जिसे चाहता है बेटे प्रदान करता है" अर्थात इब्राहिम, जिनके पास बेटे थे और कोई बेटी नहीं थी। और उनका कथन: "या उन्हें बेटे और बेटियाँ मिलाकर देता है" अर्थात आदम; हव्वा उनके लिए हर गर्भावस्था में जुड़वाँ बच्चों को

जन्म देती थीं; एक लड़का और एक लड़की, और एक गर्भावस्था के लड़के का विवाह दूसरी गर्भावस्था की लड़की से किया जाता था, जब तक कि अल्लाह ने व्यवस्था न कर दी...

---

(1) यह शेर अबू दहबल अल-जुमही का है जैसा कि अल-मरज़ूकी की शरह अल-हमासा अल-बसरिया 4/1605 में है। और पिछला पाठ अल-सिहाह (अक़म) से है। (2) अल-नुकात व अल-उयून 5/211। (3) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/43। (4) अहकाम अल-क़ुरान 4/1660 में।

سورة الشوریٰ: آیات 49 - 50 ... 502

بیٹے اور بیٹیاں؛ عرب کہتے ہیں: "میں نے اپنے اونٹوں کا جوڑا بنایا،" جب وہ بڑے اور چھوٹے اونٹوں کو اکٹھا کرتے ہیں۔ "اور وہ جسے چاہے بانجھ کر دیتا ہے" (الشوریٰ: 50) یعنی: اس کے ہاں کوئی اولاد پیدا نہیں ہوتی؛ کہا جاتا ہے: بانجھ مرد اور بانجھ عورت۔ 'عقمت المراۃ' (عورت بانجھ ہو گئی) اس کا مصدر 'عقم' ہے جیسے 'حمد یحمد'۔ اور اس کا تلفظ 'عظمت تعظم' کی طرح بھی ہوتا ہے۔ اس کا اصل مادہ 'قطع' (کاٹنا) ہے، اور اسی سے 'ملکِ عقیم' (بانجھ بادشاہت) ہے، یعنی جس میں بادشاہت کے خوف سے قتل و غارت اور نافرمانی کے ذریعے رشتوں کو کاٹ دیا جائے۔ اور 'ریح عقیم' (بانجھ ہوا) یعنی ایسی ہوا جو نہ بادلوں کو حاملہ کرے اور نہ درختوں کو۔ اور قیامت کا دن 'یومِ عقیم' ہے کیونکہ اس کے بعد کوئی اور دن نہیں ہوگا۔ اور کہا جاتا ہے: عورتیں 'عُقْم' اور 'عُقُم' (بانجھ) ہیں؛ شاعر نے کہا: عورتیں بانجھ تھیں اس لیے انہوں نے اس جیسا پیدا نہیں کیا... بے شک عورتیں اس جیسے کی پیدائش سے بانجھ ہیں (1)۔

اور النقاش نے ذکر کیا ہے کہ یہ آیت خاص طور پر انبیاء کے بارے میں نازل ہوئی تھی، اگرچہ اس کا حکم عام ہے؛ اللہ نے لوط علیہ السلام کو صرف بیٹیاں عطا کیں ان کے ساتھ کوئی بیٹا نہیں تھا، اور ابراہیم علیہ السلام کو بیٹے عطا کیے ان کے ساتھ کوئی بیٹی نہیں تھی، اور اسماعیل اور اسحاق کو بیٹے اور بیٹیاں (دونوں) عطا کیں، اور عیسیٰ اور یحییٰ علیہم السلام کو بانجھ بنا دیا (2)؛ اسی طرح کی بات ابن عباس اور اسحاق بن بشر سے بھی مروی ہے۔ اسحاق نے کہا: یہ انبیاء کے بارے میں نازل ہوئی، پھر عام ہوگئی۔ "وہ جسے چاہتا ہے بیٹیاں عطا کرتا ہے" یعنی لوط علیہ السلام، ان کے ہاں کوئی بیٹا پیدا نہیں ہوا، بلکہ صرف دو بیٹیاں پیدا ہوئیں۔ "وہ جسے چاہتا ہے بیٹے عطا کرتا ہے" یعنی ابراہیم علیہ السلام، ان کے ہاں کوئی بیٹی پیدا نہیں ہوئی، بلکہ ان کے آٹھ بیٹے

پیدا ہوئے۔ "یا انہیں بیٹے اور بیٹیاں ملا کر دیتا ہے" یعنی رسول اللہ ﷺ، آپ کے چار بیٹے اور چار بیٹیاں پیدا ہوئیں۔ "وہ جسے چاہتا ہے بانجھ کر دیتا ہے" یعنی یحییٰ بن زکریا علیہما السلام (3)؛ انہوں نے عیسیٰ کا ذکر نہیں کیا۔

ابن العربی (4) کہتے ہیں: ہمارے علماء نے کہا: "وہ جسے چاہتا ہے بیٹیاں عطا کرتا ہے" یعنی لوط، ان کی بیٹیاں تھیں اور کوئی بیٹا نہیں تھا۔ "وہ جسے چاہتا ہے بیٹے عطا کرتا ہے" یعنی ابراہیم، ان کے بیٹے تھے اور کوئی بیٹی نہیں تھی۔ اور اللہ کا قول: "یا انہیں بیٹے اور بیٹیاں ملا کر دیتا ہے" یعنی آدم، حوا ان کے لیے ہر حمل میں جڑواں بچے جنم دیتی تھیں؛ ایک لڑکا اور ایک لڑکی، اور ایک حمل کے لڑکے کی شادی دوسرے حمل کی لڑکی سے کی جاتی تھی، یہاں تک کہ اللہ نے اسے پختہ کر دیا...

---

(1) یہ شعر ابو ذہبل الجمحی کا ہے جیسا کہ المرزوقی کی شرح الحماسۃ البصریۃ 4/1605 میں ہے۔ اور گزشتہ کلام الصحاح (عقم) سے ہے۔ (2) النکت والعیون 5/211۔ (3) المحرر الوجیز 5/43۔ (4) احکام القرآن 4/1660 میں۔

Surah ash-Shura: Verses 49 - 50. Page 503.

Prohibition in the law of Noah ﷺ. Similarly, Muhammad ﷺ had both male and female children: Al-Qasim, Al-Tayyib, Al-Tahir, Abdullah, Zainab, Umm Kulthum, Ruqayyah, and Fatima; all of them were from Khadija (may Allah be pleased with her), and Ibrahim, who was from Maria the Coptic. Likewise, Allah has divided creation from the time of Adam until our time today, until the Hour begins, based on this predestination limited by His profound wisdom and His penetrating will; so that offspring remain, creation continues, the promise is fulfilled, the command is realized, the world is populated, and Paradise and Hell each receive what fills them and remains. It is stated in the Hadith: "Indeed, Hell will not be filled until the Almighty places His foot in it, and it says: Enough, enough. As for Paradise, there will remain space in it, so Allah will create for it another creation"(1).

Second: Ibn al-Arabi said(2): Indeed, Allah Almighty, through the generality of His power and the intensity of His strength, creates creation starting from nothing, and through His great kindness and profound wisdom, creates something from something, not out of need; for He is the Holy (Al-Quddus) above needs, and the Giver of Peace (As-Salam) from defects, as He said: {The Holy, the Giver of Peace} [Al-Hashr: 23]. So He created Adam from the earth and created Eve from Adam, and created the progeny from both of them through intercourse, occurring through pregnancy, existing in the fetus through birth; as the Prophet ﷺ said: "If the man's fluid precedes the woman's fluid, they will have a male child, and if the woman's fluid precedes the man's fluid, they will have a female child"(3). Similarly, in the Sahih as well: "If the man's fluid surpasses the woman's fluid, the child resembles his paternal uncles, and if the woman's fluid surpasses the man's fluid, the child resembles his maternal uncles"(4).

I say: This is the meaning of Aisha's Hadith, not its wording; Muslim narrated it from the Hadith of Urwa bin al-Zubayr on her authority that a woman asked the Messenger of Allah ﷺ: Should a woman wash (ghusl) if she has a wet dream and sees fluid?

---

(1) Narrated by Ahmad (7718), Al-Bukhari (4850), and Muslim (2846) at length from the Hadith of Abu Hurayrah. On the same subject from Anas, narrated by Ahmad (12440), Al-Bukhari (7384), and Muslim (2848). (2) In Ahkam al-Qur'an 4/1660. (3) This is a Hadith of Thawban with a similar meaning, and the author will mention it soon. (4) It is a Hadith of Aisha with a similar meaning as the author will mention after it.

सूरह अश-शूरा: आयत 49 - 50. पृष्ठ 503.

नूह (स.) की शरीयत में मनाही। इसी प्रकार मुहम्मद (स.) के भी बेटे और बेटियाँ थीं: अल-कासिम, अत-तय्यब, अत-ताहिर, अब्दुल्ला, ज़ैनब, उम्मे कुलथुम, रुक़य्या और फातिमा; ये सभी खदीजा (रजि.) से थे, और इब्राहिम, जो मारिया अल-क़िब्तिया से थे। इसी तरह, अल्लाह ने आदम के समय से लेकर आज तक, प्रलय आने तक, सृष्टि को इस सीमित नियति के आधार पर अपनी गहरी हिकमत और प्रभावी इच्छा से विभाजित किया है; ताकि वंश बना रहे, सृष्टि चलती रहे, वादा पूरा हो, आदेश लागू हो, दुनिया आबाद रहे और जन्नत व जहन्नम प्रत्येक को वह मिल जाए जो उसे भर दे। हदीस में है: "बेशक जहन्नम तब तक नहीं भरेगी जब तक कि जब्बार (अल्लाह) उसमें अपना कदम न रख दे, तब वह कहेगी: बस, बस। जहाँ तक जन्नत का सवाल है, उसमें जगह खाली रह जाएगी, तो अल्लाह उसके लिए एक और सृष्टि पैदा करेगा"(1)।

दूसरा: इब्न अल-अरबी ने कहा(2): बेशक अल्लाह तआला अपनी शक्ति की व्यापकता और अपनी ताकत की तीव्रता से बिना किसी चीज़ के सृष्टि को आरंभ में पैदा करता है, और अपनी महान दया और गहरी हिकमत से एक चीज़ से दूसरी चीज़ पैदा करता है, ज़रूरत के कारण नहीं; क्योंकि वह ज़रूरतों से पाक (कुद्दूस) है और दोषों से सलामत (सलाम) है, जैसा कि उसने फरमाया: {पवित्र, शांति देने वाला} [अल-हश्र: 23]। तो उसने आदम को मिट्टी से बनाया और हव्वा को आदम से बनाया, और उन दोनों के बीच संभोग के माध्यम से संतति को पैदा किया, जो गर्भधारण के माध्यम से होती है और जन्म के समय भ्रूण में मौजूद होती है; जैसा कि नबी (स.) ने फरमाया: "यदि पुरुष का जल (वीर्य) स्त्री के जल से पहले आ जाए, तो वे पुत्र पैदा करेंगे, और यदि स्त्री का जल पुरुष के जल से पहले आ जाए, तो वे पुत्री पैदा करेंगे"(3)। इसी तरह सहीह में भी है: "यदि पुरुष का जल स्त्री के जल पर हावी हो जाए, तो बच्चा अपने चाचाओं के जैसा होता है, और यदि स्त्री का जल पुरुष के जल पर हावी हो जाए, तो बच्चा अपने मामाओं के जैसा होता है"(4)।

मैं कहता हूँ: यह आयशा की हदीस का अर्थ है, उसके शब्द नहीं; मुस्लिम ने इसे उरवा बिन अल-जुबैर की हदीस से रिवायत किया है कि एक महिला ने अल्लाह के रसूल (स.) से पूछा: क्या महिला को गुस्ल करना चाहिए यदि उसे स्वप्नदोष हो और वह पानी (वीर्य) देखे?

---

(1) इसे अहमद (7718), बुखारी (4850) और मुस्लिम (2846) ने अबू हुरैरा की हदीस से विस्तार से रिवायत किया है। और अनस से भी इस विषय में अहमद (12440), बुखारी (7384) और मुस्लिम

(2848) ने रिवायत किया है। (2) अहकाम अल-कुरान 4/1660 में। (3) यह थौबान की हदीस है उसी अर्थ में, और लेखक जल्द ही इसका उल्लेख करेंगे। (4) यह आयशा की हदीस है उसी अर्थ में जैसा कि लेखक इसके बाद उल्लेख करेंगे।

سورة الشوریٰ: آیات 49 - 50- صفحہ 503-

تحریم فی شرع نوح علیہ السلام۔ اسی طرح محمد ﷺ کی بھی اولاد میں لڑکے اور لڑکیاں تھیں: القاسم، الطیب، الطاہر، عبداللہ، زینب، ام کلثوم، رقیہ اور فاطمہ؛ یہ سب حضرت خدیجہ رضی اللہ عنہا سے تھے، اور ابراہیم جو کہ ماریہ قبطیہ سے تھے۔ اسی طرح اللہ تعالیٰ نے آدم علیہ السلام سے لے کر ہمارے اس وقت تک اور قیامت قائم ہونے تک، اپنی حکمتِ بالغہ اور مشیتِ نافذہ کے تحت اس محدود تقدیر پر مخلوق کو تقسیم کیا ہے؛ تاکہ نسل باقی رہے، خلقت کا سلسلہ جاری رہے، وعدہ پورا ہو، حکم ثابت ہو، دنیا آباد رہے، اور جنت و دوزخ میں سے ہر ایک اپنی بھرنے والی چیز لے لے اور باقی رہے۔ حدیث میں ہے: "بے شک جہنم اس وقت تک نہیں بھرے گی جب تک کہ جبار اپنا قدم اس میں نہ رکھ دے، تب وہ کہے گی: بس، بس۔ رہا جنت کا معاملہ، تو اس میں کچھ حصہ بچ جائے گا، تو اللہ تعالیٰ اس کے لیے ایک اور مخلوق پیدا فرمائے گا"(1)۔

دوسرا: ابن العربی (2) نے کہا: بے شک اللہ تعالیٰ اپنی قدرت کے عموم اور اپنی قوت کی شدت کی وجہ سے بغیر کسی شے کے ابتداً مخلوق پیدا فرماتا ہے، اور اپنے عظیم لطف اور بالغ حکمت کی وجہ سے کسی چیز سے کوئی چیز پیدا فرماتا ہے، یہ کسی ضرورت کی بنا پر نہیں؛ کیونکہ وہ ضروریات سے قدوس (پاک) اور آفات سے سلام (محفوظ) ہے، جیسا کہ اس نے فرمایا: ﴿الْقُدُّوسُ السَّلَامُ﴾ [الحشر: 23] پس اللہ نے آدم کو مٹی سے پیدا کیا اور حوا کو آدم سے پیدا کیا، اور ان دونوں کے درمیان جماع کے ذریعے نسل کو مرتب کیا، جو حمل کی صورت میں ہوتی ہے اور ولادت کے وقت جنین میں موجود ہوتی ہے؛ جیسا کہ نبی ﷺ نے فرمایا: "جب مرد کا پانی عورت کے پانی پر سبقت لے جائے تو لڑکا پیدا ہوتا ہے، اور جب عورت کا پانی مرد کے پانی پر سبقت لے جائے تو لڑکی پیدا ہوتی ہے"(3)۔ اسی طرح صحیح (حدیث) میں یہ بھی ہے: "جب مرد کا پانی عورت

کے پانی پر غالب آ جائے تو بچہ اپنے چچاؤں کے مشابہ ہوتا ہے، اور جب عورت کا پانی مرد کے پانی پر غالب آ جائے تو بچہ اپنے ماموؤں کے مشابہ ہوتا ہے"(4)۔

میں کہتا ہوں: یہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی حدیث کا مفہوم ہے نہ کہ اس کے الفاظ، اسے مسلم نے عروہ بن زبیر کی ان سے روایت میں نکالا ہے کہ ایک عورت نے رسول اللہ ﷺ سے پوچھا: کیا عورت پر غسل واجب ہے جب اسے احتلام ہو اور وہ پانی دیکھے؟

---

(1) اسے احمد (7718)، بخاری (4850) اور مسلم (2846) نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ عنہ کی حدیث سے مفصل بیان کیا ہے۔ اور اس باب میں حضرت انس رضی اللہ عنہ سے بھی ہے جسے احمد (12440)، بخاری (7384) اور مسلم (2848) نے روایت کیا ہے۔ (2) احکام القرآن 1660/4 میں۔ (3) یہ حضرت ثوبان رضی اللہ عنہ کی اسی معنی کی حدیث ہے، اور مصنف عنقریب اسے ذکر کریں گے۔ (4) یہ حضرت عائشہ رضی اللہ عنہا کی اسی طرح کی حدیث ہے جیسا کہ مصنف اس کے بعد ذکر کریں گے۔

He said: "Yes." Aisha said to her: "May your hands be covered with dust and may you be struck (with a tool);" The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Leave her, for how else does resemblance occur except from that? If her fluid prevails over the man's fluid, the child resembles his maternal uncles, and if the man's fluid prevails over hers, he resembles his paternal uncles" (1). Our scholars said (2): According to the implication of this Hadith, 'prevailing' (uluww) necessitates resemblance; and it was mentioned in the Hadith of Thawban - also recorded by Muslim - that the Prophet (peace and blessings be upon him) said to a Jew: "The man's fluid is white and the woman's fluid is yellow. When they meet and the man's semen prevails over the woman's semen, they produce a male by Allah's permission, and if the woman's semen prevails over the man's semen, they produce a female by Allah's permission" (3). So, in this Hadith as well, 'prevailing' was made to necessitate masculinity or femininity. Therefore, according to both Hadiths, it would follow that resemblance to paternal uncles and masculinity must be coupled if the man's semen prevails, and similarly, if the woman's semen prevails, resemblance to maternal uncles and femininity must be coupled; because they are both effects of a single cause. However, that is not the case; rather, reality is different from that; because we find resemblance to maternal uncles along with masculinity, and resemblance to paternal uncles along with femininity. Thus, it becomes necessary to interpret one of the two Hadiths. The one that must be interpreted is [the 'prevailing'] mentioned in the Hadith of Thawban. It is said: That 'prevailing' means the fluid reaching the womb first. The reason for this is that 'prevailing' (uluww) means 'victory' or 'overcoming', as in the saying: "So-and-so raced me and I surpassed him," meaning: I overcame him. This includes the Almighty's saying: {And We are not to be outrun} [Al-Waqi'ah: 60], meaning: 'to be overcome', it was said regarding it: he prevailed. This interpretation is supported by his saying in the Hadith: "If the man's fluid precedes the woman's fluid, they produce a male, and if the woman's fluid precedes the man's fluid, they produce a female." Judge Abu Bakr ibn al-Arabi (4) built upon these Hadiths, saying: Indeed, for the two fluids...

(1) Sahih Muslim (314), and recorded by Ahmad (24610), and it is in Al-Bukhari (130) from the Hadith of Umm Salama (may Allah be pleased with her) with similar wording but without the part: "If her fluid prevails over the man's fluid...". Her saying: "Alat" means: she was struck with an 'alah', which is a short spear. Al-Mufhim 1/572. (2) It is the opinion of Abu al-Abbas al-Qurtubi in Al-Mufhim 1/571-572. What follows in

brackets is from him. (3) Sahih Muslim (315). (4) In Ahkam al-Qur'an 4/1660-1661, and the author quoted it from him via Abu al-Abbas al-Qurtubi in Al-Mufhim 1/572, and the speech from him continues until the end of the issue.

सूरह अश-शूरा: आयतें 49 - 50 504

उन्होंने कहा: "हाँ।" आयशा ने उनसे कहा: "तुम्हारे हाथ धूल से भर जाएं और तुम पर प्रहार हो (एक औज़ार से);" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने फरमाया: "उसे छोड़ दो, क्योंकि इसके अलावा समानता कैसे हो सकती है? यदि उसका (स्त्री का) द्रव पुरुष के द्रव पर हावी हो जाता है, तो बच्चा अपने मामाओं के समान होता है, और यदि पुरुष का द्रव उसके द्रव पर हावी हो जाता है, तो वह अपने चाचाओं के समान होता है" (1)। हमारे विद्वानों ने कहा (2): इस हदीस के निहितार्थ के अनुसार, 'हावी होना' (उलुव) समानता की आवश्यकता पैदा करता है; और थौबान की हदीस में आया है - जिसे मुस्लिम ने भी दर्ज किया है - कि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) ने एक यहूदी से कहा: "पुरुष का द्रव सफेद होता है और स्त्री का द्रव पीला। जब वे मिलते हैं और पुरुष का वीर्य स्त्री के वीर्य पर हावी हो जाता है, तो अल्लाह की अनुमति से नर पैदा होता है, और यदि स्त्री का वीर्य पुरुष के वीर्य पर हावी हो जाता है, तो अल्लाह की अनुमति से मादा पैदा होती है" (3)। अतः, इस हदीस में भी 'हावी होने' को पुरुषत्व या स्त्रीत्व की आवश्यकता के रूप में रखा गया है। इसलिए, दोनों हदीसों के अनुसार, यह निष्कर्ष निकलना चाहिए कि यदि पुरुष का वीर्य हावी होता है तो चाचाओं से समानता और पुरुषत्व एक साथ होने चाहिए, और इसी प्रकार, यदि स्त्री का वीर्य हावी होता है, तो मामाओं से समानता और स्त्रीत्व एक साथ होने चाहिए; क्योंकि वे दोनों एक ही कारण के प्रभाव हैं। हालाँकि, मामला ऐसा नहीं है; बल्कि वास्तविकता इसके विपरीत है; क्योंकि हमें मामाओं से समानता के साथ पुरुषत्व, और चाचाओं से समानता के साथ स्त्रीत्व देखने को मिलता है। इस प्रकार, दो हदीसों में से एक की व्याख्या करना आवश्यक हो जाता है। जिसकी व्याख्या की जानी चाहिए वह थौबान की हदीस में उल्लिखित ['हावी होना'] है। कहा जाता है: उस 'हावी होने' का अर्थ है द्रव का गर्भाशय तक पहले पहुँचना। इसका कारण यह है कि 'हावी होने' (उलुव) का अर्थ 'विजय' या 'प्रबल होना' है, जैसा कि कहावत है: "फलां ने मेरे साथ दौड़ लगाई और मैं उससे आगे निकल गया," अर्थात: मैंने उसे हरा दिया। इसमें सर्वशक्तिमान का यह कथन शामिल है: {और हमें पीछे नहीं छोड़ा जा सकता} [अल-वक़िया: 60], अर्थात: 'पराजित होना', इसके बारे में कहा गया: वह हावी हो गया। इस व्याख्या का समर्थन हदीस में उनके इस कथन से होता है: "यदि पुरुष का द्रव स्त्री के द्रव से पहले पहुँचता है, तो वे नर उत्पन्न करते हैं, और यदि स्त्री का द्रव पुरुष के द्रव से पहले पहुँचता है, तो वे मादा उत्पन्न करते हैं।" काजी अबू बक्र इब्न अल-अरबी (4) ने इन हदीसों के आधार पर निर्माण किया, कहते हुए: वास्तव में, दोनों द्रवों के लिए...

(1) सहीह मुस्लिम (314), और अहमद (24610) द्वारा दर्ज किया गया है, और यह बुखारी (130) में उम्म सलमा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) की हदीस से है, जिसमें इसी तरह के शब्द हैं लेकिन "यदि उसका द्रव पुरुष के द्रव पर हावी हो जाता है..." वाले हिस्से के बिना। उनका कहना: "अल्लत" का अर्थ है: उसे 'आला' से मारा गया, जो एक छोटा भाला है। अल-मुफ्हिम 1/572। (2) यह अल-मुफ्हिम 1/571-572 में अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी का मत है। कोष्ठकों में आगे जो है वह उन्हीं से है। (3) सहीह मुस्लिम (315)। (4) अहकाम अल-कुरआन 4/1660-1661 में, और लेखक ने इसे अल-मुफ्हिम 1/572 में अबू अल-अब्बास अल-कुर्तुबी के माध्यम से उनसे उद्धृत किया है, और उनसे यह बात मुद्दे के अंत तक जारी रहती है।

سورة الشوریٰ: آیات 49 - 50 504

آپ ﷺ نے فرمایا: "ہاں۔" عائشہ رضی اللہ عنہا نے ان سے کہا: "تیرے ہاتھ خاک آلود ہوں اور تجھے (کسی اوزار سے) چوٹ لگے؛" تو رسول اللہ ﷺ نے فرمایا: "اسے چھوڑ دو، کیونکہ مشابہت اسی کی وجہ سے تو ہوتی ہے۔ جب اس کا مادہ مرد کے مادے پر غالب آ جاتا ہے تو بچہ اپنے ننھیال کے مشابہ ہوتا ہے، اور جب مرد کا مادہ اس کے مادے پر غالب آ جاتا ہے تو وہ اپنے ددھیال کے مشابہ ہوتا ہے" (1)۔ ہمارے علماء نے کہا (2): اس حدیث کے تقاضے کے مطابق 'علو' (غلبہ) مشابہت کا تقاضا کرتا ہے؛ اور ثوبان کی حدیث میں آیا ہے - جسے مسلم نے بھی روایت کیا ہے - کہ نبی کریم ﷺ نے ایک یہودی سے فرمایا: "مرد کا مادہ سفید ہوتا ہے اور عورت کا مادہ زرد۔ جب وہ دونوں ملتے ہیں اور مرد کی منی عورت کی منی پر غالب آتی ہے تو وہ اللہ کے حکم سے لڑکا پیدا کرتے ہیں، اور جب عورت کی منی مرد کی منی پر غالب آتی ہے تو وہ اللہ کے حکم سے لڑکی پیدا کرتے ہیں" (3)۔ چنانچہ اس حدیث میں بھی 'علو' کو ذکوریت (مردانگی) اور انوثت (عورت پن) کا سبب قرار دیا گیا۔ پس دونوں حدیثوں کے تقاضے کے مطابق یہ لازم آتا ہے کہ اگر مرد کی منی غالب آئے تو ددھیال سے مشابہت اور لڑکا ہونا ایک ساتھ ہوں، اور اسی طرح اگر عورت کی منی غالب آئے تو ننھیال سے مشابہت اور لڑکی ہونا ایک ساتھ ہوں؛ کیونکہ یہ دونوں ایک ہی علت کا نتیجہ ہیں۔ حالانکہ حقیقت ایسی نہیں ہے، بلکہ مشاہدہ اس کے خلاف ہے؛ کیونکہ ہم دیکھتے ہیں کہ ننھیال سے مشابہت کے ساتھ لڑکا پیدا ہوتا ہے اور ددھیال سے مشابہت کے ساتھ لڑکی پیدا ہوتی ہے۔ لہٰذا دونوں حدیثوں میں سے کسی ایک کی تاویل ضروری ہو گئی۔ اور جس [علو] کی تاویل متعین ہے وہ ثوبان کی حدیث میں مذکور علو ہے۔ چنانچہ کہا جاتا ہے: اس علو کا معنی رحم کی طرف پانی کا پہلے پہنچنا (سبقت) ہے۔ اس کی وجہ یہ ہے کہ علو جب

غلبے کے معنی میں ہو جیسا کہ ان کا قول ہے: "فلاں نے مجھ سے مقابلہ کیا اور میں اس پر غالب آگیا (سبقت لے گیا)" یعنی: میں نے اسے مغلوب کر دیا۔ اسی سے اللہ تعالیٰ کا قول ہے: ﴿وَمَا نَحْنُ بِمَسْبُوقِينَ﴾ [الواقعة: 60] یعنی: مغلوب ہونے والے نہیں۔ اس کے بارے میں کہا گیا: وہ غالب آگیا۔ اس تاویل کی تائید حدیث کے اس قول سے ہوتی ہے: "جب مرد کا پانی عورت کے پانی پر سبقت لے جائے تو وہ لڑکا پیدا کرتے ہیں، اور جب عورت کا پانی مرد کے پانی پر سبقت لے جائے تو وہ لڑکی پیدا کرتے ہیں"۔ اور قاضی ابوبکر بن العربی (4) نے ان احادیث پر ایک بنیاد رکھی اور فرمایا: یقیناً دونوں پانیوں کے لیے...

(1) صحیح مسلم (314)، اور اسے احمد (24610) نے روایت کیا ہے، اور یہ بخاری (130) میں حضرت ام سلمہ رضی اللہ عنہا کی حدیث سے مروی ہے لیکن ان الفاظ کے بغیر: "جب اس کا پانی مرد کے پانی پر غالب آ جائے..."۔ اور ان کا قول "أَلَّت": یعنی اسے 'آلہ' لگی، جو کہ ایک چھوٹا نیزہ ہے۔ المفہم 1/572۔ (2) یہ المفہم 1/571-572 میں ابوالعباس القرطبی کا قول ہے۔ اور بریکٹ میں جو آ رہا ہے وہ انہی کی طرف سے ہے۔ (3) صحیح مسلم (315)۔ (4) احکام القرآن 1660/4 - 1661 میں، اور مصنف نے اسے ابوالعباس القرطبی کے واسطے سے المفہم 572/1 میں نقل کیا ہے اور یہ کلام مسئلہ کے آخر تک انہی کا ہے۔

Surah Ash-Shura: Verses 49 - 50 505 ... four states: First: the man's fluid comes out first, Second: the woman's fluid comes out first, Third: the man's fluid comes out first and is more, Fourth: the woman's fluid comes out first and is more. The division is completed by the man's fluid coming out first, then the woman's fluid coming out after it and being more, or vice versa; so if the man's fluid comes out first and was more, the child comes out male due to precedence, and the child resembles his paternal uncles due to abundance. And if the woman's fluid comes out first and was more, the child comes out female due to precedence, and resembles her maternal uncles due to dominance. And if the man's fluid comes out first but when the woman's fluid came out after it, it was more, the child would be male due to precedence, and resemble his maternal uncles due to the dominance of the woman's fluid. And if the woman's fluid precedes but when the man's fluid came out it was higher than the woman's fluid, the child would be female due to the precedence of the woman's fluid and resemble her paternal uncles due to the dominance of the man's fluid. He said: And by the regularity of these divisions, the discourse is settled and the conflict between the Hadiths is removed. Glory be to the Creator, the All-Knowing. Third: Our scholars said (1): Creation continued as male and female until there occurred in the first Jahiliyyah (pre-Islamic era) a hermaphrodite (Khuntha). He was brought to the judge of the Arabs and their long-lived one, Amir ibn al-Zharib, and he did not know what to say about him, and he put them off. When night fell upon him, he found his place strange, and his bed became uncomfortable, and he began to toss and turn, and thoughts came and went, until his servant girl noticed his state, and said: What is wrong with you? He said to her: I have stayed awake for a matter for which I was sought, and I do not know what to say about it. She asked: What is it? He said to her: A person who has a penis and a vagina, how would his condition be in inheritance? The slave girl said to him: Give him inheritance according to where he urinates; he understood it and when morning came, he presented it to them and they left satisfied. Islam came upon that [practice] and it (this issue) did not arise except in the era of Ali [may Allah honor him], and he judged in it (2). The inheritance scholars (al-Faradiyun) narrated from al-Kalbi from Abu Salih from Ibn Abbas from the Prophet ﷺ that he was asked about a newborn who has a vulva and a penis, from where is he to inherit? He said: "From where he urinates." And it was narrated that he was brought...

(1) This is the saying of Ibn al-Arabi in "Ahkam al-Qur'an" 4/1661 - 1662, and the text from it is until the end of the issue. (2) Reported by al-Bayhaqi in "as-Sunan al-Kubra" 6/261.

सूरा अश-शूरा: आयतें 49 - 50 505 ... चार स्थितियाँ: पहली: पुरुष का द्रव्य पहले निकले, दूसरी: स्त्री का द्रव्य पहले निकले, तीसरी: पुरुष का द्रव्य पहले निकले और अधिक हो, चौथी: स्त्री का द्रव्य पहले निकले और अधिक हो। विभाजन इस प्रकार पूरा होता है कि पुरुष का द्रव्य पहले निकले, फिर उसके बाद स्त्री का द्रव्य निकले और अधिक हो, या इसके विपरीत; तो यदि पुरुष का द्रव्य पहले निकला और अधिक था, तो बच्चा पूर्वता के कारण बालक होगा, और प्रचुरता के कारण बालक अपने पिताओं (चाचाओं) के समान होगा। और यदि स्त्री का द्रव्य पहले निकला और अधिक था, तो बच्चा पूर्वता के कारण बालिका होगी, और प्रभुत्व के कारण अपने मातृकुल (मॉमों) के समान होगी। और यदि पुरुष का द्रव्य पहले निकला लेकिन जब उसके बाद स्त्री का द्रव्य निकला तो वह अधिक था, तो बच्चा पूर्वता के कारण बालक होगा, और स्त्री के द्रव्य के प्रभुत्व के कारण अपने मातृकुल के समान होगा, और यदि स्त्री का द्रव्य पहले निकला लेकिन जब पुरुष का द्रव्य निकला तो वह स्त्री के द्रव्य से अधिक था, तो बच्चा स्त्री के द्रव्य की पूर्वता के कारण बालिका होगी और पुरुष के द्रव्य के प्रभुत्व के कारण अपने पितृकुल के समान होगी। उन्होंने कहा: और इन श्रेणियों की नियमितता से बात स्पष्ट हो जाती है और हदीसों के बीच का अंतर्विरोध दूर हो जाता है, तो महिमा उस रचयिता की है जो सब कुछ जानने वाला है। तीसरी बात: हमारे विद्वानों ने कहा (1): सृष्टि नर और मादा के रूप में निरंतर बनी रही जब तक कि पहली जाहिलियत (अज्ञानता के युग) में एक उभयलिंगी (खुनसा) उत्पन्न नहीं हुआ। उसे अरबों के न्यायाधीश और वयोवृद्ध आमिर बिन अल-ज़रिब के पास लाया गया और उसे समझ नहीं आया कि उसके बारे में क्या कहें, और उसने उन्हें टाल दिया; जब रात हुई तो उसे अपनी जगह अजनबी लगी, और उसकी नींद उड़ गई, वह करवटें बदलने लगा और विचार आते-जाते रहे, यहाँ तक कि उसकी दासी ने उसकी हालत देखी, और पूछा: आपको क्या हुआ है? उसने उससे कहा: मैं एक ऐसे मामले के लिए जाग रहा हूँ जिसके लिए मुझसे संपर्क किया गया था, और मुझे समझ नहीं आ रहा कि मैं क्या कहूँ? उसने पूछा: वह क्या है? उसने उससे कहा: एक ऐसा व्यक्ति जिसके पास लिंग और योनि दोनों हैं, विरासत में उसकी स्थिति क्या होगी? दासी ने उससे कहा: जहाँ से वह पेशाब करता है, उसके आधार पर उसे विरासत दें; वह इसे समझ गया और सुबह उसने इसे उनके सामने रखा और वे संतुष्ट होकर लौट गए। इस्लाम इसी (प्रथा) पर आया और यह मामला केवल अली [अल्लाह उनके चेहरे को सम्मानित करे] के युग में ही उठा और उन्होंने इसमें निर्णय दिया (2)। विरासत के विद्वानों (अल-फरादियुन) ने अल-कल्बी से, उन्होंने अबू सालेह से, उन्होंने इब्न अब्बास से, नबी ﷺ के बारे में वर्णन किया है कि उनसे एक नवजात के बारे में पूछा गया जिसके पास

योनि और लिंग दोनों थे, उसे कहाँ से विरासत मिलेगी? उन्होंने कहा: "जहाँ से वह पेशाब करता है।" और यह भी वर्णित है कि उनके पास लाया गया ...

(1) यह इब्न अल-अरबी का "अहकाम अल-कुरआन" 4/1661 - 1662 में कथन है, और बात यहाँ से मसले के अंत तक उनकी ही है। (2) इसे अल-बैहकी ने "अस-सुनन अल-कुबरा" 6/261 में उद्धृत किया है।

سورة الشوریٰ: آیات 49 - 50 505 ... چار احوال: پہلا: مرد کا مادہ پہلے نکلے، دوسرا: عورت کا مادہ پہلے نکلے، تیسرا: مرد کا مادہ پہلے نکلے اور زیادہ ہو، چوتھا: عورت کا مادہ پہلے نکلے اور زیادہ ہو۔ اور تقسیم اس طرح مکمل ہوتی ہے کہ مرد کا مادہ پہلے نکلے، پھر اس کے بعد عورت کا مادہ نکلے اور زیادہ ہو، یا اس کے برعکس؛ پس اگر مرد کا مادہ پہلے نکلا اور زیادہ تھا تو بچہ سبقت کی وجہ سے لڑکا پیدا ہوگا، اور کثرت کی وجہ سے بچہ اپنے چچاؤں کے مشابہ ہوگا۔ اور اگر عورت کا مادہ پہلے نکلا اور زیادہ تھا تو بچہ سبقت کی وجہ سے لڑکی پیدا ہوگی، اور غلبہ کی وجہ سے اپنے ننھیال (ماموں) کے مشابہ ہوگی۔ اور اگر مرد کا مادہ پہلے نکلا لیکن جب اس کے بعد عورت کا مادہ نکلا تو وہ زیادہ تھا، تو بچہ سبقت کی وجہ سے لڑکا ہوگا، اور عورت کے مادہ کے غلبہ کی وجہ سے اپنے ماموں کے مشابہ ہوگا، اور اگر عورت کا مادہ سبقت لے گیا لیکن جب مرد کا مادہ نکلا تو وہ عورت کے مادہ سے زیادہ تھا، تو بچہ عورت کے مادہ کی سبقت کی وجہ سے لڑکی ہوگی اور مرد کے مادہ کے غلبہ کی وجہ سے اپنے چچاؤں کے مشابہ ہوگی۔ انہوں نے کہا: اور ان اقسام کی ترتیب سے کلام پختہ ہو جاتا ہے اور احادیث کے درمیان تعارض دور ہو جاتا ہے، تو پاک ہے وہ پیدا کرنے والا جو سب کچھ جاننے والا ہے۔ تیسری بات: ہمارے علماء نے کہا (1): تخلیق نر اور مادہ کے طور پر مسلسل جاری تھی یہاں تک کہ پہلی جاہلیت میں ایک خنثیٰ (مخنث) پیدا ہوا، تو اسے عربوں کے فقیہ اور ان کے معمر بزرگ عامر بن الظرب کے پاس لایا گیا اور وہ سمجھ نہ سکے کہ اس بارے میں کیا کہیں، اور انہوں نے انہیں ٹال دیا؛ جب رات چھائی تو انہیں اپنی جگہ اجنبی لگی، اور ان کی نیند اڑ گئی، اور وہ کروٹیں بدلنے لگے، خیالات آتے اور جاتے رہے، یہاں تک کہ ان کی خادمہ نے ان کی حالت کو بھانپ لیا، اور پوچھا: آپ کو کیا ہوا ہے؟ انہوں نے اس سے کہا: میں ایک ایسے معاملے کے لیے جاگ رہا ہوں جس کے

لیے مجھ سے رجوع کیا گیا تھا، اور مجھے سمجھ نہیں آرہا کہ میں اس بارے میں کیا کہوں؟ اس نے پوچھا: وہ کیا ہے؟ انہوں نے اس سے کہا: ایک ایسا شخص جس کا ذکر (عضو تناسل) اور فرج (شرمگاہ) دونوں ہوں، وراثت میں اس کا حال کیا ہوگا؟ باندی نے ان سے کہا: اسے وہاں سے وارث بنائیں جہاں سے وہ پیشاب کرتا ہے؛ انہوں نے اسے سمجھ لیا اور صبح ہوئی تو انہوں نے اسے ان کے سامنے پیش کیا اور وہ مطمئن ہو کر لوٹ گئے۔ اور اسلام اسی (طریقہ کار) پر آیا اور یہ معاملہ صرف حضرت علی [رضی اللہ عنہ] کے عہد میں پیش آیا تو اس میں فیصلہ دیا گیا (2)۔ اور فرضیوں (علمِ میراث کے ماہرین) نے الکلبی سے، انہوں نے ابوصالح سے، انہوں نے ابن عباس سے، نبی ﷺ سے روایت کیا ہے کہ آپ ﷺ سے ایسے مولود کے بارے میں سوال کیا گیا جس کی شرمگاہ اور عضو تناسل دونوں ہوں کہ اسے کہاں سے وراثت ملے گی؟ آپ ﷺ نے فرمایا: "جہاں سے وہ پیشاب کرتا ہے"۔ اور روایت ہے کہ آپ ﷺ کے پاس لایا گیا ...

(1) یہ ابن العربی کا قول ہے "احکام القرآن" 4/1661 - 1662 میں، اور کلام یہاں سے مسئلہ کے آخر تک انہی کا ہے۔ (2) اسے بیہقی نے "السنن الکبریٰ" 261/6 میں روایت کیا ہے۔

...from a hermaphrodite of the Ansar, and said: "Grant him inheritance based on where he urinates first." (1) This was also narrated by Muhammad ibn al-Hanafiyyah from Ali, and similarly from Ibn Abbas. This view was held by Ibn al-Musayyib, Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Muhammad, and it was narrated by Al-Muzani from Al-Shafi'i. Some said: Urination is not an indicator; if urine comes out from both together, Abu Yusuf said: Judgment is based on the majority. Abu Hanifa rejected this and said: "Do you measure it?" The companions of Al-Shafi'i did not give weight to the quantity. It is narrated from Ali and Al-Hasan that they said: His ribs are counted, for a woman has one more rib than a man. (2) What scholars have said regarding this tradition in the verse of inheritance in "An-Nisa" has already been discussed in detail (3), and praise be to Allah.

Fourth: Al-Qadi Abu Bakr ibn al-Arabi said (4): Some commoners have denied the existence of hermaphrodites, because Allah Almighty divided creation into male and female. We say: This is ignorance of the language, a lack of understanding of eloquence, and a shortcoming in knowing the vastness of divine power. As for the power of Allah, Glorified and Exalted, He is All-Encompassing and All-Knowing. As for the apparent meaning of the Quran, it does not deny the existence of hermaphrodites; because Allah Almighty said: {To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth; He creates what He wills.} This is a general statement of praise that cannot be restricted, for divine power requires it. As for His saying: {He grants to whom He wills females and grants to whom He wills males. Or He joins them, males and females; and He renders whom He wills barren.} This is information about the majority of beings, and He remained silent about mentioning the rare case, as it falls under the generality of the first statement. Reality testifies to it, and direct observation belies those who deny it. A hermaphrodite used to study with us at the Ribat of Abu Sa'id Ali, the Martyr Imam, from the Maghreb countries. He had no beard but had breasts, and he had a slave girl; your Lord knows him best. Despite our long companionship, modesty prevented me from asking him, and I wish today I had inquired about his condition.

---

(1) Reported by Al-Bayhaqi in As-Sunan al-Kubra 6/261 with the first wording, and Muhammad ibn as-Sa'ib al-Kalbi is accused of lying, as in Taqrib al-Tahdhib. (2) Abu Abdullah al-Shaqqaq, the teacher of Ibn al-Arabi, said in what was narrated from him

in Ahkam al-Quran 4/1662: If this were true, his condition would not be ambiguous. (3) 6/109 and thereafter. (4) In Ahkam al-Quran 4/1663.

...अंसार के एक उभयलिंगी (हिजड़े) के बारे में, तो उन्होंने कहा: "उसे वहाँ से विरासत दो जहाँ से वह पहले पेशाब करता है।" (1) इसी तरह मुहम्मद इब्न अल-हनफिया ने अली से रिवायत की है, और इब्न अब्बास से भी इसी तरह की बात कही गई है। यही बात इब्न अल-मुसय्यिब, अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़ और मुहम्मद ने कही है, और अल-मुज़ानी ने इसे अल-शाफ़ई से उद्धृत किया है। कुछ लोगों ने कहा: पेशाब करने में कोई दलील नहीं है; यदि पेशाब दोनों से एक साथ निकलता है, तो अबू यूसुफ़ ने कहा: फैसला बहुमत (अधिकता) के आधार पर किया जाएगा। अबू हनीफ़ा ने इसका खंडन किया और कहा: "क्या तुम उसे मापोगे?" अल-शाफ़ई के साथियों ने अधिकता को कोई महत्व नहीं दिया। अली और अल-हसन से रिवायत है कि उन्होंने कहा: उसकी पसलियाँ गिनी जाती हैं, क्योंकि औरत की पसली मर्द से एक अधिक होती है। (2) इस हदीस के बारे में विद्वानों ने "अन-निसा" में विरासत की आयत में जो कुछ कहा है, वह विस्तार से बीत चुका है (3), और अल्लाह का शुक्र है।

चौथा: अल-कादी अबू बक्र इब्न अल-अरबी ने कहा (4): आम लोगों के कुछ प्रमुखों ने उभयलिंगी के अस्तित्व से इनकार किया है, क्योंकि अल्लाह तआला ने सृष्टि को नर और मादा में विभाजित किया है। हमने कहा: यह भाषा की अज्ञानता है, वाक्पटुता की समझ की कमी है, और ईश्वरीय शक्ति की व्यापकता को जानने में कमी है। जहाँ तक अल्लाह सुब्हानहु व तआला की शक्ति का सवाल है, वह व्यापक और सर्वज्ञ है। जहाँ तक कुरान के स्पष्ट अर्थ का सवाल है, वह उभयलिंगी के अस्तित्व को नकारता नहीं है; क्योंकि अल्लाह तआला ने कहा है: {आकाशों और पृथ्वी का राज्य अल्लाह ही का है; वह जो चाहता है पैदा करता है।} यह प्रशंसा की व्यापकता है जिसे सीमित नहीं किया जा सकता; क्योंकि शक्ति इसकी मांग करती है। और जहाँ तक उनके इस कथन का सवाल है: {वह जिसे चाहता है लड़कियाँ प्रदान करता है और जिसे चाहता है लड़के प्रदान करता है। या उन्हें लड़के और लड़कियाँ दोनों मिला कर देता है; और जिसे चाहता है बाँझ बना देता है।} यह मौजूद चीज़ों के बहुमत के बारे में जानकारी है, और दुर्लभ चीज़ का उल्लेख करने से चुप रहा गया है; क्योंकि यह पहले कथन की व्यापकता के अंतर्गत आता है। अस्तित्व इसकी गवाही देता है और आँखों देखा हाल इसके इनकार करने वाले को झुठलाता है। हमारे साथ मग़रिब देशों के शहीद इमाम रबात अबू सईद अली में एक उभयलिंगी पढ़ता था, जिसकी दाढ़ी नहीं थी और उसके स्तन थे, और उसके पास एक दासी थी; तुम्हारा रब उसके बारे में बेहतर जानता है। लंबे साथ के बावजूद, शर्म ने मुझे उससे पूछने से रोक दिया, और आज मेरी इच्छा है कि मैंने उसकी स्थिति के बारे में पूछा होता।

(1) अल-बैहकी ने अस-सुनन अल-कुबरा 6/261 में पहले शब्दों के साथ निकाला है, और मुहम्मद बिन अल-साइब अल-कल्बी पर झूठ बोलने का आरोप है जैसा कि तक़रीब अल-तहज़ीब में है। (2) इब्न अल-अरबी के गुरु अबू अब्दुल्ला अल-शक़्क़ाक़ ने उनके द्वारा अहकाम अल-क़ुरान 4/1662 में उद्धृत बात में कहा: यदि यह सच होता, तो उसकी स्थिति संदिग्ध नहीं होती। (3) 6/109 और उसके बाद। (4) अहकाम अल-क़ुरान 4/1663 में।

بخنثٰی (ہیجڑے) سے ایک شخص انصار میں سے، تو کہا: "اسے وہاں سے وارث بناؤ جہاں سے وہ پہلے پیشاب کرے۔" (۱)۔ اسی طرح محمد بن الحنفیہ نے علیؓ سے روایت کی ہے، اور اسی طرح ابن عباسؓ سے بھی مروی ہے۔ یہی بات ابن المسیب، ابو حنیفہ، ابو یوسف اور محمد نے کہی ہے، اور المزنی نے اسے شافعی سے روایت کیا ہے۔ ایک گروہ نے کہا: پیشاب میں کوئی دلیل نہیں ہے؛ اگر دونوں جگہوں سے ایک ساتھ پیشاب نکلے، تو ابو یوسف نے کہا: فیصلے کا مدار کثرت پر ہوگا۔ ابو حنیفہ نے اس کا انکار کیا اور کہا: "کیا تم اسے ناپو گے!" اور اصحابِ شافعی نے کثرت کے لیے کوئی حکم قرار نہیں دیا۔ علیؓ اور حسنؒ سے مروی ہے کہ ان دونوں نے فرمایا: اس کی پسلیاں گنی جائیں، کیونکہ عورت مرد سے ایک پسلی زیادہ رکھتی ہے (۲)۔ اور اس حدیث کے بارے میں علماء نے جو کچھ کہا ہے وہ سورہ "النساء" میں وراثت کی آیت کے ذیل میں تفصیل سے گزر چکا ہے (۳)، والحمد للہ۔

چوتھی بات: قاضی ابو بکر بن العربی (۴) نے کہا: عام لوگوں کے کچھ سرداروں نے خنثٰی کے وجود کا انکار کیا ہے، کیونکہ اللہ تعالیٰ نے مخلوق کو نر اور مادہ میں تقسیم کیا ہے۔ ہم نے کہا: یہ زبان سے جہالت، فصاحت کے مقام سے ناواقفیت، اور وسعتِ قدرت کی معرفت میں کمی ہے۔ جہاں تک اللہ سبحانہ کی قدرت کا تعلق ہے تو وہ بہت وسیع اور علم والا ہے، اور جہاں تک قرآن کے ظاہر کا تعلق ہے تو وہ خنثٰی کے وجود کی نفی نہیں کرتا؛ کیونکہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿آسمانوں اور زمین کی بادشاہت اللہ ہی کے لیے ہے، وہ جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے﴾۔ تو یہ ایک عمومی مدح ہے جس کی تخصیص جائز نہیں؛ کیونکہ قدرت اس کا تقاضا کرتی ہے۔ رہا اللہ کا یہ فرمان: ﴿وہ جسے چاہتا ہے بیٹیاں عطا فرماتا ہے اور جسے چاہتا ہے بیٹے عطا فرماتا ہے۔ یا انہیں

بیٹے اور بیٹیاں ملا کر دیتا ہے؛ اور جسے چاہتا ہے بانجھ کر دیتا ہے﴾ تو یہ موجودات میں غالب صورتوں کے بارے میں خبر ہے، اور نادر صورت کے ذکر سے خاموشی اختیار کی گئی ہے؛ کیونکہ وہ پہلے کلام کے عموم میں داخل ہے۔ وجود اس کی گواہی دیتا ہے اور مشاہدہ اس کے منکر کو جھٹلاتا ہے، اور ہمارے ساتھ رباطِ ابو سعید علی میں بلادِ مغرب سے تعلق رکھنے والا ایک خنثٰی پڑھا کرتا تھا، جس کی داڑھی نہیں تھی مگر دو چھتیاں تھیں، اور اس کے پاس ایک لونڈی تھی؛ تمہارا رب ہی اس کے بارے میں بہتر جانتا ہے، اور طویل رفاقت کے باوجود حیاء نے مجھے اس سے سوال کرنے سے روکے رکھا، اور آج میری تمنا ہے کہ کاش میں نے اس کے حال کے بارے میں دریافت کیا ہوتا۔

---

(۱) بیہقی نے السنن الکبریٰ ۶/ ۲۶۱ میں پہلے لفظ کے ساتھ نکالا ہے، اور محمد بن السائب الکلبی پر جھوٹ کا اتہام ہے جیسا کہ تقریب التہذیب میں ہے۔ (۲) ابن العربی کے شیخ ابو عبد اللہ الشقاق نے ان سے منقول احکام القرآن ۴/ ۱۶۶۲ میں کہا: اگر یہ صحیح ہوتا تو اس کا حال مشتبہ نہ رہتا۔ (۳) ۶/ ۱۰۹ اور اس کے بعد۔ (۴) احکام القرآن ۴/ ۱۶۶۳ میں۔

Surah Ash-Shura: Verse 51 507 Allah Almighty says: {And it is not for any human being that Allah should speak to him except by revelation or from behind a veil or that He sends a messenger to reveal, by His permission, what He wills. Indeed, He is Most High and Wise (51)}

There are two issues in it: First: Allah Almighty's saying: {And it is not for any human being that Allah should speak to him except by revelation}. The reason for this is that the Jews said to the Prophet ﷺ: "Will you not speak to Allah and look at Him if you are a prophet, as Moses spoke to Him and looked at Him? We will not believe in you until you do that." The Prophet ﷺ said: "Indeed, Moses did not look at Him." So the verse was revealed: {And it is not for any human being that Allah should speak to him except by revelation}; mentioned by Al-Naqqash, Al-Wahidi (1), and Al-Tha'labi. {By revelation}: Mujahid said: It is a blowing that He blows into his heart, becoming an inspiration (2); from it is the saying of the Prophet ﷺ: "Indeed, the Holy Spirit (Gabriel) blew into my heart that no soul shall die until it completes its provision and its life span, so fear Allah and seek moderately. Take what is permissible and leave what is forbidden" (3). {Or from behind a veil}: As He spoke to Moses. {Or that He sends a messenger}: like His sending of Gabriel, peace be upon him. It is said: "except by revelation" is a vision he sees in his sleep; said by Zuhair bin Muhammad (4). "Or from behind a veil" as He spoke to Moses. "Or that He sends a messenger" Zuhair said: He is Gabriel, peace be upon him. {To reveal, by His permission, what He wills}: And this revelation from the messengers is an address from them to the prophets, which they hear spoken and see with their own eyes. And this was the state of Gabriel, peace be upon him, when he descended with the revelation to the Prophet ﷺ. Ibn Abbas said: Gabriel, peace be upon him, descended to every prophet, but none of them saw him except Muhammad, Jesus, Moses, and Zechariah, peace be upon them. As for others, it was an inspirational revelation in a dream (5).

---

(1) In Asbab al-Nuzul, p. 396, and it was mentioned from Al-Naqqash by Al-Mawardi in Al-Nukat wal-Uyun 5/212. (2) Al-Nukat wal-Uyun 5/212. (3) Narrated by Al-Quda'i in Musnad al-Shihab (1151), and Al-Baghawi in Sharh al-Sunnah (4111), (4112), and (4113) from the hadith of Ibn Mas'ud, may Allah be pleased with him. (4) In the copies: Muhammad bin Zuhair, which is a mistake, and what is confirmed is from Al-Nukat wal-Uyun 5/212, and the sources, and his biography has passed in 2/399. (5) Al-Nukat wal-Uyun 5/212.

सूरह अश-शूरा: आयत 51 507 अल्लाह सर्वशक्तिमान कहता है: {और किसी मनुष्य के लिए यह संभव नहीं कि अल्लाह उससे बात करे, सिवाय इसके कि वह 'वही' (प्रकाशना) के द्वारा हो या परदे के पीछे से हो या वह किसी रसूल (संदेशवाहक) को भेज दे, फिर वह उसकी अनुमति से जो चाहता है प्रकाशना कर दे। निश्चय ही वह सर्वोच्च, अत्यंत तत्वदर्शी है (51)}

इसमें दो मसले हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और किसी मनुष्य के लिए यह संभव नहीं कि अल्लाह उससे बात करे, सिवाय इसके कि वह 'वही' के द्वारा हो}। इसका कारण यह है कि यहूदियों ने नबी ﷺ से कहा: "यदि आप नबी हैं, तो आप अल्लाह से बात क्यों नहीं करते और उन्हें क्यों नहीं देखते, जैसे मूसा ने उनसे बात की और उन्हें देखा? हम आप पर तब तक ईमान नहीं लाएंगे जब तक आप ऐसा नहीं करेंगे।" नबी ﷺ ने कहा: "निश्चय ही, मूसा ने उन्हें नहीं देखा था।" तब आयत अवतरित हुई: {और किसी मनुष्य के लिए यह संभव नहीं कि अल्लाह उससे बात करे, सिवाय इसके कि वह 'वही' के द्वारा हो}; इसका उल्लेख अल-नक्काश, अल-वाहिदी (1), और अल-थालाबी ने किया है। {'वही' (प्रकाशना) के द्वारा}: मुजाहिद ने कहा: यह दिल में फूँका जाना है जो प्रेरणा बन जाता है (2); इसी से नबी ﷺ का कथन है: "निश्चय ही रूह-उल-क़ुदुस (जिब्रील) ने मेरे दिल में फूँका है कि कोई भी व्यक्ति तब तक नहीं मरेगा जब तक वह अपनी जीविका और अपनी आयु पूरी नहीं कर लेता, इसलिए अल्लाह से डरो और तलाश में मध्यम मार्ग अपनाओ। जो हलाल (जायज़) है उसे ले लो और जो हराम (नाजायज़) है उसे छोड़ दो" (3)। {या परदे के पीछे से}: जैसा कि उन्होंने मूसा से बात की। {या वह किसी रसूल को भेज दे}: जैसे जिब्रील अलैहिस्सलाम का भेजा जाना। कहा गया है: "सिवाय इसके कि वह 'वही' के द्वारा हो" का अर्थ वह स्वप्न है जो वह अपनी नींद में देखता है; यह ज़ुहैर बिन मुहम्मद (4) ने कहा है। "या परदे के पीछे से" जैसे उन्होंने मूसा से बात की। "या वह किसी रसूल को भेज दे" ज़ुहैर ने कहा: वह जिब्रील अलैहिस्सलाम हैं। {फिर वह उसकी अनुमति से जो चाहता है प्रकाशना कर दे}: और रसूलों की यह वही (प्रकाशना) पैगंबरों के लिए उनकी ओर से एक संबोधन है जिसे वे बोलते हुए सुनते हैं और अपनी आँखों से देखते हैं। और जिब्रील अलैहिस्सलाम की यही स्थिति थी जब वे नबी ﷺ पर वही लेकर उतरते थे। इब्न अब्बास ने कहा: जिब्रील अलैहिस्सलाम हर नबी के पास उतरे, लेकिन उनमें से किसी ने उन्हें नहीं देखा सिवाय मुहम्मद, ईसा, मूसा और ज़करिया अलैहिमुस्सलाम के। जहाँ तक दूसरों की बात है, तो वह स्वप्न में एक प्रेरणात्मक प्रकाशना थी (5)।

(1) असबाब अल-नुज़ूल, पृष्ठ 396 में, और अल-नक्काश से अल-मावर्दी ने अल-नुकात वल-उयून 5/212 में इसका उल्लेख किया है। (2) अल-नुकात वल-उयून 5/212। (3) इसे अल-कुदाई ने मुसनद अल-शिहाब (1151) में और अल-बग़वी ने शरह अल-सुन्नाह (4111), (4112) और (4113) में इब्न मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु की हदीस से उद्धृत किया है। (4) प्रतियों में: मुहम्मद बिन ज़ुहैर, जो एक गलती है, और जो पुष्ट है वह अल-नुकात वल-उयून 5/212 और स्रोतों से है, और उनकी जीवनी 2/399 में आ चुकी है। (5) अल-नुकात वल-उयून 5/212।

سورہ الشوریٰ: آیت 51 507 اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿اور کسی بشر کے لیے یہ ممکن نہیں کہ اللہ اس سے کلام کرے مگر وحی کے ذریعے یا پردے کے پیچھے سے یا یہ کہ وہ کوئی پیغامبر بھیجے پھر وہ اس کے حکم سے جو چاہے وحی کرے، بے شک وہ بہت بلند، بڑی حکمت والا ہے ۵۱﴾

اس میں دو مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اور کسی بشر کے لیے یہ ممکن نہیں کہ اللہ اس سے کلام کرے مگر وحی کے ذریعے﴾۔ اس کا سبب یہ ہے کہ یہودیوں نے نبی کریم ﷺ سے کہا: "اگر آپ نبی ہیں تو آپ اللہ سے کلام کیوں نہیں کرتے اور اسے کیوں نہیں دیکھتے جیسے موسیٰ نے اس سے کلام کیا اور اسے دیکھا؟ ہم آپ پر ایمان نہیں لائیں گے جب تک آپ ایسا نہ کریں۔" تو نبی کریم ﷺ نے فرمایا: "بے شک موسیٰ نے اسے نہیں دیکھا تھا۔" تب یہ آیت نازل ہوئی: ﴿اور کسی بشر کے لیے یہ ممکن نہیں کہ اللہ اس سے کلام کرے مگر وحی کے ذریعے﴾؛ اسے نقاش، واحدی (1) اور ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ ﴿وحی کے ذریعے﴾: مجاہد نے کہا: یہ دل میں پھونکنا ہے جو الہام بن جاتا ہے (2)؛ اسی سے نبی کریم ﷺ کا قول ہے: "بے شک روح القدس (جبریل) نے میرے دل میں پھونکا کہ کوئی جان نہیں مرے گی یہاں تک کہ وہ اپنا رزق اور اپنی عمر پوری کر لے، پس اللہ سے ڈرو اور طلب میں اعتدال اختیار کرو۔ جو حلال ہے اسے لے لو اور جو حرام ہے اسے چھوڑ دو" (3)۔ ﴿یا پردے کے پیچھے سے﴾: جیسے موسیٰ علیہ السلام سے کلام کیا۔ ﴿یا یہ کہ وہ کوئی پیغامبر بھیجے﴾: جیسے جبریل علیہ السلام کا بھیجا جانا۔ اور کہا گیا ہے: "مگر وحی کے ذریعے" سے مراد وہ خواب ہے جو وہ اپنی نیند میں دیکھتا ہے؛ یہ زہیر بن محمد (4) نے کہا ہے۔ "یا پردے کے پیچھے سے" جیسے موسیٰ علیہ السلام سے کلام کیا۔ "یا یہ کہ وہ کوئی پیغامبر بھیجے" زہیر نے کہا: وہ جبریل علیہ السلام ہیں۔ ﴿پھر وہ اس کے حکم سے جو چاہے وحی کرے﴾:

اور رسولوں کی یہ وحی ان کی طرف سے انبیاء کو ایک خطاب ہے جسے وہ بولتے ہوئے سنتے ہیں اور اپنی آنکھوں سے دیکھتے ہیں۔ اور جبریل علیہ السلام کی یہی کیفیت ہوتی تھی جب وہ نبی ﷺ پر وحی لے کر اترتے تھے۔ ابن عباس نے فرمایا: جبریل علیہ السلام ہر نبی پر اترے مگر ان میں سے کسی نے انہیں نہیں دیکھا سوائے محمد، عیسیٰ، موسیٰ اور زکریا علیہم السلام کے۔ رہا دوسروں کا معاملہ، تو وہ خواب میں وحیِ الہامی تھی (5)۔

---

(1) اسباب النزول ص 396 میں، اور اسے نقاش سے ماوردی نے النکت والعیون 5/212 میں ذکر کیا ہے۔ (2) النکت والعیون 5/212۔ (3) اسے قضاعی نے مسند الشہاب (1151) میں اور بغوی نے شرح السنہ (4111)، (4112) اور (4113) میں ابن مسعود رضی اللہ عنہ کی حدیث سے روایت کیا ہے۔ (4) نسخوں میں: محمد بن زہیر، جو کہ غلطی ہے، اور درست وہی ہے جو النکت والعیون 5/212 اور مصادر میں ہے، اور ان کا تذکرہ 2/399 میں گزر چکا ہے۔ (5) النکت والعیون 5/212۔

Page: 508 Surah Ash-Shura: Ayah 51

It was said: "except by revelation" by sending Gabriel, "or from behind a veil" as He spoke to Moses, "or [by] sending a messenger" to all people.

Al-Zuhri, Shaiba, and Nafi' read: "or He sends (yursilu) a messenger so He reveals (fayuhi)" with both verbs in the nominative case (1). The rest read them in the accusative case (yursila... fayuhiya). The nominative case is for commencement; meaning: and He sends. It was said: "sends" in the nominative case is in the place of a circumstantial phrase (hal); the estimation being: except as a revealer or a sender. Those who used the accusative case conjured it with the place of revelation; because its meaning is: And it was not for any human being that Allah should speak to him except that He reveals or sends. It is also possible that the accusative is based on the estimation of dropping the preposition from the implicit "an". It would be in the place of a circumstantial phrase; the estimation being: or by sending a messenger. It is not permissible to conjugate "or sends" in the accusative with "that He should speak to him" due to the corruption of the meaning; because it would become: It was not for any human being that He should send him or that He should send a messenger to him, while He has already sent messengers from among humans and sent to them (2).

Second point: This verse was used as evidence by those who hold the view that if someone swears not to speak to a man but then sends a messenger to him, he has broken his oath (hanith); because the sender is called a speaker to the recipient in this verse, unless the one swearing intended face-to-face address.

Ibn al-Mundhir said (3): They differed regarding a man who swears not to speak to so-and-so, then writes him a letter or sends him a messenger. Al-Thawri said: A messenger is not speech. Al-Shafi'i said: It is not clear that he breaks his oath. Al-Nakha'i said: The ruling on the letter is that he breaks his oath. Malik said: He breaks his oath in both the letter and the messenger. Murra said: The messenger is easier than the letter. Abu 'Ubayd said: Speech is something other than writing and gesture. Abu Thawr said: He does not break his oath by the letter. Ibn al-Mundhir said: He does not break his oath in both the letter and the messenger.

I said: This is the saying of Malik (4). Abu 'Umar said (5): And whoever swears not to speak to a man, but then greets him...

(1) Reading of Nafi' in Al-Sab'ah p. 582, and Al-Taysir p. 195. (2) Al-Kashf 'an Wujuh al-Qira'at 2/253-254 similarly. (3) In Al-Ishraf 1/474. (4) This is what the author said, and it was previously mentioned that Malik said: he breaks his oath in the letter and the messenger. See Al-Mudawwanah 2/131. (5) In Al-Kafi 1/450.

पेज: 508 सूरा अश-शूरा: आयत 51

कहा गया: "सिवाय वह्य (रहस्योद्घाटन) के द्वारा" जिब्रईल को भेजकर, "या पर्दे के पीछे से" जैसे उन्होंने मूसा से बात की, "या एक रसूल (दूत) भेजकर" सभी लोगों के लिए।

अल-जुहरी, शैबा और नाफी' ने पढ़ा: "या वह भेजता है (yursilu) एक रसूल तो वह वह्य करता है (fayuhi)" दोनों क्रियाओं को रफ़ (nominative case) में (1)। बाकियों ने उन्हें नसब (accusative case) में (yursila... fayuhiya) पढ़ा। रफ़ इब्तिदा (commencement) के लिए है; यानी: और वह भेजता है। कहा गया: "भेजता है" रफ़ में हाल (circumstantial phrase) के स्थान पर है; अनुमान यह है: सिवाय वह्य करने वाले या भेजने वाले के। जिन्होंने नसब में पढ़ा, उन्होंने इसे वह्य के स्थान पर अत्फ़ (conjunction) किया; क्योंकि इसका अर्थ है: और किसी मनुष्य के लिए यह संभव नहीं कि अल्लाह उससे बात करे, सिवाय इसके कि वह वह्य करे या भेजे। यह भी संभव है कि नसब "an" मुज़मर (implicit "an") से हर्फ़ए-जर (preposition) को हटाने के अनुमान पर हो। यह हाल के स्थान पर होगा; अनुमान है: या एक रसूल भेजने के द्वारा। अर्थ के बिगड़ने के कारण "या भेजता है" को नसब के साथ "कि वह उससे बात करे" पर अत्फ़ करना जायज़ नहीं है; क्योंकि यह हो जाएगा: किसी मनुष्य के लिए यह संभव नहीं था कि वह उसे भेजे या उसके पास एक रसूल भेजे, जबकि उसने मनुष्यों में से रसूल भेजे हैं और उनके पास भेजे हैं (2)।

दूसरा बिंदु: इस आयत को उन लोगों ने दलील के रूप में इस्तेमाल किया जिनका मानना है कि यदि कोई व्यक्ति किसी से बात न करने की कसम खाता है और फिर उसके पास एक रसूल भेजता है, तो उसने अपनी कसम तोड़ दी (हानिथ); क्योंकि इस आयत में भेजने वाले को प्राप्तकर्ता से बात करने वाला कहा गया है, जब तक कि कसम खाने वाले का इरादा आमने-सामने की बातचीत का न हो।

इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा (3): उन्होंने उस व्यक्ति के बारे में मतभेद किया जो कसम खाता है कि वह फलां से बात नहीं करेगा, फिर उसे पत्र लिखता है या उसके पास एक रसूल भेजता है। अल-थौरी ने कहा: रसूल बातचीत नहीं है। अल-शाफ़ी ने कहा: यह स्पष्ट नहीं है कि वह अपनी कसम तोड़ता है। अल-नख़ई ने कहा: पत्र के मामले में हुक्म यह है कि वह अपनी कसम तोड़ता है। मलिक ने कहा: वह पत्र और रसूल दोनों में अपनी कसम तोड़ता है। मुर्रा ने कहा: रसूल पत्र से आसान है। अबू उबैद ने कहा: बातचीत लेखन और संकेत के अलावा कुछ और है। अबू सौर ने कहा: वह पत्र से अपनी कसम नहीं तोड़ता। इब्न अल-मुन्ज़िर ने कहा: वह पत्र और रसूल दोनों में अपनी कसम नहीं तोड़ता।

मैंने कहा: और यह मलिक का कथन है (4)। अबू उमर ने कहा (5): और जो व्यक्ति किसी से बात न करने की कसम खाता है, फिर उसे सलाम करता है...

(1) अल-सब'ह पृ. 582, और अल-तयसीर पृ. 195 में नाफी' का पाठ। (2) अल-कश्फ 'अन वुजुह अल-किरात 2/253-254 इसी तरह। (3) अल-इशराफ 1/474 में। (4) लेखक ने ऐसा ही कहा, और पहले उल्लेख किया गया था कि मलिक ने कहा: वह पत्र और रसूल में अपनी कसम तोड़ता है। अल-मुदव्वनाह 2/131 देखें। (5) अल-काफी 1/450 में।

صفحہ: 508 سورۃ الشوریٰ: آیت 51

اور کہا گیا: «إِلَّا وَحْيًا» جبریل کو بھیج کر، «أَوْ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ» جیسا کہ موسیٰ علیہ السلام سے کلام فرمایا، «أَوْ يُرْسِلَ رَسُولًا» تمام لوگوں کی طرف۔

زہری، شیبہ اور نافع نے پڑھا: «أَوْ يرسلُ رسولاً فيُوحِي» دونوں فعلوں کے رفع کے ساتھ (۱)۔ باقیوں نے ان کے نصب کے ساتھ پڑھا۔ پس رفع استئناف کی بنا پر ہے؛ یعنی: اور وہ بھیجتا ہے۔ اور کہا گیا: «يُرسلُ» رفع کے ساتھ حال کے مقام پر ہے؛ اور تقدیر ہے: سوائے وحی کرنے والے یا بھیجنے والے کے۔ اور جنہوں نے نصب پڑھا، انہوں نے اس کا عطف وحی کے محل پر کیا؛ کیونکہ اس کا معنی ہے: اور کسی بشر کے لیے یہ ممکن نہیں کہ اللہ اس سے کلام کرے سوائے اس کے کہ وہ وحی کرے یا بھیجے۔ اور یہ بھی جائز ہے کہ نصب "أن" مضمرہ سے حرف جر کے حذف کی تقدیر پر ہو۔ اور وہ حال کے مقام پر ہو گا؛ تقدیر ہے: یا ایک رسول بھیجنے کے ساتھ اور «أَوْ يُرْسِلَ» کا نصب کے ساتھ «أَنْ يُكَلِّمَهُ» پر عطف کرنا معنی کے فساد کی وجہ سے جائز نہیں؛ کیونکہ یہ ہو جائے گا: کسی بشر کے لیے یہ ممکن نہ تھا کہ وہ اسے بھیجے یا اس کی طرف کوئی رسول بھیجے، حالانکہ اس نے انسانوں میں سے رسول بھیجے ہیں اور ان کی طرف بھیجے ہیں (۲)۔

دوسرا مسئلہ: اس آیت سے ان لوگوں نے استدلال کیا ہے جن کی رائے ہے کہ جو شخص یہ قسم کھائے کہ وہ کسی سے بات نہیں کرے گا، پھر اس کی طرف کوئی قاصد بھیج دے، تو وہ حانث (قسم توڑنے والا) ہو گیا؛ کیونکہ بھیجنے والے کو اس آیت میں مرسل الیہ سے کلام کرنے والا کہا گیا ہے، سوائے اس کے کہ قسم کھانے والا آمنے سامنے گفتگو کی نیت کرے۔

ابن منذر نے کہا (۳): اور ان کا اس شخص کے بارے میں اختلاف ہے جو قسم کھائے کہ وہ فلاں سے بات نہیں کرے گا، پھر اسے خط لکھے یا اس کی طرف کوئی قاصد بھیجے؛ تو ثوری نے کہا: قاصد کلام نہیں ہے۔ اور شافعی نے کہا: یہ واضح نہیں کہ وہ حانث ہو جائے۔ اور نخعی نے کہا: خط کے بارے میں حکم یہ ہے کہ وہ حانث ہو جائے گا۔ اور مالک نے کہا: وہ خط اور قاصد (دونوں) میں حانث ہو جائے گا۔ اور مرہ نے کہا: قاصد خط سے زیادہ آسان ہے۔ اور ابو عبید نے کہا: کلام تحریر اور اشارے کے سوا کچھ اور ہے۔ اور ابو ثور نے کہا: وہ خط سے حانث نہیں ہوتا۔ ابن منذر نے کہا: وہ خط اور قاصد میں حانث نہیں ہوتا۔

میں نے کہا: اور یہی مالک کا قول ہے (۴)۔ ابو عمر نے کہا (۵): اور جس نے قسم کھائی کہ وہ کسی سے بات نہیں کرے گا، پھر اسے سلام کیا...

(۱) نافع کی قرأت السبعہ ص ۵۸۲، اور التیسیر ص ۱۹۵ میں۔ (۲) الکشف عن وجوہ القراءات ۲ / ۲۵۳ - ۲۵۴ اسی طرح۔ (۳) الاشراف ۱/ ۴۷۴ میں۔ (۴) مصنف نے ایسا ہی کہا، اور پہلے گزرا کہ مالک نے کہا: وہ خط اور قاصد میں حانث ہو جائے گا۔ دیکھیے المدونہ ۲/ ۱۳۱۔ (۵) الکافی ۱/ ۴۵۰ میں۔

Page 509 Surah Ash-Shura: Verses 51 - 53

...intentionally or inadvertently, or if he greeted a group he was among, he has broken his oath in all of that according to Malik. But if he sent a messenger to him, or greeted him during prayer, he has not broken his oath. I say: He breaks it regarding the messenger unless he intended direct speech; because of the verse, and this is the opinion of Malik and Ibn al-Majishun. This meaning has already been fully discussed at the beginning of "Surah Maryam" by our scholars(1), and praise be to Allah.

The words of Allah the Almighty: {And thus We have inspired to you a spirit of Our command. You did not know what is the Book or [what is] faith, but We have made it a light by which We guide whom We will of Our servants. And indeed, [O Muhammad], you guide to a straight path - (52) The path of Allah, to whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth. Unquestionably, to Allah do [all] matters evolve. (53)}

There are four issues (points) regarding this: First: The words of Allah the Almighty: {And thus We have inspired to you}, meaning: just as We inspired to the prophets before you, We inspired to you {a spirit}, meaning: prophethood; as said by Ibn Abbas. Al-Hasan and Qatadah said: mercy from Us. Al-Suddi said: revelation. Al-Kalbi said: a book. Al-Rabi' said: it is Gabriel. Al-Dahhak said: it is the Quran. And this is also the opinion of Malik bin Dinar(2). He named it "spirit" because it contains life from the death of ignorance, and He made it of His command meaning: He sent it down as He willed upon whom He willed from the miraculous order and amazing composition. And it is possible to interpret the saying: {And they ask you about the spirit} [Al-Isra: 85] as also referring to the Quran, {Say, "The spirit is of the command of my Lord"}, meaning: they ask you from where did you get this Quran? Say: it is from Allah's command, He sent it down to me as a miracle; mentioned by Al-Qushayri. Malik bin Dinar used to say: O people of the Quran, what has the Quran planted in your hearts? For the Quran is the spring of hearts just as rain is the spring of the earth(3). Second: The words of Allah the Almighty: {You did not know what is the Book or [what is] faith}, meaning: you did not know...

Footnotes: (1) 11/86. (2) Tafsir al-Baghawi 4/132, except for Al-Dahhak's opinion, which is in Al-Nukat wal-'Uyun 5/212. (3) Narrated by Abu Nu'aym in Al-Hilya 2/358.

पृष्ठ ५०९ सूरह अश-शूरा: आयत ५१ - ५३

...जानबूझकर या अनजाने में, या यदि उसने एक समूह को सलाम किया जिसमें वह था, तो मलिक के अनुसार उसने उन सब में अपनी शपथ तोड़ी है। और यदि उसने उसके पास एक दूत भेजा, या नमाज़ के दौरान उसे सलाम किया, तो उसने अपनी शपथ नहीं तोड़ी। मैं कहता हूँ: वह दूत के मामले में शपथ तोड़ता है जब तक कि उसका इरादा सीधे संवाद का न हो; आयत के कारण, और यही मलिक और इब्न अल-माजीशून का मत है। हमारे विद्वानों द्वारा "सूरह मरयम" की शुरुआत में इस अर्थ पर पूरी तरह से चर्चा की जा चुकी है(१), और अल्लाह की प्रशंसा हो।

अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और इसी तरह हमने आपकी ओर अपने आदेश से एक रूह (आत्मा/प्रकाश) को वह्य (प्रेरणा) के माध्यम से भेजा। आप नहीं जानते थे कि किताब क्या है और न ही ईमान (विश्वास) क्या है, लेकिन हमने इसे एक नूर (प्रकाश) बना दिया जिसके ज़रिये हम अपने बंदों में से जिसे चाहते हैं मार्गदर्शन देते हैं। और वास्तव में, [हे मुहम्मद], आप एक सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करते हैं - (५२) अल्लाह का रास्ता, जिसका वह सब कुछ है जो आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है। निस्संदेह, अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटते हैं। (५३)}

इसमें चार मसले (बिंदु) हैं: पहला: अल्लाह सर्वशक्तिमान का कथन: {और इसी तरह हमने आपकी ओर वह्य भेजा}, यानी: जैसा कि हमने आपसे पहले के नबियों की ओर वह्य भेजा, हमने आपकी ओर भेजा {एक रूह}, यानी: नुबुव्वत (पैगंबरी); यह इब्न अब्बास ने कहा। अल-हसन और कतादा ने कहा: हमारी ओर से रहमत। अल-सुद्दी ने कहा: वह्य (रहस्योद्घाटन)। अल-कल्बी ने कहा: एक किताब। अल-रबी' ने कहा: वह जिब्रील है। अल-दह्हाक ने कहा: वह कुरान है। और यही मलिक बिन दीनार(२) का भी मत है। उसने इसे "रूह" नाम दिया क्योंकि इसमें अज्ञानता की मृत्यु से जीवन है, और इसे अपने आदेश से बनाया, जिसका अर्थ है: उसने इसे वैसे ही उतारा जैसे उसने चाहा, जिस पर चाहा, चमत्कारिक व्यवस्था और अद्भुत रचना के साथ। और यह भी संभव है कि कथन: {और वे आपसे रूह के बारे में पूछते हैं} [अल-इसरा: ८५] को कुरान पर भी लागू किया जाए, {कह दो, "रूह मेरे रब के आदेश से है"}, यानी: वे आपसे पूछते हैं कि आपको यह कुरान कहाँ से मिला? कहो: यह अल्लाह के आदेश से है, उसने इसे मुझ पर एक चमत्कार के रूप में उतारा है; अल-कुशैरी ने इसका उल्लेख किया है। मलिक बिन दीनार कहा करते थे: ऐ कुरान वालो, कुरान ने तुम्हारे दिलों में क्या बोया है? क्योंकि कुरान दिलों का वसंत है जैसे बारिश धरती का वसंत है(३)। दूसरा: अल्लाह

सर्वशक्तिमान का कथन: {आप नहीं जानते थे कि किताब क्या है और न ही ईमान}, यानी: आप नहीं जानते थे...

पादलेख (Footnotes): (१) ११/८६। (२) तफ़्सीर अल-बग़वी ४/१३२, अल-दह्हाक के कथन को छोड़कर जो अल-नुकत वल-उयून ५/२१२ में है। (३) अबू नुऐम ने अल-हिलिया २/३५८ में इसे उद्धृत किया है।

صفحہ ۵۰۹ سورہ الشوریٰ: آیات ۵۱ - ۵۳

...جان بوجھ کر یا بھول کر، یا اس نے ایسی جماعت کو سلام کیا جس میں وہ خود بھی شامل تھا، تو امام مالک کے نزدیک ان تمام صورتوں میں اس نے اپنی قسم توڑ دی۔ اور اگر اس نے اس کی طرف کوئی قاصد بھیجا، یا نماز کے دوران اسے سلام کیا، تو اس کی قسم نہیں ٹوٹی۔ میں کہتا ہوں: قاصد کے معاملے میں قسم ٹوٹ جائے گی الا یہ کہ وہ براہ راست گفتگو کی نیت کرے؛ آیت کی وجہ سے، اور یہی امام مالک اور ابن الماجشون کا قول ہے۔ ہمارے علماء نے "سورہ مریم" کے شروع میں اس معنی کو مکمل طور پر بیان کر دیا ہے(۱)، اور تمام تعریفیں اللہ ہی کے لیے ہیں۔

اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ رُوحًا مِّنْ أَمْرِنَا مَا كُنتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ وَلَٰكِن جَعَلْنَاهُ نُورًا نَّهْدِي بِهِ مَن نَّشَاءُ مِنْ عِبَادِنَا وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَىٰ صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ ۵۲ صِرَاطِ اللَّهِ الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ ۵۳﴾

اس میں چار مسائل ہیں: پہلا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَكَذَٰلِكَ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ﴾ یعنی: جس طرح ہم نے تم سے پہلے انبیاء کی طرف وحی بھیجی، ہم نے تمہاری طرف وحی بھیجی ﴿رُوحًا﴾ یعنی: نبوت؛ یہ ابن عباس رضی اللہ عنہما نے فرمایا۔ حسن اور قتادہ نے کہا: ہماری طرف سے رحمت۔ سدی نے کہا: وحی۔ کلبی نے کہا: کتاب۔ ربیع نے کہا: یہ جبریل علیہ السلام ہیں۔ ضحاک نے کہا: یہ قرآن ہے۔ اور یہی مالک بن دینار(۲) کا قول ہے۔ اللہ تعالیٰ نے اسے "روح" کا نام دیا کیونکہ اس میں جہالت کی موت کے بعد زندگی ہے، اور اسے اپنے حکم سے بنایا یعنی: اس نے اسے اپنی مشیت کے مطابق جس پر چاہا نازل فرمایا، معجزانہ نظم اور حیرت انگیز تالیف کے ساتھ اور ممکن ہے کہ اس قول کو: ﴿وَيَسْأَلُونَكَ عَنِ الرُّوحِ﴾ [الإسراء: ۸۵] قرآن پر بھی محمول کیا جائے ﴿قُلِ الرُّوحُ مِنْ أَمْرِ رَبِّي﴾ یعنی: وہ آپ سے پوچھتے ہیں کہ آپ کو یہ قرآن کہاں سے ملا؟ کہہ دیجئے: یہ اللہ کے

حکم سے ہے، اس نے اسے مجھ پر معجزہ بنا کر نازل کیا ہے؛ قشیری نے اسے ذکر کیا ہے۔ مالک بن دینار فرمایا کرتے تھے: اے اہل قرآن! قرآن نے تمہارے دلوں میں کیا بویا ہے؟ بیشک قرآن دلوں کی بہار ہے جس طرح بارش زمین کی بہار ہے(۳)۔ دوسرا: اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿مَا كُنتَ تَدْرِي مَا الْكِتَابُ وَلَا الْإِيمَانُ﴾ یعنی: آپ نہیں جانتے تھے...

حواشی: (۱) ۸۶/۱۱۔ (۲) تفسیر البغوی ۴/ ۱۳۲، سوائے ضحاک کے قول کے جو النکت والعیون ۵/ ۲۱۲ میں ہے۔ (۳) اسے ابو نعیم نے الحلیہ ۲/ ۳۵۸ میں روایت کیا ہے۔

The path to faith. The apparent meaning of this indicates that before revelation, he was not characterized by faith. Al-Qushayri said: "It is among the possibilities of the intellects, but the view held by the majority is that God did not send a prophet unless he was a believer in Him before the mission. This is an assertion, unless it is established by a definitive revealed text." Judge Abu al-Fadl Iyad (1) said: "As for their protection (ismah) from this category before prophethood, people have disagreed; the correct view is that they were protected before prophethood from ignorance of God and His attributes, and from doubting any of that. Reports and narrations about the prophets have supported their exemption from this deficiency from the moment they were born; and their upbringing was on monotheism and faith, rather, on the radiance of the lights of knowledge and the breaths of the favors of happiness. Whoever studies their biographies from their childhood until their mission will confirm this; as is known from the state of Moses, Jesus, John, Solomon and others, peace be upon them." God Almighty said: {And We gave him wisdom while still a child} [Maryam: 12]. The commentators said: John (Yahya) was given knowledge of the Book of God during his childhood. Ma'mar said: He was two or three years old; so the boys said to him: "Why do you not play?" He said: "Was I created for play?!" (2). It was said regarding His saying: {confirming a word from Allah} [Al Imran: 39]: John confirmed Jesus while he was three years old, testifying for him that he is the Word of Allah and His Spirit. And it was said: He confirmed him while in his mother's womb; so John's mother used to say to Mary: "I find what is in my womb prostrating to what is in your womb as a greeting to him" (3). And God has stated Jesus' speech to his mother at his birth in His saying: {Do not grieve} according to the reading of those who read: "from beneath her" (4) and according to the saying of those who said: the one calling was Jesus. And He stated his speech in the cradle, as he said: {Indeed, I am the servant of Allah. He has given me the Scripture and made me a prophet} [Maryam: 30]. And He said: {And We made Solomon understand it, and to each [of them] We gave judgement and knowledge} [Al-Anbiya: 79]. It was mentioned regarding Solomon's judgement while he was a boy playing in the story of the stoned woman and in the story of the boy (5), what his father David followed. And Al-Tabari narrated...

---

(1) In Ash-Shifa 2/257. (2) Preceded in 11/87. (3) Preceded in 5/116 and 11/93. (4) Ibn Kathir, Ibn Amir, and Abu Amr Shu'bah read it. Al-Sab'ah p. 408, and At-Taysir p. 148. And it preceded in 11/93. (5) Preceded in 14/241-242.

ईमान का मार्ग। इसका प्रत्यक्ष अर्थ यह संकेत देता है कि वह रहस्योद्घाटन (वही) से पहले ईमान से युक्त नहीं थे। अल-कुशायरी ने कहा: "यह बुद्धि की संभावनाओं में से है, और जिस ओर अधिकांश लोग गए हैं वह यह है कि ईश्वर ने किसी नबी को नहीं भेजा मगर वह मिशन से पहले उस पर विश्वास करने वाला था। इसमें हठ है, जब तक कि यह एक निश्चित दिव्य पाठ (तौक़ीफ़) द्वारा सिद्ध न हो जाए।" काज़ी अबू अल-फ़ज़ल अयाज़ (१) ने कहा: "जहाँ तक नुबुवत (पैग़म्बरी) से पहले इस कला से उनकी मासूमियत (पापमुक्त होना) का सवाल है, तो लोगों में इस पर मतभेद है; सही बात यह है कि वे नुबुवत से पहले ईश्वर और उनके गुणों की अज्ञानता और उनमें से किसी भी चीज़ में संदेह से मासूम (संरक्षित) थे। नबियों के बारे में समाचारों और विवरणों ने जन्म के समय से ही उन्हें इस कमी से मुक्त करने का समर्थन किया है; और उनका पालन-पोषण एकेश्वरवाद और ईमान पर हुआ, बल्कि ज्ञान की रोशनी के चमकने और सुखद कृपा की सुगंध पर हुआ। जिसने उनके बचपन से उनके मिशन तक उनकी जीवनी का अध्ययन किया है, वह इसकी पुष्टि करेगा; जैसा कि मूसा, ईसा, याह्या, सुलेमान और अन्य लोगों (उन पर शांति हो) की स्थिति से ज्ञात है।" ईश्वर सर्वशक्तिमान ने कहा: {और हमने उसे बचपन में ही हिकमत प्रदान की} [मरयम: १२]। टीकाकारों ने कहा: याह्या को उनके बचपन में ईश्वर की पुस्तक का ज्ञान दिया गया था। मामर ने कहा: वह दो या तीन साल के थे; तो लड़कों ने उनसे कहा: "तुम खेलते क्यों नहीं?" उन्होंने कहा: "क्या मैं खेलने के लिए पैदा किया गया हूँ?!" (२)। उनके इस कथन के बारे में कहा गया: {अल्लाह की ओर से एक शब्द की पुष्टि करते हुए} [आल इमरान: ३९]: याह्या ने ईसा की पुष्टि की जब वे तीन साल के थे, उनके लिए गवाही दी कि वे अल्लाह के शब्द और उनकी रूह हैं। और यह कहा गया: उन्होंने उनकी पुष्टि तब की जब वे अपनी माँ के गर्भ में थे; तो याह्या की माँ मरयम से कहती थीं: "मैं अपने गर्भ में जो है उसे तुम्हारे गर्भ में जो है उसे अभिवादन के रूप में सजदा करते हुए पाती हूँ" (३)। और अल्लाह ने ईसा के अपनी माँ से उनके जन्म के समय कहने का वर्णन इस प्रकार किया है: {दुखी न हो} उन लोगों के पाठ के अनुसार जिन्होंने पढ़ा: "उसके नीचे से" (४) और उन लोगों के कथन के अनुसार जिन्होंने कहा: पुकारने वाला ईसा था। और पालने में उनके भाषण का वर्णन करते हुए कहा: {निस्संदेह, मैं अल्लाह का बंदा हूँ। उसने मुझे पुस्तक दी है और मुझे नबी बनाया है} [मरयम: ३०]। और उन्होंने कहा: {फिर हमने सुलेमान को वह बात समझा दी, और हमने दोनों को निर्णय शक्ति और ज्ञान प्रदान किया} [अल-अंबिया: ७९]। सुलेमान के फैसले का उल्लेख तब किया गया जब वे एक खेलता हुआ लड़का थे, व्यभिचारिणी स्त्री की कहानी में और

लड़के की कहानी में (५), जिसका उनके पिता दाऊद ने अनुसरण किया। और अल-तबरी ने वर्णन किया है...

---

(१) अल-शिफ़ा २/२५७ में। (२) पहले ११/८७ में आ चुका है। (३) पहले ५/११६ और ११/९३ में आ चुका है। (४) इसे इब्न कसीर, इब्न आमिर और अबू अम्र शुबा ने पढ़ा है। अल-सबअ पृष्ठ ४०८, और अल-तयसीर पृष्ठ १४८। और यह ११/९३ में पहले आ चुका है। (५) १४/२४१ - २४२ में पहले आ चुका है।

ایمان کی طرف راستہ۔ اس کا ظاہر اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ وحی سے پہلے وہ ایمان سے متصف نہ تھے۔ القشیری نے کہا: "یہ عقل کے جائز امور میں سے ہے، اور جس طرف جمہور گئے ہیں وہ یہ ہے کہ اللہ نے کسی نبی کو نہیں مبعوث کیا مگر وہ بعثت سے پہلے اس پر ایمان رکھنے والا تھا۔ اس میں سختی ہے، الا یہ کہ اسے کسی قطعی توقیف (نص) سے ثابت کیا جائے۔" قاضی ابو الفضل عیاض (۱) نے کہا: "رہا نبوت سے پہلے اس فن سے ان کا معصوم ہونا، تو اس میں لوگوں کا اختلاف ہے؛ اور صحیح بات یہ ہے کہ وہ نبوت سے پہلے اللہ اور اس کی صفات کی جہالت اور ان میں سے کسی چیز میں شک کرنے سے معصوم تھے۔ انبیاء کے بارے میں اخبار و آثار نے ان کی پیدائش ہی سے اس نقص سے ان کی پاکیزگی کی تائید کی ہے؛ اور ان کی نشوونما توحید و ایمان پر ہوئی، بلکہ معارف کے انوار کے چمکنے اور سعادت کے الطاف کی خوشبوؤں پر ہوئی۔ جس نے ان کے بچپن سے ان کی بعثت تک ان کے حالاتِ زندگی کا مطالعہ کیا، اس نے اس کی تصدیق کی؛ جیسا کہ موسیٰ، عیسیٰ، یحییٰ اور سلیمان وغیرہ علیہم السلام کے حال سے معلوم ہوتا ہے۔" اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَءَاتَيْنَٰهُ ٱلْحُكْمَ صَبِيًّا﴾ [مریم: ۱۲] (اور ہم نے اسے بچپن ہی میں حکمت عطا فرمائی)۔ مفسرین نے کہا: یحییٰ کو بچپن ہی میں کتاب اللہ کا علم دیا گیا تھا۔ معمر نے کہا: وہ دو یا تین سال کے تھے؛ تو بچوں نے ان سے کہا: "تم کھیلتے کیوں نہیں؟" انہوں نے کہا: "کیا میں کھیل کے لیے پیدا کیا گیا ہوں؟!" (۲)۔ اور اس کے بارے میں کہا گیا: ﴿مُصَدِّقًۢا بِكَلِمَةٍ مِّنَ ٱللَّهِ﴾ [آل عمران: ۳۹] (اللہ کی طرف سے ایک کلمہ کی تصدیق کرنے والا): یحییٰ نے تین سال کی عمر میں عیسیٰ کی تصدیق کی، اور ان کے لیے گواہی دی کہ وہ اللہ کا کلمہ اور اس کی روح ہیں۔ اور کہا گیا: انہوں نے اپنی ماں کے پیٹ میں ہوتے ہوئے ان کی تصدیق کی؛ چنانچہ یحییٰ کی

ماں مریم سے کہتی تھیں: "میں اپنے پیٹ میں موجود چیز کو تمہارے پیٹ کی چیز کو سلامی پیش کرنے کے لیے سجدہ کرتے ہوئے پاتی ہوں" (۳)۔ اور اللہ نے عیسیٰ کی ولادت کے وقت ان کی ماں سے گفتگو کو ان الفاظ میں بیان کیا: ﴿أَلَّا تَحْزَنِي﴾ (غم نہ کھاؤ) ان لوگوں کی قرات کے مطابق جنہوں نے «مَنْ تَحْتَهَا» پڑھا (۴) اور ان کے قول کے مطابق جنہوں نے کہا: پکارنے والا عیسیٰ تھا، اور ان کی گود میں کلام کرنے کی صراحت فرمائی، پس کہا: ﴿إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ ءَاتَنِيَ الْكِتَبَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا﴾ [مریم: ۳۰] (بے شک میں اللہ کا بندہ ہوں، اس نے مجھے کتاب دی اور مجھے نبی بنایا)۔ اور فرمایا: ﴿فَفَهَّمْنَهَا سُلَيْمَنَ وَكُلًّا ءَاتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا﴾ [الانبیاء: ۷۹] (پس ہم نے سلیمان کو وہ بات سمجھا دی، اور ہم نے دونوں کو حکمت اور علم عطا کیا)۔ اور سلیمان کے بچپن میں کھیل کود کے دوران کیے گئے فیصلے کا ذکر سنگسار ہونے والی عورت کے قصے اور بچے کے قصے (۵) میں ملتا ہے جس میں ان کے والد داؤد نے ان کی پیروی کی۔ اور طبری نے حکایت بیان کی...

---

(۱) الشفا ۲/ ۲۵۷ میں۔ (۲) پہلے ۸۷/۱۱ میں گزر چکا۔ (۳) پہلے ۱۱۶/۵ اور ۹۳/۱۱ میں گزر چکا۔ (۴) اسے ابن کثیر، ابن عامر اور ابو عمرو شعبہ نے پڑھا ہے۔ السبعة ص ۴۰۸، اور التیسیر ص ۱۴۸۔ اور یہ ۹۳/۱۱ میں گزر چکا۔ (۵) پہلے ۲۴۱/۱۴ - ۲۴۲ میں گزر چکا۔

...that his age when he was given sovereignty was twelve years. Likewise is the story of Moses (peace be upon him) with Pharaoh and his grabbing him by his beard while he was a child. Commentators said regarding God's words: "And We had certainly given Abraham his sound judgement before" [Al-Anbiya: 51], meaning: We guided him when he was young; this was stated by Mujahid and others (1). Ibn 'Ata said: We chose him before his creation was manifest. Some said: When Abraham was born, God sent an angel to him commanding him from God Almighty to know Him with his heart and remember Him with his tongue. He said: "I have done so," and did not say "I will do so"; that was his sound judgement. It is also said that Abraham being cast into the fire and his trial occurred when he was sixteen years old (2). And that the trial of Isaac with the sacrifice happened when he was seven years old (3). And that Abraham's deduction using the planet, moon, and sun happened when he was fifteen years old (4). It was also said: Joseph was inspired when he was a boy, when his brothers intended to throw him into the well, by God's words: "And We inspired him, 'You will surely inform them [later] of this affair of theirs'" the verse; among other reports of theirs.

Historians narrated that Aminah bint Wahb reported that our Prophet Muhammad (PBUH) was born with his hands spread on the ground and his head raised to the heaven (5). He (PBUH) said in his narration: "When I grew up, idols became hateful to me, and poetry became hateful to me, and I never intended any of what the people of the Age of Ignorance (Jahiliyyah) used to do except twice, but God protected me from them, then I never returned to them" (6). Then the matter becomes established for them, and God's blessings follow upon them consecutively, and the lights of knowledge shine in their hearts until they reach the goal, and through God's selection of them for prophethood, they reach the ultimate attainment of noble qualities without practice or training. God Almighty said: "And when he attained his full strength and was firmly established, We bestowed upon him judgment and knowledge."

(1) Narrated by Al-Tabari 16/290. (2) 14/228. (3) The story of the sacrifice was mentioned in Al-Saffat [103 - 113], and we mentioned there that the definitive correct view is that it was Ishmael (peace be upon him). (4) In the manuscripts: fifteen months, and this saying was mentioned before in 8/438. (5) Tabaqat Ibn Sa'd: 1/102, and Al-Bidaya wa'l-Nihaya 3/385. (6) Mentioned by Judge 'Iyad in Al-Shifa 1/213.

...कि उनकी आयु उस समय बारह वर्ष थी जब उन्हें शासन दिया गया था। इसी तरह मूसा (अलैहिस्सलाम) की कहानी फिरौन के साथ है, जब उन्होंने बचपन में उनकी दाढ़ी पकड़ ली थी। अल्लाह के इस कथन के बारे में टीकाकारों ने कहा: "और हमने निश्चय ही इब्राहिम को पहले ही उनकी समझदारी प्रदान कर दी थी" [अल-अंबिया: 51], अर्थात: हमने उन्हें बचपन में ही मार्गदर्शन दिया था; यह मुजाहिद और अन्यों ने कहा है (1)। इब्न अता ने कहा: हमने उन्हें उनके सृजन के प्रकट होने से पहले ही चुन लिया था। कुछ ने कहा: जब इब्राहिम पैदा हुए, तो अल्लाह ने उनके पास एक फरिश्ता भेजा जिसने उन्हें अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से आदेश दिया कि वे उन्हें अपने दिल से जानें और अपनी जुबान से उन्हें याद करें। उन्होंने कहा: "मैंने ऐसा किया है"; और यह नहीं कहा: "मैं करूँगा"; यही उनकी समझदारी थी। और यह भी कहा गया है कि इब्राहिम को आग में डाला जाना और उनकी परीक्षा तब हुई थी जब वे सोलह वर्ष के थे (2)। और यह कि इसहाक की कुर्बानी की परीक्षा तब हुई जब वे सात वर्ष के थे (3)। और यह कि तारे, चंद्रमा और सूर्य के माध्यम से इब्राहिम का तर्क करना तब हुआ जब वे पंद्रह वर्ष के थे (4)। यह भी कहा गया है: यूसुफ को तब वह्य (प्रेरणा) दी गई थी जब वे बालक थे, जब उनके भाइयों ने उन्हें कुएं में डालने का इरादा किया था, अल्लाह के इस कथन के माध्यम से: "और हमने उनकी ओर वह्य भेजी कि तुम उन्हें उनके इस कृत्य की सूचना दोगे" आयत के अंत तक; उनके अन्य समाचारों के साथ।

इतिहासकारों ने वर्णन किया है कि आमिना बिन्त वहब ने बताया कि हमारे नबी मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जब पैदा हुए तो उनके हाथ ज़मीन पर फैले हुए थे और उनका सिर आसमान की ओर उठा हुआ था (5)। उन्होंने (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) अपनी हदीस में कहा: "जब मैं बड़ा हुआ, तो मूर्तियों से मुझे घृणा हो गई और कविता से मुझे घृणा हो गई, और मैंने कभी भी जाहिलियत (अज्ञानता के युग) के लोगों के कार्यों में से किसी भी कार्य का इरादा नहीं किया, सिवाय दो बार के, तो अल्लाह ने मुझे उनसे बचाया, फिर मैं उनकी ओर कभी नहीं लौटा" (6)। फिर उनके लिए मामला सुदृढ़ हो जाता है, और अल्लाह सर्वशक्तिमान की अनुकंपाएं उन पर निरंतर आती रहती हैं, और ज्ञान की ज्योति उनके दिलों में चमकती है जब तक कि वे लक्ष्य तक नहीं पहुँच जाते, और अल्लाह द्वारा उनके नबूवत के लिए चयन के माध्यम से, वे बिना किसी अभ्यास या प्रशिक्षण के महान गुणों की प्राप्ति के अंत तक पहुँच जाते हैं। अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फ़रमाया: "और जब वह अपनी पूरी शक्ति को पहुँच गया और संभल गया, तो हमने उसे हिक्मत (निर्णय क्षमता) और ज्ञान प्रदान किया।"

(1) इसे अल-तबरी 16/290 में उद्धृत किया गया है। (2) 14/228. (3) ज़बीह (कुर्बानी) की कहानी सूरह अस्-साफ़्फ़ात [103 - 113] में बीत चुकी है और हमने वहाँ उल्लेख किया है कि सही और निश्चित बात यह है कि वे इस्माइल (अलैहिस्सलाम) थे। (4) प्रतियों में: पंद्रह महीने, और यह कथन 8/438 में पहले आ चुका है। (5) तबकात इब्न साद: 1/102, और अल-बिदाया वन्-निहाया 3/385। (6) इसका उल्लेख काजी अयाज़ ने अल-शिफ़ा 1/213 में किया है।

سورہ الشوریٰ: آیات 52 - 53 511

...کہ ان کی عمر اس وقت بارہ سال تھی جب انہیں بادشاہت دی گئی۔ اسی طرح موسیٰ علیہ السلام کا قصہ فرعون کے ساتھ ہے کہ انہوں نے بچپن میں ان کی داڑھی پکڑ لی تھی۔ مفسرین نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کے بارے میں کہا: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا إِبْرَاهِيمَ رُشْدَهُ مِن قَبْلُ﴾ [الانبیاء: 51]: یعنی ہم نے انہیں بچپن میں ہدایت دی؛ یہ مجاہد اور دیگر نے کہا ہے (1)۔ ابن عطا نے کہا: ہم نے ان کی تخلیق کے اظہار سے پہلے ہی انہیں منتخب کر لیا تھا۔ بعض نے کہا: جب ابراہیم پیدا ہوئے تو اللہ نے ان کی طرف ایک فرشتہ بھیجا جس نے انہیں اللہ تعالیٰ کی طرف سے حکم دیا کہ وہ اپنے دل سے اسے پہچانیں اور اپنی زبان سے اسے یاد کریں۔ انہوں نے کہا: "میں نے کر لیا"؛ اور یہ نہیں کہا: "میں کروں گا"؛ پس یہی ان کا رشد (سمجھداری) تھا۔ اور کہا گیا ہے کہ ابراہیم علیہ السلام کا آگ میں ڈالا جانا اور ان کی آزمائش اس وقت ہوئی جب وہ سولہ سال کے تھے (2)۔ اور یہ کہ اسحاق علیہ السلام کی ذبح کے ذریعے آزمائش اس وقت ہوئی جب وہ سات سال کے تھے (3)۔ اور یہ کہ ابراہیم علیہ السلام کا ستارے، چاند اور سورج سے استدلال اس وقت تھا جب وہ پندرہ سال کے تھے (4)۔ اور کہا گیا ہے کہ یوسف علیہ السلام کی طرف اس وقت وحی کی گئی جب وہ بچے تھے، جب ان کے بھائیوں نے انہیں کنویں میں ڈالنے کا ارادہ کیا، اللہ تعالیٰ کے اس قول کے ساتھ: ﴿وَأَوْحَيْنَا إِلَيْهِ لَتُنَبِّئَنَّهُم بِأَمْرِهِمْ هَذَا﴾ آیت کے آخر تک؛ ان کی دیگر خبروں کے علاوہ۔

اہل سیر نے حکایت کی ہے کہ آمنہ بنت وہب نے بتایا کہ ہمارے نبی محمد ﷺ جب پیدا ہوئے تو اپنے دونوں ہاتھ زمین پر پھیلائے ہوئے تھے اور اپنا سر آسمان کی طرف اٹھائے ہوئے تھے (5)۔ آپ ﷺ نے اپنی حدیث میں فرمایا: "جب میں بڑا ہوا تو بت میرے نزدیک ناپسندیدہ قرار پائے اور شاعری میرے نزدیک ناپسندیدہ قرار پائی، اور میں نے جاہلیت کے کاموں میں سے کسی کام کا

کبھی ارادہ نہیں کیا سوائے دو بار کے، تو اللہ نے مجھے ان سے بچا لیا پھر میں نے کبھی ایسا نہیں کیا" (6)۔ پھر ان کے لیے معاملہ پختہ ہو جاتا ہے، اور اللہ تعالیٰ کی عنایات ان پر پے در پے آتی ہیں، اور معرفت کے انوار ان کے دلوں میں چمکتے ہیں یہاں تک کہ وہ انتہا کو پہنچ جاتے ہیں، اور اللہ تعالیٰ کے انہیں نبوت کے لیے چننے کی برکت سے وہ بغیر کسی مشق یا ریاضت کے اعلیٰ اخلاق کے حصول کی انتہا کو پہنچ جاتے ہیں۔ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ﴿وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا﴾۔

(1) اسے الطبری نے 16/ 290 میں روایت کیا ہے۔ (2) 14/ 228۔ (3) ذبیح کا قصہ سورہ الصافات [103 - 113] میں گزر چکا ہے اور ہم نے وہاں ذکر کیا ہے کہ قطعی صحیح بات یہ ہے کہ وہ اسماعیل علیہ السلام تھے۔ (4) نسخوں میں ہے: پندرہ ماہ، اور یہ قول پہلے 8/ 438 میں گزر چکا ہے۔ (5) طبقات ابن سعد: 1/ 102، اور البدایہ والنہایہ 3/ 385۔ (6) اسے قاضی عیاض نے الشفا 1/ 213 میں ذکر کیا ہے۔

Surah ash-Shura: Verses 52 - 53 | Page 512

The Judge (al-Qadi) said (1): "None of the historians have reported that anyone was chosen as a prophet or selected from among those known for disbelief and polytheism prior to that. This subject relies on transmitted reports. Some have argued that hearts naturally turn away from those who previously followed such a path." The Judge said: "And I say: Indeed, the Quraysh accused our Prophet (peace and blessings be upon him) of every fabrication they could invent, and the disbelievers of [past] nations mocked their prophets with every possible lie they devised—as Allah has mentioned or as narrators have conveyed to us—yet we do not find in any of these reports a single instance of them mocking any of them for renouncing his previous deities (2) or rebuking them for condemning what they once collectively adhered to. Had this been the case, they would have been quick to point it out and would have used his change of worship as a clear argument against him. Rebuking him for his previous worship would have been more severe and a more decisive argument than rebuking him for leaving (3) their gods and what their fathers worshipped before. Thus, their total silence on this matter is proof that they found no way to attack him through it. If such a history existed, it would have been reported, just as they did not remain silent about the change of the Qibla (direction of prayer) and said: 'What has turned them from their qibla which they used to face?' [2:142], as Allah narrated from them."

The Third Point (4): The scholars discussed concerning our Prophet ﷺ: was he a follower of a specific religion before the revelation or not? Some of them prohibited this absolutely and deemed it rationally impossible. They said: "It is unlikely that a followed leader would have been known as a follower," basing this on the principles of rationalized 'beauty and ugliness'. Another group maintained a position of 'suspension' (waqf) regarding his matter (peace and blessings be upon him), refraining from making a definitive judgment on anything, as reason does not render either of the two possibilities necessary, nor has a clear transmission (naql) been established for either side; this is the school of Abu al-Ma'ali. A third group said: "He was a follower of the law of a prophet before him and acted upon it." These scholars then differed on identifying which one: a group held that he followed the religion of Jesus, as his religion abrogated all religions and creeds before it, and it is not permissible for a Prophet to follow an abrogated religion. Another group held that he followed the religion of Abraham...

(1) He is Judge 'Iyad in al-Shifa 2/257-258, and the text from him continues until the end of the issue. (2) In (D) and (M): 'their gods', and what is established from (Z) and (Y) is what corresponds to al-Shifa. (3) In (D), (Y), and (M): 'leaving it', and what is established from (Z) is what corresponds to al-Shifa. (4) This issue is in al-Shifa 2/267-268 and 335-337; see also al-Ibhaj by al-Subki 2/275 onwards.

काज़ी (१) ने कहा: "इतिहासकारों में से किसी ने यह उल्लेख नहीं किया है कि कोई ऐसा व्यक्ति नबी चुना गया या नियुक्त किया गया जो इससे पहले कुफ़्र और शिर्क(बहुदेववाद) के लिए जाना जाता था। इस विषय का आधार रिवायत (नकल) है। और कुछ लोगों ने यह तर्क दिया है कि दिल स्वाभाविक रूप से ऐसे व्यक्ति से विमुख हो जाते हैं जिनका पूर्व में ऐसा तरीका रहा हो।" काज़ी ने कहा: "और मैं कहता हूँ: वास्तव में कुरैश ने हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) पर वे सभी झूठे आरोप लगाए जो वे गढ़ सकते थे, और पूर्व राष्ट्रों के काफिरों ने अपने नबियों को उन सभी अपमानजनक बातों से नवाज़ा जो वे कर सकते थे और गढ़ी थीं—जैसा कि अल्लाह ने उल्लेख किया है या रावियों ने हम तक पहुँचाया है—फिर भी हमें इन विवरणों में एक भी ऐसा उदाहरण नहीं मिला जहाँ उन्होंने उनमें से किसी को उनके पूर्व देवताओं (२) को त्यागने के लिए ताना दिया हो या उन्हें उस बात की निंदा करने पर फटकारा हो जिस पर वे पहले उनके साथ सहमत थे। यदि ऐसा होता, तो वे इसे उजागर करने में पहल करते और आराध्य बदलने को उनके विरुद्ध एक ठोस तर्क बनाते। उन्हें उनके पूर्व पूजन के लिए फटकारना, उन्हें उनके देवताओं (३) और उनके पूर्वजों की पूजा छोड़ने पर फटकारने की तुलना में कहीं अधिक गंभीर और निर्णायक तर्क होता। अत; इस पर उनकी पूर्ण चुप्पी इस बात का प्रमाण है कि उन्हें इसके माध्यम से उन पर आक्रमण करने का कोई रास्ता नहीं मिला। यदि ऐसा कोई इतिहास होता, तो वह अवश्य सूचित किया जाता, जिस तरह वे किबला (प्रार्थना की दिशा) बदलने पर चुप नहीं रहे थे और कहा था: 'उन्हें उनके उस किबला से किस चीज़ ने फेर दिया जिस पर वे थे?' [2:142], जैसा कि अल्लाह ने उनके हवाले से बताया है।"

तीसरा मुद्दा (४): विद्वानों ने हमारे नबी ﷺ के बारे में चर्चा की है: क्या वह वही (ईश्वरीय संदेश) आने से पहले किसी धर्म के अनुयायी थे या नहीं? उनमें से कुछ ने इसे पूर्णतः प्रतिबंधित किया और इसे तर्कसंगत रूप से असंभव माना। उन्होंने कहा: "यह असंभव है कि कोई नेतृत्वकर्ता अनुगामी के रूप में जाना जाए," और उन्होंने इसे 'तहसीन व तकबीह' (बौद्धिक अच्छाई और बुराई) के सिद्धांतों पर आधारित किया। एक अन्य समूह ने आपके(सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) मामले में 'वक़्फ़' (मौन) की स्थिति अपनाई, और किसी भी पक्ष में अंतिम निर्णय देने से बचते रहे, क्योंकि न तो तर्क इनमें से किसी भी संभावना को आवश्यक बनाता है, और न ही उनके लिए किसी पक्ष में स्पष्ट रिवायत (नकल) स्थापित हुई है; यह अबू अल-मुआली का मत है। तीसरे समूह ने कहा: "वह अपने से पहले के किसी नबी की शरीयत के अनुयायी थे और उसी के अनुसार कार्य करते थे।" फिर इन विद्वानों में इसके

निर्धारण को लेकर मतभेद हुआ: एक समूह का मानना था कि वह ईसा (अ़लैहिस्सलाम) के धर्म पर थे, क्योंकि उनका धर्म अपने से पूर्व के सभी धर्मों और पंथों को रद्द करने वाला है, और नबी के लिए रद्द किए गए धर्म का पालन करना जायज़ नहीं है। एक अन्य समूह का मानना था कि वह इब्राहिम (अ़लैहिस्सलाम) के धर्म पर थे...

(१) वह अल-शिफा २/२५७-२५८ में काज़ी अयाज़ हैं, और यह उन्हीं का कथन है जो मुद्दे के अंत तक जारी है। (२) (द) और (म) में: 'उनके देवता', और (ज़) और (य) से जो प्रमाणित है वह अल-शिफा के अनुरूप है। (३) (द), (य) और (म) में: 'इसे छोड़ना', और (ज़) से जो प्रमाणित है वह अल-शिफा के अनुरूप है। (४) यह मुद्दा अल-शिफा २/२६७-२६८ और ३३५-३३७ में है; अल-सुबकी कृत अल-इब्हाज २/२७५ और उसके बाद का संदर्भ लें।

قاضی (۱) نے کہا: "مورخین میں سے کسی نے یہ نقل نہیں کیا کہ کوئی ایسا شخص نبی بنایا گیا یا منتخب کیا گیا ہو جو اس سے پہلے کفر اور شرک کے لیے جانا جاتا ہو۔ اس باب کی بنیاد نقل (روایت) پر ہے۔ اور بعض نے اس پر استدلال کیا ہے کہ دل ایسے شخص سے متنفر ہوتے ہیں جس کا ماضی میں یہ طریقہ رہا ہو۔" قاضی نے کہا: "اور میں کہتا ہوں: قریش نے ہمارے نبی (صلی اللہ علیہ وسلم) پر ہر وہ بہتان لگایا جو وہ گھڑ سکتے تھے، اور گزشتہ امتوں کے کافروں نے اپنے انبیاء کو ہر اس چیز سے عار دلائی جو وہ کر سکتے تھے اور من گھڑت باتیں کیں— جیسا کہ اللہ نے تذکرہ فرمایا ہے یا راویوں نے ہم تک پہنچایا ہے—لیکن ہم نے ان روایات میں سے کسی ایک میں بھی یہ نہیں پایا کہ انہوں نے ان میں سے کسی کو اپنے سابقہ معبودوں (۲) کو چھوڑنے پر طعنہ دیا ہو یا اس بات پر ملامت کی ہو کہ جس چیز پر وہ ان کے ساتھ پہلے متفق تھے اب اسے برا کہہ رہے ہیں۔ اگر ایسا ہوتا تو وہ اس بات کو اٹھانے میں پہل کرتے، اور ان کے معبود کی تبدیلی کو دلیل بناتے، اور ان کا آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کو اس کام (سابقہ عبادت) پر ملامت کرنا جس کی آپ پہلے عبادت کرتے تھے، ان کو بتوں (۳) کو چھوڑنے اور ان کے آباؤ اجداد کے طریقے کو ترک کرنے پر ملامت کرنے سے زیادہ سخت اور دلیل میں قاطع ہوتا؛ پس اس معاملے پر ان کا مکمل طور پر خاموش رہنا اس بات کی دلیل ہے کہ انہیں آپ پر طعن کا کوئی راستہ نہیں ملا، کیونکہ اگر ایسا کچھ ہوتا تو وہ ضرور نقل کیا جاتا اور وہ اس پر خاموش نہ رہتے جس طرح وہ قبلہ کی تبدیلی پر خاموش نہیں رہے تھے، اور کہا تھا: 'انہیں ان کے اس قبلہ سے کس چیز نے پھیر دیا جس پر وہ تھے' [۲:۱۴۲] جیسا کہ اللہ نے ان کی طرف سے حکایت بیان فرمائی۔"

تیسرا مسئلہ (۴): علماء نے ہمارے نبی ﷺ کے بارے میں گفتگو کی ہے: کیا آپ وحی سے پہلے کسی دین کے مطابق عبادت گزار تھے یا نہیں؟ پس ان میں سے بعض نے اسے مطلقاً منع کیا اور اسے عقلاً محال قرار دیا۔ انہوں نے کہا: "کیونکہ یہ بعید ہے کہ کوئی ایسا شخص مقتدا (جس کی پیروی کی جائے) ہو جو پہلے کسی کا پیروکار جانا جاتا رہا ہو،" اور انہوں نے اس کی بنیاد 'تحسین و تقبیح' (عقلی حسن و قبح) پر رکھی۔ ایک دوسرے گروہ نے آپ (صلی اللہ علیہ وسلم) کے معاملے میں 'وقف' (خاموشی) کی بات کی، اور اس بارے میں کسی بھی حتمی فیصلے کو ترک کر دیا، کیونکہ عقل ان دونوں پہلوؤں میں سے کسی کو ضروری قرار نہیں دیتی، اور نہ ہی ان کے نزدیک کسی ایک پہلو میں نقل کا راستہ واضح ہوا ہے؛ اور یہ ابو المعالی کا مذہب ہے۔ ایک تیسرے گروہ نے کہا: "آپ اپنے سے پہلے کی شریعت کے مطابق عبادت گزار تھے اور اس پر عمل پیرا تھے؛" پھر ان لوگوں میں تعین کے بارے میں اختلاف ہوا: چنانچہ ایک گروہ اس طرف گیا کہ آپ عیسیٰ (علیہ السلام) کے دین پر تھے، کیونکہ آپ کی شریعت اپنے سے پہلے کے تمام ادیان اور ملتوں کو منسوخ کرنے والی ہے؛ لہٰذا یہ جائز نہیں کہ نبی کسی منسوخ دین پر ہو۔ اور ایک گروہ اس طرف گیا کہ آپ ابراہیم (علیہ السلام) کے دین پر تھے...

(۱) وہ الشفا ۲/ ۲۵۷ - ۲۵۸ میں قاضی عیاض ہیں، اور یہ کلام مسئلہ کے آخر تک انہی کا ہے۔ (۲) (د) اور (م) میں: 'آلهتهم' (ان کے معبود)، اور (ظ) اور (ي) سے جو ثابت ہے وہ الشفا کے مطابق ہے۔ (۳) (د)، (ي) اور (م) میں: 'ترکہ' (اسے چھوڑنا)، اور (ظ) سے جو ثابت ہے وہ الشفا کے مطابق ہے۔ (۴) یہ مسئلہ الشفا ۲/ ۲۶۷ - ۲۶۸ اور ۳۳۵ - ۳۳۷ میں ہے، اور سبکی کی الابہاج ۲/ ۲۷۵ اور اس کے بعد دیکھیں۔

because he is from his offspring, and he is the father of the prophets. A group went to the view that he followed the religion of Moses; because it is the oldest of religions. The Mu'tazilites went to the view that he must have been following a religion, but the specific religion is unknown to us. Our imams have invalidated all these views; as they are contradictory views and there is no conclusive evidence in them, even if reason allows all of that. What is certain is that he, peace and blessings be upon him, was not attributed to any of the prophets in a way that requires him to be one of his followers and addressed by all his law; rather, his law is independent in itself, opened by Allah, the Sovereign, the Mighty and Sublime. And that he ﷺ was a believer in Allah, the Mighty and Sublime, and never prostrated to an idol, nor associated anything with Allah, nor committed adultery, nor drank wine, nor witnessed the 'samir' (night gatherings)(1), nor attended the 'rain alliance' (hilf al-matar)(2), nor the 'alliance of the scented ones' (hilf al-mutayyibin)(3); rather, Allah purified him and protected him from that.

If it is said: Uthman bin Abi Shaybah narrated a hadith with his chain of transmission from Jabir that the Prophet ﷺ used to witness with the polytheists their ceremonies, so he heard two angels behind him, one of them saying to his companion: Go until you stand behind him, so the other said: How can I stand behind him when his time with touching idols is near, so he did not witness them after that(4)? The answer is that this is a hadith that Imam Ahmad bin Hanbal strongly rejected and said: This is fabricated or resembles something fabricated(5). Al-Daraqutni said: Uthman erred in its chain of transmission, and the hadith in general is rejected (munkar) and its chain is not agreed upon, so it should not be paid attention to. What is known from the Prophet ﷺ among the people of knowledge is the opposite, from his saying: "Idols have been made hateful to me"(6) and his saying in the story of Bahira when...

(1) Al-Samir: the gathering place for night conversations. Al-Qamus (samar). (2) Thus in the copies, and we do not know it. The famous alliances before the mission are the 'Alliance of Alliances' (Hilf al-Ahlaf), the 'Alliance of the Scented Ones' (Hilf al-Mutayyibin), and the 'Alliance of Excellence' (Hilf al-Fudul). See Al-Sirah al-Nabawiyyah 1/130-133. (3) The Prophet ﷺ did not witness the 'Alliance of the Scented Ones' because it was before his birth ﷺ as in Sahih Ibn Hibban after hadith (4374), and Sunan al-Bayhaqi 6/367. (4) Narrated by Abu Ya'la in his Musnad (1877). (5) Cited by the author from him through Al-Qadi in Al-Shifa 2/267 and what follows. (6) Mentioned previously in the preceding issue.

...क्योंकि वह उनकी संतान में से हैं और वह नबियों के पिता हैं। एक समूह का मत है कि वह मूसा के धर्म पर थे; क्योंकि यह सबसे पुराना धर्म है। मुअतज़िला का मत है कि यह आवश्यक है कि वह किसी धर्म पर रहे हों, लेकिन उस धर्म की विशिष्ट पहचान हमें ज्ञात नहीं है। हमारे इमामों ने इन सभी मतों को अमान्य कर दिया है; क्योंकि ये विरोधाभासी मत हैं और उनमें कोई निर्णयात्मक प्रमाण नहीं है, भले ही बुद्धि उन सभी की अनुमति देती हो। जो बात निश्चित है वह यह है कि आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) किसी भी नबी से इस तरह संबद्ध नहीं थे कि उनके उम्मतियों में से एक हों और उनकी पूरी शरीयत के अनुयायी हों; बल्कि आपकी शरीयत अपने आप में स्वतंत्र है, जो अल्लाह हकीम और अज़ीज़ की ओर से शुरू हुई है। और यह कि आप ﷺ अल्लाह अज़्ज़ व जल्ल पर ईमान रखते थे, और आपने कभी किसी मूर्ति को सिजदा नहीं किया, न अल्लाह के साथ किसी को शरीक किया, न व्यभिचार किया, न शराब पी, न 'सामिर' (रात की महफ़िलों) में शामिल हुए(1), न 'हिल्फ़ अल-मतर' (वर्षा संधि)(2) में उपस्थित हुए, और न 'हिल्फ़ अल-मुतैय्यिबीन' (सुगंधित लोगों की संधि) (3) में शपथ ली; बल्कि अल्लाह ने आपको इन सब से पाक रखा और सुरक्षित रखा।

यदि यह कहा जाए: उस्मान बिन अबी शैबा ने जाबिर से अपनी सनद के साथ एक हदीस रिवायत की है कि नबी ﷺ मुशरिकों के साथ उनके समारोहों में शामिल होते थे, तो उन्होंने अपने पीछे दो फ़रिश्तों को सुना, जिनमें से एक अपने साथी से कह रहा था: जाओ और उनके पीछे खड़े हो जाओ, तो दूसरे ने कहा: मैं उनके पीछे कैसे खड़ा हो सकता हूँ जबकि उनका मूर्तियों को छूने का समय करीब है? तो उसके बाद वह उनमें शामिल नहीं हुए(4)। तो उत्तर यह है कि यह एक ऐसी हदीस है जिसे इमाम अहमद बिन हंबल ने कड़ा विरोध किया और कहा: यह मनगढ़ंत (मौज़ू) है या मनगढ़ंत के समान है(5)। और दारकुतनी ने कहा: उस्मान ने इसकी सनद में गलती की है, और कुल मिलाकर हदीस मुनकर (अस्वीकृत) है जिसकी सनद पर सहमति नहीं है, इसलिए इस पर ध्यान नहीं दिया जाना चाहिए। नबी ﷺ के बारे में विद्वानों के बीच जो प्रसिद्ध है वह इसके विपरीत है, जैसा कि आपका कथन है: "मूर्तियाँ मेरे लिए घृणित बना दी गई हैं"(6) और बहीरा के किस्से में आपका कथन जब...

(1) अल-सामिर: रात की महफ़िल। अल-क़ामूस (समर)। (2) प्रतियों में ऐसा ही है, और हम इसे नहीं जानते। नबुव्वत से पहले के प्रसिद्ध समझौते 'हिल्फ़ अल-अहलाफ़', 'हिल्फ़ अल-मुतैय्यिबीन' और 'हिल्फ़ अल-फ़ुज़ूल' हैं। देखिए सीरत अन-नबविय्या 1/130-133। (3) नबी ﷺ 'हिल्फ़ अल-

मुतैय्यिबीन' में शामिल नहीं हुए क्योंकि यह आपके जन्म से पहले था, जैसा कि सहीह इब्न हिब्बान में हदीस (4374) के बाद, और सुनन अल-बैहकी 6/367 में है। (4) इसे अबू याला ने अपनी मुसनद (1877) में उद्धृत किया है। (5) लेखक ने इसे क़ाज़ी के माध्यम से 'अश-शिफ़ा' 2/267 और उसके बाद से उद्धृत किया है। (6) पिछले मसले में बीत चुका है।

513 سورہ الشوریٰ: آیات 52 - 53

کیونکہ وہ ان کی اولاد میں سے ہیں اور وہ انبیاء کے باپ ہیں۔ ایک گروہ اس طرف گیا ہے کہ وہ موسیٰ علیہ السلام کے دین پر تھے؛ کیونکہ وہ قدیم ترین ادیان میں سے ہے۔ معتزلہ کا موقف ہے کہ یہ ضروری ہے کہ وہ کسی دین پر رہے ہوں، لیکن وہ خاص دین ہمارے نزدیک معلوم نہیں ہے۔ ہمارے ائمہ نے ان تمام اقوال کو باطل قرار دیا ہے؛ کیونکہ یہ متضاد اقوال ہیں اور ان میں کوئی قطعی دلیل نہیں ہے، اگرچہ عقل اس سب کو جائز قرار دیتی ہے۔ اور جس بات پر قطعیت حاصل ہے وہ یہ ہے کہ آپ صلی اللہ علیہ وسلم کسی بھی نبی کی طرف ایسی نسبت سے منسوب نہیں تھے جو اس بات کا تقاضا کرے کہ آپ ان کی امت کے ایک فرد ہوں اور ان کی پوری شریعت کے مخاطب ہوں؛ بلکہ آپ کی شریعت بذاتِ خود مستقل ہے جس کا آغاز اللہ حاکم جل وعز کی طرف سے ہوا ہے۔ اور یہ کہ آپ ﷺ اللہ عزوجل پر ایمان رکھنے والے تھے، نہ کبھی کسی بت کو سجدہ کیا، نہ اللہ کے ساتھ شرک کیا، نہ بدکاری کی، نہ شراب پی، نہ سامر (رات کی محفلوں) میں شرکت کی(1)، نہ حلف المطر(2) میں حاضر ہوئے، اور نہ حلف المطیبین(3) میں شامل ہوئے؛ بلکہ اللہ نے آپ کو ان سب چیزوں سے پاک اور محفوظ رکھا۔

اگر یہ کہا جائے: عثمان بن ابی شیبہ نے اپنی سند کے ساتھ حضرت جابر رضی اللہ عنہ سے ایک حدیث روایت کی ہے کہ نبی کریم ﷺ مشرکین کے ساتھ ان کے میلوں ٹھیلوں میں شریک ہوتے تھے، تو انہوں نے اپنے پیچھے دو فرشتوں کو سنا جن میں سے ایک اپنے ساتھی سے کہہ رہا تھا: جاؤ یہاں تک کہ ان کے پیچھے کھڑے ہو جاؤ، تو دوسرے نے کہا: میں ان کے پیچھے کیسے کھڑا ہوں جبکہ ان کا بتوں کو چھونے کا عہد قریب ہے، چنانچہ اس کے بعد آپ ان میں شریک نہ ہوئے(4)؟ تو جواب یہ ہے کہ یہ ایسی حدیث ہے جس کا امام احمد بن حنبل نے سخت انکار کیا ہے

اور فرمایا: یہ موضوع (من گھڑت) ہے یا موضوع کے مشابہ ہے(5)۔ اور دارقطنی نے کہا: عثمان کو اس کی سند میں وہم ہوا ہے، اور مجموعی طور پر حدیث منکر ہے جس کی سند پر اتفاق نہیں ہے لہذا اس کی طرف توجہ نہیں دی جائے گی، اور اہل علم کے نزدیک نبی کریم ﷺ سے جو معروف ہے وہ اس کے خلاف ہے، جیسا کہ آپ کا فرمان ہے: "بت میرے نزدیک ناپسندیدہ بنا دیے گئے ہیں"(6) اور بحیرا کے قصے میں آپ کا قول جب...

(1) السامر: رات کو قصہ گوئی کی محفل۔ القاموس (سمر)۔ (2) نسخوں میں ایسا ہی ہے، اور ہم اسے نہیں جانتے۔ بعثت سے پہلے کے مشہور معاہدے حلف الاحلاف، حلف المطیبین اور حلف الفضول ہیں۔ دیکھئے السیرۃ النبویۃ 1/ 130 - 133۔ (3) نبی کریم ﷺ حلف المطیبین میں شریک نہیں ہوئے کیونکہ وہ آپ کی ولادت سے پہلے ہوا تھا جیسا کہ صحیح ابن حبان میں حدیث (4374) کے بعد، اور سنن بیہقی 6/ 367 میں ہے۔ (4) اسے ابو یعلیٰ نے اپنی مسند (1877) میں روایت کیا ہے۔ (5) اسے مصنف نے قاضی کے واسطے سے الشفا 2/ 267 اور اس کے بعد سے نقل کیا ہے۔ (6) سابقہ مسئلہ میں گزر چکا ہے۔

٥١٤ Surah Ash-Shura: Verses ٥٣ - ٥٢

The Prophet ﷺ was asked to swear by Al-Lat and Al-Uzza when [the monk Bahira] met him in Sham during his journey with his uncle Abu Talib when he was a boy. Bahira saw signs of prophethood in him and tested him with that; the Prophet ﷺ said to him: "Do not ask me by them, for by Allah, I have never hated anything as much as I hate them." Bahira said to him: "Then by Allah, tell me about what I ask you." He replied: "Ask whatever you like." Similarly, what is known from his biography, peace and blessings be upon him, and God's success for him, is that before his prophethood he used to differ from the polytheists in their standing at Muzdalifah during Hajj, and he used to stand at Arafat, because it was the standing place of Ibrahim, peace be upon him.

If it is said: God Almighty said: {Say: Nay, the religion of Abraham} [Al-Baqarah: ١٣٥] and said: {Follow the religion of Abraham} [An-Nahl: ١٢٣] and said: {He has ordained for you of religion} the verse [Ash-Shura: ١٣]. This implies that he was a worshiper according to a law (Shari'ah). The answer is that this is in what laws do not differ in, such as monotheism and the establishment of religion; as previously explained in other places and in this Surah at His saying: {He has ordained for you of religion} and praise be to God.

Fourth: If this is established, then know that scholars differed in the interpretation of the Almighty's saying: {You did not know what the Book was, nor what is faith}. A group said: The meaning of faith in this verse is the laws of faith and its landmarks; mentioned by Al-Thalabi. And it was said: The details of this law; that is: you were unaware of these details. It is permissible to apply the term faith to the details of the law; mentioned by Al-Qushayri.

And it was said: You did not know before the revelation how to read the Quran, nor how to call people to faith; something similar was narrated from Abu Al-Aliyah. Bakr Al-Qadi said(١): Nor the faith which is the obligatory duties and rulings. He said: Before, he was a believer in His oneness, then the obligations were revealed which he did not know before; so he increased in faith through the commission. These four opinions are close to each other. Ibn Khuzaymah said: By faith, He meant prayer; because of His saying: {And Allah would never let your faith go to waste} Al-Baqarah: ١٤٣ meaning: your prayer towards Jerusalem; so the word is general and the meaning is specific.

(١) Perhaps he is Bakr bin Al-Ala Al-Qushayri. And in Al-Shifa ٢/٢٦٦ (and the speech is from him): Abu Bakr Al-Qadi. (٢) Mentioned by Al-Baghawi in his tafsir ٤/١٣٢ .

५१४ सूरा अश-शूरा: आयतें ५२ - ५३

नबी ﷺ को लात और उज़्ज़ा की कसम खाने के लिए कहा गया जब [राहब बहीरा] उनसे शाम में उनके चाचा अबू तालिब के साथ उनकी यात्रा के दौरान मिले थे, जब वे एक लड़के थे। बहीरा ने उनमें नुबुव्वत (पैगम्बरी) के लक्षण देखे और इस तरह उनकी परीक्षा ली; नबी ﷺ ने उनसे कहा: "मुझसे उनके नाम पर मत पूछो, क्योंकि अल्लाह की कसम, मैंने कभी किसी चीज़ से इतनी नफरत नहीं की जितनी कि उन दोनों से की है।" बहीरा ने उनसे कहा: "तो अल्लाह की कसम, मुझे उसके बारे में बताओ जो मैं आपसे पूछता हूँ।" उन्होंने उत्तर दिया: "जो चाहो पूछो।" इसी तरह, उनके जीवन वृत्तांत (सीरत) से जो ज्ञात है और उन पर अल्लाह की सफलता यह है कि अपनी नुबुव्वत से पहले वे हज के दौरान मुज़दलिफ़ा में ठहरने के मामले में मुशरिकों (बहुदेववादियों) से अलग थे, और वे अराफ़ात में ठहरते थे, क्योंकि वह इब्राहीम अलैहिस्सलाम का ठहरने का स्थान था।

यदि यह कहा जाए कि अल्लाह तआला ने फरमाया है: {कहो: बल्कि इब्राहीम का धर्म} [अल-बक़रह: १३५] और फरमाया: {इब्राहीम के धर्म का पालन करो} [अन-नहल: १२३] और फरमाया: {उसने तुम्हारे लिए धर्म में से निर्धारित किया है} आयत [अश-शूरा: १३]। इसका तात्पर्य यह है कि वे किसी शरीअत (कानून) के अनुसार इबादत करने वाले थे। उत्तर यह है कि यह उन चीज़ों में है जिनमें शरीअतें अलग नहीं होती हैं, जैसे कि एकेश्वरवाद (तौहीद) और धर्म की स्थापना; जैसा कि पहले अन्य स्थानों पर और इस सूरा में उनकी बात पर स्पष्ट किया गया है: {उसने तुम्हारे लिए धर्म में से निर्धारित किया है} और अल्लाह की प्रशंसा हो।

चौथा: यदि यह स्थापित हो जाता है, तो जान लें कि विद्वानों ने अल्लाह तआला के इस कथन की व्याख्या में मतभेद किया है: {तुम नहीं जानते थे कि किताब क्या है, और न ही ईमान क्या है}। एक समूह ने कहा: इस आयत में ईमान का अर्थ ईमान के कानून और उसकी निशानियाँ हैं; अल-थलाबी द्वारा उल्लेखित। और कहा गया: इस शरीअत का विवरण; यानी: आप इन विवरणों से अनभिज्ञ थे। शरीअत के विवरणों के लिए 'ईमान' शब्द का उपयोग करना जायज़ है; अल-कुशैरी द्वारा उल्लेखित।

और कहा गया: वह नहीं जानते थे कि वह वह्य (ईश्वरीय प्रकाशना) से पहले कुरान पढ़ सकते हैं, और न ही यह कि लोगों को ईमान की ओर कैसे बुलाना है; इसी तरह की बात अबू अल-आलिया से वर्णित है। बकर अल-कादी ने कहा(१): और न ही वह ईमान जो अनिवार्य कर्तव्य और नियम हैं। उन्होंने कहा: वह पहले से ही अल्लाह की एकता (तौहीद) में विश्वास रखने वाले थे, फिर वे कर्तव्य अवतरित

हुए जिन्हें वे पहले नहीं जानते थे; इसलिए दायित्व (तक्लीफ) के माध्यम से उनके ईमान में वृद्धि हुई। ये चार राय एक-दूसरे के करीब हैं। इब्न खुज़ैमा ने कहा: ईमान से उनका तात्पर्य प्रार्थना (नमाज़) था; अल्लाह तआला के इस कथन के कारण: {और अल्लाह तुम्हारे ईमान को कभी व्यर्थ नहीं करेगा} अल-बक़रह: १४३ यानी: बैत अल-मक़दिस की ओर आपकी नमाज़; तो शब्द सामान्य है और अर्थ विशिष्ट है।

---

(१) शायद वह बकर बिन अल-अला अल-कुशैरी हैं। और अल-शिफ़ा २/२६६ में (और यह बात उन्हीं की है): अबू बकर अल-कादी। (२) अल-बाग़वी ने अपनी तफ़सीर ४/१३२ में इसका उल्लेख किया है।

۵۱۴ سورہ الشوریٰ: آیات ۵۲ - ۵۳

نبی ﷺ کو لات اور عزیٰ کی قسم کھانے کو کہا گیا جب [بہیرا راہب] آپ سے شام کے سفر کے دوران ملے، جب آپ اپنے چچا ابو طالب کے ساتھ تھے اور ابھی بچے تھے۔ اس نے آپ میں نبوت کی علامات دیکھیں تو اس کے ذریعے آپ کا امتحان لیا؛ نبی ﷺ نے اس سے فرمایا: «مجھ سے ان دونوں کے واسطے سے مت پوچھو، اللہ کی قسم، مجھے کبھی کسی چیز سے اتنی نفرت نہیں ہوئی جتنی ان دونوں سے ہے»۔ بہیرا نے آپ سے کہا: تو اللہ کے واسطے مجھے اس بارے میں بتائیے جو میں آپ سے پوچھوں۔ آپ نے فرمایا: «جو تمہارے جی میں آئے پوچھ لو»۔ اسی طرح آپ ﷺ کی سیرت طیبہ سے معروف ہے اور اللہ تعالیٰ کی طرف سے آپ کو توفیق کا مظہر یہ ہے کہ آپ اپنی نبوت سے پہلے حج کے دوران مزدلفہ میں وقوف کے معاملے میں مشرکین کی مخالفت کرتے تھے، اور آپ عرفات میں وقوف کرتے تھے، کیونکہ وہ حضرت ابراہیم علیہ السلام کا مقام وقوف تھا۔

اگر یہ کہا جائے کہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا ہے: {کہہ دو بلکہ ابراہیم کی ملت} [البقرہ: ۱۳۵] اور فرمایا: {کہ ابراہیم کی ملت کی پیروی کرو} [النحل: ۱۲۳] اور فرمایا: {تمہارے لیے دین میں سے وہی راستہ مقرر کیا} آیت [الشوریٰ: ۱۳]۔ اس کا تقاضا یہ ہے کہ آپ کسی شریعت کے مطابق عبادت گزار تھے۔ جواب یہ ہے کہ یہ ان امور میں ہے جن میں شریعتیں مختلف نہیں ہوتیں جیسے توحید اور اقامت دین؛ جیسا کہ پہلے کئی مقامات پر اور اسی سورہ میں اللہ تعالیٰ کے اس قول: {تمہارے لیے دین میں سے وہی راستہ مقرر کیا} کے تحت بیان ہو چکا ہے، والحمد للہ۔

چوتھی بات: جب یہ بات طے پا گئی تو جان لیں کہ علماء نے اللہ تعالیٰ کے اس قول کی تاویل میں اختلاف کیا ہے: {نہ تم یہ جانتے تھے کہ کتاب کیا ہے اور نہ یہ کہ ایمان کیا ہے}۔ ایک جماعت نے

کہا: اس آیت میں ایمان کا مطلب ایمان کی شرائع اور اس کے نشانات ہیں؛ اسے ثعلبی نے ذکر کیا ہے۔ اور کہا گیا: اس شریعت کی تفصیلات؛ یعنی: آپ ان تفصیلات سے بے خبر تھے۔ شریعت کی تفصیلات پر ایمان کے لفظ کا اطلاق جائز ہے؛ اسے قشیری نے ذکر کیا ہے۔

اور کہا گیا: آپ وحی سے پہلے یہ نہیں جانتے تھے کہ قرآن پڑھیں، اور نہ یہ کہ مخلوق کو ایمان کی طرف کیسے بلائیں؛ اسی طرح کی بات ابو العالیہ سے منقول ہے۔ بکر القاضی (۱) نے کہا: اور نہ وہ ایمان جو فرائض اور احکام ہیں۔ انہوں نے کہا: آپ اس سے پہلے اپنی توحید کے ساتھ مومن تھے، پھر وہ فرائض نازل ہوئے جنہیں آپ پہلے نہیں جانتے تھے؛ چنانچہ مکلف ہونے سے ایمان میں اضافہ ہوا۔ یہ چاروں اقوال ایک دوسرے سے قریب ہیں۔ ابن خزیمہ نے کہا: ایمان سے مراد نماز ہے؛ اللہ تعالیٰ کے اس ارشاد کی وجہ سے: {اور اللہ تمہارے ایمان کو ضائع کرنے والا نہیں} البقرہ: ۱۴۳ یعنی: بیت المقدس کی طرف تمہاری نماز؛ تو لفظ عام ہے اور مراد خاص ہے۔

---

(۱) غالباً یہ بکر بن العلاء القشیری ہیں۔ اور الشفاء ۲/ ۲۶۶ میں (اور کلام انہی کا ہے): ابو بکر القاضی۔ (۲) بغوی نے اپنی تفسیر ۱۳۲/۴ میں اس کا ذکر کیا ہے۔

Surah Ash-Shura: Verses 52 - 53 515

Al-Hussein bin Al-Fadl said: Meaning: you did not know what the Book was nor the people of faith. This is a case of omitting the possessed (mudaf); meaning: who is the one who believes? Abu Talib or Al-Abbas or others. It was also said: You did not know anything while you were in the cradle and before reaching maturity. Al-Mawardi narrated something similar from Ali bin Isa, saying: You did not know what the Book was if not for the message, nor faith if not for reaching maturity. It was also said: You did not know what the Book was if not for Our favor upon you, nor faith if not for Our guidance for you, and this is plausible. In this context of "faith," there are two views: One: that it is faith in God, and this he knew after reaching maturity and before his prophethood. Second: that it is the religion of Islam, and this he did not know except after prophethood (1). I say: The correct view is that he (Peace be upon him) was a believer in God Almighty from the time he grew up until he reached maturity; as mentioned before. And it was said: {You did not know what the Book was, nor [what is] faith} meaning: you were from an illiterate people who did not know the Book or faith, so that you would not have taken what you brought them from someone among them who knew that. This is like the saying of the Almighty: {And you did not recite before it any scripture, nor did you inscribe it with your right hand; otherwise the falsifiers would have had cause for doubt} [Al-Ankabut: 48]. Its meaning was narrated from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). {But We have made it} Ibn Abbas and Ad-Dahhak said: It means faith. Al-Suddi said: The Quran (2). It was also said: Revelation; meaning: We have made this revelation {a light by which We guide whom We will} meaning: whom We choose for prophethood; like the saying of the Almighty: {He singles out for His mercy whom He wills} [Al-Baqara: 105]. The pronoun was made singular because the action in the multiplicity of its names is like the action in a single name; don't you see that you say: "your coming and going pleases me"; you make it singular, though they are two (3). {And indeed, you guide} meaning: you call and direct {to a straight path} a firm religion with no crookedness. Ali said: To a straight book (4).

(1) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/212. (2) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/212 - 213, and Tafsir Al-Baghawi 4/132. (3) Tafsir Al-Tabari 20/543. (4) Al-Nukat wa Al-Uyun 5/213.

सूरह अश-शूरा: आयतें 52 - 53 515

अल-हुसैन बिन अल-फ़ज़ल ने कहा: अर्थ: आप नहीं जानते थे कि किताब क्या है और न ही ईमान वाले कौन हैं। यह 'मुज़ाफ़' (संबंधवाचक शब्द) को हटाने की श्रेणी में आता है; अर्थात: वह कौन है जो ईमान लाता है? अबू तालिब या अल-अब्बास या अन्य। कहा गया है: आप पालने में और बालिग होने से पहले कुछ नहीं जानते थे। अल-मावर्दी ने अली बिन ईसा से इसी तरह की बात सुनाई है, उन्होंने कहा: यदि ईश्वरीय संदेश न होता तो आप नहीं जानते थे कि किताब क्या है, और यदि बालिग होना न होता तो ईमान क्या है। यह भी कहा गया है: आप नहीं जानते थे कि किताब क्या है यदि आप पर हमारी कृपा न होती, और न ही ईमान को यदि हमारा मार्गदर्शन न होता, और यह संभव है। इस 'ईमान' के संदर्भ में दो पहलू हैं: पहला: कि यह ईश्वर पर विश्वास है, और इसे उन्होंने बालिग होने के बाद और अपनी नबुवत (पैग़म्बरी) से पहले जाना था। दूसरा: कि यह इस्लाम धर्म है, और इसे उन्होंने नबुवत के बाद ही जाना (1)। मैंने कहा: सही बात यह है कि आप (स.अ.व.) बड़े होने से लेकर बालिग होने तक अल्लाह अज़्ज़ व जल पर ईमान रखते थे; जैसा कि पहले बताया गया है। और कहा गया है: {तुम नहीं जानते थे कि किताब क्या है और न ही ईमान क्या है} यानी: तुम एक अनपढ़ जाति से थे जो न तो किताब जानते थे और न ही ईमान, ताकि तुम वह न ले सको जो तुम उनके पास लेकर आए हो उन लोगों से जो उनमें से इसे जानते थे। यह अल्लाह तआला के इस कथन की तरह है: {और आप इससे पहले कोई किताब नहीं पढ़ते थे और न ही उसे अपने दाहिने हाथ से लिखते थे, अन्यथा झूठ बोलने वाले संदेह में पड़ जाते} [अल-अनकबूत: 48]। इसका अर्थ इब्न अब्बास (रज़ि.) से वर्णित है। {लेकिन हमने इसे बना दिया} इब्न अब्बास और अद-दहाक ने कहा: इसका अर्थ ईमान है। अल-सुद्दी ने कहा: कुरआन (2)। और कहा गया: वह्य (ईश्वरीय प्रकाश); अर्थात: हमने इस वह्य को {एक नूर बना दिया जिससे हम जिसे चाहें मार्गदर्शन देते हैं} अर्थात: जिसे हम नबुवत के लिए चुनते हैं; जैसे अल्लाह तआला का कथन है: {वह जिसे चाहता है अपनी रहमत (कृपा) के लिए चुन लेता है} [अल-बक़रह: 105]। यहाँ सर्वनाम को एकवचन रखा गया है क्योंकि उसके कई नामों में क्रिया एक ही नाम की क्रिया के समान है; क्या आप नहीं देखते कि आप कहते हैं: "आपका आना और जाना मुझे पसंद है"; तो यहाँ एकवचन का प्रयोग होता है, जबकि वे दो हैं (3)। {और निस्संदेह, आप मार्गदर्शन करते हैं} यानी: आप पुकारते और राह दिखाते हैं {एक सीधे रास्ते की ओर} एक दृढ़ धर्म जिसमें कोई टेढ़ापन नहीं है। अली ने कहा: एक सीधी किताब की ओर (4)।

(1) अल-नुकत वल-उयून 5/212। (2) अल-नुकत वल-उयून 5/212 - 213, और तफ़सीर अल-बग़वी 4/132। (3) तफ़सीर अल-तबरी 20/543। (4) अल-नुकत वल-उयून 5/213।

سورہ الشوریٰ: آیات 52 - 53 515

الحسین بن الفضل نے کہا: یعنی: آپ نہیں جانتے تھے کہ کتاب کیا ہے اور نہ ہی اہل ایمان۔ یہ حذفِ مضاف کے باب سے ہے؛ یعنی: وہ کون ہے جو ایمان لاتا ہے؟ ابو طالب یا العباس یا ان کے علاوہ کوئی اور۔ اور کہا گیا: آپ کچھ نہیں جانتے تھے جب آپ پالنے میں تھے اور بلوغت سے پہلے۔ الماوردی نے اسی طرح کی بات علی بن عیسیٰ سے نقل کی ہے، انہوں نے کہا: اگر رسالت نہ ہوتی تو آپ نہ جانتے کہ کتاب کیا ہے، اور اگر بلوغت نہ ہوتی تو ایمان کیا ہے۔ اور کہا گیا: آپ نہیں جانتے تھے کہ کتاب کیا ہے اگر آپ پر ہمارا فضل نہ ہوتا، اور نہ ہی ایمان اگر ہماری آپ کے لیے ہدایت نہ ہوتی، اور یہ ممکن ہے۔ اس ایمان کے بارے میں دو پہلو ہیں: پہلا: یہ کہ یہ اللہ پر ایمان ہے، اور اسے انہوں نے بلوغت کے بعد اور اپنی نبوت سے پہلے جانا۔ دوسرا: یہ کہ یہ دینِ اسلام ہے، اور اسے انہوں نے نبوت کے بعد ہی جانا (1)۔ میں کہتا ہوں: صحیح یہ ہے کہ آپ ﷺ بڑے ہونے سے لے کر بلوغت تک اللہ عزوجل پر ایمان رکھتے تھے؛ جیسا کہ پہلے ذکر ہوا۔ اور کہا گیا: {تم نہیں جانتے تھے کہ کتاب کیا ہے اور نہ ایمان} یعنی: تم ایک ایسی امّی قوم سے تھے جو نہ کتاب کو جانتے تھے اور نہ ایمان کو، تاکہ تم وہ چیز جو ان کے پاس لے کر آئے ہو ان میں سے کسی ایسے شخص سے نہ لی ہو جو اسے جانتا تھا۔ یہ اللہ تعالیٰ کے اس قول کی طرح ہے: {اور آپ اس سے پہلے کوئی کتاب نہیں پڑھتے تھے اور نہ ہی اسے اپنے دائیں ہاتھ سے لکھتے تھے، ورنہ باطل پرست شک میں پڑ جاتے} [العنکبوت: 48]۔ اس کا معنی ابن عباس رضی اللہ عنہما سے مروی ہے۔ {لیکن ہم نے اسے بنا دیا} ابن عباس اور الضحاک نے کہا: یعنی ایمان۔ السدی نے کہا: قرآن (2)۔ اور کہا گیا: وحی؛ یعنی: ہم نے اس وحی کو {ایک نور بنا دیا جس کے ذریعے ہم جسے چاہتے ہیں ہدایت دیتے ہیں} یعنی: جسے ہم نبوت کے لیے چنتے ہیں؛ جیسے اللہ تعالیٰ کا

فرمان ہے: {وہ جسے چاہتا ہے اپنی رحمت کے لیے خاص کر لیتا ہے} [البقرہ: 105]۔ کنایہ (ضمیر) کو واحد لایا گیا ہے کیونکہ اس کے اسماء کی کثرت میں فعل ایک ہی اسم کے فعل کے برابر ہے؛ کیا آپ نہیں دیکھتے کہ آپ کہتے ہیں: "تمہارا آنا اور جانا مجھے پسند ہے"؛ تو واحد لاتے ہیں، حالانکہ وہ دو ہیں (3)۔ {اور بے شک، آپ ہدایت دیتے ہیں} یعنی: آپ بلاتے اور رہنمائی کرتے ہیں {ایک سیدھے راستے کی طرف} ایک پختہ دین جس میں کوئی کجی نہیں ہے۔ حضرت علی نے فرمایا: ایک سیدھی کتاب کی طرف (4)۔

(1) النکت والعیون 5/212۔ (2) النکت والعیون 5/212 - 213، اور تفسیر البغوی 4/132۔ (3) تفسیر الطبری 20/543۔ (4) النکت والعیون 5/213۔

Surah Ash-Shura: Verses 52 - 53 516

Asim al-Jahdari and Hawshab read: "And indeed, you are being guided" (wa innaka latuhda) in the passive voice (1); meaning: you are being called. The rest read: "you guide" (latahdi) in the active voice. In the reading of Ubayy: "And indeed, you invite" (wa innaka latad'u) (2). An-Nahhas said (3): This is not to be recited as a Quranic reading because it differs from the established written text (the mushaf's script). Such things are taken as explanations from their speaker; as Sufyan said regarding the words of the Mighty and Majestic (4): "And indeed, you guide," meaning: you invite. Ma'mar narrated from Qatada regarding the words of the Exalted: "And indeed, you guide to a straight path": He said: "And for every people is a guide" [Ar-Ra'd: 7]. "The path of Allah" is a substitution for the first "path," a substitution of a definite noun for an indefinite one. Ali said: It is the Quran. And it is said: Islam. An-Nawwas bin Sam'an narrated it from the Prophet (5) ﷺ. "To Whom belongs whatever is in the heavens and whatever is on the earth" in terms of ownership, servitude, and creation. "Unquestionably, to Allah do [all] matters evolve" is a threat of resurrection and recompense. Sahl bin Abi al-Ja'd said: A mushaf burned, and nothing remained of it except His words: "Unquestionably, to Allah do [all] matters evolve" (6). And a mushaf was submerged in water and all of it was erased except His words: "Unquestionably, to Allah do [all] matters evolve." And praise be to Allah alone.

[End of the eighteenth volume of Tafsir al-Qurtubi. It is followed by the nineteenth volume, beginning with the commentary on Surah Az-Zukhruf.]

(1) Al-Qira'at al-Shadhdhah (Irregular Readings), p. 134. (2) I'rab al-Qur'an by al-Nahhas 4/95, and al-Muharrar al-Wajiz 5/44. Ibn Khalawayh attributed it in al-Qira'at al-Shadhdhah, p. 134, to Ibn Mas'ud (may Allah be pleased with him). (3) In Ma'ani al-Qur'an 6/329. (4) The phrase "Sufyan regarding the words of the Mighty and Majestic" is not in manuscripts (M), (Z), or (Y); we have included it from (D) and Ma'ani al-Qur'an. (5) An-Nukat wa al-'Uyun 5/213. The hadith of an-Nawwas bin Sam'an (may Allah be pleased with him) was recorded by Ahmad (17634) in detail, and previously on 10/481. (6) Al-Muharrar al-Wajiz 5/44.

सूरह अश्-शूरा: आयत 52 - 53 516

आसिम अल-जहदरी और हवशब ने पढ़ा: "और वास्तव में, आपको मार्ग दिखाया जा रहा है" (व इन्नका लतुहदा) पैसिव वॉइस (कर्मवाच्य) में (1); यानी: आपको बुलाया जा रहा है। बाकी सबने पढ़ा: "आप मार्गदर्शन करते हैं" (लतहदी) एक्टिव वॉइस (कर्तृवाच्य) में। उबैय के पाठ में है: "और वास्तव में, आप आमंत्रित करते हैं" (व इन्नका लतद'ऊ) (2)। अल-नह़्हास ने कहा (3): यह एक कुरानिक पाठ के रूप में नहीं पढ़ा जाता है क्योंकि यह स्थापित लिखित पाठ (मुसहफ की लिपि) से अलग है। ऐसी चीज़ें उनके वक्ता की ओर से व्याख्या मानी जाती हैं; जैसा कि सुफियान ने पराक्रमी और प्रतापी के शब्दों (4) के बारे में कहा: "और वास्तव में, आप मार्गदर्शन करते हैं," यानी: आप आमंत्रित करते हैं। मा'मर ने अल्लाह तआला के शब्दों: "और वास्तव में, आप एक सीधे मार्ग की ओर मार्गदर्शन करते हैं" के बारे में कतादाह से रिवायत किया: उन्होंने कहा: "और हर कौम के लिए एक मार्गदर्शक है" [अर-रअद: 7]। "अल्लाह का मार्ग" पहले "मार्ग" के लिए एक विकल्प (बदल) है, एक अनिश्चित संज्ञा के लिए एक निश्चित संज्ञा का विकल्प। अली ने कहा: यह कुरान है। और कहा गया है: इस्लाम। अल-नव्वास बिन समआन ने इसे नबी ﷺ से रिवायत किया है (5)। "उसी का है जो कुछ आसमानों में है और जो कुछ ज़मीन में है" स्वामित्व, दासता और सृजन के संदर्भ में। "बेशक, अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटते हैं" पुनरुत्थान और प्रतिफल की चेतावनी है। सहल बिन अबी अल-जाद ने कहा: एक मुसहफ़ जल गया, और उसमें से अल्लाह के इन शब्दों के सिवा कुछ नहीं बचा: "बेशक, अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटते हैं" (6)। और एक मुसहफ़ डूब गया और उसका सब कुछ मिट गया सिवाय अल्लाह के इन शब्दों के "बेशक, अल्लाह ही की ओर तमाम मामले लौटते हैं"। और सारी प्रशंसा अकेले अल्लाह के लिए है।

[तफ़्सीर अल-कुर्तुबी का अठारहवाँ भाग समाप्त हुआ। इसके बाद उन्नीसवाँ भाग आता है, जो सूरह अज़-ज़ुख़रुफ़ की व्याख्या से शुरू होता है।]

(1) अल-किरात अल-शाज्जाह (अनियमित पाठ), पृष्ठ 134। (2) अल-नह़्हास द्वारा इ'राब अल-कुरान 4/95, और अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/44। इब्न खालवैह ने इसे अल-किरात अल-शाज्जाह, पृष्ठ 134 में इब्न मसूद (रज़ियल्लाहु अन्हु) से जोड़ा है। (3) मा'आनी अल-कुरान 6/329 में। (4) "पराक्रमी और प्रतापी के शब्दों के बारे में सुफियान" वाक्यांश पांडुलिपियों (M), (Z), या (Y) में नहीं है; हमने इसे (D) और मा'आनी अल-कुरान से शामिल किया है। (5) अन-नुकात वल-उयून 5/213। अन-नव्वास बिन

समआन (रज़ियल्लाहु अन्हु) की हदीस अहमद (17634) द्वारा विस्तार से दर्ज की गई थी, और पहले 10/481 पर। (6) अल-मुहर्रर अल-वजीज़ 5/44।

سورہ الشوریٰ: آیات ۵۲ - ۵۳ ۵۱۶

عاصم الجحدری اور حوشب نے پڑھا: «وَإِنَّكَ لَتُهْدَى» غیر مسمی الفاعل (مجہول) (۱)؛ یعنی: آپ کو بلایا جاتا ہے۔ باقی قرأ نے: «لَتَهْدِي» مسمی الفاعل (معروف) پڑھا۔ اور ابی کی قرأت میں ہے: «وَإِنَّكَ لَتَدْعُو» (۲)۔ نحاس نے کہا (۳): یہ قرأت کے طور پر نہیں پڑھا جائے گا؛ کیونکہ یہ رسم الخط (سواد) کے خلاف ہے، اور جو اس طرح کا ہو اسے اس کے قائل کی طرف سے تفسیر پر محمول کیا جاتا ہے؛ جیسا کہ سفیان نے اللہ عزوجل کے قول (۴): «وَإِنَّكَ لَتَهْدِي» کے بارے میں کہا، یعنی: آپ دعوت دیتے ہیں۔ اور معمر نے قتادہ سے اللہ تعالیٰ کے قول: ﴿وَإِنَّكَ لَتَهْدِي إِلَى صِرَاطٍ مُّسْتَقِيمٍ﴾ کے بارے میں روایت کیا، انہوں نے کہا: ﴿وَلِكُلِّ قَوْمٍ هَادٍ﴾ [الرعد: ۷]۔ ﴿صِرَاطِ اللَّهِ﴾ پہلے (صراط) سے بدل ہے، نکرہ سے معرفہ کا بدل۔ علیؓ نے فرمایا: یہ قرآن ہے۔ اور کہا گیا: اسلام ہے۔ اور اسے نواس بن سمعان نے نبی کریم ﷺ سے روایت کیا ہے (۵)۔ ﴿الَّذِي لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ﴾ ملکیت، بندگی اور تخلیق کے اعتبار سے۔ ﴿أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ﴾ یہ دوبارہ جی اٹھنے اور جزا کی وعید ہے۔ سہل بن ابی الجعد نے کہا: ایک مصحف جل گیا تو سوائے اس کے قول: ﴿أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ﴾ کے کچھ باقی نہ بچا (۶)۔ اور ایک مصحف غرق ہو گیا تو اس کا سارا لکھا ہوا مٹ گیا سوائے اس کے قول: ﴿أَلَا إِلَى اللَّهِ تَصِيرُ الْأُمُورُ﴾ کے۔ اور تمام تعریفیں اکیلے اللہ ہی کے لیے ہیں۔

[تفسیر قرطبی کا اٹھارواں حصہ مکمل ہوا اور اس کے بعد انیسواں حصہ ہے، جو سورہ زخرف کی تفسیر سے شروع ہوتا ہے]

(۱) القراءات الشاذة ص ۱۳۴۔ (۲) إعراب القرآن للنحاس ۴/۹۵، اور المحرر الوجيز ۵/۴۴، اور ابن خالویہ نے اسے القراءات الشاذة ص ۱۳۴ میں ابن مسعودؓ کی طرف منسوب کیا ہے۔ (۳) معانی

القرآن ۶/۳۲۹ میں۔ (۴) قول: سفیان نے اللہ عزوجل کے قول کے بارے میں، نسخوں (م)، (ظ) اور (ی) میں نہیں ہے، اور ہم نے اسے (د) اور معانی القرآن سے ثابت کیا ہے۔ (۵) النکت والعیون ۵/۲۱۳، اور نواس بن سمعانؓ کی حدیث احمد (۱۷۶۳۴) نے تفصیلاً تخریج کی ہے، اور پہلے ۱۰/۴۸۱ پر گزر چکی ہے۔ (۶) المحرر الوجیز ۵/۴۴۔

517 Index of the Eighteenth Part

Index of the Eighteenth Part

- Interpretation of Surah As-Saffat
- Almighty says: (By those [angels] lined up in rows * And those who drive [the clouds] with driving...) [1-5] 5
- Almighty says: (Indeed, We have adorned the nearest heaven with an adornment of stars...) [6-10] 10
- Almighty says: (Then ask them, are they a stronger creation or those [others] We have created? Indeed, We created them from sticky clay...) [11-17] 16
- Almighty says: (Say, "Yes, and you will be rendered contemptible.") [18-21] 21
- Almighty says: (Gather those who were wrongdoers and their associates and what they used to worship * other than Allah...) [22-35] 23
- Almighty says: (And they say, "Are we to leave our gods for a mad poet?") [36-40] 28
- Almighty says: (For those there is a known provision * Fruits; and they will be honored...) [41-49] 29
- Almighty says: (And they will approach one another, inquiring of each other...) [50-61] 35
- Almighty says: (Is that better as a hospitality or the tree of zaqqum?) [62-68] 41
- Almighty says: (Indeed they found their fathers astray * So they are hastening [to follow] in their footsteps.) [69-74] 45
- Almighty says: (And Noah had certainly called Us, and [We are] the best of responders.) [75-82] 46
- Almighty says: (And indeed, among his kind was Abraham...) [83-90] 49
- Almighty says: (Then he turned to their gods and said, "Do you not eat?") [91-96] 53
- Almighty says: (They said, "Build for him a structure and throw him into the burning fire.") [97-98] 58
- Almighty says: (And [Abraham] said, "Indeed, I am going to [the service of] my Lord; He will guide me.") [99-101] 59
- Almighty says: (And when he reached with him [the age of] exertion, he said, "O my son, indeed I have seen in a dream that I [must] sacrifice you...) [102-113] 61

- Almighty says: (And We did certainly confer favor upon Moses and Aaron * And We saved them and their people from the great affliction...) [114-122] 83
- Almighty says: (And indeed, Elias was from among the messengers...) [123-132] 84
- Almighty says: (And indeed, Lot was from among the messengers...) [133-138] 91
- Almighty says: (And indeed, Jonah was from among the messengers...) [139-144] 92
- Almighty says: (But We cast him onto the open shore while he was ill...) [145-148] 101
- Almighty says: (So inquire of them, "Are there for your Lord daughters while they have sons?") [149-157] 108
- Almighty says: (And they have claimed between Him and the jinn a lineage, but the jinn have already known that they [who made such claims] will be brought [to punishment]...) [158-160] 110
- Almighty says: (For indeed, you and what you worship * You cannot tempt [anyone] away from Him...) [161-163] 111
- Almighty says: (And there is not among us any except that he has a known position...) [164-166] 113
- Almighty says: (And indeed, they used to say * "If only we had with us a message from the former peoples...") [167-170] 116
- Almighty says: (And Our word has already preceded for Our servants, the messengers...) [171-179] 116
- Almighty says: (Exalted is your Lord, the Lord of might, above what they describe...) [180-182] 118
- Interpretation of Surah Sad
- Almighty says: (Sad. By the Qur'an containing reminder...) [1-3] 121

५१७ अठारहवें भाग की अनुक्रमणिका

अठारहवें भाग की अनुक्रमणिका

- सूरह अस्-साफ़्फ़ात की व्याख्या
- अल्लाह तआला का कथन: (शपथ है पंक्तियाँ बाँधने वालों की * फिर तेज़ी से चलाने वालों की...) [१-५] ५
- अल्लाह तआला का कथन: (निश्चय ही हमने निकटवर्ती आकाश को नक्षत्रों की शोभा से सजाया है...) [६-१०] १०
- अल्लाह तआला का कथन: (अतः उनसे पूछिए कि क्या वे रचना की दृष्टि से अधिक कठिन हैं या वे जिन्हें हमने पैदा किया है? निश्चय ही हमने उन्हें चिपचिपी मिट्टी से पैदा किया है...) [११-१७] १६
- अल्लाह तआला का कथन: (कहिए, "हाँ, और तुम अपमानित होगे।") [१८-२१] २१
- अल्लाह तआला का कथन: (उन लोगों को इकट्ठा करो जिन्होंने ज़ुल्म किया और उनके साथियों को भी और उन्हें भी जिन्हें वे पूजते थे * अल्लाह के सिवा...) [२२-३५] २३
- अल्लाह तआला का कथन: (और वे कहते हैं, "क्या हम एक उन्मादी कवि के लिए अपने इष्टों को छोड़ देंगे?") [३६-४०] २८
- अल्लाह तआला का कथन: (वे लोग हैं जिनके लिए ज्ञात जीविका है * फल; और वे सम्मानित होंगे...) [४१-४९] २९
- अल्लाह तआला का कथन: (फिर उनमें से कुछ लोग एक-दूसरे की ओर मुख करके पूछेंगे...) [५०-६१] ३५
- अल्लाह तआला का कथन: (क्या वह आतिथ्य सत्कार के लिए उत्तम है या ज़क़्क़ूम का पेड़?) [६२-६८] ४१
- अल्लाह तआला का कथन: (वास्तव में उन्होंने अपने बाप-दादा को पथभ्रष्ट पाया * तो वे उन्हीं के पद-चिन्हों पर दौड़े चले जा रहे हैं।) [६९-७४] ४५
- अल्लाह तआला का कथन: (और नूह ने हमें पुकारा था, तो हम कितने अच्छे पुकार सुनने वाले हैं।) [७५-८२] ४६
- अल्लाह तआला का कथन: (और निश्चय ही इब्राहीम उन्हीं के समूह में से थे...) [८३-९०] ४९

- अल्लाह तआला का कथन: (फिर वे चुपके से उनके देवताओं की ओर गए और कहा, "क्या तुम खाते नहीं हो?") [९१-९६] ५३
- अल्लाह तआला का कथन: (उन्होंने कहा, "उसके लिए एक इमारत बनाओ, फिर उसे धधकती आग में डाल दो।") [९७-९८] ५८
- अल्लाह तआला का कथन: (और इब्राहीम ने कहा, "मैं अपने रब की ओर जाने वाला हूँ, वह मेरा मार्ग-दर्शन करेगा।") [९९-१०१] ५९
- अल्लाह तआला का कथन: (फिर जब वह उसके साथ दौड़-धूप करने की अवस्था को पहुँचा, तो उसने कहा, "ऐ मेरे बेटे! मैं स्वप्न में देख रहा हूँ कि मैं तुझे ज़बह कर रहा हूँ...) [१०२-११३] ६१
- अल्लाह तआला का कथन: (और हमने निश्चय ही मूसा और हारून पर उपकार किया * और हमने उन दोनों और उनकी क़ौम को बड़ी विपत्ति से बचा लिया...) [११४-१२२] ८३
- अल्लाह तआला का कथन: (और निश्चय ही इल्यास रसूलों में से थे...) [१२३-१३२] ८४
- अल्लाह तआला का कथन: (और निश्चय ही लूत रसूलों में से थे...) [१३३-१३८] ९१
- अल्लाह तआला का कथन: (और निश्चय ही यूनुस रसूलों में से थे...) [१३९-१४४] ९२
- अल्लाह तआला का कथन: (फिर हमने उसे खुले मैदान में डाल दिया और वह अस्वस्थ था...) [१४५-१४८] १०१
- अल्लाह तआला का कथन: (अतः उनसे पूछिए, "क्या आपके रब के लिए बेटियाँ हैं और उनके लिए बेटे?") [१४९-१५७] १०८
- अल्लाह तआला का कथन: (और उन्होंने उसके और जिन्नों के बीच एक नाता ठहरा लिया है, जबकि जिन्न स्वयं जानते हैं कि वे (अल्लाह के सामने) हाज़िर किए जाएँगे...) [१५८-१६०] ११०
- अल्लाह तआला का कथन: (अतः तुम और जिन्हें तुम पूजते हो * तुम उसके विरुद्ध किसी को बहका नहीं सकते...) [१६१-१६३] १११
- अल्लाह तआला का कथन: (और हममें से हर एक के लिए एक ज्ञात स्थान है...) [१६४-१६६] ११३
- अल्लाह तआला का कथन: (और यदि वे निश्चय ही कहते थे * "यदि हमारे पास पूर्वजों का कोई ज़िक्र (उपदेश) होता...") [१६७-१७०] ११६
- अल्लाह तआला का कथन: (और हमारा वचन पहले ही हमारे रसूल दासों के लिए हो चुका है...) [१७१-१७९] ११६

• अल्लाह तआला का कथन: (पवित्र है आपका रब, शक्ति का मालिक, उन बातों से जो वे बयान करते हैं...) [१८०-१८२] ११८
• सूरह साद की व्याख्या
• अल्लाह तआला का कथन: (साद। शपथ है नसीहत वाले क़ुरआन की...) [१-३] १२१

۵۱۷ فہرست الجزء الثامن عشر (اٹھارویں پارے کی فہرست)

فہرست الجزء الثامن عشر

- تفسیر سورة الصافات
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَالصَّفَّاتِ صَفًّا . فَالزَّجِرَاتِ زَجْرًا...﴾ [۱-۵] ۵
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ...﴾ [۶-۱۰] ۱۰
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَاسْتَفْتِهِمْ أَهُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَم مَّنْ خَلَقْنَا إِنَّا خَلَقْنَاهُم مِّن طِينٍ لَّازِبٍ...﴾ [۱۱-۱۷] ۱۶
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿قُلْ نَعَمْ وَأَنتُمْ دَاخِرُونَ...﴾ [۱۸-۲۱] ۲۱
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿احْشُرُوا الَّذِينَ ظَلَمُوا وَأَزْوَاجَهُمْ وَمَا كَانُوا يَعْبُدُونَ . مِن دُونِ اللَّهِ...﴾ [۲۲-۳۵] ۲۳
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَيَقُولُونَ أَئِنَّا لَتَارِكُوا آلِهَتِنَا لِشَاعِرٍ مَّجْنُونٍ...﴾ [۳۶-۴۰] ۲۸
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿أُولَئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ . فَوَاكِهُ وَهُم مُّكْرَمُونَ...﴾ [۴۱-۴۹] ۲۹
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَأَقْبَلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ يَتَسَاءَلُونَ...﴾ [۵۰-۶۱] ۳۵
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿أَذَلِكَ خَيْرٌ نُّزُلًا أَمْ شَجَرَةُ الزَّقُّومِ...﴾ [۶۲-۶۸] ۴۱
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿إِنَّهُمْ أَلْفَوْا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ . فَهُمْ عَلَى آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ...﴾ [۶۹-۷۴] ۴۵
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ نَادَانَا نُوحٌ فَلَنِعْمَ الْمُجِيبُونَ...﴾ [۷۵-۸۲] ۴۶
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَإِنَّ مِن شِيعَتِهِ لَإِبْرَاهِيمَ...﴾ [۸۳-۹۰] ۴۹
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَرَاغَ إِلَى آلِهَتِهِمْ فَقَالَ أَلَا تَأْكُلُونَ...﴾ [۹۱-۹۶] ۵۳
- ارشاد باری تعالیٰ: ﴿قَالُوا ابْنُوا لَهُ بُنْيَانًا فَأَلْقُوهُ فِي الْجَحِيمِ...﴾ [۹۷-۹۸] ۵۸

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَقَالَ إِنِّي ذَاهِبٌ إِلَى رَبِّي سَيَهْدِينِ...﴾ [۹۹-۱۰۱] ۵۹

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ...﴾ [۱۰۲-۱۱۳] ۶۱

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَى مُوسَى وَهَارُونَ . وَنَجَّيْنَاهُمَا وَقَوْمَهُمَا مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ...﴾ [۱۱۴-۱۲۲] ۸۳

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَإِنَّ إِلْيَاسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ...﴾ [۱۲۳-۱۳۲] ۸۴

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَإِنَّ لُوطًا لَّمِنَ الْمُرْسَلِينَ...﴾ [۱۳۳-۱۳۸] ۹۱

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَإِنَّ يُونُسَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ...﴾ [۱۳۹-۱۴۴] ۹۲

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَنَبَذْنَاهُ بِالْعَرَاءِ وَهُوَ سَقِيمٌ...﴾ [۱۴۵-۱۴۸] ۱۰۱

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَاسْتَفْتِهِمْ أَلِرَبِّكَ الْبَنَاتُ وَلَهُمُ الْبَنُونَ...﴾ [۱۴۹-۱۵۷] ۱۰۸

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَجَعَلُوا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْجِنَّةِ نَسَبًا وَلَقَدْ عَلِمَتِ الْجِنَّةُ إِنَّهُمْ لَمُحْضَرُونَ...﴾ [۱۵۸-۱۶۰] ۱۱۰

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿فَإِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ . مَا أَنتُمْ عَلَيْهِ بِفَاتِنِينَ...﴾ [۱۶۱-۱۶۳] ۱۱۱

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَمَا مِنَّا إِلَّا لَهُ مَقَامٌ مَّعْلُومٌ...﴾ [۱۶۴-۱۶۶] ۱۱۳

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَإِن كَانُوا لَيَقُولُونَ . لَوْ أَنَّ عِندَنَا ذِكْرًا مِّنَ الْأَوَّلِينَ...﴾ [۱۶۷-۱۷۰] ۱۱۶

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ سَبَقَتْ كَلِمَتُنَا لِعِبَادِنَا الْمُرْسَلِينَ...﴾ [۱۷۱-۱۷۹] ۱۱۶

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ...﴾ [۱۸۰-۱۸۲] ۱۱۸

• تفسیر سورۃ ص

• ارشاد باری تعالیٰ: ﴿ص وَالْقُرْآنِ ذِي الذِّكْرِ...﴾ [۱-۳] ۱۲۱

Index of the Eighteenth Part 518

- His (the Almighty's) saying: "And they wonder that there has come to them a warner from among themselves and the disbelievers say, 'This is a magician and a liar.'" [4-5] 132
- His (the Almighty's) saying: "And the prominent people among them went forth, [saying], 'Walk on and be patient [in your devotion] to your gods. Indeed, this is a thing intended.'" [6-11] 134
- His (the Almighty's) saying: "The people of Noah and 'Aad and Pharaoh, the owner of the stakes, denied before them." [12-14] 138
- His (the Almighty's) saying: "And these [disbelievers] await not but one blast [of the Horn]; there will be no delay for it." [15-16] 140
- His (the Almighty's) saying: "Be patient over what they say and remember Our servant, David, the possessor of strength; indeed, he was one who repeatedly turned [to Allah]." [17] 143
- His (the Almighty's) saying: "Indeed, We subjected the mountains [to praise] with him, exalting [Allah] in the late afternoon and [after] sunrise." [18] 145
- His (the Almighty's) saying: "And the birds were assembled; all with him were repeatedly turning [to Allah]." [19-20] 148
- His (the Almighty's) saying: "And has there come to you the news of the adversaries when they climbed over the wall of his prayer chamber?" [21-25] 153
- His (the Almighty's) saying: "[We said], 'O David, indeed We have made you a successor upon the earth, so judge between the people in truth...'" [26] 185
- His (the Almighty's) saying: "And We did not create the heaven and the earth and that between them without purpose. That is the assumption of those who disbelieve..." [27-29] 188
- His (the Almighty's) saying: "And to David We gave Solomon. An excellent servant, indeed he was one who repeatedly turned [to Allah]." [30-33] 190
- His (the Almighty's) saying: "And We certainly tried Solomon and placed on his throne a body; then he returned [in repentance]." [34-40] 198
- Description of Solomon's throne 204
- His (the Almighty's) saying: "And remember Our servant Job, when he called to his Lord, 'Indeed, Satan has touched me with hardship and torment.'" [41-43] 210

- His (the Almighty's) saying: "[And it was said], 'Take in your hand a bunch [of grass] and strike with it and do not break your oath.' Indeed, We found him patient..." [44] 217
- His (the Almighty's) saying: "And remember Our servants, Abraham, Isaac and Jacob - those of strength and [religious] vision." [45-47] 223
- His (the Almighty's) saying: "And remember Ishmael, Elisha and Dhul-Kifl, and all are among the outstanding." [48-54] 226
- His (the Almighty's) saying: "This [is so]. But indeed, for the transgressors is an evil place of return." [55-61] 228
- His (the Almighty's) saying: "And they will say, 'Why do we not see men whom we used to count among the worst?'" [62-64] 233
- His (the Almighty's) saying: "Say, [O Muhammad], 'I am only a warner, and there is not any deity except Allah, the One, the Prevailing.'" [65-70] 235
- His (the Almighty's) saying: "[So mention] when your Lord said to the angels, 'Indeed, I am going to create a human being from clay.'" [71-74] 237
- His (the Almighty's) saying: "[Allah] said, 'O Iblees, what prevented you from prostrating to that which I created with My hands?'" [75-83] 238
- His (the Almighty's) saying: "[Allah] said, 'The truth [is My oath], and the truth I say..." [84-88] 240

- Interpretation of Surah Az-Zumar

- His (the Almighty's) saying: "The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Wise." [1-4] 245
- His (the Almighty's) saying: "He created the heavens and earth in truth. He wraps the night over the day and wraps the day over the night..." [5-6] 248
- His (the Almighty's) saying: "If you disbelieve - indeed, Allah is Free of need of you. And He do not approve for His servants disbelief..." [7] 251
- His (the Almighty's) saying: "And when adversity touches man, he calls upon his Lord, turning in repentance to Him; then when He bestows on him a favor from Himself, he forgets that for which he should call upon Him before..." [8-9] 252
- His (the Almighty's) saying: "Say, 'O My servants who have believed, fear your Lord. For those who do good in this world is good...'" [10] 256
- His (the Almighty's) saying: "Say, [O Muhammad], 'Indeed, I have been commanded to worship Allah, [being] sincere to Him in religion.'" [11-16] 259

- His (the Almighty's) saying: "But those who have avoided Taghut, lest they worship it, and turned back to Allah - for them are good tidings..." [17-18] 260
- His (the Almighty's) saying: "Then, is one who has deserved the decree of punishment [to be guided]? Then, can you save one who is in the Fire?" [19-20] 262

अठारहवें भाग की अनुक्रमणिका ५१८

- अल्लाह तआला का फरमान: "और उन्हें इस बात पर आश्चर्य हुआ कि उनके पास उन्हीं में से एक चेतावनी देने वाला आया और इनकार करने वालों ने कहा, 'यह तो जादूगर है, बड़ा झूठा है।'" [४-५] १३२
- अल्लाह तआला का फरमान: "और उनके बड़े लोग यह कहते हुए चल दिए कि 'चलो और अपने इष्टदेवों पर जमे रहो। यह तो एक ऐसी चीज़ है जिसमें कोई स्वार्थ है।'" [६-११] १३४
- अल्लाह तआला का फरमान: "उनसे पहले नूह की क़ौम और आद और खूंटों वाले फ़िरऔन ने झुठलाया था।" [१२-१४] १३८
- अल्लाह तआला का फरमान: "और ये लोग बस एक प्रचंड शब्द की प्रतीक्षा कर रहे हैं जिसमें कोई ढील न होगी।" [१५-१६] १४०
- अल्लाह तआला का फरमान: "जो कुछ वे कहते हैं उसपर धैर्य से काम लो और हमारे बन्दे दाऊद को याद करो जो बड़ी शक्ति वाला था; निस्संदेह वह बहुत रुजू करने वाला था।" [१७] १४३
- अल्लाह तआला का फरमान: "हमने पहाड़ों को उसके साथ वश में कर दिया था जो संध्या समय और प्रातःकाल तस्बीह करते थे।" [१८] १४५
- अल्लाह तआला का फरमान: "और पक्षियों को भी जो इकट्ठे होकर आते थे; हर एक उसकी ओर रुजू करने वाला था।" [१९-२०] १४८
- अल्लाह तआला का फरमान: "और क्या तुम्हें उन दावेदारों की ख़बर पहुँची है, जब वे दीवार फाँदकर इबादतगाह में घुस आए थे?" [२१-२५] १५३
- अल्लाह तआला का फरमान: "ऐ दाऊद! हमने तुझे धरती में उत्तराधिकारी बनाया है, अतः लोगों के बीच न्याय के साथ फ़ैसला कर..." [२६] १८५
- अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने आकाश और धरती को और जो कुछ उनके बीच है व्यर्थ नहीं पैदा किया। यह उन लोगों का गुमान है जिन्होंने इनकार किया..." [२७-२९] १८८
- अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने दाऊद को सुलेमान प्रदान किया। क्या ही अच्छा बन्दा! निस्संदेह वह बहुत रुजू करने वाला था।" [३०-३३] १९०

- अल्लाह तआला का फरमान: "और हमने सुलेमान को आज़माइश में डाला और उसके सिंहासन पर एक धड़ डाल दिया, फिर उसने रुजू किया।" [३४-४०] १९८
- सुलेमान के सिंहासन की विशेषता २०४
- अल्लाह तआला का फरमान: "और हमारे बन्दे अय्यूब को याद करो जब उसने अपने रब को पुकारा कि 'शैतान ने मुझे कष्ट और यातना पहुँचाई है।'" [४१-४३] २१०
- अल्लाह तआला का फरमान: "और अपने हाथ में सीकों का एक मुट्ठा लो और उससे मारो और अपनी क़सम न तोड़ो। निस्संदेह हमने उसे धैर्यवान पाया..." [४४] २१७
- अल्लाह तआला का फरमान: "और हमारे बन्दों इब्राहीम, इसहाक़ और याक़ूब को याद करो जो शक्ति और सूझ-बूझ वाले थे।" [४५-४७] २२३
- अल्लाह तआला का फरमान: "और इसमाईल और अल-यसा और ज़ुल-किफ़्ल को याद करो और वे सब भले लोगों में से थे।" [४८-५४] २२६
- अल्लाह तआला का फरमान: "यह तो है, और सरकशों के लिए तो बुरा ठिकाना है।" [५५-६१] २२८
- अल्लाह तआला का फरमान: "और वे कहेंगे, 'हमें क्या हुआ कि हम उन लोगों को नहीं देख रहे हैं जिन्हें हम बुरों में गिनते थे?'" [६२-६४] २३३
- अल्लाह तआला का फरमान: "कह दो, 'मैं तो बस एक सचेत करने वाला हूँ और अल्लाह के सिवा कोई पूज्य नहीं जो अकेला है, सब पर प्रभावी है।'" [६५-७०] २३५
- अल्लाह तआला का फरमान: "जब तुम्हारे रब ने फ़रिश्तों से कहा कि 'मैं मिट्टी से एक मनुष्य बनाने वाला हूँ।'" [७१-७४] २३७
- अल्लाह तआला का फरमान: "उसने कहा, 'ऐ इबलीस! तुझे उस चीज़ को सज्दा करने से किस चीज़ ने रोका जिसे मैंने अपने दोनों हाथों से बनाया?'" [७५-८३] २३८
- अल्लाह तआला का फरमान: "उसने कहा, 'तो सत्य यही है और मैं सत्य ही कहता हूँ...'" [८४-८८] २४०

- सूरह अज़-जुमर की व्याख्या

- अल्लाह तआला का फरमान: "इस किताब का अवतरण अल्लाह की ओर से है जो प्रभुत्वशाली, तत्वदर्शी है।" [१-४] २४५
- अल्लाह तआला का फरमान: "उसने आकाशों और धरती को सत्य के साथ पैदा किया। वह रात को दिन पर लपेटता है और दिन को रात पर लपेटता है..." [५-६] २४८

- अल्लाह तआला का फरमान: "यदि तुम कुफ़्र करो तो अल्लाह तुमसे निस्पृह है और वह अपने बन्दों के लिए कुफ़्र को पसन्द नहीं करता..." [७] २५१
- अल्लाह तआला का फरमान: "और जब मनुष्य को कोई दुःख पहुँचता है तो वह अपने रब को उसकी ओर रुजू होकर पुकारता है, फिर जब वह उसे अपनी ओर से कोई नेमत प्रदान करता है तो वह उस चीज़ को भूल जाता है जिसके लिए वह पहले उसे पुकारता था..." [८-९] २५२
- अल्लाह तआला का फरमान: "कह दो, 'ऐ मेरे बन्दों जो ईमान लाए हो! अपने रब का डर रखो। जिन्होंने इस दुनिया में भलाई की उनके लिए भलाई है...'" [१०] २५६
- अल्लाह तआला का फरमान: "कह दो, 'मुझे आदेश दिया गया है कि मैं अल्लाह की इबादत करूँधर्म को उसके लिए विशुद्ध करते हुए।'" [११-१६] २५९
- अल्लाह तआला का फरमान: "और जिन लोगों ने तागूत (शैतान) से बचा कि उसकी इबादत न करें और अल्लाह की ओर रुजू हुए, उनके लिए शुभ सूचना है..." [१७-१८] २६०
- अल्लाह तआला का फरमान: "तो क्या वह जिस पर यातना की बात अनिवार्य हो चुकी (बचाया जा सकता है)? क्या तुम उसे बचा सकते हो जो आग में हो?" [१९-२०] २६२

فہرست اٹھارہواں پارہ ۵۱۸

- قولہ تعالیٰ: ﴿وَعَجِبُوا أَن جَاءَهُم مُّنذِرٌ مِّنْهُمْ وَقَالَ الْكَفِرُونَ هَذَا سَاحِرٌ كَذَّابٌ...﴾ [٤-٥] ١٣٢
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَانطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا وَاصْبِرُوا عَلَى ءَالِهَتِكُمْ إِنَّ هَذَا لَشَيْءٌ يُرَادُ...﴾ [٦-١١] ١٣٤
- قولہ تعالیٰ: ﴿كَذَّبَتْ قَبْلَهُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٌ وَفِرْعَوْنُ ذُو الْأَوْتَادِ...﴾ [١٢-١٤] ١٣٨
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَمَا يَنظُرُ هَؤُلَاءِ إِلَّا صَيْحَةً وَاحِدَةً مَّا لَهَا مِن فَوَاقٍ...﴾ [١٥-١٦] ١٤٠
- قولہ تعالیٰ: ﴿اصْبِرْ عَلَى مَا يَقُولُونَ وَاذْكُرْ عَبْدَنَا دَاوُودَ ذَا الْأَيْدِ إِنَّهُ أَوَّابٌ...﴾ [١٧] ١٤٣
- قولہ تعالیٰ: ﴿إِنَّا سَخَّرْنَا الْجِبَالَ مَعَهُ يُسَبِّحْنَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِشْرَاقِ...﴾ [١٨] ١٤٥
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَالطَّيْرَ مَحْشُورَةً كُلٌّ لَّهُ أَوَّابٌ...﴾ [١٩-٢٠] ١٤٨
- قولہ تعالیٰ: ﴿۞ وَهَلْ أَتَاكَ نَبَؤُا الْخَصْمِ إِذْ تَسَوَّرُوا الْمِحْرَابَ...﴾ [٢١-٢٥] ١٥٣
- قولہ تعالیٰ: ﴿يَدَاوُدُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ...﴾ [٢٦] ١٨٥
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا بَاطِلًا ذَلِكَ ظَنُّ الَّذِينَ كَفَرُوا...﴾ [٢٧-٢٩] ١٨٨
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَوَهَبْنَا لِدَاوُدَ سُلَيْمَانَ نَعْمَ الْعَبْدُ إِنَّهُ أَوَّابٌ...﴾ [٣٠-٣٣] ١٩٠
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَلَقَدْ فَتَنَّا سُلَيْمَانَ وَأَلْقَيْنَا عَلَى كُرْسِيِّهِ، جَسَدًا ثُمَّ أَنَابَ...﴾ [٣٤-٤٠] ١٩٨
- صفتِ کرسی سلیمان علیہ السلام ٢٠٤
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَاذْكُرْ عَبْدَنَا أَيُّوبَ إِذْ نَادَى رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الشَّيْطَنُ بِنُصْبٍ وَعَذَابٍ...﴾ [٤١-٤٣] ٢١٠
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَخُذْ بِيَدِكَ ضِغْثًا فَاضْرِب بِهِ، وَلَا تَحْنَثْ إِنَّا وَجَدْنَاهُ صَابِرًا...﴾ [٤٤] ٢١٧

- قولہ تعالیٰ: ﴿وَاذْكُرْ عِبَادَنَا إِبْرَاهِيمَ وَإِسْحَقَ وَيَعْقُوبَ أُولِي الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ...﴾ [٤٥-٤٧] ٢٢٣
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَاذْكُرْ إِسْمَعِيلَ وَالْيَسَعَ وَذَا الْكِفْلِ وَكُلٌّ مِّنَ الْأَخْيَارِ...﴾ [٤٨-٥٤] ٢٢٦
- قولہ تعالیٰ: ﴿هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِينَ لَشَرَّ مَتَابٍ...﴾ [٥٥-٦١] ٢٢٨
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَقَالُوا مَا لَنَا لَا نَرَى رِجَالًا كُنَّا نَعُدُّهُم مِّنَ الْأَشْرَارِ...﴾ [٦٢-٦٤] ٢٣٣
- قولہ تعالیٰ: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا مُنذِرٌ وَمَا مِنْ إِلَهٍ إِلَّا اللَّهُ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ...﴾ [٦٥-٧٠] ٢٣٥
- قولہ تعالیٰ: ﴿إِذْ قَالَ رَبُّكَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خَالِقٌ بَشَرًا مِّن طِينٍ...﴾ [٧١-٧٤] ٢٣٧
- قولہ تعالیٰ: ﴿قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَن تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِيَدَيَّ...﴾ [٧٥-٨٣] ٢٣٨
- قولہ تعالیٰ: ﴿قَالَ فَالْحَقُّ وَالْحَقَّ أَقُولُ...﴾ [٨٤-٨٨] ٢٤٠
- تفسیر سورۃ الزمر
- قولہ تعالیٰ: ﴿تَنزِيلُ الْكِتَبِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ...﴾ [١-٤] ٢٤٥
- قولہ تعالیٰ: ﴿خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ بِالْحَقِّ يُكَوِّرُ الَّيْلَ عَلَى النَّهَارِ وَيُكَوِّرُ النَّهَارَ عَلَى الَّيْلِ...﴾ [٥-٦] ٢٤٨
- قولہ تعالیٰ: ﴿إِن تَكْفُرُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنكُمْ وَلَا يَرْضَى لِعِبَادِهِ الْكُفْرَ...﴾ [٧] ٢٥١
- قولہ تعالیٰ: ﴿وَإِذَا مَسَّ الْإِنسَنَ ضُرٌّ دَعَا رَبَّهُ مُنِيبًا إِلَيْهِ ثُمَّ إِذَا خَوَّلَهُ نِعْمَةً مِّنْهُ نَسِيَ مَا كَانَ يَدْعُوا إِلَيْهِ مِن قَبْلُ...﴾ [٨-٩] ٢٥٢
- قولہ تعالیٰ: ﴿قُلْ يَعِبَادِ الَّذِينَ ءَامَنُوا اتَّقُوا رَبَّكُمْ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا فِي هَذِهِ الدُّنْيَا حَسَنَةٌ...﴾ [١٠] ٢٥٦
- قولہ تعالیٰ: ﴿قُلْ إِنِّي أُمِرْتُ أَنْ أَعْبُدَ اللَّهَ مُخْلِصًا لَّهُ الدِّينَ...﴾ [١١-١٦] ٢٥٩

• قولـه تعالىٰ: ﴿وَالَّذِينَ اجْتَنَبُوا الطَّاغُوتَ أَن يَعْبُدُوهَا وَأَنَابُوا إِلَى اللَّهِ لَهُمُ الْبُشْرَى...﴾ [١٧-١٨] ٢٦٠

• قولـه تعالىٰ: ﴿أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ أَفَأَنتَ تُنقِذُ مَن فِي النَّارِ...﴾ [١٩-٢٠] ٢٦٢

Index of the Eighteenth Part 519

- 263 ..... Allah's words: "Do you not see that Allah sends down rain from the sky and makes it flow as springs in the earth..." [21]
- 265 ..... Allah's words: "Is one whose breast Allah has opened to Islam and he is upon a light from his Lord..." [22]
- 267 ..... Allah's words: "Allah has sent down the best statement: a consistent Book wherein is reiteration..." [23]
- 271 ..... Allah's words: "Then is he who will shield with his face the worst of the punishment on the Day of Resurrection..." [24-26]
- 272 ..... Allah's words: "And We have certainly presented for the people in this Qur'an from every example - that they might remember..." [27-28]
- 273 ..... Allah's words: "Allah presents an example: a man owned by several quarreling partners and another belonging exclusively to one man - are they equal in comparison?..." [29]
- 275 ..... Allah's words: "Indeed, you are to die, and indeed, they are to die..." [30-31]
- 278 ..... Allah's words: "So who is more unjust than one who lies about Allah and denies the truth when it has come to him?..." [32-35]
- 280 ..... Allah's words: "Is not Allah sufficient for His Servant?..." [36-37]
- 281 ..... Allah's words: "And if you asked them, 'Who created the heavens and the earth?' they would surely say, 'Allah'..." [38-41]
- 284 ..... Allah's words: "Allah takes the souls at the time of their death, and those that do not die during their sleep..." [42]
- 288 ..... Allah's words: "Or have they taken other than Allah as intercessors? Say, 'Even though they do not possess anything, nor do they understand?'" [43-45]
- 290 ..... Allah's words: "Say, 'O Allah, Creator of the heavens and the earth, Knower of the unseen and the witnessed, You will judge between Your servants concerning that over which they used to differ'..." [46-48]
- 292 ..... Allah's words: "And when adversity touches man, he calls upon Us; then when We bestow on him a favor from Us, he says, 'I was only given it because of knowledge'..." [49-52]
- 293 ..... Allah's words: "Say, 'O My servants who have transgressed against themselves [by sinning], do not despair of the mercy of Allah'..." [53-59]

- 302 ..... Allah's words: "And on the Day of Resurrection you will see those who lied about Allah [with] their faces blackened..." [60-64]
- 306 ..... Allah's words: "And it was already revealed to you and to those before you that if you should associate [anything] with Allah, your work would surely become worthless..." [65-66]
- 308 ..... Allah's words: "They have not appraised Allah with true appraisal, while the earth entirely will be [within] His grip on the Day of Resurrection..." [67-68]
- 313 ..... Allah's words: "And the earth will shine with the light of its Lord, and the record [of deeds] will be placed, and the prophets and the witnesses will be brought..." [69-70]
- 315 ..... Allah's words: "And those who disbelieved will be driven to Hell in groups..." [71-72]
- 317 ..... Allah's words: "But those who feared their Lord will be driven to Paradise in groups..." [73-75]
- 322 ..... Tafsir of Surah Ghafir
- 323 ..... Allah's words: "Ha, Meem. The revelation of the Book is from Allah, the Exalted in Might, the Knowing..." [1-4]
- 329 ..... Allah's words: "The people of Noah denied before them and the [other] factions after them..." [5-9]
- 334 ..... Allah's words: "Indeed, those who disbelieve will be addressed, 'The hatred of Allah for you is greater than your hatred of yourselves'..." [10-12]
- 337 ..... Allah's words: "It is He who shows you His signs and sends down for you from the sky, provision..." [13-17]
- 341 ..... Allah's words: "And warn them, [O Muhammad], of the Approaching Day, when hearts are at the throats, restraining [distress]..." [18-22]
- 347 ..... Allah's words: "And We certainly sent Moses with Our signs and a clear authority to Pharaoh, Haman, and Qarun..." [23-27]
- 347 ..... Allah's words: "And a believing man from the family of Pharaoh who concealed his faith said..." [28]
- 352 ..... Allah's words: "O my people, sovereignty is yours today, [you being] dominant in the land..." [29-33]

अठारहवें भाग की अनुक्रमणिका 519

- 263 ..... अल्लाह का कथन: "क्या तुमने नहीं देखा कि अल्लाह ने आकाश से जल उतारा, फिर उसे धरती में सोतों के रूप में चलाया..." [21]
- 265 ..... अल्लाह का कथन: "क्या वह व्यक्ति जिसका सीना अल्लाह ने इस्लाम के लिए खोल दिया तो वह अपने रब की ओर से प्रकाश पर है..." [22]
- 267 ..... अल्लाह का कथन: "अल्लाह ने सर्वोत्तम वाणी उतारी है, एक ऐसी किताब जिसके विषय परस्पर मिलते-जुलते हैं और बार-बार दोहराए गए हैं..." [23]
- 271 ..... अल्लाह का कथन: "भला वह व्यक्ति जो कयामत के दिन अपने चेहरे के माध्यम से बुरे अज़ाब से बचने की कोशिश करेगा..." [24-26]
- 272 ..... अल्लाह का कथन: "और हमने लोगों के लिए इस कुरआन में हर प्रकार के उदाहरण बयान किए हैं ताकि वे शिक्षा ग्रहण करें..." [27-28]
- 273 ..... अल्लाह का कथन: "अल्लाह एक उदाहरण बयान करता है: एक वह व्यक्ति है जिसमें कई झगड़ालू साझेदार हैं और एक वह व्यक्ति है जो पूरी तरह से एक ही आदमी का है - क्या ये दोनों बराबर हो सकते हैं?..." [29]
- 275 ..... अल्लाह का कथन: "निस्संदेह तुम्हें भी मरना है और उन्हें भी मरना है..." [30-31]
- 278 ..... अल्लाह का कथन: "तो उस व्यक्ति से बढ़कर अत्याचारी कौन होगा जिसने अल्लाह पर झूठ बोला और सच्चाई को झुठलाया जब वह उसके पास आई..." [32-35]
- 280 ..... अल्लाह का कथन: "क्या अल्लाह अपने बंदे के लिए पर्याप्त नहीं है?..." [36-37]
- 281 ..... अल्लाह का कथन: "और यदि तुम उनसे पूछो कि आकाशों और धरती को किसने पैदा किया, तो वे अवश्य कहेंगे कि अल्लाह ने..." [38-41]
- 284 ..... अल्लाह का कथन: "अल्लाह प्राणों को उनकी मृत्यु के समय ग्रस्त कर लेता है, और उन्हें जिनकी मृत्यु नहीं आई उनकी नींद में..." [42]
- 288 ..... अल्लाह का कथन: "या उन्होंने अल्लाह के अतिरिक्त सिफारिशी बना रखे हैं? कह दो कि क्या यदि वे किसी चीज़ का अधिकार न रखते हों और न समझते हों तब भी?" [43-45]
- 290 ..... अल्लाह का कथन: "कह दो कि ऐ अल्लाह, आकाशों और धरती के पैदा करने वाले, परोक्ष और प्रत्यक्ष के जानने वाले, तू ही अपने बंदों के बीच उन बातों का फैसला करेगा जिनमें वे मतभेद करते रहे हैं..." [46-48]

- 292 ..... अल्लाह का कथन: "फिर जब मनुष्य को कोई कष्ट पहुँचता है तो वह हमें पुकारता है, फिर जब हम उसे अपनी ओर से कोई वरदान प्रदान कर देते हैं तो कहता है कि यह तो मुझे केवल ज्ञान के कारण मिला है..." [49-52]
- 293 ..... अल्लाह का कथन: "कह दो कि ऐ मेरे बंदो जिन्होंने अपनी जानों पर ज़्यादती की है, अल्लाह की दया से निराश न हो..." [53-59]
- 302 ..... अल्लाह का कथन: "और कयामत के दिन तुम उन लोगों को देखोगे जिन्होंने अल्लाह पर झूठ बोला, उनके चेहरे काले होंगे..." [60-64]
- 306 ..... अल्लाह का कथन: "और निश्चित रूप से तुम्हारी ओर और उनसे पहले वालों की ओर यह वह्य (प्रकाशना) की गई कि यदि तुमने शिर्क किया तो तुम्हारा कर्म अकारथ हो जाएगा..." [65-66]
- 308 ..... अल्लाह का कथन: "और उन्होंने अल्लाह की वैसी कद्र नहीं की जैसी उसकी कद्र करनी चाहिए थी, जबकि कयामत के दिन पूरी धरती उसकी मुट्ठी में होगी..." [67-68]
- 313 ..... अल्लाह का कथन: "और धरती अपने रब के प्रकाश से चमक उठेगी और किताब रख दी जाएगी और नबियों और गवाहों को लाया जाएगा..." [69-70]
- 315 ..... अल्लाह का कथन: "और काफिरों को जहन्नम की ओर समूहों में हाँका जाएगा..." [71-72]
- 317 ..... अल्लाह का कथन: "और जो लोग अपने रब से डरते थे उन्हें जन्नत की ओर समूहों में ले जाया जाएगा..." [73-75]
- 322 ..... सूरह ग़ाफ़िर की व्याख्या (तफ़्सीर)
- 323 ..... अल्लाह का कथन: "हा, मीम। इस किताब का उतारा जाना अल्लाह की ओर से है जो प्रभुत्वशाली और सर्वज्ञ है..." [1-4]
- 329 ..... अल्लाह का कथन: "उनसे पहले नूह की क़ौम और उनके बाद के गिरोहों ने झुठलाया..." [5-9]
- 334 ..... अल्लाह का कथन: "निस्संदेह जिन्होंने कुफ़्र किया उन्हें पुकार कर कहा जाएगा कि अल्लाह की बेज़ारी तुम्हारी अपनी जानों से तुम्हारी बेज़ारी से कहीं अधिक है..." [10-12]
- 337 ..... अल्लाह का कथन: "वही है जो तुम्हें अपनी निशानियाँ दिखाता है और तुम्हारे लिए आकाश से रोज़ी उतारता है..." [13-17]
- 341 ..... अल्लाह का कथन: "और उन्हें निकट आने वाले दिन से डराओ जब दिल कंठ तक पहुँच कर घुट रहे होंगे..." [18-22]

- 347 ..... अल्लाह का कथन: "और हमने मूसा को अपनी निशानियों और स्पष्ट प्रमाण के साथ फ़िरऔन, हामान और कारून की ओर भेजा..." [23-27]
- 347 ..... अल्लाह का कथन: "और फ़िरऔन के घराने के एक मोमिन व्यक्ति ने कहा जो अपना ईमान छिपाए हुए था..." [28]
- 352 ..... अल्लाह का कथन: "ऐ मेरी क़ौम, आज बादशाही तुम्हारी ही है कि धरती में तुम्हारा वर्चस्व है..." [29-33]

اٹھارہویں پارے کی فہرست 519

- 263 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (کیا آپ نے نہیں دیکھا کہ اللہ نے آسمان سے پانی اتارا پھر اسے زمین میں چشموں کی صورت میں چلا دیا...) [21]
- 265 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (کیا وہ شخص جس کا سینہ اللہ نے اسلام کے لیے کھول دیا تو وہ اپنے رب کی طرف سے روشنی پر ہے...) [22]
- 267 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اللہ نے بہترین کلام نازل کیا ہے ایک ایسی کتاب جس کے مضامین باہم ملتے جلتے ہیں اور بار بار دہرائے گئے ہیں...) [23]
- 271 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (بھلا وہ شخص جو قیامت کے دن اپنے چہرے کے ذریعے برے عذاب سے بچنے کی کوشش کرے گا...) [24-26]
- 272 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور ہم نے لوگوں کے لیے اس قرآن میں ہر قسم کی مثالیں بیان کی ہیں تاکہ وہ نصیحت حاصل کریں...) [27-28]
- 273 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اللہ ایک مثال بیان فرماتا ہے ایک وہ شخص ہے جس میں کئی بدخو شریک ہیں اور ایک وہ شخص ہے جو خالص ایک ہی آدمی کا غلام ہے کیا یہ دونوں برابر ہو سکتے ہیں...) [29]
- 275 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (بے شک آپ کو بھی موت آنی ہے اور ان کو بھی موت آنی ہے...) [30-31]
- 278 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (پس اس سے بڑا ظالم کون ہوگا جس نے اللہ پر جھوٹ بولا اور سچائی کو جھٹلایا جب وہ اس کے پاس آئی...) [32-35]
- 280 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (کیا اللہ اپنے بندے کے لیے کافی نہیں ہے...) [36-37]

- 281 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور اگر آپ ان سے پوچھیں کہ آسمانوں اور زمین کو کس نے پیدا کیا تو وہ ضرور کہیں گے کہ اللہ نے...) [38-41]
- 284 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اللہ روحوں کو ان کی موت کے وقت قبض کر لیتا ہے اور جن کو موت نہیں آئی انہیں ان کی نیند میں...) [42]
- 288 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (کیا انہوں نے اللہ کے سوا سفارشی بنا رکھے ہیں؟ کہہ دیجیے کہ کیا اگرچہ وہ کسی چیز کا اختیار نہ رکھتے ہوں اور نہ سمجھتے ہوں؟) [43-45]
- 290 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (کہہ دیجیے کہ اے اللہ، آسمانوں اور زمین کے پیدا کرنے والے، غیب اور ظاہر کے جاننے والے، تو ہی اپنے بندوں کے درمیان ان باتوں کا فیصلہ کرے گا جن میں وہ اختلاف کرتے رہے...) [46-48]
- 292 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (پھر جب انسان کو کوئی تکلیف پہنچتی ہے تو وہ ہمیں پکارتا ہے پھر جب ہم اسے اپنی طرف سے کوئی نعمت عطا کر دیتے ہیں تو کہتا ہے کہ یہ تو مجھے محض علم کی بنا پر ملی ہے...) [49-52]
- 293 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (کہہ دیجیے کہ اے میرے بندو جنہوں نے اپنی جانوں پر زیادتی کی ہے، اللہ کی رحمت سے مایوس نہ ہو...) [53-59]
- 302 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور قیامت کے دن آپ ان لوگوں کو دیکھیں گے جنہوں نے اللہ پر جھوٹ بولا ان کے چہرے سیاہ ہوں گے...) [60-64]
- 306 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور یقیناً آپ کی طرف اور ان کی طرف جو آپ سے پہلے تھے یہ وحی کی گئی کہ اگر آپ نے شرک کیا تو آپ کا عمل ضائع ہو جائے گا...) [65-66]
- 308 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور انہوں نے اللہ کی قدر نہیں کی جیسی اس کی قدر کرنی چاہیے تھی حالانکہ قیامت کے دن پوری زمین اس کی مٹھی میں ہوگی...) [67-68]

- 313 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور زمین اپنے رب کے نور سے چمک اٹھے گی اور کتاب رکھ دی جائے گی اور نبیوں اور گواہوں کو لایا جائے گا...) [69-70]
- 315 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور کافروں کو جہنم کی طرف گروہ در گروہ ہانکا جائے گا...) [71-72]
- 317 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور جو لوگ اپنے رب سے ڈرتے تھے انہیں جنت کی طرف گروہ در گروہ لے جایا جائے گا...) [73-75]
- 322 ..... تفسیر سورہ غافر
- 323 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (حم۔ اس کتاب کا اتارا جانا اللہ کی طرف سے ہے جو غالب اور علم والا ہے...) [1-4]
- 329 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (ان سے پہلے قومِ نوح اور ان کے بعد کے گروہوں نے جھٹلایا...) [5-9]
- 334 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (بے شک جنہوں نے کفر کیا انہیں پکار کر کہا جائے گا کہ اللہ کی بیزاری تمہاری اپنی جانوں سے تمہاری بیزاری سے کہیں بڑھ کر ہے...) [10-12]
- 337 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (وہی ہے جو تمہیں اپنی نشانیاں دکھاتا ہے اور تمہارے لیے آسمان سے رزق اتارتا ہے...) [13-17]
- 341 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور انہیں قریب آنے والے دن سے ڈرائیں جب دل حلقوں کے پاس پہنچ کر گھٹ رہے ہوں گے...) [18-22]
- 347 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور ہم نے موسیٰ کو اپنی نشانیوں اور واضح دلیل کے ساتھ فرعون، ہامان اور قارون کی طرف بھیجا...) [23-27]
- 347 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اور فرعون کے خاندان میں سے ایک مومن مرد نے کہا جو اپنا ایمان چھپائے ہوئے تھا...) [28]

- 352 ..... اللہ تعالیٰ کا فرمان: (اے میری قوم، آج بادشاہی تمہاری ہی ہے کہ زمین میں تمہارا غلبہ ہے...) [29-33]

Index of the Eighteenth Part 520

- The word of the Most High: {And Joseph had already come to you before with clear proofs, but you remained in doubt of that which he brought to you...} [34-35] 355
- The word of the Most High: {And Pharaoh said, "O Haman, construct for me a tower that I might reach the ways..."} [36-37] 358
- The word of the Most High: {And he who believed said, "O my people, follow me; I will guide you to the way of right conduct..."} [38-44] 360
- The word of the Most High: {So Allah protected him from the evils of what they plotted, and the people of Pharaoh were enveloped by the worst of punishment...} [45-46] 363
- The word of the Most High: {And when they will dispute in the Fire, the weak will say to those who had been arrogant, "Indeed, we were for you followers..."} [47-50] 367
- The word of the Most High: {Indeed, We will support Our messengers and those who believe in the life of this world and on the Day the witnesses will stand...} [51-54] 369
- The word of the Most High: {So be patient; indeed, the promise of Allah is truth. And ask forgiveness for your sin and exalt [Allah] with praise of your Lord in the evening and the morning...} [55-59] 371
- The word of the Most High: {And your Lord says, "Call upon Me; I will respond to you..."} [60-65] 374
- The word of the Most High: {Say, "Indeed, I have been forbidden to worship those you invoke besides Allah when the clear proofs have come to me from my Lord..."} [66-68] 378
- The word of the Most High: {Do you not see those who dispute concerning the signs of Allah - how are they turned away?} [69-78] 380
- The word of the Most High: {It is Allah who made for you the grazing livestock that you may ride on some of them, and some of them you eat...} [79-81] 384
- The word of the Most High: {Have they not traveled through the land and observed how was the end of those before them?} [82-85] 385

- Interpretation of Surah Fussilat

- The word of the Most High: {Ha, Meem. [This is] a revelation from the Entirely Merciful, the Especially Merciful...} [1-5] 388

- The word of the Most High: {Say, "I am only a man like you to whom it has been revealed that your god is but one God..."} [6-8] 392
- The word of the Most High: {Say, "Do you indeed disbelieve in He who created the earth in two days and attribute to Him equals?"} [9-12] 394
- The word of the Most High: {But if they turn away, then say, "I have warned you of a thunderbolt like the thunderbolt of 'Aad and Thamud..."} [13-16] 400
- The word of the Most High: {And as for Thamud, We guided them, but they preferred blindness over guidance...} [17-18] 404
- The word of the Most High: {And [mention] the Day when the enemies of Allah will be gathered to the Fire and they will be driven in rows...} [19-21] 405
- The word of the Most High: {And you were not covering yourselves lest your hearing witness against you or your sight or your skins...} [22-25] 406
- The word of the Most High: {And those who disbelieve say, "Do not listen to this Qur'an and make noise therein that you may overcome..."} [26-29] 413
- The word of the Most High: {Indeed, those who have said, "Our Lord is Allah" and then remained on a right course - the angels will descend upon them, [saying], "Do not fear..."} [30-32] 415
- The word of the Most High: {And who is better in speech than one who invites to Allah and does righteousness and says, "Indeed, I am of the Muslims."} [33-36] 418
- The word of the Most High: {And of His signs are the night and the day and the sun and the moon...} [37-39] 423
- The word of the Most High: {Indeed, those who inject deviation into Our verses are not hidden from Us...} [40-43] 426
- The word of the Most High: {And if We had made it a foreign Qur'an, they would have said, "Why are its verses not explained in detail?"} [44] 429

अठारहवें भाग की अनुक्रमणिका 520

- अल्लाह तआला का कथन: {और निश्चित रूप से यूसुफ तुम्हारे पास पहले स्पष्ट प्रमाण लेकर आए थे, फिर भी तुम उस चीज़ के बारे में संदेह में रहे जो वह तुम्हारे पास लाए थे...} [34-35] 355
- अल्लाह तआला का कथन: {और फ़िरऔन ने कहा, "हे हामान, मेरे लिए एक ऊँचा महल बना दे ताकि मैं उन मार्गों तक पहुँच सकूँ.."} [36-37] 358
- अल्लाह तआला का कथन: {और उस व्यक्ति ने जो ईमान लाया था, कहा, "हे मेरी कौम, मेरा अनुसरण करो; मैं तुम्हें सीधे मार्ग की ओर ले चलूँगा..."} [38-44] 360
- अल्लाह तआला का कथन: {तो अल्लाह ने उसे उनके द्वारा रची गई साज़िशों की बुराइयों से बचा लिया, और फ़िरऔन के लोगों को भीषण दंड ने घेर लिया...} [45-46] 363
- अल्लाह तआला का कथन: {और जब वे आग में एक-दूसरे से झगड़ेंगे, तो कमज़ोर लोग उन लोगों से कहेंगे जिन्होंने अहंकार किया था, "निश्चित रूप से हम तुम्हारे अनुयायी थे..."} [47-50] 367
- अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से हम अपने रसूलों और उन लोगों की सहायता करेंगे जो सांसारिक जीवन में ईमान लाए और उस दिन भी जब गवाह खड़े होंगे...} [51-54] 369
- अल्लाह तआला का कथन: {अतः धैर्य रखो; निश्चित रूप से अल्लाह का वादा सच है। और अपने पाप के लिए क्षमा माँगो और शाम और सुबह अपने पालनहार की प्रशंसा के साथ उसकी पवित्रता का वर्णन करो...} [55-59] 371
- अल्लाह तआला का कथन: {और तुम्हारे पालनहार ने कहा, "मुझे पुकारो; मैं तुम्हारी पुकार स्वीकार करूँगा..."} [60-65] 374
- अल्लाह तआला का कथन: {कहो, "निश्चित रूप से मुझे उन लोगों की पूजा करने से मना किया गया है जिन्हें तुम अल्लाह के सिवा पुकारते हो, जब मेरे पास मेरे पालनहार की ओर से स्पष्ट प्रमाण आ चुके हैं..."} [66-68] 378
- अल्लाह तआला का कथन: {क्या तुमने उन लोगों को नहीं देखा जो अल्लाह की आयतों के बारे में बहस करते हैं - उन्हें कैसे फेर दिया जाता है?} [69-78] 380
- अल्लाह तआला का कथन: {अल्लाह ही है जिसने तुम्हारे लिए पशु बनाए ताकि तुम उनमें से कुछ पर सवारी करो और उनमें से कुछ को तुम खाते हो...} [79-81] 384

- अल्लाह तआला का कथन: {क्या उन्होंने धरती में भ्रमण नहीं किया और देखा नहीं कि उन लोगों का अंत कैसा हुआ जो उनसे पहले थे?} [82-85] 385
- सूरह फ़ुस्सीलत की व्याख्या
- अल्लाह तआला का कथन: {हा-मीम। [यह] अत्यंत दयावान, अत्यंत कृपालु की ओर से अवतरित है...} [1-5] 388
- अल्लाह तआला का कथन: {कहो, "मैं तो केवल तुम्हारे जैसा ही एक मनुष्य हूँ जिसकी ओर यह वह्य (प्रकाशना) की जाती है कि तुम्हारा पूज्य केवल एक ही अल्लाह है..."} [6-8] 392
- अल्लाह तआला का कथन: {कहो, "क्या तुम वास्तव में उस हस्ती का इनकार करते हो जिसने पृथ्वी को दो दिनों में बनाया और तुम उसके समकक्ष ठहराते हो?"} [9-12] 394
- अल्लाह तआला का कथन: {फिर यदि वे मुँह फेर लें, तो कह दो, "मैंने तुम्हें कड़क (बिजली) की चेतावनी दे दी है, आद और समूद की कड़क जैसी..."} [13-16] 400
- अल्लाह तआला का कथन: {और जहाँ तक समूद का प्रश्न है, हमने उन्हें मार्ग दिखाया था, पर उन्होंने मार्गदर्शन के मुकाबले अंधापन पसंद किया...} [17-18] 404
- अल्लाह तआला का कथन: {और जिस दिन अल्लाह के शत्रुओं को आग की ओर इकट्ठा किया जाएगा, तो वे कतारों में रोके जाएँगे...} [19-21] 405
- अल्लाह तआला का कथन: {और तुम [यह सोचकर] छिपते न थे कि तुम्हारे कान और तुम्हारी आँखें और तुम्हारी खालें तुम्हारे विरुद्ध गवाही देंगी...} [22-25] 406
- अल्लाह तआला का कथन: {और काफ़िरों ने कहा, "इस कुरआन को मत सुनो और इसमें शोर-गुल करो ताकि तुम प्रभावी हो सको..."} [26-29] 413
- अल्लाह तआला का कथन: {निश्चित रूप से जिन्होंने कहा, "हमारा पालनहार अल्लाह है" और फिर वे उस पर डटे रहे, उन पर फरिश्ते उतरते हैं [यह कहते हुए] कि "डरो मत..."} [30-32] 415
- अल्लाह तआला का कथन: {और उस व्यक्ति से बेहतर किसकी बात हो सकती है जिसने अल्लाह की ओर बुलाया और नेक काम किया और कहा, "बेशक मैं मुसलमानों में से हूँ।"} [33-36] 418
- अल्लाह तआला का कथन: {और उसकी निशानियों में से रात और दिन और सूरज और चाँद हैं...} [37-39] 423

- अल्लाह तआला का कथन: {बेशक जो लोग हमारी आयतों में टेढ़ापन निकालते हैं, वे हमसे छिपे नहीं हैं...} [40-43] 426
- अल्लाह तआला का कथन: {और यदि हम इसे एक अजमी (गैर-अरबी) कुरआन बनाते, तो वे अवश्य कहते, "इसकी आयतें [हमारी भाषा में] विस्तार से क्यों नहीं बयान की गईं?"} [44] 429

فہرست اٹھارہواں حصہ ۵۲۰

- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَقَدْ جَاءَكُمْ يُوسُفُ مِنْ قَبْلُ بِالْبَيِّنَاتِ فَمَا زِلْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا جَاءَكُمْ بِهِ...﴾ [۳۴-۳۵] ۳۵۵
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ فِرْعَوْنُ يَا هَامَانُ ابْنِ لِي صَرْحًا لَعَلِّي أَبْلُغُ الْأَسْبَابَ...﴾ [۳۶-۳۷] ۳۵۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِي آمَنَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُونِ أَهْدِكُمْ سَبِيلَ الرَّشَادِ...﴾ [۳۸-۴۴] ۳۶۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَوَقَاهُ اللَّهُ سَيِّئَاتِ مَا مَكَرُوا وَحَاقَ بِآلِ فِرْعَوْنَ سُوءُ الْعَذَابِ...﴾ [۴۵-۴۶] ۳۶۳
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَإِذْ يَتَحَاجُّونَ فِي النَّارِ فَيَقُولُ الضُّعَفَاءُ لِلَّذِينَ اسْتَكْبَرُوا إِنَّا كُنَّا لَكُمْ تَبَعًا...﴾ [۴۷-۵۰] ۳۶۷
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّا لَنَنْصُرُ رُسُلَنَا وَالَّذِينَ آمَنُوا فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَيَوْمَ يَقُومُ الْأَشْهَادُ...﴾ [۵۱-۵۴] ۳۶۹
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَاصْبِرْ إِنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَاسْتَغْفِرْ لِذَنْبِكَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ بِالْعَشِيِّ وَالْإِبْكَارِ...﴾ [۵۵-۵۹] ۳۷۱
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ رَبُّكُمُ ادْعُونِي أَسْتَجِبْ لَكُمْ...﴾ [۶۰-۶۵] ۳۷۴
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنِّي نُهِيتُ أَنْ أَعْبُدَ الَّذِينَ تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ لَمَّا جَاءَنِيَ الْبَيِّنَاتُ مِنْ رَبِّي...﴾ [۶۶-۶۸] ۳۷۸
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يُجَادِلُونَ فِي آيَاتِ اللَّهِ أَنَّى يُصْرَفُونَ...﴾ [۶۹-۷۸] ۳۸۰
- اللہ تعالیٰ کا ارشاد: ﴿اللَّهُ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَنْعَامَ لِتَرْكَبُوا مِنْهَا وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ...﴾ [۷۹-۸۱] ۳۸۴

- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَيَنْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ...﴾ [۸۲-۸۵] ۳۸۵
- تفسیر سورہ فصلت
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿حم ۚ تَنْزِيلٌ مِنَ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ...﴾ [۱-۵] ۳۸۸
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ...﴾ [۶-۸] ۳۹۲
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿قُلْ أَئِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَنْدَادًا...﴾ [۹-۱۲] ۳۹۴
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿فَإِنْ أَعْرَضُوا فَقُلْ أَنْذَرْتُكُمْ صَاعِقَةً مِثْلَ صَاعِقَةِ عَادٍ وَثَمُودَ...﴾ [۱۳-۱۶] ۴۰۰
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَأَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْنَاهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمَى عَلَى الْهُدَى...﴾ [۱۷-۱۸] ۴۰۴
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَيَوْمَ يُحْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ...﴾ [۱۹-۲۱] ۴۰۵
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَتِرُونَ أَنْ يَشْهَدَ عَلَيْكُمْ سَمْعُكُمْ وَلَا أَبْصَارُكُمْ وَلَا جُلُودُكُمْ...﴾ [۲۲-۲۵] ۴۰۶
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لَا تَسْمَعُوا لِهَذَا الْقُرْآنِ وَالْغَوْا فِيهِ لَعَلَّكُمْ تَغْلِبُونَ...﴾ [۲۶-۲۹] ۴۱۳
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا رَبُّنَا اللَّهُ ثُمَّ اسْتَقَامُوا تَتَنَزَّلُ عَلَيهِمُ الْمَلَائِكَةُ أَلَّا تَخَافُوا...﴾ [۳۰-۳۲] ۴۱۵
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ...﴾ [۳۳-۳۶] ۴۱۸
- الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ...﴾ [۳۷-۳۹] ۴۲۳

• الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿إِنَّ الَّذِينَ يُلْحِدُونَ فِي آيَاتِنَا لَا يَخْفَوْنَ عَلَيْنَا...﴾ [۴۰-۴۳] ۴۲۶
• الله تعالیٰ کا ارشاد: ﴿وَلَوْ جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا أَعْجَمِيًّا لَقَالُوا لَوْلَا فُصِّلَتْ آيَاتُهُ...﴾ [۴۴] ۴۲۹

Index of the Eighteenth Part 521

- Allah's words: {And We certainly gave Moses the Scripture, but it was differed about...} [45-46] 432
- Allah's words: {To Him is referred knowledge of the Hour. And no fruits emerge from their sheaths...} [47-48] 433
- Allah's words: {Man is not weary of supplication for good [things], but if evil touches him, he is hopeless and despairing...} [49-51] . 434
- Allah's words: {Say, "Have you considered: if [the Qur'an] is from Allah and you disbelieved in it, who is more astray than one who is in extreme opposition?"...} [52-54] 436
- Tafsir of Surah Ash-Shura
- Allah's words: {Ha, Meem. 'Ayn, Seen, Qaf. Thus has He revealed to you, and to those before you, Allah...} [1-4] 440
- Allah's words: {The heavens almost break, from above them, and the angels exalt [Allah] with praise of their Lord...} [5] ... 443
- Allah's words: {And those who take as allies other than Him - Allah is Guardian over them...} [6-7] 446
- Allah's words: {And if Allah had willed, He could have made them [of] one religion...} [8-9] 447
- Allah's words: {And in anything over which you differ - its verdict is [to be settled] by Allah...} [10-11] 448
- Allah's words: {To Him belong the keys of the heavens and the earth...} [12] 450
- Allah's words: {He has ordained for you of religion what He enjoined upon Noah and that which We have revealed to you...} [13-14] 451
- Allah's words: {So to that [religion of Allah] invite, and remain on a right course as you are commanded...} [15] 455
- Allah's words: {And those who argue concerning Allah after He has been responded to - their argument is invalid...} [16] 456
- Allah's words: {It is Allah who has sent down the Book in truth and [also] the balance. And what will make you perceive? Perhaps the Hour is near...} [17] . 457
- Allah's words: {Those who do not believe in it are impatient for it...} [18-19] 459

- Allah's words: {Whoever desires the harvest of the Hereafter - We increase for him in his harvest...} [20] 461
- Allah's words: {Or have they other deities who have ordained for them a religion to which Allah has not consented?...} [21] 463
- Allah's words: {You will see the wrongdoers fearful of what they have earned, and it will [certainly] befall them...} [22-23] 464
- Allah's words: {Or do they say, "He has invented about Allah a lie"? But if Allah willed, He could seal over your heart...} [24] 470
- Allah's words: {And it is He who accepts repentance from His servants and pardons misdeeds...} [25] 472
- Allah's words: {And He answers [the supplication of] those who have believed and done righteous deeds and increases [for] them from His bounty...} [26-27] 473
- Allah's words: {And it is He who sends down the rain after they had despaired and spreads His mercy...} [28] 476
- Allah's words: {And of His signs is the creation of the heavens and the earth and what He has dispersed throughout them of creatures...} [29] 477
- Allah's words: {And whatever strikes you of disaster - it is for what your hands have earned; but He pardons much...} [30-31] . 477
- Allah's words: {And of His signs are the ships in the sea, like mountains...} [32-33] 481
- Allah's words: {Or He could destroy them for what they earned; but He pardons much...} [34-35] 482
- Allah's words: {So whatever thing you have been given - it is but [for] enjoyment of the worldly life. But what is with Allah is better and more lasting...} [36-37] 484
- Allah's words: {And those who have responded to their Lord and established prayer and whose affair is [determined by] consultation among themselves...} [38] 486
- Allah's words: {And those who, when tyranny strikes them, they defend themselves...} [39-43] 489
- Allah's words: {And he whom Allah sends astray - for him there is no protector after Him...} [44-45] 497
- Allah's words: {And they will not have any allies to aid them other than Allah...} [46] 499

अठारहवें भाग की अनुक्रमणिका 521

- अल्लाह का कथन: {और हमने मूसा को किताब दी, फिर उसमें मतभेद किया गया...} [45-46] 432
- अल्लाह का कथन: {उसी की ओर कयामत का ज्ञान लौटाया जाता है। और कोई फल अपने छिलकों से नहीं निकलता...} [47-48] 433
- अल्लाह का कथन: {इंसान भलाई की दुआ माँगने से नहीं थकता, और यदि उसे कोई बुराई छू ले तो वह निराश और हताश हो जाता है...} [49-51] . 434
- अल्लाह का कथन: {कह दो, "क्या तुमने देखा, यदि यह (कुरान) अल्लाह की ओर से हो और तुमने इसका इनकार किया हो, तो उससे बढ़कर पथभ्रष्ट कौन होगा जो घोर विरोध में हो?"...} [52-54] 436
- सूरा अश-शूरा की व्याख्या
- अल्लाह का कथन: {हा-मीम। ऐन-सीन-काफ। इसी प्रकार अल्लाह तुम्हारी ओर और उन लोगों की ओर वह्य (प्रकाशना) भेजता है जो तुमसे पहले थे...} [1-4] 440
- अल्लाह का कथन: {आकाश ऊपर से फटने को होते हैं, और फरिश्ते अपने रब की प्रशंसा के साथ उसकी तस्बीह (महिमा गान) करते हैं...} [5] ... 443
- अल्लाह का कथन: {और जिन्होंने उसके सिवा दूसरों को अपना संरक्षक बनाया है - अल्लाह उन पर निगाह रखने वाला है...} [6-7] 446
- अल्लाह का कथन: {और यदि अल्लाह चाहता तो उन सबको एक ही समुदाय बना देता...} [8-9] 447
- अल्लाह का कथन: {और जिस भी चीज़ में तुम मतभेद करो, उसका फैसला अल्लाह के पास है...} [10-11] 448
- अल्लाह का कथन: {आकाशों और धरती की कुंजियाँ उसी के पास हैं...} [12] 450
- अल्लाह का कथन: {उसने तुम्हारे लिए वही धर्म निर्धारित किया है जिसकी वसीयत उसने नूह को की थी और जिसकी वह्य हमने तुम्हारी ओर की है...} [13-14] 451
- अल्लाह का कथन: {अतः उसी (धर्म) की ओर बुलाओ और (उस पर) डटे रहो जैसा कि तुम्हें आदेश दिया गया है...} [15] 455

- अल्लाह का कथन: {और जो लोग अल्लाह के बारे में झगड़ते हैं इसके बाद कि उसे स्वीकार किया जा चुका है - उनका तर्क उनके रब के यहाँ व्यर्थ है...} [16] 456
- अल्लाह का कथन: {अल्लाह ही है जिसने सच्चाई और तराजू के साथ किताब उतारी। और तुम्हें क्या पता, शायद कयामत निकट ही हो...} [17] . 457
- अल्लाह का कथन: {जो लोग उस पर ईमान नहीं रखते, वे उसके लिए जल्दी मचाते हैं...} [18-19] 459
- अल्लाह का कथन: {जो कोई आख़िरत की खेती चाहता है, हम उसकी खेती में वृद्धि कर देते हैं...} [20] 461
- अल्लाह का कथन: {क्या उनके कुछ ऐसे साझीदार हैं जिन्होंने उनके लिए ऐसा धर्म निर्धारित किया है जिसकी अनुमति अल्लाह ने नहीं दी?...} [21] 463
- अल्लाह का कथन: {तुम अत्याचारियों को उनके किए हुए कर्मों के कारण डरा हुआ देखोगे, और वह उन पर पड़कर रहेगा...} [22-23] 464
- अल्लाह का कथन: {या वे कहते हैं कि उसने अल्लाह पर झूठ गढ़ा है? यदि अल्लाह चाहे तो तुम्हारे दिल पर मुहर लगा दे...} [24] 470
- अल्लाह का कथन: {और वही है जो अपने बंदों की तौबा (क्षमा याचना) स्वीकार करता है और बुराइयों को माफ करता है...} [25] 472
- अल्लाह का कथन: {और वह उन लोगों की पुकार सुनता है जो ईमान लाए और जिन्होंने अच्छे कर्म किए और उन्हें अपने अनुग्रह से और अधिक प्रदान करता है...} [26-27] 473
- अल्लाह का कथन: {और वही है जो उनके निराश हो जाने के बाद वर्षा बरसाता है और अपनी दया फैला देता है...} [28] 476
- अल्लाह का कथन: {और उसकी निशानियों में से आकाशों और धरती की रचना है और जो जीवधारी उसने उनमें फैला रखे हैं...} [29] 477
- अल्लाह का कथन: {और तुम्हें जो भी विपत्ति पहुँचती है, वह तुम्हारे अपने हाथों की कमाई के कारण है; और वह बहुत कुछ माफ कर देता है...} [30-31] . 477
- अल्लाह का कथन: {और उसकी निशानियों में से समुद्र में पहाड़ों जैसी चलने वाली नावें (जहाज) हैं...} [32-33] 481
- अल्लाह का कथन: {या वह उन्हें उनके किए हुए कर्मों के कारण नष्ट कर दे; और वह बहुत कुछ माफ कर देता है...} [34-35] 482

- अल्लाह का कथन: {अतः तुम्हें जो कुछ भी दिया गया है, वह केवल सांसारिक जीवन की सामग्री है। और जो कुछ अल्लाह के पास है, वह उत्तम और अधिक स्थायी है...} [36-37] 484
- अल्लाह का कथन: {और जिन्होंने अपने रब की पुकार सुनी और नमाज़ कायम की और जिनका मामला आपस में परामर्श पर आधारित है...} [38] 486
- अल्लाह का कथन: {और वे लोग कि जब उन पर ज़ुल्म होता है तो वे बदला लेते हैं...} [39-43] 489
- अल्लाह का कथन: {और जिसे अल्लाह पथभ्रष्ट कर दे, उसके बाद उसका कोई संरक्षक नहीं...} [44-45] 497
- अल्लाह का कथन: {और अल्लाह के सिवा उनका कोई संरक्षक नहीं होगा जो उनकी सहायता करे...} [46] 499

اٹھارویں پارے کی فہرست ۵۲۱

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ فَاخْتُلِفَ فِيهِ...﴾ [٤٥-٤٦] ۴۳۲
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿إِلَيْهِ يُرَدُّ عِلْمُ السَّاعَةِ وَمَا تَخْرُجُ مِن ثَمَرَاتٍ مِّنْ أَكْمَامِهَا﴾ [٤٧-٤٨] ۴۳۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَا يَسْأَمُ الْإِنسَانُ مِن دُعَاءِ الْخَيْرِ وَإِن مَّسَّهُ الشَّرُّ فَيَؤُوسٌ قَنُوطٌ...﴾ [٤٩-٥١] . ۴۳۴
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿قُلْ أَرَأَيْتُمْ إِن كَانَ مِنْ عِندِ اللَّهِ ثُمَّ كَفَرْتُم بِهِ مَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ هُوَ فِي شِقَاقٍ بَعِيدٍ...﴾ [٥٢-٥٤] ۴۳۶
- تفسیر سورہ الشوریٰ
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿حم . عسق . كَذَلِكَ يُوحِي إِلَيْكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِن قَبْلِكَ اللَّهُ...﴾ [١-٤] ۴۴۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تَكَادُ السَّمَاوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِن فَوْقِهِنَّ وَالْمَلَائِكَةُ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ...﴾ [٥] ... ۴۴۳
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مِن دُونِهِ أَوْلِيَاءَ اللَّهُ حَفِيظٌ عَلَيْهِمْ...﴾ [٦-٧] ۴۴۶
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَعَلَهُمْ أُمَّةً وَاحِدَةً...﴾ [٨-٩] ۴۴۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا اخْتَلَفْتُمْ فِيهِ مِن شَيْءٍ فَحُكْمُهُ إِلَى اللَّهِ...﴾ [١٠-١١] ۴۴۸
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿لَهُ مَقَالِيدُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ...﴾ [١٢] ۴۵۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿شَرَعَ لَكُم مِّنَ الدِّينِ مَا وَصَّى بِهِ نُوحًا وَالَّذِي أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ...﴾ [١٣-١٤] ۴۵۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَلِذَلِكَ فَادْعُ وَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ...﴾ [١٥] ۴۵۵

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ يُحَاجُّونَ فِي اللَّهِ مِن بَعْدِ مَا اسْتُجِيبَ لَهُ حُجَّتُهُمْ دَاحِضَةٌ...﴾ [١٦] ۴۵۶

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿اللَّهُ الَّذِي أَنزَلَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ وَالْمِيزَانَ وَمَا يُدْرِيكَ لَعَلَّ السَّاعَةَ قَرِيبٌ...﴾ [١٧] . ۴۵۷

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿يَسْتَعْجِلُ بِهَا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِهَا...﴾ [١٨-١٩] ۴۵۹

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿مَن كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ...﴾ [٢٠] ۴۶۱

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمْ لَهُمْ شُرَكَاءُ شَرَعُوا لَهُم مِّنَ الدِّينِ مَا لَمْ يَأْذَن بِهِ اللَّهُ...﴾ [٢١] ۴۶۳

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ...﴾ [٢٢-٢٣] ۴۶۴

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَى عَلَى اللَّهِ كَذِبًا فَإِن يَشَإِ اللَّهُ يَخْتِمْ عَلَى قَلْبِكَ﴾ [٢٤] ۴۷۰

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُو عَنِ السَّيِّئَاتِ...﴾ [٢٥] ۴۷۲

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَيَسْتَجِيبُ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ وَيَزِيدُهُم مِّن فَضْلِهِ...﴾ [٢٦-٢٧] ۴۷۳

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَهُوَ الَّذِي يُنَزِّلُ الْغَيْثَ مِن بَعْدِ مَا قَنَطُوا وَيَنشُرُ رَحْمَتَهُ...﴾ [٢٨] ۴۷۶

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَثَّ فِيهِمَا مِن دَابَّةٍ﴾ [٢٩] ۴۷۷

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا أَصَابَكُم مِّن مُّصِيبَةٍ فَبِمَا كَسَبَتْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُو عَن كَثِيرٍ...﴾ [٣٠-٣١] . ۴۷۷

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمِنْ آيَاتِهِ الْجَوَارِ فِي الْبَحْرِ كَالْأَعْلَامِ...﴾ [٣٢-٣٣] ۴۸۱

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿أَوْ يُوبِقْهُنَّ بِمَا كَسَبُوا وَيَعْفُ عَن كَثِيرٍ...﴾ [٣٤-٣٥] ۴۸۲

• اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿فَمَا أُوتِيتُم مِّن شَيْءٍ فَمَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَمَا عِندَ اللَّهِ خَيْرٌ وَأَبْقَى...﴾ [٣٦-٣٧] ۴۸۴

• الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ اسْتَجَابُوا لِرَبِّهِمْ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُمْ...﴾ [٣٨] ۴۸۶

• الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنتَصِرُونَ...﴾ [٣٩-٤٣] ۴۸۹

• الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَن يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِن وَلِيٍّ مِّن بَعْدِهِ...﴾ [٤٤-٤٥] ۴۹۷

• الله تعالیٰ کا فرمان: ﴿وَمَا كَانَ لَهُم مِّنْ أَوْلِيَاءَ يَنصُرُونَهُم مِّن دُونِ اللَّهِ...﴾ [٤٦] ۴۹۹

Index of the Eighteenth Part 522

- Allah's statement: { Respond to your Lord before there comes a Day from Allah which cannot be averted... } [47-48] 500
- Allah's statement: { To Allah belongs the dominion of the heavens and the earth; He creates what He wills... } [49-50] 501
- Allah's statement: { And it is not for any human being that Allah should speak to him except by revelation or from behind a partition... } [51] 507
- Allah's statement: { And thus We have inspired to you an inspiration of Our command... } [52-53] 509
- Index 517

अठारहवें भाग की अनुक्रमणिका 522

- अल्लाह तआला का कथन: { अपने रब की आज्ञा का पालन करो, इससे पहले कि अल्लाह की ओर से वह दिन आ जाए जिसे टाला नहीं जा सकता... } [47-48] 500
- अल्लाह तआला का कथन: { आकाशों और पृथ्वी का राज्य अल्लाह ही का है; वह जो चाहता है पैदा करता है... } [49-50] 501
- अल्लाह तआला का कथन: { और किसी भी मनुष्य की यह हैसियत नहीं कि अल्लाह उससे बात करे, सिवाय वह्य (प्रकाशना) के माध्यम से या पर्दे के पीछे से... } [51] 507
- अल्लाह तआला का कथन: { और इसी प्रकार हमने आपकी ओर अपने आदेश से एक रूह (वही) अवतरित की है... } [52-53] 509
- अनुक्रमणिका 517

اٹھارہویں پارے کی فہرست ۵۲۲

- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اپنے رب کا حکم مانو اس سے پہلے کہ وہ دن آ جائے جو اللہ کی طرف سے ٹلنے والا نہیں... ﴾ [۴۷-۴۸] ۵۰۰
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ آسمانوں اور زمین کی بادشاہت اللہ ہی کے لئے ہے، وہ جو چاہتا ہے پیدا کرتا ہے... ﴾ [۴۹-۵۰] ۵۰۱
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور کسی بشر کی یہ مجال نہیں کہ اللہ اس سے کلام کرے مگر وحی کے ذریعے یا پردے کے پیچھے سے... ﴾ [۵۱] ۵۰۷
- اللہ تعالیٰ کا فرمان: ﴿ اور اسی طرح ہم نے آپ کی طرف اپنے حکم سے ایک روح (وحی) کی وحی کی ہے... ﴾ [۵۲-۵۳] ۵۰۹
- فہرست ۵۱۷